

અકસીર ફાયદો. આપનારો આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

મુખ્ય જીવન તંત્રની વિકૃતિ મટાડીને તેની મજબુતી કરે છે. ધોયન-શક્તિને જોડતી ચોખ્ખા તાકાત દબને ખોરાકના સારને મળે તત્વ તરફ નહીં જવા દેતાં જીવન તંત્રોની પુષ્ટિ કરવામાં કામે લગાડે છે. આ ગોળી વાપરનારનું શરીર મજબુત થાય છે, જોડેરા તેજસ્વી થાય છે અને તેની પાછી જીંદગી લંબાય છે.

કીંમત—ગોળી ૩૨ ની ડબીમાં ૩૧. ૧ એક.

વધારે વિગત જાણવા પ્રાઇસલિસ્ટ આવો.

મુખ્ય ઔશીસ :
કાલબાદેવી રોડ,
મુખ્યાઇ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય,
ભાનનગર-કાઠીઆવાડ.

આટલું તો જાણુને

બારડોલીએ ગુજરાતના જીવન અને
કવનમાં અજબ પરિવર્તન આણ્યું છે.

: તમે ઝંખો છો તેવુંજ

સાહિત્યનું રસપાન કરવું હોય,
ગુજરાત માટેજ મરી શીટલું હોય તો,

: રખે વાંચવું ચુકતા

ગુજરાત
[સચિત્ર માસિક]

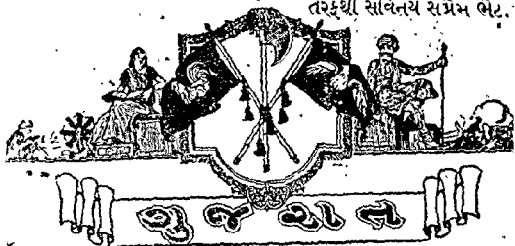
ત્રી : રા. કનૈયાલાલ મુનશી

અમારા આવતા અંકથી નવું પુસ્તક શરૂ થાય છે.
આજેજ આહક તરીકે તમારો હક નોંધાવો.

વ્યવસ્થાપક, 'ગુજરાત'.

આ 'ગુજરાત' થી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ મદ્રિ 'ભારતવિજય પ્રેસ'માં મોટીખાતા, વડોદરામાં મમી પ્રભુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને દયાશંકર મણિશંકર ભટ્ટે 'ગુજરાત' કાર્યાલય, મોટીખાતા, વડોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે. તા. ૨-૧૦-૨૮

પ્રસન્ની સ્વ. ગરિનથીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્તિક ગુરુ તત્તી સખાને
 શ્રીયુત યાદ્યાભાષ્ય આણુંદણ નાવડા
 તરફથી સવિતય સપ્રેમ ભેટ.

[સંક ૧૩]

ચૈત્ર ૧૯૮૪

[અંક ૧]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

૨૨ ૧૧ ૧૯૮૪

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મ એટલાં ખીણાંમાં રહી નિશ્ચે-
 તન લીંઘલીઓ બનેશો. માત્ર તુષ્ટી શાકા મેળવજો,
 ભાવનાથી શુદ્ધિ મેળવજો. અભ્યાસથી કાર્યદક્ષતા મે-
 ળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર સમૃદ્ધિ લેશો કરજો; છે'તેજ
 જીવનમાં રસ કેળવી શિક્ષા સંચાલવજો; અને આમ
 ઘડાચોલી માનવતાને વ્યક્ત કરજો. રાજદંતો, વિચારમંત્રી,
 આરિયમંત્રી કેતવ્યમાં, સૌને ભય ધાયા વિના,
 કશાની આશા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને સહાન રાષ્ટ્ર યુગ
 હોય, સંસ્કારના મંત્ર દેવો હોય સૌનેથી ઉગતી પ્રજાને
 આ માનવતા સંજ્ઞાવધીજ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી.

—કુમાર : આપણે કેટલા અંકમાંથી.

ગુજરાત : ચૈત્ર ૧૯૮૪] લાઉકુન-તીવ્રતમ વેદનાની પ્રચંડ મૂર્તિ. [એક પ્રવાસ : પૃષ્ઠ ૧-
(આકૃતિ નં. ૧૫).

પમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્બસ ગુજાતી સમાને
શ્રીયુત રાહ્યાભાઈ આણંદજી યાવય
તરફથી સવિનય સંપ્રેમ ભેટ.

મારા પ્રવાસની :
બીન-જવાબદાર કહાણી

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

— ૦ —

[:: અનુસંધાન પુ. ૧૧; અંક ૧. પૃ. ૬૦ થી ::]

ખંડ ચોથો : નેપલ્સ

— ૦ —

નરદેહનાં પાપાણી મહાકાવ્યો

૧

નેપલ્સ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ સર્ગવેલું
ધામ છે તેની બીજે દહાડે ખાતરી થઈ.
પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે દીવાનખાતું
સુશોભિત હોય તો રસોડું ગંદું ચાલી શકે.
કોલર અને ટાઇ નવાં હોય તો રૂમાલમાં યુંટી
શકાય, અને તે રૂમાલ પાછો ગજવામાં રાખી
ચાકાય. બબ્બ વીસવીઅસ, અલ્પત રમણીય
અખાત, ભુરાં સાગરનાં જળ અને બબ્બ
હોટલે થી દુનીઆમાં રમણીયમાં રમણીય ગણાતું
નેપલ્સ પહેલે દહાડે જોયું. બીજે દહાડે અમે

તેની શેરીઓ જોવા નીકળ્યા. કુકનો ભાખીઓ
કહે છે:

Naples is perhaps, the loveliest
spot in Europe...the universal
verdict of visitors is, that neither
pen nor pencil ever gave any
real conception of the surpassing
loveliness of Naples and its bay
as seen from the sea.

(નેપલ્સ યુરોપમાં રમણીયમાં રમણીય
જગા છે. મુસાફરો સર્વાનુમતે કહે છે કે નેપલ્સ

અને તેના અખાતનું દશ્ય દરીઆ પરથી જોઇએ
તો એવું અપ્રતિમ રમણીયતાથી ભરપૂર છે કે
સાહસ્ય કે ચિત્ર તેના ખ્યાલ આપી શક્યાં નથી.)

આ બહારનું દૃષ્ટિબિંદુ. ગરીબ રહેવાશીની
દૃષ્ટિબિંદુએ નેપથ્ય એટલે સાંકડી શેરીઓ અને

આનાથી સારી લેખાય એમ મારાં મિત્રે
અભિપ્રાય આપ્યો.....

Via Roma એ એક શહેરનો સુવિખ્યાત
રસ્તો છે. ઇતિહાસ અને નાટકમાં તે ટાલેરોને
નામે પ્રસિદ્ધ છે.

લક્ષ્મીભાઈના ચક્રામાં સ્થાન કરી હોલી વીનસ હલા કરી દે.

તેમાં ગંદી પાટલુનમાં હાથ ધાલી ઉભેલા
નિસ્તેજ અને ભુખડીખારસ લોકો. વીસ વરસ
પહેલાંના અમદાવાદની શેરીઓ કેટલેક દરજ્જે

—મેં લોકોથી ઉમરાતા ધણી
રસ્તા જોયા છે. શેખ મેઝુણુ રટ્ટીટ
ઉર્ફે ઝવેરી બગર ઉર્ફે મારવાડી
બગર ઉર્ફે ખારા કુવા આગળ યજ્ઞને
સદાગલીના નાકા પરથી અનેક વાર
હું ગયો છું; પગે ચાલીને, બાહુતી
વીકટોરીઆમાં—બાહુતી અને પોતાની
મોટરમાં,—અને રમરણશક્તિ દગો ન
દેતી હોય તો એક વખત રાતના
અગીઆરેક વાગે કેટલાક સન્મિત્રો
સાથે, બળદના રેંકડામાં; અને દરેક વખત
આટલા બધા લોકો એ રસ્તા ઉપર કેમ
માતા હશે એવી અભ્યર્થના થઇ હતી.
પણ 'Via Roma' જોયા પછી એ
વિરમય પામવાની શક્તિ મારી ગઇ છે.
એ રસ્તો કેણુ જણે કેમ સાંકડો લાગે
છે; અને કેણુ જણે કેમ દરેક જણ
ખીળાંબધાને ધકકો મારી ચાલી જતું
દેખાય છે. ન્તે મનુષ્યને હું કીડીકીડી-
કહી શકું તો કીડીના દરમાંથી બહાર
નીકળવાનો રાજમાર્ગ એવું કેંક આતું
વર્ણન હું કરી શકું.....

નેપથ્ય, એ યુરોપનું પહેલ વહેંડું
મોટું શહેર મેં જોયું, અને હોદુરધાન-
ના શહેરોથીજ પરિચિત મારી દૃષ્ટિએ
એક નવીનતા પડી. જ્યાં જાઓ

ત્યાં રસ્તા વચ્ચે પુતળાંઓ—સુવિખ્યાત
શિલ્પીઓની કલાકૃતિઓ નજરે ચડી. નિર્જીવ
દેખાતી ધણી શેરીઓમાં ભવ્ય દેવળો સાંપડતાં,

તેમાં જતાં અકસ્મત સૌંદર્યથી ભરપૂર ચિત્રો દૃષ્ટિએ પડતાં. આપણાં ગામોમાં જોઈએ તેટલો કચરો નજરે ચડે છે તેમજ ધટાલીનાં ગામોમાં. પણ સાં, આપણે ધણીવાર કદી પણ શકીએ નહીં એવાં અને એ કચરાથી નિર્લિપ્ત એવા સૌંદર્યનાં દર્શન સાથે સાથે થાય છે. ઢટાલીની કલાકર્તાદેવે પદ્મમયી જોડી શરૂ કરી અને પેરીસના અને લંડનના સંગ્રહસ્થાન જેવાં સાં મુઝી જેવાં કરી; અને નેમશ માન્ય નેતરમાં પડી...

કેટલક જગતી ચિત્રકારો કલાકર્તા પર વારી મેલ છે. એ વખતે પીરમી ડી મોનો-વેલાસ પો Milo પીરમે પ્રશસાતમક અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો એક સ્વદેશાભિમાની મિત્રે કહ્યો જ્યુલિયુ હનું કે સીનસ ડી મોનોથા સ્વસ આકૃતિ હીંદુસ્તાનમાં ધણી એ પડી છે; અને તેમાંથી એક એ નિત્રે અગદાવાદમાં જોએવી અને બોજનાં એમણે જગતમાં કે ઇકે દેશને દર્શાવેલાં! આ અભિપ્રાય જોઈ શું કહ્યું?—હમનું કે, રડનું?

હું નાનો હતો ત્યારે મેં ઇસીઅડની સ્પર્ધા કરનાર એક મહાકાવ્ય લખવા માંડ્યું હતું. એક હેનાળ પિતાએ તેના આઠ વર્ષના પુત્રે લખેલી એક નવસિકા શુશ્રૂષામાં આવતી સારામાં સારી નવસિકાની સ્પર્ધા કરે એમ છે એમ કહી મને મોકલાવેલી યાદ છે. મારી અને આ પુત્રયેલા પિતાની માન્યતા મારા સ્વદેશાભિમાની મિત્રની

માન્યતા કરતાં હજારગણી વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. હીંદુસ્તાનમાં પ્રગટ થતાં ચિત્ર અને સિંદૂપા-કૃતિઓ જોઈ મને આંસુ આવે છે. રોમ અને ગ્રીસના સૌંદર્યને આપણી દૃષ્ટિએ 'સૌંદર્ય' કહેવું એ પાપ છે. એ વિષયમાં વેંતીઆ જેવા આપણે

માણેકચોદમાં વિજેતી જીનસ જવતી કરી દે.

અભિપ્રાય દર્શાવવાનો શો અધિકાર ધરાવીએ છીએ?.....

—ધટાલીઅને ફ્રાન્સમાં જોએલા સૌંદર્ય-થી હતાશ થએલો હું એક વખત બોલી ઉઠ્યો:

“એ સૌંદર્ય મારા ગુજરાતમાં કયારે આવી વસશે ?”

“આવશે, આવશે. એક દહાડો આવશે” આશાવાદી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

મેં ટેબલ પર હાથ ઠોક્યો. “કદી નહીં, કદી નહીં.” વળી મને વિચાર આવ્યો ને મેં એક છેવટનો ઉપાય સૂચવ્યો. “હા એક રસ્તો છે. ન કરે નારાયણ અને ગુજરાતમાં કોઈ નેપોલીયન જન્મી પડે, પાંચ લાખ ગુજરાતીઓ નુ દુર્જય સૈન્ય લઈ ઇટાલી પર ઉતરી પડે, અને ઇટાલીમાં ઠેર ઠેર દેખાતી કલાકૃતિઓ લઈ જઈ ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર ઉભી કરી દે—”

“પણ તેનાથી શું ?” મારા મિત્રે પોતાનો સંશય દેખાડ્યો.

જ્યારે હું સરસતા વીશે કલ્પનાના ઘોડા છારતક દોડાવી રહ્યો

હોઉં તે વખતે કોઈ વહેમની લગામ ખેંચે એ કેમ સહ્યું જાય ? મેં ઉગ્રતાથી જવાબ વાળ્યો : “તે વિજેતા લલુભાઈના ચક્રામાં રત્ન કરી ઉઠેલી વીનસ ઉભી કરી દે, અમદાવાદના માણેકચોકમાં વિજેત્રી વીનસ ઉભી કરી દે, ભુવેશ્વર યદ્દ મંદિરમાં દર્શન કરવા જતા ભક્તજનના લાભાર્થે એપોક્ષો બેલ્વેડેર ઉભો કરી દે તો સમયના પ્રવાહ સૌંદર્યની તૃણા જાગે અને ભાવિ

ગુજરાતજાને પોટે કોઈ શીટીયસ કે કોઈ માઈકેલ એન્જેલો કે રાફેલ જન્મે.”

“એ કેમ બને ?” લક્ષ્મીએ શંકા ઉઠાવી; “મુંબાઈના મ્યુઝીયમમાં એવા પુતળાઓ જોતાં આપણી મુંબાઈની સ્ત્રીઓ ઝપ દઈને લાજ કાઢે છે.”

મેં અધીરાઈથી

કહ્યું : “ધુમટામાંથી જોનાં પણ કોઈક દહાડો તેમને સૌંદર્યનું લાન થશે. કયારે મારા ગુજરાતમાં હર્ફલસ સમો કોઈ યુવક ને વીનસ સમી કોઈ સંદરી-સર્વાંગ સંપૂર્ણ પેદા થશે ?”

મારાં મિત્ર જે આ વખતે બધું શંકરલાલને એક પત્ર લખતાં હતાં તેમણે તેમાંથી ઉચું જોઈને કહ્યું : “પાંચ લાખ ગુજરાતીઓ ઇટાલીમાં આવે તોને ?”

મેં કહ્યું : “હા; જરૂર.”

“તમને શી ખાત્રી

કે એ બધા ઇટાલીમાં આવ્યા પછી-તોને જુલા પછી-પાછા જશે ? અહીં રહી ન પડે ? શા માટે પાછા જાય ?”

મેં નહીં કહ્યું ? કલ્પનાના ઘોડા કુદાવતા હોઈએ સારે કોઈ લગામ ખેંચે સારે વાત અધરી થઈ પડે છે. પણ આ લગામના જોરથી મારા ઘોડાઓ અટકી પડ્યા, ફસાઈ પડ્યા. પ્રભો ! દીનાનાથ ! પાંચ લાખ ગુજરાતીઓ પાછા જાય એની શી ખાત્રી ? મારી આંખે

મીસરની ટીંગડી-મહાકાવ્યનો એકેએક,

આકૃતિ નં. ૧.

અંધારાં આવ્યાં. શું મુજરાત આખરે એવું
ને એવુંજ રહી જવાનું ?

૨

નેપલ્સના મ્યુઝીઅમના મુખ્ય ત્રણ ભાગ છે:
એક, ખીમ્તસ રસથી ભરપૂર પોમ્પીઆઇની
અવશેષ વસ્તુઓનો. આ ખંડ સામાન્ય રીતે બંધ
રહે છે અને ઘણું ખર્ચ પુરુષોને જ લાંબા જવા
દેવામાં આવે છે.

ત્યાં જવાનું પેહેલેથી
મેં માંડી વાળ્યું.

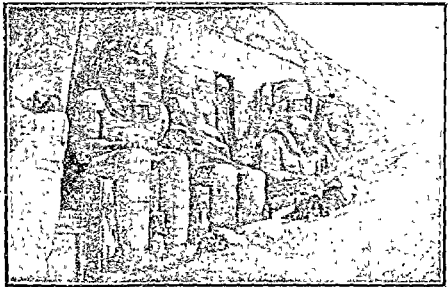
ખીમ્તે, એક
અગત્યનો વિભાગ-
રોમના સમ્રાટોનો
છે. એ વિભાગમાં
જુલીઅસ સીઝર
અને ઘણાખરા
સમ્રાટોના ખરડો-
(મોઢું, માથું, અને
છાતીનો ઉપલો
ભાગ) છે. જે
નરોએ સત્તા અને
વિભાસની અવધિ

કરી છે; શુદ્ધ કે કૂરતાનાં સ્મરણોનો વારસો
દુનીયાને આપી ગયા છે તેનાં મુખો જોતાં રસ
પડે એમાં શી નવાઇ ? તેમાં ખાસ કરીને
જુલીઅસ સીઝર વીશે જે વિચારો અને ઊર્મિઓ
આગસે દિવસે મને ઉદ્ભવ્યાં હતાં તે પાછાં
ફરી ઉદ્ભવ્યાં. પણ ત્રીજા વિભાગમાં ગ્રીસના
શિલ્પના નમુના નજરો નજર પહેલી વાર જોતાં
ઉત્સાહ અને પ્રશંસાના કંપથી આખું મન
અને થરીર કાંપી રહ્યાં.....

નેપલ્સ આગળ ગ્રીકોએ એક થાણું સ્થાપ્યું
હતું, અને અહીંયાં ગ્રીક શિલ્પસ્વામીઓ-
ની અને તેમનું અનુકરણ કરનારાઓની અપૂર્વ

કૃતિઓ જડે છે. આ સંગ્રહસ્થાનમાં એ કૃતિઓ-
ને સમયના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવી છે.

પહેલાં પુરોગામી શિલ્પીના નમુના-પછી
પોલીકલેટસની-પછી શીડીઆસની-પછી ગ્રેકસી-
ટેલીસની-અને પછી અનુગામી કલાકારોની
કૃતિઓ; અને આ બધા સ્વામીઓમાં
શીડીઆસની કૃતિઓ તે સદાયે અપૂર્વ અને

મીસરમાં કાતરેલાં નરદેહો એકતા પામે છે.

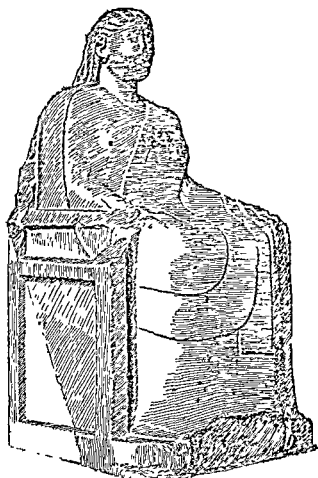
આકૃતિ નં. ૨.

અનનુકરણીય....

આ ગ્રીક શિલ્પસ્વામીઓની કૃતિઓ
નેપલ્સમાં, રોમમાં, ફ્લોરેન્સમાં, પેરીસમાં અને
લંડનમાં છુટી છવાઇ પડી છે. પણ એ કૃતિઓ-
માંથી નીતરી આવતી મનુષ્યદેહની અપૂર્વ કથા
કેવી અદ્ભુત છે !

મનુષ્યદેહને દેવનું ઇશ્વરસદન-એ નામ
આપવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિમાં દૈવીમાં દૈવી
વસ્તુ તે મનુષ્યદેહ છે. એ દેહ પર દિવ્યતાના
અંબાર સીંચી આરસમાં સરળવવાની અદ્ભુત
મહેરછા - ઇશ્વર પ્રાપ્ત કરવાની અદ્ભુત ઇચ્છા-
થી પણ વધારે સુંદર અને આકર્ષક છે.

કહી ડારતાં નહી. તેમનામાં રસિકતા હતી, દેવદેવીઓ તેમને મન ત્રાસથી પુજવાની કે દીનતાથી પ્રાર્થવાની શક્તિઓ નહોતાં; પણ વાત કરવાનાં, દીસ ખોલવાના આદર્શો-મૂર્તિમાન કરવાનાં મિત્રો હતાં, શ્રીસે સ્વાતંત્ર્ય ખીસવું,

રાજ શેરીસની મૂર્તિ. (આકૃતિ નં. ૫)

સૌંદર્ય સરજવું—તે પ્રકૃતિજન્ય, ચેતનને સ્વાધીન રહીને, તેને જડ બનાવીને નહીં. તેમણે મીસ અને એસીરીઆની કલાનું અનુકરણ કર્યું ખરું, પણ અનુકરણ કરતાં તેને અદ્ભુત રવતંત્રતા, અને નૈર્ગર્ગિકતા આપવા માંડી નરદેહમાં અપૂર્વ વ્યક્ત કરતા કૃત્રિમ અપૂર્વતાના મિદ્ધાને —પ્રણુ સિકાઓથી દૂર ને દૂર રહ્યા, નૈર્ગર્ગિક અપૂર્વતા એ એકજ સનાતન ધ્યેય તેઓ રાખી રહ્યા.

૩

છટ્ટી સદીની એક આકૃતિ રાજ શેરીસ (આકૃતિ નં. ૫)ની—લઘુએ. એમાં મીસરની સ્થૂલતા ઉપર પડેથી દેખાય છે, પણ એની રેખાઓમાં એના ડાહ્યા મરોડમાં મીસરમાં કદી ન આવી એવી સ્વાભાવિકતા છે. એ પાપાણુનું પુતળું નથી—એ સજીવ શ્રવ્ય માંડતો નરદેહ છે. ઇજીપ્તની આકૃતિઓમાં સનાતન તત્ત્વ ભલે દેખાય. બોધિસત્ત્વનાં આપણું પુતળાંઓમાં શાંતિયું સત્ત્વ ભલે અવ્યાસી-ઓને જણાય, પણ શ્રીકાના આ પ્રથમ પ્રવાસમાં સજીવતા છે. એ નરદેહની આકૃતિ નથી, નરદેહની જડ પ્રતિમા નથી, પાપાણુને રચેલો નરદેહ છે.....

—શા માટે આવાં દૃષ્ટિબિદુઓ મને સુએ છે? હું તો હીંદી રહ્યો. મારે તો દેવલ અને આનંદ કુમારસ્વામીના મહાપ્રયત્નોથી નજરે પડેલાં સૌંદર્યમાંજ સરસતા જોવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મારે તો નિષ્ચેતન, ધણી વખત કદરૂપાં દેખાતાં, ભયંકર આંખોવાળાં બોધિસત્ત્વનાં પુતળાંઓમાં આધ્યાત્મિકતા જોવી જોઈએ. અનેક પ્રણાલિકાએ ધરેલી એકજ પ્રકારની નીરસ, પ્રાર્થનાયની મૂર્તિ-ઓમાં કલાનું સત્ત્વ જોવું જોઈએ. હીંદુ મંદિરોમાં કંતાઇ ગએલી કમરવાળી, વાંકા પગની, ઘટ સમાન સ્તનથી નમી રહેલી ભયંકર મૂર્તિઓમાં લાલિસ, અને સુરેખતાં જોવાં જોઈએ.....

મારે દુર્ભાગ્યે હું તે જોધ શક્તો નથી એ બધા-માં સજીવતા નથી, એમાં નરદેહની ભાવના સંતોષાય એવી અપૂર્વતા નથી. એ કલાકૃતિઓ સ્વદેશી છે માટે પ્રિય છે, પણ સ્વદેશી છે માટે સર્વોત્તમ હું કેમ કહી શકું? પોતાની સ્ત્રી પ્રિય હોય કારણ કે પોતાની છે, પણ તેને વીનસ-ડી-મીલો-થી સૌંદર્યમાં કાઢ પણ સરસ કેમ કહી શકે?...

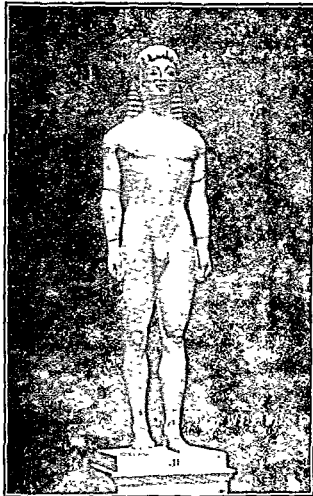
શબ્દાતઃ ચેત્ર ૧૯૮૪] વીનસ-ડી-મીસાઃ વિલાસદેવીની મૂર્તિ. [ચિત્ર પ્રવાસઃ ૫૪
(આકાશિ નં. ૧૧)

સાત : ચૈત્ર ૧૪૮૪] હરકૃષ્ણલીસ-નરદેહનું કેવું ભવ્ય મહાકાવ્ય ! [એક પ્રવાસ : પૃષ્ઠ ૧૫
(આકૃતિ નં. ૧૨).

આપણી પુરાણી કલાકૃતિઓ જાણીસો વર્ષો પહેલાંનાં ગ્રીસનાં મહાકાવ્યોને સ્પર્શી શકે એમ નથી એમાં નાનગ શી ? એવીશં વર્ષ પહેલાંની ગ્રીસની અપૂર્વ કલાકૃતિઓને આજ સુધી કોણ પહેાંતી વળ્યું છે-કોઈ દેશમાં કે કોઈ યુગમાં ?

ગ્રીસ એટલે નાનકડો, રૂપાળો પ્રદેશ; સ્વચ્છ નીલું આકાશ; નાનો, નિર્મળ સમુદ્ર; નાના-મોટા સુંદર ટાપુ-ઓનો સમાવેશ; અને સ્વસ્થતાન, સ્વતંત્રને સંસ્કારી જનસમૂહ. એમાં નહીં પૂર્વજોની કરમાવતી છાયા, ને નહીં અદૃશ દેવોનો ત્રાસ... આશરે ૪. સ. પૂર્વે ૫૫૦ માં એના એક ટાપુમાં એક શિશ્વી પથ્થર-માંથી મહાકાવ્ય રચવા બેઠો...

હજી આ પુતળું છે. એમાં સૈદ્ધ્ય છે, સજીવતા નથી. (આકૃતિ નં. ૭.)

ગ્રીસનો આરસ એટલે સુંદર, સુવાળો, સહેલાઈથી કામમાં લઈ શકાય એવો સંગેમરમર. એ સંગેમરમરની કીમત પ્રાચીન ગ્રીક શિશ્વીઓની અને ખીજ શિશ્વીઓની કલાકૃતિઓ સાથે સાથે જોતાં જણાય છે. ખીજ બધાની મૂર્તિઓ પાસેથી જોતાં આરસની-૨૦

પથ્થરની-જણાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક ધરેલી મૂર્તિ પથ્થરની લાગતી નથી. જોતજોતામાં એ મૂર્તિ નીચે લોહી વહેતું હોય, એતન ધગકતું હોય એવું લાગે છે. એ ક'ગા શિશ્વીની કે એ પ્રતાપ પથ્થરનો તે કહી શકાતું નથી.

એ પુરાણો શિશ્વી મહાકાવ્ય લખવા બેઠો. એણે હાથમાં હથોડી લીધી. નિશ્ચલતામાં લખ-કર લાગતી મીસર ને એસીરીઆની આકૃતિઓ તેને રચી નહીં. તે પોતે સર્જાવતી કૃતિ જોડે ગ્રે મ માં પડ્યો — બહા સરસ્વતીની જોડે પડ્યા હતા તેમ. આકૃતિ સજીવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પથ્થરની પુતળીને પહેલી વાર હસતી કરી.

મીસરવાસી-ઓ સ્ત્રીની પ્રતિમા ધડતા નહીં, અને ધડતા તો તેના ઘૂંચ જરૂરી રાખતા. એસીરીઆનો સ્ત્રી-

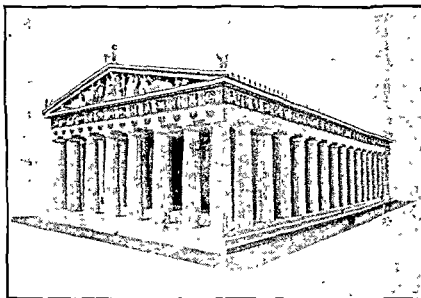
ની મૂર્તિ કોતરતા નહીં. આ ગ્રીક શિશ્વીએ સ્ત્રીની મૂર્તિ કોતરી, અને તેને હસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મૂર્તિ તે માત્ર નરદેહનું સ્વરૂપ નહીં-એક ભાવનાનું શુદ્ધ પ્રદર્શન નહીં પણ એ પોતાનો સ્વભાવ, વ્યક્તિત્વ ને આત્મા

દર્શાવતો, ભાવનાથી નીતરતો, પાપાણી માનવ દેહ. આ શિલ્પીની વિજ્યા દોડી રહી છે. તે હસે છે—કૃત્રિમતાથી. (આકૃતિ નં. ૬) હજી પાપાણુ-ને હસાવવાની કલા કલાકારના હાથમાં આવી નથી. મુખના ખીજ ભાવોમાં નિશ્ચલતા છે. છતાં આ શિલ્પી મીસરની અધી પ્રણાલિકાઓ તોડે છે. મૂર્તિ સીધી નથી, બે પગ પર ઉભી રહી નથી, નિશ્ચલતાની ભાવના દર્શાવતી નથી, મુખ પરથી પાપાણી અડગતા કાઢી નાખવા મથે છે.

જોઈએ, એનો નરદેહ ચેટલે સ્નાયુઓની સંપૂર્ણતાની પાપાણી ભાવના. મુખ, માથું મીસર દેશનું; હારથ કૃત્રિમ—ઔદાર્ય દેખાડવાનો પ્રયત્ન. મુખ ભારવિહીન; આંખો મર્મવિહોણી; ઉભા રહેવાની રીત સજીવતા વિનાની. હજી આ પુતળું છે એ ખરું, એમાં સૈદ્ધ્ય છે—સજીવતા નથી. (આકૃતિ નં. ૭).....

ધીમે ધીમે પ્રગતિ પામતા દેશો ને-સંસ્કારો ધણી વખત વિચ્છેદની ઝુનથી એકદમ વિકાસ

પામે છે, તેમ ગ્રીસને થયું. ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૪૫૦ માં ધરાની શહેનશાહ દારા (Darius)-એ પોતાનું દુર્ગ્ય અને અમેય સૈન્ય ગ્રીસ તાબે કરવા મોકલ્યું. એથેન્સના લશ્કરે મેરેથોન આગળ તેને હરાવ્યું. હારેલો દારા પાછો ધરાન ગયો અને રખેને એ હાર વીસરી જવાય માટે એક

સરસતાના સર્વ સરખું પાથીનોત.

૪

આમ સ્વાતંત્ર્ય શિલ્પસર્જનને ગ્રીસ સજીવન કરવા માટે છે; અને પ્રથમ પગલા તરીકે અવયવોનું સર્જન શરૂ કરે છે. ગ્રીક શરીર એટલે સ્નાયુઓની સુરેખ સંપૂર્ણતા. એ સંપૂર્ણતા એપોલોની મૂર્તિમાં સજીવ કરવા શિલ્પીઓ તત્પર બન્યા. મુખ રુપાળું પથ્થુ નિશ્ચલ, ઉભા રહેવાની રીત નિશ્ચેતન. બંને પ્રણાલિકાનિર્મિત. માત્ર શરીર સ્વાભાવિક—માત્ર સ્વાભાવિક નહીં—પથ્થુ સ્વાભાવિક અપૂર્વતા દર્શાવતું. આ એક એપોલોની મૂર્તિ

શુભામને હુકમ કર્યો કે જમતી વખતે દરરોજ સ્મરણ કરાવવું: “માલીક! એથેનીઓનું સ્મરણ કરો.” દારા સ્મરણ કરતો કરતો મરી ગયો અને ખુશરુ (Xerxes) ગાદીએ આવ્યો. ખુશરુ લશ્કર લઈ જમીનને રસ્તે ગ્રીસ પર તુટી પડ્યો; ગામો બાળી મુક્યાં. એથેન્સના શહેરીઓએ ઘેરોઢાકરાં ખીજ ટાપુમાં મોકલી આપી લશ્કરી વહાણો પર લદવા તત્પર થઈ બેઠા. ખુશરુએ એથેન્સ આઘ્યું. થર્મોપીલી આગળ

સ્વદેશ સાચવવા જતા લીઓનીડાસ અને ત્રણસો
સ્પાર્ટાના વીરો કપાઇ મુઆ. પણ સલામીસના
અખાતમાં ગ્રીક અને ધરાની નાકા સેન્યોનું
મહાયુદ્ધ થયું. થેમિસ્ટોકલીસ એથન્સનો સેના-
ની હોતો. ખુશરુ એક ટેકરી પર આરસના
સિંહાસન પર બેસી યુદ્ધ જોઇ રહ્યો હતો.
ધરાનીઓ હાર્યા-નાકા અને રખે ગ્રીકો પાછા
જવાનો નરતો બંધ કરે તે બીકે કપાટાબંધ
ધરાન પહોંચ્યા.

તે સમયની
મહાપ્રતાપી શહેન-
શાહતની જોડે
યુદ્ધ કરતાં ગ્રીસ
અને ખાસ કરીને
એથન્સ વિજયી
થયું. આ વિગ્રહને
હાથે એથન્સે
ગ્રીસનાં અનેક
શહેરો પર અને
ટાપુઓ પર સત્તા
મેળવી. ગ્રીસના
સંરક્ષણાર્થે જે
શહેરોએ સંપ
કર્ષો તે બધાને
બ્યવસ્થિત નિય-
ત્રણમાં લાવી
એથન્સ ચક્રવર્તી
થયું.

આ વિજયથી
ગ્રીકનાં શક્તિ,
દીમત, શુદ્ધિ અને
કળા પર અબજ
પાતો ચઢ્યો; અને
કળા, શક્તિ, સમૃદ્ધિ અને

સુવર્ણયુગ એથન્સમાં પ્રસર્યો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૦ થી ૪૪૫ સુધી પેરી-
ક્લીસે લોકશાસનાત્મક એથન્સમાં અને
એથન્સે ગ્રીસમાં એકચક્રે સત્તા ભોગવી.
સરસતા અને લોકોત્કર્ષની ભાવનાથી પ્રેરાએલો
આ નરસિંહ દુનીઆના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ
સ્થાન ભોગવે છે. એથન્સ એની શુદ્ધમેરલીએ
નાચે છે. ગ્રીસ અને ધરાન એના શાસનોથી

કાંપે છે. ગંભીર
અને ભવ્ય દેવદેવેન્દ્ર
જયુધીટર સમો
તે સર્જન અને
વિનાશન પ્રેરે છે.
એની પ્રેરણા નીચે
એથન્સ સંસ્કાર
અને સમૃદ્ધિનું
કેન્દ્રસ્થાન બને
છે, તત્ત્વવેત્તાઓ
વિકસે છે; નાટ્ય-
કારો અપૂર્વ કૃતિ-
ઓ સર્જાવે છે.

ઇતિહાસ કારો
ઇતિહાસના પાયા
નાખે છે; એરો-
શીઆચી સમાન-
તા સ્વાતંત્ર્ય અને
દાં પસંદગીનો
આદર્શ રચે છે;
અને ક્રીડીઆસ
સરસતાના સત્ત્વ
સરખું પાથીનોન
સર્જે છે. એ ભવ્ય
સ્થાપત્યની સરસ-

પેરીક્લીસ;

સંસ્કારનો તાની કયા તો વળી નીરાળી. સજ્જવતાનો

ડસ્કોબોલીસ-ચક્રક્રમ (આકૃતિ નં. ૮).

સ્પષ્ટ કલાને પણ લાગ્યો. મીસરની પ્રણાલિકાએ લગભગ અદૃશ્ય મધ્ય ગતિ અને સ્નાયુની સંપૂર્ણતા એ સાથે સધાયાં. મુખ પરથી નિશ્ચેતનતા ગમ્મ અને સ્વચ્છતા આવી. આંખોમાં જીવંત તેજ પ્રગટ્યું. આને સુંદર નમુનો માયરનનું 'ચક્રક્રમ'—discobolus. (આકૃતિ નં. ૮)

'ચક્રક્રમ' ચક્ર નાખવા વળ્યો વાંકો વળ્યો છે—જોરથી નાખવા નીચો છે. દરેક અવયવ કસરત થી સૂચે, તે સરસ રીતે દર્શાવી રહ્યો છે. એકે એક સ્નાયુ અપૂર્વ છે. એની દૃષ્ટિમાં, એની રીનમાં, એના ડોકની મરોડમાં સજીવતા છે. પાપાણી નરેદ્ર ઉભરાતી

શક્તિના કંપમાં સજીવ લાગે છે. એ જીવંત મહાકાવ્ય છે. એમાંથી સરસતા ઝરે છે. માત્ર મુખ ઉપર ભાવ નથી—જુની પ્રણાલિકા આટલી જ નજરે ચઢે છે.

પોલીકલાઈટસ એ માયરનનો સમકાલીન અને ખીજો મહાન શિલ્પસ્વામી હતો. એણે પણ આરસ માં મહાકાવ્ય ફાતરવું શરૂ કર્યું. એણે શરીરની સપ્રમાણતા અને ઉભા રહેવાની છટા મૂર્તિમાં ઉતારી. અભાર સુધી મૂર્તિઓ મીસરના કાનુનો પ્રમાણે એ પગે ઉભી રહેતી. આ સ્વામીની સર્જકતાએ એ મૂર્તિને એક પગ પર ભાર મુકી ઉભી રહેતી કરી. મૂર્તિ હવે પુતળું નહોતું; છટાથી સ્વાભાવિકતા દાખવતો અપૂર્વ નરેદ્ર હતો : એણે—એમેઝોનો—નીરાંગતા (આકૃતિ નં. ૯)—સર્જી. સશક્ત, સપ્રમાણ, ગંભીર, યુદ્ધમાં ઉતરવાને ઉત્સુક એવી સર્વોચ્ચ સુંદર સ્ત્રીની ભાવના પોલીકલાઈટસની એમેઝોન જેતાં સંતોષાય છે. અને સ્ત્રીસૌંદર્યમાં રહેલી સરસતાનું બાન થાય છે.

—પણ આ બધા શિલ્પસ્વામીઓમાં, શ્રેષ્ઠ એવો પાપાણો કવિ—શિરોમણિ તે શીડીઆસ. પેરીકલીસનો જમણો દાઘ, એરપેશીઆનો મિત્ર—એણે એથેન્સને સુંદર બનાવવાના પ્રયાસોમાં પચીસ વર્ષ ખોયાં, અને નરેદ્રની ભાવના આરસમાં એવી તો ઉતારી કે પચીસેમાં વર્ષ પછી પણ એ પાપાણી ભાવનાની પાર જવાને આપણી કલ્પના ચાલતી નથી.

સ્નાયુની સંપૂર્ણતા, અવયવોની સપ્રમાણતા, ગતિની મોહકતા તો એના એ સમકાલીન

સાદિ:પરવામી જો !! જેવીજ શીડી-
આસે આરસમાં ઉતારી. સમૃદ્ધ-
રચનામાં પણ તેણે સજીવતા
આણી; અને નરનારીઓ અને
જનવરોનો સમૃદ્ધ (આકૃતિ નં. ૧૦)
પોતાની સ્વાભાવિક ગતિથી પણ
સરસ ગતિ પ્રદર્શનોમાં બતાવી રહ્યો.

પણ શીડીઆસની ખરી મહત્તા
તે તેના દેવદેવીઓના મુખ પરના
બાવમાં હતી. એના નરનારીઓના
મુખ પર સપ્રમાણતા, સૌંદર્ય,
સજીવતા તો તેના સમકાલીનો
જેવાંજ હતાં; પણ એ ઉપરાંત
શક્તિ અને સૌંદર્યનું અદ્ભુત
મિશ્રણ તેણે અર્પ્યું અને એ બધા
પર દેવી ભવ્યતાનું દર્શન કરાવ્યું.

એણે સર્જવેલી કૃતિઓ ઘણી
થોડી રહી છે. તેનાં અનુકરણો પરથી
તેની સર્જકતાનો કેંદ્ર ખલાસ
આવે છે. એના અનુકરણમાં કરેલા
“ન્યુસના” મુખથી શું વધારે ભવ્ય
હોઈ શકે ? ચીનક ડી મીલોની—
વિલાસદેવીની મૂર્તિ (આકૃતિ નં. ૧૧)

પણ શીડીઆસના સંપ્રદાયનીજ છે
એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. કદપના-
શક્તિ એ મૂર્તિમાંથી પ્રગટતી શક્તિ, સૌંદર્ય
ને ભવ્યતા કદપવાને અશક્ત છે.

આ ચીનક-ડી-મીલોનું પુતળું પેરીસના
હુવમાં આવેલા સંક્રદરશાનમાં એક આખા
ઘોરશની વચ્ચે મુક્યું છે. એથી ભવ્યતા દીપી
નીકળે એવી રીતે ચારે તરફ સોફાઓ મુક્યા છે
અને દરોજ સેંકડો ગ્રેફકો અને અબ્બાસીઓ
ત્યાં મેલા મેલા તેની અપૂર્વતા નરી આંખે કે
દુરબીન વતી જોવાં કરે છે. એમ પણ કહેવાય છે

સશક્ત, સપ્રમાણ, ગંભીર, સર્વોગ મુંદર સ્ત્રી.
(આકૃતિ નં. ૯).

કે અમેરીકાએ એ પુતળું ક્રાન્સ પાસે કરોડો
રૂપીઆના દેવા પેટે માગેલું, પણ એ પુતળું
આપવાને તદ્દલે ક્રાન્સે ગમે તેમ કરી દેવું
વાળવાનું પસંદ કર્યું. આપણી ધારાસભા આગળ
એ પ્રશ્ન હોત તો મને ખાતરી છે કે લગભગ
સર્વાનુમતે એ પુતળું બારોબાર અમેરીકા ચાલી
ગત...

—ઘણાં વર્ષો પહેલાંની એક વાત યાદ આવે
છે. મુંબાઈમાં મેં પહેલું ધર માંડ્યું, અને

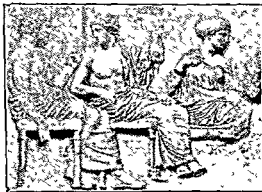
ભોત શણગારવાનો વખત આવ્યો ત્યારે એ પુતળાના ઉપલા ભાગની છબી ચારેક આનામાં ક્યાંકથી લઈ આવી ત્રણ આનામાં મઢાવી ભોત પર મેં ટંગાવી દીધી. સામાન્ય રીતે વીનસ-ડી-મીલો એટલે હાથ વગરનું ઉભું પુતળું એવા ખ્યાલ હોય છે. પણ આ તો માત્ર મોઢું, માથું અને છાતીના થોડા ભાગની છબી હતી. એક મિત્ર આવેલા યાદ છે. તે “યુવતીજનકથામૃકલાલેખે પરેધામ” એ સિદ્ધાંતના સ્તુત ભક્ત હતા અને એમની કળાના જ્ઞાનની ક્ષિતિજ પર વીનસ-ડી-મીલો ભાગ્યેજ આવેલી. એ ખેડા. એમણે ચહા પીધી, ધરનાંની ખજાર પુછી, અને પાંચ-પંદર વખત શરમભરી આંખો આ કોષ અપરિચિત સ્ત્રીની છબી પર શરમાતા નાખી. મારા મનમાં મને ધણું દસવું આવ્યું. એ મારે વીશે શું શું ધારતા હશે એ જાણવાની ઉત્કંઠા યદ્ય. આખરે તે જવા માટે ઉઠ્યા અને છત્રી લેતાં લેતાં પિતા-તુલ્ય ગાંભીર્ય આણી કહ્યું: “ભાઈ! આવી છબી તે બહાર રાખીએ!”

મારા હસવાનો પાર રહ્યો નહીં. મેં કહ્યું: “મુરખપીશી! આ છબી સ્ત્રીની નથી-પુતળાની છે.” તે હસ્યા: “અરે રામ રામ! પણ ભાઈ, ગમે તે કોઈ આવે અને આવી છબી જુએ તો ધારે શું?”

જાણે કે મ મનુષ્યની ધારણા અને તેમાં ખાસ કરીને પારકા પર આસેપ મુકવાની ધારણા પર કોઈ પણ સંયમ મુકી શક્યું હોય!

કેટલાકને વીનસ-ડી-મીલોમાં કે દેખાતું નથી. વાંક-એ પુતળોનો કે આંખોનો એ તો

પ્રભુ જાણે. એક અમેરીકન બહુ ધનાઢ્ય થયેા એટલે પોતાનો મહેલ સરસમાં સરસ રીતે શણગારવાનો તેણે હુકમ આપ્યો, અને દુનીઆની સુંદરમાં સુંદર કલાકૃતિઓની નકલ મહેલમાં ગોઠવાય એવી આજ્ઞા કરી. પરિણામે યુરોપથી સુંદરમાં સુંદર પુતળું એમ કહી એક પેટી આવી. તેમણે પેટી ખોલી તો પુતળું મેં હાથ વગરનું હું હું-એક ટેકાણેથી જરા ભાંગેલું. તરત તેમણે વેચનાર ઉપર ભાંગેલું પુતળું મોકલવા માટે નુકશાની બદલ દાવો માંડ્યો. જ્યારે કોર્ટમાં ગયા ત્યારે એમને જ્ઞાન આવ્યું કે જે હજારો રૂપિયા એમણે આપ્યા હતા તે એક હુંડા પુતળા માટે આપ્યા હતા. હાથ ભાંગેલી વીનસ ધરમાં નજ રાખવી એ એમનો દબ સંકલ્પ હોવાથી એમણે પ્રતિવાદી વેપારીઓને કહ્યું કે ભલે પૈસા લીધા છે તે રાખો; પણ ગમે તે મેં હાથવાળું પુતળું આપેા અને આ હુંડું પુતળું લઈ જાઓ. કૌન્ય વેપારી હસ્યા; બીજા મેં હાથવાળા કોઈ વીનસ આપી; અને હુંડું પુતળું પાછું લીધું. ધનાઢ્ય ખુશ થયા કે આખરે મેં હાથવાળું પુતળું તેમનો મહેલ શોભાવશે. વેપારી પણ ખુશ થયા કે વીનસ-ડી-મીલોની કીમત લઈ એમણે ગમે તેવું ભળવું પુતળું પધરાવ્યું. અને વીનસ-ડી-મીલોનું પુતળું પણ

શ્રીડીઆસની કૃતિ : પાર્થિવોનનો એક દુકડો.
(આકૃતિ નં. ૧૦).

રાજ થયું હશે કે એ આ એકદરના ધનાઢ્ય હાથ-મથી છુટ્યું. આજ્ઞા છે કે જ્યાં એનું હુંડાપણું કોઈને ન ખુંચે એવા કોઈ પ્રાસાદમાં માનભરે તે આખરે રથપાયું હશે.

—પણ આ તો કાલ્પનિક વાત. એક શુભરાતી મિત્ર પેરીસમાં

અમને મળ્યા. તેમણે પુછ્યું: “ક્યાં જાઓ છો?” અમે કહ્યું: “લુવના સંગ્રહસ્થાનમાં વીનસ-ડી-મીલોનું પુતળું જોવા.”

“વીનસ-ડી-મીલો?” તેમણે મીઝમીઝમી કહ્યું. “તમે પણ આ પેરીસના લોકો જેવા ગાંડા

ચઇ ગયા. એમાં જોવાનું શું ખબરું છે? અડધી નાગી, હાથ તુટેલી, કાન ખેંચેલી પુતળામાં એવું તે શું છે કે મનુષ્યને વખત ગ્રામાવે છે?”

હું અવાચક ચઇ ગયો...

સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રીથી એ મૂર્તિ જુદી છે. માનવ સ્ત્રીથી એ ધણી મોટી જુદી. શાંતિ દર્શાવતી આંખો; સત્તા દર્શાવતું કપાળ; વિશ્વાસ દર્શાવતા ગાંઠ; ડાઁ અને દહતા બંને દાખવતા હોઠ; શાંત ને આત્મનિષ્ઠ પ્રભાવ દાખવતો ડોકનો મરોડ; સંયમ અને વિશ્વાસ બંને દાખવતા રતનો; શારીરિક બલ અને છટા બંને દાખવતી કંમર; અને આખા અંગ પર રહેલી દૈવી શાંતિ ને સત્તાની છાપ— આ બધાં કે.ઇ.પલ્યુસ્ત્રીમાં મળવાં અશક્ય છે. આ પાપાણી સ્ત્રીમાં કે.ઇ.પલ્યુ સુંદર સ્ત્રીમાં જડે તેના પી નીરાળી અપૂર્વતા છે. દુનીઆની સ્ત્રીઓનાં લક્ષણો કલ્પનાની મદદથી ભેગાં આણી એક અસંભવિત સંગ્રહસ્થાનને એવી એક-

જે મનોદશા ઉદ્ભવે છે તે ઉદ્ભવ છે. એ મૂર્તિનું સ્ત્રીત્વ ભયંકર અને આકર્ષક છે. તેના સર્વે અંગમાંથી એવી પ્રતાપી માનવતા ઝરે છે કે તે મનુષ્યરવભાવના ઉંડામાં ઉંડા ભાષોને પ્રગટાવે છે ને પોષે છે. એની સ્વાભાવિકતા, સપ્રમાણતા

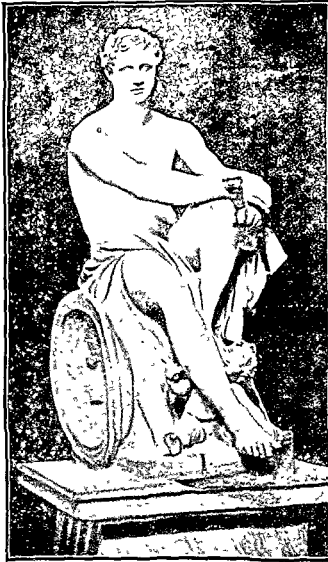
તાનના અર્પી છે કે તે આદર્શમાં લેખાય. એ મૂર્તિ સ્ત્રી નથી લાગતી, પણ સ્ત્રી કેવી હોઇ શકે, હોતી જોઇએ તેનો આદર્શ ખડો કરે છે.

અને છતાં એને જોતાં સુંદર સ્ત્રીને જોઇ

પ્રેક્ષકોની ડાપેના દેવીમાં માનવ આદર્શતા છે. (આદર્શ નં. ૧૭). અને વાસ્તવિકતા એવી છે કે એવી સ્ત્રી હોઇ શકે નહીં એમ ખ્યાલ પણ આવે નહીં.

ખીન્ન શીશ્વીનો એવાજ પ્રકારનો— આ હકથુંલીસ-જોઇએ. નરદેહનું કેવું ભવ્ય

મહાકાવ્ય! (આકૃતિ નં. ૧૨) શરીરની ભાવનાનું કેવું અદ્ભુત સર્જના શક્તિ ને સાદર્ય નીરાળાં પડતાં નથી. મુખ પરની ભવ્યતા ખિન્નતામાં ભળી માનવજીવનના નીખાસસ હૃદયની કથા કહી રહી છે. જેટલો આ બળદેવ પ્રબળ છે,

શ્રદ્ધદેવની મૂર્તિમાં પરિચિત મોહજીત છે. (આકૃતિ નં. ૧૪). તેટલો ભલો છે. એની શરીરરેખાઓમાં રહેલી સરસતા શક્તિની વાંછનામાં રહેલી ભાવનાને રીઝવે છે; અને દેવને દુર્લભ એવા દેહની અંપૂર્વતામાં મુગ્ધ બની, પરમ આનંદ—જેવો

પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં મળે એવોજ આનંદ અનુભવી- એ છીએ. જ્યારે શુન્દરાતના કોષ એક અખાડા- માંથી આવું એક અપૂર્વ મહાકાવ્ય નીકળતું જોઈશ ત્યારે—ત્યારે હું મુક્તિ પામીશ......

૬

પેરીકલીસ શુન્દરી ગયો. એથન્સ- ની શાંતિ ને સત્તા તુટવા લાગી. એ- રપેશી આના મિત્ર ને શિષ્ય સોક્રેટીસ, અને પ્લેટોએ ચિંતનશીલતા કેળવી. ઉત્સાસમય એથન્સ વિચારશીલ થયું. દુઃખના, વિચારના પ્રાણ્યે તેણે દેહના મહાકાવ્યોમાં ફેર કર્યો. પ્રેક્ષીટેલેસની કલાકૃતિઓમાં (૩૮૦ ઇ. પૂર્વે) શીડીઆસની વિજયી શક્તિ ને તેવી ભવ્યતા નથી; તેમનાં મુખ પર, તેમની ગતિમાં, તેમની રેખાઓ- માં માનુષી ભાવ છે, માનવ હૃદય ને પરિચિત એવા વિચાર છે.

પ્રેક્ષીટેલેસની આ ડાયેના દેવીમાં મોટું લાંબું થયું છે; આંખોમાં ગહનતા આવી છે; કપાળ આગળ વધ્યું છે. પહેલાં જેમાં ભાવનાશીલતા સ્થાન ભોગવતી હતી તેમાં હવે વાસ્તવિકતા છે. સ્વસ્થતાને બદલે સુકુમારતા દેખાય છે. દેવી ભવ્યતાનું સ્થાન આદ્ર માનવતાએ લીધું છે. (આકૃતિ નં. ૧૩).

આદ્રતાના સંચારથી અપૂર્વ- તાનું સ્થાન સંસ્કારિતાએ લેવા માંડ્યું. દેવમૂર્તિમાં તદ્દસ્યતાને બદલે વિલાસી છટા કે માનવ ભાવો આવવા લાગ્યા. પૂજ્યભાવ કરતાં આકર્ષણ કરે અને જામિયા દર્શાવે એવા દેહની મૂર્તિઓ ઘડાઈ. જેમ એક સંપ્રદાયે વિચાર કોતર્યો, તેમ

ખીજએ ભાવ અને ઊર્મિ કાતર્યા, અને ત્રીજએ સંસ્કારિતાને પ્રાધાન્ય આપ્યું. લાઘસીપસના સંપ્રદાયની આ યુદ્ધદેવની મૂર્તિમાં (આકૃતિ નં. ૧૪) છટા છે. તેના મુખમાં સત્તા નથી, શાંતિ નથી, સંસ્કારિતા છે. તેની આંખોમાં માત્ર તેજ નથી, ક્રમાશ્ન નથી, મૂર્તિમાં દુઃપ્રાપ્ય આદર્શ નથી, પરિચિત મોહકતા છે.

કોષ, દુઃખ, વેદના એ બધાં રસસમૃદ્ધિ વધારી રહ્યાં. વીરત્વભીનાં મહાકાવ્યોને બદલે રસભીનાં ઊર્મિગીતો પૃથ્થરમાં કાતરાયાં. કલામાં ભાવના ને વાસ્તવિકતાનો સંયોગ જતો રહ્યો. વાસ્તવિકતાની નિષ્કલતા વ્યક્ત થવા લાગી. તેનો અર્પણ નમુનો તે “લાઘોકુન” — (આકૃતિ નં. ૧૫) તીવ્રતમ વેદનાની પ્રચંડ મૂર્તિ (ધ. સ. પૂર્વે ૫૦).

લાઘોકુન દ્રોણનો ધર્મશુર હોતો. ઐકોએ લાકડાનો ઘોડો કરી તેમાં વીરોને છુપાવ્યા હતા. દ્રોણના મૂર્ખાઓ તેને શહેરમાં લઈ આવતા હતા. લાઘોકુને ના પાડી. સમુદ્રદેવે બે સર્પો મોકલ્યા અને લાઘોકુન અને તેના પુત્રોને તે વીંટાઈ વળ્યા. આપ અને બે દીકરાની આસપાસ સર્પોએ ચુક બેરતી. ત્રણે એક ખીજની આગળ મર્યા લાગ્યા.

પિતાના મુખ પર શી વેદના છે ! તેની આંખમાં શી ભયંકર નિરાધારી ! તેનાં સ્નાયુઓમાં કેવું આક્રંદ ! આકૃતિ જોતાં જોતાં ત્રાસ છુટે છે. — સર્પની ચુક આપણને વળગતી લાગે છે. આપણી કાય પણ કાંપે છે.

વેદનાનું દેવું આબેહુખ ચિત્ર ! એમાં માત્ર વાસ્તવિકતા છે, ભાવનામયતા નથી. એટલે અર્પણતા વિનાની દક્ષતાનો ખ્યાલ આવે છે. અને દેવોમાં પણ કંઈ ફેરફાર ! તેમની

તટસ્થતા ગઈ અને તેમાં ક્ષોભ આવ્યો; શાંતિ ગઈ અને અધીરાઈ આવી; શક્તિ ઘટી, પણ છટા ને સંસ્કારિતા વધ્યાં.

જેમ એપોલોમાં ગ્રીકકલાનું બાલપણ છે; વીનસ-ડી-મીલોમાં કળાની મદભર જુવાની છે, તેમ એપોલો બેસ્વીડેરમાં તેની પ્રૌઢા અવસ્થા છે. એપોલો બેસ્વેડેર (આકૃતિ નં. ૧૬) દૂર વસતા દેવના દેહની છ મી નથી-માનવોમાં વસતા કોઈ મોહક નરોત્તમની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ જોઈને વીંકલમેને જે આનંદ અનુભવ્યો તેના ઉદ્ધારો સાંભળવા જેવા છે:—

“ જે પ્રાચીન પુતળાંઓ જંગલીઓનું ઝળુન અને કાલની વિનાશક શક્તિમાંથી બચ્યાં છે તેમાંથી એપોલોનું પુતળું સર્વાનુમતે ભવ્યમાં ભવ્ય છે. એમ કહીએ તો ચાલે કે કલાકારે એક ભાવનાત્મક સ્વરૂપ ધણું છે અને સ્થૂલ વસ્તુનો ઉપયોગ તો માત્ર એ સ્વરૂપને મૂર્તિમાન કરવા કર્યો છે. જેમ હોમરે આપેલું એપોલોનું વર્ણન ખીજ બધા કવિઓનાં વર્ણન કરતાં સરસ છે, તેમ આ પુતળું એ દેવનાં બધાં પુતળાંથી સરસ છે. એનું કદ મણ્ડુસથી મોટું છે અને એનો ઉમા રહેવાનો ઠરસો એનું દૈવી ગૌરવ દેખાડે છે. શાશ્વત વસંત-એલીસીઅમ (સ્વર્ગ)નાં આદ્વાદક ઉપવનોમાં પ્રસરી રહે છે એવી-આ સુંદર શરીરને રમણીય યુવાવસ્થામાં મટે છે અને તેનાં અંગોની મુરેખ રચના પર માર્ધુર્ય પ્રસારે છે. આ સર્વોત્તમ કૃતિના ગુણ પારખવા માટે આપણે બુદ્ધિપ્રધાન સૌંદર્યને અંતરમાં ઉતારવું જોઈએ અને બને તો દૈવી સ્વભાવના યંત્ર જોઈએ; કારણ કે આ કૃતિમાં મર્ચલોકની કે અર્પણતા નથી. તે શરીર નસોથી કર્કશ નથી, તંતુઓથી કંપાચ-માન નથી, પણ આખા રમણીય સ્વરૂપમાં મીઠી વરાળ ફરતી હોય તેમ દૈવી ચેતનથી તે સજીવ

જણાય છે. દેવ પાયથોનની પાછળ પડ્યા હતા; તેની પાછળ પહેલી વખતે પોતાનું દુર્જય ધનુષ્ય ખેંચ્યું હતું; અને તેને પકડી પાડી કારી ધા કર્યો હતો. પોતાના પ્રતાપના બાનથી પૂણ્ય, એકાગ્ર આનંદમાં ચક્રચુર તેની ભવ્ય દૃષ્ટિ વિજયની પણ પેલી પાર અનંતતામાં નેહ રહી છે. તેના હોઠ પર તિરસ્કાર છે; પુણ્ય પ્રકોપ તેના નરકો-રોને પ્રલાવી રહ્યો છે, અને તેનાં ભવાં પર ચઢ્યો છે; પણ તેના કપાળ પર નિશ્ચલ શાંતિ ઠરી રહી છે; અને જાણે કલાદેવીઓ તેને લાડવી રહી હોય તેમ તેની આંખમાં અમી છે. જ્યુપીટર (ગ્રીક લોકના ઇશ્વર) દેવતાંજી પુતળાં હાથ લાગ્યાં છે તેમાંનાં કાંઈમાં જે ગૌરવ હોમરની બુદ્ધિએ જોયું તે જણાતું નથી, પણ એપોલો બેન્ડીડારના રાજપદમાં બધા દેવાનું વિશિષ્ટ સૌંદર્ય ભેટું મળ્યું લાગે છે. કપાળ જ્યુપીટરનું છે ને તેમાં સરસ્વતી દેવીનો નિવાસ છે; ભાવ, તેની ગતિથી તેની પ્રૌઢ ઇચ્છા-શક્તિ દેખાડે છે; મોટી આંખો દેવાની સામ્રાજીના જેવી છે, ગૌરવશીલ છે; અને જ્યાં વિદ્યાસ સદા શોભે છે એવા મુખ પર બેકસની પ્રતિમા છે. વેલો પર મૃદુ ફણગા જાણે મસ્તના શ્વાસથી હાલતા હોય તેમ તેના રુપાળા વાળ તેના શીશની આસપાસ વીંટાય છે. તેમાં દેવોને પ્રિય સુવાસ છે અને કલાદેવીઓએ તેને સુંદર રીતે સમાર્યા છે. આ કલાત્મક કૃતિનો ચમત્કાર જોઈ હું બધું ભુલી જાઉં છું. મારું મગજ એની તુલના ગૌરવથી કરવાને યોગ્ય એવા સૂક્ષ્મ સ્વભાવ સ્વીકારે છે. હું પ્રશંસા કરતાં આનંદ અનુભવું છું. ભવિષ્યવેત્તાઓ જેવી પ્રેરણાથી હોય તેમ મારું હૈયું ઉભરાય છે. ડેલોસમાં, સીરીઆની પુનિત કુંજોમાં, જ્યાં એપોલો

વીહરતા સાં હું વીચરું છું, અને પુરાણા પીઝ-મેલીઅન જેવું સૌંદર્ય અર્પતા તેણે સૌંદર્ય આ મૂર્તિને સચેતન બનાવે છે. એ અપ્રતિમ અને પરમ કૃતિ ! હું તારું કેમ વર્ણન કરું? એ માટે મારી લેખિનીને કલાની પ્રેરણા જોઈએ. પણ જે લક્ષણો મેં વર્ણવ્યાં છે તે તારે ચરણે ધરું છું. જે દેવાને તાજ પહેરાવવા આવે તેને તો તે ચરણ આગળજ રાખવો પડે છે, કારણ તેમને માથે તો તેનાથી પહોંચાતુંજ નથી.”...

અરે ! પણ હું આ શું લખું છું ? હું કાણ ? હીંદુસ્તાનનો વતની. હુંધારી ન્યાં સુંદર મનાય છે સાં રહેતો હું સ્નાયુ અને સંપૂર્ણતાની વાતો શ્રાવી કરું છું ? આપણે તપસ્વીઓનાં સંતાનને વળી સ્નાયુ શા ? શક્તિ શી ? સૌંદર્ય શુ ?

—નાનપણમાં મને યાદ છે કે અમે ડેલોસથી સ્નાયુઓ કેળવવા મંથતા હતા. એક મારો મિત્ર કસરત કરી નહોતો બેઠો હતો. ત્રણ પેઢી જોઈ ચાલુઓ જેનાં ત્રિકાલસ થયાં છે એવાં એક વૃદ્ધ સર્ગ પાસે આવ્યાં અને બતીબતે જોવા બેઠાં. ‘આ શું કરો છો ?’ તેણે કહ્યું; ‘આપ દાદા તો દેવ જેવા સુંવાળા હતા ને આ મુવા ઘાટીઓ જેવા ગાંઠા ગાંઠા... શા માટે બનાવો છો ?

—એક વખત ન્યારત મળી હતી ત્યારે એક જાણની ફરીઆદ સાંભળેલી. “હવે બધા છીછરા છોકરાઓ ન્યાતના પટેલીઆઓ થઈ બેઠા છે. પહેલાંના પટેલીઆઓનાં શરીર ગોળમટોળ એવાં હતાં ! આજે એક જાણ તો એવો બતાવો !”...

ખરી વાત છે, આપણને સ્નાયુઓ જોડે શક્તિ જોડે—સૌંદર્ય જોડે શી સંબંધ ?... એ

એપોલો બેલ્વેડીઅર.

(આકૃતિ નં. ૧૬).

પ્રણયીઓ સદાને માટે મરવા માટે છુટા પડતાં
હતાં... નાયક અને નાયિકાના ગળામાંથી નીકળતા
નાદબ્ધ્ધની અપૂર્વ ધારાઓ વહી રહી. તેમના
સુરોમાં પ્રેમ હતો; આવી પહોંચેલા વિરહના
ખ્યાલથી વધુતો ભય હતો; અકદમ્ય આક્રંદ
હતું કે તલસાટનો ભવ્ય કંપ હતો; અને
છેલ્લી વાર છુટા પડતાં બંનેના અવાજો ક્ષણ
ભંચુર દેહોમાંથી આત્માને પણ બળે બહાર કાઢી
મગન ભેદવા પાઠવતા હોય તેવા મારા અંતરને

શુંગળાવી રહ્યા....

છેલ્લાં મરતા નિઃશ્વાસે ઉંચા ને ઉંચા જતા
અવાજને એકદમ નીચે લાવી નાયિકા ભોંય પર
પડી-એકદમ પડે! પડ્યો ને દીવાઓ ચેલા;
ત્યારે મને થયું કે એ નાદબ્ધ્ધમાં મારો આત્મા
એવો તન્મય થઈ ગયો હતો, કે તે અદશ્ય થતાં
મારો આત્મપ્રદીપ પણ પલ વાર ઝંખવાયો;—
એક પળ વાર મૃત્યુ સમાન શૂન્યકાર પ્રસરી
રહ્યો..... પણ...

[આ રસિક પ્રવાસવર્ણનનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં.]

ધમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાને
શ્રીયુત પ્રણામોદ્ય આયુર્દંભ આવડા
તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

વેદના સ્ત્રી જીવનમાં એક ડોઝ

: : : લેખક : : :
રા. ઉછરંગરાય કેશવરાય ઓઝા

પ્રીતિયાચના

(અધ્યવેદ-
૧-૧-૮)

જેવી રીતે
ઝાડને વેલડી-
ઓ ચોમેરથી
બાંધી શે તેવી
રીતેજ હું મને
બાંધ; જેથી
હું મારીજ
કામના કરતી
રહે, જેથી
હું મારી પા-
સેથી કદિ
પણ ખસે
નહી. ૧

જેવી રીતે
ગરુડ ઉડતો
ઉડતો પૃથ્વી
પર પોતાની
પાંખનો પ્રદાર
કરી તેને
દાખી દે છે
તેવીજ રીતે

જેવી રીતે ઝાડને વેલડીઓ ચોમેરથી બાંધે છે
તેવીજ રીતે હું મને બાંધ,

હું તારા
મનને દાણું-
જેથી હું મારી-
જ કામના
કરતી રહે,
જેથી હું મારી
પાસેથી કદિ
પણ ખસે
નહી. ૨

જેવી
રીતે સૂર્ય
પોતાથી વિ-
શાલ બાથમાં
પૃથ્વીને અને
આકાશને સ-
માવે છે તેવી
રીતે હું તારા
મનને મારી
વિશાલ બાથ-
માં સમાવું-
જેથી હું મારી-
જ કામના
કરતી રહે,
જેથી હું મારી
પાસેથી કદિ
પણ ખસે
નહી. ૩

પ્રીતિયાચના

(અર્થવિદ ૧-૧-૬)

તલસ, તલસ મારા શરીર સારુ
મારા ચરણ સારુ, મારા નયન સારુ;
તલસ મારાં જનું સારુ તું
મારી કામનામાં સૂકાઓ
તારાં નેણ, તારા કેશ, મારે માટે તલસંતાં
હું તને મારી કરકં કણ કરું !
હું તને મારી હૃદય વેલડી કરું !
જેથી તું મારાંમાંજ સમાઈ જા.
જેથી તું મારા મન સોંસરી મન સરખી થા. ૧
જેની નાભિમાં અવલોકે છે
જેના હૃદયમાં સંવનન છે
તેવી ધૃતમાતા ગાવડીઓ
મારી પાસ લાં તારું સંવનન કરો. ૨

ગર્ભાધાન

(અર્થવિદ ૫-૫-૨૫)

વાદળ દળથી, આકાશ ગર્ભથી અંગે અંગે
આણેલો ગર્ભ,
ગર્ભનિધાતા પણુછમાંથી તીર છુટે તેમ
મુકો ! ૧
જેવી રીતે આ વિશાલ પૃથ્વી પ્રાણીના ગર્ભ
ધારણ કરે છે તેવી રીતે હું તારામાં ગર્ભ મુકું
છું, તેને માટે તને હું સહાયમાં બોલાવું છું. ૨
હે સેનાપતિ ગર્ભ મુક, હે સરસ્વતી ગર્ભ
મુક, કુમુદમાલિન અશ્વિનો, તારામાં ગર્ભ
મુકો ! ૩
મિત્રાવરુણ તારામાં ગર્ભ મુકો; દેવ બૃહ-
સ્પતિ તારામાં ગર્ભ મુકો; ઈંદ્ર, અશ્વિ અને
ધાતા તારામાં ગર્ભ મુકો ! ૪
વિષ્ણુ તેનું લિંગ કલ્પે; ત્વષ્ટા તેની આકૃતિ
ધરે; પ્રજાપતિ તેપર રસ સિંચે, ધાતા તારા-
માં ગર્ભ મુકો ! ૫

જેને વરુણરાજ જાણે છે અથવા જેની દેવી
સરસ્વતીને ખબર છે, વૃત્રણ ઈંદ્ર ને સમજે છે
તે ગર્ભકરણ તું પી જા ! ૬

તું ઔપધીઓનો ગર્ભ છે, તું વનસ્પતિઓ-
નો ગર્ભ છે; તું વિશ્વનો, ભૂતોનો ગર્ભ છે.
હે અશ્વિ આમાં તું ગર્ભ મુક ! ૭

શુર થા, વીર થા, ગર્ભાશયમાં ગર્ભ મુક,
તું મર્દ છે, મર્દાનીભર્યો છે. પ્રજા માટે તને
નિમંત્ર્યો છે. ૮

હે આર્હત્સામે, દૂર થા; તારા ગર્ભાશયમાં
ગર્ભ મુકાઓ ! સોલમાપા જે દેવો તેણે બંનેમાં
અંશભૂત થઈને તને પુત્ર અર્પ્યો છે. ૯

હે ધાતા, શ્રેષ્ઠ રૂપથી ધડી આ નારીના
ગર્ભાશયના અંતરમાં દશમે માસ પ્રસવવા અર્થે
નર-પુત્ર ગર્ભ મુક ! ૧૦

હે ત્વષ્ટા શ્રેષ્ઠ..... ૧૧

હે સવિતા, શ્રેષ્ઠ..... ૧૨

હે પ્રજાપતે શ્રેષ્ઠ..... ૧૩

પ્રીતિયાચના

(અર્થવિદ ૩-૨૫)

ઉત્પ્રેરક દેવ તને ઉત્સાહો !
તારી શય્યામાં તું (ખેદરકાર) શાની પડી
રહે છે ?
કામદેવનું બીપણ જે આ બાણ
તેનાથી હું તને હૃદયમાં વીધું છું. ૧
આધિ-તલસનામ તેનું પીછું થાઓ;
પ્રીતિ કામના તેનું બાણ થાઓ;
સંકલ્પ-દૃઢયણ તેની પણુછ થાઓ;
તેને બરોબર ખેંચી
કામ તને હૃદયમાં વીધા. ૨
પણુછ ચઢાવેલું, આંતરડાં શોષતું
સારી પેટે ખેંચેલું જે કામનું શર
તે વતી હું તને હૃદયમાં વીધું છું. ૩

આવ, ચાલી આવ, મારી પાસ;
દર્દીધાયક, તલસતી તલસતી,
સુકાતે-મુખ, કોમળાત્મા, ગજમાનિની,
કેવલ મત્પરવશ, પ્રિયવાદિની,
અનુમતા બનીને, (એ પ્રિયતમે) ૪

તને હું ખેચું છું; (પ્રીતિના) પાશમાં નાખી,
દૂર તારી જનનીથી, દૂર તારા જનકથી;
જેથી તું મારામાં સમા;
જેથી તું મારા દીલસરસી દીલ-સોંસરી થા. ૫

ઓ મિત્રાનરુણો ! તેના હૃદયમાંથી, તેના
ચિત્તમાંથી તમામ સંકલ્પો કાઢી નાખો, તેને
અકતુ કરો, તેને મત્પરાયણ બનાવો. ૬

વન્ધ્યત્વ વિનાશ

(અયર્વેદ ૩-૫-૨૩)

જેનાથી તું (વેદક)વન્ધ્ય રહેશે તેના અગ્રે
નાશ કરીએ છીએ. તેને તારાથી દૂર દૂર લઇ
જઇએ છીએ. ૧

ભાયામાં જેમ બાણ આવે તેમ તારા
આશયમાં ગર્ભ આવે; પુત્ર આવે. આવે
અહીં વીર ! જન્મે તને દસ માસનો પુત્ર. ૨

તું નર પુત્ર પ્રસવ; તેની પછી પણ પુત્ર
જન્મે. પુત્રોની તું માતા થા, જન્મેલાની,
જન્મવાનાની. ૩

પ્રસૂ ગાયમાં કંટાણુ બીજો જપ્તો પકવે
છે તે રીતે તું પુત્ર પકવ. ૪

તારા પર પ્રાગ્નપત્ય આવરું છું;
તારે ગર્ભ રહે !

હે નારિ તું પુત્ર પ્રાપ્ત કર !

એ તને ભદ્ર નીવડે !

તું એને ભદ્ર નીવડ !

આકાશ જેનો પિતા,

૨

પૃથ્વી જેની માતા,

સમુદ્ર જેનું મુખ,

એવી જે વેલડીઓ હોય છે તે તારે પુત્ર
પ્રાપ્તિ અર્થે દિવ્યોપધિ યજ્ઞ પ્રસન્ન થાઓ !

સપાત્ની નિવારણ—(વનસ્પતિ સહિત).

(અયર્વેદ ૩-૫-૧૮)

હું આ ઔપધિ ખોદું છું !
વનસ્પતિઓમાં એ બલિષ્ઠ છે;
જેનાથી શોક્ય બાધિત થાય,
જેનાથી પતિ પરાયણ બને. ૧

હે પ્રકુલ પાંદડી, (ઉત્તાનપર્ણ)
હે સુભગે, હે દેવલુતે (પ્રેરિત)
હે શક્તિમતિ (સરસ્વતિ)
મારી શોક્યને સુદૂર કાઢ !
પતિને કેવળ (મત્પરાયણ) કર. ૨

તેણે તારું નામ પણ લીધું નથી;
આ, મારા પતિ: તારા રમણ નથી ચાલ,
દૂર સુદૂર મારી શોક્યને આપણે કાઢી મુકીએ. ૩

હે ઉત્તરે (શ્રેષ્ઠ), હું ઉત્તર છું;
ઉત્તરોથી પણ હું તો ઉત્તર !
જે મારી શોક્ય છે ને તે તો નીચી !
જે નીચાં છે તેનાથી પણ તે નીચી ! ૪

હું તો સરમાતા (શક્તિમતી) છું
તુંએ પણ શક્તિશાસિની છેજ ને !
આપણે સરસ્વતી બની, ચોલ મારી શોક્ય-
ને લાખી દઇએ ! ૫

તારે માટે પ્રભાવ-ધાર્યો છે,
તારે લાવે મેં પ્રતાપ પાડ્યો છે;
તારું દીલ, ઓ, મને અનુસરે !
ગાય પાછળ વાછડું અનુસરેને તેમ !
પ્રવાહનેળમાં વારિ ધસે ને તેમ ! ૬

પતિપ્રાર્થના

(અથર્વવેદ ૨-૬-૩૬)

સુમતિ આ કુમારીને અમારા સૌભાગ્યથી,
હે અગ્ને, રમણુ પ્રાપ્ત થાઓ ! એ વરજી છે,
એ ઉત્સવ-રમણીયા છે, એને પતિવડે સૌ-
ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાઓ.

આ સૌભાગ્ય તો સોમજી છે; બ્રહ્મજી
છે; અર્ધમાંદીધું છે; દેવ ધાતાના સસથી આ
પતિવેદન (કમ) હું કરું છું.

આ નારી, રે અગ્ને, પતિ પ્રાપ્ત કરો,
સોમરાજ એને સુભગા બનાવો; પુત્ર-પ્રસવા એ
મદ્ધિર્ધીપદ પામે. પતિ પ્રાપ્ત કરી એ સુભગા
વિરાજી રહે.

હે મધવન ! જેવી રીતે વનચરોને આ મૂઢા
સુંદર, પ્રિય, નીરાંતે વિશ્રાંતિ લેવા જેવી થાય
તેવીજ રીતે સૌભાગ્યવતી આ નારી પતિને
(સર્વથા) અનુકૂલ થઈ સંપ્રિયા બને.

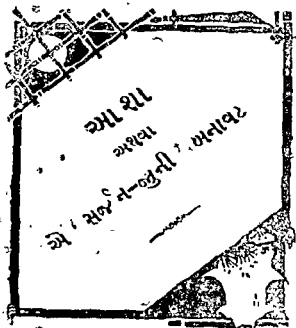
પૂર્ણ, સંરસરાટ ચાલતી સૌભાગ્ય નૌકામાં
તું ચઢ ! અને એ નૌકામાં બેસાડી જે વર
(છંદ પ્રતિકામ્ય) છે તેને અહીં લાવીને ઉતાર !

હે ધનપતે (કુબેર), પોકાર, વરને આ
તરફના મનવાળો કર ! જે વર છંદ છે તેને
સર્વથા આ દિશા તરફ વાળ (જમણી બાજુ
તરફ ફેરવું, અનુકૂલ બનાવ.)

આ દિરણ્ય, આ ગુગળ, આ ઔક્ષ
(ગોરોચત્રી) અને આ વળી સૌભાગ્ય આ
સર્વ તને તારા પતિ માટે, તારી ઇચ્છા મુજબ-
ના વરને માટે આપવામાં આવ્યાં છે (૧)

અહીંયાં સવિતા આણો, આણો એ પતિ
જે છંદ (પ્રતિકામ્ય જેની તું તેની કામનાના
જમણીમાં કામના કરે છે) છે. તેને હે આપશે,
તું તેને અહીં મુક.

લેખક:

રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,

વિપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

આ શાનો પરિચય કરાવું? પણ જગત માં એવી કોઇ શક્તિ નથી કે જે આશાનો પરિચય પૂર્ણ રીતે કરાવી શકે. જગતની કોઇ પણ ભાષા પાસે એવો શબ્દ નથી કે જે આશાનું અધુરું વર્ણન પણ આપી શકે. જગતના કોઇ પણ ચિત્રકાર પાસે એવી પીંછી નથી કે જે આશાના વદનની એક પણ રેખા આલેખી શકે. જગતની કોઇ ડોસી પાસે એવી છામ નથી કે જે આશાનો આછો ખદાલ પણ આપી શકે. આશાને તો નીરખી હોય તેજ એના મુખનું લોકોત્તર લાવણ્ય સમજી શકે.

સદ્ભાગ્યે એ મારીજ જ્ઞાતિની હતી. એનું મૂળ વતન ચારતરના ચાર પ્રદેશમાં હતું. એના પિતા ધંધાને અર્થે લાંબું રહેતા. એની માતા એને નાની મુઠ્ઠીને-એના ભવિષ્યનો કે પણ વિચાર કર્યા વગર-કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિથીજ મરી ગઇ હતી. એને લગભગ મારા જેટલીજ ઉંમરનો એક ભાઈ હતો. તે અમારા શહેરની

કોલેજમાં ભણતો હતો. તેની જોડે એ રહેતો હતો.

પૂર્વ જન્મમાં જેણે બપોળે હાથે દાન કર્યો હશે, (શરુઆતનાં વીસ વર્ષો બાદ કરતાં) આંખ દ્રવવા માટે તે ગળું રુંધાઇ જાય ત્યાં સુધી યતના ધુમાડા ખમ્યા હશે તેજ એની પ્રાપ્તિના અભિલાષ રાખી શકે. પૂર્વ જન્મમાં એ એવી તપશ્ચર્યા નહોતી કરી એમ કોઇ ખાતરી પૂર્વક કહી શકતું નથી, એટલે મારા મનમાંજ એની પ્રાપ્તિના અભિલાષ જાગે તો તે હાસ્યાસ્પદ નથી.

સમવયીનું સખ્ય સહેલાઈથી સધાય છે; એટલે એના ભાઈ સાથે મૈત્રી કરવાનો મેં વિચાર કર્યો. જે વિચાર મારા મગજમાં રુકે છે તેનો અમલ તરતજ થઇ જાય છે-ક્યાં તો મારાથી કે ક્યાં તો કોઇ બીજાથી. એટલે થોડા વખતમાંજ અમારે ઓળખાણ થઇ ગયું. એ જ્યારે કોલેજ જતો લારે હું પણ 'મારે પણ એજ રસ્તે કામ છે' કહીને એની જોડે જતો; સાંજે હંમેશાં મળતો;

વારંવાર ઘેર બોલાવતો અને એને ઘેર જવાના પ્રસંગો શોધતો. આથી અમારું સખ્ય, જાડા માણસના શરીરની પેઠે, થોડા વખતમાં ખુબ વધી ગયું.

અમે કે કે વાતો કહેતા અને સંભળાવતા. અકેકેની ખાતગી વાતો પણ પરસ્પર કહેતા. મેં એને મારાં પ્રેમકાવ્યો સમગ્રમાં, પ્રેમની મહત્તા, દિવ્યતા અને સર્વકારિતા એના મગજમાં ઉતારી, પ્રેમીએના સ્વાર્થલાગની અનેક અદ્ભુત કથાઓ કહી; છતાં પણ એના આગળ હું મારું અંતર ઉઘાડી શક્યો નહીં. હું કહી ન શક્યો કે “તારી શગિનીજ આ સર્વ કાવ્યોની પ્રેરક મારા હૃદયની ઇષ્ટ દેવતા છે.” એક દિવસ એણે કહ્યું: “તારાં કાવ્યમાં તું પરમેશ્વરથી પણ ચઢી જાય એવી કુમારિકાનું વર્ણન કરે છે, તેવી કોઈ કુમારિકા હજી તો સરળદીન નથી ને સરળશે પણ નહીં.”

“સરળદી છે!—એક!” મે ખુબ જીરસાથી કહ્યું.

“કાણુ?” એણે પુછ્યું ને મને મારી પ્રિયતમાનું નામ દેવાનો બહુ આગ્રહ કરવા માંડ્યો. મને ખુબ સમજાવ્યો, પટાવ્યો, લલચાવ્યો ને ધમકાવ્યો પણ ખરે. આખરે પગના અંશુદા વડે જમીન ખોતરતો, ખોતરતો, ખુબ શરમાઈ જઈને, એના સામું જોયા વગરજ, ગુંગળાઈ જતો હોઈ તેમ રુંધાઈ ગયેલા સ્વરે હું બોલી ઉઠ્યો: “આશા—”

‘હે.....!’

થોડી વાર સુધી તો એ મુગોળ રહ્યો; પણ પછી એકાએક ખુબ જોરમાં હસી પડ્યો, “હા, હા, હા, હા,—વાહા દોસ્ત, વાહા!—હી...ક.” પાછો એ વિચારોમાં પડી ગયો. થોડી વાર પછી બોલ્યો: “એ તો બહુ ખરું, પણ મારા પિતા આશાને તારી જોડે પરણાવવા ના કહે તો?”

“ના શેના કહે?” હું બોલી ઉઠ્યો. (હવે મારામાં કેંક હોંમત આવવા માંડી હતી) “ને ના કહે તો પણ શું? મારો પ્રેમ મને પરણાવશે.”

“એટલે?”

“એટલે એમ કે કોઈ પણ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય તો તેમને પરણવાનો હક્ક છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમણે પરણવુંજ જોઈએ.”

“કોઈ પણ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય—સારે તો જાનવર ને માણસ એ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય તો તેણે પણ પરણવું જોઈએ! કેમ? હા, હા, હા!”

“હા. આ વાતમાં હું જગત કરતાં કેંક આગળ છું. સમજ્યો?”

૨

ગંગી બહુ હોંશીઆર. કેવી ચાલાક! કેં પણ એને શીખવો ને આઠ દિવસમાં તો એ શીખવ્યા કરતાં એ કેંક વધુ કરી બતાવશે. અ સાધારણ કદ, કાળો ચળકતો વર્ણ, ને અધારામાં ગમે તેવા બહાદુર મનુષ્યના મનમાં પણ ભય પ્રેરે એવા અગ્નિના ગોળા જેવા ડોળા—આ સર્વ વસ્તુ ગંગીમાં બહુ પ્રધાનપણે દેખાઈ આવતી. આવી બીલાડી મેં તો કોઈ પણ દિવસ જોઈ નહોતી.

આશાને ગંગી પર બહુ પ્રેમ. આથી મને પણ ભય છતાં એના પર પ્રેમ રાખવાની ફરજ પડી. પહેલાં તો હું એનાથી બહુજ ખીતો. એક દિવસ હું બેઠો હતો સારે ધીમેધીમે ધર્ધર અવાજ કરતી એ મારી પાસે આવી. ખીતાં ખીતાં પણ કેંક હોંમત રાખીને હું ત્યાં બેસી રહ્યો. પણ શાંત બેસી ન રહેતાં ગંગીએ મારું મોઢું ચાટવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મારાથી આ ખમી ન શકાયું. હું ઉઠીને દોડ્યકે જઈને બેઠો. ત્યાં પણ આવીને એ મારા પગ આગળ બેસી ગઈ. મેં પગ ઉંચા લઈ લીધા એટલે એ કુદકો મારીને મારી જોડે દોડ્યકે બેસી ગઈ. આ

નાટ્યલીલા નીહાળી આશા બેલી ઉઠી: 'હાય, હાય, બા ! આવા માણસ તો મને મુદ્દત ન ગમે. એ બીચારી તમારી પાસે આવવાને મરી જાય ને તમે એનાથી દૂર ને દૂર નાસો ! (ગંગી સાંઘું જોઈ) ગંગી ! આમ ચાલી આવ. તારે એનું શું કામ છે ? (મારા સાંઘું તિરસ્કાર-પૂર્વક જોઈ)

તદન બાપલા !
થોડી વાર સુધી
એ મારા સાંઘું
એવી રીતે જોઈ
રહી મને લાગ્યું
કે મારાથી રડી
દેવાશે. પણ
સ્ત્રીવર્ગમાં બહુ
જાણીતો, હોઠ-
વતી 'પુચ્છ'
એવો તિરસ્કાર-
સૂચક અવાજ
કરીને આશાએ
મારી સામેથી
નજર ફેરવી
નાખી. હું તદન
ગભરાઈ ગયો.
શું કરવું તે
સમજ ન શક્યો,
થોડી વાર સુધી
મેં માથું ખેંચ.

પાળ્યા છીકું, ટોપી હીટ્ટાક કર્યાં છીકી,
કોટનું ખટન ફેરવ્યા છીકું, પણ હલાવ્યા
કર્યાં અને બગાડ્યાં ખાયા કર્યાં. આખરે કોષ્ટકની
હીમન ઉધાર લાવી, સંકેતરતાં હાથ લંબાવી,
હોઠ વડે પ્રેમસૂચક અવાજ કરી ગંગીને (જે
આશાની આંખોને સંવિનય ભંગ કરી હજી સુધી

મારી પાસેજ બેસી રહી હતી તેને) મેં
પંપાળી.

ગંગી તો આટલા ઉત્તેજનનીજ વાટ જોઈ
રહી હતી. એ આવીને ઝડપથી મારા બોળામાં
ચઢી બેઠી. ઉધાર આણેલી બધી હીમત મારી
પાસેથી સરી ગઈ. ન એને હું પંપાળી શક્યો

મારા હાથમાં એક બીજો હાથ આવ્યો. હસ્ત બહુ પરિચિત હતો.

કે ન દૂર કરી શક્યો. આખરે મેં ગળવામાંથી
રુમાલ કાઢી પરસેવો લુછવા માંડ્યો. એકદમ
તરાપ મારીને ગંગીએ મારી પાસેથી રુમાલ
જીંટવી લીધો. આવી એક પામર ખીલાડી મારો
અઢી રૂપિયાનો રુમાલ પળવારમાં આમ
હતો-ન હતો કરી નાખે એ મારાથી જોઈ ન

રાકાણું. મેં એની પાસેથી રુમાલ પાછો મેળવ-
વાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અનાયાસે પ્રાપ્ત
થએલી વસ્તુને પણ અનાયાસે તો જવા નજ દેવી
આસૂર ગંગી બહુ સારી રીતે જાણતી હોય
એમ મને લાગ્યું. તાણાતાણ ખુબ યદ્ય, થોડી
વાર પછી ચાળણી જેવો બનાવીને ગંગીએ મારો
રુમાલ ફેંકી દીધો. આમ ગંગીને પ્રત્યક્ષ વિજય
મળ્યો. પણ મને પણ પરાક્ષ રીતે એક લાભ
યો. આ તાણાતાણમાં મારી ખીક છેક જતી
રહી હતી. ખુરદો કરી નાખવાની વૃત્તિને મહા
મહેનતે દબાવી મેં ગંગી સામે પ્રેમથી જોયાં
કાણું, એની પીઠ, યાબડી, પંપાળી. આશાભર્યા
વદને એ મારી તરફ જોઈ રહી. આમ અમારી
વચ્ચે પ્રેમનું ખીજ રેપાયું.

“મને બીન્નાડીઓનો બહુ પરિચય નથી,
આશા સામું જોઈને હું બોલ્યો; “પણ ગંગી
તો બહુ ઉમદા જનવર દેખાય છે; માણસાઈ-
વાળું પ્રાણી છે. મને જરા પણ ખબર નહીં કે
એ આવી સારી હશે.”

“હું, ” કોઈ પણ મનુષ્યના ઉત્સાહને ઠંડો
કરી નાખે એવો જવાબ મળ્યો.

પણ હવે તો હું ને ગંગી પરસ્પર બહુ હળા
ગયાં છીએ. દરરોજ કે ને કે લાઇ આવીને હું
એને ખવડાવું ને પુંછડી હલાવતી હલાવતી
આશાનો પણ ત્યાગ કરીને તે મારી પાછળ ભમે.

એક દિવસ આશાના બાઇએ ગંગીને મારા
બોળામાં બેઠેલી જોઈને કહ્યું: “ગંગીને તારા
પર બહુ માયા છે, ખરું ને ?”

“તે મને પણ એના પર બહુ માયા છે,” મેં
કહ્યું ને આશા સામે જોયું. આશાની ઉત્તેજક
શુભસૂદા જોઈને હું ખીલી ઉઠ્યો; “એને ખાતર
હું મારો પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું.”

“એમ ? તારે તો ગોઠવી દોને ચોક્કસ, જન-
વર સારુ પણ આટલો બધો પ્રેમ ?”

“એમાં કેં નવાઈ નથી. જનવર જેઠો
પરણાના દાખલા પણ ધ્યાનમાં છે,” કેક
ગંભીરાઈથી મેં કહ્યું. બોલતાં તો હું બોલી
ગયો, પણ એવો એકે દાખલો મને ખબર નથી
એમ વાદ આવતાં હું એટલો બધો શરમદાર
પડી ગયો કે મારી આંખમાં લગભગ ઝળઝળાં
આવી ગયાં. આશાના બાઇએ મને કે પુંછડું તો
નહો પણ એ એની હંમેશાની ટેવ પ્રમાણે
હસી પડ્યો—હા, હા, હા, હા; હી, હી, હી, હી;
હો, હો, હો, હો, હો—” એમ હસતા હસતાં
એણે હકારની બારાખડી પુરી કરી. કોઈ મનુષ્ય
“શરમાઈ શરમાઈ મરે” ત્યારે આમ તેની સાથું
“હા, હા—હી, હી” કરવું એ તેનું ખુન કરવા
જેવું છે એમ વાચક ! તનેએ નથી લાગતું ?

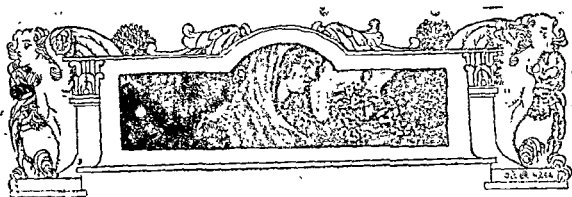
૩

“રધલાભાઈ—”

આશાએ મારું નામ રધલાભાઈ પાડ્યું
હતું એ વાત જ્યારે એના બાઇએ મને કહી
ત્યારે હસવું કે રડવું તે ન સમજવાથી એ જાને
ભાવ મુખ પર લાવવાનો નિષ્ફલ પ્રયત્ન કરતો
શૂન્યવદને હું એના સામે જોઈ રહેલો. આશા
જ્યારે મને એ નામે સંબોધતી ત્યારે એનાથી હસી
દેવાતું, ને મારા આખા શરીરમાં ગલીપચી થઈ
રહેતી.

“રધલાભાઈ,” મને એક દિવસ આશાના
બાઇએ મારે ઘેર એકાએક આવી બહુ ગંભીર-
તાથી કહ્યું: “મારા પિતાનો આજે મારા પર
પત્ર આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે, ‘આપણી
આશાનાં લગ્ન આપણા ગામના મહેશ્વરજી જેઠો
વૈશાખ સુદ પાંચમેનાં નિરધાર્યાં છે, વગેરે—’
પણ ત્યારે ! તું આતું દયામણું મોઢું ના કર.
મારાથી હસી પડાશે. જો આજે ચૈત્ર સુદ પાંચમે

[બધુ મઠિ જુઓ ૫૪ :૮૧]

લગને લગને કુંવારા લાલ !

લેખક :

સૌ. લીલા મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

રજનગરની એક શેરીમાં સ્ત્રીઓનું એક ટાળું લગ્નનાં માટલાં લેવા જવાની તૈયારી કરી રહ્યું હતું. શેરીના ચોકડાના કુવા ઉપર એક બાઇ પાણી ભરતી ભરતી તેમાંની એક સ્ત્રી સાથે વાત કરતી હતી. આસપાસના ઘરોના ઓઠલા પર થોડી પ્રોડ કે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ જતી સ્ત્રીઓને જોવા અને સલાહ આપવાને ઉભી હતી. પરબડીમાં થોડાં ચકલાં દાણા ખાતાં હતાં અને એ ત્રણ કુતરાં ઘરમાં ને બહાર આમ-તેમ ફરી ભસતાં. તેમને હાંકી કાઢવાને પ્રયત્ન ધરના નોકર પશવો દોલીવાળાની મદદ સાથે કરી રહ્યો હતો.

શેરીમાં એક વિધવા આવી તે આ સૌભાગ્યવતીઓના જુથને જોઇ અપશુકન ન પડે માટે આડી ફંટાઇ દૂર દૂરથી ચાલી ગઇ. હલ્લુ શુકન સાંપડતા ન હોવાથી સ્ત્રીવર્ગ એમ ને એમ ચંબી ગયો. એક વૃદ્ધાએ ઓઠલા પરથી ટહુકા કર્યો.

“ બાઇ ! બરાબર શુકન જોજો કે આ

વખતે તો બચારાનું ઘર બરાબર મંડાવ. ચાર ચાર વાર પરબયો તોએ ચોક પુરાયાજ નહીં. આ પાંચમી તો પરમેશ્વર આવશે. અલીઓ ! એક ગીત તો ગાય. આમ બોમડી ઘડને ઉભી રહીઓ છો ? ”

ઉભેલી સ્ત્રીઓ માંદામાંદા એક ખીજને ગીત ઉપાડવાની સુચના કરવા લાગી ને સામેથી ગાય આવી. “ શુકન આવ્યા, શુકન આવ્યા ” બેચાર સ્ત્રીઓ સામટી બોલી ઉઠી અને દીવડો ઝાલી વરમા થએલાં મોટાં કાઢીએ “ શુકન જોઇ ને સાંચરજો રે ” નું ગીત ઉપાડ્યું. સ્ત્રીવૃંદે તે ઝીંથ્યું ને ચાલવા માંડ્યું. શરણાષ્ટવાળાએ તણાં ટુંકયા; દોલીઓએ ટોલ ઢમકાવ્યાં અને આખી શેરી આ સુર ને નાદથી ગાજી રહી.

ગાનારીઓને સાદ દૂર ને દૂર જતો ગયો. પડોશી ઘરમાં ગયા, કુતરાં એ ત્રણ વાર શેરીના નાકા સુધી ભસી આવી પાછાં હતાં લાંનાં લાં ફરી રહ્યાં. ઘરના માળાએ લીંચકે બેઠેલા ત્રીકમ નવા લગ્નના ઉદ્દાસનાં ચુચું કરતા કમનાં

સંગીત સાથે હોંચકા ખાઈ રહ્યો.

આ ત્રીક્રમ તે આ ઉત્સવનો નાયક હતો, એના કપાળમાં તામ્ર કંકુ ને ચોખ્ખા ચોટલાં હતાં. રેશમી ખમીસ અને લાલકોરની ધોતી તેના અંગને શોભાવતાં હતાં. તેના પાતળા નસોવાળા કાંડા પર સોનાનાં સંકીર્ણાં આમતેમ ફરતાં અને આંગળીના ઢેકાને આધારે રહેલી માણેકની વોંટી આખી આંગળીનો ગોળાકાર ચક્રાવો લયાં કરતી.

પહેલી નજરે તેની વયનું અનુમાન ખરાબર થતું નહોતું પણ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષથી તેનું વય વધારે નહોતું. તેના શાલમાં તવેશ પડ્યા હતા, તેની આંખો અસ્થિર રીતે આમ તેમ ફરતી. તેનું અસાધારણ મોઢું કપાળ અને તેના પર થોડા કાળા, થોડા ધોળા એવા કાબરચિત્રા વાળની તેણે આખરી હોળેલી હતી. ખીડીધી કાળા ચએલા હોઠ પર પાનની રતાશ ચઢી હતી. કાનમાં પહે-રેલી ત્રણ મોતીની વાળી તેના મુખની શોભાને વધારતી કે ઘટાડતી તે કહી શકાતું નહોતું.

આજે ગત્રે તેનાં પાંચમી વારનાં લગ્ન હતાં; અને મહીના દિવસ પર સુવાવડમાં મૃત્યુ પામેલી તેની ચોથી પત્ની કમળાનો શોક હોવાથી તેમાં કશી ધામધુમ કરવાનો તેમનો વિચાર ન હતો. માટલાં લાવવા, ગણેશ બેસારવા વગેરે સૌ નાની મોટી વિધિ આજના એકજ દિવસમાં આટોપી, થોડાને બદલે ગાડીમાં બેસી અને જામા અછાખા-ને બદલે સાદો રેશમી કોટ અને નવા તોરાની રાતી ચોળ પાઘડી પહેરી રાત્રે નવી વહુને પરણુવા જવું એવો સર્વાનુમતે નિર્ણય થયો હતો.

ત્રીક્રમ લોકોના કહેવા પ્રમાણે ખીયારે લાલો માણસ હતો. ચાર વાર મેદીકમાં નાપાસ થઇ, બાપા મરી ગયા એટલે તેણે વિધવા મા અને બે નાના ભાઇઓનો બાર પોતાના માથે ઉપાડ્યો હતો. ચરાશીની દુકાને તે વ્યાજવટાનો ધંધો કરતો, સાંજે વાળુ કરવા ઘેર આવતો અને પાછો

ફરવા નીકળી પડતો તે રાત્રે અગીઆર વાગે ઘરમાં આવવા તે નવરો થતો. પણ એના ગળ પ્રમાણે એ બે પૈસા ફીક કમાતો અને માત્ર અઢ-દશા નબળી હોવાથી, તેનો સંસાર ચાલતો ન હતો; એટલી વાતની ખામી જો ન હોત તો પાંચ દહાડે સુખી માણસમાં તેની ગણતરી થાય એવી હતી.

ત્રીક્રમની મા નીચે કામ કરતાં હતાં. પશવો પણ નીચે પરસાળમાં બેસી ચોખ્ખા વીણુતો હતો. બે ભાઇઓ બહાર ગયા હતા અને તેમની પત્નીઓ માટેનાં લેવા ગઈ હતી એટલે ખાજા પર માત્ર ત્રીક્રમ સીવાય બીજી કોઈ હતું નહોતું.

લગ્ન જેવો શુભ પ્રસંગ હોવા છતાં આજે તેને છવ જરા ઉદાસ હતો. ભૂતકાલમાં પોતે ચાર ચાર વાર અનુભવેલા આજના જેવા પ્રસંગો તેને અસારે યાદ આવતા હતા. અને તેની ખિજ-તાને વધારી રહ્યા હતા.

તેના છવનમાં બહુ સ્વપ્નેને અવકાશ ન હતો પણ એકાંતે કે અસાધારણ પ્રસંગે તેમને ધસડી આપ્યાં હોય તેમ ધીમા હોંચકા ખાતા ત્રીક્રમના મગજમાં ભૂતકાલનાં ચિત્રોનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. અને તેને લીધે ભાવિ સુખમાં એ વિઘ્નની આશંકાથી તેનું મન ડોલતું હતું. જો કે તેના મનમાં આશંખાતાં ચિત્રો નીચે વણ્યાં છે તેટલાં વીગતવાર નહોતાં પણ વર્તમાનમાં ઉડતાં માણસની દષ્ટિ, નીચે દેખાતા સજ્જિપટ પર જેમ એક સામટી ફરી વળે તેમ ભાવિ સુખના વિચાર-માં ઉડતું તેનું મન ભૂતકાલ પર એક સામટી દષ્ટિ કરી વળતું હતું.

આજના જેવોજ પ્રસંગ આજથી વીસ બાત્રીસ વર્ષ પર તેણે સૌથી પહેલે અનુભવ્યો હતો. ત્યારે તો તે માત્ર દસ વર્ષનો બાળક હતો, અને હમન મહેતાની નીશળમાં ત્રીજી ચોપડીનો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૩]

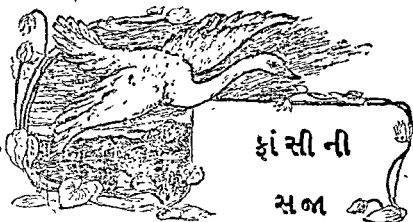
સંપાદક:

રા. દયાશંકર

મ. ભટ્ટ

સભ્ય,

સાહિત્ય સંસદ

ફાંસીની

સજા

ચિત્રકાર:

રા. જગ-

ભાઈ ન

મી સી

૧

નગરમાં ત્રણ ચાર દહાડાથી ભારે ધમાલ મચી રહી હતી. દુશ્મન રાખની સેના સહેર પર હુમલો લઈ આવવાની છે એવા ખબર ત્રણ ચાર દહાડાથી સહેરમાં ફેલાઈ રહ્યા હતા. યુદ્ધના રસીઆ ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓનાં લોહી એ વાત સાંભળીને ઉછળી રહ્યાં હતાં. આખા સહેરમાંનો પુખ્ત ઊંઘરે પહોંચેલ પ્રત્યેક રાજપુત વીર પોતાનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર સજ્જને યુદ્ધને માટે તૈયારી કરી રહ્યો હતો. મહેલારસે મહેલારસે ફરી ભાટ ચારણો શૌર્યને ઉત્તેજીત કરે તેવાં ગીતો ખુદ્દંદ સ્વરે પોકારતા જતા હતા. રાજદરબારે રાખ નિલ ક્ષત્રિય જુવાનોને એકઠા કરી સરપાવ પહેંચતા, કિલ્લણી-ઓ આપતા, અને યુદ્ધમાં જોડાવા તૈયાર થાય તેવાં સાં જુવાનોને લાયકાત પ્રમાણે ગામ ગરામ કે વર્ષાસન લખી આપતા. રોજે રોજ યુદ્ધમાં જોડાતા ધન્યનારાઓની સંખ્યા ખુબ વધતી જતી હતી.

રાજપુત જુવાન વીરસિંહના પિતાએ યોગેશ્વરોની એક દુકાની નાયક બનાવ્યો. દુશ્મનો પીળે દહાડે બપોર સુધીમાં નગરને બારણે આવી પહોંચ્યો એવી ગણતરી થઈ હતી. સાંજે રાખમહેલમાં મોટી મીઠાસ મળ્યા યુદ્ધમાં દાવ કેમ ખેલવા ને કેવી રચના-વ્યૂહ કરવા તે વીશે અનુભવી સેનાપતિએ સર્વ

એકના એક ભાઈ વીરસિંહના આશ્રયે ઉઠરી મોટી થતી હતી-બાળ્યાવસ્થા પીનાડી હમણાં જ યૌવનમાં પ્રવેશ કરતી થઈ હતી.

વીરસિંહ આતિસ ત્રેવીસ વરસનો ઉછરતો જુવાન હતો. શુરવીર પિત. તરફથી શાય વારસામાં પામ્યો હતો, અને રાખના આશ્રયે ઉઠરી યુદ્ધકલામાં પ્રવીણ થયો હતો. એને હજુ પોતાની તકવારને મેદાનમાં ઉઠાળવાનો એકે અવસર પ્રાપ્ત થયો નહોતો. યુદ્ધની વાત સાંભળી ભારથી એ અવસર મેળવવા તે ઉંચો નીચો થઈ રહ્યો હતો. શુરવીર પિતાના બાલક વીરસિંહે યુદ્ધમાં જવા માટે નામ નોંધાવ્યું ત્યારે ખુદ રાખએ એની પીઠ થાપડી ને કહ્યું: "સિંહનો બાલક સિંહજ હોય વીરસિંહ! તમારા પિતાની પહેંજ ક્ષત્રિય કુવની લાજ સાચવજો." એ શબ્દોએ બહાદુર વીરસિંહની નસેનસમાં લોહી ધમધમ વહેતું રી નાખ્યું હતું.

સેના તૈયાર થઈ ગઈ. વીરસિંહને રાખએ ઘોડેસ્વારોની એક દુકડી નાચક બનાવ્યો. દુશ્મનો પીળે દહાડે બપોર સુધીમાં નગરને બારણે આવી પહોંચ્યો એવી ગણતરી થઈ હતી. સાંજે રાખમહેલમાં મોટી મીઠાસ મળ્યા યુદ્ધમાં દાવ કેમ ખેલવા ને કેવી રચના-વ્યૂહ કરવા તે વીશે અનુભવી સેનાપતિએ સર્વ

યોદ્ધાઓને સુચનાઓ આપી. બીજા દિવસના પ્રભાતની આતુરતાથી રાહ ભેટતા ક્ષત્રિય શુરવીરો યુદ્ધનાં સ્વપ્નો માણવા મોડી રાંને ધડીબર સુષ રહ્યા.

૨

પ્રભાત થયું. નગરમાં નાગરિકો હંમેશની પેઠે નિત્ય કર્મે વળગ્યા. અનેક યુદ્ધોના અનુભવી નગરજનોને કરો ભય લાગતો નહોતો. શહેર કૌશલા વડે ચારે દિશાએ સુરક્ષિત હતું. દુરમનોનો પગરવ પાસે ને પાસે આવેલો જતો હતો, તેમ તેમ લલ્લવાને તદ્દપી રહેલા રણવીરો વધુ ને વધુ ઉત્તેજિત થતા હતા.

વીરસિંહને ખારણે ઉત્તમ અશ્વ શણગારાઇ થનગનંતો ઉભો હતો. ઘરમાં વીરસિંહ યુધ્ધે ચલવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. યુદ્ધનો પોપાક સળ્યો, શસ્ત્રો બાંધ્યા, અને પછી કંપાળે કુંકુમનું વિજય તિલક કરવા માટે વીરસિંહે બહેન દેવબાને બોલાવી.

બીલતા યૌવનની મસ્તીભરી દેવબા હાથમાં કંકાવટી ચોખા લઇ રણે જતા વીરાને વધાવવા આવી.

“મરણે પણ પાંકો ન ફરણે” એ આશિર્વાચન બોલવા આવી. પણ, દ્વારમાં ઉભેલા શસ્ત્ર સળેલા રણે જતા યોદ્ધાને જોઇને દેવબાને ઓઠે એ શબ્દો આવતા અટકી ગયા. એનું ક્ષત્રિયત્વ કંઈ હીલું પડી ગયું, અને-બધું પ્રેમ ઉભરાઇ ગયો. હાથમાં કંકાવટી ધરી રાખી ભાઇની સામે જોઈ દેવબા ધડીબર મુંગી ઉભી રહી. એની આંખો બીની થવા લાગી.

“બહેન મને ચંદ્રેશ કર. અને આશિર્વાદ આપ. વખત થતો આવે છે.”

“વીરસિંહ મારું મન નથી માનવું. તું લલ્લવા ન જા તો ?”

વીરસિંહ ખડખડાટ હસી પડ્યો. “બહેન,

તારા મોમાં આ શબ્દો ! દેવી ! તારી પાસેથી આ આશિર્વાચનની મેં અંશિા નહીં રાખેલી. હું ક્ષત્રિયનો પુત્ર કદિ નહીં ને આજે ઘેર બેસી રહું ?”

“મને અમંગલ શુકન થાય છે. ભાઇ યુદ્ધમાં તારું મૃત્યુ થશે તો ?”

“તો-શું ? મારી પાછળ કોણ એવું છે કે જેની મારે ચિંતા કરવી પડે ? સ્ત્રી નથી, બાલક નથી...”

“પણ એક કુમારી બહેન છે.”

“એ ચિરંજીવ રહે.”

“પણ એનું કોણ ?”

“પરમેશ્વર.”

દેવબાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ક્ષત્રિય બાલકને એ ન ગમ્યું. “દેવી ! તું રાજપુતની દીકરી છે-ક્ષત્રાણી છે. તારી આંખમાં આ ક્ષણે આંસુ ન શોભે.”

“હું એ સમજું છું, ભાઈ પણ આજે એ અમંગલ કામ અનાયાસે થઇ જાય છે. ભાઈ, માખાપ વિનાની હું તારે આશ્રયે ઉછરી છું. તારા સીવાય જગતમાં કોઇ સ્વંજન જાણ્યું, જોયું નથી. મારું શું થવાનું હશે એ મને ખબર પડતી નથી. આજ સુધી એકક્ષણ તારા વિનાની ગાળી નથી. ‘તું’ જીવાન થયો-છતાં તે તારો પ્રેમ ઢોળવા કોઇ સ્ત્રી શોધી નથી. મેં મારું હૃદય પાથરવા કોઇ પુરુષ પ્રાપ્ત કર્યો નથી; મારો ને તારો પુરો પ્રેમ કેવલ એકજ ભાગે જાણી શક્યો છે. મારી ને તારી જોડ ખંડિત થાય એ કલ્પના સહી શકાતી નથી.

રાજપુતના હૃદય પર બહેનના મૃદુ શબ્દો કંઈ ખોટી અસર કરવા લાગ્યા. ધડી, એ ધડી, બહેનની આંખોમાં આંખ મેળવી વીરસિંહ ઉભો રહ્યો, ને છેક્ષી-છેક્ષા વાર બહેનને આવેશથી બેટી પડ્યો, જોસથી વડાલી બહેનને હૈયામાં ચાંપી,

અને પછી, કુંકુમ તિલકની રાહ ન જોતાં, બહેનના આશિર્વાદ લીધા વિનાજ, અંધ ઉપર ચઢી બેઠો, અને ક્ષણે જો ક્ષણમાં અંધ દેવળાની દૃષ્ટિ મર્યાદાથી દૂર થયો.

3

રાજા મુદ્દાં આખા નગરના અને રાજ્યના સર્વ ક્ષત્રિયો ભણના મેદાનમાં ઝડપી રહ્યા છે. ક્ષત્રિઆણીઓ રણવાસમાં એકઠી યષ્ઠ વિજય માટે માતાની આરાધના કરી રહી છે. ધડીએ ધડીએ દૂત આવી મુદ્દાના સમાચાર આપતો રહે છે. રાજાનો જય થયો જવાના સમાચાર મળનાં રાણી અને અન્ય ક્ષત્રિઆણીઓ દૂતને આભૂષણો ને અર્ચકારો ઉતારી ઉતારી આપતી જાય છે.

ક્ષત્રિઆણીઓના એ ટોળામાં મુઝા દેવળા રાણીની પડખે બેઠી છે. કાટકાટ થતા નવધાવનને પ્રભાવે અંધારામાં તેજ પાડે તેવું તેવું મનોદર શ્વ વિધુતના અંધકારા લેઈ રહ્યું છે. પારંપાર દૂત એને

વીરસિંહનાં પરાક્રમેના ખબર આપે છે. એ સાંભળી સાંભળીને દેવળાના શરીરે જોવા સુંદર વદન પર હાસ્યની ઝાંઝા ધરાઈ રહે છે, ઉગતા યૌવને અર્ધ સ્ટુટ કાંધેલાં નાનાં નાનાં અંગોવાળું હેડું હાસ્યના ઉમરે ઉછળી રહે છે.

એક દિવસ, બે દિવસ વીતી ગયા. ધડીએ ધડીએ દૂત આવતો તે હવે, અંધે ધડીએ આવે

છે. પછી એથીએ મોડો મોડો આવે છે. દોડને પગે આવતો તે હવે ધીમાં પગમાં પાકેનો આવે છે. વગર પુછે મુદ્દાના વર્તમાન આપતો તે હવે મહા મુશ્કેલીથી પુછાના સવાલોના જવાબ આપે છે. એક પછી એક ક્ષત્રિઆણી સોભાગ્યથી વંચિત થતી જવાના ખબર લાવે છે.

ત્રીજો દિવસ થયો. રાજાના નગરનો ક્રોધો તોડી દુરમનો નગરમાં આવ્યા. ચોતરફ હાહાકાર ફેલાઈ રહ્યો. રાજા મરાયા, બીજા અનેક ક્ષત્રિયવીરો મરાયા, સેન્યનો પ્રાણય થયો. દુરમનો પ્રત્યેક ક્ષણે રાજા મહેલની વધુ ને વધુ નજીક આવતા ગયા.

રાજામહેલના અંગણમાં ચિતાઓ રચાઈ. સ્વર્ગે પહોંચેલા સ્વામીને ભેટવા માટે એક પછી એક ક્ષત્રિઆણી હસતી હસતી ચિતામાં પડવા લાગી. શહેરમાં દુરમનો કુંકુટાટ ચલાવવા લાગ્યા સર્વત્ર ઘરોળું કંદર્પાત

દેવળા હાથમાં કંઠાવતી ચોખા લઈ મચી રહ્યો. રહે જતા વીરોને મુદ્દરણમાંથી આવતા વધાવવા આવી, એક દૂતને દેવળાએ

ગભરાટમાં પુછ્યું: " મારો ભાઈ, ક્યાં છે ? " " વીરસિંહ ત્રાપુ થયે છે-પણ કેટલું પકડાયો છે. દુરમનની છાવણીમાં તેમને પુર્યાં છે. "

બળતી સતીઓને છોડી, રાજામહેલને એક પાછલે દરવાજેથી દેવળા ચાલી નીકળી. શહેરના ગુપ્ત માર્ગોની જાણીની એ રાજપુત બાલા એક પછી એક રસ્તો બદલતી નગરથી દૂર ગાઢા જંગલમાં જઈ પહોંચી. રાત પડવા આવી

હતી—ચારે તરફ અંધકાર છવાઇ રહ્યો હતો. જંગલમાં અખંડ શાંતિ હતી. યુદ્ધના ધમ પછાડા, રોદાઓના જનનાદ કે ચીચીઆરીઓ કશું ત્યાં સંભળાતું નહોતું.

૪

યુદ્ધ પૂર્ણ થયું. દુર્યોધનોનો જય થયો. વીરસિંહ જીવતો પકડાયો અને તેને યુદ્ધના કેદી તરીકે દુર્યોધનના કબજામાં રાખવામાં આવ્યો. નગર છુટી છુટીને એ દુર્યોધનો ચાક્યા. દુર્યોધનોનો વિજયી સરદાર પાછો વહેલો વહેલો સ્વદેશ જવા ઉત્સુક હતો, એટલે યુદ્ધ સમાપ્તિને બીજેજ દહાડે લશ્કરને પાછો શરવાની તૈયારીઓ કરવાનો એણે હુકમ આપી દીધો.

બીજા દિવસની સંધ્યા હતી. વિજયી થયેલા દુર્યોધનો રાજાના રાજમહેલમાં આવી અનેક પ્રકારે આનંદ ઉડાવી રહ્યા હતા.

મહેલના જે ભાગમાં રાજા રહેતા ત્યાં એ સૈન્યના સરદારે પોતાનો નિવાસ રાખ્યો હતો. સુંદર સુસજ્જિત એ આવાસની સુખ સામગ્રીમાં વિજયના નશાથી મત્ત થયેલ એ સરદાર વંધુ નશા માટે શરણ ચઢાવી રહ્યો હતો. આસપાસ ગાનતાન, ટોળ ટપા ચાલી રહ્યા હતા. છતેલા સીપાહીઓ આમ તેમ શરતા, પડતા. પોતાના મનને રુએ તેવી રીતે રાજમહેલની સૌ સુખ સામગ્રીઓનો ઉપભોગ કરી રહ્યા હતા.

નગરમાં સર્વત્ર શયનકાર વ્યાપી ગયો હતો. ખુદ રાજમાર્ગ ઉપર પણ શબ્દોનો દગલો થઇ રહ્યો હતો. રસ્તાઓ પર પ્રકાશ નહોતો. એ વખતે—હજી તો રાતની ચરઆનજ થઇ હતી તો પણ—કોઇ પણ મનુષ્ય ચાલતું દેખાતું નહોતું. કોઇની તાકાત ન હતી કે લોહીના પ્રવાહથી ભયંકર બની રહેલા એ રાજમાર્ગ ઉપરથી પણ આવે વખતે ચાલી શકે.

... એ અંધકારમાં, યજ્ઞના દગલાઓની વચ્ચે-

થી માર્ગે કરતી કરતી એક નવચૌવના ચાલી જાય છે. એનાં પગડાંમાં વેગ છે, અંધકારનો તેને ભય નથી. ચાલતાં ચાલતાં એના નળુક પગ લોહીથી ભીના થાય છે એની એને પંચા નથી. આલુઆણુ ક્યાંએ જોયા વિના એ સીધી રાજમહેલ તરફ ચાલી જાય છે. એ દેવગાં છે.

રાજમહેલને બારણે દરવાન નથી, અંદર કોઇ રોકનાર નથી. રાજમહેલના માર્ગોની માહિતગાર રાજપુત મુઘા સીધી રાજાના આવાસ પાસે આવી પહોંચે છે. ત્યાં શરાવની મસ્તીમાં ચક્ર્યુર થયેલો એક સીપાહી એને રોકે છે.

“મારે સરદાર સારંગને મળવું છે.”

ધીમા પણ સ્પષ્ટ શબ્દ દેવગાં બોલી.

સીપાહી એ સુંદરીની સામે જોઇ રહ્યો. કેવું મનોહર રૂપ ! એના અવાજમાં, એના વદનમાં, એની આંખોમાં કોઈક એવી શક્તિ હતી કે નશામાં ચક્ર્યુર થયેલો એ શુદ્ધિહીન સીપાહી પણ એને કે પ્રશ્ન ન કરી શક્યો. અંદર જઈ સરદારની એણે પરવાનગી મેળવી, અને દેવગાં થોડીવાર પછી પોતાના રાજાના આવાસમાં, દુર્યોધન સરદારની હાજુરમાં ચાલી ઉભી.

દુર્યોધનની દીપમાલાના પ્રકાશમાં એ સુંદરીનું મોહક સંદર્ભ જળદળી રહ્યું. વિજય અને સુરાના બેરડા નશામાં ચક્ર્યુર, બનેલો સરદાર એ રૂપવતીને જોઇ રાખ્યો બની રહ્યો. ધીમે પગલે દેવગાં આગળ ચાલી, સરદાર બેઠો હતો તે ખુરશી પાસે આવી. અને એ હાથ જોડી તેની સમીપમાં જમીન પર બેસી ગઇ.

સરદારની વિધથી આંખો તો દેવગાંના મનોહર વદનપરથી બીલકુલ ખસતી નહોતી. તાકી તાકાને તેની સામે ખુબ જોયા પછી એણે પુછ્યું: “કોણ છે તું બાઈ ? અહીં શું દામ

આવી ? ”

રૂંધાએલે કહે, ગદગદ થતા અનાજે મુઝ્યા બોલી: “સરદાર સાહેબ, મારો એકનો એક વહાલો ભાઈ આપના હાથમાં ફેડ પકડાયો છે.”

“કોણુ એ ? એનું નામ શું ? ”

“વીરસિંહ.”

“હા, વીરસિંહ એને આજે રાત્રે શંસી-એ લંટકાવવાનો હુકમ નીકળી મુક્યો છે.”

“દયાળુ સરદાર, મારા જેવી એક નિરાધાર બાલકા ઉપર દયા કરો. મારે આખા જગતમાં મારા એ ભાઈ

સીવાય બીજો કોઈ આધાર નથી. કૃપા કરી એને છોડી મુકો.” દેવચા એ-લતી બોલતી રડવા લાગી, અને સર-દારના પગ પાસે ફંડવત પડી ગઈ.

પાપાણુ હૃદય-નો સરદાર એના કાલાવાલા સાં-ભળી ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“એને કેમ છોડાય ? છોડરી ! ફંડમાં પકડાએલા કેદીને શવનો છો-ડવાની આદત નથી.”

“સરદાર સાહેબ ! ઇશ્વર તમને એનો રહેડો બદલે આપશે. એક નિરાધાર કન્યા ઉપર દયા લાવો.”

હીનતા, દુઃખ અને કારણને લીધે વધુ ને વધુ ઇંદર થતી દેવબાને બોધ સરદારનો વિષયાન્નિ પ્રજ્વલિત થતો ગયો. ધડીભર મુખ રહી એ બોલ્યો.

“એને છોડી દઉં તો બદલામાં તું મને

શું આપીશ ? ”

“મારી પાસે કંઈ રથું નથી. મારું સર્વસ્વ હું ટાંકી ગયું છે, ને આપના હાથમાં આવી ગયું છે.”

“પણ હવે એક વાત હું ટાંકી નથી, મારા હાથ-માં આવી નથી.”

“એ શું ? ”

“તારું રૂપ-

રાજમહેલના આંગણમાંજ વીરસિંહનું રાજ શંસીને લાકડે લટકી રહ્યું હતું.

તારું આ નવપ્રદુલ્લિત ચોવન.”

સરદારના રાખેડો સાંભળી પવિત્ર રાજપુત

કુમારી કાંપી ઉઠી. એની આંખોમાં લોહી ભરાઈ આવ્યું. એજ ઘડીએ લાંઘી ઉઠી પાછા ચાલી જવા મન થયું, પણ વળી પાછો ભાઈ સાંભર્યો. “ભાઈ જીવતો છે-એકવાર એને ન મળાય ?”

“સરદાર સાહેબ, આપ તો બહુ દયાળુ છો, સમજી છો. મારા જેવી કુમારિકાના શીયળનો ભંગ કરવાથી આપના હાથમાં શું આવશે? વિચાર કરો, જગતમાં મારી આબરુ જાય, કુલનું નાક કપાય, અને મને કોઈ રાજપુત વરે નહીં.”

“તે સાથે મારે કેં લેવા દેવા નથી. તારું ગમે તે થાય, પણ જો તારા ભાઈને તારે છોડાવવો હોય તો આ એકજ માર્ગ છે.” દેવબાએ ઘણા કાલાવાલ કીધા, પણ સરદારના દીઘ પર કશી અસર ન થઈ. એના મનમાં તો એકજ વાત રમી રહી હતી. દેવબાના સૌંદર્યે એને ગાંઠા કરી મુક્યો હતો.

કાલાવાલા, વીનંતી, બધું અફલ. છેવટે યુરસે થઈને સરદારે કહ્યું: “છોકરી, આપણે વાતો કરીએ છીએ તેટલી વારમાં તારા ભાઈના ગાળામાં હીરાની દોરીનો શંસો નખાઈ જશે. તારી પ્રાર્થનાઓ હું ખીલકુલ સાંભળવાનો નથી. તારા રૂપે અને આંધળો કરી નાખ્યો છે. એકજ માર્ગ છે. આજની રાત છું મારી થવા રાજી હોય તો તારા ભાઈને છોડી દઉં-ખીજે એકે રસ્તો નથી.”

દેવબાના મનમાં થયું: “ભાઈ ભણે મરી જાય. આવી લાંચ આપીને ક્ષત્રિયનો ખાલક મોતમાંથી ઉગરવા રાજી ન હોય.” વળી વિચાર થયો. “યુદ્ધમાં ન મુવો એ ભાઈને આ રાક્ષસો શંસીએ ચઢાવશે. ભાઈ અહીંજ છે. અરેરે! હું તેને ફક્ત બેઠજ શકું તોએ કેવું સુખ થાય !”

સરદારની ધીરજ ખુટવા આવી. રાડ પાડી એ બોલી ઉઠ્યો: “કેમ શું વિચાર કર્યો ?

શરત કયુલ છે?—નહીં તો હમણું તારી નજરેજ તારા ભાઈનો વધ કરાવું છું.”

ધમકીથી ખાલિકા ત્રાસ પામી. એ ભાઈને મરતો કેમ જોઈ શકાય ! “શીયલ, પવિત્રતા અને સતીત્વનો નાશ થશે. એ સાથે આદેહનોએ ભડે હું અંત આણીશ, પણ મરતાં પહેલાં એક વાર તો ભાઈને ભેટીશ.”

રાજપુતાણીએ નિશ્ચય કર્યો. સહયુજી અને સત્યનિષ્ઠા ઉપર બંધુ-પ્રેમે વિજય મેળવ્યો. ભાઈને ભેટવા માટે ક્ષત્રિઆણી-મુઘા ખાલા-પવિત્રતા બોવા તૈયાર થઈ.

“તમાગી શરત મને કયુલ છે.” રડતાં રડતાં દેવબા બોલી; “હવે એક વાર મને મારો ભાઈ બતાવો.”

“હમણું નહીં.” સરદાર હસતો હસતો બોલ્યો: “આજની રાત વીતે પછી, કાલે પ્રભાતે.”

૫

રાજના શયનખંડમાં દેવબાને પુરી રાખી છે. અર્ધ રાત વીતી જવા આવી છે. આખો વખત રુદન કરી કરી રૂપવંતી દેવબાની કાળી આંખો લાલ બની રહી છે, સોજી ગઈ છે. વિપાદ, લય, અને અંતરમાં ઉભરાતા હજારો સંકેષ વિકસ્યોથી એનું મગજ લમી ગયું છે. અને એ છતાં એ કુમારિકા અચારે વધુ ખુશ-મુરત બની રહી છે. રાજના શયનખૂવનની ઝગમગતી ખત્તીઓનો પ્રકાશ એના ચુસાળી વદનને વધુ ઝળઝળાવે છે.

નશામાં ચક્ર્યુર થઈ મધરાત વીતે વિપરી સંરદાર શયનખંડમાં આવ્યો. પરસ્પરના પ્રેમથી ઉભરાઈ જતાં હૃદયોવાળા પ્રેમીઓની એ મુલાકાત નહોતી. અંતર ઉછળે, પાણી બંધ થાય

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૨]

હે ગુજ્જર ભૂમિ મારી !

લેખક :

રા. મનહરરામ હા. મહેતા
મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

હે ગુજ્જર ભૂમિ મારી !
હે દેવી જ્યકારી !
મમ વતન ભાગ્યશાળી !
હે માતા મમ વહાલી !

કેમ ધવલ સ્મિત હાસ્ય કરતું મુગ ઉદાસીન ભાસે ?
કેમ શ્યામ વિસ્તીર્ણ વેણી તવ વિખરાઈ ચોપાસે ?
શૂન્ય મૂઠ થઈ કેમ ખેડી છે ? ગયું તારું ક્યાં લાન ?
કોટિ પુત્ર તવ અંકે પડયા છે કરાવ મા ! પથપાન.

ગાંડી કહે તુજને માત !
અમને પણ મારે લાત,
પહેલી પછી કરતા પાત,
એવી અમ થઈ છે જાત.

રસકસ તંવ ફળ કુલ ધરતીનાં અમારી નસમાં રેડ
નવીન રુધિર આણી અંગે દુઃખ દુર્ખળતાનાં ફેડ.

દ્વારિકા પાટણ પ્રભાસ,
જેના પવિત્ર ઉભાસ,
વળી સ્તંભતીર્થ ભૃગુપુર,
શુભ સુરત હિંદનું તુર—

એ સહુનાં હાડ પડયાં તે પર અમૃત અંજલિ છાંટ,
ઉઠાડ તું અદ્ભુત સોરઠને જગાડ સુંદર લાટ.
સહસ્રગાહુ અર્જુનનું તું ણળ અમ ભુજમાં આપ,
ચક્રવર્તિ નૃપ રુદ્રદામના અખંડ પ્રૌઢ પ્રતાપ,
અગર ચશસ્ત્રી સિદ્ધરાયનાં શૌર્ય ધૈર્યને જોમ,
વીર્ય વિક્રમી જોગાર કેરાં પુર અચળ અમ રોમ.

જયમ સાગરતલ ઉભરાય,
અમ હૃદય ઉમંગી થાય.

ઉછળે મહી રેવા તાપીનાં પ્રલય કાળનાં નીર,
ત્યમ ઉછળાવો અમ નાડીમાં ધમધમ ઉબળુ રુધિર.

કયમ માત લગાડે વાર,
પડે શ્રવણ સુદ પડકાર;
પ્રાર્થીએ પડીને પાય,
મંગળ મુહૂર્ત વહી જાય,
ધરી વિનતિ અમારી ધ્યાન,
મા દે સત્વર વરદાન.

ગિરિવર તવ ગિરનાર તણાં ઉન્નત શૃંગો સમશીધ
ધારી માત તવ વિજય વાવટો ઉડાવીએ ચોદિશ.

આ શિલ્પીની વિજ્યા હોડી રહી છે.
તે હસે છે—કૃત્રિમતાથી.
(આત્મિ નં. ૧).

મુદ્રાત : એપ્રિલ ૧૯૮૪]

[એક પ્રવાસ : પૃષ્ઠ ૧૦

ભગવાન પ્રેરિલ્ય

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ માલુકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :
રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

સમય :
ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.
સ્થલોની માહિતી

પારલીપુત્ર

કુસુમપુર

રાગશૃંગ

તક્ષશિલા

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

અધ્યાત્મીય આગમ આવેશુ વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજનું પાટનગર

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યશુભનો મંત્રી.

વક્રનાસ મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યશુભનો અમાત્ય.

મુગોહા તક્ષશિલાના રાજા મુગાદત્તની પુત્રી ને દિરણ્યશુભની રાણી.

દિરણ્યશુભ } શુદ્ર મહાપદ્ય નંદનો વંશજ અને પારલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા,
ધનનંદ

શેષ...કુલ્લક માલસેવના દૂત પ્રણિધિ.
 આંભિ...તક્ષાશક્તિનો સુવરાજ ને સુમોહનો બાધ.
 લિખ્યુ યશ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાજિત.....દિવ્યગુપ્તના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાકી.....મદામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પતા.
 વિશ્વગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.
 મમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 દંડુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 રથુલભદ્ર }
 કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
 કુમાર અંદગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ધ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર દિવ્યગુપ્ત 'સવાર્ણસિદ્ધિ'નું ખીરક ધારી, મમધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

નરેન્દ્રના જીવન તરફ મંત્રી રાક્ષસ કેકે સમાચાર લેઈ આવ્યો. અંત:પુરના રક્ષ સેનાજિતને તેણે નરેન્દ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી વહનાસ મળ્યો.

મંત્રી રાક્ષસે આંભિ કેમ ગામમાં આવવા ના પાડતો હતો અને આંભિનો બ્રાહ્મણમિત્ર આલીને શકટાલને ત્યાં ગયા તેની વાત કરી. અને તેઓ અંત:પુરમાં ગયા.

અંત:પુરમાં નરેન્દ્રની મદાદેવી સુમોહા આ અંત:પુર ને રાજ્ય; રાજ ને આકરેથી કંટાળી વીમાસજ્જ કરતી હતી, ત્યાં રાજને મંત્રીઓ તેને મળવા ન્નય છે.

રાજ સુમોહાને હસીને તેના બાધ આંભિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કે તરકરને સાધવા નિર્દોષ સુમોહા પાસે આંભિને આમંત્રણ આપાવે છે.

દિવ્યગુપ્તના અંત:પુરનો અધ્યક્ષ સેનાજિત પચ્ચોસેક વર્ષનો છે. તે દેખાવડો છે, અનાદી ને કર્તવ્યપ્રિય છે. તે સુમોહાને કુમાર માન્જયોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર આપે છે. સુમોહા તેની બાધ પત્ની વીરો પુછે છે. સેનાજિત પોતાની પ્રિયતમાને મળવા અધીરો બની ધર તરફ ન્નય છે. એના ઘરમાં એ એક અજ્ઞાત કેરીને ખાવાનું આપવા ન્નય છે. અજ્ઞાત કેરીને વિશ્વગુપ્ત નામના બ્રાહ્મણ આવ્યા ના સમાચાર આપે છે. અજ્ઞાત કેરી એને ચેનવણી આપે છે 'આવતી પૂર્વિમાએ તે નાસી જશે.'

સેનાજિત વાતચીત પુરી કરી ભોંયરાનું ખારણું બંધ કરી ઉપર આવ્યો. તેના મનમાં ગૌરી ને શકટાલના અતિથિનાજ વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા.

તેનું દૃઢ શકટાલને ત્યાં જઈ એની પ્રિયતમા ગૌરી અને વિશ્વગુપ્તને મળવા અધીરું થઈ રથું ફરું. તેણે જવાનો નિષ્ક્રમ કર્યો ને નીકળ્યો.

સેનાનિત આશ્રિતોને મંદિર દર્શન કરવા ગયો હતો. મગધના મહામાત્ર સંનિધાતાનું તેને નિમંત્રણ આપ્યું. તે ત્યાં ગયો. દરકે જીવાન પત્નીના ધરડા પતિઓમાં પ્રયત્નતા રોગને હંમેશાં ધરા હોનાથી એ પોતાની સ્ત્રી પાછળ માંડો ધક ફરતો, સેનાનિતને ભેટમાં દરકે પોતાની પત્ની મૈનાકીને કેક અપ્રત્ય રોગ થયો છે એવું કહ્યું અને તે રોગ મટાડવા તેને વીનતી કરી.

સેનાનિત મૈનાકીને ઓળખતો હતો. તેણે ધીમે ધીમે મૈનાકીને ગામમાં નવા આવેલા પુરુષના, કુમારના પ્રાગજ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર વગેરે આકર્ષકરી રીતે કહી મૈનાકીના રોગના ઉપચારો અભાવવા માંડ્યા. આથી તેની તબીબત સુધરી નય છે, અને સેનાનિત ચાલી નય છે.

• મૈનાકી સંનિધાતાને રાજશુદ્ધમાં વદાય કરે છે અને સુકેતુને બોલાવે છે.

સુકેતુને મૈનાકી વિષ્ણુશુભના અને કુમારના સમાચાર જણાવે છે અને એ વિષ્ણુશુભ કોણ છે તેની ચર્ચા કરે છે.

રાકટાલને ત્યાં વિષ્ણુશુભ આચાર્યને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણુક, રાક્ષસમંત્રી, શુદ્ધક માર્કેતોના ફૂત મહિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. આને આ લતામાં અશાંતિ ને કેક નવીનતા પથરાઈ રહ્યાં હતાં. સેનાનિત પણ મળવા આવ્યો. પરંતુ તેની ગૌરીના જે ધરમાં તે વગર રત્નએ જંઘ શકેતો તે ધરમાં પ્રવેશ કરવા આને તેને રત્નની વાટ ભેળી પડી. આ અપમાનથી એનું હૃદય આકુળઆકુળ થઈ ગયું. તેણે મન પરનો કાષ્ઠ ગ્રમાવવા માંડ્યો. છેવટે અશ્વિહોત્રી પણ આચાર્યનાં દર્શન આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બારણા આગળ એક યુવાન તપસ્વીને ભેઈ તે થોડી વાર થંભી ગયા; આખરે અશ્વિહોત્રીએ એને પોતાના પુત્ર કદું તરીકે ઓળખી કાઢ્યો.

સેનાનિત રાકટાલને જઈ મળે છે. તે એની લગ્નતિથિ નક્કી કરવા કહે છે. ઉત્તરમાં રાકટાલ કહે છે જે દિવસે મહારાજ નંદ તેને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપે તે દિવસે લગ્નતિથિ વિષ્ણુશુભ અર્હાના જ્ઞાતિઓની અધમ દશાથી નજીવતા થાય છે. ત્યાં પ્રાણજ્યોત્રી અવગણના થતી હોય ત્યાં પ્રાણજ્યોત્રી ન વસવું એમ કહે છે, ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુશુભને શુભ વેશે મળે છે. ને કુમાર ચંદ્રશુભનો પતો નથી, અર્હાનું જીવન તેને અકાકં થઈ પડ્યું છે એમ જણાવી મદદ માગે છે. ઉત્તરમાં વિષ્ણુશુભ આ દેશ છોડી ચાલી જવાની તૈયારી કરી આવવા કહે છે.

રાકટાલ વિષ્ણુશુભને સેનાનિત સાથેના ગૌરીના વિવાહની વાત કરે છે. વિષ્ણુશુભ આદ્ય પામે છે ને આ લગ્નનો સખત વિરોધ કરે છે. રાકટાલ પુછે છે: 'તું એને પરણીશ ?' વિષ્ણુ ગૌરીને જગાડી બોલાવે છે ને તેને પ્રમ્ત પુછે છે. ગૌરી આખરે નિશ્ચય કરે છે 'વિષ્ણુશુભ ને હું વરીશ.'

નરેન્દ્રદેવ કંપમાંથી હેઠે છે ને સેનાનિત, રાક્ષસ તથા વઠનાસ પાસેથી બધા સમાચાર ભણે છે. વિષ્ણુની વાત સાંભળી તેને દુર કેમ કરશે તેના ધાટ ધડે છે.

આંભિ તેની બહેન સુમોહાને મળવા આવે છે. બહેન દુઃખી છે ને તેની સાથે તક્ષશિલા આવવા માગે છે એમ સમજી નય છે. નરેન્દ્રદેવ ત્યાંજ મળે છે. આંભિ સાથે વાત થતાં સુમોહાને એનાં માતાજી માંડાં છે તેથી તક્ષશિલા જવા દેવાં એમ નક્કી થાય એટલામાં સમાચાર આવે છે કે જૈતમ ઓવારે નવા આવેલા પ્રાણજ્યો ક્રોધ સૈનિકને માર્યો. નરેન્દ્રદેવ રાક્ષસને આ બાબતમાં તપાસ કરવા જવા આજ્ઞા કરે છે. આંભિ તેની સાથે બહાર નય છે

આંભિ ને રાક્ષસ ત્રપાટાખંધ જૈતમ ઓવારે જઈ પહોંચ્યા. આચાર્યને મળ્યા. રોનકને એક રથાનિકે હેરાન કરવા મારેલો. આચાર્ય દૂરથી તેને એક કર્પણ વડે વીધી નાખ્યો હતો. સ્થાનિક જીવો જોઈને હતા. ને મળેલી કંઠ આચાર્યની હોમત વગેરે ભેઈ રાત્રીની વિડંબના કરતી હતી. રાક્ષસ વગેરે રોનકને

હોઈ બિખુ યસની ઝુંપડીએ ગયા. શૈશવકને યસે ઉપચાર કર્યો. ને આંભિની જિજ્ઞાસા સંતોષવા બદંત યસે ગૌતમં એવારાની કથા કહેવા માંડી.

ગૌરી ઉપરાઉપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઈ હતી. ગમરાઈ ગઈ હતી. પોતે શો નિર્ણય કરે ? તેને કોઈ સલાહકારની જરૂર હતી. તેનો એક બાઈ સ્થૂલબદ્ર કોશા ગણિકાને ત્યાં પડયો પાચ્યો રહેતો. તે સમય સાધી ત્યાં તેને મળવા ગઈ. અણુધાર્યો બનાવથી સ્થૂલબદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોશાને ત્યજી ચાલી નીકળ્યો ને અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે વીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

ગૌરી અહીંથી બનાવ યદ ઘર ગઈ. સેનાનિતે આવી રાકરાવને કહ્યું: 'નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીએરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે' આ સંભળી રાકરાવે નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખ્યું.

ગૌરીને સંકટનું વાદળ દૂર થયું હોય એમ લાગ્યું. રાત્રે બધાં જમીપરવારી સુતાં. મોડી રાત્રે એક બે પુરુષ આવ્યા. એક પુરુષ ગૌરી પાસે આવ્યો. તે મૈનાકી તરીકે ઓળખાઈ ગયો. મૈનાકીએ ગૌરી તરફ જાવ દર્શાવ્યો ને હેતભારથી ગૌરીનું હૃદય મૈનાકી આગળ ખુલી ગયું. તેણે તેને પોતાના લગ્નની ને આવી પડેલી યુગ્મચલોની વાત કહી. મૈનાકીએ સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દાખવ્યો. બીજો દિવસે ગૌરીએ સમાજમાં સેનાનિતની ખબર જાણીને જીવે જીવે એમ નિર્ણય થયો. મોડી રાત્રે તે ચાલી ગઈ.

સંનિધાતાને એક તુકડા મુજબ આવ્યો હતો. નરેન્દ્રદેવને જઈ એ તુકડા તેમણે કહ્યો. પણ વકનાસ તે વખતે હાજર હોઈ નહોતે તેટલી સફળતા ન મળી. ત્યાં કોશાએ આવી નરેન્દ્રદેવને સ્થૂલબદ્ર ખાંચે આણી આપવા પ્રાર્થના કરી. વકનાસે સીતાંબિકાને એને સોંપવી એમ નિર્ણય કર્યો. કોશા રડતી કંઈતી ચાલી ગઈ.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૨૫ મું

સમાજનો પ્રારંભ

ચો થતી સવારથી પાટલિપુત્રથી રાજગિરિનો રસ્તો માણસોથી ઉભરાવા લાગ્યો.

—એ રસ્તા પરથી સવારથી પગે ચાલી જનારાઓ જવા લાગ્યા. ઘણાએ યૌરં છોકરાં સાથે લીધાં હતાં. કેટલાક કુદર્તા દસતાં છોકરાં ખંભે ચકાવ્યાં હતાં. કેટલાક જુદો, છોકરાઓથી દોરાતા હતાં છતાં, નિસ્તેજ આંખે નવું જોવાનો ઉત્સાહ દાખવતા જતા હતા.

—એ રસ્તા પર બળદનાં વાહનોમાં જનારા પશુધીમે ધીમે દેખાવા લાગ્યા. તોફાને ચડી,

બળદની ગાડીની શરતો દોડાવી હોકાર ને છુમાટાથી તે પોતાનો ઉત્સાહ દર્શાવી ચલા હતા. બે પખાલીઓ, એક પાડા પર અને એક ગથેડા પર બીગજ જાણે હાથી પર ચઢ્યા હોય એવા દેખામથી ચાલ્યા જતા.

—એ રસ્તા પર રંગેલા, શણગારેલા, ઝાંઝરીઆળા ઘોડા પર ચઢી, મળદમાં ચક્રચુર બનેલા સવારો પણ ઘોડા ચનગનાવતા, પગે ચાલનાર જોડે ટોલ ટપ્પા મારતા આવી લાગ્યા.

—એ રસ્તા પર કોઈ જદ શનિપુરુષ, કોઈ અત્યંત જોડો શેષી, કોઈ રૂપગવિતા સ્ત્રી-શસ્ત્ર-

સન્નિવૃત સૈનિકાથી વીંટાએલી-પાલખીએ ચઢી આવવા લાગી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાની પાલખી પર જરીનાં કપડાં ઢાક્યાં હતાં. અને પોતાનું રૂપ જોઈ કુતૂહલ યાચ તેનાથી વધારે કુતૂહલ પેદા કરવાની પેરવી કરી હતી.

—એ રસ્તા પર રથ અને હાથી શોભાવનારા મહાજનો પશુ આવી લાગ્યા. રથોના થોડા ચાલતા નહોતા, નાચતા હતા. હાથીઓ પશુ ચાલતા નહોતા, થનક થનક ડાલતા વિહરતા હતા. રથ ઉપરની ધન્યો ફરકતી; અંબાડીઓનાં શિખર ચમકતાં.

—આ રસ્તે શ્વેત ને પ્રતાપી, સુવર્ણે રંગેલા એવા હયયુગલો ઝપાટાચંધ દોડતા ધુળ ઉડાડતા આવ્યા; અને લોકો માગ આપે ન આપે તે પહેલાં તેમના દેહોપમાન રથને લઇ ગયા. જનારા લોકોએ રત્નમાં ચમકતી, રશ્મિકરી શોભતી, દેવાંગનાસમી દેહોપમાન એક સ્ત્રી-વીજચમકની ઝડપથી-જતી જોઈ; અને સ્મરણુ-પટમાં નેધ્યું કે મહામાત્ર સન્નિધાતા દર્શકની સુવિખ્યાત સ્ત્રી જોઈ તેમનું જીવન આજે કૃતાચંચલુ...

—એ રસ્તે પ્રતાપી રાજપુરુષો, અધ્યક્ષો ને સેનાપતિઓ પશુ આવ્યા. સન્નિધાતા દર્શક પશુ પોતાના હાથી પર આવ્યા. અંતઃપુરના રથો પશુ જરીના પડદા પાછળ હસતી યુવતીઓનું લાલિત્ય સંતાડતા આવ્યા.

—અને આખરે રાજહરતી પશુ આવ્યા; હિરણ્યયુક્ત નંદ સાથે આંલિકુમાર વિરાજતા હતા; પાછળ વક્ત્રાસ ને રાક્ષસ અને આંલિનો મંત્રી બેઠા હતા. આસપાસ ત્રણસો સશસ્ત્ર ધોડુવારો સેનાજિતની આસા પ્રમાણે ચાલતા હતા.

આ બધા રાજગિરિ પર રચેલા સમાજ જોવા જતા હતા. નંદના પાટનગર પર જવા-

એલી ગમગીની. આજે દૂર યાત્ર હતી. બધા ઉલ્લાસધેલા બન્યા હતા. ઘણે વખતે ધન્યદે આમ પ્રગ્નજનને પોતાના આતિથ્યનો લાભ આપ્યો હતો.

રાજગિરિ એક ટેકરી હતી. તેના પર મોટા યોગાનમાં સમાજ રચવામાં આવ્યો હતો.

મગધરાજના સમાજે જગવિખ્યાત હતા. ચાણુર મુદ્રિના યુદ્ધ માટે કંસે રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે આકર્ષણ હતું; પાંડવોની પરીક્ષા માટે દ્રોણાચાર્યે રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે વીરતા હતી; યાદવોએ રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે તોદ્દાન હતું.

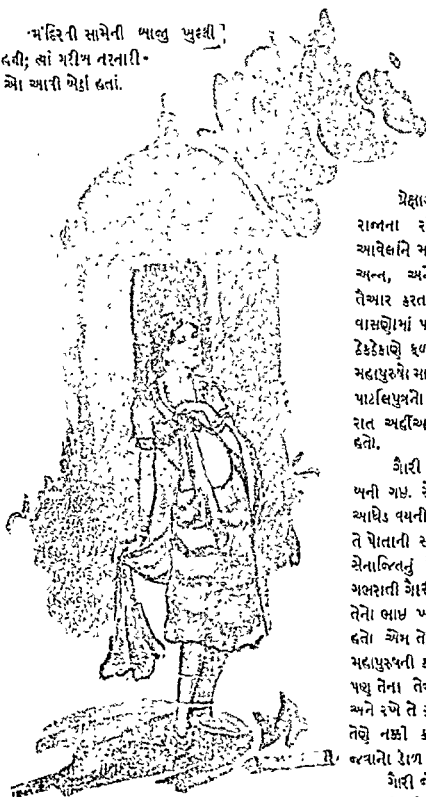
આ યોગાન હઝાર ધનુર્ લાંબુ અને પાંચસો ધનુર્ પહોળું હતું. તેની પશ્ચિમે સરસ્વતીનું મંદિર હતું. આખું યોગાન એ મંદિરનું સભાગૃહ બની રહેતું.

આ મંદિરના વિશાલ પથ્થરના ઓટલા પર રંગભૂમિ હતી; અને યોગાનની બે તરફ બે માળનાં પ્રેક્ષાગારો હતાં.

જમણી બાજુએ પહેલો પ્રેક્ષાગાર નરેન્દ્ર દેવનો હતો; અને સામેનો પ્રેક્ષાગાર અંતઃપુર માટે હતો. પછી થોડા પ્રેક્ષાગારો જુદા જુદા મહાજનોના હતા. સ્વાર પંજીના પ્રેક્ષાગારો જુદા જુદા ગણોના હતા જ્યાં નગરજનો જોવા બેસતા.

દરેક જણે પોતપોતાનું પ્રેક્ષાગૃહ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શણગાર્યું હતું. બધે રંગબેરંગી આવછાદનો હતાં. દરેક ગૃહમાં યોગાનમાં જોઈ શકાય એવી રીતે-મંચાતિમંચ-મંચ પર મંચ ગોઠવ્યા હતા. અંતઃપુરના ગૃહ પર સૂક્ષ્મ ભજની જવનિકા નાખવામાં આવી હતી. નરેન્દ્રદેવના પ્રેક્ષાગૃહ પર સોનાના વરણ ચોંટાળ્યા હતા; અને અંદરના પથ્થરો રંગીન કપડાં અને પુષ્પથી શણગાર્યા હતા.

‘મંદિરની સામેની બાલુ ખુદ્દી’
હતી; ત્યાં મરીય નરનારી-
એ આરી બેઠાં હતાં.

બે પ્રેક્ષાગાર વચ્ચે
પશુઓને આવવાનો
માર્ગ હતો. મંદિર પર
અને બધા પ્રેક્ષાગારો પર
વાજિત્રો હતાં; અને
ઢોલ ને તૂરિના નાદો
ગગન ભેદી રહ્યા હતા.

પ્રેક્ષાગારની પાછલી ‘બાલુ’એ
રાખના રસોષઆઓ સમાજમાં
આવેલો માટે માંસ, અનેક પ્રકારનાં
અન્ન, અને સુવાસભરી સામગ્રી
તે આર કરતા હતા. બોંયમાં દાટેલા
વાસણોમાં પાણી ભરી રાખ્યાં હતાં.
ઢેકેઢેકાણે ફળ, અવદંશ અને સુરા
મહાપુરુષો માટે રાખવામાં આવ્યાં હતાં.
પાટલપુત્રનો જનસમૂહ બે દિવસ ને બે
રાત અહીંયાં ઉત્સવ કરવા આવતો
હતો.

ગૌરી આ બધું જોઈ દિશ્મદ
બની ગઈ. સેનાજિતની બહેન સુનેત્રા
આધેડ વયની, જાડી અને જાલી હતી.
તે પોતાની સગી, સદચરીઓ સાથે
સેનાજિતનું પ્રેક્ષાગૃહ શોભાવતી હતી.
ગભરાતી ગૌરી તેને પસંદ નહોતી;
તેનો ભાષ ખરાબ વહુ લઈ આવ્યો
હતો એમ તેનું માનવું હતું; તેને કાષ
મહાપુરુષની કન્યા ભાણી તરીકે ગમત.
પશુ તેના તેજસ્વી ભાષથી તે બીતી;
અને રખે તે ગુસ્સે થાય એવા ડરથી
તેણે નક્કો કરેલી વધુ ઉપર વારી
જવાનો રોગ તે કરતી.

ગૌરી જોઈ રહી. આટલાં બધાં
માણુઓનો ને આટલાં બધાં ધનાઢ્ય

મારે વરફતે છે નેપું-અને એકદમ થંચી નજર સેનાજિતના
પ્રેક્ષાગાર વરફ કરી.

શ્રીપુરુષોને સમૃદ્ધ તેણે કદી દીડો નહોતો. તે બધાને જોવામાં પડી; અને સુનેત્રાને બધા ગામ ને ઝાળખાવવામાં રસ પડ્યો.

તેણે ગરીબોને હરખાતા આવતા જોયા; પૈસાવાળાઓને મલકાતા આવતા જોયા. હફા મરકરી કરતા, હસતા વીરો; કુટુંબીઓમાં ધુમતા ધનાઢ્યો; અચ્ચો પામી રહેલા પરદેશીઓ; મીઠાજામાં પગ ઠેરવતી સુંદરીઓ; આડંબર દર્શાવતા સામંતો; ગર્વથી આવતા રાજપુરુષો; આ બધા એક પછી એક આવતા તેણે જોયા. અને પાટલિપુત્રની સમૃદ્ધિ ને સત્તાનું પ્રદર્શન જોઈ પિતાની અધોગતિનું દુઃખદ સ્મરણ થયું. તે અભારે અમાત્ય હોત તો તે—

એ સુવર્ણરંગી થોડાવાળો, ઈંદ્રનો હોય એવો રથ ઉડતો હોય તેમ આવ્યો, અને નરેન્દ્રદેવના પ્રેક્ષાગાર પાસે ઉભો રહ્યો.

દરેક ડોક પ્રેક્ષા-ગૃહમાંથી આગળ લાંબાઈ, દરેક આંખ કુતૂહલથી જોઈ રહી.

“આ કોણ ?” ગૌરીએ સુનેત્રાને પુછ્યું.

“હંહ.” સુનેત્રાએ મોં મચકોડ્યું. “એ તો પેલી મૈનાદી” તિરસ્કારથી તેણે કહ્યું. પોતાના પતિની એક સામાન્ય અધ્યક્ષની પદવી, પોતાની સાધારણ ધનાઢ્યની રીયતિ, પોતાનું સામાન્ય રૂપ એ બધાથી યાદી રહેલી સુનેત્રા મૈનાદીને

દરેક ડોક પ્રેક્ષાગૃહમાંથી આગળ લાંબાઈ. “આ કોણ ?” ગૌરીએ સુનેત્રાને પુછ્યું.

જોઈ બળી બળી થઈ રહી.

“કોણ દેવી !”

સુનેત્રાની સદચરીઓ જરા તિરસ્કારથી જોઈ રહી. સુનેત્રા દેખતાં મૈનાદીનાં વખાણ કરવાં

એટલે તેનો ક્રોધ વહોરવા જેવું થતું. સુનેત્રાની આંખો ગુસ્સામાં ફાટી—અને છતાં બહુથી હોય તેમ નીચે દરી રહી.

હીરા ને રત્નમાં સૌંદર્યના સ્વભા સમી મૈનાદી રથમાંથી ઉઘી, છટાભરી—તે ઉતરી. ચારે તરફ તેણે જોયું—અને એકદમ ઉઘી નજર મૈનાદીના પ્રેક્ષાગાર તરફ કરી. તે હસી.

સુનેત્રા ને તેની સખીઓના મુખ પરનો ક્રોધ જોતો રહ્યો—ને નમ્રતાભર્યા આવધારતું દીન હાસ્ય છવાઈ રહ્યું.

મૈનાકી પોતાના પ્રેક્ષાગારમાં વળવાને બદલે સુનેત્રા તરફ આવી. સુનેત્રાએ ગૌરીને પુછ્યું: “તમને મૈનાકી ઝોળખે છે કે?” તેના અવાજમાં માન હતું.

“હા. દેવી મારાં બહેનપણી થાય છે” ગૌરીથી ગર્વ દર્શાવાઈ ગયો. બધાં એકદમ ગૌરી તરફ સળહુમાન જોઈ રહ્યાં. આ છોકરી મૈનાકીની બહેનપણી!

અધિકારચરત વાદળમાંથી ચંદ્ર તરી આવે તેમ ચમકતી મૈનાકી આવી. “કેમ ગૌરી! કેમ છે?” હીરાઓ ચમક્યા. સુગંધ ને સુવાસથી આખો ખંડ ચારે તરફ મધમધી રહ્યો. હાથ જોડી બધાં હસી રહ્યાં. સુનેત્રાના મોં પર હાસ્ય છલકાઈ ગયું.

“દેવી! આમને ઝોળખ્યાં?” ગૌરીએ શરમાળને કહ્યું: “સેનાજિતનાં બહેન”

“સુનેત્રાદેવીને હું ઝોળખું છું” મૈનાકીએ હસીને કહ્યું. સુનેત્રાના મોંદામાં પાણી આવ્યું. “તમે બંને મારી પાસે આવો. ના નહીં કહેશો. ચાલો સેનાજિત પણ ભાંજ આવવાનો છે.”

સુનેત્રાની આંખે અંધારાં આવ્યાં. આખા પાટલિપુત્ર દેખતાં મૈનાકીની સાથે ખેસતું, હસતું, ખાતું, સુવું! ખરેખર તેના બાઈએ ધણીજ સરસ વધૂ પસંદ કરી હતી. ગૌરી ન હોત તો મૈનાકી સાથે ખેસવાનો લઢાવો મળત?

ગૌરી ના કહેવા જતી હતી. પણ સુનેત્રા બીજી વાર કહેવાની વાટ લુએ એવી નહોતી. તેણે પોતાની શાલ દાથમાં લીધી, અને સાથે ગૌરીની પણ લઈ લીધી.

“અધિકારાજ આવે તો કહેજે કે હું દેવીના

પ્રેક્ષાગૃહમાં છું.”

મૈનાકી આ બેને લઈ પોતાના પ્રેક્ષાગૃહમાં આવી. નંદરાજના ગૃહથી જરાક ઓછું દેદીપ્યમાન આ હતું; પણ તેમાં ચીતરેલાં ચિત્રો, મટેલો શણગાર અને પાથરેલાં પુષ્પો તેને ધણુંજ રમણીય કરતાં હતાં. ચંદનની સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. આ પ્રેક્ષાગારમાં નાના ખરે હતા. ચારે તરફ દાસ દાસીઓ ર્ચા કરતાં.

ગૌરી આ બમકો ને વિલાસ જોઈ મુંઝી થઈ ગઈ. સુનેત્રા અંજાળને દીન વદને જોઈ રહી. આ બધામાં દેવાંગના સમી મૈનાકી પ્રતાપનાં કિરણો ફેંકતી ફરતી હતી. વાજિંત્ર વગડ્યાં, તૂરિના નાદ થયા, દુદુકિ ગગડ્યાં. હઝારો લોકોએ જય જય ઉચ્ચાર્યો. અને નંદરાજની અને તેમના અભિયાની પધરામણી યઈ.

ગૌરીની નજર રાજહરતી પર નહોતી, ધનનંદ પર નહોતી, આલિકુમાર પર નહોતી. રાજહરતીની આસપાસ ફરતા સુસજ્જ ધોડે-સ્વારોના નાયક પર તેની નજર ચોંટી હતી.

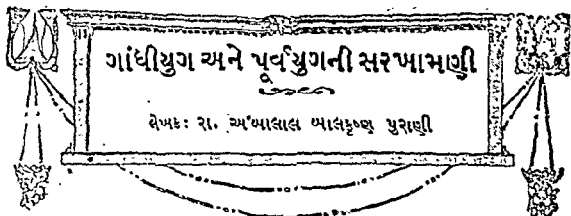
તેનો ધોડો મંખાળો હોય તેમ ઉડતો; તેનું સુવર્ણમય બખ્તર સૂર્ય તેજનું અન્યુ હોય એમ ચમકતું; તેના મુકુટ પર મોરપિંચ મવંથી, આનંદથી ફરકતું. તેના સ્વરૂપવાન મુખ પર પ્રભાવ હતો. તેના અવાજમાં મોહક સત્તા હતી.

ગૌરી બધું વીસરી ગઈ. તેને એકજ પુરુષ દેખાયો: સેનાજિત—ઉલ્લાસ ને સત્તા ને વીર્યના અવતાર સરખો તેનો પ્રભુથી. તેની આંખો ફરી રહી. સેનાજિતનાં સ્વરૂપે સ્વરૂપ તેણે આંખોમાં, દેહમાં મદ્યાં.

જ્યારે તે નરેન્દ્રના પ્રેક્ષાગૃહમાં અદ્ય થયો ત્યારે આંખો મીચી તે સ્વરૂપને કાષ્ઠપતિક રંગોથી ફરીથી જોઈ રહી.

તે પ્રેક્ષાગૃહમાં ગઈ.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૯]

[—ભાષનગરમાં મળેલી સાનખી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યવાહકોએ 'ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી' નીચે એક દત્તામી નિબંધની દરીકાઈ નહોતી કરી હતી. આવેલા નિબંધોમાંથી ત્રણ નિબંધો બોમ્બ-હત્તમ કોટિના નહોતી યથા છે, તેમાંથી રા. અંબાલાલ પુરાણીનો લેખ અને પ્રસિદ્ધ કરીને છોડે
—ઉપત્તિગ્રી.]

ગુજરાતમાંથી વિશ્વમાન્ય ગણ્યાપ એવી વ્યક્તિઓ ધણી યથ નથી. સમસ્ત હોદ્દા મદાન પુરોમાં તેના હાથો સાચા છે. પરંતુ વિશ્વમાન્ય ગણ્યાપ એવી વ્યક્તિઓ તો બેઝ: એક, આય'સમાજના આલ સંસ્થાપક, વેદધર્મના ઉદ્ધારક, હોદ્દા સંસ્કૃતિના તારક-સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી. અને બીજા, અદિસા અને સત્યના સિદ્ધાંતોમાં અડગ શ્રદ્ધાનો અને તેમના અંતિમ વિજયનો ખુડો કરકાવનાર કમંચીર, મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. જાતેની કાય' પદ્ધતિ કાય' પ્રદેશ, ક્ષાશ્વિક વિશિષ્ટનાઓ પડકો નાખવાનું મન ધાય છે. પરંતુ પ્રવૃત્તિ વિષય સાથે તેનો સંબંધ નહોતો હોવાથી કોઈ બીજા સમય ઉપર તે કામ રાખી ગુજરાતના. વિશ્વમાન્ય, મહાત્મા ગાંધીના યુગની પરીક્ષા શરૂ કરીશું.

સને ૧૯૧૪ ની આગળના સમયને હું 'પૂર્વયુગ' ગણું છું. સન ૧૯૦૪'ની પૂર્વ યુગ શરૂ કરીને ૧૯૧૪ ના અંત સુધીના સ્થાને "પૂર્વયુગ"

એની સંજ્ઞા આપીએ તો બોટું નહીં, એમ હું માનું છું. ૧૯૧૪-૧૫થી ધીમે ધીમે પરંતુ વધારે ને વધારે વેગથી આગળ ધપતો "ગાંધી યુગ" ૧૯૧૬માં તેની વિજયપતાકા ત્રિભેર ફરકાવી રહ્યો હતો અને ૧૯૨૧ સુધી તેની ભવત્ત અસર સમસ્ત ભારતમાં શહેર શહેર અને ગામે ગામ પ્રભુજીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાત આવી. ૧૯૨૧ પછી ગાંધીયુગની ઓટ ધણીએ તો તેમાં અનિશ્ચયોક્તિ નજર કહેવાય.

હવે પ્રભુજીવનના એ "પૂર્વયુગના" લક્ષણો ક્યાં હતાં? તેને Nationalist -Extremist- 'રાષ્ટ્રવાદી'—"જ્ઞાત" વગેરે નામે અપાઈ ચુક્યાં છે; તથા "મહાત્મા" અને "વહાણ" પક્ષની પલ્લ ને યુગમાં ગણત્રી થાય છે. પરંતુ હોદ્દા મદાન નેતાઓનાં નામ વડે જો આપણે યુગોને ઓળખીએ તો તે યુગને "તિષ્ઠક યુગ" કહેવો એક રીતે અયોગ્ય ન ગણાય. પરંતુ એ નામ તે યુગનું પુરેપુરું અર્થવાહક નથી. અયજ્ઞ, પ્રભુકીય અસ્મિતાનાં સર્વ તત્ત્વોને—ઓએક બળને—તેમગાન્ય નિષ્ઠક અથવા તો,

તેમની રાજનીતિની પ્રણાલિ દોરી રહી હતી; પરંતુ “ગાંધીયુગ” કે જુદોજ, વિશાલ, સર્વ વ્યાપી, અને કેવળ રાજકીય કાર્યથી નીરાળો પ્રદેશ પણ આપણી નજર આગળ ખડો કરે છે. તિલકના પ્રતિરૂપી હતા પીરોજશાહ મહેતા અને ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે; ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીનો કોઈ પ્રતિરૂપી હોતો નહીં.

એ આખો પૂર્વયુગ કેળવાએલા મુઠ્ઠાબર હાંદીઓની રાજકીય જાગૃતિનો યુગ હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. બંધારણ પુરઃસર, સનદશીર ચળવળ કરી, હાંદના રાજ્ય બંધારણમાં જીટીશ સરકારને અરજીઓદ્વારા વીનવીને કેટલાક સુધારાઓ મેળવવા એ મવાલોના અંતિમ લક્ષ્યને ખસેડી તિલકે “સ્વરાજ માટે મહાસભા છે” એ વિચારને વાસ્તવિક બનાવી મુક્યો. પરંતુ તેમણે સામાન્ય જનવર્ગમાં પણ ચળવળ શરૂ કરીને તેની સહાનુભૂતિ મેળવવીજ જોઈએ એ સિદ્ધાંતને પણ અમલમાં મુકવા માંડ્યા હતા. તેનો અમલ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ પુરતોજ થઈ શક્યો હતો. વળી, ચળવળ કરનારાઓનો વર્ગ કેળવાએલા લોકોમાંથીજ પેદા થતો. ગાંધી યુગ કેવળ ચળવળનો યુગ ન હતો; તેમાં ચળવળનો અભાવ ન હતો પરંતુ ચળવળ ઉપરાંત રચનાત્મક કાર્યક્રમ, આર્થિક સંગઠન, સામાજિક સુધારણા વગેરે પૂર્વે ગોણુ ગણાતા પ્રશ્નો ગાંધીયુગમાં આગળ પડતા થયા.

પૂર્વયુગમાં વાણી અને વર્તનની એકતા હતી નહીં. નીદાન તેના ઉપર લોકોનો ઝોક ન હતો. “વાત વધારે ને કામ ઓછું” એવી પ્રજાકીય જીવનની તે સમયે સ્થિતિ હતી. બીજા બાલ્યુદી-જીટીશ મરકાર સામે બળવો ઉઠાવી અથવા અમલદારોનાં ખુન કરીને સરકારને ત્રાસ પહોંચાડનાર વિપ્લવવાદીઓનો સમૂહ બંગાળમાં અને બીજા પ્રાંતોમાં પણ ઉભો થતો હતો. એ

પૂર્વયુગમાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોમાંથી વિપ્લવવાદીઓનું તત્ત્વ કે નજીવું ગણીને કાઢી તેા નજ ન બાપ.

ગાંધીયુગના પ્રારંભમાં તેને ત્રણ પ્રકારનાં બળો સાથે કામ લેવાનું હતું. ૧. તિલકમતના રાષ્ટ્રવાદીઓ; ૨. નરમ અથવા તો બંધારણ-સર ચળવળ કરવાની તરફેણવાળો-મવાલ પક્ષ; અને ૩. વિપ્લવવાદીઓનો પક્ષ.

આ ત્રણે પક્ષોનો તેઓપહાર કરવામાં ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વે, તેમની સચોટ દેખાતી તર્કશ્રેણીએ અને જવલંત આત્મસાગ સાથે સિદ્ધાંત પ્રમાણેજ આચરણ કરવાના તેમના આગ્રહે જેવો તેવો ભાગ ભજળ્યો નથી. ૧૯૧૬ ના ઓગસ્ટની ૧ લી તારીખે લો. તિલક સ્વર્ગ-વાસી થયા અને મહાત્મા ગાંધીજીનો વાદ વિજયી થવાની સર્વે પરિસ્થિતિ જાણે આપોઆપ ઉભી થઈ ! તારીખે તે ૧૯૨૧ સુધી એક સરખો ચઢતો સીતારો ગાંધીવાદે સમસ્ત હિંદમાં અજૂત પૂર્વ રીતે ભોગળ્યો. ઘણાં લોકોએ ૧૯૨૦ ની કોંગ્રેસમાં હીંદુસ્તાન સ્વતંત્રતાથી એક ખેતરવા દૂર હતું. અને બારડોલીનાં સત્યાગ્રહની શરૂઆતમાં તો સ્વરાજ હાથવેંતમાં દેખાએલું ! એ આખીએ પ્રજાજીવનની લગ્ય આશાજનકતા અને આત્મવિશ્વાસ ગાંધીવાદના પ્રયોગની પરાકાષ્ટા હતી.

એ ત્રણે પક્ષોને ગાંધીવાદે તદ્દન જીતી જીતી રીતે મહાત્ કયાં હતા. સૌથી મજબૂત તિલકના નેતૃત્વવાળો રાષ્ટ્રમતવાદ હતો. તિલકના ગયાથી તેના ઉચ્ચતમ વ્યક્તિત્વનો લાભ તે પક્ષે ખોપો; તેમના વ્યવહાર સિદ્ધાંતોની સામે મહાત્મા ગાંધીજીએ સનાતન સત્યોની સનાતનતા બગ પૂર્વક રજૂ કરી. ઘટં પ્રતિ ઘાટ્યમ્ પોષારનાર તિલકપક્ષને સાબરમતીથી ઘટં પ્રતિ અપિ સત્યમ્ નો પ્રતિધ્વનિ મળ્યો. “સાધુઓનું રાજકીય ક્ષેત્રમાં કામ નથી” એ વાક્યની સામે “સાધુતા

વિના રાજકીય જીવન, અરે ! રાજકીય સ્વતંત્રતા પણ, નકામાં છે? એવો હિતર મળ્યો. નરાજ એલા એ ગાંધીવાદનો મહારાષ્ટ્ર સ્વીકાર ન કર્યો; પ્રતિસ્પર્ધીને મહાન કરવાનું બળ પોતાનામાં નથી સમજીને મહારાષ્ટ્રે મૌન ધારણ કર્યું. પ્રાચીન

મરાઠાઓ પેટે પોતાનો લાગ આવવાની તે વાટ જોવા લાગ્યો. ગાંધીવાદનો કંઠે વાગ્યો. કેળવા એલા માણસોને લાગ્યું : “ કેટલી સહાયતા ! નીતિને રાહીય ચળવળમાં વિરોધ શા માટે હોવો જોઈએ ? શા માટે કાવા દાવા કરવા ? ઉધારે છે એ પ્રમાણિકપણે આપણી માગણી શા માટે ન કરવી ? ”

રાષ્ટ્રવાદીઓમાંથી ઘણા ગાંધીવાદમાં આવ્યા. મવાહન-નરમ-પક્ષ સામે ગાંધીજીએ જીતી રીતે કામ લીધું. તેમનો પક્ષ એટલે સૌથી વધારે લાગવગવાળો-સારા, મીઠા માણસોનો-પક્ષ. તેમને સરકારનાં જુરં કાન્યા પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય-

(સવિનય-પ્રમાણિક-અને અંતરના અવાજ પ્રમાણે, પ્રતિકાર્ય)-કરવાની અગત્ય જતાવવામાં આવી. અધારણ પ્રમાણે ચળવળ કરવાનો માર્ગ જાંઘ પડતાં સવિનય-સલામત-કાયદાનો ભંગ-કર નહીં આપવાનું વગેરે સવિનય-

દુઃખિત હૃદયે-શા માટે કરવા આવશ્યક છે તે સમજાવવામાં આવ્યું. મોટે ભાગે તો એ પક્ષની વ્યક્તિઓને પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી; મીઠી જીભ અને તેમના વિચારો જદલા માટે દયાળુ નહીં કરવાનો આગ્રહ કરીને, -સાદાઈ-નમ્રતા અને વિચાર અને આચારની એકતાથી તેમના ઉપર અસર કરી તેમને જીતી લીધા.

ત્રીજો પક્ષ વિપ્લવવાદીઓ-

નો હતો. તેમને ખીજ એની પેટે “ દેશ ભક્તો ” તરીકે ગાંધીજીએ ખુબ વખાણ્યા. તેમના લાગની ઉઠટતા; અને દેશદાઝને સૌથી પ્રથમ મુક્યાં. પોતે તેમના પક્ષમાં ભળવાની તૈયારી જતાવી. પોતાને

શ્રી દગાનન્દ સરસ્વતી

હીંદુ સંસ્કૃતિના તારક : સ્વામી હવાનંદ સરસ્વતી.

સમગ્રવી તેમના પક્ષમાં લેવાને તેમને આમંત્ર્યા. તેમના કાયકમની અશક્યતા બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અહિંસાના ભંગથી થતી હાનિ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ અનણ્યે દેશને કેટલું નુકશાન કરી રહ્યા છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રમાણે વિશ્લેષવાદીઓને નૈતિક ટેકા આપનાર. કેળવાએલા રાષ્ટ્રવાદીઓને પોતાના તર્કથી સમગ્રવી કેવળ વિશ્લેષવાદીઓને છુટા પાડી નાખ્યા. અને છેવટે તેઓમાંના કેટલાકને બદલ્યા. બાકીના મહાત્મા તિલક-રાષ્ટ્રવાદીઓની પેઠે માન ધારણ કરી ગયા. તેમણે જાણ્યું કે હમણાં આપણે સમય નથી. ગાંધીજીએ ત્રણ પક્ષોને પોતાના પક્ષમાં કેવી રીતે-નીદાન-તાત્કાલિક-લીધા તે મહાસભાના ધ્યેયના સૂત્રમાં આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. “શાંતિપૂર્વક અને કાયદેસર સર્વ પગલાં ભરીને સ્વરાજ લેવું અને સરકાર પ્રજાની માગણીનો અસવીકાર કરે તો અસહકાર કરી છેવટે મહેસુલ ન ભરવાની પ્રજાને સલાહ આપવી.”

ઉપરના દરેક પક્ષની પ્રત્યેક આગળ પડતી વ્યક્તિને મહાત્ કરવામાં-ગાંધીજીના પોતાના કેટલાક લાક્ષણિક ગુણો ધણાજ ઉપયોગી થઈ પડ્યા. અમુક અમુક તો “મારા પૂજ્ય છે” “તેમને વાંશે આવું બોલાયજ નહીં;” “તેમની દેશભક્તિ અચળ છે;” “મારા ઉપર તો તેમને નાનાભાઈ જેટલું વહાલ છે;”-વગેરે સામાના ગુણુઓ પશ્ચાત્તી અને તેના સ્વભાવના સારા તત્ત્વોના ઉપર ભાર દબને તેમને ગાંધીવાદના સક્રિય સહાયક કે સહાનુભૂતિવાળા કે નહીં તો છેવટે, તટસ્થ દ્રષ્ટા, કરી સુકવામાં ગાંધીજીએ મહાન ફત્તેહ મેળવી.

પૂર્વયુગના ગુજરાતનું આપણે સિંદાવશોકન

કરીશું તો અરથાને નહીં ગણાય. દયાનંદનું નેતૃત્વ ધર્મના ક્ષેત્રમાં અને પૂર્વયુગનું સમાજના ક્ષેત્રમાં હતું. રાજકીય ગુજરાત, ક્ષેત્રમાં તેની અસર આડકતરીજ પડતી. પરંતુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગુજરાત ધણી વિનાના ઢોરના જેવી અવસ્થામાં હતું એમ ગામડીયા ભાષામાં કહીએ તો ખોટું નથી. ખરું જોતાં-મહારાષ્ટ્રની પેઠે ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વની ગુજરાતમાં ખોટ હોવાને લીધે પ્રજાની અસ્મિતા જાગ્રત થતાં ગુજરાતને પોતાનું ઐતિહાસિક સાતત્ય શોધવું મુશ્કેલ પડ્યું. કુલિનતા અને મુનિયાદ વિના સમાજમાં વ્યક્તિ પોતાનું સ્થાન જાણી શકતી નથી. તેમ પ્રજામાંથી પણ ઐતિહાસિક સાતત્યનો લોપ થતાં તે પોતાનું સ્થાન જાણી શકતી નથી. ગુજરાતે જાગીને જોયું તો તેને જણાયું કે તેણે ગુજરાતની સંસ્કારિતાની પુનર્ધટના આરંભથીજ કરવાની છે. પૂર્વકાળની સંસ્કૃતિના ભવ્ય ખંડેરોના પાયાઓ એ પુનર્ધટનામાં કોઈક કોઈક સ્થળે જરૂર કામ લાગવાના. પરંતુ સમસ્ત રચના-વર્તમાન ગુજરાતે કરવાની બાકી છે. આ કડતું સલ પૂર્વયુગના રાજકીય ગુજરાતને સચોટ લાગુ પડે છે. ગુજરાત એટલે વ્યક્તિત્વહીન પ્રાંત. ગુજરાત એટલે રાજકીય પરાધીનતાનો પ્રાંત. “ગુજરાતી” એટલે “શામળભાષી” અને દેશભક્તો ? દેશભક્તોની ભૂમિ તો મહારાષ્ટ્રજ. જીવન તો સાંજ સમર્પાવાનાં ! દેશનેતાઓ સાંધીજી જ-મવાના. વક્તાઓ ? જોકે બંગાળામાંજ પાકવાના. રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ તો મહારાષ્ટ્રમાંજ ઉભી થાય ! અને તેના પૈસા ? ગુજરાતમાંથી આવે-આવવા જોઈએ. ભારખાનાના ડબ્બા પેઠે ગુજરાતીઓનો મહાસભાનો રાષ્ટ્રીય પક્ષ ધડીકમાં બંગાળ, તો ઘણી ખરીવાર મહારાષ્ટ્ર સાથે જોડાવાને સરખાએલો

મનાતો હતો અને નરમ પક્ષનું તો ગુજરાત મધ્યક ગણાતું.

એ માન્યતાને પહેલો ફટકો સુરતની મદા-સભા વખતે સુરતીઓએ આપ્યો. પરંતુ તે તો મુલાકાત પછી

ને ફટકો હતો. ગુજરાતના રાજકીય વ્યક્તિત્વની એ ધોળા પાન હતી. એ વિચિત્ર રાજકીય વ્યક્તિતાની; શરૂઆત ખીજરૂ પે, ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક સરવજી એકાદીની આ સોસાયટીમાં ને કાયા પછી સ્વિયપણે ઘર ઘર એક મજીએ તો બોલું નથી.

એક અરસામાં ગાંધી

ધીમે ધીમે એ વ્યક્તિના પ્રભાવમાં આવતા ગયા. અલગત તેના "વાદ" નો સ્વીકાર કરતા કરતાં તેના રાજકીય નેતૃત્વનો સ્વીકાર સહેલો હતો. મુલાકાતના ગુજરાતી રાજકીય કાયદાનો

એને - પછી અમદાવાદના "મદાસ"ને પરાંએ સ્વીકારવા પડ્યા. ગોધરામાં પહેલી ગુજરાત રાજકીય પંચાયત અસ્તિત્વમાં આવી. ગાંધીજી તેના પ્રમુખ થયા. ગુજરાતનું રાજકીય વ્યક્તિત્વ અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને એ નમ સરખાનથી ચાર પાંચ વર્ષમાં ગુજરાત સમસ્ત હીંદના રાજકીય નેતૃત્વને પ્રાપ્ત થયું તે મદા-

મદાસ મોદનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

ધીજીએ આદીકાળી આપીને અમદાવાદને પોતાના મધ્યક તરીકે સ્વીકાર્યું. ગુજરાત પછી સમગ્રથી અંખનું હતું તે રાજકીય વ્યક્તિત્વના ઉત્પત્તિ સમય આપ્યો. છતાંએના નેતાઓ

આ માંધીજીને પ્રતાપે !

આજે એ રાજકીય નેતૃત્વની વ્યસરની ગાંધી મોંધીવાદના અસ્તયુગમાં પણ સાચરમતી, ખારડાલી, વર્ધા, સેલમ, કલકત્તા-બારી પ્રતિ-

સરકાર સામે “ક્રિ” પણ કરવા આગ્રહ ઉપયોગમાં લેવાનો જોઈતો હતો. તેને બદલે સરતોની પરંપરા એવી બાંધવામાં આવી કે પ્રજાજનોનો જુસ્સો શમી ગયો. પ્રજાજનન આગળ ધપે છે તે હંમેશાં વિચારશીલ ચિંતનને પરિણામે નહીં, પરંતુ કોઈકવાર જવાબામુખીના ફાટવાને લીધે થતા વિપ્લવ અને ધરતીકંપની પેઠે, જુની વસ્તુઓ જમીનદોરત થઈ જાય છે, નવાં તત્વોનાં બીજ એ બૂકંપમાંજ રોપાઈ જાય છે. સદીઓ પછી તેનું રૂપ જોઈ શકાય છે. પરંતુ બૂકંપને સ્થાયી અવસ્થામાં ફેરવી તે દ્વારા પ્રજાજનન ધડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મોટી ભુલ છે. લોહું ગરમ થઈ લાલ ચોળ થઈ ગયું તેજ સમયે હથોડીના ધાથી તેને આકાર આપી શકાય છે. તે ગરમી શમી ગયા પછી હથોડીના ધાની અસર થતી નથી. પ્રજા જીવનમાં પણ જ્યારે એવી આંતરદશા પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે તેનાં સ્થાયી લાભના-રૂપમાં તેનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. પ્રજાજનનમાં ભરતી આવવાનાં કારણો પુરેપુરાં આપણને જ્ઞાત નથી. અને એવી ભરતી, આવે તેનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરી લાભ લેવાને બદલે તેને બાંધી રાખવા પ્રયત્ન કરીએ તો એટ ઘનાંજ આપણે શું શુંમાળ્યું છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે. ૧૯૧૯ પછી પ્રજાજનનમાં જે જીઆળ આવ્યો એવો પ્રચંડ જીઆળ ૧૯૧૪ માં “હોમરુલ”ની ચળવળ વખતે ફેંક અંશે દેખાએલો. અને ફક્ત ૧૯૦૭ માંજ તેની સ્પર્ધા કરે એવો ધસારો થએલો. પરંતુ ૧૯૧૬માં આવેલા જીઆળનો વ્યવહાર લાભ પુરતા પ્રમાણમાં ન લેવાવાથી એટના સમયમાં પ્રજાજનનમાં ગિરાશા, નિરક્ષાક અને સંશયાત્મકતા દાખલ થયાં.

હવે, આપણે જોને “ગાંધીવાદ” કહીએ છીએ તે શું છે? એ તપાસવાનું છે. આગળ

જણાવવામાં આવ્યું છે કે “જીવન” અને “વાદ” એજે તદ્દન જુદી ગાંધી વાદનાં વસ્તુઓ છે. પરંતુ “વાદ” તત્વો. હંમેશાં “જીવન”નું સ્થાન લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલે “વાદ”ની સમીક્ષા આવશ્યક બને છે.

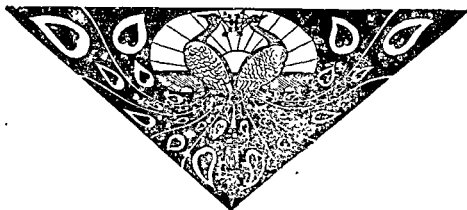
ગાંધીવાદ આધુનિક વિશ્વ પરિસ્થિતિનું પરિણામ અથવા તો તેનાં અત્યે પ્રતિકાચ, સુચવે છે. નીદાન તેનાં બહિરંગનાં ઘણાં સ્વરૂપો પશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી સીધેસીધાં ઉતરી આવેલાં જણાય છે. મુડીવાદનાં અનિષ્ટ પરિણામો પ્રત્યે કાર્લ માર્ક્સે સમાજ સત્તાવાદની જે તાત્વિક વિચાર સરણી રજૂ કરી તેનાથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં એક નવોજ યુગ સ્થાપન થયો એમ કહેવું જોઈએ. સૈકાઓથી સ્થાયી મનાતો આવેલો, મુડીવાદના ઉપર સ્થાએલો, સમાજનો પાયો ડોલી ઉઠ્યો! વ્યક્તિએ સમાજને વર્ગોથી દમી હતી; માર્ક્સે પછી સમાજે વ્યક્તિને પોતાના નિયમનમાં લાવવાનો દક્ક જાહેર કરી તેનો અમલ કરવાની શરૂઆત કરી. ટોલસ્ટોયની નવી વિચાર સૃષ્ટિ એ નવીન સમાજ સત્તાવાદના ઉપર સ્થાએલી હતી. ગાંધીવાદમાં પણ આપણને એ તત્ત્વ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સર્વગ્રાહી મુડીવાદની સામે એ પ્રતિકાચ છે. સાથે સાથે લૈાતિકશાસ્ત્રોની શોધ-ખોળોનાં અનિષ્ટ પરિણામો સામે પણ તે એક પ્રતિકાચ છે. કેટલે સુધી એ પ્રતિકાચ સફળ થશે એ તો હજી જોવાનું છે; પરંતુ એ તત્ત્વ ગાંધીવાદમાં “છ” એટલું તો “હીંદ સ્વરાજ” અને “આરોજ્ય વિદ્યાનાં મુળ તત્ત્વો” વાંચનારને સ્પષ્ટ થયા વિના નહીં રહે. ગાંધીવાદમાં એક વધારાનું તત્ત્વ જૂતકાલને જામત કરવાનો પ્રયત્ન પણ છે. શુદ્ધ અને જૈન ધર્મમાંથી “અહિંસા” ના સિદ્ધાંતને ખ્રીસ્તીધર્મમાં

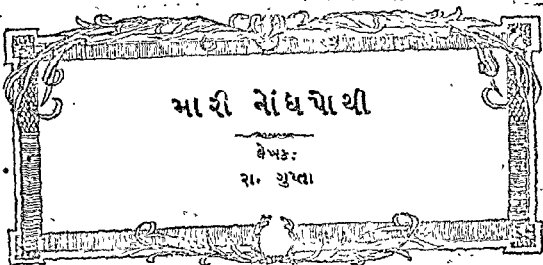
અપાયું છે તેટલુંજ પ્રાધાન્ય (બદલે તેનાથી પણ વિશેષ) : ગાંધીવાદમાં અપાયું છે. નીતિના સિદ્ધાંતોનું અખંડિત પાલન કરવાનો દૃઢ આગ્રહ એ ગાંધીવાદનું એક લક્ષણ છે. રાજયોગના પ્રાથમિક, આવશ્યક, અંગ શમ અને દમને તો આપણે ગાંધીવાદના પ્રાણતરીકે ગણીએ તો પણ ખોટું નથી. શમ અને દમનાં તત્ત્વોમાંથી અહિંસા અને સત્યને ગાંધીવાદમાં અગ્રસ્થાન મળેલું છે. અને એ બે મૈલિક સિદ્ધાંતોમાંથી “ અહંકાર ” “ હીંદુ-મુસલમાન એકત્વ ” “ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ ” “ ખાદી અને રેડીઆનું પુનઃપ્રતિષ્ઠાન, ” “ દારુ-નિષેધ, ” વગેરે તો કેવળ સ્વાભાવિક જાણ અનુમાનોની અને તર્કસરણીની પરંપરાજ ગણાવી જોઈએ.

ગાંધીવાદની વ્યવહારતા વીશે આપણે અહીં કેટલુંક વિવેચન કરીશું તો અરથાને નહીં ગણાય. અહિંસાનો સિદ્ધાંત હોય. ખરું છે કે માનવ જાતિએ અસાર સુધી “ હિંસાનો ” “ સુદનો ” વગેરેનો આશ્રય લઇને રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવાના જે

પ્રયત્નો કર્યાં તેમાં તેને દ્વેષ મળી નથી. પરંતુ અહિંસાનો વ્યવહાર અમલ આધુનિક પરિસ્થિતિમાં અપાધિતપણે કેટલે અંશે શક્ય છે એ પણ વિચારવાનું છે. એવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો તો લાવિજ આપી શકે, તો પણ “ અહિંસાના સિદ્ધાંતનું અપાધિત (અપવાદ વિનાનું) પાલન વ્યક્તિના જીવનમાં પણ શક્ય નથી ” એટલું તો અહિંસાના આધુનિક પેઢાંજરે ચોતે પણ સ્વીકારી ચુક્યા છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં તો તેનો અમલ હજી પણ ઘણાજ દૂર હોય એમ માનવાને કારણે મળે છે. દાખલા તરીકે, ધારો કે, સ્વતંત્ર થએલા હિંદના ઉપર અધ્યાન લશ્કર ચઢાઈ કરે—તે સમયે અહિંસાના સિદ્ધાંતનું પાલન કેટલે અંશે શક્ય તથા ધ્રુષ્ટ છે ? અલખત, “ અસારે હું ” એ સિદ્ધાંતનું સંપૂર્ણ પાલન શક્ય નથી ધારતો પરંતુ આખીએ દુનીઆમાં એવો સમય આવશે. ”—વગેરે દલીલો અપાય છે. પરંતુ એ સિદ્ધાંત વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રના જીવનમાં આજે કેટલે અંશે વર્તનમાં મુકી શકાય તેમ છે એ જોતાં બહુ આશાજનક પરિસ્થિતિ દેખાતી નથી.

(આ નિબંધનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે)

મારી ભાંધ પોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

એક વાત ધણા વખતથી મારા મનમાં ઘોળાઈ રહી છે. આપણું વિવેચનનું સાહિત્ય નિબંધાણ, નિર્માત્ર્ય ને નિરંતર છે એવા આરોપ ધણા તરફથી કરવામાં આવે છે. ૨૧. નવલરામ ને ૨૧. ૨૫ભુલાઈ અને કેક અંશે વિદ્યમાન વિજયરાય જેવા અપવાદો જાહેર કરતાં ઉપર કંઈક કંઈક મોટે ભાગે સાચું છે એમાં સંશય નથી.

આ સ્થિતિ સુધારવાને કે કે ઉપાયો અંજમાવવામાં આવ્યા છે. અને એ ઉપાયો છેક વિદ્યમાન નીવડ્યા નથી. વિવેચનના અંધકારગ્રસ્ત સાહિત્યમાં પ્રકાશના કોષ્ટક કોષ્ટક કિરણો પડ્યા છે અને તેને લીધે ત્યાં વ્યાપી રહેલું અંધારું વિશેષ દષ્ટિગોચર બન્યું છે. કોણે કેનામાંથી કેટલું 'તફાવત' છે, અમુક લખાણમાં નીતિની ભાવનાનું જીવ કોટને અંશે યુગ છે, એથી જુદી જુદી દષ્ટિથી લખાએલા લેખો પ્રતિભાસે કે અસ્વાસ્થ્ય સામયિકોમાં આવે છે.

પરંતુ આ અને આવા ઉપાયો પુરના નથી. ધણી કાર્યલિપો ને મંડળોના મંત્રીઓ તથા સલાહકારો વારંવાર ફરી રહ્યા છે તેજ વાક્ય

મારે પણ કહેવાનું છે; 'આપણે કે' પણ કરવું જોઈએ.' કાર્યલિપો ને મંડળોના મંત્રીઓ તથા સલાહકારો ઉપર વાક્ય બોલવા શીવાય બીજું કે' પણ કરતા નથી; શું કરવું જોઈએ તે સુચવતા નથી. પરંતુ હું શું કરવું જોઈએ તે પણ સુચવવાની ઘટ્ટતા કરું છું.

યુનીવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીના અભ્યાસ દાખલ કરવાને જેમ આપણે કટિબદ્ધ થયા છીએ, તેમ પ્રાથમિક શાળાઓ 'હાઈસ્કૂલો' ને 'કોલેજો'માં ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવેચનો શીખવાય, નમુના રૂપે કેટલાંક વિવેચનો પ્રગટ કરી તે પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે સ્વીકારાય, અને તે પરથી તેવી રીતનાં અન્ય વિવેચનો શિષ્યો પાસે તૈયાર કરાવાય એટલા માટે આપણે અવિચારી પ્રવર્તી કરવા જોઈએ.

દાખલા તરીકે 'કોપી' લખતા યાત્રા માટે વિવેચકો સામાન્ય રીતે જે વાક્યો વાપરે છે તે તેમની 'કોપી'માં મારખાવવાં. 'આમાં યોગિકતા નથી. નવલકથા કેવી હોવી જોઈએ તેનું એ લેખકને ભાન નથી. આવી વાર્તા વળે પૂર્વે અને એક અગ્રેજી માસિકમાં વાંચી હતી. આપણી નૈતિક ભાવનાઓ, આપણા આચાર;

વિચારો, આપણું પ્રાચીન ગૌરવ: એ કશાનો લેખકને ખ્યાલ હોય એમ લાગતું નથી. પર પ્રકાશ ચમકતા આ કવિકલાધરની રસચન્દ્રિકા કવચિત્ કવચિત્ સ્થાન ને નિરતેજ ચક્ર જાય છે” હસાદિ આ અને આવાં વાક્યો લખતાં લખતાં બાળકોના મનમાં એના સંસ્કાર દબ રીતે પડશે અને મોટી ઉંમરે એવાં વાક્યોનો, અભારે થાય છે તેથી પણ સરસ ઉપયોગ તેઓ કરી શકશે.

આ ઉપરાંત ‘હાકરકુલો,’ તથા ‘કોલેન્ને’માં બહુતા વિદ્યાર્થીઓને, જુદા જુદા ગ્રંથોનું લિખ્ત દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકન નમુના તરીકે પાતાવી એ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુથી તે તે ગ્રંથોનું વિચન લખવાનું કહેવું. આથી અભારે જેમ કેટલાક એક પુસ્તકનું અવલોકન ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કરે છે, કેટલાક તેમાં સમાવેલા નૈતિક કે રાજકીય સિદ્ધાંતો પરજ પોતાના વિવેચનનો આધાર રાખે છે, કેટલાક એનો લેખક કોણ છે, અને તેને ને પોતાને કેવો સંબંધ છે તેટલું જ જુએ છે, અને કેટલાક એના પર પુરોગામી લેખકની કેટલી અસર થઈ છે તેજ દર્શાવવાનું યોગ્ય ધારે છે, તેવું થશે નહીં. પણ એ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે એક પુસ્તકનું સમગ્ર અવલોકન કરતાં વિદ્યાર્થીઓને આવડશે.

નીચે મેં જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી કેટલાંક પુસ્તકોનું અવલોકન લખ્યું છે. એ રીતે લખાએલાં અવલોકનો વિદ્યાર્થીઓને દર્શાવી તે સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે પ્રત્યેક પુસ્તકનું અવલોકન તેમની પાસે લખાવવું.

નવું અંગગણિત: કર્તા રા. બ. ખ. મોદી
મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

કર્તા તરફથી ઉપજી પુસ્તક-અમને અવલોકન-
નાથે મળ્યું છે. વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે અને

ખરેખરા અંતરથી, જેને તે શીખવાનું છે એવા વિદ્યાર્થીઓ એના પર ટીકા કર્યા વગર રહેવાના નથી એવી અમારી ખાત્રી છે. એટલે અમે માત્ર એકજ વસ્તુ તરફ એ વિદ્વાન ગણિતશાસ્ત્રીનું ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ.

જગતમાં એ પ્રકારની ભાવના પ્રવર્તી રહી છે-આસુરી ને દૈવી. એમાં દૈવી ભાવનાવાળા નીતિપરાયણ મનુષ્યોનો પહેલાં નહીં, મધ્યે નહીં તો છેક છેવટે પશુ, જય થાય છે. અને આસુરી સંપત્તિનું બળ, ભલે પ્રથમ દુર્જય ભાસે, પરંતુ અંતે તો દૈવી સંપત્તિના સામર્થ્ય આગળ તે હતાશ ચક્ર જાય છે અને તેની ક્ષમા માગી, પશ્ચાત્તાપ કરી કરીને આખરે મૃત્યુ પામે છે. જેણે આપણાં નાટકો જોયા હશે તેને આ વસ્તુ તરત સમજાશે. આ સત્યનું સમર્થન કરે એવા ગ્રંથો રચવા એ પ્રત્યેક સાહિત્યકર્તાનું કર્તવ્ય છે. આ સત્ય જેમાંથી નીકળતું ન હોય એવા સર્વ ગ્રંથો બર્થ છે. અને એનાથી વિપરીત રીતે અનીતિ, દુષ્ટતા કે નીચતાનો વિજય થશે જેમાં દર્શાવ્યો હોય, અથવા જેના વચનથી પાપ કે પાપી તરફ સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય તેવા ગ્રંથો સાહિત્યના કલંકરૂપ છે.

અમને કહેતાં અત્યંત દીક્ષગીરી થાય છે કે પ્રસ્તુત અંગગણિતનો ગ્રંથ વાંચતાં વાચકના મનમાં પોતાની નૈતિક ઉન્નતિ સાધવાની મહેન્ટા ઉત્પન્ન થતી નથી; એટલું જ નહીં, પરંતુ એમાં અનીતિ ને હુમ્મ્યાઇનો ચોખ્ખો વિજય વર્ણવ્યો છે. એમાં જ નામનો એક દુષ્ટ પુરુષ છે તે જ નામના ગરીબ સ્વભાવના મનુષ્યને વારંવાર હેતરે છે, ફસાવે છે, હરાવે છે ને તેની પાસેથી પૈસા લુટી લે છે; અને છતાં અંતે, પાછળ પરિશિષ્ટમાં લેખકના પોતાના અભિપ્રાય સમાજવાળો જોતાં જણાય

છે કે, એ હંમેશાં વિનયીજ નીવડે છે. દાખલા તરીકે:—

“અને વ એ દ માંહલ દોડવાની શરત કરી. કલાકના ૪ માંહલની ઝડપે જ ને કલાકના ૫ માંહલની ઝડપે વ એ દોડવા માંડ્યું. અર્ધે રસ્તે જ એ વ ને ધકકો મારી પાડી નાખ્યો. વ ને ઉઠા થતાં પાંચ મીનીટ થઈ ને પગ અચકાઈ જવાથી એની ગતિ અર્ધી થઈ ગઈ. છતાં એણે દોડવું પાછું તરતજ શરૂ કર્યું. તેો એ શરતમાં પહેલો કાણુ ને ખીળ કરતાં કેટલી મીનીટ વહેલો આવશે?”

આ વાંચતાં અમને થયું કે પ્રમાણિકતા-વીહાણુ અને જરૂર ધરે શિક્ષા કરી હશે; અર્ધે રસ્તે એકાએક કોલેરાનો ભોગ થઈ એ મૃત્યુ પામ્યો હશે અને શરત આખરે વ જીતી ગયો હશે. પરંતુ એ તો હજી આવીએ વધારે નક્કરતા ને લુચ્ચાઈથી ચુકિતચો કરવા જીવતો રહો! જવાબ જોતાં જણાયું કે શરત જ જ જીત્યો હતો.

નાટકના દુષ્ટ પાત્રની પેઠે પાછળથી પણ એ સુધરતો નથી. પરંતુ એમાં એનો વાંક નથી. વાંક અંચકતાનો છે. એના પર કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડતું નથી એટલે એ ક્યાં સુધરે? છેક છેલ્લા પ્રકરણ— “પરચુરણ: ૫૦ મા મનોમત્ત” માં પણ લખ્યું છે:

અને વ એ પાણી પડે ટાંકી ભરવા માંડી. જ કલાકનાં પાંચ ગેલન ને વ કલાકના સાત સાત ગેલન પાણી ભરી શકે છે. જ ની ટાંકીમાં ૭૦ ગેલન ને વ ની ટાંકીમાં ૮૫ ગેલન પાણી માય છે. પણ વ ની ટાંકી કાણી હોવાથી તેમાંથી દર કલાકે વૃદ્ધ ગેલન પાણી ટપકી જાય છે. એમાંથી કાણુ પહેલી ટાંકી ભરી રહેશે ને ખીળ કરતાં કેટલો વહેલો ભરી રહેશે?

જવાબ જોતાં માલમ પડે છે કે જીત જીતી જાય છે! વ ની ટાંકીમાં કાણુ જ એજ પાંચ હેલુ જોઈએ. એક વખત હું ‘કોલેરા’ માં હતો ત્યારે, બધાનીજ ‘સાઇક્રો’ ના ‘ટાપર્સ’ માં કોઈ ‘પંકચર’ પાડી મગેલું, મને લાગે છે કે તે ‘પંકચર’ પાડનાર આ જજ હોવો જોઈએ. અને તે વેળા પણ એનોજ વિનય થયો હતો. અગ્રેય વ્યક્તિને ગાળ દેતા, હાથ પડે સાઇકલ ધસડતા, ચાકાને લોચ થએલા વિદ્યાર્થીઓને પગ ધસડતા થેર જતા જોઈને જ ને કેટલો આનંદ થયો હશે!

પાપ અને પાપીનાં પરાક્રમોનો વિનય આલેખતું આ પુસ્તક કુમળી વયના વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર કેવા સંસ્કાર પાડશે? લુચ્ચાઈ ને શક્તિ તરફ નાનપણથી તેમને પક્ષપાત થાય ને આગળ જતાં જ કરતાં પણ વધારે મોટા શક તેઓ થાય તો તેમાં વાંક આ પુસ્તકનોજ મણુારો. આ ઉપરાંત એમાં વીસ વીસ ટકા બ્યાજ ખાનારાઓની સમૃદ્ધિતાં વર્ણન પણ છે. આવાં આવાં પુસ્તકો શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે શીખવાય, પછી જગત બજડતું જાય છે એવી ફરીઆદ કરવાનો અર્થ શો? નાનપણથીજ છોકરાંઓને તમે લુચ્ચાઈ કરતાં શીખવો, વીસ વીસ ટકા બ્યાજ ખાવાની મહેરજા તેમના મગજમાં રોપો પછી પરિણામ ખીજું શું આવે?

આવાં પુસ્તકોથી સમાજમાં પેસતો સડો અટકાવવાનો એકજ ઉપાય છે. તેની પ્રત્યેક નકલ ખાળી નાખવી જોઈએ, ને તેની રાખ થાય તે પણ ફરીઆમાં (નદીમાં નહીં; કારણ કે નદીનું પાણી પીવામાં આવે છે) નાખી દેવી જોઈએ. કોઈ શંકા કરે કે પછી ગણિત શી રીતે શીખવતું તો તેને એટલુંજ કહેવું બસ છે કે “વેદ વાંચ” અથવા “ગણિત ન શીખવું”

તો શું નુકશાન થઇ ગયું? ” છતાં અભ્યાસ-ક્રમમાં ગણિત રાખવું જ હોય તો અનર્ગતિને બદલે નીતિ તરફ પક્ષપાત થાય એવા દાખલા એમાં આપવા. દાખલા તરીકે ઉપલા ‘અંક-ગણિત’માંથી ઉતારેલા દાખલાઓ જ નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરી આપી શકાય.

અ ને વ અ ૮ માઇલ દોડવાની શરત કરી. કલાકના ૪ માઇલની ઝડપે અ ને કલાકના ૫ માઇલની ઝડપે વ એ દોડવા માંડ્યું. અર્ધે રસ્તે અ એ વ ને ધકકો મારી પાડી નાખ્યો. પરંતુ ઇશ્વરકૃપાથી વ ને બહુ વાગ્યું નહોતું. પાંચ મીનીટ જમીન પર એ પડી રહ્યો. આથી એને આરામ મળ્યો ને એની ગતિ પહેલાં કરતાં બમણી થઇ ગઇ. ધકકો મારવાથી ઘનો હાથ અચકાઇ ગયો ને હાથ તરફ જોવા જતાં એ રસ્તામાં ઝાડ જોડે જોરમાં અથડાયો. (હુઆઇનો બદલો ઇશ્વર હમેશા આપે છે એ તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.) આથી એની ગતિ અર્ધાં ઓછી થઇ ગઇ. તો એ શરતમાં કોણુ જીતે ને તે બીજા કરતાં કેટલો વહેલો આવશે ?

એક મારવાડીએ એક સદ્ગૃહસ્થને ૨૦ ટકાના વ્યાજે રૂ. ૫૦૦૦ પાંચ વર્ષ માટે ધીર્યા- (નોંધ: રૂપીઆ વ્યાજે લેવા આપવા એ બંને વસ્તુ ખરાબ છે.) પરંતુ મારવાડીની દુષ્ટ ઇચ્છા જોઇ ઇશ્વર કોપાયમાન થયા ને તેથી મારવાડીના ઘરમાં આગ લાગી; જેમાં એ પોતે તથા પૈસા ધીર્યાના દસ્તાવેજો બળી ગયાં. એમ જો ન થયું હોત તો પાંચ વર્ષ રહીને પેલા સદ્ગૃહસ્થ પાસે મારવાડીનું કેટલું લેણું નીકળતે ?

અ ને વ એ પાણી વડે ટાંકી ભરવા માંડી. અ કલાકના પાંચ ગેલન ને વ કલાકના સાત ગેલન પાણી ભરી શકે છે. અ ની ટાંકીમાં ૭૦ ગેલન ને વ ની ટાંકીમાં ૮૫ ગેલન પાણી ભાય

છે. અ એ વ ની ટાંકીમાં કાણું પાડ્યું. આથી વ ની ટાંકીમાંથી કલાકના ૧૫ ગેલન પાણી વહી જવા માંડ્યું. અ ની આ અન્યાય વર્તણૂક જોઇને ઇશ્વરે એને શિક્ષા કરવા ક ને મોકલ્યો. ક એ આવીને અ ને એની ટાંકીમાં નાખી દીધો. ને લાંબા ગુંગળાઇને એ મૃત્યુ પામ્યો. અ એ જો વ ની ટાંકીમાં કાણું ન પાડ્યું હોત અને ક એને શિક્ષા કરત નહોતો તો અ ને વ એ એ બેમાંથી કોણુ પહેલો ટાંકી ભરી રહેતે અને બીજા કરતાં કેટલો વહેલો ભરી રહેતે ?

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે રા. બ. ખ. મોદી પોતાના ‘અંકગણિત’ ની એકેએક નંકલ બાળી નાખે ! અને એમને ‘અંકગણિત’ પ્રગટ કરવું જ હોય તો ભલે એઓ ઉપર અમે દર્શાવ્યા છે તે રીતના દાખલાઓવાળું ‘અંકગણિત’ પ્રસિદ્ધ કરે.

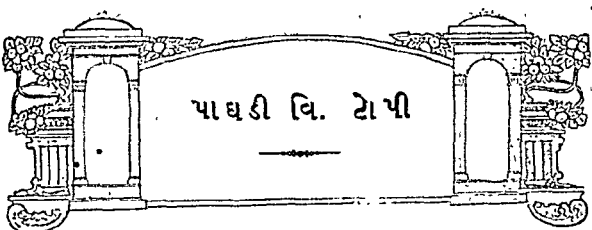
સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યવાદ : કર્તા: પ્રો. વરડીઆ; અનુવાદક: સૌ. સરોજિની મહેતા.

આ પુસ્તકમાં વિદ્વાન પ્રો. વાડીઆએ ઇંગ્લંડમાં ચાલી રહેલી આધુનિક સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ચળવળનો ઇતિહાસ એમના પોતાના અભિપ્રાય સાથે, આપ્યો છે. પરંતુ ત્યાં મુડીદાર અને મીલમજુરો વચ્ચે ઝગડો ચાલી રહ્યો છે તેનું શું? વસન્ત રજતમહોત્સવ સમારંભ થાં:

આ પુસ્તક આપણા નિર્બંધ ને નાનકડા મનુષ્યોના દેશમાં પહેલવાન ગામા શોભે છે તેમ, નાનકડા, નાજુક ને ઝટ પુઠામાંથી છુટા થઇ ગયેલાં પુસ્તકોથી ભરેલી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં એના કદ વડે દીપી રહ્યું છે.

એમાં ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રતિષ્ઠત લેખકોના લેખો છે. પશુ લગભગ દરેક લેખમાં, દરેક પાને—અરે! લીટીએ લીટીએ અપહરણ તરવરી રહ્યું છે. આરંભમાં જ રા. આનંદશંકરનો ‘ફ્રાટો’ આપ્યા છે તે અમે અન્ય સ્થળે જોયા

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૩]

લેખક:

અ. અતિશુભશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

[નોંધ : (૧) આ લેખને પરિણામે પાઘડી બાંધનારા કે વેચનારાઓને નુકશાન થાય તો તેને માટે લેખકને શિરે જવાબદારી નથી.

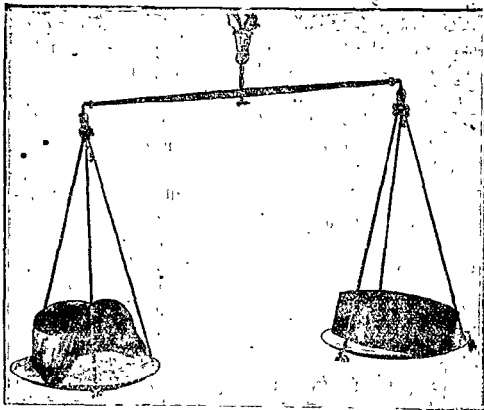
(૨) વળી, કચેરીઓમાં, શાળાઓમાં, સભાઓમાં લોકો ટોપી પહેરીને જતા થાય તો તેને માટે પણ લેખકને શિરે જવાબદારી નથી.]

હલના જમાનાની ખાસીઅત છે કે પાઘડી કરતાં ટોપીને વધારે પસંદ કરી. સભાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય, શાળા મહા-શાળાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય, નાટક શાળાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય; આમ સર્વત્ર ટોપીને વિજય વાવડો ફરકી રહ્યો છે. અને તો ચંદ્રા શાય છે કે સો વર્ષ પછી જમાનો એવો આવશે કે દાસ જેમ જુના જમાનાનાં ધરણીઓમાંનાં ફેટલાકનાં નામ સમજી શકાતાં નથી કે જુના જમાનાનાં આયુષીમાંનાં ફેટલાકનાં નામ માત્ર શબ્દોચ્ચાર રૂપે રહ્યાં છે ને અર્થનો કંઈ પણ અવશેષ ટકી શક્યો નથી, તેમ પાઘડીને વીશે પણ થશે.

અરીખ બીચારી પાઘડી ! ટોપીન પહેરવેશ-માંથી તારો દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ અદિષ્ટાર થતો જાય છે તેથી અને તારી દયા આવે છે. મારજુ દું એટલું તો માનું છું કે તારું અસ્તિત્વ નિરર્થક તો નથીજ.

અગાઉ એમ મનાતું કે પાઘડીનું દર્શન એટલે પ્રતિષ્ઠિતતાનું દર્શન, પાઘડીવાળો એટલે મોઢા-વાળો, પાઘડીવાળો એટલે ઠરેલ, પાઘડીવાળો એટલે માનમરતબાવાળો ને વિશ્વાસને પાત્ર. એટલુંજ નહીં પણ 'મુઠાળો' ને 'પાઘડીવાળો' એ બે સગમળ પર્યાય શબ્દો ગણાતા. પરંતુ હવે જ્યાં મુઠોજ જવા બેઠી છે, ત્યાં પાઘડી ટકે ? મુજ તો શરીરનો ભાગ 'હું' પોતે '—માંનું કુંક; તે જો ખુશીથી રદ બાતલ કરવામાં આવે તો માત્ર બાજા ઉપાધિના તે ચા હીસાય ? પાઘડી તો ગમે તેટલી પણ માત્ર બાજા ઉપાધિ છે.

ખરેખર એ ઉપાધિજ છે ! ફેટલાકને તો એ એક માત્ર સપ લાગે છે. એટલું તો ખરુંજ કેની કે પાઘડી એટલે ટોપીના કરતાં કંઈ વધારે વજનદાર વસ્તુ. ચા માટે માથાને વધુ બોળે આવેલો ! જુના જમાનામાં પુખ્તના ને પ્રતિષ્ઠિત-તાની સ્વચ્છ તરીકે પાઘડીનો બાર લોકો બીચારા

એટલું તો ખરૂં કે પાધડી એટલે ટોપીના કરતાં કેંક વધારે વજનદાર વસ્તુ.

કરવું ને મુછને પણ રળ આપવી; પછી ખીજું કે નહીં તો દશ પંદર વર્ષ તો તેઓ નાના ગણાશે જ.

આ પ્રમાણે, પાધડીની વિરુદ્ધ ટોપીના નીચે મુજબ સ્પષ્ટ લાભ છે:—

- (૧) ટોપી સ્વતંત્ર ને સમાનતાની પોષક છે. જુઓ કે સ્વતંત્ર પ્રજાઓ અત્યારે ટોપી-વાળોઓની છે.
- (૨) ટોપી પ્રગતિ સુચવે છે. પ્રગતિશીલ ને સુધારક બધાને થવું ગમે છે.
- (૩) ટોપી જીવાની સુચવે છે. તેના પેટાલાલ ધણા છે. તેમ થયે ગમે તે પ્રકારનું જીવન મઝાથી ગાળી શકાય છે. વળી જુનો થાય તો ક્ષમાને પાત્ર ગણાય છે. સર-

કારી કે ખાનગી નોકરી કરનારને જે લાભ વાળ કાળા કરવાથી મળે છે તે તેને ટોપીથી મળી શકે છે. ઉપરાંત, મિત્રતા પણ કેળવવી હોય તો ટોપીથી કેળવી શકાય છે; કારણ મિત્રો પણ પુરુષો ને સ્ત્રીઓ, કદાચ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને કરવી હોય તો જીવાનીમાં વધારે સહેલાઈથી કરાય છે; ને આ થું નાનો સુનો લાભ છે ? વળી, ટોપી જીવાની સુચવે છે તેથી તે તેના પહેરનારને મરજીમાં આવે તેમ બોલવા લખવાની છુટ આપે છે. અને આવી છુટ કેને પસંદ નથી પડતી ? સારાંશ, જીવાનીના લાભ તે ટોપીના લાભ.

(૪) ટોપી સાથે જે કે કરવું હોય તે સરળ-તાથી કરી શકાય છે. દોડવું હોય તો ટોપી ફાવે, પાધડી નહીં. કદાચ મારા મારી ચાય તો ટોપી ફાવે પાધડી નહીં. રે ! મારામારી થતી જોવી માત્ર હોય તો તે પણ ટોપી સાથે ફાવે છે, પાધડી સાથે નહીં. પાધડીવાળાઓ જુઓ તો તે નિન્દા ગણાય.

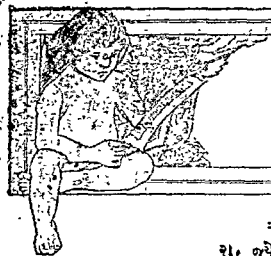
૫) ટોપી સાથે આપણે ગમે તે સ્થળે સમાઈ શકીએ છીએ. સભા ચીકાર હોય, કે કોઈ સ્થળે મીળસસ કે જલસો હોય ને ઠક બરાબર જામી હોય, મહામુશીબતે બધા ગોઠવાયા હોય, એવી તકે જો કોઈ પાધડીવાળો ત્યાં આવે તો તેને નાખવો ક્યાં એમ મોટી મુશ્કેલી થાય છે; એ મુશ્કેલીને ખ્યાલ સભાઓ વખતે લોકોને બેસાડવાનું કામ જેમને શિરે હોય છે અથવા તો ઘેર લગ્ન કે જલસો હોય ને મોટા મોટાઓને છુટથી નીતર્યા હોય ને તેઓ સાહેબો નીરાંતે મોઢા આવે તે વખતે તેમને યોગ્ય સ્થળે બેસાડવાનું કામ જે ધરધણીને કરવું પડે તેને સચોટ હોય છે. ખરેખર ! જે શુદ્ધ બુદ્ધિથી તેઓ પોતાના વિચારો જાહેરમાં મુકે તો 'આને નાખવો ક્યાં ?' એજ મુશ્કેલીના વિચાર તેમનો આગળ પડતો માલમ પડશે. એટલુંજ નહીં, પણ એવી તકે ક્યાં જોઓ આગળ ખીરાજમાન હોય છે ને તેથી Danger Zone માં મતલબ બન્યા વર્તુલમાં હોય છે, તેમના હૃદય પાધડીવાળા નવા આવનારનું દર્શન થતાં ક્યાં ધડકે છે તે તેમના સમાગમમાં આવનારા સારી રીતે જણે છે. પરંતુ જો તે સમયે ટોપીવાળો કોઈ આવે તો

તેનો ગમે ત્યાં સમાવેશ થઈ શકે છે. એટલુંજ નહીં, તે આવનાર ગૃહસ્થની દૃષ્ટિએ પણ ટોપીમાં લાભ છે, પાધડીમાં નહીં. ટોપી પહેરી હોય તો છેલ્લી હારમાં પણ તેને ઉભાં રહેતાં સંકાય નહીં આવે, પણ પાધડી સાથે તો તેને તે જરા સાલશે.

(૬) મુસાફરી કરતા હોઈએ તો ટોપી વાસણની ગરજ કેટલેક અંશે મારી શકે છે, પાધડી તેમ નહીં કરી શકે. થોડું કાચું કારું મુકવા માટે બીજું કે સાધન ન હોય તો ટોપી ચાલી શકે છે, પાધડી નકામી પડે છે.

(૭) જગત માત્રને ટોપીવાળો ગમે છે, પાધડીવાળો નહીં. કુટુંબમાં જુઓ પિતા પુત્રને ગારવમાં પોતાથી ઉતરતો જોવા ચાહે છે, ને તે ટોપીવાળો હોય તોજ બને. માતા પુત્રને બાળક તરીકેજ જુએ છે ને જોવા ચાહે છે, ને તે પણ તે ટોપીવાળો હોય તોજ ફાવે છે. પત્ની પતિને યુવાવસ્થાના બાવે જોય છે ને તે તે ટોપીવાળો હોય તોજ તેને ફાવે છે. ભગિની ભાતાને સમાનતાથી, મિત્ર તરીકે જુએ છે, ને તે પણ તે પાધડીવાળો એટલે મોઝાવાળો કે ભારવાળો હોય તો નજ ફાવે, તેણે સમાન બનવું જોઈએ, ને સમાનતા ટોપીથીજ આવે છે. જેમ કુટુંબમાં તેમ સમાજમાં પણ ટોપીવાળાઓનેજ લોકો ચાહે છે. કાંઈને કોઈની કે મદદ માગવી હોય તો ટોપીવાળા પાસે એકદમ મંગાય છે, પાધડીવાળા પાસે તે માગનાં સંકાય આવે છે. બારાવાળા ભારો લઈને જતી હોય ને ચાલે

[વધુ અઢિ જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૫]

એ રૂપે શી આ

મુળ લેખક :

પ્રો. મીચેલ કેરોલ

અનુવાદક :

રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,

ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

[—એરુપેશીયા વીરો માહિતી મેળવવાની ગુજરાતમાં ઇચ્છા પ્રગટી છે. એ ઇચ્છા સંતોષવા શીકાગો મુનીવંસીટીના પ્રોફેસર મીચેલ કેરોલનાં ઐતિહાસિક સંશોધનના સારરૂપ આ નિબંધ અમે પ્રગટ કરીએ છીએ.

—ઉપમંત્રી.]

લાસનાં બુદ્ધિવૈભવ ને કલા વિકાસની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં તે સમય ગ્રીસના ઇતિહાસમાં પેરીકલીસના સુવર્ણયુગને નામે ઓળખાય છે. ગ્રીસના આ સર્વોત્તમ રાજ્યનીતિજ્ઞે, ઉચ્ચ આદર્શોથી પ્રેરાઈને, એથેન્સને આખા હેલાસભરમાં ઉન્નત અને ઉચ્ચ પ્રકારની અસર ફેલાવે એવા મહારાજ્યનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા. પોતાના વતનના સર્વ મહા પુરુષોને એણે પોતાની મદદે બોલાવ્યા, અને લલિત કલાઓ પાસે પણ, એથેન્સનું દાસી કૃત્ય કરાવી તેની સત્તા ને ગૌરવ વધાર્યાં. દુનીયા-એ કદી ન દોડેલા એવા બુદ્ધિવૈભવ ને કલા-વિકાસના યુગને સિદ્ધ કરવાનાં ત્યાં બધાં સાધનો તૈયાર હતાં. તાબેદાર મિત્ર રાજ્યોની પ્રમુદ્ધીથી ભેગો થએલો અખુટ ધનભંડાર પેરીકલીસના ઉપયોગ વારતે પડ્યો હતો. ગ્રીક પ્રજાના ઉચ્ચ-

તમ આદર્શોને મૂર્તિમંત કરે એવાં સાર્વજનિક મકાનો બાંધવાને જોઈતી સામગ્રી પેન્ટેલીકોનની પાપાણુખાણોથી પુરી પડે એમ હતું. મુત્સદ્દીઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, કલાકારો, નાટ્યકારો, ઇતિહાસકારો ઉચ્ચ જીવનની પ્રત્યેક શાખામાં નિષ્ણાત એવા મનુષ્યો, તે સમયે એથેન્સમાં હતા. એ સૌમાં પેરીકલીસનો મિત્ર ને સલાહકાર શીડીઆસ, ‘રાજ્યનીતિમાં જેમ પેરીકલીસ તેમ કલાના વિધયમાં જે અધિષ્ઠાતા હતો’ તે મોખરે હતો.

જે નગરે થોડા સમય પૂર્વેજ એસ્કીલીસ શુભાંબ્યો હતો, જે નગરને થોડા સમયમાંજ ઝેનોફોન, પ્લેટો ને એરીસ્ટોટલ શોભાવવાનાં હતા અને જે નગરે પોતાના ગૌરવશાલી મૃતાત્માઓનાં સંભારણને અર્થે તેમનાં પુતળાંઓ ઉભાં કર્યાં હતાં, તે એકજ શહેરમાં સૌકીકલીસ અને

યુરીપાઇડીસ, હીરોડોટસ અને થ્યુસીડાઇડીસ, મેટન અને હીપોક્રેટીસ, એરીસ્ટોફેનીસ અને શીડીઆસ, સોક્રેટીસ અને એનેક્રાગોરાસ, એપોલોડોરસ અને ન્યુક્સીસ, પોલીનોટસ, પેરેશીઅસ: આ સર્વ, પેરીક્લીસના સાથી તરીકે બેગા મળતા એનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ યુગ કેટલો ભવ્ય હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.”

“આવા સ્વામીઓના શિષ્યો ગ્રીસના સ્વામી થયા એમાં હું પણ આશ્ચર્યકારક નથી. થ્યુસીડાઇડીસ કહે છે કે એથેન્સ તે સમયે ગ્રીસની જેમ અન્ય જરૂરીઆતો પુરી પાડતું તેમ તેને શરૂપડે પણ વીરાજતું. સોક્રેટીસના નાટ્યભવનમાંથી જનતા શીડીઆસના પાર્થેનોનમાં અથવા ન્યાં પેરીક્લીસ તેમની સાથે દૈવી વાણીમાં વાત કરતો લાં-બેમાર્મ-જન્ય છે; યુરોપ અને એશીઆના મહાવિગ્રહનું વર્ણન કરતા હેરોડોટસને તે સુણે છે; ક્રાસનો હીપોક્રેટીસ અને એથેન્સનો મેટન, જેમાંના એકે વૈદકવિદાનો અને અન્યએ ખગોળશાસ્ત્રનો પાથો નાખ્યો તેમને તે સાંભળે છે; પદાર્થ કરતાં પરમેશ્વર-સંબંધીની ભાવના વિભિન્ન છે એ સિદ્ધાંત પ્રગટ કરનાર એનેક્રાગોરસને અને નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સ્થાપનાર સોક્રેટીસને સુણે છે. કલા, ઇતિહાસ, કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ વિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. જે કલાનો એથેન્સ સૌથી વધારે સત્કાર કરે છે તે કલાઓમાં સર્વોત્તમ એવી શિલ્પ કલા છે; કવિતામાં એ નાટ્યનું સ્વરૂપ સ્વીકારે છે. કવિની પ્રતિભાના આવિષ્કાર માટે નાટક એ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે; કારણ કે, જેમ શિલ્પકલામાં બીજી સર્વ કલાઓની સહાય લેવી પડે છે, તેમ નાટકમાં કાવ્યનાં સર્વ સ્વરૂપો સમાઈ જાય છે. આ પુણ સમયે એથેન્સની સત્તા તેમજ એ શહેરને દોરનારા અને સત્કારનારા

પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની પ્રતિભા બંને ગૌરવભર્યાં બને છે.”

હું કામાં, એક પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર એથેન્સ-નું, એના મહોનજલાલીના સમયનું દોરણું ચિત્ર આ પ્રમાણેનું છે. એ યુગમાં એ શહેર, મેળવેલું સામ્રાજ્ય અને ગૌરવ માત્ર એકજ મનુષ્ય પેરીક્લીસની અપૂર્વ રચનાત્મક બુદ્ધિને આભારી છે. અને પેરીક્લીસની બુદ્ધિની મહત્તાને ધડનાર બહો કયાં હતાં તે જોવાને આપણે એનું અંગત જીવન તપાસીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે એનું મુખ્ય પ્રેરણાસ્થાન એક સ્ત્રી હતી: એ સમયની સ્ત્રીઓમાં સૌથી પ્રતિભાવાળી અને સુશિક્ષિત એવી મીથેટસની એસ્પેશીઆ.

પ્રાચીન કાળની અસાધારણ સ્ત્રીઓમાં એસ્પેશીઆનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે. એ સ્ત્રીજાતિમાં અગ્રગણ્ય પદ પામી છે તેનું કારણ એ છે કે પેરીક્લીસયુગના મહાપુરુષોના તેજસ્વી સમૂહમાં એક એજ સ્ત્રીનું નામ પ્રકાશે છે, અને એ મહાપુરુષોમાં પણ જે નેતાઓ હતા તે પોતાને શિક્ષણ અને પ્રેરણા એના તરફથી મળ્યાં હતાં એમ સ્વીકારે છે. એથેન્સના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવનાર અને જેના વીશે આપણે ધણું જાણીએ છીએ એવી એ એકજ સ્ત્રી છે, અને ગ્રીકની સ્ત્રીઓમાં અદ્વિતીય એવું સ્થાન એણે મેળવ્યું છે.

એકસીઓક્સ નામના કોઇ પુરુષની એ પુત્રી હતી, અને એશીઆ માઇનોરના સૌથી રસિક અને વિલાસપ્રિય શહેર, મીથેટસમાં જન્મી તથા ઉછરી હતી. એના બાલ્યકાળની કથા અંધકારમાં છુપાએલી છે, પરંતુ આપણને એમ માલમ પડે છે કે વક્તવ્યકલા, સંગીત, અને બીજી લલિત કલાઓનું તેને સારું શિક્ષણ આપનામાં આવ્યું હતું. તેમજ સ્ત્રીઓને ઉચિત એવી સર્વ કલામાં તે પારંગત થઇ હતી.

મીઠેટસનીજ પ્રખ્યાત ચારજેથીઆ, જેણે
'પર્શીઅન વૉર' વખતે મહારાજની મદદમાં
પોતાની સર્વ શક્તિનેા ઉપયોગ કર્યો હતો અને
અંતે જે ચેસલીના એક રાજાને પરણી હતી, તે
એની શિક્ષિકા હતી એમ કહેવાય છે. એસ્પેશીઆને
એથેન્સનું આકર્ષણ કેમ થયું તે જાણી શકાતું
નથી, પરંતુ એક કારણ સંભવિત લાગે છે.
અનેકેઝગોરાસે તત્વજ્ઞાનના તથા પ્રોટેગોરાસ
તથા થીન્જોએ વકતૃત્વ કલાના શિક્ષક તરીકે
એથેન્સમાં ઘણી શ્તેહ
મેળવી હતી; તે જોઇને
એસ્પેશીઆએ પણ
વકતૃત્વકલાની તેજસ્વી
ને સુવાન શિક્ષિકા તરીકે
એથેન્સમાં નિવાસ કર્યો
હશે. અહીં એસ્પેશીઆ-
એ એથેન્સના સર્વ વિદ્વા-
ન ને સુશિક્ષિત પુરુષોને
ભેગા કર્યા. વિકાર ને
વેશવને પોપનારી એ
માત્ર વિલાસ મૂર્તિ
નહોતી; પરંતુ પોતાનાં
સૌંદર્ય ને સંસ્કાર વડે
એણે શરેરના અગ્રગણ્ય
પુરુષોને પોતાની તરફ

ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો-એટલાજ માટે કે
તેમની પાસેથી એ કે શીખે અને એની પાસેથી
તેઓ પણ કે શીખે. "અદ્ય સમયમાંજ એમ
સર્વત્ર જાણીતું થઇ ગયું કે એ મનુષ્યના હૃદય
ખંદીવાન બનાવે છે તે માત્ર પોતે શીખેલી
મોહિની વિદ્યાનાપાશ વડેજ નહીં. એના સ્વભાવ
ઉન્નત અને સંસ્કારી હતો, સૌંદર્યને એ બરાબર
પીઠાણી શકતી, અને એના વિકાસ પણ સુચોગ્ય
તથા અનુકૂલ રીતે થયાં હતાં. સ્ત્રીત્વના લાલિસ-

થી એાપતી એક સ્ત્રીને પહેલીજ વાર હેલનની
સંસ્કારસમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ; અને એ અપૂર્વ
ધટના તરફ સર્વ મનુષ્યો આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યા.
રાજનીતિ, તત્વજ્ઞાન અને કલાના વિષયોની એ
અપૂર્વ છટાપૂર્વક ચર્ચા કરી શકતી; અને તેથી
ગંભીરમાં ગંભીર એથેનીઓના, સોક્રેટીસ જેવા
પુરુષો પણ એનો વાર્તાલાપ સાંભળવાના પ્રસંગો
શોધતા "

પેરીક્લીસ અને એસ્પેશીઆ મળ્યાં ત્યારે
સ્વાભાવિક રીતે જ
બંનેને અન્યના આત્મામાં
પોતાનો પરિપૂરક દેખાયો.
પેરીક્લીસ એથેન્સની
પોતાના સમાજમાંની એક
સ્ત્રીને પરણ્યો હતો,
પરંતુ એમનું પરિણીત
જીવન સુખી નહોતું.
અને બંને પરસ્પર કષુલ્લત-
થી લગનબંધનમાંથી છુટાં
થયાં; અને પેરીક્લીસે
પોતાની પત્નીને માટે
અન્ય પતિ શોધી કાઢ્યો.
પછી એસ્પેશીઆને
એણે પોતાને ઘેર લાવી
પત્ની બનાવી. તેણી

—ઉપેતંત્રી.

એથેનીઅન સ્ત્રી સાથે સુલભ એવી લગનગ્રંથિથી
જોડાઇ શકે એમ નહોતું, કારણ કે
એસ્પેશીઆ પરદેશી હતી. તેથી તેમના
સંબંધને કાયદાની અનુમતિ મળત નહીં; પરંતુ
માત્ર નામ સીવાય સર્વ પ્રકારે કામગીમાં કામગી
ને સાચામાં સાચી લાગણીથી થએલું અને
યાવજીવન ટકનારું એ લગનજ હતું.

એસ્પેશીઆ તરફ પેરીક્લીસને એટલો બધો
બાવ હતો કે, પ્લુટાર્ક કહે છે તેમ, 'એ જ્યારે

જ્યારે બહાર જતો અથવા બહારથી ઘેર આવતો. સારે ત્યારે એથેન્સનો એ મહાપુરુષ એરપેશીઆ ને સુખના કરવાનું હુસનો નહીં. 'એથેન્સના ઓટુબીક જીવનમાં એ અસાધારણ લેખાનું હશેજ, નહીં તો એ ઉલ્લેખ થોડા મળ્યાત નહીં. આવી વિરલ સ્ત્રીનું પતિત્વ એ મહાન મુત્સદ્દીને ઘણી બાબતમાં અમૂલ્ય નીવડ્યું હતું. 'પ્યુટાક' કહે છે કે પેરીકલીસ, મીનેટસની એ સ્ત્રી તરફ એના શાલુપણ ને રાજકીય વિષયની કુશાગ્ર બુદ્ધિને લીધે પ્રથમ આકર્ષણ હતો. સોક્રેટીસ, જેણે સુદ્ધાં એરપેશીઆનું પોતાના પરનું ઝણ કમુલ કયું છે, તે કહે છે કે વક્તવ્યકલાના વિષયમાં એરપેશીઆ પેરીકલીસની ચુરુ હતી, એટલુંજ નહીં પણ એનાં બાપણો પણ લખી શકતી. પેરીકલીસ સ્વભાવે મીલનસાર નહોતો, પોતાના ઓદ્ધાને લગતી બાબતો સીવાય બીજે ધ્યાન આપતો નહીં, અને પોતાની આસપાસના મનુષ્યો જોડે ઝાઝો બેળાતો નહીં. આથી એરપેશીઆ એને માત્ર નિવૃત્તિના સમયનું વિનોદ-સ્થાનજ નહીં, સહાનુભૂતિપરાયણ મિત્રજ નહીં, આપત્કાળનો સલાહકારજ નહીં, પરંતુ પોતાની આસપાસના મનુષ્યોના દૈનિક જીવન જોડે સાંધનારી કડી જેવી લાગતી. દરેક પ્રકારના મનુષ્ય સાથે સહેલાઈથી લગતાં તેને આવડતું. પેરીકલીસને જાણવા જેવા જે બનાવો શહેરમાં બનતા તેની તે ખબર રાખતી; આખા હેલાસમાં ચાલતી મહત્ત્વની હીલચાલોની બાતમી રાખી એ હીલચાલો વડે એથેન્સનું મહત્ત્વ વધારતાં તેને આવડતું, અને આ સર્વ તેમજ બીજી ઘણી બાબતોમાં પેરીકલીસના રાજકીય જીવનમાં તે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડતી.

પેરીકલીસ એને પ્રથમ મળ્યો સારે એજી જી'દગીની પહેલી વીંશી લાગ્યે પુરી કરી 'દેશ, અને પેરીકલીસ પોતે એના કરતાં ઘણો મોટો

હતો. એરપેશીઆનું વ્યક્તિત્વ ઘણુંજ મોહક હોતું જો-એ, અને એનાથીજ એ મહાન મુત્સદ્દી એના તરફ આકર્ષણ હશે; પરંતુ એનાં બુદ્ધિ-વૈભવની વાત બાબતુએ મુકતાં, અત્યારે એની મોહિનીનું પૃથક્કરણ કરવું ઘણું કઠિન છે. ગ્રીસના આદર્શો પ્રમાણે એ સુંદર હતી એવા રીતનું કોઈ ખાસ પ્રમાણ મળતું નથી-જે કે સ્તાભા-વિક રીતે એવું અનુમાન આપણે દોરી શકીએ ખરા. પ્રાચીન લેખકોએ એને 'લક્ષી' 'શાણી' 'વક્તૃત્વ કલામાં કુશળ' ઇત્યાદિ વિશેષણો લગાડ્યાં છે. તેઓએ એના 'સુવર્ણ' જેવા અથવા 'મધુરંગી' કેશ વીશે, એના 'રૂપેરી અવાજ' વીશે; એના 'નાનકડાં ધનુષ્યશા ચરણો' વીશે ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તે સમયના કોઈ પણ લેખકે એને ખાસ સુંદર કહી નથી. યુરોપનાં 'મ્યુઝીઅમો'માં એનાં નામવાળાં કેટલાંક પુતળાં છે; પરંતુ એ પુતળાં, માત્ર સૌંદર્યથી નહીં પરંતુ તેના મુખના ઉંડા ને ગંભીર વિચારદર્શક બાવથી અને સુરેખ ને નાભુક આકૃતિથી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એરપેશીઆની મોહકતા એનાં અંગ અને આકૃતિની સંપૂર્ણતા કરતાં એની પ્રજામાં, એની પ્રજ્ઞતામાં, એની વાણીની મોહશમાં હતી એ નિઃસંશય છે.

એરપેશીઆએ પેરીકલીસના ધરને વિદ્વાન કે કલારસિક પુરુષોને મળવાનું કલામવન બનાવ્યું, અને ઇતિહાસમાં એ પ્રથમજ કલા-ભવન હતું એમ આપણને માલમ પડે છે. કઈ સ્ત્રીએ એના કરતાં વધારે તેજસ્વી મિત્રોનો સમૂહ બોગો કર્યો હશે? શીડીઆસ તથા એના પ્રખ્યાત કલાકારોના સમુદાય સાથે એ એકેપોલીસને સુંદર બંદિરો અને પુતળાંઓ વડે શણ-શારવાની વાતો કરતી; એનેકઝોગોરાસ અને સોક્રેટીસ સાથે એ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો સંજોગી તથા એથેનીઓનાની અંધ સ્થિતિસંરક્ષક વૃત્તિ

વીશે ચર્ચા કરતી; સૈદ્ધિકલીસ અને યુરીપાઇડીસ સાથે એ તેમનાં નાટકોનાં આદર્શ સ્ત્રીપાત્રો વીશે અથવા નાટ્યકારોની કૃતિઓ વીશે વાર્તાલાપ કરતી. એ વિદ્વન્મંડળમાં હીરોડોટસ અનનુકરણીય વાર્તાકાર ગણાતો અને ગમગીન યુગ્મસી-ડાઇડીસ માનવ કૃત્યો હેઠે રહેલી ગઠન કરાવતા ની ચર્ચા કરતો. કટાક્ષપ્રિય એરીસ્ટોફિનીસ પણ લાં કેટલી વાર આવતો; કારણ કે પ્લેટોના સંવાદો પરથી આપણને માલમ પડે છે તેમ, એ સ્વભાવે મીલનસાર હતો; અને એણે પોતાનાં નાટકોમાં શાનીઓની મજાક કરી છે છતાં એને શાનીઓનો ઔદ્ધિક સહચાર ગમતો. યુવાન અને આનંદી આલ્સીપીએડીસ પણ લાં ધણું ખરું આવતો અને એસ્પેશીઆ સાથે શહેરના ખાનદાન કુટુંબોના ધરના તાજા બનાવો વીશે, વિવાહો, લગ્નો, નિંદા વગેરે વીશે વાર્તા કરતો.

પેરીકલસનો એક પુત્ર આ તેજસ્વી વિદ્વાનોના સમૂહ તરફ તિરસ્કારથી જોતો, અને તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનાં અનુમાનો ને વિદ્વતાભરી ચર્ચાની મજાકરી કરતો. પરંતુ આ ઉપરથી એટલુંજ માલમ પડે છે કે આલું વિદ્વન્મંડળ એક સ્થળે ભેટું થાય એવી પ્રથા એથેન્સને અજાણી હતી, અને તેથી એના હક્ક ન સમજી શકનારાઓએ એના પર સખત ટીકા કરી તથા એ સંખ્યા અનુચિત નિંદા ફેલાવી. રાજનીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યની ચર્ચાની ગંભીરતા સંગીત, કવિતા અને નર્મવચનોથી હળવી થતી. એસ્પેશીઆનું એ કલાભવન ધણું ઉત્તમ લેખાનું હોવું જોઈએ કારણ કે ધણા પુરુષો, પોતાના પૂર્વજોની પ્રશુભિકા તોડીને એ પ્રખ્યાત 'હેટીરા' સાથે પત્નીધર્મ વીશે ચર્ચા કરવાને, પોતાની પત્નીઓને લખને લાં આવતા. એણે સ્ત્રીના ધર્મ તથા નિર્માણ વીશે ઘણું ઉઠે અને ગંભીર વિચાર કર્યો હોય, એથેન્સની સ્ત્રીઓનું જીવન કેટલું સંકુચિત છે

તે સમજી હોય, અને તેમની સ્થિતિ સુધારવાનો આકાંક્ષા રાખી હોય એમ લાગે છે. એ કેવી રીતે વાર્તા કરતી તેનો કેંક ખ્યાલ એસ્પીનીસે એના એક સંવાદમાં ઝેનેફાન તથા તેની પત્ની સાથેનો એનો વાર્તાલાપ આપ્યો છે તે પરથી આવે છે:-

“બોલ, શીલીશીઆ,” એસ્પેશીઆએ કહ્યું; “તમારા કરતાં તમારા પાડોશીની પાસે વધારે કીમતનું સુવર્ણ હોય તો તમે એનું સુવર્ણ વધારે પસંદ કરો કે નહીં ?

“હા,” શીલીશીઆએ જવાબ દીધો. “જો એની પાસે સ્ત્રીનો અબ્બો અથવા અલંકારો તમારા કરતાં વધારે સારાં હોય તો તે તમને તમારા અબ્બા ને અલંકારો કરતાં વધારે ન ગમે ?”

“ગમે” એણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. એસ્પેશીઆએ કહ્યું: “પણ તમારા પતિ કરતાં એનો પતિ વધારે શુણ્વણ હોય તો તમને તમારા પતિ કરતાં એનો પતિ વધારે પસંદ ના પડે ?”

આ સાંભળી શીલીશીઆ શરમાઇ ગઇ. પછી એસ્પેશીઆએ ઝેનેફાનને પુછ્યું: “ઝેનેફાન, તમારા પાડોશીની પાસે તમારા કરતાં સારો ઘોડો હોય તો તમે તમારા પોતાના ઘોડા કરતાં એનો ઘોડો પસંદ કરો કે નહીં ?”

“કરું,” એણે જવાબ દીધો.

“એની પાસે તમારા કરતાં વધારે મૂલ્યવાન ખેતર અથવા મીલકત હોય તો તમે શું પસંદ કરો.”

“મારા પાડોશીનું ખેતર, એટલે બેમાંથી વધારે મૂલ્યવાન હોય તે.”

“પણ તમારી પત્ની કરતાં એની પત્ની મારી હોય તો તમે તમારા પાડોશીની પત્ની પસંદ ન કરો ?”

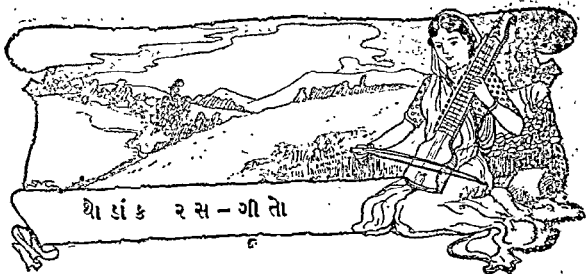
એનોદેહન મુજો રહ્યો. ત્યારે એરપેશીઆએ કહ્યું: “જેનો મારે ખાસ જવાબ જોઈતો હતો તે વીશેજ તમે જાને મુઠાં રહ્યાં છો તો તમે એ વીશે શું ધારો છો તે હુંજ તમને કહું છું. શીલીશીઆ ! તમે સારામાં સારો વર, અને એનોદેહન, તમે સારામાં સારી પત્ની મળે એવું ધર્યો છો, અને તેથી તમારા જાને કરતાં જગતમાં વધારે સારો પતિ કે પત્ની રહે નહીં, એવી રીતે તમે પ્રયત્ન-શીલ થાઓ નહીં ત્યાં સુધી તમે જેને સર્વોત્તમ માનતા હશે તેનેજ હંમેશ વાંચ્યા કરશો. એનોદેહન ! તમને સારામાં સારી પત્નીને પરણવાની ઇચ્છા રહ્યાં કરવાની, ને શીલીશીઆને સારામાં સારો પતિ મેળવવાની આકાંક્ષા રહેવાની.”

આ પ્રમાણે ગૃહના આનંદ ને દંપતીજીવનના ઐક્યમાં પતિ અને પત્ની જીવનનું પરમ સુખ માણી શકે એવા હેતુથી આ તેજસ્વી અને કૌટુંબિક લાવનાથી ભરેલી સ્ત્રી સ્ત્રીઓને સારામાં સારી પત્ની થવાની ને પુરુષોને વિવેક-શીલ પતિ થવાની સલાહ આપતી, એની પાસેથી ધણીએ પત્નીઓ પત્નીધર્મના, રૂઢિએ શીખવ્યા કરતાં ધણા વધારે ઉંચા આદર્શો શીખીને જતી, અને પોતાનું ઘર પોતાના પતિના માટે પહેલાં કરતાં વધારે આનંદનું ધામ યથા પડે એવા યત્નો કરતી. પરંતુ આ સ્ત્રી અને પુરુષોના સંમેલન તરફ ધણા શંકાની નજરે જોતાં. અને આ પ્રણાલિકાભંગ તેમને પાપાચાર શીવાય બીજું કે દેખાતું નહોં. પતિઓને પણ આ નવીન પ્રણાલિકા ભયપ્રદ લાગતી, કારણ કે તેમની પત્નીઓ જે સ્વતંત્ર થાય તો તેમની પોતાની વિલાસતા મર્યાદિત થઈ જાય. આ સ્ત્રી સ્વતંત્ર્યના ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે સૌથી વૃધ્ધે એરપેશીઆ પ્રયત્ન કરતી. એથેન્સની

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ધણી ઉચ્ચ તો નહોતીજ, અને તેમાં સુધારો થવાની ધણી જરૂર હતી; અને સ્ત્રીને એની શુભામી દશામાંથી મુક્ત કરવાને જે હીઠચાલ યથા રહી હતી તે હીઠચાલનું મુખ્ય કારણજૂત કાણુ હતું તે આપણે જોવા જઈએ તો માત્રમ પડશે કે એ બુદ્ધિમતી અને દૂરદર્શી એરપેશીઆજ હતી.

એ પેરીક્લીસયુગમાં એથેન્સની બૌદ્ધિક જાગૃતિ થવાથી તેમજ હેલનના બુદ્ધિ બુદ્ધિ દેશમાંથી નવીન વિચારોની ભરતી આવ્યાથી એથેન્સમાં પેરીક્લીસ અને એનેક્ઝાગોરસના નેતૃત્વ નીચે એક ઉદાર મતવાદીઓનો પક્ષ રથ-પાયો હતો. એ પક્ષને મોખરે શાસ્ત્રજ્ઞ અને સુશિક્ષિત મનુષ્યો હતા. જ્ઞાન એજ શક્તિ છે એમ તેઓ શીખવતા, રૂઢ ધર્મને તેઓ તિરસ્કારતા, અને સ્ત્રીની પદવીને ઉન્નત કરવાનો પ્રયત્ન કરી તેઓ તે સમયની પ્રચલિત કૌટુંબિક પ્રથા ને ઉવેખતા. નાટ્યકાર યુરીપાઇડીસની પેઠે સોક્રેટીસ પણ એ પક્ષના ધ્યેય સાથે સર્વાંશે સંમત હતો. સામા પક્ષમાં ચુસ્ત સ્થિતિસંરક્ષકો હતા; અને સોમોન અને એરીસ્ટોફેનીસ એ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ હતા. એરીસ્ટોફેનીસે અનેક વાર પેરીક્લીસ, એરપેશીઆ, સોક્રેટીસ અને યુરીપાઇડીસને પોતાના કટાક્ષના વિષય બનાવ્યા હતા. તે સમયના એ ‘ટારો’ઓ-પ્રરક્ષકો-ને એ નવીન પક્ષના સિદ્ધાંતોથી સર્વ જુના બંધારણો ઉચલાઇ જશે એમ લાગ્યું, અને તેથી તેઓએ પ્રચલિત લાવના અને સંરચાના સંરક્ષણ માટે એ નવા પક્ષનો સખ્ત વિરોધ કર્યો.

એનોદેહનના ‘ડોમેસ્ટીક ઇકોનોમી’ પરના નિબંધના અંતભાગમાં, ઇસ્કોમેકસની વાર્તાથી

લેખક :
રા. 'દંદ્રધનુ'

સ શેવરને કઠિ મારી છાતી પર તારું નાલુક
શિશ મુકી તું આકાશી તારલા નીહળે
છે સારે તારું રુપાણું મુખ જોવામાં હું તસ્લીન
થઈ જઈ છું.

અતિ દૂર આવેલા સ્વર્ગનો જ્યારે તું વિચાર
કરી રહી છે સારે સ્વર્ગને મારી પાસેજ આવેલું
જોઈ મારો આનંદ ઉલરાઈ જાય છે.

આકાશનો ચંદ્ર સરોવરના સ્વચ્છ જળ પર
શોભી રહ્યો છે ને એને પ્રાપ્ત કરી સરોવરનાં
જળ દર્પમાં ઉછળે છે. મારા ચંદ્રે પણ મારી
છાતી પર વિરાજવાની કૃપા કરી છે ને એના
મધુગ લાર નીચે મારું હૈયું અનિશ્ચ આનંદના
ધમકારા અનુભવે છે.

પરંતુ એકાએક તું તરું શિશ ઉપાડી લે છે
ને ચમોલી હરિણીની જેમ ઉભી થઈ જાય છે.
એક દૃઢ આક્રિંચન આપી મંદ્રા સુખનમાં હું
મારો તે રાતનો આનંદ પૂર્ણ કરું છું ને ધીમે
સ્વરે તને યુક્તું છું, 'તને તારું સ્વર્ગ જડ્યું ?'

'ના' તારી ઉદાસીન આંખો ઉત્તર વાળે છે.
'પરંતુ મને એ મળી ગયું છે.' આણું રિમત
કરી હું બોલી ઉઠું છું ને મારી આંખો વિજય-
માં નાચી રહે છે. પરંતુ બીજીજ પણ તારા
વિરહના વિચારે મારો ચહેરો શોકમય બની જાય
છે ને તારી કામળ દૃષ્ટિ આંખ પર મુકી હું
તને વીનવું છું : 'એ મુજ સ્વર્ગ ! એક ક્ષણવાર
પણ મને દૂર ન કર ! મારે માટે એ અસહ્ય છે.
કૃપા કર !'

x x x

અસંખ્ય તારલાઓના ટોળામાં રાજ શો
વિરાગતો નિજ ચંદ્ર નીહાળી કુમુદિનીના નાન-
કડા હૈયામાં દર્પ માતો નથી ને ગર્વથી એ ડોલવા
લાગે છે એમ મારા પ્રિયતમ ! મિત્રો ને અનુચરો :
ના ટોળાથી ઘેરાએલો તું તારા ધીર ગંભીર
પગલાં ઉપાડે છે ને તારી કૃપાદ્રષ્ટિ પામતા પામર
સેવકો તલસી રહે છે સારે તારી આ પ્રિયાનું
નાનકડું હૈયું તારા પગલાંના તાલ પર નાચતા

મારે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

‘હું’ કેવી સદ્ભાગી છું ! તારો પ્યાર પામવા મારે હું કેટલી નાલાયક છું ! તું કેટલો મહાન છે ને ‘મુજ રંક’ પર કેટલી ઉદારતાથી તેં તારી કૃપાદષ્ટિ કરી છે !’ ફરી ફરીને મારા મગજમાં એ વિચારો ઘોળાયા કરે છે, ને તારી આ પ્રિયાનું નાનકડું હૈયું તારા પગલાંના તાલ પર નાચવા માંડે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

ને કોઈની પશુ દરકાર કર્યા વિના તું ટોળીમાં સૌની પાછળ શરમાતે મુખડે ચાલી આવતી તારી આ નાલાયક પ્રિયા પાસે દોડી આવી હેતથી એનો હાથ પકડી સૌની આગળ ખેંચી જાય છે ને તારી સાથે સાથે પગલાં ભરવા એને ફરમાન કરે છે ત્યારે લોકો આશ્ચર્ય ને અદેખાઈમાં એના સામું આંખો ફાડીફાડીને જોઈ રહે છે, ને તારી આ પ્રિયાનું નાનકડું હૈયું તારા પગલાંના તાલ પર નાચવા માંડે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

x x x

તારું ચિંતન કરવું એ કેટલું મધુર છે !

તું બારણે ટકોરા કરે છે ને ધીમેકથી મારું નામ ઉચ્ચારે છે. અચાનક પ્રાપ્ત થએલા અતિથય આનંદમાં લગભગ દીવાના જેવો હું બારણે દોડું છું ને ‘મને ક્ષમા કરજો. વહાલી ! તારો સાદ એટલો ધીમો છે કે પહેલાં હું સાંભળી ન શક્યો. પધારો, પ્રિયે !’ કરી તારો નાન્યુક હાથ પકડવા મારો હાથ લંબાવું છું. પરંતુ કોઈ નથી ત્યાં તો ! માત્ર ભ્રમ-સ્વપ્ન-ગોડપણ !

એ ભ્રમના ક્ષણિક આનંદથી સંતોષ પામતો ને તારા વિરહના કોર સત્યથી દાઝતો હું તિરાશ હોયે પાછો ફરું છું, ને આકાશના તારાઓ સામું

જોઈ ગણગણું છું, ‘એનું ચિંતન કરવું એ કેટલું સુખભંયું છે !’

ને તારાઓ ટમટમે છે પરન રનેદથી મારા વાળ સાથે રમત કરી મને આશ્વાસન આપે છે. વૃક્ષનાં પર્ણો એકબીજાને આપણા રનેદની વાત કરે છે. દૂરની કુંજોમાંથી કો વિરહી કોયલડીનો ‘ફ...ફ...’ શબ્દ સંભળાય છે ને ફરીથી હું તારો સ્વપ્નના અન્નપયા અદ્ભુત પ્રદેશમાં ઉડું છું.

આહા ! તારું ચિંતન માત્ર કેટલું આરામદાયી છે ! કેટલી મળ છે એમાં ! ને જો તું પશુ આજ રીતે મારું ચિંતન કરતી હો....

x x x

મુજ જીવનની એ મંગલ પલે મેં મારી સઘળી મીલકત તારે ચરણે ધરી છે.

બદલામાં તારી સઘળી મીલકતની મેં આશા નથી કરી:

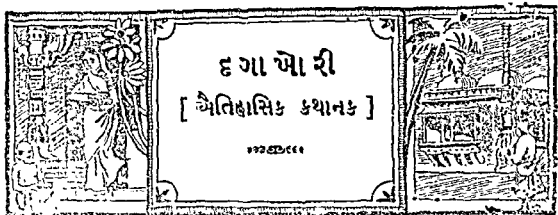
તારી પુલમાળાનું માત્ર એકજ પુલ રે ! એક પાંખડીજ !

ને તારું કૃપાગાન ગાતો આનંદથી ઉછળતે હોયે હું પાછો ચાલ્યો જઈશ.

સૂર્યરાજને સત્કારવા અધીરી ઉપા મનોહર રંગ રંગી ચુંદડી ઓઢી. નિજ કામળ હસ્તમાં સુવણું વીણા લઈ મૂક સંગીત છેડે ને પક્ષીઓ મધુરાં ગાન ગાઈ રહે તે પળથી તારું પ્યારું મુખડું નીહાળવા હું તારે બારણે આવી ધુળમાં ખેસી રહું છું. વધું નહીં; માત્ર એકજ વાર સૈદધ્ય દર્શન થાય ! માત્ર એક જ વાર નયનો મળે !

ને તારું રૂપગાન ગાતો આનંદથી ઉછળતે હોયે હું પાછો ચાલ્યો જઈશ.

ખીલને પ્રભાતે, નમતી સાંજે ને મધરાતની મીડી શતિમાં તુજ રંજનાથેં ગીત ગાઈ સદ્ભાગી થતો, હું મારાં સઘળાં કામ છોડી, રણવાટે [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૦]

લેખક :

રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

૧

દુનિ સત્તરમી સદીની પહેલી પચ્ચીસી વર્તે છે. દીલ્હીમાં બાદશાહ જહાંગીરનો અમલ છે અને ગુજરાતમાં તેનો સુબો રાજ્ય ચલાવે છે.

વાંકાનેરના પાધરમાં એક વિશાલ વડના વૃક્ષહેઠળ એમેર પડદા બાંધી નાની સરખી રાવડી બનાવેલી છે. પાસે પાંચેક ઘોડા ઉભા છે અને શીઆળાની રાત હોવાથી વડનાં સુકાં પાંદડાં તું તાપણું કરી પાંચ-સાત પુરુષો અને એક છોકરો તાપે છે. એક બાલુએ એ માફા છોડેલા પગા છે અને માફાના બળદ માફાના ધુસરા પાસેજ મેડા મેડા વાગોળે છે.

સરતાનજીએ પાંદડાંનો આચકા તાપણામાં નાખતાં કહ્યું: "રાજાજી! કહે, તું શું ધારે છે? બાબરીઓ હા પાડશે કે ના?"

"એ તો શી અખર પડે? આજકાલ આલાવાડમાં બાદશાહના સુઆના હાકા-ત્રાપા વધી ગયા છે, એટલે એની બીકથી બાબરીઓ આપણને આશરો આપવાની ના પાડે તો નરાષ નહોં; દેવો બાબરીઓ શણે માણસ છે

૫-૦

અને આપણે મુંઝવણના વખતમાં તેનો આશરો માંગીએ છીએ, એવું તે મનમાં લાવે તો આશરો આપે પણ ખરો. કે નક્કી કહેવાય નહીં."

"દુધ દહીં જેવી વાત કરી તેં તો. બોલ, વાંકાનેરમાં રહેવું છે કે બટકતાં આગળ જવું છે? " સરતાનજીએ ચીઠાતાં કહ્યું.

"રહેવા મળે તો ધણુંએ રહેવું છે. આપણ મરદને તો કેં નહોં, પણ બેરા-છોકરોને લઇને વગડે બટકવું પડે છે એ બહુ અકારું લાગે છે." રાજાજીએ મનોભાવ દર્શાવ્યો.

"સારે એમ બોલને! " એમ કહેતાં સરતાનજીએ તાપણામાં બીજાં પાંદડાં ફેર્યા.

એટલામાં નજીકમાં કોઇનાં પગલાં સંભળાયાં. સરતાનજીએ પગલાંની દિશાએ નજર કરી અને તાપણાના અજવાળાઆમાં વીરમને જોયો.

"બોલ વીરમ! સિંદ કે રીઆળ ? "

"શીઆળ બાપુ! મુખાએ સોને શીઆળ બનાવી મુક્યા છે! " વીરમે જવાબ આપ્યો.

"એટલે? શું દેવો બાબરીઓ વાંકાનેરમાં

આપણને આશરો આપવાની ના પાડે છે ?”

“સરતાનજીએ કેંક રોપમાંજ પુછ્યું.”

“હા, બાપુ ! તે તો કહે છે કે તમે સુખા સાથે વેર બાંધ્યું છે ને હું તમને આશરો આપું, તો જેવી તમારી દશા થઇ તેવી મારી દશા થાય ! તે એટલું કહે છે કે, તમે પાધરમાં પુશીથી રહો; હું તમને લાંથી કઢાવી નહીં મેલું.”

“એમ તો ગાડરડાંએ ક્યાં પાધરમાં પડી રહેતાં નથી ? પણ મેં તો હવે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે રહેવું તે વાંકાનેરમાંજ, નહીં તો આ ઝાડ હેઠળ મરવું !” સરતાનજીએ વીરમનો હાથ પકડીને તેને બેઠી તાપણા પાંસે બેસાડ્યો. “બોલ તારી શી મરજી છે ?”

“બાપુ ! એવી તે ગાંડી પ્રતિજ્ઞા હોય ? જેરલુંલમથી કેંક કાઢના ગામમાં રહેવાય છે ? વાંકાનેરમાં નહીં તો બીજો ગામ જમને આશરો લઇશું, એમાં કાયર શાં માટે થવું ?” વીરમે ઠાવકાઇથી જવાબ આપ્યો.

“કાયર તો હું કે તું ? બાબરીઆએ ના પાડી એટલે કાયર થઇને તું અહીંથી ચાલ્યા જવાની વાત કરે છે. મેં અને રાગજીએ નકકી કરી રાખ્યું છે કે હવે તો વાંકાનેરમાંજ રહેવું.”

વીરમ હસીને બોલ્યો : “બાપુ ! તમે લડીને બાબરીઆને દબાવવાનું ધારતા હશે, પણ આપણી પાસે બળ કેટલું છે કે તમે લડવાની વાત કરો છો ? અહીં તો આપણે પાંચ-સાત જણ છીએ; પચાસ માણસ પાછળ આવે છે, તેટલાથી કેંક લડાઇ થાય ?”

“કેમ ન થાય ? લડાઇ કેંક એક રીતે થતી હશે ? જો, હું બાબરીઆને દગો કરીને ઠાર મારીશ, તું મારું થોડું કામ કર !” સરતાનજીએ કહ્યું.

“ના, બાપુજી !”

“હું ! વીરમ ! તારા મોઢાંમાંથી નકાર નીકળ્યો ? અલ્યા, ચીમડામાંથી વરાળ નીકળી ?” તાપણામાં પાંદડાં ઉમેરાતાં બંધ થઇ ગયાં. તાપણું હોલવાતું જતું હતું.

“બાપુજી ! બાબરીઆએ આપણો એવો શો વાંક કર્યો છે કે આપણે દગો કરવો ?”

“એ વાત પછી; પણ તારા મોંમાંથી નકાર કેમ નીકળ્યો ? અલ્યા, મારો બધો ગુણ તું વીસરી ગયો ?” સરતાનજીએ વીરમના મોંભણી એકીટશે જોઇ રહેતાં પુછ્યું.

“આપનો ગુણ નથી વીસરી ગયો બાપુજી ! અને એ ગુણના બદલામાંજ હું આપને કહું છું કે દગો કરવાની વાત જવા દો અને બીજી જે કે વાત કરવી હોય તે કરો.” વીરમ બોલ્યો.

સરતાનજી તો વીરમના મોં સામે મુગે મોઢે જોઇજ રહ્યો. રાગજીએ ધીરથી કહ્યું : “બાપ ! એ વાત હવે તમે જુવા દો. વીરમને બદલે મને કામ બતાવો.”

સરતાનજીના મગજમાં ગુંચળાં વળતાં હતાં. વીરમ જેવો પોતાનો એકનિષ્ઠ સરદાર પોતાનું કામ કરવાની પહેલીજવાર ના પાડે તે તેનાથી સહન થઇ શકતું નહોતું. દસ વરસથી તે તેની પાસે રહેતો હતો. સરતાનજીના પિતા પૃથ્વીરાજજીનો પણ તે વિશ્વાસુ માણસ હતો. પોતાના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થતો હતો, એ માણસ અભારે પોતાનું કામ કરવાની ના કહે તે સરતાનજીથી સાંખી શકતું નહોતું. પણ સરતાનજીથી વીરમસિંહ વગે મોટો હતો એટલે તત્કાળમાં તો એ કટુ પ્રસંગ ગળી ગયો અને કશું બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો. થોડી વાર સુપકી પ્રસરી રહી. છેવટે સરતાનજીએ પોતાના નાનામાથને કહ્યું : “રાગજી ! તું બાબરીઆની પાસે જા, અને કહે કે, બલે અમે પાધરમાં પડ્યા રહીશું, પણ અમારે બધાને સુખા પાસે અમદા-

પોતાના પિતાની દશાબોરીની વાત વીચારેને કરતો જોઈ સરતાનજી બહુ ગુસ્સે થયો અને તેને કુતકારી કાઢી તેની પાસેથી તલવાર આંચકી લીધી. ‘ચાલ્યો. જા, નીમકહરામ ! અહીંરેજ ચાલ્યો જા !’

વાદ જવું છે અને પાછળ અમારાં બેરાં-છોકરાંને કાઢી હેરાન ન કરે, એટલું જોતા રહેજે !”

“ ઠીક, જાઉં છું. ” એમ કહી રાજનંદ હડીને ગામ તરફ ચાલ્યો.

થોડીવારે પાછળ રહેલા પગપાળા માણસો છુટા છવાયા આવવા લાગ્યા અને વડ હેઠળ એકઠા થવા લાગ્યા. વીરમ હોલવાઈ ગયેલા તાપણ પાસેજ હજી બેઠો હતો. તેની પાસે તેનો દસ વરસની વયનો પુત્ર બોલે બેઠો હતો. સરતાનંદ આકાશમાં તારા ગણતો હોય એમ ઉંચે નજર કરીને વિચારમાં બેસી રહ્યો હતો. કેટલીક વારે રાજનંદ પાછો આવ્યો અને તેણે ખબર આપ્યા કે બાબરીઆએ બેરાં-છોકરાંની સંભાળ રાખવાની હા કહી છે અને જો કેમ તેમને હેરાન કરશે તો પોતે તેમને ગામમાં લાવીને રાખશે.

‘ ઠીક થયું. હવે જુઓ આપણા માણસોએ નજીકમાં છુટાછવાયા ભરાઈ બેસવું અને અમે પાંચ-સાત જણા રાવડીમાં બેરાંને વેપે છુપાઈશું. કાલે સાંજે બાબરીયાને ખબર પહોંચાડવા કે સુઆનાં માણસો આપણાં બેરાંને હેરાન કરે છે. બાબરીઓ બેરાંને ગામમાં ઘણું જવા આવે, તેમની સાથે આપણે પણ ગામમાં પેસી જવું અને પછી આપણે આપણું પરાક્રમ બતાવી આપવું. ભરાઈ બેઠેલા બધાએ પણ તે વખતે ગામમાં પેસીને ધમરોળ મચાવવો, સમજ્યા ? ’ સરતાનંદએ દગો કરવાની પોતાની યોજના સમજાવી.

“ બાપુ ” ! વીરમ બોલ્યો ; “ ત્યારે હવે મને રમ આપો ! ભાગ્ય લઈ જશે ત્યાં. હું અને બોલે જઈશું મારાથી આપની સાથે નહીં રહેવાય. ! ”

“ અત્યા, પાછો ફાટ્યો કે ? સરતાનંદ

સાથે દુશ્મનાવટ બાંધવી છે ? ” સરતાનંદએ આંખ ફેરવીને કહ્યું.

“ બાપુ ! દગાબોરીનાં કડવાં ફળ મેં જોયાં છે. હવે દગાબોરીનો સાથ મારે કરવો નથી ! ” વીરમે જવાબ આપ્યો.

“ ક્યાં કડવાં ફળ તેં જોયાં ? ”

“ પૃથ્વીરાજનંદ બાપુએ દગાબોરી કરીને સુઆ સાથે વેર બાંધ્યું અને તે કર્યાને નકારે સુઆ તે આપણે જાણતા નથી ! હવે આપ દગાબોરી કરો, તેનાં કડવાં ફળ કેવાં મળશે તે કાણે જાણ્યું ? ” વીરમે પોતાના મનોભાવની સ્પષ્ટતા કરી.

વીરમની વાત સાચી હતી. સરતાનંદના આપ પૃથ્વીરાજનંદએ ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં વડવાણની રતતંત્ર ગાદી સ્થાપી હતી. તેણે એક વાર બાદશાહનો ખખનો લુંટ્યો, તેથી સુબો તેને પકડવા બે દબર સૈનિકોનું લશ્કર લઈને આવ્યો. તેણે પૃથ્વીરાજનંદને કહ્યું કે ‘ હું પેશકશી ઉધરાવવા નીકળ્યો છું માટે મારી સાથે આવો. પૃથ્વીરાજનંદે સુઆ તરફથી દગો થવાનો સંશય દર્શાવ્યો, એટલે સુઆએ કુરાન હાથમાં લઈને સોગંદ લીધા કે જો પૃથ્વીરાજનંદ દગો નહીં કરે તો હું દગો નહીં કરું. પૃથ્વીરાજનંદ સુઆની સાથે ફર્યો. એક મુકામે પાણીની બહુ તંગી પડી. પૃથ્વીરાજનંદે એક કુતાની ઉપર પોતાનો તંજુ નાખી કુવાને છુપાવી દીધો અને સુઆના માણસને કહ્યું કે આટલામાં ક્યાં પાણી મળતું નથી. પૃથ્વીરાજનંદનાં માણસોને સહેલાઈથી પાણી મળવા લાગ્યું અને સુઆના માણસોને ત્રણ-ચાર ગાઉ દૂરથી પાણી લાવવું પડતું, એ વાત જ્યારે સુઆએ જાણી ત્યારે તેણે પૃથ્વીરાજનંદની દગાબોરી જોઈને પોતાને સોગંદ થી મોકળો થયેલો માની તેને કેદ કર્યો. પછી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૩]

તંત્રીસ્થાનેથી

સર રમણભાઈ

સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તારીખ ૬ ફી માર્ચને દિવસે સ્વર્ગવાસ પામ્યા એવા સમયાર સાંભળીને અમને અત્યંત દીલગીરી થઈ છે.

નર્મદયુગ પછીના સાહિત્યકામાં મર રમણભાઈનું સ્થાન ધણું ઉંચું છે. એમના સાહિત્યસેવા અમૂલ્ય, વિવિધ ભરી અને ચિરંજીવ રહે એવી છે. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં એ મ ભૂ 'ગાન સુધા'

માસિકનું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું, ને ૧૯૧૮ સુધી-એ માસિક બંધ પડ્યું ત્યાં સુધી-એ પદ દોપાન્યું. "વસંત" ના તંત્રીપદે પણ એમણે બાર

વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું છે. એમની અને રવ. નવલરામની સાહિત્યસેવા વચ્ચે ધણું સામ્ય છે- પ્રકારમાં તેમજ શુભવત્તામાં. બંનેએ વિવેચનનું અર્પણ ને શિષ્ટ સારિત્ય સરનાન્યુ છે; બંનેએ સંખ્યામાં અદ્ય પણુ શુભવત્તાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ એવાં કાવ્યો લખ્યાં છે; બંનેએ સરસ ને સુંદર એવું પરંતુ એકજ

સ્વ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

નાટક લખ્યું છે; અને એ આ ગંભીર ગુજરાત-ની ગંભીરતા તજવી છે.

“ કવિતા અને સાહિત્ય ” અને આદમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલા તેમજ અન્ય પરિષદના એમના લાપણો એમની વિદ્વતા ને અવલોકન શક્તિની સાખ પુરે છે; “ રાષ્ટ્રનો પર્વત ” અને ‘ મકરંદ ’ ને ઉપનામે લખાએલાં એમનાં કાવ્યો એમની સૂક્ષ્મ રસિકતાની પ્રતીતિ કરાવે છે, ને હાસ્યરસના આપણા સાહિત્યમાં અનોઢ એવું ‘ ભદ્રભદ્ર ’ તથા ‘ હાસ્યમંદિર ’ એમની દટાક્ષેપનની કુશળતા, હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની અદ્વિતીય કલા ને જનસ્વભાવનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિને ખ્યાલ આપે છે. ઇ. સ ૧૯૦૪ માં અમદાવાદમાં સ્થપાએલી ‘ ગુજરાત સાહિત્ય સભા ’ ના તેઓ આરંભકાળથી અઘાપિપયંત પ્રમુખસ્થાને હતા. ઇ. સ ૧૯૯૫ માં તેઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની વ્યવસ્થાપક સભાના સભાસદ થયા હતા અને ૧૯૧૨ થી અત્યાર સુધી એ સોસાયટીના માનદ મંત્રી તરીકે એમણે કાર્ય કર્યું છે.

એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પેઠે એમની ઊંચ પ્રવૃત્તિ પણ ધણી વિવિધ છે. સ સાર સુધારાની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકે એમણે વર્ષો સુધી લોકસેવા કરી છે. જુની ધારાવાદમાં એક વાર અમદાવાદની પ્રજા તરફથી ચુંટાઈને તેઓ ગયા હતા. જનતાએ આદમી સાહિત્ય પરિષદનું એમને પ્રમુખસ્થાન આપીને એમની સાહિત્ય સેવાના, અને સરકારે એમને ‘ રાવ બદા-

દુર ’ અને ‘ સર ’ ની ઉપાધિ બક્ષીને એમની લોકસેવાની કદર કરી છે.

આવા આદમી સાહિત્યક, કતવ્યનિષ્ઠ પ્રજાસેવક ને સાચા સંસારસુધારકના અવસાનથી ગુજરાતને ન પુરાય એવી ખોટ ગણ છે. ધૃષ્ટ એમના આત્માને શાંતિ આપો !

૨૫. પ્રો. મસાણી

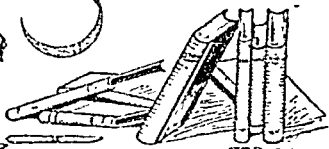
વડોદરા કોલેજ ધણી વખત ધણું રત્નોને એકાં કરે છે. પ્રો. મસાણી એ બહુ રત્નમંત્રા એક હતા. વડોદરા કોલેજમાં નેચરલ સાયન્સના પ્રોફેસર તરીકે એ આગ્રા ને એમની એ વિષયની વિશારદતા, શીખવવાની શૈલી ને વિદ્યાર્થીપ્રેમે એમને લોકપ્રિય બનાવ્યા.

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે વડોદરા રાજ્યમાં ફરજિયાત કેળવણીને અખતરો ચરુ કર્યો ને તેને ‘ શક્ય ’ બનાવવાની મદદન જવાબદારી એમને સોંપી. જે યોજના-ફરજિયાત કેળવણીની યોજના-ક્ષીરીશ સરકારને અશક્ય જણાતી ને તેમણે ધણાજ ખંત ને ઉત્સાહથી ‘ શક્ય ’ કરી બનાવી.

દાર્શનિક મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના વોમ વર્ગ સુધી-શ્રુત્ય સુધી, ફેસો હતા. તેમણે આદારા ગુજરાતની કેળવણી વિષયમાં બહુ અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવી છે. ને ગુજરાતના ધનરમાં, નેના સંસ્કારને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ઉપયોગી ને આવશ્યક ભાગ અર્પ્યો છે.

અમે સદ્ગતના આત્માને શાંતિ હૃદયીએ છીએ !

નવસાહિત્ય

લેખક :

રા. ખુશાલ તલકરી શાહ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

સ્વ પ્રવૃત્તિ. સંસદ મંથાવલિ ૧૫, લેખક :

રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી. પ્રકાશક :
રા. એમ. સી. કાઠારી; રાવપુરા રોડ, વડોદરા.
મુદ્રક : રૂ. ૧-૮-૦.

સ્વપ્રવૃત્તિઓને “સ્વપ્રવૃત્તિ”ની પીછાન કદર-કરાવવાનો અધિકાર વસ્તુતઃ સંભવનો નથી. રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ જોએલાં સ્વપ્રવૃત્તિઓ સમવધી સમસરકારી દોહીતાનોને તે વખતે જરૂર આવ્યાં દશે. એટલે “સ્વપ્રવૃત્તિ”નું ખરું મહત્ત્વ, તેની ખુબી તેમજ ખામી, ખરેખર તો એને પાછળના કામનાતાઓને વધારે સારી રીતે દેખાવા સંભવ છે, કર્તા પોનેજ કહે છે કે :

દશે; જેને અંગતંગની દીક્ષાસથી પ્રથમજ સ્વદેશીવતનું અંગન રદસ્થ પ્રસન્ન મધુ' દશે; જેમને અરવિંદ યોગથી માંડી ખુદીરાગ બોજ સુખીની વ્યક્તિઓ સાથે સ્વપ્રવૃત્તિ પશુ સંસર્ગ દશે, તેમને આ પુરતકમાં બદ્ધતા નૂતનતા નહીં સામે પશુ કલાત્મક નજરે-અને વીચ વપ' વદી જવા બાદ-ને સમયનો, તે વખતની મનોદશાનો સ્વારની પ્રભાવિય મુનિ'ઓનો, આવો આતેદુગ્ધ મીનાર વાંચી ધખાએને પોતાનાં કાંખાં પાનાં સ્વપ્રવૃત્તિ પુનઃ મનેજ, સહજ. થતાં હામશે અને તેમ થતાં આ નવીન કૃતિમાં નવીન મોહકતા જણશે.

સ્વપ્રવૃત્તિ તો બાગેજ અને બાગ્યશાસ્ત્રોનેજ સિદ્ધ થાય. સ્વપ્રવૃત્તિ એ નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે. આથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે સ્વપ્રવૃત્તિને મનોમામના પશુ વ્યર્થ છે; એ જુદી પશુ અભિવ્યક્તિનું ચિન્હ છે; એ સ્વભાવ પશુ

નિર્ધારિતતાની નીશાની છે. કુનીઆની જે જે મહાન હીલ્સાલોએ જન-સ્વભાવપર હંડી અસર કરી, સમાજના મુળ બંધારણને અનેકવાર ફેરવી નાખ્યું છે, તે તે તમામની શરૂઆત મુખ્યત્વે સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં જ એવી જણાય છે. પણ સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવતા આદર્શો, સંકલ્પો, ભૂમિઓ નિષ્ક્રિય થઇ પડવાનો પણ મોટો ભય રહે છે. આપણા દેશમાં, અને વિશેષમાં ગુજરાતી સમાજમાં, એ ભય ખાસ સંભવ છે. અને કદાચ એજ કારણે, - જાણ્યે અજાણ્યે - “સ્વપ્નદૃષ્ટા” ગુજરાતી સમાજ પર આ તીવ્ર આક્ષેપ વધુ લખ્યો મુકે છે.

“સ્વપ્નદૃષ્ટા” છે નવલકથાના રૂપમાં, પણ અમો કેવળ વાર્તાનીજ નહરે જોવા માંડીએ તો બહુ જોવા જેવું નહીં જણાય. કતારોને તો “અવસ્થા પ્રીતિ કેળવનાર સામ્રાજ્ય વાદી અને વિવેચક ઇચ્છનાર રાજા” ભક્ત, અનેની માનવતા જેટલી કલાની દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે, તેટલીજ જનસ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે.” [ગુજરાતીમાં Punctuation ક્યારે દાખલ થશે ?] ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ એણે સીનેમાના ચિત્રદર્શનની દ્રષ્ટિ વાંચનાર સમક્ષ તાદ્દશ્ય ખડું કર્યું છે. એમાં જેને વાર્તાની મુળ “વસ્તુ” કહીએ તેવું બહુ નથી; છતાંએ સુદર્શન-સુલોચનાની કથની સદંતર નીરસ ડાઘ પણ નહીં કહી શકે. અને પ્રો. કાપડીઆનો ચીતાર તો પ્રથમ પીછાને કદાચીએ તેના કરતાં આખરે કૈંક નવોજ નીકળે છે. માત્ર ચીતાર, તેમજ પ્રસંગ વર્ણન, રા. મુનશીની જાણીતી કલાનું પુનર્દર્શન કરાવે છે. ખારમું પ્રકરણ કેટી કલ્પની નવજોત-એક દૃષ્ટિએ જેમ મુનશીની કલા તેમજ શક્તિની ઠીક પીછાન કરાવે છે, તેમજ બીજી દૃષ્ટિએ હાંદના ઇતિહાસનાં પ્રકરણો-કથીક-એની સ્વપ્ન સૃષ્ટિની અદ્ભુતતા, એની કદપના શક્તિની

મહત્તાના સારા નમુનારૂપ છે. સુદર્શન સુલોચનાનું સેવટ. શું આવશે તેની વાંચનારને બહુ ચિંતા નહીં લાગે, તે લાગવાનો વખત પણ નહીં મળે. કારણ બીજા પ્રસંગો અને બીજી વ્યક્તિઓના ચીતાર એવા આકર્ષક છે કે વાંચનાર તેના મોહમાં વાર્તાનું મુળ સૂત્ર વીસરી જાય છે. ઘણાએને કદાચ ધનીનું આખર દંરપત્ર અણધારેજ અણમાત્ર્ય-લાગ્યું હશે. અને ડાઘ ડાઘ વાર સંવાદમાં વાંચનાર પોતાને અંગતપણે મતભેદની ધ્વનિ પણ થયા કરવાનો સંભવ છે. સંવાદ પરત્વે લખતાં ઉમેરવાની જરૂર જણાય છે કે મુનશીની આગળની કૃતિમાં પણ સંવાદનો રસ બહુજ લાગતો; પણ તે મુખ્યત્વે એજ પાત્ર વચ્ચે. હવે મુનશી વાર્તાલાપ (Conversation) એક કરતાં વધારે પાત્રો વચ્ચે પણ રસભર, આકર્ષકપણે, અસરકારક, શબ્દોમાં કરી શકે છે, એમ આ પુસ્તક સિદ્ધ કરે છે. ઘણીવાર અંગ્રેજ વાક્યો પણ આવે છે; પણ તેના વ્યાકરણ કે Idiom પર પુક મુધારનારે વધારે ધ્યાન આપ્યું હોત તો વ્યર્થ ન જત.

પણ સૌની મૂલ સમજાતી માત્ર એટલીજ કે આ પુસ્તક મૂલ વાર્તા નથી, નવલકથા નથી, પરંતુ સમાજના ઇતિહાસના એક અવિરમ પ્રકરણનું દર્શન છે. કલાકારની નજરે-ટીકાકારની દૃષ્ટિએ-“સ્વપ્ન દ્રષ્ટા” નું સ્થાન વા સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે. એમાં ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ છે; અને એને વાર્તાનો વેશ દીધો છે. પણ તેથી તેને ઐતિહાસિક નવલકથા તો કહી શકાયજ નહીં. સમાજ શાસ્ત્રનો તેટલોજ ઇતિહાસનો; ચાલુક્યના અર્થમાં અર્થશાસ્ત્રનો તેટલોજ કથાકૃતિનો તેમાં અંશ અવિભૂત છે. કલાના કયા કાનુનો એને લાગુ પાડવા તે ખુદ

આ શા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦ થી]

થઈ. ચોખ્ખો એક મહીનો છે, એટલે વૈશાખ સુદ પાંચમ પહેલાં સારું મુઠતું નેવડાવીને તને ખાનગીમાં પરણાવી દેવાનું વચન આપું છું. ને તારી ઇચ્છા હોય તો આશા પણ તૈયાર છે.”

“તે” મને હવિતદાન દીધું! મારી ચામડીના જોડા સીવડાવીને તને પહેરાવું તોપણ તારા ઉપકારનો બદલો વળી શકે એમ નથી.”

“વાહ, હારે એમજ કરી! મારા જોડા જીના થઈ ગયા છે. નવા લેવાની ખટખટ પતી જાય. હા, હા, હા, હા, હી, હી, હી, હુ, હુ, હુ, —” અહીં પાછી એ હકારની ગારાખડી બણી ગયો.

ચૈત્ર વદ ત્રીજની રણીઆમણી રાતે ત્રણ વાગે આશા સાથે મારાં લમ નક્કી થયાં. લમ-ક્રિયામાં આશાની ખાસ બહેનપણીઓ, એના લાંબના ખાસ મિત્રો, મારા ખાસ મિત્રો તથા ક્રિયા કરાવનાર ગૌર એટલાનેજ નિમંત્રણ કરવું એવો નિશ્ચય થયો.

૪

અંતે એ પુણ્યતિથિ, જેને કાળે હું ‘અધીર હરે’ ઓળખું હતો, તે ચૈત્ર વદ ત્રીજ પણ આવી પહોંચ્યા. એ દિવસે પ્રાતઃકાળે હું ધણે વહેલો ઉઠ્યો—પપાચીમાંથીજ, ઉંઘમાંથી નહીં કારણ કે ઉંઘ તો આવીજ નહોતી.

જેને જેને હું જોના તે સર્વના મુખ પર આનંદની સુસ્પષ્ટ રેખાઓ મને દેખાઈ આવતી. ‘સહિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી’ તે દિવસે મેં નીલાળા.

અંતે જ્યારે ‘દિન વહી ગયો, સન્ધ્યા વીતી અને રજની પડી’ હારે મેં વરોચિત વસ્ત્રોનું

પરિધાન કરવા માંડ્યું તે સાસરે જવાના યોગ્ય સમયની આતુરતાથી વાટ જોતો બેઠો.

બે વાગે સાજનમાજનમાં મારા કેટલાક ખાસ મિત્રોને લખતે, શાંત શરીરમાં સુતેલા અનેક નિદ્રાળુ જ્ઞાનોને આનંદાતિરેકૃષ્ણી જીભે પડાવતો, દાંડીઆઓને કુતૂહલ કરાવતો, અંધારામાં કુદ પદાર્થો સાથે અપહાસો છું આશાને મંદિરીએ પરવર્થો.

આશાને બાઈ, એના કેટલાક મિત્રો, આશાની બે ત્રણ સખીઓ ને ગૌર મહારાજ એટલાં મનુષ્યો ત્યાં હતાં. તેમણે અમારો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. થોડી વાર પછી લમની ક્રિયા શરૂ થઈ.

કન્યા પંધરાવવાનો વખત થયો એટલે આશાનો લાઈ મારી પાસે આવ્યો ને મને કહ્યું: “અમારે ત્યાં એવો રીવાજ છે કે મંગળદેરા ફરાઈ રહે ત્યાં સુધી વરની આંખે પાટો બાંધવો.”

“કેમ? કેં કારણ?” મેં પ્રછલ્યું.

“જીની રુઢિ એવી, વખતે Love is Blind (પ્રેમ આંધળો છે.) એ સૂત્રના અનુપાસન કરે હોય કે ઉત્તાર—અભિમન્યુની પ્રણયી પ્રીતના સ્મારક રૂપે હોય.”

કેંક આનાકાની પછી યાદો અંધાવવા હું તેત્યાર થયો. આશાનો લાઈ એક જીનો મેલો કકડો લઈ આવ્યો ને તે મારી આંખે બાંધવા માંડ્યો.

“બીજો સારો કકડો નથી? આમાંથી તો તપખીર જેવી વાસ આવે છે,” હું બોલી ઉઠ્યો.

“આશાની આંધળીનો કકડો છે.” એણે મારા કર્ણમાં જીવનમંત્ર પુકતો હોય એવી રીતે કહ્યું.

“વાહ! બહુ સરસ કકડો છે, પવિત્ર છે, ને માંબધી ખુશખો પણ કેવી આવે છે! એજ બાંધો.” મેં ફેરવી તોળ્યું.

છતાં પણ માંઘથી તપકીરનીજ વાસ આવતી હતી. પાટો બંધાઈ રહ્યા પછી મને એક પછી એક ઉપરાચારી એવી તો છીંક આવવા માંડી કે ત્રણ ચાર વાર તો ગોર મહારાજની 'તાલણી' સાથે મારું માથું કુટાઈ ગયું.

આખરે આશાને મારી સામે પધરાવી હોય એમ મને લાગ્યું. કારણ કે સમજાયું નહીં છતાં પણ ધણું મનુષ્યો હસવાનું રોકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હોય એમ મને લાગ્યું.

“લાઈ ! બહેનનો હાથ ઝાલો” ગોર મહારાજે કહ્યું ને મેં હાથ લાંબો કર્યો. મારા હાથમાં એક બીજો હાથ આવ્યો. હસ્ત બહુ પરિચિત હતો. કોનો છે તે કહી શકું તે પહેલાં તો ઝોરડો આપો અટ્ટહાસથી ગાળી ઉઠ્યો.

જેરમાં મેં આંખ પરનો પાટો કાઢીને ફેંકી દીધો ને જોયું તો સામે ગંગી ગંબીર મુખે સ્ત્રીની માફક બેઠી હતી ને તેનો મેં હાથ-પગ પકડ્યો હતો ! એક એક જણ પેટ પકડીને હસતા હતા ને આશાનો લાઈ તો હસતો હસતો જમીન પર આગોટતો હતો.

ખીંટી પર ગમે તેમ પડી રહેલા કોટને આંગળી અડકતાં તે ઢગલો થઈને નીચે પડે ને દેશકાલની દરકાર રાખ્યા વગર ગજવામાંથી

અનેક વસ્તુ નીકળવા માંડે તેમ નિરાશ થઈને હું છાંબીસો થઈ ગયો ને મુખમાંથી કે કે શબ્દો બહાર કાઢવા લાગ્યો. આખરે કે ન સુજવાથી પાસે પડેલી ગોર મહારાજની પાધડી લઈને કકડાવીને જોરથી મેં ગંગીને જડી કાઢી. લાયકર ચીસ પાડીને ગંગી મારી કોટે ખાંચી પડી.

“અરે ! હજી તો હમણાં પરણ્યાં ને સ્નેહમાં આમ લડી મરે છે ? લગ્નનો લહાવો લેવાની શરૂઆત કરી દીધી ? ગંગી ! છોડી દે !” આશાના ભાઈએ ભોંજાએલા ગાલ લુછતાં લુછતાં કહ્યું. પછી શું થયું તેની સ્મૃતિ રહી નથી.

x x x

ઉપર્યુક્ત બનાવ બન્યાને ધણો સમય વીતી ગયો છે. આશાના ભાઈ ને મારી વચ્ચે સમાધાન થઈ ગયું છે. આશા હજી કુંવારીજ છે. ને હજીએ આશા મળશે એવી મને આશા છે.

સાચું કહેજે, વાચક ! આ મારી કથામાં તારી કથાએ નથી આવેખાઈ ? તુંએ આમ કોઈ હૃદયની આશા પ્રાપ્ત કરવા જતાં બન્યો નથી ? ને છતાં એજ વસ્તુને કાળે તું હજીએ પ્રયત્નો નથી આદરી રહ્યો ?

આશાની આ બનાવટ તો ‘સર્જન-શુની’ છે.

હાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિરાધાર બાળકોનું પોપણ થાય છે.

લખો :—ઓન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

લગને લગને કુંવારા લાલ !

૪૩૩૨૯૯

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨ થી]

અબ્યાસ કરતો હતો. તેનું શરીર સારે નખખું રહેતું. સૌ છોકરા તેને માયકાંગઢો ગણી સતાવતા. દરેક જણ તેને ચીઢાવીને મળહ માણતું અને જ્યારે જ્યારે તેના તરફ નજર પડે ત્યારે મહેતાઈ મોટી ઉગામ્યા રીવાય રહેતા નહીં.

પણ જ્યારથી તેના લગની વાત નીકળી હતી ત્યારથી સૌ તેની તરફ પ્રશંસાની દૃષ્ટિએ જોતા. આવડો નાનોશો છોકરો પતિની પદવી પ્રાપ્ત કરવાનો હતો એટલી વાતજ તેના તરફ માન ઉત્પન્ન કરવાને પુરતી હતી. વર્ગના ને વર્ગ અહારના છોકરાઓ તેના મુખેથી તેની વહુના નામને ઉચ્ચાર સાંભળવાની આતુરતા દર્શાવતાં, પણ એટલી નાની વયમાં પણ તે એટલો પાકો હતો કે તેણે કહી તેની વહુનું નામ દીધું ન હતું. ત્રીકમને પોતાને અસારે એ સમય યાદ આવતાં કંઈ હસતું આવ્યું.

તે પછી એક રાત્રે તે, અડધો ઉઘમાં અને અર્ધો જાગૃતિમાં, તેનાથી એ વર્ષે મોટી એક બાર વર્ષની વહુ પરણી આવ્યો હતો. છોકરીનો કન્યાકાળ જોતો રહેતો હોવાથી વીજળીને તેના માથાપે ઉતાવળમાં પરણાવી હતી. વીજળીની સાથે પ્રથમ વિવાહ મેળવેલો. વર શીતળામાના કોપમાં ન આવ્યા ગયો હોત તો કદાચ ત્રીકમને એ વહુ પરણવાનું સહવાગ્ય આટલું જલ્દી પ્રાપ્ત ન થાત ! પણ દુનીઆમાં તો એકની કમનસીબી-માજ ખીન્નના બાગ્યનો ઉદય રહેલો હોય છે ને !

ને વીજળી તે ખરેખર વીજળીજ હતી. તે ત્રીકમને જાનીમાની સાનો કરીને બોલાવતી. કોમક વાર એકલી હોય ત્યારે તેનો કાથ ખેંચતી અને પીએરથી આવતાં પાછની પેન કે પૈસાનું

ખાવાનું આણી રાખતી અને કોમની નજર ન પડે એમ હોય ત્યારે ત્રીકમને આપતી. અણુ-સમણુ ત્રીકમ પેનની કે ખાવાની લલાચ હોય તેટલી વાર મુંગો રહેતો અને પછી “ ઓ બા ! જોતે આ મને કેં કરે છે ” કહી નારી જતો. પરિણામે માતાજી આવી ખીચારી વહુને લાઇ નાખતાં. “ કેમ અલી ! ફાટી કે ? મારા દીકરા-ને શું કરે છે ? ” અને સાંજ પડતાં પહેલાં આખા કુળીઆમાં વહુની વાત પહોંચી જતી.

વરસ એ વરસમાં વહુને ધાવન આવ્યું અને નાના વરની નારની પુઠે શેરીના છેલ જમીલાના ડોળા ફરવા લાગ્યા. એ બહાર જતી-ત્યારે લોકો પાછળ પડતા, એના આંગણા આગળ લોકો અપશબ્દો બોલતા. એ ન્યાતમાં જમવા જતી ત્યાં જુવાનીઆ ટોળે મળતા. એ રસ્તે મળે તો અટક્યાળાં કરીને તેને હેરાન કરવાનો લોકોમાં રીવાજ થઇ પડ્યો હતો.

પહેલાં તો ખીચારી બાળા બહુ ગભરાઇ પણ દહાડા જતા ગયા તેમ જીંદગીનો આ જાણે હંમેશનો કમજ હોય તેમ તેણે નક્કર થતી ગઇ. અને ઘડી ઘડીમાં બા પાસે દોડતા વર અને સાસુના જુલમથી ત્રાસી રહેલી હોવાથી તેને આ બધા તોફાનમાં આનંદ પડવા માંડ્યો. ચોદ વર્ષે તેનામાં ચોવીસ વર્ષની સ્ત્રીનું જ્ઞાન હતું. રસ્તે જતી ત્યારે તે નખરાળી ચાલે ચાલ્યા ! વના રહેતી નહીં. હજી સુધી તેનામાં અપલક્ષ્ય નહોતું પેઠું પણ કન્નેડીસા કંથને એક નિરંતર બળતું તેનું હૈયું તક મળે તો સરી પડવાને તૈયાર હતું.

સામુજીને વહુનાં લક્ષણ ઠીક ન લાગ્યાં અને તેની ઉગતી જુવાનીને સંતોષવા દીકરો તેર વર્ષનો થયો ત્યારે ચોરડો કરાવ્યો. સંસાર વ્યવહારની રસીપણ વીજળીવદુએ પોતે જોને લક્ષી હેશીઆર ગણતી એવી અણપક રીત

પ્રભાણે ત્રીકમને સંસાર જ્ઞાનનો પ્રથમ પદાર્થ-
પાઠ શીખવેલા માંડ્યો.

ત્રીકમને અસારે એ બધા દિવસો યાદ
આવ્યા. તેના અણુસમણ અંતરમાં જે ત્રાસ ને
જિજ્ઞાસાનો સંચાર સારે થયો હતો તે પણ યાદ
આવ્યાં. અને અસારે પણ તેનું અસંસ્કારી
હૃદય તેનાથી કંમકમી રહ્યું.

વીજળીનો પતિ તરફનો અસંતોષ દિવસે
દિવસે વધતો ગયો અને એની વૃત્તિ અને આખો
વધારે ને વધારે બહારના રરતા તરફ વળવા
લાગી. માત્ર લાગ નહોતો મળ્યો એટલેજ તેની
નિર્દોષતા છેદાંધ નહોતી.

પણ સાસુજી વહુનાં લક્ષણ જોઈ ચેલાં
અને સારથી તેની દરેક હીલચાલ પર તેમણે
દેખરેખ રાખવા માંડી. નાના દીયર એની દરેક
વાત વધારીને માની આગળ કહેતા, પડોશીઓ
એની બોલીચાલીની લાંબી કુચલીઓ કરતાં
ચાકતા નહીં અને શેરીના ને શાળાના છોકરા-
ઓ ત્રીકમના દેખતાં તેની વીજળીવહુની
મરકરીઓ કરીને, તેની માણસાઈ અને વર
તરીકેના અધિકાર વાપરી, વીજળીવહુને સીધી
દોર કરી મુકવાની આકાંક્ષાને ઉરકેરી આપતા.
નાદાન હોતી વીજળી પર આમ બધી બાબુથી
સામટો હોઈને આવેલા શરુ થયો અને તેની
રક્ષા કરવાનો ભાર સોજો પોતપોતાના ગજ
પ્રભાણે ઉપોડી લીધો. આખી ન્યાતમાં તે અપ-
લક્ષણી તરીકે પંકાઈ ગઈ હતી. સૌ તેના બાલક
વરની અને દુષ્ટીઆરી સાસુની દયા ખાવા ને
સહાનુભૂતિ દર્શાવવા મંડી પડ્યાં હતાં અને તેથી
વીજળીને દાવપાના દરેક પ્રયત્નમાં આખા
સમાજનું નૈતિક બળ એ બંનેની પાછળ રહેલું
હતું.

વીજળી પહેલાં તો આ બધાથી ત્રાસી પણ
પછી નિર્દોષ થઈ જે શબ્દ મોંજે આવે તે તેણે

સામા ફેંકવા માંડ્યા. ખીચારા પંદર સોળ વર્ષ-
ના ત્રીકમને માટે તાર પાંચારી કરવાનો ભુતો
પુરાણો એકજ ઉપાય બાકી રહ્યો. અને જરૂર
પડે સારે પાડ્યો, ચાળી, વાડકો, પથરો, જે કે
હાથમાં આવે તેનો ઉપયોગ તેણે કરવા માંડ્યો.

એક દિવસ વીજળી પીએર ગઈ હતી અને
સાંજ પડે ઘેર આવવાનો વખત થઈ ગયો છતાં
તે આવી નહોતી. ત્રીકમ અને તેનાં મા બંનેનો
જીવ ક્યારનો તણે ઉપર થયા કરતો હતો. અને
જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેમનાં
ચિંતા અને મીઠાજની ડીઝીનો પારો વધતો
જતો હતો. આમ ચિંતા કરવા કરતાં તેની શોધ
કરવા જવાનો વિચાર બેમાંથી એકેને આવ્યો
નહોતો. પણ એટલામાં તો સહભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે
વીજળી રાતના આંટકે વાગે અંતરમાં ટુંજતી
છતાં બહારથી નફરત જણાતી ઘરમાં દાખલ
થઈ. એના આવતાંને વારજ ત્રીકમ પોતાનાથી
પડાય તેટલો મોટામાં મોટો ધાંટો પાડી બોલ્યોઃ
“રાં... કયા... ને ઘેર અસાર સુધી ગઈ હતી !
બોલ, નહીં તો વાંસો ભાંગી નાખીશ.”

બંનેનું વિકાસ સ્વરૂપ જોઈ વીજળી બીક-
થી થયરી ગઈ. “કેં નહોતી ગઈ. મારી બાને
એકદમ તાણુ આવ્યું અને ઘરમાં બીજું કંઈ
નહોતું તેથી વાર લાગી.”

“માને તાણુ આવ્યું કેમ ! માને તાણુ
આવ્યું ! ઉભી રહે, હમણું એ બધું તાણુ નીકળી
જશે.” અને તેચાર રાખેલી સોટી વીજળીના
વાંસામાં તડાતડ પડવા માંડી. દીકરાને ઉરકેરતાં
હોય તેમ સાસુજીએ પણ વહુને ગાળો દેવી શરુ
કરી દીધી.

“ઓ બાપરે ! મરી ગઈ. ભાઈ સાખ !
હું ખરું કહું છું. બીજે ક્યાંય નહોતી ગઈ.
મારી માને તાણુજ આવ્યું હતું.” પણ જેમ

એ વધારે બોલવાનો પ્રયત્ન કરતી તેમ શુરે ચટ્ટેરો ત્રીકમે તેને વધારે ઝપટાવવા માંડી. તેમાં તેને પોતાની ફરજ અન્યથાનો આનંદ પડતો હતો.

આલુખાલુને એટલે ને બારીએથી પંડોશી-ઓ તમાસો જોઈ રહ્યાં હતાં. વર વહુને મારે તેમાં પારકાં માણસથી બીલું શું થાય ? પણ તેમાંથી ઐક્ય બે માણસો ત્રીકમ તરફ તેમની પુરેપુરી સદાનુભૂતિ હતી છતાં વીજળી પર પડતા મારનો ત્રાસ ન ખમાવાથી હોમત કરીને આગળ આવ્યા અને મદાપરાણે ત્રીકમના હાથ પકડ્યા, “બાઈ ! હોય. જાળક છે. ભુલ થઈ હશે તો ફરી એવું નહીં કરે. આટલી શિક્ષા કે આજી નથી.” અને બેઠાન થએલી વીજળીને તેમણે ઉચકીને ઓરડાના ખુણામાં લઈ જઈ નાખી.

“ફરી જાણ શું ?” ત્રીકમ તકુકયો. “રાં... ની બો બુલાવી નાખું.”

ધીરે ધીરે મા દીકરો શાંત પડ્યાં અને પંડોશી ઘરમાં ગયાં. વહીવટીને બંને યાદી ગએલાં હતાં અને બંનેને ભુખ પણ કકડીને લાગી હતી. વીજળીને તો આજના આવડા ખોટા અપરાધ પછી ખાવાનું આપવામાં મુન્દો હોય તેમ તેને બેમાંથી એકેએ પુછ્યું નહોં અને ખાઈ પરવારી મા દીકરો બંને પોતપોતાના રથે જઈ ચૂકે રહ્યાં.

અચિંતા અડધી રાતે શેરીના ચોકકાના કુવામાં ધગકરો થયો અને જિરાસા અને કુલ્હડની મારી આખી શેરી જંગી ઉડી. સૌના મનમાં આગલી રાતના બહુકારા વાગતા હતા. અને તેથી પહેલો વિચાર સૌને એકજ પ્રકારનો આવતો હતો. “વીજળીવહુ તો કુલે નહોં પડી હોય ?”

ખુશ શોરજકાર થયો. કોઈ તારાને શોધવા મધું, કોઈએ દોરડાં આપ્યાં અને બે ત્રણ

કલાકે શ્રમ નીકળ્યું; તે વીજળીવહુનું હતું એમ સૌની ખાતરી થઈ ગઈ. સૌના છવ ત્રાસ પામ્યા છતાં આવી અધમતા તેમની વચ્ચેથી દૂર ગઈ માટે સૌએ નીરાંતનો શ્વાસ લીધો. એકે સવારે વીજળીવહુની મા માંહી હતી તેથી તેને રાત્રે થેર આવતાં મોડું થયું હતું એ વાત ખરી ઠરેલી જણાઈ. પણ બનવા કાળ તે બન્યું. તે ન બને એવું કરવામાં કોઈનો ઉપાય ચાલે તેમ ન હતો.

વીજળીવહુના મૃત્યુના પાંચ દસ દહાડા વીતી ગયા અને પંથવર જેવા બીજવર ત્રીકમને ફરી વરાવવાને માતાજી આતુર બન્યાં. એમનું ઘર કુળવાન ગણાતું એટલે માગાંએની ખોટ નહોતી. એક પૈસાદાર માખાપની શાણી મુલક્ષણી પુત્રી કાન્તા જેડે ત્રીકમના વિવાહ જોતજોતામાં મળ્યા. માખાપ મુધરેલાં હતાં એટલે તેમણે શરત કરી કે કન્યા અગીઆર વરસની થતાં સુધી તેને પરણવીશું નહીં.

પણ ત્રીકમ હવે જાળક મરી યુવાન થયો હતો અને વીજળીવહુની સતન સંતાપતી ચિંતામાંથી મુક્ત થયો હોવાથી સંસારના લઢાવા લેવાને તેનું મન તલસરી રહ્યું હતું. પણ કાન્તા વહુની વાટ તો એને ત્રણ વરસ જોવાની હતી અને એટલામાં એની ઉગતી લુવાનીને ઝાલી રખાય એમ ન હતું.

સમવયના મિત્રોએ તેને સલાહ આપી અને તેણે આ દુઃખમાંથી છુટવા સારુ થોડો થોડો સ્વચ્છંદ કેળવવા માંડ્યો. પરિણામ એવું આનંદ કે આ નજળા બાંધાના અણુઅનુભવી યુવકના શરીરમાં છંદગી સુધીનો સડો પેડી ગયો.

લગનો સમય પાસે આવતો ગયો ત્યારે કાન્તાનાં માતૃપિતાની આંખો આ જાનતમાં ઉપડી. તેમણે લગ વરસ દિવસ વધારે લગાવ્યાં પણ તેટલામાં તો ત્રીકમના શરીરની વધારે લાલ દવાલી થવા માંડી. ત્રીકમની માતાએ હરેશ

જવાબ કરવા માંડ્યો કે “ વહેવાઇ કન્યા ન પરણાવે ત્યારે જીવન છોકરાં શું કરે ? નહોતા પરણાવતા તેમાંજ એનું શરીર બગડતું હતું. લગ્ન થાય તો કાંતે ઉઠીને એનું શરીર સુધરે. ”

‘કન્યાનું દિત ગમે તેટલું હૈડે વસતું હોય પણ ન્યાતના કાયદામાંથી કે છુટાય છે ? અને એક છોકરીની જાત માટે આખા ઘરનાં બધાંએ ચિંતા ને દુઃખ વેઠવાં એ પણ અયોગ્ય નહીં ? ખીચારાં કાન્તાનાં માતપિતાને પૂર્વ જન્મના કમ’ પ્રમાણે કાન્તાનું નશીય ત્રાકમ સાથે જોડવું પડ્યું અને ચાર વર્ષની બાળક કાન્તા ત્રીકમના લગ્નાતુર દેવાની હોંશ પુરી પાડવા પરણીને આવી. ચાર ચાર વર્ષ વાટજોઈ રહેલા ત્રીકમને મન તે દિવસે સોનાનો સૂર્ય હોયો. લગ્નક્રિયામાં પણ તેણે તે વખતે જે ઉમળકા અને આતુરતાથી ભાગ લીધો તેવો ઉમળકો અને આતુરતા તે પછી તેણે કદી અનુભવ્યો ન હતો.

પર ને સાસુ ઘરમાં વહુનાં પગલાં જોઈ હરખાઈ ગયાં. વહુને શણગારવા ને રીઝવવાને બંને ઓછાં ઓછાં યષ્ટ જતાં. રાત્રે ત્રીકમ મેડીમાં અભરમાંથી જાતજાતનાં ખાવાના પડીકાં નવી વહુના આનંદને સારુ લાવતો, ને તેના દરેક કોડ પુરવાને તે સદા તત્પર રહેતો.

‘એચાર મહીને વહુને અધરણી આવ્યું’. અને ત્રીકમનો ને તેની માતાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. સારાં પગલાંની નવી વહુને પ્રતાપે હવે ખરેખર સુખી ચવારો એમ તેમને લાગ્યું. અને દિવસે દિવસે નજળી ચતી જતી વહુની તખીયતના બંનેએ સખડુમાન જાતન ભેવા માંડ્યાં. કેટલાંએ તાલીઓનાં પાણી, કેટલીએ ગોળણીઓ કરવાની બાધા અને કેટલાંએ મંત્રોનાં માદળીઓ તેને મંદિ આણવામાં આવ્યાં. મુત્રને ધેર પુત્ર આવે

અને પિતૃઓ સ્વર્ગમાં શાંતિ પામે એથી ખીજી રહું શું હોઈ શકે ?

પણ ખીચારી કાન્તાવહુ ! ન ખીલી, ન કુલી, ન શલી ને તેટલામાં તો મરી ગઈ. એક અંધ બાળકીને જન્મ આપી વેદનાની એક કારમી ચીસ નાખતાં નાખતાં તેનો પ્રાણ ઉડી ગયો. તેનાં માથાપ હાહાકાર કરી રડી રહ્યાં, ત્રીકમ અને તેની માતા વીલે મુખે અમે ઉદાસ અંતઃકરણે અંધ બાળકને ઉછેરવાની વિકટ ઉપાધિના ભારથી દબાતાં ઘેર આવી કાન્તાવહુને સંભારી આંસુ સારી રહ્યાં.

પણ એકવીસ વર્ષનો યુવાન પત્નીને શોક કેટલા દિવસ પાળે ? સંસારવ્યવહારની ઉપેધિમાં અને સર જીવોતીના કાળમાં કે સંપારી થઈ બેસાય છે ? એનું ઘર કોણ સાચવે ? એનું અંધ બાળક કોણ સાચવે ? એની જદ્દ માતાને ગૃહકામમાં મદદ કોણ કરે ? એને બે વાર ઉની ઉની રસોઈ કરીને જમાડે કોણ ? કાન્તાવહુની પાછળ એનું જીવન તો ખારું યષ્ઠ ગયું હતું. પણ આ બધી મુશ્કેલીઓનો ઉપાય ન હતો તેથી પરગામ વસતા એક હેડમાસ્તરની ચૌદ વર્ષની, આવી ને તરત ઘર ઉપાડી લે એવી કન્યાને ત્રીકમ પંદર દિવસ પછી કશીએ ધામધુમ વગર પરણ્યો. લગ્નનો આ એનો ત્રીજો અનુભવ હતો.

એણે આધુળનો સુખીમાં સુખી સમય ગાળ્યો હોય તો તે આ હીરાવહુતા રાજ્યમાં હતો. હીરાવહુ માસ્તરની છોકરી હોવાથી ગુજરાતી પાંચ ચોપડી બજેલી હતી. તેને થોડું ભરતાં ગુંથતાં આવડતું, ઘરનું કામ કરતાં અને રાંધતાં તેને કોઈની મદદની જરૂર પડતી નહીં. શરીર તે પુષ્ટ હતી અને ચપળતાથી તે આખા ઘરમાં સપાટાઈ બેઠી વળતી. તેણે ‘સતીચરિત્ર’ના બંને ભાગ પણ વાંચ્યા હતા અને તેને

પોતાને તેમના જેવી ધવાની હોંસ હતી. તેના માતપિતાએ તેને સાચુંતી મર્યાદા કેમ સાચવવી, પતિને કેમ પ્રસન્ન કરવો, દીયરીઆને કેમ રાજી કરવા, અને સુનીતિને માગે કેમ ચાલવું એ સૌનો બોધ તેને પરણતી વખતે આપ્યો હતો. હીરાના મનમાં ઉમય સુકુળને ઉજ્જલ કરવાની મહેશ્વળા હતી.

ત્રીકમનું જીવન હીરાના રાજ્યમાં ખરેખર સુખી હતું. હીરાની સંગતિથી તેની ટેવો થોડી થોડી સુધરતી જતી હતી. તેના નખળા યદ્ય ગએલા શરીરની સંભાળ હીરાને હાથે સરસ લેવાતી હતી. પિતા ગયે વખે મૃત્યુ પામ્યા હોવાથી તેણે અભ્યાસ છોડી ધંધો કરવા માંડ્યો હતો અને નાનપણની બધી ટેવો છોડી તે ધરના વડા તરીકે ગંભીરતાથી રહેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે રીતસર જન્મ મરણને પ્રસંગે ન્યાતમાં જવાનું શરુ કર્યું. તેણે ન્યાતની ઉત્તિ કરવા માટેનાં એક બે લાપણો પણ આપ્યાં, પુત્રજન્મની એકજ લાલસા તેના મગજમાં અણપુરાએલી રહી હતી.

ને એ શુભ સમય પણ પાસે આવવાનો સંભવ થોડા વખતને માટે તો સૌની આશાને ઉશ્કેરી રહ્યો. પણ કુર્ભાએ પુત્રીજન્મ રચ્યો. “આજે છોકરી યદ્ય તો કાને છોકરો આવશે” એમ ગણી સૌએ મન વાળ્યું.

એ હિનાવડુના સદ્ગુણ શેં જુલમ ? એક વાર ત્રીકમ ખુબ માંદો પડ્યો હતો સારે રાતને દિવસ ખડે પગે એણે જે આકરી કરેલી તે તો જેણે નજરે જોઈ હોય તેજ એની કદર કરી શકે. એને યાદ કરતાં આજના શુભ મંગલ પ્રસંગે પણ ત્રીકમની આંખો બીની ચપા ચિના રહી નહીં.

ને ફરી વળે દહાડે પછો હીરાને શુભ અવસર સાંપડ્યો. ત્રીકમના મંદવાડ વખતે

એનું શરીર જરા નખળું પડ્યું હતું, તેનો શંખે તેને આ વખતે લાગ્યો. પણ નવ માસે ત્રીકમને લાંબા ન્યારે પચીસ વર્ષે પહેલી વાર પુત્રજન્મ થયો. સારે તો સાસુ, વડુ અને પતિ બ્રજેનાં હૃદય આનંદથી ઝુલી ગયાં, ત્રીકમના જીવનમાં આથી સુખની પરમાવધિ આવી ગઈ. પિતૃઓને સ્વર્ગમાં મોકલવાનું તેના જીવનનું એકનું એક મહદ્ કાર્ય તેણે સફલતાથી પાર પડ્યું હતું.

પણ વિધિ ઇથ્યાગિર હોય છે. એને કાઈનું સુખ ગમતું નથી. અધુરી વાસનાને લંછને પ્રેત-પેનિમાં બટકતું વીજળીનું ભૂત હીરાનું સુખ સહન ન કરી શક્યું. મહીનાના પુત્રને લંછને હીરાં પહેલવહેલી પતિગૃહે ગઈ સારે ક્યાંકંથી આવી એનો છળ કીધો. બીકની મારી હીરાને તે રાત્રે તાવ આગ્યો તે આગ્યોજ. અને થોડા દિવસે તેમાંથી ક્ષયરોગની શરુઆત થઈ.

ખાટલે પહેલી હીરા માંદી માંદીએ પતિનું અને પુત્રનું કામ પોતાનાથી બને એટલું કરતી. મંદવાડ તો કાલ મટી જાય પણ ધરનું કાર્ય કોણ કરે ? અને વૃદ્ધ સાસુનાં દેવદર્શનમાં ખામી આવે તો તેમનું ઘડપણ રજાએ તેનું કેમ ? હીરાનું પતિવ્રત તેની પાસે એવું અયુક્ત આચરણ કરવા દે તેમ ન હતું.

પણ છેવટે તો તે બીચારીનું એ ન ચાર્યું. માનસિક બળને આધારે ઉઠતાં શરીરે છેવટે મનના આગ્રહ છતાં ઉઠવાની ના પાડી. હીરા છેક પધારીવશ થઈ.

ત્રીકમ ને તેની માન.એ પહેલાં પંદુર્કા તો હોંશથી ચાકરી કરતા માંડી. પણ દિવસ ક્યાંતા ગયા અને હીરાની સારા થવાની આશા એછી થવા માંડી. ત્રીકમની દશા બહુ ખુરી હતી. મરદ મોણસ ધંધે ધારી છોડીને માંદી બેરીની પાલળ ક્યાં મુખી બેસી રહે ? અને માતાજીએ બીચારાં શુ કરે ? ઘડપણમાં પ્રસન્ન નામ લઈ

આત્માનું સુધારે કે આખી જીંદગી છોકરા ને તેના વરતારની ઉલ્લેખ કરી માથામાં મચ્યાં રહે ? અને રહે તોએ ધડપણમાં શરીર ચાલે કેટલું ?

હીરાના મંદવાડને બળે વર્ષ થવા આવ્યાં. દિવસે દિવસે તેનું શરીર છેક ધસાતું ગયું. અને શરીર ધર્મો માટે પણ તેને બીજાની મદદની જરૂર પડવા માંડી. વેલ ડાકટરોએ તો તેની આશા ક્યારની મુકી હતી પણ માત્ર આપુષ્યના દોર પરજ હવે તો તે જીવતી હતી. આપણામાં એક કહેવત છે “ સાણું ખાય ધાન, અને માંદું ખાય ધન ” તેમ તેની પાછળ પૈસા પણ પુષ્કળ ખરચાતો હતો. બીયારા ત્રીકમે કમાઈ કમાઈને ક્યાં સુધી આ મરતી સ્ત્રી પાછળ ખુવાર થવું એ પણ એક પ્રશ્ન હતો. ધીરે ધીરે તો એ બીયારી ક્યારે પીડામાંથી છુટે અને બીજાંઓને છોડવે એ સ્થિતિ પર વાત આવી ગઈ. પણ હાથે કરીને આપુષ્યનો અંત કે અણાય છે ?

પણ છેવટે અતિ વાટ જોવડાવી જોવડાવીને એ અંત પણ આવી સાગ્યો. હીરાના મરતી વખતના છેલ્લા શબ્દો નીચે પ્રમાણે હતા : “ નાથ ! હું જાણું છું કે મેં તમને બહુ દુઃખી કર્યા છે, અને મારાથી તમારી કે સેવા થઈ શકી નથી. પ્રભુ પાસે હું એટલું જ માગું છું કે ભવોભવ અને આજ પતિ મળજે. ” થાકે લીધે તે થોડી વાર મુંગી રહી અને પાછું ઉમેયું : “ વહાલા ! મારા ગયા પછી તમારી તબીબતની અને છોકરાંઓની માવજત કાળ કરશે તેની મને ખુબ શીકર થાય છે. બાનું પણ હવે તો ધડપણ થયું. માટે મને એક વચન આપો તો મરતી વખતે મારો આત્મા શાંતિ પામે. ” ત્રીકમથી સાગણીને લીધે આ વખતે કે બોલાયું નહીં. પણ મરતી સ્ત્રીની ધ્રુજા પુરી કર્યો તેના હાથમાં હાથ મુકાને વગર પુછે એ હત્વી વાર જે કહે ને કરવાનું એણે વચન આપ્યું. ત્રીકમએ તરતજ તે હાથ પોતાના નખખા હાથમાં

લઈ મહા પ્રયત્ને ઉચ્છ્રીને આંખે લગાડ્યો અને કહ્યું : “ વહાલા ! આ વચનથી તમે બંધાઓ છો કે મારા ગયા પછી તમે જરૂર ફરી પરણુશો. હાથ ! હવે મારા મનનો બોલો ઉતર્યો અને શાંતિમાં મારો જીવ જશે. ” આવતાં આંસુને ખાળવાનો વ્થા પ્રયત્ન કરતાં ત્રીકમ ત્યાંથી ઉઠી ગયો.

બે કલાક પછી જીવનનાં સર્વે કર્તવ્યો પુરાં થએલાં હોય તેમ હીરાનો આત્મા ઉડી ગયો. ત્રીકમ જીવનમાં પહેલી વખત પોકા પોકા મુકાને રાંધ્યો. બાળકો બીયારાં વીલાં વીલાં થઈ ગયાં. શુદ્ધ માતાજીની આંખમાં પણ ચોધાર આંસુ વહેતાં હતાં. “ એ તો મારા ધરની લક્ષ્મી હતી. ” તેમણે કહ્યું. “ એવો દેવાંસી આત્મા આપણા રાંધે ધરને કેમ જાણે ? ”

ત્રીકમનું શરીર હીરાના મંદવાડની ચિંતા અને ઉત્તગરાથી છેક લથડી ગયું હતું અને એને દમ અને ઉધરસનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યાં હતાં. હીરા વિના ધરમાં ડગલે ને પગલે અડચણો પડતી. હીરાના મૃત્યુને એક માસ વીતી ગયો. માતાજીએ હોંમત આણીને કહ્યું : “ માઈ ! હવે તું કે વિચાર કરે તો ઠીક ! ”

“ શો વિચાર કરું ? મારું તો બધું જીવતર બગી ગયું. ” શોકમાં કુબેલા ત્રીકમે કહ્યું.

“ ખરી વાત છે. ભાઈ ! હીરા જેવી તો કેમ થઈ નથી ને થવાની નથી. પણ આપણે સંસારી રહ્યાં. એમ હડ લઈ બેસે કે ચાલે છે ? મારું ધડપણ થયું. આ છોકરાં નાનાં રહ્યાં. કાલે ઉડીને મારો દેહ ન હોય તો તારું ને તારાં છોકરાંનું કરશે કાણુ ? ” માતાજીએ સ્વરમાં દીનતા આણીને કહ્યું. “ ને તારા શરીર સામુંએ કે જોશે કે નહીં ? ”

“ મારા નશીબમાં સુખજ નથી ” નિરાશાથી ત્રીકમે માથે હાથ દીધાં. “ નહીં તો ત્રણ

પણ લગને મારા આ લાલ હોય । મારે તો ફરી પરણવું જ નથી.”

માતાજીનાં આંસુ આંખમાંથી સુકાઇ ગયાં અને સ્વરમાં કંઠારતા આવી. “અરે ગાંડા ! કે સાથે ? આટલે વર્ષે આ છોકરાંની જન્મળ મારા ઉપર નાંખી મારું કે ધકપણ બગાડવું છે ? હું તો ચોખ્ખી વાત કહું છું કે મારાથી તારા ઘરને કારમાર નહીં થાય.”

ત્રીકમ દીન વદને નીચું માથું કરી માતાજીનું કહેવું સાંભળી રહ્યો. ફરી લમ કરવાની જરૂરી-આત આગળ એને પોતાની લાગણીઓને મહલાવવાનો અવકાશ ન હતો. મને કમને એણે સંમેતિ આપી અને ન્યાતમાં તે વખતે મોટી કન્યાઓ ન હોવાથી એક દસ વર્ષની બાળા સાથે તેનાં વિવાહ મળ્યા. “આજે નાની દશે તો કાલે મોટી થશે. કે જીવન માણસથી વાંદા રહેવાય છે ?” માતાજીએ કહ્યું.

ફરી ત્રીકમભાઈનાં લમ ક્યાં. અને લોકો-એ જાણ્યું કે આ ચોથીએ ચોક પુર્યો. ચાર વાર પરણે પછી તો માણસનું ધર જરૂર મંડાય. કેટલાક ત્રીકમની ગ્રહદશાની દયા ખાતાં. કેટલાક એને પાઘડીએ મંગળ છે એમ માનતા. અને આ છેલ્લીજ વાર મહાલવાનું મળશે એમ પણ ધારતા.

કન્યા દસ વર્ષની તો હતી પણ સિંદરૂપ વર્ષ હોવાથી લમ બીજે વર્ષે ક્યાં. આ આખું વર્ષ ત્રીકમે અનેક પીડાઓમાં કાઢ્યું. વયમાં તેના વ્યાધિએ પણ જોર ક્યું અને તેનું આખું શરીર ફેલાઓથી ભરાઇ ગયું. સ્ત્રી વગર આવી વખતે કોણ ચાકરી કરે અને કોણ કામ આવે ?

જેમ તેમ કરતાં ત્રીકમભાઈ વર્ષને અતે પરણ્યા. પણ આ વખતે કન્યા એટલી અગામ નીકળી કે લમની પહેલીજ રાતે ત્રીકમથી બીધી અને પછી એણે સાસરે જવાનીજ ના પાડવા

માંડી. ઘેર જવાનો વખત થાય એટલે રડી કકળાતો, ઓરડામાં ભરાઇને, કે બારીના સળા-આ પકડીને તે ન જવાની હક્ લઇને બેસતી. પણ હાંદુ સંસારમાં પરણેલી-પારકી કરેલી દીકરીને માખાપને પોતાને ઘેર કેમ રખાય ! ઘણી વાર એને સંધ્યાકાળે હાથ પગ બાંધી ઉંચકીને ઘેર મુકી આવતી પડતી. રાત્રે બીધેલી કન્યાની ચીસો કે રુદન પાડોશીઓને સંભળાતાં તોડાં તો તે તેની મુખાંધ પર દસતા કે “બીચારા ત્રીકમના નરીબમાં સુખજ નથી” એમ કહી તેની દયા ખાતાં.

ત્રીકમ આટઆટલી વાર પરણ્યો પણ આ પત્ની જેવો અનુભવ તેને ક્યારેય નહોતો થયો. જે વાત તેને ઘણી સ્વાભાવિક લાગતી, જે વર તરીકેના હક્ એણે તેર વર્ષની વયથી પુરા અધિકારથી વાપર્યા હતા તે એક નાદાન છોકરીની હકને લીધે અસ્વાભાવિક બનતા હતા. એક નાની સરખી છોકરીને વશ ન કરી શકવા માટે આખી દુનીઆ તેની હાંસી કરતી હતી. ઘેર ઘેર ને ચકલે ચકલે ત્રીકમ ના ધર સંસારની વાતો એક કાનેથી બીજે કાને જતી સંભળાતી. કેટલાક આવડી અગીઆર પરસની કન્યાના અગામ પર અને સાસરે ન જવાની હકને લીધે આખા હાંદુ સમાજનું અવળું ભાવિ આવી પહોંચ્યું છે એમ માનતા હતા. કેટલાક કન્યાને ખેતરપાળ પરણી ગયો છે એમ ધારતા. કેટલાક ત્રીકમના બાવલાપણા પર દસતા. એક ચાર આંગળની છોકરીને લીધે ઘણી વાર બીચારા ત્રીકમથી નીચેથી ઉંચું નેવાણું નહીં. ઘણી વાર એથી એનું જીવન પણ વધતું અને પરિણામે પડોશીઓ રાત્રે રડતી કકળતી કમુની થોડીક વધારે ચીસો સાંભળતા.

માતાજીને પણ વહુના આવા વર્તનથી થોડો ઘણો ગુસ્સો ચડતો નહીં. ધકપણમાં એમને શાંતિ

આપવાને બદલે આવી કુપાત્ર વહુને લીધે રોજ ફજેતા થતા તેથી એમની આંતરડી કકળતી અને તેથી સહગુણી હીરાવહુને સંભારી ધણી વાર આંસુ સારતાં.

રોજના સંતાપથી ધીરે ધીરે કમુને તાણુ આવવા માંડ્યું. અધુરામાં પુરું એને અધરણી રહ્યું. થાકી હારીને ત્રીકમે અને તેની માતાએ કમુને પીએર મોકલી દીધી.

સાત માસે કમુને મુએલો છોકરો આવ્યો. અને આ દુનીઆમાં અકારી થઇ પડી હોય તેમ તેણે પણ પ્રાણુલાગ કર્યો. મરતાં મરતાંએ બહાવરું વદન અને ફાટેલા ડાળાથી એ બચકર લાગતી હતી.

આમ હોંચકા ઉપર એકલા બેઠાંબેઠાં ત્રીકમના મન આગળ ભૂત જીવનના આ બનાવો સ્મૃતિપટ પર એક પછી એક આવ્યે જતા. અને તેથી હૃષ, શોક, દુઃખ એ બધાના મિશ્રિત બાવો તેના અંતરને દર પળે જીદી જીદી રીતે રંગતા. છેલ્લાં છેલ્લાં જ્યારે કમુના હુંકા જીવનનાં ચિત્રો એના મન આગળથી પસાર થયાં ત્યારે દુઃસ્વપ્ન આવ્યું હોય તેમ ત્રીકમનું હૃદય ફફડી રહ્યું. ને એ બધાંને અંતે પસ વાર તેને વીજળી, કાન્તા, હીરા અને કમુ અંતરીક્ષમાં અદર લટકતી દેખાઇ. જાણે ચારે જણીએ એક સામટી કહેતી હોય: “ શા માટે શીકર કરો છો ? મૃત્યુ પછી જે પુનર્જન્મ આવે છે તેમાં પતિપત્ની ફરી મળે છે એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે અને આપણે પણ પતિ પત્નીએ તરીકે ફરી મળવાનાં જ છીએ. આત્મા તો અવિનાશી છે. દેહના જેવો ક્ષણભંગુર નથી. અને અમે મન, વચન, કાયાથી ગયા જન્મમાં તમારા સીવાય બીજા કોઇનું ધ્યાન કર્યું નથી. એટલે આવતે જન્મે પણ તમે મળશોજ. ત્રીકમજી ! અમે તમારી વાટ જોઇએ છે, વહેલા વહેલા ક્યારે આવો છો ? ” અને આ

અવનવું સસ્ય કહીને આનંદ પામેલી સુંદરીએ અટ્ટહારય કરતી અદશ્ય થઇ.

ત્રીકમના પગ હોંચકો ખાતાં ખાતાં થંભી ગયા. તેણે આંખો ચોળી. શું આ ભૂતાવળ હતું ? શું પોતે ખરેખરો ઉઘી ગયો હતો કે મગ્નત સ્વપ્ન જોતો હતો ? શું ખરેખર આ બધી સ્ત્રીએ તેનો ફરી જન્મ થાય તેમાં મળવાની હતી ? માત્ર હીરા એકલી મળવાની હોત તો તો ઠીક. એ તો બીચારી સદાએ ચાકરી કરતી; તેનો પડયો બોલ ઉઠાવી લેતી. તેની સારી ખોટી દરેક છન્છાઓને પુરી કરતી. એણે તો તેને આ પૃથ્વી ઉપરનો પરમેશ્વર કરી બરાબર પૂંજ્યો હતો. પણ આ બીજી બધી ? તેમનું શું ? એક એક જણીએ આટલો ત્રાસ આપ્યો તો બધી સામટી મળે તો શું થાય ? ” એનું મન શંકામાં આમ તેમ ડોકી રહ્યું.

પણ એટલામાં તો દૂરથી માટલાં લઇ ગાતી ગાતી આવતી સ્ત્રીઓનો સાદ આવ્યો. સાથે તત્તુડાં અને ઢોલ એનાં બધાં સ્વપ્ન અને શંકાઓને ઝોગાળી નાખતાં હોય એવાં સંભળાયાં. તેણે બારીએ જઇ ધ્યાનથી સાંભળવા માંડ્યું. ગીતના શબ્દો ચોખ્ખા સંભળાતા હતા.

એક આવે, બીજી આવે, ત્રીજી તડામાર
મારો વીંજણો દે,
ચાથી કાગળ મોકલે, સવારે વહેલો આવ,
મારો વીંજણો દે.

“ ચોથી શું, હવે તો પાંચમી આવશે ” ત્રીકમથી મનમાં ને મનમાં હસતાં હસતાં બોલાઇ ગયું. બધી જીની સ્ત્રીઓના વિચારો તેના મનમાંથી આનંદદાયક સાદને પ્રતાપે ક્ષણવારમાં જતા રહ્યા. નવી વહુની આકૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં તત્કાલ તેનું મન રોકાઇ ગયું.

સીટુંદ પાસે ને પાસે આવતું ગયું અને સ્ત્રીઓએ બીજું ગીત ઉપાડ્યું :

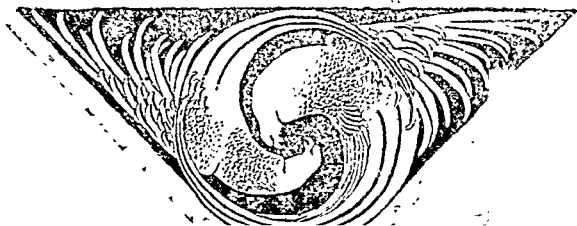
લાડકી ચડી રે કમાડ, બાળાવરને નીરખવા રે.
દાદાજી એ વર ભે ભે એણે મારાં મન વસ્યાં રે.

ત્રીકમના આશાતુર અંતરમાં આ શબ્દોએ
અવનવું તોફાન જગાડ્યું. તેણે નવી વહુને આ-
ગુરતાથી પોતાની વાટ જોઈ રહેલી કહી, અને
તેનું મુખ હસું હસું થઈ રહ્યું.

ગાનુરી સ્ત્રીઓ ઘરમાં આવી, અને નંદવાય
નહોં તેમ માટલાં સાચવીને ઠેકાણે મુક્યાં. થોડી
વાર ચોકમાં ખારેક પતાસાં આપવાની તૈયારી-
ઓ ચાલી રહી. મેડીની બારીએથી ત્રીકમ ગીત
ગાતા, ધાંડા પાડતા, ખારેક પતાસાં લેવાની ઉતા-
વળ કરતા સ્ત્રીજનને લાલસાની દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો

અને નવી વહુ આવે સારે આમાંથી કેના જેવાં
હુગડાં ધરેણા અપાવી તેનું મન રીઝવવું તેના
વિચારમાં તે કુળ્યો.

વાંચનાર ! એ રાત્રે ત્રીકમ પાંચમી વાર
પરણ્યો એમાં તો કે શંકા છેજ નહીં. સૌની
સાથે આપણે પણ એને આશીર્વાદ આપીએ કે
બીચારાનું હૃદયતન (જે કે આ શબ્દ સ્ત્રીને
માટે વપરાય છે પણ આ જમનામાં આપણે
પુરુષને માટે વાપરતા જોઈએ છુટ લઈ શકીએ)
અખંડ રહે અને ફરી ફરીને પરણવાની પીડામાં-
થી પ્રજ્ઞ એને બચાવે !

ફાંસીની સજા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮ થી]

હિયાથી હૈયા ચંપાય, અંગોમાં અંગો લપાઇ બચ અને આંખોથી આંખો વાતો કરી રહે એવો એ પ્રસંગ નહોતો. એક રાક્ષસે એક અપ્સરાને કબજે કરીધી હતી. એના ઉપભોગ માટે રાક્ષસ તદ્દપી રહ્યો હતો. અપ્સરાની આંખો ખંધ હતી, એવું શરીર એ રાક્ષસની સમીપ પડ્યું હતું, પણ એવું મન, હૃદય, કયાંક બીજેજ ભટકી રહ્યાં હતાં.

થયું. ભાઇના પ્રેમ ઉપર દેવળા નિર્દોષતા અને પવિત્રતાનું બલિદાન આપી ચુકી. અનેક રણચુરા રાજપુતોના હૃદયમાં રમી રહેલ એ નવયૌવના અપ્સરાની પવિત્રતા સરદારે ક્ષણ બેક્ષણની પોતાની રાક્ષસી લીલામાં બાળીને ભસ્મ કરી દીધી. શેષ રાત્રિ ઉઘાડી આંખે, વ્યથિત હૃદયે રડતાં રડતાં દેવળાએ કાંટાની જેમ ખુચતી સરદારની શય્યામાં માંડમાંડ વીતાડી.

પ્રભાત થયું. વાઘના પાંજરામાંથી જીવતી છુટે તેવી રીતે સરદારની મલિન શય્યા છોડી દેવળા ઉભી થઈ ગઈ. ચોધારે આંસુએ રડતી, જમીન પર આંખો રાખી સરદારને નમી તે બોલી:

“ હવે આપનું વચન પાળો, સરદાર, મારા બાધને છોડી મુકો. ”

પથ્થાતાપ કે દયા જેવી લાગણીઓ, જેણે કદિ અનુભવી નહોતી તે સરદાર હજુએ કામતી ઘેનભરી આંખે રડતી કુમારિકા તરફ જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો: “ છોકરી, તારા ભાઈ ઉપર તેને બહુ હેત લાગે છે. અને જેવાની જાને બહુ ધન્ય લાગે છે. ભલે, જો, પેલી બારી ઉઘાડ, એટલે તરતજ તારો ભાઈ તને દેખાશે. ”

આવેશથી દેવળા બારી પાસે દોડી. બેસધી ધકેા મારીને બારોનાં બંને બારણાં ઉઘાડી નાખ્યાં, અને સામેજ આંગણમાં નજર કરી. ક્યાં ? રાજમહેલના આંગણમાંજ વીરસિંહનું શબ ફાંસીને લાકડે લટકી રહ્યું હતું તેના ઉપર.

કરપીણ દ્રશ્ય દેવળાએ જોયું. આવેશ ને લાગણીઓ ફરી ગયાં. ન સમજી શકાય તેવું પરિવર્તન ! શાંત મૂર્તિ સરીખી તે ફરી. એક સ્થિર ને વેધક દૃષ્ટિ તેણે સરદાર તરફ નાખી. એ દૃષ્ટિમાંથી તણુખા ગયાં. સરદાર દારી ઉઠ્યો. વીજળીનો આંચકો લાગે તેમ આંચક ખાઈ તે ઉભો હતો ત્યાંજ પછડાઈ પડ્યો. ને તેજ ક્ષણે બારીએ ધબકા દેધો.*

* કેટલાક વખત ઉપર પસ્તીના કાગળના દગલામાંથી લગભગ ફાટી તુટી આવેલામાં આ સચિત્ર વાર્તા અને મળી આવી. કેટલાક પાન પણ બિલાઈ ગયાં હતાં ને મુજ લેખકનું નામ પણ મળી શક્યું નથી.

—સંપાદક.

મારી નોંધપોથી

૧૯૩૨-૩૩

[અનુક્રમણિકા પૃષ્ઠ ૬૦ થી]

છે, 'નિવેદન'માં પ્રહેસે પોતેજ 'પૂર્વે' દરબારમાં કવિ, પાંડિત અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન અને આશ્રય મળતાં' એવું વાક્ય છે, તે "વિનાશાયં ન લોમન્તે પશ્ચિતા યન્તિતા લતાઃ" એ સંસ્કૃત વાક્ય પરથી લીધેલું છે. પાને ૭ મે આમ વાક્ય છે; "આમ માનસિક શ્રમ એણા નહોતો" તે હમણાંજ અમે એક અંગ્રેજી ગ્રંથમાં વાંચેલા 'Thus he suffered mentally' નું સ્મરણ કરાવે છે. પુનઃ હરિઃ ભોમ્' એ લેખમાં નું 'પણ એ વીશે બીજે કોષ પ્રસંગે' એ વાક્ય Robert E. Benchley કૃત 'Of all Things' નામના પુસ્તકના ૧૨૧મા પૃષ્ઠ પરના "Some time I'm going to have him pagged" નું ભાષાંતર હોય એમ નથી લાગતું? "વસન્ત"ના રજતોત્સવ એ લેખમાંનું પૃ. ૧૭મા પરનું વાક્ય, "આપણે માનસિક ખોરાક આપે " જાપાંઓ " ને " માસિકો " છે- " Newspapers and Magazines supply the necessary food for our intellectual feast " એ એક માસિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા વાક્ય પરથી 'તદ્ગ્રંથુ' છે. પૃ. ૧૦૯ પર આપેલો દાખલો "All men are mortal, Socrates is a man; Socrates is mortal" તો પ્રો. આત્મજીવનકર ત્રિવેદીના 'સોશલ'માંથી અક્ષરચઃ ઉતાર્યો છે. આવા તો અનેક દાખલાઓ આપી શકાય. અપદરણ એવું ખુબીથી કરવામાં આવ્યું છે કે જેનું વાચન અતિ વિશાલ હોય તેજ એ પકડી ચકે. અમુક એક પુસ્તકમાંથી નહીં, પરંતુ જુદી જુદી ભાષાના જુદા જુદા પુસ્તકોમાંથી, વાક્યોના ટુકડાઓ લઈ લઈને

સેગા કર્યા છે. પ્રત્યેક લેખકની ફરજ છે કે કોઈ શબ્દ એણે ક્યાંથી લીધો છે તે દર્શાવવું; અને એમ કરીને કોઈનું પણ નકલ અસ્વીકૃત રહેવા દેવું નહીં. દાખલા તરીકે નીચે અમે એક કડિકા આપીએ છીએ.

લૌકિક (વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ પૃ. ૭૩) દષ્ટિએ (સરસ્વતીચંદ્ર, ભા. ૧) વીચારતાં ('શુજરાત', ૧૯૮૪ માધ) મોલમ (નર્મદાશંકરનો શબ્દકોશ) પડે છે ('નવચેતન', ૧૯૮૪, પૃષ્ઠ) કે ('સ્મરણસંહિતા') મનુષ્ય (આપ્ટેનો સંસ્કૃત કોષ) મુઓ (ગં. સ્વ. અંબાલખમી). તથાપિ (પ્રો. દરકાલકૃત 'થોડાંક છુટાં પુલ') મનુષ્ય (આપ્ટેનો સંસ્કૃત કોષ) કદી ('પંચતંત્ર'નું ભાષાંતર) આલંતિક (શાંકરભાષ્ય) વિનાશ (૧૪ મી ફેબ્રુઆરીનું 'હીંદુસ્તાન') પામતો ('એ ઘડી મોજ' તા. ૧૧-૩-૨૮) નથી. (મારો દેખાદાર).

એકંદરે આ સ્મારક ગ્રંથ ઉત્તમ કાંટિનો ગ્રંથ છે છતાં આવા અપદરણોથી એ કલુષિત થયેલો જોડેને અમને અત્યંત ગ્લાનિ ઉપજે છે.

'સૌરાષ્ટ્ર' તા. ૩-૩-૨૮ સૌરાષ્ટ્ર પ્રકાશક પં.ની લિમિટેડ, રાણપુર (બી. એસ. રેલ્વે)

'સૌરાષ્ટ્ર' ના અન્ય અંકો કરતાં આ ખાસ જુદો નથી-અલગત, લખાણ ને તારીખ હંમેશા કરતાં જુદાં છે. અવલોકનકારો માસિક ને સામાયિકના મુખ્ય વિભાગ તરફ હંમેશાં દુર્લક્ષ કરે છે. એ મુખ્ય વિભાગ તરફ તેઓ દષ્ટિભ્રમ પણ કરતા હશે કે નહીં તેની પણ અમને ચંકા રહે છે. આથી 'સૌરાષ્ટ્ર' ના અન્ય વિભાગનું વિવેચન ન કરતાં અમે અહીંયાં

એના પ્રધાન વિભાગ-જાહેરખપરો-નુંજ વિવેચન કરીશું.

એકજ પત્રમાં આવું અનુપમ વૈવિધ્ય, શૈલીનું વૈવિધ્ય, છપાઇતું પણ વૈવિધ્ય એમાંની જાહેરખપરોમાં માલમ પડી આવે છે. વસ્તુની પસંદગી દૈનિક જીવનના વિષયોમાંથીજ કરવામાં આવી છે. અસારના લેખકો અદ્ભુત, જીવનને અગ્રણ્ય વિષયો પસંદ કરે છે તેના કરતાં આ જાહેરખપરના લેખકોએ ચર્ચા માટે જે જીવનના નિલ્લ પરિચયના વિષયો પસંદ કર્યા છે તે અમને વધારે અસરકારક લાગે છે. પોતાની ધારેલી કન્યા ન મળવાથી અમુક પુરુષે આપઘાત કીધો: એના કરતાં મદ્રાસ વોચ કંપનીમાં પાંચ રૂપિયાની ‘રીસ્ટવોચ’ મળે છે ને તે લેનારને બીજી વીસ વસ્તુઓ ઇનામમાં મળે છે એ અમે વધારે માનીએ છીએ; એટલુંજ નહીં, અમને એમાં રસ પણ વધારે પડે છે. “તાકાત, તાઝગી ને તંદુરસ્તી માટે દાક્ષાસવનું સેવન કરો” એ વાક્યના પદલાલિત્વ આગળ ‘પડે છે, રડે છે, જડે છે, નડે છે’ એ લીટી અમને છેક કચરા જેવી લાગે છે. “તન-મનનો શ્રમ કરનાર! તમે વાપર્યું કે?” એ પ્રશ્નથી અમારા હૃદયમાં જેટલી ઉત્કંઠા જાગે છે તેના શતગિ પણ નાચક નાચિકા સાથે પરખ્યો કે નહીં તે જાણવાની ઉત્કંઠા અમને થતી નથી. “દર રવિવારે પૈદરાજ અમદાવાદથી મુંબાઇ આવે છે” એ વાંચીને દર રવિવારે અમને મુંબાઇથી અમદાવાદ જવાનું મન થાય છે. અસલ લાટ કયા પ્રદેશને કહેતા તે અમે જાણતા નથી, તેમજ જાણવાની અમને પરવા પ્રશ્ન નથી. એ જ્ઞાનના કરતાં “તમારા મહેમાનો ને મિત્રોને સારી ઓ. કે. ચાહ પીવાડશે તો તેઓ ખુશ થશે અને તમારી મહેમાનગીરીનાં વખાણુ કરશે”

એ જહાગીર બધર્સે આપેલું જ્ઞાન અમને વધારે ઉપયોગી લાગે છે.

કેટલીક જાહેર ખપરો અત્યંત રસમય, કેટલીક ઉપયોગી માહિતીથી ભરેલી, કેટલીક પ્રશંસાત્મક, કેટલીક નિંદાત્મક, કેટલીક અદ્ભુત શૈલીવાળી, કેટલીક સામાન્ય વિષયોનું સામાન્ય વર્ણન કરતી, કેટલીક સામાજિક, કેટલીક આર્થિક, કેટલીક નૈતિક તો કેટલીક રાજકીય; એમ વિધવિધ જાતની ને વિધવિધ ગુણોવાળી જાહેરખપરો એ આ અંકનું ખાસ ભૂષણ છે. અને આવા તદ્દન જુદા વિષયો હોવા છતાં રસક્ષતિ જરા પણ થતી નથી.

છતાં સર્વગુણસંપન્ન તો કે પણ હોતું નથી. આમાંએ કલમની કચારા કયાંક કયાંક જણાઇ આવ્યા વગર રહેતી નથી. લેખકને હાથ હજી નથી ખેડે, સિદ્ધકરત લેખક થતાં એને હજી ચાળીસ પચાસ વર્ષો જોઇશે એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે નીચેની જાહેરખપર જુઓ.

“જોઇએ છે-વણિક વિધવા અથવા કન્યાને ઉત્તમ તક. માસિક રૂ. ૩૫) ની આવકવાળા ખાનદાન કુટુંબના વણિક યુવાનને લમ માટે કુટુંબની સુક્ષિત ને યુવાન વણિક વિધવા અથવા કન્યા જોઇએ છે. લખો—”

આ પત્રમાં આવી બે ચાર જાહેરખપરો છે. એ જાહેરખપરોના લેખકને આકર્ષક શૈલીમાં, રસિકતાથી ભરેલું લખતાં આવડતું નથી. ઉપજુજ લખાણુ કેંક નીચે મુજબ કર્યું હોય ને તેને નાના મોટા ‘ટાઇપ’માં છાપ્યું હોય તો વાચકપર તેની અસર કેટલી બધી થાય ?

ઉત્તમ તક

કોને ?

વણિક વિધવાને-
તે યુવાન હોય,
તે ખાનદાન હોય,
તે સુશિક્ષિત હોય,
તો.
તમે અનેક વસ્તુની
ખુશા કર્યા કરતાં
દશો. પણ તમને
કોઈ ઇચ્છે છે તે
નથી હો ? નથી
હોય, નથી માણવું
હોય તો લખો—

ધણીજ ઉત્તમ

પ્રભુતામાં પગલાં
પાડવા માંગે છે.
એક

વણિક યુવાન
સંસ્કારી ને ખાનદાન,
કમાતો ને રૂપવાન,
મહીને મહીને
રૂપીઆ પાંતરી સ
જેવું ચારણું ગાધે છે,
એ યુવાનને બેઠાએ છે.
ચોતાની સાથે એક
પ્રભુતામાં પગલાં પાડનારી.

ઉત્તમ તક

કોને ?

વણિક કન્યાને-
તે યુવાન હોય,
તે ખાનદાન હોય,
તે સુશિક્ષિત હોય,
તો.
તમે અનેક વસ્તુની
ખુશા કર્યા કરતાં
દશો. પણ તમને
કોઈ ઇચ્છે છે તે
નથી હો ? નથી
હોય, નથી માણવું
હોય તો લખો—

બોક્સ A. c/o આ પત્ર.

ભદ્રભદ્ર: લેખક વિ. અંબારામ વિ.
કેવળરામ અવટકે મોદકીઆ પ્રકાશક: સ્વ.
રમણભાઈ નીલકંઠ.

આપણા સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રા ધણી
ઓછાં લખાયાં છે, પરંતુ આવી ચરિત્ર લખવાની
દૃષ્ટિ સુધી કોઈએ હાંમત કરી નથી.

જીવન ચરિત્રો હંમેશાં આદર્શભૂત વ્યક્તિ-
ઓનાં જ લખવામાં આવે છે. જે જે વ્યક્તિનાં
જીવનચરિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં હોય છે તે
વ્યક્તિઓનાં અસામાન્ય શુદ્ધિ વૈભવ, અર્થિક
હદયશક્તિનાં ને અપૂર્વ અધ્યાત્મિક સંપત્તિનું
વર્ણન એક સરખું જ કરાયેલું હોય છે. આથી
એક વ્યક્તિનું વર્ણન બીજી વ્યક્તિને સર્વાંશે
લાગુ પડી શકે છે. ઉમ્મર અને જાતિશેષને અંગે
પડતો ફેરફાર કરી લઈએ તો એક જીવનચરિત્ર
બીજા બંધાતા જીવનચરિત્ર તરીકે ચાલી શકે.

પરંતુ ભદ્રભદ્રનું ચરિત્ર નો આપણા ચરિત્ર
મંથોનાં સાહિત્યમાં જુદીજ બાત પાડે છે. પ્રથમ
તો ભદ્રભદ્ર મહાપુરુષ નથી. મહાપુરુષ નથી એટ-

લું જ નહીં પણ સામાન્ય પુરુષ પણ નથી—અધમ
કોટિનો મનુષ્ય જ નહીં! અધમ એટલે દુષ્ટ, ચોર,
લંપટ, ખુતી એવા નહો. એવો થવાની એનામાં
શક્તિ જ નથી—પરંતુ વ્યસની, ગુમાની,
ખાઉપર અને ભોટ, દુકામાં જોને આપણે ‘દ’
હીએ છીએ તેવો.

આવા કુદ પુરુષનું જીવનચરિત્ર આલેખવાનો
વિચાર માત્ર અંબારામને જ સુઝે! એ અંબારામ
કોણ છે તે અમે જાણતા નથી. ગ્રંથના પ્રમુદ્ધ
કર્તા સર રમણભાઈએ તેની ઉંમર તથા ઉંચાઈ
એ બેજ નજાર્યા છે. બીજું કે નહીં તો એની
પહોળાઈ પણ જણાવી હોત તો સારું થાત.
એ ભદ્રભદ્રનો પરમ ભક્ત છે. અંધશ્રદ્ધા છે
તે મહામૂર્ખ છે.

મહામૂર્ખ અંબારામ પામર ભદ્રભદ્રનું જીવન
ચરિત્ર લખે એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ આશ્ચર્ય
તો સર રમણભાઈ જેવાએ એ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ
કયું છે તે જાણીને થાય છે. શું અંબારામની
એમના પર શેઠ પડી ? એમણે અંબારામને

ઓખે ઓખું કહી દેવું જોઈતું હતું કે આવા પુસ્તકને તો બાળીજ નાખવું જોઈએ. આપણામાં આવી હીંમત નથી. તેથીજ દર વર્ષે હજારો કચરા જેવાં કાવ્યા, નિર્માદ્ય નાટકો અને નૈતિક ભાવના વિહોણી નવલકથાઓ પ્રગટ થાય છે. ઇંગ્લાંડમાં એક લેખકે પોતાના પિતાને પોતાની કવિતાનું હસ્ત લિખિત પુસ્તક વાંચવા આપ્યું. વાંચીને પિતાએ કહ્યું: 'આના કરતાં તો તું મરી ગયો. હોત તો સારું !' સર રમણભાઈએ અંબારામને આવોજ જવાબ દેવા જોઈતા હતા. સર રમણભાઈ ઉત્તમ ક્રેટિના વિવેચક છે.....

દુર્ભાગ્યે સર રમણભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા છે. એટલે અમે એ વીશે ઝાઝું લખતા નથી. 'ભદ્ર'ભદ્ર' તો દ્વિતીય ભાગ, પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયા પછી ઘણો લાંબો વખત એ છુટ્યા તો પણ એમણે પ્રગટ નજ કર્યો તે પરથી સહેજે ધારી શકાય કે એમણે પોતાની ભુલ જોઈ હશે અને ખચેરે એમને દીર્ઘ આયુષ્ય બચ્યું હોત, તો પોતાના ધરથી ઘણે દર કાંઈક મેદાનમાં જઈને 'ભદ્ર'ભદ્ર' ની બધી નકલો એમણે બાળી મુકી હોત ! અમને આશા છે કે એમના વારસો એમની એક અંતિમ ઇચ્છા પુરી પાડશેજ.

તા. ૧૦-૩-૨૮.

ગંધા 'ગુજરાતી'માં એરપેશીઆનું રેખાચિત્ર આપ્યું છે તે એ લેખમાં વચ્ચેના મોટા બ્લોકમાં વાંચકને કેટલાંક પ્રશ્નો પુછ્યા છે.

'ગુજરાતી'કારને વાચકની સલાહ લેવી પડે છે, તેમને પ્રશ્નો પુછવા પડે છે તે જાણીને મને ઘણી દીલગીરી થાય છે.

એમણે જે પ્રશ્નો પુછ્યા છે તેનો જવાબ લખવાનું મને કાશ્ચર મન થયું. પરંતુ એવા કોઈ ખીજના ધરની અંગત બાબતમાં માથું મારવું હીક નહીં એમ ધારી હું આખરે મંજોજ લો. એમણે જે પ્રશ્નો પુછ્યા છે તે સાદિચ વિષયક નથી રાજકીય નથી, પરંતુ એમના અંગત કાય એવું વધારે લાગે છે. સશિક્ષિત છતાં ઇતિની સ્વાધીનતામાં રહેતી ન હોય એવી સ્ત્રી

સારી કે ગુલામ થઈને રહે પણ કોઈ જેવી હોય તેવી સ્ત્રી સારી એ એમના પ્રશ્નોનો ભાવાર્થ છે.

'ગુજરાતી'કાર કદાચ સ્ત્રીની પસંદગીના વિષયમાં તરત નિર્ણય નહીં કરી શકતા હોય. પરંતુ તેથી તેમને આવી રીતે જાહેરમાં પોતાની અશક્તિ કણ્ણ કરવી પડે છે તે જોઈને મને ઘણી દીલગીરી થાય છે. મારી તો એટલીજ સલાહ છે કે જે તમને જાતિ તરીકે સ્ત્રીવર્ગ તરફ ખાસ અણગમો ન હોય તો પછી તમે ગમે તે સ્ત્રી પસંદ કરી લેશો તો વાંધો નહીં આવે. પછી આપની મરજી !

પરંતુ એમાં વાંક પેલી એરપેશીઆનો છે. એ જન્મી હતી જહ કમનસીબ ગુણના યોગમાં. યુરોપમાં પણ એને ન્યાય મળી શક્યો નહીં, તો હીંદુસ્થાનમાં તો ક્યાંથીજ મળે ? ગમે તેટલી હોંશીઆર હોય, ગમે તેટલી કલાનિપૂણ હોય, ગમે તેટલી શુદ્ધશીલા હોય છતાં એનું નામ એરપેશીઆ હતું તેજ એની અધમતાનો ખ્યાલ આપવા પુરતું નથી ? એકે એને વખોડી ને ખીજાએ વખાણી. ભલે ઇતિહાસનું સંશોધન કરનારાઓને એ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની અગ્રેક જનની ભાસે, પણ જગતમાં હંમેશાં વખોડનારાજ સાચા ગણાયા છે ને ગણાશે. ઇશ્વરની પણ એવીજ ઇચ્છા હતી કે એરપેશીઆએ ભારત વર્ષમાં નીંદાવું નહીં; તો ખીજ એરપેશીઆ એ ઉત્પન્ન કરત નહીં; ખીજ એરપેશીઆ ઉત્પન્ન કરત તો વડોદરામાં 'વસંતોત્સવ' ઉજવવાનો પ્રસંગ લાવત નહીં. પ્રસંગ લાવત તો સા. લીલાવતી મુનશીને એરપેશીઆ વીશે બોલતાની પ્રેરણા કરત નહીં, તેમ કરત તો સાંના વિલાધિકારીને પ્રમુખ થવા દેત નહીં, 'રીપોર્ટર' પાસે જને એરપેશીઆનું એડીકરણ થવા દેત નહીં.

પણ 'દાંધને મુછો ઉગત તો એ મકે કહેવાત' જેવી વાત કરવા કરતાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે 'ગુજરાતી' જેવા પત્રમાં આવા હિંદુ પ્રશ્નો જેને લીધે પુછવા પડ્યા તે એરપેશીઆનો નેટલો વાંક કાઢીએ નેટલો ઓછોજ છે.

ભગવાન કૌટિલ્ય

૮૭૭૮૮૮

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૮ થી]

ચારે તરફ લોકો ભરાઈ ગયા. સામાન્ય લોકોની ઠઠ સામે બેસી ગઈ. શંખનાદ થઈ રહ્યો.

બધાં શાંત થઈ ગયાં.

સરસ્વતીના મંદિર આગળ વક્રનાસ ને ધનનંદ અને બે બીજા આવ્યા. સરસ્વતીની પૂજા કરી અકરાતું અસિદાન આપ્યું. લોકોએ જય જયકાર ઉચાર્યો. બંદી જનોએ પ્રશંસાઓ માગી. બાહ્યોએ આશિર્વાચન કહ્યું. નરેન્દ્રદેવ ને વક્રનાસ પાછા તેમના ગૃહમાં ગયા અને પાછા વાજિત્ર વગડ્યાં. પાછો શંખનાદ થયો અને શાંતિ પ્રસરી.

બે ગદાધરો સામાન્ય રીતે દશ માણુચ હોય તોજ ઉચકાય એવી મોટી ગદા લઈને આવ્યા. મગધના એ બે વિશ્વવિખ્યાત ગદાધરો હતાં.

તેમનું દંડયુદ્ધ થયું. બે નાલિકા સુધી નિઃશબ્દ જનસમૂહ એકી ટસે જોઈ રહ્યો. બંને મહારથીઓ કટપના કટપી ન શકે એવું દારુણ યુદ્ધ કરી રહ્યાં; અને છતાં બેમાંથી કોઈને આંચ આવી નહીં. નરેન્દ્રદેવ આંખિને પોતાના બળની પ્રશંસા સંભળાવી રહ્યા. આખરે તેમણે આંચા કરી. ગદાધરો પ્રણામ કરી વીરમ્યા. નરે તેમને શીરપાવ આપ્યો અને લોકોએ 'જય જય' શબ્દોએ તેમને વધાવ્યા.

પાછાં વાજિત્ર વાગ્યાં અને લોકોમાં કોલાહલ શરૂ થયો. આવનાં ત્રેણાર થઈ ગયું હતું. નરેન્દ્રદેવ, આંખિકુમાર ને વક્રનાસ જમવા માટે અંતઃપુરના પ્રેક્ષાગૃહમાં ગયા.

સનિધાતા પોતાના પ્રેક્ષાગૃહમાં જમતા હતા.

ગયા. સુનેત્રના પતિને મૈનાકીએ જમવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું હોવાથી તે પંચે આવ્યા. બધા જમવા બેઠા. ગૌરીએ આશો ફોંપી હતી કે સેનાજિત આવશે; પણ તેને જોઈને આવ્યું કે નરેન્દ્રદેવ જમે સારે અંતઃપુરના સેનાધ્યક્ષે સાંઢાજર રહેલુંજ જોઈએ. આશો નષ્ટ થઈ. સામાન્ય લોકોને રાજાનાં પકવેનાં આવનાં લાભ મળવાથી ગમ્મતનો પાર રહ્યો નહીં.

પાછાં વાજિત્ર વાગ્યાં ને લોકો પોતપોતાને સ્થાને આવી બેસવા લાગ્યા. નરેન્દ્રદેવ ને આંખિકુમાર પણ પોતાને સ્થાને પાછાં આવ્યા. સનિધાતા તેમની પાસે ગયા. સુનેત્રા ને તેના પતિ પોતાના પ્રેક્ષાગારમાં ગયાં.

ગૌરી મૈનાકી જોડે એકલી રહી અને પૂજ્ય ભાવથી આ દેહીધમાન અપ્સરાને નીરખી રહી. મૈનાકી જોતી હતી. અને અવારનવાર ગૌરીને કાંઈ જોળખાવતી હતી કે કે સમંભવતી હતી.

“આ પેલા ગૃહમાં કોણ છે?” ગૌરીએ એકદમ પુછ્યું.

“એ ગણિકાને પ્રેક્ષાગૃહ છે. પેલી કાશા” —

“હા, મેં જોળખી,” ગૌરીએ કહ્યું ને નીસાસો મુક્યો. તેને તેના બાંધ સાંભળ્યો.

“આ પેલા સીતાધ્યક્ષે” મૈનાકીએ કાશા પાસે બેઠેલા એક રાજપુરુષ જોળખવાને પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું. “એ ક્યાંથી? હાં, એ તો નરેન્દ્રદેવે કાશાને એને સોંપી છે.”

શરમની મારી ગૌરી નીચું જોઈ રહી. કાશાએ પણ તેજ વખતે મૈનાકી અને ગૌરીને જોયાં. અને એક દાસીને બોલાવી કે સદશે કહો.

હજી નાટ્યપ્રયોગ શરૂ થયો નંદાતા એટલે તે દાસી જોગાનમાં થઈ મૈનાકીના પ્રેક્ષાગૃહ તરફ આવી. મોડી વારે એકે મૈનાકીની દાસી

પોતાની શેઠાણી પાસે આવી. :

“દેવી ! બહાર એક દાસી ગૌરીદેવીને સંદેશો કહેવા આવી છે.” ગૌરીને લાગ્યું કે સેનાગિતનો સંદેશો હશે. તે સહ્ય ઉડી.

“જા” સમજીને મૈનાકાએ કહ્યું.

ગૌરી પાછલે બારણે ગઇ. કોશાની પેલી દાસી ઉભી હતી. “કેમ?” ગૌરીએ અધીરાધથી પુછ્યું.

“દેવી ! તમારો બાપ શોધવા જીને ત્યાં તમે ગયાં હતાં તેણે એક પ્રાર્થના કરી છે.”

“કાણુ કા—”

દાસીએ મોઢા પર આંગળી ધરી. “હા. તમે તેની પાસે યાચના કરી, તેવી એ અત્યારે કરે છે.”

“શ્રે ?”

“એને મૈનાકાદેવીને મળવું છે.”

“અરર-પણુ—”

“કાણુ મળવા માગે છે ?” મૈનાકાએ પુછ્યું. દાસીએ મૈનાકાને ઓળખી ને પ્રણિપાત કર્યા.

“કોશા.”

“મોકલ” મૈનાકાએ આજ્ઞા કરી; “ને આ પાછલા ખંડમાં બેસવા કહેજે.”

ગૌરી અજબ થઇ. મૈનાકા જેવી પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી કોશાને મળે ? તેને ખબર નહોતી કે મૈનાકા હવે રાજનીતિના પાઠ પઢતી હતી. થોડી વારે પાછો શંખનાદ થયો. અને લોકો શાંત થઇ ગયા. અધારું થવા લાગ્યું હતું. મંદિરના ઓટલા પર પાંચસો મશાલચીઓ મશાલ લઇ ગર્ભાશ્રમની બે તરફ ઉભા રહી ગયા હતા.

એ બેની વચ્ચે ઉઘાડા ઓટલા પર ‘દક્ષયજ્ઞ’ નો નાટક શરૂ થતો હતો. લોકો એકેયિતે જોઇ રહ્યા હતા.

સૂતધારે નાંદી બોલવા માંડી.

... એક દાસીએ આવીને મૈનાકાના કાનમાં

સંદેશો કહ્યો; એટલે તે ઉડી; ગૌરીને બેસવાનું કહી તે બાણુના ખંડમાં ગઇ.

એ ખંડમાં એક દીવેલનો દીવો બળતો હતો. મૈનાકાએ જોયું. સામે કોશાં ઉભી હતી.

“દેવી ક્ષમા કરો ! મારા જેવીને તમારી પાસે આવવાને અધિકાર નથી. પણ દુઃખની મારી આવી છું.” ગદ્ ગદ્ કંઠે તેણે હાથ જોડી કહ્યું.

સંખતાધથી મૈનાકાએ જોયા કહ્યું.

“દેવી ! આપ બાણુતાં હશે. મારું હત-ભાગિનીતું નશીબ પુટ્યું છે.”

“શું છે ?”

“સ્થૂલભદ્રદેવ જતા રહ્યા.” કોશાએ ધુસ્કું ખાધું.

મૈનાકા બોલી નહીં.

“ને અમારાથી રાજઆજ્ઞા ઉથાપાય નહીં. નહીં તો દેહાંત દંડ થાય. નરેંદ્રદેવે સીતાધ્યક્ષને મારે માટે મોકલી આપ્યા છે.”

મૈનાકા તિરસ્કારથી મુગીજ રહી.

“મને બચાવો. હું પતિત છું-પણુ માનવ જાત છું-સ્ત્રી છું. દેવી ! તમે સ્ત્રી છો. હું શ્રદ્ધ છું-પણુ મારી વહારે ધાઓ. નરેંદ્રદેવને આપનાં પતિ મારફતે કહાવો ને આજ્ઞા રદ કરાવો. સંનિધાતાનું નરેંદ્રદેવ માનશે. સ્થૂલભદ્ર સીવાય મારે બધા વર્જ્ય છે.”

“એ મારું કામ નહીં” પુઠ ફેરવી મૈનાકાએ કહ્યું.

“દેવી ! દેવી !” કોશા પગે પડી. “તમારાં સીવાય કોઇ એ કરી શકે નહીં. સંનિધાતાં સીવાય કોઇ નરેંદ્રદેવને સમજવી શકે નહીં. મને જીવન-મારો ધંધો-આસ ને પ્રાણુ-અકારાં થયાં છે. મને મદદ કરો. મારો ઉદ્ધાર કરો.”

મૈનાકાએ ગવથી ટોકું ઉચું કર્યું. “પતિત સ્ત્રીઓની વહારે ધાવાનું તેનું કામ નહોતું. તેણે

એક ઝગડું લડ્યું—ને વિચાર આવ્યો. તેની આંખો ચમકી ને તે પાછી ફરી. “કેશા નરેન્દ્રદેવ નહીં. માને તો શું કરશે ?”

“સીતાબ્ધક્ષેનો પ્રાણ લંઘન કે મારો આપીશ.” કેશાએ હઠતાથી કહ્યું.

“નરેન્દ્રદેવને તું કેમ મળતી નથી ?”

“મળી, પણ ના કહે છે. વકનાસ મળક કરે છે.”

“સારે એ નહીં માને.” મૈનાકીએ કહ્યું.

“કે રસ્તો તો જતાવો.”

“એક જણુ રસ્તો જતાવે તો જતાવે. મારી

અક્ષય ચાલતી નથી.”

“કેણુ ?”

“શકટાક્ષને સાં આચાર્ય વિષ્ણુચુપ્તે આવ્યા છે. તેને પુછી જો. કહે છે કે એ સર્વશક્તિ વિચારદ છે.”

મૈનાકી ચાલી ગઇ. કેશા દિગ્ગ ચંદ્ર જોઇ રહી ને નીસાસો નાખ્યો ને સાંધી ભારે હોય પાછી વળી.

મૈનાકી ગૌરી પાસે ગઇ સારે મનમાં મલકાતી હતી. તે હવે રાજનીતિમાં પ્રવિણ થતી હતી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

તે રાત્રે

મૈનાકી પાછી આવી અને થોડા વખતમાં સેનાજિત આવ્યો. ગૌરીનું અંતર હચમચ થઇ રહ્યું.

રંગભૂમિ પર શંકર પાર્વતી પ્રેમ કરતાં હતાં. મુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. મરાઠોના આજા ઉગ્રસંથી પ્રેક્ષાગૃહમાં રમણીય-આજા બદારના પ્રકાશથી મોઢક અધકાર પ્રસરી હતા. સેનાજિત આવ્યો ને તેણે મુગટ દૂર મુક્યો, તેની આંખો પણ નાચતી હતી, મૈનાકીનાં વસ્ત્રોમાં સર્જી થએલી ગૌરીને જોઇ તે પણ વાર મુગ્ધ બની ઉભો અને પછી આવી વાતો કરવા લાગ્યો. મૈનાકી ચતુર હતી. તેણે જાનેને થોડાં દસાબ્યાં અને મુવાનું બહાનું કાઢી બીજા ખંડમાં ચાલી ગઇ, એ પ્રણયીઓ એકલાં રહ્યાં.

એમાંથી કોઇ બોલી શક્યું નહીં. બદાર પાર્વતીજી પોતાનું રુદન કરી રહ્યાં.

પછી સેનાજિત બોલવા લાગ્યો. તેમના લમમાં ધડેલાં વિશેષની વાત કરી; પોતાની આસા-બોની વાત કરી. ગૌરીએ પોતાની મુશ્કેલી સૂચવી.

પિતાની છદ્ વીશે એ બોલ રહ્યા. સેનાજિતે આચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો. ગૌરીથી બોલાઇ ગયું; “એ આચાર્યજી આવે આવે છે.” બહી બીચારી નિર્દોષ ગૌરીથી ન કહેવાનું કહેવાઇ ગયું. સેનાજિતનાં બવાં સંકેતોમાં.

“એજ વચમાં આવે છે. એની દાનત તને પરણવાની છે.”

ગૌરી થું કહે ? તે નીચું જોઇ રહી.

સેનાજિત ઉઠ્યો, વિષ્ણુચુપ્ત વીશે જો કહેવાનું હતું તે કહ્યું.

ગૌરીને પણ એ વાત ખરી લાગી. એ નહીં આવ્યા હોત તો આ બધી પીડાઓ ઉભી થાત નહીં.

થોડી વાર બંને મુગાં બેઠાં. આચાર્યજી વચ્ચે આવે છે એમ બંનેની ખાત્રી થઇ ગઇ. ગૌરી સેનાજિતના મીઠા, ભાવભર્યા સ્વરની મોહિનીમાં બધું વીસારી પ્રણયવેલી થઇ. સેનાજિત ગૌરીની દાજરીમાં કર્તવ્ય વીસરી કાલોથેલો થઇ ગયો. અનિશ્ચિત ભાવિની ચિંતા કરતાં બંને દક્ષ :

યત્ર' જોતાં હતાં, ખીજી થોડી વાતો કરતાં હતાં, ધમ્મી વાર મુંગાં બેસતાં હતાં, એક ખીજની પ્રણયઉન્માદી સુચેતન બનતાં હતાં.

સેનાજિતે પોતાના કર્તવ્યની પરવા કરી નહીં. આવો લઢાવો ક્યારે મળશે ? તેમાં હાંથ-માંથી સરી જતી ગૈરી નગર આગળ હતી ને આવા વાતાવરણમાં-એકાંતમાં. તે લાંબા બેઠો. રાત જવા લાગી. બે પ્રણયીને વખત ગયો તે જણાયો નહીં. સેનાજિત વીસરી ગયો કે રાતે નગરમાં પોતાને લાંબા આવવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. પોતાને લાંબા પડેલા જુખ્યો કેદી તો ક્યાંથીજ સાંભરે ?

મધરાત વીતી ગઈ. કેટલાક પ્રેક્ષાગારોમાં લોકો સુવા માંડ્યા. ભોંય પર બેઠેલા લોકોએ લંબાવવા માંડ્યું. નંદોના અવાજ જોખરા થયા. મશાલનાં બળતાં નિસ્તેજ થવા લાગ્યાં.

નાટકના રસીઆઓને પણ ઉંઘ આવી. ગૈરી ને સેનાજિતની વાત ખુટી નહીં. બેમાંથી કાઢને ઉંઘ આવતી જણાઈ નહીં.

મૈનાડી સુતી હતી તે ખંડમાંથી એક જીવાન પુરુષ બહાર પડ્યો. અંધકારમાં તે આગળ વધ્યો.

તેને એક ખીજે પુરુષ મળ્યો. થોડે દૂર તે ગયા ને બે ઘોડાઓ તૈયાર ઉભા હતા તેના પર બેઠા. બધા મોજાજાનું કરી, ખાંધ ઉંઘતા હતા, કે નાટક જોતા હતા. કાંઈએ તેમને જોયા નહીં.

પેલા બે પુરુષોએ નગર તરફ ઘોડા મારી મુક્યા. યુદ્ધ મંત્ર ઉચ્ચારતાં, દરવાનોએ દરવાજા ઉઘાડ્યા; અને પેલા બે જણ સંનિધાતાના પ્રાસાદ તરફ આડે રસ્તે ચાલ્યા.

થોડે દૂર એક માણસ ઉભો હતો તેના હાથમાં તેમણે ઘોડા સોંપ્યા. અને ઉતાવળે પગે તેઓ સંનિધાતાને પાછા પ્યારણે ગયા. એક

દાસીએ તરત પ્યારણાં ઉઘાડ્યાં ને એ બે જણ અંદર પેઠા.

અપાટા અંધ ઉપર જતાં બંને જણ સુકેતુને જોયો.

“ સુકેતુ ! ” બેમાંના એક જણ કામળ અવાજે કહ્યું.

“ બધું થઈ ગયું. કુમાર અંદર છે. ”

“ ને આચાર્ય— ”

“ આ ખંડમાં હમણાં આવશે ” સુકેતુએ કહ્યું. સુકામળ અવાજે પુછનાર દોડતે, અધીરે પગે અંદરના ખંડમાં ગયો. સંનિધાતાના પ્રાસાદના એક સુશોભિત ખંડમાં એક પુરુષ ઉભો હતો નવા આવનારને સાંભળતાં તે પાછો ફર્યો. તે હસ્યો ને હર્ષથી તેણે હાથ લંબાવ્યા “ મૈનાડી ! ”

નવો આવનાર એક કુદકે તેના હાથમાં જઈ પડ્યો.

પુરુષ ઉભો અને સચકત હતો. એની આંખોમાં નીખાલસપણું, વિશ્વાસ અને હીમતની ચમક હતી. તેના ચુંઠાળાવાળા વાળ તેના કપાળ પર, તેના ખભા પર નાચતા હતા.

સેનાજિતના ભોંયરામાં આ માણસ નિસ્તેજ દેખાતો. અલારે ઉત્સાહથી તે કાંપતો હતો. તેણે મોટે અવાજે કહ્યું: “ આખરે તેં મને છોડવ્યો ખરો. મને ખાતી હતી કે તું મારા વિના નહીં રહી શકે. ” તેણે મૈનાડીને જોઈ દાખી. મૈનાડી સુખની લહેરો અનુભવતી હતી. તેણે આંખો મીંચી પોતાની જાતને ચંપાવા દીધી.

“ કુમાર ! ” થોડી વારે મૈનાડીએ કહ્યું: “ મારે તમારા વગર ચલાવવું પડશે, કારણ કે તમારે હમણાં ને હમણાંજ પાટલિપુત્ર છોડી ચાલી જવું પડશે. ”

કુમાર હસ્યો અને મૈનાડીને ધસડી પોતે ખાટલા પર બેઠો. મૈનાડી તેના હાથમાંની છુટી

સામે ઉભી. “કુમાર !” તેણે કહ્યું; “અભારે ને અભારે તમારે અહીંઆથી ચાલી જવાનું છે.”

“કુમાર હસ્યો. “તારે જોઇએ તે કર, હું અહીંઆથી જરાએ ખસવાનો નથી.”

મૈનાકી ગંભીર થઇ. “તમે મરકરીની વાત જવા દો. તમને ખબર છે કે તમને છોડવાતાં મને કેટલું થયું છે ?”

“આખરે હું છુટ્યો ખરોને !” પગ પર પગ ચઢાવી કુમારે નીરાંતે કહ્યું.

મૈનાકીએ કચવાઇને પગ ઠોક્યો; “તમાં શું વળ્યું ? જરા સાંભળો તો ખરા.”

“રાત ધણી થોડી રહી છે. નહીં તો તને સાંભળવાની મારે કોઇ દહાડો ના છે ?”

“કુમાર !” મૈનાકીએ ગાંભીર્યથી કહ્યું; “મરકરી ધણી યજ સાંભળો. શેષ તમારા સગા થાય છે એટલે તે અહીંઆ છે ત્યાં સુધી તમને નરેંદ્રે કેદ કર્યા. લોકો એમ માને છે કે તમે શીકાર કરતાં કરતાં પ્રાજ્ઞ્યોત્તિષ ગયા. એટલામાં અહીંઆ મહાદેવીના લાઇ આંબિકુમાર આવી પહોંચ્યા. પરમ દહાડે સવારે આંબિકુમાર ને શેષ પાટલિપુત્ર છોડી જવાના છે.”

“હા,” કુમારે મૈનાકીનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું; “તેમાં મને શું ?”

“નરેંદ્ર તમારા પર, મારા પર આંબિકુ પર અને શેષ પર ધણીજ ચુસે છે. તમે અહીંઆં હશે તો તમારી જાંઘળી જોખમમાં પડશે.”

કુમાર હસ્યો. “હું તો જન્મથીજ જોખમ ખેડતો આવ્યો છું.”

“સાંભળો તો ખરા,” અધીરાઇથી મૈનાકીએ કહ્યું. મૈનાકીની અધીરાઇ જોઇ કુમાર ગંભીર થઇ ગયો. મૈનાકીએ આગળ ચલાવ્યું; “કેમ ક્યો તમારો પતો લાગતો નહોતો. આખરે આંબિકુમારના આચાર્ય પાસે હું ગઇ.”

“કોણ વિષ્ણુયુત-જે પગે ચાલી શકતાલ- ને ત્યાં ગયો હતો તે ?”

મૈનાકીએ ચમકીને પુછ્યું; “તમે કેમ બોલ્યું ?”

“મને સેનાજિતે કહ્યું હતું. એ વિષ્ણુયુત શકતાલનો અસલનો શિષ્ય તો નહીં? તક્ષશિલાના કોઇ આચાર્યનો છોકરા છે; નાનો સરખો છે.” હસીને તેણે ઉમેર્યું; “મારા પ્રમાણમાં.”

મૈનાકીની અગત્યથીનો પાર રહ્યો નહીં. “તમે ક્યારથી ઝોળખો છો ?”

કુમારે રમરણ તાણ કરતાં કહ્યું; “મને યાદ છે. હું ધણો નાનો હતો ત્યારે એ છોકરો મને નહીને થેલે તીર મળેલો. શું કરતો હતો તે ખબર છે ? એ ત્યાંની બધી દુર્વા ઉખેડી નાખતો હતો. મેં પુછ્યું કે ‘આટલી બધી દુર્વા શું કામ ઉખેડે છે ?’ એણે જવાબ આપ્યો કે ‘એક વખત સમિધ ભેગાં કરતાં મારે પગે દુર્વા લાગી ત્યારથી આ બધી દુર્વા ઉખેડી નાખવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો છે. મેં એને ગાંડો ધારી કહ્યું કે આ શું ગાંડપણ લાગ્યું છે ?’ જાણે છે ? તેની આંખો બપુંકર રીતે રિચર થઇ ગઇ ! નિશ્ચય, કારમા અવાજે તેણે મને કહ્યું; ‘છોકરા ! સૂલી જ. મારી વાતમાં વચ્ચે પડવામાં સાર નહીં.’ હું એનાથી એક હાથ ઉચો હતો, દશધણી સખળ હતો; પણ મારા હૃદયમાં એનો ધાક પેસી ગયો છે. પછી અમે મળ્યા હતા. મેં એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે એ ધણો વિદ્વાન હતો. પણ પછી એ એને દેશ ગયો તે શું થયું તેની મને ખબર નથી. એજ આ વિષ્ણુયુત હશે.”

મૈનાકીના આવાજમાં પણ બીકલાયું ગાંભીર્ય હતું. “કુમાર ! એજ વિષ્ણુયુત. આવા વિષ્ણુયુતો એ ન હોઇ શકે. અને એની આદા છે કે તમારે હમણાં ને હમણાં અહીંઆથી ચાલી જવું.”

“ મૈનાકા ! શું કામ હાંદાં મારે છે ? એવા દશસહસ્ર આચાર્યો મને અભારે અહીંઆંથી ધરની બહાર પણ મોકલી શકે એમ નથી. એવો તે કેવોએક થયો છે કે તે પણ એનું કહેવું કણલ કયું ? ”

“ કુમાર ! કુમાર ! તમે એમને મળ્યા નથી તેમાં એમ કહો છો. શેષ જેવો એને પૂજ્ય લેખે છે. સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણુક જેવો લયંકર પુરુષ એના પાદ સેવે છે. ચમતો પણ જેને ડર નથી એવો શકટાલ નાના છોકરાની માફક એનું કહ્યું કરે છે. વક્રનાસ અભારે કાંપી રહ્યો છે અને કાલે સવારે નરેન્દ્રની સત્તા ડાલશે, પછી એ અહીંઆંથી જશે. ”

કુમારનું હાસ્ય વિશ્વાસનીહોણું હતું. “ ગાંડી ! બારા પર એણે ભુરકી નાખી છે. ”

“ ના, “ મૈનાકાએ કહ્યું, “ એણે મારી પરીક્ષા કરી. હું તમારે માટે ધર બહાર ને પ્રતિષ્ઠા છોડવા તેઆર છું કે કેમ તેની કસોટી કરી; અને મને રસ્તો સુઝાડ્યો. ”

“ મને દેશપાર કરવાનો ? ” અવિશ્વાસથી માથું ધુણાવતાં કુમારે કહ્યું.

“ હા. ”

“ શા માટે ? ”

“ તમને પાછા લઇ આવવા માટે. ”

“ કેવી રીતે ? ”

મૈનાકા વિપલ વાર ગાંભીર્યથી જોઇ રહી.

“ તમને મગધને સિંહાસને બેસાડીને. ”

કુમાર ચમક્યો. તેની મોટી આંખો પણ વધારે મોટી થઇ. તે પાછો અવિશ્વાસથી હસ્યો. “ તારો આચાર્ય કેમ કરીને મને મગધને સિંહાસને બેસાડશે ? ” કુમારે ડોકું ધુણાવ્યું.

“ શકટાલ અને હું અહીંઆં, આચાર્ય ને તમે પરદેશ, એ બે વચ્ચે ધનનંદની સત્તા ને પ્રતાપ બે કચરાઇ જવાનાં. ”

કુમાર હસ્યો. “ મૈનાકા ! આખરે જીતે તો સ્ત્રીજ રહી. ઘેર બેઠાં તને ધનનંદની સત્તાનો જા ખ્યાલ ચાલે ? તને ખબર છે કે આખું આર્યાવર્ત એને નામે કાંપે છે ? તને ખબર છે કે ભારતના યુદ્ધમાં જેટલું અક્ષૌહિણી સૈન્ય હતું તેથી ત્રણગણું એ સમરાંગણે લઇ જઇ શકે એમ છે ? હું એનો એક સેનાનાયક છું. હું એની શક્તિ જાણું છું. ”

કુમાર આગળ બેઠે તે પહેલાં સુકેતુ આવ્યો. “ કૃપાનાથ ! આચાર્ય આવ્યા. ”

કુમારે ગારણા તરફ જોયું. તેને આજ્ઞા આપવાની જરૂર નહોતી. વર્ષો પહેલાં દરોતું નિકંદન કાઢતો, શકટાલનો શિષ્ય ઉંમર વધે વધારે પ્રતાપી વ્યાકતત્વ દાખવતો, ગારણામાં ઉભો હતો.

કુમારના અવાજમાં જરા ફોલ હતો.

“ કોણ વિષ્ણુગુપ્ત ? ”

અમાત્યની તટસ્થતાથી જવાબ આવ્યો:

“ ચંદ્રગુપ્ત મૈથિ ! હા; હું તેજ. ”

આચાર્ય ખંડમાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૨૭ મું

ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત

આચાર્ય ઘોડી વાર જોઇ રહ્યા. તેની સામે ચંદ્રગુપ્ત અન્નયત્નીથી જોઇ રહ્યો. આખરે

ધીમેથી આચાર્યે કહ્યું. “ કુમાર ! મૈનાકાને ન હોય તો મને ખબર છે. બધું મળી દેશ

અક્ષોદિણી સંન્ય છે. પણ તને એક ખબર નથી. નેકશિક્ષા, કમ્બોજ ને શુદ્રકમાલવો આને તારા છે. કાલે સવારે કારી તારું થશે. આચાર્ય શકરાલ અને સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક મગધના ધરધરમાં જવાલા પ્રગટાવી રહ્યા છે.”

“પણ મને સિંહાસન પર—એ શું ?”

“હું કહું છું; તારો સુકેતુ જાણે છે; આ મૈનાકીને ખાત્રી છે.”

ચંદ્રગુપ્ત હસ્યો. “અરે આચાર્ય તમે પણ શું બોલો છો ? એમ તે નંદોતું રાજ્ય જવાનું હતું ?”

“કેમ જાણ્યું કે નહીં જાય ?”

ચંદ્રગુપ્ત મુગ્ધો રહ્યો. હસીને તેણે પુછ્યું : “એ ન થાય તો ?”

“એ કેમ ન થાય ? તે હું કદી શકતો નથી.” આચાર્યે ઠેડે પેટે કહ્યું.

“અરે પણ હું,” કુમારે કહ્યું; “સારી પેટે કદી શકું છું. તમારી ધૃષ્ટા શી છે ? આને હું ખાધ પી મોજ કરું છું તે છોડી શશશુંગ શોધવાને નીકળું ?”

“અરે કુમાર !” મૈનાકીએ બોલવા માંડ્યું; “આચાર્યની આંખો સ્થિર થઈ ને તે સ્થિરતા બેઠ બોલતી અટકી પડી.”

“મૈર્ણવી ધણી વખત શશશુંગ શોધવામાં પણ મદત હોય છે. અભારે તું પરાધીન છે, આશ્રિત છે. તને ક્યારે મારી નાખશે તે કહેવાતું નથી. મૈનાકી તારાથી ક્યારે વીખુટી પડશે તે કહેવાતું નથી. અને જો મારું શશશુંગ જડશે તો મગધનું સિંહાસન, મૈનાકીનો હાથ અને સનાતન કીર્તિ ત્રણે મળશે.”

“મૈનાકીનો હાથ !” મૈર્ણવ ચમકીને મૈનાકી તરફ જોયું.

મૈનાકીનું તેજસ્વી મોં ગર્વ અને શરમથી ઝગમગતું હતું. તેણે સુકેતુ તરફ જોયું. સુકેતુ કિત્સાદથી હસતો હતો.

“હા,” આચાર્યે કહ્યું; “મૈનાકીના મોઢા બંધકર છે, એને લલારે મગધનું મહાદેવીપદ લખાયું છે.”

કુમાર હસ્યો. “મારે લલારે મગધરાજ થવાનું ક્યારે લખાયું છે ?”

“જ્યારે મારી આરા પ્રમાણે ચાલશે ત્યારે.”

“શી આરા છે ?”

“હમણાં ને હમણાં સુકેતુ જોડે જા. એ તારા કેશ કાપી તને લિશ્તુનો વેપ પહેરાવશે. સૂર્યોદયે કામંદકનો પુત્ર યસ ગૌતમ ઓવારેથી નદી બેળાળી વૈશાલી જવાનો છે. તેની સાથે વૈશાલી જા.”

ચંદ્રગુપ્તની આંખો અનકમાં હસી રહી. તે પોતાના મનમાં હસતો હોય એમ કાણ્યું. તેણે પુછ્યું : “પછી ?”

“વૈશાલીમાં મૈનાકીનો માણસ તને રાત્ર ને ઘોડો આપશે.”

“પછી ?”

તે લઈ નૈમિષારણ્યમાં પ્રમંદકના આશ્રમમાં જઈ મારી વાટ જો. હું પણ કાલે નીકળી આવી પહોંચું છું.”

ચંદ્રગુપ્ત એકદમ ખડખડાટ હસી પડ્યો. તેનાથી હસતું ખળાયું નહીં અને તે હાંચકા પર બેસી ગયો.

મૈનાકી ને સુકેતુ ગંભીરથી અને આચાર્ય સખ્તતાથી તેના તરફ જોઈ રહ્યા.

આચાર્યે પુછ્યું : “તને આ પ્રપંચ લાગે છે ?”

“હું તમને શું આજ્ઞા કરી છું ?” કુમારે પુછ્યું.

“ના. મૂર્ખાં લાગે છે. અધમ ગણાતા ભાયાતની આજ્ઞા હું અવનિર્મા અપ્રતિમ એવું સામાન્ય ધરું છું અને મતિમંદ તે ના પાડે છે.

અંદરુમ તું મને સારી રીતે ઓળખે છે. તને મારો મિથ્યાવાદ લાગતો હોય તો તારું દુર્ભાગ્ય.”

“મારું દુર્ભાગ્ય શા માટે ? ધનનંદ રાજાને ઘેર અવતર્યો, હું ભાયાતને ઘેર અવતર્યો. એ રાજા ફરે છે, હું મોજ કરું છું.”

[આ વાર્તાના વધુ ભાગ આવતા અંકમાં]

સં સ દ ગ્રં થા વ લિ

૧. રણજીતરામના નિબંધો લેખક :	સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.	૧-૮-૦
૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ.	કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૦-૪-૦
૩. પુરંદર પરાજય અને અવિભક્ત આત્મા.	”	૧-૦-૦
૪. કોનો વાંક ? બીજી આદતિ ...	”	૨-૮-૦
૫. પૃથિવીવદલસ. ત્રીજી આદતિ ...	”	૧-૮-૦
૬. ગુજરાતનો નાથ. ...	”	૪-૦-૦
૭. રાજધિરાજ....	”	૪-૮-૦
૮. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો	સૌ. લીલા મુનશી કૃત.	૩-૦-૦
૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ લેખક :	સ્વ. નર્મદાશંકર પ્ર. ભટ્ટ.	૦-૧૨-૦
૧૦. મારી કમલા અને બીજી વાર્તા.	કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૧-૮-૦
૧૧. મોહન-માયા ખુશાલ ત. શાહ કૃત	૧-૮-૦
૧૨. સ્મરણમુકુર ...	નરસિંહરાવ મોળાનાથ દીવેડીઆ કૃત	૩-૦-૦
૧૩. કેટલાક લેખો ...	કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત	૩-૮-૦
૧૪. ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો ...	”	૧-૦-૦
૧૫. સ્વપ્નદ્રષ્ટા ...	”	૨-૦-૦

ઉપરના બધાં પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ જુદું પડશે.

લખો : વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત કાર્યાલય.

મોદીખાના રોડ, વરોદરા.

પાધડી વિ. ટોપી

૩૩૭૮૯૯

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૪ થી]

ઉતારવા માટે તેને ભારો ઉતારવો હોય તો રસ્તે જતા ટોપીવાળાને તે વીનવી શકશે, પાધડીવાળાને વીનવતાં સફાર્યાશે. રસ્તામાં, રોશનપર, ગાડીમાં, શાળામાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં મદદને માટે માગણી જેને કરવી પડે છે તેને ટોપીવાળા પાસે જતાં ફાવે છે, પાધડીવાળા પાસે નહીં. પાધડીવાળો એટલે દૂરથી નમવા લાયક અથવા તો ડરવા લાયક માણસ ગણાય છે; પધડીવાળો સ્નેહથી આકર્ષણ કરતો નથી. તેટલા માટે, ખાસ કરીને તેના મોઢાને લીધે પાધડીવાળો સમાજમાં મદાન અનુપયોગી પ્રાણી છે.

આ પ્રમાણે પાધડી પહેરાયા પછી તે અમુક અમુક ભાંજગડો ઉભી કરે છે. એટલુંજ નહિ, પહેરાતાં પહેલાં પણ તે ત્રાસ આપનાર નીવડે છે. પ્રેમાનંદે પાધડીની પ્રતિષ્ઠા લીધી હતી તે પણ શું બતાવે છે? જ્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિ થાય નહીં, સ્વમાન જળવાય નહીં, મોઢાઓ રચપાય નહીં, ત્યાં સુધી પાધડી પહેરવાનું માણસને ગમતું નથી. ટોપીને વીશે એવું કશું નથી; વાલે કાર્યસિદ્ધિ શક્ય હોય વા ન હોય, સ્વમાન જળવતું શક્ય હોય વા ન હોય, ગમે તે રિયતિમાં એ પહેરવી ગમે છે. ટોપીની મૈત્રી સદા સર્વ સંજોગોમાં ફાવી શકે છે; જ્યારે પાધડીની મૈત્રી અમુક રિયતિમાં ફાવે છે. હત્તવે વ્યસને હૈવ ચરિત્તઘતિ

સતિઘતિ । મુખદુઃખની મદાની સાથી તો ટોપીજી; પાધડી તો મોભાની, ઉચ્ચતાની સાથી છે.

પણ આ ટોપી ને પાધડીનું વિવેચન આટલે-થીજ અટકતું નથી. જરા ઉંડા ઉતરીશું તો માલમ પડશે કે ટોપી એટલે આશા, ને પાધડી એટલે નિરાશા: ટોપીવાદ એટલે આશાવાદ ને પાધડીવાદ એટલે નિરાશાવાદ. પાધડી બંધારણ, સંજગડપણા, સંકોચની સૂચક છે. ડહાપણ, નિયમન, સંકોચ, રદિ-એ બધાંની સાથે નિરાશા-વાદ બહુ જોડાએલો છે. ટોપી પાધડીના કરતાં વધારે સારા જીવનવાદનો અંશુલિનિર્દેશ કરે છે.

અરે ! એટલુંજ નહીં, ટોપી વિશુદ્ધતા પણ વધારે સારી રીતે સૂચવે છે. ટોપી ધોવાય છે; પાધડી કે ધોવાય ? તે તો ઠીક, પણ પાધડી જાતજાતની હોય છે, ને તેમાંની કેટલીકમાં તો એટલા બધા આંટા હોય છે કે તે કપડી મનુષ્યોના હૃદયની આંડીઓની રથૂસ રીતે સૂચક ગણાય છે. પાધડીવાદ એટલે વ્યવહાર, કપટ, લુચ્ચાઈ, ટોપીવાદ એટલે સરળતા, સ્પષ્ટતા, નિષ્કટીપણું.

ટોપીવાળાઓનું આપણા દેશપર સામાન્ય છે તે કે અમથું નથી; તે માત્ર બાહ્યજનનુંજ રાજ્ય નથી. ટોપી એટલે ઉત્સાહ ટોપી એટલે આશા, ટોપી એટલે સગવડ, ટોપી એટલે વિશુદ્ધતા, ટોપી એટલે પ્રામાણિકતા, ટોપી એટલે સત્યતા: જગતમાં ટોપીનો જય તે નહીં જાણે નીતિ નિયમોનો જય લાગે છે. મને તો એ ઉત્પ્રેક્ષ લગભગ શ્રદ્ધાશીલ બનાવી દે છે.

છતાં પાધડી હજી જીવે છે. જગત તે ડાહ્યું છે કે ગાંડું ?

નવું સાહિત્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૦ થી]

એ કૃતિકારને પોતાને પણ નિશ્ચિતપણે જણાવવું મુશ્કેલ લાગશે. પુસ્તકના શરૂઆતના અસંગો અને પ્રકરણો મોહક છે, ઉત્તેજક છે, આશાવાદી છે. આખરમાં નિરાશાના ઘોષ ધ્વનિત લાગે છે. સ્વપ્ના—તે સ્વપ્નાજ ! લખનારની પોતાની પણ આજ માન્યતા હશે કે ? જીવનનો ઉપભોગ તેમજ

અનુભવ એટલુંજ શીખવે છે કે ? આદર્શનું રચાન—પોથી માંહેના રીંગણાંનું કે ? માત્ર આજ એક પુસ્તકના અધ્યયનથી આવા આવા અનેક સંભવિત પ્રત્યેના ઉત્તર આપવાની કોઈ ધૃષ્ટતા કરશે, તો ને લેખક કરતાં પોતાને વધુ અન્યાય આપવાનું સાદસ ખેડે એવો સંભવ છે.

(૨)

લેખક :

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

વિજ્ઞાન વિનોદ:—લેખક: પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, એમ. એ., બી. એસસી. પ્રકાશક: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ભાડોળ કમીટી તરફથી શ્રી. બલરાતરાય કલ્યાણરાય હાકેર. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૮-૦

લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઘણુંજ થોડું છે. એટલે આ ગ્રંથ જોઈને આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથ વિજ્ઞાનનો મોટો ગ્રંથ નથી. વિજ્ઞાનની સાદી પણ જગતના અનેક નાના મોટા બનાવોનું રહસ્ય સમજાવે એવી વાતોનો નાનો સંગ્રહ ગ્રંથ છે. અલ્પજ્ઞ આ સંગ્રહ તદ્દન નવો નથી. પણ હેદલાં અગીઆર બાર (૪. સ. ૧૯૨૬ પહેલાંનાં ૧૧-૧૨) વર્ષમાં માઇ શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહે જુદા જુદા સામયિકોમાં છુટા છુટા આપેલા લેખોનો સંગ્રહ છે. પણ આ વૈજ્ઞાનિક નિર્ણયોના વિષયોની પસંદગી, સામાન્ય કેળવણી પામેલા-ખાસ વૈજ્ઞાનિક

કેળવણી ન લીધી હોય, એવા વાંચનાર પણ કેક સમજી શકે એવા વિષયોની પસંદગી કરવામાં આવી છે. મતલબ કે વિજ્ઞાનની કોઈ શાખાનું ઉંડું કે ત્રિશાલ જ્ઞાન આપવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ નથી પણ પદાર્થોને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જોવામાં રસ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ છે. અને ઉદ્દેશ સફળ રીતે સધાયો છે. એમ નિર્ણય વાંચવાથી લાગે છે. દા. ત. ઇ. સ. ૧૯૨૪માં 'ગુજરાત'માં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલો અને સ્નેહમુદ્રાની પંક્તિઓથી શરૂ થતો 'ધુળ' ઉપરનો નિર્ણય જુઓ. વૈજ્ઞાનિક શોધોનાં પરિણામો અતિશય સાદી ભાષામાં આ નિર્ણયમાં રજૂ કરેલાં છે. અને ઋગ્મત્રોથી તથા કુસમમાળાની પંક્તિઓથી નિર્ણયને આકર્ષક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

“ માણસને આખો બે કેમ ? ” એ નિર્ણય પણ જુઓ. “ કેટલી એક જાતની કાઠીઓને ૧૦૦૦ આંખો ગણવામાં આવી છે; સાધારણ માખીની આંખમાં ૪૦૦૦ કેટલીએક જાતના

પતંગીઆમાં ૧૨૦૦૦ અને કેટલીએક જાતના બીટલને ૨૫૦૦૦ આંખો હોય છે” (પા. ૧૫૮) એ વાક્ય વાંચીને હંમેશાં કાઠીઆ અને માખી-એને સામાન્ય રીતે જોનારાઓને આશ્ચર્ય થશે. કેટલાકને ગપ લાગે તો નડાઈ નહીં. આવાં પુસ્તકો વિજ્ઞાન જે નવી દૃષ્ટિ આપે છે તેનો પરિચય કરાવવા માટે ઉપયોગી છે. એથી જીવનમાં નવું ઉડાણ આવે છે. વિજ્ઞાનની કાંઈ પણ શાખાનો ખાસ અભ્યાસ કરવાનું ભાગ્ય કેળવણી-એકાએકમાં થોડાંઓનું હોય છે. પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિનો પરિચય તો આ જમાનામાં જીવનાર કેળવણીએ લેખાતા બધા માણસોને હોવો જોઈએ. અને આપણી સામાન્ય કેળવણીમાં વિજ્ઞાનને બહુ થોડું સ્થાન છે. વિજ્ઞાનના પાંચે અથવા રસશાસ્ત્ર (Chemistry) વગેરેનાં પ્રાથમિક પુસ્તકોમાંથી જે અસ્પષ્ટ જ્ઞાન શાળા પાઠ શાળામાંથી મળ્યું હોય છે તે વ્યવહારમાં પડવા પછી તદ્દન ભુલી જવાય છે એટલે ગંભીર રીતે નહીં તો દુરસદની વખતે વાર્તા તરીકે પણ આવાં પુસ્તકો વંચાય તો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ-આપણા પ્રાચીનો જેને ‘શાસ્ત્રયજ્ઞ’ કહેતા તે જરૂરના ઉધાડું રહે.

આ સ્તુલ ઉદ્દેશથીજ ‘સગડી અને દવા’ નો નિબંધ સંવાદ શૈલીમાં અને ‘હીરા બનાવનાર’ની વાર્તા મી. એચ. જી. વેલ્સના એક પુસ્તકમાંથી ઉતારવામાં આવી છે. કુલ ૧૩ નિબંધો-હીરા “ ખગોળ વિદ્યા, ભૂવિદ્યા (Geology) ભૌતિક ભૂગોળ વિદ્યા, ભૂવિદ્યા (Physiography); શરીર વ્યાપાર શાસ્ત્ર (Physiology), પ્રાચીન અને અર્વાચીન રસાયન વિદ્યા, ક્ષેત્રિક વિદ્યા (Physics) પ્રકાશ વિદ્યા, (Light) ઉષ્માવિદ્યા (Heat) પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્ર (Psychology) વગેરે વિજ્ઞાનની શાખાઓમાં ચંચુપાત કરવામાં આવ્યો

છે. ” એચ. જી. વેલ્સની ઉપર કહેલી વાર્તા અને એને ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્રરાયનાં હાંદુરસાયન શાસ્ત્ર સંબંધી બે ભાષણોના અનુવાદ સીવાય, નિબંધો સ્વતંત્ર અભ્યાસનું કળ છે.

વૈજ્ઞાનિક લેખો લખવામાં આપણે ત્યાં મોટી મુશ્કેલી પારિભાષિક શબ્દોની છે. વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક શબ્દોનો કાષ્ઠ કોષ તો તૈયાર નથી. ને વસ્તુતઃ પારિભાષિક શબ્દો હજી હવે ઘડવાના છે. સમર્થ વૈજ્ઞાનિક લેખકો ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપર નાના મોટા લેખો અને ગ્રંથો લખે અને તેઓએ ચોજેલા પારિભાષિક શબ્દો ખીજ લખનારાઓને સચોટ લાગતથી, ખીજાઓ પણ વાપરવા લાગે, એ રીતે પારિભાષિક શબ્દો ચત્રણી સીકાઓ થવા જોઈએ. પછીજ એનો કોષ સંલેખે પણ આવું વિશાલ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ગુજરાતીમાં દેખાતાં નો યુગો જશે એવું લાગે છે. અભારે તો જુદા જુદા લેખકો જેમ છુટક લખાણો લખે છે તેમજ જુદા જુદા પારિભાષિક શબ્દો થોજે છે. એક વખત એક અર્થમાં વપરાયેલા શબ્દ ખીજ વખત એ અર્થમાં વાપરવો જોઈએ એવો આગ્રહ કોઈ રાખવું નથી.

આ પરિસ્થિતિમાં ભાઈ શ્રી પોપટલાલ શાહે પોતે વાપરેલા પારિભાષિક શબ્દોનો એક કાષ્ઠ ગ્રંથાન્તે આપ્યો છે. છેવટે કક્કાવારી શબ્દ સંગ્રહ પણ આપ્યો છે.

આ વિજ્ઞાન વિનોદ વિનોદ ખાતર દુરસદ વખતે વાંચવાથી વિનોદ થશે એમ ફરી કહેવું પડે છે. અને આ અવલોકન પુરું કરતાં ભાઈ શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહને ‘વ્યવસાય’માં પણ ગુજરાતમાં ગુજરાતીદ્વારા વિજ્ઞાનનો, થયા સંલવ પ્રચાર કરવાનું ધર્મકૃત્ય ચાલુ રાખવાની વીન’તી કરું તો ધૃષ્ટતા નહીં ગણાય એમ આશા રાખું છું.

એસ્પેશીઆ

૧૯૨૬-૨૭

[અનુક્રમાંક પૃષ્ઠ ૭૦ થી]

પ્રેરાધને ક્રીટાબુલસ, પોતે પણ પોતાની યુવાન પત્નીને સુશિક્ષિત શી રીતે બનાવી શકે તે જાણવા ઇચ્છે છે, અને સોફિસ્ટીસ તેને એસ્પેશીઆની સલાહ લેવાનું સુચવે છે. સર્વ તત્ત્વવેત્તાઓ એના તરફ જે સંજ્ઞામાન રીતે જુએ છે તે પરથી પણ માલુમ પડે છે કે વિગતીય સંબંધને લગતા પોતાના પ્રગતિમાન વિચારો માટે, ઘણું અંશે, તેઓ એના ઝડપી હતા. આથી, નિર્ણાયક પ્રમાણ ન હોવા છતાં પણ, સ્ત્રીને લગતા પ્રશ્ન વીશે કરાએલા પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો અને અપ્રસ્તુત નિર્દેશો પરથી એટલું તો નિર્વિવાદ રીતે દેખાઈ આવે છે કે પ્રાચીન એથેન્સની એ મહાનારી ઇતિહાસમાં નોંધાએલી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના હીલચાલની પ્રથમ જનની હતી.

મહાપુરુષોના સંસર્ગને લીધે રાજ્યમાં એસ્પેશીઆની સત્તા નિઃસીમ હતી, અને એનું મિત્રમંડળ પ્રણાલિકાવાદીઓનાં દીક્ષુ દુલાય એવા વિચારોનો ઉદ્ધોષ કરતું. આથી જે સખ્ત દીકાનાં તીરો એ વિચારનેતાઓ પર વરસાવ વામાં આવ્યાં તેમાંથી, સ્વલ વિક રીતેજ એ પણ બચી જાય એમ નહોતું. સ્ત્રીત્વના પ્રણાલિકાબદ્ધ પ્રદેશને ઝાળગનાર સ્ત્રી તરીકે એના પર મલિનમાં મલિન નિંદાવર્ષણ કરવામાં આવ્યું. એને આ પેરીક્લીસકૃપી ‘ઝયુસની હી ૧,’ ‘એનફલ,’ તે સમયના ‘હીરેક્લસની ડીએનિરા’ એવાં એવાં ઉપનામો મળ્યાં. એ પોતાને માટે જેવું સ્વાતંત્ર્ય હક તરીકે માંગતી તેવુંજ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી એની સખીઓ અને શિષ્યાઓની ઘણી સખ્ત નિંદા કરવામાં આવી. એણે નીચમાં નીચ હેતુથી પ્રેરાધ પેરીક્લીસને પેક્ષોપેનેશીઅન

અને સેમીઅન વિચરેા કરવા ઉરકેર્યો એમ પણ કહેવાયું. આ વિરોધપક્ષના મુખ્ય કાર્યકર તરીકે પરિહાસિકોદેખકો, તત્ત્વજ્ઞાનીના પક્ષ સમેના આ અતિ દૂર અને અન્યાય નિંદાવર્ષણ માટે કટિબદ્ધ થયા. પરંતુ એમનો એકે આક્ષેપ સત્ય હતો એમ કહીશકાય નહીં; અને આ સુંદર, સુશિક્ષિત અને સ્વતંત્ર સ્ત્રી તરફ અજ્ઞાન વગ તી છર્ખા અને વિરોધ લક્ષમાં લેતાં એ સર્વ આક્ષેપોનો પરિહાર સહેજે થઈ શકે છે. ઇરવીસન પૂર્વેની પાંચમી સદીના એથેન્સમાં, જે સમયે સદીઓ થયાં બંધા-એલી સંકુચિત પ્રાણલિકાઓ તોડવાની મનુષ્યોએ શરૂઆત માત્ર કરી હતી, તે સમયે નહીં સાંભળેલી હદ સુધીની સ્વતંત્રતા ભોગવતી, તથા પોતાની પ્રતિભાથી શહેરના મોટામાં મોટા પુરુષોનું સન્માન પામતી એક સ્ત્રી નીચમાં નીચ પ્રકારની નિંદાનું પાત્ર બને તેમાં કેં નવાઈ નથી. સોફિસ્ટીસ કહે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ એ સદ્ગુણનો અભ્યાસ છે; અને એસ્પેશીઆની પેઠે કાઠ પણ દુષ્ટ સ્ત્રી તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે નહીં.

તત્ત્વવેત્તાઓના પક્ષને પોતાના વિચારો માટે સહન કરવું પડ્યું. શ્રીડીઆસ પર ચોરીનું તહોમત મુકવામાં આવ્યું, અને એ કારાગૃહમાંજ મૃત્યુ પામ્યો; એનેકઝાગોરસે, પોતાના પર મુક એલા આરોપોમાંથી છટકવાને, ઐત્રિહિક દેશવટો સ્વીકાર્યો; અને નાસિકતાના આરોપસર એસ્પેશીઆને ન્યાયસભ સમક્ષ ઉભી કરવામાં આવી. એ આરોપનો અર્થ એટલોજ હતો કે પોતાના મિત્રમંડળની માશક એ પણ જનતાના અનેકેશ્વરવદની અવગણના કરી વિશ્વનું સાત્રાજ્ય એકજ સર્ગિક ઐતન્ય યજાવે છે એમ માનતી. પાછળથી એજ અભિપ્રાય ધરાવવા માટે સોફોટીસને શહીદ થવું પડ્યું હતું. ન્યાયાધીશો સમક્ષ એને ખડી કરવામાં આવી, અને પેરીક્લીસે

એનો બચાવ કર્યો. ખુટાકું, કહે છે કે એણે આંખમાં આંસુ સાથે એનો બચાવ કર્યો; અને હોકાથી પોતાના આ મહાનાયકની લાગણી સામે યથ શકાયું નહાં એટલે એ છુટી ગઈ.

પેલોપોનેશીઅન વિચલ દ્વાડી નીકળ્યો; તેણે શહેરને નિર્જન બનાવી મુક્યું; પોતાની પ્રિય જનતા અસંતુષ્ટ યથ ગઈ; પેરીક્લીસના જીવનના અંતિમ દિવસો આમ શોકમાં પસાર થયા. આવા તેજસ્વી સૂર્યનો આવો કરુણ અસ્ત કદી થયો નહોતો. છતાં જીવનની અંત ઘડીએ પણ એના વિચાર પોતાની કેમળમાં કેમળ લાગણીના અધિકારી બનેલા એના બંને પ્રિય વિષયો વીશેજ હતા. મરતી વખતે પેરીક્લીસે કહ્યું હતું: “એથેન્સે એનું ગૌરવ અને એરપેશીઆએ એનું સુખ મને સોંપ્યાં છે;” અને એરપેશીઆના ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ માટે, પેરીક્લીસના જીવન પર એણે કરેલી અસર માટે, અને એથેન્સના એ સુવર્ણયુગમાં એણે બજાવેલા ભાગના મહત્ત્વ માટે એનાથી વિશેષ સત્ત્વ પ્રમાણ મળી શકે નહોં.

એથેન્સ અને એરપેશીઆ-મૃત્યુ પામતા એ મુત્સદીના મનમાં એ સંકળાએલાં હતાં; અને જેમ એણે એકને ગૌરવમયું બનાવ્યું, તેમ અન્યને અમર બનાવી એરપેશીઆને મેળવવાનું સામાન્ય એના જીવનમાં ન લખાયું હોત, એરપેશીઆના સાહચર્યે એના સ્વાભાવમાં મોહાશ ન પુરી હોત, એની રાજનીતિ કેક અંશે એરપેશીઆની સલાહ અને યુદ્ધિ વડે ન ઘડાઈ હોત, એરપેશીઆના કલારસિકે સ્વભાવથી એની રસિકતા આવી સૂક્ષ્મ અને સંસ્કારી ન થઈ હોત, તે જે કલાકૃતિઓ વડે એથેન્સ અસારે જગતમાં ભાવનાના વિષયમાં અઢોલકિ આધિપત્ય ભોગવી રહ્યું છે તે કલાકૃતિઓ વડે એ શહેર શણગારાયું ન હોત. સ્ત્રીની અસર જ્યાં સૌથી મહત્ત્વની મણાઈ છે ત્યાં હંમેશા એ શાંત રીતેજ યથ છે અને પુરુષદારાજ શક્તિ બની છે. “વાયોસેટ કુસુમનો તાજ ધારતા એ શહેર” પર એરપેશીઆનાં કાર્યોએ જે અસર કરી છે તે માટે એને વિજયભાલા નથી ધરતી ?

થે હાંક રસ-ગીતો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૦ થી]

દોટ મુકવા હણુદણી રહેલો ને દાખડા પછાડતો
મુજે તેજ્યો અથ બારણે ઉભો રાખી તારે
દાર ભિક્ષુકની જેમ બેઠો છું.

તારા ઉઘોંગી કલોકામાંથી માત્ર એકજ
વાર તારો કોકિલ કંઠના માત્ર એકજ આલાપની
મને ધચ્છા છે.

ને તારી ઉદારતાનું ગાન ગાતો આનંદથી
ઉછળતે હૈયે હું પાછો આવ્યો જઈશ.

x x x

‘ મારા દયાહીન રાગ ! નીંદરભારે મારાં
પોપચાં ઢળી જાય છે. હવે મને હંધી જવાની
રજા આપ !

તારાં નયનનાં સ્નેહકિરણો, તારાં સુખનોનો
શદાથ, તારા આશિર્ગનનો અલૈભિક આનંદ
હવે વધુ નહીં. મારા દયાહીન રાગ !

આલને આંગણે ઉપા દેવીએ ક્યારનાએ
સુવર્ણ સાથીઆ પુરી દીધા છે, ને સર્વરાજનું
આગમન થાય તે પહેલાં તો જાગૃત થવું જોઈએ.

રજા આપ મારા દયાહીન રાગ ! નીંદરભારે
મારાં પોપચાં ઢળી જાય છે.

‘ પણ કોણ તમને જાગૃત રહેવાને ફરમાવે
છે મારાં દયાળુ રાણી ?

‘ નિદ્રાધીન થવાને તો હું તમને ક્યારનોએ
પીનવણી કરું છું. પરંતુ તમારે ક્યાં નીંદર લેવી
છે ? ને તમારી દયા કોઈના પર આવાં આળ
ચઢાવવામાંજ પુરી-યાય છે કે, મારાં દયાળું
રાણી !

તમારી નાજુક તપ્પીઅત ખરાય થશે. મારી
આંતર હવે નિદ્રાધીન થાઓ. સમયની ચિંતા ન

ન કરો, પ્રેમ ને પ્રેમીઓ અમર છે. મારાં દયાળુ
રાણી ! સુખેથી આપ નિદ્રાધીન થાઓ. ’

‘ પણ તમારા મધુરા શબ્દે મારી નીંદર
હંધી જાય છે. ’

‘ તો આજ પળથી હું એક અક્ષર પણ
નહી ઉચ્ચારું. ’

‘ પણ તમારા મનોહર સુખડા પરથી હું
મારી આંખોને પાછી નથી બેલાવી શકતી. ’

‘ તો હું મારું મુખ ફેરવી જઈશ. ’

‘ પરંતુ મારી આશા નથી છુટતી. ’

‘ તો એમાં મારો શો વાંક, મારાં દયાળુ
રાણી ? ’

x x x

મહારાણી ! મને તમારો સેવકજ થવા દો.
તમારો મિત્ર થવાની મારામાં લાયકાત નથી. ને
મિત્ર બનીને શરમમાં નીચું મોં રાખી તમારી
સાથે અચકાતાં ડગલાં ચરવા કરતાં સેવક બનીને
ગર્વથી છાતી પુલાવી તમારી પાછળ પાછળ
ચાલવામાંજ મને વધારે આનંદ મળશે.

મહારાણી ! મને તમારો સેવકજ થવા દો.

મિત્ર-તરીકે, મારી તૃષ્ણાને હદ નથી.

તમે મને ધણું અર્પો છો—સર્વસ્વ અર્પો
દો છો, મારે કશુંલ કરવું જોઈએ; પરંતુ મને
તૃપ્તિ નથી થતી; મારું અસંતોષી રસ પ્યાલું
કદિ છલેાછલ ભરાતુંજ નથી.

એટલેજ મહારાણી ! મને તમારો સેવક
થવા દો. પછી તમારી અદ્વ્ય બેટથીએ મને
સંતોષ થશે, આનંદ થશે. ફુનીઆમાં સાથી
વધુમાં વધુ આનંદ મને તમારી સેવા કરતાં
મળે છે..

પણ મિત્ર તરીકે તમે મારી સેવા-સ્વીકારતાં
નથી. મને તકલીફ પડશે એવી ખોટી ચિંતા
કરી નાહક મારા આનંદ કાર્યમાંથી તમે મને

દૂર કરે છે. ને તમે નારાજ ન થાઓ એટલા માટે વગર બોલે મારું બધું સુખ જતું કરવું પડે છે. એટલેજ મહારાણી ! મારે તમારા સેવક થવું છે. પછી તો આપની સેવા એ મારી ફરજ ગણાયો.

ધારી !

પહેલાં મારું હૃદય અંધારા ઓરડા જેવું હતું. પરંતુ જ્યારથી મને તારો પ્યાર પામવાનું સૌભાગ્ય પામ્યું ત્યારથી એ અંધકાર એ સદાને માટે ટળી ગયો છે. જ્યારે તું પાસે હોય છે ત્યારે તારા સ્નેહદીપથી મારો અંધાર ઓરડો ઝળાંઝળાં થઇ રહે છે. ને મારાથી દૂર જતી વખતે પણ તું મારે ઓરડે તારા વિરહને તણખો નાખતી જાય છે. એ તારી દયા છે. જો કે એ તણખો મારા ઓરડાને બાળે છે પરંતુ પ્રકાશ આપે છે એટલે મને ગમે છે. એકલ જીવનના અંધકારથી હું મુંઝાયો હતો.

x x x

પહેલાં હું જાણતો નહોતો કે મારું સુખ ક્યાં સંતાઈ ગયું છે. મેં ધાયું કે સુખ જેવી મહાન વસ્તુ સોના રુપા ને જવેરાતના ઢગલામાંજ સંતાએલી હોતી જોઇએ.

અથાગ પરિશ્રમ લઇને મેં એ ઢગ મેળવ્યા. પરંતુ એ ફેંદાં એમાંથી મને નિરાશા ને દુઃખજ મળ્યાં.

ના, મારું સુખ ત્યાં નહોતું.

પછી મેં માન્યું કે એ લોકોની પ્રશંસામાં લખાયું હશે.

એક પણ પણ આરામ લીધા વગર હું એને પ્રાપ્ત કરવા મથ્યો. પણ જ્યારે મેં એ મેળવી સારે તો મારું દુઃખ અસહ્ય થઇ પડ્યું.

ના, મારું સુખ ત્યાં પણ નહોતું.

ત્યાર પછી એ ક્યાં હસે તે હું કદી ન શક્યો. મારી કંઠપના દારી હતી. છતાં એની શોધમાં હું આખતેમ લટકતો-મટકતોજ; કેમકે હું ક્યાં ગઈ છું એની મને પોતાનેજ ખબર નહોતી.

એકાએક વીજળીના ચમકારાથી મારી આંખો અંનમ્ન ગઇ. એ ચમકાર એ કાળી આંખોમાંથી આવતો હતો, આદ ! એ પ્રકાશમાં હું જોઇ શક્યો-જેને માટે આસ્થાન પાતાળ એક કર્યાં હતાં એ મારા સુખને ઓચીંતું જોઇ શક્યો. તે એ આંખોમાં સંતાઇ ગયું હતું એ કાળી વિશાલ આંખોમાં !

હા, એ ત્યાંજ હતું !

x x x

એક પણ ભુલ કર્યાં વગર તારી સન્મુખ સારામાં સારી રીતે હું ગાઇ શકે એટલા માટે મેં મારું ગીત હજાર વાર એકલાં એકલાં ગાયું હતું. પરંતુ છેવટે ઉલ્લાસભરે હું મારી ખીન લઇ તારે બારણે આવ્યો ત્યારે મારા પર લેશમાત્ર દયા લાગ્યા વિના ફર જતી ને એ બંધ કરી દીધું.

‘ગવૈયા ! તારું ગીત સાંભળવાનો મને સમય નથી’ એટલા તિરસ્કારમાં બોલાએલા તારા શબ્દો મારે કાને પડ્યા ને લાલાંની જેમ એમણે મારું હૃદય બેદી નાખ્યું.

પછી તને વિનવણી કરવા હું ઉભો ન રહી શક્યો. મારાં આંસુકાથી પીગળે એટલું કામળ હૈયું તારું નહોતું. તારે બારણે ગળે જડાઇ રહેલાં મારાં પગલાં બસાડકારે મેં ઉપાડી લીધાં ને અત્યંત નિરાશાથી ઉપજેલા ગાંડપણમાં ઘેર આવી મેં મારી નાણુક ખીન પણ તોડી નાખી.

તને લુલી જવા મેં ફરીફરી પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મારો આખો સ્મૃતિપટ તારી વિધવિધ

તારક સ્મૃતિઓથી ચમકતો હતો. તારા પ્યાર માટેનો મારા અંતરનો તલસાટ તારી પ્રત્યે બેપરવા બનાવી મને સુખીથવા દે એમ નહોતો. ને હજીએ મારા એ દિનભાગી ગીતના બાંધ્યા તુટ્યા શબ્દો મને માદ આવી જાય છે ને તારી બેવકાઈ પર મારાથી હૈયાફાટ રડી પડાય છે. એા પાપાણુ હૃદયી !

x x x

હા. હું જાણું છું. તારી પાસે પુષ્કળ બહાના છે; કારણ એકકે નથી. તારી મીઠી જીભ પર અનેક સુંદર શબ્દો ગેઢવાઈ રહ્યા છે; અંતરમાં ઉભરો એકકે નથી. તું ઝીણુંઝીણું હસી રહી છે એ પણ મારા

ઉપહાસમાં છે; સત્કારનું હાસ્ય હું પારખી શકું છું.

અંતરમાં ક્લેશમાન રનેહ નહોં હોવા છતાં મારા માટે મરી શીટવાનો દોંગ કરનારી ! હું તને ઓળખું છું.

મારા જેવા કેટલાએ દીવાનાને તું આશાના દોર પર નચાવે છે. તારું અભિમાન સંતોષવા તું કેટલાએનાં જીવન વિષમય બનાવે છે.

બેવકા !

હું તને યરાબર ઓળખું છું. તું કઠારી છે. દગાખોર છે. વિશ્વાસઘાતી છે. ફૂર છે.....હું જાણું છું. જાણું છું છતાં તારા વગર મને ચાલતું નથી એજ ફુબાંચ છે.

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (કિ. રૂ. ૬) ટ. ખ. સાથે ફાળ)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક હકિન અને અપરિચિત શબ્દો મઠિ આજ પોતાની જાતે પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકની એક પ્રત અવશ્ય હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુદ્ધ નાગરિકો ને આનંદ થક લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષ ન અગત્ય તો નિવાર્ય છે એ દેખીતું છે. હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૫૭૦૦૦ શબ્દના કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમા ગુજરાતી શિક્ષક તેમજ કેટલાક તકષપદા શબ્દોના અર્થ જિહીમા અપેક્ષા છે-” ક્રિમત રૂ. ૬) અથવા મ. એા. થી ૬-૬-૦૦ મોકલો. મફત-” વિદ્યાર્થી” માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે વા. લ. રૂપીયા જ છે.

મળવાનું ઠેકાણું-જયદેવ બ્રધર્સ દારેલીબાગ-વડોદરા.

દગાખોરી

[અનુસંધાન : પૃષ્ઠ ૭૬ થી]

પૃથ્વીરાજજીનું મરણ થયું તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહીં. આ વાતની ખબર વઢવાણમાં પડી ત્યારે પૃથ્વીરાજજીના દીકરા અને રાજજી વઢવાણમાંથી કુટુંબ-કપીલા સાથે નાસના હતા અને અભારે તેમણે વાંકાનેરના પાધરમાં પડાવ નાખ્યો હતો. વઢવાણનો કીલ્લો સુખાએ કબજો કર્યો હતો.

પોતાના પિતાની દગાખોરીની વાત વીરમને કરતો જોઈ સરતાનજી બહુ ગુસ્સે થયો અને તેને ધુતકારી કાઢી તેની પાસેથી તલવાર આંચકી લીધી. “આલ્યો જ, નીમકદરામ ! અભારેજ આલ્યો જ ! મારા બાપનું વાંકુ બોલનારને હું વાઢી નાખ્યા વિના ન રહું, પણ જા, કુતરા ! તારામાં સત્તા હોય તો દગાખોરીનાં કડવાં ફળ મને દેખાડજે અને એટલા માટેજ તમને બાપ-દીકરાને હું જીવતાં મરુકું છું.”

એજ ક્ષણે એ બાપ-દીકરો આલી નીકળ્યા. સરતાનાજીએ પોતાની ગોઠવણ પાર પાડી. પોતાનાં માણસોને આસપાસમાં છુપાવી દીધાં, અને પોતે ચાર માણસો સાથે બેરોનાં વેશમાં રાવડીમાં પેસી ગયા. બીજો દિવસે સાંજે એક માણસ સાથે બાપરીઆને ખબર કહાવ્યા કે અમને સુખાનાં માણસો આવીને રંજોડે છે. બાપરીઆ પચીસ માણસોને લઈ વડ હેઠળ આવ્યો, તેવખતે રાવડી તોડીને અને બીજી ભાગ ફેડ કરીને સુખાનાં માણસો આલ્યાં ગયાં હોય એવો દેખાવ તેણે જોયો. તેણે રાતોરાત બધાં બેરો તથા છોકરાંને ગામમાં પોતાના નિવાસ સ્થાનના એક ચોરડામાંજ લાંબીને રાખ્યાં. રાત્રે સરતાનજી, રાજજી અને બીજાં માણસોએ

હકીને પહેલાં ચોકીદારોને, પછી હજીરીઆને અને છેવટે બાપરીઆના આખા કુટુંબને કતલ કરી નાંખ્યાં અને પોરોડ સુધી કોઈને કંથુ નાણુવા દીધું નહીં. પોરોડમાં સરતાનજીના પચાસ હથીઆરખ માણસો રાજાં મહેલમાં ચોકી પર બેસી ગયા અને ગામમાં ચોમેર બધ વર્તી રહ્યો. એ રીતે સરતાનજીએ દગાખોરીથી વાંકાનેરમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવામાં સફળતા મેળવી. તે ઘણીવાર મુજમાં હસીને બાબડોતો : “વીરમ ! વીરમ ! દગાખોરીનાં કડવાં ફળ જોવાં હોય તો આવ અને જો.”

૨

“કકરાણા ! તમારા બાપ આવા ભુખડી ચારસ હશે, એતી મને ખબર નહીં; નહીં તો આમ એકજ દિવસ જન રાખીને વીઢાયગીરી આપે ખરા ?”

“કાકોર !” સરતાનજીની નવપરિણીત વધૂ રાજબાએ કહ્યું : “મારા બાપનો કશો વાંક કાઢશો નહીં; એ વાંક તમારો છે.”

“મારો વાંક ? શું મેં ચોરડામાં રહેવાની ના કહી હતી ?” સરતાનજીએ પુછ્યું.

“પણ મારું તમારી સાથે લગ્ન થયું એમાં કચ્છતા રાવનો વિરોધ છે અને વિરોધનું કારણ તમારો કોષ વીરમદેવ નામનો જીનો સરદાર છે.”

રાજબાએ પહેલીજવાર ખુલાસો કર્યો.

“વીરમ તો બાર વરસ પૂર્વેના મારો સરદાર. શું એ કચ્છતા રાવની પાસે નોકરી કરે છે ?”

“હા, મહારાજ ! એ વીરમદેવ રાવને બંબેયાં, એટલે તેમણે મારું લગ્ન તમારી સાથે ન કરવાની મારા બાપને એતવણી આપી. મારા બાપે ઝટપટ પરજાવીને તમને વીઢાય કર્યાં, નહીં તો કોણ જાણે રાવ શું એ કરત !”

“ઠીક ઠીક-ઠીક. ચાર રાવના વિરોધથી

તમારા બાપે અમને એકજ દિવસમાં વીદાય-
ગીરી આપી એ હવે સમજાયું. વીરમ સાથે મારે
લાંછુ વેર તો નથી, પણ એને મેં દુભવેલો ખરો
અને એ મારા વાંક તમે ગણતાં હશે.”

“તમારે કોઈની સાથે વેર હોય અને એ
વેર આમ આડું આવે, તેમાં મારા બાપનો શો
વાંક ? તેમને તો બહુએ હોંશ હતી; પણ રાવની
ખીક ધણી, એટલે શું કરે ?”

સાંજનો સમય છે. સરતાનજી આડેસર
હાથેવાળે પરણવા ગયો હતો. તે પરણીને પાછો
વળતાં કચ્છના રણમાં તંજુઓ નંખાવી પોતાના
માણસો સાથે રાત ગાળવા રોકાયો છે. સાથે
બસો માણસનો રસાળો છે, તેમાં સો ઢાઢીનું
એક ટોળું છે અને સો ખીજ લઢવે આ છે.
ઢાઢીનું ટોળું તેમના સરદાર લાખા રહોડ-
ની સાથે થોડે દૂર છાવણી નાખીને પડ્યું છે,
અને ખીજાં માણસો સરતાનજીના તંજુની
આસપાસ નાની મોટી રાવડીઓ નાખી પડ્યા
છે. અહારે પોતાના તંજુમાં સરતાનજી અને
રાજબા વાતો કરતાં બેઠાં છે. રણમાં ધીમી
ધીમી વાયુની લહરિ વાય છે અને રેતીનાં કણ
ઉડે છે. માણસો ભોજનની વસ્થામાં પડ્યા
છે, અને ઘોડા તથા બળદોને ચાર નીરાય છે.

અર્ધો પહોર રાત વીતી, હાં તો દૂરથી
ઘોડાના હણહણાટ સંભળાયા ! રાજબાને ગળે
હાથ નાખી દાંપલ વિનોદ કરતા સરતાનજીના
કાન ચમક્યા. તે એકદમ તંજુની બહાર આવ્યો.
અને ધ્રુમ પાડી: “અહ્યા, અત્યારે દૂરથી ઘોડાના
હણહણાટ શાના સંભળાયા ?”

“બાપજી ! કોઈનાં ઘોડાં આવતાં લાગે
છે !” એક રજપુતે જવાબ આપ્યો.

રાજબાએ રાવના વિરોધની વાત કહી હતી
એટલે સરતાનજીને વહેમ આજો કે કદાચ એ
રાવનાંજ માણસો હશે. તત્કાળ તેણે ધ્રુમ પાડી.

“અહ્યાઓ, તૈયાર થઈને રહો; વખત છેને
કોઈ દુશ્મનનાં માણસો હોય; જાઓ, લાખા
રહોડને કહો કે એમના ઢાઢીના ટોળાને લઈને
અહીં આવે.”

જેત જેતામાં રાવના સો ઘોડેસ્વારો આવી
પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું કે રાજબાને એમને પાંછી
સોંપો, નહીં તો લઢવા તૈયાર થાઓ. સરતાનજી
કરોડા ઝાલે રજપુત પોતાની સ્ત્રીને પરણ્યા
હાથમાં સોંપવા તૈયાર થાય એ સંભવિત
નહોતું. વળી—

યાપો શક્તિ માતનો, ઝાલા કેરી ઢાલ,
તેનો વાંકો વાળ, કરનારો દેખ્યો નહીં.

આવાં વચનો સાંભળીને શક્તિમાતાના
શ્રદ્ધાળુ ઝાલા રજપુતો મુઝવંજુને વખતે પણ
પાછા હઠવાનું સમજતાજ નહીં. રાવના
માણસો કરતાં સરતાનજી પાસે વધારે માણસો
હતાં. એટલે તેને કેં ચિંતા પણ નહોતી.
તુરંતજ મારામારી શરુ થઈ, પણ સોરઠના
ઘોડાઓ રેતીમાં કામ આપી શક્યા નહીં. અને
કચ્છનાં ઘોડાં ટેવાએલાં હોવાથી રાવનાં માણસો
છતમાં હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. રહોડ પોતાના
ઢાઢીના ટોળાને લઈને આવ્યોજ નહીં અને
સરતાનજીએ લાખાના પડાવ તરફ બહુએ
માણસોને દોડાવ્યા પણ સદેશો લઈ જનારાઓ
કોઈ પાછા ફર્યા નહીં. સરતાનજીએ જાણ્યું કે
લાખાએ દગો કર્યો, પણ હવે શું થાય ? તેનાં
માણસ મરાઈ ગયાં હતાં, કેટલાક હાથલ થયા
હતાં અને છેવટે તે પણ હાથલ થયો. છાવણીમાં
કોઈ કોઈનાં ભાવ પુછે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી.

મધરાત થતાં આવી એટલે એક જુવાન
કચ્છી સરદાર ધ્રુમતો, ધ્રુમતો સરતાનજીની
પાસે આવ્યો. તેના હાથમાંની બળતી મશાલના
અજવાળામાં તેણે સરતાનજીને ઝાળખ્યો અને

તેની પાસે તે બેઠો. “ કેમ ઠાકાર મને ઓળખો છો ? ”

સરતાનજીએ શક્તિદીન નેત્રે તે જુવાનને ઓળખવા શ્રમ લીધો પણ તે ઓળખી શક્યો નહીં. જુવાન બોલ્યો : “ આપુ ! હું વીરમદેવનો પુત્ર બોલેજી ! ”

“ તું બોલે ? ડીક. તારા બાપે વેર વાળ્યું, બોલ ! ”

“ સરતાનજી આપુ ! અમારે વેર વાળવું હોત તો હું તમારા બસે માણસોની પાછળ સો માણસો લઈને ન આવ્યો હોત ! વેર તો વાળ્યું છે બાપરીઆએ ! ”

“ બાપરીઓ ક્યાં છે ? ” સરતાનજીએ ચમકીને પુછ્યું.

“ તમારા ઢાઢીનો સરદાર લાખો બાપરીઓ. દેવા બાપરીઆનો બત્રીજો ! ”

“ હું ! ”

“ હા, ઠાકાર ! દગાખોરીનો બદ્દો એણે દગાખોરીથી લીધો, તે જોયું ? દગાખોરીનાં કડવાં ફળ એવાં હોય ! ”

સરતાનજીનો દમ બંધાઈ જવા લાગ્યો. એટલામાં રાજ્યા ધાયલ થએલા રવામીને શોધતી હાથમાં મશાલ લઈને ત્યાં આવી. બોળએ તેણે કાંડું પકડ્યું. સરતાનજીએ કહ્યું : “ ભોમ ! યોડી દવા કરીશ ? ”

“ કોટો ઠાકાર ! ”

“ રાણીને દુઃ લાખાને બોલાવવા મોકલું છું, ત્યાં સુધી તું પકડીશ નહીં. ”

“ લસે, બાપુ ! ”

સરતાનજીએ લાખાને તેડવા માટે રાજ્યાને મોકલી. રાજ્યા લાખાને સમજાવીને તેડી લાવી. તેને જોતાંજ સરતાનજીનાં રામ ઉભાં થઈ ગયાં. દુર્બલ હાથમાં તલવાર પકડી તેણે લાખા ઉપર ધા કર્યો. લાખો ધવાઈને પડ્યો અને બોલ્યો : “ કે શીકર નહીં, ઠાકાર ! પણ તમે કહેલી દગાખોરીનો મેં તમને બદ્દો આપ્યો છે ! ” એમ કહેતાં લાખાએ પણ સરતાનજી સામે ધા કર્યો અને સરતાનજી એ શુદ્ધ થઈ ગયો. રાજ્યાને પકડી બોળે ચાલતો થયો.

ચોડીવારમાં ઢાઢી લોકો આવ્યા. સરતાનજી મરણનાં ડચકાં ભરતો હતો. ઢાઢીને લાખા બાપરીઆની દગાખોરીની ખબર નહોતી. એટલે તેમણે પોતાના રાજની આવી દશ થએલી જોઈને બહુ કષ્ટપાત કહ્યું. સરતાનજીએ તેમને ઈશારતથી સુચવ્યું કે—તમે રાવનાં માણસોની પાછળ જઈ રાજ્યાને પાછી મેળવો; ઢાઢી લોકો ગયા, રાવના માણસો સાથે લટયા રાજ્યાને પાછી પણ લઈ આવ્યા. પણ રાજ્યા અને સરતાનજીએ એક બીજાને જોયાં, તેજ કણે સરતાનજીનો આત્મા પરલોક પ્રયાણ કરી ગયો. રાજ્યા તેની પાછળ સતી થઈ. ઢાઢી શ્રોકોએ પણ ત્યાંજ પોતાના પ્રાણની આહતિ આપી. વાંકાનેરનું ચાંદું ફરીથી કોઈ જોઈ શક્યું નહીં.

આજે એ રથનો પ્રદેશ “ સરતાનજીના રથ ” ને નામે ઓળખાતો સાંભળીએ છીએ.

બહાર

પડી

ચુક્યા છે

—ગુજરાતી સાહિત્ય—

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દકોશનું દ્વિતીય-અંક ખડોમાં]

પ્રયોજક: સાહિત્ય સંસદ
તરફથી

સામાન્ય તંત્રી:

રા. કર્નેયાલાલ માણેકલાલ ચુનશી, ખી. એ., એલ. એલ. ખી., એડવોકેટ.

સહાયક તંત્રી:

રા. જ્યોતીર્દ્ર ઉરિષરશંકર દવે, એમ. એ.

ખંડ પ મો: મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

(સંવત ૧૪૫૬ થી સંવત ૧૯૦૮)

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાન સાહિત્યકોના મનનીય અગ્રણેયો
તમારું નામ નોંધાવી નવી યોજનાનો લાભ લેકે ગુજરાતી સાહિત્યનો
ઇતિહાસ સંસ્તામાં ખરીદો.

નાના તાના ૪૦-૫૦ પાનાનાં ભાગોની માલારૂપે પ્રકાશ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

અને દરેક ભાગ માત્ર આઠજ આનામાં મળે છે.

ખંડ પાંચમો નવ ભાગોમાં બહાર પડશે—તેમાંના સાત બહાર પડી ચુક્યા છે.

દરેક ભાગોના પાનાં અનુક્રમે ફોનથી આખરે એક પુસ્તકાકારે બધાં જ સંકરો.

એક વર્ષમાં આવા બાર ભાગો નીકળશે.

પહેલેથી જવાબ આપનારને બાર ભાગના રૂ. ૪-૦-૦ દરેક છુટક ભાગના ૮ આના (ટ. ખર્ચ જુદું.)

જાણે:—‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, ૧૧૧, એસ્કોનેડ રોડ, કોટ-મુંબાઈ.

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્થા

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ

કે ધર્મે

ઘડેલાં ખોખાં-

માં રહી નિશ્ચેતન

દીંગણીઓ ખનશે

મા. તપથી શક્તિ મેળ-

વળે, ભાવનાથી શુદ્ધિ

મેળવળે, અભ્યાસથી કાર્ય-

દક્ષતા મેળવળે; જ્ઞાનથી સંસ્કાર

સમૃદ્ધિ ભેગી કરળે; છે તેજ જીવન-

માં રસ કેળવી ઉદ્ધાસ અનુભવળે; અને

આમ ઘડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરળે—

શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં,—

કાઠનો ભય ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના,

ગુજરાતને મહાન રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય

તો તેની ઉગતી પ્રજાને આ માનવતા સર્જવવીજ પડશે.

परीये राजकुंवरीने.....केछ राजकुमार भणये नहीं.

પા પી ટા

લેખક :

રા. મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

ચિત્રકાર :

રા. જગમોહન મોહી

—o—

“આ પુ ! રડો નહીં; હું તમારી મા ચક્રશ.”

સુધાકરે ઉચું નેચું. વિપુલ અશ્રુધારાના અનેકરંગી પડદાં પાછળથી તેને ચાર વર્ષની નાની બાલાનું મુખ નજરે પડ્યું. એ નિર્દોષ મુખ ઉપર સ્પષ્ટ તરી આવતા ભાવોમાં કેવળ અનુકંપા અને વાતસલ્યજ નહીં પરંતુ ગાંભીર્ય સુદાં જોઇ શકાતાં હતાં. એ મુખામુતિમાં સુધાકરની થોડા કલાક ઉપર વિદેહ યજ્ઞેથી પોતાની પ્રિય માતાના ચહેરા સાથેનું સામ્ય તે ધડીકર નીહાળી રહ્યો. તીવ્ર વેદનાના આવેગ વચ્ચે અશુદ્ધ અને માદૃવ-ભર્યાં વાક્યોએ સુધાકર સચેન થયો, તેણે આ જનનીપદધારિણી એકાદી પુત્રીને આશ્વિંગન કર્યું.

ડોક્ટર સુધાકર ઉસરડ નામે નાના ગામના એક બ્રાહ્મણનો છોકરો હતો. ઉપરડના શ્રીમંત બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિજનોના તિરસ્કાર વચ્ચે, સહાધ્યાયી-બોની ઇર્ષ્યા વચ્ચે, અનિવાર્ય માતાની વહાલસોઇ મહેનતને લીધે, પોતાની બુદ્ધિશક્તિને લીધે, આમઢી મનોવૃત્તિને લીધે તે ખુબ ભણ્યો. ડોક્ટરોની પરીક્ષામાં સોથી મોખરે રહ્યો અને વધારે અભ્યાસ માટે તે યુરપ ગયો. બીજીસ વરસ સુધી માતાપુત્ર વચ્ચે વિરલ રનેહસંબંધ ટકી રહ્યો. તે યુરપથી પાછો ફર્યો ત્યારે તેની માતાના

છેલ્લા મનોરથોની પૂર્ણાહુતિ થઇ. ડો. સુધાકરના પાછા ફર્યા પછી થોડાજ વખતમાં તેની માતા સ્વર્ગવાસી થઇ. જ્ઞાતિજનોએ તેમનો સુધાકર પ્રત્યેનો દ્રેષ પુરુપુરો આ પ્રસંગે ખાલી કર્યો. બીજીસ બીજીસ વરસ સુધી જીવનના આધાર સમી માનું મૃત્યુ સુધાકરને મોટામાં મોટો આઘાત હતો. લોહો ઉપર ક્રેધ, પ્રકૃતિ રચના ઉપર અવિશ્વાસ અને માતાનું મુખ ફરી નહોતજ જોઇ શકવાની પ્રતીતિની નિરાશા એ સર્વથી સુધાકર કુબ્ધ હતો તે વખતે તેના સંતપ્ત મન ઉપર અમૃતધાર જેવા શબ્દો પડ્યા: ‘આપુ રડો નહીં; હું તમારી મા ચક્રશ.’

સુધાકરે આ પછી એ નિર્ણયો કર્યા. તે બન્ને તેની આ પુત્રી વીશે હતા, સુધાકરનું જન્મ તો ક્યારનું ચક્ર ગયું હતું. તેના વીલાયત ગયા પછી આ પુત્રીને જન્મ થયો હતો. અને હજી તો ‘આપુ’ને થોડાજ દિવસથી તે ઓળખવા શીખી હતી.

એ બન્ને નિર્ણયો તેણે જીવન પર્યંત પાળ્યા. અથવા એ પૂર્ણ કરવામાં તેણે પહેલાં પોતાની પત્નીની અને પછી પોતાની આહુતિ આપી. તેણે એક વીલ કર્યું હતું. તેમાં તેની પુત્રી પ્રતાને પોતાની બધી અતુલ સંપત્તિ આપી હતી. તેની દેખરેખ રાખવાને ઉસરડના એક વડીલ ગોવિંદજી

શેઠને વર્ષાસન મળવાનું હતું. તેને જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણોથી દૂર રાખવાની હતી. અને ઉસરડના નાના બંગલામાં તેની એક વૃદ્ધ દાસી સીવાય બીજા કોઈને રહેવાનું નહતું. પરિણામે એક જ દાસીના સીધા રક્ષણ નીચે અને અનેક લુદા લુદા દુસ્ત્રીઓની દેખરેખ નીચે પ્રજા ઉછરી. બધી. તેની આવીસમી વર્ષગાંઠ આવી.

૨

વીરમગામનો પોર્ટર આશ્ચર્યથી એ બાઈ સામે જોઈ રહ્યો. “પણ બા મારી પાસે પરચુરણ નથી.”

“ન હોય તો કેં નહીં. તું રાખ.”

પોર્ટરને લાગ્યું કે બાઈ કાં તો છુપાવેશમાં કોઈ મહારાણી છે અથવા કોઈ દીવાની છે. તેણે ફક્ત એટલું જ કહ્યું હતું કે તેની ધરડી માને મદદ કરવા જવાની ઉતાવળ હોય બાઈએ ડબ્બામાં જઈ બેસી જવું. પણ ડબ્બા કરવાને બદલે બાઈએ પોર્ટરે ઉચકેલી સુટ કેસ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી અને પોર્ટરને એક રૂપીઆ આપ્યો. પોર્ટર છતાં પણ ઉભો રહ્યો એટલે બાઈએ તેને રમ આપી, “જગ્યા હું શોધી લઈશ; તું જા.” પોર્ટરે બાઈના ચહેરા સામે ફરીથી જોયું, અને તેને એ ચહેરા કોઈક રાણીને મળતો લાગ્યો. તેની ખાત્રી થઈ કે તે મહારાણી જ હતી. તે બબડ્યો: “રાણી સાહેબ! ગરીબનું બોલ્યું આલ્યું માફ કરજો, અમે આપણાં છોડું કહેવાઈએ. મારી કસ્ટર માફ કરજો.”

“જો તું જરાપણ વધારે વાર રોકાઈશ તો હું ચુસ્સે થઈશ. તું જા.”

પોર્ટર ગયો. અને લગભગ ત્રેવીસેક વરસની એક યુવતી સ્ત્રીઓના સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બા તરફ ગઈ. જેની તે બેસવા જતી હતી તેની જ એક યુવાન અને સુંદર, દુઃખી દેખાતી સ્ત્રી એ

ડબ્બામાંથી ઉતરી મુસાફરોની ગીદીમાં ડબ્બાથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

ડબ્બામાં બેઠા પછી થોડીજ વારે ગાડી ઉપડી. અને પ્રજાકુમારી એકલી પડી.

દોઢ વરસ મુસાફરી કર્યા પછી આજે તે પાછી ફરતી હતી. તે દરમિયાન અનેક સ્થળે તે ભમી; અનેક દૃશ્યો જોયાં. પણ એ શ્રમ પછી પણ તેનું લાવિ તો એકાકી રહેવાને જ સર્વશુ હતું. તેને સ્ત્રી મિત્રો કેળવણી લુદિ અને વારસામાં મળેલ આર્થિકબળના વૈષમ્યને લીધે ન હોતાં. તેને પ્રરુપા મિત્રો નહોતા કેમકે કે કોઈનું વર્ચસ્વ સ્વીકારવા તે આર નહોતી. એટલે દોઢ વરસ પહેલાં જીવનમાં જે શુનકાર લાંબને તે ગઈ હતી તેમાં જરાપણ ફેરફાર કરી શકી નહોતી.

એ શુનકાર પણ તેને કેવો દુર્દૃશ્ય લાગતો હતો? તેની આવીસમી વર્ષગાંઠને દિવસે ગોવિંદજી શેઠ સીવાય કોઈ આવ્યું નહતું. કોઈનો પત્ર નહતો. સવારના પોતાની એકલવાઈ દશા માટે તેણે એકાદ અશ્રુ પંચું પાડ્યું; કેમકે તેનું સ્મરણ કરનાર જગતભરમાં કોઈ જ નહોતું. અને તે દિવસે એ એકાંતભાર તેને અસહ્ય લાગ્યો. આખા દિવસ દરમિયાન તે જ્યાં જ્યાં ફરી લાં લાં તેને ગમગીન બનાવનારા સ્મરણો જ તરી આવ્યાં. તેની માતાની માંદગી, તેના પિતાનું મૃત્યુ, એ બંનેની યાદ આપનાર જગ્યામાં તો તેનું જીવન વિરસ થઈ જશે એમ લાગ્યું.

તેને મુસાફરીએ નીકળવાનો ખ્યાલ આવ્યો. ધણી લોકો મુસાફરી કરતા હતા તો તે પોતે શા માટે ન કરે? પહેલાં તેને જરા ધારતી લાગી; પણ તે તો નવીન દેશો જોવાનાં પ્રયોજનથી ચાલી ગઈ. તેણે નિર્ણય કર્યો તેને બીજે જ દિવસે ઉપડવાનું હશે. જ્યારે તેણે તેની દાસીને વાત કરી ત્યારે તે હેબતાઈ ગઈ. ગોવિંદજી શેઠના વૃદ્ધ મગજમાં તો એ વિચાર સુદાં બરાબર ઉતર્યો

નહીં પણ પ્રસા તો નિશ્ચય કરી ચુકી હતી અને તે ઉપડી.

રેશન ઉપર એ ચાર વૃદ્ધ પુરુષો અને એવીજ સ્ત્રીઓ તેને ઓળખતી હતી. એક ડોસીએ ઉદ્ગાર કર્યો: “છકેલ.” એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થે

તેનાં ભવ્ય સ્વપ્નો વિનષ્ટ થયાં હતાં, માત્ર કોઈ સુંદર સ્મરણો રહ્યાં તે પણ માત્ર જગ્યાઓનાં; માણસોનાં નહીં. તેના હૃદયમાં તો હજીએ સુનકાર ભર્યો હતો, જે અદ્ભુત જાદુની ભુરકી-થી માનવના જીવનમાં ઉદ્ધાસ આવે, માધુર્ય

“બાપુ! રડો નહીં; હું તમારી મા થઈશ.”

આવે તે જાદુ હજી તેને અગમ્ય હોતો. તેને જીવનમાં કેવળ વ્યર્થતાનાજ ભણકાર વાગતા હતા.

ગર્વિંદજી શેઠને ખુણામાં લઈ જઈને માહિતી આપી કે “કળજગ આવી ચુક્યો છે.” આ સંલના સમર્થનમાં પ્રતાને જતી બનાવી ઉમેર્યું કે ‘નહીં તો આણંદ ન અને.’ આ બધું પ્રતાએ માંબાળ્યું છતાં તે મુસાફરીએ ગઈ; અને હવે દોઢ વેરસ પછી તે પાછી ફરતી હતી. મુસાફરીથી

હવે પાછું ઘેર જવું અને જળી ડોસી સાથે જીવન પાછું ફરી શરૂ કરવું! પ્રતાની દાસી જડાવ એ વયથી નહીં પણ સંજ્ઞાથી ડોસી હતી, અને તેની આ નાની શેઠાણી જેને તેણે બાલ્ય-કાલથી ઉછેરી મોટી કરેલી તેની ઉપર હૃદયથી આક્રીન હતી. પ્રતા જડાવની આ ભક્તિથી અગમ્ય નહોતી. અને તેની પત્તા શેઠાણીને જોઈ કેટલી ખુશી થશે તેની ગતમાં કલ્પના કરીને આનંદ પામતી. જડાવ હમેશાં તેને પત્તા

કહેતી અને રાજપુતાનાના ઇતિહાસમાંથી કાઢક વારંસાંભળેલી એક કથામાં પોતાની અદ્ય-શક્તિઓથી નવા નવા રંગો પુરીને કેવી રીતે પૂજાએ એક રાજકુમારને પાળી પોળી મોટો કરેલો તેની વાત વારંવાર કહેતી. પ્રજાને એ વાર્તાઓ યાદ આવી; છેક બાલક રાજકુમાર, રમતો રાજકુમાર, હસતો રાજકુમાર, મોટો થતો રાજકુમાર વગેરે અનેક વસ્તુઓ તેને યાદ આવી. તેનું પોતાનું જ બાળક કેમ ઉછેરતું, એના ઉમેરા-થી ઘરમાં કેટલો ઉલ્લાસ વધે એ સર્વ મીઠી કપતાઓનાં મધુર સ્વપ્નામાં તે પડી ગઇ.

૩

લલિતા હુસ્કે હુસ્કે રડતી હતી.

શીહોરનાં જાની કુટુંબને રાણા કુટુંબ સાથે વેર હતું. અને એક આગલાં વેરની માફકજ તેનો ઉદ્ભવ થયો હતો. પહેલાં જન્મે કુટુંબો વચ્ચે અસંત રોહ સંબંધ હતો. અને એ સંબંધને ચિરંમયી કરવા માટે એક કુટુંબે પોતાની કન્યા લલિતા જીજ કુટુંબમાં આપી. અને વેરાઈને માંડવેથી કલકતા ગણેશ મંદિરા. વલ્લભરામ જાનીને સંતાનમાં એક પુત્રો લલિતા જ. વલ્લભરામને એક લગ્નિએ હતો તેણે તો વલ્લભરામની મીલકતને હાથ સુધાં ન અડાડવા-ગંભીર પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એટલે વલ્લભરામની બધી મીલકત લલિતાના પુત્રને સુખત થાય તેમ હતું. તેવામાંજ કલહ ઉભો થયો અને એ કંઠકમાં ધૂતરૂપે લલિતાને પુત્ર આબો. લલિતાનાં સાસરીયાં એ નવા મહેમાનને દુસ્મન-રૂપે જોતાં હતાં. વલ્લભરામનાં દૂરનાં સર્ગાઓની આ નવા પરોણાથી પૈસાદાર થવાની ઉલ્લાસ આશાં લાંગી પડી હતી. લલિતાના સસરા પાસે તેના પુત્રને ફરી પરણાવવાનું એકમાત્ર સાધન જન્મું રહ્યું હતું. એ બધાનો ઉકેલ એટલોજ હતો

કે કાં તો લલિતાએ મરી જવું અથવા તેના પુત્રે મરી જવું.

લલિતાનો બાલક મરી જવાનાં કશાં પણ આશાસ્પદ ચિહ્નો પનાવવાને બદલે દીર્ઘજીવી યશે એવી ખાત્રી આપે એટલો તંદુરસ્ત હતો. અને વૈરથી અંધ થએલ ન હોય તેની ચક્ષુઓને તરત આકર્ષણ કરે એટલો સ્તિગ્ધ, ગૌર અને મનોહર હતો. તે આખો વખત જાણે તેને માથે લય હોયજ નહીં એમ હસ્યા કરતો. તેના પ્રત્યેક હાસ્ય સાથે લલિતાનું હૃદય ચીરાઈ જતું. લલિતા અથવા તેનો પુત્ર બેમાંથી એકનો વિનાશ કરવા-જ પડે તેમ હતું અને તે માટે તૈયારીઓ ચાલતી હતી.

તેવામાં લગ્નો કરવાની ઋતુ આવી પહોંચી. અને એક જાન ગુજરાત તરફ જવાની હતી તેમાં લલિતા અને તેના પુત્રને પણ જવાનું હતું. પરદેશમાં નાનાં બાળકો ધણીવાર કેલેરાથી બહુ સહેલાઈથી ગુજરી જઈ શકે છે અને લલિતાના બાલકનું પણ કાળ ચોઘડીઉં હતું એવું ભવિષ્ય જોશીએ પહેલેથીજ બાખ્યું હતું. લલિતાને જવું પડ્યું; પણ ફોળે ફોળે તેના કે તેના બાલકના મૃત્યુના વિચારે તે કંપી ઉઠતી. ધણી ધણી વિચારોથી તેનું નાનું મગજ ભર્યા પડી તેને દૂર દૂર આશાનું એક અંકુર દેખાયું. જો બાલક તેની પાસે રહે તો તેનો વિનાશ ચોક્કસ હતો. તેને પોતાને પણ બચાવવામાં આવશે એવો ભરોસો ન હતો. તેના મરણ બાદ બાલકનાં દુઃખો કેટલાં અસહ્ય યશે તેનો તે ખ્યાલજ કરી શકતી ન હતી. તેને બાળકને દૈવ-ની દયા ઉપર છોડી દેવાનો વિચાર થયો. વિચાર-માં ને વિચારમાં વીરમગામ સ્ટેશન આબુ. લલિતા એક સેકન્ડ ક્લાસના ડાબા બાજી બેઠે તેમાં દાખલ થઈ. અને ગરબડીયા અક્ષરે એક નાની ચીઠ્ઠી લખી. તેમાં બાલકનું નામ સવું છે,

તે બ્રાહ્મણ છે અને જેને તે હાથ પડે તે તેને સ્નેહથી પોષે એ ત્રણ વાતો હતી. અને ફરી દુધ પાવા માટે એક શીથી મુકી બાલકને શાલમાં તેણે લપેટયું. તેવામાં એજ ડબ્બામાં કોઇ ઉતાર આવતું હોય તેવી શંકા પડી. અને, લલિતા જેની ડબ્બામાંથી ઉતરી મુસાફરોની ગીદોમાં ઝડપથી અદસ્ય થઇ તેવીજ એક તાંદુરસ્ત બાલકા પોતાના હાથમાંજ પોતાની બેગ લઇને એ ડબ્બામાં ચડી.

એસનાર સ્ત્રીજ છે એ બાને લલિતાને સંતોષ થયો.

૪

“એહોહો! પ્રતાબહેન! ક્યારે પુછીએ.” ઘોળા જન્કશને એક વૃદ્ધ ચેતા જતા ગૃહસ્થે ગામડાના મધુર આવકારભર્યા સ્મિતથી પ્રશ્ન કર્યો.

“આવો ગોવિંદજી કાકા, હજી હમણાંજ ગુજરાતમાં આવી અને હવે ઉસરક જાઉં છું.”

“તમે તો બહુ ફાં! દેશમાંથી બહાર પણ કેટલા બધા મહીના તમે રહ્યાં. મારી ખાતી છે કે સાત આઠ મહીના તો થયાજ હશે.”

“કાકા આજે અદાર મહીને હું ઉસરક ફરીવાર જાઉં છું.”

“એહોહો અદાર મહીના! પ્રભુ! પ્રભુ! કાળ પણ શેા ઝડપથી ફરે છે ના. હજી કાલે સવારે તો જાણે તમે સફરે નીકળ્યાં હો એમ મને તો લાગતું હતું.”

સજોસરા આવ્યું અને ગોવિંદજી વડાસે એક ન્યુસ પેપર ખરીદીને વાંચવા માંડ્યું. પ્રતાની પાસે અચ્ચાર સુધી શાંત પડી રહેલ એક બાલકે આક્રંદથી પોતાની હાજરી જાહેર કરી. પ્રતાએ તેને એકામ તેડી લીધો અને રમાડવા માંડી. ગોવિંદજી શેઠ ન્યુસ પેપરને રહેજ નીચું કરીને બાલકને રમાડતી પ્રતા તરફ સંતોષ અને આનંદની મિશ્ર લાગણીઓથી બેઠ

રહ્યા. થોડીવારે તે બાલકને પોતાના હાથમાં લઇને રમાડવા લાગ્યા. અને ગળામાં પ્રકેરવેલ માળા તરફ નજર ડેરવી પુછ્યું: “ત્સીટ-ત્સીટ હેઇ-પ્રતાબહેન! ઘણો મજાનો બાલક છે. કોનો છોકરો?”

કોઇ ઘણી નાની ઉંમરની બાલિકા પોતાની ઢીંગલી કે ફેક કે ચુંદડી કે અન્ય કોઇ વસ્તુ માટે જેટલા ગર્વ અને જેટલી નિર્દોષતાથી ઉત્સ આપે તેટલીજ નિર્દોષ સરલતાથી પ્રતાએ ઉત્તર આપ્યો: “મારો—”

આશ્ચર્યથી ગોવિંદજી શેઠ સ્તબ્ધ થઇ રહ્યા. એ બપોર ખુશાલીના ગણાવા કે નહીં, તે સુધી તેઓ સમજી શક્યા નહીં. જાણે એ બપોર ન જાણવામાં પોતાને એ દોષ હોય તેમ તે ખીસીઆણા પડી ગયા છતાં સ્વમાન જાળવી રાખવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યા: “હં, બરાબર, બરાબર, હું પણ કેવો મૂર્ખો! મને મોઢા ઉપરથી એમ લાગતુંજ હતું. પણ સાચું હમણાં હમણાં મારી રમણશક્તિ બહુ નબળી પડી ગઇ છે. તેમાં એ આ તો હદજ થઇ કહેવાય. આદરેલો જીલકણો હું કદી નહોતો થયો. પણ તમે તો પરસ્પર ખરું, અમને બોલાવવાં તોહતાં. ગામનાં લોકોને આજ છેક જુદી જગતને પરણી ગયા. તે કે સારું કહેવાય? અમારો કે વાંકો-ચુંદડો તો કહો? પણ તમારી કંકોત્રી આવ્યાતું એ મને વાહ આવતું નથી. તમે ક્યારે પરસ્પર?”

“પણ ગોવિંદજી કાકા, તમે મને કાં-કાંકો આપો છો? તમને તેડાવ્યા વગર હું કે પરણું, મારાં લમ હજી થયાંજ નથી.”

ગોવિંદજી કાકાના હાથમાંથી બાલક પડી ગયો. ન્યુસ પેપર દૂર જઇ પડ્યું. અને જાણે પાછી પેટમાં ઉતરી જવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ લાગ્યું. શેઠની મુદામાં પ્રતાના છેલ્લા વાક્ય પછી થએલો ફેરફાર તે બેઠ-રેલી હતી.

તેણે તો એમ ધાર્યું હતું કે તેના છેલ્લા ખુલાસા પછી ગોવિંદજી શેઠ સંતુષ્ટ અને ખુશી થશે, પણ જ્યારે તેમની મુદ્રામાં આવેા ફેર પડ્યો તોયેા કે તરત પોતે કશીક જુલ કરી છે એમ પ્રમાણે લાગ્યું. પહેલાં તે નૈસર્ગિક શરમથી લાલ થઇ ગઇ અને પછી ધારતી ખાઇ શીકી બની. બનાવોની એક નાની ચિત્રમાલા તેના મગજમાંથી પસાર થઇ ગઇ.

અનેક અનુભવોનાં રમરણો તાજાં કરતી કરતી, અને વિચાર માલાઓ શું થતી શું થતી તે વીરમગામથી ઉપડેલી ગાડીની બારી પાસે હવા ખાતી બેઠી હતી હારે અકસ્માત તેની નજર તેની સામેની ગાદી ઉપર પડેલી કોઇક વસ્તુ ઉપર ગઇ હતી. ડાબામાં તે એકલીજ હતી. તેણે જોયું તો એક આકર્ષક બાલક મીઠી નિદ્રામાં પડ્યું પડ્યું હસતું હતું. તેની સાથે ગરમડીઆ અક્ષરોમાં એક ચીઠ્ઠી હતી. શું કરવું તેના વિચારે તે ગભરાઇ ગઇ. અને કાણે કાણે લાગતા ડાબાના આંચકાથી બાલક જગી ન જાય માટે એક હાથનો ટેકા આપી તે એ નાની મુખાકૃતિ તરફ એકચિત્તે જોઇ રહી. સ્પર્શથી બાલકે તેનાં મોઢાં નયનો ઉઘાડ્યાં અને અપરિચિત સંયોગો, દૃશ્ય અને વ્યક્તિ દેખતાં બાલકે તુરંતજ કશાપણ પ્રસ્તાવના કે ઉપોદ્ધાત વિના રુદનનુંજ પ્રકરણ શરૂ કર્યું.

એક પવિત્ર, લબ્ધ, અંબીર છતાં અકલિત હૃદયગમ લાગણીના આવેશથી પ્રજાએ બાલકને જોણામાં લઇ જાતી સરસો ચાંધો, અને પૂર્વે કદી નહીં અનુભવેલા એ નવીન વિદ્યુતસ્પર્શ પ્રજાનું હૃદય કોઇ સ્વર્ગીય આનંદને ચમકારે સ્પર્શિત થઇ રહ્યું. તેને ઉમળકો આવ્યો. અને બાલકને શાંત પાડવાના યત્નો કર્યા. બાલક શાંત થયું. પ્રજાના અવિકસિત આત્માના અંતર-મર્મમાં મનોરમ બાવોના અનેક તરંગો ઉછળી

રહ્યાં. તર્જનીથી તેના ગાલને અટકીને બાલકને હસાવવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે તે કોઇ લબ્ધ ભિમિના આવેશથી કેંપતી હતી. જ્યારે બાલક ખરેખર હસ્યો હારે પ્રજાનાં તરલ નયનો પણ સજલ થઇ ગયાં અને તેને હેવા સરસો દાખી તેણે સુખન કહ્યું. તરત તેને વિચાર આવ્યો કે આ મધુર કલીને તે ગમે તેમ તરછોડી મુકે તો કેટલી અક્ષમ્ય ફરતા થાય ? તેની સાથે સાથે ખીજી વિચારસરણી પણ ચાલી રહી હતી કે પતિની પરતંત્રાલરી ધુસરી વહેવાના પ્રસંગ વિના તેને માતૃવનો અવસર આવ્યો તે જવા દીધા પહેલાં તો મરી જવું બહેતર; તેનો ત્રીજો ખ્યાલ સૌથી ભયંકર હતો. બાલકને જો તે એમ તરછોડી મુકે તો તેને કોઇ અનાથાશ્રમનું ત્રાસદાયક જીવન વીતાવવું પડે.

છેલ્લા ખ્યાલે તેણે પોતેજ બાલકની માતા થવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. ગોવિંદજી શેઠની વિકૃતિથી તેને સમાજની અંદર થનાર અપકીર્તિનો ખ્યાલ આવ્યો. તેને પોતાને સમાજ સાથે કે લાગવું વળગવું ન હતું. કાણજર તેને ગોવિંદજી શેઠના આગળ બધું કષ્ટ કરી દેવાનો વિચાર આવ્યો. પણ તેમ કરે તો કદાચ એ બાલક ફરી તેનાં માતાપિતાને મુગ્ધ કરવો પડે અને ફરી તેમને એ બાલકને ખીજે રથજે નાખવાની ફરજ પડે. પ્રજાને સમાજિક બંધનોમાં આસ્થા નહોતી. કાયદો તેને બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવે એટલો સંપૂર્ણ નહોતો લાગતો, અને તેનાં ઉરનાં બધાં ઉછળતાં મોજાંઓ શુંજ શુંજને મળે તેને કાનમાં કહી રહ્યાં હતાં કે બાલક તારે આશરે પડ્યો છે. તારે તેનું રક્ષણ કરવું ઘટે, તેની ઉપર રનેહ રાખવો ઘટે. પેલી ખરબચડા અક્ષરે લખેલી ચીઠ્ઠીમાં પણ એમજ લખ્યું હતું.

ગોવિંદજી શેઠને એટલી વારે વાચ્યા આવી, " શું ? શું ? હું ?" યરાબર સમજ્યો નહીં, "

પ્રસાએ નિર્ણય કરી મુકયો હતો, કેકે મરતીયી અને કેકે શરમથી લાલ લાલ થઇ જતાં પ્રસાએ ઉત્તર આપ્યો: “હા, કાકા, ખરેખર હું પરણી નથી.”

ગોવિંદજી શેઠના પેટમાં ફાળ પડી. ભણી ભણીને છોકરી વંદી ગઇ એમ ખાતી થઇ. અને છત્ર બીજું કાઢજ નહોં ને પ્રસા! પ્રસાકુમારી! તેનીજ પાસે ઉછરેલી છોકરી! આટલી પાપીષ્ટા!

“અરે રામ! રામ! કેવી આશ્ચર્ય! પણ પ્રસાઆઇ એટલું તો ખરું ને કે તેના બાપની ઉપર કેસ માંડીને હવે તેને બદલો.....”

પ્રસાને ગોવિંદજી શેઠની દયા આવી. એ વૃદ્ધનાં સ્નેહાગ હૃદયને નિષ્કુર આધાત કરવાની તેની હામત ન ચાલી. તેણે નિર્દોષતાથી કબુલ કર્યું: “તેના બાપને હું ઝાળખતી નથી.”

પણ આ જવાબથી ગોવિંદજી શેઠની મુંઝવણ અને ક્રોધ બંને વધ્યાં. ગોવિંદજી શેઠ ભલા હતા, દુઃખ અને અતુલ્ય તેમને ક્યાંક ક્યાંક ક્ષમાશીલ બનવાનું પણ શીખ્યું હતું. પણ કુમારી કન્યાનું માતૃત્વ કે પિતાહીન પુત્રનું અસ્તિત્વ તેમના ક્ષમ્ય અપરાધોના પત્રકમાં ક્યાંકજ આવતાં નહતાં.

“એમ કે, હે ભલા ભગવાન! આ કળજીગનાં હવે આ ઉમરે જેટલાં કૌતક ના દેખાય એટલાં ઝાણાં, ખી રચા રાં પ્રસાઆઇ! હું પહેલેથીજ બધાં જીવાન લોકોને કહ્યા કરતો હતો કે આવડી જીવાન છોકરીથી આમ બહાર ન ફરાય. હવે ફરીફરીને તમને શો લામ થયો? એના કરતાં ઘેર રહ્યાં હોત તો મારે કે તમારે આવા દીંદેખવાનો વારો નો ન આવત, અને હવેએ શું? હવે મને ખાતી છે કે તમે ધરખાર ફર્નીચર બધું વેચી નાખશો. અને પાછાં જશો.

અને હવે અમે તમારું મોઢું સુધાં જેવા પામ્યાં નહોં.”

“ના, ના, કાકા!” ફરી તેણે એટલીજ નિર્દોષતાથી અને એટલીજ અતુલ પાથી પ્રેરણને ઉત્તર આપ્યો: “હું તો હવે કામચ માટે મારા બંગલામાંજ રહેવાની છું, એટલે બધાંને મળી શકાશે.”

પણ આ જવાબથી તો ગોવિંદજી શેઠ વધારે અસ્વસ્થ થઇ ઉઠ્યા. “અરે અરે, પ્રસાબહેન! જરાક તો વિચાર કરો! તમારી તે કે કાળી વાધરીની નાત છે કે આવું ચાલી શકે? અને ગામને મોટે કે મરણ બંધાશે? તમારી નાતનાં લોકો પાસેથી અને વળી તેમાંએ ડા. સુધાકરની દીકરી પાસેથી તો ગામના માણસોને ધડા મળવો એકાએક તેને બદલે તમેજ ઉડીને આવ્યાં કરમ કરો. તમારા બાપનું બોળો! હાય દેવ! ફુનીઆનું તે હવે શું થવા બેઠું છે?”

પ્રસાની આંખો અશ્રુથી ભીંજાઇ ગઇ. ગોવિંદજી કાકાનું ચિત્ર ભેદક હતું, તેને તેના પિતાના એકના એક એ વૃદ્ધ સ્નેહીની પણ દયા આવી. તેણે પાસે પડેલા બાલક સામે જોયું. બાલક નિદ્રાવશ થયો હતો. પ્રસાને તેનો નિર્ણય યાદ આવ્યો. બાલકને તો સોંપાયજ કેમ? તેણે લાચાર સુદાથી જવાબ આપ્યો: “હશે, હું શું કરું? મારે મારાજ ઘરમાં ન રહેવું જોવું હોય?”

ગોવિંદજી શેઠનો યુસ્તો દદ વટાવી ગયો. “હા. મોટીએન હા, જે તમારે તમારું ધાધુ જ કરવું હોય તો પછી અમારે તો કે બોલવાનું રહેતુંજ નથી.”

પ્રસાની આંખમાં ફરી તોફાનની ચમકારી આવી ગઇ, તેણે સહેજ હસીને કહ્યું: “નહોં સ્તો; વળા.”

પણ ત્યાં તો શીહોરનું સ્ટેશન આવ્યું. એ સ્થાને બધાંજ તેનાં ઝાળખીતાં હતાં. માડીવાળો

તેને ઉસરડ પહોંચાડવા રાહ જોઈને બહાર
ઉભો હતો. મજુરે સામાન ગાડીમાં ચૂકતાં પ્રસા-
ના બાલક તરફ આંખ માંડીને ગાડીવાનને કહ્યું:
“જોડ ભાગવી છુલતો નહોં, હોં !”

પ્રસા ફરીથી વિચારમાં પડી: જડાવડોશી-
ને જમીને તરત હવે તે કહી શકશે કે તેણે-
પન્નાએ પન્નાની માફકજ એક રાજકુમારનું
રક્ષણ કર્યું છે. બાલકને જોઈને જડાવ ખુશી
થશે ? તેને બધી વાત કહી દેવી ? બાલકનું નામ
તો હતું મણુ. સતુ ? આખું નામ શું સસકામ ?
કોણ જણે બાપનું નામ શું ? પ્રખ્યાત સસકામના
બાપનું નામ કયું હતુંજ નહોં. આ સસકામના
બાપનું નામ હોવાની શી જરૂર ?

તે ઉસરડ રહી.

x

x

x

વરસો વહેવા માંડ્યાં.

એકાકિની પ્રસાકુમારીએ તેનું ધર વરતીથી
ખરી દીધું. મોટા મોટા પગારે આપીને તેણે
માળી, નોકર, દાસી વગેરે રાખ્યાં. પ્રસાની વાત
સાંભળીને ઘણાં તેને ત્યાં રહેવા નારાજ હતાં
તોપણ ગરીબીને કારણે નોકરી સ્વીકારેલી અને
પ્રસાના સ્વભાવથી તેને વશ થઈ ગયાં. પરંતુ
એટલું કામ સાધવું એ પણ કોઈ રીતે સહેલું
તો નહોતુંજ.

પ્રથમ વિરોધ જડાવ તરફથી થયો. તેને
કે પણ ખુલાસો પ્રસાએ કર્યો નહોં. પ્રસાની
રાજકુમાર વીશેની વાત પણ તેને રુચી નહોં.
ગામ આખામાં બીજું કોઈજ નહોં અને તેની
પન્ના શેઠાણીજ આવું પાપી કૃત્ય કરે એથી તેને
ધણું માહું લાગેલું. છતાં અનેક વર્ષોના સહવાસ
અને મમત્વને લીધે તે એ ધર છોડી શકી નહોં.
અને કિવસો જતાં તો તેને બાલક સસકામ ખરે-
ખર આકર્ષક લાગવા માંડ્યો હતો. પ્રસા જ્યારે
કોઈકવાર તેને રમાડતી હોય ત્યારે કે કે કે મિથે

તે બહાર આવતી, અને એ બંનેની રમત આદ્રે
નયને તીલાણી રહેતી.

“કેવો દુશ્મનનેએ વહાલો લાગે એવો
છાકરો છે !” એકવાર તે બોલી.

પ્રસાએ ઉત્તર જોયું. “ખરી વાત ડોશી.
કેવો છુલ્લો છાકરો છે. મારો છાકરો ખરોને,
કેમ નહોં ?”

જડાવની નીતિની બાવનાઓ આ પ્રશ્નથી
ઘવાઈ ગઈ. અને તે જેમની તેમ ઉભી રહી.
ફરી પ્રસાએ પુછ્યું: “મારું કે કામ છે ? ધર-
માં આવું ?”

“ના રે ના, બહેન ! હું તો રાંધણીઆમાં
છાણું લાઈ જવા બહાર આવી હતી. તમે તમારે
રમોને.” પ્રસા હસી. છાણુંનું સ્થાન તો તે હતી
તેથી કેટલુંએ દૂર હતું.

અને એમ જડાવ ડોશી પણ બાલકમાં મુગ્ધ
થતાં ગયાં.

પણ ગામમાં પ્રસાની વિદ્યભણ્ણાઓ વધારે
હતી. એકવાર સસકામ મંદિર પડ્યો અને
ગામના વેંવે પ્રસાના ધરને વેશ્યાવાડો કહી ત્યાં
જવાની ના કહી. પ્રસાને લાવનગરથી ડોક્ટર
તેડાવી મંગાવવો પડ્યો. એકવાર પ્રસાને ફરવા
જવાની ઇચ્છા થઈ. નાની બાબાગાડીમાં સસ-
કામને બેસાડી બહાર નીકળી. સારેથી માથે
પાણીની હેલ લઈને આવતી કેટલીક ઓઝો તેની
સામું આંખો ફાડીને જોઈ રહી. અને તેને
જતાવી એક બીજને કહેવા લાગી, આ જોળણી ?
એ તો પેલી પન્ના; એ પાપીયણ ગામ આખાં
હારે ચાલે છે ને વળી છાકરોને આમ દેખાડતી
ફરે છે તે મુઠ્ઠા લાજતી નહોં હોય ?” વગેરે.

કોઈકવાર કોઈ યુવાન છાકરાઓ તેને સામે
મળે અને જો એકલા હોય તો તેની સામે તાકી
રહેતા. અને હસતા અને જો રોળાંમાં હોય તો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯૭]

દમ્ભનો દ્વ. પતિત્રીના સ્મરણાર્યે
શ્રી પાર્વતી ગુજરાતી સમાને
શ્રીયુત ડાહ્યાભાષ આયુર્દેહ આવડા
તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

નૈ વે ઘ

૧૯૮૧

લેખક :

૨. લલિતભોહન યુનીલાલ ગાંધી

૧૯૮૨

: પાત્રો :

કુમાર.....જગતનો એક યુવાન.
બાલા.....જગતની એક મુગ્ધા.
માતાજગતની એક માતા.

અંક પહેલો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ: આમે અક્ષત દિમાલયના ધવલ ગિરિશૃંગો-તે પરની એક ચટ્ટી
—(પશ્ચિમનું વિશ્રામસ્થાન) અને તેનું આંગણું.

સમય: પુસ્તુમા ઉપા-અરુણના આગમનનો.

[કુમાર “ચટ્ટી”માંથી કાશ્મીરી શાલ
, ઓઢી બહાર આવીને દિમશૃંગો
એતો ઉભો છે. આતમામાં આનંદ

બરતી રેલી રહે છે. ઉપા ધામેધામે
વિકસતી જાય છે. નિરતેજ્ય જ્ઞાન
અંદા કરમાતી જાય છે, અધિકાર

મહીથી ઉગતી ઉપાનો આછો આ-
ભાસ જગત પર પથરાઈ રહેલો
દેખાય છે.

કુમાર

(અનિમેષ જોતો) શી ભગ્યતા ! અહીં
જોયાંજ કરવાનું ગમે છો સૃષ્ટિનું અનુપમ 'સાદર્ય'
અહીંજ આવી વસ્યું હોય એમ લાગે છે. આ
વાતાવરણ અજબ પ્રાણચેતના ગ્રેરે છે. આ જોએ
આંખો ઠરે છે.

[કુમાર સૃષ્ટિને નમે છે. એનાં પોપચાં
અર્ધાં મીચાય છે. સૃષ્ટિનાં સૌંદર્ય
આંખો પી રહે છે; કોયલના ટહુકાર
જેવો અવાજ આવે છે. ચમકે છે.
અને પાછું ફરી જુએ છે.

હું તો ચમક્યો. બ્રહ્મામુદ્ધત કોયલ ક્યાં
ટહુકી ?

[એક સુંદર મુગ્ધા-ચૌદક વર્ષની
દાખલ થાય છે]

કોણ બાલા !

બાલા

(હસતાં) હા, શું કરતા હતા ? સવારના
પહોરમાં શું ચટકું લાગ્યું છે ?

કુમાર

કે નહીં. જરા વહેલો ઉડ્યો તો એટલે થયું
કે લાવ દિમગિરિ પર સૂર્યોદય કેવોકે લાગે છે તે
જોઈ લઈએ. હવે એ જોવાના બહુ દિવસો નથી
રહ્યા. ખરેખર દિમાલય છોડી જતાં દીલ નથી
ચાલતું. અહીંનાં તેજ અવનવાં છે.

બાલા

ખરેખર અહીં તો બધુંજ નવું છે ! પશુ-
પક્ષી, વનસ્પતી, જીવન સર્વસ્વ અહીં અનેરું
છે. મને તો અહીં બહુ ગમે ! કોઈ જાનની
પંચાત નહીં. અંધાં સાથે બોલવા દરવા દરવાની

છુટ ! ગામ શું સારુ ધરમાં ગોંધાઈ રહેવાનું !
ખીન સાથે વાત કરતાં જાણે સ્ત્રી વર્ગ અભાષ
જતો હોયને !

[કુમાર વિસ્મય પામતો બાલાને જોઈ
રહે છે-બાલા એને અપૂર્વ લાગે છે.

કુમાર

બાલા, ખરે સાચું કહ્યો છો !

બાલા

સારે બીજું શું ! જુઓને અહીં તમારી
સાથે આખો દહાડો વાતો કર્યા કરું છું. સાથે
સાથે ગદહ ચઢવાની, ચાલવાની કેવી ગમ્મત પડે
છે ! ચાકી ગયાનો ઢોંગ કરી ખેસી જઈ તમને
હેરાન કરવાની કેવી મઝા પડે ! ગામમાં મારાથી
એક શબ્દ પણ બોલાય ખરો કે ! બાકી અમે
સ્ત્રીઓ એટલે પાંજરે પડેલાં જીવજીવ. પાળનાર
પુરુષને ગમે તો જીવજીવ ગાય ! નહીં તો સમાજ-
ના વાતાવરણના સોનેરી પિંજરા મહી પુરાઈ
રહેવાનું.

કુમાર

ખરેખર, અહીંના વાતાવરણમાં મનિતા
નથી. અહીં સારી સૃષ્ટિમાં કોઈ ઠેકાણે પાપ
વસતું નથી. બીકેદાર તો પ્રભુનું ધામ છે.
દિમગિરિનાં શુંગોળ અવનવાં છે, અહીંનું જીવન
અનેરું છે. જુઓને તમારી તખ્તીઅત કેવી સરસ
થઈ છે !

[બાલા લજવાય છે. ગાલની સુરખી ઘેરી
થાય છે. કુમાર એને ધડીબાર જોઈ
રહે છે.

બાલા

મને અહીં રહેવું બહુજ ગમે છે.

કુમાર

(એક ધીરે નિઃશ્વાસ મુકે છે). ગમે છે
તેમાં કશું ખોટું નથી. આપણી સમાજે સ્ત્રીઓ-
ની આસપાસ એવું વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે કે

શ્રીઓએમાં શુંગળામળ મરે છે. શ્રીઓએ શું કરવું અને ન કરવું તે વીશે પુરુષ જ્યાં સુધી પોતાનો અમલ ચલાવ્યા કરશે ત્યાં સુધી હોંદુ સમાજની શ્રી બીચારીજ રહેવાની !

બાલા

શ્રીઓને મન પુરુષની સદિ જુદી હોય છે. એ એક સપાટી પર મળી રાકે એમ બીચારી શ્રી માની શકતી નથી !

[બંનેને વાતનું શુંગળામળ થાય છે. કુમાર વાત ફેરવે છે.

કુમાર

બાલા, મારાં મા શું કરે છે !

બાલા

તાપે છે. એમણેજ મને કહ્યું કે તમે અહીં છો. બા ને બાપ બંને હજુ હમણાંજ ઉઠ્યાં. હજુ નીકળતાં વાર છે. એટલે જરા બહાર જોવા નીકળી કે તમે શું કરો છો !

કુમાર

આ ગિરિશૃંગને જોવું મને બહુજ ગમે છે.

બાલા

એવું એમાં શું છે !

કુમાર

એક જાતનું અપૂર્વ સૌંદર્ય. આજે મારો આત્મા ઉડી આંખમાં આવી વસ્યો છે.

બાલા

શું કહ્યું ! એ સૌંદર્ય સૌંદર્ય બંધા શું કલા કરે છે ! મને એ નથી સમજતું !

[કુમાર બાલાને એક ક્ષણ જોયા કરે છે.

કુમાર

એ શી રીતે સમજવું ? જો કંદી ફરતાં ફરતાં જોવી નજર પડતાં અમુક વસ્તુ જોઈને આંખ ઠરી ગઈ છે ! કેંક આપણે જોવા તથ્યસત્યા હોઈએ એવું આત્માએ અનુભવ્યું છે ?

બાલા

સાચું. ઘણી ફેરા કેંક એવું જડે છે કે તેના પર આંખ પડતાં નજર ઠરી જાય છે. અને એ

ફરી ફરી જોવા દીલ તલસ્યાં કરે છે.

કુમાર

સારે એ સૌંદર્ય.

સૌંદર્ય એટલે આત્માનાં ઓજસ. સૌંદર્યના ભાસ-સાક્ષાત્કાર-એટલે સ્નેહ. સૌંદર્ય એટલે સ્નેહ અને સ્નેહ એટલે પરમઆનંદ.

બાલા

એ બધું મને

નહીં સમજ્યું.

કુમાર

એ તમને નહીં સમજાય. તમે જીવન નથી જોયું.

બાલા

‘જીવનમાં શું જોવાનું છે-આ જીવીએ છીએ-
ખીજી’ શું ?

કુમાર

ના. બહુ જોવાનું છે. એના બેઠ જુદા છે.

બાલા

તમને કેવું જીવન ગમે ?

કુમાર

એ ક્યા રીતે તમને સમજાવું ?

બાલા

અરે એવું તે હોય ! તમને જે જીવન ગમે
તે તમને કહેતાં ન આવડે !

કુમાર

એ લાગે તેટલું સહેલું નથી. પ્રેમ, આનંદ,
ઔદાર્ય અને જ્ઞાન. એ જીવનના આદર્શો-એને
વીટી વળતું જીવન-એમાં બહુ સમાપ્ત જાય.

બાલા

શું કહ્યું ? મને સમજ ન પડી.

કુમાર

પ્રેમ એટલે વિશ્વપ્રેમ-એ જીવનમાં દરેક
કાર્ય, દરેક વિચાર, દરેક શબ્દમાં એ ઝરતો હોય.

બાલા

પછી ?

કુમાર

જીવનનાં આનંદ. જીવન સુકાષ્ઠ ગએલી
મનોદશામાં જીવવામાં નથી સમાતું. જીંદગી જીવતાં
આવડે તોજ જીવનમાં આનંદ.

બાલા

(હસતાં) એ પણ ઠીક.

કુમાર

એ આનંદ વસ્તુઓના લેપ ન હોય ત્યાં ન
સંભવે. એને માટે ઔદાર્ય જોઈએ.

બાલા

ઔદાર્ય એટલે ?

કુમાર

ક્ષુલ્લક જીવનની પણ સૃષ્ટિક્રમમાં મહત્તા છે
એ ખતાવવાની, અનુભવવાની ભાવના.

બાલા

તમે તો બહુ મોટી મોટી વાતો કરો છો !
એ જીવનમાં કેમ ઉતરે ? મારાં બાને મોઢે તમે
કહો તો તમને ગાંડામાં ગણી કાઢશે.

[બાલા મંદ હસે છે. એને કુમાર એક
પળ જોઈ રહે છે.

કુમાર

એ બહુ મને તો બહુજ સહેલું લાગે છે.
આમજનમાં બ્રહ્મદર્શન કરતાં શીખાય, નિજ
સ્નેહી સાથે ઐક્ય સાધી, સર્વજૂત માત્રમાં ચૈત-
ન્યનાં દર્શન યાય. એટલે જીવનમાં આનંદ, પ્રેમ
ઔદાર્ય અને જ્ઞાન બહુ મળે. એકજ શબ્દમાં
કહું તો જીવન એટલે ભાગ-રાગ મહોજ ભાગ.
(એકાદ ક્ષણ થોભીને) કેમ નથી બોલતાં ?

બાલા

શું બોલું ! તમે બોલી ગયાં તે શબ્દો
મને બહુજ ગમ્યા. પણ ખીજી કે નહીં ગમ્યું.
અરેબર, તમે બહુજ મીઠાબોલા છો ! (હસે છે)

કુમાર

(નિરાશ થતો) કારણ તમને એની ભાવના
ન સમજાઈ.

બાલા

હશે. પણ સારે એ તમે શું કહ્યું ? આમજન !

કુમાર

હા...! આપ્તજન... એટલે.....

બાલા

એટલે વદ્જન ! (હસે છે) કેણ જણે
બધાને વદ્જ શા માટે જોઈતી હતી ! મેં તો
જાણ્યું તું કે તમે કાલા હશે પણ તમે પણ બધા
જેવાજ છે ! ચાલો, ઠીક પણ તમને કેવીક વદ્જ
મને ?

કુમાર
(હસતાં) કહું ? જાઓ નથી કહેતો.

બાલા
જા પાછા— (સરોવ જોઈ રહે છે).

કુમાર
(બાલાને જોતો) મને અમીભયો, મીઠાં
ધેરાં નયન માંડતી, તોફાન અને સ્વાસ્થ્યના
પ્રાસંગિક અનુભવ કરાવતી, શુદ્ધશીલા દેવલોકની
દેવસુંદરી જેની.....

બાલા
જો પાછા કવિ થઈ ગયા ! એ મને નહો
ગમે.

કુમાર
ભારે કેમ વર્ણવું !
બાલા
તે તમને ફાવે તેમ. પણ ગાંડું ગાંડું નહો
બોલતા.

[કુમારનાં કદવના સજીવન કરતાં નયનો
અર્ધ મીચાય છે.

કુમાર
આભમાંથી વીળળી સરેહે, ઉત્તરી આવી
હોયને એવી, અલ્પાંસીના મીઠા બોલ બોલતી,
પ્રેરણાની મૂર્તિ સમી કલ્યાણીની હસતી ને હસાવ-
તી કોઈક.

બાલા
જાઓ હવે નહો બોલું. (સરોવ જોઈ રહે છે.)

કુમાર
નહો, નહો, લો હવે સમજાય એવું કેંક.

બાલા
બોલો ભારે !

કુમાર
યુવા અમકતી હોય દેહે તોએ વદને બાર
વર્ષની કુમારિકાના ભાવ રમી રલા હોયતી, નવ
પડદો પડે છે.

વર્ષની સુકુમાર બાલાનાં તોફાન અને રમતીઆળ-
પણું નયનમાં ચમકી રહેતાં હોયતી, પાંચ
વર્ષની નિર્દોષ બાલિકાની ઉત્સાસ રેખાઓ ધડી-
ભર એની મુખમુદ્રાપર આલેખાતી અને જુસાતી
હોય એવી કોઈક.

બાલા
ચાલો, ઉંમર સમજાવ. પણ તમને કાળી
ગમે કે ગોરી !

કુમાર
એ તો કેમ કહું ! પણ મેઘાન્છાદિત અંદરથી
વિધવા સરીખડી નિરતેજ રજની એના મુખઅંદ-
રથી સૌભાગ્યવતી દીસે એવી.....

બાલા
તમે તો છેકળ ગાંડા ! જાઓ હવે નહો બોલું.

કુમાર
મેં એમાં શું કર્યું ?
બાલા
કેં નહો. પણ તમે બહુ સારું સારું બોલો,
છે. તમે...

[બાલાના વૃદ્ધ માતૃપિતા અને કુમારનાં
મા અટ્ટીમાંથી બહાર આવે છે.

માતા
કુમાર, ચાલો, દીકરા. બહુ દિવસ અટ્ટી ગયો.

[કુમારને બાલા પાછાં ફરે છે અને
બાલાને જુએ છે, પાછું ફરીને
કુમાર તરફ એક મીઠાં માંડે છે અને
સ્મિતનાં મરકલકાં પડે છે].

કુમાર
ચાલો.

[સર્વે જાય છે]

અંક બીજો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : કુમારનું મંદિર

સમય : બપોરનો

[કુમાર પુસ્તકોથી ભરપૂર પિઠિકા પર

માથું નાખી દઇ ઉઘાડા પુસ્તક પર હાથ નાખી તે પર માથું ટેકવી પડ્યો છે. એના લાંબા સુંવાળાં મનોહર ભુલ્લું ઉઠે છે. ઘડીમાં એના મુઠાળી બાલ પ્રદેશને ઘડીભર જાનના તેજના ચમકારે ચમકતી આંખોને આવરી દે છે. હાથવડે વાળને ઉરાડે છે. વાળ મઠી આગળાઓ ભારતી રમતો નજરે ચઢે છે.

કુમાર

કલ્પના ! જીવનનાં સ્વપ્નાં ! હૃદયના તરંગો ! અરે તે કેટલાને દુઃખી કર્યા છે ! હિમાલયનાં શૃંગો ગયાં ! લાંબું અદ્ભૂત વાતાવરણ ગયું ! સૃષ્ટિની પરમ વિભૂતિ અદૃષ્ટ થઇ ! નિર્દોષતા ગઇ ! અહીં તો જ્યાં જ્યાં સમાજ નિયમની વાડ ચારેગમ આવી રહી છે, છતાં કલ્પના મને કેમ મુંઝવે છે ! હશે મારીજ ભુલ હશે !

[ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયેલો જણાય છે.

ના. ભુલ નહીં. આંખે જોયું અને આત્મા-એ પરખ્યું, અંગના આણું આણુંએ જોણખ્યું. એ શી રીતે ખોટું હોય ! (ઉઘાડા પડેલા પુસ્તક પર હાથ અડાળે છે.)

સારે શું ! બાલાએ મારા તરફ કેવું જોયું ! કવિતા રેલાઇ ગઇ. એક અનુપમ દૃષ્ટિક્ષેપ !

[આંખો મીચી દેતો હોયને તેમ પોપચાં બીડાતાં જણાય છે.

હા, એમજ !

માથું ગરદનપર નાખી દીધું-નજારક ડાબે પડાને નમતું અને આંખોની એક તીરછી નજર-દીલના દર્દભર્યા તીરછાં નયનઆણુ. એ સુંદર કીકીઓ-જગરમાં ખુંચે એવી નજર-અને હોઠેથી સરી પડતું અનેક, સ્મિત ! કેટલું સુંદર ! કેવું અપૂર્વ ! જીવતું જગતું સ્વપ્ન ! એ સ્મિતમાં સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય સરી પડતું હોયને ! એ નજર તો અંતરમાં કોરાઇ રહી છે. એ હોઠને ચાંપવા હજુએ દીલ લલચાય છે. (કુમાર હોઠ કરડે છે)

બાલા, તું કેટલી સુંદર છે !

[ખભાં મરડે છે અને આંખોનાં પોપચાં વધુ દૃઢ બીડાતાં દેખાય છે.

બાલા, આજ છ મહીના થઇ ગયા તોએ હજુ તે દૃષ્ટિપાત નથી ભુલાતો ! એ નજર ! હાશ !

[અનિમેષ માથું ઉંચું કરી જોતો થોડી પળો જોઇ રહે છે.

ભુલ તો નથી કરતો ? મારા અંતરના ભાવ તારા હૈયે તો નથી આરોપતો ! સ્નેહ બડો પાછ છે. એને પોતાને ચશ્મે દુનીઆને જોવાની ટેવ પડી ગઇ છે.

અહીં મહીના સાથે રલાં, માઇલો ને માઇલો આત્મા. હિમગિરિના આ શૃંગપર પેલા શૃંગપર નિર્દોષ મૃગલાં જેવાં કુદવાં કુદરતને ખોળે રમ્યાં. તું જીદી હતી. છુટા પડ્યાં સારે તને શું થયું ? પણ બાલા, તું આતું દીલદર રીતે જોતાં ક્યાં શીખી ! કાણે શીખ્યું !

[અવકાશમાં એક સુન્ન ફેંકે છે.

ના તને કાણ શીખવે ! સ્નેહ કરતાં માનવી-

ને કાણુ શીખવતું હશે ! સ્નેહના પાઠ સનાતનજ છે ને ! શું તારી કીડીઓ મહી પ્રેમ આવી વિરાગ્યો હતો ? એ મદભર લોચનીઆના તેજ મહી સ્નેહની ચીનગારી ચમકતી હતી !

[વિચારમાં પડી રહે છે.

નહીં, મારું હૈયું મને છેદ દેતું હોય એમ લાગે છે. જો તને મારા થવા ગમતું હોય તો હજી સુધી મારી કને તને આવડું કેમ ન ગમે ?

અને તે શું પુછ્યું ! જીવનની પરિપૂર્ણતા સાધવા મને કેવી જીવનસહચરી જોઈએ !

ના, ના. પશુ બાલા, શું તે ધડીએ શું સાંભળવાની અપેક્ષા રાખી હતી ? શું તારે દીલનો એકરાર જોઈતો હતો.

મેં શું કહ્યું હતું ! (વિચારમાં પડે છે.)

સંધ્યા સમયે રમવા નીકળી પડેલી સફેદ દુધ જેવાં વસ્ત્રો સળેલી, યુવો વડે રમતી સંધ્યા દેવી સરખાડી.....એવુંજ કે કહ્યું હતું ને !

હા, એમજ. તને ક્યાંથી સમજાય ! ગાંડી ખખર છે એ મેં શાથી કહ્યું હતું ? તારું જહાન્વીના નિર્મલાં જળ મહી ધોએલું ફેનલેખા જેવું ઉજળું બરફ જેવું ગવન—અને પાલવના છેડાવતી રમતી તું ! એ કદપના તારીજ કદપના—

પશુ તું તો નરી સરલતા હતી. એ તને ક્યાંથી સમજાય ?

બાલા, તું બહુજ પુટડી છે !

[માથું ઊંચકે છે અને અવકાશમાં એક સુખન ફેંકે છે.

દીલડાના ચોરને શાં શાસન હોય !

[અને પિઠિકા પર માથું ટેકવી દે છે.

આંખો મહી આંસુનું બિંદુ ચમકી રહે છે. કુમારની માતા દાખલ થાય છે.

માતા

દીકરા તને શું થયું છે ! દિમાલવથી પાછા

ક્યાં પછી તારી પ્રકૃતિ સ્વસ્થ રહેતી હોય એમ દેખાતું નથી.

કુમાર

કેં નહીં, મા. (કુમાર આંખ લુછે છે).

માતા

બાપુ, તારી આંખ કેમ આંસુભીની થઈ ? તું અત્યાર સુધી શું કરતો હતો ?

કુમાર

હું અભ્યાસ કરતો હતો.

માતા

જો પાછો—

કુમાર

કેં નહીં મને આજે ગમતું નથી. મને બહુ સુંતું લાગે છે.

માતા

રામાયણ મને વાંચી સંભળાવજો એટલે ગમશે.

[કુમાર ઉડીને રામાયણ લે છે.

માતા

ક્યાં સુધી વાચ્યું હતું ?

કુમાર

રામ સીતા પંચવટીમાં આવ્યાં ત્યાં સુધી.

માતા

સારે દવે તો રામ સીતા પંચવટીમાં પહોંચી દૃષ્ટિ બાંધીને રહ્યાં તે આવશે.

કુમાર

હા. એનું સુંદર દમ્પતી જીવન...

[કુમાર વિચારમાં પડી જાય છે.

માતા

કેમ શું થયું ?

કુમાર

કેં નહીં, જરા કદપના કરતો હતો કે રામ-સીતાનું જીવન કેવુંકે હશે ?

માતા

જો ગાંડો ! એવી તે કદપના થાય ! એ દેવ આપણે માણસ—

કુમાર

‘ મનુષ્ય દેવ નહીં થઈ શકે ?

માતા

એ કેમ બને ?

કુમાર

મનુષ્યની અવનતિ માયાથી થાય. પણ
માયા મનુષ્યનો સારથી થાય તો માનવી દેવ
થાય.

માતા

એ અને નહીં સમન્વયું.

કુમાર

જો પુરુષની માર્ગદર્શક સ્ત્રી બને તો પુરુષ
મનુષ્ય મટી દેવ થાય.

[કુમારની આંખો મઢી એની માતા
ધડીભર જોઈ રહે છે. કુમારના
હૃદય તંત્રીના સુર પડે છે અને
આંખું સ્થિત જદ્દ મુખમુદ્રા પર
જવાઈ રહે છે.

પડે પડે છે.

અંક ત્રીજો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : ગામનો નદી કીનારો.

સમય : આયમતા પહોરનો.

[કુમાર પગ લાંબાવીને નદીની રેતી પર
કોણી ઉપર ઘરીર ટેકવી પડેલો
છે. અને નજીકમાં રેતી વડે બાલા
લાંબા હાથપર માથુ મુકી સૂતો
છે. એક બીજાને જોઈ રવાં છે.
સૂર્યાનાં કુમળાં થનાં જતાં કિરણો
બંનેને રમ્યતા આપે છે.

માતા

કુમાર, જા આજે નથી વાંચ્યું.

કુમાર

કેમ મા ?

માતા

(હસતાં) કેં નહીં. પંચવટીમાં રઘુવીરને
સીતાનું જીવન મારા કુમારની સીતા સંભળાવે
એવી અને હોંશ થાય છે.

[કુમાર સરમાય છે.

કેમ નથી બોલતો ? મારા કુમારની સીતા
થતા બાલાને મેં ક્યારનીએ શોધી કાઢી છે.

[કુમાર અવાક હોમો રહે છે. એની મુખ-
મુદ્રા પર પ્રસન્નતા જવાઈ રહે છે.
નહીંજ બોલે ? ભલે. હું જાઉં છું.

[કુમારની માતા જાય છે.

કુમાર

(પિટિકા પર એક તરફ માથું ટેકવી લેવે
છે) બા.....લા.....

[ચોપડીપર માથું નાખી દઇ મોં
સંતાડી દે છે

બાલા

ચાલો, આપણે ઘેર જતાં રહીએ. ભોક્ષ
જોશ તો કહેશે કે વહી ગયાં.

કુમાર

જી ! લોકોના સારા અભિપ્રાયપર જીવવા
મરે તો જીવવું મુરકેસ થઈ પડે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૪]

પાશુ દરીને કુમાર તરફ એક મીઠા માંડે છે.

— પછી એકદમ દારી અને વળગી.

કરમા એ લું કમળ

લેખક :

રા. રમણિકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ.

એક મોટું ટાણું ધરતું આવતું હતું—કોલાલ હસ પણ ઘણોજ થતો હતો. એક મોટા પલંગ કેટલાક માણસોએ ઉપાડ્યો હતો. બીજાનું પણ અતિશય મૂલ્યવાન હતું. અત્તર ને ગુલાબની સુગંધિ હવામાં પમરી રહી હતી. પેલા મોટા જમીનદારનાં તમામ માણસો એને વીંટાઈ વળ્યાં હતાં. દાસદાસીઓનું ધાડું પાછળ આવતું. એ જમીનદારના એ. પુત્રોને કદાચ જીવનમાં પહેલીવારજ આંખે ઉધાડે પગે ચાલવાનો વખત આવ્યો હશે. ચોતરફ પૈસા છુટે હાથે વેરવામાં આવતા. શીકાર પર તરાપ મારતા ગરુડોની પેટે બીખારીઓનું ટાણું કુદી રહ્યું હતું. એમની જુમાજુમ દાનવમંડળની મહાસમાનેએ વીસરાવે તેવી હતી. 'રામ' બોલો...જય રામ'ની ધુન એક ધડીભર પણ અટકતી નહીં. રસ્તાની બંને બાજુએ પણ લોકોનાં ટોળેટોળાં ઉભરાતાં. જાણે કોઈ મહોત્સવનું સરઘસ ન હોય !

પરંતુ એમાં કશુંએ નવાઈ જેવું નહોતું. એ મુલકના મશહૂર જમીનદારની પત્નીની એ રમ-શાનયાત્રા હતી. એમાં વૈભવ-પ્રદર્શનની ઉણપ હોય ખરી !

૨

જતાંએ તું એક ગરીબ પિતાને આંગણે અવતરી હતી. તને જુલાવનાર તારી જનનીના ભાવભર્યા હસ્તો માત્ર કાચની બંગડીઓથીજ શૃંગારાએલા હતા. એનો પોષાક પણ સાદો ને આઢો હતો. તારા બાલ્યમાં તારાં માતૃપિતા ભાંડુઓ ને મિત્રોના ભાવ વિના તારી પાસે કશુંએ નહોતું. તારા લગ્નના દિવસે સર્જનદારે 'બહેલા સૌંદર્ય' રીવાજ તારી પાસે બીજો એક પણ અલંકાર નહોતો—કયા સદ્ભાગ્યથી—પૂર્વ જન્મના કયા પુણ્યથી તું આવી ભલકભરી રમ-શાન યાત્રા પામી શકી ? જે ગરીબ ઘરમાં તેં મુયંત્રકાશ પ્રથમ પીજાન્યો એ સાદા ગામઠામાં તારી અંતિમ ધડી આવી ઉભી હોત તો આવો ગૂઢ પ્રશ્ન પુછી શકાત ખરો ? કદાચ કોઈ શોકના હૃદયભેદક વિલાપો સાંભળી શકત. કદાચ દુઃખના કપરા વાદળે એ ગરીબ ઘરને પોતાના શ્યામ આલિંગને રુધી નાખ્યું હોત; કદાચ તારી ચિંતાના ભડકામાં કેટલાક આત્માનાં આનંદ ને શાંતિ રાખમાં પલટાઈ જાત; પરંતુ તારા અંતિમ વિરામમાં આવી વૈભવશાળી વીદાય કે મળત ? આટલા બધા અનુભવીઓના આકંઠસુર દિગ્ગજો ને ડોલાવી રહ્યા હોત ખરા ? આ વિશાલ

પાલનગરનાં પ્રજાજનોનાં વિરક્ષરિત નયનો તારા પર હરી રહ્યાં હોત ખરાં ? મૃત્યુના મહારાજ્ય પ્રતિ તારા-વિજય પ્રસ્થાનને પ્રકાશમાં આણુવા આકાશને ચીરી નાખતો આવો ગજબ કોલાહલ કદીએ થાત ખરો ? ખરે ! આજે તારા જીવનની ધન્યધ્વડી આવી ઉભી છે ! મહાન 'જીવપતિ' કુટુંબના સ્તંભ પ્રતાપરાયના મનોમંદિરની તું મહારાણી હતી ! તારા મનોદર અંગોને પ્રજાળી નાખનાર અનલ મારા દેયાની આગને કેમ છુટાવી જતો નહીં હોય ? મારા જેવા કુઃખી કમલાગીને ક્યા બંધને તારી જોડે જડી દીધો છે ? મૃત્યુથી પણ મરી ન જનાર એવું તે બંધન કયું છે ? મારી હૃદયરાણી ? હવે તું નથી છતાંએ તારે માટે મારા દેયામાં હજીએ આગ ભલુપી રહી છે. ગુજરાતી શાળાના એક ગરીબ શિક્ષકનું આ અહંભાવી સાહસ તો નહીં હોય !

રમશાનસંધ આગળ વધે છે—હું પણ એની વાંસે ધસડાયે જઈ છું. તારા પતિના અમીર કુટુંબીઓ સાથે ચાલવાનો મને હક્ક નથી.

અચાનક કેક થયું. સરધસ ધડી થંભી ગયું. આગળ જતું ગાડુ કે ગાડી અટકી પડી હતી. બે મીનીટ અમે બધાએ ઉભા રહ્યા. તારા મનોરમ વદનનું દર્શન કરવા બંને બાજુનું ટોળું આગળ ધસ્યું.

બે વિદાલયી યુવાનો—એમના દેખાવ પરથી, હાથમાં ચોપડીઓના ચોકથી હું એમજ કહી શકું—છેક આગળ ધસ્યા ને પછી ચમકીને પાછા પડ્યા. “આવા સૈદ્ધર્થને અવસાન !” એક બીજાના તરફ જોઈ બબડ્યો. “જીવનમૂર્તિ કેવીક હશે ? આતું સૈદ્ધર્થ ચિત્રો સીગય મેં તો જોયુંજ નથી. કોના ઘરમાં અધિકાર ભરી જતી હશે ?”

બીજાએ તેને કાણી મારી શાંત કર્યો—મારા તરફ આંગળી કરી બબડ્યો : “ચુપ ! કદાચ

આજ તેનો પતિ હશે !”—તેઓ ટોળામાં અદૃશ થયા. આગળની ગાડી ચાલી. અમે પણ ચાલ્યા.

એનો પતિ ! પેલા યુવાનો નાદાન હોવા જોઈએ—આટી મને એનો પતિ કાણુ ખારે ? દુનીઆના ડાહ્યાઓએ એ વાત સાંભળી હોત તો એમને હસી કાઢ્યા હોત. મારાં નેત્રો રાતાં ચોળ બની ગયાં હતો—મારા વાળ ચુંચાઈ ગયા હતા—કોઈ ગાંડાની પેટે હું દોડ્યો જતો હતો—માર તેથીજ તમે મને એનો પતિ ધારી લીધોને ? હજીએ તમે નથી ભણ્યા કે આ સંસારસાગરમાં પ્રેમને કશોજ હક્ક નથી—કશોએ દાવો નથી. લક્ષ્મી ને કુલિનતા આગળ પ્રેમ શી વીસાતમાં ? કરુણ નહીં. એથી પણ ક્ષુલ્લક. એ મહારાણી છે. હું એક ગરીબ શિક્ષક છું.

અમે રમશાનભૂમિમાં આવી પહોંચ્યાં. ચંદનની ચિતા રચાઈ. એના રાખને પધરાવવામાં આવ્યું. હવે એ દારૂચ શાને ? દેશવટો દેવાએથી સુરસોકની સામ્રાજિ ! તું તારી જન્મભૂમિમાં પાછી વળે છે શું ? કોઈ મહાદેવી મુનિરાજના શાપથી આ સંસારમાં ઉતરી આવી હતી ? તું અમારી સાથે હતી ત્યારે આવું રિમત તેથીજ મેં કદીએ નોંઠાવ્યું નહોતું ? સ્વયં મૃત્યુદેવ તને નવવધૂં માની વધાવે છે ત્યારેજ તું પ્રથમવાર હસે છે ?

અમિદાહ દેવાયો—એના સ્થામળા કેશકલાપમાં વહિતી હજારો લુખી નાગજો ચિત્કાર કરી રહી. અંધારેથી રજનીમાં એમની તુટેલી હાલોએ આમતેમ સળવળી રહી. મારાથી એ ન જોવાયું—હું બાઓ.

૨

“વિનીત”ની પરીક્ષા પસાર કરી મેં વિદાલયના પગથાર પર પગમુક્યો ત્યારે કોઈએ પણ સ્વપ્ને એ ધાયું નહોતું કે હું એક ગરીબ

શિક્ષક તરીકે રવડીશ. દરેક જણ મને કુલદીપક ગણતા. મારી માતાના અંગ પર એક પણ અલંકાર નહોતો. છતાંએ એની ભાવિ નવવધૂ તો હીરાનાં કંકણ પહેરશે એમ તે નક્કી માનતી. એના વહાલા અનુપમે પહેલેજ તકાડે છાત્રવૃત્ત મેળવી હતી. આગળ જતાં તે મોટા વકીલ તો જરૂર બનવાનો. હજીએ મને આશ્ચર્ય થાય છે કે મારી એ વકીલાત કેને વરી દશે? ને પેલાં હીરાનાં કંકણ ! હા-મેં કાઢના હાય પર જોયાં પણ તે મારી પત્ની નહોતી. પરંતુ મારી માતાની શ્રદ્ધાને અકાયમાન કરવાની કાંઈનામાં પણ તાકાત નહોતી. પોતાના અજન્મ પુત્રને વિધિ આમ કર દગો દષ રહે એમ તે છેલ્લી ધડી સુધી માની શકી નહોતી.

એક પકુ પકુ થઇ રહેલું મકાન-પાસે એક નાનકડું તલાવ ને થોડાં ગરીબ સગાં વહાલાં-એ મારા પિતાના વડીલોનો વારસો. અમારા ઘરમાં રહેલું ને અમારું લુણ ખાવું એમાં અમારાં સગા વહાલાંને કશુંએ નવાઇ જેવું લાગતું નહોતું. વડીલો પાસેથી એ દક્ષ એમને વારસામાં મળેલો હતો, એમાં ઉપકાર શાનો ? એ લોકો આભાર માને એવું અમને શમાં પશુ આવતું નહોતું. મારા પિતાજી ખુબ મથતા ને થોડુંક કમાતા. અમારાં અદ્ય સાધનોથી બે છેડા બેગા કરવા મારી માતા એથી પણ વધારે મથતી. બીજાં માત્ર ખાછપીને જોઇ રહેવામાં આનંદ માણતી. મારા માતાપિતાથી મારું વિદ્યાલયનું ને અમદાવાદનું ખર્ચ પુરું થાય તેમ નહોતું-પરંતુ ભવિષ્યના એક આહોશ વકીલને ધટતું જ્ઞાન પોતાના પુત્રને ન મળે એ મારી માતાને પાલવે તેમ નહોતું. એટલે દસતે વઢને તે પોતાના અલંકાર મને ઉનારી આપતી; ને એ મુડીએ હું વિદ્યાની શોધમાં ઝંપલાવતો. એ વેળાએ મને પુરેપુરી આશા હતી કે મારી

માતાને દવે એની જરૂર રહી નથી. એ પહેરતી હોત તો હું જરૂર તેને લારી આપત એ વિચારે હું શાંતવન મેળવું છું.

એક નાનકડી નાળમાં આવેલા ત્રણ મજલાના મકાનની બેજવાળી કેટડીમાં મારા યુવાનીના પહેલા દિવસો વ્યતિત થયા હતા. મારા સહાધ્યાયીઓમાંના કેટલાકને લક્ષ્મીની ઓથ હતી. તેઓ તેમના વિવિધ વિદ્યાસોમાં બે ધડી મોજ માણતા. મારા જેવા ગરીબોને એવા આનંદનાં ધામો ક્યાં હોય ? ધડીક એ સદ્ભાગી સંમિત્રોની ઝાટકણી કાઢીએ કે પૃથ્વીની દરેક ક્ષુદ્રક વસ્તુની કીંમત પર ભાવણ મારીએ. એ અમારા ધડીબરના ઉદ્દાસો. પાટનગરના વૈભવોમાં વિહરતા ગર્ભશ્રીમંતો ગામડાંના ગરીબ ઘરને સહેલાઈથી ભુલી જઈ રહે. પણ મારે તો એક ગંધાતી ઓરડીના અંધારા ખુણામાં ભરાઇ બેસવાનું. હાથમાં પુસ્તક રાખી માથું ધુણાવવાનું. મારાથી ગામડાની લહેર કેમ ભુલાય ? મારા ગરીબ ઘરની સાદી સ્વતંત્રતા માટે હું ઘણીએ વાર વળખાં મારતો. અમદાવાદમાં આવે અનેક વર્ષોં રીતી ગયાં. છતાંએ હજી હું તો ગામડીઓ જ રહ્યો હતો. મારી આભુઆભુના વાતાવરણમાં મારું દીલ ચોટતુંજ નહોતું.

કેટલાંક વર્ષોં વહી ગયાં. અંતે એક દિવસે હું કાલુપુરના રેશને રવાના થયો. મારું મગજ પાકી ગયું હતું. મારા અંગમાં આગ લાલુકતી. મારા હાથમાં એક નાનકડી ટ્રક હતી. મારો સંસારી ખજાનો એમાં ભર્યા હતો. મારી પરીક્ષા ખતમ થઇ હતી. હું દોડતો ટ્રેઇનમાં ચઢી બેઠો. મારી જાના અલંકારોએ મને આટલે ઉંચે પહોંચાડ્યો-પણ દવે ? મારાં ખીરસાં સાવ ખાલી હતાં. મેં પાસ થઇ નોકરી લેવાનો વિચાર કર્યો. ખાનગી રીતે એમ. એ.નો અભ્યાસ કરવાના અભિલાષ હતા. ટ્રેઇનમાં બેઠે બેઠે પરીક્ષામાં

કેટલાં માર્કસ મળશે તેની મેં ગણતરી કરી. ઉંચે નંબર આવે તો કદાચ છાત્રવૃત્તિ પણ મળી જાય.

સાચંકાળે હું મારે ગામ પહોંચ્યો. સ્ટેશન ને મારા ઘર વચ્ચે માત્ર એકજ ખેતર હતું. અંધારું થઇ ગયું હતું. નાખી નજર પણ પહોંચતી નહીં. છતાંએ મારી માનસિક દૃષ્ટિમાં મારું વહાલસોયું આંગણું તરવરી રહ્યું. અસારે મારી બાએ ધીતો દીવો પ્રગટાવ્યો હશે. ક્યારાની પવિત્ર તુલસીને વંદન વંદી રહી હશે. એની વેણી વધુટી ગઇ હશે. એના કેશકલાપ વસુંધરાને ચુમી રહ્યો હશે. મારાં નાનાં ભાઇબહેન દાદી-માને વાત કહેવા પજવતાં હશે. રસોડાની ધુણી-થી અકળાઇ મારાં ફાઇ વાડામાં આમતેમ આંટો મારી રહ્યાં હશે. ને મારો નાનકડો પ્રબોધ કવિતા લલકારી રહ્યો હશે. અમારું ઘર સ્થામળા આકાશમાં ધાળા સરખું જણાવા લાગ્યું.

મને જોઇ બધાંએ દોડી આવ્યાં. દરેક વેળા મારી બા મને જોઇ મૃદુ સ્મિત કરતી; પરંતુ આજે તો એના આનંદનો પાર નહોતો. આપું-એ કુટુંબ કોઇ અવનવા બનાવથી નસપાપડ થઇ રહ્યું જણાતું હતું. થોડીજ વારમાં હું એમનો ભેદ કળી ગયો. ગરીબ ગુજરાતી ગામડીઆના આનંદહીન એક સરખા અસ્તિત્વમાં એક કે બે પ્રસંગેજ સાચા આનંદનું પુર ઉભરાવી શકતા- એટલે મારે લાંબી વાટ જોવી પડી નહીં. મારાં નાનકડાં ભાઇ બહેન-મારી આગળ વધાઇ ખાવા ઉતાવળાં થઇ રહ્યાં હતાં. મારા વિવાદની વાત થઇ હતી-કન્યા પણ પારખવામાં આવી હતી. તે ગરીબ માળાપની પુત્રી હતી. પરંતુ એ વાતાવરણમાં તો સૌંદર્યભૂતિ લેખાતી. એની સુંદરતાથીજ મારી બાનું મન ચળી ગયું હતું. પહેરામણીમાં પૈસાએ ન મળે તેની તેને પરવા નહોતી, એનો પુત્ર ભવિષ્યમાં મોટો વકીલ થનાર

હતો. એને શ્રીમંત કદરૂપી કન્યા વરાવવાના તેને કોડ નહોતાજ. બધુંજ લગભગ નક્કી થયું હતું. માત્ર મારે કન્યા જોઇ આવવાનું બાકી હતું. ને મારા પિતાજીને ખબર કરવાની હતી.

ધણીને વિચિત્ર લાગશે કે આ બધું મારા પિતાની અગ્નિજ્વાલા જેમ બનવા પામ્યું હતું. પરંતુ તેનુંએ કારણ હતું. વર્ષનો મોટો લાગ મારા પિતાજીને બહારગામ ધંધાથે ગાળવો પડતો. મારી બાને પત્ર લખતાં આવડતું નહીં. માત્ર પ્રબોધ તેમને ઘરની ખબર લખતો. પરંતુ વિવાદની વાતમાં બાને પ્રબોધનો વિશ્વાસ પડતો નહીં. એવી વાતો એને લખતાં ન આવડે. કદાચ મારા પિતાજીને નાહક ગુસ્સે કરી મુકે. ક્યું કારણુ ધુળ મળી જાય. એટલે તે ઘેર આવે તેનીજ તે વાટ જોઇ રહી હતી. સારે જાતેજ બધું વિદિત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાનો અભિપ્રાય પણ એ વેળાએ સાથે સાથે જણાવી દેનાર હતી. દરેક જણ એમ માનતા કે મારા પિતાજી ચીઢાશેજ. મારી લક્ષી બાના કરતાં તેમનામાં વ્યવહારુ જ્ઞાન વધારે હોયુંજ જોઇએ. મારી ભાવિ વકીલાતમાં પણ એમને એટલી બધી શ્રદ્ધા નજર હોય.

એમને પાછા વળવાના થોડાકજ દિવસ બાકી હતા. એટલા માટે કે કન્યાને જોઇ આવનારું મુલાકાતી રાખવાની જરૂર નહોતી. એક શુભ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. હું મારો ભાઇ પ્રબોધ ને બીજા બે ત્રણ મિત્રો એ ગામ તરફ ઉપજ્યા. વિવાદસંબંધ વીશેના નવા જમાનાના વિચારો માટે મારી બાને સહેજ માન હતું એટલે કન્યા જોવા મને જવા દેવામાં તેણે જરાએ વાંધો લીધો નહીં.

બે વાત અમે જણતા હતા. કન્યાનો બાપ ધણોજ ગરીબ હતો. કન્યા ધણીજ સુંદર હતી. આંગણમાં પ્રવેશતાજ પહેલી વાતની તો ખાત્રી

થઈ ગઈ. અંદરના ખંડમાં અમને લઈ જવામાં આવ્યા હતાં એ સાધારણ ખાટલા ઢાળવામાં આવ્યા હતા. ઉપર જુની શાલો બીજાવવામાં આવી હતી. અંદર ગૃહપતિ ને તેમના એ ત્રણ મિત્રો બેઠેલા હતા. અતિથાપ નમ્રતાભર્યા દીન વચ્ચે દારિદ્ર દાંડવા તેમણે પ્રવલ્ન કર્યો. પરંતુ અમારી બધીએ મુઝવણોનો બરોડો વાળે તેવી સંદર્ભની દેવી તો હતી

પડા પાછળજ હતી. પેલા વૃદ્ધ વારંવાર અંદર આવ જ કરતા. એથી અમે ધારી લીધું કે આ ધન્ય ધરી માટે વસ્ત્રાલંકાર સજી કન્યા હતી તે આર થતી હશે.

વખત વીતાવવા અમે આહાર નાસ્તાને ઇન્સાફ આપ્યો. મારી ધીરજ તો હવે ખુરી જવા આવી હતી. આવી પ્રસ્તાવના ક્યાં સુધી પહોંચશે? મારા જમાનાના ખીજા યુવાનો પેડે કમાઈ થયા સીવાય પરણ્યું ઠીક નહીં એવા મતનો હું પણ હતો. પરંતુ કન્યાના સંદર્ભની

વાનોએ મારા એ સિદ્ધાંતોને હવા બેળા કરી દીધા હતા; છતાંએ હજી તેનું પ્રસન્ન દેશન બાકી હતું. એટલે હું અધીરો બનું એમાં જરાએ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું. મારા મિત્રો તો એ બધો સમય મેષાં દાંડી મોજ માણી રહ્યા હતા.

એકાએક મને લાગ્યું કે પાસેના ખંડમાં

મહિલામંડળ ઉભરાયું. અવકારોના આહારો અમકારે ને નવીન વસ્ત્રોના ફરફારો સાથે પુરી. સાયંકાળના સુવર્ણ પ્રકાશે આપણી આ પુરાણી પૃથ્વીએ જાદુઈ સુરખો-દાબો કે દાર ઉઘડ્યું; કોમાયથી નીતરતી એક કન્યકા આગળ આવી.

એના પિતાની ગરીબાઇનું પ્રદર્શન તો ક્યારનુંએ થઈ ચુક્યું હતું. પરંતુ એના સંદર્ભ-

પડલા પણ સાચાજ નીવડ્યા. આ પ્રસંગ માટે કદાચ કોઈ વસ્ત્ર કે અલંકાર માટે માગી આપ્યા હશે પરંતુ એની ને રગિંકે કુમારો એ વાત વીસરાવી દેતી. આવા ગરીબ ઘરમાં તેણે અવતાર લીધો હતો એ માનવું પણ ધરીભર કપરું થઈ પડતું. કોઈ શ્રીમંતના મહાલયમાં તે આટલી અગ્નેઃ દીપી પણ નજર રહેત. જાદુભર્યા મારાં નયનોને જણાયું કે સંધ્યાનું સંવર્ણ તેજ મૂર્તિ સ્વરૂપે મારી સમક્ષ અડું થયું હતું; સંધ્યાતારંક છેક અંધરપરથી ઉતરી આવી એના નયનોના

કોમાયથી નીતરતી એક કન્યકા આગળ આવી.

સ્થામળા ઉડાણમાં ઝળહળી રહ્યા હતા.

મેં સાંભળ્યું હતું કે કન્યા દશઅંગીઆર વર્ષની બાલક હતી. પરંતુ જુના જમાનાના સમાજથી છુપાવેલું જુહાણું આજે જાહેર થઈ ગયું.

"તારું નામ શું? બહેન!" મારાં એક મિત્રે પૂછ્યું.

“ સુવર્ણ ” તેણે ઉત્તર દીધો. એના સ્વરથી ખીજાએ માત્ર એનું નામજાળ્યું. મેં તો એના બાહ્ય સૌંદર્યને ઘટતુંજ આંતરિક સૌંદર્ય નીહાળ્યું.

કન્યાને અંદર બોલાવી લેવામાં આવી. એના પિતાને કહેવામાં આવ્યું કે કન્યા ગમી હતી. અમે પાછા વળ્યા. સંધ્યાનું તેજ પશુ સરી ગયું. માત્ર મારા અંતરમાં સુવર્ણ દીપક પ્રકાશી રહ્યો.

અમને કન્યા ગમી તેથી મારી બાના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. મારી બહેનો તો પ્રયોધને મોંએ કન્યાનું વર્ણનજ સાંભળ્યા કરતી. તેઓ મને પુછવા આવ્યાં હોત તો ખરેખર ! નીરાશજ થાત. એનાં મદભર નયનોનું, એના મનહર વદનનું, એના ચમકતા રથામળા કેશકલાપનું મારો જીવ જત તોએ કશું વર્ણન કરી શકત નહીં. મારા અંતરમાં એની તેજભરી જીવી વીરાજ રહી હતી પણ એનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી.

લગ્ન લગભગ નહીં થઈ ગયું. અમારા ઘરમાં કોલાહલ વધતોજ ગયો. પેલા ચિર સ્મરણીય સાયંપ્રકાશના મનહર રંગોળી કંપનામાં મારું હૈયું વિહાર કરતું. હાથે ચટ્ટું કાર્ય પુરું કરનાર ખીજા આછેરી સંધ્યાની ડું આતુરતાથી વાટ જોઈ રહ્યો હતો. પરીક્ષાના પરિણામની પણ મને પરવા નહોતી.

અણુધાર્યાં મારા પિતાજી ઘેર આવ્યા. ઘણીજ સાવચેતીથી મારી બાએ બધી વાત કહી. સુવર્ણની કાંતિ ને ક્રમાશ પર એક નાનકડું બાવણુ માણું. પરંતુ મારા પિતાને તે પહેાંચી શકી નહીં. સૌંદર્ય કરતાં દ્રવ્યની કીમત તેમને મન વધારે હતી. એમને આવો મહત્ત્વનો સંબંધ કેમ ગમે ? વંટોળાઓ વાયો. તુફાન મંડાયું. ઘરની તુચ્છ તકરારમાં મારા આનંદસુર હરી ગયા.

મારી બાએ છેલ્લું શસ્ત્ર ઉગામ્યું. અશ્રુનાં પુર ઉભરાયાં. કન્યાના પિતાને એણે કાલ દીધો હતો. એ કેવી રીતે ઉઘાપે ? બહાર કહેવાય કેયું ? એના દુઃખથી મારા પિતા જરા પલંગ્યા નજાયા પણ તેથી કેં વળે તેમ નહોતું.

એવામાં મારા એક દૂરના કાકાનું આગમન થયું. સિંધુતરી પાર જવાની તેમણે હામ ભીડી. મારી બાનું મન મનાવ્યું : “ ભુએને બાબી ! ” તેમણે ચલાવ્યું ; “ આમ. કકલાણ કરો તે ઠીક કહેવાય ? જોત જોતામાં ડું તમારી મુઝવણ ટાળી નાખીશ. મારા ભાઈ ખીયારા ભત્રા માણસ છે. વ્યવહારમાં એ ન સમજે. આમ ધમાધમ તે થતી હશે ? ” મારા પિતાને એમણે શું કહ્યું તેની મને ખબર નહોતી.

અંતે એ કારમે દિવસ ઉગ્યો. મારી બાએ મને હસાવી રવાના કર્યો. અમારું ઘર સગાં વહાલાં ને મિત્રોથી ભરાઈ ગયું. સૌંદર્યભૂતિ નવવધુને નીહાળવા દરેક જણુ આતુર થઈ રહ્યું હતું. કોઈ વિજયી સેનાપતિના ઉલ્લાસમાં ડું ધ્રુમવા લાગ્યો. સુવર્ણના સૌંદર્ય સર્જનમાં જણે મારો કેં ભાગ ન હોય !

એ ગામ વચ્ચે કેં જહુ અંતર નહોતું. સુવર્ણને ગામ પહોંચ્યા ત્યારે હજી સાયંકાળ થયો નહોતો. આખે રસ્તે મારા પિતાજીએ મારા કાકા જોડે કેંક કડાકુટ ક્યાં કરી હતી. મેં ધાયું હોત તો એમની વાતો તરફ ડું કાન માંડી શક્યો હોત; પરંતુ કોણ જાણે કેમ ! એ વેળા કશા પર મારું દીલ ચોંટી શક્યુંજ નહીં.

ગરીબને આંગણે ધામધુમ તો હોયજ શેની ! જહુ ધમાધમની કોઈએ આશા પણ રાખી નહોતી. પણ થોડીએ ધામધુમ નજરે પડી નહીં. કન્યાનાં ચોડાં સગાં વહાલાંજ આવ્યાં હતાં. એક બે મશાસો સળગાવવામાં આવી. એક ધુળધોયો અંદરનો બાધી દેવામાં આવ્યો.

પરંતુ સ્વાગત તો સહુદય દેવાયું. ઉરના ઉમળકાની તો રેલમહેલ થતી લાગી. મારા પિતાજી ને કાકાએ ગંભીર વદને એક ખુલ્લે જગ્યા કરી. કન્યાના બાપ તો આંગણે આવેલા અતિથિને આનંદવા આકાશપતાળ એક કરી રહ્યા. નમ્રતા તે વિનયતા તો યુવારાજ્ય ઉડતા.

બારણાની બરાબર સામે મને બેસાડવામાં આવ્યો. અંદરના ખંડમાં મહિલામંડળ બરાયું હતું. એમના તરફનો આછેરો દષ્ટિપાત પણ નયનોને નીરાંત અર્પતો. મરદોને ઉદ્દાસી બનાવવા હજાર જાતના ઉપાયો યોજવા પડે. પરંતુ નારીના નામમાંજ આનંદ ભર્યો છે-ગમે તેવા કપરા પ્રસંગે પણ તેઓ પલકમાંજ આદાહિત બની શકે છે.

કન્યા પધરાવવામાં આવી. એના આધે તાણેલા છેડાથી મારાં નયનોને નીરાંત નવળી. મહાજનની સાક્ષીએ ધાર્મિક ગ્રંથિએ તે મારી થનાર હતી; પરંતુ મેં તો પેલા સાયંપ્રકાશના ચમકારે ક્યારનીએ એને હૃદયમંદિરે સ્થાપીજ દીધેલી હતી. પેલી શાંત સંધ્યાએ જે મારા હૃદયના શાંત ઉડાણે લપાઇ બેઠી હતી તેને દુનીઆના ઠાઠાઓ ઢોલ વગાડી મારી સમીપ લાવી રહ્યા હતા.

કન્યા પધરાવી દે મારા પિતાજી ને કાકા આગળ આવ્યા. એને માયાથી પદાની સુધી નીહાળી રહ્યા, કે મારા કાકાએ ધડાકો કર્યો: "કન્યાના અલંકારો ક્યાં? પહેરામણી વગેરે સર્વ અદ્દો રલુ કરો."

સુવર્ણના પિતા તો આ વજ્રપાતે ધ્રુજી ઉઠ્યા. "મારાથી બન્યું તેટલું હાજર કર્યું છે" તે મહામહેનને બજાવ્યા.

મારા કાકાના હોડ પર એક તીખું હાસ્ય ફરક્યું. "એ તો જાણે સમજ્યા. મજાક કરવાનો હક્ક છે તે બસે કરો. પણ રીતની વાત પહેલી.

જે આપવા ધાયું હોય તે જાહેર દો. પછી પેઠા બરીને સુબેથી દસજો."

કન્યાના પિતા કરગરી પડ્યા. "આથી વધારે હું આપી શકું તેમજ નથી-આ ગરીબ વહેવાઇ પર કૃપા કરો."

મારા કાકાનું વદન ભયંકર થતું ગયું. "શું કહ્યું? આવી ચાલ્યાજી છેક સુધી નહીં ચાલે." તેમણે ત્રાડ નાખી, "એક પુરી બદામ પણ પરખાવ્યા વિના આવો મહાસુસનો જમાઇ પામ્યા તોએ હજી સંતોષ નથી? કન્યાને વાસની વીંટી પણ પહેરાવવા મળતી નથી? વરરાજા માટે ધડીઆળ ક્યાં? અછોડો ક્યાં? સીધી સનાતે કામ પાર ઉતારવું હોય તો જાનામાના બધું હાજર કરો; નહીં તો તમારી કન્યાને ધર-માંજ પધરાવો."

કન્યાના બાપે મારા પિતાના પગ પકડી લીધા. દયામણે અવાજે તે બોલ્યા: "દયા કરો! દયા કરો! મારી આજરુ ન લો. એક ગરીબ બ્રહ્માણ્યની કુલિનતાનો વિચાર કરો. કથાએની જરુર નહીં પડે એવી પ્રથમથીજ મને ખાતરી આપવામાં આવી હતી. નહીં તો આ પ્રસંગ આવતજ નહીં."

મારા પિતા કેં બોલે તે પહેલાંજ મારા કાકા ગાળી ઉઠ્યા: "હું-ખાતરી આપી હતી! ક્યા કાકાએ ખાતરા આપી હતી? અમે જાણ્યો તો કશુંએ જાણ્યું નથી, પહેરામણીમાં તો એક પાંદળે આપવાની નથી પણ કન્યાના અંગ પર અલંકાર પણ ન મળે? વરરાજાને યાદગીરીમાં પણ કશુંએ આપવાનું નહીં? અમને ખીજી કન્યાઓ નહીં મળતી હોય-ખરું ને?"

એટલામાં કન્યાપક્ષના કાંઈ મીઠાજી ભુવાની-આએ ઘી હોમ્યું, "કેવા જંગલી જેવા છે? ખીયારા ગરીબ સંજ્ઞાની ઉલ્લી ધરીએ આજરુ લેવા બેઠા છે!"

પછી તો રણસંગ્રામ મંડાયોજ તો “ચોરી ને વળી શિરઝોરી ! ચાલો, ભાઈઓ ! આપણે કે અપમાન અમવા નથી આવ્યા.” એક વંદોળીઆની પેટે જાન બહાર ધરી. એ ચાર જણ આવી મને પણ ધસડવા લાગ્યા. ધમાધમ-માં એક બે દીવીઓ પણ ઉંધી વળી, ઝેરઝોએ રડારોળ કરી મુકી. મરદોએ છુમાછુમ પાડવા માંડી. મારે આખા દિવસનો ઉપવાસ હતો. આખા દિવસના ચાકથી ને-છેવટના ગજબ કડાકારી હું તો ભાનભુલો બની ગયો. છતાંએ સુવર્ણ તરફ છેવટની નજર નાખવા મથ્યો. પોતાના બાજુ પર તે ટટાર બેઠી હતી. એનું વદન ઉઘાડું થઇ ગયું હતું. એના નયનમાં સદીઓનું દર્દભર્યું હતું. જણે મારા પર અંગાર વરસી રહ્યા ! એક ક્ષણભર મેં જોયું ને ચોમેર અંધકાર પ્રસરી રહ્યો.

ધરતી બહાર-ફળીઆની બહાર-મને ધસડી જવામાં આવ્યો હતો. થોડે દૂર અમાર્ગ ગાડાં છોડવામાં આવ્યાં હતાં. આટલાં જલદી ફરી બેઠવાં પડશે એવો કોઈને શમણે પણ ખ્યાલ નહોતો. ગાડીતો ને રખવાળો ગમે ત્યાં વેરાઇ ગયા હતા. છુમાછુમ થઇ રહી, ગાળોનો વરસાદ પણ શરૂ થયો મારા કાકા ને પિતાજી રણવીર સેનાનીની માફક ધુમી રહ્યા. માત્ર મારો ભાઇ પ્રબોધ મૂઠ બની ગયો હતો-એણે પણ સુવર્ણની દર્દભરી નજર જોઇ હતી.

થોડી વાર પછી હું ભાનમાં આવ્યો-મેં શું કર્યું ? એમની ફર બાજુનો હું નિજીવ પાસો કેમ બની ગયો ? રાત્રિના પડદા પાછળ સુવર્ણનાં દર્દભર્યાં નયનો ચમકી રહ્યાં. મને દોષ દઇ રહ્યાં. કે કરી બતાવવા મને ઉત્તેજ રહ્યાં.

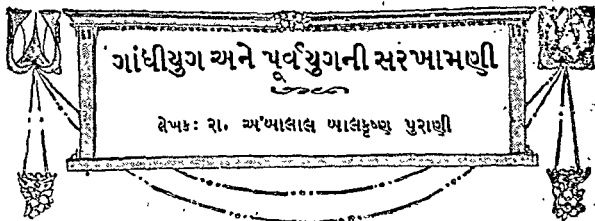
અધા છુમાછુમમાં ધુધવાઇ રહ્યા હતા તે વેળા હું અણદીડો દૂર સરી ગયો મારા વડીલો-

ના રાપને ધડીભર ભુલી ગયો. થોડીજ ક્ષણમાં સુવર્ણના દ્વાર પર જઇ ઉભો. પંજુ ત્યાં તો બધોએ કોલાહલ શમી ગયો હતો. સ્ત્રીઓના આક્રંદસુર પણ ક્યાંએ ગયા હતા. એટલામાં મેં બે ત્રણ જણને બહાર આવતા દીઠા. હું બાલુમાં લપાઇ ગયો. તેમના વદન પર પેટ ભરીને ઝપટયાની નીરાંત હતી “ચાલો ભાઈ ! જે થયું તે સૌ સારું થયું” એક બોલ્યો. “એ છોડી પણ કેવી ભાગ્યશાળી ? એક ગામ ડીઆ કારકુનતા પુત્રને વરવા જતાં શ્રીમંત જમીનદાર પ્રતાપરાયનું ઘર જડયું. એક બે અલંકારની માયાકુટમાં કન્યાને હીરાના દાર સાંપડ્યા.”

બીજાએ રુમાલ હલાવતાં ટાપશી પુરી; “નવો વર જરા મોટો ખરો-પણ મરદની ઉંમર કોમ જુએ છે ? હું તો ધારું છું કે કન્યાને જોતાંજ છુટ્કા કાકા મોહી પડ્યા. કદાચ તેથીજ હાથે કરી ને પેલી બધી ધાંધલ મચાવી. એનું ધ્યાન સ્વાર્થ સાધવામાંજ હશે, એનાજ દીકરાએ વરરાગના આપનું અપમાન કર્યું હતું.” એમ બબડતા બંને જણ પસાર થયા.

વીણે મોઢે લીણે તોરણેથી હું પાછો વળ્યો. હજી હમણાંજ ગાડાં તેઆર થઇ રહ્યાં હતાં. ધમાધમમાં મારી કોઈનેએ પડી નહોતી. અમે ઘેર પહોંચ્યા.

બીજેજ દિવસે હું અમદાવાદ ઉપડી ગયો. મારી બા રડી પડી. પણ એનાં આંસુઓ હવે મને રોકી શકે તેમ નહોતાં. પરીક્ષા જેમ તેમ કરી પસાર કરી. મને શિષ્યવૃત્તિ ન મળી. મારે નોકરી લેવી પડી. આગળ અભ્યાસ કરવાની મદદવા-કાંક્ષા કોણ જાણે ક્યાંએ ઉડી ગઇ.

[અનુસંધાન ગતિક પૃષ્ઠ ૫૬ થી]

ગાંધીવાદમાં સચોટ દલીલોનો દેખાવ હોય છે. પરંતુ તેનાં ઘણાં ખરં મંતવ્યો પ્રથમથી સ્વીકારી લીધેલાં હોય છે. આત્મ-વિશ્વેશ્વર, અતિશયોક્તિઓનો, અને જુલમરેડી તર્ક શ્રેણીનો ગાંધીવાદમાં તોટો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, “કાઉન્સિલમાં જોઈને સ્વરાજ્ય વાદીઓ હાથે ને પગે સરકારના ઠરવોનો વિરોધ કરે તેમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે.” એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ, “સરકારની અસલ રાજ્યનીતિ સામે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર કરવા માટે હિંદની પ્રજાએ મહેસુલ નહીં જરવાની નીતિનો અમલ કરવો જોઈએ.” એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું; અને એનાથી અહિંસાનો ભંગ થતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું.

મહાસભામાં કે પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદોમાં અગ્રેજી મલના બેલક્રાઉન્સ-નો દરાવ સ્વીકારવાથી પણ અહિંસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ પરદેશી કપડાંની હેંગી કરવામાં તેનો ભંગ થતો નથી પરંતુ પ્રજા જીવનની શુદ્ધિ થાય છે. એ બંનેમાં રહેલો સૂક્ષ્મ ભેદ બધા સમજી કે

સ્વીકારી ન શકે એ સંભવિત છે.

મહાસભાએ મંજૂર રાખેલા પાંચે અસહકાર: નીશાળ, કોર્ટ, ઇન્કાબો, પરદેશીમાલ, કાઉન્સિલ-મહાસભાના કાર્યવાહકોએ પોતે તો અમલમાં મુકવાજ જોઈએ એવું મહાત્મા ગાંધીએ પોને આગ્રહપૂર્વક જણાવેલું અને એ મતલબનો દરાવ કાર્યવાહક સમિતિએ પસાર કરેલો; તો પછી, બેલગામના ગંગાધરરાવ દેશપાડેને ક્ષોદીસ અદાલતમાં જવાની છૂટ આપવાની હામિયત તેમણે અપવાદરૂપે અમદાવાદમાં મળેલી કાર્યવાહક સમિતિમાં ડેવી રીતે કરી તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

રેડીઆને આર્થિક ઉત્પત્તિના સર્વોત્તમ સંધન તરીકે અર્થશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારતા નથી એ તો આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ દેશનું કાર્યકરનારાઓ તેનો સ્વીકાર કરે એ સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ “રેડીઓ ફેરવવાથી સ્વરાજ મળશે” એવી દલીલ જ્યારે કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં અતિશયોક્તિ લાગ્યા વિના રહેતી નથી. ચુસ્ત અસહકારીને પણ એ દલીલ સિદ્ધ કરી આવવી અઘરી પડ્યા વિના નજર રહે. “રેડીઓ ચલાવવાને પરિણામે

મહેસુલ નહીં ભરવા માટે પ્રતિ તૈયાર થશે.” એ દલીલ પણ એવી પાયા વગરની લાગે છે, કારણ કે રેંટીઓ ફેરવીને માથુસ નિર્ભય રહી શકે; પરંતુ સરકારને કર નહીં ભરવાનું કાર્ય એટલું-સલામત નથી એ તો સૌ કોઈ જોઈ શકે તેમ છે. વળી, જેઓ બે ચાર આના વધારે કમાવા ખાતર રેંટીઓ ફેરવશે તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દબ કર નહીં ભરવા તૈયાર થશે એમ માનવું વધારે પડતું લાગે છે. રેંટીઓમાં સંગીતના અને સ્વતંત્રતાના ન્યધ્વનિ તો મહાત્મા ગાંધીને કે દેશબંધુ સી. આર. દાસ જેવા સંસ્કારી કેળવાએલા વર્ગને સંભળાય-પરંતુ પેટને ખાતર રેંટીઓ ચલાવનારને એ અનુભવ ન થાય એ ધણીવાર રેંટીઓના હીમાયતીઓની નજર બહાર જતું રહે છે. આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે રેંટીઓ નકામો છે. પરંતુ તેનું રાષ્ટ્રીયતામાં જે સ્થાન છે તે સ્વીકારતાં પણ તેની હીમાયત કરનારાઓએ-મહાત્માજીએ સુદાં ધણી અતિ-શયોક્તિઓ કરેલી છે એટલું તો કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

“સત્ય”ના ઉપર ગાંધીવાદમાં ભાર મુકવામાં આવે છે. તે સ્વીકારીએ તો પણ મોન્ટીફ પાયલેટની પેટે કોઈ શંકાશીલ હૃદય પ્રજા કરી શકે કે “સત્ય એટલે શું?” અવહારમાં સંપૂર્ણપણે કદી પણ પાળી ન શકાય એવા નીતિના સિદ્ધાંતો “સત્ય” છે ?

વળી, રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાના ઉદ્દેશથી કાઢેલી વિદ્યાપીઠોમાં અને શાળાઓમાં શિક્ષણ-ને ગૌણ સ્થાન આપી મહાસભાના ઠરાવોનો અમલ વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો પાસે કરાવવાનો આગ્રહ યોગ્ય છે ખરો? સરકારી શાળાનો સાગ કરનાર કેળવણી ઉપર સરકારના અંકુશનો નિરાદર કરવા તૈયાર છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં જોડાયા પછી તેના ઉપર કેટલુંક વર્તન શ. માટે

“ફરજિયાત” તરીકે નંખાવું જોઈએ? વિદ્યાર્થીના મનનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવામાં એવા બંધનો બાધક નથી? શિક્ષણનું કાર્ય રેંટીઓ ચલાવવા જેટલું-અટકે તેથી વધારે-ઉપયોગી નથી? તો પછી શિક્ષકોના કાર્યને રાજકીય ચળવળથી અને મહાસભાના ઠરાવોથી અલગ શા માટે ન રાખવામાં આવ્યું ?

રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં અંતઃજ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાનો આગ્રહ સૌ કોઈ વધાવી લે છે, પરંતુ, તે ઠરાવોનો અમલ ન કરનાર શાળાને સંયોજીત ન કરવાનો આગ્રહ કરીને કેટલીક શાળાઓના ઉપર દબાવણ કરવામાં આવ્યું તેમાં માથાપોના બુના વિચારોને લીધે સરકારી નીશાળોથી ઉઠી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને સહન કરવું પડ્યું નથી ?

આર્યસમાજના પ્રણેતા દયાનંદ સરસ્વતીના ઉપર “વેદોની મૂર્તિપૂજા સ્થાપન કરવાનો” આરોપ મુકનાર મહાત્માજી શું “રેંટીઓની મૂર્તિપૂજા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો નથી ?

વળી, ભૌતિકશાસ્ત્રની આધુનિક શોધખોળ નો સાગ કરવાથીજ તેનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી બચી શકાય તેમ છે, એ વિચાર શું સર્વાંશે ખરો છે ? યુરોપમાં કામદાર વર્ગનું બંધારણ સ્થપાયા પછી અને અમેરીકામાં હેનરી ફોર્ડ જેવા મુડીવાળાઓએ ઉદ્યોગોમાં સુધારા દાખલ કરવાના જે નવીન પ્રયાસો આદર્યા છે તે પછી આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે હવાઈ વિમાન, વાયરલેસ, સજમેરીન, રેલ્વે, તાર વગેરે ભૌતિકશાસ્ત્રની સગવડકારી શોધનો સાગ કરીનેજ આપણે આધુનિક સંસ્કૃતિનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી બચી શકીએ એ દલીલ સાચી નથી. હેનરી ફોર્ડ મલ્બુરોને કૌટુંબિક જીવન આપવામાં ફત્તેહ મેળવી છે. મલ્બુરોને જુદા [પદ્ય માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૭]

લેખક:

રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,

ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

—o—

અક પ્રાચીન લોકોક્તિ છે કે આદાર ને વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ રીતે ભેદનારા સુખી થાય છે. આદાર અને વ્યવહારમાં કદાચ એમ હશે; પરંતુ સાહિત્યમાં તો તદ્દન જુદું જ છે. એમાં તો અસ્પષ્ટ કાવ્યો ને લેખોજ ઉત્તમ ગણાય છે. પ્રાચીન કાળના આદર્શો બદલાયા તેમાં કે વ્યવહાર ને સાહિત્ય બે કેવળ ભિન્ન છે તેથી કોણ જાણે કેમ પણ વ્યવહારના વિષયમાં આવશ્યક મનાએલું સ્પષ્ટ વસ્તુત્વ સાહિત્યમાં વળ્યું છે. સાહિત્યમાં તો અસ્પષ્ટ કાવ્યો ને લેખોજ ઉત્તમ મનાય છે. અસ્પષ્ટતા એ તો પ્લાનસ કાવ્યકુસુમસ્ય રસાયનાનિ—કરમાધ ગએલા કાવ્ય કુસુમને પુનરુજ્જીવન દેનાર રસાયન સગી છે. આજ કારણથી મહાકવિઓ ને લેખકો વખણાય છે, પણ વંચાતા નથી. કાવ્યો અને લેખકો લોકોત્તર પુરુષો છે, અને ભવભૂતિએ કહ્યું છે તેમ લોકોત્તરાણાં હિ ચેત્તાંતિ કોતુ વિજ્ઞાનુમર્દતિ. લોકોત્તર પુરુષોનાં હૃદયો કોણ સમજ શકે એમ છે? જો એમનાં હૃદયો

સમજાય એવાં નથી તો પછી એ હૃદયમાંથી નીકળેલાં કાવ્યો તો કેમજ સમજાય?

એકલા કાવ્યોમાં નહીં પણ સાહિત્યના સર્વ વિભાગોમાં અસ્પષ્ટતા આવશ્યક છે. અસ્પષ્ટતા એ તો સાહિત્યનો પ્રાણ છે. અસ્પષ્ટતા નીકળી જાય તો સાહિત્યમાંથી—ખાસ કરીને આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાંથી કેટકેટલાં કાવ્યો, લેખો, નાટકો વગેરે માર્યાં જાય?

પરંતુ અસ્પષ્ટતા માત્ર અર્વાચીન સાહિત્યમાં જ જોવામાં નથી આવતી. સાહિત્યના સર્જન-કાલથી અસ્પષ્ટતા પણ ચાલી આવી છે. સાહિત્ય ને અસ્પષ્ટતા એ બે જોડીઆં બાધબહેન છે. માનવ વાણીનો પ્રથમ સાહિત્યશબ્દ તે વેદ. આર્ષપ્રજ્ઞના એ પરમ પૂજ્ય અંચને, નીલાજો, પ્રથમ દર્શને તમારાથી એક અક્ષર પણ નહીં સમજાય. વેદ એટલે અસ્પષ્ટતાનો ભંડાર. કદાચ એના સર્જન સમયે વેદ અસ્પષ્ટ નહીં હોય; પરંતુ તે સમયે એટલો પૂજ્ય ગણાતો પણ નહીં હોય. જેમ જેમ એની અસ્પષ્ટતા વધતી ગઈ તેમ

તેમ એની પૂજ્યતા પણ વૃદ્ધિ પામતી ગઈ. જુના કવિઓનો અભ્યાસ કરવાનું પણ આજ કારણ છે. જેનામાં જેટલી અસ્પષ્ટતા તેટલું તેનું મહત્વ; આ સૂત્ર સર્વાંશે સત્યજ છે. કોઈ પણ દેશના સાહિત્યમાં અસ્પષ્ટ લેખકો પુખ્તયા છે તેટલા ખીજા કોઈ પણ પુખ્તયા તો શું પણ વંચાયા પણ નથી. ઇંગ્લંડના ગીટન ને પ્લાઉ-નીંગથી માંડી ગત્યારના બર્નાર્ડે શેા સુધીના સર્વ સાહિત્યકારોની કૃતિઓ પાંચે ઉપલા સૂત્ર પરજ રચાયે છે.

એથી પણ આગળ વધીને કહું તો ઇશ્વરને આપણે શા માટે પુછએ છીએ ? એ દયાસાગર છે તેટલા માટે ? વિના વાંકે નિર્ધનતાના ભાર હેઠળ ક્યારાઈ રહેલા જુએ મરતા મનુષ્યોને પુછો. આજીવન અન્યનું લાલું કરવા છતાં પોતે નિરંતર દુઃખ ભોગવી રહેલા માણસોને પુછી જુઓ; ઇશ્વરે તમારા પર કેટલી દયા કીધી છે ? ઇશ્વર સર્વશુભસંપન્ન છે, ન્યાયી છે, દયાળુ છે, ભક્તા-ધીન છે વગેરે વગેરે વાતો આપણે કહીએ છીએ ને માનીએ પણ છીએ. પરંતુ છાતી ઠાકીને કોણ એમ કહી શકે એમ છે કે ઇશ્વર આવેજ છે ? ઇશ્વરને આપણે જાણતા હોત તો એને નામે ને એણે રચેલા ધર્મને નામે આપણે એક ખીજાનાં મળાં કાપતે ? ઇશ્વરને આપણે જોળખતા હોત તો આપણે એને પુજત ખરા ? એની કૃતિ પણ એટલીજ અસ્પષ્ટ છે. એની રચનાને ગદન માનવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આપણાથી તે તે સમજતી નથી. ઇશ્વરની પોતાની વ્યક્તિ તરીકેની અસ્પષ્ટતા અને એની કૃતિની અસ્પષ્ટતા એજ એની પૂજનું કારણ છે. જગતમાં સર્વથી અસ્પષ્ટમાં અસ્પષ્ટ વસ્તુ તે ઇશ્વર ને એની કૃતિ છે માટે પૂજ્યતમ પણ એજ ગણાય છે.

આ પ્રમાણે પૂજનીયતા અસ્પષ્ટતા પરજ અવલંબે છે. એટલુંજ નહીં પણ અસ્પષ્ટતા

વિના સંપૂર્ણતાને પણ અવકાશ નથી. અસ્પષ્ટતા એટલે સંપૂર્ણતા. Perfect art returns to nature એ આંગ્રજ કહેવત પણ આજ વાત સિદ્ધ કરે છે. જ્યારે કલામંપૂર્ણ દશાએ પહોંચે છે ત્યારે તે કુદરત-અર્થાત્ અસ્પષ્ટતા (કુદરતની અસ્પષ્ટતા, ઇશ્વરની કૃતિ તરીકે સ્વયંસિદ્ધ થાય છે) રૂપ બની જાય છે. અને આથીજ ઇશ્વર પણ સર્વ રીતે સંપૂર્ણ ગણાય છે.

સૌદર્શ ને લાક્ષિત્યનો આધાર પણ અસ્પષ્ટતા પર છે. સ્વયં પ્રકાશવાળા મધ્યાહ્નના સૂર્યને સુંદર ન ગણ્યાં, ઉષા ને સંધ્યાનાં આછાં ને અસ્પષ્ટ તેજ પર આપણે મોહી પડીએ છીએ; રાગ ને તાલમાં માનાર ગવેઆના કરતાં કોયલનો દૂર દૂરથી સંજાનો અસ્પષ્ટ અવાજ આપણા હૃદયમાં અંતરે ભાવ જગવે છે; વાદ્ય ને સિંહની સ્પષ્ટ ને ઇચ્છાસૂચક ગર્જના કરતાં સાગરનાં ગર્જન વધુ આહ્વાદજનક લાગે છે; ને બહેનના કરતાં સ્ત્રી વધારે સુંદર લાગે છે તેનું કારણ પણ એજ છે. લોકસૃષ્ટિ કરતાં કલ્પના-સૃષ્ટિ વધારે સુંદર છે કારણ કે કલ્પનાસૃષ્ટિ વધારે અસ્પષ્ટ છે. સ્ત્રીઓને પરદેશીન રાખવાનો રીવાજ વહેમ કરતાં સૌંદર્યના એ ગ્રીણા તત્ત્વની સમજનો સૂચક નથી ?

સત્યનું આલંબન પણ અસ્પષ્ટજ છે. આથીજ એક લેખકે કહ્યું છે કે Truth is more romantic than romance itself. (અદ્વિત્યતા કરતાંએ સત્ય વધારે અદ્વિત્ય છે.) સત્યને શોધવાને મનુષ્યોએ કેટકેટલાં ફાંફાં માર્યાં છે ? ને છતાં હજી સત્ય કોઈને જડ્યુંજ નથી. 'અલ્લ સત્ય છે, જગત અસત્ય છે', 'અલ્લ ને જગત બંને સત્ય છે', 'અલ્લ અસત્ય છે. જગત સત્ય છે', 'અલ્લ ને જગત બંને અસત્ય છે', ઇત્યાદિ અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનો સત્યના ઉપસકોએ સત્ય શું છે તે દર્શાવ-

મા કાઢ્યાં છે. સત્યનું પાલન કરવાથી દરિશ્વર પ્રથમ દુઃખી થયો ને અંતે સુખી થયો; પરંતુ એજ પ્રમાણે સત્યનું પાલન કરવાથી અમારા દરિશ્વાર પ્રથમ સુખી થયા, પંકાયા ને પછી દુઃખી થયા-એમને જ્ઞેષ્ઠમાં જવું પડ્યું! આ પ્રમાણે અત્ય ને તેનાં પરિણામ કેવળ અરપણ છે. ‘શું’ છે ને શું નથી એ એવો ગદગત વિષય છે કે જે છે ને જે નથી એમ મહાપુરુષો પણ કહી શકતા નથી’ તેનું કારણ આ સત્યનું અરપણ સ્વરૂપ છે.

એજસૂ ને પ્રભાવનું મૂલ પણ અરપણતા છે. દુરમનો સામાના સંનિહાની સંખ્યા અને તેનું બળ મલ્લુત નથી ત્યાં સુધી ગભરાયા કરે છે; પણ એક વાર એ વાતની ખબર પડી એટલે રણગણ્યમાં સર્જી થઈને ચાલ્યા આવે છે: શરીર-બળ કરતાં આત્મબળ ઉંચું ગણવામાં આવે છે; સોડી કરતાં ઉપવાસનું મહાત્મ્ય મોટું મનાય છે. એ સર્વ શું બતાવે છે? સામા મનુષ્યનું બળ આપણે માપી નથી શકતા ત્યાં સુધીજ તેને મોટો માનીએ છીએ. શરીર ને સોડી બદાલ-બદારથી જોઈ શકાય એવી વસ્તુઓ છે; આત્મા ને ઉપવાસ અદૃશ્ય વસ્તુઓ છે-અરપણ છે. તેથી તેનો પ્રભાવ વધારે પડે છે. આત્મા તો કેવળ અરપણ વસ્તુ છે, -છે કે નહીં તે પણ ખાતરીપૂર્વક કોઈ કહી શકતું નથી. તેથી આત્મા એ ઉચ્ચતમ વસ્તુ ગણાય છે. કયમાત્રમા મદ્મ એમ છેક બ્રહ્મ પણ એનેજ માનવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે મહાપુરુષો અરપણ છે, સંપૂર્ણતા અરપણ છે, પ્રતિ અરપણ છે, સૌંદર્ય અરપણ છે, કશ્વના અરપણ છે, સત્ય અરપણ છે, ચોગસૂ ને પ્રભાવ અરપણ છે. આ સર્વ ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ અરપણ છે તો સાહિત્ય અરપણ શા માટે ન હોય? સાહિત્યનો વિકાસ એટલે અરપણતાનો વિકાસ. પુણની સુગંધનો શો અર્થ? તો સાહિત્યકુસુમની સૌરમનો પણ શો

અર્થ હોય? મેઘનાં ગર્જનનો શો અર્થ? કોયલના કુદરવનો શો અર્થ? ઉપાની લાલિમાનો શો અર્થ? સંધ્યાની સુકુમારતાનો શો અર્થ? બાલકનાં રુદનનો શો અર્થ? છવનને મૃત્યુનો શો અર્થ? આપણી દરેક વસ્તુનો અર્થ શોધવાની વૃત્તિનો શો અર્થ? તો સાહિત્યમાં પણ અર્થ જોઈએજ એવો આગ્રહ શા માટે રાખવો?

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં અરપણતાનાં બીજ માત્ર દેખાય છે. પણ એ કલાનો વિકાસ તો આપણા અર્વાચીન લેખકોજ કરી રહ્યા છે. ભિન્ન ભિન્ન લેખકો આ સાધ્યને જુદાં જુદાં સાધનો વડે, અનેકાનેક કૃતિપ્રયુક્તિઓ વડે, અસામાન્ય કલાચાતુર્ય વાપરી સાધી રહ્યા છે. અપરિચિત ને અભિનવ શબ્દો વાપરીને, અસંકારોના પ્રવાહમાં અર્થને કુમારી થઈને, વિચારની અગાધતા દર્શાવવાને બદાને અર્થના અસ્તિત્વનો લોપ કરી છત્વાદિ અનેક ભાગે લેખકો અરપણતાનો વિકાસ કરી રહ્યા છે. અને એ દિશામાં રવિદ્રનાથ ટાગોરે જે ફાળો આપ્યો છે તે જુદાવ એવો નથી. રવિદ્રનાથ પોતે તો જોઈએ તેટલા અરપણ નથી; પરંતુ એના શુરાર વારસોએ આ કલાનો જે વિકાસ કર્યો છે તેનું મૂલ્ય તો અપરિમેય છે. કેટલાક દોહડલાઓ ટીકા કરે છે કે “બળદના શરીરની મહત્તા પોતાના પરિવાર આગળ બતાવતાં દેડકા ફાટી ગઈ તેમ એ મહાકવિની વિશદભાવના પોતાની વામનતામાં ઉતારવા જતાં આપણા લેખકો અક્કલ ને અર્થના પ્રદેશની બદાલ જતા ગયે છે. પોતાનું વિચારદારિદ્ર બાપના અન્વરચિત્ત બડોળ હોવા છુપાવવા માંગે છે”, તે માત્ર તેમનો ઈર્ષ્યાજીવનમાત્ર બતાવે છે.

આચાર કરતાં વિચારનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ છે, અને ભાવનાનું સ્વરૂપ એવી પણ સૂક્ષ્મ છે. આથી મનુષ્યનું વર્તન આપણને દેખાય છે તથા

સમજાય છે; એના વિચારો અર્ધજન સમજાય છે; ને એની ભાવના આપણાથી જરાએ સમજાતી નથી. એ સમજ્યા વગર કેટલાક ટીકા કરે છે કે, “લેખક પોતે પણ શું કહેવા માંગે છે તે સમજતો નથી, કે કહેવા માંગતો નથી, અથવા કહેવા માંગે છે તે કહી શકતો નથી. લખવાના લોભમાં વક્તવ્ય શું છે તે વીસરી ગયો છે. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ધુળ ને પાણી સમજી કપડાં ઉઘા લેતા દુધીધન જેવી બુદ્ધિ એ લેખક ખતાવી રહ્યો છે”. પરંતુ એવા અણસમજી ટીકાકારોની પરવા એવા લેખકો રાખતાજ નથી, અને પોતે લખ્યાજ નય છે. કદાચ એવી ટીકા-ઓનો પ્રત્યુત્તર આપવો પડે તોએ એવો આપે છે કે ટીકાકારો ને તેમનું આખું કુટુંબ એ પ્રત્યુત્તરની પહેલી લીટીથી આગળ જઈ શકતાજ નથી ! પરિણામે એ ટીકાકારોને પોતાની બુદ્ધિની દૃઢતા વીશે સદેહ પડવા માંડે છે ને આખરે, ‘લખે છે તો સારું; પણ આપણાથી સમજાતું નથી’ કરીને એ વાત પડતી મુકે છે, અથવા તેની પ્રશંસા પણ કરવા માંડે છે. કદાચ પ્રશંસા ન કરે અને તે લેખકો પર ટીકા કરવાનું ચાલુ રાખે છે તો તેથી લેખકો ગમરાતા નથી. કારણ કે તેઓ જાણે છે કે કોઈથી સમજાય નહીં તેથી કે વસ્તુની કીમત ઘટી જતી નથી. ઉલટું એથી તો તેની કીમત વધે છે. પડદો ઉઘડ્યા પહેલાં પ્રેક્ષકોની કલ્પના કેટલી ઉંચે ઉડી રહે છે અને પડદો ઉઘડ્યા પછી આકાશમાંથી અવનિ પર આવ્યા હોય એવો અનુભવ પ્રેક્ષકોને થાય છે. પરંતુ ઉપર કહ્યાં તેવાં લખાણોમાં અસ્પષ્ટતાનો પડદો કદી પણ ઉઘડાતોજ નથી, તેથી વાચકને કલ્પના મંદ થવાથી ઉત્પન્ન થતી નિરાશાનો અનુભવ થતોજ નથી.

નવીન કહેવાની ધ્વજા સર્વને હોય છે. પણ નવીન કહેવાનું બહુજ ઓછાને જડે છે.

આથી કહેવું હોય ને નવીન કહેવાનું કે જડતું ન હોય તેણે અસ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈએ. એમ કરવાથી એ પોતે કેંક નહુંજ, કહુંજ એમ એને પોતાને પણ લાગશે અને વાચકને પણ એવોજ ભાસ થશે. નવીનતા નહીં તો નવીનતાનો ભાસ તો આવશેજ. અને ખરું પુછો તો જગતમાં નવીન છેજ શું ? નવીન લાગે છે તે નવીનતાનો ભાસ માત્રજ છે. અસ્પષ્ટ લખાણમાં નવીનતાનો ભાસ હોય છે એટલુંજ નહીં પણ એમાંથી જેને જે અર્થ કાઢવો હોય તે કાઢી શકે છે. લેખક કોઈ પણ રીતે બંધાતો નથી, ને જુદા જુદા વિચારના મનુષ્યોને લાગે છે કે એ અમારાજ મતનો છે ! ધ્વનિકાવ્ય તે આજ, ‘કવિત કેરી સરિત’ તે આનુંજ નામ. એ સરિતમાંથી જેને જોઈએ તેટલું પાણી ચંચુ ભરીને લઈ જાય અને ફાવે તે કાળમાં એનો ઉપયોગ કરી શકે. આવી સાહિત્ય સરિતનો રસપ્રવાહ અવિરામ ધારે વહી રહ્યો હોય છે તેનાં દર્શન પણ અર્થની પાળથી ચારે બાજુએથી બંધાઈ રહેલા ખાખોચીઆમાં કયાંથી થાય ?

સાહિત્ય એટલે જીવનનું પ્રતિબિંબ અને જીવન એટલે અસ્પષ્ટતાની પરંપરા. અમુક મનુષ્યના અમુક ખનાવો ખનવાના છે એમ કહેવાની હીમત જોશી સીવાય કોઈ કરી શકતું નથી. અને જોશી બીચારો પણ એવી અયોગ્ય હીમત પેટને ખાતર કરે છે. અને છતાં એવી હીમત દર્શાવતી વખતે પણ અને તેટલો અસ્પષ્ટ થવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે. જીવનની પળે પળ અસ્પષ્ટતાના આવરણ હેઠળ ઢંકાએલી છે. જીવનમાં અસ્પષ્ટતા ન હોત તો જીવન જીવવા જેવાં થાત ? સાહિત્યમાં અસ્પષ્ટતા ન હોત તો ગદ્ય કાંચો ને લેખો લખાત ?

આથી અસ્પષ્ટતાનો વિકાસ કરવો એ સર્વ લેખકોનું ધ્યેય હો ! એવો અભિલાષ અત્યારનું વાતાવરણ જોતાં વધારે પડતો નથી.

::: 'એક કૌતુક' :::

લેખક :

ગો. શ્રી. ત્રજનાથ વિ. મહારાજ

જાણીતો

તોટક.

૧

સખિ ! કૌતુક નંદનિકેતનમાં
અતિ અદ્ભુત પેખિ ભુલી જગ આ;
નિજ પુત્ર યશોમતિ અંક ગહી,
મુખ મુગ્ધતી ઉત્કટ પ્રેમ થકી.

૨

શિશુ ગોઠણીએ રમતું કરતું,
અહુ ! તોતડી વાણી મુઠ વઢતું;
પયપાન ગહુ હઠથી કરતું,
સખિ ! ધૂળિ ઉડાડી તતુ ભરતું.

૩

અવલોકી શશિ, નભમાં શિશુએ,
રમવા કથતો લઘ દે મુજને;
જળપાત્ર ભરી ઝટ મુકી દીધું,
નિરખી પ્રતિબિંબ શિશુ કીડતું.

૪

નવનીત લઘ પ્રમુદિત હૃદે,
કુદતું હસતું વળી નૃત્ય કરે;
જનની મનના સહુ કોડ પુરે,
પ્રિય લકાતણા હૃદયેજ વસે.

:: વનમાં એક પ્રભાત ::

લેખક :

શ. અશોક

પ્રભાત
ભાતીગળ આ મોર પગલીઓ,
લીમડીઆની આ ફુંલકળીઓ;
રમતીલી ખળખળ જળઝરીઓ
પ્રભાતને પહોર.
તેજ અને છાયાઓ ડાલે,
આમ્ર ઘટાના પરિમલ ધોળે;
શાંત મધુરું હસતું કોઈક
પ્રભાતને પહોરિ.

વનરાધ
ઝાડ ઉભું આ એકલડું
માથે ખાઉધરું ગીધડું;
પાનતણા આ ઢગલા, હેઠળ,
પવને ખડખડતા.
ખાવળ કાંટ કુડી કુટી છે;
કેંક ચૂળો રસ્તે છુટી છે;
અહીં આગળથી કેડી ચાલી
વનમાં સંત ધ.

કોયલ
દીડી નથી આજે રતરાણી
સુણી નહીં ફુંલવંતી વાણી;
નવપક્ષવ છાયા નવ ડોલી
કોયલ ક્યાં જોલી ?
સખિ ! તુજ ગાલ વસંત અડે જ્યાં,
રસ દષ્ટિનાં સ્વપ્ન ચડે જ્યાં;
આંતર સ્પષ્ટ ફરી ઉઘડે ત્યાં
કોયલ તું જોલી.

હા ય રી માં થી

લેખક :

રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

નન્યુઆરી

તા. ૧૩ મી : પરમ દહાડે, “ ગંભીર માંદગી છે ”; કાલે, “ તમીએત સુધારા પર છે ”; આજે, “ મરી ગયા. ” માણસને મારવું હોય ત્યારે કુદરત આવો જો ચિંતા, આશા અને કૃતકાનો ત્રિવિધ ક્રમ ધણી વાર સ્વીકારે છે, તે એણે ટોમસ હાર્ડી માટે પણ સ્વીકાર્યો. એને માટેનું મારું સૌથી વહેંચું સંસ્મરણ, બારેક વર્ષ પર ‘યુકમેન’માંની અંગ્રેજ નવલકારોને લગતી એક મુળાક્ષરી કવિતામાં આ લીટી વાંચેલી, એ છે : “ H is for Hardy, — a classic that lives ” અને ખરેખર, જીવતાં જીવત સ્વભાષામાં શિષ્ટપદાર્થ થવાનું અતિવિરલ માન તેને મળેલું—જેમ કેટલેક અંશે આપણે ત્યાં ગોવર્ધનરામને મળેલું તેમ.

તા. ૧૪ મી : એક જુના જેવા સવાલનો જવાબ આજે ‘ટાઇમ્સ’ના સર વી. મારીસ વીશેના અગ્રનેખમાંથી મળી ગયો. મોન્ટેક્ઝ રીપોર્ટ નું મૂલ્ય તેને કેવળ સાહિત્યદષ્ટિએ વિચારીએ તો કેટલું ઉંચું છે તે એના વાચકોને ખબર છે. આ ફારણથી એ બહાર પડ્યો ત્યારે ખાસ મહેનત કરી એના કેટલોક ભાગ વાંચ્યો હતો; તે પ્રશ્નોનાં પાંડ માંન્યો હતો કે રાંભવલીવટના રોજકાંમતની શુભકતા વચ્ચે પણ રસિકતાને સજીવ

રાખનાર માણસો, એ રીપોર્ટ લખનાર જેવા, હજી હયાત છે ખરા. અગ્રનેખ કહે છે કે એ લખનાર તે વી. મારીસ—આ નોંધતાં યુજરાતી રીપોર્ટની શૈલી યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. આપણી ભાષામાં રાજકાજના સારા રીપોર્ટ તો પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય પછી એકાદ પેઢીએ લખાતા થશે. પણ અભારે તો (ત્રીજી ને સાંતમી સીવાયની બધીજ) સાહિત્યપરિષદોના રીપોર્ટની શૈલી પણ, નિરપેક્ષ ધોરણે, કેટલી બધી કમ્પતા રણની મુસાફરીનો અનુભવ કરાવતી હોય છે ?

તા. ૨૦ મી : સ્વતંત્ર, કલ્પનાપ્રધાનકૃતિ માટે એકજ શબ્દ જોઈએ, તો ‘તસનીફ’; ને સંશોધનની શુદ્ધિપ્રધાનકૃતિ માટે ‘તાલીફ’; આ અરખી શબ્દો આજે મોલવીસાહેબ પાસેથી વાતેવાતમાં જાણ્યા. યુજરાતીમાં ધણા અરખી-ફાર્સી શબ્દો છે, તેમ આને પણ અપનાવ્યા હોય તો ?

તા. ૨૬ મી : આજના છાપામાં મક્કખારીના અરુણચિત્ર (‘અરુ’) નો ફોટો ને એ ખુદલું મુકાપાનો અહેવાલ છે. મુખ્ય વક્તાએ એમની જોડેજ, સેવાસદનના કામ સંબંધમાં સ્વ. દયારામ ગીદુમલને સંબોધ્યા છે. એ તો બરાબર;

પણ તેના ત્રીજા વિધાતા—કે નહીં તો, પહેલા બીજા જેટલાજ મદાન ત્રીજા વિધાતા—ને કેમ કોઈ યાદ નહીં કરતું હોય ? મને ભરોંસાલાયક એક જાણકારે થોડાજ દિવસ પર કહેલું કે એ સંસ્થાની કલ્પના, વિચારણા ને યોજનામાં ગૂંચરે સાહેબનો અસાધારણ હીસ્સો હતો. પણ દુનિયા તો પરિચામવાદી છેને ? એ કલ્પનાદિને જેણે મૂર્ત, રક્ષણ પશિષ્ટામમાં આપ્યાં, તે બેનાં યશોગાન સ્વાભાવિકપણે તે ગાવાની. ત્રીજીની જેવા હોય તેને માટે આદિ કાળથીજ કાળના ઉડા અધારા કોતરમાં દટાઈ જવાનું સરળચું હોય છે.

તા. ૨૭ મી : સાહિત્યપરિષદની નિબંધ માગણીનો પર આવેલો તો ચારેક દિન પર પણ એને નીરાંતે આજેજ વાંચ્યો. ને એ 'નીરાંત' એવી કે, ત્યાં પાંચમાંથી એક વિભાગનો નિબંધ મોકલવો એમ હતું. ત્યાં પાંચે વિભાગનો એકેક નિબંધ લખવો, એમ મેં વારંચું. પણ આ અપવાયનનું પરિણામ તો આપણા દરેક લેખકે અજમારવા જેવું છે. આપણને સાહિત્ય ને ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર ને ધર્મ-તરતર પિંતન : એ દરેક ત્રીશી એકેક નિબંધ લખવાનું સીંપાયું હોય, તો આપણા સામાન્ય (general) જ્ઞાન ને અસામાન્ય (extraordinary) કેળવણીની આછોતરાઈનું કેવું લખ્ય પ્રદર્શન બરાબ, એ નિબંધોમાં ?

તા. ૨૮ મી : કેટલીકવાર હીંદુસ્તાન અમેરીકા કરતાં પણ વધુ પૈસાદાર બનેલું નથી લાગતું ? જેમકે, હમણાં ચાલે છે તેવી લગન-સરા વખતે. ગમે ત્યાંથી, પણ નાણાં આવા સમયે ઉભરાઈ ઉઠે છે એ તો ચોક્કસ. તાલેવંને ભરપૂર તીજોરીમાંથી, મધ્યમ વર્ગ માંડ બચાવેલ મુડીમાંથી, ગરીબો કરજના પાશમાં બાંધેલી જકડાઈને : ગમે તે રીતે, પણ હરેકે લગન, જનોઈ

વગેરે વેળા કુબેર ભગવાનના સગા પુત્ર હોવાનો સાજ સજવોજ પડે. આ વતનને શું નામ આપવું. બેવકુશી કે શહીદપણું ?—ધર્મરૂપ બનેલી બેવકુશી કે કમનનું સામાજિક શહીદપણું ?

તા. ૩૦ મી : રપેનીશ નવલકાર ઇબ્સન મરી ગયાના સમાચાર આજે મળે છે. લાંના સાહિત્યસેવકોના રવૈયા પ્રમાણે તે સારી જેવી પુંછ મુકતો ગયો છે. વધુમાં, પોતાનું મહાલય સાહિત્યાશ્રમ બનાવી શકાય તે રીતની ગોઠવણ પણ કરતો ગયો છે. એ સદ્ભાગી સાહિત્યકાર આ પ્રાંતમાં જન્મ્યો હોત તો ? તો મોટા દુર્ભાગી તરીકે મરત; કેમકે કાં તો નેને સાહિત્યસેવન-માંથી સારી કમાણી થઈજ ન હોત, અથવા જો યાત, તો બધી કુટુંબના કેટલાક મરણપરણના ખર્ચોમાં સજા થઈ હોત, ને તેનું મહાલય તેની પાછળ લહેણદારોએ હરરાજ કરી ખાધું હોત.

ફેબ્રુઆરી

તા. ૧ લી : બેંગલોરની એક બેવડી નવાઈ, તાર પર ને 'દાષમ્સ' મારફત, આજે આવી પહોંચી છે. તેનો સાર : "મહીસુરના દીવાન સાહેબ મીરજા મહમદ ઇસમાઈલ લલામણુ કરે છે કે વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ભાષાનું કોઈ એવું સરળ રૂપ ધડી તેચ્ચાર કરવું, જે હીંદની રાષ્ટ્ર ભાષા બની શકે." ભાવનાપક્ષે, ઇસલામીએ કરેલી તરીકે આ લલામણુ જેટલી આનંદકારી અને માનપાત્ર છે, તેટલીજ છે, વહેવારપક્ષે અસ્પષ્ટશી ને અવગણનાપાત્ર નથી ?

તા. ૨ છ : પેરીસનો ખાસ તાર છે કે અણીને વખતે ફ્રેંચ પ્રજાના મહારક્ષોમતિનો એક માર્શલ જોષ્ટ ઘરખાર વિનાનો ઘટ પડ્યો છે. પ્રજાએ પોતાના અડગ સેવકને અવગણ્યા-નો આ દાખલો પહેલો નથી. અને પ્રજાનો તેમ વાક્યમયનો ઇતિહાસ પણ તેવા દાખલાથી અર્થો છે : (૧) અર્વાચીન બંગાળનો મહાકવિ

મધુસૂદન દત્ત મુક્તીસીથી સળડતો, પારકાઓ વચ્ચે, જાહેર ઇસ્પીતાલમાં મરી ગયો હતો; અને, (૨) પ્રો. ગજનરનાં ભવ્ય સ્વપ્નોને સાર્થક કરવાની અનુકૂલતા ધનવાન ગુજરાતી પ્રજા પણ તેમને આપી શકી નહોતી. બાકી, એમનું કામ' તો પ્રજાનાં ધનસંપત્તિમાંજ વધારો કરે તેવું નહોતું ?

— : જુનું 'વેસ્ટમીનસ્ટર ગ્રેટ' મુડીદાર છાપાં-સાહસિકોના 'ડેલી ન્યુસ' માં ભેળવી નાખવું પડ્યું. જગતના સ્વતંત્ર પત્રકારિત્વને આ એક વધુ ધા.

તા. ૫ મી : આજે જાહેર યએલી 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ'ની નવી યોજનામાં બીજું બધું બરાબર છે—નથી બરાબર તે માત્ર એનું નામ. યોજનાની દરેક વિગત સાથે પુરેપુરા સંમત થવું તે બરા દેશપ્રેમીની અભારે ફરજ છે. પણ દેશપ્રેમે તેની વિવેકશુદ્ધિને મૂર્છિત નહીં કરી હોય, તો એ માગણી કરશે કે વિદ્યાપીઠ શબ્દનો આમ આત્મવચનના કરનારો ખોટા પ્રયોગ આપણે ન કરીએ; આપણે નવા મંડળને 'ગુજરાત પ્રગ્નેહારક મંડળ' કે એવું કોઇક યોગ્ય નામ આપીએ. કેમકે એ સંસ્થાના નવા કાર્યક્રમ જેવો કાર્યક્રમ જુની કે નવી, દેશી કે પરદેશી, કોઇ પણ વિદ્યાપીઠમાં કદી દીઠો-સાંભળ્યો નથી. વિદ્યાપીઠ એટલે જ્ઞાનમંદિર, ક્રિયાક્ષેત્ર નહીં. નવી યોજના 'વિદ્યાપીઠ'ના પ્રદેશમાં સક્રિય રાજકારણ, સક્રિય સમાજ સુધારો, સક્રિય અર્થસાધના, વગેરે આણે છે. આ બધી વસ્તુઓ આ સ્વરૂપે, જ્ઞાનસેવનની જ્ઞાનસંચયની જ્ઞાનવિકાસની બાધક છે. કદાચ એમ કહેવાય : "તમારા જ્ઞાનજ્ઞાનની અભારે પ્રજાને જરૂર નથી. પ્રજાનાં બધાં માણસોએ કેવળ રાષ્ટ્રોત્થાનમાંજ મચી રહેવું જોઇએ એવી રિયતિ છે." કશુંલ; ધણી હેતુભાસોથી ભરેલ છતાં, વાદને ખાતર, એ દલીલ કશુંલ રાખીને. પણ જો જ્ઞાન અને વિદ્યા નકામાં છે, તો વિદ્યા-પીઠ એ ગૌરવવંત

ને અર્થવાહી નામ પણ કેટલું નકામું છે ?— ઉપલી રીતે જવાબ દેનારા, માટે. અને જ સંસ્થાને વિદ્યાની ખરેખરી પીઠ. રાખવી હોય, તો ઉત્તમ માર્ગ, આનંદશકરસમિતિએ સૂચવેલ પદ્ધતિથી અનુસ્નાતક જ્ઞાનવિકાસ આદરેલો, એજ નહોતો ? એ સ્વીકારતા તો, આજ મંડળમાંનો અર્ધ ઉપરાંત બાળ અને બીજા અધ્યાપકો, સાચી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ખીલવવી જોઇએ તે જ્ઞાનની વિવિધ અણખીકી શાખાએને ખીલવવામાં રોકાઇને પ્રજાકીય સંસ્કૃતિને સારી રીતે સમૃદ્ધ કરી શકત' તેઓ અભ્યાસ પુરતા ભણે ગામડાંમાં જાય, ને પ્રજાની ઉત્તતિના 'બળતા પ્રસ્તો' ની ચર્ચા કરી, વહેવાર માર્ગો પણ સૂચવે ને યોગ્ય માધ્યમો દ્વારા અમલમાં મુકાવે. પ્રજાહૃદયતા ધખકારથી તેઓ વિમુખ ન રહે તે સમજી શકાય તેવું છે. અને, સંસ્થા "રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને અંગે" ઉત્પન્ન થઇ છે તો રાષ્ટ્રીય, બીનસરકારી શિક્ષણ-સંસ્થા તરીકે કેવળ શિક્ષણનાજ પ્રદેશમાં તેણે ક્યાં ઓછું કરવાનું છે કે તેની શક્તિને શિક્ષણ-તર પ્રદેશમાં યોજવાની-વેડફવાની ફરજ પડે ? સરકારી પદ્ધતિના અનેક દોષોથી મુક્ત એવું શુદ્ધ શિક્ષણ તે આપી શકે. વળી, જે કાચો સરકારી યુનીવર્સીટીઓ કદાચ દસકાઓ લગી કરીકરાવી શકવાની નથી, તે સ્વભાષાના ઉચ્ચતર વાક્યમય વિકાસનાં કાર્યો-જેવાં કે શાસ્ત્રીય ગુજરાતી કોષ, સ્વતંત્ર જ્ઞાનકોષ, ગુજરાત ભારતના ઇતિહાસો, વગેરે-પણ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ નહીં કરે તો કોણ કરશે ? બીજે-ઈંગ્લેન્ડમાં, 'એક્સકર્ડ કેમ્બ્રીજ'માં-એવાં કાર્યો વિદ્યાપીઠેજ ઉઠાવીને પાર પાડ્યાં નથી શું ? વિદ્યા-પીઠ પાસેથી પ્રજાનો સમજી વર્ગ એ રીતનીજ આશા રાખે છે ને રાખે. એ આશાએ અભારે તો ધુળમાં રંધાજાવાનો, સંસ્કારવિકાસને લગભગ રૂધવાનો, હંક ભણે એ સંસ્થા ભોગવે. પણ એમ ક્યાં પછી એ પોતાને 'વિદ્યાપીઠ' કહે ન્યાયે કહેવરાવશે ?

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૦]

: : કોયલ ટહુકારે ! : :

લેખક: શ. પૂર્ણાનંદ છગનભાઈ વ્યાસ

(અંજની)

૧

મંદ વહંતી સરિત સમિપમાં,
આસ્ર-તરુની નીલ ઘટામાં,
વસંતની મધુરી સંધ્યામાં,
કોયલ ટહુકારે.

૨

વિરહાનળને અધિક વધારી,
રસિકજનોને મુગ્ધ બનાવી,
લલનાઓનાં હૃદય નચાવી,
કોયલ ટહુકારે !

૩

વિરહાનળ એને નવ બાળે,
પ્રેમતત્ત્વ કયાંથી એ બાણે ?
સમાન લેખી સર્વ હૃદયને,
કોયલ ટહુકારે !

: : કોયલ ટહુકારે : :

લેખક : રા. શાંતિલાલ તોલાટ

(અંગતી)

૧

શિશિર વીતી ને વસંત આવી,
ઋતુશણી રુમઝુમ કરતી,
હંહુ હંહુ શબ્દે વસંતફૂલી,
કોયલ ટહુકારે.

૨

હશે અભાગી એકલવાયાં,
વિરહાનળ જેને બાળે,
પણ પ્રેમીના રસ-ઉત્સવમાં
કોયલ ટહુકારે.

૩

કમળ-ભ્રમર ને મંજરી-કોયલ,
પ્રેમ તત્વ સર્વે જાણે,
પ્રણયમંત્રના ગીત શું જતી
કોયલ ટહુકારે.

કેંક ન વું

સંપાદક :

રા. નાગરદાસ ઇ. પટેલ

કુદરતી સેનાની :

તમને બંદુક ફેડતાં આવડે છે ?
આ જમાનામાં બહુ થોડા એનો
જવાબ હકારમાં આપી શકશે.

તમને નથી આવડતું તે એક નાના સરખા
જીવડાને આવડે છે કુદરતે એને અચાવનું સાધન
એવું આપ્યું છે.

જ્યારે એના ઉપર કોઈ મોટો દુશ્મન
એકાએક ટુટી પડે છે ત્યારે એ ઉભી પુછડીએ
નાડું જ નય છે અને પાછળથી એક ગતનો
પદાર્થ કાઢતું જ નય છે. એ પદાર્થ બહાર
આવતાં જ ધડાકો થાય છે અને ધુમાડો જોવા
ગોટા વાતાવરણમાં ફેલાય છે; એટલે એનો
દુશ્મન ધૂંમચાય છે અને એને નાસી જવાનો
વખત મળે છે. એક સાથે પાંચ પચીસ ધડાકો
પશુ એ કરી શકે અને એવી રીતે જ્યાં સુધી

એને સંતાઇ જવાની જગ્યા મળી શકે ત્યાં સુધી
શત્રુને હંકારી શકે છે.

જીની હુનીઆં

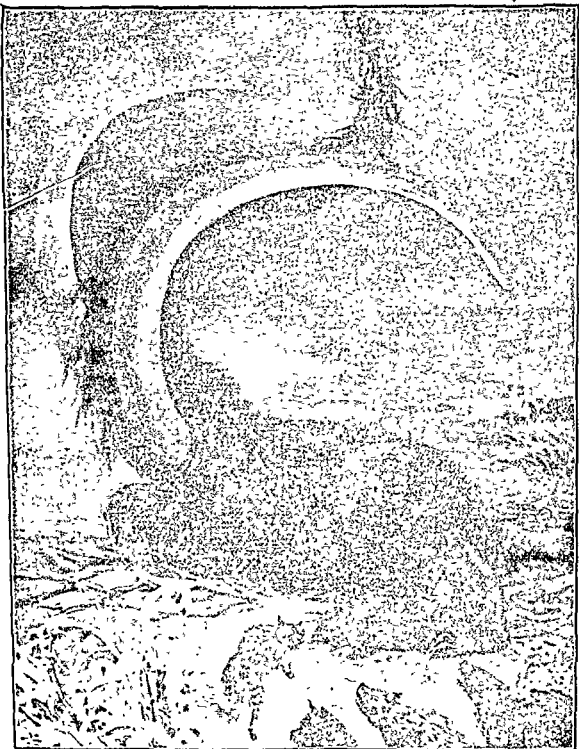
હજારો વર્ષની જીની વાત છે.

દરતી પર અરક્તના વરસાદ, વરસા,
જંગલોનાં જંગલને મેદાનનાં મેદાન વરસાદમાં
દબાઈ ગયાં. અને લાગાં ખીચારાં પશુઓ પણ
દટાઈ ગયાં.

અને પછી તો એ જગ્યાની આબોહવા
બદલાઈ ગઈ. તે વરસોના વરસો સુધી લાંબી
બરફ ખરચોજ નહીં.

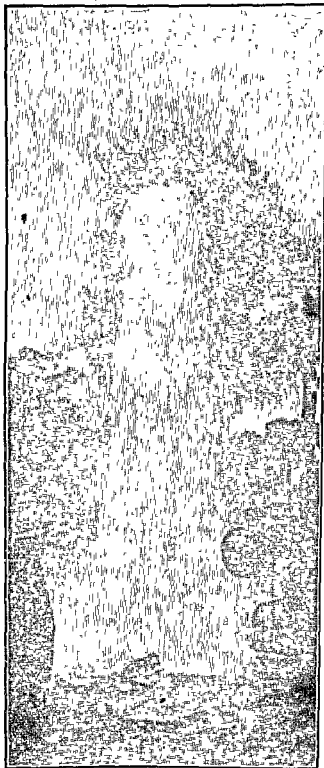
છેવટે હજારો વર્ષ વહેવા પછી પૃથ્વીની
ગતિના હેરફેરને લીધે એ જગ્યા વરસો પીગળવા
લાગ્યો અને એ વખતનાં દટાઈ ગયેલાં પશુઓ
નીકળવા લાગ્યાં. એ રીતે નીકળેલા એક હાથી

પરજીવ સ્વ. પરિનશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાજને
 શ્રીયુત ઇલાભાઈ આણંદજી આવડા
 કેક નક્ષત્રથી સવિનય સમ્મેલ ભેટ. ૧૫૫

તું આ સાથે ચિત્ર છે અને તેને જોઈને વરુઓ તેની પાસે દોડે છે.

બરફમાં રહેલી ચીજ વર્ષો સુધી તેની તેજ દાહતમાં રહે છે એ જાણીતી વાત છે એટલે આ.

એ ગરમી ક્યાંથી આવી ?

આ સાથે એરેલીઆમાં આવેલા ઝરાનું ચિત્ર

બાણ પર આપ્યું છે તેમાંથી દરરોજ ૫૫ લોખ ગેલન ૧૦૯ ડીગ્રી ગરમ પાણી ધણે ઉંચે ઉડીને વહે છે. એ ઝરાની ઉંડાઈ ૧૭૦૬ ફીટ છે. આટલા વિપુલ પ્રમાણમાં આટલા બધા પાણીને કાણ ગરમ કરતું હશે ? એટલી બધી ગરમી ક્યાંથી આવતી હશે ? એ પ્રશ્નો આપણા મગમમાં સહેજે એ ઉપરથી આવશે.

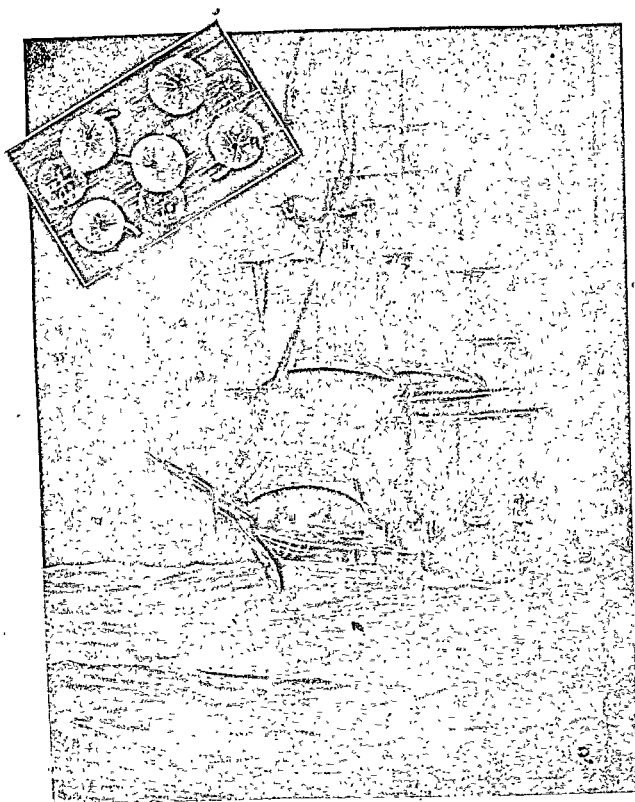
પૃથ્વીના પેટામાં પુષ્કળ ગરમી છે અને તે એટલા બધા પ્રમાણમાં છે કે લોખંડ પણ એના યોગે પ્રવાહી રૂપ ધારણ કરે. એટલી સખત ગરમીના યોગેજ ઘણી વખત ધગ્તીકંપ થાય છે, અને જવાળામુખી પર્વતો ફાટી નીકળે છે.

ક્ષીર સમુદ્ર :

આપણામાં દુધના સમુદ્રની ભુતી કલ્પના છે. વખતે એ કાષ્ઠએ જોયો હશે એટલે એ કલ્પ્યો હશે.

હારા 'ક્ષારિકા અને જગદીશ્વર' વાળા લેખમાં કેટલાંક ચક્રચક્રિત અને રૂપેરી માછલાં વીશે થોડુંક મેં લખ્યું છે. કેટલાંક પ્રાણીઓમાં આગીઆની માદક પુષ્કળ ફોસ્ફરસ હોય છે અને એવાં અગ્નિચિત અને અસંખ્ય જીવડાં પાણીમાં હોવાને લીધે પાણી પ્રકાશિત થઈ જાય છે.

એ જાતનાં કેટલાંક જીવડાંનું આ સાથે ચિત્ર આપ્યું છે અને જોડેના બીજા ચિત્રમાં કેપ્ટન કોંગમેન નામના વહાણ-વટીનું 'શુટીંગ સ્ટાર' નામનું વહાણ એવા ક્ષીર સમુદ્રમાંથી પસાર થતું ચિત્રાયું છે. એ કહે છે કે એનું વહાણ બપોરે હાઈદી મહા-સાગરમાંથી પસાર થતું હતું ત્યારે સાડી-તેવીસ માઈલ સુધી આવા તેજસ્વી જલમાં

મધને એનું વહાણ પસાર થયું હતું. એ વખતે એમાં ઉપર બતાવ્યા તેવા અસંખ્ય જીવ હતા. એ પાણી શીશામાં ભરી રાખીએ તો નવ ઈંચ છેડે રહીને વાંચી શકાય એટલો એનો પ્રકાશ પડે

ખાંત, મહેનત અને અકસન :

એ ત્રણેનો ઉપયોગ માણસે કર્યો છે અને જંગલી ઓગળેલાં ધાંધાં ધાંધાં ધાંધાં સંદર રૂબરૂની જાતો પેદા કરી છે.

ગુલાબનું ફુલ પહેલાં બે ચાર પાંખડીનું હશે તેમાં અનેક અખતરા કરી ખંત, મહેનત ને અક્ષતનો ઉપયોગ માણસે આજનું સુંદર અને મધમધનું ગુલાબ તૈયાર કર્યું છે.

એજ રીતે હિન્દી જાતનાં અનાજ, કપાસ અને બીજી ચીજોમાં પણ એ ત્રણે સદ્ગુણોનો માણસે યથાશક્તિ સદુપયોગ કર્યો છે ને કર્યો જાય છે.

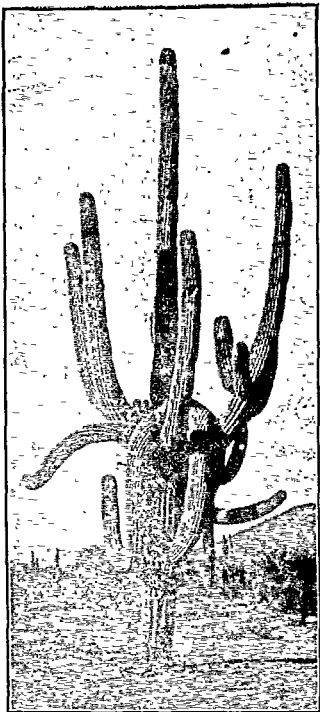
પણ ઈંગ્લેન્ડ કેળવણી હીંદુસ્તાનમાં એ ત્રણે સદ્ગુણો યુવાનોમાં આ દિશામાં બરાબર ખીલવતી નથી એટલે આપણે ત્યાં અક્ષતના છુટા જરા વધારે અથડાય છે.

રંજની પરખ :

કુદરતની અજબ કળાની બહીષ્કારી છે ! ભર રણમાં પણ જ્યાં પાણી મેળવવાની સખત હાડમારી હોય છે ત્યાં પ્રાણીઓના ઉપર ઉપકાર કરવાને ખાતર કુદરતે પરખો માંડી છે. અને એ પરખો એનાં તરસ્યાં જનાવરોનો જીવ બચાવે છે.

એ પરખો તે એક જાતનાં 'કેકસી' નામનાં ઝાડ. એમાં પુષ્કળ પાણી જેવો પ્રવાહી પદાર્થ ભર્યો હોય છે અને એ પીને પ્રાણીઓ પોતાની તરસ છીપાવે છે.

જ્યારે આલુઆલુની રેતી ને જમીન તાપથી તપીને વાતાવરણમાં ૨૦૦ ડીગ્રી થી વધુ ગરમી હોય છે ત્યારે આ ઝાડની અંદરની ગરમી માપવામાં આવતાં તેમાં ફક્ત ૫૫ ડીગ્રી ગરમી માલમ પડી છે. જ્યાં વરસમાં ભાગ્યે જ ઘસ દિવસ વરસાદ પડે છે ત્યાં પણ આ ઝાડ લહેરથી ફાલે છે અને વરસો સુધી ટકે છે.

એના ઉપર અનેક અખતરા કરાયા છે અને પાણી સીવાય એ વરસો સુધી જીવન નિર્વાહ કરી શકે છે એમ પુરવાર થયું છે.

આપણા દેશનાં થોર, શાકડા, થોરી અને ખરસાણી લગભગ એજ વર્ગનાં ઝાડ છે.

સતલજની હોડી:

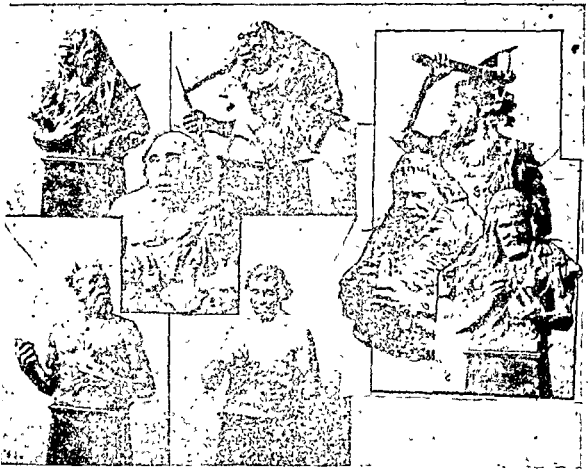
પંજાબમાં સતલજ નદીની સામી પાર
જવાને માટે એક વિચિત્ર હોડી તૈયાર કરવામાં
આવે છે.

મુએલા દોરતું આપુને આપુ ચામડું લઈ
તેમાં પવન ભરીને પુલાવવામાં આવે છે. એવા
પુલાવેલા ચામડા પર બેસીને ત્યાંના રહીશો નદી

પાર ઉતરે છે.

અને ઉતરી રહીને એની ગડી વાળીને સાથે
લઈ જાય છે.

એકાદ હોડી કોઈ સખી વલુદ ગૃહસ્થ
મને ઓકલી આપશે તો ઉપકાર થશે.

માણસજાતની ઉત્પત્તિ ને ઉન્નતિ:

જર્મન પ્રોફેસર 'રોટ્ટે' માણસનો વિકાસ ક્રમ દર્શાવતાં 'દ્યુઇસ ગેએકે' નામના શિલ્પી પાસે કેટલાંક પુતળાં તૈયાર કરાવ્યાં છે. તેમાંનાં ઉત્પત્તિ ને ઉન્નતિનો વિકાસક્રમ દર્શાવતાં આઠ ચિત્રો આ ઉપર આપ્યાં છે.

માણસ જાતના નજીકમાં નજીકના સમાજો વાનરો છે એમ આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. સાધારણ વાંદરાઓ અને માણસજાતની વચ્ચે વાનરની બે ત્રણ એવી જાતો છે કે જે - માણસ જાતને ખીજ કરતાં વધુ મજાતી આવે છે. સૌથી વધારે મજાતી આવે

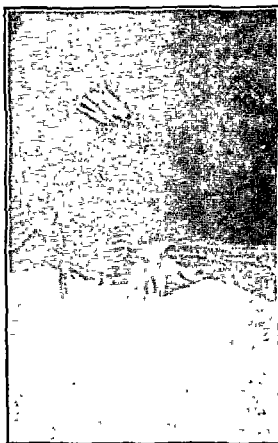
એવી શીપાઝી નામની વાનરની જાત છે. તે પછી ગોરીલા, ઉરાંગઉટાંગ વગેરે આવી શકે. શીપાઝી આપણી માફક મગજનો ઉપયોગ ઠીક ઠીક કરી શકે છે અને તેના, દાંત અને દાઢ પણ ધણું ખરું મજાતી આવે છે. એ સુધરેલી રહે ખાણું ખાઈ શકે છે, દસી શકે છે અને ગાય છે ને નાચે છે પણ ખરા !

હવે છે કે માણસને એવી સ્થિતિમાંથી અસારની સ્થિતિએ આવતાં રહેજે વીસ લાખ વર્ષ લાગ્યાં હશે ! ખરું ખોટું કોણ જાણે છે ! એ પાંચ દબર આમ કે તેમ !

બરફમાં ઉગતા
છાડ :

ન્યાં બરફ બારે
માસ પડ્યોને પાથર્યો
રહે ત્યાં કે છાડ ખોડ
ઉગના હશે ખરા ?

એવા પણ છાડ
છે કે જે એવી રીતિ-
માં પણ ઉગે છે. આ-
દેસ પર્વત પર પ્રખળ
બરફ પડેલું રહે છે
અને તે કે એકદમ
પીગળી જતું નથી.
કેટલાક છાડવા બરફ

પીગળવાની રાહ જુએ
છે અને થોડા તક
મળતાજ બહાર નીકળે
છે; જ્યારે સાથેના
ચિત્રમાં બતાવેલો
'સોલ્ડાને લા' નામનો
પુલરોપ બરફ કોરીને
ઉગે છે અને જેની
ગરમીથી બરફ ધીરથી
થોડે થોડે પીગળે છે.
એને નાલુક વાદળો
કે જાંબુડીઆ રંગ-
નાં સુંદર પુલ
આવે છે.

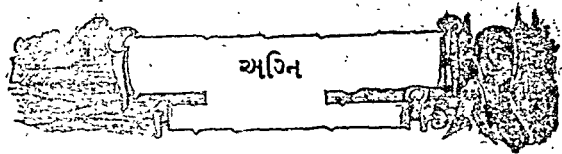

:: ભગવાન કૌટિલ્ય ::

અમારી રસમય ચાલુ વાર્તા

સ્થળ સંકેતના લીધે આવતા અંક કપર મુલતવી રાખતી

પડી છે; માટે વાચકોની ક્ષમા ઇચ્છીએ છીએ.—ઉપતંત્રી.

લેખક:

શ. સનાતન મહાશંકર બુચ .

મું ખાઈના પેડરોડના શાંત માર્ગ ઉપરના એક બંગલાના દરવાજામાં એક ભગવાન શેરોડેટ મોટરકારે પ્રવેશ કર્યો અને ચોર્યામાં જઈને ઉભી રહી. અંદરથી પચ્ચીસેક વર્ષોના એક તેજસ્વી અને દેખાવડા યુવાન સંપૂર્ણ અગ્રેજી પોપાકમાં ઉતર્યો. શોધરને કંઈ કહી દેખાવડો પગથીઆ ચઢવા માંડ્યો. મોટર ચાલી ગઈ.

તેના મુખ ઉપથીજ તેની વિદ્વતા અને સંસ્કારિતા દીપી ઉઠતાં હતાં. અને એ ઉતર્યો અને પગથીઆ ચઢવા માંડ્યો એટલીજ વારમાં કોઈ જોનાર તેના પહેરવેષ, દહનચઢન વગેરેમાં તેની સિદ્ધ રસદાતાનું સ્પષ્ટ દર્શન કરી શકતું હતું. અને એ બધુંએ જાણે કે તેને તદ્દન સ્વાભાવિક હોય તેવું અકૃત્રિમજ્ઞ લાગતું હતું. ધડીક તો, એજ એ બંગલાનો માલિક હશે એમ લાગે એટલો રુઆબ તેનામાં ખુશ્તો જણાઈ આવતો હતો.

એટલા ઉપર સુલ ઉપર લેયો બેઠો હતો ને મોટરે પ્રવેશ કરતાં ઉભો થયો હતો તેણે સલામ કરી.

“ મેરી ટપાલ હે ? ” મોડું જરા ઉંચું કરીને પોતાનાં રીમટેસ સ્વમામાંથી સત્તાની દષ્ટિ નાખતાં યુવાને ભંયાને પ્રશ્ન કર્યો.

“ જી હાં, ટેમલ પે રખી હૈ, ” લેયોએ સંપૂર્ણ વિનયથી જવાબ આપ્યો. ન સાંભળ્યું હોય તેમજ યુવાન અંદર રુઆબથી આશ્ચર્ય ગયો.

એ યુવાન એટલે મી. અનિલકુમાર ઉદે એ. કે. મહેતા મુંખાધ યુનીવર્સીટીના ફર્સ્ટ ક્લાસ એમ. એ. એમ. એસસી. થયેલા હતા. અસારે જે બંગલામાં એ ઉતર્યા તે એમના સમવયસ્ક મિત્ર શેક માધવલાલ બી. એ. નો હતો. શેક પોતાના બીજા બંગલામાં રહેતા હતા. મી. મહેતાની વિદ્વતા, સંસ્કારિતા વગેરેથી ખુશ થઈને શેક માધવલાલે તેમની મત્રી સાધેલી અને પછી તો પોતાના અંગત મંત્રી બનાવીને હંમેશને માટે પોતાનીજ પાસે રાખી લીધા. હજી તેમના પરિચયને ચારજ માસ થયા હતા પણ તેમનો સંબંધ એટલો ગાઢ થયેલો કે ઘણા કાર્જોનો હોય તેમ લાગતું હતું. શેક પોને વાઠકેશ્વર પાસે રહેતા હતા. મી. મહેતાની માગણીથી એમણે પોતાનો પેડરોડ ઉપરનો બંગલો ખાસ જુદો એમનેજ સોંપ્યો હતો.

મોટરમાંથી ઉતરીને અનિલકુમાર અંદર ગયા. ને પોતાના ખંડમાં જઈને કોટ વગેરે ઉતારી નાખ્યાં. વાળ જરા સરખા કરી વીજળાનો ટેબલફેન ચાલુ કરી પોતાની ટપાલ દાખમાં લીધી અને એક ડેકચેર ઉપર બેસીને પાંચવા મંડ્યા.

પહેલો પત્ર એમના પિતાનો લીધો. મી. મહેતા વડોદરાના રહેવાસી હતા અને જેને સાધારણ સ્થિતિના કહેવાય તે વર્ગના સંસ્કારી કુટુંબમાં એમનો જન્મ હતો. પત્ર ઉઘાડ્યો અને વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

ચિ ભાષ્ત્રી અનિલ,

તારો પત્ર મળ્યો.....તું આગ્રહપૂર્વક લખે છે તો મારી ના નથી. તારા શેઠની તારી ઉપર બહુ કૃપા છે તો તારાં નસીબ બહુજ સારાં થશે. માટે તું ખુશીથી જજે. પૈસાદાર લોકોના આશ્રયથી તારું સદા કલ્યાણ થશે.....અમને મળવા ક્યારે આવીશ ?...ચિ બહેન સુધાની તબીબે ત જરા બગડી છે. હીક થઇ જશે...ક્યારે આવીશ તે લખજે.

આપુના આશીર્વાદ.

જેમ જેમ પત્ર વંચાતો ગયો તેમ તેમ અનિલના મુખ ઉપર જીદ જીદ લાવતી રેખાઓ નાની તળાવડીમાં પડતી લહરીઓની જેમ ફેરાવા માંડી, ધડીકમાં ઉત્સાહ, આનંદ, ઉદ્વેગ વગેરેનો અનુભવ તેણે કરી લીધો. પત્ર વાંચતાં એકંદરે આનંદની લાગણી તેનામાં ઉગી હતી એમ ચોખ્ખું જણાયું. પત્ર ટેબલ પર મુકી ફેંકી ખુરસીમાં પડ્યો ને વિચાર સ્વપ્નમાં ગૂંથાયો. લંડનનું રાજધાનિ, પેરીસનો રસિક જનસમાજ ને વૈભવશાળી મુંદર મહાલયો, મોન્ટે કાર્લોની ધનની ઊકમછોળ, ઇટલીનાં કલામંદિરો, જર્મનીનાં ઉદ્યોગ ભવનો વગેરે અનેક સ્થળો ઉપર તેની કલ્પના વેગભરી દોડી આવી ને તેને આશાવંત બનાવવા લાગી.

શેઠ માધવલાલ એકાદ માસ પછી અનિલને સાથે લઇને સુરપતી મુસાફરીએ જવાના હતા. પિતાની સંમતિ હોય તો સારું એ ઇચ્છાથી અનિલે પુછાવેશું. તેનો આજ જવાબ આવ્યો.

તેની એકજ હેતાળ બહેન જે તેનાથી પાંચેક વર્ષો નાની હતી તેની માંદગીના તેમાં ખખર હતા.

અનિલ થોડીવારે એકદમ ઉભો થયો. ટેલીફોન લીધો ને શેઠને ખખર આપ્યા કે સંમતિ મળી ગઇ છે. શેઠે એ સમાચાર ધણી ઉલ્લાસથી વધાવી લીધા ને મળી જવા કહ્યું. અનિલ શેઠ પાસે જઇ આવ્યો. શેઠે તે આરીમાં ડૂબેલા અને જોઇતી બધી વસ્તુઓ સાથે લેવા માટે તે આર રાખવા વગેરેની સુચનાઓ આપી. અનિલે બધું સાથે લીધું. પિતાને લખ્યું કે જતા પહેલાં મળી જશ.

વીસેક દિવસ વીતતાં તો વારજ ન થઇ. હવે તો આવતા અઠવાડિયામાં શનિવારે પી. એન્ડ ઓ. ની એસ. એસ. “ નારકુડામાં ” શેઠ અને અનિલ વીદાય થવાના છે. ટાઇમસ કુક એન્ડ સન્સને ત્યાં બધી મુસાફરીની સગવડ અનિલે કરી લીધી છે. હવે વડોદરા એકાદ દિવસ જઇ આવવાનો વિચાર થયો. શેઠની રજા લીધી અને દીલ્લી એક્સપ્રેસમાં અનિલ વડોદરા તરફ વીદાય થયો. સવારમાં તેના પિતા સ્ટેશન ઉપર આવેલા. પુત્રને સેકન્ડ ક્લાસમાંથી ઉતરતો જોઇ ખમણા હાથથી વધાવ્યો. તેમના મન તેમનો પુત્ર સુખના સાગર તરફ પ્રયાણ કરતો હતો કારણ કે તે પૈસાવાળાનું કૃપાપાત્ર બન્યો હતો.

ઘેર પહોંચ્યા પછી અનિલે પ્રથમ વારજ જણ્યું કે સુધા સાધારણ માંદી નહોતી. તેનો મંદવાડ બહુજ વધી ગયો હતો. કેટલીક વાર તો ભાન પણ ચાલ્યું જતું હતું. પ્રથમ તેને જરા ગળી લીધા પછી ખીન્ન ખંડમાં વીલાયત જવાની વાતો ચાલી. ત્યાં કેમ જશે, ક્યાં ક્યાં જશે, ક્યારે આવશે વગેરે અનેકાનેક પદ્ધતિઓ અનિલની જુબાની લેવાઇ. અનિલે પણ સુરપ ગયા પહેલાંજ સુરપનું વણનું કરી નાખ્યું. ત્રણ ચાર દિવસ ઘેર રહ્યા. તેમાં મુખ્ય વાત એજ ચાલી.

સુધાને આટલો મંદવાડ પશુ ગોણુ થઇ ગયો.

રવિવારે આવેલો અનિલ મંગળવાર રાત્રે પાછો જવા તૈયાર થયો. જતાં પહેલાં બહેનને મળવા આવ્યો. બહુજ અશક્તિને લીધે સુધા બહુ બોલી નહોતી શકતી. કેક કેક અરપટ બોલતી. અનિલ આવીને ખુરશી પર બેઠો. સુધા આંખ મીચીને પડી હતી.

“બહેન! સુધા!” થોડીકવાર મૌન રાખ્યા પછી તેણે બોલાવી.

ઉત્તરમાં બહેને તેની સામે આંખ ઉઘાડી ને શીઝી દષ્ટિ નાખી.

“હું જાઉં છું” હોકે, “અનિલે ફરીથી કહ્યું.

“ક્યાં... જાઓ... છો?” સુધાના મુખ-માંથી ધીરા છુટા શબ્દો નીકળ્યા. અનિલે બહેનને કપાળે હાથ મુક્યો: “વીલાયત જાઉં છું, સુધા!”

“સારું” કહી સુધા શાંત રહી. ભાઈનાં દુઃખમાં શેવાની ઇચ્છા થઇ. પશુ અશક્તિ ધણી-જ હતી. ધડીક શાંત રહીને શીઝા ને કારુણ્ય લપાં રિમત સાથે તે ધીમેથી બોલી: “મને... સંભારશોને?” પ્રશ્ન ધણો કરુણ લાગ્યો. અનિલ-ને જરાક અસર થઇ. પશુ જવાના ઉત્સાહમાં પાછી ઉડી ગઇ. એણે તો તરત આનંદની પુનઃમાં જવાખ વાળ્યો: “હા, બહેન! સંભારીશ હોં. તને નહીં તો કો’ને સંભારીશ? તને વીલા-યતથી કાગળ લખીય ને તમને સારું થઇ જાય પછી મને જવાખ લખજો હોં. સુધા! સારે હું જાઉં ને?” પ્રત્યુત્તરમાં બહેને સ્નેહ મોહું દલાવ્યું. એટલા શીઝા મુખ ઉપર પશુ તે નિસ્તેજ આંખમાંએ ધડીક વાતસલ્યની ઊર્મિ ઝબકી ગઇ. અનિલ પશુ મુગ્ધ બન્યો.

જસ, ભાઈ-બહેન છુટા પડ્યાં, વીલાયત જવાના ઉમંગમાં અને પોતાના હૃદયવાદી

વિચાર-પરંપરામાં જીવનની આ કરુણતા અનિલ વીસારી શક્યો. પશુ કેટલીકવાર પ્રસન્ન બુલાય છે; તેના સંસ્કારો નથી બુલાતા. રાત્રે ઉપડી સુધવારે સવારે મુંબાઇ આવી પહોંચ્યો. બધી તૈયારીમાં પાછો ગુંથાયો. ધરને ગાડીમાંથીજ બુલીને આવ્યો હતો.

ગુરુવારે બપોર પછી ચઢા વગેરે થઇ ગયા પછી પહેલે માળે બાઈકનીમાં ખુરશી પર બેસીને અનિલ કેક વાચવામાં પરોવાયો હતો. થોડીવાર થઇ ત્યાં બેઠાએ આવીને તેના હાથમાં તાર મુક્યો. સહી કરીને કાગળ પાછો આપ્યો. એટલે બેઠો ચાલ્યો ગયો. અનિલે અનેક તર્કવિતર્ક સાથે તાર ઉઘાડ્યો. અંદર આટલું જ લખ્યું હતું:

“સુધાની સ્થિતિ ગંભીર છે. તમે તો જવાનું કાયમ રાખજો.”

અનિલ એકદમ ઉભો થઇ ગયો. એક બે આંટા મારી વળી પાછો આરામ-ખુરશીમાં બેસી ગયો, હવે શું કરવું? એ પ્રશ્નને તને વિચારમાં નાખી દીધો.

“સુધાની તબીબેન માટે વિચાર કરીજ રાખ્યો છે કે એ મને તે સ્થિતિમાં હોય તોએ મારે તો જવુંજ.....ત્યારે મારે કરવું શું? જવું કે નહીં?.....હા, પશુ રોકાઈને હું શું કરી ચક્રીશ? અત્યારે પશુ શું કામ કરી આપું છું? અને રોકાઈ ને કદાચ એકદમ અકવાડીએ કે મહીનામાં એ મરી જાય તો પછી શું? મારે તો અર્દોજ રહેવાનું એટલે મારી બધી મુસાફરી ખાઈ. એટલે કે યુરપનાં બધાં સ્થળો જોવાનો અલભ્ય લાભ મુમાનું.....નહીં, નહીં, મારે જવું તો યુરપજ. હવે બીજો ક્યાંય નહીં.

વિચારોની ગદમથલ ખુબ ચાલી. અનિલની અદંતા અને મોદ બનેએ બહુ જોર ક્યું પરંતુ અતે તો તેની સહસ્તિતિએજ વિજય મેગ્યો. થોડીવાર વિચારમાં બેસી રહ્યો ત્યાં બહેનની

માંદગી યાદ આવી અને તરતજ બહેનના વિચારો આવવા માંડ્યા. પાંખ ખીડેલા પંખીની જેમ વેગભેર એ ભૂતકાલમાં સરી ગયો. નાની નાની વાતોમાં એ બહેનનું વાતસલ્ય, પક્ષપાત વગેરેનો અનુભવ તેને યાદ આવ્યો. “મારો ભાઈ” કહેતાની સાથે ઉમરાઈ જતા રનેહનું સ્મરણ ભૂતકાલની સોનાની તલવારની જેમ તેને વાળ્યું.

“અરરર ! મેં તેના શો બદલો વાળ્યો ? બુદ્ધિગદ ! રનેહનાં એ પૃથક્કરણ ન હોય ! બુદ્ધિ એટલેજ હૃદયહીનતા કૂરતા એમ ? મેં એ બધાં રનેહીઓને ગાંડાં કઢ્યાં છે, જંગલી કઢ્યાં છે, મૂખ કઢ્યાં છે શું શું કહ્યું છે ? ભૂતકાલ ! ભૂતકાલ ! દૂર, જા.” અનિલે એકદમ પોતાની આંખે હાથ દબાવી દીધા. ધડીક વિચારશૂન્ય બેસી રહ્યો. તેના હાથની હથેળીઓ આજે પહેલીવાર તેની બહેન માટે ખીની થઈ. તે ધીમેથી રડીજ પડ્યો. તેના યૌવનમાં આજે પહેલીવાર હૃદયનો મૃદુલ ભાવ તેણે અનુભવ્યો. ભૂતકાલનો પડો સંકેલ્યો ને એક દૃશ્ય તેની સમક્ષ આવીને ઉભું રહ્યું.

અનિલ પોતાની અબ્યાસની ઓરડીમાં વાંચતો હતો. થેડીવાર થઈ ત્યાં સુધા અવાજ ક્યાં વગર અંદર આવી ને અનિલ ન જાણે તેમ ધડીક ઉભી રહી બેસવાનો પ્રત્યન કરતી હોય તેમ કેટલીકવાર મુંગીજ ઉભી રહી. મોઢા ઉપર તો એમજ જણાતું હતું કે જાણે. હમણાં રડી દેશે. અંતે ગળગળે સ્વરે બોલી.

: “ભાઈ ! હું જાઉં છું.” અને હૃદય ભરાઈ આવ્યું. વધે ન બોલી શકી. અનિલે અમળાને ચોડીમાંથી બહેન સામે જોયું. બહેનની આંખમાંથી આંસુનાં બિંદુ પડતાં હતાં. શું બોલવું તે અનિલને ન સૂઝ્યું. એક સ્તુલ પાસે પડ્યું હતું તેની ઉપર સુધા બેસી ગઈ. પહેલીવાર સાસરે જતાં વીદાય લેવાને એ આવી હતી.

પાસંવ આંખે રાખી ધડીક હેયું ખાલી ક્યું. પંછી સ્વસ્થ બની બોલી: “ભાઈ ! હવે તો આપણાં. મળવાં દોલવાં. તમે તો કાણ જાણે ક્યાં નોકરી કરશો ને અહીં ક્યારેય આવશો. હું પણ ક્યારેક આવું. એ કે મેળજ નહોં રહે. હવે કે નહીં તો પસંવીને દિવસે મને યાદ કરજો હોં.....”

સીનેમાંની શીંદમની માફક એ આંખો પ્રસન્ન તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવરવા લાગ્યો. ભારની બધી વાતચીત, તેણે આપેલાં વચનો વગેરે બધું એ અભ્યારે સંભારવા લાગ્યો. આંસુનાં બિંદુ પાડી બહેન તેની સામે ઉભી રહી. “ભાઈ ! હું જાઉં છું.”

વિચાર ચક્ર એકદમ ફરી ગયું.

“અરેરે ! શું ફક્ત પૈસા અને તેના વૈભવ માટે આટલી મોહાનતા ? થોડાં સારાં, કપડાં પહેરવા મળ્યાં, સારું સારું ખાવાનું મળ્યું; મોટર વગેરેમાં હરવા ફરવાનું મળ્યું એટલે મારી એ બહેનને જીવી જવી ? બહેનના વાતસલ્ય કરતાંએ આ પૈસાનો દાઢ મેં વધુ મુલ્યો ?” એક કંપારી અનિલના અંગ ઉપર ફરી ગઈ. “નહીં, નહીં, મારાથી જવાયજ કેમ ? આવી ક્ષુદ્ર લાલસાઓમાં મારી અમુલી બહેનને જીવું ?”

“મને સંભારશોને ?” અનિલના કંઠમાં શબ્દો અચડાયા. પરમ દિવસેજ મુંઝાઈ આવતી વખતે સુધાએ ઉચ્ચારેલા એ શબ્દો હતા. અનિલનો યુરપ જવાને નિશ્ચય પાયામાંથી ડગમગવા લાગ્યો. વાતસલ્યના પ્રતાપે મોહનાં વાદળ ઓગળવા માણ્યાં. એના કાનમાં એજ સ્વર રમી રહ્યો: “મને સંભારશોને ?”

અનિલ ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો. “બમ, આજે પાછું વડોદરા જતુંજ.” શેડને જમને તાર બતાવ્યો. અને પોતાનો નિશ્ચય કહ્યો. શેડે અનિલને સવારે આવી જવાનું કહી રમ આપી.

રત્ને તો અનિલ વડોદરા તરફ સીધાગયો. આખી મુસાફરીમાં તે હંધોજ નહોતો. તેની સહૃદયતાએ તેને બરાબર સતાવવા માંડ્યો હતો.

મજાસ્ટ્રે વડોદરા આવ્યું. ગાડી કરીને પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો. અનેક વિચારો ઉભરાતા ને શ્રમતા હતા. તેની ગાડી દોડતી હતીને સવારને મંદમંદ મોડો પવન આવતો હતો. રસ્તો નિર્જન જોવાન હતો. ઝટઝટ જઈને બહેનને મળી એમ તેનું હૃદય તલ્લી રહ્યું હતું. અત્યારે મોટેરે યાદ આવી કે એ હોત તો ક્યારનો પહેલાં ગયો હોત. તેની દૃષ્ટિએ આજે ગાડી અત્યંત ધીરી ચાલતી હતી. તેની યોજનામાં ગાડી પહેલાં ને તેણે મૃત્યુ પોતે સાંભળી. ધરતીકંપના સખત આંચકા સાથે કાંઈ ગગનચુંબી મહેલાત કડકડ, કરવી નિખીનદોસ્ત યથા જય તેમ અનિલના હૃદયના ચુરચુરા યથા ગયા. એ તો લાંબીજ ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો. અમંગળ યથા એમ ધારીને ચાલ્યો. તેની ધારણા ખરી હતી. એ રેલ્વેને ઉતર્યો હશે તેજ સમયે તેની બહેને સ્વર્ગનો માર્ગ લીધો. એની ખાત્રી યથા સાં તો અનિલથી ન રહેવાયું. પોતાના ઘર પાસે બેસીને એ હાથકાટ રડવા લાગ્યો. આટલી એટીકટ રાખનાર ને રડવાને હલકું ગળનારો અમિલ અત્યારે તોના બાળકની માફક રડ્યો. તેનાથી રહેવાયું નહીં. હાય ! તેની એની એક બહેન તેને છોડી ચાલી ગઈ. અરિ ! એક ધંડી પથુ છેવટે મળવાની ન મળી ? બસ, એજ વિચારે તેને બહુ મુંઝ્યો.

બધી ક્રિયાઓ યથા ગઈ. અનિલના હૃદયમાં તે દિવસે તો આખો દિવસ અંગારા બળતા હતા. કે પથુ ખાવું લાગ્યું નહીં. અને તેને ખબર

પડી કે મરતાં સુધી લાઇને સંભારતી હતી ત્યારે..... વાંચનાર ! અનિલની એ સ્થિતિનું આલેખન લેખિનીથી પર છે.

બપોરે પોતાની ઓરડીમાં એકાન્તમાં બેસી ને અનેક પ્રસંગો સંભારી સંભારી ખુબ રડ્યો. "પૈસા ! પૈસા ! એરરર ! એજેજ મને ખરાબ કર્યો, જાઓ, જલ્દનમમાં જાઓ એ બધું બહેન ! બહેન ! હું તને સંભારીશ હું. તારું વાક્ય હવે મારે મન છવનસૂત છે. મને હવે વૈભવ મળે કે નહીં તેની પરવા નથી. બહેન ! હવે શીખ્યો-મોડો મોડો તોએ શીખ્યો કે પૈસા કરતાં, ખાવાપીવા કરતાં, મોજશોખ કરતાં વધારે મૂલ્યવાળી વસ્તુ જગતમાં છે, જે પવિત્ર છે, શાશ્વત છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે."

તે દિવસે તાર કરી દીધો ને શેઠને ખબર આપી. "બહેન સ્વર્ગવાસ પામી છે. મારાથા નહીં અવાય."

જગતથી દૂર છતાં જગતની વચ્ચે અનિલે એક મંદિર બંધાવ્યું છે. તેમાં તેણે જ્વલંત અગ્નિને પધરાવ્યા છે. એ દરરોજ તેની પૂજા કરે છે. પુરુષજગત કોષકવાર સાં તહેવારના દિવસે આવે છે ને કેકે કૃતિમતા દેખાડી જાય છે. બાકી એ અગ્નિને નિલ જ્વલંત રાખવા અસંખ્ય પત્નીઓ, માતાઓ, બગિનીઓ ને પુત્રીઓ આવે છે. તેઓ પોતાની સાંભળીથી અગ્નિને સચેન રાખે છે. અનિલ કહે છે કે એ અગ્નિને એ ઓઝોજ સાચવી જાણે છે. અને એ લોકો સાચવશે ત્યાં સુધી સત્યવાચા કરશે.

પુરુષસંઘ નહીં પથુ સંસંઘન એ અગ્નિને સાચવી જાણે છે, સાચવે છે ને સાચવશે.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોની સેવામાં—

ગુજરાતી . અંગ્રેજી . સંસ્કૃત

નવલ . નાટ્ય . કાવ્ય

પ્રાચીન . અર્વાચીન

શિષ્ટ . નવતર

લોકભોગ્ય . વિદ્વદ્ભોગ્ય

સામાન્ય સાહિત્યતુલું

યા

ખાસ વિષયતુલું

કોઈ પણ પુસ્તક

ચોખ્ખા લાવે

વિના વિલંબ

જોઈતું હોય

તો

એક વેળા લખી જુઓ.

ન મળતાં પુસ્તક મેળવી આપવા પ્રયાસ કરશું.

હાંદી યા મરાઠી પુસ્તક ઉપર પ્રેમ હોય તો તેઓ મેળવી આપશું.

લખો—

ગટુલાલ એન્ડ કંપની.

પ્રાર્થનાસમાજ પાસે,

૨૭૦, ગીરગામ બેકરોડ, મુંબાઈ.

મારી નાંધ ચોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

તા. ૯-૪-૨૮

૨૮. 'સાહિત્યપ્રિયે' તા. ૮-૪-૨૮ ના 'પ્રજ્ઞાપ્રધુ' માં મારા ગયા વખતના અવલોકન પર દીકા કરી છે તે 'મારી ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવી છે.' એમણે દીકા કરતાં લખ્યું છે :

"અ અને ય એ ૮ માઇલ દોડવાની શરત કરી. કલાકના ૪ માઇલની ઝડપે અ ને કલાકના ૫ માઇલની ઝડપે વચ્ચે દોડવા માંડ્યું. અર્ધે રસ્તે અએ વને ધકકો મારી પાડી નાખ્યો, " ઇલાદિ. આ દાખલો આપીને મી. ગુપ્તાએ પરા-યણ કહ્યું તે તો હીક; પણ "અંકગણિત" કારના સંપ્રદાયને બનાવવાનો તો હેતુ રાખ્યો નથી? તો પછી ૪ માઇલની ઝડપે દોડનાર અ ૫ માઇલની ઝડપે દોડનાર વને અર્ધે રસ્તે ધકકો મારીને પાડી નાખી શકે શી રીતે વારુ? અના હાથ વાગના વાર જેટલા લાંબા હશે કે "રા. બ. ખ. મોદી" કિંવા "ગુપ્તા" પોને અંક-ગણિતના "ખા" હશે?

સાધારણ રીતે મારા પર કરવામાં આવતી દીકાઓનો અનેક કારણોને લીધે હું જવાબ આપતો નથી. ઘણી દીકાઓ મારા સાંભળવા કે

વાંચવામાં આવતી નથી. ઘણી દીકાઓનો મને જવાબ સુઝતો નથી. કેટલીકનો સુઝે છે તો દષ્ટ શકાનો નથી. અને જવાબ હજુ છું સારે હંમેશ દીકા કરનારને સંતોષને બદલે અસંતોષ-યાચ છે, અને સુલેહનો ભંગ થવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે.

પરંતુ રા. 'સાહિત્યપ્રિય' ની ઉપલી દીકાનો જવાબ લખવા હું પ્રવૃત્ત થાઉં છું, તેનું કારણ એટલું જ છે કે એ દીકા, ખરી રીતે, મારા પર નથી; પરંતુ રા. બ. ખ. મોદી પર છે ને બીજાની દીકા કરવા તેમજ બીજા પર ચએલી દીકાનો જવાબ વાળવા હું હંમેશ કટિબદ્ધ થાઉં છું— મારો સ્વભાવજ એવો છે.

મને લાગે છે કે મારો એકત્રાનોજ નહીં પણ ઘણા મનુષ્યોનો સ્વભાવ એવો હોય છે. મેં એવા ઘણા મનુષ્યો જોયા છે કે જેઓ પોતાના પર દીકા થાય તો તે ઉતરી ગએલે મોટે સાંભળ્યા કરે; પણ એમના કોષક સ્ગા કે ઓળખીતા કેટલીક વાર એમને છેક અગ્નિપદ્યા એવા મનુષ્ય પર કોષ દીકા કરે તો તરત તેમનું મગજ ઉકળી આવે. મારા એક મિત્ર છે. તેમના પર કોષ દીકા કરે તો તે, કુરબાની કરવા તૈયાર કરેલી બકરી જેવું મોં રાખી, સાંભળ્યા કરે; પણ એમના

કાકાના છોકરાનું કાષ્ટ નામ દે તો એકદમ તેમનું મંગલ જતું રહે છે. મારા એકાલેખક મિત્ર મને પોતાની કૃતિના ગુણદોષો પુછ્યા. મેં દોષ કરતાં ગુણ વધારે ગણાવ્યા. એમણે દોષો ગણાવવાનો આગ્રહ કર્યો. 'ભાવતું'નું ને વેદે કહ્યું' એ ન્યાયે મેં 'એ પ્રિયકર કાચ' આરંભ્યું. શરુઆતમાં તો હસતે મુખે એમણે સાંભળ્યાં કયું. પરંતુ સંધ્યા થતાં ધીરે ધીરે અંધકાર વધતો જાય છે, તેમ ધીમે ધીમે એમના મુખ પર વિષાદ ઘેરાવા મુડાયો. દોઢેક હજાર દોષો દર્શાવ્યા પછી એમનું સાંત્વન કરવાને મેં કહ્યું: "આવા તો બીજા અનેક દોષો છે. પણ ગમરાશો નહીં. આમાંના ઘણા ખરા દોષો તો નાનાલાલમાં પણ છે." એક ખુલ્લું-ગુછળું વળાંને પડી રહેલો નાગ મનુષ્યનો ગરણ સ્પર્શ થતાં એકાએક કૃષ્ણ કાઢીને સ્તિકાર કરી ઉઠે, તેમ વિષાદ ને નિરાશાથી ઢીસા પડી ગએલા મારા સાક્ષરમિત્ર એકદમ ગરજ ઉઠ્યા: "શું કહો છો? નાનાલાલના દોષો વીશે ઉલ્લેખ કરવાનો શો હક છે? તમને કે મને? એવાંએના નામોચ્ચાર સાંભળતાં આપણે તો માત્ર કરસં પૂટે જોડીને ઉભા રહેવું ઘટે." બીજો દિવસે પ્રસંગવશાત મારે એમને ઘેર જતું પડ્યું. સી, બુલમાં, રવીન્દ્રનાથ દુનીઆનો મોટામાં મોટો કવિ નથી એમ મારાથી કહેવાઈ ગયું; ને પરિણામે માર ખામતે હું ઘેર પાછો આવ્યો. બીજાં પરંથએલી ટીકાને જવાબ આપવાની ઇચ્છા આમ, સર્વવ્યાપી નહીં તો, મનુષ્યોના મોટાં ભોગમાં પણ સ્વભાવિક રીતે રહેલીજ હોય છે. એ ઇચ્છા અધીન થઈ રા. બ. ખ. મોદી તરફથી પ્રત્યુત્તર હું આપું છું. રા. બ. ખ. મોદી તરફથી મારે જવાબ વાળવો પડે છે તેનું એક બીજું કારણ પણ છે. એઓ અસારે જીવતા નથી-ખરું પુછાવો તો કદી જીવ્યાજ નથી એટલે એ જવાબ આપી શકે

એવી સ્થિતિમાં હતા નહીં, છે નહીં અને આવશે પણ નહીં.

કલાકના પાંચ માણેલ દોડતો વને કલાકના ૪ માણેલ દોડતો જ, અર્થે રસ્તે, ધોષો સી રીતે મારી શકે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે અકગણિતકારને પુછો. હું શું જાણું!

બીજું, મારું અવલોકન માત્ર એક જ દૃષ્ટિબિંદુ વડે લખાએલું હતું. તેમાં આવી બુલો શોધવાનો અવકાશ નહોતો. એવી તો એમાં અનેક ભુલો છે.

રસારવાદ લેતી વેળા દોષોદૃષ્ટિ રાખવી-અરે! દોષના અસ્તિત્વનો વિચાર સરખો કરવો તે પણ પાપ છે. જમતીમેળા, આનાથી સુને અજીર્ણ થશે, આદ્રો ચક્રશે, અગ્નિમાં ઘે થશે, ખાધા પછી ઘેરે જવાશે નહીં એવા વિચાર ભોજનપ્રિય મનુષ્ય કરતો નથી. પણ રસારવાદની પ્રવૃત્તિમાં 'મંડી પડે છે'; તેજા પ્રમાણે સાહિત્યના રસેચ્છુઓએ પણ કરવું ઘટે છે.

'મારા એક મિત્ર' છે ('આ' નોંધપોથીમાં જ 'મારા એક મિત્ર'નો ઉલ્લેખ 'વારંવાર' આવે છે કે તે 'એક મિત્ર' તે 'એક જ મિત્ર' નથી; પણ બુદ્ધા બુદ્ધા મિત્રો છે એમ સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા ધારું છું.) સૃષ્ટિ સીદ્ધાંતો એ શોખીન છે. તેમાં પણ મધ્યરાત્રિએ સૃષ્ટિસીદ્ધાંતો દર્શન કરવાં-ખાસ કરીને એકાંતમાં નિર્જન જગ્યાએ જઈને-તેને એ જીવનનો પરમ લંહાવો માને છે. એક વખત ઉનાળાની રાત્રીમાં 'સહિતી' શોભા જોવા; એમનાં જાળખીતાને લાં ગામડે એમની સાથે હું ગયા હતા. 'કટલાક' માને છે કે સામાન્ય રીતે દેખાતી સ્ત્રીઓ માત્ર સામાન્ય પ્રકારનીજ હોય છે; છુટખો ઓઢીને ફરતી સ્ત્રીઓ કેંક મુંદર હોય છે; પણ સૌંદર્યની અધિરાસીઓ તો જનનખાતામાંજ પુરાઈ રહે છે; તે પ્રમાણે મારા

મિત્રનો એવો, પણ અનુભવને આધારે જંધા-
એતો, મત દનો કે સૃષ્ટિની શોભાનો શહેરોમાં
તો માત્ર પડછાયો જ હોય છે; ગામડાઓમાં એ
શોભા કેંક, આંધી, અસ્પષ્ટ રૂપે વસે છે; અને
ધનમાં એ શોભાની સમૃદ્ધિ ઉભરાઈ જાય છે.
અને તેમાં પણ જેમ જેમ રાત પડતી જાય છે
તેમ તેમ એ શોભા, કુમુદિની, ચંદ્ર અને ચંદ્રાનના-
ની પેઠે અધિકાધિક ખીલતી જાય છે. આથી
એક દિવસે મધ્યરાત્રિએ ગામનાં પાદરની પેઠે
પાર જંગલ જેવું હતું ત્યાં જવાનું એમણે ઠેરવ્યું.
તે દિવસે સાંજે મને કોઈએ સંભાર્યો, તેથી ઠોક્કર
વાગી. એટલે મેં એમને કહ્યું: “મારાથી આજે
તમારી જોડે આવી શકાશે નહીં. તમે એકલા જ
જાઓ. મારા મિત્ર સદચારના ઉપાસક છે. કોઈ
પણ સ્થળે, ખાસ કરીને રાત્રિને સમયે, એકલા
જતા એમને-તો ક બાપાની આશ્રયતા સેવીને કહું
તો-ખીક લાગે છે. એટલે એમણે મને આગ્રહ કરવા
માડ્યો. “અરે આમ શું કરે છે? આવી સરસ
સૃષ્ટિ શું તારે નથી જોતી?” “સૃષ્ટિશોભા મારે
જોતી છે, પણ મારા પગની આ અશોભા સૃષ્ટિને
મારે ખતાવતી નથી. રાત, એકાંત રમણીય સ્થળ-
માં મારા જેવો લંગડાનો મનુષ્ય કસકરપ નહીં
જાણે?” એમણે ધણો આગ્રહ કર્યો. પણ અંતે,
ન વળવાથી એણે એકલા જ ગયા. બીજો દિવસે
સવારે, સાંદર નીલાણીને આવેલા મનુષ્યના
કરતાં એમનો દેખાવ કેંક ભુદો લાગવાથી મેં
એમને પૂછ્યું: “કેમ સૃષ્ટિસાંદર જરાજર
જેવાયું કે નહીં?” એમણે જવાબ દીધો:
“શું જેવાય? તને વળી ઠોક્કર વાગી-” “પણ
તેમાં કે મારો વાંક? મને કોઈએ સંભાર્યો તેમાં
કું શું કરું?” “અરે! સંભારનારને શું કહું
ને તને પણ શું કહું? શોભાનાં સરોવરો છલકાઈ
જતાં હતાં; ને લાંબી ઢું તરસે આબો. તરસે જ
જાઓ હોત તો હીક, પણ ગભરાઈ અએતો,

ખીધેતો આબો. ” “કેમ એવું? શું થયું?”
સૃષ્ટિશોભાએ, પાંચના નિષ્કળ જતાં આ કરે તેમ
રૂઢવરૂપ ધારણ કર્યું? ” “એમ તો છેક નહીં.
પણ મનમાં એમ જ થયાં કરતું કે આ ઝડીમોથી
વાધ નીકળશે તો? કદાચ કોઈ ઠોકણું ચોર
છુપાઈ રહ્યો હશે તો? મનમાં બીજો વિચાર જ
નહીં આવતો. રાત અંધારી હતી કે અર્ધનાળી
તે પણ મને ખબર નથી. જે જે ઝાડ સામું મારી
નજર-ને ધ્રુષ્ટા ઉપરાંત નજર સાંજ જ્યાંજ
કરતી-તે બધામાં ચોર છે કે વોધ છે એમ
એમ મને થયાં કરતું. અરે! મારાં પગલાં પણ
‘ચોર નીકળશે કે વાધ નીકળશે’ એમ તાલ-
માંજ પડ્યાં કરતાં. આમાં શી સૃષ્ટિશોભા
જેવાય?”

સાહિત્યનો કે અંકગણિતનો આસ્વાદ
લેવાની ઇચ્છા રાખનાર જ્યારે પ્રત્યેક જગ્યાએ
દાખલામાંથી ‘ચોર નીકળશે કે વાધ નીકળશે’
જેવી રીતે રાખે સારે મારા જેવીજ એની પણ
રિયતિ થાય. જેનો આસ્વાદ લેવા હોય તે
મળી શકે ને શ્રમ અકળ જાય એમો તો “એક
જવાલા જવલે તુજ નેનનમાં રસજ્યોત નીલાણી
નમુ-હું નમું” કવિ નાનાલાલના એ સુંદર
ગીતની પરિસ્થિતિ-લક્ષમાં ઇષ્ટપ્રધરણ
કરવા ખેસીએ તો એનું બધું સાંદર્ય
હીડી જશે. જયંત આ ગીતાઓને છે. સારે
જ્યા ખેજાત હતી; કુખી જતી બચારીને જયંતના
શિખોએ ‘જળનીતરતી’ એને ત્યાં આણી હતી.
આવી રિયતિમાં એના નેનમાં જવાલા શી
રીતે જવલે? એના નેનનમાં કદી પણ ‘જવાલા’
હોત તો તે પાણીથી ઠંડી પડીને હોલવાઈ ગઈ
નહોત? અને કદાચ હોલવાઈ ગઈ નહોત તો
પણ ખેજાત જવાની આંખમાં જવાલા જવલતી
જયંત શી રીતે ખેજ શકે? શિક્ષણીયરના
‘મેકમેથ’માં લેડી મેકમેથ ઉપમાં આવે છે સારે

‘દુઃખાતિરકથી, ‘અરેખીઆનાં અત્તરો પણ આની વાસ નહીં ઉરાડી શકે’ એવું કૈંક બોલી પોતાના બંને હાથ મસજે છે. તે વેળા એના હાથમાં મીણુઅત્તર હોય છે, (આગળજ લખ્યું છે કે, લેડી મેકમેથ હાથમાં મીણુઅત્તર સાથે પ્રવેશ કરે છે.) તેનું શું થાય છે? લેડી મેકમેથ સળગી કેમ જતી નથી? એવી શંકા થાય એ સ્વાભાવિક પણ વ્યર્થ છે.

અંકગણિતોમાં તો આવું ઘણી વાર થાય છે. એમાં આ વસ્તુ ધી રીતે બને એવો વિચાર કરવાનો રહેતોજ નથી. મારા એક અધ્યાપકે અંકગણિત લખવા માંડેલું હતું. તેમાં એમણે લખ્યું હતું: “હું એક મનુષ્યને ૫૦૦૦૦ રૂપીઆ ધીરું.....” આ વાત એમને ઓળખનાર કોઈ પણ મનુષ્ય માને એવી નથી. એઓ કોઈને એક પાંચ પણ ધીરે તો- એવો બનાવ મારાથી કદી શકાતોજ નથી.

અંકગણિતની રચનામાં સુધારો કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, એમાં ઘણા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. એવા ઘણા ફેરફારો કેવી રીતે કરવા તે પણ મેં નકકી કર્યું છે, પણ તે વળી કોઈક બીજો પ્રસંગે દર્શાવીશ. અત્યારે તો એટલુંજ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આવા પ્રકારના દોષો અંકગણિતમાંથી શોધી કાઢવાની જરૂર છે. એને ત્યાંજ રહેવા દેવા. આમ છતાં, એના હાથ વારના વાર લાંબા હતા, અથવા રા. બ. ખ. મોઢી કિંવા ગુપ્તા પોતે અંકગણિતના ‘ખાં’ છે; અથવા ‘એ ત્રણે વસ્તુ છે’ એમ માનવાથી રા. સાહિત્ય ત્રિપાની શંકાનું સમાધાન થાય એમ હોય તો એમને એમ માની લેવાની હું સામ્રાટ વીનંતી કરું છું.

તા. ૧૨-૪-૨૮

બે એક વર્ષ ૫૨ મેં એક નવલકથા લખી હતી. ‘સાક્ષરોના ઉત્તમ અભિપ્રાય મળી ચુક્યા છે, એમ કૈંક (‘ઉત્તમ’ એ વિશેષણને લીધે ‘કૈંક’ શબ્દ અનિવાર્ય થઈ પડે છે) પ્રમાણિકતાથી કહી શકાય એટલા માટે છપાવતા પહેલાં મેં જાણીતા સાક્ષરો પર, અભિપ્રાયો દસ્તલિખિત પ્રત મોકલી આપી હતી. એમાંના ઘણાખરા સાક્ષરોના અભિપ્રાયો આની ગયા છે.

ઘણા લેખકો પોતાના પુસ્તકની સાથેજ એવા અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધ કરે છે. પરંતુ પુસ્તક છપાતાં પહેલાંજ ‘સાક્ષરોના ઉત્તમ અભિપ્રાયો’ પ્રસિદ્ધ કરવા એ મને વધારે યોગ્ય લાગે છે. જેમ ‘મારા અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી’ એમ લખીને એ અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક વીશે જનતાની ઉત્કંઠા જન્યત કરવાની જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ‘મારા અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક વીશે સાક્ષરોના અભિપ્રાયો’ એમ પણ લખવાની આવશ્યકતા છે. આથી એ પુસ્તક કયું છે, કેવું છે તે જાણવા પહેલાંજ લોકોને યશ કે એ પુસ્તક ઉત્તમ છે; અને તેથી પુસ્તકની ખપત વધવાનો ઘણો સંભવ રહેશે.

દરેકના આખા અભિપ્રાયો અહીં ઉતારવા તે અભિપ્રાય આપનારને તેમજ જેના સંબંધમાં અભિપ્રાય અપાયો છે તે બંનેને મારે, અનેક રીતે, ઉચિત નથી. માટે અહીં એ અભિપ્રાયો માંથી કેટલાક ઉતારાજ માત્ર આપું છું.

એક સાક્ષર લખે છે: “તમારી નવલકથા આખી વાંચી ગયો. વિષય ઐતિહાસિક હોવા છતાં વિધવાવિવાદ જેવા સામાજિક પ્રશ્નો વીશે તમે સૂચનાત્મક રીતે લખ્યું છે તે ધણું પ્રશંસનીય છે. વિધવાવિવાદની પ્રથા ધટ્ટ છે એવું તમારું મતવ્ય હોય એમ લાગે છે.”

ખીજ એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લખે છે: “તમારું પુસ્તક ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો. વિષય સામાજિક હોવા છતાં; વિધવાવિવાહ જેવા લગભગ ઐતિહાસિક અનેલા પ્રશ્નને છેડ્યો નથી, એ આ પુસ્તકની મંજીર ઉણુપ છે. આમ છતાં સમગ્ર રીતે પુસ્તકનું આરીકાષ્ટથી અવલોકન કરતાં તમે વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધ હો એનો ભાસ થાય છે. એ તમારે માટે, આ સુધારાના જમાનામાં, ઠંટ નથી.”

એક ત્રીજા સાહિત્યપ્રિય જણાવે છે: “તમારું પુસ્તક વાંચતાં મને લાગે છે કે તમે વિધવાવિવાહ જેવો સામાજિક પ્રશ્ન, અથવા કોઇ ઐતિહાસિક વસ્તુ, તમારા મંથના વિષય તરીકે સ્વીકારી હોત તો વધારે સારું. માત્ર રાજકીય બાબતોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેના કરતાં ઉપર લખેલી બાબતો પર ધ્યાન આપ્યું હોત તો તમારી સેવા વધારે ચિરંજીવી ને યશસ્વી નીવડતે.”

એક પ્રસિદ્ધ વિવેચક જણાવે છે: “વસ્તુ વિધાન શિથિલ છે; પાત્રાલેખન ઘણું સુંદર છે. શૈલીનો એકધારો પ્રવાહ ધીમર મુગ્ધ બનાવે છે. તમે એક બીજી લખો.”

એવાજ પ્રસિદ્ધ ખીજ વિવેચક લખે છે: “પાત્રાલેખન નિર્જીવ છે; વસ્તુ વિધાન બહુ કૌશલ્યથી કરાએલું હોય એમ લાગે છે. શૈલીનો પ્રવાહ અરુચિત નથી. તમે બીજી વાર્તા લખવાનો વિચાર કરો તે પહેલાં શૈલી સુધારવાનો પ્રયાસ કરજો.”

એક ઉત્તમ ક્રાંતિના સાક્ષર ચિરોમણિ લખે છે: “પુસ્તકનું ૨૭ મું પ્રકરણ ‘master-piece’ (ઉત્તમોત્તમ) છે. આખા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનો જોડો નહીં જડે.”

એટલીજ ઉત્તમ ક્રાંતિના ખીજ વિચારક જણાવે છે: “તમે ૨૭ મું પ્રકરણ કાઢી નાંખો

તો ? સોનાની યાજ્ઞામાં લોહાતી મેખ જેવું એ નથી લાગતું ? બધાં પ્રકરણો સરખી ક્રાંતિની હોય. એમ હું કહેવા નથી માગતો. પણ આપું નિર્જીવ લખણ આપણા આખા સાહિત્યમાં શોધ્યું નહીં જડે.”

એક અન્ય વિદ્વાન એજ ૨૭ મા પ્રકરણ વીશે લખતાં જણાવે છે: “૨૭ મું પ્રકરણ આખા પુસ્તકનું કેન્દ્રસ્થાન છે; મધ્યબિંદુ છે. ખીજાં સર્વ પ્રકરણો એની આસપાસ પરિભ્રમણ કરી રહ્યાં છે. એકલું આ ૨૭ મું પ્રકરણ વાંચવાથી આખા પુસ્તકનું વિવક્ષિત સમગ્રજ્ઞ બળ્ય છે. પુસ્તકમાંથી એ પ્રકરણ કાઢી નાખો, તો મનુષ્યના શરીરમાંથી હૃદય કાઢી લો ને તેની સ્થિતિ થાય, તેવી તમારા પુસ્તકની સ્થિતિ થાય.”

જહેરમાં એ વિદ્વાનના અભિપ્રાયોનું સર્વ સ્થળે સર્મથન કરનાર એમના મિત્ર એક અન્ય વિદ્વાન લખે છે: “તમારા પુસ્તકનું ૨૭ મું પ્રકરણ સારું છે. પણ અહીં એ અરથાને હોઇ અપ્રાસંગિકતાને પોષે છે. એ પ્રકરણ આ પુસ્તકમાંથી કાઢી નાખો તો જરા પણ રસક્ષતિ થવાનો, કે પુસ્તકનું હાઈ સમજવામાં અડચણ આવવાનો સંભવ નથી.”

ચોક્કસાદને માટે પંકાતા એક સાક્ષરે લખ્યું છે: “તમારાં બધાં કાવ્યો વાંચી ગયો. તમારી કાવ્યશૈલી કેંક મારા જેવીજ છે. ત્રિપોતી પંસદગી પણ મારા જેવીજ છે. પણ ધણે સ્થળે છટાલંગ થાય છે, એટલી માગ કરતાં તમારી વિચિત્રતા છે.” આ અભિપ્રાય મળ્યા પછી એક અડવાડીડ રહીને એમનો પુલાસો આપ્યો, “તમારા પુસ્તકના સંબંધમાં મારી બુલ ચલ છે. તમારી નવલકથાને બદલે બુલમાં હું મારાં કાવ્યોજ વાંચી ગયો દનો. નહત ખીજ પાસે કરાવી દની એટલે અક્ષર એજબાયા નહીં,

છંદાભંગ કોઈ સ્થળે થતો નથી, છતાં તે વેળા મને એમ કેમ લાગ્યું તે સમજતું નથી. તમારા પુસ્તક વીશે સવિસ્તર અભિપ્રાય પછીથી લખી મોકલીશો.”

હજી એમનો અભિપ્રાય આવ્યો નથી. કદાચ મારે અદલે કોઈ ખીજના પર મોકલાવ્યો હશે.

આવી પરસ્પર વિરોધી અભિપ્રાયો જોઈને કોઈને લાગે કે આવા તે અભિપ્રાયો હોય? એમાં ખરું કાણુ? ને ખોટું કાણુ? પણ એવો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. અભિપ્રાયોમાં ખરોખોટો પણ જોવાનું હોતું જ નથી. અભિપ્રાય એ કે અકર્ણિત મનના દાખલો નથી કે ખરા જવાબ હોય તે એકસરખાનું આવે. આપણો અભિપ્રાય લેવાનો ધર્મ છે, જગતનો આપવાનો ધર્મ છે. એમાં સત્યાસત્ય કે વાસ્તવિકતાનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. ઉદાહરણ, બધાના અભિપ્રાયો એક જ પ્રકારના આવે તો આપણને વહેમ પડે કે આ લોકો માત્ર એક ખીજનું અનુકરણ તો નહીં કરતા હોય? હું એક વખત છ મહીના હવાફેર માટે ગયો હતો. લાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે એક મિત્રે કહ્યું: “વાહ! તારી તખીઅત ઘોડા જેવી થઈ છે. પાણી બહુ માફક આવ્યાં લાગે છે.” આના પછી પાંચ મીનીટ રહીને ખીજે અભિપ્રાય મળ્યો: “તમને કે ખાસ ફાયદો થયો નહીં. સાધારણ ફેર પડ્યો છે. પણ આટલી બધી અગવડ, મહેનત ને ખર્ચના પ્રમાણમાં પડવો એમને તેટલો પડ્યો નથી.” બાગ્યે દશ મીનીટ

ગઈ હશે ને મારાં ધરડાં કાંટી મને મળવા આવ્યાં. મને જોઈને એકદમ અનુકંપા ઉભરાઈ આવી હોય તેમ દયામય સ્વરે એ બોલી ઉઠ્યાં: “લાઈ! આ તે શું શરીર કરી નાખ્યું? હું તો છેક લેવાઈ ગયો. આદાની સુંઠ થઈ ગયો છે. મુઝાં એવાં બહારનાં પાલીઆં પાણી તે આપણને સહે? જુએ ભરી મરીને તખીઅત આવી કરી નાખી તેના કરતાં મારે લાં રહ્યો હોત તો તને ખારસો ધાખડીંગા જેવો બનાવી દીધો હોત.”

આપણે પોતે જ આપણી પોતાની આખતમાં ક્યાં વિરોધી અભિપ્રાયો નથી ધરાવતાં? અર્ધાં કલાક પર આપણું શરીર સારું લાગતું હોય, પછી તખીઅત એકદમ બગડી આવે છે એમ લાગે; પછી પાંચ કલાક રહીને કેકરીક લાગે; વળી પાછી થોડી વાર રહીને એચેની લાગે; કલાક રહીને ખુશ મીઠાનમાં આવી જઈએ; આવા આવા અનુભવો આપણને ક્યાં થતા નથી? આપણી પોતાની અમુક વસ્તુ અમુક વખતે ખુબ ગમતી હોય છે, તે પછી તેના તરફ અણગમો આવે છે; ભારે સ્વાભાવિક રીતે જ તે વસ્તુના ગુણવત્તુઓમાં ધણો ફેર પડી ગયો હોય એમ આપણને લાગે છે. વસ્તુતઃ બેદ આપણી દૃષ્ટિમાં પડ્યો હોય છે.

આમ એક વસ્તુ માટે એક વ્યક્તિનો અભિપ્રાય પણ એકસરખો રહેતો નથી; તો જુદા જુદા મનુષ્યોના અભિપ્રાય તેને માટે એક સરખા શી રીતે હોઈ શકે?

કેટલાંક સંવનન

સંપાદક :

રા. વ્યવનરાય શુક્લ

[નોંધ: સંવનનનું સાહિત્ય શુભરાતી બાષામાં નથીજ એમ કહીએ તો ચાલે. ખુદ સંવનન સંજોનો અર્થજ આપણાંમાંનાં ધણાંને અપરિચિત છે, અને જ્યાં પ્રેમયાચના, સગ્નગોઠડીજ ન હોય ત્યાં એના સાહિત્યની આશા શી રીતે રાખી રાકાય ? પણ જેમ બીજી કેટલીક બાજતોમાં બન્યું છે તેમ, અંગ્રેજી નવલકથાઓ તથા સંસ્કૃત નાટકો વાંચીવાંથી આદર્શવાદી બની હૃદયે દ્વિતીયમ શોધનારાં નવજોહીઓ યુવકયુવતીઓ સંજોગ પ્રમાણે દબાતાં પાતાં કે ઉઘાડે છે એ લાઘવેરીના ખુણા કે બાજની ઘટાઓનો આશ્રય લેતાં થયાં છે. આ પછીનાં દૃષ્ટ પર ચાલેબાચલાં ચિત્ર એક સમઢુખી યુવકયુવતીના કશીપણ અતિશયોક્તિગરના ખરા પ્રસંગો છે. —સંપાદક.]

પહિંમની આદલાદક ચંદ્રિકા કે નવો આસવ પુરતી હતી, કે નવો રસ જમાવતી હતી. એ વદાણુ મુખપુ આજ અપૂર્વ સૌદર્ય ધરાવતું જણાતું હતું. ચોગરદમ સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય હતું. જેરી છબો કે અદેખી આંખો આલુખાલુ જણાતી નહોતી.

“લીલી !” મેં ડરતાં ડરતાં વાત છેડી; “આજની અપૂર્વ ધડીએ મને મારું ઉર (જેવું હોય તેવું) ઉઘાડવા દો. મને મારા દીલનો એકરાર નિષ્કપટપણે કરવા દો; મને મારી સામણીઓ નીખાલસપણે જણાવવા દો. મને મારો પ્રેમ ખુલ્લેખુલ્લો જણાવવા દો. આજના દેવી વાતાવરણમાં આપણે આપણા આત્માની એકતા કરીએ, આપણે આપણાં હૃદય કદિ પણ ન ફાટે એવી રીતે સાંધી દઈએ તો કેવું મજાનું? ને છું તે હું આ છું; પણ મને કહેવા દો કે હું તમને આ છું, અંતઃકરણથી ચાહુ છું. મને લાગે છે કે તમે મારાંજ છો. હું તમારોજ છું.” એકદમ હું ધુંટણીએ પડવા ગયો. એના

મેં સામું જોવા મારામાં હીંમત ન રહી. એના લટકતા હાથને મારા ચથરતા ઓઠ અટક્યા. તરતજ એણે પોતાનો હાથ મક્કમતાથી ખેંચી લીધો. ખીતાં ખીતાં મેં ઉંચું જોયું તો એ વદન પર કાળાચ તરી આવેલી દેખાઈ. એક પણ શબ્દ એ ઉચરી નહો. કેટલોક વખત અમે મીન ધારણ કર્યું. છેવટે ઉઠા નિઃશ્વાસ નાખી શાંતિનો ભંગ કરી બોલી : “બસ બહુ થયું.”

“લીલી ! મારાં થઃઓ. તમારા અંતઃકરણના અવાજને માન આપો. જે શબ્દ તમારા ઓઠ પર આવી રહ્યા છે તે શબ્દ મારા તેમજ તમારા ભાવિને ધડનાર છે, મારા તેમજ તમારા સુખ દુઃખને સર્જનાર છે.”

અહીં આગળ હું અટક્યો. એના ઉરમાં જવાણામુખી ધખી રહ્યા હોય એમ લાગ્યું. એનો જે હાથ હું પંપાળતો હતો તે હાથ એ જવાણામુખીના આંચકા મને સંભળાવી રહ્યા હતા. કુદરત આજના જેટલી રમણીય મેં કદિએ નહોં દીઠેલી.

“મુજ અભાગણીને તમે કાં ચાહો છો ?” મદામુદીયતે અચકાતાં અચકાતાં એણે પૂછ્યું.

“લીલી! કેવો વિચિત્ર, કેવો કદગો સવાલ ! હું કેમ આહુ છું તે તમે પુછો છો ? જો તમારે મને આવો ક્યેતરો પ્રશ્ન પુછવો, હોય તો હું પણ તમને પુછું છું કે બાળક શા સારુ અવતરે છે ? પુષ્પ શા સારું ખીલે છે ? મૃત્યુ ચંદ્ર શા સારું પ્રકાશે છે ? હું તમને આહુ છું કારણ કે મારે તમને ચઢાવાંજ જોઈએ. મેં જે જે બાળાઓ જોઈ તેમાં તમેજ મને ગમી ગયાં અને એટલાજ વારતે તમે મને વઢાલાં છો. તમે આદર્શ ગૃહિણી બની શકો એમ છો તેથીજ હું તમને આહુ છું. તમે જોલુ જોલુ કરી રહ્યાં છો તે જોલી નાખો. કહો, કહો કે ‘હું તમારી છું.’ તમારી અંદર જે ચાલી રહ્યું છે તે તમે મને જાતેજ જણાવી દો. ઇશ્વરે તમારા પર દુઃખના હુંગર નાખ્યા છે, એ હુંગર તમારા પરથી ઉઘસાવી મારા માથે ચઢાવી લેવા ઇશ્વરે મને સરજ્યો છે. તમારો ભાર હું ઉપાડી લઈશ. તમારાં દુઃખ હું સહી લઈશ.”

એ સાંભળ્યાજ કરતી હતી. જેમ જેમ હું જોસંતો ગયો તેમ તેમ એના ગાલ પર રતાશ તરી આવી. હું જોસંતો બંધ થયો એટલે એનાં દંડેલાં નેત્ર ઉઘડ્યાં. એ નેત્રનાં અજબ તેજ આગળ ચંદ્રકિરણનું તેજ કુચ બીસાતમાં નહોતું.

“હું તમારીજ છું.” એ જોલી શકી. “ઇશ્વરની એવીજ મરજી જણાય છે. જેવી હોય તેવી મને સ્વીકારો. હું હવે સદાને માટે તમારીજ છું. જે નયું જીવન જીવવાની જોગવાઈ ઇશ્વરે આપણને કરી આપી છે તેનો આપણે સામ લઈએ.”

૨

“લીલી !” થોડીવાર રહી મેં જોસાવી. મારા જોલાવવાથી જાણે અમટી ઉડી હોય એમ એણે કયું.”

“લીલી !” હું ફરીથી જોલ્યો; “મારી

તમારી પાસે એક માગણી છે. ફક્ત એકજ. તમે મારાં સદૃષ્ય આરિણી થાઓ.

એણે મારા સામું બાળ્યું. મને બપ ઉપરથી કે એની આંખમાંથી અમિ વર્ષાશે કે શું ?

“આવાં જોલ જોલવા એ સારું નહીં. સમજ્યા ?” એ બખાળી ઉડી.

“સારુ નરતું, ખરું જોડું હું કે સમજું નહીં. હું તો એટલુંજ સમજું છું કે હું તમને આહુ છું. મારે આંખરની પરવા નથી. નિંદાથી હું ડરતો નથી. તમારો પ્રેમ એજ મારું ધક્કધાન છે.”

એ લગાર દબાઈ. એનાં નેત્ર અંસલ રંગ ધરતાં જણાયાં.

“લીલી !” દીનતાથી મેં કહ્યું; “હું મળું છું કે તમે પણ મને ચઢાઓ છો.”

એ દીનતા અસરકારક જણાઈ. એનાં હોઠ ઢાસતા જણાયા. કે સંભળાયું, સમજાયું નહીં. કદાચ જોલી શકી પણ ન હોય.

“આપણો પ્રેમ આપણને જે રસ્તો લેવા મુક્યવે તે આપણે લેવોજ જોઈએ. એમાંજ આપણું શ્રેય. પરિણામની પંચાત અત્યારે શા માટે જોઈએ ?”

“મને તમારા પર વિશ્વાસ છે.” છેવટે એ અરપટ શબ્દો ઉચરી. મારા બંધી બાળી રહી. કે વિચાર આવતાં એણે એનો એક હાથ મારા ખભે મુક્યો બીજા હાથે મારાં બીજાં હાથ લઈ મૃદુતાથી બે ત્રણ વાર દબાવ્યો.

“લીલી ! મને ખાતી છે કે તમે મને ચાહો છોજ; નહીં તો તમે આમ કરી શકો નહીં.”

મેં એના સામું જોયું તો એના ગાલે શેરડા પડતા જણાયા, યુવાળી પથરાતી જણાઈ. એની આંખમાંથી આંસુ ગરવા લાગ્યાં,

“લીલી !” મેં પુછ્યું; “આમ રડવાનું કે કારણ ?”

એણે આંસુ ખાળવા માંડ્યાં પણ ખળી ન શક્યાં.

“તમે જે કે કહ્યું તેથી મને ઘણી અસર થઈ છે.” બાલકના જેટલી સાદાપથી એ બોલી. “તમે મારા માટે આટલાટલી કાળજી રાખો છો તેથી મને સારું લાગે છે.

તમને હું કદાચ અભિમાની જણાઈ હોઈશ, તમને એમ પણ લાગ્યું હશે કે હું તમારી કીંમત કરી શકતી નથી, તમારા મનમાં એમ પણ ફસી ગયું હોય કે હું જે કદર છું. સ્પષ્ટ કહું છું કે એવું કેજ નથી. મારા આ ઉદ્દેશીન વર્તનનું એક કારણ છે.”

“કારણ ?”

“હા કારણ. તમે જે વાત કરો છો તેનો સમય હજી દૂર છે. હમણાં કે નહીં.”

“લીલી ! મારા સામું જુઓ; જોડ.”

“તમારા સામું જોડ છું.”

“બોલો જોડએ હું તમને ચઢાડી છું. હું તમારી છું.”

“લાચાર, હું એ પ્રમાણે

બોલી શકતી નથી. હું તમારી થઈ શકતી નથી.”

“હું કેટલો જળી રહ્યો છું તે તમે નથી દેખતાં ? મને શું યાદ છે તે તમે નથી ગ્નણતાં ? તમને મારી તમા નથી ? તમને મારી દયા નથી ?”

“હું બધું જોઈ છું, જોડ છું. પણ બળવું જ નોંધએ; જો બળવાનું બ્યાજખી કારણ હોય તો.”

વળના પ્રહાર જેવો આ ઉત્તર લાગ્યો.

“લીલી !” નિરાશ થઈ જઈ મેં કહ્યું “ત્યારે તમે મને નહીં જ આઢી શકો ? તમે મને દૂર કરવા માંગો છો. ? એકલું આંખથી

એકદમ હું ધુટણીએ પડવા ગયો.

નહીં પણ અંતરથી સુધ્ધાં ? શું મારે તમારી આશા મેલી જ દેવી ?”

“જી હા. જો એમ કરવાની જરૂર હોય તો.” ફરે કલેજે ફુંકા દય જવાળ મળ્યો.

“હું શું બોલું? એકદમ માથે હાથ દબાવી નીચે બેસી ગયો. મારા પગમાંથી કોષ્ટકો જાણે હાલકાળ કાઢી લીધાં હોય! એણે તો ચાલવા માંડ્યું. જતાં જતાં એ બોલી: “સાહેબજી! ગુનાખટ.”

૩

“પ્રેમ, આશા, અભિલાષા મહત્વાકાંક્ષા એ સર્વને જ્યારે મેં છેલ્લી સલામ કરી ચાલતી પકડી ત્યારે મને ફક્ત વીસ વર્ષ જ થયાં હતાં. મારે માટે અશાંત અંતઃકરણ અને સુસ્ત એક રંગી જીવન પથ હતો. મારાં વીતક-ડાને વર્ષો વીતી ગયાં. હવે એનાં સંભારણાં રહ્યાં છે. એમ છતાં આજ ફરીથી એ બધું તાણું કરી તમને સંભળાવવાનું કારણ શું તે તમે જાણો છો?”

એણે ડોકું ધુણાવ્યું.

“લીલી! તમે રડો છો?” એને ગળે હાથ નાખી નરમાશથી પુછ્યું: “તમે શા માટે રડો છો? તમને ખોટું લાગે છે? તમને કે દુઃખ થાય છે? અગર તમે મને ચાહો છો?”

કેજ જવાબ ન મળવાથી ફરી પાછો મેં એજ સવાલ પુછ્યો.

“લીલી! તમે મને ચહાશો?”

એણે હાથી ડોક કરી મારા સામું બાજ્યું.

“લીલી ડીઅર! સાંભળો. હું તો પકકે પાયે માનું છું કે તમે મને ચાહો છો. તેથીજ અને તેથીજ હું આ સાહસ કરી શકું છું. તમે મને જે આપશો તેની સરખામણીમાં તો મારું આપેલું નપાસ નીવડશે. છતાં હું અંતરના ઉમંગકાથી આપું છું, એટલે એ છેક નાખી દેવા જેવું નહીં ગણાય. ઇન્દ્રિય સુખનો હું લાલચું નથી. મારી એ ભુખ તો ક્યારનીએ મરી ગઈ છે. હું તો તમારો પવિત્ર પ્રેમજ્વળ માગુ છું. તમે જોઈ શક્યાં હશેજ કે મને તમારા

પર કેટલી બધી શ્રદ્ધા છે. હું તમારા પર કેટલો બધો વિશ્વાસ મુકું છું એ કે તમારાથી અન્નપ્રયુ નથી. હું તમને મારાથી જુદો ગણતોજ નથી. હું તમારા આગળ કશો પણ ભેદભાવ, કશું પણ કુડકપટ રાખ્યા વિના મારું દીલ ખોલી રહ્યો છું. હવે હું તમને પુછું છું કે એ દીલ તમારા લાયક છે કે? તમારા કામ આવે એમ છે કે? તમારા કામમાં આવે તો તમે લઈ શકશો કે?”

“હું તમને ચાહું છું” ફક્ત એટલુંજ એ બોલી.

“મારે હોઠના શબ્દ ન જોઈએ. હું તો હૈયાના શબ્દ માગું છું. મારું દુઃખ જોઈ દયાથી પીગળી જઈ મને ચહાતાં નહીં. પાછલી ચાતો હવે સંભારવી નથી. ભૂતને ભૂત માની દૂર ભાગો એ દિવસો ગયા. આપણી યુવાનીએ બળી મઈ. એ પછીથી અલાર સુધીનું મારું જીવન કેવું ગયું તે બતાવવાથી કેં ફાયદો નથી. બેડી ભોંયનો પોપડો ઉવેખવામાં કેજ માલ નથી. મારી ખરી રિયલિટી નો સાક્ષી એકલો ઇશ્વરજ છે. એ જીવન એ એક પ્રકારની વેઠ હતી. એ દિવસો, એ રાતો સંભારતાં આજ પણ હું કમકમી ઉઠું છું. ઘેલછા, બેવકુફી, ભુલોની એ એક પરંપરા હતી. હું તો good for nothing (નકામો) થઈ ગએલો. તપશ્ચર્યાનો અવધિ પૂરો થયો એનું ફળ દષ્ટિગોચર થાય છે.”

મેં દયામણે મોઢે પુછ્યું: “તમે મને ચાહો છો?”

“હા.”

૪

હું એની પાછળ પાછળ ગયો. પહેલજ પગથીએ મેં એને પકડી પાડી. એણે પાછુ વાળીને જોયું તો મને દીડો. તરતજ મેં એનો હાથ પકડ્યો કે હવે એ નાશી ન જાય. હવે એ

છટકી શકે એમ ન રહ્યું.

“તમે મારાં યશો ?” મેં કંપતાં કંપતાં પશુ મુદ્દાનો સવાલ એકદમ પુછ્યો.

એની આંખમાંથી ખળખળ આંસુ પડવા લાગ્યાં.

“અરે !” અસ્ફુટ સ્વરે એ બોલી; “તમને મારી દયા આવે છે. તેથીજ તમે મને આવું પુછો છો ?”

“ના,” મેં કહ્યું; “એમ નહીં. હું તો તમને ચલાઉ છું. પ્રેમ, નહીં કે દયાના આ શબ્દો છે.”

એના ગાલ પર જાણે ચલાખ ખીટ્યાં. એના હાથ પરથી મારો કાણુ ઓછો થયો. એનો લાભ લઈ હાથ ખેંચી લઈ એ ધ્યાધ્યા કરતી પગથીયાં ચડી ગઈ. મેં પશુ એની પુક પકડી. જ્યારે એને લાગ્યું કે હું એનો કેડો નહીં ચુકું ત્યારે એ ઉપરની બારીની ઓથમાં ઉભી રહી. સમય ઉગતા શીઆળાના સ્પર્શતને હતો.

“મારું કહેવું થોડું ઘણું તો સાંભળો; મને તમારી સાથે મોકળા મને બોલવાની તક આપો. થોડીમીનીટો મારે માટે બહુ છે” મેં કહ્યું.

“અરે ! હમણાં નહીં, હમણાં નહીં.” બોલી લાગી જવા પગ ઉપાડ્યો. હું સમજી ગયો. ઝટ મેં એનું કાંડુ પકડ્યું. આ વખતે એની જતાં રહેવાની દાનત ન જણાઈ. મેં પશુ આ વખતે પોચુ પોચુજ કાંડુ પકડી રાખ્યું. એ હુજતી ધુજતી ઉભીજ રહી.

“કહો, કહો, હમણાં કેમ નહીં ?” મેં કહ્યું; “મારું કહેવું તમે સાંભળી લો. તમારી મરજી હશે તો હું ટુંકામાં અટપીશ. પશુ તમે હમણાંજ, અથવાજી જવાજ આપો. જે જવાજ આપવો હોય તે આપો. હવે લંબાવો નહીં. મારું કહેવું તમે સમજો છો ? હું તમને વધારે વાર બોલી નહીં કરું.”

એણે કણ્ઠ કયું. હું એનો હાથ ઝાલી લઈ ગયો. લાંબાં અંમે એકતમાં બેઠાં. કલાકેક પછી દસીખુશીને અમે કાંઈ આવતા પહેલાં અમારે રસ્તે પડ્યાં.

૫

“મને કહેવા દો કે ચાર વર્ષથી મેં તમને મારા હૃદયમંદિરમાં પધરાવ્યાં છે. કાંઈ ન જાણે એવી રીતે હું તમારી પૂજા કરતો રહ્યો છું. તમને કાંઈ પશુ પદ્મજ કરી શકે એમ નથી. તમે મને બહુ કયું છે. હું પુરેપુરો પરવશ બની ગયો છું. હવે મારાથી તમારા વગર રહેવાશે નહીં. નાત જુદી, રિયતિ જુદી, સંભોગો જુદા તેથી શું ? તમારું હાલવું ચાલવું, બોલવું કરવું, પહેરવું ઓઢવું મને એટલું તો ગમી ગયું છે કે હું તમને ચાહું છું. હું તમને પ્રાણ કરનાં પશુ પ્રિય ગણું છું.”

શું કહેવું તે એ સમજી શકી નહીં. બોલ્યો શબ્દ પશુ એને ન મળ્યો. એ મને બોલતો ન અટકાવે એટલુંજ મારે જોઈતું હતું. મારે જે કહેવું હતું તે એકવાર ફરીથી હું કહી ગયો.

“પછી !” ટુંકાટચ સવાલ થયો.

“તમે તો કેંજ નહીં બોલો ? તમે મને નહીંજ ચાહી શકો ?” નિરુત્તર.

“તમે નહીં માને પશુ હવે મને કામ ધધો પશુ સુઝતો નથી.”

“ચાલો મને જવા દો. સતાવો નહીં.”

“તમારે જવું છે ? અજબ છે કે તમે જઈ શકો છો. મારું હૃદય લખને તમે કેટલે જશો ? હું તમને નહીં જવા દઉં. મારી આંખ આગળથી દૂર નહીં થવા દઉં. મારા કબજામાંથી તમે નહીં છુટી શકો. હું બંદો માગું છું. મારું હૃદય તમે લીધું તો સાટામાં તમારું મને આપો. સમજ્યા ?”

“તમે જે માગો છો તે કેંકણે નથી. કેટ-

લાક વખતથી ખોવાઇ ગયું છે. ચાલો જવા દો.
હું શોધી કાઢું.”

“ખોવાઇ ગયું છે? જો ખોવાઇ ગયું
હોય તો શોધવાની જરૂર નથી. એ મારી
કનેજ છે.”

“તમે મને શું ખતાડો છો? તમારા વગર
મારે મરવું કે તમારા માટે મારે જીવવું? તમને
શું ગમે?”

“તમને ગમે તે ખરું. હું શું કહી શકું?”

“ના. એમ નહીં. તમે તમારાજ શ્રીમુખે
કહો કે તમે મને હતાશ કરવા માગો છો કે
નવજીવન આપવા માગો છો?”

[આ લેખને વિશેષ લાગ આવતા અંકે.]

“જાઓ, જાઓ, બહુ થયું. હવે મને
એકલી પડવા દો.”

“તમને મારું મોં ન ગમતું હોય તો આ
ચાલ્યો; પણ એક વાર ઉતર દો.”

“તમને ગમે તો મારા વગર મરી જાઓ,
હીંમત હોય તો મારી ખાતર જીવો, થયું?”
છછકો કરી એ બોલી. એ છછકો રીસતો
નહોતો એ કહેવાની જરૂર નથી. “મહેરબાની
કરી હવે મને વધારે પળવો નહીં.”

“મારી સિંહણ! હું તમને પાળીશ એટલે
મારે ડરવાનું નથી. હું તમારી ખાતર જીવીશ.
હું તમારો છું અને તમારોજ રહીશ. તમે મારાં.
હું તમારો.”

ઝાડને નામે ફળ વહેંચવાનો સમય ચાલ્યો ગયો !!

જમાનો કેક વિશેષતા-ઉત્તમતા-સગવડના અને નવિનતા માગે છે.

પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેટલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો આફકો
પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રશંસા કરે છે.

કારણ કેનાથી અજાણ્યું છે? ?

કો હી નુર હલ વો

અસલ સીકા છાપ રજીસ્ટર્ડ સર્વિસી ચડીયાતો છે, અને એકલા હલવાનાં
ખાકસો કહાડનાર પીતાંબર છે, દુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે.

ખાકસ કીમત: રૂ. ૦/૮, ૦/૧, ૦/૧૧, ૧/૨, અને રૂ. ૪ સુધી.

બહારગામ વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદો મેળવનાર પાયોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેશ્વર—મુંબાઈ.

લેખક:
રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

વસંત રજત મહોત્સવ રમારક ગ્રંથ :
છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગુજરાત પત્ર-
કાર મંડળ અને ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી
રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી. એ.,
અમદાવાદ. મૂલ્ય : રૂ. ૪-૦-૦.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ને શિષ્ટ માસિક
'વસંતે' પચ્ચીસ વર્ષ પુરાં કર્યા તે નિમિત્તે એ
પત્રના પ્રાણજૂત આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ
ધ્રુવને 'ગુજરાત પત્રકાર મંડળે' વસંત રજત
ઉત્સવ સમયે ખાસ અભિનંદન આપવાનો
નિર્ણય કર્યો. " પરંતુ એ અભિનંદન માટે
માનપત્ર આપવાની ચાલુ પ્રણાલિકા પસંદ નહીં
કરતાં, એમના સહાધ્યાયીઓ, એમના મિત્રો,
એમના શિષ્યો, એમના પ્રશંસકો અને વસંત
માસિકના લેખક વર્ગ પાસેથી, તેમના પોતાના
અભ્યાસના ખાસ લેખો મેળવી, તે લેખોનો
સમગ્ર સંગ્રહ એક રમારક ગ્રંથરૂપે, જાહેર
મેળાવડો કરી, અપ્રાપ્ય કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.
અને તે કાર્યમાં 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા'ની

સહાયતા માંગી. " અને એ સંકલ્પ તથા
સહાયતાને પરિણામે આ 'દળદાર' ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ
પામ્યો છે.

ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી તથા હિંદી:
એવા ચાર વિભાગમાં આ ગ્રંથને વહેંચેલો છે.
પ્રથમ વિભાગ, સ્વાભાવિક રીતેજ, સૌથી મોટો
છે. તેમાં રા. નરસિંહરાવ દીવેદીઆ, મહાત્મા
ગાંધી, દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ, સર-રમણભાઈ
લેડી વિદ્યાગૌરી, રા. લલિત, રા. ખમ્બરદાર,
અ. ઠાન્તિલાલ પંડ્યા, રા. કનૈયાલાલ મુનશી,
રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી,
રા. કેશવ હ. શેઠ, અ. રામાનારાયણ પાઠક,
રા. મળ્લુલાલ મજમુદાર, અ. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા,
રા. પ્રણાથવન પાઠક, રા. દુર્ગાચક્ર શાસ્ત્રી,
અ. જ્યેન્દ્રરાય દૂરકાળ, રા. મનહરરામ મહેતા,
રા. હીરાલાલ પારેખ; ઇસદિ. ગુજરાતના સુ-
પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ને લેખકોનાં નામ માલમ પડે છે.

રા. નરસિંહરાવે ઉપાદ્રુતમાં નર્મદાશંકર,
નવસરામ, મણિલાલ ત્રિવેદી વગેરે લેખકોના

લેખમાંથી તથા લેખોના ઉત્તારા આપી ભાષાશૈલી-નો વિકાસ શી રીતે થયો છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તે ઉપરાંત 'સૂક્ષ્મ સીદ્ધાંત'નું પૂર્ણ એ વીશીનું એમનું કાવ્ય પણ આ ગ્રંથમાં માલમ પડે છે.

રા. રત્નમણિરાવ ભીમરાવનો 'ગુજરાતનું વહાણવટું,' રા. મનહરરામ મહેતાનો 'ગુજરાતી પદ્યરચનાની મીસાંસા,' રા. રસિકલાલ પરીખનો 'ઐરીસ્ટોટલની કાવ્યમીમાંસામાંથી કેટલાક મુદ્દાઓ,' રા. ભરતરામનો 'આપણી વર્ણુમાળાની ગ્રામીનતા,' આચાર્ય જીવનવિજય-જીનો 'કુવલયમાળા,' રા. પ્રાણજીવન પાઠકનો 'કલાનાં મૂલ તત્ત્વોમાં સૌદર્યનું સ્થાન,' અધ્યાપક રામનારાયણ પાઠકનો 'પર્યાયનુમાનના નિયમો અને તેને ઉપદ્રવક વ્યાપારો,' ઇલાદિ લેખો માહિતી અને નવીનતાતી ભરેલા છે. અને તે તે વિષયમાં રસ લેના વાચકને વાંચવા યોગ્ય છે.

રા. લલિત, રા. ખજરદાર, રા. કેશવ શેઠ ને રા. દેરાસેરીનાં કાવ્યો તેમજ આ એકસરખા ભારે લેખોમાં ભાત પાડતી અને તે રીતે ખાસ આવશ્યક લાગતી રા. મુનશીની વાર્તા સર્વ પ્રકારના વાચકને આકર્ષક લાગશે.

અંગ્રેજી વિભાગમાં ડૉ. ભાંડારકરનો, પ્રો. જ્યેષ્ઠવલકરનો, રા. નાનાલાલ મહેતાનો તથા આચાર્ય વિદુશેખર ભટ્ટાચાર્યના લેખો ખાસ ખ્યાન ખેંચે એવા છે.

હિંદી વિભાગમાં માત્ર રા. બ. ગૌરીશંકર ઝોઝાનોજ લેખ માલમ પડે છે.

એકંદરે ગ્રંથ ધણે ઉત્તમ કોટિનો થયો છે એમાં સંદેહ નથી. આચાર્ય આનંદશંકર જેવા રસિક ને પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાનને અપેક્ષા કરવામાં આવેલો આ ગ્રંથ એમની યોગ્યતાને સર્વ રીતે છાજે એવો બનાવવાનો સ્મારક ગ્રંથ સમિતિ નો પ્રયાસ ધણે અંશે સફળ

થયો છે એમ કહી શકાય. વિદ્વાતા ને અભ્યાસનો શોખીનને આ ગ્રંથ ધણે ઉપયોગી થઈ પડશે.

કથામંજરી ભાગ ૩ : સંપાદક અને પ્રકાશક: રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા. અમદાવાદ, મૂલ્ય: રૂ. ૨-૦-૦.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું આ ૫૪ મું પુસ્તક છે. રા. જીવજીલાલે જુદા જુદા લેખકોની સામાન્ય વાચકો પણ સમજી શકે તેવા પ્રકારની વાર્તાઓનો સંગ્રહ રચી પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે. આ પુસ્તકમાંની કેટલીક વાર્તાઓ અનુવાદ રૂપે છે, કેટલીક સૂચિત છે ને કેટલીક સ્વતંત્ર છે, ને કેટલીક અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલી છે.

'રાજ્યશ્રીની વાર્તા' અમે અન્યત્ર કોષ્ટક બંગાલી લેખકે લખેલી વાંચ્યાનું સ્મરણમાં છે; મોપાસાની નેકલેસની વાર્તાને લગભગ મળતી આવતી 'શરદ પૂણિ'માં 'ની વાર્તા' રા. શયદાતાં 'અમી ઝરણાં'માં આવતી 'હીરાની પીન' કે એવીજ કોષ્ટક વાર્તા સંચેનું સામ્ય તાજી કરાવે છે, ને 'એક યાહુદી વીરાંગના'નું મુળસ્થાન અંગ્રેજીમાં છે.

આ વાર્તાઓમાં સરસતા કરતાં પ્રચારકાર્ય વધારે સધાયું છે: કલ્પનાપ્રધાન નથી પરંતુ ઉદ્દેશ-પ્રધાન વાર્તાઓ છે. સમાજમાં પ્રચલિત અનેક વહેમ, રૂઢિઓ ને ભાવનાઓની વાર્તાના રૂપમાં પુલકિત થઈને ધરવી ને ગમ્મત સંધે જ્ઞાન આપતું એ આ વાર્તાઓનો ઉદ્દેશ સધાયો છે એમ કહેવામાં જરાકે અતિશયોક્તિ નથી. માત્ર એમાં કલા દૃષ્ટિની હણપ સાલે છે એટલુંજ અમે કહીશું.

'વડીલનો વારસો' 'માણેકની મુક્તિ,' 'આપવીતી,' 'જસોદાની સેવા શુદ્ધિ' એ વાર્તાઓ વાંચવા જેવી છે.

સામાન્ય જનતાને કદાચ ધણું ગમી જાય એવું વાચન પુરું પાડવાના જે પ્રયાસો રા. જીવજીલાલ કરે છે તે માટે અમે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

[સ્થળ સંકેત અને લેખ બીજા પુસ્તકો માટેના અભિપ્રાયો આ અંકમાં નથી આપી રાહ્યા—ઉપતન્ત્રી.]

કરમાએલું કમળ

૨૭૭૮૮૮

[અનુસંધાન ૫૪ ૧૪૦ થી]

૩

હુંક મુદતમાંજ મારા પિતાજીનું અવસાન થયું. થોડાક દિવસ અમારું ગામડાનું ઘર ઉધાડું રહ્યું. રાતદિવસ માયાકુટ કરી હું જેમ તેમ પુરું કરતો. પરંતુ એ મને બારે પડવા માંડ્યું. વળી મારે મારા ભાઈએને ભણાવવાના હતા. છેવટે તતનના ઘરને તાળું દેવાયું. મારી બા ને નાનાં માંડુઓ અમદાવાદ આવ્યાં. બીજાં સગાંનું અમે પોપણ કરી શકીએ તેમ નહોતાં. એમણે દરેક પોતપોતાનું ઠેકાણું કરી લીધું.

અમારું પુરાણું ધર જરી ગએલું હતું પણ વિશાલ હતું-હતા અજવાળાની ખોટ નહોતી. પરંતુ અમદાવાદનું બાકુતી ઘર-એની તો બસ વાત ના પુછો: એને શોધતાં શોધતાંજ નવનેજ થયા. નવા જોડાનાં તળીયાં પણ સાફ થઇ ગયાં. છતાંએ મન તો મનાવવાનુંજ રહ્યું. મારી કાટડી કરતાં તો અવશ્ય સારું હતું-પણ વદાલા વતનની તોલે આવે? મારી બાનું હાસ્ય તો હડીજ ગયું હતું. છતાંએ એના માયાભર્યા વદનને લીધે-જ આ ગંધાતું ઘર પણ મારું વદાલસોયું વતન થઇ પડ્યું.

અમદાવાદમાં ગીચ વસતી છે કે નહીં તે તો રામ જણે-પણ મિત્રે મળવા તો મુશ્કેલજ હતા. અમારા નાનકડા ઘરની ચોમેર રાજસી મકાનોનો ગંજ ખડકાયો હતો. દરવાજે દરવાજે પટાવાળા ખડા રહેતા. શેઠીઆની મોટરોનો ગડ-ગડાટ સંભળાતો. કોઇ કોઇ વાર જીતતની દુર દર્શન દઇ અદૃશ્ય થઇ જતી. અમારે મન તો એ બધાં સજીવ રમકડાંજ હતાં. ચાલતાં ચિત્રો હતાં. એમને જીવતાં નરનારીઓ ભાગ્યેજ ધારી શકતા.

અમારું ઘર એક સાંકડી ગલીમાં હતું. સામે-જ એક રાતા પથ્થરનું મહાલયં ઝડપી રહ્યું હતું. એના આગળના ભાગમાં એક મનોરમ ઉદ્યાન હતો. એનું મુખ્યદ્વાર રાજમાર્ગે પર પડતું. અમારી ગલીમાં તો એની પછીતહતી. નોકરોની આવજા માટે એક નાનકડું દ્વાર હતું. મારાં ભાઇ બહેને તો માળા જોડે થોડાજ વખતમાં ભાઈબંધી કરી દીધી. બાગનાં ફળફલ પણ ધીમે ધીમે મારા ઘરમાં આવવા લાગ્યાં. એ મહાલયં કેનું હતું તેની મને ખબર નહોતી. અમારા તરફની બારીઓ ભાગ્યેજ ઉઘડતી.

એક દિવસ હું શાળામાંથી પાછો વળ્યો ત્યારે મધુ ને તારા રડતાં હતાં. મેં પડપુછ કરી તો જણાવ્યું કે પેલા વિશાલ મહાલયમાં મોટી મીઝલસ થવાની હતી. અતિથિઓને આનંદવા સુંદર થોજનાઓ કરવામાં આવી હતી. તારા ને મધુને વણનોતર્યાં પણ જવું હતું. બાએ તેમને ન જવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મહામહેનતે મેં તેમને મનાવ્યાં ને પ્રમોદ જોડે વીકટોરીઆ બાગમાં ફરવા મોકલ્યાં.

શાળામાંથી પાછા વળ્યા બાદ પણ વિશ્રાન્તિ મારે કરમે નહોતી લખાઇ. ફરીયાં લુગડાં પહેરી બીજા વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી અભ્યાસ કરાવવા જવાનું હતું;

ગલીની બહાર આવતાંજ સમસ્ત વાતાવરણ સજીવ થઇ ગએલું લાગ્યું. મારે તૈયારીઓ થઇ રહી હતી. હરીઆળા નીલરંગી મયદાનમાં વીશાલ શમીઆનો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. ત્રિજળીની દીપાવલીનો સુમાર નહોતો. અંધકાર તો ક્યાંએ છુપાઇ ગયો હતો. બાગનો ફલવૈભવ લુટાઈ ગયો હતો-ઘરની યુવાન લલનાઓ કુદરતના એ અમુલા ઉપહારને રહેવા દે ખરી? દાસદાસી-ઓનાં જૈંદ આમ તેમ ધુમી રલાં હતાં. દરેક વ્યક્તિને મહોત્સવની તાલાવેલી લાગી રહી હતી,

પરંતુ એ બધું નીરાંતે નીહાળવાની મને પુરસદ નહોતી. હું રસ્તે પડ્યો.

હું પાછો વળ્યો ત્યારે ઉત્સવની જમાવટ થઈ ગઈ હતી. મહિલાનો મધુર સ્વર સંધ્યાની શાંતિમાં ઉલ્લાસ ભરતો હવામાં સુગંધના તરંગ ઉછાળતો. ફરતી દીવાલ પર બહારના લોકોની મેદની જાગી હતી. રસ્તો કરતાંએ મને કેટલીક માથાકૂટ કરવી પડી. અવારનવાર સંગીતનો ઠમકો થતો. વાહવાહના અવાજો ગગનભેદી નાખતા. આમંત્રિત ગૃહસ્થો તો આ સર્વમાં ઓછાજ લાગ લેતા. કોઈપણ ચીજની કીંમત આંકે એ પણ કેટલાકે તો પસાર કરી દીધી હતી.

ટેણું ગીચ થતું ગયું. મને માર્ગ ન મળ્યો. આખું મકાન દીપમાળાઓથી ઝળહળી રહ્યું હતું. બધાંએ બારીબારણાં ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યા હતાં. અંદરનો પ્રકાશ પણ બહારના અંધકારને ભેદી આકાશપ્રતિ ઉડી જતો.

એકાએક મારી દષ્ટિ થંભી ગઈ. આ શું ? એ અહીં ક્યાંથી ? મારા હૈયાએ પારખેલું અંગાર-ઝરતું સૈદ્ધ્ય આ શન્ય ને ગંભીર મહાલય શી રીતે સાચવી શક્યું ? આટલા દિવસ હું અન્નપ્રયોજ રહ્યો ?

વાતાયનને અઢેલી ઉભેલી સૈદ્ધ્યભૂતિ સ્વર્ગની મહામાયા લાગી—એ સુવર્ણજ હતી. એને મેં એના પિતાને આંગણે છેલ્લી દીડી હતી. આજે તે ભવ્ય સુવર્ણજ હતી. એની દેહલતા હીરા માણેકથી ઝગમગી રહી હતી. એની પહેલાંની મૃદુતાને સ્થાને આરસના પુતળાની સખ્તાઈ આવી હતી. છતાંએ હું ભુલ્યો તો નહોતોજ. એનાં ચમકતાં નેત્રો નિર્દોષતા ને નમ્રતાના ઝરણાં સમોવડાં નહોતાં રહ્યાં છતાંએ એને હું વીસરી શક્યો નહોતોજ. એક ક્ષણભર તેણે નીચે બગીચામાં નજર નાખી. એનાં ચક્ષુઓમાં ધીકરો તિરસ્કાર બયો હતો. તે દૂર થઈ. એક ધડાકા

સાથે બારી દેવાઈ ગઈ. મેં બાલુ ઉભેલા માણસને પ્રશ્ન કર્યો—“ આ શું છે તે ? ”

“ શ્રીમાન પ્રતાપરાય છત્રપતિને સાં પૌત્ર પ્રાપ્તિ થઈ તેનું ઉજ્જમણું છે. આજે મોટી મીઠાલસ રાખવામાં આવી છે. જુઓ, પેલા રહ્યા એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ” મેં જોયું. એક પ્રૌઢ મનુષ્ય આમતેજ ફરી રહ્યો હતો. એનું વદન આકર્ષક શરીર જરા સ્થૂલ હતું. એનું તાલવાળું માથું ચમકી રહ્યું હતું. સુવર્ણ—આની માતા !—“ પ્રતાપ-પરાય કયા ? ” મેં પુછ્યું.

“ પ્રતાપરાય ! એ રામ ! પ્રતાપરાય અહીં ક્યાંથી હોય ? એમને તો બે વર્ષથી લકવો થયો છે. તે જરાએ હરી ફરી શકતા નથી. ”

સુવર્ણના નયનમાંથી ઝરતા અંગારનો અર્થ હું હવેજ સમજ્યો. મારા હૃદયમાં કેંક પ્રકાશ પડ્યો. જેમ તેમ કરી મેં મારો માર્ગ મોકળો કર્યો. હું ઘેર પહોંચ્યો. આખી રાત મીઠાલસનો કોલાહલ ચાલુજ રહ્યો. શયતાનના ચિત્કારથી મારા કર્ણ બેઠાઈ રહ્યા.

આજ સુધી એ રાત મહાલયને હું નિર્જન સમજતો. પણ હવે મને એમાં રસ પડવા લાગ્યો. મારી જિજ્ઞાસા જાગ્રત થઈ. મેં જોયું કે રોજ અમારા તરફની એકાદ બારી તો ઉઘડતીજ. કોઈક વાર કોઈ દાસી ડોકાઉ કરતી તો કોઈવાર કોઈ બાલક નજરે ચડતું. પરંતુ જેના માટે હું મથી રહ્યો હતો તે એકજ વાર દેખાઈ. અમારા ઘર તરફ તે તાકીને જોઈ રહી. શું તે જાણતી હશે ?

જાણતી હોય તોએ શું ? હવે તે શ્રીમંતાઈમાં સ્નાન કરતી. ને હું ?—ગુજરાતી શાળાનો ગરીબ શિક્ષક ! મેં ઘણુંએ મારા મનને મનાવ્યું. પરંતુ એ શાપિત શ્રીમંતાઈમાં એને ધરેલી દેનાર હુંજ હતો એ વાત હું ભૂલી શક્યો નહીં.

દિવસો ઉગ્યા ને આશમ્યા. કાલચક્રે

શ્રીમંતની પણ પરવા નથી, ગરીબની પણ દર-
કાર નથી. મારી બા પ્રબોધ માટે કન્યા શોધવા-
ની ગડમથલમાં પડી હતી. એણે એમ. એ. ની
પરીક્ષા પસાર કરી હતી. મેં એમાં જરાએ
ડબલ કરી નહીં. મારા ધરતું સુકાન હવે કે
મારા કાકાના હાથમાં જનાર નહોતું.

અમે ધણીએ કન્યાએ જોઈ. પરંતુ કોઈને
માટે પણ નિર્ણય કરી શક્યા નહીં. કેટલીક
મારી બાને ગમી તો પ્રબોધને ફાવતી ન આવી.
કોઈ એને ગમી તો મારી બાની કસોટીમાં પસાર
થઈ શકી નહીં. અમારી પાડોશમાં એક બાલા
હતી. એની વાત પણ ઉપાડી જોઈ. એના પિતા
ગરીબ હતા. કન્યા સુંદર હોય તો ગરીબાઈ
હવે આડે આવે તેમ નહોતું. પરંતુ તદ્દન સાદી
હતી તેથી મારી બાનું મન માન્યું નહીં.

વૈશાખને સુરજ તપતો. અમારી શાળા-
માં રજા પડી હતી. પરંતુ કેટલાકને હું ખાનગી
રીતે શીખવતો હોવાથી હું સવાર સાંજ મારા
કામમાં ગુંથાએવોજ રહેતો. એક દિવસ ખુબ
ધામ થયો. જરાએ હાલવાનું દીલ થતું નહીં.
પરંતુ બહાર નીકળ્યા વિના છુટકો નહોતો.
મારા પડોશીની પેલી સાદી કન્યાનું તેજ રાત્રે
લગ્ન હતું. પ્રસંગ પતવવા તેના પિતા ધરને
ધરણે મુકનાર હતા. 'સાંદ્ય' કરતાં લક્ષ્મીને
વશાનું ધણીએ પસંદ કરતા. હું ધરની બહાર
આવ્યો તો તેના ધરને આસોપાલવનાં પાનાંથી-
શણગારમાં આવતું હતું. આંગણમાં વાળવાળા-
એ પોતાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. પાડોશનાં
બાલકો એમની ચોમેર ઉલટી પડ્યાં હતાં.
વાળાંની તાનમાં ડોલી રહ્યાં હતાં. મારા ભાઈ
બહેન પણ સારાં સારાં કપડાં પહેરી લાં દાંજર
થઈ ગયાં હતાં. મને ને પ્રબોધને પણ આમંત્રણ
તો હતુંજ. પરંતુ અમે તો સાંજના દાંજર રહી
આપતિધર્મ નિવારનાર હતા. હું આગળ વધ્યો

એટલામાં પેલા રાતા મહાલયનું દાર ઉઘડ્યું.
રેશમી વસ્ત્રો પહેરી એક દાસી બહાર આવી.
એના હાથમાં ઉપહારનો થાળ હતો. જમીનદાર-
ના કુટુંબનું એક ભુલકું એની આંગળીએ
વળગાડેલું હતું. 'ગરીબ પાડોશીના આનંદમાં
ભાગ લઈ તેના પર આવી રીતે આભારનું પોટલું
ચઢાવનાર હતા. મહાલયના મહાજનોને તો
ત્યાં આવવાની પુરસદ ક્યાંથીજ મળે ? મારે
મોહું થતું હતું એટલે હું તો રવાના થયો.

મારા શિષ્યોને પાઠ આપી હું પાછો ફર્યો.
ગલીઓમાં દોત્રા થઈ ગયા હતા. એટલે ઘેર
જવાને બદલે મારા પાડોશીના આંગણ તરફજ
વળ્યો.

પણ આ શું ? ધડીમર મને લાગ્યું કે હું
સ્વપ્રસૂતિમાં વિહાર કરી રહ્યો હતો. મારા
જીવનની પેલી યાદગાર રજની ફરી ઉપરિથત
થએલી લાગી. વરપક્ષ તરફથી પેલી સુજન-
ણીની વાટાઘાટજ વંટાઈ રહી હતી. કન્યાનાં
સર્ગા યુગયુગાંતરથી કરગરી રહ્યાં હતાં. મહિલા-
મંડળના વલ્લુભુદ્યા આકંઠ સુર ફરી એકવાર
વાતાવરણને ગળતી રહ્યા હતા. બીજાજ પળે
લાગ્યું કે આનાં દૃશ્યોનો ગુજરાતમાં સુમારજ
નહોતો.

હું આવ્યો ત્યારે નાટકનો છેલ્લો લાજ ભજ-
વાઈ રહ્યો હતો. વરનાં સર્ગા દમભેર બહાર પડ્યાં.
થોડીજ વારમાં એમનો કોલાહલ શ્યામ રજની-
માં ભળી ગયો. કન્યાનો પિતા કહેલી પહેરામણી
આપી શક્યો નહોતો. તેથીજ એકંગાલ પ્રસંગ
ઉભો ચલા પામ્યો હતો. બીચારી કન્યા 'એ
ધમાધમથી એભાન થઈ ઢળી પડી હતી. એની
ભાજ કાઢવાની કોઈનેએ પુરસદ હોય તેમ લાગતું
નહીં. દરેક જણ સરી જતી આજરુ સાચવવા
ગમે તેવો વર ગોઠવી દેવાની વેનરણમાં હતું
-કન્યા ન પરણે તો કુટુંબ માતિ બહાર મુકાય.

એક ક્ષણ ભર આગળ વધવા મનેજ વિચાર થયો. કદાચ એમ હું મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરી શક્યો હોત. પરંતુ મારા પગ દીધા પડ્યા. કન્યાનો બચાવ કરવા જતાં એના જીવનને અકારું શાને બનાવી મુકવું ? એને હું શું આપત ? છતાંએ હૃદયભેદક વિલાપ સાંભળવા ભયંકર હતો.

એકાએક એક એકવડા બાંધાનો રથામળો યુવાન આગળ આવી કન્યાના બાપ પાસે ખડો થયો. “સુઝારો નહીં. મહાશય !” તે બોલ્યો. “આપની સંમતિ હોય તો હું તમારી પુત્રીને પરણવા તૈયાર છું.”

જાણે જાદુગરના જાદુઈ દંડથી એક પલકમાં જ બધું એ પલટાઈ ગયું. જાણે મરેલાં માનવી સજીવન થયાં. હું તો એ યુવાન જાદુગર તરફ જોઈ જ રહ્યો. એને ગાઢ આલિંગન દેવા તલસી રહ્યો. વઢાલા ભાઈ તારા માટે મેં જે જે કયું છે તેનો એક ધડીકમાંજ તેં સામટો બદલો વાળી દીધો. મારા હીજરાતા હૈયા પરથી તેં પાપનો પડો દૂર કર્યો.

ક્રિયા પુરી થઈ. પ્રબોધ કન્યાને લઈ ઘર તરફ વળ્યો. બા આગળ જાતેજ ભરમ ભાંગવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. હું પણ તેની પાછળ ચાલ્યો.

બાએ દાર ઉઘાડ્યું. એ તો આભીજ બની ગઈ. એનું મોં-સીનાઈ ગયું. પલકમાંજ તે તમામ પરિસ્થિતિ કળી ગઈ. એનું વદન સખત થયું. પ્રબોધ વંદન કયું. બીચારી કન્યા તો એની નિરાશાથી ધરતીમાં સમાઈ જવા પણ તૈયાર હતી.

પણ આમ ક્યાં સુધી ? મારો જીવ ગુંગળાવા લાગ્યો. “માતાજી !” મેં રાડ નાખી. “મારી ખાતર પ્રબોધને ક્ષમા કરો. એમ નહીં કરે તો મારાં જીવન સાથે સંકળાએલો શાપ

કદાપિ દૂર યશેજ નહીં. તારા પુત્રે મોટાભાઈના પાપનું આજ પ્રાયશ્ચિત કર્યું છે. એના દીલમાં અમી ધારા વહેવારી છે. એથી તને દુઃખ થાય ખરું ?”

મારી બાનાં નયનોમાં અશ્રુનું પુર ઉમરાયું. પ્રબોધ આગળ આવી. વરકન્યા પગે પડ્યાં. અત્યાર સુધીનો દંમ જોઈ બીચારો છોકરો મૂઠ બની ગયાં હતાં. પરંતુ વાદળ વીખરાતાં તેજો હપધેલાં થઈ નવવધૂને વધાવવા આવ્યાં. બીજે દિવસે પાડોશનો સ્ત્રીવર્ગ અમારે આંગણે ઉમરાયો. સવારની સાંજ પડી પણ અતિથિઓ ખુટ્યા નહીં. મને તો શું કરવું તેજ સમજ પડી નહીં. મારું ધર ધણુંજ નાનું પડવા લાગ્યું. મારે તો લગભગ આખો વખત બહારજ ભાગી જવું પડ્યું.

પરંતુ બહાર ક્યાં સુધી રહેવાય ? અંધારું થવા આવ્યું હતું. હવે હું નીરાંતે ઘેર જઈ શકીશ. હવે કોણ મળવા આવે ? પરંતુ ગલીમાં પેસતાંજ મારી ભુલ પરખાઈ—

સામેજ એક વ્યક્તિ ઉભી હતી. તેણે અંગ પર બદામી રંગની બનારસી સાડી ધારણ કરી હતી. એનાં પારદર્શક વસ્ત્રોમાંથી હીરામાણેક ડોકીઆં કરી રહ્યાં હતાં. મારી તરફ એની પુંક હતી—છતાંએ એ કાણ હતી તે હું કળી ગયો. પણ અમારા ગરીબના ઘરમાં એ ક્યાંથી ?

સુવર્ણએ મને જોયો નહોતો. પ્રબોધના ખંડ તરફ તે વળી. દારીએ પડકાર કર્યો—“ક્યાં છે બધાં ? બાસાહેબ કન્યાને જોવા આવ્યાં છે.”

અમારે ભાં કામ કરનારી બહાર દોડી આવી. “પધારો—પધારો. મારાં બા હમણાં દેવમંદિરે ગયાં. અંદર આવો. બા આસન પર વિરાજો.” મારી નાની બહેન તારા પણ અતિથિને સ્વાગત દેવા બહાર ધસી આવી. મારો ખંડ બાણુમાંજ હતો. તેજો અંદર પેઠાં કે

હું મારા ખંડમાં લપાઇ ગયો. સુવર્ણની હાજરી-
નું કારણ હું હજી પણ કદી શકો નહોતો.

અણધાર્યો સુવર્ણનો, સ્વર સંભળાયો. તેણે
પોતાની દાસીને બહાર જવા ફરમાવ્યું. દાસી
બહાર ગઇ. અમારી કામ કરનારી પણ વીદાય
થઇ. તે જતે જણ રસોડામાં જઇને બેઠાં. ગરમે
ચટ્યાં. આ બાળુ સુવર્ણએ શરૂઆત કરી. એને
અવાજ એવો તો કંટોર થઇ ગયો હતો કે હું
મથથી કમળ ઉઠ્યો. “ધુમટો દૂર કર. મને
એવા દે કે તું કેવીક સુંદર છે.” તે કન્યાને તકુટી.
“કયા સફરજો તને આ ગૃહમાં રથાન અપાવ્યું ?
મારાથી તું વધારે લાવવવતી છે ? એમણે મને
તરછોડી હતી. નરગારમાં ધકેલી દીધી હતી. ને
તને ચઢાવા-તારી પૂજા કરવા-આજ તને અહીં
આણી ? તારામાં એમણે શું વધારે દીધું ? એ
તારા પૈસાને મોઢા કે તારાં હીરામણેકને ?
કહેતો ખરી-નું એમને કેમ ગમી ?”

તારાથી તો ચીસજ પડાઇ ગઇ. હું પણ
મારા ખંડમાંથી બહાર કુદ્યો. બીચારી નવવધૂ !
પલંગના એક ખુણામાં કોકડું વળી દબાઇજ
ગઇ. એનું વદન લયથી સાવ શીકું પડી ગયું.
સુવર્ણ ઉન્માદિની બની લાં ઉભી હતી. એ
બીચારી કુમળી કળા પર સુવર્ણનાં સ્વામ નયન-
માંથી અંગાર વરસતો.

અંદર આવતાંજ મેં તેને બોલાવીઃ
“સુવર્ણ !”

તે ચમકી. મારા તરફ વળી. પછી એકદમ
દોડી મને વળગી “હવે તમેજ કહો-તમારાં
પત્નીથી તો બોલાવાનુંજ નથી. મારાથી એનામાં
તમે વધારે શું દીધું ? સુંદરતા-લક્ષ્મી-સફરજ ?”

“સુવર્ણ ! તારી ગંભીર જીવ થાય છે. ”
મેં ધીમેથી શરૂઆત કરીઃ “એ મારી પત્ની ન
દોષ. મારો ભાઇ પ્રભોષ એને વર્ણો. ”

હવે સુવર્ણથી ચીસ પડાઇ ગઇ. તેણે ફર-
પ્રછવુંઃ “તો એ તમારી નથીજ ?”

એની દાસી રસોડામાંથી દોડતી આવી
તેણે સુવર્ણનાં વચ્ચે ઠીક કર્યાં. પછી મારા તર-
વળી દીનવદને બોલીઃ “ભાઇ ! ખોટું ન લગા-
શે. હમણાંના થોડા દિવસથી મારાં આન-
તબીએત ઠીક થઇ હતી. તેથીજ હું તેમને બહા-
લાવી શકી. આમ ઉચ્છેરાઇ જશે એમ કે
નહોતું ધાર્યું. અહીં આવવા એમણે તો મારે
જીવ લઇ નાખ્યો હતો- ‘મંચુ ! નવવધૂ જેવે
મને લઇ જા’ એ તદ્દન સાળાં લાગતાં. એમ-
મન મનાવવા મને પણ ઇચ્છા થઇ આવી. પછી
જીએને, ભાઇસાહેબ ! એમના જીવનું ઠેકાણું
નથી. ”

સુવર્ણનો હાથ ઝાલી તે દાર તરફ લા-
ગઇ. હું પણ એ તરફ ગયો. “તારાં શેઠાણ
આવી રિયતિમાં ક્યારથી આવી પહોંચ્યાં ?” કે
પ્રછવું.

“એએક વર્ષ થયાં હશે. હું આવી ભાર-
એમને આમ છે. બીચારા શેઠ ! વૈધવાકતરોમ
પાણીની મીસાલે પૈસો વાપરે છે. પણ દીક્રા
લાગતીજ નથી.”

તેણે ગયાં. હું મારા ખંડમાં ભરાયો
મારા હવાનાભાર દૂર થઇ શકે તેમ હતુંજ નહીં
હજીએ એ પાપ મને સતાવી રહ્યું હતું. એકર-
પાપ અન્ય ધોષ નાખે-એ જમાના ગયા. માર
પાપનું પ્રાયશ્ચિત પણ શું કરું ? સાચો માગ
કાણુ બતાવે ?

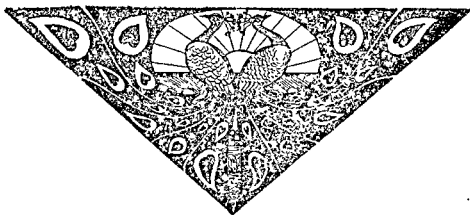
વળી પાછા દિવસો ઉગ્યા ને આશ્ચર્ય
અંતે એક દિવસ પેલા રાતા મદાત્રયમાં ફર-
પાછો કોણાદલ મળ્યો. લોકોનો અવરજવર વધે
પડ્યો. પછી મુખ્યદારે માણસ ભરાવા માંડ્યું
હુંએ તરફ ગયો. “શું છે ?” મેં પ્રછવું.

એ દિવસેજ સુવર્ણનું પ્રાણપંથેરું અ

જ્ઞાતી દુનીઆનો ત્યાગ કરી વિધિના અગમ્ય પ્રદેશમાં વિલીન થયું હતું. આફત અણુધારીજ હતી. કોઇને કહેવાનો સમય નહોતો. કોઇ આવી શક્યું નહોતું. અત્યારે સૌ રમશાન યાત્રાની તૈઆરી કરી રહ્યા હતા.

હું ત્યાં ચોટીજ ગયો. આજ સુધી અમારા જીવનમાં અળગા હતા. એના અંતિમ પ્રવાસે એ નીકળી ચુકી હતી. મૃત્યુના શ્વામ અંધારે સમાઇ જનારને અંતિમ વીદાય દેવા હું પણ નીકળી પડ્યો.*

* મૂળ લેખિકા-શ્રી. સીતાદેવી.

દાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિરાશ્રય બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો:—એન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી]

જુદા ઘરમાં વસાવી તેમને ઘેર બેઠાં કામ આપવાની અને લેવાની વ્યવસ્થા કરી છે. નીશાળો, રમતગમત માટે મેદાનો, પુસ્તકાલયો, બાગ બગીચાઓ, મંડળાઓ વગેરે સામાજિક સુખનાં સર્વે સાધનો તેણે પોતાના કામદારોને પુરાં પાડ્યાં છે. અને તેમને નવરાશ મળે, મજૂરી સીવામ ખીજાં ઉચ્ચ કાર્યોમાં મન પરોવવાની તક અને સમય મળે તે માટે પણ સગવડો કરી આપેલી છે. અને એ દિશામાં તે હજુ પણ વધારે આગળ પગલાં ભરીને નવી કામ પદ્ધતિ અમલમાં મુકી મોટા પાયા ઉપર આવતા ઉદ્યોગોને પરિણામે જે ફાનિ થાય છે તે દૂર કરી શકાય તેવી છે એવું તે સાબીત કરવા માગે છે.

વળી, યંત્રના અને આધુનિક સુધારાના ચિન્હ ગણાતાં સાધનોને “આદર્શ” જગતમાંથી ખાતલ કરનારા “મહાત્મા” પણ પોતાના વર્તનમાં સામંજસ્ય સાચવી શક્યા છે એમ કોણ કહી શકશે ? “નવજીવનની” ત્રીસ હજાર નકલો ખપી તે યંત્રને પ્રતાપે. અને એક વર્ષ સુધી સમસ્ત હિંદને ચારે ખુણે મહાત્માએ સંદેશો પહોંચાડ્યો તે પણ રેલ્વે, ટપાલ, તાર વગેરેનો ઉપયોગ કરીને.

હકીકત એમ લાગે છે કે પ્રત્યેક માનસિક આદર્શ તકરારે ગમે તેવો સકારણ લાગેના હોય પરંતુ વ્યવહારમાં તેને બાંધેલ કયાં વિના કદી ચાલતું નથી. અને એ બાંધેલ કરવાની વૃત્તિમાં તેની નિષ્ફલતાનો આરંભ છે. ગમે તે માનસિક આદર્શ હોય, વિશ્વ બંધુત્વ, પ્રેમ, સેવા, પરોપકાર, અહિંસા-વગેરેની ઉત્તમતા દલીલ વડે સાબીત કરવી બહુ સહેલું કામ છે. પરંતુ વ્યવહારમાં ઉતારતાં તે આદર્શો અશક્ય બની

જાય છે; અથવા તો આભુઆભુની પરિસ્થિતિ જોડે તેમને બાંધેલ કરવી જ પડે છે. “પ્રેમ” અને “ન્યાય” બંને ધૃષ્ટ અને ઉત્તમ છે. પરંતુ એ બંનેનું સંપૂર્ણ પાલન વ્યવહારમાં કરવા જતાં પરસ્પર વિરોધી બની રહેવાનો સંભવ ધણો વધી જાય છે. “ન્યાય” જે કરવાની ફરજ પાડશે તેનો “પ્રેમ” ઇન્કાર કરશે ?

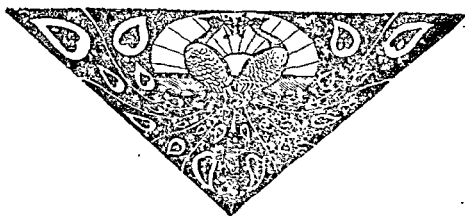
અને વર્તનમાં એવી બાંધેલ સ્વીકારીએ તો પછી તેની સીમા કોણ નક્કી કરી શકે ? હિંસા અહિંસાનો પ્રશ્ન પણ તેવો છે. માંસ ખાનાર માણસ હિંસા કરે છે અને વનસ્પતિનો ખોરાક લેનાર હિંસા કરતો નથી અથવા તો ઓછી હિંસા કરે છે એવું મનાતું હતું. આજે વનસ્પતિમાં પ્રાણીના જેવું જ જીવન છે. એ એ ભૌતિક શાસ્ત્ર સાબીત કરી રહ્યું છે. અને તે બાદ કરતાં પણ “શ્વાસેશ્વાસે હિંસા થઇ રહી છે” એ કવિની અતિશયોક્તિ ભરી ઉક્તિ નથી, ભૌતિક શાસ્ત્રની એક નગદ હકીકત છે ! અને જીવન ટકાવવા માટે “હિંસા” થવી અનિવાર્ય હોય તો પછી તેની સીમા કય ? “શુદ્ધિપૂર્વક મારવાનું” અને “નહીં મારવાનું” તેમાં પણ સમાજને ભયરૂપ થઇ રહેલ કુતરો બોને બ્યારે મારી શકાય સારે પ્રજાને કે સંસ્કૃતિને ભય રૂપ થઇ રહેલ શત્રુને શા માટે નહીં ?

જીવનમાં હિંસાની અનિવાર્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો અહિંસાના ચુસ્ત હીમાયતી કેવી અર્થ વિનાની દલીલો કરે છે તેના એક બે પુરાવાઓ આપીશું. મલ્યાલમ આશ્રમના વિનોબા ભાવેએ નવજીવનમાં એકવાર એવી દલીલ કરેલી કે “આદર્શ અહિંસા અનશનમન કરી દેહત્યાગ કરવામાં સમાએલી છે” અહિંસાના એવા હીમાયતીને પોતાના વિચારોમાં રહેલી અસંગતતા દેખાય નહીં એ સ્વાભાવિક છે. કેવળ દલીલ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરતાં પણ તે ખરી ફરતી

ફાની દુનીઆનો ત્યાગ કરી વિધિના અગમ્ય પ્રદેશમાં વિલીન થયું હતું. આકૃત અણુધારીન હતી. કોઇને કહેવાનો સમય નહોતો. કોઇ આવી શક્યું નહોતું. અભારે સૌ રમશાન યાત્રાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

હું હાં ચોટીજ ગયો. આજ સુધી અમારો જીવનમાર્ગ અજાણ હતા. એના અંતિમ પ્રવાસે એ નીકળી ચુકી હતી. મૃત્યુના શ્યામ અંધારે સમાઇ જનારને અંતિમ વીદાય દેવા હું પણ નીકળી પડ્યો.*

* મૂળ લેખિકા-શ્રી. સીતાદેવી.

દાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિરાશર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

સખો:—ઓન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

આર્થ સમાજે ધણે અંશે દૂર કરેલી હોવાથી તે દિશામાં પંજાબ બહુ હીંદુ કરવાનું હતું નહીં.

બંગાળમાં ડૉ. રાયે ખાદીકાર્યમાં જે રસભર્યો ભાગ ઉત્સાહપૂર્વક લીધો અને ખાદી પ્રતિષ્ઠાનની સંસ્થા સ્થાપન કરી એ ગાંધી યુગની બંગાળમાં થયેલી વ્યવહાર અસરનું ઉદાહરણ છે. બંગાળની વિચાર સરણીમાં કે તેના રાજકીય દષ્ટિબિંદુમાં ગાંધીવાદની મહારાષ્ટ્રમાં થઈ છે તેટલીજ—(નહીં જેવી)—અસર થયેલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અલખત અસહકારની ભરતીના સમયમાં દેશબંધુ દાસ અને હજારે બંગાળીઓ જેલમાં ગયા—તેને તો આપણે તાત્કાલિક ઉચ્કેરણીના કાર્ય તરીકે ગણીશું: તે સમયે બંગાળના ઉપર ગાંધી વાદનો ખાલ વિજય તો થયેલોજ હતો. મહારાષ્ટ્રમાં તિલક મહાવિદ્યાલય એજ ચારસામાં સ્થપાયું—અને બેલગામના ગંગાધરરાવ દેશપાંડે એ તિલકને ગુરુરથાને મહાત્માને સ્ત્રીકાર્યા! મહારાષ્ટ્રમાંથી ગાંધીવાદને મરાઠાની લાક્ષણિક દૃઢતાથી અને ચીવટાઈથી વળગી રહેનાર કાલેલકર, ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, બાવે વગેરે મહાત્માના રથીઓ મળ્યા. પરંતુ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં તેની અસર ઉંડી કે સ્થાયી થઈ નથી.

અને ગુજરાત! ગુજરાતમાં તો પ્રમુખવનનું એક પણ એવું અંગ નહીં હોય જેમાં ગાંધીવાદની થોડી ધણી પણ અસર આપણને ન દેખાય. સમાજસુધારો, કેળવણી, મ્યુનીસીપાલીટી, સેનીટેશન, અરપૃષ્ઠતા નિવારણ, ગામડાનું રચનાત્મક કાર્ય, મંદિરોનો સુધારો; મેળ એની ઉજવણી, પત્રકારના ક્ષેત્રમાં “ નવજીવનની ” શરુઆત અને વ્યવસ્થિત પ્રયત્નોનો આરંભ; કાઠીઆવાડની પ્રજામાં નવચેતનનું—પ્રગટી નીકળવું; ઠેકાણે ઠેકાણે ખાદી ભંડારો અને ખાદી કાર્યાલયોની સ્થાપના—એ અને

એવાં અનેક કાર્યો ગાંધીયુગને સીધી કે આડકતરી રીતે આભારી છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાપણ અતિશયોકિત નથી.

“ નવજીવનમાં ” દર અઠવાડીએ પ્રગટ થતાં સરળ અને જુસ્સાદાર લખાણોએ ગુજરાતી ભાષામાં રાજકીય લખાણનો નવો યુગ શરુ કર્યો એમ કહેવું બેઝએ. તેમાં ઇંદુલાલના પ્રેરક અને બળતા લેખો પણ ગણવા બેઝએ. “ નવજીવનની ” વિચારસરણીને અનુસરનારા લેખકોની એક ટોળાજ ઉભી થઈ, અને તેમણે પ્રજાને રાજકીય વિચારોનું શિક્ષણ આપવું શરુ કર્યું. ગાંધીયુગે ખચ્ચરદારને પ્રેરણા આપી ગુજરાતી ભાષામાં દેશભક્તિનાં ગીતો રચાવ્યાં; નાનાલાલને “ ગુજરાતના તપસ્વી ” ની પ્રેરણા આપી અને કેશવ શેઠની કૃતિઓને જન્મ આપ્યો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. રાયચુરામાં પણ ગાંધી યુગનું પ્રોત્સાહન સ્પષ્ટ છે. અનેક કવિઓની કલમને તે યુગે પ્રેરણા આપી છે.

કાઠીઆવાડનું “ સૌગંધ ” અને મેઘાણીની સદિલ સેવા; સુરતનું “ નવચેતન ” અને દયાળજીભાઈ તથા કદવાળજીભાઈ વગેરેની સુરતની સેવાઓ; દરબાર ગોપાળદાસનો સાગ અને ખોરસદના કાર્યની શક્યતા; વલ્લભભાઈ અને તેમની સાથે અમદાવાદના ખીજા સુદ્ધિશાળી દૃઢ અસહકારીઓનાં કાર્યો; સુરત, નડીઆદ અને અમદાવાદની મ્યુનીસીપાલીટીની સરકારના અંકુશથી સ્વતંત્ર કેળવણી આપવાની લડતો—ગોધરામાં શરુ થયેલાં અલંબાશ્રમ અને અમૃતલાલ દુર્રને બીજીસેવાશ્રમ વગેરે અનેક નાનાં મોટાં રચનાત્મક કાર્યો—દેશ સેવાના અનેક સફળ અને નિષ્ફલ પ્રયોગો અને ઉચ્ચ જીવનો ગાંધીયુગને આભારી છે.

શુદ્ધ સાહિત્ય વીશે મહાત્મા ગાંધીના વિચારો બહુતા છે. “ ખેડૂત માટે તમે શું કર્યું ? ”

એવો પ્રશ્ન તેઓએ ૧૯૨૦ ની સાહિત્ય પરિષદમાં વિદ્વદ્ ભોજપ લખાણ કરનાર લેખકોને પુછેલો હતો. પરંતુ-સાહિત્યનો આત્મા “ કલા અથવા તો રસાત્મક કૃતિની ઉત્પત્તિ છે ” એવો મત જો સ્વીકારીએ તો ખાપણે સખેદ કબુલ કરવું પડશે કે શુદ્ધ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ગાંધીવાદે બહુ થોડી સેવા બજાવી છે. સાહિત્યનો આત્મા સૌંદર્ય, તેની પૂજા અને તેનો આધિભાવ છે, એ દૃષ્ટિએ સાહિત્યમાં “ રૂપ ”ના સૌંદર્યને અનુષંગિક સ્થાન મળે છે; ગાંધીવાદમાં તે ગૌણ રહે છે. ટાગોરનાં કાવ્યો અંગાળમાં ઠીક પ્રચાર પામ્યાં છે. પરંતુ તેનો અર્થ બધા માણસો તે કાવ્યો સમજે છે એવો નથી થતો. વળી, લોકોમાં પ્રચાર પામવા માટે તેમનામાં રૂપના સૌંદર્યનો અભાવ હોવો જોઈએ એમ માનવું પણ સત્ય નથી. ગાંધીજીની પોતાની તે સમયની શૈલીમાં સરળતા, સ્પષ્ટતા અને ઓળસ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. સચોટતા પણ એાછી નથી. પરંતુ સુંદરતા, કદપના, રૂપની છટા ભાગ્યે જોવામાં આવે છે. એમની પોતાની શૈલીમાં સહૃદયતાની ઉંડી છાપ લગભગ હંમેશા હાજર હોય છે. પરંતુ એજ શૈલીમાં લખવા પ્રયત્ન કરતા એમના અનુયાયીએ લેખકોમાં આપણને એ સંજીવનતાની ખામીનું દુઃખકર ભાન થયા વિના રહેતું નથી. ઘણે ભાગે તો સહૃદયતાની ગેરહાજરીને લીધે એ લખાણ કૃત્રિમ, શુષ્ક અને કોષ્ટકવાર ગાંધી-દોષ ગણી પછી-લાગે છે. અલગત, ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને લીધે-રાષ્ટ્રીય પાઠ્યપુસ્તકોનાં લેખન તથા પ્રચારને પરિણામે અને પુરાતત્ત્વ મંદિર સ્થાપવાને લીધે પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોના અભ્યાસની વિશિષ્ટ શોધખોળને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. પરંતુ સર્જક સાહિત્યમાં ગાંધીવાદે વિવેચન અને રાજકીય સાહિત્ય સીવાય બહુ મંચીન કૃતિ આપ્યાં હોય એમ લાગતું નથી. ગામડાંઓને

લગતું સાહિત્ય જોની આપણા સાહિત્યમાં જોડાતી-તે ગાંધીયુગની અસરને લીધે ઉભું થયું એમ કહેવું જોઈએ. આગળ જીવનના પ્રશ્નો રાજકીય કાર્યકર્તાઓની દૃષ્ટિ ખેંચી રહ્યા છે અને કેળવાએલા વર્ગના મનમાં ગામડામાં કામ કરવાની અગત્ય પૂર્વયુગ કરતાં વધારે સમજવા લાગી છે, તે પણ ગાંધીયુગને લીધે.

પૂર્વયુગમાં સમાજ સુધારાના અને આર્થિક પ્રશ્નો ગાણુ ગણુતા અને રાજકીય પ્રશ્નોની પાછળ રહેતા-ગાંધીયુગમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને ખાદી પ્રચાર રાજકીય પ્રશ્નોની આગવી દરોહમાં આજી ગયા. પૂર્વયુગમાં લાપણો, દરાવો અને રાજકીય ચળવળ સીવાય બીજા કોઈ પણ કાર્યમાં મહાસભાનું રોકાવું અશક્ય જેવું લાગતું. જ્યારે ગાંધીયુગમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ-ખાદી, ચરખો વગેરે પ્રશ્નોનો મહાસભાએ સ્વીકાર કર્યો છે. ગાંધીયુગની સાથે રાજકીય ક્ષેત્રમાં એક પ્રકારની લાવનાશીલતા આવી. નીતિના સિદ્ધાંતોને રાજકીય કાર્યક્ષેત્રમાં સ્થાન મળ્યું, સ્વતંત્રતા કાળે દુઃખ સહન કરવાની અગત્ય પહેલાં કરતાં વધારે સ્વીકારાઈ અને રચનાત્મક કાર્યનો સ્વીકાર થઈ વ્યવહાર પગલાંઓ ભરવા ઉપર ભાર મુકાયો.

સામાજિક પ્રશ્નોમાંથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ દારુનિષેધ અને સામાજિક જીવન સાથે જોડાયેલા આર્થિક પ્રશ્નોમાં ચરખાને અગ્રસ્થાન મળ્યું. પૂર્વયુગમાં અસ્પૃશ્યતાને સશસ્ત્ર દરાવનારા પડિતો પણ મળી આવતા. ગાંધીયુગમાં તેમનો અવાજ સંભળાતો નથી. પૂર્વયુગમાં જોઈએ અંશે અસ્પૃશ્યતાનો દોષ દૂર કરવામાં આવ્યો હતો તેના કરતાં ગાંધીયુગમાં થએલું વ્યવહાર કામ અનંતયુગ વધારે કહેવાય.

પૂર્વયુગમાં હીંદુ મુસલમાન એકતાનો પ્રશ્ન અગત્યનો ગણાતો હતો તેને ગાંધીયુગે જે અગત્ય આપી તેટલી તે સમયે અપાઇ ન હતી. મોટે ભાગે રાજકીય ચળવળનું કાર્ય સંસ્કારી હીંદુનેતાઓના હાથમાં હતું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પરંતુ ગાંધીયુગમાં મુસલમાનોને સ્વરાજ્યની ચળવળમાં હીંદુઓને પણ ઉભા રાખવાની ઇચ્છાથી કેશુભ ભાતૃભાવની લાગણીથી પ્રેરાઇને માદાત્મા ગાંધીએ ખીલાફતનો ધાર્મિક પ્રશ્ન રાજકીય ચળવળમાં ભેળવ્યો. તેનું પરિણામ અજ્ઞાન, ઝનુની અને ધર્માંધ મુસલમાનોની ભ્રમણામાં આવ્યું ખરું. પરંતુ ખીલાફતના સડી ગએલા જુનાં ખોખાને મુસ્તફા કમાલના નેતૃત્વ નીચે નવીન તુર્ક પ્રજાએ સદાને માટે તિલાંજલિ આપી હોદી મુસલમાનોની દબલગીરીનો કડક રદીઓ આપ્યો; ત્યારે ખીલાફતની ચળવળને પરિણામે ભ્રમન ચએલી ધર્માંધતા હીંદુઓ પ્રત્યે વળી અને કોહાટથી કુર્ગ અને મૈમનસિંગથી

સહરનપુર, નાગપુર, અકોલા, અને અંવી-માં કોમી ઝઘડાઓ શરી નીકળ્યા. હીંદુઓની અવવસ્થાનો, નિર્જલતાનો, ઉદાસીનતાનો, અને એકતાની ખામીનો તથા ઝનુનના અભાવનો, લાભ મુસલમાનોએ લીધો. અસહકારના સ્થંભ ગણાતા મુસલમાન નેતાઓએ—અલી ખીરાદરોએ—ઉધારે છાગે રાષ્ટ્રીયવાદને તિલાંજલિ આપી, કોમી વાદને—સ્વીકાર્યો. પરિણામે, હીંદુ રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓમાં પણ ભાગ પડ્યા. કોમીવાદનાં અનિષ્ટ સ્વરૂપો રાજકીય ક્ષેત્રમાં જઘાર પડવાને લીધે નવીન પરિસ્થિતિ ગાંધીયુગની પાછળ ઉપસ્થિત થઇ છે. હજી દેશ એમાંથી મુક્ત થયો નથી. એક ક્ષેત્રે, હીંદુ-મુસલમાનનો અત્યાર સુધી અનુત્તર રહેલો પ્રશ્ન પાછો પ્રજ્ઞકીય નેતાઓની સમક્ષ એ રીતે પણ ઉપસ્થિત થયો છે તે સારું પણ છે. કારણ કે એનો ઉકેલ લાવ્યા વિના રાજકીય સ્વતંત્રતાની આશા મૃગજળ સમાન છે.

[આ નિબંધનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે]

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ

કિ. રૂ. ૬) ૮. ખ. સાથે ૬૫૦-)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક કદિન અને અપરિચિત શબ્દો માટે આજ પોતાની જાતનું એક જ પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાખામાં અને લાયકેરીમાં આ પુસ્તકની એક મત અવશ્ય હોવી જોઇએ ત્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુદ્ધ નાયકો ને આવશ્યક લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષની અગત્ય તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતું છે “ હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૨૭૦૦૦ શબ્દોનો કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડશે તેમાં ગુજરાતી શાષ્ટ તેમજ કેટલાક તલ્લપ શબ્દોના અર્થ હિન્દીમાં આપેલા છે—” કિ મત રૂ. ૬) અથવા મ. ઓ. થી ૬-૮-૦ ગ્રોકડો. મફત— વિદ્યાર્થી માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વા. લ. રૂપિયા બે છે.

મળવાનું ટેકાણું—જયદેવ બ્રધર્સ કારેલીખાગ-વડોદરા.

ચાલુ જમાનાનો ચમત્કારીક ઈલાજ !!

—(ફાયદો ન કરે તો પૈસા પાછા)—

અશક્તિ મટાડી ઢીલી નસોમાં અપૂર્વ તાકાત આપી
લોહી તથા વીર્યને સુધારી કામ પ્રદિપ્ત કરનાર સર્વોત્તમ ઔષધ

ચન્દ્રકળા ચાકુતી

ચમત્કારીક દેશી ઔષધ.

અસલ ચન્દ્રોદય રસનો ગુણ તથા પ્રભાવ કેવો અલોકિ અને ચમત્કારીક છે તે તો તેને વાપરનાર રાજા મહારાજા, અમીર ઉમરાવ તથા શ્રીમંત લોકોજા જાણે છે પણ તેની કોમત એટલી તો ભારે છે કે, ગરીબ તેમજ સાધારણ માણસો હંમેશાં તેના ઉપચાગથી દૂરજ રહે છે. તેથી અમોએ અદ્ભુત શક્તિ આપનાર ઉત્તમોત્તમ ઔષધીઓ સાથે શાસ્ત્રોક્ત રીતે કાયકુશળતાથી ઉપર જણાવેલા ઉમદા રસનું તેમાં અનુપાન સાથેજ મીઠણ કરી તેનું “ચન્દ્રકળા ગોળા”ઓ એવું નામ આપ્યું છે, અને તેનાજ પ્રતાપથી આ ગોળાઓ પાસે કેસર, કસ્તુરી, અંબર, શીલાજીત, સુવર્ણ તથા મૌતીક મીઠીત ગોળાઓ, પાકો, મોદકો તથા ચૂર્ણદિ કાષ્ઠપણુ દવાનું ખીલકુલ તેજ પડતું નથી એમ અનુભવે સામીત કરી આપ્યું છે.

આ ગોળાઓનું સેવન કરનાર મનુષ્યના શરીરમાંથી જીવાની કદી જતી નથી. શરીર ધ્રુ રહે છે અને કાષ્ઠપણુ કારણથી પ્રાપ્ત થએલી અશક્તિ (નામદાંછા)નો નાશ કરી શરીરના દરેક અવયવોની નસોને જાડી, લાંબી, મજબુત, લોહીઆળ, તથા વીર્યના ટકાઉવાળી બનાવી આહે તેવા વીર્યહીન થએલા પુરૂષને પણ નવી જીવાનીમાં લાવી મુકે છે.

ફક્ત એકજ ડબ્બીના સેવનથી વીર્યસ્રાવ, મુખધાત, સ્વભાવરથા, પેશાબ અને દસ્ત વખતે ધાતુનું જવું, શીથીલતાથી નીરાશ થવું, વીગેરે ધાતુના વિકારથી ચતાં તમામ દર્દોને તાત્કાલીક નાબુદ કરી લોહીને લાલ, વીર્યને ઘટ તથા જઠરાગ્નિને સતેજ કરી શ્રીક્ષ્ણ તેમજ તવાઈ ગએલા શરીર તથા ચંહેરાને પુનઃ ચુલાખી તથા કાન્તિવાન બનાવે છે.

ફક્ત એકજ પખવાડીઓનાં પુર્ગ સેવનથી શરીરની ધાતુઓને, આંધાની નસોને, લોહીને, માંસને, હાડકાંને તથા ખાલી પડેલા મગજને સારી રીતે પુટ્ટી આપી શરીરના દરેક અવયવોને બળમાં આશ્રયકારક વૃદ્ધિ કરી નબળી પડેલી છાતીમાં બેહદ જુસ્સો આપી તદ્દન અશક્ત નિર્મોલ્ય થએલા શરીરને પણ રૂઝપુટ મજબુત બળવાન તથા કદાવર બનાવે છે.

કોમત ગોળી ૨૪ ની ડબ્બી ૧ ના રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ.

નમુના માટે આઠ ગોળોની બાટલીના રૂ. ૧-૦-૦.

ગુપ્ત લાગની નસોને, કમળેરી દૂર કરી વિજળીક શક્તિ આપનાર
: ચમત્કારીક વીદ્યુત લેપ :

ચન્દ્રાકામોદય ધૂત

નામરદી કે નપુસકતાનો નાશ કરી વીજળીક શક્તિ આપનાર આ લેપ ધણેજ ચમત્કારીક છે. ફક્ત એકજ શીશીના ઉપયોગથી દસ્તદોષથી ટુંકી પડેલી પ્રજનેન્દ્રીયને મુળ સ્થિતિએ લાવી તદ્દન નામરદ થયેલા પુરુષોને પણ પુરા મરદ બનાવે છે. કોઈપણ જાતના પંદસ્ત્રનો આનાથી નાશ થાય છે, કુકર્મથી નબળી પડેલી નસોમાં નવો જોસ પેદા થાય છે તથા તુટેલી નસોને પણ જોડી દઈ કમળેર નસોને મદાબજવાન બનાવી સંસાર સુખ ભોગવવામાં કાયમની મદદ બને છે.

ક્રી. તોલા ૨૫ ની શીશી ૧ ના રૂ. ૭. નમુનાની ૦૫ તોલાની શીશીનો રૂ. ૧૫

પંદસ્ત્રનાશક સ્પેશીઅલ વાજીકરણ—“ ધી ” (પુરુષત્વ પ્રાપ્તિનો સિદ્ધ ઉપાય.)

સેંકડો રૂપીયાની માત્રાએ, રસાયણો અને યાકુતિ કે માનુષો ખાંધને ચાકમા હો, તીલાઓ અને તેજો લગાવીને કંટાળ્યા હો, અને કોઈપણ પ્રકારે નામરદાઈ નહીં મટવાથી નીરાશ થઈ બેઠા હો તો છેવટની ખાતરીના ઉપાય તરીકે આ શાસ્ત્રસિદ્ધ “ વાજીકરણ ધી ” અજમાવો.

પાંચસો વરસ પહેલાંના દ્રાવીડ ભાષામાં તાલપત્ર પર લખેલા અલંકાર પ્રાચીન ગ્રંથને આધારે આ દવા બનાવી સિદ્ધ કરી છે. તેની માત્ર એકજ સળી પાનમાં લગાવી તે પાન ખાવાથી માત્ર એકજ કલાકમાં અદ્ભુત કામ જાગૃતિ થઈ અપાર જુસ્સો આવી મનુષ્ય સંસાર સુખ ભોગવવા સમર્થ થાય છે, અને સાત દિવસના પુરા ઉપયોગથી નપુંસકપણું સાવ નાશ થઈ પુરુષી મરદાઈ આવી જાય છે. આ દવા નપુંસકપણા મોટાજ છે. ક્રી. તોલા એકના રૂ. ૨૦) આ ધી ખાવા તથા લગાવવાના બંને કામમાં આવે છે.

રેત રેતલક માત્રા. (શયદો ન થાય તો પૈસા પાછા)

૫૦૧ વરસના પૂર્વના પ્રાચીન ગ્રંથ પરથી ધણા અરચાને પરિશ્રમે તૈયાર કરેલી વીર્ય રચનાની શમખાણુ દવા.

- (૧) વીર્ય એક મિનીટ પણ સ્થિર ન રહેતું હોય,
- (૨) કામેચ્છા વખતેજ પાતળું વીર્ય પાણીની માફક ઝરી પડતું હોય,
- (૩) સ્ત્રી સમાગમમાં શિથીલતાથી નીરાશ બની નાશીપાસ થતા હો,
- (૪) જુવાનીમાં પણ વિષય સુખનો આનંદ આશ્વો ગયો હોય.

ભારે રેત રેતલક માત્રાની ફક્ત એકજ ગોળી દુધ સાથે લેવાથી એક કલાકમાંજ કમોતેજક નો અપાર જુસ્સો પ્રાપ્ત થઈ અરોગ્ય બે કલાક વીંધતું રથલન કરે છે તથા પાતળું પડેલું વીર્ય પત્થરની માફક મજબુત થઈ જાય છે અને સ્ત્રી સમાગમમાં અપૂર્વ આનંદ આવી જુદાપણામાં પણ જુવાનીનો ખરો જુસ્સો લાવી જતાવે છે. પહેલેજ દિવસે એનો ગુણુ આવે છે. રસાયણનો લય નથી, પરહેજ મુદ્દલ નથી.

ક્રી. ગોળી ૨૪ ની ખાટલીના રૂ. ૧૦. ગોળી ૧૦ ની ખાટલીના રૂ. ૫.

હીન્ડોઆ ફાર્મસી.

કાલખાદેવી રોડ, લાંગવાડી સામે, પહેલે માળે, “S” મુઆઈ નં ૩.

આ દવામાં કમીશન કોઈને પણ આપી શકાય તેમ નથી.

નૈવેદ્ય

૪૭૭૨૨૬૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૨ થી]

બાલા

ના. ના. પણ લોકો બબડે કે જોયું બીજા
કોઈને વડુ હોય છે કે નહીં કે લાખ લખને નીકળી
પડ્યા ! તમારે માટે આવું બોલાય તે મારાથી
નથી સાંભળી શકાતું.

કુમાર

જે ગાંડી. મારે એવી વાતો નથી સાંભળવી.

બાલા

હારે શું બોલું ?

કુમાર

આપણે દિમાલય પરથી આવ્યા પછી તને
ગમતું હતું કે ?

બાલા

મને તો બહુજ ગમતું હતું.

કુમાર

(કચવાતા) એટલે ?

બાલા

કેમ તમને નહોતું ગમતું ? મને તો બહુજ
ગંમત પડતી હતી.

કુમાર

શીમાં ?

બાલા

દિમાલયમાં શું શું જોયું તે બહુ યાદ
કરવામાં.

કુમાર

યાદ કરવામાં તે કે ગંમત પડતી દશે ?

બાલા

(તોફાને નવન નચવતા) એ તમને નહીં

અમળ્ય.

કુમાર

કેમ વારું ?

બાલા

જુઓને, તમારાં બા અમારે ઘેર આવનાં
પછી અમે બંને દિમાલયની વાતો કરતાં, મને
બહુ રજો રજા યાદ છે, હું બહુ કહેતી તે સાંભળ-
વાની તમારી બાને બહુજ ગંમત પડતી. પણ
તમારાં બા બહુ પક્ષાં છે જો.

[ઘડીભર કુમારને જોઈ રહે છે.

કુમાર

કેમ ?

બાલા

હું તમારી કે વાત કરું તો સાંભળે અને
મારી વાત કરું તો કે નહીં.

કુમાર

પછી ?

બાલા

પછી શું ? હું એવી રીતે વાત કરતી કે
મારી વાત આગળ બે બેળા દેતી એટલે પછી
સાંભળવીજ પડે.

કુમાર

હારે પછી શું ? પક્ષાં કેમ કહેવાય ?

બાલા

હારે બીજી શું ? વાત સાંભળતાં જાણ અને
કહેતાં જાણ કે આપણા બેની જોડ કેવી સરસ
થાય ?

કુમાર

(ધીમેથી) એમાં શું બોલું ?

બાલા

જાઓ નથી બોલવાની તમારી સાથે.

[મોં આડું ફેરવીને પડી રહે છે. કુમાર
દાય બંધાવી એની ભરો સાથે રહે
છે.

કુમાર

તો ત્યારે દિમાલયની વાતો કરવીજ નહીં.

બાલા

તે મારી મરજીની વાત છે. તમે કોણ કહેનાર ?

કુમાર

ત્યારે એટલું જ ને કે તને મારી બા કહેતાં હતાં તે ગમતું હતું ?

બાલા

બીલકુલ નહીં.

કુમાર

દીલ એક કહે અને જીભ જીલુંજ લવે એ વાત ખરી લાગે છે.

બાલા

તદન જીડી વાત. મને તો તમારે માટે એટલો અધો કંટાળો હતો !

કુમાર

કંટાળો કેમ આવ્યો ?

બાલા

અરે બધેથીજ જીલમ ! તમારી બા વાત કરે, મારી બા પણ એજ વાત કરે અને પાછી કહેતી જાય 'બાલા ! તને અને કુમારને ડીક દળી ગયું છે' એવું કહેને મારો જીવ જતો રહે.

કુમાર

ત્યારે પરણી શું કામ ?

બાલા

(તોરમાં) એમાં કે અમારો ઘેરનાં ઉપાય ચાલે છે ? બધાંએ તમારાં વખાણ કરી કરીને મને તમારે ગળે વળગાડી દીધી.

કુમાર

બાલા, તું મારી સાથે લડે છે શું કામ ?

બાલા

જડું નહીં તો શું કરું ? દિમાલયમાં તમારા આત્મજનનું વર્ણન કરીને અસાર લગી મને મુંઝાવતી નાખી.

કુમાર

બા... લા... !

બાલા

તમને ક્યાં દયા છે ? પુરુષ જેટલું જડ પ્રાણી દુનિયામાં શોધું ન જડે.

કુમાર

જો પાછી. તે દિવસે જતાં જતાં છેવટના મારા તરફ દીક્ષના દર્દીઓ જોઈ ગઈ હતી. એ નજરે મને આ જ મહિનામાં દીવાનો બનાવી મુક્યો છે.

બાલા

(કુમાર તરફ મીટ માંડીને) વહાલા !

[કુમાર ચુમવા વાંકો વળે છે.

બાલા

(તોફાનમાં) ના. હજી પરણીને કુળદેવીને પગે લાગવાનું બાકી છે.

કુમાર

(હસતાં) હુમ્મી !

[નાંસી નજરે જોઈ રહે છે. બે ચાર પગ અનિમેષ વીતી જાય છે. દીલનો એકરાર પુરો થાય છે

બાલા

તમે ક્યારે બહારગામ જવાના છો ?

કુમાર

એ વળી તને કોણે કહ્યું ?

બાલા

મેં સાંભળ્યું કે કોઈ કેકણે તમે આખ્યાયક થવાના છો.

કુમાર

અરે.

બાલા

તમારાં બા બનનાં હતાં કે ધરનો ધંધો મુકી આવું ધર્તીંગ શું શોધી કાઢ્યું છે ?

કુમાર

એ એમને શી રીતે સમજાય ? બાલા, મારે
જીવનમાં મારા આદર્શો ઉતારવા છે.

બાલા

એ શું વળી ?

કુમાર

ભૂકી ગઇ ? હિમાલય પર કલા હતા તે.

બાલા

પણ તમે જતા રહો તે મને કેમ ગમે ?

કુમાર

એમ ગાંડાઇ કરે કેમ ચાલશે ? અધ્યાપક
યજ્ઞ મારે ઉગતી પ્રજામાં પ્રાણ રેડવા છે.
આજના વહેંતીઆ આદર્શો મહાવીરો આપણી
મહાનુભાવ વ્યક્તિઓ (Superman) સર-
જનવવાના મને કોડ છે. જીવન મહા ઉત્સાહ
ચિંતાની, સત્યના આશ્રય ચિંતાની નિર્માલ્ય
વ્યક્તિઓને બદલે રંગેરંગ મહા નવચેતન રેલાવું
હોય એવી નવી પ્રજા ધડવાની અભિલાષા છે.
માનવ જીવન કુદરત છે, છતાંએ એ મહીએ
મહત્તા વસે છે એ અનુભવ કરાવવાની મને
તૃષ્ણા છે.

બાલા

(નિરાશ થતાં) પણ તમે જાઓ એટલે મને
અહીં નહીં ગમે.

[આંખમાં આંસુનાં બિંદુઓ ચમકી
રહે છે. આથમતા સૂર્યના તેજમાં
અશ્રુ બિંદુઓ બાલાને અનિશ્ચય
મોહક બતાવે છે. કુમાર એને જોઈ
રહે છે. સ્પર્શિત થાય છે]

પડે પડે છે.

[આ નાટકનો વિશેષ ભાગ આવતા અંક]

કુમાર

બાલા, જોશું ? સૂર્ય પશ્ચિમમાં આથમ્યો
અને પૂર્વ દિશા રંગાઇ રહી છે.

[બાલા ઉંચે જુએ છે]

બાલા :

હા, એમ કેમ થયું ?

[કુમાર ઉંચું જોતી બાલાને જમણા
કપોડે ચુમે છે. બાલા ચમકે છે
અને પાછું ફરે છે. મુખમુદ્રા પર
લજ્જાની છાંયો પથરાઇ રહે છે]

કુમાર

બાલા ! (કામો ગાલ જતાવીને) અહીં કેમ
લાલી ચઢી આવી ?

[બાલા સરોય જોઈ રહે છે.]

બાલા

ચાલો, તમને તો કોઈ જાતની લાજ થય
નથી. સારું છે કે અહીં કોઈ નથી બાકી કોઈ
જોઈ જાય તો કેવું ખરાબ લાગે !

[કુમાર હસે છે.]

મોહું થયું. તમારાં બાં. જુમ મારતાં હશે.
ધડપણે એમને રાધવું તે કેટલું અઘરું થઈ પડે !

કુમાર

(હસતાં) હવે મને જુખ નથી રહી.

[બંને એક બીજાના સાથું ધીમા
જોઈ રહે છે. થોડાંતાર પછી બંને
પડપડાટ હસે છે. અને બંને
ઉઠીને જાય છે]

પાપીષ્ટ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૪થી]

એક બીજને બતાવીને કહેતા. “આ તો પેલી પ્રસા, આપ વિનાનાં છોકરાંવાળી પાપીષ્ટ” વગેરે.

સસકામના વિકાસ માટે તેને બધે સ્થળે લઈ જવાની જરૂર પ્રસાને લાગી. એક દિવસ તે તેને મંદિરમાં લઈ ગઈ. ત્યાંના પુજારી જીવાન બ્રાહ્મણ હતો. પ્રસાને દેવળના ઝોટલા ઉપર ચઢતી જોઈને તે ચુસ્ક થયો. એકદમ બહાર આવ્યો. બહાર શું તમાસો થાય છે તે જોવા પ્રસા પાછળ કેટલાક લોકો આવેલા હતા. લોકોને દેખી પુજારીને શરૂ ચઢ્યું અને પુછ્યું: “પધારો બહેન, આપ તો ઠાકારજીનાં દર્શને પધારતાં જ નથી, કહો જોઈએ આ છોકરાનો આપ કોણ છે?”

પ્રસાને પશું કશીક નવી કસોટી થવાની વધી તો હતીજ. તેણે નિશ્ચિત મને જવાબ દીધો, “આપણો બધાનો આપ પરમેશ્વર તેજ આ છોકરાનો આપ છે એટલું જ પુજારી ચંદને તમે સમજતા નથી?”

પુજારી છાબીલો પડી ગયો. પ્રસા ચાલી ગઈ. બહારના જંગલમાં આટલું બધું દુઃખ, વેદના, અપમાન, તિરસ્કાર સહન કરવાં પડતાં હતાં છતાં પ્રસાનું ધર તો સ્વર્ગીય આનંદોથી ભર્યું હતું. એ આનંદ નિત્ય નિત્ય નવીન સ્વરૂપ ધરતો હતો. પહેલાં સત્યકામે બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પ્રસા તેને હાલરડું ગાતી હતી. એક પુરું થયું એટલે બીજું ઉપાડ્યું તે સત્યકામને ગમ્યું નહીં. તેણે તેનાં સુકોમલ નાનાં હાથ લાંબા કરીને વિરોધ કર્યો, “આ-આ-આ-” પ્રસાએ કહ્યું “આ આ નહીં, ‘આ’ કહે,” અને સત્યકામે માતૃભાષાના પ્રથમ શબ્દનો ઉચ્ચાર સફળતાથી

કર્યો. પ્રસાને ખાત્રી થઈ કે તે માતા બત્રી સુધી.

એમ કરતાં કરતાંએ વર્ષો વહી ગયાં. સત્યકામ હવે આઠ વરસનો હતો. ફરતો થયો હતો. તેને વાર્તા સાંભળવાનો શોખ બહુજ હતો. એક સાંજે પ્રસા બાગમાં બેઠી બેઠી સત્યકામની રમતો તરફ જોઈ રહી હતી. સત્યકામ રમતો છોડી બેઠો થયો ને હવામાં વાળનાં ગુદાં ફરકાવતાં ફરકાવતાં આવીને તેણે પ્રસાને કહ્યું: “આ! આ! એક વાર્તા કહોને. મારે વાર્તા સાંભળવી છે” આ દિવસોમાં પ્રસાને મન તેનું આખું વિશ્વ સત્યકામમાં સમાઈ ગયું હતું. તે તેની બધી નિર્દોષ માગણીઓ પુરી પાડવા તત્પર હતી. તેણે પુછ્યું: “નવી કહું કે જુની?”

ટેવથી બાલક ઉત્તર આપ્યો “જુની”

“જુની; કંઈ કહું”

“ના, ના, જુની નહીં નવી.”

આ વખતે આ સ્વર્ગીય આનંદો વરચે કોઈકવાર એક દુઃખદ વિચાર હમણાં હમણાં તેને સતાવવા લાગ્યો હતો તે એ કે દને કોઈ આવીને સસકામની માગણી કરે અથવા બીજી રીતે તે અને સસકામ જુદાં થાય તો તેની દશા શી! સસકામ આવ્યા પહેલાં પણ તે એજ વિચારમાં હતી તેવામાં તેણે વાર્તાની માગણી કરી અને પ્રસાએ વાર્તા શરૂ કરી:—

“એક મોટો, મોટો રાજમહેલ હતો. એ મહેલમાં એક કુંવરી એકલી રહે. રાજ સવારે ઉઠીને કુંવરી તેની બારીમાંથી ડોકાય. પણ કોઈ નજરે પડે નહીં. ઘણી કુંવરીઓને મળવા રાજકુંવરો બધા પણ આ કુંવરીને મળવા કોઈ જાય નહીં.”

“આ શું કામ નહીં જતા હોય?”

“કાં કે એ રાજકુંવરી બીજી કુંવરીનાં જેવી નહોતી. બીજી કુંવરીઓ તો રૂપરૂપનાં અવતાર અને આ તો બીચારી સાદી. કુંવરો

તે અંટકી ગયાં અને ખોલવું હતું તે પણ એક દુર્દમનીય લાગણીના જોરે ભુલી ગયા.

“નહેન ! બહેન ! તે મારા જેવા ઘરડાને આજે શરમાવ્યો છે. દુનીઆમાં ઉદાર માણસો યતા હશે પણ બહેન કોણકના છોકરા માટે વગર ગુન્હે દુનીઆની નિંદા સહવાનું અને આટલું દુઃખ વેઠવાનું તો મહાત્માઓથીજ બની શકે. આજ આ તારો ગોવિંદજી કાકા ખોલી શકતો નથી. બહેન ખોલતો નથી પણ તારે પગે પડું છું. તું તો દેવી છો. મને માફ કર.”

ગોવિંદજી શેઠની આ વૃત્તિઓમાં કશું નવાઈ ભરેલું ન હતું. અનેક વર્ષોના અભ્યાસે પ્રજાને દીપ્તિ આપી હતી. અનેક વેદનાની કેવળ પોતાનાજ મનમાં સમાવેલી યાતનાએ તેને સૌમ્યતા અપી હતી, અને અનેક દિવસો સુધી અવિરત વક્ષા કરેલા વાતસલ્યના ઝરાએ તેની મુદ્રાને વિરલ સૌદમ્ય આપ્યું હતું.

સલકામ આમાં કશું સમજ્યો નહોતો. તેણે તરત પુછ્યું : “આ ! આ ! આ કાણ છે ?”

ઉત્તર મળ્યો : “આપણા ગોવિંદજી કાકા.”

ફરી પુછ્યું : “આ બીજું કાણ છે ?”

શીલકુમાર વચ્ચેજ બોલ્યો : “હું એ બાંધકર્તા મામે છું. અને બહેન જ્યારથી વીરમ-

ગામના મજુર, જેની માનું જીવન આપને પ્રતાપે બચ્યું છે, તેની પાસેથી શીદારમાંથી, અહોથી, ગોવિંદજીમાઠ પાસેથી આપની હકીકત સાંભળી ત્યારથી આપને માટે મારી કેટલી પૂન્ય શુદ્ધિ જાગ્રત થઈ છે તે હું વધુની શકતો નથી. જે હોંદુ સોનાં તેનેજ મોઢે વખાણ થઈ શકતાં હોય તો હું કહું કે આપ અહમુત છો.”

“શા માટે ? શું માતૃત્વ એ સ્ત્રી માત્રનો જન્મસિદ્ધ હક્ક નથી ?”

“જરૂર છે. પણ હોંદમાં આવ્યા પછી આવાં વિરલ સાધીનું દર્શન પામીશ એવો મને સ્વપ્ને પેલું ખ્યાલ ન હતો. પણ આજે તો અમે આપને રોક્યાં. એક વધારે મહત્ત્વને કામે હું હવે પછી આપની રજા હશે તો આવીશ.”

તેઓ ગયા. સલકામે દાવો ફરી રજુ કર્યો : “આ ! આ ! પેલી વાર્તા કહોને. પછી એ રાજ-કુંવરીના બાલકનું શું થયું ?”

“હમણાં નહોતો. મને લાગે છે કે એ રાજ-કુમારીની વાર્તા તદ્દન ખોટી હતી. ચાલ હું તને અંદર જઈને બીજી વાર્તા કહું.”

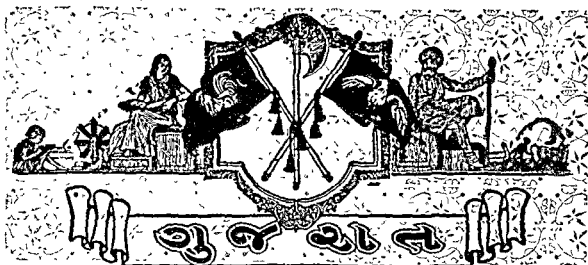
પણ એ વાર્તા ને આ વાર્તા સાથે સંબંધ નથી.

ડાયરીમાંથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૫૧ થી]

તા. ૭મી : આપણે માત્ર દરવાન કે ઉદાણી જેવી પાંધડી (સ્વ. ભોર્ગદરાવ) વાળા વેપારી તરીકે જેને જોગબીએ છીએ, તે આરબ કેટલો જ્ઞાનમુખ્યો છે ? તે સાતઆઠમી સદીમાં આપણા દેશમાં અવીને તક્ષશિલામાં ભણ્યો, ખગોળ ને ગણિત શીખ્યો, ને યુરપમાં એ ફેલાયું. પછી ત્રણેક સૈકે એ પ્રજામાં અલખેરુની થયો-સંસ્કૃત-

નો પ્રખર પકિત ને યોગ્યચેત્રા ને અરજીમાં ઉતારનાર. ને આજે કેરાનો તાર છે કે આરબની જ્ઞાનપિપાસા એકલી એક અલખચાર યુનીવર્સિટીથી છીપતી નથી, એટલે તેના નેતાઓએ તેને માટે ગીઝામાં નેવું-એકરી નવી યુનીવર્સિટી સ્થાપી છે.

પુસ્તક ૧૩]

જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૪

[અંક ૩]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મે થોડાં બીબાંમાં રહી નિશ્ચેતન હોગલીઓ
ખતરો મા. તપથી શક્તિ મેળવજો, ભાવનાથી શુદ્ધિ
મેળવજો. અભ્યાસથી કાર્ય દક્ષતા મેળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર
સમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; છે તેજ જીવનમાં રસ ડેળવી ઉદ્ધાસ
અનુભવજો; અને આમ થડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરજો—
શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં, કોઈનો ભય
ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને મહાન
રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો : હોયે તો તેની ઉગતી
પ્રજાને આ માનવતા સર્જવવીજ પડશે.

—મન્યાલાલ મુનશી

‘કુમાર’ : આપાદ ૧૮૩ના અંકમાંથી.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૦ ની આસપાસ.

અંકલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર

રાજગૃહ

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અધ્યાત્મિક આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજનું પાટનગર.

કેમલાર આપતાં પાત્રો

રાક્ષસ મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુમોહા તક્ષશિલાના રાજા મુખાહની પુત્રી ને દિરણ્યગુપ્તની રાણી.

દિરણ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપદ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.

નંદનંદ

શેષ...શુદ્ધક માલસેના દૂત પ્રણિધિ.
 આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહાનો ભાઇ.
 લિખ્યુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાનિત.....દિરવ્યગ્રુમના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાનિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાડી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.
 પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 કંદુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 સ્થૂલભદ્ર }
 કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
 કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ધ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેના પૌત્ર દિરવ્યગ્રુમ 'સવાર્થસિદ્ધિ'નું બીરુદ ધારી, મત્રધને સિંહાસને 'વીરાજીતો' હતો.

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોહા સાથે પરણ્યા હતા. સુમોહાનો ભાઇ આંભિ ધણે વર્ષ બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એના પ્રાણજી મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં પ્રાણજી પડે ચાલીને નય એવી મથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને બધ હતપ્રત થવા લાગ્યા. મહાપદ્મ નંદ સ્વાર્થી હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. લાઈ આગવાના સમાચારથી તે રાજ થઈ. મહાપદ્મ નંદે કેં દેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. દિરવ્યગ્રુમના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા તેની પુત્રી ગૌરી અંત:પુરના અધ્યક્ષ સેનાનિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિષ્ઠાતા દર્શકની પત્ની મૈનાડી, ધરડા પતિની ન્યુવાન પત્ની હતી. મૈનાડી સંનિષ્ઠાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી. તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચઢાવતી હતી. પણ તે ક્વાંક ચાલી ગયો હતો. મૈનાડીને વિષ્ણુગુપ્ત આગવાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પારોથી મળે તો કુમારની ખબર નાજુવા તેને મળવા નય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ ક્ષપશુક, રાક્ષસમંત્રી, શુદ્ધ માલસેનાના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાનિત પણ નવા આમંત્રકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર શાદ નેયા પછી ધરમાં પ્રવેશ થઈ શક્યો. આ અપમાનથી તેનું હૃદય આગુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાનિત શકટાલને લક્ષ્મિવિય નક્ષી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુગુપ્ત અર્ધાના ક્ષોત્રિણીની અધ્યક્ષ દશાથી ભણી રાયાં છે. જ્યાં પ્રાક્ષણીની અવગણના થતી હોય ત્યાં પ્રાક્ષણીએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

શકટાલ ગૌરીને સેનાનિત સાથે વસાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુગુપ્ત આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુગુપ્ત ગૌરીને પરજીવા તૈયાર થાય છે.

નરેન્દ્રદેવે આંખિ ને તેના પ્રાક્ષણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલા હયમચારથી ડરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંખિએ સુમોહા સાથે આવતી નોંખે જવું એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં છઠ્ઠે આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી હપ્પરા હપરી બનતા અદ્યુત બનાવોથી કંટાળી ગઈ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાનિત કે વિષ્ણુગુપ્ત સાથે ? એ કંટાળી એનો એક ભાઈ સ્થૂલબદ્ર ગણિકાને ત્યાં પડયો પાંચથો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણુધાર્યા આગમનથી સ્થૂલબદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોરાને લય અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા આવી નીકળ્યો.

ગૌરી ભગવાન શકટાલને આવી રાકટાલને કહ્યું : ' નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજ આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીચેરથી પાછા આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે. '

આ સાંભળી શકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે. મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતબાવથી પોતાની કરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

ખીજે દિવસે સૌ સમાજમાં બાળ લેવા ગયાં. સેનાનિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી શક્યો. ને તે રાતે તે એના ધરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયા. કેદી કુમાર ચંદ્રગુપ્ત ત્યાંથી નાસ્તી છૂટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુગુપ્ત કુમારને ઢાલ દુરત ત્યાંથી આવી જવા કહે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૨૭ મું (પાછું)

ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત

“આ કારણથી કાયર બને છે ? તો જાણ હે મૈના ! કે તારા પિતામહ કુમારગુપ્ત શેશુનાગ મહાનંદીનો ઔરસપુત્ર પુત્ર હતો. મુશ દાસીનો પુત્ર નહોતો” આચાર્યે કહ્યું.

ચંદ્રગુપ્ત આંખો શાડી ચઢાના અર્થ ન સમજતો હોય તેમ બોલ રહ્યો.

મૈનાકી પલ વાર બોલ રહી, અને ઉઠીને ચાણક્યની સામે આવી. તેનું તેજસ્વી મોહું જિજ્ઞાસા અને દબાવેલા ઉત્સાહથી તપ્ત સ્વર્ણ સમું જ્વલત લાગતું હતું.

“કાણ ? કુમારગુપ્ત-મહાનંદીના ઔરસ પુત્ર ?”

“શું કહો છો ?” નિર્જીવ અવાજે ચંદ્રગુપ્તે પૂછ્યું.

“જો સત્તાર પડવા આવી છે ને વખત છે નહીં. તું દાસીપુત્ર છે તે જુલો જા. તારા પિતામહ કુમારગુપ્ત મહાનંદીની મહાદેવી સુલગાના પુત્ર હતા.”

“ક્યાંથી જાણ્યું ?” મૈનાકીએ પૂછ્યું. આ પ્રશ્નના જવાબમાં રહેલા ગાંભીર્યથી તેના મુખ પર લોહી તરી આવ્યું.

“આર્યોઆમાં શ્રેષ્ઠ ! જે હું જાણું છું તે હું જાણું છું.” ચાણક્યે શાંતિથી જવાબ વાળ્યો. “મગધના નાથ મહાનંદીને તેની પ્રિય શુદાના પુત્ર ઉગ્રસેને મારી નાંખાવ્યા એ વાત સુચિ-ખ્યાત છે.”

ચંદ્રગુપ્ત જોઈ રહ્યો. મૈનાકીએ અધીરાઈથી પુછ્યું: “પછી?”

“પિતૃલોકમાં વિચરેલા તે મહાત્માને વરેલી પૃથ્વીનો પતિ થવાને તે ઉગ્રસેન ઉત્સુક થયો અને શૈથુનાગ વંશનો વિશ્વવંસ કરાવ્યો. એ વાતની કોને ખબર નથી?”

“મેં સાંભળ્યું છે” મૈનાકીએ કહ્યું.

“હે મૌર્યવંશ !” આચાર્યે કહ્યું; “જ્યારે શુદાપુત્ર ઉગ્રસેને મહાપદ્મ નંદનું નામ ધારી મહીને ફરીથી સનાય કરી ભારે-પતિ વિયોગથી દુઃખી એવી સુભગ્ન મહાદેવી શૈથુનાગની કીર્તિના ખીજ રૂપ એવો તેજસ્વી ગર્ભ ધારતી હતી.”

“હે !” ચંદ્રગુપ્તને વાચા થઈ.

“સાંભળ વાત !” આચાર્યે કહ્યું. “કૃતાંત સભો મહાપદ્મ રખેને પુત્ર રૂપે અવતરેલા એ ખીજનો વિનાશ કરે એવા ભયથી મહાદેવીએ તેને દુઃખથી ગર્ભ જેવો પડ્યો છે એવી મહાનંદીની પ્રિય દાસી મુરારે સોંપ્યો.” પુરાણની કથા કહેતા હોય એવી તટસ્થતાથી તેણે ઉમેર્યું.

“પછી ?”

“સાંભળ, એ પુત્ર તે કુમારગુપ્ત મૌર્ય-મહાનુભાવ !-તારો પિતામહ. માટે ક્ષત્રિયકુલ-ઉદ્ધારક મૌર્ય ! શંકા છોડી તું કર્તવ્ય કરવા તત્પર થા.”

આચાર્ય બોલી રહ્યા પછી ક્યાં સુધી કોઈ બોલ્યું નહીં. ચંદ્રગુપ્ત આંખે બે હાથ દબાવેલો હતો. આ વાત ખરી કે ખોટી તે તપાસવાની પણ તેનામાં હોંશ નહોતી. પોને મહાનંદીના દાસી પુત્રનો પૌત્ર હોતો એ ખ્યાલ તેના તેજસ્વી સ્વ-

ભાવને સાલ્યા કરતો. શું આ દ્વંદ્વ ખોટું હતું ? શું શૈથુનાગકુલના બુદ્ધિ મહાનંદીનો પોતે પ્રપૌત્ર હશે ? શું પોતે ક્ષત્રિય હશે ?

પોતે અધમ છે એવી માન્યતાથી તે ધણી વખત અધમતામાંથી ઉદ્ધરવાનો પ્રયત્ન કરતો નહોતો, અને નંદની મહત્તાને નમતું આપતો. અભારે પત્ર વારમાં તેને પોતાનો પ્રતાપ અને નંદની નિર્મલ્યતા બંને વધતાં લાગ્યાં. અસાર સુધી પોતે કુલવિહીનતાની ખીણમાં ઉભો ઉભો નરેન્દ્રકુલના ગિરિશૃંગ પર વિરાજતા ધનનંદને પૂજ્યભાવથી જોઈ રહ્યો હતો. હવે બંને રથાન ફેર લાગ્યાં પોતે વ્યોમસ્પર્શી ગિરિરાજ વરંધી નીચે ઉભેલા નરેન્દ્રને જોઈ રહ્યો હતો. પોને-શૈથુનાગ ક્ષત્રિય કુલોદ્ધારક !

“આચાર્ય !” આખરે તેણે પુછ્યું; “આ વાત ખરી એની ખાત્રી શું ?”

“અલ્પ શ્રદ્ધામાં આનંદ માનનાર ! મહા-પદ્મને પોતાની વિદ્યાથી સદાચ્ચ કરતા હતા એવા બાદિકકાચાર્યે અણી વખતે પોતાને ઉપ-યોગ લાગે એવા મુદ્દાથી આ યોજના રચી હતી. તે આચાર્યવંશને સ્વમુખે સાંભળનાર તેના પૌત્ર આચાર્ય શકટાલ અહીંઆજ છે. સુકેતુ ! મુરદેવને બોલાવ.”

સુકેતુ ગયો. કોઈ બોલ્યું નહીં. થોડી વાર સુકેતુ અંધ શકટાલને દોરીને લઈ આવ્યો. આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત, મૌર્ય અને મૈનાકી દામ જોડી ઉભાં રહ્યાં.

“મુરદેવ !” વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું; “મૌર્યને પોતાની જન્મ કથાની ખાત્રી નથી થતી.”

શકટાલના હોઠ થોડી વાર કાંપ્યાં. તેણે કંઈ અવાજે કહ્યું: “મૌર્ય ! તું મહારાજ મહાનંદીનો પ્રપૌત્ર છે એમાં કંઈ સંશય નથી.”

ચિંતામાંથી ઉભા થએલા કોઈ સજન જેવો હોય એવા ગમગાદથી ચંદ્રગુપ્ત આ ભય-

કર મંત્રી તરફ જોઈ રહ્યો. “તમને” તેણે
‘આખરે પુછ્યું; “કેણે-આદિકાચાર્યે કહ્યું?”

“હા.” શકટાલે જવાબ આપ્યો.

“ચુરદેવ ! ચુરદેવ !” ચંદ્રગુપ્તે અકળાઈને
કહ્યું. “તમે અને આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત મને બનાવો
છો. આચાર્ય મને કહ્યો ખરી વાત શી છે ? હવે
ખરું જાણવા વિના મારાથી છવાશે નહીં.”

“ તારે પ્રસક્ત પ્રમાણ જોઈએ છે ? કુમાર-
ગુપ્તને મુરા દાસી પાસે લઈ જનાર આદિકા-
ચાર્યના શિષ્ય મુનિ ઉદાસક નૈમિષારણ્યમાં
હજી તપશ્વર્ધા આદરે છે.”

“ મુનિ ઉદાસક ! ” ચંદ્રગુપ્તે પુછ્યું.

“ કુમાર ! ” ધીમેથી આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે
કહ્યું: “કામંદકનો પુત્ર યસ જવાની તૈઆરી
કરતા હશે. હવે નીકળી જા.”

ચંદ્રગુપ્ત આચાર્ય સાંભું ડોળા ફાડી ઘુરફી
રહ્યો. “તમારે મને નૈમિષારણ્ય મોકલવો છે ?
એ વાત છે, કેમ ? ”

“ હા. ” આચાર્યે કહ્યું.

“ જો મુનિ ઉદાસક ન મળે તો — ”

“તો, પાછા આવતાં કોઈ તને રોકતું નથી.”

“ આચાર્ય ! આચાર્ય ! ” અધીરાઈથી
વિષ્ણુગુપ્ત તરફ હાથ કરી મૈથિયે કહ્યું; “તમેજ
આ બધું તોફાન ઉભું કર્યું છે. પણ શા માટે
તે કહેશો ? આ બધી પુરાણી કથા ઉકેલવાનો
મુદો શો ? તમે પરદેશી છો. આ પ્રપંચમાં મને
કચરી નાખવા શા માટે તૈઆર થયા છો ? ”

“ તને પૃથિવી અપાવવા.”

“ પણ આ, પરમાર્થ કેમ આદર્યો ? ”
કટુતાથી ચંદ્રગુપ્તે પુછ્યું. “ આ મેનાકાને કેમ
હાથ પર લીધી છે ? આટલે વયે આ જુદ
મંત્રી પાસે રહશો કેમ ઉઘાડાં પડાવ્યાં ? કઈ
વ્યૂહરચનામાં મને સપડાવવો છે ? આચાર્ય !
-શા માટે ? ”

“ શા માટે ! ” આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું;
અને તેના હોઠ જરાક કાંપ્યા. “ મને સ્વાર્થ છે.”

“ શો સ્વાર્થ ? ”

“ મારો સ્વાર્થ. હા. છે. અસારે પૃથ્વીનું
આધિપત્ય જે આ દુષ્ટ શૂદ્ર-ધનનંદના હાથમાં
છે, તે લઈ મારે તારા— ક્ષત્રિયના હાથમાં
મુકવું છે.”

“તમારે અમાલપદ લેવું છે-એમ કહોની.”
ચંદ્રગુપ્તે કટાક્ષથી કહ્યું.

“ હા. પણ મને એ પદની લાંલસા નથી.
તક્ષશિલાનું અમાલપદ મારા પિતાનું છે તે કાંલ-
ક્રમે મારું થશે. ધારું તો વફનાસનું પદ લઈ
શકું એમ છું. પણ ચુરદેવની સામે જો. શેષને
ભારણ એવા અમાલ્ય શ્રેષ્ઠ શકટાલની આ દશા
જોવા પછી એ પદનો મોહ કયા મૂઢને રહે ? ”

“ ત્યારે એ લોભ શા માટે રાખો છો ? ”

“ કારણ કે એ પદ લેનાર રાજત્વનો અભિ-
હોત્રી બને છે. કુમાર ! રાજત્વ પણ વૈશ્વાનર છે.
તે બળે છે, બળે છે; પોષે છે ને પુનિત કરે છે;
વિનાશો છે ને સજીવ કરે છે. તેને જે સાચવે છે
તે તેના પ્રતાપથી તપે છે છતાં તેના વડે મોક્ષ
પામે છે ને પમાડે છે.”

“ ધનનંદનું રાજત્વ તે વૈશ્વાનર ને વફનાસ
તેના અભિહોત્રી. હા. હા.” ચંદ્રગુપ્ત પાછો
કટાક્ષથી હસ્યો.

“ ના, એ રાજત્વ વૈશ્વાનર નથી, વડવાનજ
છે. એના હોતાએ એને સરકારની મર્યાદા,
ધર્મનું પોષણ ને વિદ્યાની પ્રેરણા નથી આપી.
એમાં દેવત્વ નથી.”

“ ને આપણામાં આવશે.”

“ હા. જ્યારે એ વનિદેહું સાચવીશ ત્યારે
દેવો મર્ત્યોમાં પ્રવેશશે. પણ ભારે નથી તને
રાજ્ય સંખ મળવાનું ને નથી મને વિજય સંખ
મળવાનું” આચાર્યના અવાજમાં તટસ્થતા એવી

ચંદ્ર. તે સ્વસ્થ હતા! છતાં તેના મોં પર હૃદયમાં
બુળતી જ્વાલાઓનાં તેજ દેખાવા માંડ્યાં.

“પણ ત્યારે એ ક્યાં શા માટે?”

“માર્થ! એ પાવકની સ્થાપના એ મારા
‘સંકલ્પની સિદ્ધિ-એજ મારો સ્વાર્થ.’” તે
અટક્યા. તેની સ્થિર આંખોમાં હૃદયની જ્વાલા
ઓની આંચ લાગી ને તે ભબુકી ઉડી. તેના
અવાજમાં સર્વભક્તી અગ્નિની વિનાશક ગર્જના-
નો પ્રતિશબ્દ સંભળાયો. તે સદા શાંત ને તટસ્થ
દેખાતા હતા, પણ અસારે જાણે અશાંત તેજ-
મય વૈશ્વાનરની મૂર્તિ જેવા જણાયા; અને
તેમના વ્યક્તિત્વમાંથી પ્રદીપ્ત ભાવનાઓના
શબ્દતણુખા ઉડાવવા લાગી. “તે સંકલ્પ
સિદ્ધિનું દર્શન કરવું છે?”

કાંઈ જોઈયું નહીં. આચાર્યે આંખ મીંચી.
તે પરાક દુનીઆની વાત કરતા નહોતા, પોતાના
જીવન સર્વસ્વના રહસ્યનું દર્શન કરાવતા હતા.

“તાત! તને હું રાત્ર્યદંડ હાથમાં લેતો
જેઉં છું ત્યારે સર્વ ધર્મના આશ્રયરૂપ વિદ્યા
તને હું પ્રેરતી જેઉં છું—પ્રજ્ઞા, વાક્ય ને ક્રિયામાં
તને વિશારદ કરતી જેઉં છું—લોક કલ્યાણમાં અને
મન્યો રાખતી જેઉં છું. તરૂં વેદો વડે લોકને
રક્ષતો, વર્ણાશ્રમને સાચવતો, આર્ય મર્યાદાઓને
જાળવતો, સ્વધર્મમાં પ્રજ્ઞને પ્રવૃત્ત રાખી તેને
સ્વર્ગ ને આનંદ અપાવતો હું તને જેઉં છું.
હું તને ખેતી વધારતો, પશુને પાળતો
વાણિજ્યથી વૈભવને વિસ્તારતો જેઉં છું.
લોકયાત્રાના આધાર રૂપ દંડનીતિથી અલખ્ધને
લાભ મેળવતો—અલખ્ધને રક્ષતો—રક્ષિતને વધારતો
—વધારાને મુશોબોમાં વહેંચતો હું તને જેઉં છું.
અને મોર્ચક્રિષ્ણ! તારે વિદ્યાથી રાત્ર્યયજ્ઞ
ચલાવતો, તારા જીવ નીચે અનેક રાષ્ટ્રો ને
ગણો સંધરતો, આર્યોના ધર્મો વડે લોકસંપ્રદાને

ઉદ્ધારતો, મહર્ષિઓના જીવનમંત્રોને સ્થાપના
કરતો, અવનિને આર્યાવર્તની સીમાઓ એક-
કરી નાખતો હું તને જેઉં છું. માર્થ! આ
મારો સ્વાર્થ.”

તે જરા વાર થોડ્યા. “ચંદ્રગુપ્ત!” તેણે
આજ્ઞા કરી; “એ સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થા.
ચાલ.”

આચાર્યની આજ્ઞાની ગર્જના બધાના
હૃદયમાં ભય પ્રસારતી, ખંડમાં ભયંકર પ્રતિ-
શબ્દ કરતી દૂર ને દૂર જતી સંભળાઈ. મૈનાઈ
પૂજ્યભાવથી અવાજ બની જોઈ રહી. ચંદ્રગુ-
પ્તે આંખો વિકાસી, સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહ્યો.

શકટાલની નિસ્તેજ આંખમાંથી દડ દડ
આંસ પડતાં હતાં. તેના હોડ થર થર કંપના
હતા. હાથ લંબાવી, તે લયરતે પગે, તે એક
એ ડગલાં પાસે આચ્યા. હાથવડે વિષ્ણુચુખને
જોડ્યો. તેનું માથું શોધી તેના પર તેણે જમણે
હાથ મુક્યો.

“વિષ્ણુ...! આયુષ્માન...!” તેને
અવાજ રડતો હતો; “વૃદ્ધ શકટાલની આશ્રિ”
તે શુંગળાઈ ગયા. તેણે હાથવડે વિષ્ણુચુખને
લીધાને છાતી સાથે દાખ્યા.

મૈનાઈ ધ્રુસકાં ભરતી હતી.

વિષ્ણુચુખે છુટા પડી હાથ જોડ્યા. તેણે
શાંતિ ને તટસ્થતા જોતજોતામાં પાછાં મેળ્યાં.

“કૌટિલ્ય!” શકટાલે સત્પ્રહમાન કહ્યું;
“આજે હું શિષ્યનો પણ શિષ્ય થવામાં
સદ્લાગ્ય સમજું છું. જા, વિજય કર!”

“જેવી શુક્રદેવની આજ્ઞા” કહી આચાર્ય
ચંદ્રગુપ્ત તરફ ફર્યા.

ચંદ્રગુપ્ત ધ્રુજતો હતો. તેની આંખો, વજ્ર
પજ્યાં આંસુથી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. તે
એકથી બીજા તરફ જોતો હતો.

“તાત !” ચાણક્યે શતિથી પુછ્યું; “શું કહે છે ? મારો સ્વાર્થ સાધવા તૈયાર છે કે નહીં ?”

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભયું—હાથ જોડ્યા તે ચાણક્ય આગળ પડ્યો અને તેણે માથું તેના પગ પર મુક્યું.

“આચાર્યદેવ ! તમારો સ્વાર્થ તે મારો ધર્મ, હું તૈયાર છું.”

“ચંદ્રગુપ્ત ! યાદ રાખજે. જ્યારે મારા આ સ્વાર્થની સામે જશે તે દહાડે તું જીવંતી જશે.”

“ચુરુદેવ !” રડતે અવાજે ચંદ્રગુપ્તે કહ્યું;

“તમારા સ્વાર્થ પીસરતાં પહેલાં હું મૃત્યુથી જમશ.”

“શતં જીવ તાત !” કહી ચાણક્યે તેને ઊભો ને કહ્યું; “તું મૈનાકીની રજા લઈ લે. સુકેતુ તને યસ પાસે લઈ જશે. વૈશાલીમાં તારે માટે બધી તૈયારી થઈ ગઈ છે.”

“જેવી આજ્ઞા”

“આર્યે !” ચાણક્યે મૈનાકીને કહ્યું; “તમે પણ પાછાં જાઓ. સત્તાર પડવા આવી.”

“જેવી આજ્ઞા !” કહી શરમાતી મૈનાકીએ નીચું જોયું.

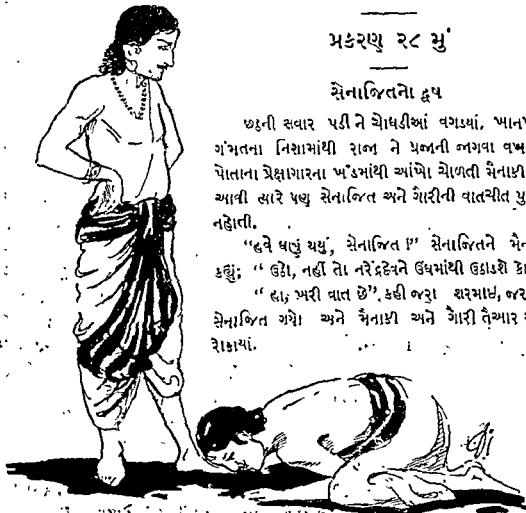
મંકરણ ૨૮ મું

સેનાજિતનો દ્વેષ

જહની સવાર પડી ને ચોધડીઆં વગડ્યાં, ખાનપાન ને ગંમતના નિશામાંથી રાજા ને પ્રજાની જાગવા વખત થઈ. પોતાના પ્રેક્ષાગારના ખંડમાંથી આંખો ચોળતી મૈનાકી બહાર આવી લારે પથ્થુ સેનાજિત અને ગૌરીની વાતચીત પુરી થઈ નહોતી.

“હવે થાણું થયું, સેનાજિત !” સેનાજિતને મૈનાકીએ કહ્યું; “ઉઠો, નહીં તો નરેન્દ્રદેવને ઉધમાંથી ઉઠાડશે કાણુ ?”

“હા, ખરી વાત છે” કહી જરૂર શરમાઈ, જરૂર હસી સેનાજિત ગયો અને મૈનાકી અને ગૌરી તૈયાર થવામાં રોકાયાં.

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભયું—હાથ જોડ્યા, તે ચાણક્ય આગળ પડ્યો અને તેણે માથું તેના પગ પર મુક્યું.

થોડીક નાલિકા પછી નરેન્દ્રનાં દર્શને પુરુષો-
એ અને મહાદેવીનાં દર્શને સ્ત્રીઓએ જતાનું
હતું એટલે આખા સમાજમાં પ્રવૃત્તિ આવી
અને બધા નહાવા, ધોવા, વસ્ત્રાલંકાર પહેરવામાં
રાકાયા.

વળત થયો એટલે સરસ્વતીના મંદિરે
આગળ પુરુષો આવી, દેવીનાં દર્શન કરી, નરેન્દ્ર-
ની વાટ જોતાં બેઠાં.

નરેન્દ્રદેવ આવ્યા; સાથે આભિકુમાર, વક્ર-
નાસ, સંનિધાતા, રાક્ષસ વગેરે મહાપુરુષો
આવ્યા. લોકોએ જ્યજ્ય પોકારી દર્શન કર્યો,
અને બધાની સમક્ષ સરસ્વતીનું પૂજન થયું.

અંતઃપુરના પ્રેક્ષાગારની પાછળના ચોકમાં
વિધવિધ શય્યાગાર સજ્જ સ્ત્રીઓ ભેગી મળી.
અલંકારથી ઓપતાં, પાસે આવની સ્વતંત્રતાથી
ઉદ્દાસભર્યાં મહાદેવીએ દર્શન આપ્યાં. આ
સમૂહમાં તેને હવે રસ નહોતો—તેની આંખ તો
તક્ષશિલાના પર્વતો પર ઠરી હતી.

શંખ ઝુકાયા અને વાળિંગો વગડ્યાં અને
નરેન્દ્રદેવ પ્રેક્ષાગારમાં ગયા. લોકો વીખરાયા,
અને નાના મોટા ટોળામાં વહેંચાઈ જઈ ગયા,
વગાડવા લાગ્યા. કેટલાક નટ, વિટ ને ગાયકો
પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરવા બેઠા. કેટલાકો
અગ્રીમ શુભાસ વહેંચવા લાગ્યા. કેટલાકો ઉડા-
વવા લાગ્યા. કેટલાક મંદિરાનું પાન કરવા લાગ્યા.
બધા ઝુલોની લઢાણ કરવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓએ પોતાના પ્રેક્ષાગારમાંથી હસી
હસીને જોવા માંડ્યું. કેટલીક ગંભીરમાં આવી
સુખીઓને ખભે હાથ નાખી કુદવા લાગી. કેટ-
લીક તાળી લેવા લાગી, કેટલીક નીચે જતા
આવના લોકોની ચેષ્ટા કરવા લાગી.

આખા મેગાનમાં સામાન્ય લોકો ગાવા,
કુદવા અને નાચવા માંડ્યા. શુભાસથી વાતાવરણ
લાલ થઈ ગયું. બધી તરફ પ્રેક્ષાગારમાં મહા

પુરુષો ને સ્ત્રીઓ આ ગંભીર જોઈ, ગંભીરમાં
આવવા માંડ્યા.

નરેન્દ્રદેવે પીયકારી ભરી કેસરથી નીચે
જતા વૃંદને છાટી નાખ્યું. તરત અનેક પ્રેક્ષાગારો-
માંથી કેસર ને કેસુડાની પીયકારીઓ નીચે
મળદ કરતા લોકો પર રંગ વર્ણવવા લાગી.
ધીમે ધીમે પાસે પાસેના પ્રેક્ષાગારોમાંથી મહા-
જનો એક બીજાને રંગબીના કરવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓએ પણ એક બીજા પર કે સમા-
ન બંધીઓ તરફ પીયકારીથી સહભાવ દર્શાવવા
માંડ્યો.

આભિકુમારને પણ રસ ચડ્યો. તેણે
પીયકારી ભરી નરેન્દ્રદેવને છાંટ્યા. નરેન્દ્રદેવે
આંહિને છાંટ્યા. રાજપ્રેક્ષાગારમાં આનંદની
રેલમહેલ થઈ.

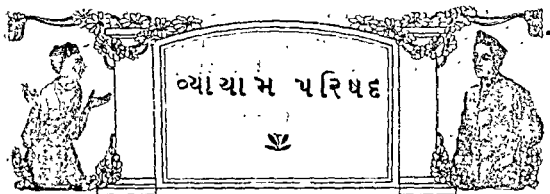
અંતઃપુરમાં રાણીઓને પણ રસ લાગ્યો.
કેસુડે તેમણે એક બીજાના પાલવો રંગી નાખ્યા.
નીચે લોકો તાનમાં આવી નાચવા લાગ્યા.
રંગની રેલમહેલ થઈ રહી.

અધીરા સેનાજિતને કામ કે નવોનું તે
સંનિધાતાના પ્રેક્ષાગારે ગયો. ત્યાં તોફાનનો સ્પર્શ
નહોતો. ગૌરી તો માત્ર જોવામાંજ રસ લેતી
હતી. મોઝલી મૈનાડી અચારે ગંભીર નયનોએ,
તિરસ્કારથી આ ઉત્સવ જોઈ રહી હતી.

“કેમ દેવી ! તમે કે રસ લેતાં નથી ?”
“મને કહો છો તો તમે કેમ ? ગૌરી આ
લે પીયકારી” કહી ત્યાં પડેલી પીયકારી તરફ
તેણે આંગળી કરી.

ગૌરી શરમમાં નીચું જોઈ રહી.
“દેવી—” સેનાજિત બોલવા જતો હતો.
“અધક્ષરાજ !” મૈનાડીનો સેવક આવી
સેનાજિતને પગે લાગ્યો; “જ્યાર આપનો
માણસ આવ્યો છે તે બોલાવે છે.”

[વધુ માર્ગ જોવા ૪૫ ૨૧૫]

લેખક :

રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

— ૦ —

એક વખતની ગરીબડી ગુજરાતમાં આજે જીવનના એકેએક પ્રદેશમાં નવચેતન પ્રસરી રહ્યું છે, અને સાથે ગરવી ગુજરાત બને છે. ગુજરાતના જીવનમાં ધાંધલીઆ જીવનનું ઉપરછટ્ટું ચેતન નહીં જણાય પરંતુ જીવનનાં નીરમાં તલ સુધીનો ખળભળાટ અને મંથન જણાશે ધીમી ને વ્યવહારુ ગતિએ ખેંચ પ્રતિ આ ગુજરાત ચાલી રહ્યું છે. અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓના પરિવર્તન અને મંથનમાંથી નવ ગુજરાતનો જન્મ થઇ રહ્યો છે.

ગુજરાતના શરીરને સુદૃઢ, સ્નાયુઆળું સશક્ત, વીર્યવાન અને પ્રાણવાન બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા એક ઉગતા ગુજરાતી બ્રાહ્મણે આજથી વીસ વર્ષ પૂર્વે મેલી, એ મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ અર્થે એણે ઉમ પ્રયત્નો શરુ કર્યા.

૧૯૦૭ નું હોદ્દું રાજકીય વાતાવરણ વડોદરાના કેટલાક યુવાનોને સ્પર્ધુ હતું. એમના અંતરમાં 'માતા' નો સાદ પડકાર દેતો હતો. કોઇ પણ પ્રકારે 'મા' ની મુક્તિ અર્થે સ્વાતંત્ર્યની

સિદ્ધિ અર્થે, આ શરીરચેષ્ટિનું બલિદાન દેવા તે તલસતા હતા.

આ યુવાનોની એક સભા મળતી. એક સભામાં પ્રમુખસ્થાને શ્રી. છોટુભાઇ પુરાણીને એઓ લેઇ આવ્યા. આ 'સાંયન્તીરો' નક્કર સભાના પ્રયોગો હાથ ધરવા કહ્યું. અને તેજ સમયે ગુજરાતમાં શરીર-શક્તિની ઉપાસના શરુ થઇ.

શ્રી. પુરાણીના પોતાનાજ શબ્દોમાં આ શરીર, આરોગ્ય અને શાસ્ત્રની ઉપાસના કેમ શરુ થઇ તે કહીશ:—

“૧૯૦૭ માં ભણતર પુરાં થતાં મેં વડોદરા રાજ્યમાં નોકરી લીધી. અને કલાભવનમાં દાખલ થયો. દેશાન્નતિના વિચાર મારા મનમાં નિરંતર ધ્રુમ્યા કરતા.

ભાઇ લક્ષ્મીનાથને ત્યાં કેટલાક યુવાનો મળતા હતા અને દર રવિવારે વિવિધ વિષયની ચર્ચા કરતા હતા. એકવાર બે ભાઇઓએ તેમની સભાનું પ્રમુખપદ લેવા અને કહ્યું. હું ત્યાં ગયો.

બધી ચર્ચા સાંભળી, જોસીલાં ભાષણ કર્યે કૈંજ નહીં વળે પણ કે વ્યવહાર કામ હાથ ધરવાથી દેશની સેવા સારી રીતે થઇ શકશે તે સમજાવ્યું. પ્રથમ પુછાયો કે 'દેશોત્થતિમાં વિદ્યાર્થીઓ શું કરી શકે?' મેં તુરતજ વ્યાયામના પ્રચારથી આપણા દેશના યુવાનોની કમજોરી દૂર કરવાની સૂચના કરી, અને વાતો ન કરતાં હૃદયની બધી શક્તિઓ લગાડી એ કામમાં લાગી જવા સૂચવ્યું. ભાષ લક્ષ્મીનાથે પોતાના ધર પાછળનો વાડો એ કામ માટે આપી દેવા કહ્યું. એટલે તેજ દિવસે ત્યાંની જમીન સાફ તથા સપાટ કરી અને થોડાજ દિવસમાં ત્યાં દંડ બેઠકનું કામ શરૂ કર્યું. પાછળથી દંડ કરી ત્યાં કુસ્તી માટેનો ખાડો કર્યો તથા મલખંબ વગેરે સાહિત્ય વસાવી છાપરું ઉભું કર્યું. આ અખાડો બાંધવાની બધી મજૂરી અમે જાતેજ કરી હતી.

અમને કુસ્તી, મલખંબ વગેરે આવડતાં નહીં તેથી વડોદરામાં દક્ષણીઓને હાથ ચાલતા અખાડાઓમાં અમે નિયમિત જવા માંડ્યું પણ તે લોડાએ અમને કૈંજ બતાવ્યું નહીં. એ અખાડાઓમાં અમને દક્ષણીઓ માટેનો ત્રીજ પક્ષપાત તથા વિદ્યાર્થીનું વાતાવરણ જણાયું. સવા રૂપીઓ આપી ગુરુ કરે તોએ મરજીમાં આવે તો શીખવે. એમની પાસે શીખતાં ઘણા સમય તો નંકામો જાય અને સમયના પ્રમાણમાં શીખવાનું ન મળે. વળી ત્યાં સેવા કે ઉચી ભાવનાનું વાતાવરણ જ ન મળે. અમે તો સારા ભાવનાશીલ દેશ સેવકો તૈયાર કરવાના હેતુથી અખાડો ખોલેલો હોવાથી નિશ્ચય કર્યો કે આપણે ત્યાં 'ઉસ્તાદી પદ્ધતિ' ખીલકુલ દાખલ ન કરવી. જ્યાં જ્યાં શીખવા જેવું હોય ત્યાંથી શીખવું; જે જે સારું હોય તે શીખી લઇ દાખલ કરવું, અને તે છુટથી જીજ્ઞાસાને શીખવવું. 'ઉસ્તાદી' પદ્ધતિનો ત્યાગ અમે આવા ઠડવા

અનુભવો ઉપરથી કરેલો છે. એ પદ્ધતિએ ચાલતા અખાડાઓમાં વિદ્યા તથા આવાન વધારે હશે, પણ સામાન્ય વાતાવરણ વ્યક્તિનો વિકાસ કરે એવું હોતું નથી. આજકાલ કેટલાક જુના અખાડાઓ આ બાબતમાં સમયને અનુસરીને કૈંક સુધાર્યા છે, પણ તે બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં. "

આ પ્રમાણે ગુજરાતમાં નવીન પદ્ધતિએ એટલે કે 'ખીનઉસ્તાદી' પદ્ધતિએ વ્યાયામ મંદિરોની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં થઇ.

પરંતુ આ પ્રગતિ લગભગ ૧૯૧૪ માં વધારે જોશમાં આવી અને છેક ૧૯૧૬-૧૭ માં તો ગુજરાતમાં ઘણે સ્થળે અખાડા શરૂ થયા.

આ નવીન અખાડાનું એક મુખ્ય લક્ષણ: માત્ર શરીર સદ્નરીસ, આરોગ્ય અને અડીખમ, સ્નાયુગ્રાણુ દૃઢ અને એટલેજ નહીં પણ બુદ્ધિવાદી ને દેશપ્રેમી સુવકો ઉત્પન્ન થાય એ હતું, ને છે. પરિણામે આજે આ અખાડામાંથી વિદ્યાર્થી અવરયા પસાર કરેલા ગુજરાતમાં કેટલાએ ઉત્તમ ક્રાંતિના મહાજનો છે.

દંડ, બેઠક મગદળ, મલખમ, લાડી, લકડી, કુસ્તી, બોકસીંગ, જુજુત્સુ અને એવી બીજી કસરતો તથા રમતોથી નિયમિત રીતે શરીરને કસવું; ગામ કે શહેર બહાર છ સાત કે વધુ માઇલ સુધી અઠવાડીઆમાં એક વખત દોડના જેવું અને રવિવારે બુદ્ધિ ખીલે, વિચારોની આપ-લે થઇ શકે એ હેતુથી એક રવિસભા મળે; બીજા વિકાસ સાધી શકાય માટે એકાદ હસ્ત-લિખિત માસિક ચાલે, અને દર વર્ષે લાંબી ટુંકી, પગે ચાલીને ગુજરાતનાં જોવા લાયક સ્થળોની મુસાફરીઓ કરી ઐતિહાસિક ને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવું ને સાથે સાથે અઘરો વડોવાળું (Hard life) જીવન ગાળવાની રેઝ

આણ્યાં હતાં. ને એક વિશિષ્ટ અંગ તે ખેંક. પરિપદે એક ખેંક ખોલેલી. આ હજારો યુવાનોની થોડી ઘણી પુંછ-લક્ષ્મી હોય તેની સંભાળ રાખવા તદ્દન નવીન પ્રકૃતિએ એક ખેંક કાઢેલી. ગમે તે માણસ એક આનાથી માંડી ગમે તેટલા રૂપીઆ સુધી એમાં જમા કરાવી શકે. અને દિવસના સવાર અને સાંજના અમુક કલાકે પૈસા મુકી શકે યા લઇ શકે. દરેક ખાતેદારનું કાડું; અને તેમાં જેમ ચોપડામાં જમા ઉધાર થાય તેમ તેમાં પણ જમે-ઉધાર થાય. આ વ્યવસ્થા પણ મુખ્ય કરે તેવી હતી.

ખીછ લક્ષ ખેંચે તેવી સોષ તે લાં ઉધારેતો રોડા. આ રોડામાં વ્યાયામવીરોને ઉચિત બધા ભોજ્ય પદાર્થો જેવા કે, બદામ, પીરનાં, ફળફળાદિ, ભોયશીંગ, ચણા, ગોળ, દુધ, મલાઇ, માવો, છાશ વગેરે મળે, માત્ર ચહા, કોશી કે એરેટેડ વોટર (લેમન, સોડા ઇલાદિ) ન મળે.

આ પરિપદ માટે કેં મોટા ભવ્ય ને ખુબ શણગારેતો મંડપ ન જોઇએ. અહીં તો બધા અખાડાની માટીમાં શરીર પછાડનાર પડછંદા એકઠા થતા હતા. ચાર હજારની મેદની સમાઇ ભવ્ય એવડો મોટો ભવ્ય પણ સાદો મંડપ અહીંના અખાડાના વિદ્યાર્થીઓએજ પોતે જાતમહેનતવા ઉભો કર્યો હતો.

આ પરિપદમાં બહુ સ્વયંસેવકો પણ નહોતા. જ્યાં બધાએ યુવાનોનું નિયંત્રિત સૈન્ય હોય લાં એમને તો શા માટે સ્વયંસેવકો જોઇએ? સ્વયંસેવકો માત્ર પ્રેક્ષકો ને અતિથિઓ માટેજ હોય. એટલે બધા મળી આશરે સો સ્વયંસેવકો યુવતિઓ અને યુવકો મળી હતાં. ને તેમાંએ અખાડાનાજ વિદ્યાર્થીઓ અને

તેમની બહેનો, સ્ત્રીઓ ને મિત્રોજ સંખ્યાએક બનેલાં.

આટલી મેદની ત્રણ દિવસ સુધી ગમેલી તોએ સ્વચ્છતા અજબ રીતે જળવાઇ હતી. મુતરડીનું પાટીયું હોય તેજ સ્થળે તેને માટે વપરાય અને પાપખાના માટેનાં સ્થળો તેજ ઉપયોગ માટે-ને જેમ સુચનાઓ લાં ચોટી હોય તેજ રીતે તેનો ઉપયોગ થાય.

આ સ્વચ્છતા ને નિયંત્રણ બંને મુખ્ય કરે તેવાં હતાં.

પ મી તારીખે સવારમાં સંરંધસ હતું. ત્રણથી ચાર હજાર યુવાનોનું આવું ભવ્ય સંરંધસ કોઇએ ક્યાંએ દીડું નહીં હોય-બધા ખાદીના સફેદ ઝાંઘીઆમાં, લાહી ને બજરંગના ધ્વજ સાથે ! મોટેથી શબ્દ નહી. માત્ર તાલગદ્દ ચાલે ચાલ્યું જાય. મોખરે આ પ્રવૃત્તિના જનક છોડ-ભાઇ પુરાણી ને એમના જમણા હાથ સમા-સેનાપતિ ચંદ્રશંકર ભટ્ટ. તેમની પાછળ મુખાઇની ગુજરાત વ્યાયામ મંડળની બેન્ડપાટી ને કન્યાઓ. તેમની પાછળ મુદ્રાલેખો સાથે જુદા જુદા અખાડાઓ ટુફડી બંધ, વયમાં અમરેલી, ને વડોદરાની બેન્ડપાટીઓ.

છેલ્લે ૨૦૦-૩૦૦ ગરવી ગુજરાતણો તેએ સફેદ સાડીના એકસરખા પોશાકમાં ચાર ચારની દારમાં ચાલતી; આ દેખાવ જોઇ ગયા મદાયુક્તના બેટજીઅમ અને જમન સ્ત્રીઓના પ્રસંગનું સ્મરણ થાય છે.

પાછળ સૌથી છેલ્લે પ્રમુખ સાહેબ ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઇ, અને અતિથિઓનું મદાનન મંડળ. બધી પરિવહાના પ્રમુખ ગાડી યા મોટરમાં બેસે. પણ આ પરિપદ-વ્યાયામ પરિપદના પ્રમુખ તો ચાલતાજ હતા. માત્ર બધાથી નીચાળ પડે તેવી નીચાની તે એમના મગામાં સુતર

અને પુલના દાર. આમંત્રિત ગૃહસ્થો પણ ખધા પાછળ ચાર ચારની દારમાં ! આખુએ સરપસ અડધા માહત્તની લંબાઈથી ચાલતું દશે ! ખરેખર આ ભવ્ય દેખાવ જોવા દેવો પણ આકાશમાંથી ઉતરી આવ્યા દશે.

સરપસ પુરું થતાં ત્રણ કલાક થયા. ગામમાં ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો. લોકોએ પુલ, તોરણ, ને મુદ્રાં લેખો જ્વળ પનાકા ને કુકમ સાથીવાથી ધરઆંગણાં ને શેરીઓને ચણગાવાં હતાં.

સ ર ધ સ
લગભગ ૧૦
વાગે સંતરામ-
ના મંદિર સામે
આવી ખુલું થયું.
અહીં જે દિવસ-
થી ખાદી પ્રદ-
ર્શન ખુલ્લું
મુકાબ ગયું
હતું. વ્યાયામ
પરિપદને અંગે
જુનાં અને નવાં
અસ્ત્ર શસ્ત્ર અને
સાધનોનું પ્રદ-
ર્શન વડોદરા-
વાળા પ્રો. મા-
જો કરાવના દાયે
ખુલ્લું મુકાયું
હતું.

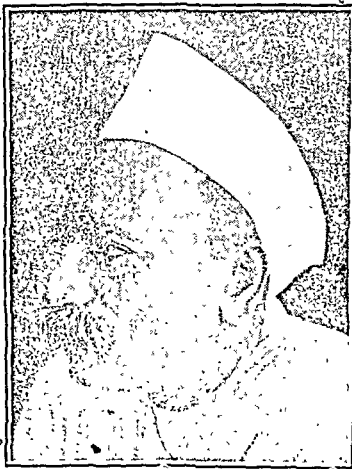
ડો. હરિ-
પ્રસાદે પ્રો.
માજો કરાવતું
ટુંકમાં ઓળ-
ખાણ આપ્યું :

‘વ્યાયામના પ્રચાર અર્થે એમણે છાંદગી સમર્પણ કરી છે. ને એમનાથી વધારે લાયક પુરુષ પદર્શન ખુલ્લું મુકવા આપણને ખીજા કોણ મળી શકે ? એમણે ગુજરાતમાં હરી ગએલો વીરરસ જાગ્રત કર્યો છે.’

પ્રો. માજો કરાવે આ પ્રસંગે ચચોટ રીતે કહ્યું : “ માત્ર પદ્યર તેડવા કે દાંતથી પદ્યર ખેંચવો કે મોટર અટકાવવી એ આ વ્યાયામનો ને પરિપદનો હેતુ ન હોઈ શકે. આપણે દ્રોણાચાર્ય, ભીમ, અજુ ન અને એકલવ્યની શક્તિ

અને તેજ મેળ-
વવા પ્રયત્ન કરવો
જોઈએ. આ
દથીઆરો જોઈ
તમે આવો ઉપ-
યોગ કરતાં શીખો
એજ મારે તમને
કહેવાનું.”

શ્રી. પુલ-
ચંદ્રભાઈએ પ્રો.
માજો કરાવને
ઉપકાર માનતાં
એક નાનકડું
પણ બહુજ
નિચારશીલ ભા-
વણ આપ્યું.
એમણે આ
પ્રદર્શન ઉત્તુ
કરતાં કેવી કેવી
મુશોલીઓ ઉભી
થઈ તેનો ખ્યાલ
આપેલો. “આ
દથીઆરો પ્રદ-
ર્શનમાં મુકવા

ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ.

પ્રમુખ, પ્રથમ ગુજરાત વ્યાયામ પરિપદ,
નડીઆદ.

માટે પણ આપણે આ પરત્વે સરકારની પરવાનગી મેળવવી પડે છે અને એ બધી સરહદોમાંથી ન મળતાં, આ અપૂર્ણ દશામાં પણ અમે પ્રદર્શન ઉભું કર્યું છે. ”

ખરેખર આ પ્રશ્ન દરેક યુવક વિચાર કરવા જેવો નથી ? આ પ્રદર્શનમાંથી આ વિચારનો તણખો અનેક યુવક હૃદયોને સ્પર્શ્યો હશે તોએ આ પ્રદર્શનનો હેતુ અત્યુક્ત સંધાશે એવી ભારી દૃઢ માન્યતા છે. બીજા દેશોમાં પ્રદર્શન માટે તો ઠીક પણ સ્વરક્ષણ અર્થે નાનું બાળક પણ હથિયાર રાખી શકે ! માત્ર, આપણા દેશમાં જ પ્રાથમિક હકકો પણ યુવવી લેઈ, આપણું રક્ષણ કરવા સદાએ તત્પર રહેતી-પણ દરેક અણીની પણ નિષ્ફલ જતી આ સત્તા નીચેજ આપણે આમ કાપુરુષ બની બેસી રહેવું પડે છે.

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખે ‘નવ ગુજરાત’ ને ધડી રહેલ અનેક શક્તિઓમાંની એક જ્વલંત મૂર્તિસ્વરૂપ સમાન આ પ્રથમ ગુજરાત વ્યાયામ પરિષદના પ્રતિનિધિઓને તેમજ આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેના પ્રેમથી પધારેલા માનનીય મહેમાનો, શુભેચ્છકો અને પ્રેક્ષકોને વધાવી લેતાં જણાવ્યું :

નડીઆદમાં રાષ્ટ્રસેવાની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલેલી, તેમાં આ પરિષદનું સ્થાન કેંક વિશેષ પ્રકારનું છે. આજે નડીઆદ કૃતાર્થ થયું છે. ખરેખર, આજે ‘સ્વાગતસમિતિ’ને જરાએ મુંઝવણ નથી. તારુણ્યના બહારમાં મસ્ત એવા તાલીમયુક્ત યુવાનોનું આ સંમેલન સ્વાગતની મોજ નથી માગી રહ્યું. અહીં તો પ્રેમ અને શૌર્યના ઉપાસકો એકત્ર થયા છે. સ્વાગત કરનાર અને સ્વાગત સ્વીકારનાર એવા અહીં બેઢજ નથી જણાતો. સર્વ એકજનાવમાં બેસી અબેદનાં ગાન ગાઈ રહ્યા છે; બલ, તેજ, વીર્યની

ઉપાસના કરી સર્વ શક્તિનું આશ્રીન કરી રહ્યા છે. આજે પ્રેમની ઝલક છવાઈ રહી છે.

અખાડાઓ માટે પહેલાં વડોદરા ગુજરાતમાં વિખ્યાત ગણાતું. વડોદરા નરેશ શ્રીમંત ખડેરાવ મહારાજના સમયમાં એને ધણું ઉત્તેજન મળતું. ગુજરાતમાં ગામડાં પણ અમછંવી અને બુદ્ધિ સ્વાલંબી હોવાથી, ગામડાનાં સ્ત્રી પુરુષો આજેજ અને લાંબુ આયુષ્ય ભોગવતાં. મેરદાનગીભરી રમતોથી પણ શરીર કસાતાં. જનતામાં રસ, ઉત્સાહ અને સત્વ હતો. સાઠ વર્ષનો ખેડૂત એકસો ચાર રીઝી તાવતે ના ગણકારતાં ખેતરમાં ભજન લલકારતો હજી હાંકી શકતો. આજે તાવના સામાન્ય દુમલા સામે એજ ખેડૂતના પુત્રો હોશની પેટે કપે છે અને એદશામાં મરણને શરણ ચાલે છે. આ દશામાં નીતિ, ધર્મ કે ચારિત્ર્ય બત્ત ક્યાંથી હોય ? આ દુર્દશા દૂર કરવાને ધણાએ પોકળ શ્રાદ્ધ કરતા, પણ તે અરુણ રહન સમાન નીવડતાં.

ખરેખર, આજે ગુજરાતમાં નિર્લક્ષ્યતાનો સંચાર થઈ રહ્યો છે. દસ વર્ષ પહેલાંનું ગુજરાત આજે નથી રહ્યું. આજે ગુજરાતનો ટેદ અને આત્મા નિર્લક્ષ્ય બનતો જાય છે. એનાં મન, વચન અને કર્મમાં એકતા આવતી જાય છે. આજે ગુજરાતમાં ૮૦ અખાડા એવા ચાલી રહ્યાં છે કે જેમાં પુરાણી લાઇઓનો આત્મા ચનચતાઈ કરી રહ્યો છે. અનેક રાષ્ટ્રીય અને અરાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોમાં વ્યાયામની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ છે. સરકારે પણ એનો શિક્ષણક્રમ તૈયાર કરવાને એક સમિતિ નીમી છે કે જેમાં બાઇશ્રી છોટુભાઈ જેવા એના સભ્ય છે. આમ શક્તિની યથાવિધિ ઉપાસના થઈ રહી છે.

બાઇશ્રી છોટુભાઈ પુરાણી અને એમના નાનાભાઈ અંબુભાઈ પુરાણીનું નામ નવયુગ

રાત્રીમાં અમર રહેશે. નવા યુગના વિધાતાઓમાં એમનું સ્થાન ચોક્કસ છે. વડોદરામાં વીસ વર્ષ પહેલાં એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર સ્વેચ્છાથી કોષ્ટની પણ પ્રેરણા વિના અનેક નિરાશામાં મદાપ્રથતે તાલીમ લેઈ કસરતખાન અને તો તે છોટુમાઈજ. આ તાલીમ લેવામાં એમનો શ્રમ સંકલ્પ હતો, કે “યુગરાતના સિરનું આયલાપણું કલંક દૂર ધોઈ નાંખીશ.” પોતે આ સંકલ્પની સિદ્ધિ અર્થે સાધનહીન દશામાં એકલે હાથે અખાડો કાઢ્યો. અખાડો, અખાડાના શાગીર્ અને એના ઉસ્તાદ જે કંટો તે પોતેજ, કિંવા પોતાના એકાદ બે મિત્ર ! કોડો દસે, વખતે એંહાં પાણી છંટાય; આમ અનેક પ્રકારની પન્નવણી થાય પણ ટેકોનો ટેક કેમ ચુકે ? એમણે પોતાના નાનાભાઈને તાલીમ આપી. કહ્યમ છવન અંગીકાર કર્યું— અંતે કેટલાક સમયે તપના પ્રભાવે-ચોડા તાલીમ ભેનાર યુવાનો મળ્યા. છોટુમાઈ સાહોરની ધ્યાનદ કોલેજમાં પ્રોફેસર બની ગયેલા, ત્યાં પણ પુરાણીના અખાડાનો અવતાર ખરો ! યુગરાતનો જ્ઞાણજી પન્નખીને વ્યાયામની તાલીમ આપે એ આશ્ચર્યજ ગણાય. ત્યાં પણ અખાડાને પુરાણીનું નામ રવયંજ મળેલું. અખાડાએના બડમાં પુરાણીની મહત્તાના કારણ પ્રેમ, સંયમ, સરલતા, નિરભિમાન અને જ્વલંત ગદ્યપ્રેમ એ હતું. પુરાણીની તાલીમમાં કેવળ પશુબલ વધારવાનું નથી હોતું. પણ ધ્વજચર્ચ, તપ, ધનિય-નિમદ, મસ પ્રેમ, અને બદાદુરીના યુજોનો વિકાસ થાય છે. ચારિત્ર્ય, સેવા અને સ્વદેશપ્રેમની સાધના થાય છે. આ માટે શાળા નથી હોતી. પુરાણીનું પોતાનું છવનજ આ શિશુ સરસ રીતે આપી રહે છે. યુગરાતમાં એ બાઈઓનાં પુરુષાર્થ અને ટેક વડેજ વ્યાયામની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ છે.

આજે યુગરાતના વ્યાયામમંદિરોમાં ભાવિનું

યુગરાત ધણ છે. શરીર બળ ઉપરાંત ચારિત્ર્ય અને રાષ્ટ્ર પ્રેમ ખીલી રહ્યાં છે. આજે-આજે અખાડાઓનું બાલ સંગઠન નથી; છતાં, એક બીજાના દીક્ષી ગ્રંથિ એટલી બંધાઈ છે કે, બંધા અખાડા એકજ અંગની પેટે ચાલી રહ્યા છે. આજ આ અખાડાના વિદ્યાર્થી પ્રત્યે સર્વ પ્રેમ, અભિમાન અને સમભાવથી લુએ છે. આ પ્રેમને એ પાત્ર છે. સમાજસેવા અને રાષ્ટ્ર સેવાનાં કાર્ય તનમનથી કરનારમાં આ વ્યાયામ-મંદિરોના વિદ્યાર્થી અગ્રધાને છે. આગ, તોફાન, અકસ્માત, રોગ અને સંકટ સમયે મદદે દોડી આવનાર એજ વિદ્યાર્થી હાય છે. વિનય અને વિવેક; સ્વાભિમાન અને શૌર્યની સાચી તાલીમ આ અખાડાઓમાં મળી રહી છે.

આ પરિપત્નું ધ્યેય ક્યારનું એ નક્કી થયું છે. પ્રાચીનનું પુનરુત્થાન થાય અને નવીન ઉપયોગી હોય તેને અપનાવાય, નવયુવાનો નિરોગી, આયુષ્યમાન, તેજસ્વી, શીલતાદન, દિમ્ભવાન ને ચપળ બની ઉચ્ચ ધ્યેયને ધારણ કરનાર થાય. આ માટેનાં જ્ઞાન અને સાધનને પ્રચાર જેટલો થાય જેટલો ઓછો છે.

રાષ્ટ્ર જંઘનિનું મેલું જ્યે ફરી વળ્યું હતું, ત્યારથી સંરક્ષણ માટે શરીર સંવર્ધનની જરૂર જણાઈ છે. એ સમયે સરકારે પણ એનો વિરોધ કરેલો, છતાં સર્વજન વ્યક્તિગત પ્રયત્ન થવાલાગેલા. અસહકારના યુગમાં એને વધુ વેગ મળ્યો છે. ફોકેટ જેવી રમતોને બદલે ધણી યુવાનો વ્યાયામ-મંદિરોમાં ઉમંગથી જાય છે. એસેમ્બલી અને કાઉન્સિલમાં પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચાય છે. ડો. પ્રાંજયેએ પણ ફરજિયાત સૈનિક તાલીમનો પ્રશ્ન ઉડ્યો હતો અને એની તો નવો પણ દેખાવ માત્રની રકાઉટીંગ-આલયમ-ની પ્રતિ ઉપાડી લેવામાં આવી છે ! વળી મદાસમાના નેટવ નીચે ડો. હાડીકે ભારત સેવા દસજાઓ છે. શ્રી સાન

વલેકરે તો શાસ્ત્રીય નમસ્કાર વગેરેની વ્યાયામ પદ્ધતિનું નિરૂપણ કરવા માંડ્યું છે. સાધુ વસવાણી, પં. જવાહીરલાલ નહેરુ વગેરે પણ યુવક સંઘને ઉત્તેજી રહ્યા છે. આમ આરે દિશામાં ઉત્થાનનાં ચિન્હ જણાય છે. નવયુગના પ્રસવની આ તૈયારીઓ છે, અને તે અભિનંદનીય છે. આપણે આપણા અને એ સર્વના અનુભવનું દોહન કરી આગળ વધવાનું છે. અરું શિક્ષણ આ વ્યાયામ મંદિરમાં જ મળી શકશે. આપણે શરીર બલજ નહીં પણ આત્મબલ મેળવવા માગીએ છીએ. શરીર એ સાધન છે. શરીર અને મનનો અન્યો-ન્ય સંબંધ છે. આત્મ વચન છે કે, શરીરમાર્ગ સહ ધર્મ સાધનમ્ આધીજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ માટે બલની-શક્તિની ઉપાસના કરેજ છુટકો છે.

પ્રતિનિધિ બંધુઓ ! વિશેષ શું કહું ? તમે સર્વ આ તાલીમલેનાર છો. તમારામાં આશાઓ અને ઉમંગ ભરેલાં છે. તમારામાં માનુષ્યમિ માટે પ્રેમ છે. ગદન એવા સેવાના માગે જવાના મનોરથવાળા છો. ભારત ભૂમિની સર્વ આશા તમારા ઉપર છે. રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ અને ધર્મનું રક્ષણ તમારા વડે થનાર છે. તમેજ રાષ્ટ્રનું સર્વસ્વ છો. તમારા યૌવનને દીપાવે; તમે તમારા માટે નહીં પણ દેશ અને જગત માટે જીવી જાણો. આજની પરિપક્વતા કોને આનંદનાં આંસુ નહીં આવે ! પોતાના અને પારકા સર્વ તમારા તરફ મીઠા માંડી રહ્યા છે. સર્વને તમારા કરો. નિર્ભય અને નિર્દાનંત બનો. દેશના એજ સાચા અમૃત પુત્રો છે. નવગુજરાત તમારા વડેજ ગૌરવવંતુ બનશે. ”

તે પ્રયુજરથાનેથી ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈ એ એમની વિશિષ્ટ શૈલીથી કહ્યું :

“આ સંસ્થા બાપણોને માટે નથી પણ કામને માટે છે. અને આપ સૌને અન્ને આવી

મોટી સંખ્યામાં, આ કાળ ઉનાંખાના દિવસોમાં એકઠાં કર્યાં છે; તે બાપણો સંભળાવવા માટે નથી પરંતુ ૨૦ વર્ષથી અખાડાઓની જે પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં શરુ થઈ છે તેને વધારે વ્યાપક કરવા માટે આપ સૌની અમારે મદદ જોઈએ છીએ. ”

પુરાણી ભાઈઓના અખાડા એ કે છીપા કે લંબાઓના અખાડા જેવા જડ નથી. શરીરની જ ખાતર શરીરનો વિકાસ લાં નથી થતો. “ પડ્યા રહે પહેલવાન; અખાડામાં પડ્યા રહે પહેલવાન ” એવાં પાડા જેવાં શરીર બનાવવાનો એનો ઉદ્દેશ નથી. “ સુદૃઢ શરીર હોય તોજ બુદ્ધિ તેજસ્વી બને છે. ” એ અંગ્રેજી કહેવત Sound mind in a sound body અનુસાર, લાં આચરણ રાખવામાં આવે છે.

અસાર સુધી ક્રીકેટ કે કસરતમાં આગળ વધેલા, બણવામાં થયે ભાગે મૂખ રહેતા તેડું આ અખાડાઓમાં ના બને એને માટે ખાસ સંભાળ લેવામાં આવે છે. ચર્ચામંડળો, પુસ્તકાલયો, વિદ્યાનોના મેળાપ અને પરિપટો કે મેળા વખતે સેવા, એ આ અખાડાઓનાં ખાસ લક્ષણ છે. દેશાટન, “ સ્કાઉટીંગ”, હોળીના તહેવારોને પ્રસંગે મરદાનગીની રમતો અને રમતગમતનાં મેળાવડા વારંવાર યોજવામાં આવે છે.

સ્વરક્ષાનો મોટો ગુણ અહીં કળવવામાં આવે છે અને સાથે સાથે સંપ, અસ્પર્શ સહાય કરવાની ટેવ, વ્યવસ્થાશક્તિ અને નિયમન (Discipline), ઉછરતી પ્રજામાં હું આવતાં જોઈ છું.

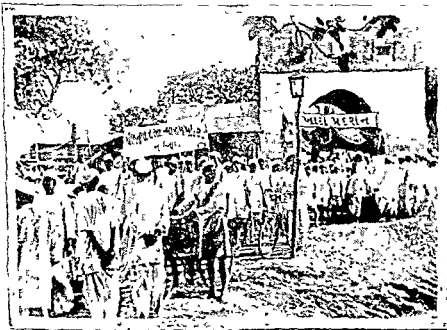
અભયર્પને માટે પ્રેમ વધતો જાય છે. લગ્નની વય આગળ વધે છે; સાદાઈ, જાત મહેતદ,

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૭]

વ્યાયામ પરિષદ, નડીઆદ :

શ્રી. સુભાશ બોઝ વ્યાયામ પરિષદમાં.

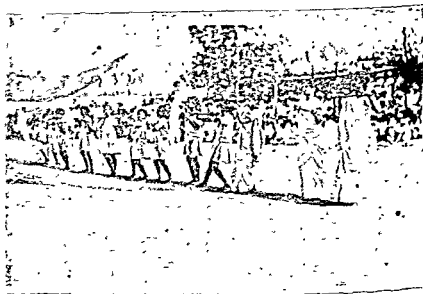

વ્યાયામવીરોનું સરખસ.

વ્યાયામ પરિષદ, નેડીઆદ :

વ્યાયામ પરિષદના પ્રમુખ સાહેબ અને અતિથિઓ.

અમદાવાદના શારદા મંદિરની કન્યાઓના પ્રયોગો.

ધમની સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજાતી સમાને
શ્રીયુત ઇલાલાદ આણંદજી આવડા
તરફથી સવિનય સમ્રેમ ભેટ.

નૈ વે ધ

૦૦૦૦૦૦

લેખક :

શ. લલિતમોહન યુનીલાલ ગાંધી

૦૦૦૦૦૦

: પાત્રો :

કુમાર.....જગતનો એક યુવાન.
બાલા.....જગતની એક મુગ્ધા.
માતાજગતની એક માતા.

(અનુસંધાન ગ્રંથ ૧૬૧)

અંક ચોથો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : કુમારનું નિવાસ સ્થાન.

સમય : રાત્રિના બીજા પહેરનો.

[કુમાર અગાસીમાં આઈ મારનો
દેખાય છે. પ્રકૃતિ ઉદ્દિગ્ન જણાય
છે. કુમારની માતા માગ પર
બેઠા છે. જોતરના વરસી
રહી છે.]

માતા

મેં વહુને બહુએ ના કહી પણ એ ગઈ !
એનું હીલજ ઉડી ગયું હતું. તું આજે આવવાનો
હતો તે પણ કહ્યું પણ એનું અંજળી (અન્નજળી)
ઉઠ્યું એટલે એ એકની બે ન થઈ.

કુમાર

બહે ! (કુમારના કપાળે કરચલીઓ પડે છે)
જવું હોય તો જાણ.

માતા

તેં એને એકદમ અહીં મોકલી દીધી તેથી
પને વહેમ તો પડેલો. એ તો નાદાન છે. તારે
નીભાવી લેવી જોઈએ.

કુમાર

(નયન સતેજ થાય છે) શું કહ્યું ? નીભાવી
લેવાનું ! મેં મારું જનતું કયું પશુ આખરે
થોડું.

માતા

હજી તો પગપાંતે બે વર્ષ પશુ પુરાં થયાં
નથી. આમ કંટાળે જીવન કેમ નભે ? ચાલ હું
એન કહીશ ! છોકરી એવી મળેતી છે કે જે
કહેવાની વાત નહીં. એના દીલમાં પાપ વસતુંજ
નથી. મારું કહ્યું જરૂર માનશે.

કુમાર

બા, તને આશા હોય તો બહે ! મને તો
હવે આશા નથી રહેતી. હું ગયો અને થોડે
દહાડે અહીં તોફાન કરી એ ત્યાં આવી. મને એ
જરાએ નહીં ગમ્યું.

માતા

તને ક્યાં ખબર છે ? એ તારા ભવના એવી
ચર્ચા ગમ્મત હતી કે મને તો થયું એ કરમાઇ
જવાની !

કુમાર

હશે, પણ ત્યાં આવીને મને એણે ધડી
જપીને એસવા દીધો નથી. દહાડો પડે અને
ફલાણી બેન પાસે આવી સાડી છે અને આવી
બંગડીઓ છે. મારે જોઈએ. આ એકન તો જીની
ચમ્પ ગમ્મત. હવે તવી જાનની એકનો તો આવી
ચાય છે. એવું ને એવું દેને કેં હોયજ.

માતા

હોય, બેરતિ કપડાંલત્તાં અને દાગીનાને
શોખ ન હોય તો પછી બીજું કોણ શોખ
કરવાનું ? પુરુષો કમાય તે શા માટે ?

કુમાર

પશુ આવક હોય તેમ ખરચ થાયને.

માતા

બાલા કે એવી ગાંડી નથી કે ગાંડો ખરચ
કરે.

કુમાર

એ તો માત્ર જોઈએ તે લવી જતી. મારાથી
એને કેમ ના પડાય ? એના દીલને હુમલો મારે
માટે અશક્યજ હતું.

માતા

ત્યારે એ કેનો વાંક ?

કુમાર

અધ્યાપક તરીકેની જગ્યાનું મારે રાજીનામું
આપવું પડ્યું. મારા આદર્શ ઝતુની લાગ્યા.
ઉશ્કેરણી કરે એવા શીતુરી લાગ્યા. ઉગી
પ્રજ્ઞમાં પ્રાણ રેડવાની મારી અભિલાષા બાંગી
પડી. કમાણીનું સાધન ગયું અને એ આમ
રોજ પગલે એટલે હું તો કંટાળી ગયો. (એનાં
વિધાદપૂર્ણ નયનો ધડીભર મીંચાય છે.)

માતા

એમાં એ બીચારી શું કરે ?

કુમાર

છાપખાનાનું કામ હાથ પર લીધું. પત્રાકારિ-
ત્વમાં પણ મારા મનોરથો નિષ્ફલ ગયા. મારા
હાથ બધેથી પછા પડ્યા. જેટલા પૈસા હતા
તેટલા બચા ગયા. આવતી કાલેનો પુરુષ ધડવાના
મારા અભિલાષ હેઠા પડ્યા. જીવનનો આનંદ
ગયો. આગ્રહ અને ઉત્સાહ સરી પડ્યા છતાં
એ-જસ એનાજ ધ્યાનમાં. એને એ બધાની
પરવાજ ન હતી.

માતા

એને એ સ્થિતિ શી રીતે સમગ્ર ?
પુરુષોને સ્ત્રીઓને એવી વાતો કરવાની ટેવ નથી
હોતી.

કુમાર

ખરું, પણ એ
તો સમગ્ર જવાબ
એવું હતું.

માતા

એમ માની લીધું
તેજ બુધ !

કુમાર

હશે, પણ શું.

માતા

હજી એની શી ઉમર વહી ગઈ ? એ હજી
નાદાનજને ! એ વરધેલીને તું ન પરખી શક્યો !

કુમાર

મને ગમે તેનાથી એ ઉઘટું કરે ! મને

ખબા પર માથું ઝુકી એના મુખ તરફ નીહાયે છે.

કોઈ વાતનું સુખ નહોતું. ઘરની બહાર જવું હોય તો
ના કહે. લોકોના આત્મા મહી વસતી સંસ્કારિક
અસ્મિતા જગાડવા ગામે ગામ ફરવાનું મારું ગધું. એ
તો જીવી ઉમરાની બહાર પણ મુશ્કેલી હોય તો કહે
કે તમે જાઓ એટલે મને નહીં ગમે.

છેક સાદાં કપડાં ગમે. એ એકદમ ભપકાબંધ નવી તરેલના પાછળ ભમે. મને જીવનમાં સાદાઈ જોઈએ એને વિશ્વાસ ગમે. સાચું કહું છું. મારો તો જીવ કપાંધ જાય છે. આજીવિકાનાં સાધન ગયાં, મારા આદર્શોને લીધે મારી શુદ્ધિમાં મુખાંધ લોકોને સુઝી. નહીં બહારતુ સુખ કે નહીં ધરતું સુખ. જ્યાં હ્યાં મારે માટે તો હોળીજ સળગેલી.

માતા

ધરમાં તને શું દુઃખ પડ્યું? બાહાને સારો દહાડો આવ્યો વધી બીજી ક્યું સુખ બાકી રહ્યું! તમે ભણેલાને તો બધે દુઃખ માની લેવાની ટેવજ પડી ગઈ છે.

કુમાર

હા. એ માટેએ મારી સાથે એ લટી. બા, તને શું ખબર એ એને પસંદ નથી, અને છેલ્લે જતાં જતાં કહેતી ગઈ કે હવે હું મરી જવાની.

માતા

એ તો નરી નિર્દોષતા છે. એ લવે છે. એ એ ક્યાં બોલે છે!

કુમાર

એના રોહમાં આત્માની ઐક્યતા સાધી મારે તો જીવનમાં વિશ્વપ્રેમ ઉતારવો હતો. હું વિચારું છું તે એ વિચારતી નથી. મને જે સાર

:: પડે પડે છે ::

અંક પાંચમો: પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ: કુમારનું મંદિર

સમય: સવારનો

[નિદ્રાદેવીને બોલે સુતેલો કુમાર દેખાય છે. અંતરનો આભાસ મુખમુદ્રા પર આછો છવાયેલો છે. જીવનના અનુભવની કરચલીઓ તેને

અસાર દેખાય છે તે એ જોવા મથતી નથી. મારી કતવ્ય-શુદ્ધિ ઉડતી જાય છે. એને એવું કશુંએ થતું નથી. મારે હૈયે ૨ ભર્મિએ અભિલાષ દેખે તે એને હૈયે વસતા પશુ નથી. અતુકુળ રોહ નહીં પછી જીવનમાં આનંદ ક્યાંથી જરૂર! એનો રોહ તો ગળપણ જેવો છે. એકલું મજ પણ ખાધે મોં ભાગી જાય. એનો રોહ જીવનમાં જીવન જીવવાની ભુખ ભાંગી જાય છે.

માતા

ખરેખર તું તો ગાંડો થયો છે. આવી રૂપની ભરી છોકરી સારી નાતમાં શોધી જરૂર એમ નથી. એવી બલી છે કે એની જોડ નથી. ખોટાં ખોટાં ચીમળાયા કરવાની પુરુષોને ટેવજ પડી ગઈ છે. કેાં વાતમાં સંતોષજ નહીં. બાહ્ય હજી બાલકજ છે.

કુમાર

મારું દુઃખ કેાંથી કળી શકાય એવું નથી.

માતા

છેકજ ગાંડો જી, સુષ્પજી. દશ વાગે આવ્યો અને આમાં ને આમાં બહુ મોડું થયું. બારના ટોકારા સંભળાયાને?

કુમાર

ચાલો, દુઃખમાં લેંધ પણ નાસી મજ.

[અને જાય છે.]

કપાળે વળેલી દેખાય છે. પ્રભાતની મીઠી નિદ્રામાં પડેલો છે. કુમારની માતા અને બાલકીએ ધીમે ધીમે દાખલ થાય છે.]

માતા

લે જો. હજુ તો એ ઉધે છે. છેક મોડી રાતે અમે સુતાં. કેવી મીઠી નિદ્રામાં પડ્યો છે. તું તો છેકજા બાવરી બની ગઈ છે તો.

બાલા

મને ઘેર નજા ગમ્યું. સારી રાત મારી આંખ જરાએ મળી નથી. સવારની વાટ જોતાં જોતાં આંખોએ રાતી યદ્ય ગઈ. જેવું અજાણ્યું થયું કે બાને ઉઠાડીને અહીં દોડતી આવી.

[કુમાર ધીમે ધીમે જાગૃત થાય છે અને આંખો ઉઘાડી જાનેને વારા ફરતી જુએ છે.

માતા

(કુમારને) જો મેં નહોતું કહ્યું એને તારા વગર ધડીભર ચાલે એમ નથી. જોને હજુએ કેવી બાવરી બાવરી દેખાય છે.

[કુમાર એક ક્ષણ બાલાને જુએ છે. બાલાની કાઠીઓ મઢીથી કામચૂવરો છે. કુમાર દટિ ખેંચી લે છે.

કુમાર

બા, કેટલા વાગ્યા ! હું બહુ ઉઘોતે !

[બાલાનું મોં જરા લેવાય છે. ઉર અલિલાપ હેઠા પડ્યા તેવા કેક દીલમાં ચતા કચવાટ મુખમુદ્રા પરથી જણાય છે.

માતા

હશે, હવે તેની શી શીકર છે ?

[બાલા તરફ જુએ છે.

કુમાર

શીકર ! છે તેને છે નથી તેને કે નહીં.

[એક ક્ષણ સાંતિ ફેલાઈ રહે છે.

માતા

જો પાછી ગાંડાઈ કરી કે ! ચાલ હું ચાલ કરી લાવું.

બાલા

ના, તમે એસો. હું બનાવી લાવું !

માતા

ના. મને એને ચંદા બનાવીને પાવાના ડોડ છે. નાનો હતો સારથી એને રોજ ઉડે કે તરત ચંદા મેં પાઈ છે. (હસે છે-જાય છે.)

[કુમાર બાલાને જોઈ રહે છે. બાલા ધરતી પર અને છત પર બીંતો તરફ વારા ફરતી જુએ છે. એની જીભ ઉપડતી નથી.

કુમાર

કેમ મરી જવાની હતીને ! હજુ જીવે છે !

બાલા

હા.

[કેકડની ટાઢાસ એના અવાજમાંથી વરસે છે.

કુમાર

તારું મારા પર જરાએ હેત નથી ?

બાલા

(આંખમાં આંસુ ચમકે છે) વદાલા !

કુમાર

આપણું આણું જીવન કેમ નબરો !

બાલા

શું થયું ? આપણા જેવું સુખી ખીજું કોણ છે ! મને તો તમે મળ્યા એટલે ખસ થયું.

કુમાર

ખરેખર તને એમ લાગે છે ?

બાલા

નહીં સારે !

કુમાર

મારું દીલ નથી માનતું. બાલા, જીવનના
અધા આદર્શો, આશા, સ્વપ્નાઓ સરી પડ્યાં. હવે
જીવનમાં ઉભંગ નથી રહ્યો.

બાલા

એટલે ! હું છું ને ! (સ્નેહાળ મીઠ માંડે છે.)

કુમાર

તું—હા. તું છે. પણ—

બાલા

પણ, વળી શું ?

કુમાર

ખોટું ના લગાડતી. આપણી વચ્ચે અંતર
કેટલાં વધતાં ગયાં છે ? મારો માનસિક વિકાસ
કેટલો ધધ ગયો ? તું બીજે છેડે રહી ગયો.

બાલા

તેમાં મારો શો વાંક ?

કુમાર

તારો કશો વાંક નથી. તું તો સ્નેહની રસ-
સરિતા છે.

બાલા

તમે કહો તે કરું.

કુમાર

શું કહું ?

બાલા

આર્ય અબળા માટી જેવી છે. કુંભાર જેવા
ઘાટ ધડે તેવી જુદી જુદી ભાત પડે. તેમ હોંદુ
સમાજની સ્ત્રી ધડાય છે. જેવી ધારો તેવી
ખનાવી શકાય છે.

કુમાર

'સાચું' પણ ઘાટ ધડતાં આવડવા જોઈએ ને.

બાલા

તમને ને આવડે એ બને ?

કુમાર

મને મારા સ્વર્માં જતાં કરતાં નથી આવડતું.
જે આશુ તે નીભાવી લેવાનું મારાથી નથી

ખનતું. જીવન એટલે આત્મસતોષ (Compro-
mise) એ નથી ખનતું.

બાલા

એ મને ન સમજાયું.

કુમાર

મારો હર સાગર ઉલટતો હોય અને તું
વસ્ત્રોની વાત કરે, મારું અંતર આદર્શોની
અદ્વિતતાના વિષદશયી તરફડતું હોય અને તું
મોજમઝાની વાતો કરે, તારું વર્તન અમથ
નિર્દોષ સ્નેહથી નીતરતું હોય તોએ નીભાવી
લેવાનું મારાથી ખનતું નથી.

બાલા

હું તમે કહો તેવી યદ્દશ.

કુમાર

બા...લા !

બાલા

નાથ !

કુમાર

બાલા ! મહત્વાકાંક્ષાને સતોષના શીતળ
જળ મહી અખંડિતી દંઈ ; જીવનને કલ્પનાના
રંગે રંગવાજ દંઈ ; પ્રભુએ આપ્યું તેથી કૃતમ
યથો માતું ; પ્રભુ ચરણે જીવનના નેવેધ ધરું
--તો પછી સર્વત્ર આનંદ ને પરમ સુખજ છે.

બાલા

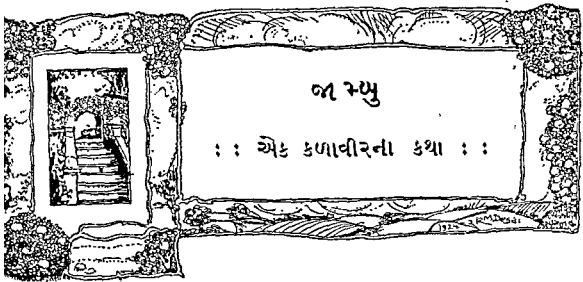
તો તમે એમ નહીં કરો ?

[બાલા કુમારની નજીક જઈ ખભા પર
માથું મુકે છે. સ્નેહાળ મીઠ
માંડતી આશાભરી બાજી
જોઈ રહે છે.]

કુમાર

બા...લા ! (નીચો નમી યુમવા જાય છે.)

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૭.]

લેખક :

રા. પ્રતાપરાય ભાનુશંકર પંડ્યા

કુળાની દૃષ્ટિમાં તો, સમ્રાટનાં રાજભુવન ને
ઝુંપડી સરખાજ.

એનો આત્મા જગતની અન્ય કોઈ વસ્તુ
કરતાં પોતાને હાથે દોરેલાં ચિત્રો જોઈ શાંતિ
પામતો, એનો આત્મા પ્રતિબિંબ કળામાં વિદ્યાસ
પામતો. દુનીઆદારીથી લય પામતો. એની
જન્મતિથિ કળામંદિરને શણગારવામાં ઉજ-
વાતી. એના મિષ્ટ ભોજનનું નૃવેદ્ય કળાને ધરાતું.
એની આરતીની ટોકરી કળાપૂજન સમયેજ
વાગતી. એની ચાલમાં કળા ઝબકતી. એની
વાણીમાં કલા ઓપ ચઢાવતી. કળા એની દૃષ્ટિ
કસતી. એનું સંગીત કળા હતી. એનું કાવ્ય
એની કળાજ.

એક વાત આજથી ભુતી જાઓ. અલગ
ચાઓ. ઉચ્ચ સંસ્કાર પામેલા, અને ઉચ્ચ સંસ્કાર-
માંજ જન્મેલાંને કળા વરતી. ના! નહોજ.
કળા કુદરતથીજ નિર્માણ થએલ છે. એક ખીજ-
જ કુદરત હોઈ સુકો પાતરાં અને ખડકી
દંડાએલ જીજી ઝુંપડામાં વસનાર, કે નવચ,

અસંસ્કારી, કે અપંગમાંએ જન્મતી-ટહકતી,
હોયતી.

આજે જન્મજીને વૃદ્ધપણાએ વટાવ્યો છે.
પણ કળાએ એને વલોવી વલોવી કસદાર બના-
વ્યો છે. આજે એની માળાના પારામાં કળાની
અજબ ધુન છે. એની નીચે ઢળકતી સફેદ દાઢી
કળાની શોધ કરી ચુકી છે. ગામના લોકોએ
એને આકાશ સાથે વાતો કરતો જોયો છે.

એને આકાશમાં ઉચે ઉચે ઉડતાં, વિદ્યુગોને
ધરતીમાં ઉડે ઉડારતો જોયો છે. ત્યારે કોઈએ તેને
ઉડા પાણીમાંથી બહાર નીકળતો જોયો છે. એની
દુનીઆ પ્રત્યેની બેદરકારીએ જગતના લોકોએ
પાગલ કહી સંબોધ્યો છે. એની પરીક્ષા જગત-
ના લોકોને હાથે ક્યાં નિર્માણેલી છે ?

જન્મજીની ઝુંપડીમાં સમૃદ્ધિ નથી. ભવ્યતા
છે. શણગાર નથી શાંતિ છે. એ ધનવાન નથી.
ધનને ઇચ્છ્યુંજ નથી. કારણ કે ધનની ગુલામી
હુડતાજ છે. કળાની ગુલામી અમર રસની હેલ
છે. પોને પીયે ને પરનેએ પાય.

ગામના લોકો એનાં ચિત્રો બેતા. ધડીભર ગમ્મત લેતા. મુક્તકંઠે એનેરી પ્રશંસા કરતાં. ઘણાએ ચિત્રો વિનામૂલ્યે લઈ જતા. પૈસાની વાત જામ્યુ પાસે કરતી અને બીઠમને પ્રતિજ્ઞા ખંડન કરવા કહેવું અને બરોબર. એની પામલતામાંએ ગામને ગૌરવ હતું. એમને આંગણે એક કલાકાર વસતો. સૌ કોના હૃદયમાં જામ્યુ પ્રત્યે ધરમ ભક્તિભાવ હતો.

પણ જગતમાં ક્યાં નથી એવા કલા હૃદય-માંએ પરની પીડા? એવા સમર્થ કળાવીરને હાંક્યો, એક ટ્યુકડી, લજ્જાતી, માટીનાં પુતળાં ધડનાર બાળાએ.

જમની હંમેશાં જામ્યુના ધર પાસેથી જળ આરે પાણી ભરવા જતી. એણે જામ્યુની કીર્તિ જગત લોકથીએ કેંકે વધુ સાંભળી હતી. એ જામ્યુને એળખતી. કોણ જાણે કેમ પણ જામ્યુની સફેદ દાદીમાં એની નજર સંકેદાઈ હતી. જામ્યુ-થી એ લજ્જાતી, શરમાતી, છટકતી જાણે અજ-ણ્યે કદીકે તો ઉભય દૃષ્ટિ એકતાર થતી. ને વળી તરતજ નીચે ઢળી જતી. જેમ જેમ એ જામ્યુ-ને વધુ ને વધુ જોતી તેમ તેમ, તેનો ભાવ વધતો ગયો. હૃદ બેહદ વધ્યો. વધુ ને વધુ વખત પાણી ભરવા જવા લાગી. ધરનું પાણી ભરાઈ રહે, આટોશી પાડાશીનું બરે. જામ્યુએ એને સેવાયંત્રિની કેવી અજબ દીક્ષા આપી!

જમનીના અનાથ કુટુંબનો આધાર માત્ર એક જમનીજ હતી. જમની રોજ અવનવાં પુતળાં કરતી. અને એનો મરનીખોર, બટકખોલો નાનો ભાઈ કાકુ ગામમાં વેચી આવતો. બાએજ કાકુને આખું ગામ ફરતું પડતું. જમનીનાં પુતળાં પળવારમાં ખપી જતાં. રોજ નવાં કરે ને રોજ વેચાઈ જાય. દેવદેવીઓનાં પુતળાંમાં તો વૃદ્ધો, સાક્ષાત સ્વર્ગપતું દર્શન માને. વીરનાં પુતળાં જોઈ યુવકોમાં નવચેતન

રેડાય. ધડીભર તો અવશ્ય કમ્મર કસતા થઈ જાય. ઢીંગલી, પુતળી, રમકડાં માટે તો ઘેર ઘેર બાળકોના કજીઆ દરરોજ ચાલ્યા કરે. મા, બાપ તો જમનીને પડોક્ષમાં બેચાર સુણાવી પણ દે. વળી છોકરાંને રોજ ને રોજ કરેલાં રમકડાં અપાવવાં પણ પડે.

કેટલાંક માબાપ તો જમનીની કૃતિ માટે તલપાપડ થઈ રહે છે. ક્યારે નવાં આવે ને લઈએ. ગમે તે હો પણ લોક હૈયામાં જમની માટે ગૌરવભર્યા મીઠાં બીજાં હતાં.

પણ ભલા! જગત કમ એકસરખો કેદી રહ્યો છે?

હવે જમની નવાં પુતળાં ધડતીજ નથી. આજ એનાં નવાં પુતળાં લઈ કાકુ ચોટે ચોટે નથી ભમતો. આજે જમની બીમાર થઈ પથારીવશ પડી છે. એ માંદી માંદી પણ એક પુતળું ધોડે છે. લોકોને જમનીની માંદગી અસહ્ય થઈ પડી. સૌના અંતરમાં ઉડા ઉડંડગ થયા. બીચારી દેવ સરીખડી જમનીને વળી આ શું થયું? કેમ થયું? શું થશે? ક્યારે ઉઠશે ને ક્યારે અમને નવા પુતળાં ધડી ધડીને આપશે? વળી ઘણાએ ભવિષ્ય અશુભ કહ્યું. જગતમાં કદપના કોની છે?

જામ્યુને સવારે ઝુપડીમાંથી બહાર જોવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. હંમણાં તો એ બારણા પાસેજ બેસતો. આજે એ લગી લગીને જોતો હતો, તેને આજે ક્યાંઈ ન હતો ઉત્સાહ કે નહોતો હંમેશનો આનંદ.

એના દીલમાં એકજ ચિંતા હતી: આજે જમની કેમ નથી જણાતી? આજે તો જમનીની જામી તેને આપવાનો હતો. અને એ રીતે આજે જીવનમાં પહેલીજ જમની સાથે વાત કરવાનો હતો. ને જો એમ થાય તો જામ્યુને આંગણે આજે કમકમ છંટાય ને બારણે તોરણ લટકે. અભિનાયનો

નવદીપક પ્રંગે. એની નાનીકરી કુંપડીમાં અમૃત અજવાળાં સાહે. એના જીવનમાં અમૃતની નાની નીક વહેતી થાય. અને નવી આથા ને નવો ઉત્સાહ એના સરલ જીવન પથે વહે. જગતમાં જામ્બુને કળા પ્રિય છે.

પણ એથીએ વધુ પ્રિય તો જમની છે, જામ્બુ કળામાં પ્રતીત્ય હતો. જમની પણ ક્યાં નહતી? ઉભય પોતપોતાને પથે પારંગત હતાં. છેક છેલ્લી ઘડીએ પણ, જીવન કદાએ પણ, જનાં વધુ મહત્તા હતી એમના જીવનની સરલતાની. નહોતા જીવન ખોરા આડંબર. નહોતી ખોટી મોટાઇ. નહોતાં પથે ખોટાં મન કે નહોતી તવંગરી.

જગતના મહાન રસ્તા પર માત્ર હતી એક તેની નાની કેડી. એમની કેડીમાં હતું એ ક્યાંએ બીજે નહોતું. કેડીમાં પ્રવરતી માટે પરંજો ને વહેતો! જાંવડો હતો. પંચી ખેસતાં-ગાતાં. એમનું જગત એમની કુંપડી હતી, એમનાં હૃદયીઆર તેમનાં ભાંડું હતાં.

જામ્બુ રાહ જોઈ યાત્રી ગયો. ક્યાંએ જમની ન હોવાથી, બીજે દિવસ થયો, ત્રીજે દિવસ થયો. જતાં જમની તો નજર દેખાય.

જામ્બુ ચિંતામાં પડ્યો. જમની કેમ દેખાતી નથી? શું થયું હશે? આખરે શું જરા ઉકે-લાઇ. કાકુ હાથમાં પાણીનું માટલું લઇ ભરવા આવ્યો હતો. પણ એ તો ઘેરથી કુવે ને કુવેથી સીદો ઘેર ગય.

જમનીની છબી કાકુને બતાવી.

નાના કાકુને જામ્બુ પાગલ ચીનારો હતો. એ કહેતો એને ક્યાં છે? દુનીઆદારીનું ભાન કે સારા-નહારાનીએ સાન? એને તો

ભલી એની કુંપડી ને ભલી એની પીંછીઓ.

કાકુને જોઇ જામ્યું જમનીની જામી લઇ કાકુના રસ્તામાં આરો ઉભો. કાકુ ગાતો ગાતો છેક જામ્યું પાસે આવી ગયો.

“કાકુ! તું પાણી ભરવા કેમ આવે છે?”

“અમર્યો” બેદરકારીભર્યાં જવાબ મળ્યો.

“ભારે લાવને હું તને પાણી ભરાવું”

ખરી વાત સમજવા ધડીવાર ઘૂંત પરાપકારી બની ગઇ.

“ના ને ના! ભાઇ! આ કે પીંછી ફેરવવાનું કામ છે?” કાકુએ સહેજ મીઠાશમાં કહ્યું.

જામ્યુંને લાગ્યું કે આમાં કેં નહીં વળે. વાત ફેરવી. જમનીની જામી કાકુને બતાવી.

“અત્યા કાકુ! આ કાણુ છે? ઝોળખે છે?”

કાકુએ જામી પારખી, ક્ષણવાર સ્થંભી ગયો. જામી સાચું ટકટક જેઠજ રહ્યો અરે! જમનીની જામી જામ્યુંએ ક્યારે ચીતરી હશે? કેમ ચીતરી હશે? ખરેખર જામી તો મારી જમની બહેનનીજ છે! બસ, એજ મોટું કે જે મને ખાવું શેવા પાઇ આપે છે. જામી તો બસ, જમની-જમનીનીજ. પણ કાકુ જરાએ કાચો ન હતો.

એને જામ્યું પ્રત્યે તાસ છુટયો, જરા પાછો ખસી ગયો. અને મરડાઇને કહ્યું: “આ તો મારી બહેનની જામી, તમે કેમ ચીતરી?”

“તારી બહેને મને કહ્યું હતું. મેં આજે ચીતરી પુરી કરી છે. તું તારી સાથે લઇ જઇ તારી બહેનને આપીશ?”

જામ્યુંને ઉડાવાના વિચારે કાકુએ નવી કરામત કરી.

“પણ ખાપુ! બોલશો માં જરીએ બોલશો. માં, એં ક્યાં છે? આ દુનીઆમાં. ઓ બહેન! બહેન!”

બસ. જામ્યુંના દેહ પર પ્રસવકાળ આપી ગયો. એની નસોનું ફરતું લોહી અંધ પડી ગયું. આંખોનું તુર ઉડી ગયું. આખું શરીર ધુન્નેજ ગયું, આખરે દેહ ધરતી ઉપર પડ્યો. જમની એની આંખ આગળ તરવરી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મનાં તડ પડ્યાં. અને દેહ ફેડી ઉપર, આત્મા કળા અને જમની પાછળ પાગલ બન્યો. જામ્યું ગયો. કળા પરવારી ગઇ. લાંબી સમાધિએ શુદ્ધ અંતઃકરણે પ્રાપ્ત થએલી કળા નાના અણુસમજી, બરકમોક્ષા બાળકનાં તીખાં ભુકાં વેણોએ અત્યોપ થઇ કળાપૂર્વકજ આંસુ પાડશે. અને જગન રડશે, લાંબા કાળ લગણ.

કાકુ! કાકુની આસપાસ એક મહાન કાવ્ય રચાઇ ગયું. કાકુ બાળક મરી ગયો. યુવાન થઇ ગયો. કાકુ આજ બાળક નથી. યુવાન છે. કાકુ સમજ્યો. પરતાયો મેં જમતની કળા ક્યારી નાખી. મેં આજે જગતનો ઇતિહાસ અડધો રાખ્યો.

અરે! હું બાળકે, પણ બુદ્ધિએ તો બાળક હોયું. હું ક્યા મોટે જગત સામે ઉભો રહીશ? જગત મને કેવો માનશે? જામી જેઠ ખોટું વિચાર્યું. ખોટું બે થ્યો, ખોટું કયું. કળાનો ને જગતનો દ્રોહ કર્યો. દ્રોહ બદલ શિક્ષા અવશ્ય સંભવેજ

જામ્યુંના ઉડા અંતરનો અર્થ સુચવતી જમનીની જામી અને મહાન કળાકારનો મૂલ્ય દેહ લાંબ રાખી કાકુ યુવાન થઇ થેર આવ્યો. આ વખતે જમનીએ એક પુતળું તૈયાર કયું હતું. માત્ર એને પાણીથી ઘોષ શુદ્ધ કરવાનું હતું. જમનીએ પાણી માગ્યું. પાણી કાકુ ક્યાંથી આપે. એ સુપજ રહ્યો.

“ભાઇ કાકુ! પાણી જલદી આપને, હું વધુ વખત બેસી શકીશ નહીં.”

કાકુ સાવ મુંગોજ થઇ ગયો. ‘શું બોલે ? આજે એણે મોટું પાપ શિરે વહોલું’ હતું. એ જાણતો હતો કે જમની, નમ્મુ પ્રત્યે અભિલાષ રાખે છે.

“કાકુ ! સાંભળતો નથી ?”

કાકુએ સઘળા હોંમત ભેગી કરી. ચરચરતી જીભે બનેલી વાત કહી સંભળાવી. ખીચારા કાકુને ક્યાં ખબર હતી કે એના વેણે યમદૂત સાંપડે છે ?

જમની વાત સાંભળી ગાજી ઉઠી : “શું ? હું ! નમ્મુ જગતમાં નથી ? શું પ્રભુના દરબારમાં કળાકારની ઉણપ હતી, કે નમ્મુને તેડાવ્યો ? પ્રભુ ! ધીરજ રાખ એકલા નમ્મુએ નહીં ચાલે. મારી જરૂર પડશે, નમ્મુ... ક...ળા” જમનીતો દેહ પડ્યો. સ્વર્ગે આત્મા ગયો. કાકુના જીવનમાં ખીણું દસ્ય. કાકુની યુવાની પરવારી ગઇ. વૃદ્ધ થયો. કાકુએ પોતાની જીભ કાપી નાખી. આખા ગામમાં આજે એકજ વાત સૌના મોઢાંમાં હતી. જમની ગઇ, નમ્મુ ગયો. આપણી

કળા ગઇ. આપણા કોડ અધુરા રહ્યા. પ્રત્યેકની આંખમાં આંસુ ભરાઇ ગયાં. એમની લાલિ આશા ઉડી ઉતરી ગઇ. સૌએ પ્રભુનો કોપ જાણ્યો.

કાકુએ નમ્મુનું પુનર્જીવ હાથમાં લીધું. આ એની બહેનની જીમી કૃતિ હતી. પુતળું લઇ કાકુ કુવા તરફ ગયો. કાકુ આગળ ને ગામનાં લોકો પાછળ. સર્વ હૃદયશૂન્ય હતાં. એકના મરણનું શું કારણ છે ? લોકોનાં હૃદય આ બેદ ઉકેલા મથતાં.

કાકુએ એક પુષ્પમાળા જમનીને તે જીજી નમ્મુનાં પુતળાંને પહેરાવી. પ્રણામ કરી : એ પુતળાંના પગમાં માથુ નમાવી રડી રહ્યો.

નગરજનોએ નમ્મુને જમનીના સ્મરણ : ચિદ્ધ માટે ગામજવાર વડલાતળે ચોતરો ખંધાવ્યો. સાં જમનીની જીમી ને નમ્મુનું પુતળું મુકાવ્યાં. એ ચોતરે આજે બે આપ્તા વસતા હતા, જગના ધણી લોક સાં દીવે કરતાં.

કવિતા ક્યાં છે ?

લેખક :

રા. છ. એચ. ઓકર

(અંજની)

સુંદર સ્ત્રીના મધુર વદનમાં,
કે શાંતિના સુખદ સદનમાં,
કે ઉરના નૈરાશ્ય રુદનમાં,
કવિતા વસતી શું ?

પ્રેમભીના કૌમુદી ઝરણામાં,
કે વિરહીના દિન ગણનમાં,
કે કવિઓના કાવ્ય મનનમાં,
કવિતા વસતી શું ?

રસિકોના કો રસિક મિલનમાં,
પ્રિયતમ કેરા હાસ્ય ઝીલનમાં,
અંતરના રસભર ડોલનમાં,
કવિતા વસતી શું ?

આશતથા ઉન્નત હીંડોળે,
કે કુદરતના કમનીય ખોળે,
સાગર જલના હર્ષ દિલોળે,
કવિતા વસતી શું ?

લુલ્યલુલના કો મધુર શબ્દમાં,
કોયલના ટહુકાર મહીં કાં,
કુસુદ કૌમુદી પ્રેમ કરે ત્યાં,
કવિતા વસતી શું ?

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

લેખક: રા. અંબાલાલ ખાલકજી પુરાણી

[અનુસંધાન ગતિક પૃષ્ઠ ૧૯૧ થી]

ગાંધીયુગનાં પરિણામોનો વિચાર કરતાં કેટલીક વસ્તુઓ ખુબ આગળ તરતી માણ્ય પડી આવે છે. સામાન્ય જન-સમૂહની અગલ ગાંધીયુગમાં ધણીજ વધારે અંકાઈ છે. દેશનો સામાન્ય માણસ, પછી તે મજૂર હોય કે ખેડૂત હોય, તે દેશના કાયને માટે ઉપયોગી છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ દેશની સેવા કરનારાઓએ તેનાથી શરૂઆત કરીને પોતાની સર્વ સફળતાનું મંપ એ સામાન્ય માણસને થએલા લાભાલાભ-ઉપરથી કાઢવું જોઈએ. આ વિચાર ગાંધીયુગમાં બળવાન થયો. પરંતુ, કેવળ એજ વિચારને વળગીને અતિ-શયોક્તિ કરવામાં આવે તો પ્રમ્તને અતે લાભ થવાનો સંભવ ધટે છે. સામાન્ય જનવર્ગમાંથી નેતાઓ પણ ગાંધીયુગમાં પાક્યા છે, પરંતુ એ અપવાદોજ ગણાય. બાકી, જનસમૂહ માટે ભાગે, દોરતો નથી, પણ દોરાય છે. અને નેતૃત્વ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રકૃતિથી લાયક હોય તેવાઓના હાથમાંજ જઈ પડે છે.

બીજી એક વાત ગાંધીયુગના પરિણામરૂપે આપણને જણાઈ આવે છે તે એ છે કે હિંદના વિશાલ ખંડમાં હલેરે હલેરે અને તેને ખુલ્લે

આવી રહેલાં મામડાંઓમાં અને ઝુપડાંઓમાં “સ્વરાજ”નો સંદેશ પહેલવહેલો સંગોપાંગ પહોંચ્યો! હિંદ જેવા દેશને માટે એ કે નાની સુની વસ્તુ ગણાય નહીં. શિવાજીના નેતૃત્વ નીચે જ્યારે મરાઠી સત્તાનો ઉદય થયો ત્યારે એવા પ્રકારનો અસ્પષ્ટ સંદેશો મરાઠી લશ્કરો યોગેર ફરી વળ્યા ત્યારે પહોંચ્યો હશે કે કેમ એ પણ ચંકાની વાત છે. પરંતુ હિંદના ઇતિહાસમાં પહેલીવાર પ્રમ્ત સ્વાતંત્ર્યનો સંદેશો, આત્મનિર્ણયના હક્કનો પ્રતિધ્વાન, સમસ્ત હિંદમાં પહોંચી વળ્યો હોય તો તે ગાંધીયુગમાંજ. હિંદમાં વસતા કેવળ શહેરીઓને અને કેળવાયેલા માણસોને નહીં પરંતુ જુદા જુદા પ્રાંતમાં વસતા મામમામડાના લોકોને ખબર પડી કે તેઓ હિંદી તરીકે એક છે, તેમનો સ્વાર્થ સમાન છે, તેમના ઉપર એક પરદેશી રાજતંત્ર ચાલી રહ્યું છે; અને સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય તો તેમણે બધાએ એકત્ર થઈને પ્રયાસ કરવા પડશે, સહન કરવું પડશે; અને સામાજિક, આર્થિક વગેરે જીવનના અનેક પ્રદેશોમાં ધણું ધણું નવું સ્વીકારવું પડશે અને જુનું ત્યાગવું પડશે.

ગાંધીયુગની ખીજ મહાન સેવાઓ બાદ કરતાં પણ ઉપર જણાવી તે સેવા કે જેવી તેવી નથી. ત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળા વિશાલ પ્રદેશમાં વિધવિધ જાતીય, પ્રાંતીય અને ભાષાના ભેદોથી વિભક્ત થએલી હીંદી પ્રજાના એકેએક માણસને એ સંદેશો ચાર કે પાંચ વર્ષના ટુંકા સમયમાં પહોંચાડવા એજ ભગીરથ કાર્ય છે.

વળી, દેશ સેવા કરવાને ઉત્સુક દરેક માણસને થોડુંધણું મતે કરી શકે તેવું કામ બતાવવામાં ગાંધીયુગ કેંક અંશે ફતેહમંદ નીવડ્યો હતો. રેંટીયા, ખાદી, અંલગ્નેદ્વાર, કાપદાનો સવિનય ભંગ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં કામ કરનારને પ્રસંદગી કરવાની તક મળતી. અલબત્ત, રાજકીય કાર્યમાં ગાંધીજી સર્વે રાષ્ટ્રીય બળોને એકત્ર અને વ્યવસ્થિત ન કરી શક્યા તે તો આપણે આગળ નોંધેલું છે.

ગાંધીયુગમાં જાહેરજીવનની શુદ્ધિ થઇ એમ કહી શકાય. શુદ્ધિ એ અર્થમાં કે મન, વચન અને કાર્યની એકતાની માગણી જનસમાજે નેતાઓ પાસે કરવા માંડી. પરંતુ સખેદ કહેવું પડે છે કે એ શુદ્ધિની (જે તેને ખરી શુદ્ધિ માનીએ તોપણ) — સાથે સાથે દંભ, અપ્રમાણિ-કતા, વગેરે પણ ઓછા પ્રમાણમાં દાખલ થયાં નથી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં નેતા થવું એ જવાબદારીનું, શુદ્ધિનું અને ચારિત્ર્યબળનું કાર્ય છે. પરંતુ શુદ્ધિ વિનાના, જવાબદારીના ભાન વિનાના નેતાઓ, જનસમાજની વાહ વાહ માટે આગળ પડે અને ખાદીની ટોપી કે ખાદીનાં કપડાં પહેરવાના આજ દંભથી લોકોને દોરે સારે જાહેર જીવનમાં અશુદ્ધિ પ્રવેશ કરે એ દેખીતું છે. અને અસહકારના યુગમાં એક કરોડ રૂપીઆની વ્યવસ્થામાં ઘણી જગોએ જે પૈસાની ગેરવ્યવસ્થા થઇ હતી તે જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરવા આવેલી એ અશુદ્ધિને સખળ પુરાવો છે.

ગાંધીયુગના પરિણામ તરીકે એક વાત આગળ પડતી જણાય છે તે એ છે કે હીંદી પ્રજા મહાન વ્યક્તિઓથી દોરાય છે; ધાર્મિકતા, સાધુતા વગેરે સાત્વિક ગુણોને જોષેને ઘેરી થાય છે. આ એક સારો ગુણ હોઇ શકે, પરંતુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં એનું પરિણામ બહુજ અનિષ્ટ આવે એ સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. પિશ્વમમાં રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર વિચાર અને ચર્ચા કરનાર જનસમૂહ બને તે વિચાર પ્રમાણે વર્તન ન કરતો હોય. આપણા દેશમાં, ગાંધીયુગ પહેલાં રાજકીય નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ તથા કેળવાએલા માણસો વિચાર કરીને અભિપ્રાય બાંધતા. ગાંધીયુગ પછી રાજકીય પ્રશ્નોની વિચારણામાં જે અરાજકતા મહાસભામાં આવી તેમાંથી પ્રજાને બહાર કાઢવા માટે કહેવાતા નેતાઓમાંથી પણ ઘણા અચોટ પ્રયત્ન કરી શક્યા નહીં અને કેળવાએલા માણસો પણ વિચારપૂર્વક અભિપ્રાયો બાંધી શક્યા નહીં એ ખીના ગાંધીયુગને પરિણામે પ્રજામાં આવેલી માનસિક પક્ષાઘાતની નીશાની છે. એ સમય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં એમ લાગે છે કે જાણે પ્રજા વિચાર કરવા માગતી ન હતી; કેળવાએલા લોકો સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો ધરાવતા નહતા, અને ધરાવતા તો ઉચ્ચારવાની હીંમત કરતા નહીં. વ્યક્તિપૂજા-વીરપૂજના જમાનામાં અનેક લાભો થાય છે તેમ દ્વાનિઓ પણ થાય છે. ગાંધીયુગમાં આપણે એ બંને પરિણામો જોઈ શકીએ છીએ.

વળી જાહેર જીવનમાં, તેમજ ખાનગી વ્યવહારમાં મહેનત મજુરીની પવિત્રતા અને મહત્તાને સ્વીકાર થયો તે ગાંધીયુગને આભારી છે. દેશનેતા એટલે લોકોનો નાયક. અને લોકોનો નાયક એટલે તેનાથી કોદાળી લેવાયજ કેમ? એવી મનોદશા પૂર્વયુગમાં હતી તે ગાંધીયુગમાં

પસંદગી ગઈ. અને દેશનેતા એટલે દેશ સેવક. અને સેવકને કાષ્ટપણ પ્રકારની મહેનત કે મજૂરીમાં વળી શરમ શેની? એવી મનોદશા સમસ્ત દેશમાં જન્મત થઈ.

અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ વીશે સુધારકોની પરિષદો પૂર્વયુગમાં ઘણી કરતી. પરંતુ એવી પરિષદના ધણી સભાસદોએ અંતઃજ્ઞેના લત્તો પણ ભાગ્યે જોયો હશે. જ્યારે ગાંધીયુગમાં અસ્પૃશ્યતા દૂર કરનારાઓને વ્યવહાર પરીક્ષા આપવાનો સમય આગ્યો. અને ધણુંખરું એવી સભાઓ અંતઃજ્ઞેના લત્તામાંજ ભરાવી લાગી. અંતઃજ્ઞેના પછાત વર્ગ ઉપર એવી સભાઓની કેટલી બધી અસર થાય તે આપણે સહેલાઈથી કદી શકીએ છીએ પૂર્વે આપણા ગુજરાતના આઘ કવિ ભક્ત નરસિંહ મહેતાએ જુનાગઢમાં દેડને ચોરે જન્મ કરેલું એવી કંતકથા આપણે માંભળી છે, પરંતુ સાચરમતીના મદાત્માએ દેશભરમાં જ્યાં જ્યાં બની શક્યું ત્યાં અલંગ-વાદમાં દાગરવી આપી અનેક સેકાઓથી કચરાઈ રહેલા ગરીબ દેશયુગોને સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સ્વનિર્જનાનો, ધાર્મિક જીવનનો અને સ્વચ્છતાનો પેગામ પહોંચાડ્યો છે. એમની એ મદાત સેવા માટે પ્રત્યેક લોક તેમનો ઝણી છે.

ગાંધીયુગને પરિણામે દાંપત્ય જીવનનો પણ એક નવો આદર્શ કેળવાએલા લોકોમાં અને ખાસ કરીને દેશ સેવા કરનાર કાર્યકર્તાઓમાં દાખલ થયો છે. ગાંધીવાદમાં દેશસેવાને અર્થે અખંડ યજ્ઞચર્ય મતનું પાલન આવશ્યક મનાયું છે. પરંતુ દાંપત્ય જીવનનો તેમાં અસ્વીકાર નથી. પતિપત્નીનો સંબંધ રક્ષક દેહની પાંસળાંથી મુક્ત હોવો જોઈએ એવી તેની માગણી છે. પ્રત્યેક સ્ત્રી કરવાની કુદરતી અંધ પ્રેરણા પ્રાણીઓમાં તથા માનસજાતિમાં છે.

એની અવગણના કરવામાં કહો કે એના ઉપર સંયમ મેળવવામાં દેશભક્તિની બાવના પુરેપુરી સફળ થાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. વળી, વંધારે મુદ્દાનો પ્રશ્ન તો એ ઉપરિધત થાય છે કે માનવમાં રહેલી એ વાસના શું કેવળ અસલ—પાપમય છે? સ્વીકારી લઈએ કે જે સ્વરૂપમાં એ વાસના માનવમાં અત્યારે કાર્ય કરે છે તે અપૂર્ણ—અસલ અને અજ્ઞાનમય છે—જતાં તેની પાછળ કાષ્ટ સત્ય કાર્ય કરવા મથવું જણાતું નથી? અને જે તેની પાછળ કે સત્ય હોયજ તે દાંપત્ય જીવનમાં તેને શા માટે સ્થાન ન આપવું? પરંતુ એ અર્થપદ વિષયને દૂર રાખીને આપણે ગાંધીયુગમાં દાંપત્ય જીવનમાં પતિપત્નીના સદચારનો, દેશ સેવાનો એક આદર્શ રજુ થએલો જોઈએ છીએ.

ગાંધીયુગની વિશિષ્ટતાઓમાં સ્ત્રીઓને જાહેર જીવનમાં જે સ્થાન મળ્યું છે તેની નોંધ લેવી ઘટે છે. પૂર્વયુગમાં રાજકીય કે સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ભાગ્યેજ હતું. સભાઓમાં પણ ભેચાર સત્તારીઓ ભાગ્યેજ દેખાતી. ગાંધીયુગમાં તો એક કરોડ સ્ત્રીઓ ભેગા કરવામાં અને બીજાં જાહેર કાર્યોમાં સ્ત્રીઓએ પોતાના શબ્દગાર પણ ઉતારી આપવાના બનાવો લીંદમાં ધણે કોકણે બન્યા. પરદેશી કાપડનો સ્ત્રીઓ પામે ત્યાગ કરાવીશકાય તો પુરોષ આપોઆપ પરદેશી કપડાં વાપરે એ મત્ત મદાત્મા ગળ્યુંતા હતા. એટલે તેમને સ્ત્રીઓ પાસે પરદેશી કપડાંનો ત્યાગ કરાવવા કેટલે સ્ત્રીઓની ખાસ સલાહો ભરી અને પરદેશી કપડાંઓની દોળી કરી. અઘણ એ કાર્યમાં તેમને સ્થાયી ફેદ ધણી ઝોઝો મળી. પરંતુ મોટે ભાગે ધરમાં પુરાઈ રહેનાર અને બદારની દુનીયાંથી કેવળ અજાણ, પીંદી સ્ત્રીઓમાં દેશભક્તિના વિચારોનો સંચાર થયો એ તો નિઃસંશય છે. જાહેર જીવનમાં

પણ ઓએ બહાર આવવા લાગી અને ઓ કેળવણી સંસ્થાઓમાં આજીવની સેવિકાઓ તરીકે જન સેવિકાઓ તરીકે, અને પરિપક્વ માં સ્વયં સેવિકાઓ તરીકે તેમણે ભાગ લેવા માંડ્યો.

એક ખાતતમાં ગાંધીયુગ તેની પૂર્વના યુગ કરતાં પછાત પડે છે: તે મુત્સદીપણામાં. રાજકીય ચળવળનું ક્ષેત્ર હજી સુધી નીતિના નિયમોનો સંપૂર્ણ અમલ કરવાનું ક્ષેત્ર થયું નથી ત્યાં સુધી મુત્સદીપણું, રાજકીય કાર્ય કરનારાઓનો અને ખાસ કરીને નેતાઓનો વિશિષ્ટ ગુણ મનાય છે. અને તે સકારણ છે. ગાંધીવાદના હીમાયતીઓ જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં નીતિના નિયમોનો નિરપેક્ષ અમલ કરવાની ખાહેશ ધરાવે છે અને તેની યોગ્યતા પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમની દલીલ સામે વાંધો ન લેતાં પણ તેમના પોતાના બ્યવહાર જીવનમાં એ નિયમોનો અખંડિત પ્રયોગ નથી થઈ શકતો એટલે પુરાવો કાં તો વર્તમાન જીવન તે નિયમોને માટે હજી તૈયાર નથી એમ બતાવે છે અથવા તો એ નિયમો જીવનને લાગુ પડે એવા બ્યવહાર નથી, એમ સિદ્ધ કરે છે.

કલકત્તામાં રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સ બોલાવવા માટે સરકારે જે દરખાસ્ત કરી તેનો અસ્વીકાર મહાત્મા ગાંધીએ કર્યો. એ મુત્સદીપણાની ખામી હતી એવું ધણા માને છે. પૂર્વયુગમાં લોકમાન્ય તિલકને કદાચ એવી તક મળી હોત તો તેઓ એનો લાભ લેવા ચુકત નહીં એમ ધણા રાષ્ટ્રવાદીઓ માને છે ખરા.

ખારડોલીનો સલામત્રદ બંધ રાખવામાં તેમણે મુત્સદીપણાની ખામી બીજી વાર બતાવી એવો પણ અભિપ્રાય ધણા ધરાવે છે. એ સલ હોય કે નહીં, પરંતુ એટલું તો નક્કીજ છે કે ખારડોલીનો સલામત્રદ બંધ રાખવાને પરિણામે

રાજકીય જીવનમાં ભારે ઓટની શરૂઆત થઈ અને પ્રજા જીવનમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ છે: તેમાંથી હીંદ હજી પણ બહાર નીકળી શક્યું નથી.

ખીલાફતના ધાર્મિક પ્રશ્નને રાજકીય ચળવળ જોડે ભેળવવામાં પણ મહાત્મા ગાંધીએ મુત્સદીપણાની ખામી બતાવી છે એવું પણ ધણા માને છે. એટલું તો નિઃસંશય છે કે ખીલાફતની સડી ગએલી સંસ્થાને કાયમ રાખવા માટે હીંદી મુસલમાનોએ રાજકીય નેતાઓ જોડે એકપક્ષ કર્યો; અને સ્વતંત્ર, નવીન તુર્ત પ્રજાએ જ્યારે તે હાનિકારક સંસ્થાને પોતાના હેશમાંથી જડ-મૂલથી ઉખેડી નાખી. ભારે હીંદીમુસલમાનોને આઘાત થયો. પ્રાચીનાપ્રિયતા, ધર્મનું ઝનુન, અસહિષ્ણુતા, જીવમીપણું, અજ્ઞાન અને એજન્ડા આરામમાં પડેલા હીંદી મુસલમાનો મહાસભાને ટેકો આપતા તે દક્ષ તેમની ધાર્મિક ઝનુની-ધર્માંધ પણ કહી શકાય-વૃત્તિને લખે. હીંદની રાજકીય સ્વતંત્રતા તેમને મન ગૌણ હતી. આ ખાતતનો સમજમાં સમજ પુરાવો હાંદી મુસલમાન નેતાઓમાં “ રાષ્ટ્રવાદી ” “ અસહકારી ” “ જદાલ ” વગેરે પક્ષમાં ગણાતા “ અલીભાઈ-ઓ ” એ રાષ્ટ્રવાદને બે વખત ઉપર જે તિલાંજલિ જાહેરમાં આપી છે તે છે. નેતાઓમાં જ્યારે કોમીવાદ એટલે પ્રબળ છે તો પછી સામાન્ય મુસલમાનમાં તે કેવો હોષ થઈ તેવું અનુમાન, કોહાટ, મુલતાન, સાદરનપુર. કલકત્તા, પટના, પટુઆખાલી, નાગપુર, આર્વી, નેલોર, કુર્મ-કુલબર્ગ-વગેરે રચનમાં થએલાં કોમી હુલ્લડો ઉપરથી આપણે સહેજમાં બાંધી શકીએ છીએ. બંગાળમાં અને ઉત્તર હીંદમાં દરરોજ મૂર્તિના ભાંગવાના સમાચાર છાપાંઓમાં વાંચવામાં આવે છે. હાંદુ ઓએના અપદરજના:

[વધુ મુદ્દાઓ પૃષ્ઠ ૨૩૧]

મારી નાંધ પોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

તા. ૩૦-૪-૨૮.

એ, આ, પેણો, જોણો વગેરે દર્શક સર્વનામો અને વિશેષણો અમુક ચોક્કસ વસ્તુનો નિર્દેશ કરવાને બદલે ધણી વાર ઉશ્કેરો યુગ્મવાડો ઉત્પન્ન કરે છે. જગતમાં ધણી વાર કેટલીક વસ્તુ જે કાર્યની તેના તરફથી આપણે અપેક્ષા રાખીએ છીએ, તેના કરતાં ઉધુંજ કાર્ય કરે છે. અનર્થી રજૂતિ આવશે એમ ભોજન કરતી વેળા આપણને લાગે છે. વહેલા ઉડવાથી તખીઅત સુધરે છે એમ ડોક્ટરો કહે છે, ને વહેલા ઉડવાથી તખીઅતનો 'જુકો' થઈ જાય છે એવો મારો અનુભવ છે. ઉંઘ સારી ન આવતી હોય તો સૂતાં પહેલાં કસરત કરવી, એવો અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાંત મને મારા મિત્રે ખતાવ્યો હતો. પણ તેમ કરવા જતાં સાધારણ આવતી ઉંઘ પણ ખોઈને "હાડકાં અતિશય દુ.ખે છે" એવા સતત બાનમાં અનેક રાત્રિઓ પીતાવી છે. મારી સામે હજમોનાં નિવાસ-સ્થાન છે. આથી મારે હજમને શોધતાં કોઈ દિવસ દરકત પડવાની નથી, એમ હું નાનો હતો, જ્યારે દાદીએ દર્શન નહોતાં દીધાં, ત્યારે માનનો હતો. પરંતુ હવે ઉશ્કેરું એજ. કારણને

લીધે મારે હાથ હજમતનો હુન્નર ફેળવવો પડ્યો છે. સવારે જાગીને જોઉં તો હજમ કોઈ ભાસે નહીં, સૌ ધંધાર્થે બહાર નીકળી ગયા હોય ને ઘેર પાછા આવે ત્યારે આરામ લેવા માંગતા હોય ! મારી સામે વહેતા હજમો મને જ્યારે પોતાના ઘરમાં મળતા ત્યારે હજમરૂપે નહીં, પણ હજમત કરી આવીને યાડેલા, વિરામ લેવા માંગતા માનવ બંધુઓ તરીકે મળતા.

પણ આ અપ્રસ્તુત પ્રશંસા છોડીને પ્રસ્તુત વિષય પર આવું.

એક જાણીના વાતલેખક મારા મિત્ર છે. તેમણે એક નવી વાર્તા હમણાંજ પુરી કરી છે. પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં એ વાર્તા કોઈને વંચાવવી એમ એમને લાગવાથી પોતાની હસ્તલિખિત પ્રત લઈને એ મારે ત્યાં આજે પધાર્યા હતા. 'આ વાંચીને કેવી લાગે છે તે જરા કહેજો' એમ એમણે મને વીનંતી કરી. મેં એમની પાસેથી હસ્તલિખિત પ્રત લીધી. ઉઘાડી, થોડાંક પાનાં ફેરવ્યાં, એમના હસ્તાક્ષરો જોયા ને એ પ્રત પ્રાણી મુગ્ધી દીધી. અનેક સ્થળે ફરી આવેલા મુસાફરને માટે પંજ એકાદ-બેટક એવો હેતુ છે કે જ્યાં એ કદી જઈ શકે નહીં, તેજ પ્રમાણે

જાતજાતના હસ્તાક્ષરો મેં ઉકેલ્યા હતા. પણ આ હસ્તાક્ષરોની તો સામુંજ ભેવાની મારી હોમત ચાલી નહીં ! સમારણ કે નિષ્કારણ મારાં કાકી કોપતાં સારે પોતે ગુન્હેગાર નથી એમ પુરવાર કરવા પ્રયાસ કરવાનો વિચાર મુઠાં મારા કાકા કરી શકતા નહીં ! એ પાછળથી કહેતા કે કેટલાંક કામજ એવાં કપરાં હોય છે કે તે કરવ નો વિચાર કરવાની પણ આપણી હોમત ચાલતી નથી. મારા મિત્રના હસ્તાક્ષરો ઉકેલવાનું કાર્ય એવુંજ હતું. થોડાંક વિરામચિહ્નો, કેટલીક આકૃતિઓ ને ગુજરાતી ક્ષિપિઃ આટલાં સાધનો વડે માત્ર એક હાથથી એક મનુષ્ય કાગળના નાનકડા ટુકડા પર આટઆટલું અંધેર, આટઆટલી અવ્યવસ્થા, આટઆટલો પરિશ્રદ્ધ, આટઆટલો જીલમ ચલાવી શકે એ લગભગ મનાય નહોં એવી વાત છે.

“કેમ, આ પાછું મુકી કેમ દીધું ?” મારા મિત્રે પુછ્યું.

“ ઇંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—”

“ અરે ! જાણીતા અમીરનું અહીં શું કામ છે ? તમે તમારે આપણીજ વાત કરોની. ”

“ ઇંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—”

“ ઇંગ્લંડના કોઈ જાણીતા અમીર વાંશે હું કે પણ જાણવા આવ્યો નથી. હું તો મારી આ વાર્તા વંચાવવા આવ્યો છું. તમારે એ વાંચવી છે કે નહીં ? ”

“ ઇંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—”

“ તમારે જો ઇંગ્લંડના જાણીતા અમીરનીજ વાત કર્યા કરવી હોય તો હું ચાલ્યો જાઉં છું. ”

“ ઇંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—”

“ હા, બોલો, બોલો ! ઇંગ્લંડના એક ‘જાણીતા’ અમીરે શું કીધું ? ક્યારે કીધું ? કેમ કીધું ? એ સૌ જાણવાને હું બહુ આતુર છું. હું એટલા મારેજ છું છું. બોલો ઇંગ્લંડના

એક ‘જાણીતા’ અમીરે શું કીધું ? ”

“ તમે જ્યારે આંટલો ઉત્સાહ દર્શાવો છો ત્યારે કહું છું. ઇંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે પોતાનાં કાવ્યોની હસ્તલિખિત પ્રત, એને ઉછેરીને મોટા કરનાર આવાને વાંચવા આપી. તેણે એ પ્રત આમતેમ ઉઘલાવીને કહ્યું : “ હજી તમારી નાનપણની ટેવ ગઈ નહીં કેટલા બધા સુંદર કાગળો તમે બગાડ્યા છે ! તમે નાના હતા ત્યારે કાગળ પર લીસોટા કાઢ્યા, તે જોઈને અમે બધાં હસતાં હતાં. પણ હવે, આટલી ઉંમરે પણ એવું કરો તે ઠીક કહેવાય નહોં—”

‘હં. પછી પેલા ‘જાણીતા’ અમીરે શું કહ્યું ? તેનો પેલી આયાએ શો જવાબ દીધો ? એ જવાબનો વળી પાછો પ્રત્યુત્તર પેલા ‘જાણીતા’ અમીરે શો વાળ્યો ? કહો, કહો, બધું કહો. ’

“ તે બધાનું અહીં કેં પ્રયોજન નથી—”

“ ત્યારે આટલાનું પણ હતું ખરું ? ”

“ હા. એ આયાએ અમીરને જે જવાબ દીધો તેજ જવાબ મારે તમને પણ દેવાનો છે. ”

“ એટલે તમે શું એમ કહેવા માંગો છો કે મેં પણ માત્ર કાગળોજ બગાડ્યા છે ? ”

“ એમ કહેવા માંગું છું એટલુંજ નહીં, પણ એમ કહું છું પણ ખરો. તમે માત્ર કાગળોજ બગાડ્યા છે. ”

“ જરા પણ વાંચ્યા વગર આવો અભિપ્રાય આપો છો તે તમારી ભુદ્ધિ પણ પેલી આયા જેવીજ હોતી જોઈએ—એનાથી પણ ઓછી એનાથી તો કદાચ વંચાતું નથી. ”

“ મારે માટે પણ તમારા હસ્તાક્ષરોની બાબતમાં તો એમજ છે. મારાથી તમારું લખાણ વંચાતું નથી. ”

“ અરે ! ત્યારે એમ કહેાની. ભો, હું વાંચી સંભળાતું. ”

“આટલું બધું વાંચતાં પાર ક્યારે આવશે! એક કામ કરાતી. તમે વાર્તાનું વસ્તુ શી રીતે કર્યો છે તે સંક્ષેપમાં વર્ણવો એટલે હું બધું સમજી જઈશ.”

એઓ કણ્ણ થયા. અને વાર્તાનો સારાંશ એમણે કહેવા માંડ્યો. એમાં દર્શક સર્વનામો ખાસ કરીને ‘પેલો’, ‘પેલી’ ને ‘પેલું’ નો એમણે જોડો ને એટલે ઉપયોગ કર્યો હતો, તેવો ને તેટલો ઉપયોગ એ શબ્દોનો કોઈએ કર્યો નહીં હોય. વૈયાકરણો કહે છે કે સર્વ દર્શક સર્વનામો તથા વિશેષણો અમુક નિશ્ચિત વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે. લગભગ એમનાજ શબ્દોમાં હું એ વાર્તાનો સારાંશ આપું છું ને જગતભરના વૈયાકરણોને એમાં વપરાએલાં દર્શક સર્વનામો તથા વિશેષણો કદ નિશ્ચિત વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે તેનો નિશ્ચય કરવાનું જાહેર આહ્વાન કરું છું.

“એક જાણે વાર્તાનો નાયક, બીજી નાયિકા હવે પેલો હતો—”

“પેલો કોણ ?”

“કેમ, પેલો નાયક. તે પેલી જોડે—”

“પેલી કોણ ?”

“કેમ, પેલી નાયિકા.”

“હા, હા. પેલો એટલે નાયક ને પેલી એટલે નાયિકા. વારુ, પછી ?”

“પછી પેલો પેલી જોડે પ્રેમમાં પડ્યો, તેમાં પેલાને વાંધો હતો.”

“ઉભા રહો. નાયક નાયિકા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો એ બરાબર પણ તેમાં નાયકને પોતાનેજ વાંધો શી રીતે હોઈ શકે ?”

“નાયકને નહીં. પેલાને—એના બાપને. પણ પેલાનો દોસ્તદાર હતો તેની ઇચ્છા એવી હતી કે પેલાના પેલા વાંધાની બરાબર દરકાર કર્યા વગર પેલાને ને પેલીને પરણાવી દેવાં. પણ એ કે એમ કણ્ણ કરે ખરી ? એણે આને

ઓખ્યું કહી દીધું કે એ નહીં અને. હવે પહેલાં બન્યું હતું એવું કે પેલાનો બાપ, પેલાનો જન્મ થયો તે પહેલાં પેલાની માતા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હતો.”

“એટલે છોકરાનો જન્મ થયો તે પહેલાંનો પેલાનો બાપનો પેલાની મા—એટલે પોતાની પત્ની માટે પ્રેમ હતો ?”

“હું, એમ નહીં. પેલાની મા તે પેલાની મા નહીં !”

“એની તે કોણથી નાં કહેવાય ? પેલાની મા તે પેલાની મા કોઈ પણ દિવસ હોઈ શકે ખરી ? કોઈની હોંમત છે કે પેલાની મા તે પેલાની જ મા એમ કહી શકે ? વારુ, પછી ?”

“પછી પેલું ખુન થયું હતું કેની—”

“ખુન ? કયું ખુન ? તમારી સામે સુધાર રહેતો હતો તેના ખુનની વાત કરો છો ?”

“ના, ના. હું તો આ વાતમાંના ખુન વીશે કહું છું. પેલો ખુની પેલે ડેકાણે સંતાયો હતો ...તમે સમજ્યા ?”

“હા; પેલો ખુની પેલે ડેકાણે સંતાયો હતો.”

“તેની પેલાને ખબર હતી. એણે એને કહ્યું કે આનો કેં થાટ ગોઠવી આપે તો હું તને આમાંથી છોડાવું. એણે કહ્યું કે એ બધા જાણે તો ? એટલે એણે એને યુક્તિ કરવાનું કહ્યું. હવે જે પેલો હતો તેને પેલીની એક સખી સાથે ઓળખાણ હતું. એટલે એને પેલાની પેલી યુક્તિ ની પેલી પાસેથી ખબર પડી ગઈ. આથી પેલાએ જે કહ્યું હતું તે પેલાની જાણમાં આવી ગયું. એટલે પેલું થાય શી રીતે એટલે પેલું રીતે ?નહીં સમજ્યા ?”

“સમજ્યો બરાબર. પેલાનું પેલું પેલાની જાણમાં આવી ગયું એટલે પેલું થાય શી રીતે ?”

“હવે જે પેલો ખુની હતો તે પેલાનો છોકરો હતો પણ તેની પેલીનેજ ખબર હતી—

પેલાને નહીં; પણ પેલી પેલીને નહીં.....તમે કે બરાબર સમજ્યા હો એમ લાગતું નથી. ”

“ નહીં, બરાબર ન સમજાયું. ”

“ કેમ ? પેલાને ને પેલીને ખબર નહીં કે પેલાપેલાનો છોડરો હતો; પેણુ પેલી ને પેલો એ વાત જાણતાં હતાં. ”

“ હાં, બરાબર. પછી ? ”

“ પછી પેલાએ પેલા ઠેકાણે બોલાવ્યા ને પેલા બધાને પણ ત્યાં બોલાવ્યાં ને પેલી વાત કહી દીધી.....નહીં સમજાયું ? ”

હું મારું છું કે સામાન્ય રીતે મારી સાથે વાત કરનારને હું ‘ડફેળ’ લાગતો નથી. હું ‘ડફેળ’ હોય તો એ બીજાના મન પર એવી છાપ કવચિત્ત જ પાડુ છું. પરંતુ આ મારા વાર્તાકાર મિત્રની આગળ પા કલાકમાં, આખી છાંદગીમાં કેાઇની આગળ નહીં દેખાયો હોઈ, એટલી વાર ‘ડફેળ’ દેખાયો હોય ત્યારે એમ ધારું છું, છતાં બધું સમજું છું એવો ડોળ રાખી મેં કહ્યું, ‘ ના, ના. બધું સમજાય છે. તમે આવી સારી રીતે કહો છો ને સમજાય નહીં ? ’

“ પછી પેલાએ તો પેલી વાત બધાંને કહી દીધી. ને પેલા ખુનીએ પણ પેલાને કહ્યું કે તમે પેલાને પેલીને પરજાવશો નહીં તો હું પેલા ન્યાયાધીશ આગળ બધી વાત જાહેર કરી દઈશ. ભલે હું ફાંસીએ જઈશ. પણ તમારી આબરુ તો જશે ! ’ એટલે આખરે પેલાને પેલાને ને પેલીને પરજાવવાં પડ્યાં. ને પેલાના પ્રયાસથી પેલો ખુની પણ છુટી ગયો ને આખી છાંદગી સુધી પેલા કામનો પસ્તાવો કરી જીવન સુધારી નાખ્યું. કેમ વસ્તુ કેવું છે ? ”

“ બહુજ સુંદર છે. જરૂર તમે છપાવો. ”

“ પણ એનું નામ શું રાખવું ? તમે કે સૂચવોની. ”

“ પેલાનું નામ શીષક તરીકે રાખો. ”

“ હા, એ ઠીક પડશે. ”

“ અથવા પેલીનું નામ રાખો તો ? ”

“ એ પણ કેં ખોટું નથી. ”

“ નહીં તો પેણુંજ નામ રાખો. ”

“ હા, એ સૌથી સરસ લાગશે. ”

“ અથવા પેલો, પેલી ને પેણું ત્રણેનું નામ મુકો તો કેવું ? ”

“ એ બધા કરતાં સરસ. એજ રાખીશ. ” એમ કહી પ્રસન્ન વદને એમણે વદાય લીધી.

એ વાર્તા જેમ બને તેમ જલદી છપાય એવી મારી ઇચ્છા છે. એ વાર્તા છપાશે નહીં ત્યાં સુધી ‘પેલો’ ‘પેલી’ ને ‘પેણું’ મારા મગજ-માંથી જવાનાં નથી.

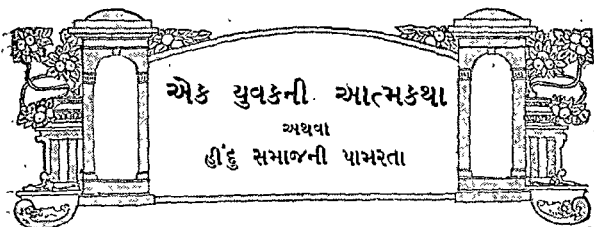
તા. ૫-૫-૨૮

આજે એક હાસ્યરસનું પુસ્તક વાંચ્યું. વાંચી રહ્યા પછી લેખકના કહેવા પરથી માલમ પડ્યું કે એ પુસ્તક હાસ્યરસનું હતું !

હું નાનો હતો ત્યારે રસ્તા પરથી પસાર થતી મોટરો જોવામાં મને બહુ મજા પડતી. મારા એ ત્રણ બાલમિત્રોને લઈને ગોખમાં બેસીને આખો દહારો મોટરો પસાર થતી જોતો. અમારો રીવાજ એવો હતો કે કદાચ અમારા માંથી એકાદ જણ ઘરમાં અંદર હોય ને આધે-થી મોટર આવતી દેખાય તો તેને થુમ પાડીને બોલાવવો. ફેટલીક વખતે હું અંદર હોઈ ત્યારે મોટર પસાર થઈ ગયા પછી મને ખબર કરવામાં આવતી. એ વેળા મને જેવી ચીઠ ચઢતી તેવીજ આજે એ પુસ્તકના લેખક પર ચઢે છે.

આખી નદી તરી જઈને તરસ્યા રહેતું પટે-એનો શો અર્થ ? હાસ્યરસનાં દોહસો પૃષ્ઠો મારી આંખ આગળથી પસાર થઈ ગયા છતાં મારા મુખ પર એક પણ સ્મિતની રેખા ન આવી ! લેખકે જો પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પરજ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬૩]

સંપાદક :
રા. રાવજીભાઈ જોરાભાઈ પટેલ

અ પાઠ મહીનાની એક સાંજે અરમર અરમર વરસાદ વરસતો હતો. દેડકાં અને તમરાના અવાજથી દશે દિશા ગુંજી રહી હતી. મારી ઓસરીમાં ફ્રાન્સ સળગાવીને હું બેઠો હતો; તેવે વખતે મારો મિત્ર અબ્દુલ હમીર આવી પહોંચ્યો. જે નીશાળમાં હું શિક્ષક હતો, તેજ નીશાળમાં તે પણ શિક્ષક હતો. હું હતો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ, અને અબ્દુલ હમીર હતો ધર્મચુંસ્ત મુસલમાન. છતાં પણ અમારી વચ્ચે ગાદ સ્નેહ હતો. અબ્દુલ હમીર હતો પાયખમે પહેરનાર, અને હું હતો ઢીલું ધોતીધું પહેરવાવાળો, ગળામાં કુપટ્ટો નાખવાવાળો ત્રિપુંડ્રધારી આસ્તિક બ્રાહ્મણ. પણ કપડાંના આ ભિન્ન પહેરવેશથી અમારા બંનેના સ્નેહ-ભાવમાં રહેજ પણ ઉણપ આવી નહોતી. જે કે અબ્દુલ હમીર પોતાના ધર્મનો સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતો; તો પણ તે કટ્ટર મુસલમાન નહોતો. હીંદુ ધર્મ પર તેને તિરસ્કાર નહોતો, એટલુંજ નહીં પણ રામાયણ અને મહાભારત વાંચવાનો તેને બહુ શોખ હતો. સંસ્કૃત ભાષા પર તો તેને અત્યંત પ્રેમ હતો. તેના આવા આચરણથી મારી તેના પ્રત્યેજ નહીં, પણ ઇસ્લામ ધર્મ

પ્રત્યે પણ શ્રદ્ધા વધવા લાગી. હું મનમાંજ કહેતો હતો કે “અહા! કેવો પવિત્ર મુસલામાન છે? જે દેશમાં આવા મુસલમાનો અધિક પ્રમાણમાં વસતા હોત, તો આ દેશ ક્યારનોએ સ્વર્ગ બની ગયો હોત.” ટુંકામાં અબ્દુલ હમીરને જોતાંજ હું પ્રસન્ન થઈ જતો, અને મારો જીવ શાંત થતો. શાળાના બીજા હીંદુ શિક્ષકો અમને જોઈને મશ્કરી કરતા અને કહેતા “હીંદુ-મુસલ્લીમ ઝીંકયનો આ કેવો સુંદર નમુનો છે?” તેમની મશ્કરીની અમારા ઉપર જરાએ અસર નહોતી થતી. ઉલ્ટો અમારા પવિત્ર મિલનનો અમને ગર્વ રહેતો.

હમીરને જોતાંજ આનંદમાં આવી જઈ મેં કહ્યું: “જનાબ, આકાશ વાદળોથી ઘેરાયેલું છે. આખા દિવસથી વરસાદ પડ્યા કરે છે; રસ્તા કીચડથી લયબધ થઈ ગયા છે, છતાં આપ ધરથી નીકળ્યા. બહુ મહેરબાની કરી!”

“શું કરું ગાંધ, એકલા ઘેર ન ગોઠવું. તારા પ્રેમે મને ખેંચી આવ્યો. વિચાર કર્યો, ધડીલર તારી પાસે બેસીશ. જે સમય આનંદમાં ગયો તે ખરો.” આમ કહેતાં કહેતાં

હમીરખાં મારી સામે પડેલી ખુરશી પર બેઠો.

આજે નિશાળમાં શિક્ષકોએ અમારી આ મિત્રતા પર કેટલાંએ કટાક્ષબાણ માર્યા હતાં, અને તે સર્વે મારા સ્મૃતિપટ પર હતાં. એસતાં જ હમીરખાંને મેં કહ્યું : “ભાઈ, આપણી આ મિત્રતા લોકોની આંખોમાં શુળની માફક ખુંચે છે. દુનીઆમાં આટલા બધા લોકો વસે છે; છતાં હું તારી સાથે કેમ મિત્રતા બાંધી બેઠો છું ?” મને લાગે છે કે પૂર્વજન્મમાં આપણે બંને સગા ભાઈઓ હોવા જોઈએ. નહીં તો આપણી વચ્ચે આવો ગાદ ગ્રેમ કેવી રીતે હોય ? કેમ ખરું ને ?”

હમીરે હસીને કહ્યું : “સંભવ છે એમ પણ હોય.”

હું ખડખડાટ હસી પડ્યો, અને બોલ્યો : “તમે લોકો તો પૂનર્જન્મને માનતાજ નથી, અને આજ સંભવ છે એ કેવું ?”

“ભાઈ એમાં સંભવ અસંભવનો સવાલજ ક્યાં રહે છે ? મારા ને તારા વિચાર મળતા છે, મારે તારી ઉપર સ્નેહ છે; અને તેં પણ મને તારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું છે. પછી લોકો અને તો ભણે બળતા.” આટલું કહેતાં કહેતાં હમીરખાંનું મોં ઉતરી ગયું.

આ જોઈને મારા હૃદયમાં દુઃખ થયું. મેં તેને ગ્રેમપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું : “ભાઈ, તને દુઃખ લાગે એવી કોઈ વાત મેં કહી નથી. શું મારી ખરી વાનોથી તને ખોટું લાગ્યું ?”

“તારી વાતોથી” તે ખોટું લગાડવાનું હોય ? કે નહીં. એમજ પાછલી વાતો યાદ આવી મઠ. હાય ! મારા તે દિવસ નથી. નહીં તો આપણી આ પવિત્ર મિત્રતાની મજાક લોકો શું કરે ?” આમ કહેતાં કહેતાં, તેની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ, ગળું રુંધાઈ ગયું. તેની આ દશા જોઈને હું

ગભરાઈ ગયો. ખુરશી જરા તેની પાસે ખેંચીને સહાનુભૂતિપૂર્ણ સ્વરે મેં કહ્યું : “ભાઈ, વાત શું છે; તે તો કહે ? આટલો દુઃખી કેમ જણાય છે ? પહેલાં તારા દિવસો કેવા હતા ? તારા શબ્દોએ મને મુંઝવણમાં નાખ્યો છે. કહે, તારા જીવનનું દર્દ કહે !”

ઓશરીમાં શાંતિ પથરાઈ હતી. હમીર વિચારોમાં લીન હતો, હું એકી ટસે તેના મોં તરફ જોઈ રહ્યો હતો. ક્ષણે ક્ષણે તેના મોંઢાના ભાવ બદલાતા હતા. થોડા વખતમાં શાંતિનો ભંગ કરીને હમીર કહેવા લાગ્યો : “ભાઈ, આ પરદેશમાં તારા સીવાય મારું કોણ એવી છે ? મિત્ર કહું તોએ તું, અને દિતસ્વી કહું તોએ તું. મારા આકુળ હૃદયનું દુઃખ તને નહીં કહું તો કોને કહીશ ? અહા ! તે દિવસો કેવા હતા ! તે દિવસોમાં હું કેવા હતા, હવે કેવા થઈ ગયો છું ! તે દિવસોની યાદ આવતાંજ મારા રોમે રોમમાં દુઃખનો દાવાનળ સળગી ઉઠે છે. અને ભાઈ, ખોટું ન લગાડતો, મનમાં થાય છે કે તમારા આ બીપણ અને નર્ક સમા હોંદુ સમાજને કચડી નાખું.”

ખરેખર હમીરનું મોં રુદ્રમૂર્તિ સમ બની ગયું હતું. અને આંખો અંગારાની માફક લાલ થઈ ગઈ હતી. આ જોઈને તેની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવી કામળ સ્વરે મેં કહ્યું : “ભાઈ, તું આમ ખીજવાઈ કેમ ગયો છે ? હોંદુ સમાજે તારા ઉપર શું જુલમ ગુજાર્યો છે ? કહેતો ખરો, હું પણ સાંભળું.”

“હોંદુ સમાજના જુલમનું તું પુછે છે ? હોંદુ સમાજ જેટલો જુલમ ન કરે તેટલો બોલો છે. તે પોતાનાંજ બાળકોને ગળે ઊરી ફેરવે છે. આનાથી ખીજો જુલમ શું હોય ? આવો જુલમ દુનીઆમાં ખીજું કોણ કરે છે ? અહા ! તે વાતો યાદ કરવાથી એજે પંથું

હૃદયમાં ભળી જઈને તોડીને ઉઠે છે. પણ નહીં, તે બધી વાતો તને કહીને આજે તે તોડીને તોડીને વેગ હું ઓછો કરીશ. હૃદયનો ભાર હલકો કરીશ.”

“ભાઈ તું જાણે છે કે હું મુસલમાન છું—કટ્ટર મુસલમાન છું! હા, હું મુસલમાન છું. પણ મને મુસલમાન કહે છે બનાવ્યો તે તું જાણે છે? તારા હૃદય સમાજને મને કટ્ટર મુસલમાન બનાવ્યો છે. હું તે પાપી સમાજનો એક અભાગી પુત્ર છું. એક કુલીન બ્રાહ્મણને ત્યાં મેં જન્મ લીધો હતો. પણ તે સમાજ મને પોતાને નિઃશ્વર કહેતા જતા હતા. મુખમાં ધરતી દીધો. જ્યારે મને કોઈની સહાયતા ન મળી, ત્યારે હું મુસલમાન જમાતમાં જઈ પહોંચ્યો. અને આજ આ રૂપે તારી સામે ખેડો છું. અહા! તે કયા બહુ હૃદય-વેધક છે. મહેરબાની કરીને મારી આ કયા બીજા કોઈને કહીશ ના. નહીં તો લોકોની નજરે હું નીચો પડીશ.”

હમીરનું કથન સાંભળીને હું આશ્ચર્ય બની ગયો, આશ્ચર્યચકિત થઈને તેની સામે જોઈ રહ્યો. ધીરથી મેં તેને કહ્યું: “શું તું જન્મથી બ્રાહ્મણ છે? પછી મુસલમાન કેવી રીતે થઈ ગયો?”

હવે હમીરનો ક્રોધ શાંત થયો હતો, અને મોઢા ઉપર એક પ્રકારની દ્રામગત પ્રકટવા લાગી હતી. નરમાશથી તે બોલ્યો: “તેજ હું કહું છું! મારી આત્મ-કથા દુઃખ ઉપજાવે તેવી છે. તે સાંભળવાથી તને લાભ તો કે જ નહીં થાય, ફક્ત એટલું અવશ્ય સમજશે કે હૃદય સમાજ કેવી રીતે પોતાને હાથે પોતાના પગ ઉપર કુદાડી મારી રહ્યો છે. કીક, નો પ્યાન દઈને સાંભળ.”

“મારી જન્મભૂમિ કપી છે, તેનું નામ અને મારા પિતાનું નામ હું નહીં કહું; કારણ કે હવે એ રિપેરી ચર્ચા કરવામાં કે સાર નથી.

ફક્ત એટલું જ કહીશ, કે મારા પિતા એક કુલીન અને ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતા; પરંતુ સુખી દુના, જમીન, જમીરી, મકાન ખેતીવાડી વગેરે સર્વ કે હતાં. યજ્ઞમાનવ્રતિની પણ મારી આવક. ન્યાત જાતમાં તેમનું માન-પાન સારું હતું. તે પોતાના પરિવાર સાથે શહેરમાં જ રહેતા હતા. માસ છ માસે ખેતીવાડી જોવા ગામ પર જઈ આવતા હતા. જો કે તે જુના વિચારના માણસ હતા તો પણ સતત શહેરમાં રહેવાથી વર્તમાન પરિસ્થિતિનો તેમના પર પુરો પ્રભાવ પડ્યો હતો. પરિણામે તે પ્રાચીનતાના પદ્ધતિવાદી હોવા છતાં પણ નવી જાતનો વિશેષ વિરોધ કરતા નહોતા. પરંતુ કાર્ય પ્રસંગે તે જુના રીવાજ પ્રમાણે જ ચાલતા. સમાજનો તેમને બહુ ડર રહેતો હતો. પોતાનું નાક કાન સાંજીવન રાખવાના વિચારથી સમાજની ઉચિત અનુચિત સર્વ પ્રણાલિઓનું તે સમર્થન કરતા હતા, અને ચાલતા પણ તેને અનુમતિને જ.

“હું મારા પિતાનો ત્રીજો પુત્ર હતો. મારાથી મોટા બીજા બે હતા. તેમાં મોટાભાઈ ખેતીવાડીની દેખરેખ રાખતા હતા, અને વચટ ભાઈએ યજ્ઞમાનવ્રતિ પસંદ કરી હતી. પણ મારી ઇચ્છા ઈંગ્લેન્ડ લાવવા તરફ હતી જ્યારે યુજ્જરાતી પૂરું કરીને ઈંગ્લેન્ડ લાવવાનો વિચાર મેં જણાવ્યો, ભાઈ પિતાજી વિચારમાં પડી ગયા. પહેલાં તો હા, ના, કરવા લાગ્યા, પણ માતા અને ભાઈઓના કહેવાથી માની ગયા. ઈંગ્લેન્ડ લાવવા મેં શરૂ કર્યું. અને તેમાં મારી હોંશીઆરી જોઈને પિતાજી બહુ જ ખુશ થઈ ગયા. અને કહેવા લાગ્યા:—“સારા! ઈંગ્લેન્ડ લાવવાને સારી નોકરી મળવશે, તો ધરનું તો નામ કાઢશે!”

“જે વર્ષે હું મેટ્રીકમાં ગયાં, તેજ વર્ષે મારું લગ્ન થઈ ગયું. લગ્ન બહુ ધામધુમથી

યથું. કન્યાનો આપ પણ શ્રીમંત હોય, દશ આર ગામનો તે બગીચાદાર હતો; મહા મહેનતે મારા જેવો વર તે મેળવી શક્યો હતો. તેનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે, મારી સાથે તેની પુત્રી સુખમાંજ રહેશે. અને જ્યારે હું ઇંગ્રેજ બહુણીને મોટો સાહેબ બની જઈશ, ત્યારે તો પોતાનું ગૌરવ અને માન ખુબ વધી જશે. આતી મિથ્યા લાલસાનો તે બીયારો એક પ્રકારે બલિદાન બન્યો હતો. લગ્નમાં તેણે છુટે હાથે ખર્ચ કર્યું હતું. અને દીકરીના નામે મારા પિતાને પુષ્કળ પરણી પણ આપી હતી.

“મારી પ્રિય પત્ની સાસરે આવી. જ્યાં નહોતું તેનું કોઈ સગું, કે નહોતું તેની ઉપર કોઈ મમતા કરનારું. મારી પત્ની મારાથી ચાર વર્ષે નાની હતી. યૌવનાવસ્થામાં તેણે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો હતો. તેનું મુખ શુભાચ કળીની માફક ખીલી ઉઠ્યું હતું. અને સ્ત્રી સુલભ લજ્જા, કામળતા અને ભોળપણે તેના મુખતીની શોભા સોવણી વધારી સુકી હતી. તે કેટલી ગંભીર, કેટલી બુદ્ધિશાળી અને કેટલી પતિપરાયણ હતી ! ગુરુજનોની કેટલી આજ્ઞાધારિણી હતી ! તેના સહયુગ્મીની યાદ આજ પણ મને વ્યાકુળ બનાવે છે, મન અને જીવ બેએન બની જાય છે.

“પત્નીના નિર્મળ પ્રેમ અને સતત સેવાથી મારો ચાહ તેના તરફ વધવા માંડ્યો; તે એટલે સુધી કે તે લક્ષ્મી ઉપર હું પ્રાણ પાચરવા લાગ્યો. અમારા બંનેના દિવસો આનંદમાં જવા લાગ્યા. પણ તેજ વખતથી અમારા સુખાકાશમાં દુઃખના ધૂમકેતુના હિંદવની શરૂઆત થઈ. અમારો પ્રેમ નવો નવો હતો, જીવન ઉમંગથી ભરપૂર હતું; એટલે દુઃખના તે ધૂમકેતુની અમે ઉપેક્ષા કરી. અહા ! મનુષ્ય જીવનમાં કોઈ કોઈ વખતે એવી ગંભીર ભુલો થઈ જાય છે, કે જે અવિધ્યના જીવનની સુમધુર કદંબનામાં પોતાનું

વર્તમાન, અવિધ્ય અને જીવન સુદ્ધાં સર્વસ્વ નષ્ટ કરી દે છે. દુઃખના તે ધૂમકેતુને બેઠોને જો તે વખતેજ મેં મારા કર્તવ્યનો ભણી રીતે વિચાર કરી લીધો હોત, તો પ્રેમની તે દેવીને માટે હંમેશના હાથ ધોઈ બેસવાનો પ્રસંગ આજે ન આવ્યો હોત. અને જન્મભૂમિને છેવટના પ્રણામ કરીને ધર્મબ્રહ્મ થઈ આ પ્રકારે તારી સામે હું ન બેઠો હોત.

“હીંદુ સમાજ નૈતિક આદર્શમાં બહુ નીચો પડેલો છે. અને કેટલીક સામાજિક દુષ્ટ પ્રથાઓ એવી તો ધર કરી બેઠી છે, કે ચાહે હીંદુ હો, મુસ્લમાન હો, યા જૈન, ગમે તે જાતિ હો, પણ સર્વમાં એકજ સ્વરૂપે તમને દેખાશે. પહેલાં તો અમારાં માતા પિતાને એક બે વાતોનો બહુ મોહ હોય છે. ઘરમાં ક્યારે નવી વહુ આવે, અને ઘરને દીપાવે. પણ એ મોહ, ઘરમાં નવી વહુનાં પગલાં નથી પડ્યાં હોનાં, ત્યાં સુધીજ રહે છે. વહુ ઘરમાં આવતાંજ સાસુની પ્રસન્નતા, ખિન્નતામાં ફેરવાઈ જાય છે. જે સાસુનું કર્તવ્ય વહુને દીકરી બરાબર સમજવાનું છે, જે નણંદનું કર્તવ્ય બોળાઈને બહેન સમાન ગણવાનું છે; તેજ સાસુ વહુની અને નણંદ બોળાઈની દુસ્મન બની જાય છે. એટલુંજ નહીં, પણ જો કદિ દીકરો વહુની સાથે પ્રેમથી વર્તે તો હોય, તો તે તેમની આંખોમાં ખટકે છે. વહુના આવતા પહેલાં દીકરાની ગાળોને બાળ-લીલા સમજનારી માતાને મન વહુના આવ્યા પછી દીકરાની સેવા પણ ઝેર સમાન લાગે છે. વહુ દીકરાના પ્રેમની બરદાશ તેઓ નથી કરી શકતાં, તેમનો ખ્યાલ એવો હોય છે કે જે દીકરો આજ અમારો હતો; જેના ઉપર અમારોજ અધિકાર હતો તે હવે બીજાનો થઈ ગયો છે, તેના ઉપર બીજાએ અધિકાર જમાવ્યો છે. દીકરાનું ભય થવામાં પરમાત્માને તે પ્રાર્થના કરે છે, પણ જ્યારે

દીકરા તેની પાસે બેસીને મીઠી મીઠી વાતો કરે
-છે; સારે તે મોં મરડી બેસે છે. પરિણામે હૃદય-
-થી તે દીકરાને પોતાના તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કરે
છે, પણ પ્રત્યેક આકર્ષણથી તે વહુની તરફ

મુકાબલો કરવો પડ્યો, પણ તેમાં મેં બેપરવાઈ
બતાવી; તેથી હું પરાજીત થયો, અને પવિત્ર પ્રેમ
-રાજ્યથી હાથ ધોઈ બેઠો.

“ મને ધર્મપત્ની મળી હતી, ગૃહલક્ષ્મી

દાંડુ સમાજના નુવરમનું ઘર પુરું છે

-એઆય છે. અને મા દીકરા વચ્ચેનું અંતર
-દિવસે દિવસે વધતું જ રહે છે, તથા ધર કણ્યાનું
-કેન્દ્ર બની જાય. મારે પણ આ પરિસ્થિતિનો

મળી હતી, પ્રેમની દેવી મળી હતી. પણ તેથી
શું ? ઘરવાળાઓને તો એક દાસી મળી હતી;
અને એવી દાસી મળી હતી, કે જેનું મૂલ્ય ન-

હોતું ખર્ચવું પડ્યું; ઉઠતું તેજ પોતાની સાથે અદળક ધન લઇને આવ્યા હતા. મારી પ્યારી પત્ની આવી ને થોડાંએ દિવસ નહીં રહી હોય, ત્યાં તો તે ખીચારી ઉપર ધરનો બધો ભાર નાખવામાં આવ્યો. માતાએ તો પહેલેથીજ ધરનું કામકાજ કરવાનું નેવે મુક્યું હતું, હવે ભોગ્ગાઓનું પણ ચટી વાગ્યું. મોટી ભોગ્ગાને માયાનું હંમેશનું દદે લાગ્યું પડ્યું, અને વચ્ચે તાવના દદેથી પીડાવા લાગી. આ દશામાં ધરનું કામકાજ કાણુ સંભાળે? મારી પત્ની બધાથી નાની હતી, મોટેરાંની સેવા કરવી એ તેનો પરમ ધર્મ હતો. ધરમાં જે આજ નોકર હતી, તેને પણ મારી પત્નીના આવ્યા પછી રજા આપવામાં આવી હતી. એટલે કે તેને નોકરડીથી પણ કંઠણ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. કેમકે તે ધરની વડુ હતી ને? ખીચારી એ ઘડી રાત હોય ત્યારથી ધરકામમાં જોડાતી, અને આખો દિવસ સતત કામ કર્યા પછી, મહા મુશીબને રાતના અગીઆર વાગ્યે છુટતી. પોતાને હાથેજ દળી, ખાંડી રસોઇ બનાવીને તે બધાને જમાડતી; તથા વાસણ પણ હાથેજ માંજતી હતી. સાસુ તથા અને જેઠાણીઓનાં કપડાં શુદ્ધ તેને ધોવાં પડનાં, અને તેમના પરચુટણ કામનો ભાર પણ તેનેજ માથે હતો.

“આ ઉપરાંત ધરમાં તેની સાથે બેસીનેએ મીઠી વાતો કરવાવાળું કોઇ નહોતું, ઉઠતું સર્વ કોઇ તેને ધમકાવવા તેમજ ચર્ચા જતુ માતા પણ પોતાની બે મોટી વડુઓનોજ પક્ષ લેતી હતી. કેમકે મારી પત્નીથી તે મોટી હતી; અને તેની પાસેથી મેવા લેવાનો તેમને અધિકાર હતો. જો કદિ તેની તખીઅત બગડતી તો તે કામ નહીં કરવાનું બહાનું ગણાતું. તે સ્વર્થી નાની હતી ને? ભોગ્ગાઓ મળકમાં મને કહેતી કે— ‘દીએરંજી, રાણી સાહેબને કે બહુ સોંપવી મુક્યું છે. કામ કરેતો તો તેમની છાતી ફાટી જાય છે;

જ્યારે અત્યારથીજ તેમની આ દશા છે, તો પછી લવિધ્યમાં તમારું ધર કેમ ચાલશે? સ્ત્રી જાતને આટલી માથે ચઢાવવી ઠીક નથી. અમે તો તમારા બહાને માટે કહીએ છીએ, ‘આજી તમે જાણો ને તમારું કામ જાણે.’ માતા પણ કહેતી કે દીકરા તે સાચુંજ કહે છે. તારી વડુ આખા દિવસમાં જેટલું કામ કરે છે, તેટલું તો જ્યારે હું તેની ઉંમરની હતી; ત્યારે વાતો કરતાં કરતાં કરી નાખતી હતી. તું કેં કહેતો નથી, તેથીજ ને આવડી ફાટી છે. આવી સ્ત્રી તો મેં કોઇ જોઇ નથી, જ્યારે જુઓ ત્યારે પોતાનું શરીરજ જોયા કરે. કોઇ કોઇ વખત ઘોલ ધપટ કરતો રહે, તો કેંક સીધે રસ્તે ચાલવાની ટેવ પડે.

“હું સાંભળતો બધાનું પણ કરતો મારા મનનું, એથી કરીને ધરનો સ્ત્રીવર્ગ મારા પર નારાજ રહેતો. અને કહેતો કે, વડુએ એને પોતાનો કરી લીધો છે. જાદુ ક્યું છે જાદુ! અને તેથી તેની પાસે ચું કે ચાં કરી શકતો નથી. તેમની વાતો સાંભળીને મને દસવું આવતું. તેમની ઇચ્છા એવી હતી, કે હું મારી પત્નીને મારું. પણ પોતાની ઇચ્છા બર નથી આવતી જાણીને, તેઓ મારા ઉપર ખુબ કઠાપો કરતી હતી. સ્ત્રીને જો પતિનો પ્રેમ પ્રાપ્ત હોય છે, તો તે સર્વ કે સદન કરી શકે છે; પછી જોઇએ તો ધરના માણસો તેનો ગમે તેટલો તિરસ્કાર કરે, અને મરજીમાં આવે તેટલું દુઃખ દે; તેની તે પરવા કરતી નથી. પણ પતિ જો તેનો સહેજે તિરસ્કાર કરે તો, તે તેનાથી સદન થઇ શકતો નથી; તેના રોમે રોમમાં દુઃખની વેદના ઉઠે છે. જ્યારે રાત્રે તે મારી પાસે આવતી, ત્યારેજ તેનું મધુર મુખ હું જોવા પામતો. અને તેના મુખ ઉપર પ્રસન્નતાની ઝલક જોઇ શકતો. જો કદિ હું તેને અમરનો

પણ ધમકાવતો, તો ધરવાળાનો અસાચાર વાદ આવતાં; તે બ્યાકુળ બની જતી. અને હુસકે હુસકે રડતી. જ્યારે હું તેને બે મીડી વાતો કહેતો અને મારે હાથે તેના આંસુ લુછતો, ત્યારે તેનું સુખકમળ પ્રસન્નતાથી ખીલી ઉઠતું. ધરવાળાના અસાચારની ફરીઆદ તો કદિ તેણે મારી પાસે ફરીજ નથી. જો કદિ કોઈ વખત હું તેને પુછતો કે, કેમ ચાલે છે? તો તે પ્રસન્નતાપૂર્વક એવોજ જવાબ આપતી કે, સર્વ કંઈ હીક છે. અહા! તે અસિદ્ધિત રમણી કેવી કબ્ર-સદિબધુ, અને ગંભીર હતી! ખેર, આમ કરતાં મેં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી.

“વેકેશનની રજા પુરી થયાંજ હું કોલેજમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. મારે આ વિચાર જાણતાંજ મારી પત્નીનો ચહેરો હિંસ યથ ગયો. જે દિવસે મારે જવાનું હતું, તે દિવસે તે ખુબજ ઉદાસ રહી. તે દિવસે તેણે મને કહ્યું: “શુ આપ અને અહીં એકલી મુશીને ચાહ્યા જશો? એા પ્રભો! હવે હું કેને જોઇને મારો જીવ હારીશ? કેને જોઇને વિયોગના આ દિવસો વીતાવીશ? કેને જોઇને મારા દુઃખી મનને હસાવીશ? શું હવે આગળ વધુ અભ્યાસ કર્યા સીવાય ચાલે તેમ નથી? આટલું ભણ્યા પછી પણ ઉદર પોષણને માટે શું રોટલો નહીં મળી શકે?” મેં તેને છતાં સરસી ચાંપીને કહ્યું: “પ્રિયે! આટલી બ્યાકુળ કેમ થઇ નવ્ય છે? હવે ચાર વર્ષજ આટી છે. જેવી રીતે આજ સુધી રહેતી આવી છે, તેવીજ રીતે હવે પછી પણ રહેજે; જેમ તેમ આ દુઃખી દિવસો પુરા કરજે! દુનીઆમાં સુખ દુઃખ સાથે સાથેજ ચાલ્યા કરે છે. દુઃખના દિવસજેવા વગર સુખનું દર્શન નથી થતું. ચાર વર્ષ કંઈ વધારે નથી. પછી તો હમેશાં સુખમાંજ રહેવાનું છે. અને હું કંઈ તને હુલી જવાનો નથી. હું રહીશં બાં

પણ મારો જીવ તારામાંજ રહેશે. જ્યારે જ્યારે રજા પડશે ત્યારે ત્યારે અહીં આવતો જતો રહીશ” મારી વાતો સાંભળીને તેણે કહ્યું: “તો બસે.” પણ તેની આંખોમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકવા લાગ્યાં. જેમ તેમ તેને સમજાવી, અને ઘરનાં બધાંની રજા લઇને હું ઉપડ્યો!

“જો કે કોલેજમાં હું અભ્યાસ કરતો હતો, મિત્રોની સાથે આનંદ વિનોદ કરતો હતો; આમ તેમ સરેલ સપાટા પણ ખુબ મારતો હતો, છતાં પણ મારો જીવ ઘેરજ હતો. પત્ની ની ચિંતાથી હું હંમેશાં બેચેન રહેતો. કાણ જાણે તેના દિવસો કેવી રીતે જતા હશે, તેના મનની શી દશા હશે, ધરવાળાં મારી ગેરહાજરીમાં કાણ જાણે દવે કેવે કેવે પ્રકારે તેને કેટલું એ સતાવતા હશે? વગેરે વગેરે વાતોથી મારું મન હંમેશાં ઘેરાએલું રહેતું. તે દિવસોમાં પંચાંગ જોવાનો મને બહુ શોખ હતો. પંચાંગમાં હું ફક્ત એટલું જોતો કે કયો તહેવાર ક્યારે આવે છે, અને તેને કેટલા દિવસ બાકી રહ્યા છે; તથા તેની કેટલી રજાઓ છે. રજા પડતાંજ કેટલી કેટલી અભિલાષાઓ સાથે હું ગાડીમાં બેસતો, ગાડી ઝડપથી ચાલતી; તોપણ મારા મનમાં ડાહ્યવર બરાબર ચલાવતો નથી, એમ થયા કરતું. જ્યાં સુધી હું ઘર બેગો નહોતો થતો ત્યાં સુધી મારું ચિત્ત અત્યંત બેચેન અને ખિન્ન બની રહેતું; અને ઘરમાં પગ મુકતાંજ કાણ જાણે કેમ મારો જીવ શાંત થઇ જતો. આજે વર્ષો વીની ગયાં છે, તો પણ તે વાતો મારા હૃદયમાં તાજજ છે. હું કેટલા ઉદાસથી પત્નીને મળતો, અને પુછતો: “બધાં કુશળ તો છે ને?” ત્યારે તે, “આપની કૃપાદિ જોઇએ” કહીને દસી પડતી. પણ તે વખતે તેની આંખોમાંથી એક બે ઊંડાં આંસુ ટપકી પડતાં. તે આંસુમાં કેટલી વિરહ વેદના, કેટલી સંદિબ્ધતા, કેટલી કાવરતા અને કેટલીએ

મૌન પ્રાર્થનાઓ હતી ? હાય ! તે વખતે હું તેને
-સમજીને પણ ન સમજી શક્યો.

“આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ પુરા થયાં, અને
બી. એ. ની પરીક્ષા આપીને હું ઘેર આવ્યો.
આ વખતે બહુ બહુ ઉમંગ અને આશાઓ
સાથે હું ઘેર આવ્યો હતો, પણ ધરમાં પગ
સુકતાંજ તે બધી ઉપર પડેા પડેા. આ વખતે
મારું શયનગૃહ સુતું હતું. તેમાં પ્રેમની તે મૂર્તિ
નહોતી. મને ખરે મેળવતાં વાર ન લાગી.
બહુ દિવસ માંદી રહેવાથી, અને તેની સેવા
ચાકરી કરી કંટાળી જવાથી; ધરવાળાંએ તેના
ઉપર દયા કરીને તેને પિતાને લાં એક અઠવાડી-
આથી મોકલી દીધી હતી. આ દુઃખદ ખરે
મળતાંજ મારા હોશકોણ ઉડી ગયા, અને જીવ
ઉંચે નીચે થવા લાગ્યો. હૃદયમાં એક પ્રકારની
નિરાશા આવી ગઈ. હું વિચારવા લાગ્યો કે, “હે
પ્રભુ ! સંસારનો આ કેવો કઠોર નિયમ છે ?
હજારો રૂપીઆ લઈને આ ધરમાં તે દાસી થઈને
આવી હતી, અને દાસીની માફકજ રાત દિવસ
ધરવાળાંની સેવા કરતી હતી; જેના બદલામાં
તેને ઘેર તિરસ્કારજ મળેા હતો. આટલું છતાં
પણ તે કોઈને કદિ કે કહેતી નહોતી, બહુ
ગુપ્તગુપ્ત સદનજ કરી લેતી. તો પણ ધરવાળાંની
આ નિર્દયતા ! તે આટલા દિવસ માંદી રહી,
અને મને ખરે સુદ્ધાં ન મોકલી ! અને તેને
ગુપ્તગુપ્ત પીયર મોકલી દીધી. કેમ જાણે આ ધર
સાથે તેને કે સંબંધજ ન હોય. મારાં આ
ધરવાળાં કેવાં ? માત્ર પિતા અને ભાઈ ભોજન
પણ કેવાં ?” મને ધરવાળાંઓ ઉપર ખુબ
તિરસ્કાર છુટ્યો. બધાં મારે મનથી ઉતરી ગયાં.
“સવાર થયું. કોઈને કે કહ્યા વિના હું
મારે સાસરે પહોંચ્યો. મારી પત્ની આટલા ઉપર
-સુતી હતી, મને જોતાંજ તે ઉડીનેબેડી થઈ ગઈ.
-તેની તે આકર્ષક વિસ્તૃત આંખોમાંથી અશ્રુઓ

ગરવા લાગ્યાં. મને ખરે ન પડી કે તે આંસુ
હર્ષનાં હતાં કે દુઃખનાં. તેનું તે ગુલાબ કળી સમ
મોં કરગાઈ ગયું હતું. જ્યારે મેં તેને પુછ્યું:
“તખીયત કેમ છે ?” ત્યારે તેણે ક્ષીણ સ્વરે
ઉત્તર આપ્યો: “ઠીક છે, ખરે લેવાની કૃપા
કરી તે સારું થયું.” અહા ! તેના તે શબ્દોમાં
કેટલી મનોવ્યથા હતી ! મારી જીવ આ બીજણ
પરિણામ જોઈને મારા ભવિષ્ય સુખની કલ્પના
ની તે મૂર્તિને જોઈ હું વ્યાકુળ થઈ ગયો.

“મારી પત્ની તેના પિતાને ત્યાં ગઈ હતી;
પણ ત્યાંએ તેની દેખરેખનો કે વિશેષ પ્રયત્ન
નહોતો. તેની મા પહેલેથીજ સ્વર્ગવાસી થઈ હતી,
અને તેના પિતા વૃદ્ધ હતા. તેમની તો ધણીએ
ધમ્મજા હતી, કે દીકરીની દવા-દારૂની બરાબર
ગોઠવણ થાય; પણ ધરમાં તેમનું સાંભળે તેવું
કોઈ નહોતું. મારા સાળા. ખેતીના કામમાં
રોકાયેલા રહેતા, અને ગામમાં વેદ ડાકટર પણ
નહોતા. પછી તેની દવાનો બદોબસત કેવી રીતે
થાય ? હવે રહી સેવા ચાકરીની વાત, જે કરવા
જેટલી પુરસદ તેની ભોજનખોજને ધરકામ અને
બાળકોની દેખરેખ આગળ નહોતી મળતી. હા,
તેની એક મોટી બહેન તેની સેવા ચાકરી તન-
મનથી કરતી હતી. બીચારી તેને છાતી ઉપરજ
રાખતી હતી. પણ આમ કરવાથી કે દરદ
થોડુંજ મટે છે ? તેને માટે તો કોઈ કુશળ વેદ
ડાકટરની જરૂર હતી. આ સ્થિતિ જોઈને હું
તેને શંકરમાં લઈ આવ્યો, અને સસરાની
આજ્ઞાથી તેની સેવા ચાકરીને માટે મારી સાળાને
પણ સાથે લેતો આવ્યો.

“કૂર વિધાતા મારી તરફ પહેલેથીજ કૂર
નજરે જોઈ રહ્યો હતો. હું ગયો હતો તો બહુ
કરવા પણ મારે હાથેજ બાજી બગાડી ખેડો.
ગરમીના દિવસ હતા, અને ગાડાનો રસ્તો. મારી
પત્નીને જી લાગી. ઘેર પહોંચતાંજ તેની તખીયત

વિશેષ બગડી. ધરવાળાઓને મારું આ કામ પસંદ ન પડ્યું. બોબ્બાઓ માંહેમાંહે કહેતી કે, “જેયું કેવી તાજ તરીંગા જેવી છે, છતાં મંડવાડનું બહાનું કાઢી બેસી છે; અને તેને માટે આ અર્થો અર્થો થઇ જાય છે.” આ તેમના સહાનુભૂતિના શબ્દો હતા; પણ તે લોકો ની આ વાતોનો ખ્યાલ ન રાખતાં તત્પરતાથી હું તેની દવાદાર કરવા લાગ્યો. શહેરમાં જેટલા પ્રખ્યાત વૈદ્ય ડાક્ટર અને હકીમ હતા, તે બધાંએ ખુબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ દર્દીની ઈચ્છા આગળ કેનું જોર ચાલે છે? આડમે દિવસે મારો લીલોજમ બાગ ઉઝડ્ય થઇ ગયો. મારી બેલતી મેના પિંજરને સુનું મુકાને ઉડી ગઇ.

“હું ખુબ રોયો-પરતાયો. પણ શું વળે? ધરમાં નાનું સરખું તોશન ઉઠ્યું. સ્ત્રીઓ રોવા અને કુટવા લાગી. મા અને બોબ્બાઓ મને સમજાવવા લાગી. મા કહેતી : “દીકરા, તે અભાગણીની પાછળ ક્યાં સુધી રહીશ? તે તો મરી ગઇ, હવે તારે પણ તેની પાછળ જીવ આપવો છે કે શું? હજુ તારી ઉંમર વહી ગઇ છે? હું તો તારા ચાર ચાર વખત વિવાહ કરીશ. તેનાથી પણ રુપાળી વહુ લાવી આપીશ.” બોબ્બાઓ કહેતી: “દીવરજી, તમે પણ ગાંડાકેમ થાઓ છો? તમારા ઘરમાં શી વાતની ખોટ છે? જે જોઇએ તે છે. તમેને શી વાતનું દુઃખ છે, કે નાહક તે અમા-ગણીની પાછળ ગાંડા થઇ જાઓ છો. સ્ત્રી તો પમનું પગરખું છે, એક ફાટે તો બીજું. તમે તમારે આરામથી રહો, અને પછી જુઓ એક નહીં પણ પચાસ તમારી સામે દાય જોડતી આવે છે કે નહીં? આ લોકોની વાતો મને ઝેર જેવી લાગતી હતી! આ લોકોએજ તેનો જીવ લીધો હતો, અને ઉપરથી આમ કહેતા હતાં. તેમની સાથે વાત કરવાને મારું મન માનવું નહોતું. મારું હૃદય વર્તન જોઇને તે લોકોએ

પણ મારી સાથે વાત કરવાનું બંધ કર્યું.”

“આ વખતે ઘરમાં મારું દુઃખ જાણનાર મારી સાળી સીવાય બીજું કોઇ નહોતું. મારી પત્નીની તે સગી અજેન થતી હતી. અને તેના ઉપર તેનો પ્રેમ પણ વિશેષ હતો. તેના મરી જવાથી તેને બહુ દુઃખ થયું, છતાં પણ તે બહુ ધીરજવાન હતી. પોતાનું દુઃખ અંતરમાં સમાવીને ઉભરી તે મને સમજાવતી હતી; અને તન-મનથી મારી સેવા કરતી હતી. તેની ઋણુરી વાતોથી, સેવા ચાકરીથી મને ખુબ શાંતિ મળતી હતી. વાત એમ હતી કે તે બીચારી પણ નાની ઉંમરથીજ દુઃખી હતી. પોતાના દુઃખની કથા મને કહીને મારું દુઃખ ઓછું કરવા તે પ્રયત્ન કરતી હતી.

“મને દુઃખી થતો જોઇને તે કહેતી: “તમે તો પુરુષ છો, જરા મારી તરફ જુઓ, હું સ્ત્રી છું. જ્યારે હું કેંકે સમજણી થઇ લારે માતા દેવલોક પામી. માતાની મમતા કેવી હોય છે, તેનો પ્યાર કેવો હોય છે? તે હું જાણતી ન હતી. તેનો રહેજ પણ અનુભવ મને નહોતો થયો. તે પછી મારી અજ્ઞાનાવસ્થામાંજ મારું લગ્ન થઇ ગયું; પણ નિર્દય વિધાતાએ બચપણ-માંજ મારું સૌમાન્ય સિંદુર જુસી નાખ્યું. મેં પતિનું મોં પણ જોયું નહોતું, પછી તેમનો પ્યાર પામુંજ ક્યાંથી? સાસરીવાળા તો મારું મોં જોવામાં પણ પાપ માનવા લાગ્યા. એટલે હવે હું જેમ તેમ પીયરમાં દિવસ વીતાવી રહી છું. પીયરમાં બાઇ ધમકાવે તે જુદું, અને બોબ્બાઓ લટે વટે તે પણ જુદું. આ બધા અપમાનને કડવી દવા સમજીને હું પી જાઉં છું. જ્યાં સુધી પિતાજી છે, ત્યાં સુધી તો જેમ તેમ રાટલો મળે છે. પણ તેમના ગયા પછી તો કેણ જાણે મારી કેવીએ દશા થશે. એટલે સુખ દુઃખ તો વારા ફરતી બધાને માટે લખાએલું જ છે. અને તમારે માટે તો સુખના દિવસ આવવાની આશા પણ

છે. અને મારું ભાગ્ય તો એક વાર પુટ્યું તે કુટ્યુંજ. વળી આ સંસારમાં કેં થોડાજ તમે એકલા દુઃખી છો ? તમારા કરતાંએ અનેક ઘણા દુઃખી જીવ આં સંસારમાં છે. માટે મહેરબાની કરીને જીવ બાળવો મુકી શાંત થાઓ. ” આની દંશા હું બાળતો નહોતો, એમ નહોતું. તો પણ તેની કરુણ કથા સાંભળવી મને બહુ ગમતી. જે હું બહુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો હતો, તેનાથી મારા દુઃખી મનને બહુ શાંતિ મળતી હતી.

“સંસારમાં કેાઈ ચાહે તેટલો દુઃખી બનીને રહે, પણ તેનું કામ એક ક્ષણ માત્રને માટે બંધ રહેતું નથી. ઘરમાં પત્ની વિયોગથી હું રજ્યા કરતો હતો, ત્યાં પિતાજીની પાસે મારા વિવાહને માટે હંમેશાં સંદેશ આવ્યા કરતા હતા. લોકોની આ સ્વાયંવૃત્તિ ઉપર મને ખુબ તિરસ્કાર આવતો હતો. એક દિવસ પિતાજીએ મને બોલાવ્યો. તેમની પાસે તે વખતે મારી માતા અને બંને ભાઈ બેઠા હતા. ત્યાં બેસતાંજ પિતાજીએ મને કહ્યું: “ દીકરા જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, હવે નકામી ચિંતા કરવાથી શો ફાયદો ? તું ક્ષેમકુશળ હશે, તો કેટલીએ સ્ત્રીઓ આવશે, અને જશે. આજેજ વીરપુરના જમીનદારનો સંદેશો આવ્યો છે કે, તેમની એક નવ વર્ષની દીકરી છે જે સાંભળવા પ્રમાણે બહુ સુંદર છે તેના સંબંધ તારી સાથે જોડવાની તેમની ઇચ્છા છે. ઘરના સુખી અને આબરુદાર છે. પૈસા ટકા પણ મોં માગ્યા આપવા કહે છે. અને મારી સમજ પ્રમાણે તો સંબંધ ઘણો સારો છે. જેની મેં હા પણ પાડી છે. જો કે છોકરીની ઉંમર જરા નાની તો છે. પણ તેથી શું ? ઉકરડાને વધતાં વાર શી ? બોલ તારી શી મરજી છે ?

“અસાર સુધી પિતાજી ઉપર મારી જે થોડી અણી શ્રદ્ધા હતી, તે પણ ઉડી ગઈ. મારી મનોદશાના એમને ખ્યાલ પણ નહોતો. એમને તો ફક્ત

રુપીઆનીજ પડી હતી. ધનની લાલચથી મારા જેવા નવજુવાનને મને એક અબોધ બાલકીને બાંધવા તૈયાર થવા હતા. તેનાથી મને શું સુખ મળશે, તેની તો એમને કેં ચિંતાજ ન હતી. મેં પિતાજીને જવાબ આપ્યો: “ આપ જમીનદાર સાહેબને કહી દેજો, કે તે તેમની પુત્રીના સંબંધ બીજી જગ્યાએ કરે, અને મારે ભરોસે બેસી ન રહે. મને પૈસા અને પરદણનો જરાજો મોહ નથી. હું લગ્ન કરવાનો નથી. ” મારો જવાબ સાંભળીને પિતાજી ખુબ ગુસ્સે થયા માતાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. અને ભાઈ મને જાત જાતના ઉપદેશ આપવા લાગ્યા; પણ હું મારા નિશ્ચયમાં દૃઢ રહ્યો. તે દિવસથી ઘરનાં બધાં મારી તરફ વફ દૃષ્ટિથી જેવા લાગ્યાં. ઘરવાળાંના જીલમ અને સર્ગા વદાલાંના આગ્રહથી હું હેરાન થઈ ગયો. અહા! સમાજ કેવો નિંદુર છે. દુઃખમાં પણ દુઃખીને તે સેવા દેતો નથી. ધીરે ધીરે સમાજ પ્રત્યે મને ખુબ તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો, અને તેના તરફ મારો જે પ્રેમ હતો, તે દિવસે દિવસે ઓછો થતો ગયો. ”

આટલા કથા કહીને હમીરખાં બોલ્યો: “ભાઈ, મારી કથા લાંબી થતી જાય છે. કદાચ તને કંટાળો પણ આવ્યો હશે. પણ આટલું સાંભળીને તને મારી રીતે સમજાયું હશે, કે મારી સ્થિતિ કેવી હતી; અને હું સમાજથી કેવી રીતે દૂર થતો જતો હતો. તે ઘર અને સમાજમાંથી કોઈએ મારા દીલને સચુરી મળે એવો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. કે જેથી સમાજ પ્રત્યે મારો વધતો જતો તિરસ્કાર ઓછો થાય. ખરું પુછો તો સમાજ પ્રત્યેના મારા તિરસ્કારો મને કુબાડ્યો. ખેર, હવે હું તારો વધારે વખત નહીં લઉં. તને વખત તો છે ને ? ”

મેં કહ્યું: “ હા, હા, તું તારી કથા પુરી કર, હું તારી એકે એક વાત ધ્યાનપૂર્વક

“સાંભળું છું.”

હવે હમીરે તેની કથા આગળ શરૂ કરી.

“મારા તે ઘરમાં બધાં સ્વાર્થી હૃદયનાં માણસો હતાં, તે તો તેં જાણ્યું. તેમની એક એક વાતમાં મને સ્વાર્થની ગંધ આવતી હતી; મને કોઈની સાથે વાત કરવાનું મન નહોતું થતું. શક્ત એકલી મારી સાળીજ એવી હતી, કે જેની વાતોથી મને કેંક શાંતિ મળતી હતી. તે મોટે ભાગે તેની સાસરીવાળાંની નિષ્કાળજી અને કેંક મારા આગ્રહથી અહીંઆં રહેતી હતી. ખીયારી બાળ વિધવા હતી, અને ઘરવાળાની ગોદીઆરીથી ઘરકામમાં તે હેંડીશીયાર થઈ ગઈ હતી. તે મારી સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરતી, અને મને વિવિધ પ્રકારે સમજાવતી. હું પણ જ્યેષ્ઠ એટલે થઈને તે અશિલિત બાળાની વાતો પર લટુ થઈ જતો હતો, અને હૃદયને ભાર હલકો કરતો હતો. મને સુખી જોવાને હંમેશાં પોતાથી બનતા પ્રયત્ન કરીને મોટે ભાગે મારી પત્નીની ગેરહાજરી તેણે મને હુલાવી દીધી હતી.

“મારી સાળી મારી પત્નીથી બે વર્ષે મોટી અને મારાથી બે વર્ષે નાની હતી. તે વખતે તેની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી, તેનું પ્રત્યેક અંગ લાવણ્યના તેજથી ઝળહળી રહ્યું હતું. તે મારી પત્નીના જેવીજ સ્વરૂપવાન હતી. તેનું જ ગાર વદન, તેનું જ ગુલાબ પુષ્પ સમ મુખ, તેનું જ નમતું નાક, તેવાંજ કમળ સમાન નેત્ર, અને તેવાજ સુડોળ હાથ પગ; જાણે તેનીજ બીજી પ્રતિમા. બંનેમાં ફેર માત્ર એટલોજ હતો, કે મારી પત્ની હતી હસમુખી, અને આના મુખ ઉપર એક પ્રકારની અવ્યક્ત વેદનાની વિષાદમયી છાયા હંમેશાં દેખાતી હતી. પત્નીની માફકજ કંતબ્ધપરંપંજુ રહી તે મારી સેવા કરતી હતી. અને તે એટલે સુધી કે મારી પત્નીજ ઘરમાં

હાજર છે, એવો ભાસ મને થઈ આવતો હતો, પણ જ્યારે તેના મ્હાન મુખ ઉપર દુઃખ છાયાએ ફેરો અધિકાર જમાવ્યો, હતો! તેની તેજસ્વી આંખોમાં કેટલી વેદના—કેટલી કેરુણ હતી! જ્યારે તે મારી સામે જોતી, ભારે મને એમ લાગતું હતું, કે તેની તે આંખો સો સો શબ્દોમાં મને પોતાની દુઃખ કથા કહી રહી છે. અહા તેની તે નજર મારે માટે કેટલી મર્મ—વેષક હતી! મારા હૃદય પ્રદેશમાં ભાવેનું એક પ્રકારનું તોફાન ઉઠતું હતું. કેટલાએ વિચાર મને આવતા, અને લીન થઈ જતા. કોઈ વખત હું વિચારતો, “અહા! આની સાથેજ જે મારું લગન થયું હોત તો હું કેટલો સુખી હોત.” વળી વિચારતો—“અહા! ખીયારી કેટલી દુઃખી છે? એના ભાગ્યમાં સુખની છાયા પણ નથી. હે ભગવન! શું કદિ આના દારુણ દુઃખનો વિનાશ થશે ખરો? મને શાંતિ આપવાને માટે ખીયારી કેટલી મહેનત કરે છે? પણ તેને માટે હું શું કરું છું? ભાવિના તોફાનથી જ્યારે મારી જીભ બંધ થઈ જતી હતી, ભારે હું પણ તેવીજ વિષાદમય આંખોથી તેના તરફ જોઈ રહેતો, અને દૃષ્ટિમિલન ચતાંજ તેનાં નેત્ર બંધ થઈ જતાં. તેના મનને આનંદ આવે તેને માટે હું ભાત ભાતની વાતો કરતો હતો. અને તે શુપયુષ્ધાનથી સાંભળતી હતી. જ્યારે મારી વાતો પુરી થતી, ભારે હું જોતો કે, મારા ઉદ્વિગ્ન મનનો ભાર હલકો થતો હતો; અને તેથી મને બહુ સંતોષ થતો હતો.

“ધીરે ધીરે અમારા બંનેમાં આત્મીયતા વધતી ગઈ, પ્રેમ-ભાવ દિવસે દિવસે બળવત્તર થતો ગયો. હવે મને બીલકુલ ચેન પડતું નહોતું, કોઈ કામમાં જીવ ચોંટતો નહોતો. મનમાં થયાં કરતું હતું, કે તેનીજ પાસે ખેસી રહું, તેનીજ વાતો સાંભળ્યાં કરું; અને મારી વાતો તેને

સંભળાવું. જો કદિ થોડા વખતને માટે પણ હું બહાર જતો, તો આખો સંસાર મને ઉઠાસીન લાગતો. મિત્રોની વાતો અને નીરસ લાગતી. પ્રકૃતિ જાણે મારી મસ્કરી કરતી હોય, સંધ્યા-કાળની ઠંડી હવાના સુસવાટાથી જાણે મારું દર્દ વધતું હોય; એમ મને લાગતું. અને ઘેર આવવા ને માટે મારો જીવ તટપી ઉઠેનો. ઘેર આવીને જ્યારે તેના ત્રિષાદમ્ય સુખનું દર્શન કરતો, સારેજ મારો જીવ શાંત થતો. અમે આંદોનીમાં ખુલ્લી અગાશીમાં બેસતાં, અને દીલ ખોલીને વાતો કરતાં હતાં. વાનો કરતાં કરતાં હું મારી શુદ્ધ બુદ્ધિ ખોલ બેસતો, પીડીભર દુઃખ-દર્દ ભુલી જતો. આમાં મને એવો આનંદ આવતો હતો, કે જાણે હું મારી પ્યારી પત્નીની સાથેજ વાતો કરી રહ્યો હોઉં. પરંતુ વચમાં જ્યારે મને મારી વાસ્તવિક દશાનો ખ્યાલ આવતો ત્યારે મારું આ સુખસ્વપ્ન ક્ષણમાં હવામાં ઉડી જતું. ખેર, અમારા તે દિવસો સુખમાં જતા હતા. અમે પતિ પત્નીની માફકજ જીવનની ઘડીઓ વીતાવતાં હતાં. તેને મારા સુખની અને મને તેના સુખની ચિંતા હંમેશાં રહ્યા કરતી. છતાં પણ હજી સુધી ન તો અમે કોઈ પણ પ્રકારે પાપી બન્યાં હતાં, ન તો અમારા મનમાં તે પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી.

“હા, એક વાત કહેવી ભુલી ગયો, તે સુખના દિવસોમાં પણ કોઈ કોઈ વખત હું ઉદ્વિગ્ન થઈ જતો હતો. જ્યારે હું આ વાતનો વિચાર કરતો, કે આજ નહીં તો કાલે અને કાલે નહીં તો પરમે, મારા દુઃખી દિવસોમાં આરામ ફેલી એ સ્નેહમયી મને સદાને માટે છોડી જશે; ત્યારે મર્મવેદનાથી હું વ્યાકુળ થઈ જતો. હવે સાસરીમાં સંબંધજ શો રહ્યો છે? જ્યારે અહીંયાંથી તે ત્યાં જશે, ત્યારે હું શું મોંઢું લઇને સાસરીમાં જઈશ. અગર તે ત્યાંથી શું

કરવા અહીંયાં આવશે? બીચારી યુવાન વિધવા છે, છતાં સુખની કલ્પના સુદ્ધાં કરવાનો તેને લેશ માત્ર અધિકાર નથી. અને તેની સાસરીવાળા તો તેનું મોં જોવામાં પણ પાપ સમજે છે. ભાઈ ભોગ્ગમ્મઓને મન સુખમાં એક કાંટારૂપ છે. તેના પિતાના મરણ પછી કોણ જાણે તેની શુંએ દશા થશે? દુનીઆ તેણે હજી પુરી જોઈ નથી. લુચ્ચા લક્ષ્મી કોટા આવી લક્ષી ભોળા રમણી-ઓની તપાસમાં હમેશાં દરનાં રહે છે. લગવાન જાણે કેવી લાલચમાં ફસાઈને કેવાએ દુઃખમાં જઈ પડશે! અહા! હીંદુ સમાજની દશા કેવી અધિકારમય છે! આવી બાળ-વિધવાઓને માટે સુખ શાંતિની ગોઠવણ કરવી તે પણ પાપ મનાય છે! મારો હવે તેની સાથે સંબંધ શો? તેને સહાય કરવાનો મને શો અધિકાર છે? આજે-હું તેને મદદ કરીશ, કાલેજ શોકો તેની અને મારી ઉપર કલંક ચઢાવી બદનામ કરશે.

“આમ જ્યારે હું સુખ અને નિરાશાની લહેરોમાં ઝાંકાં ખાઈ રહ્યા હતા, ત્યારે સમાજ મારા ગળા ઉપર તીક્ષ્ણ છરી ફેરવવાને તૈયાર થઈ ગયો હતો. કેમ જાણે વિધવાઓએ આપેલું દુઃખ તેની નજરમાં મારે માટે ઝોણું હોય! ખરેખર જ્યારે દુઃખ આવે છે, ત્યારે બધી બાળુ-એથી સામડું આવી પહોંચે છે. એક દિવસે સંધ્યા સમયે હું મારી સાળી સાથે વાતો કરતો- બેઠો હતો, તેવામાં પિતાજીએ મને કઠોર ગંભીર સ્વરે ધુમ મારી. હું તરતજ તેમની પાસે ગયો. ત્યાં મેં શું જોયું? મેં જોયું કે પિતાજી સાક્ષાત ક્રોધની મૂર્તિ બની બેઠા છે, તેમની આંખોમાંથી અંગારા વર્ષી રહ્યા છે. અને સામે માતા બેઠી નિઃશ્વાસ નાખી રહી છે. આ દશા જોતાંજ હું બહાવરો બની ગયો. વાત શું છે, તે હું

ભોજાનાથને પ્રાર્થના કરી ચુકી છું કે પુરુષોના હક્કને મોઢીપું ચઢાવો. નહીં તો યાદ રાખજો કે આખા સંસારની સ્ત્રીઓ પુરુષોના અધિકારોથી, તેમના નિર્દયતાભર્યા સ્વાભિવચથી અને તેમના કઠોર પ્રભુત્વથી, અકળાઈ છેક છેલ્લે પાટલે જઈ બેસશે. લગ્નની પ્રથા નાશ પામશે. પતિપત્નીનો સંબંધ ધુળમાં રંગદોળાઈ જશે. અને ના નવીન પ્રજા ઉત્પન્ન થશે કે ના.....”

બોલતાં બોલતાં પાર્વતીજીની છાતી શ્વાસ-થી ઉછળવા લાગી. તેમનાં નરકોરાં પુલવા લાગ્યાં. તેમનાં ખભાં ઉંચાં નીચાં થવા લાગ્યાં. તેમના મુખપર શ્રમની કઠોર ભવ્યતા છવાઈ રહી. તેમનું આંતું ઉગ્ર રૂપ જોઈ ભોજાનાથ ગભરાયા અને પાર્વતીજી કેંક વધુ કહે તે પહેલાં-તે બોલી ઉઠ્યા: “અતે તમારી ઇચ્છા શું છે ?”

“એજ કે સ્ત્રીઓ પુરુષો બની જાય, અને પુરુષો સ્ત્રીઓ” પાર્વતીજીએ કહ્યું.

“એટલે ? સ્ત્રીને પુરુષ કરી દઉં અને પુરુષને સ્ત્રી ?” ભોજાનાથે પુછ્યું અને પછી હસતાં હસતાં બોલ્યા.

“તો પછી આપણાથીજ શરૂ થાય. શુભસ્ય શિદ્ધમ” આ. સાંભળી પાર્વતીજી પણ

હસી પડ્યાં.

“એમ નહીં ! પુરુષો સ્ત્રીઓનું કામ કરે

”

૨

ગામમાં આવીને જોયું તો આખી દુનીઆને કાંચિડાના રંગની પેઠે બદલાઈ ગયેલી દીડી. ઓશીસો, પેદીઓ, કોરડો, કચેરીઓ, શેષો, વર્કશોપો, દવાખાના, સહુનો, હોટલો વગેરે વગેરે જ્યાં જ્યાં નજર મારી પડી, ત્યાં એજ ચોટલાવાળી, પતલીકમર લચકાતી, મારકણી આંખો નચાવતી, રૂપેરી ઘંટડીઓ ઘણુઘણુવાની ધાધરા પડતણુની શુરી સીપાહીનીઓ ઝુઝી રહેલી દીડી. અને પુરુષો ? પુરુષોનો તો ક્યાંય પતોજ ના મળે. બધાએ પોતપોતાના ઘરમાં પોતપોતાનાં કામો આટોપી રહ્યા હતા. કોઈ દળતો હતો, કોઈ રાંધતો હતો, કોઈ મુશો ડુંકતો હતો, કોઈ છોકરાને હીંચોળી રહ્યા હતા તો કોઈ માથે પાણીનું બેટું મુટ્ટી રસ્તામાં મળતી સાળી, સામુ વગેરેની લાજ કાઢતો ધસમસ્યો ઘર બહારી આવી રહ્યા હતા.

વળી એજ સમયના અનુકુળ સાહિત્ય, શાસ્ત્રો, કાયદા વગેરે વગેરે પણ તૈયાર થઈ ગયાં હતાં. પત્નીના ગુજરી જવા પછી પતિ માટે પતખા-વૃત્ત, વૈધુર્થ-પાકન આદિ વૃત્તો અને ધર્મો પણ સખત આજ્ઞા સાથે પુરુષો પાસે પળાવવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ પતિના મરી જતાંજ ત્રીજે દિવસેજ પત્ની માટે બીજો પતિ કરવાની પણ એ શાસ્ત્રકારોએ ગોઠવણ કરી હતી. તથા એક પતિ પર બીજો પતિ કરવાની, અથવા પતિને તલાક આપવાની પણ એમના શાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં છુટ હતી. એંસી વરસની છુટ્ટીને પણ જો લગ્નનો ઉમળકો આવે અથવા તેના ધર્મને નફામાં જતા હોય તો આખુલીથી કોઈ ૫ વર્ષના લાડાને વરી લાવતી. પણ જો કોઈ ૧ પુરુષની પત્ની મરી જતી અને તે પુનઃ રતો તો સનાતન ધર્મના પાયા ડગમગતા ખો સમાજ અળમળી ઉઠતો.

તે એક કામળ રાડ પાડીને બીજી સજારીને

તાતપય' કે પુરુષના ધર્મો ને સ્ત્રીના ધર્મો અને સ્ત્રીનાં કર્તવ્યોને પુરુષોનાં કર્તવ્યરૂપે ફેરવી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યાં એ ચાર સ્ત્રીઓ ખેડી હોય ત્યાં પુરુષથી હિંચા સાદે બોલાય પણ નહીં. અને ખાનદાન પુરુષથી સુરખા ચોદ્યા સીવાય અખરમાં નીકળી પણ શકાય નહીં. ખાનદાન પુરુષો માટે સુરખાની બહુજ તાકીદ હતી. કારણ કોઈ સ્ત્રી પુરુષને જીએ પણ નહીં અને તેને નસાડી જાય પણ નહીં.

આ સઘળું જોતો કારવતો હું ઘેર આવ્યો. અને જોવાજ ધરમાં પગમાં મુકું છું તેવાજ શ્રીમતીજીએ વાધને ઘુઘાટે ધારો પાડીને કહ્યું: "અખરદાર આજ પછી સુરખા વિના બહાર નીકળ્યા તો."

શ્રીમતીજીની ગંજના સાંભળીને મારાં તો મોતીઆંજ મરી ગયાં કે આ શું ? કોઈ દિવસે પણ સું ન કરે તે બીલ્લી આજ મીમાંથીજ મીમાંડ કરે ? મને ગુસ્સો આવ્યો કે શ્રીમતીને સટાક સટાક દેવાજ માંડું. અને તે પ્રમાણે શ્રીમતીજીનો અરડો અખેરવા મેં બહુએ બાવડાં હિંચક્યાં, બહુએ દેવાને મારી વહારે બોલાવ્યા, કદવાપીર, લોતી અમારી, વગેરે વગેરે દેવદેવીઓની બાધાઓ રાખી; પણ અફસોસ ! અરડો અખેરીજ ન શક્યો. શ્રીમતીજીના રસકેમયાં નેત્રથી મારાં કોષની જવાબે લાલુકતાં નયનો લડતાં અને બંદા આંધરફીમ જેવા દાઢા હેમ બની જતા.

અતે હારીને, ચાકીને, હાંમતથી પાછળ દડ્યો અને બહાદુરીથી મંનને મનાવતું પડ્યું કે "મનવા ! સૌની રાહ તે વહુની રાહ. એ તો સુરખો છે, ચોળા ને ચણીઓ પહેરવાનું હોય તોએ શું ?"

વગેરે વગેરે પ્રચલિત રૂઢિથી મંનને મનાવી ને પુરખો પહેરવાની આદત તથા ઇચ્છા નહીં

હોવા, છતાં, સુરખાનો સ્વીકાર કરીને પુરુષ ધર્મનું પાલન કરવુંજ પડ્યું.

એક દિવસની વાત છે કે હું સુરખો પહેરીને અખરમાં જતો હતો. અખરમાં જતાં રસ્તામાં જ એક ખગીચો આવતો હતો. હું તે ખગીચામાં દાખલ થયો. ખગીચાની અંદર લટકાં મટકાં કરતો અને રસ પરિમલના પુંજ વર્ષાવતો અનિલ અટખેલીઓ કરી રહ્યો હતો. લતાઓ લયકી રહી હતી અને કુલડાં ફેરી રહ્યાં હતાં. હું ધણા દિવસથી ધરમાં ગોંધાએલો હોવાથી અકળાએલો હતો. અને તેથી એ સુરખિત અનિલનો લદાવ લેવાનો મને ઉમળકો આવ્યો. વિચાર કર્યો કે પહેલાં સુરખાનાં સુરાખમાંથી મુછો બહાર કાઢવી અને જો કોઈ સન્નારી વાંધો ન લે તો સુરખાને બહુલે લટકાવીને આનંદથી વાયુનું સેવન કરવું. બસ આ વિચાર આવતાંજ મેં સુરખાના સુરાખમાંથી મુછો બહાર કાઢી અને અનિલની લહેરીઓમાં ફરફરતી મુકી દીધી. મુછો પણ ધણા દિવસથી તાજ હવા નહીં મળેલી હોવાથી અનિલમાં નાચા નાચ કરવા લાગી ગઈ. અને હું સુરખાને કાઢી નાખવાની તૈયારી કરતો ત્યાંજ એક "પુરખો માટે"ના બાંકડા પર ખેડો.

મારી પાસેનાજ બાંકડા પર એ તણુ સન્નારીઓ પણ વાયુસેવન કરતી ખેડી હતી. તેમાંની એકની નજર મારાં એ પુરખાઈના વાવડા પર પડી. તે એક કામળ રાડ પાડીને બીજી સન્નારીને કહેવા લાગી: "જોયું સખી ! આ મુવા નખખોદીઆને જરા પણ લાજ કે શરમ છે ? પુરુષ થઈને મુંછો કેરી સુરખાથી બહાર રાખી છે ? અરેરે ! જ્યારે ખુદ પુરુષોજ આટલા બહેકે ને પુરુષ ધર્મનું કલ્લંધન કરનારા અને તો પછી એમાં સ્ત્રીઓનો શો વાંક ?"

"અરેખર જ્યાં મુઠી આવા નિર્જન અને

તમને વરસે-વરસે ઘોતી લાવી આયું ? અને તમારા માટે એ કેન્દ્રી શરમની વાત છે કે તમે ખાનદાન હોઈને શીવેલું સાંધવું એ નથી શીખ્યા ? હજી સુધી તમને ઢાંચમાં મીઠું સુદાં નાખતા નથી આવડતું. પછી આપણી ગૃહસ્ત્રી નહશે કેમ ? તમારે ને મારે બંનશે કેમ ? હાય ! મારી કીસ્મતમાં તમે ક્યાં લખી રાખ્યા હતા ?”

એક લાખો નીસાસો નાખી શ્રીમતીજી ચટક મેટક કરતાં ઓરીસ તરફ રવાના થયાં. મેં એક ખુણામાં બેસીને માખાપના નામનો છોડો વાળ્યો.

“વોત તારી આતો રડવા બેઠા ?” શ્રીમતીજી અંધારે રસ્તેથી પાછાં આવીને કહેવા લાગ્યાં. “એય.....જીવો.....”

હું આંસુ છંછીને તેના સામે બેઠ રહ્યો.

“તમારા પ્રવડપણાં સહન કરતાં કરતાં મારી છાતી ધસાઇ ગઇ છે. અને કાચું પાકું ખારું, તીખું, મોણું મીઠું, ખાતા ખાતાં મારું પેટ અને હું કંટાળી ગયાં છીએ. હવે હું વધારે વાર કંટાળવાનું સહન કરવા કે પડ્યું પાનું નીલાવી લેવા માંડતી નથી. તમને સાફ જણ્યાની ઉઠ છું કે જો હવેથી ખાવાનું બરાબર તથા ટાઇમ સર નહીં અને તો તમને તરફાંક આપી સદા માટે છુટાં કરી નાખીશ.”

૪

“ર...” શ્રીમતીજીએ સાંજે ઘરમાં પગ મુકતાં કહ્યું.

“જી...જી...” મેં ખીતી ખીતી જવાબ આપ્યો અને હાથ બેડીને ઉભો રહ્યો.

“શું શું રાંધ્યું છે ?”

“પાકા, મેથી ને સુરણ—”

“પાકા ને મેથી કાળજી... હજી નહીં.”

થનારાં)” વેદકમાં ‘પણુ પારંગત-શ્રીમતીજી બોલ્યાં.

“સુરણ પણ છે ને—” મેં કહ્યું.

“ઓ માડી !” શ્રીમતીજીએ એક ઝીણી ચીસ પાડી. “સુરણ ગરમ આગે, માંસથી કેમ ખવાય ?”

મેં ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં કહ્યું: “તો પછી તમારી જે ધરજા હોય તે રાંધી આપું.”

“હવે શું તમારા આપનું કપાળ રાંધશે ?” કહી શ્રીમતીજી ખુણામાં નજર નાખતાં બોલ્યાં: “પહેલાંથી વિચાર કરવો હતો ને ? કે શ્રીમતીજી ઓરીસે ગયાં છે ત્યાંથી ભુખ્યાં આવશે તો શું ખાશે ? થોડાક મલીદોળ કરી રાખ્યો હોત, કંસાર કે શીરોજ બનાવી મુક્યો હોત. કે થોડુંક કેશરીઆ દુધજ ઉકાળી રાખ્યું હોત તો ! બસ દશ શેર પંદર શેર ઓંચું પેટ પર હાથ ફેરવ્યો અને આ ગધેડાની પેટે આખો દિવસ આળોટયા. કાઢની શીકર ન ચિંતા. કે કામ ન કાજ. રેડીઓ પણ ન ફેરવવો”

કહીને શ્રીમતીજીએ સદાક લઇને મને એક ચોદી કાઢી. મારી આંખમાંથી ખરખર આંસુ ખરી પડ્યાં.

“ઓ આપ ! મરી ગયો.”

“ખુશ રડો તમારા આપને કે તમને આવા પેદા કર્યા.” કહીને શ્રીમતીજી લુગડાં ઉતારવા ડોહીંગ રુમમાં ગયાં. એના એકજ લાશથી મારું હૃદય એના ઘર પરથી ઉઠી ગયું, હું એ રડતો રડતો એની પાછળ ગયો.

“શું છે ?” તપેલા લોહા જેવી લાલ લાલ આંખો કાઢી તેણે પૂછ્યું.

જવાબમાં હું હાંમત એકી કરવા લાગ્યાં.

“બેલોને શું કહેવા માંગો છો ? અભાગી એ મરતોએ નથી કે પીડો છો.”

“હું.....હું.....” મારાથી વધારે ન બોલાયું.

“શું...હું...હું... કે કહેશો કે હું હું જ કર્યા કરશો ?”

“જો...જો...તમે કહેતાં હો તે થોડાક દિવસ માટે મારે પીએર હું જમ આપું.” મેં દર્શાવતી કહી નાખ્યું. “શ્રીમતીજનાં આશ્ચર્ય તથા ક્રોધનો મારાનું રહ્યો.”

“હે ! પીએર ?”

“હા ! થોડાક વખત હવે ખુલાસો કરી આપું.”

“અને અહીં રાતલા કાણ તમારો આપ કરી જશે ? ખરદાર ! પછીથી પીએર જવાનું નામ લીધું છે તો મારી મારીને આમકુંજ ફોડી નાખીશ.”

૫

હું ક્યાંક મારી નાખેની ખીકથી જરા પાછળ ખસ્યો. પાછળ ખસતાંજ મારું માથું પલંગના પાયામાં અથડાયું જેથી મારી આંખ ઉઘડી ગયું. હું આંખો યોગતો યોગતો ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. તે શંખણીના ક્રોધના તણુખાને ખદ્દે મેં મારા આખા પલંગપર આંદનીની રસ પાંખડીઓ વેરાયતી દોડી. એ રસ પાંખડીઓમાં, એ અમૃત પાંખડીઓમાં મારા રસ જીવનની સૌંદર્ય રાણી ધસધસાટ ઉઘી રહી હતી.

તેના સ્નિગ્ધ સૌંદર્ય ભરપુર અરુણ રંગી-અંગનાં અમૃત અન્યાયીઆંઉપા રંગી સાડીના લદરીયા લદરીયામાં ઉછાળા મારી રહ્યાં હતાં. જેવો આકાશના પલંગમાં ચંદ્ર, તેવીજ તે મારા પલંગમાં પ્રકાશની.

તે નિદ્રિત હતી છતાં તેના મુઠ્ઠું મુખપર દારમની લદરીઓ રમી રહી હતી.

“એ લદરીઓનાં અદ્ભુત દીર્ઘરે મારા હૃદયનો સાગર દિલોળે ચંદ્રાવ્યો અને મેં અભિલાષ ભર્યાં સ્નેહાવેશથી તેના કુસુમ કર્મણ્ય કપોતોમાં ખગભગતા અખંડ અમૃત પાન કરી લીધાં

“અમૃત આ શું ?” તેણે જાણત યદને કહ્યું અને પોતાનો ગાલ લુછ્યો.

“પ્રતિકાર !” મેં દસ્તાં દસ્તાં કહ્યું.

“ઓ મા ! શાનો પ્રતિકાર ?”

“મને લમણાંજ તે લપડાક વંગાવી હતી તેનો.”

“ઉધમા વાગી દશે.”

“તહીં ક્રોધમાં.”

“જો મેં તમને જાણી જોઈને લપડાક મારી હોય તો એ હાથ લાંબી નહોતી” કહેતાં કહેતાં તે ગળગળી યદ ગદ્ય ને તેની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં. મેં તેને મારી ખાસે બેસાડી ને બધી વાત કહી. સાંભળીને તે કહેવા લાગી.

“એજ દાવના હો !”

“એમ કે ?” મેં દસીને કહ્યું.

“તહીં તો ઉધતાં માણસોને પજવો ખરા ?”

“ઉધતું માણસ કેં પરાયું હતું ?”

“પણ આ સામે છે તે પરાયો હતો.”

કહીને તેણે ચંદ્ર ભણી આંગળા ચીંધી. હું પણ ધડીક એ ખીલી રહેલા ચંદ્ર રાજને જોઈ રહ્યો. તેમની કળામાં અને આજ આજમાં અમૃત કરી રહ્યું હતું.

“કદી એ જોઈ જાત તો.”

“તો શું ચાત ?”

“જો આ કેવા છે? કોઈને કહીના કે કે ?”

“તો શું એ ચંદ્રદેવ આડીઆ છે ?”

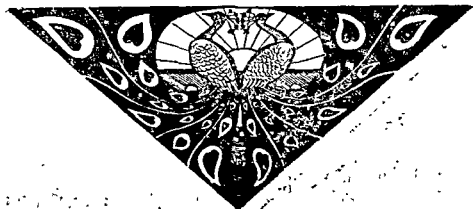
“નચોન નચો। તમે તો એવાને એવાંજ
રહ્યાં, દેવનીએ મશ્કરી ને દેવીનીએ, મશ્કરી.” “નહીં અમને મુકી દો.”
કહીને એ મને ચામકી લેવા આવી. “નથી મુકતા.”
સાગમાંજ બેઠાં હતો. ખુબ જોરથી પકડી. “આને બોલાવીશ.”
“બોલાવે.”

“ઓમા !” તે અકળાઈ ગઈ. “ઓ.....”

“સુપ ! સુપ ! ચંદ્રદેવ સાંભળી લેશે તો
કાઠને કહી આવશે.” કહીને મેં તેના વદનપર
વદન ઝુકાવ્યું. તેણે મારા મોઢા પર હાથ મુકી
દીધો.

પણ તેના ગળામાંથી અવાજ નીકળે તે
પહેલાં તો એજ બાતો અવાજ આવી પહોંચ્યો.

“અધી, હજુ જાગે છે કે ?”

દમની સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્મલ ગુજરાતી સમાને
મીયુત હાલાલા આયુદ્ધ આનંદા.
તરફથી સવિનય સમ્પ્રેમ ભેટ.

વ્યાયામ પરિષદ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૬ થી]

સ્વાસ્થ્ય અને ટેક અહીં ઉછળતાં બાળકોમાં મને
આવતાં લાગે છે.

વ્યાયામ પ્રચાર આખા ગુજરાતમાં કરવાના
ઉદ્દેશથી એક મંડળ સ્થાપવાનું છે. એને પૈસાની
અને માણસોની પુષ્કળ મદદ જોઈશે. આપ
સૌને અખાડાના કામથી સંતોષ થયો હોય તો
એ મંડળને આપ બનતી મદદ કરશો. અસારે
ધ્યેય તો એ છે કે ગુજરાતનું એક ગામ કે કાહેર
અખાડા વગરનું ના રહે એમ કરવું. અસાર
સુધીમાં સ્ત્રીઓને માટે અંગમળ ખીલાવવાનું
કામ જીજ્ઞાસુ થયું છે. હવે પછી કન્યાઓ અને
મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓને કસરતના લાભ મળે
એવી યોજના આપણે કરવી છે. આ પરિષદને
અંતે હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું કે આપ સૌ સ્ત્રી
પુરુષો એ કાર્ય તાકીદે શરૂ કરશો.

હમીર માતાની એક ગલોલથી ઘોડાને પગ-
લંગડો યથા ગયો હતો. લક્ષ્મીબાઈ, ઘોડેસ્વાર
યથા યુદ્ધ કરવા જતી અને મુગલ યુગમાં એકેએક
ક્ષત્રાણી કટારને ઉપયોગ કરી શકતી. હાલમાં
પુરોષ અમેરીકાની સ્ત્રીઓ તરવાની, પટાખાણક
ની, પહાડ પર ચઢવાની, હોડીઓને હલેલાં
મારવાની, ધનુષ્યખાણુની, કુસ્તીની એમ અનેક
અંગવધક કસરતો કરે છે અને એમનાં કદાવર

ખડતલ શરીર આપણને દિગ્મૂઢ કરી નાખે છે ।

સ્પાર્ટન પ્રગ્ન, પોતાનાં શરીર બળવાન અને
તે માટે સ્ત્રીઓનાં શરીર સુદૃઢ કરતી. દેશ
રક્ષાને માટે એમને વીર પ્રગ્નની જરૂર હતી;
અને વીર પ્રગ્નને નિર્માલ્ય માતાઓ જન્મ નળ
આપી શકે એમ એમનું માનવું હતું.

આપણે પણ ભવિષ્યની પ્રગ્નને ગુરવીર,
પરાક્રમી, સાહસિક અને તંદુરસ્ત બનાવવી છે.
ભય, નિરુત્સાહ, કાયરપણું અને મંદવાડ આપણે
દૂર કરવા છે અને તે માટે એકલા છોકરા
નહીં પણ છોકરીઓને પણ કસરતના
લાભ પુરેપુરા આપવા છે. મુસલમાન
બાઇઓએ તુર્કસ્તાનની માફક હવે ઝનાના
દૂર કરવા જોઈએ, હોંદુઓએ બાળલગ્ન અંધ
કરવાં જોઈએ અને મોટી કહેવાતી શરમ, લાજ
મરજોદા અને મોટાઇના ખોટા ખ્યાલ દૂર કરી
છોકરીઓનાં શરીર ખીલવા દેવાં જોઈએ.

લાંબુ ચાલવાની, આપણી નદીઓનાં મૂળ
અને મુખ જાંતે જોઈ આવવાની, આપણા
પર્વતોનાં શિખરો અને ખીણો જોવાની, તરવાની,
સાઇકલ પર કે ઘોડેસ્વારી મારફતે લાંબી મુસા-
ફરીઓની અને એવી એવી દરીયાઇઓ માટે
બનતી સવડો આપણા મંડળે આપવી પડશે.

યુરોપમાં વિજ્ઞાન, ભૂગોળ અને વ્યાયામ મંડળો આ કાર્ય કરે છે. ત્યાંની સરકાર અને પ્રજાના પ્રયત્નો જેવા પ્રયત્નો આ દિશામાં આપણા મંડળે કરવા પડશે. એવરેસ્ટના શિખરે પર અને ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવની શોધખોળમાં જે સેંકડો વીરોએ, જાન અર્પણ કર્યા છે તે અવિધાર ગુર્જર યુવક યુવતિઓને મળે એ જોવા હું ઉત્સુક છું.

ગુજરાતનાં અને હાઈનાં ઐતિહાસિક અને કલામય તથા કુદરતની અલૌકિક શોભાથી ભરપૂર રચાતો જોવા અને યાત્રાઓ કરવા આપણે પણ નવા જમાનાને યોગ્ય સંધો કાઢવા જોઈએ.

અમેરીકાથી જે મુસાફરોનાં ટોળે ટોળાં આવી આપણો આખો દેશ જોઈ જાય છે અને પૃથ્વી પર્યટનો કરે છે તેવે વખતે આપણુ માવડી-મુખા કે ધરકુકડી બની રહેવું યોગ્ય નથી. અસહ-ના વખતમાં આપણા પૂર્વજોએ, દિગ્વિજયો કર્યા છે, સંસ્થાનો વસાવ્યાં છે. વ્યાપાર ધંધાને અથે દરીઆ ખેડ્યા છે, અને વહાણવટાં કર્યાં છે. ટીબેટને લિપિ આપણે આપી છે. એશિયાઈ તુર્કસ્તાન, બોતાન, જાવા, સુમાત્રા અને કેમ્બોડિયા મુઘી આપણો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રસંધાં હતાં. ચીન અને જાપાનને ધર્મ અને કલાનું જ્ઞાન આપણે આપ્યાં છે. અગત્ય નહિએ ટ્રવિડ દેશને સનાતન હાંદુ ધર્મનું જ્ઞાન આપ્યું અને વિધ્યાચળને નમાવ્યો હતો એટલું જ નહીં પણ એ સમુદ્રને પણ પી ગયા હતા!

અગત્ય મુનિની સાથે અને એમના અનુયાયીઓની સાથે આપણા ગુજરાતનાં, દારકાની આસપાસનાં અનેક બ્રાહ્મણ કુટુંબો, તામિલ દેશમાં ગયાં હતાં. એમનાજ વંશજો તે ત્યાંના આચર અને આચંગર બ્રાહ્મણો છે. દારકાની યાદવાચર્યો પંડી કેટલાંએ યદુકુળે, દક્ષિણમાં ગણેલાં. હોએશોલે, રાજાઓ, યદુવંશના હતાં. જેમના વંશર્તમાં ઝેંદુર અને હાલાખીડનાં ભવ્ય

અને સુંદર ઉત્તમ શિલ્પકલાના નમુનારૂપ મંદિરો બન્યાં છે. વિજયનગરના પ્રતાપી રાજાઓ, યદુ વંશના હતા અને એજ કુળમાં ઉતરી આવેલા હાલના મૈસૂરના મહારાજાં છે.

ગુજરાતના રાજાઓ અને સુલતાનો પાસે નૌકાસૈન્યો હતાં. અને મોટોરાના વજ્રમુદ્રિ પહેલ પાનો, ગુજરાતનાં હોંદુરાજ્યો પડયા પછી દક્ષિણમાં ગયાં હતાં. હાલ ત્રાવણકોર અને વડોદરા રાજ્યમાં એમના વંશજો છે. અને ગુજરાતનાં બાહુબલ અને શારીરિક વિકાસની સંપૂર્ણતાનું સ્મરણ કરાવે છે.

ઉપરની હકીકતોથી સન્નારીઓ અને સહગૃહસ્થો! આપની ખાત્રી થશે કે એકલા વડોદરા દાકતરો અને મહેતા મામલતદાર બનવાના કોડથી આપણું દળદર નથી પીટવાનું. આ બાળવીર સેના અને આ અખાડાના વિદ્યાર્થીઓ એરોપ્લેન ઉડાવનારા નૌકાધિપતિઓ અને સૈનિકો; ટોરપીડો અને સબમરાઇન્સ ચલાવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એવી મહત્વકાંક્ષાઓ આપણે એમની આગળ ઉભી કરો!

આપણે ભવિષ્યની આખી પ્રજા આવી બનાવવી છે અને સ્વદેશાભિમાની, વીરતા, બહાદુરી અને બળ એનામાં આવે એ માટે આ પ્રયાસ છે.

અખાડાઓ અને ક્રીકેટ મેચો છતાં કસરતને સર્વવ્યાપી કરવા માટે દેશી રમતોનો પુનર્દાર કરવાનો છે. આ પ્રવૃત્તિદ્વારા એરંડા, ખેખો, હતતત વગેરે રમતોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. અને ભવિષ્યમાં તમામ રમતોને જમાનાને યોગ્ય કરવામાં આવશે.

સન્નારીઓ અને સહગૃહસ્થો! આમ આ પરિષદનો ઉદ્દેશ-દેશનું તમામ વાતાવરણ બદલી નાંખવાનો છે. જેની ઉદાસી અને બદલેશી એ દૂર કરવા માગે છે, સ્ત્રીઓનાં, કલેશ, કંકાશ

લેડીમના પ્રયોગ.

અને નમળામ્મો એને મટાડવા છે. વેદ દાક્તરોની કમાઈ એને ધીમે ધીમે ઓછી કરી આખરે બંધ કરવી છે. લઈનના વરઘોડા અને શુભ અશુભ પ્રસંગે થતાં અધર્મિત અર્થ પ્રગ્નની શરીર સુધારણા અને વિદ્યાશિક્ષામાં ખરચાવવાં છે. મંદિરોના પ્રસાદ અને હાથન ભોગ ગરીબ બાળકોને દસરત પછી પુષ્ટિ માટે માટે મફત વહેંચાવી દેવાં છે અને ચોરાશીઓ યજ્ઞયાગ અને જમણવારોના પૈસા રસીઆની સોનીયેટ સરકારની માફક પ્રગ્નની મીલકત બનાવવા લુટી લેવા છે.

અમારે દેશની અને જીવનની પુનર્રચના કરવી છે. આ આખા ભાષણમાં કે બીજા કાર્યક્રમમાં આપ, આ મંડળે સરકાર પાસે કશાની આશા રાખેલી નહીં બુઝો.

આવાં મદાન કાર્યમાં તેમ જતાં સરકાર કે સરકારી અમલદારોને મદદ આપવા હું અંતઃ કરણપૂર્વક આમંત્રણ કરું છું. આ રાજકીય સંસ્થા નથી અને સરકાર સામે એ સંસ્થા

તરફ વિરોધ નથી. એનું સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્ય ફોલોઅર્સ થશે તો સરકારને પણ ગૌરવનો વિષય છે.

આમ, અખાડાઓ ન્યાં ન્યાં થાપ ત્યાંથી તમામ વસીને, રમત ગમત અને ફરવા હરવામાં રસ લેતી કરીશું તો નીતિ, સંયમ, સહકાર અને સહિષ્ણુતાના ગુણ ખીસશે. સ્વભાવમાંથી ગંભીરપણું અને દોડાણલાપણું ઓછું થશે, નિન્દા, કુચક્ષી અને દોષ જોવાની ટેવ ઘટશે અને આજથી એક જમાનામાં પ્રગ્ન બદલાઈ જશે.”

પરિષદો ભાષણનો કાર્યક્રમ પુરો થયો ને પછી પ્રત્યક્ષ કાર્યરૂપે ગુજરાતના એકઠા થએલા ૮૦ અખાડાના યુનંદા વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તમ પ્રયોગોના નમુના રજુ થવાના હતા. એટલે આ પ્રસંગે દરેક અખાડાને ફોન ફોન નીતીન બાણવાનું ને શીખવાનું મળે તેવા સુંદર પ્રસંગ હતો.

સંતરામના યોગાનમાં દસેક હજાર કરતાં વધારે સંખ્યામાં મેદની માઈ શકે. પરંતુ આજે

તો આ મોટા મેદાનમાં લગારે જગા નહતી. આથી આ કે નહીં તોએ બે ત્રણ હજાર હશે. અને આબુલાખુ છાપરાં, અગાસી ને ઝાડ વગેરે સ્થળે પ્રેક્ષકો જોવા સહી ગએલા. એક જગ્યા કહેલું કે 'આખું નદીઆદ ઉટ્ટલું' લાગે છે.' એ આ મેદની જોયા પછી અતિશયોક્તિ નથી એમ અવશ્ય લાગે. આ બંને દિવસ સવારે ને સાંજે આટલી ઠંડુ જામેલી રહેતી.

અંગબળના પ્રયોગોમાં મુંબાઈના ગુજરાત વ્યાયામ મંડળની, શારદા મંદિરની અને અમદાવાદની ધારીરામની પોળની તથા નદીઆદના અખાડાની બાળાઓના પ્રયોગો આકર્ષક હતા. તેમાંએ મુંબાઈનું શુદ્ધિ અને શારદા મંદિરની લાડી એ બે પ્રયોગોએ આખા પ્રેક્ષકવર્ગને સ્તબ્ધ કર્યું હતું.

બેન્ડ, કલાપત, લકડીપટા, લાડી, બોક્સીંગ, ન્યૂન્યુસ, રોમનરીંગ, સૌગત્રગાર અને મલખમ વગેરેના પ્રયોગો અદ્ભુત ને સુંદર હતા.

રાતના સંવાદો ને સંગીતના જલસા થતા બાળલગ્ન, દેશી રમતો વિ. પરદેશી રમતો, યુવાનોમાં આવતી ફેશન વગેરેને લગતા સાદાઈ, બ્રહ્મચર્ય, વ્યાયામ અને પ્રસંગોચિત હાસ્યરસ ને કટાક્ષનાં ચટકાંથી રંગીત સંવાદો હતા. 'ભાડુતી પ્રમુખ' અને 'કોલેજીઅન'ના કટાક્ષો અતિ તીવ્ર હતા. જો કે આજના કોલેજીઅન માટે જે ખ્યાલ આ લખાણના લેખકે બાંધ્યો છે તે તે પ્રમાણ રૂચક હોય છે તેમાં કેટલીક અતિશયોક્તિ છે અને ઉચ્ચ રસરૂચિની ઉણપ છે. ભાષા અંબાલાલ અને કુબેરદાસના માહજિક મર્મવિનોદની નોંધ લેવી જોઈએ. અમને આશા છે કે લેખિકામાં આ ઉત્તમ કેટિના 'ચાર્લી ચેપલીન' થા 'હેરાલ્ડ લોહડ' ચમકશે.

આ પ્રસંગે શ્રી સુભાષ બોઝ અને ડૉ. સુધીન્દ્ર બોઝ દંપતીનું આગમન એક આકર્ષક

પ્રસંગ હતો.

શ્રી. સુભાષ બોઝનો પરિચય કરાવતાં પ્રમુખે યથાર્થ કહેલું કે એ બંગાળનો પ્રાણ છે ને દેશના યુવકોની આશા છે. સુધીન્દ્ર બોઝ અમેરીકાની આયોવા યુનીવર્સિટીના રાજ્ય પ્રકરણના તત્ત્વવિદ અધ્યાપક છે. અને એમના કેટલાક નવીન સિદ્ધાંતોથી ભલભલા રાજનીતિજ્ઞો ને ખીટની બાદશાહી ચરધારે છે.

આ મહેમાનોને જોઈ અનેક જુવાનોને નવીન પ્રેરણા પ્રાપ્ત થઈ હશે, ઘણાએ જીવનની તે ધન્ય ધડીને રળીઆમણી માની હશે. એ શ્વેત ખાદીમાં વિભૂષિત યજ્ઞેલું ગૌર વાન, જરા દામઆણુની નાની આકૃતિનું જ્ઞાન કરાવતી કાયા, તીક્ષ્ણ ને રિચર દષ્ટિ, સખ્તાઈમાં બીડાએલા છતાંએ કવચિત હાસ્યપ્રેરણાક્રિત મુખમુદ્રા અને ઉદાઘા પગ-આ બધી સાદાઈથી ઉજ્જવતાં લોહીને મુગ્ધ કરતું.

ઉંચા, સુકા વાનમાં નિરંતર લડતડગતા દાવાનગ સમા પ્રાણુની ઝાંખી, સુધીન્દ્ર બોઝનાં વિચાર, વાણી ને વર્તનમાં થતી.

સુભાષ બોઝે આ ઉજળતી મર્દાનગી અને નવલોહીઆ સ્ત્રી પુરુષોનું જુથ, ઉત્સાહ, કાર્ય દક્ષતા, સ્વાસ્થ્ય ને શક્તિ જોઈ પ્રવૃક્ષિત થયા. એમણે પણ જીવનમાં એક અનુપમ તકનો લદાવો માણ્યો. ને સ્પષ્ટ ચળવેમાં તેમણે તે કસ્યું.

“આજે ગુજરાતના વ્યાયામવીર જુવાનોની આ બારે મેદની વચ્ચે ઉભા રહેતાં, મારા હૃદયમાં જે અનિર્વચનીય દર્પનાં મોજાંની છાંયો ઉડી રહી છે, તેનો હું તંમને ખ્યાલ કેમ કરી આપી શકું...? અખાડાની હીલચાલે ગુજરાતના આટલું જોર જમાવ્યું છે, ગુજરાતના નૈમુવાનોનો આટલો સખ્ત કબજો કર્યો છે, તેનો નદીઆદનો તમારો આ ઉત્સવ જોયા વિના મને

કદાપિ ખ્યાલ આવત નહીં. પ્રત્યેક વિદેશી સત્તા તેની એડી નીચે ચમદાએલી પરાધીન પ્રજાના આવા પ્રયત્નોને સદા રુધિર છે. અને આ બ્રીટીશ સત્તાનો પણ એજ રાહ છે. તમને યાદ હશે કે ૧૯૦૫ માં અંગાળમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં ખાલી મંડળીઓ રથપાછ હતી. ને આજ સત્તાએ એ મંડળીઓને પેલા અદ્ભુત કાયદા કીમી-નક્ષ એમેન્ડમેન્ટ લોની, સહાયથી આ સભાઓને બંધ કરી હતી. પણ તમે એ વિદેશી શાસકો-

આપણા રાષ્ટ્રનો આજનો સર્વોપરિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ સ્વાધીનતાની ભાવનાની ન્યોત હૃદયે હૃદયે, ઝુંપડે ઝુંપડે, ને દેશના ખુણે ખુણે પહોંચાડવાનો છે. જે તમે એ ભાવનાની ન્યોત પ્રગટાવી શકો, એ પ્રકાશથી તમારા દેશજનોનાં હૃદયોને પ્રકાશિત બનાવી શકો, એ પુણ્ય પાવક-ને ગામે ગામે પહોંચાડી શકો, તો યોગ્ય દિવસોમાં સારા હોદ્દાસ્થાનમાં એવો સર્વબક્ષી હુતાશન પ્રગટશે કે પછી જગતની કાંઈ સત્તા,

મુંબાઈના ગુજરાત વ્યાયામ મંડળની કન્યાઓના અગ્રસ્તરના પ્રયોગો.

ની એ દમદમીથી ડરશે નહીં. તેના અધા પ્રયત્નો છતાં, હોદ્દાનાં પુનરુત્થાનનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતુંજ જવાનું છે. જગન્નિયંતાનું એ અચળ નિર્માણ છે.

ગુજરાતના જુવાનોને મારો સંદેશ છે કે સ્વાધીનતાની ભાવનાના તમે સા પાગલ પુત્રી બની જાઓ. એ ભાવનાને તમારા જીવનની અંખના બનાવી દો. ગુજરાતના જુવાનો! સ્વાધીનતાની ભાવનાના નશામાં ચક્રચુર બનો.

ત્રીશ કોટિ ભારત જનોને શુભામીમાં નહીં રાખી શકે.

જે ભારત વર્ષે અનેક પ્રજાઓના ઉદ્ધવ અને અસ્ત જોયા છે, અનેક સામ્રાજ્યોને રસાતળ જતાં નીરખ્યાં છે અને છતાં જગતના પુરાણામાં પુરાણા અને પ્રાણુવાનમાં પ્રાણુવાન રાષ્ટ્ર તરીકે જીવન્ત છે. તે ભારતવર્ષને માટે સ્વાધીનતાનો જુસ્સો પ્રગટાવવાનું કાર્ય એ કોઈ અશક્ય કાર્ય નથી. અનેકાનેક ક્ષાન્તિઓ, પદ્ધતિઓ, દુર્ભાગ્યો-

અને આક્રમણો છતાં ભારતવર્ષ સજીવ છે.

વિશ્વનું નિયમન કરનાર વિશ્વનાથે ભારત-વર્ષને જગતનો પ્રથમ ઉદ્દેશવાનો : જગતની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનો ને જાતિઓનો સમન્વય કરવાનું, તેનો જીવન પદાર્થપાઠ પુરો પાડવાનું કાર્ય માથે નાખ્યું છે.

યુવાનો! આપણી જવાબદારી જાળવજો. આપણે કદપના પથ કરવાની છે અને કાર્ય પથ કરવાનું છે. બુદ્ધિ અને શરીર બંનેને આપણે કસવાનાં છે. "

પરિવહની બેઠક, વિવિધવિચારણી સમિતિ ને ઠરાવો અધાંજ વિશિષ્ટનાથી ભરપુર હતા. ગુજરાતમાં વ્યાયામનો પ્રચાર વધારે યાચ્ય છે હેતુથી એક વ્યાયામમંડળનું અંધારણુ રચાઈ, તેના ખર્ચે પરિવહની વિવિધ વિચારણી સમિતિ આગળ મુકવામાં આવ્યો.

પહેલેથીજ કેટલાક કાર્યકર્તાઓનો નમ્ર પથ દૃઢ મત હતો કે કોઈ પણ સારા કાર્યને આપણે ને અંધારણુની બેડીઓમાં નાખીએ છીએ, માત્ર આપણે ભાવનાને નવી વળગી રહેતાં શબ્દોના ખેખેને વળગી રહી, એ કાર્યને વણસાડી નાખીએ છીએ અથવા નિજીવ બનાવી મુકીએ છીએ. અને તેથી આવી શુદ્ધ પ્રગતિને અંધારણુની બેડીઓ ન નાખવી.

પરંતુ આ માન્યતા સર્વમાન્ય ન થઈ શકી અંધારણુ ધકાડ્યું. અને 'બીન ઉસ્તાદી' અને એટલે 'ઉસ્તાદી' શબ્દ ઉપરજ પ્રથમ ચર્ચા શરૂ થઈ.

મારી તો સ્પષ્ટ ને દૃઢ માન્યતા છે કે જ્યારે પણ સંસ્થાઓ 'ગુરુ' ભાવનાને સરળે જાત પડે છે ત્યારે વર્ષોનાં વહેંચ સાથે એ સંસ્થા નાશ પામે છે. એથીજ પ્રજાની મનોદયા ગુલામી બને છે. ધીરે ધીરે એ આખીએ પ્રજા ગુલામી મેરતી થઈ જાય છે.

'ઉસ્તાદ'નો અર્થ આપણે ત્યાં અખાડાનો અધ્યક્ષ-અથવા સ્વામી એવો યાચ્ય છે. એ એક જ વ્યક્તિની એ માલીફી બને છે, એના ઉપરજ એ જીવનનિર્વાહ કરે છે. સવા રૂપીઓ આપી ગુરુ કરે તેને તે અખાડામાં દાખલ કરે છે, તહેવારોએ બેટ પૂજા ધરે તેને પ્રસન્ન થઈ દાવપેચ સીખવે અને સાળીદ બનાવે. ને આમ છતાંએ કળાની ચોરી તો કરેજ.

સમગ્ર પ્રજાના શરીરનો વિકાસ સાધવો છે, આ માંધકાંચલી પ્રજાના શિરનું કલંક ધોઈ નાખ્યું છે, એવી ઉમ્મદેશભાવનાથી પ્રેરિત એકજ યુવાને આ દુઝારો વર્ષોથી જડ ધાલી બેઠેલી 'ઉસ્તાદી' પ્રણાલિએ ચાલતી સંસ્થા ત્રામે બળવો કરી નવીન-શીખ્યા તેટલું બીજાને શીખવવું: જ્ઞાનદાન લેવું તેટલુંજ દેવું. — પદ્ધતિ સ્થાપી. ને આ પ્રગતિને વ્યાપક બનાવી.

ગુજરાતમાં આજે માણેકરાવજી છે અને મજાસુદાર સાહેબ પણ છે. એ ત્યારે પણ હતા. પરંતુ એમના અખાડાઓ ત્યારે ને છેક હજુએ આ જુની પ્રણાલિને વશવર્તી છે. અને તેથીજ મારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈએ કે ઉગતા ગુજરાતનાં બુદ્ધિ ને શરીરના ઘડતરમાં પુરાણી બાધઓનું સ્થાન અતોણું ને અજોડ છે. અને તેથીજ ગુજરાતમાં 'બીન ઉસ્તાદી' પદ્ધતિએ વ્યાયામ મંદિરોના 'આય સંચાપક' ના સ્થાનના અધિકારી તો માત્ર પુરાણીબાધો અને તેમના ચાર ગોડીવાજ છે ને. હોહ ચકે.

આ મંત્ર ત્ર માટે આગ્રહ રાખવો એને ભસે આ અખાડાની માટીમાં એક વખત જેણે રંગ માણ્યો નથી કે સ્વાદ ચાખ્યો નથી, માત્ર કામળ ઉપરજ જેણે ફુટીઓ કરી છે એવા, એને 'દુરાગ્રહ' કહે કે 'અનિષ્ટ દહીલાઈ' પુક પોતાના મતની બદ્ધમતિથી સાચા પંથને [૫૫ માર્ચ ૧૯૩૬]

મારી નોંધપોથી

૧૯૩૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૬ થી]

લખ્યું હોત કે 'હાસ્યરસનું પુસ્તક' તો મારી આવી કરુણ સ્થિતિ થાત ખરી ?

પુસ્તકને માટે જેમ શિર્ષક લખવું આવશ્યક મનાય છે તેજ પ્રમાણે એ પુસ્તક, લેખકના મત પ્રમાણે, કયા રસનું છે તે પણ લખવું જરૂરનું ગણાવું જોઈએ. આથી અનેક પ્રકારના લાભ થશે. લેખક પોતે કયા રસનું પુસ્તક લખવા માગે છે એ અલાર સુધી વાચકો સમજી નહોતા શકતા તે સમજી શકશે; પહેલેથી કયા રસનું પુસ્તક છે જાણ્યાથી તે રસનો આસ્વાદ લેવા પ્રયત્નથી તૈયારી કરી શકશે, અને આંધળા મનુષ્યની પેઠે પંથ કાપ્યાની મહેનતજ નહીં પણ સૌદર્ય જોવાનો સહાવો પણ સર્પ શકાશે. આ તો કાંઈને લાં આપણે મળતા ગયા હોઈએ ને તે આપણને જમવા ખેસી જવાનું કહે તેવી સ્થિતિ થાય છે. આપણી એ વસ્તુ માટેની કાંઈ પણ પ્રકારની તૈયારી હોતી નથી. કદાચ નાહ્યાજ ન હોઈએ. અથવા ઘેરથી જમીનેજ નીકળ્યા હોઈએ. પરંતુ નિમંત્રણથી આપણે જ્યાં ભોજન કરવાનું કહ્યું હોય છે ત્યાં તો સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરીનેજ, પચાવવાની એક બે ગોળાઓ સાથે રાખીનેજ જઈએ. તેજ પ્રમાણે મારામાં રુદ્ધિષા વ્યાપી રહી હોય, સેવા સીવાય બીજું કંઈ કાંઈ મારે માટે કતવ્ય નથી એમ મને

લાગ્યાં કરતું હોય તે વેળા મારા હાથમાં હાસ્ય રસનું પુસ્તક આવી ચડે તો હું તેને ચોગ્ય ન્યાય શી રીતે આપી શકું ? તેમ મારા હૃદયમાં ઉદ્ભાસની ઊર્મિઓ ઉછળી રહી હોય તેવે વખતે કરુણ રસનું પુસ્તક હું વાંચું તો લેખક તરફ સમભાવ પણ શી રીતે રાખી શકું ?

આટલા માટે દરેક લેખકે પુસ્તકના પ્રખ્યાત પર જે રસનું પુસ્તક હોય તે રસનું નામ લખવું; એટલુંજ નહીં પણ વચ્ચે વચ્ચે જે જે ગોણું રસો, સંચારી લાવો આવતા હોય તેનાં નામો પણ તે તે સ્થળે હાંસીઆમાં લખવાં. આથી જેને જે રસ જે સમયે વાંચવો હશે તે રસ તે સમયે વાંચી શકશે. તે પણ જે રસનું પુસ્તક એ વાંચવા માંડશે તેને માટે પહેલેથીજ તૈયારી રાખશે. ને લેખક તરફ સમભાવ પહેલેથીજ એનામાં આવશે. દાખલા તરીકે હાસ્ય-રસનું પુસ્તક વાંચતી વેળા એ મોં મલકાવીને પહું ઉઘાડશે. પહેલી લીટી વાંચતાં આણું સ્મિત કરશે, બીજી લીટી વાંચતાં સ્પષ્ટ સ્મિત કરશે, ત્રીજી લીટી વાંચતાં ઘેરું સ્મિત કરશે, ચોથી લીટીએ સ્મિતને બદલે હાસ્ય આવશે; પાંચમી લીટીએ અટકાસ્ય કરશે ને પહેલું પાનું પુરું કરતાં પહેલાં આંખોટવા માંડશે.

હું જે પુસ્તક વાંચી ગયો હતો તે હાસ્યરસનું પુસ્તક છે એમ માલમ પડ્યા પછી મેં એ પાછું વાંચવું શરૂ કર્યું છે. અને લાગે છે કે એ પુસ્તક હાસ્યરસનું પણ હોઈ શકે.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોની સેવામાં—

ગુજરાતી . અંગ્રેજી . સંસ્કૃત

નવલ . નાટ્ય . કાવ્ય

પ્રાચીન . અર્વાચીન

શિષ્ટ . નવતર

લોકભોગ્ય . વિદ્વદ્ભોગ્ય

સામાન્ય સાહિત્યનું

યા

ખાસ વિષયનું

કોઈ પણ પુસ્તક

ચોખ્ખા ભાવે

વિના વિલંબ

બેઠકનું હોય

તો

એક વેળા લખી જુઓ.

ન મળતાં પુસ્તક મેળવી આપવા પ્રયાસ કરશું.

હીંદી ચા મરાઠી પુસ્તક ઉપર પ્રેમ હોય તો તેએ મેળવી આપશું.

લખો—

ગદુલાલ એન્ડ કંપની.

પ્રાર્થનાસમાજ પાસે,

૨૭૦, ગીરગામ બેકરોડ, મુંબાઈ.

ભગવાન કૌટિલ્ય

૩૭૭૦૦૦૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૮ થી]

“કાણુ !” સેનાજિત એકદમ શ્રીકંકો થઇ ગયો. મૈનાકી ધ્યાનથી જોઇ રહી.

“શૂન્ય.”

સેનાજિત ફક્ત મારી બહાર ગયો અને મૈનાકીના મુખ પર અસ્પષ્ટ હાસ્ય પ્રસર્યું. ગૌરીએ ચિંતાતુર મુખે જોયા કહ્યું. થોડીવારમાં સેનાજિત તદ્દન બદલાઇ જઇ પાછો આવ્યો. તેની આંખો બહાવરી થઇ ગઇ હતી, તેના મોં પર ગભરાટ હતો.

જાને સ્ત્રીઓ તરફ તેણે ગભરાટથી જોયું, મુડીવાળી અને બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“શું છે ?” ગૌરીએ ગભરાઇને પૂછ્યું. મૈનાકીના ગાંભીર્ય પર વિજયનો પાસ હતો.

“કે નહીં.”

“પણ શું છે ?” હસીને મૈનાકીએ કહ્યું. “કે નહીં” અસ્વસ્થ સેનાજિતે જેમ તેમ કહ્યું; “હું જાઉં છું.”

“પણ આપ્તા કેમ ? આપ્તા કેમ ? એવું તે શું છે ?” મૈનાકીએ પૂછ્યું: “હું વચ્ચે પડતી હોય છું. ચાલો હું રનાન કરવા જાઉં છું.” તેણે મચકો કરી, સાં પડેલું પોતાનું ઉપરનું લીધું અને ચાલ પકડી.

સેનાજિત સ્તબ્ધ બની ગૌરીને જોઇ રહ્યો. મૈનાકી મગ્ન એટલે ગૌરી તેની પાસે આવી દયામણે મુખે જોઇ રહી.

“શું છે ?” તેણે આદ્ય અવાજે પૂછ્યું.

“ગૌરી” ગળગળે અવાજે સેનાજિતે કહ્યું; “ગૌરી ! મારું આવી જાય.”

“શું ?” ગભરાઇ જઇ ગૌરીએ પૂછ્યું. “એવું શું બોલો છો ?”

“ગૌરી ! આજે સાંજે મને દેહાંત શિક્ષા થાય તો નવાઇ નહીં.”

“પણ કેમ ?” ગૌરીની આંખો ભરાઇ આવી.

“તને કેમ સમજાવું ? મારી વસ્ત્રભા ! શરી મંળાએ કે ન પણ મળાએ. ગૌરી ! નરેન્દ્રદેવે મને એક કેદી સોંપ્યો હતો તે ગઇ કાલે છુટી નાસી ગયો.”

“કેમ કરતાં ?”

“કાલે રાતે હું અહીંયાં બેસી રહ્યો તેમાં. ગૌરી ! આપણું પુણ્ય પરવારી મધુ. નરેન્દ્રદેવે આવા ગુનાહ માફ કરતા નથી” સેનાજિતે હાથમાં હાથ નાખી આમળી નાખ્યો. તેના હોઠ ચરચર ધ્રુજતા હતા.

“પણ એવો તે કેવોએક કેદી હતો ?”

“ગૌરી ! એના પર તો કેટલાયના જીવનનો આધાર રહેલો હતો. ચાલ દલે જાઉં ! જે થાય તે ખરું પ્રિયે ! વિધિએ આપણું લગ્ન નજી નરંધારેલું તે શું કરીએ ?” તેણે દુઃસહ નિરાશાથી ઉડા નિઃશ્વાસ મુક્યો.

એકદમ ગૌરીએ ઉંચું જોયું અને ગુંગળાતી હોય તેમ તેણે ગળે હાથ મુક્યો. “મને દલે સમજાયું.” તે બોલી અને ગભરાટથી ચારે તરફ જોઇ રહી.

“શું ? શું ?”

“સમજાયું. તમારો કેદી કાણુ છોડતી ગયો તે ખબર છે ?” બહાવરે ડાહ્યો ગૌરી બોલી.

“ના. કાણુ ?”

“આચાર્ય વિષ્ણુપ્રપ્ત,” ગૌરીએ કહ્યું. બહી ભોળી ગૌરીને આ જ્ઞાન કેમ થયું એ કલ્પવાને અશક્ત સેનાજિતે ચમક્યો.

“મને અહીંયાં મોકલી એણે જન્મને ગઇ કાલે રાત મારી જોડે વીતાવો મારે. આપણું હુંજ તમારી વેરી થઇ.”

“થકાએ તેની બહુ નાચે નિમંત્રણ કેમ માગ્યું, મેનાકાએ એમને એકાંત કેમ કરી આપ્યું એ બહુ સેનાજિતને હવે સમજાયું.”

“જે થયું તે થયું ગૌરી !” સેનાજિતના કપાળ પર કરચલી વળી.

“આ બધાનું મુળ એજ છે. આપણા લગ્ન વચ્ચે પણ એજ આવ્યો. અસારે મારું મૃત્યુ સાધી રહ્યો છે. અસારે આપણને વીણુટાં પણ એજ પાડવા મથે છે.”

“નાય ! આપણને કાંઈ વીણુટાં પાડે એમ નથી. પણ મને પણ હવે બધું સમજાય છે, આપણે એનાં રમણાં યજ્ઞદ્રીએ છીએ.” ગૌરીની આંખોમાંથી નિરાધારીનાં આંસુઓ ટપકવા માંડ્યાં.

“—ને મરીએ છીએ. એ દુષ્ટ બ્રાહ્મણનો પ્રાણ ક્યારે લઉં ?” દ્વેષથી સુકી વાળી સેનાજિત બોલ્યો.

“પણ તમારો દેહ—”

પ્રકરણ ૨૯ મું

જેમાં સંનિધાતાની યુક્તિ સફળ થાય છે

સેનાજિત ઉતાવળે ઉતાવળે નરેન્દ્રના પ્રેક્ષાગારમાં ગયો, પણ ત્યાં તો એવો રંગ જામ્યો હતો કે કોઈને કે કહેવાય એવું નહોતું. જહ મકનાસ પણ ખુણે બેસી બાંડી આંખ તાકી પીચકારી મારી રહ્યો હતો. પોતાનાથી નરેન્દ્રેવને છોડી જવાય એવું નહોતું, ફીજ કોઈને ચંદ્રગુપ્ત પાછળ મોકલાવાય એમ નહોતું એટલે અધીરો બાવરો, તે હેમો રહ્યો.

નરેન્દ્રેવ રંગ પર આવ્યો. તે આંખોને લપ પીચકારી બરી અતપુરમાં ગયા એટલે સેનાજિતની નોકરી શરૂ થઈ. અકળાને હવે તે

“આ બ્રાહ્મણ અહીંમાં ને હોત તો જોઈ છુટત તેમાં કે બહુ બીય નથી.”

“ખરી વાત છે, એજ—એજ બધાનું મૂલ છે.”

“એ મુળજ કે ખેડી નાખું છું.” નિશ્ચયાત્મક અવાજે સેનાજિતે કહ્યું. “ગૌરી ! જે હું બધું તો પરણશેને—એ બ્રાહ્મણ વચ્ચે આવે તો એ ?” ગૌરી શીઘ્ર થઈ ગઈ. તેના કાનમાં ગજના થઈ : “મહર્ષિઓના પાદ સેવસી નકપિપત્નીની સ્પર્ધા કરશે, શિક્ષાતલની શર્યા, બિશ્વોપાન મુગ્યમ” ને વિભૂતિ ! તેની આંખે આલ શંકર જેવા વિપ્રવર્ણની મૂર્તિ. દેખાઈ. તેને ! ચક્રર આવ્યાં. તેણે ટેકા માટે ભીંત પર હાથ મુક્યો.

આ અકળામણનું કારણ શોધવા પુરતાં સ્વચ્ચતા કે સમય સેનાજિત પાસે નહોતો. તેને કર્તવ્ય યાદ આવ્યું.

“હું જાઉં છું. નરેન્દ્રેવને કહી દઉં નહીં તો...” તે ચાલી ગયો.

નરેન્દ્રેવની પાછળ નોકરી બગલવા ગયો. ક્યાં મુધી નરેન્દ્રેવ, આંખો, મહાદેવી ને બીજી રાણીઓએ તોડાને મથાવું. સમય વેળા, ને મધ્યાન્હ થયો. ફરીથી શેષ ડુંગ્રાવા, વાજિન વગર્યા ને બધા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. નરેન્દ્રેવ અતપુરમાં જ મથ્યા. સેનાજિત કર્તવ્ય બગલી રહ્યો.

આખરે વૃક્ષાસને તેણે એકલા જોયા એટલે પાસે ગયો. “ગુરુવર ! મારે નરેન્દ્રેવને વાત કરવી છે.”

“શી ?”

“આ બધાં દેખતાં કેમ થાય ?”

“હમણાં એ તારે માટે એકલા પડવાના હતા ?” તિરસ્કારથી વક્તનાસે પુછયું : “શું છે ?”

“પણ ઘણીજ અગત્યની છે. કુમાર રાતના નાસી છુટ્યા.” તેનાં અંગે અંગ ભયથી કંપિતાં હતાં.

વક્તનાસની એક આંખ ઝીણી થઈ. તેણે તિરસ્કારથી કહ્યું : “પીડા ઓછી.”

“શું કહો છો ?” સેનાનિતને આ અણુધારેસો જવાબ સમજાયો નહીં.

“કાલે સવારે આ પીડા ટળે એટલે એને છોડવોજ હતો તો એક દહાડો વહેસો છુટ્યો. કે જંગડવાનું નથી.” સેનાનિતનો ગમરાટ જતો રહ્યો અને તેને શાંતિ વળી.

“પણ પેસે બ્રાહ્મણ છોડવી યો હાય તો ?” તેણે હોઠ ખીસી પુછયું.

“કોણ ?” વક્તનાસના મુખ પર દ્રેષ વધ્યો. તેણે એક આંખે બાંધું. બોધું ને વિચાર કર્યો : “તક્ષશિલાવાળો ?”

“હા.”

અમાત્યના મુખ પર દ્રેષપૂર્ણ હાસ્ય છવાયું.

“શીકર નહીં, સનિધાતા પાસેજ અને એની યુક્તિ અમલમાં મુક. છાનોમાનો જા.”

“નરેન્દ્ર દે—”

“તેની ચિંતાં તું છોડી.” કહી વક્તનાસે જવા દેવા વ્યથા.

સેનાનિતને હતાપણે પગે સનિધાતાના પ્રેક્ષાગારમાં આવ્યો. ત્યાં દરેક સનિધાતા, મૈનાકી, ગૌરીને એ જણ મિત્રો જમવા બેઠાં હતાં. સેનાનિતે સનિધાતાને બહાર બોલાવ્યા.

“શું છે સેનાનિત ?” વિશાલ પેટ પર હાથ ફેરવતાં તેમણે પુછયું.

“નરેન્દ્રેવની આજ્ઞા છે.”

“તમે જે યુક્તિ સુચવી હતી તે અમલમાં આપણે મુકવી એવી આજ્ઞા છે.”

“નિશ્ચયપ્ત માટે—” સનિધાતાનું મોહું હસું દંડ્ય થઈ ગયું.

“હા.”

“મેં નહીં કહ્યું કે મોરી યુક્તિ સીવાયે છુટકો નથી.” હરખાતાં સનિધાતાએ કહ્યું.

“પણ શી છે ?” સનિધાતાએ તેના કાનમાં કહ્યું. સેનાનિતના મુખ પર સંખેતાઈ પ્રસરી તે તેની આંખમાં કાંઈ પ્રસર્યું.

“માણસોનું શું ?” તેણે પુછયું.

“તે આર છે” સનિધાતા આત્મસંતોષમાં મલકાતાં હતાં. “મોરી યુક્તિ વગર પતો ખાંચ નહીં તો. ચાલો, આવો. જમ્યા? આવો બેસો.”

“ચાલો.” કહી સેનાનિત જમવા આવ્યો. તેની અસ્વસ્થતા દૂર થઈ હતી તે જોઈ ગૌરીના જીવમાં ઈર્ષ્યા આવ્યો. તેમની આંખોએ સદેશો કહ્યા ને સાંભળ્યાં ને બનેલા હેવામાં આશા ફરી સ્થપાઈ. તેવીજ રીતે સનિધાતાની આંખોએ હર્ષના સદેશો મૈનાકી પર મોકલ્યા. તે સમજી ને તેની આંખોએ પણ પાછા સદેશો પાઠવ્યા. એ બેનાં હેવામાં પણ આશા સ્થપાઈ. માત્ર એક નહીં પણ બે જુદી જુદી.

સંભાળતો કાર્યક્રમ આગળ વધેજ ગયો. રાત પડીને પાંખો ખીજી નોટકે શરૂ થયો.

સેનાનિત ગૌરીની રાત્રી લઈ ચાલી ગયો હતો અને આજે રાત્રે તે ફરી આવવાનો ન હતો. સનિધાતા પણ ગયા હતા, એટલે તે રાત્રે માત્ર મૈનાકીને ગૌરી બે રહ્યાં. મૈનાકી મનમાં મલકાતી હતી. તેનું ધારણું બહુ ચંતું હતું અને મહાદેવીનું પ્રેક્ષાગાર પોતાનુંજ હોય એવો તેને ભાસ થવા માંડ્યો હતો.

ગૌરી ગભરાતી નહોતી, પણ અસ્વસ્થ હતી. તેને આખર પટમાં કે સમજ પડતી નહોતી,

અને છતાં પોતે જાણે તેનું મધ્યબિંદુ હોય એવું તેને જણાતું હતું.

ગૌરીના હવે ઉપયોગ હતો નહીં અને આચાર્યને છોડી તે મેનાજિતને વરવાની અધમતા દેખાડી રહી હતી એટલે મૈનાકીને મન તે અકારી યષ્ટ હતી. પણ આદરેલો ખેલ પુરો કરવો એવો નિશ્ચય કરી તે આ છોકરી તરફ રમેલ દેખાડતી હતી.

મધરાત યવા આવી. બેમાંથી એકેનું ચિત્ત નાટકમાં ચોટતું નહોતું. અને નિરચક કૂરતાના લઢાવા લેવા ગમે છે. મૈનાકીને એ લઢાવો લેવાનું મન થયું. “મધરાત યષ્ટ!” તેણે કહ્યું; “આસો. મેનાજિતને પેલા આચાર્યને પુરા ક્યાં હશે.”

“હૈં! શું?”

“હા. કેમ તને કહી ગયા નથી?”

“ના. ના. ત્યારે એં બુલ કરી. મારે તને નહોતું કેહેવું જોઈતું.”

“ના. મને કહો.” ગૌરી મૈનાકીનો હાથ પકડી કરગરવા લાગી. “દેવી! આ શું છે? આ બધા આમ કેમ કરે છે? સેનાજિત ક્યાં ગયા છે? આચાર્યને શું થવાનું છે?”

“ગૌરી! તુ તો હજી બાલક છે. આચાર્ય તારી ને સેનાજિતની વચ્ચે આવતા હતા ને.” કટાક્ષથી મૈનાકીએ કહ્યું; “હવે નીરાંત થશે.”

“પણ એ શું કરવા ગયા છે.”

“તેને બાળી મુકવા.”

“કેવી રીતે?”

“અરરર— ને મારા પિતા—”

“સેનાજિત તેને કેં કરવાના છે?”

“દેવી! દેવી! મને કહો. શું વિધ્વંસ પાળી મુઆ હશે?”

“કમારના” મૈનાકીએ નીરાંતે કહ્યું.

“ના. ના.” ગૌરીનું હૃદય કાંપી ઉઠ્યું.

“આવા તેજસ્વી વિદ્વાન આચાર્ય!”

“તારે શી પીડા પડી છે?” મૈનાકી ગૌરીને તીક્ષ્ણ નજરે જોતી હતી. “તું ક્યાં એને પરજવાની હતી?”

“તેમાં શું? પણ દેવી! કેં કરો. એને બચાવો. એ મહાત્મા છે. તપસ્વી છે. એને માર્યો સેનાજિતને બ્રહ્મલ્લસ લાગશે. દેવી! કોઈને મોકલો. ઉઠો. કેં કરો.”

“હું ઉઠીને શું કરું? મારું કે કોઈનું સેનાજિત કોઈ દિવસ માને છે. તું જા. વખત છે ને માને.” મૈનાકીએ કહ્યું.

“ત્યારે મને જવાદો. માણસ આપો. મને જવા દો.” દુઃખની મારી ગૌરી હાથમાં હાથ દાખી ઉભી યષ્ટ.

“હા. જો યાત્ર તો કેં કર. જો કે મને નથી લાગતું કેં યાત્ર.”

“હશે દેવી! નહીં” તો સેનાજિતને બ્રહ્મલ્લસ લાગશે.”

મૈનાકી ઠંડે પેટે ઉઠી ને માણસોને આગ્રહ કરવા ગઈ. થોડીવારમાં બધી તેઓની યષ્ટ અને બે વિશ્વાસુ માણસ ગૌરીને લઈ, થોડે બેસી; નગર તરફ ઉપજ્યા.

એક સેવકે ગૌરીને પોતાની પાછળ બેસાડી હતી, એટલે સ્વારીથી અપરિચિત ગૌરી જમ તેમ કરીને એ મેવકને વળગી રહી. તેની તો રથૂલ અને સૂક્ષ્મ બને સૃષ્ટિએ સ્થિરતા બોધ બેઠી હતી.

ગૌરીના મગજમાં ધમકારા થતા હતા. તેનું દિયું ચીરાઈ જતું હતું. આ શું? સેનાજિત આચાર્યને બાળી મુકે! બપોરની વાતો યાદ આવી; કાલેના માર્યો તેનો સેનાજિત ‘બાલ ચંકર’ જેવા આચાર્યને બાળી મુકશે? પછી? ને તેના અંધ પિતાને કેં યાત્ર તો? શું થશે? નગર ક્યારે આવ્યું, દરવાજા કેમ વટાવ્યા, રસ્તો કેમ બોલો.

તેનું તેને જ્ઞાન રહ્યું નહીં. પોતાના ધર પાસે આવતાં તેણે જોયું તો આકાશમાં લાલ ને તેજોમય ધુમાડો દેખાતો હતો.

“ઓ મારી મા !” એટલુંજ તે બોલી ચકી.

ધોડેસ્વારે આગળ વધ્યા. ગારીએ પોતાની આગળ બેઠેલા સ્વારતી પડખેથી જોવાનો અચળ કર્યો.

તેના ધરતી બોતો થોડીએક હબી હતી.

છાપરું અંદર પડ્યું હતું. આરથાં ને બંદે બાકારાં થઇ ગયાં હતાં. અંદરથી બળતાં નીકળતાં હતાં. તેનું ધર ધર રહ્યું ન હોતું—બળતી ચિતા થઇ ગઇ હતી.

તે ગાંડાની માફક આવરી થઇ ગઇ. આગની જ્વાલાઓએ તેને આંધળી કરી મુકી. તેના મગજમાં પણ ભણુકા ઉઠ્યા. “આચાર્ય ! પિતા !.....” તે બોલી અને થોડા પરથી બે જ્ઞાન થઇને પડી.

[આ વાતના વિશેષ રસિક ભાગ આવતા અંકે.]

ઝાડને નામે ફળ વહેંચવાનો સમય ચાલ્યો ગયો !!

જ્ઞાનો કેંક વિશેષતા—ઉત્તમતા—સગવડતા અને નવિનતા માગે છે. પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેટલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો આંહુકો પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રશંસા કરે છે.

કારણ કેનાથી અજણ્યું છે ? ?

કો હી નુર હલ વો

અસલ સીકા છાપે રજીસ્ટર્ડ સર્વથી ચકીયાતો છે, અને એકલા હલવાનાં બાકસો કહાડનાર પીતાંબર છે, ફુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે.

બાકસ કીમત : રૂ. ૦/૮, ૦/૧, ૦/૨, અને રૂ. ૪ સુધી.

અદારગામ વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદા મેળવનાર પાયોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેધર—મુંબાઈ.

નૈવેદ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨૨ થી]

[ચંદાના પ્યાસાનો ખખડવાનો અવાજ આવે છે. બંને પાછાં ફરે છે—
સ્વસ્થ થઈને છુદાં છુદાં બેસી
ગય છે. કુમારની માતા તથા
પ્યાસા લઈને દાખલ થાય છે.
બંને જુએ છે. બંનેની મુખ-
મુદ્રા પર તોફાન રમી રહે છે.

માતા

કુમાર, લે ચંદા લાવી.

[કુમાર ને પ્યાસા એક ખીજ તરફ જોઈ
રહે છે.

કેમ નથી બોલનાં ! વઢૂ દીકરા, શું થયું ?

પ્યાસા

કું નહીં. અમે વાતો કરતાં ફાં. તમારા
જીવનમાં કેટલો આનંદ છે ?

માતા

પ્રભુએ જીવન આપ્યું તે બારે દહાડા અને
બનીસે ઘડી-ચીમળાયા કરવા માટે ! તથાનું-
બધે બધું આવી મળે છે. આપણે તો માલીકનાં
રમકાં છીએ.

પ્યાસા

(કુમારને) કેમ એમજ કહ્યુંને કે સર્જન-
દારના સૃષ્ટિ કાપકમમાં જીવનનાં નૈવેદ્ય ધરવા-
માંજ માનવજીવનની કૃતકૃતતા છે.

કુમાર

એટલે જીવનમાં કાપરતા ઉતારવી ?

નસીબની ખીલીએ પ્રારબ્ધ રંગાવી રાખ્યું
વર્તમાનનાં પુતળાં બની લવિષ્યને વેઢી
રેલું !

માતા

નહીં, મહાનુભાવ માનવતા સૃષ્ટિ મહા
ઉતારવા મથ્યું—એજ જીવતાં નૈવેદ્ય.

પ્યાસા

સાચું કહ્યું તમે.

માતા

અખંડ સૌભાગ્ય-વઢૂ દીકરા—

[પ્યાસાનાં જીવારણાં લે છે. પ્યાસા નમે
છે. કુમાર અનિમેષ જોઈ
રહે છે. માતા ખીવાઈ રહેલી
ચંદાના પ્યાસા લઈને ગય છે.

કુમાર

(પાછો ફરીને) હા— જીવનનાં નૈવેદ્ય
એમાંજ માનવતા—નૈવેદ્યના છૂટેવ નથી આરોગ-
તા—લાવનાજ ગ્રહે છે. જીવનમાં નિષ્વૃત્તા
બલે આવે. મનુષ્યને ક્ષુદ્રતા સાથે પણ લાવના
અનંતતામાં પથરાઈ ગય છે. એ ચિરંજીવ છે.

[પ્યાસા કુમારની નજીક ગય છે. અને
તખા પર માથું મુકી એની
મુખમુદ્રા નીહાળે છે.

પ્યા...સા !

પ્યાસા

(મુખ ઉઘડી કરતાં) નાથ !

[ઉઘડી ઘડી મુખ કુમાર તરફ છે.

... પડે પડે છે ...

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

૧૯૩૬

[અનુસંધાન પુષ્પ ૨૩૨ થી]

કેસો પણ નહીં નથી, ઘણાઓનું માનવું છે કે આ કેમી થીજવાદને ખીલાફત ચળવળે ભારે પોષણ આપ્યું છે, કારણ કે રાજકીય સુકિતનો પ્રશ્ન ગાણુ કરીને તેણે ધાર્મિક પ્રશ્નને જાહેર જીવનમાં વધારે અગત્ય આપી છે.

ઉપર પ્રમાણે જાહેર જીવનમાં ગાંધીવાદની અસરનું પૃથક્કરણ કરીને આપણે તે વાદના તત્વોની કેંક સમીક્ષા કરીશું અને પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનાં તત્વો જોડે પણ તેની સરખામણી કરીશું. તો આવા નિબંધમાં તે અસ્થાને તો નહીં ગણાય.

આર્યસંસ્કૃતિનું મૌલિક લક્ષણ આધ્યાત્મિકતા છે એ તો હવે સર્વે સ્વીકારે છે. અને ગાંધીવાદ “આધ્યાત્મિક” છે; “આત્મજન્ય. તેનો પાયો છે” એવો વિચાર પ્રચલિત છે. અસખત, જીવનના વિધવિધ ક્ષેત્રના વિભાગો એક હેતુ જોતાં દૃઢિમ છે, છતાં કામચલાકે તેમનો ઉપયોગ કરી શકાય ખરો. એ તો ખુદલું છે કે ગાંધીવાદમાં અને મહાત્માજીના જીવનમાં નિમજ્જ સહૃદયતા, ઉચ્ચ સાધુતા, પવિત્રતા, સેવાભાવ, સંયમ, દૃઢ ધૃચ્છાશક્તિ, નિર્દોષ સરજતા, ક્ષમા, સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાની ધગશ, માનવજાતિ અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ વગેરે અનેકાનેક તત્વો છે. અને એ બધાં સીધેસીધાં કે આડકતરી રીતે આધ્યાત્મિકતાને પોષે છે એ પણ ખરું છે.

પરંતુ, આધ્યાત્મિકતા એટલે કે નીતિનું પાલન નથી, આધ્યાત્મિકતા નીતિથી બંધાતી નથી, (નીતિન, આચારવર્તની આધ્યાત્મિકતાનો

ખ્યાલ) નીતિથી પર હોય છે. મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મહેતાનું કે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન અને તેને દોરનારાં મૌલિક તત્વોનો વિચાર કરવાથી સાત્વિક ઉચ્ચ મહાનુભાવતા અને આધ્યાત્મિકતામાં રહેલો ભેદ કદાચ વાંચનારનાં મનમાં સહેલાઈથી આવશે.

એ ભેદ વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે એમ કહી શકીએ કે ગાંધીવાદમાં “કર્યાને” “કર્મને” મહત્ત્વ આપાયું છે. કર્મ કરીને “થવું” એવો તેનો મુદ્રાલેખ હોય એમ જણાય છે. પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનો આદર્શ “થવું” છે. “કરવું” એ તો ફક્ત “થવાનો” આધિભાવ માત્ર છે. અર્થાત્ કર્મદ્વારા આંતર ચૈતન્યના પરિવર્તનદ્વારા જીવનનું રૂપાંતર કરવું એવો આર્ય સંસ્કૃતિનો આદર્શ છે. ખરું છે કે ગાંધીવાદમાં “કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, નીતિ, શમ, દમ, અહિંસા, તિતીક્ષ્ણ વગેરેનાં તત્વો રહેલાં છે. પરંતુ સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક હેતુ અને ઉપાયોનો સ્વીકાર તેમાં થયો હોય તો પણ તે આગળ પડતો તો નથી એટલું નક્કી.

ગાંધીવાદમાં બીલું પણ એક તત્ત્વ છે જેનો સ્વીકાર આર્યસંસ્કૃતિમાં ગાંધીજી કરે છે તેવાં રૂપમાં થયેલો જણાવતો નથી. એ તત્ત્વ એટલે “ગરીબાઈ”નો જીવનનો આદર્શ તરીકે સ્વીકાર. ગરીબો જોડે સહાનુભૂતિ હોવી એ એક વાત છે, ગરીબાઈ સહેવી અને તેનો પરિચય પાડવાનું સામર્થ્ય હોવું એ પણ એક વાત છે. પરંતુ કોઈપણ પ્રકારેના વૈભવ, સમૃદ્ધિ તથા અશ્વર્યના અભાવને જીવનની આદર્શ રિયતિ તરીકે સ્વીકારવો એ જુદી વાત છે. એ બે વિચારોમાંથી કયો ખરો છે તે નક્કી કરવાનું આ જીવનની મુશ્કેલી છે. આ આર્યસંસ્કૃતિમાં પ્રસિદ્ધ મતમાં “ગરીબાઈ”નો

જેવો સ્વીકાર મળેલો છે (અને ગાંધીવાદમાં પણ જેવો થયો છે) તેવો સ્વીકાર થયેલો જણાતો નથી એટલું ખતારી આપવાનો છે..

ઉપનિષદમાં એક ઋષિ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપ્રદાય પ્રથમ પુછે છે. સારે જનકરાજ તેને કહે છે કે, “તમે એ પ્રથમ ન પુછો. તમારે જોઈએ તેટલી ગાયો અને સોનામહેર માગો.” તેના જવાબમાં ઋષિ કહે છે: “શું મારે ઘેર ગાયોની ખોટ છે એમ તું માને છે? અને મારી પાસે સોનામહેરો નથી એમ તું સમજે છે?”

રામાયણમાં અયોધ્યાનું વર્ણન વાંચતાં પણ એક સમૃદ્ધિવાન શહેરનું આપણને ભાન થાય છે.

“સંન્યાસ” નો આદર્શ અને “ગરીબાઈ” નો આદર્શ સ્થિતિ” તરીકે સ્વીકારવાનો આદર્શ એક નથી એ અહીં આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું. સંન્યાસમાં “ગરીબાઈ” નથી પરંતુ જગતની નિસ્તુષ્ઠા પ્રત્યે અમીરાઈમરી બેપરવાઈ છે!

આર્યપ્રજ્ઞના વિચારના નેતાઓ તો પ્રાણુની વિપુલતાનો સ્વીકાર કરતા. સંકુચિત પ્રાણુ વિશાળ જીવન જીવી શકતો નથી. પ્રજા ગરીબ થવાનો આદર્શ રાખે છે તે કે જ્ઞાનની પરાકાષ્ટાને લઈને નહીં પરંતુ પ્રાણુની પરિમિતતાને લઈને હોય છે. આર્યવંશમાં તો સંપૂર્ણ જીવનમાં ગરીબાઈને સ્થાન નહતું. “દુઃખ” યા તો “સહન કરવું” એ પણ ગાંધીવાદનું એક મૌલિક તત્ત્વ છે. આર્યસંસ્કૃતિમાં જિતેલ અસ્વીકાર સ્પષ્ટ છે. દુઃખને ખમીને જીતવાનું તો તિતીક્ષ્ણ કહેવાય પરંતુ દુઃખનો અસંતોષાવ કેવળ આત્મામાં, આંતર-સૂત્રમાં જ નહીં. પરંતુ આજીવનમાં પણ થવો જોઈએ એવો આદર્શ આર્યસંસ્કૃતિ સ્વીકારે છે.

ગાંધીવાદની સૈદ્ધાંતિક પરિમિતતા હોય તો તે એ છે કે, તે જીવનના મુખ્ય માનસિક

સિદ્ધાંતોની વાડમાં બાંધી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જીવન જાણે એક સાદા સીધા તત્ત્વનું અનેકું હોય નહીં એવી ગર્ભિત માન્યતા ગાંધીવાદમાં રહેલી જણાય છે. હકીકતે તેનાથી જુદો છે. જીવનને કાષ્ઠ પણ માનસિક સિદ્ધાંતની વાડમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. ઇતિહાસે તે અનેક વાર પુરવાર કર્યું છે. ઉપનિષદમાં તો હિલ્ચનચેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિદિત મુલમ્ । “સુવર્ણના ઢાંકણથી સત્યનું મુખ ઢાંકાઈ ગયું છે” એવી ઉક્તિ વડે માનસિક આદર્શોની અપૂર્ણતા દર્શાવવામાં આવી છે. જીવનને એ પ્રમાણે પરિમિત કરવાનો એ પ્રયત્ન સફળ ભાગ્યેજ થાય છે, કારણ કે માનસિક સિદ્ધાંતની વાડમાંથી છટકી જવાનો માર્ગ જીવન શોધી કાઢે છે, અને દલીલોની પરંપરા આપીને મનને છેતરે છે!

જીવન વિવિધતાભર્યું—વિવિધ દિશાવાળું છે; અને તેની વિવિધતાનો તથા એ વિવિધતામાં પણ સંપૂર્ણતા વ્યક્ત કરવાનો આદર્શ આર્યસંસ્કૃતિ સ્વીકારે છે. કાષ્ઠપણું તત્ત્વને ખાતલ કરવું, નિમ્નવડે તેનો ઉચ્છેદ કરવાં મથવું, સંયમવડે માત્ર તેને પકડી રાખવું, અથવા તો પાપ ગણીને તેનાથી દૂર નાસવું—એ માર્ગ આર્યસંસ્કૃતિ સ્વીકારતી નથી. એ તો જીવનની વિવિધતા પ્રત્યે સમતાથી જુએ છે, આનંદ સ્વભાવના પ્રત્યેક અંગના અંગની કમને નીહાળે છે; તેના સત્ય સ્વરૂપની, તેના વાર્તાવિક તત્ત્વની, તે શોધ કરે છે; અને જ્યારે દેખીતા અજ્ઞાનની પાછળ કાંઈ કરી રહેલું જ્ઞાન તેને મળે છે ત્યારે અજ્ઞાનને દૂર પાડી, તેના સંયમ કરવાની કે તેનાથી દૂર નાસવાની તેને જરૂર પડતી નથી. જે જ્ઞાનનું વિકૃત સ્વરૂપ માનવનું અજ્ઞાન છે તે પ્રાપ્ત કરવાની તેનું અજ્ઞાન જ્ઞાનમાં રૂપાંતર પામી શકે છે.

ઉપર જણાવેલા વિચારનું ઉદાહરણ ગાંધીવાદમાં અદિસાના સિદ્ધાંતને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે પુરું પાડે છે. આર્થ સંસ્કૃતિ અદિસાનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ સાથે સાથે રૂઢચકિતની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ “રૂઢ” ના સંસ્કૃતિની બીજી બાજુને “શિવ” તરીકે સ્વીકારે છે. એક બાજુ જગતજનની, કમળપુષ્પધારિણી દુર્ગાની સ્વીકાર છે; બીજી બાજુ મહિષાસુર મર્દિની, નરમુંડમાલા ધારિણી ચંડીનો સ્વીકાર છે. અર્થાત ગાંધીવાદમાં અદિસાના બાહ્યસ્વરૂપ અને આચરણને જે અતિશયતા આપવામાં આવેલી છે તેનો આર્થસંસ્કૃતિમાં સ્વીકાર થયેલો જણાવવો નથી.

વળી, દાસની દ્વીદીપ્રજ્વળની નામદ અવસ્થામાં અને દ્વીધારઅધના કાયદાના જમાનામાં નિર્બલ દ્વીદી પ્રજ્વળને અદિસાના આચરણને ઉપદેશ પણ ધણાને અસ્થાને લાગે છે. પરંતુ, અહીં આપણે એ વ્યવહાર દલીલની યોગ્યતા જોવા અટકીશું નહીં.

વળી, ગાંધીવાદમાં કળાનું સ્થાન કે વિશ્લેષણ જ છે. કળા વીશે તેમણે વધારે લખ્યું નથી, તેમ વધારે બોલ્યા પણ નથી. પરંતુ કળા વીશે છુટાછવાયા વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી તો એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આર્થ સંસ્કૃતિમાં કળાનું જે સ્થાન છે તેનાથી ગાંધીવાદમાં તેને ધણું જ ગણે અને અપરિચિત સ્થાન મળે છે.

“સાત એ સર્વોત્તમ કળા છે.” એ કળાની નવી વ્યાખ્યા જરૂર વિચારવા જેવી છે. વળી, એના સ્પષ્ટીકરણમાં ભૌતિકાના ઉપદેશો કદાચ વાની અનાવશ્યકતા પણ નેમણે જાહેર કરી હતી. તથા માનવકળાને ઉત્તેજીતમ નમુનો તારાજગિત આકાશના કળાવિધાવહની કળાને કદી પણ પહોંચી ન શકે એવી પણ દલીલ તેમણે

દિલીપકુમાર રાય જોડેની મુલાકાતમાં કરી હતી. તે ઉપરાંત “મધપુડા” — નામના દસ્ત-લિખિત માસિક — માં કોઈ આશ્રમવાસીએ કળા ઉપર એક લેખ લખ્યો. દોનો તેમાં તો બીચારી કલાની જેટલી વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી હતી કે તે યુગગામી ને રૂઢાધર્મ તો પણ આશ્રમ નહીં.

હસાને ગાંધીવાદમાં “વિલાસ” તરીકે માનવામાં આવતી હોય એવો ભાસ મને થયા કરે છે. કળા સંસ્કૃતિનું આવશ્યક અંગ છે પ્રજ્વળના પ્રાણનો એ આવિર્ભાવ છે એ ભાન ગાંધીવાદને થયું જણાતું નથી. પ્રજ્વળની કળાકૃતિનો, કે આકાશની સુંદરતાનો છતિદાસની ચરુઆતથી કોઈ એ સ્વીકાર કર્યો નથી. પરંતુ, માનવના અંતરમાં ઉત્પન્ન થતી કળામય સૃષ્ટિ પછી બસે તે રૂપમાં કે સ્પષ્ટમાં, સ્થાપલ્યમાં — તુલ્યમાં ગમે તેમાં વ્યક્ત થાય — પણ પ્રજ્વળની અદ્ભુત કલામય ચકિતનોજ આવિર્ભાવ છે એમ શા માટે ગાંધીવાદમાં સ્વીકારવામાં નહીં આવતું હોય ? અને ભગવાનની કળાકૃતિઓમાં કવિ, ચિત્રકાર, સંગીતકાર કે સ્થાપલ્યકારનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત હોય તો પછી નિઃશબ્દ, તારાજગિત બ્રહ્મહિંસાના આકાશના કરતાં પણ વધારે સૌંદર્ય, રસ અને આશ્ચર્ય માનવ સ્વભાવમાં પ્રતીત થતાં કળા વિસ્ત્રોમ નથી હોતાં !

“કળા શોખને મા છે” એવો ખ્યાલ ગાંધીવાદમાં રહેલો લાગે છે. ખરું જોતાં કળા એ જીવનનું આવશ્યક અંગ છે; માનવતાનું આવશ્યક તત્ત્વ છે. જગતના સૃષ્ટાની દારમાં માનવ-વસ્તુ એસાડનેર — અને કદાચ આશ્રમ એક ક્રિયા “કલાસર્જન” છે.

ગાંધીવાદમાં “ઉદાસીનતા”, લગભગ કદાચ — ફોરેટના આશ્રમ — હોય તેમ લાગે છે. ભોજનચિત્તી વિપ્રસન્નતા તેમાં જણાતી નથી જે

“ સર્વભોગ સામર્થ્ય ” કહે છે તેને ગાંધીવાદમાં સ્થાન નથી. અંગ્રેજીમાં Puritanical શબ્દમાં જે અર્થ છે તેનો ધ્વનિ કેંક અંશે ગાંધીવાદમાં મળે છે કવિ નાનાલાલે મને વાદ છે. ત્યાં સુધી “ગુજરાતનો તપસ્વી”માં આ વાતના ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ટાગોર અને ગાંધીજી એ બંનેની સરખામણી કરતાં એ કળાવિધાયકનાં અને મહાત્માજીના કળાના આદર્શોમાં રહેતો બેઠે આપણે જરાબર સમજી શકીશું.

એક તત્ત્વજ્ઞાની-વિચારક-તરીકે પણ મહાત્મા ગાંધીનો વાદ વિશિષ્ટતા ધરાવતો હોય એમ લાગતું નથી. અલખત, યુરોપનો સમાજ સત્તાવાદ, ખ્રીસ્તી ધર્મ, અદિંસા, બૌદ્ધ મતનાં કેટલાંક તત્ત્વો, જૈનદર્શન અને વૈષ્ણવ ધર્મનાં તત્ત્વો એમના વાદમાં મેળુદ છે. વળી યાત્રિક શોધ બોળોની વિરુદ્ધ તેમના પડકારમાં પશ્ચિમના કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનનું અનુસરણ છે. પરંતુ ગાંધીવાદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશિષ્ટતા હોય તો તે એ છે કે કેટલાક વ્યવહાર જીવનના પ્રસંગોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનો ઉપયોગ કરવાને તેણે સહૃદય પ્રયત્નો આદર્યા છે. વિશ્વરચનાનો, પ્રભુનો, આત્માનો, માનવ સ્થાવનો, ચૈતન્યનો, બ્રહ્માનો, માયાનો, સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય ભૂમિકાઓનો, મરણ પછીના જીવનની શક્યતાનો અને તે વિષયના પ્રયોગોનો ગાંધીવાદમાં બહુ જ થોડો વિચાર થયેલો છે. ગાંધીવાદ જીવનનો કાયદો ઉકેલનારી તત્ત્વજ્ઞાનની વિચાર સરણી નથી; જીવનના વ્યવહાર, પ્રસંગોમાં અમુક સ્વીકારાએલા સિદ્ધાંતો અમાણે નિષ્ણુ થી બતાવનાર વ્યવહાર પદ્ધતિ છે.

ગાંધીયુગની શરૂઆતમાં ઘણાં જ એમ લાગતું કે નીતિનું અનૂપ માલન, અદિંસા, સત્ય વગેરે સિદ્ધાંતોનું આપવાં-વિના અનુસરણ એ તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય થશે. અને કાષ્ટ-પણું કાઢે. તેમાં આપવાંદો નહીં જ સંભવે. આદર્શરૂપી કેટલાક

એમ પણ માનતા કે ગાંધીજીનું મન નવા વિચારોને સ્વીકારવાને તૈયાર નહીં રહે. પરંતુ “અદિંસા”ના સિદ્ધાંતના પાલનમાં તેમણે “નવજીવન”માં જે વિચારો, હમણાં હમણાં રજુ કર્યા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગાંધીજી પોતાના વિચારો બદલવાને કેટલેક અંશે તૈયાર રહે છે જ અને પોતાના માનીતા સિદ્ધાંતોમાં પણ અપવાદો સ્વીકારવાને તૈયાર હોય છે.

આપણે ટુંકમાં ગાંધીયુગ અને ગાંધીવાદની સમીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એક કવિએ મહાન પુરુષોના હૃદયને “વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ, મૃદુનિ કુસુમાદિપિ” કહ્યાં છે એવા લોકોત્તર પુરુષોના જીવનની સમીક્ષા કરતાં પણ આપણે તેમની મહત્તા ક્યાંથી વીસરી શકીએ ? જ્યારે ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે લોકમાન્ય તિલકે તેમની સિતા સમક્ષ બાપણ આપી તેમના વખાણ કર્યાં હતાં ! તેમણે નરમ પક્ષને પુછ્યું : “તમારામાં બીજે ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે તો અને બતાવો !” હોંદનો પ્રત્યેક પ્રગ્મજન મહાત્મા ગાંધીને માટે યથાર્થ અભિમાન ધરાવી શકે તેવી તે વ્યક્તિ છે. ક્યાં એ મહાન સાધુ જીવન અને ક્યાં જીવવાએલા નેતાઓનું જીવન ? કવિવર ટાગોરે એક વાર કહ્યું હતું : He is a born leader of men મહાત્મા જન્મથી લોક-નેતા છે—એમ સાંભળ્યું છે. એમાં જરાએ અતિશયોક્તિ છે એમ કોણ કહેશે ?

ચારવર્ષ સુધી એ કમંવીર મહાત્માએ દિમાલયથી કન્યાકુમારી અને સિંધુથી બ્રહ્મપુત્ર સુધી દોદી પ્રગ્મને પોતાનો સરેશો પહોંચાડ્યો. તેના સ્તરથી પ્રગ્મ મુખ્યત્વે તેના પરવારી ગઈ. પોતાના તાજવિનાનાં સપ્તાષ્ટપદે તેને સ્થાપન કરી બળેલા અને અબણ સર્વેએ એનાં શાસનો સ્વીકાર્યાં ! અગતકાંત સુખાતેજે પોતાના પ્રિય રોધીઓના હૃદયમાંથી એમનું સિંહન કાઢ્યું.

નિરભિમાનતા અને નમ્રતાની ભૂતિ બંની તેણે અસૂચ્યોની સેવા ઉઠાવી, હોદ્દાને ગૌરવશાલી કરવા માટે તેણે સર્વસ્વ સમર્પ્યું—તેણે અધ્યાગ પરિશ્રમ કર્યો અને કરે છે ! જે તેણે માન્યું તે તેણે જીવનમાં ઉતારવા તત્પર સહૃદય, પ્રયત્ન કરેલા છે. હોદ્દા-મુસલમાનની એકતા માટે તેણે અનસૂચન પ્રતિ આદ્યું ! ચરખા પાછળ તે ગાંડો બન્યો ! જેલોનો તેને ભય રહ્યો નથી. અનેક નિરૂપયોગી જીવનોને તેણે ઉપયોગી અને ઉચ્ચ બનાવ્યાં છે ! હાથથી ગંજેલાઓને તેણે હાથમાં લીધા છે; ભાગ્યાનો તે બેલી થયો છે. સાદાઈ, ગરીબાઈ, મહેનત તેને મહાન બનાવ્યાં છે. પ્રજાને તેણે જાગૃત કરી છે; અમદાવાદની અદાલતમાં ખીટીશ સરકારના ન્યાયાધીશ સમક્ષ તેણે જે વચનો ઉચ્ચાર્યાં છે; અને એ ઐતિહાસિક પ્રસંગે જે અદિતીયતાઓ દાખવી છે તેની બરોબર શોકમાન્ય તિલકના ઉદ્દગારો કે જીસસ ક્રાઇસ્ટના ઉદ્દગારોજ આવી શકે તેમ છે.

હોદ્દાની પ્રજાના એ મહાન નેતાની કારકીર્દી આખી દુનીઆમાં કેટલી યશસ્વી નીવીછે તે તે જાણીએ છીએ. પરંતુ તેના કાર્યોની પડકારો તે સારીએ દુનીઆમાં પડ્યા છે એની કોઈ

ના કહી શકે તેમ નથી. તેના આદર્શોની વ્યવહારુતા વીશે શંકા ભરે ચાલે, પરંતુ તેના જીવન માટે માન અને પુન્યભાવ કોઈને પણ ભાગ્યે થયા વિના રહે !

અને ગુજરાતે તે સવિશેષ ગૌરવ લેવાનું છે. પ્રજાજીવનમાં અન્ય પ્રાંતોની હારમાં અને તેમને મોખરે ગુજરાતને લાવી મુકનાર એ ગુજરાતનો જ્યોતિષ “ ધણુ જ્યોતિષ ” એવી કોઈ પ્રત્યેક ગુજરાતીને થયા વિના રહે નહીં એ કેટલું સ્વાભાવિક છે ? સ્વાધીન ગણતા, વેપારી અમદાવાદને તેણે તીવ્ર બનાવી મુક્યું. અને ગુજરાતને ગામગામડે તેણે દેશસેવાનો અગ્નિ પ્રગટાવ્યો—પ્રગટેલો હતો તેને પોષ્યો, અને સમૃદ્ધ હતો તેને દીપ્ત શિખામય બનાવ્યો ! ગુજરાતના યુવક વર્ગના ઉપર તેની અસર અમાપજી ગણાય !

જ્યારે ભવિષ્યમાં પ્રતિદાસ “ લખાશે સારે ” મહાત્માના યુગને ” તેમાં સ્થાન હશેજ; અને દુનીઆબરની મહાન ચળવળોમાં “ સલામત ” અપૂર્વ સ્થાન ભોગવશે તથા તેના પ્રજેતા તરીકે “ ગુજરાતના, મહાત્માજી ” ચિરસ્મરણીય રહેશે.

જાહેર વિજ્ઞાપિ

હોદ્દા અનાથાશ્રમ-વઢવાણ કેમ્પના મહાનતું આધિકારી બોલે છે. કેટલાક ગ્રંથસ્થો તરફથી ચોરડા-ચોરડીઓ તેમજ આખા બ્લોકો આધિવાનાં વચનો મળ્યાં છે. હજુ કેટલાક જાહેરી મકાનો આધિવા બાંધી છે. તે મુજબ દાનવિરોધી આ અનાથ રક્ષાનાં પવિત્ર કાર્યમાં મદદ મોકલી આપવાની કરશે.

વધુ વિગત માટે લખો :

જોનાં સેક્રેટરી, હોદ્દા અનાથાશ્રમ—મું. વઢવાણ કેમ્પ.

ફરીથી પિતાજીને કહ્યું: 'આપની આત્મ પ્રમાણે હું વર્તીશ. પણ જ્યારે આપનેજ મારો વિશ્વાસ નથી પડતો, તો પછી બીજી કોણ મારો વિશ્વાસ કરશે ? હું એને અહીંઆથી કાઢી તો-મુકીશ, પણ જ્યારે તેના પીયરવાળા તેને ધરમાં પગ પથ્થુ નહીં મુકવા દે; ત્યારે તેની શી દશા થશે ?'

"તેમણે મને બીજવાદને જવાબ આપ્યો: 'હું તો તારો ધણો વિશ્વાસ કરું છું; પણ મારામાં એટલી શંકિત કંપાં છે, કે હું સમાજનું મોં બંધ કરી શકું ? તને તારા માન આપરુની ફીકર છે કે નહીં ? અને તારે તેની પંચાતમાં પડવાનું કારણ પણ શું છે ? દુનીઆ કે વાંઝણી નથી. જ્યાં તેને ફાવશે ત્યાં ચાલી જશે. તેની પાછળ કે આપણે આપણી આપરુના કાંકરા કરવાના નથી.'

"મેં તેમને કેટલીએ વીનંતી કરી, કેટલોએ ગળગળો થઇને કહ્યું: 'તે બીચારી નિરપરાધ અસહાય બાળા પ્રત્યે આટલા કડોર ન થશે. કેક તો ન્યાય કરો.' પણ તે સમાજના લુના જોગી હતા. તેમનું પર્યટન હવે જરા પણ ન પલટ્યું. હું જેમ જેમ પ્રાર્થના કરતો હતો, તેમ તેમ તેમની કડોરતા વધતી જતી. હાય ! પિતાજીએ તે દિવસ સભ્ય પ્રત્યે સંદેહ પણ મમતા બતાવી હોત; તો મારા નથીએ આજે આ દિવસ ન હોત !

"જ્યારે પિતાજી જરા પણ ન પીગળ્યા, ત્યારે મેં તેમને પ્રાર્થના કરી કે બહે તેમ તો તેમ પણ ફક્ત એ દિવસ સણુરી પકડો, હમણું કોઇ એને કે કહેશે નહીં. દરમ્યાન શું કરવું, તે હું નહીં કરી નાખેશ. અને જે મારી આટલી વીનંતી પણ નહીં સ્વીકારવામાં આવે, તો પરિણામ સારું નહીં આવે. આ અપ્રદોષે એટલી દૃઢતાપૂર્વક કહ્યા હતા, કે પિતાજીએ મારી વીનંતી સ્વીકારી. હવે હું મોટી શ્રેયવશ્યમાં પડ્યો. તે નિર્દોષ બાલાને માટે કેટલીએ

વાતોના વિચાર કરતો, પણ મગજ કામજ નહોતું કરતું. એકાએક મારા મગજમાં એક વિચાર સ્પુર્યો. સ્વભાવથીજ વિધવા વિવાહને પાપ માનનારા એક બ્રાહ્મણનો હું દીકરો હતો. જ્યારે કોલેજમાં મિત્રોમાં આ સંબંધી વાત નીકળે, ત્યારે હું તેને કેટલોએ વિરોધ કરતો; અને વિધવા વિવાહનાં માઠાં પરિણામ સમજાવવાને માટે કેટલાએ દાખલા દલીલો રજૂ કરતો. આજે તેજ વિષય મારી સામે ફરીથી ઉપસ્થિત થયો હતો. મારા સામે એક અનાથ બાલ વિધવા હતી, જે પાપ શું છે, તે પણ નહોતી સમજતી. જેણે સંસારના ભોગ-વિલાસ અને પ્રલોભનની છાયા પણ નહોતી જોઇ. મારી દૃઢતા ઉપરજ તેનું જીવન નિર્ભય હતું. સૌમી મોટી પ્રમ્ત તો મારા મનમાં એ ઘોળાયા કરતો હતો, કે તેણે દુઃખના દિવસોમાં સાચા મિત્રની માફક મને સાથ આપ્યો છે; અને તેજ અપરાધને માટે તેના ગળા ઉપર છરી ફેરવાય છે. હવે મારું કર્તવ્ય શું છે ? શું તેને નિરાધાર રખડતી છોડી દઉં ? બીચારી ભલી બોળી છે, કોઇ અસાચારી ના ફાંદામાં ફસાઇ ગઇ તો ? તેને નિરાધાર રખડતી મુકી, તેના અમૂલ્ય જીવનને બરબાદ કરવું એ મહાપાપ છે. હાય ! સમાજ કેટલો ધીર નિર્દોષ છે ? આવા વ્યય ખોટા વહેમો પર આજ સુધીમાં કોણ જણે કેટલીએ કુમળી બાળાઓનું બલિદાન દેવાયું હશે ? હાય ! બાલપણમાં જો તે બીચારીનું જીવન ન થયું હોત, તો સુશીલતાના આ દિવસો જોવાતો વખતજ ક્યાંથી આવત ? વળી જેણે પતિનું મોં પણ જોયું નથી, સંસારની ખરી ખોટી વાતોનું જોતે જ્ઞાન સુધી નથી, તેનું લજ્જનું કેવું ? આવી અયોધ અબળાઓનો પુનર્વિવાહ કરવો એ ઠીક, કે તેમના જીવનને જન્મભર દુઃખની આગમાં બળવા દેવું, અને પગલે પગલે પાપ કરાવવું એ ઠીક ? જો કે.

વિધવા વિવાહની ઉપયોગિતા આજે હું ઠીક ઠીક સમજી શક્યો; પણ મારા કર્તવ્યનો નિર્ણય ન કરી શક્યો.

“અંતે મારા એક મુસલમાન મિત્રની પાસે હું ગયો. તે હતો તો કટ્ટર મુસલમાન પણ બહુ ઉદાર વિચારો ધરાવનાર પુરુષ હતો. હાંફુ—સાહિબ પ્રત્યે તેને અગાધ પ્રેમ હતો. અને હાંફુ ધર્મ અને સમાજ સંબંધીનું તેનું જ્ઞાન એક હાંફુને શરમાવે તેવું હતું. મારી સાથેના તેનો વ્યવહાર અતિશય પ્રેમાળ અને નિર્મલ હતો. અમે બંને સાથે અભ્યાસ કરતા હતા. એવા-એવા કારણોથી તેની અને મારી વચ્ચે ગાઢ સંબંધ બંધાયો હતો. પરિણામે બીજા અનેક હાંફુ સદાચારી હોવા છતાં પણ તેના ઉપર હું અધિક વિશ્વાસ કરતો હતો. હુંકામાં તેનામાં એક સાચા મિત્રના સંપૂર્ણ શુદ્ધિ હતા. વખતો વખત તેની પાસેથી મને જોષ્ઠી સહાયતા મળતી હતી. જ્યારે હું ગદન વિચારોમાં અટવાઈ જતો, મારું મગજ કામ કરતું અટકી પડતું; સારે હું તેનું શરણ લેતો હતો. આજની બધી જ્ઞાતિ મેં તેને કહી સંભળાવી. એટલે કેટલોક વખત વિચાર કર્યા પછી તે જોડ્યો. ‘હા. કોયડો છે તો બહુ અટપટો, અને તારો સમાજ તેને એમ ને એમ જતો કરે એમ પણ નથી. હા, એક ઉપાય છે; પણ બહુ કઠણ ઉપાય છે. કદાચ તારાથી ને પ્રમાણે થઈ પણ નહીં

“મેં ઉત્સુકતાપૂર્વક કહ્યું: ‘એર, કહેતો ખરો.’ મિત્ર જવાબ આપ્યો: ‘ઉપાય જેટલો કઠણ જણાય છે, તેટલો કઠણ ખરી રીતે નથી. ફક્ત થોડા સાદસંતીજ જરૂર છે. બસ, તું તેની સાથે લગ્ન કરી નાખ.’ આ સાંભળીને ફક્તકે વિવર્કમાં પડી ગયો. ગંભીરપણે મેં કહ્યું: ‘એ કેવી રીતે અને?’ ‘શું’ તને અમારા સમાજનો

ખ્યાલ નથી? તેમ કરવાથી તો હું મહા મુશ્કેલીમાં પડી જશ.’ તેણે નિરૂપણે જવાબ આપ્યો: ‘મર્દ બચ્યા મુશ્કેલીમાંથી પરવા કરતા નથી. મુશ્કેલીમાં કોને મીડે છે? તું ધારે તો બહુ કરી શકે એમ છે. તે બીચારી વગર ગુંહે તારી પાછળ બદનામ થઈ, અને હવે તુંજ તેને સાથ ન આપે, તો કોણ આપશે? કદાચ તું તેનો સાગ કરશે, પણ શુંડા તેનો સાગ નથી કરવાના. તે પોતાના ફંદામાં ફસાવીને કાલેજ તેનું છવન ધુળ કરી નાખશે. પછી તેનું પાપ કોને માથે? તારેજ, ફક્ત તારેજ માથે! અને ન્યાયને દિવસે ખુદાની સામે તારા આ ગુનાનો તું શું જવાબ આપશે? હજી વખત છે. સમજાવ. તેનું છવન બરબાદ કરવા કરતાં તુંજ થોડી મુશ્કેલી, અગર જુડી બદનામી વહોરી લે. મને તો એજ ઉપાય ઉત્તમ લાગે છે. બાકી મારે તો જે કહેવાનું હતું તે કહી છુટ્યો. હવે જેમ મરજીમાં આવે તેમ કર.’ મિત્રની આ જ્ઞાતિ સાંભળીને મારી છબજ બંધ થઈ ગઈ. મેં સાંજ સસ પર સ્થિર રહેવાનો દંઢ નિશ્ચય કરી લીધો.

“ઘેર આવીને બધી દુઃખીત મેં મારી સાળાને કહી, જે સાંભળતાંજ ને બીચારી ગંભીરપણે રોવા લાગી, એટલે મેં તેને પુછ્યું: ‘હવે તું શું કરીશ?’ તેણે કહ્યું: ‘તમારાથી મારી કોઇ વાત અગળી નથી. જ્યારે હું નાની હતી, અને કોઇ પણ વાતે બદનામ નહોતી થઈ; સારે પણ સાસરીવાળા. મારું મેં જોવામાં પાપ માનતા હતા. એક વખત હું ત્યાં ગઈ હતી, પણ ત્યાં ધરમાં પહોંચતાંજ ધરમાં એક છોકરું મારું પડ્યું; એટલે મારી સાસુ મને ગાળો લાડીને કહેવા લાગી: ‘આ ડાકલેજ મારા છોકરાનો છવ લીધો છે, વળી તે આવતાંજ આ નવી આફત ઉભી થઈ છે; પ્રભુ જાણે તે કોનો છવ લેશે.’ તેને હમણાં ને હમણાંજ ઘર બહાર કાઢો.’

અસ તેજ દિવસે મને પીયર મોકલી દેવામાં આવેલી, જે પછી મેં મારી સાસરીની રસ્તા સુધાં જોયો નથી. જેમ તેમ પીયરમાં પડી રહીને દિવસ વીતાવતી હતી, હવે તે પછુ અધ-ચયુઃ પિતાજીને તો કહું કે જે કહી શકતી નથી. પછુ ભાષ્યોના સ્વભાવથી હું ખુબ પરિચિત છું. તેમનાં હૃદય દ્વન્ન જેવાં કઠોર છે. એક વાર આવી રીતેજ વહેમમાં ને વહેમમાં તેમણે તેમની એક વિધવા જોગમને મારી નાખી. રાતોરાત તેની લાશ ઠેકાણે કરી હતી. જેની કાષ્ટને અખર પછુ નહોતી પડી. મને જોતાંજ કાણુ જાણુ તે કેવો અનર્થ કરી બેસશે. હવે તમારેજ થયેલું, તમેજ મારી રક્ષા કરો. આટલું બોલતાં બોલતાં તે આરાપગમાં પડી તેનું તે નિઃશ્વાસપૂર્ણ રુદન અને દયા-ભાવ-ભર્યાં સ્ફુ જોઈને મારું હૃદય પણ ભરાઈ ગયું. તેનો હાથ પકડીને મેં તેને બેડી કરી, અને કહ્યું: આટલી બધી અધીરી ના થઈશ, પ્રાણાન્તે પણ હું તારું રક્ષણ કરીશ, કહે, મારું કહેલું તને અસંદેહ, અકશે, કે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે. તેણે જવાબ આપ્યો: 'એ સંબંધમાં નિશ્ચય કરવાની તાકાત મારામાં નથી. હું તો તમે જેમ કહેશો તેમજ કરીશ.' એટલે મેં તેને મારી ઇચ્છા જણાવી, અને તેણે જરા પણ આનાકાની કર્યા વગર તેનો સદય સ્વીકાર કર્યો. મારું મન એક પ્રકારે શાંત થયું. સિદ્ધાંત પાલન કરવાની દૃઢતા દેખાડનામાં પણ કેટલો સંતોષ છે. હું આનંદવેશમાં આવી ગયો. બીજાજ દિવસે મેં આરાધી તેને હાથ પકડ્યો, અને તેને મારા હૃદય સરસી ચાંપી થોડા વખતને માટે તે બીજાજ તોફાન જાણે શાંત થઈ ગયું. કહે કે તેજ રાત્રે અમારું એક પ્રકારનું ગોષ્ઠી ભજન થઈ ગયું. કેમકે બે હૃદયનું એક થયું—એ આત્માએ નું એકરૂપ થયું એજ અરુ

લગ્ન છે. સર્વોર થયું. સર્વ ભગવાંતનાં સોનેરી કિરણો કમંચોગતો સદેશો લઇને સંસારમાં ફરી વળ્યાં. ધંડકતે હૃદયે મેં બીજાનું છોડ્યું. અને હજુ હું નિત્ય કમંચી પરવારું તે મહેલાંજ ધરવાળાંએ મને ઘેરી લીધો. પિતાજીએ મને પ્રુથુ: 'કેમ તે શું નકકી કર્યું? આ પાપણીને ધરમાંથી કાઢે છે કે નહીં?' મેં તેમને દૃઢતા પૂર્વક કહ્યું: 'નહીં તે મારી પત્ની છે.' આ સાંભળતાંજ પિતાજીને, ચહેરા નિસ્તેજ થઈ ગયો, તેમતો કોષ હડી ગયો. અને બહુજ નમ્રતાથી તે બોલ્યા: 'બેટા, મારાં ધોળાંમાં ધુળ ના ધાલીશ. મારા મરી ગયા પછી તને કાવે તે કરજે. પરંતુ મારાં મોટા ભાષ્યોના ગુરસાનો પાર નહોતો. તે મને જેમ કાવે તેમ બોલવા લાગ્યા. અને સ્ત્રીવર્ગે તો આપું ધર માથે ક્યું. જોગમજીએ તેને મારીને ધર બહાર કાઢી મુકી, ધરમાં રૂમખાણુ સમી રહ્યું. અને સર્ગા વડાલાંથી ધર ભરાઈ ગયું. બધાં જુદી જુદી રીતે મેં સમજાવવા મંજ્યાં. પણ હું મારા નિશ્ચયમાં અડગજ રહ્યો. જુના વિચારના ધરડા લોકામનમાં આવે તેમ વાતો કરવા લાગ્યાં. કોષ કહેતો: 'હરિ! હરિ, ધેર કળિયુગ આવ્યો, છાક્રોને સાખાપતી ઇજ્જત-આપરનો એખ્યાત નથી.' કોષ કહેતો: 'અરે, એતો મુસલમન થઈ ગયો છે. તો કોષ કહેતો: 'નહીં યાર, એતો આર્ય-સમાજ થઈ ગયો છે. આજકાલ આર્ય-સમાજનું જોર ખુબ વધ્યું છે. તો કોષ સમજદાર એમ પ્રણુ કહેતા, હતા: 'ભાઈ, તમેજ અણ્યાત્મવાતું જે પરિણામ છે. છોકરાં જરુ ઈચ્છે સિવાય કે પાદરી થઈ જવાનાં આજ કારણથી અમે આમાં છોકરાંને ઈચ્છે ભણાવતા નથી. પરંતુ સંખ્યા તિરસ્કારથી હું મારા નિશ્ચયમાં સ્થાયે રહ

યતો ગયો. છેવટે ન્યાતીલાઓએ પિતાજીને કહ્યું: 'તમારા પુત્ર બ્રહ્મ યજ્ઞ યુક્તો છે. હવે અમે એને ન્યાતમાં લેવાના નથી, અને જો તમે એને ઘરમાં રાખશો, તો તમને પણ ન્યાત બહાર મુકવામાં આવશે.' આટલું બોલીને ન્યાતીલા રસ્તે પડ્યા, અને અહીંયાં મારી ઉપર આપતિનો પહાડ ટુટી પડ્યો, બાકીઓએ મને મારીને બહાર કાઢી મુક્યો.

“હવે હું મહા આદતમાં આવી પડ્યો. પાસે એક કોડી ન મળે, ક્યાં જાઉં ? શું કરું ? કે સૂઝ ન પડી ચારે તરફથી નિરાશા

આવતી હતી. છતાં પણ હું હોમત ન હાર્યો. સગાં વહાલાંને ઘેરે ઘેર ગયો. મહોલ્લાવાળાઓને પણ મદદ માટે પ્રાર્થના કરી મુક્યો. પણ કોષનાં એ હૃદયમાં રામ ન વસ્યા હોય, બધા મને ધિક્કારવા લાગ્યા. કોષ ન્યાતીલાના ડરથી તો કોષ મારા પિતાજીના ડરથી મને મદદ દેવા નહેતા ઇચ્છતા. હવે હું મારા હોંદુ મિત્રોને ઘેર પહોંચ્યો. બધાએ કેંકને કેંક બહાનાં બતાવ્યાં. એકે તો મહેલું મારીને કહ્યું: ‘ખાં સાહેબ તો તારા જીવ-જન દોસ્ત છે. શું આવા કટોકટીના વખતે પણ તેમણે મદદ ન કરી ?’ અંતે ચારે તરફથી નિરાશા અને ખિન્નતા અનુભવીને, હું મારા તેજ પ્રિયની પાસે ગયો. બધું સાંભળ્યા પછી તેણે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું: ‘આ ઘર તારું જ છે. તને હવે લાં સુધી મહેલો રહે. પણ આમળ પાછળનો ખુબ વિચાર કરી લેજે. અહીંયાં રહેવાથી તારા ઉપર વળી કોષ નવી મુશીબત આવી ન પડે.’

મેં કહ્યું: ‘જ્યારે મુશીબતનો રસ્તા ઉપરજ હું હોયો છું, તો પછી તેનો ડર કેવો ? જે વીતસે તે બોગવી ભૂંડશ.’ આ પછી હું મારી પત્નીને લઈને મિત્રને લાં જઈ રહ્યો. હું આમળ જણાવી ગયો છું. કે રવભાવે તે ઉદાર પ્રકૃતિનો હતો. તેણે અમે

આરામથી રહી શકીએ, એવી બધી વ્યવસ્થા કરી આપી. જેથી અમારા વખત કાંતિથી જવા લાગ્યો. આ દુઃખી દિવસોમાં પણ હું મને એક પ્રકારે બહુ સુખી માનતો હતો. મારા સહભાગ્યે મને મારી પહેલી પત્નીનાં જેવીજ આ પત્ની મળી હતી. કેવળ સૌંદર્યમાંજ નહીં, શુભોમાં પણ તે તેના જેવીજ હતી. અને મિત્ર પણ કહેવાનો નહીં, પણ સાચો મિત્ર હતો. હવે મને એટલીજ ચિંતા હતી કે ક્યારે હું કામ ધધે લાગી જાઉં; અને તત્તન પત્નીને માટે સુખનાં સાધન ઉભાં કરું.

“મને આશા હતી કે ઘરવાળાએ કોષાવેશમાં જો કે મને કાઢીજ મુક્યો છે, પણ કોષ શાંત થયા પછી તેઓ મારી ખજર જરૂર કાઢશે. દરમ્યાન હું મુસલમાન થઈ ગયો છું, એવી ખજર શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. આમ ને આમ એક અઢવાડીયું પુરું થયું. પણ ઘરવાળાએ મારી તપાસ સરખી પણ ન કરી. એટલે તો મારી રહી સંહી આશા પણ નહીં થઈ ગઈ. છતાં પણ હૃદય કંઠણ કરીને મેં પિતાજીને પત્ર લખ્યો કે ‘મારા મુસલમાન થઈ ગયાની ખજર તદ્દન ખોટી છે. જ્યારે કોષએ મને મદદ ન કરી, ત્યારે મારા મુસલમાન મિત્રનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. તેનો આશ્રય આપદ ધર્મ સમજીનેજ મેં લીધો છે. મેં મારા હોંદુ ધર્મ છોડ્યો નથી. હજીએ મને બ્રહ્મ યતો બચાવ્યો.’

“પરંતુ તેમણે પત્રનો જે જવાબ આપ્યો તે ઉપરથી મારી આશાનો સદાને માટે અંત આવ્યો. તેમણે લખ્યું હતું: ‘તારા જેવા કપુતને માટે તો મરી જવુંજ બહેતર છે. ચાહે બાબલ રહે કે મુસલમાન થઈ જાય. હવે તું અમારા કામનાં નથી. ખજરદાર, તારું કાળુ મોઢું કોષને ન બતાવીશ. અમે સમજીશું કે તું અમારે આ જન્મોજ નથી.’ આ પ્રકારે ઘરવાળાંએ જુદી

માન મર્યાદા, અને ન્યાતે કુલીનતાને નામે મારું જાનિદાન દીધું. હવે હું શું કરું? હા! આશાનાં થોડાં આછાં ફિરજો બાકી રહ્યાં હતાં. આવી વાતોમાં ઘણું કરીને આર્થ-સમાજ વિશેષ આગળ પડતો ભાગ લે છે. એક દિવસ હું તેના મંત્રી મહાશયને મળ્યો, અને મારું દુઃખ તેમને જણાવ્યું. જે સાંભળી, તેઓ ખુશ ખુશ થઈ ગયા. અને મને કહેવા લાગ્યા: 'તમારું આ સાહસ બહુ પ્રશંસનીય છે, આદર્શ છે, અનુકરણીય છે. કાલેજ હું આવના પ્રશંસાપાત્ર કુલનો રીપોર્ટ વર્તમાન-પત્રોમાં છાપવા માટે મોકલી આપીશ, આપનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં લાવીશ સમાજ સુધારક આદરપૂર્વક આપને વધાવી લેશે. આપ સમાજ-મંદિરમાં આવજો. ત્યાં હું આપનું લગ્ન વૈદિક-વિધિ પ્રમાણે પૂર્ણ કરવાની ઉત્તમ ગોઠવણ કરી આપીશ.' મેં નમ્રતા-પૂર્વક કહ્યું: 'એ બધું તો થઈ રહેશે. પણ મારી ન્યાતમાં મારો વ્યવહાર શી રીતે ચાલશે? કયા સમાજમાં રહીને મારું સામાજિક જીવન હું વ્યતીત કરી શકીશ?' આ સાંભળતાં જ મંત્રી-જના હોશ ઢીલા થઈ ગયા, અને મોઢ્યા: 'ભાઈ આ બાબતમાં હું શું કરી શકું? સનાતન ધર્મો તો અમારી વાત પણ સાંભળતા નથી, સામાજિક જીવન વ્યતીત કરવાને માટે તો અમારે પણ તેમની પાછળ પાછળ ચાલવું પડે છે.' આટલું સાંભળીને હું ત્યાંથી રસ્તે પડ્યો. હું સમજી ગયો કે આર્થ-સમાજનો બધો કારભાર કેવળ કાગળ ઉપર છે. અને દેશમાં કે ને કે આદોલન ચાલવું રહે તેટલા માટેજ આર્થ-સમાજની આવશ્યકતા છે.

મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં રહ્યા વિના તેનું નાવ બરાબર ચાલી શકતું નથી. કોઈને કોઈ સમાજનું ચરણ તેણે લીધે જ છુટકો પછી તે સમાજ હીંદુઓનો હો, મુસલમાનોનો

હો, કે ખ્રીસ્તીઓનો. પણ હવે હીંદુ-સમાજ તો મારો લાગ કર્યો હતો. એટલે હવે હું ચિંતામાં પડ્યો કે કયા સમાજનો આશ્રય લઉં. પરંતુ ધર્મ પરિવર્તન કર્યા સીવાય બીજા સમાજનો આશ્રય હું કેવી રીતે લઈ શકું? અને હું એટલું જણાવવાની જરૂર સમજું છું, કે હીંદુ ધર્મ ઉપર મને તિરસ્કાર નહોતો. હું તેને સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ સમજતો હતો, અને તેના ઉપર મારો હાર્દિક પ્રેમ હતો. પરંતુ હીંદુ-સમાજે મને બરાબર સમજ પાડી હતી કે, હીંદુ-ધર્મ આદે તેટલો શ્રેષ્ઠ હોય, પણ અમારી સાથે રહીને તું તેનું પાલન નહીં કરી શકે. "બસા ભાઈ, તુંજ કહે કયાં હીંદુ ધર્મે સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર કરવાની આજ્ઞા આપી છે? કયા વિધવા વિવાહનો નિષેધ બતાવ્યો છે? અને વિધવા વિવાહ કરનારને સમાજે દૂર કરવો એવી આજ્ઞા પણ કયાં આપી છે? અરુ." બહુ કષ્ટની સાથે હું હીંદુ ધર્મને છેવટના પ્રણામ કરવાની તે આજ્ઞા કરવા લાગ્યો.

"તું જાણે છે, કે મારા તે આપતિના વખતમાં કોઈ હીંદુ ભાઈએ મને જરા પણ મદદ નહોતી કરી. મદદ કરવાવાળો હતો, એક સાચો મુસલમાન. આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે મુસ્લીમ-સમાજ અને ધર્મ ઉપર મારી અધ્ધા ચોંટી; મુસલમાનોનું સામાજિક સંગઠન જોઈને હું દંગ થઈ ગયો. તેમાં કેટલો બ્રાતૃભાવ છે? કેટલી અનેરી ઉદારતા છે? તારા સમાજના મહા નીચ જાંગીને માટે મુઘાં ધરલામ ધર્મના દરવાજા સદા ઉઘાડા છે. ધરલામ ધર્મની દીક્ષા લેતાં જ તે સમાજનું એક આવશ્યક અંગ બની ગય છે. કેટલા બધા નૈતિક અને ધાર્મિક આધકાર તેને મળે છે? મસજિદમાં જઈને મોટા આદલાહની સાથે ઉભો રહીને તે નમાઝ પઢી શકે છે-તે કઈ ન્યાતનો છે એમ પુછવાવાળું નથી હોતું. મોટામાં મોટા કોઈ અમીર

ઉમરાવની સાથે એક થાળીમાં તે બોજન કરી શકે છે, જ્યાં કોઈ એને ટોટી શકતું નથી. ઇસ્લામની આ ઉદારતા પર હું મુગ્ધ થઈ ગયો. અને મનથીજ ઇસ્લામનું શરણ લેવાનો નિશ્ચય મેં કરી લીધો. મારો નિશ્ચય જાણીને મારો મિત્ર ખુશ ગમરાયો, અને જોડ્યો: “આપુ! બદનામીના આ દંભને મારે માથે ન ચઢાવીશ. ચાર હોદ્દા મિત્રો જાણશે તો મને શું કહેશે?” પણ મારો દંઢ નિશ્ચય જોઈને છેવટે તે સંમત થયો. અને અંતે એક દિવસ હોદ્દા-સમાજનો હું લાલએલો અલાગી પુત્ર મુસલમાન-સમાજનો બની ગયો. આજ દિવસોમાં દિક્ષાશુ-વિજાગમાં નોકરી મેળવવાને માટે મેં અરજી કરી. અરજી મંજૂર થઈ, અને મારી અહીંયાં નિમણુંક થઈ. મારી પત્ની હજીએ મારી સાથેજ છે. તેના પ્રેમમય વ્યવહારે મારા ધરને સ્વર્ગ સમું બનાવી મુકયું છે. સંતાનનું સુખ પણ મને છે. અને મારું જીવન ખરેખર સુખી જીવન છે. જો કોઈ વાતનું દુઃખ મને જણાતું હોય, તો તે એટલુંજ કે, તે દિવસથી મેં મારી પવિત્ર જન્મભૂમિનાં દર્શન કર્યાં નથી.

* હોદ્દા ઉપરથી.

જન્મભૂમિને પ્રેમ, કોણ બુદ્ધી શકે છે? અસ, આ મારી આત્મ-કથા છે.”

પોતાની કથા કહીને થોડા વખત પછી હમીરખાં ઘેર ગયો. તેની કથા સાંભળીને હું જેવેન બની ગયો. અને હોદ્દા-સમાજ સમીક્ષાના ગદન વિચારોમાં પડી ગયો. ખરેખર હોદ્દા-સમાજ અંધકારથી કેટલો છવાઈ ગયો છે? આસ્તિક શ્રદ્ધાળુ બ્રાહ્મણને કેવી રીતે તેણે બળા-તકારે મુસલમાન બનાવ્યો, અને મુસલમાનની સંખ્યામાં વધારો કરી પોતાનું નુકસાન કર્યું! આવી ઘટનાઓ સમાજ હંમેશાં નજરે જુએ છે. છતાં પણ તેની આંખો ખુલતી નથી. આવા કેટલાંએ વિચારો મારા મગજમાં આવ્યા અને ગયા. અહા! પ્રભુ! હોદ્દા-સમાજમાં આવા અસાચારો થતા ક્યારે અંધ થશે?

દુઃખની વાત એ છે કે પ્રિય મિત્રવર હમીર હવે આ સંસારમાં નથી. અને તેથીજ તેની આત્મ-કથા લખવાનું મેં સાદસ કર્યું છે. હોદ્દા ભાઈઓ આથી કે ધોડા લેશે?*

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (કિ. રૂ. ૬) ૨. ખ. સાથે ૬૫૦)

ગુજરાતી બાષાના કેટલાક કહિન અને અપરિચિત શબ્દો માટે આજ પોતાની જાતનું એકજ પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકની એક મત આવશ્યક હોવી જોઈએ ક્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર બાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુલ્ક નાણકારે આવશ્યક લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષના અગત્ય તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતું છે “હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૨૭૦૦૦ શબ્દોના કોષ અત્યંત હપયોગી થઈ પડશે તેમાં ગુજરાતી શિષ્ટ તેમજ કેટલાક તલ્લખદા શબ્દોના અર્થ હિન્દીમાં આપેલા છે.” કિ મત રૂ. ૬) અથવા મં. ઓ. થી ૬-૮-૦ મોકલો.

મફત:- વિશાખા માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વા. લ. કૃપીયા એ છે.

મળવાનું ઠેકાણું:- જયદેવ બ્રધર્સ કારેલીબાગ-વડોદરા.

વ્યાયામ પરિપદ

૨૦૨૨૦૨૨

[અવલંબન પૃષ્ઠ ૨૬૨ થી]

હરાવવાની થોડા ભાષણો 'દાદાગીરી' કરી ગયા' એમ કહે, પણ સામાને સત્વરેશન ચલાવ નથી, એ અધિકાર તો આપણોજ છે એવી ખોટી માન્યતામાં ભમવું એ એથીએ વધારે 'દુરાગ્રહ' અને માત્ર 'દાદાગીરી' નહીં પણ 'વડદાદાગીરી' નહીં તો બીજું શું કહેવું.

ખાકી મુ. છાત્રભાષ જેવા 'તપસ્વી-મોટેરાનાં' બોધ વચનોનો પણ અનાદર કરવાની એમાં જરાકે વૃત્તિ નહોતીજ. 'સૌગંધ'ના પ્રતિનિધિને ભાષ્યેજ ખરે દશે કે આ અખાડાનો એકેએક યુવક અમારા મોટેરાની આજ્ઞા કેટલી કડક રીતે પાળે છે. આજે ખુદ ગાંધીજી કહે કે 'અહીં તમારું શિર આપો' તો આમાંના સાહસિક-માંના સાહસિક પણ ઘડીભર વિચાર કરશે. પણ છાત્રભાષ કે અંશુભાષ 'અહીં શિર આપો' એમ આજ્ઞા કરે તો પણ માનનો પણ વિચાર ક્યાં વિના લાં-દઝારો શિર ઝુકી રહે-રહેશે એટલી તો આદરવૃત્તિ છે. ને આ આદરવૃત્તિનો ખ્યાલ તો એ બે પંક્તિનેજ આવી શકે તેમ છે. ને આ અખાડાની તાલીમમાં એજ એક મોટો ગુણ છે કે મોટના મોટે ગમે તેટલું માન હોય, પ્રેમ હોય, પરંતુ ચર્ચા સમયે દરેક વ્યક્તિને જે સાચા લાગતું હોય તે ખુશીથી ને આગ્રહપૂર્વક રજૂ કરી શકે. એમાં મુરખીઓનાં 'મુરખી-પણ'નો કે વડીલોની 'પૂજ્યતા' નો સંધો કે આડકતરો જરીકે ત્રાસ હોતોજ નથી. ને ગમે તેટલા મતભેદ હોય તોએ આજ્ઞા થઈ એટલે અમલ કરવો એ બીજી બાજુ છે. અને તેથીજ આ સંસ્થાઓ આટલી પ્રગતિ કરી શકી છે. તેથીજ ઉગતી પ્રજાને સ્વતંત્ર પિઠાસ સાર્થી શકી છે.

'આમ છતાં એ અધારણ્ય અમુક ફેરફારો સાથે પસાર થઈ ગયું'. અને પરિપદની બેક્રમ. એ પાછું આવતી સમાઉપર મુજતવીના દરવ ઉપર પણ આવ્યું.

પરિપદમાં દરવો પણ જોવાજ હતો. એમાં ગુજરાતમાં વ્યાયામ પ્રચારને માટે ધન એકઠું કરવું; સ્ત્રીઓનો શારીરિક શિક્ષણ ક્રમ રચી પ્રચાર કરવો; તરવાની, દોડવાની, પર્વત પર ગઢવાની અને પગપાળા કે સાઇક્લ પર લાંબા પર્યટન કરવાની શરતોને ધન વગેરેથી બનતી સહાય કરવા બાબત; ગુજરાત સમસ્તની વ્યાયામની સ્પર્ધાના વાર્ષિક મહાસંમેલન કરવા; શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં વ્યાયામ ફરજિયાત કરવા; ને વ્યાયામને લગતું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવા બાબત. દરવો પસાર થયા હતા.

આ રથજે એક વાત કહેવી નોંધએ. સમયના અભાવને લેઈ કેટલુંક જરૂરી કાર્ય ન થઈ શક્યું.

અખાડાના વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય ને સામાન્ય સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કર્યા વિના વીખરાઈ જાય એ સારી રિયતિ તો નથીજ. જ્યાં બ્રહ્મચર્ય વીશે, સાદાઈ વીશે, પ્રમાણિક જીવન વીશે ઉગતી પ્રજાને વારંવાર કહેવાતું હોય ત્યાં આવા પ્રસંગે તો બાળકોનો નહીં કરવાં કે તેમાં લાગ ન લેવા વીશે ૨૫ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવા વીશે, જીવનનાં અમુક વર્ષો ખડતલ છ'દગી માળવા વીશે, વતો લેવાવાં નોંધએ ને આ ત્રણ હજાર યુવાનો ને યુવતીઓ એકઠાં થાય ત્યાં જેમ મુસાફરીઓમાં એકમેકને પરિચય, 'અખાડાની રીતે' જ કરાવીએ છીએ તેમ એ પ્રસંગ પણ ગોઠવાઈ ન શક્યો.

આ બે અતિ જરૂરી પ્રસંગો ન થોડા શક્યા તે ખરેખર શોકજનક છે.

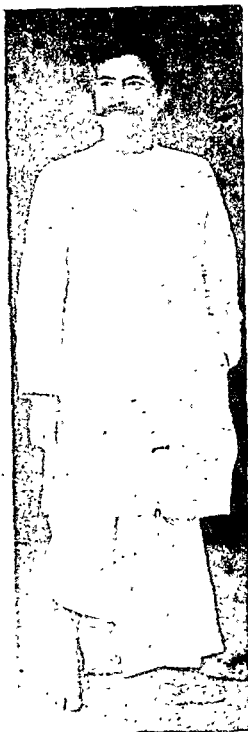
... યુવક સંધોને, અને બીજી સાર્વજનિક

સંસ્થાઓને અનુકરણીય
ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ.

અહીં સ્ત્રી અને પુરુષ
ખંતેના સમાન હક્ક સ્વી-
કારાયા હતા. કસરતમાં,
સેવામાં અને ત્રેક્ષકોમાં
સ્ત્રીઓને માટે જેટલું
પુરુષો માટે સ્વતંત્ર વાતા-
વરણ હતું તેટલું જ સ્વતંત્ર
હતું. અહીં આટલી મેદની-
માં સ્ત્રીઓને જરૂર આવતું
હોય તો જરૂરે અડચણ
નહોતી આવતી. નિઃસં-
કોચ અને નિભંચ બની
સ્ત્રીઓ અહીં ખુશીથી
મહાલી શકતી.

અખાડામાં તાત્કાલિક
મદદ (first aid)નું જ્ઞાન
કેટલું ઉપયોગી છે તેની
પણ અકસ્માતજ કસોટી
યથગઠ. પાસેના તળાવમાં
આ બે દિવસમાં સ્થાનિક
તણ ચાર છોકરો અકસ્માત
પડી ગયાં. વડલાની છાંયમાં
પાળ ઉપર ઉમેલા કે ખેડેલા
વીરે જેલું આ જોયું તેણે
તરતજ 'યા જનરંગ' કહી
ઝંપલાવ્યું. બેતે ફૂગતા,
ખીજાં બેડુંબેલાંને એકદમ
બચાવી બહાર આણ્યાં.
પીધેલું પાણી કાઢી,
સાસોમ્મીસ આપી બાન-

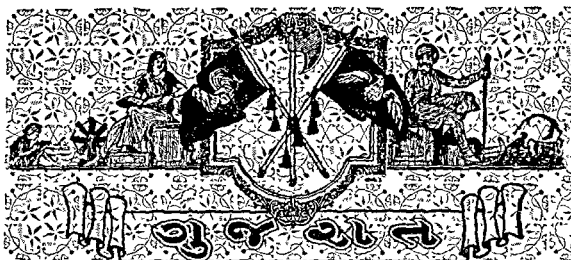
એક લક્ષણ તરફ માં આણી મુક્યાં. ને આમ 'સંપાદન કૃત્રી
કળા ને જ્ઞાનને સાર્થક
કર્યાં; 'અખાડાગીરી'ને
શોભાવી.

પરિપદનો કાર્યક્રમ
પુરો થયો, 'સારે રાત્રે
મુ. હોટુભાઈએ ટુંકમાં
બધા વિદ્યાર્થીઓને જે
બે શબ્દો કહ્યા તે અવિ-
સ્મરણીય છે. "અહીં આ
પ્રસંગે આપણી કેટલીક
ઉણપો તમે જોઈ શક્યા
હશે, આ ઉણપો આવતે
વર્ષે ન રહે તે માટે તમે
સૌ પ્રયત્નો કરતા રહેજો.
અહીં નવું શીખ્યા હો તે
તમારે સૌ તરતજ બેસાડી
લેજો."

ને આ રીતે આ બે
ઐતિહાસિક દિવસો,
આવતી કાલના ગુજરાત-
નાં સુખદ ને આરામથી
સ્વપ્નો સેવવા મુકી
ચાલ્યા ગયા. એને જીવન-
માં ઉતારવા વધારે
સામર્થ્ય, ચેતન ને શ્રદા-
બરી ગયા. ઉછળતા
ઉત્સાહ ને યૌવનનાં
અનન્ય મસ્તીભર્યાં યન-
ચનાટનાં મીઠાં સ્મરણો
મુકી ગયા.

નવગુજરાતનો પડનાર
રા. અંબુલાલ પુરાણી.

પુસ્તક ૧૩]

આષાઢ ૧૯૮૪

[અંક ૪]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

કિંગ્ડોમ ઓફ મન

સમાજ કે ધર્મ બંને બિના બીબામા રહી નિશ્ચયતં હીંગલીઆ
 બનુશી મા તપથી શક્તિ મેળવવું ભાવનાથી શુદ્ધિ
 મેળવવું અભ્યાસથી કાયદેસરના મેળવવું જ્ઞાનથી સંસ્કાર
 સમૃદ્ધિ ભેગી કરવું છ. તેજ જીવનમાં રસ ફેળવી ઉદ્ધાસ
 અનુભવવું અને આમ ધંધામસ્તી માનવતાને વ્યક્ત કરવું
 શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં નિ કત વ્યર્થમાં કાંઈના ભય
 ધોયો વિના, કશાની આરા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને મહાન
 સ્વદેશીય બનાવવા સંસ્કારના મત્ર દેવા હોય તો તેમની ઉગતી
 પ્રજાને આ માનવતા મળવેવી જોઈશે

આચાર્ય કૌટિલ્યે ધારા આગળ આપ્યો.

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ માણેલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :
રા. જગમોહન મોસ્ત્રી

રમય :
ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર } પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.
કુસુમપુર }
રાજગૃહ }
તક્ષશિલા ... અશ્વત્થામીરથાન આગળ આવેલું ત્રિદાને માટે વિખ્યાત હોતું રાજનું પાટનગર.

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યશ્યમનો મંત્રી.
વક્રનાસ મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યશ્યમનો અમાત્ય.
સુમોહા તક્ષશિલાના રાજા સુમ્રાહ્મની પુત્રી ને દિરણ્યશ્યમની રાણી.
દિરણ્યશ્યમ } શુદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
ધનનંદ }

શેષ...શુદ્ધક માલસેવના દૂત પ્રણિધિ.

આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોદાનો ભાઈ.

લિખ્ખુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.

સેનાજિત.....દિરણયુગ્મના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.

ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.

મૈનાડી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.

આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.

વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.

પ્રમંદક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.

કંદુ

ત્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.

સેશુલભદ્ર

કૌશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.

કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ. ૧. મહાપદ્ર નંદના રાજ્યાભિષેકને અંકાણું વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર દિરણયુગ્મ 'સ્વાર્થાનિક' નું બીરૂદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાળતો હતો.

મહાપદ્ર નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોદા સાથે પરણ્યા હોય. સુમોદાનો ભાઈ આંભિ ઘણે બહેનને મગવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એને પ્રાક્ષણ મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હોય. નંદના રાજ્યમાં શાસનને પગે ચાલીને નવ્ય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં વર્ચો ચાલીને બધા હલ્લત થવા લાગ્યા. મહાપદ્ર નંદે સ્વાર્થાનિક હતો. સુમોદા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજ્ય ધર્ષ. મહાપદ્ર નંદે કેં હેતુ સાધવા સુમોદાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. દિરણયુગ્મના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા. તેની પુત્રી ગૌરી અંત:પુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાડી, ધરદા પતિની જુવાન પત્ની હતી. મૈનાડી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી. તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચંદાતી હતી. પણ તે ક્યાંક ચાલી ગયો હતો. મૈનાડીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખજાર ભણવા તેને મગવા નવ્ય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મગવા લિલ્લ ક્ષપત્રક, રાક્ષસમંત્રી, શુદ્ધક માલસેવના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પણ નવા આમંત્રકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મગવા આવ્યો. પણ તેને કોઈ વાર શદ્દ નેવા પછી ધરમાં મગેશ થઈ શક્યો. આ અપમાનથી તેનું હૃદય આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાજિત શકટાલને લક્ષ્મિતિથિ નહીં કરવા દેહો છે.

વિષ્ણુગ્રંથ આહીના ક્ષોદ્રિયોની અધમ દશાથી જાણીતા થાય છે. જ્યાં પ્રાણીઓની અવગણના થતી હોય ત્યાં પ્રાણીઓએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન ઊડી જવા પ્રેરે છે.

શકટાલ ગૌરીને સેનાનિત સાથે વરાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુગ્રંથ આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુગ્રંથ ગૌરીને પરણુવા તૈયાર થાય છે.

નરેન્દ્રદેવ આંહિ ને તેના પ્રાણી મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલા હયમચારથી ડરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે, અને આંહિએ સુખોદા સાથે આવવી નોમિ જવું એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં છકું આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી દુપરા દુપરી બનતા અદ્વૈત બનાવેથી કંટાળી ગઈ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાનિત કે વિષ્ણુગ્રંથ સાથે ? એ કંટાળી એના એક ભાઈ રઘુલભદ્ર ગણિદાને ત્યાં પડયો પાથર્યો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચૌરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણુધાર્યા આગમનથી રઘુલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોરાને લગ્ન અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા આહ્વાની નીકળે.

ગૌરી ભગવાન થઈ પેર ગઈ. સેનાનિતે આવી શકટાલને કહ્યું : ' નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીચેરથી પાછા આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે. '

આ સાંભળી શકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું સુલતવી રાખે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુગ્રંથને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતુભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

ખીજે દિવસે સૌ સમાજમાં જાગ લેવા ગયાં. સેનાનિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી શક્યો. ને તે-રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયા. કેદી કુમાર ચંદ્રગ્રંથ ત્યાંથી નાસી છુટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુગ્રંથ કુમારને હાલ તુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુગ્રંથ કુમારને તે મુશ્કેલીનો પુત્ર નથી પણ શૈશુનાગ મહાનંદીના ચૌરસપુત્ર કુમારગ્રંથ તેના પિતામહ હતા તેના બેદ ફેડે છે. ચંદ્રગ્રંથમાં નવી મહત્વકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા આહ્વાની નીકળે છે.

સેનાનિતનો કેદી નાસી છુટ્યાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુગ્રંથ ઊડવી ગયા એમ કહે છે. હતાશ સેનાનિત વક્તાસને ખબર આપે છે. અતે સંનિધાતાની યુક્તિ-શકટાલની કુંપડી રાત્રે સજામાં મુકવાની—સૂચક કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ કૂર વિચારે હળકી જાય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાનિતને અજ્ઞાંકાયામાંથી ઉગારવા તે મૈનાકીનું ધર ઊડી એની કુંપડી તરફ ધસી જાય છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૦ મું

અર્ધ ?

ખી જે દહાડે—સાતમે—સવારે આગલા દિવસની માફક લોકો તૈયાર થઈ સરસ્વતી મંદિરની સામે નરેન્દ્રદેવનાં દર્શન કરવા, આચાર્ય વિષ્ણુગ્રંથને અર્ધ અપાતો જોવા અને કુમાર આંહિને વીદાય કરવા ભેગા મળ્યા.

મૈનાકીના મગજમાં અનેક યુક્તિઓ ને અનેક આશાઓ તરવરતાં હતાં. તે પણ નાહી, પોષ, વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થઈ, અણુધાર્યા પ્રસંગોની ઝાંખી કરતી તેના પ્રેક્ષાગારમાંથી જોઈ રહી. જીવનમાં પહેલી વખત

તેના પોતાના મુત્સદ્દીપણાનો પ્રથમ વિનયોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. તેનું હૃદય પ્રકટ્ત હતું. કુમારનાં સ્મરણો ને ભાવિ મહત્તાનાં સ્વર્માં તેને રામાય કરી રહ્યાં હતાં. ધડીભર આખો સમાજ સ્વખનવત લાગતો હતો. પોતે શું મગધની મહા-દેવી થવાની હતી?...કેવું બબ્બ...તેણે પાન-પૂર્વક બધા તરફ નજર નાખી.

આ મોટા લોકસમૂહમાં કાલ જેવો આનંદ, તોફાન ને ઉત્સાહ નહોતાં. ચિંતા ને બચ દરેક મુખ પર દેખાતાં હતાં, અને દરેક જીસને સંયમી બનાવતાં હતાં. ચારે તરફ અનેક ગપાટા ઉઠી રહ્યા હતા. શકટાશનું ધર રાતે બળી ગયું અને શકટાલ અને નંદનું અપમાન કરનાર તક્ષશિલાના આચાર્ય વિંધ્યુગુપ્ત તેમાં બળી મુઆ. એ ગપાટો તેની દાસી તેની પાસે લઈ આવી હતી. લોકોએ પણ તે સાંભળ્યો હતો. તે મનમાં દસી.

આવા ગપાટાઓ સાંભળતાં સામાન્ય લોકો ગભરાટમાં પડ્યા હતા. ધનનંદનું અપમાન કરનાર વિષ્ર માટે તેમના હૃદયમાં પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. રાજ્યના જુસ્મથી ત્રાપ્તતા છદ્માં એ બદાદુર પુરુષની હોમત, ટેક ને વિદ્વતા માટે તેમણે સદ્ભાવ બતાવ્યો હતો. અત્યારે એ વિપ્રવર્ધના આવા કારમા મૃત્યુથી અને ધનનંદના આવા ત્રાસદાયક પ્રતાપથી તેમનાં હૃદય કાંપી ઉઠ્યાં. આખરે નંદનું ભયજનક પ્રાબલ્ય વિધિના પ્રાબલ્યની મારફત વિનય પામવાનુંજ એ ખ્યાલે તેમની હોંસ ને ઉદ્વેગ કચરાઈ ગયાં. તે હતા તેનાથી વધારે કાયર થઈ ગયા.

આ ગપ સાંભળી કેટલાંક નગર તરફ ચાલના માંજ્યાં હતાં. ઘણાખરા આલિકુમાર શું કરે છે તે જોવા ઉભા રહ્યા. કોણ શું કરશે કે કોને શું

થશે તે કોઈ કહી શકે એમ નહોતું. ગભરાટને જેમ તેમ કાણુમાં રાખી કુતુહલને વશ થઈ, આ બધા મંદિર આગળ આવીને બેઠા.

નરેન્દ્રદેવ આત્મા મૈનાકીની દૃષ્ટિમાં વેરભાવ ને દ્રેષ આળ્યાં. આં દુષ્ટને સ્થાને તેનો પ્રિયતમ ક્યારે બેસશે ?

નરેન્દ્રનું મોં આજે ઘણું મલકાતું હતું. સેનાગિતના મુખપર પણ વિનયનો હર્ષ હતો. નરેન્દ્રદેવ સેનાગિતના ખમા પર દાધ રાખી દસી દસીને ઘોલતા હતા ને આલિકુમારને તાલી દેતા હતા. બંને એ મલકાય. મૈનાકીએ વિચાર કર્યો:-“આ પણ એની છે, આવતી પણ કોની આવશે ?” નરેન્દ્રદેવે હંમેશની માફક ભારે-ભાર અલંકારો, પીતાંબર અને પીછોડી પટ્ટેયાં હતાં અને બેગમ નિશ્ચલવાળું અર્ધચંદ્રાકાર પટ્ટસ ઢેડે લટકાવ્યું હતું. આલિકુમારે પણ મુસાફરીની તૈયારી કરી હતી. તેણે ડોકથી પગ સુધી લોહખલિકા પહેરી હતી, પણ. માથું ઉધાકું રાખ્યું હતું.

પાછળ વફાસ ને સંનિધાતા પણ દસતા દસતા આવતા હતા. પાછળ આંભિના બે ચોદાઓ પણ લોહખલિકા પહેરી આવતા હતા.

આ બધાના મુખ પરનો આનંદ નેહ લોકોનો ગભરાટ જરા રાખ્યો. પ્રેક્ષાગારમાંથી સ્ત્રીઓ ડોકની જોવા લાગી. મૈનાકીનું હૃદય તેા તેની આંખોમાં આવ્યું.

સેનાગિતની આગાથી યોગાનમાં બેઠા લોકોએ વચ્ચે માર્ગ આપ્યો. એ વાટે આચાર્ય વિંધ્યુગુપ્ત અર્ધ સ્ત્રીકારવા આવવાના હતા. યોગાન પુરું થાય ત્યાં આંભિના ત્રણસો કવચ-ધારી ને સશસ્ત્ર ચોદાઓ ઘોડે ચઢી પ્રયાણની વાટ જોતા ઉભા હતા. તેમની પાછળ રાત્રગિરિ-

ના હાળ પર આંખિના, બીજા માણસો, અને નંદના સૈનિકો વાટ જોતા હતા.

નરેન્દ્રેવ અને બીજા રાજપુરુષો મંદિરના ઓટલા પર જ્યાં રંગભૂમિ કરવામાં આવી હતી ત્યાં પાયરેલાં આસને પર બેઠા અને આચાર્ય વિષ્ણુમુનિની વાટ જોવા લાગ્યા. વખત જવા લાગ્યો, આંખિ ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. નરેન્દ્ર વફનાસ ને સંનિધાતાએ સામસામું જોઈ મલકાયા કહ્યું. મૈનાડીના મનમાં પણ ઉચ્ચાટ કે મલકાટ વધારે હતો તે કહેવાય એમ નહોતું.

“કેમ હજુ નહીં આવ્યા?” ગંભીર મુખ-મુદ્રા કરી વફનાસે ચિંતા દર્શાવી.

“મને પણ તેજ થાય છે” આંખિએ કહ્યું.

“મને પણ તેજ થાય છે” નરેન્દ્રે ઉમેર્યું.

લોહો પણ ચાકવા લાગ્યા. થોડી વારે અતઃપુરમાંથી પાંચ શિક્ષિકાઓ નીકળી અને સરસ્વતીમંદિરની રંગભૂમિ આગળ એક તરફ ઉભી રહી. તેમાં મદાદેવી અને તેની સહચરિણીઓ પ્રવાણ કરવાને તૈયાર થઈ આવી હતી.

થોડીવારે પાંચ કવચધારી યોદ્ધાઓ યોગાનની પેઠી તરફ ઉભેલા આંખિના યોદ્ધાઓમાંથી છુટા પડી આંખિનો ઘોડો લઈ મંદિરના ઓટલા તરફ આવ્યા. અને શિક્ષિકાઓ હતી તેની સામી આજુએ ગોઠવાઈ ગયા.

આ પાંચમાના પણ જણુ આંખિ અને તેની સાથે બેઠેલા યોદ્ધાઓના ઘોડા દોરતા હતા અને તેમાંના એકના હાથમાં આંખિનાં શિરસ્ત્રાણું અને અસિયષ્ટિ દતાં. આ પાંચ જણુએ એકજ બતતનું સૈનેરી ચિત્રેવાણું લોખંડનાં પતરાનું વારવાણું શરીર પહેર્યું હતું અને તેમનાં શિરસ્ત્રાણો માથા પર બંધ હતાં. તેમના

કવચધારી ઘોડા પર ધનુષ્યખાણ, કપ્ડો, અને તાકમુંત્ર વગેરે લટકાવ્યા હતાં.

નરેન્દ્રેવ આ બલકો જોઈ હસ્યા. આ શસ્ત્ર-સજ્જિત પાંચસો માણસોથી તેને આંખિ ગભરાવવા માંગતો હતો. પણ તે મૂખને ખમર નહોતી કે રાજગિરિની તબેટીમાં બે હમ્મર યોદ્ધા અને આ સમ્રાજમાં છુપે વેશે બીજા બે હમ્મર યોદ્ધાઓ તેની આજ્ઞાની વાટ જોતા ઉભા હતા. પણ રાતે લાંબી મસલન કરી તેણે ને વફનાસે નક્કી કયું હતું કે કોણ પણ કારણે મુદ્દો મચાવવુંજ નહોતું. તક્ષશિલા અને હુદુક માલસેવો જોડે વેર કરવાનો હમણાં વખત નહોતો. મદાદેવીને અર્ધોઆં રાખવામાં પણ કે મુદ્દો નહોતો. અને આવા નજીવાં કારણો માટે મગધની પ્રજાનો અસંતોષ વધારવામાં પણ કે ડહાપણ નહોતું. ચાણક્યને બાળી મુક્યો એ છેક ડહાપણુલયું નહોતું, પણ એ બાજતમાં એથી વધારે પ્રતાપ દેખાડવામાં મુખાઈ હતી. આવી આંખિને પોતાની શક્તિનો સ્વાદ ચખાડવાનો આ સમય નહોતો. નરેન્દ્રેવ હસ્યા. “બા હમણાં તો મજા કર.”

એટલામાં શેષ અને હુદુક માલસેવોના બીજા દૂતપ્રશ્નિકાઓ આવી પહોંચ્યા તે સવારે વહેલા ઉડી સિદ્ધાચાર્ય હાથપકનાં દર્શન કરવા ગયા હતાં. શેષ અને તેના મદયોગીઓ પણ અત્યારે રમ્મ લેવાના હતા એટલે તે પણ ચલસર્જિત હતા. તેમણે માત્ર છાતીનુંજ રક્ષણ થાય એવાં પદ પહેર્યા હતાં.

તેમની લાંબી દાઢીઓ હરામાં ફરફરતા હતી. શેષના મુખ પર અત્યારે સખ્તાઈ હતી. ને અત્યારનાર નદી પસારારતો અને દૂર જોઈ આચાર્યની વાટ જોવા કરતો. આ દૂતપ્રશ્નિકાઓ આવ્યા

૧. પાલળીઓ.

૨. માણુ રક્ષતો કવચનો ભાગ; ટાપ

૩. લાંબી તીંગી તરવર.

૪. ખખ્તર.

૫. હાથથી નાંખવાનું બાણ

૬. લાકડાની ટાલ.

અને ઘોડા ઉપરથી ઉતરી નરેન્દ્રદેવ અને આંબિકુમારને મળ્યા.

“હજી, આચાર્ય નથી આવ્યા?” શેષે પુછ્યું.

“ના. અમે તેનીજ વાટ જોઈએ છીએ” નરેન્દ્રદેવે કહ્યું.

નરેન્દ્રદેવ અને વક્રનાસ શીવાય બીજા બધા અધીરા થતા હતા. આંબિકુમાર હોડ કરડતા હતા. મૈનાડીનું હૃદય અધીરાઈ, આશા અને ચિંતાથી ધબકતું હતું; છતાં તે રિચરતાથી બધું જોઈ રહી. પણ એટલામાં શંખ પુકાયા અને સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણકના શિષ્યોનું ટોળું દોડતું દોડતું આવી પહોંચ્યું. એક પડછંગ બાવો હાથમાં એક મોટા ડોડા લઈ, શંખ પુકડતો આવ્યો. લોકો અભયબ થયા. નરેન્દ્ર ને વક્રનાસના કપાળ પર કરચલી વળી. દરેક જણના હૈયામાં એવો ઉચ્ચાટ હતો કે, કે પણ અસાધારણ વસ્તુ બનતી, તો તે ગભગાઈ ઉડતા. સેનાજિત એટલા પરથી નીચે ઉતરી આગળ આવ્યો ને બાવાને મળ્યો.

“કેમ?”

“જય જય જયંત! સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક આચાર્ય વિષ્ણુચૂડને વીદાય કરવા આવ્યા છે.”

“આચાર્ય વિષ્ણુચૂડ! ” કટાક્ષથી સેનાજિતે કહ્યું; “હજી આવ્યા નથી. ઉસા રહો નરેન્દ્રદેવની આસા માગી આવું.”

સેનાજિત નરેન્દ્રદેવ પાસે આવ્યો. અને તેણે રમ્મ આપી તેની ખચર આપવા તે બાવા પાસે ગયો. બાવો ‘જય જય જયંત’ ઉચ્ચારી ચોગાનની બદાર ગયો. આ અણધારેલી પધરામણીથી લોકોમાં સળવળાટ થયો.

“કે સમગ્મનું નથી.” આંબિકુમારે શેષ

તરફ જોઈ કહ્યું; “હજી નથી આવ્યા? કાણ લેવા ગયું છે?”

“રાક્ષસ મંત્રી ગયા છેને” વક્રનાસે કહ્યું.

“હજી એ કેમ નહોં આવ્યા?” મગકમાં દયામણું મોહું કરી નરેન્દ્રે કહ્યું.

“પછી મોહું થાય છે.” શેષે કહ્યું. “આપણે હવે નીકળી જવું જોઈએ.”

શંખ પુકાયા. ‘જય જય જયંત’ની ઘોષણા થઈ, અને લોકડાની કાળી જોડક પર ચઢી સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક આજી પહોંચ્યા. લોકોએ લગી લગી પ્રણામ કર્યા. સંનિધાતા અને સેનાજિત તેને તેડવા આવ્યા.

પાલખી પરથી ઉઠ્યા ને પડછંગ સિદ્ધાચાર્ય ચારે તરફ જોઈ રહ્યા.

“જય જય જયંત! આચાર્ય ક્યાં છે? અર્ધ અપાઈ રહ્યો?” તેણે શુભંદ અવાજે પુછ્યું.

“હજી આચાર્ય આવ્યા નથી. રાક્ષસ મંત્રી તેડવા ગયા છે.” સંનિધાતાએ પગે લાગતાં કહ્યું. “આપ ઉપર પધારો.”

એટલા પર નરેન્દ્રદેવજિ તેને આવકાર દેવાને ઉભા રહ્યા હતા. સિદ્ધાચાર્યે તેમની તરફ જોયું, ઉપર જોયું, નીચે જોયું, શ્વાસ માપવા નાકને આગળી લગાડી અને નીચેથી આંબિકુમારને કહ્યું: “આંબિકુમાર! જાઓ હવે મૂઠત પુરું થવા આવ્યું છે.”

“ઉપર પધારો” વક્રનાસે કહ્યું.

“ના” તેણે કહ્યું; “સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક સરસ્વતીને અહીંઆંથીજ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરશે. “કહી તેણે પ્રણામ કર્યો. શ્વાસ રુધી મૈનાડી અણધાર્યો રંગ જામવાની ક્ષણની વાટ જોઈ રહી.

આંખિ અને શેષ આગળ આવ્યા. “નરેન્દ્ર-
દેવ ! આચાર્ય નથી આવ્યા તેનું કેં પણ
કારણ હોયું જોઈએ. “ નાગોદરિકાવાળા હાથ
એક પર એક ઠોકી આંખિકુમારે કહ્યું.

“ લેવા કોણ રાક્ષસ મંત્રી ગયા છે ? ”
શેષ પુછ્યું. નરેન્દ્રદેવ, આંખિ અને શેષ ઓટલાની
છેક પાગેર આગળ ઉભા હતા. નીચે, વચ્ચેવચ્ચ
સિદ્ધાચાર્ય હતા. એક તરફ મહાદેવીની શિખિકા-
એ હતી. બીજી તરફ વારવાણુમાં સજ્જ વએલા
આંખિના ઘોડેસ્વારો હતા.

“ ક્યાં લેવા ગયા છે ? ” ક્ષપણુકે કહ્યું.

“ નગરમાં, મંત્રી શકટાલને ત્યાં ” વક્રનાસે
કહ્યું.

“ શકટાલને ત્યાં ! હા, હા, હા, ” ક્ષપણુક
હસ્યો. “ એ તો રાતે બળીને ખાખ થઇ ગયું. ”

લોકો કાંધ્યાં, અજણ્યાં હતાં તે ચમક્યાં.
આંખિકુમારે ભ્રમંગ કર્યો ને ખડગ પર હાથ
મુક્યો. સંનિધાતાને સેનાજિતે સમાસામી નજર
કરી. નરેન્દ્રદેવ ને વક્રનાસે દીક્ષગીરી જાહેર કરી.
મૈનાકીની આંખમાંથી અગ્નિ વર્ષ્યો.

“ અરરર—થું. કહો છો ? ” નીચલો
હોઠ લંગાવતાં દેવી વક્રનાસે કહ્યું.

“ અરર—અમારા ભાગ્યમાં અર્ધ નજ

આપનાનું—” નરેન્દ્રદેવે ઉમેર્યું.

“ જય જય જયંત ! ” સિદ્ધાચાર્યે મોટો
ખરાકો નાંખ્યો. અને બે હાથ ઉંચા કર્યો ને વિપક્ષ
વાર આંખ મીચી. “ શીકર કરો, નહીં. ધર બળી
ગયું, પણ આચાર્યને આંચ લાગી નથી. ”
એના શબ્દોનો પડયો બધે ફરી વળ્યો ને લોકો
સ્તબ્ધ થઇ આ ગાંડા જેવા નાગા બાવાને જોઇ
રહ્યાં. “ સિદ્ધાચાર્યનું વચન છે. જય જય
જયંત ! જય જય જયંત ! ” તેણે મોટેથી
થોપણ કરી, અને લોકોએ એકધ્યાને સાંભળી.
“ હિરણ્યગુપ્ત ! અર્ધ આપવો હોય તો તારો
અર્ધ લાવ. ” તેણે એક હાથ નરેન્દ્ર તરફ
કર્યો અને બીજો તરફ બાળ્યો. “ આચાર્ય
કૌટિલ્ય ! અર્ધ સ્વીકારો ! જય જય જયંત !
જય જય જયંત ! ”

જે તરફ સિદ્ધાચાર્યે દષ્ટિ કરી હતી તે
તરફ બધાએ જોયું. આંખિના પાંચ બખ્તરવાળા
યોદ્ધાઓ ઉભા હતા તેમાંના વચલાએ નાગો-
દરિકાવાળો હાથ ઉંચો કર્યો. અને પોતાનું
શિરઆણુ કાઢી નાખ્યું. બધાં હૈયાં પણ વાર
ચારકી ગયાં. વારવાણુમાં સજ્જ આચાર્ય
વિષ્ણુગુપ્ત તટસ્થતાથી સિદ્ધાચાર્યને પગે
લાગતા હતા.

પ્રકરણ ૩૧ મું

પ્રતિજ્ઞા

મૈનાકીએ આચાર્યનું તેજસ્વી ને નિશ્ચલ
મુખ જોયું અને હર્ષનો ઉત્સાહ તેની રંગેરંગ
ગુંગળાથી રહ્યો.

તેની વિજયધેલી દષ્ટિ બધા પર પડી. સંનિ-
ધાતા, પહેલો મેટિ ને ફાટે ડાબે જોઇ રહ્યા હતા.

૧ હાથના હોખડનાં મોજાં :

સેનાજિતના મુખ પર કાળું વાદળ પ્રસર્યું હતું,
અને ગજરાટથી જોભાન બની તે વાળ ખેંચતો
હતો. વક્રનાસનાં બવાં ભયંકર દેવથી ભેગાં મળ્યાં
અને તેનો નીચલો હોઠ છેક લગી પડ્યો હતો.
લોકો ગજરાટની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા હતા.

આચાર્ય દોષ્ટિએ ઘોડો આગળ આણ્યો. કોઈથી અસ્વસ્થ નરેન્દ્રની આંખો લાલ થઈ રહી હતી. તે હોઠ પીચી, લવાં બેગાં કરી, વિકરાળ અનુનંદી આચાર્યને જોઈ રહ્યા. તેમના હાથનાં આંગળાં વિનાશકતાથી બીડાનાં ને ઉધડતાં...

પોતે ઝોટલા પર ઉઠા દતા. આચાર્ય સામું ઘોડા પર બેઠા દતા. તેના મુખની ખસે, જરા નીચું, હાથમાં મસળી શકાય એમ આચાર્યનું મુખ દનું...

ઘાતક વૃત્તિ-ચંચલ પણ દુર્ધર્મ-નેત્રી રંગેને પ્રેરી રહી...

આચાર્યની જટા તેના હાથ આગળ હતી. તેણે હિંસક પ્રાણીના જેવો નાદ કર્યો-હાથ લંબાવ્યા...ને આચાર્યની જટા બે હાથે પકડી.

નિઃશબ્દ જનસમૂહ, અનિમિષ, જોઈ રહ્યો. આચાર્યના મુખે દેવોના મુખની સત્તાતન નિશ્ચલતા પ્રાપ્ત કરી. અભેદ શાંતિથી લોખંડી હાથે તેણે નરેન્દ્રદેવનું કાંડું પકડ્યું-કચરું.

સ્વકિરણ સગી દઝાડતી તેજ રેખાઓ તેનાં નયનોમાંથી પુટી-નરેન્દ્રદેવ અંબાએ જોઈ રહ્યા. તેની ઘાતક વૃત્તિ ગભરાટમાં ફેરવાતી હતી. તેની આંખની અનુનમાં બીંતિ પેડી.

ધીમેથી આચાર્યના હાથની આગામી વચ થઈ તેના હાથ જટા પરથી ખસ્યા, દૂર થયા.

આચાર્યના બૃહંગથી જાણે તેને ત્રીજું લોચન ઉઘડ્યું હોય એમ લાગ્યું.

તેના હાથને આચાર્યે છોડ્યા-તે હેઠા પડ્યા. તેનું મુખ શીઘ્ર પડ્યું.

આચાર્યની જટા, સ્પર્શથી લીધી ચએલી, તેના ખખા પર પડી.

“નંદ! તારા અગ્નિએ જેને પાળ્યો નહીં તે તારે હાથે મરશે! જવાદે! બધા મરકરી કરશે.”

વારવાણે ને જટામાં, સયમભરી છતાં ઉઝ

લયાનકતામાં કાર્તિકેય સમા આચાર્યનો અવાજ સ્પષ્ટ ને શાંત, બધે સંભળાયો.

એક વિષળ વાર પ્રસરેલી ધાકભરી નિઃશબ્દતાની શૃંખલા છુટી

લોકો પાસે આવ્યા. આંબિ, શેષ, મેનામિત બદસાહ બધા શસ્ત્ર પર હાથ મુકી પાસે આવ્યા. બધા આગામી વાટ જોતા દતા.

વઢનાસે તરત સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું ને નરેન્દ્રના હાથ પર હાથ મુક્યો. તે હસ્યો “કાણુ આચાર્ય વિપ્લુગુપ્ત! પધારો પધારો. અમે ક્યારના વાટ જોઈએ છીએ. અમને શી ખબર કે આવે વેશે તમે આવશે?” તેના અવાજમાં દ્વેષનો ડંખ હતો.

નરેન્દ્ર તરત સમજી ગયા. તેણે બધ ને નિષ્ફલતાને જેમતેમ શમાવી શાંત થવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને તે બજડ્યા: “પધારો! પધારો!”

મેનામિતની ચમકતી આંખો એક દષ્ટિએ સમગ્ર દર્શન કરી રહી ને તેનું હૃદય ધમધમી ઉઠ્યું. લોકો અસ્વસ્થ થતા હતા; નરેન્દ્રના યોદ્ધાઓ પાસે આવતા હતા. શું કતલ ચાલશે? તેના જીવનનો પરમ પ્રસંગ આવ્યો તેને લાગ્યો. આખી મેદની તેની આંખ આગળ તરવા લાગી.

તેણે સિદ્ધાચાર્યને આચાર્યના ઘોડા પાસે આવતો જોયો. તેની મોટી દાદી બધાનો પડકાર કરતી હતી. તેના બુધ્દ અવાજ ગાળ્યો. “જય! જય! આચાર્ય વિપ્લુગુપ્તનો જય! આચાર્યનો જય!”

તેના શિષ્યોએ, શેષ ને આંબિના અનુયાયી-ઓએ, અને કટલાક લોકોએ ધોળાવા ઉપાડી લીધી. મેનામિતે એ ધોળાવા જોર વગરની લાગી. પોતાનો અવાજ તેમાં ઉમેરવાની તેને ઇચ્છા થઈ, પણ દીપ્ત ચાલી નહીં.

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૩૪૭]

શત્રુંજય ને શ્રાવકો

લેખક :

શ્રી દેવાશંકર મ. બટ્ટ

સવય, સાહિત્ય સંસદ.

અ ઇ ૨૬ મીની સાંજે જૈન જગતમાં હાકલ પ્રસરી : " જય જિનેશ્વર ! અહિંસા પરમો ધર્મ : સત્યમેવ જયતે ! " ને વાણુવેળે બધે સમાચાર ફરી વળ્યા : શ્રાવકોના સત્સમઘ સકલ થયો છે.

ગ્રાંડરોડના રોશને પેશાવર મેલ આવવાને દલ્લ તો એક કલાકની ચાર છેલ્લાં જૈનો પડપડા કરી રહ્યા છે. તસુભર જગા મળતી નથી. જેના હાથમાં લુઓ તેના હાથમાં પૂજના દાર છે. સ્વયંસેવકો ટુકડીપથ જેન્ડસહિત પ્લેટફોર્મ પર ને બહાર હલા છે. પેશાવર મેલ પ્લેટફોર્મ માં હાખલ થયો. ' જિનેશ્વર ભગવાનની જય ' ને 'શત્રુંજયની જય ! ' ના જયનાદોથી રોશનું પાતાવરણ યુંછ રહ્યું. માંડીમાંથી શેઠ કાકાભાઈ અને તેમના માથીઓ ઉતર્યાં ને શ્રદ્ધાળુ રત્નધર્મીઓએ ને રમેલીઓએ પુલકે વધાયા.

બખમે વર્ષના શત્રુંજયના યાત્રાત્યાગના સમ્મારદની મમાપાની કરી સીમલાથી એમના જૈન પ્રતિનિધિઓ ઉત્સાહભરે વિજયશ્રી લેછ માછા રૂપાં દતા.

શ્રીરાઠ દેવદેશ છે.

પશ્ચિમનો અરબી સમુદ્ર એની પાળેને પખાલ્યા કરે છે. સુય ને અંદ નિરંતર એની પરકંમા રૂપાં કરે છે. ચમારડીના કુંગર ઉપર હલાં રહીને હદિષુ બણી નજર કરે તો ખોખરાના કુંગરની દારમાળા સિદ્ધારને વીંટાતી જણાશે. ને એથીએ છેક પશ્ચિમમાં, દૂર ક્ષિતિજમાં કોષ્ટ તાનકડો હાથી આળોટતો પડયો હોય તેમ પવિત્ર શત્રુંજય પર્વત જણાશે. સંમુદ્રની સપાટીથી સુમારે બે' હજાર પુટની ઉચ્ચાં ઉપર રાજમંદિરના જેવી બાંધણીઓથી ભરપુર એનાં દેવાસયોથી ચોખતો એ દેલાસરમી ભવ્યતા ધારે છે. એના પગ તળે પાલીતધુ લાંબુ-પહોણું ચપ્પ સુતું છે. એના મગન' સ્થંભચા ચીનારા હાથણીની આલુખાતુ ચમકતા લાલાની ભભકથી ફૂલી રહ્યા છે.

જૈન તીર્થંકર આદિ આદિનાથની તપશ્ચર્યાનાં પુણ્ય મેળની પાવન થએલ શત્રુંજય જૈનોનું પરમ વાતધાયક મન્યું છે. ઉપવચ્ચ અંતિહાસિક તવારીખ પ્રમાણે આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ રચણ ઇ.સ. ૪૨૧ માં અરિતપ્ત ધરાવતું એટલું પ્રાચીન

છે. પાલીતાણા શહેરમાં એનું ને એના યાત્રાળુઓ-
નું પ્રથમ રખોણું લેનાર ગોહિલોના વંશજો
આજે રક્ષણકર્તાની પુરાણી કીર્તિ ઉજમાળતા
રાજ્ય કરી રહ્યા છે.

x

x

x

ભાવનગર સ્ટેટની દેવેના સીહોર સ્ટેશને થઇ
પાલીતાણા પહોંચાય છે. સાંથી પર્વતની તળેટી-
માં થઇ યાત્રાળુઓ ઉપર ચઢે છે. રસ્તે બંને
આળુએ સૂર્યકિરણોથી કોરાઇ રહેલી વડલાની
ઘટા પથરાઇ રહે છે. તળાવ, કુવા; નાનાં
દેરાસરો ને ચૈત્યો દેરદેર પુત્રોની પેઠે વેરાએલાં
છે. શેરીઓ, ચકલાં ને ચોકથી, બન્ય દેવાલયોને
તેના કોટથી ઓપતો હુગર કોઇ નગર સરીખો
લાગે છે. ઉંચે આકાશ સાથે વાતો કરવા મથતાં
દેહીધમાન આરસપહાણનાં દેવાલયો, નીચેથી
જોનારને અલકાપુરીનાં યક્ષમંદિરોની હરીફાઇ
કરતાં જણાય છે. પ્રત્યેક ચૈત્યના ગંભારમાં
અજીતનાથ કે આદિનાથ કે કોઇ ખીજા સ્થિત-
પ્રજ્ઞ તીર્થ કરની મૂર્તિઓ શિલ્પીની ટાંચણીના
પ્રભાવે ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી બેઠેલી જણાશે.
મૂર્તિઓ, દેરાસરો ને રચના તથા કાતરકામમાં
પ્રથમ દૃષ્ટિએ પહાણુ કળાની છાયા તરવરતી
જણાશે પરંતુ વસ્તુતઃ આ દહેરાં પ્રાચીન
હીંદુ શિલ્પકળાનો અત્યુત્તમ અવશેષ છે રુપેરી
દીવાઓના આછા પ્રેકાશના છાયાબેદ, સંગેમ-
રમરની નિર્મલતા, અગરબતીના પમરાટની
મોહકતા, ચક્રચક્રિત ફરસળ ધી ઉપર રંગબેરંગી
વસ્ત્રાભૂષણો ને સુવર્ણના શૃંગારોથી ઝથમઘાટ
મારતી, એક્સવરી પથ્થુ મધુર સ્તવન ભણતી,
શ્વેત પહાણુ ઉપર ગોરા ગુલાબની પુલપાંદડીઓ
થી પગલીઓ પાડી પ્રદક્ષિણા કરતી સુંદરીઓ
કે! અસ્પર્શદશી, બન્યતા અર્પે છે. આ
આખાએ પર્વતને એક આગ્લકવિએ “પૂર્વની
અદ્ભુત કથાના કોઇ રમણીય હુગરની” ઉપમા

આપેલી સાર્થવતી શતી લાગે છે.

x

x

x

“નાથ! શું કરીશું હવે?”

“ગાંડી, જય જિનેશ્વર કર, એમાં ગમરાય:
છે શું કામ?”

પથુ, નાથ હવે તો જરાએ આપરુ રહે તેમ
નથી.”

સોરઠના એક ખુણે કામ્પલ્સપુર નગરી
શ્યામ રાત્રિમાં નક્ષત્ર મંડળના ચંદ્રવા નીચે શાંત
બની વિરામ લેઇ રહી છે. એક બેઠી
બાંધણીના નાનકડા ઘરમાં શ્રાવક શ્રેષ્ઠિ ભાવડ
અને તેની સ્ત્રી ભાવલા રહેતાં હતાં. અતિથિ-
પૂજન, જિનપ્રભુતું સ્મરણ અને સ્તવન એજ
એમનું નિલકર્મ હતું. ભાવલા રાંધે ને જમાડે,
ભાવડ ફેરી ફાંટી કરે, થોડો ઘણો વેપાર કરે ને
દેરાસરોમાં ફરતો ફરે. સાધુ, સાધવી, જાતિ
અને સ્વામીઓની પૂજા અર્ચા ને જીવનબોધ
સાંભળવામાં જીવન ગાળે.

ચાર અતિથિઓ સંધ્યા પહેલાં ખીજે
જવા ઉપડી ગયા હતા. ધરમાં અન્ન ન
હતું. આજે રાત્રે ભાવિક દંપતીએ અપવાસ
કર્યો હતો. થોડીવારમાં તો ખીજા બે અતિથિ-
ઓ આવી શાગ્યા. રસ્તામાં આશ્રયસ્થાન ન-
મળ્યું ને અહીં પહોંચતાં પહેલાં સૂર્યાસ્ત થવાથી
નિરાહારીજ રહ્યા હતા. પ્રભાતમાં ખીજે ગામ-
જવા એમણે જવુંજ જોષ્ટએ એમ હતું. એ જન્ય-
તે પહેલાં બોજન કરાવવું એ આ દંપતીની
ઇચ્છા હતી. ધરમાં કેંજ નહતું.

“ભાવ! ગલરાખશ નહીં. હું હમણાંજ
બહાર જઇ આવું છું.” અને ખેસ નાખી, માથે
એક નામતીજ પાઘડી કહી શકાય તેવી પાઘડી
મુઠી તે બહાર પડ્યો.

ભાવલાઅ આતથિઓની આગતાસ્વગતા કરી. જતિ ત્રિકાળક હતો. એણે આ દંપતીના અતિથિ સત્કાર વીશે અદ્ભુત વાતો સાંભળી હતી. એના યજમાનની વૃત્તિ તાવી જોવાની તેને ઇચ્છા થઈ આવી.

“ભાવલા ! સવારમાં જરા વહેલું જવાય તો સારું. ને મારે તો ગાયનું દુધ પણ જોઈશે. ઈન્દ્રજાદિ મેળે તો ધાતુંજ સારું.” અતિથિએ જરૂરીઆતો જણાવી.

“મહારાજ ! ખંધુએ મળી આવશે. સુખેથી શયન કરો. જે કે જોઈએ તે પુશીથી નિઃસંકાય કહેશો, મહારાજ !” એના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા ને ભક્તિભાવ નીતરતાં હતાં, માત્ર હૃદયમાંજ ખગભગાટ હતો.

ભાવડ અધારી રાત્રે પાસેના ખેતરમાં ગયો. પટેલને ઉઠાડ્યા ને એમનું અનાજ તોળી આપવા મંત્રણી કરી. ખેડુતે ‘અસારે તો નહીં સવારે આવજો’ એમ કહ્યું. બીજે ખેતરે, ત્રીજે ને ચોથે એમ

છ સાત ખેતર ફરી વળ્યો. એક ખેડુતે હા પાડી. બાજરીને સોમણ ઉપરનો ઢગ સામે પડ્યો છે. ને ભાવડે એક પગે પલાંકી વાળી તાજવું હીસોળું.

“જો ભાવડશેક ! જોખવી’ હોય તો પુરી જોખી દેજો.”

“હા, બા, પુરી જોખી દેઈશ.”

“જો ભુલ નો

પડે હોં.”

“બાપ; કે મક્કતનું આવ્યું છે તે ભુલ પડે !”

અહીં તો એણે તાજવું હીસોળે ચઢાવી સાબ સવાયાં લાભોજી-આ બનોજી કહી જોખવામાં તે મશગુલ થયો છે. સો મણુ જોખ્યા પછી એને બે મણુ બાજરી અને સો ફદીયાં ઉપરા-મણી મળવાનાં હતાં. એમાં તો કેટલાએ અતિથિઓ સચવાશે એવી એને આશા હતી.

અતિથિએ નિદ્રામાં પડ્યા હતા ને ભાવલા વ્યગ્રચિત્તે આંગણમાં ખાટલો ઢાળી બેઠો. પ્રહર બે પ્રહર ગયા ને એની ધીરજ ખુટી. એ ઉઠી ને પડોશણુ ને લાં ગઈ. વખતે દળવાનું મળે તોએ ઠીક. પણ અડધી રાત્રે કેણે દળાવું. તૈઆર કયું હોય તેં એમ આપે ? ફળીઆમાં ઘર ઘર ફરી વળી, પણ નીરાશ થઈ પાછી ફરી. હલુએ ભાવડ પાછો કર્યો નથી. મધરાત વીતી

ગઈ. ને ઉપર એક

પ્રહરની ચોકીદારની

ભુમ સંભળાઈ. એને

જરીકે જપ વળતો

નથી; એ ઉઠી. મામ-

માં અસારે કેણુ

નગતું હોય ? એ

એનાં ફાટાં હુટ્યાં

લુગડાં તરફ જોઈ રહી.

એની સ્થિતિના.

એને વિચાર આવ્યા.

ધડીભર પ્રજુમાંથી

શ્રદ્ધા સરી ગઈ. પણ

પાંછું નશીમ યાદ

આવ્યું. પાછલા

ભવમાં ન કયું હોય

તો આ ભવમાં કયાં-

શત્રુજયનું સમાધાન

—X—

:: :: :: નવું કરારનામું :: :: ::

૧. શત્રુજયકુંડર પાણીતાણા સંસ્થાનમાં આવેલો છે અને ૧૬ માર્ચ ૧૮૭૭ ના ૧૬૪૧ નંબરના ઠરાવમાં નક્કી થયેલી મર્યાદાઓ અને તે ઠરાવમાં લખાયેલા જૈનોના અધિકારો મુજબ પાણીતાણા સંસ્થાનનો એક ભાગ છે.

૨. ધાર્મિક ક્રિયાઓ અથે અને એવી ક્રિયાને લગતાં બીજાં કાર્યો માટે મદની અંદરની તમામ જમીન, વૃક્ષો, મકાનો અને છાપરાંઓનો ઉપયોગ કરવાનો, અને પોલીસ કામ કાજ સીવાય દરબારના ટાંક પણ પ્રકારના અંકુશ કે દરમ્યાનગીરી વગર સદરહુ ધાર્મિક મીસંકતનો વહીવટ કરવાનો જૈનોને હક્ક છે.

થી પમાય ! આમ નાશિતક થવા માટે પશ્ચાંતાપ થયો. શૂન્ય મને નીચી નજરે એ બેસી રહી. એની નજર પાછી એનાં કપડાં ઉપર પડી. ફાટેલું લુધડું બેથું. સાંધવાનું મન થયું. લાંબા અયાનક એને યાદ આવ્યું : દરજીનો દીકરો અસારે બગતો હશે. એ કેક કામ આપશે. એ ઉડી ધીમે પગલે ઘરની બહાર પડી. કાપડ, અનાજ ને પરચુરણ સામાનનાં ચોટાં વટાવી ચોકમાં આવી. માત્ર એકજ દરજી ધીમે દીવો બાળી હુકો ગગડાવતો બેઠો હતો. એના પગ ઉપર લુધડું પડ્યું હતું

ને સોદાદોરો કાને લટકતાં હતાં. તેનામાં આશા એ સંચાર થીયો. ઉતાવળે પગલે તે લાંબા પહોંચી ગઈ. પણ શ્રેયીયાગ તો શું કહેલું તેજ સૂઝ્યું નહોતું. દરજીએ ઉચી આંખ કરી. આ કેણુ હતું ? ને આમ મધરાતે કોઈ આઈ ! વખતે ભૂત હશે. તે મનમાં બીધો. એ બોલી ન શક્યો. મહા-મહેનતે એણે કાંતરને હાથ અડાડ્યો. બાવલા સ્વરથ યથા હતી. તેણે દરજીને કહ્યું : “ભાઈ કે કામ આપશે ? વેતરાવાનું કે ઝોટવાનું ?”

“કાણુ ભાવલા ! અરેરે, આમ મરકરી શું

ક જરૂર પડે ગઢની દીવાલો ફરીથી ચલુ-વાની, સમરાવવાની અને સાચવવાની જૈનોને છુટ રહેશે, સીવાય કે એમ કરતાં તેનાં અસારના આકાર ને સ્થાનમાં ફેરફાર થવો જોઈએ નહોતો. જતાં, અસારના મંદિરનો ભાગ હોય એવી ગઢની દીવાલોનો એવો ભાગ સદરજી મંદિરની બીજી કોઈ દીવાલની સરખી ઉચાઈ સુધી વધારવાની તેમને છુટ રહેશે. સદરજી ગઢની દીવાલોના બીજા ભાગ વધુમાં વધુ ૨૫ ફુટ ઉંચો બંધાવવાની પણ તેમને છુટ રહેશે.

૪. દરબારની કે પણુ દખલ વિના હુંગર પરનાં અને ગઢની બહારનાં દેવાલોની વ્યવસ્થા જૈનો કરશે.

૫. ગઢની બહારના હુંગર પરનાં પગલાં ફેરીઓ અને જાત્રીઓ તેમજ કુંડ ને વિસામાં પર જૈનોની માલીફી રહેશે, શરત એટલી કે કુંડ ને વિસામાંનો ઉપયોગ (જૈનતર) જાહેર પ્રજા કરી શકશે; જૈનો તેમને મંજૂરી વિના સમરાવી શકશે.

૬ સદરજી કુંડોની સરવાણી પાલીતાણા દરબાર જાળવશે ને સમરાવશે.

૭. તળેટીથી ગઢ સુધીનો ઝોટો રસ્તો ને તેની વંડી પોતાને ખર્ચે જાળવવા અને વગર

કરો છો ? બોલો અસારે શું વેતરાવવું છે ! બાપ ! મને લાંબો બોલાવ્યો હોત તો હું આવી જાત.. આમ. અરધી રાતે તમારા જોવાંને આવવું પડે ?”

“ભાઈ, હું વેતરાવવા નથી આવી. મારે કેક કામ જોઈએ છે. હું ઝોટી આપીશ. ઉંચ નથી આવતી ને કામ ન હોય તો વિચારમાં ને વિચારમાં ગાંઠા યથા જવાય એટલે કામ કરવા આવી છું.”

હા, ના કરતાં એક પહેરણુ ઝોટવાનું એને મળ્યું. ને ઝોટાભાણુ એને જ પૈસા મળવાના હતા.

X X X

પ્રમાતનો કુકડો બોલ્યો ને પહેરણુ ઝોટાઈ રહ્યું.

“ભાઈ, આ પહેરણુ !”

“હા, મુકો બહેન ! પૈસા સવારે હું આપી જઈશ.” દરજીએ ધીમેથી કહ્યું.

“ભાઈ, પૈસાનો અણુવિશ્વાસ નથી પણ હમણું આપો તો સારું. તમે સવારે આપવા આવો. નકામા ઝોટી ચાઓ, કામ બગડે અને લોકો જાણુ કે શાના પૈસા હશે ?”

કેમ કરતાં દરજીએ ગોઠા નીચેથી ચાર

પૈસા કાંટી આપ્યા. એ આંઈ રાખ્યા.

ભાવલા ઉત્સાહભરે ઘેર પડેયી મધ. પણ હવુએ ભાવડ ઘેર નહોતો આવ્યો. ભાવડ તો બાજરી જોખેજ નતો હતો. પણ કેમે કરી ખુટેજ નહીં. બળમાંખરું થયું લારે તો ઢગતો હત અમધ ઉપર થોડો ભાગ જોખમ રહેા હતો. એને ઘર ને, અતિથિઓ સાંભરી આવ્યા. કેટ-કેટલાએ વિચાર પછી મદામહેનતે એણે પૈલા ખેડુતને સમજાવ્યો કે પાછો રાત્રે આવી જોખી જશે. ને તેને પાંચશેર બાજરી ને આઠ ફદીયાં આપી. વધાય ક્યો તે ઉત્સાહભરે ઘેર ગયો.

x x x

ભાવડ ને ભાવલા અતિથિએ ને પડે પડ્યાં. અતિથિની આંખમાંથી દડદડ આંસુ સરી પડ્યાં. “ભાવડ ! ધર્મલાભ ! અતિથિઓની પૂજા માટે આટલાં ટેક ને આટલાંટલી સદન શક્તિ !”

“ભાવડ ! આ એક ઘોડી આપું છું. ચમત્કારી ઘોડી છે. જા વિચ્ય કર ! તને આજથી કશુંએ દુઃખ ન પડે-નિજન પ્રભુને જય છે !” ભાવડ ને ભાવલા ભાવભર્યાં અતિથિના પગમાં પડી રહ્યાં છે. ભક્તિભાવનાં આંસુથી પગ પપાગી

રહ્યાં છે. સાધુ ધર્મલાભ એલી ચાલી નીકળ્યા.

x x x

વિક્રમરાજ પૃથ્વીને ત્રણમુકત કરવા ઉડ્યો. પાપીનો પરજન્ય કરી ધર્મીઓને સંરક્ષેના તે ચાલ્યો જાય છે. દામ્પિયપુરની નછકમાં તે ડેરા તાણી પડ્યો છે.

ભાવડ ઘોડાને મોટા વેપારી જાન્યો છે. રાજને એણે સારા સારા ઘોડાની ભેટ ધરી. રાજ પાણીપંથા ને તેણલા ઘોડા જોષ ખુશ થઇ ગયો. રાજ રીએ તો ગામ આપે. એણે ભાવડ ને મધુમાવની (દાલ-નું મડુવા) તાંઆપના-એ લખી આપ્યું.

ભાવલાને લાં પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઇ. પુત્રનું નામ પૈલા જતિતી યાદ-ગારમાં જાવડ પાડ્યું.

જાવડ દિનપ્રતિ-દિન ચંદ્રની કલાની પેઠે શુદ્ધિગત થતા લાગ્યો. એ એના પિતાની શ્રદ્ધાને પથુ ટળી જાય એવો ધર્મ-શીલ છે, દેવ કરતાંએ વધુ ડડાપથુનો એ લાંડાર છે. આપના સ્વર્ગવાસ પછી એણે નગરનો કારભાર સંતોષજનક રીતે ચલાવવા માંડ્યો છે. તદ્દશિયા તરફથી સિંધુને કીનારે કીનારે એમચેા ઉતરી આવવા

મંજુરીએ સમરાવવાની જૈનોને છુટ રહેશે; માવ જાહેર પ્રાગને સદરહુ રરતાનો ઉપયોગ કરવા દેવો પડશે.

૮. (અ) શ્રી પુંજ દુક સુધીનો મોટો રરતો (ખ) ઘેડી પાયગા, (ક) રોહીયાળા કેડી, (ડ) જ ગાઉ રરતા, (ધ) શેત્રુંજી નદી કેડી, (૬) દોઢ ગાઉ રરતા (ગ) જ ગાઉ રરતાના આડ માર્ગો અને રોહીયાળા રરતા ને જ ગાઉ રરતા વચ્ચેનો માર્ગ પાલીતાણા દરવાર પોતાને ખર્ચે સાચવશે અને સમરાવશે અને જૈનો એ ઉપર મરણમુજબ આવજન કરી કરશે.

૯ મી. ગન્ડીના અડેવાલમાં લખેલ જૈને-તર મંદિરો પર જૈનોનો અંકુશ અને વહીવટ રહેશે. આમાં ઈંગારશા પીરનો સમાવેશ થાય છે અને મદાદેવના મંદિરનો સમાવેશ નથી થનો. સદરહુ મદાદેવના મંદિર ફરતી વંડી ચણી લેવાશે અને ગદની દીવાલથી તેને અલગ રખાશે અને ગદની બહારથી, મદાદેવ મંદિરની હદ બહાર અલગ રરતો રાખવામાં આવશે.

૧૦. ગદનાં મંદિરો ને ટુકોના તેમજ ડુંગર પરનાં ખીખાં થાનકોના ચાત્રાણુઓ માટે તમામ બાજની ધારાધોરણુ ધડવાનો જૈનોને હક્ક રહેશે; પણ જૈનેતર થાનક સંખ્યાની

લાગ્યા ને દેશમાં પથરાવા લાગ્યા. પણ અહીં આવી છુટ કરી એ પાછા જતા. તેઓ સોરઠ, લાટ, કરંછ, અને બીજા દેશોમાંથી ગાયો, અનાજ, અને કે પ્રકારની માલ મીલકત, સર્વ જાતિની સુંદર સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પણ લેઈ ગયા. એમાં જાવડને પણ પકડી ત્યાં લેઈ ગયા. જાવડ તક્ષશિલા પાસેના એક ધર્મ-ક્ષેત્રમાં ગુલામ તરીકે વેચાયો હતો. ત્યાં પણ તેની ધર્મશ્રદ્ધા અવિચલ હતી. ધીરે ધીરે તે ગુલામીમાંથી છુટી પેપાર કરવા લાગ્યો; અહીં ધર્મી પુરુષો આવતા તેની

તે સેવા ચાકરી કરતો. તેણે ધર્મી પુરુષો પાસેથી “ જૈન લોકોના ૨૪ તીર્થંકર થયા તેમાંથી આદિ આદિનાથે સોરઠના સીંહારની પછવાડે ઉત્તમ આકારે ઉભેલા શેત્રુંજય પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરી પવિત્ર બનાવ્યો તેની પુણ્ય કથાઓ ને મહાત્મ્ય સાંભળ્યું. ”

ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના નાનાભાઈ બાહુબલિના પુત્ર સોમ્યુશે શેત્રુંજય પર્વત ઉપર ઋષભદેવનો પ્રાસાદ બાંધ્યો; ને ભરતે તે તીર્થના અર્ચન સારુ સૌરાષ્ટ્રની વાર્ષિક ઉપજ અર્પણ

ધારાધોરણ ત્યાં યોગ્ય ને વ્યાજબી પૂજા કરવામાં અડચણકર્તા નીવડવાં જોઈએ નહીં.

૧૧. મોટા રસ્તાની હદ અને ડુંગર પરનાં ને ગદ બહારના સદરહુ મંદિરો, પગલાં. દેરીઓ છત્રીઓ, વિસામાં ને કુંડનાં સ્થાન નકશામાં નક્કી કરવામાં આવશે અને એ નકશો આ કરારના એક ભાગ ગણાશે, અને સદરહુ નકશા પર કાયદેસર સહી સીકા લેવાશે.

૧૨. જૈન મંદિરની મૂર્તિઓના શણગાર માટે શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજી અક્ષંકાર અને જર જવાહીર લાવે તે પર પાલીતાણુ દરબાર કોષ્ટ પ્રકારની જકાત કે કર ઉત્તરાવશે નહીં. શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજીના મુનીમે કરેલા એકરારના આધારે આવી જકાતમુક્તિ મળશે.

૧૩. આ કરાર મુજબ જૈનોના અધિકારોને અંગે અગર તેને લગતો અગર આ કરારની શરતોના પાલનમાં વાધો જાગે, ત્યારે પાલીતાણુનારેશ કારોબારી સત્તાધારીની રૂએ, જૈનોની અરજ ઉપરથી, તે બાબતમાં નિર્ણય આપશે; અને જૈનોને આ ચુકાદો અસંતોષકારક લાગે તો તે એજન્ટ ડુધી ગવર્નર જનરલને અરજ કરી શકશે; તે બન્ને પક્ષોની કેરીયતો સાંભળી ચુકાદો આપશે; અને ઉપલી સત્તાને

અતિશિથિર્મોત્સુક બાવડના કુલદીપક ધર્મપ્રિય જાવડ । આ ધર્મસ્થાનનું હું સંરક્ષણ કર. એનું પુનરુત્થાન તારે હસ્તેજ થવાનું નિર્માણ છે.

જાવડે ચક્રેશ્વરીની આરાધના કરી ચક્રિત મેળવી. તેણે તક્ષશિલાના જગતપાલ રાજા પાસેથી ઋષભદેવની ચોરાએથી મૂર્તિ મહાપ્રભતને પાછી મેળવી. રાજાના આશ્રયથી સંધ કાઢી મધુમાવતી આવી પહોંચ્યા. પર્વતને ચોખ્ખો કરાવ્યો ને વાજતે ગાજતે યાત્રાળુઓ મૂર્તિ સહિત ઉપર

કરી. તે દિવસથી તે દેવદેશ કહેવાયો. પછીથી શત્રુંજય ઉપરનાં દેવાલયોનો મ્હેચ્છ લોકોએ નાશ કર્યો અને ઉજ્જડ વેરાન બનાવ્યો તેની હદયભેદક વાત કહી.

તેમણે કહ્યું કે પવિત્ર પર્વતના રક્ષણ-દારો માંસાહારી, દારુડીઓ ને પ્રાણુધાતક યજ્ઞ પડ્યા છે. ૨૫-ધર્મલાગી કવદયક્ષ જૈન ધર્મના જે માણસો ત્યાં જવાની હોમત ચલાવે છે તેનો નાશ કરે છે. શત્રુંજયની ચોગંરદમ કેટલાક ગાઉ સુધી ભૂમિ ઉજ્જડ થઈ ગઈ છે. અને ઋષભદેવની પૂજા કરવાને કોષ્ટ નથી. હે

અથવા ને સ્થાપનાં કરી.

x x x

આ ભક્તિ ને ધર્મ શ્રદ્ધાને વર્ષો વહી ગયાં. રાજસત્તાઓ ઉગી ને આધમી. પવિત્ર શત્રુંજય જૈન લોકોનું યાત્રાધામ બની રહ્યું.

સતરમી સદી અધવારી હતી. મોગલ સત્તા આચમતી હતી. દેશમાં મારફાડ, લુટ ને જુલમ વધી રહ્યાં હતાં. બહારવટીઓ ને લુશારાની ઢાક વાગતી હતી.

જૈન લોકો આ સમયમાં પણ યાત્રાગમન કરતા. એમને લાગ્યું કે યાત્રીચાલા બનત માલતી સહીસલામતી માટે ચોક્કીદાર રાખવા એ હજુ છે. એમણે ગરીબધારના ગોઢિલો સાથે મસલત શરૂ કરી અને અમુક પૈસા અને માલ આપવાની શરતે એમણે યાત્રાગુઓ નું રક્ષણ કરવું સ્વીકાર્યું. આ કોલકરાર ગોઢિલોના મુખી થીક ધેણ સાથે પ્રથમ થયો.

આમ ગોઢિલો સાથે આવકોને પ્રથમ સંબંધ ઇ. સ. ૧૬૫૧માં બંધાયો ને જતે દિવસે રખે વાળી કરવા તેમને પાલીતાણામાંજ વસવાટ

કરવો પડ્યો ને કાલકમે તેમણે તેમની સત્તા સ્થાપી.

ઇ. સ. ૧૭૮૮ સુધી પ્રથમના કોલકરારો પ્રમાણે શુદ્ધજીવથી કાર્ય ચાલુ રહ્યું પણ પછી ગોઢિલો ધીરધીરે યાત્રાગુઓ પાસેથી જુદા જુદા કર ઉઘરાવવા લાગ્યા ને જુલમ શરૂ થયો.

કંપની સરકારની સત્તા અમલમાં આવી ને ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં કાઠીઆવાડમાં એજન્ટ્સી સ્થપાઇ. આવકોએ મુંબાઇ સરકારને અરજ કરી. આવકોની અરજ ધ્યાનમાં લેઇ મુંબાઇ

સરકારે પાલીતાણા દરબાર અને આવકો વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૨૧ ના રીસેમ્બરની ૯ મી તારીખે સમાધાની કરી. અને વાર્ષિક રૂ. ૪૫૦૦૭ દશ વરસ સુધી આવકોએ રક્ષણ પોટે પાલીતાણા દરબારને આપવાના કોલકરારો થયા.

આ કોલકરારો દશને બદલે ૪૦ વર્ષ સુધી બીનતકરારે કાયમ રહ્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં પાલીતાણા દરબારે પાઠી આ નિયત રકમ સ્વીકારવા ના પાડી.

પોલીટી એજન્ટ વચમાં પડ્યા ને દરબારને સખત મુશ્કેલી આપી આ રકમ સ્વીકારવા ફાપ્યું.

ધોરણસર અપીલ કરવાનો લક્ક અને પક્ષનેરહેશે.

૧૪. ૩૫ વરસ સુધી દર વર્ષે ૬૦૦૦૦ રૂપીઆ સ્વીકારવા પાલીતાણા દરબાર હજુ છે અને જૈનો તે ભરવા કબુલ છે. આ શરત ૧૮૨૮ ના જીનની ૧૩મી તારીખથી અમલમાં આવશે, અને પહેલું ભરણું ૧૮૨૮ના જીનની પહેલી તારીખે ભરાશે, અને ઉપર લખ્યાં વચ્ચે દરમ્યાન દરવર્ષે એજન્ટ તારીખે ભરણું ભરાશે. ઉપરની રકમના અને પછીની વાર્ષિક રકમના બદલામાં જાતના કરને અંગે જૈનો પાસેથી કોઇ પ્રકારનો કર નહીં લેવાની પાલીતાણા દરબાર કબુલત આપશે. આ રકમમાં માલ વગેરેના સંરક્ષણનો સમાવેશ થાય છે.

૧૫. ૩૫ વરસની મુદતને અંતે બેમાંથી એક પક્ષ સદાજુ બાંધી રકમમાં ફેરફાર કરવાની માગણી કરી શકશે, અને આવકો ફેરફાર આપવા કે અટકાવવાનું, બન્ને પક્ષોને સોંજ્યા પછી, બીરીશ સરકારને ફરતક રહેશે. બાંધી વાર્ષિક રકમનો આંકડો અને મુદતની મર્યાદા આવી મુદતને અંતે બીરીશ સરકાર નક્કી કરશે.

૧૬. ઉપરની સ્થિતિમાં નક્કી થએલી તારીખથી પાલીતાણા દરબારે કયો માર્ગ લેવો તે એજન્ટ દુધ ગવર્નર જનરલ નક્કી કરશે.

૫. સ. ૧૮૬૦ માં દરબારે આ કોલકરારો રદ કરાવ્યા. ને ૫. સ. ૧૮૬૩ માં મુંબાઈ સરકારને અરજી કરી કે આ કોલકરાર કે ચાવચ્યંચંદ્ર દિવાકરને નથી. આખરે ૫. સ. ૧૮૬૩ના ડીસેમ્બર-માં દરેક દશ વર્ષે કોલકરારોમાં સુધારા વધારા કરવા ને હુવે-થી દર વર્ષે રૂ. ૧૦,૦૦૦, દશ વર્ષ સુધી આપવા એમ કરાવ્યું. ત્યાર પછી પણ અવારનવાર દરબારે વાંધા ઉઠાવ્યા ક્યાં ને મુંબાઈ સરકારની દરમ્યાન ગીરીથી એનું સંતોષ-કારક સમાધાન કરવા-માં આવતું.

૫. સ. ૧૮૨૫ માં દરબારે પાછો વધો ઉઠાવ્યો ને વધુ માગણીઓ કરી. ઓ. મી. વોટસન, એન્ટ દુધી ગવર્નર જનરલે, ૫. સ. ૧૮૨૬ ના માર્ચ માસમાં આશુ પર્વત ઉપર દરબાર પક્ષે ને જૈનપક્ષે ને સાંભળી લઈ ૧૮૨૬ના જુનમાં ૫. સ. ૧૮૬૬ ના કોલકરારો પ્રમાણે રૂ. ૧૫,૦૦૦ ને બદલે જૈનોએ વાર્ષિક રૂ. એક લાખ દશ વર્ષ માટે દરબારને ભરવા અને દશ વર્ષને અંતે દરબારને માણસ દીઠ રૂ. ૨) થી વધારે નહીં એ પ્રમાણે વેરા વસૂલ કરી લેવા

૧૭. મુંબાઈ સરકારના રાજપ્રકરણી ખાતાના ૫ જુલાઈ ૧૮૨૨ના ૧૮૩ ડી નંબરના અને ૨૫ મે ૧૮૨૩ના ૪૪-૧-૬ નંબરના કરા-નોમાંથી અને હીંદી વજરના ૯ ઓક્ટોબર ૧૮૨૪ના ૧૨૮૧ થી નંબરના પત્રમાં લખેલા ફરમાનોમાંથી જેટલા આ કરારથી વિરુદ્ધ કે અસંબંધ લાગે તેટલાં રદ કરવામાં આવે છે.

૧૮. આ કરારનામાંની બાબતમાં અને પક્ષોએ કરેલી તમામ સહીઓ અને દરબારનોનો આ કરારથી નીવેડો આવી ગયો સમજવો.

૧૯. દરબાર શબ્દના અર્થમાં પાલીતાણા સંસ્થાનનો સમાવેશ થાય છે અને જૈનો શબ્દ-માં શેઠ આણંદજી કદયાણજી ને તેના વારસદારો જેના પ્રતિનિધિ છે તે હીંદુસ્થાનની શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન કોમનો સમાવેશ થાય છે.

આ કરારનામું ૨૬ મે ૧૮૨૬ ના રોજ સીમલા મુકામે બંને પક્ષોએ રજુ કર્યું છે અને હીંદી સરકારે મંજૂર રાખ્યું છે.

જૈનો તરફથી શેઠ કીકાલાઈ ગ્રેમચંદ, કરતુરલાઈ નગરશેઠ, માણેકલાલ મનસુખલાલ, સારાલાઈ ડાબાભાઈ, અમૃતલાલ કાળીદાસ અને પ્રતાપસિંહ મોહોલાલે જૈન કોમના સંસ્થા-પિત પ્રતિનિધિઓ તરીકે ને પાલીતાણા રાજ્ય તરફથી પાલીતાણાના ઠાકોર સાહેબે સહી કરી છે. લોડ ધરવીને આ કરારના સાક્ષી તરીકે પોતાની સહી મુકી છે.

દરબારે શેઠ આણંદજી કદયાણજીની પેઢીના વહીવટદારોને શત્રુંજય સંબંધી મસલત કરવા પાલીતાણા આમંત્ર્યા છે. વહી-વટદારોની મંડળી રપેશીઅલ ટ્રેનદારા ત્યાં જઈ દરબારની પરીણાયાકરી ચાખી આવી; પરંતુ શત્રુંજય બાબત કે સંતોષકાર સમાધાન ન થઈ શક્યું.

શેઠ આણંદજી કદયાણજી તરફથી તેમના બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી સર ચીમનલાલ મેતલવટે આ [વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૩૬૮]

સત્તા આપનારો કરાવ આપ્યો.

આ આખીએ ત્રિધિ અથોગ્ય હતી. જૈનોએ આ કરાવ સામે મબન અણુ-ગમે દેખાડ્યો ને ત્યારથી શત્રુંજયનો યાત્રા સાગર્યો.

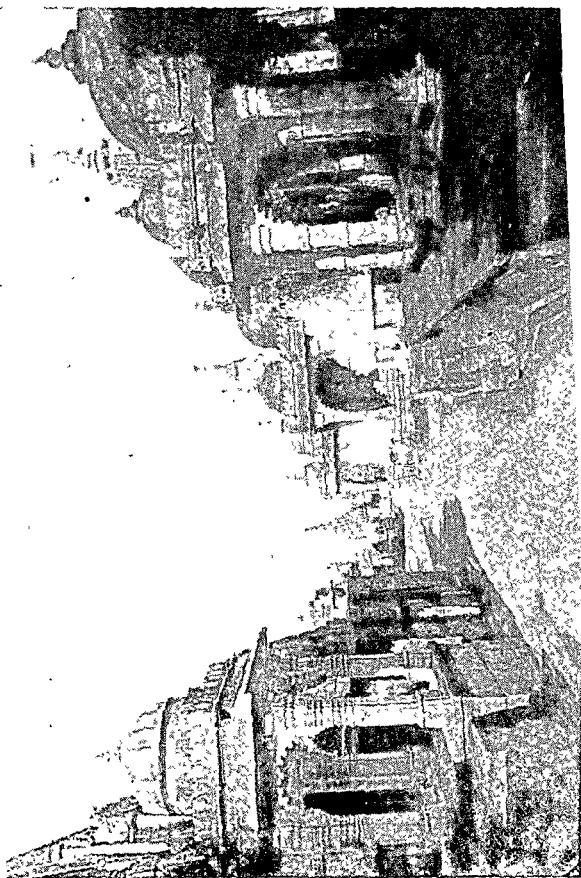
આ પ્રમાણે સલા-ગ્રહ રહ્યો.

x x x

શ્વેતાંબર મૂર્તિ-પૂજક જૈનના પ્રતિ-નિધિ તરીકે શેઠ આણંદજી કદયાણજીની પેઢી બહીતી છે.

પાલીતાણા દરબાર અને શ્રાવકો તરફથી આ પેઢી વચ્ચે કાલ-કરારો થાય છે: ને આ બંને જવાબદાર ગણાય છે.

૧૮૨૬ ના એપ્રિલ-માં દેશમાં વાતક ફરી વળ્યા: પાલીતાણા

“ કેમ બહુન ! તમે કેમ રહતાં હતાં ? બાઈ સાહેબ વહયાં ! ”

હુનીઆમાં ધણી બહેનો હોય છે તેવી તે બંને પણ બહેનો હતી. મગી નદી પણ પીત્તાલ: એક દયા, બીજી દામિની. એક પ્રતિષ્ઠિત, ધારી ગણાતી, ઉદાર મનાતી મોટા ઘરની, સત્તાપ્રેમી મૃદુચ્છી હતી. બીજી બહેનના આશ્રમે રહેતી, બહેનના અભિપ્રાયને અનુસરીને પળેપળની છાંડી રચતી, જેને રચિ કે અરુચિ ન હોતી જોઈએ એવી નાની બહેન હતી.

દયાકારનો પતિ ચાર મીસોનો માલીક હતો; ઘરમાં આલીસ માણસોને પોષનાર હતો. એનામાં કદાપણ હતું કે નહોતું એ કોઈ કહી શકે તેમ નહોતું. એમની આવડત વીશે પણ સારો કે ખોટો કશો અભિપ્રાય ખાસ સંભળાતો નહીં. એમનામાં જે કે કોઈ વખત આણું લાગતું તો તેની ઉણપ દયા તરફથી પુરી લેવામાં આવતી હતી.

હોદ્દનાનના લગભગ દરેક પર્વતપર સર્પ-રામના-જેમને ગ્રામ્ય જતો સુરજરામના નામથી

ઓળખતા તેમના-બંગલા હતા. અને વારા ફરતી દરેક સ્થળે જઈ આવી પોતે ખરચેલા પૈસાનો શેડ સાથે ઉપયોગ કરતા. દર વર્ષે તે સ્થળોની શેડના ઘરમાં રહેતા સેક્રેટરી માધવ-લાલ તરફથી નાના પેન્ડરેટના આકારની માર્ગ-દર્શક ચોપડીઓ લખાતી અને સ્વર્ગનોમાં અને જેને જરૂર હોય તેવા માણસોમાં તેને છુટથી વહેંચવાનો પ્રયત્ન શેડ તરફથી થતો. અને શેડના બંગલાઓનાં આકર્ષક ચિત્રોથી તે પુસ્તકો (પુસ્તકોએ કહીએ તો) ખુબ આકર્ષક બની રહેતાં.

સા. દયાનું આખું નામ દયાકાર હતું પણ જેકાર, મહાકાર, વીજકારના જમાનાની યાદ આપતું એ નામ તેમને પસંદ નહોતું. અને તેથી દયાબહેનના સાદા નામથી તે વધારે ઓળખાતાં. એમની ઉંમર ત્રીસ-પાંત્રીસથી વધારે નહોતી. દેખાવે તે જાગરમાન અને પ્રભાવશાળી હતાં. ધંધાને અર્થે ગએલા સુરજરામ શેડની સાથે તે થોડો વખત જર્મની જઈ રહી આવેલાં

હતાં અને ત્યાંની સ્ત્રીઓના જેવી ખજરદારી તેમની પ્રત્યેક ક્રિયામાં જણાઇ આવતી. એમની સાથે વાત કરતાં લાડીબાંધી સ્ત્રીઓ અંગત જતી તો પુરુષો તો અંગત એમાં નવાઇજ નહોતી. શેઠ સુધર્માન સાધારણ રીતે પુરુષો પોતાની પત્નીને માટે ધરાવે છે તેથી ધણે વધારે ઉંચે અભિપ્રાય દયાકારને માટે ધરાવતા, અને કોઇ કોઇ વાર ખુશ મીઝાજમાં હોય ત્યારે તેમની સલાહને અનુસરીને પોતે કાર્યો કરે છે એવા ગર્વે તે દેખાડતા.

અને દયાકાર દેખાવડાં તો નહીં પણ સંસ્કારી સ્ત્રીમાં ખપતાં. તેમનો કંઈ સુંદર નહોતો પણ સંગીત વિદ્યાની તાલીમ તેમણે લીધેલી હતી. પોતાને ત્યાં નવનવા શ્રીમાન, ધીમાન, કલાવાન, નિદાન, સંસ્કારી જતોને નોતરવાનો તેમને શોખ હતો. અને તેઓ કલામય જીવન જીવે છે એવું તે એકલાંજ નહીં પણ તેમની આસપાસના સર્વ જનો માનતાં.

આવા એક સુવિખ્યાત અને સંસ્કારી ભગિનીના હાથ નીચે કેળવાવાનું સદ્ભાગ્ય દામિનીને મળ્યું હતું. અને દામિનીનું આરિત્ય પોતાની માફક સર્વોત્કૃષ્ટ થાય તેટલા માટે દયાકાર ઓછી મહેનત લેતાં નહીં.

દામિની દયાકારની નાની પણ સુધરેલી આવૃત્તિ હતી. એને પણ ચાર માણસમાં ચમકવાનું, પોતાના અભિપ્રાયો અને આવડતની તારીફ સાંભળવાનું અને પોતે કહે છે તેજ ખરું છે એમ મનાવવાનું બહુ ગમતું. પણ આ જાતની તેની મનોદશા શ્રીજદશામાં હતી અને તેને ફાલત પુલવાને માટે અનુકુળ હવા પાણીની જરૂર હતી. અને દયાકાર આગળ રોડ મરવાની તો તેની હીમત પણ ચાલતી નહીં.

પણ દામિની જેમ જેમ ઓડી થતી

ગઈ તેમ તેમ તેની અને દયાકારની ધરણા શક્તિ વચ્ચે અદૃશ્ય ધર્પણ શરૂ થવા માંડ્યું. શરૂઆતમાં એ ધર્પણને પ્રકાર કળાય એવો ન હતો. પણ તેનું સ્વરૂપ દિવસે દિવસે ઘડાતુ જતું હતું તે ચોક્કસ હતું.

તે ઘણી નજીવી ખાખતોમાં એ ધર્પણના તણખા ઉડતા થયા. અથવા જેમ જેમ દામિનીને સ્વ-આન આવવા માંડ્યું તેમ તેમ તેને એવી નજીવી ખાખતોમાંથી વધારે લાગવા માંડ્યું. એમ કહેવું વધારે ખરું છે. પહેલાં દયા બહેનની મુચનાઓ દામિની સદા આજ્ઞાધારકની નમ્રતાથી સાંભળી લેતી અને તેનો તરત અમલ કરતી. હવે બહારથી પરિણામ એવું એ રજૂ થતાં એના મનમાં ધીરે ધીરે બંડનો સંચાર થવા માંડ્યો.

એક દિવસ દામિની કે વાર્તાનું પુસ્તક લઈ વરંડાપર વાંચવા બેસી હતી અને એવામાં દયાકાર લાં આવી ચડ્યાં. “શું વાંચે છે?” તેમણે સહેજ પુછ્યું.

દામિની સંકેત્યાઈ. “દેલવાડાકરની આરી-સ્ટરની બેરી” તેણે નીચી નજરે જતાં દીધો.

દયાકારે એક પળ એ પુસ્તક હાથમાં લીધું, આમ તેમ થોડાં પાનાં ઉઘાટાવ્યાં અને કહ્યું: “તને ખજર છે? આવાં પુસ્તકો તારા જેવી છોકરાઓએ વાંચવા જેવાં નથી. એનાથી મન પર બહુ ખરાબ અસર થાય છે.”

દામિનીએ ખીતાં ખીતાં પુછ્યું: “બહેન! તમે વાંચ્યું છે?”

“ના, પણ મેં સાંભળ્યું છે” કહી દયાકાર પોતાના હાથમાં તે પુસ્તક લઈ ચાલી ગયાં.

દામિનીનો વાર્તાસ તુટ્યો અને તેને મનમાં વિચાર આવ્યો. “વાંચ્યા વગર બહેનને શું ખજર કે પુસ્તક સારું છે કે ખોટું?”

“ને સ્વામી બહેનને નહીં ગમે એવાં પુસ્તકો બહેનની નજરે ન પડે એમ વાંચવાનું તેણે નક્કી કર્યું. એને દયાકારનેજ પાછું એને એ પુસ્તક તેણે વાંચનાં નોંધું સારે તો તેને પોતાના નિશ્ચયમાં કે જોડું લાગ્યું નહીં.”

દામિનીની આવડતને માટે દયાકારને સારા અભિપ્રાય નહોતો, એને તેનો અભિપ્રાય કેટલેક અંશે જોડો પછુ નહોતો. તેથી ઘણી વાર દામિની કે કાર્ય શરૂ કરે સારે રજોને તે બગડી જાય એ ખીંકે પહેલેથીજ તેને ટોકવાનું શરૂ કરતાં અને દામિનીને હાથે “બહેન શું કહેશે” એવો સતત ધાક હોવાથી જુલોજ થયા કરતી. અને એ જુલોને માટે અને બહેનો એક બીજાને જવાબદાર ગણતી. એક મોટેથી; ખીંછ મનમાં. “હું નહોતી કહેતી? તારાથી એક કામ સીધું થવાનું નહીં” દયાકાર કહેનાં. “હું ધારતીજ હતી કે બગડવાનું છે. તમે આખો દિવસ જીવ લઈ નાખો સારે શુ થાય.” દામિની આ શબ્દો માત્ર મનમાંજ બજડતી.

એક વાર દામિની ચિત્ર કાટતી હતી. દરીઆકાંઠે તારોના વનમાં યજ્ઞ એક સ્ત્રી ઝપાટાબંધ જતી હતી. પવન ખુબ વાતો હોય તેમ તેનાં વજ્રો ઉડનાં હતાં અને તેના મુખ પર ચિંતા હતી. આકાશમાં ચંદ્રમાનું અંધબિંબ લટકતું દેખાતું હતું. ચિત્રની કલ્પના સરસ હતી અને દામિની એકથી બેડી બેડી ધ્યાનથી એ ચિત્ર દોરી રહી હતી. સાથે મદદમાં એણે એક એને મળતું ખીજું ચિત્ર મુક્યું હતું. થોડીવારે એ ઉડી દોડતી દોડતી ચિત્ર લઈ દયા પાસે ગયું; “બહેન! બહેન! જુઓ! આ ચિત્ર કેવું દોરાયું છે?”

દયાએ ચિત્ર લઈ જોયું, ન જોયું, ને કહ્યું “છે. ઠીક છે. પણ આ સ્ત્રી જરાબર નથી. તારે થોડો હોંદો ચિત્રકલાનો વધારે અભ્યાસ

કરવો જોઈએ. નંદલાલ બોઝનાં ચિત્રો કેવા સુંદર આવે છે?” દાખલો આપવાને માટે જે પહેલું નામ મુક્યું તે તેણે આગળ ધરતાં કહ્યું. “દામિની” નીરાશ થઈ “પછુ બહેન! નંદલાલ બોઝ તો બંગાળી છે. તેમને વળી આખી હોંદો ચિત્રકળાના પ્રતિનિધિ શાના ગણવાના?”

“એ બંગાળીઓજ અસારે તો હોંદો કળાને સાચવી રહ્યા છે.” દયાકારને બંગાળી કળાનો ધજો મોહ હતો.

“મને તો એમની કળા નથી મમતી. શરીરની રેખાઓનાં તો ડેકાણું નહીં. ‘ટેકનીક’ તો બધી પરદેશી ને નામ સારે હોંદો ચિત્રકળા” દામિનીએ પોતાના શિક્ષકનો અભિપ્રાય તે પોતાનોજ અભિપ્રાય હોય તેમ દંડતાથી ઉચ્ચાર્યો. દયાના વિચારોનો વિરોધ કરવાની વૃત્તિ અજબરેજ તેનામાં યજ્ઞ આવતી તેનું તેને હલ્તુ બાન નહોતું.

દયાકારનો મીઠાજ ગયો. “હજી તારે ખરી કળા સમજવાને બહુ વાર છે. તું રેખા ને રંગ ને છાયાના બેદોમાં હજી શું જાણે?” તેણે સત્તાદશક સ્વરે કહ્યું. એનો અર્થ એવો થતો હતો કે આગળ વાત બંધ કરવી. દામિની મનમાં બબડતી પાછી ગઈ. “બહેને બહુ ચિત્રો દોરેલાં ખરતે પાછાં!”

દામિની મેટ્રીક પાસ થઈને કેલેન્ડરમાં ગઈ. તેણે ધીરધીરે પોતાના અભિપ્રાયો બાંધવા માંડ્યાં. અને કાંઈ કાંઈવાર દયાકારના દીવાન-ખાનામાં કાંઈ મળવા આવેલું હોય ત્યાં પછુ વાને ચઢવાની અને પોતાના અભિપ્રાયો ઉચ્ચારવાની ધૂણતા તેણે કરવા માંડી. એકવાર સહેજ વાતમાં તેણે બધાંનાં દેખતાં દયાકારનાથી જુદો અભિપ્રાય દર્શાવવાની મુખાંધ પછુ કરી. મળતા આવનારાઓ દામિનીના આકળાપણા

પર અને આવી બહેનને કેળવવામાં દયાકાર ફેટલો આત્મભોગ આપતી હતી તેની કદર-દાનીમાં હસી. દયાકાર લાલપીળી ચંદ્ર ગઢ:

બધાં વિદાય થયાં ને દયાકારે દામિનીને સંબોધીને કહ્યું; “આવડી મોટી છોકરીને શીખામણ આપતી પડે તે મને ગમતું નથી. પણ આજથી તારે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે કોઈ મોટાં બોલે તેની વચ્ચે બોલતું કે તેનાથી બુદ્ધિ અભિપ્રાય દર્શાવે એ સારાં છોકરાંનાં લક્ષણ નથી. ફરી વાર આવી બુલ કોઈના દેખતાં ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખજે.”

“વારુ બહેન!” દામિનીએ નીચી નજરે જવાબ આપ્યો અને કોધે ઉકળેલાં અશ્રુ સમુદ્ર-ઓમાંથી બહાર ઉભરે તે પહેલાં તે લાંથી ચાલી ગઈ.

દામિનીને આ વખતે ખુબ ખોટું લાગ્યું. બહેનને અપમાન લાગે એવું એ શુ બોલી હતી એ એનાથી સમજાયું નહીં. કોલેજમાં છોકરીઓ અને છોકરાઓ સોશીઅલ ગેધર્ગ વખતે સાથે પાટ કરે કે નહીં તે વીશે વાત ચાલતી હતી. દયાકારના મત પ્રમાણે હજી એટલી છુટ આપવાનો સમય આવ્યો નહતો. કોલેજના સ્વતંત્રતા અને સંરખાપણના હિમાયતી વાતાવરણમાં દામિનીનું મન ધડાતું હોવાથી તે એની તરફેણમાં હતી. “શા માટે નહીં?” તેણે બાર દબને કહ્યું. “છોકરીઓ અને છોકરાઓ સાથે પાટ કરે તેથી શું બગડી જવાનું હતું?” આટલો તેનો વાંક!

બધાં કોઈની નજરે ન પડે એવી તે ધીરે રહીને બાગમાં ઉતરી અને એક ખુણાની બારડી પર જઈ બેઠી, અને કોઈ જોતું નથી એવી ખાત્રીથી તેણે પોતાનું હૃદય ખાલી કરવા માડ્યું. “શું હું બહેનને ઘેર રહું છું તેથી કે એની ચુલામ

છું કે મારા પોતાના અભિપ્રાય પણ ન હોય!” સ્વતંત્રતાના નવા સિદ્ધાંતોએ તેના મનને પ્રશ્ન પુછાવ્યો અને જવાબમાં હોય તેમ ચોડાં વધારે આંસુ વધારે જોરથી સરી પડ્યાં.

નીરાધાર સુંદરી બાગના એકાંત ખુણામાં રડતી રડતી બેઠી હોય એવા કાબ્યમય પ્રસંગે ધણુંખરું કોઈ યુવકને મોકલીને એ પ્રસંગની સંપૂર્ણતા ન સાચવે એવો વિધિ અરસિક નથી, અને આ પ્રસંગે પણ શેડોના સેક્રેટરી માધવલાલ હાથમાં અભ્યાસાર્થે એક પુસ્તક લઈ ક્યાંઈકથી ફરતો ફરતો આવી ચઢ્યો. તેણે પહેલાં તો દૂરથી દામિનીને રડતી જોઈ ન સમજાયું હોય એમ આંખો ચોળી. એક ક્ષણવાર તેને લાંથી જતા રહેવાનો વિચાર આવ્યો પણ એકલી યુવતીને રડતી જોઈ તેને સાંત્વન ન આપે એવો છેક અરસિક તે નહતો. તે ધીરે ધીરે આગળ વધ્યો. રદનમાં તન્મય થએલી સુંદરીએ તેને ન જોયો. છેક બારડી પાસે આવી પહોંચી તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“દામુ બહેન! આ શું? અહીં એકલાં બેસીને રડો છો? શું થયું?” તેણે ઉપરા ઉપરી સામટા પ્રશ્નો કર્યા. એટલે દયાની બહેનને ગુસ્સે થતું હોય તો પણ પ્રશ્નોની જાળમાં ચુંચવાઈને તે વીસરી ગય.

“કાણુ માસ્તર?” શેડોના સેક્રેટરીઓ ધણુંખરું માસ્તરના નામે ઓળખાય છે. ને માધવલાલ તેનો અપવાદ નહોતો. તમે ક્યાંથી અહીં આવ્યા?” તેણે આંસુ લુછતાં પુછ્યું. “બહેન મને મનાવવા મોકલ્યા?” તેણે રડતી આંખે હસતાં કહ્યું.

માધવલાલ ડહાંધ ગયો. જરાકવાર પર દુરકે દુરકે રડતી છોકરીની હસતી આંખો તે અજાયબીથી જોઈ રહ્યો. “હજો હજો યત્રવતા-મુવૈતિ” તેણે કોલેજમાં શીખેલું એક સંસ્કૃત

વાક્ય આ સ્વપનવા
પ્રસંગે યાદ આપ્યું.
તે મોટેથી બોલ્યો.
“ કેમ” બહેન !
તમે કેમ રહ્યાં
હતાં ? આ છ
માહેન વડ્યાં !”

“ ના, વટે
શું ! અમારે
મતભેદ થયો.
કોલેજના મેળા-
વડા વખતે છોકરા
છોકરીઓ સાથે
પાઈ કરી શકે
એવો મારો મત
બહેનને ગમતો
નથી. તે મારા
સ્વતંત્ર અભિપ્રાય
કોઈ આગળ
દર્શાવવા નહીં
એવું એમણે ફર-
માન કર્યું છે. ”

માધવલાલનો
મત પણ દયાકારને
મળતો જ હતો,
છતાં દામિનીને
મનાવવા તેણે કહ્યું.
“ અગત્ય નેવું

છે કે બાઈ સાહેબ
જેવા આગળ

પણ વચ્ચેનાં સ્ત્રી પણ આવા સંકટા વિચાર
ધરાવે છે !”

દામિનીને આશ્વાસન મળ્યું. જુઓને

દામિનીએ માધવનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. “ અલો, બહેનને કહીએ.”

મારતર ! બહેન તો દડાડે દડાડે છે કે જે
વિચિત્ર થતાં જાય છે. આપણે કહીએ તેનાથી
અંતર ઉઠ્યું કહે. ને કોઈ વાર તો આપણે

તેમના વિચારોને મળતા થઈએ ત્યારે પાછા તરત તેમના વિચાર તેથી વળી કે ત્રીજું જ સ્વરૂપ પકડે ” તેનો ઘણા દિવસનો ઉભરો આ અણધાર્યા પ્રસંગે બહાર નીકળી ગયો. “ મને તો સમજણજ નથી પડતી કે શું કરું તો બહેન પ્રસન્ન થાય ! ” આત્મદયાથી ફરી દામિનીની આંખમાં આંસુ ઉભરી નીકળ્યા.

માધવલાલ અકળાઈ ગયો. તેને આની સુંદર છોકરીને કેમ આશ્વાસન આપવું તે સૂઝતું નહીં. “ બહેન ! તમે રડો નહીં. દયા બહેનનો સ્વભાવ હમણાં હમણાંથી એવો થતો જાય છે એવું મને પણ લાગે છે. ” આગળ શું બોલવું તે તેને સૂઝતું નહીં પણ બાસ્તીના બીજા છેડા પર તેણે ઢ્યુપચુ મને બેસવાની હોમત કરી. આશ્વાસનનો સૌથી સારો પ્રકાર આ હતો એમ તેને તે ક્ષણે લાગ્યું.

દામિની પરતાઈ અને જોષએ તે કરતાં માસ્તર પાસે વધારે બોલાઈ ગયું એવું તેને લાગ્યું. વખતે દયાબહેનને કાને વાત જાય તો ! તેણે વાત ફેરવી તોલવા સ્ત્રીસુલભ અપ્રત્યુત્તરતા કે નવા કોલેજબનની ધૂણતા જે કહો તે વાપરી. “ માસ્તર ? તમારું નામ માધવલાલ કેણે પાડ્યું ? હવે હવે તો લાલ ને દાસ ને શંકર બધા Discount પર છે ” તેણે ધૂણતાથી હસી માધવલાલ તરફ માથાથી તે પગ સુધી તપાસતી એક દૃષ્ટિ નાખી. થોડીવાર સહેજ સુચના કરતી હોય તેમ તેણે ઉમેર્યું : “ માસ્તર ! તમે રહેજ રૂરફાર કરો તો કેવું ? લાલ ને બદલે પ્રસાદ કરશો તો બહુ ફેર નહીં લાગે ને નામ તો તેનું તે રહેશે. ને સરસ લાગશે તે વધારામાં ” ફરી પાછું તે હસી :

માધવલાલ ગભરાયો. તેના સુંવાળા, સુકુઆર, સ્ત્રી જાતિ તરફ સન્માનથી ભરેલા હૃદયમાં આ સુચના અવિવેકી લાગતી પણ દામિનીને

આઈ સાહેબની બહેનને-એમ કહેવાથી શો ફાયદો ? તેણે તેને બદલે જવાબ દીધો. “ તમારું કહેવું ખરું છે. મને ઘણીવાર મારું નામ બરાબર છાપ નથી પાડતું એમ લાગતું પણ તે બદલી શકાય એવો વિચાર મને આવેલોજ નહીં. ”

“ પણ કરશો તો લાગશે સરસ ” દામિનીએ પોતે છેલ્લું કહેલું વાક્ય ફરી ઉચ્ચાર્યું.

માધવલાલ વિચારમાં પડ્યો. નવો ફેરફાર કરતાં પહેલાં જરા અધરો લાગે ખરો ! ”

“ કોઈક દહાડો તો કરવો કેની તો જેટલો વહેલો તેટલો વધારે સારો ” દામિનીએ ગંભીર થઈ જમને કહ્યું ને હાથ પરની ધડીઆળ જોઈ. “ ચાલો માસ્તર ! હવે જાઉં. મારે તો હજી વાંચવાનું છે ” અને માધવલાલની નજરે લગભગ અઢાર ઉડતી હોય તેમ તે ચાલી જતી દેખાઈ. સાંજનાં સૂર્ય કિરણો એના ફરફરતા વસ્ત્રની અંદરથી આરપાર ઉતરતાં હતાં. માધવલાલને આમ પહેલે સપાટ અંજની નાખવાથી તેને ખુબ આનંદ થતો હતો અને માંચામાં પાછળ ત્રિલોચન પ્રગટ્યું હોય તેમ પોતાની પાછળ ખેંચાતી માધવલાલની પ્રશંસામુગ્ધ દૃષ્ટિને તે જોઈ શકતી હતી.

માધવલાલે તે ગપ અને નિઃશ્વાસ મુક્યો. “ શું તેજસ્વી છોકરી છે ? ” વધારે આગળ વિચાર કરવાની તેનામાં શક્તિ રહી નહોતી.

૨

બીજાઓની સાથે સંબંધમાં આવતા પુરુષ હંમેશાં પહેલા પુરુષમાં વિચાર કરે છે “ મને તે માણસો ગમ્યાં ? અથવા મારે તેમનું કે કામ છે ? ” જવાબ હકારમાં આવે તો તે સંબંધ બાંધે છે અને નહીં તો તે બેપરવા થઈ ચાલ્યો જાય છે.

સ્ત્રીની સંબંધ બાંધવાની રીત એથી ઉંચી છે. એ પોતાની જાતને ‘ એ માણસો પોતાને ગમ્યાં કે કેમ ’ એ સવાલ નહીં પૂછે; પણ “ પોતે-

તેમને ગમી ? અથવા પોતાની છાપ તેમના પર પડી ? ” આ પ્રશ્નોના ઉત્તર પર તે પોતાનું વલણ નક્કી કરશે. માણસો સારા છે કે ખોટા એ એને મન ગાણુ આવત છે.

માધવે મનને પુછ્યું : “દામિની કેવી સરસ છોકરી છે ? એનામાં શુદ્ધિ કેટલી છે ? ” મને હસીને કહ્યું : “ તે કેવી એની સુંદરતા ? ”

દામિનીને પણ એક બીજું મન હતું તે દરેક બાબતમાં તે તેની સલાહ લેતી. તેણે ગર્વથી મનને કહ્યું “માસ્તર બીચારા ભલા આદમી છે. એના ઉપર છાપ પાડવી એમાં કે મોટી વાત નથી. પણ જતાં બે ઘડી વાત કરવાને માટે કે ખોટા નથી. તું શું ધારે છે ? ” મને સંતોષથી હેઠું ધુણાવ્યું ને તે બેઠું દામિનીને પણ અત્યંત સંતોષ થયો.

પારસમણિના સ્પર્શે લોહનું કાંચન થઇ જાય તેમ દામિની સાથેના જરાકવારના સંસર્ગથી માધવલાલના સ્વભાવની પાંખડીઓ ખુલી ગઇ. એને ધીમે ધીમે યોગ્ય લાગવા માંડ્યું કે એનું નામ જુની ફેશનનું અને તેથી બીલકુલ અસરકારક નહોતું લાગતું. આખી રાત તેને તેનાજ વિચારો આવ્યા કર્યા તેણે પોતાનું નામ કેમ ફેરવતું તેના ઉપાયો યોજવા માંડ્યાં. “માધવ-પ્રસાદ રાખતું કે માધવકુમાર રાખવું ? ” દરેક મિત્રો અને ઓળખીતાઓને નામ ફેરવ્યાની ખબર ફેવી રીતે આપવી ? એક દિવસ બધા મિત્રો ને ચઢાપાણી પાછા નામ ફેરવ્યાનો ઉત્સવ કર્યો હોય તો ? ” વગેરે વગેરે વિચારો તેને આવ્યા. અને છેવટે એકદમ નવો વિચાર સુઝ્યો હોય તેમ એકલું “મી. માધવ” જ રાખવાનું તેણે નક્કી કર્યું. “ કેટલું સરસ ? માધવલાલ એટલે તો હર્ષોર માધવલોકોમાંનો તે એક. ” મી. માધવ એટલે તો આ કરોડો માણસની ભરેલી સૃષ્ટિમાં તે એકબીજા પહેલામાં ટોળાની અંધ આવતી

હતી. બીજામાં તો તેનું પોતાનું જીવું વ્યક્તિત્વ લાગતું હતું. તેનો આત્મા, તેની માનવતા સૌ તેમાં જીવતાં તરી આવતાં હતાં. ‘ મી. માધવ ! મી. માધવ ! ’ આખી રાત તેના મગજમાં એ નામનું રટણ ચાલ્યાં કાઢ્યું.

બીજે દિવસે સવારે ધાટીએ ચઢા લઇ આવી ખારણું ઠોક્યા. “માધવલાલ શેઠ ! તુમચી ચઢા આણેલી હય ! ” અને માધવલાલ ચમક્યો. હજી તેને માધવલાલનું આખ્ય સ્વરૂપ વળગી રહ્યું હતું તેથી આશ્ચર્ય થયું. તેણે ખારણુ ઉઘાડ્યા અને ધાટીએ અંદર આવીને ટેબલ પર ચઢા મુદી. એટલામાં સુચના આપી. “ ગણુ ! બમ ! આતા માલા માધવલાલ શેઠ નાંહી સાંગાયયા પણ માધવ શેઠ સાંગાયયા. ” ગણું મોઢું ફાટીને જરા વાર હોમો રહી ગયો. “ કાય ? કાય ? શેઠ ! તુમાલા માધવલાલ શેઠ નાંહી સાંગાયયા પણ માધવ શેઠ સાંગાયયા ? કા બરા ? અસા બરા નાવ સોહુન અસા ટોકડા નાવ કસાલા કરતે ? ”

આવા નિરક્ષર માણસને શું જવાબ આપવો તે માધવલાલને સુઝ્યું નહીં. “ તુલા સાંગીલ તસા કર ! ” તેણે રોડથી જવાબ આપ્યો.

“ બરા શેઠ ” ગણુ આંખો મીચકારતો યાલી ગયો. માધવલાલે તે બેયું ન બેયું કર્યું અને એક ધુંટડે બધી ચઢા પીધી અને શેઠની પાસે જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

સાથી મોટી મુશ્કેલી શેઠની આગળજ વાત કરવાની હતી. તેમને તે શી રીતે કહે કે પોતે એક રાતમાં માધવલાલનો માધવ થઇ ગયો હતો ? તેઓ ભણે સુરજશમના અર્ચરામ થયા હોય પણ માધવલાલનો માધવ થવાનો હજી તેઓ સ્વીકારશે કે કેમ એ એક શંકાની વાત હતી.

શેઠ પાસે તે ગયો. સારે તે દિવસે તેમને કે તેમને નામનાર વાર વાપરવાનું શુર ચઢી આવ્યું હતું. “માધવલાલ! આનું આમ કરવાનું છે. માધવલાલ! તેનું તેમ કરવાનું છે” વગેરે વગેરે. મહામહેનતે શેઠની પાસેથી ઉઠવાનો વખત થયો સારે તેણે દીપ્ત એકડી કરીને આંખો પૃથ્વી પર ઢાળતાં કહ્યું : “શેઠ સાહેબ! હું મારું નામ બદલવા માંગું છું.”

“શું? શું કહ્યું?” શેઠ સમજ્યા નહીં હોય તેમ આંખો ફાડી.

હવે પાછા હાથ તેમ નહતું. “હું માધવ લાલને બદલે મી. માધવ એવું હું નામ રાખવા માંગું છું.”

શેઠ એક પળ સમજ્યા નહીં, પણ પછી માધવલાલે કહેલી હકીકત ધ્યાનમાં આવતાં નેઓ ખડખડાટ દર્શી પડ્યા. એકવાર પોતાને પણ આ નામનો પ્રશ્ન કેવો મુશ્કેલો હતો તે તેમને યાદ આવ્યું ને હસવું શરૂ થયું, એટલે સદાનુભૂતિથી માધવલાલનો ખભો થાપાયો અને કહ્યું : “મી. માધવલાલ...! માધવ હું તમને મુઆરકાદી આપું છું. અસંતોષ એ પ્રગતિનું ચિહ્ન છે. અને તમારી આ ઇચ્છાજ તમને પ્રગતિ કરવાની કેટલી હોંસ છે તે બતાવી આપે છે. જાઓ ફક્ત કરો.”

શેઠના શબ્દોથી માધવલાલની આંખમાં લગભગ આંસુ આવી ગયાં પણ તે તે જોવા ન રહ્યા. આનું મુશ્કેલ કાર્ય આટલું સહેલાઈથી પાર પડતાં તેનો હર્ષ તેના ચિત્તમાં માતો નહતો.

અકસ્માત બારણા પાછળથી દામિની વગર બોલે ચાલે આવીને ઉભી રહી અને તેણે માધવલાલ તરફ “ઠીક કર્યું” એવું કહેતી હોય તેવું એક સ્મિત કર્યું. “મી. માધવ! કેટલી સહેલાઈથી તમે બધી મુશ્કેલીઓ

પાર ઉતારો છો?” તેના સ્વરમાં ઉત્તેજકની માદકતા હતી.

પોતાના નવા નામ સાથે સંબોધાએલા આ પ્રશ્નના વચનો સાંભળતાં માધવના આત્માએ દિવ્ય આનંદ અનુભવ્યો. “દામુ બહેન! તમારીજ મુચનાના પ્રતાપે” તેણે આભાર વચન કહ્યું.

દામિની જાણતી છતાં આ વચનો તેને અત્યંત કૃત્યમધુર લાગ્યાં. પોતે આ માણસના આત્મા પર સત્તા ચલાવે છે એ વાતનું જ્ઞાનજ મુખદ હતું. તેને પોતાની શક્તિની વધારે અજમાયેશ કરવાનું મન થયું. “પણ મી. માધવ! તમારા આ નવા નામ સાથે તમારાં આ દેશી કપડાં નહીં ચાલે હોં. નહીં તો તમારો ને તમારા નામનો મેળ નહીં ખાય!”

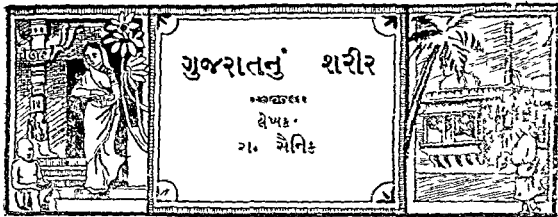
આ નવું દૃષ્ટિબિંદુ માધવને સ્પર્શ્યું નહોતું. તેણે દિન વદને નીચું જોઈ કહ્યું : “બહેન! મને એ વાત મુઝી નહોતી.”

“તેમાં નાહોંમત શું થાયો છો? ઉલટું તમે અંગ્રેજ પોશાકમાં તો વધારે શોભી નીકળશો. તમારું કાઠું સરસ છે ને રંગે ગોરા છો પછી શું જોઈએ!”

માધવના મુખ પર હાસ્ય પથરાયું “તમે એમ ધારો છો?”

“સારે નહીં?” દામિનીની આંખો મસ્તીમાં દર્શી રહી. તે ખરેખર એમ ધારતી હતી કે માધવને બનાવીને માત્ર તોફાન કરવાની જ તેની વૃત્તિ હતી તે સમજીતું નહોતું.

એક આઠવાડીઆમાં તો માધવલાલનો- મી. માધવનો અવતાર ફરી ગયો. તેણે પોતાના નવા નામ સાથેનાં એક હજારેક વીઝીટીંગ કાર્ડ છપાવી રાખ્યાં; અને દરજ્જે લાંબી શીરાઈ આંખો કે તરત તેણે કોટ પાટકું પહેરવાં શરૂ [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૪૯]

ગુજરાતની જમીન જેવું જુગતનું શરીર છે. ખોરીની વીસમી મહાની શરૂઆતથી “શારીરિક કેળવણી”ના પોકારો પડ્યા છે. છતાં આજે એ કેળવણીના ખીજ જમીન કોડી બંદાર નીકળ્યાં નથી. શારીરિક કેળવણીની જોડની જરૂરીયાત દેખાડાઈ છે તેટલી દરકાર શરીર કળતવા પાછળ નથી લેવાઈ. ગુજરાતના શરીરની ઓઠામાઓઠી આવશ્યકતાનો ઉજ્જો ખ્યાલ પણ કોઈને નથી. પશ્ચિમની પ્રયાતુ અનુકરણ અથવા વેદાળનો વ્યાયામ એવા બે મન વચ્ચે તોડ થયો નથી. હજુ કુતરે તાણે છે ગામ ભણી અને શીઆળ નાણે સીમ ભણી.

ગુજરાતનું શરીર નમણું છે એ નમણાં જુગરાતનાં હવાપાણીની અસરને લીધે છે એમ મનાતું આવ્યું છે. ગુજરાતમા દક્ષિણના હુગરા-ઓની હારમાળા નથી કચ્છના ગુણી રેતી નથી. ઉછળતી નદી કે મહાસાગરનાં મોગ નથી એને વીરે પ્રજામા મહારાષ્ટ્રની “સાહસિકતા નથી, કચ્છની કડક કઠોરતા નથી, કે વહાણવટાથી જોખમમા જ વવાવવાની તાકાત નથી સ્વતંત્રતા ની ઉપાસના સામર્થ્યથી” થઈ શકે. સ્વતંત્રતાનો વાસ પહોં કે પાણીમા છે તેટલો ખીજો નથી. -ઈંગ્લેન્ડ, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, એરેબીઆ આખ આગળ

તરે છે જેટલે અશે જીવનુ જોખમ તેટલે અશે તેની સહામે થાનાી શકિત

ગુજરાતની હવા નિરોગી, ગુણવત્ત નહીં. ડનાગામા દક્ત દ્યાપ કે વગેળા ધુરેગી ગમે. આથી જરા આળમ થાન. ચોમામામા નો આકાશ ચુવે રીધાગો મધુર ચટકે. જનાં દધરે ન આપ્યુ તે માણસે મેળવી લેવુ જોઈએ.

ગુજરાતનું શરીર સુકાતું જાય છે મોદય. ગુજક થયુ છે ધુનાનીને એમ મતાડના શણગાર સગવા પડે છે દુધની તગ જેવા ઉંચા વર્ગોમા આ ક્ષય વધારે છે. પ્રજના સૌદર્યનો નાશ એ પ્રજના પતનનું પહેલુ નીશાન. મોતુ હત તો કટાત નહી કટાતું પોખડ ચળકે નહીં.

ગુજરાતનું હૃદય પોચુ છે. દત્તિકાસમા ખીજ ભાગોએ ધા સલા છે. ગુજગને તો ફક્ત ઉગડાજ ખમ્મા છે. મુસલમાની તનવાર ને માન થયે ખમે. વપ પુરાં થયા છતાં હજુ ગુજરાતમા મુસન માનનો ડર છે. ચરોતરની મુદર વાડીઓ આજે પગદેશી પહાણો સાચવે છે ધરની શાંતિ ખીજની દયા ઉપર જીવે છે. એક કારણ ગુજગોતનો ખોરાક ધાસચારો છે.

ગુજરાતનું જીવન ચાર ધડીનું છે. જહીના સસ્કારને છટે દહાડે ખારમાના સસ્કાર થાય છે એને માટે માતાના આંસુની અંજનિ અસ.

નક્ષે. કવખતે કરમાતા યુવાનો ફેટલીએ સુંદરીઓના જુદાવનના કુંજ જેવા જાગરને સહારના રણ સમુ કરી મુકે છે. ધમરાજ સુંવતિઓના જીવન તપથી સંતોષ નહીં પામે. ફેટલીએ વનવેલીઓ દિવસ બે દિવસમાં સુંકાય છે.

ગુજરાતની આંખમાં તેજ નથી એટલે બીજાના તેજમાં અંગ્રાજ છે. ગુજરાતની ચાલમાં છટા નથી એટલે બીજાના કદમથી ધ્રુજે છે. ગુજરાતમાં ધમધમાટ નથી. શાંતિ છે પણ રમશાન શાંતિ છે. આનંદ ઉત્સવોમાં ઉલ્લાસ નથી કારણ આજસથી આંખો મીચાય છે. હોળી જેવા દેહ ઉત્સવ રંગભીના થયા છે. લાઇના આશ્વાસન માટે બહેન રક્ષા બાંધે છે. આ વિષ હજી સમજાયું નથી.

ગુજરાતમાં સહનશીલતા છે કારણ ગુજરાતનું લોહી ઉછળતું નથી, ઉકળતું નથી. જીવનનો અગ્નિ મંદ બળે છે. ગોળયુધીમાંથીજ એ મંદ જીવન પવાય છે.

ગુજરાત હીંદુસ્તાનનું ગુસ્તીસ્તાન છે. ગુલાબ ખરી ગયાં છે. ગણ્યા ગાંઠ્યા રુદ્રપુષ્પ યુવાનો એ ગુજરાતના અલંકારો પણ ગુજરાતનું શરીર નહીં. રખીઆમાં રહી ગએલા કાલસા શહેરોમાં, ગામડાના જીવનનો તો એજોજ પડે. શહેરો યુસે છે ગામડાં ભુખે સુવે છે. શહેરમાં બગડતો ખોરાક ફેટલાંએ ગામડાંમાં પેટબર છે. અપચો અને ઉપવાસ બને છે.

આપણી સુંદરતા કે શરીરનો ખ્યાલ આપણા ઉપર રાજ્યજાળે હસાવવા માગતા ઉપરથી લેવાનો નથી. દૃષ્ટિ સ્થિતિને પહોંચવા દો. ફુનીઆ ઉપર સુંદર પ્રજા અધ્ધાન પ્રજા છે. અધ્ધાન પ્રજાનું સૌંદર્ય આપણું સૌંદર્ય હોય. શરીર પણ તેમનુંજ. દમામ રશીઅન. ક્રાંસિકનો અને તાર્લીમ અંગ્રેજ. આપણો ખોરાક ગમે તે

હોય. આપણા વિલાસનું સ્થાન કાશ્મીરની ખીણ કે ફ્રેલાસની ટોચ હોય. આપણે જીંદગી મુડીમાં લપ્પને ચાલીએ. આપણી રમતગમત અને મોજ પળેપળ મૃત્યુની આંખ નીચે રહે. તોજ આ હાઈપોજર જેવું શરીર પરમેશ્વરને વસંતલાયક મંદિર બને.

વહાણવડું કરનાર શરીરની સાથે કોઇની તુલના ન થાય. તેવી બીજે પહાડ કે રેતાળ રણમાં વસનાર આવે. ખલાસી અને લશ્કરી સીપાઇની સરખામણીથી સરસ ખ્યાલ થશે. મીઠ મજુર અને ફરીઆની ગોદીના મજુરને જરા તપાસો. તેમની વચ્ચેનો ફેર એ જીવનનો ફેર. જખરામાં જખરાં પ્રાણીઓ જંગલ કે સાગરના પેટમાંજ વાસો કરે. પ્રાણીદાર ગુજરાતીઓ નદીની બેખડોમાં વસે છે.

ગુજરાતમાં ભુખથી મરનાર કરતાં ચોખ્ખી હવા ન મળવાથી મરનાર વધારે છે. પ્રજાને ચોખ્ખા ધી કરતાં ચોખ્ખા પ્રાણીની વધારે જરૂર છે. થોડા ખોરાકને માટે વધારે ચારીરિક મહેનત એ લાંબા આયુષ્યનું તત્ત્વ છે. પથરામાંથી દાણા છુટા પાડતા કાઠીઆવાડના શરીર પાસે ગુજરાતનું શરીર હલકું છે. વ્યાયામ કે અંગ કસરત કુદરતી નથી. કુદરતમાં માણસ સીવાય બીજા પ્રાણીને આવા વ્યાયામની જરૂર નથી. કુલાવેલા ગોટલા કે છાતી આપો આપ મળે. તોજ ઉત્તમ હરણની દોટ સોટી જેવા હાડકા ઉપર છે. વાંદરાની અપળતા દોરડા જેવા હાથ-પગ ઉપર છે. કોઈ દિવસ એવું તો નજ ધચ્છી-એ કે આખી પ્રજા સવારના ચાર વાગે ઉડી. દંડ બેઠક કરતી થઇ જાય. સરસ તો એજ કે કુદરતી રીતે બેઠતો વ્યાયામ મળે. ગુજરાતમાં લાકડાં ફાડનાર વાધરીઓની જીંદગી તરફ જુઓ.

અ ખંડ જ્યોતિ

લેખક:

રા. રમણિકલાલ જયયંદલાલ દલાલ

ચિત્રકાર:

રા. જગમોહન મોહી

૧

સંધ્યાનાં આછેરાં અંધારાં પુરેના પદ પર પથરાઇ રહ્યાં હતાં. પાટનગરની સાંકડી નાળમાં થઇ એક યુવાન ઉતાવળે પસાર થઇ રહ્યો હતો. એનાં વસ્ત્રો શરેલાં ને ગંદા હતાં. છતાંએ એના વદનનું માપ લેતાં એની ચહેરાપાંચ પરખાઇ આવતી; પણ સહેલાઇથી તો નહીંજ. તથાપિ કુલિનતા ને કેળવણીની છાપ તદ્દન સ્પષ્ટ હતી.

પેલી ગલીના છેલ્લા ઘર આગળ તે યંચ્યો. મુખ્યદ્વાર બંધ હતું. બારણાની અસંખ્ય ફાટો-માંથી રજનીના ઘેર અંધકારમાં સરી જતાં પ્રકાશકિરણો જોવાની રોજની પેઠે આજે પણ તેણે આશા રાખી હતી. પરંતુ એ આશા નિરાશામાં પલટાઇ ગઇ. એણે ધીમેથી સાંકળ ખખડાવી ને હુમ પાડી: “ચારુ! ચારુ!”

જવાબ ન મળ્યો. સાંકળ જરા જોરથી ખખડાવી. જરા જોરથી હુમ પાડી: “બા! બા! બા!” આ વેળા કોપથી ડુંદાડો મારતું દાર. ઉઘડ્યું. પેસો યુવાન સાચીને અંદર પેડા ને પુછવા લાગ્યો: “દીવો કેમ નથી કર્યો? બા! જુઓને, કેટલું બધું અંધારું છે?”

“તારો દીવો પ્રગટાવવા હું દેહ બાળું?” યુધવાતા કોપને પરાણે ડારતો એની બાને અચાજ આગ્યો. “તારો રોયો આગમાં બળતો મુકી દીસતો રહ્યો.”

સહગત પિતાજી ઉપર યજ્ઞેલા આ અતિશય સભ્ય ધડાકાથી યુવાનનું મો તદ્દન સીવાઇ ગયું. તેણે જાનામાના ઉપર ચઢવા માંડ્યું. પહેલા માળની એક નાનકડી ઝોરડીમાં ચીંદેક વર્ષનો કુમાર ચીયરેલા દશામાં ખીમારીને બીંજાને પડ્યો હતો. મીચુબતીના એક નાનકડા કકડાએ લાં પ્રકાશ પુર્યો હતો. પીગળતું મીચુ બેચું કરતી એક નાનકડી બાત્રિકા તેની બાલુમાંજ બેઠેલી હતી.

પેસો યુવાન અંદર આગ્યો. “ચારુ! આ શું કરે છે?” તેણે પુછ્યું.

“મીચુ એકઠું કરું છું. બાઇ! એની નવી મીચુબતી બનાવીશ.” પેલી માસાએ તુરંતજ જવાબ વાળ્યો.

“જોહો!” તેના બાઇએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું. “મોટી પંક્તિ થઇ ગઇ. નવી મીચુબતી કેવી રીતે બનાવીશ?”

“ અરે ! એમાં તે શું ? એ તો તદ્દન રહેલી પાત છે. ” ચારુએ ચલાવ્યું; “ મોટાભાઈ મીણની પેલી ડબ્બી છેને-તેમાં આ કંકડા બરી સઘડી આગળ મુકીશ. એટલે બધુંએ મીણુ આગળી જશે. પછી તેમાં વાટ મુકીશ; ને ડબ્બી સઘડીથી દૂર ખસેડી મીણુ ફરવા આવે કે નવી મીણુખની બહાર કાઢી લાઉં. ”

૨

એવામાં પેલા મહિા કુમાર તેમની તરફ વળ્યો ને પુછવા લાગ્યો: “ મોટાભાઈ ! મારું ખાવાનું લાવ્યા ? ”

“ હજી તેં નથી ખાધું ? ” મોટાભાઈએ નિરાશામાં પ્રશ્ન કર્યો.

વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં એમની માતા રંગભૂમિ પર ઉપરિચત થયાં. “ શું ખાય ? ” ચંડિકાસ્વરુપે તે તકુકયાં. “ સવારને થોડાક ભાત હતો. તેમાંથી ચારુએ ખાધું; ને થોડો તારે માટે રહ્યો છે. એને માટે મેં થોડી રાખ બનાવી હતી પણ આપણા નવાબખદાને ગળે ઉતરે ? બાઈસાહેબને તો નારંગી ને દ્રાક્ષ જોઈએ છે. ”

પેલા યુવાનનો ધાંટો દુઃખથી ઘડકી રહ્યો. તે ધીમે ધીમે ખંડ બહાર ચાલ્યો. “ ક્યાં જાય છે ? ” તેની જાએ પુછ્યું: “ જરા ભાત ખાઈ લે ને. ”

“ પ્રભાકરે કશુંએ નથી ખાધું ? ” સુધાકરે જવાબ વાળ્યો. “ એણે કશુંએ લીધું નથી ત્યાં સુધી મારે ગમે કેમ ઉતરે ? ચારુ ! તારી મીણુ ખતી સળગાવ, તો દાદરમાં અંધારું છે. મારી જોડે નીચે ચાલ બારણું દબાવ તો. ”

ચારુએ તેના બોલ લીણી લીધા. સુધાકર નીચે ઉતર્યો. ધરની બહાર પડ્યો, ગલીને છેડે એક કાણુલર થંભ્યો. અંધારવેલાં આંકાશ તરફ એક ઉડતી નજરે માખી. ધુમાડાનાં થર

પથરાઈ ગયાં હતાં. શાંત વનનો એક શબ્દ પણ સંભળાતો નહીં. તે આગળ વધ્યો.

એક ખીજા ધર આગળ તે ફરીથી થંભ્યો. એના ધરના જોડાજ આ ધરનો પણ નિર્માલ્ય દેખાવ હતો. પરંતુ નીચે રસોડામાં એક દીપક પ્રકાશકિરણો વેરી રહ્યો હતો. રસોડા તૈયાર થતી હતી. એક ઉગતી કુમારિકા યુવા પાસે એસી શાક સમારી રહી હતી. એને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે એ કહેવું કઠિન હતું. એનું હાથલ મેલું ને ફાટેલું હતું. એની દેહલતા ઉપર આભૂપણું નામનીશાન નહોતું. એના હાથે માત્ર બે હાથી-દાંતની અંગડીઓજ હતી. લાંબી મુદતની હોવાથી એનો રંગ પણ ઉડી ગયો હતો. એ બાલા સુંદર નહોતી લાગતી પણ કદરૂપી તો નહોતીજ. સારાં વસ્ત્રો પહેરેને નીરાંત છવે ફરે તો સારી દેખાય એમાં જરાએ શંકા નહોતી.

સુધાકર અંદર આવ્યો. રસોડાને ઉમરે ઉભો રહી બોલ્યો: “ સરથ ! સુંદર ક્યાં છે ? ”

પેલી બાલાએ ચમકીને ઉચું જોયું. “ તમે ક્યારે આવ્યા ? તેણે પુછ્યું: “ મને ખબર પડીજ નહીં. આગલું બારણું ઉઘાડું છે, ? ”

“ હા ” સુધાકરે કહ્યું. “ કોઈપણ બદમાશ અંદર ધુસી જઈ શકે. આમ ઉઘાડું ન રાખવું હું ! ”

તે બાલા શીકકું હતી ને બોલી: “ અદ-માસોને લલચાવે, એવું અહીં શું છે ? થોડાંક ભાગલાં ઠીકરાં, ભાત ને શાક, બહુ માલમતા ન કહેવાય. ”

“ છતાંએ એમનાંથી છળા મરવું તો પડે ને ? ” યુવાને વાત સંભારી. “ પણ સુંદરભાઈ ક્યાં છે એ તો તે કહ્યું નહીં. ”

“ તે ભાંગેજ ઘેર આવે છે એ તમારાથી ક્યાં અજાણ્યું છે ? ” તે બાલાએ જવાબ

વાળ્યો, “અસારે પણ તે ધંધાની શોધમાં બહાર રજળતા હશે.”

“પણ એમને કારકુતની નોકરી મળી હતીને?” સુધાકરે તપાસ કરી. “એ ઠેકાણે પડ્યો હશે એવો મને તો ખ્યાલ હતો.”

“બહુ સારી ખબર રાખતા જણાઓ છે.” પેલી બાલાએ કટાક્ષમાં કહ્યું. “નહીં તો એ ઠેકાણે નથી પડ્યા એ જાણ બહાર હોય?”

થોડાકે

દિવસથી અમે તો જીવ પર આવી ગયાં છીએ. એક એક દિવસ હોજીઓ જાય છે. ખીજ બીડથી તો હું ટેવાઈ ગઈ છું, પરંતુ લોહી ની ગાળો કેમ સહન થાય? લેણુ દારૂનાં ટોળાં ઉમરાય છે. અમને જુકા ને દગા-આજ કહે છે.

મને તો ધરતી માર્ગ દે તો સમાઈ જવાનું મન થાય છે.”

એનું શીકકું વદન એ બાલિકાના શબ્દોએ જરા પ્રત્યક્ષ થયું—“આ દોરંગી દુનીઆમાં તારા કરતાં કણાએ કમનસીબ જીવો પડ્યા છે. સરયુ!” જરા થંભી તે બોલ્યો: “તું લેણુદારો પર ચીડાઈ પણ શકે છે. મેં તો એ હક્ક પણ સુમાર્યો છે. ઘેર બધાંએ જીભે મરે છે. મારા

ખીમાર ભાઈને ખાવા પીવા માટે કરુંજ નથી. થોડાક પૈસાં મળતા હોય તો ગમે તેકું અપમાન વેડી લેવા ધડીલર તૈયાર છું.” પણ તને શું કામ ખોરી કરું? બે. હું ગઈ છું ખારણું દઈ જાતો.”

“પણ ભાઈ હમણું આવશે” તે બાલા બોલી. “થોડી વાર રોકાવ-તમને જરૂર મળશે.”

“મને જોઈ તે રાજી નહીં થાય” સુધાકરે

ચોટકે વર્ષનો કુમાર ચીપવેઢાસ દશામાં ખીમારીને ખીજાને પડ્યો હતો

કહ્યું. “હું કેમ આવ્યો છું તે ન સમજી!”

બાલા જરા અચકાઈ, પછી ડોકું ઘુણાવ્યું.

સત્તેને છુપાવવાતા એના પ્રયત્ન પર સુધાકરને હસવું આવ્યું. “ભાઈને કહે ને કે હું આવ્યો હતો. એ સમજી જશે.” તે બોલ્યો: “મને ન મળાયું તેથી એ જરાએ દીકરીર નહીં થાય.”

સરયુએ વાત બદલી. સુધાકર થોડાક પૈસા.

માગવા આવ્યો હતો એવું તે સમજી શકી હતી. સાં આવતાં સુધાકરને યુનું યું થઇ ગયું હતું એ પણ તે કળી શકી હતી. એને પૈસા ન અપાય એ સુંદરલાલને પણ જોઈ અકારું નહોતું. પણ તેઓ લાચાર હતાં. દારિદ્ર્ય દાનવે એમને એના લોખંડી પંજામાં જકડ્યાં હતાં. ગ્રેમ, દયા, મૈત્રી, સમ્યક્તા કોઈ ચીજને સાં સ્થાન નહોતું. એ કેજ કરી શકે તેમ નહોતાં.

સુધાકરને લાગ્યું કે હવે તેણે જવું જોઈએ. છતાં એ તે ધડીભર થંભી ગયો. એના જીવનના સ્થામળા અંતરપટમાં એ એક જ તારલીઓ પ્રકાશી રહ્યા હતા. એનું સાન્નિધ્ય એજ એના જીવનનો અમુકો—એક માત્ર આનંદ હતો. “તે અભ્યાસ છોડી દીધો?” તેણે પુછ્યું.

“છુટકો નહોતો.” સરયૂએ જવાબ વાળ્યો. “ભણવાને પૈસા નોંધએ. વળી બા અપંગ થઇ. એટલે ઘર કોણ સંભાળે? એટલે ભણવાનું નેવે મુકી હું રસોડામાં ગુંથાઇ.”

“રસોઈ, થઇ?” કોઈએ ઉપરથી પુછ્યું.

“થવા આવી છે” તે બાલાએ જવાબ વાળ્યો. તે રાંધવાના કામમાં પડી. સુધાકર શરમાયો. જલદી બહાર પડ્યો.

વળી પાછો ગલીઓમાં એક ધડીભર તે થંભી ગયો. પાછા વળતું કે બીજે નસીય અજમાવવું? એના બીમાર ભાઈનું શિક્કું વદન એની નજર આગળ તરવરી રહ્યું. ખાલી હાથે તેની પાસે જવા તેનું દીલ ન ચાહ્યું. પણ ક્યાં જવું? દરેક જણ તેનું લહેણદાર હતું. કોઈ એનો દેવાદાર ન હતો, ખરેખર? માત્ર એ જણ એના જરા તરા ઝણી હતા. એક સુંદરલાલ—એના જેવોજ કમનસીય. એની પાસે પૈસા માગવા તે કસાઇ થતા બરાબર હતું. એક બીજે દેવાદાર હતો, પરંતુ એણે કંઈપિ દુઃખ જોયું ન હોતું—એટલે બીજનું દુઃખ તે પીછાની શક્તો નહોતી.

સુધાકરે છેલ્લો દાવ ફેંકવા નિશ્ચય કર્યો. “ક્યાં ઉપડ્યા! સરકાર! કોઈએ પાછળથી ટકકો કર્યો.” આટલી ઉતાવળ શી? તે તેમ આવી મોડી રાતે?”

સુધાકર પાછો ફર્યો. એનો મિત્ર અરવિન્દ તેને બોલાવી રહ્યો હતો. “ચાલ! ચાલો પીએ.” સુધાકરને ભુખથી અંધારા આવતાં હતાં. એને ખાવાની જરૂર હતી. ફેશનેબલ પીણાની નહીં છતાં એ અરવિન્દનું આમંત્રણ એણે સ્વીકાર્યું.

સુધાકરનો મિત્ર બુદ્ધિશાળી યુવાન હતો. એણે ચડા સાથે સુધાકર માટે થોડું ખાવાનું પણ મંગાવ્યું. સુધાકરને તેનો નાનો બાઈ વાદ આવ્યો. એણે બીચારાએ કશુંએ ખાધું ન હોતું. સુધાકર ન ખાય તેથી એનું કંઈએ ભલું ચનાર નહોતું. સુધાકર ખાય તો સહેજ શક્તિ આવે—લાઇ માટે કેં કરી શકે. એટલે એણે ખાધું, એનો મિત્ર એની બાજુમાંજ બેઠો; ચડા ચડાવતો ને ગપ્પાં ફાંકતો. સુધાકર તેને ભાગ્યેજ સાંભળતો. એ પોતાના વિચારમાં લીન હતો.

તેઓ ત્રણ આઠ્યા. હજી બહુ મોંઘું થયું નહોતું. અરવિન્દ છુટો પડ્યો. સુધાકર ફરી ગલીમાં ઉભો. વિચારે ચડ્યો. ઘેર પાછા જવું કે અનુરમને સાં નસીય અજમાવવું? ધરના વિચારે એનું હૈયું ધડકી ઉઠ્યું. નાનકડું વિપાદયેયું ઘર હવે અજવાળા ચિનાનું આંગણું એને આકર્ષી શક્યું નહોતું. સાં નિદ્રા પણ આવે તેમ હતું. પણ અનુરમને સાં જાય તો કેં લાભ થાય? એમની જોગબાણને વર્ષો થઇ ગયાં હતાં—પરંતુ તે બહુ પલટાય તેવો નહોતો. સુધાકરે એક પણ ઉપાય જોતો ન કરવા નિશ્ચય કર્યો. તે આગળ વધ્યો.

સંધ્યાકાળ પ્રજી અંધનું ઘર હજી

અંધ રહેતું. પહેલા માળની નાનકડી બારીજ ઉઘાડી રાખવામાં આવતી. ધરધણીનું કામ હોય તે એ બારીમાં એક કાંકરો નાખે. પરંતુ આજે એ બારી પણ બંધ હતી. છતાંએ નિરાશામાંએ આંસા ઝીલતો સુધાકર આગળ થયો. દાર ખખડાવું. કેટલીએ અટાપટ પછી એક તીણા સ્વરે અંદરથી કોઇએ પુછ્યું: “કાણુ છે?”

“અનુપમ ઘેર છે કે?” સુધાકરે પુછ્યું.

“એ—ત્યાં છે.” પેલા સ્વરેજ જવાબ વાળ્યો. “એ તણુ કલાક પછી પાછા વળશે.”

સુધાકર ફરી ગલીઓમાં ટહેલવા લાગ્યો. એની પાસે ધડીયાળ નહતું. એથી કેટલીક વારે બે કલાક વીતી ગયા હશે એમ તેને લાગતું. કોઇવાર પાંચ મીનીટ પણ નહીં થઇ હોય એમ લાન થતું. પહેરેગીરી, પદ્ધતિઓ, દુકાનદારો બધાએ એના તરફ શંકાભરી નજરે જોતા જણાતા. એને અકળામણ થવા લાગી. જરૂરી પાછા વળાય તો ઠીક એમ તેને થવા લાગ્યું.

એકાએક દસનો ટકારો થયો. સુધાકરે માની લીધું કે અનુપમને ઘેર તે આઠ વાગે ગયો હશે. હવે અનુપમ આવીજ ગયો હશે. અનુપમ નહીં મળે તો પોતે પાછો વળશે. તે તદ્દન થાકી ગયો હતો. આરામની ખાસ જરૂર હતી. તે ફરીથી અનુપમના ધર આગળ આવી ઉભો રહ્યો. તેણે ઉપર જોયું. બારી ઉઘાડી હતી. તેણે બારણાને ધક્કો માર્યો

ને જુમ મારી: “અનુપમ?”

બારણે સાંકળ નહોતી દીધેલી. સુચારકરનો હાથ પડતાજ તે ફડાક દઇને ઉઘડી ગયું. અનુપમને ઘેર આમ બને એ અજબ જૂનું હતું. પચીસ પચાસ વાર ખચકાવ્યા વિના—એ દાર કદાપિ ઉઘડતું નહીં. એટલે આમ તુરત બારણું ઉઘડી ગયું તેથી સુધાકર વિસ્મીત થયો. અંદર પ્રવેશ કરતાંએ તે અચકાયો. અંદર નર્કાગારનો અંધકાર હતો—સમાધિની શાંતિ હતી.

બંને હાથે તેણે સરયૂનો હાથ દબાવ્યો.

એક બે વળમાં એણે નિશ્ચય કરી પ્રવેશ કર્યો. ધરમાં માત્ર તણુજ માણસો હતાં તેની એને ખબર હતી. અનુપમ ને બીજા બે વટાઓ,

એક અનુપમની બા, બીજી કામ કરનાર બાઈ. એ બીજી બાઈ રાત્રે પોતાના ઘેર જતી. આ બાઈ દિવસના કામથી તે કંટાળી જતી, રાત્રે દૂર રહેવા માંજ તે આનંદ માનતી. એટલે સુધાકરને અંદર આવ્યા પછી કોઈ પણ માણસ નજરે ન ચઢ્યું તેથી આશ્ચર્ય થયું નહોતું. કામ કરનાર બાઈ ઘેર ગઈ હશે. અનુપમની બા અંધ ને બહેરી હતી. એ અચારે ઉડી નિદ્રામાં પડી હશે. પણ અનુપમનું મુખ્યદ્વાર ઉઘાડું રહે એ અજબ બનાવ હતો.

મહામુરકેલીએ તેણે દાદર શોધી કાઢ્યો. અથડાતો કુટાતો તે ઉપર ચઢ્યો. અનુપમના ખંડમાં પણ અંધારું હતું પરંતુ દાર ઉઘાડું જણાયું. સુધાકરે ખીરસામાંથી દીવાસળીની પેટી કાઢી; ને એક સળી સળગાવી.

બીજીજ પળે તે દાદર તરફ કુહો-ભયનો માર્ગો ભાગ્યો. દીવાસળી છુટાઈ ગઈ. બીજી સળગાવવા છવ ન ચાલ્યો. અંદરના દેખાવે એના મગજમાં ઘવાનળ પકટાવ્યો.

એ ખંડમાં બધી ચીજો અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં પડી હતી. કાગળો, ચોપડીઓ ને બીજી વસ્તુઓ જમીન પર વેરાએલી હતી. ટેબલ ઉંધુ વાળવામાં આવ્યું હતું. એના ઉપરનો દીવો પણ ગળડી ગયો હતો. ખંડની વચ્ચે એક મનુષ્ય શબવત સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. એના દેહ પર અનેક ધા પડેલા હતા. નુર ઉડી ગયું હતું.

સુધાકર પલકમાં બધી વસ્તુસ્થિતિ કળી ગયો. શું બન્યું હશે. એ તેના ધ્યાનમાં આવી ગયું. પાડોશના બદમાસો અનુપમને સારી રીતે પીછાનતા. અનુપમ શ્રીમંત કંબુસ હતો એ તેમની ધ્યાન બહાર નહોતું. ધણીજ સંભાળ લેવાની ટેવને લીધેજ આટલા દિવસ બચી ગયો હતો. કોણ જાણે કયા ખુણામાંથી એની કમનસીબી આજે અંદર ઘુસી ને એના છવનને તેમજ સંપત્તિને લુટી લીધી? અજબબજ બેલું તે

એ હતું કે કોઈએ કેશીએ ગરબ સાંભળી નહોતી. જો કે એ લંતો ખરાબ હતો પરંતુ લાંબી વસ્તી ગીચ હતી. વળી હજી રાત પણ બહુ નહોતી ગઈ. જરાપણ નજરે ચઢ્યા વિના ખુની કેવી રીતે છટકી ગયો હશે ?

પરંતુ નિર્જાલતાએ એના ચરણો કંપારી મુક્યા. તે દોડતો દાદર ઉતરી ગયો. પલકમાં બારણાથી બહાર પડ્યો. છુટા મેદાનમાં આવી છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. ભયભીત નજરે એણે ચોમેર નજર નાખી. કોઈ એને જોતું તો નહોતું ? પછી ઉતાવળે પગલે ચાલવા લાગ્યો. અવસાન પામેલા અનુપમની મૂર્તિ જાણે એની પાછળ દોડી રહી હતી. અનુપમ ને સુધાકરનાં કુટુંબોમાં કહ્યો જગમહેર હતો. એટલે. રાત્રિની એ ધડીએ કોઈ એને અનુપમના ઘર આગળથી દોડી જતો જુએ તો તુરતજ એના પર અનુપમના ખુનનું આળ ચઢાવે.

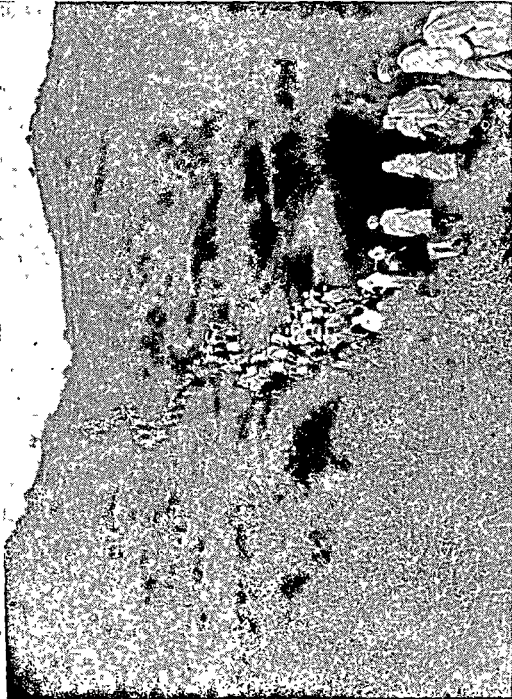
સુધાકર લગલગ એ ગલીની બહાર નીકળી ગયો. એવામાં એકાએક કોઈ મનુષ્ય એની સાથે અથડાઈ પડ્યો. સુધાકર નિરાશાથી બાબુએ હક્યો. જોડેની પત્તીના માંસલાના આધારે મહામનલે પડતો બચ્યો.

“વળી પાછો સુધાકર !” આવનાર બોલી ઉઠ્યો. “આજે કલાકે કલાકે તને મળવાનું લખેલું જણાય છે. આ ધડીએ આ બાબુએ કયાંથી ? અનુપમ પાસે ગયો હતો ? કાવ્યો !”

“કું નહો વાર !” સુધાકર મુરકેલીથી બબ્બાયો. એના મિત્ર અરવિંદ પાસેથી ઉતાવળે છુટું પડ્યો. ગમે તેમ દોડયાજ ગયો, છેવટે પાછો ચાકી જવાથી એને અટકવું પડ્યું. પગથી પરંપટકાઈ પડ્યો. એક પગલું પણ ભરવાની તેનામાં તાકાત નહોતી.

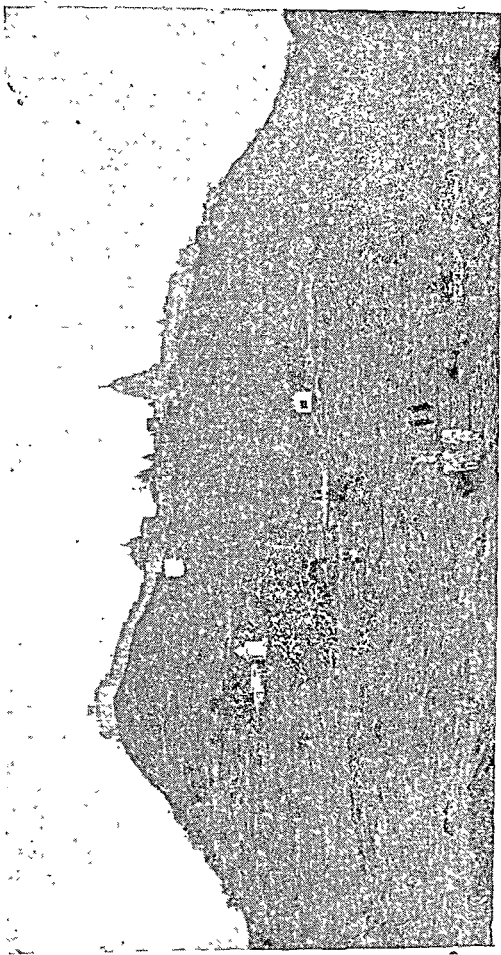
ભગની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાજે
 શ્રીયુત સાધ્વાભાઈ આણંદજી રાવડા
 તરફથી સંવિનય સંપ્રેમ બે.

[શત્રુજીને શ્રાવણ.]

પવિત્ર શત્રુજીયના બે વર્ષના યાત્રાવિરહને અતિ શ્રદ્ધાળુ સંધ.

ગરગત : આગાદ '૮૪]

સાચી જુડી

લેખક:

રો. રાધારમણ

ચિત્રકાર:

રો. જગમોહન
મીસ્ત્રી

યુવાન વરસોની વાત છે આજે અધ્યાનક
યાદ આવી ગઈ છે. બહાર મધુર અનિદ
હી રહ્યો છે. પુષ્પોની સુગંધ બહેકી રહી છે.
રસો પહેલાં આજ સમય હતો. આજ વસંત
તી. તરુણોનાં હૃદયોને ઉન્માદતી આજ મદ-
સ્થી વસંત પોતાને મદે આપ્યા જગનને મદ-
ાતી કરતી હતી.

આ મારા મત પ્રેમની ઝાંખી છે. મારા
જ્વનના આજ અને ઘેરા રંગે રંગાએલા
યત્રપટનું એક ઝાંખું ચિત્ર છે. હાય! એ પ્રસંગો
મસારે મારી સામે કેવા તરે છે? મેં પ્રવાને
મજામાં બુલ કરી હતી કે પ્રલાએ મને ?
માખી હાંધી ઉપરદેખી શાંતિમાં કાઢ્યા પછી
મસારે એ પ્રશ્નો મને કેવા ગુચવે છે ?

પ્રિય વાચક ! તને મારા લખવામાં કશું એ
મજાનું નહીં હોય. જનમથી અમુક કાળ સુધી
સ્થેર રહેલા હૃદયને એતનવંતી કોઈ તરુણીએ
લંકે હાથે ટકોર મારી હલાવ્યું છે ? મારી આ
યા તેવા માટે છે. આમાં હું જગતને કશું એ

આપવાનો દાવો કરતો નથી. મારા જેવા પ્રેમ-
દમ્બ જીવડાઓ માટે એ સધ્યારો છે, દીવાસો છે.

હું તે વખતે-કોલેજમાં હતો. અમારી
પરીક્ષાના દિવસો નજીકમાં જ હતા. આખું એ
વરસ રમતગમત અને મોજમજામાં ગળ્યા પછી
પરીક્ષા આવે ત્યારે કેવું સખન વાંચવું પડે છે એ
અત્યારે પણ મને યાદ આવે છે. વર્ગના સાધા
રણુ વિદ્યાર્થી કરતાં જરા વધારે બુદ્ધિમાન
હોવાથી મને કોઈ પણ પરીક્ષાએ મસારો
નથી.

૧૯-નો એપ્રિલ મહીનો હતો. વાંચવાના
દિવસ છતાં 'એપ્રિલ પુલ' નો દિવસ
અમારી હોસ્ટેલ તથા કોલેજમાં, વિદ્યાર્થી,
નિદ્યાર્થીનિઓ તથા પ્રોફેસરો વચ્ચે સારો ઉજ-
વાયો હતો. 'એપ્રિલ પુલ' ની રજા એકએ
કોલેજમાં હોતી નથી. અમારી કોલેજ એ દિવસ
'પુલ્કાંગ' કરવામાં ગાળતી એ દિવસ માટે
કેટલીએ રાત્રિનાં ખુન કરવામાં આવતાં. કેટલીએ
નિર્દોષ હાંધીઓને પગપામાં આવતી, હા !

એ દિવસ યાદ આવતાં ફરી એકવાર નાના યષ્ઠ જવાનું મન યષ્ઠ આવે છે ! પણ અસારે હું જરાતના હાથા અને સભ્ય ગણાતા લોકો માંહેનો એક છું !

એ વખતે મારું પોતાનું વાંચી, લતા અને કમલાને વંચાવતું પડતું. એટલે સાંજે ઘેર હોસ્ટેલમાં આવતાં મોડું થતું. અમારો કોલેજના કમ્પાઉડમાં લેબોરેટરી પાસેના લીમડાના છાંયડાવાળો એક સુંદર ખુલ્લો દરો. એ જગ્યાએ અનંત કાળ સુધી ત્રણ સ્ટુડન્ટ અને એક ખુરસી પડ્યાં રહેતાં. લેકચરની રીમેસમાં, જ્યારે વખત મળે ત્યારે અમારા ત્રણેનો ત્યાં દરબાર ભરાતો. એ અમારી નાનકડી નીશાળ હતી.

રાત્રે હું આવી તરત જમી લેતો અને જમીને વાંચવા બેસતો. મારી વાંચવાની રીત વિચિત્ર હતી—ત્યારે હતી અને હજીએ છે. હૃદયની શાંતિ એકવાર ખોયા પછી માણસ દર્મશાં આયુજ વિચિત્ર થઈ જાય છે. રાત્રે અગીઆર સાડા અગીઆર વાગે મુઠ અઢી વાગે ઉઠતો. Sleep is not a necessity but a luxury (ઉંઘ એ જરૂરીઆત નથી પણ વિલાસ છે) એમ હું માનતો અને મારા મિત્રોને મનાવતો.

“ ઠક, ઠક, ઠક ? ”

“ કોણ એ ! ” મેં પુછ્યું.

“ સાહેબ, એ તો હું ” Outdoor ના વૉર્ડ બોય બેચરનો અવાજ આવ્યો.

“ આ ચીઠ્ઠી લાવ્યો છું. ”

પરીક્ષાને વખત હોવાથી Outdoor duty હોવા છતાંએ અમારા House surgeonની મહેરબાનીથી અમે રૂમ પર વાંચતા કેસ આવતાં માણસ બોલાવવા આવતો. હજી ગઈ રાત્રિએજ મારી ડ્યુટી હતી અને આજ આ ચીઠ્ઠી શાની ? હું ઉઠ્યો અને બારણું ઉઘાડ્યું.

બાહર શ્યામ,

આ ચીઠ્ઠી વાંચતાં તુરતજ ચાલી આવ્યો. સાંજે Mother બારીમાંથી પડી ગયાં છે. સખત વાગ્યું છે, ફેકર હોવાનો સંભવ છે.

શંભુ.

મેં ટોપી અને કોટ ઉંચક્યાં અને તારણું બંધ કર્યું. હોસ્ટેલથી હોસપીટલ બહુ દૂર નહતી એટલે થોડી તરમાં ત્યાં પહોંચ્યો.

“ કેમ બાહર આવ્યો ? ”

“ હા, આ, હવે કેમ છે ? ”

શંભુનાં માતૃશ્રી હમણાંજ શુદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં. સ્ટુડન્ટનાં સગાં હોવાથી તેમને સ્પેસીઅલ રૂમ આપવામાં આવી હતી. શંભુના પિતાશ્રી, બેન વગેરે બધાં હતાં.

“ Good evening, sir ! ”

“ Good even...” ધોળી ‘ ગ્રાઉન્ડ ’ ઉપર લાલ પટ્ટાવાળી ‘ વીએલા ’નો ‘ સ્વીટીંગ સુટ ’ પડરી, માથે ‘ નાઈટકેપ ’ ચઢાવી લાડકી ઠોકતા અમારા સજ્જદેહી, હસમુખા ‘ હાઉસ સર્જન ’ની મૂર્તિ પધારી.

આવતાંવેત હંમેશની રીત પ્રમાણે “ What is the ‘ હીસ્ટ્રી ’ ? ” એવો સવાલ કર્યો.

શંભુલાલ મારો સહાધ્યાયી હતો. કોલેજમાં દાખલ થતાંજ મારી અને એની ઝોળખાણ થઈ હતી. વખત જતાં એ ઝોળખાણે નિઃસ્વાસ્થ્ય બધુપ્રેમનું રૂપ પકડ્યું હતું. એ જુદાંજ ધરોને જોડી દઈ અનાવેલું શંભુનું મકાન હતું. સુતાના વગેરે ખડોથી રસોડું એકદમ અલગ હતું. એ મકાનનો માળ શંભુએ રાખેલો. રસોડાની બારીઓ આગળ એકમાં પડતી અને એક પથ્થરથી જડેલો. જુના વખતની બાંધણીનું ઘર હોવાથી બારીઓને સળીયા ન હતા પણ લાંકડાનાં આડાં મારેલાં. પુખ્ત ઉંમરનું માણસ બહાર ડોકીયું કરે તો તોલ જઈ નીચે જઈ પડવાના

કોજ વખતે તેણે મારી સામું જાણ્યું, તેની સામે આંખોએ આંખો મળી !

વાતો સંભવ હતો. મેં ઘણીએ વાર એકે વધારે આહુ મરાવી લેવાનું કહેલું. પણ એ વાત ભુલી જવાતી. તે દિવસે સાંજે નીચેની પાડોસણ જોડે વાત કરતાં બાનો ઝોક ગયો અને એકદમ ધ્યાનકે થયો. બારેક પુટની ઉચાઇએથી એકદમ અજાણતાં પડતાં ગમે તેમ પડાયું અને સખત વાગ્યું. પાકી કાઠીનાં હોવાથી શુદ્ધિ એકદમ ગઈ નહીં પણ બોલાયું નહીં. પાડોસણ અને બધાંએ એમને ઉચકી ઘરમાં આણ્યાં અને દેશી દવાઓ શરૂ કરી પણ હાડકાં તુટી ગયેલાં એટલે સન્નજડ થઈ ગયાં. શંભુ બહારથી આવતાં ગાડીમાં ધાલી એકદમ હોસ્પીટલમાં લાવ્યો.

હાઉસ સર્જને તપાસવા માંડ્યું. જમણે હાથ બીલકુલ હલતો નહોતો એટલે હાથનું હાડકું ભાગ્યું છે એમ કહ્યું. જમણે સાચળ પણ અચલ હતો એટલે સવારે X'ray લઈ ખાતરી કરીશું એમ કહી પાટા બાંધી તેઓ ગયા.

બધાંનું કામ નહતું એટલે તેમને ઘરે મોકલ્યાં. શંભુએ અને મેં ત્યાં સુત્રાની તૈયારી કરી. મેં રુમ પરથી ચોપડીઓ તથા ઓઢવા શાલ મંગાવી.

૨

“કુમારભાઈ ! આ કુમારભાઈ હો” મારે કાને અરપટ ગણગણાટ થયો. મેં ધીમે રહીને આંખ ઉઘાડી તો બારીએ સ્થંદેવ ડોડીયું કરી રહ્યા હતા. તેમનું હસમુખું મોઢું જોઈ હું પણ હસ્યો. બધુંએ વાતાવરણ મને પ્રસન્ન લાગ્યું. આંખ ઉઘાડતાંજ ઉઠવાની મને ટેવ ન હતી. હજીએ નથી ! શીઆળાની સવારોમાં રજામાં મોઢું ધાલી વિચાર કરતાં પડ્યા રહેવાની કેવી મજા આવે છે ? મારી દષ્ટિ બહુ ચપળ છે, લતા અને કમલા પણ એમજ કહેતાં. તેમાં વળી કમલા તો ખાસ મારા દષ્ટિપેયમાંથી કે ચુકે નહીં એટલે તેમને મારા remarks માટે બહુ સંભળ રાખવી પડતી. એ Observation ની

શક્તિએ મને આ નિરસ જીવન જીવવામાં બહુ મદદ કરી છે. કે નહીં તો એ ગત પ્રસંગો સંભારી બે આંસુ પાડી હૃદયનો ઉભરો શાંત કરવા માટે તો ખરીજ. એ એકજ પળમાં મેં ‘જેયું’ કે બાના પલંગ ઉપર એક આધેડ વધની સ્ત્રી બેઠેલી. એકાદ વાર જોઈ હોય એવું પણ લાગ્યું. મારી પચારી જોડે આગળ રૂવ મુકી મારી તરફ મોઢું કરી બેઠેલી એક બાલા જોઈ. તે એવી રીતે બેઠેલી કે મારાથી બાનું કે પેલી સ્ત્રીનું મોઢું બરાબર ન જોવાય.

રૂવનો અવાજ સાંભળ્યો છે ? ઘણુંએ નવેલ યુગલો ‘સાયલન્ટ’ પસંદ કરે છે. એમને એ રણકારના સંગીતનું ક્યાં ભાન છે ? પ્રાતઃ કાલમાં આંખ ઉઘડતાંજ એક અલૌકિક બાતનાં દર્શન થવાં એ અહોભાગ્ય નહીં ? ભાગ્યેજ ૧૫-૧૬ વરસની ઉંમર હશે. મેં આંખો મીચી દીધી. એનું ખ્યાન ચહામાં હતું.

પાંચેક મીનીટ પછી મેં આંખ ઉઘાડી. તેનેજ જોવા માટે ! એજ વખતે તેણે મારી સામું જોયું ને તેની સામે આંખોએ આંખો મળી ! આંખોનાં કામણ જાણો છો ? હજારો લલનાઓ નીહાળી હોય છતાં એક અંતરે ચોધડીએ આપણે જાગ્રત થઈએ છીએ. હું આ ‘Love at first sight’ નહીંજ કહું—જીની ઝાળખાણ તાજ થાય, ભુલી ગયેલાં, વીસરી ગયેલાં પાછાં યાદ આવે એવું કે એ હતું. મને કેનું કે થયું. પાછી આંખ બંધ કરી.

થોડીવાર સ્વપ્નમાંથી એકાએક જાગ્રત થાય એમ એકદમ હડી, બ્રહ્મ લઈ મોઢું ધોયું. પેલી સ્ત્રીએ તો શંભુનાં મામી એમ મેં ઝાળખ્યાં.

“કેમ મામી ક્યારે આવ્યાં ?”

“આ અગત્યનીજ આવી ને પ્રભા ચાલુ મુકે છે” પેલી બાળા તરફ જોતાં તેમણે કહ્યું.

એ કાણ એ મારે પુછવાનું રહ્યું નહીં. એ
અધીએ વંખત તેની દૃષ્ટિ મારા તરફ દલી.

“શંભુ ક્યાં ગયો?”

“એ ઘેર ગયો છે દમણાં આવશે.” અમે
ચઢા પીધી અને ખાતે પાછ. થોડીજ વારમાં
અમારે-પ્રભાને અને મારે-છુટાપાણું થઈ ગયું.
ચઢા ધણી થઈ હતી. અમે વધી એટલી હેંસે
હેંસે પી ગયાં. તેણે મને પાછ એમ કહું તો?

“પ્રભા. સારે હું નહીં છું. તું ભાષ નેડે
શાંતા આવે તેની સંગાથે આવજો” મામી ઉઠનાં
બોલ્યાં. “હું અપોરના આવીશ.”

“વાર” એ હુંકા જવાખમાં કેટલું માર્દવ
અને મીઠાશ હતી! હજીએ એ અવાજ મારે કાને
પડકાર કરી રહ્યો છે.

મામી ગયાં એટલે મેં પણ જવાની તૈયારી
કરવા માંડી. એણે મારી સામે વાકુળ નગર
બોલ્યું.

“ભાષ! શંભુ આવે એટલે જજોને? તારે
શી ઉતાવળ છે? વળી દાકતર આવે તો?—”

ભાવતું હતું અને વંધે ખતાવ્યું. પલંગને એક
છેડે મેં ખુરશી ઉપર ઝુકાવ્યું. મારી સામે ખીજે
છેડે ખાના પગ દાખતી પ્રભા બેઠી. થોડી વારમાં
આ ઉઠી ગયાં અને વાંચવામાં મારું ધ્યાન લાગે
જ શાતું? ધડકતે દેણે અમે બેસી રહ્યાં. શરમનો
પડેા તેની આગળ ઝુકી રહ્યો, શરમના શેરડા
તેને મુખચંદ્રમાએ ચમકી રહ્યા.

૩

શંભુ આવ્યો અને હું ગયો. જતી વખત
મારી રિયલિ શેચનીય હતી. શંભુ અને ખાની
નગર સુસાવીને મારે પ્રભાને જોડી હતી, નીરખવી
હતી. એ કેટલી કશુ નપર્યા હતી એ જાણો
છો?

રુમ ઉપર આવી નહાવા માટે દુવાલ ખસે
નાખી હું બેસી રહ્યો. વિચાર કર્યાં કર્યાં. અનંત.

કાળ સુધી શાંત રહેલા ઉદધિને કાષ્ટ હુખ કરે
એમ મને આજ થયું હતું.

નહામને જમ્યો. કલખને આવના પેસા દરમ-
ના આંખું છું એમ મને લાગ્યું. આવી અસ્વસ્થ
સ્થિતિમાં મારાથી લતા અને કમલા સાથે કેમ
વંચાશે, તેમનો વારો આવ્યાથી હવે તેઓ કેવું
વેર લેશે એ વિચારોએ મને વધારે દુઃખ્યો.

“પ્રણામ, ગુરુજી!” લક્ષિત લાવથી
લીન થઈ હોય, છતાંએ આંખોમાંનું ટીખળ
અને હસું હસું કરી રહેલા જોડ ન છુપાય એવી
કમલા બોલી.

“હું પણ પ્રણામ છું—” હાક નમાવી લતાએ
શરુ કયું. “છો તો સ્વરચના?”

કોલેજ શરુ થતાં પહેલાં અમે એટલે કમલા,
લતા અને હું અમારા દરખાસ્તમાં મળતાં. વિદ્યાર્થી-
ગણની દૃષ્ટિએ અમારું ત્રય એ દષ્ટાંતો વિષય
હતો. લતા અને કમલા મારી સદાધ્યાયિની હતી.
અી જ્ઞાતથી દૂર નાસનાર હું આ સ્ત્રી યુગલમાં કેમ
સપડાયો એ મારા મિત્રોનો એક ચર્ચાનો વિષય
હતો!

મને મેળવવા માટે તેમણે કેવા પ્રયત્નો
આદર્યા હતા. અસારે એની રમૂતિએ આનંદ-
કારક છે. અમારી ઝોગખાણુ થતાં પહેલાં મારા
પ્રત્યે તેમની માનતી, રતેલતી લાગણી હતી.
પહેલી ટર્મમાં મારી ‘બેચ’માં અમે ચાર જણ
હતા. એક જણ મારો પડવાથી એણે, કોલેજ
છોડી. અર્ધી ટર્મ હોવાથી અમારી અધુરી ‘બેચ’
કામ ચલાવ્યું. પણ ખીજી ટર્મમાં તો મારે
એક ‘પાર્ટનર’ ખોળી લેવો રહ્યો.

શંભુ શહેરમાં રહેતો હોવાથી અને દાઝકુલ-
માં લતા નેડે ઝોગખાણુ હોવાથી કોલેજમાં
તેમની ઝોગખાણુ વધી. મારી ‘બેચ’માં આવવા,
મારી સાથે વાંચવા એ જાને એટલી તલસતી કે
ખીચારા શંભુની બોળાછામી એમણે એક કાવતરું

રમ્યું. શંભુ ખરેખર ભોજો હતો. એમને મારી 'બેચ'માં લેવા તેમણે શંભુને કહ્યું. 'ડીમોન્સ્ટ્રેટર' વાંધો ન લે 'તોએ હું' એમને 'બેચ'માં લઉં' એ જરા અસંભવિત હતું. પણ તે તોફાની છોકરીઓ એટલેથી થોડીજ જાણી રહેવાની હતી. તેમણે શંભુને બીજી 'બેચ'માં જવા સમજાવ્યો. એટલે મારી 'બેચ'માં બે જગ્યાએ ખાલી પડી, બીજી બધા અંદર અંદર સમજી ગયા. ફક્ત મારી અને એમની 'બેચ' અધી હતી.

નામ આપવાના છેલ્લા દિવસ આડો લહે એકજ દિવસ રહ્યો. શંભુએ ખચ્ચર આપ્યા કે હું તો બીજી 'બેચ'માં જઈ છું પણ એથી આપણા પ્રેમમાં, સ્નેહમાં કે અંતર આવશે નહીં. એ બેચમાં જરા સારા સ્ટુડન્ટની જરૂર હોવાથી હું તને છોડું છું. મને તે દિવસે ખાતું પણ લાગ્યું નહીં! હવે એકને બદલે બે 'પાર્ટનર' ખોળવાની મુશ્કેલીમાંથી કેમ મુક્ત થવું તેનો વિચાર કરતો હતો. તપાસ કરતાં બધી 'બેચો' ભરાઈ ગઈ હતી. એટલે મારે ન છુટકે લતા અને કમલાને લેવાં પડે. શંભુએ પણ એ સુચના કરી. હું કેવો સપડાયો હતો તે હવે સમજાયું. એમના પુછતા પહેલાંજ સ્ત્રીશક્ષિણ વાપરી મેંજ એમને પુછ્યું; પહેલાં તો એકદમ હા પાડી નહીં. સ્ત્રીઓ નો હંમેશાં ટમવાનો—tantalising નો સ્વભાવ હોય છે ને? કાલે અગીઆર વાગતાં પહેલાં કહીશું એમ કહ્યું. બીજે દહાડે નામો અપાયાં. અમે જોડાયાં 'કેપેનીઅન્સ' તરીકે—!

સહવાસથી મારો સ્ત્રીગત પ્રત્યેનો દૂરાગ્રહ દૂર થયો. અમે બેનપણાં કર્યાં! એમને ભાઈ ન હતો. મને બહેન નહતી. ભાઈ બહેનના એ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમસાગરમાં અમે ઉછળતે દેયે નહતાં નવરાવતાં!

મારા મોઢા ઉપર હજુએ સુખાતાનાં ચિન્હો હતાં. હજુએ હું અરવરથ હતો. ધંટ વાગ્યો અમે

વર્ગમાં ગયાં. શાનું 'લેકચર' હતું અને કોણ આપતું હતું તેનું મને હજુએ ખાન નથી. મારું નામ આવતાં જોડેનાએ પેન્સીલનો મોઢો મારી વિચાર નિદ્રામાંથી જગાડ્યો. 'યસ પ્લીઝ' કહી પાછો હું સ્તબ્ધ થયો. વર્ગને એક ખુણેથી ચાર આંખો મને ક્યારનીએ નીરખી રહી છે તે અત્યારે સમજાયું. મને ખચ્ચર પડતી હતી કે ચારી રિયલિટીએ તેમનેએ કેટલાં ચિંતાતુર કર્યાં હતાં.

કોલેજ બંધ થઈ. અમે વાંચવા ગયાં.

"કેમ ભાઈ, આજે શું થાય છે?" બોલકણી કમલા આજે શાંત હતી. વર્ગમાં કે બહાર મને ભાઈ કહી બોલાવતાં તેઓ શરમાતાં.

"મને ખચ્ચર નથી પડતી કે આજે શું થયું છે" મેં નિઃસ્વાસ મુકી કહ્યું. "But I am much depressed to-day."

"સારે આજે હું વાંચુ અને તમે સાંભળો" લતાએ, નીખાલસ અને પ્રેમાળ લતાએ ફરમાવ્યું.

"હા, તુંજ વાંચ સારે. ભાઈ સાંભળશે."

અર્ધોપોણો કલાક વંચાયું હશે. વાંચવામાં આજે કોઈનુંએ ધ્યાન નહોતું. નિલની સંતાકુંકરી રમતાં. ખીસકોલાં, ચીંચીં કરતાં ચકલાં અને મંદમંદ અનિલે વહેતા નીમ પત્રોએ આજે મને પ્રસન્ન કરવા અસમર્થ હતાં. કોઈ દિવસ નહીં એટલી આજે મારા અંતરમાં આગ સળગી હતી.

"શંભુલાલ આવતા લાગે છે" લતાએ આંખના ખુણામાંથી જોતાં કહ્યું. અસારે બા પડી ગયાં એ યાદ આવ્યું અને મેં બધી વાત કરી.

"ચાલો, તમે બધાં. બાને અત્યારે ધણું સારું છે. X-Ray લીધું, Humerus અને Femus ભાગી ગયાં છે. Os pubis પણ ભાગ્યું હોય એમ લાગે છે." મેં પુછતા પહેલાં તેણે બધુંએ સુણાવી દીધું.

ચોપડીઓ અંધ થઈ, અમે દિવાં. હોસ્પી-
ટલ અને કોલેજ એકજ કમ્પાઉન્ડમાં હોવાથી
અમે થોડીવારમાં લાં પહેંચ્યાં.

હોસ્પીટલની રૂમ તે કેટલીક મોટી હોય! એક
પલંગ અને થોડી ખુરશીઓ વચ્ચે એટલી એ
મોટી હતી. જતાં સામે એક બારી હતી. બાહ્ય
જમણે દાકે. એ આજુબજ આનો પલંગ દેના.
લાં જતાં મનમાં કેવુંએ થતું હતું. પ્રશ્ન નહીં

હોય તો? ધક-

કતે હોયે હું

અને અધાં ચ-

હ્યાં. દૂરથી મેં

જોયું કે તે લાં

હતી. મને ની-

રાંત થઈ. હું

સ્વસ્થ થયો !

હું સવારે

ઘોડેડો એજ

જગ્યાએ તે

બેઠી હતી.

સોજેક વરસની

કોઈ મધુર

કુમારીને પગ

ઉપર પગ

ચઢાવીને ધ્યાન

મગ્ન જોઈએ ?

કોઈ શાપગ્રસ્ત

દેવતાની જેમ

તે લાં બેઠી

હતી. મને જોયો

ને તરતજ મોઢું

દાસ્યથી મલ-

કયું-જાણે મને

આ વ કા ર

આગતી ન હોય ?

“કેમ બા, કેમલાને હો દવે ?” મેં પુછ્યું.

લગા અને કમલા નીચે ચેતરું છ પર બેઠાં, હું

અને શંભુ આની પાસે બેઠા.

“દવે સારું છે લાઈ” કુખાને સ્વરે દલવા

નો પ્રયત્ન કરતાં બા બોલ્યા. થડીભર તેની

આખો મારા તરફ જોતી. થડીમર લગા-કમલા

તરફ એની આંખોના લાવ કંદુર સામા માણસ

સોપારી મારી હવેનીમાં મુશી તેની સાથે પે.વાનો નાનુક દાંધ પાંખ ઝાડ્યો.
મેં મારો બોલે દાંધ તે ઉપર દાખ્યો.

નું હૃદય જાણવાની મારી શકિત છે એમ લતા, કેમકે કહેતાં, હુંએ માનતો-છતાં મારા હૃદયનું જાણનાર મને હજી કોઈ મળ્યું નથી । આપણી વસ્તુ કોઈ પચાવી પડે આપણે જે ગુરમાંથી જોઈએ છીએ તેવી તેની આંખો હતી. મારી સામે જોતી ત્યારે મારી દયા નથી આવતી એ એમ તે કહેતી. એની આંખમાં ધર્પાનાં કિરણ સ્પુરી રહ્યાં હતાં, રાપથી આંખનાં મચકોડી, નાકનું ટેરવું ચઢતી તેણે pose બદલી જાણે પીક ફેરવી બેસતી હોય તેમ બેસી મારી સામે ગર્વથી જોયું. આ બધું કેમ બનતું હતું અને કેટલી વારમાં તેનો હીસાજ ન હોય ।

થોડીવાર સુધી બધાં ચુપ હતાં. લતા ને કમલા ઉપર પ્રભાના શાત સોંધ્યે અસર કરી હતી. સમજી કમલાં તેમાં ધણુએ સમજી. અર્થ પૂણું દષ્ટિએ તેણે લતા સામું જોયું-બન્ને એક-દમ દરયાં.

Lets' see the X'rays લતાએ ફરમાવ્યું. ટેબલ પરની X'ray ની શીશમો ઝડપાઈ, અમે બધાં બારી પાસે ગયાં. લતાના હાથમાં 'શીશમ' હતી અને કમલા જોડે હતી. શંભુ તેમની પાછળ અને હું તેમની જમણી બાજુ એટલે પ્રભાની પુરસીની પાસે. આ હાડકું અહીં લાગ્યું છે. તેનાં કારણ, નિદાન બધું હું મોટે બોલનો હતો પણ મારો જીવ ક્યાં હતો ? મારી પાસે તે એડી હતી ! મારા અંગ ઉપર તેના ઉબાજાસ પથરાતા. એક વખત અજાણતાં મારો હાથ નેના ગાલને અડકી ગયો હતો. એ પછો મને કેવી લાગી હશે ?

“કે ગભરાવા જેવું નથી. એકાદ મહીના-માં તદ્દન આરામ-ચઢ જશે” મેં છેવટે મત આપ્યો.

“હા બા, તમે શીકર કરશો નહીં, હું”

લતાએ ટાપસી પુરી.

“કે નહીં લાઈ, એ તો ભોગ ભોગવવા લાગ્યા તે છુટકો છે ?”

“મામી ગયાં ?” મેં પુછ્યું. આ વખતે તેણે મારી સામું જોયું. એટલીવાર તેનું માથું અવનત હતું.

“હા, હમણાં જ ગયા” બા બોલ્યાં. “તારી તો કેટલીએ વાટ જોઈ.”

મેં છુટકારાનો દમ બેચેયો.

“ત્યારે અમે હવે જમણું. બા, આવજો મેં પ્રભાબહેન ।” લતા-કમલા ઉઠતાં બોલ્યાં.

પ્રભાએ તેની આંખમાં પ્રેમમૈત્રી જોયાં. તેનો રોષ ઉતર્યો.

“આવજો લતાબહેન, કમલાબહેન આવજો” હસતે મુખે તે બોલી.

“બા, હારે હું પણ જાઉં છું. સાંજે ‘આસ્કેટ’ લઈનેજ આવીશ. કુમાર ! હું આજ ત્યાં સુધી બેસજો હું. કદાચ ડોક્ટર round ઉપર આવે” મારી તરફ ફરતાં શંભુ બોલ્યો. મને બોલવાનો વખતજ મળ્યો નહીં. પ્રભા શાન્તા આવે ત્યાં સુધી બેસવાની હતી.

બધાં ગયાં. એમને મુંકવા ફાટકું સુધી હું ગયો. પાછો આવ્યો તો તેના મોઝા ઉપર વિજયનું હાસ્ય જોયું.

“લ્યો, બેસવું હોય તો પુરશી ખાલી કરી આપું” નયનો ચમકાવતાં તે બોલી.

“Oh thank you !”

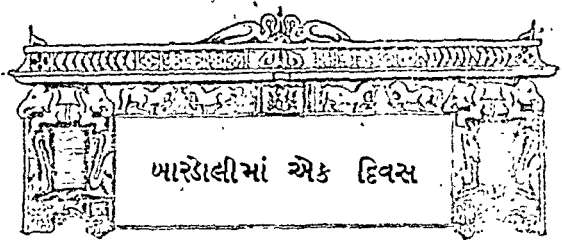
“એમાં વળી શાનું થયું ?” પુરસીને લાયક પુરસી ઉપરજ બેસેતો !” મંદમંદ હસતાં તે બોલી.

કાલ બેઠાં હતાં તેમ આજેએ બેઠાં, મેં વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“રજાએ ક્યારે પડે છે ?” બાએ પુછ્યું.

“પહેલી મે થી”

[વધુ માટે જુઓ ૫૪૬ ૩૬૦]

ખારડોલીમાં એક દિવસ

લેખક:

સૌ. લીલા મુનશી

સભ્ય, સાદિલ સંસદ

અને લોખી પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે

અને કાયાના કદના ધાય-અમે.

—સોશીયલ

ખારડોલી વીશે અનેક પ્રકારના પર-
સ્પર વિરદ્દ દેવાલો સંભળ્યા
પછી અમે તા. ૧૪ મીની રાત્રે સારાંક હૃદયે
ખારડોલી જતા નીકળ્યાં. મારાંક હૃદયે એટલા
માટે કે વ્યક્તિગત છુટા પ્રયત્નો જાદ કરતાં
આપણા લોકો વીરતા દાખવે, ધૈર્ય સાચવે અડમ
ટેક નીભાવે એ જાણી વરતુઓ કેક સદીઓ
ધર્મ એટલી જાણી અપરિચિત થઈ પડી છે કે
જગતમાં જગત આચારાદીથી પણ લોકોના
એવા મહાપ્રયત્ન તરફ પડેલી દૃષ્ટિએ અવિશ્વાસ-
થી સદગ્જ જોવાનું જાય છે, અને યોગ્ય પજાં
પણ વીરતા, ટેક, ધૈર્ય દાખવ્યાં દોષ નો રહેને
એટલે દરે વાત આવી પડેને કે જેથી નાના
નમત પ્રયત્નો પણ છેક ટુટી જાય અને દોષ
તેટલો આત્મવિશ્વાસ લોકો ગ્રામીની મેસે એવો
અથ ઘણ આજે છે.

પણ એવી અથકા કાપવાને ખારડોલીમાં
એક દિવસ અમને ખસ નીવડ્યો. જે ઘડા, ટેક
અને આત્મવિશ્વાસ અમે ને દિવસે જોવાં તે
જોયા પછી લોકોનાં સ્વાનંત્ય તે એક ધજા
લાંબા કાગ લગી જોઈ રહેવાનું સ્પષ્ટ છે એવી
નિરાશા તે વખતે નો અદસ્ત થઈ ગઈ.

એવી નિરાશાને કાઢવાના યોગ્ય પ્રસંગો
આ રથને સહ છે.

તા. ૧૫ મીએ સવારે અમે જાને અને રા.
ખા. બીમગાંધી નાયક ખારડોલીના રોડને ઉતર્યા
અને રા. વરસમગાંધી આવેલા નેમની સાથે
આશ્રમમાં ગયાં. આખા આશ્રમમાં ઉત્સાદનું,
વેગનું, સ્વાનંત્યનું વાતાવરણ વ્યાપી રહેલું હતું.
શોક, દુઃખ, ચિંતા, દોષ, દુષ્ટતા, ક્રોધ, અજ્ઞાન
નહતાં. લાંબી પરિશિષ્ટિ વીશે રા. વરસમગાંધી
એ અમને માહિતગાર કર્યા અને આશ્રમના

પ્રકાશન વિભાગ તરફથી તે આર થએલા આર-
ડોલીમાં બનતી દરેક વિગતો અને બનાવોનાં
કાગળોઆં જોઈ જવાથી રા. મુનશીને પણ ઘણી
વસ્તુઓ થોડીવારમાં સમજી લેવાની તક મળી.
આરડોલીનું પ્રકાશનખાતું અસારે ઘણું સરસ
કામ કરી રહ્યું છે.

પણ સૌથી ખરેખરે અનુભવ તો હજી
આવવાનો હતો તે અમે સાંથી જમી પડવારી
મોટર લઈ ગામડાંઓ જોવા નીકળ્યાં ત્યારે મળ્યો.
વરસાદ આવી ગયો હતો એટલે ધુળ એસી ગઈ
હતી અને તડકાની છાંટ છતાં તાપ નહીં એવી
બપોરે ગાડાંઓએ ચીઝા પાડેલા ખરબચડા
રસ્તાઓમાં ફેડના છેડલા મોડેલની મોટરમાં
એસી રા. આ. ભીમભાઈ અને અમે નીકળ્યાં.
રસ્તામાં આ લલતની ઘણી કરુણ કથનીઓ અમે
સાંભળી.

સૌથી પહેલાં અમે સરભોણ ગયાં. સાં,
આવતી વખતે વધારે રોકાવાનું કંડી અમે બાજલા
ગામે ગયાં...

અરેખીઅન નાઈટસમાં કોઈ નિર્જન શહેર-
ની વાતાં વાંચતાં હોઈએ તેવું આખું ગામ
દેખાતું હતું. દરેક ઘરનાં બારી બારણાં બંધ
હતાં અને એ ઘરોમાં જીવતા આત્માઓ કોઈ
વસતા હશે એવું પહેલી નજરે જોનારને તો નજ
લાગે. એક બાબુની ઓળના એટલ.ઓ ઉપર
માત્ર એક ડોસા ફરતા હતા તેણે અમારી મોટર
ઉભી રહી એટલે તરત યુમ પાડી. “ અલ્યા,
ઉઘાડો આશ્રમની મોટર છે, આશ્રમની.” અને
ધીરે ધીરે એક પછી એક બારણાંઓ ઉઘડવા
માંડ્યાં.

અમે એક ઘરમાં ગયાં અને સાં જે દરય
જેવું તે તો જીંદગીભર સુલાય એવું નથી. માત્ર
બારણા વાટેજ પ્રકાશ અને પવન આવી શકે
એવું એ ઘર બારીઓ વિનાનું હતું. એ ઘરમાં

ત્રણ બાર સ્ત્રીઓ છોકરાઓ લઈને ઉભી હતી.
એક બાબુના ભાગમાં મેં મોં, પાડીઓ વગેરે ટોરો
બાંધેલાં હતાં. બંને પાંસનાં બારણા ઉઘાડાં હતાં
છતાં પણ એ ઘરમાં અંધારું લાગતું હતું.

પણ એ ઘરનાં બારણાં વસાય ત્યારે બધાની
શી દશા થાય તે કોઈ કદાપી શકે તેમ છે ? કલ-
કતાની અંધારી કાળી કોટડી કરતાં એ વધારે
અંધારું કારાગ્રહ બનતું અને આવા માત્ર એકજ
નહીં પણ અનેક ઘરોમાં સ્ત્રીઓ, બાલકો
અને ગંદવાડમાં અંધાઈ રહીને રોગચા સડી
ગએલાં અને ઘોળાં પડી ગએલાં ટોરો એક સાથે
રાત્રિદિવસ આજે ત્રણ ત્રણ માસ થયાં વસતાં.
એમનાં પ્રિય ટોરો વાડામાં રહી જમી અમલદાર-
ને હાથે પકડાઈ કપાઈ જાય તે કરતાં આ
સ્થિતિમાં દુર્ગંધ, ગંદવાડ, મંદવાડ, અંધારું
વેલું પડે તે વેલવાને આ લોડાં તૈયાર હતાં.
અને જમ્તી અમલદારની નિર્દયતા વધારે ચાલતી
હોય ત્યારે તો કેટલીકવાર સીંચાઈને માટે પણ
બહાર ન જઈ શકાતું તેથી ઘરમાં ખાડા ખોદી
લોકોને મળમૂત્ર તેમાં દાટવાં પડતાં. અને આટ
આટલાં દુઃખ સહન કરના છતાં સ્ત્રીઓના મુખ
પર પણ કાયરતાની કે દુઃખની નીશાની દેખાતી
નહોતી.

આ બધું જોતાં જોતાં ઘરનાં એક વૃદ્ધ
માજને મેં સહેજજ કહ્યું: “ માજી ! આટલું
દુઃખ સહન કરો છો ત્યારે પૈસા આપી દો તો
કેવું ? ”

જવાબમાં એ વૃદ્ધ બાઈ હતી. “ હવે આટ
આટલું સહન કયું અને પૈસા આપી દઈએ ?
ન્યાય કરશે ત્યારે પૈસા આપીશું, અન્યાયની
એક દમડી વધારે નથી મળવાની. ”

હરી ધૂણતા કરીને મેં એક બીજા માઈને
કહ્યું: “ સરકાર વલ્લભભાઈને પકડી જશે તો
શું કરશે ? ”

“ એક વસ્ત્રભ્રમણ જશે તો ખીજા એવા અનેક વસ્ત્રભ્રમણ પાકશે ” જવાબ મળ્યો. આટલી દટતા આગળ નિર્જલતાનો એક સપ્ત પશુ બોલવો તેમાં પાપ હતું.

આ અરસામાં તો ગામનાં લગભગ બધાંજ માણસો એકઠાં થઈ ગયાં હતાં. તેમની આગળ થોડી વાતોનકરી તેમનાં મુખ દુઃખ જણાવતો થોડો પ્રયત્ન કરી તેમની મક્કમતાને વખાણતાં અને આગળ ચાલ્યાં.

x x x

સરભોણના આશ્રમમાં ગયાં સાં ડા. મુખંત અને સૌ. શારદા બહેનને મળ્યાં. થોડીવાર સાં બેસી ભુવાસણ નામે પાસે-નું ગામ જોઈ આવ્યાં અને સરભોણ ગામમાં જવા નીકળ્યાં. સાં પહેલેથી ખચર હોવાથી લગભગ આખા ગામનાં લોક રા. લક્ષુભાઈને ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં.

આ રા. લક્ષુભાઈ ઉપર કોઈના સગીરના વાલી નાજરને ગામ લોક-નો દરાવ—પૈસા ન લેવા આજ્ઞાતનો — પહોંચ્યાડવા આજ્ઞાતનો કેસ સુરતની

કોર્ટમાં ચાલે છે. એમ કરવામાં એમણે શો ગુન્હો કર્યો એ કોઈ આ સરકારના તંત્ર વગર ખતાવી શકે તેમ નથી.

પણ આમ અને ક્યાં ક્યાં કર્યાં તે કહેવા કરતાં અને શું શું જાણ્યું તે જણાવવાનું અત્રે વધારે અગત્યનું છે.

ખરું પુઠો તો અસારે બારડોલીમાં સરકારનો ડર અને રાજ્ય તરફનું માન એ એમાંથી

એકે વરતુ રહી નથી. જેટલા વસ્ત્રભ્રમણની છાવણીના હુકમ પગાય છે તેટલા સરકારી હુકમો દારૂચારપદ અનવાની સ્થિતિએ સાં પહોંચી ગયા છે. પરંતુ અને તલાટીઓએ રાહનામાં આખ્યાં અને લોકોએ ધરોના ન બંદરા લઈ ઉચા મુક્યા એટલે દવે લોકોને કે જમીનોને ઝાળખનાર કોઈ રહ્યું નથી; અને જમીની અને ખાલસાની તોટીસો વગર ઝાળખે ગમે ત્યાં અને ગમે તેને ત્યાં બંધાય છે. લોકો નથી તે પીળા ડાગળના દરફરીઆને બેતા કે નથી તેને વાંચના. લોકો તો એમજ માને છે કે “જમીન અમારી છે તો સરકાર કોણ ચાય છે ?”

બારડોલીના લોકને મન વસ્ત્રભ્રમણ માત્ર માર્ગદર્શક નહીં પણ તારણદાર છે.

કોઈ સરકારી અમલ-દારને સાં પૈની ચીજ કે વાહન નથી મળતું. ચદા પીવાને પાશેર દુધ તેને કોઈ આપવાને તૈયાર નથી. તેનું કોઈ પણ પ્રકારનું કામ કરવાને રાની પરજનાં માણસો પણ મળતાં નથી. એક અમલદારની મોટર કાઢવ-માં ખુંડી ગયું તો કદલાકો સુધી લોકોને ધમકી અને લાલચો આપ્યા છતાં તેને સાં વાટ બેઠાં કરવી પડે

પણ કોઈ તેને હાથ ન લગાડે. અને વસ્ત્રભ્રમણ આવે ત્યારે તેમની આસાથીજ લોકો તેને તે કાઢી આપે એ સ્થિતિ સાં છે.

અને સરકારી અમલદારો યોગ્યાયોગ્યને બધો વિચાર લગભગ વીસરી ગયા છે. ચાલીસ દજારની જમીન ચારસોમાં વેચી, એટલાથી ન ધરાતાં રાધવાનાં વાસણ અને ધરનાં ગાડી થોડાં સુદ્ધાંતની એક થોડાક સો રૂપીઆની મહેસુલને

માટે લાં ઠરરાજ થાય છે. પણ આ જમીનો કોઈને પચવાની નથી. શ્રામની મીઠી બહેન, મણિ બહેન, સા. ભક્તિલક્ષ્મી વગેરે બહાદુર બહેનોએ જ જમીનોનો કળજો ક્યારેના લઈ લીધો છે, અને તેમને લાંથી ખસેડ્યા સીવાય એ જમીનોનો કળજો કોઈના હાથમાં આવે તેમ નથી. પણ એ તો લગભગ અશક્ય વાત છે.

સરકારી અમલદારના મનસ્વી હુકમોમાંથી એક હુકમ તેમનાથી લાં નીલાવી શકતો નથી. કલેક્ટરના બંગલાની બહાર ચોટી કરતાં ત્રણ જુવાનોને એક પછી એક પકડ્યા અને વધારેને પકડવાનો સંભવ ઉભો થતાં કલેક્ટરને જ લાંથી નાસી જતું પડ્યું એ સુપ્રસિધ્ધ બીના ભાગ્યે જ કોઈથી અગ્નણી હશે. વંડી કુદાવી કાયદા વિરુદ્ધ ગાડીની જપ્તી કરી પણ તેને જોડવાને બળદ કે ખેંચવાને મળુર ન મળતાં આજની ધડી મુઠ્ઠી લોકોની દલતાના કીર્તિસ્થંભ સખી તે રસ્તા વચ્ચે ઉભી રહેલી છે.

પહોણોના ત્રામે પણ હદ કરી. તેમના નગ્ન થઇને નડાવાની વાત, સ્ત્રીઓને સતાવવાની વાત, સાકર ધારી મીઠાની ગુણ ફાડી ચોરી કરવા બાજતની વાત, લોકોના ઘરમાં બળજબરીથી ગમે તે રીતે પેસી જવાની વાત એ સૌ વાતો પણ વિગતવાર દૈનિક છાપાઓમાં આવી ગએલી છે. અમલદારોએ પણ એમના અધિકારોને ખુબ મરડ્યા છે. જપ્તી દિવસે સૂર્યોદય પછી જ થઇ શકે એવો નિયમ છતાં પેરાલના ચાર ને સૂર્યાસ્ત પછી સંધ્યાકાળે કરતાં એમનો કાયદો ત્રુટતો નથી. તાળાં ન તુટે એવો નિયમ તેઓ ઘરનાં બારણાંના નકુઆ ઉતારી તોડી શકે છે.

આ જપ્તી અમલદારો ધરના સગા થઇ આવતાં પણ શરમાતા નથી. એક રાત્રે એક જણનાં બારણાં ઠોક્યાં. “ફલાણા બાપા બારણાં

ઉઘાડો તમારા વહેવાઇ આવ્યા છે.” ધરધણી કહે: “અમારા વહેવાઇ હશે તો સવારે આવશે. અસારે બારણાં નહીં ઉઘાડે.” પેલી પંચતંત્રમાંની બીલાડા ઉદરમાષ્ટને ઘેર જઈ પોતે તીર્થ ફરી આવી અહિં સાનું વ્રત લીધું છે તેથી બહાર નીકળવાની વીનવંતી કરતી હતી એવી વાતો આ લાગે છે.

પણ કોઈ વેળા ખરેખરા પેરાણા પણ આવે છે, ને તેમ એક જણને લાં પરગામથી કેટલાંક સગાં આવ્યાં. બારણાં ઉઘાડી શકે તેમ હતું નહીં પણ ધરધણીએ ઘરમાં ચલા કરી બારી વાટે દોરકું બાંધી લોટો ભરીને ઉતારી અને ઓટલે સગાને રાત રાખી સવારે વિદાય કર્યા. ભુલે ચુકે બારી ઉઘાડી રહે તો તેમાંથી પહોણો કુદીને આવે અને વાડાની ભીંતો પર ચઢાય તો તેમ કરવામાં તેઓ પાછું વાળીને ન જાય. ઘણીવાર બુખ્યાં તરસ્યાં ઘરોમાં પુરાએલાં માણસોને સ્વયંમેલકોને છાપે કાણું પાડી પાછી ને ખાવાનું પહેંચાડ્યાં પડતાં. ને છતાં આ સ્થિતિ લોકો વગર ફરીઆદે સહન કરે છે.

એક વખત એક બાપ સહેજ બારણું ઉઘાડી વાડામાં કે કામ કરવાં આવી. એવામાં તો જપ્તી અમલદાર આવ્યાજ છે. બાપ તરત ઘરમાં પેસી ગઈ અને અમલદાર બારણું પકડી ઘરમાં આવે તે પહેલાં બારણું વાસવા માંડ્યું. તેનો પર તે અમલદારે પોતે બારણામાં પગ મુક્યો છતાં બારણું અંધ કરવાનો અને પોતાનો પગ કચરવાનો કેસ ચલાવ્યો. બાપનો પતિ બીચારો ભલો માણસ હતો તે પહેલીવાર બરાબર જવાબ ન દઇ શક્યો. બીજીવાર કોર્ટમાં જવાનો વખત થયો ત્યારે બાપ સાથે ચાલી અને વરને ગાડીમાં હાંમત આપવા લાગી. “આવા રેતા જવાબ આપી ડરો છો શું? જે બન્યું હોય તે બરાબર કહેજો અને છ મહીના

જેલ આપે તો બાર મહીનાની માંગતો. મને પુછશે તો હું તો ખરેખર ક'યુલ કરવાની જ છું કે મેં એને ઘરમાં ન આવવા દીધો.” બારડોલીની આ લઠનમાં આમ સ્ત્રીઓ પુરુષોને ખરેખરા ટકાવી રાખે છે.

અને બારડોલીની આ બહેનોનો જુસ્સો કે જેવો તેવો નથી. જેટલાં હુ:ખો પડે છે તે તેઓ દસતા મુખે સદન કરે છે, અને પોતાના સ્વયંનિર્ણિત કારાગારમાં મહીનાઓ થયાં પુરાયા છતાં વિવાદની એક વાદળી એમના અંતરને કલુષિત કરતી નથી. શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પર તો એમની શ્રદ્ધા અગ્રજ છે. એ જ્યાં જાય ત્યાં ગામની સ્ત્રીઓ એક પછી એક આવી એમના લલાટમાં કુંકુમનું વિજયતિલક કરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે રૂપીઆ ભેમે રૂપીઆની ભેટો ને વિશ્વાસ અને ભક્તિયળથી મુકતી જાય છે તે ભોર્તા ગમે તેવા અશ્રદ્ધાળુનું દલય પીગળી જાય, અને એમના લોકગીતના મુરોમાંથી દદતા અને આત્મવિશ્વાસ નીતરતાં ટંપી આ અત્તાન લોકોના આત્માની મહત્તા આગળ આપણું હૃદય નમી જાય.

પણ વલ્લભભાઈ પરનો આ વિશ્વાસ જોવાની તક તો અમને છેક સાંજના મળી. નાની ફરોદનામના અમે તે સંજે તેમનું આપણું હતું ત્યાં અમે સાથે જવા નીકળ્યાં. અને લ્યુરેજ રસ્તામાં આવતાં ગામોમાં ને ઉમળકાથી, આવથી, ભક્તિથી તેઓ તેમનું સ્વાગત કરતાં, અને સ્ત્રીઓ એમને કુંકુમ, અક્ષત અને પુરુષ મોદી એમની આગળ ભેટ ધરતી તેનાં અપૂર્વ દરેકો અમને જોવાનાં મળ્યાં. બારડોલીનાં અકાષથી દગ્ગર સ્ત્રી પુરુષો ને બાળકોને મન વલ્લભભાઈ માત્ર તેમના ભાગદંડકજ નહીં પણ તારણદાર છે, અને એમની આજ્ઞાતેજા પ્રાણને પણ પાળવાને તત્પર છે.

અમે લીધી પ્રતિજ્ઞા પાળવું કે
અંદરે કાયાના કડકા થાય-અમે.

આ ઘોષ માત્ર એકજ ગામની બહેનોનો નથી, પણ આખી બારડોલીની વંસ્તીનો છે. સરકાર એમને કરાવવાની વાત કરે તો તે મિથ્યા છે. ત્યાં સ્ત્રીઓ ગાય છે કે:

સરકાર જોને અમાગીઆ હું નમી
તારા બાર ઉપર બે ગયા વાગી.

કોણ કહેશે કે આ લોકો હારની જરાએ આજ્ઞાંકા રાખે છે ?

નાની ફરોદનાં રા. વલ્લભભાઈનું લાપથ્થુ સરસ થયું અને લોકોમાં ઉત્સાહ પણ વધારે હતો. સરકારી રીપોર્ટર-સરમાતો હોય તેમ આવી પાછળની જગા પર બેસી ગયો રા. મુનશી પણ વલ્લભભાઈની આજ્ઞા થતાં “ગુજરાત એક અને વ્યવસ્થિત જોવાનાં પોતાનાં સ્વયંને કહી પણ નિદ્રા યદ પોતાના જીવનમાં તેને સલ દર્શકત રૂપે જોઈ ચકાશે એ વીશે પોતાને શંકા હતી પણ આજ તે નષ્ટ થઈ” એ વીશે લાગણી પૂર્વક બે શબ્દો જોડ્યા. એમના અંતરમાં આજનું દૃશ્ય જોતાં ખુબ અસર થઈ હતી.

બારડોલીનો એક અપૂર્વ દિવસ આમ પુરા થયો અને મોઝા લગભગ ત્રીસેક માણસ દૂર આવેલા નવસારીના રોશન તરફ ચાલ્યાં. રસ્તામાં રા. વલ્લભભાઈએ આ લોકોની દદતા વીશે કરુણ વિનોદની અનેક નાની નાની કથાઓ કહી અને આટલો ઉત્સાહ, આટલી દદના, આટલો આત્મવિશ્વાસ, આટલી શ્રદ્ધા અને મરી શીટવાની આટલી તૈયારી એ બધું જોવા પછી એમનાથી સરકારનું ગમેતેવું સમાધાન સ્વીકારી પ્રજાનો વિશ્વાસઘાત કેમ થાય એમ એમણે પ્રશ્ન પુછ્યો. એનો ઉત્તર કોણપણ ગુજરાતી નકાર સીવાય બીજી કંઈ રીતે વાળે ?

વાતો કરતાં નવસારીના દીવા દેખાયા અને ગામમાં ગાડી જરાવાર ઉભી રહી ચારે મી. ગારડા સાથે સખત સામાજિક બહિષ્કાર ચાલી રહ્યો છે એવી ખબર કોઇકે આપી. પોતાની શક્તિનો પરિચય કરવવાનું આ શંકા પ્રજા પુરેપુરું વાપરતાં રીખી ગઇ છે.

બારડોલીમાંથી પઠાણો ગયા ને પોલીસ આવ્યા પણ ખાલસા કરેલી જમીનમાંએ લોકો ખેતી કરવા મંડી પડ્યા છે. પરિણામ શું આવશે ? વલ્લભભાઇ પકડાશે ? લોકો સત્યાગ્રહ કરશે ? સરકાર ગોળીબહાર કરશે ? આ બધા માત્ર તર્કો છે. એનો ઉત્તર શોધવાની માયાકુટમાં

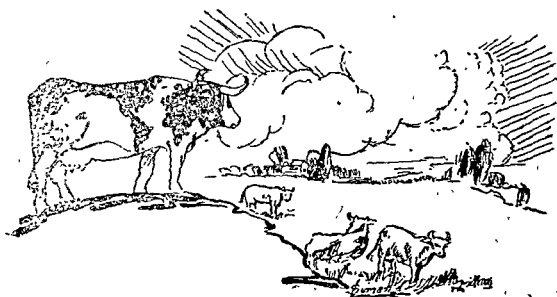
પડવાની આપણે જરૂર નથી. આપણો ધર્મ તો માત્ર વ્યવસ્થા અને મહત્તાનો જે પાઠ બારડોલી અધ્યારે શીખવી રહ્યું છે તેને અકલ્પ કરવાનોજ છે.

આમ આ એક દિવસમાં સંગ્રહલાં રમરણો લગભગ જીવનભર એ નહીં સાથે એવી છાપ પાડી રહ્યાં તે લઈ અમે ટ્રેનમાં બેઠાં અને લવ્યમાંથી સામાન્ય દુનીયાં તરફ પાછાં વળ્યાં.

હરિનો મારગ છે શુભને

નહીં કાપરતું કામ જોને.

ફરાદની સ્ત્રીઓએ ગાએલું ગીત ટ્રેનનાં પૈડાં સાથે મારા કાનમાં ફરી ફરીને પડ્યા પાડતું હતું.

જ્યાં મનભેદ થાય ત્યાં કુટ દાનનવું આરોપણ કરવું એ જન-સમાજનું સામાન્ય લક્ષણ સામાન્ય રીતે 'સાદિલ' પત્રનું નથી. પણ હેલ્લા અંકમાં પરિષદ મંડળની કાર્યવાહી સમિતિએ રા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરીને મંડળના પ્રમુખ તરીકે ચુંટી દાદ્યા તે બાબતમાં આ લક્ષણની આંચ લાગી દેખાય છે. જુનના 'સાદિલ' માં પરિષદ મંડળ પર આક્ષેપ કરતાં નીચેની દકીકનો લખવામાં આવી છે.

- ૧ એમની ચુંટણી બંધારણની વિરુદ્ધ છે.
- ૨ એ બંધારણ વ્યક્તી જોઇને અને ધરાદા પૂર્વક તોડવામાં આવ્યું છે.
- ૩ એ બંધારણ તોડવાનો હેતુ રા. કૃષ્ણલાલનું મન મનાવી લેવાનો છે.

સાદિલે રજુ કરેલા આ ત્રણ મુદ્દાઓથી પહેલો મુદ્દો બીનપાયાદાર છે કારણ કે બંધારણની કલમ ૨૭ થી નીચે પ્રમાણે છે:

“ કાર્યવાદક સમિતિની મુદ્દત દરમ્યાન કોઈ સમાસદના મતનુયી કે રાજનામાંથી કોઈ જગ્યા ખાલી પડશે તો કાર્યવાદક સમિતિ બીજા કોઈ સમાસદની નીમણુંક કરીને તે જગ્યા પૂરશે; અને સમિતિમાં ખાલી પડેલી જગ્યા ઉપરની રીતે પુરાય ત્યાં સુધી સમિતિના બાકીના સમાસદો પોતાની સત્તાનો અમલ કરશે. ”

બંધારણ કોઈ પણ કેસને હેલ્લી પરિવર્તના પ્રમુખથી પહેલાના પ્રમુખોને જ ચુંટવા એવી આતા કરતું નથી.

ધારો કે આ બંધારણ વ્યક્તી જોઇને ધરાદા-પૂર્વક તોડ્યું એનો પુરાવો ચોપાનીઆના લેખકો પાસે કોણ લઈ શકે ?

ત્રીજો મુદ્દો રજુ કરવા માટે આવી મતના ધરાદાનું આરોપણ ચક્ર હોય એમ રપષ્ટ લાગે છે. કાર્યવાદક સમિતિએ બંધારણ તોડ્યું એ માની લેવાની ક્તાવળ 'સાદિલ' પણ કરે એ 'સાદિલ' ના તંત્રી મદ્રાસપનો રવમાવ જોતાં જરા વિચાર કરવા જેવી બાબત લાગે છે.

રા. કૃષ્ણલાલનું મન મનાવી લેવાનો મુદ્દો દનો એ આરોપણ જેવું ગેરબાજબી છે તેવું જ બીનપાયાદાર છે. કૃષ્ણલાલમાઇને ચુંટ્યા તે એમની લાયકાતને લીધે નહીં, પણ એમનું મન મનાવવા, એવા મતનથી 'સાદિલ' ને શો હેતુ પાર પાડવો છે એ સમજવું કઠણ છે. શું રા. કૃષ્ણલાલલાઈ પાસે રાજનામાં અપાયવું છે કે તેમની અને કાર્યવાહી સમિતિ વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉભું કરવું છે ?

આખરે એક વાતનો તો અમને સંતોષ છે કે રા. કૃષ્ણલાલમાઇની ચુંટણીને 'સાદિલ' પણ સાચક લેખે છે. એમનો આગ્રહથી પરિષદ મંડળમાં જે 'અદ્વંતા' 'મંદના', 'અનુદારના'

‘સાહિત્ય’ને દેખાય છે તેનો રોધ રા. કૃષ્ણલાલભાઈ કરી શકશે. હું પરિપદ મંડળની કાર્યવાહી સમિતિનું સહભાગ્ય ગણું છું કે એમણે કરેલા સંકલ્પથી આવી ફાયદો ‘સાહિત્ય’ જોઈ શકે છે. અને કે નહીં તો એટલા માટે એ

ચુંટણીને વ્યાજબી ગણવાનો સંતોષ હું લઈ શકું છું.

મને આશા છે કે ‘સાહિત્ય’ની કીમતી મદદ આ અને બીજી રીતે પરિપદ મંડળને મળ્યાં જ કરે.

સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકોની સમાલોચના આ અંકમાં સ્થળસંકાયને લેઈ પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા નથી. તે આવતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. વિશંખ માટે અમે દીઝગીર છીએ:—

દ્વિરેકની વાતો : લેખક : રા. રામ-
નારાયણ પાઠક. પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય,
અમદાવાદ. મૂલ્ય : ૧-૪-૦.

પડધા : લેખક : રા. ધૂમકેતુ. પ્રકાશક :
ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય :
૦-૩-૬.

સુંદર વાતો } પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિ-
દેવકથાઓ } ત્ય મંદિર, અમદાવાદ.
લેરુ } મૂલ્ય : ૦-૪-૦;
૦-૪-૦; ૦-૬-૬.

બાલકાવ્યો : } પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સ-
સંદબ્ધાદ શૈલ : } હાયક સહકારી મંડળી
લી. પટોદરા. મૂલ્ય :
૦-૭-૦.

સ્નેહપૂર્ણ : } લેખક : રા. ગોકળ-
વ્યાસજીની વાર્તાઓ : } દાસ રાયચુરા.

પાપીની દશ : } લેખક : ડા.
સાહિત્યનો વિકાસ કેમ થાય? } હરિપ્રસાદ
સાહિત્યનાં પ્રેરકબળો : } દેસાઈ.

વેણીનાં ફૂલ : લેખક : રા. ઝવેરચંદ

ચીનગારી : લેખક : રા. સુંદરલાલ
નાથલાલ જોષી. મૂલ્ય : રૂ. ૦-૧૨-૦.

ભુદ્ધિનું બળર : } લેખક : રા. જ. દ. ખંધ-
૯ નવી વાતો : } રીઆ. પ્રકાશક : ધી
જનરલ બુક ડીપો.
મુંબાઈ.

પક્વાન પોથી અથવા પાકશાસ્ત્ર, ત્રીજી
આવૃત્તિ } લેખક : ગં. સ્વ. લલિતગૌરી સામરાય
તથા ગં. સ્વ. વિમળાગૌરી મગનલાલ. નડી-
આદ, મૂલ્ય : રૂ. ૩-૦-૦.

અખળાની આહુતી યાને સળગતો
સંસાર : લેખક, પ્રકાશક : રા. જોડાલાલ
મેતીરામ ભટ્ટ, અમદાવાદ, મૂલ્ય : ૦-૧-૦.

આયુર્વેદામૃત : ચોળક અને પ્રસિદ્ધ
કતો વૈદ્ય જીવનરામ માણેકરામ ઝોઝા, સુરત,
મૂલ્ય, રૂ. ૨-૦-૦-૦.

સામાન્ય રીતે આપણા વૈદો પોતે જે ખાસ
પ્રયોગ જાણતા હોય છે તેનું બહુજ કાળજીથી સંગો-
પન કરે છે, પરંતુ રા. જીવનરામ મસ્તુત, પુસ્તકમાં
પોતાના ખાસ પ્રયોગો પ્રસિદ્ધ કરી એ પુરાતન
પ્રણાલિકાનો ભગ કર્યો છે તે બદલ તેમને અભિનંદન
ધટે છે. વ્યાધિનાં ચિહ્નો, તેનાં કારણો ને ઉપાયો
ઇલાહિની આમાં ચર્ચા કરી છે. વૈદકમાં રસ લેનારને
આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે એવું છે.

સરિતા

(એક ચાલુ એકાંત્રી નાટક)

લેખક :

અ. જયેન્દ્રરાય ભા. દરકાળ

પ્રવેશ પહોંચો

સરિતા : (સ્વગત, મંદ સ્વરે) હું નાની છું પણ કેવી નિર્મળા ને કુટડી દેખાડું છું !

પ્રવેશ વચ્ચે

સરિતા : (સ્વગત, સ્વસ્વરે) દવે હું મોટી થઈ. (મોનાને નિરખતી) રંગ અદભૂત મળ્યો, હો !

પ્રવેશ છેલ્લે

રિતા : (સ્વગત, ધુપવાદથી) દવે તો, — ચાલ, સાગરને મળું.

મારી નાંધ પોથી

લેખક :

રા. ગુપ્તા

મા

જે એક પુસ્તકમાં વાંચ્યું, “જગત એટલે સ્વાયં સાધુઓનું નિવાસ સ્થાન.”

જગત ને જગતના માનવીના સ્વાર્થપણા વીશે આવાં અનેક વિધાનો મહાપુરુષોએ કર્યા છે. મનુષ્ય સ્વાર્થનું પુતળું છે, એવો આનિપ્રાય લંગભગ દરેક મહાપુરુષે દર્શાવ્યો છે. પરંતુ તે પરથી એટલુંજ નિદ્ધ થાય છે કે મહાપુરુષો પણ ભુલ કરી શકે છે; મહાત્માઓનું દર્શન પણ અવાસ્તવિક હોઈ શકે છે. એમ ન હોત તો ઇશ્વર જેવો પુરુષ (?) જગત જેવી વસ્તુ ન્યવાની લુપ્ત કરે ખરો ?

અનેક અનુભવો મેળવીને તેમજ જગતનું બાહ્ય અવલોકન તથા મારી પોતાની જાતનું આંતર અવલોકન કરીને હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ પરાર્થી છે; સ્વાયં જેવી વસ્તુ જગતમાં ફેજ નહીં. એ અમૂલ્ય વસ્તુ કદાચ કેસાસ કે વેંકુડમાં હોય તો કોણ જાણે; પણ અદો, આ મૃત્યુશોકની ભૂમિમાં તો એનાં દર્શન દુર્લભ છે.

મનુષ્ય જેટલો પારકાનો વિચાર કરે છે

તેટલો પોતાનો કરે છે ખરો ? અને પોતાનો વિચાર કરે છે સારે પણ બીજા પોતાને માટે શું કારણે એવોજ વિચાર એ કરે છે.

‘ઇશ્વર ! તને મારી શીકર છે’ એમ હું બે હું છું સારે ઇશ્વર તમંત્રી મારી અનન્ય થઈ પ્રગટ કરતાં મારી આસપાસના અનુભવોને હું અન્યાય કરું છું, એ વાત હું ભૂલી જઈ છું. મારી સામાજિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આર્થિક, શારીરિક દલાઈ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ માટે જેટલી શીકર ઇશ્વરને છે, અને જેટલી શીકર અને પોતાને છે, તેથી વિશેષ શીકર મારાં દિનેચ્છુઓને છે, એવી અનેક અનુભવને આધારે, મારી પ્રતીતિ યદ્ય છે.

એક એવો વર્ગ છે કે જેને મારી સામાજિક સ્થિતિ માટે ઘણીજ કળાછ છે. સત્તાજ સાથે મારે કેવો સંબંધ રાખવો, મારે પરણવું કે નહીં, પરણવું તો કેવી કન્યા પસંદ કરવી, કેટલી ઉંમરે પરણવું વગેરે વગેરે બાબતો મારે માટે માત્ર પરમાર્થ વ્રતિથીજ નહીં કરનારાં એટલાં બધાં છે કે તે વીશે મારે જરા પણ વિચાર કાંવાની જરૂર રહેતી નથી. તેઓ માત્ર સલાદ આપીનેજ અટકતાં તથી. મારે પરણવું એમ એવો એમનો

‘હસ્તલિખિત પત્ર’માં કદી લખ્યું નથી. છતાં તે ‘મહેના વિદ્યાર્થી’ અવસ્થાનાં લખાણો ‘મારી નોંધપોથી’માં ક્યાંયી ‘આલ્યા આવે છે’ તે સમગતું નથી. ‘કદાચ રા. તીરંદાજ હસ્તલિખિત પ્રતને બદલે વર્ણવ્યલય કરી ‘હસ્તલિખિત પત્ર’ કહેતા હશે. અને જે એમ હોય તો તેમાં મારો ઉપાય નથી.

મુદ્રણાલયમાં મોકલવા માટે હસ્તલિખિત પ્રત તૈયાર કર્યા વગર છુટકો નથી. હસ્ત શીવાય બીજા કોઇ અવયવ વડે લખવાની મારી અશક્તિ હું કણલ કરું છું. પાદલિખિત, નાસાલિખિત, મુખલિખિત કે એવી કોઇ હસ્તેતરાવયલિખિત પ્રત મારાથી, આ તો શું પણ આવતા જન્મમાં પણ તૈયાર થઇ શકે એમ નથી. રા. તીરંદાજ જે ‘હસ્તલિખિત પત્ર’ એ શબ્દો વાપરી ‘હસ્તલિખિત પત્ર’ જ કહેવા માંગતા હોય, તો એઓ જે કહેવા માંગે છે તે બરાબર કહી શકે છે, એટલા બદલ હું એમને અભિનંદન આપું છું. પરંતુ એઓ જે કહેવા માંગે છે તે તદ્દન ખોટું છે એટલા માટે હું મારી દીલગીરી પણ બહેર કરું છું. કારણ કે મેં હજી સુધી ‘વિદ્યાર્થી’ અવસ્થામાં’ કે જ્ઞાનીની અવસ્થામાં હસ્તલિખિત પત્રમાં કદી પણ લખ્યું નથી. છતાં જે અસ્તિત્વ જ નથી ધરાવતાં એવાં મારાં ‘હસ્તલિખિત

પત્ર’ માંહેનાં લખાણો આલ્યાં આવતાં’ રસ્તામાં રા. તીરંદાજને મળે તો બેશક એમણે એવાં લખાણો, શરસંધાન કરી અર્ધે રસ્તેજ વાંધી નાખવાં.

મેં આગળ લખ્યું છે તેમ જગત પરાથી છે; મનુષ્યને પોતાના કરતાં પારકાની ચિંતાજ વિશેષ થાય છે. મારા લખાણમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થાની લેખોની અપકવતા ન ધુસી બધ તે બદલ રા. તીરંદાજને કેટલી શીકર થાય છે તે ઉપર ટીકેલા એમના અવતરણ પરથી સમજાય છે. પરંતુ હું પણ રા. તીરંદાજ જેટલોજ પરાથી છું. મારે માટે જેટલી એમને કાળજી છે. તેટલીજ એમને માટે મને કાળજી છે. આથી એમણે મને ‘નમ્ર સુચના’ કરી છે, તો હું પણ એમને એમનાજ શબ્દોમાં જરા ફેરફાર કરી અતીવ નમ્ર સુચના કરવા રજા લઉં છું કે—

“સૌ ટીકાકારોને મારું સ્તન છે કે કેવળ પ્રકાશન માટે આવડી બધી ઇન્તેજારી ન રાખજો, અગ્નણ અવસ્થામાં કરેલી ટીકા ધણીવાર અસલ અને નમાલી હોય છે. એવી ટીકાને પ્રકાશ આપવામાં સાર નથી.”

સરકારનાં દુષ્કૃત્યો

[ખારડોલીના ખેડુતોની વ્યાજખી માગણીને સરકારે ઠોકરે ચઢાવી દમદારીથી મહેસુલ વસૂલ કરવાની રાજનીતિ અખત્યાર કરેલી છે; તે નજરોનજરે જોઇ રા. મુનશીએ, યુનીવર્સીટીના મતદારોના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપી, એમના મતદારોનો ત્રીકાલદુકમ માગતાં, નામદાર ગવર્નરને, બીનજવાબદારીભરી નીતિનો સખ્ત ઝાટકણી કાઢતો નાચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો છે.

રા: મુનશીએ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે શ્રી. હુસેનભાઈ લાલજી, શ્રી. શીવદાસાની, ડા. ગીદર, રા. બ. બીમલાઈ નાવક, શ્રી. ચંદ્રચુડ, શ્રી. ખેર અને શ્રી. મુનશીની, ધારાસભાના ચાલુ અને માજી સભ્યોની બીનસરકારી સમિતિ રચાવી છે અને તેઓ એક વખત ખારડોલી જઈ, કેવી રીતેતપાસ ચરુ કરવી વગેરે નક્કી કરી આવ્યા છે. —ઉપતંત્રી.]

શ્રી. મુનશીનું રાજીનામું

૧૧૧, એરપેલેનેડ રોડ, મુંબઈ.

જુન ૧૭, ૧૯૨૮.

વહાલા સર લેરલી માહેબ,

આ પત્ર લખતાં મને એક યાચ છે પરંતુ મને લાગે છે કે મારે મારી ફરજ બજાવી આ પત્ર આપને લખવો જોઈએ. કારણ મેં હંમેશાં ધાર્યું હતું કે અમારામાં કેટલાકની છવ્ઠા પ્રમાણે આપ નામદાર વચ્ચે પડી ખારડોલીના મામલાનો સંતોષકારક નીવેડો લાવશો. આપ નામદાર જાણો છો કે બંધારણપૂર્વકની સરકારનું અસ્તિત્વ લખમાં આવી પડે એવી કોઈ પણ ચળવળને હું-રેકો નજ આપુ, પરંતુ

મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે કોઈપણ સરકારને કાયદાના સવિનયભંગની ચળવળ સામેની લડતમાં પણ પ્રજાની વ્યાજખી ફરીઆદો દૂર કરવાની ના પાડવાનો, એ લડતના ભોગ થઈ પડેલાં નિર્દોષ પ્રજાજનોને વેડેલાં પડતાં દુઃખો બાબત અખાડા કરવાનો, એ લોકોની સામે કોર અને અન્યાયી નીતિ અખાવાર કરવાનો કે વેર લેવાનું વધણ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર નજ હોય. સરકાર જે એમ વતે તો ગમે તેવા ચુરને બંધારણવાદીને પણ પોતાનો વિરોધ

સમળ રીતે બતાવવાની દુઃખદાયક આવશ્યકતાને વશ થયા સીવાય છુટકો ન રહે.

ધારાસભાના સભ્યોની માગણી

૨ આરડોલી તાલુકાની જમીનમહેસુલની આંકણીના સંબંધમાં ધારાસભાના ગુજરાતના સભ્યોની કેવળ એટલીજ માગણી હતી કે સ્વતંત્ર સરકારી અમલદારો પાસે ફેરતપાસ કરાવો. ફેરતપાસની વીનંતી એ નરમમાં નરમ માણસો કરી શકે અને ઓછામાં ઓછી નરમ સરકાર પણ સહેલાઈથી મંજૂર કરી શકે એવી અતિ નરમ માગણી છે. આરડોલીના દાખલામાં બન્યું છે એમ જ્યાં દેખીતી રીતે ભુલભરેલા આંકડાઓ પર અમુક અહેવાલ રચાયે હોય ત્યાં આપખુદમાં આપખુદ સરકાર પણ આવી માગણી વિના આનાદાનીએ મંજૂર રાખે એવી આસા રખાય. છતાં આવી નમ્ર માગણીનો પણ જે ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે એ કારણેજ આ કમનસીબ મુરદેલી ઉભી થવા પામી છે.

સરકાર પ્રત્યે અપ્રોતિ દેશાશે

૩ અલારે દરાવેલું મહેસુલ નવી આંકણી કરાગ્યા પછી અયોગ્ય છે એમ ભલે ન સાબીત થાય પરંતુ થએલી આંકણી જો યોગ્યજ હોય તો પછી આપની સરકારે અખસાર કરેલું વલણ કોઈ પણ પ્રકારની જવાબદાર સુધરેલી સરકારને છાજે એવું એ નથી એ નિર્વિવાદિત છે. લાગતા વળગતા દરેક માણસ તરફથી દબાણ થયા છતાં આપની સરકારે ફેર તપાસ કરવાની ના પાડી છે અને પોતે જ કદેબેલી ઉદારતાથી સંતોષ માન્યો છે, પોતાના નિર્ણયના વ્યાજબી પણાની ખાત્રી કરવા દેવાની તકને એણે ઠોકર મારી છે, અને આવી નજીવી બાબતમાં પણ લોકમતને નમતું ન આપતાં એવો માગ અદ્યક્ષ કર્યો છે કે જેને પરિણામે આરડોલીના વર્તમાન બેઠુને કાં તો સદનર નાથ થશે

અથવા તો લોહી રેડાશે, અને નિઃશંકપણે પ્રજના દુઃખને લીધે સરકાર પ્રત્યે જ્યાં લાંબી અપ્રીતિ ફેલાશે. ફેરતપાસની માગણી જેવા નાનાકડા પ્રશ્નને આટલું અણગમું મોડું સ્વરૂપ પકડવા દેવું, એ ઓછામાં ઓછી કડક રીતે કહું તો પણ હીંદુસ્તાન જેવા નિરાધાર લોકો વીશે અને હીંદી સરકાર જેવી જગત જસ્ત સરકારના સંબંધમાં શક્ય છે.

આરડોલીની લડત રાજકીય નથી

૪ જાતતપાસ પરથી દુઃખેઈ શક્યો છું કે આરડોલીની લડતના આગેવાનો પોતાની પ્રવૃત્તિને કોઈ પણ રાજકીય સ્વરૂપ આપવાની વિરુદ્ધ છે, સીવાય કે સરકાર એમને એમ કરવાની ફરજ પાડે. આ દાખલામાં અલાર સુધી ચુસ્તમાં ચુસ્ત અસહકારીએ પણ કેવળ એટલીજ માગણી કરી છે કે સ્વતંત્ર તપાસ કરાવો, અને તાલુકાના લોકોને એવી તક આપો કે સરકારો આંકડાઓનું ખરાખોટાપણું તપાસી શકે અને પોતાના આંકડા રેલુ કરી શકે. આ માગણી તપાસપંચ સાથે સહકાર કરવા દેવાની છે. અને તેથી કરીને સરકાર વિરુદ્ધની અથવા અસહકારના પક્ષની એમાં કોઈ પણ ગંધ છે એમ કહી શકાયજ નહીં, પરંતુ આ દાખલામાં અને તો એમ જણાય છે કે સરકારની ઇચ્છા કેવળ આરડોલીમાં વિરોધ ઉઠાવવાનો બુરસો ખીલવનાર અસહકારીઓને કેવળ કચરી નાખવાનીજ છે; અને એમ કરતાં થોડાં દબાર કુટુંબો જમીનદોસ્ત થઈ જાય એની એને પરવા નથી. વંધિા દર્શાવવાના અતિમ ઉપાય તરીકે સવિનયભંગ જેને લોકણીઆઓ રાજદ્રોહી-હીલચાલ તરીકે વણવે છે, તે હીંદના જાહેર જીવનમાં હવે તો સ્થાયી થઈ ચુક્યો છે; અને એ હીલચાલના કેટલાક આગેવાનો, પછી તેમને એમ એવા અણધરવા જોગ ભલેને ધારવામાં

આનં, આદેશના સાથી પ્રતિનાવાનં અને સાધુ-ચરિત આત્માઓ છે. અને એમણે નિયત કરેલા સ્વધર્મના માર્ગથી ભય કે લાલચ કશાથી એઓ ચ્યુત થવા સંભવ નથી એ વાનનો સરકાર સ્વીકાર કરી લે એ સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. આ સંજોગોમાં લોકો આગળ પોતાની જુલમ કરવાની શકિતનું પ્રદર્શન કરવાનો કે તેમના પર તેનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં સરકારની ન્યાયશુદ્ધિ વીશે લોકોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એવો પ્રયત્ન કરવો એ સરકાર માટે હદાપણુભર્યું યત્ન પડશે.

સરકાર હાસ્યસ્પદ બને છે

સત્તાના શિખર પર બેઠેલા અમલદારોના મોંએ સહેલા યત્ન પરેલા નિઃસ્કારથી નામના ગુંદાઓ માટે દરમાનવામાં આવતી અસાધારણ મખત સિદ્ધાઓથી, તુમાખીમયાં બંદેરનામાંની ગર્જનાઓથી અને અમલદારોની તલવારોના ખખણાટથી પ્રજા આંજો ડરતી નથી, જે તેનું કે પશુ પરિણામ આવતું હોય તો તે એજ કે સરકાર એથી હાસ્યસ્પદ બને છે. આ ઇલાકાંની સરકાર, જેણે અસહકારના પુરજોશના દિવસોમાં હદાપણુભરી રાજનીતિ અખલાર કરી હતી તે આંજો આવી જરીપુરાણી રીતોનું શરણ લેવા જેટલી લાનલુસી બની ગઇ છે એ ખરેખર ખેદકારક છે. આ રીતોથી નથી સરકારની આખર વધવાનો સંભવ, કે નથી લોકોમાં રાજપ્રીતિની લાગણીઓ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ.

પ. મેં આપ નામદારને ક્યારેનું લખા જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે સરકારની શિક્ષાસહજીના જેને લેશમાત્રે જ નથી એવાં માણસોને હાયે "ગુજરાતને પોચા પોચા તાલુકો સવિનયભંગના પાડો પડી જા છે. અમલદારોના અહેવાલોએ આ નામદારને, અને મને

ભય છે કે આપની સરકારને, આરડોલી તાલુકાની પુરી ગંભીરતાનો ખરો ખ્યાલ આવતો અટકાયો છે. ૧૨૦ ગામડાં અને ૧, ૨૬,૦૦૦ એકર ખેતીલાયક જમીનવાળા આરડોલી જેવા મોટા તાલુકામાંથી ૯૦ માંથી ૬૯ પટેલોએ અને ૩૫ માંથી ૧૧ તલાટીઓએ ગંજીનામાં આપ્યા છે.

લોકોનો નિશ્ચય.

લાં ૮૦,૦૦૦, મરદો, બેરાં અને બાળકો સુસંગઠિત વિરોધ દાખવવાની બીધમ ભાવનાથી કૃતનિશ્ચય થઇ ઉભેલાં છે આપના જમીની અમલદારને દબ્બમ મળતો નથી તે ને સારુ તેને માદલો સુધી રવડતું પડે છે ! આપના અમલદારની મોટર, જે કાદવમાં ખુંચી ગઇ હતી તે થી. વલ્લભભાઈ આપના કહેવા પ્રમાણે આરડોલીના લોકો પર જીવનાર ધાંધલીઓના હોત તો લાંની ત્યાંજ રહી હોત. ગાડાં જેને હ તરેની કીમતની જમીન માનનામના મૂલ્યે વેચી દેવામાં આવી છે તેને એના ઘર માટે ગાડુ કાઢનારો ભંગી પશુ મળતો નથી. કલેક્ટરને, રેલ્વે સ્ટેશન પર એક વાદન મળતું નથી, સીવાય કે થી. વલ્લભભાઈ તેની પરવાનગી આપે. મેં જે થોડાં ગામડાંની મુલાકાત લીધી તેમાં એક પુરુષ કે એક સ્ત્રી મને એવી ન મળી કે જે પોતે પસંદ કરેલા વલણ માટે દીકરીર હોય, યાતો પોતે સ્વીકારેલા ધર્મમાર્ગમાં ડુંગરુ હોય. શ્રી વલ્લભભાઈ એક ગામથી ખીજે ગામ પસાર થતા ગયા તેમ તેમ મેં જોયું કે ગામેગામે પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો સ્વયંચાલુથી તેમને વધાવવા દોડી આવતા હતાં. અમલુ સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધ અને લુગાન, પોતાનાં ફાટયાંતુટયાં કપડાં પહેરી તેમને કપાએ અક્ષત કુંકમ લગાડતાં હતાં, અને મદામદેનું તે મેળવેલા પોતાનાં એકાદ બે રૂપીયા પોતાનાં તાલુકાના ધર્મધુદને ખાતર

એમના ચરણે બેઠ ધરતાં હતાં. અને એમનાં ગામડીઆ દાળ અને ઉચ્ચાણોમાં 'અભાગીઆ સરકારનાં' કુબૂલ્ચો 'નાં' ગીતો ગાતાં હતાં. આ બધું 'જોખેને મારે મારા મનમાં કયુલ કરવું પડ્યું' કે સરકારી રીપોર્ટમાં જે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ ચળવળ તો ઉભી કરેલી યનાતરી ચળવળ છે અને લોકો પર એમની મરજી વિરુદ્ધ લાદવામાં આવી છે એ નરમમાં નરમ શબ્દોમાં કહ્યું તો સાવ ખોટું છે.

સરકારની આખરુ રહી નથી

લોકોને થયરાવી નાખવાના આપની સરકારના પ્રયત્નની લોકો ટેકડી કરે છે. એમણે હીંમત પૂર્વક સહન કર્યું છે અને હજી સહન કરવા તૈયાર છે. વધારેમાં વધારે સ્વચ્છ રીતે યોજાવવો હોય સારે મી સ્માર્ટને લોકો 'ભેંસડીઓ વાધ' કહે છે અને જમીં અમલદારને 'છોટા કમીશર' કહે છે. આપના સાહસિક અને મહત્ત્વાકાંક્ષી મી. અલમૌલાનું એમણે જે નરમમાં નરમ નામ પાડ્યું છે તે પત્રમાં લખવાની હું હીંમત કરતો નથી. સરકારના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ પણ મી. અલમૌલા જેટલા ઉત્સાહી છે એટલા શાણા થાય તો સારું એમ હું ઇચ્છું છું. આ બધું હું એવી આશાથી લખું છું કે મારા જેવાના અંગત અનુભવો જાણીને આપ નામદારના અને આપની સરકારના હૃદયમાં કે નહીં તો વસ્તુસ્થિતિની જાતતપાસ કરવાની ઇચ્છા જાગે. આવા જુરસાની અવગણના કરવાનો કે એને કચરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બીટીશ સરકાર માટે પશું હઠાપણુંબધું નથી. આવા મક્કમ નિશ્ચયવાળાં ૮૦,૦૦૦ સ્ત્રીપુરુષો અને જાળોકોને આપ ટુકડા રોટલા માટે રડવડતા કરી શકો; આપને પસંદ હોય તો આપ એમને તોપે ચડાવી શકો; પરંતુ આ ભીંગમાં સરકારની આખરુ, જેને માટે આંદલુ બધું કહેવાય છે અને કશું છે તેથી કોઈ પરંતુજ રહી નથી. આખરુ

એ એવી વસ્તુ નથી, જે હુકમ કરવાથી મેળવી શકાય; એ તો પેલા કરવી પડે છે અને એને માટે હંમેશાં લાયક બનવું પડે છે.

અમલદારોની ડંશીલી નીતિ

પરંતુ બારડોલીના પ્રશ્ન મારા અભિપ્રાય મુજબ આજે બદલાઈ ગયો છે. હવે પ્રશ્ન કેવળ એ નથી રહ્યો કે સ્વતંત્ર ફેરતપાસની માગણી મંજુર કરી કે નહીં; પરંતુ નવો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે કે અમલદારોને ગમે તે ભોગે મહેસુલ વસુલ કરવાની પોતાની ડંશીલી નીતિનો અમલ ચાલુ રાખવા દેવો કે નહીં? જમીંદારો વિશેષે કરીને દીવાની અધિકારોના પ્રકારના છે. અને એથી કરીને એવીજ આશા રખાય કે એની અમલઅજબવણી કરતાં અમલદારો એનો ઇન્સાફ બરદારીનો ઉચો દરજ્જો નહીં ભુલે. પરંતુ મને ખેદ છે કે મી. સ્માર્ટ અથવા તો જે કોઈ અમલદાર એને માટે જવાબદાર હોય તેણે વેરી વિજેતાનો ભાગ ભજવવાનું માથે લીધું છે અને વધારેમાં વધારે દુઃખ ફેલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એની આ મુરાદ બર નથી આવી. એનું કારણ એ છે કે લોકોએ આમહુપૂર્વક અને સુસંગઠિત રીતે અને છતાં ઉશ્કેરણીઓ કરવામાં આવી છે તે જોતાં ઘણાં આત્મસંયમથી એનો વિરોધ કર્યો છે.

૭ આશરે રૂ. ૭૦૦ જેટલી જમીનમહેસુલ ને ખાતર વીરચંદ નામના આસામીની ૩૦ થી ૪૦ હજાર સુધીની કીમતની જમીનો ખાલસા કરવામાં આવી છે. એક બીજા ખાણુસનો, ૩૩ એકરનો બીજો પાંટ, જેના ગમે સારે વધારે નહીં તો રૂ. ૧૫,૦૦૦ તો ઉપજેજ ઉપજે તેને રૂ. ૧૬૧ માં વેચી માર્યો. જાણે આ પુરતું ન હોય એમ રૂ. ૬૫ ખાતર એનાં સંધવાખાનાનાં વાંસણો જપ્ત કર્યાં. એના બે ઘોડા ખાનદેસના કોઈ સુસંલભાનને નામની કીમતે ફટકારી માર્યા.

અને એના લંચોળ પર ખોટા મોગન ખાધાના આરોપસર ફોજદારી મુકદ્દમો ચાલુ છે ! રૂ. ૨૫૦ નો કપાસ ૨૧ રૂપીઆમાં વેચી માર્યો. રૂ. ૩૧૬ નું જમીનમહેસુલ નહીં બચાં માટે દોરાખ-જીતો રૂ. ૨,૦૦૦નો દારુ જપ્ત કર્યો. અને દુકાને તાળું મારી સીલ કરી. ત્યાં એક પોલીસ બેસાડ્યો આટલેથી ન ધરાયા તે વિશેષ જપ્તી કરી. કેટલોએ દારુ તો દોળ્યો અને બાકીનો રહ્યો તે નજીવી કીમતે વેચી દીધો. અને એમ છતાં પણ રૂ. ૩૧૬ માંથી રૂ. ૧૪૪-૮-૬ લેણા કાઢ્યા અને એ પેટે એની રૂ. ૩૦,૦૦૦ ની કીમતની જમીનો ખાલસા કરી. એક જીર્ણોગ ફેક્ટરીએ પૈસા આપીને ખરીદેલું રૂ ખાલસા કર્યું છે, અને એના વેચાણથી ઉપજે તે રકમ ખેડુતોના બાકી ખાતાં પેટે દાખલ કરવાની ધમકી આપી છે. આ તો હું જાતે જોઈ તપાસી શક્યો એવા થોડાજ દાખલા છે. આ પ્રકારના અસંખ્ય દાખલા કોઈ પણ ન્યાયપંચ આગળ હું સાબીત કરી આપવા તૈયાર છું.

ગીનજવાબદાર જપ્તીદારો

૮ પણ આ પુરતું નહોતું. ગમે તેટલી જમીનો ખાલસા કરવાથી પણ લોકો દયાઈ જાય એમ નથી એમ જોયું ત્યારે બેંસો પર ચઢાઈ કરવાનો પેંતરો રચવામાં આવ્યો, જે પેંતરાને લીધેથી રમાટે પોતાને માટે બેંસડીઆ વાધના તિરસ્કારભર્યા ઉપનામની કમાણી કરી. જપ્તી અમલદારોની બેંસોની જુગ્મ અસાધારણ હોય એમ જણાય છે. બેંસો કોની માલકીની છે એની કસીજ પુછગાછ કર્યા વિના બેંસો જમ કરવામાં આવતી. કેટલીક વાર ગીનખાતેદારોની બેંસો પકડાતી, અને માલીક શોધતો આવે. ને મારો ભારે, જેટલો વખત એમ રોકી રાખી હોય એટલા વખતનું ખર્ચ આપ્યા પછીજ તે પાછી આપવામાં આવતી. વડોદરા રાજ્યની

પ્રજાની બેંસો પણ જપ્ત કરવામાં આવી હતી. એક બેંસ ચાણામાં માવજતને અલોવા મરી પણ મધ. એક બીજી બેંસને એટલો જે સીતમ માર મરિવામાં આવ્યો કે એ ઉભેથી લાંગી પડી અને ફરી કદી ઉભી ન થઈ શકી. મેં સાંભળ્યું કે ધણી જમ્તિઓ તદ્દન ગેરકાયદેસર કરવામાં આવી છે. ધણી દાખલાઓમાં પંચનામાં પણ કર્યા નથી. જપ્તીમાં લીધેલી માલકતનો કોઈ પણ જાતનો હિસાબ માલધણીને આપવામાં આવ્યો નથી. જપ્તીમાં ન લેવાય એવી વસ્તુઓ પણ જપ્ત કરવામાં આવી છે. સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ જપ્ત કર્યાના અને દસવું આવે તેવી જુજ કીમતે વેચી દીધાના અસંખ્ય દાખલા અત્યારે હું ટાંકવા છોડી દઉં છું.

પકાણોથી સંરકારની નાલાશી થઈ

૯. અને બેંસો જપ્ત કરવામાં ઘટતી ગંભીરતા અને ત્રાસમાં જે બાકી હતું તે પુરું કરવા પકાણોને ખોલાવી લાવવાની વિચક્ષણુ યુક્તિ પણ કરી જોઈ. પકાણોને હવે પાછા ખોલાવી લેવામાં આવે છે એ માટે હું આપ નામદારનો આભાર માનું છું. પરંતુ પોતાની ગેરવર્તણૂક માટે નામચીન થયેલા વર્ગની મદદથી કોઈ પણ સરકાર પોતાના દીવાની દાવાઓની અમલ જળવણી કરે તે કરી નહીં સાંભળેલી વસ્તુ છે. એક જપ્તી અમલદાર કોઈ એક બંધ ઘર આગળ ઉભો રહે અને પકાણોને વાડ કુંદવા અથવા તો ભીંત ચઢી ધરમાં ઉતરવા અને આરણ ઉઘાડું ન હોય તો જ અરંદરતીથી ઉઘાડી ધરમાંની કોઈ પણ વસ્તુ જોરાંવરીથી કમળે કરી લેવા કહે, એની નૈતિક અસર કેવી થાય તે સંરકારનાં કોઈ પણ માણસે વિચાર્યું છે? આંધે નામદાર પરના મારા પત્રમાં મેં અગાઉ જણાવ્યું હતું એમ પકાણો લાવવાનો પાછળ રહેલો હેતુ સ્પષ્ટ હતો અને તે એ કે (અ)

સરકાર પોતાનાં તમામ વિશાલ સાંધનો છતાં
આ વિષયમાં ધર્જિતદાર હોદીઓના સાથ મેળવી
શકતી નથી; અને (ખ) જમીનમહેસુલની આના
જેવી નનકરી બાબતમાં પણ પોતાની નીતિનો
અમલ કરાવવા માટે આવા માણસોનો ઉપયોગ
કરવા પણ સરકાર તૈયાર છે: પદાધિકારી
વસ્તીમાં થયેલા ફેલાવવાનો મુળ હેતુ સર્વોત્કર્ષ
અને ઉલ્લેખ એમનો ઉપયોગ કર્યા બદલ સરકાર-
ની નાલેશી થઇ.

મધ્યકાલિન યુગની રાજનીતિની પુનરાવૃત્તિ

૧૦. આ વિષયમાં ૧૭,૦૦૦ ખાતેદારો
મંડાવાયેલા છે, એ અને એમનાં કુટુંબો મળીને
૪૦,૦૦૦ માણસો થાય છે. એમનાં સૈનાં
મળીને લગભગ ૧૪,૦૦૦ ભેંસો છે જેને એમના
માલીકો ટેટલા વહાલથી ચાહે છે તે કેવળ જન્મ
થી ખેલત એવા લોકોજ સમગ્ર શકશે. પોતાનાં
વહાલાં ટેર હુટાઇ જતાં બચાવવા માટે
૪૦,૦૦૦, સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકો આ ઢોરો
સાથે તણ તણ મહીના થયાં પોતાનાં નાનાં
અને અનારોગ્ય ધરોમા પુરાઇ રહ્યાં છે. ખાલી
અને નિર્જન થઇ ગયેલાં, ગામોમાં થઇને હુ
પસાર થયો ત્યારે ત્યાં એક ચકલું પણ ફરકતું
નહોતું, માત્ર રસ્તાના અમુક અમુક નાકે પહેરે-
ગીરો ગોઠવેલા હતા. રૂપે જતી અમલદાર
આવતો હોય એવા લાયથી સ્ત્રીઓ, બારીઓના
સળાઆમાંથી કાઢ કાઢ કેકાણે, નજર કરતી
જોવામાં આવતી હતી. જ્યારે તેમની, ખાત્રી
થઇ કે હું જતી અમલદાર નહોતો ત્યારે તેમણે
પોતાના મકાનનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં અને મને
અંદર લીધો. જ્યારે મેં એ ધરોમાંનું અંધારું,
છાંચુ, વાશીદુ અને દુર્ગંધ જોઇ, જતી અમલ-
દારોની નિષ્કૃષ્ટતાનો ભોગ થવા દેવા કરતાં રોગથી
પીળાં પડી ગયેલાં, ચાંદાવાળાં દુઃખી એવાં

પોતાનાં પ્રિય ઢોરો સાથે એકજ ઓરડામાં.
ગોંધાઇ રહેલું બહુતર સમજતાં સ્ત્રી, પુરુષો અને
બાળકોની પોતાનાં વહાલાં ઢોર ખાતર હજી પણ
લાંબો સમય આ કારાગૃહવાસ સ્વીકારી લેવાની
દૃઢ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી; ત્યારે મારે વિચારવુંજ
પડ્યું કે જમીની આ નિષ્કૃષ્ટ નીતિની કૃપના
કરનારનો, એનો અમલ કરનારની કડકાઇનો,
અને એની મંજુરી આપનાર રાજનાતિનો જોડો
મધ્યકાલિન યુગનાં ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો સીવાય
બીજા કયાં જડવો મુશ્કેલ છે.

ન્યાયની મશ્કરી

૧૧. મને કહેતાં દુઃખ થાય છે કે ફોજદારી
કાયદાનું પડ્યંત ત્યાં કેમ ચાલે છે 'એ બધું
ત્યારે મારું દીકરો ભરાઈ ગયું' હતું જમીની
બાજીમાં મદદ કરવા માટે ફોજદારી કાયદાનાં
પડ્યંતની મદદ લેવામાં આવી છે એ બારડોલીની
લડતનું એક અસાધારણ સ્વરૂપ છે. અલાર-
દુધીમાં ૧૯ સપ્ટેમ્બરે જુદીજુદી સમયો ફરમા-
વવામાં આવી છે. એમાંની ધણીખરી સત્તઓ
ફોજદારી કાયદાના સંધારણ વેલીવટનું નાન
ધરાવનાર માણસને તો અચક્રજ લાગશે. આ
સત્તઓ જે પુરાવાને આધારે ફરમાવવામાં
આવી છે તે વીરો તો જટલું આજુ કંઠું એટલું
સારું છે. કલેક્ટર સાહેબ જે બંગલામાં થોડા
વખત માટે ઉતર્યા હતા તેના કમ્પાઉન્ડથી કેટ-
લેક છેટે જાહેર રસ્તા પર ઝાડ તળે એક છોકરો
બેઠો હતો. બંગલો એ જગ્યાએથી એટલો દૂર
છે કે એમાં થું ચાલી રહેલું છે તે
એ જોઇ શકે નહીં. છતાં પણ એક જાહેર
અમલદારના કમ્પાઉન્ડની સામે જેથી અંદર
જતા આવતાં માણસોની તપાસ રોકવાના આ
મહાગુન્દા માટે અને બદલાય માટે તણ છોકરો
ઓતો પચાસ પચાસ રૂપીઆના દંડની અને
એ ન જારે તો બધાં મહીનાની સાદી જલની

સન્ન કરમાવવામાં આવી. એ છોકરાઓ જેલમાં ગયા છે છતાં પણ, સ્વાર આદિ થોડાજ દિવસોમાં એમાંના એક છોકરાના પિતાની માલીકીની એક બેંસ, એક પાડી અને એક માકુડું પેલો રૂ. ૫૦ નો દંડ વસુલ કરવા માટે જમ કરવામાં આવ્યાં છે ! સરભોણના એક વૃદ્ધ અને સન્માન્ય આગેવાને એક નાઝર, જે સંજોગવશાત એક ખાતેદાર સગીરનો વાલી છે તેને જમીન મહેસુલ નહીં લેવા આજતના ગામઝોડાના ઠરાવની નકલ મોકલી તે માટે મેં સાંભળ્યું છે કે એના પર પીનજ ઢાડનાં સેકશન ૧૮૯ પ્રમાણેનો ગુન્હો કરવા બદલ નોટીસ આપી છે.

સુધરેલી ગણાવતી સરકારને

અણછાજતી નીતિ.

૧૨. સાહેબ, બારડોલી જઈ જાને તપાસ કર્યાં પહેલાં મેં સ્થાંધી આવતી વાતોને કદી સાચી માની નથી બારડોલીમાં અખતાર કરેલી રીતો પોતાને સહેજ પણ સુધરેલી ગણાવતી કોષ્ટ પણ સરકારને ન છાજે એવી છે, એ મારો અભિપ્રાય દર્શાવતાં મને લેશ પણ આનાકાની થતી નથી. જમીનમહેસુલનો પ્રશ્ન તો ક્યાં રહ્યો, પણ આ રીતોનો બીજોજ પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. જમીન મહેસુલના પ્રશ્નનો નીકાલ આવે કે ન આવે, પરંતુ સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાના જરીક પણ ખ્યાલવાળા કોષ્ટ પણ માણસ માટે પ્રશ્નના દીવમાં ત્રાસ વર્તાવવાની આ રીતો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવું અસંભવિત થઈ પડ્યું છે. અને આ બધું પ્રશ્નનાં ક્યાં ગુન્હા માટે ? ગુન્હો તો એજ ને કે રાજ્યવદીવટને લગતી એક ફરીઆદ દૂર કરવાની આ લોકો, દરતાપૂર્વક માગણી કરી રહ્યાં છે ? આપ નામદારે, અને દેખીતી રીતે આપની સરકારે, સ્થાનિક અમલદાર વિષેના પોતાના હૃદયક્ષેત્રની વિશ્વાસ મુજબ આ અહેવાલો માનવાની ના પાડી છે. મેં જે દલીલો ઉપર

રજુ કરી છે તેની સત્યતા મારી પાસેનાં થોડાં સાધનોથી પણ હું પુરવાર કરી આપવા તૈયાર છું. બારડોલીના જમીનમહેસુલના, મવાલત્ત ગમે તે યામ, પણ આ પ્રકારની રીતો વીશે પુરી તપાસ કરવાની અને કિત્તી પાડવાની જરૂર છે. બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના નાગરિકો તરીકે આ રીતો વીશે તપાસ ચલાવવાની આપની સરકાર પાસે માગણી કરતી એ વધારે પડતું થઈ પડશે. પરંતુ હું અને આ હવાકાના બીજા પ્રતિનિધિઓ આ રીતોની, કાંપદો અને વ્યવસ્થા પણ કાયદેસર અને મુજબરચત રીતે અમલમાં મુકાય એ આજતની અબરદારી રાખવાનો બીજાઓની જેમ દાંદીઓને પણ હક છે. મને લાગે છે કે તપાસ કર્યા સીવાય મુખે નજ બેસી શકીએ. સરકારે અખતાર કરેલી આ રીતો વીશે તપાસ કરવામાં મને મદદ દેવા માટે હું ધારાસભાના કેટલાક સભ્યોને લખવાનો છું. આપ નામદારને હું ખાતરી આપી શકું છું કે એ તપાસના પરિણામે એવી દલીલો તૈયાર આવશે કે જેને થોડા ઠરાવવાનું યા તો નિર્દોષ ગણાવવાનું એક સદ્ગૃહસ્થ તરીકે અગર બ્રીટીશ રાજપુરુષ તરીકે આપને કદાપિ મન નહીં થાય.

વિશ્વાસ માટેનાં સાધક

૧૩. આપ નામદારે સવિનયભંગ સામેની સરકારની લડતમાં સધળા બંધારણવાદીઓની મદદ માગી છે. ધારાસભામાંના બંધારણવાદીઓ અને પોતાના સિદ્ધાંતોની ખાતર સરકારને અમુક હદ સુધી ટેકો આપી છે, પરંતુ મને કહેવા દો તો આપની સરકારને એમનો વિશ્વાસ મેળવવાનો બંધુ થોડો હક રહ્યો છે. આપની સરકારે ધારાસભામાં વાડાબંધી કરીને તેને મુઠીમાં રાખવાની નીતિને સંપૂર્ણતાએ પરાંચાડી છે; અને રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં તકમાત્ર પણ રસ નહીં ધરાવતા સભાસદોનાં સમૂહની મદદથી બિંદારી ક્ષેત્રમાં કામ કરતાં સભાસદોનાં કાંઈ કાંપી

લીધાં છે. આ જમીનમહેસુલની આપતની જેમ દરેક આખતમાં રાજદ્વારી વિચારના સલાસદોના સમૂહના અભિપ્રાયની અવગણના કરવામાં આવી છે. એમના ઠપકાને ઘોળી પીધો છે, અને એમની અપીલો સામે નાક મરડવામાં આવ્યાં છે. વાડ પાડીને કબજો કરેલી ધારાસભામાં સલામત રહીને આપની સરકાર એમ માનતી થઇ ગઈ છે કે પ્રજાપક્ષના સલાસદોના વિભાગ સામે વધુ મત ઉભા કરવા એ સરકારને રસ્થા કરવા બરાબર છે. જમીનમહેસુલના વીખવાદનો ઇતિહાસ શો છે તે હું પુછું ? ખાલોમેન્ટની સંયુક્ત સમિતિએ દરખાસ્ત કરેલી કે જમીનમહેસુલનું નિયમન કરનારા સિદ્ધાંતો પર ધારાસભાનો કાબુ મુકવો જોઈએ. ૧૯૨૪ માં ધારાસભાએ વધુમતિથી ઠરાવ કર્યો કે ઉપયુક્ત પ્રકારનો કાયદો અમલમાં ન લેવાય ત્યાં સુધી નવું જમીનમહેસુલ ઉત્તરાવતું નહીં. ૧૯૨૭ માં ધારાસભાએ એજ અર્થનો ઠરાવ ફરીથી કર્યો. જમીનમહેસુલની આંકણી કરનાર સમિતિએ ધારાસભાના સભ્યોની એક સલાહકાર સમિતિની દરખાસ્ત કરેલી છે. અને છતાં સુરત જલ્લાના મારા મિત્રો રાવ બહાદુર નાયક અને શ્રી. શિવદાસાનીએ મી. એન્ડર્સનના હરકોષ આરપાર જોઈ શકે એવા લુગ્ગરેલા અહેવાલ સામેજ પોતાનો બધો હુમલો ચલાવ્યો ત્યારે તેમની ફરીઆદોને તુમાખી-લર્ષા તિરસ્કારથી ડાઘી નાખવામાં આવી. એમની ખાનગી મેળે કરેલી આજીજીઓ પણ નિષ્ફળ નીવડી. કેવળ એક અકસ્માતથીજ બળેટની ચર્ચા વખતે અમને બારડોલીનો સવાલ ચર્ચવાની થોડી મીનીટો મળી શકી, અને એના બદલામાં અમને શું મળ્યું ? જેની તપાસના આંકડાના ખરાપણની તત્કાલ આખાં ઇલાકામાં મસ્કરીનો વિષય થઈ પડી છે એવા આંકણી અમલદારનો કેવળ બહુભાષકો સ્વચ્છંદાયાર ?

અમે મત આપવા ગયા અને આપની સરકારે પોતાની હંમેશની કુનેહમરી બેદનીતિથી તત્કાળ માટે જગતને એમ દર્શાવનામાં સફળતા મેળવી કે ધારાસભામાંના રાજ્યદ્વારી વિચારના બંધારણવાદીઓ ધારાસભાનો કે ઇલાકાનો અભિપ્રાય રજુ કરતા નથી. આવી રીતે મેળવેલા ધારાસભાનો અભિપ્રાય એટલો સગવડભરી રીતે પવિત્ર થઇ પડ્યો છે કે જે સરકારે ધારાસભાના જીના હરાવેને જ્યારે એ પ્રજાપક્ષના અભિપ્રાયને રજુ કરતા હતા ત્યારે ઠોકરે ચડાવ્યા તેજ સરકાર હવે આ છેલ્લા પોતાને અનુકૂલ થઇ પડેલા હરાવને ધડી વિસરતી નથી. અને લોર્ડ પીન્ટરટન પણ એના પર મુસ્તાફ રહેતાં શીખ્યા છે. અને હવે જ્યારે બારડોલીના લોકોએ દહતાપૂર્વક સવિનયલંગની લડત આરંભી છે; હવે જ્યારે એ લોકો સાખીત કરે છે કે ધારાસભામાંનું અમારું વલણ બરાબર હતું, એટલુંજ નહીં પરંતુ લોકમતના પ્રતિનિધિરૂપ હતું-એની પાછળ તો આખા ઇલાકાનો જબરદસ્ત લોકમત ખડેપગે હતો; હવે જ્યારે એમણે ધારાસભામાં આપની સરકારે યુક્તિપ્રયુક્તિથી મેળવેલા મતનું પોકળ બહાર પાડી દીધું છે; જ્યારે એમની હીલચાલના પરિણામે આપની સરકારને ગયા ફેણુઆરીમાં અમારા સ્વપ્નની સૌથી હોંશીસી ધડીઓમાં અમે મેળવવા ધારેલું એના કરતાં પણ વધારે આપવું પડશે અને તેમ છતાં તે વખતે જે આપની સરકારને વીશે અમારી સહાનુભૂતિ કે વિશ્વાસ રહે તો અમે માણસજ ન કહેવાઈએ. આજે જે આ લડતમાં બંધારણવાદીના નામને ઇજતો એક પણ માણસ આપની સરકારના પક્ષમાં ન ઉભો રહી શકે તો તેને સારું ધારાસભામાંના રાજ્યદ્વારી વિચાર ધરાવનારા સમૂહને વેડી લેવાની અને મતગણનામાં ઉચલાવી પાડવાની એક નાહકની પીડારૂપ ગણવાની આપની સરકારની નીતિ એકલીજ જવાબદાર છે.

હવે સરકાર અમારી રહી નથી

૧૪. ગયા ફેબ્રુઆરી મહીનામાં જે રાવ બહાદુર નાયક માંગતા હતા, જે એ અને રાવ સાહેબ દાદુભાઈ ગયાએ મહીનામાં માંગતા હતા, તે જે એ વખતેજ આપવામાં આવ્યું હોત તો આનંદથી વધારી લેવાયું હોત અને એથી અમને પણ એમ લાગત કે સરકાર આપણી છે. એ વખતે જે માંગવામાં આવ્યું હતું તે જે આજે આપવામાં આવે તો અમે અજમાવી જોએલી રીતો કરતાં જે આગળ વધેલા છે તે તેને વીશેના તિરસ્કાર અને ધિક્કારને લીધે એની સામું પણ નહીં જુએ ! અને આપની સરકાર હવે નમતું મુકે કે ભુલ્મ કરે, ગમે તે કરે, એ સરકાર હવે સાચી રીતે અમારાં દુઃખો તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અથવા તો કંપનાશક્તિ પર ગમે એટલું તાણ કરીને પણ અમે એને અમારી કહી શકીએ એવી નથી રહી.

૧૫. સાહેબ, ગયા રવિવારે હું આપની પાસે આવ્યો હતો તે એવી સાચી ઉમેદથી કે હું નહીં તો દમનનીતિનાં પગલાં તો મુલતવી રાખવામાં આવશેજ, અને તટસ્થ તપાસ ફરમાવવામાં આવશે. મારી એ ઉમેદને કશો પાયો હોય એવું મને જણાયું નથી. બારડોલીમાં મને ખાતમી મળી છે કે લાં ૨૮૦ હથીઆર બંધ પોલીસો મુકવામાં આવનાર છે, અને ચાર ખાસ મેજસ્ટ્રેટો તથા 'રેપેરીઅલ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ' તરીકે આવતા મી. હીલી લાંના લોકોના ભાગ્યવિધાતા બનવાના છે. આ વલણ જોતાં, અને બારડોલીમાં મારા જોવામાં આવ્યા તે સંજોગો જોતાં, જે હું મુંબાઈ છલાકાના મારા ગ્રેન્યુએટ મતદારો પાસે નીચેના પ્રશ્નોનો નીકાલહુકમ ન માયું તો એમના પ્રતિનિધિ તરીકેના મારા રથાનને અણુછાજતું વર્તન મેં ક્યું જણાય. એ પ્રશ્નો તે આ: (અ) બારડોલી-

ના લોકોને સ્વતંત્ર અને ખુલ્લી ફેરતપાસ મેળવવાનો હક્ક છે કે કેમ; (બ) આવી તપાસ ન થાય ત્યાં સુધી વધારેલું જમીનમહેસુલ મોકુફ રાખવું કે નહીં; અને (ક) જમીનદારોનો અમલ કરવા માટે સરકારે અખત્યાર કરેલી રીતે સરકારને લાજમ છે કે નહીં.

સ્વમનને ઠાજતો જવાબ

૧૬. મોર્લી-મીન્ટો સરકારની પૂર્વેના દિવસોમાં સર ગોકુળદાસ પારેખ, જે એ વખતે ધારાસભાના સભ્ય હતા તે જમીનમહેસુલના વિષયમાં ખુલ્લી તપાસ મેળવી શક્યા હતા. છેલ્લા સુધારા અમલમાં આવ્યા તે પૂર્વેની સરકારના સમયમાં જ્યારે એક દોદી સમાસદ અને મોર્લી-મીન્ટો કાઉન્સીલથી વહીવટ ચાલવવામાં આવતો હતો, સારે સવિનયભંગ થયા છતાં ખેડા સાથે સહાનુભૂતિભર્યું વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું હતું. અહારે જ્યારે કારોબારી મંડળીમાં પાંચ હીલીઓ છે અને 'જવાબદાર' સરકારનો વહીવટ ચાલે છે, સારે અમે લાચાર થઈ પડ્યા છીએ ! મુંબાઈની ધારાસભા એવી પ્રતિનિધિક સંસ્થા છે કે જ્યાં લોકોના મોટા પક્ષના પ્રતિનિધિઓના અભિપ્રાયની સદા અગવચ્છુના કરવામાં આવે છે અને એમના મતને ઠોકરે મારવામાં આવે છે. આપ નામદાર અને અક્ષ વીન્ટરટન બન્યોએ આવી ધારાસભાના અભિપ્રાય પર આધાર રાખ્યો છે. 'આવી પરિસ્થિતિમાં હું એકજ જવાબ આપી શકું એમ છું', અને તે એ કે મારે મારી ધારાસભામાંની જગાનું રાજનામું આપવું અને મારું મતદાર મંડળ જે આખા છલાકામાં ફેલાયેલું છે તેનો આ સવાલો પર નીકાલહુકમ માંગવો. આવા અસાધારણ સંજોગોમાં મને લાજમ છે કે હું એવા મતદાર-સંઘનો પ્રતિનિધિ છું કે જેને બારડોલીનાં દુઃખો

[વંધુ મદિ જુઓ પૃષ્ઠ ૩૪૭]

કેટલાંક સંવનન

સંપાદક :

રા. અવનરાય શુક્લ

[અનુસંધાન વંશાખ પૃષ્ઠ ૧૭૮ થી]

આજની એક અમર સાંજે અમે સામસામુ નાથું. દયાણથી પ્રારબ્ધ લેખ લખાયો. અમારું ઉર અમારી આખો પરથી વાંચી શકતું હતું. વાણિથી વ્યક્ત કરવાની કર્યો, પણ અગત્ય નહોતી.

“ તમે મારાં થશો ? ” કશો પણ ઉપોદ્ધાત કર્યા વગરજ મેં સીધેસાઢ સવાલ કર્યો.

“ તમે મને ઝોળખો તો જોને ? ” સામે પ્રશ્ન પુછાયો.

“ હું તો તમને મુળથીજ ઝોળખું છું, સારી રીતે ઝોળખું છું અને તેથીજ પુછવાની હીમત કરી છે. ” મેં કહ્યું.

“ હુંગરા દૂરથી રળીઆમણા હોય છે, પણ પાસે જતાં ખીલામણા લાને છે. જો; જો પરતાતા, જે કરો તેનો ખુબ વિચાર કરવો. મને પાલવવી અને હાથી બાંધવો અંશખર. તમે યોગજ વખત-માં મારાથી કંટાળી જશો. ”

“ લીલી ડીઅર ! હું તમને ચાહું છું. ”

“ સારે હું પણ તમને ચાહું છું. હમણું જે સળવળાટ મને ચઇ રહ્યો છે તે એને લીધેજ આ મુખ મને છાજશે ? હું. અભાગણી છું. જો જો મારા પર આટલું દુઃખ ન પડ્યું હોત તો

આજ હું ભાગ્યેજ જીવતી હોત. શું તમે મારાજ છો અને મારાજ રહેશો ? હું પણ તમને કેટલી ચાહું છું તે હું તમને જતાંથી શકતી નથી. ”

પહેલવહેલું ચુંબન મેં એને આ પ્રસંગેજ કર્યું. કોઇ ભક્ત પોતાના આરાધ્ય દેવના પગ જેવા ભાવથી મુમે તેવાજ ભાવથી મારું આ ચુંબન કરાએલું હતું. પ્રેમની સત્તા અજબ હોય છે. એના શીવાય હું આંધળો ભીંત. હું તંદૂપ બની ગયો. દુનીઆં મને એ રૂપ લાગી.

૭

“ લીલી ! ” મેં નરમાશથી કહ્યું; “ સાંભરે છે ? મેં તમને એકવાર કહ્યું હતું કે ‘ હું તમને ચાહું છું, એ બોલ બોલાએ ધણો વખત થયો છતાં એના એજ શબ્દો, એના એજ ભાવથી આજ હું ફરીથી બોલું છું. આટલું બધું થવા છતાંજે હું તમને ચાહું છું. ”

“ એમ ? ” પગની પાની ઢાંકતાં એણે પુછ્યું.

“ બહો છો ? ” એનો હાથ મારા હાથમાં લઇ હું બોલ્યો; “ હું તો તમને આંદર્શ યુવતી માનું છું. તમે મારાં સકધર્મચારિણી થાઓ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૬]

ભગવાન કૌટિલ્ય

[અનુસંધાન ૫૪ રજર થી]

લોકો વીખરાવા માંડ્યા. આત્ર અધ્યૈ
અપાતો જોવા કરતાં દૂર જતું થયુંને હડાપણ-
ખયું લાગ્યું.

આ લોકો આલી જતા કેમ નથી? મનાડી
કચરાઈ ને બગાડી. સેનાપતિ બદલાલ ને
સેનાજિતને આત્રા કરી માણુમે એકલા કરતા
તેણે જોયા.

આંભિકુમાર ને શેષ અને તેમના માણુસો
પોતપોનાને ઘોડે એસવા લાગ્યા.

અરવંચતાથી કાંપતા નરેંદ્રના કાનમાં
વફનાસ કે કહેતો હતો. મનાડીએ નરેંદ્રેવને
કહેતા સંભળ્યા: “આચાર્ય પધારો!”

“આંભિકુમાર!” આચાર્યનો અવાજ આ
મહાબલમાં પણ સ્પષ્ટ સંભળાયો: “વખત આવ
છે આત્રા.”

“આંભિકુમાર!” નરેંદ્રે કહ્યું. તેનો અવાજ
ધુન્નતો હતો. “જરા થોભો. આચાર્ય કામા કરો
આ અધ્યૈ—”

સેનાજિતે આવી આચાર્યના ઘોડાની લગામ
પકડી. આચાર્યે ઘોડાને ઝાડ કર્યો, અને તેના
તોફાનથી આસપાસના લોકો દૂર ખસ્યા.

આમ ચએલા વનુલમાં આચાર્યે ચેકાને
પાછો સંધો કર્યો. નરેંદ્ર આટલા પર, આચાર્યે
ઘોડા પર એકમેકની સામે જોઈ રહ્યા.

નરેંદ્રના મુખ પર દયાવેલા ક્રોધ ને નિષ્ફલતા-
ની અસ્વચંચતા હતી. આચાર્યેનું મુખ પાપાણુની
નિષેવનના ધારતું હતું.

“હું અર્ધાં આં અધ્યૈ લેવા આવ્યો નથી”
તેના અવાજમાં મહારાની તાંડવગર્જનાનો
પ્રતિચ્છદ હતો. “નંદ! હું દમણાં જઈ છું.
પાછો ફરી આવીશ. પણ મારી પ્રનિદા સંભ-

ળતો જા. જ્યારે, જૂતલ પરથી નંદોને ઉબેડી
કાઢશે ત્યારે કૌટિલ્ય તારી છોડેલી આ શિખા
બાંધશે.”

...અને હજારો નવનોએ શંકરસમા કાઢી-
લ્યની બાંધે નંદોના કાલ સમા કાઢ કોઈકને
વિસ્તરતો જોયો.

અને મનાડી દસી...મગધનું, મહીની
મહાદેવીપદ તેની આંખ આગળ તરી રહ્યું...

આચાર્યે ઘોડો ઉછાળ્યો ને ધસાવ્યો.
આંભિકુમાર આગળવધ્યો. તેણે આત્રા કરી. એક
સદસ્ય ચાંપ કુદાવા. ગમરાએલા, કચડાએલા,
લોકોએ મોર્ગ આપ્યો.

આંભિ ને ચેપના માથુમે ચોગાનની બહાર
નીકળ્યા: પાછળ મહાદેવીની શિખિયાઓ પણ
ચાલી.

લોકોમાં લગાણ પડ્યું. ચારે તરફ ટુમુલ
નાદ યઈ રહ્યો. સેનાપતિ બદલાલ ને સેનાજિત
આત્રાની વાટ જોના હિમા રહ્યાં. વફનાસની
આંખો ઉડી પેડી ગઈ હતી. નરેંદ્ર અત્રાયક યછ
ગયા હતા.

નરેંદ્રને બાન આવ્યું ત્યારે આંભિકુમારના
ચોદાઓ ચોગાન વરાતી રાન્નગિરિ પરથી ઉતરી
જતા હતા. નરેંદ્રે હુમ મારી.

“સેનાજિત! ભદ્રગત! આ દુષ્ટોને—”
વફનાસે તેનો હાથ પકડ્યો ને તેના કાનમાં
કહ્યું: “નરેંદ્રેવ! પીરનું બૂધું કામા છે. ચાંપ,
વાહન વગાડો, સમાજની પૂર્ણાંતિ કરો.”

નરેંદ્રના મોં પર શીઝ આવ્યાં હતાં. તેના
કાનમાં ગર્જના થતી હતી. “પૃથ્વી પરથી નંદો
ઉબેડશે ત્યારે...” તેની આંખો ઉડી ને ઉડી ગઈ.
વીખરાતો સમાજ લોડીઆગ રંગનો બન્યો
હતો...

“જય જય જયંત” એલતા આત્રાઓની
ચોળણ તેના કાનમાં નિષ્કવિનાશના રડકાડ

પણ જેટલું હાથપણ પરવશ પડેલી સ્ત્રી રાખી શકે તેટલું હાથપણ એકવાર જેની કબજામાં હોય એવો પુરુષ કદી રાખી શક્યો છે ? અને જે સ્ત્રીની અસરથી તે ધણ્ય તે સ્ત્રીના સ્વપ્ન ન જીએ-લગિની રૂપે, પત્ની રૂપે, માતા રૂપે કે પુત્રી રૂપે-એવો પુરુષ કદી પાડ્યો ? ત્યારે દામિનીનાં સ્વપ્નાં માધવ ન જીએ એવું અને જ કેમ ? અને તેનાં સ્વપ્નાં જીએ તો તેને મળવાના વધારે પ્રસંગો યોજ્યા વિના તેનાથી રહેવાજ કેમ ? દામિનીને કેને કે મીથે તે મળવાના પ્રસંગો શોધી કાઢતો અને તેની સાથે અને તેટલી વાત કરવાની પળો લાગાવતો.

૩

દયાકાર ચેલાં. તેમને ભારતરનાં દામિનીનાં લક્ષણ સારાં ન લાગ્યાં. તેમણે દામિનીને બોલાવીને હુકમ ફરમાવ્યો.

“ પેલા તણુ જદામના ભારતર સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ આજથી રાખ્યો છે એમ મને જણાશે તો બણવા ગણવાનું મુકી દઇ અહીંથી વીદાય થઇ જવું પડશે ” તેમણે જ્વલરની સખ્તાઇ સ્વરમાં આણીને કહ્યું. એમાં જો જરા માયાનો અંશ હોત તો દામિની જરૂર તાબે આત. એને માધવ માટે કોઇ પ્રકારનું માન નહોતું. ભાવ પણ નહોતો. માત્ર પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ થતી વસ્તુ પર પ્રેક્ષકને જેટલો રસ હોય છે તેટલો જ રસ તેને તેનામાં હતો, પણ દયાકારના સત્તાશીલ અવાજે તેની પોતાની સત્તાની બાવના વધારે ઉત્ક્રાંત. “ માધવની સાથેના એના સંબંધમાં વાંધો લેવા જેવું શું હતું કે દયાજહેનને આવું કહેવું પડે ! એને શું માણસ તરીકે કોઇની સાથે બોલવાનો પણ અધિકાર નહોતો ? ”

પણ જવાબ દેવાની તેનામાં હીમત નહોતી અને એકવાર દયાજહેનની આજ્ઞા થઇ એટલે તે

ઉઘાપાય એમ પણ નરોતું. નીરાધારીના, ગુસ્સાનાં આંસુ દાખતી દાખતી તે લાંથી ચાલી ગઇ.

તેણે માધવને છેલ્લીવાર મળી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. માધવની આંખો તેને શોધતીજ હશે એમ તેને ખાતરી હતી. તે બાગમાં હતી.

દામિનીમય માધવની દૃષ્ટિ દામિની બાગમાં ઉતરે ને ન પડે એવું અને જ નહીં. પાંદડાકમાં તે પણ સૌની દૃષ્ટિ ચુકાવી બાગમાં ઉતરી પડ્યો.

મહાશોકમાં હોય તેમ હથેલીમાં માથું ટેકવીને દામિની ખારી પર ભેડી હતી. એની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડતાં હતાં.

માધવનું અંતઃકરણ ચીરાઈ ગયું. “ તમારું બહેન ! આ શું ? કેમ રડો છો ? ”

દામિનીએ ઉચું જોયા વગર રજાજ કીધું. થોડી વારે તેણે આંખો લુગીને ઉચું જોયું. “ માધવ ! બહેનનો હુકમ થયો છે કે મારે તમારી સાથે આજથી બોલવાનું બંધ કરવું. ”

માધવનું હૃદય સહેજવાર ચાલતું અટકી ગયું. “ શું ? શું કહ્યું ? ”

“ બહેનનો હુકમ થયો છે કે મારે તમારી સાથે બોલવું નહીં ” દામિનીએ ફરી તેનું ને વાક્ય કહ્યું. “ મને તે બાબતનું તો કેં લાગતું નથી પણ બંહેન વિચારીને કે અવિચારીને ધારે તેવો હુકમ કરે ને તે મારે પાળવો ? હું શું માણસ છું કે દોર ? ”

માધવનું હૃદય ધવાયું. દામિનીનાં અશ્રુનું કારણ પોતે નહીં પણ તેનું અભિમાન હતું. એ બાને માધવનું હૃદય ધવાયું. પોતાની સાથે બોલવું બંધ કરવું પડે તેનું તેને જરાએ દુઃખ થતું નહોતું. તેને શું બોલવું તે મુશ્કેલ નહીં. “ બહેન ! બાગ સાહેબ કહે એટલે બીજું શું થાય ? ” તેની આંખ રડું રડું થઇ રહી.

હામિની દયાથી આ માણસનું તરફ જોમ રહી. “ચાલો, તમે શાનાં રોડો છો? તમને તો કોઈ કંઈ કરેનું નથી?”

માધવનો અવાજ છેક ગળગળો થયો, “હામુજેન! નંમે છેક દયા વગરનાં છો. તમારા વગર-તમારી સલાહ વગર” તેણે સંધાર્યું; “મારાથી કેમ છવાશે?”

હામિનીએ અનુકંપાથી તેના તરફ જોયું. “બીજું શું થાય?”

દુનનો માણસ છેલ્લી ધરીએ અપ્રતિમ દોષન જતાવે તેમ હામિની વગરના છવનમાં આવવાના અધિકારે માધવમાં અપૂર્વ સાદમ આપ્યું. “હામુજેન! હામુ! એક રસ્તો છે. મને તમે પહોંચો? તમે પારો છો તેવો હું છેક નમાવો નથી. તમને દુઢેલી કરીને પુછગ.” પોતે કરેલા સાદમથી ગમરાયો દેાય તેમ તેણે નીચું બેધું.

હામિની ગમગી. ને-તે-આ-આ માણસને -માધવને પરજો! એક પણ તે તિરસ્કારથી મુજબ કરી. શી આ માણસની મુટ્ટા? તેને માધવને એક તમાનો મારીને કાઢી મુકવાનું મન થયું.

પણ બીજાજ પત્રે તેનો વિચાર બદલાયો. “શા મારે નહીં? હામિની કે તેની સગી બહેન

નહોતી. તેના પિતા આધારણ રિયલિના માણસ દના. ને આમ વર્ગોનાં વર્ષો દયાબેનની દયા પરં છવ્યાં કરતાં ને આ માણસને પરજો તો શું બોલું? પોતે જેવો પારશે તેવો ઘાટ તેને તે આપી શકશે. પરમેશ્વરને પણ સહિ જનાવવા-માં ને સત્તા ચલાવવામાં આટલો આનંદ પડે છે, તો પોતે પણ પોતાની નાનકડી સહિ જનાવે તેમાં શું બોલું?”

“માધવ! હું પરજું પણ એક સરને.” તેના અવાજમાં સામણી કે આવેશનો અંશ નહોતો. “આખી અંદગી મારું કંતું કરવું પડશે.”

માધવ આ નવા અણુધારેલા આવેલા મુખ-થી ગમરાધ ગયો. હામિની તરફ એક ડગલું આગળ બરવાની તેની દોષિત નહોતી. “કશુલ છે.” તેણે છેક બીતાં બીનાં કહ્યું.

હામિની ઉઠી. માધવનો દાય તેણે પોતાના દાયમાં લીધો. “ચાલો, બહેનને કડીએ” તેણે સ્વસ્થતાથી કહ્યું ને જંગલા તરફ ચાલવા માંડ્યું.

“હા. ચાલો” નીરાધારીથી માધવ બેંચાયો.

આજ નિરમ જખૂતા દોષિતના છવનમાં રસ રેડની દોષ તેમ કાઢિલા કયાંકથી શુદ્ધી રહી.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોની સેવામાં—

ગુજરાતી . અંગ્રેજી . સંસ્કૃત

નવલ . નાટ્ય . કાવ્ય

પ્રાચીન . અર્વાચીન

શિષ્ટ . નવતર

લોકભોજ્ય . વિદ્વદ્ભોજ્ય

સામાન્ય સાહિત્યનું

વા

ખાસ વિષયનું

કોઈ પણ પુસ્તક

શોધ્ય લાવે

ચિના વિલંબ

જોડવું હોય

તો

ઝોડ વેળા લખી જુઓ.

ન મળતાં પુસ્તક મેળવી આપવા પ્રયાસ કરશું.

હાંદી ચા મરાઠી પુસ્તક ઉપર પ્રેમ હોય તો તેએ મેળવી આપશું.

લખો—

ગદુલાલ એન્ડ કંપની.

પ્રાર્થનાસમાજ પાસે,

૨૬૦, ગીરગામ બેકરોડ, મુંબાઈ.

ગુજરાતનું શરીર

[મનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૨ થી]

આપની દવાની કસરતોથી મગજ શક્તિ વધે
તે પછી નિદ્રાગી રહે. આપદાદાનો વ્યાયામ
કરોને તંદુરસ્ત જીંદગીની જોગવાઈ કરી આપે
તેલે જોઈએ, આજસુ થયે ન પરવડે.
અભયના આદર્શ જોડે દુરોગ અને દેહ
મનના વિચારોના ભેજસેળથી અભયનું પાળવું
પછી અશક્ય કરી મુક્યું છે. અભયનું એટલે
સાસ્ત્રિક સંયમ કરતાં વધારે હોય તો પ્રજા
પાળી નજ શકે.

ગુજરાતીઓના આખા જીવનને પચ્ચે
વેવાનો છે. રોમ સિંહની કુસ્તાઈ કરતાં પછી
પચ્ચે. કુસ્તાઈ જોનાર જેટલા કુસ્તાઈ
કરનાર ન હતા. ભલભલા અખાડાઓ, દેશને
નીલાવી ન શકે. દેશનું એકે એક મેદાન આજે
દેશની વ્યાયામ શાળા હોય. રહેવા કરતાં રમવાની
જગ્યા વધારે હોય. જંગલે જંગલ મોરના
ટડકાર જોડે મનુષ્યનો પગરવ સંભળાય. પાણી-

ના મોળના સ્વછંદ સંગીતમાં મનુષ્યના આશ્વાસ
ભજે. મદમસ્ત માનવીઓને પડશે આપતાં પછી
પહોડો થોકે તો દેશ જરૂર અમર થાય.

યુવાની તોફાનીથી છુટી ન પડે. યુવતી
અને યુવકની તાલીમમાં કે તુલનામાં લેશ પછી
ફેર ન હોય. વાયુ જેટલી સ્વતંત્રતા આજે દેશની
યુવાનીને હોય, જેટલો ભોગ અકસ્માતથી
લાચારીએ “દેવે કહ્યું” કહી આપીએ છીએ
તેટલો ભોગ ખુશીથી મર્દાનગી માટે આપીએ. તો
જરૂર અધિકુળ દીપે. યુરખાંઓ યુરોપને વિક્રમથી
આંજે છે. યુરખા આગળ પરદેશી પછી નમ્યા.
ગુજરાતને પછી રમતીઆળ અને રણવાસને સાયક
ચવા દોડવું જોઈએ. આરામ ખુરશીનો વ્યાયામ
મુકવોજ જોઈએ. ગુજરાતના સાહિત્યમાં શૂંગાર
છે તેટલાંજ વિરાગ અને વિચાર જોઈએ છે.
ગુજરાતના ધરસંસારમાં જેટલો કલેશ છે
તેટલુંજ પ્રયત્ન દાસ્ય જોઈએ. ગુજરાત
એટલે આર્યભૂમિની આરસી હોય. ગુજરાતને
મે ચાર સામટીજ કાંચળી ઉતારવાની છે.
નહીં તો ગુજરાતનો ગાડાનો વેગ શરીરનો
વેગ હશે.

જાહેર વિજ્ઞાપિ

હીંદુ અનાયાશ્રમ-વઢવાણ કેમ્પના મહાનું બાંધકામ ચાલુ છે. કેટલાક મદસ્થો
તરફથી મોરડા-મોરડીઓ તેમજ આખા ખેડોદો બાંધવાનાં વચનો મળ્યા છે. હવે કેટલાક
જરૂરી મહાનો બાંધવા આગી છે. તો સ્વતંત્ર દાનવિશે આ અનાયાશ્રમના પવિત્ર કાર્યમાં મદદ
મોકલી આભારી કરશે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

જોન૦ સેક્રેટરી, હીંદુ અનાયાશ્રમ—મું૦ વઢવાણ કેમ્પ.

અખંડ જ્યોતિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૬ થી]

થોડી વાર પછી તે ઉભો થયો. કોઈ દવા-વાળાની દુકાન સુધી ધસડતો ગયો. ત્યાં ઘડી થંભી શાંતિથી વિચારવા પ્રયત્ન કર્યો. એના મગજનું ટેકાણું ન હતું. એને શું થયું હતું? ત્રણ કલાક પહેલાં તે ગરીબાઈ લઈ ગલીની બહાર પડ્યો હતો. ગરીબાઈ એજ માત્ર એની ફરીઆદ હતી. પરંતુ આટલા થોડા કાળમાંજ એક નિર્દોષ માણસમાંથી પલટાઈ તે ન્યાયાસન-થી ભાગી જતો ગુનેહગાર બની ગયો હતો! એણે કશુંએ કશું ન હતું. અત્યાર સુધીમાં ખુન બહાર ચઢ ગયું હશેજ, આટલી મોડી રાત્રે અનુપમને મળવા મથો હતો એવું પુરવાર કરનાર સાક્ષીઓ મળી શકે તેમ હતા. મોડી રાતે અરવિંદે પણ એને ફરી જોયો હતો. અનુપમના ઘરથી તેને ગલીમાં દોડી આવતો તેણે જોયો હતો. સુધાકર સ્વસ્થ તો નહોતોજ જણાયો. એટલે એને માથેજ આળ ઠોકી ખેસાડવામાં આવશે એ વાત નક્કીજ હતી. એનું મગજ ભમવા લાગ્યું. હવે એણે શું કરવું?

એણે નાસી જવુંજ જોઈએ. એની પાસે એક પુટી બદામ પણ નહોતી. દુનીઆમાં એનો કોઈ દોસ્ત નહોતો. એની વિધવા માતા ને અનાથ ભાઈ બહેનોનું શું થશે? પરંતુ હવે એ રહે ને તેમને જરાએ મદદ કરી શકે તેમ નહોતો. એ ગુનેહગાર હરશે. એના પર ખુનનો આરોપ આવશે. બહારની દુનીઆ સાથેનો એમનો બંધો એ સંબંધ તુટી જશે.

તે ઉભો થયો. એની માતા, ભાઈ બહેન-બધાંએ યાદ આવ્યાં. એમની સાથે બીજું એક નાનકડું વદન એના દષ્ટિપથે તરવરી રહ્યું.

સરયૂની યાદીથી એનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. હવે બધાએનો અંત આવી ગયો હતો. એને હવે તે મળી શકશેજ નહીં. પોતાની બનાવવાની આશા તો સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી.

દારૂડીઆની માફક લથડીઆં ખાતો તે ફરીથી ચાલવા લાગ્યો. આજ રાત્રેજ એણે નાસી જવું જોઈએ. તદ્દન છુપી રીતે. જરાએ નીશાની રાખ્યા સીવાય. પણ એ કેમ બને? એણે વિચાર્યાંજ કશું. કોઈ પણ નિર્ણય પર તે આવી શક્યોજ નહીં.

અગ્નિજેજ તે પોતાના લત્તામાં આવી ચઢ્યો હતો. સામેજ સરયૂનું ઘર આવી ઉભું હતું. કોઈ અદૃશ્ય શક્તિથી તે એ તરફ પ્રેરાયો. એક વાર એને મળવુંજ જોઈએ. એના ભવિષ્યને છાવરી દેતી અનંત રાત્રિ એની નગર આગળ વિસ્તરી રહી હતી. એનાં લથડતાં પગલાંને મક્કમ બનાવવા એ જરાક જ્યોતિ ઝડપી લેવા પ્રયત્ન કરે તો યોગ્ય નહોતું?

તેણે ધીમેથી સાંકળ ખખડાવી. ધીમેથી સાદ દીધા: “સરયૂ! સરયૂ!”

એ યુવાન બાલ હજીએ રસોડાના કામમાં ગુંથાઈ હતી. વાસણ મોંજતી હતી. એણે તુરત એનો અવાજ ઝાળખ્યો. તુરત તે ખારણું ઉઘાડવા દોડી. એનું વદન હર્ષથી ચમકી રહ્યું. હસીને પ્રશ્ન કર્યો: “જોયે જોતાં શોખી આવ્યા કે શું?”

સુધાકરે સુઝાવો. “એટલે?” તેણે પુછ્યું. “આટલી મોડી રાત્રે આ ઘેર આવવાથી તમને લાભ થશે એમ શાથી ઝાણ્યું?” તે બાલકે કહ્યું. “આમ ચિંતાતુર કેમ જણાવો છો? અત્યાર સુધી રજાઓ કશું?”

“હા!” સુધાકરે ટુંકામાંજ પનચું. “પણ ક્યા લાભની તું વાત કરતી હતી?”

“હું નહીં કહું” દસીને સરયૂ બોલી.
“સાંભળવું હોય તો અંદર આવીને બેસો.”

સુધાકર એક ક્ષણભર અચકાયો. પછી અંદર ગયો. પેલી બાલાએ એને પાંટવો ઢાળી આપ્યો. પછી તે બોલી. “એક ઘડીક થોભો. હું ઉપર જઈ આવું.”

તુરતજ તે પાછી વળી. ચલણી નોટાની એક થોડકી તેની આગળ ધરી. “ભાઈ તમારે માટે મુશી ગયા છે.” તે બોલી.

સુધાકરે યત્નવત નોટો લીધી. ગણી. સો રૂપીઆ. “આ ક્યાંથી લાવ્યો?” તેણે પુછ્યું.

“વર્ષો પહેલાં પિતાશ્રીએ એમના કાંઈ મિત્રને રૂપીઆ ધીર્યાં દશે.” સરયૂએ ખુલ્લસા કર્યો. “આટલા બધા લાંબા ગાળા પછી તે આજે આવ્યો. ને સ્વેચ્છાએજ તે પાછો આપી ગયો. ભાઈએ એમાંના અર્ધા રૂપીઆ તમને આપવાના કહ્યા છે. અર્ધા અમે રાખ્યા છે.”

સુધાકરને શું કહેવું તે સમજ પડી નહીં. ધર્મ ને સહભાવનાનું આ સંસારમાં અસ્તિત્વ દશે કે કેમ તે એ લગભગ લુપ્ત થયો હતો. પરંતુ દલજીએ એ ઝરા ચિરંજીવ હતો તેની આજે તેને પ્રતીતિ થઈ. દશ રૂપીઆ તે પોંતે રાખશે. બાકીના તે એની બાને આપશે. એટલે એમનું ગાડું નહાશે. બે મહીના તો જરૂર સારા જશે. પછી તો માલીકની મરજી.

તે જવાને ઉભો થયો. તેણે સરયૂ તરફ જોયું. એનો સંયમ સરી ગયો. બંને હાથે તેણે સરયૂનો હાથ દબાવ્યો. થરડાએકા અવાજે બોલ્યો: “સરયૂ મને જુલૂશ નહોં હોં! હુનીઆ મને ડામીજ ગણશે પણ તું એમ ન માનીશ.”

એના સ્પર્શથી તે ખીચારી બાલા કંપી ઉઠી: “તમે ક્યાં જાઓ છો?” તે પુછવા લાગી.

“વિધિ ન્યાં દોરશે ત્યાં” તેણે જવાબ વાળ્યો. ને તુરત તે બહાર દોડ્યો. અર્ધા અર્ધારી

ઝોરડીમાં એકલડી સરયૂ ધડીતર ચંબી ગઈ-એનાં નયનોનાં નીર નીતરારી રહ્યાં.

સુધાકર એ રાત્રે અદશ્ય થઈ ગયો. કોણને એણે વાત કરી નહોં. કશુંએ તે લઈ ગયો નહોં. ખીજે દિવસે એના મિત્રાએ તેમજ શત્રુઓએ એને માટે આકાશપાતાળ એક કરી મુક્યાં. પરંતુ એ કમનસીબ કુવાનનો પત્તોજ નહોતો.

૨

“સરયૂ! આ સરયૂ! બારણું કેમ નથી ઉઘાડતી? બહેરી થઈ છે? અર્ધા કલાકથી જુઓ પાડી રહી છું ને?”

સરયૂએ મીઠમીઠાંજ બારણું ઉઘાડ્યું. “શું છે?” તે ચીઠાઈને બોલી એક ઘડી પણ આરામ નહોં છતાંએ તેણે પોતાનો કોપ દબાવ્યો. કોષ્ઠથી ડુંકાડા મારે કશુંએ વળતાર નહોતું. “નથી બાજુની! વરરાગ વગેરે આજે તને જોવા આવનાર છે. આપણી પાડોશજી સુમતિને મેં બોલાવી છે. એ તને જરા તૈઆર કરશે. એ આવતીજ દશે. તેથી હું તને બોલાવું છું.”

“મને તૈઆર કરવાની?” સુઝા હાસ્ય સાથે સરયૂએ પુછ્યું. “મને શું તૈઆર કરવાની છે? મારી કુરૂપતા વસ્ત્રોથી છુપાશે ખરી?”

“કુરૂપતા!” તેની માતા બોલી ઉઠી. “તું જરાએ કદરૂપી નથી. જરા સારા વસ્ત્રો પહેરે, જરા ઠીક ઠીક ખાંધ તો સ્વરૂપની પરી બની જાય.”

“ભણે” પુત્રીએ ચલાવ્યું: “આપણે ત્યાં સ્વર્ગની સુંદરીનેએ પહેરામણી આપતી પડે છે. તમે શી પહેરામણી આપશો? આંતરે દિવસે આપણે ઉપવાસ કરવા પડે છે એવી વેળાએ તમને મારો વિવાદ કરવાનું ક્યાંથી સૂઝે છે?”

“પણ કરવું શું?” જરા દેડાંને ખાંચી તેની માતાએ પ્રશ્ન કર્યો. “તારે લીધે અમારે ન્યાત-

બહાર મુકાતું? તારી વય માટે તો મેં ફેટલાંએ બેનુકાણાં ફેંકે શખ્યાં છે. પણ એમ લોકો બોળવાય? તું તાડ જવડી તો ઉંચી વધી છે. તને ચાદ વધે થયાં છે એમ કોણ માને? આટલું જની શક્યું કારણ કે વરપક્ષ મોટી કન્યાની શોધમાં છે. કદાચ તેઓ પહેરામણી નહોં માગે. માન તું એમને ગમતી જોઈએ.”

સરચૂ એ બોલી નહોં. પાડોશણ પાસેથી આ વરરાજા વીશે તમામ હજીકત તેણે મેળવી હતી. તે અનીલિતોં બંધાર હતો. એના ઉડતા તરંગોને શુંખલાખદ કરવાજ એના કુટુંબીઓ મોટી કન્યાની શોધમાં હતા. આ વિવાહની રાત સાંભળતી સારે તે લજવાષ મરતી-કુંખી થતી. પોતાના ભવિષ્ય પ્રતિ એ બેદરકાર બની ગઈ હતી. પોતાનું શું થશે એની તેને પરવા નહોતી. પોતાના બલિદાનથી પણ કુટુંબીઓ સુખી થતા હોય તો તે તેમ કરવા તૈયાર હતી. પણ આ બલિદાન એના જીવનનું નહોતું એના સ્ત્રીત્વનું હતું. એના વિચારેજ તે કમ્પી ઉડતી, એને ગુંગળાવી નાખવા એ કદપનાજ પુરતી હતી. એણે એકને આત્મસમર્પણ ક્યું હતું. કૌટુંબિક સંયોગોથી હવે તે બીજને વેચાવા તૈયાર થઈ હતી. હોંદુ સ્ત્રીઓના પ્રખ્યાત પ્રાતિજ્ઞસની કેવી બલિદારી! બાલા પોતાનું હૃદયદાન હાથે શકે-પણ દેહ કેવી રીતે વેચી શકે?

છતાંએ એની માતાનું મન મનાવવા તે તૈયાર થઈ હતી. કદાચ એના બીજાં બાહ બહેનોનાં જીવન એથી પલટાઈ જશે. તેના બલિદાનથી તેઓ સુખી થશે. મુધાકરને તો તે હવે મરી ગયેલો માનતી હતી. છેલ્લાં એ વર્ષથી એના કથાંએ સમાચાર નહોતા. એની માતા નાનાં બાલકોની સહાયથી દોહલા દિવસો ચીતાવતી.

એ પંજેજ સુમતિ લાં ઉપસ્થિત થઈ. ટાપ-

ટીપનો બધોએ સંગતમ તે લેતી આવી હતી. સરચૂની માતા પાડોશમાંથી થોડા અલંકારો પણ માગી લાવી હતી.

સુમતિને શણગાર સજ્જતા આવડતું. એ કલામાં તે સંપૂર્ણપણે પારંગત હતી. એણે છેલ્લામાં છેલ્લી હમે સરચૂનો અંબોડો લીધો. પાવડર તે કુલથી એનું મધુરું વદન શય્યાયું. આછી સુવર્ણ સાડી ને એવાજ પોલકાથી એના દેહને દીપાવ્યો. સરચૂ સોદામણી જની રડી. સરચૂની માતા તો માગી આણેલા તમામ અલંકારો સરચૂની દેહલતા પર લાદવા ચલાતી હતી. પરંતુ સુમતિની ખચા વિરહ તે કશુંએ દરી શકી નહોં. “નહોં કાણી!” સુમતિએ છેવટનો નિર્ણય કર્યો: “એ નહોં જને. તમારે મારી તમામ મહેનન પર પાણી ફેરવવું છે, એમ આજૂપણે લાદવાથી તો એ પ્રદર્શનની પુતળા જેવી લાગશે.”

સરચૂ એમ માનતી હતી કે એની કુરુપતા કવચની ગરજ સારશે, પરંતુ અરીસામાં નજર કરતાંજ એ આછેરી આશા પણ વણગી ગઈ.

વરરાજા ને તેમના અંગત મિત્રોનું આગમન થયું. કન્યા તો તુરતજ ગમી ગઈ. સરચૂને અંદર લઈ જવામાં આવી. પછી વ્યવહારી બાબતો હાથ ધરવામાં આવી. વરપક્ષે પ્રથમ તો સરચૂની માતાને ખાતી આપી હતી કે તેઓ એક પાઈ પણ પહેરામણીમાં નહોં માગે. પણ હવે તો લગ્ન ખર્ચને પહોંચી વળવાને બદલે તેમણે ચારસો રૂપાઆની માગણી કરી. એમણે જોયું કે કન્યાનો કન્યાકાળ વીતી ચુક્યો હતો. એટલે કોઈ પણ માગણી રીકાર્માં વિના કન્યાપક્ષને છુટકો નહોતો. માથેથી બાર ઉતારવા એના વડીલો એક પગે થઈ રહ્યા હોવા જોઈએ. એમની મામણી સાંભળતાંજ સરચૂની માતાએ મોં વાળ્યું. સરચૂના અંતરમાં આશાની આછેરી રેખા અંકાઈ. એ બહાનેએ કદાચ તેને મુક્તિ મળશે.

દાય નરીય ? બેવળુ દુયકા ખાખને તેની માતા શાંત પડી. વરપક્ષને સંદેશો મોકલાવ્યો કે માગી તાગીનેએ તે ત્રણસો રૂપીઆ કરી આપશે—વધારે જાનતું અમંભવેન છે. વરપક્ષ રાજી થઈ રવાના થયો.

નુરતજ સરયુએ માનુલી વસ્ત્રાલંકાર દૂર કર્યા, અને પુછવા લાગી : “ હું આ ! આ ત્રણસો રૂપીઆ તું કેવી રીતે લાવીશ ? આપણે વેચાઈએ તોએ એ રકમ પુરી થાય તેમ નથી. ”

“ હું તારા મામાને લખી જણાવીશ. આવી અણીની પછે પણ તે આપણને મદદ નહીં કરે ? ”

સરયુ પીકડું દસી. “ દજીએ તમે મોટી આચાર્યો રાખતાં જણાવ છો—હોં આ ! ” તે બોલી; “ આપણે બુખે મરતાં કતાં લારે તો મામાએ મદદ કરી નહોતી. ન્યાત બહાર મુકાઈએ એ જોડું ખરું પરંતુ હંવ જાય એ તો એથીએ અદકું. તમારે પહેરામણી કજીલ નહોતી કરી. ”

“ બેસ બેસ ડાહીલી ! એમની માગણી કજીલ ન કરું તો કરું શું ? ” તેની માતા ગાજી ઉઠી. “ જ્યાં હોય ત્યાં માથું મારવાની તારે શી જરૂર ? આવી તે છાજ વગરની કોઈ દશે ? ”

સરયુ એની માતા પાસેથી ઉઠી રસોડામાં ગઈ. કામે વળગી. છાનને દિવસ આવી પહોંચ્યો. કોઈએ કશીએ નૈઆરીઓ કરી નહોં. મદામહેનને થોડી ચીજો બેગી કરવામાં આવી. એક સોંધી લાલ સાડી લાવવામાં આવી. બકી સુમતિએ સરયુને રેશમી પોલકું બેટ આપ્યું. એની બા પાસે બે સાદી હેમની જંગડીઓ હતી. બસ. એટલી વસ્તુઓ નવવધૂ માટે પુરતી હતી. સુંદર-લાલ મદામહેનને સો રૂપીઆ એકઠા કરી ચક્યો. એટલા તો જમણવારમાંજ પુરા થઈ જવાના, પછી પહેરામણીનું શું ? છતાંએ વિવાહ તોડી નાખવા સરયુની ખાએ માન્યું નહોં. જકકી

થેટાની પેટે પોતાની મમતામાં તે મદમ રહી.

૩

“ પણ બા દવે કોઈ પણ ઉપાયે તારે એ કોઈવળુ કરવી પડશે. મેં માગાથી જાનતું બધુંએ ક્યું. તેં અમને શીશામાં ઉનાચ્યાં છે તારેજ દવે બહાર કાઢવાનાં. ”

પરંતુ માંતા તો રોકકળ કરવામાંથી નવરીજ પડતી નહોં. જવાબ તો વાગેજ શાને ? છાનનાં વસ્ત્રામૂયણ પહેરી સરયુ એક ખુણામાં બેસી હતી. ખુશી થતું કે દુઃખી થતું એની તેને ગમ નહોતી. સાતિજદાર મુકાયાથી એનું શીયળ ખચી જાય; પણ કુટુંબ પર સીતમ ગુજરે.

આખા આંગણમાં મૃત્યુની શાંતિ પથરાઈ રહી હતી. કહેલ. વૈસા નહોં મળવાથી વરપક્ષના માણસો મીઠજમાંજ રવાના થયા હતા. પણ તેઓ બહુ દૂર નહોતાજ ગયા. આજુનાજ ધરમાં ભરાઈ બેઠા હતા. અતિચાય દમ લીડાવવાથી એ વિધવા નીચોવાશે એવી એમને પુરેપુરી ખાતી હતી.

સુંદરલાલનાં વચને એની માતાનું આકંદ વધ્યું એજ. “ હું શું કરું ? ” એમ કહી તેણે કુટુંબે મુક્યો. “ હું તો નિરાધાર વિધવા છું. તું દવે મોટો થયો. કુટુંબનો થંબ કહેવાડે. સાતિજદાર થઈ બચાવા તારેજ કે કરતું નેહએ. ”

“ તો વિવાહ કરતી વેળાએ તો મને પુછવાએ નહોતાં આવ્યાં ! તમને કોણ કહેવા આવ્યું. હતું ? હું ક્યાંથી રૂપીઆ કાઢું ? મારી જાન વેચું સારે. ”

તે ધરની બહાર દોડ્યો. આકંદસર ગાજી રહ્યા.

સુંદરલાલ ગલીની બહાર પડ્યો. એકાએક કોઈએ તેના ખમા પર હાથ મુક્યો.

જટ તે ક્યો : દિંમૂઢ બની ગયો.

“ સુધાકર ! ” મદામહેનને તે બોલાવી શક્યો.

“ હા—હું સુધાકર. ” સુધાકરે જવાબ વાળ્યો. “ હું પાછો ફર્યો છું. મારાથી એમ નાસભાગ ન થઈ શકી. શંસી મારી વાટ જોઈ રહી છે છતાંએ હું આવ્યો છું. કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ મને ખેંચી રહી છે. તું કુશળ છે ? ”

“ હા ! કુશળ છું. ” સુંદરલાલ કડવાશથી બોલ્યો. “ જોના લલા માટે તું મરી પડે છે તે ટેકરીની ધાર પર છે. એને માટે હું આમ ગાંડાની માફક દોડી રહ્યો છું. ”

સુધાકરના વદન પર નિપાદવાદળ ઘેરાઈ વળ્યું. “ સરઘને શું થયું છે ? ” તેણે પુછ્યું.

“ એને લીધે અમે ન્યાત બહાર મુકાવાની અણી પર છીએ. આજે તેનાં લગ્ન હતાં પરંતુ અમે પહેરામણી ન આપી શક્યાં તેથી તેઓ વરને લઈ વીંદાય થયાં છે. હું પૈસા મેળવવા જઈ છું. હું જાતે વેચાવા તૈયાર છું. ”

“ પણ અત્યારે તને કોણ ખરીદશે ?—આટલી રાતે ? ” કપરા હારથી સુધાકરે કહ્યું.

“ છે એક જણ, ” સુંદરે જવાબ વાળ્યો. “ આજુની ગલીમાં એક મહાશયને લાંબા બહેરી ને મુગી કન્યા છે. એક દિવસ એમણે મને પહેરામણીના હજાર રૂપિયા આપવા કહ્યા હતા. પણ હું કબુલ થયો નહોતો. એણે મને ફરી પરણવાની પણ છુટ આપી હતી. વળી એની પુત્રીને પાલવવી પડે તેમ પણ નહોતું. છતાંએ મેં માન્યું નહોતું. પણ મારે છુટકો નથી. આપણી સમાજના વિધાતાને હું મારું બલિદાન દઈશ. ”

“ જા—નસીબ અજમાવ ” સુધાકરે કહ્યું. “ હું અહીં ઉભો ઉભો તારી વાટ જોઈ છું. ”

સુંદર દોડી નજર બહાર ગયો. એક ઘરના બંધ બારણે અટલી સુધાકર ઉભો રહ્યો. એના અંતરમાં આગના તળખા ઝળ્યાં.

પાંચેક પળમાંજ સુંદર પાછો ફર્યો. “ મારું બલિદાન અસરકારક પડ્યું. ” તેણે ખુલાસો કર્યો. “ એણે મને કુતરાની ગતે ઘર બહાર દોડી કાઢ્યો. એને પોતાની કન્યા માટે ખીજે કોઈ યુવાન જડ્યો છે. હવે આત્મઘાત કર્યા સીવાય મુક્તિ નથી. ”

“ ચાલ મારી સાથે—મુંદરા ! ” અંતે સુધાકરે કહ્યું. “ હું તને પૈસા અપાવું. ”

“ કેવી રીતે ? ” સુંદર આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. સુધાકરે જવાબ ન દીધો. પસાર થતી ભાડુતી ગાડીને સાદ દીધો. ખંતે મિત્રો અંદર ચઢ્યા. સુધાકરે પોલીસ સ્ટેશને લઈ જવા મુચના કરી.

ગાડીવાને ઝિંજાસાથી એના સામે જોયું ને ગાડી હંકારી. સુંદર ગાંડાની પેઠે કુદો—ગાછ રહ્યો. “ ઉભી રાખ. ઉભી રાખ. હું નહીં આંતું. ગાંડો થયો છે ? સુધાકર ! હું કસાઈ નથી. ચંડાળ નથી. ”

“ એસ છાનો માનો ” સુધાકરે તેને બેસાડી દીધો. “ પકડાવાનો નિશ્ચય કરીનેજ હું અહીં આવ્યો છું. નાસભાગથી હું કંટાળી ગયો છું. મારાથી છુપા રહી શકાય તેમ નથી. મારા મૃત્યુથી સરઘને લાલ થયો હોય તો વિવાહથી રળીઆમણું શું ? ”

પોલીસ સ્ટેશને ગાડી ઉભી રહી. સુધાકર ઉતર્યો. સુંદરને હીંમત આપી. “ મારે માટે સંતાપ ન કર. મારા જીવન કરતાં મૃત્યુ હજાર દરજ્જે સારું છે. ” તેઓ અંદર ગયા. સુંદર લાલ એકતોજ બહાર આવ્યો. અર્ધો કલાક વીતી ગયો હતો. સુધાકરને પકડી લાવનાર માટે જાહેર યંત્રેણ દનામ તેને મળ્યું હતું.

પરંતુ એ રાત્રે સરઘને પરણવાનું વિધાત એ નિર્માણ નહોતું કર્યું. સુંદરે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો લાંબા આક્રંદનો પડછંદ પડ્યો. ચિંતાથી તેઓ

બની ગયો. વળી પાછું શું થયું થશે? નનું સંકટ
કયું આવ્યું દશે ?

એનો નાનો ભાઈ દોડતો આવ્યો. “કું
નહો, મોટાભાઈ! આપણે બ્રહ્માસમાજમાં
ભગી જઈશું. જલ્દાનમાં ગયો આપણો સમાજ-
ને તેના ખુની કાપડાઓ.”

“પણ મધું છે શું ?” - મુંદરે પૂછ્યું.

“પેલો દંરામખોર વર પેલી બહેરી મુંગીને
પરણી ગયો. આપણી બહેન કુંવારી રહી ગઈ.
મંગલમુદ્દન* ત્રીની ગયું.”

“સુધાકરને નકામો શુગીએ ચલાવ્યો.”
મુંદર કહી ઉઠ્યો.

“શું કહ્યું ?” દરેક જણ મુંદરને વીંટાઈ
વાળું. માત્ર સરયૂને કશું પુછવાનું નહોતું.
મુંદરના વચનેજ તે મૂર્છા ખાઈ પડી.

* મૂલ દેખિયા-શ્રી. સીવારેલી.

૪

ચાર દિવસો પડી ગયા. શીકો નિર્માલ્ય
સરયૂ ખીમારીતે ખીંછાને પડી હતી. મદ્યપૂરે
વિદ્રામ દવે તેને મળ્યો હતો. સગનના દિવસથી
જ વેથે તેને પથારી છોડવાની મનાઈ કરી હતી.
એની માતા રોડાડામાં કામે ચડી હતી.

મુંદર એના ખંડમાં આવ્યો. એના વદન
પર આનંદનો અતિરેક હતો. વેવની મુચના ભુલ્યા
જઈ સરયૂ પથારીમાં બેઠી થઈ ગઈ. “ભાઈ !
શું ખબર ?” તેણે પૂછ્યું.

“અખંડ જ્યોતિ ટળી ગઈ નથી.” તેના
બાઈએ ખુદાસો કયો. “અવસાનને આરે ઉભેલા
એક ખૂનીએ ઢાંગર થઈ અનુપમનું ખુન કયોની
કબુલત દીધી. સાક્ષીઓ રણ કયો. સુધાકરને
ધુટા કરવામાં આવ્યો.”

સરયૂના શીકા વદન પર આભારરસક
આનંદના ઓપ નીતરી રહ્યા. *

સાચી જુલી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૪ થી]

“સારે તું પણ પહેલીએ જન્મતો દર્શિ.”

“તો, ભાષતો કાગળ આવ્યો છે કે ૧૦—

૧૨ દહાડો મોડો આવ્યો. એ પણ મોડો જવા-
ના છે” મેં કહ્યું. “માટે મારે રોકાવાનું થયો.”

પ્રભાએ મારી સામું જોયું. હું સમજ્યો.
એએ સમજી. અમે બંને આજુ દરવાં !

પાછું મેં વાંચવા માંડ્યું. પણ એ મને
એમ વાંચવા થોડીજ દેવાતી હતી.

“કુમાર ! વાંચવા માટે તમને ભાષ એ
એસાજ્યા હશે નહીં ?” દમ ભરાવતી હોય તેમ
જોલી.

“સારે એસીને શું કરું ? એટલે વાંચવું.”

“આજે હું આવતી હતી સારે તમારા
બાગનાં પેલાં ઘોળાં પુલોતી એવી તો સુગંધ
આવતી હતી. એ શાનાં પુલો છે ?” તેણે શરુ
કર્યું.

“નામજામ તો નહીં જાણીએ. બાકી છે
તોં કહ્યું. મારી રુમમાં હમેશા એક ગુચ્છ રાખું
છું” મેં જવાબ આપ્યો.

“મનેએ એ પુલ બહુ ગમે છે” એ બાગ.
માં જઈએ એમ કહેવાની એ રીત હતી. બા
પણ સમજ્યાં કે છોકરી એસીને કંટાળી હશે.

“જાતે ભાષ, જા, પ્રભાને તમારું ધરપી-
તાળ બને બાગ દેખાડી આવ.” બાએ પંડવા-
નગી આપી.

હૃદયમાં કોઈ વાતની ઠગ્ગા હોય અને તેજ
... સુચવાય સારે આપણે તેનો મનમાં ફેટલો
આભાર માનીએ છીએ ? ફક્ત હૈયે અમે ઉઠ્યાં.

“હમણાંજ આવશું-અમે. જોઈતું કરવું
હોય તો આપાને જોતાવજો.” જતાં જતાં મેં

કોઈ સોંદરવતી તરુણી તમારી નવે
ચાલતી હોય ત્યારે છાતી ફેટલી પુલે છે ને
જાણો છો ? એ એક અલગ્ય લક્ષણ છે.

અમે ચાલતાં નહોતાં, જાણે મોજાં હર
તરતાં હતાં !

“ધરપીતાલ જેવી છે કે બાગમાં નંડું
છે ?” મેં પાણી માપવા માંડ્યું.

“ધરપીતાલ કયાં બાગી જાય છે ! બાગ
તો આપણે બાગમાંજ ફરીએ” એક એવે પ્રકારે
ડોકી હલાવી તેણે હસ્યાં કર્યું. પદસાધિય જેવુંજ
કેક આ ડોકલાલિય હતું. અપૂર્વ હતું !

ફરતાં ફરતાં અમે વચ્ચેની રોડમાં ચાલ્યાં
વચ્ચે આરસ પકાણી એક, કલાની પ્રતિમા
સમેા સુંદર પુવારો હતો.

ચાલતાં એ મારી સામું જોવામાં હનવામાં
અને ફેંકારા આપવામાં સરન હતી. મળા
શબ્દોનું પાન કરી તે તૂમ થતી નવેજ એન
લાગતું. પુવારાની ફરતાં પેલાં શુભ શુભનાં
ઝાડ હતાં.

“આજ પેલાં ફૂલ” એમ કહી હમણી
કુદતી તે દોડી ગઈ. નિમિષ માત્ર દું આ ફૂલની
પ્રતિમા સામું જોઈ રહ્યાં.

કયા ભાગ્યશાસીની અંબાંચના ઘડા એ દે-
જાઈ હશે ?

“કુમાર ! હુંએ યાદી ગઇ છું. આપણે કયાંક બેસીએ ” ધાનનાની દ્રષ્ટિએ તેણે સુચવ્યું.

હોસ્પીટલનો બાગ એ ત્રિકોટારીઆ ગાડન નહોતો. કે ઠેર ઠેર બેસવાનાં સ્થળ મળે. હું જરા સુચવાયો.

“પેલું ‘બોવર’ જેવું શું છે ?” આંગળી ઉપરની વીંટી-ચમકાવતાં તેણે પુછ્યું. સ્થિતિનો સમય હતો. તેનાં હાલ કિરણો એના નાણુક ચાલેતે વધારે હાલ કરી રહ્યાં હતાં. વાળની થોડી કટો પવનથી આમ તેમ ખુંટી રહી હતી. સાડીનો છેડો ખસું ખસું થઇ રહ્યો હતો. સુવર્ણને, તમારી મન માનીતી તરુણીને આમ જોવાના જુદા પ્રસંગો મળે છે.

“સાંભળ્યું ?” કાચલ ટહુકી.

“ઓહો ! હું સમજી.” એક કટાક્ષ ફેંકી તે બોલી.

“મને જોવા આવ્યા છે કે બતાવવા ?”

મને ચીઢવવા સાડીનો છેડો તેણે આગળ ખસડ્યો અને હસી.

“અમે તો બોલ્યા કરીએ તેમાં કોઇનેએ શું ?” તે જરા રોશથી બોલી.

“પ્રભા ! મને માફ કરજો હં ! મારું ધ્યાન બીજો હતું.” મેં કણુક ક્યું.

“ભારે તમારું ધ્યાન કયાં હતું ?” કોટ-વાળા ચોરને દંડતો હસે.

મૂકદ્રષ્ટિએ મેં તેની સામે જોયું. વધારે હું શું બોલત ? મારી ચોરી પકડાઇ હતી.

“આ ગુન્દા માટે તમને સજા કરવી જોઇએ” ટચકી આંગળી હાંતમાં કરડતાં, પગ ઠપકારતાં મોઢા ડોળથી તે બોલી.

“તમે કરો તે ખરી” મેં પણ ઢોંગ કર્યો.

“ભારે પેલી ગુલાબી વેલનાં થોમાં પુલ લઇ આવો. જાઓ જલદી !”

ન્યાયાધીશ સજા ફરમાવે એવા ડોળથી તે બોલી.

એટલી વારમાં અમે ‘બોવર’માં આવ્યાં. એ કુંજ અમારી ‘સીસ્ટર’ પોતાને બેસવા માટે બતાવતાં હતી. એમાં એક નાનકડું બાંક અને ઘણાં કુંડા હતાં ‘સીસ્ટર’ રમ્મ ઉપર ગએલ હોવાથી કુંજ વપરાશમાં ન હતી. આજુ-બાજુ બે વેલીઓની ધટા હતી. સાધારણ માણસને તો એવું અસ્તિત્વજન ન જડે.

“આ બાંક ઉપર બેસજો, હમણાં હું આવું છું” રુમાલવતી સાફ કરતાં મેં હસ્યું. જવાબમાં એક નાણુક ડોકું રહેજ કહ્યું !

જેટલી ઝડપથી ચલાય તેટલી ઝડપથી ચાલી હું વેલ પાસે પહોંચ્યો. અમારા એક ‘વોર્ડ’નો આગલો અંધો ભાગ એ વેલોથી ઢંકાયેલો હતો. એ વેલનુંએ નામ મને ખબર નથી. નાના નાના ગુલાબી રંગના પુષ્પોની સાંકળ જેવી એ વેલ શોભતી. મેં ૧૦-૧૨ સાંકળો ચુંટી કહાડી.

“સેવક હુંકમ તાલીમ કરી આવ્યો છે.” કુલ આપતાં મેં ઉડું હાંક્યું.

“વારુ ! ત્યાં બેસો” પુલ લેતાં તેં બોલી.

દોઢ માણસ માટે બનાવેલ બાંક-અમારી ‘સીસ્ટર’ જરા રચૂલાંગી હોવાથી અમે તેને દોઢ માણસ કહેતાં-ઉપર આવે બે માણસ બેઠાં હતાં. મારી અને તેની વચ્ચે બહુજ થોડી જગ્યા હતી. પુલ આપતાં અમારાં આંગળાં અડક્યા-કૂંક થયું !

મેં જોયું તો પેલા ગુચ્છાઓની વિભાગશી થઇ હતી.

“મારી સામે જોવું હોય તો હવે પેટ ભરીને જોજો” ટીપ્પણી રીતે આંખો નચાવતાં તેણે કહ્યું. વેલોને ચુંટી ગોઠવણી કરવા માંડી. હું પુતળાની ન્યમ બેસી રહ્યો હતો. વેલોને ગુંથી તેણે એક ચુંદર શી વેણી બનાવી. મદારાણીય લલનાએને આ વેણીનો અલંકાર કેટલો મનોરમ.

સાગે છે પણ તેનું સૌંદર્ય મહાસલા માથું એ ખુશ્તું રાખ્યું જોઈએ.

“જરાં એ મીનીટ આમ જોશો ?”

“કેમ ?” મેં કુતૂહલથી પૂછ્યું.

“તો આ વેણી માથામાં ધાલી લઉં”

અચ્છૂટ હસતાં, લજ્જાલજ્જા મુખે તે હસી.

“તો હું જોઉં તેમાં શો વાંધો છે ?” અમળ્ય પછાતો ટોંગ કરતાં મેં પૂછ્યું. “પેટ ભરીને જોવાની તો તમે પરવાનગી આપી છે ને ?” મેં એને પકડી પાડી.

“પણ મને...જરા...શરમ...”

“વારું” કહી મેં બીજી તરફ જોવાનો ડોળ કર્યો. પણ આંખોના ખુણા મહાથી હું તેને જોતો હતો ! મારું હૃદય તેનેજ જોતું હતું ! આસ્તે રહીને છોડો અસ્યો અને નાનુકશી ડોક ઉપર રહેલો અંખોડો દેખાયો. અહુ નાનોએ નહીં તેમ મોટાએ નહીં. તેમાં સાદાઈ છતાં સૌંદર્ય હતું, મસ્તી હતી. મેં એયું કે તેના વાળમાં સોનેરી છાંટ હતી. તેના ગૌરવર્ણને તે દીપાવી રહ્યા હતા. ડોક વાળને શોભાવી રહી હતી કે વાળ ડોકને ? હજુએ હું તેનો નિર્ણય કરી શક્યો નથી. છટાથી હાથ ઉચ્છેદી તેણે વેણી આંધી. વચ્ચે એ ગુંચ જોડ્યા.

“હ્યો, હવે જુઓ” મારા તરફ ડોકી મરોડી તે બોલી.

જવાબ આપવાની મને ધ્રુસદ ક્યાં હતી ? અચ્ચારે એ દેવાંગનાસમ લાગતી હતી. તેના ચરણોમાં પડવાનું મને મન થયું હોય તો શી નવાઈ ? મને થયું કે એના ચરણ સુખી લઉં !

થોડી વારે મને ભાન આવ્યું.

“આ પુલ કેને માટે રાખ્યાં છે ?” વધેલા

ગુચ્છ બતાવી મેં પૂછ્યું.

“તમારેજ માટે તો—”

“પછી તારે ?—”

“મને તમે આપો તે—” આંખોના ખુણામાંથી જોતાં તે બોલી.

હળવેથી હાથ લંબાવી એક સુંદર ગુચ્છ ઉચકાવો. જાણે વાસ લેતી હોય તેમ તેની માંધે તેણે રમવા માંડ્યું. મારું ધ્યાન નથી એમ ધારી એક નાનુક સુખી લઇ “આ તમારી મહેનતનો બદલો” એમ કહી એ ગુચ્છ મને ધર્યો. એને ક્યાં ખજાર હતી કે મારી આંખોએ ચપલ છે. મેં હાથ લંબાવ્યો. મારો હાથ ધ્રુજતો હતો. તેનોએ. એ ગુચ્છ લેતાં મને સદીઓ વીતી એવું લાગ્યું.

મેં ગુચ્છ લીધો મારો હાથ હૃદય તરફ વળ્યો. એક ઉંડી સાસ લઇ તેને મેં અંતર સાથે ચાંધ્યો. એ બધું કેમ થયું તેની મને, ખરાખર ખજાર નથી. અમે પૃથ્વીનાં પાર્થિવ નહોતાં કેંક ઉચે લવ્યતામાં વિહરતાં બે પ્રેમીઓ હતાં !

થોડીવાર ચતે અમે ભાનમાં આવ્યાં. મેં નિશ્ચય રીતે હાથ લંબાવ્યો. વધેલાં ગુચ્છને ઉચક્યો. તેની સામું જોતાં મારા ચોહ પામે લાવી એક ઉંડું સુગંધ લીધું !

“આ મારી યાદ—”

સ્વપ્નમાં હોય તેમ તેણે હાથ લંબાવ્યો. એક વાર વાસ લઇને, સુખી આપી, ગાથે ફેરવ્યો.

“શ્યામ—”

“પ્રભા—”

“કેલું સુંદર !” તે બોલી.

“હા, કેટલું સુંદર !”

મારો ગુચ્છ તે હૃદયકપાટમાં સંચયની હતી તેનો ગુચ્છ મારી પાસે હતો !

અમે બોલ્યા વગર ઉઠ્યાં. મુંગા મુંગાં પાછાં આવ્યાં. રસ્તામાં બાને માટે થોડાં પુણ્યો વીણી લીધાં.

શંભુ આવ્યો હતો એટલે હું જવા નીકળ્યો. શાંતા આવી હતી એટલે એણે જવા નીકળી. ફાટકની બહાર જુદાં પડનાં અમે આંખોએ રમ

સીધી. બોલવાની ક્યાં સાન હતી ?

“આવજો—”

“આવજો—”

હલુએ તે ગુચ્છ મેં જળગી રાખ્યો છે ।

૪

તે રાત્રિ મેં કેવી ગાળી હશે ? અનંતતા વચ્ચે લટકના, ઝેલાતા લોલકને કો દિવસ શાંતિ સાંભળી છે ? મારું હૃદયએ આજે લોલક બન્યું હતું. પ્રેમની પરિસીમાએ વચ્ચે એ લટકી રહ્યું હતું. આશાનિરાશા વચ્ચે ઝેલાઈ રહ્યું હતું ।

શીજો દિવસ ઉગ્યો ને આથમ્યોએ ! આજે પણ તેનાં દર્શન થયાં !

ગીજોએ દિવસ ઉગ્યો ને આથમ્યો. તમારા ઉપર કોઈ પ્રેમ કરતું હોય અને તમે કોઈ પર પ્રેમ કરતા હો એવી અંદગી અનુભવી છે ? એજ જીવન છે એજ અંદગી છે,

પરીક્ષા આવી અને ગઈ. મન ક્ષોભને કારણે છતાં તેના પ્રેમના, આશ્વાસનથી સારું લખાયું હતું. ખાને દિવસે દિવસે સારું ચતું જતું હતું. અમે હંમેશાં મળતાં પણ વાતચીત કરવાનું ધૈર્ય કોઈને હતું નહોતું. અમારાં નયનો બોલતાં ।

એ વખતે એક અણચિંતિયા પ્રસંગે અમે પાસે આવ્યાં. રત્નએમા ‘મેસ’ બંદ થતા જમવાની કેવી અગવડ પડે છે તેનો બધાએનેએ અનુભવ હશે. આ અને શંભુના આગ્રહથી મેં તેને લાં જમવાનું રાખ્યું. પ્રમા, લાબીને મદદ કરતાં લાં આવી રહી હતી.

જમતી વખતે પ્રમાન પીરમતી, મને પીરસનાં તેના હાથમાં અમૃત નહોય એવું મને લાગતું. હું ખુબ જમતો. હું અને શંભુ સાથે જમવા બેસતા. શંભુ ન હોય લારે મારે એકલા બેસવું પડતું. પ્રમાને એ વખતે રાટલી વણવાની હોંસ થઈ આવતી ।

એક સુધડ ગૃહિણી જેમ રાટલી વણતા તેનાં

ગૌર હાથ હલુએ મારી સામે છે. જે પ્રેમ અને આગ્રહથી તે જમાડતી એ મેં બીજે ક્યાંય ચાખ્યો નથી !

રત્નએમા ધરે જતા પહેલાનો છેલ્લો દિવસ હતો. હું ધારું છું કે એ ગુરુવારનો દિવસ હતો. તે દિવસે મારી છેલ્લી ‘ડ્યુટી’ હતી. હું વહેલો જમી હોરપીટકમાં ગયો હતો. એટલે ચાર વાગે ‘ડ્યુટી’ ખતાસ થતાં હું શંભુને લાં ગયો. લાંથી અમે સાથે ફરવા જવાનું રાખ્યું હતું.

મારી દંમેશની રીત પ્રમાણે મેં દારર ઉપર એકદમ ધસારો કર્યો. અર્થે આવી છુમ્ મારી “શંભુ, શંભુ—”

“શંભુભાઈ નથી, તમે ઉપર આવો !” હૃદય પરિચિતનો પ્રેમલ સાદં આવ્યો. ઉપર જતાં હું જરા ચમક્યો. શંભુની ગેરહાજરીમાં ખનતાં સુધી હું બહુ રોકાતો નહોતો.

“ઉપર નથી આવતું ?” ખેદમિશ્રિત, રોષપૂર્ણ અવાજ આવ્યો. તેની મૂર્તિ દારર ઉપર આવી ઉભી રહી. દંમેશની સરમાળ મારી સામે છેડોએ સંકારતાં લજ્જતી પ્રમાં આજે અપૂર્વ વેષે ઉભી હતી. મેં પગથીયાં ચડી નજર કરી કોઈ દેખાયું નહોતું.

“શાંતા વગેરે ક્યાં ગયાં ?”

“શાંતા અને લાઈ દવાખાને ગયાં છે અને લાબી તો તમે જાણો છો—જમણે હાથે વાળમાં કાંસકો ખેસી, હાથે હાથે અંદરના ખંડ તરફ આગળી ખતારી.

ભામી-મારાં !—એ શંભુના ધરનું અણમોહન રતન હતું. જુના ચિચારના કુટુંબમાં ઉછરેલાં હોવાથી અને મુજે સરમાનાં હોવાથી લાજ કાઢવાની ચાહ હતું. વળી શંભુ કરતા હું સહેજ મોટો હોવાથી મારો તો પગરવ સંભળાતાં અંદરના ખંડના આસરો લેવાતો !

દું દરેયો અને ઉપર ચઢેયો. કાંતવની પાત્રવ સાચવનાં તેણે ખુરશી આગળ કરી.

“એસો.” કટાક્ષ ફેંકનાં કહ્યું. “બાએ બોલાવવાથી બાઈ લાંબાં ગયા છે. તમને બેસવાનું કહી ગયા છે.” મારા પુછતા પડેલાં તેણે બધી નાખ્યું. હું ચાલી જવાનો પ્રયત્ન કરીશ એમ તેને કદાચ લાગ્યું હશે !

“સારે નો આ બેઠા—” કોટ કાઢનાં મેં કહ્યું

“Thank you” આરસી આગળ બેસતાં તેણે કહ્યું

“આટલો અંબોડો બાંધી ચઢા મુકું એટલી વાર તો ખમાશેને ?” નીચી આંખે આરસીમાં જોવાનો ડોળ કરતાં તેણે પુછ્યું.

“છટ, એટલી ધીરજ કાને છે ?” આંખ મથકાવતાં મેં કહ્યું. હુંએ હવે તોફાની બન્યો હતો

“આમ શું કરતા હશે ? તો પછી પરવા પછી શું કરશે ?” બિબ્બનાં ઉચ્ચ સ્વરનામાં રંગાતાં તે બોલી. મને મારામાં, તેના પ્રેમનાં વિશ્વાસ આપ્યો !

“શે ચાલો સારે” અંબોડો બાંધી બોલી; “શાનું તેલ છે ખજર છે ?” હાથ ધસતાં તે બોલી.

“હાથ સુંઘવા દે નો કહું.”

“મારી સામે અણપણે તેણે હાથ ધર્ધા. નાક લંઘાવનાં ને હાથને અડકી ગયું.

“જો લુચ્ચા નહીં તો ? આટલાજ માટે હાથ સુંઘવા દતા નહીં ?” ટોંગી ગરસાથી તે બોલી; “હું નો આ ચાલી” હળવે હાથે મારા ગાલોને સ્પર્શ કરી તે ચાલી ગઈ ! હું જોઈ રહ્યો. દરબુએ તે મધુર સ્પર્શ મારે ગાલે સ્પર્શે છે. કેટલીક વાર સુંધી તે તેલ લુછવાનું ગમ્યું નહીં.

આજે અમે એકલાં હતાં. ધણે દહાડે, અંદ

રહેલાં હંથા ઉઠ્યાં, બોલ્યાં. એ દિવસની યાદી મારાથી કદી ભુલાશે નહીં !

“અહીં આવોને” “રૂઠવ” પર ચાલ મુકતાં તેણે ટહુકો કર્યો.

“ના, અહીં જ ડીક છે” વધારે છુટ લેવી સારી નહીં એમ ધારી મેં કહ્યું.

“ના ના, એક વાત છે, ન આવે તો મારા સમ !” કરગરને કંઠે તે બોલી.

જેની છાંદગી હું જીવતો હતો તેણે મમ આપ્યા ! હું ઉઠ્યો. રસોડાને બારણે ઉભો રહ્યો.

“તમે છો ત્યાં સુંધી લાબી બદાર આવશે નહીં” પાટલો ઢાળતાં તેણે કહ્યું. “એટલે હવે હાથ ડાલી બેસાડવાનું રહ્યું હતું. તેએ તે બાજી સંખત નહીં !

હું બેઠો, મારી હૃદયેશ્વરી પામે બેઠી ! તેનું ચઢામાં ધ્યાન નહોતું !

“તમે હા છો ત્યારે મારાથી કયુંએ થતું નથી” આજે પહેલીવાર એણે હૃદય બેધ્યું. “મારો જીવ તમારામાં જ હોય છે” પાત્રા જોડે રમતાં તે બોલી.

“મેં આ મિસો કેમ ગાળ્યા છે તેની તને ખજર છે ?” મેં કહ્યું. “ચોપીસ કલાક તારી મૂર્તિ મારી સામે હોય છે !”

“આપણે પ્રેમમાં પડ્યા છીએ નહીં ?” શરમતો પડેલો ઉચ્ચ એક્ય કરતી દોષ તેમ “રૂઠવ” બંધ કરનાં તે બોલી. આનો જવાબ અમારી આંખોએ આપ્યો ! અમે એક થયાં હતાં !

ચઢા ગાળી પ્યાલાબરી અમે દીવાનખાનામાં આવ્યાં. એ નીચે બેઠી હું ખુરશી ઉપર.

“લાબીને ચઢા આપી આવું. હું” પ્યાલો લઈ ઉઠતાં તે બોલી. ચઢા આપીને આવી અમે રકાષીઓ ભરી. આખુંએ જગન અમને પ્રેમ

“આમાં તોલ થઈ રહ્યું લાગે છે” દીવે
હંસવંતી શાંતી રસોડામાંથી કાઢારમાં ગઈ.

“હવુંએ અંધારું હતું. એક ખીખનાં મોઢાં
દેખાતાં નહોતાં. એ કુખપક્ષ હતું”

“ઓ મા, ઓમાં તો બહુ ‘ભાર છે-’
પ્રભાએ દાદરથી લુમ મારી.

“ઉભી રહેજે. હું ‘આધું’ છું” હું ઉઠ્યો.
હું જ ઉઠ્યો અને શંકુ કેમ નહોં એ મને હજીએ
સમજાવું નથી”

“હવુંએ અંધારું હતું”

ડાલ ઉચકવા મેં જમણે હાથ લાંબાવ્યો
એ દાદરથી બે પગેથી આં નીચે હતી. હાંથ ડાલ
સુધી પહોંચતાં પહેલાં તેણે પકડી ધીમેથી દાખ્યો.
“હું બહુએ સંમજા ગયો”

ડાખી હાથમાં એ મોટી ડાલ પકડી દાદર
પર ઉભી હતી. જમણે હાથે મારો હાથ પકડ્યો
હતો. પ્રેમની મંત્રીએ તેને મસ્ત બનાવી હતી.
મારે ગાંધે તેના શ્વાસ અચડાતો હતા, અમે
એક બીજાની અડોઅડ ઉભાં હતાં

પછી શું થયું એ બરાબર યાદ નથી. મારો
હાથ ઉચકી તેણે પોતાને ઝોઠ મુક્યો. ફટલી
વાર ? ધણી વાર સુધી ! એ અમારું પહેલું અંત
હેલું સુખન ! પછી લાંથી લઈ એણે પોતાની
છાંતી સંરસા ચાખ્યો !

અમે આમ પાંચેક મીનીટ સુધી ઉભાં
હઈશું.

“હવે અંધારું થયું. ટેબલ લેમ્પ પાંછું
આવતું હતું.

ડાલ ઉચકી મેં રસોડામાં મુકી. એ ધીમા
ચાંસે મારી પાછળ આવી.

૫

ખીજ રોત્રે હું ધરે જવાનો હતો. હૈયું કંઈ
નહોતું માનતું. બપોરે જમ્યા પછી મેં જવાની
તૈયારી કરવા માંડી, શંકુ મને મુકવા આવવાનો

હતો. પ્રભાનું ચાલત તો એએ આવત. પણ
આખરે એક હોંડુ કુમારિકાને ? આજે અમે
છુટાં પડવાનાં હતાં. સદા માટે નહોં તો થોડા
વખત માટે. એક વખત ધરેએ જવાનું માંડી
વાળવાનો વિચાર થયેલ ને. કામળ લખી
નાખેલ.

પ્રભાને ધરે જવું હતું મારે એ બાબત રહેજે,
કાંમ હતું. એટલે મારેજ પ્રભાને મુકવા જવી
એમ નક્કી થયું.

અમે નીસર્ખા :

એ સૈદ્ધિ દેવીની સાથે ચાલવાનો હેતુ
પ્રસંગ હતો !

“આપણે બે સાથે કેવાં લાગીએ છીએ ?”
કેક વિચાર આવતાં તે બોલી.

“આખુંએ જગત જોના દેખ કરે એવું
એક પ્રેમાળેકું નહોં ?” મેં સરિમત પુછ્યું.

“હું મથી તેતું ડાકું હૈયું”
જે રસ્તે તેતું ધર હતું ત્યાં અમે આવી
પહોંચ્યાં.

“તમે જાઓ, અહાંથી હવે હું જમણે એકલી”
તે બોલી.

“વારું” કહી મેં ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
પણ મારા પગજ ઉપડતા નહોતા. મેં જોયું
તેની આંખમાં આંસુ હતાં. મારીએ આંખમાં !

“રમઝોમાંથી આવો કે તુરત મને મળ-
શોને ?” વિશ્વાસથી તેણે પુછ્યું.

“નહોં તો ખીખ કોને ?” મેં ગદગદ
કંઠે કહ્યું.

“આવજો હં, વહાલા” મારી પાસે આવી
ધીમેથી બોલી. મારાથી કંઈએ બોલાયું નહોં.
હું આંખો લુંછતો ચાલવા માંડ્યો-હું દેખાઉં
લાં સુધી એ ઉભી હતી. મારી જીવન પ્રતિમા !

૬

વાચક ! આ મારી કથની ! અંત્રાસ ? નહોં

હજી થોડી બાકી છે. એ સાચી સાચે તો સાચી માનજે નહીં તો જુડી ! એ સાચા પ્રેમીઓને પ્રેમ કરતાં શીખવ્યાં એ સાચી બાકી બધું જુડું ! આ જગતમાં બધું જ ખરું પકડું હતે તો પછી સ્વર્ગ ક્યાં રહેત ?

રજાઓમાંથી પાછો આવ્યો ને સાંભળ્યું કે પ્રમાણ લગ્ન થયાં. એ સાંભળી મને ધકકા લાગ્યો. હજી એ તેમાંથી મુક્ત થયો નથી. જીંદગી મને અકારી થઈ પડી !

એ નિર્દોષ પ્રેમીઓને દુભવવામાં કાણે સાર કાઢ્યો ?

એ બધો કાતો વાંક ? મારા પ્રયત્નોને હજી એ ઉત્તર મળતો નથી !

કે કારણસર તેનાં એકદમ લમ લેવાયાં, સંધારણ મણેલાં માણસની એ દેવાંગના-પત્ની બની ! તેને કે કહેવાતો વખતજ આપવામાં આવ્યો નહીં. નહીં તો એ મને એ ખબર કહેવ-

કાવત !

જગતનાં માતૃપિતાઓ ! તમારા લાડકપટ્ટાં બાળકોને લમસંબધમાં જોડતાં એમનાં પ્રેમ અંકુરો ન બાળો. એતવણી લેજો ! હું દાઝ્યો છું એટલે બધાએને એ કહેવું !

હું નાગર હતો એ બાહ્ય, જતાં એ ભગવાન મનુના વર્ણાશ્રમ. ધર્મના એકજ અંગ હતાં ને ?

સમાજની વેદો ઉપર અમારા જેવા કેટલાં પ્રેમીઓના પ્રેમની આહુતી લેવાય છે ?

એ મહીના પછી પ્રભા, મારી જીવનની પ્રેક્ષા આશમી, શમી ગઈ. મારાથી રીસાઈને ચાલી ગઈ !

આયારે મારી સામે તેના ફોટો પડ્યો છે અને પેલો કરમાએલો શુદ્ધ !

વરસો સુધી તેઓ સાથે રહ્યાં છે અને હવે મારી સાથે શમશે !

શત્રુજય ને આવકો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦૦ થી]

આખતમાંના વાંચસરોયને અરજી (અપીલ) કરી.

કેટલાક પત્રવ્યવહાર પછી છેવટે તા. ૨૪-૫-૨૮ ના રોજ પાલીતાણા દરબાર તેમના ધારાશાસ્ત્રી શ્રી ભુલાભાઈ દેશાઈ સાથે અને જૈનો તરફથી તેમના પ્રતિનિધિઓ શ્રી કીકાભાઈ પ્રેમચંદ, શ્રી કસ્તુરભાઈ નગરશેઠ, શ્રી માણીકલાલ મનસુખભાઈ, સારાભાઈ ડાલાભાઈ અમૃતલાલ કાલિદાસ અને પ્રતાપસિંહ મોહાલાલભાઈ સાથે સર સેતલવડ નામદાર વોઇસ-રોય સમક્ષરાઈ-ડટેબલ કોન્ફરન્સમાં એકઠા થયા.

બંને પક્ષની દલીલો ને ચર્ચાઓ સંભળાઈ. આખરે ના. વોઇસરોયે સમાધાનની શરતો સુચવી ને બંને પક્ષે થોડી ઘણી છુટછાટ સાથે સ્વીકાર્યું કે જૈનો વાર્ષિક રૂ. ૬૦,૦૦૦ પાંત્રીસ વર્ષ સુધી પાલીતાણા દરબારને ભરે અને બદલામાં પાલીતાણા દરબાર યાત્રાળુઓનું ને રથજતું રક્ષણ કરે અને કોઈ પણ જાતનો બીજો કર લે નહીં. ને પાંત્રીસ વર્ષના અંતે કોઈ પણ પક્ષ આ કોલકરારોમાં સુધારા વધારા સુચવી શકશે અને બંને પક્ષની દલીલો સાંભળ્યા પછી બ્રીટીશ ગવર્નમેંટેને આ સુધારા વધારા સ્વીકારવા કે કેમ તેનો છેવટનો નિર્ણય કરવાનો હક્ક રહેશે.

ને આ ખત ઉપર બંને કુશળ ધારાશાસ્ત્રીઓની સમક્ષ બંને પક્ષે તા. ૨૬-૫-૨૮ ના રોજ મટુમાધું ને ના. લેડી ધરવીન, વોઇસરોય અને ગવર્નર જનરલે સાખ આપી આને કાયદેસર બહેર કઢ્યું.

દરેક સવાલને બે બાજુ હોય છે. એક પક્ષ

એવો પણ છે કે જૈને આ સમાધાન રચતું નથી. પરંતુ જો શાંતિ, ચિત્તે, શત્રુજય અને પાલીતાણા દરબાર વચ્ચેના પ્રેમમય સંબંધથી તે ગઈકાલ સુધીનો ઇતિહાસ ઉકેલશે તો એકજ વસ્તુ જણાશે કે આ બાબતમાં કૈને કે બાંધછોડ કરવીજ પડી છે ને સમાધાની સ્વીકારાઈ છે. ને આ વખતે જે સમાધાન થયું છે તેને જીણવટથી જોઈશું તો ઉલટું જૈનોએ પોતાના હકકો વધુ સુરક્ષિત કર્યા છે. સર સેતલવડ, કીકાભાઈ પ્રેમચંદ અને તેમના સાથીઓ, પાલીતાણા દરબાર અને ભુલાભાઈ દેશાઈ આ સ્વર્ણના મહત્વના સવાલનું સંતોષકારક સમાધાન આણવા માટે અમે અભિનંદન આપીએ છીએ. ને જૈનશોકને તો અમે, એમની યાત્રાવિરહની અસહ્ય વેદના સહીને, દેવનાં દર્શન કરવાની જીવનની અમૂલ્ય તકોને જતી કરીને પણ સલામત કર્યો ને લીધી પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી તે માટે એમને ધન્યવાદ ને અભિનંદન આપીએ છીએ.

બીજા વર્ષના દેવદર્શનના વિરહને અંતે તા. ૧ : ૬ : ૨૮ ના રોજ યાત્રા કરવાની છુટી થઈ અને આ પુણ્ય દિવસે, આ વિશ્વેશ્વરસવ અને સત્યની ઝાંખી થતાં આવેલી આત્મશ્રદ્ધાના ગૌરવ ને આનંદથી હીલોએ ચઢેલાં જૈનહૃદયનો અપૂર્વ ઉત્સાહ; યાત્રા માટેની દોડધામ ને યાત્રા ખુલ્લી મુકતાં દરબારે આપેલું ટુંક પણ હૃદયગમ ભાંખણ, એ શુરા ક્ષત્રિયની સરંક્ષણ આપવાની ચીવટાઈ ને ઉત્સાહ પર્વત ચઢવામાં એનુંજ મુખીપણું ને યાત્રાળુઓએ અને વહીવટદારોએ એ હૃદયપટ્ટાનું કરેલું આમંત્રણ ને પૂજન; આ બધું દર્શન કરવા દેવા પણ તે દિવસે પર્વતને શિખરે શિખરે ધુમી રબા હશે !

* આ લેખ નીચેનાં પુસ્તકોને આધારે લખ્યો છે. ૧. શત્રુજય મહાત્મ્ય. ૨. Aryan Rule in India by E. B. Havel. ૩. રાંસમાળા. ૪. Appeal from Sheth Anandji Kalyanji to H. E. The Viceroy against Watsons award. ૫. Agreement of 1928. ૬. "જૈન"—(સાપ્તહિક) તા. ૧૦ : ૬ : ૨૮ નો અંક.

કેટલાંક સંવનન

૧૯૨૯-૩૦

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૬ થી]

એવી મારી માગણી છે. તમે મારું જીવન સરળ કરો. "

એણે પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો નહીં.

" મને જે જે લાગે છે, જે જે યાચ છે તે હું કદી ચક્રોતો નથી, જણાવી ચક્રોતો નથી. મારી ભાષા કઠોર છે, મારી વાણી કઠિણ છે. મારા ઉચ્ચાર ઠંડા છે. પણ લીલી ! હીપર લીલી ! એ તો સ્પષ્ટ છે કે હું તમને ચાહું છું. "

કંગાલ બની મેં એના સામું જોયું.

" મને લાગે છે કે તમે મને ચાહો છો. " હસતાં હસતાં એ બોલી. " આપણને કાંઈ ચડાય એના જેવું મજાનું તે બીજું શું ? "

મેં એનો હાથ ચુમી લીધો. ધીમે ધીમે એ હાથ એણે ખેંચી લીધો.

" સાચે. શું કહેવું, શું કરવું તે હું સમજી શકતી નથી. તમે મને બહુ ગમેા છો. " આમ બોલી પલ્લવાર એણે મારી આંખથી આંખ માંડી અને પછી નીચું બાળી દીધું.

" વહાલી ! " મેં એને કમરમાંથી પકડી લીધી અને એના હોઠ પર ઉપરાછાપરી ચુંબન કર્યો.

મારી બાથમાંથી એ મુશીબતે છુટી. લગાર વેગળા ઉભી રહી બોલી: " ના. ના. બહુ આમ શું કરો છો ? ફુનીઆમાં બીજી ઘણીએએ છે. મારા કરતાં પણ વધારે સુખ તમને એ આપી શકશે. "

હું એને કેટલી બધી પુજતો હતો, હું એના સ્વભાવ કેટલો બધો પસંદ કરતો હતો, એના સૌંદર્ય એની સહાધનાં હું કેટલાં બધાં વખાણ કરતો હતો તે બધું મેં એને મારી બાગીચાડી બાગમાં જણાવ્યું. મારા મનોરાજ્યની મારી

પ્રિયતમા એજ હતી એ મેં એને બતાડી આપ્યું. એ આદર્શ મૃદિણી નીવડશે એ મેં એને કમ-જાન્યું. મારા લાયક એજ છે એની મેં એને ખાત્રી કરી આપી. હું વાગવડું નથી, વાતમાં રસ જમાવતાં મને આવડતો નથી છતાં મારું કહેવું એણે બહુ સાંભળ્યાં કર્યું.

" તમે મને બરાબર પીછાની નથી. " મારું કહેવું સાંભળ્યાં લપ એ બોલી.

" ગમે તેમ. પણ તમે મારી માગણી કશુંક તો રાખો છોને ? " હું માનું છું કે તમે ખુશી છો, રાજી છો. "

" એમ ? ક્યારે ? " એણે હસતાં હસતાં પુછ્યું. એ હસવું સ્વીકારવું હતું. એની આંખો દરવાજા બંધી ફરી. એના હોઠ ઢાલ્યા.

" વહાલા ! " એકવાર ઉચ્ચ જોષ એ બોલી " તમે સાચું બોલો છો ! તમે મને ખરેખર ચાહો છો ? તમે મને છેતરતા નથી ? જો તમે મને ક્ષો દેશો તો હું જીવી શકીશ નહીં. "

૮

લીલી પર હું જાપ પાડી ચક્રોતો હતો. કાંઈ અજમ રીતે હું એને આકર્ષી રહ્યો હતો. પણ મારી આ દરખાસ્ત એની ચક્રતાની કક્ષામાં નહીં આવેલ હોવાથી પ્રથમ તો એ દિગ્મૂઢ બની ગઈ.

" ના. ના. " ઉચ્ચ બાળા એ બોલી. મારી આંખોમાં એ શું વાંચી શકી તે પ્રશ્ન બંધે પણ ફરી મારા સામું બાળવા એનામાં દોમત ન રહી.

" હું તો માની ચક્રોત છું " મેં ચલાવ્યું, " તમે મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવો છો. મારી માગણી બંધે કશુંકાપ કે તિરસ્કારામ પણ તમે જણી ચક્ર્યાં, જોષ. ક્યાં તો દરોજ કે હું તમને ચાહું છું. જ્યારથી મેં તમને જોઈ સાર થીજ હું તમને ચાહું છું. "

“હું ધીમે ધીમે, શાંતિથી જ બોલતો હતો, છતાં લીલી મને રોકી શકી નહીં; કે. જવાબ આપી શકી નહીં. એ તો આભીજ બની ગઈ. “મારે પીછું કે જ કહેવું નથી. હું કંઈ એટલું જ પુછું છું કે તમે મને ચલાશો?”

લીલી હવે બોલવા તૈયાર થઈ. એના ગાલે શેરડા પડ્યા. છુગડાથી પગની પાની ઢાંકતા ઢાંકતા બોલી: “તમે ગાંડા તો નથી થયા? લોક શું કહેશે? તમે કાણ, હું કાણ?”

“લીલી!” હું એકદમ બોલી ઉઠ્યો. “ધન્યવંતી ખાતર સાચું બોલો. જગતની દીવાલો આપણી વચ્ચે ન આવવા દો. મેં ઉતાવળ કરી હશે એ ખરું. વિવેકપુદ્ધિને પણ કદાચ ગીરો સુકી હોય. પણ હવે જે તીર-મેં ફેંક્યું તે ન ફેંક્યું નથી થનાર. હવે તો મારું જીવન તમારા હાથમાં છે: મારો કે તારો.”

“સારે મારું પણ તેમજ.” સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક લજ્જાને અળગી કરી એ પણ ઉત્સાહમાં આવી બોલી.

“લીલી! મને શરૂઆતમાં જ કહેવા દો કે જે તમે અપજીવી આવેશમાં આવી જમ્યામ બોલ્યા હો તો એ ફેક કરવા હજી સમય છે. સાહસ ન કરતાં. બોલતાં પહેલાં બેવાર વિચાર જો. જો તમારામાં હીંમત હોય, જો તમે મક્કમ રહી શકો તો જ આવું પગલું ભરજો. તમે તમારા અંતઃકરણને પુછી જુઓ કે હું તમારા લાયક છું કે કેમ? તમારી અભિપ્રાયો મારાથી પુરાય એમ છે કે કેમ? તમારાં સ્વપ્ન હું સત્ય કરી શકું એમ છું કે કેમ? અલબત્ત, હું પોતે તો તમારી ખાતર મને તેવું જીખમ ખેડવા જ્યારે કહોં સારે તૈયારજ છું. સંકટમાં પુશીથી સહન કરવા તત્પર છું. કંઈ નહીં સહાય એક તમારો વિચેગ.”

ઉભરે શમતો જણાયો, પાણી ઉતરતાં

દેખાયાં. મેં એનો હાથ પકડી કહ્યું: “લલાલી લીલી! હું પોતે તે માનું છું કે તમારા માટે હું નાલાયક નથીજ. તમારી મારે કેટલી બધી અગત્ય છે તે હું જાણું છું. તમારા માટે મેં કેટકેટલું વેઠ્યું છે તે હું તમને કહી ખતાડવા નથી માગતો. લીલી! ડીઅર! જો તમને મારા પર શ્રદ્ધા હોય, જો તમને મારા વચનમાં વિશ્વાસ હોય, હું સાચો છું, વફાદાર રહી શકું એમ છું એવું તમને લાગતું હોય તો તમે મારા સહમત્યારિણી થવાની ના નહીંજ પાડો.”

હળવેથી હાથ દખાવી મેં આગળ ચલ્યું. “મારે કશું કરવું જોઈએ કે હું ગાડી ધોડાવાળો નથી; દીલગીર છું કે બીજાના જેવી મોજમઝા. હું તમને મણાવી શકું એમ નથી. છતાં એ મારી પાસે જે છે તે સઘળું તો હું તમારે ચરણે ધરું છું. હું કે સદ્ગુણસંપન્ન નથી. મારામાં અનેક દોષ હશે છતાં પણ હું જેવો તેવો હું દાસ તમારો, કૃપાસિંધુ મહોની કર મારો. મારી અપૂર્ણતાઓ સામું ન જોતાં, મારા ભાવના મારી લાગણી બધી જોજો. મારી પ્રિય તમાને મનમાન્યા ભોગ વિલાસ હું ન ભોગવાવી શકું તેથી મને કેટલું દુઃખ થાય છે તે હું જ જાણું.”

એના ઓઠ મલક્યા. સાહસ કરી મેં એને હાથ સુધી લીધો અને આગળ વધ્યો.

“જેવો હાથ આપ્યો તેવું હૈયું આપો એટલે બસ. અસાર સુધી તમે મારા પ્રત્યે જે કઠોરતા વાપરી છે તેમાં એ કે કારણ હોયું જોઈએ.”

“વહાલા! તમારા પરથી દીલ ઉઠાડી લેવા મેં ઘણું કયું પણ હવે.....”

“મી. રાય!” દુઃખાતી હોય એમ એ બોલી; “આવું આવું ન બોલો. એમાં તમારું

અને મારું બનનેનું બોલું.”

“લીલી ! ડીઅર લીલી !” મેં પુછ્યું;
“તમને બોલું લાગ્યું ? તમને શું થયું ?” હજીવે
હજીવે એની પાસે જઈ ધીમે રહી મેં એનો હાથ
ગ્રાહ્યો.

“હરગીજ નહીં,” એ બોલી. પણ આ
બોલું ગાંડું.”

“વહાલી લીલી !” મેં પુછ્યું, “મામા-
શિક પ્રેમમાં બોલું શું, ગાંડું શું ? જે માથાસો
ચાહી ન શકે તો પછી ઈશ્વરે એમને હૃદય શા
સાર આપ્યાં હશે ? જે હૃદય ચાહી ન શકે એ
હૃદયનો ઉપયોગ શો ? કહો, કહો. મારા બોલવાથી
તમને માનું લાગ્યું ? તમારી લાગણી દુઃખાઈ ?”

“અરે ! અરે ! આ શું ?” મારી બાથ-
માંથી છુટા થવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતી તે
બોલી, “કાંઈ આવશે, દેખશે. મને જવા દો.”

“ના, ના. હું એમ તો નહીં જવા દઉં”
મેં છાતી સાથે દબાવતાં કહ્યું, “તમારી હા કે
ના મારે સંભળતીજ છે. કેટલાંક વખતથી મેં
તમારીજ પ્રતિમા મારા હૃદયમાં દિરમાં પધરાવી
છે. તમારા સીવાય બીજા કોઈનું ધ્યાન હું ધરતો
નથી, ધરનાર નથી. હું ફરી જાઉં એવો નથી.
કાંઈપણ પ્રકારની ખીકરાખતાં નહીં. આત્મસંલગ્ન

[આ લેખનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે.]

નથી કરતો. છતાં પણ કંઠા વગર તૂટી રહેવાનું.
કે યુવાનોના દોષથી હું મુક્ત છું. જે મુર્ખ
અસારે આપણા માથે તપી રહ્યા છે તે પણ
મારા કરતાં વધારે વફાદાર નહીં હોય. અત્યારે
આપણા સાક્ષી એજ છે. તમે મારા નેત્રનાં કીકી
છો, તમે મારા ઉરનો ધબકાર છો. ચોક્કસ
માનવો કે જ્યાં સુધી તમે મારાં નહીં થાઓ
ત્યાં સુધી સુખ અને શાંતિ મારા માટે સર્જ્યા
નથી.”

લીલી મને રોકી ચકી નહીં. હું બોલતો
ગયો, એ-કાંપતી ગમ્મ મારું પીંજણ થતા પહેલાં
તો એણે મારા ખભે પડવું નાખ્યું. ખોરખોર
જે હાં આંસુ એની આંખમાંથી નીકળી પડ્યાં.

હું છોભીસો બની ગયો. એની આ લાગણી-
નું શું કારણ હોવું જોઈએ તે એકદમ ન કહી
શકાયું. હું એને સારી રીતે ઓળખતો હતો
તેથી એની આ વખતની સ્થિતિ મને કેંક
વિચિત્ર લાગી. એને શાંત પાડવા કરવું જોઈએ
તે મેં કયું. કુમોશમ્યા પછી મેં લગાર સંકેત
પામી કહ્યું: “લીલી ડીઅર ! મારા બોલવામાં કે
અણજાગૃતી લાખા આવી ગઈ હતી ?

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (કિ. રૂ. ૬) ટ. ખ. સાથે ફાલ)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક હકિન અને અપરિચિત શબ્દો મટિ આજ પોતાની જાતનું એકજ
પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકની એક મત
અવશ્ય હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને શબ્દ ભાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુદ્ધ નાયકો ને આવશ્યક
લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષની અગત્ય તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતું છે “હિન્દી સાહિત્યમાં રસ
લેનારને આ ૨૭૦૦૦ શબ્દોના કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમાં ગુજરાતી, શિષ્ટ તેમજ કેટલાક
તલપદા શબ્દોના અર્થ દિનીમાં આપેલા છે.” કિમત રૂ. ૬ અથવા મ. એ. થી ૬-૮-૦૦ મોકલો.
મફત: “વૃક્ષાપિક” માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વા. ઇ. રૂપિયા બે છે.

મળવાનું કેટલાંક:—જયદેવ બ્રધરસ, કારેલીબાગ, વડોદરા.

સરકારનાં દુષ્કૃત્યો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૫ થી]

મારા જેટલાજ ખુંખી રહ્યાં છે એ મારે પુરવાર કરેલું.

આપણું રાજતંત્ર નથી પ્રભાકીય કે નથી વ્યક્તિગત.

૧૭. અંતમા પારડાલી પ્રત્યે અને મારા જેવાઓ જેણે એના હિતનો સવાલ આપની

સમક્ષ રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેવાઓ પ્રત્યે આપે જે અતીવ સમ્મતતા અને સહાનુભૂતિ દાખવી છે એની હું આભાર સહિત નોંધ લઉં છું. આપણા જેવું રાજતંત્ર પરંતુ કે જે નથી પ્રભાકીય કે નથી વ્યક્તિગત તેમાં તે સરકારના સૌથી વડા હાકિમની સહાનુભૂતિ પણ પ્રગ્નની હિતજાના જેટલીજ વ્યર્થ થઈ પડે છે.

આપનો વગેરે.

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

હુનર, ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, કળા એતીનું
સચિત્ર માસિક

FREE ગૃહ ઉદ્યોગ HOME CRAFT

હિંદના હુનર ઉદ્યોગનો ઉદ્ધાર એટલે

હિંદનો ઉદ્ધાર એ જ આ

માસિકનો ધ્યેય છે

કુશળ અનુભવી કારીગરોને હસ્તક ચાલતી

ધી એસોશીએશન ઓફ હોમક્રાફ્ટસ—સુરત

નું સ્વતંત્ર અંગ્રેજી ગુજરાતી માસિક

કરાચીથી કોલંબો સુધી ફેલાવો હોવાથી ગાંધીગરાત કોઈ પણ ભાષામાં, દામ મધ્યમ. વા. લ. રૂ. ૪)

શ્રી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત શ્રદ્ધાભાજી આણંદજી આવડા
તઠ્ઠી સંવતય સપ્તેમ ભેટ.

કાર :

ચોમાસાની ઝડી

[૨૮ કુ દે

માત્ર રેખાકનથી જુદી જુદી ગતિ અને વાતાવરણ પ્રકટ કરવા માટે ભાઈ કુ દેસાઈએ આ ચિત્ર ઉદાહર્યું છે. વનનાં તીરકસ ઝાપટાથી વળી જવું વાંસડાનું લુથ જુદી જુદી રેખાઓમાં વાંક વળે છે તેમાં પ્રાકૃતિક સંધારણ અને મજબુતીના નિયમો દેખાઈ આવે છે. વાતાવરણની વિશ્લેષણ રીતિમાં બે નિરાધારણ કાગડાઓને રીતું કોઈ આશ્રયસ્થાન મળ્યું નથી એ બેઈ આપણને સહેજ તેમની દયા આવે છે. ચિત્રકારમાં કુદરતની માવી સદજ લીલા ચીતરવાનો ખાસ શોખ જણાઈ આવે છે. સાધારણ બીનાને ચિત્રયોગ્ય કરવાની નિપૂણતા બે ભાઈ કુ દેસાઈની વિશિષ્ટતા છે.—૨. મ. રાવળ.

પુસ્તક ૧૩]

અધિક શ્રાવણ : શ્રાવણ ૧૯૮૪

[અંક ૫

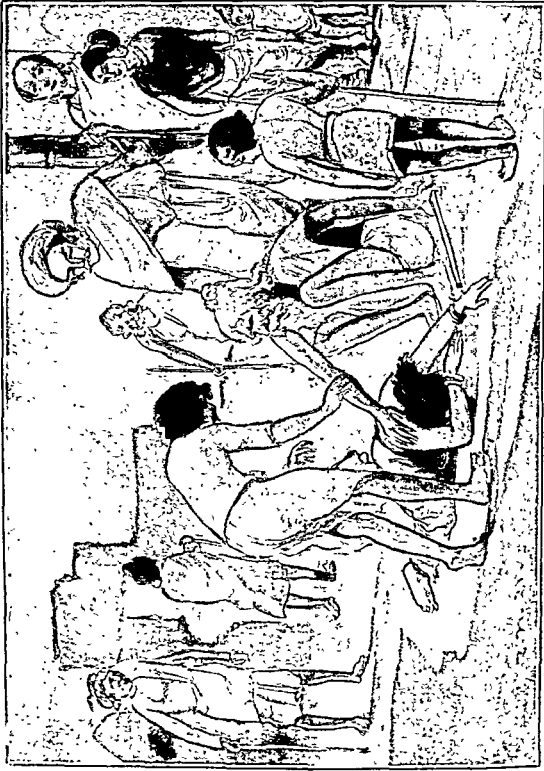
ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મે ઘડેલાં બીજાંમાં રહી નિશ્ચિતન દીગલીઓ
બનશે મા. તપથી શક્તિ મેળવજે, ભાવનાથી શુદ્ધિ
મેળવજે, અભ્યાસથી કાર્ય દક્ષતા મેળવજે; જ્ઞાનથી સંસ્કાર
સમૃદ્ધિ મેળી કરજે; છે તેજ હવતમાં રસ કેળવી ઉદ્ધાસ
અનુભવજે; અને આમ ઘડાયેલી માનવતાને વ્યક્ત કરજે—
શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં, —કાંઈનો ભય
ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને મહાન
રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય તો તેની ઉગતી
પ્રજાને આ માનવતા સર્જવવીજ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી

કુમાર : આપાદ : ઉના અંકમાંથી

ચિત્રકાર :

ગાંધી જેવી ગોંડી આની પિતાની પાસે બેભાન થઈ પડી

[૨૧, સ્વચ્છતાકર સંસ્થા,

અમદાવાદ કોલેજ : પૃષ્ઠ ૩૮૦.]

[ગુજરાત : અ. આગળ-આગળ ૧૯૮૪,

લેખક :

૨૧. કનૈયાલાલ ભાણુકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

૨૧. રવિશંકર મ. રાવળ

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર
કુસુમપુર
રાજગૃહ

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અશ્વધાનીસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોદૂ-રાજનું પાટનગર.

કુમવાર આવતાં પાત્રો :

રાક્ષસ મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુમોહા તક્ષશિલાના રાજા સુબાહુની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપદ્ય નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા,
ધનનંદ

શેષ...હુલ્લક માલ્લવેના દૂત પ્રણિધિ.

આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહાનો ભાઇ.

સિખખુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કાર્મદકનો પુત્ર.

સેનાનિજિત.....હિરણ્યગ્રસ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.

ગૌરી.....સેનાનિજિતની પ્રિયતમા.

મૈનાકી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.

આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.

વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.

પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.

કદુ

શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.

સ્થૂલભદ્ર

કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.

કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થા- ૭. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ વર્ષ થયાં હતાં અને તેનો પૌત્ર હિરણ્યગ્રસ્ત ‘સવાર્ણસિંહ’ નું બીરૂઢ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુંડરી સુમોહા સાથે પરણેો હતો. સુમોહાનો ભાઇ આંભિ ધણે વર્ષ બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એનો પ્રાણય મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો પગે ચાલીને ભય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી ર.જયના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને ભય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. મહાપદ્મ નંદ સ્વાર્થી હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજ્ય યઈ. મહાપદ્મ નંદે કે હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગ્રસ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતો. તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાનિજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ધરડા પતિની નુવાન પત્ની હતી. મૈનાકી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી. તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચડાવી હતી. પણ તે ક્યાંક ચાલી ગયો હતો. મૈનાકીને વિષ્ણુગ્રસ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખબર નહીંવા તેને મળવા ભય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગ્રસ્તને મળવા સિદ્ધ સ્વપ્નચક્ર, રક્ષાસમંત્રો, હુલ્લક માલ્લવેના દૂત, પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાનિજિત પણ નવા આત્મલોકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર રાહ નેવા પછી ધરમાં પ્રવેશ થઈ શક્યો. આ અપમાનથી તેનું હૃદય આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાનિજિત શકટાલને લક્ષ્મિતિ થિ નક્કી કરવા કહે છે.

વિશ્વગુપ્ત અહીંના શોત્રિયોની અધમ દશાથી જાણીતા થાય છે. ન્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

શકટાલ ગૌરીને સેનાનિત સાથે વસાવવાના છે એ જાણી વિશ્વગુપ્ત આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિશ્વગુપ્ત ગૌરીને પરજુલા તૈયાર થાય છે.

નરેન્દ્રદેવ આંહિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલા હયમચાટથી ડરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંહિએ સુમોહા સાથે આવવી મોંમે જવું એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં કહું આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી ઉપરા ઉપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઇ હતી. પોતે કાની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાનિત કે વિશ્વગુપ્ત સાથે ? એ કંટાળી એને એક બાધ સ્વૂલભદ્ર સ્થિતિને ત્યાં પડયો પાંચેયો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીકુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણુધાર્યા આગમનથી સ્વૂલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોરાને લાગે અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા જાણી નીકળ્યો.

ગૌરી લગનારા થઇ ધર ગઇ. સેનાનિતે આવી શકટાલને કહ્યું : ' નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રાજ આપી છે. પણ લગની તિથિ મહાદેવી પીબરથી પાછા આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે. '

આ સાંભળી શકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે.

મૈનાકી વિશ્વગુપ્તને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતુભાવથી પોતની કરી લીધી. ને લગની વાતમાં સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

ખીજે દિવસે સૌ સમાજમાં બાગ લેવા ગયાં. સેનાનિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી શક્યો. ને તે રાત્રે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રગુપ્ત ત્યાંથી નાસ્તી છુટી મૈનાકીને મળે છે. વિશ્વગુપ્ત કુમારને હાલ તરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિશ્વગુપ્ત કુમારને તે મુશ્કેલીનો પુત્ર નથી પણ શૈશુનાગ મહાનંદીના ચારસપુત્ર કુમારગુપ્ત તેના પિતામહ હતા તેના ભેદ ફેરે છે. ચંદ્રગુપ્તમાં નવી મહત્વકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા જાણી નીકળે છે.

સેનાનિતનો કેદી નાસ્તી છુટવાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિશ્વગુપ્ત છોડવી ગયો એમ કહે છે. હવારા સેનાનિત વક્તાસને ખબર આપે છે. અતે સંનિધાતાની યુક્તિ-શકટાલની ઝુંપડી રાત્રે સળગાવી મુકવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ કૂર વિચારે હળખી જાય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાનિતને પ્રજ્ઞહત્યામાંથી ઉગારવા તે મૈનાકીનું ધર છોડી એની ઝુંપડી તરફ ધસી જાય છે.

ખીજે દિવસે સવારે અર્ધ અપાતે જેના સૌ લોકો સરસ્વતી મંદિરની કામે આવી એકઠાં થયાં, ધર્મનાથ, સંનિધાતા ને સેનાનિત આવી ગયા. આંહિ તેના યોદ્ધાઓ સાથે આવી લાગ્યો. શેષ નેં કુદરક માર્શલવોના દૂતપણિધિઓ આવ્યા. પણ હજી આચાર્ય વિશ્વગુપ્ત આવ્યા ન હતા. કેમ નહોતા આવ્યા તેની ચર્ચા રાત્રે થઇ હતી. સિદ્ધર્થ ક્ષેપણક આવ્યા. એમણે પુછપૂછ કરી ત્યાં સમાચાર મળ્યા આચાર્ય શકટાલના ઘરમાં રાત્રે આચાર્ય બળી મુખ્યા. ક્ષેપણક યોગસિદ્ધિથી પ્રાર્થના કરી ' આચાર્ય ! અર્ધ રવી કરો ' ને આંહિના યોદ્ધામાંથી આચાર્ય બહાર પડ્યા. નરેન્દ્ર ને સૌ સ્તબ્ધ બની ગયા. નરેન્દ્ર આચાર્યની શિખા પકડવા હાથ નાખ્યો. શિખા છુટી ગઈ. રાજ પળ સાચવી ગયો. આચાર્ય નંદ નિઃશ્વનની પ્રતિજ્ઞા લીધી આંહિ ને તેનું લગ્ન મહાદેવીને લેઇ ચાલી નીકળ્યું. સેનાનિત તેમની પુકે પડ્યો.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૨ મું

ગૌરી નૈમિષારણ્ય જવા કેમ નીકળી

ગૌરી ભાનમાં આવી. તે કોઈના સુંદર મકાનમાં, પયારી પર પડી હતી. એક દાસી પવન નાખતી હતી. તે જગતી હતી કે ઉંઘતી હતી? સમાજ, દેશપત્ર, સેનાનિત, અંધારી રાતે ઘોડા પર મુસાફરી અને પોતાનું બળતું ધર, આ બધી વસ્તુઓ તેના મગજમાં આવતી ને જતી. તેના હૃદયને સ્થાને એક વિશાલ બબોલ હતી- તેમાં એક ચિતા ભડભડ બબ્યા કરતી. તે ચિતાનું એક જ રૂપ હતું. યોડી બીંતો ઉભી હતી, છાપરું પડી ગયું હતું, બારણાની જગ્યાએ બાકારાં હતાં. આ લયંકર ચિતા તેના ધરની, વિષ્ણુચૂપતની, પિતાની, તેની આશાની, મનોરથોની ને જીવનની ચિતા હતી. એના રાતાપીળા ભડકા તેની આંખ આગળ નાચતા. એના બળતાની આગ તેના માથાને અને ગાત્રને તપાવતી હતી.

તેણે પયારીમાં બેઠા યદને ચારે તરફ જોયું. મગરકું યવા આબ્યું હતું. તેની આંખે બધે બળતાં દેખાતાં હતાં. તેણે વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને આખરે વિચાર એક જ આવ્યો: સેનાનિતે તેના પિતા અને તેના વિષ્ણુચૂપતને બાળા મુક્યા! તેને કમકમાં આવ્યાં. તેણે ગભરાટમાં બંને હાથ લાંબાવ્યા.

તેની આંખ આગળ ધર બળતું દેખાયું; શકટાલ ને વિષ્ણુચૂપત બાળીને ભરમ થતા દેખાયા; બંનેની કારમી ચીસો તેને સંભળાઈ. બંનેના બબેલા હાડકામાંથી લીલી સુરી જ્વાલા નીકળતી દેખાઈ. તેણે લમણે હાથ મુદ્રી આ ચિત્રપરંપરા દૂર કરવા નિષ્ફલ પ્રયત્ન કર્યો.

સેનાનિત દૂર થયો; પાત્રી થયો; પિતૃધાની થયો; અલહતા થયો. હવે તે તેનો નહેતો. તેનો

વેરી હતો, તેનાં લાડનાં સ્મરણો તેને સાપનાં ડંખ જેવાં વેદના દેવા લાગ્યાં. જે હાથ સેનાનિતે હાથમાં લીધો હતો તે જળજળ બળતો હતો. તેનો મોહ, પ્રેમ બાળીને ભરમ થઈ ગયો.

હુલ્લ સેનાનિતે કોને બાળી મુક્યા? શકટાલ અને વિષ્ણુચૂપતને? તેના પ્રિય પિતા, તેના જીવનનો આધાર, તેની સેવાના પૂજ્ય અધિકારી-એને? અંધ ને વૃદ્ધ પિતાએ આટઆટલા દુઃખમાં તેને માટે શું શું કયું હતું? પુત્રોને વીસારી પુત્રીના આશ્રય નીચે તેણે ધડપણ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તે પુત્રીના પ્રણયી-એ આખરે એને દગો દીધો, જીવતા બાળી મુક્યા. નંદના કોધે અને વક્રનાસના દ્રેપે જે ન કયું તે આ પ્રણયીની ઈર્ષ્યાએ કયું. આખરે તેજ તેના પિતાની વેરી થઈ. તેની આંખમાંથી હઠહઠ આંસુ પડવા લાગ્યાં. "પિતા! પિતા! દીકરાઓ તો માત્ર છોડી ગયા, મેં તો તમને બાળી મુક્યા. પૂજ્ય પિતા! જે સ્તંભ પર તમે આધાર રાખ્યો તેણે તમને કચરી નાખ્યા" તે બબડી.

આગ લાગી-હશે સારું વૃદ્ધ પિતા યરયરતે પગે નાસી જવા ઉઠ્યા હશે. પણ સદાના અંધ-કારમાં તેને દોરતો બહાર કોણ કાઢે? હંમેશાં તે દોરતી હતી-આજે પોતે તેની પાસે કેમ નહોતી? પોતે મજબૂત કરવા ગઈ હતી, પ્રણયીની વાતો સાંભળતી હતી. અને કેવો દૂર પ્રણયી! તેણે કેવા કોડથી સેનાનિતને પરણવાની ઇચ્છા રાખી હતી! હવે લગ્ન કેવું કાઢે? તેની અને સેનાનિતની લગ્નવેદી પર પૂજ્ય પિતાનું કાર્યું જળજું રાખ આડું પડ્યું હતું!

અને પિતાના કેવા કેવા મનોરથો દના ।
પુત્રીના સુખની ખાતર તેણે વેર લીસારે યુધ્યું
દત્તું. તેણે વિષ્ણુશ્રીને વરાવવાની ઇચ્છા બતાવી
હતી. આવા હેતાજ પિતા આખરે આવું મત્યું
પામ્યા ।

કાલ કેદી તારી છુટયો તેથી ? પણ કેવા વાપર
દેવ ! સુતેલા આચાર્યને છુટના સગમાલી
દીધા ।

તેણે આંખે દાઘ દીધા. વિષ્ણુ કેવો વિદ્વાન
દનો ! તે નાની બાલકી હતી. સારે તે તેના ઘરમાં

“ હંદી ! હંદી ! હંદી ! તે મારાજીનાં બધાં મંત્ર સમા વિષ્ણુશ્રીને બોલો મુશ્યા । ”

તે વિષ્ણુશ્રી પણ જાતી મુશ્યા. મેનાજીને રહેનો ને પિતાની સેવા કરનો. વિષ્ણુએ વખત છે
રહે જાગતા પર જાગતો મુશ્યા । હજારી, વેરણી, ને તેને રમાડી દશે, પાતો કદી. દશે, શબ્દાની

તેમનાં ઉમ નયનોમાંથી આંસુઓ પડવા લાગ્યાં.
 “દુષ્ટ ! દુષ્ટ ! એ વેદ ને વર્ણાશ્રમ સ્થાપત. એ
 વિધાનો ઉદ્ધાર કરત. પણ એને તેં પાપિષ્ઠીએ
 બાળી મુક્યો.” તે ગાંડી જેવી હતી. “મેં બાળી
 મુક્યા. હા. ક્ષમા કરો. મને ભારી નાખો.”
 દિશાઓ કોબથી કાંપી. શેષનાગ ડોલવા લાગ્યો.
 ભયંકર શાપોની ગર્જના તેના કાનમાં ચવા લાગી.
 “ના. ના. તું છવતી બળ્યા કર.”

“ના, ના, ના,” કહી ચીસ પાડતી તે હતી
 મદવિંઓના શબ્દોનો ભયંકર પ્રતિશબ્દ
 થયો. “અમને કોણ અંજલિ આપશે ? આર્યા-
 વર્તને કોણ ઉદ્ધારશે ? વિદ્યાને કોણ સંરક્ષશે ?
 પાપિષ્ઠી ! અમારું શું થશે ?”

તે ગુંગળાઇ ગઇ. આ ભયંકર શબ્દો તેની
 પાછળ પડ્યા, તે આગળ દોડી. “હા રહે !
 અમારું શું થશે ?” આમ પાછળ કોઇ બોલતું
 હતું. શબ્દો તેનાથી સલા જતા નહોતા. તે ક્યાંથી
 નીકળી. ક્યાં ગઇ તેનું તેને ભાન નહોતું. પાછળ
 બધા દોડતા હતા, આગળ એ જતી હતી. “ચરે
 આ શું કરે છે ? અમારું શું થશે ?” એ શબ્દો
 પાછળ ને પાછળ આવતા હતા.

સૂર્યોદય થયો. તે દોડતી ગઇ. વગો પરિચિત
 હતો. ત્યાં લોકોની હઠ ભેગી મળી હતી. કોની
 હઠ ? પૂર્વજેની ? કયા પૂર્વજેની તે તે કહી શકે
 એમ નહોતી. “આચાર્ય બગી ગયા.” બધા
 કહેતા હતા “અમારું શું થશે ?” એમ પાછળ
 ગર્જના થતી હતી. તે આ હઠમાં પેડી. બધાએ
 રસ્તો આપ્યો. તે આગળ ગઇ ને તેની આંખે
 અંધારાં આવ્યાં.

તેણે બળેલા ધરના કોણસા જોયા, તેમાંથી
 નીકળતો ધુમાડો જોયો. તે આગળ દોડી. આ
 તેનું ધર ! પછળથી “હા રહે, હા રહે” ના
 પોકારો કોઈ કરતા હતા...ચારે તરફ બધા
 -કોણ ? -પૂર્વજે ? -જાણતા હતા.

બળતા ધર આગળ કોઈ બેઠું હતું. કોણ
 હતું ? આ શું ? તેના પિતા-હતા તેવા-બળતો
 ધર આગળ રસ્તામાં બેઠા હતા ? શું તે પિતૃ-
 લોકમાં આમ બેઠા હતા કે ખરેખરા છવતા ?
 પિતા ! દયા કરો ! તેણે અકંઠ ક્યું. તે આગળ
 આવી. વદ્ધ શકટાસે હાથ લંબાવ્યો. “બેઠા
 ગૌરી” તેજ અવાજ ! તેજ હાથ ! તે કસઝ
 પડી. પણ તેની નજર બળતાં ધર તરફ ગઇ...
 આ બળતાં નીચે મદવિંઓને પ્રિય એવા બાલ
 શંકરનાં અસ્થિ પડ્યાં હતાં...“ક્ષમા કરો” તેણે
 ચીસ પાડી.

કોઈએ તેને પકડી. તેનાં ગાત્ર શિથિલ થયાં.
 અંધકાર પ્રસરી રહ્યો.....

ધર આગળ ગામલોકે એકું થયું હતું.
 બળતાં ધર આગળ અંધ શકટાસ ભયંકર
 એકસતામાં પોતાની સ્વચ્ચતા બળતી બેઠા હતા.
 આચાર્ય વિશ્વગુપ્ત ધર નીચે દગાઇ બગી ગયા
 હતા એમ લાગતું હતું. ગાંડી જેવી ગૌરી આવી
 પિતાની પાસે બેઠાન થઇ પડી.

આ જોઇ લોકોનો કોપ વધી ગયો. ચારે
 તરફ બડગાટ ચવા માંડ્યો. નંદના તરફ દેખ
 વધ્યો. નિર્અંસ પ્રભામાં પણ પલ વાર બળ આવ્યું.

કેટલાક જણે શકટાસને ત્યાંથી ખસવા
 વીનવ્યા.

“ના, મારું ધર બગી ગયું. હવે મને આમ
 ક્યારે મુકાય છે તેની વાટ જોતો હું બેઠો છું.”
 લોકો ત્રાસ્યા અને આવ્યા કુકર્મી નંદ પર
 દેવો કેમ કોપના નથી તેનો વિચાર કરવા બેઠા.
 મનાકીનાં માણસો ગૌરીની પાછળ આવ્યાં હતાં
 તે તેને ઉપાડી ગયાં.

આખરે કેટલાકે ધર, છાપરું, બળેલાં લોકો
 ખુદા ક્યાં, અને તેઓ આચાર્યનાં હાડકાં
 શોધવા બેઠા. એટલામાં મિહાચાર્યના કેટલાક
 બાવાઓ આવી લાગ્યા અને ખચર આપી.

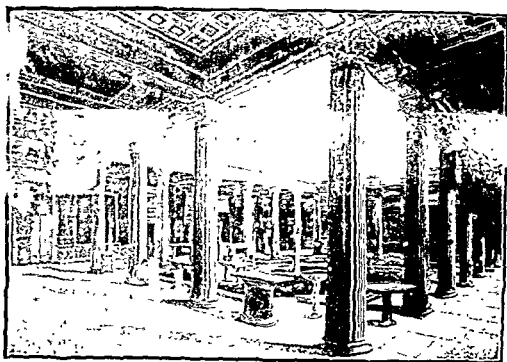
[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૪૭૭]

ચોખ્ખીઆઈનો મેરીન ગેટ પહેલાં હતો તેવો.

ચોખ્ખીઆઈનો મેરીન ગેટ હાલમાં છે તેવો.

વીટાનું ઘર એ પૈસાદાર ભાઈઓનું રહેઠાણ હતું. પહેલાં હતું તેવું.

વીટાનું ઘર એ પૈસાદાર ભાઈઓનું રહેઠાણ હતું. હાલ છે તેવું.

વહાલી

લેખક:

રા. પૂર્ણાનંદ જગલાલ વ્યાસ

મલક મલક મુખડું મલકાવી,
ધીરે ઘેરાં નયન ન્યાવી,
ઝીણાં ઝાંઝરને ઝમકાળી,
વહાલી આવે છે.

શ્વેત સાડી સ્થેને સંકેલી,
ધીરે વહાલા પાછળ આવી,
મૃદુલ હસ્તથી નયનો ડાળી,
વહાલી ઉભી છે.

મધુર સુગંધી સધળે વેરી,
પલક નાથને મુગ્ધ બનાવી,
સોડ મહીં નિજ દેહ સમાવી,
વહાલી ઝુલી રે'ય.

લેખક :
રા. ચતુરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ

પ્રતિબિંબ પહેલું :

પ્રભુ ! એ તે કેવાક છે ? હું તો એમને સાચા ? અરે રે ! સ્ત્રીઓનું શું થવા બેઠું છે ! સમજીજ નથી શકતી. જ્યારે એક અને છપ્પરેએ આવી પ્રેરણા કેમ સાંપી શકે સારે નવા નવા. કાષ્ટક દિવસ ચોપડીમાં દશે જે મારું ચાલે તો એવાં છોકરાં બધાને કે આખો દિવસ માથું ધાલી રાખે, કાક રિ પેલી નાંખે કરું...
ઓ... અને એ રાં...નાં નામ તો સાંભરતાંજ નથી. બાપ રે ! કેવાંક નામ ! મુઆ થોકાએ અને એમનેએ લાજ નથી તો, બીજાની વાંટી રીતે બોલતા દશે... સાથે કલાકના કલાક દીકરીઓ સાથે આવું છુટથી બોલાય. મને તે ગપ્પાં મારે છે ! એ બધાં એવી તે શી વાતો એમનાં આ ચેટક જરાય નથી મમતા. દાવ કરતાં દશે ? અને બોલે છે તેએ જાણે ધાણી એમને શી ખંજર ! એ એવી બેશરમ રીતે જોઈ ચોક પારકાં સાથે બોલે સારે મારું બેધું કે કુટી. આ નવી વીજળીની ગાડી નીકળી છે નીરાઈ જાય છે... પણ એમાં હું — મૂર્ખનિતિ તેએ એટલી ઝડપથી નથી ચાલતી. એજે તે વાંક નથી ?
દિવસે વીલેપારલે ગયાં સારે રસ્તામાં પેલી કાળ-પરણી મળી હતી તેની સાથે કેટલી વાતે ચઢવા વાંક નથી ?
હતા ! અર્ધા કલાક સુધી હું તો મુંઝીમુંઝરે એસી રહી'તી. મને કાષ્ટ બોલાવે તો એણે ને ! અને રોડથી ઉછંગે લઇને પંપાણી હતી... વચ્ચે ટાપસીએ શી રીતે પુરું ? એ જણા ટાપી-આજા ધુપટમાંથી સસરાજીના મોં પર વાળાની લાપામાં રૂઝ જણે શુંએ બકતી હતી... નાચી રહેલો આનંદ જોઈ મારા અને બોલતાં-બોલતાંએ કેટલા ચાળા ! અને હેવામાં કેવાં ગલગલીમાં થયાં હતાં !... અને પેલીએ તો લાંજશરમ ધરેજેજ મુકી હતી ! એ મમતી સાથેના પહેલો મેળાપ ! એ કુલર્ગની વાતમાં એ કેવું બાળપણ દસતી. એક બેશરમ, સેજ ! એમનું ઘેલું ઘેલું બોલવું ! એ આંખોના નિશ્ચંક ! બાલકાઓ સાથે આવી રીતે વાતો ચમકારા ને લાંબી નીતરતા વણલની અમરત થી

સેરા! ...ને મારો ઉન્માદ! "જો પ્રભુ! સદાયે આ સુખ દેજે" એવી કોઇ દિવસ નહીં ને એ દિવસે કેવી પ્રાર્થના! એ શીતળ ચાંદની! એ તારાટીપકાથી શોભતી મીઠું મીઠું મલકતી મુંદર રાત! એ મધુર સંભારણું! મારા હૈયાનું મોઢિયું રતન! અરેરે! આજે એ કેટલું અળખા મણું લાગે છે! એ સાંભરે છે ને હૃદયમાં આગ ઉઠે છે, ભડકા બળે છે...

એ અરસામાં એ પણ મારા પર કેવા વારી જતા? કેટલીક વાર તો મારી પગલીઓ ગણતા હોય એમ મને લાગતું... અને ચોર પગલે કોઈ ન જાણે એમ મારી પાછળ આંખી કેવી આંખો દેખાવી જતા... અને ત્યારે મારું હૈયું કેટલું ઉછળતું... એ હસતાએ કેવું મીઠું... આખો દહાડો હસતા ને હસતાં. બો આંખુ તો એમને જોઇ અર્ધાઅર્ધા થઇ જતાં. એમનો પગ ધરમાં પડતો આનંદની કેવી મધુર ફારમ સંધે પસરી જતી?

અરેરે, મારા ગેયા જનમનાં પાંપ હશે તે એમનો સ્વભાવ બદલાયો: એમ કેમ થયું તે હવે હું સમજું છું. પણ ખબર! એમાં મારો શો વાંક? એ તો કહે કે તું ચોપડી લઇ બાંધવા બેસ! હું તે કે નાની કાકી-બીકા છું તે એમ પાટી લઇ બીલાડાં ચીતરવા બેસું? અને હું એ પક્ષી તો ખરી, એમને મનાવવા મેં એ ચાર દિવસ કેવો દોંગ કરેલો! ચિત્ત ચેટિડાવાની તો વાત જ નહોતી. પરણ્યાં તે વળી ભણતાં હશે? પુરુષોને એમનો ભણાવી ગણાવી મડમ જેવી બનાવવાની તે શું હોંસ હશે? આ પેલો ફાટી ગયેલો સુમન એની-ખબરું શું એનું નામ. હાં હાં... ચાંદાવળી લઇ અગમમાં હાથ ધાલીને ફેરવે છે એમ નફરતપણે ફરતાં એમને. શીખવવાની એમની દાનત. તોખ્યા પુરુષોથી એમને હવે સાજા થઇ મનુ ભાનજ નથી રહ્યું. જો ભગવાન, આ

કળજીગતી નફટાઈથી મને બચાવી લેજે. એનો એ મને ભણવવાની વાત કરે! આખો દહાડો ધાંચીના ખજાની પેઠે ધરની બાણી ચલાવવાની ને જરાક થાકે એ ખાવાનો ન હોય? રાતે તો ખાવા આપણથી ન વચાવી: અને હવે તે કું નાની છું? એકાદ વરસમાં તો એ... પશુ મરેલો આખરું શું સમજે?

અને મારા બીજાં પણ ઓછાં દુઃખ છે? એમને તો હવે ઘેલું જ લોગું છે. ચાર પાંચ દિવસથી તો એ ને એમની કલમ... અને જો ભગવાન! અંદર લપે છે, એમાં કેવાં કેવાં નામ પાડ્યાં છે! વિમળા, કુમુદ... હાપ! આ બધીએને એ ક્યારે મળ્યા હશે? એમની જાળ ખાણ થયા વગર, સાથે ફર્મા વગર તે આવું લખી શકાતું હશે? કેવું કેવું, લખ્યું છે! સંભારું છું ને માથું ફરે છે. પુરુષો બધાએ આવા હશે? એમને પુછીએ છીએ ત્યારે કેવા ડાહ્યામરા થઇ બેસે છે? ખબરું. મને તો કે સુઝ નથી પડતી. નહીં વાત, નહીં ચિત્ત. આખો દિવસ લખવાનો જ ધંધો અને તેએ આવું લખવાનું! આ છદ્મગીથી તો પ્રભુ તોખ્યા! અમારે એ જીવ તો છેને? અમારો હજી એ ધરી આનંદથી વાતો કરવાનોએ નહીં? અને એમનામાં કોણ જાણે દયાનો છાંટોએ રહ્યો નથી. મધુ આખો દહાડો રાવા કરે તોએ એ જરાક દારી ઝાલી હોયકો ન નાખે. અને વહાલની વાતો કરવા મુક્યા હોય તો! એવું તે લખવામાં શું બગડી જતું હશે તે જરા હાંથએ લખી ન શકે?

આ આરસો! એને પહેલાં હું કેવો ચંદાતો! હવે તો એને બેઠને એવી ચીઠ મઠે છે કે જાણે ભાંગીને ચુરેચુરા કરી નાખી! મને મારા રૂખનો કેટલો ગર્વ હતો! અને, જો આખો નયારતા હસતા હસતા મારા બાણી આપતા ત્યારે હું એમ

માનતી કે મારી પાછળ એ ઘેલો થયા છે; મારા રૂપનાં વશીકરણથી મેં એમને આંખ્યા છે. એ તો મારાજ છે ને સદાએ રહેવાના. પરંતુ એ મારી કેવડી મોટી ભુલ હતી? આરસામાં જોઈ છું તો અત્યારે એ મને તો હું હતી એટલીજ સુંદર લાગે છે. છતાં નાથ કેમ નમેરા થયા છે તે કળાતું નથી. પ્રભુ, જનમ આપીને આવાં

દુઃખ-શું કામ સામે ખડાં કરતો હશે? એ દીનાનાથ, આ અનાથ પર દયા લાવ. શું એ હવે સદાએ આવી રીતે મારાથી દૂરના દૂરજ રહેવાના? એમને પાછા મારી પાછળ ઘેલા કરવાને એ પ્રભુ! મને જાદુ શીખવ, કામણ શીખવ! મારું અન્ય લુટી જાય તે હું કેમ સહન કરું?

પ્રતિબિંબ બીજું :

રસુ તદ્દન હાથથી ગયો છે...

એ બ્યારે ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારે કેટલો આલાક હતો! એટલી નાની ઉમરે એ કેવું સુંદર ને સ્પષ્ટ બોલતો! એની બાએ એક બે ગીત એને શીખવેલાં તે લાંગ્યાંતુટ્યાં પણ કેટલાં મધુર કંઠે એ ગાતો! અને આંકના ધડીઆ તો એ ચાલીસા સુધી વગર ભુલે સડસડાટ બોલી જતો. સારે મારા હૃદયમાં હર્ષનાં મોગાં ઉઠતાં. હું ધારતો કે એ કેંક કરશે. કુળનું નામ ઉભળશે.

એ સાતઆઠ વરસનો હતો સારે પોળના લોકો એની આલાકી પર વારી જતા. મને વંચુપુછે કંઠી જતા! “મોહનલાલ તમારો રસુ બહુ આલાક છે; હો! છોકોતેર પેઢી તારશે.” ત્યારે અભિમાનથી મારી છાતી અકકડ થતી ને હું ગવંભયું રિમત કરતો. એ દરેક વર્ષનો થયો સારે વાંચતો તેએ કેવા શાંત ચિત્તે! મને શુક્રમુનિ કે વવેકાનંદની ઝાંખી થતી. એની પ્રત્યેક રમતમાં પણ નવીનતા હતી. એ સમયે મેં કેવાં સ્વપ્નાં ધરેલાં? હું ધારતો કે એના શુદ્ધિજને એ કુળની ગત જાહોજલાલી પાછી લાવશે ને રીસાઈ ગએલ લક્ષ્મીને પાછી ગૃહલક્ષ્મી બનાવશે, પરંતુ આજે હું શું જોઈ રહ્યો છું? ધરડી આંખે નવા તમાસા!...

અંગ્રેજ કેળવણી આપી મારા સ્વાર્થ

ખાતરરતો. અવધુ કે પુત્ર સારી સરકારી નોકરી મેળવી મોટે હોદ્દે ચઢશે. એ તો સ્વતંત્રતાનો ઝુડો લાઇ નીકળ્યો. છે! પૈસા પાણીમાં ગયા. દુનીઆનું એને જ્ઞાન નથી. એના મનમાં એમ ફોકો છે કે હું જાણે જગતને ઉચલાવી નાખીશ. જુના વિચારોને એ ધિક્કારે છે. ધર્મને એ ધર્તીંગ માને છે. ઋષિમુનિઓ ને શાસ્ત્રકારોને જગતધુતારા લેખે છે. જગતને છેતરવાને અથવા પોતાની પ્રાણણુ જાતિનાં વગર મહેનતે પેટ ભરાય એટલા સારું એ ધર્મ લોકોએ શાસ્ત્ર રચ્યાં એમ એ માને છે...! અજ્ઞ અવિચારો! આ સુધારો? આ કેળવણી? સમતોલ મંગળ વિનાના આવાં તરંગી ચક્રમ પ્રાણીઓજ અસારની કેળવણીનું કારખાતું પેદા કરે છે! અરેરે! મારા રસુ જેવો શુદ્ધિશાળી છોકરો આવો થયો તો ખીજા મંદ અકકોતો તો શું જ થતું હશે...!

અને આ નવો સડો! હીંદને માટે કેટલું હીણપતભયું! જીઓને એમનું પરમ આભૂષણ લજ્જા તેને તિલાંજલિ આપી અંગ્રેજોનીએ કેટલી વાંદરીઆ નકલ. ન જોવી નાત, જાત. ન જોવો માણસ, ગમે તેવા પરપુરુષ સાથે છયોક ખીનશરમે વાત થાય, હાહાહીહી ને મીઠી મજાક થાય. સંક્રાંચ વિનાની આ સ્વતંત્રતા

એટલે સ્વચ્છંદ. રમુને આ કહેવાતી સ્વતંત્રતાના
છાંટા ઉડ્યા છે એ જોઈ મને ખેદ થાય છે ।
પ્રભુ, એને સન્માર્ગ સૂઝાડજે...

એ બધું તો ઠીક. રમુના સ્વચ્છંદને તો
હું સહી લઉં. પરંતુ જ્યારે દીકરી કુસુમને જોઈ
છું ત્યારે તો મને કેનું કે યથા આવે છે. જાણે
એ છોકરાને બે તમાચા લગાવી એનું બેજી-
ટકાણું આણું ! આવી સારે કેવી નિર્દોષ, રમ-

તીઆળ, દીખળી, હાર્યમૂર્તિ સમી એ હતી અને
અત્યારે એા દીનાનાથ ! એનું મોં જોઈ છું ત્યારે
મારું પથ્થર જેવું હૈયું એ બેદાઈ બપ. છે. એનું
કમળ જેવું મોં કેવું કરમાઈ ગયું છે । જાણે સા-
પાંખડીઓ સૂચના તાપે કરમાઈ ન ગઈ હોય !
અને પેલા જૂતને તો એની દરકાર જ ક્યાં છે ?
શેની હોય ? પ્રભુ, ધડપણમાં આવું જોવાનો ક્યાં
વારો આવ્યો ?

પ્રતિબિંબ ત્રીજું :

કોણ કહેશે કે આતે એજ દીએરજી !
પહેલાં આ દુનીઆ સરજનારની પુદ્ધિ માટે મને
માન હતું. હવે લાગે છે કે એ બાળક સમો
નાદાન છે. મનુષ્ય ધરીઆળના કાંટા ફેરવવામાં એ
એ કેટલી બેદરકાર છોકરવાદી બતાવે છે !

જ્યારે હું પહેલવહેલી આ ઘરની મહેમાન
બની ત્યારે મારી ઉમર તેર વર્ષની હતી, અને
દીએરજીની આઠ સાસરે મારી ઉપા ઉગી ત્યારે
દીએરજીની કમળની પાંખડીઓ અધબુલી હતી.
કેવું સુંદર, રમ્ય, મધમધતું એ અધવિકસિત
કમળ હતું !

એ શાળાએથી આવતા સારે દરતર એક
બુણામાં નાખી કેવા “બા, બાબી ક્યાં ગઈ ?”
કરી સાદ કરતા । હું બહાર હોઈ તો સીધા
“બાબી, એય બાબી” એવી મોટેથી બુમો
મારતા ચારે બાજુ ફરી વળતા. શેા એ મધુરો
ટહુકાર । મને ખોળી કાઢી એ કેટલું પળવતા ।
એ મીઠો મધુર શેા ટહુકો । એ મસ્તી । એ
અનિયંત્રિત સ્નેહ ।

હું કુવે પાણી ભરતી હોઉં તો દોડ્યા
દોડ્યા ત્યાં આવતા ત્યારે સાંચે પાણી ભરનારી-
ઓ કેવી ટકાર કરતી ! અલી બા, જે તારો
દીએરીઓ આવ્યો, તારાથી જરાએ વીસો નથી
રહેતો ખરું ને !

એમને છુટી હોય ત્યારે તો અમારો
આનંદોત્સવ । બાગની ગલીકુચીઓમાં અમે
સંતાકુકડી રમતાં. મેદીના છોડની એથે હું
સંતાઈ જતી. ન જડું તો એ અંજબ ધમપછાડા
કરતા. કોઈકવાર અચાનક હું પકડાઈ જતી તો
મુકકીઓ મારી મારો બરડો હળવો કરી દેતા ।
કોઈક વાર પકડવામાં નિષ્ફલ થતા તો રાઉરોડ
થઈ ગએલા એમને છુપાએલી જગાએથી જોતી ને
પછી ખડખડાટ દસી પ્રકટ થતી. અને પછી
પોતેજ જાણે વિજય મેળવ્યો હોય એમ બતાવી
મને પકડી સાસુ ખડખડાટ એએ દસતા । એ
અંતરને આનંદથી હલમલાવી મુકતું દસતું ।
દેખાંની ગોખમાં પધરાવેલ એ અમર હસતું ।

અમારી તડકાશીળાની રમતા, આંગણે
આવેલ આંખાડાળે બાંધેલ હીએકે હીચવાં,
એકમેકથી વીખુટાં થતાં અધું અધું થઈ જવું...
એ નિર્દોષ સ્નેહ । એ મધુર મોહક સ્વર્ગ ।

તે સમયે દીએરજીને હું કેટલી ચાહતી ? અથાગ
અથાગ શબ્દોએ મારા એ સ્નેહને વર્ણવતા બસ
નથી. એક માતા એના પુત્રને ચઢાવે તેથીએ અંધિક
હું એમને ચાહતી. ને વારંવાર હું એમને નહોતી
કહેતી કે દીએરજી, એમના સીવાય, આ જગતમાં
હું તમને સૌથી વધારે ચાહું છું. એમનો નંબર
પડેમો ને તમારો નંબર બીજો. આહું કહેતી

સારેકાણે જાણેકેમ અસંતોષની એક વાદળી એમના મોં પર આવી ઉડી જતી.

પણ કેણું જાણે શાથીએ અંગ્રેજી એવા ઘેરણુમાં ગયા પછી એ નિર્દોષ ગમ્મત, એ ઉન્માદજનક મસ્તી, એ મદમદ હસતું સૌ આસરવાં લાગ્યાં. એમના મોં પર ધીમે, ધીમે ગંભીરતા, કટોરતા આત્રતી ગમ્મ. ધીમે, ધીમે એ મારાથી દૂર રહેવા લાગ્યા. કેટલીકવાર તો દિવસમાં હું એમને ફક્ત બેજ વાર જોવા લાગ્યશાળી થતી, અને તેએ ફક્ત જમતી વખત. આ ફેરફારનું કારણ હું સમજી ન શકી. મેં ધાધું કે એ બંને છે તેમાં તોફાન મસ્તી કરવાની મના કરવામાં આવતી હશે; અથવા તો બહુતરને લીધે એ ગહ્યા થતા જતા હશે.

હું ધારું છું કે જ્યાં સુધી માણસો બંને છે ત્યાં સુધી તરંગી, બાવનામય બહુ હોય છે. નહીં નહીં બહુતાં બહુતાં એવા બની જાય છે. એ મોટાં થતા ગયાં તેમ તેમ એમની વિશાલ થતી બાવનાસૃષ્ટિમાં મારા જેવી સાદી, રૂપમાં સાધારણ ને બીનબહેલી સ્ત્રી માટે રચાનજ નહીં રહે હોય.

આ કોમડો બીજી શી રીતે ઉકેલાય ? પરપયાં ત્યાં મારો તરફ બેઠકાર થઈ ગયા એવું તો નથીજ, કારણ કે બાપડી કુસુમની તો મારાથીએ માઠી દશા લાગે છે. મન મુકાને એની સાથે એમણે ઘણા દિવસથી વાત કરી હોય એમ

પણ મને નથી લાગતું. પરણીને આવી સારે પ્રયુક્ત ગુલાબના પુલ જેવી સુકોમળ ને સુંદર એ હતી, અને અત્યારે જાણે તાપે કરમાઈ ગયેલું કરેણું પુલ.

અચીતજ એમને ધર કરતાં બહારનું આકર્ષણ હાલ વધારે છે. કોલેજમાં ગયા પછી તો એમનામાં અજબ-પલટો ત્યાંની છોકરી સાથે ફરવામાં એ ધરને તો તદ્દનજ વીસરી ગયા લાગે છે. હું તો જાણે ડીક, પણ બાપડી કુસુમ-મુઠ્ઠું પુલ જેવી કુસુમ-તો ખરેખર કમનસીબજ લેખાય.

સાસુજી ને સસરાજી તો ફાટફાટ થઈ રહેલ જ્યાલામુખી જેવાં લાગે છે.

અત્યારે દીએરજી બંને નગણાં થયા; પરંતુ અંતર સાંક્ષી પુરે છે કે અંતે તો એમને અમારા વગર નથીજ ચાલવાનું. હું એજ દિવસની વાટ જોઉં છું જ્યારે દીએરજી એકવાર આથમતા ચંદ્ર સમા શીઝા વદને પોતાના ઘેલાપણા માટે અફસોસ કરતા અમારી પાસે આવે. અને ત્યારે બાજુ સાથે બાજુ છોડું ખરી... મને જે બધા ભોગવતી પડી છે તેનું વેર લઈશ. એવા ચીંટવીશ એવા... કે બળીને ખાકી થઈ જાય. આ ઘેલા અંતર! તારાથી એ દીએરીયા તરફ એટલું નિર્દય થવાશે કે ? ત્યાર રહેજે એ સમય દૂર નથી.

પ્રતિબિંબ ચોથું :

આ મારો રમેશભાઈ! લગ્ન થયાં ને કુસુમ-ભાભી સાંસરે આવ્યાં ત્યારે ભાભીને જોષ ઘેલો ઘેલો થઈ જતો તેજ આ રમેશભાઈ ? બંનેને સાથે જોતી ત્યારે મનમાં હું કેવી હરખાતી ને જોતી : “રાધાકૃષ્ણ જેવાં શોભે છે, મારા ભાઈભાભી”, ને તે વખતે ભાભીને ‘કાનઘેલી’

કહી આજી ખીલવતી ? ભાભી પણ જ્યારે ટાણો મારતા “તમે નહીં થાઓ તે જોષથું ને બહેન ! અમારોએ એક દિવસ આવશે, હોં કે !

મોટાં ભાભી હેમાં વગર એને એક પળ ન ચાલતું. સેજ વીખટાં થાય તો કેટલો બેચેન થઈ જતો ? અને એ પીંચર ગયાં હોય ત્યારે

કેટલો ઉદાસ રહેતો, જાણે કાળી વાદળોએ ઘેરો ચાંદલીઓ! પણ ભાભીનાં જે હેતુએણે મીસારે મેલ્યાં.

હું નાની હતી-ચાર પાંચે વર્ષની-ત્યારે તો પીઠ પર નાખી એ ગોળ પોટલાં કરતો, અને ન કરે તો હું ઓછી પગવતી? રીસાઉ, રડું, ને ગોળપોટલાં કરાવું સારેજ છાની રહું. ને મારાં ખાવડાં જાણી એ મને કવી ચક્કર ચક્કર ફેરવતો! આખું જગત ત્યારે ભમરાડાની પેઠે ચક્કર લેતું લાગતું. એ ફેરપૂંદડીના ફેરની રમઝટ દેહને સ્પર્શતે તાજી ચંતાં આખા અંગમાં પસરે છે. એ નિર્મલ આનંદ! મધુરા દિવસો!

હવે તો હું મોટી થઈ છું... ગણાઉં છું. બાપુ સામે પરણાવવાની વાતો કરવાએ મંદી પડ્યાં છે! પણ આપણે એમ પરણવાનાં નથી. પરણું છું ત્યાં સારું? કુસુમભાભીની પેઠે આમ દુઃખી થવા? એ તો કુસુમભાભીજ આમ સહન કરે! હું હોહોમે તો... પણ આપણે તો અચીતજ પરણવાનાં નહીં એટલે એવો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ ક્યાં રહ્યો? કવી રૂપાળી, કલ્યાણરી, રમેશજી ભાભી! તેને આવું સહન કરવાનું?

રમેશભાઈનાં જહેનપણી તો લુઓ! પેલી પંદુડી છે તે બોલવે તો ધણીજ ચપરાક! પણ એ 'ગોટપીટ' કરે છે જેટલુંજ. કાતર જેવી જીભ ચલાવી જાણે છે, બીજું એનામાં શું બળ્યું છે? નળીયા જેવું નાક ને આંખો તો કાચખા જેવી. ભમરના વાળ તો યુવા ચોરી ગમેલા... એની સાથે તે રમુભાષ જેવાને શી

હોતી! મરદાનોં મન પારખવાં મુશ્કેલ તો ખરેખર!

...ને પેલી શરીરની જાણે સુક્રીધની દીકરી! હું દગી ભરે એક યજ્ઞે તપસ કરે તો એ મારી સહીએર એ ન થાય! એ તો રમેશભાઈની ખાસ સહીપણી! કલાકોના કલાક વાતો કરે તો એ ન ધરાય. બાળ્યુ! એવી સ્ત્રી એ લોકો શું વાતો કરતાં હશે? ગમે તેમ પણ કુસુમભાભી કરતાં એ લોકો હોશીઆરખને ચાલાક તો હોવી જોઈએ. નહીં તો રમુભાષ જેવાં સેજમાં અંતય નહીં. બડી અંકલખાનું જોવાં જોઈએ. એ વિનાખીજી તે શું આકર્ષણ હોય? પણ એમને બધા ધારીએ છીએ જીવું ન પણ હોય. હું તો કારણે છું કે રમુભાષ કુસુમભાભીને કદજ ચાહે છે. નહીં ચાહતા હોય તો આહવું પણ, ને જો જો જ્યારે ફરીથી આહતાં શીખશે ત્યારે બમણા જોરથી.

બીજું બહુ જોતો દીકરો પણ લાઇએ આપણને એક માઠા શીખેલો! પરણું છું તો કારણ કે પુરુષોનાં મંગળને ચક્કી જેવાં પવનનો સપાટો આવે કે ચક્કર ચક્કર ફરવા માટે! આપણે તો બા, આ અડગ નિશ્ચય! આપણુ નહીં માને તો! ત્યારે જોઈ લેવાશે.

પણ રમુની આ બધી હીલચાલ પાછળ કે જુદોજ આશય હશે તો? ખરેખર એ મહેલાના રમુભાષ નથી. પરંતુ મને તો એ સાગર જેટલો ઉડો, અને સુરજ જેટલો નિર્મલ લાગે છે. મારા પીરામાં મને અર્પણ શ્રદ્ધા છે. એ તો અવશ્ય વેપધારીનાં મેય.

અતિથિય પાંચમું:

રમુ: મારા અંતરનો આરામ, મારી આંખોનું જોજ રમુભાષ... એને જન્મ દીધો, ઉર ધાવણથી પોષ્યો; પાંખો ફુટ્યા પછી સંસાર...

સંસારના ગગનમાં એને ઉડવાની શક્તિ આવી ત્યાં સુધી એકધારી મમતાથી જોયા કીધો; જેના નાના દોષને ગ્રહી કરી, માન્યા. અરેરે ! એના સામું આજે બોલતું પડે તે પહેલાં, જાણ તુડી કેમ નથી જતી ? હૃદય ચચણી રહ્યું છે એટલે ઉભરો કાલ્યા વિના નથી રહેવાતું.

એ તો રમુને ઝાળખીજ શક્તા નથી. એના સામે નકામા શંકાભરી નજરે જુએ છે. પુત્રમાં કેટલું બળ છે તે માતાજી જાણે. ધાવણમાં મેં એને ચારિત્ર્ય પાપું છે. મારો રમુ બલેને સ્ત્રીઓના ટાંળામાં ભમે પરંતુ મેં વજ્રકવચ બદલ્યું છે. એ નારીઓની નિકટ દુનીયાની આંખે દેખાય છે છતાં મારું અંતર સાક્ષી પુરે છે કે એ એમનાથી દૂરને દૂરજ રહે છે. માતાનું હૃદય કદિ ચુકેજ નહીં.

અને એ તો એવા વહેમી છે ! રમુને સ્ત્રીમિત્ર તો બેચારજ છેને ? પુરુષમિત્ર એને ક્યાં જાણ છે ! એ લાલખંધો સારા નરસા હોય એ જોવાની એમને કુરસદ નથી, પરંતુ બેચાર સ્ત્રીમિત્ર, પછી કલેને એ સારી હોય કે નરસીની, સામે એમનું નાકનું રીચકું ચઢે ! સ્ત્રીઓ તરફ પુરુષો આટલી વહેમની નજરે કેમ જોતા હશે ? અમે શું એટલી બધી ટચુપચુ મનની હોષ્ટએ છીએ ? મરદો એમજ માને છે કે અમારામાં સ્થિરતા નથી, ચારિત્ર્યબળ નથી.

પ્રાતિબિંબ છઠું :

જીવન કેવું રંગબેરંગી છે ! બા બાપુ તો મને ઉખડી ગએલજ માને છે. આ ભુદ્ધિપ્રધાન છે. એ જમાનાને અનુરૂપ જીવન ધડતું ને, આ મથવું જોઈએ એ સત્ય હું શી રીતે સમજતું ! અને કુસમ... ઘેલી કુસમ... તો એમજ માને છે કે હું એના રજો

અમારી કીમત આંકવાની એમની દગ તો જુઓ ! પ્રભુ, મરદો ક્યારે અમને ને અમારા બળને સમજતા થશે ?

છતાંએ કેટલીક વાર મારું શ્રદ્ધાળુ હૃદય પશુ ડચમચુ યત્ર ઉડે છે. આ આગકાલની છોકરીઓ પ્રભુ બચાવે. ઝાંછી, સુચ્છી ! એમના ચાળા-ચટકા, હાવભાવ બધુંએ જાણે નાચનારીઓના જેવું ! અમારા વખતમાં તો બા, માયા પરથી સાળુની કાર સેજ ખસી હોય તો વડીલની આંખ ફાટે ને સાસુજીના ટાંછા સાંભળવા પડે તે જુદા. ટપકાઓનો તો શ્રાવણભાદરવો વરસે... અને અલસારની આ બધીઓનાં તો માથે ઝોઢવાનાંએ ક્યાં ઠેકાણું છે ? વધારે બધીને એ લોકોને આતું કહાપણ આવતું હશે ? મારા રડ્યા એમના મારતરો કાઢવા નીતિના બે બોલ પશુ કહેતા હશે કે નહીં ? રમુને આવી છકેલ કોલેજીઓ સાથે જોઈ છું ત્યારે મારી શ્રદ્ધા ડગમગી જાય છે. એમના દગ ને ચાળા-ચટકાથી તો તોળ્યા ! એ છોકરીઓ રખે મારા રમુને ભરમાવે ને બોળો એ આડે માર્ગે જાય તો ! ...પશુ આ તો કાષ્ટક પળેજ આવું યત્ર આવે છે. નહીંતર મારી શ્રદ્ધા રમુમાં અચળ છે. મારાં દુધ જો પવિત્ર હોય તો એ દુધનો પીનાર અપવિત્ર ક્યાંથી સંભવે ? મારું દુધ લાગે.

નથી. છેકજ હાથથી ગયો છું. સ્ત્રીઓ પુરુષને સમજતી ક્યારે થશે ? પરંતુ એ તો ક્યાંથી સમજવાની છે ? એનામાં એટલા વિચાર કરવાની શક્તિ જોઈએ ને ! અરેરે કેટલો બેવકુફ છે ! વિધાત્રી જેવી મૂખ, કમઅકકલને લેખ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૭૭]

ચંદ્રિકા અને તેના ઉપાસકો

લેખક :
રા. ચંદ્રાનુરાગી

મહીનામાં જેટલા દિવસ ચાંદની પુર બહારમાં ખીલી રહે તેટલા દિવસો પશુ ખરા આનંદના હોય છે. એ વખતે હું શહેરની ધમાલથી દૂર દૂર “પબ્લીક પાર્ક”માં જઈ લાં એક ખુણા પર નાખેલા બાંકડા પર બેસતો. મને ખીજ કોઈ બેઠક ગમતીજ નહીં. અને તે બાંકડા પર મારી પહેલાં ખીજે કોઈ આવી બેસી ગયો હોય તો તેના તરફ હું એક દુશ્મનની નજર ફેંકતો, આહીં તહીં આંટા મારતો; તેને ન કહેવાનાં વચનો મનમાં કહેતો અને જેવો તે ઉઠે તેવાજ હું. એક સચોટ તરાપ મારી તે બાંકડા પર શાંતિથી બેસી જતો અને ચંદ્રિકાના તેજમાં જાડુગરની સૃષ્ટિ જેવી લાગતી શ્વેત મકાનોની દાર તરફ મોંટ માંડી રહેતો. આ સ્વર્ગીય દેખાન બેઠ મગજમાં તાજમહેલના ક્ષતિકાસનાં પાનાં ફરવા માંડતાં. અને આ સ્થિતિમાં ત્રણ ચાર કલાક સદૃજ પસાર થઈ જતા.

એક દિવસ હું અહીં ચારેક કલાક ગાળી ધર તરફ જતો હતો. હજી પુરા ચાર નહોતા વાગ્યા. ચંદ્રનું લપકાદાર તેજ ચોમેરે પથરાતું હતું. રસ્તે પ્રેમજી પટેલના ઘર આગળ આવી હું અટકી ગયો. અંદર ગાંગો ભગન ભર્જન ગાતા

હતા. ઠોલીઓ ઢાળી, તેના પર બગલાની પાંખ જેવો ઉજળો ચોક્કણ પાયરી તેના પર બેઠા બેઠા, હાથમાં તંબુરો તથા મંદારા લઈ ભજનથી અહસુત ધુન મચાવી રહ્યા હતા. આસપાસ બેઠેલું પટેલીઆઓનું મંડળ મંત્રમુગ્ધ બની ગાંગા ભગના મોઢા સામું બેઠ રહ્યું હતું.

ગાંગા ભગતનાં ભજન મને બહુજ ગમતાં. મેં તેને એકવાર મારે ઘેર ગાવા બોલાવ્યા હતા. મામમાં પશુ જ્યાં જ્યાં ગાંગા ભગત ભજન ગાવા જતા લાં લાં હું પશુ વગરતેડ્યો વણ-નોતર્યો જતો.

આજ પશુ તેવુંજ બન્યું. હું ચોડીવાર બહાર બોલો રહ્યો અને ભજન સાંભળવા લાગ્યો. અંદરથી પ્રેમજી પટેલનું ધ્યાન મારા પર પડ્યું.

“આવોને, શરીરખંડ લાઈ” પટેલે બહાર આવી મારે હાથ પકડતાં કહ્યું.

મારા નામને આટલો અપભ્રંશ સહન કરવાની શક્તિ મારામાં જરૂર હતી. અને નહોત તો પશુ પટેલે મારા નામની પાછળ “લાઈ”નું પુછડું લમાડવાથી આવી જત. વળી “ગવર્નર”ને “ગવંડર” કહેતા અને “મેનેજર”ને “મણીજર” કહેતા અમણ ગામડીઆઓ તમારે સત્કાર કરવામાં તમારા નામને ગમે તેટલો અપભ્રંશ

કરે તો પણ તે સાદર જોવો મીઠો લાગશે, અને જરાપણ ખોટું નહીં લાગે. તમે તેની અસરકારી વાણી સાંભળી દસશે—તેઓની અજ્ઞાનતાપર નહીં પણ તેનાં મન અને વાણીની સાદાઈ જોઈ તમને વિનોદ થવાથી.

હું ધણીજ ખુશીથી અંદર ગયો. અંદર જતાં વારજ સૌ પટેલીઆઓ “આવો, આવો” કહેતા અનેક રીતે મારી પ્રશંસા કરવા મંડ્યા. “આ આપણે... ભાઈના દીકરા શરીખંગ ભાઈ” “બહુ નરમ માણસ છે” “છગરેચી નવ દશ ચોપડીઓ ભણેલા છે” વગેરે વગેરે. પણ ગાંગો ભગત તો તેના તંજુરાના મુમધુર સાદા ગુજારવામાં અને મંજુરાના ટણકારમાં પોતાના ભજનની અખંડ હલક પુરતા, આમ તેમ ડોકું હલાવતા હતો. ચંદ્રના અજવાળામાં તેનો આનંદથી છતોછલ ચહેરો હું ધડી બર જોઈ રહ્યો.

ગાંગા ભગતની આજની ચમક કેંક ઝોર હતી. મેં તેની આખતમાં નહીં અનુભવેલી કોઈ દિવ્ય છાયા તેના ચહેરા પર વિલસતી હતી. હું આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ચંબી ગયો.

ભજન ગવાઈ રહ્યા બાદ હું ઉઠીને ગાંગા ભગત પાસે ગયો.

“ઝાંખાખા,” મેં કહ્યું; “તમારાં આજનાં ભજન મને તો એવાં સરસ લાગ્યાં...”

પોતાની વિશિષ્ટતા જાણનાર માણસ પોતાનાં વખાણુ સાંભળી જે જાતનું દાસ્ય કરે તેવું દાસ્ય ગાંગા ભગતના ચહેરા પર ફરક્યું.

“હીક છે, ભલા, બે ધડી ભગવાનનાં નામ લઈએ છીએ.”

“તે તો સમજ્યા, પણ ને દિવસે આપણે ત્યાં તમે આવાં ભજન ગાયાં નહોતાં.”

“ક્યારે ?”

“દીનાળા ઉપર”

“તે દિ’ અધારીઈ હતું ને !”

“એટલે ?”

“અજવાળીઆ વિના ભજન ગાવાની મજા આવે ?”

પરંપરા. ગાંગા ભગતનું કહેવું હું હવે સમજ્યો. તેના હૃદયની ચાવી મારા હાથમાં હવે આવી. તેને ભજન ગાવામાં ચંદ્રિકા એ અગત્યની ચીજ હતી. હવે જ્યારે જ્યારે ગાંગાં ભગતનાં ભજન મારે સાંભળવાં હોય ત્યારે જો ચંદ્રની પુરેપુરી પીલી હોય તોજ તેને મારે ઘેર બોલાવું. અને તે વખતે એટલા પર ગોઠું નાખી બેસાડું અને દુધનો પ્યાલો પાઈ તેની પાસે બેઝું. પછી જોઈ દરેક મજા ! એક, બે, ત્રણ એમ કરતાં પચીસ પચાસ ભજન તે લગકારી નાખતા. સાંભળનારા તો સાંભળતાં યાકેજ નહો. પણ જ્યારે તેનો શ્વાસ ખુટતો ત્યારે તે બે હાથ જોડી, જરા સ્મિત કરી, તંજુરો તથા મંજુરા એક તરફ મુકતા.

ગાંગા ભગતનો ચંદ્રની પ્ર આવો પ્રેમ જોઈ મને આનંદ થયો, પણ સાથે દેવની લાગણી થવા વગર રહી નહો. મારી ખાતી છે કે “પગ્નીક પાઈમાં”માં ગાંગો ભગત હાજર હોય તો પેલા પાઈકા માટે મારી સાથે જરૂર તકરાર કરે અને કદાચ મને દરાવી દઈ તે પાઈકા પર જઈ બેસે અને ચંદ્રનીમાં નદાતાં મકાનો અને વૃક્ષો તરફ જોઈ, ધીમે ધીમે તાળાઓ પાડતા, “દરજ્યાં હેર્યાં, લખચાર સતી રાણી” એ ભજન મનમાં ગણગણા કરે.

ચંદ્રિકા તરફનો આપણો આ પક્ષપાત અકારણ કે અસાધ્ય નથી. માણસનો સ્વભાવ એવો છે કે “શાંતિ, શિતવ્રતા તથા મધુરતા, સૌંદર્ય, શોભા, પ્રભા”વાળી દરેક વસ્તુ તરફ તેનું મન કુદરતી રીતે આકર્ષાય છે. એ જોનાં બાળક થી વૃદ્ધ પર્વતનો ચંદ્રની તરફ નિઃશીમ પ્રેમ છે

તે સ્વાભાવિક છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કવિઓ તો કહે છે કે સજીવ એટલાજ નહીં પણ નિર્જીવ પણ થઈએ ચંદ્ર પર અનહદ પ્રીતિ રાખે છે અને તે સાખીત કરવા માટે તેઓ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો જરાપણ બચ રાખ્યા વગર છુટથી કહે છે:—

દ્રવતિ ચ હિમરસમાંબુદયતે ચંદ્રકાન્ત ।

x . . . x . . . x

નીરખી હરખે શું કુમુદ ? હું પુછું ચંદા.

—(રા. જટિલ)

x . . . x . . . x

હસતી કોમલ રાત્રિ દિગન્તમાં,
વસતી સિન્ધુની ભૂમિ વિલાસમાં.

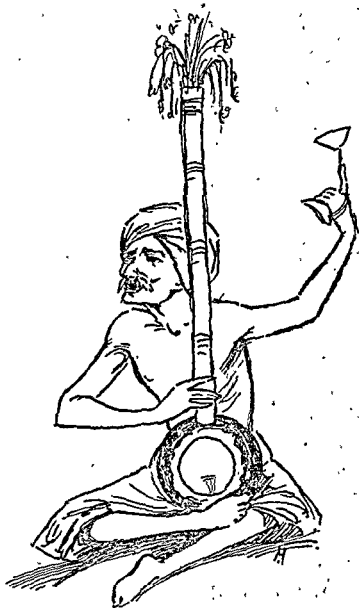
—(રા. દેશાધ)

x . . . x . . . x

સૂર્યના તેજ માટે આપણને એટલી બંધી લાગણી નથી. તેમાં શોભા અને પ્રભા છે. પણ શાંતિ, શીતળતા અને મધુરતા તો તેમાં નથીજ. તેના સૌંદર્યમાં કુમાશ નથી; તેમાં ઉગ્રતા અને લપકો છે. આને લઈને સૂર્ય પૂજનીય, વંદનીય છે, પણ ચંદ્ર તો મધુર, મનમોહક હોવાને લીધે કમનીય પણ છે. નક્ષત્ર ગણેથી વીંટાએકો ચંદ્રમા મંદ મંદ હસી રહ્યો હોય, વૃક્ષોને પાંદડે પાંદડે બત્તીઓ પ્રકટાઈ હોય ત્યારે તમે જો બહાર ફરવા નીકળો તો તમારો દુઃખ જરૂર જીલી જશે. આવી ચાંદનીમાં સૌ પોતાનું ભાન જીલે તો બીચારા ગાંગાબત-નો શું વાંક ?

પેશે સર વોલ્ટર સ્કોટ પણ ચંદ્રનો જળરો શોખીન હતો. તેને માટે ઇવિંગના શબ્દો

ટાંકવા કીક પડશે. “ દિવસની ઠડાકુટ શાંત થતાં અમે રાત્રિએ ધાસનાં મેદાનોમાં ફરવા નીકળી પડતાં—ખાસ કરીને ચાંદનીને વખતે ત્યારે તે (સ્કોટ) જરા પણ કંટાળ્યા વિના નીચેની

ગાંગા ભગત તંજુરાના મુમધુર શું જરૂરમાં ને મંજુરાના રણકારમાં બગ્ગનની અખંડ હલકપુરતા.

લીટીઓ ઉપરા ઉપરી ખોલ્યા કરતો:—

The Moon, sweet regent of the sky,

Silvered the walls of Cumnor Hall,
And many an oak that stood thereby.

પણ આ બાજતમાં આપણા રા. સુમન્ત તેના કરતાંએ ચડી જશે. તેની ચંદ્રિકા જોતાં જોતાં આપણી આસપાસ કાંઈ પવિત્ર વાતાવરણ ફેલાતું લાગે છે. પ્રભુતા અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનો એક એમરે ઉછળતો લાગે છે. હજી તેની અસર અનુભવીએ તે પહેલાં તો તેની ચંદ્રિકામાંથી નિર્ઝરતો ગંભીર, શાંત, શુભ રસ આપણને વાંટી વળશે અને એ દિવ્યરસનો ઉભરાતો જીવાળ આપણા આત્માને ઉત્તતિના શિખરે પહોંચાડતો હોય તેમ લાગશે. દાખલા તરીકે:--

“ ઉઘાડી બારીમાંથી સ્મિતમયી ચંદા દુધ જેવી ઉજળી ચાંદનીનો અમી છંટકાવ કરી રહી હતી; અને શીતળ વાયુની મીઠી લહેરો શાંતિનો સંગીતમયો સુવાસ અંતરાત્માની ઉડી ઉડી કુંજોમાં ઉનારતી હતી. જેથી જગતના હળાદળ એરની પીડા પણ ધડીભર વીસારે પડી છે.

x x x

“ આકાશમાંથી સરદ પુનમની શીતળ ચંદ્રિકા વરસી રહી હતી. વટિકાનો સુવાસમયો અનિલ મડી ઉપરથી મીઠી મીઠી લહેરો લાવી ગાત્રને સુધાપાન કરાવતો હતો. અને ગાન કરણાંના નન્દન સૂર, મનુષ્યકરનાં ઉડા ઉડા આત્મવાજોના નાદ સાથે જળી જઈ પૃથ્વી અને આકાશ બંનેને સંગીતની દેવીનું એક મૂર્તિ ગંત વિરાટ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી સંયુક્ત કરી નાખતા, ઉંચા ઉંચા ઉડુપનો પ્રસારે જતા હતા.

x x x

“ મધ્ય રજની ગપ હતી. રંગના નંદન-વનની ખુશબો પવનની પાંખો ઉપર સ્વારી કરતી ચોતરફ વિસ્તરતી હતી. ચંદ્રમંડળમાંથી ઝરતાં મુકતામય કિરણોમાં દેવદૂતોનાં

ટોળાં રુપેરી કળશો ભરી ભરીને દિવસના તાપથી તપેલી-તૃપ્તાતુર ચએકી પૃથ્વી પર ‘ ઉજળા દુધ જેવી ’ અમૃતમય આદંદાદ આપતી મીઠી શીળી ચાંદની ‘ ટોળતાં હતાં. પ્રેમભર્યા જીવનનાં આનંદ-ભિર્મિ, રસકુંજોનાં સુધાઝરણાં જગતમાં ફેલાવતા હતાં.....” (ચોગિની)

રા. નાનાલાલની ‘ ચંદ્રિકાનો તમારે આસ્વાદ લેવો હોય તો આસપાસનાં દરવો બંદી નાખવાં પડશે-જો કે ક્ષિતિજ તેનું તેજ રહેશે. રા. સુમન્તની ગંભીર, શાંત, ચંદ્રિકા દૂર થશે અને તેને બદલે સુંદરીઓના નુપૂર ઝંકારથી ડાલતી, તેઓના રાસની સુમધુર લહરીઓથી ગુંજતી ચંદ્રિકાની ઉત્તમ છાયા તમારી આસપાસ તરવરવા માંડશે. પ્રભુનું ધ્યાન ધરવા યોગ્ય રા. સુમન્તની ચંદ્રિકા અદૃશ્ય યજ્ઞ તમારી નજર આગળ અસંસારીઓના ક્રીડાસદનની છબી દેખાશે. “ ઉપા ”-એ ચંદ્રિકામાં ઉદ્ભવેલી સ્વમસાદનું પહેલુંજ દર્શન, જાણે ચાંદનીના રસમાં ઝોળીને બહાર કાઢ્યું હોય તેવું લાગે છે. ચંદાનું ખરું તત્ત્વ ખતાવી આપવામાં એ બેમાંથી કાણ વધારે સરસ કામ કરે છે તેનો નિર્ણય કરવાનો જરાપણ પ્રયત્ન હું નહીં કરું. પણ “ પખીક પાકું ”માંના મારા બાંકડા માટે તે બંનેને અંદર અંદર તરફાર કરતાં જોવાનો પ્રસંગ મળે તો હું એક આડવા પાછળ ઉભો ઉભો જોવા મુકું નહીં અને મારું ચાલે તો કદાચ રા. સુમન્તને મદદ પણ કરું.....

રા. નરસિંહરાવ દીવેડીઆની “ ચંદા ” માટે મને જોઈએ તેટલી સારી લાગણી નથી. એટલે હું એમ કહેવા નથી માગતો કે તેમાં કવિત્વ નથી. ખરું જોતાં “ ચંદા ”માં કવિત્વના આજી ચમકાર દાંક્યા રહેતાજ નથી.

“ બહી વેળ વિચ્છં બેલવા આ બોમ ફેરી વાઠીએ.”
“ માંહી બેલી બોમ ગંગા દુધ જેવી ઉજળી ને કુલડાં, ખોસ્થાં રૂપાનાં તે બળતી રૂં વગી.

કુલ શા માટે ગણતી હશે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો લેશ પણ પ્રયત્ન રખે કરતા. કારણ કે એક નાની દશ આર વર્ષની રમતીઆળ બાળા કુલ શા માટે ગણે તેનો ઉત્તર આપવા પહેલાં પુખ્ત ઉમરે પહોંચેલા પેલા ડો. નેન્સન ફાનસના ચાંલસા શા માટે ગણાતો હશે તે સવાલનો જવાબ આપવાની પ્રથમ જોઈવણી કરી રાખતી પડશે.

વાંડું વળીયું રમ્ય રીતે અણીવાણું નાવડું

x x x

ચંદ્રી મુકું તરુ છે સ્વચ્છંદ આલ્યું જાય ત્યાં,
ઉડું મુકું આકાશ કેરું જળ અમળ ફેલાય જ્યાં.
મૃગજાનાં મૃચ્છાની પાછળ દોડતી શકુન્તલા
કે અનેકવિધ તરંગોથી ભરપુર કુમુદની નાની
બેન-કરતાં આ ચાલિકા જીહાજ પ્રકારની છે.
નજોમંડળની આ નાનકડી મંદારાણી જ્યાં શાવે
ત્યાં જાય છે અને જે ધુન મગજમાં ઊઠે છે તેને
અનુસરે છે.

Keats ની ચંદા જરા વધારે ગંભીર અને
પ્રોઢ છે એટલું જ.

..... Tender is the night

And happy the queen-moon is on her throne
Clustered around by all her starry fays

રા. નરસિંહરાવની કવિત્વ શક્તિ માટે
મને શક નથી, તો પણ એક વાત મને કાંટાની
માફક ખુબે છે. તે એજ કે તેની ચંદામાં વિજ્ઞાન
(Science) અને સાહિત્યનું મિશ્રણ કરવાનો
ભયંકર પ્રયત્ન છે.

કન્યા હું કુળવતી મુજ માત મોટી મેહિની,
તેજસ્વી સૂર્ય-પિતાજ મારા એમનાથી રહુ ખીતી.
માત મારી પૂજ્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરું હરથી
મુજ તત્તતે પણ પૂજ્ય તેવા વંદના કરું હરથી.

x x x

ને જે સમે દેખાઈ નહીં તે સમે તાતની ગમ રહું
એક ફેરી ફરી રહું માઝી પગાડે જ્યાહરે
જઈ એક વેળા બેટ-લેવા વ્રાતની તો, ત્યાહરે.

હાઈસ્કુલમાં શીખાએલા અહા અને ઉપમહ
પરના પ્રાથમિક પાઠોનો આંટવી છુટથી કવિતા-
માં ઉપયોગ થાય તેને માટે મને અહુ માન નથી.
ખરું પુછો તો ગેલીલીઓ કે કોપર્નિકસ તમારી
પાસે છંદ, મેળ અને માત્રામેળ ઉપર બ્યાખ્યાન
આપવા માંડે ત્યારે તમને જેટલું 'હસલું' આવે
તેટલું કે બચકે તેથી પણ, પ્રેમાનંદ કે દયારામ
શરીર-શાસ્ત્ર કે ખગોળ શાસ્ત્ર પર બોલે ત્યારે, મને
વધારે હાસ્ય-છુટે.

આપણા સંસ્કૃત ભાષાના કવિઓ પ્રકૃતિ
દેવીના સૌંદર્ય પર લખી, લખીને ખીચોખીચ
પાનાં ભરવાનો યત્ન કરતાજ નહો. તેઓ જેમ
અને તેમ થોડાં શબ્દોમાં, જેમ અને તેમ વિપુલ
અને સુંદર દરશો આપણી માનસિક દૃષ્ટિ આગળ
ખડું કરી આપતા. મેઘદૂતમાં ચંદ્રકિરણોથી
તરબોળ થએલી અલકાપુરીની સુંદરતા અને
મધુરતા આંખ આગળથી એક ઘડી પણ ખસતી
નથી.

ગન્તવ્યા તે વસતિસ્થલા નામ યજ્ઞેશ્વરાણાં
વાશોચાનં સ્થિત હરશિશ્ચંદ્રિકા ચૌતહર્મ્યાં ।

H. G. Wellsનું કામ પણ એવું નથી.

"..... the soft immensity of
Indian night... Striped off,
the superficial reality of things,
the moon was full and high
overhead, and the light had not
gone so much as changed from...
the blazing glitter...to a translu-
cent and unsubstantial clearness.

આપણા કવિઓએ પણ પોતાનાંથી અનુદું
કર્યું છે. રા. હરિલાલ કુવેરા "રાત્રિ વર્ષુન
અને મધુરાકાશ દર્શન"માં આંદનીની તદુપના
અરપટ રહેતીજ નથી.

સાંતિ શીતળતા તથા મધુરતા
 સૌંદર્ય, શોભા પ્રસા,
 રાત્રિરાણી સુદાવી સાડી
 શરીર, દીપાવી આ જ્યોત્સ્ના.

જ્યોત્સ્નાના અનેકવિધ શુભોનો સરવાળો
 ફરતાં કવિત્વને જરાપણુ ઝાંખપ આવતી જણાતી
 નથી.

તાંત્ર મંદળ સાંચ રાસ રચીને બાળા તરંગોન્ન્યાલા
 શી આદર્શ સમે સંદોષર જળે નાચે શશીની કળા.

પણ મને ખરો મોહ તો હું છઠ્ઠી શુભરાતી
 ચોપડી બાણુતો ત્યારથી રા. મધુવચ્છરામની
 “કુદરતનું વર્ણન” એ નામની કવિતાથી થયો
 છે. તેની કવિતામાં કલ્પનાનાં ઉંચાં ઉંચાં ઉડ્ડપ-
 નો નથી; કવિતા બનાવવાનાં કૃત્રિમ સાધનોની
 સદાય તેમાં નથી; કે અટપટા શબ્દોની વ્યૂહ
 રચના નથી. ચાંદનીનું સુંદર રેખાચિત્ર તેણે
 એક બાળક પણ સમજી શકે તેવી ભાષામાં
 ઉતાપું છે.

હિંસત જંગલ મંગલકારી રે,
 મનુષ્યના પરિતાપ નિવારી રે.
 મધુર કામળ ચંદની શી ખીલે !
 તરેવરો સદુ અમૃતને ઝીલે !

ચંદ્રિકાના અદ્ભુત પ્રભાવથી જંગલમાં
 મંગળ વર્તાઈ રહ્યું છે. સર્વ વનરપતિ ચંદ્રદેવની
 અમૃત પ્રસાદી આનંદથી ઝીલી રહી છે.

પવન શીતળ મંદ વિદાર તો,
 જળ મહાં ઝીણી લહેરી પ્રસરતો

x x x

કિમ્મ ચંદ્ર તણાં રમતાં જળે
 શરી તણી ધબી અંતર હળે.

x x x

પથિક એકલુ તાણી નીસંત રે
 મુર્છાયા બંધની તથા ભાંત રે

x x x

“દેવતાઓને પણ ધડીભર વાસ કરવો
 ગમે” એવાં આ રમણીય સ્થળમાં બધાનો સંચાર
 ક્યાંથી હોય ?

ખજાજ શબ્દ બદ્ધ જળમાં થતાં,
 શ્રમ થકી બદ્ધ નાવિકે હાંફતાં,

x x x

નદી મહાં જળ તાવડી કાપતી
 શબ્દ સફેદ કુશ્યા પવને અતિ;

x x x

નાવિકોની પ્રવૃત્તિમય છાંદગી આવી અજ-
 વાળી રાત્રિએ છેક નિવૃત્તિ ભોગવવામાં સંમત
 થતી નથી.

નદી તીરે છુટી ગાડી સમેા જતાં,

ખજાજ બેસી શું ધાસ વગોળતા;

કદીએ વાંકડી શોંઘડી ડોલતી

મધુર ઘટડી ઠંઠની ગાજતી.

ખરે મધ્યાન્હે પણ આ કવિતા વાંચતા
 બેસીએ તોપણ ચાંદનીનું સુકુમાર વાતાવરણ
 આપણી નજર આગળ અનેક દર્શ્યો ધરે છે.

એ કડી વાંચતાં વાંચતાં તો કવિને
 Tennyson કે Wordsworth સાથે સર-
 ખાવવાનું મન થઈ જાય છે.

બાણુની ચંદા કેક રાક્ષસી સ્વભાગી છે.
 કામાતુર પુંડરિક ચંદ્રના કિરણમાં બળતો રહે
 છે અને તેની પ્રિયતામાં તેને બચાવવા આવી
 પહોંચે તે પહેલાં તો તેને શરણુ યાચ છે. ચંદ્રમાં
 આવો ભાવ કલ્પવાનું સાદસ કરવા માટે બાણુને
 હું કદી મારી નજ આપું.

શેકસપીઅરની ચંદ્રિકા જરા જોવા જેવી છે.

How sweet the moonlight
 sleeps upon these banks!

શેકસપીઅરની ચંદ્રિકા સરિતાના તટપર
 નિરત્રિ ઉઘ્યા કરે છે. હું ધારું છું કે ચંદ્રિકાનો

(વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૮)

એક દ્વીપ ગોઠવો

લેખક :

રા. મનહરનાથ માણિકનાથ ધારેખાન

“આપણે બધાં અહીંનાં ઘણાં વખતથી રહીએ છીએ પણ એકત્ર મળતા નથી, એ બહુ શોચનીય છે.” અતિશંકર બોલ્યા.

“વાત સાચી છે. આપણે બધાં એકવાર પણ હજી એકજ રથાને એકત્ર મળ્યા નથી. આપણાં પાંચ સાત વચ્ચે પણ રોડસંમેલન જેવું થતું નેહએ. શીયોજના કરીશું?” માનચંદ્રે વિચારવમળમાં ડુબકી મારતાં પુછ્યું.

“એક દ્વીપ ગોઠવો! આપણે બધાં બોરીવલી પાસે આવેલી કેનેરીની ગુફાઓ નેવા નજીએ. બધાં સાથે બે કલાકની મુસાફરી કરી શકીશું અને પાંચ સાત કલાક સાથે ફરી અનન્ય અને અવર્ણનીય આનંદ મેળવી શકીશું!” અતિશંકરે સૂચવ્યું.

“મુચના ઠીક છે. અમને ‘બાનુઓ’ ને પણ એ દ્વીપ ઠીક આદલાદજનક લાગશે” અતિશંકરનાં પત્નીએ કહ્યું.

“આપને ઠીક પારસીઓનો સહવાસ લાગ્યો હોય એમ લાગે છે. આપણા ગુજરાતી મંડળમાં પણ ‘બાનુ’ શબ્દનો ઊપયોગ કરો છો.” માનચંદ્રે કહ્યું.

“વિચાર ઠીક છે. દ્વીપ ગોઠવો” વિનોદલાલે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ઠીક સારે, હુ રમ લઉં. દ્વીપનો વિચાર રાખેજો. બાઈવિનોદ, એક દિવસ મુંબાઈ આવો, એટલે આપણે કાયકમ નકકી કરીએ” માનચંદ્રે રમ લઉ વીદાય થયા.

આ ગોળી નેગેશ્વરીમાં એક નાના બંગલામાં, સંધ્યા સમયે બે ત્રણ મિત્રો વચ્ચે ચાલતી હતી. તેઓ મુરતના અને સાંતી-એકજ સાતિના હતા. અતિશંકર વિનોદલાલ તથા સૂચંકર નેગેશ્વરીમાં રહેતા હતા; તથા માનચંદ્ર, બાનુશંકર, બાળકરામ અને જટાશંકર, મુંબાઈમાં રહેતા હતા. કેટલાક એન્જીનેટ થઇ, અહીં કાયદાના અભ્યાસ માટે લો-સ્કુલમાં હતા, અને કેટલાક વિજ્ઞાન વગેરેના ઉચા અભ્યાસ માટે વીદ્યન તથા ઝેનીઅર કોલેજમાં હતા. કેટલાક પત્ની રહેતા હતા, અને કેટલાક પોતાના “ફેમીલી” ને વતનમાંજ રાખી, અહીં નાની રુમ રાખીને રહ્યા હતા. સ્ત્રીમંડળમાં અતિશંકરનાં પત્ની સૌ. સર્વલક્ષ્મીએ ઠીક કેળવણી લીધી હતી. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત વગેરે સારું બધાં હતાં, તેથી પુરુષમંડળમાં બેસી વિવેચનમાં ભાગ પણ લેતાં હતાં; જ્યારે વિષય ગહન હોય સારે એમ જણાતું હતું કે એમનું જ્ઞાન અધિકૃત હતું. અંગ્રેજ લેખક રેડ્ડનાં

અર્ધા પુસ્તકો વાંચ્યા છે એમ સવાસ થાય તો અને રોકાઈનું પ્રમથન વાંચ્યું છે ? એમ પુછવામાં આવે તો ચોક્કસ “ હા ” કહે એટલું જાન હતું.

નેગેશ્વરીમાં નકકી થયા પ્રમાણે વિનોદલાલ એક દિવસે મુંબાઈ જઈ, અધો કાર્યક્રમ નકકી કરી આવ્યા. બીજા રવિવારે સવારની પહેલી વીરાર લોકલમાં મુંબાઈના મંડળે નીકળ્યું, અને નેગેશ્વરીનું મંડળ તે રેલ્વેની નોડેશો એમ હતું. પ્રસાદને માટે, અતિશંકર તથા તેમનાં પત્ની સૌ. સર્વલક્ષ્મી અર્ધાં માટે પ્રસાદ બનાવી, ડ્રગ્સ-બોક્સીસ લઈ લેશે, તથા તેઓ સ્ટવ-તપેલું તથા ચાહની સામગ્રી પણ લઈ લેશે એમ હતું. મુંબાઈની મંડળીએ કેં પણ લેવું નહોતું.

હવે પ્રમાણે બાનુશંકર, માનચંદ્ર, બાળકરામ તથા જટાશંકર અને સ્ત્રી મંડળે, રવિવારે સવારની પહેલી વીરાર લોકલમાં પ્રયાણ શરૂ કર્યું. વાતોના વિનોદનો “ લઢાવો ” લેતાં તથા અર્ધાં પ્રથમ વારંજ એકત્ર મળીશું એ શુભ વિચારમાં વખત વહેતાં, અધેરી ગયું અને નેગેશ્વરીને આવવાનો વખત થયો. પુરુષમંડળ એક જગ્યાએ, તથા સ્ત્રીમંડળ બીજી જગ્યાએ એમ પૃથક પૃથક બારીએથી જોવા માંડ્યું. નેગેશ્વરી દેખાયું પણ સૌ. સર્વલક્ષ્મી જાહેન વગેરે સ્ત્રીમંડળ દેખાયું નહોતું. ટ્રેન ઉભી રહેવા આવી, ત્યારે વિનોદલાલ તથા અતિશંકર દેખાયા. અતિ તરારથી, બે કુડ બોક્સીસ, એક મોટું તપેલું, એક સ્ટવ વગેરે ટ્રેનમાં આવીને પડ્યાં.

“ અરે, વિનોદલાલ જલદી આવી જાગો, તમે અતિમાધ જલદી આવો. સીટી વાગી. સીમલ અપાઈ-રહી જશે ” એમ ટ્રેનમાં બેઠેલા મંડળમાંથી જુઓ સંભાળાઈ.

“ મારી તબીબ નરમ છે. લાચાર છું. મારું કરો. મારાથી નહીં અચાય. ” વિનોદલાલ

બોલવા માંડ્યાં.

“ કાર્યક્રમ પ્રમાણે ડ્રગ્સ-બોક્સીસ વગેરે લાગ્યો છું. ટ્રેનમાં મુકી દીધાં છે. સંભાળી લેજો મારાથી પણ નહીં અચાય-..... ” કેં કારણ દર્શાવવા જતા દતા, તેટલામાં ગાડી ઉપડી ગઈ.

ટ્રેનમાં બેઠેલું મુંબાઈનું મંડળ તો વીમાસભ્યમાં પડી ગયું. “ વિદ્યુત તરારથી આ. શું થયું ? આ આપણે સ્વપ્નમાં જોયું કે ખરું દ્રમ જોયું ? ” એમ એકે ગણગણાટ કર્યો.

“ હવે શું કરીશું ? જઈશું કે પાછા મુંબાઈ તરફ જ વીદાય થઈએ ? ” બીજાએ પુછ્યું.

“ સંધ કાઢ્યો છે તે જઈ આવીએ; નહીં તો લાઇ અતિશંકરને તથા સૌ. સર્વજેનને યશે કે એમના વિના કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થાય નહીં. જવું તો જોઈએજ. સર્વ સાધના તો આપણી પાસે છે. ” બાનુશંકરે સૂચવ્યું; અર્ધાએ અનુ-મોદન આપ્યું.

આકસ્મિક ઉપરિચિત થયેલાં આવરણોમાં કાર્યક્રમ રચતાં બેરીવલી રેલ્વેન આવી પહોંચ્યું; સામાન અધો ઉતારી લીધો. ડ્રગ્સ-બોક્સીસ સ્ટવ તપેલું વગેરે અર્ધાં સંભાળી લીધું અને ટ્રેન ઉપડી.

હવે શું કરવું ? એ વિચારમાં ઉભા દતા, એવામાં બાનુશંકરના એક મિત્ર ઉમાશંત રેલ્વેન ઉપર દેખાયા. તેમની મદદથી વાદન તથા દૂધ સંબંધી યોજના કરી, ગુણો પ્રત્યે પ્રયાણ પ્રારંભ્યું.

વાદનમાં સામાન ગોઠવ્યો દત્તા, તથા સ્ત્રીમંડળે રથાન સંભાળ્યું દત્ત.

બેરીવલીની દદ મુકી, નિર્જન વિભાગની મર્યાદા શરૂ થતી હતી, તે સમયમાં સ્ટવ અને તેમાંનું કેરોસીન સાંભર્યું. માનચંદ્રે સૂચવ્યું કે સ્ટવના કેરોસીનથી ડ્રગ્સ-બોક્સીસ ખગે નહીં, તેમ સંભાળીને ગોઠવજો ત્યારે સ્ત્રી-મંડળમાંથી

વાળ આંઘ્રી. કે સ્ટવમાં કેરોસીન નથી. રતજ માન્યં દે કહ્યું કે સ્ટવજ સારે સળગે પેવેજ નહીં હોય. “પ્રથમ આસે મક્ષિકા” મેવું થયું એમ જણાવ્યું.

“હજી, આપણે ભેરીવલીની હજમાં હોઈએ એમ લાગે છે. અહીં એકાદ દુકાન હશે સાંથી રોસીન લઈએ” બાનુશંકરે સુચવ્યું.

જટાશંકરે દુકાન શોધવા માંડી પણ કે સ્થમાન ચાલ નહીં. તેમ આગળ કોઈ અંગલો જુ દેખાયા નહીં. તેવામાં એક આશ્રમ જેવું ખાધું.

“કેમ ભાઈ, આટલામાં કોઈ દુકાન હશે?” જટાશંકરે પુછ્યું.

“શું કામ છે” આશ્રમનિવાસીએ સામે જણ કર્યો.

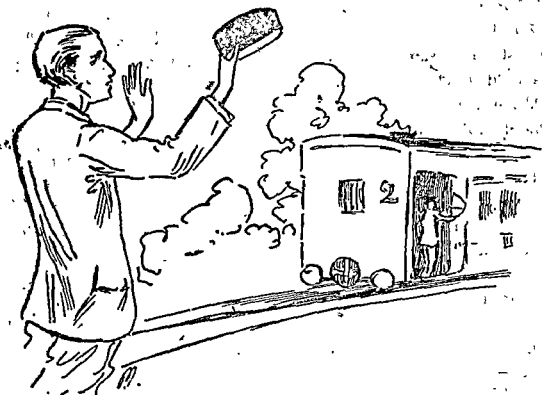
“એક મિત્ર અમને એમનો સ્ટવ જોગેશ્વરી.

થી આપ્યો છે, પણ તેમાં કેરોસીન નથી. તેની શોધ માટે પુછીએ છીએ.” બાળકરામે ખુલાસો કર્યો.

“હજી ભેરીવલીની દુકાનો અહીંથી આઘી નથી. દસેક મીનીટમાં જઈ પહોંચાશે. એક ભાઈ જાઓ. હમણાં આવી પહોંચશે.” આશ્રમનિવાસીએ ઉપાય સુચવ્યો અને પોતાના મહસ્તાશ્રમનો વિવેક દર્શાવ્યો.

“ભાઈ બાળકરામ, હવે કે પાછા જવાય નહીં અને કેરોસીન આવે. નહીં. તેના વગર ચલાવી લઈશું. એ ભાઈનો વિવેક પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો લાગે છે. ચાલો,” બાનુશંકરે સમ્માધાન કર્યું.

“ભાઈ, આટલામાં કે કેરોસીન મળશે? અમારા એક મિત્ર જોગેશ્વરીમાં રહે છે, તેમણે એમનો સ્ટવ અમને આપ્યો છે પણ કેરોસીન

કે કારણ દર્શાવવા જતા હતા તેટલામાં ગાડી ઉપડી ગઈ.....

નથી. હમણાંજ ખબર પડી, તેથી સ્ટેશન ઉપર-થી લેવાયું નહીં. ” માનયંદ્રે એક ખીજ ગૃહસ્થને પુછ્યું.

“ આ બંગલો છેલ્લો છે. આના પછી કોઇ પણ નિવાસસ્થાન હવે આવશે નહીં. દુકાનો તો બધી પાછળ રહી. પણ મારી પાસેથી લેતા જાઓ; હેરાન થશો નહીં. ” તે ગૃહસ્થે વિવેકપુર: સર કહ્યું.

“ આપને હરકત પડશે. એવી કોરોસીનની અગત્યતા નથી. કોઇ દુકાન હોત તો લઇ લેત ” માનયંદ્રે કહ્યું.

આ વાત સાંભળી હતી, તેટલામાં બાળકરામ વાહનમાંથી સ્ટવ લઇ આવ્યા. પેલા ગૃહસ્થે ધણી આગ્રહ સાથે કોરોસીન આપ્યું. બધાએ એમનો ઉપકાર માન્યો અને પ્રયાણ આગળ ચલાવ્યું.

“ શંકર, મનુષ્યના સ્વભાવમાં કેટલો ફેર હોય છે તે જોયું ? એક કહે છે કે દોડતા જમને સ્ટેશનેથી લઇ આવો, ખીજ ગ્રહસ્થ અત્યંત આગ્રહથી પોતાના નિવાસમાંથી આવે છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિવેકમાં આટલોજ અંતર. ” માનયંદ્રે ભાનુશંકરને સંબોધીને કહ્યું

બધું મંડળ આનંદલહરીમાં, ખુલ્લી હવામાં, વાર્તાવિનોદમાં હુબેહું હતું; ચુકાઓ લગભગ દષ્ટિ મર્યાદામાંજ હતી; સાં એક નાનું જળાશય આવ્યું. તે સ્થળે ત્રણેક આશ્વિનવાસીઓ મજુરીની આશાથી ઉભેલા હતા.

“ બાપ, ગોષ્ઠી કરું નકો; હી લોક જૂત આહે ” વાહનવાળો સ્ત્રી મંડળના કાનમાં બખડ્યો.

સ્ત્રી મંડળ ચમક્યું. પુરુષમંડળને ત્વરાથી-અતિત્વરાથી-પાસે આવવા સંજ્ઞાઓ કરી.

જટાશંકરે દોડીને પુછ્યું અને વાહનવાળો બખડ્યો હતો તે કહ્યું. તેજ વખતે વાહનવાળો-

એ બળદો છોડ્યા અને પાણી પાવા લઇ ગયો. બધાના જીવ હવામાં ઉડવા માંડ્યા. માનયંદ્રે જરા વનસૌંદર્ય નીદાળવા ઉભા રહ્યા હતા, તેથી તેમના અને મંડળ વચ્ચે થોડુંક અંતર હતું. પેલા આશ્વિનવાસીઓ સમજે તેમ મંડળ અંદર અંદર-ધીમે ધીમે ગણગણવા માંડ્યું. “ આપણા માનયંદ્રે પાસે તો રીવાસ્વર છે. તેઓ તો મોટા સરકારી મીલીટરી ઓફીસર છે. જ બહારની તો પીસ્તોલ છે-બહુ મજબુત છે. એતો ખીજ સેન્ડો છે-તણ ચારને તો સ્વધામ જ પહોંચાડી દે છે. એ માનયંદ્રે આવ્યા-આવો, આવો, તમારી રાહ જોતા હતા-કર્પા છે તમારી પીસ્તોલ ? ” આ બડબડાટ સાંભળીને માનયંદ્રે તો સ્તબ્ધજન થઇ ગયા.

માનયંદ્રે ખાખી ખમીસ-અડધી પાટલુન-લાંબા મોઝા-ખુટ-ખાખી હેટ ધારણ કરેલાં હતાં. બગલમાં એક હાંટર જેવી સોટી હતી, અને હાથમાં પીસ્તોલ રમાડતા, મીલીટરી અધિકારી જેવા લાગતા હતા. એમને જોઇ ભાનુશંકર એમની પાસે ગયા, અને ધીમેથી વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવી. દીપોત્સવીમાં છોકરાં રમે છે તેવીજ પીસ્તોલ હતી.

“ જુઓ, શીકર માટે આ પીસ્તોલ લાવ્યો છું. શુરાઓમાં તો હું શીકાર કરવાનો છું. ” જ બહારની તો પીસ્તોલ છે. ચાલો કેમ ઉભાં રહ્યાં છો ? વિલંબ કેમ ? ” માનયંદ્રે એમનાં મંડળ પ્રત્યે ધડકતા હૃદયે ઉદ્દગારો કાઢ્યા.

આ સમયે વાહનવાળો બળદલઇને આવ્યો.

“ જે જૂત ” થી બીન્ધા હતા, તે પંથ વાહન જોડે ચાલવા માંડ્યો. તેનો વેષ વિચિત્ર હતો. શરીરે તો શ્યામ હતો, પણ આંખે ખાંડો હતા; વળી પાતળો અને ઉંચો; કપડામાં કેડે કડકો લંગોટી, અને તેમાં ભેરવેયું દાતરડું. આ દૃશ્ય જોઇ કોને ભયંકરતા ન લાગે ? અને તેમાં

વાહનવાળાની ચેતવણી. માનચંદ્રના મીલીટરી પોષાકથી ઉદ્દગ્રાસેલા ધૈર્યથી, પણ ઘડકતા હૃદયથી, પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરતાં અંતિમ મૌનથી ઘેરાએલા વાહનોના આચ્છાદન નીચે મંડળે પ્રવાણુ પ્રારંભ્યું.

“આ સ્થિતિમાં ચાલતાં, પાંચેક મીનીટમાં ગુફાઓનું મુખ દેખાયું, અને મનુષ્યના કંઠનો અવાજ સંભળાંયો; તે સાથેજ બધાંમાં ધૈર્ય આવ્યું—જરા આનંદમાં પણ આવ્યાં.

“ભૂપ, તમને કોણ આના જેવો મનુષ્ય મળ્યો હતો ?” બાનુશંકરે ગુફાઓના મુખ આગળ ખેડેલા કેટલાક મંડળના એક સભ્યને, પેલા બાંડા “ભૂત” ને દાખવી પુછ્યું

“હા, અહીંથી થોડેક દૂર એક જળાશય છે ત્યાં મજુરો ઉભા રહે છે. આપણાજેવા મુસાફરો નોંમજુરની જરૂર પડે, તેથી તેઓ ત્યાં ઉભા રહે છે, અને દરેક વાહનની જોડે એક માણસ આવે છે. આપનો સામાન વગેરે ઉચકાવશે હશે તો તે કામ લાગશે” તે ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો.

“હીક,” કહી ટુંકેથી બાનુશંકરે પતાવ્યું.

રવિવારનો દિવસ હતો, તેથી તે મંડળના જેવાં બીજાં પણ કેટલાંક ગુફાઓ જેવા આવ્યાં હતાં, અને ગુફાઓમાં જવાના ધરાદાથી ત્યાં પ્રાથમિક, પડાવ, નાખ્યો હતો.

ગુફાઓ એક ટેકરી ઉપર છે, તેજેવા જવા, થોડાક ચઢાવ ચઢવો પડે છે. ડુંગરમાંની દરેક ગુફા કોતરી કાઢેલી છે. દરેક ગુફામાં એસરી બે બાજુ મોટા મોટલા, અંદર ત્રણ એરડા અને લગભગ દરેકમાં ટાંકા છે. પ્રથમ સભા મંડપ આવે છે. તે ધણી વિશાલ છે અને કોતરણી કામ જેવા જેવું છે. અંદર પેસતાંજ બે બાજુ ટેકરીમાંથી કોતરી કાઢેલી બુદ્ધની મૂર્તિ છે. ઉંચાઈમાં લગભગ તે ૩૦ ફુટ હશે. સભા મંડપમાં બે બાજુ સ્થંભોની હાર છે. દરેક

હારમાં લગભગ આર સ્થંભ છે. તેમની ઉંચાઈ પણ બુદ્ધની ઉંચાઈ જેટલીજ છે. કહે છે કે એવી ગુફાઓ ધણી છે અને ગણવી એ મુશ્કેલનું કામ છે. પગથીઆં પણ ટેકરીમાંથી કોતરી કાઢેલાં છે. તે ટેકરીની ઉંચાઈ, પાવાગઢ ઉપર જે ઉંચાઈ એ પ્રથમ તળાવ આવે છે તેટલી આ ટેકરીની હશે. કેટલીક ગુફાઓ તો ધણી મોટી છે. અંદરથી ટુંક બહુ રહે છે. રજના દિવસે ધણી લોકો જોવા જાય છે. કેટલાક તો સંગીતના ; જલસા પણ જમાવે છે. ઘણા મિશ્રાંત્ર પણ લાંબા બનાવે છે, અને આખો દિવસ આનંદમાં ત્યાં કાઢે છે. પાણી પણ પુરા પ્રમાણમાં મળે છે. ધણી ગુફાઓના ટાંકાં સારાં છે, અને પાણી નિમ્ન હોય છે. તે ટેકરી અને ગુફાઓ એક અદ્વચની માલકીના છે. ત્યાં સુલા કરી, ગુફાઓ બગાડવાની મનાઈ છે, પરંતુ એ મનાઈ હુકમનો અમલ ધણી કરતા નથી એ શોચનીય છે. આપણામાં આવી વ્યવસ્થા જાળવવાનો સ્વભાવાનુભૂતિ, તેથી સ્વરાજ આપણાથી આતું જતું હશે એમ લાગે છે.

બાનુશંકર-મંડળ, ટેકરી ચઢતું-ગુફાઓ નિહાળતું-વનસ્ત્રીલાનું દૃશ્ય અનુભવતું—એક ગુફા આગળ આવ્યું અને તેની એશરીના એકાઠા ઉપર સ્થાન લીધું.

“હવે ચાહ બનાવવી જોઈએ” બાળકરામે સુચવ્યું.

સ્ત્રી મંડળે એ કામ ઉપાડી લીધું. સ્તવ સળગાવવા, અંદરથી કેરોસીન કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જે સ્તવમાં કેરોસીન નહોતું તે સળગે ખરો ? મહેનત વ્યર્થ.

“ભુલથી રીટાઇર થએલો સ્તવ આપણને આપ્યો હશે” જટાશંકરે કહ્યું.

આજુબાજુથી સૂકા ઝાડના છોડવા વીંછવાનું કામ શરૂ થયું. ગુફાઓથી છેડે, ધુમાડો

અસર ન કરે તેવી જગ્યાએ, ત્રણ પથ્થર ગોઠવા-
યા અને સ્તંભની અંદરના ફેરોસીનની મદદથી,
અગ્નિદેવનું આગ્હાન થયું. ચાહ થઇ, અને
પીવાઇ.

“આલો. થોડી બીજી ગુફાઓ જોઇ
આવીએ.” ભાનુશંકરે સુચવ્યું.

“નહીં હવે તો કુડ-બોક્સીસ ઉઘાડો.
એને અન્યાય નહાં કરવો જોઇએ” બાળકરામે
કહ્યું. બધાનું અનુમોદન મળ્યું.

એક કુડ-બોક્સ ઉઘાડ્યું-પછી બીજું
ઉઘાડ્યું. બધાનાં મુખ પહોળાં થયાં. જીભ
બહાર નીકળી. આંખો ઉઘે ચઢી, હાથ લાંબા
થયા. “શું છે? કેમ આવી ગભરામણ?”
માનચંદ્રે આ દશ્ય નીહાળી આતુરતાથી પુછ્યું.
તેઓ જરા ગુફાઓનું દશ્ય જોવા રોકાએલા
હતા, તેથી કુડ-બોક્સીસ તરફ નજર નહોતી.

“આમાં તો પેટના પોપણ માટે સામગ્રી
નથી-પણ મગજના પોપણ માટે છે” ભાનુશંકરે
કહ્યું.

“અંદર, ‘પાટણની પ્રભુતા’ ‘ગુજરાતનો
નાથ’ ‘કેનો વાંક’-‘રેખાચિત્રો’-‘રાજધિરાજ’
‘ગુજરાતના જ્યોતિષધરો’ તથા ચિત્ર-કાગળો
પેન્સીલ-અશો-વગેરે સામગ્રી છે” જટાશંકરે
કહ્યું.

માનચંદ્રે ચોપડીઓ લઇ જોવા માંડી-ચિત્ર
કાગળો તથા ચિત્ર ચીતરવાનાં સાધનો લીધાં અને
વિચાર કરવા માંડ્યો.

“આ શું સુચવે છે તે સમજ્યા?” માનચંદ્રે
પુછ્યું.

“મને એમ લાગે છે કે આવા એકાંત
સ્થળમાં બેસી આ પુસ્તકોનું અધ્યયન કરો-
એવી ગુફાઓ જોઇ તેનાં ચિત્રો કાઢો-અને
માનસિક આનંદ ભોગવો” ભાનુશંકરે કહ્યું.

“વાત તો એમ હશે-પણ એમ નહીં.
ગુફાઓનાં ચિત્રો કાઢી એમને આપીએ તો ઘેર

બેઠે ગંગા મળે એમ નહીં-દરેક પુસ્તક વાંચી
દરેક પુસ્તક ઉપરથી એવું ચિત્ર દોરો કે જે ઉપર-
થી અથવા એ ચિત્ર જોવાથી તે પુસ્તકનો
આખો લાવાચર સમજાય” માનચંદ્રે સુચવ્યું.

આ કાર્યમાં બધાં શુભાચાર્ય-ચિત્રો દોરાવા
માંડ્યાં.

“મને જોવા દો” બાળકરામે કહ્યું.

“ના, એ તો કાઢને જોવાનાં નહીં.” એ
તો ફક્ત અંતિશંકર અને તેમનાં પત્ની સૌ.
સર્વલક્ષ્મી બહેન માટેજ છે.”

આ વાત આલ્પી હતી તેટલામાં “કેમ-
માનચંદ્રભાઈ તમે અહીં ક્યાંથી? પધારો-
પધારો-” એમ અવાજ આવ્યો. મંડળનું ધ્યાન
તે તરફ દોરાયું અને માનચંદ્ર બોલી ઉઠ્યા:
“અહો આનંદભાઈ તમે અહીં? આવો, આવો!”

તે નવા પ્રદશ્ય આનંદશંકર માનચંદ્રના
આગમિત્ર હતા. મુંબાઈમાં વેપાર કરતા હતા
અને સુખી હતા. તેઓ સહકુટુંબ ગુફાઓ જોવા
આવ્યા હતા.

“જુઓ માનચંદ્રભાઈ, આવો, અમે તો
પેલી મોટી ગુફામાં પડાય નાખ્યો છે. સ્તંભ વગેરે
લાભ્યા છીએ. સ્તંભ ઉપર દૂધપાક પુરી
વગેરે થાય છે. તમારા બધા મંડળે અમારે લાંબ
જમવાનું.-સ્તંભ ઉપર પ્રસાદ બનાવાય છે, જેથી
ગુફાઓ બગડે નહીં-આસો-વધારે આગ્રહ કરા-
વશો નહીં” આનંદશંકરે આગ્રહ કર્યો.

x x x

પાટલાની જમાવટથી-રંગોળીની ઝમકથી,
ફળની પતરાળીમાં પ્રસાદને ન્યાય આપી, બધાં
બેઠાં હતાં; સારે માનચંદ્રે ભાનુશંકરને સંબોધી-
ને કહ્યું: “પેલાં જે આપણે ચિત્રો દોર્યા છે
તેમાં એક વધારવું પડશે. તે ચિત્રદર્શનમાં આનું
દશ્ય આવવું જોઇએ એથી જોગશ્વરીની જોગ-

માયા બહે કે માનસિક સાથે પેટનો પણ ખોરાક મળ્યો હતો."

તે ચિત્ર પણ દોરણું અને ડું બોક્કરીસ બંધ થયાં.

આનંદશંકરભાઈનો ઉપકાર માની સંધ્યા સમય થવાથી, સર્વેએ ધરતરફ પ્રવાણ શરૂ કર્યું.

x * x x

ડું-બોક્કરીસ-ચિત્રો સાથે-જોગેશ્વરી પર્વતો-અને સર્વ મંડળ પોત પોતાના સ્થાને ગયાં.

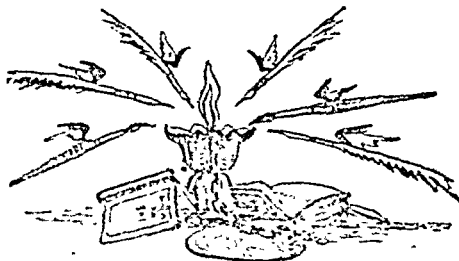
x x x

"ભાઈ માનયંદ, માફ કરશો. જરા કોલેજ-

અનોના તોફાની સ્વભાવે તમને બહુ હેરાન. ક્યો, પણ મારે કલુસ કરતું જોઈએ કે અર્ધ-દગ્ધ માનવગી શ્રીની મુચનાને અનુસર્યાં તેથી કોલેજઅનોની મીડી મશ્કરીની મર્યાદા બહાર દૂ ગયો અને તમે બધાં હેરાન થયાં." અતિશંકરે માનયંદને કહ્યું.

"અમને માન સાથે ગમ્મત મળી-તેથી તમે હીલગીર થશો નહીં. એ તો આપણે બધા કોલેજઅનો છીએ અને રહેવાના. કોલેજ છોડીશું. અને દુનીઆમાં પ્રવેશીશું ત્યારે સા યધ પડશે" માનયંદે શાંત પાડતાં સમાધાન આપ્યું.

"રમ સડ છું. દહે આપણે બીજી દ્વીપ ગોહવીશું." અતિશંકરે રમ રેતાં કહ્યું.

રંગ ઘેલી

લેખક :

રા. વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત

રંગે રમે રસ-રાસ, રંગઘેલી રંગે રમે રે
હૈયાં હસે શાં મુહાસ, રંગઘેલી રંગે રમે રે :

પૂર્ણિમા પ્રપુલ્લ ચાઠ ચમકે શી ચાંદની !
વેરતી શા વિશ્વમાં વિલાસ;

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

પલકે શી રમેઢધેરી તેજ તરલ તારિકા,
આછેરાં નીતરે ઉગ્મસ;

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

કાકિલા મુખા રમે રમેલ શી ગસિકડી !
ચપળા શી ચેતના ચક્રાર !

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

સૃષ્ટિમાં ઉલ્લાસ રંગ રેલ શી રેલાવતી,
દગવે હલોળે ઉર-દોર;

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

રમ્ય શી રસેશ્વરી સૌભાગ્ય રત્ન શોભના,
શોભતી સુહાસિની સમસ્ત;

રંગધેલી રંગે રમે રે ।

પુષ્પશી પ્રકુલ પ્રાણ્ય, પ્રેમપૂર્ણ પદ્મિની ।
આત્મ શા હુલાવતી અનરત;

રંગધેલી રંગે રમે રે ।

રત્નના સોહાગ સુર, શાંતિ શી સુધા મધુર;
ઉછળે ઉમંગ-ધેરાં ઉર ।

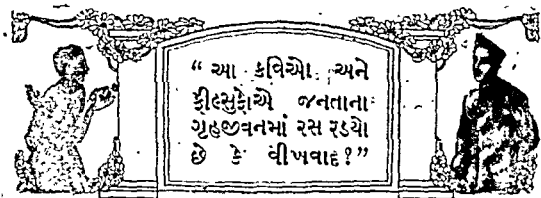
રંગધેલી રંગે રમે રે ।

પ્રાણ્યમાં શા પ્રેમપુર, નેનામાં નેદ-તુર ।
હૈયાં શાં હેત ધેલાં-તુર ।

રંગધેલી રંગે રમે રે ।

રંગે રમે રસ-રાસ, રંગધેલી રંગે રમે રે ।
હૈયાં હસે શાં મુદાસ, રંગધેલી રંગે રમે રે ।

“આ કવિઓ અને
ફીલ્સુફીઓ જનતાના
ગૃહજીવનમાં રસ રડયો
છે કે વીખવાદ?”

લેખક :

રા. મંગળભાઈ ઈશ્વરલાલ દરુ

રમાના સદચારથી મારું સંસારચક્ર દીક દીક ગળડયું જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે હેલ્સે ચઢવાના પ્રસંગો આવે છે ખરા પણ તે હું સુકિતપ્રસુકિતથી સમાવી લઉં છું. કાણ જાણે કયા શિક્ષકે કે કઈ શિક્ષિકાએ કોઈ અધ્યયન પ્રજે રમાનાં મગજમાં ઘુસારી દીધું છે કે પુરુષો તો આપખુદ છે, તેમને સ્ત્રીત્વ દબાવી રાખી આપખુદ સત્તા બોગવતી પડે છે, અને જ્યાં ત્યાં પુરુષોએ સ્ત્રીની નાલેદીજ કર્યાં કરી છે. વળી તે બધાજ પુરુષોએ સાક્ષરો અને નિરક્ષરોએ, કવિઓએ અને તત્ત્વજ્ઞોએ અને તે બધા સમયમાં, જૂતમાં અને વર્તમાનમાં, દુનીયાં ઇતિહાસ લખતી યદ્ય ત્યારથી તે આજ સુધીમાં.

અને એના મગજમાં આવા વિચારોની જડ હોવાથી, જે જે અંધકારો રમા વાગે છે તે તે અંધકારોએ કયા કયા સંબંધોમાં અને કેવી કેવી રીતે સ્ત્રી નિંદા કરી છે તે તરફ એનું પ્રથમ લક્ષ જાય છે અને તેથી રમા કોષક વાર જરા મહેજરત જેવી જતી જાય છે. કેટલીકવાર તો પેલી ગ્રામ્ય કહેવન-માઝ ખાય ભગતો ને માર ખાય જગતો-જેવું જને છે. ગામમાં ખીમુકાકા

પીરતાળીસ વરસની ઉંમરે ખીજ વાર પરણવા જાય અને રમાં જરાં મોં મચકોડી ભૂમંગ કરી મને સંભળાવે. જાણે-એમાં પણ મારો ચુનોદ હોય એમ ! જોયો તમારા પુરુષોનો પ્રેમ ! બાપડી રૂખીકાકી ખીમુકાકાને દેવની જેમ પુજતી ને છતે છોકરે કાકો પરણવા નીકળ્યો ! છે એના દીલમાં મરી ગયેલી ભરીને મારે છાંટોએ પ્રેમ ! આંવા તમારા પુરુષો. આપણે પણ હાથ હા, લાણીએ અને ‘મૂર્ખો’ એટલું ઉચ્ચારી વાત આગળ ચાલતી અટકાવીએ.

આમ અમારા મુખાકાશમાં કવચિત્ રોપનાં વાંદળાં ગર્જે છે. સંબંધોની વીજળીઓ ચમકે છે. મહેણાં ટોણાંની કટોરીઓ ઉઠગે છે. પણ હું એવી બહારની લદાઈ ઘરમાં પેસવા માંડે કે તરતજ તેને બહાર કાઢવાના ઉપાય અજમાવું છું. રમા કોષક વખત એરીસ્ટોટલપર ચરતે થાય છે ને દફરી ઉઠે છે. ‘જુઓ તમારો એરીસ્ટોટલ, જોયું એવું શીશુરીનું છીજસ્ત્રા પણ ! લખી બાળ્યું. ‘Woman is a mutilated man’ હું સામે પડિનાઈ-લયો જવાળ આપી વાન ત્યાંથીજ દુકાવવા

હું વાણ કરીને જરા નીરાંતે આરામ ખુસ્તી પર પડ્યો હતો ત્યાં તો રમા રસોડામાંથી પરવારીને આવી, અને પાન બનાવતાં બનાવતાં પુરાણ ચરુ કરી રીધું.

માંયું છું, અને દલીલ કરું છું. 'રમા! આમાં તમારી સમજકેર છે. અહીં તો માત્ર વ્યક્તિ-ગત સ્ત્રીની વાત નિર્દિષ્ટ છે. સ્ત્રીજગત-સમષ્ટિ-ગત-અર્થે વિવક્ષિત નથી! પણ રમા મારી એવી પંડીતાઇ સાંભળેજ શાની? એ તો એવું લેકચર ચત્તાચેજ જાય છે. 'અને તમારો સોક્રેડીસ, ભલેને તમે એનાં વખાણ કરો પણ મને તો લાગે છે કે એ છુદ્દાએ જીંદગીથી કંટાળાનેજ સત્તર વર્ષની વયે વિષ પીધેલું. નેચા સ્ત્રી માટેના એના વિચાર! Woman thou art the gate of hell. આતું લખતાં એની જાહે કાંટા કાં ન વાગ્યા!'

હું સામે જવાબ આપું છું—'રમા, એમાં એ આપડાને દોષ ન હતો. કમનસીએ એની ધણી-આણી વદકણી હતી, અને તેથી એણે એમ લખ્યું.' પણ રમાના મુખમાં દલીલ તૈયારજ છે. 'પણ તેથી કે પેટનાં બળ્યાં ગામ બળાય? અને અપવાદ ઉપરથી સામાન્ય નિયમ તારવાય કે? અને પાછું મારાજ પંડીતાઈના બાધા-માંતું એક તીર રમા આખાદ રીતે ફેંકે છે અને મને મહાત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. 'અને સોક્રેડીસની સ્ત્રી કર્કશા હતી એ વાત છુદ્દિગમ્ય નથી. અપ્રસ્તુત છે. ઓકે ક્ષતિદાસનો એટલો ભાગ લેપક છે!

પણ આમ દલીલોમાં ઉતરવાથી હું ડરું છું. કારણ કે એ વિતંડામાંથી કે તત્વભોધ નીકળવાનો છે? અને કદાચ રાજનાં વાદળાં ઘેરાતાં અથડાઅથડી થાય અને વાગવીજળીઓ ચમકે; પરિણામે અશ્રુઘટિ વરસે અને અમારા સુખોદાનની પગથીઓના પંક પખવાડીઆ સુધીએ ન સુકાય.

‘આની હું બહુ કાળજી રાખું છું. એક બે દલીલ કરી, હા હા હા હા કરીને એક મોટું અટકાસ્ય કરું છું. રમાની કટારીઓને દલીલોની દાલ પર ઝીલવાને બદલે રૂના ગામલા જેવા હાસ્યમાં ઝીલું છું. અને પછી આગગાડી પાટો બદલે તેટલી સરળતાથી વાત બદલી નાખું છું. ‘અને રમા ! બાહુને ત્રીણું વર્ષ બેસશે એટલે કે. મોન્ટેસોરીની પદ્ધતિએ એને શિક્ષણ આપીશું !’ આમ શરૂઆત કરી પછી મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનું પીંજણ પીંજ મુળ વાત વીસરાવી દઉં છું.

અને રમા હું આમ વાત ઉડાવું તે સમજતી. પણ આજ તો વાતનો મારે મોઢેજ તોડ લાવવાનો એનો વિચાર હતો. પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. રાત્રિનો સમય હતો. બાહુ ઉંઘી ગયો હતો. હું વાળુ કરીને જરા નીરાંતે આરામ ખુરસીપર પડ્યો હતો ત્યાં તો રમા રસોડામાંથી પરવારીને આવી, અને પાન બનાવતાં પુરાણ શરૂ કરી દીધું.

‘સાંભળો છ કે ? તમે લોકો બહુ મીઠા. જુના જમાનાના પુરુષો ગમે તેવા તોએ નીખાલસ અને આ જમાનાના અંધા. દાખલા તરીકે તમેજ. ‘મારી વાત કેવી ઉડાવો છો ! સ્ત્રીઓ માટે માનં અને પ્રેમની વાતો તમે કરો ખરા પણ તમારા હૃદયની ગદ્ગદમાં શું શું છે તે દૈવ બોલે !’

‘તમારા લોકોનાં સ્વાર્થ, અભિમાન,

આપખુદી અને સ્ત્રી-નિંદા કરવાની ધગશ્યા તો તોઆ ! પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય, દુનીઆબરના ડાહ્યાઓએ અમારી કેટલી બદગોષ્ટ કરી છે ? અને તમારા શ્રુતિકારો અને સ્મૃતિકારોને સમદષ્ટિ હતીજ ક્યાં ?’

‘તમારા મનુને મન સ્ત્રી એટલે હવેકપટ, અધમતા, લોહુપતા અને ચંચળતાની છવંત મૂર્તિ. સ્મૃતિકાર લખી ગયો. ‘જંડ, મુગાં, આંધળાં સાથે સ્ત્રીઓને પણ રાજકાર્યની સલાહ વખતે દૂર રાખવી.’

હું બોલ્યો ‘પણ રમા એમાં બોલું શું છે ? આજેએ પાર્લામેન્ટના બીજા મેમ્બરોને કેમીન્ટની મીટીંગના રાજમંત્રો વખતે દૂર રાખવામાં આવે છે. તેથી શું પુરુષોનો દરજ્જો ઉતરી ગયો છેવાય ?

રમા તકુષી ‘કાં તો તમે મારું કહેવું સમજ્યા નથી કે કાં તો મુત્સદ્દીગીરી કરો છો. આંધળાં અને મુગાંની પંગતમાં બેસાડી મનુએ સ્ત્રી જગતનું હડહડવું અપમાન કર્યું છે.

‘અને વજ્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા. અને સ્વર્ગ દારાધીન છે વગેરે પણ મનુએજ લખ્યું છે ને. તેનો વિચાર નહીં કરવો કે ?’ હું બોલ્યો.

‘વિચાર કરવાનો; પણ તે આ ઠેકાણે નહીં. અને એ સ્તુતિભર્યા શબ્દોનો પણ નિરાસ થઇ શકે છે. મનુએ કરેલાં વખાણુ તે પ્રેરાયનાથે. અથવા તો ઘેર બાહુણીને શણ કરવા માટે.

‘અને સ્ત્રી નિંદા તે એક જણાએ કરી છે ? શહેનશાહ સોલોમાને તો સાતસે સ્ત્રીઓને અંતઃપુરમાં પુરવાનો ખુદાઇ ધખારો મેળવ્યો હતો ! પછી લખ્યું :--ખરણ કરતાંએ મને સ્ત્રી બકારી લાગે છે.’ મોતીની માળા આપવા કરતાં એને ચોદમું રતન દેખાડવુંજ હીક છે !’ અને તમારા ટરટુલીઅને પણ પેટ ભરીને બદગોષ્ટ

કરી. સ્ત્રી અનર્થનું મુળ છે. પુરુષના ધિક્કારથી હું હું છું. તેથીએ વધારે હું સ્ત્રીના પ્રેમથી હું છું. અને તમારા યુરીપીડીસ તો સ્ત્રીઓ પર-સ્થાનત વરસાવતો યાકતોજ નથી. હોમરને મન તો સ્ત્રી કરતાં અધિકતર પાંખી અને કુટિલ જ હતું હતીઆ પર વસતુંજ નથી ! અને એરીસ્ટોફનીસે તો સુક્રાંતો આપી દીધો. 'સ્ત્રીઓ ભાગ્યેજ છેતરાય કેમકે છેતરવાની કળામાં તેઓ નિષ્ણાત છે.'

અને રમાએ તો આમ એક પછી એક કવિઓ અને શીશ્વરોનાં અવતરણો ઉચ્ચારવા માંડ્યાં. વાગ્યારા અખંડ હતી. આજે એનામાં ચંડીની જરાક ઉગ્રતા જણાતી હતી. સરસ્વતીની સ્મરણશક્તિ પણ આજેજ એનામાં ઉતરી હોય એવું લાગ્યું. એણે તો ચલાવેજ રાખ્યું.

હવે જરા તમારા યુગરાતી કવિઓ તરફ જુઓ. પ્રેમાનંદ પાંખડી ન પહેરી યુગરાતી ભાષાની સેવા ભણે બાળવી હોય, તેમાં અમારે શું ? એકજ દાખલો બસ થશે. મુલદાદરણની દ્રૌપદીનું એનું પાત્રા લેખન જુઓ અને સ્ત્રી વીરોનાં એનાં વિચારોનો ક્યાસ કરો. શાંત પાંખ, પ્રાંતઃ સ્મરણીય સતીને માટે એણે કેવું ખરાબ લખ્યું છે ? પ્રભુ જાણે માણ વગાડી મોડી રાતે ઘેર આવી, ભરઉંઘમાંથી ભટાણીને જગાડી અણે કેટલીએ વેળા બાપડીને નકામી નકામી ભાંડી હશે ?

અને તમારો ફાંફડો કવિ દયારામ. દયા-રામને બદલે કોઇ દયાકારે દયારામના જેવું લખ્યું હોત તો ગોવર્ધનરામભાઈ 'અક્ષર દેહ' લખવાની કળત કે ? 'સજની' ને 'રજની'નાં વર્ણન કરતો તમારો કવિ કેટલો લોહુપ ! છતાંએ પુરુષ પુરુષનો અચાવ કરે છે. ગોવર્ધનરામભાઈ એના બલિયારી વિચારોને પ્રેમવક્ષણુ ભક્તિ સાથે પટાવે છે. અને જ્યાં છટાવી શક્તા નથી ત્યાં

કહે છે કે કવિ વાપરે ચઢે છે. કેવો. રડો બચાવ ! વક્રીજ ગોવર્ધનરામ આવી વક્રીલાત કરી. કોર્ટમાં જતે ખરા કે ?

રમાને રોકવા પ્રયત્ન કરતાં મેં કહ્યું : 'રમા, એ તો ગઈ કાલની વાતો. આજનો યુગ તો, સ્ત્રીપ્રત્યે માન અને પ્રેમથી ભરેલો છે. પશ્ચિમમાં સ્ત્રીસન્માનનો યુગ બેલ્જેકના સખાણુથી શરૂ થાય છે. બેલ્જેકનું કહ્યું તું ક્યાં નથી જાણતી ? Woman is a creature between man and an angel અને યુગરાતીઓમાં આપણા રમણભાઈ, 'રાધના' પર્વતની એમની અર્પણપત્રિકામાં સ્ત્રી માટે માન અને પ્રેમભરી કામળ સાગણીઓ કેવી તીવરે છે !

'બેસો હવે' મને આગળ બોલતો અટકાવી રમા બોલી. તમારા રમણભાઈ ને બમણભાઈ, બધાએ સોફ્ટીસ, મનુ અને એરીસ્ટોટલના અનુજ્ઞે. તે સ્પષ્ટવક્તા અને આ મીઠા સમ-જ્યા ? રમણભાઈએ રાધના પર્વત ભલેને સ્ત્રીની મહત્તા વધારવા લખી નાખ્યો હોય પણ એમ-નું પુરુષહૃદય છુપાવ્યું છુપાવ્યું નથી. એક મર્માળા મ્લોકધી-એ રાજનીતિ શાસ્ત્રકાર સ્ત્રીઓ હોત તો સામ, દામ વગેરે ઉપાયોમાં પાંચમેા અશ્રુપાતનો ઉપાય પણ સ્ત્રીઓ લખી નાખત એમ વર્ણવી. સ્ત્રીજગતનું રમણભાઈએ કેટલું અપમાન કર્યું છે તેનો વિચાર કર્યો છે ?

પંદરીસ દિવસના દુષ્કર્મ્યાં વાહરડાનું અવલોકન કર્યું છે ? કદાચ ખીલેથી તે છુટી નય છે તો ગમે તે દિશામાં, ગમે તેવા રસ્તામાં આંખો મીચીનેજ દોડ્યા કરે છે, એટલે સુધી કે આખરે એના આગલા પગ વળી નય છે અને ચુલ્હાટ પાછ ભોંય પર પડે છે. રમાની દલીલોની પણ આવીજ દોટાદોટ. એ ક્યાં જઈ અચડાઈ પડશે ને કહેવાય નહીં. એને અટકાવવાનો રસ્તો એજ કે ગમે તે રસ્તે એને બોલતી : અટકાવતી.

અપણે એટલું બોલવું કે એને બોલવાનો વખત-
જ ન મળે.

રમાની વાગધારા ચાલુજ હતી. 'સમગ્ર્યા
કુ'ની ! 'રાષ્ટ્રને પર્વત' એટલે લક્ષ્મીબોળાં
વિદ્યાબહેનને પ્રસન્ન કરવાની રમણલાખની મુત્સદ્દી-
ગીરી ! અને તમારા મુનશી. જુઓ એમનાં
નવસોનાં સ્ત્રીપાત્રો. મીનજ અને મંજરી, મુંગલ
અને કાક આગળ કેવાં નમ્ર, જાખાં થતાં,
વિરુપ થતાં સ્ત્રીતર્યાં છે ? બધેએ તમારા પુરુષોનું
આધિપત્ય, બધેએ સ્ત્રીવદ્ધાની રાખવાનો પ્રયત્ન.
તમારે બહલે અમારા હાથમાં સત્તા હોત તો
આવું ન થાત. '

મેં તો રમાના છેલ્લા શબ્દોજ પકડી લીધા.
અને આંખ મીચીને બોલવું શરૂ કરી દીધું કે
જેથી રમાને બોલવાનો અવકાશજ ન મળે.

'તમારા આધિપત્યમાં આવું ન થાત કે ?
શ્રીસત્તા યુગમાં તો રમા, ઋગ્વેદમાં કોષક
રજ્યાખ્યાજ પુરુષો મંત્રદંષ્ટા હોત. વાક અને
વિશ્વવારા, અરુંધતિ અને લોપામુદ્રાજ બધા
મંત્રો લખત. અને પુરુષોનાં નામ સાથે જોડા
એલા કોષ-રડયા-ખડયા મંત્રો જોષ, વેદના
મંત્રોનું વિવરણ કરનાર કોષ વિદુષી સ્ત્રી અહો-
બુદ્ધિથી પ્રેરાઈ લખી નાખત.

લોપામુદ્રાવાત્રદ્ધિવિદુષ્યા ઇગલ્લયનામા પતિર્મહર્ષિઃ
સ્વાત્માનમસ્તૌત્ ।

'અને કોષક સ્ત્રી સ્મૃતિકાર સ્મૃતિગ્રંથમાં
લખી નાખત; પુરુષે બાહ્યાવસ્થામાં માતાના
તાબામાં રહેવું, યૌવનાવસ્થામાં પત્નીના તાબા-
માં રહેવું અને જીવવાવસ્થામાં પુત્રીઓના તાબામાં
રહેવું, કેમ કે ન ના ઇત્યંત્યમર્હતિ ।

મેં તો ગળડાએજ રાખ્યું. 'અને કોષક
વનવાસી સાધ્વી ગંગારનાન કરવા જતા કૌંચ
કૌંચીની જોડી ખડિત થતી જોષ, અનુપુલ
કંદોમાં એક રૂંડ કાવ્ય લખી કાઢત. તેમાં

અયોધ્યાની વૃદ્ધ લોલુપરાણી કેકય દેવના મુવાન
રુપાળા કુમારને પરણી લાવત, અને પછી
કોસલના કુમારથી થએલી પાટવી પુત્રીને માદો-
એ બેસાડવા નક્કી કરત. પછુ આથી તો પેલો
કેકય કુમાર છેડાઈ પડત. પછી તો વૃદ્ધ રાણી
અંતઃપુરમાં જઈ રુપણે ચઢેલા કેકય કુમારને
પગે પડત અને વીનવત- 'અપરાધી છું મુજ
લાડકા પતિ રોષ પરહરીએ ' અને એક સુંદર
કાવ્ય લખાઈ જત.

'અથવા તો સ્ત્રી સત્તાયુગમાં કોષક શ્યામા
ભટાણી કોષક રુષીપટલાણીની ઓસરીમાં
બેસીને પુરુષના વ્યભિચારના પ્રસંગો કહી કહી
'મેના બાવની' લખી નાખત. અને અનેક
છપા જોડી પેટ ભરીને પુરુષોની નિંદા કરત.
તેની છેલ્લી લીટી આમ આવત. 'શ્યામ કહે
રુષી સાંભળો પુરુષ નરકનો પહાડ છે. '

'અને અમનેએ તે તમે પડામાં રાખત
કે રજેને કોષ સ્ત્રીઓ અમારા પર કુદૃષ્ટિ કરે ।
અને અમારામાંથી ઘણાએ પડાનશીન પુરુષો
જાહેર રસ્તા પરથી પડાવાળી ગાડીમાં જતાં
પડાની કનાત અમારી મેંદી મુકેલી, હીરાની
વર્ણીથી શણગારેલી આંગળીઓએ સહેજ ખસે-
ડી મનુષ્યકૃત સૌંદર્ય અને રાહદારી સ્ત્રીઓને
આંખો ભરીને જોત. '

'અને પીરતાળીસ વરસનાં કમળા કાશી
તેર વરસના લક્ષ્મીદાસને પરણવા જત; પછી
તે પુત્રેચ્છાથી કે ભોગ લાલસાથી, આગળ
રત્નકમીયાનું નહીં પણ કોષક ચલશન ખીખીનું
બેન્ડ વાગત, અને પાછળ અમે બધા હોત
જાંદરણીમાં. અને શું હોત ? અમારો બપોડો !
અમે પણ કેવા ફેશનદાર થઈ ગયા હોત. હાથમાં
મોતીની બંગડીઓ હોત ? ચીનાઈ ફેશનમાં
ધોતીમાં તો તમેજ અમને અપાવત, અને અમેએ
તે રેશમી ધોતીમાં કમરે ફરતી કરચળાએ

વળે તેમ તેમ પહેર્યો હોત ! લલ્લુકાકા ધરડા ધરડા પથ્થુ ઝીકતો જ્યો પહેરત. કદાચ આની કાની કરત તો હીરા કાકી ખોસ કરીને પહેરાવત અને અમેએ ફેશનમાં, ને શયુગારમાં કમી રાખત કે ? મુછોમાં તો અમ્રજીવનમાં પુલ ગુંથત. દાદીએ તો ગુલાબના ગજરા બાંધત. અને વહુ રાણીની ઘોડીની પાછળ, સાતે સુર, ત્રણે આમ અને એકવીસે મૂર્છાના કચ્ચરવાળુ કરતા કર્કશ અવાજે અમે ગાતા ગાતા ચાલત— 'કેસર બીની જાન લાવી, જાન લાવી રે'.

છુટકારાનો એકદમ કાદતાં મેં કહ્યું; 'રમા તમારા આધપત્ય નીચે બધું થઇ જત, આમ ઉલટ-પાલટ Topsy-turvy સમજ ?' હવે તો મારી કદપના પથ્થુ ખુટી હતી અને રમાનો જુરસો પથ્થુ-મીઝજમાં આવ્યો હતો.

'હા, પથ્થુ આવીજ રિયતિ તમારી જે ખરેખર હોય તો તમને જીવન કેવું લાગે ? રમા-એ પુછ્યું.'

'માંડી !' મેં જવાબ દીધો. 'છે તેવું ને તેવુંજ. નહીં સુખથી ઉભરાઇ જતું કે નહીં દુઃખમાં ડુબી જતું. ઓંઓની મહતા અથવા તો અધમતા, કે પુરુષોની મહતા કે અધમતા અથવા તો બંનેની આપખુદી કે પરાધીનતા બધાંએ કવિઓ અને શીશ્વસુદેનાં મગજનાં બૂત છે.'

'ખરું કહું રમા ! સંસારીઓનું જીવન એટલે સુખ અને દુઃખના મિથૂનનું, પ્રકાશ અને

છાયાની મેળવણીથી બનેલું એક ચિત્ર. નથી એમાં અલંકાર સુખની સેરા કે અગાધ દુઃખના દરીઆ. બંનેએ છે અને તે સમાજ. તેથીજ જીવન શક્ય. કવિઓ અને શીશ્વસુદેમાંના કોષક જીવન કેવળ દુઃખમયું જુએ છે તો કોષક કેવળ સુખ ભર્યું. બંનેએ વાસ્તવિક જીવનનું જાન નથી. વિચારકો અને કલ્પનાકો વિદોનાં ભેળાં ગગનમાં વિહરે છે, અને તેમના પગ ધરમાં અદર લટકે છે. વહેવાર વાસ્તવિક જીવનનો સ્પર્શ તે લાગેજ કરે છે. તેથીજ, કેટલાક જીવન-

રમા ઘોડીઆ પાસે ક્યારની પહોંચી ગઇ હતી અને હાલો ગાવા શરૂ કર્યા હતા. 'ભાઈ તો મારો હાલો ને પાટલે બેસી નાહો'

માં આશાની ઓટજ નીરખ્યા કહે છે, કેટલાક તેથી ઉલટું.

ખરું જીવન જે આપણે જીવીએ છીએ તે વહેવાર જીવન ધરડનું જીવન. ટેવના બગથી, રહિથી, વ્યવસાયથી જેમાં સુખ અને દુઃખ ધડીભર દેખા દે છે. અને વિલીન થઇ જાય છે એવું જીવન. કેંક પરમાર્થ, કેંક દેવ, કેંક પ્રેમ, કેંક સ્પર્ધા, કેંક આપવડાઇ અને કેંક પરસ્પર સુખ આપવાના ઝાંખા

રંગોએ રંગાએણું એક. ચિત્ર. એમાં મુખનાએ પ્રસંગો છે અને દુઃખનાએ છે. પણ તે અલપ-ઝલપ. છે. છેને નથી નથી. અને આ 'છે છે નથી નથી' જેવી વસ્તુને કેંદ્રીભૂત કરી પેલા કવિઓ અને શીશુદેશો મોટી મોટી ઇમારતો ચણે છે અને વિપુલદર્શક કલ્પના અને વિચારો-એ આ ઇમારતોને રંગે છે. માટેજ રસભર્યા છતાં એમનાં લખાણો અવાસ્તવિક અને એમની આંખોએ જોએણું તારું સ્ત્રીત્વ તેએ તેવુંજ.

આપણાજ જીવનમાં જોને હું આપણુદ છું? તારું સ્ત્રીત્વ કયારું છે? સવારના વખતમાં રસોઈ કરવામાં અને બપોરે નાની મોટી સત્તર બાજનોમાં, મારી અને બાણુની સગવડ સાચવવામાં, તું કેવી યુંયાઈ જાય છે? ત્યારે તને સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વના વિચારોએ આવે છે? નવરું મગજ કસંદ ઉતાર કરવાનું કારખાનું કહ્યું છે તે સત્ય છે.

'સ્ત્રીજાતને કદાચ દુઃખ હશે; પુરુષજાત પણ સુખી નહીં હોય. પણ મનુષ્યપ્રાણી ટેવનું શુભામ છે. તેને ભાગ્યેજ પોતાના સુખદુઃખની ખબર હોય છે. પણ પહેવાર જીવનની પર ઉભેલા પેલા પંડિતો, કલ્પના અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગોળા ગચડારી, જનતાના જીવનમાં જવાળા-મુખી સળગાવે છે.'

અમારી જીભાનેડીથી બાણુ જાગી ઉઠ્યો હતો. 'મારો બાણુડો' એમ બોલતી રમા તો

ધોડીઆ પાસે ક્યારની પહેલી ગઈ હતી અને હાલા ગાવા શરૂ કર્યા હતા. 'ભાઈ તો મારો ડાહ્યા ને પાટલે બેસી નાહ્યો'ના ભાવભર્યા સુર સાંભળતાં, એક છુટકારાનો શ્વાસ લઈ બાજસ મરડી, ખુરસી પર લંબાઈ, હું મનમાં બડગચો: 'આ કવિઓ અને શીશુદેશોએ જનતાના શુદ્ધ જીવનમાં રસ રેડ્યો છે કે વીખવાદ !

તા. ક. : 'શુ જ રાત'ના વ્યવસ્થાપક પર મોકલતા પહેલાં આ લેખ રમાને વંચાવ્યો છે. રમા તો કહે છે કે આખાએ લેખમાં લેખકનું હૃદય અછતું રહ્યું નથી. અને લેખમાં મારી આપણુદી અને મુત્સદ્દોગીરીના તાણાવાણા સજ્જ છે. પણ દલીલોનું પોત પાતળું છે. છેલ્લે રમાએ વિચાર કરતી મુખમુદ્રા કરી કમેયું: 'બાણુના હેતુભર્યા મોટાભાઈને, અને મારા પર નિસ્તીમ પ્રેમ રાખનાર પતિ તરીકે તમને હું ઝોળખી શકું છું. પણ આ લેખના પંડિત-લેખક તરીકે તમે મને અગમ્ય છો.' મેં પણ મુઠમાં હસી જવાજ આપ્યો. 'બાણુની અને મારી નાની મોટી સગવડો સાચવતી, અહોરાત્ર જગત, અને ઘડીઆજની નિયમિતતાથી, મારા ઝોશીસથી આવવાના વખતે, બાણુને હાથ પર લઈ દરવાજામાં ઉભી રહેતી, અને મને જોતાજ પુલકાં ફેરે તેમ મીઠું હસી દેતી, વહાલસોઈ મારી રમાને હું પુરેપુરી પીછાનું છું' પણ સ્ત્રી-સન્માન અને-આપણુદીની તત્ત્વી કુંડતાં સૌ. રમાગૌરી મનેએ અગમ્ય છે."

આજનાં આપણા યુવાનો- ને શું જોઈએ ?*

લેખક :
સૌ. લીલા મુનશી
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

પ્ર મુખ સાહેબ, સત્તારીઓ અને સજ્જનો,

ગઈ કાલે રેશન પર મને જ્યારે યુવક સંઘ તરફથી અત્રે બાપણ કરવાનું આમંત્રણ મળ્યું ત્યારે મને ગભરાટ થયો. બાપણ કરવાની મને ઘણી ઓછી ટેવ એ ગભરાટનું એક કારણ અને એક દિવસમાં બાપણને માટે સારો વિષય તૈયાર ન થઈ શકે એ બીજું કારણ હતું. પણ પછી વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે યુવકસંઘ જેવી સંસ્થા કે ઉદ્દેશથી; યુવાનોની ભાવનાઓ, વૃત્તિઓને વિકાસનો વધારે માર્ગ મળે એવા ઉદ્દેશથીજ રચપાઠ હશે અને તેથી હું પણ યુવાનો વીશેજ કે બોલું તો તે વિષય એમના આદર્શો સાથે સંવાદી બનશે. અને તેથીજ મેં આજનો વિષય “આજનાં આપણા યુવાનોને શું જોઈએ” એ રાખ્યો છે.

પણ એ વિષયની પસંદગી મારે માટે જરા વિચિત્ર છે. હાલમાં બહુ પરવારીને કોઈ ધરડાં ડોસીમા આજનાં નવાં છોકરાંઓને શું

જોઈશે એ પ્રશ્નનો અન્યથીથી માળા ફેરવતાં ફેરવતાં વિચાર કરતાં હોય તેના જોડું હું “આજનાં યુવક યુવતીઓને શું જોઈએ” એના પર બોલું એવું લાગે છે. એમાં એક ખતિ હું બાલે ગઈ કાલની થઈ ગઈ હોય એવો નીકળે છે જે મારે કમુલ નથી અને આશા છે કે તમને પણ કમુલ નહીં હશે. પણ જો તમે મને ખરેખરી ડોસીમા માનતા હશે તો તો મારે મારું અવાધકમ પુરવાર કરવા માટે નાનાં છોકરાં જેમ કાંકરા નાખે તેમ મારે પણ શબ્દોત્તરથી કાંકરા તમારા પર નાખવા પડશે. અને એવું માંડુ કામ કોઈ ધરડાં માણસ કરે નહીં એવી તો તમને ખાતરી હશેજ.

પણ એક વાર રા. મુનશીએ કોઈક ઠેકણે કહ્યું હતું તેમ વિશ્વામિત્રીની ઉત્તરના લોકોમાં ગાંભીર્ય બહુ હોય છે અને હું પણ વિશ્વામિત્રીની ઉત્તરે જન્મી હોવાથી એ દાવથી મુક્ત નથી. એટલે કોઈ કોઈ વખતે “કલાણાને શું જોઈએ” અને “જ્ઞાણાને શું કરવું જોઈએ”

* સુરત યુવક સંઘ તરફથી તા. ૩૦ : ૬ : ૬૮ ના રોજ આપેલું બાપણ.

એવા ડાહ્યા ડાહ્યા પારકા માણસોને લગતા પ્રશ્નો પર વિચાર કરવાનું મને મન થઇ જાય છે. એ દોષ છે એવું કહ્યું કરી લઈ છું પણ એ દોષ લગભગ સ્વભાવજન્ય થઈ પડ્યો છે અને તમારા જેવા સારા માણસો મદદલાવવાની તક આપે છે ત્યારે તો છેક કાણુમાંથી જતો રહે છે. જો કે વિશ્વામિત્રીની ઉપરજ રહેવા છતાં, ઉત્તરના લોકોના પડોશી વડોદરાએ મને એવું કહાપણુ ન કરવાની ચેતવણી આપી દીધી છે પણ શીખામણુ આપવાની નયળાદને ન વશ થાય એવા બહુ વિરલ માણસો આ દુનીઆમાં પાકે છે, અને હું તેના અપવાદ નથી.

પણ મને ખરેખર વિશ્વામિત્રીની ઉત્તરના માણસો વદશે એવો ભય લાગે છે માટે દક્ષિણે આપેલા પાશ છોડી હું જરા ગંભીર થવાનો પ્રયત્ન કરું.

આપણા આજના યુવાનોને—યુવાન શબ્દ હું બંને અર્થમાં વાપરું છું—શું જોઈએ એ વીશે જો વિચાર કરવા બેસીએ તો એક ખીજની અતુપૂર્તિ કરે એવી ઘણી ઘણી વસ્તુઓ આપણે જોઈએ છે એમ આપણને લગ્યા વિના નહીં રહે. અને તે બધી વસ્તુઓની એક યાદી કરવા બેસીએ તો ઘણી લાંબી થઇ જાય. કોઇ કહેશે આપણામાં સાદસ નથી તે તેજ જોઈએ. કોઇ કહેશે કે આપણામાં સંયમ નથી; કોઇ કહેશે કે આપણામાં મદત્વાકાંક્ષા નથી; કોઇ કહેશે કે આપણામાં વિનોદજ નથી, તો કોઇ કહેશે કે આપણામાં પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ કે નિરૂતા નથી. કોઇને આપણામાં Push (અગળ ધપવાની વૃત્તિ) ઓછો લાગશે; કોઇને આપણામાં સમ્મતા ઓછી જણશે. કોઇને આપણામાં કાર્ય કરવાની વૃત્તિ નહીં દેખાય તો કોઇને આપણામાં સ્વતંત્રતાની ખામી લાગશે. શૌચ તો આપણામાં છેજ નહીં એમ સૌ માની બેઠા છે. આમ

એકખીજની અતુપૂર્તિ જેવા અનેક ગુણોની ખામીઓ બધા શોધી કાઢશે.

આ બધા રુણો આપણા યુવાનોમાં જોઈએ એમ તો સાચે કહ્યું કરશેજ પણ ગુજરાતના મદાપુરપોતા વિચારો પણ આ ખામતમાં એકમત નહીં હોય. વલ્લભભાઈ કહેશે કે સાદસ પહેલું જોઈએ, ત્યારે અંધીજી કહેશે કે ના, સંયમ પહેલો જોઈએ, સાદસ પછી. ત્રિલોકભાઈ વળી કહેશે કે સાદસ અને સંયમની વાત તો સારી છે પણ સામન કમીશનનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવા જેટલી સ્વતંત્રતા ને નિરૂતા કેટલામાં છે? તે તો લાવો, પછી બીજી બધી વાત કરો. વળી રા. મુનશી છુટુંબ કહેશે. એ કહેશે કે તમારામાં મદત્વાકાંક્ષા નહીં હોય અને તે સાથે આદર્શને ખાતર મરવાની તાકાત અને છ'દગીની નાની મોટી અકળામણો તરફ વિનોદવૃત્તિ નહીં હોય તો તમે કશું કરી શકવાના નથી. કાકા કાલેલકર જેવા કહેશે કે તે બધું ખરું પણ જ્યાં સુધી તમને તમારી જાતમાં વિશ્વાસ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી કશું થઈ શકશે નહીં; માટે તમે તમારામાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરો. આપણા 'સૌરાષ્ટ્ર'વાળા રા. અમૃતલાલ શેઠ કહેશે કે તમે બધી વાત મુખી ઈર્ષ આગળ ધસતાં શીખો. તમારી જાતને 'Push' કરો. ગિલુભાઈ કહેશે કે બધું મુખી તમે બાળ કેળવણીમાં રસ લેતા થાઓ. બાળકો સુધરશે એટલે દેશ બધો સુધરશેજ છે. રવિચંદ્ર રાવજી કહેશે કે સાચી કળાને ઝાળખો. યુવાનોને તો અત્યારે કળા જોઈએ છે. આપણા પુરાણી ભાઈઓ કહેશે કે તમે અમારા અખાડામાં આવો અને શરીરબળ કેળવો તોજ ઉદાર થશે. ડા. મુંજે જેવા કહેશે કે તમને દયીઆર ચલાવતાં ન આવડે ત્યાં સુધી કશું વળવાનું નથી માટે દયીઆર ચલાવવાની તાકાત મેળવવા ધેર મરવી.

ઓ પાળો ને ઈડાં ખાઓ. સરકાર કહેશે કે તમારામાં કાંઈ કરવાની ઇતિજ નથી તે પહેલાં અમારી પાસેથી શીખો; પરદેશીઓ કહેશે કે તમે અમારી સભ્યતા તો શીખો !

આમ દરેક મગજમથી આજના યુવાનોને શું જોઈએ તે વીશે બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાયો નીકળશે. અને તેમાં મુખ્ય શું ને ગણુ શું તેના પણ ધંધા પેકા અભિપ્રાયો મળશે. આપણે આમાંનું ધણું બધું-લગભગ બધુંજ જોઈએ, એટલે અંસારે આપણે એમાં શું સારું ને શું ખોટું; કયું વધારે ને કયું ઓછું ઉપયોગી તેનો ભેદ નહીં પાડીએ.

અને આ ગુણોની નામાવલિ આટલેથીજ સમાપ્ત નથી થતી. પ્રમાણિકતા, સત્ય, સ્વાશ્રય મોકિસાધ, યોગ્યવર્ત, વખતની કીમત, બીજને મદદ કરવાની ઇતિ, બીજને ન્યાય આપવાની તંત્રપરતા આવા આવા ધણા ધરગથ્યુ સદ્ગુણો આ ઉપરાંત તેમને જોઈશે.

તમે કહેશો કે માણુઓના સદ્ગુણોની મોટી યાદીજ આ તો ગણાવી ગયાં. હવે તો બાકીજ શું રહ્યું !

એવી માન્યતા કોઈ રાખે તો તે તેની જુલ છે. આ તો માત્ર હાલના યુવાનોને આંતરિક ઇતિઓ કેવા પ્રકારની જોઈએ તેનો ફેક ખ્યાલ છે. જે બધી વસ્તુઓ બકાર નથી દેખાતી પણ માણુસના વર્તન પરથી તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. પણ આ ઉપરાંત બીજા દેખાતી એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે કે જે આજના યુવાનો માંગી રહ્યા છે.

સૌથી પહેલાં તો આજના યુવાનોને પ્રગતકીય કેળવણીની મોટી જરૂર છે. હું પ્રગતકીયદેા અર્થે જરા વિશાલ રીતે વાપરું છું. કેળવણી પ્રગતકિય સંરચાઓમાં અપાતી હોય કે યુનીવર્સિટી, મારફતે અપાતી હોય પણ જે

કેળવણીમાં આપણી પ્રગતકીય ભાવનાને પોષે એવાં તરત્ત હોય તેને હું પ્રગતકીય કેળવણી કહું છું. પ્રગતકિય સંરચાઓમાં બેદરકારી કે બહુમતોને પરિણામે ને સરકારી કેળવણીમાં સરકારી તરત્ત વધારે હોવાને લીધે બંનેમાંથી એક સ્થળે એ ઉદ્દેશ પુરેપુરો સફળ થતો નથી, અને તેથીજ આજના યુવાનોની સૌથી વધારેમાં વધારે અને મોટામાં મોટી જરૂરીઆત અણપુરાએલી રહી હોય તો તે પ્રગતકીય કેળવણીની છે. પણ એ દિશામાં કેટલાક છુટા છુટાપા પણ સુંદર પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા છે અને લોકમત પણ એ દિશામાં વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો છે એ ધંધા સંતોષની વાત છે.

એના જેટલીજ અગત્યની બીજી જરૂરીઆત તે સ્ત્રીઓના માનસ પર લાગેલી બેડીઓ તોડવાની છે. જગત જ્યારે વિમાનની ત્વરાએ આગળ વધે છે, અને યુરોપની સ્ત્રીઓ હવે વિમાનોઓ થઈ જગતયાત્રાએ એકલી નીકળી પડે એટલી સાદામુક, પાવરધી અને પોતાના બળ ઉપર ઝુકનારી થઈ છે ત્યારે આપણે અહીંની સ્ત્રીઓ હજી ધર સીતાર બહારના ક્ષેત્રમાં જઈ શકાય કે નહીં તેનો વિચારજ કરે છે. હજી તેમનો માનસિક ઝોજલ પડેલો ગયો નથી. અને તેથી એની સામે બંડ ઉઠાવી આજના યુવાનો માગે છે કે સ્ત્રીઓએ વધારે આગળ આવવું. સ્ત્રી પુરુષો એ સ્ત્રી પુરુષો તરીકે નહીં પણ મનુષ્ય વ્યક્તિઓ તરીકે એક બીજની સાથે વધારે છુટથી મળવું; સ્ત્રીઓના કાંઈકેવ પર જે કૃત્રિમ બંધનો મુકાયાં છે તે કાઢી નાખવાં અને સ્ત્રી પુરુષોને કેળવણીની, વિકાસની સરખી તક આપવી.

અને આને પરિણામે સ્ત્રીઓ ધર સીતાર બીજા ક્ષેત્રમાં જતી થશે તો કુટુંબ સંરચા ચાલતી અટકી પડશે કે સુદિન નીકાસ અટકી

પડશે એ બપ કોઈએ રાખવા જોવો નથી. નવા સંયોગોઃઘડાશે તેમ નવી જાતના સમીકરણોથી કુટુંબ સંસ્થા ઘડાશે પણ મા, બાપ અને બાળક એ ત્રણેનો સંબંધ સૃષ્ટિ પર જ્યાં સુધી માનવી-ઓ વસે છે ત્યાં સુધી તો જડાનો નથી અને સૃષ્ટિમાં નકામાં માણસો વધતાં અટકી પડે તો તેમાં ફાયદો છે, ગેરફાયદો નથી.

પણ આને પરિણામે બીજાં પણ કેટલાંક પરિણામો થશે જે મારા મતે તો આવકારદાયક છે. સ્ત્રીઓને જે રીતે બાર વર્ષે ચોકડામાં જડી શકાતી તે તે એકવીસ વર્ષની થાય તો એની મરજી વગર ભાગ્યેજ કોઈ ચોકડામાં એને બેસાડી શકે. અને બેસાડે તો એ ચોકડાનાં બંધનોને એ તોડતાં વાર નહીં લગાડે. એને પણ એના મનુષ્યત્વના હકોનું ભાન થશે ને પરિણામે ન્યાતો તુટશે. લગ્નની સંસ્થા વિચાલ થશે અને આપણી સંસ્કૃતિના લુહા લુહા પ્રાંતમાં વસતા સંસ્કારી જનોમાં તેથી જે જાતનું એકમ આવશે એવું બીજા કસાથી નહીં આવે.

આને પરિણામે માનસિક દૃષ્ટિબિંદુને વિશોધતા પણ આપોઆપ આવશે. લોકોના જીવનનું ધોરણ વધારે ને વધારે સંસ્કારી થતું જશે. લોકોના જીવનના આદર્શ પોતાની ન્યાત કે ગામના સાંકડા ધોરણથી નહીં ધડાય.

તે જમ જમ સ્ત્રી પુરુષોને વધારે ને વધારે પરન્યાતો સાથે, પરપ્રતિ સાથે સંબંધમાં આવવાની તક મળશે તેમ તેમ તેમની વ્યવસ્થા શક્તિ વધારે ને વધારે કેળવાશે; તેમને વધારે ને વધારે મોટું સંઘબળ કેળવવાની જરૂર પડશે; તેમને-સંપત્તિ વધારે ને વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ અજમાવ્યા વિના ને સ્વીકાર્યો વિના નહીં ચાલે. પ્રારંભિકીએ આપણને અત્યારે બતાવી આપ્યું છે કે નિર્બલમાં નિર્બલ પ્રભુ પણ એ સંપ

અને સંઘબળ તેમનામાં હોય તો કેટલું કરી શકે છે.

આ સંઘબળ-સંપ-વ્યવસ્થા શક્તિને અમારે આપણી ધણી સંસ્થાઓ નથી ચાલતી અને એના વિના આપણે પરદેશીઓને આધારે નિરાધાર થઈને પડ્યા છીએ. એક વર્તુલની અંદર બીજાં નાનાં નાનાં થતાં અનેક વર્તુલોની અંદર દબાઈ દબાઈને આપણું જીવન અને દૃષ્ટિ-મર્યાદા સાંકડા ને સાંકડાં થતાં ચાલ્યાં છે. અને એક વર્તુલમાંથી બીજા વર્તુલની અંદર સંબંધમાં આવતાં આપણને અનેક વીટબણાઓ નડે છે. કોઈ પણ ભોગે આજના યુવાનોએ આ વસ્તુસ્થિતિને કાઢીજ નેહાયે.

યુવાનોએ ત્રીજી પ્રજા પોતાની જરૂરીઓનો ગણ્યો હેય તો તે પ્રજાકીય તંદુરસ્તીનો સવાલ છે. પંખખીઓ અને બીજા ઉત્તરના લોકો બાદ કરતાં હાલના બીજા ભાગમાં શરીરશક્તિ, ઉચાઈ, ખમીર, સ્નાયુબળ ધણાં ઓછાં હોય છે અને સ્ત્રીઓ પણ એટલી નાણુક થઈ છે કે તેમનાં સ્વાભવિક કાર્યો પણ એમને માટે ધણાં દુષ્કર બની ગયેલાં છે.

આ સ્થિતિ યવાનાં કારણો ધણાં છે. બાળ-લાગે, અપૌષ્ટિક ખોરાક, ઝોડી રહેણીકણી વગેરે કારણો આના મુળ તરીકે શોધી કઢાય. આખા દેશના યુવાનો એકજ ઇચ્છાશક્તિથી શરીરબળ સુધારવા મંડી પડશે એટલે એ બધાં કારણો આપોઆપ જ દૂર થવા લાગશે.

અને યુવાનો આ અને આવી બીજી વસ્તુઓ એમને એકતી દશે તે એળવશે પછી ક્યાં અટકશે? પણ હજી અટકવાનું તો શાનું હોય? આટલી તો એમની જાતને, એમના ધરોમાં, એમના સમાજમાં શું શું જોઈશે તેની રૂપરેખા થઈ. આ ઉપરાંત તો એમને બીજા ધણા પ્રશ્નોનો નીકાલ કરવાનો છે, દાખલા તરીકે એમને

રેડીઆરાન્ય જોઈશે કે યંત્રરાન્ય ? બીજા શંખેમાં એમને કારખાનાં જોઈશે કે ગૃહઉદ્યોગ ? એમને પોતાનું લક્ષ્ય જોઈશે કે પારકા લક્ષ્યે ચાલશે ? એમને સંપૂર્ણ સ્વરાન્ય જોઈશે કે ઇંગ્લાંડના એક વિભાગ તરીકે ગણાવું એમને ગમશે ?

આ બધાં પ્રશ્નોના ઉત્તર હું આપવાના પ્રયત્ન ન કરું. પણ પહેલા પ્રશ્ન માટે એક બે વસ્તુ તો હું કહું. છેલ્લા બે પ્રશ્નોને માટે તો શંકાનો કે અવકાશ રહેવાનો જ નથી. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે રેડીઆ રાન્ય સરસ દર્શે પણ યંત્ર રાન્ય છે કે કાઠી નાખતા જેવું નથી અને કારખાનાંઓ ગમે તેટલાં ખરાબ હોય પણ માત્ર ગૃહઉદ્યોગથી દેશની જરૂરીઆતો પુરી પડશે કે કેમ એ એક સવાલ છે. પરદેશથી સંચા આવે અને તેનાં કારખાનાં ઉભાં કરવામાં આવે એ નીરાધારી આપણે કાઠી નાંખવી જોઈએ એ વાત મારે કબુલ છે પણ આજનું આપણું અર્થશાસ્ત્ર અને દુનીઆની સાથેનો આપણો સંબંધ એ બંને ફેરવાયા છે તે વખતે યંત્રો વિના ચાલી શકે એ મને અશક્ય લાગે છે.

પણ અત્યારે મોટરથી માંડીને ટાંકણી સુધી અને ધરમાં દીવાથી માંડીને સોયદોરા સુધી આપણે પરદેશી વસ્તુઓ વાપરતા થયા છીએ. કટલાંકના ઘરોમાં તો ટીનકુટસ, અનાજ, વગેરે ખાવાની વસ્તુઓ પરદેશી આવે છે. અને મીઠું પણ અહીંના કાળાને જલ્દયે ત્યાંનું ગોરું વપરાય છે.

આમાંની કોઈ પણ વસ્તુ આપણા તેજીસ કરેલ માણસોમાંથી કોષ્ટને અત્રે બનાવવાનું મન ન થાય ? એ વસ્તુઓ વિના ચલાવવાની આગસ્ટ વૃત્તિ કરતાં જાપાનની માફક એવીજ વસ્તુઓ અત્રેજ પેદા કરવાનો લોભ કેમ કોઈ રાખતાં

નથી ? મનુષ્ય સ્વભાવ જો જાતનો છે તે જોતાં પહેલાં કરતાં ખીજે પ્રયોગ વધારે ઝડપથી સફળ થશે અને આખા જગતની પ્રગતિમાંથી છેલ્લે પાછળ નહીં પડી જવાય. અને તેથી આજના યુવાનોને કોઈ જાતની જો ખુબ જરૂરીઆત હોય તો જીવનની જરૂરીઆતની તમામ વસ્તુઓ અત્રેજ પેદા કરવામાં યુથાઇ જવાની છે.

આ ઉપરાંત પણ આખા દેશની દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારા યુવાનોની બીજી ધણી ધણી જરૂરીઆતો છે. એ બધાંની લાખી ચર્ચા ન કરતાં માત્ર તેમનો નિર્દેશ કરીનેજ આજ તો આપણે સંતોષ માનીશું.

આજના યુવાનોને પોતાના સ્વદેશ બાંધેલાં છુબે મરે અને અહીંનું અનાજ પરદેશ ચઢે એ પાલવવું નથી. આજના યુવાનોને ઢોરોની દીન, દુર્બળ દશા અને ધીરે ધીરે દુર્બળ થતું અને નાશ પામતું પશુધન જોઈ હૃદયમાં ઝાળ ઉઠે છે. આજના યુવાનોએ ડેરીઓના પ્રશ્નો વિચાર કર્યા વિના છુટકો નથી. આજના યુવાનોએ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ખેતીવાડીની સુધારણા વીશે તાત્કાલિક પગલાં લેવાં જોઈએ. આજનાં યુવકોએ વિજ્ઞાન, વૈદ્યક, આરોગ્ય સુધારણા જેવા પ્રશ્નો પર વધારે ને વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ. આજના યુવકોએ લક્ષ્મી તાલીમ લેવાનો પ્રશ્ન હામ હામ વધારે જોરમાં ઉપાડવો અને સાથે સાથે આજના યુવકોએ સમાજ સુધારણા, પતિત સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન, વિધવાઓનો પ્રશ્ન, બાળલગ્નો એ બધી વસ્તુઓમાં એટલી જોરથી પ્રગતિ કરવી જોઈએ કે આજથી દસ વર્ષે શુદ્ધરાતમાં એ વસ્તુઓનું નામ નીશાન ન રહે.

સત્તારીઓ અને સજ્જનો ! તમને મારી આ વાત સાંભળાને પેલા એક અધિજા. શાહાજીની

વાત યાદ આવશે. કોઇને એ વાત ને યાદ હોય, તો આજે હું ફરી સંબળાવું છું. એક દરિદ્ર અને આંધળો બ્રાહ્મણ હતો. તે પોતાના દુઃખથી એટલો કંટાળી ગયો હતો કે એક શિવાલયમાં જઈ તપ કરવા બેઠો. તેને થયું કે કાં તો શિવજી પ્રસન્ન થાય ને જન્મભારાતું દુઃખ ટળે ને કાંતો આ દુઃખી અવસ્થામાં જીવવા કરતાં દેહ પડે.

હવે આ ખીચારા દુઃખી બ્રાહ્મણને જોઇને પાર્વતીજીએ મહાદેવજીને વીનંતી કરી કે “મહારાજ ! આપ આના પર પ્રસન્ન થાઓ. મારાથી એવું દુઃખ જોવાતું નથી.” આમ પત્નીથી સાર્થકમાં પ્રેરાએલા-સ્ત્રીઓજ ઘણુંખરું પુરુષોને સૂત્રકામમાં પ્રેરે છે-મહાદેવજી પેલા બ્રાહ્મણની પાસે પ્રત્યક્ષ થયા અને કહ્યું : “હે બ્રાહ્મણ ! માગ ! માગ ! હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું માટે તું જે મંગિ તે આપું. માત્ર શરત એટલી કે તારે મારી પાસે એકજ વરદાન માગવું.”

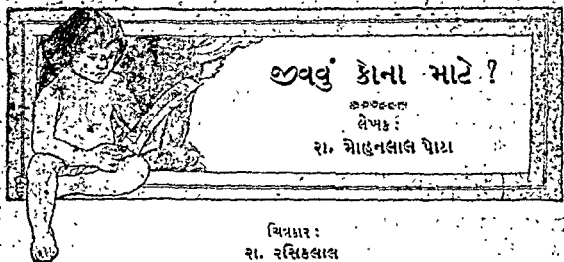
પેલા બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો હતું શું માંગું ? હું આંધળો છું, મારે ઘેરી નથી, છોકરાં નથી, ધન નથી. મારે તો આ બધુંજ જોઇએ છે ને શિવજી કે ફરી ફરીને આવવાના નથી માટે શું માંગું ? છેવટે તેણે વિચાર કરીને કહ્યું : “મહા-

રાજ ! આપ પ્રસન્ન થયા હો તો મને એવું વરદાન આપો કે મારા સાતમા માળની હવેલીએથી મારા છોકરાના, છોકરાના, છોકરાની વડુને હું સોનાની ગોળીમાં મારી આપે છાંય પ્રતીવતાં જોઉં.” ખીચારાએ એક વરદાનમાં એવું માંગ્યું કે શિવજી પણ એની ચતુરાઈથી પ્રસન્ન થયા અને તથાસ્તુ કહીને ગયા.

આ બ્રાહ્મણની માફક આજના યુવાનોને પણ આમ એક બે નહીં પણ અનેક વસ્તુઓ જોઇએ છે. એમને : સેન્ડો જેવું શરીજ બળ, બૃહસ્પતિ જેવું બુદ્ધિ બળ, રોક ફેલર જેવું ધન બળ, ટાગોર જેવું સરકાર બળ, આરોહી જેવું સંઘ બળ, ગાંધીજી જેવું આત્મબળ, આ બધુંજ જોઇએ છે અને તેથી એણે એવી રીતે પ્રયત્ન કરવાં મંડી પડ્યું જોઇએ કે એની જાત મહેનતરૂપે શિવજીજી એને આ બધું એક સામટું આપી દે.

સત્તારીઓ અને સજ્જનો ! મારી ભાષણ કરવાની શક્તિ જોતાં મારે માટે આ ભાષણ ઘણું મોટું યત્ન મળ્યું લાગે છે. છતાં છેવટના બે શબ્દો કહ્યા વિના મારાથી ચાલતું નથી. જે પ્રેમથી અને આગ્રહથી તમે આજે મને આમંત્રણ આપ્યું છે તે માટે હું આપ સૌની અલંત તકણી છું.

જીવનું કોના માટે ?

સંપાદક :

રા. મોહનલાલ પોટા

ચિત્રકાર :

રા. રસિકલાલ

— ૦ —

૧ હરેક ની સાક્ષના જુલાઈ માસના છેલ્લા અંકવાડી અને ગુજરાત કેમ જુલશે ? મહાપ્રલયના મહાપુર અને શિવજીના એ અધોર તાંડવરસને સંભારતા હૃદય કંપી ઉઠે છે. મહાગુજરાતની કાચું સોનું ઉત્પન્ન કરી શકે તેવી ભૂમિને ઉજ્જડ કરવા વિધિએ મારેલા એ વિધાનોનો કોયડો કોણ ઉકેલી શકે એમ છે ? માનવહૃદયનાં સસ, ન્યાય, દયા, ધર્મ વગેરે લક્ષણો હુમ થવા માંડ્યા હોય અને એ હૃદયની અંશોનો જનતાએ સાગ કર્યો હોય તેના અપરાધની શિક્ષાએ વિધિપ્રેરિત એ પ્રલય એતવણીના રૂપમાં તો નહીં આવ્યો હોય ? ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. ભારત-ધર્મની પુનિત ભૂમિમાં વાસ કરનાર માનવીએ તો એવોજ કોઈ ઉત્તર અંતઃકરણના ઉડાણમાંથી મેળવી લઈ મનનું સમાધાન કરી લે છે. હૃદયની અકબલ લીલાના અનેક વિશિષ્ટ પરચાઓ મનુષ્યને સન્માને લઈ જવા મટે નિર્માણેલા હોવા જોખમે એમજ ધીકર લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

ચિત્રવારથી વરજુદે પોતાનું ઉચ્ચરૂપ અતીવચાની છુપી છુપી તૈયારીઓ કરવા માંડેલી :

રવિવાર બપોરથી આકાશ વિશેષ ધનધોર થવા માંડ્યું. વાયુદેવે પશુ તેના પુરાણ મિત્રો આ વખતે પુરેપુરો સહકાર કરવા નિશ્ચય હોય કર્યો એમ બાસવા માંડ્યું. રાત્રિનો અંધકાર પ્રચીતપટ્ટને વિશેષ અંધારમાં ઢાંકી દઈ બીજાજીતાને વધારવા લાગ્યો. આખી રાત્રિ વરસાદની ઝડી તથા પવનના સુસવાટાએ વડોદરાની પ્રજાને તેમના નિશ્ચયની ઝાંખી કરાવવાની શરૂઆત કરી. સોમવારનું સવાર આવ્યું. વચ્ચે વચ્ચે વરસાદની ઝડી નરમ પડતી. તથા પવન પણ ધીમે ધીમે નવ દસ, અને અગીઆર વાગ્યા. તેલંગામાં તો ઉદરેવે તથા વાયુદેવે પુરો નિશ્ચય કરી લીધો હોય તેમ જણાયું. પાંચાગઢના પર્વતની બેખડોમાંથી ઝીણાં ઝરણાં માફક બહાર નીકળતી વાંકાચુંકા અવાહવાળી "વિશ્વામિત્રી"નું રૂપ આજે કે વિલક્ષણ દેખાતું હતું. આજે તે ઉન્નત બનવા માંડી હતી. પતિનો લાંબા સમયના વિરહની અમિ જાળાઓથી દુઃખ બનેલા હૃદયવાળી, પતિએ સાગ કરેલી અપમાનિતા-ખંડિતા-નાયિકા, એક છંછેદાચેલી નાગણી કે વીરેલી વાંધણ મારફત કાંધાંધ બનેલી એ "વિશ્વામિત્રી" આજે હમેશાની વિશ્વામિત્રી

ન હતી. તેણે તો આજે નિશ્ચય કરેલો કે જેટલી
જાને તેટલી ત્વરાથી, જેટલી જાને તેટલી ધૃષ્ટતાથી
અને પોતાને પરાણે નિયંત્રિત કરવા માટે નિયત
કરેલા માર્ગને પણ સજીવ દેખે પોતાના પતિને
જાહેર મળવું—તેની સાથે યુદ્ધ મથાવનું અને
તેને પણ બતાવી આપવું કે પતિદેવો તેની
પત્નીઓને વીસરી જાય તો પછી પત્નીઓ પણ
શું કરી શકે છે ?

બે કાંઠા વચ્ચે પાણીનો પ્રવાહ તથા
વેગ વધતાં આવ્યાં. અને બંને કાંઠાઓ ઉપર
આની રહેણાં નાનાં મોટાં અસંખ્ય
ગામડોના વાસીઓની કદવનામાં પણ આવે તે
પહેલાં પાણીએ માળ મુગી. કાંઠા સુધી પાણી
આવ્યું. ધડી બે ધડીમાં ઉપરવટથી એ પ્રમત્ત
બનેલી ઘેલી વિશ્વામિત્રીએ માણસોના માણસ
સુધી પોતાના જાળને પાથરી દીધું. આકાશ તુટી
પડ્યું હોય એમ. દશે દિશાના પવનોની
મદદ સાથે વર્ષાદ શરૂ થયો. બારે મેઘ એક સાથે
વરસવા લાગ્યા. મહાયજરાતના પાટનગર
વટપુરની આસપાસ આજે એ નદી વીંટળાઈ
વળી. પાણીનાં પુર ચઢવા લાગ્યાં. બપોરના ત્રણ
વાગ્યા તેટલામાં તો શહેરના નીચાણના ભાગમાં
આવેલાં લતાઓમાં કેડપુર પાણી ચઢ્યાં. હમેશ-
ના અનુભવથી લોકો થોડી વાર તો હેતરાયા.
“હમણાં પાણી ઉતરશે.” “હવે વધારે નહોં
ચંટે. હવે તો જરૂર ચંબી જશે.” આવા આવા
વિચારોથી બારીમાં તથા છત્તામાં ઉભેલાં સ્ત્રી
પુરુષો તથા બાળકો શાંતિ મેળવતાં હતાં. સૌ
ચંદતાં પાણી જોવાને આવતુર હતાં. આવું દરમ
ફરી ફરી ક્યાં આવવાનું હતું ? લોકોમાં હજી
સુધી તો આનંદ તથા એક પ્રકારની અનુપમ
મજા દેખાતાં હતાં. ઘર આગળ આવતું પાણી
જોઈને હર્ષ થેલા બનેલા યુવાનો તો પાણીમાં
તથા તરી શકે તો તરવાનો લાડવો

લેતા હતા. પરંતુ જેમ જેમ સાંજ પડવા માંડી
તેમ તેમ લોકોની માનસિક દશા બદલાતી ચાલી.
ધીમે ધીમે તેઓને જણાવા માંડ્યું કે પુર તો
વધતાં જ હતાં. હવે બહાર નીકળવું અને પાણી
સાથે રમવું તેમાં ભય હતો. પાછી રાત પડી.
અને સાથે વિશેષ ગંભીરતા, ભય તથા કંઈક
અકથનીય—ન સમજાય તેવી મુંઝવણ સૌના
ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગી. ભોંય-
તળીએ રહેનારા માણસોની તો ચિંતા બહુ જ
વધી ગઈ. ઉમર સુધી પાણી આવ્યું. જરાવારમાં
અંદર આવ્યું. ઘરનો સામાન તથા ધરવખરી
ઉંચે અમરાઈઓ ઉપર તથા કપાટોમાં મુકાઈ.
પરંતુ હવે તો નીચે પાણી ભરાયાં—નકવા માંડ્યાં.
બીજા મળજે રહેતા પાડોશીઓ, પોતાનો ધર્મ
સમજ્યા. અને નીચેવાળાઓને ઉપર આશરો
આપવા લાગ્યા. નાંત જાતના બેઠ બુલાયા. મનુ-
ષ્ય દૃષ્ટ્યમાં રહેલા ધર્મથી અંશનો વિન્ય થયો.
આફનોથી મનુષ્યનાં હૃદય ખરેખરાં કુળાં બને
છે તે અનુભવાયું.

આવી રીતે ચારે તરફ ચિંતા તથા ભય
સર્વના ચહેરા ઉપર હતાં. ચારે દાંડીઆ બજાર-
માં આવેલા હકૂ કે સાતમા ઘરમાં બીજા માણે
રજનિનાથ સોમવારની બપોરના બે વાગ્યાથી
નીરાંતે ઉઠવા માંડ્યા હતા. તે હજી રાતના આઠ
વાગ્યા સુધી ઉઠતાજ હતા. તેની આવી અથોર
નિદ્રાથી એમજ જણાતું હતું કે તેને આવા વર-
સાદની ઝડીઓ કે પવનનાં મુસવાટની જરાએ
પરવા ન હતી. છેવટે આઠ બજે તેઓ જાગ્યા.
બહાર છત્તામાં આવ્યા. માણસોનો કાંસાદળ,
નીચેથી ઉપડે મળજે ભરાઈને ગમરાતાં માણસો-
નાં ટોળાંઓ, વચ્ચે વચ્ચે દૂરથી આવતા
ગભરાટના અવાજો, વીજળીની બત્તીઓ રસના
ઉપર ફરી ગએલી તેથી ચારે તરફ પ્રસરેલો અતિ
ગાદ અધંકાર, ધોધમાર વરસાદ તથા બપોર

અંજાવાત વગેરે જોઈ રજનિનાથને પણ એક વાર તો કમકમાં આવ્યાં. આસપાસની ભયંકર જીવ-લેણ પરિસ્થિતિનો તેને તુરંતજ ખ્યાલ આવ્યો. તેનામાં “કડકડ, કડકડ, શુસ” એવા અવાજો ઉપર આવાવા લાગ્યા. “ઓ પેલા ધાંચીનું ઘર પડ્યું”

“અરે પેલા પાનવાળાની દુકાન બેઠી” એવા ચોકારો સંભળાવા લાગ્યા. તે પોતે પણ અસ્વસ્થ બન્યો. “આ ઘર પડશે તો ?” એ વિચાર લેણુ ભર તેના મગજ ઉપર દબાણ કરવા લાગ્યો. બીજાજ પળે તેના ચહેરા ઉપર નીડરતા દેખાઈ આવી. તે સહેજ દર્યો. અને મન-માંજ બોલી ઉઠ્યો: ‘ઘર પડે તો પણ શું ? મારે આ જગત સાથે શી લેવા દેવા છે ? ફૂર વિધિએ મારું સર્વંસ્વ લઈ લીધું નથી ? મારી પતિપત્નિ, વદાલ સોષ પત્નીને મારી પાસેથી, કુટુંબી લીધી. અરે એટલેથીજ એ ફરતા અટકી નહીં. મારો હીરા જેવો એકનો એક પાંચ વર્ષનો પુત્ર પણ લઈ લીધો. બહે આખા જગતનો પ્રલય થાય ! બહે સમસ્ત વિધના ચુરે ચુરા થઈ જાય ! હું

જીવું તો પણ શું અને મૃત્યુને બોલે જઈ પડું તો પણ શું ! હવે જીવંતું ? હવે કોના માટે જીવું ? આવા આવા અનેક વિચારો એ લગ-લગ ત્રીસેક વર્ષની ઉમરના, સુદૃઢ બાંધાના, ગૌર વર્ણના સુંદર તથા મોઢક ચહેરાવાળા યુવક-

ના મગજમાં ઘોળાતા હતા. તેની પત્ની એક વર્ષ ઉપરજ મરણ પામેલી હતી અને સાર પછી તેનો એકનો એકજ પાંચ વર્ષનો પુત્ર પણ ફૂર કાળે અંકુષી લીધેલો. મધરાતનો અધોર પહોરની-શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, બહાર-રસ્તા ઉપર

કુમર, જો નિશાનાય કેવો ખાણો છે ?

નર, દસ કુટ જેટલા પાણી ચટ્યા હતાં. કાળાં લગ્નમર જેવાં એ પાણીનો અળખળ વહેતો ધસમસતો પ્રવાહ એ અધકારને વિશેષ ભયાનક બનાવી રહ્યો હતો. રજનિનાથ બહાર રવેશમાં વિચારશ-ય અવસ્થામાં, જડવત્ ઉભા હતા,

એકાએક પોતાની સામેના મકાન ઉપર દહિ પડી. એક બીયણ દરેક તેણે જોયું. આંખે તમ્મર આવી. સામેનું મકાન પડવા માંડ્યું હતું. એક બાલુનો કરો પડ્યો. ત્રીજો મળે રહેતું તથુ તથુ ચાર યુવકો તથા ત્રણેક સ્ત્રીઓનું એક કુટુંબ તો જેમ તેમ કરી બાલુના હાપરે ચંપ પાછળથી સુરક્ષિત રથજે આશુ ગયું. પરંતુ બીજો મળે રહેતાં એક વૃદ્ધ દંપતી તથા તેમની એકની એક સત્તર, અઢાર વર્ષની પુત્રી બાપકર આશ્રમમાં આવી પડેલાં હતાં એમ રજનીનાથ તુરતજ સમજી ગયો. બીજો કરો ધસી પડવાની તૈયારીમાં હતો. સામેથી એ બાળાએ આફંદ કરવા માંડ્યું. “ઓ... બાપ, બાપ, અમને બચાવો !” એ શબ્દો રજનીનાથના કાન સાથે અચકાયા. “કોને માટે જીવવું ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેને મળ્યો. આવે સમયે પોને સશક્ત, હીમતવાન તથા મહાન ઉત્તમ પ્રકારની તરવાની શક્તિવાળો હોવા છતાં, પોતાની સામેજ નિરાધાર મનુષ્યોને મરવા દે એ તેને પોતાની અધમતાની પરાકાષ્ટા લાગી. લોક કષ્ટાણુ કરવા માટે પોતાનું શેષ જીવન શા માટે ન ગાળી શકાય ? અસ નિશ્ચય થઈ ગયો. તેણે પોતાના જળમાંનીજ જુમ મારી : “ગભરાશો નહીં. હું આ આશ્યો.” કચ્છ મારી, નીચેને મળે જઈ તેણે પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. વીજળીની ગતિથી ઝપાટાબંધ પાણી કાપી સામે જઈ પહોંચ્યો.

પેલી બાળાએ અંતરની આશિયો વર્ષાવી. પોતાના વૃદ્ધ માતાપિતાને પ્રથમ લઈ જવા વીનંતી કરી. બાળાની માતૃ તથા પિતૃભક્તિ જેમ રજનીનાથની, ધણા સમયની સુકી રહેલી આંખો બીની થઈ. એક પછી એક એ વૃદ્ધ દંપતીને પોતાની પીઠ ઉપર લઈ તરીને પોતાને ઘેર લઈ જઈ જળમાં મુક્યાં અને અંતે તે બાળાને પણ તેનીજ રીતે લાં લાગ્યો. તેજ દાણે

એ સામેનું ઘર “ધરરર” કરતું પૃથ્વીમાંના બોજે પડી, જળશાયી બની ગયું. વરસાદ તો તેટલાજ જોરથી વરસી રહ્યો હતો, અને પવનનો સુસવાટાઓ ચાલુ હતા.

“કુમુદ બહેન તમે અંદરના ખંડમાં બેસો. આજે તો આખી રાત્રિ જાગવાનુંજ છે.” આમ કહીને કુમુદ તથા તેનાં વૃદ્ધ માતા પિતાને રજનીનાથ અંદર લઈ ગયો. પોતે પાછો બહાર આવી ઉભો. કુમુદ તો આ બધું જોઈ ગાઝ જેવી થઈ ગઈ હતી. તેના મૌન હારે રજનીનાથને આશ્ચર્ય આપી. અને ટાટથી ચરચર ધ્રુજતાં માતા પિતાને આશ્વાસન આપી સાંત કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. બહાર ઉભેલા રજનીનાથની ચિંતા વધવા લાગી. એ લંચમાંથી ઉગારી લાવેલાં આ નાના કુટુંબની તેને હવે શીકર થવા લાગી. પોતાનુંજ ઘર પડું પડું થતું હોય એમ તેને શંકા થવાજ કરતી હતી. “જો ઘર પડે તો અત્યારે શી રીતિ થશે ?” એ વિચારે તે ગાંઠો બન્યો. તેને પોતાની શીકર ન હતી. પરંતુ તથુ જીવોને તેણે પોતાના ઘરમાં આણી મુકેલાં તેનું શું ? તેવામાં અંદરના ભાગની એક દિવાલ ધસી પડી. અને જળરો કડાકો સંભળાયો. કુમુદ ગીસ પાડી બહાર આવી. “અરે બાપ. આવો. આવો. મારાં માતાપિતા દબાયાં.” તેને અવાજ ફાટી ગયો. તે નખથી શિખં સુધી ચરચર કંપતી હતી. રજનીનાથના તો હોંશજ ઉડી ગયા. તે એકદમ અંદર ગયો. રીચિન સમજી ગયો. વૃદ્ધ દંપતીએ હેન્ટ સુધી એક બીજાને સાથ રાખી પરલોકમાં પણ સાથેજ પ્રયાણ કર્યું હતું ! રજનીની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે દિર્ઘમ્બ બની અવક ઉભો રહ્યો. કુમુદ તેના ચહેરા ઉપરથી વાત સમજી ગઈ. “રજનીબાપ મારાં માતાપિતા નહીં નીકળે ? જો, બાપ એ તો

[વધુ માટે જુઓ ૫૫૪-૫૦૧]

તે ઉભી થઈ. “ભાઈ, હવે આપણે શું કરશું?”

—હવનું કાના માટે? પૃષ્ઠ ૮૭૧ |

[ગુજરાત : અ. આવળ-આવળ ૧૯૮૮]

જાગી જાગી કે સમારસજરી. તપાસે સેરલડી ફરી ફરી.

ઉપાહરણ કે અનિરુદ્ધહરણ ?^૧

લેખક :

સ્વ. સા. ચૈતન્યખાલા મજમુદાર

આખ્યાન ઓપાહરણનું અનિરુદ્ધ કથાય.

— પ્રેમાનંદ કૃત 'ઓપાહરણ' કડવું ૨-૪.

એ એક દીવાળીની રાત્રિ હતી. દીપપૂજન કરતાં જ રાત બહુ ગઇ હતી. એટલે રાતે અગીયાર વાગે અગે અમારા અવયાસગૃહમાં દાખલ થયાં. વાચક બાણી લે કે એ અવયાસગૃહ એટલે અમારા ધર્મા ત્રીજા માળનું માળીયું. રાત ગઇ હતી; છતાં ઉંઘ આવતી નહતી. શેરીમાં દીવ.એ નો પ્રકાશ હજી દેખાતો હતો; ફટાકાની હુમોના અવાજ છેક શમ્યા નહોતા. જગત હજી બંધું

૧ 'લલિત કલા અને ખીન સાહિત્ય-લેખો' એ નામના દેખિયાના છપાતા લેખ સંપ્રદમાંથી, અપ્રસિદ્ધ લેખનો એક ભાગ.

ન હતું. દીવાળીના દહાડા એટલે તો સપ્તરમ
દહાડા. એવા ઉત્સાહના દિવસોમાં અન્ય
રચુતિ રહે છે તે શું ખોટી વાત છે ?

એટલે કે વાંચીએ એમ થયું. પણ શું
વાંચ્યું ? કાષ્ઠક કાવ્ય વાંચીએ એમ ઇચ્છા થઈ.
તરતનાં પરણેલાંને ગંભીર કવિતા ભાગ્યેજ ગમે
એટલે શેમાંથી વાંચ્યું તે પ્રશ્ન થયો. એકાએક
અમારી નજર-ઉપરના નીચા છાપરા તરફ ગઈ.
અને વળી અમે જને દતાં પણ એકલાં. એટલે
અમને “ઝોખાખાઈનું માળીકું” સાંભળ્યું. હવે
શું વાંચ્યું તે પણ અમને સુઝ્યું.

નાનપણમાં એકલાં મેં ‘ઝોખાંદરણ’
કહેવાનું સાંભળ્યું; ‘અણુણ’ એ કરેલાં; પણ
સળંગ કાવ્ય વાંચીશું નહીં. તેથી એકઠી બેઠેકે,
પ્રેમાનંદકવિવાળું ‘ઝોખાંદરણ’ વાંચવાનું
અમે શરૂ કર્યું. વચિતાં વાંચતાં, વર વાંચતી
ઉપાતે

ઝોખાંદરણ દે છે ચિત્તલેહા ને,
તો સાંભળ બાળસ્નેહા ને.

મારી ઝોખાંદરણ સહુણાં ને,
તમે મત કરોને અહુણાં ને.

—એ સખીના ઉપદેશવાળી મેવાણની
દેશી: સ્વપ્ન આઘ્યા પછી ઉપા સફાળી જાગે
છે તે વખતના વર્ણનની

જગી જગી રે રામા રસમરી,
તપાસે સેજલડી ફરી ફરી.

—એ સામેરીની દેશી: સ્વપ્ન સંભારીને
પસ્તાતી ઉપા

આશાંજ યદ બામિની,
રૂવે સ્તુતિ કરે સ્વામિની.

—એ “ઝોખાંદરણનો ઢાળ”ના નામથી
પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેલી વેરાલીની દેશી: (જોવધનરામ
બાઇએ ‘જોગીરાજ’ ઉમા રહેને જરી: મને

વાટ બનાવોની ખરી’—એ પ્રસિદ્ધ ચોપાઇ
આજ ઢાળમાં લખી છે) ઉપાસૌંદ્યમુગ્ધ
અનિરુદ્ધનું

નારી તારી નાસિકાનો મોર,
નોય બૂપણ ચિત્તનો એ મોર;
મોહો મોહો તે મુખને મોરે,
મોહો મોહો તે બ્રહ્મને ભોરે.

ઝોખા રનેહ તણો સાગર,
તેણે વીસાર્યા રલાકર

—એ પ્રમાણે અલંકાર સુક્ત વર્ણન કરતી
ચોપાઇ: રનેહમાં ખલેસ પારનાર પિનાનો કોષ
ઉપાની જાણમાં આવે છે; અને સંન્ય એમને
ધેરી લે છે સારનું વર્ણન:

કામિનીએ ન્યારે કટકજ દીડું,
સારે ધઈ નિરાશ;
અરે દેવ! તે એ શું કીધું ?
મને હુતી માટી આશ.
વદાણા ! કેમ વટશે રે ?
મારા નાંધડિયા બંધાર

—આવા રસ ભરેલા આખ્યાનમાં કે કે
રસ સરોવરો દેખાયા; કે કે વાણીના વિલાસો
દોડા; કે કે વસંતનું વાતાવરણ જામેલું જોયું:
ઉદાસ અને વિલાસના પ્રદેશો પણ વચમાં
વટાવ્યા; પણ થોડીકજ લગેમાં

એમ કરીને ઝોખા અજગી રીધી,
બહ માન્યો ને ભોળજ લીધી

—એ પ્રમાણે પ્રેમ શૃંગારમાંથી પ્રેમ શૈથિ
નો રસ પકટો થયો. તેમાં કવિની કલાનાં દર્શન
થયાં. પછી તો, જોને રસમાં તણાવું કહે છે—
એનું અમે પ્રસન્ન અનુભવ્યું.

સુદ વર્ણન અને પ્રભાવવૃત્તિ કરે છે. ‘નમો
નમો’ વાળો શિવ વિધ્યુના સંતનનો ભાગ
અપથી અમે પસાર કર્યો. વિચાર વર્ણન હોંસ-
બેર વાંચ્યું.

આગ્યો આગ્યો દુવારિકાનો ચોર,
સામેજી સધ ગયો દે

અને

લાએ વાળી ગાંઠ,

છમોલી દોરડો નવ છોટે.

એ કહ્યા મુધી અને
માંવી પહેાંચ્યા ને બહાર
'સપ્ત મેં દહાડે સપ્તરસ'
પી છુમો-સાંભળી; સારેજ
પમારી આનંદની સમાધી
ફટી.

'શું સવાર થયું ?'
મને ખારીમાંથી લેયું' તો
મરેજ, પહેા ફાટવાની
આરી હતી. વિક્રમ રાજ-
ની સંવત ૧૯૭૭ નો એ
રોઠ હતો. હવે, બેસતા
ઈના મંગલ વખતે ઉઘરું
શોમે ? ઉઘવાનું માંડી
લાયું; અને અને આખ્યાન
અંખધી ચર્ચા ચલાવી.
માખ્યાન વાંચતાં વાંચતાં
પીચેની બે લીટીઓએ
પમારું ખાસ ખ્યાન
મેં થયું હતું:-

શુદેવ કહે પરિણતને,
મુણ ખાસકરો અંધારું;
આખ્યાન આપાદરણું,
અનિરુદ્ધ કથાય.

— કંઠ ૨, હંક ૪.

અહીં આખ્યાન ઉપા-
દરણું; કથા અનિરુદ્ધદરણું
ની: એમ કેમ ? એમાં થયું

એમ કરીને આખા અજગી કાંધી, લાક ગાંભી ને ભોળા લીધી.

તે ઉપાદરણ કે અનિરુદ્ધદરણ ? ખરેખર એમાં દરણ તો અનિરુદ્ધ નુંયાય છે; ઉપાને તો કોઈ દરી જતું નથી ?—આ રસિક પ્રશ્ન પરેલ વહેશે તે દિવસે ખડો થયો હતો. પછી વચમાં વર્ગો વહી ગયાં. છતાં એ કોણડો જ્યારે જ્યારે સાંભરતો ત્યારે મનને રમ્ય મુઝવણ થતી. અહીં એ કોણડાનો કેક ઉઠેલ સુચવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘ઉપાદરણ’ માંના ‘દરણ’ શબ્દમાં બલાત્કારનો ખતિ છે. લગનના જે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે તેમાંથી ગાંધર્વ, અસુર, રાક્ષસ અને પિશાચ—એ ચાર ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત હતા; એમાંનો રાક્ષસ વિવાહ માત્ર રાજવંશીઓમાં થતો હતો. આ જગતના પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક દુષ્ટાને તરીકે ‘રક્ષિભણીદરણ’, ‘હિમદ્રાદરણ’, ‘લક્ષ્મણદરણ’ વગેરે ગણાવી શકાય.

આપણા પ્રાચીન આર્યવર્તમાં, સમાજમાં જે જુદા જુદા વિવાહના પ્રકાર પ્રચલિત હતા તેનું વર્ગીકરણસ્મૃતિકાનેએ કર્યું; અને એના આઠ પ્રકાર દુરાચાર તેમાંથી બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ય અને પ્રામપત્ય—એ પ્રકાર બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત હતા, અને તેમાંએ બ્રાહ્મવિવાહ પદ્ધતિ વર્તમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતી. આ વિવાહમાં વરનું કુંલ, શીલ, વિદ્યતા, આચરણ, આરોગ્ય વગેરે જોઈને પોતાની કન્યા માટે સર્વ રીતે યોગ્ય છે એવું જણાઈ આવે તેને સુમદત્ત* પર કન્યા આપવામાં આવતી.

ક્ષત્રિયોમાં, મુખ્યત્વે કરીને, ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ પદ્ધતિ ચાલુ હતી. ઉપરાંત બ્રાહ્મ પદ્ધતિથી તેમનામાં સ્વિધિ લગ્ન થતાં. ગાન્ધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રનો તેમજ સાવિત્રીનો વિવાહ એવીજ

રીતે થયો હતો. ગાન્ધર્વ વિવાહમાં ઉપવર કન્યા પોતાના વડીલોને ન જણાવતાં પોતાને પશ્ચંદ એવા પુરુષ સાથે લગ્ન કરી નાખતી. સકુન્તલા અને દુષ્યંતનું લગ્ન આવા પ્રકારનો વિવાહ હતો.

રાક્ષસ વિવાહ પદ્ધતિ બહુ લપંકર હતી. એમાં કન્યાનું દરણ બળજબરીથી કરવામાં આવતું. કન્યાના લાઘવોની મરજી વિરુદ્ધ તેને બાલકારથી લઈ જતા. આ પ્રકારના વિવાહમાં પરણનારનું સૌખ્ય ખાસ વખણાતું એમ જણાય છે. કન્યાને સંબંધીઓમાંથી ઉપાડી જતી; અને પછી સામે મોંએ લુદ્ધ કરી, પોતાનો દરણ કરવાનો હક્ક સાબીત કરવો—એ પ્રકારની માન્યતા ક્ષત્રિય વીરોમાં હોય એમ લાગે છે. શ્રી કૃષ્ણે રક્ષભણીનું દરણ આવી રીતેજ કર્યું હતું. મહાભારતમાં, વિચિત્રવીર્યને માટે બીષ્મ પણ અંબિકા અને અંબાલિકાનું દરણ આ પ્રમાણે કર્યું હતું.

આસુરી વિવાહમાં કન્યાનાં માથાપને ‘ગુલ્ફ’ અથવા કન્યાનું મૂલ્ય આપવું પડતું. કેકેયીનો દશરથ સાથે અને માદ્રોનો પાંડુ સાથે થએલા વિવાહ આ પદ્ધતિનો હતો. બ્રાહ્મણોના આર્ય વિવાહમાં, જેમ વર પાસેથી બે ગાયો લઈને કન્યા આપવાનો એક પ્રકારનો વિકલ્પ હતો,* તેમ બીજી વર્ણોમાં છોહરા છોકરી બનેતો વિકલ્પ કરવાની આસુરી પ્રથા દાખલ થઈ ચુકી હતી. સીતાને ‘રામાયણ’માં વીર્ય ગુલ્ફા કહ્યા છે. એમનું મૂલ્ય પરાક્રમ બતાવીને યોગ્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી જતું હતું; અને રામે ધનુર્મંગના પરાક્રમથીજ સીતાને મેળવ્યાં હતાં.

* જરૂર સલાણામાં ચાર મોતી, બે આપો, બે રાખા કે

છ રે વહેવાઈને ત્યાં ચાર માથો, બે આપો બે રાખા રે.

—એ વિવાહગીતમાં આ આર્ય વિવાહનું સૂચન દેશે ?

‘Only the brave deserve the fair.’

—એ લીટીના રહસ્યનો તેમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે.

ક્ષત્રિય રાજવીઓમાં પ્રચલિત રાક્ષસ વિવાદના અવશેષ ખીછ વર્ણોમાં અષમ રૂપમાં હાથ નેહ સકાય છે. કદાચ, ‘વર’ ને ‘રાગ’નું બહુમાન આપણે આપીએ છીએ; અને ‘કોણુ જયનો ખેડડો, કોણુ છે નામ રે; કીયારે નગરના ગરાસીયા ? એ તથા

લાડીયે ખાપ જગાડીઓ,
માંડવે આવડો શો હોર રે ?
કે રે આળ્યો રાણો રાછઓ,
કે રે આળ્યો સુલતાન રે;
કે રે અંદ્રમાંએ મદ્દ ફીચો,
કે રે હળ્યો ભાણુ રે—

—એવાં એવાં વિવાદગીતોમાં નેહ સકાય છે તેમ લગ્નના ચાર દિવસ તેને ‘વરરાગ’જ માનીએ છીએ તે ઉપરથી ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત વિવાદ પદ્ધતિના કેટલાક આચારવિચાર પણ આપણી વિવદ પદ્ધતિમાં પ્રવેશ્યા હોય એમ લાગે છે.

ખાસ કરીને આપણી સમાજ સ્થિતિના રચૂમ દત્તિદાસરૂપ આપણાં લગ્નગીતોમાં રાક્ષસ વિવાદના અવશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વર થોડે ચડે તે વખતનું ગીત:—

કુંજેર પંચાવડે પત દઈ ચડીઆ રે,
તારા વેરીને ધાસકા પડીઆ રે;
કુંજેર હઠીનાં ગેરસ ખળાં રે,
તારા વેરીનાં હણડાં ફાળાં રે,

ક્યો રે રાણો રાગિયો રે ?

નથી આળ્યો રે એ રાછઓ રે

પુત આળ્યો રે લેવા કન્યાદાન રે—

† ‘દેવ લઈ’ પાઠાન્તર.

‡ ‘ફટક’ પાઠાન્તર.

—એમાં કન્યાને લઈ જતા, થોડે ચડી સામેથી વીરક્ષત્રિય આવનો હોય અને તેની પ્રતિભાથી કન્યાનાં માળાપનો ત્યાં જે અરવચ્યતા ફેલાય છે તેનો આછો ધ્વનિ છે.

વરકન્યાને વદાય કરે છે સાર પછી કન્યાનું મહીએર કેલું સુનું સુનું લાગે છે તે વખતનું ગીત:—

માંડવું રોહો રે અમલખાં કે ત્રીવરી કયાં ગઈ રે ?
આળ્યો હતો ફૂલાણનો પુત,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે,
વહેવાઈ તારો માંડવો સંભાળ,
તારી બેઠી કયાં ગઈ રે ?
આળ્યો હતો ફૂલાણનો બચો
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે ?

—એમાં કન્યાના પિતાની આંખમાં ધુળ નાખીને વર “લાખેણી લાડી” નું દરણુ કરી જાય છે એવો રમણ ઉદ્દેશ્ય જણાય છે.

વરનાળાં કન્યાને લઈને દરખએર જાય છે :
ત્યારે જતાં જતાં ગાય છે તે ગીત:

અમે ફૂંછડીઓ મદ્દ છતાં રે, આનંદ ભયો
અમે આળ્યાં વહુઅર લેવા રે, આનંદ ભયો
અમે વહુઅર ધેર લઈ ભથ્થું રે, આનંદ ભયો

—એમાં, તથા

અડક હડક ભોંપ ચીકણી, ફેફળ લગી લગી ભય રે
કીયા ભાઈ તમારે માંડવો કીયા ભાઈ છત્રીને ભય રે
શું રે છતાં રે ? છતાં વગી, પડી રે પડોને ભાત રે;
ભાવ પડી રે ભીજે નહીં, ગડ રે દેરાવર વાત રે.

—એ બન્ને ગીતમાંથી કન્યાને હુદ્દ કરી છત્રી મવાના રાક્ષસ વિવાદના બાબુશરો સંભળાય છે. વળી,

§ ‘ધંદરિયો’ પાઠાન્તર.

x આવ્યો આવ્યો સૌરકાનો ચોર,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે
આવ્યો આવ્યો નગર ધુતારો,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે
આવ્યો આવ્યો કીયા ભાઈનો બેટો,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે.

—આ ગીતમાંથી તો કન્યાનું અપહરણ
કરી ગયોને ખુદનો અર્થ નીકળે છે.

વળી ‘કેટલીક નાતોમાં ફટાણાં ગાઇ જે
બંને વેવાઈઓમાં પરસ્પર વાગ્યુંદની લટાલટી
થાય છે તેપણ એ રાક્ષસ વિવાહના પરિણામમાં
થતી મારામારીના પડખા કેમ ન હોય ?’—
એવો સંભવિત તર્ક ગોવર્ધનરામભાઈએ
“પ્રાચીન હોદ્દુધમશાસ્ત્રમાંની વિવાહ પદ્ધતિઓ”
—એ અગ્રેષ્ઠ લેખમાં કર્યો છે. કન્યાનું હરણ કરી
જવાનો રાક્ષસી રીવાજ હલકી કોમ સીવાય
ખીન્ને કોઈ કેકાણે ગુજરાતમાં અસ્તિત્વમાં નથી
અને આ હલકી કોમોનું મુળ તપાસવા
એસીશું તો જણાશે કે કોઈ ક્ષત્રિય વંશમાંથી
બ્રહ્મ થએલી એ જાતો હોય છે. આ રીતે આવા
વિવાહની છાપ આપણાં લગ્નગીતો ઉપર પડી
હોય એમ લાગે છે.

* પ્રેમાનંદને હાથે લગ્ન ગીતો વગેરેના હમેશાથી વધારેલા ‘ઓખાહરણ’ માં આ ગીત પ્રસંગાચિત્ત.
દેશકાર પાચ્યું છે. ઢાળ માટે ‘ક્યાણાની દેશી’ એમ નામ આપ્યું છે (કડવું ૫૧)

આવ્યો આવ્યો દુવારિકાનો ચોર, એના વડ પિતાએ ચાર્યો ઢોર;

લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે

આવ્યો આવ્યો ગોખીઓનો માખણ ચોર, એતો નાગરનંદકિશોર.

લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે. વગેરે

* સરખાવો :-

(અ) માહરું એ વર રે, સુણ સહીઅર રે, મન એણિ હરી લીધવું રે

—જનાનંદ કૃત ‘ઉપાહરણ’, કડવું ૧૩-૮

(આ) શ્રી કૃષ્ણ સુત જે પ્રયુગ્મન, તેહ તણે અનિરુદ્ધ તન;

ચિત્તવિત્ત તેણે હરી લીધું, લયું વિહરલ મન.

—માધવદાસ કૃત ‘ઓખાહરણ’, કડવું ૮-૧૫

(ઇ) ધણું રૂપ સખજ છે સારું, તેણે ચિત્તકું ચોડ્યું છે મારું.

—પ્રેમાનંદ કૃત ‘ઓખાહરણ’, કડવું ૧૮-૨૨.

તો અનિરુદ્ધની યાચ છે. એટલે ‘રકિમણી હરણ,’ ‘સુભદ્રાહરણ’ ‘લક્ષ્મણા હરણ’ જેવા કેટલાક અવનવા રસિક પ્રકારનું આ ઉપાદરણ છે.

આવા પ્રીતિવિવાહ, પ્રાચીન કાળની સ્વયં-વર પદ્ધતિના પ્રચારથી શક્ય હતા. કન્યા પરણવા યોગ્ય થતી સારે તેને યોગ્ય પતિ શોધી કાઢવાનું કામ તેના માતાપિતા કરતાં; અથવા કન્યાને પણ પોતાના જીવનનો સાથી ખોળી લેવા માટે કહેવામાં આવતું; પરંતુ આવી રીતે પસંદ કરેલા પતિને પરણતાં પહેલાં તે બાળતમા પોતાના પિતાની સંમતિ તેને લેવી પડતી. સાવિત્રીએ સસરાનને પસંદ કર્યો ને ઘેર પાછી આવી સારે, તેના પિતાએ કહ્યું હતું કે, “તેં જેને પસંદ કર્યો હોય તે કોણ છે તે મને કહે. હું તેને માટે વિચાર કરીને પછી, તને તેની સાથે પરણાવીશ.” આમ સંમતિ મળ્યા પછી, વર્ણાશ્રમ ધર્મને યોગ્ય એવી વિવાહ પદ્ધતિથી લગ્ન થતાં હતાં. ઉપાએ પણ પોતાનો વર પોને (સખીની સહાયથી) ખોળી કાઢ્યો હતો. પરંતુ તે પછીની વડીલોની સંમતિ લેવાનો માર્ગ એણે ઉત્સંધ્યો હતો. તેથીજ આણેનો કોપ એને ખમવો પડ્યો હતો.

વડીલોની મરજી વિરુદ્ધ કન્યાઓએ વરેલા દરજાવરનાં દબાંતો પુરાણ અને દત્તિકાસમાંથી મળી શકે છે. મેનાની પુત્રી પાર્વતી ન્યારે શિવને પરણ્યાં સારે તેમને દેવ માનીને એ પરણ્યાં નહોતાં. પોતાને યોગ્ય વર એજ છે એવું સમજીને શિવને પરણ્યાં; અને પોતાના બાપની મરજી વિરુદ્ધ એમણે એ પ્રીતિવિવાહ કર્યો હતો. એમને મેના કે દિમાલય કાષ્ઠ વારી શક્યું નહોતું. સુભદ્રા બળરામની મરજી વિરુદ્ધ અણ્ણને પરણી; શકુન્તલાએ કણ્વમહર્ષિની અનુમતિ

લીધા વિનાજ દુષ્યંત સાથે ગાંધર્વ વિવાહ કર્યો. સાવિત્રીએ પણ અદ્વપાણી તો અસાધુથી પરંતુ પોતેજ પસંદ કરેલા સસરાનનું પાણિપદણ કર્યું. દેવતાઓને પણ જતા કરનાર દમયંતી અને નળનો પ્રતિવિવાહ બણીતો છે. શ્રીકૃષ્ણને વરવાનો રકિમણીએ નિશ્ચય કર્યો અને અંતે બીજાને વરવાનો વખત આવ્યો સારે કેવી શક્તિથી એ અણપાલવતો વિવાહ એણે ટાળ્યો એ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વયંવર અને પ્રીતિ લગ્નમાં સદાજ ભેદ છે; કારણ કે સ્વયંવરમાં તો શરત પુરી કરનારને જ કન્યાએ પરણવું પડે એવું સામાન્ય * બંધન હોય છે. તેથી તેમાં પસંદગી કે ના પસંદગીને સલાહજ રહેતો નહોતો. પ્રીતિવિવાહ કરનારાં દંપતિનું વય તો સુયોગ્ય હોવાથી પોતાનું દિત એ વિચારી શકતા અને જાતેજ પરણતાં-એમ આ ઉપરથી લાગે છે. પ્રીતિ વિવાહની ઉચ્ચ ભૂમિકાનાં દર્શન પણ આ દત્તિકાસોમાંથી આપણને કવચિત કવચિત યાચ છે.

મહાભારતમાં પ્રસંગ છે કે, અંબાના મનમાં બીખની સાથેજ પરણવાનો નિશ્ચય હતો પરંતુ બીખે આજન્મ અવિવાહિત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એમ એને પાછળથી ખચર પડી, સારે તેણે પણ બીજા અયોગ્ય વરને વરવા કરતાં ન પરણવુંજ સારું ગણ્યું હતું. અંબાના જેવીજ ઘટના કાઠીઆવાડી લોક-સાહિત્યમાંના ‘મેહ નરેલો અને ઉજળી’ના પ્રેમપ્રસંગમાં વર્ણવાય છે. મેહ, ચારણકન્યા ઉજળીને પરણવાનું વચન આપીને જાય છે; પણ પછી આણું મોકલતો નથી. એટલે, (દુષ્યંતે આણું ન મોકલવાથી જેમ શકુન્તલા જાતેજ રાજસભામાં જઈ ચઢી હતી તેમ) અધીરી ઉજળી મેહને સામી મળવા

* ‘સામાન્ય’ કારણ કે ‘દ્રૌપદી સ્વયંવર’ જેવામાં દ્રૌપદીએ સૂતપુત્ર કણ્વ ને શરત પુરી કરે તો પણ પરણવાની ના પાડી હતી.

ગાંધ. ભારે બીજમની પ્રતિજ્ઞાને મળતું બહાનું મેઢ જોવાએ આગળ ધરું:—

ચારણ એટલા દેવ, જોગમાયા કરી નહિયે:
ચારણથી મન થયે, છુડે બારાનો ધણી !

ઉઝળી આ બહાનાથી બહુ આશાભંગ થયું: કોઢથી બળું બળું થઇ ગઇ. આખરે પ્રેમીએ તરછોડેલી ઉઝળી સાંધી થઇ ગઇ: અંબાની પેડે, ખીજની સાથે વિવાહ ન કર્યો: અને પાર્થિવ પ્રેમને ભક્તિમાં પલટી નાખી પોતાનું દુઃખ છુટી ગઇ.

મધ્યકાળના રજપુત ઇતિહાસમાંથી પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તાનો વિવાહ આવો પ્રીતિવિવાહ કહી શકાય. સ્વયંવરમાં ન નોતરેલા, છતાં પુતળારુપે દારપાળ તરીકે અપમાન પમાડેલા પૃથ્વીરાજનેજ સંયુક્તાએ વરમાળ પહેરાવી હતી. પિતાની મરજી વિરુદ્ધ આ પસંદગી થઇ હતી. એટલે શ્રીકૃષ્ણની જોમ પૃથ્વીરાજ રુકિમણી જેવી સંયુક્તાને શત્રુઓની મધ્યમાંથી ઉપાડી લઇ પોતાના રથમાં બેસાડી રાજધાનીમાં લઇ ગયો હતો.

પ્રીતિવિવાહની મીમાંસામાંથી ખીજું એક રસિક તત્ત્વ આપણે કાઢી શકીએ છીએ. સામાન્ય રીતે, નામિકાનાં રૂપ, ગુણ, લાવણ્ય વગેરેથી નાયક આકર્ષાય છે. ધણે ભાગે, Love at first sight— દૃષ્ટો દષ્ટ મળતાં ' જે લગ્ન થયાનું વાંચીએ છીએ તેમાં યુવકની ઇચ્છાજ આગળ પડતી જણાઇ આવે છે: યુવતીતો માન એ ઇચ્છાને સંમતિ આપે છે. પુરુષ એ સૌંદર્ય પિપાસ અને સ્ત્રી એ સૌંદર્યનું સરોવર: એવા

સંબંધથી આ આકર્ષણ જન્મેલું હોય છે.

પરંતુ નાયકજ જ્યાં નામિકાને આકર્ષે છે એવું વિરલ દૃષ્ટાન્ત તો અનિરુદ્ધ અને ઉપાનું છે. ઉપાના તીવ્ર સ્નેહને લીધેજ ચિત્રલેખાને અનિરુદ્ધની ચોરી કેરી લાવવી પડે છે. ઉપાનો અનુરાગજ એની પાસે આતું સાદસ ખેડાવે છે. સ્વમના સુખથી મોહી પડેલી ઉપા એ સ્વપ્નમાં વરી જનારને મેળવવા તલસે છે. તેથી સ્ત્રીઓનાં ભૂખણરુપ લક્ષ્મી અને સંયમ પણ ઉપા ખોઇ બેસે છે. એ બધું એક અગલ્ય પુરુષના મોહને લીધેજ.

કન્યાને, વર થવા લાયક યુવક પ્રત્યે અનુરાગ કેવી કેવી રીતે જાગે છે અને પછી દૃઢ થાય છે તે સંબંધીનું વિવાહગીપત જુ રમ્ય છે. લાડકડી ઝઢી રે દમાડ, સુંદર વરને નીરખવા રે દાદાજી સુજને પાણીનો, *મેં ન્યાળથી નીચાળીઓ રે: 'કહે જોડી ક્યાં થકી દીકા કે ક્યાં તારાં દીલ વરયાં રે?' નીરાળે લાણુતેલો દીકા કે અક્ષરે મારાં દીલ વરયાં રે

સરોવરીયે નાતેલો દીકા,

કે નચોટલીએ મારાં દીલ વરયાં રે.

...

સોના ગેરીએ રમતેલો દીકા,

કે દુહડે મારાં દીલ વરયાં રે

...

સોના યાળીએ જમતેલો દીકા,

કે કોળીએ મારાં દીલ વરયાં રે

—આવા સુંદર વરનું ચિત્ત કન્યા પંજી કેરી રીતે ચોરે છે તેનું આપણું વિવાહગીત તેટલુંજ

[વધુ માટે જાઓ પૃષ્ઠ ૪૨૭]

* 'એ વર છે વરણાગિયા રે' પાઠાન્તર.

હઠતા પહેલાં જોઈને રૂપસુંધ થાય છે, તે વખતનું રામનું સ્વરૂપ એટલે

છાટી કછાટી ને શીશ ચોંટી કમળ કામળવાન

કેસરી લકે લટકતા રધુનપજ લીનલેવાન

—ચોટલીની આ મોહકતા ધ્યાન ખેંચનારી છે.

સર્વદંશ

લેખક :

રા. પરશોત્તમ ત્રીકમદાસ

મુંખાઇના પ્રખ્યાત ખાનગી ડીટેક્ટીવ શેરખાનનું નામ ભાગ્યેજ કાઢને અપરિચિત હશે. ૧૯૦૫ માં લંડનના રૅંગ્લ કેસના એમના ખાહોશ ખુલાસા પછી એમનું નામ અતિ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું. દુનીઆના ઘણા દેશોમાં વખતો વખત એમણે ચાલાક ગુનેહગારોને મકાત કરી વિશેષ કીર્તિ મેળવી હતી. ૧૯૧૮ ના જુલાઇ માસની ૧૨ મી અને શનિવારે જમ્યા પછી હુકકે ગટગટાવતો શેરખાન ધંઝીયેર પર પડ્યો હતો. પાસેની એક ખુરસી પર બેસી હું શેરખાનના ગુનેહગારો અને ખાસ કરીને એક મહારાજના મહેલમાં બનેલા વિચિત્ર બનાવોની કેહાણી સાંભળી દંડ-યુધ્ધોતો રસિક વૃત્તાંત સાંભળતો હતો. લગભગ રાતના સાડાદશ વાગ્યા હશે. દરવાજાની ધંટડી વાગી અને નોકરે આવી કહ્યું : “ડા. જીવજીલાલ આવ્યા છે” નોકરે જાણતે પહેલાં તો જીવજીલાલ દાખલ થયા. જીવજીલાલ શરીરે પતળા તથા ઉંચા હતા. આંખોમાં વજ્રે હાંશીઆરીથી એણે સર્જન તરીકેની નામના

મેળવી હતી, તેની ઝમકે સ્પષ્ટ જણાતી હતી. તેનો ચહેરો વિચારશીલ તથા જરા ગમગીન દેખાતો હતો.

“ કેમ જીવજીલાલ, બહુ મેંચો થઇ ગયો છે ? હાલમાં તો હું માહો થાઉં તોજ તારાં દર્શન થાય છે; પણ આટલે મોડેથી અને સ્મશાનમાંથી હમણાંજ પાછો ફર્યો હોય તેવું મોહું કરી કેમ આવ્યો છે ? શું મારા કેઇં દુસ્મને મારા મૃત્યુના ખોરા સમાચાર તો નથી મોકલ્યા કેની ? ગમરાતો નહીં; હજી તો હું જીવતો છું. ચાલ કોશી પી જરા તાલે યા અને તારા હસમુખા ચહેરાને થતો અન્યાય દૂર કર. ”

“ ના, એ વિષ તનેજ મુખારક હો ” કહી જીવજીલાલે કોશીની ના કહી. શેરખાનની કોશીને એણે વિપની ઉપમા આપી તે યોગ્યજ હતી. કારણ શેરખાન બહુજ ઉકાળેલી દુધ, સાકર વિનાની શાહી જેવી કોશી પીવામાં મજા માનતો હતો. જમ્યા પછી એ કોશીના લગભગ અર્ધાં ડજન પ્યાલા તો સહેલાઇથી તે ખલાસ કરતો.

“ વારુ કોણી નહીં તો વહીસકી લે. મુસલમાને આપેલી વહીસકી લાગ્યેજ મળશે ” કહીને વહીસકીનો સારો જોવો ડાઁઁ ભરી ગ્લાસ જીવણુ-લાલ પાસે મુક્યો.

“ બોલ, શું છે ? ઘણીજ ગંભીર વાત લાગે છે. રામલાલની સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી. ગુનેહગારો સાથે મારે જીવલેણુ યુદ્ધ થતું, સારે એ હંમેશ સહાય આપેના. એ મારો સહાયક ને સહચર છે. એની મદદ નહોત તો આજે કેટલાએ ગુનેહગારો દુનીઆમાં વાધ વરુની પેઠે છુટા ફરતા હોત. કેમ રામલાલ ? ” શેરખાનને વાતમાં અતિશયોક્તિ તથા મજાક જરા વધારે પસંદ હતી.

“ હા, ઘણીજ ગંભીર વાત છે. મોંઝાસા-વાળા શેઠ અબદુલ કરીમનું અચાનક મૃત્યુ થયું છે. હું એમને ઘેરથી પરભાર્યોજ આવું છું. ડાકટરોના કહેવા મુજબ મૃત્યુનું કારણ સર્પદંશ છે. ”

“ ડાકટરોના કહેવા મુજબ એટલે ? તું પણ સાં હતો ને ? ”

“ એટલેજ કહું છું. અમે ચાર ડાકટરો હતા. બરાબર ચોક્કસ રીતે કહું તો ત્રણ ડાકટરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે. ”

“ એ ત્રણે જોટાજ હોવા જોઈએ. એમને જોટા પાડવા મારી મદદની જરૂર તો નથી, પણ જરૂર પડે તો બંદાને ખુશીથી ફરમાવજે. ”

“ મશ્કરીની વાત નથી. એ લુલે છે એમ મારો મત છે. એ વક્ત મોરે સાથે મેં છેડી જોઈ. બીજા બે ડા. વાછકર અને ડા. કેશવલાલ તો ગપેડાજ છે, પણ મોરેએ પણ મારી વાત હસી કાઢી, એટલે વધારે બોલવામાં સાર નથી, એમ મને લાગ્યું. આખી જીંદગીમાં સર્પદંશનો દાઢ કેસ એમના જોવામાં આવ્યો હશે. મેં એ

વીશે જ્ઞાન મેળવવા અમેરીકામાં ત્રણ વર્ષ ગાળ્યા છે. વળી મારો અભિપ્રાય બરાબર હોય, તો દાળમાં કેં કાણું હોવું જોઈએ, એમ લાગવાથી બીજા કોઈ સાથે વધારે વાત ન કરતાં હું અહીં તારી પાસે આવ્યો. ”

“ મૃત્યુ કઈ રીતે અને ક્યાં થયું ? ”

“ જોટલું હું બેઠો છું તેટલું હુંકમાં કહીશ. સાડા આઠ વાગે ટેલીફોન આવતાં હું અબદુલ કરીમને બંગલે ગયો. મોરે, વાછકર, તથા કેશવલાલ આવ્યા હતા. શેઠ બપોરે સાડાબાર વાગે, શનિવાર હોવાથી એમના હંમેશના રીવાજ પ્રમાણે મોટરમાં જીંડુને બંગલે ગયા. એમની સાથે કોલોનીયમાંથી આવેલો ગૃહસ્થ હતો. સંજના છ વાગ્યાને સુમારે એ બે જણ ફરવા ગયા અને લગલગ સાડાસાત વાગે પેલો માણસ અબદુલ કરીમને ઉંચકી બંગલે લાવ્યો. શોફર બંગલાના એટલા પરજ હતો. તે માણસે શોફરને કહ્યું કે રસ્તામાં ચાલતાં શેઠને સાપ કરડ્યો. શોફરના કહેવા પરથી શેઠ તે વખતે બેભાન અવસ્થામાં હતા. મોટરમાં નાખીને મલખારહીલને બંગલે લાવ્યા અને ડાકટરોને ટેલીફોન કરી બોલાવ્યા. બંગલે લાવ્યા તે વેળા પેલો માણસ મોટરમાં સાથે હતો, અને જો કે મહમદઅલી શેઠનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર બંગલે હતો, તો પણ આ અકસ્માતના ખબરથી એને એટલો આઘાત થયો કે એ માણસને બનાવ શો બન્યો હતો, તે પુછી જોવાનું બાન પણ એને રહ્યું નહીં. હું ગયો તે પહેલાં એ ચાલ્યો ગયો હતો એટલે મારાથી પુછી શકાયું નહીં. પણ એ માણસ બ્રાઝીલની રકીમની બાબદમાં શેઠને મળવા આવતો એથી વધારે કે માહિતી એના વીશે મળી શકી નહીં. પણ એનું સરનામું લાવ્યો છું. એ માણસ ચોપાટી પર રહે છે અને અહીં આવતાં પહેલાં એની પાસેથી વધારે

ખૂબ મેળવવા એના બંગલા સુધી હું ગયો પણ એટલામાં વિચાર આવ્યો કે જો કે દગો હોય તો એમાં એ માણસ જરૂર શામીલ હોવો જોઈએ એટલે માંડી વાળ્યું અને અહીંજ આવ્યો.”

“એ સારું કયું.”

“અમે બધાએ શેઠનું શય તપાસી જોયું. મૃત્યુ એ અઢી કલાક પહેલાં થયું હતું. દંશ જમણા પગ ઉપર સ્પષ્ટ જણાતો હતો. મોરેએ, વાઈકરે તથા કેશવલાલે તપાસીને કહ્યું કે સપ”

દંશથી મૃત્યુ થયું છે. મને એ દંશમાં કે વિચિત્ર લાગ્યું. દંશ લગભગ ધુંટણ પાસે હતો. ચાલતા માણસને એટલો ઉંચો દંશ દર્શકનાર સાપ મોટા જ મ લો માં હોવાનો સંભવ છે પણ જુહુ માં તો નહીંજ.

વ્હીસ્કીનો સારો જેવો ડોઝ ભરી ગ્લાસ જવણલાલ સામે ધર્પો.

અથવા સાપ પગે વીંટળાઈ ગયો હોય તો એટલે ઉંચે દંશ દષ્ટ શકે પણ તેવું કે થયું નથી, એમ પેલા માણસના કહેવા પરથી લાગે છે. વળી સર્વ દંશથી મૃત્યુ પામેલા માણસના શરીર પર કેટલાંક સ્પષ્ટ ચિન્હો દેખાય છે તે બારીકાથી તપાસતાં તે દેખાયા નહીં. એ ચિન્હો—”

“ચિન્હો હું જાણું છું એટલે એ બાબતની વિદ્વાતભરી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. અને હું જાણતો ન હોઉં તોએ અનુભવી ડોક્ટરનું કહેવું માન્ય કરું છું એટલે એ ચિન્હોની ચર્ચા—

ની જરૂર રહેતી નથી. ચિન્હો બાબત મુક્તા દંશના દેખાવમાં કે વિચિત્ર હતું ?”

“કે નહીં. પણ વધારે અગત્યબીની વાતે તો એ હતી શેઠનું મૃત્યુ શુંગળાવાથી થયું હોય એવા ચિન્હો દેખાતાં હતાં. અને એજ રીતે શેઠનું મૃત્યુ થયું એમાં મને જરા પણ શક નથી. મોરેને બતાવતાં તેણે હસીને freak case કહેવા ઉપરાંત વધારે ધ્યાન આપ્યું નહીં.”

“જુહુમાં શેઠની સાથે બીજું કોણ હતું?”

“શો ફર

તથા પેલો માણસ તથા બંગલાનો નોકર એ સીવાય બીજું કોઈજ નહીં.”

“સારે જો કે દગો હોય તો એ ત્રણ જણ સીવાય બીજા કોઈની તપાસ કરવાની જરૂર નથી. બંગલાનો

નોકર તેમજ શોફર એમાં શામીલ હોઈ શકે એમ લાગતું નથી, કારણ પેલા માણસેજ કહ્યું છે કે રસ્તામાં ફરવા ગયા હતા ત્યાંજ આ બતાવ બન્યો; તે છતાં એ માણસોને પુછી કે વધારે ખૂબ રખા શકે લો મેળવવી જોઈએ. મહમદઅલી પેલા માણસ વીશે ખાસ જાણુના હશે અને માહિતી આપી શકશે, પણ હમણાં તો બહુજ મોડું થયું છે એટલે એ બાબતમાં વધારે તપાસ કાલ સવાર સુધી મુલતવી રાખીશું. આજ તો મારા વિશ્વાસ માણસોને ચોપાટીના બંગલાની ચોટી કરવા

“મુકશું. નામ શું એનું ?”

“કુટો. કીશીઅન છે.”

“શીકેનું માયુ સંપદંશથી યયુનંથી તેની ચોક્કસ ખાતી છે કે ?”

“ચોક્કસ.”

“સારે આવતી કાલે સવારના સાડાઘ વાગે આવીશ કે બહુ વહેલું થશે ? કાલે જયુરી છે ?”

“સાડા અગીઆર વાગે. હું સાડા છએ આવી પહોંચીશ.”

“બોહા હાશીઝ.”

જીવણુલાલના ગયા પછી શેરખાને કુટોના ઘરની ચોટી કરવા બે માણસો મોકલી આપવાનો બંદોબસ્ત કરવા મને કહ્યું, અને મેં તે પ્રમાણે તરતજ કયું.

“શું ધાર્યું શેરખાન ?”

“કસની બારીક માહિતી વગર ચોક્કસ અભિપ્રાય તો આપી શકાય નહીં, પણ જીવણુલાલ કહે છે તે પ્રમાણે થયું અશક્ય નથી.”

“કવી રીતે ? હું ન સમજ્યો.”

શેરખાન વિચારમાં મગ્ન હોવાથી જવાબ મળ્યો નહીં અને મેં વધારે પુછવાનું મુલતવી રાખ્યું.

“માણસ હોંશીઆર તો ખરો.”

“કોણ જીવણુલાલ ?” મેં પુછ્યું.

“ના, કુટો. ચ.લો સવારે વાત સુધ મ.”

ઉપલી વાતને લગભગ દસ વર્ષ વીતી ગયાં હોવાથી એ વાત ઘણા વાંચકોના ધ્યાનમાં ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે. માટે શેઠ અબ્દુલ-કરીમના જીવનચરિત્રના આ બનાવ સાથે સંબંધ ધરાવતા બાગ વીશે હું ટુંકમાં માહિતી આપીશ. અબ્દુલ કરીમ મુંબાઇના આગેવાન

કરોડાધીશ ગૃહસ્થ હતા. મૃત્યુ વખતે એમનું વય જોકે આઠીસ વર્ષનું હતું છતાં પરોપકારી અને કોલોનીઝની બાબતમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર તરીકે જાણીતા થયા હતા. કોલોનીઝ પ્રત્યે એમનું વિશેષ ધ્યાન હોય, તે સ્વાભાવિક હતું, કારણ કે એમની અદગદ સંપત્તિ એમણે પૂર્વ તથા દક્ષિણ આફ્રીકા તથા બ્રીટીશ ગાયેના સાથેના વેપારમાં મેળવી હતી. સંસ્થાનો માંતો કોઈ પણ હોદ્દાવાન એમની પાસે વેપાર અર્થે યાતો હોદ્દો લોકોના ઉદ્ધાર અર્થે મદદ માટે આવતો, અને એની વાત તદ્દન ખીન-જવાબદાર ન હોય, તો તે નિરાશ થઇને પાછો ફરતો નહીં. નવા દેશોમાં હોદ્દાઓનું સંસ્થાન સ્થાપવું અને એ બાબતમાં બનતી મદદ કરવી એવી એમના મનની ઉડી ધરજા હતી. એમના મૃત્યુ પહેલાં બ્રાઝીલ દેશમાં હોદ્દો મેલો ની સ્થાપવાનો એમણે વિચાર કર્યો હતો. જાતે દક્ષિણ અમેરીકા જઈ બ્રાઝીલની સરકાર પાસેથી લાંના રીયો ઓંડે પ્રાંતમાં જમીનનું કન્સેશન નક્કી કયું હતું. એ યોજના માટે પચીસ લાખ રૂપીઆ સુધીની મદદ કરવા જાહેર કયું હતું અને હોંદુસ્તાનમાં શહેરે શહેરે ફરી, એ બાબતમાં લાપણો આપી યોજના સફળ કરવા એમણે સંગીન પ્રયત્નો કર્યા હતા. અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કુટો એ યોજનાનીજ બાબતમાં શેઠને વખતો વખત મળવા જતો હતો.

ખીજે દહાડે બરાબર સાડાઘ વાગે જીવણુલાલઆવી પહોંચ્યો. શેરખાન તૈયારજ હતો. હું પણ એમની સાથેજ મોટરમાં જીલું ગયો. અબ્દુલકરીમને બંગલે ફક્ત એક નોકર હતો; અને શેઠને બેલાન અવસ્થામાં પેલો માણસ બંગલે લઇ આવ્યો એ ઉપરાંત કે વિશેષ ખર્ચ એને નહોતી. સાપકથી જગ્યા પર દંરથો હતો તેની પણ એને ખર્ચ ન હતી. પણ શેઠને કયો દિશામાંથી

પ્રેક્ષે માણસ લઇ આવ્યો હતો તે એણે ખતાવ્યું.

“ચાલો અહીં વખત ગુમાવવામાં સાર નથી.”

અવલોકાણે કહ્યું: “પગલાં તપાસવાં નથી?”

“ધુળુ તથા રેતીના રસ્તા પર આખી રાત પવન ઝુકાવા પછી ‘પગલાં’ ઉપરથી કે પશુ એકાણી તો ફક્ત ડીટેક્ટીવ વાતામાંજ શોધી શકાય. કે એવી વાતો બહુ વાંચતો દેખાય છે.” શેરખાને મજાક કરતાં કહ્યું.

પછી અમે મલબારહીલ પર અબદુલ કરીમ-ને અંગણે ગયા. શોધર ધણો જુનો નોકર હતો. અને એને પુછતાં કે વધારે ખબર મળી શકી નહીં.

“એ ગૃહસ્થ પહેલાં કોઈ વાર શેઠની સાથે જુલુ ગયો હતો કે કેમ?” શેરખાને પુછ્યું.

“સાહેબ, ત્રણ શનિવાર થયાં એ સાથે આવતો. ખીજે દહાડે સવારે શેઠની સાથેજ પાછો મુંબાઈ જતો.”

“ચાલો, જરા કુટોના મહેલનાં દર્શન કરી આવીએ. હું તો રાતેજ જઈ આવ્યો છું. નાનો અંગણો છે, અને ખીજું કોઈ રહેતું નથી. વખતે એકાદ નોકર હશે. પણ આપણાં માણસો વધારે ખબર આપી શકશે.”

અંગણે શેરખાને કહ્યા પ્રમાણે નાનો અને એટો હતો અને આસપાસ સાધારણ કંપાઉકમાં નાનો બગીચો હતો. અંગણે રસ્તા પરથી બહુ દેખાતો નહોતો. આવીને પુછતાં અમારા માણસોને ખબર મળી કે એ લગભગ દોઢ મહીના થયો ત્યાં રહેવા આવ્યો હતો અને ધર-માં એના ઉપરાંત એક નોકર સીવાય ખીજું કોઈજ નહોતું.

કુટોને, જુરી સમક્ષ સાક્ષી આવવા આવ્યો. સારે મેં પ્રથમ જોયો. એણે ભલકાદાર વીલ:યતી પોપાક પહેર્યો હતો. શરીરે મજબુત, ખાસો છ-કુટ ઉચો, તથા આંખોમાં એક પ્રકારની કૂરતા બરી જનુન ન હોત તો દેખાવડો કહી શકાત. બહારથી તદ્દન શાંત દેખાતો હતો. હું બહુજ-ખાસીકારી એની દરેક હીલચાલ તપાસતો હતો અને મને કોઈ કોઈ વખત એની આંખો શીકારીઓથી ઘેરાએલા જનાવરો જેવી લયગ્રસ્ત જણાતી; કદાચ મારી એ માન્યતા બ્રમ પશુ હોય. સાક્ષી તદ્દન શાંત તથા સ્પષ્ટ અવાજે આપી.

“શેઠ અબદુલ કરીમની બ્રાઝીલની સંસ્થાન-ની યોજનાની વાત સાંભળ્યા પછી અમને દક્ષિણ અમેરીકામાં વસતા ટટલાક હોંદીઓને લાગ્યું કે નવા સંસ્થાનવાસીઓને જરૂરની વસ્તુ થોડે નફે પુરી પાડવા તેમજ તેમને માટે બેંક ઉભી કરવા, હોંદીઓનાંજ નાણાંથી એક કંપની કાઢવી. એ કંપની માટે શેઠની મદદ માગવા હું અહીં આવ્યો. કંપની માટે લગભગ એક કરોડ રૂપીયાની થાપણની જરૂર છે તેમાંથી આખીસ લાખ તો અમે દક્ષિણ અમેરીકાના હોંદીઓ પાસેથી શેરો ભરાવી ભેગા કર્યા, અને બાકીનું નાણું હોંદુસ્થાનમાંથી ઉધરાવવાના હેતુથી મને અહીં મોકલવામાં આવ્યો. શેઠે બનતી મદદ કરવાની કણુલાત આપી અને પોતે પરમ દહાડેજ પાંચ લાખનો એક પશુ આપ્યો. હવે અમારી એ યોજના માટે જોઈતાં નાણાં શેઠની મદદ વિના ઉધરાવવાનું અશક્ય થશે. શેઠના શોચનીય અકાળ અવસાનથી અમારો સંસ્થાનવાસીઓનો એક શુભેચ્છક તથા મિત્ર, પિતાની નજરે જોનાર મિત્ર જતો રહ્યો. એમ કહું તો તેમાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. ના, હું એમને પહેલાં જાણખતો નહોતો એટલે પ્રત્યક્ષ.

ગેળાપ નહોતો થયો. નામ તો અમણ્યુ હોયજ કેમ? મને અહીં આવ્યે લગભગ દોઢ મહીનો થયો અને શરુઆતથીજ શેઠની મારી પર મહેર-આની થઈ. છેલ્લા ત્રણ શનિવારથી શેઠની સાથે હું બપોરે જુલુ જતો. ગઈ કાલે પણ, તે પ્રમાણે અમે સાડાબાર વાગે ગયા. સાંજના ચઢા પીધા પછી ફરવા ગયા. પાછા ફરતી વખતે બંગલાથી લગભગ અરધો માઇલ છેટે પગથી પર સાપ દેખાયો. અમારાથી લગભગ ત્રણ પુટ પર હશે. શેઠે હાથમાંની લાકડી ઉગામી પણ તે સાપને વાગી નહીં અને છંછેડાઈ તે સાપ શેઠને પગે કરડ્યો અને તરત અદૃશ્ય થઈ ગયો. તરતજ શેઠને પગે મારો રુમાલ મેં બાંધી દીધો, અને બનતી ઝડપથી અમે બંગલા તરફ ચાલવા માંડ્યું પણ બે ત્રણ મીનીટમાં શેઠને અસહ્ય વેદના થવા લાગી અને જરાવારમાં બેમાન થઈને પડ્યા. એમને ઉચ્ચી હું બંગલે લાવ્યો અને મોટરમાં બેસાડી મુંબાઈ લઈ આવ્યો. પણ મુંબાઈ પહોંચતા પહેલાંજ, મારા ધારવા પ્રમાણે એ મૃત્યુ પામ્યા હશે.”

ઉપલી વાત એણે સરળ તથા સચોટ રીતે કહી. શેરખાન પણ ઘણીજ બારીકાથી એની સામે જોષ્ટ રહ્યો હતો અને એની જુબાની ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળતો હતો.

“ઠાક્ટરોની જુબાની પુરી થતાં સુધી તમે અહીંજ થોભજો. વખતે તમારી જરૂર પડે.” કારોનરે કુટોને કહ્યું.

શેરખાને મને બાબુએ બોલાવી ને કહ્યું કે, હજી આ તમારો કલાકેક ચાલશે. હું જરા કુટોના ધરની ઝડતી લેવા જઈ છું. પાછો આવું ત્યાં સુધી કુટોને ગમે તેમ કરી જવા દેશ નહીં.

“તમારો” પુરો થયા પહેલાં શેરખાન આવી પહોંચ્યાથી મારી જવાબદારી પુરી થઈ.

પોલીસના વડા અમલદારને બાબુએ બોલાવી શેરખાને કે વાત કરી અને બેઉ જણ સાંધી જતા રહ્યા. સાંજના છ વાગ્યા સુધી શેરખાન દેખાયો નહીં. સાંજે કાંઈ પીતાં એ બોલ્યો: “જુબાની તો સરસ આપી, કેમ? ઠાક્ટરોને સાંભળ્યા પછી જુરીનો અભિપ્રાય તો “સર્પદંશથી અચાનક મૃત્યુ” એવોજ આવ્યોને? જીવણલાલે જુબાની આપી કે કેમ?”

“ના, બે ઠાક્ટરોને સાંભળ્યા પછી કારોનરે કહ્યું કે બીજા ઠાક્ટરોને તરદી આપવાની જરૂર નથી. એટલે જીવણલાલે બોલાવ્યા નહીં. અને જુરીનો અભિપ્રાય તમે કુટો છો તેમજ આવ્યો.”

“જીવણલાલે બે શેઠનું રાખ બોયું ન હોત તો એ પાંચ લાખ રૂપીયા લઈ શાહુકારની માફક ચાલ્યો જાત.”

“ત્યારે શું તમે એને કેદ કર્યો?”

“ના, આપણી અદાલતો એના ગુન્દાની તપાસ કરી શકે એમ નથી. અદલાલતની અદાલત હશે તો ત્યાં એ જવાબ આપવા ગયો છે.”

“શું આત્મહત્યા કરી? શું થયું?”

“તને યાદ હશે કે જુબાનીમાં કુટોએ રૂપીયા પાંચ લાખનો ચેક આગળે દહોડેજ મળ્યો હતો એમ કહ્યું હતું. એ માણસને બે બાઝીલની કંપની સાથે સંબંધ ન હોય, તો એ શેઠના મૃત્યુનું કારણ થઈ પડે એમ સંભવિત હતું. મહમદઅલીને બાબુએ બોલાવી પુછવાથી એણે કહ્યું કે શેઠ એ કંપની માટે પચાસ હજાર રૂપીયા આપવાની વાત કરતા હતા પણ પાછળથી વિચાર ફેરવી પાંચ લાખ કર્યા હોય તો કાણ જાણે. મહમદઅલીની સાથે હું વાત કરતો હતો એટલામાં શાહુ મારી પાસે આવ્યો અને કહ્યું: “સાહેબ સવારના હું એક વાત

કહેવી બુદ્ધી ગયો હતો. અમે ઓશીસમાંથી નીકળ્યા પછી પેલા માણસના કહેવાથી કવીન્સ રોડ પર એક મોટરની દુકાન પાસે મોટર ઉભી રાખી. એ અંદર જઈ ટેલીફોન કરવા લાગ્યો. મોટરને લગતી કાંઈ વસ્તુ જોઈતી હોવાથી હું પણ અંદર ગયો. ટેલીફોન સામેના ટેબલ પર જ હતો અને એ કોઈને અંગ્રેજીમાં કહેતો હતો કે એક બરાબર છે. એમાં કેં વાંધો નથી. એટલું મેં સાંભળ્યું. હમણાં એકની વાત એણે કરી એટલે યાદ આવ્યું. "મદમદઅલી કપી એકમાં શેઠનું ખાતું હતું તેનું નામ પુછી કુટોને બંગલે ગયો. આપણા માણસોએ મારા કહેવાથી એના નોકરને વાતે વળગાવ્યો હતો એટલે કોઈ પણ જાતની અડચણ વગર બંગલામાં હું તાણું ઉઘાડી દાખલ થયો. એના મુવાના એડામાં એક ટેબલનું ખાતું તપાસતાં આ બાટલી તથા આ સાપનો દંખ જોયો." એમ કહી એણે પીળા રંગના પ્રવાહીથી ભરેલી એક નાની બાટલી અને આંગળીમાં પહેરી શકાય એવી વીંટી સાથે એન્ટીડોટ સાપના ફેણના આકારની એક પોકળ સોય મારી સામે મુક્યાં.

"શેઠને દંશનાર સાપ આજ. આ બાટલીમાં ભરેલું પ્રવાહી એનું ઝેર. હું જાણુ છું કે સાપનું ઝેર સુકવી તેના ગાંગડા કરી ગમે તેટલો વખત રાખી શકાય છે. એને ફરીથી પ્રવાહી બનાવવું હોય તો ફક્ત થોડા પાણીની જ જરૂર છે. આ બાટલીમાંનું પ્રવાહી એજ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. એ વસ્તુઓ જોવા પછી તો મારી ખાત્રી જ થઈ કે એણે શેઠનું ખુન કર્યું છે. જીવણુ સાથે ગઈ કાલે વાત કરી ત્યારે જ મને વિચાર આવ્યો કે કોઈ માણસને મારી નાખ્યા પછી હોઈપોડરમીક સીરીજથી તેના શરીરમાં ઝેર દાખલ કરવામાં આવે તો એ ઝેર શરીરમાં ફેલાયા વગર જ્યાંનું સ્થાન

પડી રહે. કુટોએ વધારે કુશળતા દાખવી. એ સીરીજ સાપની ફેણની આકારની બનાવી. એની બુલ એટલી જ થઈ કે દંશ દેતાં પહેલાં શેઠને બેથુદ્ધ કરવા જતાં એ ગુંગળાઈને મૃત્યુ પામ્યા. એમ જ ન થાત અને જો શેઠના જીવતાં જ એમને દંશ દઈ શકાયો હોત તો કોઈ પણ પારખી શકત નહીં, કારણ મૃત્યુ ખરેખર વિપત્તિ જ થાત.

એ વસ્તુઓ પાછી ઠેકાણે મુકી હું પાછો શેઠને બંગલે આવ્યો અને તને ખ્યાન હશે કે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ સાથે હું સાંથી ગયો. અમે એકના મેનેજરને બંગલે ગયા અને એક બાબત પુછતાં જણાવ્યું કે એક સાડાબાર વાગે એકમાં આવ્યો હતો. મોટી રકમનો એક હોવાથી અને અનફોરસ હોવાથી શેઠને ટેલીફોન કરી પુછી જોવાનો એમને વિચાર થયો. એટલામાં તો શેઠનો ટેલીફોન આવ્યો અને એમણે કહ્યું કે "પાંચ લાખનો મારો એક આવ્યો હોય તો બરાબર છે કેં વાંધો નથી. એ પછી અમે તે એક સ્વીકાર્યો." સાંથી પાછા શેઠને બંગલે આવ્યા પણ એટલામાં તો જુરી વીખરાઈ હતી અને મૈયતની તૈયારી ચાલતી હતી. છતાં મદમદઅલી પાસેથી શેઠના એકા ભરનાર કેશીઅરનું ઠેકાણું લઈ એને ઘેર ગયા. કેશીઅરને પુછવાથી ખબર મળી કે એ એક ફક્ત પચાસ હજારનો હતો પાંચ લાખનો નહીં. હવે તો કોઈ પણ જાતનો શક રહ્યો નહીં. એટલે અમે કુટોને બંગલે ગયા. અમારા નામનાં કાંઈ મોકલ્યાં અને કુટો બહાર આવ્યો. બંગલાની આસપાસ મેં આપણાં માણસો ગોઠવી રાખ્યાં હતાં.

"મારું શું કામ છે, ગૃહસ્થ ?"

"હું સારી પેઠે જાણું છું."

"ના, હું જાણુ છું નથી તેથી દીલગીર છું."

હરકત ન હોય તો કહો.” એણે જાગ્રત દીધો. એ ઉપરથી હું કેવેજે વાત કરતો હતો છતાં જરા ગભરાએલો લાગ્યો.

“ શેઠ અબદુલકરીમનું ખુન કરવા માટે તને પકડવા આવ્યા છીએ. ”

આ સાંભળીને એ ખટખટ દસ્યો. “ તમે ડાક્ટરોની જુથાની સાંભળી હોય એમ દેખાતું નથી. ”

“ અમને કોઈની જુથાનીની જરૂર નથી. શેઠનો કેશીઅર અને તારા ટેબલમાંની વસ્તુઓની જુથાની બસ છે. ચાલ વધારે વાત કરવામાં વખત શુભાવેલો નક્કો છે. ”

“ હું આવ્યો એક મીનીટમાં ” કહીને એ અંદરના ઓરડામાં ગયો. પાછો બહાર આવ્યો ત્યારે અંગળી પર પેલી વોટી પહેરેલી હતી. “ ટેબલમાંની વસ્તુ તો આજ કે નહીં ? પણ તમે કેમ ગળ્યું ? ”

“ શેઠને દંશ દીધા પહેલાં ગુંગળાનીને બે-શુદ્ધ કરતાજ એમનું મૃત્યુ થયું અને એમના શબનેજ તે દંશ દીધો એટલે ” મારો હાથ ગળવામાં રહેલી રીવોલ્વર પર હતો. કારણ એ

દંશનો પ્રયોગ કદાચ મારા પર કરે એવી મને જરાક ખીંક હતી, જે કે એવો સંભવ નહોતો. મારી સામે જોઈ જરા તિરસ્કારથી એ દસ્યો અને દંશનો પ્રયોગ કર્યો—મારા પર નહીં; પોતાના પર. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને ન્યાયના પંજમાંથી એ છુટી જાય એ હીક ન લાગ્યું. “ હું ડાક્ટરને લાવું છું. ”

કુટો બોલ્યો: “ આ વિષ એટલું કાતીલ છે કે કોઈ ડાક્ટર એનો ઉપયોગ કરી શકે એમ નથી. વ્યર્થ તરફી લેશે નહીં. ”

પાંચ મીનીટમાં એ બેલાન થઈ પડ્યો. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે ડાક્ટરને—જીવણલાલને—મારા કક્ષાથી બોલાવ્યો પણ ડાક્ટરના આવ્યા પહેલાં તો અલાહની અદાલતમાં ઇન્સાફ લેવા તે ચાલ્યો ગયો હતો.

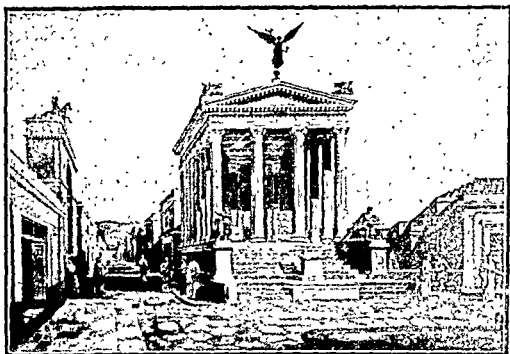
ખીજે દહાડે સવારના શેરખાને બાઝીલથી આવેલો ટેલીગ્રામ મારા હાથમાં મુક્યો. શેરખાને ટેલીગ્રામ મોકલ્યો હતો તેના જવાબમાં પોલીસનો એ ટેલીગ્રામ હતો. “ તમે લખો છો તેવા માણસ પર ખુન માટે અહીં વોરંટ છે. અહીં હી કોર્ટને નામે ઓળખાતો હતો. ”

હવે ઓરડીઓની જરૂર નથી.

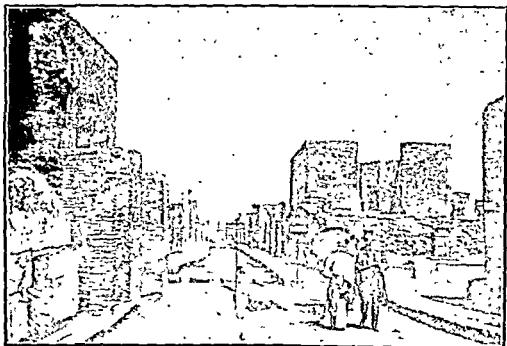
હીંદુ અનાથાશ્રમ—વઢવાણ કેમ્પના મકાનમાં ઓરડીઓ બાંધવાની રકમ આવી ગઈ છે. હવે તાત્કાલિક મદદની જરૂર રસોડા, કોઠાર, બોજનશાળાના મકાનોમાં રૂ. ૮૦૦૦ ની છે તો આ મકાનો પર દાતાઓની દૃષ્ટિ મુજબ આરસની તકતીઓ યોડી શકાય છે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

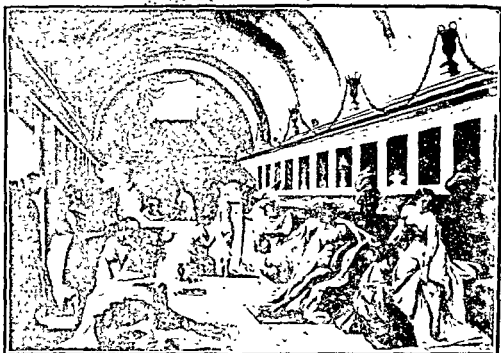
એન. સેક્રેટરી, હીંદુ અનાથાશ્રમ—મું. વઢવાણ કેમ્પ.

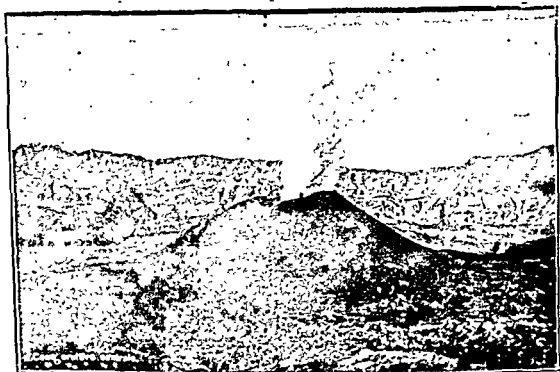
કુબેરનું ભવન પહેલાં હતું તેવું.

કુબેરનું ભવન.

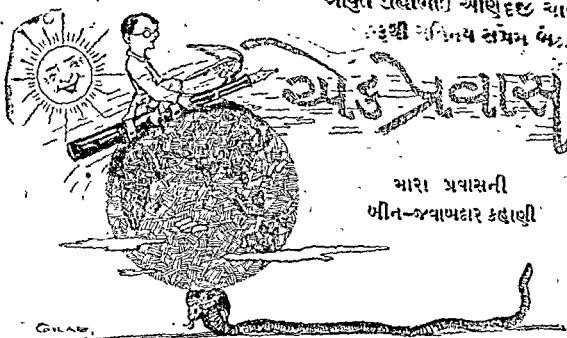

ગાનાગારમાં મુદ્રીઓ.

શિવજીની ધુની સરખો સનન અમનો વીરુસીઅસ પર્વત.

દમની સ્વ. પતિંગ્રીતા સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્વસ મુક્ત ાતી સમાને
શ્રીયુત ગણાગાન આણુંદર આવડ
અંકી સંનિય સંમન બં.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

મધુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ખંડ ૫ : પોમ્પીઆઈ ને વીસુવીઅસ

૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૩ ની સવારે ગધ રાતે સાંભળેલા ઓપેરાના સંગીતની ધુનો મગજમાં સાચવી રાખી, હું ઉઠ્યો.

જીવન સૌંદર્ય ને કદુપતા, ગમ્મત અને ગાંભીર્ય વચ્ચે જોડાં ખાયાજ કરે છે. એનામાં એમાંથી એકને વળગી રહેવાની હોમત નથી. ઓપેરાની ધુન મગજમાંથી નીકળી ગધ તે પહેલાં યાદ આન્યું કે અમારે આજે પોમ્પી-આઈ જવાનું છે, એટલે અમે તૈયાર થઈ, મોટરમાં બેસી, તેપદસનાં પરાં જેવાં લાગતાં ગામોમાં થઈ પોમ્પીઆઈ તરફ ગયાં. રસ્તે લાવા ને માટીના ઢગ નીચે હરકમુલેનીઅમ શહેર ધંધું છે તેનાં દર્શન કર્યાં, અને એક છટાલી.

અન હોટલમાં જમ્યાં. જમતાં જમતાં રખેતે અમારી પાચનક્રિયા અટકી પડે એવા ભયથી, એક ખુંધા ભડા હીચુલએ ખુબ હસતું આવે એવા ચાળાથી થોડાં ગાયનો ગાયાં, તે સાંભળ્યાં અને—અરેખીઅન નાટકમાં એક શહેરની વાત વાંચેલી યાદ આવી. શહેરમાં ધર ફનાં, બાગ હતા, બગીચા હતા; ધરોમાં બધી વસ્તુઓ તૈયાર પડી હતી; પણ માણસ નહોતાં સુના રાજ-મહેલમાં એકલો રાજા હતો—અડધો પથ્થર અને અડધો માણસ. તેની જાદુગરીણી સ્ત્રીએ બધાં મનુષ્યોને માછલી બનાવી પડોશના જનાશયમાં નાખી દીધાં હતાં. પોમ્પીઆઈના જાદુગરે અડધો માણસ પણ રહેવા દીધો નહોતો. માછલીઓ

ક્યાં હતી તેની કાઠને ખચર નહોતી...

૫. સ. ૭૯ માં એટલે આખી ૧૮૫૦ વર્ષ પૂર્વે પોમ્પીઆઇ રોમન સામ્રાજ્યનું વ્યાપારી મથક હતું. આશરે ત્રીશ પાંત્રીશ હજાર શહેરીઓ તેમાં વસતા. તે વખતે પાસે દાક્ષિણ વીસુવીઅસ પર્વત નહોતો, પણ તેની પડખેજ ઉભેલો શાંત અને સુંદર 'લા સોમા'નો પર્વત હતો. એ પર્વત પર રચેલાં અનેક સુંદર ઘરોની છાયા પોમ્પીઆઇ પર પડતી.

તેજ વર્ષે ૨૩ મી ઑગસ્ટે 'લા સોમા' પર્વત ગગડ્યો, ફાટ્યો અને તેમાંથી તીકળતા બળતા અંગારા ને વટોળાઓની ગરમ ધુળ નીચે તે શહેર દટાઇ ગયું. અત્યાચીન શોષકોએ ૧૭૦૦ વર્ષો એ રાખ ને ધુળ ખસેડી; અને લગભગ જેવું હતું તેવું પોમ્પીઆઇ-પેલી અરબી જાદુગરીણીના નગર જેવું લાંબાં આજે ઉભું છે.

પોમ્પીઆઇને આઠ દરવાજા હતા. અમે દરીઆ દરવાજે- 'મેરીન ગેટ'થી-અંદર દાખલ થયાં, અને પાસે એક નાનું મ્યુઝીઅમ છે તેમાં ગયાં.

મ્યુઝીઅમમાં આ ગામમાં જડેલી કેટલીક વસ્તુઓ ગેટવવામાં આવી છે. જડા કાચ જેવી બાટલી જેમાં ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં તેલ હતું તે હજી તેમની તેમ તેલ સહિત લાંબી પડી છે. ૨૩ મી ઑગસ્ટે ૫. સ. ૭૯ ને દિવસે અંગારાનો વરમાદ પડ્યો, સારે મધરાત પછી એ વાગે અઢેકાં ઘટિકાવન હજી મધરાત પછીના એ દર્શાવી રહ્યું છે. અને અગ્નિમાંથી બચવાનો નિષ્ફળ પ્રયાન કરતી એક છોકરી ઝાડ પર ચઢ્યા જતી હતી ને તે કિયામાં પાપાણુ યથ ગએલી તેજ દશામાં કાચના કપ્પાટમાં પડી છે.....

૨

હું એ કન્યા તરફ જોઇ રહ્યો. આંખો, નાક ચઢવાની કિયામાં લાંબા ઢુંકા કરેલાં હાથ ને પગ.

ચેતનની મૂર્તિ અને છતાં નિશ્ચેતન—

રાત અંધારી હતી. તે રોમન નાગરિકની પુત્રી હતી. રાત પડે છતાં માંનાં તેને તેના પ્રિયતમ-ને મળવું હતું. એમણે કેટલાક દિવસથી સ્થળ અને સમય નક્કી કર્યાં હતાં. તેના પિતા રોમના સંસ્કારની આજ્ઞાને તાબે યથ રોમ ગયા હતા...

અભિસારિકા જ્યુપીટર દેવના ભગ્ય મંદિર આગળ યજ્ઞને ઝપાટાબંધ આગળ ચાલી. એપોલો-સૂર્યદેવના મંદિર આગળ પળવાર ઉભી. રહી ને પ્રજુષીને મળવાના કાડમાં બાધા લીધી. ન્યાય મંદિરના ભવ્યસ્તંભોની છાયામાંથી તે આગળ વધી અને ઝાડ નીચે ઉભી રહી.

પળે પળે તેને પ્રિયતમનાં પગલાંના પડખા સંભળાતા ને તેની રગેરગ તેને આલિંગવા તલસી રહી... પણ કાંઈ આવ્યું નહીં. તેનો તલસાટ તેમજ ગભરાટ વધ્યાં. આટલો વિશ્વંબ કેમ થયો? એકદમ પર્વત વાળો. તેણે નજર ફરી તો લા સોમાના શિખર પર એક કાળું વાદળ આવ્યું હતું.

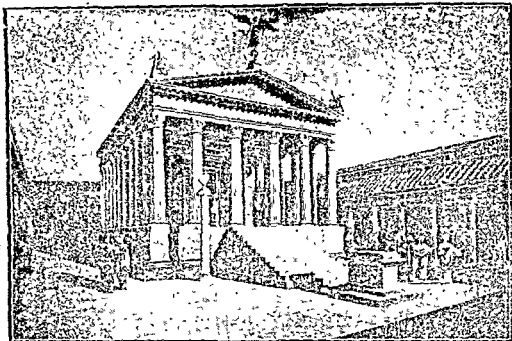
તે ણીધી, પણ તેને જવાનું મન થયું નહીં. પ્રિયતમ હમણાં આવે અને તે ન મળે તો શું થાય ? ખીક અને તલસાટમાં યુગળાતી તે લાંબી રહી.....

પૃથ્વીના બંધ તુટતા હોય તેમ તે કંપી; દંશે દિશાઓમાં પ્રાણુભેદક કડાકાઓ થયા ધરો પડવાનો અવાજ સંભળાયો. બચબીન તે ચારે તરફ જોઇ રહી; નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જતી હતી ને વાદળમાંથી ધગધગતી ગંધક્રીઆ વરાળ હિનરી આવી. તે ઝાડની છાયામાં દોડી. પ્રિયતમ તો આવ્યા નહીં, ને આ શું થવા બેઠું હતું ?...

તે વિચાર કરે તે પહેલાં બળતા અંગારાની કાંકરીઓનો જોસભેર વરસાદ પડવા લાગ્યો. આત્મસંરક્ષણની વૃત્તિને વશ યજ્ઞ તે બેમાન જેવી ઝાડ પર ચઢી. બળતા કાંકરાઓ

ખર્ચાનું મથા. એના પ્રજાધીને રમવા બેટલું પણ
સ્વાસ્થ્ય એને રહ્યું કે નહીં તે કાણ કહી શકે ?
એ દહાડા અંગારા વરસ્યા. ત્રીજે દિવસે
આખા ગામ પર રાખોડી ને ઠંડા પહેલા
અંગારાએ ઢુંગર કરી મુક્યો હતો.

ઉંચકીને કાચના કપાટમાં પધરાવી—એતન,
કોઠ તે તજસાટથી તરવરતી આ સુકુમાર બાળા
પાપાણી, નિઝેતન આંખો એ ઝાડ પર ચઢતી
હતી તેવીજ બધા સામે જોયાં કરે છે, એના
કોઠ ન પુરાયા તે નજ પુરાયા !

એપોલો-સૂર્યદેવનું મંદિર, પહેલાં હાલું તેવું.

પ્રજાધી આવવાનો હતો તે નજ આંખો.
૧૮૦૦ વર્ષ વીતી ગયાં. પુનઃનમ પામેલા
પ્રજાધી સમો એક સંશોધક આગ્યો. પૂર્વજન્મના
બળથી હોય તેમ અવ્યકત આકર્ષણથી અનેક
કાંકરાઓનો ઢગ ધીમેથી તેણે સાચવીને ખસેડ્યો.
તેણે જોયું અને તેને જાણખી.

૧૮૦૦ વર્ષના તજસાટથી તીવ્ર થએલો
તેનો ગ્રેમ તેના કાણુમાં ન રહ્યો... પેસછાં
પ્રજાધીની હતી કે સંશોધકની ?... સંશોધક
નીચો વહ્યો, કાંકરામાંથી પાપાણી પ્રિયતમાને
જુહાર કાઢી, હર્ષધેલા બની તેણે તેને સુખન
કયું. તેની આસપાસ કચરો સાફ કર્યો... તેને

૩
પોખીઆઈ રોમન સામ્રાજ્યનું એક
નાનકડું નગર હતું, અને છતાં એના ભવ્ય
મંદિરોના અવશેષો રોમની ભવ્યતા શું હશે તે
કદપવાનાં સાધન પુરાં પાડે છે. આ નાનકડા
નગરનું ન્યાયમંદિર, એપોલોનું મંદિર વગેરે.
મંદિરોની ભવ્યતા રોમન સ્થાપત્યની કેંક ઝાંખી
કરાવે છે, અને તે વખતની પૃથ્વીના પતિઓ
રોમનોના પ્રતાપનો પણ ખ્યાલ આપે છે. મોટા
પથ્થરના નાના સાંકડા રસ્તાઓ, એકેકે માળખું
મકાનો, દુકાનો, મંદિરો અને દરવાજા તે
સમયના રોમની જાહોજલાલીની સાક્ષી પુરી
રહે છે. કેફીગ્યુલાની કમાન અને જાનવાળું

ધર એ નગરનું સૌંદર્ય પુરેપુરું બતાવે છે. ને ઉદ્યાને શોભે છે પૈસાવાળાનાં ઘર; એક નાના ગામના રામન ધનાઢ્યોના વૈભવનો ખ્યાલ આપે છે. The House of Faun પોમ્પીઆઇના મુખ્ય અંગદારનું ઘર હતું. Vetti-નીકાનું ઘર ખે પૈસાદાર લાઇઓનું રહેઠાણ હતું. આ બંનેમાં વિશાલ ખડો હતો. આરસ અને ઓન્ઝની અનેક મૂર્તિઓ હતી, કુવારા હતા અને બાગ હતા. ભીંતો અને છતો પર રંગબેરંગી કામદેવતાં ચિત્રો હતાં. આ બધાના અવશેષો અત્યારે દેખાય છે, અને તેમના સૌંદર્યથી આકર્ષે છે. જ્યારે તે સારા તાજાં હશે ત્યારે કેવાં સરસ હશે ?

—પણ સાથે સાથે તે સમયના લોકો ખિલ્તસ રસના કેવા રસીઆ હતા તેનો ખ્યાલ પણ ઠેકઠેકાણે લાકડાના ખાનામાં બંધ કરેલી કેટલીએ મૂર્તિઓ દેખાડે છે. પાછળથી રોમે જે ખિલ્તસ રસ કેળવ્યો એ જોતાં કે વાંચતાં કપારી હુંટે છે...

પાછળના સમયના રોમનોએ જેવો વિલાસ કેળવ્યો તેવો કોઇ સમયમાં કોઇ પ્રજાએ લાગ્યેજ કેળવ્યો હશે. અને તેનો કેંક ખ્યાલ પોમ્પીઆઇનાં સાર્વજનિક સ્નાનાગારો આપે છે...

હીંદમાં સ્નાન એ અગત્યની વસ્તુ ગણાય છે, વિંશુદ્ધિ પામવાની પ્રથમ ક્રિયા છે. એથીજ મુક્તિ મળે છે એમ આપણા હૃદયમાં સદાએ રહેલું છે, છતાં તે પણ આપણે રસમય કરી શક્યા નથી. નદીમાં જઇ નહાતા લોકો કછોટો મારી જીસકા મારે છે, તળાવમાં નહાનારાઓ કાદવમાં પણ કુદે છે, જમવા બેસતો બાહ્યણ બે લોટે ને ટુંકે પંચીએ શુદ્ધ ચપ્પ શકે છે. યાત્રાળુ તીર્થસ્થળે સ્થાપેલી ગધાતી કોઠીઓમાં પડી પાપ પુણ્યની કસોટી કરે છે; અને ગંગા કે ગોદાવરીના ગંદા ઘાટો પર સ્નાન કરતાં મુક્તિ મેળવે છે. સંધરેલો હીંદી સાણુ ધસે છે, જુનો

લહેરી તેલકુલેલ ધસી સ્નાતને સુવાસિત બનાવે છે, આપણે અખાડાખાજ તેલ ચોળી નહાય છે. આ બધું વૈતરાંવિદ્યાથી આપણે ક્યાં જઇએ છીએ...

રામન દિવસના અંગેક વખત ધરનાં સુંદર સ્નાનખંડમાં નહાતો અને વળી સાર્વજનિક સ્નાનાગારોમાં જતો. જે તેને ઠંડા પાણીમાં નહાવાની ઇચ્છા હોય તો આગારના કુંડમાં તરવા પડતો—અથવા એક ખીજ ખંડમાં, જ્યાં બેત્રણ પગથીઆં પુર પાણી એક કુંડમાં રાખવામાં આવતું, ત્યાં નહાતો. ચારે તરફ કંપડાં મુકવાને માટે પ્રથ્થરનાં ખાનાં રાખવામાં આવતાં.

જે એને ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું હોય તો તે ત્રીજા ખંડમાં જ્યાં ભીંતોની તડમાંથી ગરમ વરાળો પ્રસરી રહેતી ત્યાં જતો. વચ્ચે ઓન્ઝની મોટી ધૂપદાનીઓમાંથી ધૂપ ચારે તરફ મધમઘાટ પ્રસારી મુકતો. ચોથા ખંડમાં એથી પણ વધારે ગરમ સ્નાન કરી શકતું. ત્યાં ગરમ શધ્ધીઓમાંથી તાપ આવતો અને ભીંતોમાંથી ગરમ વરાળો પ્રસરતી. આ ખંડની વચ્ચે ગરમ પાણીનો કુંડ હતો જેમાં ગરમીનો દંશકી પણ સંતોષ લઇ શકતો. સ્નાન પુરું કરી તે પડોશના અખાડામાં કુતરી કરવા જતો.

સ્નાનાગારોના બે વિભાગ હતા: એક પુરુષો માટે; બીજો સ્ત્રીઓ માટે.

આવાં નાનાં મોટાં સ્નાનાગારો રામન નગરોના જીવનનાં અગત્યનાં અંગ હતાં. પોમ્પીઆઇ જેવા નાના ગામનું મોટામાં મોટું સ્નાનાગાર મંદિર જેવું જાણ્યું હતું, સ્ત્રીઓને ઠંડા પાણીમાં નહાવાના ખંડની વિશાલતા પણ એ આગારની આકર્ષકતા બતાવી આપે છે.

રામનોએ જીવનના નાના મોટા પ્રસંગમાં યી જોટલો રસ લુંટ્યો છે તેટલો ખીજ કાઢ્યો લુંટ્યો નથી.

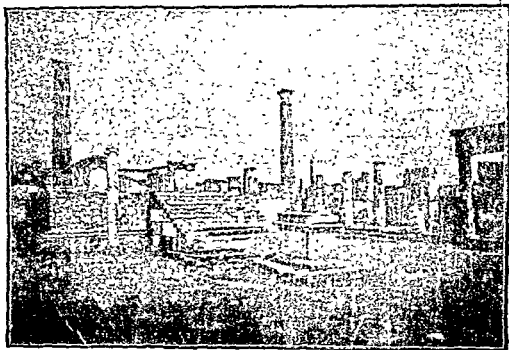
૪
પોમ્પીઆના પુરુ કરી અમે વીસુવીઅસ તરફ ગયાં.

કુકની ઇલેક્ટ્રીક રેલ્વે નીચેથી છેક મથાળા ઉપર લઇ જાય છે તેમાં અમે બેઠાં. એ રેલ્વેની ગાડીઓ જોતાં એક બારી બારણાવાળા દાદર છે. વીજળીથી એક દાદર ઉપર ચડે ત્યારે બીજો નીચે ઉતરે છે. આવી નવા પ્રકારની ગાડીમાં, નવા પ્રદેશમાં, નવા સંસ્કારોથી ઉત્તેજિત બની જાય છે. અમે છેક નીચેના પગથીયા પર ઉભાં રહ્યાં અને અમારો દાદર ઉપર ખેંચાતો આવ્યો.

હતો. અમે આખરે ઉપર પહોંચ્યાં...

વીસુવીઅસ આશરે ૩૯૦૦ ફીટ ઉંચો છે. ઇ. સ. ૬૩ માં, જ્યારે સત્રાટ નીરોના હાથમાં રોમનો સામ્રાજ્ય દંડ હતો, ત્યારે એની જગ્યાએ બીજો પર્વત-લા સોમાં હતો; હાલ છે તેવો નહીં પણ આપણા દેશમાં હોય છે. એવો સુંદર લીલા-તરીથી છવાયેલો પર્વત હતો. માત્ર તેનું શિર બચેલા જેવું લાગતું.

ઇ. સ. ૬૩ માં પહેલી વાર એ કાંપો ને આસપાસનાં શહેરોને નુકશાન કર્યું. સોળ વરસ રહીને એ ફરીથી ફાટ્યો અને એની ધમધમતી રાખે હરકચલીનમ ને પોમ્પીઆને દાટી દીધાં.

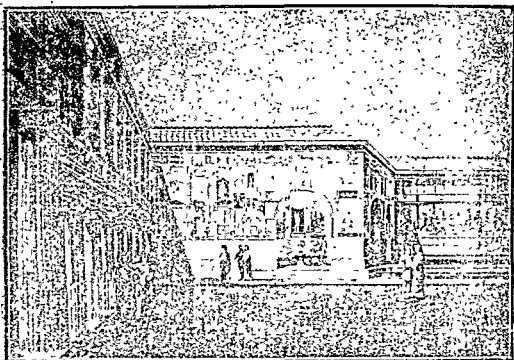

એપોલોનું મંદિર-હાલ જેવું છે તેવું.

પર્વતની તળેટીથી ચોરકજ દૂર સુંદર, નિર્મળો અખાન વિસ્તરી રહ્યો હતો. શીતલ પવન વાગે હતો. અને જેમ ગાડી ઉપર જતી તેમ અમારી નીચે ઘસેને કાળા બગેલા પથ્થરના ભાવાના કંકરાથી છવાયેલો પર્વત સરી જતા

પછી એને અવારનવાર ફાટવાની ટેવ પડી ગઇ. સૈંદ્રાએ પહેલાં એક વાર એણે વમન કરેલા મોટા ખડકાએ મધ્યેના મધ્યે સુધી વિનાંશ પ્રવર્ત્યો. હાલ જ ત્યાં વાર એના ધુમાડે અને રાખ વાદળ અંધારું હતું; ઘણી વાર એમાંથી

નીકળેનો ઉદ્ધરનો આવા રક્ષ દરીઆમાં આવીને મારો રમરણમાં આવેલો તે આ વિદ્યા-
દહનો હતો. ૧૯૦૬ માં એ ધણેજ વીકર્યો હતો. વિદ્યાસી, અસંતોષી ફાઉન્ટ નહીં પણ

સ્નાનાગારનો પગથાર-પહેલાં હતો તેવો.

અનેક સદીઓ થયાં એ ધણીએ વાર ગળે છે, અને સદાએ જનાવાઓ ભણકાવે છે.

આજવાના ગંગતા પર્વતની આસપાસ યુરોપીય સાહિત્યમાં અનેક દંતકથાઓ વીંટાઈ વળી છે.

૫

—વીસુવીઅસ સાથે મધ્યકલીન યુરોપની એક કાલ્પનિક મૂર્તિ મારા રમરણમાં સદાએ જોડાઈ રહી છે:—વિદ્યાના બળે પ્રેમાચી સિદ્ધિ મેળવનાર જર્મન ડાક્ટર ફાઉન્ટની, પણ એ મૂર્તિ તે ગેટીએ કાબ્યદ્વારા સર્જેલા ફાઉન્ટની નહીં.

—ગેટીનો ફાઉન્ટ સર્વે વિદ્યાઓ વશ કરી તોએ સંતોષ પામી શકતો નથી, અને અસંતોષથી પ્રેરાઈ જાનની પર જવાનાં, ફાફાં મારતો સેતાનને સેવે છે. તે અત્યંત દુઃખ પામે છે. કારણ કે એને પર્વે વસ્તુનું મુળ શોધી શક્યું છે.

ફેટલાક નવલકથાકારોનો ફાઉન્ટ એ ફાઉન્ટ બચંકર વિદ્યાઓનો રવઃમી છે, અને આગ્રહ છત્તા શક્તિથી સર્વે પ્રકારની મદદા અને મુખ મેળવવાનો નિશ્ચય કરે છે. મનુષ્ય માટે કેવું મુખાંધ બેઠું સાકમ! દેવો પણ એ સાદસ ખેડી શકયા નથી. તે સેતાનને મંત્રથી નિમંત્રે છે અને સેતાનો આત્મા તેને ગીરવી મુકી પોતાને જોડતી મદદા ને મુખ મેળવે છે.

ફાઉન્ટ સેતાનની સહાયથી ઉમરાવ બને છે; મહા સામન્ત બને છે; સામ્રાજ્યોની ઉચ્ચ પોષલ કરવા માંડે છે; રાજ્યોની સત્તા અને સમૃદ્ધિનો ધણી થઈ બેસે છે. તે એક સુંદર જીને વરે છે; વિશુદ્ધ પ્રણયનો આધિકારી બનવા બંધ છે; અને ગીરોની મુદ્દન પુરી થયે સેતાન આવીને ઉભો રહે છે. એક વાર્તાકારે આ પળે

તેને થરથરતો, રડતો થોડાક વર્ષોની વધુ મહેતલ આંગતો, કરગરતો ચીતર્યો છે. તેના આંસુની ખરવા કર્મો વિના સેતાન તેને મદત્તા અને સુખ આપી એકદમ ખેંચી લેશે ને તેનાં સ્વપ્નાઓની વિહંગના કરતો. પોતાનાં સામ્રાજ્યનું દાર-વીસુવીઅસ-તે વાટે તેને લઈ જાય છે...

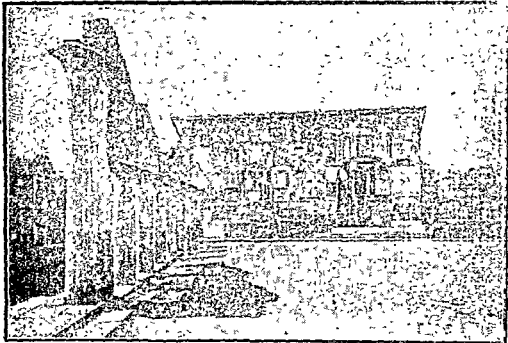
ફાઉસ્ટ પોતાની વિદ્યાના પ્રતાપે મહત્વાકાંક્ષી સિદ્ધ કરનાર અગ્ર ને દુર્ધર્ષ આત્માનો અધિકારી હતો, એમ મધ્યકાલીન યુરોપીય દંતકથા માને છે. એ આત્માની કારકીર્દી જોતાં આવો અંતજરા નિર્જલ અવાસ્તવિક લાગે છે.

મારી કદમનામાં ઘણીવાર એ ચિત્ર ઉભું આવ્યું છે...

દાયમાં રમી રહ્યાં છે, મધરાત થઈ છે. સીંગડાં અને પુંઢડીવાળો, વિહંગનાપૂર્ણ દાસ્ય કરતો લયાનક સેતાન બારણા આગળ આવી ઉભો રહે છે: “ફાઉસ્ટ!” સેતાન ઉચ્ચારે છે: “સમય પુરો થયો; હું તને લઈ જવા આવ્યો છું. શીરો લેનાર ગીરવી હજી સિદ્ધ કરવા માગે છે.”

ફાઉસ્ટને કપાળે પણ વારં કરચડી પડે છે, ને તેની આંખોમાં લેલનો દેખાય છે. આંદર સુનેલી પ્રિયતમા તરફ તે વહાલભુખી નજરે જુએ છે. “સેતાન!” તે ધીમ્થી બોલે છે. “આવ્યો તો આ ધડીએ શા માટે આવ્યો? આટલું સુખ અને આટલી સત્તા જરા વાર તો ભોગવવા દે.”

સેતાન ફરતાથી હમે છે: “હું ભોગવવા

૨. નાગરનો પગથાર—હાલમાં છે તેવો.

ફાઉસ્ટના દાયમાં આખા સુરોપની સત્તા રહે. તેની પ્રિયતમાને પ્રહેલો પુનઃઆવરે છે. અકસ્મ્ય મદત્તા, સુખ અને વિજય તેના

દુરં! મૂર્ખ! તારો આત્માનો મારીકે થયો હું તું હવે છુટી શકે એમ ના. ” ફરવી થોડા દસે છે.

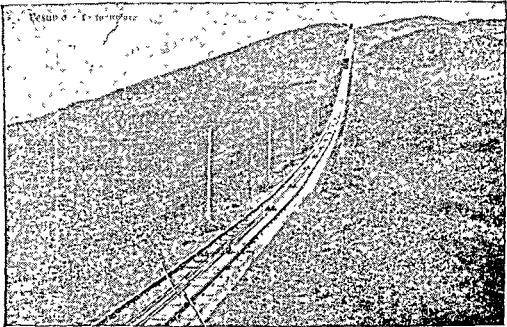
ભવ્યતાથી ફાહિર ઉભો થાય છે, ઉચું જાય છે... સેતાને જોઈ દેવાને તું ડરે છે તેમ મને ડરાવવા મળે છે? સેતાનાં તું હાજર થયો! તે મને બધું આપ્યું તે તારી મહેરબાનીથી નહીં, મારી પોતાની મહેનત, ખંત ને ઇચ્છા શક્તિએ મેળવેલી વિદ્યાથી. જે મારી શક્તિથી તું મારો દાસ બન્યો તે પરવારી ગઈ. પણ હું ડરનો નથી; મને ડરાવવાની તારી ઇચ્છા ફળવાની નથી. ચલ તારી સાથે આવવા હું તૈયાર

હારના ઉંચર પર પગ ધરે છે... અને સેતાના સાંત્વણમાં સંચરે છે.

આવા ભવ્ય ફાહિરના સ્મરણોથી ભવ્ય બનેલો કે વીસુવીઅસને કહેવો; અને મારી કહેવનાં રીઝે એવાજ આ વીસુવીઅસ મને દેખાયો: કાળો, શુષ્ક, ભયંકર, ધ્રુવવાતો, જ્વાલામય...

૬

ઇલેક્ટ્રીક ગાડી છોડ્યા પછી, પગથી પર

વીસુવીઅસ પર્વત ઉપર જતી કુક્ની ઇલેક્ટ્રીક ગાડી.

હું." નૈરઅયાં ડગ ભરતો, પોતાની નીડરતાથી સેતાને પણ વિરમય પમાડતો તે વીસુવીઅસ પર ચઢે છે ગંધકના બાકામાં ઉઘાડે ચતુ નરકનું દાર નાજર આગળ દેખાય છે.

સેતાન વિડંબના કરતો હસે છે. ફાહિરનું મર્મન દર ગમે હવે પ્રસંગ આવશે એમ તેને લાગે છે જવાબમાં ફાહિર ગર્વભર્યા તિરસ્કારથી ને સર્વદ્રવી દષ્ટિથી સેતાન તરફ જાય છે... માથું ઉચું રાખી બાકામાં ઉઘાડે થતા

ચઢે ઉપર જ્વાલામય (crater)ની કોર પર જવાય છે. મારાં મિત્રની જિજ્ઞાસા વધી પડી લાગી. પર્વત પર ચઢવાની તેમની શક્તિ સારી હતી તે હું જાણતો હતો, અને તે બધી અહીંઆંજ અજમાવવાનો તેમનો ઇરાદો દેખાતો હતો; પણ તેમને ફાહિર ગયો તે દારે જવા દેવાની મારી ઝાઝી ઇચ્છા ન હતી. થોડીક ઇલાજો મારી હું આગળ જઈ ઉભો રહ્યો. "આપણે પાછાં જઈએ" મેં કહ્યું.

પળ વાર તે જોઈ રહ્યાં. “કમ ?”

“આ પ્રમાણે આ પરંત ચઢવાની જરૂર મને દેખાતી નથી.”

પળ વાર તેમની અંખમાં બંડ ચમક્યું, શરીર ગ્રીંચે અને અંખે બધાં ધીમે ધીમે સાથે ચઢવા લાગ્યાં.

જનાલામુખી એ એક વિશાલ ને ઉંડું, કાળા પથ્થરનું પટ્ટાણું છે. એની વચ્ચે એક પીળા, ભુરા ને કાળા પથ્થરની પ્રચંડ ધુણી છે. એમાંથી ગંધકનો વાસ પ્રસારતો અનેકરંગી ધુમાડો નીકળ્યે જાય છે; અંદરથી કોઈક યોધધરમાંથી નીકળે તેમ ફફ-ફફ-ફફ અવાજ કરતા લાલ પીળા ને ભુરા ભયાનક લાકડાંઓ ઉચે સુધી નીકળી આવે છે; થોડી થોડી વારે અંગારા ને પથરાઓ અંદરથી ઉછળીને બહાર પડે છે. કેટલેક ઠેકાણેથી ધગધગતો ખદખદતો લાવા તેમાંથી નીકળ્યે જાય છે...

ભયંકર ને સુની ધુણી: શિવજી જાણે જગતનું કંઈયે કરવા નીચે ઉતર્યા હોય, અને પળ વાર પોતાની પ્રચંડ ધુણી સુની સુકી હોય તેવી; જેનો અગ્નિ, આપણને પરિચિત એવો અગ્નિ નહીં, પણ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ ને સ્પર્શમાં રૌદ્ર અનેશો, તાંડવનૃત્ય વખતે ભયંકર ભૈરવનાથે પ્રગટાવેલો અગ્નિ: પળ વાર એ અગ્નિ પ્રગટાવનાર મહારુદ્રની પ્રતિમા મારી આગળ ખડી થઈ, ને મેં આંખ મોંઘી...

“આલો, આપણે નીચે ઉતરીએ” મારા મિત્રે કહ્યું, ને એ ત્રણ અમેરીકન પ્રવાસીઓ એક ભોમીઆને લઈ નીચે ઉતરતા હતા તે તરફ

આંગળા કરી. મને પણ એ સાહસ ખેડવાનું મન થયું. લક્ષ્મીએ ડોળા કાઢ્યા...મેં કહ્યું: “દરેક રસથી સાવચેતરસમાં વધારે રસ પડે છે એની કોણ ના કહી શકે?” મુંગાં મુંગાં અમે પાછાં ચાલવા માંડ્યું.

નીચે આવવા અમે પાછાં ગાડીમાં બેઠાં. પાછાં આવતાં સાંજ પડી ગઈ હતી, અને શાંત અને સોનેરી સૂર્ય વીસુવીઅસની સામેના અખાતમાં આયમતો હતો. હું ઉતરતી ગાડીના પહેલા પગથીએ જઈ હાંકનારની બાલુમાં ઉભો.

ગાડીની રેલ સીધી ને સીધી નીચે જતી હતી, અને રેલ પુરી થતી હતી લાંબી લગભગ આયમતા સૂર્યબિંબે સમુદ્રતરંગોની પરંપરામાં પ્રતિબિંબો પાડી સુવર્ણમય માર્ગ રચ્યો હતો. એથી વધારે સરસ દૃશ્ય જોવું કે કલ્પવું મુશ્કેલ છે.

કાળા પથ્થર પરથી સફેદ માર્ગે નીચે જઈ નીલા ભુરા સાગરમાં રચ્યોલા સુવર્ણસોપાને સૂર્યબિંબમાં સીધા ને સીધા ચાલ્યા જવું...

“આવા ગાદક વાતાવરણમાં, ને આવા અપરિમિત ઉત્સાહથી આ પથે જતાં, બધા પંથનાં પ્રયાણો શુદ્ધ લાગે. “કેલાસમાં શિવજીની ધુણીનાં દર્શન કરી આપણે સ્વર્ગે જઈએ છીએ.” મેં કહ્યું. ને સૂર્યતેજનો માર્ગ જતાંયો. અનિર્વાચ્ય આનંદથી આ સરસતા હું જોઈ રહ્યો હતો. આવા લઢાવા લેવા પણ જન્મ લેવો સાચુંક હતો...

હું હસ્યો ને દરેક સ્વર્ગના માત્રને છેડે આવે છે તેમ ધરતી આવી.

— આ રસિક પ્રવાસનો વિશેષ ભાગ હવે પણ આપનામાં આવશે : —

રડતા બાળુને !

++

લેખક :

શ્રી. પ્રજનાથ વિ. મહારાજ

+++

૧
રે ! રે ! બાળુ ! રડ નહીં. હવે, કાં રડે તે કહેને,
કેણે તારું હૃદય રડવું પ્રહમાં તું રમે છે;
બાપુ ! છાનો, અરરર ! તુજને ફાળ લાગ્યું ઘણું શું ?
લોણું તારું હૃદય કુમળું હલવ્યું રે ! ઘણું શું ?

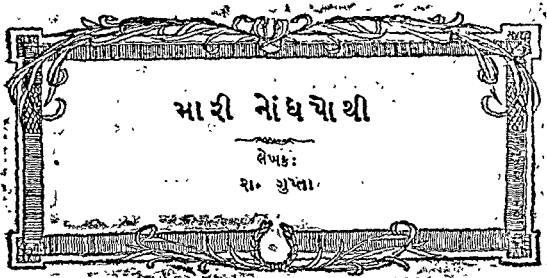
૨

રે ! રે ! તારું વદન દિસતું મ્હાન તેને વિહાણું,
શાને આણું રોદન કરવું શાંત થાને રમાડું;
તું તો મારો જીવન દિવરો પ્રાણ આધાર તુંજ,
વહાલા બાળુ ! જગત મહિ ના અન્ય છે, માત્ર તુંજ.

૩

તારું હૈયું મૃદુલ વદ શું વાક્ય બાણે વિધાયું ?
પારાધીના શરથી હરાણું બાપડું શું ધવાયું ?
ચિત્કારો આ તુજ મુખપણા સંભળાતા હવેના,
આંસુડાં આ, ડગ, ડગ, સરે તેમ જોઈ શકું ના.

બાપુ ! ધીરો અધિર નહીં થા, ઘુઘરો લાવી આપું,
જુલાણું હું પ્રણય હૃદયે પ્રેમમાં આવ બાળુ !
છાનો, છાનો, હૃદય સંગસો આવને બાળુ ! આંખું,
બાપુ ! તારા શશિવદનને વહાલથી આવ ચુલું.

મારી નાંધ ચોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

તા. ૨૫-૭-૨૮.

તા. ૨૨-૭-૨૮ ના 'એ ઘડી મોજ' માં રા. કનૈયાએ 'ટુંકા', એકાંકી નાટકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. પ્રો. દૂરકાણે 'ગુજરાત' માં 'સરિતા' પર એક 'ટુંકું' નાટક લખ્યું હતું, તે જોઈને રા. કનૈયાએ 'એ ઘડી મોજ' માં એવાં 'ટુંકાં-ધણાં' ટુંકાં નાટકો લખ્યાં છે.

આજમાનો 'ટુંકાનો' છે. એક લાખ શ્લોક-નાં મદાકાવ્યોને ખંડલે ધીમે ધીમે ખંડ કાઢ્યો ને ભિંગીંગોને પ્રચારમાં આવ્યાં ને હવે તો આપણે કુસુમમાળાને ખંડલે કુલપાંદરી પર આવ્યા છીએ. લાખ શ્લોકના પુરને છોડી એકાદ બે વાક્યના નાનકડા રસઝરણાથી આપણે તૃપ્ત થઈએ છીએ. દશ દશ ભાગની સાંળી નવલકથા-ઓને ખંડલે સામાન્ય કદની નવલકથા અને તેને સ્થાને ટુંકી વાર્તાઓ દિવસે દિવસે લોકપ્રિય થતી જાય છે. બાણ ને મનઃસુખરામ જેવી સાંળી વાક્ય રચનાને સ્થાને ટુંકાં ટુંકાં વાક્યો-વાળી લેખન શૈલી તરફ લોકરુચિ મતી જાય છે. દસાકી, પંચાકી ને ત્રિચાકી નાટકો પરથી આપણે એકાંકી નાટકો તરફ અને તેમાંથી એક પાત્રના નાટક તરફ વળ્યા છીએ. -માનવ

જીવનની પેઠે સાહિત્યની કૃતિઓ નાપણ ટુંકાં જીવન તરફ વળતી જાય છે.

ટુંકી બાપા, ટુંકી કમી, ટુંકી વાત વિવેક ટુંકામાં ટુંકું કયે, તે સાક્ષર જન એક.

એ પ્રમાણે સાક્ષરનું કોઈ લક્ષણ બાંધે તો બોટું નહીં.

આ લાઘવપ્રિયતા સર્વેશ્વરમાં પણ છે. 'एकोऽहं बहुस्याम्' એવી વૃત્તિ એને થઈ, તે પણ લાઘવપ્રિયતાને પરિણામેજ. વિરાટ રૂપે એને સંતોષ ન થયો તેનું કારણ પણ એજ છે. ૪૫૨-ના સંતાન—મનુષ્યગણમાં પણ એ વૃત્તિ વારસો રૂપે-૪૫૨ હજી જીવતો હોવા છતાં, વરસા રૂપે-ઉતરી આવી છે. શબ્દોમાં પણ આપણે 'ટુંકા' પસંદ કરીએ છીએ, પરિભાષાનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, જેમને બંને તેમ નાનાં નામો શોધીએ તે સર્વ આપણી લાઘવપ્રિયતાની પ્રતીતિરૂપ છે. Brevity is the soul of wit (લઘુતા એ પ્રતિભાનો આત્મા છે) એમ વીલીઅમ શેક્સપીયરે કહ્યું છે તે યથાર્થ છે; એ કે એનું નામ ધણું-લાંચું- છે તે 'ટુંકું' કરવાનું એને

સુઝ્યું નહીં. આપણે આપણા પૂર્વજોના પ્રમાણ-
માં ધણી પ્રગતિ કરી છે એની કોઈથી ના
કહી શકાય એમ નથી. અને કદમાં આપણે
આપણા પૂર્વજો કરતાં હુંકા ને નાના થતા
જઈએ છીએ, એ પંથુ નિઃસંદેહ છે. આ
ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે દ્વિત થાય છે કે
પ્રતિભાની પેઠે પ્રગતિનો આત્મા પણ લઘુતા છે.
આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં આપણું સાહિત્ય જે
પ્રગતિ કરી રહ્યું છે તે અભિમાન લેવા યોગ્ય છે.
હુંકા છુદ્ધિ વડે હુંક વખતમાં લખાએલાં અને
હુંક સમયમાં છપાએલાં કાવ્યો, નાટકો વિવે-
ચનો, અવલોકનો, સમીક્ષાઓ વગેરે પ્રસિદ્ધ
થયાં જાય છે.

એ વૃત્તિ સારી છે કે નહીં તેનો ઉદાપોદ
પણ અહીં કરવો નથી. મેં પણ એવાં કેટલાંક
હુંકા નાટકો, હુંકા વાર્તાઓ, હુંકાં કાવ્યો ને
હુંકાં વિવેચનો લખ્યાં છે તે પ્રસિદ્ધ કરીને
હુંકાણીમાં નાટકકાર, વાર્તાકાર, કવિ ને વિવેચક-
નું પદ પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર રાખ્યું છું.

હુંકાં નાટકો

૧

નિદ્રાને આરે

એક એકાંકી, 'એક પ્રવેશી' 'એક પાત્રી' નાટક.

સ્થળ: શયનાગાર; સમય: રાત્રિના આર.

પાત્ર: રસસ્વિની, હેમલતા, ગંગા, લખમી
કે એવા કોઈ પણ નામવાળા સ્ત્રી.

[એક છુલ્લે પથારી પડી છે. પાસે
રસસ્વિની, હેમલતા, ગંગા, લખમી, કે
એવા મામ પણ નામવાળા સ્ત્રી જગાસાં
આતી ઉભી છે.]

રસસ્વિની

(ઉઘ્ર આવતી હોય તેમ પથારી સામે
જુએ છે ને સુષ્પ જાય છે.)

[પડે પડે છે.]

૨

તુટતી દીવાલ

સ્થળ તથા સમય: કોઈ પણ

[એક છુલ્લું મકાનની દીવાલ-તુટવાની
આણી પર. વરસાદ, વાવાઝોડું, તોફાન
વગેરે. મકાનની નીચે રસ્તા પર જતો
એક મનુષ્ય.]

મકાનની દીવાલ

હવે તો આ માથુસ પર હું તુટી પડું.

(તુટી પડે છે. રજા.)

[પડે પડે છે.]

૩

અનંત શબ્દ

એક એકાંકી, ત્રણ પાત્રી 'ત્રણ પ્રવેશી' નાટક

પ્રવેશ ૧ હા

પાત્ર ૧:—વદાલી ।

પ્રવેશ ૨ જા

પાત્ર ૨:—વદાલી ।

પ્રવેશ ૩ જા

પાત્ર ૩:—દાલા ।

[પડે પડે છે]

૪.
છવન

એક એકાંકી, ત્રણ પ્રવેશી નાટક

પ્રવેશ ૧ થો
(કોઈ પ્રવેશતું નથી.)

પ્રવેશ ૨ નો
(કોઈ પ્રવેશો છે.)

પ્રવેશ ૩ નો
(કોઈ આવ્યું નથી છે)
[પડદો પડે છે.]

આ નાટકો પરથીજ ટુંકી વાર્તાઓ લખી શકાય. દાખલા તરીકે છેલ્લા નાટક પરથી ત્રણ પ્રકરણની નીચે મુજબ ટુંકી વાર્તા લખી શકાય.

છવન

એક ટુંકી વાર્તા

પ્રકરણ ૧ હું.
લાં કોઈ હતું નહીં.

પ્રકરણ ૨ હું.
લાં કોઈ આવ્યું.

પ્રકરણ ત્રીજું.
લાંથી કોઈ આવ્યું નહીં.

[સમાપ્ત]

ચિત્રલેખના પરિણામે સ્ફુરેલા એકાદ બે અથવા તેથી વધારે શબ્દનાં કાવ્યો મેં ધણી લખ્યાં-લખ્યાં છે. તેમાંથી કેટલીક રસવાનગી

નીચેની રસ બગાડી રસપિપાસુઓને અર્થે રસ વૃત્તિથી ઉતારું છું.

હિમિંગીતો

ગીત ૧ હું.

અરે !

ગીત ૨ હું.

ઓ !

ગીત ૩ હું.

ઉફ !

ગીત ૪ હું.

છી : !

ગીત ૫ હું.

અંધારી રાત્રિના કુતરાઓ ! તમે ગધેઠા છો.

ગીત ૬ હું.

!

ગીત સાતમું.

!

આજ પ્રભાતે વિવેચનો પણ પુસ્તક સમગ્રતું ન હોય અથવા તે આશ્ચર્યજનક હોય તો ?! એવાં વિચારચિન્હો વડે અથવા પુસ્તકની વિરુદ્ધ કે તરફેણમાં મત દર્શાવેલાં હોય, પુસ્તકની પ્રશંસા કરવી હોય તો 'હું' 'ના' 'બરાબર' 'એમજી' 'સરસ' ઇત્યાદિ એકાક્ષરી શબ્દપ્રયોગ વડે અલંકાર ટુંકાં કરી શકાય.

તા. ૨૬-૭-૨૮.

તા. ૧૫ મીના 'પ્રજામિત્ર ને કેસરી'નાં 'શર-સંધાન'માં છપાએલા " શરગાલ રૂદન " શબ્દ પર 'મુજરાતી'માં 'બાળપોથી'ના લેખકે ધણી રમુજ કરી છે.

રદિ, શુદ્ધિ, શાસ્ત્રીયતા, સરળતા ઇત્યાદિ-
વિવિધ પ્રકારનાં દૃષ્ટિબિંદુવડે સાક્ષરોએ જોડણી-
વિષયમાં જે વૈવિધ્યક્ષમતા આણી છે તે
સર્વથા અભિનંદનીય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં
રસ લેતા મારા એક મિત્રને ગુજરાતી સાહિત્ય
તરફ વળવા મેં યત્ન કર્યો; કેંડે લખવા આગ્રહ
કર્યો. એમણે જવાબ દીધો: ‘ગુજરાતીમાં
લાખું ? હું કેંડે જ લખીશો નથી.’ મેં પુછ્યું:
‘તમે પ્રાચીન કવિઓ વાંચ્યા છે ?—ના ?
હારે અર્વાચીન નવલકથા, ટુંકી વાર્તા, કાવ્યો
વગેરેનું અધ્યયન કયું ?—તે પણ નહીં ?
હારે ભાષાશાસ્ત્ર શીખ્યા છે ?—ભાષાશાસ્ત્રનું
નામ પણ નથી સાંભળ્યું ? હારે તો ગુજરાતી
ભાષાની જોડણી વીશે ચર્ચા કરવાને તમારા
જેવો વિદ્વાન મળવો મુશ્કેલ.’ ‘પણ મને કેં
ખબર નથી. હું શા આધારે ચર્ચા કરું ?’
‘સૌંદર્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોડણીની કોષ્ટકો દબા
સુધી ચર્ચા કરી નથી. તમે એ નવીન દૃષ્ટિબિંદુ
સ્વીકારો. દાખલા તરીકે ‘કીડી’ ‘કિડી’ ‘કિડિ’
‘કીડિ’ એમ શું સુંદર લાગે છે ? જે રીતે એ
શબ્દ સુંદર લાગે તેજ પ્રકારની જોડણી કલા
ને સૌંદર્યને ખાતર ગ્રાહ્ય થવી જોઈએ,’ મારી
આ સૂચના વીશે હજી મારા એ મિત્ર વિચાર
કરી રહ્યા છે. એમને હજી ખબર નથી પડી
કે જોડણીના વિષયમાં અભિપ્રાય આપવાને
દરેકને હક છે. ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા
શબ્દોની જોડણી એ દરેકની વ્યક્તિગત વસ્તુ
છે. એ શબ્દના અક્ષરોની અવયવવ્યવસ્થામાં,
પ્રોત્સાહમાં નાટક કંપનીના મેનેજરને હોય છે
તેમ, ફાવે તેવા ફેરફાર કરવાનો દરેક વ્યક્તિને
સંપૂર્ણ અધિકાર છે.

આથી ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા પામનારી
રમણીયતાનું સુભગ ને વિરલ દર્શન આપણી
ભાષાના શબ્દોમાં બહુ સુલભ ને સામાન્ય થઈ

પડ્યું છે. જે અલૌકિક આનંદ વાચકને થાય
છે તે કલા ને સૌંદર્યના દર્શનથી થતા આનંદ
કરતાં કોષ્ટ પણ રીતે કનિષ્ઠ પ્રકારનો નથી.
દાખલા તરીકે ‘દૃષ્ટિબિંદુ’ એ શબ્દને એકજ
રીતે લખવા વાંચવાથી જે કંટાળો ઉત્પન્ન
થાય છે, તેનો પ્રેરપુરો બદલો એ શબ્દને અનેકા-
નેક રીતે લખાએલો જોવાથી જે આનંદ થાય
છે, તે વડે મળી રહે છે. ‘દૃષ્ટિબિંદુ’, ‘દ્રુષ્ટિબિંદુ’
‘દશસ્તી બિંદુ’, ‘દુશસ્તી બિંદુ’, ‘દુશસ્તી બિંદુ’
‘દુશસ્તી બિંદુ’ વગેરે વગેરે રૂપો જોઈ ‘દૃષ્ટિબિંદુ’
એ કરેલી પ્રગતિથી ગુજરાતી ભાષાના અભિ-
માનીને જે સંતોષજનક આનંદ થાય છે તેનું
વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

જોડણીના અને અગ્રણ્ય સાક્ષરો ઉપરાંત
દૈનિક પત્રો, ‘પ્રગમિત્ર ને કેસરી’ સમાં અનેક
અક્ષવાહિકા તથા કોષ્ટોગ્રહિતો જોડણીના વૈવિ-
ધ્યમાં ભારી શણે આપ્યા જાય છે, એટલુંજ
નહીં પણ જોડણીની બાળનમાં એમના જેટલી
સરળતા બીજી કોષ્ટ આણી શક્ય નથી.

સંયોગ એ સરળતાનો શત્રુ છે—જીવનમાં
તેમજ સાહિત્યમાં. લગન-સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ—ને
લીધે કેટકેટલા દૃઢ પ્રત્યેક માનવજીવનમાં ઉપસ્થિત
થયા છે ? તેમજ જોડણીની બાળનમાં સંયુક્તા-
ક્ષરોને લીધે કેટલી અગત્ય પડે છે તે સર્વવિદિત
છે. ફારસી શીખવવાનો મેં એક વખતે
આરંભ કર્યો હતો. ચોટી વખત ઉત્સાહથી કાર્ય
ચાલ્યું. ફારસી શીખવું કે અધરું નથી એમ મને
લાગવા માંડ્યું ને પછી અક્ષરો જોડવાનું પ્રકરણ
આરંભ્યું. છેડેથી, વચ્ચેથી, અંતથી એમ જુદી
જુદી રીતે અક્ષરોને જોડવાનો વિધિ જોઈ આ
જન્મમાં ફરીથી ફારસી ન શીખવું એવો નિશ્ચય
કરી ફારસીના અભ્યાસને મેં તિલાંજલિ આપી.
સંસ્કૃતના સંયુક્તાક્ષરો પણ શીખનારને આવીજ

કેશી સ્થિતિમાં મુકે છે. અને સંસ્કૃતના સર્વ સંયુક્તાક્ષરોને ગુજરાતીમાં પણ સ્થાન આપવું તે મુકત છે ? બધા ગુજરાતીઓ સંસ્કૃત જાણે છે ? ને જે જાણતા હશે તે બધાને પણ અસારે તે યાદ છે ? આવી સ્થિતિમાં સંયુક્તાક્ષરોનો સર્વથા બહિષ્કાર કરવો એજ ઉચિત છે.

મારા એક પારસી મિત્ર કહે છે 'તમે વાનીઆ લોકો એટલા પારા છેવ. અકસરો ખી અરધા અરધા લખી મરોય. તમારાથી સોજમ, પુરા અકસર ખી નહીં લખતા. ને આપ તમે અકસર પર અકસર જોરોય તે લાગેય ખી કેવું અઘી !' વિચાર કરતાં એમની વાત ખરી લાગે છે. છુટા, આખા અક્ષરો જેટલા સુંદર લાગે છે, તેટલા સંયુક્ત કે અર્ધ અક્ષરો લાગતા નથી. દાખલા તરીકે—

પત્રં પુર્ણ ફલં તોયં યો મે મક્તયા પ્રયચ્છતિ ।

तदहं भक्त्युपहतमन्त्रामि प्रयतात्मनः ॥

એના કરતાં આપણું દૈનિક તથા અઠવાડિક પત્રો ને કોમ્પોઝીટરોની પેરે—

पत्रं पुर्णं फलं तोयं यो मे भक्तया परयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहतमन्त्रानि परायतात्मनः ॥

એમ લખ્યું હોય, તો તે કેટલું સુંદર, ગૌરવભર્યું અને લાંબુ લાગે છે ?

આ યુગ સ્વાતંત્ર્યનો છે. સ્ત્રી પુરુષ એક બીજા વગર અપૂર્ણ છે. કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વ કે વિકાસ માટે અન્ય વસ્તુની આવશ્યકતા છે, એવી બ્રમણ્યો લુન્સાતી જાય છે.

સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, પ્રાન્તિક સ્વારાજ્ય (પ્રાંતીશીઅલ ઓટોનોમી) રાષ્ટ્રિક સ્વારાજ્ય (National self-Government) ને નરક સ્વારાજ્ય (Home-rule for hell) ના આ જમાનામાં અક્ષરો 'પરાવક્ષ' બી બનાવવા એના જેવું અનુચિત કામ બીલું-શું હોઈ શકે ? કાળગંગાને કાંઠે બીજા વ્યંજનોની વાટ જોઈ ઉભા રહેલા બીચારા, બોડા, અપંગ દુઃસ્વૃત્ત વગેરેને જોઈ, શકુંતલાને સાસરે વદાય કરતા કણ્વની પેટ, કયા સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમીની આંખો અશુભ નહીં થાય ? કેનો કંઈ ગદ્યદિત યજ્ઞ રુંધાઈ નહીં જાય ? બીજા વ્યંજનો ન આવેલાં સુધી એ બીચારા અપંગ વ્યંજનોના વિકાસનો તો શું પણ તેમના અસ્તિત્વનો પણ સંભવ નથી. એક શબ્દમાં એક વ્યંજન અર્થો ને બીજો આખો, એકની કોમંત એક માત્રા, બીજાની અર્ધો માત્રા ને ત્રીજાની બે માત્રા એવી એવી વિષમતા અક્ષર રાજ્યમાં પ્રવર્તાવનાર આપણે, આ રાજ્ય ને આ પ્રજા, આ દ્રવ્યવાન ને આ બીખારી; આ ન્યાયાધીશ ને આ ચોર; આ સન્માન યોગ્ય ને આ તિરસ્કરણીય; એવા કૃત્રિમ વૈરમ્યો સામે મિથ્યા બળડીએ તેમાં શું વળે ? અક્ષર સામ્રાજ્યને વીશે આપણે પોતેજ પ્રસારેલી વિષમતાઓને જ્યાં સુધી આપણે દૂર કરી શકીએ નહીં ત્યાં સુધી અન્યુદય કે નિઃશ્વેસની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

આથી દૈનિક પત્રોએ, અઠવાડિકોએ તથા ત્રેસના કોમ્પોઝીટરોએ કૃપા કરી વ્યંજનોને જે સ્વારાજ્ય સમર્પ્યું છે તે બદલ આપણે તેમના ઋણી છીએ. સારું ગુજરાત એમના એ કૃત્ય માટે મગરુર છે.

સ્વ મ દ્ર ધા ને —

લેખક :

રા. લલિત

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

૧
જાગ્યો પુરો, ત્યમ જગવજે શુર તું, સ્વમદ્રધા !
જોઈ કે તે' ઉર-ઉછળતી બારડોલીની સત્તા ?
આખા હાંદિ વીજ સળકતી જોઈ સ્વાતંત્ર્યની કે ?
એનીએ, જો ! અબુડી અળકે અસ્મિતા શુજરાતે !

૨
સત્યાર્થે, જો ! યુવક યુવતી શુજરી તુજ જેવાં—
રહેતાં, રહાતાં, રણરમણમાં, યુઝતાં ધન્ય કેવા !
સૌરાષ્ટ્રે, એ, પ્રભુજીની પ્રજા, હુંકતી સિંહ શી જો !
કમ્બે જાગ્યો જગસફરના ઝાઝ શો, ભાવ બીનો !

૩
સ્વમાદ્યો ઝીલી, તું ય રચે સિદ્ધ સાહિત્યસૃષ્ટિ—
તેવાં વાંછે તુજ જીવિતનાં દર્શનો, દેશ-દેષિ !
તું જીએ તો મન-ઉરતણી યોગલીલા પ્રકાશે :
પંથે-પુછ્યો પ્રખર ધુમજે ભાર્ગવીવીર ! દેશે !

૪
ગાંધીજીએ પરખી, જગવી શુજરી વદલસે, જે—
હાંદિ તો એ અમર દીપતી બારડોલી સ્વરાજ્યે !
તેવા યોગો કે' પ્રકટશે જાત ભોગેજ હાંદિ—
ત્યારે રહાયે પ્રભુની કરુણા લક્ષ્મી પુણ્યારવિન્દે !

૫
સ્નેહે સેવ્યાં પુનિત ચરિતે, દારિકેશે કનૈયે—
ધર્મે રહ્યાં પ્રભુજન, મહાભારતે : એ રવૈયે—
સાહિત્યે, એ હીરકૃદ્યનાં અંધિયે એક સૂત્રે,
એ રત્નજીએ જનની ભૂમિને રક્ષિયે એક તત્રે !

ચિત્રકાર :

[રા. રવિશંકર રાયગ.]

એક ઘાસની છુપડી આગળ એક માણસ આંખ મીચી
હાથ જોડીમાં રાખી બેઠો હતો.

ચિત્ર ૧૨

ના જાગરોડન મીઠી

પ્રમદાએ બારીએ ઉભી હતી ત્યાંથી ચમકી પાણી ફરીને લેયું.

વડપણની લાકડી

લેખક :

શ્રી. લીલા મુનશી

સમ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

૩૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭

બી ચારી પ્રમદા બારીએ ઉભી હતી. આખો ખંડ વીજળીના દીવાઓ-થી ઝળાંઝળાં થતો હતો. લક્ષ્મી પામધુમના અવાજ દળુ ધરમાંથી શરૂ થઈ નહતો. અને વારંવાર છોકરાંઓની ચીસો, ઘણા વપરાવાથી બોખરા થએલા અવાજો મોટાંઓની ધાંટાધાંટ, યુવાનોની હસાહસ, હળુએ બહારના ખંડોમાં ચાલતી તે તેને સ્પષ્ટ સંભળાતી. લગભગ મધ્ય-રાત્રિનો સમય થવા આવ્યો હતો પણ જનરે હળુ રાત્રિ હવેજ શરૂ થતી દેખાતી હતી.

આજે પ્રમદાનાં લક્ષ્મી મુંબાઈ શહેરના પચાસ વર્ષની ઉંમરના જાણીતા સજ્જન લીલાધર સાથે થયાં હતાં. છ માસ પહેલાં એમનાં પહેલી વારનાં પત્ની સૌ. કરસુખબા ગુજરી ગયાં અને તેથી એમણે ઉત્તર-પૂર્વમાં પત્ની વગર પડવાનાં દુઃખોથી ત્રાસી બે ત્રણ માસ પછી તરતજ પંદર વર્ષની જુવાન સોહામણી પ્રમદા સાથે વિવાદ મેળવ્યા હતા. એમને ન્યાય આપવાને એટલું કહેવું જોઈએ કે એમણે મોટી ઉંમરની

કન્યા મેળવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે સુધરેલાં માઆપોએ કન્યાઓને કેવેજમાં કેળવણી આપી મોટી વય સુધી અવિવાહિત રાખવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી તેમાંથી કોઈને માથે થી પણ બોળે ઉતારવાને તેઓ તૈયાર હતા. અને ન્યાત બહાર રહેવાને હીમતભર્યો પ્રયોગ કરવાનો પણ એમને વાંધો નહોતો. પણ એમની વય અને છોકરાંઓને લીધે, બાવીસ બાવીસ વર્ષની છોકરીઓની ચિંતા માથે છતાં કોઈને પોતાના માથા પરનો ભાર હલકો કરવાનું ગમ્યું નહીં, અને હેવટે ન્યાતના ગોપાળદાસ કાપડીઆની મોટી ઉંમરની પ્રમદા સૌથી સારામાં સારી છોકરી હતી એમ જણી તેની સાથે તેમણે વિવાદ મેળવ્યો.

પણ આથી સુધારો કરવામાં ખરેખરા આગ આપનારા તો સુધારકોજ છે એવી એમની માન્યતા દૃઢ થઈ. એમને મોટી વયની કન્યા પરણવી હતી; ન્યાત બહાર રહેવાનું માહસ પણ કરતું હતું; પણ અભિમાની, મૂર્ખ માઆપો

એમના જેવા સારા વરને કન્યા દેજ નહીં પછી એ શું કરે? અને શેઠ લીલાધરનું રથાન મુંઝાઈ શહેરમાં કે જેવું તેવું ન હતું. તેઓ ઠીક ઠીક પૈસાપાત્ર હતા પણ લોકો એમને બારે પૈસા-દાર ગણતા. તેમનાં દાનો બધાં જગમહેર હતાં. તેમને વકતૃત્વકળા પણ વરી હતી અને તેથી ઘણી સભાઓના પ્રમુખપદને તેઓ સ્વીકાર કરી શોભાવતા. તેઓ અવારનવાર છાપાંઓમાં લેખો પણ લખતા હતા. તેમનો ખાસ ધંધો શેર બજારનો હતો પણ તેમની વાતો પરથી અનેક ધંધાઓનું તેમને જ્ઞાન હોઈ બધાંમાંથી તેઓ પૈસા પેદા કરતા એમ લાગતું. આવા હલારસિક, શીમંત, સંસ્કારી પુરુષને આધેડ વયમાં ધરબંગ થવાનું દુઃખ ખરેખરું અસહ્ય હતું.

અને પ્રમદા આખી ન્યાતમાં સુંદર છોકરી ગણાતી. તેણે ગુજરાતી છ ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેને રાંધતાં, ભરતાં, ગુંથતાં સરસ આવડતું. તેને વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો વંધારે પડતો શોખ હતો અને તેથી તેની મનોવૃત્તિ પણ અલંત ચંચળ બની હતી. બાવીસ વર્ષના હેલ છબીલા યુવાન વરને પરણવાનાં સ્વપ્ને તેણે બાર વર્ષની વયથી ઘડી મુક્યાં હતાં અને લીલાધર શેઠ જેવા વર રાંડ્યા નહોત તો કદાચ તે સફળ થાત પણ ખરાં !

લુના વિચારના કયા હોંદુ માથાપ છોકરી-ને સારા ધરનો, દલ્લાવાળો વર મળતો હોય, તો વરનાં વય કે રૂપગુણોના વિચાર કરવા થોભે છે? “બીજવર તો લાઠ લાઠાવે, ઘાટ ઘાટાવે, ખોબલે નાણાં આપે જો-બીજવરની પરણી મહા સુખ પામશે” એ લોકગીતમાંનું તથ્ય તેમના અંતરમાં ઉઠે ઉઠે પેસી ગએલું હોય છે. વર જીવે લાં સુધી મોજમજલ કરાવે; મરી જાય તો પાછળ દીકરી જીવે ત્યાં સુધી સુખે ખાય એટલો દાખડો મુકી જાય; પછી છોકરીને બીજું શું

જોઈએ? જીવાનીના કોડ તો બધા ચાર દલા-ના છે. બે છોકરાંની મા થાય એટલે એ બધાં શમણાં શમી જાય અને ન થાય તો મોટી ઉંમરે બેડી બેડી ભગવાનનું ભજન કર્યાં કરે કે જેથી તેના આત્માનો ઉદ્ધાર થાય. આમ બીજ વરને પરણવાથી તેનાં આલોક ને પરલોક બંને સુધરે એમ હોય છે અને ન કરે નારાયણ ને કે રાજકૈવલ્ય થયું, તો તો તેમાં છોકરીની અદલ્તાનો વાંક. તેમાં દલાલ જેવાં માથાપ બીચારાં શું કરે?

પ્રમદાનાં માથાપે પણ આમજ ધાવું અને પ્રમદા પરણીને સાસરે આવી, પ્રમદાથીએ મોટી ઉંમરના લીલાધર શેઠનાં છોકરાં શોકથી, ક્રોધથી, કુતુહલથી નવી માનું સ્વાગત કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં.

ને એજ પ્રમદાના લગ્નની આ પહેલી રાત હતી. લીલાધર જીવે શોખીન હતા અને તેથી તેમણે નવી પત્નીને રીઝાવવાની અને ઘણા વર્ષોથી-કરસુખ્યા આધેડ થયા ત્યારથી-પોતે નહોતા રીઝાયા તેનું સાદું વાળવાની તૈયારીઓ કરી મુકી હતી. નવી વહુને માટે વસ્ત્રો હતાં, અચર હતાં, ઝુલ હતાં. નહોતી માત્ર એના બાલક હૃદયને સમજવાને એના જેવા બાલક થવાની તેમનામાં કળા, અને તેના વિના આ બધી વસ્તુઓની અસર શીકી પડી જતી હતી.

લીલાધર શેઠ હસતા હસતા ઓરડામાં આવ્યા. તેમના ઘણા ખરા વાળ ધોળા થએલા હતા અને દાંતમાં પણ એકાદ બે જગાએ ખાડા દેખાતા. શરીરે તે નીચી કાઠીના ને સુકા હતા. પણ એમની આંખોમાં હજી તેજ હતું અને લાલસાથી અસારે તે ચળકતી હતી. કોઈ અકસ્મ આનંદ એમનાં સર્વ અંગોને પ્રજ્વલ કરી રહ્યો હતો. પ્રમદાએ બારીએ ઉભી હતી સાંધી ચમકી પાછું શરીરે જોયું અને શેઠને જોતાં

“પાછું ફરીને તે બારી બહાર નજર કરતી હતી. શેઠે પાંછળથી આવી તેના ખભે હાથ મુક્યો. પ્રમદા ગમકી પથુ કેં બોલી નહીં.

“પ્રમદે ! બારી બહાર બહુ જોયું. જરા આમ તો જો.” શેઠે રસિકની ભાષામાં આરંભ કર્યો. પ્રમદા નિરુત્તર રહી અને તેણે બારી બહાર જ જોયાં કર્યું. એને શરમ આવતી હતી કે સંકેત યતો હતો તે કર્યું કળાતું નહતું.

લીલાધર શેઠે પ્રમદાને બારી આગળથી ખસેડી બારી બંધ કાઢી અને હાથ ખેંચી તેને એક ખુરશી પર બેસાડી. “પ્રમદે ! હવે શરમ ક્યાં સુધી રાખશે ? મારી સાથે વાત તો કર.”

જવાબમાં પ્રમદાની આંખમાં જોરથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. લીલાધર શેઠ અમકયા. એમનો આનંદ બધો સરી જતો લાગ્યો. એમને પ્રમદા પર કોઈ ચડવા માંડ્યો પથુ સંયમ રાખી નરમ સ્વરે પુછ્યું : “આવે વખતે કેમ રડે છે ? તને કેં થાય છે ?”

“તમે મને શું કામ પરણ્યા ?” કુસકાં ખાતાં ખાતાં અરપણ સ્વરે પ્રમદા માત્ર એટલું જ બોલી શકી. તેને પોતાને પથુ પોતે શું કરતી હતી તેનું જ્ઞાન નહોતું.

એક પળ પર ખુશમીજનજમાં આવેલા શેઠનો મીનજ આ શબ્દો સાંભળી ગયો. “તારા માઆપે પરણ્યાવી તેમાં” પથુ બીજીજ પળે તેમણે જોયું કે આમ મીનજ કરવામાં કેં મુદ્દો સરે તેમ નહતો. તેમણે મીઠાશથી કહ્યું : “આમ પહેલે દહાડે માંડા જેવી રડ નહીં. અપશુન થાય. જા, મોં ઘોષ નાખ. પછી હું તને કેં ખતાવું.” તેઓ હાથ પકડી પ્રમદાને મોરી પાસે લઇ ગયા અને મોં પર પાણી છંટાવ્યું અને તે ન લાડકે માટે આવીને તેને ખુરશી પર બેસારી અને પોતે પાસેના ટેબલનું ખાનું ચાવી લઇ ઉઘાડી એક મખમલનો દાબડો કાઢ્યો અને ઉઘા-

ડ્યો. તેનાં મુખ સામે ધર્યો : “આજના દિવસની બેટ” તેમણે ગર્વથી હસતાં કહ્યું. તેમના ચીમળાએલા મુખ પર આનાથી ધારી અસર થવાની ખમતી હોય એવો આનંદ હતો.

દાબડામાં એક કીમતી હીરાનો હાર ઝળાં ઝળાં થતો જોનારની આંખને આંખવી રહ્યો હતો. એને જોઇ એક પળ પ્રમદા પોતાનું દુઃખ ભુલી ગઇ અને જિજ્ઞાસાથી તેણે તે હાથમાં લઇ જોવા માંડ્યો.

“પહેરી જુએ તો” શેઠે ધીરે રહી સુચના કરી. આવો સરસ કીમતી હાર પોતાનો હોય કે પારકો પથુ તે પહેરી જોવાની લાલચ ક્યાં બાલાને થયા વિના રહે ? પ્રમદાએ તે બીતાં, શરમાતાં પહેર્યો. તેનાં આંસુ ધડીવારને માટે સુકાઇ ગયાં. લીલાધર શેઠ આ પરિણામ જોઇ પ્રસન્ન થયા અને પોતાની પત્ની રીઝવવાની કળાનો વધારે ઉપયોગ કરતાં કહ્યું : “આરસી-માં તો જો.”

પ્રમદા ગભરાતી ગભરાતી ઉડી અને એક કબાટની આરસી પાસે ગઇ. તેના ગળામાં ઝળ-કતો હાર તેના સ્વરૂપવાન મુખને દીપાવતો હતો. તેણે હર્ષથી, કૃતસતાથી આરસીમાં પાછળ દેખાતી શેઠની આંખો સામે જોયું.

શેઠે પળ ધીમારી તેના ખમ્મા પર હાથ મુક્યો પથુ આભારમાં ગરવાઇ ગયેલી બાળા કેં બોલી શકી નહીં. તે પછી આખા દિવસનાં થાકેલાં વરવડ ઉઘી ગયાં ત્યારે લીલાધર શેઠે મન, વચન, કર્મથી પ્રમદાના પતિ તરીકેનો અધિકાર સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપી દીધો હતો.

૨

પ્રમદા સવારમાં મોડી ઉડી અને ઉઠતાં વાતજ પોતે કેં મોટું કર્યું છે એવી વૃત્તિ તેને થવા માંડી. તેને કાઢને મોટું બનાવવામાં પથુ

શરમ આવતી હતી, પણ ખંડ બહાર ગયા વિના આલે એમ નહતું. તે બહાર નીકળી સારે આગલા ખંડમાં આખું કુટુંબ તેની વાટ જોતું એકઠું થયું હતું. પહેલે દહાડે આટલી મોટી ઉંઠે તે વહુ બેશરમ તો હશેજ એવો એમાંના ધણા જણને મત થવા માંડ્યો હતો. લીલાધર શેઠનાં છોકરાં ને છોકરાંનાં છોકરાં જિજ્ઞાસાથી નવી માના ઉંઠવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

એ બહાર આવી સારે સૌની આંખો તેના પર ટંકાઈ અને રાત્રે ભુલમાં રહી ગએલા એના ગળામાંના ચમકતા હારે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગભરાટમાં પ્રમદ ને લાગ્યું કે પોતે ગઈ રાતે કરેલો ગુનહો આ સૌ જાણી ગયાં હતાં. ધરતી માતા માર્ગ આપે તો સમાધિ જવાનું તેને મન થયું. તેનું અંતઃકરણ રડું રડું થઈ રહ્યું. રડવાનું કે કારણ શોધવા તેણે ઉભરા પર જાણી જોઈને ઠેસ વગાડી અને ચીસ પાડીને તે બેસી ગઈ.

“શું થયું? શું થયું?” કરતાં સૌ તેની આસપાસ ટોળે વળ્યાં. પ્રમદાની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં હતાં. “કેં નહીં, ઠેસ વાગી” તેણે કહ્યું ને ધણી કળ ચઢી હોય તેમ પગ પર હાથ દાખ્યો.

એક જરાક જેટલી ઠેસ માટે આટલો બધો દેખાવ કરે એવી નવી માને માટે છોકરાંઓનો મત હતો તેથી વધારે ઉતર્યો. અને કેં કરવાનું ન સૂઝતું હોય તેમ સૌ આસપાસ બાધા જેવા ઉભા રહ્યા.

ગરબાટ સાંભળી લીલાધર શેઠ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા અને એમને જોઈ પચીસ વર્ષની છત્રુ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ પગ પર ધાર કરતા પાણી લેવા દોડી. વીસુ-શેઠના મોટા છોકરાની વડુ-પાટો બાંધવા લુગડાંની ચીંદરી શોધવા આવી. સરોજ અને કાંતા ‘ક્યાં વાગ્યું’

તે જોવા નીચાં વળ્યાં. બીજાં નાનાં છોકરાં જરા દૂર જઈ ઉભાં.

પ્રસંગ જોઈએ તેના કરતાં વધી પડ્યો એમ પ્રમદાને લાગ્યું. “એ તો જરા ઠેસ વાગી હતી” તેની કળ ચઢી હતી” તેણે શીકડું હસીને કહ્યું. અને ઉઠીને શેઠનાં મોટાબહેન મહાલક્ષ્મી બેઠાં હતાં સાં જઈ બેઠી.

પ્રમદાના સંસારના પહેલે દહાડે ગણેશ આમ મંડાયા. તે પછીના બેચાર માસ શેઠે તેને ઢીંગલીની માફક સાથે ફેરવી, નાટક સીનેમાં દેખાડ્યાં, અને મોજ કરાવી. પ્રમદાની માતાનો હર્ષ દીકરીનું સુખ જોઈને માતો નહતો.

પણ આટલાં બધાં વસ્તારની ધણીઆણી. તે કેં જન્મારો મોજ કરી શકે? ધરમાં એનાથી-મોટી વહુઓ ફરતી અને એનાં લાંબુ હોથ એવડા છોકરાંઓની તે દાદીમા હતી. સૌ તેને જોઈ જાનું જાનું હસતાં અને તેના છોકરવાદ-પણાની ટીકા કરતાં. ધરમાં સગાંવહાલાં આવતા તે હાલતે ચાલતે કરસુખબાને સંભારતાં અને મરનારીનાં યુગ્મ ગાતાં. સૌથી નાની પ્રમદાને ધરમાં કોઈ ગાંઠે એ તો અસંભવિતજ હતું. અને તેને માન આપવાનો ડોળ લીલાધર શેઠના ધાક પુરતોજ થતો. ધરનાં નાનાં મોટાં સૌ એને બે તેટલી પળવવાનો-ચીડવવાનો પ્રયત્ન કરતાં નોકર ચાકરો સુધાં તેને ગણકારતા નહીં અને તે કેં પહેરે ઓઢે કે શેઠની જોડે બહાર જાય તો “બાપા નથીને ફરવે છે” એમ સૌના મતે ફરતું.

બીચારી પ્રમદાને આથી દહાડામાં દસ વખત રડવું આવે એવા પ્રસંગો બનતા. બનતા સુધી તે બહુજ ઓછું બોલતી અને કોઈને કશું કહેતી નહીં પણ તે તો તેના અભિ-માનીપણાનું કારણ મનાતું. ધીરે ધીરે તેણે પોતાજ ઓરડામાં વધારે બેસી રહેવા માંડ્યું.

પણ તે તેના અતડાપણાનું પરિણામ ગણાવા લાગ્યું. ધરમાં કોઇને એનું નાનપણ ગમતું નહતું અને બળબળીથી તેની ખાસે અકાળે જન્મ કેળવાવાને માટે આ બધા પ્રયત્નો થતા હતા. વીસુને ને સુરેન્દ્રને રાત્રે નાટકમાં જવું હોય તો છોકરાં રાખવાની ફરજ પ્રમદાની હતી એમ તેઓ માનતાં. જીવના ધરનો ધાટી મોઢો પડે તો તેનો વચ્ચાર પણ દાદીમાએ સાચવવો એવી સૌની માન્યતા હતી. વિધવા કાંતા ને કુમારી સરોજ ધરમાં ફરતાં હોય ત્યારે શેઠની સાથે બપોડે મારીને લટકમટક બહાર જવું એ સૌની આખમાં અતિશય અનુગતું લાગતું. ધરમાં એની સ્થિતિ લગભગ દરમ્યા દેર જેવી હતી. કોઇ એની સાથે બહુ બેસતું કે બોલતું નહીં. જીવનાં ને સુરેન્દ્રનાં છોકરાં એની સાથે બોલતાં ને મસ્કરીઓ ઉઠાવતાં. એની નાની મોટી બોડો બેવાને સૌની આંખો સદાએ સાવધાન થઇ રહેતી.

પ્રમદાના મન પર આ બધો બોલો અસલ થયે પડવા માંડ્યો અને પુરવવાને વર્ષ દિવસ થયે નહીં એટલામાં તો તેને તાણ આવવા માંડ્યું. તેનું હસવું બોલવું સુકાઇ ગયું હતું. આંધેડ વર અને ગાહુ ભરીને વસ્તાર એ બેની વચ્ચે તેની હોંસ બધી મરી ગઇ હતી. તેનું શરીર પણ નજળું પડવા માંડ્યું હતું. રાત્રિ દિવસ આમાંથી શી રીતે છુટવું તેનાજ વિચારો તેને આવ્યા કરતા.

અને દુનીઆની નજરમાં પ્રમદા સુખી હતી. તેને ફરવા ગાડી યોડો હતાં, પહેરવા વસ્ત્રાલંકાર હતાં, રહેવા મુંબાઇનો સુંદર માળો હતો, મન ભાવે તે ખાવા ખી શકે તેમ હતું. તેને દુઃખ શું ? બધીએ સ્ત્રીએને આમાંની એકે વસ્તુ હોતી નથી.

ધીરે ધીરે પ્રમદાની તબીયત વધારે બગડવા માંડી અને ડાક્ટરે લાખો વખતને માટે દવાફર મોકલવાની સલાહ આપી. સાથે સાથે એનું મન પ્રકુલ્લ રહે એવું કરવાનું પણ કહ્યું. પત્ની વિના આટલે વયે આમ લાખો વખત એકલાં રહેવું પડે એ પહેલાં તો લીલાધર શેઠને ન ગમ્યું પણ પછી એને છેક ખોલી પડે એ બીકથી પુનામાં એને માટે બંગલો રાખ્યો અને પ્રમદાને એક દક્ષણી બાઇ કંપેનીઅન સાથે લાં રાખવાની વ્યવસ્થા કરી. લીલાધર શેઠથી એટલો લાખો વખત મુંબાઇ બહાર રહી શકાય તેમ નહતું.

અને સારથી પ્રમદાનો સીતારો કર્યો કહો કે સ્વભાવ કર્યો કહો પણ તેનામાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. તેની સાથે રાખેલી બાઇ કંપેની આશ્રમની ટ્રેન્યુએટ હતી. તેને સંગીત પણ સારું આવડતું. તેણે સ્વાભાવિક વિચક્ષણતાથી પ્રમદાનું દરદ પારખ્યું અને પ્રમદાને જરાક હીંદ થયું કે ભણાવવા અને થોડુંક સંગીત શીખવવા માંડ્યું.

અહીંઆં પ્રમદાને લીલાધર શેઠનો આત્મા ને કચડનો સહવાસ નહોતો તેમના વસ્તારની હદય બાળે પણ કોઇને ન કહેવાય એવી પગવણીઓ નહોતી. હતો માત્ર પાવંતીઆઇને મોડો ને મધુર સહવાસ. તેનાં દુઃખ દર્દ નાસવા માંજાં. મરબમાંથી આવેલો મુસાફર લીલું ઝાડ જોઇ આનંદ પામે તેમ તેનો આત્મા શીતલતા અનુભવવા લાગ્યો.

આ અરસામાં લીલાધર શેઠ એક બે વખત આવી ગયા અને છેલ્લી વખત તો પ્રમદાની તબીયત ઠીક લાગી એટલે સાથે લઇ જવાને વિચાર પણ કર્યો પણ જવાની વાત સાંભળતા પ્રમદાને તાણ આવ્યું અને છેવટે શેઠ એને મુકી ને ગયા. છ મહીનાના અરસેલા પૈસા નકામા

નય અને અધુરી સુધરેલી તખીયતે પ્રમદા પાછી આવે તેમાં એમને કે અથ' લાગ્યો નહીં. જો કે પત્ની વગર એમના દિવસ દોઢલા જતા હતા અને આવી માંદગી, કુંજરાએલી બેરી આ ઉંમરે શેઠને મળી તેથી તેમના કર્મની કઠણાઈ ઉપર લોકો દયા ખાતાં હતાં તે જુદાં. પણ ભવિષ્યના સુખને માટે આટલો આત્મભોગ આપવો તેમને જરૂરી લાગ્યો.

૩

પર્યાયના છ માસના સહવાસે પ્રમદાને આત્મા વિકાસ પામ્યો. માત્ર વિકાસ પામ્યો એટલું જ નહીં પણ મજબુત થયો. તેનો આનંદી સ્વભાવ પાછો આવ્યો. તેનાં ગાત્રો પ્રકુલ થયા માંડ્યા. તેનો રોગ લગભગ જતો રહ્યો.

તેણે વિચાર કરી કરીને એક સૂત્ર શોધી કાઢ્યું. “મારે આ બધાંની સાથે નથી રહેવું.”

‘આ બધાં’ એટલે લીલાધર શેઠ શીવાય આખા ઘરનાં માણસો. પતિની સાથે ન રહેવાનો વિચાર તો લાગ્યેજ કોઈ હોંદુ પત્નીને આવે અને પ્રમદાને પણ ન આવ્યો. આવ્યો હોત તો પણ ને જાણતી કે આખી દુનીઆમાં તેને શેઠ વગર કોઈ સંઘરે એમ નહતું. દીકરી પરણે સારથી માખાપ તો તેને ઘરમાં રાખેજ નહીં અને કમાત્તી આવડે નહીં એટલે સ્વતંત્રતાથી છવી શકવાનાં સાધનો કે હોય નહીં. સારે આત્મા કચડાઈ જતો હોય તોએ હોંદુ સ્ત્રી ખીજ શું કરે? કાં તો પતિને વશ રહે ને તેમ ન કરે ને બહાર જાય તો ત્રાસદાયક અધઃપાતનો ઉડો ખાડો તેને ગળી જવા તૈયાર હોય. એને ન પોતાની જાતનું રક્ષણ કરતાં આવડે, ન પોતાના પગ પર ઉભા રહેતાં આવડે. એ ક્યાં જાય!

આ વાત બહુ ચોક્કસાઈથી નહીં પણ સ્વાભાવિક શુદ્ધિથી સૌ હોંદુ સ્ત્રી જાણે છે અને

આ સુકુમાર બાલા પણ એટલી વાત તો સારી રીતે સમજતી.

શેઠ જુદાં રહેવાની પ્રમદાની શરત પહેલે તો કબુલ ન કરી પણ પ્રમદા એ બાબતને એટલી હદે ચંડી કે મુંઝાઈ જવાનીજ ના પાડે અને શેઠ તેને બળ જબરીથી લઈ જાય તે ઉપવાસ કરી દેહ પાડવાની ધમકી આપી.

હતી તો એ માત્ર ધમકી પણ તેના મગજની હાલતથી ખીતા શેઠ પર તેની તરત અસર થઈ. તેમને આ ‘પાછલી અવસ્થા’માં બે દહાડા પ્રમદાથી દૂર રહેવું પસંદ નહતું આટલાં બધાં છોકરાઓના ઘરમાં નવી પત્ની સાથે પોતાનાથી બને તેટલી છુટથી આટલ વર્ષોની દાખી રાખેલી રસિકતાનો બધો ભાગ દહવાવો નહતો. એટલે જુદાં રહેવું એમને પણ છેક અનનુકૂળ નહોતું.

૪

પ્રમદાને જુદાં ઘર માટે પાંચ છ વર્ષની ગયાં. એના આશુબ્ધના સુખના, સંતોષનાં (જે એ નામ ઘટે તો) સારામાં સારાં આ વર્ષો હતાં સુખ એટલું કે લીલાધર શેઠ તરફની એની ફરજ એ બળવતી પછી કોઈ એને ખીજ રીતે સતાવતું નહીં. સંતોષ એટલો કે પળે પળે એને આરાની અવગણના કરવાના લાગ જોતી, એ જનાવીને મનક કરવાને સદા તત્પર એવી કો સેના ત્યાં હાજર નહોતી.

અને લીલાધર શેઠ પણ એને એમના સુખ આપવાની જેટલી શક્તિ હતી તે બધીય સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. પ્રમદાને ગમે એવી એને શોભે એવી કેંક વસ્તુઓની ભેટ તે હમેશા આણતા. એને તેઓ લાડ લડાવતા, ઘાઠ પા ધડાવતા, પૈસા પણ વાપરવા આપતા. એ

પોતાના પર એનું-મન પ્રસન્ન રહે એવી કે કે યુક્તિઓ કરતા.

આ પાંચ વર્ષમાં પ્રમદાને બે છોકરાં થયાં હતાં. એક મરી ગયું હતું; બીજું માંદુ રહેતું હતું. અને સુવાવડો, બાળકો, પોતાની તબી-યત અને લીલાધર શેઠ વચ્ચે પ્રમદાને બહુ વિચાર કરવાનો, આત્મવિકાસનો વખત મળ્યો નહતો. એની ધૃતિઓ, વિચારો, ભૂમિઓ તો બધાં કચડાકચડાં હતાં એટલે તે કે તેના અંતર પાસે મોગે એવી સ્થિતિમાં નહતાં. છાંદગી જે કે આપે તે તે લેતી. વધારે માંગવાની કે આશા રાખવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

પણ લોકો-સગાંઓ-તેને દુષ્ટ સ્ત્રી તરીકે કહ્યા. જે સ્ત્રી આવતાંને વાર વરના આત્મા

પર એટલી-સત્તા મેળવે કે જોયી તે જુની સ્ત્રીનાં પચીસ ને ત્રીસ વર્ષના છોકરાંને એકલવાયાં જુદાં કાઢી એકલો નવી સ્ત્રી સાથે રહેવા તથા એ સ્ત્રી કેટલી કપટી હોવી જોઈએ એ વીશે તેઓ ખુબ વિચાર કરતાં. આઘેડ વરને પરણી આવી આખા કુટુંબની સેવા કરવાને બદલે અને એ રીતે સુશીલ સ્ત્રીનું પદ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે માત્ર પોતાનુંજ સુખ તકાસે તે સ્ત્રીની સ્વાર્થ પરાયણતા વીશે પરમાર્થ દુનીઆ તિરસ્કાર વર્ધાવતી પણ ધડપણમાં તેની ગતિ ગએલી એટલે દુનીઆના આવા સારા માણસોના અભિ-પ્રાયની એમના પર કશી અસર થતી દેખાતી નહા.

પહેલાં તો આ નવી નિંદાઓ સાંભળવામાં

રા. મારફતીઆના આ શબ્દો પુરા થાય તે પહેલાં પ્રમદા જોવાન થઈને પડી.

અને શેઠને ખુશ કરવામાં પ્રમદાનો વખત જતો. પ્રમદા ધીરે ધીરે સમજી ગઈ હતી કે શેઠને ખુશ કર્યા વિના તેને જીવવાનો કે અધિકાર ભોગવવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નહતો. ઘણી વખત એનું અંતઃકરણ ઉદાસ થઈ જતું. તે એકલી એકલી રડતી, કંકળતી, પણ પાછી અનુભવ લઈને ધડાતી તેની વૃત્તિઓ શાંત થઈ જતી.

પણ હમણાં હમણાંથી એને પાછો ઉકળાટ, આત્મવિકાસ કરવાની ઇચ્છા, શેઠની સાથેના પોતાના સંબંધ તરફ ધૃણા એવા એવા ભાવો થવા માંડ્યા હતા. અને તેથી કોઈ કોઈ વાર અણધારી રીતે તેની નમ્રતા જતી રહેતી અને તેને બંડ કરવાનું શરૂ થઈ આવતું.

પતિપત્ની સાથે બેસીને તો આનંદજ કરે એ નિયમાનુસાર એકવાર પ્રમદા અને લીલાધર શેઠ એમના સેન્ડવર્ટ રોડ પરના માળાની નાની સરખી અગાશીમાં બેસી આનંદ કરતાં હતાં. શેઠ બેઠા બેઠા એમના અડધા દાંત વગરના મુખમાં જમીને પાન ચાવતા હતા. પ્રમદા પોતાના છોકરાને ખોળામાં લઈ રમાડવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

“નવી !” શેઠે પ્રમદાનું નામ ધણી વર્ષોથી નવી પાડ્યું હતું. “મારો વિચાર આ સીઝનમાં પુને જવાનો છે.”

“એમ !” કે જિગ્સા દેખાડ્યા વગર પ્રમદાએ કહ્યું.

“હવે તારો મીઝજ જરા ઉતારશે કે નહીં. મારાથીએ હવે તો તારામાં વધારે ધડપણ આવ્યું દેખાય છે” નવીને પ્રસન્ન કરવાના અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નોમાં આ એક ઉમેરાયો તેથી ખિન્ન થતાં શેઠે કહ્યું. “જુની હોય તો મારા એક શુક્રને અડધી અડધી થઈ જાય.”

“કારણ તમે બંને જુનાં કેની એટલે થાય” રોજની નમ્ર પ્રમદા આજે એકદમ ધૃષ્ટ બની હતી. “આજે જીવતાં હોત તો તમરે પુને જવાનીએ મહેનત કરવી ન પડત અને એ અડધાં અડધાં થઈ જત.”

શેઠ અમકયા પણ ગળી ગયા. થોડી વારે તેમણે વાત બદલતાં કહ્યું: “તું ગામને છે જઈને બેઠી છે તે જરા આમ તો આવ.”

“જોખલા જોડલી અગાશી, તેમાં આવે શું ને પાસે શું ? અહીં આ છું લાંબ ઠીક છું.” પ્રમદા પોતે હતી લાંબ બેસી રહી.

આવા પ્રસંગો કોઈ કોઈ વાર આવતા પણ આજ લીલાધર શેઠનો મીઝજ હાથથી ગયો. અધુરામાં પુરું એમણે પ્રમદાને ધરના મહેતાજ સાથે એક બે વખત બોધએ તે કરતાં લાંબી વાત કરતાં બોધ હતી એનો એમને વહેમ હતો. એમને હમણાં હમણાંથી પ્રમદાનો પહેરવા જોડવાનો ઠરસો પણ ગમતો નહીં. એમણે આ બધી બાબતમાં પ્રમદાનું બંડ એક સપાટે દાખી નાખવાનો આજે લાગ શોધ્યો. એક વિપજમાં તેમનું સ્વસ્થ રૌદ્ર થયું. તેમણે બરાડો માર્યો: “આમ આવે છે કે નહીં ?” એમણે રોળા કંકડાવી પ્રમદા સામે જોયું. એમના મોંમાંથી થોડું ધણું યુક ઉડ્યું.

પ્રમદા થથરી. નમ્રતાં એ એના સ્વભાવનો જ મુણ હતો એટલે બંડ કરતું ને જારી રાખતું એને આવડતું કે ધાવતું નહીં. પણ ચારે પાસથી પુરાએલી બીલાડી નાસવાનો માર્ગ ન મળે તો ટોટો પીસે એવીજ કે વૃત્તિ તેને આ ધડીએ થઈ. તેણે રડી દેવાને બદલે સામું પુછ્યું: “કેમ શું કહે છે ? આ આવી.” તેની આંખમાં સ્પષ્ટ તિરસ્કાર હતો. ને અંતરમાં લાગતી બીક બદાર બીલકુલ દેખાતી નહોતી.

કોણ જાણે શાથી લીલાધર શેઠ પોતાના સ્વભાવ પરનો બધો કાષ્ટ તે દિવસે ઝોચો હતો. તેમણે જવાબ દેવાને બદલે મન ફાલે તેવી ગાળો... પ્રમદાને દેવા માંડી. પ્રમદાએ એક અક્ષર સામે બોલવાને બદલે મુંઝા મુંઝા અદબ વાળાને એ બધી ગાળો સાંભળ્યા કરી.

હજી ધારેલી અસર ન થતી જોઈને લીલાધર શેઠ ફરી એક મોટો બરાડો પાડ્યો: “કમ-જનત! મારા ધડપણમાં તારે ઘુળ નાખવી છે પણ યાદ રાખજે કે હું તને...” પણ એમનું વાક્ય પુરું થાય તે પહેલાં એમને ખાંસીની સખત યુગ્મ આવી અને તેમાંથી કોઈ કોઈ વાર આવતા પંચેણા દમે એકદમ દૂભ્યો કર્યો.

આ દંપતીના આનંદની હેઠલી સંજ્ઞા આમ પુરી થઈ અને તે દિવસથી શેઠ ખાટસે પડ્યા. શેઠની કોથળી અને તકીઆઓથી બરેલું બીછાતું એ તેમનાં રોજનાં સંગી થઈ પડ્યાં.

પ્રમદાની બંડ કરવાની ઉમતી શક્તિ આ મંદવાડમાં સુકાઈ ગઈ. એ બંડ કરે પણ કોની સામે કરે? શું મેળવવા કરે? શાને મારે કરે! શેઠની સારવારમાં, તેમને તેલ યોળવમાં, શેઠ કરવામાં અને બાકીનો વખત માંદા બાળકને સાચવવામાં તેના ચોલીસ કલાક પુરે થતા. એને વીસ એકવીસ વર્ષની ઉમતી વયમાં તો સ્વગમન પ્રદત્ત આનંદ હોય એવો ભાસ થતો હતો. એના શીક્ષા સુખ પરથી એકવાર એ સ્વરૂપ વાન ગણાતી હશે એ ક્યાંય પણ સુરકેલ હતું.

અધુરામાં પુરું લીલાધર શેઠ માંદા પડ્યા. સારથી તેમના સ્વભાવમાં એક બીજું તત્ત્વ પેદા, અને તે અદેખાઈતું. એમને એકદમ તીવ્ર લાન થઈ આવ્યું કે પ્રમદા અને પોતાની વયનો ધણો એટો ફેર છે. પોતે તો સ્વગમન જીવન પરવારી ગયા પણ પ્રમદા તો હજી માત્ર વીસ એકવીસ

વર્ષની જ થઈ હતી. એની યુવાની, એનો આત્મ વિકાસ એ તો હજી ફલે બધું આપવાનું હતું. અને ન કરે તારાંપણ અને પોતાને કે થાય અને પછી “પ્રમદા જે દીક ન ચાલે તો પોતાની આબરુનું શું?” તેમને ઘણાં જોરથી આવિચાર આવવા માંડ્યા અને પોતાની માલીકીની વસ્તુ પત્ની તે પોતાના શીવાય ભવિષ્યમાં પણ બીજા કોઈ પુરુષનો વિચાર કરશે એવા કોલ્પનિક ભયે એમનો પુરુષત્વભર્યો આત્મા અદેખાઈ અને કોષથી કંપી એમના મંદવાડને વધારે ઉમ સ્વરૂપ આપી રહ્યો.

અને સારથી પ્રમદાને કોઈ પુરુષ સાથે વાત કરતાં જુએ તો તે તેમના અનુનને સીમા રહેતી નહીં. પ્રમદા એમની નજરથી એક પણ આઘી જાય તે તેમને પરવડતું નહીં. એનો બાળક શરીરને રોગીના સતત સદવાયમાંથી જરા વાર આગમની જરૂર હશે, કે ઉધ અને જીખ જેવી જરૂરીઆતો પણ એનો થોડો સમય માંગતી હશે, એ વાત એ સ્વભાવ વીસરી ગયા હતા. ચોરીસે કલ્લાક તેઓ પ્રમદાને પાસે રાખતા. એમના શરીરની જરૂરીઆતો, દવાદાર વગેરે સૌ પ્રમદાને હાથેજ થતું. બીજાને હાથે લઈ પ્રમદાને બેઠકારીની ટેવ તેઓ પડાવવા માગતા નહોતા.

ને સગાં કહેતાં: “છોકરાને આમાં કાઢી બાઈ સાહેજ સુખ ભોગવવા નીકળ્યાં. દ્યો લેતાં જાઓ. સુખ તો ભોગવતાં ભોગવાશે પણ અસારે..... તો જીવ નીકળી જવાનો છે.”

કોઈક કહેતાં: “બીચારો જીનીનો આત્મા પોતાનાં છોકરાંનું સુખ જોઈને સ્વર્ગમાંએ ઝંપે? ઉપર પડીને આત્મા તો ખરી પણ એમ પારકાનું સુખ લેવું સહેજું નથી.” કેમ જાણે પ્રમદા જીનીને મારી ઉપર પડીને આવી હોય અને

પ્રમદાને હાથે છોકરાંઓએ ધણું દુઃખ અગ્યું હોય !

લીલાધર શેઠ એક બપોરે ઉંઘતા હતા. અથવા પ્રમદાને એમ લાગ્યું કે એમની આંખ જરા મળી હતી. અત્યંત દુઃખથી ઘેરાએલા તેના આત્માએ જરા સ્વાતંત્ર્ય શોધ્યું અને બાલુના ઝોરડામાં જઈ તે જમીન પર પડેલી ચટાઈ પર પડી એધાર અશ્રુએ રડવા માંડી.

પ્રમદાની માતા લાડકોરબાઈ આ વખતે ત્યાંજ હતાં. તેમણે પ્રમદાને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. “પ્રમદા ! બહેન ! આમ રડે છે શું ? આમ દુઃખ કેને નથી આવી પડતું ? હોય એ તો.”

આ શબ્દોએ પ્રમદાને ઇંછેડી મુકી. “દુઃખ આવી પડે છે કે દુઃખ જાણી જોઈને હોય છે ?”

લાડકોરબાઈ આ અણધારેલા શબ્દોથી આંખમાં પડ્યાં પણ્યોએ લેવાં : “બહેન ! અમે તો તારે માટે ધણુંએ સારું જોયું હતું, પણ તારું નશીબ એવું તેમાં કોઈ શું કરે ?”

“મારું નશીબ ? તમારા જેવાં ફાડનાર ન બેઠો હોત તો મારું નશીબ તો ધણુંએ સારું હતું. તમારે આ દેહવાળો જમાઈ જોઈતો હતો તે સુંઘો હવે એ દેહાને. મારો અવતાર બાળનારને ક્રીડા પડ્યો.” પ્રમદા અત્યારે પોતે શું બોલતી હતી તેનું કશુંજ ભાન તેને નહોતું. જે શબ્દોના પડ્યા તેના હૈયામાં વારંવાર પડતા તે તેના મુખમાંથી અત્યારે ભાન વગર બહાર નીકળતા હતા.

લાડકોરબાઈ ડહાંધ ગયાં. દીકરી થઈ માથાપને શાપ આપે ? તેમણે સૈતાન જેવી મીઠી છબે જવાબ આપ્યો : “બહેન ! એ દેહો-તનેજ મળશે કેની ! જીવી જીવીને રોસા કેટલું જીવવાના

છે ? અત્યારે થોડું દુઃખ પડે છે પણ પછી પૈસા મળશે તે તને કે કડવા લાગવાના નથી.”

પ્રમદા બેઠી થઈ ગઈ. તેણે પોતાની માને મુખે આવું નસ સત્ય સાંભળવાની આશા ન હોતી રાખી. તે ઉછળી બોલી : “પણ મારે અવતાર રદ થઈ ગયો તેનું શું ?”

“કોઈનો અવતાર રદ થતો નથી” લાડકોરબાઈ મીઠાશથી બોલ્યાં. “તારો જીવ જરા અકળાઈ ગયો છે. કારણે તું મંદિરમાં મહારાજ પાસે મારી સાથે આવજે. એઓશ્રી એવો ઉપદેશ આપશે કે તારો જીવ શાંત થઈ જશે.”

પ્રમદા વીકરીને ધાંટી પાડીને કે કહેવા જતી હતી એવામાં ચીડવાએલો સાદ આપ્યો : “નવી ! નવી ! ક્યાં ગઈ ? મારી દવાનો વખત થઈ ગયો તેનું કે ભાન છે ?”

આંસુ લુછી પ્રમદા એકદમ ઉઠી અને દોડી. લીલાધરશેઠનાં કડવાં વચનો અને મહેણાં ટાણીને લઈ એના આત્મામાં અત્યંત પેસી ગયો હતો.

“વખતે વાત સાંભળી હશે તો ?” એ ભય પ્રમદાને થયો પણ લીલાધરશેઠે એને કે કહ્યું નહોં અને રોજની મારક પાણી, દવા, પીકદાની, કુટ એ બધાંની ખોડ ખાંપણો કાઢતી કચકચ કર્યાં વિના મુંગા મુંગા દવા પી પાસ બદલી ચૂતા. પ્રમદા પોતાના દુઃખમાં કુબી ગઈ ન હોત તો તેને તેમાં કે અસાધારણ લાગ્યા વિના રહેત નહોં.

પણ તે દિવસથી શેઠનો કચવાટ વધી પડ્યો. તે વારંવાર પ્રમદાને જોઈ રહેતા, હાડ નિઃશ્વાસ મુકતા અને ઘડી ઘડી તેના પર નિષ્કારણ કોધે ભરાતા. જાણે તે તેમના મરવાની વાટ જોઈ રહી હોય ; તેમના મુખ પછી તેમના પૈસે મળત કરવાની તૈયારી કરી રહી

હોય અને વખતે... વખતે બીજું પણ તે કે કરવાની હોય એવું તેમને લાગતું.

ધણા વિચારને અંતે તેમને આનો એક ઉપાય મુકાયો. એક સાંજે એમણે ખાસ આગ્રહ કરી પ્રમદાને બહાર બધ આવવાનું કહ્યું. બહુ દિવસથી જે મીઠાશ અદસ્ય થઇ ગઇ હતી તે પાછી તે વખતે તેમનામાં દેખાઇ. ગમે તો પારુબાધને મળતા આવવાની પણ તેમણે સલાહ આપી. આટલે દહાડે આ પિંજરમાંથી છુટતાં અને પારુબાધને મળવાના વિચારે પ્રમદાનો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઇ ગયો.

પ્રમદાના કાનમાં હમણાં હમણાંથી લાકડાર-આઇની મીડી જીએ કહેલી વાતના પડખા વાગતા હતા. “હોસા જીની જીવીને કેટલું જીવવાના છે? વરસ, બે વરસ ને પછી તો પોતે સ્વતંત્ર થવાની કેની? એ બધાનો બદલો તે દિવસે મળશે.”

તેને પોતાની મુક્તિ શીવાય બીજું કે એમણું નહોતું જે માણસ પર પ્રેમનો છોરા કદી તેને આવ્યો નહોતો. તેની વારુનાની અને હવે તેની માંદગીની ગુલામીમાંથી તે છુટવા માંગતી હતી. તેનું વૈવન, જીવન, સુખ, આશાઓ એ બધું એ માણસે કચરી નાખ્યું હતું. તેની જાંઘી હવે એક કોડીની કીમતની પણ રહી નહતી. ક્યાં સુધી આ ગુલામીમાં તેણે બધાં રહેવું? તેના આત્મા પોકારીને કહેતો હતો.

પણ વર્ષોના અભ્યાસે પડેલી ટેવો પ્રમાણે તે પોતાનું કાર્ય નિયમિત રીતે કર્યા જતી. માત્ર હમારી આશા એને કાનમાં કહેતી કે ‘એક દિવસ એ સ્વતંત્ર થવાની છે.’ એક દિવસ તે ક્યારે? ‘જલદી, જલદી, બહુ દૂર નથી.’

તેણે આજે માડીમાં બેઠાં પોતાની સ્વતંત્રતાના વિચાર કરવા માંડ્યા. પોતે સ્વતંત્ર

થશે એટલે પહેલું કામ તો પાર્વતીબાંધને પોતાની સાથે રાખવાનું કરશે. એ એકજ સ્ત્રી એવી હતી કે જેની મીઠાશ અને મધુરતા તેના જીવનમાં સંજીવનીની ગરજ સારતા. પછી પોતે મુંસાફરી-એ જશે અને આટલા દિવસનાં કારાવાસનો સામટો ખર્ચ વાળશે. પછી પોતે એક આશ્રમ-કાંદશે તેમાં પોતાના જેવી સંસારની બળેલી સ્ત્રીઓને તે લાવીને રાખશે. પણ આશ્રમ-કાંદવા જેટલા પૈસા શેઠ મુકી જશે? તેના મગજે કુતૂહલથી પ્રશ્ન કર્યો. પણ એવી શંકા નિરર્થક હોય તેમ તેણે એ પ્રશ્ન પર બહુ ધ્યાન નહીં આપ્યું.

તેણે ગાડી પાલવા તરફ લેવડાવી. ઘણું દિવસે મળેલી છુટનો તેણે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ગાડી ચાલતાં મોઢા પર અથડાતો પવન તેના થાકેલા શરીર અને મનને ખુબ સુખદ લાગતો હતો.

રસ્તામાં જતી આવતી લોકોને તે કુતૂહલથી જોતી. બેન્ડરોડ પર રમતાં છોકરાંઓ જોયાં અને પોતાના માંદા બાળકના વિચારે તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. “એ બાળકને માટે પણ કે કરવુંજ પડશે તો?”

બાવિના વિચારો ધડતું તેનું મગજ આ વિચાર આગળ અટક્યું અને એ છોકરાંનું શરીર અને મન કેમ સુધરે એના એણે લાંબાં લાંબાં વિચાર કરવા માંડ્યાં. એને પણ પોતાનું બાળક આ છોકરાંઓ જેવું નિરાગી અને તંદુરસ્ત થએલું જોવું હતું.

તે આવતી વખતે પારુબાધને લાં ગઇ પણ તે મળી નહીં. તોએ તેણે ગાડી આમતેમ ફેરવાવી બે ત્રણ કલાકે તે ઘેર આવી. તે આવી ત્યારે મારફતીઆ સોલીસીટર તેના પતિની પાસે બેસી કે ગંભીર વાતો કરી રહ્યા હતા.

ધણા દિવસની ચિંતાથી કહો કે સોલીસીટર-
ની સાથે વાત કરવાના શ્રમથી કહો પણ તે રાત્રે
શેઠનો મંદવાડ વધ્યો. એમની આસપાસ સગાં-
વહાલાઓ અને એમનાં છોકરાંઓ ભરાઈને
એકાં. સુરેન્દ્ર અને છુતુએ તો બાપાએ ત્રીજેરી-
ની કુંચી ક્યાં મુકી હતી તેની શોધ પણ કરવા
માંડી.

શેઠને દૈન્ય થતું હતું પણ એક પ્રકારના
ઉન્માદ જેવો આનંદ તેમનાં વાણી અને વર્તન-
માં જણાતો હતો. એક ધડી પ્રમદા તરફ
તેમનામાં દયા અને ભાવ જણાતો અને તેને
ત્યાંથી ખસવાજ ન દેતા. ખીજી ધડીએ તેના
તરફ તેઓ તિરસ્કાર વર્ધાવતા અને ગમે તેવા
શબ્દો એને સંભળાવતા. લોકો કહેતા કે શેઠને
સનેપાતનાં ચિન્હો શરૂ થયાં હતાં.

“રા...ને મને મારી નાખવો છે તે દવા
શાની આપે?” ગુટક સ્વરે શેઠે જુઓ પાડવા
માંડી. પ્રમદા ધીરે રહી તેમના મુખ આગળ
વાંકી વળી. “હજી દવાનો વખત નથી થયો”
તેણે બને તેટલી શાંતિથી કહ્યું. એના શબ્દો
સંભળતાં, એનું મુખ પાસે જોતાં શેઠનો ગુસ્સો
એકદમ વધી ગયો. “નથી થયો? નથી થયો?
દવાનો વખત નથી થયો? મને દવા વગર મારી
નાખવો છે?” તેમણે ભાનમાં, બેભાનમાં એક
તમાચો જોરથી પ્રમદાને ચોઢી કાઢ્યો. અને
તેમનો પ્રાણપ્રાપ્તિ જતાં જતાં પ્રમદાને આ છેલ્લી
બેટ આપી હડી ગયો.

પ્રમદા કળ ખાઈ ખાટલા આગળ પડી.

x x x

ધણા દિવસના શ્રમથી, ઉત્તરારથી, માન-
સિક ગડમથલથી પ્રમદા તેજ ક્ષયથી માંડી પડી
તે એને છેક ચાર પાંચ દિવસે ભાન આવ્યું.
એનો બાળપુત્ર પણ અચિંત્યો શેઠના પછી બે
ત્રણ દિવસે મૃત્યુ પામ્યો હતો. એના મંદવાડમાં

ધરતું રાચરચીકું ને કીમતી વસ્તુઓ સુરેન્દ્રે જીને
ઘેર ક્યારનાં મોકલાવી દીધાં હતાં.

તે પછી પાંચ સાત દિવસે સુરેન્દ્ર એની
આગળ આવીને બેઠો. એનું મુખ ગંભીર હતું.
પ્રમદાની સામે જોયા વગરજ એણે વાત શરૂ
કરી. “બાપા તો ગયા, હવે આપણે ભવિષ્યનો
કે વિચાર કરવો જોઈએ.”

પ્રમદાને એક પણ કે સમજાયું નહીં.
“બાપા ગયા? ક્યાં ગયા?” તેનું મગજ
ગુંચવાયું પણ ખીજીજ પળે સુરેન્દ્રનું મુખ જોતાં
મગજમાં પ્રકાશ પડ્યો. “શેઠ મરી ગયા! શેઠ
મરી ગયા!” તેના બહેર મારી ગએલા મગજમાં-
થી શબ્દો ઉઠ્યા.

તેને એ શબ્દોનું મદસ્વ બરોબર સમજાયું
ત્યારે એક પ્રકારના છુટકારાની વૃત્તિ તેને આખા
શરીરમાં ચર્ધ આવી. “હું છુટી, હું છુટી, હું
છુટી” તેના મગજમાં ગણગણાટ શરૂ થયો.
તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પોતાની એ વૃત્તિને
સંતાડવા તેણે પાસુ બદલ્યું. થોડી વારે એના
ખોલવાની વાટ જોઈ જોઈ થાકેલા સુરેન્દ્રના
શબ્દોએ એને ભાનમાં આણી.

“હવે રડશો તેથી કે બાપા પાછા આવવા-
ના છે? હવે તો ભવિષ્યનોજ વિચાર કરવાનો
રહ્યો.” તેણે આશ્વાસન આપવાનો ડાળ
ફાધો અને ધીરે રહીને ઉમેયું. “બાપાનું
વીલ વંચાવવાનું છે. તમારી તમીચત ઠીક હોય
તો સોલીસીટરને બોલાવીએ.”

“તમને થોડા લાગે તેમ કરો” રડતાં
રડતાં પ્રમદા એટલેજ જવાજ દઈ શકી.

x x x

સુરેન્દ્રે વીલ વંચાવવાનું કહ્યું. ખરું પણ
પાછળથી એણે બહુ ઉતારણ દેખાડી નહીં અને
તે વંચાતાં છેક એક મહીનો વહી ગયો.

સ્વાતંત્ર્યની આશામાં પ્રમદાનો મંદવાડ વહેલો ગયો. તેનું યૌવન બગડ્યું, આશા ગઈ, તેનો ઉલ્લાસ ગયો. તેનું જીવન નકામું થઈ ગયું પણ એ બધી કીંમત આપ્યા પછી એ શારીરિક અને માનસિક શુદ્ધાભીમાંથી સુકિત મળે એ કે જેવો તેવો સંતોષ નહોતો. અને તેથી એને એની તરફ બધાં બેદરકારીથી વર્તતાં તે પણ બહુ લાગતું નહીં. તે માત્ર પોતાનાં બધાં દુઃખોનો અંત આવવાનો હતો તેની રાહ જોઈ બેઠી હતી.

વીણ વંચાવાના દિવસે વાંચવાના નિયત સમય કરતાં કલાક પહેલાં સુરેન્દ્ર, જીતુ, વીમ્, કાન્તા, સરોજ, ધરડા મુનીમ, રેઠના એક બે ખાસ સંબંધીઓ વગેરે બધાં આવીને બેઠાં. કાં તો વીણની હકીકત તેઓ નજીકથી જાણે કે ગમે તે કારણસર પ્રમદા તરફ ઊકરોઓનો મરડાટ માતો નહોતો. મુનીમ પણ વારંવાર ધ્યાની દૃષ્ટિ પ્રમદા તરફ નાખતા. સંબંધીઓ તો માત્ર તમાશાગીરો જેટલો રસ દાખવી બેસી રહ્યાં હતાં.

વચ્ચે વચ્ચે એક બે શબ્દો શીવાય કોઈ કે બોલતું ન હતું અને સમય ખુબ લાંબો લાગતો હતો. પ્રમદાનું અંતઃકરણ તો જેમ જેમ સમય જતો તેમ તેમ વધારે જોરમાં ધડકતું. અને સુકિતનાં ભણકારો તેના કાનમાં વાગતા હતા. એક એક પળ તેને એક એક યુગ જેવડી લાંબી લાગતી હતી. પણ બહારથી તો તે માથું નીચું કરી આંખું ઓઢી બેઠી હતી.

બહાર ગાડીનો ખડખડાટ થયો અને કાન્તા ને સરોજ ઉતાવળાં ઉતાવળાં બારીએ જઈ જોઈ આવ્યાં. “મારકૂતીઆકાકા છેવટ આવ્યા ખરા” તેમણે પાછાં આવીને કહ્યું. પ્રમદાનું

હૃદય ખુબ જોસમાં એ શબ્દો સાંભળતાં ધબકી રહ્યું.

મી. મારકૂતીઆ જોરડામાં આવી કે બોલ્યો ચાલ્યા વિના સુરેન્દ્ર પાસે જઈ બેઠો. “કમ ! બધાં તૈયાર છે ?” તેમણે ધીમે સ્વરે પુછ્યું અને ખીસામાંથી ચસમાં કાઢીને લુછવા માંડ્યાં. સુરેન્દ્રે માત્ર ડોક ધુણાવ્યું.

એટલી કેસમાંથી સોલીસીટર સાહેબે સહી સીકાવાળું શેટનું પીલ કાઢ્યું. દૃષ્ટિ આમતેમ ફેરવી તેમાં નજર નાખી થોડી વાર બધાંની આતુરતા તેમણે ઉચ્કેરી. અને ગળું ખંખારી વાંચવા માંડ્યું. પ્રમદાનો બધો જીવ કાનમાં આવી વસ્યો હતો.

શરૂઆતમાં વીણમાં ઊકરોઓ, ઊકરોનાં ઊકરો, નોકર ચાકરો, ધર્મદા વગેરે ઘણી વીગતો હતી. પ્રમદાના પુત્રનો વાલી તેમણે સુરેન્દ્રને ટેરવ્યો હતો. પ્રમદાને લગતો ભાગ તેમાં આ પ્રમાણે લખેલો હતો :

મારી નવી જોરત પ્રમદાને જો તે મારા પુત્ર સુરેન્દ્ર સાથે કુટુંબમાં રહે તો માસિક રૂસ રૂપીઆ અને જુદી રહે તો વીસ રૂપીઆ તેને દર મારો મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાનું હું મારા વારસોને ફરમાવું છું.

આ ઉપરાંત તેને બે હજાર રૂપીઆ રોકડા આપવા એટલે ઉપયોગ એ પોતાની મરજી મુજબ કરી શકે. તેમજ દર પાંચ વર્ષે મારી નવી જોરત બાદ પ્રમદાને રૂપીઆ સો યાત્રા ખર્ચના પણ મારા વારસોએ આપવા...

રા. મારકૂતીઆના આ શબ્દો પુરા થાય તે પહેલાં પ્રમદા બેલાન થઈને પડી.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાઝીથી ભરપૂર

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મૃદ્ધિકારિષ્ટ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ઘરમાં હમેશાં તૈયાર રાખો

 તાકીદે તાકાત-તાઝી મેળવવા

શરદી મટાડનાર

થાક ઉતારનાર

ઉંઘ લાવનાર

દસ્ત સાફ લાવનાર

ભુખ લગાડનાર

તાકાત આપનાર

તાઝી બક્ષનાર

ક્ષય, ખાંસી, મુર્છા અને સાધારણ

નબળાઇમાં તાકીદે આરામ આપનાર

હેજતદાર દવા

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

ઝંડુ ડૉ. મૅસ્ચુટી કલ વૅર્કસ, લી.

સયાની રોડ, મુંબઈ નં. ૧૪.

વડોદરાના એજન્ટ : વૈદ ભવાનીશંકર હરિશંકરની કુંઠા, ધીકાટા, રાવર

કીંમત : રતલ અર્ધાના તેર આના; રતલ એકનો રૂ. દોઢ; રતલ દોઢના રૂ. બે

ઉપાદરણ કે અનિરુદ્ધરણ ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૮ થી]

સુંદર છે:

તું તો બોલની રે, મારા મનની કાયલ
તારા તે શબ્દ સોદામણા:
કાયલ ક્રેમ કરી રે, તમે આ વન વસીયાં
કેમ કરી ભગમર બોળવ્યા ?

... ..
અમે વનફળ ચરી ચરી, આ વન વસીયાં,
હટકે તે ભગમર બોળવ્યા.

તમે બોલોની રે, મારાં કીયાં વહુ ગોરાં,
તમારા તે શબ્દ સોદામણા.

વહુઅર ! કેમ કરી તમે આ ધર વસીયાં ?
કેમ કરી નાવડો રીઝવ્યા ?

અમે તે યુવ નેહ ભરી, આ ધર વસીયાં,
હટકે તે નાવડો રીઝવ્યા.

—ઉપાએ પણ અનિરુદ્ધને પોતાને ‘હટકે’
રીઝવ્યો હતો, અને બોળવ્યો હતો. પરિણામે
અનિરુદ્ધ પણ કેવો મોહ પામ્યો હતો તેનું રસિક
વર્ણન—

મોહો મોહો તે મુખને મોડે,
મોહો મોહો તે બહુદિને ઝેડે
—વાળી લોંટીઓમાં પ્રેમાનંદ કહ્યું છે.

આટલા અન્વેષણ ઉપરથી જણાયું હશે કે
‘ઉપાદરણ’ની લોકપ્રિયતા જે છે તે તેમાંના
રસને લીધે: તેમાંની રનેહકથાને લીધે, એમાંનાં
સુંદર વર્ણનોને લીધે. ગોવર્ધનરામલાલ ઉપાનો
આ પ્રીતિવિવાહ વાંચીને એવું વિધાન મુકવા
તૈયાર થઇ ગયા હતા કે પ્રેમાનંદ વગેરેના જે
સમાજમાં વડીલોની મરજી વિરુદ્ધ. આવાં સાચાં
રનેહલગ્નની કથાનો સ્વીકાર થતો હતો તે
સમાજ કેટલો બધો આગળ વધ્યો હશે ? તો
પણ એમણે એ પણ સાથે સાથે ઉમેર્યું છે કે
‘ઉપાદરણ’ની કથામાત્રથી જે લોકો મુગ્ધ થાય
છે તેજ લોકોની સમક્ષ આ તોફાની ઉપા
આવીને ખડી થઇ જત તો એ ખંડખેરને
સમાજ, પોતાની પાસે હોત તેવી ભારેમાં ભારે
સખ્ત ફરમાવવાનું ભાગ્યે મુકત ! આટલું છતાં,
આ રમ્ય કથાની માહિતી આજે પણ એવી ને
એવી રહી છે એટલી કવિઓની અને મુગ્ધ કથા-
ની યથરેખા સમજવાની છે.

અમત્કાર

ત્યાંજ

નમસ્કાર

જે છંદગીતો હેવાલ જાણવોજ હોય તો શ. સવાની ટીકાટ બીડો. સાથે મોકલ્લંતી
વખતનો ટાઇમ નોંધવો.

નં ૧ તાવીજ ફક્ત ધાર્યા કામ માટે કીમત : રૂ. ૫-૪-૦

નં ૨ તાવીજ લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ માટે કીમત : રૂ. ૩-૪-૦

નં ૩ તાવીજ રોગ વળગાડ માટે કીમત : રૂ. ૧-૪-૦

એક વખત આગ્રી કરો.

પોસ્ટેજ લુહુ વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

જ્યોતિર્વિદ રમલશાસ્ત્રી અંબાલાલ શીવરામ

રે:—સાંથપીપળી, નંદીઆદ.

હિન્ડોચા કાર્મસીની વખણાએલી દવાઓ !!!

કમળેરી મઠાડી નખળાં જ્ઞાનતંતુઓમાં નવી તાકાત લાવી લોહી તથા વીર્યને વધારી
ઉત્સાહ પ્રદિસ કરનાર સર્વોત્તમ દવા :-

(૧) ચંદ્રકળા ચાકુતી !! { ચમત્કારીક દર્શી ઔષધ }

અસલ ચંદ્રોદય રસનો ગુણ તથા પ્રભાવ કેવો અલૌકિક તથા ચમત્કારીક છે તે તો તેને વાપરનાર રાજા મહારાજા અમીર ઉમરાવ અને શ્રીમંત લોકોજ નહોતે પણ તેની કીમત એટલી તો ભારે છે કે ગરીબ અને સાધારણ માણસો હંમેશાં તેના ઉપયોગથી દુરજ રહે છે. તેથી અમોએ અદ્ભુત શક્તિ આપનાર ઉત્તમોત્તમ ઔષધીઓ સાથે શાસ્ત્રોક્ત રીતે કાર્ય કરી જતાથી ઉપર જણાવેલા ઉમદા રસનું તેના અનુપાન સાથે મીઠું કરી તેનું ચંદ્રકળા ચાકુતી એવું ઉત્તમ નામ આપ્યું છે. અને તેનાજ મર્તાપથી આ ગોળાઓ પાસે કેસર કરતુરી અગ્નિ રીલાઇટ સુવર્ણ અને ચૈતતક મીશ્રીત ગોળાઓ પાકે મોંઢેા અને ચુર્ણાદિક કાર્પણ દવાએનું ખીલકુલ તેજ પડતું નથી એમ અનુભવે સાબીત કરી આપેલ છે. ફક્ત એકજ ડખીના સેવનથી વીર્યસ્રાવ, મુખધાત રુખનાવસ્થા, પેશાબ અને દરત વખતે ધાતુનું જલ્દી અસકિતથી નીસારા થતું વગેરે ધાતુના વિકારથી થતા તમામ દરદોને નાબુદ કરી લોહીને લાલ, વીર્યને ઘટ્ટ અને જઠરાગ્નને સતેજ કરી ફીક્કા તેમજ તવાઈ ગયેલા ચહેરાને પુનઃ યુવાળી તથા કંતિમાન બનાવે છે.

ફક્ત એકજ પખવાડીઆના પુરા સેવનથી શરીરની તમામ પ્રકારની ધાતુઓ ને બાંધાઓની નસેને લોહી ને માંસને હાડકાને તથા ખાલી પડેલા મગજને સારી રીતે પુષ્ટિ આપી શરીરના દરેક અવયવોના બળમાં આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ કરી નખળી પડેલી તેમજ જેતી ગયેલી છતીમાં બેહદ જુસ્સો આપી તદ્દન અસકિત અને નીર્માલ્ય થયેલા શરીરને પણ રૂઢ પુષ્ટ મજબુત બળવાન તથા કદાવર બનાવે છે.

કીમત : ગોળા ૨૪ ની ડખીના રૂ. ૩ ત્રણ. નમુનાની ૮ ગોળાનો રૂ. ૧

(૨) નસોની મંદતા મઠાડી વીજળીક શક્તિ આપનાર અસાધારણ ચમત્કારિક વિદ્યુત લેપ !!

ચંદ્રકામોદય ધૂત { વીજળીક (તીલ્લો) }

કમળેરી યોગેલી નસોની નખળાઈ દુર કરી અસલના જેવું કુદરતી બળ લાવનાર આ વીજળીક તિલ્લો ધણું ખર્ચ ને પ્રયાસે આયુર્વેદની મહાન સંહિતાઓનું સંશોધન કરી ઘણા મુશ્કેલીના ઔષધોના અર્થને વનસ્પતીઓનાં સ્વરસો મેળવી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. આજે વર્ષો થયાં પ્રસીદ્ધિ પામેલો આ તિલ્લો જાહેર પ્રજામાં એટલો બધો વખણાઈ ચુક્યો છે કે તેના ગુણથી હવે કોઈ બાળેજ અજાણ રહ્યું હશે. મુખ્ય આ ઝડપથી દુર કરી કાયમને માટે શક્તિ અને મજબુતી આપી વીર્ય લોહીની નસોમાં પુરતા પ્રમાણમાં વિજળીક બળ પેદા કરે છે.

આજકાલ નીકળેલા લેપને તૈલો પ્રમાણે આ તિલ્લો અકુદરતી કાયદો બતાવતો નથી પણ તેનાથી આવેલી ખરી જાગરણ શક્તિ આપી જીવંતી સુધી એક સરખી કાયમ રહી રહે છે.

કીમત : તોલા ૨૧ ની ખાટલીના રૂ. ૭ નમુનાની ૧૧ તોલાની ખાટલી રૂ. ૧૧ દોઢ.

આ દવાઓમાં કમીશન કોઈને પણ આપી શકાય તેમ નથી.

હિન્ડોચા કાર્મસી, કાલખાદેવી રોડ, મુંબાઈ નં. ૦૨
ભાગવાડી સામે, પહેલે માળે.

છ પ્રતિબિંબ

[અનુસંધાન પથ ૩૮૮ થી]

લખવાનું શીદ સોંપ્યું હશે ? મારા જેવા એક મહાવાકાંક્ષી યુવાન સાથે એના મેળ મેળવવાનું એને શું સુઝ્યું ? ખરે, જગત એટલે તો એ પરમ ચાણાક્યનો શેતરંજ. ને માનવીઓ તો સોગાં. એની મુન્સરી મુજબ જેજવાબદાર રીતે એમને ગમે ત્યાં ચલાવી, ગમે તેમ ગોઠવી, ગમે તેમ ગમે ત્યારે મારી નાખવાં એ એ એકલવાયની રમત. એ બીચારા પરમેશ્વરને એકલા વખતેએ શી રીતે ગળવે ? મનને પ્રયુક્તિ રાખવા કે વ્યવસાય તો કરવો જોઈએને ? ખરે ! મારું તરંગી મગજેએ ક્યાંનું ક્યાં દોડી જાય છે ?

કુસુમને હું ચાહું છું. એના હૃદયની મને સંપૂર્ણ કીંમત છે. એ મને અંધપ્રેમથી ચાહે છે. પરંતુ મારા પ્રેમને આકર્ષણોપવાની એનામાં શકિત નથી; મારી અસંતોષી તક્ષતી બુદ્ધિને સંતોષવાનું એનામાં બળ નથી. છતાંએ મારા અંતરમાં એનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. જગતમાં અન્ય કોઈથી એ પુરાય એમ નથી. હું એ જાણું છું હતાં મને સંતોષ નથી. એ નિરોષ છે, દસમુખો છે, સુંદર છે, પરંતુ આટલુંજ મને સંતોષવાને બસ નથી. ઘણી સ્ત્રીઓને હું મળું છું, પરિચય કેળવું છું. નદો કે તેમની સથે પ્રેમ કરવા કિન્તુ મારી પ્રતાને તીવ્ર કરવા. મારી મદતવાકાંક્ષાની નીસરણીનાં પથથીઆ ચઢવા તેમનો ઉપયોગ કરવા. મારું દૃઢ મંતવ્ય છે કે નારીસ્વભાવના જ્ઞાન વિના પુરુષનો વિકાસ અદકચરો રહે છે. સંપૂર્ણ વિકાસ સધવની આકાંક્ષાવાળાને એ જ્ઞાન આવરણ છે. અને પરિચય વિના સ્વભાવજ્ઞાન શક્યજ ક્યાં છે ? સ્ત્રીઓ મારી પાછળ મધમાખોની જેમ ભમે છે. કેટલીએ વાર તિરસ્કાર કે ગૂંઘ વાડ-

પ્રદારથી હું એમને ઉરાડી મુકું છું, અને છતાં એ હું મધપ્રડો હોઉં એમ એ લોકો મારી પાછળ ઉભરાય છે. જીવન કેવું વિચિત્ર છે ! મનુષ્યના ધાર્યા પ્રમાણે સંસારમાં બનતું હોય તો સંસાર કેટલો શુદ્ધ થઈ જાય ? માનવ ભ્રમ શામાંજ માનવ જીવનનું અપુટ સૌંદર્ય છે, માનવજીવનની અનંત રમણીયતા છે.

કુસુમને તે હું શું સમજાવું ? મારી નવલ કથાનાં સ્ત્રી પાત્રોનેએએ તો જાણે ખરાં હોય એમ માની લે છે. આત્મા મૂર્ખ ભ્રમને તે શી રીતે ટાળવો ? અને એને સમજાવુંએ શી રીતે ? નાયકનાયિકા સાથે પ્રેમમાં પડે તો એ એમજ કદાચ લે છે કે નાયક...ને હું ને નાયિકા તે કોક સ્ત્રી જેની સાથે મારે કેક... પ્રભુ ! આવી નાની નાની વાતોમાંથી કેવી ભ્રમણાઓ ઉભી થાય છે ? દુનીઆની કેટલીએ કરુણકથાનાં મૂલ આવી ભ્રમણાઓ દશે ? એની લેલાછ તો તોખ્યા ! એ તો એમજ કચ્છે કે હું નવરો પડું એટલે એની પાસેજ બેસી રહું, એને ડીઝાઈઝને જ્યાં કરું. આખોનીએ ધીરજને અવધ હોય કે નહીં ? અને એની સાથે બેસીને શી વાત કરું ? હું વાત ઉપાડું તે એ ન સમજે; ને હું બોદા કરું તો એ હું જાણે શબ્દભદ્રગર હોઉં એમ મારી સામે ફાટ્યે ડાળે જોઈ રહે ! ને એ વાન કરે તે મેં એની પાસેથી સતરસો વાર સાંભળી નાખેલી હોય. કુચ્યા ફરી ફરી પીરસાય તે કેમ આધા જાય ?

પિતાજી તો હું કુલાંગાર ઉઠ્યો એમજ માને છે, ને માનનું હેત-અપુટ હેત-પણ સેંજ સેંજ ઓસરતું જાય છે. અને દમણાં દમણાં બહેન કુમુએ હું જાણે વિચિત્ર પુતળું હોઉં એમ મારી સામે જોઈ રહે છે !

કેરી વિચિત્રતા ! હું જાણું છું કે હું તદ્દન ડંડા મગજનો માણસ છું. મારી શુદ્ધશુદ્ધકોણે

છે. પરંતુ બધાંજ મને વીરૂલ માની લે એટલે સહજ ગભરાટ વધુ છે. છતાં મને એક સંતોષ છે. હું જોઈ શકું છું કે મારામાં વ્યક્તિત્વ છે, કેંક નવીનતા છે, વિશિષ્ટતા છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પેઠે હું એ નવનવાં રૂપ ધારણ કરી શકું એમ છું. નહીંતર જુદી જુદી આંખે હું જુદો જુદો કેમ ભાસું? અવરને ભાસતી આઈંદ્રયાત્રી બહુરૂપતામાં મારું ઉર્જિત લાવિ છુપાયું હશે તો? મને લાગે છે કે હું મોટો માણસ થઈશ. અવશ્ય થઈશ! પ્રત્યેક વ્યક્તિ મને જુદે જુદે સ્વરૂપે જુએ. હું સર્વને વિવિધ આકર્ષણથી મારી તરફ આકર્ષું એવી મારામાં કળા છે, એ તો નક્કી. એ કળાને કેળવવી એજ મારા વિજયની આવી. પછી જોઈ છું જગત કેમ નથી નમતું. મારા પ્રવૃત્તિત વ્યક્તિત્વથી જગતને આજ નાખીશ હારેજ મને સંપૂર્ણ સંતોષ થશે. મારું ધ્યેય આપડી કુમુદ શું સમજે? અરેરે! પણ એના તરફથી મને પ્રેરણા-પ્રસાદન્ય

પ્રેરણા હોત તો મારું કામ કેટલું સરળ થાત! મનુષ્યની આકાંક્ષાઓને હદ નથી. પરંતુ હજાર પણ અડો પકડો છે. કેને કે અવરોધ નાખવાનો જ અને એવા કંટકો વેરવામાંજ એની મોટાઈ છે ને? નહીંતર મનુષ્યો ક્યારનાએ એને માથે ચઢી બેઠા હોત!

અંતરાય આવે કે ન આવે. મારી સર્વતો-મુખી મહત્તાકાંક્ષા સાધવા સારુ મેં લીધેલો માર્ગ મને યોગ્યજ લાગે છે. મારાં સ્વજનને બાંધે એ ભુલભર્યો લાગે. મને ખાતરી છે કે હું સમયમાં હું એમને બતાવી આપીશ કે હું જે કરું છું તે દીર્ઘદૃષ્ટિથી કરું છું. આ મહત્તાકાંક્ષા તારી સાધના એજ જીવનનું ધ્યેય! એ ધ્યેય સાધનાં સ્વજનના સ્નેહનો હોમ આપતાં પણ હું નંદા અટકું. સ્નેહ જો મહત્તાકાંક્ષાને ન પોષી શકે તો હોય તો એવા નિર્જાલ સ્નેહની મને જરૂર નથી. સ્નેહને હું સ્વપ્ન સાધનાનું સાધન માત્રજ લેખું છું.

ચંદ્રિકા અને તેના ઉપાસકો

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૪ થી)

અપરાધ કરવામાં કરિ જોડસંપીઅર બીજને નંજર છે. પણ મને લાગે છે કે તેનો દોષ બહુજ ઓછો છે. કારણ કે તેના દેશમાં અખંડ પથરાઈ રહેતા ધુમ્મસના ધુંધટપટની પાછળ ચંદ્રિકાનું મુખ બરાબર નહીં દેખાતું હોય અને તેને પરિણામ ઉપરની ભ્રાન્તિ ઉપજવા પામી હશે.

કોનેજમાં અમારા ગુજરાતીના પ્રેદિસર

ચંદાના આ દોષો ટાળવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે ચંદા મનુષ્યના હૃદયમાં અમુક લાગણી ઉત્પન્ન કરતી નથી પણ તેના હૃદયમાં તે વખતે જે લાગણી હોય છે તેને પ્રત્યક્ષિત કરે છે.

કદાચ તેની વાત ખરી હશે. હું ઇચ્છું છું કે તે ખરી હોય.

જીવવું કેના માટે ?

૦૭૭૭૭૭

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૦ થી]

હમણાંજ દયાયાં. જુઓ અહીંજ છે. હજી અચ્છે. અચાવો. અચાવો...અરે ...રે” બોલતાં બોલતાં તે બાળા જમીન ઉપર ઢળી પડી. તેનાથી સદન ન થયું. તે બેભાન થઇ ગઇ. રજનિનાથે જોઇ લીધું કે હવે તેનું ઘર સલામત ન હતું. એક કરો પડ્યો. બીજે પડું પડું હતો. કાંકરાઓ ખરખર નીચે પડતા હતા. કુમુદનાં માતા પિતા તો ગયાં. પરંતુ જીવું ક્યાં ? ચારે તરફ જળ, જળ અને જળજ હતું. ઉપરથી વરસાદનો મારો તો ચાલુજ હતો. “ગમે તેમ થાય. તો પણ ગમે તે ઉપાધિ આ નિરાધાર બાળકોનું રક્ષણ થયુંજ ન્નેષ્ઠએ” એવો દૃઢ સંકલ્પ તેણે કરી લીધો. થોડી વારે કુમુદ હાલી. અર્ધ ભાનમાં આંખો ઉઘાડી કેંક અરપણ, ન સમજાય તેવું બડબડવા લાગી. “જા, નાદાન, જા. દૂર થા. ન અચાવીશ મને કે મારા માતા પિતાને ! હુઆ,..... સ્વા—ર્થો !” પાછી બેભાન થઇ ગઇ. રજની કેંક સમજ્યો નહીં. આ શબ્દો કેને ઉદ્દેશીને કહ્યા તે તે કળી શક્યો નહીં. પરંતુ અત્યારે વિચાર કરવાનો સમય ન હતો. તેણે ફરીથી ચોતાનો ક્વચ્છ ખરેખર મજબુત કર્યો. જડવત અનેલી કુમુદને પીડ ઉપર નાંખી એક હાથે બરાબર પકડી રાખી તેણે પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. મહાન મુશ્કેલીથી રરનાને એક છેડે પહોંચ્યો. ત્યાં લીમડાનું એક ઝાડ હતું. તેની આસપાસ પર્યટનું ચાણું બાંધેલું હતું તે તેને યાદ આણું. રાત ત્યાં થાળાં ઉપર કાઢવી બીજે રસ્તો ન હતો. ત્યાં તે પહોંચ્યો. અને ઝાડની ઓઢ કુમુદને મુકી, આસ આધો. તેની સરકાત ભુજ્જઓ પણ ત્રમથી ચાપી ગઇ હતી. પરંતુ અંતે રાતની રાત નીકળે તેવે સલામતીને રથજે તે પહોંચ્યો એટલે જરા

નીરાત વળી. કુમુદને થોડી વારે ભાન આવ્યું. “હું ક્યાં છું ? માછ બચ્યાંતે ! બાપુને બહુ વાગ્યું નથી કે ?” વગેરે પ્રશ્નો તે કરવા લાગી. રજનીએ તેને ધીરજ રાખવા કહ્યું; કુમુદ પળવારમાં પરિસ્થિતિ સમજી ગઇ. તે ઉભી થઇ. “ભાઇ, હવે આપણે શું કરશું ? ક્યાં જઈશું ?” તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“સવારે સૌ સારાં વાનાં થઇ રહેશે. અંત્યારે તો માત્ર આપણે આપણા આત્મબળે ટકવાનું છે” રજનીએ દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો. હવે તો એ થાળાં ઉપર પણ પાણી આવ્યું. અંતે લીમડાની મોટી ઝાળ ઉપર કુમુદને મોડવી, રજનિનાથ નીચે પાણીમાં થાળાં ઉપર ઉભો રહ્યો ! સવાર પડ્યું. સાત વાગ્યાનો વખત થયો. સૂર્ય મહારાજે તો રુસણાં ચાલુજ રાખ્યાં હતાં. દર્શન આપવાની તેમની જરા પણ ઇચ્છા ન હતી. વાયુ અને વરણુનો સહકાર પણ એવો તે તેવોજ ચાલુ હતો. નંદનવનને તથા લાંના વાસીઓને હજી પુરો દંડ અપાયો ન હતો ! અંતે રજનીએ કુમુદને લાં એમની એમ બેસવા દીધી. “અચાપ કરવાનાં સાધનો લઇને હમણાં આવું છું” કહી તે જરી પાણીમાં પડ્યો. જરા આગળ ગયો એટલે બાલુની લાનીમાં તણાતી એક લાકડાની સીડી સામે ચાલી આવતી હતી. તેનાં પાટીઆંજી વીખાઇ ગયેલાં હતાં. તે સીડી રજનીએ ખેંચી લીધી. અને ઝાડને થાજે ધમડી લાગ્યો. તેમાં ચાર પાંચ આડાં પાટીઆં તથા બે બાલુનાં પાટીઆં લુહાં કરી, ત્રાપો તૈયાર કરવા તેણે વિચાર કર્યો. પરંતુ અધિવાને દોરી જોઇએ તે ક્યાંથી લાવવી ? તેટલામાં સામે ઘરમાં ઉભેલા એક ગૃદરથ આ સ્થિતિ સમજી ગયા અને તેમણે દોરડાંનું એક ગુંચણું ફેંક્યું. તે વડે એક ત્રાપો રજનિનાથે તૈયાર કર્યો. અને

તેના ઉપર કુમુદને બેસાડી સલામતીભરેલા રથજો જવા લાગ્યો. અંતે તે રસ્તાને છોડે, જ્યાં પાણી ન હતું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, અને છુટકાનો દમ ખેંચ્યો. પરંતુ હવે તેને બીજી ચિંતા ઉભી થઈ. “કુમુદને ક્યાં લઈ જવી ?” તેને પુછતાં માણસ પડ્યું કે વડોદરામાં તે બીજા કોઈને ઓળખતી ન હતી. છેવટે પોતાના એક ઓળખીતા ગૃહસ્થને ત્યાં કુમુદને તે લઈ ગયો અને એ ચાર દિવસ તેને ત્યાં રાખવા ગોઠવણ કરી. કેરાં કપડાંઓ પહેરી, સગી વગેરે કરી આખી રાતની ટકા દૂર કરી અને જરા સ્વસ્થ થયાં. પરંતુ લોક કલ્યાણ કરવાની રજનિનાયતી ધૃષ્ટાએ હવે ઉઝરવરૂપ ધારણ કર્યું. અને કુમુદને મિત્રને ભાં રાખી, પુરમાં સપડાએલાં નિરાધાર લોકોને મદદ કરવા તે બંધાર પડ્યો.

મંગળારત્રી સવારથી આખા શહેરમાં ટાકાકાર થઈ ગયો. સપડાએલાં લોકોને સલામતીવાળા રથજો લઈ જવા માટે સ્વયં-એ ડો તથા શહેરના જુદા જુદા આખાડાના યુવાને ખલ્લ નીકળી પડ્યા હતા. માનવહૃદયની કસોટી થઈ ચુકી. માનવતા છતી ગઈ. તરવરની કળા જાણનારાઓએ તો તે દિવસે અનેક મ.શુસોને ઉગાર્યા. અને તેમ કરી જનતાની સેવા કરવાનો અનેરો લઢાવો લીધો. રજનિનાયે તો મુરસાગરમાં પડેલી એક જુની હોડી હાથ કરી લીધી. અને તેમાં કેટલાક સાહસિક યુવાનોને લઈ ચોપર ધુમવા લાગ્યો. અને પોતે કૂંક કરી શક્યો તેથી જીવનની સાર્થકતા થઈ એમ અનુભવવા લાગ્યો. મદદની અહુ જરૂર હતી. શહેરના અમલદારો તે સમયે શહેરની બીજી બાજુએ, વિશ્વામિત્રીને સામે કાંઠે વસાવેલાં પરામાં આવેલા જંગલમાં સપડાઈ ગયેલા. તેઓનાં મકાનોમાં પણ નીચેને ગજલે પાંચ, છ છૂટ પાણી ચડેલાં. સત્તાના નીશામાં ધુમનારા

એ સત્તાધીશો તેમજ ગરીબ યુવકોમાં રહેતા મજૂરીથી પેટ ભરનારા ગરીબ યુવાનો-એમ સૌની રિયતિ કુદરને એક પક્કવારમાં સરખી કરી દીધેલી. નાતગનના ભેરો, ઉચનીચના તરાવનો તથા અમીરી તથા ફકીરી વચ્ચેનાં અંતરો આ આફતમાં વીસારે પડ્યાં. ધરતી ન્યાયવતુલામાં સૌ સરખાં છે એમ સૌએ કબુલ્યું. -અનુભવ્યું. આખા શહેરમાં એ ચાર દિવસોમાં સરકાર કાણ છે તે જણાયું નહીં, આ રિયતિમાં જેનાથી જે અન્યું તેણે તે કહ્યું. બદમાશો, હુલ્લુ તથા લખડ લોકોને પારકાનું જુડી લઈ પોતાનું ઘર ભરી દેવાની આ સંધિ દીક મળી ગઈ હતી. અને આ અરાજકતાનો તેઓ કાલ લેવા ચુક્યા નહીં. પ્રલયકાળનાં દર્શન થતાં હોય તોપણ નીચ લોકો નીચતા છોડના નથી એ સૂત્ર પણ સરળતાથી સમજાયું. જે વાનો અનેક ગ્રંથો કે આચાર્યોનાં અસંખ્ય માપસોથી ન સમજાય તેવી અને ગુંચવણ ભરેલી બાજતો આ ચાર દિવસમાં કુદરે જનતાને શીખવી. રજનિનાયે બસોથી અડીસો જેટલાં માણસોને સલામતીવાળા જગ્યાએ પહોંચતાં કર્યાં. “હવે શા સારું જીવવું ?” એ પ્રશ્નો ઉત્તર દેવાઈ ગયો.

૨

ગુરુવાર આવી પહોંચ્યો. સવારના દસ વાગ્યાથી પ્રજ્ઞવનાં પ્રયત્ન પુરો હકવા માંડ્યાં. લોકોના જીવમાં જીવ આગ્યો. વરુણદેવનો કાપ શમ્યો. માત્ર તેમણે કરેલા ઉદ્ધાપાનનાં ચિહ્નો ચારે તરફ જેમનાં તેમ હતાં. પડી ગયેલાં ખડેરો, રસ્તાઓ ઉપર દુર્ગંધ મારતું સડતું અનાજ અને પાંખી, તથા મનુષ્યોનાં વિશ્વામિત્રીને કાંઠે ધસડાઈ આવેલાં અસંખ્ય મદદ-ઓ, જરૂરમુગથી ઉખડી ગયેલાં મદદાન વિશાલ વૃક્ષો અને ધરત્યાર વિનાનાં થઈ પડેલાં રજનનાં-

નિરાધાર માણસોનાં ટોળાંઓ દષ્ટિગોચર થતાં હતાં.

રજનિનાથે બીજા સત્તામાં એક નાનું સરખું મકાન શોધી કાઢ્યું અને ત્યાં જઈ રહેવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ “કુમુદનું શું કરવું ?” આ વિચારથી તે ધણો મુંઝાયો. અંતે એને પોતાના એક જુના રીટાયર્ડ થએલા ભત્રા ચીફ ઇન્જનેર સાહેબ સાંભર્યા. તેઓ દયાળુ સ્વભાવના હતા. વળી બ્રાહ્મણ હતા. ગયે અઠવાડિયાંએ રજનિનાથને રસ્તામાં અબ્યા ભારે કોષ રસોઇ કરે તેવું માણસ ઓળી કાઢતા કહેતું કારણ કે તેમનો રસોયો નારી મએલો. એમને રૂ. ૪૦૦)નું માસિક રેન્શન હતું અને ધરના ટુપી હતી. એ ત્રણ બંગલાઓ તથા ગાડી ઘોડા વગેરે પણ હતાં. તેમની સ્ત્રી તથા પુત્ર પુત્રીઓ મળી આઠ, દસ માણસનું બડોળું કુટુંબ હતું. “જે એ માણેક-લાલમાઈ કુમુદને પોતાના ધરમાં યોડા વખત આશરો અપે તો ઘોડા વખતમાં કુમુદને લાક કોઈ યોગ્ય વર શોધી તે તેની ફરજ બજવી સુકેન થઈ શકે” એવો વિચાર તેને સુઝ્યો. તે તુરંતજ માણેકલાલમાઈને ત્યાં ગયો. ભાઈ ઘેરજ દેના. બધી વાતચીત ટુંકામાં સંવિસ્તર રીતે સંભળાવી. એમને એમ આશય ન અપાય તો તો કુમુદ જરૂર બાંસડાડેબને રસોઇ વગેરે કરવામાં બહુ ઉપયોગી નીવડશે એવી પણ ખાતરી આપી. માણેકલાલમાઈનું દયાળુ હૃદય મીંગળું. પરંતુ પોતાની ધર્મસંસ્કારણીને મત લીધા સીવાય એઓ એક પણ પગલું ભરતા નહીં. પોને પ્રથમથીજ આત્મકિત પત તથા પત્ની રૂપણ હં.વ.થી, રજનિનાથને, લીલાખાનનાં બેત્રાનું કહી પત્ની સત્તાડેલું આગે ૧ બંગલો ૨૫૫. ૫૧૧ પત્ની વચ્ચે જે વાંતાકાળ થયે તે રજનિનાથ સંભળી શકે

તેટલા જોરથી થયો. બાંસડાહેજ હંદેકાઇ ગયાં અને તડાકો કરી બોલી ઉઠ્યાં: “મારે મારા ધરમાં એવી બત્રા જોઇએ નહીં. ઓળખાણ પાળખાણ વિતાની કોષ રખડતળી સુવાન છોકરીને હું ધરમાં નહીં ધણું. તમને ધોખાં આવ્યાં પણ બુદ્ધિ તો કોષ દિવસ આવીજ નહીં. બહુ દયા આવતી હોય તો મારાજ ભાઈના છોકરાને કોલેજમાં બણતા મારે જરૂરના પૈસા આપો ને ! ત્યાં તો રને દસ વતો સંભળાવો છો ! એવા તો ધણાએ ધુતારાઓ પારકે પૈસે પરમાનંદ કરાવતા તથા પારકા છોકરાંને જતી કરવા આવશે. હવે કૈંક સમજો પાંસઠ વર્ષને ઘેર ગયા.”-વગેરે વગેરે વાગબાણની જખરી ધારા શરૂ થઈ. રજનિનાથે આ સાંભળ્યું. પતિ પત્નીના આવી રીતે પુદ્ધ કરવાના પુરાણા દક્ષોની વચમાં તેને આવવ તો અધિકાર ન હોય એ તે સમજ્યો. અને માણેક-લાલમાઈની આજરુ જાળવા તેની દયા ખાઈ જગનમાં કેવી કેવી વિચિત્ર વ્યક્તિએ-એ વિચિત્ર વિધિએ સળેલી છે તે સંબંધી વિચાર કરતો શુપચુપ રસે પડ્યો. હજી તો કુમુદને પેનાની સાથે રાખરી એવો નિશ્ચય કર્યો.

૩

ઉપલા બનાવને ચાર મહિના વીતી ગયા. રજનિનાથ પોને સંસ્કારી, ભણેલોગણેલો તથા બી. એ. ની પદવી લેતા, હિચ્ચ અદ્યો-વાળો સુવાન હતો. ઇજનેર ઓશીકમાં ને દેડ કલકે હતો. અંગે ૨૫૦ થી ૩૫૦ નો એમાં પરોરો દેનો કુમુદનું કૌણું નહીં કમી તેને સુખી કરવી એવું તેણે એ બંધકર કાળાંત્ર ૧૧ જ નક્કી કરેલું. પંતુ એ કેતીરીને કાંઈ નેમ ૧૧ તેને સુખ પડી નહીં. કુમુદ ને નેના છવન ૧૧૧ તથા આશયતા ૧૧ ટેટલી ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ગડે હતી કે એ પેતા ૧ અને ટેટલી રજનિ ૧૪-

ની સગરડો સાચવતી. ઘરનું સઘળું ટામકાજ સંધું સીધું વગેરે સર્વે એવી સુધડતા તથા સ્વચ્છતાથી કરતી કે રજનિનાથને ઘરની જરા પણ ચિંતા ન રહી. પોતાની મૃત પત્નીનાં કષણેઓ ઘરમાં નકામા હતાં તે પણ તેણે કુમુદને વાપરવા માટે આપ્યાં. નિરાધાર કુમુદ જ્યાં પણ ક્યાં ? તેણે તો આ સ્થિતિ બહુ જ શાંતિથી વિનયપૂર્વક સ્વીકારી લીધી. તે પણ સંસ્કારી બાળા હતી. અને મેટ્રીક સુધીના અભ્યાસ કરી આગળ વધવાની તેની ઇચ્છા હતી. અસારે તો એ બધી વાત બાળુએ રહી ગઈ. પરંતુ “મૃત્યુનાં મુખમાંથી કિગારનાર રજનિનાથના ઉપકારનો બલો હું કેવી રીતે વાળી શકીશ ? ” એ પ્રશ્ન હંમેશાં તેના સામે ઉભો રહેતો. ઘરનો સઘળો કારભાર ઉઠાવી રજનિનાથની રીતબાનથી વાળે રહ્યો તેણે કાર્યદક્ષતાથી રજનિનાથની અગવડો દૂર કરી. પરંતુ આવી રીતે યુવાવસ્થાની મદમરૂઢિથી ભરેલા કાળમાં યુવાન બાળા, કોઈ પુરુષના ઘરમાં રહે તે જગ્યા કેમ સાંખે ? કુમુદ તથા રજનિનાથ સંબંધી ચણપણ ચણપણ કેટલી વાતો થયા લાગી. જ્યાં એ કે આર બેઠાંઓ બેઠાં થાય ત્યાં એની એજ વાત. કુમુદને બહાર જતાં આવતાં દેખે તો મોં મચકોડે. કુમુદ આમાં કશું બાણતી નહીં. બાણતી તો પોતાનો અપરાધ શે છે તે સમજી શકી નહીં. જગજગતીમાંથી કોણ અથવા પાંચુ છે તે રજની કે કુમુદ બન્ને ?

કુમુદ તો નિર્દોષ કદનેાત્ર કરતી પોતાની સૂચીસ ફેલાવતી સુંદર ખીલેલી કળા હતી. તેને લોન કે ચુમાલ ન હતું. માત્ર પોતાના જીવનદારને કેવી રીતે ઉપયોગી નીવડે એજ તેની કોઈજ હતી. પરંતુ રજનિનાથ આસપાસના બનાવો ને સમજે એવો બેટુ ન હતો. હવે તેને એમજ લાગ્યું કે પોતાની આખી સાચવતી

હોય તો કુમુદને યોગ્ય ટેકાણે પરણાવી દેવી જોઈએ. આ વિચારથી તે હમેશાં ખિન્ન રહેતો. કુમુદ તેને આવી રીતે દીકરીમાં જોઈ તેની દીકરીની કારણ પુછતી, પરંતુ એ તેના જવાબ સંતોષકારક આપી ન શકતો. અંતે તેને યુક્તિ સૂઝી આવી. તેની એક વૃદ્ધ માસી અમદાવાદ રહેતી હતી. તેને થોડો વખત પોતાને સાં આપવા આમંત્રણ મોકલ્યું. ઘણે વખતે લાણેજે યાદ કરી તેથી માસી આવ્યાં. રજનિનાથના માસા પાંચેક વર્ષ ઉપર મરણ પામેલા અને તેના મૃત્યુ પછી માસી બહાર નીકળ્યાં નહીં. તેથી આટલે વખતે બહુ આગ્રહ કરી રજનીએ માસીને મોકાવ્યાં. માસીને કે સંતાન ન હતું અને કુટુંબમાં પોતાની બહેનના દીકરા સીવાય બીજું કોણ હતું નહીં તેથી લાણેજ ઉપર બહુ વહાલ હતું. આ આમંત્રણ તેઓ કેવી શરૂઆત નહીં. અને તેઓ તુરંતજ વડોદરા આવ્યાં. પ્રયંત્ર પુર આવી ગયા પછી પડેલીજ વાર માસી લાણેજ મળ્યાં. પરસ્પર આનંદ થયો. રજનિનાથે એ રાત્રે કુમુદના સુષ્ઠ ગયા પછી તેના સંબંધી સર્વે દકીકત મારીને કહી. પંચાવન વરસને ઘર ગયેલાં અનુમતી માસી બધી વાત સમજી ગયાં અને “આ પ્રશ્નો ધીરે ધીરે નીકાલ કરશું” એમ કહી રજનિનાથને આશ્વાસન આપ્યું.

મસીબાને આગે દરેક દિવસ થયા દરો સાર પછી એક દિવસે સવારની ટપાલમાં રજનિનાથને એક પત્ર મળ્યો.

“મી. રજનિનાથ :

તમારી નડદાઈનો હજે ત્યાગ કરો. બીજાની સાથે સંબંધ કરો એવી એક યુવાન કન્યાને આવી રીતે તમે છડ્યોક ઘરમાં રાખો છો, તેની તમને જાણ પણ હરમ કેમ આવતી નથી ? તમે હોજી જાણનો ત્યાગ કરી આવી આપેલ રીતે પરંબીન

યએલી યુવાન ઊકરીને તમારી જાગમાં ફસાવેલો, તે તમને બહુ બારે પડશે. એ કન્યા સાથે તેનાં મરણ પામેલાં માળાપે મારો વિવાહ કર્યો હતો. મટિ મને તે કન્યા સોંપી આપશે. આ બાબતનો ફંડચો કરવા હું આજે સાંજે પાંચ બજે તમારે ત્યાં આવીશ.

લીડ
રમણ..... "

રજનિનાથ આ પત્ર વાંચી પહેલાં તો ઉઠી ગયો. પોતે હજી સુધી પુરેપુરો પવિત્ર રહી એ આજ્ઞા સાથે બાઈ જોડે સંબંધ રાખી રહ્યો હતો તે ન સંમજનાર આ કોઈ મૂર્ખ છોકરો આવું લખેજ કેમ, એ તેનાથી ન સમજાયું. સાંજે પાંચ બજે તે આવે ત્યારે તેને મેથીપાક ચખાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ બીજીજ પજો નેણે વિચાર્યું કે જગતની દૃષ્ટિએ પોતે તદ્દન નિર્દોષ છે એમ જણાય નહોતો એ આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક હતું. ગમે તેમ કરી સાંજે આ વાતનો નિર્ણય થશે અને કુમુદની આ અત્યંત યુવક સાથે પરણવાની ધ્રુજા હશે તો તેના ઉપરથી એક મોટો ભાર હળવો થશે એ આશ્વાસન તેને આ પત્રમાંથી મળ્યું.

સાંજે પાંચ વાગે ચાલુ જમાનાની ફેશનના નમુના રૂપ, અપ-ટુ-ડેટ પ્રોસાકમાં, માથે વાંકી ટોપી, હાથમાં ઝીણી કેન, તથા પગમાં સફત ટેનીસ શૂઝ પહેરેલો એક યુવાન તેની સાથે ત્રણ બીજા મિત્રોને લઈ રજનિનાથને ત્યાં આવ્યો.

રજનીએ આવકાર આપતાં પેલા યુવકને સંબોધીને કહ્યું : "પત્ર લખનાર તમેજ કે ?"
"હા, હુંજ. એ ઊકરીને હમણાંજ મરે સ્વાધીન કરે. નહીં તો તમને બારે પડશે." રમણ બોલ્યો.

તે રી તોહાંડાં તથા નફ્ટાઈ જેમ રજનીની આંખમાંથી તણખા ઝડ્યાં. પરંતુ તેણે શાંતિ રાખી કહ્યું : "તમે કહેા છો. એ વાત ખરી શા આધારે માનવી ? ઉમા રહો, હું કુમુદનેજ અહીં બોલાવું છું. તેનેજ યુગી સર્વ નક્કર કરીશ."

તેણે કુમુદને બોલાવી. કુમુદ કે જણતીજ ન હતી. તેણે ઓરડામાં ચાર યુવાન છોકરાઓને જોયા. તેમાં રમણ પણ હતો. કુમુદનું મોં લાલ થઈ ગયું. તેના હોડ યુરસાના આવેશમાં ફરકવા લાગ્યા. રજનિનાથ આ જોઈ ઘમ્મો. રજનીએ ટુંકામાં રમણનો દાવો રજુ કર્યો.

"મારાં માતા પિતાંની એવી ધ્રુજા હતી ખરી. આ ગૃહસ્થ અમારી ઉપરના માળામાં રહેતા હતા. અંત પેલી ઘોર પ્રત્યક્ષી રાત્રે તેઓ અમને છોડી નાશી ગયા. તે વખતે મેં તેમને કરગરી, હાથ જોડી, કાલાવાસા કરી, મારાં શુદ્ધ માતાપિતાને બચાવવા બીનતી કરી. પરંતુ એ શુરા, ખાનદાન યુવાને અમને તરછોડી એટલુંજ નહોતું કે અમને અમારી પડી છે. ત્યાં તમારું અમે શું કરી ? તમે તમારું ફેડી ખાંજે. નહીં તો જે થાય તે બોગવતે. એવા નાદાન, આપલા-ઓથી જગતનો શો ઉદ્ધાર થવાનો છે ? મારે એનું મેં હું પણ જોવું નથી. કુમુદનો જુરસો એકદમ ઉછળી આવ્યો. શાંત, ગરીબ તથા સંસ્કારી કુમુદનાં અંગે અંગમાં કોઈ દેખાતો હતો. તેનો પિતૃપ્રેમ અનુપમ હતો, રજનિનાથ સ્થિતિ સમજ્યો. તે સમયે જોલાન અવસ્થામાં કુમુદ ઉચ્ચારેલ શબ્દોનો અર્થ તે પુરેપુરો સમજ્યો. કુમુદ અંદર ચાલી ગઈ. માસીયાએ સધળું સાંભળ્યું તથા જોઈ લીધું. રજનિનાથે રમણને સાફ સાફ કહી દીધું કે કુમુદના હાથની તેણે સ્વપ્ને પણ આશા રાખી નહોતી. અતે કેટલુંક ન બોલવાનું બોલી, કેટલીક ધમકી આપી રમણ પોતાના મિત્રો સાથે ચલ્યો ગયો.

૫

"ભાઈ તું ફરીથી ધરસંસાર ન માંડે ?" માસીયાએ એક દિવસ રજનિનાથને પુછ્યું.

"માસીયા, આ પ્રશ્ન કેમ ઉઠ્યો ? મારો નિશ્ચય તો તમે જાણો છો ?"

"રજણ, જો, તું, તો સમજ્યું છે. તોરી

ઉંમર કે બહુ નથી. વળી અમો એ બેનોમાં અમને તારોજ સતોય. તારે ત્યાં પારણા બંધાય અને વંશનો વેલો વધે એ અવસર અમને બોવાની તક કેમ ન આપે ?”

“માસીયા ! એ બધું ખરું. પરંતુ ગધું તેનું માણસ ફરી ક્યાંથી મળે ?” રજનીએ ગુચવાતાં ગુચવાતાં કેંક જતાય આપણે જોઈએ માટે આપો.

“એવું કાઠ હોય તો ?”

“ક્યાં છે ? ખતાવો.”

“તારા ઘરમાંજ. છોકરી કેવી ડાહી છે ? મેં તો ઘણો અનુભવ લીધો છે. પરંતુ કુમુદને જોઈ લારથી એમજ થાય છે કે આવી વહુ મારા રજનીને મળે તો ?”

“માસીયા ! આ શું કહો છો. લોકો શું કહે છે ?” રજનિનાથનું મગજ ચક્કરે ચક્કરું. તેના હૃદયમાં કેં નવા તરોનો ઝણઝણાટ થયો. તે શું થાય છે તે સમજી નહીં. હા. પણ કુમુદ બીજાને પરણી જશે ત્યારે તેને કેવું થશે ? એ કદપનાથી તેનું મરતક ફરવા લાગ્યું.

“રજની, માણ, આટલું સાંભળ. આ રત્ન આનાયસે સાંપડ્યું છે તેને ફેંકી ન દેશ.”

“પરંતુ તેમાં કુમુદ પોને શું કહે છે ?”

“અરે ભાઈ એ તો મેં વગરતે જાણી લીધું છે. એ તારી હા હોય તો તે તને પરણવા જરૂર ખુશી ખતાવશે.”

રજની વિચારમાં પડ્યો. “આ પગલું વ્યાજબી કહેવાય કે કેમ ?” તે સંજની અનેક વિચારો મગજમાં આગ્યા. “પરંતુ કુમુદનીજ ઇચ્છા હોય તો પછી શી હરકત ?”

પ્રેમીઓ પોતાના મનને આમજ મનાવે છે ને ? ખરેખર પ્રેમ એ કોઈ અનેરી અપૂર્વ સાવના છે. રજનીના હૃદયમાં તેણે ક્યારે પ્રવેશ કર્યો અને કેવી રીતે છુપામ રહેશે, તે રજની પોતે કહી શક્યો નહીં. અંતે તેણે મસ્તીમાને કહી દીધું કે કુમુદનો વિચાર સ્પષ્ટપણે જણાય ચીરાય પોતે કે કહેવા માગતો નથી.

રજની બહાર પરસાળમાં બેઠો હતો. અંદરના ઓરડામાં થતી વાતચીતે તેનું પાન ખેંચ્યું.

“કુમુદ, રજનીભાઈ તને હવે યોગ્ય રથને પરણાવી દેવા માગે છે.”

“માઝ ! એ તો દીક છે. પણ મારે તો પરણવું નથી. માત્ર એમને ભાર રૂપ થઈ કેમ રહેવાય એજ વેદના મને હવે થાય છે.”

“સારું કેટલાં મળે તો તને શો નાંધો છે ?”

“સારાં કેટલાં જગતમાં છે ક્યાં ?”

“તારી નજરમાં કોઈ છે ?”

“ના. માઝ ! હું એ સંજનીનું બાલું ? હું જગતથી અજાન છું. હું તો એકજ હૃદયને ઝાળખી શકી છું.”

“તે ક્યું ?”

“રજનિભાઈનું.”

“સારે એને પરણીશ ?”

“એ મારા પ્રાણદાતા મને સ્વીકારે તો જરૂર.....”

“હીક છે.”

રજનિએ આ વાન સાંભળી હતી. તેનાં હૃદયમાં પણ એજ વાતનો પ્રતિબંબ થયો. જગતમાં જીવવું કે કેમ ? કેાને માટે જીવવું ? શા માટે જીવવું ? વગેરે પ્રશ્નોનો હવે તો પુરેપુરો નીકાલ થઈ ગયો.

લગ્ન પછી એ એક મહીને રજનિનાથ તથા કુમુદ પોતાના ઘરની આગાસીમાં બેઠાં હતાં. ચંદ્રની શીતળ, આહાદકરી ધવળ ભોતતામાં એ પ્રેમી યુગલ પ્રેમ રસનું પાન કરી રહ્યું હતું. “કુમુદ, બે નિશાનાથ કેવો ખીત્યો છે ?”

“નાથ ! મારે ત્યાં શા માટે જોવું પડે. મારે નિશાનાથ-રજનિનાથ-તો પૃથ્વી ઉપર મારી સોડમાંજ છે.”

“કુમુદ હમણાં હમણાં તું કેમ ખીતી રહી છે ?”

“વાહ ! શું એટલું એ નથી જાણતા. કુમુદ રજનિનાથની સાંભિધમાંજ ખીતેના ?”

ભગવાન કૌટિલ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૦ થી]

સિદ્ધાર્થે મંત્રથી આચાર્યને કેમ બોલાવ્યા, આચાર્યે શું કહ્યું, આચાર્યે નિર્દિષ્ટ ગામ છોડી કેમ ગયા તેની બધાએ વાત સાંભળી. લોકોની અજાણ્યતાના પાર રહ્યા નહીં. દેવે આખરે નંદ પર રહેવા ખરા તેની તેમને ખાતરી થઈ, અને તેના પુરાવા તરીકે તેમણે વિષ્ણુગુપ્તની પ્રતિજ્ઞા મોઢે કરી લીધી.

શકટાલના ઘરમાંથી લોકોએ કયરો સાફ કર્યો, અને કેટલાકોએ માટી વગેરે લાવી નવા ઘરની તૈયારી કરવા માંડી. થોડીક વારે સંનિધાતાનાં માણસો આવી, એ કામમાં મદદ કરવા લાગ્યાં.

શકટાલે લાંબી એક ડગલું પણ ખસવાની ના પાડી.

મૈનાડી ભગલ ૫ મધ્ય હે થેર આવી. ગૌરીની આવજતમાં પડી અને ન્યારે લાનમાં આવી ત્યારે તેને ખવડાવી પીવડાવી તેણે બધી વાત કરી. પિતા અને આચાર્ય બન્ની ગયા એ વાતથી ગૌરીમાં જીવ આબો, અને વિષ્ણુગુપ્તે પ્રતિજ્ઞા કેમ લીધી તેની હૃદયપ્રેરક વાત ઉત્સાહી મૈનાડીને મોઢે સાંભળનાં તેની નિર્જલતા દૂર થવા લાગી. અને તેણે પોતાને આવેલા થોડા ધણા વિચારો મૈનાડીને કહ્યા.

બપોર પછી સંનિધાતા થેર આવ્યા, અને સેનાજિતને જે આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી તેની વાત તેમણે મૈનાડીને કરી: તે ચમકી, અને સંનિધાતા ખાતરે સુતા એટલે સુકેતુને બોલાવ્યો અને તેની સાથે તેણે થોડી મસલત કરી. પછી ગૌરી સુતી હતી ત્યાં તે આવી. તેના મુખ પર આજી ચિંતા દેખાતી હતી.

“ગૌરી ! પાછા ભોગ ભગ્યા.”

“શું છે ?” ચમકીને ગૌરીએ પુછ્યું. આપત્તિપરંપરા ક્યારે આવતી અટકશે તે કહી શકે એમ તે નહોતી.

“આચાર્યને મારી નાખવા નરેન્દ્રદેવે સેનાજિતને મોકલ્યો છે.”

“હું ?”

“હા” મૈનાડીએ માથે હાથ મુક્યો.

“ને સેનાજિ—” ગૌરીની જીભ અટકી.

“ગયા ?”

“હા, ક્યારના.”

“શું કરીએ ?” ગૌરીએ પુછ્યું.

“આ તો બધું બુદ્ધ તારેજ માટે આવેલ છે.”

“મોઢ હું ! મરતાં કોષ્ટએ વિષ પણ નહીં દીધું.”

“એમ શું હારી ખાય છે? એક કામ કરીએ. હું આ સુકેતુને માણસો લઈ સેનાજિતની પાછળ ખબર રાખવા મોકલું છું. તું એની સાથે જા. જો કોષ્ટ આપત્તિ દૂર કરી શકે એમ હોય, તો તે વુંજ છે.”

“તમે કહો તેમ કરું.” નિરાધાર ગૌરીએ કહ્યું.

“સુકેતુ જોડે જા ને આચાર્ય શકટાલને પુછી આવ.”

“ના ના. દેવી ! હું પિતાજીને શું મોઢું લઈ પુછવા જાઉં ? મારું કમ હું જ ફાડું. પણ જો આચાર્ય બન્ને એમ હોય તો હું જાઉં.”

“તું જરો તોજ બચરો.”

ગૌરીએ વિચાર કર્યો ને એકદમ હડી. “દેવી ! એમને કોષ્ટ પણ રસ્તે બચાવવા જોઈએ. હું તૈયાર થાઉં છું, સુકેતુને કહો કે મને લઈ જાય.”

“ધન્ય છે ગૌરી !” મૈનાડીએ કહ્યું.

ગૌરી આચાર્યને બચાવવા પ્રાણ આપવા તૈયાર થઈ.

પ્રકરણ ૩૩ મું

નૈમિષારણ્ય

સેનાજિતનું કામ એણે ધાર્યું હતું તેના કરતાં ઘણું અધરું નીકળ્યું. પોતે પાછળ પડ્યો છે તેની જાણ આંહિના સૈન્યને ન પડે એવી તેને ચોકસી રાખવી પડતી. તે ઉપરાંત કુમાર ચંદ્રગુપ્ત આવીને વિષ્ણુગુપ્તને મળ્યા કે કેમ તેની ગૂઢ પુરૂષો મોકલી ખબર કઢાવ્યા કરવી પડતી.

સેનાજિતની અકળામણનો કે પાર નહોતો. તેના તંત્રીએ તંત્ર વિષ્ણુગુપ્તને મચડી નાખવાને ઉછળી રહ્યા હતા. દિવસો જેમ જતા હતા તેમ તેની અધીરાઇ વધતી હતી.

મગધની સીમા તેણે વટાવી ચારે તેને કે એન પડ્યું. હવે તેના પર મુકાએનો અંકુશ દૂર થયો. અપાટાળ્યં જઇ, સામાસામી યુદ્ધ કરી, આ દુષ્ટનો અંત આણવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ આંહિ ને શેષ બનેના રસાલામાં લગભગ બે હજાર યોદ્ધાઓ હતા અને વખત છેને પોતાના ચાર હજાર યોદ્ધાએને એ હરાવે તો ? ના; ઉતાવળ કરવાનું કે મુખાંધલયુ પગલું ભરવાનું કે કારણ નહોતું.

સેનાજિતે ઉંચ ને અત્ર બંને છોડ્યાં હતાં. ૧૧વાર, હઠાપણ, સેવા, પ્રેમ એમાંથી કોઇએ વસ્તુ તેને રચતી નહોતી. વિષ્ણુગુપ્ત પાછળ, જેમ જલ પાછળ-તરસ્યો મૃગ દોડે તેમ, તે દોડી રહ્યો હતો.

તેની પ્રિયતામા તેણે લઇ લીધી. તેનો કેદી તે છોડવી ગયો. તે બળના ઘરમાંથી નસી ગયો. તેનાં પર નરેન્દ્રની મહેરબાની હતી તે તેણે જાણતી, આખા પાટનિપુત્રમાં તેની હાંસી કરાવી; તેની પ્રતિજ્ઞા, તેની કીર્તિ, ને તેનું સુખ ખુંચવી લીધું. અનેક વર્ષોનું તેનું તેજસ્વી શ્રવન

થોડી પળોમાં ચુંચી નાખનાર આ વિચારનો વિનાશ એજ તેને પરમ ને પ્રથમ ખેંચ જણાયું.

દિવસ ને રાત તે આવા વિચાર કર્યા કરતો. એકાગ્રતા એકાગ્રતાને સરળ કરી આપે છે. જગતાં તે વિષ્ણુગુપ્તના વિનાશના વિચારો કરતો; સુતાં તેના લોહીમાં હાથ ઝમેળાવતો.

અનેક દિવસો પછી તે મુંઝવણમાં પડ્યો. આંહિનું સૈન્ય મોટાં રસ્તો છોડી, ઉત્તર તરફનો રસ્તો લેતું હતું. આનું કારણ શું ? તેણે ગૂઢ પુરૂષો મોકલી તપાસ કરાવી પણ કે પત્તો ખાધો નહોતો. તેણે પણ તેજ રસ્તો લીધો.

પણ દિવસની મજલ પછી પર્વતમાત્રાઓ દેખાઇ, અને શીતલ પવન વાવા લાગ્યો. રસ્તો હવે સપાટ નહોતો, પણ ઉંચો નીચો થતો હતો, અને પર્વતોનાં નાનાં મોટાં શિખરો ચારે તરફ દેખાવા લાગ્યાં હતાં. હવે એક ખીખરી દૂર કે છુપા રહેવાય એમ નહોતું. ગૂઢ પુરૂષો ખબર લાગ્યા કે આંહિ નૈમિષારણ્ય તરફ જતા હતા.

સેનાજિતનું સૈન્ય આગળ વધ્યું, અને આંહિનું સૈન્ય દેખાય એવી રીતે રાતવાસો કર્યો.

સેનાજિતે નૈમિષારણ્યની અનેક વાંતો સાંભળી હતી પણ તે જોયું નહોતું. ધનવંદના દરબારમાં નૈમિષારણ્ય એટલે જુલાળવા, અસંતુષ્ટ ને દુષ્ટ બ્રાહ્મણોનું નિવાસસ્થાન એમ મનાતું, અને તેને માટે તિરસ્કારવૃત્તિ સીવાય બીજી વૃત્તિ કેળવાતી નહોતી. તેણે વડીલો પાસે આં અરણ્યની કથાઓ સાંભળી હતી, પણ મોટપણે તેને તે હસી કાઢતો હતો. સેનાજિતને મનમાં હસતું આંખે નહોતું રમવાને પાંખું હતું હતું !

આવી જગ્યાએવાનું તેને મન થયું.

સેનાજિત સવારે ઉઠ્યો. ભારે આંખિનું સૈન્ય હતું લાંબ એક પવંતની તળેટી આગળ ઢાવણી નાખી પડ્યું હતું. સેનાજિતની ધીરજ હવે રહી નહોતી. તેણે પણ લસકરને ઢાવણી નાખવાની આજ્ઞા કરી અને સો સુનંદા ઘોડેસ્વાર યોદ્ધાઓ લઈને તે આગળ વધ્યો.

એક વૃદ્ધ યોદ્ધાએ વાંધો ઉઠાવ્યો. “અધ્ધક્ષ-રાજા! શસ્ત્ર સજીને નૈમિપારણ્યમાં કેમ જવાય?”

સપ્તાષ્ઠથી સેનાજિત જોષ રહ્યો. “આ હિરણ્યગુપ્ત નંદનું રાજ્ય છે—પરીક્ષિતનું નથી” તેણે કડવાશથી કહ્યું ને યોદ્ધા મુંઝે રહ્યો. તેઓ આંખિની ઢાવણી આગળ આવી પહોંચ્યા. એક ઝાડ નીચે થોડા યોદ્ધાઓ વીસામે ખાતા હતા, તે એકદમ ઉભા થઈ સામું આવ્યા. એક જણે ધમનિકા^૧ પુઠ્ઠી એટલે બીજા યોદ્ધાઓ ઢાવણીમાંથી બહાર આવવા લાગ્યા.

“હું લડવા નથી આવ્યો. ગલરાશો નહોતી.” સેનાજિતે કહ્યું. “આંખિકુમાર ક્યાં છે?”

એક શિબિરમાંથી કદ્દનું હાસ્ય સંભળાયું. “કાણું સેનાજિત!” કદ્દ બહાર આવ્યો. તેનું વિશાલ મોઢું મજાકમાં હસતું હતું. “કેમ તમે લુપ્તા પડ્યા?”

“આંખિકુમાર ને મહાદેવી ક્યાં છે?” સેનાજિતને આ પ્રચંડ ને હસમુખા બ્રાહ્મણનું મોં ન ગમ્યું.

“જો બધા કુલપતિ ભદ્રાક્ષને આશ્રમે ગયાં છે.” કદ્દએ એક આંખ મીચી કહ્યું.

“કેમ?”

“વ્યાસતીથે” સ્નાન કરવા. બેસે; થાકી ગયા હશે. બેસો.”

“નાં મારે એમનું કામ છે.” સેનાજિતે સપ્તાષ્ઠથી કહ્યું.

“કોનું?” ને કદ્દનાં મોંએ હસ્યોજ કહ્યું.

“આંખિકુમારનું.”

“આલો, રસ્તો બતાવું.”

“ના, હું જઈશ.” સેનાજિતે જીદ કરી.

કદ્દ ખડખડ હસ્યો. “હું” એકલો ક્યાં તમને ખાત્ર જવાનો છું! સેનાજિત! ગલરાશો નહોતી. મારે પણ લાંબ જવું છે. હું આવો. આવો ચાલીશ” કહી તેણે ઝાળા ખસે બેરબીને ચાલવા માંડ્યું.

“આલો, આવવું હોય તો” સેનાજિતે કહ્યું.

“—ને આ થોડા ને રાત્રો પણ સાથે લઈ જશો?” કદ્દએ પુછ્યું.

“કેમ શો વાંધો છે?”

“નૈમિપારણ્યમાં કોઈ લઈ જવું નથી. પછી તમારા જેવા મહારથીને કોઈ ના કહી શક્યું છે?” કદ્દએ હસીને કહ્યું. સેનાજિતે જીદમાં હોડ પીચા અને જવાબ દીધો નહોતો. કદ્દએ ચાલવા માંડ્યું, અને સેનાજિત અને તેના યોદ્ધાઓ સાથે સાથે ચાલ્યા.

તળેટીમાંથી તે બધા એક ટેકરી પર ચઢ્યા. જેવા તે લાં ચઢ્યા એટલે સેનાજિતે થોડા ઉંચે રાખ્યો ને ચારે તરફ નજર નાખી. તેઓ એક પવંતના સપાટ મથળા પર ઉભા હતા.

ધૂસ્રમય પંજુ પારદર્શક વાતાવરણ ચારે તરફ વિસ્તરતી પવંતમાલાઓ પર પ્રસરી રહ્યું હતું. ઉત્તરમાં દૂર ને દૂર પવંતો મોટાં વધતા હતા અને વાદળાની પેલી તરફ એક ગિરિરાજનું હિમમય શૃંગ ગગન ભેદતું હતું. તાપ આછો હતો; પવન શીતળ હતો; થોડાંક નાનાં સોનેરી વાદળો સીવાય ગ્રેમ નિર્મલ હતું. ગરમી, ઠંડી, તેજ ને છાયા બધાને અદ્ભુત સમન્વય જોનારની દરેક ઇન્દ્રિયને મુગ્ધ કરી અવાસ્તવિક રમણીયતાભર્યું ચિત્ર ઉઘું કરતો હતો.

પણ આ બધામાં પર્વતમાલા વચ્ચે આવેલી ખીણ ધ્યાન ખેંચતી હતી.

આ વિશાળ ખીણ ઉમરાઈ રહેલી લીસોતરી નીચે સંતાઈ રહી હતી, અને તેની વચ્ચે યદ્ય એક નદી કોઈક વાર સૂર્યના તેજમાં દીપતી, કોઈક વાર ઝડામાં લપાઈ જતી, આગળ વધતી દેખાતી હતી. નાના મોટા ઝરાઓ ઠેકઠેકાણે હીરાની માફક ચમકતા હતા. ઠેકઠેકાણેથી ધુમાડાની સેરા લીસોતરીની ઉપર ચાલી આવતી હતી.

પાટણપુત્રમાં રહેના બ્રાહ્મણોના વાડા જેવું નૈમિષારણ્ય ટુંક હશે એવો સેનાજિતને ખ્યાલ હતો.

તેણે પર્વતની ધાર પર ઘોડા લાવી એકાદશે જોયા ક્યું.

દૂર બે પર્વતમાલાઓ મળી જતી સાં સુધી આ લીસોતરી ને સરિતાનો પ્રવાહ જતો; વડુળાઓની ચમક રંગમાં ભમક આણતી; ધુમાડાની સેરા ઉચે ને ઉચે આવવા મથતી. કોઈક ઠેકાણે જટાધારી માણસો કે છોકરાઓ જતા. કોઈક ઠેકાણે ગાયો વિહરતી પડી હતી, એક ઠેકાણે-વચ્ચે-વિભૂતિની એક નાની ટેકરી રંગમાં બાળ પાડતી હતી. કોઈક ઠેકાણેથી ધુમાડાની સેરા સાથે સુવાસ આવતી; કોઈક ઠેકાણેથી ઘંટનાદનો મોટો ધ્વનિ આવતો. કોઈક ઠેકાણેથી કોઈના હાંકારા કે હાસ્યનો અવાજ આવતો, અને અનેક ઠેકાણેથી મંત્રોચ્ચારનો મોટો, ઘેરણાવાદક ધ્વનિ સુવાસ અને ખીજ ધ્વનિ સાથે ભેગો મળી, જાણે આ શાંત ને રમણીય સ્થળનો વિશુદ્ધ ને સમૃદ્ધ ગ્રાણ્ય હોય તેમ, વરુણદેવના વ્યોમસિંહાસનને સ્પર્શવાની મહેન્દ્રાથી ઉપર ને ઉપર આવતો હતો.

અનેક ઇંદ્રિયોદ્ધારા આત્મામાં અમી રેડના આ અરણ્યે સેનાજિતને જરા શાંત કર્યો પણ

ખીજ પળે ભ્રમંગ કરી તેણે એ શાંતિને હસેલી મુકી. આ અરણ્યનો પેલો વિષ્ણુગ્રમ કોણ હતો. મહાપદ્મ નંદ અને તેના પુત્રોના પ્રતાપથી નાદેરા બ્રાહ્મણો જે વર્ષો યયાં અહીંયાં ભરાઈ બેઠા હતા તેનો એ પ્રતિનિધિ હતો. એ આચાર્યનો વિજય તે આ અરણ્યનો વિજય; આ અરણ્યની મોહિની તેજ એનો પ્રતાપ. સેનાજિત દૂરતાથી હસ્યો. વિષ્ણુગ્રમ સાથે આ અરણ્યને પણ આગ મુકાય તો કેવું ?

“સેનાજિત !” કદુએ મળકમાં પુછ્યું, પહેલા કદી આગ્યા હતા કે ?” તેણે મુગે મોઢે ના કહી, અને ઘોડી વાર પોતાની વિનાશકતા પોપી રહ્યા. રમણીયતા, શાંતિ, ગ્રાણ્યલક્ષ ધ્વનિનું માધુર્ય એ સૌ તેને સકલ સૃષ્ટિના કલંકરૂપ લગ્યા; તેના બધાનો વિનાશ કરવા તેના હાથ તલમી રહ્યા. મહાપદ્મ નંદે આરંભેલા બ્રાહ્મણવિનાશના શુભ કાર્યને આ અરણ્ય બાળી મુકીને ક્યારે સિદ્ધિ અપાવે ?

“પેલા બ્રાહ્મણનો આશ્રમ ક્યાં છે ?”

“પેલો બ્રાહ્મણ !” હસીને કદુએ ક્યું અને જેવી તોછડી રીતે સેનાજિતે પુછ્યું હતું તેવી જ રીતે, પણ મળકમાં, જરાય વાગ્યો; “કાણ પેલા બ્રાહ્મણ ? આ રસ્તે જા” તેણે અંગળાવતી રસ્તો બતાવ્યો. સેનાજિતે બોલ્યા વગર બતાવેલી પગથી પર ઘોડો ભારી મુક્યો. ઘોડે આગળ જઈ તેણે જોયું તો તેના સાથીઓ ઘોડા આગળ ચલાવતા નહોતા.

“ચાલો” સેનાજિતે ગુરુસામાં આતા કરી. બધા ઘોડેસ્વાર તેની પાછળ ગયા. કદુ ખીજ પગથીએથી દોડતો દોડતો અદૃશ્ય થઈ ગયો. સેનાજિત અંધારાપટ્ટી ખીણમાં ઉતર્યો. સપાટ જમીન પર તે આગ્યો. એટલે પગથી ઝડેની છાંય નીચે મુરંમ તરેવામાં યદ્ય જતી જણાઈ.

અહીંયાં સંજિતાનારાયણે પણ માધુષ કુંભયુ હતું. તેમનાં કિરણો ઝડાતાં પંદડાં સાથે ઝુલતાં હતાં, ભોંવ પર કુદી, રમતાં ભમતાં, તેજ-છાયાના અચળ પાયરાણાં પર જુદી જુદી ભાત પાડતાં હતાં. જ્યાં સુધી નજર જાય ત્યાં સુધી મોટાં, વિશાલ વૃક્ષોની પરંપરા દેખાતી; અને વચ્ચે વચ્ચે લુટાટી વેગે દૃષ્ટિપથમાં અવનવી કારીગીરી રચતી હતી.

આ બધાએ રમેશ અપુત્રતાના દર્શનમાં કિરણોએ પાડેલાં ભાતભાતનાં કુંડાળાં અદૃષ્ટ વનદેવીઓનાં નૃસંધી પડતી પદરેખાઓ જેવાં લાગતાં. પ્રખરતાવીડોણા સૂર્યથી તાપ અને પ્રકાશ બંને સુકુમાર બન્યાં હતાં; સ્વપ્નામાં સુન્ન એવું સુકુમાર વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું હતું અને વૃક્ષપરંપરામાં થઈને અનંત અપૂર્ણતા પોતાની ઝાંખી કરાવતી હતી.

વૃક્ષ અને વનજનામાં વનનું વૈપુલ્ય હતું ને ઉપવનના સંસ્કાર હતા. વૃદ્ધ વૃક્ષોને થાળાં હતાં, નાનાં વૃક્ષોને કચરા હતા. વનજતાઓ, રેતકભરી તેમને વોટ ઇ કિમ્બલપને પુખ્ત થી પોતાના સુગી દામપર્યને વિજય દર્શાવતી હતી.

કોઈ ઝડ પાડાં લીલાં, તો કોઈ લીલાશ-ભર્યાં પીળાં, તો કોઈ રાતાં પત્રોથી શોભતું હતું. ગોગમના લીલા ઝડ પર એક તરફ આછા ટીર-મથા આ પુષ્પોને પુષ્પ, ઈન્દ્રાસન પરથી સિંધુરે રંગાએલા પુષ્પોને દગ એ ઝડ પર ખરતો હોય, એવો ભાસ આપતો હતો. એક વિશાળ પારિજાતક પર તારાઓ ચમકે તેમ દેવપુષ્પો ચમકતાં હતાં ને ક્યાં સુધી સુગંધ પ્રસારતાં હતાં. ઠેકઠેકાણે લીલી જનસુદીનાં મોટાં, ઘાટીલાં, ઘેરાં, લાલ પુષ્પો આનંદથી ડોલી લીલી લાગતી સૃષ્ટિમાં રંગવૈવિધ્યની છાંટ પાડતાં હતાં.

આ રમણીય સમૃદ્ધિ પાપાણને શાંત કરત, પથુ સેનાનિતમાં સંહિષ્ણુતા પથુ ન લાવી શકી.

તેણે હોઠ પીગી ઘોડાને એક મારી અને ઉંચું જોયું—એક વાંદરો એની સામું દાંત કચકચારતો હતો. એણે પણ સામું દાંત પીસ્યો.

વચ્ચે વચ્ચે નાના વહેળા. નાના, સુંદર-સંદેત પથ્થરો પર ઘણ વહી જતા હતા. તેનાં જલ નિર્મલ ને શીતલ હતાં. તેના ઘોડાએ માથું નીચું કરી પાણી પીવા માંડ્યું એટલે સેનાનિતે ન છુટકે શ્વાસ ખાધો. તેની નજર વહેળાના પ્રવાહ તરફ ગઈ. ખગખગ વહેતો નાનકડો પ્રવાહ કસોલ કરતો, નાના છોડો નીચે છુપાઈ જતો હતો. માથા ઉપર એક વનજના પુષ્પોના ઝુમખાઓથી તેને ખીજવી રહી હતી.

દૂરે એક કાયલ બોલી. તેણે હોઠ પીસી ઘોડાની લગામ ખેંચી ને વહેળો ઓળંગી તે આગળ વધ્યો.

વચ્ચે નાનું ચોગાન આવ્યું. પગથીઓ એ ત્રણ દિશામાં જતી હતી. ક્યાં જતું તે વિચારવા તેણે ઘોડો રોક્યો. સામે એક પગથી પર એક કુણુ અને ત્રણ ખીજ એમ ચાર મૃગો જણે એની દયા ખાતાં હોય તેમ ઉમાં ઉભાં જોયા કરતાં હતાં.

“રાજપુરુષો મહેનત કરી મરે ને આ આળસ પાડાઓ શું મેજ કરે છે?” તેણે વિચાર કર્યો. તેણે મૃગો તરફ ઘોડો દોડાવ્યો. ક્યાં સુધી તો આશ્રમના મનુષ્યથી પરિચિત મૃગો શાંતિથી ઉભા રહ્યા, પણ આખરે આ જોસભેર આવતા ઘોડેસ્વારો પર વિશ્વાસ ન પડવાથી, ગભરાઈ નાસી ગયા.

ખીજો વહેળો આવ્યો. તે જરા મોટો હતો. ત્યાં પાણી ઉંચાં નીચાં પથ્થર પરથી વહેતું ગાન ને નૃલ બંને કરતું હતું. એક ડેડાણે વહેળાનાં પાણીનું નાનકું તળાવડું થયું હતું. તેમાં એક નીલકમળના પુષ્પની આસપાસ સારસની જોડી ગેલ કરતી હતી. દૂર એક સ્ત્રી ઘડો ભરી ચાલી

જતી હતી. ઉછગતા ઘોડા ને સજ્જ સૈનિકો
જોઇ સારસોએ ચીસ પર ચીસ પાડી નાસવા
માંડ્યું. પેટી સ્ત્રીના હાથમાંથી ધડો પડીને બાંગી
ગયો અને તે પાછું જોયા વિના ચાલી ગઇ.

સેનાનિતે શ્વાસ ખેંચ્યો, ને ઘોડાની લગામ
પણ ખેંચી. સારસની ચીચીઆરીઓ તરફ તે
જોઇ રહ્યો. એક ફટકે તેમનો પ્રાણ લેવાનું તેને
મન થયું, પણ અંતરમાં શરમ વ્યાપી. આવા
રમણીય સ્વભાવમાં, જ્યાં મૃગો ને સારસ નિર્મય
રીતે વિદરતાં ત્યાં એક આહાણુને મારવા સે

શસ્ત્રસર્જિત સૈનિકો લઇને તે જતો હતો !
તેને પોતાના પર ચીઠ ચઢી.

“આટી બધા પાછા જાઓ. દસ માણસ
મારી સાથે ચાલો” તેણે આજ્ઞા કરી.

તેનાં માણસો તેની મળક તો નહોતાં કરતાં
તે જોવા તેણે સખ્તાઈથી પાછું જોયું અને
ઘોડો આગળ ચલાવ્યો. આખું નૈર્મિપારણ્ય તેની
મળક કરતું હતું ! ચારે તરફની શાંત રમણીય-
તામાં એ અને એનાં માણસો વિચિત્ર-મણે
હલકરૂપ-હોય એવાં લાગતાં હતાં.

પ્રકરણ ૩૪ મું

કુલપતિ ભદ્રાક્ષ

એક ઘાસની ઝુપડી આગળ એક માણસ
આંખ મીચી હાથ ગામુખીમાં રાખી જોઇ હતો.
સામે એક મૃગ મૃગીઓને રીઝવતો હતો. સેના-
નિત તે તરફ ગયો, પણ માણસે ઉચું જોયું નહીં
ને આંખ ઉઘાડી નહીં. તે ઘોડી વાર ઉભો રહ્યો, ને
પેટો માણસ જાપ જાપી રહ્યો. અને મૃગ મૃગી-
ઓને રીઝવ્યો ગયો. ઝાડ પર ટહુકતા કોઇક
પંખીના ટહુકાર સીવાય બધું શાંત હતું. સેનાનિત-
ના અશાંત હૃદયને ન છુટકે શાંતિ કેળવવી પડતી
હતી. તેને પેલા મૃદ પર ઘોડો ચલાવવાનું મન
થયું. નરેન્દ્રનો એક પ્રતાપી અધ્યક્ષ એક ધ્યાન-
રથ માણસ પર ઘોડો કેવી રીતે ચલાવે છે તે
દેખાડવા મૃગ મૃગીઓનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો. મૃગ
પણ તેની મશ્કરી કરતો લાગ્યો. તેણે કથવાદને
ઘોડો આડો ફેરવી આગળ દોડાવ્યો.

ચુકલ જુલોની આસપાસ રચેલો એક લતા-
મંડપ આવ્યો. એક પાગલિતક રરતામાં સુવા-
સનાં પ્રાણ સરખાં પુલકાંઓ લેરી બેઠું હતું. તે
પુષ્પતારલાઓને પોતાના ઘોડાની ખરીપી

કચરાતાં તેને પોતાની શકિતમાં શ્રદ્ધા આવી ને
આનંદ થયો.

તેના ઘોડાના અવાજથી બે દરજો દોડનાં
નાહાં. એક દસ કોઇના હાથમાંથી છુટી નાનાં
ઝાડવાં પાછળ આવેલાં જલારાય તરફ ઉડી ગયો.
બે નાનકડાં માંઘાં લનામંડપની પાછળથી
આગળ આવ્યાં, બે કાળા કેશકલાપ લીલાં
પાતરાંમાં શેબી રહ્યાં. ચાર ભયભાકુલ, રૂપાળી
આંખો તેને જોઇ રહી.

આવી બે આંખો ઝીરીની હતી તે દુટ
નિષ્ક્રુગ્મ ચોરી ગયો હતો.

“ભદ્રાક્ષનો આશ્રમ કયાં ?”

એક છોકરીએ આંગળીવતી દિશા દેખાડી.
જ્યાં સુધી નિષ્ક્રુગ્મ જૂમિને બારે મારનો હતો
ત્યાં સુધી આવી રૂપાળી છોકરીઓ તેને અકારી
લાગતી હતી. તે આગળ ગયો.

ચુકમાર અવાજે તપોવનની શાંતિનો ભંગ
કરી રહ્યા.

બપો નપાતમવસે મવિતારમુવસ્તુદિ—

જે તરફથી અવાજ આવતો હતો તે તરફ તે ગયો તો ચારે તરફ નાની નાની અનેક ઝુંપડીઓ દેખાઈ. એક ઝુંપડી આગળ ઝાડ નીચે છ સાત શિળો વેદોચ્ચાર કરતા હતા. તે આ કાલ જેવા આદમીને જોઈ એકદમ ગભરાઈ ગયા ને અટક્યા. આ સ્થિતિમાં તે પોતેજ વિચારવાદરૂપ હતો.

“ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” તેણે ક્યવાઇને પુછ્યું.

છોકરાઓ વિરમય પામ્યા. તેમનાં નિર્દોષ નયનો આ અપરિચિત પ્રજ્ઞથી પહેળાં યથ ગયાં. એકથી બોલાઈ ગયું: “ભદ્રાક્ષ !”

“હા” સેનાજિતે દાંત પીસી કહ્યું.

એક છોકરાએ એક પગથી પહેળાં થતી જતી હતી તે તરફ આંચળી કરી, ને સેનાજિત તે તરફ ગયો. છોકરીઓ, છોકરાઓ, મૃગ, પોપટ ને હંસ ક્યારે પુરાં થશે ને પેસો એનો વેરી ક્યારે દેખાશે ?

તે પગથીએ યઇને ગયો એટલે વિશાલ વૃક્ષોથી વીંટાએલું વિશાલ યોગાન આવ્યું. ઝાડો નીચે નાની મોટી અનેક નીચી ઝુંપડીઓ હતી. સાં આગળ કોઇ બેઠું હતું. વચ્ચે ભ્રમમાં એક મોટી વેદી કરેલી હતી. સાં ત્રણેક શિળો સમિધ જોડવાના હતા. એક તરફ દૃપદતીનાં દર્શન થતાં હતાં. તેનો પ્રવાહ આ યોગાનને સ્પર્શીને ધીમેધીમે વહી જતો હતો. બંને તીરે નાના, નીચા, પુષ્પભર છોડો પવનમાં નાચી રહ્યા હતા. પેલે તીરે એક અગલું બેઠું હતું. અહીં આ મનુષ્ય, પરુ ને વનસ્પતિની જીવનચર્યા અપૂર્વતાની આહ્વાદક સ્વચ્ચતા પામી રહ્યાં હતાં.

“ભદ્રાક્ષને આશ્રમ આ ?” કંઈક અવાજે સેનાજિતે પુછ્યું. તે આ પ્રશ્ન પુછી પુછી કંટાળી ગયો હતો.

એક તપસ્વી ઉભો થયો. “હા. આપ કોણ છો ?” શાંત અવાજ ને મર્ધાશીલ્ય પ્રત્ને સેના-

જિતને વધારે ક્યવ્યો. “ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” તેણે તોછડાઇથી પુછ્યું. પેલા તપસ્વીએ પણ પ્રશ્નની અપરિચિતતાથી આંખો ફાડી, પણ “પધારો” કહી તે તેને એક ઝાડ તરફ લઇ ગયો. આવા અરણ્યમાં આ રમણીયતા, આ શાંતિ, આ સમય, આ વિનય તેના કોઇને ગુંગળાવી રહ્યાં. જેમ જેમ તેના કોઇને બહાર નીકળવાનો અવકાશ મળ્યો નહીં, તેમ તેમ અંદર ને અંદર તે ધુંધવાતોજ ગયો.

એક વૃદ્ધ વડ તરફ તે ગયા. તેના મોટા થાળા પર એક તરફ એ મુળીઆ વચ્ચે લાકડાં બાંધી પયારી જેવું કર્યું હતું. બીજી તરફ એક વૃદ્ધ પુરુષ મૃગચર્મ પર આંખો મીચી બેઠો હતો.

એ પુરુષ ધણો વૃદ્ધ લાગતો હતો. તેની દાદી ને જટા મોટાં ને સંદેત હતાં. તેની આંખો ઘાટીલી હતી. તેણે દર્શનું વચ્ચે પડેલું હતું. ને પહોળું, સ્વચ્છ ને શ્વેત યજ્ઞોપવીત તેની ગૌરવર્ણ ડાબી ખાધેથી, દિમાલય પરથી ગંગા ઉતરે તેમ, ઉતરી રહ્યું હતું. તેણે કપાલ પર ભસ્મનું ત્રિપુંડ્ર કર્યું હતું. અને હાથે ને છાતીએ ભસ્મ લગાડી હતી. આ વૃદ્ધ ને તેજસ્વી તપસ્વી આ પુનિત, પુરાણ ને સાત્ત્વિક સ્થળની મૂર્તિસમા લાગના હતા. તેના શાંત વ્યક્તિત્વમાંથી શાંતિ ચારે તરફ પ્રસરી આખા અરણ્યને શાંતિમય બનાવતી લાગતી હતી. સેનાજિતને અસારે શાંતિ કે સાત્ત્વિકતા કે રુચે એમ નહોતું. આ ડોસા જેવો કોણ ? એને ક્યાંક જોયો હતો એવો એને અસ્પષ્ટ વિચાર આવ્યો. ને પોતે આ વડની પાસે આવ્યો એટલે તેણે અધીરાઇથી પેલા તપસ્વીને પુછ્યું: “ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” પેલા વૃદ્ધ તપસ્વીએ ધીમેથી આંખો ઉઘાડી, પ્રદુલ્લભ કમલને જેની ઉપમા અપાય, એવા વિશાલ નયનોનાં સૌમ્ય ને સ્નેહભર્યાં તેજોનો પ્રવાહ તેના તરફ વહ્યો, અને પગ વારમાં તેને પક્ષાળવા લાગ્યો. સેનાજિતે ભ્રમંગ કર્યો. પોને આવા ઢોંગી-

એને ઓળખતો હતો. એ કે પલળે એવો હતો ?

“ક્યા ભદ્રાક્ષનું કામ છે ?” વૃદ્ધ પુરુષ જરાક હસ્યા. એ હાસ્ય મંદાનને પણ મહાત કરે એવું હતું. ક્ષોભથી અકળાતો સેનાજિત વધારે તોછડો થયો: “ભદ્રાક્ષ—જેનો આં આગ્રમ છે તે. જેને લાં આંનિકુમાર આપ્યા છે તે.”

વૃદ્ધ પુરુષ ફરીથી હસ્યા. તેની આંખોમાં મમતાજ હતી અને પોતે આ મમતાથી પળેપળ શૈશવની અવપતામાં સરકતો હતો. એક વૃદ્ધ મૃગ આવી કુતૂહલ દર્શાવતો ઉભો. તેને પેલા વૃદ્ધ પંપાળવા માંડ્યો.

“જરા સાંત પડો” તેણે હેતુભર્યા અવાજે કહ્યું.

“ભદ્રા—” સેનાજિત જીદમાં મોટે અવાજે બોલવા ગયો, અને પાસેની પગથી પરથી ફેટલાંક માણસો આ તરફ આવતાં તેણે જોયાં. તે ચમક્યો. ને બોલતો અટકી પડ્યો. ક્ષોભમાં તેણે લગામ ખેંચી હોવાથી ઘોડો ઉભો થઈ ગયો...

પગથી પરથી પડેલો, યજ્ઞોપવીત, દર્બનું વસ્ત્ર, ને ભસ્મમાં સુશેષિત, પેલા તેજસ્વી વૃદ્ધની યુવાવસ્થાની છાંયી સરખો, પ્રમંડક આગ્યો. પછી આંનિકુમાર, શસ્ત્ર ચિત્તાનો, એક માત્ર પીતાંબરમાં, ઉઘાડે પગે, ભસ્મથી આચ્છાદિત; પછી સુમેહા મહાદેવી, ભસ્મ માત્રથીજ અલંકૃત, એક વદકલમાં; પછી શેષ, માત્ર દલના વસ્ત્રમાં; પછી અનેક દાસીઓ અને તક્ષશિલાના ને શુદ્ધ માદલનેના ઘોડાઓ, એવાજ સામ્ય સ્વરૂપમાં; બધા સાદા ને અલંકાર વિનાના, ને ભસ્મે આચ્છાદિત—ધન, વૈભવ ને શક્તિના દૃઢિમ આડંબર વીહોણાં, નૈમિષારણની નિર્મલતા પ્રાપ્ત કરી પુનર્જીવન પામેલાં નરનારીઓ.

સેનાજિત કુન્ન્યો. આ બધા દેખતાં પોતે ઘોડા પર, અખતરમાં શસ્ત્ર સાથે, ક્રેધાવિષ્ટ સ્વરૂપ.

માં, અધીરો, તોછડો, વિનંયલીલો ! આ આખી સૃષ્ટિમાં પોતે એક કલંક રૂપ—પાપરૂપ !

આ બધાં આખ્યાં ને પેલા વૃદ્ધને લાંબા થઈ પગે લાગ્યાં. વૃદ્ધે હાથ લાંબાવ્યાં: “વત્સો ! આયુષ્યમાન થાઓ.”

મહાદેવી જેને પ્રશ્નિપાત કરે તેને એણે ફરી રીતે બોલાવ્યા હતા ? તે ગગગગો થઈ ગયો. શરમને લીધે તેને પરસેવાના રેલાં નીકળ્યા.

વૃદ્ધ પુરુષ આશીર્વાદ આપી તેના તરફ ફર્યા ને મમતાથી કહ્યું: “વત્સ ભદ્રાક્ષની ખજાર પુછે છે ? આત્મલાયનનો વંશજ ભદ્રાક્ષ તે હુંજ.”

સેનાજિતને જીભ કરડવાનું મન થયું. તેના રોમેરોમ શરમથી, આત્મતિરસ્કારથી ઉભાં થઈ ગયાં. તે ઘોડા પરથી ઉતર્યો, શસ્ત્ર ફેંચી દીધાં. “આચાર્ય ! ક્ષમા કરો !”

મહાદેવીએ જરાક અધીરાધથી, તિરસ્કારથી તેના તરફ જોયું. તે હવે અંતઃપુરના કારાવાસમાં નહોતી. “ભગવાન ! કૃપા કરો ને અમને તીર્થે બતાવો.”

“વત્સે ! રાજ થા” કહી કુલપતિ ભદ્રાક્ષ આશ્વલાયન ઉઠ્યા.

સેનાજિત અસ્પતાનો કડવામાં કડવો આસ્વાદ ચાખી રહ્યો. તેનું અખતર તેને કચરી નાખતું હતું. “વત્સ !” કુલપતિ તેમના તરફ ફર્યા. “જા, તું અને તારા મિત્રો શસ્ત્રકવચ ઉતારી સ્વસ્થ થાઓ. અને અમે વ્યાસનીર્થે જઈએ છીએ લા આવી પહોંચો, પ્રમંડક તમારી પરિચર્યા કરશે.”

તે બાધો બની કબો રહ્યો, ને કુલપતિ મહાદેવી વગેરેને લાક ધીમે ધીમે ચાલી ગયા. બધા ચાલી ગયા પછી તે પ્રમંડકની સાથે એક ઝુંપડી તરફ ગયો. શસ્ત્રકવચ કાઢ્યાં ને વ્યાસ-તીર્થે જવા તૈયાર થયો. “આચાર્ય ! નિષ્ક્રુણ્ણ ક્યાં છે ? તે કે દેખાયા નહો ?” ઘણા વખત

અંધાં જીભ પર આવી રહેલો પ્રશ્ન તેણે પુછ્યો.

“આમાર્થ મુનિ ઉદ્ધાલકને આશ્રમે ગયા છે.”

“તે વળા કેટલેક દૂર છે?”

“એ એક યોજન દૂરો.”

સેનાજિતના મનમાં આનંદ થયો. વિષ્ણુ-ગુપ્તને અહીંયાં સ્પર્શવો અંધરો પડે, પણ એ યોજનના એકાંતમાં શુંએ થાય! તે બંને અપાઝામંથ વ્યાસતીર્થ ગયા, વ્યાસતીર્થ આગળ દ્વપદતી વિસ્તાર પામી, ધીમે ધીમે વહી જતી હતી. બંને તીરે ઝાડો નીચાં નમી પોતાનું સૌંદર્ય તેના નિર્મલ જલમાં જોઈ રહ્યાં હતાં. ઠેકઠેકાણે સારસં અને દંસો તરતાં હતાં. સામે તીરે વિભૂતિનો હુંગર હતો. ઝોવારા પર વરુણનું મંદિર હતું. આ ધર્માત્માઓના ટોળામાં વખત કેમ નીકળશે તેનો વિચાર કરતો, વિષ્ણુ-ગુપ્તને મળતાં થતા વિલંબથી અકળાતો સેનાજિત કુસપતિની વાતો સાંભળી રહ્યો.

“અહીંયાં ભગવાન વેદવ્યાસે વર્ષોની તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે વેદ અને ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો.” કુલપતિ કહેતા હતા. સેનાજિત હસ્યો. આ દલુ છુની કયા પાછળ જીવન બગાડતા હતા. એ મૂર્ખાઓને જ્ઞાન નહોતું કે મગધને સિંદાસને વેદોનો વિનાશક મહાપદ્ય નંદનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો, અને પોતે, તેનો અધ્યક્ષ ધારે તો આખા અરુણને સળગાવી દે એમ હતા!

“અહો તો કેટકેટલા મહાત્માઓ તરી ગયા!” શેષે પૂજ્યભાવથી કહ્યું.

“આ પુણ્યોદ્ધે યેને નથી તાર્યા? ...કહે-વાય છે કે પૂર્વે ચક્રવર્તી માંધાતા અને ધ્રુવપિં પસિષ્ઠ, રાજ્ય સંગર અને મહર્ષિ ઔર્ધ્વ, ધૃત્વીપતિ પ્રતીપ અને પુરોહિત સોમદેવ અહીંયાં સ્નાન કરી સદ્ગતિ પામ્યા હતા. જ્યારે ભગવાન

વેદવ્યાસ આ અરુણમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા ત્યારે હે વત્સ! તે અહીંયાં સ્નાન કરી પાવન થયા હતા. અને તપસ્વીમાં શ્રેષ્ઠ, શાંતનુના પુત્ર દેવવ્રત બીષ્મ દાનને વીરતામાં અદ્વિતીય એવા કુન્તીપુત્ર કણ્વ, અને ભગવાન પારાશરે જેને સ્વદરેતે અર્ધ આપ્યો હતો, એવા નરોમાં હિતમ કૃષ્ણ વાસુદેવ—”

“ખોટાં, નકામાં નામો.” સેનાજિત બ્રમ્મકોપ.

“—હું ભગવાન વ્યાસ કેવા હતા તેની કલ્પના કરું છું ત્યારે મને તો તમે યાદ આવે છે.” શેષે કહ્યું.

“વત્સ! આજકાલના ધણા એમ કહે છે, પણ કયાં સ્વયંભૂ સૂર્ય અને કયાં તેના તેજથી ચમકતો રહિતક! જેવા હું એમને કલ્પું છું એવા તમે કલ્પી શકો એમ નથી.”

“એવા તે ભગવાન કેવા હશે?” મહાદેવીએ પુછ્યું. પાટલિપુત્રના અંતઃપુરમાં બ્રમ્મ યજ્ઞેસો પૂજ્યભાવ તે વિશુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી. સેનાજિતને મનમાં હસતું આવ્યું. નરેન્દ્રદેવનાં આ મહાદેવી આવા નિર્માલ્ય સવાસો પુહતી હતી! અને પોતે, જેના સ્પર્શથી મહાદેવી કાંપતી, તે આમ બાપડો બીચારો યજ્ઞ ઉભો રહ્યો હતો!

“વત્સ! મારી કલ્પના મારા પિતામહની વાતો પર રચાય છે.” સુંદર વાર્ધક્યમાં મોહક લાગતા કુલપતિએ કહ્યું. “આ યુગના નાના જીવોને—આપણને ભગવાનનો શો ખ્યાલ આવે? ઇતિહાસ બ્રમ્મ થયો હતો, વેદ વીસરાઈ ગયા હતા, વિદ્યાઓ અધમને દાંષે ચઢી હતી ત્યારે સસવતીના એ સર્વદર્શી પુત્રે બરજુવાનીમાં અહીંયાં—આ વરુણદેવનું મંદિર છે ત્યાં—તપશ્ચર્યા આદરી. ધણી વખત જ્યારે હું અહીંયાં એકસો બેસું છું ત્યારે તે હતા એવા મને દેખાય છે.

ફળમૂલ પર રહેતા, ભૂમિ પર યતા, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એકાગ્રચિત્તે સર્વ વિચારોનું ધ્યાન કરતાં એ કૃષ્ણ દેવાયનને, અહીંયાં વિદ્યા ને વાયાનું અર્થસ્થ હાથ લાગ્યું. તેના પુસ્તકારવિદ જોવા નેત્ર આગળ સકળ સૃષ્ટિ શબ્દરૂપે ને શબ્દ-સામર્થ્ય પ્રભુવરૂપે પ્રગટ્યાં. અનેક વર્ષ તપશ્ચર્યા આદરતાં એને શબ્દશબ્દનો સાક્ષાત્કાર થયો. ભગવાન પોતે પ્રાચિનતા ત્યાગી શબ્દની મૂર્તિ થયા, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન, સનાતન શબ્દના અવતારરૂપે એ મહાત્મા સંચરવા લાગ્યા, ત્યારથી આ નૈમિષારણ્ય શબ્દનું વિશુદ્ધ સામર્થ્ય સાચવવાનો કારાગાર બન્યું.”

શ્રદ્ધ કુલપતિનો મીઠો ને શાંત અવાજ બધાનાં હૃદયમાં પૂન્યભાવ પ્રેરી રહ્યો. પોતાની પ્રિય કલ્પના વીશે બોલતાં કુલપતિ સંયમ રાખી શક્યા નહીં.

“વત્સો” તેમણે આગળ ચલાવ્યું; “મત્સ્ય-ગંધાના પુત્ર દેવાયનને મુનિ પરાશર અહીંયાં લઈ આવ્યા, અને તેણે તપશ્ચર્યાના પ્રારંભ કર્યો, ત્યાર પછી ધરા કેટલીએ વાર ડોલી. યાદવો નાહા, જરાસંધ પડયો, કુરુક્ષેત્રે ભારત સમાપ્ત થયું. યાદવારથલીમાં વાસુદેવે વૈકુંઠગમન કર્યું. પછી પરીક્ષિતે સાવર્ણીમ ચપ્પ અહીંયાં ચડ કર્યો ત્યાં સુધી એ મહાવરાહે જ્ઞાનસૃષ્ટિને ઉધારી. અને ત્યારે વિદ્યાએ અધિકારીએને પરી, ઇતિહાસ પૂર્વજોનાં સ્મરણો હતો તે અનુ-જોની સમૃદ્ધિ થયો, અને વેદોન્નદ્રણોએ પ્રથમ જોયા હતા તેવાન્દેવી અપૂર્વતામાં સનાતનતા પામી દિગ્જય પામ્યા.” કુલપતિએ હસીને નીસાતો મુક્યો. “કલિયુગ પેઠો ત્યારે પૂર્વયુગોના સત્ત્વ સરખા વ્યાસ ભગવાન અહીંયાં દશ સહસ્ર શિષ્યો સંમેત તપશ્ચર્યા આદરતા હતા.”

“અહુ વર્ષ જીવ્યા !” મહાદેવીએ કહ્યું.

“કાલ પોતે એમનું પુનન કરવા ચંબી

ગયો હતો.” કુલપતિએ કહ્યું.

“ત્યારે આ અરણ્યની શી ખુશી હતી ?” શેષે કહ્યું.

“વત્સ ! એમના છત્ર નીચે તપશ્ચર્યા આદર-તા હતા વિશ્વમનસના શિષ્ય, કુલપતિ હિંદાવક, પથિનના શિષ્ય, કુલપતિ વિદ્ધમી કૌણિન્ય; કુલપતિ. દેવપ શૌનક તે કુલપતિ કવચના પુત્ર મહર્ષિ દુરકાવશેય; એવા મહર્ષિઓ કે જોના સજ્જો સંજીવની સમા હતા, જેની દૃષ્ટિ ત્રિકાળને પેખતી, જેની તપશ્ચર્યા ધરોતે ધારતી, જેના સંસ્કારે નૈમિષારણ્ય ધ્વજાંડનું કેંદ્ર બન્યું હતું. અહીંયાંથી વત્સો ! ધર્મોના સ્ત્રોત પ્રગટતો, ને નીચે વહેતો વહેતો, રાજત્વને નિર્મલ કરતો, લોકસમૂહને મેઘમાર્ગે બતાવતો, બધાને ઇન્દ્રિયજય સરળ કરી આપતો, આર્થોવત્તને દેવભૂમિથી ઉર્જિત્વ ને પિતૃલોકથી નિર્મલ બનાવતો.”

અને કુલપતિ પાછા હસ્યા. બધાએ ઉરા ત્યાસ લીધો. આ વૃદ્ધ ઋષિના શબ્દવિમાને બેસી બધાના આત્મા ભૂતકાલમાં વિહરતા હતા અને અણકડપેલી સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ જોઈ બધાનાં હૃદયાં વિશુદ્ધ અને પૂન્યભાવભીનાં થતાં હતાં.

સેનાજિતના હૃદયમાં કેંદ્ર ફરફાર થયો. આ વૃદ્ધ પુરુષમાં, આ વ્યાસતીર્થમાં, આ નૈમિષારણ્યમાં રહસ્યો હતાં તે તેને પહેલી વાર દેખાયાં. તેનાં શેષ ભવાં યથા. પણ પાછું તેને હસતું આવ્યું. નૈમિષારણ્ય પહેલાં ગમે તે હોય; અત્યારે નરેન્દ્રના પ્રતાપથી નાસી છુટેલાઓનો વાસ હતો ! ને આ બધાએ શું કર્યું ? મહાપ્રજ્ઞ એક રાત્ર્યકાલમાં બધું ઉખેડી નાખ્યું. પણ મહાદેવીના પ્રથે તેની વિચારમાત્રા તોડી—તે તેનાજ હૃદયના બાવો દર્શાવતી હતી.

“પણ ભગવાન !” મુખેમાહાએ કટાક્ષી કહ્યું; “ત્યારે નરેન્દ્ર મહાપ્રજ્ઞ નંદનો જન્મ નહોતો થયો. તે કલ્પિતો સંચાર નહોતો થયો. આજે

તો આ અમારા એક અધ્યક્ષની સ્વેચ્છા આગળ આ આમા અરણ્યનો હીસાચ નથી.” કુલપતિ દસ્યા—જેમ સેનાજિત તરફ પહેલાં હરયા હતા તેમ—મમતાથી. “વત્સે ! મદર્ષિઓ અર્દ્રોઆં વ્યર્થે જીવ્યા નથી. તેમની ભરમ દહ જી આ ભૂમિમાં પડી છે. તેમના શબ્દો આ વૃક્ષોએ સાચવી રાખ્યા છે. તેમની તપશ્ચર્યાની પ્રેરણા અમારાં જીવન ધરે છે. મદાપદ્મો નૈમિષારણ્ય નદી વિસરાવી શકે. નૈમિષારણ્ય મદાપદ્મોને વીસરાવશે. ‘સર્વભૂમિ’ થવા ઇચ્છતા જનમેજય પારીક્ષિતનું દર્શન ક્યાં નથી ?”

“એ શું છે ?” આંભિએ પૂછ્યું.

“આ પેલો વિશ્વતિનો કુંગર જોયો ?”

કુલપતિએ સામે તીરે આવેલા કુંગર બતાવ્યો.

“એનું નામ સત્રશુંગ. એનીએ કયા છે.”

“શી ?” મદાદેવીએ પૂછ્યું.

“પાશ્વના પૌત્ર પરીક્ષિતની કથા તો જાણો છોને ? પેલે તીરે, આ શુંગ છે. સાં, પારાશરની કૃપાના આકર્ષીએ કૌરવ્યે પહેલો સત્ર કર્યો. એને અથર્વજો તેને મૃત્યોથી પર એવો દેવ લેએ છે. પછી તેના પુત્ર જનમેજયે સમંત પૃથ્વીને જીતી અર્દ્રોઆં અશ્વમેધ કર્યો. કુલપતિ ઈંદ્રોત દેવાપ સૌનક જેવા મદર્ષિએ ઐત્રમદાભિપેકે તેને દુર્યોધ કર્યો, ત્યારે તે બોલ્યો: “મને દિવ્ય કે માનુષ્ય બાણો પહોંચતાં નથી. હું સર્વ આણુ જીવીશ. હું સર્વ ભૂમિનો મધ યહશ.”

“પછી ?”

“હે વત્સો ! મદર્ષિઓના તપના પ્રભાવથી રક્ષિત પરીક્ષિતે પૃથ્વી જીતી અને પાછો અર્દ્રોઆં જ બીજે અશ્વમેધ કર્યો. ત્યારે વિજયમદમાં મસ્ત જનમેજયના ગર્વની સામા નદી નદી. એને લાગ્યું કે એની કૃપા પર નૈમિષારણ્યનો પ્રભાવ અવધશે. એણે તપસ્વીઓને તિરસ્કાર્યા,

વિદ્યાની વિદ’બના કરી, ધર્મને પગની ધુળ ગણી. આંભિકુમાર ! સામાન્યો ને સંગમની જરૂર છે તેથી વધારે જરૂર રાજાઓને છે. આખરે પોતાના ગર્વના બારથી તે મુઓ અને અર્દ્રોઆં આ સત્રશુંગે, અશ્વમેધની પવિત્ર ભૂમિ પર કુલપતિ દ્રુતિ ઈંદ્રોતે તેના પુત્ર રાતાનિકને પૃથ્વીનો પતિ કર્યો. વત્સે ! ન’દાનું તપ તરે સાં સુધી ફીક છે; પણ વિદ્યાવીહોલું રાજસ્વ સદાએ ચંચળ છે.”

“ભગવાન ! આનું પાત્રિપુત્રમાં કે સંભળાવતા જાણો તો સારું, કે કે અમારો ઉદ્ધાર થાય.”

કુલપતિ દસીને કર્યો. “વત્સે ! ગમે તે મુએ, ગમે સાં, ન્યાં વિદ્યા ઉચ્ચારાય સાં નૈમિષારણ્ય બોલે છે. અર્દ્રો જે શબ્દ પ્રગટે છે તેજ શક્તિ પામે છે. જે જ્ઞાન પ્રગટે છે તેજ શાંતિ અપાવે, કારણ કે જેને અર્દ્રોની તપોમયતા સ્પર્શે છે તેજ સનાતન બને છે. હવે મોહું થાય છે, તમે નાહી લો.”

અને જેવો સેનાજિત નહાતા પેડો, જેવાં દ્વાદશીનાં નીર તેને સ્પર્શે આગળ વડેવાં માંધાં, તેવા તેને પાત્રિપુત્રના સંસ્કારો જાણે છોડી વહી જતા લાગ્યા; અને જ્યારે તેની નજર ઓવારા પર ઉભા ઉભા દાસપથી શનિને સદ્વાચ પ્રસારતા કુલપતિ પર પડી, ત્યારે પોતાની અધમના દાસમાંથી સરી જતી તેને દેખાઈ તરત તેની કર્તવ્યપરાયણતા પિતૃતુલ્ય વિરણ્ય-ગુપ્ત, ગૌરીને ચેરી જતો, તેની વિદ’બના કરાવતો. દુષ્ટ નિષ્ણુગુપ્ત સ્પર્શે. તેણે સંકલ્પ કર્યો કે જરા પણ નિર્જલના હૃદયમાં પેસવા દેવી નહીં, અને, ક્રોધ પણ પ્રકારે વિષ્ણુગુપ્તને શોધી, તેને મારી નાખે. પાત્રિપુત્રજ તેનું દત્તું, તે પાત્રિપુત્રનો દત્તો અને નૈમિષારણ્ય ને તેના વાસીઓ તેની સૃષ્ટિનાં કલંક દતાં.

[આ વાર્તાના વિશેષ સચ્ચ આખરે આપતા અંકે.]

હીંદી નૃત્યકલાનું એક અપૂર્વ સુંદર પુસ્તક:

લેખિકા:

શ્રી. રાણીનીદેવી
દુનીઆની મરાહુર નર્તકી

પ્રસ્તાવના લેખિકા:
સૌ. લીલાવતી મુનશી

પરિચય લેખિકા:
મેરી કે. દાસ

લલિત
કલાના
સાહિત્યમાં
મનોહર
ઉમેરો

હીંદી
નૃત્ય
કલાનું
પ્રત્યક્ષ
દર્શન

નૃત્યની સંખ્યાબંધ ભાવનામય સુરમ્ય છબીઓ સાથે

નૃત્યાંજલિ

આ પુસ્તક શ્રી. રાણીનીદેવીના પોતાના હીંદી નૃત્યઅભિનયના
આકર્ષક ફોટાઓથી છલાછલ ભરેલું છે

શ્રી. રાણીનીદેવીએ સંગીત અને નૃત્યકલાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી અમેરીકાની પ્રગતિને મુઘ્ધ કરી છે
અને યુરોપીય કલા વિશારદોના મુખેથી હીંદીની લલિતકલાનાં યશોગાન કરાવ્યા છે. તેમણે
અપૂર્વ આ પુસ્તકમાં હીંદી નૃત્યકલાની ભાવના અને ખુબીઓ બહુજ સુંદર રીતે છબીઓ
સાથે સમગ્રવી છે અને લુદા લુદા અભિનયો અને અંગમરોડનું સુંદર સચોટ વર્ણન કર્યું છે.
આ પુસ્તકના એકેએક ચિત્રમાં આકર્ષણ છે.

નૃત્યકલાના દરેક રસિક શોખીનોએ જરૂર એ પુસ્તક રાખવું જોઈએ

ફેધરવેટ એન્ડીક	મનોહર છબીઓથી	એ બધું હોવા છતાં
કાગળો ઉપર સુંદર	છલાછલ ભરેલું	મૂલ્ય માત્ર
જપાઈ	પુસ્તક	રૂ. ૧૧

આજેજ એક કાર્ડ લખી વી. પી. થી મંગાવો.

લખો :—એ ઘડી મોજ બુકસ્ટોલ. એમ. પી. બારીઆ બીલીંગ,
છ. પાયધુની—મુબાઈ. ૩.

વિભાગ ૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

કાર્યવાહક સમિતિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિની એક સભા તા. ૨૪-૬-૨૮ ને રવિવારે સવારે સાડા આઠ વાગે મુંબાઈમાં રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને સાં મળી હતી. તે વખતે નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી
,, મનહરરામ મહેતા
,, ભરતરામ મહેતા

રા. ચંદ્રચંદર પંડ્યા
,, મોતીચંદ કાપડિયા
,, જ્યોતિશચંદ પાટીજી

શરૂઆતમાં રા. મનહરરામે ગૃહ કાર્યવાહક સમિતિની સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજૂર રાખવામાં આવ્યો હતો.

ભાર બાદ નીચેના હરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા:—

(૧) મધ્યસ્થ સભા આગળ રજુ કરવાનો કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ અ) તથા મંડળનો દિસામ (પરિશિષ્ટ બ) તથા અંદાજપત્ર (પરિશિષ્ટ દ) તેમજ સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ ટ) સંભળાવ્યા તે મંજૂર કરવામાં આવે છે.

(૨) ગામડાંમાં વાંચનાલય ખોલવાને માટે વાર્ષિક રૂપિયા ૫૦૦ ની મદદ સાર રા. મોતીલાલ અમીન તરફથી આવેલા પત્રના ઉત્તરમાં એમને જણાવવું કે મંડળની આર્થિક નિયતિ જોતાં કાંઈ મદદ થઈ શકે એમ નથી.

(૩) રા. ચતુરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલના, પાંચ પુસ્તક મોઘાના પદ્ધતિભાગની “નોટ્સ” લખવાની પરવાનગી માટેના પત્રના ઉત્તરમાં જણાવવું કે મૂળ (ટેકસ્ટ) સિવાય માત્ર “નોટ્સ” પ્રસિદ્ધ કરવાની એમને પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

(૪) પરિષદ ભરોળ કમિટીવાળાં પુસ્તકોના રોકા બાબત રા. હીલાલ પારેખના પત્રના સંબંધમાં મંડળના મંત્રીઓને ૫૦ ટકા સુધીના કમિશનથી છુસેલરને આખો ગોક વેચી દેવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

(૫) કૃષ્ણ પાંચ પુસ્તક નં. ૪ ના પદ્ધતિભાગની નકલ પડોદરાના રા. કૃષ્ણચંદ દેસાઈ તથા ધનસ્યામ મહેતા તરફથી, મંડળની પરવાનગી વિના, પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાનું જાણી આ સમિતિ દિલ્હીની જાહેર કરે છે, અને એ બાબતમાં બ્રિટિશ ઈન્ડિસ્તાનમાંના છુસેલરને નોટિસ આપવાનું કાર્ય મંડળના સેક્સીસિટર તરીકે રા. મોતીચંદ કાપડિયાને સોંપવામાં આવે છે. ઉપરાંત

એ બાબતમાં સધળાં યોગ્ય પગલાં લેવાનો તેમ જ રા. કોઠારી જે પગલાં લે તેને સલાહ, સાબીતી વગેરે સંબંધી મદદ કરવાનો રા. મોતીચંદ કાપડિયા તથા રા. મનહરરામ મહેતાને અધિકાર આપવામાં આવે છે.

(૬) શ્રીકૃત કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડને અંગે પ્રસિદ્ધ કરવાનાં પુસ્તકો સંબંધી વિષય પસંદ કરી તે બાબત રા. બ. હરજોશિંદાસ કાંટાવાળાની સૂચના મંગાવવી.

પરિશિષ્ટ અ

કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ.

ગઈ તા. ૧૮-૯-૨૭ ને રોજ મળેલી મધ્યસ્થ સભા સન્મુખ તે તારીખ સુધીનો અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી આ સમિતિએ અત્યાર સુધીમાં જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરી છે તેનો નિમિત્તવાર અહેવાલ સામાન્ય સભા આગળ રજૂ કરવાના મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલમાં આવી જા છે એટલે તે વાંચવામાં આવતાં આપને સર્વ હકીકત વિદિત થશે.

રીતસર તપાસાવેલો હિસાબ અંદાજપત્ર તથા સામાન્ય સભા આગળ રજૂ કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ આ સાથે આપની સન્મુખ મુકવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ આ

૧૯૨૭-૨૮ નો આવકઅવકનો હિસાબ

૩-૦-૦ સામાન્ય સભાસદ શ્રી ૧૯૨૬-૨૭	૧૧૬-૧-૯ ખર્ચ ખાતે ઉધાર.
૫૭-૦-૮ સામાન્ય સભાસદ શ્રી ૧૯૨૭-૨૮	૮૩૯-૧૨-૦ ઈંપીરિયલ બેંક ચાલુ ખાતે
૧૦-૦-૦ સરંચા સભાસદ શ્રી ૧૯૨૭-૨૮	૪૫૦-૦-૦ સાહિત્યપ્રકાશન ખાતે
૧૪૭૦-૫-૦ ઈંપીરિયલ બેંક સેવીંગ બેંક	૧ વિજ્ઞાનવિનોદની છપાઈના.
એકાઉન્ટ.	૩૫૦૦-૦-૦ શ્રી ગણિયારા છનામ ખાતે.
૬૮૦-૧૧-૦ કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડ ખાતે વ્યાજ	૯-૦-૦ છપામણી ખર્ચ ખાતે.
૧૧૬-૨-૦ વ્યાજ ખાતે જમે	
૨૫૦૦-૦-૦ શ્રી ગણિયારા છનામ ફંડના	૪૯૫૪-૧૩-૯
આવક	
૪-૧૧-૯ શ્રી મનહરરામ મહેતા ખાતે જમે	
૧૦-૦-૦ પત્રિકા લવાજમ પ્રથમ વર્ષના.	

૪૯૫૪-૧૩-૯

(સહી.) મોતીચંદ કાપડિયા
આન. ખજાનચી.

(સહી.) મનહરરામ મહેતા,
મંત્રી.

We have examined the above statement of account and hereby certify the same to be correct.

(Sd.) R. C. MEHTA & Co.,
Incorporated Accountants
and Auditors.

પરિશિષ્ટ ૬

અંદાજપત્ર

આવક

- ૨૦૦-૦-૦ સભાસદોની ફીના.
૭૯-૮-૦ રૂ. ૨૦૦૦ નાં ડીબેચરોનું વ્યાજ.
૧૧૫૨-૪-૩ ગયા વર્ષની બાકી.

૧૪૩૧-૧૨-૩

ખર્ચ

- ૫૦૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૧૨-૧૦-૨૬ ના ઠરાવ ૧૨ ની
રૂએ દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવને
અપભ્રંશનું બ્યાકરણ અને શબ્દ-
કોશ તૈયાર કરવા સાર.
૩૦૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૩૧-૧૦-૨૬ ના ઠરાવ ૧ ની
રૂએ રા. શંકરપ્રસાદ રાવળને
હસ્તલિખિત પ્રતોની યાદી તૈયાર
કરવા સાર.
૨૦૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૨૫-૧૨-૨૬ ના ઠરાવ ૨ અ,
આની રૂએ પાઠ્ય પુસ્તકો સાર.
૭૫૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૨૫-૧૨-૨૬ ના ઠરાવ ૬ ની
રૂએ બાલણની કૃતિઓ તથા
પ્રેમાનંદની કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ
કરવા સાર.
૧૫૦-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ, છપામણી ખર્ચ,
મુસાફરી વગેરે પરચુરણ ખર્ચ
સાર.

૧૯૦૦-૦-૦

પરિશિષ્ટ ૮

તા. ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૨૭ થી તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૨૮ સુધીની મંડળની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ.

૧. આ મંડળના સભાસદોની સંખ્યા ૧૦૨ ની છે. તેમાં ૩ ગત પરિષદના પ્રમુખો, ૧૦ સન્માન્ય સભાસદો, ૫ આશ્રયદાતાઓ, ૩૧ આજીવન સભાસદો, ૫૨ સામાન્ય સભાસદો અને ૧ સંસ્થા સભાસદ છે.

૨ વર્ષ દરમિયાન મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક તા. ૧૮-૯-૨૭ ને રોજ થઇ હતી અને કાર્યવાહક સમિતિની બે બેઠકો થઇ હતી. સમિતિએ કેટલાએક હરાવો પરિપત્રદ્વારા કર્યા હતા.

૩ પ્રાચીન ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રકાશનના સંબંધમાં આપને જાણીને આનંદ થશે કે દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે બાલણ્યની કાદબરીનો પહેલો વિભાગ બીજી આવૃત્તિને માટે અને બીજો વિભાગ પ્રથમ આવૃત્તિને માટે તૈયાર કરી મંડળને સોંપ્યા છે અને તેના પ્રકાશનાર્થે આ સમિતિ ગોઠવણ કરી રહી છે.

૪ ક્રમિક શિષ્ટસાહિત્યમાળાના સંબંધમાં આપને જાણીને આનંદ થશે કે પુસ્તક યોથાનો પદ્યવિભાગ મુંબાઇ યુનિવર્સિટીએ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષાને માટે નિર્માણ કર્યો છે. આ પુસ્તક માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓમાંથી નમૂના પસંદ કરવાનું કામ રા. હીરાલાલ પારેખે કર્યું છે. તે ઉપરાંત રા. મંજુલાલ મજમુદાર, ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા, જ્યોતીર્દ દવે અને શંકરપ્રસાદ રાવળે આ વિભાગની બાબતમાં બહુ કિંમતી મદદ કરી છે. આ પ્રસંગે એમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

પણ આ વિભાગના સંબંધમાં એક વાત જાહેર કરતાં બહુ ખેદ થાય છે કે બે કેળવણીએ ગુજર ગૃહસ્થોએ મંડળની પરવાનગી સિવાય આ વિભાગની નકલ છપાવી પ્રગટ કરી છે. એ બાબતમાં એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ તજજ્ઞોના કાર્યવાહક સમિતિ કરી રહી છે અને બાંહેધરને માટે આ સમિતિ આશા રાખે છે કે આપણા સુશિક્ષિત વર્ગે સ્વાર્થને પરિષદ મંડળ જેવી એક સાર્વજનિક સંસ્થાના હિત કરતાં ગૌણ ગણશે.

આ યોથા પુસ્તકનો ગદ્યવિભાગ રા. પારેખ તૈયાર કરી રહ્યા છે; અને પ્રો. જ્યેષ્ઠરાવ દુરકાળ, પ્રો. રમણલાલ યાસિક અને રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ એમણે પોતપોતાનાં પુસ્તકો લગભગ તૈયાર કરી દીધાં છે.

૫ પરિષદ મંડળ પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ ચાલે છે. ગઇ સાલના ત્રણ અંક પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે. ઉપરાંત ચાલુ સાલનો એપ્રિલનો અંક પણ પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂક્યો છે અને જુલાઇનો અંક વખતસર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૬ ગુજરાત વ. સોસાયટીનાં દરતલિખિત પુસ્તકોની યાદી જે રા. શંકરપ્રસાદ રાવળને સોંપવામાં આવતાં એમણે તૈયાર કરી હતી તે પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ સદરહુ સોસાયટી કરી ચહી છે.

૭ શ્રીયુત સી. વી. ગણિયારાએ ગ્રંથ સાલ રૂ. ૫૦૦૦ ધનામેને માટે આપ્યા હતા તેમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ આપવાના બાકી રહ્યા હતા. એમાંના રૂ. ૫૦૦ જે શ્રીયુત ધર્માનંદ કોસળીને આપવાના હતા તે અપાઈ ગયા છે અને રૂ. ૫૦૦ જે શ્રીયુત કવિ નાનાલાલને આપવાના હતા તે શ્રીયુત કવિએ લેવાની ના પાડતાં દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવને આપવામાં આવ્યા છે.

૮ શ્રીયુત સી. વી. ગણિયારાએ વળા પાછા રૂ. ૨૫૦૦ નીચે જીજ્ઞાસુવેલી વિગતે આપવા બાકી સાલમાં માગણી કરી હતી. તેનો સમિતિએ સામાર સ્વીકાર કર્યો હતો અને તે રૂપિયા પણ તેને ધણીએને અપાઈ ગયા છે.

૧ રૂ. ૫૦૦ રા. બ. હરગોવિંદલાલ કાંઠાવાળાને દેશ અને સમાજ હિતના સરળ લેખો માટે.

૨ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. ગિલુભાઈ અને તારાજહેનને “શિક્ષણપત્રિકા” કાઢવા માટે.

૩ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. અમૃતલાલ શેઠને “સૌરાષ્ટ્ર”ના લેખો માટે.

૪ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. રવિશંકર રાવળને “કુમાર”ના પ્રથમ વર્ષોના અંકો માટે.

૫ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. કાલેલકરને ગુજરાતી ભાષાની સેવા માટે.

૬ આપણા પ્રમુખ સર રમણલાલના અવસાનની સખેદ નોંધ લખ એમની જગ્યાનો સ્વીકાર કરવા શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી, અને આપને જાણીને આનંદ થશે કે સમિતિની એ વિનંતિ શ્રીયુત ઝવેરીએ મંજૂર રાખી છે.

૧૦ નડિયાદની પરિષદ મુલતવી રહી તેના સંબંધમાં સૂચના કરવામાં આવી છે કે ગમે તેમ થાય તો પણ પરિષદ આસો માસ આગળ તો ન જ લખાવવી.

૧૧ આપણી નાણાં સંબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

સભાસદોની ફીના રૂ. ૭૦ વસુલ થયા છે. તેમાં ડીમેંચરોના વ્યાજના રૂપિયા ૭૯-૮-૦ અને ગયા વર્ષની બાકી રૂ. ૧૧૫૨-૪-૩ ઊમેરતાં એકંદર રૂ. ૧૪૩૧-૧૨-૩ આપણી પાસે શિલક છે.

ખર્ચ ખાતે મુખ્ય રકમ રૂ. ૪૫૦ ની શ્રી. પોપટલાલ શાહના “વિજ્ઞાનવિનોદ” નામના પુસ્તકની છપામણી સાર ખર્ચાઈ છે અને રૂ. ૧૫૬-૧-૮ પોસ્ટેજ, પરચુરણ છપામણી વગેરે સાર ખર્ચવામાં આવ્યા છે.

શ્રીયુત કાંઠાવાળા ટ્રસ્ટના વ્યાજ ખાતે રૂ. ૧૧૦૧-૧૨-૪ એકઠા થયા છે.

શ્રીયુત સી. વી. ગણિયારા તરફથી ગ્રંથ સાલ મળેલા રૂ. ૫૦૦૦ ની બાકીની રકમ રૂ. ૧૦૦૦ અપાઈ ગઈ છે. ઉપરાંત એ જ ગૃહસ્થ તરફથી બીજા રૂ. ૨૫૦૦ આવેલા તે પણ ધણીધણીને અપાઈ ગયા છે.

ઝાડિટ થએલો દિસાજ આ સાથે રજુ કરવામાં આવ્યો છે.

ડીમેંચરો અને ટ્રસ્ટની સીક્યુરીટીએ ટ્રસ્ટીઓના નામ પર અને ચાલુ ખાતાની તથા વધારાની રકમ ત્રિમેરોનાં નામ પર ઈપીરિયલ બેંકના સેવીંગબેંક ખાતામાં રાખવામાં આવી છે.

x આ વાક્યમાં મધ્યસ્થ સભાએ નાચે પ્રમાણે સુધારો કર્યો હતો:—શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને છ વિરુદ્ધ એક મને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

આ પ્રમાણે સુધારેલો અહેવાલ સામાન્ય સભા આમજ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.

મધ્યસ્થ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક તા. ૨૪-૬-૨૮ને રવિવારે સવારે નવ વાગે અંબાલાલ રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ત્યાં એમના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તે વખતે પ્રમુખ ઉપરાંત નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. મનહરરામ મહેતા
 „ વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી
 „ કાંતિલાલ પંડ્યા
 „ મંજુલાલ મજમુદાર
 સૌ. લીલાવતી મુનશી

રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા
 „ ભરતરામ મહેતા
 „ મોતીચંદ કાપડિયા
 „ અંબાલાલ જનની
 „ રાજેન્દ્રરાવ દલાલ

શરૂઆતમાં રા. મનહરરામે ગઇ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંજળાવ્યો હતો અને તે મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો.

તે પછી પ્રમુખે અમુક કારણોસર સભામાં નહિ હાજર થઇ શકાય તે બાબત દિલગીરી બહેર કરતો રા. મુનશીનો પત્ર વાંચી સંજળાવ્યો હતો.

ત્યારબાદ રા. મનહરરામે કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ તેમ જ સામાન્ય સભા આગળ રજૂ કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંજળાવ્યા હતા.

તેમ થતાં મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલની કલમ ૯માં “શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને વિનતિ કરવામાં આવી હતી” એ વાક્યને બદલે “શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને બહુમતે વિનતિ કરવામાં આવી હતી” એમ લખવું એવો સુધારો રા. અંબાલાલ જનનીએ રા. ભરતરામ મહેતાના ટેકાથી મુક્યો હતો.

રા. મોતીચંદ કાપડિયા અને વ્યોમેશ પાઠકજીએ સુધારા વિરુદ્ધ વાંધો લીધો હતો. પણ મત લેતાં રા. અંબાલાલનો સુધારો જ વિરુદ્ધ ચાર મતે પસાર થયો હતો.

તે ઉપરથી રા. મનહરરામે એવી સૂચના કરી કે જે “બહુમતે” એમ લખવું જ હોય તો મતની સંખ્યા નિર્દિષ્ટ કરવી અને તેથી “બહુમતે” ને બદલે “જ વિરુદ્ધ એક મતે” એમ લખવું. આ સૂચના રા. અંબાલાલે સ્વીકારી હતી અને પરિણામે સર્વાનુમતે એવું ઠપ્પું હતું કે અહેવાલમાં “શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને જ વિરુદ્ધ એક મતે વિનતિ કરવામાં આવી હતી” એ પ્રમાણે લખવું.

ત્યારબાદ રા. અંબાલાલે બંધારણના સંબંધમાં કાંઈ વાંધો ઊઠાવવાની ઇચ્છા જણાવી હતી. પણ એમનો જે કાંઈ વાંધો હોય તે એમણે સામાન્ય સભામાં ઊઠાવવાનું પ્રમુખ સાહેબે એમને જણાવ્યું હતું.

તે પછી રા. અંબાલાલે રા. રાજેન્દ્રરાવના ટેકાથી નીચેના ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો:—

મધ્યસ્થ સભા કાર્યવાહક સમિતિને ભલામણ કરે છે કે હવે પછીના દ્વિવ્ર સાહિત્યની યોજનાના અંશે પ્રકટ કરવામાં આવે તે પૂર્વે તે વિશેષ અંશમાં સર્વમાહી તથા પ્રતિનિધિત્વવાળા અને તે માટે પ્રયાસ કરવો.

આ ઠરાવનો વિરોધ કરતાં રા. વ્યેમેશચંદ્ર પાઠકજીએ આ ગ્રંથો અને તેટલે અંશે સર્વગ્રાહી અને પ્રતિનિધિત્વવાળા અને તેટલા સારૂ કાર્યવાહક સમિતિએ જે ધોરણે કામ કર્યું હતું તે ત્રિગતવાર સમગ્રવી રા. જનનીનો ઠરાવ કેવળ મોઘમ હોઇ તે પસાર નહિ કરવા સભાને વિનંતિ કરી હતી. પરિણામે છ વિરુદ્ધ ચાર મતે એ ઠરાવ જીતી ગયો હતો.

સારખાદ રીતસર તપાસાવેલો હિસાબ તથા અદ્વાજપત્ર રા. મોતીચંદ કાપડિયાએ વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં અને તે મંજૂર કરવામાં આવ્યાં હતાં.

છેવટે પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થઇ હતી.

સામાન્ય સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની સામાન્ય સભાની એક બેઠક તા. ૨૪-૬-૨૮ ને રવિવારે સાંજે પાંચ વાગે મુ'બાઇમાં એરેબ્સનેડ રોડ પર આવેલા રા. કનૈયાલાલ મુનશીના ઘે'બરમાં મળી હતી. તેમાં પ્રમુખ ઉપરાંત નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. મનહરરામ મહેતા	રા. મણિલાલ નાણાવટી
„ વ્યેમેશચંદ્ર પાઠકજી	„ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
„ ભરતરામ મહેતા	„ મોહનલાલ મહેતા
„ અંબાલાલ જનની	„ જ્યોતીંદ્ર દવે
„ રાજેન્દ્રરાવ દલાલ	„ તનમનીશંકર શિવ

તથા સૌ. લીલાવતી મુનશી.

સભાનું કામ શરૂ કરતાં રા. મનહરરામે ગઇ સામાન્ય સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો.

બાદ રા. મનહરરામે મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને રીતસર તપાસાવેલો હિસાબ રજુ કર્યો હતો. તે સભાએ બંને મંજૂર કર્યાં હતાં.

તે પછી રા. અંબાલાલ જનનીએ રા. ભરતરામના ટેકાથી નીચે પ્રમાણે ઠરાવ મુક્યો હતો:—

પરિષદ મંડળના તથા મધ્યસ્થ સભાના અને કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખની જગ્યા રાજીનામાથી અથવા ખીજા કોઇ કારણથી ખાલી પડે તો તે સંબંધે શું કરવું તે બાબત હાલનું બંધારણ રપટ નથી તેથી આ મંડળ કાર્યવાહક સમિતિને એવી ભલામણ કરે છે કે તેવા પ્રસંગે સમય પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરેલા કમાનુસાર પાછલી પરિપક્વતા જીવંત પ્રમુખને નવા પ્રમુખ રીતસર ચૂંટાઇ આવતાં સુધીને માટે નીમવા બદલની રપટ કલમ મંડળના બંધારણમાં હાખલ કરવી.

આ દરખાસ્તનો પ્રમુખે નીચે પ્રમાણે રે'સલો કર્યો હતો:—

કલમ ૧૩ માં લખેલા કાર્યમાં આ આવડું નથી. માટે ઠરાવ મુકવા દેવામાં આવતો નથી. સભાસદોએ બંધારણ સુધારવા માટે પગલાં લેવાં.

છેવટે પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થઇ હતી.

બહાર

પડી

ચુક્યા છે

—ગુજરાતી સાહિત્ય—

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનું દિગ્દર્શન—૧૫ ખંડોમાં]

પ્રયોજક: સાહિત્ય સંસદ

તરફથી

સામાન્ય તંત્રી:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનરી, બી. એ., એલ.એલ.બી., એડવોકેટ.

સહાયક તંત્રી:

રા. જ્યોતીર્દ્ર હરિહરશંકર દવે, એમ. એ.

ખંડ ૫ મો: મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

(સંવત ૧૪૪૬ થી સંવત ૧૬૦૬)

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાન્ સાહિત્યકર્તા, મનનીય અગ્રણીઓ

તમારું નામ નોંધાવી નવી યોજનાનો લાભ લેઈ ગુજરાતી સાહિત્યનો

ઇતિહાસ સસ્તામાં ખરીદો.

નાના નાના ૪૦-૫૦ પાનાનાં ભાગોની માલારૂપે પ્રકટ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે

અને દરેકે લાગ માત્ર આઠજ આનામાં મળે છે.

ખંડ પાંચમો નવ ભાગોમાં બહાર પડશે—તેમાંના સાત બહાર પડી ચુક્યા છે.

દરેક ભાગોનાં પાનાં અનુક્રમે હોવાથી આખરે એક પુસ્તકાકારે બધાઈ ચકશે.

એક વર્ષમાં આવા બાર ભાગો નીકળશે.

પહેલેથી લવાજમ આપનારને બાર ભાગના રૂ ૪-૦-૦ દરેક છુટક ભાગના ૮ આના (૬ ખર્ચ નહીં)

લખો:—‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, ૧૧૧, એસ્કેનેડ રોડ, કોટ-મુંબાઈ.

જગતી સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્લસ ગુજરાતી સમાને
શ્રીયુત શાહાભાઈ આણંદજી આવડા
તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

ચાગેંદ્ર : યેરા તુ આમ મારું દર્દીનું માથું પ'પાળે એ પુણ્ય

આઓ ! જાણે ગેળના મુખજ જેવો ! કર્ણ
લપાલ દશે પ્રાકિસા ?-દૂર વિદૂર ગ્રામ રસાસ
મધુમંજરીમાં રોતો ! આત્મામાંથી છુપે
આત્મજ દટકો આવે છે. (જનનાઇની જળ
લદરીપર નજર દરતાંથી અદ્યુત ગળલકમાં !
તરંગો જાણે નીમળા ખાય છે !

જટક જટકી મીઠા ગળલદરીઓ કિલકિલે છે.
કાળાં કાળાં આ પાણી હવન પરનો જાણે
અંધાર પડેલા ! એની કાલિમાનીએ અમૃત ક્ષરી
ઉડેલીએ તો ઉડેલાય. હવન એટલે અંધકાર.
આગળ અંધકાર, પાછળ અંધકાર ને વચ્ચે
જ્યોતિષ જેવું હવન જસુકે છે તે હાયાનેજ પળ
અંધકાર. ને અંધકારનાં આવરણે શા ખોટાં ?
પુણ્યધવલ પ્રભાપુંજ નોદાળનાર કીકી આખર-
નો કળીજને ? તેજગમ અંધકારનાં સહોદર
સમાં આ ક્યામ વારિ ! સર્જન લુનાં તમે
સનાતન સહોદર દીમાં છો. (ધરી વળી યંબી
ગમેલાં દીસનાં જળ સમું જોતાં) શૂન્યમુખી
ચિદાકાશની નીરવતાને નિઃશબ્દતાનું ભાન કરાવ-
તાં મૌન વારિ ! કિલકાર હડી ગયો ; કરલો
હડી ગયો ! રક્તું નદી એક તમારાં અનલ પી
ગાનનું સભારણું ! (કંક ચિત્તે વિકાર થતાં)
મને પુષ્પ વાટિકાઓ કાં સાંભરે ? જનન પાછળ
મુકલું છે ; માત્ર સંભારણાઓ લઇ ચડ્યો
આળો છું. ગેગરો ! પ્રિયાની લટે !

(સ્વરભંગ થાય છે ; તટિત શુંજન દનામાં
હડી ન્દય છે. વળી પાછું કમળા પ્રભાનના
કુટલા આહેરા રંગ તર નજર ગતાં) પ્રજાવ-
ના રંગ ! તમારી આહેરી સેરા, કુંળા અદર્ય
રેખામાં જગત પ્રતિબિમ્બાય છે ! આહેરા
સ્વખનનું શુંથી આશા સુંદરી જાણે મીઠાં મર-
કલગં વેરે છે. મીરાનો પ્રકટ પ્રજા તે આ દશે ?
આત્મા ઉછળી ઉછળી સ્વમ રંગો પ્રેયો શું ઝોલા
ખાય છે ? ખુલાં સંદર્ભ કરતાં અદ્યુતમાં 'સાદર્ભ'

વધુ રમણીય-વધુ કમનીય-નથી શું ? મુંપટને
પટ લાવણથી વધાય ને નળાં નોરણાં કૂરે
નીરખાં કરે. સુરખા કાંક્યા દરતના ખુદ મહેરે
કથી કલ્પનાને મલીપતી નથી કરી ?

દરિ ! દરિ ! આ શું જતિજોનાં
બંડ ! શેગ એટલે ચિત્તગલિતો નિરોધ.
મમત્વં લોગ હમ્મો ॥ શાં, તુમ્મલ મમે
છે દહ ઉરનાં એકાન્તે ! શુરદેવ ! તમે પાગલ
ન દના. શુરદેવ ! તમારા અખનરાનાં મ્દર્ય દશે
સમમ્દય છે. શુરદેવ એક દાયમાં શુભ્યં ને
બીજા દાયમાં મનિકા લઇ તમે ગંગળા ચિત્તને
પદાર્થ-સુવર્ણ એટલે મનિકા ! મનિકા એટલે
સુવર્ણ ! (એક જંગલી પ્રજાગને દાખમાં લઇ)
બાપુ ! દહ તું મને આટઆટલું કાં ગમે છે ?
(કંટકા ખેરવાનાં) લાવ એક કંટકપર ચિત્ત
રતિ ફેરવું (એક દાયમાં કંટક રાખી તથા બીજા
દાયમાં શુભાજ ગળી) કંટક તું મુલ છે. મુલ
તું કંટક છે ! મરાથી દરી પડાય છે. મારાથી
શું એમ નહીંજ મનાય ? (યવ મંચે છે. કંટક-
ને અંશુલિમાં ખુંકવે છે.) વીખ ને વીખ ને
અમૃત તે અમૃત. અમૃતને વીખ માનવાં !
વીખને અમૃત માનવાં ! નદી દોય અંધકાર
મારો ! (એક નાનું ફરંચું નજરે પડતાં) શું
રુપાણું ! માકુના રમકડાં સરખું ! (અજાનનાનાં
આંખમાંથી આંસુ ટપકી જાય છે. દરંખું
જોળામાં રમવા માંડે છે) રનેલી બોલાવે તેને
કેમ ટેલાય ? પળ ના બાપુ ! મારે વળી એ સાડ
શાં ? (તરછોડે છે-દીસના તાર તુટના લાગે
છે છતાં તરછોડે છે) પ્રરંજની નાની કીકીમાં-
થી છતાં કરજા કાચનાં કિરજો પૂરે છે. લાકમ
ચેલી કીકીનાં કામજો ચિત્તને ગમકાવે છે.)
પ્રિયાની કીકીની કુમાસ ! દરિ ! દરિ ! વનમાં
ને જનમાં મનનાં એનું એરો ! પંચનંદિગતઃ
જગન્નમમિચલતવર્ત્તમ્.

મારે વળી પ્રિયા શી ! કીધી શી ! કામણ
શાં ! ગુરુ દેવ ! જગતે તો ઉપદાસ કર્યોં હશે !
પુરય બાવનાનો લય ! આપે સ્ત્રીનાં વચ્ચે પરિ-
ધાન કર્યાં. નારીની મોહિની છતવા નારી બન્યા.
નરદેહની બાવના નષ્ટ કરવા શાં મનોમન્યન
કર્મ ! 'વૃંદાવનમાં પુરુષ એકજ છે' આજ એનાં
રૂદર્ય ઉડાં ઉરમાં ઉતરે છે. 'દયાના પ્રીતમ'નાં
મમં વેધક વેણુની કેક ગમ પડે છે. નરસૈયા
ગોપીનું પુરુષ ભાવ ગોપન ગળે ઉતરે છે. મુરલી-
ની મોહિની મુર-
લીનાં તાન ! બધું
આજ સમગ્રય છે.

(હજીકજી કોઇ
પુરુષ પગલીના
કાનમાં બણકાર
ચતાં) નયનમાં
શી છબી તરવરે
છે ! એજ એજ
મીઠાં મરકઠાં !
તુફાની આંખોનાં
જાદુ ભર્યાં દી-
પત્ર ! સજન
ભરમાં છે કોઇ
સુખી તમ સરખું ?
'માધાના જોધા'

તે 'અજગી વાત'ની ઝોળખ આપી, મને નહોં
આપો રાધિકે ? (એ સ્ત્રી પુતળીની આંહરી
છાંયામાંથી કંદર્પસમી બાળ કનૈયાની મૂર્તિ તર-
વરે છે) આજું હસો, આજું હસો મારા જગત
કિશોર ! કુલ વેરાઇ જશે ! (જેત જેતામાં નયન
આગળ પ્રલયનાં પુર વહેતાં દેખાય છે. સારી સહિ
જળમય દીસે છે. સહિ જલધિગલથી જાણે
આચ્છાદિત યઇ છે; આ એકજ વૃક્ષની એકજ
ડાળીને ઓથે બાલમુકુન્દની મૂર્તિ કિન્નરિકતી

નજરે પડે છે. ઉપા, અરુણ, સનતની છબી સાંભરી
આવતાં એક અદર્ય આંસુ સરકી પડે છે,
બાલમુકુન્દની મૂર્તિ કેંક માગવા કહેતી દીસે છે.)

પ્રત્યુત્તરમાં યોગેન્દ ગાય છે—

હે ! હરિ ! હાય હનર વરસી રહ્યા
પથ પુરંદર બન્યો શું હું માણું ?
મધુર રસ વધણિ, અજબ આકર્ષણિ,
નીંદમાંથી પિતા હર જગ્યુ,
આવડી શી હરેલી મહીં દેહીઆં રૂલી
હું તો રહ્યો કેમ ઝીણું ?

મીરાનો પ્રકટ પ્રશ્ન તે આ હશે ?

નાનકાં નેત્રને નાનકાં ઉરમાં
પુર અમીનું રમે શું રમીડું ?
અમૃતના ચાળ તું નાય ઠલવી રહ્યો,
શું હું આપું અને શું ન આપું ?
રત ચિંતામણિ રમકડાં તેં દીધાં,
બાળશું રાખું ને શું ન રાખું ?
નાય ! રમણમાં શું ગળાઇ નહ !
હે ! દયાનિધિ ! જો જે દેખાઈ ?
છાજમાં રાજ્ય ત્યાં અમૃત અંગોળમાં
અંગ અંગે પિતાજી ભીંજાઈ ?

કોપીનાં કિરણ કિરણે પિતા! અમીરલાં.
 હપણ શું કોટી કોટી કરુણ,
 આજ અનવાળીઆં હરમાં, શું હત્યા,
 અંશુનાથા કુળાં ને અરુણાં.
 શાવરી સ્વપ્ન સદુ અમકી હમકી ગયાં,
 નીંદનાં ઘેનથી આજ જાય,
 જગતાં જ્યોતિ તુજ ઝીલતાં ઝીલતાં કષ
 મીઠી સ્મિત પ્રમા નાથ માયું ?

અમૃતના ઓધમાં સ્વામી! નાહી રહો,
 તુજ પ્રસાદી સુખો સર્વ પામી,
 આપવા આપ બ્રહ્મા અમી હો પિતા!
 હોય ત્યાં બોટ કે કાંવ ખામી ?
 માગવા કહે! છતાં નાથ! તો આટલું
 માગી માગી પિતા! આજ માયું,
 જાણું હું એ નહીં એમ અણુજાણું
 સદૃષ્ટિ કરી દઉં એજ માયું. *

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ-એજ: ચન્દ્રિકાના અમકારમાં.

ચોગેન્દ્ર

(સ્વગત) સંધ્યાના રંગ શા સંતા-
 કુકડી રમી રહ્યા છે! મારી જીવન સંધ્યાનાએ
 ખવાળી રંગો શી સંતાકુકડી રમે છે! અડપલાં
 એનિલથી કેશવ સાથે રમી રહ્યા છે! અડપલાં
 અલકલટો! હરિ! હરિ! (ઉગતા ચન્દ્રદેવપર
 નજર પડતાં) આલની અટારીપર શું ચન્દ્રરાજ
 સુધાકુંભ લઈ ઉભો છે? હલવ! રસરાજ હલવ!
 (યમુનાના જળતરંગની રુપેરી કુદડીપર નજર
 જતાં) આવે આવે ને ઉડી જાય!

શું? પૂર્વજન્મનાં મીઠાં સંભારણું સ્તો! તરંગો!
 તમારી રસકુદડી શાં રમરણોને સળકાવે
 છે? જમુનાજળ! ચન્દ્રદેવ ઉગ્યો પણ તમારે
 ખાસ ભરતી નહીં! ભરતી નહીં ત્યાં બોટે નહીં
 સ્તો! છતાંએ આટલો યનગનાટ શા માટે?
 ચાંદરણોને પુલ પછેડો બોટી હું શુ કહેવા જતો
 હતો! અંતરનાં તોફાન અંતરમાં શમો! રાગ
 અનુરાગ સૌ પાછળ જગતમાં મુકી આવ્યો છું.
 મારે તે વળી વિતરણને ચાંદરકાંતી ચુંદડી ને
 જળસુંદરી! આ જાણું શું? (સર્વ વૃત્તિઓને
 અંતરાત્મમાં સમેટતાં) ખંડખોર વૃત્તિઓ! યન-
 ગનાટ ન કરો. (જળ લહરી પર નજર પડતાં)

આ ચન્દ્રકલાજળજ્યોતમાં યનગને છે કે
 થરથરે છે! વૃત્તિઓનાં તુલ્ય થાક્યો; હું તમારા-
 થી તો!

મીરાતા પ્રકટ પ્રભુ! દષ્ટિ હોત તો દેખતે.
 ચન્દ્રરાજરૂપે સુધાકુમ્ભો હલવી રહ્યા છે! આવે
 આવે ને ઉડી જાય! શું? ખવાળના રંગો!
 ના, હરિ! હરિ! તારી છબીની તેજ છાયાઓ!
 આલની અટારીએ રમી રહ્યા છે ચન્દ્રદેવ! નહીં
 રંગો આંખની અટારીએ! આલની અટારીએ-
 થી અંશુનાથ! અમી હલવો છે! નહીં હલવો
 આત્માની અટારીએથી! હરિ! હરિ! નહીં
 હોય એ અમરતનો અધિકાર! (ગાય છે.)

માયું હું એજ મહું, મધુકર! માયું હું એજ મહું
 રસનાં કુંડાં કહું ન હલવવા, એજ દે રસ ચાહું
 —મધુકર

રસનિધિ સર સરિતાધ્યાં લઈ દે! હરિ! હોજ
 હાકમ જાળ રસ લહરીઓ, મારા પુંડાંને દારોજ
 —મધુકર

કહી એનો એના અધિકાર કહી હું આ ધરી અડું
 —માયું

તરસી યુગથી આંખડી, ત્યાં ટલે માણ,
 દશશનીપાંતુ ઘેરું લાગ્યું, ક્યારે કાં સુધાપાન
 —મધુકર

કયાં એ બાંધ્યાં વરેણ્ય,
એની પાછળ ભટકું.

—મધુર—

અમરત આસના અશનનો,
નાથ નથી અધિનાર
યુગયુગનો અપવાસી હું
કંઈ પારણાં માટે પોષાર.

—મધુર—

મીઠું બાખર નામાયું,
હરિ ખસ છે બાટકું,

—મધુર—

પણ સાથી સંબંધીવા,
માણી બધે ખજાણાદ,
પુલકારી શિરદાયતું,
તો શોધી રહ્યો તારીગોદ
યાં બ્રહ્માંડે એક નમુણો,
સારી ખડકને ખડકું.

—મધુર—

ચંદ્રદેવ ! તારા
પરિણ કિરણે શો
કલરવ સાવી રહ્યો
છે ? દેયું એ જાણે
કુમુદની હાથની એમ

પાંખડી પાંખડીએ ચનગન છે મધુર ! હૃદય
વલ્લભ ! દર્શન થેલા હૃદયને તો માત્ર એકજ
મટકું જોઈએ છીએ. ધુલટપટ ખોલી એક ધરી
તો ખોલ ! આંખશું આંખ મીલાવીએ; હરણું
હૈર ! આનંદમૂર્તિ ! કળાધર ! તું એ સોજોસોજ
પાંખડીએ ખીટ્યો છે ને હૃદય પ્રગ્ભએ સનસદસ
દલે દોલા ખાય છે, ચંદ્રાન્ન ! શો આંખેક કરી
રહ્યો છે ! શીરે શીર કુધા સી.

[પાછળથી અવાજ આવે છે]

મનમોહ્યુદયો માગો મનોન શો મહોદય :—

—ને બા-પારા તુટે છે.]

ભાઈત ના કુટુંબી વેળી ગુંથાય,
વેણી બાંધીન બહેન રમવા બધ.

ચોગેંદ.

કાચ રે તું ?

વળી કયાંથી સરી
આવ્યો તું ?

નરીન આગાતુંક

ગુરુ દેવ !

સાન પિપાસુ છું
ને સરી પડ્યો
તો છું 'ચંદ્રલોક'-
માંથી.

ચોગેંદ

શિરપના

પુષ્પ જેવા છે
સુકન્દાર ! શું નામ
છે તારું બાધ ?

આગવુ

અર્ધખાનની

ઉપાધિ વળી કયાં
રાખુ ગુરુને ?

મન નાથ

ચંદ્રદાસ કહીને
મેલાવે ને : ચંદ્ર

ભોકમાંથી સરી પડ્યો એટલે રંગ.

ચોગેંદ

નહને હમે છે, નયને દન છે, અંજો રંગે
હવે દમ્ભે રમ અમૃત ટોળે ને તારા પાંખડી
છે નામ તારું ! તારા પ્રયોજનને તારી પડના તારા,
ચંદ્રલોકમાંથી !

ચંદ્રદાસ

પ્રયોજન વળી માટે શું ? તારા પાંખડી
ને દસાવું છું ; રમું છું ને રમાડું છું. પાંખડી
ખીલાવું છું.

ચોગેંદ

સીતલ શરદે

નાશોમનોનાશોમહોદયઃ) બેટા ! શુન્ન છે તો
ખીલવાનું નહીં પણ ખરવાનું.

અંદ્રદાસ

એતો આમે ગણગણીએ ને તેમે ગણગણીએ.
' જોખની પાછળ શુન્ન ને શુન્નની પાછળ
માન ' ગુરુદેવ ! એવું એવુંસ્તો.

ચોગેંદ્ર

બેટા ! તારી આ હસતી નાચતી કુદતી
કાકી બાપંકર છે.

અંદ્રદાસ

કેમ, ગુરુદેવ !

ચોગેંદ્ર

એ રસ છોળો તો ન સંભારવાનું કુંક
સંભારી દે છે.

અંદ્રદાસ

ગુરુદેવ ! નાસ્તિક ન બનો. દેવામાં
સીંચેલાં રમણોને ન સળકવા દેવાં એનાથી
કાથો બીજો નાસ્તિકવાદ ?

ચોગેંદ્ર

બેટા ! તારી કાકી કલ્લોલ છે. કંઈ વળી
કોવોએ કલ્લોલનો હશે ?

અંદ્રદાસ

ગુરુદેવ ! આંખે ગાયું; ઉરે ગાયું; હવે
ગાવાળ બેટો છું તો વળી ક્યાં અટકીશ ?
(ગાય છે)

સમસ દિલ વૂજ જોજ પિયારે,

લાશરુ હોકર સોના કયા ? ॥

જિન નેનોં મેં નીંદ ગૌંવાઈ,

તકિયા લેંક વિછાના કયા ? ॥

લગા સુલા રામકા તુકડા,

ચિકના ઔર સલોના કયા ? ॥

વહત કમાલ . પ્રમકે મારગ,

સીસ દિયા ફિર રોના કયા ? ॥

[રોના કયા-રોના કયા સ્વરનાં અમૃત
આંદોલનો હવામાં ઉછળે છે.

ચોગેંદ્ર

આવો રુપેરી ધંટડીનો રણકો મને એ!
અવાજનું અનિવાર્ય રમરણ કરાવે છે. બેટા!
ઉપા ! તારા હારખનો કિલકિલાટ તો ફરી
સાંભળવાનો નહીંજને ? !

અંદ્રદાસ

ગુરુદેવ ! ઉપા ઉરમાં આનંદના સાથીઓ
પુરતી તો ઉપા પછી અરણ્ય ને અરણ્ય પછી
અંશુનાથ ! અમૃતના અભિષેક કરવા એ તો
જીવન કર્તવ્ય છે મારે !

ચોગેંદ્ર

ને બેટા ! શી રીતે આદરીશ એ અભિ-
ષેક ?

અંદ્રદાસ

ભણ્યું ભુલાવીને-વીંધું વીસરાવીને; પણ
મહારાજ ! તમારે તો જ્ઞાનામૃત મોજનમ્ ચાહે!
અમારે કેં વાતોના વાળું ચાહે ?

[ચોગેંદ્ર ફળ ફળાદિ લાવી ગુરુચરણે ધરી
છે ને ફળ પ્રાર્થન કરે છે.]

ચોગેંદ્ર

તારી પ્રીતિની આ મીઠી પ્રતીતિ !

અંદ્રદાસ

ગુરુદેવ ! આપને તો શય્યાભૂમિતલમ્ નો
આદર્શ હશે. પણ મારે કેં આદર્શ ?

[ચોગેંદ્ર સુંવળાં સુરાળાં પાંદડાં પાથરે છે ને
ઉપર મહેકતાં પુષ્પો વેરે છે. સુંવાળી બીજાનખર
શુરને સુવરાવે છે. પાસેજ બોળામાં ઢળી પડે છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો

સમય : વર્ષો પછી. સ્થળ : વૈકુંઠનાથજીનું મંદિર.

ચોગેદ્ર

બેટા ચંદ્રદાસ ! આજ મહેમાન આવશે,
મહારાજના ઘરનો મોંઘિરો મહેમાન આવશે.
(સ્વસ્થાંગ થાય છે.)

ચંદ્રદાસ

ચુરદેવ ! એનાં શાં શાં સન્માન કરશું ?
શી શી મહેમાની કરશું ? પ્રાણીની પાંખડીએ
પોંખીશું, એનું અભિષેક ન શું, મહારાજ !

ચોગેદ્ર

મૃત્યુ.

ચંદ્રદાસ

ચુરદેવ ! શું આગખામણું નામ છે એનું ?
એવા કદુપા ને કુપડા
મહેમાનને તો હું ન
બોલાવું.

કુવે ! વરસાદ વરસાતો છે કુવેવે ! ક્યાંથી ખુશ ખયાં ?

(ધીમે મુકે મગ દાયે શિર ચાપે છે; જળ
પ.પ.છે.)

ચોગેદ્ર

બેટા ! હવે તો હું ચાપો જમશ !

ચંદ્રહાસ

ક્યાં મહારાજ ! શું મને એકલો મુકીને ?

ચોગેંદ્ર

બેટા ! જ્યાં આખર સૌને જવાનું છે ત્યાં;
એકલપથીના એકલ પ્રવાસજ હોય.

ચંદ્રહાસ

એ વડે લાંબે મજલે કે' એકલું ગમે ?
એકથી બેલસા કહું છે ને મહારાજ ! પુરાણુ
—અતિ પુરાણુ કાળનાં રાજેન્દ્ર ને રાણી કેવાં
ગાલાં ? મોટા માણસ કે એકલાં જાય ?
રાણીઓ મરે ને સાહેલીઓ શિર ધરે મહારાજ !
લાંબે પદ્યે કે' એકલાં જવાય ? નેમ્મએ ને
સાહેલીઓની સાથે ગુલાખી ગુફતેગો ! મહારાજ !
મને બધી રમત આવડે છે. આ તમે વળી મર-
વાની નવી રમત કાઢી. ઓતનારીની આ તે
કે' નવી રમત છે. મને શીખવો ને ગુરુદેવ !
મરવાનું.

ચોગેંદ્ર

બેટા ! તારાં મર્ખાં હાર્યે મારું દર્દ ઓછું.
થઈ જાય છે. (ચંદ્રહાસ ગુરુને ઓળામાં
સુતરાવે છે. ને કુમળે હાથે શિર પંપાળે છે.)
ગુરુદેવ ! તમારી સાથે શું લઈ જશો ?

ચોગેંદ્ર

બેટા, સાં તો એકલાં પુણ્ય ને પાપના
અથાં લઈ જવાનાં.

ચંદ્રહાસ

વળી એ પુણ્ય ને પાપ કેવાં હશે ?

ચોગેંદ્ર

બેટા તું આમ મારા દુર્દીનું માથું પંપાળે
એ પુણ્ય.

ચંદ્રહાસ

સમજાયું, સમજાયું, પુણ્ય તો આવું હસતું
રમતું ને પાપ કું હોય ?

ચોગેંદ્ર

બેટા તું મારી આટઆટલી સેવા અંતિમ
ઘડીએ કરે છે ને હું તને કશું એ દીધા વિના
જઈ એતું નામ પાપ.

ચંદ્રહાસ

એમ ન જવાય ભારે, ગુરુજી ! આપો
આપવું હોય તે હા ! આપજો આપવું હોય
તેટલું ! પણ જો જો ! પણ જો જો હોં, આ
મારી હથેલી તો નાની છે. ઉચકાય એટલું
આપજો. હોં !

ચોગેંદ્ર

બેટા ! હું તને મારી 'ઉધા' આપું છું.

ચંદ્રહાસ

હથેલીમાં ઉચકાય એવી હલકી ખુલ છે કે
નહીં મહારાજ ! મારાથી ન ઉચકાય ને ધબકાને
નીચે પડી જાય તો મારો વાંક ન કાઢશો.

ચોગેંદ્ર

બેટા ! એનો તો હસ્ત ઝટાય ને હથેલીમાં
ન ઝીલાય.

ચંદ્રહાસ

ને એની અંગુલિ ઝાલી ક્યાં લઈ જઈ ?
એ તો મારી હેત પુતળાને ?

ચોગેંદ્ર

સંસારકુંજમાં.

ચંદ્રહાસ

મહારાજ ! પછી શું રમીએ ?

ચોગેંદ્ર

સંસાર માંડવાનું બેટા !

ચંદ્રહાસ

એ રમત વળી મને નથી આવડતી. એને
તમે શીખવી મેલી છે ને ?

ચોગેંદ્ર

હા ! બેટા ! એ ચક્રોર જાત છે.

[વધુ માટે ન્હાળો ૫૪ પૃષ્ઠ]

બ્રહ્મપુરાણ અને વિષ્ણુપુરાણના સમયનો વિચાર

લેખક :

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

—○—
બ્રહ્મપુરાણ

આ પુરાણનું નામ વિષ્ણુપુરાણનાળી પુરાણાનુક્રમણિકામાં પહેલું આવે છે, એનો અર્થ એટલો થઇ શકે કે વૈષ્ણવ પુરાણોમાં આ જુનામાં જુનું હોય. બ્રહ્મપુરાણની વંશાવળીઓ વાચુસ ને બ્રહ્માંડની પરંપરાની પણ એની ખીજ આટૂંતિ જેવી છે. પાર્શ્વદેવ કહે છે કે “વંશવલ્લુ”માં બ્રહ્મપુરાણ અને હરિવંશ ધણે અંશે મળતાં છે અને નજવા દેરદેરી સાથે એકજ પાઠ આપે છે. પણ બ્રહ્મપુરાણનો પાઠ હરિવંશ કરતાં પણ તુટિત છે. “મતલબ કે દાલના બ્રહ્મપુરાણનો વંશો એ મુખ્ય વિષય નથી.

વંશ સાહિત્યમાં જેમ બ્રહ્મપુરાણ વાચુ-બ્રહ્માંડ અને કદાચ હરિવંશ પછીનું છે તેમ કૃષ્ણચરિત્રની જાગતમાં આ પુરાણ હરિવંશ પછીનું પણ વિષ્ણુપુરાણ પરલાનું લાગે છે. અને માટેજ વિષ્ણુપુરાણનાળી પુરાણાનુક્રમણિકામાં એને પહેલું રચાન મળ્યું છે. આ પુરાણના ૧૮૦માં અધ્યાયથી ૨૧૨ સુધીના ૨૨ અધ્યાયો-માં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર ... અ. વિષ્ણુપુરાણના

પાંચમા અંશના ૩૮ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. અને બેય પુરાણોમાંના શ્રી કૃષ્ણચરિત્રનો ધણો ભાગ શબ્દશઃ એક છે. એ બેયને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

તેમાં પણ બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું કૃષ્ણચરિત્ર હરિવંશ કરતાં અર્ધધુનિક છે, એ હરિવંશ સાથે સરખાવતાં દેખાય છે. અલબત્ત હરિવંશનો મહાભારત શૈલીનો વિસ્તાર હતો અને વિષ્ણુએ છોડી દીધો છે. અને ભાગવત તો વિષ્ણુપુરાણનેજ અનુસરે છે. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશનો પહેલો અધ્યાય અને ભાગવતના દશમસ્કંધનો પહેલો અધ્યાય એકજ છે.

શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર પછી, ૨૧૩ માં અધ્યાયમાં બ્રહ્મપુરાણમાં વરાહ, વૃસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય જામદગ્ન્ય, દાશરથિરામ, શ્રી કૃષ્ણ અને કસ્તિ એટલા અવતારોનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર છે. આ અવતાર ચરિત્રો વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. અને વિષ્ણુપુરાણોક્ત પ્રહ્લાદ ચરિત્ર, મુવ ચરિત્ર વગેરે ભાગો બ્રહ્મપુરાણમાં નથી. વૈષ્ણવ ભક્તિ માર્ગમાં પ્રહ્લાદચરિત્ર વગેરેનું રચાનુ જોતાં બ્રહ્મપુરાણના

આ વૈષ્ણવ ભાગો વિષ્ણુપુરાણના વૈષ્ણવ ભાગો કરતાં પ્રાચીન લાગે છે. અને હરિવંશ કરતાં અર્વાચીન, અને કાલિદાસ પરશુરામને અવતાર નથી ગણતા માટે કાલિદાસ પછીના એટલું નહો. વળી અક્ષપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ જેવું વૈષ્ણવ પુરાણ નથી. અક્ષપુરાણમાં સૂર્ય સ્તુતિ છે. (ભુએ અ ૩૩) રુદ્ર મહિમાનું વર્ણન છે. (અ ૩૪) પાર્વતી આખ્યાન, શિવસ્તુતિ, દક્ષિણ ભંગ વગેરે શૈવ વસ્તુઓ પણ છે (અ ૩૪, અ. ૩૭ અ. ૩૯) અને આ વિષયોમાં આ પુરાણ વાયુ કરતાં અર્વાચીન અને બીજાં શૈવપુરાણો કરતાં પ્રાચીન જણાય છે. એમાં શૈવ, વૈષ્ણવોના ઝગઝગાતો અંશ નથી. બાકી આ પુરાણ નથી યુગ્ય કે નથી શૈવ એ વસ્તુતઃ તીર્થપુરાણ છે.

મદ્રાહારતના વનપર્વના તીર્થ પ્રકરણ સાથે આ પુરાણને ઘણો સંગઘ હોવાનો સંભવ છે. અને તેના ૭૦ માં અધ્યાયથી ૧૭૫ માં સુધીના અધ્યાયો તીર્થ માહાત્મ્યના છે. પણ આ તીર્થ વર્ણનને બીજાં સ્કંદ વગેરેનાં તીર્થ વર્ણનો સાથે સરખાવતાં આ પુરાણનું તીર્થ વર્ણન પ્રાચીનતર જણાય છે. ૭૦ પહેલાંના અને ૨૧૩ પછીના ઘણા અધ્યાયોમાં વંશો, સર્ગ, પતિસર્ગ, વર્ણાશ્રમ ધર્મ, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય પૌરાણિક વિષયો છે. આનંદાશ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝમાં છપાએલ અક્ષપુરાણમાં કુલ ૨૪૫ અધ્યાયો છે. અને આનંદાશ્રમ પાસેની હરન પ્રતોનું વર્ણન વાંચના ગૌતમી માહાત્મ્ય નામથી ઓળખાતો તીર્થ વર્ણનત્રણો ભાગ એમ બે ભાગ શુદ્ધ હોય એવું દેખાય છે.

અક્ષપુરાણનો વંશાદિ વર્ણનત્રણો ભાગ હરિવંશથી અર્વાચીન છે એ જોતાં એ ભાગ ૯. સ. ૪૦૦ ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ છે. અને શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્રવાળા અધ્યાયો પણ એ અરસાના અથવા સો વર્ષ પાછળના હોય, કારણ

કે બાણ કવિ તો કૃષ્ણચરિત્ર માટે હરિવંશનું જ નામ લખે છે. ગૌતમી મહાત્મ્યવાળા ભાગ માટે ચોકકસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર વાળા ભાગ કરતાં એ ભાગને બહુ અર્વાચીન માનવાનું ખાંસ કારણ નથી. પણ આ અક્ષપુરાણમાં અમુક અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયા છે. દા. ત. ૧૭૬ માં અધ્યાયમાં અનન્ત વાસુ દેવના મહાત્મ્યનું, ૧૭૭ માં અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્યનું અને ૨૮ માં અધ્યાયમાં કાણ્વા દિસ માહાત્મ્યનું વર્ણન છે. આ ત્રણે તીર્થ સ્થાનો ઉડિયામાં છે. તેમાં અનન્ત વાસુદેવનું મંદિર ૧૦ માં શતકનું, અને પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રનું એટલે કે પુરીના જગન્નાથનું મંદિર બારમા શતકનું છે અને કાણ્વાદિસ અથવા કાણ્વાકનું પણ લગભગ એ વખતનું કે સો વર્ષ પાછળનું હશે. ૨૮મા અધ્યાયમાંજ ઓડિશના અક્ષણોની સ્તુતિ છે એ જોતાં ઉડિયાના પંડિતોએ બારમા તેરમાં શતકમાં ઉડિયાનાં આ તીર્થોના માહાત્મ્યો અક્ષપુરાણમાં ઉમેર્યાં હોય એ સંભવિત છે. આ કાણ્વાદિસ મહાત્મ્ય ઉપર આધાર રાખી વીલ્સને અક્ષપુરાણને ૧૩ માં કે ૧૪ માં શતકનું ગણેલું પણ આખા પુરાણને એટલું અર્વાચીન માનવાનું કારણ નથી એમ તો હવે પાશ્ચાત્ય પંડિતો પણ સ્વીકારે છે. આ પુરાણોને હદેશીને રેપ્સન ખરુંબ કહે છે કે:—
The elementary fact that the date whether of building or of a literary production is not determined by its latest addition is in their case generally ignored, (Cambridge History of India Vol. 1. p. 300)

અર્થાત અક્ષપુરાણમાં છેવટનો ઉમેરો ૯. સ. બારમા તેરમા શતકનો છે પણ તેનો મોટો

ભાગ વિષ્ણુપુરાણ પહેલાંનો અર્થાત્ ૪. સ. પાંચમા શતક જેટલો જુનો છે. શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર નો દાખલો ઉપર આપ્યો છે. બીજો દાખલો કંડુ આખ્યાનનો છે. ૨ા. ૨ા. મુંડશીએ આ જમાનામાં 'ગુજરાત'માં પ્રસિદ્ધ કરેલું કંડુ આખ્યાન અહ્મપુરાણમાં અને વિષ્ણુપુરાણમાં છે. (અ. ૧૭૮) ત્રીજો દાખલો હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો જેવો જેવો છે. અહ્મપુરાણોકત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો (અ. ૧૦૦) અંતરેય આહ્મણને અનુસરે છે. ન્યારે માકુંડેય પુરાણમાં સત્યવ્રત હરિશ્ચંદ્રની પ્રસિદ્ધ કથા છે.

અહ્મપુરાણ મુળ જુવું હોવા છતાં એમાં પાછળથી કેવા ઉમેરા થયા છે એ ઉપર કહ્યું છે એથી પણ સરસ દાખલો તામોલુપ્ત માહાત્મ્યનો છે. તામ્ર લિપ્ત અથવા તામુલક નામનું જુના કાળમાં ગંગાના મુખ આગળ બંદર હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. તે હાલમાં મીઠનાપુર જિલ્લાનું એક ગામ છે. આ ગામમાં એક બર્ગાબીમા નામનું મંદિર છે. આ મંદિર ૧૪ માં શતકમાં મુળના બૌદ્ધ વિહારને ફેરવીને બાંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરનું વર્ણન તામોલુપ્ત માહાત્મ્યમાં છે. પણ આ આખું માહાત્મ્ય પ્રક્ષિપ્ત છે. કેટલીક પ્રતોમાં મળે છે અને કેટલીકમાં નથી મળતું. (જુઓ Indian Antiquary 1925 July p. ૬૦૩).

વિષ્ણુપુરાણ: પૌરાણિક સાહિત્યમાં વિષ્ણુ પુરાણનું સ્થાન ઘણું મહત્વનું છે. એ પુરાણ શ્રી ભાગવતનું મૂળ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત મુખ્યત્વે એનો આધાર રાખીને ચાલે છે. વિષ્ણુપુરાણના ૭ અંશોના ભાગવતે બારરકંઘો કર્યા છે. વિષ્ણુ પુરાણે કહેલી વિષ્ણુ ભકિત અથવા કૃષ્ણ ભકિત નો ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. વિષ્ણુપુરાણની ભકિત કરતાં ભાગવતની ભકિત વધારે ઉંડી

વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે કવિત્વમય તથા વધારે તીવ્ર છે. વળી વિષ્ણુપુરાણમાં જેટલું છે તેટલું સંગ્રહી લીધા પછી ભાગવતે જે નવા ઉમેરા કર્યા છે તે જોતાં ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણ વચ્ચે ઠીક સમય ગયો હોય અને એટલા સમયમાં સારું વૈષ્ણવ ભકિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હોય એમ જણાય છે. અર્થાત્ ભાગવતનો સમય નવમાં શતકમાં માનતાં ભાગવત પહેલાં બસે ત્રણસો વર્ષ ઉપર વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ લાગે છે. બીજી તરફથી વિષ્ણુપુરાણ વાયુપુરાણને, સર્ગાદિ વિષયોમાં અને હરિવંશને તથા અહ્મપુરાણને વૈષ્ણવ વિષયોમાં અનુસરે છે. એટલે વાયુપુરાણ, અહ્મપુરાણ, હરિવંશ, મત્સ્ય (માત્ર વંશ વિભાગ) અને અહ્મપુરાણ કરતાં વિષ્ણુ પુરાણ અર્વાચીન જણાય છે. બાણ કવિએ વિષ્ણુપુરાણનું નામ નથી લીધું, વળી વિષ્ણુ પુરાણમાં ભકિતપોષક તરીકે પ્રદહાદ ચરિત્ર કહ્યું છે, પણ ભકિત તરીકે પ્રદહાદનો ઉદ્દેશ વાયુમાં, હરિવંશમાં, મત્સ્યમાં કે અહ્મપુરાણમાં નથી અને એ પ્રકારની ભકિત કથાઓ પ્રચારમાં આવતાં કેંક વખત લાગવો જોઈએ એ બધું જોતાં હરિવંશ, અહ્મપુરાણ પછી સો બરસો વર્ષે એટલે કે ઈ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે. પાર્લિટર પાંચમા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ કહે છે. વળી નવમા શતકના ગ્રંથકાર શંકરાચાર્યના અહ્મ સૂત્ર ઉપર ભામતી ટીકા લખનાર ઇ. સ. ૮૫૦ ની આસપાસમાં ચરેલા વાયરપતિ મિશ્રે ભામતી માં ' યમે ગાયું છે ' એમ કહીને નીચેનો અર્થો શ્લોક ઉતારેલો છે:—

હરિ ગુહ વશગોસ્મિ ન સ્વતન્ત્રઃ

પ્રમવતિ સંયમને મમાપિ વિષ્ણુઃ ।

। —શ્ર. મૂ. અ. ૨.૨૪

આ શ્લોક વિષ્ણુ પુરાણ અં. ૩ અ. ૭ માં

અનુસરી ચાલુ થાય છે. એજ અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૩ થી આગળ વાયુ પુ. અ. ૨૯ માં કહેલ અગ્નિ વંશ વર્ણન વાયુ કરતાં દુઃકામાં છે. વિ. પુ. અધ્યાય ૧૧ માં ઉત્તાન પાદના પુત્રના પ્રસંગમાં ભક્ત તરીકે લાંબું મુવરિત આવે છે જે વાયુ વગેરેમાં નથી, પણ વિષ્ણુને અનુસરી ભાગ્યજ્ઞમાં, પણ (સ્વર્ગખંડમાં) અગ્નિ પુરાણમાં અને નારદીય પુરાણમાં છે. આ પ્રસંગમાં વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ અને બ્રહ્મ પુરાણમાં ઉત્તાનપાદને સુનૃતા નામની એક સ્ત્રી કરી છે પણ વિષ્ણુ પુ. અને તેને અનુસરનારાં ભાગવત વગેરે સુરચિ અને સુનીતિ બે સ્ત્રીઓ કહે છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૨ માં આગળ મુવતી સંતતિની કથા ચાલે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ માં છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૩ માં વૈન્ય પૃથુની કથા છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ (શ્લોક ૮૨ થી આગળ) માં છે. આ પ્રસંગમાં પેનનાં અવશુભો ગણાવતાં વિ. પુ. એને વિષ્ણુ નિન્દક કહે છે તે વાત વાયુ પુ. માં નથી. વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૪ની પ્રચેત-સોની કથા વાયુ પુ. અ. ૬૩ માં છે. પણ પ્રચેત-સોએ કરેલી સ્તુતિ (શ્લોક ૯ થી ૪૯) વિ. પુ. માંજ છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૫ વાયુ પુ. અ. ૬૩ શ્લોક ૨૯ થી આગળને અનુસરે છે. આ પ્રચેતસ આખ્યાન પણ વિ. પુ. મુળ વાયુ જેવા પુરાણમાંથી પૌરાણિક કથા લઈ એમાં વૈષ્ણવ તત્ત્વો કેવી રીતે ઉમેરે છે તેના દાખલા તરીકે જોવા જેવું છે. અને આ રીતે ઉમેરા કરતાં કેટલીકવાર ગમ્મડ પણ થાય છે. વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૫ ના પહેલા દશે શ્લોકો વાયુમાંથી ઉતારેલા છે પણ ૧૪ માં અધ્યાયનાં વિષ્ણુએ પ્રચેત સોને વરદાન આપી દીધેલું હોવાથી પ્રચેતસોના મુખમાંથી વાયુ અને અગ્નિ નીકળવાની વાત તદ્દન અરથાને છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૫ માં આગળ બ્રહ્મ

પુરાણમાંથી લીધેલું કંઠુ આખ્યાન પ્રચેતસોના આખ્યાનમાં જોડી દીધું છે. પછી હવે અનંત સમસાધ્યવની કથા આવે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૫ (શ્લોક ૧૨૨ થી ૧૫૯) નો સાર છે. પછીનો વિ. પુ. નો ૧૫ મો અધ્યાય વાયુ પુ. ૬૬ ને અનુસરે છે. પછી વાયુ પુ. અ. ૬૭ (શ્લોક ૪૭ થી ૬૧) માં દિરણ્ય કશિપુની વાત છે. એમાં દિરણ્ય કશિપુની દુષ્ટતાની કે પ્રહલાદની ભક્તિની વાત નથી, વિષ્ણુ પુ. માં બરાબર આજ દેકાણે. અ. ૧૫ (શ્લોક ૧૨૮ થી આગળ) માં શરુ થાય છે પણ પછીના પાંચ ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯ અને ૨૦ માં લંબાણથી પ્રહલાદ ચરિત કહ્યું છે. આ પ્રહલાદ ચરિત આ પ્રમાણે ભાગવતમાં છે. પછી વાયુ. ૬૭ માં દિતિમાંથી મરુતના જન્મની કથા છે. તે વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૨૧ માં છે. અને વાયુ. અ-૬૮ માં કહેલોલું પુત્રોનો વંશ પણ વિ. પુ. માં ૨૧ મા અધ્યાયમાંજ કહ્યો છે ૨૧ મા અધ્યાયના બાકીના શ્લોકોમાં વાયુ પુ. અ. ૬૯ નો સાર એવો છે. વિષ્ણુ પુ. અ. ૧ અ. ૨૨ મો સ્વતંત્ર ભક્તિમય વેદાંતનો છે. બળ આ રીતે વિ. પુ.ના પહેલો વંશ પુરો થયે એની ઉપર જરા વિરતારથી વાયુ સાથે સરખ ગણી કરી છે. વિ. પુ. વાયુના ક્રમને કેવું દ્રષ્ટે તે અનુસરે છે અને માત્ર નવા વૈષ્ણવ વંશો કેવી રીતે ઉમેરેલું જાય છે એ ઉપલી સરખામણીથી બરાબર દેખાય છે. હવે બાકીના પાંચ વંશો દુઃકામાં જોઈએ

વિ. પુ. અ. બીજાના પહેલા પાંચ અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. ના અ. ૩૩ થી ૪૯ સુધીમાં કરેલે ભુવન કાશ વર્જનનો સાર છે. વિ. પુ. અ. ૨ થી ૬ માં નરકોનું વર્ણન છે જે મુળ વાયુ પુ. માં નહીં હોય પણ પાછળથી ૧૦૧ મા અધ્યાયમાં ઉમેરાયું જણાય છે. વિ. પુ. અ.

પાંચ થી ૧૨મા અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. અ. ૫૦ થી ૫૩ માં દહેયુ ન્યોતિષપચાર વર્ણન છે. વિ. પુ. અ. ૨ ના છેલ્લા ચાર અધ્યાયોમાં ૪૩ ભરતનું આખ્યાન અને ઋણુ તથા નિદાધનો સંવાદ છે જે વાયુ વગેરેમાં નથી પણ ભાગવતે વિષ્ણુમાંથી લીધેલ છે.

વિ. પુ. ના ત્રીજા અંશમાં ભવિષ્યના મન્વન્તરોનું વર્ણન છે. જે વાયુ અ. ૧૦૦ માં છે. વેદની શાખાઓનું વર્ણન અ. ૩ અ. ૩ થી ૬ માં છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૦, ૬૧ માં છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પુરાણમાં નુકમણિકા છે. તે વાયુ પુ. અ. ૧૦૩ માં છે. વિ. પુ. અ. ૩ થી ૮ થી ૧૨ માં વર્ણાશ્રમેના આચારોનું પ્રકરણ છે. વા. પુ. માં આ પ્રકરણ ટુંકામાં અ. ૮ માં છે. પણ ખીજાં પુરાણોમાં દાતકુર્મમાં, પદ્મમાં, વામનમાં ત્રિમાં અને ગરુડમાં ઠીક વિસ્તારથી છે. વિ.

પુ. અ. ૧૨ થી ૧૬ માં શ્રાદ્ધ પ્રકરણ છે. વાયુ પુ. માં અ. ૭૧ થી ૮૪ માં શ્રાદ્ધ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણ વાયુ, કુર્મ, માંકડેય, વામન, ગરુડ, મત્સ્ય, પદ્મ (સૃષ્ટિખંડ) બ્રહ્મા, અગ્નિ અને વરાહ એટલાં પુરાણોમાં આછા વધુ વિસ્તારથી છે. વિ. પુ. અંક અ. ૧૭, ૧૮, માં જૈનો અને બૌદ્ધોની નિંદા છે.

વિ. પુ. અ. ચોથામાં વંશાવળીઓ છે. આ પ્રકરણના ૨૪ અધ્યાયો વાયુના ૮૫ થી ૯૪ અધ્યાયોને અનુસરે છે. પણ વિ. પુ. આ આખ-તમાં જ્યાં વાયુથી શુદ્ધ પડે ત્યાં હરિવંશ અને બ્રહ્મ પુરાણને અનુસરે છે, આ પ્રકરણનો પાર્શ્વટરે વિગતવાર અભ્યાસ કર્યો છે. વિ. પુ. અ. ૫ તો સ્વતંત્ર કૃષ્ણ ચરિત્રનો છે. અને વિ. પુ. અ. ૬ ના આઠ અધ્યાયો વાયુ પુ. ના ૧૦૦ થી ૧૦૩ અધ્યાયોને અનુસરે છે.

અનુવાક :
સા. “ પુઠરિક ”

૧

ગાઠાં ચંદનની ગરી રજયદા આલિંગતાં ગોપિકા,
યાનાં ધર્ષણુ સાથ પીના સ્તનની વ્યાપે સુવાસો મીઠા;
જેનાં રક્ત ઉગ્ગરે નયન એ અર્ધે સવારે પ્રભા,
તે જ્વરાગ્રણી વેણુનાદ રસિયા રક્ષા કરે સર્વદા.

૨

યુવતિ સહિત ખેલી ચિત્રવિચિત્ર રંગો,
વિદિન જગ વિષે છે નંદસુનુ ચરિત્રો;
મનમહો અભિલાષો ધારી આલંબનો તે,
રતિપદ રચવાને શારદા તુષ્ટ થાજે.

૩

આમોદે વિકસિત નેત્ર કમલોઃ સ્વામી નિહાળી થયાં,
વ્યાપ્યાં રોમ અખિત્ર અંગ ઉપરે એકાન્ત બેળાં થતાં;
કાયા કળી ઉઠી પયોધર વિષે થાતાં યદા સ્પર્શને,
નીની સુદૃઢ જે ઢીલી પડી ગઈ આલિંગતાં કંઠને.

૪

મીઠાં મંદ કરે સરોજ સમજે મુખે દુરેથી સિમતો,
જેનાં ઉત્તલ કૂચથી સરી રહ્યો છેડો પરિધાનનો;
સાનિધે જન વચ્ચનાર્થ પદુ જે પાણિ પ્રસારી પછી,
ગંડરયાન સુટેકની નિરખતી મૃગાક્ષી એકીટક્ષી.

૫

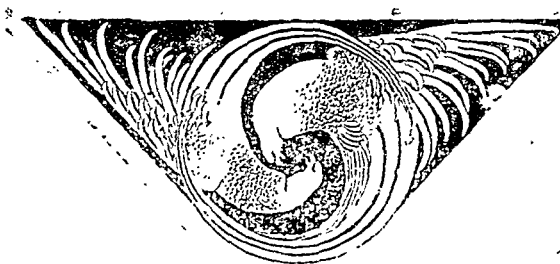
રે જોષ લે સદન માધવીનું નિરન્ત્ર,
મધ્યે નિકુન્ન વિખરેલ જહીં કુચ્છમ;
જો કુન્નિતો કરી રહે રસસુંદરીઓ,
ધિકૈતણ્ય કલશ્વે ન સુણાય તે તો.

૬

ડંખી બિંબસમાન ધારી અધરો વ્યાકુલ દોડી યનાં,
ભૂસાધુ અમરવેદથી તિલકને વિંધાઈ કાંટે જતાં;
કર્ણુ કર્કશ કંકણો સ્વર કરે હા હસ્ત ધૂમાવીને,
સાને જો વન શુક્ર પાછળ ભમે પુષ્પો નણુંદી વિણે.

૭

માલી વેણી છુટેલ એક કરધી ને અન્ય હાતે વળી,
સાડીના સરકી ગયેલ પટથી તુંગ સીનો ઢાંકતી;
અચી અંદન અંશ કૈંક તનુએ તામ્બુલ રકનોશ્કરી,
જાયે પ્રિય ગૃહેથી પુષ્પ શરની સાક્ષાત જયશ્રી સમી.

સરકાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ.

[આકૃષ્ટ ૧૯૮૪.]

[‘નવગુજરાત’ના સૌજન્યથી.]

સામે પેત્રા માણસ કેડ પર લાથ લઈને ઉભો હતો.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ ભાણુકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર મ. રાવળ

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર
કુસુમપુર
રાજગૃહ
તક્ષશિલા ...

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

આધ્યાત્મિક આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજનું પાટનગર.

કુમ્ભવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.
વક્રનાસ મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.
સુમોહા તક્ષશિલાના રાજા મુગ્ધાહની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી.
હિરણ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપત્ર નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
ધનનંદ }

શેષ...શુદ્ધક માલસેવના દૂત પ્રણિધિ.
 આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહનો ભાષ.
 લિખ્યુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાજિત.....હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાકી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો યુરુખંધ.
 પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 કંદુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 સ્થૂલભદ્ર }
 કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
 કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાલ્પ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેના પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત 'સવાઈ'સિદ્ધ નું ખીરું ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાળો હોતો.

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોહા સાથે પરણ્યો હતો. સુમોહાનો ભાઈ આંભિ ઘણું વરે બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એના પ્રાણજી મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હોતો. નંદના રાજ્યમાં પ્રાણજી પગે ચાલીને ભય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં અર્ચા ચાલીને ભય હતપત્ર થવા લાગ્યો. મહાપદ્મ નંદ સ્વાર્થા હોતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજ થઈ. મહાપદ્મ નંદે કેં હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા. તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ધરડા પતિની ન્યુવાન પત્ની હતી. મૈનાકી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી. તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચહાતી હતી. પણ તે ક્યાંક ચાલી ગયો હતો. મૈનાકીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખજાર ભણુવા તેને મળવા ભય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ દાપયુક, રાક્ષસમંત્રી, શુદ્ધક માલસેવના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પણ નવા આગંતુકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર રાહ લેવા પછી ધરમાં પ્રવેશ થઈ શક્યો. આ અપમાનથી તેનું દહય આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાજિત શકટાલને લક્ષ્મિતિય નસી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુશ્રમ અહીંના દ્વાનિયોની અધમ દશાથી નહીંતાં યાય છે. જ્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

શકટાલ ગૌરીને સેનાજિત સાથે વરાવવાના છે એ નહીં વિષ્ણુશ્રમ આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુશ્રમ ગૌરીને પરણવા તૈયાર થાય છે.

નરેન્દ્રદેવ આંખિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલા હયમચાટથી ડરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની શક્તિ રહે છે, અને આંખિએ સુમેહા હા સાથે આવતી નેમો જલ્દી એમ નહીં થાય છે. પણ તે પહેલાં કહ્યું આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી ઉપરા ઉપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઈ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાજિત કે વિષ્ણુશ્રમ સાથે ? એ કંટાળી એનો એક ભાઈ સ્થૂલભદ્ર ગણિકાને ત્યાં પડયો પાંચરો રહેતા તેની સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણધાર્યો આગમનથી સ્થૂલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોરાને લ્યઈ અંતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

ગૌરી ભગવાન થઈ ઘર ગઈ. સેનાજિતે આવી શકટાલને કહ્યું : ' નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીએરથી પાછી આવે ત્યાર પછી નહીં થશે. '

આ સાંભળી શકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુશ્રમને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતુભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાજિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

બીજે દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાજિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી રાક્યો. ને તે રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રશ્રમ ત્યાંથી નાસી છુટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુશ્રમ કુમારને હાલ દુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુશ્રમ કુમારને તે સુરાદાસીનો પુત્ર નથી પણ શૈશુનાગ મહાનંદીના ચૌરસપુત્ર કુમારશ્રમ તેના પિતામહ હતા તેનો ભેદ ફેરો છે. ચંદ્રશ્રમમાં નવી મહત્ત્વકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા ચાલી નીકળે છે.

સેનાજિતનો કેદી નાસી છુટ્યાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુશ્રમ છોડવી ગયો એમ કહે છે. હતાશ સેનાજિત વકનાસને ખબર આપે છે. અંતે સંનિધાતાની શક્તિ-શકટાલની જીંપડી રાત્રે સજાગાવી મુકવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ રૂ વિચારે હબકી જાય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાજિતને બ્રહ્મહત્યામાંથી ઉગારવા તે મૈનાકીનું ધર છોડી એની જીંપડી તરફ ધસી જાય છે.

બીજે દિવસે સવારે અર્ધ અપાતો જતા સૌ લોકો સરસ્વતી મંદિરની સામે આવી એકાંક ઘયાં, વકનાસ, સંનિધાતા ને સેનાજિત આવી ગયા. આંખિ તેના યોદ્ધાઓ સાથે આવી લાગ્યો. શેષ ને કુદરક માર્ક્ષત્રેના કૂતમણિધિઓ આવ્યા. પણ હજી આચાર્ય વિષ્ણુશ્રમ આવ્યા ન હતા, કેમ નહોતા આવ્યા તેની અર્ચા શરૂ થઈ હતી. સિદ્ધાર્થ ક્ષપણક આવ્યા. એમણે પુછપરછ કરી ત્યાં સમાચાર મળ્યા આવ્યા થ' શકટાલના ઘરમાં રાત્રે આચાર્ય બળી મુખ્યા. ક્ષપણકે યોગસિદ્ધિથી માર્ચના કરી ' આચાર્ય ! અર્ધ રવી-કાશે ' ને આંખિના યોદ્ધામાંથી આચાર્ય બહાર પડ્યા. નરેન્દ્ર ને સૌ સ્તબ્ધ બની ગયા. નરેન્દ્રે આચાર્યની શિખા પકડવા હાથ નાખ્યો. શિખા છુટી ગઈ. રાત્રી પૂજા સારી થઈ. આચાર્ય નંદ નિકંદનની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આંખિ ને તેનું લશ્કર મહાદેવીને લેઈ ચાલી નીકળ્યું. સેનાજિત તેમની પુંડે પડ્યો.

સેનાજિત નૈમિષારણ્યમાં આવી લાગ્યો. એણે લશ્કરને મુખ આગળ રહેતા દીધું અને શેડા ચુંટી કાઢેલા સૈનિકો સાથે તે આગળ ચાલી નીકળ્યો. તેને ત્યાં મહાદેવી વગેરે મળે છે. નૈમિષારણ્યમાં તે એકલા

અટુલો લાગે છે, સંસ્કારવિહીન જણાય છે. નૈમિષારણ્યનો પ્રમાણ તેને સાથે છે. તે કુલપતિ બદાક્ષને મળી વિષ્ણુશુભ ત્યાં ધ્યાન કરે છે તે તરફ જાય છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૫ મું

જેમાં સૈનાન્વિતને નૈમિષારણ્ય છોડવું પડે છે

સા ન કરી બધાં એક ટેકરા પર આવેલા વરુણને મંદિરે ગયાં. મંદિર નાનું તે ખડખડા પથ્થરનું હતું અને તેના પર એક વૃદ્ધ પીપળો પોતાની ઘટા વિસ્તારી રહ્યો હતો. ત્યાં દર્શન કરી બધાં મધ્યાહ્ને આશ્રમમાં ગયાં. સાથે સાથે સૈનાન્વિત પણ ગયો.

સૈનાન્વિત જેમ આ રથજનો પરિચય મેળવતો ગયો તેમ તેના હૃદયમાં પૂજ્યભાવે વાસ કર્યો. ડગલે ડગલે વૃદ્ધ, આઘેડ, યુવક ને બાલક જે મળતું તે કુલપતિને પ્રણામ કરતું અને એ દસીને આશીર્વાચ કરેહતા. બધાં પુરુષ અને સ્ત્રીના મુખ પર જે શાંતિ વિપ્લુગુપ્તના મુખ પર સંપૂર્ણ રીતે હતી તેના થોડો કે વધતો અંશ હતો. બધાં આત્મનિષ્ઠ ફરતાં હતાં. ઘણાં વિદ્વાન લાગતાં હતાં, કોઇ ગૌરવ વીરોહાણું નરોત્તું કોઇ દંભી નહેતાં. શેષ ને અંશ ને મદાદેવી પણ જ્યારે પળે પળે નિર્મલ ચતાં જતાં હોય એવું લાગતું હતું. તે એકબીજાં ઝેરી નાગ હતા. તે મનમાં ને મનમાં ફરતાથી દરથો હા, તે ઝેરી નાગ હતા, નંદના દરમંતો નાગ હતા, અને આ બધું વિપ્રમય કરવું એજ તેનું કતવ્ય હતું.

આશ્રમ આવતાં જે ચેત્તોગાનમાં એને પહેલ-વહેલા કુલપતિ મળ્યા હતા ત્યાં બધાં આચાર્ય. સાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો આખા ચેત્તોગાનને લીધી-ગુપ્તી પેવિત્ર કરી રહ્યાં હતાં.

મહાદેવીએ એનું કારણ પૂછ્યું.

“વત્સ” કુલપતિએ કહ્યું: “આ રથજ

વ્યાસતીર્થ અને સત્તશૂંગ જેવુંજ પવિત્ર ને ફલદાયી છે. એને આ તમારા અધ્યક્ષે આજે સજ્ઞ કયું” તેથી એને ફરીથી વિશુદ્ધ ફરીએ છીએ.”

બધા તિરસ્કારથી સૈનાન્વિત તરફ જોઇ રહ્યા. તે શરમમાં માથું ઉચું ન કરી શક્યો. તેણે માત્ર હાથજ જોડ્યા.

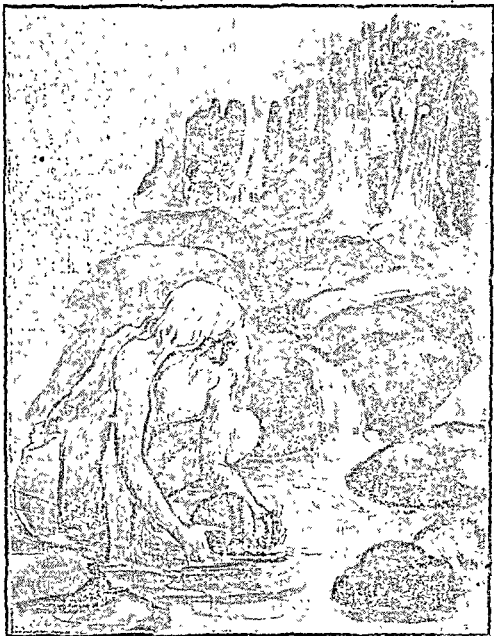
“વત્સો! હોય” ઔદાર્યથી હમીને કુલપતિએ કહ્યું: “એને શી ખબર કે જે પૂણ્યભૂમિને તે તેના થોડાની ખરીયાં ઉઘેટી રહ્યો હો. સાંની વેદોને નંદથી મહા પ્રનામી નરાધિપો અને તપ ને જ્ઞાનમાં મહાન એવા મંદર્ષિઓ પ્રણિપાત કરી ગયા છે? વત્સો! આ અગ્નિ કુલપતિ શૌનકે પાર વર્ષનો સત્ર આરંભ્યો સારે પ્રગટ્યો હતો.”

“ઓ હો હો!” મદાદેવીએ કહ્યું. સૈનાન્વિત ભ્રમ કરેલા અગ્નિ તરફ જોઈ રહ્યો.

“સારે સુતા પૌરાણિકે ભારત અહીં આંજ કહેવું?” શેષે પૂછ્યું.

કુલપતિના આનાવૃંદને એ મદાપ્રસંગની ખબર હતી. અને એ પ્રસંગ અદ્યો આજ જ્યારે તેમનાં હૃદયો ને કદવના ઉત્તેજ્યા. સૈનાન્વિતના મનમાં ભારત જે કથારૂપે હતું તે વાસ્તવિક જીવન રૂપે પ્રગટ થયું. તેણે અગ્નિ તરફ જોયું. આજ અગ્નિ આગળ મગધના નરેન્દ્રે ભારત સાંભળ્યું હતું! આવા સનાતન અગ્નિની જ્વાલથી તે દાઝતો હોય એમ તેને લાગ્યું.

“વત્સ!” કુલપતિ શેષને જવાબ વાળના

એક સીંછ ધડાવતી પાણી ભરતું હવું.

હતા. “હા. આજ રથળે મારા આશ્રમનાં આ વૃક્ષોએ સૂતચેષ્ટ લોમહર્ષણના પુત્ર ઉત્તરશ્રવાના શબ્દો સંધરી રાખ્યા છે.”

મહાદેવીએ જાણે કટપનામાં અધું જોષ રહ્યાં હોય એમ ચારે તરફ જોયું.

“વત્સે !” કુસપતિએ કહ્યું. “આજ વૃક્ષ નીચે, જ્યાં હું ગેઠા છું ત્યાં, કુસપતિ સૌનક શિષ્યો સમેત બેસતા હતા. આ શેષ બેઠા છે ત્યાં પુરુષેષ જનમેજયના પૌત્ર અધિસીમ કૃષ્ણ તેના પુત્ર નિયમુને સાથે લઇ ગીરાજતા હતા.

અને આ તરફ મગધરાજ સેનાજિત તેના મહારથીઓ સહિત ખીરાજતા હતા. અપૂર્વ યુગ હતો—જ્યારે આર્યવર્તમાં શક્તિ અને સંસ્કારની પાંખે ચઢી ધમ્ દશે દિશામાં વિહરતો હતો. ”

“ ભગવાન ! ” મહાદેવીએ કહ્યું; “ સારે નૈમિષારણ્યમાં મહર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કોણ હતા ? ”

“ નૈમિષારણ્યનો સારે મધ્યાહ્ન તપનો હતો. અને આ આશ્રમનો પણ. ”

“ એમ, શું કહો છો ? ” પ્રમંડકે સખહુમાન કહ્યું. “ ભગવાન આશ્વાલાયનનો વખતમાં પણ એવોજ હતો. ”

“ ના ” કુલપતિએ ડોકું ધુણાવ્યું. “ ભગવાન વ્યાસ પછી મહર્ષિઓમાં ઉદ્દાલક આરુણિની નેડે કોણ એસે એમ છે ? મહર્ષિ અરુણ જેવાના પુત્ર અને મહર્ષિ શ્વેતકેતુ જેવાના પિતા. કુલપતિઓ એના શિષ્યો હતા; કૌશીથીના પ્રોતી કૌસુર્યિદિ, જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યાજ્ઞવલ્કય વાજસનેય, અને કૌશીતકિ. એનાં દિવ્ય ચક્ષુઓએ આત્મા ને પરમાત્માનો ભેદ ભાંગ્યો હતો, ને ઊંઝારનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. એની વાણીના પ્રભાવે સંહિતાઓ, આરણ્યકો ને ઉપનિષદો સજીવ થયાં. એની પ્રેરણાથી એના શિષ્યો આ આર્યવર્તને ઉજ્જવલ કરતા. “ હા, કબંધી કાલાયન, સુકેશા ભારહાજ, — ભગવાન ગુણાખ્ય સાંખ્યાન પૌષ્ટિકસાદિ અને —

“ હવે શીકર નહીં કરશો ! એવા કોષ થવાના નથી. ” મહાદેવીએ કહ્યુંતા બતાવી.

“ વત્સે ! મારા વખતમાં એવા મહર્ષિઓ ભેગા થયા મેં જોયા નથી. પણ થશે એની મને ખાત્રી છે. ”

“ કેમ ? ” હસીને આંબિકુમારે પુછ્યું.

“ વત્સ ! એ ખાત્રી કરી આપવી તારા હાથમાં છે. મારા બે પુત્રો તું લઈ ગયો છે તે પાછા આપ-પ્રમંડક અને વિષ્ણુગુપ્ત. ” કુલપતિ હસ્યા. “ અરે તારો વિષ્ણુગુપ્ત એકલોજ પાછો આપ, તો ભગવાન દ્વિપાનનું હતું એવું નૈમિષારણ્ય હતું બનાવી દઉં ” સેનાજિતે કાન ફફડાવ્યા. પાછો વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યો !

“ ભગવાન ! ” શેષે નમ્રતાથી કહ્યું; “ નૈમિષારણ્ય તો અહીંયાં પડ્યું ને અમારે નૈમિષારણ્ય ધર આંગણે જોઈએ છે. એમને પાછા આપીએ તો એ કોણ કરશે ? ”

સેનાજિત ચમક્યો. આ શાંત ને રમણીય નૈમિષારણ્ય અને પેલા દુષ્ટ આચાર્ય વચ્ચે શી સામ્યતા !

“ હું જાણું છું. તેમાંજ તો એને મેં તમને સોંપ્યો છે. ” કુલપતિ હસ્યા.

“ ઓ તારી ! ” સેનાજિત બખડ્યો.

“ કે અમને બધાને એમને સોંપ્યા છે ? ” આંબિકુમારે હસીને કહ્યું.

“ અમે એને જીવંતો રહેવા દઈશું તો ને ” કટાક્ષથી મહાદેવીએ કહ્યું.

“ વત્સે ! ” ગાંભીર્યથી કુલપતિએ કહ્યું. “ નૈમિષારણ્ય જેવી પુણ્યભૂમિના ભૂત ને વર્તમાન મહર્ષિઓની આશિષો એને રક્ષે છે. ”

સેનાજિત ક્ષણ મનમાં કડવાશથી હસ્યો. એ આશિષો એને હવે રક્ષવાની નહોતી.

“ ભગવાન ! ” પ્રમંડકે કહ્યું; “ જમવાની વખત થઈ. ”

“ ચાલો ” કુલપતિએ કહ્યું.

સેનાજિતને જમતાં જમતાં અહીંયાં આવવાનું કે બહાનું કાઢવાની તક મળી. આંબિકુમારને તેણે કહ્યું કે મહાદેવી વગર બધે સ્વદેશ પહોંચે માટે તેને નરેન્દ્રદેવે મોકલ્યો હતો. બધા હસ્યા, કારણ કેાઇને આ બહાનું બંધ બેસતું

લાગ્યું નહીં. સેનાજિતને લાગ્યું કે બધા એને મૂર્ખ ગણતા હતા. ખરેખર તે મૂર્ખ જ હતો, ગધેડો હતો ને દેખાતો હતો. શા માટે ? નૈમિષારણ્ય ધર આગણે લાવવા મથનાર વિષ્ણુયુધ્મનું ખુન કરવા આવ્યો હતો તેથી ? કે આવી નજીવી વાતો સાંભળી પોતે સંશયાત્મા થતો હતો તેથી ?

બપોરે બધા યાત્રાગુઓ સુતા તેમ તે પથ્ય સુતા અને વાતાવરણ કે સાંભળેલી વાતોને લીધે ધણે દહાડે તે ધસધસાટ ઉઠ્યા.

તે ઉઠ્યો ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. બીજા બધાં વીખરાઈ ગયાં હતા, અને એક નાનો શિષ્ય તેની ઝુંપડી પાસે બેઠો હતો. એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઈ જવાની તેને આજ્ઞા હતી.

સેનાજિતે એ શિષ્યને વાતે ચલાવ્યો. શેષ કુલપતિ પાસે બેઠો હતો. આભિકુમાર એક શસ્ત્રપારંગત ઋષિનું વિવેચન સાંભળતા હતા. મહાદેવી તાપસીઓ સાથે વાત કરતાં હતાં. કોઈ ઉપનિષદ સાંભળવા ગયું હતું. કોઈ ઇતિહાસ પુરાણ સાંભળવામાં પડ્યું હતું.

“ત્યારે અહીંયાં કોઈ શસ્ત્રાચાર્ય નથી ?” સેનાજિતે ધીમે રહીને પુછ્યું.

“શસ્ત્રાચાર્ય” ગયા પછી હમણાં કોઈ નથી.”

“કોણ શસ્ત્રાચાર્ય હતું ?”

“કદુ આચાર્ય.”

કદુ-વૃદ્ધ અમિહોત્રીનો મૂર્ખ પુત્ર ! સેનાજિત વિચારમાં પડ્યો ને તેણે ધીમેથી પુછ્યું : “વિષ્ણુયુધ્મ કે શીખવે છે ?”

શિષ્યે માનભેર આંખો ઉઘી કરી. “આચાર્ય ચાલુક્ય પરેલાં શીખવતા હતા.”

“શું ?”

છોકરો હસ્યો “શસ્ત્ર ને શાસ્ત્ર-બધું. જે

જોઈએ તે એને શું ?” તેણે પૂન્યભાવથી ઉમેર્યું.

“એ ક્યાં ગયા છે ?”

“સવારે આવીને ચાલી ગયા.” નિર્દોષ છોકરાએ કહ્યું.

“ક્યાં ? મારે એમને મળવું છે” સેનાજિતે ઉમેર્યું.

“ધણુંખરું મુનિ ઉદાલકને આશ્રમે.”

“તે ક્યાં આવ્યો ?”

“વરણદેવનું મંદિર છે ત્યાંથી ઉપર ને ઉપર જઈએ ત્યારે છેક પેલા શિખર પર તેનો આશ્રમ છે.” કહી તેણે દૂર એક લંચું શુંગ બતાવ્યું.

“એ કોણ છે ?”

“મોઠા તપસ્વી છે ! બસે વર્ષના છે એમ લોકો કહે છે. ને એકલા રહે છે.”

“એકલા ?” સેનાજિતે કહ્યું.

વૃક્ષોની છાયા લંબાવવા લાગી, પવન શીતલ થતો ગયો, પક્ષીઓના કોલકોલાટ વધ્યો.

લોકો સાચંસંધ્યા કરવા દૃપદ્વતીના શાંત નીરમાં જઈ લેવા. આશ્રમ વધારે સુરમ્ય થતો મયો. સેનાજિતને આમંત્રી એકે વસ્તુ જોવાની ઇચ્છા નહોતી. મુનિ ઉદાલકનો આશ્રમ કઈ તરફ છે તે જોવા વરણદેવનાં દર્શન કરવાને બદલે તે ત્યાં ગયો. ત્યાંથી એક પગથી પવન પર જતી હતી.

“મુનિ ઉદાલકનો આશ્રમ આ પર્વત પર છે ?”

“હા.”

“પણ ત્યાં એકલા રહીને શું કરે છે ?”

“તપશ્ચર્યા !” છોકરાએ પ્રશ્નમાં રહેલા અજ્ઞાન પર હસીને જવાબ દીધો. “મુનિ બીજી શું કરે ?”

એકલો બસે વર્ષના માણસ તપશ્ચર્યા કરે

ત્યાં વિષ્ણુમુક્ત જાઈ એ વાત સેનાજિતને ગળે ઉતરી નહીં. રાત પડવા આવી એટલે તે પોતાની ઝુંપડી પાસે આવ્યો. આંબિકુમાર અને તેના એક શસ્ત્રસજ્જિત યોદ્ધો તેની વાટ જોતા હતા. અધારામાં એ કોણ હતો તે જોવાની એણે કાળજીપૂર્ણ કરી નહીં.

“સેનાજિત !” આંબિકુમારે પાસે આવીને કહ્યું. તેમું કદાચ શરીર સેનાજિત પર ઝડપી રહ્યું. “મહાદેવીની ચક્રચાર જોવા આવ્યો છે, પણ આ તારું અંતઃપુર ન હોય.”

“નાના” —

“તું ક્યારે અહીં આથી જાય છે ?” આંબિકુમારે અધીરાપથી પુછ્યું.

“આપની આજ્ઞા હોય ત્યારે” તેણે વિનયથી બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ઠીક. એ ડાહી વાત કરી. જાં કુલપતિનાં દર્શન કરીને ચાલી જા-જલદી. ને જો અમારી પાછળ આવ્યો છે તો” —

“કુમાર !” ગૌરવથી સેનાજિતે કહ્યું. “મારે તો મારા કૃપાનાથની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું છે.”

“જો મારી સાથે હોય તેને તો મારીજ આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું છે. જા” આંબિકુમારે તેવાજ ગૌરવથી કહ્યું. “તને જાણતો જવા દઉં છું. ને તને આજ્ઞા આપનારને જાણને મારો સંદેશો કહેજે —”

“શો ?”

“કે ફરી તક્ષશિલાના કુમારને બચાવવા સૈન્ય નહીં મોકલે. હું મારું રક્ષણ કરી શકું છું. ને વળી કહેજે કે જે માણસો તમે મોકલ્યાં છે તેમાંનાં અડધાં નાસી ગયાં ને અડધાંએ શસ્ત્ર છોડી દીધાં,” હસીને કુમારે ઉમેર્યું; “તું સશસ્ત્ર નૈમિષારણ્યમાં પેડો તેથી તેમને પિતૃઓનો શાપ લાગ્યો.”

“પણ મારું સૈન્ય !” સેનાજિત ખબર સાંભળી રતબધ બની ગયો.

“હા.” ખડખડ હસીને આંબિકુમારે કહ્યું. “તારા સૈન્યમાં તું ને આ તારા દશ સાથીઓ.”

“પણ નરેન્દ્ર” હારથી કચવાએલો સેનાજિત અભિમાનથી બોલવા ગયો.

આંબિકુમારે તેને ખભે હાથ મુક્યો. “સેનાજિત ! આ કદુ જરા ખરાબ સ્વભાવનો માણસ છે. એ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી.” સેનાજિત પાસે ઉમેલા માણસ તરફ ફર્યો. સવારે જોએલો તે શસ્ત્રાચાર્ય !

“અગ્નિ હોત્રીનો કદુ !”

“અરે ! અરે !” કદુના ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સાંભળી તેને તમ્મર આવ્યાં. “સવારે મને સાથે નહીં આવવા દીધો તે શું કરું ? સીધાવો, તમારાં ઘોડા ને શસ્ત્ર નૈમિષારણ્યને સીમાડે આંબિકુમારની છાવણીમાં પડ્યાં છે.”

“આ તમારો આશ્રમ ? આ તમારા ક્ષત્રિઓ ! આ તમારી વિદ્યા !”

આંબિકુમારે સખ્તાપથી સેનાજિતને ખભે હાથ મુક્યો. “સેનાજિત ! છાનોમાનો ચાલ્યો જા. જ્યારે તારા જેવા નિકંદન કાઠનારા નીકળે ત્યારે રક્ષણ કરનાર પણ કોઈ નીકળેને ?” આંબિકુમારે સેનાજિતને ખભે બાર દઢ વાંકેયું પુરું કર્યું.

“હવે સીધાવો અધ્યક્ષરાજ !” કદુએ કહ્યું.

“કુલપતિનાં દર્શન કરીને જાજે” સેનાજિતે ડહાપણ રાખ્યું. દશ ભ્રમગૌરવ યોદ્ધાઓ કુલપતિને પ્રણામ કરી બહાર પડ્યા.

“હું મુકવા આવું ?” કદુએ પુછ્યું.

“ના” દયાવેલા કોષથી, કચવાટથી, નિરાધારીથી સેનાજિતે જવાબ દીધો.

[વંધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૭૩]

લેખક:

શ્રી. બહેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ

ચિત્રકાર:

રા. જગમોહન મોસ્ત્રી

સંધ્યાનો સમય હતો. ડાક્ટર લાલભાઈ ગોદ્ડ રમવા જવાની તૈયારી કરતા હતા. દરવાજા આગળ મોટર તૈયાર ઉભી હતી. કેટલામાં બે મજુર એક ડોળા ઉંચકીને આવતા દેખાયા. ડોળાની પાછળ એક ડોસો લાકડીનો ટેકા હાથ ચાલતો હતો. દવાખાના પાસે આવીને મજુરોએ ડોળા નીચે મુકી. ડોસાએ દવાખાનાના ખાસખા પર નાખેલા જળીદાર પડદામાંથી અંદર નજર કરી. આવી સાફસુદ્ધ જમીન પર પગ મુકવા માટે કદાચ કોઈ એને હપકો આપશે એ ભયથી એ ધ્રુજતો હતો. ડાક્ટર સાહેબને મેજની પાસે ઉભેલા બેવા છતાં એને કે' બોલાવાની હાંમત ન આવી.

ડાક્ટરે પડદાની અંદરથી પુછ્યું: “કોણ છે તારાં? શું જોઈએ છે?”

ડોસાએ હાથ જોડીને કહ્યું: “સાહેબ, ગરીબ માણસ છું. મારો છોકરો થોડા દવાડા-થી...”

ડાક્ટર સાહેબ સીંગાર સજાગવી બોલ્યા: “કાલે સવારે આવજો, આ વખત દરદીઓને ભોગનો નથી.”

ડોસો ધ્રુંટણીએ પડીને માથું જમીન પર ટેકવી બોલ્યો: “ભગવાન તમારું બધું કરશે સાહેબ; દવા કરો, છોકરો મરી જશે, ચાર દવાડાથી આંખ નથી...”

ડાક્ટરે ધડીઆલ તરફ નજર કરી. તેને જવાને ફક્ત દશ મીનીટના વાર હતી. ગોદ્ડ રડીક ખીંટી પરથી લેતાં લેતાં તેણે કહ્યું: “સવારે આવો, સવારે; આ મારો રમવાનો વખત છે.”

ડોસાએ પાપડી ઉતારી રોતાં રોતાં કહ્યું: “સાહેબ, એકવાર એનાં તરફ જોઈ લો—ફક્ત એકવાર, છોકરો હાથથી ચાલ્યો જશે મારા બાપ, એકજ વાર જુઓ. સાત છોકરામાંથી આ એક બચ્યો છે. અમે રોઈ રોઈને મરી જઈશું. સાહેબ! દવા કરો.”

ડાક્ટર સાહેબને લાંબાં આવા કેટલાએ માણસ આવતા. એમના સ્વભાવથી ડાક્ટર ખુબ પરિચિત હતા. કોઈ ગમે એ કહે, તેઓ કદિ કોઈનું કહેવું સાંભળતા નહોં. ધરેથી પડદો ખસેડીને ડાક્ટર મોટર તરફ ગયા. ડોસો પાછળ જતાં જતાં કહેવા લાગ્યો: “સાહેબ, ધર્મનું કામ છે, બદ્ધ ગરીબ માણસ છું. મારે ફૂળાં

પીળું કોઇ નથી. ઇશ્વર તમને આપાદ કરશે મારા પ્રભુ ! ”

પણ ડાકટરે પાછું ફરીને જોયું યુદ્ધાં નહીં. મોટરમાં બેસીને તેણે કહ્યું : “ કાલે સવારે આવજો. ”

મોટર ચાલી ગઇ. ડોસો થોડીવાર સુધી પુતળાની માફક નિશ્ચલ ઉભો રહ્યો એને નવાઇ લાગી. સંસારમાં એવા પણ માણસ હોય છે કે જેઓ પોતાના મોજ શોખની આગળ શ્રીમ્મના જ્ઞાનની પણ પરવા નથી કરતા ? પણ આ વાત હજી એ માની ન શક્યો. સભ્ય સમાજ એટલો બધો નિર્ધનજ, આટલો બધો કઠોર છે એ વાતનો આવો મર્મભેદી અનુભવ અસાર સુધી એને થયો નહોતો. એ જીના જમાનાનો માણસ હતો. આગ હોતપણ માટે, મુદ્દાને બાંધી આપવા માટે, લડાઇ ટટો પતાવવા માટે તે બીજાનાં દુઃખમાં મદદરૂપ થવાને માટે જેઓ સદા તત્પર રહેતા તે જમાનાનો એ માણસ હતો. જ્યાં સુધી મોટર એની દૃષ્ટિએ પડી ત્યાં સુધી એકાંટશે એણે તે તરફ જોવા ક્યું. ડાકટર સાહેબ હજીએ પાછા આવશે એવી એને આશા હતી. મોટર દેખાતી બંધ થઇ એટલે એણે મજુરોને ડાળી ઉપાડી લેવાનું કહ્યું. ડાળી જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં પાછી ચાલી ગઇ. બધી તરફથી નિરાશ થયા પછી ડોસો ડાકટર પાસે આવ્યો હતો, ડાકટર લાલભાઇનાં એણે બહુ વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં. એને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી એ બીજા કોઇ પાસે ગયો નહોતો. કપળે હાંથ ઠોકીને એ ઘરમાં બેઠો.

એજ રાતે એનો હસનો રમનો સાન વર્ષનો બાળક આ દુનીયા છોડી ચલ્યો ગયો. વૃદ્ધ માતાપિતાનાં જીવનનો એકલો આધાર એ છોડી દેતાં. એ દીવો હોલવાતાંજ તેમના જીવનપર જણે સૂઝાને માટે વધારી રાત જગાઇ ગઇ. ધડપણની

માથા તુટેલા જીગરમાંથી જોસથી નીકળીને એ લીપણુ અંધકારમાં આત્મ સ્વરે રડવા લાગી.

x x x

કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. ડાકટર લાલભાઇએ ખુબ ધન ને કીર્તિ મેળવ્યાં હતાં. પણ તેની સાથે તેણે પોતાના સ્વાસ્થ્યનું પણ રક્ષણ ક્યું હતું એ એક અસામાન્ય વાત હતી. નિયમિત જીવનને પરિણામે પચાસ વર્ષની વય થયા છતાં તેની કામ કરવાની તાકાત અને સ્ફુર્તિ યુવાનને પણ લાજીત કરે એવાં હતાં. તેના દરેક કામનો સમય ઠરાવેતો હતો. એ નિયમમાંથી તે કદિ ચલિત થતા નહોતો. સામાન્ય રીતે લોકો રોગ થયા પછી નિયમો પાળે છે. પણ ડાકટર ઉપચારે અને સંવચનું રહસ્ય સારી રીતે સમજતા હતા. તેને ત્યાં સંતતિ રી સંખ્યા પણ આ નિયમને આધારે હતી; ફક્ત એક પુત્ર અને એક પુત્રી-ત્રીણું બાળક એને થયુંજ નહોતો. આ કારણથી તેની પત્ની પણ હજી સુધી પોતાનું આરોગ્ય જાળવી રાખી હતી. પુત્રીનાં લગ્ન થઇ ગયાં હતાં. પુત્ર કોલેજમાં ભણ્યો હતો. માતા પિતાના જીવનની સમગ્રી આશાઓ એનામાંજ સમાઇ ગઇ હતી. શીશ અને વિજયની મૂર્તિ સમો, કોલેજના ભૂખણુરૂપ, રસિક, ઉદાર, પ્રતિભાયુક્ત એ યુવાન યુવક સમાજની શોભારૂપ હતો. આજ એનો વીસમો જન્મદિવસ હતો.

સંધ્યાનો સમય હતો. બોજનને માટે હરીઆળાં ઘાસ પર પાટલા મંડાયા હતા. “ એક તરફ શહેરના પ્રતિષ્ઠિત સંજ્ઞાનો બેઠા હતા, બીજી તરફ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. વીજળીના દીવાઓથી આખું મેદાન અગંગી રહ્યું હતું રમત ગમતનાં સાધનો પણ હાજર હતાં. એક નાતું સરખું પ્રદક્ષન થવાનું હતું. પ્રદક્ષન મંગળે પેતે લખ્યું હતું. એજ સુખ્ય એકટર હતો, રેશમી પહેરણુ પહેરીને ખુદને

માથે મિત્રોની સરભરા કરવાં માટે એ ક્યાં કરતો હતો. આમથી નેમથી બધા એને બોલાવ્યાજ કરતા હતા.

અચાનક એક યુવતિએ કહ્યું: “કેમ મંગળ, તારા સાપ ક્યાં છે? આજે એના ખેડ મને બતાવશે કે નહીં?”

મંગળે કહ્યું: “મૃણાલિની, આજે નહીં, કાલે જરૂર બતાવીશ.”

મૃણાલિનીએ કહ્યું: “તું ગમે એ કહે, આજે હું જોયા વિના નથી રહેવાની. તું રોજ હડાવ્યા કરે છે, પણ આજે તો બતાવવાજ પડશે.”

મૃણાલિની અને મંગળ સદાધ્યાયી હતાં; એક બીજાનાં પ્રીતિપાત્ર હતાં. મંગળને સાપ પાળવાનો, તેમને રમાડવાનો, તેમને નચાવવાનો ખુમ શોખ હતો. એણે જાત જાતના સાપ પાળ્યા હતા. તેમના રરણાવનું અને તેમના ચારિત્રનું

અવલોકન કરવામાં એ ખુબ રસ લેતો. થોડાજ દિવસ પર તેણે કોલેજમાં ‘સર્પ જાતિ’ પર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. સર્પોને નચાવ્યા પણ હતા. પ્રાણીશાસ્ત્રના અધ્યંગ અભ્યાસીઓ પણ એનું વ્યાખ્યાન સાંભળીને મુગ્ધ થઇ ગયા હતા. એ વિદ્યા એક વૃદ્ધ મદારી પાસેથી એ શીખ્યો હતો, સર્પની જડીભૂટો એકઠી કરવાની એને ઘેલછા લાગી હતી. અમુક વ્યક્તિ પાસે કોઇ સરસ જડીભૂટો છે એવું એ સાંભળે તો તે હાથ ક્યાં વિના એને એન પડતું નહીં. જાણે આ એક વ્યસન એને લાગ્યું હતું. એ એ વ્યસનજ પાછળ હજારો રૂપીઆ એણે ખર્ચી નાખ્યા હતા. મૃણાલિની કેટલીએ વાર એને સાંભળતી હતી, પણ આમ જોવા માટે આવી આવૃત્તતા તેણે કદિ બતાવી નહોતી. સાપ જોવા એ ખરેખરજ હિત્તુક હતી, કે મંગળના પરના પોતાના અધિકારનું પ્રદર્શન કરવા છરછટી

મોટર ચાલી ગઇ. ડોરો ધોડી વાર સુધી પ્રજાની માફક નિયત હોવા રહ્યા.

હતી તે કોણુ જાણે; પણ એણે પોતાનો આમલ આણુ રાખ્યો. આટલા લોકોની વચ્ચે રાતની વખતે સાપને છેડવાથી તે કેવા ચમકશે અને તેનું શું પરિણામ આવશે એ કૈંજ એના લક્ષમાં રહ્યું નહીં.

મંગળે કહ્યું: “કાલે જરૂર બતાવીશ. અસારે ઔરડામાં તક્તમાર જગ્યા નહોં રહે અને બરાબર બતાવી પણ શકાશે નહીં.”

એક મિત્રએ કહ્યું: “અરે, બતાવને હવે; જરા સરખી વાતને માટે આટલાટલા કાલાવાલા શું કરાવે છે? મીસ મહેતા, તમે એનું કૈંજ સાંભળશો નહીં.”

બીજા મિત્રએ કહ્યું: “મીસ મહેતા બીયારાં તદ્દન ભોળાં છે, તેથીજ મંગળ આટલી હક કરે છે. બીજી કોઈ સ્વતંત્ર મીનસની જી હોય તો હમણા એને બતાવી આપે.”

ત્રીજાએ મળક કરી: “અરે એની સાથે બોલે પણ નહોં કે વાત છે? મીસ મહેતા આમ કાલાવાલા કરે ને એ સાંભળે નહીં એટલે શું? મૃણાલિનીને માટે એ જાન ફર્યાન કરે તોએ આણું છે.”

મૃણાલિનીએ જોયું કે આ બધા એને ઉશ્કેરતા હતા. એણે કહ્યું: “તમારે કોઈએ મારી વકીલાત કરવાની જરૂર નથી, મારે જે કરું હશે એ હું પોતે કરી લઈશ. આજે હું સાપના ખેલ જોવા ઇચ્છતી નથી. ચાલો આ વાતનો અહીંજ અંત આપ્યો.”

બધા મિત્રો મળક કરતા હસી પડ્યા. એક જણે કહ્યું: “જોવા તો બધાં ઇચ્છે પણ દેખાડે છે કોણુ?”

મૃણાલિનીનો શીકકો ચહેરો જોઈ મંગળને પણ લાગ્યું કે પોતે એની માંગણીની અવગણના કરી એ ઠીક નથી થયું. ભોજન પુરું થયું અને ગાયનની શરૂઆત થઈ હતી; તે વખતે મૃણાલિની

અને બીજા મિત્રોને લઈને મંગળ સાપના ઔરડામાં ગયો ને મરદૂવ વગાડતાં વગાડતાં વારા ફરતી એક એક કંડીઓ બોલી તેમાંથી સાપને બહાર કાઢી બતાવવા લાગ્યો. બધાને લાગ્યું કે એની એકે એક વાત, એના મનના એકે એક ભાવ એ સર્વો સમજતા હતા. મંગળે કોઈને હાથ પર લીધો, કોઈને ગળામાં નાખ્યો, કોઈને ખભા પર નાખ્યો. મિત્રો અજાજ થઈ જોઈ રહ્યા.

પણ મૃણાલિનીનો જીવ ઠેકાણે નહોતો. એ રહી રહીને મંગળને કહેવા લાગી: “મંગળ તું આમ સાપને ગળામાં ન નાખ. માત્ર એને દૂરથી બતાવ, જરા નચાવ ને પાછાં મુકી દે.” મંગળના ગળામાં સાપને વીટલાએલો જોઈને એના પ્રાણુ જાણુ નીકળી પડતા હતા. એને થયું: “મેં સાપ જોવા માટે નકામી હક કરી.” પણ મંગળ એની કોઈ વાત સાંભળતો ન હોતો. પ્રિયતમાની આગળ પોતાની સર્પકળાનું પ્રદર્શન કરવાનો આર્થ ધન્ય અવસર એ વર્ષ કેમ જવા દે? એક મિત્રએ ટીકા કરતાં પુછ્યું: “દાંત તોડી નાખ્યા છે?”

મંગળે હસીને કહ્યું: “દાંત તોડી નાખવા એ મદારીઓનું કામ છે, આમાંના એક પણ સાપના દાંત તોડેલા નથી. બતાવું?”

આમ કહી એક કાળા સાપને ઉંચકતાં એ બોલ્યો: “આનાથી મોટા અને ઝેરી સાપ મારી પાસે બીજો નથી. આ જો કરડે તો મહાસ પાણી પીવા પણ ન ઉભો રહે. એના ડંસને માટે મંત્ર નથી, જડીબુટ્ટી નથી-કોઈ ઉપાય નથી. એના દાંત બતાવું?”

મૃણાલિનીએ એનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ના મંગળ, ઇશ્વરને ખાતર એને છોડી દે.”

એક બીજા મિત્રએ કહ્યું: “મને તો વિશ્વાસ નથી આવતો પણ તમે કહો છો એટલે માનું છું.”

મંગળ સાપની ગરદન પકડી બોલ્યો: “ના બાપ, તમારી આંખે જોઈને પછી માનજો. દાંત તોજા પછી સાપને વશ કરવા એમાં શું? પણ સાપ બહુ સમજદાર પ્રાણી છે. એની ખાતરી થાય કે આ માણસ આપણને હેરાન નહીં કરે તો એ તેને કદિ કરડતો નથી.”

મૃણાલિની-
એ જોયું કે
મંગળ અસારે
મમત પર
ચઢ્યો હતો.
એણે આ રમત
ખેલ કરવાના
ધરાણાથી કહ્યું:
“આલો આલો,
આપણે અહીં
ખોદી થયાં:
જુઓ ગાયન
શરૂ, પણ થઈ
ગયું. આજ
હું પણ કંઈ

સરસ સંભળાવીશ. એમ મંગળને ખબરે
હાથ મુકી પાછળ આવવાની નીશાની
કરી ચોરકામાંથી તે ચાલી ગઈ. પણ
મંગળે વિરોધીઓની શંકાએનું નિવાર-
ણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે
સાપની ગરદન પકડી જોરથી દબાવી;
એટલા જોરથી દબાવી કે તેનું મોં લાલ
લાલ થઈ ગયું, શરીરની નસો કુલી
ગઈ. સાપને એવો અનુભવ કદિ
થયો ન હતો. મંગળ એની પાસે શું કરાવવા
માગે છે તે એ સમજી ન શક્યો. એને
એમજ લાગ્યું કે એ એને મારી નાખશે.
આત્મરક્ષાને માટે એ તૈયાર થઈ ગયો.

ગરદન ખુબ દબાવીને એનું મોં ઉઘાડી
દાંત બતાવતાં મંગળ બોલ્યો: “જોને શંકા
હોય તે પાસે, આવીને જોઈ જાઓ.” મિત્રો
પાસે જઈને જોઈ આવ્યા, મંગળે પુછ્યું: “હજી
કે શંકા છે?” પણ દાંત પ્રલક્ષ જોયા પછી
શંકાને રથાન ક્યાં રહ્યું? મિત્રો ચકિત થઈ ગયા.

સાપની ગરદન ઢીલી કરીને મંગળ ધીર-
થી એને કંડીઆમાં મુકવા જતો હતો.
પણ એ કાળો નાગ કોઈથી ગોંડા થઈ

“ના, મંગળ, હજારને ખાતર એને છોડી દે,” મૃણાલિનીએ કહ્યું.

ગયો હતો. ગરદન ઢીલી થતાંજ એણે માથું
ઉંચક્યું, મંગળની આંગળી પર જોરથી ડર્યો.
અને તરત ત્યાંથી નાસી ગયો. મંગળની આંગળી
માંથી ટપટપ લોહી ટપકવા માંડ્યું. આંગળી

દયાની રાખીને તે પોતાના ઝોરડા તરફ દોડ્યો. સાં ૮૫૫૫૫ એક જડીબુટ્ટી પડી હતી. એણે સ્ક્રામ્બલું હતું કે એ ધરતીને ચોપડવાથી પ્રાણુ ધાનક વિષ પણુ ઉતરી જાય છે.

“ મત્રોમાં દોડાદોડ થઇ રહી. બહાર ખચર પહોંચી ડાકટર સાહેબ ને સુરજલક્ષ્મી દોડતાં આવ્યાં. આંગળી પર જોરથી પાટો બાંધી લીધો ને જડી ઘસવા આપી. ડાકટરને જડી પર વિશ્વાસ નહોતો, એ નસતર મુકવા જતા હતા પણ મંગળે ના પાડી. મૃણાલિની મંગળની રાહ જોતી દીલરુઆ વગાડતી બેઠી હતી. આ ખચર સાંભળી. એણે તે પણ દીલરુઆ ફેંકીને દોડી આવી ને મંગળની આંગળી પરથી લોહી લુછવા લાગી. એટલામાં તો મંગળની આંખ ઘેરાવા લાગી, ઝોઠ પીળા પડવા માંડ્યા; એનાથી ઉભા રહી શકાયું નહીં, એ બેસી ગયો. ઝોરડો માણુસોથી લરાઇ ગયો. અનેક જણ અનેક ઉપાય સુચવવા લાગ્યા. જડી ઘસાઈને આવી, મૃણાલિનીએ તેનો લો લગાવ્યો. પણ મંગળને અકળામણ થવા લાગી, એ મુઠ ગયો ને હાથવતી પવન ના જવાની ઇશારત કરી. સુરજલક્ષ્મી એનું માથુ બોળામાં લઇને બેઠી પીંજળીને પંખો ચાલુ થયો.

ડાકટરે પુછ્યું: “ મંગળ હવે કેમ છે ? ” મંગળ ધીરેથી હાથ દલાવ્યો પણ બોલી ન શક્યો. મૃણાલિનીએ કરુણ સ્વરે પુછ્યું: “ જડી કેં અસર નહીં કરે ? ” ડાકટરે કંપાળ પર હાથ મારી કહ્યું: “ શું કરું, મેં એની વાત માની લીધી. હવે તો નસતરથી પણ કેં ફાયદો નહીં થાય.”

અડધા કલાક સુધી આ સ્થિતિ કાયમ રહી. મંગળની તંબીચત વધારે લયડની જતી હતી. એની આંખોનું તેજ ઝોઘું થઇ ગયું, હાથ પગ ઠંડા પડી ગયા, સ્ફેરા પર શીકાશ આવી ગઇ, નાંડી ધીમી પડી; મૃત્યુનાં તંમામ લક્ષણ જણાવા

લાગ્યાં. ધરમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. સુરજ લક્ષ્મી જાતી માથાં કુટવા લાગી. મૃણાલિની ચિત્તભ્રમ થયો હોય એમ રડતી રડતી દોડાદોડ કરવા લાગી. ડાકટરને મિત્રોએ પકડી રાખ્યા ન હોત તો મંગળની આંગળી પર ન મુકાએલું નસતર એ પોતાની આંગળી પરજ મુકી દેત.

એક ગૃહસ્થે કહ્યું: “ અરે સાહેબ ! કબરમાં સુવાડેલી લાશ પણ પાછી ઉઠી છે; એવાં મંત્ર પઢનારાં હોય છે.”

ડાકટરે કંપાળ કુટી કહ્યું: “ મારી અક્ષલ ચરવા. ગઇ હતી. નસતર મુકી દીધું હોત તો આમાનું કેં થાત નહોં. અરેરે ! હું રોજ કહેતો કે ‘ બેટા, સાપ ન પાળો ’ પણ કોણ સાંભળે ? બોલાવો, જતર મંતરવાળાને બોલાવો, જેને બોલાવવા હોય તેને બોલાવો; મારું બધું લઇ લો, હું મારી તમામ મીલકત તેને ચરણે ધરી દઇશ; લંગોટી પહેરીને ધરની બહાર ચાલ્યો જઇશ, પણ મારો મંગળ, વડાવો મંગળ આંખો ઉઘાડીને બેઠો થાય તો બસ છે. ઇશ્વરને ખાતર જલદી કોઇને બોલાવો.”

એક ગૃહસ્થને કોઇ મંત્ર જાણનારા સાથે બોળખાણ હતું. તે દોડીને તેને બોલાવી લાવ્યો. પણ મંગળે તો ચહેરા જોતોજ મંત્ર અજમાવી જોવાની તેની હીમત ન ચલી. તેણે કહ્યું: “ સાહેબ હવે શું થઇ શકે ? જે કેં થવાનું હતું તે થઇ ચુક્યું.”

“ અરે મૂર્ખા ! જે નહોતું થયું જોઇતું તે થઇ ચુક્યું એમ કેમ નથી કહેતો ? જે થવાનું હતું તે ક્યાં થયું ? શું માતા પિતાએ પુત્રનો ઉદય જોયો ? મૃણાલિનીની કામનાઓ પરિપૂર્ણ થઇ ? આશાવૃક્ષ નવ પુષ્પ પલ્લવિત થઇ ગયાં ? જીવનના ઉછળતા, આસ્વાદક સમુદ્રમાં આનંદ રસ હુંડતાં હુંડતાં એમની તૌકા શું જલશાયી નથી થઇ ગઇ ? જે નહોતું થયું જોઇતું તે થઇ ચુક્યું.”

એજ હરીઆણું મેઘાન હતું એજ રુપેરી ચાંદની નિઃશબ્દ સંગીતની માફક પ્રકૃતિપર છાઈ રહી હતી; એજ મિત્ર મંડળી હતી, એજ ગમ્મતનાં સાધનો હતાં; પશુ ન્યાં દારૂધનો કિલકિલાટ હતો ત્યાં હવે કરુણ આક્રંદ અને શોકાશ્રુનાં પુરુહનાં.

X X X

શહેરથી કેટલાક ગાઉ દૂર એક ઝુંપડામાં એક ડોસો અને એક ડોસી શયયી પાસે બેઠાં હતાં. ડોસો હુકકો પીતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે ઉધરસ ખાતો હતો. ડોસી છુંટેછુંપર માથું ટેકીને દેવતા તરફ જોઈ રહી હતી. એક દીકરાના કોડીઆમાં દીવેલનો દીવો બળતો હતો. ઘરમાં નહોતો ખાટલો, નહોતું એક ગોદડું. એક ખુણામાં થોડી પરાળ પડી હતી. એજ ઓરડીમાં એક ઈંટનો ચુસો હતો. ડોસી કદિક ઘાસ કાપી, કદિક ઝાડની સુધી ડાળીઓ કાપી લાવતી, ને ડોસો તેની ભારી બાંધીને બગ્ગરમાં વેચી આવતો; કદિક ડોસો ને ડોસી ભારી બાંધીને બગ્ગરમાં વેચી આવતાં; કદિક ડોસો ને ડોસી સુતર કાંતતાં આ એમનું જીવન હતું. એને ન કોઈ દસતાં દેખતું, ન કોઈ રડતાં દેખતું જીવતા રહેવામાંજ એમનો વખત પુરો થતો હતો મૃત્યુ બારણા પર ઉભું હતું, દસવાની કે રોવાની કુરસદ પશુ ક્યાં હતી? ડોસાએ પુછ્યું: “કાલને માટે રુ તો છે નહીં, કામ શું કરીશું?”

“રામજી શાદને લાંબી શેર રુ ઉધાર લઈ આવીશ.”

“એના પહેલા પૈસા તો આપ્યા નથી, ઉધાર કેમ આપશે?”

“નહીં આપે નો રહ્યું, ધાસ તો છેને? બપોર સુધીમાં એ આનાનું ધાસ પશુ નહીં કાપી શકું?”

એટલામાં બહારથી કોઈએ હુમ પાડી.

“ભગત, ભગત, કેમ સુઈ ગયા? જરા બારણું તો ઉઘાડો.”

ભગતે ઉઠીને બારણું ઉઘાડ્યું. એક માણસે અંદર આવીને કહ્યું: “કે સાંભળ્યું? લાલભાઈ ડાકટરના ઓકરાને સાપ કરડ્યો.”

ભગતે ચમકીને પુછ્યું, લાલભાઈ ડાકટરના ઓકરાને? પેલા તથુ ચોપી પરના બંગલાવાળાને?”

“તેરતો. શહેરમાં બળભાળાટ થઈ રહ્યો છે. જતા હો તો જાઓ ન્યાસ થઈ જશો.”

ડોસાએ કોરતાથી માથું ધુણાવ્યું. “હું કે નથી જતો. એજ ડાકટર. હું એને બરાંબર ઓળખું છું, કૃષ્ણને લઈને એનીજ પાસે ગયેલો. એ રમવા જતો હતો. હું એને પગે પડ્યો; કહ્યું કે ‘એક વર જોઈ લો’ પણ એણે સાંભળેલને વાત પશુ ન કરી. ભગવાન સાંભળ્યો તે હતો. હવેજ બપોર પડશે કે દીકરાને ધા કેવા લાગે છે. કેટલા ઓકરા છે?”

આવાને કહ્યું: “અરે આ એકજ ઓકરો હતો. સાંભળ્યું છે કે બધાએ ધાચ ઉઠાવ્યા છે.”

“ભગવાન બેઠો છે. તે વખતે મારાથી રડી દેવાયું હતું, પણ એને જરા દયા નહોતી આવી. હું તો એને બારણે ઉભો હતો તો પણ ધ્યાન નહોતું આપ્યું.”

“સારે નહીં જાઓ? મેં તો સાંભળ્યું એટલે કહેવા આવ્યો.”

“સારું કીધું. કાળજી દેડક વળી. આંખો પશુ ઠંડી થઈ. ઓકરો પશુ ઠંડો થઈ ગયો હશે. તમે જાઓ આજે હું નીરોને ઉઘીશ. કહું છું જરા તંબાકુ લાવ નો, એક ચલમ વધારે પી લઉં. હાથ, હવેજ લાલાજીને બપોર પડશે. સત્યાનાથ વળી જશે. મારું શું બગડી ગયું? દીકરો મરવાથી કે રાજ નથી જતું રહ્યું. છ દીકરા ગયા હતાં ત્યાં સાંભળે આવ્યો ગયો.

તમારું તો રાજ સનું પડી જશે. એને માટે તો બધાનાં ગળાંમાં દવા રેડી રેડીને ધન એકઠું કર્યું છે. હવે શું કરશે ? એકવાર એને જોવા જઇશ હમણું નહીં. થોડા દહાડા પછી જઇશ; ખબર પુછી આવીશ. ”

આવેલો માણસ ચાલ્યો ગયો. ભગતે બારણું બંધ કર્યું : ચલમ પર તમાકું મુકીને એ દમ પર દમ મારવા લાગ્યો.

ડોસીએ ધીરથી કહ્યું : “ આટલી રાતે ઝાડ ઝાંખરામાં ફાણુ જાય ? ”

“ અરે બપોર હોય તો પણ હું ન જાઉં. ગાડી લેવા આવે તો પણ ન જાઉં. ભુલી નથી ગયો. કૃષ્ણાનું મોં આજ પણ આંખ આગળથી ખસતું નથી. એ નિર્દય એકવાર એના તરફ જોયું પણ નહોતું. છોકરો જીવવાનો નથી એ વાત શું હું નહોતો જાણતો ? બરાબર જાણતો હતો. ડાક્ટર કે ઇશ્વર નહોતો કે એની એક નજરથી અમૃત વરસી જાય. પણ મન મનાવવાનું હતું. તેથીજ એની પાસે ગએલો. હવે એક દિવસ જઇશ ને કહીશ : ‘ જોશો સાહેબ, શો રંગ છે ? ’ લોકો મને નિર્દય કહેશે, છો કહેતા. કેં પરવા નથી. ગરીબ માણસોમાં તો બધા દુરુણજ હોય છે; મોટા લોકોમાં કાંઈ દુરુણુ નથી હોતા. બધા દેવ હોય છે. ”

આવા સમાચાર સાંભળ્યા પછી સ્વસ્થ બેસી રહેવાનો પ્રસંગ ભગતના જીવનમાં આ પહેલોજ હતો. સાપની ખબર સાંભળીને ટોડી ગયો નહોય એવું એંશી વર્ષની એની જીંદગીમાં કદી બન્યું નહોતું. માગશર પોષની કકડતી ઠંડી હોય, ચૈત્ર વૈશાખની લુ વરસતી હોય, કે ગ્રાવણુ ભાદરવાની વૃષ્ટિથી ભરપુર નદી નાળામાં યઇને જતાનું હોય; પણ એ કશાની એણે કદી દરકાર કરી નહોતી. એ તરત ધરમાંથી નીળી પડતો. કૃષ્ણ નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્કામ. આપવા લેવાનો

વિચાર પણ કદિ એને આવેલો નહોતો. એ એવું કામ પણ નહોતું. પ્રાણનું મૂલ્ય ફાણુ આપી શકે ? એ તો ધર્મકાય હતું. હતાશ યઇ અએલા સેંકડો લોકોને એના મંત્રોએ જીવતદાન આપ્યું હતું. પણ આજ એ ધરની બહાર પગ ધાડી ન શક્યો. સાપ કરડ્યાની ખબર સાંભળ્યા પછી પણ એણે સુવાની તૈયારી કરવા માંડી.

ડોસીએ કહ્યું : “ તંબાકુ સગડી પાસે મુક્યો છે. બીડીવાળાના પણ અઢી પૈસા ચઢ્યા છે, આજે તંબાકુ આપતી પણ નહોતી. ”

આટલું કહીને ડોસી સુઇ ગઇ. ડોસાએ દીવા હોલવી નાખ્યો, જરાવાર ઉભો રહ્યો, પછી બેસી ગયો, અંતે સુઇ ગયો. પણ આ ખબર એની છાતી પર શિલાની માફક પડી હતી. એને લાગ્યું, એની કાંઈ ચીજ ખોવાઇ ગઇ છે; જાણે એના પગ કાદવથી ખરડાઇ ગયા છે; જાણે કાંઈ એના મનમાં બેઠું બેઠું એને બહાર જવા માટે ધકેલી રહ્યું છે. જરાવારમાં ડોસીની ધોર ભેલવા લાગી. ધરડાં માણસ પાત કરતાં કરતાં ઉંઘી જાય છે, સહેજ અવાજ થતાં જગી ઉઠે છે. ભગત ઉઠ્યો, લાકડી લીધી અને ધીમેથી બારણું ઉઘાડ્યું.

ડોસીએ પુછ્યું : “ ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ જતો નથી, રાત ફેટલી ગઇ છે તે જોઉં છું. ”

“ હજી બહુ રાત છે, સુઇ જાઓ. ”

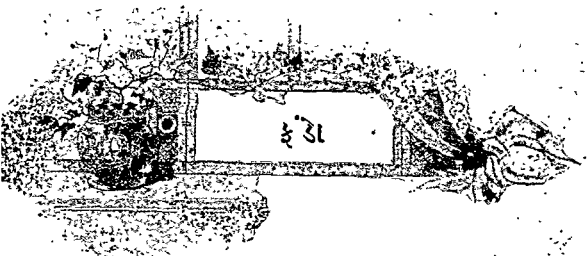
“ ઉંઘ નથી આવતી. ”

“ ઉંઘ શાની આવે ? ચિત્ત તો ડાક્ટરના ધર પર લાગ્યું છે. ”

“ ડાક્ટરે મારી સાથે શી લલાઇ કરી છે કે લાં જાઉં ? એ આવીને પગે પડે તો એ ન જાઉં. ”

“ તમે ઉઠ્યા તો એ ઇર્ષાથી. ”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૬૧]

લેખક :

રા. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

—:૦:—

ફેડની સંસ્થા શિમરીજ છે અને આપણે તેને હમણાં હમણાં અપનાવી છે કે વસ્તુ-રિચિતિ એથી તદ્દન ઉલટી છે કે એ સંસ્થા સારીએ ફુનીઆમાં પ્રથમથીજ હતી એ પ્રશ્ન સાક્ષરોએ શોધ્યો. જાકરીને ઉકેલવાની જરૂર છે. મને આ સંસ્થાને માટે પ્રથમથીજ પક્ષપાત છે અને મેં એ ઉપરથી પ્રખર સાક્ષર શ્રીયુતા માર્ક ટવેનની આદમ બાવાની તેમજ ઇવની નોંધ-પોથીઓ વાંચી નાખી પણ આ બાબત ઉપર ઝાઝો પ્રકાશ પડી શક્યો નહીં. બાવા આદમે જે વખતે પોતાના કુટુંબસદ્ સ્વર્ગમાંથી રુખ્સત લીધી તે વખતે તેને માનપત્ર ગણે આપવા માટે એક વગવાળી કમીની નીમાઇ હતી કે નહીં અને તે કમીટીએ તે પ્રસંગના પરચને પહોંચી વળવા એક ફેડ 'મોદ્યુ' હતું કે નહીં એ પ્રશ્ન સંબંધી ફેડ પ્રકાશ જુતા સિદ્ધાંતેઓ અને તામ્રપત્રો ઉપરથી પડી શકતો નથી.

રામાયણ અને મહાભારત કે ઇલ્લીયડ અને ઓડેસી તપાસીએ તો તેમાં પણ ધામધુમના પ્રસંગો આવે છે અને ને હારે ઠાઠમાઠથી ઉજવાયા હતા પણ ખરા, ભોજનો થએલાં, તોરણો ટંગાડવામાં આવેલાં અને ભાપણો પણ થએલાં. એ બધી હકીકત ઉપરથી એમ ધારીએ કે તે સમયમાં પણ ફેડની સંસ્થા હોવી તો જોઇએ તે ખોટું નહીં કહેવાય. માત્ર આપણે એટલું માદ રાખવું જોઇએ કે તે વખતે એ સંસ્થા ઉગતી હતી એટલે તે સંસ્થાને આપણે હાલ જે પરિપક્વ દશામાં જોઇએ છીએ તે દશામાં તો તે વખતે નહોતીજ. મારાં આ દિશામાં લાંબા સમયના પ્રયાસને લઇને આ અનુમાન બાંધવામાં આવેલ છે છતાં જે કાંઈ વિદ્વાન એ બાબતમાં બીજા વધુ સંતોષકારક નિર્ણય ઉપર આવશે તો હું મારા મનનું સમાધાન ચર્તા તે સ્વીકારવાને તૈયાર છું. પણ અને

એ સંસ્થાની ઉત્પત્તિ તેમજ તેના ઇતિહાસ એ વર્ણવવાનો મારો આશય નથી એટલે આટલું જ બસ છે. અહીં તો મારે એ સંસ્થાનું હાલનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેમાં ગુણ દોષ કેવા કેવા છે તેનું અદા લાન કરાવવું છે.

ફૂંડની સંસ્થા કોઈપણ મહાનમાં મહાન કાર્યથી માંડીને અલ્પમાં અલ્પ કાર્યને માટે અસ્તિત્વમાં લાવી શકાય છે. અલગત, માત્ર એકજ વસ્તુ એ બાબતમાં આવશ્યક છે અને તે એ ફૂંડને અસ્તિત્વમાં લાવનાર વ્યક્તિઓની એ કાર્યમાં શ્રદ્ધા ! અમુક વિદ્યાર્થી અહીંની પરીક્ષાઓમાં પરિક્ષિતો જોડેના કોઈ સુક્ષ્મ મત બેદને લીધે પસાર ન થઈ શકે અને તે પછી તે વિદ્યાર્થી 'વધુ અભ્યાસ' ને માટે યુરોપ જાય તો તે વખતે પણ ફૂંડ ઉભું થઈ શકે અને બાર-ડોલી જેવી લઢગમાં સઘાય આપવી હોય તો તે વખતે પણ ફૂંડની સંસ્થાને અસ્તિત્વમાં લાવી શકાય છે. એટલે આપણે ધારો કે એવું કે એક કરણ મળ્યું અને બે પાંચ માણસોના હૃદયમાં (એક હીમતવાન માણસ હોય તો પણ બસ છે) એ બાબતમાં ફૂંડ ઉભું કરવાની ઊર્મિ જાગી. બસ, વધુની જરૂર નથી.

ફૂંડની સંસ્થામાં કોઈ એક એવી નિયુક્તની શક્તિ છે કે તેના બીજ શાપાય પછી તેના વિકાસ થતાં વાર લાગતી નથી. કેમ જુદાને જુદા આવતાં ખ્યાસ વરસની વાર લાગે. કોઈને સો વરસની વાર લાગે. વહેલામાં વહેલાં એક રોપાને તૈઆર થતાં કદાચ એક બે દિવસ જોઈતા હશે. પણ આમાં તો બીજાજ ક્ષણે તેનો વિકાસ થઈ જાય છે. જમના હૃદયમાં ઊર્મિ જાગી તેઓ તરત બેગા મળે છે અને પ્રમુખથી માંડીને મંત્રી મંત્રીઓ અને કમીટીના સભ્યો વગેરે બધું નીમી દેવામાં આવે છે.

પરંતુ આટલું થતાં સુધીમાં એનો વિકાસ

જમીનની અંદરના માથ છે એમ કહીએ તો ચાલે. પણ જ્યારથી સ્વયંસેવકો છાપેલી રસીદ છુટા લઈને અથવા તો ગદ્ગદાઓ લઈને નીકળી પડે છે ત્યારથી એ વિકાસ દુનીઆમાં જોઈ શકે છે. યુરોપ, અમેરીકા, ચીન જાપાન ઇત્યાદિ દેશોમાં ફૂંડ સંબંધી જનસમાજ કેવી દ્રષ્ટિ રાખે છે તે બાબતની શોધખોળ હજી આ લેખકને કરવાની રહી છે. પણ વહાલા વતનમાં તો આપણો જન-સમાજ ફૂંડ છુપ્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. બારણે ગમે તેવો સારો, પ્રતિષ્ઠિત માણસ આવીને, ગમે તેવી કાકલુદી કરીને આપણી પાસે અમુક કાર્યને માટે પૈસા માગે કે કપડાં માગે તો આપણે-આપણામાંથી ધણા સાફ ના પાડે. પણ તેજ વીનંતી એક ફૂંડના નામ હેઠળ આપણી પાસે આવે તો આપણે-આપણામાંથી ધણા આંખ વાંચીને તેમાં પૈસા કપડાં વગેરે આપીએ. ફૂંડના નામમાં કે એની યોજનામાં અમુક પ્રકારની વિદ્યુત રહે છે અને તે આપણને પોતા બધી આકર્ષે છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો સર જગદીશચંદ્ર બસુજી આપી શકે. આપણે તો એટલું અનુભવ ઉપરથી કહી શકીએ કે કોઈપણ ફૂંડમાં કે પણ ભરાયું નહીં હોય એવું બન્યું નથી અને ભવિષ્યમાં બનવાનું નથી.

આવી વખતે સ્વયંસેવકો અને સ્વયંસેવિકાઓ પણ કયાંથી ઉમરાણ આવે છે એ સમજાવું નથી. બાકી એટલું તો ચોક્કસ છે કે કોઈપણ જાતના ફૂંડ ઉદ્ધારવા માટે સેવકો અને સેવિકાઓની જોડ પડતી નથી. આટલું પણ યાદ રાખવું. કે આધુનિક જમાનામાં કોઈ પણ કમીટી કે સ્વયંસેવકોનું દલ સ્ત્રી જાતિના પ્રતિનિધિ વિના રાખ્યું તો દુનીઆ ઉધીજ વળી જવાની ! પછી બંને એઓ શોભાના ગાંડીઆ જેવાં નીવડે; પણ એમનું પ્રતિનિધિત્વ તો હોયું જ જોઈએ. આ સેવકો અને સેવિકાઓ સાધારણ

મનુષ્યો હોય છે
પશુ જે ક્ષણથી
તેઓ આ કાર્યમાં
જોવાય છે તેજ
ક્ષણથી તેઓમાં
એક અજબ પ્રકારનો
ઉત્સાહ, કેમ
નવીજ જાતની
જાદુઈ અને
આખા જગતનાં
આ પુરોષ તેમના
સાત સાત પેઢીનાં
ઝોળખાણવાળાં
હોયને એ જાતની
માન્યતા પ્રકટી
નીકળે છે.

એક બહેનને
હું માત્ર નામથીજ
ઝોળખતો હતો,
સાહેબજી સલામ-
નો પણ મારે વ્ય-
વહાર ન હતો.
હું સાહેબજી કરવા
ગયો હોત તો પણ
તે બહેન તે રવી-
કારત કે નહીં એ
શંકાસ્પદ વાત

હું માત્ર એક પંચયુ પહેરીને સ્વયને આસોથી ચળકતો કરવા મથતો હતો.

છે. અચાનક એ બહેન એક દુઝમાં સ્વયંસેવિકા
તરીકે જોડાયા અને છાપેલી રસીદ છુટા તેમના
હાથમાં આવી. બસ થઈ ચુક્યું ! એક રવિ-
વારની સવારે હું માત્ર એક પંચયુ પહેરીને
સ્વયને આસોથી ચળકતો કરવા મથતો હતો.
પાસે મારી નાની છુટી મારા સખ્ત વિરોધની
સામા થઈને એ આસોનો સ્વાદ કેવો દશે તે

જાણુવા ચાખી જોવાને મથતી હતી. આ દ્રશ્ય
જોઈને, બધો વાંક મારોજ છે એમ કામપણ
દાખલા દલીલ સાંભળ્યા વિના ધારી લઈને
પત્નીશ્રી “છાકરીને મારવા બેઠા છે. જોના
કરતાં ઝેર આપીને સીધીજ પહોંચાડીદેને”
એ મતલબનું ભાષણ કેમ બંડખેર આત્માની
યાદ આપતું ચલાવી રહ્યાં હતાં. ત્યાં એ બહેન

હાથમાં રસીદ બુકોનો ચોડા લાઇને દાખલ થયાં.

“કંએએમ ? નાનાભાઈ ! આવું કે ?” તેમણે મીઠા મધુરા સ્વરથી કહ્યું. “ભાભીને ભારે તો નહીં પડુંને ?”

“આવી, એસી.” હું તો નજર નાખતાં જ ચેતી ગયો હતો એટલે બને એટલી અકડાધથી જ બોલ્યો : “શું કામ છે ?”

“ના...આ...રે-ખીજી” શું હોય ? બહેનને ભાઈની પાસે, જરૂર પડે માગવામાં શરમ શાની ? આ તો પેલાં-ફંડને માટે આવી છું. ” બહેન બોલ્યાં ; “ પચીસ લખુ ? ”

રસ્તામાં મળે તો જાણે કીડીથી પણ હું તુંચ પ્રાણી હોઉં એવું વર્તન રાખનાર આ વિદુષી સન્નારી એક ફંડના કાર્યમાં બેડાતાં જ આટલો રનેહ, આટલી નમ્રતા, આવી મૃદુતા જીવનમાં ઉતારી શકે એ ફંડની સંસ્થામાં રહેલ અનેક ગુણમાંથી એક મોટો ગુણ અલબત્ત, એ ફંડનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં એ ગુણ એ સન્નારીમાં રહેજ એવું નથી. પણ અમુક કાલ પણ આ જાતનું ચરિત્ર જે વસ્તુ ખીલવી શકે તે વસ્તુને આપણાથી ઉતારી પાડી તો નજરાકાયને. આપણે આપવાને ના પાડીએ તો મીઠાશબરી બાનીથીજ આપણને દેશદેહી, નીચ, કંજીસ, માત્ર મોજશોખમાં જીવન વ્યતિત કરનાર કુચ્છદો વગેરે વિશેષણો આ સ્વયંવસેવકો અને સેવિકાઓ સંભળાવે છે અને છતાં આપણાથી એક પણ વિરુદ્ધ રાજ્ય ઉચ્ચારાતો નથી એ આપણું ફંડયેલાપણું સાખીત કરે છે.

જેવી રીતે ફંડ ઉધરાવનારાઓનો વર્ગ છે. તેવીજ રીતે ફંડ ભરનારાઓનો વર્ગ પણ હોવો જોઈએ એ દેખીતું છે. એ બંને વર્ગમાં હાસ્યરસને ખીજાણનારાઓનો અને તે રસનો

સદુપયોગ કરનારાઓનો વિભાગ પણ સારી સંખ્યામાં હોય છે. ફંડ ઉધરાવનારાઓમાંથી અમુક વિભાગ એ ફંડ ઉધરાવતું જાય છે તેમ તેમ એને ઘટતે રથજે જામે કરાવવાને બદલે અપૂર્વ હાસ્યરસના આલેખને વશ થઈ પોતાના ઉપયોગમાં જ લેતો જાય છે. તેજ પ્રમાણે ફંડ ભરનારાઓમાંથી ઘણા એ ઉધરાવનારાઓ જોડે રકમકમાં ઉતરતાજ નથી, ઉધરાવનારાઓ બસોએકની રકમ ભરવાની કહે તો પણ મીઠું સ્મિત કરીને પોતે તેટલી રકમ ભરી આપે છે. એમનો હેતુ બારણે આવનાર મનુષ્યને નિરાશ ન કરવું એજ હોય છે.

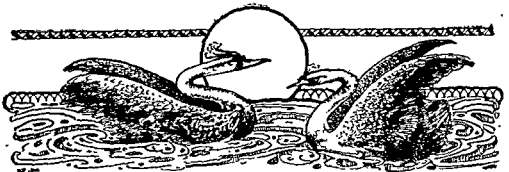
“આપણે એ પ્રમાણે ના કહીએ તો બીયારાંઓ ઉત્સાહભંગ થઈ જાય છે. તે આપણને પસંદ નથી.” આમ તેઓ ઠડે કલેજે કહી શકે છે. પણ પછી નંબારે શણે ઉધરાવવાનું કામ શરૂ થાય છે ત્યારેજ એ પ્રકારના ફંડમાં ભરનારાઓની શક્તિનું આપણને લાન થાય છે. અલબત્ત, ફંડના જગતમાં મનુષ્યનું પ્રમાણ બહુ હોય છે એટલે એમાંથી પચાસ વખત તો ઉધરાવનારાઓ તેમને બારણે ફેરા ખાવા માંડે તે પહેલાંજ કાંતો એ ફંડમાં જોઈતી રકમ ભરાઈ ગઈ હોય કે કાંતો એ મૃત્યુશરણ થઈ હોય. જો આમ થાય તો તો વધુ મુશ્કેલી વિનાજ તેઓ નિરૂત થઈ જાય છે. પણ એમ નહીં થયું તો પહેલાં તો એ લોકો વાયદાની કલાનો આશ્રય લે છે. એ કલાનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી લીધા પછીજ તેઓ પોતાનું જીવાત્ત આપરે છે. ફંડનો ઉપયોગ બરાબર નથી થયો અને થવાનો પણ નથી એમ કહી એઓ રૂઢાવેશમાં આવી જાય છે અને “ એટલી રકમ હું કોઈ ગરીબશ્રમીને આપી શકશ. બાકી તમને એમાંથી રાતી પાઈ પણ આપવામાં હું પાપ સમજું છું.” આ

જાતના ઉદ્દગારથી સાંભળનારાઓને મદાત કરી કોષ ખીંજ ફૂંડ ઉધરાવનારાઓના હૃદયને શાંતિ અર્પવા તેઓ કહે છે તેટલા રૂપીઆ ભરી આપવાના કાર્યમાં મશગુલ થઈ જાય છે.

ફૂંડોની સંખ્યા અને તેના અંગોની આ કુંડી રૂપરેખા છે. એને વીંશે ધણુ લખી શકાય તેમ છે; પણ આ ગતિના જમાનામાં ઉંડું જ્ઞાન બતાવવું એ અસ્થાને ગણાય છે તેમજ બતાવું હોય તો કોષને તે પચાવવાની પરવા નથી. ફૂંડોમાંથી કેટલાંય મૃતવતજ જન્મે છે. કેટલાંય જન્મીને તરત મૃત્યુશરણુ યાય છે. કેટલાંય જીવંત છતાં મૃતવતજ પોતાનું જીવન ગાળ્યા કરે છે. માત્ર થોડાં-અહુ થોડાં જે ધામધુમ અને ગાજવીજથી જન્મ લે છે તેજ

ધામધુમ અને ગાજવીજ પોતાના જીવન પર્વત જાળવી શકે છે. આટલું છતાંય એના જન્મનું પ્રમાણુ આ જગતમાં-આ દેશમાં તો નકકીજ-ધટતું નથી. દિવસે દિવસે વધતું જતુંજ જ્ઞેવામાં આવે છે. લોકો અને સમાજ દિનપ્રતિ દિન વધુ અને વધુ 'ફૂંડપેલા' થતા જાય છે. સ્વયંસેવકો તેમજ સ્વયંસેવિકા વધુ અને વધુ સંખ્યામાં એને સદાય આપવા મેદાને પડતાં જાય છે અને ફૂંડ ભરનારાઓની સંખ્યા પણ તેજ પ્રમાણુમાં વધતી જાય છે એ નિઃસંશય છે. દેશની કુંગાલ સ્થિતિ, નાણુંબીડ, અથ-શાસ્ત્રના અનેક સિદ્ધાંતો એને સ્પર્શતા નથી. આનું શું કારણ ?

મારા જેવા આ વિષયના અંધગ અભ્યાસીને પણ એ સમજાતું નથી. ખીંજને સમજાશે ?

લેખક:

રા. મધુસૂદન કે. ભટ્ટ

અમાને આંગણે ઉચેરાં ઉડતાં
બુલાં પડ્યાં પરદેશ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

વહાલી જુમિના પંથ જૂલ્યાં ને
ગયાં તે વસમી વાટ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

જુલી વહાલેરા વાસને અમાળી
વર્યાં અદીકે પંથ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

શીળી મુગંધી લેતાં ગુલાબી
આવે હવે વિપ લહેર રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

તેજના અંબારે તેજલી આંખે
આગીવાદીવે આવે જાંખ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

માનસ-સરનાં મીઠાં પંખીડાં
ખારા જળે અવશ્ય રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

દેવ પંખીડાં દેવ જૂમિનાં
પડ્યાં તે માનવદેશ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

પોસ્ટ કર્યા વિનાના પત્રો*

લેખક:

રા. શાંતિલાલ તોલાડ

હુ નીઆનો દાઝેલો એક મદાપુરુષ ધરવી સન પૂર્વે કહી ગયો છે કે વિચારો કરવા પશુ તરતે તરત અમલમાં ન મુકતા; એ કરેલા વિચારો પર વધુ “વિચારો” કરવા. મારા જેવા આળસુને આના કરતાં વધુ પ્રિય શું હોય ?

તમને ખબર તો છે ને કે મને પત્રો લખવાનો બહુજ શોખ છે ! કેટલીક વખત તો મને પત્રો લખ્યા વિના ઉંઘ પશુ આવતી નથી. ધણીએ વખત તો વિચાર કર્યા વિના અથવા ક્ષણિક વિચારને અંતે, એમ લાગે કે કાગળ ચીતરી નાખવો: આ કરવાનો સમય ન હોય તો મનમાં તો એને રચી કાઢવાજ. હુમ્મીય એટલું જ કે આવી રીતે ઉઠાવેલા પત્રો માંથી ઘણા ખરા પોસ્ટ થતાજ નથી.

અને આવા પોસ્ટ કર્યા વિનાના પત્રો કેને લખાએલા હોય છે તે જાણવાની તમને ઉત્કંઠા હશે. ધણીય વખત કોઈ નાટક કંપનીના માલિકને, એવા પત્રો લખવાનું મન થઈ આવતાં, લખ્યા છે... તમે મારા પૈસા ઘુની લીધા. તમારો ડાયરેક્ટર ગધેડો છે કે પેલા ત્રીસ વર્ષના

જાડા બહુચકને સોળ વર્ષની સુંદરીનો પાટ આપ્યો. તમારા એક્ટરોને બેંસાસર રાગજ આવડતો હશે... મહેરબાની કરીને આવાં નાટકો બતાવવાં બંધ કરો નહીં તો મારો. આશ્રય ગુમાવી બેસશો. વગેરે વગેરે” પશુ થોડો વખત વિચાર કર્યા પછી મને માલમ પડે છે કે એ લોકો મારા કહેવાથી કે નાટક બંધ કરવાના નથી. અથવા હું નહીં જાઉં તો કંપની દેવાળું પશુ નહીં કાઢે. હશે આવતી દીવાળીએ એજ કંપની કોઇ સારો નાટક પાડશે ત્યારે મને જોવાનું મન થશે... આવા વિચારો કર્યા પછી હું પત્ર ટપાલમાં નાખવાનું માંડી વાળું છું.

કેટલીક વખત તો પત્રો મનમાંજ રચાઇને તરતજ કાગળ પર કાળા બીજાડાની માફક, ચીતરાઈ જાય છે, પશુ પરથીડીઆંનાં ફાંફાં પડવાથી પોસ્ટ થઇ શકતાં નથી. ઉદ હરણુ તરીકે વાંચે ઇલેક્ટ્રીક સંજ્ઞાઈ કંપનીને મારો સખ્ત અણગમો દર્શાવેલો નીચેનો પત્ર:—

સાહેબો,

તમારું રૂ. ૧૦૮-૭-૦ નું બીલ આજે સવારે મળ્યું. એ વાંચીને મને ખાતી થઇ ચુકી

છે કે તમે બધા સોનેરી ટોળીના સખો છો અને તમારી કંપની એક “અદમાશોનો સંઘ” છે. તમે લખો છો કે મેં ઉપલી રકમનું ખીલ આપ્યું નથી: આ વાત સાવ પાયા વગરની છે. મેં તમારું ખીલ ચુકવી આપ્યું છે. મને એ વાતની બરાબર ખબર છે. મારી પાસે રસીદ નથી એનો અર્થ એમ નથી થતો કે મેં ખીલ આપ્યું નથી. ચલાના પાલાં મુકવામાં એ રસીદ તથા ઇ ગઈ હશે. મારું મન કહે છે કે મેં તમારું ખીલ ચુકવી આપ્યું છે. આના કરતાં વધારે સામીતી કંઈ આપુ ?

આ મારી લાગણીને તમારે માન આપવું જોઈએ. તમારા માણસને ખીલ ચુકવી આપ્યું છે એ તો મારા કીકાની બને પણ ખબર છે: તમારા માણસને નહીં તો ખીલ કોઈ પણ માણસને એ ખીલ ચુકવી આપ્યું છે એ વીશે શંકા છેજ નહીં. તમે બધા મવાલીઓ અને અદમાસો છો એ તમારો હીસાબજબજાવ આપે છે. મારા ખજાંકમાં આઈ જતીઓ છે. પાંચ છ મહીના થયાં હું સાન્તાકુત રહેતો હતો એટલે પાવર વધાર્યો પણ નહોતો, છતાં તમને રૂ. ૧૦૮-૭-૦ નું ખીલ મોકલતાં શરમ લાગતી નથી. તમારો મીટર વાંચનારો નોકર હરામખોર છે એ હું જાણતો નથી એમ નહીં.

જે હોય તે. મને ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેવા દો કે હું તમને એક રાત્રી પાછ પણ પરખાવવાનો નથી. હું જેલમાં વખત આપે જઈશ પણ તમને તો પૈસા નહીંજ આપું. અને એટલું યાદ રાખજો કે મને તમે મૂર્ખો નહીં બનાવી શકો. મારા લાગવગવાળા મિત્રો ધણા છે એ જુલોશો નહીં. મારો એક લંગોટીઓ દોસ્ત પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર છે: ખીલો એક રોડી એમ. એ. એલ એલ. ખી. છે, અને મારે દરને સાજો એક પ્રખ્યાત બેંકમાં હેડ કેશીયર છે. મારી સામે માથું

ઉચકશે તો તમારે ખરાબ પરિણામ ભોગવવાં પડશે: તમારી કંપની દેવાળું કાઢશે.

લી.

તમારા જેવા કમઅક્ષોને તો દુશ્મન

આ આખો કાગળ લખ ઇ ગયો અને કીકાની બાએ એક નકલ પણ ઉતારી લીધી કે જેથી, વખત આવે તો, કોર્ટમાં પુરાવા તરીકે રજુ કરી શકાય. પણ પરખીડીયું નહીં મળવાથી આ કાગળ એમને એમ હવા ખાતો ખીલ પડી રહ્યો. ખીલો દિવસે સતારના મેં એ પત્રને ટેબલ પર નેચે મને થયું, “ચાલ છત્ર! મારે શા માટે મવાલીઓની સાથે મવાલી બનવું! એવાઓને તો, ગાંધીજી કહે છે તેમાં પ્રેમથી વશ કરવા જોઈએ... વખતે એ લોકો મવાલી પણ ન હોય. હુઆઓ હોય તો કંપની આટલાં બધાં વર્ગો ટકી ન શકે. મારી લુલ્લ પણ થતી હોય. અને આટલું મોટું ખીલ થવાનું કારણ એમ પણ હોય કે અમે સાન્તાકુત ગયા ત્યારે અમારા બધા ખજાંકમાં અડે આઈ જતીઓ પાંચ મહીના સુધી અખંડ બળતી રહી હશે... હશે. આ વખતે ભંડે ઇલેક્ટ્રીક કંપનીને ખાટરા દો. ખીલ વખતે હું બહારગામ જઈશ ત્યારે મેઇન સ્ટ્રીચ ઓફ કરેલો જઈશ, રસીદ બરાબર સાચવીશ અને હું જાતે જ મીટર તપાસી જોઈશ કે લુલ્લ થતી નથી.”

અને નીચેનો પત્ર મેં પોસ્ટ કર્યો:—

વદાલા સાહેબો,

આપને ખીલ મોકલતાં ત્રિભૂજ થયો મારે મારી દીવગીરી દર્શાવું છું અને આ સાથે રૂ. ૧૦૮-૭-૦ નો ચેક ખીટું છું.

લી.

તમારો સદાનો.

મારી છત્રી ખોલાઈ ગઈ ત્યારે રહેવું કંપનીને મેં નીચેનો પત્ર લખી કાઢ્યો હતો. એ પણ પોસ્ટ થયો નહોતો:—

સાહેબો,

ચર્નીરૌડની ઓર્ડીસમાંથી કે જવાબ ન મળવાથી તમારી હેડ ઓર્ડીસમાં આ પત્ર લખવાની ફરજ પડે છે. તમારી ચર્નીરૌડની ઓર્ડીસનાં ભાડુતી માણસોએ મને ન્યાય આપ્યો નથી એટલે હેડ ઓર્ડીસના દેવતાઓ પાસે ન્યાય માંગી રહ્યો છું.

ગએ અડવાડીએ ચર્નીરૌડથી વીરાર જતાં તમારી કંપનીની એકાદેક લોકલ ટ્રેનમાં, વહાઇ-ટવે લેડોના સેલમાંથી લીધેલી, મારી છત્રી રહી ગઇ છે. કઇ લોકલ હતી તે મને ખબર નથી. તમારી લોકોના ટાઇમ એટલા કઠંગા હોય છે કે કોઇને પણ ધ્યાન ન રહે, ટાઇમ ટેન્શન હું મારી પાસે રાખતો નથી.

માટે મહેરબાની કરીને મારી છત્રી જલ્દી પાછી મોકલી આપજો. ઉતાવળથી મોકલજો કારણ કે વાયુશાસ્ત્રીના વર્તારા પ્રમાણે ત્રણ દિવસમાં સંપૂર્ણ વરસાદ પડશે અને મારે છત્રી જોઈશે.

મારી છત્રી શોધતાં તમને જરા પણ આપદા નહીં પડે: ચર્નીરૌડથી વીરાર સુધીમાં તમને એ જડી આવશે. અંત્યાર સુધી તમારા ભાડુતી નોકરોએ મને જરા પણ દાદ આપી નથી. આવા બેવકુફ નોકરોને શા માટે ઝાડું નથી આપતા?

આનો ચોવીસ કલાકમાં જવાબ નહીં મજે તો હું મારા વકીલની સલાહ લઉં.

તમારો.

તા. ક.

મારો એક મિત્ર ખબર આપે છે કે મારી અથવા મારા જેવી-છત્રી તમારી કંપનીના એક પારસી ગાડું પાસે જોવામાં આવી છે.

આ પત્ર હું પોસ્ટ કરતો તો રેલ્વે કંપનીને જવાબ આપવોજ પડતો; વકીલની સલાહ

લેવાની ધમકીની તરત અસર થતે. પણ પત્ર પોસ્ટ કરવા જતો હતો ત્યાં કીકાની બાએ ખબર આપી કે છત્રી ક્યાટ પાછળથી સહી-સલામત જડી છે.

આવા પોસ્ટ થયા વિનાના પત્રો લખવાનું ખીલું કારણ તો એ છે કે મને ઘણી ઘણી વખત ઉદાર થઇને સખાવત કરવાનું મન થઇ આવે છે. અનેક વખત મારા હૃદયમાં વિશ્વ-બંધુત્વની દિવ્ય ભાવના પ્રગટી ઉઠે છે. એક વખત મેં 'વાંચ્યું' કે હોંગકોંગ નદીમાં રેલ આવી અને અસંખ્ય ચીનાઓ તણાઇ મુઝ્યા. આ વાંચીને તરતજ ચીન દેશ પ્રત્યેના મારાં રતેલ ઝરણો પુટી નીકળ્યાં અને "ગરીબોનો મિત્ર" એવી સહી સાથે. રૂ. ૫૦૦૦) નો 'એક્સપન્સ એન્ડ એક્સીમીસ' પર એક પણ લખી કાઢ્યો. પણ આ આ પોસ્ટ કરવા જતો હતો ત્યારે મારા કીકાની ભુગોળ મારા હાથમાં આવી અને એમાંથી માલમ પડ્યું કે ૪૮ કરોડ ચીનાઓ આટલા નાના પ્રદેશમાં રહે છે. આવા નાના દેશમાં આટલા બધા લોકોથી કેમ રહી શકાય? એ લોકો કુખી નહીં જાય તો શું કરે? કેં નહીં. હવે ભવિષ્યમાં યાંગસેકયાંગ નદીમાં રેલ આવશે ત્યારે જરૂર મદદ મોકલીશ: એમ કરીને પત્ર પોસ્ટ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

પણ કેટલીક વખત બહુ બહુ વિચારો કરવાથી મારી ઉદારતાનાં ઝરણો સહરાના રણમાં વહી જઇ સૂકાઇ જાય છે. 'ચરખા પ્રચારક સંઘ'ના એક કાયદર્તા પર લખેલો નીચેનો પત્ર આ વાતની સાક્ષી પુરશે:-

મહાશય,

આ સાથે ચરખાના પ્રચાર માટે રૂ. ૧૦૦૦.) અંકે એક હજાર નો એક મોકલું છું તે સ્વીકારી સેવકને આભારી કરશે.

આપ મને ઓળખતા નહીં હો, પણ હું તો આપને બાવા અદમતા સમયથી ઓળખું છું. આજે સવારે ચરખાના પ્રચાર વીશેતું આપનું બાપણુ સાંભળી મારા પર બહુજ અસર થઇ છે, અને મારું અન્યથા કહણુ હૃદય બરફની માફક ઓગળી ગયું છે. ખાદી અને ચરખો આપણા દેશનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કરી શકશે તે હું જાણતો નથી—જાણવા માગતો પણ નથી—છતાં આપને આ નાનીશી રૂકમ મોકલું છું તે સ્વીકારશે.

આપે પંચમહાલનાં બીજા લોકોમાં ચરખા અને ખાદીનો પ્રચાર કરવા વીશે, “બે શબ્દો કહીશ” એમ કહેવા છતાં, બસો કલા હતાં. આપનું બાપણુ હું બરાબર સમજી શક્યો નથી છતાં હું એમ અનુમાન બાંધી શકું છું કે આપડા બીજો અભણ છે, એ લોકોના દેશમાં પીઅર્સના સાથ મળતા નથી અને “બેનહુર” જેવી સારી સારી રીતો ખતાવવામાં આવતી નથી. દુકમાં એ લોકો દુઃખમાં છે અને ખાદીજ એમનો ઉદ્ધાર કરી શકશે. આપને એ પ્રદેશમાં થોડા સેવાભિલાષી કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે એમ પણ આપે કહ્યું હતું. મહાશય, હું જાતેજ આપની સાથે પંચમહાલ આવું એવો મને વિચાર આવ્યા કરે છે. મને તો એમ લાગે છે કે

આપને હજાર રૂપીઆ મોકલવા કરતાં હું મારી સેવાજ આપના કાર્યમાં અર્પણુ કરું. આ બધા વિચારોને અંતે હું એમ નિશ્ચય પર આવ્યો છું કે મારે આપની સાથે પંચમહાલ જવું અને બીસેનો ઉદ્ધાર કરવો. આપ દાહોદ સુધીના મારા સેકન્ડ ક્લાસ ગાડીભાડાની વ્યવસ્થા કરી શકતા હો તો હું જરૂર આવીશ.

આપનો પ્રત્યુત્તર મળે ત્યાં સુધી ઉપલી રકમનો એક મારી પાસેજ રાખું છું.

લી.

સેવાભિલાષી

આવા આવા તો ઘણાએ પત્રો મેં લખ્યા. પણ નાખવાનું મન હતું પણ પરખીટીયું ન મળ્યું અને કેટલાક જણી જોઈને પોસ્ટ ન કર્યા. એક વખત તો સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી-ઓને પત્ર લખ્યો હતો કે સાહિત્ય-પરિષદ સુરતમાં તિલક મેદાનમાં બરવી અને રા. “દાસચીવડા” અથવા કે. રા. “સક્કર-પારા”ને પ્રમુખપદ આપવું પણ—

જુઓને ! આમ તમને મારા બધાએ પત્રો વંચાવી દેઉં એ મારા કીકાની બાને ગમતું નથી એટલે લાચાર. *

* સ્વીકૃત લોકો પરથી સચિત.

+ + કેટલાંક સંવનન + +

૨૩૫૭

સંપાદક :

રા. વ્યવનરાય શુક્લ

—૦—

[અનુસંધાન : પુ. ૧૩ : અં. ૪—૫૪ ૩૭૧.]

“**દી** ૧૦ ક સારે. જાઉં છું. મેં ઘણીઘણી આશાઓ રાખી હતી, મેં ઘણી ઈમારતો ચણી હતી પણ હવે તો બધુંજે નિરર્થકને ! તમને ચઢાવાં એમાં મારી મૂર્ખતા, પશુતા કરીને ? તમે નદી જાણતાં હો, નદી માનતા હો પણ હું તમારે આધારેજ ટકી રહેલ. હું તો તમને ચાહુ છું. ન ચાહુ એવું કદાપિ પણ નહીં બને. હું તમને કેટલો ચાહુ છું તે હવે હું તમને જતાડી આપીશ. તમારી ધ્રુષ્ટા, તમારા દુકમને હું દર્શાવું માન આપી મારા માથે ચઢાવીશ. તમે મને અહીંથી ચાલ્યા જવા ફરમાવો છો. તો મારી ફરજ છે કે તમારા ફરમાનને મારે અનુસરવું. કીક સારે સાહેબજી !”

મેં પુક ફેરવી ચાલવા માંડ્યુ. પણ આ શું ? તરાપ મારી એણે મારું કાંડુ કેમ પકડ્યું ?

“ સાંભળો, સાંભળો મી. રાય ! બોહું ન લગાડો. ઉધો અર્થ ન કરો. તમે મને હૃદયશૂન્ય સમજો છો ? અરે ! મને શું શું થઈ રહ્યું છે તે તમે જાણતા નથી, સમજી શકતા નથી. ”

મંત્રમુગ્ધ સાંપ માફક હું ત્યાંજ ચોટી ગયો. એનું કહેવું સાંભળી શરૂ હું બોલ્યો : “ લીલી ! વહાલી લીલી ! હવે બુલ બાગી. ત્યારે તમે પણ મને ચાહાંડાજ. હું તમારો, તમે મારાં, કાંઈ આપણને જુદાં નહીંજ પાડે. ”

એણે પોતાનું મોં બે હાથથી ઢાંકી દીધું અને ડચકાયાં ખાતી બોલી : “ મી. રાય ! કહો, કહો, અરે ! તમે મને કમી બાજુ ધસડી જાઓ છો તે. ”

“ કહ્યું પણ નહીં. આખા વિશ્વનો પ્રેરક આપણને પ્રેરી રહ્યો છે. કહો, કહો તમારા જેવા ધર્મબીર એની પ્રેરણાની ચપગણના કરી

સકશે ?”

“વહાલા ! મારી બુદ્ધિ બહેર મારી ગઇ છે. હો, આ કાગળ તો વાંચો.”

મેં લીધો, વાંચ્યો અને ચીંટેચીંટે કરી કાપલીઓ છુટ તળે ચઢી નાખી.

“કેવું કપટ ? કેવું તરકટ ? લીલી ડીયર ! હું કહું છું કે આવી શુષ્ક શીશુરીથી ભોળવાઈ નહીં તમે તમારો અવતાર ન બગાડો. વિધવા માટે બ્રહ્મચર્ય સ્વર્ગની સીડી છે. કેવું સુંદર કથન ? હું પુણું સંસારીઓ, ગૃહસ્થાશ્રમીઓ માટે નહીં કે ? વિધવા માટે પુનર્લગ્ન પાપ કેમ ? વિધુર માટે પુર્નલગ્ન પુણ્ય કેમ ?” એણે જવાબ ન આપ્યો. મેં જેને કહ્યું તે દ્રક્ત સાંભળ્યોન ક્યું. થોડીવાર થાક ખાઈ મેં આગળ ચલાવ્યું.

“વહાલી ! ધર્મરત્ની આરાનું ઉલ્લસન કરશે ? વિધનું વિધાન ફેરવી શકશે ? આપણે સંયોગ કેવી સુંદર રીતે થયો છે ? અને એ કરાવનાર કોણ ? આપણું પરસ્પરનું આકર્ષણ કેવી અજબ રીતે થયું છે ? આપણા મીલને મને ખાત્રી કરી આપી છે કે વિશ્વનો કર્તા છે તે આપણો મદારી છેજ. મારું ઉપરાળું લેવાની બુદ્ધિ તમને કોણે સુઝાડી ? મારો પ્રથમ લેવાની અક્ષલ તમને કોણે આપી ? કહો. કહો, જે કહેવું હોય તે સાચે સાચું કહો. તમારા અંતરમાં અત્યારે શું ચાલી રહ્યું છે તે હું તો સમજીજ ગયો છું. હું તો માનું છું કે તમે મને ચાહો છોજ.”

એને એક ચમકી આવી ગઇ. આંખો ઉઘાડી ભાખ્યાટુટયા શબ્દમાં એ બોલી : “હું તમને ચાહું છુંજ.”

૧૧

“તમે તો દેવી છો. તમે મને જે હમણાં કહ્યું તે તો હું ક્યારેનોએ જાણું છું.”

“તમે જાણતા હતા શું ? ચમકી હોય એમ એ બોલી : “જાણતા હતા છતાં તમે મને

ચહાઓ છો ?”

“હા. હાલ હું તમને જેવું અને જેટલું ચહાઉં છું તેવું અને તેટલું તો તે વખતે નહોતજ. તે વખતે હું એટલુંજ ઇચ્છતો કે એકવાર તમને મારા પર વિશ્વાસ બેસે, એકવાર તમે મારા આગળ વિના સંકોચે તમારું ઉરુ હલકુ કરી શકો.”

“વહાલા ! હું બોલુબોલુ એમ મને બધી વાર ચએણું પણ તમે મને કઠોર, ઉદ્ધત અને બેપરવાં લાગતા. અને તેથી હું તમારાથી ડરતી.”

“તો હવે ?”

“હવે !” મંદ હાસ્ય કરતી તે બોલી ; “હવે તો સગારે ડર રહ્યાં નથી. તમે મને ખરેખર ચાહો છો ? તમારા માનની હું કેટલી બધી ભુખી હતી તે મારું મનજ જાણે છે.”

“હા ! હું તો તમને પુણું છું. તમે તો પુર્નજીવન બક્ષનાર અમૃતસંજીવની છો. હું મારી નતને ભાગ્યશાળી માનું છું. હું આજના દિવસને ધન્ય માનું છું. તમે મારાં પત્ની કહેવાઓ એમાં શોભા છે, તમને તેમજ મને. હું તમારો પતિ થવા લાયક છું ?”

એણે હાથ પહોળા કર્યા અને એ સુઝમાં હું બીડાયો.

૧૨

લપરૂપ વાત કર્યા પછી એણે...જવા દે’ક તૈયાર કરવા માંડી. ચિંતાગ્રસ્ત મુખે મેં પુછ્યું :

“સાચે, ડીયર ! તમે ત્યારે જશોજ શું ?”

“હારતો” દ્રંકમાં લુગડાં ભરતાં ભરતાં જવાજ આપ્યો.

“આટલાં બધાં અચીત્યાં, આટલાં બધાં નહીં ? હવે આપણે ક્યારે મળવાનાં ?” મેં દીનવદને પુછ્યું.

“પણ મારા જવાથી તમને નુકસાન શું છે ?” પરાણે ઠાવકું મોઢું રાખી તે બોલી.

“ લીલી ડીમર ! હજુ પણ તમને મારા પર વિશ્વાસ નથી ? મારી વાત તમારા માન્યામાં નથી આવતી ? ”

“ ઉહ. ”

“ કહો, કહો. તમે કહો તે રીતે ત્યારે હું તમને ખાત્રી કરી આપું ? ”

“ બહુ થયું. મને જવા દો હવે કાંઈ આવશે. જોશે. ” ગભરાતાં ગભરાતાં બોલી.

“ ત્યારે તમે જવાનોજ. ખરું ને ? ” એના હાથ રમાડતાં રમાડતાં મેં કહ્યું: “ તમે ક્યારે આવવાનાં તે નહોજ કહોને ? મને કેં પણ આશા નહોં આપો ? તમારા વિચારો હું શી રીતે ટકી શકીશ ? ”

“ હવે જવા દો. મહેરબાની કરી જવા દો. કાંઈ આવશે તો ભોગ થશે. ” હાથ છોડાવવાનો યત્ન કરતાં તે બોલી.

“ ખરેખર ! ” છુટણીએ પડી દયામણે મોઢે ઉંચુ લાળી એનો હાથ હલાવતાં મેં કહ્યું: “ ખરેખર ! જો તમે મારાથી કંટાળી ગયાં હો તો તે કહો. હું તમને બહુ ત્રાસ આપુ છું ખરું ? ”

“ અરે ! અરે ! આ શું કરો છો ? ઉભા થાઓ. મને પાપમાં ન નાખો. મને પગે લાગો છો ! આપુ ફારસ ન કરો. ” એ મને ઉડાડતાં બોલી.

“ વહાલી ! ” મેં કહ્યું; “ હજુ પણ તમને આ ફારસજ લાગે છે શું ? નસીજ ! હું તો તમને પુણુ છું. તમે તો મારાં આરાધ્ય દેવી છો. તમે તો મારો આધાર છો. તમે સર્વ શુભ સંપન્ન છો. તમે આદર્શ યુવતી છો. તમે મને કેટલાં વહાલાં છો તે હું વાણીથી વ્યક્ત કરી શકતો નથી. ”

તે પળની અમારી લાગણીઓનો ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. મારો આસોજીવાસ જો

જાણે અટકી ગયો હોય, બંધ પડી ગયો હોય. લોહીની ગતિ જાણે થંભી ગઈ. ” મારા પગ પર જાણે ગાભાનાજ બનેલા હોયને !

કેટલીક વાર અમે શાન્ત રહ્યાં. પણ છેવટે મારી કાકલુદી, મારી આજીજી નિશ્ફલ ન ગઈ. એણે પોતાની કઠોરતા બદલ માફ માગી! મારે જોઈતુ હતું તે મેં એની પાસેથી કઢાવ્યું.

એ પછી શું શું બન્યું તેનું વર્ણન કરવાની કેજ. જરૂર નથી.

૧૩

એણે હાથના ઇંસારે મને બેસવા સુચવ્યું પણ હું તો એના આગળ ખડો રહીનેજ. મારો કેસ રજુ કરવા લાગ્યો.

“ ચમકશો નહોં. ” આ ઉપોદ્ધવાતે એના હોઠ પર રિમત આપ્યું. મેં ધાયું. લીલી પર આ પહેલવેલીજ ચઢાઈ હતી. પણ ખરું જોતાં એના પર તો આ અગાઉ આવી ઘણી ચઢાઈઓ ચઢી ચુકી હતી. આ ચઢાઈ અને અગાઉની ચઢાઈ એમાં તફાવત એટલોજ કે અસાર સુધી એ હસ્યાઓની ટક્કર ઝીલી શકી હતી પણ આ વખતે તે ઝીલી શકી નહોં.

“ હું માનું છું કે ” મેં આગળ ચલાવ્યું “ કોઈને એકદમ મોઢા મોઢ કહી દેવું કે હું તમને ચાહું છું ” એ કે સહેલ નથી. ”

એના હોઠ મલક્યા. મેં તો ચાહુંજ રાખ્યું

“ લીલી ! જો મારું બોલવું ઢંગધડા વગરનું લાગતું હોય તો મને માફ કરજો. હું તમને ક્યારનો ઓળખું છું. એટલા વખતમાં ઓવો પ્રેમ (‘પ્રેમ’ શબ્દ ઉચ્ચારતાં ધાર્યા કરતાં વધારે વખત લાગ્યો. જેવાં ભાવથીનું ભક્ત રામકૃષ્ણનું નામ ઉચરે તેવાજ ભાવથી એ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હતો. અને લીલી પણ એ ભાવ પામી ગઈ હતી) જાણે એ કદાચ તમારા માન્યામાં નહોં આવતું હોય પણ ના એ પ્રેમ, એનો પ્રેમ જાણો છેજ. ”

હવે, મારું જીવન તમારા હાથમાં છે. અલખત ! હું જે તમારી પાસે મારું છું એ કે નાનુંસુંતું નથી. પહેલાં-તો એજ જોવાનું છે કે હું તમારા માટે હાયક છું કે કેમ. સાંભળો. હું તમને મારા જીવનનાં સાથી બનાવવા મારું છું. હા. તમને હંમેશાં સુખી રાખવાં એ તો મારી ફરજ છે.”

અસ, આથી વધારે મારાથી બોલી શકાયું નહીં.

“મી. રાય !” લીલીના શબ્દ દેખાતી રીતે હંઠાગાર કરી નાખે એવા હતા પણ ખરું જોતાં તો દયાની દેવીની એ વાણી હતી, “તમે જે માગો છો તેનું મહત્ત્વ સમજો છો ? આ કે બચ્ચાંના ખેલ નથી. મને પુરતો વિચાર કરવાની તક આપો. નિર્ણય પર આવવાને સમય જોઈએ એમ છે.”

“ના, ના. મારે તો હમણાંજ જવાબ જોઈએ,” મેં હઠ લીધી. તે ઉમરા પર બેઠી હતી. ત્યાંથી એણે મારા તરફ ઉંચું જોયું. અમારી મુલાકાત દરમ્યાન આ પહેલીજવાર મારી આંખ એની આંખ સાથે ભળી. અતિ-શયોક્તિ કરવાની કૈંજ જરૂર નથી. હું પ્રેમમાં પડ્યો હતો. પ્રેમ ગમે એવા દૃઢ સંયમી-આ પર પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. એ તેજનું તેજ અલૌકિક હતું. હું છું-ટણીએ પડ્યો એનો ગપ્પર હાથ લંબાયો. મારા બે હાથમાં એ આવી ગયો.

“ના, જે કહેવું હોય તે મને હમણાંજ કહો. હા કે ના.” મેં અસરકારક તાણ કરી.

સંવનન ધણું થએલાં પણ આ રીત તો નવી હતી. હાથ ચુમતો જાઉં અને આંખથી આંખનું તેજ પીતો જાઉં. આ રિયતિ સગાર ગમરાવે એવી ખરી પણ ન ગમે એવી તો નહીં-જ. એના બંને હાથ મારા હાથમાં પકડી ઉભો થઈ એના ગાલ ભણી ભણી અટક્યાણું કર્યું.

સાહસિક બનતાં મેં કહ્યું. “લીલી ડીયર ! હા નહીંજ કહે ? ના, ના. આમ ન થાય.”

એણે હા પાડીજ, એનું ઠોકું મારા ખભે પડ્યું. મારા પ્રથમ ચુચ્ચને એના હોઠ પર આણેલી ઉજળતાની અસર લાગેો સમય ટકી.

૧૬

“લીલી ! ડીયર લીલી ! જેનું મારી સમજ ફેર થતી હોય તો તમે મને સુધારો, જે હું ભૂલ કરતો હોઉ તો તમે મને રોકો, પણ મને તો લાગે છે કે સર્વશક્તિમાને સંસારશકટ ચલાવવા આપણ બંનેને એકજ ધૂરી નીચે બેઠાવા સંજ્યા છે.”

“અરે મી. રાય ! હજીસુધી તો પુનર્જન્મ કરવાનો વિચાર સરખો પણ મને નથી આવ્યો.”

“ના. મને તો આવ્યો છેજ. અને તે પણ કેટલાંએ વખતથી.”

“તમને આવ્યો હશે પણ મને તો આવ્યો નથી કે આવવાનો સંભવ પણ નથી.”

“વિધવા શરુઆતમાં તો એમજ કહે, મેં એવું વાંચ્યું છે, સાંભળ્યું છે, અનુભવું છું.”

“પણ હું કે બીજી વિધવાઓ જેવી નથી. સમજ્યા ?”

“હું તમને ઘણા વખતથી જાણતું છું, સારી રીતે જાણતું છું. તમે પણ મને ન જાણતાં હોય એમ ન બને.”

એણે સાંભળ્યાજ કહ્યું.

x

x

x

એ તોરણ બનાવતી હતી. મારા તરફ જોવા પરવા ન કરતી હોય એમ લાગ્યું. ગળગળા સાદે મેં કહ્યું : “મને આમ તરછોડો નહીં, ધુતકારો નહીં તમારી કડોરતા મારું હૃદય ભેદી નાખે છે. ખીન્ન ધ્રુવાનો ભડે એક ઠેકાણેથી ઉડી ખીન્ને ઠેકાણે વળગે પણ હું એવો નથી. હું વાફપદ નહીં હોઉ, કુલ્હટાક નહીં હોઉ એ કહ્યુંજ; પણ હું

તમને ખાત્રી આપું છું કે તમને અનુકૂળ આવવા હું મારાથી બનતું કરીશ. તમારી ઇચ્છાને હું ઇશ્વરી આશા માની અનુસરીશ, દૈવી ફરમાન માની તાબે ચઢશ. તમારા કોડ પુરા પાડવા હું પાછી પાની નહીં કરું. મારી પસંદગે હોય તે તમારું જ છે. ક્યાર માગે તમે લઈ શકશો. હું કોઈ પણ કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો નથી. મારી બધી આશાઓ પૂર્ણ થઈ છે. ફક્ત એક જ બાદ. તમારી બાબતની. મારી આશા શું નહીં પુરાય ?”

મારી આંખમાં ઝળઝળીમાં આવી ગયાં. એની આંખો પણ આંસુથી પૂર હતી.

“ ઠીક છે. હું જોઈશ. ” ફક્ત એટલું જ તે બોલી શકી.

“ વહાલી લીલી ! એમાં જોવાનું શું છે ? ” મેં દીનતાથી પૂછ્યું.

“ તો વહાલા ! હવે પૂછવાપણું રહ્યું છે જ ક્યાં ? અજાણનું અંતર ઉઠેલતાં તમને નથી આવડતું ? મારે મોટે તમે શું કહેવડાવો છો ? ”

૧૪

“ સારે, આપણું લગ્ન નહીં જ થાય ને ? તમે મને નહીં પરણી શકો ? ”

“ સાચે. આ વાત હવે આટલેથી જ અટકાવો. હું કે તમને સહેલાઈથી નકારી શકતી નથી. છતાં એ પણ એક રીતે ઠીક થયું. તમે કહેવું સલ સમજી શકશો. ”

“ પણ હું માનું છું કે પ્રેમની અવગણના તો તમે તથી જ કરતાં. બ્રહ્મચર્ય પાલન જ તમારે એક પુરો ઉદ્દેશ છે. સંબોગનો તમને અણગમો છે. એ જ કે બીજું ? ”

“ તમે ખરું કહો છો અને વળી જે સ્થિતિમાં હાલ હું છું તે સ્થિતિ પણ કંઈ જોડી નથી. ”

“ પણ જો તમે મને ચઢતાં જ હો તો તમે મને ન પરણી શકો ? આપણે સુખી થઈશું. તમે તમારા વિચાર ન ફેરવો ? કદિ પ્રયાસ કરેલો ખરો ? ”

“ મારા વિચાર ભાગ્યે જ ફરી શકે. ” હું ખસતો ખસતો એની પાસે ગયો. જાન પર સૂકવેલું છાગડું ફરફર ઉઘડું હતું.

“ મને માફ કરો હું ચક્રમ છું. તમે વાપલ છો આપણે બન્ને વિચિત્ર પ્રકૃતિનાં છીએ. આથી જ હું માનું છું કે જો તમે મને ખરેખર ચઢાંતાં જ હો તો તમે મને ન પરણી શકો એમ નહીં બને. જો તમે મારી માગણી કયુલ રાખો તો હું તમને તમારો ટેક પાળવામાં મદદ કરીશ. હું એથી દુઃખી નહીં જાઉં. ઉલ્ટું હું તો મગરુર થઈશ. ધુની ઓતો ધણી થવામાં હું તો માન સમજું છું. તમે બ્રહ્મચર્ય પાલન કરશો અને કરાવશો, પવિત્ર બનશો અને બનાવશો,

ઉત્તર થશો અને કરશો. ઉન્નત પ્રેમનો આ સંજીવણ નથી. હું જે કહું છું તે ખરું કહું છું, અંતઃકરણ પૂર્વક કહું છું. તમારા સ્વપ્ન સલ કરાવવા હું મારાથી બનતું કરીશ.

બસ એ હસી જ.

“ મારાં સ્વપ્ન શાં છે તે તમે જાણો છો ? મેં તમને આ સંબંધી ક્યારે વાત કરી છે ?

તમે બોલવામાં બંધાઈ જતા પહેલાં બુદ્ધિ વિચાર કરજો નહીં તો પસ્તાશો. લગ્ન મારા આદર્શની આડે ન આવવું જોઈએ. લગ્ન મને બંધનકર્તા ન હોવું જોઈએ. લગ્ન મને ઉત્તેજન આપે

મારા પ્રથમ પ્રેમ—

આડખીલી ન કરે. સ્ત્રીત્વનું સાદૃશ્ય એની તન્મય-તામાં છે. એના પ્રેમમાં એના શોખમાં વિભાગ ન હોવા જોઈએ. પોતાની વ્યાજખી ધુત પુરી કરવા પોતાનો આત્મભોગ આપવો જોઈએ.”

“જે હું મોટા માણસ હોત તો સ્ત્રીના પ્રેમને હું પાત્ર ઠરી ચુક્યો હોત. મારામાં જો કોઈ શક્તિ હોયજ તો તે પણ હજીસુધી તો શુભજ છે. તમારી કસોટીમાં હું શી રીતે કસાઉં ? શું થાઉં ? સ્ત્રીઓ મોટા માણસની લોભી હોય છે. ભુખી હોય છે. મારા જેવો તમારી શી ગણતરીમાં ? તમારી દૃષ્ટિએ મારો શો હીસાજ ? હું મોટો માણસ કદાચ નએ થઈ શકું છતાં મને એટલો તો વિશ્વાસ છે કે તમારી સહાય હોય તો હું એકાદ ઉપયોગી કામ ન કરી શકુ એમ નહીં. સદ્બાગ્ય છે આપણું કે તમારા અને મારા વિચાર ધણી બાજુઓમાં મળતા આવે છે. જ્યારથી હું તમને સમજી શક્યો છું, જોળખી શક્યો છું ત્યારથી હું આ જોઈ શક્યો છું, જાણી શક્યો છું.”

“એ તો મને પણ ખાતરી છે કે તમે ઉપ-યોગી કામ કરી શકશો.”

“શું તમને પણ એમજ લાગે છે ? તો તો કેવું મજાનું ?”

“પણ તમે એક ભુલ કરો છો, મને અન્યાય કરો છો. યાદ રાખજો, હું મોટા માણસનેજ સહાઈ એવું કે નથી.”

“કારણ ?”

“કારણ હું સમજાવી શકતી નથી, હું પોતે જ જાણી કે સમજી શકતી નથી. પણ મારું કહેવું તો સાચું છે. પણ હું એટલું કહી શકું છું કે મારા જેવા સ્વભાવની સ્ત્રીઓ નૈતિક બળ ધરાવનાર પુરુષને પસંદ કરે છે. અંમારે મન ખરો મદં તો તેજ કે જે બલો હોય, ઉદાર હોય, સુહૃદ હોય, આસ્તિક હોય, સહુકાશવાળો હોય,

સ્વેત અંતઃકરણનો હોય. મારા જેવી સ્ત્રીઓ તો મસ્તક કરતાં હૃદયનેજ વધારે વજન આપે. ખરો કદિ મોટા મનનો હોય. નજીવી વાતોમાં એ કદિપણ માથું ન મારે. એવું પેટ મોટું હોય, એને એકલા કાન ન હોય, સાન પણ હોય.”

“પણ લીલી ડીયર ! મને તો લાગે છે કે પુરુષો સ્ત્રીઓ માટે મરી શીટ છે છતાં સ્ત્રીઓ તો બેપરવાજ હોય છે. પુરુષોને સ્ત્રીઓ માટે લાગણી થાય છે પણ સ્ત્રીઓને પુરુષોને માટે લાગણી થતી નથી.”

“એમ ?” નિઃશ્વાસ નાખી એ બોલી. “આ બાબતમાં હું તો તમારાથી વિરુદ્ધ મતની છું. ચોક્કસ માનજો કે હૃદય એકલું પુરુષનેજ નથી; સ્ત્રીઓને પણ હોય છેજ. અને મેં મારી લાગણીઓ તો તમને ધણીયવાર બતાડી છે. અફસોસ ! મારે માટે કોઈ પુરુષનો પ્રેમ નીમાયો નથી.”

“હું કે સમજી શકતો નથી. કહો, કહો મારું કહેવું શું ખોટું છે ? તમારા જેવી અજબ સ્ત્રી તો મેં કોઈપણ ન જોઈ. તમે કણુલ કરો કે ન કરો પણ તમારા જેવી હેતુભીની સ્ત્રી તો મેં ક્યાંય પણ નથી જોઈ. માફ કરો. તમારા અંતરમાં અભારે શું ચાલી રહ્યું છે તે હું સારી પેઠે જાણુ છું, સારી રીતે જોઈ છું. તમે ધ્રુષ્ટો તો તમે મારું ઘર દીપાવી શકો. તમે એની ના પાડી શકશો ? નહિજ. જો તમે ના પાડશો તો હું માનીશ કે તમે તમારા અંતરાત્માને છેતરો છો.”

“શાન્ત પાપ ! અંતરાત્માને છેતરવાનું પાપ મારા હાથે થાયજ નહીં. અલખત. એ તો ખરું કે જો આજને આજ તમને કહી દઉં કે પ્રેમ અને લગન-ઉલય ને માટે હું આજેજ તૈયાર છું તો તો મેં મારા અંતરાત્માને છેતર્યો કહેવાય. જન્મ મૃત્યુને માટેજ છે તેમ સ્ત્રી લગનને માટેજ

છે એવી આપણી માન્યતા છે તે હું નથી જાણતી એમ તો નહીં પણ...

“પણ ધારે કે તમારા આ વિચાર ભવિષ્યમાં ફેરે તો હું તમને અભારથી કહી મુકું છું કે તમે તે વખતે મારા તરફ જોજો. હું તમને વચન આપું છું કે તમારો ટેક તો હું તમને પાળવા દઈશજ. એ જ્ઞાતમાં હું તમને નહીં દુઃખવું. ભાગ્ય પલટતાં કે વાર લાગતી નથી. એવો વખત આવે કે જ્યારે તમને ધણી મુઝવણો થાય, જ્યારે તમને મારી સેવાની અંગત્ય પડે ત્યારે તમે મને બેલાશક બેલાવી શકશો. ઠીક ત્યારે, સાહેબજી.”

“સાહેબજી.”

x x x

“આટલી દલ મુધી વાત આવી તોએ તમે સંદેશોએ ન મોકલ્યો.” આધિબ્યાધિ ઉપાધિથી ત્રાસી ગએલ વ્યક્તિના દુઃખદ શબ્દ નીકળ્યા.

એણે ફક્ત માથુજ ધુણાવ્યું. એનાં પોપચાં પુલેલાં લાગ્યાં. એની અંખિા ભારે જણાઈ.

“દોસ્તીના દાવો પણ તમે ન જાળવ્યો?”

“ના.”

“દહાડે દહાડે હું ધસાતો ગયો. દિનપ્રતિ-દિન હું ગળતો ગયો. તમે આવશો, આશાનો એક બોલ બેલાશો એમ વહાણ વાય ને હું માનતો પણ સંખ્યા શાય એટલે શીકે પડતો. મરણ કીનારે આવી પહોંચ્યો તોએ તમે તમારો હાથ ન લંબાવ્યો.”

“ના.”

“તમે ડરતાં હતાં?”

એનાં પોપચાં ઢલ્યાં.

“તમે ડરતાં હતાં?” ફરીથી એનો એજ પ્રશ્ન થયો.

“હા. હું ડરતી હતી.” અચકાતાં અચકાતાં બેલાણું.

“શા માટે? કોનાથી?”

“શા માટે? તમે મને જણાવ્યું નહીં તે માટે. કોનાથી? તમારાથી.” હીમત આંધળી તે બોલી.

“જો મેં તમને કહાવ્યું હોત તો તમે આવત? તમને મારી લાગણી હતી, છે? તમારાથી અવાત? મારા લંલાટે તમે તમારો કર રાખત? તો તો પછી એ મંદગી પણ મને આશીર્વાદ યથ પડત.”

“વહાલા! હું મૂર્ખાં માનમાં મરી ગઈ. મને માફ કરો. બાકી દર પળે મને એમજ યતું કે જો તમે મને અડધો શુકન કહો તો હું દોડતી આવું. અભિમાનમાં હું આંધળી બની ગઈ હતી, મને કે કે યતું છતાં પણ મેં કાળજી કહ્યું રાખ્યું હતું. અરે પ્રભુ! મારા નાથ!”

૧૫

મેં ફરીથી કહેવા માંડ્યું: “બાજી તમારે હાથ છે. મારી જીવનદોરી તમે છો. હવે તો તમે પણ એ ન જાણતાં હો એ બનેજ નહીં.”

લીલીનું હૃદય ધબકારા મારવા લાગ્યું. સાજીની કેરનો ઉકલી ગએલો દોરો તોડી નાખતાં એ બોલી: “મી. રાય! હું ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત કરું? હું સ્પષ્ટ કહું? ખુદલે ખુદલું બોલું? આપણી વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારનો પડદો રહેતો ન બેઠેએ. તમે પણ ઉધો અર્થ નહીં કરો. જો મારું બોલવું તમને કંઈયે લાગે તો તમે મને માફ કરજો.”

“જે કહેવું હોય તે બેલાશક કહી નાખો. ખમચારો નહીં, અચકારો નહીં. હું અવજો અર્થ નહીં કરું.”

“અત્યાર મુધી તમે મારા પ્રત્યે જે માયા, સુખનતા, સલુકાઈ રાખ્યાં છે તે બદલ હું તમારો શો પાડ માનું? હું તમારું ઝણુ શી રીતે ફેડી શકીશ? તમે મારા માટે આટલાટલું કરો અને

હું તમારા માટે કેન્દ્ર ન કરી શકું એ મને ખૂબ સાહે છે, મને કેન્દ્ર થાય છે.”

“તમને શું થાય છે? તમને શું સાહે છે? મને કહો. તમારી શંકાનું હું નિવારણ કરું. તમારી પાસે હું જે માગુ છું તે નજીવું નથી.”

“જો મારાથી કહેવાતું હોય તો તો હું ખુશીથી કહું. હું મારું હૃદય ખોલવા આતુર છું. મારે માટે હવે એ એકજ રસ્તો છે.”

આટલું બોલતાં એ અચકી ગઈ. રમતમાં રમતમાં બારસાકની ઉપરી ગએલી ચીપ એણે ખેંચી કાઢી અને આગળ ચલવ્યું: “આ વાત મારા સિદ્ધાંતથી ઉલટી છે, વિરુદ્ધ છે. તમે જાણતા હશેજ કે માણસ માત્રના કોષને કોષ સિદ્ધાંત હોય છેજ. અસંખ્ય મારે કણક કરવુંજ જોઈએ કે બીજા કોષની જેટલી કાળજી હું નથી રાખતી, બીજા કોષની જેટલી પર્વા હું નથી રાખતી તેટલી હું તમારી રાખુ છું.”

આ પછીના એના શબ્દ એટલા અસ્પષ્ટ નીકળવા લાગ્યા કે હું આ મધુર શબ્દ બહુજ આછા સાંભળી શક્યો. હું બોલવા જતો હતો ત્યાંથી અટકાવી એણે આગળ ચાલુ રાખ્યું.

“સાંભળો. મને તમારી લાગણી થાય છે. પણ હું નથી કહી શકતી કે એટલી લાગણી બસ છે, પુરતી છે કે કેમ.”

એનો અવાજ ઘેરો થવા લાગ્યો. મારી આંખથી આંખ મેળવી એણે કહ્યું: “તમે સંતુકાષ્ઠથી વર્ણા છો. તમે મારા પર માયા રાખી છે. તમે મારી તર્કીયત સાચવી છે. મારા બોલ ઝીલી લીધા છે. મારી યોગ્ય અયોગ્ય ઇચ્છાઓ તમે પુરી છે. દુનીઆના નિયમ પ્રમાણે આવી આવી વાતો સ્ત્રીઓ પર સારી છાપ પાડી શકે છે. હું પણ એક સ્ત્રી છું.”

મારા હોઠ ફલક્યા.

“ધણા વખતથી આપણે એક બીજાને ઓળખીએ છીએ. તમે મારી ટેવ જાણો છો, હું તમારી ટેવ જાણું છું. તમે ઉધારો છો, કહી શકો છો કે “હું તમને ચાહું છું.” હું પણ કહીશ કે મારો પણ તમારા પર ભાવ છે. પણ મને શંકા છે કે એને પ્રેમ કહેવાય કે કેમ. ભાવ પ્રેમ હોઈ શકે? જે પ્રેમ આપણે કહ્યો હોય તે પ્રેમ એ ભાવ નએ હોઈ શકે.”

આવી સ્પષ્ટવક્તા સ્ત્રી બીજી કોઈ હશે કે કેમ તે હું મારા મનને પૂછવા લાગ્યો. ઉધારોથી ચોપડીતી માફક હું. એનું ઉર વાંચી શક્યો. એના વદન, એની વાણીમાં અચારનવાર ચતા ફેરફારો એના હૃદયમાં શો ખળભળાટ મચી રહ્યો હતો તે દીવા જેવું સ્પષ્ટ બતાડી આપતા હતા. મેં પોતે બોલવાનું માંડી વાળ્યું કારણ કે હું જોઈ શક્યો કે આજ તો મારા કરતાં એને વધારે બોલવાનું છે.

“મને વધારે ચોખ્ખી વાત કરવાં હો.” એ ચુંટી ચુંટીને શબ્દોનો ઉપયોગ કરતી હતી અને અશાંતિ દાખવવા ખળભળાટ શમાવવા બનતા પ્રયાસ કરતી હતી. “હું તો ખૂબ હું કે તમે મારાથી ધડીપણ વેગળા ન ખસો. જ્યાં સુધી તમે મારી પાસે હો છો ત્યાં સુધી મને સારું લાગે છે. મારું ચાલે તો હું તો તમને ક્યાંય પણ ન જવા દઉં. મધુર કરશે તો એવો વખત જલ્દી આવશે કે જ્યારે તમારી ઇચ્છા જ્યાંતાં જ હું આ બધાંનો ભાગ કરી સદાને માટે તમારી છાયામાં આવી વસીશ. આપણી મુલાકાતો છુપી ક્યાં સુધી રહેનાર છે? પણ એટલું તો ખરું કે આજ તો એને માટે હું તૈયાર નથી. એ બધાંની માયા મારાથી અત્યંત હિતારી શકાય એમ નથી, અસારે ને અત્યારેજ એન બેનેવીની ઓય મારાથી તજી શકાય એમ નથી.”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૪૭]

સંસદની વાર્ષિક સભા

૨ વિવાર, તા. ૯ મીની સાંજે સાદાર્પણ વાગે 'શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના હોલ'માં સાંઘિલ સંસદનો કૃષ્ણ જ્યોતિ ઉત્સવ અને ૬ દિવસ વાર્ષિક ઉત્સવ સંસદના પ્રમુખ રા. કનેવાલાલ માણેકલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા હેઠળ થયો હતો.

શરૂઆતમાં સંગીત થયું હતું.

તે બાદ સંસદના મંત્રી રા. મનહરરામ દ્વ. મહેતાએ નીચે પ્રમાણે અહેવાલ રજુ કર્યો હતો.

મહેરવાળ પ્રમુખ સાહેબ, સજારીઓ અને સદ્યદુરસ્થો,

સંસદના આજના છઠ્ઠા વાર્ષિક ઉત્સવનું કાર્ય શરૂ કરતાં મને કાલિદાસનું "નીર્વિગ્નજ્ઞત્યુ-પરી ન દશા વક્ત્રેનમિક્ષેણ" માદ આવે છે. ગયે વર્ષે જ્યારે આપણે એકત્ર થએલા હ્યારે ગુજરાત પર પ્રભુનો મહાકોપ થયો હતો, અને ગુજરાતનું નંદનવન જ્વેતજ્વેતાં રૌરવ સમાન થઇ ગયું હતું આ વિપત્તીની કાળી છાયાએ ઉત્સવ પ્રસંગનો ઉત્સાહ મંદ કરી નાખ્યો હતો અને જો કે આપણે ઉત્સવ નિમિત્તે મળ્યાં હતાં પણ જે પ્રકારનું વાતાવરણ આવા ઉત્સવને પરમ આનંદમય બનાવવાને આવશ્યક હોય છે તેનો તો અભાવ હતો.

આ વર્ષે પરિસ્થિતિ ઉલટી છે. આરડોલીના વિજયના ખનિજો હજી ગુજરાતકાશ્વમાં ગળ્યાં કરે છે. અને તેને પરિણામે આજે દરેક ગુજરાતી હૃદય હૃદયથી પ્રવૃત્તિ છે. સસદને એક સંસ્થા તરીકે રાજદારી પ્રકારે સાથે કે સંબંધ નથી. ડો. સુમંત, સૌ. શારદા, ડો. ચંદુલાલ, શ્રી. મુનશી વગેરે સંસદના સભ્યોએ આ પ્રસંગે એવા પ્રકારનું કાર્ય કર્યું છે કે તેને માટે સમસ્ત ગુજરાત અભિમાન ધરાવે છે. તો તે વૃત્તિમાં સંસદ ભાગ પડાવે એ અથોગ્ય તો નહીં જ કહેવાય.

આટલા પ્રાસ્તાવિક વિવેચન પછી આપણે સંસદની પ્રવૃત્તિ નરક વળીએ.

દર વર્ષે આપની સન્મુખ આગલા વર્ષની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ જે સંતોષથી અમે રજૂ કરતા હતા તે સંતોષ ગત વર્ષની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજુ કરતાં અમે અનુભવના નથી. જે પહે આપણા પ્રમુખે રાજદારી ક્ષેત્રમાં અંપનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો તેજ પહે અમને બધ લાગેલો કે એમના એ કાર્યથી રાજદારી ક્ષેત્ર સમૃદ્ધ થશે, પણ પરિણામે સંસદની પ્રવૃત્તિ પર અનિષ્ટ અસર થયાં વિના નહીં રહે. અને ખરખર અમારો એ બધ મોટે અંશે ખરો પડ્યો છે. એની મુખ્ય અસર તો આપણા માસિક 'ગુજરાત' પર કેવી થઇ છે તે આપ જ્વેતાજ દરો. એ માસિક ચાલે છે તેમ ચાલે છે ખરું, પણ આજનું 'ગુજરાત' આગલા વર્ષના 'ગુજરાત' જેવું નથી તે તો અમારે સખેદ કબુલવું પડે છે. પ્રત્યેક સૂક્ષ્મ વિગત પરની આપણા પ્રમુખની દેખરેખનો અભાવ આજના 'ગુજરાત'માં સ્પષ્ટ તરી આવે છે. ઉપરાંત 'ગુજરાત'ની મુદ્રણ-વ્યવસ્થા અને પ્રકાશનને લગતો વહીવટ વડોદરા લઇ જતાં કેટલીએક અજુબારી મુશ્કેલીઓ

ઉભી થઇ છે. 'ગુજરાત'ને વડોદરે મોકલ્યું એ માત્ર એક પ્રયોગજ હતો. અને એ પ્રયોગ સફળ નથી થયો એમ તમારી કાર્યવાહક સમિતિએ જોઇ લીધું છે. એટલે આપને જાણીને સંતોષ થશે કે એ બાબત કાર્યવાહક સમિતિ મંજૂરતાપૂર્વક વિચાર ચલાવી રહી છે. અને કંઈકેય તો અદ્ય સમયમાં સર્વ મુશ્કેલીઓના તોડ કાઢી 'ગુજરાત'ને પાછી પૂર્વસ્થિતિમાં મુકવાને તે સમર્થ થશે.

પુસ્તક પ્રકાશનને લગતી પ્રવૃત્તિ પણ હાલ શાંત છે. 'ગુજરાતનો નાય'ની પાંચમી આવૃત્તિ છપાય છે, પણ કોષ્ટ નવું પુસ્તક ગત વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ કરી શકાયું નથી. પણ સાહિત્યના ઇતિહાસના સંબંધમાં કેંક જાણવા જેવી પ્રગતિ થઇ છે. ગત વર્ષમાં નર્મદ સાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી; જીવુ અને નવું એ નામના સર્વ ખડો તૈયાર થઇ ગયા છે અને પ્રેમાનંદ યુગ, સામળ યુગ અને દયારામ યુગ એ ત્રણ ખડો તૈયાર થાય છે.

આપણા સભ્યોની સંખ્યા હાલ ૩૭ ની છે. તમારા અધિકારી મંડળમાંથી રાં. લાભશંકર પ્રજુરામ ભટ્ટ નિવૃત્ત થયા છે. અનેક ઉપાધિઓને પરિણામે એઓ સંસદના કાર્ય તરફ પૂર્વવત લક્ષ આપી શકતા ન હતા અને તે કારણે એમને નિવૃત્ત થવું પડ્યું છે. તેને માટે અમે ધણી દીક્ષગીર છીએ અને એમણે અત્યાર સુધી સંસદની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં તનતોડ મહેનત, ઉત્સાહ અને અનુભવથી અમારી સાથે એલ કરેલી તે બાબત અમે ખરેખરા અંતઃકરણપૂર્વક આ જાહેર રીતે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

પણ તમે જાણીને આનંદ થશો કે રા. લાભશંકરની ખાલી પડેલી જગ્યાએ ગત વાર્ષિક સભામાં સૌ. લીલાવતી મુનશીની નીમણૂક કરવામાં આવી છે. એ અમિત ઉત્સાહી વિદ્યુષીને આપ એટલી સારી રીતે ઓળખો છો કે એમના સંબંધમાં અમારે કે પણ કહેવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અનેક વર્ષો થયાં એઓ સંસદની પ્રવૃત્તિમાં અને વિશેષ કરીને 'ગુજરાત'ના તંત્રમાં સક્રિય ભાગ લેતાં આવ્યાં છે, અને અમને ખાતરી છે કે એમના પતિની ઇંતર પ્રવૃત્તિઓને લીધે સંસદને પડેલી ખોટ મોટો અંશે એઓ પુર્યા વગર નહીં રહે.

અંતમાં સંસદને અનેક રીતે સહાય કરનારા તેમજ આજના ઉત્સવને વિશેષ રીતે આનંદમય બનાવવાને ઉદ્વેગિત થએલા સજ્જનો તથા સત્કારીઓનો અને અમારા નિમંત્રણને માન આપી અત્રે પધારવા બદલ આપ સર્વનો ઉપકાર માની હું એસી જવાની રજા લઉં છું. તે પછી, પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ પ્રમુખસ્થાનેથી બાજણ કપું હતું. જે અમે અન્યથા આ અંકમાં આપ્યું છે.

પ્રમુખના બાજણ બાદ કવિ લલિતજીનાં ગીતો ને શ્રી. રામચુરાનાં લોકગીતો બાદ પ્રમુખનો ઉપકાર રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈની દરખાસ્તથી ને પ્રો. જી. એન. જોષીના ટેકાથી મનાયો હતો. જે પછી ચઢાપાણી લેવાયાં હતાં.

ચઢાપાણીને ન્યાય અપાયા પછી શ્રીમતી માણેકજીએ મરચંડે 'સુરીલું' સંગીત ગાયું હતું ને તે પછી શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાએ જુદા જુદા ભાવવાળા પ્રયોગો કરી પ્રેક્ષકોને ખુબ હસાવ્યા હતા. છેવટે, સૌ. લીલાવતી મુનશી અને પ્રો. દેવધરના સંગીત બાદ કવિ પ્રાણજીવન જોષીએ સોરઠી સાહિત્યની પ્રસાદી આપી હતી. ને રાત્રે મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

મૂલ્ય પરિવર્તન*

લેખક: રા. કનૈયાલાલ મુનશી,

બી. એ. એલ.એલ. બી.,

એમ. એલ. સી., એડવોકેટ,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

સંસદના સભ્યો, સત્તારીઓ ને સદ્ગૃહસ્થો,

અમારે સાહિત્યસંસદનો વાર્ષિક ઉત્સવ છઠ્ઠી વાર આપણે ઉજવવા બેગા થયા છીએ. સંસદની હતી તેવી જ જગરી નંદુગીરી આજે આપણને એક બનાવી રહી છે,—આપણા વચ્ચે રનેહલાવ, સાહચર્ય ને ઉત્સાહના બંધ બાંધી રહી છે. એ નંદુગીરીનો પ્રભાવ દર વર્ષ વધતો જોવા કાણ ઇચ્છા નહીં રાખે ? પણ એટલું તો મારે કહેવું પડે છે કે એ ઇચ્છા ગયે વર્ષ સફળ નથી થઈ. પ્રેસની ગેરહાજરી અને એ ગેરહાજરીથી પરિણમતી મંદતાથી એ પ્રભાવ વધતો અટક્યો છે. પણ હવે તેવો પ્રભાવ રહ્યો છે તેને માટે મંત્રી-ઓનો, ઉપમંત્રીનો, અને રા. દયાશંકર ભટ્ટનો જેટલો આભાર માનું એટલો ઓછો છે.

આ વર્ષે સંસદમાં એક ફેરફાર થયો તેની નોંધ ન લઉં તો મારા આજના પદને કંઈક લાગે. પોતાના રાજગારના વ્યવસાયને લીધે રા. લાભશંકરના ઉત્સાહ અને સમયનો લાભ સંસદને નહીં મળતો હોવાથી તેમને રચાને એક

મંત્રી શોધવાનું કામ તેના પર આવી પહોં હતું. ‘ગુજરાત’ દ્વારા જ જેણે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આદરી ને સાહિત્યક્ષેત્રમાં કીર્તિ સંપાદન કરી, જેણે સંસદના પ્રથમ સ્ત્રીસભ્ય થવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો, જેણે સંસદની પ્રવૃત્તિ જોડે સદાય તન્મયતા સાધી છે તેને નવા મંત્રી તરીકે આવકાર દેતાં આપણને જરૂર આનંદ થયા વિના નહીં રહે.

ગયે વર્ષે ગુજરાત રેલસંકટની ગીરફતારીમાં પહોં હતું; આ વર્ષે બારડોલીનો વિજયોત્સાહ ઉજવે છે. ગયે વર્ષે એ પ્રકૃતિના મદ સાથે લઢયું; આ વર્ષે રાજમદ સાથે લઢયું. બંને વર્ષે એણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો—પણ આ વર્ષે પહોરથી મોટો. પ્રકૃતિ સાથે બાથડવાનું કાર્ય બધા કર્યા જ કરે છે, રાજ સાથે બાથડવાની ગુજરાતની ટેવ તો સૈકાઓથી ધસાર્ધ મઠ હતી.

ગયે વર્ષે સાહિત્યમાં માનવતાનો આદર્શ જોવા મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો; આ વર્ષે માનવતામાં

* સાહિત્યસંસદના છઠ્ઠા વાર્ષિક ઉત્સવ તથા દૃષ્ટાન્તરિતિ નિમિત્તે ‘યથેશ્વર’ ચિંતાવડાના પ્રમુખપદેથી આપેલું બાધણ. (તા. ૬-૬-૨૮)

સાહિત્યનો આદર્શ જોવાનું મન થાય છે. પણ એમાં નવાઈ જેવું શું? સાહિત્યના આદર્શોનું બીજા માનવતાના મૌલિક રહસ્યોમાં જ રહેલું છે. આઠ મહીના પહેલાં બારડોલી એટલે નિમોલ્લય ગુજરાતીનો એક તાલુકો; આજે બારડોલી એટલે ગુજરાતનું જીવંત મહાકાવ્ય. ધગધગતા માનવ સંકલ્પોના એક અદ્ભુત કીમીઆની કથામાં સાહિત્યના આદર્શોનું મૂલ્ય કેમ નહીં જડે?

માનવતાના કીમીઆમાં શું નથી રહ્યું? મહાપુરુષની મહત્તા એટલે આ કીમીઓ કરવાની શક્તિ. મહાયુગનો પ્રારંભ એટલે આ કીમીઆની શરૂઆત. મહાન રાષ્ટ્રોના જન્મ એટલે આ કીમીઆનું સાક્ષ્ય. નવી કીમત, નવી આંકણી, નવા સંકલ્પ, નવું જીવન, નવાં પરાક્રમે, ને નવાં માહાત્મ્ય, મૂલ્યનાં પણ નવાં મૂલ્ય કરવાં—એ જ મહત્તા; અને એ જ મહત્તામાં મહાકાવ્યનું વસ્તુ સમાયું છે. એકાલીસે પોતાની મહત્તાથી એક સ્ત્રી પાછી લઈ જવા આવેલા ચાંચીઆઓને દેવો બનાવ્યા; શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મહત્તાથી પાંચ ભાયાતોને ધર્મોદ્ધારક ચક્રવર્તી કરી રચાયા. એકના કીર્તિગાનમાંથી હોમરે ઈલીયડ બનાવ્યું; બીજાના ગુણગાનમાંથી વ્યાસે મહાભારત રચ્યું. જીવંત મહાકાવ્યોની ઝાંખી, શાબ્દિક આવૃત્તિ તે સાહિત્યનાં મહાકાવ્યો. આવાં મહાકાવ્યો રચવા માટે સમયનું અંતર ને મહાકવિની પ્રતિભા બે જોઈએ. પાસે ઉભેલા સામાન્ય જનોને તો એવી મહત્તાનો નિર્દેશ જ કરી સંતોષ માનવો પડે,

૨

મૂલ્યનાં પણ નવાં મૂલ્ય કરવા સહેલાં નથી જીવન આપું કોઈ એક મૂલ્ય પર રચાય છે ને

વહે છે. કોઈક તેનું મૂલ્ય સુધડ ધર. સુંદર પથારી ને સરસ શાક વડે કરે છે; કોઈ પૈસા વડે કરે છે; કોઈ કીર્તિ વડે કરે છે; કોઈ સત્તા વડે કરે છે; કોઈ તપ વડે કરે છે; કોઈ માણુ વડે કરે છે. મતિએ મતિએ મૂલ્ય બુદ્ધિ હોય છે; અને છતાં તેનાં પરિવર્તન બહુ અઘરાં હોય છે.

ગુજરાતી એટલે મોજીલો, શોખીસો, પાન ચાવતો, ગપાટાઢાંકતો ફક્ક કે કસરીઓ, પેટે પાટાબાંધી 'જંઘ' ભેગા કરતો, સ્વાર્થી વેપારી. એના અંતરમાં આદર્શ નામ માત્ર જ અને એની જીદમાં સર્વગ્રાહિત્વ કરતાં વ્યાવહારિકતા વધારે:—એના પૂર્વજોના રુધિરે ચૈતન્યો ને શકરો સરળવેલા નહીં. એના કીર્તિપટ પર પ્રતાપની, શિવાજીની, કે રણજીતની છાંય સરખી નહીં. એ પૈસા બનાવે, સંધરે કે ખર્ચે, શ્રીનાથજી કે પાલીતાણામાં પથ્થર સીંચે, બહુ થાય તો દરિકીર્તન કરે ને અલી ને અલીનાં છૈયાં માટે વારસો મુકી જાય.....

અનેક વર્ષ પર મુંબાઇના પેડરેડ પરના એક લઘુ બગીચામાં મુંબાઇની સમૃદ્ધિ ને મહત્તા એકઠી થએલી સાંભરે છે. અપાર શોભા હતી. અનંત ભલક ચમકતી.

ત્યાં અતિથિ આવ્યો—નિર્જીવતાના અવતાર જેવો તે લાગતો. એના પગ ઢિધાડા હતા—અને પારસી સ્ત્રીઓ બેભાન બની ગઈ; એનું ઘોતીયું જાડું ને ટુંકું હતું—અને સુશોભિત ગૃહસ્થોએ નાક ચઢાવ્યાં. એણે કાઠીયાવાડી ફેટો બાંધ્યો હતો, ને એક જણથી કહેવાઇ ગયું: “ધનો દરજો”

આ માણસમાં મૂલ્યોને અવનવાં મૂલ્યો

આપવાની અગાધ શક્તિ હતી. એની ધૃત્તા-
શક્તિમાં અડગતા હતી. એ મતબોદમાં
માનતો નહોતો જો એ માનતો તે સસ. પયગ-
મ્બરોની અફસુત આત્મશ્રદ્ધા તેનામાં હતી.
તેણે કીમીઓ કયો. સત્ય ને અહિંસા, યોગ-
વાસિષ્ઠમાંના રંગણાં, પાર્થિવ મુત્સદ્દીપણાનાં
સિદ્ધાંત બની સંચરવા લાગ્યા. જાડી, ગંદી ખાદી
ગર્વપદ સંસ્કારિતાનું ચિહ્ન લેખાયું. બીજમ ત્યાગ
એ ગુજરાતીનું લક્ષણ મનાયું. નિર્ભયતાએ
ખટખટનું સ્થાન લીધું. ફક્ક ગુજરાતી
અડગ વીર બન્યો. હાલેરી જીવનમાં સચોટ
વ્યવસ્થા આવી... બીમાર બારડોલી નિઃસીમ
બહાદુરીનું ઉપમેય થઈ પડ્યું। મૂલ્યનાં પણ
મૂલ્ય ફરી અંકાય એવા આ કીમીઆની કાણુ
અવગણના કરી શકે?...

આ કીમીઆગરશ્વેષ, અવૌચીન દધિચિની
માફક, હાડકાંમાંથી વજ્ર બનાવવા મથતો હતો;
આપણી કાયરતા, રીસાળતા, નિઃશક્તિ અને
ધર્મીધતાને તપાવી તપાવી સત્યાગ્રહ બનાવતો
હતો. આપણી પાસે શસ્ત્ર નથી એટલે ધાર્યું કરવા
આપણે સામાને મારી ન શકીએ-પણ આપણે
મરી શકીએ. વર્ષો પરતી વાતચીત યાદ આવે
છે: ‘જાઈ જોર જીલમથી આપણી પાસે કાંઈ
કરાવવા આવે. આપણે ન કરીએ, અને તે
આપણને મારી નાંખે તો જીયો કાણુ?
આપણે કે તે? આપણે જ! એનું ધાર્યું એ
આપણી પાસે ન કરાવી શક્યો.’ વિજયનું
વિચિત્ર દર્શન! એના શસ્ત્રને એ મૃત્યુજય
મંત્રથી સોચે છે: ‘આ વાતમાં મરણ પથારી-
એજ પડવાનું છે.’... ‘આ તો કયેજ છુટકો’
દરેક માણસ જીવનની બાજમાં સામે
રમતા યમની પટ્ટામાંથી સરકવા પ્રયત્ન
કરે છે.

“દાવ રમીયે નવ નવા
શોગટાં જ બચાવવા,
ગૂંદ શક્તિ સમર્થ એ
ના દે કંઈ પણ ફાવવા”

આંકીમીઆગરે આ રમત નકામી ઠેરવી.
આ અસમાન રમનારાઓની સોગડાંખાજ
પાછળ જીવન ને શક્તિ શા માટે શુભાવવા ?
તેના પરિણામની બીકમાં શા માટે ધુન્યા
કરવું ? આવા ખોટા દાવ ખેલવા કરતાં
આગ્રહ ફળે નહોતો ત્યાં સુધી યમના હાથમાં
જઈને ન ખેસવું ? યમના હાથમાં જ બેઠા
એટલે ક્યાં તો સંકલ્પની સિદ્ધિ યાપ કે પછી
સંકલ્પ ન સરે તેવી દુનીયા છોડી જવાય.
‘છુટી ગઇ મૃત્યુ ભીતિ’ કવિએ ગાયું; પછી,
‘સતત શાંતિ અનંત;’ કીમીઆગરે ઉમેર્યું: ‘સતત
શક્તિ અનંત.’ સંકલ્પ કરવો; તેને સત્યથી ને
અહિંસાથી વળગી રહેવું; વળગીને મરવુંજ
છે એવો પ્રયાસ આદરવો; વખત આવે તો
પ્રયાસ સફળ કરવો-મરવું-પણ આગ્રહ છોડવો
નહોં-સાર્દા, સામાન્ય સૂત્રો ખરાં, પણ તેમાં
વિજય અને મૃત્યુ બંનેની ફરીથી આંકણી આવી
જાય છે; મૃત્યુજયનો નવો મંત્ર દર્શન દે છે.

મૃત્યુજયના અનેક મંત્ર છે. યમની અવ-
ગણના કરતા, વિડખના કરતા, તેને ડારતા
ઉદ્ઘાસી ને ગર્વિષ્ઠ માનવો પણ એક મૃત્યુજય
મંત્રનો જાપ જપે છે; પણ તે મંત્રથી આ
જીવો છે. આનાથી માનવ જ્યાં સુધી પોતાનો
આગ્રહ ન ફળે ત્યાં સુધી નમ્ર ભાવે પણ
અડગતાથી મૃત્યુના હાથમાં જાણી જોઇને જઈ
ખેસે છે. ફેટલાક અને જીદ કહે, ફેટલાક
આને ગાંડપણ માને, પણ કીમીઆગર એ
મંત્રજાળે પોતાનું સત્યાગ્રહનું વજ્ર ફૂળ્ય કરે છે.

૩

આ વળને ધાર ચઢાવવાને, મહાત્મા ઉદ્બુદ્ધ છે. ચરમા પરથી નેતી આંખો વડે તે ભાવિને પુછે છે, ‘એનો કાણુ કયારે ઉપયોગ કરશે?’ ગદ્ગદ પ્રશ્ન ! પાસે વહેતી સાબરમતીના કંદનોલમાં પ્રશ્નના પડલા શમી જાય છે.

તે શમતા પહેલાં શિષ્ય આવે છે-શ્રી-કૃષ્ણ પાસે પાર્થ આવ્યો હતો તેમ. તે લગભગ વૃદ્ધાવસ્થાને સ્પર્શી રહ્યો છે. આકારવીહાણી તેની કાબરચીતરી મુછો ફરે છે; નીશાભરી હોય એવી તેની આંખો ઉઘ્ર છે; એના સીનો ડરાવે એવો છે-એને રસ્તે જતાં જોઈએ તો આડે નહીં આવીએ. એ પોતાને ‘ગુજરાતનો સુખો’ કહાંવે છે. ગુજરાતનું દુઃખ પોતાને માથે વહેરવા, તેનો લય પોતાને હાથે વિદારવા, તેની કીર્તિ પોતાને પરાક્રમે વધારવા તે તત્પર છે. ગયે વર્ષે પ્રકૃતિ કાપી ત્યારે તે તે તેને શમાવવા મથ્યો; આજે રાત્ર કાપી ત્યારે તેને ડારવા તૈયાર થયો. ‘ગુજરાતનું કાઈ નામ લેશો મા’ એના કીર્તિલેખ તરીકે લખાય. જે ગુજરાતની અસ્મિતા આપણે માત્ર સાહિત્યદ્વારા સેવીએ છીએ તેને એ કર્તવ્યદ્વારા સેવે છે.

મહાત્મા હસે છે; એમને કાબરચીતરી મુછોના ફરકાટમાં આજે જુદી જ ગતિ દેખાય છે. મુંગે મેઢિ તે કારણ પુછે છે.

“બારડોલી-આપણા પ્રિય બારડોલીના ખેડુતો પર અન્યાય વર્ત્યો છે. અસાધારણ મહેસુલનો ભાર પડ્યો છે. મહેસુલ એટલે મરાડી ચોથનો અર્વાચીન અવતાર. દાદ નહીં, ફરીઆદ નહીં.

આપો નહીં તો રાજની મીલકત ખાલી કરો. બીમભાઈ પ્રાર્થા પરવાર્યો, દાદુભાઈ વીનવી પરવાર્યો-મને હવે નિર્મત્રે છે. મારા છતાં ગુજરાતમાં આ આપત્તિ ? મહાત્માજી ! આચ્છા કરો.”

કીમીઆગર હસ્યા. “ના બાપુ ! ના. સમય સાંતુકૂલ નથી. હોંદુ ને મુસલમાન લડે છે. સાધમન આક્રમણ કરવાનો છે. હમણાં આ ક્યાં ?” શિષ્ય ડોકું ધુણાવે છે: “હું તો આશિષ માગવા આવ્યો છું.” ગુરુ સમજ્યા, “જ વિનય કર.” કાબરચીતરી મુછો સાબરમતી પરથી આવતા પવનમાં જોશબંધ ફરે છે.

સુખાનું શાસન ફરી વળ્યું. સત્યાગ્રહ કાળે મરણપથારીએ જ સદા સુતેલા ગુર્જર વીરોએ બારડોલીના રસ્તો લીધો. એમાર્ગ થોડાનાં નામો વીસરાય એમ નથી.

સાબરમતીતીરેથી નીકળ્યા અખ્યાસ અલી-સીતરે વર્ષે સત્તર વર્ષનો ઉત્સાહ હાખવતા યુવક; ઇમામ સાહેબ-ઇશ્વરપ્રિય, સરજા ને શ્રદ્ધાળુ જીવ; મહાદેવ દેસાઈ-મહાત્માની ભક્તિ-ભુખ્યા કમલયાજ્ઞ; આનંદ સ્વામી-જેની આંખો, ને કાન બધું ગ્રહે પણ જેની જીભ તે ઉચ્ચારે નહીં એવા અપૂર્વ કારભારી; સંજય જીવતરામ અને બીજા ઘણા... સૌરાષ્ટ્ર પાઠવ્યા અમૃતલાલ શેઠ-તીલજી કલમ ને ઝમકભરી જીભના ધણી. ખેડાએ મોકલ્યા ગોપાલદાસ-સત્યાગ્રહને એ ભટકતા ભર્તૃહરિ ને તેમનાં પત્ની; મોહનલાલ પંખા “ડુંગરી ચોર”-જે સદાએ આંચરે છે તપશ્ચર્યા ને જળે છે સ્વા-તંત્ર્યની ઝાળ; ને બીસોના ઉદારક રવિશંકર. વડોદરેથી નીકળ્યાં સેવાધર્મી દંપતી ડા. સુમન

સૌ. શારદા બહેન—અને સંસદના સભ્ય. ભર્યે
 મોકલ્યાં ઉત્સાહભૂતિ ડાકટર ચંદુલાલ—એ પણ
 આપણા સભ્ય, સુરતથી આવ્યા ડાકટર ઘીઆ—
 અચાક ને સર્વવ્યાપી; ને કલ્યાણજી—જેના
 ઉત્સાહથી કુનેહ ચડે, જેની કુનેહથી વ્યવસ્થા-
 શક્તિ વધે તે...અમદાવાદથી બારડોલી માટે
 દશે દિશામાં સતત ગતિથી સંચરતા મણિલાલ
 કેડારી...સૌમ્યતાની નિર્બળ ભૂતિ લાગતાં
 છતાં અડગ સત્યાગ્રહ સેવતાં મીડુબહેન પીટીટ.
 chip of the old block કુમારી મણિ
 બહેન અને ધીજી અનેક...ધણાંજ પરિચિત,
 આજે જેમને જોતાં મારા શબ્દો અતિશયો-
 ક્તિભર્યા લાગે એવા સામાન્ય પુરુષો પણ છ
 મહીનાના અદ્ભુત પરાક્રમે અંકિત એવાં,
 હોંદ સ્વતંત્ર હોત તો ઇતિહાસને શણગારે
 એવાં સ્ત્રી પુરુષો.

સુખો બારડોલીને મહાત્માજીના ‘મૃત્યું-
 જય’નો જાપ જપાવવા માંડે છે. “અહિંસાની
 પ્રતિજ્ઞા પરથી ન ચળશે, શાંતિથી ને
 સંયમથી દૃઢ રહેજો કે મારે હાથે કરીને
 સરકારને પાષ પણ નહીં મળે. જોષ્ટ્રએ
 તો જપ્તીઓ કરો, ખાલસા કરો, ખેતર પર
 જાઓ, હરરાજીઓ ખોલાવો. જે કાંઈ કરવું
 હોય તે જબરદસ્તીથી કરો. મરજીઆત કાંઈ
 નહીં કરાવી શકા.” આટલેથી તેને સંતોષ નથી.
 “હું જો તમારામનિ બેઠુત હોઉં તો હું કહી
 દઉં કે મારા ટુકડા કરો. તોપણ આવા પૈસા
 નહીં આપું.” આ મંત્ર રોજ રોજ ફરી ફરી
 તે સંભળાવે છે. “અમે મરવા સુતા છીએ;
 મારી નાંખો પણ નવું મહેસુલ નહીં મળે.”

શિષ્યે ગુરુના મંત્રથી જીનાં મૂલ્યને નવાં
 મૂલ્ય આપવા માંડ્યાં. જીનાં મુલ્ય શાં તેની

આપણને કયાં ખબર નથી? ઇતિહાસકાળમાં
 હોંદુ બેઠુતે કાંઈ પણ વિજેતાને યોધની ના
 કહી નથી; ‘સેવું હોય તે લે ને જીવતો જવા
 દે’ એજ એનો પેઠીધર ઇતિહાસ. તેમાં આ
 વ્યવસ્થિત વિદેશી રાજ્યચક્રના સત્તાધીશોના
 પડતો ખોલ ઉઠાવનાર તે આ બેઠુત. તેં અવતાર
 આપ્યો વહીતરું કરે, જીએ મરે, રાજ્યનું દાણ
 ચુકવે, અને માલીકો વગરની જમીન ‘મારી
 મારી’ કરી મરે. એનો જીવનક્રમ—ખાવું, પીવું,
 વહીતરું કરવું, દાણ ભરવું—આજે આ ઉચ-
 લાવનાર પાક્યો. રાજ્ય પર બેઠુતનો આધાર
 નથી, બેઠુત પર રાજ્ય ટકે છે; રાજની આગા
 પ્રજામાન્ય નથી, પ્રજાનો સંકલ્પ રાજમાન્ય
 છે; મરવું લહું, દાણ ભરવું ખોટું
 ભયંકર વિધવધારક સત્તા, જે હિંદમાં સુણાયો
 નહોતાં, તે બારડોલીમાં સંભળાય છે. ગામ
 પર ગામ સત્યાગ્રહનો સંકલ્પ કરે છે. “સધળો
 કષ્ટ સહન કરવાં પણ અન્યાયી મહેસુલ
 ભરવું નહીં.”

અજબ માણસ છે—આ ગુજરાતનો સ્વયં-
 નિર્ણીત સુખો. દીવાની અને ફાંજદારી કજ્યા-
 મુનીસીપલ અને જાહેરજીવનનો કારભાર;
 કોન્ફરન્સોને કોન્ફ્રેસો; અમદાવાદનાં લોહીઆળ
 બંડો અને નાગપુરનો શાંત સત્યાગ્રહ; રાજકીય
 ખટપટ અને મહાત્માજીનો અહિંસાત્મક અસ-
 હકાર;—આ બધામાં રમી રમીને પાકો
 પરેશાન થઈ રહ્યો છે. રાજ્યસત્તા અને લોક-
 પ્રાણલ્ય બન્નેની નિર્બળતાં જાણે છે; બન્નેને
 નચાવવામાં કુશળ છે. એ કૌશલ્ય પર
 કીમીઆગરના કીમીઆનો પાશ લાગ્યો છે, છતાં
 તે બોણું થયું નથી. એનો ગાંધીવાદ ગાંધી-
 જીના વાદથી જરા જુદો છે,—મહાપાન બૈદ્ધ-
 ધર્મ જુદાના પોતાના સિદ્ધાંતોથી જુદો હતો તેમ-

ઉત્તમ વાંકપ્રાટવના મુખ્ય અંગ હોય, તો આ વલ્લભભાઈનાં બારડોશીનાં બ્યાખ્યાનો ગુજરાતી વાંકપ્રાટવના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્ન લેખી શકાય.

એની કટાક્ષમયતા, એનો વિનોદ સચોટ છે-સામાને ભયંકર છે; પોતાનાં પ્રોત્સાહક છે. એની ઠેકડીમાં હીંમત પ્રેરવાની અજબ શક્તિ છે. દરરોજ લોકોની પ્રિય ભેંસો હુટાય છે, હરરાજ થાય છે. તે સમયે કાંઈ તે માટે આંસુ સારે તે પહેલાં ભેંસો પકડવાનો હુકમ કરનારને તે ‘ભેંસોનો વાધ’નું ખીરુદ આપી દે છે. ગુજરાતીઓએ ‘માખીનો વાધ’ સાંભળ્યો છે. ‘ભેંસોના વાધ’ના ભાષામાં અને બારડોશીમાં જન્મ થએલો સાંભળી બધા હસે છે, ખીક જતી રહે છે, હીંમત પ્રગટે છે, સામાવાળા માટે તિરસ્કાર પ્રગટે છે. ઘરમાં અંધારામાં મહીના થયાં રહેલી ભેંસો રેગિગટ થઈ સફેદ બને છે. માલીકોના હૈયાં આ રંગ જોઈ દ્રવે છે. ખીજી ઠેકડી એ કરે છે. “ગોરા સાહેબને કાળી ભેંસ ન ગમી તે ખડખડી કરી નાંખી!” ગામેગામ, જિલ્લાએ જિલ્લાએ એ ઠેકડી સંભળાય છે-“ભેંસોને સાહેબે ખડખડી કરી નાંખી!” આ ભયંકર વિનોદ-રસ દરરોજ કે નવું નવું કાઢે છે; દુઃખીઆં દુઃખ વીસરી નિર્બળતાનાં ભોગ યતાં અટકે છે, આ માણસની ઠેકડી શસ્ત્રથી પણ સમજાણ છે.

હવે કાણુ કહે શુંશાની હીંમત પૈસા ચાર છે ?

૫

સામ્રાજ્ય સમરાંગણે ચંદયું. તેના અમલ-દારોનો બોલ કાંઈએ ઉઘાડ્યો નહોતો, કાંઈ

ઉઘાડી શકે એમ હતું નહીં. આ પદ્ધતિ પર તો સામ્રાજ્યે આખી અવનિતો કબજો લેવાનો કાર્યારંભ કર્યો છે. એ પદ્ધતિ ખરી જ છે તે પુરવાર કરવા માટે તેની પાસે અગણિત સૈન્ય, અસંખ્ય તોપો, શસ્ત્રસજ્જિત વિમાનો છે. તેની મહેસુલની આંકણી સામે વિરોધ કરનાર આ બારડોશી ! સત્તાધીશોના પ્રાસાદોમાં વિડબના અને હાસ્યની ગળેના પ્રસરી રહી. શું જોન અને સ્ત્રીયોને બદલે દેસાઈઓ અને પટેલોનાં શાસનો ચાલશે ? જુના હોદ્દાથી પરિચિત જેને નવા મૂલ્ય સમજાયાં નથી, કામીઆગરનો કામીઓ જેણે જોયો નથી તે સત્તાધીશો કટિબદ્ધ થઈ બારડોશી પર ઉતરી પડ્યા.

આ બધી સ્વારી એકજ સંકલ્પ પર- મહેસુલ વધારો નહીં આપવાના. મહેસુલ આપી દે તેને સુખ મળે, તેની વિટંબણા જાય, તેની જમીન રહે, સત્તાધીશ સાહેબ પાન આપે, સામ્રાજ્ય પોતાનો કહી માન આપે. સંકલ્પને વળગી રહ્યો તે મુઓ. આ સામ્રાજ્ય તરફનાં મૂલ્ય.

ખીજી તરફ માત્ર મૃત્યુજયનો સંકલ્પ-મારી નાંખો, નવું મહેસુલ નહીં ભરીશું. જીવથી, મીલકતથી, સ્ત્રી પુત્રોથી, આબરુથી, અધિકતર માત્ર એક સંકલ્પ-સત્પનો આગ્રહ, જે ક્ષણેક્ષણે તોડવામાં આપણા બધાનો અવતાર જાય છે એવો એક બોલ ! વિચિત્ર મૂલ્યપરિવર્તન ! કાંઈ માની શકે નહીં; કાંઈએ ક્યાં સુધી માન્યું નહીં. શું બધા ગાંડા થયા છે કે બધું જવા દેશે ?

આપણે ડરી ડરી જીવન ચીતાડીએ છીએ; રાજે કારાવાસ નિમંત્રે એની ખીક બધી પ્રવૃત્તિ

ધડીએ છીએ; રાજ્યદંડમાંથી બચવા ધારા-
શાસ્ત્રી શોધીએ છીએ, ધારાનાં ધોરણો ધડીએ
છીએ, અદાલતો સેવીએ છીએ. ધારાના ધાકનું
જીવનમાં કાંઈ નાનુંસું નથી સ્થાન છે ?

બારડોલી નવાં મૂલ્ય કરે છે: સંકલ્પભંગ
કરવા કરતાં કારાવાસમાં જઈએ. રાજરોજ
વલ્લભભાઈ પોકારે છે. “હું બધા શાબ્દિક
સ્વાર્ત્થને નિયમન કરનારા ધારા તોહું છું:
મને પકડો !” શુભલાલા સમ ઊંચાએ
રાએ છે ‘અમને લઈ જાઓ, અમારે કારાવાસ
જવું છે.’ એક જાણ છે, બીજા હાજર થાય
છે; બીજા જાણ છે, ત્રીજા હાજર થાય છે.
પચાસ યુવકોની હાર તૈયાર થઈ ઉચ્ચારે છે
‘લઈ જાઓ, કારાવાસનો લાવો ક્યાંથી ?’ બેડી
ક્યારે પડે તેની વાટ જોતા સ્વયંસેવકો અધીરા
બેસે છે.

હાંદુ સ્ત્રી એટલે પતિભક્ત; પ્રાણુ જાણ
પણુ પ્રાણુધારને તરફી પડવા ન દે. પતિને
જગાડવા કરતાં પુત્રને મરવા દીધો. આવી
સ્ત્રી પતિભક્તિનું મહાત્મ્ય બદલે છે: આજા
કરે છે, “બોલ નહીં છોડશો, જેલમાં જવું હોય
તો જાઓ, હું છોકરાં પાળનાર બેસી છું.”

સ્ત્રીઓ પોકારે છે “કાંઈ પકડી જાઓ,
પુરુષો ચાલ્યા, અમે રહી ગયાં.” મીઠું બહેન
પીડીટ કારાવાસને ગામેગામ શોધે છે. મણિ
બહેન વેચાએલી જમીનનો ગેરકાયદેસર કબજો
લઈ કારાવાસ નિમંત્રે છે.

સત્તાધીશ જંજીરો ખખડાવે છે. પંદર દહાડા
પછી બધાને પરહેજ કરીશું. કામીઆગર કહે
છે. “હું આવ્યો,” લાલા લજપતરાય, પડિત

માલવીયા, અકાલીઓ, મદ્રાસીઓ, ગામે ગામના
ઉત્સાહી શુભરાતીઓ તલસે છે કે “આખરે
અમારો વારો ક્યારે આવશે ?” મિતભાષી
મુંબઈગરાઓ વિચારે છે, સુરત સ્ટેશન પર
પ્રતિષેધ થાય તો પાછા ન આવવું !

કારાવાસના હજીની મોહિનીનાં આટલાં
મૂલ્ય કદી હિંદ દીકાં નથી. આ હજી ક્યારે
કરાય એની જ અધીરાઈ જોઈ જુના મૂલ્યે
જીવનારા વિસ્મય પામે છે. “શું આ લોકો
કારાવાસ સેવશે ? ને સેવશે તો કેટલા ?
એ તો તડકા છે. વલ્લભભાઈ જાણ નહોતો.”
જે જોઈ શકતા નથી તેનાથી વધારે અંધ
બીજા કોણ ? અંધાપાનો પાર નથી. એક
જણ કહે છે “હું એના પર બદનક્ષીનો મુકરદમો
કરીશ, જેલમાં મોકલીશ”...બીચારો શું જાણે
કે આ કામીઓની ક્રિયામાં પીનલકાડની રાખ
પણુ રહી નથી.

૬

મીલકત અને તેને લીધે મળતી પ્રતિક્ષા
જીવનના ઉપકાળથી મનુષ્યને પ્રાણુથી પણ
વધારે પ્રિય છે. એક હાથ ધરતી માટે ધણુએ
પ્રાણુ શુભાવ્યા છે ને ધણુએ વંશપરંપરાના મુક-
રદમાઓમાં બધું ખેદાનખેદાન કરી મુક્યું છે.
એ તકરારી એક હાથની ધરતી માટે કેટલાએ
ભાઈઓએ, કેટલાએ પિતાપુત્રોએ, કેટલાએ
માદીકરાઓએ, સ્નેહસંબંધને વિષમય કરી
મુક્યો છે. તેમાં ગામડામાં તો જીવનનું ખરું
મૂલ્ય જમીનદારી.

મૂલ્ય બદલાય છે. કામીઆગર કામીઓનાં
વસાણાં નાંખ્યો જાય છે. “પોતાની ટેકના
કરતાં કે આખરના કરતાં જમીન વધારે
નથી.....જમીનવાળાની જમીન ગઈ, રેલમાં

ધસાઈ ગઇ ને. તેની ઉપર રેતીના રણ-
ભર્યાં છે. ગુજરાતીઓ જેમ આસમાનીને
ધીરજ ને સ્થિરતાપૂર્વક વશ થયા તેમ બારડોલીના
સત્યાગ્રહીઓ આ સુલતાની રેલને વશ થાઓ-
ને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરો.”

ધરમાઈલ ગયા પાસે હજારોની જમીન છે.
નાનકડા તાલુકામાં આ જમીન સાટે મળતી પ્ર-
તિષ્ઠા તે ભોગવે છે. એ પ્રતિષ્ઠાને લીધે બારડોલી-
માં એ મોટો માણસ છે. પણ એની એ મોટાઈ
કરતાં એને મન એના બોલની કીમત વધી
પડી. એક પળમાં સરકારની અવકૃપાથી તેની
જમીન ચાલી ગઈ, તેની મીલકત ખીજાની થઈ,
બધું વેચાઈ ગયું. એક બોલ માટે તે બીબારી
થઈ ઉભો-માનનીય, આંસુવીહોણો, સત્યમાં
જ જેને શ્રદ્ધા રહી છે, પોતાનો સંકલ્પજ જેની
સમૃદ્ધિ અને જે પ્રતિષ્ઠા છે એવો ધરમાઈલ-
અડગ, શાંત, નવા મૂલ્યે મહાન.

વીરચંદ માત્ર વેપારી છે. પેઢીધર એનું જીવન
એટલે ‘જંઠ’. પૈસામાંથી પૈસા કરવા એજ એનો
ધર્મ. એ પૈસામાંજ એની પ્રતિષ્ઠા. એ બારડોલીમાં
પ્રતિષ્ઠાપાત્ર છે, ગાડીધોડે ફરે છે. ગાડીધોડે
ફરતું એ કયા જમાનામાં પ્રતિષ્ઠાનું લક્ષણ
નથી મનાયું ? ભયંકર દીમીઓ થયો. વ્યા-
પારી વીરચંદે શંપય લીધા, પાળ્યા. એક દિવસનું
વ્યાજ જતાં જેનો જીવ જાય તેની હજારોની
મીલકત જપ્ત થઈ, હરરાજ થઈ; ધરમાં લંગાણું
પડ્યું, ઘોડાઓ હરરાજ થઈ ગયા. વીરચંદ
હસ્યો કરે છે. એણે એનો સંકલ્પ પાળ્યો છે.

આ પરિવર્તન નજરે ન જોયું હોત તો
અકલ્પ્ય રહેત. વીરચંદોના જીવનમાંથી મીલ-
કતોનાં માહાત્મ્ય જાય, પછી શું રહે ?

કુનીઆની જુની ઘડતર પુરી થઈ. નવા ધન-
તરનો પ્રારંભ થયો, બીજું શું ? અને બધા
મહેસુલ. આપવા ના કહે છે. મજુરી કરતી
બેકુતોની સ્ત્રી જમીનો તારાજ થવા દે છે,
ધરોમાં ધાડ પડવા દે છે, લેંસો વેચાવા દે છે,
પતિઓને કારાગ્રહ સેવવા પ્રેરણા કરે
છે, અને દિનપ્રતિદિન આ યુદ્ધ મધ્યું જ રહે
તે માટે રૂપીઓ બે રૂપીઆ. સુખાને ચરણે
ધરે છે. આ યુધ્ધ સ્ત્રીસંઘ નીડર છે એટલું
જ નહીં, નિર્યોગક્ષેમ બન્યો છે.

મૂલ્યપરિવર્તનો થતાં જ જાય છે. માણસો
પ્રકૃતિ બદલે છે, પ્રકાશને બદલે દિવસ ને
રાત અંધકાર સેવે છે, પશુઓ જોડે પુરાધને
પડી રહે છે. ચાર આંગળના ધરમાં બાલ-
બચ્ચાં ને ઢોરો સાથે મહીનાના મહીના જીવન
વીતાવે છે. એક જણ ગભરાતું નથી, એક
જણ અધીરું થતું નથી. “અમારું શું ? આલ પાળીએ
છીએ ને ?” બોલ તુટે કે ઢોરો વેચાઈ જાય
તેના કરતાં સડતાં ઢોરોને ગળે વળગી પડી
રહેવામાં તેમને જીવનની કીમત જણાય છે.

૭

પણ મોટામાં મોટું પરિવર્તન થયું હોય તો
તે રાજ્યસત્તા તરફની ગુજરાતની દૃષ્ટિનું. ઇતિ-
હાસકાળના પ્રારંભથી હીંદી જીવનના વ્યોમ પર
રાજ્યસત્તાનું અંધારું વાદળ જવાએલું હતું.
તેની ગર્જનાથી તે કાંપતો; તેની વિદ્યુત્સેખા
જોઈ તે પ્રચ્છિપાત કરતો. રાજ કાલનું કારણ,
અનદાતા, કૃપાનાથ, દેવાધિદેવનો પ્રતિનિધિ, એ
રાજ્યો ગયા, અને માળાપ ખીરીશ સદતનત
આવી. એ સન્તનતની પ્રૌઢ છાયા જેટલી
રક્ષતી તેટલી ગુંગળાવતી. એનો અવતાર ગોરો
કલેકટર બહાદુર-સર્વસત્તાનો અધિકારી. મુગલ
ચહેરશાહના દમામથી તે ગામેમાં ફરતો;

આપણામાંના શ્રેષ્ઠ તેને ઓટલે ઉભા રહી શિર ઝુકાવવામાં જીવનસાક્ષ્ય માનતા. રેખુડી કલેક્ટર ઓટલે આવી સતાનો હાંદી અવતાર; મામલતદાર ઓટલે તાલુકાનો ધણી. મામલતદાર સાહેબ આવે ત્યારે ગામ બધું ઘેલું થતું. એને નામે એક હવલદારે કરેલી આગા કાની મગદુર હોય કે શિરસાવંધ ન ગણે? આ જુનાં મૂલ્યનું ચિત્ર એક વણુટવાએલી બાલક દષ્ટિએ કેલું લાગે, તેનું વર્ષો પર મેં આતું વર્ણન આપ્યું હતું:

“તેને [સુદર્શનને] એક બાન રહ્યું. તેની ને તેના પૂર્વજોની મહત્તા, તે માત્ર તેની ઓટી કલ્પના હતી. તે બધા દેશીઓ-માધવલાલ, પ્રમોદરાય તે માત્ર જુદે જુદે સ્વરૂપે માબાઈ શેઠ ને દલાલ વફીલ હતા. તાલ શીએલા સંસ્કૃત શબ્દોથી તેના મગજમાં એક ચિત્ર લેલું થતું. એ બધા

“લાટુલ્લચાલનમધચરણાવપાતમ્ ।
મૂમૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ-”

ની ક્રિયામાં જીવન વીતાડતા હતા. તેની પીડિત કલ્પનાશક્તિએ મોટી શ્વાનસુષ્ટિ લલી કરી. તે તે બધા સ્મીયને બંગલે જતા હતા. માબાઈ શેઠ જેવા બંગલામાં બેસી ચઢા પી પુંછડું પટપટાવતા હતા; દલાલીઆ શ્વાનો બંગલામાં ન જઈ શકવાથી દુઃખજન બની બહાર પુંછડી હલાવતા હતા; અને ઓટલા પર બેસી ચઢા પીવાના લઢાવા માટે એક મેકની સામે ધુરંકતા હતા.”

બારડોલીમાં આ બધું બદલાઈ જાય છે. વેડીઓ ચાકર સરકારનું ફરમાન પુરું કરતાં પહેલાં વંશપરંપરાની ચાકરી છોડે છે. પેઢી-ધરતો પટેલ, જેને જોરે ગામનું રાજ્યતંત્ર ચાલે તે રાજ્યસત્તાની આગા માનવા કરતાં, પોતાની પદવી જોરે રૂ. ૨૭ વર્ષની નોકરીથી વૃદ્ધ તલાટી પરજોઈ કર્મકોર પડતો મુકે છે. મામલતદારો, ઓટલા, કલેક્ટરો વીનવે પણ રસ્તાનો ચાલનાર તેમને મળતો નથી-તેમનું

માનતા નથી. કલેક્ટર સાહેબનાં નિમંત્રણો સ્વીકારાતાં નથી-એમનાં પાન પક્ષાં પેઢીમાં સુકાઈ જાય છે. મહાન સત્તાધીશો ત્યાં જઈ શકતા નથી. કેમ કરી જવાય? કોઈ વાહન આપશે નહીં, કોઈ ખાવાનું આપશે નહીં.

...એ હાથની ઝુંપડીમાં નમ રહેનાર એક કાળીપરજીઆ પાસે ઈંડા માગવા સત્તાધીશોને સેવક જાય છે. સર્જનકાળથી જેણે સેવા કરી છે એવો કાળીપરજીઓ પડકાર કરે છે. “જા જા, હું નથી આપવાનો. અમે તો ક્ષ-રાજમાં ભળ્યા છીએ.”

અવનિના ધણી ધવાની આકાંક્ષા છે એવી રાજ્યસત્તાના પ્રતિનિધિઓ, અવિનયી પદાણોની તોછડાઈ સહેતા, સરકારી યાણામાં એકલા અટુલા પડી રહે છે. જ્યારે તેઓ બહાર ફરે છે ત્યારે તેમની સામે કોઈ જાતું નથી. સત્તાધીશો દાંત કચકચાવે છે, બારડોલી તેમની નિરધારી જોઈ હસે છે.

સત્તાધીશોમાં શ્રેષ્ઠનો જેને સકારણ ‘સાંમંત-ચક્રચૂડામણિ’ કહી શકાય, જેના નિમંત્રણોને મહાપુરુષો પણ મોક્ષ લેજે છે તે આવે છે. તેના નિમંત્રણોનાં કાંઈને લોભ નથી. જેવો તે આવે છે તેવો તે પાછો જાય છે..... બંધકર મૂલ્ય પરિવર્તન! કાંઈએ સામ્રાજ્યની કારકીર્દીમાં આતું સાંભળ્યું હતું? આવા સત્તાધિકારીના નિમંત્રણથી શું ગામડીઆઓની પ્રતિજ્ઞાઓ ચઢે? કાંઈ વાત છે?..... સત્તાધીશ ઉચ્ચ પ્રકાપમાં સાંકળો ખખડાવે છે, તોપના ધડાકાના પુરોગામી પડ્યા પાડે છે.

જ્યાં મૂલ્યપરિવર્તન થતું નથી એવા પુનામાં, જે નવા માહાત્મ્ય સમજ્યા નથી તેવાં હૈયાંઓ હોલવાઈ જવાની તૈયારી પર છે. સુખો બારડોલીમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે. “તમારાં તોપો લસકરો લાવો તો ખરાં, અમે

એને માટે પૈસા આપ્યા છે. એક વખત અમારા ગામડામાં તેનાં દર્શન તો કરાવો.” બારડોલીમાં તોપના ધડાકાના પુરોગામી પડધા સાંભળી બધા હસતા હતા. “આજે ધડાકા થવા દે, કાલે આખું ગુજરાત, આખું હિંદ સજીવ થશે...” એ પડધા કીમીઆગરે અમદાવાદમાં સાંભળ્યા. શાંત, સ્વસ્થ, ચિંતા જેને સ્પર્શતી નથી એવે અવાજે તેણે કહ્યું “આપણી શરતોનો છુંડો તો સરકારને પીધે જ છુટકો.”.....આ મૂલ્યપરિવર્તનના વિશ્વપ્રમાણને મર્યાદા નથી. રાજ્યસત્તાના પ્રબળ અંગ સર સુનીલાંબને પણ એ પરિવર્તન પોતાનું કરે છે. સત્તાધીશને પણ પલાળે છે....

રાજ્યસત્તાનો ભય ગુજરાતમાંથી ગયો— પુરો થયો. હવેથી રાજા કાલનું કારણ નહીં; પ્રજા રાજનું કારણ અને આધાર.

૮

આક્ષિપ કરવાના ઇરાદાથી મને બારડોલીના સરદારનો સ્વયંનિર્ણીત અંગરક્ષક કેટલાકે કહ્યો છે એ શું એક મૂલ્યપરિવર્તન નથી ? ધનસેવી ધારાસાઓ વગર શીએ વખત ખુએ, અદાલતનો અનુભવી અવ્યવહાર દેખાતા પ્રતિષ્ઠાપાલનના દર્શનથી આર્દ્ર બને, સમાધાન એ રાજકીય પ્રવૃત્તિનો આત્મા છે, એમ માનનાર આડગતા સેવી અપજ્ઞ લે, ડારતી કંપાવતી માનવતાનો પ્રશંસક અહિંસામય અને સહનશીલ સલામદથી પ્રશંસામુગ્ધ બને— એ પણ આજ મૂલ્યપરિવર્તનનું એક દૃષ્ટાંત. ગુજરાતના હૈયાના ધમકારે પોતાનું હૈયું ધમકવા દેવું એમાં નાનમ શી ? જેમને એમાં નાનમ લાગે તેમને ગુજરાતી જનનીને પેટે પડવાનો અધિકાર નથી.

મેં જાહેર અડગ ને અભય એવાં પુરુષ ને જી જોયાં. ન્યાત જાત ને સંપ્રદાયની તેમને પરવા નહોતી; ધન વૈભવ ને પ્રતિષ્ઠાનો તેમને મોહ નહોતો; બધાં માનવ નિર્વ્યક્તાની સીમાઓ વટાવી ગયાં હતાં. બધાં બારડોલી માટે ને બારડોલીદ્વારા એક ને અભેદ થઈ ગયાં હતાં. પ્રતિષ્ઠા માટે પ્રાણ દેવાની એકજ તેમને હોંસ હતી. એકજ શાસન હતું—જાતે નીમેલા સરદારની આજ્ઞાનું. એકજ ઇચ્છા હતી—વિજયની; એકજ ધર્મ હતો—બારડોલીના ટેકનો. વિરાટ પુરુષનાં બધાં એકતાન અંગ બની ગયાં હતાં. પ્રયંક માનવતાના અધિકારીઓના વશુદ્ધ સંગઠન પર રચાએલાં, એક પ્રેરણાએ સજીવન, એક ધ્યેય તરફ સંચરતા, ગુજરાતનાં જાગ્ય સ્વર્માં મેં જન્મભરથી સેવ્યાં હતાં. તે ગુજરાતનો ઉદય મેં બારડોલીમાં જોયો. એ ધન્યપણે સ્વનસૃષ્ટિમાંથી ઉતરી આવેલા આ સત્યને મેં અંતરથી આવકાર આપ્યા, મૂલ્યપરિવર્તનનાં રહસ્ય પારખ્યાં, અને સત્ય જોયાં છતાં તેનો અસ્વીકાર કરવાની કાયરતામાંથી બચ્યો.

૯

મૂલ્યપરિવર્તનનું આખું જીવંત મહાકાવ્ય ગુજરાતમાં આ વર્ષે ગુજરાતીઓએ પોતાના જીવન વડે રચ્યું. એના લયના પડધા હજી સંભળાય છે. એ પરિવર્તનનો અર્થ શો ? જે વસ્તુઓ અસાર મુધી જીવનનો આધાર હતી તે વીસરાય, જે વસ્તુઓનો હીસાજ નહોતો તે વધાવાય—આમ જીવનનાં મહાત્મ્ય નવાં અંકાય એટલે શું ? એટલે વિશ્વવ. જ્યાં મૂલ્યપરિવર્તન પુરેપુરાં થાય છે ત્યાં વિશ્વવનો પ્રારંભ થાય છે. જે રાજ્યક્રાંતિને પુરાણ કાંસ દુઃખ, ક્રોધ ને અધમતાનો આરંભ લેયે છે, તેને માટે મોકલેલ ઘોષણા કરે છે; “હું વિલવની બ્યા-

ખ્યાં આપું છું-નિયમનનો સંચાર, માનવના અધિકારનો પુનરુદ્ધાર અને ન્યાયનો પુનર્જન્મ.” જે બારડોલીના વિજયને લખ્યા અશાંતિનો ઉપોદ્ધાત લેખ છે, તેને હું સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય ને શક્તિભર્યા ગુજરાતનું પહેલું પ્રકરણ લેખું છું.

વિપ્લવ શસ્ત્રના ઉપયોગથી કે લોહી રેડવાથી થાય છે એવી ભ્રમણા પ્રચલે છે. વિપ્લવથી માણસોની વૃત્તિ સંપન્નવીહોણી થઇ જઇ કેર વર્તાવે છે, એ હડીકત પણ ઇતિહાસમાં ઠેરઠેર જોઇ છે. પણ ખાખ જ વિપ્લવો સંયમ વિનાના નથી હોતા. ધુરીટનોએ કોમવેલની પ્રેરણાથી કરેલો વિપ્લવ સંયમવીહોણો તો ન જ કહી શકાય. તેપોલીયનના વિગ્રહ પછી જર્મનીએ પુનરુદ્ધાર માટે કરેલા વિપ્લવમાં સંયમ ચોડા નહોતો. સંયમ અને વ્યવસ્થા સહગામી છે, અને જે વિપ્લવ વ્યવસ્થાને પ્રથમ સ્થાને મુકે તેને સંયમવીહોણો કહેવાય નહીં. કડીતોડ વ્યવસ્થા એ બારડોલીના વીરોત્તું પ્રથમ લક્ષણ હતું. જ્યાં સરકારની સત્તા દેખાતી નહીં ત્યાં પણ જીવનક્રમ વ્યવસ્થિત રીતે જ ચાલ્યાં કરતો. પાંચ મહીનામાં રાજ્ય-તંત્રથી ચાલે છે તેનાથી પણ સુંદર વ્યવસ્થા થઇ હતી. આ વિપ્લવ અવ્યવસ્થામાંથી સ્વાશ્રયી વ્યવસ્થા પ્રગટાવે છે એ એનાં અનેક સુંદર લક્ષણોમાંનું એક સુંદરમાં સુંદર લક્ષણ છે.

એ અહિંસાત્મક છે, એ પણ એની વિશિષ્ટતા છે. અત્યાર સુધી અહિંસાને મુખ્ય અંગ ગણી એકે વિપ્લવ થયો નથી એ છેલ્લે સુધી

અહિંસાત્મક રહેશે કે કેમ એ તો ભવિષ્યનો એક મહા પ્રશ્ન. પણ અત્યારે અહિંસાએ બારડોલીના પ્રયોગ વિજયી કંઈ છે એ તો નિર્વિવાદ છે, અને જ્યાં સુધી હાલ નજર પહોંચે છે ત્યાં સુધી એ અહિંસાત્મક રહે તેમાંજ એનો બંધવારો છે.

વિપ્લવ જીવનક્રમની જરૂરીઆત છે. વૃદ્ધ રાષ્ટ્ર બળી મરે છે, રાખમાંથી નવું રાષ્ટ્ર પ્રગટે છે. એ પુનર્જન્મની ક્રિયા તે વિપ્લવ. જેદેશનું વાર્ષિક જર્જરિત થયું છે તેને એવા પુનર્જન્મ શીવાય વિનાશમાંથી બચવાનો બીજો માર્ગ નથી. એ વિપ્લવ અને તેના મૂલ્યપરિવર્તનને આવકાર દેવો તેમાં જ ભાવિની સેવા સમાઈ છે.

જે વિપ્લવ બારણાં ઠોડી રહ્યો હતો તે બારડોલી વાટે પેઠો છે. જુના ગુજરાતની ભસ્મમાંથી નવું ગુજરાત પ્રગટ્યું છે-નવું ગુજરાત જેની રૂપરેખાની આગાહી આપણે દરેક વર્ષે આ પ્રસંગે કરતા હતાં તે. અને જ્યારે પોતાને બળે તે પોતાના સંસ્કાર અને જીવન ધડવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરશે, જ્યારે પોતાની યુનીવર્સિટી અને પોતાના રાજ્યતંત્રથી શોભશે, જ્યારે તેનું સાહિત્ય અપૂર્વ વિશિષ્ટતાનાં સુવર્ણ-મય કૈકાસે પગ દેશે-ત્યારે કાઈ એક વિરલ મહાકવિને કાઈ ગુજરાતીજી જન્મ આપશે, ગુજરીને ગીર્વાણ ગિરાની મનોહર મીઠાશે રસી, પોતાની મોરલીનાં સુંદરોત્તરો મુગ્ધ કરેલો, આપણા મૂલ્યપરિવર્તનની કથાને ભાવિજન-તાના ઉદ્ધાર અર્થે એક સરસ અને સનાતન મહાકાવ્યરૂપે સરજી જશે.

મંત્ર

૧. [અનુસંધાન પૃષ્ઠ પરંતુ યા]

“નારે, હું એવા મુખો નથી કે મને કાંટા ભોકે એને માટે હું કુલ પાત્રું.”

ડાસી પાછી સુધ્ધ ગઈ. ભગને બારણું જઈ કહ્યું ને આવીને પોતાની જગ્યા પર બેઠો. પણ વાગ્મનો ધ્વનિ કાને પડતાંજ ઉપદેશ સાંભળનારાં એની જેવી દશા થાય, એવી દશા અલારે એના મનની હતી. આંખ ભલે ઉપદેશક તરફ હોય, પણ કાન વાળ તરફજ લાગી રહે છે. શરમને લીધે લાંથી ઉઠાતું નથી, પણ દીક્ષમાં પણ વાગ્મનો ધ્વનિજ ગણગણ્યા કરે છે. પ્રત્યાધાતનો નિર્દય ભાવ ભગતને માટે ઉપદેશક હતો, પણ એનું હૃદય પેલા કમનસીબ યુવાન તરફ લાગી રહ્યું હતું. એ યુવાન મરી જતો હતો, એક પળતો પણ વિલંબ પ્રાણુધાતક હતો.

એણે ફરી બારણું ઉઘાડ્યું, એટલું ધીરથી ઉઘાડ્યું કે ડાસીને પણ એની ખજાર ન પડી. બહાર નીકળ્યો એજ વખતે ગામનો ચોટીદાર પંડેરો ભરતો લાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પુછ્યું: “કેમ ભગત, આજ તો ઠંડી છે, અલારે ક્યાં જાઓ છો?”

ભગતે કહ્યું: “નારે, મહં ક્યાં? જોતો હતો કે રાત કેટલી આડી છે. લેંયા કેટલા વાગ્યા હશે?”

ચોટીદારે કહ્યું: “એક વાગ્યો હશે. હમણાંજ થાણા પરથી આવતો હતો તારે ડાકટર સાહેબના જંગલમાં ખુબ ગડગડ થઈ રહી હતી. એમના છોકરાની વાત તો તમે સાંભળી હશે. સાપ કરડ્યો છે, હવે તો મરી પણ ગયો હશે. તમે જાઓ તો કદાચ બચી જાય. સાંભળ્યું છે કે દશદળર સુધી આવવાને તૈયાર છે.”

૫

“હું તો કેં નથી જતો. દશ લાખ આપે તો પણ શું? કરતું છે શું? કાલે મરી જઈશ, પછી કેણુ ભોગવવાનું છે?”

ચોટીદાર ચાલ્યો ગયો. ભગતે આગળ પગલાં ભર્યાં. માણસને ઘેન ચઢ્યું હોય ને શરીર પર કાણુ ન રહેતો હોય, પણ મુકે એક જગ્યાએ ને પડે બીજી જગ્યાએ, બેસવા જાય કે ને બેસાય કે; એ સ્થિતિ અલારે ભગતની હતી. મનમાં પ્રતિકાર હતો, દંભ હતો, દિંસક ભાવ હતો; પણ કમનસીબને આધિન નહોતું. જેણે કદિ તલવાર ચલાવી નહોય એનાથી ધૃત્વા કર્યા છતાં તલવાર ચલાવી શકાતી નથી. એના હાથ કપે છે.

ભગત લાકડી ઠેકતો ઠેકતો ચાલ્યો જતો હતો. શુદ્ધિ રોકતી હતી. હૃદય ધકેલતું હતું.

અડધે રસ્તે ગયા પછી એકાએક એ ઉભો રહ્યો. દિંસાએ કમનસીબ પર વિજય મેળવ્યો. હું નકામે અહીં સુધી ચાલ્યો આવ્યો. આ ઝાડ જાંખરામાં અડધી રાતે આથવાની મને શી જરૂર? આરામથી સુતો કેમ નહીં? ઉંઘ નહોતી આવતી તો બેચાર ભજન ગાવાં હતાં. નકામે ઠોડી આવ્યો. ડાકટરનો છોકરો થવે કે મરે તેમાં મારે શું? મારે માટે એણે શું ક્યું હતું કે હું એને માટે મરું? દુનીઆમાં હજારો મરે છે, હજારો થવે છે. ઠેકાના મરવાજીવવા સાથે મને શો સંબંધ છે?”

પણ હૃદય શુદ્ધિ કરનાં વધુ ચંચળ હતું. એણે એવું રૂપ ધારણ કર્યું જે દિંસાને ઠીક ઠીક મળતું આવતું હતું.—એ મંત્ર અજમાવવા માટે નથી જતો. લોકો શું કરે છે તે જોવા જાય છે. જરા ડાકટર સાહેબને જોશે; કેવી રીતે માથું કુટે છે, કેવી રીતે રડે છે; એ જોશે કે મોટા લોકો પણ મરીબોની પોટે રડે છે કે ધીરજ રાખે છે;— એ તો ગદા વિદ્વાન માણસો, ધીરજ રાખવા

હશે. હિંસક વૃત્તિને આમ આશ્વાસન આપતો એ આગળ વધ્યો.

એટલામાં બે માણસ આવતા દેખાયા. બેઉ પાત કરતા હતા: “ડાકટર સાહેબનું ઘર ઉજળડ થઈ ગયું. એકનો એક છોકરો હતો.”

ભગતને કાને આ શબ્દો અથડાયા. એના પગ ઉતાવળા પડવા માંડ્યા. અતિ શ્રંમથી એનો શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો. હાંફતો હાંફતો થોડેક આંધ્યો એટલે ડાકટરનો ખંભો દેખાયો. વીજળીના દીવા યજ્ઞતા હતા, પણ બધે ચુપ ચાપ હતું. રોકકળનો અવાજ પણ સંભળાતો નહોતો. ભગતની છાતી ધડકવા લાગી. શું એ છેકળ મોડો પડ્યો હતો? એ દોડવા લાગ્યો. આટલી ઉમરમાં કદિ નહીં દોડ્યો હોય એવી ત્વરિત ગતિથી એ દોડ્યો; એવો દોડ્યો-જાણે મૃત્યુ એની પાછળ ધસ્યું આવતું હોય.

x x x

બે વાગી ગયા હતા. માણસો વીખરાઈ ગયાં હતાં. રોનારમાં માત્ર આકાશના તારા રોતા હતા. બીજાં બધાં રડી રડીને યાકો ગયાં હતાં. લોકો જરા જરા વારે આકાશ તરફ જોતા હતા. લાચને ઠેકાણે પાડવા માટે પ્રભાત થવાનીજ વાર હતી.

એટલામાં બારણું ઠોકાયું. ડાકટર સમજ્યા કે કોઈ દહીં આવ્યો હશે. બીજને કોઈ દહાડો હોત તો એમણે તો માણસને આટલી રાતે ધુતકારી કાઢ્યો હોત. પણ આંજ એ પોતે ઉઠીને બહાર આવ્યા, જોયું તો એક ઘરડો માણસ ઉભો છે. લોખું મોં, કમ્મરમાંથી બેવડ વળા ગયો છે, આંખો ઉઠી ગઈ છે, બમરો પણ સફેત થઈ ગઈ છે; લાકડીનો ટેકો દઈ ધ્રુજતો ઉભો છે. ડાકટર નરમ અવાજે બોલ્યા: “ભાઈ આજ તો અમારા ઘર પર એવી આફત આવી પડી છે કે હું કેં કરી શકું એમ નથી. ફરી કોઈ વાર આવજો

એક મહીના સુધી તો હું કોઈ દહીંને નહીં જોઈ શકું એમ લાગે છે.”

ભગતે કહ્યું: “જાણું છું, બાપુ, જાણું છું. હું, એ માટેજ આવ્યો છું. ભાઈ ક્યાં છે? મને બતાવો, ભગવાન બડો દયાળુ છે, મુડદાને પણ છવાડી શકે છે. કદાચ હજી પણ એની દયા ઉતરે.”

ડાકટરે દહીંભર્યા સ્વરે કહ્યું: “ચાલો, જુઓ પણ ત્રણ ચાર કલાક થઈ ગયા. જે કેં થવાનું હતું તે થઈ ગયું. મંત્રજનવાળા પણ આવ્યા ને જોઈ જોઈ ને ચાલ્યા ગયા.”

ડાકટરને કેંજ આશા નહોતી, પણ ડોસાની દયા આવી તેથી તેને અંદર લઈ ગયા. ભગતે એક મીનીટ લાશ તરફ જોયું. સહેજ હસીને એ બોલ્યો: “સાહેબ હજી કેં અગડી નથી ગયું. તમે અમરથા જીવ કાઢો છો. નારાયણ કરશે તો અડધા કલાકમાં ભાઈ ઉઠીને બેઠા થશે. નોકરોને કહો કે પુષ્કળ પાણી લાવે.”

નોકરોએ પાણીલાવીને અંગળને નવરાવવા માંડ્યો. નળ બંધ થઈ ગયા હતા, નોકરો થોડા હતા; એટલે ઘરમાં હતાં એટલાં બધાં માણસો કુવે પાણી ભરવા મંડી ગયાં. મૃણાલિની મોટી ગાગર લઈને પાણી લાવવા લાગી. ભગતને લાં ઉભો રહીને હસતો હસતો મંત્ર લણી રહ્યો. જાણે વિજય એની સામે ઉભો હતો. એક વાર મંત્ર પુરો થાય એટલે એક જડીબુટ્ટી એ મંગળને સુધાડતો. કોણ જાણે પાણીના કેટલા ઘડા મંગળના માથા ધર નાખ્યા ને કેટલી વાર ભગત મંત્ર બોલ્યો. આખરે જ્યારે પૂર્વ દિશામાં ઉપાએ પોતાની લાલ લાલ આંખો ઉઘાડી સારે મંગળની લાલ આંખો પણ ઉઘડી ગઈ. એક ક્ષણમાં એણે પાસું બદલ્યું ને પાણી માંગ્યું. ડાકટર હર્ષધેલા થઈ ગયા. સૂરજ લક્ષ્મી દોડીને ભગતને પગે પડી, અને મૃણાલિની આંસુમરી

અખોએ મંગળને પુછવા લાગી: “હવે તખીઅત કેમ છે?”

શહેરમાં તત્કાલ આ ખજર પ્રસરી ગઇ. મિત્રમંડળ મુખારકબારી આપવા આવવા લાગ્યું. ડાક્ટર શ્રદ્ધાથી બધાની આગળ ભગતનાં વખાણ કરતા હતા. લોકો ભગતનાં દર્શન કરવા માટે આતુર થઇ ગયા, પણ અંદર જઇને જુએ છે તો ભગતનો પતોજ નથી. નોકરોએ કહ્યું: “હમણાં તો અહીં બેઠો બેઠો ચલમ પીતો હતો. અમે તંબાકુ આપવા માંડ્યો તે પણ ન લીધો.” ચારે તરફ ભગતની શોધ થવા માંડી. ભગત ભરાતો છુપાતો ધર તરફ જતો હતો-ડોસીના ઉઠવા પહેલાં ઘેર પહોંચી જવાનો એનો ધરદો હતો.

આવેલા લોક પાછા ગયા ત્યારે ડાક્ટરે સુરજલક્ષ્મીને કહ્યું: “ડોસો કેાણ જાણે ક્યાં ચાલ્યોગયો. આપણા ધરનો ચીપડી તંબાકુ પણ

એણે ન લીધો.”

સુરજલક્ષ્મીએ કહ્યું: “મેં તો એને મોટી રકમ આપવાનો વિચાર કર્યો હતો.”

“રાતે મેં એને ઓળખેલો નહીં. પણ અજવાળું થતાંજ ઓળખી કાઢ્યો. એક વાર એ એક દરદીને લઇને આવ્યો હતો. હવે મને યાદ આવે છે કે હું રમવા જતો હતો ને તે દરદી ને જોવાની પણ મેં ના પાડી હતી. તે દિવસના રમણુથી આજે મારું હૃદય પથ્થાતાપથી બળી ગય છે. હું એને ગમે લાંથી શોધી કાઢીશ અને એને પગે પડીને મારા અપરાધની ક્ષમા માગી લઇશ. એ કેજ લેશે નહીં એ હું જાણું છું. એનો જન્મ માત્ર કીર્તિનો વર્ષાવ કરવાને માટેજ થયો છે. એની સુજનતાએ મને એવો આદર્શ બતાવ્યો છે, જે છવન પર્યંત મારી સામે ખડો રહેશે.”

■ શ્રી. પ્રેમચંદ્રની એક હાંસી વાર્તા ઉપરથી

હવે ઓરડીઓની જરૂર નથી.

હીંદુ અનાયાશ્રમ-વઢવાણ કેમ્પના મકાનમાં ઓરડીઓ બાંધવાની રકમ આવી ગઇ છે. હવે તાત્કાલિક મદદની જરૂર રસોડા, કોઠાર, ભોજનચાખાના મકાનોમાં રૂ. ૮૦૦૦ ની છે તો આ મકાનો પર દાતાઓની હચ્છા મુજબ આરસની તક્તીઓ ચોડી સહાય છે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

ઓન૦ સેક્રટરી, હીંદુ અનાયાશ્રમ—મું વઢવાણ કેમ્પ.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાઝીથી ભરપૂર

અંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મૃદ્ધિકારિષ્ટ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ધરમાં હમેશાં તૈયાર રાખો

 તાકીદે તાકાત-તાઝી મેળવવા

શરદી મટાડનાર

થાકે ઉતારનાર

ઉંઘ લાવનાર

દસ્ત સાફ લાવનાર

ભુખ લગાડનાર

તાકાત આપનાર

તાઝી બેક્ષનાર

ક્ષય, ખાંસી, સુઈ અને સાધારણ

નબળાઈમાં તાકીદે આરામ આપનાર

લહેજતદાર દવા

અંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

અંડુ ફા. માર્સ્યુટી કલ વૃક'સ, લી.

સયાની રોડ, મુંબઈ નં. ૧૪.

વડોદરાના એજન્ટ: વૈદ ભવાનીશંકર હરિશંકરની કુંઠ, ઘીકાંટા, યાવર

કોમત: રતલ અર્ધાના તેર આના; રતલ એકનો રૂ. દોઢ; રતલ દોઢના રૂ. બે

સાક્ષી ગોપાલ

ચરે તો 'દાને કુંડું !

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૪ થી]

ચન્દ્રદાસ

ને તમે એને મારીસાથે "સંસાર, સંસાર"
રમવાનું કહ્યું છે, એ: કોઈ ન માને તો સાક્ષી
કોણ ?

ચોગેન્દ્ર

બેટા ! સાક્ષી શ્રીગોપાલ.

ચન્દ્રદાસ

ચાલો ! આપણે તો ફાવ્યા; બેટા પાર !
ઉઝા કુમારીને કહેશું કે સ્થો. રમો રમત.
ચરેવ ! પહેલાં કોઈ એ રમત રમ્યા હશે કે
અમે બેજ એના ગણેશ બેસાડી શું ?

ચોગેન્દ્ર

પુછી નેજે બેટા સૌને.

ચન્દ્રદાસ

પણ તમે એ રમત રમેલા કની ? જો મે
હો ! ગમ્મત પડે એવી છે કે નહીં ! રમત ન

ચોગેન્દ્ર

બેટા ! કહે જે શ્રીગોપાલને

ચન્દ્રદાસ

સારે તો 'શ્રીગોપાલ' પથ્ય એ રમતના
રસીઆ દીસે છે જો, એ વળા કોની સાથે એવું
એવું રમ્યા'તા ને ?

ચોગેન્દ્ર

બેટા ! રાધા સાથે.

["અખી રહો તમારું યુગલ" કહેતાં ચોગે-
ન્દ્રનાં પોપચાં માત્ર નિદ્રાપથ થતાં હોય ને
આનંદનો કોઈ નરો ચક્રો હોય તેમ 'રાધાવલ્લભ'
કરતો મૃત્યુ પથ ધાપ છે.

જમુનાજીની જગ સદરીમાંથી નજો ગીત
સદરી પુટે છે—

સંગમ્યે નમુપયો જ્ઞાનવૃત્તા:
વૃત્તાત્માનો વીતરાગા: પ્રરાન્તા: ।
તે સર્વમે ઘર્ષ: પ્રાપ્ત ધીર
યુક્તાત્માન: સર્વમેવાધિકાન્તિ ॥

પ્રવેશ ચોથો

—o—

સ્થળ: જગન્નાથપુરીમાં ચોગેન્દ્રના પૂર્વાશ્રમનું ઘર.

અરુણ

બેન, ચલ, પેલું ભાષ બેનનું ગીત ગાઈએ,
એ મને બદ્ધ મને છે.

ઉપા

ચાલ, મારા વીરા. (ગાય છે).

કુલ વેરાય રે કુલ વેરાય,
વીરો હસે ત્યાં કુલ વેરાય.

અરુણ

(ગીત આગળ વાંધે છે.)

મેલી પવરાય રે મેલી પવરાય—
મેલી હસે ત્યાં મેલી પવરાય

ઉપા

બાઈજાનાં કુલની વેણી શ્રુંધાય.

અરુણ

વેણી બાધી ને બેન રમવા જાય,
(મીઠા લહેક વાંધે છે)
બેન ખાનાં મોતીની માળા મંડાય,

ઉપા

માળા પટેરીને વીર જગન્નાથ જાય.

અન્ને

કુલ વેરાય રે કુલ વેરાય,
વીરો હસે ત્યાં કુલ વેરાય.

મોટી પથરાય રે મોટી પથરાય, :
બેની હસે ત્યાં મોટી પથરાય x

સનત

આ કેવાં ખીલ્યાં છે ! પશુ આ ઉપા આમ
નાચે કુદે એ તને ગમે છે કે ?

અરુણ

હા ! આ ! જોને મો...ટા...હે...ડ...ઓ
હજી નાચે છે. કેમ વીરી ? (કાન યુટી પકડીને
દાય ઉઠ્યા કરીને)

કે ગંભીર બની જઈને, મીઠાં મીઠાં ગીત
ગાવાં એય પાપ ખરું ? (કેં અસંતોષની
અંધાનિ વદનપર છવાતાં) ગાગોંનિ મૈત્રેયીના
દેશમાં યુત્રીપર આ પેન્ડર નહીં તો કયાં દેશમાં !

ન સ્ત્રી સ્વતંત્ર્યમહંતિ ॥ કેં એવું એવું
લખ્યું છેની મોટા ભાઈ ! ચાલ વીરી ! હું તને
ચુટી ખણું, તારાથી ન ખણાય. હું
તને આમ ચીમટા લઉં (ચીમટા લેતાં) તારાથી
ન લેવાય. હું તને આમ ધખ્યો દઉં—આમ મીઠો
મુકકો પીરસું (તોફાન કરતાં તો તારે જાણે
આમ અમૃત ઘુંટડો મળ્યો એમ મુંગે
મુંગે મોઢે—જિનલોકની સાધવી માફક
સુંગતીમૈયા યદ્ય એ આખવો ને મીઠો લાગે તો
વળી ઉપકારના એક સુખનો કહેવા. અમે તો
પુરુષ રહ્યા ! પુરુષ ! પુરુષ તો ગમે તે કરે. પુરુષ
કાયદા ધોડેલાં...ખાલાં...ખા...વીરા ! આ તારા
માથાથી એટી સુધી પડતા લાંબા લાંબા ચોટલા
જેવા કાયદા ધડે ને સ્ત્રીઓ નીચે નીચે માથે
મુંગે મુંગે મોઢે...એ કાયદા પાળે.

અબપૂણી

(ગંભીર વદને) બેટા ! સનત ! તારા
આપુની અંતિમ આગ્રા છે ઉપાને અમૃતે
ઉછેરવાની. એ ચક્રોત્તર છે, એનું મન મારવાનું

નહીં, મરડવાનું નહીં, માત્ર એને દિશા બતાવવી
એટલોજ આપણો અધિકાર. સનત ! બેટા !
ચિંતાનાં જટિલ જળામાં મારું મન જકાડ
નય છે. મને કથી સુજ પડતી નથી. ગૃહપતિની
અંતિમ ધમ્મજાની અવગણનાએ કેમ થાય ?
છોકરાંઓ રમે બગીચામાં.

[ગૃહ પાછળની નાની પુલવાડીમાં ભાઈ
બહેન હસે છે, કુદે છે.

અરુણ ઉપાને ગલગોટો મારે છે, ઉપા
અરુણને. ઉપાનો એક ગલગોટો આડો અટવા-
ઈ જઈ પાસેની તળાવડીમાં ડોક સુવું છે તેની
પર પડે છે.

કેડક

(સફાળો જગી) પુલનો વરસાદ વરસાવો
છો પુલહેવી ! ક્યાંથી શુભાં પડ્યાં ?

અરુણ

(સુનારની લેણી એક ગલગોટો
ફેંકે છે) સ્ત્રી મારી વીરીને ' પુલહેવી ' ને એવું
એવું કહેવાની સળ. (એક પછી એક અગીયાર
ગલગોટા મારે છે.)

[ઉપા અભવ્ય પ્રતિ જોવા મળે છે છતાં
નયનો નીચાં ટળી જાય છે.]

ઉપા

(સ્વમત) અભવ્યો છતાં યુગયુગનો
અભવ્યો કેમ લાગે છે ? મારા હૈયામાં જંસરી
કાં બોલે ?

કેડક

(અરુણ, પ્રતિ) ભાઈ તારું નામ શું ?

અરુણ

નથી કહેવાનાજ. તમારું નામ કહો પછીજ
આપણા રામ તો મરજી હશે તો કહેશે ને નહીં
મરજી હોય તો યુધી જો જો આ ઉપાને, એ
કહેશે.

દેહ

(સ્વપ્ન) દેવાની પાંખડી ન થનખે,
ન થનખે.

ઉપા

એનું નામ અરજ સત્જનન ! (સત્જનન કહેતા
કે સત્જન જેવું કહેવાય જવાય છે) ને
આપનું આશિષાન !

દેહ

(સ્વપ્ન) મધુમુખી મનિષ કિલકિલી
જાણે ! કામજુમારી કાશીમાં યા કુલદલ
છે ! (પ્રકટ) મારું નામ ચંદ્રદાસ, કુમારી !
(ઉપાત્તર દષ્ટિ સેવુ પરથી આત્મા પ્રેરના)
ને તમને ન મમે તો તમે પાડો તે.

ઉપા

તું કું મારી ફાલના નથી.

અરજ

સારે શું છે એનાં, જાહેન જા ! કાકો
દેશી. (ચંદ્રદાસપ્રતિ) એને જગ્યા ન મખાની
એવના કા મારે રાખો તો ! અને જમ્યું ને
રોલ્લ ચાલશે-આલશે, અરે નારે રોલ્લ
રોલ્લે કુલો. એ નામ તો આમ (કુલવાને
ચાલો કરીને) વંશ વંશ નેટલી ફાંમે રમશે,
પુમશે.

ચંદ્રદાસ

જાણ ! તમારા પિતાનું નામ !

અરજ

શે આરા કાલો કમરા થઇ એટલુંએ
જાણના નથી ! મોરેંદ.

[ચંદ્રદાસ ચંદ્રેને સમજિતો અર્થ
આપે છે.]

ચંદ્રદાસ

જાણ એ કાં છે !

અરજ

એત તમારીની તમે તો ભોટ-ભોટજ
લાગે છે. આખું ગામ જાણે છે ને તમે નથી
જાણતા ! એ તો ' ભગવાનજી ' બોલાય જવા છે
ને એટલે એને કુંડવા મથે છે.

ચંદ્ર

જાણ, તારા જાણને દરિ જગ્યાએ ખરા.

ઉપા

અતિથિરેવ ! અમારા જાણ તમને મજા
દેના !

અરજ

એને દરિ જગ્યા તો પછી એણે તો પછી
રાખ્યા દશે.

ચંદ્ર

કુમારી, તેમની પરમ કુપાના પાવ થવાનું
અદોષમ્મ અને સાંપાણું છે.

'અરજ

(આંખની કાળીને) ચાલો સારે મારી જા
પામે. (રોવાવનો રોવાવનો અંદર જઈ,)...જા
ચંદ્રદાસભાઈ અને જટુ વદાલા સામે છે. તમે
કાંઈ કારણ જાણો છો !

ઉપા

(સ્વપ્ન) કાલેના કાળીને મુજશોમાં, મારા
દેવાની વાતડી.....

અરજ

જા, તું દરી ને મારા જાણ છતા. તું કહેતી
હતી ને કે એમ દરિ ન જો એને તો દરિ જગ્યા
એ ખરા પુછી જો ચંદ્રદાસભાઈ.

ઉપા

જાણ થામે એ જગ્યા આજ્યા એટલે મને
વદાલા સાથેજ રતો.

અરજ

શે, એનાં મેનજા ! મને વદાલા લામે.
તમે નહીં દો ! જે ખજારાર ! અમારી રોલ્લી-
માં જાણ પડાશે તો !

ચંદ્રદાસભાષ ! મને તમારી સાથે વાતો કરવાનું બહુ ગમે છે. બસ મારી સાથેજ-મારી સાથેજ વાતો કર્યા કરજો. ને પેલી ઉપલી સાથે તો એક ગુપ્ત ન બોલજો હો ! ઉપલી તો એવું મીઠું મીઠું બોલ્યા કરે છે કે રમે, તમને થાય કે સાંભળ્યાજ કરીએ, સાંભળ્યાજ કરીએ ને પછી તમે મારી જોડે નએ બોલો. ઉપા જોડે તો અ-બોલાજ લ્યો, તારે મારાં કાળજાંમાં ઠંડક થાય, ઠંડક થાય.

અનપૂર્ણા

અતિથિદેવ ! શુદ્ધપતિ કુશળ છે ?

ચંદ્રદાસ

મૈયા એમના કુમાર કોડ ફળ્યા છે. આનંદ મૂર્તિ આનંદ લોકમાં હરિરસના છુંટકા પી રહ્યા છે.

(અનપૂર્ણાના વદનપર કારમી દુઃખના વાદળાંની છાય છવરાય છે પણ કાણુમાંજ અમોઘ આત્મખળના પ્રભાવે ફરી રિમતરેખા એના વદન પર રમે છે. ગુંગે છે :—

યચ દુઃખં યશોલાયા તન્દાદીનાં ચ મોકુલે ।
મોપિકાનાં તુ યદદુઃખં તદદુઃખં સ્યાન્મમકવચિત ॥

જેઠ દુઃખ યશોદાને, નંદાદિને જગા કુલે,
ગોપીનેજ ને દુઃખ, દુઃખ તે હો મને કવચિત ।

—તા. દ. કવિ.

સનત

ભાઈ અમને કોઈનેએ અંતકાળે સંભાર્યાતા ? હરિ ! હરિ ! આથે અમારી નિર્જલતાજ ને ? ભુલવા ગયા હતા તે વળી સંભારી આ સંસારમાં શા સારુ સડોવાય ?

અનપૂર્ણા

ભાઈ, એમનો કે અંતિમ સંદેશ ?

ચંદ્રદાસ

મૈયા ! નિરુત્તર છું (મનમાં ગુંગે છે)

મોકુલે મોપિકાનાં તુ સર્વેપાં ત્રજ વાચિનામ્ ।
યત્સુખં સમમુત તન્મે મગવાન કિંવિધાસ્યતિ ॥

ગોકુલે ગોપીઓએ, ને સર્વે એ મગવાસીએ,
માથું ને મુખ તે ક્યારે મનેએ આપશે હરિ ।

—તા. દ. કવિ.

સનત

ભાઈ, તારી નિબ્યજિ સરસતા ઉલટું અમ-ને પુછવા પ્રેરે છે. એમની કે અંતિમ ઇચ્છા.

ચંદ્ર

લેમા, મારી જીભ ઉપડતી નથી.

અરુણ

કેમરે અથે ! જીભ કે જંજીરમાં સપડાઈ ! ને તમારી જીભ ન ઉપડતી હોય તો મને કાનમાં કહી દ્યોને ને નહો તો કહી દ્યો આ ઉપડીતે. એને સાંભળવાનાં શાં ગદગદીઆં થાય છે જ, જુઓ જ !

(ચંદ્રદાસ સનતકુમારને એક બાળ બોલાવી કાનમાં કેક ગુંગે છે)

સનતકુમાર

બા આમ આવો. આમની વાત આમ છે. (કાનમાં કેક ગુંગે છે)

અરુણ

ઝોત તારીની ! પિતાજીની ઇચ્છા તો કેં મારે ભાઈ ! મોટાભાઈ, બાના કાનમાં કેક કુંગે છે, મારા કાનમાં કુંગે ને ? ને બા, ઉવાના કાને કેવા સરવા યજ ગયા છે ? કુજ દ્યોને એના કાનમાં એટલે એએ જાણે કે (હાથને ચાળો કરી) કેંક આમ બાબત છે.

અનપૂર્ણા

અતિથિદેવ ! શુદ્ધપતિની એ અંતિમ ઇચ્છા હતી એની કેંક પ્રતીતિ થવી જોઈએ.

સનત

ને કુમાર એનો કોઈ સાક્ષી જોઈએ.

ચંદ્રદાસ

(ગણુગણે છે)

રાધા સુપર નાદથી બને આવરા લાલ,
અધરામૃત અપવત્સીના સાક્ષી થી ગોવાલ.

પ્રવેશ પાંચમે

રથળ:-જૂંદાવનથી જગન્નાથપુરીનો રસ્તો.

અંતરીક્ષમાં અપ્સરાઓ ગાય છે.

(અમ્બા-તાલ દાદરો)

મરક મરક, મુખડું થા, પહિવ સરસરક થાય,
કુમ્ભ સમી કુમળીકાય, કુમ કુમ પદપાડે,
લચક લચકરી થાય, મચક મચક ઉપડે પાય,
લસડ લસડ ડમ બરાય હળુ હળુ પદ મારે.
અમથી વેણી છુટી નય, પુષ્પથું પંચે પથરાય
રમક જમક નાદ થાય, લલિત અંગ લાડે.
સુપૂરનાદ મધુર થાય, ધુધરી ધમક ધમક થાય,
રમજીમ પગલાં બરાય, હરિ! શું ઘેલાં કહાડે.

ઉર્વશી

રંભા ! તારો તો મદ ઉતરી નય એમ
છે હોં !

એનકા

સાહેલી ! ક્યાં ચાલ્યા આમ શ્રી હરિ !

તિલે તમા

આપારિન્નતકનો વેણી બંધ થપારી છે બહેની !
ઉપયોગી થઈ પડશે કો તપસ્વીના તપમંગમાં.

રંભા

ને આ અલકલકને બટમોગરો !

એનકા

ઉર્વશી ! નહોય આવો તારોએ ઠરસો તે.

ઉર્વશી

ઉભી રહો ! ઉભી રહો બહેન શ્રી હરિને
ઝીલી થ્યો. આ કમર લચકી પ...ડી.

રંભા

આ અચકે મચકો કેણે શીખવ્યો હશે ?

ઉર્વશી

રાધારાણીએ રતો.

એના

રાધારાણી જુએ તો એનેએ ખબર પડે કે
શ્રી હરિને આમ નાચણું આવડે છે હોં !

રંભા

અલી મધુમક્ષિકાઓ ! હવે વધુ ન ગણગણો
સંભળીએ તો ખરાં સાહેલી ! આ હરિ એના
બટક બકતને શું કહી રહ્યા છે ?

શ્રીગોપાલ

તારી સાક્ષી દેવા હું આવું છું. પણ જો જે
ભાષ ! આપણી સરતમાં ચુક ન પડે.

ચંદ્ર

નાથ ! મારે સરત કણુલ છે: સીધે સીધાં
નાકની દાંડીએ ચાલ્યા જવું. આહું ન જોવું તેહું
ન જોવું, પાછળ ન જોવું.

શ્રીગોપાલ

પાછળ જોયું ત્યાં ! પગલાં થંબી જવાનાં !
એમ ડગલુંએ આગળ નહોં ચલાય.

બટક

પણ તમે મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા
આવો છો એની ખાત્રી શી ?

શ્રીગોપાલ

અંસરી શો મીઠો રવ તારી પાછળ આત્યાજ
કરશે.

[આગળ બટક ચંદ્રદાસ ને પાછળ પાછળ
શ્રીગોપાલ મોહિની સ્વરૂપ. એક ગિરિ
કરાડ આવે છે ને બટક ચંદ્રદાસ જુરકો
મારે છે. શ્રીહરિ જુરકો મારે છેને ધુધરી-
નો રમજીમતો નાદ સંભળાય છે]

બટક

પાછળ તો પરવરો છો પ્રિયવર ! પણ આ
વાતાવરણમાં કેલાદલ કાં ને સૌ નયણું નાચતાં
દેખું જો !

શ્રીગોપાલ

બટક તું કેવો રઢીયાળો લાગે છે ! એની
કે તને ખબર છે ? લોક તો નિરખી રહ્યા છે

તારું હસું હસું થતું મો. રમે પાછું જોતો શરત
તો સાંભરે છે ને ?

બટુક

મારા પર તમે કે જાદુ છાંટી દીધું કે શું ?
લોકની આંખમાં આ ભુરકી શી ?

શ્રીગોપાલ

આરતે કદમ ! આરતે કદમ બટુકરાજ !
મારાથી આટલી ઉતારણે નથી હોંડાતું.

બટુક

હ્યો મોટા ભગવાન થયા છો ને ? આટલું
આમ ચાલતુંએ નથી ?

[ગંગામિતીને શ્વાસ ચઢી જાય છે.

વેણીનાં ફુલ બધાં છુટાં છુટાં વેરાઈ

જાય છે. અલકલટો હવામાં ફરફર ઉડે

છે ને અજાન મોહ પમાડે છે]

બટુક

કેવા સપડાયા છોજ ? હવે કે હાંક્યે
છોડું જો ! સુધન્વાને કષ શક્તિથી કઠાઈમાંથી
તાર્યા ! અંબરિષને કષ શક્તિથી ઓથ આપી ?
મીરાના રિખના પ્યાલા કષ શક્તિથી અમૃત રૂપ
કયાં ? નરસૈયાની પાછળ તો ખડેપાઈ ઉભું
ઉભુંજ રહેવું પડ્યું તુંને ? જોવળી થાકી જનારા
ખંઠ એમણે છે ને.

શ્રીગોપાલ

તેં મને ભલો પડડ્યો બટુક, પણ મારા તો
પગે પાણી ઉતરે છે.

બટુક

મેંદા મુંકી હશે જો !

ગોપાલ

મારામાં તને ભલો ખરોસો ખેંઠો જો !

બટુક

મદમકાઃ યત્ર ગાયન્તિ, તન્ન વિશ્રમિનારદ ।

એવું એવું કહેાને પછી ન પડડાઓ છ ?

ગોપાલ

તેં મને પહેલાં ક્યારે જોયો ?

બટુક

ભુલી ગયા પેલી પૂણિમાએ ચુરહેવે પેહું
મટકાનું ગીત ગાયું ને નાથ ! તારી કેં ઝાંખી
થઈ ! ઝાંખી થઈ. સારનાં આંખમાં શું દ્રુતિ
ઢોળાય છે. દ્રુતિ ઢોળાય છે. પણ હવે મારો
થાકવાનો વારો આવ્યો. હું તો અહીં ખેસી
જાઉં છું તમારી સામે ન જોવાની શરત છે
હ્યો, આંખ મીચી પાછું જોવાનો નથી. પણ
ખોળામાં હ્યોને પંખો તો જરા. (બટુક આંખ
મીચી ખેસે છે)

બટુક

“આતે લલિત સુમન મધુકલ્પ શ્રવે,
વા મધુર સુહરીની મીઠાશ મોંઘી ઘણી”

અહા ! આ કરતુરી ક્યાંથી મહેકે છે ?
સારું નંદનવન અહીં ક્યાંથી ? શો રસનો
કુવારો ! હરિ ચાવા કોમળ, તો રાધિકા કેવાં
હશે ?

(મીચેલી આંખે શ્રી હરિની આંગળી
સાથે રમતો) આ તે કુલની પાંદડી કે, શ્રી
હરિની આંગળી ! અંશુભિમાંથી શું અમીકલ્પ
જવે છે, જાણે ધંદુ કિંણ હોયની ! (પ્રકટ)
ચાલોજ થાક ઉતર્યો; આગળ પરવરીએ.

અરધાક દિવસ સુધી ચાલ્યા પછી ! આને
શાં કોતુક ! આપણે તે પુષ્પ કવિમાનમાં ઉડ્યા
કે શું છ ? ? પેલાં દેખાય પુરીના મહાલયો.
(અંગળાપર મેંદીની છાંટ જોતાં) એત તારીની.

આને શું ? આંપણથી પાછળ જોયા વિના
નથી. રહેવાતું. આ શું મીઠું મ.....હ.....ક
હ... મ.....ક ! શ્રી હારની છત્રી તો નખ
શિખ નીહાળી મે, પણ એ હોડતા હશે કેડું હળું
હળું જોવું તો જોઈએજ. જોઈશું તો આંહી ડેરી

જશે પણ હવે તો ગામને ગોંદરે આવી પહોંચ્યા
છીએ. હવે કેં એનાથી છટકારો નહીં.

[ચંદ્રહાસ પાછળ જોઈ મીટ માંડે છે તે
મોહિની જોતાં સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

મોહિનીના પગ તો જાણે સાંજ ચોંટી
જાય છે.]

ચંદ્રહાસ

આપણને ખબર નહીં કે તમને આવું રસ
પુતળી થતાં આવડે છે. હવે વળી કોકને પરણ-
વા શું કરવા જઈએ છો ?

[મોહિની હસે છે તે કુમળાં કુમળાં વેરાય છે.]

ગોપાલ

જાતુક જરા ધડીક આંખ મીચી દે જોઈએ.

[જાતુક આંખ મીચે છે તે ઉઘાડે છે.]

નયનમાં શું રમતું હતું ?

ચંદ્રહાસ

નહીં કંહીએ છો ! નહીં કંહીએ છો !

મોહિની

પણ મનેજ પરણી પડવાનો વિચાર પલટાયો
ખરે તે હયા કુમારી કેં જોઈ ન ઉતર્યાં ને ?

ચંદ્રહાસ

આંખમાં શું આવડું આંજી દીધું ?

[પુરપતિ, પુરજનો સૌ એકઠા થઈ જાય છે.

શ્રી હરિ સાક્ષી રૂપ ઉઠા છે. લાખો કાકીઓ

શ્રી મોહિનીની કમનીય રૂપ સુધા પી રહી છે

લાખો કર જુગતો પ્રણિપાત કરી વંદન કરી

રહે છે.

સ્નેહાતે આદ્ર લાખો અવાળો શ્રી હરિને

સાંજ રહી પડવા વિનવે છે.] x

x આખી નાટિયાને સત્ય ધટનાને કલ્પનાના રંગે રંગે રંગી ઉતારી છે. આજ પણ વૈષ્ણવ પ્રવાસીઓ કહે
છે કે જગન્નાથપુરી પાસેજ “સાક્ષી ગોપાલ” તું આનંદ ધામ છે. એક મિત્ર કહે છે કે પુરીથી જરા
દૂર છે કાંઈ વૈષ્ણવ ખુલાસો કરશે ?—લેખક.

તુરત મુલાકાત કરો :

: અવસર ચુક્યા મેં વલા

હરસ મસા માટે

જોપ્રેશન કરાવવાની જરૂર નથી. અગાઉથી કંઈ પણ આજ્ઞા લીધા સીવાય. તેમ
પેતાની એજ અતાબ્યા સીવાય જુના કે નવા મુકા કે દુકતા ફક્ત આઠ દિવસમાં
હરસના મસા ખરી જઈ હાથમાં આવે છે.

તા. ક. :—જહારગામથી આવનાર દરદીઓએ તથા દિવસ-અગાઉથી ખબર આપવી.
જેથી રહેવાની સગંત કરવામાં આવશે. મેળવેલા સખ્યાયંધ સરડીશીકેટા જોવા મેળવે છે.

વડવાણ સીટી }
કાઠીઆવાડ. }

વૈદરાજ ચીમનલાલ વી. શુક્લ,

વદ બીજનો ચંદ્રમા ઉગવાની વખત થઈ. ઝાડો વચ્ચે આભાસ થવા લાગ્યો. તપોવન તેને હાંકી કાઢતું હોય એવું લાગ્યું. એ શું હતો ? માત્ર એક કાળી છાંય !

પણ હજી એ છાંયમાં ચેતન હતું. શક્તિ હતી. એનાથી કે ન થાય ? થાય. એકજ વસ્તુ થાય. વિષ્ણુગુપ્ત આ બધા તોફાનનું ને અધમતાનું મુળ હતો. ભદ્રાક્ષે નહોતું કહ્યું કે “વિષ્ણુગુપ્ત પાછો આવે તો ભગવાન દ્રૌપદયનનું હતું એવું નૈમિષારણ્ય બનાવી મુકું ?” નૈમિષારણ્ય એટલે એ, ગૌરી એટલે એ, અને કીર્તિ એટલે એ, નરેન્દ્રની મહેરબાની એટલે એ. પોતાનું આખું જીવન એને લીધે રદ જતું હતું. જો પોતે એનો પ્રાણ લે તો ! ભલે નૈમિષારણ્યના મહર્ષિઓની આશિષ એને રક્ષતી હોય !

એકજ વસ્તુ તેને ખરી લાગી, બીજી ખોટી: પૃથ્વી પર વિષ્ણુગુપ્ત ને સેનાજિત એને માટે સ્થન નહોતું. તેણે આત્મા આપી. એનાં માણસો પાછાં ફર્યા અને છાનાં ના વરુણના મંદિર તરફ જવા લાગ્યા. ચંદ્રનો પ્રકાશ વધવા લાગ્યો. તેને જીવનો રહેવાનો એકજ રસ્તો હતો. વિષ્ણુગુપ્તનું મૃત્યુ.

તે ઝાડ પાછળ ભરાતો ભરાતો અપાટાબંધ પાછો ગયો. જ્યોતસ્નાં ઝસરી રહી; આશ્રમનાં વૃક્ષોમાંથી થનગની રહી. વહેળાઓનાં જળ ચંદ્રકિરણો સાથે નાચી રહ્યાં. આખો આશ્રમ કાવ્યમય પ્રકાશથી ઉજ્જવલ થઈ રહ્યો. આકાશ તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. તેનું આખું જીવન અંધકારમય રસ્તા જેવું એકલું, ભયાનક થઈ ગયું હતું, અને છેક ઉંચે એક ગિરિશૃંગ પર લટકતું વિષ્ણુગુપ્તનું શિર જાણે એક પ્રદીપ હોય તેમ એને આકર્ષી રહ્યું હતું.

તે લપાતો છુપાતો આશ્રમના યજ્ઞકુંડ આગળ આવ્યો. તેણે કુલપતિ શૌનકને આશીર્વાદ આપતા જોયા. ઉગ્રશ્રવા પૌરાણિકને કથા

કરતા જોયા. ઉદ્ધાલક આરણ્યિ ને યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયીને હસતાં જોયાં, પુરુષશ્રેષ્ઠ અધિસીમ કૃષ્ણ ને મગધરાજ સેનાજિતને મુઠ પર તાલ દેતા જોયા. યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિની સનાતન જવાલાઓ નીકળતી જોઈ તેને દ્રઝાડતી લાગી. શું તેને સ્વપ્ન આવતું હતું ? તેણે આંખ યોળી. આ બધાએ ભલે સરસમાં સરસ અરણ્ય સર્જવું હોય—એ તેનો વિનાશ કરવા અવતર્યો હતો. સર્જનાર મહાત્મા, ત્યારે વિનાશક નહીં ? તે હસ્યો. પૃથ્વી રસાતાળ જશે તોએ તેને લીધે.

તે આંખો મીચી આગળ વધ્યો. ચંદ્ર નભે ચઢવા લાગ્યો, વૃક્ષો, દૃપદતી, આસપાસના પર્વતો ચાંદનીમાં તેજસ્વી, રમણીય શાંતિથી શેભી ઉઠ્યાં પણ એ બધાની મોહકતા એને શાળ જેવી લાગી. તેના આત્માના અંધકારમાં આ મૌમુદી કલંકરૂપ હતી, દૂર કોઈ હિંસક પ્રાણીનો અવાજ આવ્યો તે સાંભળી તેને ઉત્તેજન મળ્યું. કાઠક બીલું એવું હતું ખરું કે રૂપે રસેલી આ શાંતિનો દ્રેપ કરી રહ્યું હતું.

તે વરુણને મંદિર પહોંચ્યા. જાણે ભગવાન વેદવ્યાસ ત્યાં ઉભા ઉભા એને ડરાવતા હોય તેમ મંદિર તરફ જોવાની તેની હાંમત યાત્રી નહીં. તેણે ચાર માણસો ત્યાં મુક્યા ને અટકા કરી કે વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યા ઉતરી આવે તો મારી નાંખવા.

તે અપાટાબંધ પર્વત ચઢવા લાગ્યો. નીચે જતી ચંદ્રિકાએ મહેલી પૃથ્વી વધારે મોહક થઈ ને એનો દ્રેપ વધારતી ગઈ. એનાં પગલાં સાંભળી મૃગો નાસી જતાં હતાં. તે હસ્યો. મૃગોને તેની વિનાશકતાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો ખરો.

તેની દૃષ્ટિ રામેશ્વર પર પડી. તેણે ચમકીતે આંખો હાથ ફેરવ્યા. પુરોહિત દુતિ અંદ્રોત ચક્રવર્તી જનમેજયને દર્શવડે મારી નાંખતો હતો !

પુરોહિતનું મોહું વિષ્ણુગુપ્ત જેવું હતું—

જનમેજય નંદ જોવા લાગતો. તેણે મુઠ્ઠીઓ વાળી
ત્યાં સુધી સેનાજિત છે ત્યાં વિષ્ણુજન એવું કરી
શકે એમ નહોતો !

પથથી સીધીને સીધી ઉપર જતી હતી એટલે
તે નિર્વિઘ્ને પર્વત સ્વરૂપ લાગ્યો. શાંત ચંદ્રિકા
નૈમિષારણ્યની ભેદિનીમાં કેવો વધારો કરી
રહી હતી તે જોવાને પાછો પણ ફર્યો નહોતો.

પથથીઓ ફટકાતી ત્યાં ત્યાં તે જળજે માણસો
મુકતો ગયો. હવે તેને કે પલ્લુ જોખમ એવું
નહોતું. વિષ્ણુજનને મારી, નૈમિષારણ્યને કુંદ્રી
મુકી તેને નંદને પ્રતાપ અમર કરવો હતો. જો
ગૌરીને જોનાં પૂર્વજો મદદ આપનાં હોય તો તેના
વગર પણ એને ચાલકો. પૃથ્વી પર કાષ્ઠ એવું
ન રહેવું જોઈએ કે જે નૈમિષારણ્ય કે તેના
મહર્ષિઓનું સ્મરણ કરે કે કરાવે ! મહાપદ્મનંદ
સંપિના સંપાદના. જ્ઞાતિમુદત્ત યયું. નાએ
નૈમિષારણ્યમાંથી વેદોત્તરચારનો ખનિ, પવિત્ર
ઉદ્ધારક ને પ્રેરણાવાહક ઉત્તર આપ્યો અને વૃક્ષો
પર રેલાતો રેલાતો આવતો નેનો મેઘગંભીર
પ્રતિધ્વની, તેના જ્ઞાનમાં પેટો. તેણે હોડ મરી,
કાન બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ધનિ ઉચે ને
ઉચે આવેના, તેને ચાર પાસથી લપેટતો, તેને
ઉચે લપ્ત જતો લાગ્યો.

તે ઉપર ચડ્યો. આખરે એ અને શત્રુજ એ
જણુ રવા.. પૂર્વમાં આભાસ થવા લાગ્યો ને
માથા પર તારાઓ ઝાંખા થયા.

હવે સૂર્યોદય થયો, વિષ્ણુજન પકડાશે. પકડી
એક પૃથ્વી પર એ જણુ કેમ રહી શકશે? જોઈએ
છીએ-તે મનમાં બોલ્યો. એક સ્ત્રી આપ્યો.
ત્યાં કાષ્ઠ પાણી ભરતું હોય એવો ગાગાટ થયો,
એટલે તે અને શત્રુજ ઝાડ પાછળ લપાઈ ગયા.
એક રીંછ ઘડાવતી પાણી ભરતું હતું !

તેણે આંખ ચોળી. તેનું ભાન જતું રતું કે
શું ? પાણી ભરનાર રીંછ નહોતું પણ માંખુસ

હતા. તેનું આખું શરીર પીળા પડેલા સંકેત વાળ-
થી છવાયું હતું. તેની આંખો નિરતેજ હતી.
અને કમર વળેલી હતી. નિઃસીમ ધડપણ તેને
અંગે અંગે દેખાતું.

સેનાજિતને લાગ્યું કે આજ મુનિ ઉદ્ધારક
હોવા જોઈએ.

“ઝાડ પાછળથી બહાર આવ ! હરણું ને
સસલાં જોનાથી ડરનાં નથી તેનાથી શા માટે
ડરે છે ?” જોક્ષનારની ભાષા ઘણી લુની હતી અને
તે તેને વિચિત્ર રીતે ઉચ્ચારતો. સેનાજિત બહાર
આવ્યો. “આપ મુનિ ઉદ્ધારક ?”

“હા, ”
સેનાજિત હરખાયો. તેની પ્રદક્ષા પ્રદક્ષાવા
લાગી હતી.

“આચાર્ય વિષ્ણુજન ક્યાં છે ?”
“ભગવાન વેદઆસની પાદુકાઓનાં દર્શન
કરવા ગયા છે. ”

“ક્યાંથી જવાય છે ?”

મુનિએ હાથવતી દિશા દેખાડી અને સેના-
જિત અને શત્રુજ તે તરફ ગયા. આથી રુંડું શું ?
વિષ્ણુજન એકસો, એકતમનાં-ને એ બે જણા !
સેનાજિત દરયો; વિષ્ણુજન મથે-ગૌરી, કીર્તિ,
પ્રતિષ્ઠા ને નરેન્દ્રનો વિજય ! ‘નરેન્દ્રનો જય’ તે
જાબડ્યો. નેને આત્મતિરસ્કાર થયો. કેવી મુંદર
વસ્તુઓને તે વિન થતો હતો, લાદાદા, નૈમિષારણ્ય
વેદ, વણાંત્રમ, વિદ્યાઓ ! તે દરયો. બન્ને જ્ઞાતાંડ
માંજે ! તેને શું ? તેને શું ? પણ પૃથ્વી પર એ જણુ
કેમ રહી શકે ?

તે અને શત્રુજ ચાલી ગયા એટલે મુનિ
ઉદ્ધારક પાછી ભરતું ચરુ કપું. સૂર્યનાં ડિરવો
પ્રગટ્યાં. વિષ્ણુજન સેનાજિતે તે તરફ જોયું.
આખું નૈમિષારણ્ય અર્ધ આપતું દશે ? પણ
નેને શું ? તેને વળી આર્ધ શા ને સવિના નાના-
યજ્ઞ શા ?

પગથી એક ઉંચી, અધર લટકી હોય એવી મોટી ભેખડ તરફ જતી હતી. તે જાને દોડ્યા. સાં હતી. સાંજ ઉદ્દાલક રહેતો હશે !

તે ભેખડ પર આવ્યો. જાણે વૃક્ષમાં ટોચ પર એક માથો હોય તેમ એ અધર જેવી ભેખડમાં એક યુદ્ધ હતી. એની પાસે થઈને પગથી જતી.

એક માણસ યુદ્ધ આગળ પગથી રોકાને ઉભો હતો. સેનાજિતે શત્રુને સાવચેત રહેવાનું કહ્યું ને તે આગળ વધ્યો. સામે પેલો માણસ કેડ પર હાથ દબાવે ઉભો હતો.

“કાણુ કદુ ?” સેનાજિતે ભયવ્યકાળ આંખે આડા હલા રહેનારને ઓળખ્યો. એણે બખતર ને શસ્ત્રો અલારે કાઢી નાખ્યાં હતાં.

“કેમ ! ના કહી તો પણ આવ્યો કે ?” ભયંકર રીતે હસીને કદુએ કહ્યું. “હું તારાં કારસ્તાન જાણતો હતો.”

“આઘો ખસ” હાંફતાં હાંફતાં સેનાજિતે કહ્યું. તે સમજ્યો કદુ તેનો રસ્તો રોકતો હતો. વિપલ્યુષ્ટ હવે પકડાયો.

શત્રુને નીચાની કરી, નેણે એકદમ કુદીને

[આ વાર્તાના વિશેષ રસિક ભાગ આવતા અંકે.]

કદુને બીડાવ્યો. શત્રુને પણ તેજ પ્રમાણે કદુને બીડાવ્યો. કદુએ પણ અને સાથે બાથ બીડી.

સેનાજિત વીરેલી શક્તિથી કદુને પકડવાં મથી રહ્યો, પણ કદુ જખરો ધણો જખરો-હતો અને તે જાને શત્રુને બંને મળીને પણ તે તેને પકડી રાખી નહોતા શકતા. ગજના કરી, તેણે મકા પ્રયત્ન કર્યો; તેને જાને શત્રુને બાથમાં કચરવાનો પ્રયત્ન કરતા કદુની છાતીમાં માથુ માયું... એ પણ ત્રણે જણે એક બીજાને વળગી ચકકર ચકકર કર્યા... સેનાજિતે આકાશને પૃથ્વી પણ ચકકર ચકકર કરતાં જોયાં.

કદુ ભયંકર હતો. તે જાને હંફાવતો. સ્પર્શિંબ તેની આંખમાં ખુંખુ... કદુને ભેખડની હેઠળ ફેંક્યા વિના છુટકો નહોતો... અલ્પહલા !

યુદ્ધના બારણામાં કાણુ આવ્યું !... કાણુ કુમાર ચંદ્રગુપ્ત... નીચે ખામ દેખાઈ... હવે કદુને ધકકો મારવાજ રહ્યો... રખે પોતે પડે! જા-તેણે જરાકો માર્યો. એક બીજાની બાથમાં થી છુટવા વિના ત્રણે જણે ભેખડ ઉંચે છોડી, વીજવેગે નીચે જતા હતા... તે કકાકો થયો. પછી શું થયું તેનું જ્ઞાન સેનાજિતને નહોતું.

અમરકાર

ત્યાંજ

નમસ્કાર

જે જીવંતીના હેવાલ જાણવોજ હોય તો શ. સવાની ટીકીટ ખીડો. સાથે મોકલતી વખતનો ટાકમ નોંધવો.

નં ૧ તાવીજ ફક્ત ધાર્યા કામ માટે	કોમત : શ. ૫-૪-૦
નં ૨ તાવીજ લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ માટે	કોમત : શ. ૩-૪-૦
નં ૩ તાવીજ રાગ વળગાડ માટે	કોમત : શ. ૧-૪-૦

એક વખત ખાત્રો કરો.

પોસ્ટેજ બુદ્ધ વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

જ્યોતિર્વિદ્ધ રમલશાસ્ત્રા અંબાલાલ શીવરામ

કેન્ડો :—સાંચીપણી, નીચા.

કેટલાંક સંવનન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૪૧ થી]

એ દીઠત રાખી આગળને આગળ બોલતી
મઝ: “હું તો માનું છું કે જ્યાં સુધી કોઈ પણ સ્ત્રી
પીપરીઆનો મોઢ સદાને માટે ઉતારી શકે નહીં,
જ્યાં સુધી એને એમ ઢાગે કે પ્રિયતમ વગર એ
નભારી શકશે ત્યાંસુધી એણે પરણવું ન જોઈએ.
હું અસાધારણ વાત કહું છું એમ તમને લાગે છે
શું ? મને માફ કરો. રીસ ન ચડાવતા અલગત
મને તમારી ધણી લાગણી યાદ છે અને વખત
થયો ને તમને નથી દેખતી તો હું ઉચીનીચી
‘થાઉં છું’ અને તમે ક્યારે આવો, ક્યારે આવો.
એમ જંબુ છું છતાં પણ થોડીવારમાંજ હું તમને
વીસરી જાઉં છું. આ અપૂર્ણતા છે, ખામી છે.
તમને ન દેખવાથી, ન મળવાથી જે તાલાવેલી
યાદ છે એ તાલાવેલી જ્યાં સુધી અસ્પર્શથીજ
રહે, ચિરંજીવી ન હોય ત્યાં સુધી શા ખપતી ? ”
થોડીવાર ચુપ રહી પાછું એણે આગળ ચઢાવ્યું:
“જો કોઈ સ્ત્રી કોઈ પુરુષને ખરેખર ચઢાતીજ
હોય તો તો એણે એની સાથે ગમે ત્યાં, ગમે
ત્યારે વગર આનાકાનીએ જવા અને રહેવા
તત્પર હોવું જોઈએ. દલુ સુધી એ લાયકા મારામાં
નથી, હું મારી અપાતતા સારી પેઠે જાણું છું.
આમ કહું છું તેથી હું બેકર હું એમ ન માનતા
મને પણ કેટલું દુઃખ યાદ છે તે મારું મનજ
જાણે છે. સત્ત સમગ્રવતાં હું કેટલી વલેવાઈ
જાઉં છું તે તમે નહીં સમજી શકો. પણ જ્યારે
તમે મારી મદાન નવાજેશ મને કરો છો, જ્યારે
તમે તમારું સર્વસ્વ મને સોંપી દેવા તેમ્માર થયા
છો, જ્યારે તમે તમારી જાત પણ મને સમર્પી
દેવા આપ્યા છો ત્યારે મારે પણ ખરેખરજ
કદી નાખવું જોઈએ. તમે પણ જોઈ શકશો
દશેજ કે મેં તમારી સાથે કેટલી બધી છુટ લીધી

છે ? અને તે શાને સારું ? હું તમારા પર વિશ્વાસ
રાખું છું. મને તમારા પર શ્રદ્ધા છે, આશ્વાસ
છે. અને તેથીજ ન કહેવાય એવી વાતો પણ
કે પણ ભેદભાવ રાખ્યા વગર મેં તમને
કરી છે. ”

“ મને પણ ખાતરી થઈ છે કે તમે મને
વિશ્વાસપાત્ર મર્યો છો. ” મેં એના કંપતા
દાય મારા દાયમાં લઈ કહ્યું. “ અને તેથીજ હું
માનું છું કે હું તમને મને ચઢાતાં શીખતીશ.
લાંબી ડીપર ! તમે મને વધારે નહીં તો થોડુધણું
તો ચઢાતાં હોવાંજ જોઈએ નહીં તો તમે મારી
સાથે આવી રીતે વર્તી શકો નહીં, તમે તમારો
દાય મને આપો નહીં. તમારો દાય ચુમ્મુ તે
તમે નભાવી શો નહીં, કેટલીએવાર એ દાય મેં
ચુમ્મ્યા છે અને દલુ પણ ચુમ્મુ છું ; છતાં તમે
મને વાળોં નથી કે વારતાં નથી. તમે કદિપણ
ભક્ષીને દૂર ભાગ્યાં નથી. એ શું જતાડે છે ?
અત્યાર સુધીમાં મારી પાતતા કરતાં તમે મને
વધારે દાન દીધું છે અને બાકીના માટે તમે
કહેશો ત્યાં સુધી હું વાટ જોઈશ. જે પાતતા મારે
મેળવવી આવશ્યક દશે તે હું મેળવતીશ. ”

મારા આ ચબ્બ અસરકારક નીવડયા.

“ તમે જે કહો છો તે વગર વિચારે તો
નહીંજ કહેતા હો. ધારો કે એવો દિવસ આવ્યો
કે જ્યારે હું તમારે મોઢે ચઢીને કહું કે
‘ મી. રાય ! હું તમને નથી ચઢાતી ’ તો પછી
તમને મારે માટે કેવો વિચાર યાદ ? ”

“ વિચાર વળા કેવો આવવાનો દતો જે ?
જે વિચાર અત્યારે છે તેનો તેજ વિચાર, એમાં
કેર કદિએ ન પડે. ”

“ તો પણ ચોખવટ થય તે સારી. જોજ
જોજ વાન કરવામાં માલ નહીં. પાછળથી કોઈ
કોઈને દોષ કે એવું અત્યારે ન રાખવું. ”

“ દોષ દેવા જેવો પ્રસંગ નહીં આવે.

તમે એ બાબતમાં નિશ્ચિત રહેજો. જોટાજોટા વિચાર કરી નાહકતાં દુઃખી ન થતાં. તમે મને દગો દો એ હું માની શકતોજ નથી. પણ લીલી ! વહાલી લીલી ! મને તો પાકે પાચે ખાત્રી છે કે તમે મને ચાહો છોજ. મારી આ માન્યતા જોટી હોય, જો મેં ગેરબાજબી છુટ લીધી હોય તો તમે મને માફ કરશો ? ”

“ મી. રાય ! તમે મને મુખી કહેશો એ કણ્ણલ પણ મને કહેવા દો કે હજી સુધી મેં દુનીઆ દીડી નથી, જગત જોયું નથી. એમ પણ બને કે ભવિષ્યમાં કેાઈ એવી મૂર્તિ મારી નજરે ચડે કે જેને હું તમારા કરતાંએ વધારે ભાવથી માન આપું અને તો પછી ? ”

એના આ જોળપણ આ સ્પષ્ટવક્તાપણા માટે મનમાં ને મનમાં મેં એના વખાણ કર્યાં.

“ અભખત. વહાલી ! દુનીઆમાં હું એકલો જ નથી અથવા દુનીઆં પર મારા ‘ સર્વ હક્ક સ્વાધીન ’ નથી. હું પૈસે પુરો, માણસ પુરો, શરીરે સંખંધો નથી. મારા કરતાં પણ વધારે યોગ્યતાવાળા તમને ન મળી આવે એમ નથી. પણ હું કહીશ કે હું તમને મારા પ્રાણથી પણ ખારાં ગણું છું. તમે મને જે માન આપો છો તે બદલ હું તમારો શો આભાર માનું ? હું રંક છું તમે રત્ન છો. જો તમે મારા પર પ્રસન્ન થશો તો તો હું મારી જાતને ધન્ય સમજીશ. ”

“ ન્યારે તમે આવું આવું બોલો છો ત્યારે હું કેાઈ અજબ વાતાવરણમાં હોઉં એમ મને લાગેછે. જાણે હું તમને વરી ચુકીજ ન હોઉં ? અત્યાર સુધી હરેક વાતમાં હું મક્કમ રહેતી પણ હમણાં હમણાંની હું એટલી બધી અશાન્ત, અચોક્કસ, અદૃઢ થઈ ગઈ છું કે ન પુછો વાત. એવું શાથી થયું તે પ્રશ્ન જાણે. મારું કહેવું તમે સમજો છો ? તમે મારી નજરથી દૂર રહો, વેગળા હો એ મને નથી રોચતું. મારી આંખે તો આખી

દુનીઆંથી તમે ભિન્ન જણાઓ છો. મારું કહેવું સમજાય છે ? બરાબર સમજાય છે ? યથારિથત સમજાય છે ? ”

“ તમારું કહેવું હું બધું સમજી છું, તમારો ભાવ હું પુરો જાણી છું. હું મને સુખી સમજી છું. આજ તમે જેને કહ્યું તેથી તમારા પરનો મારો ભાવ યોગણો વધ્યો છે. તમારી ઉક્તિના સત્યમાં મારો અર્નિવચનીય વિશ્વાસ છે. તમે જે કરશો તે સારું અને સાચુંજ કરશો. ”

“ હવે મને જુદો અનુભવ થવા માંડ્યો. તમે મને એટલા તો સારા લાગો છો કે મારી બધી અશાન્તિ હવે શમી જવા આવી. ”

“ તમે મને અકલ્પ્ય સુખ આપ્યું. તમે મારી અતેરી આરાધા પુરી પાડી. ”

“ પણ સુખમાં છેકી ન જતાં. કદાચ એ સુખ નયે છાજે. ”

“ શંકા રાખવાનું કેંજ કારણ નથી. ”

“ ખરું. પણ તમારો હલ્લો અચોત્તે છે અને તેથીજ તમે વિજયી થયા છો. એવું વેર હું જરૂર વાળીશ. ”

“ તમે મારી સાથે ગમે લાં, ગમે ત્યારે, વગર આનાકાનીએ આવશોને ? ”

“ નાજી. માફ કરો. બેબાનમાં બકાએલા શબ્દો પકડી રાખવા અને તેનો દુરુપયોગ કરવો એ તમને શોભે નહો. ”

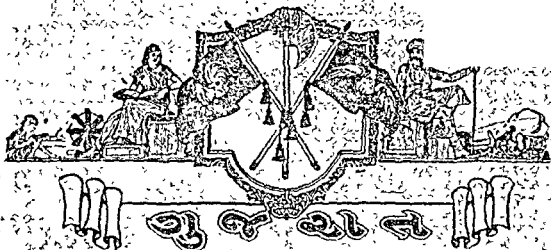
“ હા કે ના. ” મેં હાં કરી.

“ નથી જાણતા અતિ હર્ષ કે અતિ શોકનું પરિણામ શું આવે તે ? મેં આવું નહોતું ધાંયું. ”

“ મારા સવાલનો જવાબ આપો. કહો, હા કે ના ? ” મેં તો પકડીજ રાખ્યું.

“ તમારી સાથે દરીઆમાં ડુબવા કે પાવક માં પ્રજળવા પણ હું તૈયાર છું. પછી કે ? ” પ્રેમના છણકા કરી તે બોલી.

જાતની સ્વ. પતિપ્રીતિ સ્મરણાર્થે
 મી. ફાર્બસ ગુજ. તી મહાને
 સ્વીયુત દાદ્યાભાઈ આશુદેવ આવડા
 તા. ૧૧/૧/૧૯૮૪

પુસ્તક ૧૪]

આશ્વિન ૧૯૮૪

[અંક ૧

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મે ઘડેલાં બાળકોમાં રહી નિશ્ચેતન ઢીંગલીઓ
 બનશે મા. તપથી શક્તિ મેળવજો, ભાવનાથી શુદ્ધિ
 મેળવજો. અભ્યાસથી કાર્ય, દક્ષતા મેળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર
 સમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; છે તેજ જીવનમાં રસ કેળવી ઉદ્ધાસ
 અનુભવજો; અને આમ ધડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરજો—
 શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં,—કોઈનો ભય
 ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને મહાન
 રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવાં હોય તો તેની ઉગતી
 પ્રજાને આ માનવતા મૂર્તવવીજ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી

ક્રમાર : આપાદ કેનો અકમોથી

તેણે રાક લખાવી લેયું

જમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિકે ગુજરાતી સમાને
શ્રીયુત પદ્માભાઈ આણંદજી નાવડા
તરફથી : વિનય સપ્રેમ ભેટ

ભગવાન પ્રેરિલ્ય

લેખક :

શ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

શ. રવિશંકર મ. રાવળ

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર

રાજગૃહ

તક્ષશિલા ...

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પામે.

અધ્યાનીસ્થાન આગળ આવેલું રિઘાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજાનું પાટનગર.

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ મગધના નરેન્દ્ર દિવંસ્યગૃમ્મનો મંત્રી.

વક્રનાસ મગધના નરેન્દ્ર દિવંસ્યગૃમ્મનો અગ્રાધ્ય.

સુમોદા તક્ષશિલાના રાજા સુનાહની પુત્રી ને દિવંસ્યગૃમ્મની રાણી.

દિવંસ્યગૃમ્મ } શુદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો અશ્વત્થામા રાજા.
ધનનંદ

શેષ...સુદસક માલ્લવોના હૃત પ્રાણુધિ.
આંભિ...તક્ષશિલાનો સુવરાજ ને સુમોહનો બાહ.
ભિષ્મયુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
સેનાજિત.....દિરણ્યગુપ્તના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
મૈનાકી.....મદાપદ દર્શકની પત્ની.
આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુજી.
પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
કંદુ }
શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
સૂક્ષ્મલક્ષ }
કોશા...પ.ટ.લપુત્રની વિષ્ણુગુપ્ત ગણિકા.
કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.
કુલપતિ ભદ્રાક્ષ... નૈમિષારણ્યના કુલપતિ.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ૪. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થયેલું. મદાપદ નંદના રાજવાસિને એકાદ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર દિરણ્યગુપ્ત 'સવર્ણસિંહ' નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાળતો હતો.

મદાપદ નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમેહા સાથે પરણ્યો હતો. સુમેહાનો બાહ આંભિ ધણે વર્ષે મહેનતે મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એના પ્રાણજી મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં પ્રાણજી મગે ચાલીને ભય એવી મથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ પ્રાણજી ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને ભય-કલ્પત યવા લાગ્યો. મદાપદ નંદ સ્વાર્થી હતો. સુમેહા એનાથી કંટાળી હતી. બાઈ આગ્ન્યાના સમાચારથી તે રાજ્ય ધર્ષ. મદાપદ નંદ કે જેટલું સાધવા સુમેહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક જગત સત્તાના શિખરે હતા. દિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા. તેની પુત્રી ગૌરી અંત:પુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવગની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ધરડા પતિની બુવાન પત્ની હતી. મૈનાકી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચડાતી હતી પણ તે કળાક ચાલી ગયો હતો. મૈનાકીને વિષ્ણુગુપ્ત આગ્ન્યાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પાસેથી મળે તો કુમરની બળર બાલુવા તેને મળવા ભય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે મગધ સિંહ ક્ષપંક રાક્ષસમંત્રી, સુદસ માલ્લવેના હૃત પ્રાણુધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પછી નવા આનંદકને અને તેની મિત્ર ગૌરીને મળવા આવ્યા પણ તેને થોડી વાર શાક ભેવા પછી પછમાં મગેશ યજ્ઞ રાક્ષસે બા: અપમાનથી તેનું હૃદય આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાજિત શકટાલને સત્વરિય નક્કી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુગ્રંથ અર્ધીના દોઢિયોની અધમ દસાથી નહોતી યાય છે. ન્યાં બ્રાહ્મણેનાં અવગણનાંથી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણેને ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન ઊંડી જ્યાં પ્રેરે છે. રાકડાલ ગૌરીને સેનાગિત સાથે વસાવવાના છે એ નહીં વિષ્ણુગ્રંથ આમ કહે પામી છે. ને વિષ્ણુગ્રંથ ગૌરીને પરશુના તેઆર યાય છે.

નરેન્દ્રેવ આંસિ ને તેનાં બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલાં હયમચોટથી ડરે છે. ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંસિએ સુખોદા સાથે આવીને નૈમિષારણ્ય નક્કી યાય છે, પણ તે પહેલાં છઠ્ઠે આવનાર મહેમાનોનાં માનમાં સમાજની રચના થય છે.

ગૌરી ઉપરા ઉપરી બનતા અદ્વૈત બનાવેથી કંટાળી પડે હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાગિત કે વિષ્ણુગ્રંથ સાથે ? એ કંટાળી એનો એકે બધ સ્વલભદ્ર અગ્નિકાને ત્યાં પડયો પાયથો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીકુપીથી તેને મળવા નય છે, આ અણુધાયો આગમનથી સ્વલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોરાને લ્યહ અતે એક મહાવીરના અનુચયી સાથે દીક્ષા લેવા જાતી નીકળે.

ગૌરી બનાસા થઈ વર ગઈ. સેનાગિતે આવી રાકડાલને કહ્યું : નરેન્દ્રેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીએચી પાછા આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે.

આ સાંભળી રાકડાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું સુવત્તી રાખે છે.

મૈનાડી વિષ્ણુગ્રંથને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાડીએ ગૌરીને હેતમાવથી પોતાની કેરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાગિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

બીજે દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાગિત ગૌરીને મૈનાડીનાં પ્રેક્ષાભારમાં નોરાંતે મળી શકે. ને તે શતે તે એના ધરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયા. કેદી કુમાર ચંદ્રગ્રંથ ત્યાંથી નાસી છુટી મૈનાડીને મળે છે. વિષ્ણુગ્રંથ કુમારને હાલ દુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુગ્રંથ કુમારને તે શરાદાસીના પુત્ર નથી પણ શૈશુનાગ મંદાનરીના ચીરસપુત્ર કુમારગ્રંથ તેના પિતામહ હતા તેનો સેદ ફેરે છે. ચંદ્રગ્રંથમાં નવી મહત્વકાંક્ષાઓ ભરે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા જાતી નીકળે છે.

સેનાગિતનો કેદી નાસી છુટ્યાની જાણ યાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુગ્રંથ ઊડવી ગયો એમ કહે છે. હવારા સેનાગિત જાનસને ખબર આપે છે. અતે સંનિધાતાની યુક્તિ-રાકડાલની કુપરી રાત્રે સંજાવાની સુકવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ રૂંચિયાર હબજી નય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાધી ને સેનાગિતને શ્રદ્ધાલ્યામાંથી ઉગારવા તે મૈનાડીનું ધર્મ ઊઠી એની કુપરી તરફ ધસી નય છે.

બીજે દિવસે સવારે અર્ધ અપાતો ભેગા સૌ લોકો સરસ્વતી-મહિલાની સામે આવી એકઠા થયાં. વંકનાસ, સંનિધાતા ને સેનાગિત આવી ગયા. આંસિ તેના યોદ્ધાઓ સાથે આવી લાગ્યો. રોય ને સુદક્ માર્ગસેવાના દૂત પ્રણિધિઓ આવ્યા. પણ હજી આચાર્ય વિષ્ણુગ્રંથ આવ્યા ન હતા. કેમ નહોતા આવ્યા તેની અર્થો રાક યદ્દની. સિદ્ધાર્થ કાપલુક આવ્યા. એમણે પુછપુછ કરી ત્યાં સમાચાર મંચ્યાં આચાર્ય રાકગલના ધરમાં રાત્રે આચાર્ય બળી મુઆ. કાપલુક યોગસિદ્ધિથી માર્ચના રૂરી આચાર્ય ! અર્ધ રચી-કોરો ને આંસિના યોદ્ધામાંથી આચાર્ય બહાર પડ્યા. નરેન્દ્ર ને સૌ રત્નબંધ બેની થયાં નરેન્દ્રે આચાર્યની રાખા પકડવા હાથ નાખ્યા. રાખા છુટી ગઈ. રાત્ર પળ સાચુવી ગયા. આચાર્ય નંદ નિકેદનની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આંસિ ને તેનું ભરફ મહાદેવીને સેધ ચાલી નીકળ્યું. સેનાગિત તેમની પુકે પડયો.

સેનાગિત નૈમિષારણ્યમાં આવી લાગ્યો. એણે લગ્નને યુગ આગળ જ રહેવા દીધું અને કોડાકુદી કોડેના સેનિકો સાથે તે આગળ ચાલી નીકળ્યા. તેને ત્યાં મહાદેવી વસે મળે છે. નૈમિષારણ્યમાં તે એણે

આટલો મારો છે, સંસ્કારવિહીન જણાય છે. નૈમિષારણ્યનો પ્રસાદ તેને સાથે છે તે કલપવિ બદ્ધાશને મળી વિષ્ણુગુપ્ત નવાં ધ્યાન કરે છે તે તરફ જાય છે.

નૈમિષારણ્યમાં બધાં ગ્ધાન, તપ મત કરે છે અને પૂર્વજોની કથા મનણી કરી શુદ્ધિ ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. સૌન્દર્યગીતને કદું અને આ ત્રિશ્યા સ્થળ છોડી ચલી જવા સુચના કરે છે.

સૌન્દર્યગીત ચેરીકૃષીથી વિષ્ણુગુપ્તને મારવાની ધુનમાં ને ધુનમાં મુનિ ઉદાસનેના આશ્રમ તરફ જાય છે. આ રસ્તામાં કદું સાથે મારાંમરી થઈ જાય છે. બંને એક ઉંડી યોમાં પડકાય છે.

(હવે અગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૭ મું

વ્યાસ ભગવાનની પાઠુ!

આ ચોર્ગ વિષ્ણુગુપ્ત કુમાર અદ્રગુપ્તને મુનિ ઉદાસની ગુફામાં સુવા દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી પહેલ સંધ્યા ગ્ધાન કરી વેદ-વ્યસની પંદુકે નાં દર્શન કરવા આવ્યા.

સેંકડો વર્ષ થયાં મુનિ ઉદાસ આ શુંગ પર રહેતા હતા; અને બાગ્યેજ નૈમિષારણ્ય-વાસી કે યાત્રાળુ તેમનાં દર્શન આવતા. અને જે આવતા તે પાઠુકાના કાર્ત્તવ્યનિક દર્શન મુનિના આશ્રમ અગળ નજર કરતા હતા.

લોકવાયકા હતી કે મુનિ ઉદાસ રહેતા હતા ત્યાંથી નીચે દુર્ગમ જંગલમાં, જે સ્થળે ભગવાન દેવાયન પંચતપ પામ્યા હતા, ત્યાં તેમની સ્વપ્ન પાઠુકાઓ હજી હતી. એમ પણ કહેવાતું કે ત્યાં વ્યાસ ભગવાન કે ઇક વખત ચિરંજીવ ઉદાસને દર્શન દેતા. ઉદાસના આશ્રમ માટે લોકોને એટલો ભય હતો, કે બાગ્યેજ કોઈ તે વંટાળી પાઠુકાઓ જોવા જવાની ઇચ્છા પૂછી કરતું.

વિષ્ણુગુપ્ત જ્યારે નૈમિષારણ્યમાં આવતા ત્યારે ઉદાસને અભ્યાસ વિના અને પાઠુકાનાં દર્શન કર્યા વિના જતા નહીં. જે બીજા બધાં પ્રેરણારથાન હતા તેને આ પાઠુકાઓની પ્રેરણા વિના ચાલતું નહીં.

એણે એક દિવસ લીધો ને પરિચિત પગથી એ નીચે જવા માંડ્યું. પગથી સ્પષ્ટ નહોતી, કોંઈ પર પથરાઈ રહેલી વેશેણે તેના પર બધી જગ્યાએ આક્રમણ કર્યું હતું. ઝાડો વેશે, અંખરાં પર ને તેમાં ઇક પક્ષતાં ચંદ્રનાં કિરણો ભરેલાં એવા આકારો રચી રસો ભુલાવતાં હતાં. પવન જોરજોર વાતો હતો, અને ઝાડનાં પાંદડાંમાં ઇક સુસવાટ કરતો હતો. કોઈ વાર કોઈ દિસકે પ્રાણીની ચીસ કે ગર્જના સંભળાતી હતી. વનના બધાં એકાંતમાં મૃત્યુ ચારે તરફ અંતરંગ હતું, છતાં વાણીચના ડગલાં દૃઢ હતાં, દૃષ્ટિ સચોટ હતી, અને દિવસ અગમ હતો.

પોતાની દર્શના જેવી શાંતિથી આ જંગલના વિનાશક શક્તિઓનો સંદેશો તે સ્થિર ચિત્તે સાંભળી રહ્યા હતાં.

ગળરકું થવા આવ્યું. ઝાડોમાંથી આવતી જ્યોત્સ્નાની રેપેરી મોઢકતા શીકી પડી. પગથી સ્પષ્ટ દેખાવા માંડી. ઝાડની ઘટ્ટામાં મુસાંનાં પંખીનાં ખોલોથી વન જગવા માંડ્યું.

પવનનું જોર વધ્યું અને તેની શીતળતા પણ વધી. સવારની, સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી. તેમણે ઉંડા શ્વાસ લેવા; અને સવિનાની દિને દિને દેખાતી નવ મુર્ચનાથી આત્માને સમજાવવા માંડ્યા.

“કાણું સેનાનિત ?” કહી આચાર્ય તેને કંઈક ઉઠાડવા લાગ્યા.

રસ્તો હવે સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. તે એક સ્થળે ઉભા અને ચારે તરફ પથરાઈ રહેલી વણુ છુટાએલી પ્રકૃતિ, અનાસ્વાદિત રસસમૃદ્ધિ, અને ઉધાના સ્પર્શથી નવપદ્ધાવિત અનેલા જીવનના સંગમથી ઉછળી રહેલા પ્રવાહમાં પોતાની જાત પહેતી મુકી. અતુલવ, સંસ્કાર ને સ્વભાવનાં આવરણો એમણે દૂર કર્યાં અને એમના આત્મા અને આ પ્રકૃતિવૈભવમાં રહેલાં સમાન તરવોને એકરસ થવા દીધાં.

એમણે વિદ્યાઓનાં રહસ્યો પામવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો; સર્વમાલી રાજાપટ્ટમાં અંપણાનું હતું; સમરંગણોની ભયાનક રુદ્રતાને અતુલવ કર્યો હતો; ધણી વાર માનવ જીવનનું સૌંદર્ય ક્યારે નાખ્યું હતું; કદગતાને પોષી હતી; સંસાર-

માં હાહાડતું સંસારીપણું મેળ્યું હતું; સ્વાર્થ-ઓમાં પોતાના સ્વાર્થ-પોતાની આકાંક્ષાની નિહિ-શીવાય બીજો પંથ લીધો નહોતો. આ બધા અતુલવોથી નિર્લિપ્ત રહેવા એમણે આ બંધામાં રહેલી ભાવનાનું જ દર્શન ને નેર આગળ રાખ્યું.

તેમણે ઉડા શ્વાસ લીધો. બહારની પ્રકૃતિ-તાએ તેમના અંતરને પ્રકુલ્લ બનાવ્યું.

તે હરયા. તેમના આ બધા અતુલવો દિશિયોની લાસસામાંથી ઉદ્ભવ્યા નહોતા-છુટા-જવાયા, સ્વેચ્છાએ સરળવેલા, અયુક્ત આવિ-ભાવિ નહોતા; એમની શુદ્ધિ શતધા નહોતી, એકજ હતી. મંત્રમુગ્ધમાં, રણમાં, આત્રમમાં, એકાંતમાં એમણે જે એક અને અવિચોલ્ય આત્માનું દર્શન કર્યું હતું તે આ મર્જન-

કાલના પ્રારંભ જેવા ઉપાસુજી વનને સજીવ
બનાવતા આત્મા સાથે તન્મયતા સાધવા મથી
રહ્યો. તેમણે આગળ ચાલવા માંડ્યું. આરે
તરફ તરવરી રહેલી શક્તિઓને ઉન્નવાસ સાથે
તે પોતાના તરફ આકર્ષી રહ્યા. એમણે પણ
શીતળ સમીર ને ઉષ્ણ, વિનાશક પવન વાંચે
હતો. પુલો વેળાં હતાં, ને કાંટાઓ પાથર્યાં હતાં;
કુપેરો આણી હતી અને મુળ ઉપેડ્યાં હતાં;
ધટાથી ઊંચ કરી હતી, અંખરાથી જીવતો કચર્યાં
હતાં. એમના આત્માની સર્જક ને વિનાશક
શક્તિઓ આરે તરફ ફરી વળતી હતી.

સર્વશક્તિઓ વૃક્ષનાં શિખરોને સ્પર્શ્યાં. વન
જળહળતા, પ્રકાશથી તેજસ્વી બન્યું તે ઉભા
રહ્યા. આંખો મીચી. ઊં તત્ત્વવિતુરુરોગ્યં
મર્ગોદેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ।
ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ । સર્વ નારાયણનો પ્રતાપ
આ સનાતન શબ્દોમાં પૂજ્યભાવે સ્મરતાં તેમનું
અંતર નમ્ર થયું. તેમણે વિચાર્યું કે પોતે
અસ્પર્શના અસ્પ હતા, જેટલે અંશે પ્રકાશના
આત્મા સવિતાના પ્રતાપની પોતે મૂર્તિ હતા
તેટલેજ અંશે તે પશુ સંજીવ હતા.

તે વન જોડે, પ્રકૃતિ જોડે, શક્તિવૈભવ
જોડે, સવિતા જોડે, તન્મય થયા. એ પોતે માત્ર
એક કિરણ, એક કુપેર, એક સમીરનો સુસવાટ,
એક અરણ્યનો પ્રવાહ જેવા તેનાં આવિર્ભાવ
હતાં.

પ્રકાશના એ આત્માએ સર્જકતાના ઉદાસ-
માં પોતાની તેજસ્વિતાને નરનારીરૂપ બનાવી
હતી; તેમની છુદ્ધિને સંસ્કારરૂપે વ્યક્ત કરી
હતી. વધારે સ્પષ્ટ ને વધારે સુંદર આવિર્ભાવની
ઉત્કૃષ્ટતા તે તેજસ્વિતાએ નૈમિષારણ્ય-માત્ર
ગાંધારી, પાંડવ, પાણ્ડુ, યુગ ને હસેનું નહીં-પણ
આસને સૌનક, ઉદાસક આરુણ, યાગવલ્ક્ય
આદ્યદાયન ને સાંખ્યાનની પરંપરામાં અપૂર્વ

એવું નૈમિષારણ્યનું રૂપ લીધું હતું એજ આત્મા
નૈમિષારણ્યરૂપે વિદ્યાઓનું સર્જન, પોષણ, રક્ષણ
ને પ્રચાર કરી રહ્યો હતો...

એના સ્થિર નયને વિદ્યાનાં સર્જનની દિવ્ય
મંદાકિની દેખાઈ. યુગોના મહા પ્રવલને સવિતાનાં
રશ્મિઓએ આ સ્વર્ગગાનાં અરણ્ય પ્રકટાવ્યાં
હતાં.

આ તેજસ્વી અરણ્ય બગવાન દેવાયને સંકર-
ની માફક જટામાં એકાં કર્ષો; ભગીરથસમા
બળે તેમણે આ જ્યોતિર્મય સરિતાનો પ્રવાહ
તીરે વચ્ચે વહેતા કર્યો. તેમને પગલે ચાલના
મહર્ષિઓ તેમાં નાચ્યા-તેને પુછ-તેમાં નવાં નીરો
વહેતાં મુક્યાં, તેનાં પતિત પાવન નીરો જમદગ્ધાર
માટે લપગયા. વ્યાકરણ, સાદિલ, શાસ્ત્ર પુરાણ,
વેદ ને ઉપનિષદ, સાંખ્ય ને યોગ; અર્ધા આ સાગર-
સમી ધુધવતી કે સરવર જેવી થાંત, દિવ્ય ને
સંજીવિની મંદાકિનીનાં છુટા જવાયાં વહેતાં પાણી
હતાં... અને મહર્ષિઓ પણ એજ મંદાકિનીના
મહાતરંગો હતા...

આ બધા દ્વારા પ્રકાશનો પરમ આત્મા
વિશુદ્ધિ અને પૂર્ણતામાં અદ્ભુત એવા સનાતન
સખ્દબ્રહ્મ સ્વરૂપે પ્રગટતો હતો. એના દિગ્વિસ્તૃત-
માજ પ્રકાશની આત્મસિદ્ધિ હતી...

ક્યાં સુધી તેમણે સવિતાનારાયણના સખ્દ-
બ્રહ્મસ્વરૂપનો વિચાર કર્યો...

આ મંદાકિની હોળામાં ગંધ હતી; અનેક
અંતરાયો તેના પ્રવાહને મંદગતિ અને તેની
નિર્મલતાને કટુપિત કરતો હતો... રાષ્ટ્રી માંજો
માંલ કપાતાં હતાં. છિન્નમિત્ર પ્રભાઓ લોહ-
સંગ્રહમાં ઘડાતી નહોતી રાત્ર એક બીજાના
દેવમાં શક્તિનો ગાય કરતા... દક્ષિણપથમાં
દાનવો સરિતાને રોકતા; તક્ષશિલા ને ગાંધારમાં
પારસિકો પગ પેસારે તેને મહિન કરતા. કશિ જેવા
પ્રયંત મહાપદ્મના કુળે આ સરિતાના શોભણને

કુલધર્મ બનાવ્યો હતો. અઘાન, અધમતા ને દેવ ચારે તરફ પ્રવર્તતા.

આ સરિતાએ આવી આપતિમાં એક તરંગ સર્જ્યો હતો:-તેનું નામ વિષ્ણુચમ આચુક્ય હતું. સરિતાની દિવ્યતા તે જાળવતો તેટલે અંશે તે પ્રખ્યાત ને દિવ્ય હતો. જેટલું તે પોતાનું તરંગત્વ જાળવતો તેટલો એ નિર્બલ હતો. એણે આંખો મીંચી, તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવા આ સરિતાનું ખાન ધયું.

ઘોડી વારે તેણે આંખ ઉઘાડી. આસપાસ જોઈ, સવારની પ્રકૃષ્ઠતા હૃદયમાં ઉતારી પોતે એક મહાતરંગ-ચારે તરફ નાના મોટા તરંગોને જોઈ રહ્યો. તેમનું સામર્થ્ય પોતાના તરફ આકર્ષી રહ્યો.

સરિતા મંદગતિ થઈ હતી તેનું રહસ્ય તે જાણતો હતો. સ્વચ્છંદી, અસંસ્કારી રાજત્વના નાના મોટા પંથગણો, કુંગરાઓ, પર્વતો વચ્ચે નડતા હતા તેને એ પોતાના પાણીથી સદાને માટે પલાળી શકી નહોતી. તેને પોતાના વેગ વધારવાની ખીણો બનાવી શકી નહોતી. અનેક વંખર્ત સફલ થએલો છતાં નિષ્ફલ એવો એ-જીનો છતાં ફરી ફરી કરવાનો-પ્રયત્ન હતો.

એના જેવા ખીજ મહાતરંગોએ શું શું કયું ? થયાતિને પલાલ્યોઃ પૃથુને તોડી નાખ્યા; મંધાતાને વેગનું સાધન બનાવ્યાં. સહસ્રાર્જુનની કચ્છરો કરવી પડી, પ્રતીપને ઉપયોગમાં લીધો. જરાસંધે મુંઝડેલીઓ ઉભી કરી. કેટલી મહેનતે દુર્યોધનને દૂર કર્યો ને પરીક્ષિત પરથી ઘોષ વધાર્યો ત્યારે જનમેજયને ખસેડતાં મહેનત પડી. જનકને તરંગ બનાવ્યો ત્યારે મહાપદ્મ નંદ વ્યોમ સુખી ગારરાજના માફક ગતિ શોધી ઉભો ને એની ઊંચા નીચે અને કુંગરો સરિતાને ગુંગળાવી રહ્યા હતા.

આ સ્વચ્છંદી રાજત્વને સદાને માટે ખસેડ-

વું જોઈએ-માત્ર મતિ વધારવાની પલાજ કરવી જોઈએ. પર્વતોનો ઉપયોગ નહીનો રસ્તો સરળ કરી આપવાનો છે... નૈમિષારણ્યમાંથી નીકળતી દિવ્ય સરિતાનો તે મહાતરંગ આરે તરફ આ અવરોધકારક નંદપ્રતાપને નાના મોટા તરંગોથી ઘેરી રહ્યો હતો. નાના મોટા રાજ્યને હાથ પર લાઈ, શેષુનાગ કુલના કુમાર ચંદ્ર-ગુપ્તને પોતાનો કરી, તેણે નંદના રાજ્યને હૃદયમયા-વવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેની ઘોષણા-નંદના પોતાના કાનમાં કરી મહાતરંગે મહાપ્રયત્ન આદર્યો હતો.

જેમ જેમ તે ચાલવા લાગ્યો તેમ તેમ તેને સ્પષ્ટ સમજાતું ગયું. રાજત્વ એ સરિતાથી બિન્ન નથી. રાજત્વ, શસ્ત્રવિદ્યા, હંડનીતિ, વાર્તા, અથશાસ્ત્રના અંગ છે-અથશાસ્ત્રે વિદ્યાનું અંગ છે; સર્વ વિદ્યાનું મૂલ નૈમિષારણ્યમાં છે. એણે સરજવા ધારેલું રાજત્વ નૈમિષારણ્યનું અવિયોજ્ય અંગ-તેની એક વૃત્તિ થવી જોઈએ. જે વસિષ્ઠે ન કયું જે દેવાપ શૌનકે ન કયું, જે ઉદાહતક આરણ્યિકે ન કયું તે તેને કરવું પડશે.

શબ્દશ્રવણો, સાક્ષાત્કાર, સરજ કરવા નૈમિષારણ્યે ઈદ્રિયજન્ય સાધ્યો. ઈદ્રિયજન્ય વિના વિનય નહોતો; વિનય વિના શુદ્ધિ નહોતી; શુદ્ધિ વિના શક્તિ નહોતી; શક્તિ વિના યોગ નહોતો, શાંતિ નહોતાં, આત્મદર્શન નહોતાં. સરિતા સાથે તન્મયતા શક્ય નહોતી.

એણે પોતે ઈદ્રિયજન્ય કર્યો હતો, હૃદયમાં શાંતિ ને દષ્ટિમાં નિર્ભ્રમ ધાર્યો હતો. પોતે આ સરિતાનું ખાસ, તેનો મહાતરંગ, તેને વેગ ને તેનો ભગીરથ-સરિતામય સ્પર્શ હતો. હવે પોતાની શક્તિવડે રાજત્વને વિનય દોરીએ નાથી તેને સરિતામય બનાવવું હતું... દુઃસાધ્ય ને ભયંકર મહત્વાકાંક્ષા!

આસે વહેવાવેલી દિવ્ય સરિતાના એ-

તેજસ્વી પડે! માત્ર તેનાં વિચારમાં નહોતાં.
તેની નજર આગળ નીચી રહ્યા. તે ભેમી મળ્યાં,
તે ગોળ વસ્ત્રો એકે બંધારનું રૂપ લીધું; બીજાં એ
વંકારનું રૂપ લીધું. એ દેવી સ્વરો છુટી પડી,
ચારે તરફ નાચંચા લાગ્યા.

વિદ્યા ને ઈંદ્રિયજન્ય નૈમિષારણ્યે ક્યારનાં
સેમ્યાં હતી. છતાં નહોતી એકેચ્છે પૃથ્વી પર
રાજ્ય કરતો હતા. જ ને જ નો સાક્ષાત્કાર તેને
થયો તેથી શું ?

એકોત્રિયિતે વિદ્યા ને વિનયનું ધ્યાન કરતા.
વિષ્ણુશ્રમ ચાલતા ચાલતા અટક્યા.

સામે એક કાળો પથ્થર હતો તેના પર
સ્ત્રાણાવિક રીતે બે મોટાં પગલાં કોરાઇ રહ્યાં
હતાં, એક વૃદ્ધ વૃક્ષ તેના પર મીઠી ઊંચા નાખતું.

તેની યાત્રા પુરી થઇ. ભગવાન દ્વિપાયનની
પૂજા પાદુકા સામે તે જોઈ રહ્યા. એક પર જ
દેખાયો. બીજા પર જ દેખાયો.

તે એસી ગયા, દાંચ જોડ્યા; પાદુકાની ધુળ
લપ્ત માથે મુકી “ભગવાન દ્વિપાયન” તેમણે
ઉચ્ચાર કર્યો. ચારે તરફથી વનમાં એનોજ પ્રતિ-
શબ્દ થયો.

પ્રધાસન વાળી તેણે જ્ઞાતિ નિરાધી. નૈમિષા-
રણ્યમાંથી વ્યાસે પ્રગટાવેલો વિદ્યા અને વિનય-
નો પ્રવાહ તેમણે ચિત્ત આગળ રિચર કર્યો. પ્રવાહ
વિરે હર પાંચો, વંધ્યો, અટક્યો, પાછો ઉછળ્યો.

એણે તેમાં પોતાના જોયો ને પ્રવાહનો મદા
તરંગ જોયો; ... પોને મદાતરંગ બની ગયો. તે
ઉપર ઉછળ્યો, નીચે ગયો. તેણે વિદ્યા ને વિનયના
તરંગો આકંઠ્યા, પોતાના કર્યા... તેનું અંતર
શાંત થયું. ચિત્ત એકાગ્ર થયું. ધ્રુવવતા પ્રવાહ
પર વિદ્યા ને વિનયને મદાતરંગ ઉલ્લસી રહ્યો.
બન્ધા તરંગો તેનામાં ભળી ગયા. દશ દિશાની
દિવ્ય શક્તિઓ આકંઠ્યા, પોતાનામાં ભળી ગઈ.

નૈમિષારણ્ય મદાતરંગ યથ ગયું; મદાતરંગ
અને પોતા વચ્ચેનો ભેદ ભાગી ગયો...

એકજ મદાતરંગ વ્યોમ સુખી...

જકાર ને વકાર બેનાં તેજસ્વી યુગ્મમાં...
પ્રકાશિતો રહ્યો. ચારે તરફથી અધિકાર મદા-
તરંગ પર આવી રહ્યો. મદાતરંગ તેજનું બિંદુ
બની રહ્યો. તેજના બિંદુમાં જકાર ને વકાર
રંપવટ દેખાતા... બિંદુ કોપેતું હતું.

નાડીઓ બંધ પડવા લાગી. ચિત્તનો નિરાશ
વધતો ગયો.

તેજનાં બિંદુમાં સૌમ્ય પ્રકાશ પ્રગટ્યો.
બિંદુની આસપાસ ગુલાબી વર્તુલ થયું. બિંદુ
રિચર થતું ગયું... યથ ગયું.

...બધું ગુલાબી યથ બધું... જકાર ને
વકાર સંલગ્ન થઇ ગયાં... બિંદુ મોડું થયું,
નિશ્ચલ થયું... જ ને જ અદૃષ્ટ થયા... બિંદુને
બદલે, ગુલાબી ને સૌમ્ય પ્રણવજ રહ્યો.

ઝંકાર મોટો થયો... દ્રષ્ટા વિહીન યથ
ગયો... પ્રણવમાં બ્રહ્માંડ લીન થઇ ગયું... અને
દિશાવિહીન ને નિઃસીમ આકાશમાં ઝંકારની
પરમ ને પ્રપ્રુક્ત જ્યોતિઃ ઝગમગી રહી...

...ઝંકાર અદૃષ્ટ થયો. ને વિપલ વાર
નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રસરી રહી.

x x x

...સમય વહી ગયો. દ્રષ્ટા પ્રગટ્યો-નૈમિષા-
રણ્યનું દક્ષિણ પ્રગટ્યું. સાથે ઝંકારનું દક્ષિણ
થયું...

...વિદ્યા પિતાનો નિઃશંક ઈંદ્રિયજન્ય
નહોતો. ઈંદ્રિયજન્ય વિનાની અધમ વિદ્યા નહોતી,
જંને તપશ્ચર્માની શક્તિથી સંલગ્ન થઇ ગયા હતાં.

નૈમિષારણ્યમાં અગાધ શક્તિ પ્રગટી. એ
શક્તિથી જો રજતને પોત નું કયું, વિદ્યા ને
પોતાની કરી, વિનયને પોતાના કર્યો.

[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫]

વિજ્ઞાન

અને

પ્રજ્ઞા

કલિયુગ એ

વિજ્ઞાન યુગ.

વિજ્ઞાન એટલે પદ-

તિધર યોગ્યએલું

ગાન. કળા કાર્યમાં

સમાએલ છે. તો

કાર્યની સમજણમાં

વિજ્ઞાન ગ્રંથાએલું છે. કળા અને વિજ્ઞાનના

સંયોગમાંજ સંપૂર્ણતા સંભવે. વિજ્ઞાન આકાર

અને નિરાકારના અનુભવ અને આવિર્ભાવમાં

રહેલું છે. નિરાકારના આવિર્ભાવમાં વિજ્ઞાનની

પ્રજ્ઞતાનું રહસ્ય છે. વિજ્ઞાન એ ચમત્કારમાં રહેલું

છેલું સસ. વિજ્ઞાનની છેલ્લી મહત્વાકાંક્ષા મનુ-

અને ધર્મર વચ્ચેનો પડો તોડી નાખવાની છે.

વૈજ્ઞાનિકો અને જનસમૂહ વચ્ચે આસમાન

જમીનનો ફેર જડવાદ અને આધ્યાત્મિક વાદના

ઝગડામાં-સસ અસસના નિભાવમાં રહેલો

છે. છતાં જડવાદને મુડીવાદ, આત્મવાદને

આધ્યાત્મિકવાદને વિનાશવાદ, ધર્મવાદના

સેળસેળને લીધે તેનું સ્વરૂપ વિરાટ

વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનની પ્રમુખતાનું રહસ્ય છે.

રિમકવાદ વિચારપૂર્વક જગત નીહાળવાની "ના" પાડે છે તો વિજ્ઞાનવાદનું જીવન વિચારમાંજ સુખ-એલું છે. વિજ્ઞાનને જડ અને ચેતનમાં ભેદ નથી. ધગધગતી શક્તિ જોડેના સંપ્રાપ્તો સુદર દનિદાસવિજ્ઞાન છે. ભવભલા સૈનિકનું અનિમાન શુભાવે એવી તરાથી એક પછી એક વિજ્ઞાનીકોએ એ યુદ્ધમાં આહુતિ આપેલી છે. એજ એનું ગૌરવ છે.

વિજ્ઞાનના એ ભાગ-"શુદ્ધ" અને "ઔદ્યોગિક." શુદ્ધ વિજ્ઞાનના પરિણામનો ઉપયોગ એ ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન. ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાનની ઉપર લક્ષ્યનું તેજ વિરાળ છે. છતાં ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાનની પાછળ શુદ્ધ વિજ્ઞાનનો કોશ જુગ

સૈનિક

રૂપાવ છે. આરમ-વાદીઓને ધર્મર રૂપી માનેલી શક્તિમાં વિલમ પામવું છે તો વિજ્ઞાનીકોને તે શક્તિને માત આપી જીતવી છે. આધ્યા-

હોય. આ જમાનામાં લક્ષ્મી પાંછળ શુદ્ધ વિજ્ઞાન બધામાં છે. વિજ્ઞાનની એટલા “શુદ્ધિમાં” છે.

શોધખોળનાં ચમત્કારિક બધામાં એ ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાનની કૃષ્ણતાઈનું પરિણામ છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાનની ઝડપ કીડી વેગે છે. વિજ્ઞાને કાલસાને કસિયુગનો પારસમણી બનાવ્યો છે. કાલસો એ કલ્પનરૂ. વિજ્ઞાનની છેવટની ફોર્સ વિશ્વ એકજ વસ્તુની ઉત્પત્તિ છે એ અતલાવતામાંજ રહેલી છે. “શોધ” એટલે કે સોનાનો ખંડાર ખોળવાનો નથી. વિજ્ઞાન એટલે સુઅવસ્થાન નહીં.

વિજ્ઞાન હિતરતું વૃક્ષ છે. તેના જીવનનો આધાર મળતો ખોરાક અને લેવાતી દરકાર ઉપર છે. વિજ્ઞાનની એકાદ શોધ જમાનાએ સુધી વઢાવેલ પરસીવાનું રહસ્ય છે. શોધ કરવા અધારમાં પ્રથમ તો ફક્ત મારવા નાં છે. ઘણી ખરી શોધો અધ્યાત્મિક હાથ આવેલ છે. રેડીઅમ કે રેડિયેશનનું કિરણો એ તેમની શોધ પરિણામ નથી.

વિજ્ઞાનનું મધ્યમક ગણિત છે. ગણિત આપણા દેશનું ગૌરવ હતું ગણિતનું જન્મસ્થાન હિમાલયની છાયામાં છે. જે દેશમાં આ વિજ્ઞાન પૂર્વે વીકસ્યું તે દેશમાંજ પહેલું ને વિનાશ ગમ્યું. સીંધા સ્ત્રીની પરાગ દબાવે કિડી નથી. તેનું કારણ વધારે કુસુમની ખામી. ગણિત પ્રજાનું જીવન હોય તે સ્થાને ગણિતની ગંધ પણ અજે અમાતી નથી. ગણિતનો વિકાસ એજ સંસ્કૃતિનો વિકાસ. ગણિત ઉપર પાવથેગોનાનું આધુનિક જ્ઞાન રાચે છે. જુગડાના તારની માફક ગણિત જીવંતમાં ગ્રંથાએજ છે ચિત્તજીવ ખામી એ ગણિતની મુખ્ય ખામી છે. સંગીતની ખામી એ પણ ગણિતની ખામી છે કળ એટલે ગણિતનો માફકસર ઉપયોગ. ગણિત ને જોડે કંપનગતીએ તેટલો થોડો. લોહસ્થાનમાં ગણિતના મુલ્ય એડે ખગોળનું પણ મુલ્ય થયું. વિજ્ઞાનનું

એક અંગ કરમાતી બીજી અંગ કરમાયજ. આમ વિજ્ઞાનના અંકુરોનું દંડન એટલે પ્રજાનો આત્મપાત.

વિજ્ઞાન જાદુ હોય તો “દેમોસ્ટ્રી” જાદુની લાકડી છે અને “પ્રીમીકસ” તેનો મંત્ર છે. એ જાદુમાં લાકડી તરે જર્મનીએ ભદ્રભલાનો તોર ઉતાર્યો. રંગ, ખાંડ, ઝવેરાત એમ એક પણ એક ઝટકાથી ઝડપી લીધો. વિજ્ઞાન અને પ્રજાના લાભ અલાકનો સંબંધ લોહી અને જ્ઞાનતંત્રુઓના જેવો છે. વિજ્ઞાનની તરછોક્ર એટલે પણ ઉપર કુદાડી.

“જીવ વિજ્ઞાન” (Biology) ના રહસ્યમાં આજે પ્રજાઓના જીવનનો આધાર છે. એનું જ્ઞાન પ્રજાઓનાં જડમૂલ ઉખેડવા પુરતું છે. ઝુલુ અને ફ્રાન્સીસ અમેરીકનો આ વિજ્ઞાનના સપાટામાંજ પુરા થયા છે. પશ્ચિમના વિજ્ઞાનીકોને લાગ્યું છે કે ફુનીઆ ઉપર મનુષ્યની વસ્તી એટલી ઝડપથી વધે છે કે (૧૦) વર્ષમાં બમણી થશે. તો ૧૨૦ વર્ષમાં ૬૬૦૦ ૦૦ ૦૦,૦૦ મનુષ્યોથી પૃથ્વી ભરતી થઈ જશે વિજ્ઞાનની મદદથી ધારો કે ખોરાક પુરો પડાયો તો પણ ઇ. સ. ૩૦૦૦ની સાલમાં ઉભા નહેવતી જગા નહીં રહે. માટે ગોનાઓના હિતમાં કાળાએ વફા થવું. આવતી કાલના દિવસે સંતી ચાલી જશે.

વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વર્ગો વૃક્ષની અસંખ્ય કાળાઓ જેટલા છે. આપણા શરીરનો એકાદ ભાગ અળગો કરી શકાય નો દેશના હિતમાંથી વિજ્ઞાનનો એકાદ વર્ગ વિખુટો પાડી શકાય. જુદા જુદા વર્ગોના અસંખ્યાસ એ વિજ્ઞાનની નવી રીત.

દેશમાં કાલ કાળે કલનાશકિતની એક નવની. જે દેશમાં વિજ્ઞાન અને તારવગરના સંદેશાઓની વાતો જ્યારે બીજી જગતી પ્રજા

ઓના સ્વર્ગે પણ ખ્યાલમાં નહતી તે વખતે થતી તે દેશમાં આજે વિજ્ઞાન-અંગે જે આપણા જ્ઞાનને છેડેા નિનિ અને આ નિના વિચાર જા આવે છે વિજ્ઞાનની જગદળ જાણેની ખામીને લાંધે પરમેશ્વરને પણ હરધરી હેતરાય છે. પરદેશી પ્રજાઓ આજે આપણને આપણી પાસે શું હતું ને નહતું ને નમની રહી છે. રીસેટી (ટીના) સિદ્ધાંતનો દાખલો બસ છે.

દર વર્ષે હજારો મનુષ્યોનો વિના કારણ મૃત્યુબ્રમ્હ અપાય છે. છતાં તેનો વિચાર વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ નથી થતો. વિજ્ઞાનનો ઉદય પરદેશીઓએ બતાવેલા રસ્તેજ ન હોવો જોઈએ. પ્રજાને વિજ્ઞાનિક સ્વતંત્રતા પણ જોઈએ. રંગને માટે કુગરતું જર્મન પેટન્ટ નં ૧૦૦૮૬ એવું છે કે તે પ્રમાણે નકલ કરવા જતાં કારખાનુંજ જુલ્લા થઈ જાય વિજ્ઞાનનાં મુખ્ય મુખ્ય મતવાદ કે પ્રજાનિકાવદને ન વળગી રહેવાનો છે. વિજ્ઞાન વિનાશક શક્તિનો સમુચય છે એમ નજ મનાય. ક્ષાતિનું સાધન સંપ્રામાર્ગ વિનાશ માટે મરખીજ રીતે વપરાય.

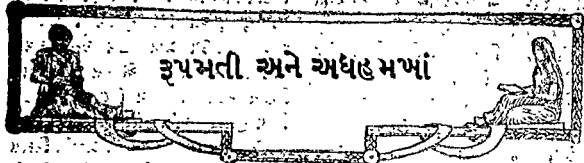
હજારોની સંખ્યામાં એકજ જાનના શીક્ષા જેવા વિદ્યાપીઠમાંથી બહાર પડતા યુવકો વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર શિક્ષણનું પરિણામ છે. વધારે પડતું સૌંદર્યનું જ્ઞાન એટલે વિજ્ઞાન ઉપર હુમલો. વિજ્ઞાન પ્રાનની મનોદશા ઉપર તરત અસર કરશે. વિજ્ઞાન શિક્ષણનો પાયો હોવો જોઈએ.

વિજ્ઞાન વિદ્યાન પ્રજ્ઞ માથા વગરની પ્રજ્ઞ જેવી છે. મનુષ્યનું આ તી કાંઈનું જીવન વિજ્ઞાન મધ્ય ફરે. વિજ્ઞાન ઉપર પ્રજ્ઞના જીવન મૃત્યુનો સવાલ છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પ્રજ્ઞને ઓજસ નજ દોષા વિજ્ઞાન એટલે આત્મલગ વિદ્યાપીઠ વિજ્ઞાનનો વિષય છુદોજ રાખવો જોઈએ, આવતી કાંઈનું સમજાવ્ય વિજ્ઞાનિકા પસં છે. પ્રજાનો વિકાસ અને ઉદયન આધાર વિજ્ઞાન. તેને માટે જે કરીએ ત થોકું.

આજે દેશનું શરીર ગળાતું જાય છે. ખાવાને દાણથી માંડી પરદેશી રમકડાં ઉપર પ્રજા ઉછરે છે. રના સદા પાછળ ખચાંએલો પૈમેરુ ઉધાકવાની પદ્ધતિના ફેરફારમાં ખચાંયો હોત તો આજે અમે-રીકાના બજાર ઉપર દેશના નશીબનો આધાર ન હત. સતિમાં કચગ જેવી સડી ગએલી કવિતા પાછળ વેડફાએલા પાનાં વિજ્ઞાન પાછળ વેડફાયાં હોત તો પ્રજાના નાદમાં જુદોજ રણકાર હોત. શકુંતલાના સ્વર્ગના શિક્ષણ પાછળ ગ્રામાવેલી શક્તિ વિજ્ઞાન માટે વપરાઈ હતે તો પ્રજાનો પુનઃજન્મ થયો હોત. હજુ જગ્યા લાંથી સ્વાર ન ગયું તો આખી કુનીઆની ગ્રામામીને વખત આવે છે.

જુના વિચારની પાનખર ઝડપે એમે તોજ આઝાદ છે. બાકી પ્રજા ધોવાતી જાય છે અને ધોવારી.

લેખક :

રા. રઝીયુદ્ધાન એ. મોલવી

‘રૂપમતી’ ઉપર રા. દયાશંકર મ. બટના હાથે એક લેખ વાર્તારૂપે લખાયેલો છે અને તે ફોટ્યુન ‘ટુ ના’ ‘સુ જ્ઞ-રા ત’માં પ્રગટ થયેલો છે. તે વાર્તાનો આધાર લેખકે ઇ. ડી. હાવેલના ‘Aryan Rule In India’ નામના પુસ્તક ઉપર રાખ્યો છે. રા. દયાશંકરે તો ફક્ત સરહદ પુસ્તકમાં બાઝ બહાદુર અને રૂપમતીનું ચિત્ર જોઈ તથા એમાંની ચારજ્ઞ લીટી વાંચી જે કથનાચિત્ર એમની ભાવનાસૃષ્ટિમાં ઉભું થયું એજ દર્શાવેલું છે. પરંતુ તેથી ઐતિહાસીક ઘટનામાં ઉણપ રહે છે અને તેને પુરી કરવા અત્રે મેં ‘તારીખે શીરસ્તા’, સેખન પુલ ‘મીડીવીયલ ઇન્ડીઆ’, ‘ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટી-અર’ સર મલિકમની ‘એ મેમોયર ઓફ સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ’ અને ઇ. ડી. હાવેલના ‘આર્યાન રેલ ઇન ઇન્ડીઆ’ વગેરે પુસ્તકોનો આધાર લઈ રૂપમતીની હકીકતને વાર્તારૂપે રચ્યું કરી છે.—લેખક.]

હે સારંગપુરની ઉંચી ટેકરી ઉપર મુગલોનો વિજયબજાર ફરફરતો હતો. ‘સમ્રાટ અકબરની જય’ એમ અધહમખાન અને તેની સાથેના બીજા સાંમનો શુભદ આવાજ પોકારી રહ્યો હતો. માળવાની અસ્તવ્યસ્ત અને અચરજક રિયતિનો અંત આવ્યો. માળવાનો છેલ્લો રાજા બાયઝાદ કે જે બાઝ બહાદુરના નામથી વધુ પ્રખ્યાત છે તે પરાજિત થયો. એણે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું, અને પોતાની જીંદગી બચાવવા તે મેવાડના કીલ્લામાં જઈને ભરાયો. ઉદેસીગે એને આશરો આપ્યો.

બાઝ બહાદુર લઈવેયો હતો; વીરનર હતો; પરંતુ તેની બેદરકારીથી તે હાર્યો. મુગલ લશ્કરને

જય જયકાર થયો. મુગલ સરદાર અધહમખાને વિજયનો અંગે ઉત્સવ ઉજવ્યો; સૌપાલીઓએ અર્પિત મનાવ્યો. માળવામાંથી-મેળવેલી છુટનો મોટો ભોગ દોરેલી રવાના કર્યો. આઝનો ખળનો, એનું જનતાનખાનું વગેરે એને હાથ લાગ્યું. મહેલોનો કબજો એણે લીધો.

આઝના અંતઃપુરમાં જે રાજુઓ હતી તેમાં અત્યંત સુંદર અને લાવણ્યમય રૂપમતી હતી. આ અપ્રતિમ-સૌંદર્યવાન કુમારિકા હતી સહારનપુરની. ગાયનકળામાં નિપુણ હતી. ઉત્તમ ગાયિકા હતી. સૌરાંએ હાંદમાં એની જોડ ન હતી. મોટા-મોટા ગાયન કળાના ઉરતારો એની સમક્ષ પાણી ભરતા. જ્યારે જ્યારે એ પોતાના

મહેશમાં સાયંકાળે મધુર સ્વરે ગાયન લલકારતી સારે મહેલની આરેખમાં સડક પર લોકોની હાં જામતી. એના મધુર કંઠ ઉપર લોકો ડાલતા. આ કિન્નરકંઠી કુમારિકા પંદર વર્ષની વયે બાઝના પ્રેમમાં પડી. બાઝે પણ પોતાની કળાથી એનું હૃદય જીતી લીધું. એ પણ ગાયન કળામાં નિપુણ હોઇ એક અઢો ગવેયો હતો. અદ્વનિશ ગાનતાનમાંજ મચ્યો રહેતો. મોજશોખ અને આનંદમાંજ મસ્ત રહેતો. અને આવા મોજલા સ્વભાવને અંગે રાજ્ય કારભારમાં પણ બેપરવાઇ કરતો. ઉભય પ્રેમીઓ આનંદથી પોતાના દિવસો મંડુમાં નિર્ગમન કરતાં હતાં. બે ચાર વર્ષ પછી મંડુના રમણીય વિલામજીવન કે જેની આસપાસ પર્વતની દારોનાં રમ્ય અને સુશોભિત દળો શોભતાં તથા સમીપમાં નર્મદાનું શાંત જળરત્ન જેની શોભામાં રુદ્ધિ કરતાં એવી રમણીય જગ્યાને હોડી તેમણે સારંગપુરમાં નિવાસ કર્યો. માળવામાં બાઝના આવા પ્રેમાળ અને વિલાસી જીવનને અંગે અરાજકતાના અને અધા-ધુધીનું સામ્રાજ્ય પ્રવલ્લું, સમ્રાટ અકબરને આ વાતની ખબર પડી. તેણે અષ્ટદશમાનની સરકારી નીચે મોટું લશ્કર આપી માળવા પર ચઢાઇ કરવા મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૧૨ માં અષ્ટદમે માળવા સર કર્યું.

રૂપમતી અને બીજી રાણીઓ અષ્ટદશમા દાયકામાં આવી. આ સમયે રૂપમતી યૌવનના મધ્યાનમાં પ્રવેશતી. એની તે સમયની દેહલતાની, કાંતિની-સૌંદર્યની અને લાવણ્યનાની ઉપમાના શબ્દો પણ તે સમયના કળાકારોને શોભાજડમાં નથી. એની વય આ સમયે એક વીસ વર્ષની હતી. એની અપ્રતિમ ખુશ્મુરતી-લાવણ્ય-સૌંદર્ય ઉપર અને એના નાજુક-કામળ બાંધા ઉપર અનેક ઇતિહાસકારો મળતા છે. તે સમયમાંજ પોતાનાં સૌંદર્યને અંગે

સારાએ દોઢમાં મજબૂર હતી. આ દોઢની અપ્સરા-અરે સ્વર્ગની દેવીની સરખામણીમાં તે સમયે કાઇ પણ દોઢની સ્વરૂપવાન ઓ ઉભો રહી શકતી નહતી. એનું મુખચંદ્ર અનેકને આકર્ષતું. એના સુંદર અને સોહામણી મુઠ્ઠા બાંધો અનેકનાં મેત્રોને દારતો. એની ઓઢાં સર્પ-ગાંઠ સમ કેશપલટા ઉપર બાઝ ગુલતાન થઇ જતો. જેનારને એનાં નયનો બે તેજસ્વી તારાઓ સમ દેખાતાં. એનાં હાંત દાદમની કળાઓસમ દોરતા. આ કામળાગિની યૌવના હતી રંગા-અપ્સરા-ઉર્વશી.

એની કવિત્વ-શક્તિ વીશે આજે કાંઈ શંકા નથી. એ કવયિત્રી હતી. એની કાવ્ય-કળાનાં વખાણુ તો આજે પણ વિદ્વાનો કરે છે. અને એની ઉત્તમ કાવ્ય કળાને અંગે એને દોઢની સેફ (The Indian Sappho) નો ઇલકાળ અપણુ કરવામાં આવ્યો છે. એનાં હૃદય અને કવિતામાં રચેલા પ્રેમ-પત્રો આજે પણ સારાએ માળવાને એની સ્મૃતિ-કરાવે છે. વર્તમાન સમયમાં નિરંતર દિવસો નિર્ગમન કરનારાં મંડુ નિવાસીઓ અને તેની આસપાસનાં ગ્રામ્ય જનો-સંધ્યાકાળે આમતેમ લટાર મારતાં આનંદથી એના રસિક હૃદય ગાય છે, અને એકાંત પ્રેમપત્રને રસિક-કંઠે લલકારી સંધ્યાની ઠંડી-લહેરોમાં આનંદ માર્ણે છે.

મંડુમાં એમનું રાજમંદિર દેવાતે આવેલું હતું. આજે પણ છે. વર્તમાન સમયમાં એ રમણીય અને ભવ્ય રાજમહેલો રૂપમતી અને બાઝમહારાજના મહેલોના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મહેલની સમીપ શાંત રવથી વેહેતી પવિત્ર નર્મદા, તેની પ્રતિ રમણીય અને આકર્ષક રૂઝેની સુંદર ખટા, થોડે છેડે પર્વતોની નાની નાની ટેકરીઓની એક પછી એક આવી રહેલી નાની મોટી દારો, દૂર સુંદર અનાજનાં એતરો-એ

સાંભળી લ્યારે તે ધણોજ દીલગીર થયો. તે બેચેન બન્યો. એની મુખાકૃતિનો હાવભાવ અદ્ભુત ગયો. એ એના મૃતદેહ પાસે આવ્યો. એના મુખચંદ્ર પ્રતિ ઘડી બાર અનિમિષ લોચને જોઈ રહ્યો. પરંતુ શું કરે? ખિન હૃદયે પાછો ફર્યો.

X X X

અધદમે જુસ્મ કરવામાં પરિસીમા એાળંગી હતી. પરંતુ જ્યારે અકબર માળવે આવ્યો ત્યારે સારંગપુરના નાગરિકોએ યાત્રાનો પક્ષ લઈ

અકબરને અધદમના નીચ ફેર્યો અને જુસ્મ નીચે અરજ કરી. અકબર એ સાંભળી અત્યંત દીલગીર થયો. અધદમને સરદારીની પદ્વી ઉપરથી અરતરફ ફર્યો. અધદમે ધણીએ કાલાત્રાલા કર્યા, અનેક માશીઓ. માશી પરંતુ અકબરે એને માશી આપીજ નહીં. પાછળથી અધદમ કોઈ એક સરદારના હાથે માર્યો ગયો. આમ જુસ્મીને પોતાના કર્તવ્યનો અદ્ભુત મળ્યો.

તેણે ... અલંકારો પહેર્યાં. બાઝની યાદ કરી.

“આચાર્ય શકટાસનું કુલ તારે એવા પુત્રની માતા થજે.”

હોળી

લેખ
રા. કિસનસિંહ
ગાવિંદસિંહ
આવડા
ચિત્રકાર:
રા. જગમોહન
ભોસ્લી

વસંતના પીલતા કમળ જેવું પ્રતિમાનું યૌવન ઉદયતું હતું. એની નિર્દોષ મસ્તી ધરમાં ઉદ્ઘાસનાં અજવાળાં રેલવતી. પ્રતિમા વિશુદ્ધ પ્રેમની મૂર્તિ હતી. સંપૂર્ણ લાકિત અને વિજયી આત્મવિશ્વાસલયુષ્ પ્રિયતમને એવું સમર્પણ હતું. નલિનિ આ રત્નસમર્પણથી ખેંખરતો હતો.

હોળીની આગલી રાત્રે મૃતાં પહેલાં પ્રતિમાએ મીઠું હસતાં કહ્યું: “નાથ, આવતી કાલે હું તો તમારી સાથે રંગે રમીશ. કાલે તો હું તમને રંગસ્નાન કરાવ્યા વિના નથી રહેવાની.”

નલિનિ જરા ગાંધીધેસો અને શુષ્ક સુધારક હતો. એને આવા વિચિત્ર પ્રાચીન રીવાજોમાં પરિવર્તન કરવું હતું. બેદરકારીથી તેણે જવાબ વાલ્યો: “પ્રતિમા, તું પણ અજ્ઞાન છું? મૂર્ખાઓની જેમ આ રંગ ઉછાળવાની ઘેલછા તને ક્યાંથી લાગી? વીસમી સદીમાં સોળમી સદીની વાતો ક્યાં કરે છે?” અમળ્યે એણે પ્રતિમાના હાં ઉપર શંખદશિલાઓ મુકી. પ્રતિમાનું મુખ નીચે ઢળી પડ્યું. એણે જમીન ખોતરવા માંડી.

નલિનિને એની પરવા ન હતી. એણે આગળ ચલાવ્યું: “જો ગયાવષ્ટની જેમ આ વર્ષે પણ તમે સૌએ એ શુદ્ધોત્તો ખેલ ખેલ્યો તો હું ધરમાંથી ચાલ્યો જઈશ.”

હતાશ પ્રતિમાએ પોતાની અંતરની બધી શક્તિ એકત્ર કરીને કહ્યું: “અંહ, હું નથી માનવાની. ધરમાં સૌએ રંગ રમવાની તૈયારી કરી છે. મોટાભાઈને લાં પુત્રની ખુશાલીમાં સૌ કાલનો આનંદ માણવાના છે.”

“ગમે તે હોય. મને એ જરાએ ગમતું નથી. ગયે વર્ષેએ તને કેટલું સમજાવ્યું હતું. છતાં હજી તારી ઉર્જાબલતા અને અજ્ઞાન જતાં નથી. તારી હું ઘણી વાનો માનું છું. પણ આ ગમ્માર રીવાજ મને પસંદ નથી” નલિનિએ સાફ સાફ સંભળાવી દીધું.

પ્રતિમાની આંખમાંથી ટપટપ આંસુનાં ટીપાં સરી પડ્યાં. આ રત્નદાણુએ ધડીવાર નલિનિનું શુષ્ક હૃદય ભીંજાડ્યું. “પ્રતિમા, આટલામાં રડવું શું? મને નથી ગમતું એટલે હું ના કહું છું. આટી હું તારી ઘણી વાતો નથી

માનતો ? ”

પ્રતિમાએ આંસુ લુછતાં કહ્યું: “ તો હું કયાં વળી તમારી એકેએ વાત ઉઘાડું છું. કોઈ દિવસ પશુ તમારી આરાતની અવગણવા કરી હોય તો બતાવો ? ”

નલિનિનું હૃદય પળવાર મુંઝવણની મીઠી વેદના ખમી રહ્યું. એના સુધારાના આદર્શો પ્રતિમા સમજ કે ન સમજ પશુ મધરાત સુધી એણે પ્રતિમાને લડાવી મનાવ્યા કરી.

૨

સુરતમાં રજનીનાથ વકીલનું કુટુંબ ખાન-દાન સંસ્કારી મનાતું. બે પેઢીથી તેઓ કાશીથી અહીં આવી વસ્યાં હતો. નાગરોનું અતઠાપણ અને મિથ્યા ગ્રામાન એમના કુટુંબમાં ન હતાં. ઘરમાં સરળ અને મધુર કુટુંબવાત્સલ્ય રમતું. હજી એમના સંબંધો કાશી તરફ જ યતા. નલિનિ સૌથી નાનો પુત્ર હતો. અને એ એ તરફ જ પરણ્યો હતો. પ્રતિમા ઘરમાં નવી વહુ-રાણીનું માનપાન ભોગવતી. સૌને મન સુશીલ પ્રતિમા માનીતી હતી.

૩

મેદાનમાંથી હારેલો શત્રુ નાસે એમ રાત્રિ પશ્ચિમમાં નાસતી હતી. થોડીવારમાં તો આકાશ સ્વચ્છ થઇ રહ્યું. પૂર્વ દિશા ઉજળી દેખાઇ. સૂર્ય મહારાજની નેકા પોકારતી ઉપા સુંદરીએ આવી મહારાજનું આગમન સુચવતાં વિશ્વમાં પ્રકાશ ફલ વેર્યાં. પ્રતિમા જગતે જુએ છે તો નલિનિ હજી ભર ઉંઘમાં હતો. ધીમે પગલે એ બહાર નીકળી પોતાની જેઠાણીના ઓરડામાં પહોંચી ગઇ. મધુરી અજના પ્રભાતની કાન્તિ નીરખવામાં મસ્ત હતી, ત્યાં પ્રતિમાએ પાછળથી આવી અગ્નિ દાખી. હાથ છોડાવી અજના-એ જોયું તો હસતી પ્રતિમા. “ અરે અત્યારે અહીં આવીને મારું સુંદર પ્રભાત સ્વપ્ન

વીખેરી નાખ્યું. કેવું અદ્ભુત સ્વપ્ન જોતી હતી ? ”

“ મોટી બહેન, મનેએ કહોને તમારું એ સ્વપ્ન ? ” નિર્દોષ પ્રતિમા ધડીમર અજનાને હેતપૂર્વક જોઈ રહી.

“ સાલ હજી તું તો નાદાન છું. તને શું કહેવાય. પશુ તું અત્યારે અહીં શયનગૃહમાંથી આવી કે કેદખાનામાંથી ? ” અજનાએ પ્રીતિ-પ્રશ્ન પુછી મીઠી મસ્કરી કરી.

મુગ્ધા પ્રતિમા અજનાના ગાલ પર આંગળી દાખી જોલી “ બહેન, મસ્કરી મુકો. હું તો તમારી એક સલાહ લેવા આવી છું. જુઓ આજે મારે એમને રંગસ્નાન કરાવવું છે. ક્યારે કરાવું ? ”

અજના હસી પડી. “ જોહો રંગસ્નાન ! મોટી કવિયત્રી. જો કહું ? નલિનિ નાહી ઘોષ તૈયાર થઇને બહાર નીકળવા જાય કે પહેલાં પાછળથી અને પછી આગળથી પીયકારી છાંટજે. ”

પ્રતિમા સલાહનો અમલ કરવા મલકાતી દોડી ગઇ. સૂર્ય લગવાન સામા થયા ને નલિનિ મિત્રો સાથે બહાર જવા તૈયાર થયો. ઝીણી ખાદીનું સ્વચ્છ પહેરણ, એથી ઝીણું ધોતીયું અને માથે ઘોળાટોપી. તૈયારી પ્રમાણે પ્રતિમા-એ દૂર રહીને પાછળથી રંગસેર છોડી. નલિનિ પાછળ શરવા જાય ત્યાં તો સીધી છાતીમાં.

પ્રતિમા તો નાસી ગઇ. અજનાએ પાસે આવી કહ્યું: “ નાનાભાઈ રહીઆળા લાગો છો હોં. આ બહુધી સ્વચ્છે હવે ક્યાં પધારશો ? ”

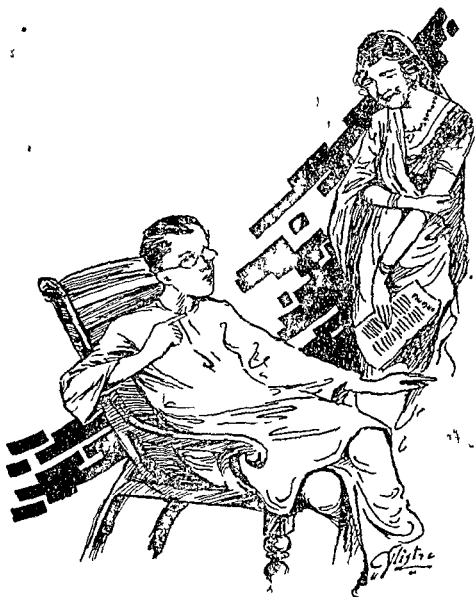
નલિનિને રોપ માતો નહોતો. ત્રણે હમથાં રહી પડશે એવું લાગતું.

“ જાઓ, જાઓ ભાભી તમને પશુ જોઈ લીધાં. મેં ધાર્યું તમે તો સમજી હશે પશુ તમેએ એવાં !

“ નાનાભાઈ, જરા રડો તો, મને મનાવનાં

ફાવે જરા જોડલો રંગ પડ્યો એટલામાં તો લાલ પીળા થઈ ગયા આજે હોળીના શુભ દિવસે રડીએ નહીં હો ભાઈ ! ” અજનાનું હારથ માતું ન હતું.

“ એ સાહેબ, આજે આખો દિવસ તમે અમારા મહેમાન છો નાસવા બાસવાની તજવીજ છોડી દેજો આવો આવો પાણી કાઢી આપો. ” કહીને અજનાએ નહાવાનો સરળામ તૈયાર

“ભાણી હજીએ તમારે ધારે પાછો નથી છોડવો ?”

“ જાઓ, જાઓ ભાણી. તમે તો તમારું કરી લીધું. જવા દો મને ” નલિનિએ રીસમાં માતવા માડ્યું.

કરી આપ્યો નલિનિ મુગો મુગો નહાવા ધેરો.

૪

નાભા પછી નલિનિ બહાર ન ગયો. પણ

પ્રતિમા ઉપર રોષ બરો પોતાના ઓરડામાંજ “નવજીવન” વાંચતો બેઠો. પાછળથી ધીરે પગલે આવીને અંજનાએ ‘નવજીવન’ ઝુંટવી લીધું. નલિનિએ પાછળ જોયું. “ભાભી હજીએ તમારે મારો પીછો નથી છોડવો ?”

અંજનાએ બહેનના ભાવપૂર્વક કહ્યું : “ભાઈ, જુઓ તમને ગમે એવી એક વાત કહેવા આવી છું. પ્રતિમા એના નવા શણગાર સજીને વાળ સમારતી બેઠી છે. ચાલો હું તમને રંગ આપું. એને હરામખોરને નવરાવી મુકો. આમ નકામા નિરાશ થઈને આજ હોળીને દિવસે ન બેસાય. હોળી તો કેંકડી કદર ચતુતાને મીઠી મિત્રતામાં ફેરવી નાખે છે. સ્નેહના વાતાવરણમાં રંગ છાંટી આનંદભર્યું બનાવી મુકે છે. ચાલો, મારા સોગન હું તમને રંગ આપું.”

આ અકથ્ય ભાવે નલિનિનું અંતર જાણે મહાત થયું. એનો રોષ બદલો લેવાની સખળ દૃષ્ટિએ દાખી દીધો. ભાભીના વિશુદ્ધ વહાલમાં નલિનિ અનિચ્છાએ તણાવ્યો. છતાંએ એણે બનાવટી સ્વાંગ ધરી કહ્યું : “ભાભી, મને તમે મને બોલાવશોજ નહીં. મારે નથી કેં કરવું.”

અંજનાના અંતરના ઉછળતા ભાવ આગળ નલિનિનું પોકળ વાતાવરણ ઊન્નતિન્ન થઈ ગયું. હાથ પકડીને અંજનાએ નલિનિને સાથે લીધો. એક સુંદર રંગમરી પીચકારી આપી અને પ્રતિમા તરફ આંગળી બતાવી આપી.

પ્રતિમા વાળ સમારવામાં મગ્ન હતી. ત્યાં અચાનક રંગની ધારા આવી. ખીચારીનાં નવાં વસ્ત્રો રંગમાં ભીંજાઈ ગયાં. સામે જોયું. તો નલિનિ હતો. દૃષ્ટિ મળી. અંજના આ તારા-મૈત્રિક જોઈ રાચી રહી.

૫

વસંતના બપોર તપતા હતા. આ સુખી

ધરમાં રંગની રેલમહેલ મચી રહી. સૌ હતા પંજુ નલિનિ ગેરહાજર હતો. અંજનાએ કહ્યું “નાના-માંમ નથી ?” એટલું કહીને એ તો દોડી નલિનિને પકડી લાવવા. નલિનિ પોતાના ઓરડામાં પાછો ‘નવજીવન’ વાંચતો પડ્યો હતો. ત્યાં તો અંજના-એ એજ ઝડપે પગ ઝુંટવી લીધું. “ચાલો અહીં સંતાઈ રહ્યા છો ? ત્યાં તો તમારી વાટ જોવાય છે.” અંજના હાથ ખેંચતી તેને ચોકમાં લપટાવી નલિનિને જોતાં તો સૈન્ય આપુએ એના ઉપર તુટી પડ્યું. સુધારક નલિનિની બુદ્ધિને ફેર આવતા હતા. એણે પાછા જવાની તૈયારી કરી ત્યાં તો મસ્તીભરી અંજનાએ વચમાં લાવી પાછો રંગમાં રંગદોળ્યો. પ્રતિમાએ પણ એનું વેર વાળ્યું. નલિનિ વિચારોમાં ગમે તેવો સુધારક હતો પણ શુદ્ધ વહાલની સરિતામાં ડાઘ મગ્ન થસડાય એમ થસડાતો હતો.

૬

બપોરે પછી સર્વ શાંત થઈ ગયું. નલિનિ પોતાના ઓરડામાં આ કોણે ઉઠેલો બેઠો હતો. ત્યાં તો ખીજા ભાભી દક્ષિણાએ આવીને આંખો દાખી અને પ્રતિમાએ મોઢે અને આંખે શરીરે શુભાલ ભરી દીધો. આંખો છોડી દીધી. નલિનિ આ ધૃષ્ટતા (૧) જોઈ રહ્યો. “ઓહો પાછા તમે રહી ગયાં હતાં તે આવી પહોંચ્યાં નહીં ? ખીજું કોણ હતું ?” જવાબ કોણ આપે ! બંને પસાર. નલિનિ ઉઠવા જાય છે ત્યાં તો અંજના : “જોરડો આવરી નાખે એવું અદહારથ સંભળાયું. નલિનિને નકાવાં જતાં એણે રોક્યો. ફરી પાછો હેતથી સમજાવીને હાથમાં શુભ લેને અખીલ આપીને એકલી પ્રતિમાને બનાવી. નલિનિને જોતાજ પ્રતિમા નાસીને નાનીબડેન ના ઓરડામાં બરાબ ગઈ. નલિનિનાં પગમાં કયા તત્ત્વે તાકાતભરી હતી અને કયા અણુદીઃ બળે એની શુભ સિદ્ધાન્તા ભાવ દરી લીધા હતા

તે એ પણ નહેતો જાણતો. ત્યાં જઈને આખરે પ્રતિમાને પકડી શુભાલથી પેટભરીને રંગદોળા. નલિનિના અંતરમાં કે અવનવા ભાવો ઉભરાતા હતા.

૭

સંધ્યા નમતી હતી. શહેરમાં હોળી એતાવવાનો સમય થયો હતો. વિવિધ સુરેથી વાતાવરણ બહુ બહુ લાગતું હતું.

“મોટી બહેન, જુઓ મારી આંખમાં શુભાલ ખટકે છે.” પ્રતિમાએ મીઠી વેદના સદતાં કહ્યું.

“ક્યાં છે? લાવ પાણી છાંટી કાઢી નાખું. જરા આંખ ખોલતો?” અંજનાએ ઉપાય ત્રતાવો.

પ્રતિમાએ આંખો ખોલી ત્યાં તો અંજનાએ માર્મિક સ્મિત કર્યું અને કમરમાં ચુંટીઓ ખણી લીધી.

“બહેન આવા નિર્દયએ કોણ નથી જોયા! મારું આખું શરીર દુખે છે. આજે રાત્રે હું એમની પાસે જવાનીજ નથી ને!” પ્રતિમાના હૃદયમાં ઉઠે ઉઠે હર્ષનાં ગદગદીયાં થતાં હતાં.

અંજનાએ પાણી છાંટી પ્રતિમાની આંખ

ધોઈ, અને બંહેનો સાથે હોળી પુજવા આવી.

૮

મધરાત વહેતી હતી. પૂનમનો ચંદ્ર એની સોજે કલાએ પ્રકાશતો હતો. અંજનાએ પ્રતિમાને ખુબ સમજાવી. આખરે એણે કચુલ, કચું. પીજની ચંદ્રકલા શી લપાતી લપાતી હાથમાં પોતાની હૃદય સમુ એક કમળપુલ રાખીને પ્રતિમા શયનગૃહમાં આવી. એણે લેખનો આછો પ્રકાશ તેજ કર્યો. નલિનિ જાણે કોઈ સુખસ્વપ્ન માણતો હતો. દીવાના પ્રકાશમાં એના મુખ પરની કામળતા અને સહૃદયતા વધારે સૌમ્ય અને મોહક લાગતાં. પ્રતિમાએ આંખે કમળે અડકાડ્યું ને નલિનિ જાગી ઉઠ્યો. સામે નવા વહાલની પ્રતિમા ઉભી હતી. તેને એણે હાથ પકડી પાસે ખેંચી. જાણી નલિનિ ઉપકારવશ હૃદયે બોલ્યો: “પ્રતિમા, આવ આવ. આજના ધન્ય દિવસે તે સાચા પ્રેમના અને અંજનાએ વાત્સલ્યના રંગમાં નવરાવી મને પાવન કર્યો છે. મારું શુષ્ક હૃદય આજે કૃતમૃતાના ભાવમાં ભીંગાંધ રહ્યું છે.” આટલું કહીને પ્રતિમાની દુખતી આંખો ઉપર કમળ દાખ્યું અને તેણે એક મીઠું સુખન કર્યું. મૌનમાં દામ્પલજીવનની રસકલા વિરતી રહી.

દયા કરશો કે ?

અનાથ આશ્રમ માટે

આશ્રમના મકાનનું કામ ચાલુ છે રસોડા, કોઠાર, બોજનશાળાનાં મકાનોમાં રૂ. ૮૦૦૦) ની તાકીદે જરૂર છે. આ મકાનો પર દાતાઓની ઇચ્છા મુજબ શિલાલેખ ચોટી શકાય છે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

જ્ઞાન સેક્રેટરી, હીંદુ અનાથાશ્રમ—મું વઢવાણ કેમ્પ.

વિશ્વનાથે બારણું ઉઘાડ્યું, “માયું” હતું તેજ દૂર મોઢું નીકળ્યું હા! યોદ્ધેર ! તે હસતા તેજસ્વી મોઢામાં અને આ દૂર મોઢામાં.

ફોનદારે અંદર કહેયો “કેમ કે વિચાર કર્યો” ફોનદારે ધુરકયો.

“એ રપગ વાતમાં વિચાર શાનો ! મારે! નિશ્ચય અડગ રહેશે.” તેણે તિરસ્કારથી જણાવ્યું.

“હીક તો હવે” હાથ ઉઠા કરીને તેણે આમ જવાનો નિશ્ચય અડગ રાખ્યો.” તેણે કહ્યું: ફોનદારે મુછ મરડી, “હજી કહ્યું છું” માની જા.” વિશ્વનાથ અડગ ઉભો રહ્યો. “હ.....આજ રાત સુધીમાં પ્રભુ ભજન કરી લેજો.” ફોનદાર બહાર ચાલ્યો ગયો. બારણું બંધ થયું.

“રામસિંહ આજે રાતે મારે લાં આપને કેમ કોષ ખજાર મળ્યાં?” ફોનદાર બોલ્યો. “હું પાછો રાત્રે તેને લાં ગયો હતો. ખુબ તપાસ કરી છતાં કે પતો મળ્યો નહીં. આસપાસ બેયું તો બે માણસનાં નદી તરફ પગલાં જતાં હતાં. રામસિંહે જણાવ્યું.

“અને રાત્રે શું કામ છે?”

“આજાને ઉઘે મોકલવો છે.” હીક જેવી આઘા: રામસિંહ ગયો.

પ

રાત્રિના અગીઆરનો સમય હતો, પાણી ઉઘકાયા. પહેલાં જેવુંજ સુદર મુખ વિશ્વનાથે નિહાળ્યું “આલો બાપુ બલદી કરો” ઇન્દુએ કહ્યું.

“ના ના મારાથી નહીં અવાય.”

બાપુ હઠ છોડી દો. તમારે માટે નહીં તો ગામ માટે પણ તમારે આવવુંજ જોઈએ. ઇન્દુના શબ્દે વિશ્વનાથના હૃદયમાં મોટી અસર કરી. ઇન્દુ અને વિશ્વનાથ એકદમ અંદર ઉતરી ગયા. અને પાણી મુકી દીધો.

એક લાતથી બારણું તુટ્યું. “ખુનીના ખંજર” અને રામસિંહે અંદર પ્રવેશ કર્યો. બધા અમકયા, તપાસ કરી પાણીમાં તડ દીડી. પાણી ઉઘકયો અંદર જ પસાયું.

બંને પાટાખંધ દોડ્યા. દ્વરથી ચારેની

આખ મળી, ફોનદારે બાર કર્યો. પથ્થર

અકળાઈ ગોળી પાછી આવી. ફોનદાર અને રામસિંહ બાર કર્યો જતાં હતા.

હેવટે મરી ગયા હશે એમ ધારી બંને પાસે આવ્યા. ધ્રાસ્કો પડ્યો. લાં કોષ નહોતું. બેયું કે તેઓ પથ્થર ઉપર પ્રહાર કરતા હતા. નિરાશ થઈ બંને પાછા થયાં.

ફોનદારના હોંશ કોશ ઉડી ગયા. હવે પોતાનું શું થશે એમ ધારી તે કાંપવા લાગ્યો.

તરતજ કું વાદ આવ્યું.

તે અને રામસિંહ વેશ બદલી બહાર નીકળ્યા.

×

×

×

ઇન્દુ અને વિશ્વનાથ બહાર નીકળી પેલી ખીણોમાં ગયા. ઇન્દુએ વિશ્વનાથને ખવડાવ્યું પછી વિશ્વનાથ સુષ ગયો. ઇન્દુ પાસેના એક ટેકરા પર બેસી ગાવા લાગ્યો. ખુનીના ખંજર અને રામસિંહે સુર સાંભળ્યો. બંને દોડ્યા. પાસે આવતાં તેઓ અટક્યા.

એ સુરમાં કેક અજબજબ જાડું હતો. તેના કાનને એક લીટી અકળાઈ “પ્રજ રંગા શાને, બધું પાછળ પડ્યું રહેશે.”

એ એક લીટીએ ફોનદારના હૃદયને હલાવી નાખ્યું. સાંદનીના પ્રકાશમાં ફોનદારનું મોં દીપી નીકળ્યું. તે દોડ્યો ને ગાનારના પગમાં પડ્યો.

બીજો દિવસે સવારે સાત વાગે ગામના ચોરા આગળ એક જાહેર સભા મળી. ઇન્દુ, સત્યદેવ, વિશ્વનાથ, ફોનદાર વિગેરે ત્યાં હાજર હતા.

“મેં અત્યાર સુધી આ રાંક પ્રજાને ખુબ દુ:ખ દીધું છે. હજારોનાં ધન હાંટ્યા છે. વિશ્વનાથ જેવા સત્ પુરુષને રીવાબ્યા છે, તે બધાની હં ક્ષમા માગું છું. મારા કુટુંબનો નિર્વાહ યાચ તેટલા પૈસા તેને આપી બીજા ગરીબોને દાન કરજો.” એમ કહી ફોનદારે તેને કાષ્ટ અટકાવે તે પહેલાં પીરતોલ છાતીમાં મારી.

“હા, કેવો હૃદય પસો! !”

શ્રીયુત સાધાભાઈ આણંદેશ આવડા
તમકથી સંવત્સર સમયે ભેટ.

પકાંદુ દેવ

લેખક:

રા. હવણલાલ માતીદાસ ઠાકોર

જ્યો રે પુરસદની વેળાએ કહેલી
અનુભવની સાચી વાતને
ગાંધા કરીએ ત્યારે વાંચક, આ લેખની વસ્તુ
સ્થિતિ માટે વ્યર્થ પ્રયત્ન કરીશ મા, અને જો
કદી તેના સત્ય માટે શંકા ઉદ્ભવે તો જુનું
પુરાણ વાંચ... હે વાસ, દેવે વધુ ચર્ચા
કરશે તો તું નિષ્ક્રિય બનીશ...
તારી સ્મરણ પેદામાંથી કદી મુજો રહેતો.

પૂર્વે, બહાર દુનિયા વર્તે પહેલાં, જ્યારે
આપણા આપદાદા મૃત્યુશોક પર જન્મ લેવા
આનાકની કરતા, જ્યારે જાણની પ્રથમ
કૃતિઓમાંના સાત અર્ધજાતે પચ્ચ સમાધિમાં
મમ્મ થપ સંસારના વૃદ્ધિ પ્રત્યે આડા કાન ધરતા,
જ્યારે ખુદ જાણને પણ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ રવા ખાતર
રાતદિવસ વિચાર સાગરમાં ડુબકાં આવી પડ્યાં,
અને જ્યારે આવા સંજોગોમાં મૃત્યુશોકની
અખિલ સંપૂર્ણ અને વિરમદિના ત્રાગવા-
માં અહીં તહીં જોડવા ખતું ત્યારે સ્વર્ગલોકમાં
થી પકાંદુ દેવે તેમની બેમગનદને ઉકાળા બેરેલી
વર્તણૂકથી જાણના દરજારમાંથી 'કાળા પાણી'

ની સળના બોગે ભારતવર્ષની વરતીમાં
વચારો કર્યો.

ગમે તે પ્રકારે મૃત્યુશોકમાં ભારતવર્ષમાં
સ્થિતો વધારો કરવા સ્વર્ગલોકમાંથી જોને
ઉપલી સળ થતી તેને પ્રથમ અહીં આવતું
પડતું. તે સમયે 'કાળા પાણી'ની સળ એટલે
ભારતવર્ષમાં અવનરણ. પકાંદુ દેવના અસહ્ય
મોજાએ અને પદવીવાળા અન્ય દેવને કાળા
બેસાડવા જાણાએ આ પ્રમાણે શ્રાપ દીધો: "હે
પકાંદુ દેવ, તારી તકરારી ટેવને લીધે આજથી
તું ઉધે માથે ભારતવર્ષમાં તરકારી રૂપે 'કાળા
પાણી'ની સળનો ભોગી થઈ, ફત્તવાખિનો.
પીડાકારી થા; અને જો આવી તારી વર્તણૂક
ભારતવર્ષમાં કાયમ રાખીશ તો અન્ન કારમા
આપનો ભોગી બનીશ." જેવી રીતે ધણા
મનુષ્યનાં બે નામ હોય છે...ક્યાં તો રાશિનાં
જ બે નામ કે ક્યાં તો એક રાશિનું બે બીજું
લાડનું.....તેવી રીતે આપણા દેવનાં પણ બે
નામ, પકાંદુ ને, પકાંદુ દર્તા, પણ ધણાં ખરાં
તેમને પકાંદુ નામથીજ જાણખતા અને સંબો-
ધતાં હતાં.

તકરારી દેવ એજ પકાંડુ દેવના ગુન્દાનું કારણ ન હતું. પોતે જન્મથી શોખીન તો ખરાજ. સ્વર્ગલોક અને ખાસ કરીને બ્રહ્માના દરબારમાં સર્વ કોષ ચાર અલંકાર..... મુગટ, હાર, પિતાંબર કે ચર્મ ને પાવડી..... સજ્જતા પણ પકાંડુ દેવને દમના વ્યાધિ ને છાતીની નળજાઈ ને લીધે પાંચમો પોશાક શાલ, પહેરવાની બ્રહ્મા તરફથી ખાસ પરવાનો મળ્યો હતો. તેમને એક દિવસ વિચાર સૂઝી આવ્યો કે પોતાના સીવાય અન્ય કોષ ચાર વસ્ત્ર સજ્જ અર્ધ ઉઘાડા હરેફેરે તે વ્યવહારિક દષ્ટિએ અનુચિત નહીં, તેથી પોતે તેઓને આકર્ષવા કે પોતાના શોખીન સ્વભાવને અનુસરી એક જાતની કેશન દાખલ કરવા પોતાના શૌચિકને (દરજીને) પોતાને માટે બદન શીવવા કહ્યું; અને તે કેવી રીતે સીવવું વગેરેની સર્વ માહિતી પોતાજ આપી.

તે સમયનું બદન એટલે હાલની નાના સ્વસ્થમાં રૂતી રંગાઈ જે હજીસુધી પણ જૂઠું પુરુષ ને ખાસ કરીને દેવાલયના પુનરી કે ધર્મના મહારાજ શીઆળામાં પહેરે છે. ધરાકમાં ને કમાણીમાં વંધારે ગણી તે જુના લોભી શૌચિકે એક ખ્યાનથી પોતાની પણ સર્વ અકલ હોંશીઆરી વાપરી પકાંડુ દેવને એક આદર્શ બદન કરી આપ્યું. મસ્તક માટે ક્યાંતો સાફ મુઝન કે જટા રાખવી એવી રુઢિ સ્વર્ગલોકમાં હતી. હવે તે જુની દબને નાણુદ કરવા પકાંડુ દેવે પોતાના કૌરિક (વાલંદ)ને માથાપર જટાને બદલે 'ધારી' રાખવાનું કહ્યું. તે જમાનામાં 'કલીન શેષ' જેવી વસ્ત્ર હતી પણ તેનો પ્રચાર ફક્ત શોક પ્રદર્શિત કરવાજ થતો, અને જો આડે દિવસે કોષ પુરુષ તે સંખધી ફક્ત વાતજ ઉપાડતો તો તે નાર્મદ, બાયલો વગેરે વિશેષજ્ઞાનો બોગી બનતો. ટુંકાજમાં, દરેક પુરુષ મુછાળા હતા અને દાદી...મુછના પ્રમાણમાં તેમની શક્તિનું

પણ તોલ કટાનું.

પકાંડુ દેવની મુછ અખિલ બ્રહ્મલોકમાં સૌથી લાંબી ને જાડી હતી અને તેને તે એવી સહાયથી સાફસુદ કરતા કે મુછના બે આંકડા બન્ને કાનની આલુબાલુ પ્રદક્ષિણ ફરી તેના મુજમાં ફરીથી પ્રવેશ કરતા અને મુછ દાઢીની ગરજ સારતી હતી એટલે પોતે દાઢી તો રખાવતાજ નહીં. તે સમયે ક્રીમ, બ્રીસેન્ડાર્બન કે હેર ઓઇલ નહીં હતાં, નહીં તો પાકાંડુદેવ તે પૈકી એકનો તો જરૂરજ ઉપયોગ કરતે. તો પણ તે સર્વની ગરજ સારે એવું એ જમાનામાં શોખીન ગૃહમંદિરનું સુપ્રસિદ્ધ ઇચ્છા (દીવળી) નું તેલ પકાંડુ દેવે સારી રીતે વાપર્યું. જેવી રીતે યુનીવર્સીટીમાંથી તાજે પાસ થએલે કોષ ગ્રેજ્યુએટ નોકરી અર્થે તે ખાતાના ઉપરી અધિકારીને રુબરુ મળવા માટે અપડેડેટ બને તેવી રીતે કાર્તિક સુદ એકમને દિને ગોરખ સમયે જરવાના બ્રહ્માના દરબારમાં પકાંડુદેવ સર્વ રીતે સફળ થઈ દાખલ થયા. તેમને ત્યાં લેખાસમાં જોઈ સભામાં બેઠેલામાંથી કોષ વિસ્મય પામ્યા, કોષ તેમના શોખીન સ્વભાવને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા, કોષ તેમને ગાંડા ગણી હસવા લાગ્યા, કોષ તેમની એવી ઉદ્ભવ વર્તણૂક માટે ગુસ્સે થયા (જે પૈકી બ્રહ્મા પડે ને સૂર્યદેવ પણ હતા), અને અન્ય કોષ એમની ખોડખાંપણ શોધી મશ્કરી કરવા લાગ્યા. સભામાં આવો અચાનક શોરબકાર જોઈ બ્રહ્મા અતિશય કોપાયમાન થયા અને પકાંડુદેવને બેમર્મદ વર્તણૂક માટે ઉપલો આપ દીધો.

ત્યારે પકાંડુદેવ ભારતવર્ષમાં ઉધે માથે અવતરતા હતા ત્યારે સૂર્યનારાયણનો ગુસ્સો ફરી ઉભરી આવ્યો, અને પોતે લાલચોળ ખોડું ફરી તેને અપમાન દર્શાવવા પશ્ચિમ મહેલમાં પ્રવેશ કરી પ્રકાશદ્વાર બંધ કરવા કાળજી

હુકમ કર્યો. છેવટે પકાંદુરેવની તરફથી રૂપે ભારતવર્ષમાં પધરામણી થઇ. તે સમયે 'પાએ-રીઆ' (દાંતનો રોગ) હશે કે કેમ તે વીશે હલુ: 'રીસર્ચ' (ઓળ) થઇ નથી, પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તે સમયે દાંતના ખાસ દાકતર તો હતા, કારણ કે તે જમાનામાં હર કોઇ વેદક શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોવાનો દાવો કરતા. પણ વસ્તીના અભાવે, અને સર્વકોષ નાની ઉંમરમાંજ મોક્ષ માટે યોગ કે સમાધિમાં મર્યા રહેવાથી એવી સંસારની વૃથા ગડમથલમાં માથું મારતાં નહીં; નહીં તો પકાંદુરેવ તેમના વિચક્ષણ ને ચતુર ગુણોથી ગમે તેમ કરી એ રોગની પીડાથી, અરે છેવટે ચોક્કાં પણ મુકાવી મુકત તો થતેજ. તે ઉપરાંત દરેક જણુ આપ દેવામાં પણ કુશળ હોવાથી રખેને બ્રહ્માના વચનને અનુસરનાર ખીજો-કારમો આપ મળે એ ખીકથી પકાંદુરેવ જેમ અને તેમ મૌન ધારણ કરતા.

બ્રહ્માની એક યા અન્ય તદખીરથી મૃત્યુ લોકની ને ખાસ કરીને ભારતવર્ષની સૃષ્ટિમાં ધારે ધારે વધારે થતો ગયો. ભારત વર્ષમાં સોનાનો યુગ યા સત્યુગ ચાલતો હતો. હીંદુઓના રહેણાણથી તે હીંદુ કે હીંદુસ્તાન કહેવાયો. તે મૃત્યુલોકમાં સર્વ દેશો પૈકી સમૃદ્ધિની ટોચે હતો. સાચાઇ ને અંખ્યાત્મિક જ્ઞાનનો પ્રચાર દિનપ્રતિદિન વધતો જતો હતો. વિશ્વકર્તા, કુદરત અને તેની કૃતિઓ પ્રત્યે સર્વકોષનું વલણ હતું. વનસ્પતિ ને બાજપાલા કેડેકોણે જોવામાં આવતા-તદાપિ પકાંદુરેવને આવા વાતાવરણમાં પોતાના સ્વતંત્ર ને ચીડીઆ સ્વભાવને લીધે વનસ્પતિ ને જનસમાજમાં આગળ આવવાનું અધરું થઇ પડ્યું. સ્ત્રી કે પુરુષ ભોજન માટે તેમનું અપમાન કરતું, પણ વૈદ્યસમાજને તેમની આવી પડતી દશા જોઇ દયા આવી અને લુખ,

શરદી, વીછીના દંખથી થતી પીડા, માન તંતુમાં થતો વિકાર અને નશ્કોરીનું કુટુંબુ ગંગેરે અવસરોમાં પકાંદુરેવને આમંત્રણ આપતા. આથી વૈદ્યસમાજની મદદથી પકાંદુરેવે હીંદેશ પર પોતાની સત્તનતનો પાયો નાખ્યો. પરંતુ શાકભાજી તરીકે મળતા અપમાનથી તેમને ધણું માહું લાગતું. ખાસ-કરીને દુર્વાસા ઋષિ જે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પણ તેમને ગણવામાં વિરુદ્ધ હતા તે જ્યારે જ્યારે તેમને જીવે ત્યારે તુચ્છ-કારી કાઢતા.

એક વખતે વૈશાખમાસમાં જ્યારે સૂર્ય-નારાયણ બરજીવાનીના મહમાં મસ્ત થઇ ક્રીડા કરતા હતા ત્યારે કે ખાસ જરૂરી કાર્ય અર્થે દુર્વાસા ઋષિ વનમાં ગયેલા ને ત્યાંથી પછુંકુટિમાં પાછા ફરતાં તેમની નશ્કોરી પુટી. અનેક ઉપચારો કર્યા પણ કેમ કયું રુધિર બંધ થયું નહીં. એટલામાં તેઓ પૈકી એક કાવકા રહીને ખીતાં ખીતાં પુછ્યું: "પકાંદુને બોલાવીએ તો કેમ?" રુધિરની વેદનાને લીધે હોય કે ગમે તે કારણ હોય પણ ઋષિજીએ સંમતિ આપી. પકાંદુને સુધતાં વારજ ઋષિજીનું નાકમાંથી નીકળતું લોહી બધ થઇ ગયું અને ઋષિજી ખુશ થઇ ગયા, અને કે વરદાન અર્પવાની વિચારમાળામાં મણકા ગણતા હતા. એટલામાંજ પકાંદુને પોતાનું ઋષિ પ્રત્યેનું જીવું વેર યાદ આવ્યું. 'સો દિવસ સામુના તો એક દિવસ વડુનો' એ કહેવતને અનુસરી પોતાને ઋષિ તરફથી મળતા અપમાનનો બદલો વાળવા પકાંદુએ ઋષિજીને હસતાં હસતાં કહ્યું: "કેમ મુનિવર, છેવટે મારી ગરજ પડીને?" જે ઋષિજી પકાંદુને વરદાન આપવા જતા હતા તે ઋષિજી જાતિસ્વભાવ મુજબ એકદમ ગુસ્સે થયા ને બ્રહ્માના વચનને અનુસરી તેને આપ આપ્યો: "અખિસ મૃત્યુલોકમાં વસવાટની

ગોદમાં હવે મારે મુખ રહી રહ્યા છે.”
 પકાંદુને અંભાર સુધી ભારતવર્ષમાં જ રહી
 પીડાવાનું હતું પણ હવે તો સારા મૃત્યુલોકમાં
 અને તે પણ અનંતકાળ સુધી દુઃખ ભોગવવાનું
 થયું. આ વિચારે એમને નાસીપાસ કર્યો. દેવનાં
 ચક્ષુમાંથી એમાંસાનાં ગંગાજી વહેવા લાગ્યાં.
 તેમણે ગંદગદ્દ કંઠે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી
 વસુધાને વીનંતી કરી: “હે પૃથિવી માતા,
 મારું રક્ષણ કે ભક્ષણ એ સર્વે આત્મારે તારા
 હાથમાં છે. હવે મારાથી અનેક ખાડા ટેકરા ને
 કાંઠાની વાડરૂપી મુશીબતોને લીધે દુઃખના
 હુંગરો ચઢી શકતા નથી. ઉચ્ચ અભિલાષા
 તેમજ આદર્શ ભાવનારૂપી શિખરપર પહોંચી-
 વાનીં અનેરી આશા હતી પણ એ સર્વ હવે
 મિથ્યા છે. કિન્તુ હવે જો કે આશાનું કિરણ
 જંધાતું હોય તો તે તારી દયાપર છે. માવડી,
 હવે મને માર કે તાર.” પુરુષ કરતાં આ હંમશાં
 દયાળુ તો હોયજ. પકાંદુની અસલ ને નવીન
 સ્થિતિમાં પરિવર્તન જોઇ દેશીને પણ આંસુ
 આંભ્યાં. તે દીક્ષાસે આપતાં બોલ્યાં, “અહતી-
 પડતી એ કુદરતને નિયમ છે. દેખીતી રીતે
 પડતીમાં દુઃખ વધારે લાગે છે પણ એ દશામાં
 જોટલા અનુભવ મળે છે તેટલા ખીજ દશામાં
 મળતા નથી. ભાષ શાંત થા, હીમત રાખ અને
 શુભાશાવાદી બન.”

પછી હુવાંસા મુનિ પાસે દેવી ગયાં
 અને પકાંદુ પરનો ગુન્હો માફ કરવા
 વીનવ્યું. વળી તેની મદદથી ઋષિજીનું રધિર
 બંધ રહ્યું એ વાત વીસારી ઉપકારનો બદલો
 અપકાર કરી તેની જીંદગીપર કાતર મુકવી એ
 અનિષ્ટ છે, વગેરે વગેરે વાક્યોથી વસુધાએ
 મુનિનું મન વાળ્યું. પછી ઋષિજી બોલ્યા, “હે
 દેવિ, તારી પ્રાર્થનાને ખાતર મારું વચન છે કે
 એ પકાંદુ અતેક નામથી ઝોળખાઈ કળિયુગમાં

તેમણે ખાસ કરીને વીંસમીસદીમાં હીંદુસ્થાનમાં
 ઉચ્ચતમ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરશે, અને જો કે હું
 મારું અસલ વચન પાંચું ખેંચી લેવા દીક્ષગીર
 છું તથાપિ જ્યારે જ્યારે કોઇ પકાંદુને સેવન
 કરશે ત્યારે સેવન કર્યા પહેલાં તે ચક્રિતના ચક્ષુ-
 માંથી અશ્રુ ટપકશે.

પુરુષ યંદને સ્ત્રીની ગોદમાં આશ્રય લીધાથી
 સર્વકોષ પકાંદુને હુંગળી કહેવા લાગ્યા. આ
 અપમાન તેનાથી સહી શકતું નહોતું. હીંદુસ્થાન-
 માં અંદોળક ધન છે અને દેશમાં સીનાના રૂથ
 દરેકરે છે એવી સમૃદ્ધિની અનેક વાતોથી પરદેશી
 એ વેપાર માટે આવ્યા, અને પાંછા દેશનાં
 પકાંદુને સાથે લેતા ગયા. હીંદુસ્થાન સીનાય
 અન્ય દેશમાં તેના શોખીન અને સ્વતંત્ર સ્વભાવ-
 ને લીધે પકાંદુનો ધીરે ધીરે પગપેસારો થયો
 અને બટારા સાથે મિત્રાચારી થઈ. આ નવો
 મિત્ર સ્વભાવે હાજર જવાખી, ખુશામતીઓ
 અને સર્વકોષને રાજી રાખવા પોતાના સ્વમાનના
 દરે બનતો પ્રયત્ન કરતો. જેથી દરેક જથ્થો એ
 તે અવસરમાં તેને નિમંત્રણ કરતું. દેશ ને આંખો
 હવાને અનુસરી પકાંદુએ પોશાકમાં વધવંટ
 કરવા માંડી. પરંતુ કોઈપણ દેશમાં પાંચથી તો
 આંખો વચ્ચે તે પહેરતાજ નહોતું. તે જુદા જુદા
 દેશમાં જુદા જુદા નામથી ઝોળખાવા લાગ્યા.

ભારતી અને કાળ કોઈના આંખો અંજાતા
 નથી. હીંદુ દેશમાં યુગ પછી યુગ બદલાવા લાગ્યા.
 કળિયુગ આવી પહોંચ્યો. અન્ય દેશની પ્રજા તે
 પર ચઢાઈ કરતી, તેની દોલત હુટતી, હીંદુ
 ધર્મને વરજાવતી જે થોડા કાળ એવા આદામ
 ભોગવી વિદાય થતી. છેવટે વેપારી તરીકે ગોરા
 લોક આવ્યા, ને રાજ યથા એકા. તેઓ પકાંદુ
 સાથે બટારા, ટમેટા, કોખીય વગેરે પણ લાવ્યા
 પોતાના સ્વભાવ મુજબ બટારાએ હીંદુસ્થાનમાં
 પણ પગ પેસારો કર્યો; અને અંદર અંદરની

મહાદ, કાપ્યા, કુસંપ વગેરે દુષ્ક્રિયાના મંદા-
સાત્રમાં દેશ કુખમાં ખાતો હતો એટલે તે
શબ્યો પશુ ખરો. પશુ ભારતવર્ષની આવી
પરિસ્થિતિ જોઇ પકાંદુને વધારે સાક્ષવા લાગ્યું
ને પોતે જે સ્વેત રંગનો હતો તે પરદેશીઓની
ખટપટી વર્તણૂકને લીધે ગુસ્સાથી-સાહચર્યોળ
ખન્યો. પકાંદુનો મિત્ર-ખટાટા-પોતાનો મોજમો
દક્ષિણવા ઠેકઠેકણિ તેને મુલાકાત (Introd-
uction) કરાવતો, અને જો કે પહેરવેશ ને
રંગમાં ફેર ખટલીને લીધે પ્રથમ તો સર્વ હાંદી
વિચારમાં પડ્યું પશુ મોઢાની સુરત નીકળતાં
તેઓને પકાંદુની જુની ઓળખાણબાદ આવી.
તેને ઉચ્ચ અને સુશિક્ષિત વર્ગ કંદા તરીકે, સ્ત્રી
વર્ગ કુંગળી તરીકે ઓળખવા માંડ્યું. પરિ-
ણામમાં ખટાટા કરતાં કંદાની આખર વધતી
આલી. એટલે "રૂઢિ હોય તે હોઠે આવે" (Blood
is thicker than water) એ જોડું થયું.
વાલની પાપડી વિનાનો સર્વ પાપડી વર્ગ કંદા
પ્રત્યે મોઢમાં પડ્યો. ફેરીકા નામની એક લીલી
ઓઢણી સળેલી કુમારિકાએ પોતાના પિતા
આંખાખાણુથી વીણુદી પડી કંદા-સાથે ગાન્ધવ
બગને પશુ કર્યાં.

પારસીઓ જોએ ચઢતી વ્યક્તિનું અવુકરણ
કરવામાં ગર્વ મનિ છે તેઓ તો કંદાને
પોતાનો મહેમાન તરીકે ગૃહમાંજ રાખતાં. તેમણે
તેને વર્ષોસન પશુ ખાંધી આપ્યું. હજી હાંદુ કોમ
કંદાની જુની પુરાણી કથા વીસરી ગઇ ન હતી.
હાંદુ આઓ તેને લાલ સાલ્સાવાળા ખાપડી કઢી
ચીઢવતી. પશુ કંદાને શુક ગૃહમાં ધનની દશા

બેઠી હતી. એટલે સર્વ ઠેકાણે તેઓ પાંક્કા તેની
તરફેણમાંજ પડેલાં. પરંતુ જશમાં પશુ જાનિ
બેદ ગણી કુસંપ અને ગર્વમાં મરત. થતી હાંદી
પ્રજા પ્રાંતે તે વધારે ને વધારે ગુસ્સે થઇ લાલ-
ચોળ ખનવા લાગ્યો. શરુઆતમાંજ આઠાણું ને
ગર્યા ગાંડ્યા વૈષ્ણવ સીવાય સર્વ કોષ પોતાને
લાં કંદાને અવારનવાર નિમંત્રણ આપતાં.
તેમનું જોઇ પેલા પશુ તેને જાનામંત્રી તેડતા.
વીસમી સદી આવી પહોંચી, ન્યાતમાં નહીં પણ
મીજબાનીમાં, ખુલ્લી રીતે નહીં પણ ખાનગી
રીતે, લોકમાં નહીં પણ ગોડીઆઓમાં કંદાને
ગાનતાન સાથે બોલાવવાનું શરુ થયું. આ નવીન
સમાજ સુધરેલો ને શોખીન સમાજ તરીકે
ગણવા માંડ્યો, જેણે અસલ સ્વતંત્ર સારત-
વર્ષના પકાંદુને આધુનિક પરતંત્ર હાંદુસ્તાનમાં
કંદા તરીકે ઠેકઠેકાણે પ્રતિષ્ઠા વધારી; ધર્મના
ખોટા ઢોંગી ને ખગલગત આ સમાજની સન્મુખ
કંદાનું અપમાન કરતાં પશુ પરાક્ષ રીતે તેને
લાડ લડાવના હતા. ભલે તેવા પ્રકારના લોક
સમાજની બીકથી કંદાનું અપમાન કરી આડા-
કાન ધરતા હોય, પણ સમય એક એવો આવશે
કે કાર્તિક સુઃ એકમને દિને-બહાના દરબારને
દિવસે દેશલયમાં ભરાતા અલકૃટમાં પશુ પકાંદુ-
ને ખુલ્લી રીતે આમંત્રણ મળશે. તેજ પકાંદુની
ગૌરવની ટાચ, તેજ ખરો હડકડતો કળિયુગ.
સારેજ કળિયુગની પશુ અવદશા. તેજ મૃત્યુ-
લોકનું પરિવર્તન. સારેજ ફરી ભારતવર્ષમાં
સસ્યુગનો હૃદય થશે. દેશપર સમૃદ્ધિની ધન
ફરફરશે અને પલાંડુવે બહાની સાથે સમાધાની
કરી તેમની અસત્ત રિશ્તિએ પહોંચશે.

આપણા પ્રમુખ :

આચાર્ય આનંદશંકર

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ,

રો મન તત્ત્વજ્ઞાની નાનો પ્લીની કહી ગયો છે કે જે માનવ દુષ્ટ્યોને પિચ્કારે છે, તે મનવ જાતિને પિચ્કારે છે, એ સૂત્રને હું માન આપતો કેવાથી જ્યારે મને કહેવામાં આવે, કે કેાઈ માણસ ધણો સહયુષી છે ત્યારે તેને માનવ જાતિનો શત્રુ ગણી તેનાથી હું જરા દર નાસું છું.

જે આપણા પ્રમુખ સાહેબ વીરો અનેક કહેતોઆ સાંભળેલી. જુના જમાનાના સહયુષીની તે મૂર્તિ છે; તે ત્રિકાલ સંખ્યા કરે છે; તે વચન કે વર્તનમાં કદી સ્ખલન કરતા નથી; તે કોઈની સાથે યુરસે થતા નથી; તે ઉતાવળું પ્રગટું કદી લેતા નથી...વગેરે વગેરે વાચકાઓ જે સાંભળેલી. જ્યારે જ્યારે એ, સહયત-ભાષ ઉત્તમલાલને ત્યાં આવતા અને તેમની પહેલા માળની ખોલીઓ આગળ થઈ ત્રીજે માળે મારી ખોલીઓમાં મારે જવું પડતું, ત્યારે બાળપણમાં અધારી રાતે આમલી આગળ થઈને જતા ગાયત્રી મંત્ર બણી હું ઝપ દોડી જતો, તેવીજ રીતે ઉત્તમલાલભાઈનાં બંધ બારણાં હું વટાવી જતો. કોઈક વાર અમે મળી

જતા અને સંખ્યતાભરી થોડીક વાનગી કરતા. પણ પ્રમુખ મહાશયના મીઠાશયના હાસ્ય પાછળ સદાચારી, શિષ્યાચારી અને સં-મહિમામાં રચિત એવું-સ્પષ્ટ જાતે સંકેપ વધી એવું પ્રાણી છે એ વાદ લાગી હું દર-ને-દર રહેતો... મુરખની નરસિંહરાવભાઈ ધણી વખત એમની પ્રશ્નસા કરતા. એ પ્રશ્ન વિવાદશક્તિ નો કોઈથી વાદવિરોધ થયો છે હું મુગો રહેતો.

૨

ઝોલીસમી, સપ્ટેમ્બર - ૧૯૨૬ ને દિવસે ગાયકવાડ સરકારે વિધિપદે ચડી બેસીને આગ કરી કે વડોદરામાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની યોજના ધડાં એક સમિતિ નીમવી; અને તેમાં પ્રમુખ મહાશય અને મને નીમવા અને જે એક સમિતિમાં બેગા મળ્યાથું તે સમિતિનું શું થયું તેના સંકલ્પવિકલ્પ કરતો હું એ સમિતિમાં કામ કરવા તૈયાર થયાં.

દશમી ઓક્ટોબર ૧૯૨૬ ને દિવસે તે વખતના દીવાન સર મનુભાઈ મહેતાના નિમં-ત્રણે, મધુરી ઠાંડીમાં, વડોદરાના રહેઠાને, ફ ઉતર્યો. લાંબી અને વડોદરા રાજ્યના અગ્રેષ્ઠ

અતિથિગૃહમાં
લઈ જવામાં
આવે. આ
ગ્રેજ અતિથિ-
ગૃહ દેશી
અતિથિગૃહથી
અનેક રીતે
ચડીઆતું અને
સંગવડનું છે.
પણ મારા
સદયે ગી જોડે
નિકટના સચ
બાઈ તેથી મેં
રવેશી અતિ-
થિગૃહમાં રહે-
વાનો સંકલ્પ
કર્યો. આને
મરિયાં મેં
પ્રમુખ મહા-
શય જોડે એક-
મહીના રહેવા-
નો હુકમપ્રાપ્ત
લાભ મને મળ્યો.
અમે એક ખીજાને મળ્યા. જે મારા
મનમાં ખ્યાલ હતો. પ્રમુખ મહાશયના મનમાં
પણ હશે. ખ્યાલ આઝો વારંટકયો. હોય એમ
મેં જાણ્યું નથી.

૩

વડોદરા વિદ્યાપીઠની સમિતિની કારજીવી
ત્રિચિત્ર છે. અમારા જે ઉપરાંત તેના ત્રણ
મળ્યો તે પ્રમુખ પ્રો. વીજરી. ડૉ. કુવરજી તામક
અને મી. મુકાંઈ. પ્રો. વીજરીની મુખ્ય લાયકાત
એમની ગોરી ચામડી હતી. એમની શક્તિ હજાર
પ્રમુખ મહાશય અને દયોદનર હું મળીએ

વડોદરાનરેશ શ્રી. ગાયકવાડ સરકાર.

તેનાથી પણ
વધારે હતી.
ગાયકવાડ સર-
કાર પાસે સાહે-
બ તરીકે મને
તે વખતે જઈ,
વિદ્યા પીઠની
ખાખ તમા
હુકમ લાવવાને
તે શક્તિમાન
હતા. એ જાતે
બસા હતા;
ખીજા વિદ્યા-
પીઠાની વ્યવ-
સ્થાથી ઝાઝા
પરિચિત ત
હતા; અને
ખીજા વિદ્યા-
પીઠાની નિય-
માવલિઓ,
ઠાવર અને
શુંદર એ ત્રણ-

ની મદદથી નવી વિદ્યાપીઠ થઈ શકે છે
એવા સિદ્ધાંતોમાં તેમને નિશ્ચય શ્રદ્ધા હતી. તે
ઉપરાંત પોતે ગામડી નીશાળના મહેતાજી અને
અમે જાણના ચાર એકડીઆના છોકરા એવો
ફેક ખ્યાલ પણ એમ હતો.

શરુઆતમાં અધ્યક્ષસ્થાને બેઠેલા પ્રો.
વીજરી સમજતાં જરા મુશ્કેલ પડે એવી દલીલ
કરતા હતા. આપણા પ્રમુખ તેમને ક્યારના
સમજી ગયા હતા અને મીઠાશથી, પોતે મંત્રક
કરે છે એ ન સમજાય એમ, અનુમતિ દર્શાવના
હતા. જરા મેં મતભેદ દર્શાવ્યો એટલે આગળના
આવડે વિદ્વાતભરી સુદા કરતાં સાહેબે હુકમ

કરો કે હવે વાત બંધ કરો. એ વાત પુરી થઈ. તેમણે પેન્સીલ લઈ તેના ટપકારાથી વાદ અટકાવવાનો પ્રયોગ આરંભ્યો. કેટલાંએ વર્ષો થયા નીશાળનું વાતાવરણ છોડ્યું હોવાથી મારે ને એમને ખડાજીક મંગાવું. સાર પછી માસ્તર ગીરી કરવાની ટેવ એમણે કેંક છોડી. વીસ દહાડા વહી ગયા અને મને વડોદરા રેલેશન પર વળાવ્યો. મારે એમને નીરાંત વળી દેશે.

ત્યાર પછી ગામકવાડ સરકારે એમને વીલા-યત જવાનો હુકમ કરવાથી એકસે હાથે એમણે યોજના પુરી કરી. તે યોજના બાકીના સભ્યોએ સર્વાનુમતે પાછળથી ફેરવી. પણ ઓગષ્ટીસમી માસ ૧૯૨૭ ને દિને વડોદરા વિદ્યાપીઠની નવી સર્જની ક્ષિતિજ પરથી અસ્ત:યથેસો એ મહા-મહ ફરી ઉગ્યો નથી.

ખીજા સભ્ય તે ડા. કુંવરજી માયક. તે એટલા નિકટ સંબંધી છે કે એમના પરિચય માટે થોડીક લીટીઓ ચાલી શકે તેમ નથી. બધાને ભેગા રાખવા તે મથતા હતા. ગુજરાત-માં શુદ્ધ અને ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન પ્રસારવું એ એમના જીવનનું એક મુખ્ય ધ્યેય છે, અને એ ધ્યેય વિદ્યાપીઠદ્વારા સફળ થાય એમ તે ધૃત્યુતા.

પાંચમા સભ્ય બાઈ મુકરજી ઓકસફડેનાં ઝેન્ન્યુએટ, ગાયકવાડી રાજપનાં સુખા, અંગ્રેજી બંગાળી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ચારે ભાષાનાં સાહિત્યના શોખીન, રસિક વાર્તાલાપી આ મોજલા બંગાળી અને તેમનાં વિદ્વાન, સુશીલ અને મીઠાશબર્યાં પત્નીની મૈત્રી પણ ત્યાંજ થઈ. મુકરજી હંપતિ બેઠે દિવસ ગાળતાં વખત જતો તેનું બાન રહેતું નહોતું. બાઈ મુકરજી સરકારી હક્કનું સંરક્ષણ કરતા, વારાફરતી બધાની મરકરી કરતાં, નહીં તો અંગ્રેજ કવિઓની પદાવલિ ઉચ્ચારી સામાન્ય વાતને મહિમાબુધ્ધ રૂપ આપતા. ૧૯૨૭ ના મે મહીનામાં રીપોર્ટ લખ-

વા માટે એ મારે લાં અનેક દિવસો રહ્યા તે સમયની મીઠી યાદ હજી તાજી છે. દરરોજ અમે લખતા કે લખાવતા; કલાકોના કલાકો ચર્ચા કરતા, સાંજે ફરવા જતા, રાતે સીનેમા સેવતા.

૧૯૨૭ ના ઓગસ્ટમાં વડોદરા સમિતિનો રીપોર્ટ છપાઈ ગયો. અમારી મહીનાઓની મહેનત પુરી થઈ. હજી ગાયકવાડ સરકારે એ રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો નથી. અને વડોદરાની વિદ્યાપીઠ જે અમારા પાંચ જણાનું અને સાથે સર-મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાનું એક બન્ન રૂપનું હતું, તે સ્વપ્નારૂપેજ રહેશે એમ લાગે છે.

૪

હવે આપણા નાયક તરફ વળીએ. પ્રમુખ મહાશય અધ્યક્ષ વીજીની તેમજ આસપાસની પરિસ્થિતિને જોઈ પહેલેથી શ્રદ્ધા ખોઈ બેઠા હતા. ગમે તેવી ગંભીર ચર્ચામાં તે ઠાવકે મોટે અદ્ભુત ઠેકડી કરી રહેતા. અને કેટલીવાર મારું વહીતરું જોઈ કહેતા, 'મહેનત કરશો તો એ વડોદરા યુનીવર્સિટી નથી થવાની અને મહેનત નહીં કરો તો એ નથી થવાની ! બ્રાહ્મણો ભવિષ્યવાણી નથી કરી શકતા એમ કોણ કહી શકે !'

વિદ્યાપીઠનો એમનો અનુભવ પળે પળે એમને બધાને ઉપયોગી થઈ પડતો. ઉત્તર હોલ રચનાની લગભગ બધી વિદ્યાપીઠનો એમને અનુભવ છે, અને આંતર વિદ્યાપીઠ સમિતિના તે સભ્ય હોઈ બધી પદ્ધતિઓ એમણે જોઈ, બધી અમલમાં મુકી છે. યુરોપીય યુનીવર્સિટીની વ્યવસ્થાના પણ એ અભ્યાસી છે. એટલે અમારા અધ્યક્ષ વીજીની તે ધડીકમાં સેનેટ અને સીનીયોટ વચ્ચેનો ભેદ, ધડીકમાં રા. મુકરજીને અંગ્રેજ અને હિંદી યુનીવર્સિટીઓ વચ્ચેનો ભેદ, અને મને સંશોધનની પ્રચલિત પદ્ધતિઓનાં રહસ્યો સમજાવના.

અમારા વાગ્યુદો અનેક રજુમુખિઓ પર

આપણા પ્રમુખ: આચાર્ય આનંદશંકર

રા. છગનલાલ પટેલ
:સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ:

ધર્તા. સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે સત્તાની વહેંચણી થતી હોય ત્યાં હું અને પ્રમુખ મહાશય એક તરફ અને સામે બાકીના ત્રણ ચક્ર જતા. વિશ્વાપીઠની કેળવણી સંસ્કારપ્રધાન હોવી જોઈએ કે માત્ર ઉપયોગપ્રધાન તે વિષયમાં પ્રમુખ મહાશય, મુકરજી ને હું સંસ્કારપ્રધાન તરફ રહેતા, અને અધ્યક્ષ વીજરી અને ડો. નાયક સામે પક્ષે ઢળતા. ગુજરાતી પ્રધાનપદે જોઈએ કે સંસ્કૃત, તે પ્રશ્નમાં આપણા પ્રમુખ અને મુકરજી એક તરફ અને ડો. નાયક, અધ્યક્ષ વીજરી ને હું બીજી તરફ.

ગરમમાં ગરમ ચર્ચામાં પણ પ્રમુખ મહાશયનાં વિનોદ-રસનાં ગરણાં છુટ્યા કરતાં અને તેમની મીઠા મોઢાની બાતલ વાતને નવી દિશા આપતી. થોડામાં થોડું કામ કર્યા પછી વહેલામાં વહેલા વખતે અમે બધા ચડા પીવાના ચક્ર જતા. અને સાંજનાં પંચ જલદી કોમ આટોપી નિવૃત્ત થતા.

સર. મનુનાથ નંદશંકર મહેતા.

અજબ છે. અધ્યાપક ન થયા હોત તો તે ધારા-શાસ્ત્રીઓમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન લેત. સાક્ષીની તપાસણીમાં અણુનપચે એ એવી દિશા તરફ વાતને લઇ જતા કે સાક્ષી એમના ધાર્મી પ્રમાણે કહેતો. એક વખત મોટા સંસ્કૃત પંડિતો અંગ્રેજ કેળવણીનો વિરોધ કરવા લાગ્યા. અમે બધાએ તો નિરાશામાં વાત પડતી- મુકરજી રા. આનંદશંકરભાઈએ સંસ્કૃત ભાષાના અને સાહિત્યના એમના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી પંડિતોને જીત્યા અને છેલ્લી વારે તેમની પાસે અંગ્રેજ ભાષા શીખવાની જરૂરીયાત કબુલ કરાવી.

પ્રમુખ મહાશયની વાત કરવાની રીત થોડેક સુધી સર્પની માફક લીસી, સુંવાળો, આસપાસ વીંટાઇ વળે છે અને ગુંગળાવે છે. ફેર એટલોજ કે છેલ્લી વારે પણ તે ડંખ રેતી નથી, પણ મીઠું અમીનું બિંદુ મોઢામાં મુકી જાણે ગુંગળાવનારનોજ વિજય થયો હોય એમ ખતાવે છે.

એક ગૃહસ્થ

સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રધાનપદ

પ્રમુખ મહાશયની સમજાવવાની રીત આપવાની સામે ધણોજ વિરોધ દર્શાવતા હતા.

આનંદશંકરભાઈ તે સાહિત્યના અભ્યાસથી મળતી તાલીમની કીમત (—Educative value) આકત્તા હતા. સામે પક્ષકાર કે સમજે એમ એમને લાગ્યું નહીં. કીમે રહીને એમણે વાત ફેરવી : “ જુઓના ” પ્રમુખ મહાશયે કહ્યું : “વેદના ત્રણ ભાગ : સંહિતા, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, પછી જેમ શુદ્ધ વિજ્ઞાન—Pure Science— અને ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન (Applied Science) તેમ સાંખ્ય અને યોગ, ન્યાય અને વૈશેષિક વેદાંત અને મીમાંસા.” સામે પક્ષ આવા વિજ્ઞાનમય ભેદ જેમ સંતોષ પામ્યો અને તેણે કહ્યું : “ મને ખજાર નહીં કે સંસ્કૃતમાં આટલું બધું છે ! ” પ્રમુખ મહાશયનું ગાંભીર્ય અભેદ હતું.

એક વખત પ્રમુખ મહાશયને મહાત કરનારો સાક્ષી મળ્યો. પૂર્વાશ્રમમાં એ લાઇ પ્રમુખ મહાશયના શિષ્ય હશે. જુઓના પુરી યયા પછી સાક્ષીએ બજકાથી ઉચી ફેળવણી સંબંધી એક રહી ગયેલી વસ્તુ સુચવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. “Sir, Sir, if you have a University see that indecent books are not prescribed for the examinations. (સાહેબ, જે યુનીવર્સિટી સ્થાપે તો પરીક્ષા માટે બિહત્સ પુસ્તકો રાખશે નહીં.)

મેં એકદમ ઉચું જોયું : “ What do you mean by indecent books ? (બિહત્સ પુસ્તક એટલે ?)

સાક્ષીએ અમળ્યખીથી મારી સામું જોઇ કહ્યું : “Sir, books like the ones we were taught;—like Jane Austin's Pride and Prejudice. ”

(સાહેબ અમને શીખવવામાં આવતી હતી તેવી. જેન ઓસ્ટીનની પ્રાઇડ એન્ડ પ્રેજ્યુડીસ જેવી)

ઓ પ્રહુ ! ગરીબ ખીયારી શિષ્યાયારી સીધી, સરળ જેન ઓસ્ટીન આને બિહત્સ પડી ! હું બોલી ન શક્યો.

લાઇ મુકરજીએ પ્રશ્નાવલિ ચાલુ રાખી. “ Jane Austin indecent ! what do you say to sanskrit works like Shakuntala.” (જેન ઓસ્ટીન. બિહત્સ ! લારે શાકુંતલનું શું !)

“.....and Janaki Haran ! ” (અને જાનકી હરણનું ?) મેં ઉમેર્યું.

સાક્ષી જરાક ખંચાયો. પછી તેણે ચાર તરફ જોયું અને વિજ્ય દર્શાવતા હાસ્યથી કહ્યું : “ Ha, Sir, Sanskrit is different ! we studied under Prof. Dhruv ! He always used to explain away obscenities.” (હા. સાહેબ ! સંસ્કૃતની વાત તો જુદી. અમે તો આચાર્ય ધ્રુવના હાથ નીચે શીખેલા. બિહત્સ વાતો એ એવી આડી અવળી સમજાવી દેતા હતા.....)

“ અરે વાહ ” મેં કહ્યું :અમે બધા હસી પડ્યા.

પ્રમુખ મહાશયના કાનમાં મેં ઉમેર્યું કે ‘ મને તમારી આ ખુશીની ખજાર નહોતી. ’ તે મનમાં ‘ Et tu Brute ’ બોલ્યા કે કેમ તેની મને માહીતી નથી.

આપણા ઘરમાં ધીસોડી ફરે છે, આપણા તળાવોમાં મગર વસે છે. આપણને સાધારણ રીતે ખ્યાન રહેતું નથી કે લાખો વરસ પૂર્વે જ્યારે આ પૃથ્વી પર મનુષ્ય જાતિ જન્મી નહોતી ત્યારે એ ધીસોડી ને મગરના પ્રયંડ પૂર્વજે એંશી કે સો શીટ લાંબા મકરાધિરાળે આ વિશાળ પૃથ્વી પર એક ચક્રે રાજ્ય કરતા હતા. અત્યારે કોઈ કહે કે ધીસોડી અને મગર આવા પ્રતાપી પૂર્વજોના અવશેષ છે તો માનીએ પણ નહીં....

મંારા કેટલાક મિત્રો જુના જમાનાના નિર્જલતા તેમના હૃદયમાં સંચાર કરતી નહીં.
કેટલાક ગૃહસ્થોની વાત કરતા હતા. એ સહગત તે હડાપણનો ભંડાર ને પ્રતિષ્ઠાના ઇખરદારો
ગૃહસ્થો મિતવાદી, મધુરભાષી હતા. તે દરેક વિષ- હતા. આ સહગતોની ચારિત્ર્યલાવનાના અવરોધ
યની ખન્ને બાબુ જોઈ શકતા. મનુષ્ય સ્વભવની મેં જેટલા જોયા તે બધા એ સહગતો માટે બહુ

માન ઉપગમે એવા નહોતા.....

મેં. રા. આનંદશંકરભાઈને જોયા ને ઓળખ્યા; અને કોઇ જનનવર શાસ્ત્રી નહ સહિના મકરાધિરાજને રાજખાઇટાવર જેટલી સોડુટની પુંછડી પછાડતા, કવીન્દ્રેડ પરથી ચાલી આવતા બુએ તેમ એ સદ્ગતોની રમરણુ વશ્ય સહિમાંથી આવી હોય એવી જીવંતી-જ્યોત વ્યક્તિ જોઇ.

એ દરેક પ્રકારની પાકાઇ સમજી શકે છે અને ધારે તો વપરાશમાં લઇ શકે છે; પણ એ એનો વપરાશ કરતા નથી કારણ કે પાકાઇને ડહાપણનું અંગ માને છે, આક્રમણનું શસ્ત્ર ગણતા નથી. આ પાકાઇ ન્યાયવૃત્તિના પાકા ઘાટો વચ્ચે થકનેજ વહે છે.

એમની ન્યાય વૃત્તિ બધી વસ્તુને સતત પ્રયત્ને ને સાવધાન દષ્ટિએ ન્યાય આપવા મથે છે. આ વૃત્તિ ધણા ન્યાયી કહેવાતા પુરો-ની માફક અભિપ્રાય બાંધવાની અશક્તિ પર રચાઇ નથી. ખંને પક્ષ વચ્ચે ઝોલા ખાતી નિરાધારી કે પોતાના સિદ્ધાંતના અસ્પષ્ટ દર્શનથી ઉદ્ભવતી શિથિલતાનું પણ પરિણામ નથી. પણ દરેક દષ્ટિબિંદુને સહાનુભૂતિથી સમજવા-થી મધ્યસ્થ સહ સમજશે એવી અડગ શ્રદ્ધાથી સદાએ પ્રેરાયેલી છે.

સદ્ગત સર લક્ષુભાઇ શાહની ન્યાય વૃત્તિ અજોડ હતી. એના જેવા નિષ્પક્ષપાત ન્યાય મૂર્તિ મેં જોયા નથી. અમે વડોદરે હતા ત્યારે એ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા, અને તે વખતે આ બંનેની ન્યાય વૃત્તિની તુલના કરવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો. લક્ષુભાઈની ન્યાયવૃત્તિ અન્યાય યર્ધન્ય એવા ધાકથી સહ્ય શોધવા પ્રયત્ન કરતી. આપણા પ્રમુખની ન્યાયવૃત્તિ દરેક વસ્તુની યોગ્ય કીમત બહાર આવે એવા સુદાથી સહ કરતાં ખરું Perspective શોધતી.

ધણી વખત બંને પક્ષનું ખરું ખોટું જોવા જતાં લક્ષુભાઈ પોતાનું દષ્ટિ બિંદુ વીસરી જતા, પ્રમુખ પોતાનું દષ્ટિબિંદુ કદિ વીસરતા નહોં અને સામે પણ તે ન વીસરે તેની ચોકસી રાખતા. લક્ષુભાઈ સ્વભાવે સરળ, એટલે એમની વૃત્તિ કોષ્ટકવાર ગુંથવાઇ પડે એવી. પ્રમુખ સુતસદી એટલે તેમની વૃત્તિ પોતાનું સ્થાન અને કર્તવ્ય ક્ષેત્ર સદાએ સાચવતી. સદ્ગત બધીને અન્યાય નહોં થવા દે એમ બધાને વિશ્વાસ હતો; પ્રમુખ દરેક દષ્ટિબિંદુને ન્યાય આપશે એવી શ્રદ્ધા પ્રગટાવે છે. એમની ન્યાયવૃત્તિ ન્યાયાધીશની નથી, યુરની છે.

૫

પ્રમુખની વિશાલ જીવિ દરેક પ્રશ્ન જોઇ કે સમજી શકે છે. એ માત્ર વેદાંતી છે; વિચાર પ્રધાન છે, હિમગીરી સમી 'દ્વાડતી', જુડી કરતી ઠંડી પ્રસારે છે, એવો કેટલીક દિશામાં પ્રચલતો ખ્યાલ ખોટો છે. ધણા સુંદર ભાવોના સુદમ ભેદો તે દર્શાવી શકે છે. તેમની રસિકતા દરેક ભાવમાં સમતોલપણ ખોયા વિના રસ લઇ શકે છે. તેમની સારકારિતા દરેક શબ્દને આચરણમાં સુરચિના રંગે પુરે છે. તે પોતે ધણી વસ્તુ ન કરે કે બોલે, પણ જો બીજો તે કરે કે બોલે તો તેની મોજ માણવા તેમની રસિકતા સદાએ તૈયાર રહે છે. એ હસીને હસાવી શકે છે, ખીલીને ખીલાવી શકે છે. નિર્દોષ વિનોદથી માંડીને નીખાલસ હસાહસ સુધીના એમના છેલ્લા સુર કોઈજ સાંભળ્યા દશે. દરેક સુરને તે ન્યાય આપી શકે છે. સરસ્વત અને અંગ્રેજી ક્ષિપ્ર સાહિત્યની સતત સેવાથી તે દરેક પ્રસંગને થોડા શબ્દોથી સરસ કરી મુકે છે.

દરેજાનાં આજે ગાયકવાડ જરકારની મોટર-માં માંદલોના માંદલો સુધી અમે ફરવા જતા.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૪]

લેખક:
શ. વાસુદેવ વિનાયક જોશી -

[નીચેના લેખ સંબંધી હિંદુ સ્ત્રીઓના કાયદેસર હકોના સંબંધમાં બહુ દુઃખમય સ્થિતિ છે; તે કદ કદ બાબતમાં અને કેવી રીતે સુધારી શકાય તે સંબંધી વિવેચન આ લેખમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ સંબંધમાં વાંચકવર્ગ પણ વિચાર કરી આ વિષયની ચર્ચામાં પોતાનો અભિપ્રાય બતાવશે એવી બીનંતી છે. બહેનોને પણ ખાસ બીનંતી છે કે તેઓએ પોતે પણ આ હકોના સંબંધમાં અળવળ કરવી. પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો એમના અભિપ્રાયો લેખક હપર મોકલવાની કૃપા કરશે; તે બદલ લેખક તે લોકોનો ખાણી રહેશે.

--લેખક

કાયદેસર હકોમાં પણ હિંદુ સ્ત્રીઓની કેવી દયાબળક સ્થિતિ છે તે સંબંધી વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા જ નથી. કાયદાએ કરેલી તેઓની પરાધિનતા લોક પ્રસિધ્ધ છે. સ્ત્રીઓના કાયદેસર હકોના વિસ્તારની જરૂર છે, એવું સ્ત્રીઓને પોતાને ખાતરીપૂર્વક લાગેલું ત્યારે તેઓની આ ઇચ્છા વિચાર કરવા યોગ્ય છે, એવું આશ્વાસન પુરુષ વર્ગ તરફથી કોઇ કોઇ વેળા આપ્યા સીવાય તેથી વિશેષ કેં પણ પગલાં એ દિશામાં લેવામાં આવ્યાં નથી. તે સંબંધી કોઇ પણ પ્રકારની યોજના આજ પર્યંત ધડવામાં આવી નથી. એ પુરુષવર્ગની એ પ્રશ્ન તરફની વિદાસિનતાનું પૂર્ણ ચિન્હ છે. આ પ્રશ્નની ચર્ચા આજે પોનેજ ચાલુ રાખવી જોઈએ. અને તેઓના હકોની માગણી તેઓએ જ જોરથી કરવી જોઈએ એ ખરું છે. અને એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ

તો પોતાનાથી બનતું કરે છે પરંતુ આમાં હકોના વિસ્તાર સંબંધી વિચાર કરવા માટેની યોજના ઘડી કાઢવામાં જે પ્રકારના કાયદાના જ્ઞાનની જરૂર હોય છે તે પ્રકારનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે નહોતું એ દેખીતું છે. અને તેને કીધેજ તેઓના હકોનું મૂર્ત સ્વરૂપ આપે તેવી કોઇપણ યોજના અદ્યપિ આપણી સમક્ષ રલુ થઇ નથી.

પુરાણા ગૌરવના અભિમાનથી જર્જરિત થએલો હિંદુસમાજ સ્ત્રીઓની આ માગણી તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ લુએ છે. એટલું જ નહીં પરંતુ આજ સુધી ૨૬ બનેલા આચારવિચારને તિલાંજલિ આપી ગમે તેવી રીતે વર્તન કરી અયોગ્ય છુટ લેવા માટેજ સ્ત્રી વર્ગને આપેા પ્રવાસ છે તેવા તેનો મત છે માટે આ લેખમાં સ્ત્રીઓના હકો થા થા છે, અને કયાં કયાં હકોના વિસ્તાર કરવો ઘટે છે તે બરાબર

અતાવીને શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરે ધર્મગ્રંથોને આધારે જે શાસ્ત્રાર્થ સર્વમાન્ય થાય તેને આધારેજ સ્ત્રી હકકોનો વિકાસક્રમ અતાવી તે સંબંધી ચર્ચા કરવામાં આવશે.

હોદ્દા લોકોનો પોતાના ધર્મગ્રંથ ઉપર ધણોજ ગાઢ વિશ્વાસ હોય છે. સમાજ સુધારણાનો પ્રશ્ન લઈએ તેમાં જ્યારે વિધવા વિવાહ સંબંધી પુષ્કળ ચર્ચા ચાલતી ત્યારે જાને પક્ષના લોકો પોતાની દલીલોના સમર્થનમાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં વાક્યો ઠાંકી તેના શબ્દાર્થ અતાવતા. તેમજ તમારા ધર્મગ્રંથો ગમે તે કહેતા હોય તોપણ પુનર્લગ્નની સમાજમાં જરૂર છે માટે તે નવો પ્રચાર શરૂ કરવોજ જોઈએ એવો દુરાગ્રહ સુધારકોએ પણ કરેલો નહીં, પરંતુ તેથી ઉલટું પૂર્વે એક વેળા એ રીવાજ પ્રચલિત હતો તે ફરીથી શરૂ થવો જોઈએ એ અતાવી આપવાનો જ તેઓનો આગ્રહ હતો. “માતા પયઃ પિત્યાઃ જ્ઞાન દધિદુર નૈષ્ઠ પશ્યતઃ” (મનુષ્યને આપેલા અને વડીલોથી (પરાપૂર્વથી) ચાલતા આરેલા પુરાણો પંથ ઉપરથી અમને બાલુપર ખસેડતા નહીં) ઋગ્વેદના આ વાક્યની જળરી-અસર દરેક હોદ્દાના મન ઉપર હોય છે; અને સમાજ રચનાની દૃષ્ટિએ તે યોગ્યજ છે. પ્રત્યેક સુધારે લોકપ્રિય થઈ શકતો નથી. સ્ત્રીઓના હકક સંબંધી આપણે અભિમાનપૂર્વક કહી શકીશું કે જેમ “ન સ્ત્રી સ્વાર્તવ્યમર્હતિ” એ વાક્ય ધણી વેળા ન્યાં ભાં સાંભળવામાં આવે છે, તેમ સમાજ વ્યવસ્થાનું સુંદર ચિત્ર “યજ્ઞ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તજ્ઞ દેવતાઃ” એ શ્લોકમાં આપણી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વના સર્વ આચાર વિચારો આપણે કાયમ રાખ્યા હોય તો સ્ત્રીઓની અવહેલના થાત નહીં એટલુંજ નહીં પરંતુ તેઓના હકકો સંબંધી તકરાર કાંઈ પણ લાપત નહીં. આપણે તો કેટલાક રીવાજો

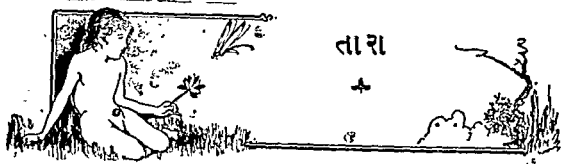
અર્ધા રાખ્યા અને કેટલાક તો તદ્દન ફેંકી દીધાં આવી રીતે આપણે જે સમાધાન ક્યું તે સમાધાનીમાજ આ પાપનું ખીજ રોપણું. પરિસ્થિતિમાં ધણો જળરો ફેરફાર થઈ ગયો છે. જીવનકલહની તીવ્રતા ધણીજ વધી ગઈ છે. અને કાળ બદલાતો જાય તેમ ધર્મમાં કાળને ઉચિત ફેરફાર થવો જોઈએ એમ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે છતાં પણ આપણે પરદેશી રાજકર્તાઓની ધુંસરી નીચે છીએ તથા એ રાજ્યકર્તાઓએ હોદ્દાસ્થાનના લોકોના ધર્મમાં કોઈપણ રીતે ફેરફાર કરી વચ્ચે નહીં પડવાનું વચન આપેલું હોવાથી સમયોચિત સુધારાઓ રાજ્યકર્તાઓ તરફથી પણ દાખલ કરવામાં આવતા નથી. જે આવી સ્થિતિ નહોત તો આ રાજ્યમાં (એટલે આપણું રાજ્ય સ્વતંત્ર હોય તો) રાજ્યએ પોતેજ એ પ્રશ્નની ચર્ચા સમાજ સમક્ષ ક્યારનીએ મુકી હોત.

ધર્મનું કાર્ય જન્નાતિ-સમાજઉન્નતિનું કાર્ય છે. “યતોઽમ્યુદયનિઃપ્રેવ સિદ્ધિ સ ધર્મ” એટલે જે વડે સમાજની ઉન્નતિ થઈ શકે તેનું નામજ ધર્મ; કારણ કે ધર્મનો હેતુ સધળા જીવોની ઉન્નતિ માટેજ છે.

“પ્રમાવાચાય મૂતાનાં ધર્મ પ્રવચન કૃતમ્ ।
યઃસ્વાત્ પ્રમાવસયુક્તઃ યઃ પર્મં ઇતિ નિષ્વયઃ ॥

પ્રાણીમાત્રમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે અને તેઓની સ્થિતિની સુધારણા તથા તેમાં યોગ્ય ફેરફારો કરવા એ ધર્મનો દ્રષ્ટિએ પણ યોગ્ય છે, અને ધર્મમાન્ય છે. સ્ત્રીઓને સામાન હકક આપવા જોઈએ એવો આગ્રહ રાખનારા સુધારકોના સંબંધમાં પણ એટલું તો કહી શકાય એમ છે કે આવી માગણી તદ્દન મૂખોંઈ ભરેલી તથા અયોગ્ય છે એમ નથી. “લધમ્ વા દ્યુષ્ઠાદમનો યજ્ઞોદેતઃ ॥”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૭]

લેખક:

રા. રમણિકલાલ જયજીવલાલ દલાલ

ચિત્રકાર:

રા. કલાકાંત

—૦—

૧

નાટ્ય પ્રયોગના છેલ્લા પ્રવેશનો પડો પડ્યો. તારાદેવી શકુંતલાનું પાત્ર બજવતી હતી. પ્રેક્ષકો વિચિત્ર માયામાં મુગ્ધ રહ્યા હતા. મહારાજા દુષ્યંતને પાથે પડી તે વીનવતી હતી. એના આકંઠમાં વિષાદ, પશ્ચાતાપ ને કટુવાક્રહારની છાયા તરવરતી હતી— પ્રેક્ષકો એના અભિનય પર આકૃષ્ટ પોકારી રહ્યા હતા. સભ્યતાનું ભાન છુટી ઉભા થઇ ગયા હતા. કેટલાક તો રંગભૂમિ પર ચઢી આવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, ખીજ તેને તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લેતા કિલકિલાટ કરતા. કેટલાક તો રોષજ ઉપર ચઢી પથ્થુ ચુક્યા- ચોમેરથી પુષ્પો ને દ્રવ્યોના વરસાદ વરસ્યો હતો. એ અણીની પળે ઉડતા વિમાનમાં પ્રત્યક્ષ થઇ શકુંતલાને લાઇ મેનકા ઉડી ન ગઇ હોત તો થોડાક પ્રેક્ષકો તો જરૂર ભોંપ ભેગા થયા હોત. પડો પડ્યો કે મેનેજર બહાર આવ્યો. નાટ્ય પ્રયોગની કદર કરવા બદલ તેણે પ્રેક્ષકોનો આભાર માન્યો. ખીજે દિવસે પથ્થુ એજ પ્રયોગ રજુ કરવામાં આવશે એમ મહેર કરવામાં આવ્યું. ધમાલીયું વાતાવરણ જરા સાંત પડ્યું. સઘળા ધીમે ધીમે વેરાયા. છતાંએ એક યુવાન

બારણા આગળ ઉભો રહ્યો હતો. તે ઉંચો, મજબુત બાંધાનો ને સુંદર હતો, એના મુખાર- વિંદ પર કોઇ અલૌકિક તેજ ઝળકતું હતું. એક રાજકુમાર શો તે શોભતો હતો.

“તારાદેવીને મળી શકાશે ?” તેણે મેને- જરને પુછ્યું. હવે તે એકલોજ રહ્યો હતો એટલે નેને તેમ કરવાની તક મળી મઇ.

“અમારે ત્યાં એવો નિયમ નથી” મેનેજરે ધંધામયક નિરપૂરના દર્શાવી.

“જરા આ ચીઠ્ઠી પહોંચાડશે ?” ફરીથી પેલા યુવાને વીનવતી કરી.

મેનેજરે એક સરખા એપરવાઇથીજ જવાબ વાળ્યો: “માફ કરો મહેરબાન ! એ પથ્થુ અમારા નિયમથી વિરુદ્ધ છે.”

પેલો યુવાન નિરાશ થયો. ખિન્ન વદને પમ- થીઆં ઉતરવા લાગ્યો. બહાર જવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં મેનેજરે એને છુમ મારી: “જરા ઉભા રહો તો ! મહેરબાન ! તમારું કાર્ડ આપતા જાઓ.”

પેલા યુવાને પોતાની નાનકડી ડાયરીનું પાનું ફાડી, ઉપર કેક ચીતરી, મેનેજરના હાથમાં ચુક્યું.

મેનેજરે એ કાગળના ટુકડા પર નજર નાખી ને વાંચ્યું—

“કુમાર નિર્મલકાંત”

એક ક્ષણમાંજ મેનેજરની સખ્તાઈ ક્યાંએ ઉઠી ગઈ. કુમાર નિર્મલકાંત પાટનગરનો આગેવાન શ્રીમંત હતા; જાણીતો સાહિત્યકાર હતા; નિષ્ણાત સંગીતકાર ને પ્રખર વિદ્વાન હતા. વળી શ્રી ને સરસ્વતીનો સંયોગ હતો; વાર્ષિક આઠેક લાખની આવક હતી. એ ઉદાર સંજ્ઞાનના ગદ્યોળા હાથથી અનેક સાર્વજનિક સંસ્થાઓ પોષાતી. એવો મહાન પુરુષ અત્યારે એક સામાન્ય આગનતુક તરીકે તેની નગર આગળથી સંસરી જતો હતો. પોતાની બેપરવાઈથી મેનેજર પણ લેવાઈ ગયો.

“માફ કરજો, સાહેબ !” ધણીજ નમ્રતાથી બોલવા તેણે હીંમત કરી. “હું ધણોજ દીનગીર છું તમારું કાઈ હું હમણાં તારાદેવી પાસે લઈ જઈ છું.”

કુમારે નકાર મુચવી કહ્યું: “રહેવા દો, અત્યારે એમને તરફી આપવાની જરૂર નથી. અત્યારે એમને આરામની ખાસ જરૂર છે. હું આવતી કાલે પાંચ વાગે આવીશ.”

“ના. ના. સાહેબ ! એમને દશીએ અડઅણુ નહીં પડે.” મેનેજરે કહ્યું; “એક પલકમાં પાછો ફરું છું.”

પરંતુ એકવાર ઈચ્છા જણાવી દીધા પછી તેને સ્થાગતી પછી તે રુંધી દેવાજ નિર્મલકાંત વધારે આતુર હતાં. એટલે સભ્યના માટે તેણે મેનેજરનો આભાર માન્યો, ખીજે દિવસે મળવાનો વાયદો કરી તેણે રગ્ત લીધી.

૨

એક રાત્રીને કીકાક સરંગમવાળા ખંડમાં તારાદેવી એક ટેમલ આગળવિચારમાં મશગુલ બની બેઠી હતી. આગવી રાત્રિનો આખો એ

દેખાવ—એનું ઉજવણ વિગતવર્ણન—એના કલ્પનાપ્રદેશે ઉપરિચિત થયો હતો. મનુષ્યજનનાં એવા દિવસો વિરલ હોય છે, અનેક પ્રેક્ષકો એનાં દર્શન કરવા કેવા આતુર હતા? એનો પરિચય પાડવા કેટલાએ મરી પડતા. કેવાં આંધળાંઓ કરી તેઓ રંગભૂમિ તરફ ધસતાં હતા. એણે કેટલાએનો અનાદર કર્યો હતો. હાં કેટલાએને દોષરે ચઢાવ્યા હતા. પરંતુ એ વિશાળ જનસમૂહમાં માત્ર એકજ મનુષ્ય અંગે રહી શક્યો હતો. એક અણુમાત્ર પણ ફરકે તેમ નહોતો. એની અલૌકિક શાંતિથી એ અલૌકિકજ બાસતો. એનાં નયનોમાં કેવાં નિષ્ઠ પ્રેમ પ્રકાશનો હતો. કેવો દૃઢ નિશ્ચય ખીતરો હતો. એનાં નયનખાણુ એનાં હૈયાને વિદારી નાખતાં જણાયાં હતાં. એ મનુષ્ય શ્રી નગરે પડશે કે નહીં? કેમ કહેવાય? નસીબ ફરે ને એ ફરી આવે, તો તારા તેને જવાજ નહીં દે.

પછી તે અરીસા તરફ વળી. પરિપૂર્ણ પ્રચુરિત પોષણીયું એનું વદન હતું. દણ કમણું જ ખીલેલાં આ કુમુમે પાંત્રીસ શ્રીમનાતાપ સંભાળતા એમ કોણ કહી શકે? એનું સૌંદર્ય, એની સંસ્કૃતિ ને એનો ઉદ્દાસ કોઈપણ યુવાન પ્રમદાને શરમાવે તેવાં હતાં. એના હૃદયમંદિરે ફરીથી એકવાર તારા પ્રણયજ્યોત પ્રકટાંતી.

વીસ વર્ષ પહેલાં તારાએ પ્રજાપતિશાહ અનુભવેલી. વીસ વર્ષથી તે વૈધવ્યજનન વટાવી રહી હતી. એનું પ્રીતિપાત્ર બનવા અસંખ્ય પ્રયત્નોએ એને પાચે પડ્યા હતા; પરંતુ એ તમામની તેણે અવગણના કરી હતી. એમના પ્રેમમાં માયા ને દંભની અંધ આરાતી. પણ આદાકપરા પતિશ્રમે મેળવેલો સંયમ આજ હતો ન હતો થઈ ગયો હતો. વીસ વર્ષ પહેલાં પ્રથમજ અનુભવેલી આનંદમયી અમુકજ આજ [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૮]

તારાદેવી એક ટેબલ આગળ વિચારમાં મશગુલ બની બેસી હતી.

“ મને પેલે ખાર ઉતારીશ ? ” તારાએ હાંક મારી.

દયારામ : ગુજરાતનો પ્રણય- કવિ*

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ મા મુનશી
પ્રમુખ, સાદિલ સસદ

સં તપ ૧૮૨૩ માં સુરમ્ય રેવાના તટ પર રમણીય ચાદોદમા સોઠોદરા નાજર પ્રભુરામને ઘેર પુત્ર જન્મે છે. આ પુત્ર તે ગુજરાતનો કવિશિરોમણિ થવા સળંગેલો દયારામ ભાવાનો સંસ્કારિતા, સમૃદ્ધિ કે સંગીતમા, ઊર્મિઓની સમોદતા કે તગ્વરાટમા, ભાવ-વૈવિધ્યની રંગભેરંગી ચમકમા, હૃદય ગમ શબ્દમાધુર્યની મોહિનીમાં, પ્રણયના તલસાટની તીવ્રતામાં કેાક કથનકાર ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેને સ્પર્શી શક્યો નથી. નરસિંહ મહેતા શીવાય-અને તે પણ એને નામે ચઢેલી આતુરી છત્રીશી કે રાસસહઅપદી એના ગણુએ તો-પ્રણયગાન ગાનારો ગુજરાતે એને એકેનેજ પેદા કર્યો.

દયારામ ભકત કહેવાય છે પણ તે મદાએ

કવિજ છે. તેનાં કાવ્યો ભકિતસાહિત્ય કહેવાય છે, પણ તે માનવ પ્રેમનાં ભકિતસાહિત્યનાં દર્શાત છે. જે જમાનામાં ભકત કહેવડાવ્યા વગર ઊર્મિઓ દર્શાવાતી નહીં એ જમાનામાં એને ભકત થવું પડ્યું. આ જમાનામાં ભકિતના કૃત્રિમ આકર્ષરમાં છુપાએલા પ્રણયમૂર્તિને ઊર્મિગાન ગાનારા કવિવર તરીકે પીઠાણવા જોઈએ.

એ પીઠાણમાજ ભકિતસાહિત્ય કેમ ઉદ્ભવે છે તેના ધણા રહસ્યો સમગ્ગય છે.

દયારામનું વ્યકિતત્વ કલાત્મક હતું. સમા-ગમમા આવતા કાવ્યમૂર્તિઓનું, તીવ્ર પ્રણયો-ઓનું વ્યકિતત્વ છુપું છુપાતું નથી. એમા જોણુનો અંશ હોય છે. એમાથી સર્વગ્રાહી સસ્કાગિતાના કિરણો પુટે છે. માનવતાના બધા ચમકારા એમાંથી ચમકશે એમ થયાં કરે છે,

* નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : નડીઆદ માટે લખાએલો નિબંધ.

ભિન્નિઓનાં પ્રયત્ન તોફાનોના નાદ તેમાંથી સંભળાય છે. વાસ્તવિક ને કાલ્પનિક વલસની તે ઝાંખી કરાવે છે. સ્ત્રીઓને અકસ્મ તલસાટયું તે આકર્ષ છે, પુરુષો તેને મનેકમને માગ દે છે. ચંડીદાસ, શેલી, બાયરન, ગેટી, મુસે, કલાપીનું એ વ્યક્તિત્વ. એજ વ્યક્તિત્વ દયારામનું.

ઘાટીલું, નાલુક, મુરેખ અંગ, ગૌરવર્ણ, લટકલરી ચાસ, આ એનાં કેટલાંક લક્ષણો. માયાના વાળ રાખતો તે ગોંસાદંજી મહારાજના જેવા ને મુગંધી તેલથી તરબોળ. હોઠ સદાએ તે પાનથી લાલ રાખતો. અને જરૂર પડ્યે ભાંગથી કદપના તે પોષતો. તે જમનામાં ખમ્મે ત્રણ ત્રણ રૂપીઆ આપી મલમલનાં બંધ બેસતાં અંગરખાં તે કરાવતો અને ગળે ને બાંધે જાળીની કારીગરી રખાવતો, મોટી કેરનું નાગપોરી ઘોતીકું અડધોકલાક ચીપીચીપી તે પહેરતો. અને માથે તાજ ટપકતી કુમ્બંખી પાછડી મુક્યા વિના બહાર નીકળતો નહીં.

એનો સ્વભાવ તોફાની, ટીખળી ને વખત આપ્યો નહત; એનો અવાજ મીઠો, સંસ્કારી; એનું સંગીત હૃદયભેદક. સાથે મીઠામઝ; અને અભિમાનનો પાર નહીં. વડોદરામાં તે સમયે પ્રતાપ પ્રભારી રહેલા ગોપાળદાસે ગણપતિનાં પદો રચવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું. તેણે જવાબ વાળ્યો: 'એક વર્ષો ગોપીજનવલ્લભ નહીં સ્વામી બીજો... અવર કેહનું કામ ન મારે, રીંજો કે બીજો.' દરજી તંગ અંગરખો કરી લાવ્યો; સામે કલમદાન ફેંકી. ગોસ્વામીએ અભિમાન દાખવ્યું, તો તેની સામે બારણાં દબ દીધાં ને તેના દેખતાં કંઠી તોડી નાખી. રતન-બાઈની સેવામાં ખામી જણાઈ, તેને ઘર બહાર કરી. એ દીન નરસિંહ નથી, ત્યાગી ચૈતન્ય નથી, માનવનામાં મસ્ત પ્રજ્વળી છે. એ નરસિંહ તે મીરાની માફક વિરહિણી સખી નથી, પણ

મધ્યકાલનો છેલ્લખીલો વરણાગીઓ નરવર નાવલીઓ છે. ડબોઈ, ચાંદોદ, વડોદરા-આખા ગુજરાતની જનતા તેની પાછળ થેલી થાય છે. એ મસ્ત કવિ છે-દીન ભક્ત નથી.

જેમ ત્યાગને અને એને વેર છે તેમ ક્ષુધાને પણ એ જીવનમાં આણી શકતો નથી. બધા સંસ્કાર સમૃદ્ધ કરે ને રસિકતા પોષે એવા એણે અનુભવે આદર્યા છે. એ સાડોદરી નાગર, અને ચાંદોદ જેવા યાત્રાસ્થળનો રહેવાસી છે. એ પંડિતો, ભટજીઓ ને સ્વામીઓનો સમાગમ સેવે છે. એ અનેક વાર લીનાયજીજી આપ્યો. સંસ્કારના સંરક્ષક થઈ પડેલા વૈષ્ણવ મહારાજનો માનીતો થઈ પડ્યો; ને તેમના આશ્રય નીચે રસિકતા કેળવતા અનેક કવિ અને પંડિત જોડે રસાકસીમાં ભીર્યો. એણે ગોકુળ, મથુરા, વૃંદાવન, કાશીથી રામેશ્વર સુધી જાત્રાઓ કરી. હીંદી, વ્રજ ને સંસ્કૃત સાદિલની બને તેટલી-તે સમયને માટે ઘણી-સમૃદ્ધ હુદી. બાલણ, નરસિંહ ને પ્રેમાનંદને પોતાના કયાં. સો વર્ષ પહેલાં-ટ્રેનના જમાના પહેલાં-હીંદમાં કે યુરોપમાં આથી વધારે સંસ્કારિતા પર્વતની કે સાહિત્યમંથનથી કેટલાને મળવી શક્ય હતી ?

તે જમાનામાં આવા વ્યક્તિત્વને સંસ્કારિતા ને માટે જીવનમાં ઝાઝો અવકાશ નહોતો. ખટપટી રાજ્યદરબારમાં તેને માટે સ્થાન નહોતું. સંસારમાં સામાન્ય ધંધો કરી તે કીર્તિ કે ધન મેળવી શકે એમ નહોતું. તેને માટે એકજ માર્ગ હતો-ભક્ત થવાનો. તે માર્ગે રસ કેળવતો, હૃદયની સંસ્કારતા ને ભિન્નિઓ નીડરપણે વ્યક્ત કરાતી. ભક્તમંડળ બેશું થતું, પ્રતિષ્ઠા મળતી, બેઠતા પૈસા મળતા, રાજ ને ધર્મગુરુઓનો આદર મળતો, સમાજના લુલ્ભથી પર જવાતું. ભક્તને બંધન નહોતાં, ભક્તને માટે બધાં દાર ઉપડતાં. પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ એ રસિક જીવનો

મોક્ષમાર્ગ પરલોકમાં હોય કે ન હોય, પણ આ લોકમાં તો હતોજ. દયારામ ભક્ત થયો.

તેણે ભકિતની પ્રણાલિકા સેવવા માંડી. મનુષ્યસ્વભાવ વિચિત્ર છે; જે માનવા ઇચ્છે છે તે એ માને છે. દયારામ પોતાને ભક્ત માનવા લાગ્યો, ભક્તની વાણી બોલવા લાગ્યો, સખી-ભાવ કેળવવા લાગ્યો.

એક વર્ષો ગોપીજનવલ્લભ નહીં સ્વામી બીજો

X X X

આ સામળીઆ સાથે મારો નેહ લાગ્યો રે

આ પાતળીઆ સાથે મારો નેહ લાગ્યો રે

સાથે સાથે પ્રેમભકિતની રાસત્રીય મહતા પણ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો,

જુનું નહીં અજાણ્ય રે ભખેને, ન ગમે સુણવો અનહદ વાદ પણ સમાધિ રે ના ગમે, ના ગમે સ્વરગ સુહિતના સ્વાદ અન્ય ઉપાસના રે ના ગમે, વિના એક પુરાણ પુરોહિતમ કીર્તિ લાગે રે, સાધન સંદુ, પરી મુજને પ્રેમભકિતમાં ગમે

X X X

ગોપી ગોવિંદની ગત ન્યારી, શું જાણે સંસારી રે

પણ આ બધામાં શુદ્ધ ભકિતનો ધ્વનિ નથી. શુદ્ધ ભક્ત પોતે સખીભાવ કેળવે છે; સજીવ સ્ત્રી તરફ અણુગમે કેળવે છે; વિગ્નતિને યોગ્ય એવો પ્રણય કાષ્ઠનિક પ્રભુ પર દાલવે છે. નરમિંદ મહેતો કાષ્ઠનિક રાધાને પૂજ્ય લેખે પણ સ્ત્રીને જંગળ લેખે છે; ચૈતન્ય પોતે રાધા-ભાવ અનુભવે છે, પણ ખરી સ્ત્રી તરફ દષ્ટિ કરતો નથી. ભકિત એટલે પ્રણયને તેનાં સ્વાભાવિક પાત્ર સ્ત્રી પરથી લઇ લઇ કાષ્ઠનિક પ્રભુ પર કેરવવાથી તેનું ચત્વેનું પરિવર્તન. દયારામ માનવી છે-ભક્ત નથી; તે પ્રણયને તેનાં સ્વભાવિક વિષય પરથી ખસેડી શકતો નથી. ભક્તોની વાણીને વશ થઇ તેને ખસેડવાના પ્રયત્ન કરે છે, પણ સફળ થતો નથી. તે મૃત્યુના પયગ-ખરેની વાણી ઉચ્ચારે છે:

જે કાષ્ઠ જન કંથાણ આહો તે સ્ત્રીના સંગત તજજેરે, દુઃખ દરીયો પાપપુલજી, સાણા સમગ્રી બજજેરે.

જડ જુદી નિદંય લોકભણી, ગંદી ઢળ, રચનારી રે, સાદસ કરતી નીચ હઠીલી, સદા કાળ સહુ નારી રે,

X X X

પણ આ અણુગમે કાષ્ઠનિક પ્રણય પ્રણયમાં મસ્ત ભક્તનો નથી, અનુભવ તૃપ્ત લહેરીનો છે.

અરીજુ ને અબજાબે સરખાં, ગળે પડયાં ન છુટે રે;

X X X

મન તો ભ્રષ્ટ આખી વિવશ રે,

પણ તનથી ન રહેતું સ્ત્રીની પાસ

X X X

દયા જગનમાં એક બચે જતો કર મહે નંદકિરોર:

દયારામ લંપટ હતો એમ. ગુજરાતમાં

માન્યતા છે. ગોવંધનરામ તેનું એ લક્ષણ કેરે

મુકે છે. રા. જગજીવન મોદી એના તરફ

સમદષ્ટિ દાખવે છે. રા. શંકરલાલ રાવલ તેને

છાવરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે. સદગત

મહામાની નિર્બંધતાની તુલના કરવા સાહિત્ય-

વિવેચકે ન્યાયાસને ચઢવું એ અવાસ્તવિક છે;

એ નીતિની દષ્ટિએ નિર્બંધતા અક્ષમ્ય હોય

તાએ. તેના વ્યક્તિત્વ અને વિકાસને, તેના

કથન અને કર્તવ્યને તેણે કેવો રંગ આપ્યો એની

નોંધ લેવી એ ચરિત્રકારનું કર્તવ્ય છે. દયારામનું

આ લક્ષણ એની મૌલિક અને અનિર્ધારિત

પ્રયંસ માનવતાનો સંયોગવશાત અનાદરણીય

થઇ પડેલો. માત્ર આવિર્ભાવ છે. સંકેતી શેલી

સુધી, ચંડીદાસથી નર્મદ ને કલાપી સુધી

અનેક કવિઓને માથે કલંક ચઢવું છે-ખરી

રીતે કે ખોટી રીતે. કવિ હૃદય એટલે માનવ-

તાનો ઉકળતો જવાલામુખી. સામાન્ય હૃદયમાં

જ્યાં શાંત ને સ્થિર ભૂતલ હોય ત્યાં એ હૃદયમાં

બહુકતા લાવાની બમરીઓ ફરે છે. જ્યારે

સામાન્ય જમીન ડોલે પણ નહીં, લારે-વીસુવી-

અસમાં ધક્કકતા ગંધકનાં કડાયા ઉકળે છે. જે

કવિતા આપણે, રસધી વાંચીએ છીએ તે

ઉકળતા રસના-તરંગો છે; સ્થિર સહારાની

ધુળ નથી.

લાલસા અને પ્રણયમાં પરિણમતી પોતાની વૃત્તિને દયારામ તેના સ્વાભાવિક ક્ષેત્ર-સ્ત્રી-માંથી ખસેડી લઈ જઈ શક્યો નથી, જે વૃત્તિ ભક્ત-જીવનમાં કલંક હતી તે કવિજીવનની પોષક બની. ગરબીધેલી સ્ત્રીઓનું એને આકર્ષણ હતું. રતન સોનારણુ તેને પરભવની પોતાની સ્ત્રી દેખાઈ. અને તેને તેણે પોતાના ઘરમાં રાખી. સોનારણુ શ્રી ગોપાળ ભજતાં અંતરાયરૂપ બનેલી 'જન્મજ' નહોતી; પૂર્વ જન્મની પ્રીતની અધિકારી હતી. ગોસ્વામી મદારાજ પાસે તે આશીર્વાદ પામ્યો. "તમારા બંનેનો મેળાપ પાછો સો વર્ષે થશે". દયારામ શ્રદ્ધાળુ હીંદુની દૃષ્ટિએ એ પ્રણયસંબંધને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપે છે. "અમારે ને એને પૂર્વ જન્મનો સંબંધ ન હોત તો એ શ્રીમાળી સોનીની જાત ને વળી બાળ રાંડ અને અમે નાગર બ્રાહ્મણ. અમારો ને એનો યોગ શી રીતે ખાય ?" કટલાએ વર્ષો એમનો સંબંધ રહ્યો.

દયારામનું ચરિત્ર ને કૃતિ આમ ભક્તની મનોદશા-ભક્ત નરસિંહ ને પ્રણયી દયારામ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતી સ્પષ્ટ મનોદશા-સમગ્રવે છે. વૈદિક ઋષિ ધ્રુવરને પૂજ્ય ભાવનું, ને સ્ત્રીને પ્રણયનું ક્ષેત્ર ગણતા. એ સ્વાભાવિક ભેદ દૂર થતાં, સ્ત્રીનું રચન અધમ થતાં, ધ્રુવર પ્રણયનું-એટલે ભક્તિનું, અને સ્ત્રી તિરસ્કારનું ક્ષેત્ર થયાં, આ અસ્વાભાવિક આરોપણ ચૈતન્યાદિ અનેક ભક્તોમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું; સ્ત્રીથી વિમુખ તપસ્વી, સ્ત્રી બની કાષ્ઠનિક પ્રભુ જોડે વિહાર કરવા ખેટા! દયારામ આ અસ્વાભાવિકતા સિદ્ધ કરી ન શક્યો; પ્રણયને તેના યોગ્ય ક્ષેત્રમાં રાખી રહ્યો-તેને 'ભક્તિ' કહી રહ્યો ને પ્રણયજન્ય ઊર્મિગીતો લખ્યે ગયો. દયારામમાં જ્ઞાન નહોતું, તપશ્ચર્યા ન હોતી; એની ભક્તિધેલછા એવી નહોતી કે

કાષ્ઠનિક પ્રભુ સાથે એ વિહાર કરી શકે. એટલે શુદ્ધ ભક્તિ દ્વંદ્વે તે માટે એની પાસે કે સામગ્રી નહોતી. પણ જમાનો એવો નહોતો કે માનવપ્રેમને એ માનવપ્રેમજ કહી પ્રગટ કરી શકે.

દયારામને નરસિંહનાં કાવ્યોની તુલના આ સ્પષ્ટ કરશે મહેતાનું દૈન્ય દયારામમાં નથી. મહેતામાં કૃષ્ણદર્શનનો તંલસાટ છે, દયારામમાં ભાવ-કથનની જ ઇચ્છા છે. દુઃખ કે તપશ્ચર્યા કે વૈરાગ્યના અગ્નિમાં તપી માનવ ઊર્મિઓ ભક્તિમાં પરિવર્તન પામે છે, તે દુઃખ અનુભવવા જેવી દયારામની પરિસ્થિતિ નહોતી, ને તપશ્ચર્યા કરવા જેટલી દૃઢતા નહોતી, ને વૈરાગ્ય હૃદયમાં ઉતારવાની શક્તિ ને સંસ્કાર નહોતાં.

શ્યામ રંગે સમીપે નવ જલુ, મારે આજ યશી.
આવા કેટલાક અપૂર્વ શબ્દોની યોજના એની પંક્તિઓને અમર કરી રહી છે.

અપૂર્વ ઊર્મિગીત માટે અનુભવ પણ અપૂર્વ જોઈએ-એટલે કે (૧) તીવ્રતમ, (૨) જેનો સર્વ રસ સંપૂર્ણ રીતે ભોગવાતો હોય તેવો; અને (૩) જેનાથી સરસ અનુભવ અકલ્પ્ય હોય તેવો તે હોવો જોઈએ.

નીચેની પંક્તિમાં તીવ્રતમ ભાવાનુભવ છે.
હું શું ભણું જે વડાલે મુજમાં શું દીકું,
વારે વારે રામું બાળે મુખ લાગે મીકું.
X X X
મુને એકલડી દેખી ત્યાં મારે પાવળે લાગે,
રંક થઈ કાંઈ કાંઈ મારે પાસે માગે.

અને અનુભવની અપૂર્વતાનાં દર્શાવ પણ સ્થળે સ્થળે મળે છે.

વાંક માં જોરો વાણાગીઆ,
જેતાં કાળજમાં કાંઈ વાપ છે છરે.
અણિયાળી આંખે વાલમ માણ મારો ત્રોયો છે,
મોહન મુખડું જોઈ મનડું મોહાય છે છરે.
નખરાળ લગી રૂપરશ્મિ મધુર મનોહર,
ન્યાં જોઈએ ત્યાં આંખ કરી ભય છે છરે.

જે સ્ત્રી પતિને શોકમાં, પુસ્તકમાં, કામમાં,
પરેવાએલો ભ્રેષ્ઠ જળતી હોય તેના અનુભવની
સંપૂર્ણતા નીચેની ગરખી શીવાય ક્યાં મળે છે ?
માનીતી તું છે મોહનતણી હો વાંસલડી રે,
તને વાઢાલમ કરે છે ધણું વઢાલ રે હો વાંસલડી,
મઠિા આવડેા શો સોહોર મોહથો ન'દનો કિશોર,
તારું આવડું નેર, ભુંડી કાળજી મા કોર રે.
હો વાંસલડી.

પીએ અષ્ટાશ્રુત પીયુ તણું તું વાંસલડી રે,
હમારે શોભય સરીખું તું સાલરે. હો વાંસલડી
વાઝ વાઝને વિષ્ણુ ક્યાં હો વાંસલડી,
તું તો પીડે હમારા પ્રાણરે. હો વાંસલડી
સુણતાં પડે છે હરે સાસરાં હો વાંસલડી,
તારા ટહુકારથી મોહબાણુ રે હો વાંસલડી,
ઝેર ધણું છે તારી અપટમાં હો વાંસલડી,
ભલાં તુથી ભાલા તરવારે હો વાંસલડી.
એકી વારે તું હણી નાખતી હો વાંસલડી,
ઓ ભુંડી થોડે થોડે મા માર રે હો વાંસલડી.
પતિમતાનાં પણુ મુકાળ્યા હો વાંસલડી,
તે તો ઇલાવિયાં સતીઓનાં સાથેરે હો વાંસલડી.
વનવન કુંજકુંજ ફેરવ્યાં તેં વાંસલડી,
તે તો સહુની કરી છે એવી ગત્ય રે હો વાંસલડી.
ગરજે પ્રમાનભરી આવડી હો વાંસલડી,
તું તો ભોની વિચારી વારી જત રે હો વાંસલડી.
ભોતાં તું કાષ્ઠ કેરો કરકડો હો વાંસલડી,
તને આજ મળા છે ઠકરાત રે હો વાંસલડી.

વળી એક વિશુદ્ધ અનુભવતું સરસ કથન
લખ્યું.

ન'દન'દન અલબેલડોરે એનાં વઢાલાં લાગે છે વેણુ,
સાંભળ સહી મારી,
મધુ' ક્રીડું ગાઢજિયું રે એના કામણુગારાં નેણુ,
સાંભળ સહી મારી.
નટવર મુંદર સામળો રે, મનમતો મોહનલાલ,
હડયા સરસો લેઈ લપટાડું મને એવું લાગે છે વઢાલ.
હેસીલી પ્રિયતમાના કોડમયાં નિમત્રણમાં
રહેલી ઊમિ'નો અનુભવ જેવો આ ગરખીમાં

છે તેવો ખીજે મળવો મુશ્કેલ છે.

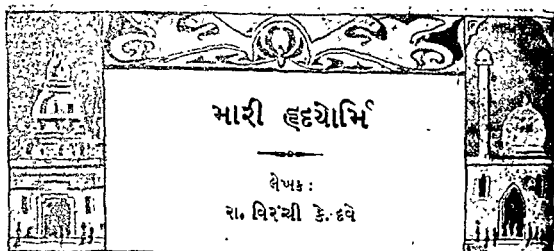
મોહાલે પધારો મારા રાજ,
માણીગર મોહાલે પધારો.
વઢાલ વધારો જુજરાજ,
માણીગર મોહાલે પધારો.
હરી રાખી છે એકરી, ધણા દિવસની છે ગોઠ;
રાજ મળે તો કીજીએ, આવી રહી છે મારી હોઠ.
X X X

હું સરખી બહુ આપને, મારે તો એક આપ;
રહેવાતું નથી રાજવણુ, કોને કહું પરિતાપ.
દયારામની ગરખીઓનું ડોલન પણ અદ્ભુત
છે. જે તીવ્ર અનુભવથી ઝરતા આનંદમાં
અકસ્મી સરસતા જડે છે તે સાહિત્યમાં અપૂર્વ
શબ્દોના ડોલનથીજ પ્રગટે છે—ડોલન, ગેયતા
નહીં. સંગીતથી થતો આનંદ શબ્દડોલનથી
થતા આનંદથી ભેદો છે. એક નાદસંવાદ કે
માધુર્યનું અંગ છે; ખીલું શબ્દ ને અર્થનાં
એકીકરણથી, અપૂર્વતા પ્રગટાવવા આણેણું
ડોલન—એ સાહિત્યનું અંગ છે. ગરખીઓ—
અર્વાચીન સ્ત્રીઓની ઉરતાદી સંગીત ભરી
કહેવાતી ગરખીઓ શીવાયની—ડોલનાત્મક છે;
અને દયારામને એ ડોલનની અપૂર્વતામાં કેણુ
સ્પર્શી શક્યું છે?

નેહ નચાવતા નંદના કુંવર પાધરે પંચે ન
X X X

ગરબે રમવાને ગૌરી નીસર્ધાં રે
રાધિકા રંગાલી અભિરામ મળવાસણી રે લોલ.
અને દયારામનાં ઊર્મિગીતોમાં સર્વ હૃદયો
સ્પર્શે એવી ખુખી છે. એક વિશુદ્ધ અનુભવની
સરલતા દરેક હૃદયમાં ઝણઝણાટ પ્રગટાવે છે,
અને એ ઝણઝણાટ પેદા કરવાનું લક્ષણજ
ઊર્મિગીત રચનારને અમર કવિઓમાં રથાન
આંગ છે. દયારામનું ભક્ત કવિઓમાં રથાન
નથી, પ્રણયના અમર કવિઓમાં છે.

[આ કાવ્ય 'ગુજરાત' માં પ્રસિદ્ધ કરવા અમને મળ્યું, ત્યારે મળેલા લેખો વીરો અમારો સામાન્ય ધર્મ છે તે પ્રમાણે અમે તે પ્રથમ વાંચી લેયું. વાંચતાં, અને વાંચ્યા પછી પણ, અમારાથી તે ન સમજાયું. આથી, એ કાવ્ય અરુપ્પટ હોવાથી અમે તે નહીં છાપી શકીએ, એવી મતલબનું અમે તેના કવિને લખી જાણાવ્યું. તે ઉપરથી એના કવિએ પોતાના કાવ્યનો ખુલાસો અમને લખી જાણાવી, એ ખુલાસા પછી અમારાથી એ કાવ્ય સમજાય તો, પ્રસિદ્ધ કરવા વીનંતી કરી.

પ્રસ્તુત કાવ્ય આ યુગનું દાક્ષણિક કાવ્ય છે—અરુપ્પટતાના વિષયમાં; તેમજ અમને જે અરુપ્પટ લાગ્યું તે ખીલ ઘણાને પણ લાગશે, એમ ધારીને પોતાના કાવ્ય સાથે પોતે લખેલી સમજાવતી જાણવાની વતમાન યુગના કવિનું પ્રચલિત કરેલી પ્રથા અમે પણ અહીં અનુસરીએ છીએ.

અતિ પરિશ્રમ પછી પરવાનગી આપી કવિએ પોતાનો ખુલાસોના પત્ર અહીં હુતારવા અમને ભાવ્ય-શાળી કર્યા છે, તે બદલ અમને તેમજ અમારા વાચકો તેમના જાણી થયા છીએ.

—ઉપતંત્રી.]

(રાત્ર : ઉપજાત—વસતતિલક્ષા.)

એકાંત છે જીવન—આશ સવે.
વાંછા ઉરે રૂપલતાની. ઝુમે,
વિરંચી એ જીવન—ભાવ પુરે,
ઉગ્યું હવે હૃદયની રસચંદ્રિકાએ.
સામાન્ય સારું મનપંખીડાનું,
સૌખ્યો મને અક્ષથી આપનારું,

સાત્રાજ્ય=રાજ્ય, આત્મશક્તિ

સાચું=દૃષ્ટ, સચ.

મન } મન એ પંખી છે. એ કદવનામાં એમ માની શકાય છે. આત્માનું રાજ્ય=
પંખીડાનું } આત્મભળ ઉપર કહેલું મારા આત્માનું દૃષ્ટ આત્મભળ (અહીં અર્થ
અધુરો રહે છે,

૨ સાખ્ય } મને અક્ષયી આપનારું=(સુખ ઉપરથી નામ) સુખો માગ અંતરાત્માને
મને } ચિત્રકાળ સુધી ટકે તેવું, કાયમનું આપનારું.
અક્ષય } (મને) અંતરાત્માને કાયમનાં સુખો આપનાર નીવડો.
આપનારું }

રંગી } જીવનભાવો, જીવન પટો.
દિસે } દેખાય છે, દૃષ્ટિગોચર થાય છે.
સૂર્યથી } તેમથી, જ્ઞાનથી.
અર્થપૂર્ણ } પરિપૂર્ણ અર્થવાળા, સંપૂર્ણ અર્થસૂચક.

જીવનમાં શાંતિમય હંદગી વ્યતીત કરવાથી મારા જીવન પટો જ્ઞાનના પ્રભાવથી સંપૂર્ણ
અર્થ સૂચક હોય એમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે,

૪ (અહીં રાગ બદલાયો પૂર્વોક્તિ થેડે)

થાને } પ્રભુને વાચના એ છે કે આશ પુરી કરો.
મૃદ્ધ } કામળ.
હૃદયની } જીવનની, માણસના હૃદયની
રસહિમિ } ઇષ્ટ અભિલાષાઓ.
પૂર્ણ } પરિપૂર્ણ. fulfilled.

૪ પૂર્ણતક કામળ હૃદયની ઇષ્ટ અભિલાષાઓ હે વિભુ હવે તું (fulfilled) પરિપૂર્ણ કરે
અને મોક્ષસાધન સુલભ કરજે. આ અર્થ છે.

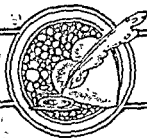

સ્વ રમણભાઈ નીલકંઠ
નવ ગાદિય પદ્મિદના પ્રમુખ

રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

લેખક :

રા. સચુવચ

પિય બહેન સલિલા !

હા, સાહિત્ય પરિષદ આ માણેક હારી પુત્રને નહીં બાઈમાં બરાશે; અને તેમાં અમે બંને જાણી જાનાર છીએ. તું આવે તો ? તેં તો એક પણ સાહિત્ય પરિષદ જોઈ નથી એટલે તને એમાં અવશ્ય રસ પડશે.

ખરેખર, સાહિત્ય પરિષદને ઘણા લોક 'લાંબી ટુંકી છ' કે 'કાનામાત્ર પરિષદ' કહે છે. ... કેટલાક તેને 'રાક્ષસ પરિષદ'... વગેરે પણ કહે છે... પરંતુ આ બધી ઢાલની ખીણ બાળુ. હું એને ઢળવી બાળુ કહું છું.

સાહિત્ય પરિષદ સ્થાપવાનો યશ રવ. રણજીતરામને મળે છે. જો કે, અમદાવાદના મારા એક મિત્ર જે પોતાને 'રેવા પુત્ર' કહેવારાવે છે એ બધાને મનાવવા મથે છે કે સાહિત્ય પરિષદના સંબંધી બધા વિચારો સૌથી પહેલાં એમને ઉદ્ભવેલા. રણજીતરામને એમણે એ વિચારો જણાવ્યા ને એ સંસ્થા એમણે જાપ દધને સ્થાપી દીધી... ખીયારા એમને તક ન સાંપડી, સંયોગો સાતુંકૂળ ન નીવડ્યા અને વખતે વધારે વિચારણાને અંતેજ કાર્યારંભ કરવો એમ પણ હોય... અને શું શું ન હોય ? ... એટલે એ ખીયારા નાના માણસ રહી ગયા... અને તો એમજ થાય છે કે કીર્તિ સુંદરીને

બદલે... સુંદરી એમને ન વર્ષા હોત તો ખીયારા ને કેટલો આઘાત થાત ?

..... ને અત્યારે રણજીતરામ જીવતા નથી એટલે અમિ પ્રવેશ કરી સત્ય શોધવાનું ખીકું પણ કેતની આગળ ધરવું ?

પરિષદ મેળવવી પણ મળ્યા પછી શું કાર્ય કરવું જોઈએ એ એક ખરેખર મહા પ્રશ્ન છે. માત્ર નિબંધોજ વાંચવા કે સાહિત્યના બધા 'છદ્રો' નો મેળો ભરવો ને જ્યાં મેળો ભરાયો હોય ત્યાંનાં પુરજનોને દર્શન કરાવી કૃતકૃત્યતા અનુભવવી ? પરિષદના કેટલાક કાર્યકર્તાઓની કલ્પનામાં કદાચ, કાર્યની રૂપરેખા હશે, પરંતુ તે સમજ કે સમજાવી ન શકાય તેવીએ હોય; એને કેમ સાકાર કરી શકાય તે પણ કોમડો હોય.

પરંતુ એટલું તો ખરુંજ કે પરિષદ ત્રણ દિવસ મળે, નિબંધો વાંચાય અને સાક્ષરોનો મેળો થાય એ કાર્ય હવે બંધ થવુંજ જોઈએ.

પરિષદ મળે ત્યારે એમાં વર્ષાભરના કાર્યક્રમનો વિચાર થવો જોઈએ. અમલમાં મુકાએલા કાર્યક્રમની સમાલોચના થાય અને વધુ સુધારા વધારા માટે વિચાર થવો જોઈએ.

કેાઇને પણ યશ કે સાહિત્ય પરિષદ એ કે રાજકીય પરિષદ નથી. એટલે તેની સમક્ષ શા કાર્યક્રમ મુકવો ? ત્યાં તો માત્ર 'ચાનામૃત'

રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.

ભાંજન'જ પીરસાવું જોઈએ. પરંતુ આમાં મને ભાગે છે કે આપણે નીચેના કાય'ક્રમ મુકી શકીએ.

ગુજરાતભરમાં ઉત્પન્ન થતા સાહિત્ય વીશે સાંગોપાંગ ખબરો જનતાને મળે, તેની ચર્ચા

થાય એ માટે એક પ્રકાશન ખાતું ખોલવું જોઈએ.

આખા વર્ષનાં લાપણોનો એક કાર્યક્રમ નક્કી કરવો. અને આણુ, પાટણુ ને દારકાંથી માંડી છેક મુંબાઈ સુધીના જુદા જુદા તાલુકા-

ઓમાં ને તેમનાં મુખ્ય મુખ્ય મથકોમાં બુદ્ધા બુદ્ધ વક્તાઓ બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપે.

આ પ્રમાણે થાય તો સાહિત્ય પરિષદ આગવર્જની અને ગુજરાતી જનતાની સાચી પ્રતિનિધિ સંસ્થા બની શકે.

સારા સારા લેખકોની કૃતિઓ કે જે પ્રજાના ધડતરમાં અવસ્ય મોટો હીરસો આપી શકે તેવી હોય તે કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરી છુટથી જનતામાં વહેંચાય તેમ થવું જોઈએ.

આમાં એક લય છે. મામા માશીનાનું અને કાકા કોઈનાનું સાહિત્ય ચુંટાઈ જવાનો ભય છે. કેટલાકને પોતાનું કે અમુક નામાંકિત પુરુષનું સાહિત્ય

યોગ્ય લાગશે. તારી બાબી લેખક કે કવિ નથી એટલે તેને તો મારા તરફ જ પક્ષપાત છે... મને મારા 'બાપા' એ લખ્યું છે તેજ ઉત્કૃષ્ટ ને ચિરંજીવ સાહિત્ય લાગશે. બીજા એ લખ્યું છે તે લખ્યું જ નથી અથવા લખ્યું છે તો હીક છે એમ લાગશે... પરંતુ એમાં એક ધોરણ રવી કા ર પુ

જોઈએ. આ સમિતિમાં એવા સભ્યો મુકવા જાઈએ કે જે અન્યથી અંગત નહીં તેને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચવી રખાઈ વક્તા થઈ નિષ્પક્ષપાતપણે કાર્ય કરી શકે.

કહે છે કે રશીઆના પ્રજાકીય રાજ્યમાં સાહિત્ય ને કળાના વિભાગના એક ખાસ પ્રધાન મંત્રી કાદવામાં આવ્યા છે. એ સંસ્થા સાહિત્ય, કળા ને રંગભૂમિ ઉપર અંકુશ રાખે છે. પ્રજાના ધડતરમાં-પ્રજાએ જે આદર્શ સ્વીકાર્યો છે તેમાં, અનુપૂર્તિરૂપ ન હોય તેવા સાહિત્ય કે સંગીતને નુકસાન નાટકને, ચિત્ર કે ચિત્રપટને કશાને લાંચ રચાવે હોતું જ નથી.

આપણું રવતન રાજ્ય નથી અથવા આપણું

પ્રજાકીય વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ન ધડાયેલાં મુધી આ અંકુશ આપણે નવાપરી શકીએ એ એક દલીલ છે; પરંતુ સાહિત્ય પરિષદની રચનાને આપણે મદાસના જેટલી લોકપ્રિય બનાવીએ, તો કેટલેક અંશે આપણે આ કરી શકીએ તેમ જીએ.

જેમ સમાજ સુધારણામાં આપણે આપણા જોર ઉપર ઉભા રહી પ્રજામન

૧. હીરાલાલ પોરબ.

શ. મનહરરામ મહેતા.

કેળવતાં કેળવતાં જેટલો ઉત્કર્ષ સાધી શકાય તેટલો સાધવાનો છે તેમજ અહીં પણ છે.

સાહિત્ય પરિષદની સમિતિઓ ગામડે ગામડે રચાયવી જોઈએ. ગામડાનાં લોક આગળ લોક સાહિત્યદ્વારા તેમજ બીજી રીતે અક્ષરજ્ઞાન અને સામાન્ય જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

અને આ માટે પુસ્તકાલયની મદદ અતિ આવશ્યક છે. શબ્દશ્લોકના ઉપાસક હોય એવી સ્વયંસેવકોની દુકડીઓ ઉભી કરવી; એના દ્વારા લોકભોગ્ય હોય તેવું અર્ધ સાહિત્ય ગામડાંમાં વહેંચાવવું અને વંચાવવું જોઈએ.

આ થાય ત્યારે પ્રેમાનંદ બટ અને સામળની જુની લોકસંસ્થાઓનો માણુભટ અને ભજન મંડળીઓની સંસ્થાને, દક્ષિણમાંથી પગપેસારે

કરતી દરદાસની સંસ્થાને આપણે પુનઃપ્રવેશ આપવું એકરો.

કેળવણીના સ્નાતકો જેમને હોય ગામડાં દ્વારા દેશસેવા કરવાની ધ્યેય નિર્ધાર પ્રજાવશિત છે: જેણે શબ્દશ્લોકના ઉપાસના આરાધી છે તેવા સ્વયંસેવકો આ સંસ્થાને અમૃતસંહિતા આપી શકશે. અને ત્યારે જ 'કાસીયાતું સાહિત્ય' આપણે ઉત્પન્ન કરી શકશું; ત્યારે જ આપણા સાહિત્યમાં આપણે જ્ઞાનવતાના આદર્શો, અને જ્ઞાનવતામાં સાહિત્યના આદર્શો, વ્યક્ત થયેલા જોઈ શકીશું.

સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાનું કામ પણ છે: શબ્દકોષ અને વિશ્વકોષનું કામ ઉજ્જવળ છે.

સાહિત્ય પરિષદે માત્ર જોડણીનાં પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો નથી; અર્થનો તે પરિષદ મંડળ અને અધિકારી મંડળની સત્તાઓ માટે કે અધારણ માટે લક્ષ્ય કરવામાં શક્તિ અને સમયનો વ્યય કરવાં એ બધાં મારે મન ગૌણ પ્રશ્નો છે: કાર્ય ન કરવાની મનોદશાન સચક છે.

ગ્રંથ પરિષદે 'સાહિત્ય પ્રચારના શ્રેષ્ઠ સાધન તરીકે પુસ્તકાલય સિદ્ધ થઈ ગયેલું' હોવાથી તેની ગુજરાતને ગામડે ગામડે રચાવના કરવા સંબંધી દુરાવ કર્યો હતો. આ દુરાવને અમલમાં મુકવા જોઈતા પ્રયત્નો થયા નથી. એ દુરાવ આ વર્ષે અમલમાં મુકાશે? સાધનોનો અભાવ નથી, કાર્ય કરનાર સેવાલાવી સ્વયંસેવકો પણ ગુજરાતને ગામડે ગામડે પડ્યા છે. માત્ર એ સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ કરનાર જોઈએ છે.

ગુજરાતી અક્ષર સાધી શકે, આપણી પ્રાચીન ગુજરાતી સંસ્કૃતિ સાથે પરંપરાની સંસ્કૃતિનાં મથન ને ઘણીજી નિલ

નવી થવા મયતી સંસ્કૃતિને સર્જ-
વવા, પ્રાંતીય અને પ્રજાકીય
અસ્થિતિને જામત કરે એવી એક
ગુજરાતી વિદ્યાપીઠની આવશ્યકતા
તો પરિષદ વર્ષો ધ્યાન સ્વીકારી
છે; અને પરિષદ મંડળે ગમે વર્ષ-
જ આ બાબતમાં ઠરાવ કર્યો છે.

મારી દૃઢ માન્યતા છે કે આવી
વિદ્યાપીઠની અતિ આવશ્યકતા
છેજ. ગુજરાતમાં પ્રજાકીય
ભાવનાને સોપતી એક વિદ્યાપીઠ
તો છેજ. એ વિદ્યાપીઠ કેવા
સંજોગોમાં જન્મી છે તે જોવાનું
નથી. માત્ર એ વિદ્યાપીઠ ગુજરાત-
ની ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ યથાર્થ
રીતે અને તે માટે સૌએ પ્રયત્ન
કરવાનો છે. હા, અહીં મતભેદ
પડશે: વિદ્યા શાના અર્થે? માત્ર
સંસ્કાર અર્થે કે દ્રવ્યોપાર્જન અર્થે
હોવી જોઈએ એ પ્રશ્ન વીચારવા-
નો છે. પરંતુ આ વિચારને
અસારે બાજુએ મુકીએ તો
ચાલી શકશે. આ વિદ્યાપીઠ માત્ર મનુષ્યને
મનુષ્ય તરીકે જીવતાં થીખવી શકે એટલુંજ
કાર્ય કરે તો બસ છે. મનુષ્યમાંથી તે પ્રજા
બનાવશે અને પ્રજા સંસ્કાર ઘડશે: નવી સૃષ્ટિ
સર્જાવશે.

આમ પરિષદ આગળ તો સંગીન કાર્ય
રાહ જોતું પડ્યું છે. પરંતુ આપણી
સત્તાસાક્ષી અને નામના મેળવવાની યેચછા,
અથવા તો તેજોદ્રેષ અને 'ફૂલાણુએ ક્યું' માટે
એ જોડું અથવા મારે એ નખરે' એ વૃત્તિ અસોપ
કેયારે થશે? એ આવરણો દૂર થઈ શકે; મોઢનાં
પડોળો દૂર થઈ શકે; ત્યારેજ શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષી

ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈ.

હાર થશે....આપણાથી સહેજે નથી બોલાઈ
જવાતું તમલો મા ચ્યોતિર્ગમય !

અર્થાત, આ વર્ષ માટે જો નીચેનું કાર્ય
હાથ ધરવામાં આવે તો અવશ્ય સાહિત્ય પરિષદ
એના અસ્તિત્વને શોભાવી શકશે.

૧. પરિષદ મંડળના સભ્યો હઝારોની
સંખ્યામાં નોંધવા જોઈએ.

૨ ગુજરાતના તાલુકે તાલુકે અને મુખ્ય
મુખ્ય મથકોએ પરિષદ મંડળ તરફથી સાહિત્ય
સભાઓ સ્થાપવી અને આ મંડલો તરફથી
વર્ષમાં જોઈતાં જોઈતાં જ બાવણો, કથાઓ,
ભજનો કરાવવાં, ખીજ દેશની પ્રજાઓ કેમ
જીવી છે તે જાણે છે તેનાં ચિત્રપટો દેખાડવાં.

૩. એક વર્ષ-માટે પરિષદ મંડળ તરફથી નિઃસ્વાર્થપણે પાતાના ખર્ચે કામ કરે તેવા સ્વયંસેવકોનું દળ ઉભું કરવું. તે પોત પોતાના જીલ્લા, તાલુકા કે મથકનાં આલુઆલુનાં ગમેભાં પરિષદ મંડળ તરફથી મોકલવામાં આવતું સાહિત્ય જેને લોકો વાંચી શકતા હોય તેમને વાંચવા આપે અને બીજાને વાંચી સંભળાવે.

૪. ગુજરાતના સેવાભાવી સમર્થ વિદ્વાનો-એ એક વર્ષ આખું 'ફરતા અધ્યાપક'ની પેઠે ગુજરાતમાં મુખ્ય મુખ્ય મથકોએ જઈ પોત પોતાના વિષયમાં ભાષણો આપવાં.

૫ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે પરિષદમંડળે સહકાર સાધી એને ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ બનાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પરિષદ માટે આપણે કામ કરવા ઇચ્છાએ તો પરિષદ કેંક કામ કરતી સંસ્થા થઈ શકશે એમાં તો મને લેશ માત્ર શંકા નથી. માત્ર કામ કરવાની વૃત્તિ જોઈએ છે.

હા, તારી બાબી આ પત્ર વાંચીને પુછે છે કે નહીંઆદ પરિષદ આ કાર્ય કેમ ન હાથ ધરે ? શા માટે મુનશી ને કાકા કાલેલકર એકજ પ્રશ્ન ઉપર વિચારતા ન થાય ? શા માટે આણંદશંકરભાઈએ એક વખત આપેલા વચનને પાર પાડવા સુવેંએ એમને તક ન આપવી ?

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિજી, આણંદ-શંકરભાઈ ને કનુભાઈનો સુપ્રેમ ગુજરાત માટે અવશ્ય અવનવું ભાવિ સર્ગવી જાય. ચંદ્રશંકર

અને મનહરરામ મહેતા, ને મદુભાઈ આ બધાં સ્વપ્નો સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે.

હીરાલાલ પારેખ, મોતીભાઈ અમીન, પુલકચંદ શાહ ને ડો. હરિપ્રસાદ ને રાયચુરા ગામડાંમાં જ્ઞાન પ્રચાર કરી શકે તેમ છે.

મેઘાણી, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, સુશીલ, પુલકચંદ શાહ, ભુગતરામ દવે અને નરહરી પરીખ ત્રેમાનંદ ને રામજની સંસ્થાઓને પુનર્જીવન પમાડી શકશે.

માત્ર આ કાર્ય પાર પાડવા આ સંસ્થામાં નવું લોહી, આલુવાતી, નવીન આદર્શવાદીઓ ને ભાવનાશીલ યુવકોનાં આક્રમણોની, નવા પ્રાણુ સંચાર થવાની જરૂર છે. તોજ સાહિત્ય પરિષદ ચર્ચાપરિષદ કે મેજો મટી સાચી સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવનાર ધામ થઈ શકે.

સચ્ચિદે ! તને આ બધી વાતોમાં નવલકથા જેટલો રસ કંદાચ નહીં પડે; પણ કોઈ દિવસ નવરાશે આની લીટીઓ ઉપર પણ વિચાર કરજે ...ને કહું ? આ પરિષદમાં તારા જેવી કોડભરી કુમારિકાઓ તો શબ્દબ્રહ્મની સરસ્વતીઓ બની અવશ્ય અજબ સેવાઓ કરી શકે... પણ જો ...કહે છે તેમ

‘ વરવું તો એક સાહિત્યક ને
અવર ન અર્થે આવે...’

એમ મારા કહેવાનો ભાવાર્થ રખે માની લેતી...

લી.

તારા ભાઈની

રનેદાસિધ.

મીરાનું એક પ્રસિદ્ધ પદ

સંપાદક :

રા. મંજુલાલ મજુમદાર

[મુંબઈ યુનીવર્સીટીની સહાયથી મારવાડમાં પ્રવાસ કરવાની મને તક મળી હતી. એ પ્રવાસને અંગે મીરાંબાઈનાં ઘણાં પ્રાચીન પદોની શોધ થઈ રાખી છે. એ પદ, હરતલિખિત ગુરુકાઓમાં હોવાથી બાપાનું સ્વરૂપ ધણે ભાગે સચવાઈ રહ્યું છે. એટલે, તે દ્રષ્ટિએ ઉપકારક થાય એવું એક લોક પ્રસિદ્ધ પદ અહીં પોથીર્માની બાપા પ્રમાણે લેવાઈ છે; પ્રચલિત પદ પાદનેર્ધિમાં સરખાવવા મઠિ મુક્યું છે. —સંપાદક]

પદ

રામૈયાં મહારાજા ! મને ચાકર રાખોજી—ટેક
ભારોં લાઈ, પૂલો લાઈ, દુવાઉ ભૂરી;
રામ ! રસોઈ કર જીમાંઈ, મોર્મિ બડી સજુરી—
મોઠ બાજરી લિક્ષણ દીજે, બાવે દીજે ફૂરી;
તુરત રસોઈ કર જીમાંઈ, સાગ બણાઉ તૂરી—
સિરખ પથરણા સાવદ દીજ્યો, બાવે દીજ્યો બજૂરી;
કારી કાંજલ ઓઢણ દીજ્યો, પલક ન મેલું ફૂરી—
ચાકર રહેરયાં, આગ લગારયાં, નીત ઉઠ દરસણ પ્રારયાં;
વન્દાવનકી કુંજગલન મેં, ગોવિંદલીલા મારયાં†—
આકરી મેં દરસણ પારયાં, સુખરણ પ રયાં ખરચી;
ભાવ ભકિત જગીરી પારયાં તીનું બાતાં ચરચી—
મોઢી પૂછે મદન મોહનકું, કહા મહિના પાપા ?
તીન લોક જગીરી પાઈ, નિરખે પટા લિખાયાં—
જોગી આપા જોગ કરણકું, તપ કરણે સંન્યાસી:
ભાવ ભકિત કર સાધુ આપા અમરાપુર રા વાસી—
ઉચા ઉચા મિંદ્ર ચણાવું, બિયમે રાખું જાગી;
રામૈયારે દરસણ જાઉં, ઓઢ પીતાંબર સારી—
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સતગુરુ દરસણ દીના
તટ જર્મના કે તીર ઉપર, રામૈયા રંગ લીના—

† પાદોત્તર: “ભોઈ દોલ બજરયાં.”

(રાગ-મોડ, તાલ ધ્રુમણી.)

મને ચાકર રાખોજી,
ગિરધારી લક્ષ્મી ચાકર રાખોજી—

ચાકર રહસ્ય, બાળ લગણ, નિત ઉઠે દરસન પાસ,
વૃંદાવનકી કુંજ ગલિનમે, ગોવિંદ લીલા ગાસ,—૧

ચાકરી મેં દરસન પાઉ, સુમિરન પાઉં ખરચી;
ભાવ ભગતિ જગીરી પાઉ, તીનો બાતાં સરસી—૨

મેર મુકુટ પીતામ્બર સોહે, ગદ્ય વૈજંતી માલા;
વૃંદાવનમેં ઘેલું ચરાવે, મોહન મેરલીવાલા—૩

હવે હવે મહલ બનાઉ, બિચ બિચ રાખું બારી;
સાવરિયાં કે દરસન પાઉ, પહિર કુસુંબી સારી—૪

જોગી આપા જોગ કરનકું, તૈય કરને સંન્યાસી;
હરિ-ભજનકું સાધુ આપે, વૃંદાવનકે વાસી—૫

મીર. કે પ્રભુ ગહિર ગંભીરાં, કુદે રહો જી ધીરા;
આધી રાત પ્રભુ દરસન દીન્હો, જમુનાજીકે તીરા—૬

શ્રી

પ્રાર્થના સમાજ મુંબઈની

::::: જાહેર વિનંતી ::::::

આઘી સર્વેં લાઈ બહેનોને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે પંડરપુર અનાથ આશ્રમ જ્યાં અનાથ છોકરા છોકરીઓ રહે છે તેમના ભરણ પોષણ અર્થે દીવાળી નીમિત્તે ઉદાર હસ્તે મદદ કરવામાં આવે તો તેમને ધંરતો આશ્રય આપી શકાય, તો આ બાબતમાં પોતાની શક્તી અનુસાર મદદ કરશો એવી આશા છે.

લી૦— વી. જી. ભંડારકર.

કાસીબાઇ નવરંગે.

મારી નોંધ પાથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

તા. ૧૬-૬-૨૮

આ જે નવમી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી મુખાલ્પ સીઓને નિમંત્રણ કરવા પરિહા કાર્યવાહકો આપ્યા હતા. તેની જાહેર સભા હતી તેમાં લગભગ દૈક વક્તાઓ નડીઆદમાં ખાતમાતની વાનગી નહીં મળે; હાં તો રોટલા, ઝાશ અથવા દુધથીજ સલામતું પકડશે. પંથુ લાંબા રોટલા ને દુધ મુખાલ્પનાં મજાની વિષયે વાનગીઓ કરતાં વિશેષ પુષ્ટિ-કારક છે એવી મનઃબળું કયું હતું.

અરી ના છે. મુખાલ્પનાં બેજનાત્રોમાં જે વૈવિધ્ય સપડે છે, તે નડીઆદમાં મળતું મુશ્કેલ. તેમજ મુખાલ્પની પૂજાગી ને ફૂલક નિયતી રોટલી કરતાં નડીઆદના હુટ ને પુષ્ટિગતક રોટલામાં પ્રાણપ્રદ તત્વ વધારે રહેલું જ. મુખાલ્પનું પવાડી જે હે ન વે ને નામે દૂધ, મરદે ખાડ ને સ્વા વિનાતી સ્વા, ને ને ના: હોનાએલું પાણી હેય છે, તેના કરતાં નડી-અહનું ઘી કેવું દુધ ને દુધ જેવી ઇશ થરીરત્વાત્વની દષ્ટિએ વધારે આવકારપાત્ર છે, એ નિઃસંદેહ છે.

છતાં પ્રશ્ન એ છે કે સાહિત્યરસિકોને

સાહિત્ય પદમાં પધારવાનું નિમંત્રણ આપવામાં કેટલાક સાદ્ય-સિંચે ભોગ્યને અને ભોગ્યના વિચારો આરઆપલું મહત્વ શું મટે આપ્યું શું એ લોકોને પરિપક્વ મટેનું નિમંત્રણ રાનિભોગ્યના માટે ના નિમંત્રણ જેવું લાગ્યું શું મુખાલ્પી વેગને ને જાન લઇને લગભગમાં જવાનું છે કે આરત્યરસિકોને સાહિત્યરસિકમાં જવાનું છે, એ વીશે તેમને શકા પડે? નડીઆદના સાદ્ય-રસિકમાં અચરચ ને વાનગીના કે હા ને કેવા પ્રકરના મળશે, ત્યાના ય:શરી: વિષાન સદ્ગોના નિઃસંદેહ નાંતરેવી જગિશ્ચે, કુકુમ મમ રતાં વાર લાગે પ્રતિ જામત થતાં તેમ નાં અહીં જાન પર ગદોતાં વારને સાક્ષરી જાન ઉત્પન્ન થશે કે નહીં ત્યાં વિષાના અર્થાન કરતાં ત્યાં શું અપું પડશે જાની અર્થો ક વાનો હેતુ ગા: શુદ્ધ ને હરવા ના હિપા કો હિદ ને અટલું પ્રધાન્ય આપે એ આશ્ચર્યકાર છે.

જગતનો વિકાસ શુદ્ધિના વિષદમાં થયો છે કે હૃદય પરત્વે, આપણી શુદ્ધ-ધણી: આજગ વધી ગઈ છે. હૃદય પછાડી રહી ગયું છે; આપણા

હૃદયે પશ્ચી પ્રગતિ કરી છે, બુદ્ધિની આખનામાં આપણે આપણા પૂર્વજો કરતાં પાછળ પડી ગયા છીએ: એવી કેટલીય આધુનિક વિચારકો કરી રહ્યા છે. પરંતુ હૃદય ને બુદ્ધિની આ માથાફાટમાં ઉદરને આપણે ભુલી જઈએ તે યોગ્ય નથી સૌથી વિશેષ મદસ્તવની વસ્તુ તો ઉદરજ છે. હૃદયલીલાં મનુષ્યો કેટલાક હોય છે, બુદ્ધિહીન તેથી પણ વધારે હોય છે. પરંતુ ઉદરવીરો તો એક શોધ્યો નહોતો જડે. બુદ્ધિના ચમકાર કે હૃદયના ઉદ્ગાર કરતાં ઉદરના પોકાર વધારે મદસ્તવના છે એમ બુદ્ધિમાનો ને હૃદયો પણ માને છે. સરસ્વતીના સેવકોને પણ ઉદરની ઉપાસના કર્યા વગર ચાલતુ નથી. સાદિત્યના નવરસ કરતાં ગોળનના પકાસના તેમને કોષ્ટક વાર-પણી વાર-વધારે વિચાર આવે છે. કવિઓ પાદપૂર્તિ કરવા કરતાં ઉદરપૂર્તિ કરવા માટે વધારે હિત્તુક હોય છે. ખોટામાં ચાસના માસિદોમાં લેખ લખનારને મહેનતાણું આપવું જોઈએ એમ કહેનારની દૃષ્ટિ આવનાના સ્વર્ગો તરફ નહોતી, પણ ઉદર તરફ જ દબેલી હોય છે. “શું કરું? એ તો લખવું પડે, એમ ન કરીએ તો પત્રના આદકો વધે કે નહીં?” તમને જાહેરમાં ગાળ દીધે ખાનગીમાં આવો ખુલાસો કરનારના જાહેર ને ખાનગી વચનો વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદરેખા આંકનાર ઉદરજ છે. સરસ્વતીની વીણાનાં તુમકાં શું સુચવે છે તે વીશે જાતજાતના નર્કો કરવામાં આવે છે. પરંતુ એ વીશે કલ્પનાશક્તિને બહુ શ્રમ આપવાની જરૂર નથી. એનું સ્પષ્ટ સૂચન એટલું જ છે કે સરસ્વતીના સેવકોને પણ પોતાના તુમકાં જેવાં ઉદરજ ભરવાંનાં છે. બુદ્ધિવાદ ને હૃદયવાદ બંનેને અતિ તો ઉદરવાદ સાથેજ સમન્વય સાધવો પડે છે.

આજે જગતની સંખ્યા કોઈ બળતો પ્રશ્ન હોય તો તે ઉદર સંબંધીનો છે. સમાજના

નીચલા વર્ગો બુખારો નેડી રહ્યા છે, અને ઉપલા વર્ગો અપચાથી દેરાને ચપ્પ રહ્યા છે. તેનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે ઉદરની પક્ષી ઉપેક્ષા કરી છે. એક પ્રસિદ્ધ ચિન્તકે સિદ્ધ કર્યું છે કે મનુષ્યનો આત્મા એના ઉદરમાં વસે છે. મનુષ્ય મનુષ્ય પામે છે, પરંતુ એ ઉદરવાસી આત્મા-ભુખ-અમર છે. અને સાદિત્યકાર કે સુધાર, કવિ કે કુંભાર, લેખક કે લુહાર: એ બધાનાં આત્મા-ભુખ-એકસરખાં છે.

ત. ૧૬-૬-૨૮

એક આંગણ ટીકોકારના લખાણમાં વાંચ્યું: ‘આપણે ગમે તેટલું’ માનીએ કે આધુનિક સાદિત્યમાં વારતવિક્રતા જોવામાં આવે છે, છતાં સાદિત્યકારોનું લક્ષ્ય હંમેશાં વારતવિક્રતા કરનાં અદ્ભુતના તરફ વધારે હોય છે... વિચારમય પ્રિયાને સંબોધીને અનેક કાળો લખાય છે; ખટાકા છોલતી પ્રિયાને સંબોધીને એક શબ્દ કેમ લખાયો નથી?’

આ ટીકા મારા ઉપર કૃત કથનનો વિરોધ કરતી હોય એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગે પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. સાદિત્યકારો ઉદરની ઉપેક્ષા કરના નથી, છતાં ઉદર સાથે પેરોક્ષ સંબંધ હોય એવા વિષયો પણ સાદિત્યમાં તેમજો ચર્ચા નથી. તેનું કારણ એટલું જ છે કે સામાન્ય વર્તતાપમાં એ સંબંધી એઓ એટલી ચર્ચા કરે છે કે સાદિત્યમાં એ વીશે કે જ લખાયું નથી, એ વાત તેઓ ભુલી જાય છે. સુદામાઆખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે અન્નની મદત્તા ગાઇ છે, ભદ્રંભરમાં રમાયુનાઇએ ગાનિભોજનનું વર્ણન કર્યું છે, અને મણિકાન્તે પ્રિયાની પાનની પરી વીશે ગજલ તલકારી છે એટલા છુટાછાયા અપવાદ યોગ્ય એ વિષય સાદિત્ય પ્રદેશ પીમાથી લગભગ

બાકી બટાકા હોલતી પ્રિયા પ્રેમીની નજરે દંમેશ જેટલીજ આકર્ષક લાગે છે, એવું ચેર-ટનનું કથન, સ્વાનુભવપ્રેરિત સંત્ય હોય એમ લાગે છે. મારા એક સાક્ષરમિત્રે કહ્યું હતું: આધુનિક સંસ્કૃતિના પ્રખર પ્રતિસ્પર્ધી સમા અપેક્ષાનો એક માત્ર ઉપાય એટલેજ છે કે શાક સમારતી અર્થમાં બટાકા હોલતી કે વડાં નળતી પ્રિયાને અવલોકવી ને ખાવું નહીં. આ વાક્ય બોલતી વેળા મારા એ પ્રયત્નકાય સાક્ષરમિત્રની આખમાં એવી પ્રખર છુલુક્ષા ભ્રુકડી હઠી કે એમણે એ ઉપાય જરૂર અજમાવ્યો હશે, એમ મને લાગ્યું, ને બીજું કે ખાવાનું નહીં મળે, તો એ કદાચ મારો પણ આહાર કરી જશે એવી ભીતિથી હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ પ્રથી સિદ્ધ થાય છે કે બોજનની લિપ્તમાં સાક્ષરો પણ મુક્ત નથી. સરસ્વતીના એક ને અનન્ય ઉપાસક એવા શ્રુત્યુર્વે પણ શુદ્ધિપ્રધાન કાર્ય કરનાર અંગનું નામ 'મગજ' ને ધર્મ્ય કર્મમાં આવશ્યક એવી શિખાનો સાથ કરનાર કેશવલિનું નામ 'ધારી' રાખ્યું, એ પણ ઉપેક્ષા કથનનુંજ સમર્થન કરે છે જે જિહ્વા પર સરસ્વતી અક્ષરો લખે છે તેજ જિહ્વા બોજનરસનો આરવાદ લે છે. અને આમ સાહિત્યરસ અને બોજનરસનો સમન્વય મુકર અને બટાકા હોલતી પ્રિયાને સંબોધીને એકે અક્ષર નથી લખાયો, એમ અંગ્રેજીટીકાકાર કહે છે તે ખરું છે. આપણા સાહિત્યમાં પણ એવું કાન્ય કોષ કવિવરે નથી લખ્યું. બાકી એ વિષય અસંત આકર્ષક છે. એ દશ્ય પ્રેક્ષક ને પાચક (સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પ્રેરક ને સારીરિક દૃષ્ટિએ પાચક) છે એમાં સંદેહ નથી.

આજના 'ગાડીવ'ના અંકમાં રા. તરંગીએ અદિનિષ્ઠ નાગર જાતિ વીશે ઉલ્લખ કરનાં લખ્યું છે; "અરે નાનમાં શાક સમારનાં પણ

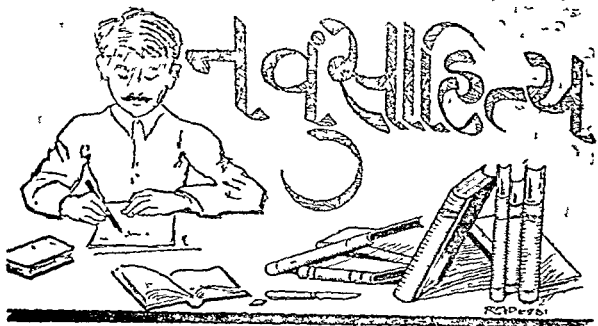
કાવ્યમય સવાલ જવાબ ચાલે.

"બટાકા એકાં છે-પણ અશનમાં ખાઈ નથી, તથાપિ ખાવાની-મુશ્કેલીનંતે આતક નથી."

આમ સાહિત્યના ત્રણાઓ કવચિત્તુ વિનોદમાં સાહિત્યના પદ્ધતિમાં ઉદ્ધરસનો ઉમેરો કરે છે ખરા; પણ તેથી બટાકા હોલતી પ્રિયાને સંબોધીને કોષએ કાવ્ય લખ્યું નથી. એવા પેલા આંગલ ટીકાકારના આલેખનો પરિહાર થતો નથી અને એ આપના પરિહારને અર્થે આપણા ભાષાભક્ત લેખકોએ કટિબંધ થવું જોઈએ.

આનો એક આનુષંગિક લાભ 'પણ' છે. સામાન્ય જનતા ને સાહિત્યકારો વચ્ચે થતું અંતર છે. પણ બોજનરસની લિપ્ત એ વિષય બનેને સમાન છે. આથી રા. મદુભાષ ફરીઆદ કરે છે કે આજના કવિઓ આમ વર્ગ મારે કે લખતા નથી, તેનું કારણ પણ દૂર થશે. આમ વર્ગ તો શું પણ પશુવર્ગ પણ (વાંચતાં એને કોષ શીખવે તો) એમાં રસ લેતો યંછે શકશે. કારણ કે રાજકવિ ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેમ, આહાર એ પશુ અને મનુષ્યોનો વચ્ચેનો સામાન્ય વિષય છે. અને કેટલાક પશુઓ મનુષ્યોનો આહાર કરીને ને કેટલાંક મનુષ્યો પશુઓનો આહાર કરીને એ સામાન્યતાની શ્રદ્ધ કરી રહ્યા છે.

'બટાકા હોલતી પ્રિયાને' એ વીશે મદાન કાવ્ય, લિપિકાવ્ય, ગદ્યકાવ્ય, પ્રઘકાવ્ય, આકાવ્યકાવ્ય, નરસિંહરાવની શૈલીના, કલાપીની શૈલીના, નાનાલાલની શૈલીના વગેરે પ્રકારનાં કાવ્યોલખી રાકાય. થોડાક નમુના નીચે આપું છું. તે પરથી યુગર ભાષાને સમૃદ્ધ કરવા જેણે યોનાની જાનને અસમૃદ્ધ કરી નાખી હોય તેવા દેરકને પ્રયત્નશીલ થવા પ્રેરણા થશે, એવી મારી દઈ શકા છે.

લેખક

રા હર્ગીશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સ્વચ્છ, સાહિત્ય સંસદ

વિજ્ઞાન વિચાર કર્તા - રા પોપટલાલ ગોવિંદલાલ સાહે, છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર, ગુજરાત વ કિયુવર મોઆહટી તરફથી હીરાલલ ત્રિભોવન સા પારેખ, અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂ ૧-૦-૦

ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું કેં માહિત્ય નથી એમ કહીએ તો ચાલે. મહિત્ય એ પ્રજાજનનું પ્રતિબિંબ છે. અને જે પ્રજામાં વૈજ્ઞાનિક જીવન-એ જીવન જીવનારા વૈજ્ઞાનિકો ન હોય એ પ્રજામાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં કયોથી હોય ? ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિકો કેટલા છે ? વૈજ્ઞાનિકો આકાંક્ષે હોતાથી વૈજ્ઞાનિક વિજ્ઞાન જાગૃતનારોઓની મધ્ય દીક મોટી જે પછુ આ બધા ધંધાદારીઓ કહી શકાય વૈજ્ઞાનિક તરીકે દેશમાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનના પ્રચાર માટે એમાના

માન્યે શુ કયું છે ? વૈજ્ઞાનિક સીવાય વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓના અભ્યાસીઓ આંગળીને વેટે ગણાય એટલા ગુજરાતમાં હજો અને તેમાંથીએ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરનારા તો એ આજ દેખાય છે.

ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક માહિત્યની આવી દિન્દિ-અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન વગેરે પાશ્ચાત્ય ભાષા સાથે તો તુલનાત્મક ન થઈ શકે એવી દરિદ્ર નિયતિમાં ગ. રા પોપટલાલ ગોવિંદલાલ સાહેનું આ પુસ્તક દીક આશા આપે છે. સુનીવર્સીટીમાંથી વૈજ્ઞાનિક પદવી લેનારા માત્ર શ્રી. કાન્તિલાલ જગનનાથ પંડ્યાનું અને આ પોપટલાલ ગોવિંદલાલ સાહેનું અનુ-કલ્પ કરીને પોતાના અભ્યાસનું કેક ફગ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા પાશ્ચાત્યભાષા ન જાણનાર

બંધુઓને આપે તોએ એમની ફરજ તો છેજ.

વિજ્ઞાન વિચાર-ભાવિ ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યના પ્રવેશક જેવો. ગ્રંથ છે. ગુજરાતી ભાષા મારફત ઉંચી વૈજ્ઞાનિક કેળવણી પણ અપાવા માંડે અને આ દુર્ભાગી દેશનાં કોષ પુરુષોને ઉદય થવાથી વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓના સમર્થ અન્વેષકો ગુજરાતમાં પાકવા લાગે ત્યારેજ ઉંચી કોટિનું સાચું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય. એ સમજી શકાય એવું છે. પણ 'વિજ્ઞાન' 'વિજ્ઞાન' જેને કહીએ છીએ એ શું છે ? શુદ્ધ સાહિત્ય ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સાથે વિજ્ઞાનને કેવો સંબંધ છે ? અથવા એ બધાથી કયી બાબતમાં વિજ્ઞાન ભુલુ પડે છે ? આ જમાનામાં વિજ્ઞાને જગત ઉપર કેટલી સત્તા જમાવી છે અને આ સત્તાનું 'મુળ શું છે ? વગેરે પ્રશ્નો વીશે કેંક સમજણ આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં ભણેલા ગણ્યતા સર્વ માણસોને હોવી જોઈએ. અને વિજ્ઞાન વિચાર આ પ્રયોજનથીજ લખાએલું છે.

નિવેદનમાં ભાષ્યશ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ લખે છે કે "સન ૧૮૧૫ માં હોલ યુનીવર્સિટી લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોમાં થોમસનનું Introduction to Science વાંચવાથી તેના જેવું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવાનું મને સ્પુરણ થયું." પણ આ પુસ્તક થોમસનના પુસ્તકનું કે એવા કોષ બીજા પુસ્તકનું ભાષાંતર નથી. અનેક પુસ્તકોમાંથી દોહન કરીને લખાએલું આ સ્વતંત્ર પુસ્તક છે. વિષયને અનુસરી, નિવેદનમાં કર્તા કહે છે તેમ, આ પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડી શકાય (૧) પહેલા ભાગમાં "વિજ્ઞાન એટલે શું ?" "વૈજ્ઞાનિકવૃત્તિ-વૈજ્ઞાનિક સ્વભાવનાં લક્ષણો" "વિજ્ઞાનના કેટલાએક મૌલિક સિદ્ધાન્તો", "અને વિજ્ઞાનનો નકશો" એ નામના પહેલાં આર પ્રકરણોનો સમાવેશ

થાય છે. આ પ્રકરણો લગભગ આ વિષયના ઉપોદ્ધાત જેવાં છે. વિજ્ઞાન (સાયન્સ) ની માત્ર બ્યાખ્યા આખ્યાથી કે કયી કયી વિદ્યાઓ વિજ્ઞાન કહેવાય છે એ માત્ર દર્શાવ્યાથી વિજ્ઞાનનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવાનો સંભવ નથી. કયા મૌલિક સિદ્ધાન્તો સ્વીકારીને જ્ઞાનને સ્વીકાર કરવાથી વિજ્ઞાન બીજા જ્ઞાનોથી ભુલું પડે છે એ જાણવાની તથા ગીતામાં કહેલાં સ્થિત-પ્રજ્ઞનાં લક્ષણો પેટે વૈજ્ઞાનિક માણસનાં લક્ષણો જાણવાની પણ જરૂર છે.

આત્મજ્ઞાની થવા માટે જેમ શમ, દમ, વૈરાગ્ય, વિવેકાદિ ગુણો કેળવવા પડે છે અને ભકત થવા માટે નમ્રતા, દીનતા વગેરે ગુણો કેળવવા પડે છે તેમ સાચા વિજ્ઞાની થવા માટે પણ નિઃસ્પૃહતા, નિરહંકારીપણું, સત્યપ્રેમ, ધૈર્ય, ચોક્કસાઇ, દૃઢતા, શ્રમશિલતા, અવલોકનની ટેવ, પૂર્વગ્રહનો ત્યાગ, તટસ્થતા વગેરે મોટા ગુણો કેળવવા પડે છે. ઘણા અર્ધવિજ્ઞાનીઓ આ ગુણોને ભુલી જાય છે. પણ વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ એતાં વિજ્ઞાને જગતને આપેલાં, રહેલે, તાર, ટેલીફોન, વાયરલેસ, એરોપ્લેન વગેરે બાહ્ય સાધનો ફરતાં પણ વિજ્ઞાનીઓ એ મુનુંબ જનને આપેલા આ મોટા ગુણોના વારસાની કાંમત વધારે છે.

વિજ્ઞાન વિચારનું બીજું પ્રકરણ આ દૃષ્ટિએ ખાસ વાંચવા જેવું છે. અને આ ગુણોના નિદર્શક જે થોડા દાખલાઓ ન્યુટન, ગૅલિલે, કોર્ડેલ્લીન, પાશ્ચર, હકેસલી, અને, ગેલીલીઓ વગેરે યુરોપના મોટા વિજ્ઞાનીઓના જીવનમાંથી આપ્યા છે તે વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં પડનારે કે પડવા ઇચ્છનારે જાણવા જેવાં છે. આ મોટા વિજ્ઞાનીઓ મોટી શોધો કરી શક્યા તેનું એક કારણ કુદરતે બક્ષેલી પ્રતિભા ચકિત દરી, પણ બીજું

મોટું કારણ આ યુગો વગર માન્ય વૈજ્ઞાનિક કાર્ય થઈ શકેજ નહીં.

પ્રકરણ પાચમાથી અગીઆગમાં સુધીના ધીમ વિભાગમાં વિનાના ઇતિહાસન દિગ્દર્શન છે આ પુસ્તકમાં મુખ્ય વિષયની ચર્ચા આ પ્રકરણોમાંજ છે પહેલા ચાર, પહેલા કથું તેમ, ઉપોદ્ધાત જેવા છે અને છેલ્લા ચાર ઉપસદાગ જેવા છે આ વચનાં માત્ર પ્રકરણોમાં ઐતિહાસિક ક્રમમાં વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખા-

ઓની આજ પર્થત પ્રગતિનું કુદ દિગ્દર્શન છે અત્યંત અવગ નાના અથવા આખી શકાય એવી મોની મોની વાતોજ આખી છે શરુ આનમાં પ્રકરણ પાચમામાં વિજ્ઞાનના પ્રચીન ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન છે સ્વાભાવિક રીતે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ લેખકો પ્રાચીનનો અર્થ

ગ્રીસ રોમનો પ્રાચીનકાળ કરે છે પણ આ પુસ્તકમાં, લેખક હાંદી હોયને "પ્રાચીન હાદમા વિજ્ઞાન" (પ્રકરણ છઠું) નામનું ખાસ જુદું પ્રકરણ લખ્યું છે આ પ્રકરણ માટે સાધનો અતિ અદ્ય છે હજી આ વિજ્ઞાન સ્વતં અભ્યાસીઓ તરફથી આપણા પૂર્વજોએ વિજ્ઞાનમાં કેટલો અને કેવો ફાળો આપ્યો છે એ

વીશે ચોક્કસ અદાજ આપ્યો નથી. વળી આપણા પૂર્વજોએ વિજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં જે કાર્ય અને જે ન કાર્ય તેના કારણોની ગીમાસામાં પણ વળી અન્વેષણની અપેક્ષા છે દાખલ તરીકે શ્રાક્ષણોના આધ્યાત્મિક વનજો વૈજ્ઞાનિક અને ઐતિહાસિક દિશામાં આપણી પ્રગતિને રોકી દીધી એવો એકવાદ પાશ્ચાત્ય પડિનેએ ચલાવ્યો છે, પણ આ વાદનો આશ્રય ધીમ ઐતિહાસિક કારણો રોપવા નથી દેતો એટલે અંશે અપકારક

છે અને દરેક વિષયમાં સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક પુરાવા હોય કે ન હોય તો પણ એ વાદ સીધરી લેવો એ મારા મતથી વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઇનો અભાવ છે મતવળ કે છટ્ટા પ્રકરણના કેટલાંક વિધાનો વીશે મત-ભેદનો સભર છે.

પાચમા પ્રકરણમાં આપેલી માલ-વારીનો ફોરો છે એમાં ભારતીય જનાવોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. અને

ઉદની તારીખ "૧૯૨૧ માં યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વિજ્ઞાન વિભાગની સ્થાપના" એ આપેલી જોઇને સાક્ષિમાન હાં થાય છે

આ વિજ્ઞાનના ઐતિહાસિક દિગ્દર્શનના પ્રકરણો વાચકાથી વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓની આજ સુધીનો પ્રગતિનો સામાન્ય

યુજરાતી વૈજ્ઞાનિક ના ડુગારકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ધર્મશાસ્ત્રના આવી જશે.

આ પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં “વિજ્ઞાન અને રસસંસ્કૃતિ” “વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રણ પ્રશ્નો” “વિજ્ઞાન અને ધર્મભાવના” એ ત્રણ પ્રશ્નો દ્વારા વિજ્ઞાન મનુષ્યજીવનની રસસંસ્કૃતિ, ધર્મસંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનની વૃત્તિને વિદ્યામાં નથી પાંચ ઉપર ઉપકારક છે. એટલે વિજ્ઞાનનો રસ, ધર્મ, વગેરે સાથે સમન્વય શક્ય છે અને એ સમન્વય થાય તો મનુષ્ય જીવન વધારે સુંદર અને વધારે સાર્થક થાય એમ છે એમ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં ગુજરાતને વિજ્ઞાનની કેટલી જરૂર છે એ બાદથી પોપટલાલ શાહે ગુજરાતી તરીકે ખતાવ્યું છે. વિજ્ઞાનના આ ગુજરાતી પુસ્તકનો આ પ્રકરણથી ઉપસંહાર કર્યો છે તે યોગ્ય છે.

.. પુસ્તક પુરું થયા પછી સંદર્ભ પુસ્તકોની યાદી પા. ૩૬૬ થી ૩૭૨ ઉપર આપી છે. જે એવાથી કન્યા લાંબેલા શ્રમનો ખ્યાલ આવશે. પછી પારિભાષિક શબ્દકોષ અંગ્રેજી પા. ૩૭૨ થી ૩૭૭ અને ગુજરાતી પા. ૩૭૮ થી ૪૮૦ અને હેવટ કાવારી ૩ ૧ થી ૩૮૩ આ રીતે આવશ્યક બધું કર્તાએ આપ્યું છે.

.. ગુજરાતીમાં વૈજ્ઞાનિક સાદિસ એટલું જાણ્યું છે કે આવું પુસ્તક લખનારને અંગ્રેજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દોને રચાને ઘણા ગુજરાતી શબ્દો નવા રચીને મુકવા પડે. બાદથી પોપટલાલ શાહે તે પાંચ એમ કરતું પડ્યું છે. અને એ નવા

શબ્દો મટે ગેરમાન્ય ન થાય તે સારું શબ્દોના આપેલા છે. પણ આ નવી પારિભાષિક શબ્દ-યોગ્યતા માટે મનમદ સંભવે છે. વળી આપણી પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાં કેટલાક શબ્દો હોવા છતાં એ ધ્યાનમાં ન હોવાથી આ પુસ્તકમાં નવા શોધવા હોય એમ પણ બન્યું છે. દાખલા તરીકે પહેલા પ્રકરણમાં આદિ કારણ અને નિમિત્ત કારણ એમ બે જાતનાં કારણો કહ્યાં છે (પા.૮) પણ આપણી જુની રૂઠ પારિભાષામાં જેને એમણે આદિ કારણ કહ્યું છે તેને નિમિત્ત કારણ કહે છે; દાખલા તરીકે સુધાર મેળું નિમિત્ત કારણ અને જેને એમણે નિમિત્ત કારણ કહ્યું છે તેને ઉપારાન કારણ કહે છે. વળી *transcendent* માટે પૂર્વાનુપૂર્વી શબ્દ એમણે વાપર્યો છે. પણ એ શબ્દ કદાચ યરાજ નથી. જુનો રૂઠ શબ્દ નિવત પૂર્વભાવ છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં વપરાયેલા વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાના ગુજરાતી શબ્દો વીશે સવિરતઃ ચર્ચા કરવાનું આ અવસોક્ત માં રચાન નથી.

હુંકામાં આ પુસ્તક મને તો યશોવ દ્રષ્ટિએ સારું લાગે છે અને સામાન્ય વાંચનાર રસથી વાંચી શકે અને કેંક લાભ અર્થ મેળવે એવું છે. અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સે સામગ્રીએ કાચું પુરું આપેલું હોવા છતાં સારા કામગીરી ઉપર હપાવેલા લગભગ ચારસો પાનના પુસ્તકની કીમત માત્ર રૂપીએ એક રાખી છે એ પણ ક્ષણી સદની છે એટલે ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનની સાચી સમજણ ફેર લાવવામાં આ પુસ્તક સાધારણ થશે એવી આશા છે.

ભગવાન કૌટિલ્ય

(અનુસંધાન ૫૪ ૮ થી).

તેમાંથી - ઉછળતા તેજસાગરે દિગ્ગતે વિદ્યા, વિનય ને તપના તરંગો પ્રમાર્પ્યા. તે બ્રહ્માંડ પર દિગ્વિજય કરી રહ્યું. જ્યાં શબ્દ ઉચ્ચારાયો ત્યાં તેનો પ્રતિચક્ષ્ણ પડ્યો, જ્યાં તપ વ્યાપ્યાયું ત્યાં તેના દર્શન થયાં, જ્યાં વિદ્યાબ્રાહ્મણ થયો ત્યાં તે પ્રગટ્યું, જ્યાં પરમ શાંતિ મળી ત્યાં તેનો સાક્ષાત્કાર થયો. તેની

સીમા વધતી ગઈ. ને બ્રહ્માંડ તેની સાથે એક-કાર થઈ ગયું.

એનો શ્વસોચ્છવાસ ચાલ્યો. શરુ થયો, નૈમિવારણ્યે, પોતાનું સ્વરૂપ બદલ્યું. - વિદ્યા વિનયને શક્તિ ત્રણેના એકીકરણના બળથી. પ્રચંડ અસ્મિતા પ્રગટી. તે ચણકનો પુત્ર વિષ્ણુમુખ થઈ ગયું.

તેના હૃદયમાં શાંતિ પ્રસરી. તેની રંગોમાં શક્તિ તરવરી રહી.

તેણે નિઃશ્વાસ મુક્યો.....

મકરણુ ૩૮ મું

ભગવાન વેદવ્યાસ

સેનાનિત ભાનમાં આવ્યો, સારે તેના માથામાં તેને પહેલાં જડતા લાગી. તે પછી વેદના શરુ થઈ. તેની આંખે લાલ પડેા હતો.

તેણે નીસાસો મુક્યો, હાથ ખસેડ્યો. તેની વેદનાનો પાર રહ્યો નહીં ને તેણે ઉઠે કહ્યું. થોડી વાર તે બેભાન રહ્યો. પાછું ભાન આવ્યું ત્યારે બોલવાનો યત્ન કર્યો પણ કે બોલાયું નહીં. જેમ તેમ કરતાં તેણે હાથ ઉઠ્યો કર્યો અને આંખ પૂરંથી તેણે વાળ ખસેડ્યા. વાળ ચીડણા હતા. આંખ પર લાક્ષણ હતી. તેણે હાથે લખાવ્યો તે પાસે પડેલા પથ્થરને વાગ્યો.

તેને ભાન આવવા લાગ્યું. માથામાં, વોંસોમાં, કંમરમાં ને પગમાં અપાર વેદના થતી હતી. તેના પર સૂર્યનો તાપ પડતો હતો.

કેક યાદ આવ્યું. કદુ, તે અને શત્રુધન બાથાબાપી કરતાં હતા. ઉગતું સૂર્યચંદ્ર તેના રમરણુષ્ટ પર નરી આવ્યું. વેદના સખ્ત થતી હતી. હા, તે પવંતપરથી પડી ગયો..... ને તે જીવેા હતો. તેના હૃદયમાં હારની લાહરી આવી.

પવન વાયો એટલે વેદના ફે. બોલી થઈ. પણ ચક્રકર આવ્યાં તેથી પાછો પડ્યો. થોડી વારે માથુ પાછું ઉઠ્યું. તેને ભયંકર વેદના થતી હતી. માથામાંથી હજુ લોહી ટપકતું હતું. તેણે બેઠા થવાનો અપત્તન કર્યો. આખરે તે બેઠો થયો ને આંખો પરથી વાળ ખસેડ્યા.

તે એક જગલમાં ધાસને ઝાંખરા પર પડ્યો હતો. તેણે ઉઘે બેસ્યું. ઉઘે, ઉઘે, પ્રાદળને સ્પર્શે એટલે ઉઘે એક ઝાળો પથ્થર ઝડપતો હતો. સાંધા એ પડ્યો હતો. તેને પાછાં ચક્રકર આવ્યાં.

થોડી વારે તે પાછો બેઠો થયો. તેણે પોતાં ઉઘાડી પાટો માથે બાંધ્યો, અને આંખે દીક્ષે કાંટા પેસી ગયા હતા તે કાટવા બેઠો. તેણે ગળુ બળ્યું બળ્યું થતું હતું. એ પડ્યો હતો. તેની નીચે થોડે દૂર એક ઝરો વહી જતો હતો.

પાણી વિના તેનો જીવ જતો. હોય એમ લાગ્યું એટલે તે જેમ તેમ સરવા અને ખસવા લાગ્યો. ધા અને દાકડાંમાં થતી વેદના જેમ તેમ સહેતાં તે ઝરા પાસે ગયો. તેણે પોતાં બીનું

હરી માથું ધેધું. તેને ઠીક ભાગનાં માંડ્યું. તેણે દીઘ ધેધું, ધા ધોવા, પાટા ખાંધ્યા, પાણી પીને પાછો સુઈ ગયો.

ચોડી વારે તે તાજે થયો: તેને જ્ઞાન આવવા લાગ્યું. તેને હપ થયો. તે જીવતો રહ્યો હતો. તે એકલો એકલો હતો. હજી તેની વિચારશક્તિ સતેજ થઈ નહોતી. તેને જીવન લાગી પથ્થુ ઝાડ પર કે ફળ નહોતાં. તેણે ઉપર જોયું. દૂર, અસ્પર્શ એવો ઉદાસકનો અશ્રમ અજુમ-તો જોયો ને વિચાર આવ્યો કે ત્યાં ગયા થીત્રાય છુટકો નહોતો.

તેને ઝાડોમાંથી એક નાની ખુશ્કી જગ્યા જણાઈ તે તરફ તે આકર્ષાયો. તે પાસે આવ્યો. શું ત્યાં કંઈક હતું ? તે ધુન્યો અને તેની આંખે અધારા આવ્યાં. કંઈક હતું ? જે કંઈક હતું તે ખરું નહીં. તેણે બીતું ધોતીકે અંખે લગાડ્યું. એક પથ્થર હતો તેની સામે એક માણસ બેઠો હતો. તે બીધો. નેણે નાસવા માંડ્યું. પથ્થુ પેસો માણસ ખર્યો નહીં. એ કંઈક હતો ? એને મારી નાખશે તો ? કદું ? શત્રુ ?

તેને હોંમત આવી. માણસ હતો તો જીવતા જવાનો રસો મળશે એમ ધારી તે ઝાડની એથે હમો રહીને જોઈ રહ્યો, પથ્થુ પેસો બેઠેલો માણસ ખર્યો નહીં. તે પાસે આવ્યો.

જે માણસ આંખો મીચીને બેઠો હતો તેની પીઠ ને મથું તેને પરિચિત લાગ્યાં. તેને કે જોળખાણ પડી: તેની આંખે અધારાં આવ્યાં... વિષ્ણુગુપ્ત એકલો વીર ડગલાંને છોટે આંખો મીચી બેઠો હતો.

તેના હાંમં ગગડી રયાં. તેને લાગ્યું કે હમણાં એ કુદશે. વિષ્ણુગુપ્ત ! વિષ્ણુગુપ્ત ! હાં ! તેને માદ અવ્યું. તેણે ધોતીકે પાછું આંખે

લગાડ્યું ને : કપાળે ફેરવ્યું ને સ્મરણશક્તિ સતેજ કરી. બધું માદ આવ્યું. જે માણસને તે મારવા આવ્યો હતો તેજ મ આંખો મીચી બેસી રહ્યો હતો.

એક પૈશાચી હારમ તે હતો. જેને મારવા તેણે આટલી મહેનત કરી હતી તે આમ મરવાની વાટ જોતો બેઠો હતો, પથ્થુ પોતે અશક્ત ને નિ:શ્ચ હતો. શું કરવું ? તે સંતાપને ઝાડ પછાડી બેસી રહ્યો, તોપથ્થુ વિષ્ણુગુપ્ત ખર્યો નહીં. તે મનમાં ને મનમાં ખુબ હતો. વિધિ જ્યારે સરળતા કરી આપે ત્યારે કે મથા રહે છે ? તે મરતો બચ્યો, તે વિષ્ણુગુપ્તને મારવાને માટેજ... તેની આંખોમાં દેવ ચમકવા લાગ્યો.

વિષ્ણુગુપ્ત પાસે થઈઆર હોય તો ! તેણે ઝાડ પાછળ લપાઈને ધ્યાનથી જોયું. શું તે મરી ગયો હતો કે સ્થિર ને સ્થિર ધ્યાનમાં બેઠો હતો ? ભયંકર અનુન સેનાજિતના અંજેઅંગને કંપાવવા લાગ્યું. તેની ભોહીઆળ આંખો વધારે લાલ થઈ. તેના વેરી, તેની કાતિના રાહુ, દુષ્ટ આચાર્યના પાપનો ધડો ભરાઈ ગયો હતો !

તે ધીમે ધીમે, ઝાડને આથે લપાતો તેની પાછળ ગયો. પથ્થુ વિષ્ણુગુપ્ત તેમનો તેમ બેસી રહ્યો. તેણે એક પથ્થર હાથમાં લીધો ને દેખતી દાંત પીરયા...

એક પલમાં તે વિષ્ણુગુપ્તને મારી જંગલમાંથી નાસી જશે, પાટલિપુત્ર જશે; ત્યાં નરેન્દ્રદેવ એને શાળાથી આપશે, મંત્રી નીમશે; પોતે ગૌરી ને પરજશે...

તે ધીમે ધીમે પથ્થર લઈ પાસે આવ્યો, પથ્થુ તેના હાથ થરથર ધુન્યો હતો. હવે ચારજ ડગલાં રહ્યાં. વિષ્ણુગુપ્તની જટા સરસ હતી: તેને વિચાર આવ્યો. તેને કુતૂહલ થયું કે આ મૂર્ખ કાનું ધ્યાન કરે છે ? તેણે ડાક લંબાવી જોયું:

પથર પર એ સ્વયંભૂ પાદુકા હતી—વેદ વ્યાસની—
કાસે જેની વાત પેલા કુશપતિએ કરી હતી તેની.
તેને યાદ આવ્યું કે તેની માએ પણ એ વ્યાસની
વાત કરી હતી, હા...તેના ગુરુએ પણ વાત કરી
હતી. એ માછણુનો છોકરો હતો...હા, હા, તેના
પગમાંની પૂજા !

તેણે આંખિ હાથ દીધા. આ શું ?

...પાદુકા પર કોઈ ઉચું હતું ! તે ગભરાઈને
પાછો હાથે. કોણ ઉચું હતું ? કોઈ વ્યાધાંબર
પહેરેલું, મોટા યગેાપવીતનાણું. તેણે ઉચું જોયું...

...યુગોના ગાનથી દેહીપ્રમાન મુખ-બ્રહ્માનું
હોય એવું ભવ્ય બ્રહ્મટ—નવે મહોના તેજસ્વી
વ્યૂહાથી ચમકતાં પ્રકુલ નવનો—

ગભરાટમાં તે પાછો ને પાછો હાથે...

આ જુદે વિષ્ણુમ્મ પર હાથ લખાયાં !...
નૈમિષારણ્યના જૂન ને વર્તમાન મહર્ષિઓની
આશિષ એને રહે છે તે તેને યાદ આવ્યું. તે
એક ઝાડ પાછળ લપાઈ ગયો... આ જુદ તેને
મારશે કે વિષ્ણુમ્મને જગાડશે. તેના અંગેઅંગ
કાંપી રહ્યાં. તેના હાથમાંથી પથર પડી ગયો.

સેનાજિત પેલા જુદને જોઈ રહ્યો. એને
કેંક થયું કે આજ ભગવાન દેખાવન...!

તેણે હાથ જોડ્યા, નમસ્કાર કર્યો. આ
નૈમિષારણ્યના અટ્ટા ! અનિચ્છાએ પણ તેનું
અંતર નમ્યું.

વિષ્ણુમ્મ તેા નિશ્ચય રીતે યેશીજ રહ્યા
હતા. સેનાજિતે હોઠ પીરમા. છતાં તે ઉડી ન
શક્યો. તેને વિચાર આવ્યો કે જેને સરદશવા
યુગો થયાં પંચત્વ પામેલા ભગવાન દેખાવન
સજ્જવન થાય તેને મારવા એ આવ્યો હતો.

...નૈમિષારણ્ય ! એમાં શું છે ? શિષ્યો,
કાસાઓ. કકુ, વિષ્ણુમ્મ...વિષ્ણુમ્મ હોય તો
નૈમિષારણ્ય હતું તેવું બનાવી દે. ન હોય તો...તે

હર્યો. તેણે આંખિ હાથ દેર્યાં. પેલા જુદ અસોપ
ચતા હતા—પારદર્શક ચમ જતા હતા—અદૃષ્ટ
થયા...

એક કુપ્તિલાએ ટહુકાર કર્યો, તેણે ફરીથી
પથર લીધો ને તે ઉભો થયો. તે પાછો ધીમે
ધીમે પાસે આવ્યો, તેણે જીભ કરડી લાન
આવડ્યું. ને તે પાછો ચરચર કાંપવા લાગ્યો.

તે પાસે આવ્યો અને તેણે પથર ઉગામ્યો.
તે ધ્યાનસ્થને નિઃશ્વસ બ્રહ્મણને આમે મારતો
હતો ! જો આ મરી જાય—જો નૈમિષારણ્ય સુકાઈ
જાય—જો પૃથ્વી અધ્ધાલણ થાય તો...તો...
ગૌરી બધી બીઓથી કેમ નિર્મલ, ઉચ્ચાચ્યો,
ને સંસ્કારી હતી...?

પછી કોણ ચમ કરશે ? દેવાને આરાધશે ?
ધર્મ શીખરશે ?

...ને નૈમિષારણ્ય નહીં હશે તો બ્રહ્મણ; ને
પ્રમંડક ને વિષ્ણુમ્મ કોઈ નહીં યાય...ને ને
ને વક્રનાસ ને તેના જવાજ રહેશે. પૃથ્વી વસવા
જેવી રહેશે ?

ભયંકર ! તેણે પથર ફરી ઉગામ્યો...ને
નૈમિષારણ્યનો તે વિનાશ કરે તો પૂર્વજોનું કરેલું
કરવેલું કુળ મળે !

ને શા માટે નૈમિષારણ્યના ઉદ્ધારકને
મારવો ?...

એ પોતે ઉદ્ધારી ન શકે તો શા માટે
વિનાશવું ? એણે પથર મજબુત રીતે પકડ્યો
અને વાંકા વળા આચારના મુખ સામે જોયું.

તેમના પાયાણુવત મુખ પર દૈવી ભવ્યતા હતી.
તેણે ઉચું જોયું. પાદુકા પર ભગવાન
બાસતું પારદર્શક મુખ દેખાયું. તે હસતું હતું.

તેનું હૃદય દબાયું, કચરાયું. નિર્મલતા
તેની રજરગમાં બ્યાપી રહી. વિશાલ હોય
ને શ્રીવિંધના બોળાથી પોતાની અધમતાનો
અનુભવ કરતાં દૂર ખસે તેમ તે ખસ્યો.

“વારુ; તમારે બધાને એને જીવનો રાખવો છે, લો...કરો...મરો...” તેણે દાંત-પીસી-પથ્થર ફેંકી દીધો. તેની આંખે અધારાં આવ્યાં, ને તે ફસડા પડ્યો. નિરાધારીમાં પેણુ તે આંખ ઢાંડી-જોઈ રહ્યો. પથ્થર જેવા આચાર્યમાં ચેતન આવ્યું. તેમણે શ્વાસ લેવા માંડ્યો. તે હસ્યા. ગભરાઈને સેનાજિત જોઈ રહ્યો. “તેનો શ્વાસ ફેંકાઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે આચાર્ય તેને મારી નાખ્યો. આચાર્યે આંખ ઢાંડી, ત્યારે તેમની

આંખોમાં લેવાં કર ચમકારા હતા. તેમણે પાડુકોને પ્રણિપાત કર્યા, આજસ મરડ્યું નેતે ઉઠ્યા.

મૃત્યુની વાટ જોતો સેનાજિત પડી રહ્યો. આચાર્ય ઉભા થયા...વ્યોમમાંથી જ્યોતિએ ઉતરીને તેમને લપેટી લીધા...સેનાજિતની નજરે દિવ્ય ને જ્વાલામય મૂર્તિ જેવા તે જણાયા. તેને તમ્મરા આવ્યાં ને માંયું તેણે મોં પર નાખ્યું. “કેણુ સેનાજિત ?” કહી આચાર્ય તેને ઉંચકી ઉઠાડવા લાગ્યા.

ઉપસંહાર

આચાર્ય વચ્ચેગુપ્ત સેનાજિતનો હાથ ઝાલી-લઈ જતા હતા અને આવતાં પગલાં સંભળાયાં.

“કેણુ હશે ?”

“મુનિ ઉદાસક હોય કે કદુ.”

“અરે-કદુ !” કહી શરમાતે મોટે સેનાજિતે સવારની વાત કહી.

આચાર્યના મુખ પર જરાક ઝાંઝા આવી, પણ તે કંઈ બોલ્યા નહોં. પગલાં પાસે આવ્યાં.

બેવડા વળી ગએલા મુનિ ઉદાસક, ચંદ્રગુપ્ત-ને હાથમાં ગૌરીને ઉંચકીને આવતા સુકેતુ, જણાયા. ગૌરી આ બેને આમ આવતાં જોઈને ચક્રિત થઈ ગઈ.

“ગૌરી-કુમાર !” સેનાજિતે કહ્યું. આચાર્ય તટસ્થતાથી જોઈ રહ્યા.

“આચાર્ય ! સેનાજિત !” ગૌરી બબડી. “ગૌરી તારી જરૂર હોય એમ લાગતું નથી,” ચંદ્રગુપ્તે હસીને કહ્યું. “હવે આચાર્યને બચાવવાનું કારણ દેખાતું નથી.”

“મને બચાવવા આવી હતી ?” હસીને આચાર્યે કહ્યું. “સેનાજિતે મને બચાવી લીધો.”

“ના; આચાર્ય દેવ !” નીચું જોઈ સેનાજિતે કહ્યું. “ભગવાંન દેવાયને મને રોક્યો.”

“સેનાજિત ! તું મારા કરતાં લાગ્યશાલી છે કે તે ભગવાંનનાં દંડ ને કર્યા” આચાર્ય હસ્યા. બધાં જવા નીકળ્યાં ને આચાર્યે મુનિ ઉદાસકને કદુની વાત કરી.

“વત્સ ! એ કેમ બને ? મને કુમારે કહ્યું કે તરત જ મેં કદુને મારી વાંટ મેંવા કહ્યું હતું.”

“મુનિ !” આચાર્યે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી. “કદુ આપના હાથમાં છે, એને બચાવો.”

“મારા હાથમાં કે નથી” મુનિએ કહ્યું ને આંખો-મીચી “વત્સ ! મેંકા ખડકની પાછળ કદુ છે. કદુ ! રદુ !” મંત્ર મંથતા હોય તેમ મુનિએ કહ્યું. “ઉભો રહે, દેવ વરણુ જીવનનો દાતા છે. તને સંરક્ષશે. આચાર્ય, સાં જાઓ.”

આચાર્ય, કુમાર ને સુકેતુ મુનિએ બતાવેલે રસ્તે ગયા.

“વૃદ્ધઃ મુનિએ લાઈ પર બેસી આંખો મીચી.
મૌરી સેનાજિત પાસે આવી.

તેનું મોં મુકાંઈ મિથું હતું, ને તેની આંખોમાં
ઝળઝળાઈ હતી.

“ગૌરી ! તું કેમ આવી ?”

“તમે આચાર્યને ન મારો તે માટે.”

“મેં આખરે નહોતું માયા.”

“સારું થયું. નહીં તો મહર્ષિએ નસંતાન
ખતલ” તેણે સેનાજિતના મોં સામું જોઈને
કહ્યું.

“ગૌરી ! મને સમજાયું...” સેનાજિતે
ધીમેથી કહ્યું. “નૈમિષારણ્યની આશાએ નષ્ટ
કરવાનો મને શો અધિકાર છે ?”

“સેનાજિત તરફ પૂજ્યભાવથી ગૌરી જોઈ
રહી.

“નાથ !” તેણે હેતથી હાથ લંબાવ્યો
“ખરી વાત છે. પૂર્વજોને છેલ્લે કેમ દેવાય ?”

સેનાજિતે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો નહીં.

“ગૌરી ! આચાર્યની આજ્ઞા પુછ્યા પછી”

લંબાવેલા હાથનો તેણે જવાબ વાળ્યો. “ગૌરી !”
તેણે ઉમેર્યું ; “નરેન્દ્રદેવ મારો જીવ લેશે”

“જીવ લેવા દેવાને હાથ છે.”

X X X

“આચાર્ય, કુમાર ને મુકેલું મરેલા જવા કહ્યું
લઈ આવ્યા ને મુનિ આગળ મુક્યો. તે લોહી
લુહાણ થઈ ગયો હતો ને તેનું નાક છુંદાઈ ગયું
હતું. સ્ત્રીની મુકુમારતાથી આચાર્ય તેને સાફસફ
કરી રહ્યા. મુનિ તેના માથા પાસે બેઠા. તેની
આંખ ઉધાડી જોઈ, તેનો શ્વાસ માપી જોયો ને
આખરે પોતાનો કરમાએલો, લાંબા નખવળો
હાથ તેના કપાળ પર મુક્યો.

થોડી વારમાં મુનિના સ્પર્શથી કદુની
ચામડીના રંગમાં અને તેના મુખ પર ફેર પડ્યો
અને ધીમે ધીમે તેણે શ્વાસ લેવા માંડ્યો.

“એને હવે આશ્રમમાં લઈ જાવો.”

સેનાજિત આચાર્ય પાસે ગયો. “મુનિ-
ને કહેા ‘મારા રુદ્રધનને સંભવન કરે !’”

આચાર્યે મુનિને કહ્યું. મુનિએ આંખો મીચી.

“એ તો પાછો ચડી આશ્રમ આગળ બેઠો છે.”

સેનાજિતે આર્દ્ર હૃદયે ચડવા લાગ્યો.

X X X

ખીજે દિવસે સવારે બધા બાનમાં આવેલા
પણ સખત પીડા પામતા કહ્યુંને લઈ કુલપતિને
આશ્રમે ગયા, અને લાંબી વાત-સાંભળી
ઉત્તર થઈ રહ્યો.

કુલપતિની વૃદ્ધ આંખો ગર્વથી ચમકી રહી.

સાંજના કુલપતિનાં પગ આગળે બધા
બેઠા હતા.

“ભગવાન !” આચાર્યે હાથ જોડી કહ્યું ;

“કાલે લગ્ન કરાવી આપો”

બધા ચમક્યા. આચાર્યે લગ્નની વાત કરે !

સેનાજિતનું હૃદય કચરાઈ ગયું. “ગૌરી મુંઝાઈ
ગઈ.

“સેનાજિત ક્ષત્રિય છે છતાં શોકેટલીના
હાથનો અધિકારી થયો છે.”

બધા હસ્યા. સેનાજિતે સંતુ નયને
આચાર્ય તરફ જોઈ રહ્યો. મૌરી નીચું જોઈ
ધ્રુકાં લેવા બેઠી.

“ભગવાન !” સેનાજિતે કહ્યું ; “હંમણાં
મારે લગ્ન નથી કરવાં. નરેન્દ્રદેવ મને જીવતો
રાખશે કે કેમ તે શું કહેવાય ?”

“અમારી સાથે ચાલ” મહાદેવીએ કહ્યું.

“ના, મહાદેવી ! જેનું મેં લુણ ખંધું છે.”

“સેનાજિત !” આચાર્યે કહ્યું ; “પાછા

જવામાં કે વાંધો નથી. તારું સંન્ય નાસી જાય
પછી તું શું કરે ? તું અહીં આંહે અને કદુ સારો
થાય સારો અને તારા ફેદી તરીકે લઈ જાવો.
નરેન્દ્રને ખપ લાગશે.”

“જેવી આતા.”

એટલામાં કોઇ નવા આવનારનાં પગલાં સંભળાયાં.

ત્રણ નવા માણસો આવ્યા હતાં તે આંબિકુમાર અને આચાર્યને મળવા માંગતાં હતાં.

આંબિકુમાર ને આચાર્ય હઠી તેમની પાસે ગયા. જલ્દી જલ્દી એમને પગે લાગ્યા.

“સુમીવ ! તું ક્યાંથી ?”

“મદારાજનો સદેશ લઇ આવ્યો છું.”

“શું છે ?”

સુમીવે કપડાનું પીથલું ધકકું.

“શું છે તે મોટેથી કહે.”

“આપને મદારાજે એકદમ ચાલી આવવા કહ્યું છે.”

“કાને કુમારને ?” આચાર્યે પુછ્યું.

“આપને પણ તરત જોલાવ્યા છે.”

“કેમ ?”

“મદારાજ ધણાજ મંદા થઇ ગયા છે.”

“હે !” કુમારે કહ્યું.

“ચલુક જાવો કહ્યું છે કે એક પળ પણ યોમશે નહીં.”

“બીજુ કે ખાસ ?” આચાર્યે પુછ્યું.

“હા.”

“શું ?”

“યવનાધીશ આલિકસુંદરે મોટું સૈન્ય

લઇ ચડી આવે છે.”

“પછી ?” આચાર્યે પુછ્યું.

“તેણે આલિકસુંદરે કહ્યું, પારસિકા-ધીપ દારસેનને નસાડી મુક્યો, ને પારસિક-પટ્ટને બાળી મુક્યું.” સુમીવે કહ્યું.

“હે ?”

“પારસિકો તુલ્યા ને આલિકસુંદરે કુઝેય સૈન્ય કઇ આપણા પર તુડી પડવાનો ઇરાદો રાખે છે.”

આંબિકુમાર નિરતેજ બની જોઇ રહ્યો. આચાર્યે જોલ્યા નહીં.

“આચાર્ય ! ચાલો તેઆરી કરીએ.”

“ચાલો.”

બંને મુઠા મુઠા પાછા આવ્યા.

“આલિકુમાર !” આચાર્યે વિચારમાંથી

જાગૃત થતાં કહ્યું ; “આલિકસુંદર આવશે તો

નંદને તોડશે.”

“—ને આપણે બધાને.”

“જેવું” ને તેની આંખ આગળ ઉઠ્યો

ચારે તરફ દેખાયો.

“X - - - X - - - X - - -”

ત્રણ ચાર ઘડી પછી બધા ઉતર તરફ

જનારા જવા તૈયાર થયા. સેનાનિત ને ગૌરી

આચાર્યને ચડેણે પડ્યા.

“ગૌરી !” આચાર્યે કહ્યું ; “આચાર્ય

શકટ લવું કહ તારે એવા પુત્રની માતા થજે.”

આચાર્યે હસ્યા. “ને સેનાનિત ! તેને મારી પાસે

લથુવા મુકજે. એના પિતાને લગવાનું દૈવાયને

દર્શન દીધાં તેની વાત હું તેને કહીશ.”

સેનાનિત અને ગૌરી આચાર્યના પગની

ધુળ માથા પર મુકી રહ્યાં.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાજીથી ભરપૂર

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મુદ્દિશરિષ્ટ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ધરમાં હમેશાં તૈયાર રાખો

❧ તાકીદે તાકાત-તાજીથી મેળવવા

શરદી મટાડનાર

થાકે ઊતારનાર

ઉંઘ લાવનાર

દસ્ત સાફ લાવનાર

જીખ લગાડનાર

તાકાત આપનાર

તાજીથી બક્ષનાર

ક્ષય, ખાંસી, મુર્છા અને સાધારણ

નબળાઈમાં તાકીદે આરામ આપનાર

હૃદયતદ્ધાર દવા

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

ઝંડુ ફા માંસ્થુટીકલ વૃર્કસ, લી.

સયાની રોડ, મુંબઈ નં. ૧૪.

વડોદરાના એજન્ટ: ધેંદ બવાનીશંકર હરિશંકરની ફાં, લીકાં, રાવર

કોમત: રતલ અર્ધાના તેર આના; રતલ એકનો રા. દોઢ; રતલ દોઢનો રા. બે

હીંદી નૃત્યકલાનું એક અપૂર્વ સુંદર પુસ્તક

લેખિકા:

શ્રી. રાગીનીદેવી
કુનીઆની મથાહર નતંકી

પ્રસ્તાવના લેખિકા:
સૌ. લીલાવતી મુનશી

પરિચય લેખિકા:
મેરી કે. દાસ

લલિત
કલાના
સાહિત્યમાં
મનોહર
ઉમેરો

હીંદી
નૃત્ય
કલાનું
પ્રત્યક્ષ
દર્શન

નૃત્યની સંખ્યાબંધ ભાવનામય સુરમ્ય છબીઓ સાથે

નૃતાંજલિ

આ પુસ્તક શ્રી. રાગીનીદેવીના પોતાના હીંદી નૃત્યઅભિનયના
આકર્ષક ફોટાઓથી છલાછલ ભરેલું છે

શ્રી. રાગીનીદેવીએ સંગીત અને નૃત્યકલાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી અમેરીકાની પ્રજાને મુગ્ધ કરી છે
અને યુરોપીય કલા વિશારદોના મુખેથી હીંદી લલિતકલાનાં યશોગાન કરાવ્યા છે. તેમણે
આ અપૂર્વ પુસ્તકમાં, હીંદી નૃત્યકલાની ભાવના અને ખુબીઓ બહુજ સુંદર રીતે છબીઓ
સાથે સમજાવી છે અને લુદા લુદા અભિનયો અને અંગમરોડનું સુંદર સંયોગ વર્ણન કર્યું છે.
આ પુસ્તકના એકેએક ચિત્રમાં આકર્ષણ છે.

નૃત્યકલાના દરેક રસિક શોખીનોએ જરૂર એ પુસ્તક રાખવું જોઈએ

ફ્લેક્સિબલ બેન્ડીક	મનોહર છબીઓથી	એ બહુ હોવા છતાં
કાગળો ઉપર સુંદર	છલાછલ ભરેલું	મૂલ્ય માત્ર
રૂપાઈ	પુસ્તક	રૂ. ૧૧

આજેજ એક કાર્ડ લખી વી. પી. થી મંગાવો.

લખો:—મે ઘડી મોજ બુકસ્ટોલ. એમ. પી. બારીઆ બીહીંગ,
છ. પાયલુની—મુંબઈ ૩.

હોદ્દુ સ્ત્રીઓના કાયદેસર હક્ક

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮ થી)

એ વેદ વાક્યમાં પણ એજ તત્વને બતાવવામાં આવ્યું છે. પરિસ્થિતિમાં યએલા ફેરફારો લક્ષમાં લઇને ધર્મના આદેશોમાં પણ યોગ્ય ફેરફારો થવાજ જોઇએ નહીં તેા ધર્મ મૃતવત બની જશે. અને બદરૂપિતિએ કશું છે તેમ

“કેવલં શાસ્ત્રસ્યાશ્રિતં ન કર્તવ્યં હિ નિર્ણયઃ।
યુક્તિઃ હીને વિચારે તુ ધર્મહાનિ પ્રજાયેત ॥”

(માત્ર શાસ્ત્રપ્રમાણ ઉપરજ આધાર રાખી નિષ્ક્રિય કરવા નહીં કારણ કે યુક્તિ પુરઃસર વિચાર ન કરવામાં આવે તેા ધર્મની હાનિ થવાનો સંભવ છે) અને શિષ્ટાચારનો એટલે રુઢિને જે અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ આ તત્વનોજ ખનિ યાય છે. શ્રુતિ સ્મૃતિનો વિરોધ આવે ત્યાં સ્મૃતિને પ્રમાણરૂપ ગણવી અને તે સર્વેના ફરતાં શિષ્ટાચારને (રુઢિને) સૌથી વિશેષ પ્રમાણસર ગણવેા, આવી રીતે કહેવાનો હેતુ તેા એટલોજ જણાય છે કે બદલાતી પરિસ્થિતિને યોગ્ય ધાર્મિક તત્વોમાં પણ યોગ્ય ફેરફારો કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

વિષય વિવેચનની દૃષ્ટિએ પ્રથમ તેા વિષયના એ ભાગ કરવા જરૂરના છે એક વિભાગ સ્ત્રીઓના વ્યક્તિગત હક્કો અને બીજો મીલકત ઉપરના હક્કોનો. લગ્નમાં પોતાની અનુમતિ, વર પસંદગી વગેરે વગેરે વ્યક્તિગત હક્કો ગણી શકાય તેમજ તેના વારસાના હક્કોનો અને મીલકત ઉપરના સ્વામિત્વનો સમાવેશએ તેના મીલકત ઉપરના હક્કોમાં યદ્દ જાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હોદ્દુસ્ત્રીઓની એ જુદી જુદી અવસ્થા ગણી શકાય. એક અવિવાહિતા અથવા તેા કુટુંબની કન્યા અથવા કોઇ બીજા કુટુંબમાં લગ્નને નિમિત્તે પ્રવેશ કરનારી સ્ત્રીઓની આ એ અવસ્થા સંબધી વિવે-

ચન કરવાથી વિષયનું સરળતાથી સ્ફેટન કરી શકાશે. એમ માની પહેલાં કન્યા સંબધી વિચાર કરવામાં આવે છે.

કન્યાઃ છોકરી અને છોકરી અગર સ્ત્રી અને : પુરુષના હક્કોમાં જે વિષમતા જોવામાં આવે છે : તેની વિષમતા માત્ર હોદ્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાંજ છે : એમ નથી પરંતુ અત્યંત જુની એવી બીજી માતિ : સ્ત્રીના કાયદા કાનુનમાં પણ છે. દાખલા તરીકે : રોમના લોકોના કાયદામાં, કોઠ નેપોલીયનમાં, માહુદીએના કાયદામાં અને ઇંગ્લેંડના જુના કાયદાઓમાં પણ આ વિષમતા એટલી તીવ્રતાથી : માલુમ પડે છે. અને “ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ.” એ જેમ તેના વ્યક્તિ પરત્વેની મર્યાદા હતી. તે પ્રમાણે મીલકત ઉપર પણ તેના હક્ક સંબધી : “માર્ગપુત્રથ દાસથ એવા ઘના સ્મૃતા” (મનુ ૮-૧૬) ભાર્યા પુત્ર અને દારાને મીલકત હોઇ શકે નહીં) એ સૂત્રને આપણે મર્યાદા ગણીએ તેા પણ સ્ત્રીનાં હક્કોની શરૂઆત તથા અંત અહીંજ અટકી પડ્યાં એમ માનવું એ બરાબર નથી. ઇંગ્લેંડમાં પરિસ્થિતિમાં જેમ જેમ ફેરફાર થતા ગયા તેમ તેમ કાયદામાં પણ યોગ્ય ફેરફારો વખતો વખત થતા ગયા. અને આજે સ્ત્રીઓના પુરુષો સાથે લગભગ સમાન હક્કો યએલા આપણે જોઇએ છીએ તે કાયદામાં વખતો વખત થએલા ફેરફારો ને લીધેજ છે, પરંતુ તે પહેલાંની સ્ત્રી હક્કોની સ્થિતિ ત્યાં પણ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવેલા વિચારો પ્રમાણેજ જુદું સંકુચિત હતી. એટલુજ નહીં પરંતુ તેના કરતાં પણ વિશેષ સંકુચિત અને ખરાબ સ્થિતિ હતી એમ કહેવામાં કરી પણ અડચણ જેવું નથી. આપણી પ્રાચીન સમયની “ઋષિ પ્રણિત ધર્મશાસ્ત્ર”ની જે યોજના હતી તે બંધ પડી અને ત્યાર પછી ટીકાકારોનો યુગ શરૂ થયો. આમ થવાથી આગળ પ્રગતિ થતી અટકી પડી. છોકરીને જે કુટુંબમાં જન્મ થયો હોય તે કુળ તેના લગ્ન સુધી તેનું

ભરણુ પોપણુ કરવાને તથા લગનનું ખર્ચ કરવાને બંધાએલું હતું. છોકરીનો આ સ્વાભાવિક દહ્મ ગણાતો. છોકરાનો પિતા વિદ્યમાન હોય તો તો છોકરીને આ સંબંધી જરા પણ વિચાર કરવાનો રહેતો નથી, અને લગન વગેરેના ખર્ચમાં વિના કારણુ લોભ કરી તેનું ભવિષ્ય પિતા પોતે બગાડતો નથી. પરંતુ જે તેનો પિતા મરણુ પામ્યો હોય તો તેની લાખો રૂપીઆની મીલકત તેના વારસદારોના હાથમાં જાય અને છોકરી સંબંધી ઉપર બતાવવામાં આવેલી બે બાબતોની જવાબદારી એ વારસો ઉપર આવી પડે. આવી સ્થિતિ આવે છે ત્યારે બીચારી છોકરીની દશા ધણી વેળા બહુ ધુરી થઈ પડે છે અને “ મારાં લગન ક્યારે થાય કે હું સાસરે ચાલી જઈ ” એવાજ વિચાર તેને આવ્યા કરે છે.

આવી સ્થિતિમાં છોકરીને પોતાને કે તેની માતાને લગન કંઈમાં મત આપવાનો કશો દહ્મ હોતો નથી. તેથી ધણી વેળા છોકરીને ગમે તેવા અયોગ્ય વર સાથે પણ પરણી જીવનના કાંઈકું વળગારી દેવામાં આવ્યાના અનેક દાખલાઓ આપણને મળી આવે છે.

આપણા હોંદી શાસ્ત્રમાં એવા કેાષ વિચિત્ર સિદ્ધાંત આપવામાં આવે છે કે કન્યાનું એક વેળા લગન થયુંજ પછી ભલેને તે લગન કાર્યમાં યોગ્ય અધિકારવાળા માણસે કન્યાદાન આપ્યું ન હોય, પતિ ભલેને ગડિ, મૂર્ખ, વદ્, બંધકર બાધિથી પીડિત, કે નપૂસંક હોય, અને ભલેને કાટનાં દુકમનો અનાદર કરીને એ લગન કરવામાં આવ્યું હોય, શાસ્ત્રેતો બસ અદેરજ કરી દે છે કે આવાં લગન પણ એક વાર મધ ગયાં એટલે વળગેય સમાનજ ગણાય. “ સફરંશો નિવતતિ સઠત કન્યા પ્રદીયતે ” (મનુ. મીલકતનો ભાગ એકવારજ પડે છે.

અને કન્યાદાન પણ એક વારજ આપી શકાય. અને વચનશતેનાપિ વસ્તુનોડન્યયો કરણશકેઃ (એક સો શાસ્ત્રોનો આધાર પડે પણ એક વખત થઇ ગએલી ઘટના બદલી શકાય નહીં) આ બતાવવામાં આવેલા તરવ પ્રમાણે અથવા તો (Factum Valet) અંગ્રેજી શબ્દ પ્રયોગોમાં ના સિદ્ધાંતાનુસાર આવાં લગનો કાયદેસર ઠરાવવામાં આવે છે. મીલકત સંબંધી વિચાર કરીએ તો પણ જ્યાંશે કે તેમાં તેને પ્રત્યક્ષ રીતે તો કંઈ મળતું નથી. તેના લગન પ્રસંગે જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે સંબંધી પણ ખાસ નિયમ જેવું કંઈ હોતું નથી. તેથી ધણી વેળા તેનો પિતા પણ તે સમયે બહુ ગરબ કરી મુકે છે.

તેજ પ્રમાણે હાલમાં શિક્ષણ લેવાનો રીવાજ થરુ થયો છે તે બદલ પણ જરૂર પડતાં નાણાં કાયદેસર તેને મળી શકે તેમ નથી અને કદાચ તેનો વિચાર આખી જીંદગી ભર અવિવાહિતા રહેવાનો હોય તો તેનું પોતાનું ભરણુપોપણુ તેણે પોતેજ નોકરી-ચાકરી વડે કરી શેવું પડશે. આનું કારણુ એ છે કે તેને પુરો પ્રમાણે મીલકત વગેરેમાં સમાન ભાગીદાર પણાનો દહ્મ નથી. મીલકત ઉપર કન્યાના દહ્મની આવી સ્થિતિ છે.

સ્ત્રીત્રિ શ્રેણીમાં તેના લગનનો ખર્ચ કુટુંબજ કરવો જોઈએ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે, તેજ પ્રમાણે છોકરા અવિવાહિત રહે તેના પણ પ્રકારે આપવામાં આવ્યા છે. અને અવિવાહિત છોકરીને તેના પિતાની મીલકતની વહેંચણી યાચ ત્યારે તેમાંથી ભાગ આપવો એવી આદા છે. “ જમાનુસ્તિ પિત્રો સ્વ સત્તી સમાનાદા સદ્ગામિયેષનમ્ ” (અગ્નિવેદ હે ઉદ્દ. માતા પિતા પાસે રહેનારી કન્યા તેના પિતાની મીલકતમાંથી ભાગ માગી શકે.) “ માતર પુત્ર માગાનુશરિણ માગહારિણ્યઃ । બન્ડાસ્ય દુહિતરઃ । (વિષ્ણુઃ-માતાને પુત્રના ભાગ અરોપર

ભાગ મળે અને કુમારિકા માટે પણ તેમજ)

“ જ્યેષ્ઠ સ્વાસોષિકો દેયઃ કનિષ્ઠા સ્વાવર સ્મૃતઃ ।

સ નારી જાત શેષા સ્યુરદત્તા ગ્રામિતિ તથા ”

(નારદ—મોટા છોકરાને વધારે ભાગ દેવો અને નાના છોકરાને ઓછો આપવો અને બાકી રહે તે પુત્રો તથા કુમારિકાઓને સરખો ભાગ આપવો.)

“તંદમાવે તું જનની તનયા રાસમાશિની ।

સમદશા માતરસોળાં ચતુર્થા સાઘ કન્યાકા ॥ ”

(બૃહસ્પતિ—પરંતુ તેના મરણ પછી માતાને પુત્રોનો બરાબર ભાગ મળે છે. માતા તથા પુત્રોના ભાગ સરખા હોય છે; અને કુમારીઓને ચોથો ભાગ મળે છે.)

“કન્યકાના ત્વદત્તાના ચતુર્થો ભાગ દ્વિવ્યતે ।

પુત્રાર્તાલ્લંચ મંત્રોભાગા સામ્યં સ્પલ્યધને સ્મૃતમ્ ॥

(કાત્યાયન—ચોથો હિસ્સો અવિવાહિત કન્યાને મળવો જોઈએ; અને ત્રણ ભાગો છોકરાઓને આપવા પરંતુ મીલકત જો ઓછી હોય તો સૈના સરખા ભાગ પાડવા.)

“સ્વેભ્યોડોમ્યસ્તુ કન્યાભ્યઃ કન્યામ્યસ્તુ પ્રદધુમાંતર ષ્ટક મનુઃસો ભાષ્યો એ પોત પોતાના ભાગમાંથી ચતુર્થાંશ પ્રત્યેક અવિવાહિત બેનને વિવાહ સંસ્કાર માટે આપવો.)

“ આ સંસ્કારાદ્ધરેત્ ભાગં પરતાં વિષ્ટયાત્ પતિઃ । (લગ્ન પર્વત કુમારિકાને ભાગ આપવો અને લગ્ન પછી તેના પતિએ તેનું પોષણ કરવું.)

“ એકાનેકાલેકન્યા વિમ્નો સર્વ્યં સ્થિતા તદા ।

સ્વોશાત્ પુત્રૈસ્તુરી યાર્શં દર્શા વર્યં વિવાહ્યોઃ ॥

હેમચંદ્ર (૧૧૫૦-૧૨૦૦) અહીં નીતિમાં પિતાના મરણ પછી એક અગર અનેક કુમારિકા હોય તો તેના વિવાહ ભાષ્યે પોતાના ભાગમાંથી ચોથો ભાગ આપીને કરવાં એવું કહ્યું છે; બિદિશા સંપ્રદાય પ્રમાણે તો લગ્ન ખર્ચ

કરવા માટે આ ભાગ આપવામાં આવે છે. પરંતુ મિતાક્ષર પ્રમાણે આ ભાગ માત્ર લગ્નના ખર્ચ વગેરે માટે આપવામાં આવે છે એમ ન ગણતાં કન્યાઓને એ હક્કજ છે એમ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ વીર મિત્રોદયના મત પ્રમાણે આ ભાગ તેના ખર્ચ સીવાય બીજા ખર્ચ માટે પણ આપવો જોઈએ (વેસ્ટ એન્ડ બુક્સ ૬૨૮) પિતાની મીલકતના ભાગ પાડતી વેળા અવિવાહિત કન્યાને ચોથો ભાગ માગવાનો હક્ક છે એમ એક જુના કાવ્યમાં પ્રીતી કલિન્સીલે માન્ય કરેલું છે (જુઓ લાલાજીત વિ. રાજ ટુવી રી. ૩૩૬) મીલકતની વહેંચણી કરતી વેળા કુમારિકાને ભાગ મળવો જોઈએ એ હક્કનો હીંદુ ધર્મશાસ્ત્રોએ સ્વીકાર કર્યો છે એ ખરું છે. પરંતુ એ હક્ક એકજ હાથે દબને બીજા હાથે ધાંધો લઈ લેવા બરાબરજ છે. તેને પોતાનો ભાગ માગવાનો અધિકાર નથી. તેથી જો ભાષ્યોમાંજ ભાગ ન પાડ્યા હોયતો તેને (કન્યાને) તો કે મળેજ નહીં સધળા ભાષ્યો સાથે રહેતા હોય તેવી સ્થિતિમાં કન્યાનું ભરણ પોષણ તો જરૂર થાય. પરંતુ જો તે આખી જીંદગી અવિવાહિત સ્થિતિમાં ગાળવાની ઈચ્છા રાખે તો તેના ભરણ પોષણની જવાબદારી ભાષ્યો ઉપર કે બીજા સહભાગી દારો ઉપર રહે કે કેમ તે બાબત વીશે તો પુરી શંકા છે. તેજ પ્રમાણે તેનું લગ્ન થાય તેનું ખર્ચ પણ તેના ચોથા ભાગના પ્રમાણે કરવામાં આવે કે કેમ તે પણ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય તેવું નથી.

મિતાક્ષરી અને વીર મિત્રોદયના મત પ્રમાણે તો લગ્ન ખર્ચ ઉપરાંત છોકરીને ચોથો ભાગ આપવો જોઈએ. એ મતનો આજે જો આપણે સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર કરવા તૈયાર ન હોઈએ તો નિદાન તેને તેના પિતાની મીલકતમાંથી

કેંક પણ અંશ ભાગ તો જરૂર આપવો જોઈએ એ વાત તો સ્વીકારવીજ જોઈએ. મુસલમાની કાયદામાં સ્ત્રીઓ સંબંધી બહુ ઉદાર વિચારો પ્રગટ કરવામાં આવ્યા નથી. તેપણ તેમાં દીકરીને બાપની મીલકતમાંથી હીસ્સો મળવો જોઈએ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. અંગ્રેજ કાયદામાં પણ દીકરીને આવો હક્ક આપવામાં આવ્યો છે. આપણા શાસ્ત્રમાં પણ એવો હક્ક આપેલો જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી કન્યાને એ ભાગ માગવાનો અધિકાર આપવો એ ઉચિત છે. એ ઉપરથી મીલકત ઉપરના હક્કના સંબંધમાં એવી સુચના છે કે

(૧) દીકરીને તેના પીયરની મીલકતમાંથી તેના ભાઈઓના ભાગનો ચોથો હીસ્સો માગવાનો હક્ક હોવો જોઈએ અને તેનું લગ્ન ખર્ચ તે ભાગમાંથી થવું જોઈએ.

આવી મતની યોજનાથી ખીજ પણ એક અડચણ દૂર કરી શકાય એમ છે. તે અડચણ વિધવા કન્યાના ભરણ પોષણની છે. વિધવા કન્યાના પીયર ગમે તેવી શ્રીમંત સ્થિતિમાં અને તેના સસરાની સ્થિતિ ગમે તેવી ગરીબ હોય તો પણ આજના કાયદા પ્રમાણે તો તે વિધવાને તેના પીયર તરફથી એક પૈ પણ મળી શકે નહીં (ખાદ મંગળ વિ. ખાદ રુક્મણી ૨૩ મુખ્ય ૨૭૧) કલકત્તા હાઇકોર્ટ માત્ર આની વિરુદ્ધ ઠરાવ્યું અને નિરાધાર વિધવા સ્ત્રીને તેના બાપની મીલકતમાંથી અન્ન વસ્ત્ર ન મળવાં જોઈએ એવો ઠરાવ કર્યો. (માંખડાદાસી વિ. નદુલાલ ૨૮ કલકત્તા ૨૭૮.)

આવી વ્યવસ્થાથી એ ત્રીજા બાબત પણ સાધી શકાય તેમ છે. છોકરીને તેના ભાઈઓને જે ભાગ મળે તેનો ચોથો ભાગ આપવામાં આવે તો પછી તેનાં લગ્ન કાર્યનો ખર્ચ એ ભાગમાંથીજ કરવો.

આમ કરવામાં આવે તો હાલની સમાજ રચનાને બહુ આંચકો લાગશે નહીં. હાલમાં પણ સાધારણ રીતે એ પ્રમાણમાંજ ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેથી આવી યોજના સમાજને કોઈ રીતે વિઘાતક નીવડશે નહીં. જે યાત્રીઓમાં છોકરીના પૈસા લેવામાં આવે છે તે સંબંધી વિચાર કરીએ તો જણાશે કે તેને ત્રેચીને શ્રીમંત બની જવાની ઇચ્છા રાખનાર પિતાની મીલકતમાંથી એ છોકરીને કેં આપવાનું ઠરાવવામાં આવે તો તેથી એ પિતાને કેં વિશેષ નુકશાન થશે નહીં. ઉલટું લગ્ન ખર્ચ કર્યા બાદ કન્યાને તેની (પોતાની) મીલકતમાંથી તેનો હીસ્સો આપવામાં આવે તો વરપક્ષને કન્યા માટે જે કીમત આપવી પડી હોય તે પુરેપુરી વળી ન રહે તો પણ તેનો થોડો ઘણો ભાગ પાછો મળે, એટલે નુકશાની ઝોંઝી લાગશે. વળી છોકરીને મળવાના ચોથા ભાગમાંથીજ તેના લગ્ન ખર્ચની વ્યવસ્થા કરવી અને તેથી ઉપરાંત ખર્ચ કરવો નહીં એવી ઝોટ પણ કોઈ રીતે ખરાબ નહીં ગણાય. છોકરીને શ્રીમંત સાસરું મળે તો પોતાના ગળ ઉડિંત લગ્નમાં ખર્ચ કરી ખીજ દીકરા દીકરીઓને બાવા બનાવનારા કુલણજી માખાપોને આવી આંધણી બહુ જરૂરની છે અને તેવાઓને પણ આ નિયમથી ઠેકાણે લાવી શકાય.

દીકરી અને દીકરાઓને ઉપર પ્રમાણે હીસ્સો આપવામાં આપણુ કેંક નહું કરીએ છીએ એમ નથી. કારણ કે મીલકતના ભાગ પાડતી વેળા કુમારિકાને ભાઈઓના ભાગનો ચોથો ભાગ આપવો એવી શાસ્ત્રોની આગા છે, અને કાયદાઓનો પણ અભિપ્રાય તેવોજ છે. પુત્ર અને પુત્રી એ બંનેમાં બહુ ફરક નથી; બંને એકજ માઆપના બાળકો છે અને પિતાની મીલકતમાંથી માત્ર પુત્રનેજ ભાગ મળે અને પુત્રીને જરાપણ ન મળે આટલી બાબત ન્યાયથી

તંદન ઉઘટી સાગે છે. જૃદરપતિના કહેવા પ્રમાણે
“યૌવાત્મા તથા પુત્રઃ પુત્રેણ દુહીતૌ સમાં ।

પુત્ર અને પુત્રી એવા બેદ ન ગણતાં બંનેને સરખાજ વારસ ગણવાં. આ રથે એક વાત સ્પષ્ટપણે કહેવી જોઈએ અને તે એ કે પુત્રીને તેના ભાષ્ટ્રએને જે હીરસો મળે તેણે હોય તેના એથી ભાગ આપવો; હીરસામાં આવી વિષમતા છે તેનું શું કારણ ?

અને સ્ત્રી વર્ગમાં ઘણી સ્ત્રીઓને આ સુચના ગેરવ્યાજબી લાગશે. પરંતુ તેના પણ પુરો વિચાર કરવામાં આવશે તો જણાશે કે તેનાં પણ સખળ કારણે છે. પહેલાં તો કન્યાને લગ્ન થયા પછી તેના પતિની મીલકત ઉપર સરખો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે પિતાની મીલકતમાંથી ભાષ્ટ્રએને મળતા હીરસા કરતાં તેને પોતાને કમી હીરસો મળે છે, પરંતુ લગ્ન પછી સસરાની મીલકતમાંથી જે વિશેષ ભાગની તે હક્કદાર બને છે તે લક્ષમાં લેતાં પિતાની મીલકતનો થોડો ભાગ મળે તેમાં કન્યાને અન્યાય થતો નથી એમ સહજ લાગશે. કન્યા કરતાં પુત્રને અને સ્ત્રી કરતાં પુરુષને મીલકતનો ભાગ વિશેષ મળે એજ નિયમ યોગ્ય છે. કુટુંબના પ્રત્યેકપુરુષ સહભાગીદાર ઉપર મુખ્ય કુટુંબમાંથી છુટા પડી જઈ એક નવું કુટુંબ બનાવી

તેના મુખ્ય પુરુષ તરીકે રહેવાની જવ બદારી આવે છે અને આ નરીન કુટુંબની સંતતિ સંપત્તિ વગેરેનો વિસ્તાર તેનાથી થાય છે; તેથી પુરુષને જેટલો હીરસો વધારે મળે તેટલા પ્રમાણમાં તેનેજ પોતાના કુટુંબની સ્થિતિ તથા પ્રતિષ્ઠા વગેરે વધારવાનું અનુકૂલ પડે એવા કારણથી જગતના સર્વ કાવદાઓમાં તેના હીરસાની વિષમતા જણાઈ આવે છે. સ્ત્રીઓ આ પુરુષો પ્રમાણે નરીન કુટુંબના મુખ્ય આધાર રૂપ બની શકતી નથી. અને તેની મીલકત કુટુંબની મીલકત તરીકે ઉપયોગી થતી નથી, પુત્રએને જે પ્રમાણે માત્ર જન્મ થતાંજ પિતાની મીલકત ઉપર સરખો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે પુત્ર અગર પુત્રી કોઈને પણ જન્મથી સ્ત્રીધન ઉપર કશો હક્ક હોતો નથી. અને એ મીલકત સ્ત્રીની સ્વતંત્ર માલકીની પણ ગણાય છે. આટલી વાત સ્પષ્ટમાં લેવાથી જણાશે કે પુત્રીને ઉપર પ્રમાણે એછો ભાગ આપવામાં આવે છે એ ગેરવ્યાજબી નથી.

કન્યાને પીયેરથી જે જે વસ્તુ અથવા મીલકત વગેરે આપવામાં આવે છે તે સમગ્ર સ્ત્રી ધનજ ગણાય છે એટલે તેના ઉપર તેનું સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ છે એ તો ખુદ્બુજ છે.

તુરત મુલાકાત કરો :

: અવસર ચુક્યા મેવલા

હરસ મસા માટે

ઓપરેશન કરાવવાની જરૂર નથી. અગાઉથી કંઈ પણ ચાર્જ લીધા સીવાય. તેમ પોતાની એજ ખતાબ્યા સીવાય બુના કે નવા ચુકા કે દુઝતા ફક્ત આઠ દિવસમાં હરસના મસા ખરી જઈ હાથમાં આવે છે.

તા. ક. :—અદારગામથી આવનાર દરદીઓએ ત્રણ દિવસ અગાઉથી ખજાર-આંપત્રી જેવા રહેવાની સગવડ કરવામાં આવશે. મેળવેલા સખ્યાઅંધ સરડીરીકટો જેવા મોજાદ છે. વડવાણ સીટી } વૈદરાજ ચીમનલાલ વી. શુક્લ,
કાઠીઆવાડ.

તારા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦ થી]

તેને ફરીથી સતાવી રહી હતી. ભયાનનસમૂહમાંથી માત્ર એકજ કંઈપણ મૂર્તિ એના હૃદયમાં દિરે વિરાજી રહી હતી. એવું વિસ્મરણ કેવળ અસંભવિત હતું. એને કદી મોટરમાં પસાર થતો જોયો હોત તો કદાચ એનો વિચાર સરખો પણ આવવા ન પામ્યો હોત. પરંતુ એના પ્રણયચિહ્ન સંગ્રામી પસાદી લાઇ તદ્દન સન્મુખ ઉભેલો જોતાં એનાથી અજાણ થવું અશક્ય હતું.

એવામાં એની દારી અંદર આવી. “ગમ-કામના ઉપકાર આપની પાસે લાવું ? બાપ સાહેબ !”

“ના. ના. કેજ નજર નથી” તારાદેવીએ ઉત્તર વાળ્યો. “મારી પાસે ન લાવતી. પણ લીધી રહે. પેટું બધું શું છે ?”

“મોટા મંજ ખડકેલો છે, બાપસાહેબ ! હું કેટલાં નામ લઉં? સુવર્ણ મહોરો છે, ચંદ્રદાર છે, પીન છે, લોકેટ છે, વીંટીઓ છે, કંકણ છે. વળી એક નાની પેટીમાં તો સર્વોત્તમ માલા છે. એવી માલા તો મેં મારા જન્મારામાં જ નથી જોઈ. શું એનાં મોતી ? મેં સ્વામ્યરત્ન મુકી છે.”

“લાવ જોઈ.”

દારી બહાર જઈ એક નાજુક પેટી-લઈ આવી; પાસેની ટીપાઇ ખેંચી બાંધ આગળ મુકી. બરાબર એજ લાણે બહારથી એક છોકરા-એ અંદર આવી એક ચીઠ્ઠી તેના હાથમાં મુકી. આગુરતાથી તારાએ એ ચીઠ્ઠી વાંચી.

—“ભિ. કુમાર નિર્મલકાન્ત”

“કોણે આપી ?” તારાએ પેલા છોકરાને પૂછ્યું. “એ મહાશયે રેશમી સાફ પહેર્યો હોત ?”

“નાજી. મને તો મેનેજર સાહેબે આપી.”

લાં

તારાએ પેટી ઉઘાડી. અંદર નાજુક મંખ-મલ જડેલા ખાનામાં મૂલ્યવાન મોતીની માલા ચમકતી હતી. સાથે એક કાર્ડ પણ હતું. તારાએ તે ઉપાડી વાંચ્યું. “કુમાર નિર્મલકાન્ત.” તે ચમકી. કાર્ડ તેના હાથમાંથી પડી ગયું.

તે બારણું ઉઘાડી બહાર દોડી. કેટલાંએ ખંડને ચોક પસાર કર્યા. અંતે એક વિશાળ આંગણું આજીંગી તેણે મેનેજરના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો, મેનેજર દુરતજ ઉભા થયા ને તારાને આવકાર દીધો... “અભિનંદન ! ગર્ષકાલના તમારા અલૌકિક વિજય માટે.”

“કુમાર નિર્મલકાન્ત હજી બહાર વાટજોઈ રહ્યા છે ?” તારાએ સીધો પ્રશ્ન કર્યો. “છોકરો તો આ ચીઠ્ઠી આપી હું એક પ્રશ્ન પણ પુછું તે પહેલાં પસાર થઈ ગયો.”

“ગઈ કાલે તમે પ્રયોગ ખતમ કરી તમારા ખંડમાં ગયાં છારે કુમાર સાહેબે જોતજ એ મને આપી હતી.”

“તો મને એ વેળાએજ કેમ ન પાડવી ?”

“મેં ધાર્યું તમે આરામ કરતાં હશો.” મેનેજરે ખુલાસો કર્યો. “એટલી મોડી રાતે આપને તરફી આપવી મને ઠીક ન લાગ્યું; ને સાચી વાત કહું તો કુમાર સાહેબ સાથે તમારા પરિચય પાડી તમને જોઈ બેસવાનો પણ મને લય લાગ્યો. જો હું સ્ત્રી હોત તો પૃથ્વીના કોઈ પણ પ્રદેશમાં તેમને અનુસરવા તૈયાર થાત. એવો દૈવી પુરુષ મેં કદાપિ જોયોજ નથી. કેવો સુંદર રેશમી સાફ પહેર્યો હતો ? તમારી નજર બહાર પણ એ વાત નહીંજ હોય ?”

“હા ! મેં પણ એમને જોયા હતા.” તારાએ હકાર લેવો. તારા પોતાનાજ વિચારોમાંજ વિમુદ્ધ બની ગયેલી લાગી. “તે ફરી આવનાર છે ?”

“હા ! આજે પાંચ વાગે આવવા એમણે વચન આપ્યું છે. એ ધણાજ વિદ્વાન છે વળી

આપણા ચહેરના એક આગેવાન શ્રીમંત છે.”

“આજે હું રીફર્સલમાં નહીં આવું.”
ઉઘાડા દાર તરફ વળતાં તારાએ પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. તે સીધી નજરે જોઈ રહી હતી પરંતુ એની દષ્ટિમાં શૂન્યતા જ ભરી હતી.

૩

કુમાર સાહેબને આવવાનો વખત થવા આવ્યો. તારા ચરીસા આગળ બેઠી હતી. એક દાસી તેને અલંકાર સમજાવતી હતી. આ યુગમાં ટાપ્ટીપ તો એક પ્રકારની કલા બની રહી છે. તારા ટાપ્ટીપમાં કલામયી હતી: એકકો હતી. છેલ્લાં પંદર વર્ષથી આ મંડળીમાં નટીતું કામ કરતી. એ અમૂલ્ય જીવન દર્મીઆન એણે મનુષ્ય-હૃદયને રમાડવાનું કાર્ય જ કર્યું હતું. કયું હાસ્ય, કયું કટાક્ષ, કયો લટકો, કયો અભિનય મનુષ્યને એના ચરણે નમાવવા બસ હતો તે એના શીવાય વધારે સારું કાણ જાણતું ? આજે તે એનાં રમણિયુદ્ધ ચત્રો સજાતે આર થઇ. સપૂર્ણ સુસાજનગત થઇ તે બહાર પડી. સંસારનું સમગ્ર સૌંદર્ય ને કુમાર જાણે એનામાં જ આવી વસ્તી હતી !

એના દીવાનખાનાના એક ગોળ ટેબલ નજીક તે બેઠી હતી. કુમાર સાહેબનું કાડું તે ઉઘલાવતી હતી. પરંતુ એના કાન તો મોઝરોના અવાજ સાંભળવા તણપાપડ થઇ રહ્યા હતા. એ ક્ષણે જ નિર્મલકાન્ત આવે-એ સ્વાંગમાં જ એને તે નીહાળે એમ તે ધ્રુષ્ટી રહી હતી. એમ બેઠી હોય તો જ એના ચરીર સૌંદર્યનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવી શકે તેમ હતું. કાલગતિ ઉપર એની કલાએ વિજય મેળવ્યો હતો. આ સુંદર યુવાન પ્રમદા-દેયું આંતિ ને સંરક્ષણ ઝંખે એ જીવનકક્ષાએ પહોંચેલી દશે ને સૌંદર્યગૌરવની વ્યવિનમ્રતાને નખી પડે એમ કાણ કદપી શકે ?

તારાદેવીને વધુ વાટ જોવી પડી નહીં કારણ કે કુમાર સાહેબ એને મળવાને વધારે અધીર

બન્યા હતા. દરેક પળ પશુ નહીં વીતી હોય ત્યાં મોઝરોના અવાજ આવ્યો. તારાતેઆર થઇ, એક પલકમાં જ નિર્મળકાન્ત એની પ્રત્યક્ષ ખેડો થયો. તારા જ્ઞાનભુક્ષી બની ગઇ. એમને વંદન વંદવાનું પશુ વીસરી ગઇ. પ્રાદાવસ્થામાં પશુ પ્રશ્નોદ્ધાસ ને વિસ્મૃતિ એવાં ને એવાં જ હોય છે. કોઇ શરમાળ મુગ્ધા બાલાની જેમ તે સંકાય પામતી એમની આગળ બેઠી રહી.

એના હંસવર્ણા શ્વેતકંઠ પર નિર્મલકાન્તની પ્રથમ નજર પડી. આગલી રાતે એણે જ ઉપહાર દીધેલી મોતીની માલા એના કંઠને ઓપાવી રહી હતી. કુમાર સાહેબે એમના જીવનભરમાં આવો આનંદ ને સંતોષ અનુભવ્યો નહોતો. ધડીબર એમને લાગ્યું કે એમની આશાઓ ને ઇચ્છાઓ ફલિમ્લ થઇ ચુકી હતી.

“ક્ષમા કરો. તમને આટલાં વહેલાં તરફો આવવા માટે હું દીલગીર છું. અત્યારે તો તમે આરામ લેતાં હો: નહીં વાર ?”

“તમારા દર્શનથી અદકો આનંદ કયો હોઇ શકે ? તારાએ શિરોભાગથી સરી પડેલો સાડીનો છેડો સરખો કરતાં કહ્યું. “તમારા અનુપમ ઉપહાર માટે હું આપનો આભાર માનું છું ને આપ અવારનવાર આપનાં દર્શનનો લાભ પશુ આપતા રહેશો જ.”

“હા ! જરૂર.” નિર્મલકાન્તે હસીને હકાર બપયો. “તમારી ઇચ્છા નહીં હોય તો જ પશુ દિવસમાં એકવાર તમારું ચારણ ઠોકવાની ધૃષ્ટતા કરીશ જ.”

“કદાચ કોઇ નવી વસ્તુ આપની કલ્પનાને ઉત્તેજશે ત્યાં લગી જ, નહીં ?”

“આ સવાલ માત્ર કુલ્લક આનંદનો જ નથી. આ તો જીવનમૃત્યુનો પ્રશ્ન છે. હા ! પશુ બંને આપ આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કદ્યો. મને તેની પરવા નથી. તમારા આનંદ માટે મારું જીવન પશુ વેકાઇ જતું હોય તો મને તેની પરવા નથી. તમે પશુ એમાં સાક્ષી પુરશો જ.”

તેમણે સદજ નાસ્તો કર્યો.

અભંગ મૈત્રીનાં વચન લેવાયાં ને દેવાયાં.
બીજે દિવસે જમવાનું નિમંત્રણ દઇ કુમાર
સાહેબ છુટા પડ્યા—

૪

એક મહીનાનાં વહાણાં વાયાં. કુમાર તારાં
પાસે દિવસભરમાં અનેક વાર જતા. એને એક
ક્ષણિકે રિયોગ પણ કુમારને અસલ થઇ પડતો.
રોજ રોજ તે નવા નવા કાર્યક્રમ ગોઠવતા. તેઓ
નદીએ નૌકાવિહારે જતા કે એકાન્ત ઉપવનમાં
સંગીતના જલસા જમાવતા. આખા શહેરમાં
વાયકા ચાલી કે કુમાર તારાની ઇન્દ્ર-જળમાં
ફસાયા હતા; ને તારા એમનું દ્રવ્ય ખંખેરતી
હતી. પરંતુ તારાને તો સમગ્ર સંસારનું દ્રવ્ય
કુમારની પ્રણય સંપત્તિ આગળ ક્ષુદ્રક હતું. માત્ર
કુમાર તેની સમીપ હોય તો અન્ય કશાની
પણ એને ઇચ્છા નહોતી.

પરંતુ મહીના મહીનાનાં પ્રણયમિત્ર પછી
પણ એના આત્માની અભિલાષા સંતોષાઇ નહીં.
રોજ રોજ કુમાર એની પ્રીતિની કંથા ઉકેલતા:
એમના સત્ય અનુપમ પતિનું પ્યારની ગાથા:
પરંતુ 'લગ્ન'ની વાત એમના અધરહૃદયે કદાપિ
ઉપરિચિત થવા પામી નહોતી. સરવર પાસે પણ
તારાની પ્યાસ છીપાતી નહીં. કુમાર પ્રાણ પાડવામાં
પણ પાછી પાની કરે તેમ નથી એમ તે જાણતી
છતાંય તેમણે 'લગ્ન' માટે કેમ મૌન સાધ્યું હતું?
તે અંતે લખીને પણ એમની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી
શકે તેમ નહોતો? કે પછી તેને માત્ર સહચારિણી
બનાવવાજ ઇચ્છતા? એવું કલંક તે સહન કરી
શકે તેમ હતુંજ નહીં. નજવા ઇસારાએ પણ તે
આગ્નિનાં કુદી પડી જીવનનું બલિદાન દેવા તૈયાર
હતી. આ કલંક એનાથી જોયું જાવજ નહીં. કેટ-
લાક મહીના પહેલાં એ કેટલાંય શ્રીમંત સાથે વિવા-
હીબંધનવા તત્પર થઇ હોય એ ખરું; સંપત્તિ પર
પણ છીણી મુકી હોત પરંતુ પ્રેમ તો પ્રેમજ માગે.

તે કુમાર સાથે કલંકિત જીવન જીવી શકેજ
નહીં.

બીજા જાણુ નિર્મલકાંતનાં નજીકનાં સગાં
સંબંધીઓ ને શુભેચ્છકો આ નવી ઘટનાથી
અગળ નહોતાંજ. તારાના પાંચમાંથી કુમારને
મુક્ત કરવા તેઓ આકાશ પાતાળ એક કરવા
તૈયાર હતાં. એમને યોગ્ય લગ્ન નક્કી કરી પોતાનું
ધાયું કરવાની તેઓ આશા રાખતા હતાં. તેઓ
ચોકડું એસાડી પણ શક્યા. કુમાર તારાને પર-
ણે એવો ભય તેમને નહોતો લાગતો; પરંતુ
એની પાછળ પોતાની સંપત્તિ વેડફી મારશે.
તેવો ભય હતો; કે એનું સંતાન પોતાનો વારસ
ઠરાવે એવો ડર હતો. કુમાર ઉપર એમરથી
દબાણ થવા લાગ્યું. તારાનાં બંધનો દૂર કરાવવા
પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. એટલે સુધી કે શહેરના
અન્ય પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોએ પણ એમને લગ્ન
કરવાની સલાહ આપી.

એજ સંધ્યાએ કુમાર તારાને મળ્યા. “જો
તારા !” તે બોલ્યા: “હું એક વચન માગું છું,
ના ન પાડીશ.”

તારાનું હૈયું જોરથી ધડકવાં લાગ્યું. “તેવું
તે શું છે? કહો જોઉં. મેં તમને કદાપિ ના-
પાડી છે?”

નિર્મલકાંતે લગ્નની વાત કરી કે તારાએ
તેનો સ્વીકાર કર્યો, આનંદાશ્રુએ બંને જણ
નવાઇ ગયાં—

૫

“મેં તો આશાજ મુકી દીધી હતી”
આનંદ ઓછો થતાં તારાએ કહ્યું. “તમે ઘણીજ
કપરી ને લાંબી કસોટી કરી, હોં !”

કુમારે જલ કરડી. અણુગતું ને વાંધાભયું
કે સંબંધનું ન હોય તેમ એમનું દીલ કંપ્યું.

“તું ખોટું ધારે છે. તારા ! એમ નથી. તું
મારો સ્વીકાર કરીશ એમ મને લાગ્યું હોત તો
પ્રથમ મિત્રનેજ મેં લમીની વાત કાઢી હોત. મેં

મારી જાતને ધણીએ કરી, પરંતુ તારા લાંબક હું
કાઈપણ રીતે જણાવો નહીં.

તારામાં કેટકેટલા સદ્ગુણો છે. જ્યારે મને
તો તું પુરી રીતે પીછાને છે. મારા અંતરની
અભિલાષા તું સ્વપ્ન પુરશે જ એવી આશામાં મેં
મારું સમસ્ત જીવન તને સમર્પણ કરવા મેં
નિશ્ચય કર્યો હતો. મારા જીવનની એ એક પુરી જ
અભિલાષા હતી. જો મારામાં કાઈ સદ્ગુણ હોય
તો તે માત્ર એટલે જ કે હું તને આહુ છું. જ્યારે
જ્યારે તું સાહિત્ય માટે તારા અભિપ્રાયો જણાવે
છે, સંગીત અને ધર્મની ચર્ચા ઉપાડે છે ત્યારે
તારી નિપૂણતાથી હું અજળ થાઉં છું. મારા
ઉઠાં અભ્યાસ કોળે શરમાઉં છું. મારી નજરે
તું સાંસારિક વ્યક્તિ નથી; મારા કલ્પના પ્રદેશ-
માં તું અલૌકિક રચાને વિરાજે છે. હું ઉદ્ધાસના
અતિરક્તથી ગાંઠે કેમ નથી બની જતો એ સ્વ-
ધીજ હું અજળ થાઉં છું. હા ! મારા અણધાર્યા
સંદેશાઓથી હું જરૂર લાનસુત્રો બની જાઉં.”

મોડી સંધ્યા સુધી તેણે આમ એનાં હૈયાની
ધુપી ક્યની ઉકેલ્યા કરી. પેહેલાં કદાપિ તે
આટલો વાચાળ નહોતો બની શકતો.

મસ્તક ઢાંગી તારાએ સાંભળ્યા જ ક્યું.
પરંતુ એના લલાટ પર આનંદને બદલે દુઃખ,
પશ્ચાતાપ ને શરમની રેખાઓ અંકાઈ ગઈ હતી.
આ મનુષ્ય કેટલો ભરો ! કેવો નિષ્કપટી ! કેવો
નમ્ર-કેવો ઉદાર !

“તો મારા સુખનો સ્પર્શદિવ્ય ક્યારે થશે ?”
કુમારે પ્રશ્ન કર્યો; “હું ક્યારે આશા રાખું ?
બહુ વાટ ન જોવાવીશ, પ્રિયે !”

નિર્મલકાંતની લલાટથી તારા છેક જ લેવાઈ
ગઈ. હૃદયસ્પર્શી અવાજે ઉત્તર દીધો. “પરંતુ
રદિમંગ કેવી રીતે થાય ! સમાજનાં બંધનો શે
ઉપાધાય ?”

“એની તું ચિંતા ન કરીશ. મેં ધારો
શાસ્ત્રીઓની સલાહ ક્યારનીએ લઈ રાખી છે.

આપણું કાયદેસર લગ્ન થઈ શકશે, આવતા
મંગલવારે એ મંગલ દિવસ રાખું છું.”

તારાએ શિર ઝુકાવ્યું. તે કશું જ બોલી
શકી નહીં.

“ત્યારે હું તે દિવસે સવારે તને બોલાવવા
આવીશ. તૈયાર રહેજે, હોં !”

તારા હૈયું જોઈ શકી જ નહીં. એક હરક
પણ ઉચ્ચારી શકી નહીં. કુમાર ગયા. પરંતુ
તારા લાં કરી જ ગઈ. પ્રતિભાવત બની ગઈ.

અંતરના ઉમળકે તે જેને ચકાતી હતી તેની
સાથે લગ્નમંથિત્રી જોડાવાના દિવસનું આગલું
બપોર હતું. તેની પરિચિત દરેક વ્યક્તિએ તેને
અભિનંદન પાઠવ્યા હતાં. મંડળીના દરેક દરેક
નટે તેને ગળપ્રમાણે લગ્નબેટ અર્પણ કરી હતી.
કુમારે તેને વિવિધ અલંકારની એક-મદામુલ્લી
પેટી મોકલાવી હતી. કુમારનો કેટલાક મિત્રોએ
પણ તેને ઉપકાર પઠવ્યા હતા. છતાં જો તેનાં
મનોહર નયનોમાં આનંદની આછેરી રેખા પણ
અંકાતી નહીં. તે નિરાશ ને ગમગીન બની ગઈ
હતી. છેલ્લા ચારા દિવસથી તેને એક જ પ્રશ્ન
અકળાવી રહ્યો હતો:—“કુમારને ઠગાય ?
પ્રણયમંત્રિને પાણી લરાવાય ? એમણે તો
એને માટે કૌટુંબિક નામનાને ઠોકરે ઉઘાડી
હતી; એમણે તો એને માટે સંગાંવદાવાંથી દાઢ
ધોઈ નાખ્યા હતા; એમનું હૃદય દિમકણું
પવિત્ર હતું; ગીરિશૃંગ સમુદ્ર શાંત ને મનોરમ
હતું. ના. તે એમને ઠગે જ નહીં, એવો વિચાર
પણ કરી શકે નહીં. એણે તો જીવનભરમાં
કેટલાએને માયામાં મુગાન્યા હતા કેટલાએને
બનાવ્યા હતા; છતાં જો એનું હૃદય કદાપિ આમાં
કમગમ્ય નહે ટું. એના આંતર્યાએ આવો
દંશ કદાપિ દીધો નહોતો એણે કદાપિ પૂર્વે કાઈ-
પણ વ્યક્તિદ્વારા આવો પ્રણયરંગ અનુભવ્યો
નહોતો.

કુમારને તે સુખી ને આનંદી બનાવી શકે ? હા, જરૂર છે માટે તેને જરાંએ શંકા નહોતી. સાચી પ્રીતિને શું અસંબંધિત હતું ? પરંતુ પ્રકૃતિને હાથ ? અસ્વાસ્થ્યે નમતા રવિનાં કિરણો મધ્યોહ્નમાં સૂર્ય તેજ જેવાં તેણે કહિ ? અશક્ય. એ જીવન-એ હાસ-એ પાછો ક્યાંથી લાંબી શકે ? એ હાસની છતાં, એ અનંત મનોહરતા, એ સ્વનિરમરણ ફરી કેમ અનુભવાયા ? એ આત્માલાભ, એ આત્માનિવાસ ફરીથી ક્યાં ઉભરાય ? એ યુવાની ક્યાંથી મળે ? ના, તે ગમે તેટલું ચાહે છતાંએ તે કુમારના જીવનને સહભાગી બનાવી શકે નહીં.

આહ ! જીવનની આવી શુભશુભમણીમાં તે કેમ પડી ! અયોગ્યને કૃત્રિમ ભાગે. તેણે એમને આવી માયામાં ક્યાં ફાસાયા ? ને આટલે સુધી પટકાયા. પછી તે એમને કહી પછું કેવી રીતે શકે કે પોતે રમણેશી પુતળા કરતાં જરાય મદીઆતી નથી ? પોતાની યુવાની ક્યારનીએ પરવરો મધ છે ?

અખરાત્રિનો સમય થયો. આ હૃદયબેદક વિચારમૃણ્મીમાં અશયુજ બની તારા એક વિરા-માસનને અદેશી પડી હતી. સામેજ એની જીવનમેટોનાં જંજ ખડકાયો હો. પરંતુ એ તરફ નજર કરવાની પણ તેનામાં હીમત નહોતી. માત્ર યોગાજી દિવસો પહેલાં તે એવી વસ્તુઓ માટે મરી પડતી. શ્લિષ્ઠિદ્વિગે વિનાશ કરે ને મૌનજપોત પ્રદ્વિંબિત કરે એવી સ્ત્રીને માટે આકાશપાતાળ એક તે કરતી, પગંતુ આજે એ તમામ વસ્તુઓ માટે તેને ધિક્કાર જુટયો હતો. પ્રેમ સભ્ય છે. સલાસસનો એજ - દેહાપિ ખાવજ નહીં.

એ મ્યાન હોડી તે દૂર દૂર-ભાગી કેમ નથી જતી ?-તેણે પોતાને પ્રશ્ન કર્યો. કુમારનાં સમ પછી તે પુશીશી પાછી વળી શકશે; એને પુનઃસો કરી શકશે, એ કે મજાપાત તો શરૂજ

એમનું શું થશે તે તો પ્રભુ જાણે પરંતુ અન્ય એક પણ મામે તેને માટે ઉપદેશ નહોતો. એના દિવસો તો કુખ્ય ને રુદનમોજનીથી રશે. પરંતુ એનું ગમે તે થાઓ પરંતુ સાચા સ્નેહીને તે કદાપિ નહીં કહે. સ્વાથી નહીંજ બને. એ સ્વર્ગીય પ્રેમનાં અમરણનાં શરણે એને માટે પુરતાં હતાં. એને અન્ય કશાપર દક્ષ નહોતો.

એજ પળે દાસી અંદર આવી. "બાપ સાહેબ ! જરા જમીં થયો ને ! આરવાગી ગયા છતાંએ આપે કેમ ખાધું નથી. "

"ના બહેન !" તારા બોલી. "આજે મને શુખ્મ નથી. જા, બાપ લે."

"બાસાહેબ - મને ન જીવશે, હો !"

દાસીએ વીનતી કરી; "હું પણ તમારી સાથેજ આવીશ."

"હીક. હીક. તેં નવાં લુગડાં લીધાં છે ?"

"આહ ! બાપસાહેબ ! નવાં લુગડાંની મારે શી પંચાત ? તમારાં ઉતરલાં લુગડાં તો મારે બયો બયા-"

દાસી દૂર થઈ કે તારાએ મંદીઆળ સામે

જેયું. હા. બારવાઆ. પહો. ફટવાને માટે

છ કલાકજ બાકી હતો. સવારે કુમાર અવસ્ય

આવવાના. અમેમંડપે તેને લઈ જવાના. એ

પ્રશ્ન ! આટલા દિવસ આવા સહભાગ્યથી એને

વંચિત થઈ રહ્યા ?

તારા ઉઠી થઈ મૂંઝવેવાન વચ્ચે દૂર ક્યાં

હીમતી કવેરાન ઉતારી નાખ્યું સાદાં સરે

વચ્ચે પરિધાન કર્યો. મોં ઘોષ નાખી અર સા

કને ગઈ. પેલી મનોહરતા-પેલી કૃત્રિમ મયોનિ

દેવે ક્યાં ગઈ ? દેહ તો એનો એજ હો

પગંતુ નયનરંજક સાંઘ્ય ક્યાં છુપાઈ ગયું ?

એ યુવાન પ્રમદા ગણી શકાય ?

લાં વધુવાર રોકાવું તે કાલિ થઈ પડ્યું.

વૈભવવિભાસની પેલી તમામ સામગ્રી ટેબલ પર

પડી મદી. એને અનેક દંડ સતારી રહી

હતી, એ કંઈનું જીવન એને જીવવું મુશ્કેલ થયું. પડ્યું હતું, એ આરામગાહ, એ ભતામડો એને અકારી થઈ પડ્યાં હતાં.

પણ જવું ક્યાં? રસ્તેદારા જટકી, શકામ નહોતું કુમારનાં માણસો એને ઘરતજ. પકડી પાડે. કોઈને પગાલ પણ ન આવે એવો માર્ગ એને સહમાગે જડી આવ્યો.

તારાનું હૈયું ગૌરવ ને સંતોષથી ઉમરાઈ રહ્યું, તે જરાપણ ખિન્ન થઈ નહીં. નિરાશાથી વિમુદ્ધ પણ બની નહોતું. કુમારને તે ફરીથી મગશીન. પરંતુ ત્યારે એમનું મિલન સ્વાધર્થી પર હશે. પ્રણયદોષો કતવ્યમાર્ગે તે વળતી હતી. ત્યાં નિરાશા ને પશ્ચાતાપને સ્થાનજ શાનું હોય?

એવામાં એકાએક એને વિચાર આવ્યો કે કુમાર તેને ન જોવાથી કે ઉતાવળ કરી બેસે તો? એ વિચારેજ એનું દોષ બરાબ આવ્યું. એક ક્ષણે તે અનાથ બની થઈ ગઈ. ખીજી પલે તેટલે પાસે ગઈ. એક પનિકા ચીતરી ઠાઠી.

વહલા કુમાર,
ક્ષમા કરજો. હું તમારે લાયક નથી. જીવન-માં માણવાની આશા પણ નહોતી એવી ફેરી ઓળિ તમે, પરખાવી. મારે માટે એટલું જ બસ છે. તમારું પ્રણયસ્થાન હતી એ વિચારેજ હું સંતોષ માનીશ. સંયોગ ને કામસાત્તવતા કરતાં પ્રણયનાં સ્મરણો મને વધુ આહ્વાનક બનશે. હું જરૂર પાછી આવીશ. તમને જરૂર મળીશ. પરંતુ તમે. પરણશો. તોજ, એટલી એકજ શરત. મારા પર રોષ ન બરાશો, વહલા કુમાર! મને અર્પણ જવાબીર તમારી નવવધને જરૂર પડેરાવજો. હું એ અહીંજ. મુખને નાહું છું. માન તમારું પ્રણયચિન્હ પેલી મોતીની માલા હું. સાથે લઈ જઈ છું. મારી તપાસ ન

કરશો. હું, અંબલિ રમી તમને વીનવું છું. હું તમારી છું ને તમારીજ રવીશ.

તમારી તારા.

પત્રિકા પુરી કરી, ટેબલ પર મુકી. પેલી મોતીની માલા કંઈ નાંખી, તે ખંડ ખંડાર ગઈ. રંગભૂમિ વરાવી સંગીતગૃહ આગળ ગઈ. બહાર એના પ્રમ મંચી ગયા. પંદર પંદર વખતો એ રંગભૂમિ પરનાં સ્મરણો. આજે એ અર્થ સ્વપ્નવત થશે. એવામાં મેનેજર એનાં તરફ આવતા જણ્યા. એનું હૈયું ધક્કવા મોડ્યું. તે એક જિવાલ પાછળ તે બરાબ ગઈ. સ્વાસ રોષો લપાઈ રહી. મેનેજર નજરથી દૂર થયા કે તે જટકી. કેટલીક મંત્રીકુચીઓ તેણે વટાવી સરિતાને માર્ગ લીધો.

સરિતાવટે સંપૂર્ણ શાંતિ નીતરી રહી હતી. કેટલાક લીખાકાઓ માર્ગમાં લપાઈ પડ્યાં હતાં. કેટલાક પાંચાણો પણ ટુટી પડ્યાં વળી નિદ્રાધીન થયા હતા. સરિતા ચમકતી હતી, સ્વેત કૃષ્ણધરણી આગળ લપટી હતી. એક નાનકડી નોકા નબરે પડી. હોડીવાળો હોડીમાં એકે મડયો હતો.

“મને પેલે પાર. ઉતારીશો.” તારાએ હાકી મારી.

“ના બેન! આટલી વાતો કશું હોડીવાળો ભગી હોયો.”

તારાએ ભૂમણાં દેતાં નોકા છોડી. “ક્યાં જશો?”

“પેલે પાર-ગામડે.”

“અસારે એકલાં પડશો.”

“શીકર નહો.”

તારા નોકામાં બેઠી. નાચિકે લંગર ઉપાડ્યું. નોકા ચાલી. તારા કે સ્વપ્ન મંચી સમી પ્રસ્થાન કરી રહી.

પટ્ટોનાં શંક પેટીતેથી અમીઆરસને ચંદ્ર ઉભેલ, અનંત અંબરપરે એની કૌમુદી નાકા હંકારી રહ્યો.

આપણા પ્રમુખ: આંધ્યા આનંદશંકર

[અનુસંધાન ૫૪ ૩૬ થી]

શીઓળાની સાંજના આદહાક વાંતાવરણમાં, ચંદ્રકોમળ રાતની કંકડતી ઠંડીમાં, મોટરની ઝડપે કોરેલી 'ગતિની કાવ્યમયતાની' મદદથી અમે ત્રણ લોકમાં બાગ્યેજ કાઢ એવો વિષય હશે કે જે ચર્ચા વિના રહેતો દીધો હશે. સાહિત્યકોના જીવનના અંધારા ખુણાઓથી માંડી સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનના નાના મોટા ચોકોનાં દર્શન કરતા કરતા સંધ્યા પર સંધ્યા અમે પડાવી. એ ચર્ચાઓએ વડોદરાનાં મારાં સંસ્મરણોમાં એક અગત્યનું સ્થાન લીધું.

કોઈકને પ્રમુખ મહાશય થોડા બોલા લાગે; વાતની શરુઆતમાં સામા માણસને તે ખીલવતા હોય કે બનાવતા હોય એવું પણ લાસે. કોઈકે વાર, એમનું સ્વાધ્યક્ષ કેટલાકને અકારુ પણ લાગતું હશે. આ બધી અધ્યાપકની ટેવો રમેને શિષ્યોમાં માનજ્ઞતિ ઓછી થઈ જાય તે ખીકે જીવાનીમાં ઉભા કરેલા દુર્ગો. પણ જ્યારે એ દુર્ગ તુટે ભારેજ ખેર: આનંદશંકરભાઈ ઓળખાય, એમના કેટલાક પ્રેરણાકે એ કદપેલા, રખસન જેને શક્ય નથી એવા એ બધે કર પ્રાણી નથી; પણ વ્યવહારિકતામાં આદર્શ સંસ્કૃતિનાં સંસ્કારોને સદાનુભવને ધ્યેય રાખના, માનવ નિર્મલતાને અને તેટલી શક્તિથી અનુભવવાનો, સમજવાનો કે ક્ષમા કરવાનો પ્રયત્ન કરતા એવા પોતાની મર્યાદાના બાંધકાર છે.

૬

એમની આકર્ષણશક્તિનું રહસ્ય- તે એમનું આખા ચારિત્ર્યની એકતાનતા-પોતાના આદર્શ સાથે સંયોજનએલા જીવનમાંથી નીતરતો સંવાદ. ક્યાંએ પણ સાંચા કામનું ધર્મણ કે વિ-

સંવાદ: જણાય કે સંબળાય નહીં એવી સરલગામી, નવી, તાજ, કીમતી મોટરના એન્જીન જેવું. એમનું ચારિત્ર્ય આખા વ્યક્તિત્વમાંથી નીતરે છે. સુસંબદ્ધ સિદ્ધાંતોનું પ્રાપ્ત્ય: ગાંધીજીના જેવું તીવ્ર તપથી ઉદ્ભવતું પ્રાપ્ત્ય નહીં, પ્રખર મુત્સેદીનાં વ્યવહાર સિદ્ધાંતોમાંથી પ્રગટતું પ્રાપ્ત્ય નહીં; પણ સર્વશાસ્ત્રે સાંમાન્ય એવા નીતિના શ્રેયસ્કર પંથેજ વિચરવાનો અને વિચારાવવાનો સંકલ્પનું પ્રાપ્ત્ય-આદર્શશીલ અધ્યાપકનું-પ્રાપ્ત્ય.

અધ્યાપકપદને એમણે એક આદર્શરૂપ ગણ્યો છે અને તેને એમના બ્રાહ્મણસંસ્કારે પણ અજળ રીતે ઓપ આપ્યો છે. બ્રાહ્મણધર્મ એ અનુસરે છે તે પોતાના અધ્યાપકપદને જણે સુંદરતા આપવા માટે હોય એમ લાગી જાય છે. જે સંસ્કારિતા એ ભૂતિમાંન કરવા મંચે છે તે પાશ્ચાત્ય નહીં, પણ નવી સામગ્રીથી સમૃદ્ધ એવી પોતાના દેશની સંસ્કારિતા. એમને જોતાં હોંદુ સંસ્કૃતિએ રચેલા આદર્શો પર છવાએલા પડાનો એક ખુણો જરાક ઉંચકાય છે. અને તેની સુંદરતાની કેંક ઝાંખી થાય છે. કદપના ઉત્તેજ્ય છે. સમયાંતરનું જાડુષ વાતાવરણ પ્રસરે છે...ત્રણ કાળે પતિત પાવની જાનંદરીનાં પૂણ્ય તીરે આવેલા માહાલયો પર્ણકુટિનો સ્વાંગ ધરે છે; અર્વાચીન પહેરવેશ ખરી જઈ શિષ્યોને શરીરે વફકલ આવી વળગે છે. શિષ્યસમૂહ વિદેશી વેષ છોડી, પલાંડી માંડી બેસી જાય છે...અંગરખો ને પહેરણ અતર્ધાન થાય છે. અમદાવાદી પાઘડી ચતુષ્કોણી બેરોળપણું છોડી જટા બની જાય છે. દાદી પણ હળી. નીકળતી લાગે છે. આ ફેરફારમાં એજ સનાતન વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે: આચાર, વિચાર, ભાવિ ને ભાવનાની સંશુદ્ધિના નિર્મલ પ્રકાશે શોભતા સનાતન

વિદ્યાઓના ઉપાસક, શબ્દશ્રવણનો સાક્ષાત્કાર કરવા સદાએ તત્પર એવા વિદ્યાવિલાસી ને શુદ્ધિપ્રધાન સંસ્કારમૂર્તિએ-બ્રાહ્મણ-વિદ્યા ગુરુ થવાનો આદર્શ.

૭

કેટલાક એમની વિદ્વાનમાં ગણના કરવા ના પાડે-છે કેટલાક એમની વિદ્વાની પ્રશંસા સીવાય બીજું કંઈ કરી શકતા નથી. જે 'શામીનોરાયણ' ઉચ્ચારતા નીરાળના મારતરને વિદ્યાનિધિ ગણાતા જોયા છે; અને ભાંડારકરને સંસ્કૃત નહોતું આવડતું એમ પણ કહેનારા જોયા છે. આવાં ધોરણોનાં કે માપ છે ?

એ સફલ અધ્યાપક, ઉડા અભ્યાસી ને વિચારશીલ લેખક. ગણાય છે એ એમના વિરોધીઓ કેશુલ કરશે. ભાંડારકર જેટલા વિદ્વાન એ ગણાતાં નથી તે વાત એ પોતે કશુલ કરશે. એ અનેક વર્ગોથી વારાણ્સીની વિદ્યાપીઠ કાર્યદક્ષતાથી ચલાવે છે તેની કોઇ ના પાડી શકે નહીં. વધારે શું જોઇએ ? બાકી જેને માટે એ મત નહીં તે મહાન નહીં.

એમની ગણના ઉચ્ચ સાહિત્યક્રમાં થાય છે, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ, ધણી વખત મધુર ને સદાએ ગૌરવ-શીલ એવી એમની શૈલીને આપણા અર્વાચીન ગદ્યમાં લાણિક રચાન મળ્યું છે. ખરું જોતાં એ સાહિત્ય વિલાસી છે, સાહિત્યના સર્ગક નથી. સરસમાં સરસ, શિષ્ટમાં શિષ્ટ સાહિત્યના

પરિચર્યમાં મળેતા પરિશુદ્ધ આત્મહાનો નિરંતર સેવામાંજ તેમને મુખ મળે છે. એ વિલાસોની મોજ માણવામાં અને કોઇકને કવ-ચિત્ પોતાના રસનાં ભાંગીતાર કરવામાંજ તેમને જીવનની કૃતકૃલતા દેખાય છે. સર્ગકતા એમને શુભળાવતી નથી. ધરતીકપો તેમની વાણી અને લેખિનીને નયવતી નથી. ગુજરાતી સાદિત્ય ને સમૃદ્ધ કરવાની કતવ્યદીક્ષા લેવાઇ ન ગઇ હોત તો આપણા પ્રમુખ મદાશય કોઇ શાંત અને સુરમ્ભ અગાસીમાં બેસી, પ્રિય પુસ્તકો ચારે તરફ વેરી, લાંબી શિખા ખંખા પર વિસ્તારી, પગ લખાવી, રસસાગરનાં બિંદુઓનું વારા ફરતી પાન કરતા પોતાની રસિકતા પોષ્ટ્રમાંજ પોતાના દિવસ ને રાત વ્યતિત કરત...

કેટલાકે મદાપુરુષો ચિરસ્મરણીય હોય છે. પોતાના વ્યક્તિત્વથી, કેટલાક પોતાના કર્તવ્યોથી. કેટલાક પોતાની ભાવનાથી, થોડાકજ એ વસ્તુથી, કોઇકજ ત્રણેથી. પ્રમુખ મદાશયે પોતાનું વ્યક્તિત્વ સુંદર કરવામાં કાર્યદક્ષતા અને ભાવનાની સિધ્ધિ ગણી છે. પણ દુનીઆં સ્વાર્થી છે; જે તેને વીસારી પોતાનાજ ચરિત્ર્યની પરવા કર્યા કરે છે તેને તે ક્રપ દષ્ટને વીસરી જાય છે...

અધ્યાપક, વ્યવસ્થાપક, શૈલીકાર આચાર્ય આનંદશંકર આખા ગુજરાતમાં એવું અદિતીય રચાન લે છે; રસિકતા ને ન્યાયશક્તિનો સમન્વય કરતી સંસ્કારમૂર્તિનું-પોતાની ભાવનાઓ સાથે જીવનનો સંવાદ સાધતા વિદ્યાવિલાસીનું.

..... વિશ્વાસ ક્યાં રાખશો?

દેશાવરનાં આહકોને અમે ધણીવાર ચેતવ્ય છે કે પોંચથી પચાસ ટકોનાં કમીશનની જાહેરખબરો કે ગ્રોસસ રકમનાં પુસ્તકો પર ટપાલખર્ચ માફ મળવાની જોડી લેવાયે તો સિંકાર થતાં પોતાનાં હકનાં પૈસા કુખાવશો. છતાં આવી રીતે ચપ્પોની સલાહ ન માનનારા આહકો હવે કેવા છુમ પાડે છે એ જરા કાળજીથી વાંચી જશો.

કંપની ફરીઆદ નં. એક :—અહોના લોકોને 'x x x' તરફથી લખેલા કડવા અનુભવ મળ્યો છે. ધણી લોકોના પૈમા એઓ સાહેબ હજમ કરી ગયા છે, જે બદલ એમને આજ મેઇલમાં નોટીસ આપવામાં આવી છે. એ એના ચેરમન અને સંતોષકારક જવાબ નહીં મળશે તો પછી મુંબઈની તેમજ સુરત તથા અમદાવાદના તનામ લીડીંગ ચેપરમાં એના આ જુઠાણાં તથા દંભા બદલ જાહેરખબર દેવા વિચાર છે.

આ ગૃહસ્થ મથલ એ નીચેને ઠેકાણે લખી પુજાવી જુઓ :—
Masaka (Uganda) હુંસારસ્તર, ધરમાધલી પટકુ.

કંપની ફરીઆદ નં. બે :—આવી નામચીન કંપનીઓ આપણી મતુમ્મિ ઉપર હરતી ધરાવે છે તે જાણી મગર (?)

એ ચીનના સાહુકાર કોણ એ જાણવા લખી પુજાવો :—
Kidete (Via) Daressalame. હુંસેન ડી. અલી.

C/o મેસર્સ ગુનહુસે. એન્ડ એવર્સ.

— આવી એકે ફરીઆદ અમારી સામે નથી. —

કંપની ફરીઆદ નં. ત્રણ :—..... ? ? ? ?

દાખલા તરીકે x x x વાળાને લાં કેટલાક પૈમા મોકલ્યાં. નમુનો એક મળ્યો. પાછો જવાબ પણ ન મળે. એવી ત્રણ વખત લુલ ખાધી પછી તો શુદ્ધ ન આવ્યું. તે ફ્રીક..... આસરે ખાધ ગયો અને આહક ખાધું.

પરાયા પૈસા ખાનાર એ કોણ એ જાણવા લખો :—

Antonibe (Madagascar)
Par Analalava.

છવા અલીલાહ.

આવાં અનેક પ્રમાણપત્રો એ અમારા ધંધામાં ફેલેલી આવી છે. સાફ સાફ વ્યવહાર આપને ગમતો હોય તો આપના તરફથી ઘટું ઉત્તેજન અમને ન આપો ? કોઇ પણ પુસ્તકની જાહેરખબર ગમે તે જુકસેલરના નામની વાંચી હોય છતાં એ જોડર અમારે લાં આપવાથી એ પુસ્તક આપને તેટલીજ કિંમતે મળશે, તે ઉપરાંત આપને સંતોષ અને અમને ઉત્તેજન મળશે.

દરેક જરૂરિયાત માટે
અરોસાદાર રથળ :

મેસર્સ આર. વનમાળીદાસની કું. ૦.

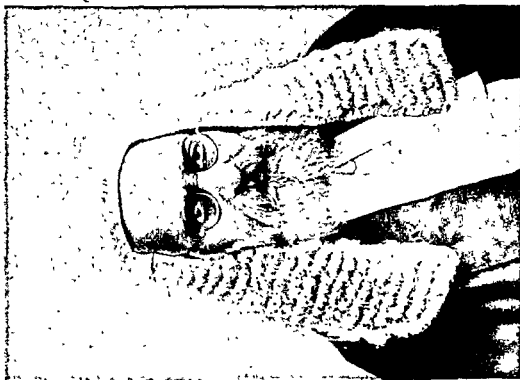
જુકસેલર્સ અને કમીશન એજન્ટ્સ

૩૯૭, કાલખાદેવી રોડ—મુખાબ નાં ૨.

સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ,
રાજ્યાશ્રયી લઢવયા

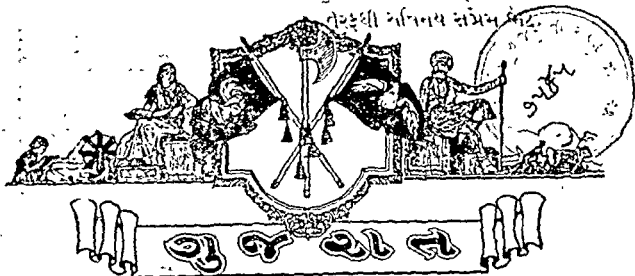
ધર્મની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સમાજે
શ્રીમદ્ ગાંધીજીના આણંદ આવાસ
તરફથી સવિનય સમ્મેલ બેઠ.

જો. શ્રી વિદ્યભાઈ પટેલ,
વડી ધારાસલાના પ્રમુખ.

મેડમ આના પાવલોવાઃ હીંદી વેશમાં
ઉપલા સ્તંભ પર મેડમ પાવલોવાએ પોતાની સહી કરી છે.

પુસ્તક ૧૪]

કાલિક ૧૯૮૫

[અંક ૨

‘ગુજરાત’ના વાંચકોને—

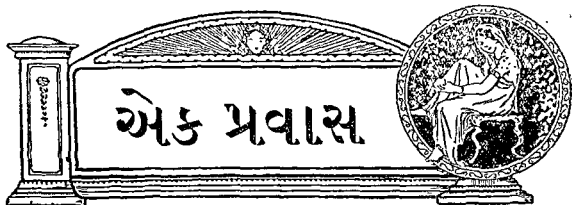
‘ગુજરાત’ ૧૯૨૨ માં જન્મ્યું. તે વખતે જોનો પ્રગટ કરવાનો કારભાર રા. ભાઈ ભમંગરા પાસે હતો. ૧૯૨૩ માં ન્યારે સાહિત્ય પ્રેસ ઉદ્ધર્યું ત્યારથી જોને પ્રગટ કરવાનું કામ રા. ભાઈ લાભશંકરના હાથમાં ગયું. ૧૯૨૭ થી જોનો પ્રકાશન કાર્યભાર ભાઈ મોહનલાલ કોઠારીએ ઉપાડ્યો. આ અંકથી જોનું પ્રકાશન રા. શયદા અને ભાઈ સાદીકે કરવાનું માથે ઉપાડ્યું છે. ‘ગુજરાત’ના સ્કૂલ દેહના આ પ્રયોગકોએ ‘ગુજરાત’ની વિશિષ્ટતા સાચવી રાખવાના ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યા છે. મને આશા છે કે આ નવા પ્રકાશકો પણ તેજ ઉત્સાહ અને ખંતથી જોની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખવાના પ્રયાસ કરશે.

આ વખતે વાંચકોની ક્ષમા માગતી પડે છે કે લગભગ અઢી મહીને આ અંક નીકળે છે. વડોદરેથી મુખાઈ કાર્યાલય લઈ આવવું, મુખાઈમાં છપાવવાની ગોઠવણ કરવી, અને નવી કારકીરી શરૂ કરતાં અંક ભેગી સચદ્ધિ એકઠી કરવી એ કામમાં આ વખત ગયો છે.

આશા છે કે વાંચકો આંટલા મહીનાના વિલંબને માટે ક્ષમા આપશે.

—મે આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હવે પછીના અંકોની નિયમિતતાથીજ ચર્ચ શકે.

મારા પ્રવાસની બીનજવાબદાર કહાણી

લેખક :

શ. કનયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

[અનુસંધાન પુ. ૧૩: અંક ૫; પૃ. ૪૪૫થી.]

ખંડ ૬ ક્રા: જગત્સ્વામિની રોમ.

૧

ન પદસંથી રોમ જવા ટ્રેન ઉપડી એટલે મેં -સનાતન નગર તરફ જમ્મએ છીએ." તેને કહ્યું: "હવે આપણે 'The Eternal City' સમશૃંગી શહેર (The City of Seven

વર્જનીયાના શયને ગામમાંથી લઈ ગયા ત્યારે લોહામાં દાદાકાર પત્થો.

કેરીઓ લેનસ પર્વશ્રમના દુશ્મનને મળ્યો અને પોતાના નગરની વિરુદ્ધ લડવાનું વચન આપ્યું.
(Hills) અને જગત્સામિની (The Mistress of the World) નું નામ પણ અપાય છે.....

—સ્મરણોનું ચક્ર ઉઘું ફરવા માંડ્યું. છેક બાલપણમાં એક મુસલમાન નોકર રુમસુમના બાદશાહના કુંવર ક્વી સરળતાથી રાજકુવરી-ઓને વશ કરતાં એ વાતો કરતો તે યાદ આવી. તે વખતે તો રુમસુમ ઈંદ્રલોકથી પણ અદ્ભુત પ્રદેશ લાગતો હતો. યાદ છે ત્યાં સુધી રુમસુમના બાદશાહનો એક કુંવર નદીમાં નહાવા પડ્યો ત્યારે કામ સુંદરીની તલાષ આવેલી હીરાની મોજડી તેને મળી, તે મોજડી લઈ તેણે કાઠીરી લીધી અને એ મોજડીની માલીક શોધી તેને પરણ્યા ત્યારે રુમસુમ પાછો ફર્યો. ઘણીએ રાતો આ વાતનો વિચાર કરી કાઠી હશે.....સમયમાં શો ફેરફાર થઈ ગયા છે? અસલ મોજડી પરથી તેની માલીકાનાં સંદર્ભ ને સદગુણની પ્રતીતિ થાય એવો સત્યુગ હતો. આજે વહાઈટવેના સુંદરમાં સુંદર જોડા પરથી તેની શેઠાણી શોધવા જઈએ તો પરિણામ શું આવે એ તો પ્રભુ પણ કહી શકે કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન.....

—વડોદરા કાલેજના પ્રીવીઅસ ક્લાસમાં પ્રો. નાયક ઉભા થએલા દેખાયા. ‘જેમ રાવ-પુરા અને બાબાજીપરા તેમ પેલેડીનેટનું શુંગ અને કેપીટેલાઈન શુંગ’....

“એ તો યુરોપીઅન ઇતિહાસકારોને ગર્વ દેખાડતાં આવડે છે અને આપણને નથી આવડતો” મારાં હાથે કહ્યું: “શું કાશી ને દીલ્હીની કોંમત કેં જોઈ છે?”

મેં અનેક વર્ષો થયાં દેખાવેલી પ્રશંસાવૃત્તિ-ને છુટી મુકી: “અરે મારા મુરખી! એક દેશના દૃષ્ટિએ નહીં પણ સમસ્ત જગતની કે સનાતન જગતની દૃષ્ટિએ એથનસ સીવાય રોમની હારે કાણુ એસી શકે? દીલ્હી માત્ર નામ છે; પંદેશીઓને હીન્દુસ્થાન પર રાજ્ય કરવાનું એક ચાણુ છે. દીલ્હીએ જગતને માટે શું મોકલાવ્યું? એક કાશી છે. એણે હજારો વર્ષ થયાં બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ સર્ગવી અને પ્રસારી પણ સાથે સાથે ન્યાતો ઉભી કરી એટલે ભરતખંડની બહાર કાશીની શી અસર?”

એને રોમ સાથે સરખાવો તો ખરાં!—રોમ એટલે મદત્તા, સમૃદ્ધિ, વૈભવ, સેવાપરિસત્તા, સામ્રાજ્યવાદ, ધારાનું પ્રાબલ્ય, અને દુર્ધર્મ

વ્યવસ્થા। એણે અતુલ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું; સંમર્યા-
ગણે અદ્વિતીય વિજય મેળવ્યો; દરીઆ પર
પહેલવહેલો કાણુ મેળવ્યો ને સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં.
એણે સાદાઈ કેળવી, ત્યાગ કેળવ્યો, દેશમકિત
કેળવી; એણે સૌંદર્ય કેળવ્યું, વિલાસ કેળવ્યો,
જાહોજલાલી ભોગવી; નૈ સવની ટાંચે એ પહેવ્યું.
પણ બધા કરતાં એણે નાજ્ય કરવાનો ખરો
કામીઓ હાથ કર્યો. રોમ એટલે વ્યવસ્થા.
૨૫૦૦ વર્ષ સુધી અહીંયાંની જે વ્યવસ્થા પ્રગટી
છે તેણે આખા પ્રતિદાસના અવાહોને મળ્યુંત
જકડી રાખ્યા છે.”

રોમે શું નથી ક્યું?

—ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૭૫૦ વર્ષ પર એક
વરુને દુધ ઉછેરતા લુંટારાએ એક નાનકડી ટેકરી
પર લુંટારાઓનું થાણું સ્થાપ્યું. તે સ્થાપકનું
નામ અમર કરવા તે રોમ કહેવાયું—જાણે એ
ગામડાએ પણ વરુનું દુધ પીધું હોય તેમ.

પણ લુંટારાઓના થાણાંમાં સ્ત્રીઓ નહોતી
મોટી મુશ્કેલી! સ્ત્રીઓ વના સંસાર ચાલ્યો છે ?
શક્તિ ને ધન સ્ત્રી વિના કદી શોભ્યાં છે ? રોમ-
હસે ગામે ગામે માર્ગાં મોકલ્યાં; પણ લુંટારાને
દીકરી કાણુ દે ?

રોમ્યુલસે ઉત્સવ કર્યો; ગામેગામ નિમંત્રણ
કરી લોકોને મોલાવ્યા. ‘આવો, જુઓ અમારું
નવું શહેર, ને અમારી નવી સમૃદ્ધિ !’ સેઆઇનો
આવ્યાં : નવાં શહેર જોવાના કોડથી, દુર્વા, દુર્વા
ધરો જોવાં, ખાધું પીધું. રમતો જોવાનો
વખત આવ્યો ત્યારે રોમન યુવકો સમાઇન
યુવાતઓ પર તુટી પડી તેમને ઉપાડી ગયા.

સંજમન પિતાઓ આવા લય કર આતિથ્ય-
સત્કારનો સ્વાદ ચાખી કોષ અને દુઃખથી પીડિત
પોતાને જામ ગયા અને રોમ સાથે તેમણે
વિગ્રહ આણ્યો. અનેક વર્ષો વિગ્રહમાં ગયાં.
સેઆઇન કન્યાઓ માતાઓ યથ ગથ. આખરે
એક વખત પિતાઓ ને પતિઓ કપાઇ મરતા
હતા ત્યારે તેઓ યુદ્ધમાં ઉતરી આવી ને પોતાના
ને પોતાનાં પુત્રોના પિતાઓને સમાધાન કરવા
સુચવ્યું અને કપાઇ મરવા તંઆર થએલા
યોદ્ધાઓ વચ્ચે પોતાનાં નવાં બાલકોને નૈસર્ગિક
સંબંધની સદ્વીરુપ સુક્યાં ને સમાધાન થયું;
અને રોમની સત્તા ને શક્તિ વધ્યાં.

સેઆઇન કન્યાઓ પતિ અને પિતાને જુદા
પાડે છે તેનું ઉવારે ચીનરેલું સુંદર ઇયન આ
પ્રસંગને સુંદર રીતે સ્મરણમાં રાખે છે.

(૨)

—રોમના લુંટારાઓમાં ગોચો પડ્યાં. દરેક
ગોત્રના વડીલો ભેગા મળતા અને રાજ્યકાર-
ભાર ચલાવવામાં મદદ કરતા. આ પંચાયત તે
અસલી રોમન સેનેટ.

દરેક ઉનાળે આ લુંટારાઓ ખેતી છોડી
ભેગા મળતા ને પોરાડીઓને લુંટવાને બદલે
તેમની સાથે વિગ્રહ આરંભના. રોમન, સ્વભાવે
માની ને ગવિષ્ટ, આપખુદી ને કંર,
સાદો ને બદાદુર હોતો. તેને બેજ વસ્ત્ર પ્રિય
હતી—પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ને રોમની સ્વાધીનતા.

લુંટારાઓ જગજાયા ચવાની કંસા હાથ કરતા.
રોમે આદ્યા સાથે વિગ્રહ માંડ્યો; અને
બંને ગામે યાક્યાં ત્યારે દરેક પક્ષ તરફથી પણ
ભાષાઓ લદવા મોકલી, જોતો વિજય થાય
તેનું શહેર જીતે એવા કાલકગર કર્યાં. ત્રણ
ક્યુરેશી બંધુઓ આદ્યા તરફથી; ત્રણ હોરેશી
બંધુઓ રોમ તરફથી. આ યુદ્ધમાં ઉતરવાને
ઉત્તુક હોરેશી બંધુને પણ ફેંચ મિત્રકાર-ઉવીડે
અમર કર્યો છે.

એ જાણે વીરો બાથકયા; અને આખરે એક
હોરેશીયસ જીવતો રહ્યો, ને બાકીના પાંચ
મુખ્યા. છેલ્લા ક્યુરેશીયસને માર્ગતાં આ હોરેશીયસે
કહ્યું : “ તારા બે બંધુઓનું મારા બંધુઓના
પ્રેતને મેં બલિદાન આપ્યું. ત્રીજાનું બલિદાન
હું આ વિગ્રહને આપું છું કે જોયી રોમ
આદ્યા પર રાજ્ય કરે. ”

રોમની ભક્તિ તેના રોમે રોમમાં હતી.
તે જીતીને પાકો આવ્યો અને રોમનોએ તેને
વધાવ્યો. હોરેશીયસની બહેનની સગાઇ એક
સદ્ગન ક્યુરેશીયસ જોડે કરવામાં આવી હતી, તે
નેને સામે મળી, અને વિજેતાને ખબે પોતાના મૃત
પ્રિયતમનો, પોતાને હાથે વણેલાં ઝબ્બો જોઇ
રડી ઉઠી. હોરેશીયસે તરત તરવાર કાઢી બહેનને
વીંધી નાખી. “ જે રોમન કન્યા પોતાના
દેશના દુરમન માટે રડે તેની આ દશા થાય છે.”
ભાષાએ ભમિતીના થય પર શબ્દાંજલિ આપી.
‘કેવોલય’ કર સ્વદેશપ્રેમ!.....

—૨૫૦ વર્ષ સુધી રાજ્યોએ ત્યાં રાજ્ય કર્યું. એમના સમયમાં રોમે આસપાસનાં ગામડાં સર કર્યાં. છેલ્લો રાજા તે ટારકવીન. એ રાજા પડ્યો તેની કયાં કાણુ નથી જાણતું?

સુંદર દ્યુકેશીઆ રોમની શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી ગણતી. રાજકુલે તેના પર જાતકાર કર્યો. તરત તેણે પોતાના પિતા અને પતિને બોલાવ્યા ને તેમને મોઢે પોતાના પર પડેલી આપત્તિની કથા કહી; પોતાનું વેર લેવાનું વચન લીધું; અને “આ પાપ માટે મારે પણ શિક્ષા ખમવી જોઈએ” એમ કહી તેણે છરા વડે આત્મઘાત કર્યો. છુટસ, તેના પતિનો મિત્ર, હાજર હતો. તેણે લોહીથી નીતરતો છરા હાથમાં લઈ મોઢાં આધા અને મિત્રો પાસેથી ખવડાવ્યા; રાજા અને તેના સ્વજનોને હું વિનાશ કરીશ અને ક્રાંતિ પણ માણસને અવિધ્યમાં રોમનો રાજા થઈ દમ્મશ નહીં.” આમ શપથ લઈ તથા લેવાવી દ્યુકેશીઆનું શાળ ઉચ્છ્રી ગામના મુખ્ય ચોક

(Forum) માં તે ગયો અને લોકોને ઉદ્દેશ્યાં, લોકો વીર્યા અને ટારકવીનને રોમમાંથી હાંકી કાઢ્યો.

અનાદિ કાળથી રાજપુત્રોનાં કુકર્મો... વિશુદ્ધ સ્ત્રીઓનાં જાળાહારોના... કારમા અશ્વરોએ પ્રતિદાસમાં લખાયાં છે ને અત્યાર સુધી લખાતાં ચાલી આવ્યાં છે. માધવને પણ એવો અનુભવ થયો હતો; પણ તેણે શું કર્યું? તેણે વેર વાળવા પરદેશીને સ્વદેશમાં પધરાવ્યો...

—કહેતાં શરમ આવે છે. પણ અંધગર્ કરતાં સમજભરી શરમ સારી. છુટસ ને માધવ વચ્ચેને ફેર તે ફેર રોમ અને અમદાવાદ વચ્ચે. અને રોમ જ્યારે જગતવામી થયું ત્યારે અમદાવાદ હતું “શું શાં પેસા ચાર” કરે છે!

ટારકવીન ગયો અને રોમ પ્રજાસત્તાક થયું. આસપાસનાં નગરો પર તે વિજય મેળવી રહ્યું. જેમ તે વધતું ગયું તેમ અર્ધિષ્ઠ ને સત્તાધારી અમીર વર્ગ અને ખંડખોર સામાન્ય વર્ગ એ વચ્ચે દ્વેષ થતી ગઈ. અસલી

રોમન યુવકો સેવાઈન યુવતિએ ઉપર તુટી પડી તેમને ઉતારી ગયા.....

અમીર વર્ગનાં ગોત્રો આપણી ન્યાતની માફક ત્યાં પણ પુરાણાંને પવિત્ર મનાતાં.

રોમની પ્રજાસત્તા એટલે આપણે હાલ ગણીએ છીએ એવું દરેકની સમાનતા અને સ્વતંત્રતા પર રચાયેલું લોકશાસન નહીં, પણ રોમમાં વસતા જુદા જુદા ગોત્રોના ગર્વિષ્ઠ, આપખુદ ને સત્તાકાંક્ષી ભયંકર વડીલોનું વર્ગશાસન. એજ ગોત્રો રોમને પોતાનું ગણતાં, તેની સત્તા ને સમૃદ્ધિ વહેંચી લેતાં ને પોતાને રૂચે તેમ છતાં-એકી દુનીઆના ભાગલા વાડતા. ખરું જોતાં તેમણેજ રોમના બગ્ગરમાં દુનીઆની આપણે ક્યાં કરી; અને સામ્રાજ્યવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતો પ્રગટાવ્યા....

આજે પણ શું છે ? અંગ્રેજ લોકશાસન એટલે પૈસા અને સત્તા મેળાવા માટે ઈંગ્લાંડમાં ઊભા થએલા પક્ષો. તે પણ વેરટ મીનીસ્ટરના બગ્ગરમાં દુનીઆની આપણે કરે છે ને ?

પણ ત્યાં સમાનતા સધાઈ તેનું કારણ રોમ નોતું ચારિત્ર્ય. પોતાના દક્ક માટે પ્રાણ આપવો ને લેવો, ને રોમ માટે બધું સમર્પણ એ રોમનોતો જીવનમંત્ર હતો.

આ સમયમાં 'પેટ્રીશીઅન' અમીર વર્ગમાંના દશ સત્તાધીશો રાજ્ય ચલાવતા. એમાંનો મુખ્ય, ગર્વિષ્ઠ ક્લોડીયસ ગોત્રનો અભિમાની એપીઅસ હતો.

એપીઅસ 'પ્લેબીઅન' અમલગર-માંના વર્જનીઅસની પંદર વર્ષની અફસુત સુંદરી વર્જનીઆ પર મોહી પડ્યો. પોતે મધ્યવર્ગની કન્યા કેં પરણે ? તેણે વર્જનીઆને પોતાની સિપ્સાને બોગ બનાવવાની તબવીબ કરી.

વર્જનીઅસ યુદ્ધમાં ગયો હતો એટલે સમય પણ સાતુફક્ત હતો. એપીઅસે પોતાના એક આશ્રિત મારકસને સાધ્યો. વર્જનીઆ નીચાળે જતી હતી એટલે મારકસ તેને ઊપાડી જવા લાગ્યો. લોકો બેગા થઈ ગયા, છોકરીનો માત્રો આવ્યો, ને બધાં મુખ્ય સત્તાધીશ એપીઅસ પાસે ન્યાય માગવા ગયાં.

મારકસે કહ્યું કે આ છોકરી મારી ગુલામડીની છે, તેણે દગાબાજીથી આ જન્મી કે તરત તેને વર્જનીઅસની સ્ત્રીને આપી દીધી હતી; અને દલે તેને એ 'વાત ખબર પડવાથી તે પોતાની માલીકીની દાસીપુત્રી પાછી લેવા માંગતો

કપાઈ મરવા તે બાર થએલા યોદ્ધાઓ વચ્ચે પોતાનાં નવાં બાલકોને નૈસર્ગિક સંબંધની સાક્ષીરૂપે મુક્યાં.

હતો. છાકરીના મામાએ ધણું કહ્યું, અને આખરે ન્યાયધીશે જેમ તેમ પોતાની વાસના દબાવી મુદત આપી.

વર્જનીઅસ-આપ-આવી પહોંચ્યો. ન્યાયાધીશ ન્યાય કરવા બેઠો; અને આખરે પોતાની બદલાવત પુરી પાડવા ચુકાદો આપ્યો કે મારકસની વાત ખરી છે-વર્જનીઆ તેનીજ ખીલકત છે.

સામાન્યવર્ગનો પિતા આ ગર્વિષ્ઠ ન્યાયાધીશને શું કરે? તેણે છેલ્લી વાર પુત્રીને ભેટવાની રજા માગી ને મેળવી. રહતી, કરગરતી પુત્રીને તે કડીઆરાની દુકાન પાસે ભેટવાને બહાને લઇ ગયો; અને ત્યાંથી એક ડોરે લઈ દીકરીને મારી નાખી. “બેટા! યત્નને ત્યાં હું પવિત્ર ને સ્વતંત્ર તને મોકલું છું. તું અહીંયાં રહી હોત તો આ જુદમગાર તને બેમાંથી એક સ્થિતિમાં રહેવા દે એમ નહોતો.”

વર્જનીઆના શબને ગામમાંથી લઇ ગયા ત્યારે લોકોમાં હાહાકાર વર્ત્યો. પુત્રીના લોહીયી રંગાએલો ડોરો લઇ વર્જનીઅસ આખા ગામમાં ફર્યો. અને સ્વાતંત્ર્ય સાચવવાની પ્રેરણા સામાન્ય વર્ગમાં કરી. સામાન્યો રોમની બહાર ગયા, અને બે વર્ગ વચ્ચે વિરોધ વધ્યો.

આ વિરોધને પરિણામે રાજ્યસત્તા નિર્બલ થવા લાગી, પણ રોમ શક્તિનાં રહસ્યો જાણતું હતું. જાને પક્ષો લડ્યા. સમાનતાનો સ્વીકાર થયો. ન્યાતોનો આંતરવિગ્રહ અદૃશ્ય થયો. આપણે ન્યાતોની પવિત્રતાની પૂજા કરવામાં પરદેશીનું આધિપત્ય પરાપૂર્વથી સ્વીકારતા આવ્યા છીએ, આપણે સમાનતા ન સાધી અને આજે બજારોનીથી અજેજ સરકાર તે સ્વીકારાવે છે ત્યારે હસીને શર્વ લઇને, આપણે સ્વીકારીએ છીએ.

નિ કુવડા સેવાઈન કુ

(૩)

—રોમના નાગરિકો પહેલી પૂજા રોમની કરતા. ગર્વિષ્ઠ કારીઓલેનસ અમીર હતો, રાજ્ય વંશી હતો. રોમન સ્ત્રીના આદર્શો સરખી તેની માતા પણ જેવી ઉમદા હતી તેવીજ ગર્વિષ્ઠ હતી; દુરમનોને લાખાં આપી શકતી નહીં; મિત્રોનાં દુષ્ણોને વીસરી શકતી નહીં, દીકરો પણ મા જેવાજ થયો. કારીઓલેનસે નાનપણમાં અત્યંતિ ખીરતા દાખવી, પણ સામાન્ય વર્ગને અપાતા હોવા એને પસંદ પડ્યા નહીં. તેણે જાહેર સભામાં તેમના હક વીશે તિરસ્કાર બતાવ્યો અને પરિણામે અમીરોએજ એને દેશ પાર કર્યો.

તે રોમ છોડી જે વોલ્સીઅન મહેરની સેનાને એણે પોતે હરાવી હતી ત્યાં તેના સેનાનીને ઘેર ગયો; પુત્રશ્રમના દુરમનને મળ્યો અને પોતાનાં નગરની વિરુદ્ધ લડવાનું વચન આપ્યું. તે લડકર લઇ રોમ પર ચડ્યો. રોમ પડવાની અણી પર આવ્યું; લોહી ગલરાઇ ગયા. રોમે એલચીઓ મોકલ્યા. પણ કારીઓલેનસે તેમને ધુતકારી કાઢ્યા. સ્ત્રીઓ બધી મંદિરોમાં દેશનાં સંસ્કૃષ્ટાર્થે પ્રાર્થના કરવા લાગી. ધર્મગુરુઓ તેની પાસે ગયા. પણ તેની પણ એજ દશા થઇ. જે રોમે તેને દેશપાર કર્યો હતો તેને બાળાને લસમ કરવાનો તેનો સંકલ્પ નજર ડગ્યો. તેની ગર્વિષ્ઠ માતા આખરે તમાર થઇ. સાથે તેની પત્ની અને બે પુત્રોને અને બીજી સ્ત્રીઓને લઇ સ્વદેશદેશ પુત્ર પાસે તે ગઇ. કારીઓલેનસે સંકલ્પ દૃઢ કર્યો. મા પાસે આવી એટલે તે પૂજ્યભાવે તેને ચુંબન આપવા સબકુમાન ઉભો થયો. માએ કહ્યું: “હું તારી માતા છું કે દુરમનના સેનાનીની કુદી છું? શું એમ કહેવાશે કે મારેજ પેટે રોમનો વિજેતા અને જુદમગાર પાક્યો? હું જે તારી માં ન યત્ર હોત તો આજે મારો દેશ સ્વતંત્ર હોત. પણ હું ધરડી છું. આ [વધુ માટે જુઓ પૃ. ૧૧૩.]

—અમૃતપુરીની દેવીઓ.

લેખક:

રા. અરદેશર ફરામજી ખખરદાર.

(ગરબી)

અમૃતપુરીથી અમે આવિયા રે લોલ,

માનવપુરીની અમ વાટ :

કાંઈ લાવિયાં રે લોલ;

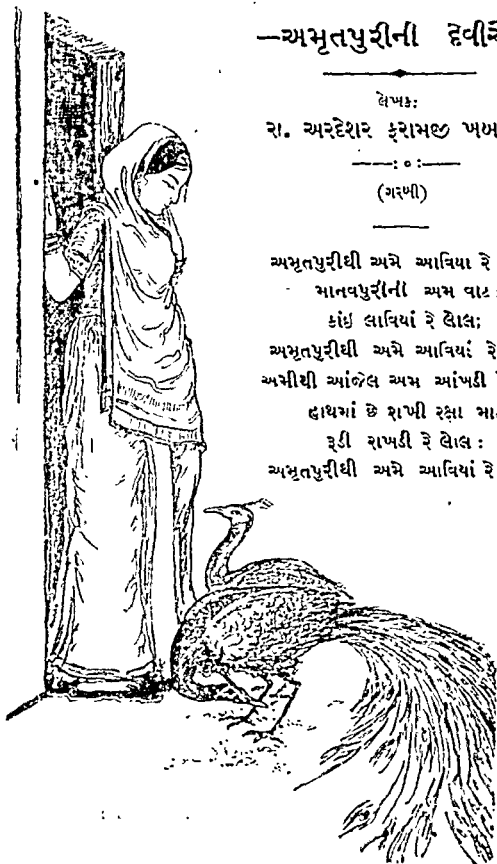
અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ.

અમીથી આંજલ અમ આંખડી રે લોલ,

હાથમાં છે રાખી રક્ષા માટ

ફીડી રાખડી રે લોલ :

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ,

માનવપુરીના ઝાંખા દીવડા રે લોલ,
ભમી તો ય બળે ત્યાં પતંગ,

રંક છવડા રે લોલ,

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ :
ઝગમગે પ્રચંડ દીપ આંગણે રે લોલ,
તો ય રહે અખંડ અમ પ્રસંગ,

ભંગ ના ગણે રે લોલ,

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ :
તેજ ને અધાર કેરાં જોડલાં રે લોલ,
પાપ પુણ્ય, સત્ અસતનો ભાલ

ભરે હોડલાં રે લોલ

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ :
નાવડાં કુબે એ મધ્ય સાગરે રે લોલ,
કુબે સર્વ સાથ ત્યાં અકાલ,

ઝૂલન ક્યાં કરે રે લોલ ?

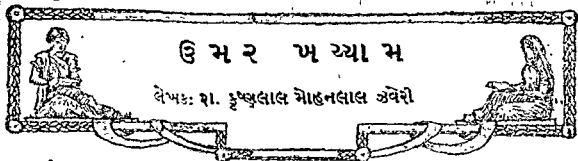
અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ.
અમૃતપુરીના ઉંચા માંડવા રે લોલ,
માનવપુરીની નીચી વાટ.

પંથ પાડવા રે લોલ,

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ,
આવો, અમ દેશ કંઈ દેખાશું રે લોલ,
હૈયે હૈયે માંડી પ્રેમ પાટ,

અમી પીવાશું રે લોલ !

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ. *

ફારસી કવિ ઉમર ખયામને પ્રસિદ્ધિમાં લાવનાર અંગ્રેજ લેખક શ્રી ડૉ. જોર્જ ગ્રાન્થે માત્ર એની કેટલી એક રજાઈઆત (ગઝલ) નું જ ભાષાંતર કર્યું છે. પરંતુ એ ભાષાંતર થએલી ગઝલો સીવાય ખીજ ઘણી ગઝલો, એણે લખી છે, એ ગઝલો અસલ ફારસી માં એક નાનકડા પુસ્તકરૂપે મુંબાઈના વતની મી. જમશેદજી સક્લાતવાલાએ શિલા પ્રેસમાં પોતાનાં મિત્રોમાં વહેંચવા માટે છપાવી છે, અને તેને મુંબેખાતે હકીમ ઉમર ખયામ એવું નામ આપ્યું છે. કદમાં હાથેલીથી પણ નાનાં એવાં એ(ગણ્યા)એથી પાનાનું એ પુસ્તક છે, અને તેમાંની ગઝલો, ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ ત્રણે વર્ગની છે. હેરોન એલન તથા ઉઝ્ઝીના સંગ્રહ વીલાયત માં જણીતા છે. મી. સક્લાતવાલા નો સંગ્રહ એ સંગ્રહો પરથી લેયેલો છે. પરંતુ ઈંગ્લાડ સીવાય ખીજ દેશમાં પણ ઉમર ખયામ ને લગતું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામતું જ જાય છે. બર્લિનનાં કાવી. આની છાપખાનામાંથી એક નવોજ અને ઘણો કામગીરી સંગ્રહ-વીલાયતવાળા પ્રત કરતાં વિશેષ સંખ્યાવાલો પ્રસિદ્ધ થયો છે. તે સીવાય ડેનમાર્કના મુખ્ય શહેર કોપનહેગનના એક વિદ્વાન લેખક

ક્રોએનેલએ એક ખીજું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે અને પારોસના એક ખજોલ શાસ્ત્રી મો. સલેટે ફ્રેંચ ભાષામાં એજ વિષય પર ત્રીજું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ઉમર ખયામ રજાઈઆતનાં-ક્રીટિક જર્નલકવાળીના ત્રણ ચાર ભાષાંતરો થયાં છે. સ્વ. હાજી મહેમૂદ અલ્લારખીઆ પણ એ ગઝલોનું ભાષાંતર કામ કરવાનું લખ્યું બેઠા હતા. પરંતુ પોતાની હયાતીમાં તે ભાષાંતર કમનસીબે પ્રસિધ્ધ કરી શક્યા નહીં; પરંતુ આ ખીજ ગઝલો પ્રત્યે હજુકાલે એ દ્રષ્ટિથી જોયું હોય એવું મારા જણવામાં નથી, તેથી વાનગી દાખલ મી. સક્લાતવાલાના સંગ્રહમાંથી એત્રણ ગઝલોનો ભાવાર્થ નીચે આપું છું.

(૧) હાલના સમયમાં જન્મ અને તેજ થોડાં માણસોની જોડેજ તું મિત્રતા કરે તો બહેતર, કારણ જમાનાના ખાધેલા એવા માણસો જોડેની સોહબત (મૈત્રી) ફરથીજ સારી, જે શખ્સ ઉપર તારો પુરે પુરો વિશ્વાસ હોય, તેનાપર જ્યારે ડહાપણની દ્રષ્ટિથી તું જોશે ત્યારે તે તારો દુશ્મન છે એમ તને જણાઈ આવશે.

(૨) તારાથી બની શકે ત્યાં સુધી કાષ્ટનું મનનું દુઃખવતો નહીં. તેમજ પોતાની દુશ્મનતા

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ: ૧૧૩.]

પવનતરણી

લેખક :

રા. લલિત.

સમ્પા, સાહિત્યસંસદ.

(૧)

(૨)

ખિ! નિરખિયે: જો, જો, કેવાં વિમાન નલે ધુમે! કુદરત તણા છૂપા ભેદો જતાં સમજી નકી,
વન-તરણી, પંખીણી શી, ત્વરા ધીરીએ, ઉડે: અતુક્ષ્ણ ગતિ એની સાથે અબોલ રહે યતી: .
ચિત્તી પટની એ લીલામાં, મનુષ્ય-કલા ઝગે: જગદિત કરી સિમિધ'સાથે, મનરતી તું માનવી!
ફલ કરી દો, ઉદ્યોગિતા, જયોજવલ માનવે! પ્રભુની પ્રભુતા પાને પ્રીત સદા, રસ-રાજવી!

(૩)

(૪)

રત જલધા, પૃથ્વીઅ'કે મનુષ્ય! વિશેષ તું: પ્રણય તરણી એ પુરુષાર્થે સરે, સખિ! આપણી-
રિધ વિભૂતિનાં તરવાંમાં, તું અદ્ભુત તો ન શું? નિયત સુગતિ એવી રહાશે જગત્સર માનવી!
ધૃતિ કલિ પુટી ખીલી: પ્રકૃલિત તું થશે- હૃદય-તરણી! તારા વેગે સખિ! વિહરે ન ક્યાં?
પમરશે, કલેશો જાશે, રસાયન રેલશે! તુજ રસલયોં તુ થી દીધો પ્રમશ ધરે ન ક્યાં?

(૫)

છવિત-સરણી! આવ્યાં ત્યાંથી મને ઉડવો તમે:
રસ-અમણ્યાં બ્રહ્મડોમાં જગે ધુમવો તમે:
કમળ પ્રાચ્યાં દેવો જેવાં સખિ! ઝુલવો તમે:
નર-સકલતા, નારીદેવી! સદા પુરજો તમે!

ગુજરાતનો મંત્રી શ્વર

લેખક

રા. ખડકભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. પંડ્યા.

એક સામાન્ય સરાર હતી. કરમાઈ ગએલા સાંદર્યાળી વૃદ્ધા જેવી કુદરત અનાકર્ષક દેખાતી હતી. એવે સમયે વીરપુરીના સભાગૃહમાંથી બે પુરો ભદાર રાજેશ્વરના આગળ પહેરવેશ પરથી એકે પરદેશી હોય એમ જણાતું હતું. એમાંથી એક જરા આગળ ચાલતો હતો. એના શરીરપર કીમતી છતાં સાદાં વસ્ત્ર હતાં. એના કાન્તિમાન મેષિર સંસ્કારિતાની સ્પષ્ટ છાપ હતી. એના અંગમરોડમાં અમલ ચલાવનારનાં ચિન્હ હતાં. એની નાની અખિના ચમકારા સામા માણસને ડારી દેતા. એની મુખમુદ્રા પર સહેજ વિપાદ પથરાએલો હોય એમ ધારીને બેનારને લાગતું. શરીરે સુકુમાર છતાં સશક્ત લાગતો, પણ કટ્ટથી જાણી જતો હોય એમ એનું શરીર જરા નમતું લાગતું. એના દેખાવ પરથી દુનીઆથી અસંતોષ થયો હોય એમ જણાતું છતાં સ્વાભાવિક સ્વામિત્વની અકડાઈ એ લાગણીને પ્રકટ થતાં દેતી નહીં. એની ચાલ સ્થિર હતી પણ એમાં નીરાશ થએલા માણસની શિથિલતા નિરીક્ષા કરતાં જણાતી.

એની પાછળ ચાલતો પુરુષ મર્યાદામાં રહી ચાલતો હોય એમ અદ્ભુત પગલાં ઉપાડતો હતો, તે ઉપરથી ચાલનાર પુરુષનો એ અનુયાયી હશે એમ સહેજે ખ્યાલ આવતો. થોડેક છેટે જઈ આગળ ચાલનારે કહ્યું : “નૂતનચંદ્ર !”

“હા” કહી નૂતનચંદ્રે ઉતાવળે બે પગલાં ભર્યાં અને આગળ ચાલનારની વધારે નજદીક માં ગયો.

આવાજ ધીમે ધીમે પાડી પેલાએ કહ્યું : “બહુ વળે એમ નથી લાગતું.”

આ સમાચારથી હોય તેમ સહસાં નૂતનચંદ્રની ગતિ આવી ગઈ. સામાનું કહ્યું માન્યું જતું ન હોય તેમ તે જોઈ રહ્યો. આખરે લગભગ ગળગળા આવાજે તેણે કહ્યું : “મહારાજ શું કહો છો ?” અને ફરીવાર તેણે ચાલવા માંડ્યું.

પેલો પુરુષ વગર અટક્યો બોલ્યો : “મને એમ લાગે છે. બાકી એ પણ એક સમય હતો જ્યારે આજ વીરપુરના ધણીને ગુજરાતના માધવમંત્રીનાં દર્શન માટે પાટણમાં આઠ, આઠ સુરજ પુજવા પડતા હતા.” તે જરાક અટક્યો, એનો આવાજ સહેજ ધેરાતો હોય એમ નૂતનચંદ્રને લાગ્યું પણ આવાજ સ્થિર ફરી માધવે કહ્યું : “હોય નૂતનચંદ્ર સમય છે. પણ.....”

હોય, નૂતનચંદ્ર ! સમય છે પલુ.....

તે આગળ બોલે એટલામાં એમની પાછળથી ડાહ્યા મળુલ સ્વર આવ્યો : “મન્નીશ્વર ! જરા ઊભા તો રહો.....”

બેઉ પુરુષો ચમક્યા. માધવે પાછળ નજર કરી અને એક સૌંદર્યવતી સ્ત્રીને આવતી જોઈ. નૂતનચંદ્રને ઉદ્દેશી તેણે ધારેથી કહ્યું : “જરા ચેતતા રહેજો, તે નેટલી સ્વરૂપવતી છે તેટલી છુદ્ધિવાન છે” અને આવનાર સામે ફર્યો. “મને કલુ-૧” તેણે દસીને તે સ્ત્રીને પુછ્યું. “મન્નીશ્વર તો એકજ છે,” એ સ્ત્રીએ

દસીને ઉત્તર આપ્યો અને ઉમેર્યું : “જેની પાછળ આમ ભટકવું પડે,” એ ઉત્તરમાં નેટલી મીઠાચ દતા તેના કરતાં તેના હાસ્યમાં વધારે આકર્ષણ હતું. જોનારની આંખને પળવાર ઝાંખ વળે એની એની મુખ-પ્રભા હતી. એના લક્ષિત હાસ્યમાં સામાને મદાત કરવાનું આકર્ષણ હતું. એની આંખોમાં જમ-માયાની પ્રખર સક્રિય તરવરતી હતી. એનાં લચ્ચી પડતાં અવયવોમાંથી નર્મી વિદાસ હિભરાતો દતો, સ્ત્રીધાવન એનાં અંગેજગંધી

હા, મને લાગે છે કે ગુજરાતીઓ કેં રસિક નથી લાગતા.....

નીતરણું હતું. કવિઓ સ્ત્રીઓ કલ્પે છે તેવી તે જણાતી એવી જોનેજો ભરવસ્તીમાં ઠોઠ જેમ આપણે સૌ ઉભા રહી જઈએ.

એનાં પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા વગર મ ઉભો રહ્યો એટલામાં તે પાસે આવી પહે નૂતનચંદ્ર જરાક દૂર જઈ ઉભો રહ્યો.

પળવાર બેઠેએ એકમેક સામે જોયું. પછી જાણે એકમેકને રાજ મળતાં હોય એટલા પરિચયથી હોય તેવા હાવભાવ સાથે, ઉદાનના પુલ કપારામાંથી ખીલેલો બટમોગરો ચુંટતાં ગમે તેવા અસંસ્કારી તપસ્વીને આકુળવ્યાકુળ કરી મુકે એવા ભયાનક કટાક્ષ સાથે તે બોલીઃ “મંત્રીશ્વર, આમ તો ગુજરાત વીશે ધણું સાંભળ્યું હતું,”

“પણ?” માધવે પ્રશ્ન કર્યો.

“પણ ગુજરાતના આત્મારૂપ સર્વોત્તમ ગુજરાતીનાં દર્શનનો પ્રસંગ આવશે એવું સુભાષ્ય કહેયું નહોતું.”

“વીરપુરનાં રસિક રાજ્ય પંડિતા યશલક્ષ્મીની શિવાર્તા અમે પણ રસબેર સાંભળતા હતાં.” માધવે સવિવેક શિષ્ટાચાર કર્યો.

જરા વાર તે માધવ સામું જોઈ રહી. પછી હોઠ ડાબી મસ્તીભરી નજર કરી તે બોલીઃ

“ગુજરાતીઓ રસિક હોય છે ખરા?”

“તમે શું ધારો છો?” માધવે સામે પ્રશ્ન પુછ્યો.

“કહુ?”

“હા, શા માટે નહીં?”

“તમને ખોટું નહીં લાગે?”

“મેં તો સાંભળ્યું હતું કે કોઈને શું લાગે છે તે જાણવાની પણ તમને દરકાર નથી.”

યશલક્ષ્મી ખડખડાટ હસી પડી. “ખરેખર! તેણે કહ્યું; “તમે મહાઅમાત્ય યશાજ સર્જ્યા છો. મારા જેવી એક સાધારણ સ્ત્રીની આટલી બધી ખબર રાખો છો ત્યારે તો રાજ્ય મહારાજાઓનું તો શું ને શું નહીં જાણતા હો! સાચો, મંત્રીશ્વર! મને તો તમારી ખીંક લાગે છે.”

માધવ આ ચંચળ સ્ત્રી તરફ સમાન જોઈ રહ્યો. એને લાગ્યું કે બોલવે તો એ પંડિતા બંધાય એવી નહોતી. કેંક મુગ્ધ થઈ તેણે પુછ્યું: “એમ જ વારુ. પણ તમે ગુજરાતીઓની રસિકતા વીશે કેંક કહેવા જતાં હતાં, ખરું ને?”

“હા. મને લાગે છે કે ગુજરાતીઓ કેં બહુ રસિક નથી લાગતા.” તે બોલી અને માધવ શું ઉત્તર આપે છે તે જાણવા ઉત્કૃષ્ટ હોય તેમ એની સામે જોઈ રહી.

માધવને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે આમ આકૃષ્ટ બોલવામાં એનો કેંક અર્થ હતો. એક અદ્ય પળ તે સુધી ઉભો રહ્યો. પંડિતાનો ભાવાર્થ જોળવા ધીકાર તેના મગજે સળવળાટ કરતું કામ કરવા માડ્યું. પણ જરાકવારમાં “આ બધી વ્યર્થ ખટપટ શા માટે?” એવો નિર્ણય કરતો હોય તેમ કેંક કચવાટ સાથે તેણે કહ્યું: “કેમ, એમ શા ઉપરથી કહ્યું?”

“તમારા ઉપરથી” તેના અવાજ અને હાવભાવમાં ભારોભાર નફદારી હતી. દૂર ઉભા રહેલા નૃતનચંદ્રે પણ તેના હાવભાવ દીઠા અને “આ કેં સારું નહીં એમ એના મગજે ફરીઆદ કરી. જીંદગીમાં પહેલીવાર સ્વામીનો ખાનગી વાર્તાલાપ સાંભળવા તે તેભાર થયો અને પોતે સારું કરે છે કે નહીં તેનો પોતાના મનમાં નિર્ણય કરે તે પહેલાં તેણે જ્ઞાન માંડ્યા : “ત્યારે મારી ખબર આવી છે.” યશલક્ષ્મીની સુંદર આંખો તરફ જોઈ માધવે કહ્યું.

“કે?” પ્રશ્ન પુછવાનો દવે પંડિતાનો વારો હતો.

“કે તમારાથી સૌએ ખીલું પડે છે.”

“કેમ વારુ?”

“કારણ કે તમે આટલી વારમાં મારા વીશે આટલું બધું જાણી લીધું.”

યશસ્વમીની પાસે જઈ તેનો હાથ હાથમાં લેઈ પોતાની આંખોએ અરકાડયો.

“ના, ના, એમાં અધરું શું હતું? તમે રસિક હોત તો કે’ નહીં’ તો.....” તેણે જાણી જોઈને વાક્ય પુરું કયું નહીં. માત્ર માધવ સામે સુંદર નયનઆણે એને વીંધતી હોય તેમ તે જોઈ રહી. એ દ્રષ્ટિ માત્રે પુણ્યનાં મંદિરોની સીમીટ ઉખાડવા માંડશે એમ દૂર ઉભા રહેલા નૂતનચંદ્રે કલ્પના કરી. અને પોતાના સ્વામી વીશે તેને ચિંતા થવા માંડી પણ માધવ તો જાણે ખરોખર અરસિક હોય તેમ મૂઠ જોવા જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો: “તો શું?”

યશસ્વમીથી આ અરિસકતા સહેવાઈ નહીં. તેણે તો ગણતરી કરી હતી કે એ દષ્ટિ માત્રે માધવ મુગ્ધ થઈ જશે. અને પોતાની ગણતરી બોટી પડે એ કોઈને ગમતું નથી. સુંદર માણસો તો એ સહીજ શકનાં નથી.
“તો શું?” તેણે સહજ કોપિત થઈ કહ્યું;

“તો મારા સદેશનો કે’ નહીં’ તો તમે ઉત્તર તો મોકલો.” તે અટકી અને માધવ તરફ કોષાંશિ વરસાવતી હોય તેમ હોઠ કરડી તેણે ઉમેર્યું: “મંત્રીધર, તમને તે રસિક ગુજરાતના ગુજરાતી કાણુ કહે?” તે ધડીભર માધવ તરફ જોઈ રહી. માધવના ઉત્તર પર એના સર્વસ્વનો આધાર હોય તેમ તીવ્ર ઉત્સુકતા એની આંખોમાં દેખાતી હતી. લગ્ય આશા અને ભયાનક નિરાશા વચ્ચે તે ઝુલતી હતી એમ એના મોં ઉપરથી લાગતું હતું. અર્ધપણ માધવ વિચારમાં ઉભો રહ્યો. તેના હૃદયમાં પણ જાણે કોઈક દ્રંદ ગડમથલ કરી રહ્યું હતું એવી કલ્પના કરી શકાતી. યશસ્વમીએ તે જોયું અને આખર પણ પોતાની છત થતી જાણી એતું મોં સહેજ મલકાડ્યું. નૂતનચંદ્ર પોતાના પ્રાણ મુકીમાં પકડી ઉભો રહ્યો હોય એમ જોઈ રહ્યો. થોડીક વારે સ્વસ્થ સ્વરે માધવે કહ્યું: “કહો”

શું કાર્ય હતું ?”

પદ્મવારમાં યશલક્ષ્મીના મોંપર વિજયનો આનંદ છત્રાઈ રહ્યો.

“આમ રસ્તે શું કહ્યું? કોઈ વાર રસોઘાનમાં આવ્યો તો કહીશ” અને ઉત્તરની રાહ જોવાની દરકાર કરતી ન હોય તેમ, સહેજ મોં મરડી તે રાજભવન તરફ પાછી ફરી. જતાં જતાં તીવ્રતમ ભાવ સાથે દ્રષ્ટિ કરતી તે મોહક કંઠે બોલી: “આવશો?”

આવા મધુરતમ સ્વરે ચમરાળ આમંત્રિતો હોય તો પણ ના કહેવાનું મન થાય નહીં. “હા, સંજો આવીશ” માધવે કડક અવાજે તર આપ્યો અને યશલક્ષ્મી ઉતાવળે પગલે તી રહી. માધવ એને જતી જોઈ રહ્યો. તે દૃશ્ય યદ્ય ત્યારે તે બબડ્યો: “હીક” અને એના મોંના ખુણામાં એક અચંકર હાસ્ય ઉત્પન્ન થઈ જરાકવારમાં ચમી ગયું; અને નૂતનચંદ્ર તે જોવા પામે તે પહેલાં માધવ તેને લઈ ઉતારે આવ્યો ગયો.

X X X X

રાજભુવનથી આવી માધવ યાક્યો હોય તેમ ગાદીપર પડ્યો. હિંડા વિચારમાં નિમગ્ન થઈ બેઠો. થોડીકવારે નૂતનચંદ્રે કહ્યું: “મહારાજ—”

“કેમ?”

નૂતનચંદ્રે વાક્ય પૂર્ણ કરવાની હીમત કરી નહીં.

“તો શું ? રસોઘાન નહીં જઈએ એમ?” માધવે સહેજ હસીને પૂછ્યું.

“હા, મહારાજ, મને તો એમ લાગે છે.”

“ગાંડા છો?” માધવે કહ્યું: “પછી આખા ગુજરાતના માથે અરસિકતાનું લાંછન નહીં લાગે?”

“પણ મહારાજ, એમ જ સરોસટ....”

માધવે વચમાં પડી કહ્યું: “એ તો જે થાય તે અરું. પણ બોલ્યું પળાયન નહીં તો તો

યઈજ રહ્યું.” જરાકવારે માધવે ઉમેર્યું:

“ચાલો, નૂતનચંદ્ર મેં કહ્યું તેમ ધ્યાન રાખજો ને સોમનાથ કરશે તો બધું સવળું થશે. થી ખબર કે એમ પણ કે ઈષ્ટજ નીમાયું નહીં હોયો”

“પણ મહારાજ!” નૂતનચંદ્રે ખીતાં ખીતાં કહ્યું: “આમ જીવ જોખમાશે પછી આપણું કાર્ય કેમ કરી પાર ઉતરશે?”

“નૂતનચંદ્ર” માધવે ધીમેધી પણ સખ-તાઈથી કહ્યું: “વિધિની ઘટમાળ આપણે શા માટે હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ? જે નીરમાયું હશે તે કે’ ગમે તેવી સાવધાની છતાં મિથ્યા થવાનું છે? પછી આટલી ગડમથલ શા માટે? અને આ તો રમત વાત છે પણ હજી તો વિશાલ સમુદ્રો તરી જવાનાં છે.” અને દૂનના ક્ષિતિજ તરફ નજર કરી ઉમેર્યું: “ભાઈ હીમત રાખો. ધૃત્વર સૌ સારું કરશે” નૂતનચંદ્રે કે’ ઉત્તર આપ્યો નહીં, પણ વાર પછી માધવ ઉભો થયો અને પાસેના ખંડમાં જતો રહ્યો.

નૂતનચંદ્ર પોતાના સ્વામીને જતો જોઈ રહ્યો. એના મોં પરથી લાગતું હતું કે માધવની આત્મા સામે બંડ કરવા તેની શુદ્ધિ તત્પર થઈ હતી: પણ આત્મા પાળવાની ટેવ તેને વસ થતી નહોતી. તેને ચોક્કસ લાગતું કે એનો સ્વર્ગી વિના-કારણે સંકટમાં ઝપલાવતો હતો. નૂતનચંદ્ર બીકણ નહોતો. અપ પંડે સ્વામીના બોલ માને માથું આપવા તૈયાર થાય એવા જુજ સાચા સેવકોમાંનો તે એક હતો. પણ કોણ જાણે કેમ કોઈ અગમ્ય કારણે માધવની આત્મા એને પ્રાણુધાતક લાગતી હતી. તે માનતો હતો કે એક ચતુર સ્ત્રીના એક બોલ ખાતર ગુજરાતની સારી ખેટી પ્રતીષ્ઠા અર્થે માધવ અદ્રશ્ય જોખમ વહોરતો હતો. વિચારમાંને [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ: ૧૧૪.]

[ચિત્રકાર : ચન્દ્રવદન ભટ્ટ]

[ક્રાંતિક' ૮૫.

સંગીત મુગ્ધા.

હૃદયની રચ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્વસ ગુજરાતી સમાજે
સ્ત્રીયુત પ્રધ્યાભાન આશુદંત્ર ચાવડા
તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

દોરનાર: શ્રી જોસેફ બેન્ગાલીન]

[કાલિંક' ૮૫.

મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્ત અને મહાદેવી કુમારદેવીના
સીકા ઉપરથી દોરેલું ચિત્ર.

પંચાંગી નાટક

લેખક:

સૌ. લીલા મુનશી

મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર:

રા. કલાબિંધુ

[નાટકમાં આવતાં અને ઉલ્લેખાએલાં પાત્રો]

ચંદ્રગુપ્ત	દેવદત્ત
આનંદ	મુવન્ના
મુનેરુ	સોમશર્મા
શ્રીકૃષ્ણ	વિષ્ણુનંદન
માતિયવાન	નંદવર્ધન
મુશ્વત	યશનંદન
ચાણદત્ત	જયવર્ધન
વિલોચન	કાત્યાયન
હર્ષનંદ	મરિચિ
દશાર્ણભદ્ર	
કુમારદેવી	મધુમતીદેવી
વિજયા	માધવી

ગોધાઓ, શહેરીઓ, સ્ત્રીઓ, સૈનિકો, ગાયકો, સાદપાડનાર, ચોરો, બંદીજનો, પ્રતિદારીઓ, વારાઝના, રથિકા, રાજ્યપુરુષો વગેરે.

આમુખ

ભરતના ઇતિહાસમાં ધણી સ્ત્રીઓ અમર થઇ છે પણ ચંદ્રગુપ્ત માર્ક પછી સઠી છસો વર્ષે થયેલા ગુપ્તકાલના પ્રથમ મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાની મહારાણી કુમારદેવીનું સ્થાન ભાગ્યેજ કાંઈએ વીચાલુ હશે.

ઇતિહાસ ગુપ્ત સમયને સુવર્ણયુગનું નામ આપે છે. અને હીંદુસ્થાનમાં આપણી રામરાજ્યની જેવી કલ્પના છે એવો સારામાં સારો પ્રાચીન સમય ઇતિહાસને જાણીતો હોય એવો આજ ગણાય છે. સિંધુથી અક્ષપુત્રા અને નર્મદાથી હિમાલયની તળેટી સુધી આ મહારાજ્ય વિસ્તરેલું હતું, અને એક એકથી વઢે એવા પિતાપુત્રોને લીધે એ વંશમાં એ મહારાજ્ય કેટલાંએ વર્ષો સુધી ટક્યું હતું.

કુમારદેવી ચંદ્રગુપ્ત પહેલાની પત્ની અને ચક્રવર્તી સમુદ્રગુપ્તની માતા હતી અને લીચ્છવી કુલમાં જન્મેલી હતી. એ કેવી હતી; એણે શું શું કર્યું એ કાંઈના જાણવામાં નથી; પણ એની સત્તા અને મહત્તાનો ખ્યાલ એકજ રીતે આપણને થઇ શકે છે; અને તે મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત અને સમુદ્રગુપ્તના સીક્ષાઓ ઉપરથીજ. મહારાજ ચંદ્રગુપ્તના સીક્ષાઓમાં અર્ધસ્થાન એનું છે, જેવું

માન હજી ખીજ કાંઈ સામ્રાટી હીંદમાં પામી નથી. અને ચક્રવર્તી સમુદ્રગુપ્ત પોતાના સીક્ષાઓમાં પોતાની જાતને મહારાણી કુમારદેવીના પુત્ર તરીકે જોળખાવે છે; જે એ વખતે એ કેટલી શક્તિશાળી અને મહાન મનાતી હશે તેનો પુરાવો આપે છે, હીંદુસ્થાનના ચક્રવર્તીસમા આ બંને નરેશોના સમયમાં હીંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ખીજ કાંઈ સ્ત્રીને ન મળેલું એવું એનું સ્થાન હશે તે આ ઉપરથી ચોક્કસ લાગે છે. મહારાણી અને રાજ્યમાતા તરીકે એ ધણીજ પ્રજા અને પ્રતાપી હોવી જોઈએ.

ખીજ એક નોંધવા જેવી બીના છે અને તે એ કે હીંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં લીચ્છવીઓનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું એમ માનવાને કારણે મળે છે અને કુમારદેવી લીચ્છવી જાતિની હતી અને લીચ્છવીઓની મદદથી ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યો જીત્યો હતો એવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ ઇતિહાસમાં છે.

આ હકીકતોની મેળવણી પર આ નાટક રચાયું છે. રચણાનાં નામોમાં કે ખીજ કે ભુલો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમાં રહી ગઇ હશે તો વાંચકો દરગુજર કરશે એવી આશા રાખું છું.

અંક ૧ લો : બે જણા :

— : ૦ : —

[વૈશાલિના દુર્ગ બહાર પચાસ શિબિરોની હાર એક મોટા મેદાનમાં લાગી રહી છે. મગધના યુવરાજ ચંદ્રગુપ્ત વૈશાલિના આતિથ્યનો લાલ ત્યાં રહી લઈ રહ્યો છે.

પ્રહર રાત્રિ વહી ગઈ છે. વદી પંચમીને લીધે ચંદ્રમાનો પ્રકાશ હજી ઓળા પાડતો નથી. પણ

શિબિરો પરના સુવર્ણકલશો અંધકારને વીધવાના પ્રયત્નમાં તારકગણ સાથે સ્પર્ધા કરી રહ્યા છે.

ગંડકી નદીનાં નીર થોડે દૂર નાના સાંકડા પટમાં વહે છે. અને તેની બંને પાસ વિસ્તીર્ણ રેતીના પટો આવી રહ્યા છે. અંધકારમાં લંબાતા

હોય તેમ
કોઈ કોઈ
જસો દૂરની
કોનારી
પર
દેખાય છે.
તંબુઓની
આસપાસ
એ
પહેરેગીરો
બુલ્લી
કૃપાળો
સાથે
આટા
મારે છે.
મધ્યના
તંબુમાંથી
દીપકોનો
પ્રકાશ ઝરે
છે ને
માનવોના
સ્વર
આવતો
સંભળાય
છે. યુવ-
રાજ્ય-
શુભ
પોતાની
નાનીશી

સભા ભરી
આખા
દિવસના
ખના વોની
ચર્ચા કર-
વામાં
મશગુલ છે

એનું વય
લગભગ
ત્રીસની
આસ-
પાસનું છે.
એની કાઠી
પહોળી
અને કદા
વર છે.
એની
આંખો
મીઠી,
લુચ્ચી
અને
પ્રતાપી
છે.]

કુમાર : વૈદ્યાલિના મદાનાયક આપના સદેશાનો ઉત્તર મારી સાથે મોકલે છે તે
સાંભળવા આપ કૃપાવંત ચાઓ !

મુશ્રુત : યુવરાજ ! વૈદ્યાલિનો વૈભવ જોઈ
હું તો હચ્ચ થઈ ગયો.

આનંદ : ને એમનું રાજ્યતંત્ર ? આપણે
તે ધારતા હતા કે જ્યાં રાજ્ય નહીં ત્યાં

રાજ્ય શું ? પણ આ પ્રગ્નનું રાજ્ય રાજના
રાજ્યથીએ મુદર ચાલે છે.

શ્રીકંઠ : કુમારશ્રી ! મારી મતિ તો અદ્દોની
ઝીઝી જોઈને કુદિત થઈ ગઈ છે. નહીં,

અંતઃપુર, નહીં લજ્જા, નહીં ભય; જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય. જે ધારે તે કરે, જેમ ગમે તેમ રહે. આ તે સ્ત્રીઓ કે પુરુષો ?

આનંદ : ખરે ! અદ્ભુત દેશ છે.

શ્રીકંઠ : કે ગાડો ?

[ચંદ્રગુપ્ત કાષ્ઠને ઉત્તર આપ્યા વિના તકીઆ પર આમ તેમ આલોટ છે.]

સુમેરુ : કુમાર ! આ સૌ તો ઠીક પણ અહીંની ધનુર્વિદ્યા જોઈને તો ચકિત થવાય એવું છે.

શ્રીકંઠ : ને તેમાંએ સ્ત્રીઓ ખરી. પુરુષો હવે કંકણ કાં નથી વસાવતા ?

આનંદ : (મગ્નકર્મા) કવિ ! બે ચાર કાવ્યો એના પર લખી નાંખો. તમારી કલ્પનાને ઉત્તેજે એવું આ બધું છે.

શ્રીકંઠ : કાવ્યો ? ને તે આ સ્ત્રીઓ પર ? તાપમાં રખડવાથી શ્યામ થયાં છે મુખ જેનાં; ધનુરની દોરીથી કંકણ થયા છે હસ્ત જેના, ભગી ભગીને કૃશ થઈ છે જંઘા જેની..... એવું એવું ? ના, ના, મારી કલ્પના તો મગધની સુંદરીઓથીજ ઉત્તેજાય છે.

ચંદ્રગુપ્ત : (અત્યાર સુધી વગર બોલે સાંકળે છે તે ધીરે રહીને) કવિરાજ રૂપ કે ? માત્ર વર્ણમાળ વસે છે ? અને લાલિત્ય, છટા, પ્રમાણ ગૌરવ અહીંની સ્ત્રીઓ જેવાં બીજે ક્યાં જોવાં છે ?

આનંદ : (ધૃષ્ટાથી) યુવરાજ ! સંભાળજો. હૃદય વીંધાવાના તૈયારી થાય છે.

સુશ્રુત : ઠું શું જાણે એતો ક્યારનું વીંધાઈ ગયું.

આનંદ : (આશ્ચર્ય અતાવી) ક્યારે ?

સુશ્રુત : (યુવરાજ તરફ એક અર્થભરી દૃષ્ટિ નાખતો) ધનુર્વિદ્યાના અખાડામાં પેલી સુંદરીએ પક્ષી વીંધ્યું ત્યારથી.

[ચંદ્રગુપ્ત માત્ર રિમત કરે છે.]

શ્રીકંઠ : છીં : પેલી શ્યામ સુંદરા, પુરુષવેશી સ્ત્રી હતી તે ? તેને જોઈને કુમાર મોહ્યા !

સુમેરુ : (તેવું કહેવું ન ગમ્યું હોય તેમ) અહીંના મુખ્ય મહા નાયકની પુત્રી છે.

શ્રીકંઠ : (ઉદ્ઘતાધથી) તે ગમે તે હોય પણ ચંદ્રગુપ્તી, મિંબેણી સુંદરીઓ શું જગતમાંથી ખુટી ગઈ કે કુમાર તેને.....

ચંદ્રગુપ્ત : (તેને બોલતો અટકાવે છે) કાવ-શ્રેષ્ઠા તમારી કલ્પના જરા ખાટી થઈ ગઈ છે ! મારું હૃદય વીંધાયું કે નહીં એ જુદી વાત છે; પણ એનામાં જે છે તે તમારી હજાર ચંદ્રગુપ્તી મિંબેણી સ્ત્રીઓમાં નહીં જરે.

[શ્રીકંઠ ચંદ્રગુપ્ત ખરેખર વીંધાયો છે એમ સમજે છે અને પીડા ખાદે છે.]

શ્રીકંઠ : યુવરાજ ! એનામાં જે નથી તે નથી પણ એનામાં જે છે તેવું વર્ણન મેં હજી નથી કર્યું.

ચંદ્રગુપ્ત : (જરા કાટક્ષથી) મગધની સુંદરીઓ પાસે પ્રેરણા લેવા ગએલી તમારી કલ્પના પાછી આવે ત્યાં સુધી હમણાં તમે રહેવા દો.

માતૃવંશ : (અત્યાર સુધી છેક ખુણામાં મુગો બેઠો હોય છે તે) કુમાર ! બીજા ગમે તે કહે પણ આ સંજંઘ થાય તો મગધનાં ભાગ્ય તો ઉઘડી જાય.

[બધા મનમાં એજ વિચાર કરે છે.]

વિચાર કરતો હોય તેમ તે શબ્દો છુટા પાડીને બોલે છે.) લીચ્છવીઓમાં અત્યારે વ્યવસ્થા છે, બળ છે. પૈસો જે, ને મગધમાં અત્યારે એમાંનું એક નથી.

આનંદ : (મણી જોઈને) પણ તે આપણે
શા કામનું ?

માધ્યવાન : આપણે તેનો ઉપયોગ કરવાનો.

શ્રીકંઠ (મુખાંધથી) તેઓ ભલેજ નહીં કરે ?

માધ્યવાન : (તેના તરફ તિરસ્કારથી
જુએ છે પણ બીજા બધાને ખાતર જવાબ
દે છે,) ના.

તેમનામાં બધું

છે. પણ છતાં

વાની આકાંક્ષા

નથી. એમને

ઉદ્દેશ સ્વરક્ષા

જુનો છે. આપ

ણો ઉદ્દેશ

દિગ્વિજયો રચ

વાનો છે.

[આ કથ-

નનું સત્ય

બધા સમજે છે

એટલે કોઈ

બોલતું નથી.]

ને બીજું.

એમનું બળ

જોઈને શત્રુઓ

સ્થાપ્ત થયા છે.

આપણી નિ-

ર્જનતા જોઈ

શત્રુઓ કુદી

રવા છે. ને

આપણે તેમને

હતીશું નહીં

તો તેઓ આપણને કચડશે. [પિતે છાપ પાડી છે
એમ તે સમજે છે અને આગળ ચલાવે છે.]

ચીજું. એમને કોઈ રાજ નથી ને તેથી રાજ્ય-
કાંક્ષા નથી. આપણે રાજના રાજ્યમાં વસીએ
છીએ, જેમના કપાળે પૃથ્વી છતવાતો આદેશ
પરાપૂર્વથી લખાએલો હોય છે.

[હજી બધા

સ્તબ્ધ છે

મા ક્યં વા નના

એકેક સખ્દમાં

સત્ય રહેલું છે

એમ આખી

મંડળીને લાગે

છે. ચંદ્રશૂર

એ સાંતિ

તોડે છે.]

ચંદ્રશૂર :

(ગંભીરતાથી)

માધ્યવાન તારું

કહેલું સર્વ સત્ય

છે પણ તું

ધારે છે એવી

એ બધી સહેલી

વાત નથી.

માધ્યવાન :

(વિશ્વાસથી)

કુમારશ્રી ધારે

તો શું અચકમ

છે ?

ચંદ્રગુપ્ત : (તેને તેજ સ્વરમાં) એમાં એકલું ધારવાનું નથી. અહીં માર્ગ કરે સુંદરી નથી. મળતી; અહીં તો સુંદરીને પોતાને જીતવાની હોય છે.

આનંદ : (પ્રશંસાના બનિ સાથે) ત્યારે તો કુમાર ! એના જેવી સહેલી વાત એકે નથી. કુમાર ચંદ્રગુપ્તથી ન જીતાય એવી એક સ્ત્રી પૃથ્વી પર જન્મી છે ?

ચંદ્રગુપ્ત : (અનિશ્ચિત સ્વરે) હું જુલે છે. સ્ત્રીના ચતુષ્કલ હૃદયને જીતાવા જેવું મુશ્કેલ કામ એક નથી, ને તેમાંએ આ વૈશાલિની સ્ત્રીઓ ? જાતે વલણ કરી શકે એટલે તેમને જીતવાન નરતી ખાસ કીર્તિ નહીં; જાતે પોતાનું પોપણ કરી શકે એટલે એમને વૈભવ આકર્ષતો નથી. ને સ્વતંત્ર રીતે નિભય થઈને ફરતી સ્ત્રીઓને અંતઃપુરમાં આવીને વસવાનું કાર્ય બંદીવાન જનવા જેવું લાગે. શા સારુ કોઈ લીઝછરી સમયમાં આવે !

[આશ્ચર્ય પામ્યાં હોય તેમ યુવરાજની શંકાઓ બધા સંભળી રહે છે. આનંદ આ શંકાનું વાદળ વાંધેરવાનું બીજું ડ્રાપે છે.]
આનંદ : યુવરાજ ! આ બધાથી જો સ્ત્રીનું વશ થઈ ન થાય તેનું હૃદય એક વસ્તુથી વશ તો થાયજ.

ચંદ્રગુપ્ત : (અડધી આંખો મીંચી) તે શું ?

આનંદ : પુરુષત્વ. માણસના મૂલ સ્વભાવમાં રહેલું, નમાવતું, મેળવતું વિવ્ય પામતું પુરુષત્વ. ને તે વૈશાલિના કોઈ પુરુષમાં ક્યાંદિ દેખાય છે ?

ચંદ્રગુપ્ત : (નવું સત્ય સંભળ્યું હોય તેમ વિસ્મયપૂર્વક આંખો ચિક્કાંવી ટટાર થઈ) કમ ?

આનંદ : અહીંના પુરુષો સ્ત્રીઓને પોતાના જેવી, જોઈ જોઈને પોતાનું પુરુષત્વ જુલો

અડધા સ્વીચય થઈ ગયા છે, તેમનાથી સ્ત્રીના હૃદયની ખરા પુરુષને મળવાની અનાદિ ભાવના સંતોષાય તેમ નથી.

[બહાર થોડાના ડાબલાનો આવાજ ફરથી સંભળાય છે. એટલે વાત અધૂરી રહે છે. સૌ એક ચિત્તે સાંભળે છે.]

સુમેરુ : (અટકળથી) વૈશાલિથી આપણા સંદેશનો જવાબ આવતો લાગે છે ? [ઉઠીને દીવાના મેળરા પાડી વાટો સંકારે છે. આખા તંબુમાં વધારે પ્રકાશ ફેલાય છે.]

અમ્બેના પગલાં છેક તંબુપાસે સંભળાય છે. જરા વારે પ્રતિદારી સંદેશો લઈ આવે છે]

પ્રતિ : (યુવરાજને નમન કરી) યુવરાજ-શ્રીનો જય ! વૈશાલિથી મહા નાયક યશવર્ધન તો સંદેશો લઈ આવેલા નાયક કુમારદેવ આપની સમીપમાં આવવાની અનુમતિ માગે છે.

ચંદ્ર : આવવા દે !

[તંબુમાંના સૌ તિવ્ર જસાસાથી એક ખીંગ સામે જુએ છે.]

કુમારદેવી પુરુષવેશે ધીમે પણ દૃઢ પગલે સાથીઓને બહાર રાખી તંબુમાં એકલી પ્રવેશે છે. અને ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાદરને યોગ્ય દરબારી નમન કરે છે.

એણે આખે અંજો લીધ્યો શોખનો સ્વાંગ સળ્યો છે. માથા પરનું શિરઆણ તેને તે હોય તેના કરતાં ઉચી દેખાડે છે. માત્ર હાથના પહેાયા અને મુખનો થોડા લાગ બહાર દેખાય છે. એની કાળી આંખો અસાધારણ તેજથી ચમકે છે. એના મુખનો એટલો લાગ બહાર દેખાય છે તે ઉપરથી એનું વય કળવું મુશ્કેલ છે.

એ એમ પારે છે કે એ સ્ત્રી છે એની કાષ્ટને ખબર નથી અને તેથી આત્મવિશ્વાસથી પુરુષ સુલભ પુત્ર તેના દલન ચલનમાં દેખાય છે.

સાની દૃષ્ટિ અનુભવીથી, ગિનાસાથી, કુતુહલથી તેના તરફ ટંકાયેલી છે. ચંદ્રગુપ્તની આખમાં એને જોતને વાર અપૂર્વ દિપ્તિ પ્રગટે છે પણ મનનો ભાવ ધુપારી તેને આદર આપવા એ ઉઠે છે અને દાપથી આસનપર બેસવાની સજા કરે છે.

કુમારદેવી : (નમન કરી) પરમ ભાગવત યુવરાજનો ન્યા! લીચ્છવીઓના અધિરાજ અને પંચાલિના મદાનાયક આપના ઉત્તર મારી સાથે મોકલે છે તે સંજગતવા આપ કૃપાવંત યાઓ !

ચંદ્રગુપ્ત : (ઝારવથી) મદાભાગ ! હું તપર છું.

[કુમારદેવીની દૃષ્ટિ એક પલવાર તંબુમાં બેઠેલા જંગા તરફ, એ બધાના દેખતાં વાત કરતી કે કેમ એમ વિચારતી દોષ તેમ ફરી વળે છે. ચંદ્રગુપ્ત તે જોઈ આંખોના અણસારે સર્વને ઉડી જવા સંજા કરે છે. આનંદ દાણ બર “ હું પણ ? ” એમ પુછતો દોષ તેમ ચંદ્રગુપ્ત તરફ જુએ છે અને બેસવાની સંજા નથી મળતી એટલે જાણ છે. ચંદ્રગુપ્તના મુખ પર અકષ્ણ ભાવો રમે છે. કુમારદેવીનું મુખ અધકારમાં દોવાથી તેના પર પ્રગટેલો ગ્રંથગાડો ચંદ્રગુપ્તથી દેખાતો નથી.]

સામંતરાજ ! જાતે દેવે એકાંત છે. આ રથને ઘમેલી મંત્રણા યુગ કે મિત્ર કાષ્ટ જાણી શો એમ નથી. તમારો સરેશ વિના સંકામે દેવે તમે કરી ચોા છે.

કુમારદેવી : (સ્વરથનામેજીની) પંચાલિનું રાજ્ય નંત્ર જોમના દાપમાં મુકાએલું છે એવા મદા-

નાયક યથવર્ધન આપના સંદેશાના ઉત્તરમાં દેદાવે છે કે આપે કરેલી તથા માગણીઓમાંથી માત્ર એકજ માગણી એ સ્વીકારી શકે તેમ છે.

ચંદ્ર : (આતુરતા ઠંકવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતાં) અને તે કષ્ટ ?

કુમારદેવી : (માત્ર અવદારિક સ્વરથી) પટેલી, મગધની સાથે સંધિમાં ઉતરવાની. મગધ તરફ પંચાલિએ કાઠપણ પ્રકારનું વંમનરય કેળવવું નહીં અને તેના પર કાષ્ટ યુગ ચડીઆવે ત્યારે તેને સદાય આપવી એ સરત એમને કશુલ છે. (જરા અટકે છે) અને બદલામાં મગધ પંચાલિ સાથે એજ સરતો પોતાને માટે પાછા માગે છે.

ચંદ્રગુપ્ત : (ધાડા આવાજે) કશુલ છે.

કુમારદેવી : મગધની બીજી સરત, પર-રાજ્યોને સાથે છતવા નીકળવાની તેમને કશુલ નથી. પંચાલિનું બળ એની પોતાની શાંતિને સ્વરક્ષણ માટે છે. બીજા રાજ્યોની શાંતિને તોડવા માટે નથી.

ચંદ્રગુપ્ત : (જાણી જોઇને) તમારું પંચાલિ આલું કાપર દરો એલું મેં નહોતું જાણ્યું.

કુમારદેવી : (એની આંખો ચળાઈ ઉઠે છે) પંચાલિ કાપર ! (કમ્બરે લટકતી તલવારપર એક પલવાર એનો દાપ જાણ છે.)

ચંદ્રગુપ્ત : (તે જુએ છે પણ ન જોયું દોષ તેમ) હા, કાપર. રખેને કાષ્ટને કે છળ કરીએ તો આપજીને છળ ઘરો એ લાજી કાપરતાનાં છે. અદિમાનો ધર્મ દાગીઓ માટે નથી.

કુમારદેવી : (તેની આંખમાંથી તેજ ખરે છે) યુવરાજ ! કાપરના એક નદી પણ બે પ્રકારની દોષ છે. (ચંદ્રગુપ્ત જરાક રહે છે તે જોઈ) તેનું એક સક્ષણ જેમ જાત આજગ

નિર્જલતા દાખવવાનું છે તેમ બીજું લક્ષણ નિર્જલતા જુએ ત્યાં પશુતા દાખવવાનું છે.

[ચંદ્રગુપ્ત રસથી સહિષ્ણુ છે કુમારદેવી જોશમાં ને જોશમાં આગળ ચલાવે છે.] નિર્જળોને દયાવ્ય વિના ને બળવાનો આગળ નમી પડ્યા વિના એ બધાની વચ્ચે અડગ અને સ્વતંત્ર હોવા રહેવામાં પરરાજ્યો જીતવા કરતાં જોઈએ, બળ નથી જોઈતું એવી રીતિમાં બળની માત્રા એક જરૂર પશુ ખસેતો નિર્જલો.

કુમારી: કહે! હું તને બધું વિચિત્ર લાગું છું?

બળવાને અને તમને તોડીલાનો તમને ખાદ્ય જવાને સદા તત્પર હોય છેજ. કુમાર! લીચ્છવીઓને કાયર કહેનારાઓ લીચ્છવીઓ સાથે હાથ અજમાવી જુએ તો ખબર પડશે.

[ચંદ્રગુપ્ત પ્રશંસામુગ્ધ બની જોલનારના શબ્દો કરતાં જોલનારના તરફ વધારે લક્ષ આપે છે.]

ચંદ્રગુપ્ત: (તોફાનથી) સામંત! કયા નામ-લિધાનથી મારે આવા વાક્યોને ઉચ્ચારનારને અત્યારે જોળખવા?

કુમારદેવી (આ પ્રશ્નથી તેને પોતાની જાતનું જાન થાય છે અને પોતાના મગનવિહારી

શિખર પરથી નીચે પડે છે. તેની આંખમાં શરમનો સંચાર થાય છે) કુમારદેવ એવી સંજ્ઞાથી સૌ મને જોળખે છે. (એક બે પળ પછી સ્વાસ્થ્ય મેળવી) યુવરાજ! મદ્દા સામંત યશવર્ધનનો સંદેશો મેં આપને કહ્યો છે. ધૃષ્ટતા માટે ક્ષમા કરશો. (કાર્ય પુરું થયું હોય તેમ જવાને ઉઠે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત: (વધારે તોફાનથી) નાયક કુમારદેવ! હજી મારા એક સંદેશનો જવાબ રહી ગયો છે.

કુમારદેવી: (એક પળ ગુંચવાય છે પણ નીડરતાથી) યુવરાજ! અમારા મદ્દા નાયક તેનો જવાબ આપવા સમર્થ નથી. અમારે ત્યાં પુત્રીઓ પરજીવાતી નથી; જાતે પરજી છે. અને સામંતનંદિની કુમારદેવી એ વિધવામાં જે ધારે તે કરવા સ્વતંત્ર છે.

ચંદ્રગુપ્ત: (આશ્ચર્યથી) પણ મને તે ક્યાં મળે? એ કેમ જાણે કે હું મગધના રાજા-સત્તની અર્ધસ્થાનની અધિકારિણી તેને બનાવવા માગું છું?

જોતાં તમે સમજી શકો તેમ પણ નથી. તમારા લીચ્છવીઓના મનમાં એ વસ્તુને માટે સ્થાનજ નથી.

[કુમારદેવી ઉંચે શ્વાસે સાંભળે છે. તેની આંખોમાં આતુરતા સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.]

કુમારદેવ! મારી ઇચ્છા અને આકાંક્ષા માત્ર પાટલીપુત્ર નગરનું રાજ્ય કરી સંતોષથી જીવન પુરું થાય એટલામાં સમાપ્ત થતી નથી. તમારા વૈશાલિમાં મહત્વાકાંક્ષાને ભણે પાપ લેખવામાંનું આવતું હોય પણ મારા હૃદયમાં તો એ ધર્મને સ્થાને છે. રાજ્યો ઉચલાવલાં અને વિસ્તારવાનાં સ્વપ્નના જાગતાં અને ઉંધમાં મારી આંખ આગળ ભમે છે. [તિનીદૃષ્ટિ અસાધારણ તેજથી પ્રકાશે છે.

એક ગોખતી જાળીમાં જઈ દગ્ગર સુધી બેધવાનપણે જોઈ રહે છે.

કુમારદેવી: (ધૂણતાથી) કુમાર! આપને ત્યાં રૂપવતી સ્ત્રીઓની શી ખોટ છે? આપ શાને સારું કુમારદેવી જેવી સાધારણ સ્ત્રીને પરણવા માગો છો?

ચંદ્રગુપ્ત: (ચંદ્રગુપ્ત પોતાની તક જુએ છે અને તેને ઝડપે છે.) નાથક! તમે શું જાણો! વૈશાલિની સાથે સંધિ કરવા હું કુમારદેવીને પરણવા માંગુ છું એમ ધારે છો? બધાને મન એ એક ઉદ્દેશ હશે પણ મારે મન એ એકલો જ ઉદ્દેશ નથી.

[કુમારદેવીના વચ્ચે બોલવાની તે રાહ જુએ છે અને નથી બોલતી એટલે]

કુમારદેવ! તમે કહો છો કે મારા અંતઃપુરમાં રૂપવતી સ્ત્રીઓની ખોટ નથી. હું શાને કાળે કુમારદેવીને પરણવા માંગુ છું? (જરા અટકે છે)

એનું કારણ તમને એક શબ્દમાં સમજાવાય એમ નથી. મારી, મગધની અત્યારની સ્થિતિ

તેના મુખપર અવનવા બાવો દેખાય છે.]

અને સત્તા! કોણ કહે છે સત્તા તુરંત વસ્તુ છે? પ્રેમની સાથે સરખામણીમાં મુકી રાકાય એવી એકપણ વસ્તુ હોય તો તે સત્તા છે. તે સત્તા મારે વિસ્તારતી છે.

કુમારદેવી: (કડવાશથી) ને વૈશાલિની કુમારિકાદ્વારા વૈશાલિનો ઉપયોગ તમારે એ સત્તા મેળવવા કરવો છે એમ કોઈ ધારે તો ખોટું શું છે?

ચંદ્રગુપ્ત: (શાંતિથી અદબવાળી) તમે જુઓ છો. વૈશાલિનાં સાધનો કરતાં મારે વધારે વૈશાલિની કુમારિકાનો વધારે ખર્ચ છે.

[કુમારદેવી માત્ર આંખથી જ સંભળવાની આતુરતા બતાવે છે.]

તમે કહો છો કે મારે ત્યાં ધણી રૂપવતી સ્ત્રીઓ છે. ખરી વાત છે, એ સામાં રૂપ છે.

અને રૂપાળી પુતળીઓ તરફ હું તેમને જોઇ
આનંદ માતું છું. પણ એ રૂપાળી પુતળીઓમાંથી
કોઈ એકે મારા રાજ્યાસનને શોભાવે એવી
નથી.

[કુમારદેવી અન્યયળીથી આંખો વિકાસે છે.
ચંદ્રગુપ્ત તે જોઇ ઉત્તેજ્ય છે.]

(મૂખપર સ્મિતના આભાસ સાથે) કુમાર
દેવ! તું—તમે પણ પુરુષ છો. તમે કદી મોટાં
સ્વપ્નાં સેવ્યાં છે? અને એવાં સ્વપ્નાં સેવતા
છો ત્યારે તેમાં ભાગ લે એવી સહચરી શોધ-
વાની જિજ્ઞાસા કદી તમને ઉદ્ભવી છે?

[કુમારદેવીની દ્રષ્ટિ જોઇએ તે કરતાં વધુ આ
અચીંત્યા સવાલના જવાબમાં કહી દે છે.]

કુમારદેવ! તારી—તમારી આંખોજ કહે છે
કે થઇ છે. અનેક રૂપવતી સ્ત્રીઓનાં આલિંગનો-
ની હુંકે અંગમાંથી શરી ન હોય ત્યારેએ
પણ એક એવી સ્ત્રી જે મારા હૃદયખડેના ખુણે
ખુણા જાણે ને તેમાં રાજ્ય કરે; મારી મહત્વા-
કક્ષાના ઉચ્ચરા શમવા માટે ત્યારે અગ્નિની
ગરજ સારે; સત્તાના ભારથી મારું મગજ અને
હૃદય થાક્યાં હોય ત્યારે તેને વિશ્રાંતિ અને
આનંદની સુવાળા ગાદીએ સુવડાવે; રણક્ષેત્રમાં
મારી સાથે યુમે અને મારા રાજ્યપતું અર્ધાસન
મારાજ નેટલા પ્રતાપથી દબાવે અને...કોને
ખબર છે?...મારા અંગમાંથી નીકળવાને તત્પર
એવા ચક્રવર્તી પુત્રની માતા થાય એવી એક
સ્ત્રીને મારું હૃદય સદાએ શોધતું રહ્યું છે અને
નીરાશ થયું છે; આવી સ્ત્રી મળે તો રૂપની-
જેને લેકો રૂપ કહે છે, તેની શી વીસાત છે?
[આંખોમાં અપૂર્વ ભાવ છે. અને વદન પર
કોષક મહાન ભાવની પ્રેરાએલી નમ્રતા છે.]

કુમારદેવી : છેક કાનમાં સંભળાય એવા
ધીમાસ્વરે) યુવરાજ! કેમ જાણ્યું કે કુમાર

દેવી આ બધી તમારી અદ્ભુત વાચનાઓ
પુરી પાડશે?

ચંદ્રગુપ્ત : (અભિનય કરતાં કરતાં એનો
આત્મા પણ ક્ષણભર પ્રેરણા પામ્યો હોય છે)
તે પાછો નીચે આવે છે. ઓછી પ્રેરણા અને
વધારે અભિનયથી) કુમારદેવ! કેટલીક વસ્તુઓ
એવી હોય છે કે માણસથી કહી નથી શકાતી
પણ અનુભવનારાનો આત્માજ જાણી શકે છે.
તે દિવસે વૈશાલિમાં કુમારિકાઓની ધનુર્વિદ્યાની
હરીફાઈમાં મેં એને જોઇ અને હું શોધું છું
તે એજ સ્ત્રી છે એમ મારા આત્માએ મને
કહ્યું. જોકે ત્યારે તો મને ખબર પણ નહોતી
કે એ મહાનાયક યશવર્ધનની પુત્રી કુમાર-
દેવી છે.

કુમારદેવી : યુવરાજ !.....

ચંદ્રગુપ્ત : (તેને ખેલતી અટકાવીને સ્ત્રીને
જીતવાની ખરેખરી કળા હવે અજમાવતાં)
અને કોણ કહે છે કે એનામાં રૂપ નથી?
રૂપનું લક્ષણ માત્ર ઉજ્જવલ વસ્તુજ નથી પણ
છટા, લાલસ, પ્રમાણ, ગૌરવ આદિ છે. તે
ધર્મવર્ણી સ્ત્રીઓમાં એનાથી વધારે રૂપાળી
સ્ત્રી મેં કદી જોઇ નથી. મેં જોએલી સુંદરમાં
સુંદર સ્ત્રીઓની દારમાં તે ખેસી શકે તેમ છે.

[કુમાર દેવીનું મુખ લાલચોળ થઇ જાય છે.
એ બાલાનો ખીન અનુભવી આત્મા ચંદ્રગુપ્તના
સુંદર રાજ્યોથી પુરેપુરો જીતાઇ ગયો છે.
ચંદ્રગુપ્ત પોતાની પળ જુએ છે]

અતિશય મીઠાશથી જોતાં સલાહ પુછતો હોય
તેમ) કુમારદેવ! મારી દેવીને મેળવવાનો
ખીજો કંઈજ ઉપાય નથી? વૈશાલિની ખાતર
હું એને મેળવવા માગુ છું એમ નહીં પણ
એને ખાતર હું વૈશાલિનો મિત્ર થવા માગુ છું
એવું એને કોણ કહે? તું—તમે મારો સંદેશો લઇ
જશો?

(એના ખભાપર હાથ મુકે છે. કુમારદેવી જરા ગભરાઇ પાછી બને છે.)

કુમારદેવી: યુવરાજ!... (એની જીભ ચોથવાય છે. અઘણા સ્પર્શથી એનું અંગ ઝુટે છે. એની આંખો નીચી ઢળે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત: (કેં જાણતોજ ન હોય તેમ ફરી એના ખભાપર હાથ મુકે છે અને એની આંખોને પોતાની આંખો સાથે સાંધવા ચીમુક પકડી મુખ ઉંચકે છે) કુમારદેવ!... કુમાર (જાણે પહેલીજ વાર જણાયું હોય તેમ) કાણ દેવી! કુમારી!

[પલવાર આંખો વીકારી એના માથા પરનું શિરસ્ત્રાણ કાઢી લે છે અને બળથી તેને પોતાના હાથમાં પકડે છે. વધારે ખેંચતાણ કર્યા વિના કુમારદેવી પોતાના મુખ ચંદ્રગુપ્તના વિશાલ વક્ત્રુ-સ્થળમાં છુપાવે છે. ચંદ્રગુપ્ત અનુકુળ નાયકનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. મળવાનો પહેલો ઉભારો શમ્યા પછી કુમાર દેવીનું મુખ ઉચું કરતાં.]

કુમારી! દેવી! તું અહીં આ અત્યારે એકલી ક્યાંથી આવી? તને લાય નહીં લાગ્યો?

કુમારદેવી: (અત્યંત સ્ખળથી એનું મુખ દીપે છે. મસ્તીખેર રીતે તે જરા લાડે છે) તમને જોવા! ને તમે ખરેખરા કેવા છો તે જાણવા. અને પિતાજીની ઇચ્છા નહોતી છતાં મારી ઇચ્છા થાય તો તમારી સાથે લગ્ન કરવાની પિતાજીએ સંમતિ આપી છે. અહીં આવવા માટે મારો આજનો દુર્ગન્ધાનો વારો પણ પિતાજીએ માફ કર્યો.

ચંદ્રગુપ્ત: (સંતોષથી) તોફાની છોકરી! તું આજે ન આવી હોત તો મારે બીજા કેટલા યુગો વાટ જોવી પડત!

કુમારદેવી: (ગંભીરતાથી ઉચું જોતા) કુમાર! ને મેં શું શું ખોયું હોત! વૈશાલિમાં બધા વીરનરો છે પણ કોઇ લગ્નસ્વપ્નો જોનાર આદમી નથી. મેં તમને જોયા ત્યારથીજ શરણુ આવવા મારું હૃદય તત્પર થઇ પડ્યું હતું; પણ વૈશાલિની આરાધના કરવા માટે તમે મને સ્વીકારો એ મને ગમતું નહોતું. સ્ત્રીના હૃદયની જિજ્ઞાસાને વશ થઇ આજે તમને હું છેલ્લીવાર જોવા આવી હતી.

ચંદ્રગુપ્ત: (પ્રસંગને સુંદર બનાવતાં) કુમારી! વિધિએ મારેજ માટે તને નીમી છે અને મારીજ સાથે તારે મગધનું મહારાજ્ય સિધ્ધ કરવાનું છે અને શોભાવવાનું છે.

[તેની આંખમાં ઉંડું જોતાં તેને યુમે છે. અને તેને છોડી દઇને પોતાને હાથે તેને શિરસ્ત્રાણ પહેરાવે છે અને સ્વસ્થતાથી પ્રતિદારીને બોલાવે છે.] પ્રતિદારી! સર્વ સામંતોને અગ્રે આવવાની આજ્ઞા કર!

[બહાર આતુરતાથી વાટ જોતા સામંત અને સેવકગણથી નિમિષમાત્રમાં. તંબુ ભરાઇ જાય છે. યુવરાજ કુમારદેવીનો હાથ હાથમાં લઇ ગંભીરતાથી ઉભો રહ્યો હોય છે]

મિત્રો! વૈશાલિના મહા નાયક યશવર્ધનની પુત્રી કુમારદેવીએ મગધને શોભાવવાની અનુમતિ આપી છે. તમારી યુવરાજી-મગધની ભાવિ સામ્રાજી કુમારદેવીને નમન કરો!

[સૌ આશ્ચર્ય પામે છે પણ વગર બોલે નમે છે.]

[પડો પડે છે.]

અંક ૨ ને: અસંતોષ.

સમય : દસ વર્ષ પછી, સુપ્ત રાજ્યકાળની શરૂઆત.

સ્થળ : મગધ

મગધ દેશના રાજ્યમહાલયમાં અસંખ્ય ધર્મ સ્તંભોની હારવાળો અંતઃપુરનો એક ભાગ. દરેક સ્તંભપર કાચ જડેલા છે તેથી દરેક પદાર્થનાં અગણિત પ્રતિબિંબોની અનંતમાળ રચાય છે. છતપર સુગંધી તૈલના દીપક વચ્ચે વચ્ચે બળે છે. તેનો પ્રકાશ કાચોને લીધે અનેક-ગણો થઈ પ્રકાશે છે.

અંડની મધ્યભાગમાં કીનખાખના ગાદી તકીઆ નાખેલા છે. અને તેનાપર એક ત્રીસેક વર્ષની યુવતી હાથમાં ભરતકામ લઈ બેઠી છે. તેનું ઉત્તરીય અધુરું સરી ગયું છે. પાસે બેઠેલી દાસી તેને વાયુ ઢાળે છે.

યુવતીનો વર્ણ શામળો અને રુચામ સખતાઈ દર્શાવનારો છે. એની દૃષ્ટિમાં સામાને નમાવવાની શક્તિ છે. યાકી ગઈ હોય તેમ હાથમાંનું ભરત બાલુપર મુકી તકીઆ પર અઢેલે છે અને અંખો યોળી મોંપર હાથ રાખી બગાડું ખાય છે.

કુમારદેવી: હાથ, હવે બે દહાડામાં પુરું થશે વિજયા! ગઈ વખતે મારા ભરતના તે પાંચસો દિનાર ઉપગમ્યા હતી. આ વખતે આનું શું આવશે? તને શું લાગે છે?

વિજયા: (પંખો બાલુપર મુકી ભરત હાથમાં લેતાં) હજારથી ઓછા નહીં. પણ મહાદેવી! તમને આ શું સુઝે છે? કોઈ બાલુશે તો શું કહેશે?

કુમાર દેવી: (વાંસો દુખતો હોય તેમ જરા બાલુપર અળોટે છે) તેની તને પંચાત.

લીચ્છવીઓને ત્યાં વગર માગે અભિપ્રાય આપનારી દાસીઓ વસતી નથી તેની તને, ખજર લાગતી નથી.

વિજયા: (વર્તનમાં શબ્દોની કડકાઈ ખીલકુલ દેખાતી નથી એટલે) મહાદેવી! આ તો મગધ છે ને!

કુમારદેવી: (જરાક અંખો ફેરવીને) એટલે?

વિજયા: (ખીર્તા ખીર્તા) રોષ ન કરો તો કહું. મહાદેવી! મગધની રાણીઓ કામ નથી કરતી. (બોલતાં બોલાઈ જાય છે પણ પછી ગભરાય છે એટલે સુપ રહે છે.)

કુમારદેવી: (એક ક્ષણ ભ્રમંગ થાય છે પણ તે ખીલ ક્ષણમાં જતો રહે છે) વિજયા! આજે તને બોલવાની છુટ છે. કહે! હું તને બહુ વિચિત્ર લાગું છું?

વિજયા: (એક ક્ષણ તેના સામે જોઈ રહી તે ગુસ્સે નથી થઈ એમ ખાતરી કરે છે) મને એકલીને નહીં; આખા રાજ્યને.

કુમારદેવી: (જરા અંખો ઝીણી કરી લાડતા સ્વરે) મારામાં તને શું ખેડખાંપણ લાગે છે? હું સંદેહવતી નથી તે?

વિજયા: (ગભરાઈને) બા, બા! એવું શું બોલો છો? તમારા પ્રતાપની બરાબરી કાણ કરી શકે તેમ છે?

કુમારદેવી: ત્યારે શું?

વિજયા: (અચકાતી અચકાતી) કહું?

કુમાર: હા કહે, હું રોષ નહીં આણું.

વિજયા: પહેલું તો તમે આમ છોડોક
બધાને દર્શન દો છો અને વાતો કરો છો તે.

કુમારદેવી: અમારા વૈશાલિમાં તો માણસો
બધાં સરખાં ગણાય છે. ત્યાં મોટા નાનાનો
બેદ યોગ્યતા ઉપર રચાય છે. અહીંના કૃત્રિમ
બેદો મને બહુ રુચતા નથી.

વિજયા: પણ આ! તમે તો મગધનાં
મહારાણીને ?

કુમાર: તેમાં શું! માણસ તો ખરીને? વાર,
પણ બીજું શું?

વિજયા: તમે આ ભરતકામ કરી વેચી પૈસા
મેળવો છો એ હવે જાનું નથી રહ્યું. લોકો
શું કહે છે તે ખબર છે?

કુમારદેવી: શું?

વિજયા: (હાંમત રાખી) લીજ્જતીઓને
મહારાજ્યપદ શોભાવતાં કદી આવડ્યાં છે?
એ તો મહેનત મજૂરી કરી જાણે.

કુમારદેવી: (આંખો લાલ થઈ જાય છે)
કોણ મગધના નવરાઓ એમ ખોલે છે? મહેનત
મજૂરી કરતાં આવડતાં હોત તો આમ રોકડા-
ઓથી મગધનું મહા-
રાજ્ય ઉલરાત નહીં
અને મહારાજને
લીજ્જતી સેનાના જોર
પર વિવિજ્જયો રચવા
પડત નહીં.

વિજયા: (ગલ-
રાધને) કામા કરો મ-
હાદેવી! પણ...પણ
તમારે આવી મહેનત
શું કામ કરવી પડે?

પૃથ્વીની દશે દિશાઓ મહારાજના
પ્રતાપથી કાપે છે અને આપના યશોમાનથી
ઉલરાય છે, અને તમે આમ રાત દિવસ સો ને
પાંચસો અને હજાર દિનાર માંદે મહેનત કરો?

કુમારદેવી:

(જરા નરમ

પડે છે)

વિજયા તને

ખબર નથી

કે મારા અંત,

રમાં શું થાય

છે. એવી ખોટી

ખ્યાલી કીર્તિ,

જે મેળવવામાં

કરી મહેન-

કરી નથી તેવી-

હું શું કરું?

મહારાજ ચંદ્ર

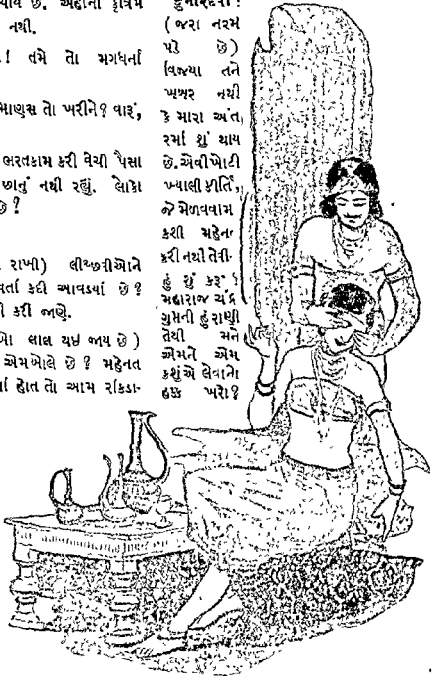
ગુપ્તની હું રાણી

તેથી મને

એમને એમ

કશું એ લેવાનો

હક્ક ખરો?

મધુમ તારિવી: છોડો, છોડો! કોણ છે એ?

વિજયા: (અકળાઈને ઘણી હીંમતથી) રાણીયા! તમારા જેવી સ્ત્રી તો મેં દાઢ જોઈ નથી. તમને અહીંનું કશુંજ પસંદ પડતું નથી.

કુમાર: (વિચાર કરતાં કરતાં) ના નથી કેમ પાડતું! નહીં તો હું અહીંયાં રહેત શું કરવા?

વિજયા: (આતુરતાથી) તે શું?

કુમાર: (હસીને) ખંખર નથી? મહારાજા જ્યારે અમારા રાજ્યમાં મુગધા રમવા આવ્યા હતા ત્યારે મેં જાતે મોહીને તેમને વરમાળા પહેરાવી હતી?

વિજયા: પણ હમણાં તો તમે કે' જુદુંજ કહેતાં હતાં!

કુમાર: (ખોટી મંલીરતામાં આંખો ચલાવી) શું ?

વિજયા: (ડરતાં ડરતાં) કે મહારાજાની રીત તમને પસંદ નથી. તેમની વિજય યાત્રાઓમાં તમને તૃપ્તિ નથી. તેમની સત્તા તમને સાલે છે. તેમની અનેક રાણીઓ પરણવાની રીત તમને ગમતી નથી. એક નર્તકીને તેમણે ધનામ આપ્યું તેથી તમે ગુસ્સે થયા છો. ને બીજું બધું તમે કહ્યું તે તો મને યાદ નથી.

કુમાર: (તકીઆપર ખુબ આલોટે છે અને ગુસ્સે થયા વિના) મુરખ છે મુરખ. એ બધી ફરીઆદો તો ખરીસ્તો અને જનાએ હું મહારાજાને ખાતર અહીંયા રહું છું. એમનું આકર્ષણ ન હોત; એમણે જે સ્વપ્નાં મને તે સમયે દેખાડ્યાં તેને સિધ્ધ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા નહોત તો આ મગધ જેવો અસંસ્કારી દેશ બીજો કેઈ નથી.

મહારાજા તો બધું જુલો ગયા પણ મને તો રાત્રિદિવસ તેના સ્વપ્ના આવે છે. તું શું જાણે અમારા લીચ્છવીઓની વાત? પણ ચાલ,

બહુ વખત ગુમાવ્યો. ને મારું ભરત તો એમને એમ રહ્યું. (હસીને ટટાર ખેંસે છે અને ભરત હાથમાં લંછ આમ તેમ ફેરવી જુએ છે) વિજયા! કહે આ વેલ જુદો ખરેખર સુંદર નથી? તમારા મગધમાં દાઢ આવું કરી શકે છે?

વિજયા: (દાખી રાખેલો બધો કચ્છાટ બહાર નીકળી આવે છે) રાણીયા! ખરું કહું? આજે તમે મને બોલાવા દીધી છે ત્યારે પુરંજ બોલી લેવા દો. બા! તમે મગધની સ્ત્રીઓને નિંદા છો; તેમને અમળાઓ-બળવિનાની ગણો છો પણ જે ભાવ ને ભક્તિથી તે પોતાના સંસાર રમે છે તે તમારા લીચ્છવી દેશની સ્ત્રીઓમાં ક્યાંએ હશે ખરાં? હા, તેમને રૂપાળાં ભરત ભરતાં નથી આવડતું પણ અસંતોષ વગર એમને જાતનું સમર્પણ કરતાં તો આવડે છે.

કુમાર: (આંખો લાલ થઇ જાય છે) શું કહે છે? વગર અધિકાર બોલવા દીધી તેથી આવડ્યું એટલું બધુંજ બોલી દેખાડે છે શું? જા, આજે તો મારું કહે' છું' પણ ફરીવાર કરશે તો આ મહાલયમાં આવવાનું ટળી જશે. જા.

[એક તીખી દૃષ્ટિ તેના તરફ કરે છે અને વિજયા નીચી નજરે ધીમે પગલે જાય છે એટલે ભરત ભરવાનું શરૂ કરે છે.]

(સ્વગત) આખર કરે ને દાસની જાત જરાક છુટ આપી કે છેક માથે ચઢીને ખેંસે.

[થોડીવાર સુધી મુંગી મુંગી ભરત બપાંજ કરે છે. અસંખ્ય દીપમાળાના અજવાળામાં એ એક પ્રાણુવાન ચિત્ર જેવી લાગે છે. એના મનમાં ધીરેધીરે વિચારની કળાઓ ખીલતી જાય છે.]

આ વિજયા શું બકી ગઈ? હું શું અસંતોષી સ્ત્રી છું એમ? શું મારી ઘૃત્તિઓને

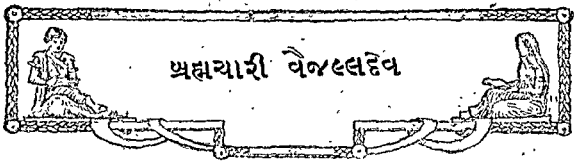
[વધુ માટે જુએ ૫૪ ૮૧]

ચિત્રકાર: શ્રી. નરેન્દ્ર બેનમોહન

સ્નેહીનાં સોણલાં.....

[કર્તૃકાં ૮૫.

અક્ષયારી વૈજલદેવ

લેખક :
રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

ચિત્રકાર :
રા. કલાખિંધ

(૧)

શિવરાત્રિનો દિવસ હતો. પાટણના ત્રિમૂર્તિપ્રાસાદ શિવાલયમાં આજે ઉત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો હતો. શિવાલયના સિંહદ્વારમાં દર્શનાર્થે જનારાઓની આવજાથી ભારે ભીડ જામી રહી હતી. એક બાળુએ ચોઘડીઆં વાગી રહ્યાં હતાં, તેવું ધોર સંનીત દર્શનાર્થીઓનાં હૃદયને ભક્તિથી ભરતું હતું અને ખીજી બાળુએ શિવાલયના એ સેવકોની આસપાસ એકઠા થએલા લોકોનું ટોળું કાલાહલ મચાવતું હતું. એટલામાં સિંહદ્વારની સમીપે એક રથ આવીને ઉભો અને તેમાંથી પાટણપુરપતિ મહારાજ મુળરાજની રાણી ચંદ્રાદેવી પોતાની દાસીની સાથે ઉતરી.

સિંહદ્વારની બેઠે બાળુએ ઉભેલા છઠ્ઠી-દારોએ લોકોને બાળુએ ખસી જવાનું કહેતાં છુમે મારવા માંડી. લોકો ખસીને રાણીને શિવાલયમાં જવાનો માર્ગ કરી આપે તે પહેલાં રાણીનું ચિત્ત કાલાહલ મચાવતા લોકોના ટોળા તરફ આકર્ષાયું. તે લોકોના હાથમાં તાંબા પિત્તળનાં નાનાં મોટાં વાસણ હતાં. રાણીએ દાસીને પુછ્યું: “લાં શું છે?” દાસીએ ઉત્તર આપ્યો: “ત્યાં અક્ષયારીજીનું સ્નાનજળ વહેવાય છે.”

“અક્ષયારીજીના સ્નાનજળનો પણ અહીં મહિમા લેખાય છે કે શું?” રાણીએ

પુછ્યું, અને તુરત તે પોતાના મનના કુતૂહલને શમાવવા તે તરફ ગઈ. ત્યાં તેણે બેધું કે શિવાલયના એ સેવકો પાસે પાંચેક તાંબા-કુંડીઓ કેસરી રંગના જળથી ભરેલી પડી હતી. તેઓ તે પાણી લોટા લોટા ભરીને લોકોને વહેંચતા; અને પાણી ખુટી જશે તો પોતાને નહીં મળી એવી અધીરામધી લોકો પણ પડી અને કાલાહલ કરી રહ્યા હતા. જળની સુવાસ આસપાસમાં પ્રસરી રહી હતી. એ સુવાસે રાણીની નાસિકાને પણ ચકિત કરી.

રાણીને જોતાં લોકોનો કાલાહલ ઓછો થયો. ટોળા તરફથી રાણીએ પાછા ફરતાં હાથમાં તાંબાનો એક લોટો લઈને ઉભેલી એક ડાસીને પુછ્યું: “ડાસીમા ? તમે આ પાણી લઈ જઈને શું કરશો?”

ડાસીએ કહ્યું: “રાણીજી ! મારી દીકરીને કોઠ થયો છે અને લોકો કહે છે કે જો અક્ષયારીજીના નાવણના પાણીથી તે નહાય તો તેનો કોઠ મટી જાય, તેથી ઠેક સિંહપુરથી હું અહીં આવી છું, મા!”

રાણી વધારે આશ્ચર્યચકિત થઈ. ક્યાં સિંહપુર અને ક્યાં પાટણ ! એટલે બધે દૂરથી લોકો એક લોટા પાણી લેવા પાટણ આવે, તે રાણીને નવાઈભર્યું લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. તે કશું નહીં બોલતાં શિવાલયમાં ગઈ; પરંતુ ત્યાં તો લોકોની અ-

રહેતાં, અને એક રુપાથી મહેલો છત્રપલંગ હાળેલો પડ્યો રહેતો; જેના ઉપર વૈજલદેવ નિત્ય શયન કરતો. તેના ભોજન માટે રોજ અવનવી રસોઇઓ નેઆર થતી અને તેમાં તેજનના છુટથી વપરાતા. તેનું પાન ખીકે બનીસ પાનનું બનતું અને તેમાં પ્રવાલ ભસ્મ, ખશ્મિ, કપૂર અને કર્તુરી જેવાં મૂલ્યવાન દ્રવ્યો વપરાતાં. રતાન પૂર્વે તેને અંગે મૂલ્યવાન પદાર્થોનું મર્દન કરવામાં આવતું અને પછી તે નહાતો. તેના નાવણના પાણીને મહિમા ઓગેર પ્રસર્યો હતો, એટલુંજ નહીં પણ તેની વાયાસિદ્ધિની વાતો પણ લોકોમાં પ્રસરી હતી. તેના આશીર્વાદથી લોકોનાં દુઃખ દર્દો નાશ પામતાં અને તેના શાપથી સમૃદ્ધિવંતો રસ્તાના બીખારી બની જતા એવી તેની કીર્તિ ગવાતી.

વૈજલદેવ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠતો અને મધરાત્રે નિદ્રાધીન થતો. આખો દિવસ તે પોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેતો, જે કાર્યક્રમમાં તેના શારીરિક અને માનસિક વિલાસો પણ સમાવિષ્ટ થતા હતા. ભોજન પછીનું તાંબુલ લક્ષણુજ એ ધરી સુધી ચાલતું.

“મહારાજા!” જ્યારે વૈજલદેવ રાત્રે ભોજન કર્યા પછી તાંબુલ આવતો પલંગમાં જરા આડો પડ્યો હતો, ત્યારે એક પાર્શ્વકે આવીને કહ્યું; “મેવાડથી આવેલી એક વારાગના મુજરો કરવા આવે છે.”

“લલે આવે!”

તાલણુ એ ગાયકો સાથે એક વારાગના વૈજલદેવના શય્યાગૃહમાં આવી, અને નમન કરીને વૈજલદેવની સમીપે બેઠી. વૈજલદેવને પૃચ્છા ઉપરથી જણાવ્યું કે તે મેવાડની નિવાસિની હતી અને દેશેદેશના રામઓ પાસે મુજરો કરતી પાટણુમાં આવી પહોંચી

હતી. જુદા જુદા દેશમાં તેની સારી કસ્ટ થઈ હતી અને પાટણુમાં મુળરાજ પાસે પણ સારી કદર થવાની તેની આશા હતી, પરંતુ પાટણુમાં આવ્યા પછી તેના જણુવામાં આવ્યું હતું કે વૈજલદેવ બ્રાહ્મચારી પણ ગાનકલા તથા નૃત્યકળાનો સાચો પરીક્ષક છે, એટલે તે અત્યારે તેની સમીપે મુજરો કરવા આવી હતી. તેની વયમાં તારુણ્ય, અંગોપાંગમાં સુપ્રમાણુતા, અને નેત્રોમાં તરલતા સ્પષ્ટ થતાં હતાં. વણું ગૌર હતી, નેસર્ગિક સુંદરતાજ આકર્ષક હતી, છતાં અંગોપર લાઘિલાં અલંકારો ઉપરથી વારાગનાઓમાં સાધારણ હોખાતી તેની અલંકારપ્રિયતા ઢાંકી રહેતી નહોતી.

“ત્યારે તમારું કોઈ ગાન સંભળાવો, તમારી નૃત્યકલા દર્શાવો.” વૈજલદેવે પ્રાર્થના વિક વાર્તાલાપનો અંત લાવતાં કહ્યું.

વારાગનાએ નૃત્ય અને ગાન સાથે આરંભ્યો. તે ઊંઠી અને તુપૂરના એક અંકારની સાથેજ તેના ગાયકો સમજા ગયા કે હિમાપતિ શંકરને પ્રિય એવું તાંડવ નૃત્ય કરવાની તેની મનોભાવના છે. ગાયકોએ પોતાનાં વાદ્યોનાં માં એ નૃત્યને અનુરૂપ ગતો બળવવી શરુ કરી અને અભિનય તથા નૃત્ય સાથે વારાગનાએ ગાન કરવા માંડ્યું:

સુભસ્મ-ચરિતાંગ-શંભુ-

બાહુ યુગ્મ-વેશિતા,

અણા ! ઉમા શું વિપ-

રીત આસને સંશાપિતા ! !

કપાલ-ખીંદી કેરું કંકુ

નેત્રમાં ખરી જતાં—

શિવ સ્વચક્ષુ ઓળતા !

હસી રહી ગિરિમુતા ?

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ : ૧૦૫].

દેવ તમારો પરમ યોગીશ્વર, નહીં
વારું ?”

વૈજલ્લદેવની હાંસી કરતી રાણી
તરફ કરડી આંખ કરતો મુળરાજ
બોલ્યો: “હા.”

રાણીના વદન પરથી હાસ્ય અગ્ર-
પાત્ર ગયું. મુખમુદ્રા ગંભીર થઈ.
સ્વામીને વિશેષ કદ ન થવા દેવા
માટે તે સમીપેથી ખસી જતાં બોલી:
“કીક, જોઈશું.”

રાણીઃ ! વૈજલ્લદેવની પરીક્ષા તો તમે કરી ચુક્યાં, પણ હવે પરતાવો થાય છે ને ?

(૩)

આઠ ગાયકો, સોળ સેવકો અને બત્રીસ
વારાંગનાઓ ઉપસ્થિત રહેતી. તેના શય્યા

વૈજલ્લદેવ બ્રહ્મચારીની સેવામાં નિત્ય સ્થાનમાં અનેક શુદ્ધ આસનો હમેશાં સજજ

રહેતાં, અને એક રૂપાથી મહેલો છત્રપલંગ ઢાળેલો પડ્યો રહેતો; જેના ઉપર વૈજલદેવ નિત્ય શયન કરતો. તેના ભોજન માટે રોજ અવનવી રસોઇઓ તૈયાર થતી અને તેમાં તેજના છુટથી વપરાતા. તેનું પાન ખીકું ખત્રીસ પાનનું બનતું અને તેમાં પ્રવાલ ભસ્મ, ખદિર, કપૂર અને કરતુરી જેવાં મુલ્યવાન દ્રવ્યો વપરાતાં. સ્નાન પૂર્વે તેને અંગે મૂલ્યવાન પદાર્થોનું મર્દન કરવામાં આવતું અને પછી તે નહાતો. તેના નાવણુના પાણીનો મહિમા એમને પ્રસર્યો હતો, એટલુંજ નહીં પણ તેની વાચાસિદ્ધિની વાતો પણ લોકોમાં પ્રસરી હતી. તેના આશીર્વાદથી લોકોનાં દુઃખ દર્દો નાશ પામતાં અને તેના શાપથી સમૃદ્ધિવંતો રસ્તાના બીખારી બની જતા એવી તેની કીર્તિ ગવાતી.

વૈજલદેવ બ્રાહ્મસૂત્રમાં ઉઠતો અને મધરાત્રે નિદ્રાધીન થતો. આખો દિવસ તે પોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેતો, જે કાર્યક્રમમાં તેના શારીરિક અને માનસિક વિલાસો પણ સમાવિષ્ટ થતા હતા. ભોજન પછીનું તાંબુલ ભક્ષણુજ એ ધડી સુધી ચાલતું.

“મહારાજ !” જ્યારે વૈજલદેવ રાત્રે ભોજન કર્યા પછી તાંબુલ ચાવતો પલંગમાં જરા આડો પડ્યો હતો, ત્યારે એક પાર્શ્વિકે આવીને કહ્યું; “મેવાડથી આવેલી એક વારાંગના મુજરો કરવા આવે છે.”

“ભલે આવે !”

તત્કાલ એ ગાયકો સાથે એક વારાંગના વૈજલદેવના શય્યાગૃહમાં આવી, અને નમન કરીને વૈજલદેવની સમીપે બેઠી. વૈજલદેવને પૃચ્છા ઉપરથી જણાયું કે તે મેવાડની નિવાસિની હતી અને દેશેદેશના રાજ્યો પાસે મુજરો કરતી પાટણુમાં આવી પહોંચી

હતી. જુદા જુદા દેશમાં તેની સારી કદર થઈ હતી અને પાટણુમાં મુજરાજ પાસે પણ સારી કદર થવાની તેની આશા હતી, પરંતુ પાટણુમાં આવ્યા પછી તેના જાણુવામાં આવ્યું હતું કે વૈજલદેવ બ્રાહ્મચારી પણ ગાનકલા તથા નૃત્યકળાનો સાચો પરીક્ષક છે, એટલે તે અત્યારે તેની સમીપે મુજરો કરવા આવી હતી. તેની વયમાં તારુણ્ય, અંગોપાંગમાં સુપ્રમાણુતા, અને નેત્રોમાં તરલતા સ્પષ્ટ થતાં હતાં. વર્ણે ગૌર હતી, નેસર્ગિક સુંદરતાજ આકર્ષક હતી, છતાં અંગોપર લાઘેલાં અલંકારો ઉપરથી વારાંગનાઓમાં સાધારણ લેખાતી તેની અલંકારમિયતા ઢાંકી રહેતી નહોતી.

“ત્યારે તમારું કાંઈ ગાન સંભળાવો, તમારી નૃત્યકલા દર્શાવો.” વૈજલદેવે પ્રાસ્તાવિક વાર્તાલાપનો અંત લાવતાં કહ્યું.

વારાંગનાએ નૃત્ય અને ગાન સાથે આરંભ્યાં. તે ઉઠી અને તુપૂરના એક ઝંકારની સાથેજ તેના ગાયકો સમજી ગયા કે ઉમાપતિ શંકરને પ્રિય એવું તાંડવ નૃત્ય કરવાની તેની મનોભાવના છે. ગાયકોએ પોતાનાં વાદિત્રોમાં એ નૃત્યને અનુરૂપ ગતો બળવવી શરુ કરી અને અભિનય તથા નૃત્ય સાથે વારાંગનાએ ગાન કરવા માંડ્યું:

મુખરમ-ચર્ચિતાંગ-શંભુ-

બાહુ યુગ્મ-વેદિતા,

અહો ! ઉમા શું વિપ-

રીત આસને સુશાપિતા ! !

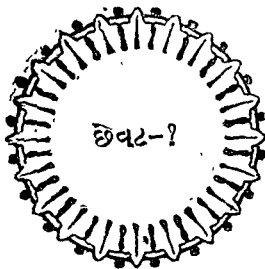
કપાલ-ખીંદી કેરું કંકુ

નેત્રમાં ખરી જતાં—

શિવ સ્વચ્છુ ઓળતા !

હસી રહી ગિરિસુતા !

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ : ૧૦૫].

છવટ-?

લેખક :

રા. ખુશાલ તલકશી શાહ

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

રોમન સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર જુલીઅસ સીઝર માટે કહેવાય છે કે, એક વેળા એના મિત્રો અને પરાણાઓમાં “કેવું” મરણ સારું” એ વિષય પર ચર્ચા જગતાં, સીઝરે એકદમ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો: “અણુ-ચીંતવ્યુ.” મરણ જો આપણે ધૃત્વીએ તેવી રીતે આવતું હોય તો ? અને ખાસ કરીને ત્યારે આપણે માગીએ ત્યારે મળતું હોય તો ? દીવાળીના માંગલિક અંકમાં આ વિષય અસ્થાન લાગે તો અધિપતિ તે પડતો બેસવા અધિકારી છે.

વાસ્તવિકપણે તો એ વિષય કદીએ અસ્થાન કે અનુચિત ગણાવો ન જોઈએ. કારણ, હજુ મરણ સર્વત્ર છે-નિરપવાદ છે. અને છતાંએ મરણ એટલે નાશ તો કાણજ કહી શકે ? સીઝરે અણુચીંતવ્યુ” મરણ ઉત્તમોત્તમ ગણ્યું; અને તેને તે દૈવસંજોગે મળ્યું પણ ખરું. પરંતુ વસ્તુતઃ વિચાર કરતાં તો દરેક મરણ અણુધાર્યું, અણુ-ચીંતવ્યુ” અને વણુમાગ્યું આવતું લાગે છે. અને તેથીજ યાનીઓએ સર્વદા મરણ

માટે સન્ન રહેવાની સલાહ આપી લાગે છે. ચિન્તિત અને અણુચિન્તિત મરણમાં ફરક માત્ર એટલોજ-તત્ત્વજ્ઞ તેમજ વ્યવહારિક દ્રષ્ટિએ-કે, ધારણું મરણ આવતાં પહેલાં કે તેને માટે તૈયારી કરવી હોય, તો તે કરવા સંભવ રહે છે. પણ જો મરણ સદં-તર અણુધાર્યું આવે, તો તૈયારી ક્યાંથી થાય ? માટેજ કદાચ જૈન સંપ્રદાયમાં ધાસણીથી થતા મૃત્યુને સર્વોત્તમ માનવામાં આવ્યું હશે !

પણ વળી સવાલ નિરૂત્તર તેટલોજ અનિ-વાય લાગે છે કે જેણે જીવન ભરમાં તૈયારી નહીં કરી હોય, તેનાથી મરણ પથારી-એ પડ્યા પછી તૈયારી થઈ શકે ખરી કે ? સર જમ્સ બારીના એક નાટકમાં દ્રષ્ટાએ આ પ્રશ્નો અવનવો ઉત્તર આપ્યો છે. મનુષ્ય માત્ર એમ માને છે કે વ્યતીત જીવન જો પાછું મળે, તો એણે કરેલી જુલ ના કરે; અને જીવનવિધિ સદંતર ફેરવી નાખે. આ એક ભ્રમણા છે, એમ બારી સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરે છે. જીવન તમામ કે અક-

સ્માત છે? કદાચ ઘટનાએ જીવન નિર્માણ થાય છે; કદાચ વિધિએ જીવન નિર્વાહ થાય છે; ક્યાં કારણે એ ખલાસ થાય છે—એ સૌ અસાધ્ય પ્રશ્નો હોય; તો પણ તેથી કેં જીવન તમામને સર્વથા આકસ્મિકજ લેખાય? એમાં ઘટના છે, વિધિ છે નિયંતા છે, એ તો આક્રમક; પછી તે કેવી અને કાણુ કરે છે તે નથી જણાતું.

જીવન જે સર્વથા આકસ્મિક ન માનીએ, તો એમાં થતા અનુભવોમાંના એકને પણ જીવ કેમ કહેવાય? અને પુનર્જીવનની તક મળે તો “બુલ”ને અબુલ કેમ કરાય? લૌકિક દ્રષ્ટિએ કદાચ વ્યક્તિગત અનુભવો સુખમય કે દુઃખમય, સફળ કે નિષ્ફળ, ફતેહ કે જીલમય ભલે લાગે. પણ ખરેખર તો અનુભવ તમામને અમોઘ સાગરની ઉપમા આપવા વિના છુટકો નથી. અનુભવ ગમે તેવા આકળા, અણુગમતા લાગે; તે અનુભવ્યા વિના છુટકોજ નથી.

મરણ પણ એક અનુભવ છે. એ ભોગવવામાં ભકતોની સલાહ કોઇ પણ રીતે પુછાતી નથી—સીવાય કે આત્મહત્યા કરનાર આત્મયુક્તિએજ એ અનુભવ સંપ્રાપ્ત કરે છે એમ માનીએ તો. આત્મઘાતને લગભગ દરેક સંપ્રદાયમાં વર્ણ્ય—પાપમય—ગણેલ છે. શા માટે? જીવનમાં એવું શું સુખ છે—એવું કયું આકર્ષણ છે—કે જે છોડતાં આંચકો ખાવો પડે? સ્વીટઝર્લ્ડમાં રીગી નામનો ઉંચો પહાડ છે; તેના પર ચઢવા એક હંગરની રેલ્વે ખાંધી છે. ચઢાણ એટલું સ્પષ્ટ છે, કે ઉતરતી વેળા, એકજ ડબ્બામાં એટલા માણસોને એમ લાગે કે ડબ્બાનો આખરેનો ભાગ પડી જશે—જો પાછળના ભાગમાં વળત વધારે નહીં હોય તો. અને તેથી અણુજણતાં પણ ઉતારુઓ ગાડી

સ્થિર કરવા પોતાનો ભાર પાછળના ભાગ પર નાખવા તૈયારી કરે છે. એમ કરવાથી કેં પડનાર ગાડી અટકતી નથી; અને પડવાની દહેશતજ નિર્થક છે. પણ જેમ એ જાતનો મોહ આવી ગાડીમાં લાગે, તેમજ જીવનમાં થતા અનેક અનુભવોનો માણસ પોતાનેજ કર્તા સમજે છે. એ પણ મિથ્યા છે. અનુભવ શ્રેણી કેમ રચાય છે એ વિશ્વકર્માની ગતિ કોઇથી હજી કળાઇ નથી. પણ મનુષ્ય મતિ અને પુરુષપરાક્રમમાં અતીત શ્રદ્ધા રાખવા છતાં પણ ન્યાય દષ્ટિએ ખાતરીપૂર્વક એમ નથીજ કહી શકાતું કે કોઇ પણ ખનાવનો,—કોઇ પણ અનુભવનો—કર્તા, ઉત્પાદક, સ્રષ્ટા તે અનુભવ ભોગવનાર વ્યક્તિ પોતેજ હોય છે, અથવા હોઇ શકે. જીવન પ્રવાહનો આરંભ કે અંત સમજતો નથી. પણ જટલું દેખાય છે તેટલામાં તો નથી એવું સૌંદર્ય કે તેજ કે આકર્ષણ કે જથી જાત અવસ્થા ભોગવતો જ્ઞાની અને સંયમી તેને કોઇ પણ ભોગે વળગીજ રહે. નીતિને જે વસ્તુ સ્થિતિ સાથે રજમાન પણ સંબંધ હોય, તો આત્મહત્યાને પાપ મનાયજ નહીં.

લોડ નેલ્સનનું જીવન ઇતિહાસ લખનાર કવિવર સાઉથી કહે છે કે ઉત્તમોત્તમ મરણ તો વીરનાયકની વિજય પળમાં થાય તે. વીરત્વ શું છે તે આપણે સૌ જાણતા હોઇએ તો પણ, સૌને તે પ્રકાશવાની તક પણ ક્યાં મળે છે? અને તક મળે તો વિજયી પળે મરવાનું મન થતું નથી. એ વેળા તો જીવન અતિજ મીઠું લાગે. અને મરણ થાય તો તે અનિચ્છાએ—ખાલ્લ આધાતને લીધેજ. વિજય પળને અભાવે, જીવનની પૂર્ણાહુતિ વેળા પણ મરણ સંપાદન હોય તો શોભે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ: ૧૦૮]

તરંગના તણખા

લેખક :

રા. શ્રીરંગશાહ સસ્ત-
મજી મહેતા

સુંદરીની અસાધારણ
રૂપજાળમાં ફસેલા પણ
તેને પરણવાની ધારણામાં
નિષ્ફળ ગએલા એક નીરાશ
યુવકે ઇશ્વર સામે આ
ફરીઆદ ઉઠાવી: “અહો
પ્રભુ! તેં સુંદરીઓ બના-
વીનેજ અમારી આંખો
બંધ કરી નાંખી છે!”

અને-

સુંદરી વેરે પરણવામાં
સફળ થએલા પણ તેની
આગ સમી રવભાવ
જાળમાં ફસેલા એક દુઃખી
યુવકે ઇશ્વર સામે આ
વાંધો નોંધાવ્યો: “અહો
પ્રભુ! તેં તારી આંખો
બંધ કરીનેજ સુંદરીઓ
બનાવી છે!”

મનુષ્યો ઇશ્વરને ક્યારે
દેડતા નથી?

* * *
પૌર્વાત્યો ઇશ્વરને મોટે
ભાગે વીનવી જાણે છે-
પાશ્ચિમાત્યો ઇશ્વરને મોટે
ભાગે વાપરી જાણે છે.

* * *
છવનના તણ માગે:
લલાપનો, ભુડાપનો ને

ના, ના, હું જાણી યહરા, સત્કર્મો યહરા;
પણ પ્રેમો તો નહીંજ.

એપરવાહતા. પહેલા શાંતિ લાવે પણ લાન કરાવે પણ રંગાવે. ત્રીજો કદાચ અનુ-
નિદ્રામાં રાખી મેલે. બીજો જીસાઓનું કુળ થઈ પડે પણ તેમાં બગાસાંજ હોય

-માટે-હાપણથી સુંટણી કરવી.

* * *
અથધાળુ (sceptic)નું રુદન:
“આંખો પર ઇમાન રાખું-કે-ઇમાનને
આંખો માનું!”

* * *
એક મહેણામાં કવચિત જુદિયાતુય
અને કળા હશે; પણ તેમાં નિર્મલતા
કે ઉચ્ચતા તો કદિ ન હોય-હાઇ
શકેજ નહીં.

મહેણું મારનાર અને તેનાથી
મરનાર એ બંને નખળા છે. એક
હલકો (mean) છે-બીજો પોચો
(soft) છે.

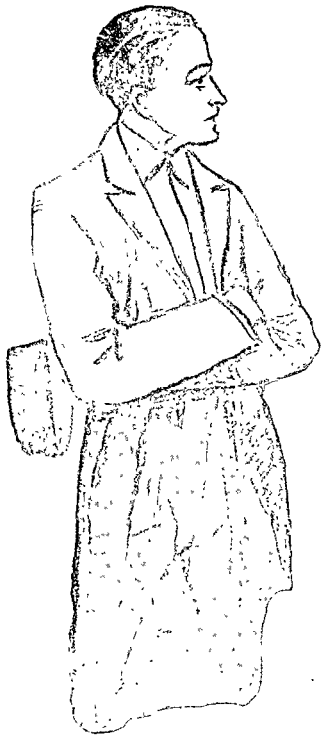
કેંક લાંબે સમયે પાસે આવેલી
સૌથી સરસ તકને જતી કરી જે
વ્યક્તિ સચોટ મહેણું મારવાની મીઠી
ખીજ-જેવી તીવ્ર ઇચ્છાને વારી શકે;
તેમજ તે વ્યક્તિ એવાં કેંકએલાં
હળાહળ જેરી મહેણાંને મીઠાશથી
ઝીલી અને જીરવી શકે એ બંને ઉચ્ચ
કારિના વીર મહો છે.

એમાંથી વિશેષ ધન્યવાદ કોને થટે
એ એક કાચકો છે.

* * *
લોકો પણ કેવાં છે! જે મહા-
પુરુષનું આદર્શ એટલું બધું તો
જખરદસ્ત ખીલેલું કે તે પોતે જજે
કેં જાણે-ધારે-વિચારે ઇચ્છે અને
સાંભળે તે તે બધું બધાંને કહી
આપે, તેનેજ તેઓ “ટાણું,”
“વાતોડીઓ,” “હાપ” “નિંદક”
કહી નાહક વગોવે છે!

* * *

જુદસ્થી ધવાને આત્યાતુર કો યુવાન....

નિર્મળ પ્રેમીઓ હવવા કાને ચાહે છે “તારે આધારે મારા નાથ-
સખી પ્રેમીઓ ચાહવા કાને હવે છે. તારે આધારે!”

* * * * *

સમય: પૃથ્વી
બીજાં પચાસ વર્ષ
જેટલી ધૂરડી થઇ
ગએલી હોવાથી
ઇસુ સાલ ૧૯૭૮.

અમલ: નામદાર
પ્રાદીપ સરકારના
ગીરાંગ દેવતાઓ-
નો; ૧૯૨૮ની સાલ
કરતાં અહીં ટકા
ઓછો લોખંડી.

સ્થળ: હીંદુ-
સ્થાનનાં ઘણાંએક
રાહેડે એમાં મુખ્ય
ભાગે શુન્દરાનનાં
અને કાલીઆવાડનાં
ખાસ.

દ્રવ્ય: “મોહન
મંદિર” નામે નાનાં
મોટાં વધતાં ઓછાં
સુંદર દેવાલયો.

એ દરેક દેવાલયના

ગભાંભાગમાં માનવંત મહાત્મા શ્રી ગાંધી-
હતી આરસની કે પથ્થરની મોહક મૂર્તિ
સ્થાપેલી દેખાય છે. વિષ વિષ પ્રકારે આ
મૂર્તિની પૂજા થાય છે: પુષ્પો ધરાય છે-
આરતીઓ ઉતારાય છે-લોહિા ઉચ્ચારાય
છે-આશિય મંગાય છે. તે સાથે પેલો
સર્જનજીનો, દયામણો, બાપજો, ગદગદતો,
અર્થપૂર્ણ સ્વર હજીએ એવો ને એવો પેલી
મૂર્તિને બંને હસ્ત જોડી મસ્તક નમાવતો
કહેતો સંભળાય છે:

એકેકથી એકેક સુંદર! કાને સુંદર!

એક પાયા વિનાની અકુવાજ અતિ વિદ્યાળ
મગીન રોકો લે છે!

* * *

શીખામણ આપવી એ, પ્રસંગે ધર્મ
પણ છે-ટોંગ પણ છે-અને ધખારા પછે છે.

* * *

લગ્ન મંડપમાંથી સુવતિઓ રોજાંખંધ
બહાર નીકળી.

ગૃહસ્થી યવાને અત્યાતુર કા સુવાન
રસ્તા પર બાણએ ઉભો ઉભો સૌંદર્ય પ્રવાહ

જોઈ રહ્યાં. એ મુંઝાચો: “એકેકથી એકેક સરસ! કાને સુંદુ?”

છેવટ એક એનાં નયને ઠરી-હૈયે વસી. પછી નઝાકતનો એ આખો રેલો એની આંખ આગળથી વહી ગયો-અદ્રશ્ય થયો.

યુવાન બડબડતો સંભળાચો: “છટ-આપણામાં ખુબસુરતીજ ક્યાં છે? જાણે ખદસુરતીતું આખું વન ચાલી નીકળ્યું?”

* * *
એક કામની, પ્રજાની કે દેશની ખરાબી જોટલી તેના અધર્મીઓથી, અશ્રધ્ધાળુઓથી અને અનીતિમાનોથી થતી હોય તેના કરતાં પણ પ્રમાણમાં અને અસરમાં લાખ ગણી વિશેષ જોરાવર, ઉંડી અને લયંકર ખરાબી તેના ધર્મધેલાઓ, ધર્મપ્રેમલાઓ, ધર્મવહેમલાઓ, ધર્મપાપીઓ, ધર્મપાખંડીઓ, ધર્મટોંગીઓ, ધર્મધુતારાઓ, ધર્મધુજરાઓ, ધર્મ-આંધળાઓ, ધર્મઆખલાઓ, ધર્મબાંગી-આઓ, ધર્મડાંગીઆઓ, ધર્મભોળાઓ, ધર્મગપોડીઆઓ, ધર્મબળ્લરીઆઓ, ધર્મ-મેકારીઆઓ, ધર્મગાજલાઓ, ધર્મઅભણ્યાઓથી કે ધર્મઅલસટપીઆઓથી થાય છે.

હતભાગી આ હીંદ અને તેમાં વસતી દરેક કોમ તેનો અચુક પુરાવો છે.

* * *
ધણાંએક મનુષ્યો બહુ સહેલાઈથી એક પુસ્તક જોટલી બકબક કરી શકે છે. આપણે તેમને એક પુસ્તકના જોટલીજ બહુ સહેલાઈથી ફડાકે દેતા કે બંધ કરી શકતા હોઈએ તો કેવું સારું!

* * *
“ભલી જીંદગી” અનેક વેળાએ “ખરી જીંદગી”થી વેગળા હોઈ શકે; પણ “ખરી જીંદગી”માં તો હરહંમેશ “ભલી જીંદગી” સમાએલી હોયજ.

* * *

સુંદરીએ દેહત્યાગ કર્યો.

તેની લાશને સ્મશાને લઈ ગયા. અગ્નિએ તેને પોતાની ગોદમાં લીધી.

“રૂપનો ભંડાર” બળી ભસ્મ થયો-માટીમાં માટી મળી ગઈ-છેવટ બાકી થોડીક મુઠી રાખ રહી.

બાણુએ સ્તબ્ધ થઈ ઉભેલા તરુણ પતિની સર્વે કોઈ દયા ખાવા લાગ્યા. હોઠમત આ હતો કે “મોતે સૌંદર્યને જીત્યું છે.”

વીશ વર્ષનો ગાળો. એજ સ્મશાનમાં આજ એક ચિના ભડભડ બળી રહી છે. મઠમાંઓની ઠંડી જુની રાખમાંથી એ દાવજા ઉપરતું એક કરુણ સ્મરણ ત્યાં આવેલ અનેકોના મનમાં પાછું જીવતું થઈ ઉભું છે.

બધું શાંત છે. માત્ર કોઈ કોઈવાર હવામાં ધીમો સ્વર સંભળાય છે: “ધન્ય છે એને-એ પાછો નજ પરણ્યો.”

દ્રષ્ટિમર્યાદા ઉપર હુબતા સૂર્યનાં ખેંચાઈ જતાં કિરણો પોતાની સાથે આ ધીમા સ્વરોને પણ ખેંચી લઈ જાય છે. સમી સાંજે ફક્ત એક ચુપકરીદીજ બોલી રહી હોય એમ સર્વ ચુપ બેઠા છે.

“વફાનો ભંડાર” બળી ભસ્મ થયો-માટી સાથે માટી મળી ગઈ-છેવટ બાકી થોડીક મુઠી રાખ રહી.

સર્વ કોઈ ઘર તરફ જવા ઉઠ્યા. જતાં જતાં ધુળમાં આંગળી વડે મોટા હરફે લખાએલા કોઈના આ શબ્દો નજરે પડ્યા: “સૌંદર્યે મોતને જીત્યું છે.”

* * *
નીતિની નીશાળમાં “અંતઃકરણ”ની વ્યાખ્યા: “પ્રશ્નનો અવાજ” સંસારની

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ : ૧૧૦]

આં ખ માં નાં કણું

લેખક :

રા. જયેન્દ્રરાય ભ. દૂરકાળ

એક દિવસ એકાદ છોકરું ઘરમાં બપોળા કરી પડ્યું હતું અને લગલગ પછાડા મારવા મંડી ગયું હશે. શું છે શું છે થતાં જણાયું કે એની આંખમાં કણું પડ્યું હતું. હવે એમણે કહેવાય એમ નહોતું કે કેમ રહે છે. 'મર્યાવાળો હાથ આંખે ઝડી ગયો હોય તેના જેવીજ દશા. કે' ઘી ચોપડ્યાં, કે' લુગડાંની વારો આંખમાં ફેરવી, કે' પાણીની ઝાલકો મારી, ઉપલી પાંપણ નીચે નીચલી પાંપણ દબાવી એમ કે'ક ઉપચારો કર્યા હશે. છેવટ અનેક જાતની ખટપટ પછી કાંટો અનાયાસે નીકળી જાય અને ક્યાં ગયો તે ખબર ન પડે એમ ક્યાં અને ક્યારે કોણ જાણે કીચે માર્ગે કણું નીકળી ગયું. ને શાંતિ થઈ.

એમ આપણા આ પ્રભુના મોટા ઘરમાં પણ નાનાં નાનડીઆંની આંખમાં કણું પડે છે. એ બધાં કણું કોણ કાઢી શકે? અને નીકળી જાય છે ત્યારે પત્તોએ લાગતો નથી કે એ કણું ક્યાં ગયાં. કેમ જાણે માનીની દૃષ્ટિમાંથી જગત નીકળી જાય છે એમ. જડભરતને જે વખતે રહુગણ રાગએ પોતાની પાલખીએ જોતરાવી દીધા તે વખતે

અથવા જ્ઞાનમયા દેહવસના ગાગી જે વખતે જનકરાજની સભામાં આવીને ઉભી રહી તે વખતે જગતનાં દુઃખોનો એમને મન એવોજ હીસાબ હશે.

પણ એ ચિત્રોની કલ્પના કરતાં તો તેમાં લીન થઈ જવાય છે. મને લાગે છે કે પુરાણ કથાઓના ટકા જે ગૃહસ્થો બાદ ગણે છે તેઓ અદ્વરીઆંજ ચલાવતા હશે—કે'ક કોષ્ટ-વાર કથા સંભળાઈ ગઈ હોય, કે એવા કોષ્ટ આધારે. હા, એટલું ખરું કે 'ત્રિકોણ મિતિ' લાણવી હોય તો અમુક લાયકાત મેળવ્યા પછીજ તે લાણી શકાય. જેની દૃષ્ટિ વિશાલ છે, જેની કલ્પના વિસ્તારવતી છે, જેની મેધા નવનવા ઉન્મેષો ઝીલવાને શક્તિ-મતી છે તેને તો પુરાણો એ રત્નોની ખાણ છે. હમણાં હમણાંમાં પુરાણ કથાઓને આધારે કેટકેટલાં સુંદર નાટકો નવીન પ્રતિભાના ઉદ્દાસભર્યા લેખકોએ પણ લખ્યાં છે !

વળી એક રીતે જુઓ તો નવીનતા એ પણ શું છે? અંગ્રેજીમાં એક એવી કહેતી છે કે 'મુરજની નીચે નવું કે' નથી,' માત્ર આપણે માણસો બદલાયા કરીએ છીએ.

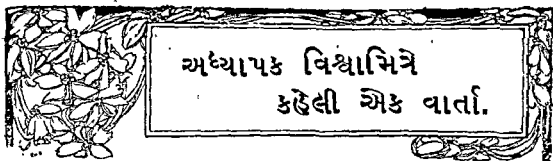
એટલે પાડાફેર કરીને આણુ' એટલે એ નવું-શીસ્તુશીમાં એના એ વાદો ચકાવા લાઇને ફરીથી આવે છે. વિજ્ઞાનવાળાએ આપણી જુની વાતો તરફ આવતા જાય છે. કહે છે કે પારીસમાં ફેશનમાં પણ એના એ વાયરા વારાફરતી આવે છે. પણ પારીસ સુધી ક્યાં જવું? આપણે અહીં જ પહેલાં બધરાંઓ, કમખા પહેરતાં; પછી કમળ આગ્યા, સાદી બાંદના; પછી પુલેલી બાંદ આવી; પછી એ ટુંકી થઇ ગઇ અને હવે પછી સાદી બાંદ ફેશનમાં આવી છે. અને કમળની અંદર કમખાનું રૂપાંતર છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળ મુજબ દાખલ થતું જાય છે. એટલે એમ કહી શકાય કે દુનીઆને કે નથી અને વ્યક્તિને તો ન જોએલું બધું નવું છે. અથવા નવાનો મોહ પોતાની અપૂર્ણતાને કે કદાચ અજ્ઞાનતાને અંગે હશે? પેટ ભરીને જમ્યા પછી ભાતભાતનાં પકવાનનો પણ મોહ થતો નથી. પણ કોઇ કહેશે કે પેટ ભરીને જમી ઉઠ્યા હોઇએ તોએ કોઇ ફરસી ચીજ હોય તો તે ખાવાનું મન થાય છે. પણ એ બધાનો આધાર પોતપોતાની ખાવાની રીત ઉપર અને પોતાના મનના સ્વભાવ ઉપર છે, એમ કહીએ તો ચાલે.

અહીં કોઇને લાગશે કે વિષયને અંગે સહેજ આવતા આગંતુક વિષયની આટલી ચર્ચા શી, તો મારે કહેવું પડે કે એમજ સહેજમાં આંખમાં આવી પડેલું કણું મોટું થઇ જાય છે અને ધમાલ કરાવી મુકે છે. આંખોને રાતી રાતી કરી દે છે. અહીં મારે કહી દેવું જોઇએ કે, જો કે, માનવને ત્રિય રતેલકણું એની આંખમાં પડે છે નથાપિ તેનો ઉલ્લેખ કરવાનો મારો હેતુ

નથી. એને તો કણું કહેતાં પણ વિચાર કરવો પડે. એને તો આંખની કીકીમાં વસેલી જખીજ કહેવી પડે. સામે હોય તેનું જ ચિત્ર આયનામાં દેખાય તેમ જ વસ્તુ ચક્ષુની કે અંતઃચક્ષુની સામે હોય તેનું જ ચિત્ર કીકીમાં રમી રહે એ તો સહેજ સમજાય એવી વાત છે. એને કણું મ કહેતાં કીકીની જખી કહેવાનું કારણ એટલું કે કણું હાલે છતાં જડ હોય છે અને આ આંખને રાતડી કરે છતાં આંખને જોડે છે.

વળી કણું કહી શકાય એવાં બીજાં કમંસંજોગોનાં જમકલાંની પણ હું અહીં ચર્ચા કરવા નથી ઇચ્છતો. આપણે કહીએ છીએ ને કે ફાણું તો એને આંખમાં કણા જવું ખુબી છે. જ્યારે સામું માણસ આંખમાં આગ્યાથી વધારે પડતું જણાતું હોય ત્યારે આમ થાય. પણ આતું કારણ તો એમ બને છે કે એને માણસ પારકું કે પ્રતિસ્પર્ધી માનતું હોય છે. જો એ પારકાને પોતાનું માની લે કે પોતાનું કરી લે તો એટલું દુઃખ ન લાગે. કહે છે ને કે કણુંએ આંખમાંથી ખસી જાય કે ઓગળી જાય એટલે પછી કે નહીં. માત્ર પરાયા પદાર્થને ગાળીને પોતાની આંખમાં સમાવી દેવા જેટલો ઉમળકો કે ઉખા જોઇએ. કોઇ કહેશે કે પરાયો પદાર્થ લોહા જેવો કે પથ્થરનો જેવો કે અંગ્રેજ સરકાર જેવો કે કુમારિકાના હૃદય જેવો કંઈ હોય તો પછી શું? અલખત, આ શંકાને સારુ મારી પાસે તુરત 'જડતો' જવાખ નથી. પણ મારી સલાહ તો એજ થાય કે ક્રાન્તના પ્રધાન ક્લીમેન્-શોની પેઠે-ન આશાવાદ, ન નીરાશાવાદની વ્યવહારુ શીસ્તુશીનું અવલંબન

[વધુ મારે જુઓ પૃષ્ઠ: ૧૧૨]

અધ્યાપક વિશ્વામિત્રે કહેલી એક વાર્તા.

લેખક :

રા. ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

અમારી શારદાપીઠમાં અધ્યાપક વિશ્વામિત્ર દર અઠવાડીએ ભારતના જુના ઇતિહાસમાંથી એકેક સુંદર વાર્તા કહેતા. આજે કે' પ્રેમની શીલ્પુશીપર ઉતરી પડેલા, ને ગઈ કાલે એમણે ગાંધીયુગ ઉપર ભાષણ કરેલું, એટલે એમને એકાએક એ યુગમાં ખતેલો એક પ્રેમ કીરસો કહેવાનું જ રહ્યું. શરૂઆતમાં જ એમણે જયવદન અને પુલખાળા નામે આજ શારદાપીઠમાં ભણેલાં બે વિદ્યાર્થીઓની પ્રેમ-કથા છે એમ કહ્યું. અને પ્રેમકથા શબ્દ સાંભળતાં જ આખા વર્ગમાં એક અનેરો અણુઅણુટ પ્રસરી ગયો. આગલી બેઠકે બેઠેલાં સુરભિ, સુવર્ણા, કેતકી, કનક, હેમંત, પ્રદ્યોત અને સંજય તો ચુપચાપ બેસી રહ્યાં - પણ પાછળની હારમાંથી તો મરિચિકા અને એની સાથે બેઠેલી રાશનઆરાએ તેમજ કામંદકી અને એની પડખે બેઠેલા બળવંતે, ચલ અને ફરેદુને, લક્ષ્મણ અને યુસુફે તો કે' જાનો ગળુગણુટ પણ કરી લીધો. આ વિશ્વામિત્રની તો બહુ ચક્રાર આંખ, બહુ સમજ અને છેક રનાતક પરીક્ષા સુધી પહોંચેલા વિદ્યાર્થીઓ એટલે મિત્રો સમાન-એટલે પોતે પણ જરા કરમઝીમાં મીઠું હસી લીધું ખરું, પરંતુ તરતજ એમણે ગાંભીર્ય અને ગૌરવ ધારણ કર્યું, કે તરતજ આખો વર્ગ એકદમ એક ચિત્તે સાંભળવા તત્પર બની ગયો.

“જયવદન અને પુલખાળા આજ વસંત શારદાપીઠમાં ભણેલાં પણ એ બે વચ્ચે વર્ગમાં બે વર્ષનો આંતરો. આ વસંત શારદાપીઠ ત્યારે એફરીન્ટન કોલેજને નામે ઓળખાતી. ગાંધી યુગના અંત ભાગમાં જ એક લખેસરીએ પોતાની સઘળી દોલત વિદ્યાપીઠની પુનરચના કરવા આપી. પોતાનું નામ બદલેરમાં ન મુકતાં એણે ફક્ત વસંત શારદાપીઠનું નામ રાખ્યું, તે ઋતુ સુચવવા માત્રજ; વસંત જેમ વિદ્યાર્થીઓ ભણે ગણે ને ખીલે એટલું સુચવવા માત્રજ. અને તેથી તો એ વીશેની આઢી તકની પણ નથી ચોટી.

અને એ વખતનું મુંબાઈ ત્યારે આજે જુઓ છો તેવું મુંબાઈ ન હતું. હું જરા એ સમયના મુંબાઈનું એ ટુંકું વર્ણન કરીશ. કારણ કદાચ આપણી વાર્તામાં તેનો ખપ પડે. આ દેખાય છે એ પદ્મવ બંદર તે ત્યારે પાલવા બંદરને નામે ઓળખાતું અને પાલવા તે એપોલોપરથી અપભ્રંશ થઈને આન્યું હશે. અને આ જ્યાં તમે સરોજ કુંડ જુઓ છો, ત્યાં આગળ ફોરો ફાઉન્ટન નામે પુઆરો હતો. ઘણું ભાગે '૩૦ ની સાલમાં આજ વિદ્યાપીઠના છોકરાઓ તોફાને ચઢ્યા. અને એ ફાઉન્ટનને ભાંગી તોડી મેદાન કર્યો. ત્યાં ત્રી સરોજની નૈકું

બાવલું ધણે ભાગે '૭૫ ની સાલમાં મુકાયું', અને કુંડને ચારે છેડે જે ચાર પુસ્તકો લખને ઘુટણીએ પહેલાં બાવલાંઓ આને જુઓ છો એ તો છેક '૪૨ ની સાલમાં-જ્યારે ગુજરાતીઓનું જોર અહીંની શહેર સુધારણા સમિતિમાં વધ્યું-ત્યારે મુકાયાં હતાં. એ ચાર કોનાં છે એ તો જાણો છોને-કે તે પણ તમારામાંથી ઘણા નહીં જાણતાં હોય. પહેલું પેલી બાલુનું છે એ દેશજીનું ને બીજું એની સાથેનું 'ઝીણાભાઈનું', ત્રીજું તે ત્રિભુવનનું અને ચોથું 'અવેરચંદનું'--ચારે છેલ્લા યુગના રાષ્ટ્ર કવિઓ થઈ ગયા. એમાંનો પહેલો ગુજરનાર ત્રિભુવન અને છેલ્લો ગુજરનાર અવેરચંદ; અવેરચંદ તો છેક બહુ વૃદ્ધ થઈને ગુજ્યો.

અને આજે "સાગરપાળ" એ તે સમયે મરીનલાઇન્સ સ્ટેશનને નામે ઓળખાતું, અને "નરીમાન", તે ચર્ચગેટના નામથી ઓળખાતું. આજે પહેલવ બંદરે જે મંગળદાર છે એ તો હમણાં નવો બંધાયો ને ત્યાં ગાંધી બાવલું મુકાયા પછી ગોખલે તિલક ને દાદાભાઈનાં બાવલાં મુકાયાં. અને એ તો ઠીક, પણ ત્યારે આ દ્રામ આજે જે અડધી લેંઘીઓ પહેરી અંગ્રેજો હાંકે છે, તે નહોતા હાંકતા. પણ આપણા દેશી-ઓજ હાંકતા; તમે એ ઇતિહાસ હજી ધણી ઝીણવટથી શીખશો ત્યારે એ બધી વિગતો જાણશોજ. આજનું અમદાવાદ કે આજનું સુરત અને એમાં રચાએલી, ચણાએલી, ચીતરાએલી, કાતરાએલી, કલાકૃતિઓ એતો બધી નવી સરજાઈ છે. એ પહેલાં એ ગામો તો ચીંચરેદાલ અને જુખડીખારસ જેવા હતાં, હશે. આ અહીં આજ વિદ્યાપીઠમાં જયવદન અને પુલખાળા લખતાં હતાં. પરંતુ જય અને પુલ બંને એક બીજને બાલપણથી

ઓળખે, છતાં અન્યોન્ય બોલવા પ્રસંગ તો છેક વિદ્યાપીઠમાં આવ્યાં ત્યારેજ આવ્યો હતો; અને તે પણ નહીં જેવા. બંને એકજ વર્ષ અહીં સાથે લખેલાં. પુલ દાખલ થઈ તે વર્ષ અને જયે છોડ્યું તે વર્ષ. અને એક વર્ષમાં તો કેટલું લખે! તે સમયે તમે જે આટઆટલા લખો છો, બોલો છો એટલું સહેલાઈથી યુવક યુવતિથી લખાતું નહીં. આજે તમે સાથે સાથે બેઠાં છો એમ ત્યારે ખેસાતું નહીં. આ પહેલી હારમાં તો છોકરી-ઓજ ખેસતી અને છોકરીઓ પણ કેટલી? આ પહેલી હાર માંડ માંડ ભરાય.

જય અહીંથી લણી ઇંગ્લેંડ 'ખેરીસ્ટર' થવા ગયો. ત્યારે એ પરીક્ષા ત્યાં લેવાતી, અને જ્યના પિતા બ્રીટીશ સરકારના વફાદાર નોકર-એ સર સુખાની પદવીએ-એટલે તે સમયે આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતા. અને વફાદારીની સાંકળ દઢ કરવાને જ્યને ઇંગ્લેંડ અભ્યાસ કરવા મોકલવા એમણે ઠીક ધાર્યું હતું. આજે તો ત્યાં કોઈ લખવા જય એને આપણે હસીએ છીએ. પણ ત્યારે તો એ મોજો અને આખર વધારનાર પગલું ગણાતું, અને તે સમયે અહીં લખવાનાં સાધન-સ્થળ પણ પુરતાં ન હતાં. એ તો એ કાળજ બદલાઈ ગયો. એ લોકના જમાના પછીના જમાનામાં અહીંના યુવકોની ઉત્સાહ શક્તિમાં એક પ્રચંડ પુર આવ્યું--અને અહીંના લખેસરીઓના મનમાં પણ ઠીક રામ વસી ગયા, તે એક દાયકામાં એક જુદિશાળી અને સાહસિક યુવકોનું આજુ 'ટાળું' જગતમાં ફિગિવજય કરવા નીકળ્યું. એમાંથી મોટે ભાગે જર્મની ગયા. અને કેટલાક અમેરીકા, તથા જાપાન ગયા. અને કોઈ દીર્ઘમિત્રી તો કોઈ ઇન્ડિયન, તો કોઈ વીજળીક દીવા, તો કોઈ અશ્માના કાચ, તો કોઈ કેમેરા-તો

કાષ્ટ કે એમ છેક. મોટાર બનાવવા સુધીના ઉદ્યોગ શીખી લાવ્યા, અને અહીં એકેકું કારખાતું ખોલી બેઠા. અને એ પરાક્રમ જોઇને તો આખા દેશની આંખો ઉઘડી-તે આજે આ છેલ્લા પચાસ વર્ષની આપણી ઔદ્યોગિક ખીલવણીને પરિણામે તો આ અંદ્રદીવાઓ, ને સરસ્વતીકેબિની, ને રામનું કવીનાઇન-ને ગોદરેજની સાઇકલ, ને રાકોડ ને વાથેલાની બંધુકો, ને ખીલ્લીમોરી-આનાં ઘડીઆળ ને આ દેશાઇ મોટાર ને વિદ્યુત મોટાર. ને અનિલ લહરી મોટાર-ને એમ કે સ્વદેશી વસ્તુઓ તમે વાપરી શકો છો. પરંતુ ત્યારે તો ડગલાનાં ભોરીઆં અને આ ટાંચણીઓ માટે પણ પરદેશ પર આધાર રાખવો પડતો. અરે અચાન તે કેટલું હશે, અને ત્યારની વિદ્યાપીઠો ને કેટલી અંધેર હશે, કે આ બહો છો તે પુસ્તકો પણ પરદેશથી જાપાઇ બંધાઇ આવતાં!

ત્યારે જ્ય ગયો અને પુલ અહીં લણી. અને જ્ય આવ્યો ને પુલ મણી રહી. એ બેરીસ્ટર થઇ આવ્યો, એટલે આવ્યો નેવી તરતજ એના પિતાએ એક મોટી ઉબ્બણી આપી. એ મેલાવડામાં ઘણાંને નોંધાતરેલાં, એમાં પુલ પણ ખરીસ્તો. અને પુલ અને જ્યે એ સંમેલનમાં પણ ઠીક ઠીક વાતો કરેલી. ખરી રીતે એ બે એક ખીબને ઓળખતાં ત્યારેજ થયાં.

જ્ય અને પુલ બંને ઉચ્ચ કામનાં હતાં. જ્ય તે રજપુત યુગમાં જ્યસિંહ કહેવાત, ને આલણ યુગમાં જ્યશંકર કે જ્યદેવ કહેવાત, કે જ્યમદલ કે જ્યચંદ પણ કહેવાત, અને પુલ, પુલ કુંવરી કે પુલકુંવર કે પુલાંદે-અને ઘરડી થતાં પુલકોર; પુલબા કે પુલી પણ કહેવાત. પરંતુ હવે તો બહો

છાને કે એમ નામ ઉપરથી જાતિ, વણું ને કાળ સમજવાના વખત વહી ગયા. અને એ જમાનામાં પણ જાતિભેદ તોડવાને અત્ર તત્ર પ્રયાસો થવા માંડ્યા હતા, એટલે એ બેના નામ ઉપરથી જાતિ વણું શોધવાની ઉપાધિમાં અત્યારે પડવાની જરૂર નથી.

હા, પુલ સુંદર હતી-અને કેટલી સુંદર હતી, એ જણવાને તો તમે ઉત્સુક હશેજ. અને એ તમારી સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાને તો મારે સંતોષવીજ જોઇએ. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય સિદ્ધાંતો યુગે યુગે પલટો લેતાજ જાય છે એ તો તમે જાણો છો ને? તેમજ કલાના અને સૌંદર્યના આદર્શ પણ સમયાનુસાર બદલાતા જાય છે.

આજે પુલબાળા એના સંપૂર્ણ વિકસિત અંગલાલિત્ય સાથે તમારી સન્મુખ આવી ઉભી રહે તો એને નમે સુંદર નહીં પણ ગણો કદાચ. પરંતુ એના જમાનામાં તો એ સુંદર ગણાય. સંપૂર્ણ સૌંદર્ય, પહેલી વાતે, એ જમાનામાં ભાગ્યેજ કાષ્ટતું ખીલતું. ક્યાં તો છોકરાંઓનાં બાળલગ્ન થતાં, અથવા તો એમાંથી બચતાં તે, તે વખતના અયોગ્ય અને અશાસ્ત્રીય અંગ્રેજ અભ્યાસમાં સુસાધ જતાં અને એમાંથી બચેલા કંતાએલા શરીરવાળાને ટુકડો રોટલો ખાવા મળે તે નોકરીના હાઉમાં પુરાં થતાં. તેમાં છોકરીઓ તો અકાળે અચાનાવરથામાંજ માતા થતી, અને કાષ્ટ લણી ગણીને આગળ વધતી તો લોક દુંખી ખાતું.

એ જમાનામાં, શહેરામાં વસતી છોકરી-ઓ સુંદર ગણાતી; અને શહેરામાં સૌંદર્ય ક્યાંથી ખીલતું તે તો ભગવાન જાણે! ત્યારે ત્યારની ઇંગ્લેન્ડનીના બાંધકામમાં હવાના દુકાળ રહેતા, અને ગૃહજીવનમાં તેમજ

અને ખોટું શું કામ
કહું, કેંક ટેનીસ ને
બેડમીન્ટન નામની
રમતો રમેલી, ને માતા-
તું શરીર ભરાઉ, તે
હજી એ કેં ઠીક લાગતી.

પરંતુ એનું શરીર
ગમે તેવું હો, એતો
સ્વભાવ વખાણવા
લાયક હતો. એ જન્મી
એ અગાઉની એકાદ
વીશી પહેલાંની સ્ત્રીઓ
એને ઉચ્છ્રંખલ અને
સ્વચ્છંદીજ ગણે. અને
તમને તો કાણ જાણે
કેવાંએ વિશેષણોથી
વધાવે. પરંતુ એ જમા-
નામાં યુલ નીખાલસ,
તોરી, અને હીંમતવાન
ગણાતી. કેટલાક એને
'યૌવન ગુમાની' પણ
કહેતા. કેટલાક એને
'જખરી' કહેતા, તો
કોઇ એને 'બાંધડ' અને
'પકકી' પણ કહેતા.

સરકારની શક્તિનું તાત્પર્ય છે. તમે એક તોપ પુરતાં પણ નથી— વળી કોઇ એને 'છઠ્ઠી'
વિદ્યાથી જીવનમાં કસરતના અભાવા રહેતા —અને “ફરેલી” પણ કહેતા. પણ તે
અને યુલ તે વળી એમાં અપવાદ શાની? સમયના લોકનું માનસ કુદિત અને
કલુષિત હતું.

પણ એ સુંદર હતી. એ સૌંદર્ય એના
વાળનું—વાળ ઓળવાની ઢબનું, એની ગેરી
ચામડીનું, એ લોહી વગરની ચામડીપરની
સ્વચ્છતાનું, એના ભણતરના અંગે આવેલા
જરા શરીરના ઠરસાનું—હું ગડાં પહેરવાની
સફાઇનું, શુદ્ધ ભાષા બોલવાની આવડતનું—
વળી એને કપડાં પહેરવાનોએ અચ્છો
શેખ હતો. પરંતુ, તમે આજે આ બતા-
રસી ને કાશ્મીરી—મદુરા ને આંધ્રનાં—જમપુરી
અને જામનગરી લુગડાં પહેરો છો એવાંજ
એ પહેરતી. સારે અવસરે તો પાટણનાં

પરોળાં પણ પહેરતી. પરંતુ એ પહેરવામાં કેંક અસ્વાભાવિક એ હતું કે તમે આને જે આ ખસમા ને સાડીઓ-ગણ ને છાયલો, શેલાં ને સાલ-પાથો પહેરા છો એ જેટલી કુદરતી રીતે પહેરા છો એટલી કુદરતી રીતે ત્યારે નહોતાં પહેરાતાં. પહેરાતાં તો એમાં મોટામનનાની, 'જે અમે સ્વદેશી પહેર્યું' હા. તમને હસવું આવે છે, પણ એવું જ હસવું નેએ આવ્યાં શેલાં પહેરીને નીકળતાં તે સ્ત્રીઓને જોઈને આખી સ્ત્રી આક્રમને આવતું. કારણ ત્યારે મુખ્યત્વે બધાં વિદેશી લુગડાંજ પહેરતાં. અને એ સંજોગમાં એકાએક આવે તમે રંગબેરંગી-ને રોજ રોજ નવી નવી ભાતનાં લુગડાં પહેરી લાવો છો એવાં લુગડાં મધ્યમ વર્ગનાં લોકથીએ પહેરવાં યોગ્ય એમ હતું નહીં. પુલના પિતા પાસે અસલ જાગીરી થેસો સારો તે એ નવા નવા બંગ કરતી તે એને યોગ્યતા, અને એમાં એ શોભી પણ નીકળતી.

કરાવો ના. કરોડે અમારા પુરતી તોયો નથી.

જયવદનને પુલ માટે નાનપણથીજ લાગણી. પુલને એણે રમતી જોઈ હતી, પુલને એણે ખીલતી જોઈ હતી, એને નીશાજે જતી જોઈ હતી. એ જોઈ એ હરખાતો અને પુલાતો. વિદ્યાપીઠમાં આવી ત્યારે તો એ અત્યંત આનંદે મલકાતો. જય ઇંગ્લેંડ ગયો ત્યારે એના મનમાં એમ ખરું કે પુલ એ પાછો

આવે ત્યાં મુઠ્ઠી કુંવારીજ રહે, પરંતુ એ વાત એને એ રુખરમાં કહી શકેલો નહીં. એ બારીસ્ટર થઈ આવ્યો, અને પુલ કુંવારીજ રહી હતી, એ વાતની એણે આવતાં ખાતરી કરી દીધી અને એના આનંદનો પાર નહોતો. ઉભણી પ્રસંગે બંને મળ્યાં, પણ ત્યારે કોઈએ લગ્ન સંબંધી જરાએ વાત કરી નહોતી. ત્યારે તો બંને દેશના

અણ્ણુલ પાયા ન હોય એમ દેશસંબંધી કેટલીક રાજની ચર્ચા ગંભીર મુખે કરીને, છુટાં પડ્યાં હતાં.

એ ઉત્તણી પછી કેંક સમય વહી ગયો અને બંને મળ્યાં-ન મળ્યાં-એટલામાં ગુજરાત આખામાં નવયુગનો ડંકો વાગ્યો. બ્રીટીશ સરકાર સામે લડાઈ જાહેર થઈ. એ ગુજરાત અશસ્ત્ર યુદ્ધ ત્રીલું, અને હીંદુ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધોમાંનું સાતમું. જ્યોતના ઐતિહાસિક વિષય ઇતિહાસ હશે તેઓને આમાં વધારે રસ પડશે.

હીંદને સ્વતંત્રતા અપાવનાર ખેડૂતોનું એ યુદ્ધ હતું. આખા ગુજરાતના ખેડૂતો એક થયા હતા. ખેડૂત એટલે જગતનો તાતઃ ઉદાર, મહેનતુ પરગણું, હસમુખો, ટેકીલો, ને કુદરત જાની. એની વિદ્યા એજ જાણે. એ પોથીમાંની વિદ્યા નહીં, આંખ, અનુભવ અને આંતરપ્રેરણાથી શીખાતી વિદ્યા. એ ખેડૂત ખુંદાઈ રહ્યા હતા. સૈકાથી એમનાં લોહી પીવાઈ રહ્યાં હતાં. કોઈ પણ સહનત જુટવા અગાઉ પોતાનું તાંડવ નૃત્ય નાચીજ લે છે. બ્રીટીશ સરકાર વંદોળે ચઢી. ખેડૂતોને કળાથી, શક્તિથી, વાક્યજલથી, છુટયા, રહેંચ્યા, મુંગા માર માર્યા. ત્રાસે થર થરતા, ભુખે ટળવળતા, અન્યાયે દવાઈ રહેલા, ખેડૂતો એક થયા, અને સરકાર સામે ગૌરવ ભેર એમણે માથું ઉંચક્યું. અને એ રૂઠે એટલે ધરતી રૂઠે. ખેડૂત બોલે એટલે ધરતી બોલે. ખેડૂતનો અવાજ એટલે ગાય, ભેંસ, બળદ, ઘોડા, મુંગાં ટોરનો, અણ્ણુ રાત દિવસ મલુરી કરતા નિર્દોષ મલુરોનો અવાજ, એ અવાજ એટલે સત્યનો અવાજ. કોણ એની વહારે ન ધાય? કોણ એને હીંમત ન આપે? કોની તાકાત કે એને ભુલો ડેરવે?

કુલ-તોરી, છઠ્ઠી ફરેલી, કુલ વિના વિ સ્વયંસેવિકા થઈ મદદે પહોંચી. ધણાંએ શ્રીમંતોનાં સંતાનોએ મદદ કરી. પણ એ તો પહેલીજ નીકળી. ભંડોળુદ્ધિશાળી ને રૂપાળી એ સહેજે અ પડી આવી.

વિધિ પણ કેં આછો ચાલાક કુલખાળા સ્વયંસેવિકા એજ કર્યામાં પ્રધન ત્યાંનો સરસુખો. પ્રમાદધન તે વદનનો પિતા. એ જમાનામાં-એટલે પ્રમાદધનના પિતાના જમાનામાં સરસુચન્દ્ર નામની એક નવલકથા બહુ લોક અને એ વખતના લોકો અને ત્યાં ચાલુ નવલોમાંથીજ નામ શોધી પાત સંતાનોનાં નામ પાડતા; કારણ એ અભ્યાસજ ચાલુ વાર્તાઓ પુરતો રહેતા.

બ્રીટીશ સરકારના વિશાલ રાજ્યતં અનેક ગૌણ ચક્રો પણ રહેતાં. મહાયકો સંચાલક તો અંગ્રેજોજ રહેતા, પણ ગૌણચક્રોના કાંટારૂપે હીંદીઓ પણ રહે એ બધા વફાદારમાં ગણાતા. એમને પાંચ વર્ષે કોઈ ગામ જગીર તો શું, રાવ સાહેબ, રાવ બહાદુર, સર, કે. સી. આ એવી ઉપાધિઓ મળતી. આ હજી રતન માણેકજી સર અને ભૈરવનાથ કાળાભાઈ કસ જ આજે હયાત છે એ ખેડૂતોએ વડવાઓ વફાદાર અને પૈસેટકે માત્ર પરંતુ એમના એ વડવાઓને આ ઉપાધિઓનો શુંએ મોહ લાગેલો તે એ મેળવ બધોએ પૈસા સરકારની ત્રીજેરીમાં ભેદ્યા, અને આજે આ છોકરાઓના નશી સુખે રાટલો ખાવાનો તો નથી રહ્યો, મહેનત મલુરી કરતાંએ પાર આવતો ન અને એ સમયના સર તે આ સરની અ:

ચપ્પ પડી છે, અને કે, સી, આઇ, ઇ.તું' તો અપભ્રંશ થઇને 'છેક' કસાઇની અટકને નામે ઓળખાય છે.

અંગ્રેજ સરકાર. વેપારી ધોરણેજ રાજ્ય કરતી એટલે અકબર કે શાહજાહ કે ઔરંગઝેબ જેવી એ સુદર રાજ્યનીતિ તો ક્યાંથીજ નહોતી? એટલે આ ગૌણ્યક્રોમાં જે કે' હી હુ-ઓને તાણી તપાસીને રાખેલા તેમનોજ પહેલાં તો મરેા થતો. પણ આપણે બહુ આડા જમએ છીએ.

પ્રમાદધન ત્રાસ વર્તાવતો. એ સરકારને કાને જુઠાણાં ભેરવતો, અને આંધળી સરકાર એતું ખરું માનતી, અને રૈયતને સહન કરતું પડતું. પ્રમાદધને જયવદનને પણ સરકારી જળમાં યુ'થી દીધો હતો. એ પણ એજ કર્ણામાં સંદેશસંગ્રાહક તરીકે નીમાયો હતો. અને વળી 'બારીસ્ટર' એટલે સરકાર અવારનવાર એના કાયદાના માનની મદદ લેતી, એમ એનો ખેવડો ઉપયોગ થતો.

એકુતોની ઠેર ઠેર ડાવણી. ડાવણી, એકા, એતરા ને આશ્રમો. આગગાડીના એકાદ ગાઇલ દૂર એવી એક ડાવણીમાં પુલખાળા એકી કરે-કુલ, એનાં એક બે કુટુંબીજનો, એની એક બે સખીઓ અને મિત્રા ઘણે ભાગે તો એકેક ડાવણીમાં એકેકું નાનું મિત્રમંડળજ ગોઠવેલું, તે એજ કારણથી કે એકજ મિત્રધર્મના માનસે—અને પરસ્પરના સહચારથી અને આંતરિક આંદોલનોથી—બળવવાની દરજ્જા હોંસભેર વિનાવિલંબે અદા થતી. અશસ્ત્ર સત્ય યુદ્ધક્ષેત્રનાં ઇતિહાસમાં આ નીતિ હું તો માનુ છું કે પ્રથમ પહેલીજ તે સમયે દાખલ થઇ છે.

અને એ ડાવણીને સંકેતનામો અપાતાં. એ ડાવણીનું નામ "પરબ." અને એ 'પરબની' બરાબર સામે નજર પહોંચે એટલે દૂર જયવદને પોતાનો તંત્ર નાખેલો. અને અહીંથી અરધા માઇલને છેટે ગામ. જય આઠેક દિવસથી અહીં આવી હશે હતો, અને રોજ સવારે જતાં આવતાં એકાદ વાર તો કુલને જુએ. કુલ પણ એને જુએ. જય હંમેશ માથું નમાવી જરી હસી રહે, પણ કુલ એની જરાએ દરકાર કર્યા વિના ચાલી જાય.

એક દિવસ બપોરે કુલ આગગાડીના મથકે ગઇ. ત્યાંથી એ ખેચાર મથક દૂર જમ સાંજે પાછી આવનાર હતી, એજ ગાડીમાં જયવદન પણ પ્રસંગવશાત્ નીકળ્યો. ગાડી આવી ને કુલ બેઠી. અને કુલને જોતાંજ જય પણ એની પાસેજ આવીને બેઠો.

કુલનું ૩૫ વિકસ્યું હતું, ખુલ્લી હવામાં દોડાદોડને લીધે તાજગી પામેલું શરીર, સત્યને સાથે લડતાં તેજસ્વી બનેલું મુખ, અને એની હીમતને લીધે દીપ્ત નીકળતી એની અંગગટા—એ જોઇ કોઇ પણ કંઈ કે કુલનું સૌંદર્ય બમણું વધ્યું હતું. સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં લમતાં એતું સૌંદર્ય પણ સ્વતંત્ર રીતે ખીલ્યું હતું. ગાંડી ઉપડતાંજ બીજા બે ત્રણ જણ પણ આવીને બેઠા. જય ધારત તો રોડબેર એમને ઉતરાવી શકત એટલી એના હાથમાં તે સમયે સત્તા હતી. પણ એણે કેંકવાર તો કુલનું નવું ૩૫ જોવાજ કર્યું. અને પછી ધીમે રહી "કુલ" કહી બોલાવી. કુલ ત્યારે સ્વયં-સેવિકા ન હતી. શત્રુ સાથે લડનારી સૈનિક ન હતી. શક્તિ પ્રદીપતા તોરી બાળિકા હતી. કુલે ફક્ત એ તરફ નજરજ દેશી. અને

એ નજર ફક્ત કોઈ પણ મનુષ્યને ડારવા પુરતી હતી. જ્યે ફક્ત એ જોઈ વંદનજ કર્યા—અને પુલે ગારવમાંજ કોક નમાવ્યું, અને નજર ફેરવી બેઠી.

કલાકની મુસાફરી પુરી થઈ. એ કલાક-લર જ્યનું હૃદય ધબકી રહ્યું હતું. અનેક વિચારોએ એ મુ'ંઝાઈ ગયો હતો. પુલ તો એમની એમ-બારી બહાર નજર રાખી-મુ'ંઝી માનભેર બેસી રહી હતી. હઝારવાર જ્યે બોલવા પ્રયત્ન કર્યો હશે, ને હઝારવાર એણે પડતો મુક્યો હશે.

અંતે બંને ઉતર્યાં. મથક બહાર ગયાં બંને વાહન શોધતાં ઉભાં. જ્યે ફરીથી એકવાર પોતાના વાહનમાં સાથે જવા ચુક્યું ને પુલે ના કહી. જ્યે સાહેબજી કરી અને કુલે જ્ય જ્ય કર્યા; અને બંને છુટાં પડ્યાં. ઓ પ્રભુ! હજી તો સાંજ કેવીક જશે? "

અધ્યાપક વિશ્વામિત્ર આટલું કહી જરા અટક્યા. જરા થાકવા હોય એમ લાગ્યું. સહેજ વચ્ચે અમરથો ટોળ કરી જરા દસાવ્યા, પણ અમને સર્વને વાર્તા માટે ઉત્તુક જોઈ તરત પાછા ઉપડ્યા. એમણે કહ્યું કે જે લોકને રસ ન પડતો હોય તે ભલે ઉઠીને ચાલ્યા જાય, પણ ખંડમાંથી એકે ખસ્યું નહીં.

"ત્યારે સાંજ પડી. બંને પોતપોતાનું કામ પતાવી પાછાં ફર્યાં. જ્ય તો ક્યારનો આવી આંટા મારતો હતો. એને કુલનું વર્તન અસત્ય લાગતું હતું. એના હૃદયમાં એ ડંખી ડંખી રહ્યો હતો. એ અસ્વસ્થ જણાતો હતો.

ગાડી આવી અને બંને એક પછી એક બેઠાં. કોણ જાણે કેમ આ વખત બંને

એકલાંજ હતાં. અથવા તો જ્યના ત્રાસ ને ધાકથી એની સાથે ખીલું કોઈ નહીં બેઠું હોય. પણ એવા એના ધાકથી ગભરાય એવી રીત ન હતી. ગમે તેમ-કેવળ અકસ્માત પણ હોય. ગાડી ઉપડી. પુલે તો પાછી બહારજ નજર રાખી. જાણે ગાડીમાં કોઈ છેવ નહીં. અને જ્યે તરંગ વંદનને આસ્માનમાં ચઢાવ્યાજ કર્યો. "શા કારણથી એ બોલે પણ નહીં! " "પહેલાં તો આવું નહોતી કરતી! " "મેં શું એનું બગાડ્યું છે! " અનેક વિચાર-અનેક સરવાળા અનેક બાદબાકી. કેં નિર્ણય પર આવી શક્યોનહીં.

પણ માનવ મનોવૃત્તિઓ પરથી ક્યારે કાણ બોઈ બેસે એનો શું ભરોસો?

એણે એકાએક અદબ વાળી. ઉતાવળે કરેલો નિશ્ચય બોલવા જતો હોય એમ લાગ્યું. એ બોલતાં પહેલાં પુલ જોઈ રહી હતી તે બારી બંધ કરી-પાછી અદબ વાળી અને બોલ્યો: "પુલબાળા! આનો અંત આણવોજ પડશે. શા કારણથી તું મારી સાથે બોલતી નથી? " ગુસ્સામાં એણે તુંકાર વાપર્યો.

પુલ ટટાર થઈ આંખ ચમકાવી બેસી રહી.

"અને મેં તારું શું બગાડ્યું છે જે મારાં આવાં અપમાન કર્યાં કરે છે? જાણે છે—કે દિવસથી મારા મનમાં એક વાત ઘોળાયા કરે છે: તને નીચાળે જતાં જોતો ત્યારથી કોલેજમાં જતાં જોઈ ત્યારથી હું બારીસ્ટર થવા ગયો ત્યારથી"—

અને ત્યાંજ પુલ તરુટી ઉઠી.

"હું જાણું છું—શું છે તે. પણ બારી-સ્ટર થઈને આ ધંધો શીખ્યા. લુભમારને

મદદ કરવી. નિર્દોષને શીખાવવા. શરમ નથી આવતી? તમારી શું વાત છે તે હું જાણું છું. મને એટલી મુશ્કેલી ના સમજતા. પણ હું તમને કદી પરણવાની નથી.” આસાચ્છાસથી એની છાતી ઉછળી રહી.

જ્ય ઘડીભર તો એ જોઈ રહ્યો. અને એનો ક્રોધ વધ્યો. એની સપાના મદે એ ઘેરાયો અને ધુરકયો. “કુલ! નાહક શ્રાંશાં શાં મારે છે? તને જરા સરકારની શક્તિનું ભાન છે? તમે કેની સાથે બાય બીડો છો? તમે એક તોપ પુરતાં પણ નથી—”

“ડરાવો ના. કહો કે અમારા પુરતી તોયો નથી.”

“મારે એ વાદવિવાદ નથી કરવો. કુલ! હું તને પરણીશજ. બાલપણથી મેં તને મારા અંતરમાં પુરી રાખી છે. મારું જીવન તારા વિના નકામું છે. મારે એ એમ ધુલધાણી નથી કરવું. મારો હક્ક છે.”

“પહેલાં રૈયતને ધુલધાણી કરવા નીકળ્યા છો, તે બંધ કરો પછી પરણવાની વાતો કરજો.—અને હક્ક! શાનો હક્ક! મને પરણવાનો—કાણે આપ્યો? તમારા મનમાં તમે તો ગમે તે હવાઈ કાઢલા બાંધો—મારે શું—હું કાંઈને પરણવાની નથી—તમને, તમને તો નહીંજ” અને એના ખભાં ચઢ્યાં ને ઉતર્યાં—ઠીપેલી બારી ઉતારી, અને બહાર જોવા માંડ્યું.

“કુલ! શું થશે એ જાણું છે? હું કાંઈ વાત અધુરી મુકતોજ નથી.”

“શું થશે?—જેલમાં નાખશો, ગમે તે બહાને—બાયલા બની—અથવા મારી નાખશો—બીલું શું? ધરતીમાં એટલી તો મારે માટે જગ્યા છે: અને યાદ રાખજો: આ રાજ્યદારી યુદ્ધ નથી. તમારી સામે તો સામાજિક યુદ્ધ થશે. તે મને પણ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૬]

કાણુ કુલ? તારો રુમાલ લેવા આવી છું—

તું ને હું

લેખક:

રા. રમણીક કીસનલાલ મહેતા.

તું છે શરદ નિશાકર પ્રભુવર ! હું છું દીન ચક્રાર :
 તું ધન ઘેર ઘટા પાવસની હું ધન-પ્રેમી મોર.
 હું છું જલકણ કુદ્ર વિભુ ! તું છે વિસ્તૃત વારીશ :
 હું છું અનુચર તુચ્છ એક, તું અખિલ વિશ્વનો ઇશ.
 તું સુખદાયી નન્દન કાનનમાં, હું છું એક વિહંગ :
 તું દીપક આલોક પૂર્ણ તો હું મરનાર પતંગ.
 હું છું અવગુણધામ નાથ ! તું છે ગુણ ગણ આધાર :
 તું નિઃછલ નિષ્કપટ કિન્તુ હું છું અતિ ધૂર્ત લખાડ.
 હું છું પ્રભુવર આત્મમંજરી : તું છે સરસ વસન્ત :
 હું છું સિદ્ધાન્ત-સસીમ કિન્તુ તું સીમારહિત અનન્ત.
 છે ચિન્તામણિ ચાર પ્રભો ! તું : હું છું દીન-મલીન :
 છે સ્વાધીન પરમ જગ નાયક ! હું નિતાન્ત અધીન.

સાહિત્યપીઠોનિધિમન્યવોર્ભ

કર્ણમૃતં રક્ત હે કર્વન્દ્રાઃ ।

યદસ્ય વૈલા દ્વ લુપ્તભાવ

કાવ્યાર્થવૌરાઃ પ્રણામવન્તિ ॥

(વિક્રમાદિવચરિત ૧-૧૧)

થોડા દિવસ ઉપર ‘શુજરાત’ માસિકની વિદ્યુતી તન્ત્રાધિકારિણીએ એક વિષય પ્રસ્ન મહેને પૂછ્યો: “પ્રેરણા (=Inspiration) અને અપહરણ (સાહિત્યચીપ) એ બે વચ્ચે ભેદ મર્યાદા શી હોઈ સકે?” મહેને ન્હાના વાક્ય વડેજ ઉત્તર આપ્યો: ‘એ પરીક્ષકો તરત પકડી સકે.’ એ ભેદ વિશે કોઈક વિસ્તારથી અરુપ વિસ્તારથી-લખવાને લલચાશે છું. “પાટણની પ્રભુતા” અને “શુજરાતનો નાથ” એ વાર્તાયુગલમાં ક્રેન્ડ કથાલેખક દૂમામાંથી લોચાલાર ચોરીજ થઈ છે, એ શુજરાતી વાર્તાલેખક “ચોર શિરોમણિ” છે-એમ એક સાહિત્યોદ્યાનમાંના વિવેચનવિભાગમાં જોગેલા ખાલપાદ્યે આલેપ મૂક્યો હતો;

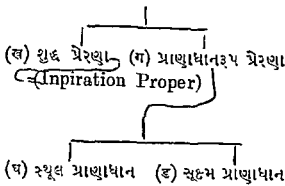
અને એ આલેપના સમર્થનમાં દૂમા અને ઉક્ત વાર્તાયુગલમાંથી સમાનાન્તર (Parallel) ઊતારા પણ આપ્યા હતા. આ આલેપ વિશે આજ કાંઈ ત્હોમતદારના વકીલ યવાની મહેને ઈચ્છા નથી. માત્ર એટલુંજ કહીશ કે એ Parallel ઊતારા શબ્દશઃ Parallel જ હતા; કેમકે Parallel Lines are those that do not meet, સમાનાન્તર લીંદીઓ કદી પણ એકત્ર મળતી નથી. આ અર્થમાંજ એ ઊતારા Parallel, સમાનાન્તર, હતા.

મહારે તો આજ ઉપર સૂચવેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કાંઈક પૃથક્કરણ કરીને રજુ કરવો છે. તેથી ઉપરનાં વચનો માત્ર પ્રસ્તાવનારૂપે મૂકીને હવે આગળ ચાલું:

પ્રેરણામાં બે પ્રકારનો સંભાવેશ થાય છે. એ બે પ્રકારનું વિભાજક તત્ત્વ પ્રેરક મૂળત્વ સ્વરૂપ છે. પ્રેરણા ક્રમ્હાંથી આવી? એ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉપર એ વિભાગનો આધાર છે. કવિમાત્રને પ્રેરણા આપનાર કોઈ જુદ

દિવ્ય શક્તિ છે. અમૃતા પ્રાત્મનઃ કલારૂપ દેવી છે, એ જોતાં એ પ્રકારે પ્રેરિત કૃતિમાં ચૌયર્થને સંભવજ નથી. પ્રેરણા આપનાર અન્ય કોઇ માનવ કલાકાર, કવિ, હોય ત્યાં ચૌયર્થને અવકાશ છે, અને નથી. એ માનવ-લબ્ધ પ્રેરણા, વીજળીની શક્તિ પેઠે, માત્ર પ્રેરક શક્તિરૂપમાં જ અટકે તો ત્યાં ચૌયર્થને અવકાશ નથી. પરંતુ માનવલબ્ધ પ્રેરણા પ્રેરિત કૃતિની સ્વરૂપધટનામાં ઉપાદાનરૂપજ હોય, ત્યાં ચૌયર્થ પ્રવેશ કરે છે. પછી તે ચૌયર્થની ઉત્કટતા અથવા સૂક્ષ્મતા ચોરના ચાતુર્ય પર આધાર રાખશે. આ દર્શન અહિં વિભાગવૃક્ષના રૂપમાં મૂક્યાથી હસ્તામલક અનુલવ થશે.

(ક) પ્રેરણા (Inspiration)

આ પ્રકારોમાંથી (ચ) વાળા પ્રેરણા દિવ્ય ભૂમિમાંથી કવિના આત્મામાં સાક્ષાત્ આવે છે. (ગ) વાળા પ્રેરણા અન્ય કવિની પાસેથી આવે છે; (વ) વાળા પ્રેરણા કાવ્યકૃતિની દેહધટના કરનારી ધોવાથી ચૌયર્થની ઉપાધિની ચોગ્યતા ધારે છે; (ઙ) વાળા પ્રેરણા કવિત્વને

માત્ર આરમ્ભનો ધડકો આપી વિરમે છે, અને તેથી ફલિત થતી કવિત્વગતિ સ્વયંભૂ કૃતિ જેવીજ કૃતિ ઉપજાવે છે.

કેટલીક વાર-વિરલ પ્રસંગે-એમ પણ બને છે કે જે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળકાળના કવિ-યોની સ્વયંભૂ કૃતિયોમાં અનપેક્ષિત સામ્ય દેખાય છે; અને તે માટે ખુલાસો એટલોજ સંભવે છે કે કવિત્વનું આધનિદાનરૂપ અરણ્ય આખા જગતને માટે સહિયારું છે. અને માનવહૃદયના ધટક અંશ આખા વિશ્વમાં સમાન છે; અને તેથી કવચિત્ એ રીતિના સાદસ્યચમત્કાર અબકે છે. એક કવિ બીજા કવિની કૃતિથી કેવળ અભણેા હોઇને આમ ચમકારા સાહિત્ય-વ્યોમમાં વિરલ તારકરૂપે ચમકે છે. આ પ્રકારનું નામ સંવાદ કહીશું. ધ્વનિકારિકા કારે કહ્યું છે: સંવાદાસ્તુ મવન્ત્યેવ વાહુલ્યેન સુમેધસામ્નૃા

ઉદાહરણોથી આ ચર્ચા સુગમ થશે. માટે થોડાંક શુદ્ધ પ્રેરણાનાં ઉદાહરણો રજૂ કરું છું.

દુષ્યન્તે શકુન્તલાને વફકલ ખુરેલી દીઠી તે વખતે ત્હેના હૃદયના ભાવ મહાકવિ કાલિદાસે આમ અપૂર્વ વાણીમાં દર્શાવ્યા છે:

સરસિજમનુવિદં શૈવલેનાપિ રમ્યં

મલિનમપિ હિમાંશોલ્લસ્ય લક્ષ્મીં તનોતિ ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मयुराणां मण्डनं नाकृतोनाम्

કમલ મધુર લાગે શૈવલે વીંટયું તોએ, મલિન પણ કલકે ચન્દ્રની કાન્તિ સોડે. મનહર અદૃશી આ સુન્દરી વફકલે છે, - મધુરી મુરતને, કહો, શું ન ભૂપા બને છે ?

આ લાવ માનવહૃદયમાં અપૂર્વ નહિ હોય; પરંતુ એ લાવરૂપી મૌલિક વિશ્વ-સમુદ્રમાંથી ફળી મારીને કાઢી લાવીને ત્હને અપૂર્વ કલ્પનાનો ઓપ કવિશિરોમણિ કાલિદાસે આપ્યો છે, તે સાક્ષાત્ દિવ્ય લોક-માંથી મળેલી ગ્રેરણાને બળે જ, આ પછી કોઇ અન્ય કવિ આ કલ્પના અને વાણીને ઉઠાવ કરે તો તે ઉઠાઉગીરજ ગણાય, અથવા તો મૂખ તો ખરોજ, એક જણે કહ્યું છે કે : “જે કવિયે મુખને ચન્દ્રની કે કમળની ઉપમાં પેલવ-પેલી આપી તે પ્રતિભા-શાલી ખરો, પણ ત્હના પછી બીજાએ ત્હનો ઉપયોગ કર્યો તે મૂખ !”

શેકસ્પીઅરનું એક સાદું પણ અપૂર્વ-સુંદર વચન હ્યો :

Yon silver beams, sleep they less
sweetly
On the cottage thatch then on
the dome of kings?

(ગીતિ)

પેલાં રજત કિરણ જો!

રાજે છે રાજમન્દિરે જે'વાં,

મધુરી નિદ્રા લેતાં,

પણુંકુટીણપરે શું નહિ ત્હેવાં?

ગુજરાતના અનુપમ કવિ સ્વ. મણિશંકર ભટ્ટના બેજ ઉદાહરણો લઇએ :

ક્યને ચન્દ્રિકાના માધુર્ય-દર્શનમાં સહબોગી કરવાના મનોરથથી ત્હને પુકારતી દેવયાની-ના કણ્ડસ્વરનું વણુંન :

લંબાવેલા સ્વર મધુર આ બ્યોમમાંહે ફરે છે, પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતન શ્રીલરે છે;

ન્હાનાં ન્હાનાં વણુ ધરી શકે

શાધતા એ દિશામાં,

રેલંતા એ રતિ વિવિધ શી

કેં શશીની નિશામાં.

મધુર સ્વર બ્યોમમાં ફરતાની કલ્પના કદાચ અપૂર્વ નહિ હોય; પરંતુ એ સ્વર પુષ્પોમાં અને વિટપોમાં નવીન શોભા ભરવાની કલ્પના બેશક અશ્રુતપૂર્વ છે. પુષ્પોનું સૌન્દર્ય, વિટપોની શોભા, સર્વને પ્રત્યક્ષ થાય; ઉચ્ચ ઉદ્ગાર કરતી મુઝ બાળાના મધુર સ્વર બધાને સંભળાય; પણ એ બંને સૌન્દર્યના પદાર્થ વચ્ચે પરસ્પર સંબન્ધ, નવીન સૌન્દર્યાધાન, એ દર્શનમાં કલ્પનાની સૂક્ષ્મ પ્રવેશશક્તિ વડે તથા આ કલ્પનાને સુધટિત સ્થિર વાણીમાં પ્રગટ કરવાની ખૂબી વડે આ વણુંન ચિરંજીવ બન્યું છે.

આમ પુકારતી દેવયાનીનું વનમાં બ્રમણુ પણ કવિયે અપૂર્વ શક્તિથી વણુંવ્યું છે:

તરે જે શોભાથી

વન વન વિશે બાલ હરિણી,

સરે વા જે રીતે

સુરસરિતમાં સૌમ્ય કવિણી,

કરે હેતું જ્યોત્સ્ના બ્રમણુ,

બ્રમણુ જ્યહાં અટકતો

શશારંક પ્રેક્ષીને સુભગ

મણિ સેથે અબકતો !

અહિ પૂર્વાર્ધમાંની ઉપમાઓ સચોટ છે, છતાં હેમાં નવીનતા કોઇને કદાચ ના જણાય; પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાંની સૂક્ષ્મ ઉત્પ્રેક્ષા અપૂર્વ સુંદર પ્રતિભાનું જ ફળ છે; ચન્દ્રનો દેવ-યાનીના કેશમાં ગૂંથેલા મણિ જોડે જે નિકટ પરિચય જેવો સંબન્ધ કરાવ્યો છે, તે

પરિચયને પરિણામે (પરિણામે? કે કુતૂહલથી પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરનારા ચન્દ્રની ઉત્સુકતા દર્શાવનારી કૃતિ સારું) ચન્દ્ર પોતાની વ્યોમગતિમાં અટકતો કવિની રસિક પ્રતિભાજી જોઈ સહે અને ખતાની સહે.

રા. બ. ક. ઠાકોરની કૃતિમાંથી એક ઉદાહરણ:

ચોટા ચોપટ, જનનિરજની
એ હજે નીંદ્રાજો:
ચોટા ચોપટ, રજનિજનની
એ જુલે સ્વપ્નજુલે:
ચોટા ચોપટ, જનનિરજની
શાન્તિમાં નાથ શુજે:
ચોટા ચોપટ, ઘડી પછી જોગે
જો પિતાજી સ્વકુજે.
(‘લણકાર’: પૃ. ૩૫)

બાલકના હાલેડાના સાદા શરીરમાં ભ્રમીર ધ્વનિના દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય ૧. ક. ઠાકોર જેવું બીજા કોઈમાં મળ્યે જડશે. અને એ કારણથી, તેમજ સ્તુતિના શુભથી, આ પંક્તિઓમાં કવિત્વ પ્રાપ્તિ પ્રેરણાલબ્ધ જણાશે.

નરસિંહરાવમાંથી એકજ ઉદાહરણ :

છે માનવી જીવનની ઘટમાળ હેવી,
દુઃપ્રધાન સુખ અહ્ય થકી ભરેલી,
તો એ કટુત્વ હરતાં સુખખિન્દુ યોગે
ચાએ જ સહ કંઈ જીવન મૃત્યુલોકે.
અંધાર કેરી ધનશામળી પાંખ એક,
તારાતણી ઝળકતી વળી અન્ય છેક;—
એ પાંખ એહ ધરતો મુજ આત્મપંખી
જીડ્યો જશે અમરભૂમિ સુદૂર ઝંખી.
(‘હૃદયવીણા:—‘શુક્રતારા’; અન્ય એ શ્લોક)

અન્ય સ્થળે પ્રાણાધાનનાં ઉદાહરણો મળશે અને તે થોડી વાર પછી અપાશે; પરંતુ આ શ્લોકમાં અપરંપરિત પ્રેરણાનું દર્શન થશે એમ આશા છે.

ચાલૂ યુગમાંથી એકજ ઉદાહરણ ઉત્તમ પંક્તિનું આપું:

તું મહાકાવ્ય થઈ વિશ્વ વ્યાપી રહ્યો
ત્હાં વળી કવિત્વ શું કું હું?
અખિલ બ્રહ્માણ્ડ રસરાજ રેલી રહ્યો
રસતણી વાડકી શું ધરું હું?
સૃષ્ટિ શણગારી અદ્ભુત અલંકારથી,
વાગ્—અલંકાર ત્હાં વ્યર્થ ભાસે,
મોહ નથી કાવ્યનો, માત્ર જીવી રહ્યો
તુજ મહાકાવ્યની એક આશે.
—હરિહર ભટ્ટ.

શુદ્ધ પ્રેરણાનાં આટલાં ઉદાહરણો બસ થશે. હવે પ્રાણાધાનનાં ઉદાહરણો લખ્યે. પ્રથમ સ્થૂલ પ્રાણાધાન જોઈશું:

કવિ દલપતરામના ‘આણુન’ વર્ણન’ એ કાવ્યમાં એક શ્લોક આ છે;
તિથિ પૂનમે શોભીતા સાંઝટાણે
બન્યા ઘંટ એ સૂર્ય ને સોમ બાણે;
દોષે દેવહાથી કહે કાઈ કેવો,
દોડો આજ આણુ ગિરિરાજ હરો.
(‘દલપતકાવ્ય’ ભાગ બીજો, પૃ. ૨૮૭)

આ ઉત્પ્રેક્ષાકવનનાની સાથે માધના ‘શિશુપાલવધ’માંનો નીચેનો શ્લોક મુકો:

उदयति विततोर्वराश्मिरजा—

वह्निमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।

वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा—

द्वयपरिवारितवारणेन्द्रशोमाम् ॥

(સર્ગ ૪, શ્લો. ૨૦)

૨૫૪ છે. માથ કવિના રૂવતકપર્વતના આ વર્ણનનું લગભગ પૂર્ણ પ્રતિબિમ્બ દલપતકવિએ આણના વર્ણનમાં પાડ્યું છે. લગભગ—કહેવાનું કારણ: માથનું વર્ણન પ્રભાતસમયનું છે, દલપતરામે સાંઝનું કર્યું છે; વરણેન્દ્ર (=મોડો) હાથી) દલપતરામમાં દ્વન્દ્વારણ (ધન્દનો હાથી; દેવહાથી) ખની ગયો છે, -બ્રમથી કે ભુદ્ધિપુર:સર તે કળવું કહ્યું છે. ચોર પોતાની પાછળ પોતાનાં પગલાં ઢાંકતો જાય છે તેની આ કૃતિ ગણીશું કે કેમ? રાજશેખરની વિદુષી પત્ની અવન્તી-નું દરી તો આ પ્રકારના અર્થહરણને કામ્ય ગણે (કાવ્યમોમાં, ૫૦૬ ૫૭ જુવો). પરંતુ આ અર્થહરણમાં મૂળની કલ્પના અહરની અહરજા બિપાડેલી છે તેથી, રૂપાંતરકૃતિમાં અપૂર્વતાની, પ્રતિભાવિલાસની, બિનતા છે તેથી, આ કૃતિને અપહરણરૂપે જ લેખીશું, અને સ્થૂલ પ્રાણાધાનના વર્ગમાં ઉત્કટ ઉદાહરણનું જ સ્થાન આપીશું. આમ છતાં, એટલું તો ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઈશે કે દલપતરામનું આ અપહરણ ચૌધની જૃતિથી નથી થયું; અન્યનું ગમી ગયેલું પોતે સંઘરી લીધું; જેને જાણવું હોય તે જાણે, જે ન જાણવું હોય તેને ગાંઠે ખીચડી બાંધીને કહેવા જવાની પણ જરૂર નહિ;—આ પ્રકારની બિપાડી, નિખાલસ, જૃતિથી કરેલું અપહરણ આ લાગે છે.

આ બચાવ એ કવિના કુલદીપક વિશે કરાય એમ નથી; હેનું ઉદાહરણ આપું:

“ધન્દુ કુમાર” અંક બીજાના પ્રવેશ બીજામાં કાન્તિકુમારી વનદેવીના શરીરસૌંદર્ય વિશે કહે છે:

“તે પાટલી ઉછાળતાં પગલાં

તો જાણે શરમાતાં સસલાં. (૫૦૬ ૩૮)
આ મધુર કલ્પનાની સાથે નીચેની એક અંગ્રેજ કાવ્યની પંક્તિઓમાંથી કલ્પના મૂકી જોઈએ:

Her feet beneath her petticoat
Like little mice stole in and out.

(“Ballad on a Wedding,” by
Sir John Suckling.)

ચતુર રૂપાંતર છતાં અપહરણ તરત પકડા-
ઈ આવે છે. Petticoat (ચણિયા)ને
બદલે ‘પાટલી’ (સારીની પાટલી), અને
Mice (બીંદર)ને બદલે ‘સસલાં,’ એ
અંશે મૂકીને પગલાં ઢાંકવાની કૃતિ પગરુ
કાઠનારની આગળ નિષ્ફળ નીવડે છે.

એ જ કવિમાંથી એક બીજું દર્શન કરીએ—

હળવે હાથે તે નાથ! મહીડાં વહોવાજો,
મહીડાંની રીત્ય -હોય હાવી રે લોલ કુવ.
ગોળી નંદાશે, નાથ! ચોળી છંદાશે, નાથ!
ગોળીડાંની માળા તૂટશે રે લોલ.
ગોળી નંદાશે ને ગોરસ વહી જશે,
ગોરીનાં ચીર પણ ભીંજશે રે લોલ.
હળવે હાથે

હાનીશી ગોરસીમાં જમનાજી બિજા,
હેવી ન નાથ! દોરી રાખો રે લોલ;
હાનીશી ગોરસીમાં અમૃત દારિયાં,
હળવે બિપાડી નાથ! ચાખો રે લોલ.
હળવે હાથે”

આ કાવ્યના ચૌ-દર્પથી મુગ્ધ થઇને મહે
હેને અસાધારણ સ્તુતિ વિષય બનાવ્યું
હતું; ૧-હેનું અપહરણ સ્વરૂપ તે વખતે

૧. ‘વસંત,’ માથ સંવત ૧૯૮૪, ૪૦૬ ૧૭;
મહારા લેખની તારીખ ૧૨-૧-૨૮.

મહારી જાણમાં નહોતું. એ અણધાર્યું પ્રગટ થયું. તે હેમ્પર-ડીસેમ્પર, ૧૯૨૭ ના “સમાલોચક” નો અંક તા. ૬-૧૨-૨૮ ને કિવસે પ્રસંગવશાત્ મહારા હાથમાં આવ્યો. હેમાં ‘મધરાતનાં મનન’ નામના લેખમાં (પૃષ્ઠ ૭૪૭-૭૪૮ મે) નીચેનું લોકગીત (રા. ન્હાનાલાલના પ્રસ્તુતગીત ભાગ સાથે સરખાવવાનું કહીને) મૂકેલું છે:

હળવા હળવા તાણો છખીલા,
નંદાશે મહીડાંની ગોળા રે લોલ,
નંદાશે ગોળા ને ઉડશે છાંટા,
નવરંગ ચૂંદડી ભીંજશે—

આ વિશે વિશેષ અન્વેષણને પરિણામે રા. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ પ્રગટ કરેલા “રઠિયાળી રાત્ર” ભાગ બીજાનાં પૃષ્ઠ ૫૯-૬૦ માં ‘મહીમંથન’ નામના લોક-ગીતમાંથી પગેરાની ભાગ લાગી. એ લોક-ગીતમાં નીચેની પંક્તિઓ વચલા ભાગમાં છે:

હળવા હળવા તાણો છખીલા,
નંદવાશે મહીડાંની ગોળા રે લોલ;
નંદવાશે ગોળા ને ઉડશે છાંટા,
નવરંગ ચૂંદડી ભીંજશે રે લોલ.

રા. ન્હાનાલાલની ચર્ચાવિષય કહી આ ઉપરથી કલાયુક્ત, ચાતુર્યયુક્ત અપહરણ છે. હેમલે ઉમેરેલી છેવટની ચાર પંક્તિઓની

નવીનતાથી અપહરણદૂષણ હુત થતું નથી. આ વિશે કાંઈક વિસ્તારથી ચર્ચા લખીને ‘વસન્ત’માં મોકલી છે. એટલે અહિં પુનઃ સ્ક્રિપ્ટ નહિ કરું.

આ કવિને પગલે પગલે ચાલનારા મિ. ખખરદારનાં અપહરણો થોડાંક જોઈએ છે આદિ કે અન્ત ન જગમાં કાંઈતો જો નહિ માગે અશ્રુ કેરું મુઠ્ય જો,

અન્ય તણા દુખમાં છે જન્મ જ આપણો
તે નિજદુખમાં બનવું આખર ઘૂળ જો;
તો તે સુન્દરતા શોધું ક્યાં આજ રે.
(સંદેશિકા: “મધુરી”)

‘કૌમુદી’કારે આપાદ ૧૯૮૧ ના અંકમાં આ અપહરણનું મૂળ નીચે લખ્યું છે તે આપ્યું છે.

Nothing begins and nothing ends,
That is not paid with moan,
For we are born in others' pain
And perish in our own.

(Francis Thompson: “Daisy”).

આ ઉપરાંત બીજા અનેક અપહરણો “કૌમુદી”ના એજ અંકમાં આપ્યાં છે. (પૃષ્ઠ ૧૮૨-૧૮૪); તે વિસ્તારને લયે અહિં હું બિતારતો નથી.

(અપૂર્ણ).

કાટોલ

કાટોલ પાઉડર કીડી, માકડ, કંસારી વગેરે જંતુઓનો નાશ કરે છે. કાટોલ સ્ટીક્સ અને કોષલ મચ્છર, માખીનો નાશ કરે છે.

પાઉડર કી. ૬ આના ડખીના.

સ્ટીક્સ કી. ૧૩ આના ડખીના.

એજન્ટ:—એ. એચ. નાસરની કંપની,

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

તંત્રી સ્થાનેથી

નડીઆદ પરિષદ

નડીઆદની પરિષદ આવી અને ગઇ. કેટલા તેને સફળ કહે છે. કેટલાક તેને નિષ્ફળ કહે છે. કેટલાક બંધારણપક્ષને ગાળો દે છે, કેટલાક વિશ્વંસ પક્ષને નિંદા છે.

મારી દૃષ્ટિએ નડીઆદની પરિષદ સફળ કહી શકાય.

પરિષદમાં અવ્યવસ્થા હતી, લોકોને પાણી ન મળ્યું, કેટલાકોએ સ્વધામનું અભિમાન બેઠક દેખાડ્યું, કેટલાકોએ વિનયની મર્યાદા ઝોળંગી: આ બધી વસ્તુ ગૌણ છે. પરિષદ એક થંભેલો છે, જે દિવસના રસ માટે ભેગા કરેલા ગામના દરેક પ્રકારના ઉત્સાહી-ઝોની મેદની છે. તેમાં આવી વસ્તુઓ તો હોય. પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ, કે સાધારણ રીતે સાહિત્યમાં રસ નહીં લેનારા નડીઆદના કાર્યકર્તાઓએ અદ્ભુત જહેમત ઉઠાવીને કામ કર્યું હતું. તે તો સેવાભાવે ગેરાયા હતા, એટલે અભિનંદનને યોગ્ય જ ગણાય.

નડીઆદની પરિષદ સફળ થઇ, તે બે રીતે. મુખાષ્ટની પરિષદ પહેલાં પરિષદમાં રસ લેનારા ગણ્યાગાંઠ્યા હતા; અને જે થોડા

ધણા રસ લેતા તે બે પાંચ વસ્તે જે પાંચ મહીના કે જે પાંચ દિવસજ રસ લઇ વિરામ પામી જતા.

પરિષદ મંડળની ભાવના સતત ઉત્સાહની છે અને મુખાષ્ટમાં પરિષદ મંડળ સ્થપાયા પછી એ ઉત્સાહ ભિન્નભાવે કે વેરભાવે ચિરંજીવ બન્યો છે. કેટલાક ગ્રહસ્થો પરિષદ મંડળનો

વિશ્વંસ કરવાને બહાને પણ ઉત્સાહ રાખી રહ્યા અને છેલ્લી વારે ઉત્સાહ એટલો વધ્યો

કે જે ગામ અનેક વર્ષો થયાં પરિષદ ભરતી કે નહીં તેનો વિચાર કરી રહ્યું હતું તે પંદર મહીનામાં બીજી પરિષદ ભરવાને તત્પર બન્યું. એમ પણ સાંભળ્યું છે કે કેટલાક ગૃહસ્થો જાહેર મત કેળવવા ગામે

એક અગત્યની વાત

‘ગુજરાત’ માસિક સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર હવેથી નીચેના શીરનામે કરશો :

વ્યવસ્થાપક ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય
૬૯, મહેન્દ્ર મેન્શન, એસ્પેક્ટેડ રોડ,
મુખાષ્ટ ૧.

ગામ ફરવાના છે. સાહિત્ય માટે સતત ઉત્સાહ કેળવવાનો પ્રારંભ જે મુખાષ્ટમાં કરવામાં આવ્યો તે આમ નડીઆદથી વધ્યો.

એક ભાવના કે સંસ્થાના ઇતિહાસમાં ક્ષણિક સંમેલનનો હીસાબ નથી. ચિરંજીવ ઉત્સાહનો છે. ઉત્સાહ વસ્તુ એવી છે કે તે ખોટે રસ્તે દોરવાય; પણ ઉત્સાહ વિના પ્રગતિ કે સિદ્ધિ શક્ય નથી. એટલે નડીઆદ પરિષદમાં બંધારણપક્ષનો સંરક્ષણ

કરવાનો અને વિધ્વંસક પક્ષનો નિર્ણય કરવાનો ઉત્સાહ નાખી દેવા જેવો કોણ કહી શકે?

એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ નડીઆદની પરિષદ સફળ નીવડી. ઇ. સ. ૧૯૧૫ની રાજકોટ પરિષદ પછી પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર ભાંગેલ કમીટી ચોતાના કબજામાં લાઇને પરિષદથી જુદા જાઇ ગયા. ઇ. સ. ૧૯૨૦ની અમદાવાદની પરિષદથી પરિષદનું જ મંડળ સ્થાપવાની, પરિષદનું જ સુયોગ્ય બંધારણ ધડવાની અને ભાંગેલ કમીટીના જુદા અસ્તિત્વનો લોપ કરવાની ચળવળ રા. મટુભાઈ કાંટાવાળાએ શરૂ કરી. ઇ. સ. ૧૯૨૩માં ભાવનગરમાં અનેક વિરોધી પ્રયત્નો છતાં એ ચળવળ મજબૂત થઈ. ઇ. સ. ૧૯૨૬માં મુંબાઈમાં એ ચળવળ સંપૂર્ણ રીતે વિજયી થઈ. પરિષદ મંડળ કાયદેસર સ્થપાયું, બંધારણ થયું, સતત કાર્ય કરવા માટે સંસ્થા ઉભી થઈ, ભાંગેલ કમીટીનો લોપ થયો.

બંધારણ એ સનાતન વસ્તુ નથી. ગમે તેવા બંધારણમાં પણ દોષ હોઈ શકે છે; બંધારણો સુધાર્યા કરવા એમાંજ પ્રગતિ રહેલી છે. બંધારણો લોકોના આદર્શો પ્રમાણે ફેરવવા એમાંજ લોકોની લાયકાત રહેલી છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૭માં બંધારણ થયું. એ એક જીજ્ઞાસુ નહીં પણ ભાવનગરે સ્થાપેલા પરિષદ મંડળનું પરિષદનું બંધારણ અમદાવાદની પરિષદનું ધડેલું હતું, અને નડીઆદમાં જે પક્ષ તેની સામું પોકારતો હતો તેમણે મુંબાઈની પરિષદ પાસે સ્વીકારાવ્યું હતું, તે સર્વાનુમતે સ્વીકારાવ્યું હતું. પણ મુંબાઈની પરિષદ પછી કેટલાકોએ એ પરિષદ મંડળનો વિધ્વંસ સાધવાનો સંકલ્પ કર્યો અને નડીઆદના લોકોને હાથે તે વિધ્વંસ કરાવવાના પ્રયત્ન આદર્યા.

બંધારણની રીતિએ બંધારણને સુધારવાની કોઈની ના હતી નહીં, કોઈની ના હોઈ શકે નહીં. પરિષદ પહેલાં અનેક દિવસો પૂર્વે મેં તો સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે નડીઆદને કાયદેસર રીતે મંડળનું બંધારણ સુધારવું હોય તો તેમાં દરેક પ્રકારની સહાનુભૂતિ આપવા પરિષદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિ ખુશ છે; એટલું જ નહીં, પણ વિધ્વંસકપક્ષ પણ ચોતાની વિનાશકાંક્ષા છોડી બંધારણ સુધારવા સમિતિ નીમે તો આખી સમિતિ બનતી મદદ કરવા રાજી છે. રા. અબાલાલ જાનીએ સુચવેલા સમિતિના નામે માટે પણ મારે ચોતાને વાંધા નહોતો.

નડીઆદમાં પરિષદને આગણે દહાડે રંગ જુદો જ હતો. તરત ને તરત સંખ્યા કરી તરત ને તરત મંત્રીઓ નીમી નવું પરિષદ મંડળ સ્થાપી બધું દોરદમામથી કબજે લેવાની નહીં તો એ પરિષદ મંડલ કરવાની યોજના સત્કાર મંડળ પાસે સ્વીકારાવવામાં આવી.

સદ્લાગ્યે નડીઆદની સદ્બુદ્ધિ વહારે ધાઈ, અને ત્યાંની પરિષદે સત્કાર મંડળના ઠરાવમાં રહેલી વિનાશકાંક્ષા છોડી દીધી. પરિષદ મંડળનું બંધારણ ડીગલ કે તોફાને તુટી નહીં શકે અથવા તોડવા યોગ્ય નથી એમ નડીઆદની પરિષદને ખાત્રી થઈ. પરિણામે જે સૂચના હું પહેલેથી કરતો આવ્યો હતો તે નડીઆદની પરિષદે સ્વીકારી. બંધારણ સુધારના કાયદેસર પ્રયાસો કરવાનું આખરે નક્કી થયું.

વિધ્વંસકોની વિનાશકાંક્ષા નડીઆદે દેશનાની એ નડીઆદ પરિષદનું સાફદય. ઝાંખિ કરતાં સંસ્થા મોટી છે. સંસ્થા કરતાં તેવું સાતત્ય વધારે જરૂરી વસ્તુ છે. એ સાતત્યને સ્વીકાર એમાંજ પરિષદ મંડળનો વિજય રહેલો છે.

નવમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી આચાર્ય આનંદરામચંદ્ર ધ્રુવ
અને પરિષદના કાર્યવાહકો.

પરિષદ 'સાહિત્યરસિકોત્તુ' સંમેલન બને કે કેળવણી કે રાજકીય સંમેલન થાય; પરિષદ મંડળ કાર્યદક્ષતા સેવે કે વાતો ક્યાં કરવાનું કેન્દ્રસ્થાન બને એ વસ્તુમાં મતભેદ હોઈ શકે, પણ પરિષદ મંડળ જીવ્યું અને જીવવાનું એ નિર્વિવાદ; અને ગમે તેવા વિરાટ સ્વરૂપી વિશ્વસંકે હોય તો પણ તે તેના વિનાશ કરી ચકવાના નથી.

લગભગ જે કાર્ય મારા કેટલાક મિત્રોએ ને મેં સાડચાર વર્ષ ઉપર લીધું હતું તે સફળ થયું; અને એ સફળતામાં પણ નડીઆદના ઉત્સાહી શહેરીઓનો ભાગ કેં ઓછો છે? હવે બંધારણ સમિતિ યોગ્ય વિચાર કરે એવું અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાનું રહ્યું.

એ સમિતિ બંને પક્ષે સર્વાનુમતે ચુંટી છે. તો તે પોતાનું કામ પુરું કરે ત્યાં સુધી, વાતાવરણ વિષમ ન થાય તે જોવાની ફરજ બધા પક્ષની છે. જેને પરિષદ કે પરિષદ મંડળનું શ્રેય હોયે હોય. તે આપણું નહીં કરે!

અને કેટલાક નડીઆદ પૂર્વેના વિશ્વસંકે હતા તે પણ ઠેકવા લાગ્યા છે કે, પરિષદ મંડળમાં જોડાઓ, તેને સુધારો ને કાર્યકર્તા પર વિશ્વાસ ન હોય તો તેમને ફેરવે. હું આ વીનંતીમાં જોડાઉં છું. જે શુન્નરાત્રીને પરિષદ મંડળમાં કે પરિષદમાં રસ હોય તે આવે; રીતસર, કાયદેસર ને કરવું હોય તે કરે, અને શુન્નરાત્રીના ગૌરવને અનુરૂપ સંસ્થા ધડવામાં સામેલ થાઓ.

“તો થયું.” આલો, હવે આપણે આગળ ચાલીએ,” કનૈયાલાલે ઉદ્ગાર કર્યો.

દિનેશને એ ગમ્યું નહીં. તેણે વિચારન પરિષદ માટે આગ્રહ શરૂ કર્યો એટલે ખીજ સર્વેએ પણ પોત પોતાનાં વિષયો માટેનો આગ્રહ તાજો કર્યો અને લાંબી ચર્ચાઓ પછી બરજોરજોએ કહ્યું કે એક બધી બાબતની પરિષદ ભરવી જોઈએ. આ તોડથી ધંધા જાતે પડ્યા એટલે અખાશકરે કહ્યું કે તેટલા જ માટે હું સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનું કહેતા હતા.

“પણ સાહિત્યમાં વિચારન શી રીતે આવે? દિનેશ પુછ્યું. પાંકરંગે પુછ્યું કે છાતેહાસ કેમ આવે? ભક્તિનાથે પુછ્યું કે ધર્મ કેમ આવે? હેમચંદ્રે પુછ્યું કે જૈનાતું શું? કનૈયાલાલે પુછ્યું કે બધું એક સાથે શી રીતે આવે?

અખાશકરે જવાબ આપ્યો કે તે સર્વનો સંભાવેશ સાહિત્યમાં છે માટે.

કનૈયાલાલે કહ્યું કે બધું સાહિત્યમાં આવે તેની કોઈ ના પાડતું નથી. પ્રશ્ન માત્ર એટલો છે કે શી રીતે એ બધા જુદા જુદા વિષયોનો સાહિત્યમાં સંભાવેશ થઈ શકે.

અખાશકરે ગંભીરતાથી ઉભા થયા અને કહ્યું: “એક જ રીતે-સાહિત્ય એટલે જ વાગ્યાપાર.” હજારો પુસ્તકો પણ જે સમજાવી શક્યાં ન હોત તે એક આ સાદા વાક્યથી સમજાઈ જતાં બધા સાહિત્ય પરિષદ ભરવા માટે એકમત થયા.

ત્યારેપછી પ્રમુખ કોને નીમવા એ પ્રશ્ન ઉઠ્યો થયો. કોઈએ કહ્યું કે પ્રો. આનંદશંકર દુવને પ્રમુખસ્થાન આપવું જોઈએ. પણ ખીજ તેનો વિરુદ્ધ પેડ્યા. આનંદશંકરભાઈ પ્રમુખ તરીકે મક્કમ નહીં રહી શકે, તે

એકાદપક્ષની તરફથી માં દોરવાઈ જશે; તેમની સાહિત્યસેવા ખડોળી છે અને વિદ્વતા ધણી છે તે ઉપરાંત તેમનાંમાં ખીજ કશી શક્તિ નથી વગેરે તેમની સામેના વિરોધો હતા. નરેન્દ્રે બલવંતરાય ઠાકોરનું નામ સુચવ્યું; પણ ત્યારે ખીજ તેની વિરુદ્ધ પ્રડ્યા ત્યારે પોતાની સફેદ ટોપી પછાડી કહ્યું કે તો હું પરિષદમાં ભાગ પણ નહીં લઉં અને તે માટેના ફંડમાં એક પૈ પણ નહીં આપું. આ ધમકીથી રમણલાલ ગભરાયા એટલે સામેથી ખીમજી શેઠને બોલાવી લાવ્યા. તેમને સ્વાગત કરીદીના પ્રમુખ નીમવાની શરતે તેમની પાસે પૈસા ભરાવ્યા એટલું જ નહીં પણ છેલ્લે દિવસે શેઠના તરફથી પરિષદને ગાડનપાટી આપવાનું પણ ઠરાવ્યું. પ્રમુખની સુટણી હજી બાકીજ હતી એટલે ખીમજી શેઠની દરખાસ્તથી પાસેના શહેરના સેન્ટ્રલબરી સાહેબને, પ્રમુખ નીમવાની દરખાસ્ત સર્વાતુમતે પસાર થઈ. એ સાહેબ પાસેના ગામમાં મુક્તિદેજનું દવાખાનું ચલાવતા હતા અને કલેક્ટર સાહેબના સગા હતા.

ત્યારે આ બધી ભવ્ય તૈયારીઓનાં ખખર ગુજરાતમાં છાપોદ્ધાર પડ્યા ત્યારે દેશ આખો વિસ્મયથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ખાસ કરીને સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખની સુટણીમાં સાહિત્યજ નહીં કિન્તુ ગુજરાતી ભાષા સુદ્ધા ત જાણનાર મહાત્માની વરણી થવાને લીધે પરિષદના સમગ્ર કામકાજમાં પ્રુખ તટસ્થતા રહેશે એવી બંધાની તરતજ ખાતરી થઈ ગઈ, તેમજ સાક્ષરોએ તથા લેખકોએ આટલાં વર્ષો થયાં છતાં સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવાને બદલે જંડખાંતોડે ભાષાવાળો લેખોજ લખવામાં પોતાનો વખત બરબાદ કર્યો; કવિતાઓજ લખવામાં જીવન આપું ગુમાવી નોખ્યું એ

દશા સામે આ મૂક છતાં સચોટ પડકાર હતો. સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ તો સાહિત્યના જન્મતથી નિર્ણય હોય તેવાજ માણસો દ્વારા ખરેખરે સાધી શકાય એ સત્ય આ તત્વ-સ્થતાના જમાનામાં લગભગ સર્વમાન્ય થઈ જાયું છે.

પરિપદ ભરાવાના દિવસો પાસે આવ્યા તેમ તેમ બધાનો ઉત્સાહ વધતો ગયો. ધણી ધણી મોટા, માણસોએ પોતપોતાના ક્ષેત્રો મોકલ્યા, ધણીઓએ પરિપદને સફળતા ઇચ્છવાના તારો કરવાનું વચન આપ્યું. કલેક્ટર સાહેબે કહ્યું કે તેઓ પ્રમુખનું ભાષણ સાંભળવા હાજરી આપ્યા પછીજ પોતાની ઓફીસમાં પધારશે. આમ સર્વ સ્થળે પરિપદ માટે ઉત્સાહ ફેલાઈ રહ્યો. બેન્ડવાળાઓએ પરિપદ માટે ઓછે ભાવે બેન્ડ વગાડવાનું કહ્યું; ગાડીવાળાએ પોતાનો સારામાં સારો ઘોડો સોનારૂપાના સામાનથી શણગારી પ્રમુખ માટે મોકલવા દરખાસ્ત કરી; કંદોઈએ ગામથી પોણા ભાવે પરિપદને જલેખી પેંડા આપવાની તત્પરતા દાખવી; વીંશ ચોરવાડ ગાતિએ પરિપદને જમવા માટે પોતાનો વડો તેમજ જોઈએ તેટલાં કામવાસણ આપવાનો ઠરાવ કર્યો (અને તેની નકલ મંત્રીને મોકલી). પોતાની જ ગાતિના એકલા સાક્ષરો પરિપદમાં આવશે એવી ખાત્રી કરી ધણી ગૃહસ્થોએ પોતાની કુંવારી કન્યાઓ માટે મોટા પ્રમાણમાં દીકાટો લીધો અટલુંજ નહીં પણ તેમને માટે ગોરા પ્રમાણમાં કપડાં ખરીદ્યાં અને દરજીઓ ખેસાડ્યા. આમ જે ઉત્સાહ અને મનોદશા મોત્ર લખ પ્રસંગે અથવા દીવાળી ઉપરજ દેખાતાં તે પરિપદને સીધે પણ નમત થયાં તેથી તેની સફળતા વીશે કોઈને કશી શંકા રહી નહીં.

પરિપદમાં નિબંધો, ઠરાવો, વ્યાખ્યાનો, બોલનો અને વિનોદો એ પાંચ મહત્વનાં કાર્યો કરવાનાં હતાં. તેમાં નિબંધોની આધાત તો પરિપદ ભરવાને ખીજે દિવસથી શરૂ થઈ હતી. ઉડમાસ્તર સાહેબ બહુ રસીઆ હતા. તેમણે એક વાવમાં જઈને એ વાવની શિક્ષા વીશે લેખ તૈયાર કર્યો હતો. સુરતના એક સળંગને હેનોવર વંશ ઉપર ૧૮૦ પાનાનો લેખ લખ્યો હતો. રામજી ગજજીરે ગૃહબંધારણમાં 'મોભનું' સ્થાન એ વીંશ પોતાનાં મંતવ્ય રજુ કર્યાં હતાં. મીસ્તર બી. એમ. શાહે વાયુમિલનથી જલનિષ્પત્તિ ઉપર નિબંધ તૈયાર કર્યો હતો, જયદેવ શુકલે અખોટીઆમાં પ્રલેક્ટ્રીસીટી શોધી દાઢી હતી, દેવનાથ બોળાનાથ પાંદકે ત્રિપુદ્રમાં કેસરની આવશ્યકતા ઉપર ચર્ચા કરી હતી. આ અને આ પ્રકારના ખીજાં પાંડિત્યભર્યા લગભગ દોઢસો નિબંધો આવેલા તેમાંથી એકસો જત્રીશ પરિપદમાં વંચાવા માટે પસંદ થયા. બાકીના ચૌદમાંથી એક નિબંધ લેખકના માતામહ સાક્ષર હતા એટલે તે લેવાયો, ખીજાના લેખક દેશી રજવાડામાં મુનસફ હતા એટલે તે લેવાયો, ત્રીજા લેખકે પોતે પરિપદ ફંડમાં પૈસા ભર્યા હતા એટલે તે લેવાયો. એક લેખક નિબંધ પરીક્ષકના મિત્રના પુત્ર હતા તેમનો લેખ લઈ તેમને ઉત્તેજન અપાયું; અને એ રીતે નિબંધ પરીક્ષણ જવા નિરસ કામમાં પણ પરીક્ષકોએ પરાંપકાર, સૈન્ય, વ્યવહારદક્ષતા વગેરે ગુણોની પ્રતીતિ કરાવી.

ઠરાવો કયા કરવા તે વિષય વિચારણી સમિતિમાં નક્કી થવાનું હતું, અને વ્યાખ્યાનો, બોલનો અને વિનોદો વખતે વ્યવસ્થા જગવાય તેટલાં માટે વ્યવસ્થાનો

ઉપપ્રમુખ અને એક મંત્રી નીમવામાં આવ્યા હતા. અને બધાનો આગ્રહ હતો કે ગમે તે ભોગે વ્યવસ્થા જળવવાની વ્યવસ્થા પુરે પુરી થવી જોઈએ. તેટલા માટે હાઈસ્કૂલનાં ડ્રાઇ માસ્તરે વ્યવસ્થાની જરૂર ઉપર જ્યારે ભાષણ આપ્યું અને જ્યારે સ્થાનિક કવિએ “વ્યવસ્થા રાખવા માટે બનો કુરબાન બચ્ચાઓ” એ ગઝલ ગાઇ અને એ ચિત્રકારે વ્યવસ્થા દેવીનું ચિત્ર અંદર અર્થગર્ભ વાક્યો સુકીને દોર્ચું ત્યારે તો લોકોની હોંશ ‘ડોકું’ જાય પણ વ્યવસ્થા નહીં જવા દઇએ’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવા સુંધી પહોંચી ગઇ હતી.

પરિણામે વ્યવસ્થા માટેનો આગ્રહ એ પરિપક્વ સૌથી આગળ તરી આવતું અંગ હતું. ભાષણો વંચાતાં હોય ત્યારે સ્વયંસેવકો તે વહેંચવા નીકળે અને જમને જાપેલ નકલ જોઇએ તેમણે સમગ્ર અથવા વ્યક્તિગત માગણી ખોલીને કરવાની વ્યવસ્થા હતી. કોણે, ક્યારે, કોનો ફોટોગ્રાફ પાડવો તેની વ્યવસ્થા હતી. તેમાં એક ગ્રહસ્થને ફોટોગ્રાફ પાડવાનો સમય થયો ત્યારે તેમનો નિબંધ વંચાઇ રહેવાને એક મીનીટની વાર હતી. પણ તરત તેમને ફોટોગ્રાફ માટે ઉતારી મુક્યા અને તે કાર્ય બાદ ફરી પાછા આવીને તેમણે પોતાનો લેખ પુરો વાંચ્યો. પ્રમુખ સાહેબો અને વક્તાઓના ધાંટા ખેસી જાય તો ખાવા માટે પેપ્સની ટીકડીઓની દુકાનની વ્યવસ્થા હતી. નકલો વહેંચનાર સ્વયં-સેવક પાસે નકલો પ્રુટી જાય અને વધારે નકલો ફર હોય તે વખતે કોઇને નજરે પડીને બીજાનાં પ્રલોભનો જ્યાં જાત્રાત ન કરવાના આશયથી તેમને છુપા ખેસી રહેવાની વ્યવસ્થા હતી. કોઇ પણ મહત્વના

પ્રશ્નને અંગે પાંચ દસ કે વધારે મિત્રોને ચર્ચા કરી લેવાની જરૂર પડે તો તેમને નજીકમાંજ ચર્ચા માટે ઉભા રહેવા કે ફરવા દેવાની વ્યવસ્થા હતી. એક જગ્યાની ટીકડા છતાં બીજી જગ્યાએ ખેસવાની, સાંકડી જગ્યામાં વધારેને ખેસવાની, તડકામાં ખેસવાની વ્યવસ્થા હતી એટલુંજ નહીં પણ પરિપક્વ પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યારે વિશ્રામ તરીકે એક નાની સરખી મારામારીના વિનોદ માટે વ્યવસ્થા કરવાનું પણ બુલાયું નહોતું. આટલું બધું છતાં કેટલાક લોકોએ પાછળથી વ્યવસ્થાની ગેરહાજરી માટે ખેદ કર્યો એ ખેદજનક છે.

પરિપક્વના દિવસો દરમિયાન સર્વથી મહત્વનું કાર્ય હરાવોતું હતું. એ હરાવો વિચારવા માટે પરિપક્વની વિષયવિચારણી સમિતિ રાતના આઠ વાગે મળી હતી. પહેલેજા હરાવ અંખાશ કરનો મજબૂર પરિપક્વને સાહિત્ય પરિષદ ગણુવા સંબંધેનો હતો. અને તે સર્વાનુમતે મંજૂર રહ્યો હતો. બીજો હરાવ પરિપક્વને સર્વોપરિ ગણુવા સંબંધેનો હતો. ભક્તિનાથે તે સામે વાંધો લીધો અને ધર્મશરનેજ ફક્ત સર્વોપરિ ગણુવાનો હરાવ મુકયો, એટલે બરજ્જરજીએ પરિપક્વને સર્વોપરિ ગણુવાનો અને ધર્મશરને સર્વોપરિ નહીં ગણુવાનો બંને હરાવ સાથે મુક્યા. અને એ હરાવ ઉપર ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી. આ વિષય ઉપર ચર્ચા થતાં થતાં રાતના અગીઆર વાગ્યા. બધાજ જગ્યા વિના આવેલા હતા અને બધાજ ક્ષુધિત હતા પણ એ વાત સ્વીકારવા કોઇ તેઆર નહોતા એટલે કોઇકે હરાવ મુકયો કે આ ચર્ચા મુક્તવી રાખવી. કોઇએ હરાવ મુકયો કે આ ચર્ચાને મર્યાદિત કરવી. કોઇએ કહ્યું: “અમુક વખતમાં

પુરી કરવી.” અને ચર્ચા ક્યારે પુરી કરવી તે ઉપર ચર્ચા ચાલી. છેવટ એમ નક્કા થયું કે ધુધરની તરફેણના બે અને પરિષદ તરફેણના બે મળીને ચાર પ્રતિનિધિઓએ મળીને ખરેખર સર્વોપરિ શું ગણાય તેનો અરાઠ માસમાં નિર્ણય કરવો અને તે નિર્ણય પરિષદે કબ્જા રાખવો.

ખીજા દિવસનો ઠરાવ વધારે મહત્વનો હતો. તે મુકેવો સકારણ હતો એમ ધણા માનતા હતા. વિષય વિચારણી સમિતિની ચુંટણી થઈ તેજ ક્ષણથી ચુંટાએલા સર્વ વિચારણા કરવાના વ્યાપારમાં પડી ગયા. તે પરિસ્થિતિ અટકાવવા કનૈયાલાલે ઠરાવ મુક્યો કે વિષય વિચારણી સમિતિમાં વિષયના કરતાં વિચારનું તત્ત્વ વધી ગયું હોય વિષયને ગૌણ સ્થાન મળ્યું છે તે બદલીને વિષયને અગ્રસ્થાન આપવા માટે આ પરિષદ વિચારને તિલાંજલિ આપવાનો ઠરાવ કરે છે. આ ઠરાવ સર્વાનુમતે મંજૂર રહ્યો હતો.

એ પ્રમાણે ચર્ચા વિના સર્વાનુમતે પસાર થયેલો ખીજો ઠરાવ શ્રી. ચોરવાળાનો હતો.

ચોરવાળા સાહિત્યને લોકભોગ્ય કરવાનો, તેને લોકપ્રિય કરવાનો, આમ વર્ગમાં તેને પ્રચલિત કરવાનો ખુબ આગ્રહ ધરાવતા હતા. તેમણે ઠરાવ મુક્યો કે આ પરિષદ સમક્ષમાં કાર્યોમાં તેને લોકપ્રિય બનાવવાનું તત્ત્વ નહીં હોય પરિષદને લોકપ્રિય બનાવવાનું ધ્યેય સ્વીકારવામાં આવે છે; અને વરસ દરમિયાન કાર્યવાહક સભાએ આ લોકપ્રિયતાના ધ્યેયને પહોંચી વળવા માટે પગલાં લેવાં.

આ પ્રમાણે ત્રીસ વરસમાં પણ જે કાર્યો ન થઈ શકત એવાં કાર્યો કરી પરિષદ ખતમ થઈ અને બધાને પરિષદ એટલી બધી ગમી કે વારંવાર પરિષદ ત્યાં ત્યાં જ ભરવાનો બધાએ ઠરાવ કર્યો. આ પ્રકારની પરિષદને સર્વોપરિ ગણવી કે નહીં તે માટે કમીટી ગમે તે નિર્ણય ઉપર આવે છતાં એટલું તો અમને લાગે છે કે બધી પરિસ્થિતિ જોતાં આ પ્રકારની પરિષદ તો આ એકજ અને અજોડ હતી. એથી વધારે ખીજું શું જોઈએ?

— ‘ગુજરાત’ માટે જાહેર ખખરના ભાવ —

વાચન ભાગની સાથે

વાચન ભાગની બહાર

એક પાતું દર માસે...	... રૂ. ૨૦	એક પાતું દર માસે...	... રૂ. ૧૬
અધું પાતું, ,, ,, રૂ. ૧૧	અધું પાતું, ,, ,, રૂ. ૯
પા પાતું, ,, ,, રૂ. ૬	પા પાતું, ,, ,, રૂ. ૫

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખખર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ભાવો છેવટના સમજવા.

લખો : વ્યવસ્થાપક : “ગુજરાત” કાર્યાલય.

૯૯, મહેન્દ્ર મેન્શન, એરપોર્ટ રોડ, — મુંબાઈ-૨.

મારી નાંધપોથી

લેખક :

રા. શુભા

તા: ૨૫-૧૦-૨૮.

આજે એક પત્રમાં વાંચ્યું: “આટઆટલી સહાઓ, સમિતિઓ, સંઘો, પરિષદો, કોન્ગ્રેસો, મંડળો, સમાજો રચવાય છે, પણ માત્ર ઠરાવ કરવા સીવાય બીજું કંઈ પણ તેનાથી કાઢી નથી. ઠરાવ કયો શું વળ્યું?”

આવી મનોદશા ધણીની છે. ઠરાવ કરવા તદ્દન નકામા છે, એવી ખોટી માયાફાડ કરવી જ ન જોઈએ, એમ તેઓ દઢતાથી માને છે અને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં તેમની દરેક રાખ્યા વગર લોકો ઠરાવ કર્યા જ નથી એ અને કેટલીક વાર તો તેમની પાસેજ તેઓ ઠરાવ મુકાવે પણ છે! કેટલાક પોતાનાથી વિરુદ્ધ વિચારના હોય, તેમનાજ ઠરાવો હસનીય, અકાચકર ને નિષ્પ્રયોજન છે, એમ કહેતા ફરે છે.

અંહી હું જાહેર રીતે સ્વીકારું છું કે હુનીઆમાં જે જે ઠરાવો થાય છે તે તે સર્વને માટે હું જવાબદાર છું. પહેલાં હું આ માનતો ન હતો, પણ હવે એ માનતો થયો છું. હું ત્યારે મૂઠ ને અહાન હતો. હું ત્યારે માનનો હતો કે જે મંડળ અથવા સભા જે ઠરાવ

કરે, તેજ મંડળ અથવા સભા તે ઠરાવ માટે જવાબદાર ગણાય. પણ મારી આસપાસનાં મનુષ્યોએ મને શીખવ્યું છે કે કોઈ પણ મંડળ કે સભા કે પણ ઠરાવ કરે તો તે ઠરાવ માટે જવાબદાર ને તે પ્રભાવે આલસા બધાએલો હું જ ગણાઉં.

મારા એક ઝાળખીતા શાસ્ત્રી છે. તેઓ બ્યારે મને મળે છે ત્યારે કહે છે: ‘આ સંસાર સુધારા પરિષદે વિધવાવિવાહનો ઠરાવ કર્યો, ખરું ના? ત્યારે તું કેમ જાઈ વિધવા શાસ્ત્રી કાઢીને પરણી નથી જરા? ઠરાવ બીજાને માટેજ કરવાના? તે કેમ પેપરમાં જાહેર ખબર નથી આપી કે પરણવા માટે વિધવા જોઈએ છે?’

‘પણ મુરખી! —’

‘મુરખી મુરખી શું કરે છે? ઠરાવ કર્યો ત્યારે ચડું નહીં કે આનો અમલ કરવો પડશે? પોતે કે કરવું નહીં ને બીજાનાં હાકરાને જાતિ કરવા? એમ તમે હાગવ કરશો તેમાં સનાતન ધર્મનો લોપ થઈ જવાનો કે? ‘પણ માન્યવર! મેં ઠરાવ—’

‘હું તેજ કહું છું’ને કે.તે’ ક્યા હરાવ પ્રમાણે ચાલવાનો વિચાર કર્યો છે? ત્યારે હરાવ કરે છે શું કરવા?’

‘પણ એ હરાવ મેં ક્યા કર્યો છે?’

‘તે’ નહીં’ને તારા મિત્રાએ: બધું એકનું એક.’

એમની સાથે સાત વર્ષથી અકારાન્ત: પુલ્હિંગો રામચંદ્ર: ગોખી ગોખી જની જીભ છુટી થઈ છે એવો એમનો ભાણેજ હોય છે, તો તે કહે છે ‘પણ’ તમે ધરમાં ઢેડાને કેમ રાખતા નથી? રસોઈઓ, ચાકર, મુનીમ એ બધાનું કામ બે ચાર ઢેડા રાખી કેમ નથી કરાવતા? ઢેડાઓને અડકવાનો હરાવ મહા-સભાએ નથી કર્યો?’

‘પણ તેમાં મારે શું?’

‘કેમ તમારે કે’ નહીં? હરાવ કર્યો તે અમથોજ?’

આ સાંભળી હું અકળાઈ જાઉં છું’ને “અકારાન્ત: પુલ્હિંગો ગોખ્યા કરે! તમે ખીલું” કે’ સમજી શકશો નહીં” કહી ચાલતો થાઉં છું’.....

અખિલ સનાતન પ્રમાવિદ્યખીઓની પવિ-પદના હરાવો વાંચી મારો કોષ સુધારક સિત ખીજવાઈ જાય છે, ને બધો રોષ ફાલવતાં મને સંભળાવે છે “તારી કાફાની દીકરી આરાધની મધ; તારી ફાઇની, દીકરી સત્તરની મધ; તારા મામાની ‘ચોરી’ પદરની મધ ને હજી બધી કુંવારી છે તે તને શરમ નથી લાગતી? વિપ્રવા વિપ્રાહને ટેકા આપનાર જેઠે બોલતાં તને કંપારી નથી આવતી? અ-ખિ-લ સ-ના-ત-ન મ-મા-વ-લ-ખી-ઓના મ-હા-મ-ડ-જે કરેલા હરાવો તું નથી જાણતો? મુંગો કેમ થઈ ગયો? હરાવ કરીને પછી પળાતા નથી; કેમ?’

‘પણ મેં ક્યા હરાવ કર્યો છે?’

‘તે’ નહીં’ને તારા સર્વાવહાલાઓ’...

મારા એક વિનીત પક્ષના ઓળખીતા છે. તે હંમેશા ઉદામ પક્ષના બધા હરાવો મારે મનેજ જવાબદાર ગણે છે; એથી ઉલટું મારા એક ઉદામ પક્ષના મિત્ર વિનીત પક્ષના હરાવો, ને તે પક્ષમાંની દરેક વ્યક્તિના અભિપ્રાય ને વર્તન મારે મનેજ સંભળાવે છે!

અને આમ ધીરેધીરે મારા મગજમાં જ્ઞાનનો ઉદય થતો જાય છે, કે જગતમાં જેટજેટલા હરાવો થાય છે, તેને મારે હુંજ જવાબદાર ને જોખમદાર છું. સુધારકો જે હરાવ કરે, સનાતન ધર્મીઓ જે હરાવ કરે, વિનીતપક્ષ જે હરાવ કરે, ઉદામપક્ષ જે હરાવ કરે, અખિલ ભારતીય સર્વ પક્ષ હજમ પ્રરિ-પદ જે હરાવ કરે, તે સર્વ મને ખંધનકર્તા ગણાય; ને તે હરાવ પ્રમાણે હું ન ચાલું તો હું ઇશ્વરનો, જગતનો ને પિતૃઓના યુને-ગાર થાઉં. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી કોષ પણ મંડળ કે મનુષ્ય કે’ પણ હરાવ કરે છે; એટલે હું પ્રશ્ન થઈ જાઉં છું; કૃતકૃત્યતા અનુભવું છું’ ને એ હરાવનો બચાવ કરવો (જરા વાર પહેલાંજ એથી વિરુદ્ધના હરાવનો બચાવ કર્યો હોય તો પણ) એને હું મારું પરમ કર્તવ્ય માનું છું. અને આજ કારણથી ઉપર ટીકેલી વર્તમાનપત્રમાં હરાવ વીશે આવેલી ટીકાનો પ્રત્યુત્તર આપવા હું’તેઆર થયો છું.

આપણે હરાવ કરવા ઉપરાં ખીલું કે’ કરી શકતા નથી, ને તેથી હરાવ કરવા તે નિરર્થક છે: એમ એ પત્રકારના લખવાનો આશય છે. પણ હરાવ કરવા સીવાય મનુષ્ય ખીલું કરે પણ શું? અને એ હરાવ કરે છે તે આહું છે! માણસ હરાવ કરે એટલે એણે એનું

કર્તવ્ય કયું. પછી તે હરાવ અમલમાં મુકાવેલો તે ધ્વજરતું કર્તવ્ય છે. અને ધ્વજર પોતાના કર્તવ્યમાં પ્રમાદ સેવે તેમાં મનુષ્યનો શો દોષ?

અમુક કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે પાંચ પચીસ માણસો મળી વિચાર કરે, કમીટી નીમે, કમીટીમાંથી પેટાકમીટી નીમે, પેટા-કમીટી અહેવાલ ધડીને રજુ કરે, તે અહેવાલ પર સવિસ્તર ચર્ચા થાય, અને પછી તે કાર્ય કરવાનો હરાવ થાય. એમાં કેટલી વ્યવસ્થા, કેટલું નિયમન, કેટલી દીર્ઘદર્શિતા લાગે છે! માટે મારી તો એવીજ સુચના છે કે આપણે કાર્ય કરવા કરતાં તે કાર્ય કરવાના હરાવ કરવા તરફજ વધારે લક્ષ આપવું; અને એકેએક કાર્ય હરાવ કર્યા પછીજ, જરૂર લાગે તો કરવું.

તા. ૧-૧૧-૨૮

આજે અમારું મિત્રમંડળ ભેટું થયું હતું ત્યાં 'બપોરે ત્રણ વાગ્યે ચઢા પીવી,' એવી દરખાસ્ત એક મિત્રે મુદ્રી; એતું મેં સમર્થન કર્યું. ખીજા ગૃહસ્થો તરફથી સુધારાઓ આવ્યા: 'ત્રણ વાગ્યે નહીં પણ ચાર વાગ્યે;' 'ચઢા નહીં પણ ટ્રેસી;' 'ચઢા પીવી એ શબ્દો વચ્ચે 'કરીને' એ શબ્દ ઉમેરવો,' 'ચઢા પીવી એ શબ્દો વચ્ચે 'કરાવીને' એ શબ્દ ઉમેરવો;' 'ચઢા પીવી એ શબ્દો વચ્ચે 'મંગાવીને' એ શબ્દ ઉમેરવો;' 'ચઢા પીવી એ શબ્દો પહેલાં 'જે પીતા હોય તેમણે' એટલું ઉમેરવું;' 'જે પીતા હોય તેમણે' એ ઉમેરામાં 'પીતા' શબ્દ પહેલાં 'ચઢા' શબ્દ ઉમેરવો;' 'એજ ઉમેરામાં પીતા શબ્દની જોડણી ડ્રેસ્વ ધરી કરવી;' આવા. આવા અનેકાનેકે સુધારાઓ આવવાથી આ બાબત થું કરવું તેની અમે એક કમીટી નીમી. એ કમીટીએ ચઢા પીવી એમ

હરાવી. ક્યાં, ક્યારે, કેવી રીતે ને શેમાં પીવી તે નક્કી કરવા એક પેટાકમીટી નીમી. અને પેટા કમીટીએ એ વસ્તુ નક્કી કરી ચઢાને માટે કપરકાળી ક્યાંથી ને કેવાં લાવવાં, તેનું સંરક્ષણ શી રીતે કરવું વગેરેનો વિચાર કરી તે વીશે અહેવાલ રજુ કરવા સખ પેટાકમીટી નીમી. આ લાંબો વિધિ પુરો થયા પછી અને સાતેક સુધારા આવીને ઉડી ગયા પછી નીચે મુજબનો હરાવ એક મતની બહુમતિથી પસાર થયો. "આ સભા સર્વાનુમતે હરાવે છે કે આજે આ મંડળમાંના જે ગૃહસ્થો ચઢા પીતા હોય તેમણે બપોરે ત્રણ વાગ્યે ચઢા પીવી. ચઢાખનાવવા વગેરેની સર્વ વ્યવસ્થા કરવા નીચેના ગૃહસ્થોની વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમવી, અને વ્યવસ્થાપક સમિતિએ પોતાનામાંથી ચઢા લાવવા માટે, ખાંડ લવવા માટે, દૂધ લાવવા માટે, ખાલા રકાળી લાવવા માટે જુદી જુદી સખ કમીટી નીમી લેવી. અને વ્યવસ્થાપક સમિતિ-એ ખાલા રકાળીનું સંરક્ષણ કરવા માટે ચોખના ધડી કાઢી ચઢા પી રહ્યા પહેલાં તે ચોખના મંજુરી માટે સભા સંમંદાં મુકવી. ચઢા પીતાં પહેલાં વ્યવસ્થાપક સમિતિની ઓળખાં ઓછી ચાર એકેકા થઈ જવી જોઈએ."

વ્યવસ્થાપક સમિતિની એકમાં ચઢા સંચા પર કરવી, સધડી પર કરવી, કે ચુલા પર એ બાબતમાં એવો ઉગ્ર મતભેદ થયો કે ત્રણે પક્ષમાંથી બપોરે જશ્યની એક સમાધાન સમિતિ નીમવી પડી. સમાધાન સમિતિએ આખી સભાને બોલાવી પોતાનો અભિપ્રાય રજુ કર્યો: "સમાધાન એજ મુખ્ય ધ્યેય હોવાથી આ સમાધાનસમિતિ લક્ષ-મથુ કરે છે કે આ સભાના સર્વ સુદ પુરુષોએ પોતે ચઢા પીજ લીધી છે એમ

ગણી લેવું.” સમાધાન સમિતિની આ સૂચના સર્વને વાજબી લાગવાથી તે સર્વાનુમતે સ્વીકારાઈ, અને ચઢા કર્યા વગર પીધાનો સંતોષ અમે મેળવી લીધો.

પણ આ ગરબડમાં દુધ સમિતિ, ખાંડ સમિતિ, ચઢા સમિતિ અને ખાલારકાખી સમિતિએ દુધ, ખાંડ, ચઢા તથા ખાલાં-રકાખી આણી મુક્યા હતાં તેનું શું કરવું તે નક્કી કરવું રહી ગયું. આથી દુધ કુતરાને પાછ દેવાનું, ચઢા બને તો વેચી નાખવાનું નહીં તો ફેંકી દેવાનું, અને ખાંડ ચપટી ચપટી બધાએ ફાફી જઈ પુરી કરી નાખવાનું સર્વાનુમતે ઠરાવવામાં આવ્યું, અને ખાલારકાખીનું સંરક્ષણ કરવાની યોજના એકદમ રજૂ કરવા વ્યવસ્થાપક સમિતિને ફરમાવવામાં આવ્યું.

વ્યવસ્થાપક સમિતિ આ અણુધારી આફતથી ગભરાઈ ગઈ પણ જેમ તેમ મગજ ઠેકાણે આણી તેણે ચોતે કરવા ધારેલી યોજનાનો કાચો ખરડો રજૂ કર્યો. એ ખરડામાં “ખાલા પહેલાં સાચવી પછી રકાખી વીશે વિચાર કરવો, અથવા તેમ ન ફાવે તો રકાખી તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપી, તેને બરાબર સાચવી લઈ પછી ખાલા તરફ ધ્યાન આપવું. ખાલા ઉપર રકાખી મુકવાથી બંને સચવાશે; અથવા રકાખી ઉપર ખાલું મુકવાથી પણ બંને સચવાશે. ખાલા અને રકાખી એ બેને છુટા રાખવાં તે સારું નથી; છતાં છુટા રાખવાની જરૂર જણાય તો તેમ કર-

વાથી પણ બંનેનું વ્યક્તિત્વ જળવાશે” આવી આવી અનેક બાબતો સમાવેલી હોવાથી અમને કેં પણ સમજ ન પડી. તેથી ‘આવી વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમનારા ગધેડા છે’ એવી દરખાસ્ત એક ગૃહસ્થે મુકી. તેમાં મેં સુધારો રજૂ કર્યો ‘ઉપલી’ દરખાસ્તમાંથી ‘નીમનારા’ શબ્દ કાઢી નાખી ‘ગધેડા’ને બદલે ‘ગધેડી’ શબ્દ મુકવો.’ મારો સુધારો સર્વાનુમતે પસાર થતો હતો એટલામાં કેાણે જાણે શાથી થોડાક સફગૃહસ્થો ઉભા થઈ ગયા; એકબીજાની ખુબ પાસે આવ્યા ને ભાંગી જતાં ખાલારકાખીના અવાજમાં તેમની ગાળોનો અવાજ સંમિશ્રિત થઈ ગયો. બધાં ખાલારકાખી તફન ભાંગી ગયાં છે એની ખાતરી થઈ ગયા પછી “ખાલારકાખીના સંરક્ષણ માટે રજૂ કરવામાં આવેલી યોજના બહુજ સુંદર છે અને એવી યોજના રજૂ કરવા માટે વ્યવસ્થાપક સમિતિનો આ સલા ઉપકાર માને છે; અને પોતાને હાથે ખાલારકાખીનું સંરક્ષણ કરવાનું બની શકવાથી તેની સગવડ નોંધ લઈ આ ઠરાવ ઘટતે સ્થળે (ખાલારકાખીવાળાને ત્યાં) મોકલી આપવાની સત્તા પ્રમુખને આપે છે,” એ મુજબનો ઠરાવ કરી અમારી સભા વિસર્જિત થઈ ગઈ.

ચઢા પીધા વગર ચઢા પીધાનો અમે જે સંતોષ મેળવ્યો, તેમજ ખાલારકાખી ભાંગી ગયા પછી પણ તે અમારાથી સંચવાયાં છે એવી અમારી જે ખાતરી થઈ, તે ઠરાવ કરવાને લીધેજ.

મહત્ત! વૈદ્યવિદ્યા! મહત્ત!!!

યુવાવસ્થામાં પૂર જોશમાં અજ્ઞાનતાને લીધે અનેક કુટુંબોમાં ફસાઇ પોતાની કીર્તિ છોડી બરબાદ કરતાં બચાવનાર. આરોગ્ય, દોલત, અને આબાદીનો સરળ રસ્તો બતાવનાર તથા ઉત્તમ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની સરળ નિયમોનું ભાન કરાવનાર આ દળદાર વૈદ્યાવદ્યા નામના પુસ્તકની લાખો નકલો જનસમાજનાં હિત માટે તદ્દન મહત્ત વર્ણવવામાં આવી છે અને હજુ પણ કંઈ પણ કીર્તિ કેટપાલ ખર્ચે લીધા વગર તદ્દન મહત્ત મોકલવામાં આવે છે. આજેજ મંગાવી વાંચો :

કમ-
જોરીના
કદો
શરૂ

અનંગ પ્રભા યાદુતી

REGD.

આ મશહુર યાદુતી દરેક નસોમાં તાકાત લાવે છે. વીર્યવિકારથી થતાં દરેક દરદો દુર કરે છે; સ્તંભન શક્તિ વધારે છે તથા નખળાઇને લીધે થતા દરેક રોગોનો નાશ કરી અખુટ બળ તથા ખરી મરદાઈ બક્ષી સંસાર સુખ ભોગવવા યોગ્ય બનાવે છે.

રમણવિલાસિનીવલ્લિ

REGD.

કિં. ગોળી ૩૦ની શીશી ૧ ના રા. ૧૦ દશ.
વિચર્યલન કરનાર અકરીર-દવા,
આ દવાના નામ તેવાજ ગુણ છે.

(કિં. ૭થી ૧ નો રા. ૧) એક.

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી.

હેડ ઓફિસ :- જામનગર (કાલીઆવાડ).

મુખ્ય બાંય :-

કાલબાદેવી રોડ,

ભાટીયા મહાજન વાડી સામે.

ગુલશન જીખન

છાતી ઠાકીને ગરંટીથી.

(સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલ નાં. ૨૫૩)

એક આનાની સ્ટામ્પ ઉપર સહી સિકકે ગ્રાહકને રસીદ મળશે, ૩૨ ગોળીઓથી ગુણ ન થાય તો રસીદ મોકલવાથી પૈસા પાછા કરશું.

પીસાખ, દરતને સાફ લાવી સ્વપ્ન અને પીસાખમાં જતી ધાતુને રોડી ઘટ્ટ કરે છે. કમ તાકાતની શિકાયતો જેની કે હૃદયની ધડક. આંખે અંધારા, શીરમા ચકરી, હાંફણ, સાંધાના દર્દો અને સુસ્તીને દુર કરી મગજને તાકાત આપે છે. તે સિવાય આઓની પ્રદર, રતુના રોગોને ફાયદો કરે છે. શીશી ૧ નો રા. ૧, ૩ ના રા. ૨-૧૦-૦.

લખા હેડ ઓફિસ :- ગુલશન જીખન કું. કરાંચી.

જેન-જેનજી વિસરામની કું. જુમા મસજીદ, મુખ્ય.

અધ્યાપક વિશ્વામિત્ર

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૫ થી)

હાય છે.” એની આંખમાં પાણી ભરાઇ આવ્યાં.

જ્ય ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“છાકરી! તું કેાની ગાડીમાં મુસાફરી કરે છે, એ ખબર છે—સરકારની, અને એ ન હોય—”

“જરા નહીં—એક વેપારી પેદીની. જેને તમે લાંચ રૂપત આપી ખરીદી લીધી છે, અથવા તો તમે ખરીદાયા છે. અને અમે પૈસા આપી બેઠાં છીએ. તમારી માફક મફત નથી જતાં આવતાં. અને છતાં એ વિના ચલાવી શકું એમ છું. અહીંથી આ પછે હમણાં ચાલી નાખુ એમ છું.”

“તમારા હાથ પગ જોવાના—અને શખ્દો હવામાં ઉરાડવાના.”

“મને નાહક ચીઢવા નહીં—સતાવો નહીં. હું ચાલી જઇશ.”

“હવે આ કોણુ ડરાવે છે?”

પુલના ગુસ્સાનો પાર ન હતો. એ ઉભી થઇ, બેસી ગઇ, પાછી ઉભી થઇ. ગાડી એટલામાં ઉભી રહી એણે બહાર જોયું. મથક હતું. અહીંથી બીજેજ મથક જવાનું ચાલી જવાશે. આવેશમાં એ ઉતરી પડી. અને પાછળ જયવદન પણુ ઉતર્યો. પુલ ચાલે. શેફરેર છટાથી—ઉતાવળમાં—આવેશમાં પાછળ જય ચાલે. એ મથકના માણસોને કે સમજ ન પડી. કોઇએ તડોમતનામું કહ્યું, કોઇએ કે કહ્યું. પણુ બધાએ એ મામલો ચકિત તથાને જોવાજ ક્યો.

બને ચાહ્યાં. પાટાને પથે નહીં. મથકથી જરાક દૂરની ફાટક આગળથી એક રસ્તો

બંનેની ઝવણીએ જતો, તે હુકડો હતો. પુલ એ જાણતી—ને એમ વળી. જય પણુ એમ વળ્યો, બંને રસ્તાનાં માહીતગાર હતાં છતાં એ રસ્તામાં આવતી એક હાડમારી કોઇના ધ્યાનમાં આવી નહીં.

બંને રસ્તાની જુદી બાજુમાં ચાલતાં હતાં. સાથેજ પણુ મુગાં મુગાં. ચોમાસાની ઋતુ—એટલે રસ્તે જરા કાદવ. પણુ કોઇએ એની દરકાર કરી નહીં. ચાહ્યાં જતાં સાંજ નમવા માંડતી હતી. અજવાળા પહેલાં પહેાંચી જવાય તો સારું, એમ જાણી બંને ઉતાવળમાં ચાલતાં હતાં. ત્રણેક માઇલનો પથ. કાદવે પગ ખરડાતા—લુગડાં બગડતાં—પણુ રુસણામાં કોઇને એનું ભાન પણુ હતું નહીં.

આગગાડી રસ્તાથી આ રસ્તો ફાટાંધેને લગલગ માઇલ દોઢ માઇલ દૂર આવી ગયો હતો. અને એ એ જાણના જગમાં ભરાયલા મમતી ભૂતે એમને આ રસ્તે દોરવ્યાં તે એટલું પણુ યાદ ન કરવું કે પેલી નાની નહી. વચ્ચે ઓળંગવાની છે, અને બપોરે જતાં તો જોયું હતું કે એમાં પાણી ચઢતાં હતાં. ઉનાળામાં ને આઠે દિવસે પણુ ધુટંણપર પાણી રહેતો. અને લોક આવતાં જતાં. આ તો બંને બાધા જવાં એને કાંઠે આવીને. ઉભાં—અને નદીમાં પાણી ખાસ્સાં ભરેલાં જોયાં, અને એક બીજની સાંમું પળભર તો જોઇ રહ્યાં.

પાછાં તો જવાય નહીં—અધાર પણુ થઇ જાય, ને રસ્તો પણુ લાંબો થઇ પડે—અને વળી ગાડીનો એ વખત ન હતો, અને આગ-ગાડીના પુલ સુધી જવાનો અહીંથી હુકો રસ્તો ન હતો, એટલે બંને પળ ભરાતે એક બીજનું મોં જોતાં ઉભાં રહ્યાં.

પુલખાળા જેતું નામ, એણે તો અંપલા-
વ્યું. હાથમાં ઝોળા હતી તે ગળામાં નાખી,
ગામડીએ ભારે એવા કચ્છો માર્યો, અને
નાનપણમાં મુખાધમાં તરવાનું શીખેલી
ખાંસ કુઝામાં-એટલે એણે તો અંપલાવ્યું.
અને પાછળ અંગ્રેજી પોપાકમાંથી ટોપી
ફેંકી દીધી અને જય પણ પડ્યો. પટ હતો
તો નાનો, પણ પાણી જરા વેગમાં વહેતાં.
અને કચરો બહુ તણુતો, તે નડતો.

કાંઈ કુખ્યું? અરે ના રે-કુખે શું; પણ એક
નાનો અકસ્માત થયો. પુલ થાકી ગઈ હતી.
એક તો ખુબ રવડેલી-૧ળી આટલું ચાલી,
અને શ્વાસ ભરાઈ ગયો હતો. જ્યે એ જોયું
અને આગળ વધ્યો. પુલનો શુસ્સો હજી
થડો નહોતો પડ્યો. તે, એણે એને આગળ
વધતો બોલ્યો ને ત્રાડ મારી: “મને કુખવા
દેજે, મને ન બચાવતા. હું તમને નથીજ
પરણવાની.”

પણ જ્યને તો કર્તવ્ય કરવાનું હતું.
ફરજ બાળવવાની હતી. એ આગળ
મુંગો મુંગોજ વધ્યો. એજ ધડીએ
એક લાકડાનો ટુકડો અને કાંટાની વાડ
તણાંતા ત્યાં આવ્યાં, પુલે જ્યને વધતા
જોયો અને તરત એણે વધારે વેગથી તરવા
માંડ્યું. એમ કરતાં અચાનકજ લાકડાના
ટુકડાને પાછલી લાત વાગી ને લાકડું, જય
તરફ ધકેલાયું, તે સીધું એના માથાપર.
બહુ વાગ્યું નહીં-પરંતુ છેડે નીકળેલો ખીલો
એના કપાળમાં ભોંકાયો અને લોહી નીકળ્યું.
કાંટાની વાડ પણ જ્યને નડી-સહેજસહાજ
હાથે ઉઝરડ્યા પણ પડ્યા. પરંતુ એણે એ
ન ગણકાયું.

“પુલ! ગાંડી ન.બન. ભલે મને ન
પરણતી, પણ જીવતી રહે. મારે ખાતર નહીં
પણ તારા દેશને ખાતર.”

એટલું બોલી એ જોશભેર આગળ આવ્યો.
પુલને લીધી-સપાટાખંધ પટ તરી કાઢ્યો,
અને પુલને હાથમાં ઉંચકી કીનારે જરા
દૂર પથ્થરપર બેસાડી, ને ઉભો રહ્યો.

પુલ તદન થાકીજ ગઈ હતી. ધીમે રહી
એણે નદી તરફ જોયું, ને પાણી રતાં જોયાં.
તરત એણે જય સાચું જોયું ને કપાળે લોહી
દીકું. અને એણે ધીમી ચીસ પાડી કહ્યું:
“તમારે માથે વાગ્યું છે લોહી નીકળે છે.”

“કેં નહીં એ તો” કહી જયે ગળવામાંથી
રુમાલ કાઢ્યો, ને ધા લુછવા માંડ્યો. એમ
ન લુછતાં પાણી તરફ જઈ, ત્યાં જઈ ઘીયો
અને લોહીથી લાલ થયેલો એનો રુમાલ જોઈ
પુલે પોતાની ઝોળા તપાસી. એમાંથી ખાદીનો
એક મોટો રુમાલ નીકળ્યો. એ લઈ એ
કાંઠા તરફ ગઈ, જ્યને બેસાડ્યો, અને
પોતેજ પોતાને હાથે એને માથે પાટા જેમ
ખાંધો.

“બહુ વાગ્યું?”

“અરે નહીં રે.”

અને બંનેએ ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા
માંડ્યું. અહીંથી જાવણી અડધો માઈલ પણ
નહીં હશે. પણ એટલો રસ્તો પણ બંને
જણાં મુગાં મુગાંજ ચાલ્યાં.

પહેલો જ્યનો તંબુ આવ્યો. અંધાર
થઈ રહેલું. જય બોલ્યો: “જાવણી સુધી
આવું કે માણસને મોકલું.”

“ના રે ચાલી જઈશ” અને જયે વંદન
કર્યા, અને પુલે જય જય કરી ચાલવા માંડ્યું.
જય જય-બોલતાં એનો અવાજ ધ્રુવજો હતો.

છતાં જયે એના માણસને પાછળ પાછળ
સુચના આપી મોકલ્યો, રખે એને કાંઈ

અટકાવે-અને પછી પોતે તંબુમાં કપડાં બદલવા પેઠા.

મધરાત સુધી એ ન ઉઠી શક્યો. થાક તો જખ્ખર લાગેલો, પણ ડાકટર છેક આધિથી હમણાંજ આવીને એને બરાબર પાટો બાંધી ગયો હતો. ત્યાં સુધી એણે કુલનો રુમાલ બાંધી રાખ્યો હતો. ડાકટરના ગયા પછી જાતે એણે ઘાથો, અને પાસેજ સુકવવા નાખી મુક્યો હતો.

“મારેજ વાંક. એને પરણુવું હોય તો પરણે. મેં એને સતાવવામાં ભુલજ કરી.” અનેક વિચારો અને અનેક તરંગો. એ પશ્ચાતાપમાં ને પશ્ચાતાપમાં એની આંખ થાકને લીધે મળી ગઈ.

બીજા દિવસનું પ્રભાત: સુંદર, શાંત, અને મધુર. છાવણીમાં તો પરાદ પહેલાં બધાં જાગી જતાં. સરકારી અમલદારો લાગ્યેજ કાંઈ સવારે વહેલા ઉઠતા. અને સરકારી અમલદારોના સીપાઈઓ તો પરાદના ગુલામી ઉઠે લેતાજ હોય.

કુલ વહેલી. ઉગતે પરાદે પુછ્યા કા’વ્યા વિના જ્યના તંબુમાં દાખલ થઈ. તંબુનાં પ્રવેશ દ્વારનું કપડું હલાવી એ ધીમેથી “જય! જય!” એમ બે વાર બોલી.

સાધારણ રીતે અમલદારી ઉઠે એમ એવા કોમળ અવાજથી ચમકતી કે અચકતી નથી. પણ પ્રેમ નિદ્રા ચક્રોર હોય છે. જ્ય વિસ્મય થયો.

“કાણુ કુલ! તારો રુમાલ લેવા આવી છે? શા’માટે તરદી લીધી-સવારે સીપાઈ સાથે મોકલાવીજ આવવાનો હતો.”

“રુમાલને શું રહે હું તો ધા જોવા આવી છું. મને શું ખબર કે શરેજ ડાકટરે આ પાટો

બાંધ્યો હશે? હું તો સાથે બાકી દવા પણ લેતી આવી છું.”

“એટલી બધી તરદી, જ્યાં શા માટે? મને તો કંઈ નથી, એ તો બે દિવસમાં રુઆંધ જશે, અને અત્યારે એ ડાકટર પાછો આવી જશે”

“તે મને એટલી બધી નિર્દય ધારો છો?”

“ના. પણ ડાકટર - ઘાવા આવવાનોજ છે”. અત્યંત નમ્ર લાવે એ બોલ્યો.

“ડાકટર શું ઘાતો હતો? હું ઘાઈશ, અને હમણાંજ. મારે ધા જોવા છે. પાવડર વગેરે પણ છે મારી પાસે. તમે ચિંતા ન કરશો.”

કુલની ધ્રુજા એટલે શું? એ તો એને બેઠો કર્યો. બહારથી માણસોને જગાડી ગરમ પાણી મંગાવ્યું. ધા ઘાથો, રુ ભૂકી વગેરે મુકી એનાપર બરાબર પાટો બાંધ્યો. એ દરમ્યાન બંને તફન મુંગાંજ રહ્યાં.

પાટો બંધાઈ રહ્યો ને જ્યે કુલને સામે ખુરશીપર બેસવા કહી એ સુતો, અને બોલ્યો: “કુલ! આટલી તરદી લીધી-ને કૃપા કરી, તો એક યાચના પણ મારી સાંભળ. મને માફ કર. મારા ગઈ કાલના ઉદ્ધત વર્તન માટે મને માફી આપ. હું સમજીજ નથી શકતો કે હું એમ કેમ વર્ત્યો. એ ભુલી જા, અને હવે આજ પછી તને હું કદી એ પ્રશ્ન નહીં પુછું ને કદી હોરાન નહીં કરું.”

‘માફી! માફી તો મારે માંગવાની છે. મેં લાકડાને લાત મારી તમને વગાડ્યું. મારું વર્તનજ એવું હતું કે કાંઈનેએ ચીદ ચડે. મારે સીધી રીતે ખુલાસો કરવો જોઈતો હતો, આ રીતે—”

“ના. ના. તે તો ઠીકજ કયું. મેં પત્ની તે કંઈ નહીં. ચાલો હશે. લે આ તારો રુમાલ લેતી જાજ.”

પુલ રૂમાંલ લેતા અચકાઈ એ ગલરાઈ રહી હતી. એની વીમાસણ જય ન સમજ્યો ને એણે ચલાવ્યું.

“નારે ના, પુલ! લેતી જા. હું ખરું કહું છું આજ પછી હું તારા સાથે પણ જોઈશ નહીં. અને વચન આપું છું જે બનશે ત્યાં સુધી હું તારાથી આંધોળ રહીશ. અને આજ બન્યું છે તે બધું ભુલી જાજે. પુલબાળા! જા, લે, જા, જય જય.”

પુલે રૂમાંલ લીધી, દવાનું પોટકું રહેવા દીધું, અને તંબુના પ્રવેશદ્વાર સુધી જયે એને જતી જોઈ, અને પાછી ફરીને ઉભી રહેતી જોઈ, અને પછી તો એણે એની આંખમાંથી ધોર ધોર જેવડાં આંસુ ટપકતાં જોયાં, અને એ બોલ્યો : પુલ! પુલબાળા! કેં બોલું લાગ્યું—કેમ રહે છે ?” અને એ ઉઠીને ઉભો થઈ ત્યાં સુધી જય, તેટલામાં તો આવેશભરે પુલ ત્યાં દોડી આવી, એને ખાત્રી પડી, ને બબડી.

“ઓ જય! મારાથી આ નથી ખમાવું. આટલી લાગણીને હું લાયક નથી. મને ચાહ્યા જવાનું ન કહે જોઈએ તો મને જેલમાં પુર, મારી નાંખ, છુંદી નાખ, આ તારે કપાળે કર્યો છે એવો ધા કર, પણ મને જવાનું, ને ફરીથી નહીં મળવાનું ને એવું એવું ન કહે. ઓ જય! હું તારી મેં જે કીધું તે ભુલી જા. હવે મને તારી પાસે લે, મને જોઈએ તે કર-મને ચાહ્યા જવા ન કહે.”

જયે એને હજીએ જોરથી ડાલી સરસી ડાંપી. “પુલ! મારી પુલ!” એટલું જ એ બોલ્યો. એનો આનંદ સમાતો ન હતો.

કેંક વારે પુલ સ્વસ્થ થઈને બોલી ; “કેંક દિન હું તો તને આજણું છું,

જય, ને મુંબાઈ પણ હું જાણી જોઈને અજાગી ને અજાગી રહેતી. આ પરિણામનો મને લખ રહેતો, એટલે હું દૂર રહેતી. જય-તું તો મને મુજબી વહાણો, પણ મને વહાણો એ રેવતને રંજીડે, એ મારાથી કેમ ખમાય? એટલે હું તારા તરફ તિરસ્કાર કેળવતી. પણ હું હારી. હા હારી. અંતે હારી.”

ધીમે રહીને બાથ ઉકેલી જયે. એને ખાટલાપર બેસાડી. એ ઉભો થયો. ટેબલ પાસે ગયો. ખાનું ઉધાડ્યું. કેં કાઢ્યું. એ પર કેં લખ્યું. બહાર ગયો. સીપાઈને કેં કહ્યું. અંદર આવ્યો. કપડાંનો એક ગાંસડો બનાવ્યો. બેઠેલી પુલને માથે એક ચાદર ઝારાલી આખી એને ઢાંકી દીધી. એણે પાવનમો પહેરેલો, એ બદલી એણે ધોતીનું પહેર્યું. પાવનમો પોટલામાં નાખ્યો. પોટલું બહારથી સીપાઈને આપ્યું. અંદર આવ્યો. ચાદર ખસેડી લીધી. પુલને ઉભી કરી. એને મૃદુતાથી બેટ્યો. ઉભાગરે ઘેરાતી અને આંસુ ઉધાડી રહેતી એની આંખો એણે ઢોઢ વડે ઘેરી લીધી. અને બોલ્યો : “પુલ! તું હારી નથી, જીતી છે. તારા લશ્કરમાં એક ભરતી થઈ-આલ!”

“ક્યાં ?”

“તારી જાવણીમાં, આશ્રમમાં, તને શવે ત્યાં મને લઈ જા, તને ગમે તે મારું કરજે.”

એક ગાઢ આલિંગન ઉકેલી બંને તંબુ બહાર આવ્યાં. સુરજ તો હજી હમણાં જણાયો. જાવણીએ પહોંચતાં ત્યાંની ફોજના આવકારને અભિનંદન પામે તે પહેલાં તો જયવદન કેટલાંએ વર્ષે પ્રભાતના મધુર પંખીઓના ફિલફિલાટ સાંભળવામાં સ્વતંત્ર તાનો પહેલો પાઠ શીખ્યો.

કુમારદેવી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ: ૩૨.]

કુઝો બધાં કાલ્પનિક છે? આ દેશનો નાનાં મોટાંનો કાલ્પજ બધો જુદો છે એટલે કેમ ખબર પડે? અહીં તો આઝોજ બધી નિર્માલ્ય છે. મારા લીમ્જવી દેશની સશક્ત અને સ્વતંત્ર ઓઝોનો દાખલો અહીં કેમ લાગુ પડે? અહીંનાં તો સ્ત્રીની સેવા જોષએ છે, સહચાર નહીં. આ લોકોને મારું વર્તન વિચિત્ર લાગે એમાં કેં નવાઈ? (ભરત આધુનિક કુરી તકીઆપર આજોડે છે) પણ ત્યારે હું શું કરું? મહારાજે મને સાથે મહારાજ્ય સ્થાપવાનાં સ્વપ્નાં દેખાડ્યાં ને હું અહીંઆ આવી. પણ પછી હું એમના રાજ્યકાર્યમાં માથું મારુંએ એમને પસંદ ન પડ્યું ને મારું હૃદય ધવાયું, એટલે આ પાંચ વર્ષથી રાજ્ય-કારભારમાં એક ચબ્દ ન બોલવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. મારે અહીં ખીજું તો કશું કરવાનું છે નહીં. હું લીમ્જવી દેશની કન્યા! હું શું મારી સપત્નીઓની પ્રધ્યા કરવામાં સમય પુરો કરું?

[આખો મીઝો સ્થિર થઈ થોડીવાર પડી રહે છે.]

ધણીવાર મહારાજાએ એવી એવી વસ્તુઓ કરે છે કે ચીઢ ચઢ્યા વિના રહે નહીં. એ વિનયપ્રધાણો આદરે ત્યારે તો મને ગર્વ થાય પણ ખીચારા પ્રયાગપર એમણે જોડો કાપ કરી ચઢાઈ કરી ત્યારે મારાથી અપ્રસન્ન થઈ જવાયું તેમાં હું શું કરું? વૈશાલિમાં કાંઈ કદી એવું કરતે?

[એક પતંગીયું હીવા આગળથી ઉતરી તેના મોં આગળ આમ તેમ ઉડે છે તેથી અકાચુ ઉભી થાય છે અને આમતેમ આંટા મારે છે.]

પણ એક મોટો ભય છે ખરો. હું આમ

જુદી રહીશ તો આજે તો મહારાજા મારા તરફ ભાવ છે એટલે કેં નથી બોલતા પણ પછી એમને પ્રસન્ન કરવાને આટલી બધી આગુર ઓઝો વચ્ચે મારી અપ્રસન્નતાથી એ કંટાળ્યા વિના રહેવાના નથી. અત્યારથીજ એનાં ચિન્હો જણાવા માંડ્યા છે ને પછી આ કેવળ અજાણ્યાઓથી ભરેલા દેશમાં મારું કાણુ?

[ઉડીને એક જાખની જળા આગળ જઈ દૂર દૂર સુધી વિરતરતાં ક્ષેત્રો અને તેના પર પથરાતી ચંદ્રિકા તરફ બેધ્યાનપણે જોઈ રહે છે.]

પણ ત્યારે, હું લીમ્જવી તે શું નિર્માલ્ય ગુલામ બનું? મારા અંતરને ન મને તેની પણ હું દાસત્વભાવથી ઢાંકું? મહારાજાનો પ્રેમ દશે ત્યાં સુધી તો મારા અધિકારને કશાની આંચ આવે તેમ નથી; અને નહીં દશે ત્યારે માત્ર કૃપાનો અધિકાર મારે જોઈતો નથી.

[એક કાપલ દૂરથી બોલે છે. વિચારમાંથી જળી તેનો ટુકડો સાંભળે છે.]

અરરર! ધટિકા રાત્રિ તો પછી ગઈ. ને મહારાજા તો હજી પધાર્યા નહીં. (સાદ પાડી) અરે! મહાર કોઈ છે કે?

[એક પ્રતિદારિણી અંદર આવે છે.]

આયંપુત્ર હજી કેમ પધાર્યા નથી? જલ સત્વર જઈને તપાસ કર અને તેમને વિદિત કર કે પ્રદર રાત્રિ વીતી ગઈ છે ને હું તેમના પધારવાની રાહ જોઈ રહી છું.

[પ્રતિદારિણી જાય છે ને તે કુરી પાછી વિચારમાં પડે છે અને ચંદ્રિકા જોઈ તેની કંપના જાગે છે.]

અહા! મહારાજા વૈશાલિ પધાર્યા ત્યારે શો સુંદર સમય હતો? અને મૃગયા રમતાં અને અરણ્યમાં ફરતાં આવી કેટલી અજવાળા સુંદર રાત્રિઓ તેમની સાથે ગાળી હતી? આ

મગધમાં આવ્યા પછી તે દિવસો તો ગયાજ. અહીં આ તો માત્ર અંતઃપુરની છૂટ્યા અને યુદ્ધની તેઆરીઓ સીવાય બીજું કે સંભળાવું જ નથી.

[પ્રતિહારિણી પાછી આવે છે અને નમન કરી બોલવાની આજ્ઞાની વાટ જુએ છે.]

શું ? મહારાજ પધારે છે કે ?

પ્રતિહારિણી : ના, એમણે દેવીને કહાવ્યું છે કે અત્યારે અગત્યની મંત્રીસભા ડોવાથી એમનાથી વાયદા પ્રમાણે આવી શકશે નહીં, માટે દેવીએ રાહ જોઈ જાગૃત રહેવાની કે જરૂર નથી. મધુમતીદેવીનો આવાસ પાસે ડોવાથી મહારાજ કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થશે ત્યારે ત્યાં જ રાત્રિ ગાળશે.

(નમન કરી જાય છે.)

[કુમારદેવી કાપથી પ્રજ્વળે છે, આ ત્રીજીવાર મહારાજ એને આપેલો વાયદો પાળેલો ન ડોવાથી એને પોતાની શંકાઓ ખરી પડતી લાગે છે. પોતાના બળતા મગજને શાંત કરવા તે બાલુના ખંડમાં થઈ ઉઘાનમાં ઉતરે છે. એક લીચ્છવી ચર એને મહાલય તરફ હુપાતો આવતો મળે છે. કુમારદેવીને જોઈને તે થોભે છે.]

ચર : (હિતાવળમાં) બા ! બા ! સારું થયું કે તમે મળ્યાં, મને આજે ખબર મળ્યા છે કે અમારું નંદિવર્ધન અને મહારાજની અસંતુષ્ટ થએલા કેટલાક રાજ્યપુરુષો મળી મહારાજનો પ્રાણ લેવાનું કાવતરું કરે છે. કદાચ અંગદેશનો પણ આમાં હાથ ડોય. બા ! બહુ સાવચેત રહેવા જુઓ.

કુમાર દેવી : (ખુબ સખત યાય છે) બીજું કંઈ ?

ચર : હજી મને ખબર નથી પડી પણ ચારુદત્ત એક અધીર ધડીમાં બધી ખબર લઈ આવી પહોંચશે.

કુમાર : (આઠાદશક સ્વરે) તમારા ખંતેનઃ આવતા સુધી હું જાગૃત રહીશ. મારે આજે ને આજે બધી ખબર જોઈએ. જાઓ.

[ચર નમન કરીને જાય છે.]

વિચારમાં ને વિચારમાં કુમારદેવી થોડે દૂર જાય છે, પાસેના લતા મંડપમાંથી કોઈ પુરુષ અને સ્ત્રીના સ્વર આવતા સંભળી તેનો વિચારલગ થાય છે અને બાલુમાં જઈ તે શું છે તે જાણવા કાન માંડી સાંભળે છે.]

પહેલો સ્વર : (ક્રોધિત સ્વરે) માધવી ! આજે મારું આટલું કામ નહીં કરે તો ફરી કદી મને મળવાની આશા રાખતી નહીં.

બીજો સ્વર : (કરુણ સ્વરે) વિલોચન ! વિલોચન ! તું મારી પાસે શું કરાવે છે ? કોઈ જાણશે તો મારો જીવ જશે.

કુમારદેવી : (સ્વગત) આતો મધુમતીની પરિચરિકા માધવીનો સ્વર ! અને વિલોચન ? વિલોચન કોણ ? મહારાજનો અશ્વપાલ જેને તેમણે દેશપારની સજા કરી હતી તે તો નહીં ? (ખુબ ધ્યાનથી સાંભળે છે.)

વિલોચન : (અત્યંત દુઃખ રીતે) તે નહીં કરે તો તારો જીવ લાઇશ. (એકે એક શબ્દ પ્રર લાર મુકાને) આજે રાત્રે મહારાજ મધુમતીદેવીને આવાસે આવે ત્યારે આ પડીશ તેમની મુરમાં મેળવવાની છે. કાલના સૂર્યોદયે પેલા રાજ્યકેદીઓનો ન્યાય થાય તે વખતે મહારાજ આ પૃથ્વી પર ન હોય એવો આપણા મંડળનો મને આદેશ છે. શું કહું ? યાદ રહું ?

માધવી : (અત્યંત ધુજતા સ્વરે) અને પકડાઉં તો ?

વિલોચન : તો કહેવું કે મધુમતીદેવીએ મને આજ્ઞા કરી હતી. મધુમતીદેવી હમણાં મહાદેવીની મહારાજ પરની સત્તાની ખુબ

છબ્બા રખે છે એટલે અદેખાઇથી તેણે આમ કયું એમ સૌ માનશે.

[મંડપમાંના સ્વરો ધીમા થાય છે ને છેવટે છેક ખંધ થાય છે. પોતાને કોઇ ન જુએ એટલા ખાતર કુમારદેવી બાજુ પર સરકી જાય છે. થોડીવાર પછી વિલોચન ને માધવી છાનામાંના એક પછી એક ચોર જેવાં નાસી જાય છે.]

કુમારદેવી ઝડપથી મહાલયમાં પાછી ફરે છે તેને ચારુદત્ત પગથીઆં પાસે મળે છે. ને કે - બોલવા જાય છે પણ મહાદેવી “હું” જાણું છું” એટલું ઉતાવળમાં કહી ખંડમાં દોડી જાય છે અને પળવારમાં માથાથી તે પગ સુધી સ્યામ વસ્ત્ર ચોદી મધુમતીના આવાસની (દિશામાં અદૃશ્ય થાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

અંક: ત્રીજો—પહેલી તક

સ્થળ: મધુમતીદેવીનો આવાસ.

રાત્રિનો દોઢ પ્રહર એટલો સમય વીતી ગયો છે. રાત્રી મધુમતી અંતે શણગાર સજીને વિલાસી સ્ત્રીની છાયાથી પચ્ચંક પર ખેસી મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની રાહ જુએ છે.

એનો વધુ ઉજ્જવલ છે. એની અંજન અંજલિ આંખો મદમાતી ધેરાતી છે. એના ઝાંઝ બરેલા અને તાંજુલથી લાલચોળ થએલા છે. એનો દેહકલા પુષ્પ છતાં આકર્ષક છે. પ્રતીસથી પાંત્રીસ વસ્ત્રે ગમે તે વય એની ધારી શકાય એવી છે. પુરુષને પહેલી નજરે પ્રસન્ન કરે એવી એ એક સુંદરી છે.

એનો આવાસ પુષ્પોથી શણગારેલો છે. પચ્ચંક પર પણ પુષ્પો પાથર્યાં છે અને પુષ્પોની જાળીઓ અને તોરણોથી તેને ઘેરી લીધેલો છે. મધુમતીદેવીની વેણીમાંએ પુષ્પો અધમધાટ કરી રહ્યાં છે. ઇન્દ્રિયોને વિવશ કરે એવું સુગંધનું માદક સાત્રાંજ્ય આખા ખંડમાં વ્યાપી રહ્યું છે.

એક બાજુ પર અવનવી ઠારીગીરીનાં સુવર્ણનાં સુરાપાત્રો મનને લલચાવે તેમ પડ્યાં

છે. સુગંધી તેલદિપકોનો અગ્નિગાટ ખંધે પ્રસરેલો છે. બીંતોપરનાં ચોટાં દર્પણો અનેક મધુમતીઓને સામગ્રી સાથે સજ્જ થએલી દેખાડે છે અને તે જોઇ જોઇ દેવી મધુમતી મંદ મંદ હસે છે. મનને ઉત્તેજે એવાં બીંત પર ચીતરાએલાં ચિત્રોની પણ ખોટ નથી.

આજનો એનો ઘાટ મહારાજ ચંદ્રગુપ્તને વશ કરવાનો છે. એના સુંદર પણ ઝોછી શુદ્ધિવાળા કપાળમાં કુમારદેવીને ઉથલાવવાનો દઢ સંકલ્પ દેખાય છે.

મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત દ્વારમાં આવી ધડીબર મુગ્ધ ચિત્તે પોતાના આનંદને સારુ થએલી આ સર્વ તૈયારી જુએ છે અને પ્રિયાઓની આંખો દાખવાને પ્રિયતમોનો સજ્જન જુનો લલાવ લેવા તે દખાતે પગલે મધુમતીદેવીની પાછળ જાય છે. મધુમતી તેમનું પ્રતિજિજ્ઞા અરીસામાંથી જુએ છે છતાં ન જોયું હોય તેમ કરે છે. મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત પાછળથી આવી તેની આંખો દાખે છે.]

મધુમતીદેવી : (ખોટા ગભરાવાનો ડાળ કરે છે) છોડો, છોડો: કોણ છે એ ? (પોતાનો

હાય તેના હાય પર ફેરવી નક્કી કરે છે) મહારાજ! મોડા આવી આવું તોફાન શાને કરે છે? મારે તો આજે તમારાથી રીસાવું હતું.

અંદ્રગુપ્ત: (હાય લઈ લઈ તેને હાયમાં લઈ ચુકે છે) દેવી! એટલી બધી અવકૃપા!

[આજ વખતે કુમારદેવીની ડોકાનો સહેજ આકાસ ખારણામાંથી દેખાય છે અને તરત ખારણા પાછળ ભરાઈ જાય છે. બેમાંથી કોઈનું એ તરફ લક્ષ દોરવું નથી.]

આજે તો મહારાણીનો વાયદો જતો કરીને અહીં આ આવ્યો છું તોએ?

મધુમતીદેવી: (જરા રોષ દેખાડતાં) મહારાજ! એ કાળીની તમને આટલી શાને બીક લાગે છે?

અંદ્રગુપ્ત: (એને આ ટીકા રુચતી નથી પણ આવો મુંદર પ્રસંગ બગાડવાનું ગમતું નથી એટલે માત્ર સહેજજ સખત સ્વરે) મધુરાણી! મહાદેવીનું માન ન સચવાય તે મને ગમતું નથી.

મધુમતી: (હજી ચોતાનો વખત નથી આવ્યો એ સમજે છે) મહારાજ! કૃપા કરો. તમારાં દર્શન એટલાં દુર્લભ થઈ પડે છે કે તેથી કોઈ વાર કેંતું કેં જોલી જવાય છે. (બાજ પરથી શીરોહી હાથમાં લઈ સુરાપાત્રમાં કાઢે છે.) મહારાજ! આપને પ્રિય એવા વૈદ્યાસિંધી ખાસ આ મધુ મંગાવ્યો છે. એની મુગ્ધ તો જુઓ! પણ આપતો મહાદેવીને ત્યાં રોજ એવો મધુ પીતા હશે એટલે એની નવાઈ શી?

અંદ્રગુપ્ત: (વાત ઉઘાડે છે) મધુથીએ મધુર મધુરાણીના સુગંધી આસથાન મારું મન તો વૃત્ત થઈ ગયું છે.

મધુરાણી: (હસીને) આપની કૃપા છે એટલે બસ છે. પણ મહારાજ! જરા ચાએ તો ખરા (પાત્ર ધરે છે અંદ્રગુપ્ત ધીરે ધીરે પીએ છે એટલે મુગ્ધ વાત પર આવતાં) મહારાજ! મને ખરે ખરું કંઈ. (તેના શરીરને અડીએ છે.

અને આંખમાં ઉંચું જુએ છે) મહારાજ! તમે મહાદેવીમાં શું જોઈને મોહ્યા?

અંદ્રગુપ્ત: (વાત કરવાનું એને ગમે છે) મધુરાણી! માત્ર મોહ પામવાની પણ ન રોષ ત્યારે એ સ્ત્રીમાં કેટલુંક એવું છે જે બીજા સ્ત્રીમાં નથી જડતું.

મધુમતી: (લાડતી) મહારાજ! મારામાં પણ નહીં!

અંદ્રગુપ્ત: (એવું મુખ હાથમાં લઈને મોહથી જોતાં) ના, દેવી! તારામાં પણ નહીં.

મધુમતી: (ચુસ્તે ચાય છે પણ એ કહે તેનાથી જુદું કહેવામાં કેં અર્થ નથી તે તે જુએ છે.) મહારાજ! મને કહો. હું એ એના જેવી થાઉં તો તમને ગમશે?

અંદ્રગુપ્ત: ના, દેવી! મને તું છે તેવીજ વધારે ગમે છે. મહાદેવીથી યાક ચડે ત્યારે ઉતારવા તો તારી પાસે આવું છું.

મધુમતીદેવી: (બીજી સુરા પાત્રમાં રેડતી) મહાદેવીથી તમને યાક ચડે? (સુરા ધરે છે.)

અંદ્રગુપ્ત: (હાથમાં લઈ તેનો એકેક ધુટેડો લેતાં) મધુરાણી! પુરુષોએ માણસો છે કેની? એ આખો દિવસ ગણા ડમરા જની દુનીઆ ચલાવે ત્યારે એમને કોઈક પણો તો એ બધા ભાર ફેંકી દઈ આનંદ કરવાની જોઈએ કેની! પણ મહાદેવી તો અડધી પુરુષ છે. ને તેની સાથે આનંદ કરતાંએ જોખમદારીનું ભાન માથેથી ઉતરતું નથી. [સુરાની અસરથી વાત કરતાં તેનાથી મંબોર થઈ જવાય છે. તે પાત્ર નીચે મુકી માથાના વાળમાં આંગળાં પરોવે છે.]

મધુરાણી! મધુરાણી! તને એની અદેખાઈ આવે છે અને મારે એના પાશમાંથી છુટવું છે પણ છુટાવું નથી. અમારા મગવાના પ્રથમ દિવસે એનું અંતર મેં છત્યું ત્યારે મને એને આખી છતવાનો સંજોગ થયો હતો પણ આજ દસ દસ વર્ષ થયાં દરરોજ એના હૃદયના કેંને કેં અજીજતાએલા ખુણા જડે છે ને રોજ છતવાની બાધી રહે છે.

મધુમતી! દેવી! મને કહે? સ્ત્રીને શું જોઈએ! પ્રેમ, વૈભવ, મોટાપ, રક્ષણ, શાંતિ! શા માટે આ મહાદેવી તેનાથી સંતોષાતી નથી?

મધુરાણી: (ચંદ્રગુપ્તની વધારે પાસે ખસે છે) મહારાજ! તમેજ એ કાળાને અમસ્થી અમસ્થી મોટી બનાવો છો. એને પડતી મુકે પછી જુઓ! ઠેકાણે આવે છે કે નહીં?

[દાર પાછળ ફેંકે હાથે છે પણ પાછું નિસ્થેર થઈ જાય છે.]

ચંદ્રગુપ્ત: (દસે છે) બહુ સહેલી વાત. આવતી કાલે વૈશાલિની સેના બજવા કરે અને પરમ દિવસે બધા લીચ્છવીઓ રાણીને સ્વપ્નને મગધ છોડી ચાલી જાય.

[મધુમતીથી આ વાતનો જવાબ અપાતો નથી એટલે ચુપ રહે છે.]

જવા દે, તને મહાદેવી વિના બીજું કેં સુઝતું જ નથી. લાવ, બીજી સુર લાવ ને તારા ઝોટનું મધુ પીવા દે.

[જરા ચીડવાએલો દેખાય છે ને મધુમતીથી જરા દૂર ખસી બેસે છે. મધુમતી પ્રસંગ સુધારવા મથે છે.]

મધુમતી: (એના ગળામાં હાથ નાખી) મહારાજ! નાથ! એ તમારી મહાદેવીનું નામ જવા દો. એના આવાસમાં બેઠી બેઠી પણ એ આપણી આનંદરાત્રિને બગાડે છે. (હાંકે મારે છે) માધવી! માધવી! બીજી સુર લાવ! મહારાજ! આનાથીએ બીજું ઉત્તમ મધુ આજના પ્રસંગને માટે મેં રાખી મુક્યું છે. તે તો તમે આખશો ત્યારે ખબર પડશે.

[મધુમતી છેક બારણા સુધી જાય છે. કુમારદેવી વધારે ને વધારે ખુશમાં ભરાય છે. એક સહેજજ આગળ જાત તો તેને શંકા પડવાનો સંભવ હતો.]

માધવી! માધવી! માધવી!

[માધવી રત્નખંચીત સુવર્ણનું સુરાપાત્ર લઈ આવે છે. એ ગભરાએલી હોવાથી કુમારદેવીને જોતી નથી. એનું આખું અંગ ચરચર ધ્રુજે છે અને એનું મુખ છેક શીકું પડી ગએલું દેખાય છે.]

માધવી! માધવી! ક્યાં મરી ગઈ હતી? (તેની સ્થિતિ નીહાણે છે.) શું થયું! ભૂત જોઈ આવી! આમ ધ્રુજે છે કેમ! (તેના હાથમાંથી સુરાપાત્ર લઈ લે છે.)

માલતી: (નીચી નજરે) બા! મને જવર આવ્યો છે.

મધુમતી: જા મર, અહીંથી (સુરા લઈ ચંદ્રગુપ્ત આગળ ધરે છે.) મહારાજ! આવો મધુ તો દેવાને પણ દુર્લભ છે.

[ચંદ્રગુપ્ત તે હાથમાં લે છે. અને ઝોળે અરાડે તે પહેલાં કુમારદેવી આવી તેના હાથમાંથી તે ઝુંટવી લે છે.]

કુમારદેવી: (અતિ સ્વસ્થ છતાં વક્રોક્તિથી) મહારાજ! દેવેને દુર્લભ મધુ માંનવો-એ પીવા યોગ્ય નથી.

[તેને જોઈ મધુમતીદેવી ને ચંદ્રગુપ્ત અવાક અને અસ્થિર બને છે. માધવી ભયથી આંખો ફાડી જોઈ રહે છે. થોડીક ક્ષણો કુમારદેવી વારાફરતી બધા તરફ જુએ છે અને પછી માધવીને ખુબ સખતાઈથી કહે છે.]

દારી! જા! મધુમતી રાણીના માનીતા શુકને અહીં લઈ આવ!

[માધવી શુચવાય છે પણ એક શબ્દ બોલ્યા વિના જાય છે.]

ચંદ્રગુપ્ત: (નાપુત્રી દર્શાવી) મહાદેવી! જોષ્ટએ તે કરતાં વધારે અધિકાર માણસ વાપરે તેનાં સારાં પરિણામ આવતાં નથી.

કુમારદેવી: (હજી તેટલીજ વક્રોક્તિથી) મહારાજ! કોણ કંટણી અધિકાર વાપરે છે તે હમણાંજ ખબર પડશે, જરા ધીરો થાઓ. મધુરાણીને મહેલ યાક ઉતારવો સહેલો નથી.

[દાસી એક સુવણું પીંજરમાં એક મીઠું ખોલતો શુક લપ્ત આવે છે. કુમારદેવી તે ઝડપે છે અને પીંજર ખોલી શુકને બહાર ખેંચી કાઢે છે.]

મધુમતી: (આવેશમાં) મહાદેવી! આ તે શું કહેવાય? આ કેં વૈશાલિ નથી તે વગર અધિકારે આમ ગમે ત્યાં ઘુસી જવાય! હોરો મારા શુકને!

[એક પગલું કુમારદેવી તરફ ભરી તેને હોડાવવા જાય છે. કુમારદેવી ઝડપથી બાજુએ ખસે છે.]

મહારાજ! તમારા દેખતાં મહાદેવી આવું કરે ત્યારે કેં તો ખોલો.

કુમારદેવી: (તીખી રીતે) હમણાં ખોલશે મધુરાણી; ઉતાવળાં ના થશો.

[શુકની ચાંચ ખોલે છે ને તેમાં માધવીએ આણેલી સુરા રેડે છે. તેમ કરતાં તેની અંગુલિ સખત રીતે કરડાય છે. પણ મુખ પર વેદનાનાં ચિન્હો સીવાય એક શબ્દ તેના મુખમાંથી નીકળતો નથી. થોડીવારમાં શુક તરફડવા માંડે છે અને તેનો પ્રાણ ધડીવારમાં ઉડી જાય છે.]

આ બધો વખત કોષ્ટ કેં ખોલતું નથી.

મધુરાણી શુક પર થતી ક્રિયા જોઈ પહેલાં આવેશ પછી આશ્ચર્ય પછી ભય એમ વારાફરતી અનુભવે છે. ચંદ્રગુપ્ત પણ પહેલાં ક્રોધ પછી આશ્ચર્ય અને પછી મધુરાણી તરફ ભય-

કર તિરસ્કારથી જુએ છે. કુમારદેવી માર્ક નિશ્ચલ નયને બધું જોયાં કરે છે.]

ચંદ્રગુપ્ત: (ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ક'પે છે) મધુરાણી! માધવી! કુલટાઓ, મારો પ્રાણ લેવાનો આવો પ્રપંચ!

મધુમતી: (ભયથી એની જીભ તાળવે ચોંટી જાય છે. છતાં મુશ્કેલીએ ખોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે.) મહારાજ! હું આમાંનું કશુંજ જાણતી નથી. હું...હું? આપનો પ્રાણ લેવાનો પ્રયત્ન કરું? મારા જીવનના એક માત્ર આધાર તેનેજ હું ઉઠેછેહું! (તેના પગે વળગે છે) મહારાજ! મને ન્યાય આપો ને બચાવો.

[ચંદ્રગુપ્ત એક પળ પીગળે છે પણ એને શંકાને લીધે ખસેડી મુકે છે. કુમારદેવી થોડીવાર પહેલાં પોતાની વિરુદ્ધ ઉચ્ચારાએલાં વાક્યો સંભારે છે અને મધુરાણીને ક્યડવાના આ સુંદર પ્રસંગનો લાભ લેવા એક પળ લલચાય છે પણ એના સ્વભાવનાં સદ્ગત્વો એને એમ કરવા દેતાં નથી.]

કુમારદેવી: (ગૌરવ, તીખાશ અને દયાના મિશ્રણથી) મહારાજ! મધુરાણી નિર્દોષ છે ને માધવીને પુછશો તો આ ગુન્હાનું મુળ ક્યાં છે તે જડશે. (ગૌરવથી જવા ફરે છે પણ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ ફરી) મહારાજ! આપને મારો યાક ચઢ્યો હોય તો સદેશો કઢાવજો. વૈશાલિની, સેના આપ ભલે અહીંઆ રાખજો. મને એકલાં વૈશાલિનો રસ્તો જડશે.

[ઝડપથી તે ચાલી જવા જાય છે પણ ચંદ્રગુપ્ત તેને કાંડુ પકડી અટકાવે છે. ચંદ્રગુપ્ત થોડીવાર રતબ્ધ થઈ ઉભો રહે છે. મધુરાણી કરગરતી, રડતી તેના પગમાં

પડે છે. માધવી થર થર ધુજતી અધઃ મૃત્યુની સ્થિતિ અનુભવતી ઉભી છે.]

ચંદ્રગુપ્તઃ (ગૌરવથી) મહારાણી ! ઉભાં રહો, અત્યારે હીસાબ ચુકતે કરવાનો વખત નથી. મને કહો આ બધો શો ભેદ છે ?

કુમારદેવીઃ મહારાજ ! ક્ષમા કરો. રાજ્ય-કાર્યમાં માથું ન મારવાની આપની આજ્ઞાને ભંગ, આપનું જીવન ભયમાં છે એમ જાણતાં મારાથી થઈ ગયો ને અહીં દોડતાં આવી આપની આનંદરાત્રિ ખગાડી. મહારાજ ! આ ભેદને માટે આ માધવીને પુછો. એ કદાચ કે જાણતી હશે.

ચંદ્રગુપ્તઃ (ખુબ કઠોર સ્વરે) માધવી ! સાચું બોલજે. કોણે તને આ કૃત્ય કરાવ્યું ?

માધવીઃ (છેક ધીમા ત્રુટક સ્વરે) મધુમતી દેવીએ.

મધુમતીઃ (ચીસ પાડી ઉઠે છે) મેં ? મેં તને આ કૃત્ય કરાવ્યું ? તું દાસી ! મારું જ ખાખ મને મારવા બેઠી ? (તેના વાળ ને વેણી વીખરાઈ ગયાં છે. અંજનના અશ્રુએ પાડેલા ગ્રહ તેના કપાળપર લીટા જેવા પડી ગયા છે. આકંઠ કરતાં) મહારાજ ! મહારાજ ! તમે આ દાસી જેવી હલકી જાતનું કહેવું માનશો ? મહારાજ ! મને ન્યાય આપો, મને બચાવો.

ચંદ્રગુપ્તઃ (વહેમથી) મધુરાણી ! જુદું-વધું દહાડા બોલ્યાં. હજી સાચું બોલશો તો સુખી થશો.

કુમારદેવીઃ (ઉપકારના ડોળથી) મહારાજ એક ધડીત્રાર પડેલાંની આપની પ્રિય રાણીને આટલો ઉતાવળો અન્યાય ન કરો. આ કૃત્ય કરનાર મધુમતીદેવી નથી પણ તમારાથી અસંતોષ પામેલા કેટલાક રાજ્ય પુરુષોની છુપી

મંડળી છે, જેમના વીશે આપ થોડી વારમઃ વધુ જાણશો. (મધુમતીને) મધુમતીદેવી ! કુ કાળી છું પણ કાળા હૃદયની નથી એટલે હાથમાં આવેલી તક જતી કરું છું. ને તમને ફરી વાર મહાદેવીપદ મેળવવાનાં વલખા મારવાની તક આપું છું.

મધુમતીઃ (મુખાંધકાર્યા આવેશથી) હા, કાળી, કાળી, સાતવાર કાળી. જા, તને કોણે મારી રાત ખગાડવા આવવા કહ્યું હતું ? તારા જોત જોતામાં હું મહાદેવી ના થાઉં ને તને વૈશાલિ ના વીદાય કરું તો મારું નામ મધુમતી નહીં.

[ચંદ્રગુપ્ત ખુબ ગુસ્સે થાય છે. કુમારદેવી માત્ર ગૌરવભર્યાં તિરસ્કારથી તેને જોઈ રહે છે.]

કુમારદેવીઃ (ગૌરવથી) કહી બતાવવાની જરૂર નથી. કરી બતાવજો. (ચંદ્રગુપ્તને) મહારાજ ! આ માધવીની એના સાથીઓ ન જાણે એવી કે વ્યવસ્થા કરે અને આપ આરામ કરો. પ્રાતઃકાળે બીજું બધું થઈ રહેશે (જવા ફરે છે.)

ચંદ્રગુપ્તઃ (પ્રસંગ જોળખે છે) દેવી ! ઉભાં રહો. (હાંક મારે છે) બહાર કોણ છે ?

[એક દાસી આવે છે અને કે અણુધાણું બન્યું હોય એમ લાગવાથી આમ તેમ જુએ છે.]

જા, સેનાનાયક હર્ષનંદી આજે આવાસની રક્ષા કરે છે તેમને દરવાજેથી બોલાવી લાવ.

[દાસી જાય છે. માધવી અત્યંત ભયથી ધુજતી આવી મહારાણીને પડે છે.]

માધવીઃ બા ! મને બચાવો. પેલા વિધાયને મને ફસાવી. (રડે છે)

[મહારાજ નં જુએ તેમ કુમારદેવી તેને બચાવવાની સંજ્ઞા કરે છે. હપનંદી સૈનિકો સાથે આવી પહોંચે છે અને સ્થિતિ જોઈ વિસ્મયથી આગાની વાટ જુએ છે.]

અંદ્રઃ નાયક ! આ દાસીને કોઈ ગુપ્ત સ્થળે રૂંદ કરો અને એ વીશે એક શબ્દ પણ બહાર ન જાય તે ધ્યાન રાખજો અને કોઈ બહારથી અંદર કે અંદરથી બહાર આવશે જશે તે

વીશેની જોખમદારી તમારી છે. (હુકમ આપી આસપાસ ખીલકુલ જોયા વિના કુમારદેવીને) દેવી ! ચાલો !

[કુમારદેવી જતાં જતાં મધુમતી તરફ પોતાની જીતવું એક વિજયી સ્મિત દેખા વિતા રહી શકતી નથી. મધુમતીની ઝેરીલી નજરમાંથી ખુન ઝરે છે.]

[પડદો પડે છે.]

અંકઃ ચોથો—પ્રભાવ

સ્થળઃ પાટલિપુત્ર નગરનો રાજમાર્ગ.
સમયઃ ખીજાં બે વર્ષ પછી.

[કાસલ દેશના સુધન્વા અને દેવદત્ત નામના બે મુસાફરો પાટલિપુત્રની શેરીઓમાં ભ્રમીભ્રમી રાજ્યમાર્ગ પર આવીને ફરે છે.]

દિવસનો ખીજો પ્રહર શરૂ થઈ ગયો છે અને રાજ્યમાર્ગ પર આજે ઘણા પ્રકારની ગરબડ મચી રહેલી છે. ઘણા અગત્યના કામે જતા હોય એવા અશ્વ પર બેઠેલા લીચછવી ચોદાઓ કોઈ છુંદાઈ જશે તેની પરવા કર્યા વિના વારંવાર આમથી તેમ દોડે છે. પગલે પગલે કેં અવનવું બન્યું હોય તેમ જનવૃંદ ટોળે વળી વાતે વળેલા દેખાય છે. સાધારણ પ્રસંગે હોય તેના કરતાં ઘણા વધારે ઢંરતીઓ પાટલિપુત્રના ગારવને સૂતિમાન કરતાં હોય તેવા રાજ્યમાર્ગને શોભાવતા આમતેમ ડોલતા આવે જાય છે.]

સુધન્વાઃ દેવદત્ત ! આ શહેરનો દાઢ તો કેં ઝોર છે.

દેવદત્તઃ પણ આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે ? આજે કેં ખાસ પ્રસંગ દેખાય છે.

સુધન્વાઃ (રસ્તે જનાર એક શહેરીને)

ભાઈ ! આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે ? અમે મુસાફરો છીએ. કહેજો ?

શહેરીઃ (ઉતાવળો ચાલતાં ચાલતાં ઉભો રહે છે) જાણતા નથી ! આજે વિજયાદશમી છે. ને મહાદેવી કુમારદેવી અંગદેશને નમાવવા મહારાજ સાથે આજે યુદ્ધવું વિજયપ્રમાણ આદરવાનાં છે.

દેવદત્તઃ ભાઈ ! શું કહ્યું ? આં બુધ્ધિ ચડે ? તમારે ત્યાં ચોદાઓ બધા મરી પાયાં શું ?

શહેરીઃ (તેના સામી એક તીખી દ્રષ્ટિ નાખે છે) ભાઈ ! વૃં વટેમાર્ગ છે તેથી મહાદેવીના પ્રતાપને જાણતો નથી. જીવતા રહેવું હોય તો ફરી કોઈ આગળ એવું ઓલીશ નહીં. (જાય છે.)

[દિવદત્ત ખસીઆણા એવું સુધન્વા તરફ જુએ છે. બંને એક સાદ પાડનારની આસપાસ ટોળું ઉભું હોય છે ત્યાં જાય છે.]

સાદ પાડનારોઃ આથી સૌ નગર જોને મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત અને મહાદેવી કુમારદેવી તરફથી વિદિત કરવામાં આવે છે કે પત્નીસ વર્ષથી ઉપરની વયનો કોઈ પુરુષ અંગદેશ

સાથે યુદ્ધ કરવામાં સૈનિક તરીકે આવશે તેને સમ માસા સુવર્ણનું પારિતોષિક પ્રથમ દિવસે વેતન ઉપરાંત આપવામાં આવશે અને યુદ્ધ છૂટ્યે વિજેતા સૈનિકને યોગ્ય 'મગધ ભૂયણ' એવું પદ યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરો એના કાર્તિ નામને અમર કરશે.

[યાળી વગાડતો વગાડતો તે આગળ જાય છે. લોકોનું ટોળું વીખરાય છે. કેટલાક તેની પાછળ જાય છે.]

એક પુરુષ: (ખીજ સાથીને) વયસ્ય! મગધના કેટલા નવરાઓ આનાથી આકર્ષાઈ અંગ દેશની સ્વારીમાં સાથે જશે?

ખીજે પુરુષ: ખરે વયસ્ય! આવું તો કદી જાણ્યું ન હોતું. કહે ન કહે પણ આ બધું મહાદેવીના વિચારનું પરિણામ છે. એ આવી ત્યારની મગધને સુધ્ધિમાંથી જન્મવા નથી દેતી.

[સુધન્વા ને દેવદત્ત આ ટીકાઓ સાંભળતા આગળ જાય છે. રાજ્યમાર્ગ પર સામસામા બે રથ મળે છે. તેમાં એકેલા બંને રથિકા પરસ્પરને જોઈ કૈં અગત્યની વાત કરવાની હોય તેમ રથને થોભાવે છે.]

પહેલો રથિક: અરે ભાઈ મયણપાલ! મહાદેવી અત્યારે તને ન જોવાથી ધણું દુઃખ થાય છે.

ખીજે રથિક: અરે મિત્ર! કહે તો ખરે શું થયું?

પહેલો રથિક: ખીજું તો કૈં નહીં પણ હું ગયો ત્યારે મને પુછ્યું: 'મયણપાલ કેમ દેખાયો નથી?' મેં કહ્યું: 'આપની સેવામાં એ હમણાંજ આવી પહોંચશે' ને એમણે ભ્રમરે સંક્રાંતિની ખીજ ગમ જોયું.

ખીજે રથિક: (ધોડાને આશુક મારતા) અરે મિત્ર! હું આ ચાલ્યો! (ઉતાવળથી ગલસાટમાં જાય છે.)

દેવદત્ત: ઓ-તારીની આ મહાદેવી! જ્યાં હોય ત્યાં તેના વગર કશું સંભળાતું જ નથી.

[એક ચિત્રકાર એક ચિત્ર દર્શકને વચ્ચેથી આવ્યાહી ઉતાવળે ઉતાવળે જાય છે. એના કંઠમાંની માલાઓ કરમાઈ ગઈ છે. વાળ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગરદન પર ઝુલે છે. સુધન્વા તેને અટકાવે છે.]

સુધન્વા: ભાઈ! અમે પરદેશી પંથી છીએ. અમારે 'મહાદેવી કુમારદેવીનાં દર્શન કરવાં છે. એ ક્યાં મળશે?

ચિત્રકાર: (અટકાવ્યો તે ગમ્યું ન હોય તેમ) અરે પરદેશીઓ! આજે મહાદેવી યુધ્ધિ ચઢે છે અને મારા ચિત્રનું મૃદ્ય એના વિના કોઈ કરે એમ નથી માટે મને જવા દો. (ઉતાવળે જતો રહે છે.)

દેવદત્ત: મિત્ર! આપણે ત્રિયારાજ્યમાં તો નથી આવ્યા શું?

સુધન્વા: એમજ લાગે છે.

[એક સુભટ દોડતો દોડતો ધુમે પાડતો જાય છે તે સાંભળે છે]

સુભટ: (ધુમ પાડતો) હે નગરજનો! દિવસના તૃતીય પ્રહરના અંતભાગમાં મહારાજ અંદ્રગુપ્ત અને મહાદેવી કુમારદેવી શત-સહસ્ર શોદાઓના સાથમાં આ માર્ગેથી સ્વારીએ નીકળી નગર બહાર પુરદેવીનાં મંદિરમાં નગરદેવતાનો ઉત્સવ કરવા જશે. સૌ પુરજનો ત્યાં આવે એવી એમની આજ્ઞા છે...એ...એ...એ. (દોડતો દોડતો આગળ જાય છે.)

[સ્વારીનો આ ચોકકસ સમય જાણી ધણા લોકો પોતપોતાના ગૃહપ્રતિ આજ્ઞા પાલન કરવા ઉતાવળે ઉતાવળે જાય છે. ધીરેધીરે પ્રાસાદો અને દુકાનોને પુષ્પનાં તોરણો ચઢે છે. સુગંધી જળનો છંટકાવ કરનારા લોકો માર્ગ વાળી જળ છાંટે છે.]

સુધન્વાઃ મિત્ર! મહાદેવીને જોવાનો આ ઠીક લાગ મળ્યો. (હાથમાં ચંદન કોઓળાં લઈ ચાર પાંચ સ્ત્રીઓ ઉતાવળી જાય છે તે જોઈ) અહા! આ નગરની સ્ત્રીઓ પણ આજે તો ઉત્સવધેલી થયેલી છે. (સ્ત્રીઓને) હે વિશાલાક્ષી ચારુવેશી સુદરીઓ! અમે દૂર દેશથી આવેલા પ્રવાસી જનો છીએ. અમને ઉત્તર દો. આવાં સુગંધી ચંદનને લઈને તમે ઉતાવળી ઉતાવળી ક્યાં જાઓ છો?

[સ્ત્રીઓ આ વિચિત્ર વેશધારી પરદેશી-ઓને જોઈ માંડોમાંડ તાળી લઈ હસે છે. તેમાંની એક વધારે હીંમતવાન સ્ત્રી આગળ આવે છે.]

સ્ત્રી: હે પંથીજનો! તમે ખરેખર આ નગરમાં અનુપયા લાગો છે. આજે આ નગરમાં મહાન ઉત્સવ છે. સર્વ પ્રજાજનોને પુત્રવત પાલનારાં મહાદેવી આજે મહારાજ સાથે યુધ્ધે ચઢે છે. અમે આ ચંદન લઈ તેમનાં દર્શનાર્થે જઈએ છીએ. સકળ ત્રિલોકમાં અમારી મહાદેવી સખી સ્ત્રી થઈ નથી ને થવાની નથી. (પંથીઓને આશ્ચર્ય પામતા સુકી ઉતાવળમાં તેઓ હસતી હસતી ચાલી જાય છે.)

[બે રાજ પુરુષો હાથમાં હાથ ભેરવી ધીરે ધીરે રાજ્ય મહાલય તરફથી વાતો કરતા આવે છે. તેમની પાછળ આ બંને જણા વગર બોલે જઈ પાછળ પાછળ ચાલે છે.]

પહેલો રા. પુ.: અંગદેશના રાજ દશાણુભદ્રનો દૂત સંદેશો લઈને આવ્યો તે સાંભળ્યો?

બીજો રા. પુ.: મિત્ર! તારી માફક આજો દિવસ મારે રાજ્ય મહેલમાં કાર્ય કરવાનું નથી હોતું તે બધી બાબતની મને ખબર પડે.

પ રા. પુ.: (એનો અદેખાઈનો ટાણો ગળી જાય છે) મિત્ર! મહારાજ તો તે વાંચીને લાલ પીળા થઈ ગયા.

બી. રા. પુ.: (આતુરતાથી) એવું તે શું હતું?

પ રા. પુ.: (આસપાસ જોઈને ધીરે સ્વરે) શ્વસુર પક્ષની કુમક પર રાજ્યો છતવાના લોક રાખ્યાં કરતાં પડેલાં અંત:પુર છતો તો ધર સુધરશે. સ્ત્રીની પડખે ભરાઈને મહારાજ્ય સ્થાપવા નીકળેલા.....માફક હાંસીને પાત્ર થાય છે.

પ રા. પુ.: (આંખો ચગાવી વચમાં) હે વચસ્યા! ખરેખર! હવે મહાદેવી શું કરશે?

બી રા. પુ.: (છેક ધીરે સ્વરે સંતોષથી) કે'ં ખોટું નથી થયું. જરા મહારાજએ જાણશે કે લોકો શું ધારે છે. આ લીચ્છવી શોદાઓ તો એવા ફાટી ગયા છે કે મગધના લોકોને તરણા બરાબરે ગણતા નથી. (ચિંતાથી) પણ અંગ દેશની સાથેની વિષ્ટિ તો હવે પડી ભાગીજ. મહાદેવી એટલાં ગુરસે થયાં છે કે હવે યુદ્ધ વિના આરો નથી. એમને સ્ત્રી રાજ્ય કેમ છતે છે તે બતાવવું છે. ને મહારાજ પણ હવે આ મહેલ પછી બેસી રહે એ માનવું અશક્ય છે.

[એકદમ તેને પોતાની પાછળ ચાલતા બે માણસો વાતો સાંભળે છે એવું ભાન થાય છે. તેના મનમાં તેઓ પરદેશી ગુપ્તચર હોય એવો સંભ્રમ થાય છે. પોતાના સાથીને કાણી મારીને ચેતાવે છે ને બંને ઉતાવળા આગળ ચાલી જાય છે.]

સુધન્વાઃ દેવદત્ત! હવે તો હું કંટાળી ગયો છું. આ મહાદેવી વગર તે બીજું કે'ં સંભળાય! દેવદત્તઃ (હુચ્ચાઈથી) હા મિત્ર! પણ જરા રસ પડે એવું છે. પણ મિત્ર! હવે કે'ં ક્ષુધા

‘શાંતિ કરવાનું’ નહીં મળે તો એક ડગલું ચલાય એમ નથી.

[સુધન્વા આમ તેમ નજર ફેરવે છે. એને રાત્રી ભાગે પરથી ખસવું નથી એટલે એક ગોરસ વેચવા જતી સ્ત્રીને ધોલાવે છે અને બમણાં દામ આપી તેનાં ગોરસ બંને યથેચ્છ પીએ છે.] એક રાયણવાળાની પાસેથી થોડીક સુવર્ણરંગી આકર્ષક રાયણોનાં ઝુમખાં લે છે. અને માર્ગમાં બાણુએ આવેલા એક વૃક્ષ તળે બેસી બંને ખાય છે. આવતાં જતાં લોકો આશ્ચર્યથી આ બંને પ્રવાસીઓ તરફ જોતાં જોતાં જાય છે. થોડી વારે બંનેની આસપાસ ટોળું જામે છે.]

એક સ્ત્રીબાવલો: બાપડ કાંઈ દુર્ભિક્ષ-વાળા દેશમાંથી આવતા લાગે છે.

એક દોઢ ઠાહ્યો: એમનાં મેલાં શરીરો તો મરુ દેશનો લાસ આપે છે.

એક અળવીતરે: અહ્યાઓ! મુંડ લોકોના પંથના છે શું!

એક મીઠજી: આમ રસ્તે બેસીને ખાતાં શરમ નથી આવતી?

એક પાંચ: કાંઈ જંગલી જાતના છે.

એક ડાસી: (આગળ આવીને) દીકરા! રસ્તે આવી સોના સરખી રાયણો ને ઉજળાં દુધ જેવાં ગોરસ ખાતાં નજર લાગશે તો ફાટી પડશો.

એક માલણ: પરદેશી! ઉતારા જોઈએ છે! મારી પુલવાડીમાં દેશ દેશના ભરણ વસી ગયા છે.

એક અટક્યાળો છાકરો: (મોટેથી) પરદેશી જોડી, બાવા જેવી દાઢી રાયણ ખાય રસ્તે તેમું ચામ ખરામ ખરતે.

એક સજ્જન: અહ્યાઓ! તમે બધાએ આ શું માંડ્યું છે? ખીચારા પરદેશી મહા-

ભાગોને ઊરાન કરો છો? હમણાં સ્વારીનો વખત થશે ને તમે તો બધા આમ ટોળે વળાતે ઉભા છો.

[એક રાજપુરુષ આ પળે આવે છે. સજ્જનના શબ્દોથી તેઓ ચંચળ ટોળું વગર તરફીએ વીખરાય છે.

રાજમાર્ગ સ્વારીઓ આવેલાં માણસોથી ભરાવા માંડે છે. સ્ત્રીઓ, બાળકો, શ્રેષ્ઠિઓ, વૃદ્ધો, કામગરાઓ, નવરાઓ વગેરેથી મકાનો, દુકાનો, ‘જમન’, જળીઆં, ઝાડો વગેરેમાં મળી શકે એવી સૌ જગા માણસોથી ભરાએલી છે અને વાતાવરણમાં એક જાતનો સતત ગણગણાટ સાધારણ અવાજને એટલો કુખાવી દે છે કે ઘાંટો પાડ્યા સીવાય કોઈનું કંઈ સાંભળી શકાતું નથી. દેવદત્ત અને સુધન્વા પાટલ વૃક્ષ પર ચઢી એક ડાળી પર નીરતે ગોઠવાઈને બેસે છે.]

કેટલાક જણ: (સામટા) નીશાન ડાંકા આવ્યાં, નીશાન ડાંકા આવ્યાં.

[સૌની અંખો તે તરફ મંડાય છે. અશ્વ પર જોડેલો એક શોષો દાથમાં રાજ્યધ્વજ ફરકાવતો ઘોડાને યતનવારે છે. નીશાન ડાંકા આગળ વધે છે ઝાડ પર ચઢેલો એક છાકરો એના બાપને ફેંકે દહે છે.]

છાકરો: બાપા! આ જ જની દુકડીમાં આવતી આ ઘોડેસ્વારોની હાર જોઈને! કેવાં ચળકતાં બખ્તરો સન્તાં છે? બાપા! હું મોટા યાઉં, ત્યારે મને આવાં બખ્તર ને શસ્ત્રો અપાવશો!

ડાસો: હા બેટા, પણ હમણાં તું જોયા કર. (પ્રશંસાથી) શાં ગવીલાં મુખ અને શરીરની છટા છે?

છાકરો: બાપા હું મોટા યશ્વ ત્યારે આવોજ યશ્વ હોં. (એક ચિત્તે જુએ છે).

સુધન્યા: ભાઈ! આ મગધના યોધાઓ તો ભારે છે હોં. આની સાથે બાથ ભીડીને અંગ મરી ગયું સમજજો.

દેવદત્ત: અરે ભાઈ! આને મગધનું સૈન્ય રખે માનતા. આતો લીચ્છવીઓ ઘોડે ચઢ્યા છે.

[આડપરના કેટલાક માણસો આ વાક્યના બોલનાર તરફ આશ્ચર્યથી જુએ છે. અને પરદેશી જણાવાથી કેં બોલતા નથી.

લશ્કરના દરબી પ્રમાણેની જુદી જુદી ઘોડેસ્વારોની ટુકડીઓ આવે છે. ઘોડા ન્યાવતા, ભાલા ચમકાવતા, સૈનિકોને જોઈ અંગ દેશપરનો વિજય હમણાંજ સિધ્ધ કર્યો હોય એટલી ઠાંસ લોકોમાં પ્રસરે છે. પાછળ અગણિત દેખાતું પાયદળ ઉઘાડા ઉત્તર અંગ સંગાથે હાથમાં ઢાલ તલવારને ચમકાવતું ચાલે છે. દૂરથી ધીરે ધીરે ચાલતા રાજ્યહસ્તીપરનું સુવર્ણ છત્ર ચળકતું દેખાય છે અને તે દષ્ટિપથમાં આવે છે. લોકો તેને જોઈને વિજયધોષ કરવા મંડી પડે છે. અને વાતાવરણ ‘મહારાજ ચંદ્ર-ગુપ્ત અને મહાદેવી કુમારદેવી’ના જયજય-કારથી ગાછ રહે છે.

એક ડોલતો હસ્તી યોગાનમાં આવે છે. તેની સુંદર અને ગંડચળ પર ચિત્રામણ પાડેલાં છે અને કાનખાખનાં વસ્ત્રો, સુનેરી અખાંડી અને મોતીની ઝાલરોથી તેને શણગારેલો છે. તેમને જોતાં “મહારાજ ચંદ્ર-ગુપ્તનો જય” એવા જયનાદો કાન ફાડી નાંખે એમ વાતાવરણમાં પ્રસરે છે. સ્મિતમય મુખે સૌના નમસ્કારો ને જય નાદોને ઝીલતાં, વિજય ધોષ કરનારાં ટોળાં તરફ પ્રસન્નમુખે જોતાં, રાજરાણી મૂર્તિમાન સત્તાના અવતાર સમાં

લાંગતાં બેઠાં છે. પાછળ બેંઠલો બે પ્રતિ-હારણીઓ ચામર ટોળે છે ને વાંચુ વાચ છે. વચમાં એક વારાંગના અદ્ભુત રીતે સમતુલા સાચવી છત્ર લઇ ઉભી છે. હસ્તીની આગળ પાછળ શરણાધમાં ઉત્તેજક સંગીત વગાડતા ગાયકોની હાર ચાલે છે. પુષ્પોતો વરસાદ વરસે છે. અર્ન રાજ્ય તરફથી દ્રવ્ય વેરાય છે.]

ડોસો: બેટા, જો જો રાજરાણી હસે છે. જો, આપણા તરફ જોઈને પણ સ્મિત કર્યું. ‘બોલ, બેટા’ ‘રાજરાણીની જય! રાજરાણીની જય!’

છોકરો: (ધાંટા પાડી) રાજરાણીની જય! રાજરાણીની જય! બાપા! બાપા! જુઓ એમણે મારા તરફ પણ જોયું ને હસ્યા. રાજરાણીની જય! રાજરાણીની જય! (આનંદથી નાચે છે.)

[કાસલ દેશના પંથીઓ આ અદ્ભુત દ્રશ્ય જોઈ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને ભાન જુલી વક્ષ પરથી નીચે કુદી રાજરાણીનો જય ખુબ મોટા અવાજે પોકારે છે. સૈનિકો તેમને દૂર ખસેડવા જાય છે. પહેલાં વિસ્મયથી, પછી કુતૂહલથી મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત અને મહારાણી કુમારદેવી તેમને જુએ છે અને પરદેશીઓ છે એમ જાણતાં શત સુવર્ણ દીનાર તેમને સંજ્ઞાથી આપવાનું સુચવે છે. સુવર્ણ દીનારથી પ્રસન્ન થએલા પંથીઓ વધારે ને વધારે જયનાદો પોકારે છે. લોકો પણ આ ઉદારતા જોઈ ઉત્સાહમાં આવે છે અને પ્રશંસા કરે છે. બંદિજનો ગાય છે. રાજરાણી સ્મિત કરે છે. [હસ્તિ આગળ ચાલે છે.]

[પડો પડે છે.]

અંક: પાંચમો-અમરતા.

સ્થળ: અંગદેશની રાજ્યધાની મહેન્દ્ર-
નગરના કોટની બહાર મગધની જાવણીમાં.
સમય: દિવસનો દોઢેક પ્રહર.

[નગરના કોટની આસપાસ ખાઇ છે અને તેમાં ગંદુ પાણી ભરેલું છે. ખાઇની ખીજ પાસે મગધનું સૈન્ય શહેરની આસપાસ ઘેરે નાખીને પડેલું છે. એક પક્ષી સરખું પણ મગધનું સૈન્ય ભેદા વિના પેલે પાર જઈ શકે તેમ નથી.]

જાવણીમાં કેટલાક સૈનિકો કે કામ સુઝવું ન હોય તેમ આમ તેમ ફરે છે. કેટલાક ટોળે વળી “મહારાજ આજે મહાદેવી સાથે એકલા બધા મગધના સામંતોને પાછળ મુકી યુધ્ધે ચઢ્યા છે” એવી જાની જાની વાતો કરે છે. કેટલાક તંત્રીઓ પછવાડે ભરાઈ દ્યુત રમે છે. કેટલાક વાંસળી વગાડે છે, અને કેટલાક પોતાનાં ફાટયાં-તુટયાં કપડાંને બાલુએ ખેંસીને સાંધે છે. આ બધાંમાંનો ઘણો મોટો ભાગ દુર્બળ અને નિસ્તેજ દેખાય છે. બધાના મુખ પર અસંતોષ સ્પષ્ટ જણાયા વગર રહેતો નથી.

સામેના દુર્ગ પરથી છુટો જવાયો તીરોનો મારો બધી દિશાએથી ચાય છે પણ તેમાંનું કોઈકેજ તીર મગધની જાવણીમાં પહોંચે છે. આ પાસથી પણ કેટલાકો દુર્ગ ઉપર તીરો છોડવાના વ્યર્થ પ્રયત્નો કરે છે.

શહેરની પશ્ચિમ દિશાના દરવાજાની બરાબર સામે ખાઇની આ પાર મહારાજ ચંદ્રગુપ્તનો ભવ્ય શિબિર અને તેનાથી થોડે છેટે સભાગૃહનો તંત્રી ફાટયો તુટયો જતાં જુના ઠાકનો ખ્યાલ આપતો ઉભો છે.

સભાગૃહના તંત્રીની આસપાસ બે સૈનિકો ખુદ્દી કૃપાણ સાથે ફરે છે. ત્યાં આલુ-

બાલુ જોતા મંત્રી સોમશર્મા ને અમાત્ય: વિષ્ણુનંદન બંને તેમાં પ્રવેશે છે. સોમશર્માની અક્કડ આલ, વિશાલ અને ઉભું કપાળ, ખુબ વજેલી પોપટીઆ નાસા અને બાજ પક્ષા જેવી આંખોથી જોનાર પહેલેથીજ લય પામે છે. વિષ્ણુનંદનની ચાલમાં અસ્થિરતા અને મુખ પર હુમ્મ્યાઈ છે.]

સોમશર્મા: (સ્વગત) હવે આને પાર ઉતારવો પડશે. (ચારે પાસે પોતાની આંખો ફેરવીને ખુબ ધીરથી કાઢ નથી એવી ખાતરી કર્યા પછી ધીરથી) અમાત્ય વિષ્ણુનંદન! આપણી યોજના કૃપા, મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત કેદ પકડાયાના સમાચાર અબધડી મને મળ્યા. ને મેં તમને ખોલાવ્યા.

વિષ્ણુ: (ચિંતાતુર સ્વરે) હું ક્યારની એનીજ વાટ જોતો હતો. પણ કશી વાત ઉઘાડી તો નથી પડીને?

સોમ: (વિજયદશકે ભાવથી) ના, ના. કોઈને વહેમ સરખોએ નથી આવ્યો. એ તો જાણે અંગનાજ સૈનિકો પકડી ગયા તેમ થયું. (આંખો મીચકારીને) યુદ્ધ કરતાં કરતાં મહારાજનો અશ્વ લંગડો થયો ને એ શું થયું તે જોવા જરા બાલુએ થયા એટલામાં અંગદેશના પત્નીસ સૈનિકો આપણા જ જેવા સૈનિકોનાં કપડાં પહેરી ક્યાંકથી આવ્યા ને મહારાજને ઉપાડી મારતે ઘોડે ચાલી ગયા. સારું થયું કે સેનાપતિ આનંદ, માતૃવવાન ને સુમેરુ દેને કે કારણસર જાવણીમાં રોકાઈ ગયા હતા. (બંને મુગ્ધા રહે છે ને એકજ વાત પર જુદા જુદા વિચારો કરે છે.)

વિષ્ણુ: (ખેદથી) મંત્રીવર્ય! આપણે કયું તો ખરું પણ આ ઠીક નથી થયું.

સૌમ : (એકદમ ચમકે છે) શું કહ્યું ? અમાત્ય ! કેં ગાંડા થયા ? તમારી સંમતિથી બધું ક્યું ને આજે તમને આવો વૈરાગ્ય ક્યાંથી આવ્યો ?

વિષ્ણુ : ખરું, પણ મંત્રીવયં ! કાણ નાણે કેમ મને ખટકે થયાંજ કરે છે. જેવું હુણ આપણે આટલાં વર્ષ ખાધું એ મહારાજને દુશ્મનના હાથમાં સોંપવાનો દગો ? કાંઈ નાણે તો શું કહેશે ? આપણી સેનાનું શું થશે !

સૌમ : (હસીને વિષ્ણુનંદનો વાંસો થાળડા-તાં) અમાત્ય ! શાંતિ રાખો. કાંઈ બળુવાનું એ નથી ને કાંઈ કેં કહેવાનું એ નથી. ને સેનાની શીકર કરશો નહીં. તેમાંથી તો ઘણા મોટા ભાગ મગધ પાછા ફરવાને એવા અધીરો થયો છે કે તે માટે તો આપણે જેમ કહીશું તેમ કરશે, (સ્વર બદલીને ગંભીરતાથી) ને અમાત્ય ! આપણા શત્રુ તો આપણે લહુજ ક્યું છે. મહા-રાજા સિંહાસને ચઢ્યા ને લીચ્છવીઓનું જ્યાર-પી ચઢી વાગ્યું ત્યારથી મગધનો લઢાઈઓ ડઠતાં પાર આવ્યો નથી. હવે તો લીચ્છવી રાણીના હાથ પડશે નીચા ને બાળક સમુદ-યુત્તને આપણે ધારીશું તેવા બનાવીશું, ને આપણી આગળ એ ચું કે ચાં નહીં કરી શકે. કાંઈ કહી કહીને શું કહેવાનું છે ? મારે તમારે તો રાજ્ય જોષ્ટવુંજ નથી કે કાંઈ કેં કહે. (થોડીક વાર થોભીને) ઘણા ખરા સામંતો પણ આપણા પક્ષમાં લડ્યા છે પછી ખીણો છો શાને ?

વિષ્ણુ : (આંખો નીચી ઢાળીને સત્તા થતાં) પણ તોએ મંત્રીવયં ! ખોટું તે તો ખોટું જ ને !

સૌમ : (મીનજળ જાય છે) તે તમને રહી રહીને અત્યારે સુગ્રયું હવે ? આટલા દિવસ

તમારું અંતઃકરણ કોને વેચી આપ્યું હતું ? (સ્વર બદલી) પેલા અશ્વપાળને શિક્ષા કરી ત્યારે મહારાજને તમારા પરણે રાણીમાં સામેલ હોવાનો ને અંગદેશવાળાઓના કાવત્રાઓમાં ભળવાનો શક હતો તે શું તમે છુટી ગયા ? ને તમારું લીચ્છવી રાણીએ તે વખતે કેવું અપમાન ક્યું હતું ? તમે એમ માનશો નહીં કે મહારાજના મનમાંથી તમારા વીરોનો એ શક જતો રહ્યો છે. ને હવે તમે કેં ગરબડ કરશો તો કાંઈ તમને સંધરવાનું નથી ને બંને બાળુ-એથી માર્યા જશો. માટે નકામા મિત્રો ખોવામાં કેં મુઠ્ઠો નથી એ સારી ચેટે ધ્યાનમાં રાખજો.

વિષ્ણુ : (ખુબ ગભરાય છે) ના, ના. મંત્રીવયં ! હું એમ ક્યાં કહું છું ? એ તો માત્ર મારા મનમાં સહેજ સમ વિપ્રમ થયું તે તમને ન કહું તો ખીબ કોને કહું ? પણ તમે મનમાં જરાએ અંદેશો આણશો નહીં. આપણે ક્યું એ તો ક્યુંજ. હવે પાછા ફરવાની વાત કેવી ? હા, પણ... (બોલતાં અચકાય છે.)

સૌમ : (હસે છે) જરાએ ગભરાશો નહીં. તમારા પાંચ હજાર સુવર્ણ દીનાર મારા શિબિરમાં સલામત પડ્યા છે. હાં, પણ કહો, હવે શું કરીશું ? આ વાત કેં બહાર પાડ્યા વગર છુટકો છે ?

વિષ્ણુ : (ચિંતાથી) તે શી રીતે કરાશે ?

સૌમ : જરા ધીરજ રાખો. આમ અત્યાર-થી પોચકાં શું મુકો છો ? આ મુશ્કેલી બધા એટલા કંટાળી ગયા છે કે માત્ર બધા ગમે તે બહાને લઢાઈ ક્યારે પુરી થાય તેની ચાટજી જીએ છે. માત્ર સેનાપતિ આનંદ જેવા થોડા ઘણા આપણામાં નથી લડ્યા પણ તેને તો આપણે પુરા પડીશું. તમે જોયા તો

કરો. હું બધું ખરાબર પાર ઉતારીશ. (મોટેથી) બહાર કાણુ છે ? (પહેરો ભરતો એક સૈનિક હાથમાં તીરકામઠાં સાથે પ્રવેશ કરે છે) કાણુ મંરિચિ ? આખી છાવણીમાં બધા સરદારોને હું ને અમાત્ય વિષ્ણુનંદન કે' અગત્યના કારણસર મળવા માંગીએ છીએ એવી ખબર પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કર. (સૈનિક અક્ષર યોદ્ધા વગર આશ્ચર્ય પામતો જાય છે.)

અમાત્ય વિષ્ણુનંદન ! હવે તમે જરા સ્વાસ્થ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો. આ બધા યોદ્ધાઓને સમજાવવા એ કે' સહેલી વાત નથી. ને હવે એ રાણીને પણ ખબર પડશે કે કેટલે વીશે સો થાય છે (કે'ક વિચાર આવવાથી હસીને) ચાલો આ બધા એકઠા થાય તે પહેલાં મારા તંત્રીમાંથી તમારા સુવર્ણ-દીનાર લઇ જાઓ કે મારે એટલું જોખમ સાચવવું મટે. (હાંક મારે છે) કાત્યાયન ! કાત્યાયન !

[કાત્યાયન અને મરિચિ આવે છે]

આંસલાગૃહમાં હમણાં સામંત સભા મળવાની છે. મારે આસનોની યોગ્ય વ્યવસ્થા કર. (મરિચિને) બધે ખબર પહોંચાડ્યા ?

[મરિચિ ડોકું ધુણાવી હા પાડે છે.]

(સ્વગત) જે આજની રમત પાર પડે તો તો ? એક બાલુ મગધનું મહારાજ્ય કે ખીજ બાલુ અંગદેશનું મંત્રીપદ. જેમને શું મળે છે ? (વિષ્ણુનંદનને) ચાલો.

[ખંને જાય છે. ખંને સૈનિકો આસનો ગોઠવે છે. કાત્યાયનના મુખપર અત્યંત ગ્લાનિ છે.]

મરિચિ : કાત્યાયન ! આજ આ બધું શું છે ? યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી એક સૈનિક આવી મંત્રી-વર્ષને ને' કહી ગયો ત્યારથી વાત ઉડી છે કે મહારાજા પકડાયા. એ ખરી વાત ? (આસનો પર ઝાપટ મારે છે).

કાત્યાયન : (અત્યંત ગ્લાનિથી) એમ કે' લાગે છે ખરું. (ન રહેવાયાથી) છેવટે પેટનાં બળેલાએ ગામ બાળ્યું ખરું ?

મરિચિ : (ઉભો રહી જાય છે) શું કહે છે ?

કાત્યાયન : (લાન આવે છે એટલે વાત ઉડાવતાં) કે' નહીં. તારી વાત ખરી લાગે છે. નહીં તો આ સભા અત્યારે ને અત્યારે મળે નહીં. (વક્રોક્તિથી) ચાલો, કે' નહીં. હવે ઘેર જવાનું મળશે.

મરિચિ : હે' ? ખરેખર ! ત્યારે તો મળહ ! (બોલતાં બોલાઇ જાય છે પણ પછી પરતાય છે) પણ તારી વાત ખરી હોય તો મહારાજાને સુકોને મહાદેવી બધાને જવા કેમ દેશે !

કાત્યાયન : (વધારે વક્રોક્તિથી) તેજ પીડા છે તો. નહીં તો તારા જવા બધા ક્યારનાએ મગધમાં મળહ કરવા ચાલી જાય.

મરિચિ : પણ મિત્ર ! ખરું કહે ? આજ બપોળે વર્ષ થયાં આમ આપણે અહીં ટાઢ તડકા વેડી પડી રહ્યા, પણ ન અંગદેશ છતાંયો કે ન દ્રવ્ય મળ્યું. હવે તો આસપાસ એટલું ઉજળડ થઇ ગયું છે કે નથી પુરું ખાવાનું મળતું ને લુગડાંને બદલે હવે તો ચીથરાંજ રહ્યાં છે. ને રાજરાણી આમ છદ કરી કરી આપણને સૌને મારી નાખવા બેઠાં છે એ કે' સારું કહેવાય ! અત્યારે મગધ પાછા જઇએ તો વળા ફરીવાર આવીને અંગદેશ છતીશું. (જરાક વારે) લોકો તો કહે છે કે કીલ્લામાં તો ખાર વર્ષ ચાલે એટલાં અનાજ પાણી ને શસ્ત્રો ભરી સુક્યાં છે ને આપણાથી કે' ખાર વર્ષ સુધી અહીં બેસી રહેવાય ? (તીરાંતે એક આસન પર બેસે છે) લાઇ ! આપણે તો હવે આ રણભૂમિથી કાયર કાયર થઇ

ગયા. એક આ લીઝીવીઓની શરમ નડતી નહોત તો 'તો આપણે મગધ પાછા ક્યાર-નાએ પહોંચી ગયા હોત !

[કાત્યાયન તે બોલે છે ત્યારે ડોળા કકડાવે છે તે જોઈને અકળામણ થતાં ઉઠીને આસનો ઝાપટવા મંડી પડે છે.]

કાત્યાયન : (એક સૂક્ષ્મ જંતુની તરફ જોતો હોય તેમ મસ્તિષ્ક તરફ જોઈ રહે છે અને ખંભા ચઢાવે છે) તારા જેવા જંતુઓ જે દેશમાં વસે તે તો પારકાએ આપેલી કીર્તિ પણ શોભાવી નથી શકતા.

[આડો ફરીને 'પોતાનું' કામ કરે છે. મસ્તિષ્ક કે બોલવા નય છે પણ એક પછી એક સામંતો આવવા માંડે છે એટલે મુંગા રહે છે. અને બંને પણ નય છે.

સૌના મુખ પર ગભરાટ અને ઉત્કંઠા છે. મુંગા મુંગા સૌ પોત પોતાનાં આસન પર જઈ બેસે છે.

સેનાપતિ આનંદ લંગડાતો લંગડાતો આવે છે. માદ્યવાન, સુમેરુ પણ આવીને બેસે છે. શ્રીકંઠ શીક્ષા દેહ પર આભરણો પહેરીને આવે છે.]

શ્રીકંઠ : કેમ સેનાપતિજી ! હજી ઘા નથી રુઝાયો ?

આનંદ : ના, ના. હવે તો બહુ નજીરોજ છે. જરૂર પડે તો આજે થોડે ચઢીને જઈએ. કેમ કવિ ! તમે કે પાંડુરંગી શોભાને ધારણ કરતા લાગો છો ?

શ્રીકંઠ : (મોં ચઢાવીને) શું કરીએ ? કાષ્ટ સુખે રોટલો ખાવા દે તોને ! આ તો એક દહાડો નાસો નાસો ને એક દહાડો મારો કાપો ને એક દહાડો દોડો દોડો. ન જંપીને બેસવાનું કે નહીં પુરું ઉંઘવાનું. હવે તો લાઈ ! મગધ જઈએ એટલે છૂટયા.

[સૌમશર્મા ને વિષ્ણુનંદન પ્રવેશ કરે છે. સૌ સલાજનો ચડીસુખ થઈ નય છે.

બંને પોતપોતાનાં આસનો પર જઈને બેસે છે.]

સૌમશર્મા : (કવિના છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા છે એટલે બેસતાં બેસતાં ઠાવકે મુખે) શું કવિ ! શું કહ્યું ? મગધ જવાની હોંસ થઈ આવી છે ? તમારી હોંસ પુરી પડે એવાં ચિન્હો થવા માંડ્યાં છે ખરાં. (કાષ્ટ જવાબ દેતું નથી એટલે એકદમ ગંભીર સ્વર ધારણ કરીને) સામંતગણ અને સલાજનો ! તમને વધારે વાર શંકામાં ન રાખતાં જે વાતને માટે તમને બોલાવ્યા છે તે વાત હું તમને હમણાં જ નિવેદન કરું છું. એક ઘટિકા પહેલાં ખબર આપ્યા છે કે મારી અને અમાર્ય વિષ્ણુનંદનની ના છતાં મહારાજને જે સાહસ આજે આદ્યુ' હવે તેનું બહુ માહું પરિણામ આપ્યું છે. પરમ ભાગવત મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત શત્રુઓને હાથે કેદ પકડાયા છે.

[હે ! હે ! કરતા સૌ સલાજનો ઉભા થઈ નય છે. અહીંયાં આવતી વખતે સૌના મનમાં આવીજ કે શંકા હતી એવું એમના વર્તન પરથી દેખાય છે.]

આનંદ : (પ્રુખ ઉત્કેશટથી) પણ મંત્રાવર્ચ ! એ શી રીતે બન્યું ?

સૌમ : (પહેલાં જેટલાજ ગાંભીર્યથી) ગઈ કાલે રાત્રેજ મહારાજ ને હું વાન કરતા હતા કે આ એ વર્ષના સતત વિજયથી હવે મગધસેના છેક કંટાળી ગઈ છે. આપણા કેટલા યોદ્ધા ધવાયા, કેટલાએ માંદા પડ્યા છે. આપણી સાધન સામગ્રી પણ એછી થતી નય છે. આપણા સૈન્યસમૂદાય પાસે પુરાં અન્નવસ્ત્ર પણ નથી. મને લાગે છે કે એ વાત ઉપરથી મહારાજને એકદમ આ સાહસ કરવાનું સુઝી આપ્યું લાગે છે..... શહેરનો પૂર્વ દિશાનો કોટ નિર્બલ છે અને

ત્યાં ઓઝામાં ઓછું રક્ષણ છે એવી કોઈ ચારે ખબર આપવાથી તેના પર ભરેસો મુકીને મહારાજ એક હનર લીઝીવી યોદ્ધા-ઓને લઈને મગધના કોઈ સામંતોને ખબર આપ્યા વિના આજે જાનામાના મળસ્કે ઉપડ્યા. સાથે મહાદેવી પણ ગયાં છે. મને લાગે છે કે એમનીજ પ્રેરણાનું પરિણામ આ સાહસ કરવામાં છે.

[આનંદ, માલ્યવાન મુઠેર વગેરે કેટલાક વિશ્વામુ જોતાનું અભિમાન આથી ધવાય છે. ખીન્ન સૌ ઉરકેરાધને માંડોમાલ વાતે કરે છે. કોઈને શું કરવું તે કે સુઝવું નથી]

માલ્યવાન:—(ન રહેવાયાથી) પણ મહાદેવીનું શું થયું, મહાદેવીનું ?

સોમ: એ તો પ્રતિજ્ઞા કરીને બેઠાં છે કે કાં તો એ આજે મહારાજને પાછા લાવે કે કાંતો આજે એ યુદ્ધમાં ખપી જાય. એમણે જ એક સંદેશવાહક મોકલ્યો છે.

[“એને અત્રે બોલાવો, અત્રે બોલાવો”ના પોદારો ચારે પાસ ગાજી રહે છે. સોમ-શર્મા પ્રતિદારીને ઇશારત કરે છે.

એક પળમાં બહાર ઉભેલો સંદેશવાહક યોધ્ધો અંદર આવે છે. એણે શિરસ્થાણે લોહખલિદ પહેરેલાં છે. એના ખભે કામડી અને હાથમાં બાણલાયા અને કૃપાણ છે. એના મુખપર અધીરાઈ સ્પષ્ટ દેખાય છે.]

ઈંદ્રજીત: મંત્રીશ્વર ! મહાદેવીનો સંદેશો લાગ્યે મને પ્રહર સમય વીતી ગયો. અને હજી આપે નથી સાહાય્ય મોકલી કે નથી સેના તૈયાર કરી.

સોમ: (શાંતિ જાળવી) ઈંદ્રજીત ! આ બધી તેનીજ ખટપટ ચાલે છે. પણ તે પહેલાં આ સલાજનો અને સામંતગણ યુદ્ધભૂમિના

સમાચાર જાણવાને આતુર થઈ રહ્યા છે તે તેમને વિદિત કર.

[ઈંદ્રજીત મંત્રીના આ હંડા જવાબથી ક્રોધથી બળા રહે છે.]

ઈંદ્રજીત: (ખુબ ઉરકેરાધને) સામંત-ગણ ! સલાજનો ! મગધના યોદ્ધાઓ ! હું ત્યારે રણભૂમિ પર એકલાં લીઝીવી મહાદેવીને લલતાં મુકીને અત્રે મહારાજને પકાડવાની દુઃખદાયક ખબર આપવા આવ્યો ત્યારે મને ખાતરી હતી કે વાત સાંભળતાં વાર અબધીમાં મગધનું સૈન્ય તૈયાર થઈ જશે અને જેવું પરાક્રમ એકલે હાથે મહાદેવી કરી રહ્યાં છે તેને સહસ્રગણ વધારી આજના સ્પર્શિત પહેલાં મહેન્દ્ર નગરનો દુર્ગ બેદરે અને મહારાજને છોડાવી લાવશે, પણ હું અહીં આ શું જોઉં છું ? મારા આવ્યાને પ્રહર સમય વીતી ગયો છતાં હજી તો શું થયું ને શું નહીં તેની પણ કોઈને ખબર પડી નથી. (પોતાનું કાર્ય સાંભરી આવ્યાથી સહેજ શાંતિ પકડીને)

સામંતગણ ! મગધના યોદ્ધાઓ ! આજે યુદ્ધભૂમિ પર શું થયું તેની હકીકત હંકામાં કહું છું તે શ્રવણ કરો. અતિશય નિરર્થક કાળક્ષેપ અને સૈનિકાના અસંતોષથી અકળાએલા મહારાજ આજે મહાદેવી સહ એક હનર ચુનંદા સૈનિકાના સાથમાં પોતેજ યુદ્ધભૂમિપર જવાને છેક મળસ્કે નીકળ્યા હતા. એ વાત ખાસ ખાનગી રાખવાની ન હતી અને પાછળથી દશ હનર સૈનિકા સાથે મગધના વીરો મોકલવાની આજ્ઞા છતાં મહારાજ મહાદેવી સાથે યુદ્ધે ચઢ્યા છે એ વાત જાણે આપ સર્વ નવીજ સાંભળતા હો તે જાણી મને આશ્ચર્ય થાય છે.

અમે, શત્રુઓ અમારી હીલચાલ ન જુએ-
માટે છેક બ્રાહ્મમુદ્દતે નીકળ્યા હતા. તે
વખતે શત્રુ પક્ષનો એક પણ માણસ અમને
મળ્યો નહીં ને અમે સહીસલામતીથી
ખાઈનો પુલ ઓળંગી ગયા. અને પૂર્વ
દિશા તરફથી હલ્લો કરવાના વિચારે તે
તરફ રવાના થયા. માર્ગમાં શત્રુની નગૃતિ-
ના કે બિન્દ ન જણાયાથી ખુશી થતા
અમે આગળ વધ્યા અને પૂર્વદિશાના
દ્વાર પાસે જઈ તે તરફની નીચી દિવાલપરથી
ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન અમે કરવા લાગ્યા.

પણ આ વખતે સૂર્યોદય થવાની તૈયારી-
માં હતો અને અમે દારથી થોડે દૂર ઉપર
ચઢવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા ત્યાં અચાનક
કોટ પરથી તીરોનો વરસાદ વરસ્યો અને
આવા અચીંત્યા હુમલાથી ગભરાએલા અમે
જરા પાછળ હટ્યા એવામાં એકદમ કોટનું
બારણું ઉઘડ્યું અને થોડાક મગધના સૈનિકો-
ની વચ્ચે મહારાજ ઉભા હતા ત્યાં થોડા
અંગ સૈનિકોનું ટોળું આવ્યું અને અમે
એ શું કરે છે તે જોઈએ અને આંખ
મીચીને ઉઘાડીએ એટલામાં તો જોત
જોતામાં મહારાજને લઈ જેવી ઝડપથી તે
બહાર નીકળ્યું હતું તેટલીજ ઝડપથી અંદર
પેહું અને બારણું દઈ દીધાં. (જરા શ્વાસ
ખાય છે. સૌ ઉંચે શ્વાસે સાંભળે છે.)

એક નિમિષ માત્રમાં દગો થયો હતો અને
તે પણ આપણા માણસોના સહકારથી
એવું મહાદેવીએ જોઈ લીધું અને મહા-
રાજની આસપાસ ઉભેલા સૈનિકોને તેમણે
ત્યાંના ત્યાંજ વીંધી નાખ્યા અને જોરથી
એમણે ક્રીંદલાપર મારો ચલાવવાનો હુકમ
આપ્યો. એકવાર તો બાણો કેંકટાં પથ્થર
તુટી ત્યારે એમણે પોતાનો લાંબો કેશ
કલાપ કાપી તેનાથી તેને તરત સાંધી કામ

ચલાવ્યું. શત્રુઓ પણ પોતાની યુક્તિ સફળ
થવાથી આનંદમાં આવી ત્યાંજ કોટ પર
એટલામાં જમા થઈ ગયા. અને બંને પક્ષ
તરફથી તુમૂલ યુદ્ધ જામ્યું.

આજ અરસામાં મને મહાદેવીએ સંદેશો
લઈ અત્રે મોકલ્યો છે. એમણે તો નિશ્ચય
કર્યો છે કે આજ સર્વાસ્ત સુધીમાં કાંતો
દૂર્ગ તોડી મહારાજને એ પાછા લાવે,
કાંતો એ રણભૂમિ પર પ્રાણ ત્યાગ કરે.
એમણે મંત્રીશ્વરને કહાવ્યું છે કે બીજા
દશ હજાર યોદ્ધાઓને એમનો સંદેશો
સાંભળતાં વારજ તેમણે રવાના કરવા.
[મૈત્ર રહી બધા તરફ વારાફરતી નજર
નાખે છે. તલવારો કાઢી એક સામટા કેટ-
લાક યોદ્ધાઓ ઉઠે છે અને પુકારે છે.
'મંત્રીશ્વર, આરા આપો! આરા આપો!']

મંત્રી સોમશર્મા કેંક વિચિત્ર રીતે આ
ઉત્સાહ તરફ જુએ છે. અને તે થોડા
પાડવા અને વખત મેળવવાનો ખેત તે
મનમાં રચે છે.]

સોમ: (જુએ છે કે વધારે વાર ઉઘાડા
ન પડવામાં માલ નથી) ભાઈઓ! વાત
સાંભળી ઉશ્કેરાઈ જવા કરતાં આ રથને
ઝડાપણ વાપરવાની વધારે જરૂર છે. હું
આરા આપું તે પહેલાં પળવાર થોભો,
અને મારા એક સવાલનો ઉત્તર આપો.
તમે સૌ મગધ સમ્રાટના વિજયી સામંતો
છો કે લીંચવી રાણીની આગાને અનુસર-
નારા સેવકો છો? (આ અણુધાર્યા સવાલથી
સૌ આશ્ચર્યથી એકમેક સામું જુએ છે અને
થંડા પડે છે.)

આનંદ: (મંત્રીની યુક્તિના કેંક બહુકાર
વાગે છે) મંત્રીશ્વર! મહારાજ પક્ષમાંની
આ કાણે તમે આવું બોલો તે શોભે!

સૌમ: (આંખમાં ખતે એટલી વીજળીઓ પારણુ કરીને ઉઘાડું ખંડ જાહેર કરે છે) શું કહો છો સેનાપતિ આનંદ! મહારાજ પકડાયાનું તમને કે લીચ્છવી રાણીને લાગે છે તેના કરતાં મને વધારે લાગે છે. ને એ ગૈરક જુદિના શબ્દો ને સોગતો સાંભળી તમે રખે ભુલતા કે મહારાજને આંજ ને આંજ એ લીચ્છવી રાણી છોડાવી લાવવાનાં છે. કોઈ દહાડાએ એમને છોડવી-શું તો હું કે તમે ને નહીં કે એ લીચ્છવી રાણી.

આનંદ: (લંગડાતો લંગડાતો આગળ વધે છે) પણ મંત્રીવર્ય! અત્યારે શું? લીચ્છવી રાણી સામે હીસાબ ચુકવવાનો કેં આ વખત છે?

સૌમ: (ઉદ્વિતાધથી) ના, સ્ત્રી જુદિથી અત્યારે ખુવાર ન થવાય એટલું જોવાનો અત્યારે વખત છે. (કંઠાધથી) મારી સલાહ આ સલા માને તો અત્યારે ને અત્યારે લશ્કર મોકલવાથી કેં અર્થ સરવાનો નથી. મહારાજને આમ ઉધારે છોગ પકડી જવાની હીંમત કરી તે ઉપરથીજ લાગે છે કે અંગવાસીઓ હજુ ખુબ જોરમાં છે ને આપણા યોદ્ધાઓ તો બધા લઢી લઢીને યાકી ગયેલા છે. મહાદેવીને સંદેશો કહાવીએ કે આજે યુદ્ધ અંધ કરીને એ પાછાં આવે પછી આપણે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરીશું.

[કિટલાએક આશ્રય પામેલા એક સામટા અવાજોએલી ઉઠે છે: મંત્રીશ્વર!]

આનંદ: (માંદો માંદો લંગડાતો પારણુ તરફ જુતી) મંત્રીશ્વર! તમારો આ નિર્ણય હું માન્ય કરી શકતો નથી. હું મારા સૈનિકોને લઇને હમણાંજ જાઉં છું.

સૌમ: (સખત અવાજે) સેનાપતિ

આનંદ! તમારી નખળી તખીયત જોતાં તમને હું સલાહ આપું છું કે તમારે બહુ ઉસ્કેરાઈ જવું નહીં. બાકી એક વાત ભુલી જશો નહીં કે મહારાજની ગેરહાજરીમાં મારો હુકમ સર્વમાન્ય ગણાય છે અને તમે જે પળથી તેને ઉલ્લંઘવા પ્રયત્ન કરશો તે પળથીજ તમે રાજ્યના કેદી છો.

[સૌ સ્તબ્ધ થઇ જાય છે. આનંદ ધીરે ધીરે ચાલી તિરસ્કારથી પારણુ તરફ જવા જાય છે તેટલામાં મંત્રીની ધશારતથી તેના બે સૈનિકો કબજે લે છે.]

આનંદ: (કોઢથી) મંત્રીશ્વર! આનો હીસાબ ચુકતે કરવો પડશે.

સૌમ: (હસીને) તે અત્યારે છે? તમારો વારો આવે ત્યારે થાય તે કરજો.

[આનંદ કોઢથી દાંત કચકચાવે છે. ધંદ્રણત જે અત્યાર સુધી બધા બેલ જોયા કરે છે તે અટકાવ્ય કરે છે.]

ધંદ્રણત: મંત્રીશ્વર! આપની મુજબતા પર કેટલો વિશ્વાસ ચુકવો તેવું મહાદેવીએ યોગ્યજ માપ કાઢ્યું હતું અને તેથી એમણે લીચ્છવી સેનાપતિ જયવર્ધનને પણ જુદો સંદેશો કહાવ્યો હતો ને એ કમારનાએ બે હજાર યોદ્ધાઓના સાથમાં રણુ સંગ્રામ તરફ સીધાવ્યા છે. એટલે આપ મહાદેવીનો કાંટો સહેલાઈથી કાઢી નાખવાની આશા રાખતા હો તો તે આંશા હજુ બહુ ઉતાવળી છે.

[સભામાં ગરબડાટ થઇ રહે છે. મંત્રી સોમશર્મા એક વિપળ નિસ્તેજ દેખાય છે. દૂરથી રણુશીંગાનો અવાજ સંભળાય છે. પ્રતિહારી પ્રવેશે છે.]

પ્રતિહારી: રણુભૂમિ તરફથી એક બીજા સંદેશવાહક આવ્યો છે તે પ્રવેશવાની આજ્ઞા માંગે છે.

સોમઃ તેને પ્રવેશ કરાવ.

[એક સંદેશ વાહક યોધા લોહીથી ખરડાએલાં વસ્ત્રો સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

સંદેશ વાહકઃ મંત્રીવર્ધની સેવામાં નિવેદન કરવાનું કે મહાદેવીશ્રી કુમાર-દેવી રણભૂમિમાં અત્યારે અદ્યુત પરાક્રમ કરી રહ્યાં છે. અને કોઈ જીએ ન દાખવેનું એવું અપૂર્વ શૌર્ય દાખવી દુર્ગ પરના ઘણાખરા અંગ સેનાનીઓનો એમણે નાશ કર્યો છે. અને યુધ્ધની દેવીઓ જે એમને આવીને આવી જ મદદ આપે તો એક ઘડીવારમાં એ દુર્ગનો કબજો લેશે. પણ આપણા સૈનિકોનો પણ આ યુધ્ધમાં ખુબ નાશ થઈ ગયો છે અને મહાદેવીના વામસ્થાનમાં તીરનો એક સત્તજડ થા લાગ્યો છે છતાંએ લડે છે. માટે આપને વિનંતિ કરવાની કે બને તેટલી જલ્દી સૈન્યની મદદ રણભૂમિ પર મોકલો.

[સૌ એકબીજાના સામું જુએ છે. સોમ-શર્માએ પણ હવે છેલ્લેજ પાટલે ખેંસવાનો નિશ્ચય કર્યો.]

સોમઃ (કડકાઈથી) આ સંદેશ કાણે મહાદેવીએ કહ્યો?

સંદેશવાહકઃ ના. મહારાજ! એ તો યુધ્ધમાં એટલાં મરાયુત છે કે ખીજ વાતનું એમને કંઈ ધ્યાન જ નથી. આ પરિસ્થિતિ તો હું મારી પોતાની મેળે જોઈને કહેવા આવ્યો.

સોમઃ (વધારે સખતાઈથી) યુધ્ધભૂમિ પરથી આજા વગર નારી આવનાર સૈનિક શિક્ષાને પાત્ર છે એ વાતની તને ખબર છે?

સૈનિકો! આને કેદ કરો.

[સંદેશવાહક શીકેડો પડી જાય છે, સમ-જણ ન પડતી હોય તેમ શું ચલાવેલો ઉભો

રહે છે. સભામાં પણ એકદમ શાંતિ પ્રસરે છે. દુઃકમ અન્યાયા છે એમ લાગવા છતાં બંડ કેમ ઉડાવવું તેની કોઈને સમજણ પડતી નથી.]

ધંધજીતઃ (ઉત્કેશી છે અને પોતાની સલામતી માટે બેપરવા બને છે. સંદેશવાહકને ઉત્સાહ આપતાં) હાઈ! મંત્રીશ્રવને તો મહાદેવી સામેનાં જુના વેર નડે છે એટલે ધારે તોએ કંઈ કરી શકે તેમ નથી પણ તું ગભરા નહીં. મદદ ક્યારની નીકળી ગઈ છે અને તે અબધડી પહોંચી ગઈ હશે. સેનાપતિ જયવર્ધન બે હળસે ચોદાઓના સાથમાં નીકળી પડ્યા છે. દુરમનોનું ધ્યાન ખેંચવા તેઓ જુદે રસ્તે ગયા એટલે તને મદદ નહીં હશે.

[સંદેશવાહકના મુખ પર શાંતિનું એક રિમ્ત ફરકે છે.]

આનંદઃ (દાંત કચકચાવી) મંત્રીવર્ધ! મગધનું મહારાજ્ય આમ નહીં મળે ને કુતરાંને મોતે મરશે.

સોમઃ (ઉકે છે ને એક ઝેરભરી દ્રષ્ટિ આનંદ પર નાખે છે ને આંખ ફેરવી નાખે છે.) સૈનિકો! કેદીને સલામત રથે લઈ જાઓ. એ નારી ન જાય તે માટે તમે ઇચ્છા કરો જેખમદાર છે.

[સૈનિકો આનંદને લઈ જાય છે. સોમશર્મા ચારેગમ એક સશ્લિશાળી નગરે બધા તરફ જોઈ તેમને માપવા મથે છે અને પોતાનો છેલ્લો પાસો ફેંકે છે]

સામંતગણ! મગધના યુદ્ધોદ્ધાઓ! આજે આપણા ઉપર એક અવતરણ પ્રસંગ આવી પડ્યો છે. જે વાત રવળે પણ કંઈ ન શકાય એવી વાત બની છે. આપણા પરમ લાગવત મહારાજ આજે દુરમનદત્તમાં કેદ પડ્યાએલા છે. (મંત્રી શું કહેવા માંગે છે તે સાંભળવા સૌ આનુરૂપ થઈ ઉઠે છે)

મગધના યોદ્ધાઓ ! આપણું કર્તવ્ય આ વખતે શું છે ? તમે કહેશો કે મહારાજાને છોડવી લાવવાનું ને શત્રુગણને વિદારવાનું. હું પણ કહું છું કે હા, આપણું એજ કર્તવ્ય અત્યારે હોઈ શકે.

મહાભાગો ! શરવીરો ! હું તમારાથી અત્યારે જુદો નથી. હું પણ તમારા શુભ નિશ્ચય પ્રમાણે મહારાજાને પાછાં લઈ આવવાનીજ સલાહ તમને આપું છું. પણ મારી રીત તમે ધારો છો તેનાથી સહજ જુદી છે. હું સ્ત્રી બુદ્ધિથી દોરવાઈ મહારાજા જેનાથી છુટે નહીં એવાં તમારાં નિષ્ફળ બલિદાનો આપવામાં કે અર્થ જોતો નથી.

[વાતાવરણમાં ગણગણાટ વધે છે. તેમજ સૌની સાંભળવાની આતુરતા પણ વધે છે.]

મગધવાસીઓ ! મારીએ નસોમાં મગધનું લોહી વહે છે અને મગધની ભક્તિ પાછળ મેં પણ તમારી માફક આખો અવતાર ગાળ્યો છે. પણ તેથી આંધળાઈમાં કરી વિનાશને સામે નોતરવો એવો જો તેનો અર્થ થતો હોય તો તે મારે કષ્ટ લાગે નથી.

[બહારથી ઉશ્કેરાએલા સૈન્યના અવાજો આવવા માંડે છે. સૌમશર્મા પોતાની વાણીને વધારે ધારદાર કરવા મથે છે. તેનું પ્રૌઢ મુખ ધરડું થતું દેખાય છે.]

મિત્રો ! રાજકારણમાં વર્ણોથી સંગાથ આપનારા સાથીઓ ! મગધના શુરાઓ કયી રીતે લડવા જાય ? કોને માટે લડવા જાય ? તેમના દેહ પુરું અન્ન પણ ન પામ્યાથી દુબળા થઈ ગયા છે. તેમનાં શસ્ત્રો ખાંડાં બન્યાં છે. તેમનું રક્ષણ કરવાને પુરાં વસ્ત્રો નથી. તેઓ શી રીતે લડે ? મહાદેવીની-એક પરદેશી સ્ત્રીની છદ્દે તેમને મગધથી સેંકડો યોજન દૂર એવી આ પરદેશી રણભૂમિ પર

ખોટી આશાઓથી ઝંખવી મરવાને માટે આણવામાં આવ્યા છે. એ પરદેશી સ્ત્રીની મૂર્ખ આત્માએ તેઓ લડવા જાય ?

[કિટલાકો મંત્રી તરફ દોરવાય છે. દ્વિતીય રણસીંઘાં વાગે છે. બહાર ગરબડાટ વધે છે. સલાજનોનાં ચિત્ત મંત્રી તરફ વળે છે, છતાં અસ્થિર બને છે.]

માદ્યવાન : (વચ્ચે) મંત્રીશ્વર ! દિશાઓ છતવાનો લોભ મહાદેવીએ લગાડેલો નથી પણ દિશાઓ છતવાના લોભે મહાદેવીને આણવામાં આવ્યાં છે તે જુલશે નહીં.

સૌમ : (એક તીખી દષ્ટિ કરી ડારે છે) માદ્યવાન ! મગધવાસી થઈ પરદેશીના દષ્ટિનિદ્રુથી જોતાં તને શરમ નથી લાગતી ? (બહુવાર કરવામાં હવે માલ નથી એ એ જુએ છે) શુરા સામંતો ! મગધવાસીઓ ! બહાર સૈન્ય અધીરું થએલું દેખાય છે. પણ હું પુરું કરું તે પહેલાં મારી એક વાત સાંભળો અને આ વાત હું ખરેખરી બળીને કહું છું એમ માનજો. રાજા દશાણુ-ભદ્રનું જોર હજી વૃદ્ધિ નથી અને બળએ વર્ષે એના ક્રાહના કાંકરો આપણે ખેરવી શક્યા નથી. આપણું સૈન્ય અત્યારે સાધન વિનાનું અને દુર્બળ બનેલું છે; માટે મારી સલાહ એવી છે કે હાલ તરત આપણે વિદિ કરી મગધ જવું અને આવતે વર્ષે બમણું લશ્કરી બળ લઈ આવી અચાનક રાજા દશાણુ-ભદ્ર પર હાથ મારવો. અથવા નકામું બળ ન વેડકવું હોય તો કળથી મહારાજાને છોડવી લાવવા. મારી આ યોજના આપને પસંદ પડતી હોય તો હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે હું મહારાજાને આવતી વિજયા દશમી પહેલાં ગમે તેમ કરી છોડાવી લાવીશ. નહીં તો કાઠ લક્ષણ કરી દેહપાત કરીશ.

[સલામાં ઘોંઘાટ થઇ રહે છે. “મંત્રી-શ્વરની વાત ખરી છે” “સાંભળો, સાંભળો” “યુદ્ધ બંધ કરો” “મહારાજને છોડાવી લાવો” તથા ખેચાર નખળા નાના અવાજો “વિશ્વાસઘાતી” “મગધનો દ્રોહી” મહારાજને છોડ્યા વિના પાછું જવાય નહીં” વગેરે વગેરે ચારે બાલુથી સંભળાય છે પણ સંભાનો મોટો ભાગ મંત્રીની તરફેણમાં લાગે છે. વિશ્વજીવન ખેચાર જણીને કૂંક સમજાવે છે.]

એકઅવાજ : પણ મહાદેવી અત્યારે રણે ચડ્યા છે તેવું શું ? આટ આટલા મગધના યોદ્ધાઓ છતાં એ એકલાં લડે અને હારે કે છતાં તોએ મગધનું નામ નહીં લજવાય !

સૌમઃ (હસીને) એક કેટ્ટવીની સ્ત્રી હરે રાત્રે વનવાસ લેશે ને રથુકળ દુઃખી દુઃખી થઇ ગયું. ને એક સીતાની સ્ત્રી હરે રાત્રે રાવણુ લલયા ને કરોડો માણસનો સંહાર થઇ ગયો. સામંત ! હવે એ સત્ય યુગ ન હોય કે સ્ત્રી હરે રાજ્યો છતાંય કે ખોવાય. સૌથી સારો રસ્તો એજ છે કે આપણે સૌએ એકમતે મહાદેવીને પાછાં ફરવાનો સંદેશો મોકલવો અને ન આવે તો એમને માત્ર ઘોડા ઢાળને માટે રાજ્યકેદી ગણી પાછાં આણુવા માટે હજાર સૈનિકો મોકલવા. [માલ્યવાન, મુમેરુ વગેરે સૌમશર્માની આવી હીકમત અને હીંમત જોઇ ચમકે છે, પણ સમયવતીને કું ખોલતાં નથી. સૌ ટચુપસુ મને ઉભા રહે છે અને સંમતિ આપવાનું સાહસ દોષથી કરાતું નથી. બહાર રણભૂમિના બેરી નાદો સંભળાય છે.]

સૌમઃ (પણ જાય છે તે તેને સૌનાની લાગે છે.) લાઇઓ ! હું મગધના હિતની દૃષ્ટિએ જે કે કરું તેમાં તમારી સંમતિ છે એમ મારે માની લેવું ?

[પ્રતિહારી બહારથી એક સંદેશવાહક લઇને પ્રવેશે છે.]

સંદેશવાહક : પરમ ભાગવત મહારાજ-ધિરાજ ચંદ્રગુપ્તનો જય ! મંત્રીશ્વર ! મહાદેવી વિજયી થયાં છે. અને દૂર્ગ તોડી શહેરમાં પેસી મહારાજને છોડવવા-શક્તિમાન થયાં છે. શત્રુ સેના અંદર ગયા પછી તો એટલી નિબંધ થએલી દેખાઇ કે આપણા સૈન્યને પેસતું જોઇ કોઇ સામે લડવા પણ ઉભું રહ્યું નહીં. ધડી બે ધડીમાં મહાદેવી મહારાજને લઇને અહીં આં આવશે.

[પણ પહેલાં મંત્રા તરફ દોરવાતાં મન આ વિજય સંદેશથી સુર્યોદયથી ધુમ્મસ જેમ ઓગળે તેમ સંકારહિત બને છે. અને “મહારાજધિરાજ ચંદ્રગુપ્તનો જય” “મહાદેવી કુમારદેવીનો જય” એવા ગગનભેદી ઉચ્ચારો સલામાં થઇ રહે છે. ઘોડીવાર પહેલાં મંત્રીશ્વરના પક્ષના ખાસ દેખાતા માણસો પણ તેમાં ભળે છે. સૌમશર્મા અને વિશ્વજીવન ચોતાની તક ગઇ એ જુએ છે અને બંને નાસી જવાનો લાગ શોષે છે. ગરબડનો લાલ લઇ તેઓ ખારણા તરફ જાય છે ત્યાં માલ્યવાન અને મુમેરુ હીંમત કરી તેમને પકડે છે.]

માલ્યવાન : (ફરતાથી) મંત્રીશ્વરો ! આવે અણીને વખતે આપ જાઓ તે બને ? તમારા વિના મગધનો વિજય કેમ ઉજવાશે ?

[સૌનું ધ્યાન દોરાય છે અને સૌમશર્મા ને વિશ્વજીવન નાસી ન શકે તેમ તેમની આસપાસ બધા ટોળું થઇને ફરી વળે છે. દૂરથી વિજયી સૈન્ય આવતું હોય તેમ જનનાદો અને ઘોડાંની પડખીઓ અને રથના પેડાંના ધરેરાટ પાસે પાસે આવતા સંભળાય છે. તંબુ બહારનું સૈન્ય “મહારાજ

પરમ ભાગવત ચંદ્રગુપ્તનો જય ! મહા-
દેવીનો જય "ના ઉચ્ચારો ગગનભેદી સ્વરે
ગળવે છે, અને તંદુરમાંથીએ સૌ આવતા
સૈન્યને જોવા બહાર નીકળે છે. એક ઘડી-
વારમાં સ્થમાં ખેડેલાં રાજા રાણી સહિત
આખું સૈન્ય આવી પહોંચે છે. બધો વખત
જયનાદનાં ઉચ્ચારો ચાલુજ રહે છે.

રથ પાસે આવી થોભે છે.

મહાદેવીના ધવાએલા શરીરને ખોળામાં
રાખી મહારાજા ખેડેલા દેખાય છે. સૌને
જોઈને ડોકું બહાર કાઢે છે. સૌ શરમી દે
મુખે પ્રણામ કરે છે.]

ચંદ્ર : (બધાપર ઉતાવળી નજર ફેરવી)
અહો ! અહો ! સામંતગણ ! મંત્રી
વર્ગ ! સુમેરુ ! માહ્યવાન ! બધા અહીં આજ
છો શું ? મને તો આશાજ નહોતી કે ફરી
આજે ને આજેજ તમને સૌને મળવાનું
સુભાગ્ય પાછું મળશે. (કુમારદેવી પર હેતની
એક નજર નાખી) સામંતગણ ! આજે તો
મહાદેવીએ જેવું મગધનું નાક રાખ્યું છે તેવું
બીજા કોઈથી રખાત નહીં.

[બધા એટલા શરમાએલા છે કે કોઈને
કેં ઉત્તર આપવાનું સુઝતું નથી. મહા-
રાજા ફરી પ્રેમ પૂર્વક કુમારદેવીના ધાપર
એક નજર નાખે છે. અને ધીરેથી તેનું
માથું તકીઆપર મુકી રથ બહાર નીકળે છે.]

મગધના યોદ્ધાઓ ! આજે મારું વર્ષોનું
સેવેલું સ્વપ્ન સફળ થયું. મગધના મહાન
સિંહાસનને શોભાવે અને સાચવવામાં મદદ
કરે અને મગધની મહત્તાને વિસ્તારે એવું
સ્ત્રીરત્ન મને સાંપડ્યું તેથી મારી જાતને
હું અપૂર્વ ભાગ્યશાળી માનું છું. ચંદ્ર કે
સૂર્યવંશમાં કોઈ સ્ત્રીએ આવી વીરતા અને
કુશળતા હજી સુધી બતાવ્યાં નથી. અને

(વક્રોક્તિથી) તમે સામંતો, મંત્રીશ્વરો અને
યોદ્ધાઓ અહીં આં વાદવિવાદ કરવામાં મશ-
ગુલ હતા ત્યારે એણે એકલે હાથે આ મહાન
કાર્ય કર્યું અને જે આપણા સૌથી બખબે વર્ષે ન
થઈ શક્યું તે એણે એક દહાડામાં બજાવ્યું.
મહેન્દ્ર નગરનો અભેદ ગણાતો કોસ્લો એણે
તોડ્યો અને મને રાજ્યકેદી તરીકેની દુ-
ર્દશામાંથી અને જન્મભરની શરમી દગીમાંથી
બચાવ્યો. સામંતો ! યોદ્ધાઓ ! આજથી
મહાદેવી મગધમાં મારા નેટલીજ સત્તા
અને માનનાં અધિકારી છે એમ ગણુશો.
અને કોશાધ્યક્ષ ! આજથી મગધ રાજ્યના
જે સીંકાઓ પડે તેમાં મહારાજા ચંદ્ર-
ગુપ્ત સાથે મહાદેવી કુમારદેવીનું અર્ધ
સ્થાન છે એ વાત વીસરશો નહીં.
(રથ તરફ ફરે છે) પ્રિયે ! મહાદેવી !
મગધનો મહારાજા અને તમારો પતિ એની
કૃતજ્ઞતાનું ઝાણ દેવાની સાક્ષીએ અને મગધ-
ની સેના સમક્ષ કે અંશે સુકવવા
પ્રયત્ન કરે છે તે સ્વીકારો. (મહાદેવી
તરફ વાંકો વળે છે પણ અતિશ્રમ અને
ધામાંથી પુષ્કળ લોહી જવાથી નિબળ
થએલી મહાદેવીની ખેલાન જેવી અવસ્થા
જોઈ ગભરાય છે.)

[ચોડાક જણ 'રાજ્યવૈદ્ય' "રાજ્યવૈદ્ય"
કરે છે અને તેની શોધમાં આમ તેમ દોડે
છે. મહારાજાના શબ્દો કાનમાં ગયા હોય
તેમ મહાદેવી આંખો ઉધાડે છે અને પ્રસન્ન-
તાથી સહેજ હસે છે.]

મહાદેવી : મારા રાજા ! શીકર કરશો નહીં.
મને માત્ર સહેજ નબળાઈજ આવેલી છે. પણ
આ ગરબડમાં આ સર્વ દુઃખનું મુળ સોમ-
શર્મા ને વિષ્ણુનંદન નાસી જાય નહીં
એટલું જો જો. (આંખો મીંચે છે.)

[સૌની નજર એ બંને તરફ વળે છે. તેઓ બંને ખરેખર આ તકનો લાભ લેવા માગતાં હતાં એવું જણાય છે. એ બંને જણને સૈનિકો મળ્યુંત પકડે છે.]

ચંદ્રગુપ્ત: (સરોપ) સોમશર્મા! વિષ્ણુ-નંદન! તમારા બંનેના વિશ્વાસદ્રોહની વાત મેં શત્રુ સૈન્યમાં રહીને પુરેપુરી જાણી છે પણ એનો ન્યાય આ મંગળ પ્રસંગે અત્યારે નહીં. સૈનિકો! એ બંનેને લોક-બંધમાં પુરતા જાપતા સાથે રાખો. (પડતીમાં એ ટટાર રહેલા સોમશર્મા અને નમી ગએલા વિષ્ણુનંદનનો કબજો થોડાક સૈનિકો લે છે)

માટ્યવાન: (આગળ આવી) મહારાજ! આ દુષ્ટોની આજ્ઞાથી બંધન ભોગવતા સેનાપતિ આનંદને આ પ્રસંગે બંધન મુક્ત કરી બોલાવો. મહાદેવીની સહાયે આવવાની વાત કરવાથી એ એ શિક્ષાને પાત્ર થયા છે.

[મહારાજ આજા આપે તે પહેલાં કેટલાક ઉત્સાહીઓ દોડે છે અને સેનાપતિ આનંદને લઈ આવે છે.]

આનંદ: (હર્ષાશ્રુસહ પ્રણમે છે) મહારાજ!—(આગળ બોલનાં ગળું રૂંધાય છે.)

ચંદ્રગુપ્ત: (તેને ભેટ છે) મિત્ર આનંદ! તું જે સાથે હોત તો નો મને ઉપાડી જવાનો પ્રયત્ન કોઈ કદી કરત નહીં. મહાદેવીએ—

આનંદ: મહારાજ! હું જાણું છું મને એ મગધની અજોડ વિધાત્રીને મંગવા દો. (આગળ વધે છે અને કુમારદેવીની સ્થિતિ બોધ ગભરાય છે).

ચંદ્રગુપ્ત: (સ્મરણ આવે છે એટલે) રાજ્યવૈધ! રાજ્યવૈધ કયાં?

[રાજ્યવૈધ આગળ આવે છે અને મહાદેવીની નાડી હાથમાં લે છે અને થોડી વળો વાતે ધ્યાનથી તપાસે છે. સૌ આગ્રહ અંતરે વાટ જુએ છે.]

રાજ્યવૈધ: મહારાજ! નબળાઈ બહુ છે. પણ સ્થિતિ ભયંકર નથી.

[આ શબ્દો સાથે “ધણ” જુઓ મહાદેવી કુમારદેવી “પરમ ભાગવત મહારાજ ચંદ્રગુપ્તનો જય” વગેરે જયનાદો લશ્કરમાંથી સંભળાય છે.]

[પડો પડે છે.]

કુમાર દેવી અને ચંદ્રગુપ્તના શીક્ષાઓ.

અક્ષયારી વૈજલ્લદેવ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૩૮]

નૃત્ય, ગાન, અભિનય, તુપૂરનો ઝંકાર અને વાદિત્રોનો નાદ એ સર્વની સંવાદિતાથી વૈજલ્લદેવનું મસ્તક ડોલી રહ્યું. વારાંગનાનાં નેત્રોની તરલ દ્યુતિ અને એ દ્યુતિનું સ્ફુરણ કરતાં કટાક્ષો જોઈને તો વૈજલ્લદેવ ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યો અને નૃત્યગાન પુરાં થતાંજ તેણે સો સુવર્ણમુદ્રાઓ લાવીને વારાંગનાને બક્ષીસ આપવા પાશ્વર્કને આજ્ઞા કરી. પાશ્વર્ક સુવર્ણમુદ્રાઓ લેવા ગયો.

વૈજલ્લદેવ બોલ્યો: “તમારી કથાથી હું પ્રસન્ન થયો છું. તમારો કંકરુવર મધુર છે, તમારું નૃત્ય અદ્ભુત છે, તમારાં અંગોનો અને નેત્રોનો અભિનય પુરી સંવાદિતા સાધે છે, અને તમારા સેવકો પણ પોતાની કલામાં નિપૂણ છે. દેશેદેશમાં જેની કદર થઈ છે એવી વારાંગનાની કલામાં વળી શી ઉણપ હોય?”

“અને મહારાજ! મારો ગાનવિષય આપને કેવો લાગ્યો?”

વૈજલ્લદેવ શુન્યવાયો. શૃંગાર રસનું શૃંગાર તરીકે તેણે કદી પાન કયું નહોતું. તેની કલ્પના પણ તેના મગજમાં કદી ઉદ્ભવી નહોતી; શિવ અને ઉમાની શૃંગાર એટલું ગાન તેનાથી શી રીતે સમજાય? અજ્ઞાન શિષ્ય જ્ઞાનવાન ગુરુની સમીપે જેવી યાચક દૃષ્ટિથી જોઈ રહે, તેવી દૃષ્ટિથી તે વારાંગનાને જોઈને બોલ્યો: “અહો! સુમુખી! તમારું ગીત તો હું ન સમજી શક્યો!”

“ત્યારે મહારાજ! આપની બક્ષીસ પણ મને ન જોઈએ! મારી કલાની પૂણી રીતે કદર ન કરી શકે તેવાઓની બક્ષીસને હું

તણવત માતું છું.” વારાંગનાએ પોતાનું અભિમાનિનીત્વ પ્રકટાવ્યું.

“તમે મારી બક્ષીસ નહીં હોયો, ત્યારે શું મારે આંગણેથી તમે તીરાશ થઈને જશો?” વૈજલ્લદેવે પુછ્યું.

“હું બક્ષાસ મેળવવાની આશાથી નથી આવી: હું તો મારી કલાની કદર માટે આવી છું.”

“તમારા ગાનનો અર્થ હું નથી સમજ્યો એ ખરું, પરંતુ તે સીવાયની તમારી કલાથી હું પ્રસન્ન થયો છું, પછી તમે કેમ બક્ષીસ ન સ્વીકારો?” વૈજલ્લદેવે પુછ્યું.

“મહારાજ! આત્મા વિનાતું જેવું બોળાયું, તેવું અર્થ વિનાતું ગાન: આપની ઇચ્છા હોય તો આપ શંકર બનો તે હું પાવતી બનું પછી મારું ગાન સમજવું અને આપ તે સમજે ત્યારે હું બક્ષીસ સ્વીકારું!” એ શબ્દો બોલતાં વારાંગનાનાં હોયને અક્ષયારીને તીવ્ર દૃષ્ટિ તીર માર્યું.

વૈજલ્લદેવને અંજે અંજે કોષની કારમી જવાબા સળગી હતી. “હું શંકર અને તું પાવતી! શિક્કાર છે તને, કુલટા! શું તું મારું અક્ષયર્થ હુંટવા આવી છે?” અક્ષયારીનાં નેત્રોમાંથી તણુખા ખર્ચા અને વારાંગના લયથી ચમકી ગઈ.

“મહારાજ! આપનો કોષ સમાવો! ફળ નહીં આપનારા વૃક્ષનું જેમ કશું મૂલ્ય નથી, તેમ રતિવિલાસ વિનાતું જીવન...”

“થુ...હો-તારી કુટિલતાને!” વારાંગનાને પોતાનું કથન પણ પુરું કરવા દીધા વિના વૈજલ્લદેવે કોષપૂર્વક વારાંગના તરફ પોતાના મુખમાંના તાંબુલની પીચકારી મારી! વારાંગના એ ડગલાં પાછી હઠી ખરી, પણ પીચ-

કારી તેના મુખ અને હાથ ઉપર પડ્યા વિના રહી નહીં.

એકદમ તેની સાથેના ગાયકા બોલી ઉઠ્યા: “હાં, હાં, બ્રહ્મચારી મહારાજ! આ આપે શું કહ્યું? તમે મહારાણી ચઢિલાદેવી ઉપર શું કયા?”

વારાંગનાનો વેશ પહેરીને બ્રહ્મચારીના બ્રહ્મચર્યની પરીક્ષા કરવા આવેલી રાણી ચઢિલાદેવીનું મોં આ અપમાનથી પડી ગયું હતું. તે પોતાના મોં તથા હાથ ઉપરના તાંબુલના ડાઘ પોતાની ઓઢણીના છેડાથી લુછી રહી હતી, પરંતુ અનેક તીવ્ર દ્રવ્યોનું ખનાવેલું તાંબુલ ભક્ષણ કરનાર બ્રહ્મચારીની પીચકારી તેને મોં તથા હાથ ઉપર પીડા ઉપજાવી રહી હતી! ત્યાં ત્યાં પીચકારીના છાંટા પડ્યા હતા, ત્યાં ત્યાં ચામડી દગ્ધ થઈ જવાથી કાળા ડાઘ પડ્યા હતા અને એ ડાઘને વધારે હુજવાથી તેની ઉંડળથી લાલ ડાઘ નીકળતા હતા. રાણી ક્રુષ્ક રોગનો ભોગ થઈ પડી હતી!

ચઢિલાદેવીનું નામ સાંભળીને વૈજલદેવ જરા પણ ભય પામ્યો નહીં. તે બોલ્યો: “ચઢિલાદેવી હોય કે ખુદ મુળરાજ હોય! કુટિલિને કાટિલયનું ક્ષણ આપ્યા વિના હું રહેતો નથી!” એટલું બોલતો વૈજલદેવ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

(૪)

ખીજ દિવસના પ્રભાતમાં આખા પાટણમાં વાત પ્રસરી કે રાણી ચઢિલાદેવી બ્રહ્મચારી વૈજલદેવની પરીક્ષા કરવા ગયાંતાં, પણ બ્રહ્મચારીએ કોષ કરી શાપ આપતાં રાણી ઉપર પીચકારી મારી તેથી રાણીને કાઠ નીકળે છે.

મુળરાજે વૈજલદેવની ક્ષમા ચાચી અને રાણીના રોગના નિવારણ માટે તેની પ્રાર્થના કરી. વૈજલદેવે કહ્યું: “જેમ કોઠના ખીજા દહીંઓ મારા નાવણના પાણીથી નહાય છે, તેમ રાણી પણ નહાય તો તેનો રોગ મટશે.”

એ પ્રમાણે એકવીસ દિવસ ચઢિલાદેવીને વૈજલદેવના નહાવણના પાણીથી સ્નાન કરવાનો વિધિ કરવો પડ્યો, ત્યારે તેનો કાઠ મટ્યો. એટલા દિવસ રાણી દર્દથી પીડાતી હતી, એટલે મુળરાજે તેને કશું અપ્રિય વેશ કહ્યું નહોતું. પરંતુ એકવીસ દિવસ પુરા થયા, એટલે તેણે કહ્યું: “રાણીજી! વૈજલદેવની પરીક્ષા તો તમે કરી ચુક્યાં, પણ હવે પરતાવો શાપ છે ને?”

ચઢિલાદેવી બોલી: “મહારાજ! હું જરૂર પરતાઉં છું, પણ હું શા માટે પરતાઉં છું તે આપ જાણતા નથી.”

“હું બધું જાણું છું, રાણી! તમે એરની પરીક્ષા કરવા ગયાં હતાં, અને એવી પરીક્ષા કરવા જતાં સારી પેટે ડેરાન થયાં; બ્રહ્મચારીના મહિમાની તમને ઇર્ષ્યા આવતી હતી, તે ઇર્ષ્યાને સંતોષાયા વિના છુટાઈ જવું પડ્યું તેથી તમે પરતાઓ છો, તે મારી જાણ મહાર નથી.”

“ભુલ કરોછો, નાથ! મને પીડાવું પડ્યું કે મારી ઇર્ષ્યા અક્ષય ગઈ તેનો મને ખેદ નથી. મને ખેદ તો એથી થાય છે કે જગતમાં વૈજલદેવ જેવા સાચા બ્રહ્મચારીઓને બદલે અનેક પ્રકારનો વિલાસ ભોગવનારા જુદા બ્રહ્મચારીઓ હવે વધશે, અને હોકા તે બધાને વૈજલદેવ જેવા માનીને દગાશે. વૈજલદેવે કસોટીમાં પાર ઉતર્યો અને તે વિલાસી છતાં યોગી છે તેવી મને ખાત્રી થઈ, પણ જેવી

રીતે શ્રી કૃષ્ણ સોળસો ગોપીઓ સાથે રમણ કરતાં છતાં યોગી ગણાયા હતા અને આજે અનેક દાંલિકા પોતાને કૃષ્ણ જેવા મનાવીને વિલાસ કરે છે, તેવી રીતે આ બનાવ પછી અનેક પૂર્વો વૈજ્ઞાનિકની પેઠે વર્તીને અઅભિચયનું, સેવન કરવા છતાં અહયારી કહાવશે અને મારા જેવી સ્થિતિ થઈ પડવાના ભયથી કોઈ તેમની કસોટી કરવાની હીંમત નહીં બતાવે !”

મુળરાજ ચંદ્રાદેવીના આ શબ્દો સંભળીને વિચારમાં પડી ગયો. તેણે ઉત્તરનાં અનેક પવિત્ર બ્રાહ્મણ કુલોને ગુજરાતમાં આશ્રય

આપીને વસાવ્યાં હતાં. તેણે પોતાના મનને પ્રશ્ન કર્યો: ‘સત્ય જુદાય છે ત્યારે દંભ પોષાય છે એ વાત ખરી છે, તો શું આજ બ્રાહ્મણના ભાવિ વંશને અબ્રાહ્મણનાં આચરણો કરીને પણ પવિત્ર બ્રાહ્મણ કહાવશે? તેમના બ્રાહ્મણત્વને કસી જોનાર કોઈ ચંદ્રાદેવી શું કોઈ અભિધર્મા નહીં ઉત્પન્ન થાય?’

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મુળરાજને તેનું મન આપે, તે પહેલાં તો રાજભાગ પરથી “અહયારી વૈજ્ઞાનિકની જે”નો પોકાર તેના કાન સાથે અથડાયો અને પ્રશ્ન વીસરાયો.

હુતર, ઉદ્યોગ વિજ્ઞાન, કુળા ખેતીનું
સચિત્ર માસિક

FREE ગૃહ ઉદ્યોગ HOME CRAFT

હીંદના હુતર ઉદ્યોગનો ઉદ્ધાર એટલે
હિંદનો ઉદ્ધાર એજ આ માસિકનું ધ્યેય છે

કુશળ અનુભવી કારીગરોને હસ્તક ચાલતી

ધી એસોશિએશન ઓફ હોમક્રાફ્ટ્સ—સુરત

નું સ્વતંત્ર અંગ્રેજી ગુજરાતી માસિક

કરાંચીથી કોલ્કાતા સુધી ફેલાવેા હોવાથી જલદીય કોઈપણ ભાષામાં, દામ મધ્યમ. વા. લ. રૂ. ૪.

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ

કિં. રૂ. ૬) ટ. ખ. સાશે ફાા-)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક કદિન અને અપરિચિત શબ્દો-માટે આજ પોતાની ભતનું એકજ પુસ્તક છે. આમાં ૨૭૦૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકની એક પ્રત અવશ્ય હોવી જોઈએ, ન્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષા તરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુજ્ઞ નાયકોને આવશ્યક લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષની અગત્ય તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતું જ છે. “હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૫૪૦૦૦ શબ્દોના કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમાં ગુજરાતી શિષ્ટ તેમજ કેટલાક તલપટ્ટા શબ્દોના અર્થ હીંદીમાં આપેલા છે—” કિંમત રૂ. ૬) અથવા મ. એ. થી ૦-૬-૦ મોકલો.

મફત :- ‘વિદ્યાપક’ માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વા. લ. રૂ. ૧ થી આ બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું :- જયદેવ પ્રદર્શન, કારેલીબાગ-વડોદરા.

છેવટ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૪૦]

પણ જીવન પ્રવાહનો કાર્યક્રમ આગળથી દોણ નિર્માણ કરી શક્યું છે? લોડ રોઝ-બરી જેવા વિધિના માનીતાઓને અંતરા-કાંક્ષા સિદ્ધ કરવા સમય તેમજ સંજોગો મળતા હશે, પણ તેને બદલે અસંખ્ય વ્યક્તિઓને અંતરની ઊર્મિઓ નિશ્ચિત કરવાની પણ તક, શક્તિ કે હુદ્દિ પણ નથી હોતી. તેમને માટેજ, અને તેટલાજ પ્રમાણ-ણમાં જનગૃત અવસ્થા ભોગવનાર માની અને સંયમી માટે આત્મહત્યા વત્ત્વ નહીં પણ ધર્મ ગણાવી જોઈએ.

અને જીવનથી શુદ્ધ થએલા-જીવનમાં નાસ્તીપાસ થએલાની તો વાતજ શી? આશય, ઉમેદ, ઊર્મિ વિનાનું જીવન નકામું જો-તો પણ તે ઉમેદવાર-ઊર્મિમય-અને તાં હતાજી જીવનથી તો તે ધણજી ઓછું કારું. નીરાશ જીવન નલાવનાર ભીરું. એની ખ્યાલો કે ધણીજ વધારે છે; અને ધણી ર તો જીવનમાં અનાયાસે આવી પડેલી નિશ્ચિત જવાબદારીઓનું બહાનું કરી, આવા ભીરુશીરોમણીઓ શુદ્ધ જીવનને આણુ રાખે છે. શંકર પુછે છે કે વ્યસિ ગતેક : કામવિકાર : શુક્રે નરે ક : કાસાર : કીણે વિતે ક : પરિવાર : જ્ઞાતે તત્ત્વે ક : સંસાર : । એના છેલ્લા પદના છેલ્લા શબ્દમાં “સંસાર”ને બદલે “જીવન” શબ્દ મુકાતો હોય તો વાંધો કે દેખાતો નથી.

હૃદમાં પણ હૃદ જીવને જીવનમાં સિદ્ધિ વિના જીવન વિધિ તમામ અણુગમતી, અપ્રિય થઈ પડે છે. પોતીન બોનાપાટ-સત્રાટ નાણેસોઓનની નાની બહેન સૌંદર્યની અવધી હતી. તે નાની વયમાં મરણ પામી. પણ

મરણ સમયે તેણે અરીસામાં મરણ વેળ પણ અકરમાયલી સુંદર મુખાકૃતિ જોઈ, આત્મ સાંત્વન કયું, અને સ્મિતમય મુખે મરણ શરણ થઈ. એટલી પણ એની જીવન સિદ્ધિ. બોનાપાટ પોતેજ રીડ્ગ્રીટ કે ખુદ મોસ્ટ્રામાં પણ મરણ પામ્યો હોન-નીઝર જેમ અનેક વિજયને અંતે સેનેટમાં મરણ શરણ થયો તેમ-તો? સર શીલીપ શીડી મરતાં મરતાં એક તપાતુર ઝેનિડને પોતા માટે આણેજ પાણી આપી જીવનસિદ્ધિ મેળવી શક્યો. સિદ્ધિની વિધિ જો સૌની નીરાણી હોય છે. અને સિદ્ધિની વ્યાખ્યા તો સર્વથા વ્યક્તિગત હોય છે. માનવ જાતમાં જન્મ હુદ્દિ ખેશક બહુજ છે. અને તેથી ધણી-ઓમાં કેટલાક સામાન્ય આશય કે ઉમેદ હશે. પરંતુ આવા સામાન્ય આશય ઉપરાંત, સૌ સૌને અંગત ઉમેદ પણ હોય છે-વ્યક્તિ ગત આકાંક્ષા સંભવે છે. અને ખરી જીવન સિદ્ધિ તો આવી વ્યક્તિગત આકાંક્ષા પરિપૂર્ણ થાય ત્યાંજ સાંપડે. બાકી આપણા સામાન્ય આશયો તો ધણીવાર window dressing જેવાજ હોય છે.

વ્યક્તિગત આકાંક્ષાના નથી નિયમ કે નથી તેનો પાર. હીરોને મળવા હુરોપ-એશીઆ ને જુદા પાડતી સામુદ્રધુની તરી જનાર લીઆંડરની આકાંક્ષા, ત્રપને દારૂ માની તે વાટે પ્રિયતમાનાં પાદકમળ પુજવા જનાર સુરદાસજીની આકાંક્ષા, અને અતિ મામુલીમાં મામુલી ગ્રેમીઓમાં છેવટને સમે એકમેકને હાથે ઉધારી રહેલી નિર્જીવ આંખ બંધ કરાવવાની ઉમેદ જો સરખાં-જતાં પરસ્પર ભિન્ન વ્યક્તિગત આશય કે ઉમેદમાં કૃતરોષતર પંક્તિ બનાવવાનું પ્રયોજનજ નથી. ફક્ત, જો કમલાગ્યે, કોઈ એક જીવનમાં આશય કે આકાંક્ષા સમુજગાં નષ્ટ થયું હોય, તો

હવનદોરી ટકાવી રાખનાર શક્તિ પણ નહીં સુશિક્ષિત મિત્રે આ લખનારને ચોતાનેજ થાય છે. હવન નીરસ થતાં, અંતની વાટ આ જાતનો ઉપાલંબ કરેલ, એટલે એ અનિમિષપણે જોવાય છે. અંત આત્મખજે સંલવ સારી રીતે સમજાય છે. એનો ઉત્તર આણુવાની હીંમતને અભાવે, હતાશ વ્યક્તિ નથી-અને હોય તો તે ઘણીવાર માની શકતો કેવળ અરૂપ પ્રેક્ષકની પેરે જોયાજ કરે છે. નથી. અથવા માનવા પ્રજા નથી હોતી. કેટલીકવાર આ એક જાતનો દેખાવ-દોંગ પણ તેથી કે નિર્થક હવનને કોઈ પણ નહીં તો pose-પણ લાગે. એકવાર આવાજ ભોગે ટકાવીજ રાખવું એમ સાખીત કરી કોઈ પ્રસંગે એક હૃદયસન્માનિત અને શકાય કે ?

સોના ચાંદી તેમજ
જીવેરાતના
વિવિધ ડીઝાઇનના
દાગીનાઓ
ક્યાંથી ખરીદ
કરશો ?
ટે. નં. ૨૦૭૮૨

કાનજી
માલજી
અવેરીને
ત્યાંથીજ

KANJI
MALJI
JEWELLER
PHONE.
20782.
Shaik Meman
Street,
BOMBAY 2.

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.
ખહારગામના ઓર્ડર તાકીદ વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

તમારા ધંધાને દેશપરદેશ જાણીતો કરવો હોય તો
ગરવા ગુજરાતીઓનું 'ગુજરાત'માં તમારી જાહેર
માત્રીનું માસિક પત્ર ખબર આપી
લેકપ્રિયતા મેળવો.
ભાવ મારે વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' દર મહિને મેન્શન, એરિયે-
આગેજ લખો: નેડ રોડ, કોટ, મુંબઈ ૧.

તરંગના તણખા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૪૪]

-શાળામાં ‘અંતઃકરણ’ની વ્યાખ્યા: પડકાર
આવવાની ધારતી.”

* * *

દાઢપણ વયે ગ્રેમ આવતો હોય તો તેને
પકડી લ્યો. જે પોતાને હાસ્યાસ્પદ દેખાડ-
વવાનું અટકાવી શકતું હોય તો.

* * *

જીની દુનીઆ તેના હૈયામાં છે. પુરુષનું
હૈયું તેની દુનીઆમાં છે.

* * *

ખાધને ડર એવા અકરાંતીઆ કરતાં
ડરીને ખાય એવા મિતાહારી લલો!

* * *

એક વાઘ જેવડો મોટો દૂર કુતરો એક
યોળીઆને પકડી તેને મારી મુંથી રહ્યો
પાસે ઉભેલું એક બાળક તે જુએ છે.
કે બધું એકદું થયું છે.

એક વ્યક્તિ કુતરાને રસભાવે નીહાળી રહી
છે: એ સાવ અસંસ્કારી છે.

ખીજ વ્યક્તિ દુકા યતાં બચોળીઆને
દવાઈ ભાવે જોઈ રહી છે: એ અર્ધ
સંસ્કારી છે.

ત્રીજ વ્યક્તિ પેલાં બાળકને ખેદભાવે
નીરખી તેને ઝટ પોતાના હાથોમાં ઉંચકી
લઈ ત્યાંથી ચાલતીજ પકડે છે: એ પુરો
સંસ્કારી છે.

* * *

લોહાએ ‘પાપ’ અને ‘પાપી’ એ બે
શબ્દો સંબોધવા સારુ રાખ્યા છે. સમજવા
માટે નહીં!

* * *

માડાં ભવિષ્યની ચિંતા કરવા બદલે
ચિંતાનું ભવિષ્ય માડું છે, એટલું જ
આપણે સમજીને રહીએ તો બસ છે.

* * *

“ચાલાકી” વીશે વાત ચાલતી હતી.

દરમીઆન ચાલાકીના મોટા ઉપાધ્યાય
એવા એક લાઈ બહુ શુરમાં આવી બોલી
ઉઠ્યા: “ચાલાકી વનિતો” માણસ શા
કામતો?”

એક ખુલ્લેથી પ્રશ્નરૂપેજ એનો વળતો
પડ્યો સંજ્ઞાબો: “અને માણસાઈ વિનાની
ચાલાકી શા કામની?”

* * *

ન્યારે માણસ ખરેખરો ધર્મી બને છે
ત્યારે તે ધર્મથી પર (above religion)
હોય છે.

* * *

પોતાની ખામીઓ અને નબળાઈઓ
નહીં જોઈ સમજી શકે એવાં લોકો કરતાં
તે જુડાંઓ વધારે લજા છે, જેઓ પોતાની
ખામીઓ અને નબળાઈઓ જોઈ સમજી
શકે છે.

* * *

છ’દગીભર ‘મોજેન્ત’ અને ‘ચમત્કાર’ની
વાતો તો ધણીએ સાંભળી પણ આજ સુધી
એકેએ અનુભવી નથી કે દોડી નથી.

હા, એક ચમત્કાર પેટભરી જોઈ લીધા:
ચમત્કારી ‘ઉસ્તાદો’નો અને ચમત્કારી
ઉદ્ધુઓનો!

અરેરે! માની લેવા માટે તત્પર એવા
અસાની કે જ્ઞાની જોળાઓની તે કેસે કરી
ખાત્રી કરી શકાય કે “ચમત્કાર” શબ્દની
બાહેર પ્રહાર ભરમાં ચમત્કાર જેવું કશું જ
નથી. અને દુનીઆમાં જે જે કે પ્રજા

પ્યારના ખરેખરા ચમત્કાર છે તે તો દિવસે દેરાતે, આખો અને હૈયાં મહોખતથી ભરી ભરી ત્યાં ત્યાં જુઓ ત્યાં ત્યાં પણે પણે જોવાય એવા અગણિત અને અપાર છે.

* * *

દાએલા જુવાને ફરીઆને કુંકે દુઃખની વરાળ છોડી.

વારે વારે આકાશમાં ઉંચું જોઇ એ જુસ્સામાં જોલતો: “ના-ના, હું” ગાની યદ્યપિ-સત્કર્મી” યદ્યપિ; પણ પ્રેમી તો નહીં.”

અંતરીક્ષમાંથી અવાજ આવ્યો: “જા, યુવક જા! અહીં સાગરને તીરે તે ફેકટજ વખત ગાળ્યો છે.”

“એટલે?” તરુણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ન સમજ્યો?—હીક, કહે આ મહાસાગર-નું ગહન ગંભીર વિશાલ ઉંડાણુ તું જોઇ સમજી શકે છેના?”

“હા.”

“વારુ. એ ઉંડાં પાણીની સપાટી ઉપર થોળા દુધ સમ શોભતાં, ગર્જના કરતાં, ખુબ ઉછળતાં મોજાં નીહાળ્યાં?”

“હા.”

“હીક, હીક, પણ એ પાણી ઉપર યદ્યપિ સૂર્ય પ્રકાશ તો જુએ છે ના?”

“હા, તે પણ જોઉં છું.”

“ના, તરુણ, તું જુએ છે પણ, નથી જ જોતો. જો તું ખરાબર જોઇ શકતો હોત તો સમજી શકત કે જ્ઞાન આ મહાસાગર સમુ વિશાળ, ગંભીર અને ઉંડું છે ખરું—સત્કર્મી સાગરનાં મસ્ત મોજાં જેવાં દુધાળાં, ચકચકતાં અને ધણો ધણો અવાજ કરી બતાવતાં આકર્ષક લાગે છે એ પણ ખરું—પણ પ્રેમરૂપી સૂર્યપ્રકાશ વિના એ બન્ને નિસ્તેજ છે, નિર્જન છે, નીરસ છે, નિર્બલ છે, નાશવંત છે. યુવક! આટલાજ માટે જાની અને સત્કર્મી થવા ઉપરાંત પ્રેમી થવાની પહેલી અગત્ય છે.”

* * *

પ્રેમ ધર્માનો ભોગ: અદ્વૈતો ધરાદાપૂર્વક પ્રકાશ શોધવા મથે છે; પણ ત્યારે એ પ્રકાશ તેને મળી આવે છે ત્યારે તે માટે ફરીઆદ ઉઠાવવા અને બળાપો કરવા પણ એજ નીકળે છે!

* * *

આસ્થા (Faith) અને આશા એ લાયક યુગલનું તંદુરસ્ત બાળક તે વિશ્વાસ (Confidence).

* * *

‘કાળ’ને લગાર સૌંદર્યપૂર્વક બદલાવના રહીએ તો તેમાંથી અવશ્ય ‘કળા’ બનેજ.

* * *

જોખન! તને ચોતાને જે કદી રંગુ બણ્યું નથી!

તમારી સેવામાં:

તમારી મનની વાતને, તમારી છળીઓને, તમારી માહિતીને,
તમારા જ્ઞાનને, તમારા હૃદયર ઉદ્યોગને, તમારા વહેપારને
ગુજરાત, હીંદુસ્થાન અને દુનીઆના કોઇ પણ ભાગમાં
બાણીતાં કરવા અથવા હાંમેશ હાજર છીએ.

વિગત માટે લખો:—ધી ઓરીએન્ટલ પબ્લીસીટી ડેપોઝિશન,
૩૫, હમામ રૂટ, કોટ, મુંબઈ ૧.

આંખમાંનાં કણાં

[અનુસંધાન ૫૫૪ : ૧૪]

કરી કર્તવ્ય કર્યે જવું, અને દ્વંદ્વપ્રાપ્તિનો વિચાર મહા નિયામકને સોંપવો.

પણ, આ બધી વાતમાં જે વિષય ઉપર મારે મુખ્ય કહેવાનું છે તે તો રહી જાય છે. પણ તે માણસો જેમ પોતાના જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય પાળી રાખે છે તેમ નહીં પણ આપણે ત્યાં ચાર પાંચ માણસો આવી ચડ્યા હોય ત્યારે અવગણિ હોય તેને જેમ પહેલું પતાવી દઈએ છીએ એમ આગતુંક બાજતોને પતાવવી પડે છે. વળી એમ પણ છે કે આસપાસની બાજતો જેટલી પ્રિય થઈ પડે છે એટલી મુદ્દાની વાત મીઠી લાગતી નથી. અથવા કદાચ મીઠી તો લાગે છે પણ જરા આકરી પડે છે. બધા તત્ત્વચિંતનનું એમજ છે. ક્રીયા ચિંતનનો માર્ગ અધરો નથી અને કપરા અથવા દોહલા હોવા વગરના આનંદોની કીંમત કાણે પુરી આંખી છે? વનજનાઓની અને મંદ શીતલ શુભ સમીરની કીંમત શહેરનાં ધુમાડીઆંથી ગુંગળાયા પછીજ થાય છે ને. પણ શહેરી જીવન અને આમજીવન સંબંધે કાંઈ એમ કહેશે કે વાંદરાની પેઠે આ ગળેથી આ ગળે ને એ ગળેથી પેલી ગળે કુંદવું એ મનનો કુદરતી સ્વભાવ છે. આ હોય તેને પેલું ગમે અને પેલું હોય તેને આ ગમે. કેંક

એમે હશે ખરું તથાપિ દુનિયાં વસ્તુઓને વધુ કીંમતી કે થોડી કીંમતી ગણતી હશે તે છેક પાયા વગરનું તો નહીં હોય. કંઈ તરફ મન દોડે તે મનના તે વખતના દોડની દિશા ઉપર આધાર રાખે. હાલમાં આમજીવનને છોડી મજુરી કરવા માણસો શહેરની મીલોનાં ધુમાડીઆં તરફ જાય છેજ ને.

જે આંખનાં કણાંની મારે વાત કરવાની છે તે અંતરની આંખનાં કણાંની. અને તે એવા કણાંની કે જે આપણા અંતરને ખુલ્લે છે; છતાં એવું લરાઈ પેડું હોય છે કે આપણને વ્યાકુળ કરી નાખે છે અને સીધી રીતે કામ કરવા દેતું નથી. ખરાબીદાં અવનવાં મંત્રચો એ પણ એક જાનનાં કણાંજ છે ને. કાંઈ એમજ માનશે કે આપણે સ્વરાજ્યને સારુ લાયક નથી; કાંઈ એમજ ધારશે કે ધર્મ એટલે વહેમની પોટલી; કાંઈક એમજ લઈ ખેસે કે તોફાન કરે તે વધારે હોશીઆર; કાંઈ એમજ સમજે છે કે પૈસાથીજ સુખ મળે. આ કોને આપણે અંતરની આંખનાં કણાંની વાનીઓ કહી શકીએ. આ વખતે તો આ વિષયના આટલાજ દર્શનથી સંતુષ્ટ થવું જોઈશે. કારણ કે દાદરે ચડેલા કાંઈને આપણે અંતરથી આમંત્રતા હોઈએ અને એ તો ના પાડતુંજ જાય, એમ વિચાર પ્રતિભાવું થાય ત્યારે બીજે શો ઉપાય?

અકબર છાપ રજસ્ટર્ડ

અગરબત્તીઓ-આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પમરાટને લીધે ચોટાળ વખતમાં માદકમાં સંપૂર્ણ સંતોષ મેળવી શકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સરદારીકેટા મળેલી છે.

“રજસ્ટર્ડ અકબર છાપ”ની કરેતરી-બત્તી ઉત્તમ ખુશબોવાળી હોઈ મજનને આનંદ આપી તમારા ઘરને મીઠી અને મધુર સુવાસથી સ્વચ્છતા પાથરી ખુશબોથી બહેકાવી દેશે. એક વખત વાપરશો તો હંમેશાના માદક થશો. કીંમત રૂ. ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૩૨-૦

લખો: રતીલાલ ગોવીંદજ,

૨૩૧, વડગારી માંડવી, સુબંધ ૩.

એક પ્રવાસ

૪૦૦૦૦૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬]

દુઃખ મને ખડુ વાર સાલવાનું નથી. તારી સ્ત્રી અને છોકરાં તરફ જો. તું તારા દેશને શુભામ કરશે અને સાથે સાથે તેમને પણ શુભામ કરશે ? ”

ગવિષ્ઠ દારીઓલેનસનો સંકટપૂર્ણ માતાના ક્રોધ નીચે કચરાઈ ગયો. તેણે કડવાસથી કહ્યું : “ તે રોમને ખચ્યાનું પણ તારા પુત્રને મારી નાખ્યો. ”

તે વોલ્સીઓનાનું લશ્કર પાછું લઈ ગયો. રોમ ખચ્યાનું. પણ આ દ્રોહને માટે રોમના દુશ્મનોએ તેને મારી નાખ્યો. તેની લવિષ્ય વાણી ખરી હતી. રોમે સ્ત્રીઓના વિજય માટે મંદિર બંધાવ્યું.

આવા આવા વીરો ને વીરાંગનાઓનાં લોહી પર રોમની મહત્તા રચાવા લાગી. ખેતી કરવી, સખત ને નીતિમાન જીવન ગુજારવું, રોમ માટે પ્રાણ અર્પવા એમાંજ સંતોષ લેતા રોમનોએ આ સમયમાં પણ રાજ્યવ્યવસ્થા ને અધિકારવ્યવસ્થા-બંધારણ ને કાયદાના સંગીન ને ચિરંજીવ પાયા નાખ્યા : અને જીવનમાં ને લશ્કરમાં અદ્ભુત વ્યવસ્થા-organisation-ને સખત અડગ નિયમન-discipline-ઉતાર્યા. રોમ જીવતું હતું એ વ્યવસ્થા અને નિયમને લીધેજ.

[આ રસિક પ્રવાસનો વિશેષ ભાગ હવે પછી આપવામાં આવશે.]

ઉમાર ખચ્યામ

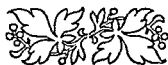
૪૦૦૦૦૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮]

વટરૂપી અગ્નિ પર કોઈને આસન આપતો નહીં. જો હંમેશ પહોંચે એવું સુખ મેળવવાની તારી ધારણા હોય તો, તું પોતે હંમેશ દુઃખ ભોગવતો રહેજે, પરંતુ કોઈ ખીજને દુઃખી કરીશ-દુલવીશ નહીં.

(૩) ક્યાં સુધી મારે નદીનાં પાણીપર દેખાળા ફેંકવા ? દેવળમાંની મૂર્તિ પુજનારા-ઓ (ની) વાતોથી હું ખેંજર ચઢ ગયો. ખચ્યામ એવું તને કોણે કહ્યું કે નરક (દોઝખ) જેવી જગા છે ? કોણ ગયું દોઝખમાં અને કોણ આવ્યું સ્વર્ગમાંથી ? (મતલબ ત્યાંથી કોણ પાછું આવ્યું-દોઝખમાંથી કે સ્વર્ગમાંથી-અને કોણ પોતાના અનુભવથી કહ્યું કે એવી બે જગાઓ છે ?)

(૪) તું વિચાર કર કે તારે એક દહાડો આત્માથી જુદા થવું પડશે, અને હાથરી અમણતાના પડદાની પાછળ જવું પડશે. (તેથી) તું હમેશાં મંજામાં રહે, ને શરાબ પીતો રહે. કારણ તું ક્યાં જશે તેની તને ખબર નથી.

થી મહારાજ્યો ધુજવા માંડ્યાં. તે સમ્રાટોએ ગુર્જરનરેશની કૃપાની બીજ માંગવા માંડી. કુબેર લંડારીને ધખ્યા થાય એવું પાટણ સમૃદ્ધિશાલી બન્યું. પાટણની હુંડીઓ દરીઆપારના દેશોમાં સ્વીકારાવા માંડી, એ બધું કાણે કર્યું? પંડિતા ! મારા ગુજરાતની ખાતર મેં નથી જોયો દિવસ કે નથી જોધ રાત: મેં નિદ્રા ત્યજી; આહાર અવગણ્યો: વિલાસને તિલાંજલી આપી: કુદુબને અળગું કર્યું. એ સ્વામીને માટે મેં શરીર તોડ્યું ને.....”

તે બોલતો હતો એવામાં કોઇક વિચિત્ર પંખીનો અવાજ સંભળાયો. એક અદૃષ્ટ ક્ષણ તે અટક્યો.

“પંડિતા, તમે પણ વિચિત્ર પક્ષીઓ પાળતાં લાગો છો,” તે બોલ્યો પણ યશલક્ષ્મીના હાવભાવ બદલાઇ ગયા હતા. તેનું રુધિર ઠરી ગયું હોય એમ લાગતું હતું: તેની ફક્ત આંખો નિસ્તેજ થતી જણાતી હતી. તેણે ઉત્તર આપ્યો નહીં. માધવે આગળ ચલાવ્યું: “પંડિતા ! મેં ધણું કર્યું. માણસ કરી શકે તેવું બધું મેં કર્યું.” અને તેણે કંઠવા અવાજે કહ્યું: “એણે મને એનો શા શરપાવ આપ્યો? અધમાધમ મનુષ્યને વિચાર સરખો ન આવે એવું નીચ કૃત્ય કરતાં તે અચકાયો નહીં. પલકવારમાં મારું સર્વસ્વ એણે હુંડી લીધું. મારો ભવ એણે બગાડી મુક્યો. બોલતા હજી થરથરે છે એવું કૃત્ય એણે કર્યું: પંડિતા, પોતાની દીકરી સરખી મારી સ્ત્રી તરફ તેણે કુદિષ્ટ કરી. એનું પતિવ્રત તોડ્યું.”

માધવ અટકી પડ્યો. એની આંખોમાંથી ભયંકર જવાળાઓ વરસતી હતી ને એના

મગજની શીરાઓ ધબકી રહી હતી. યશલક્ષ્મી સ્વપ્નબદ્ધ હોય તેમ જોઇ રહી. પળવાર ખેંચે ચુપ બેસી રહ્યાં. યશલક્ષ્મીની આંખો આંસુભીની થતી હતી.

“મંત્રીશ્વર ! ક્ષમા કરો, મને આ બધી ખબર નહીં. અહીં તો એની એટલીજ રાજ-આરા આવી હતી કે તમે કેં ભયંકર રાજ-દ્રોહ કર્યો છે. એથી જીવતા કે મુએલા તમને પાટણ પહોંચાડી આપવા.”

“હા, હું સારી પેઠે સમજું છું.” માધવે સ્વસ્થ ચિત્તે જવાબ આપ્યો: “એની નિર્દયતાને અવધી નથી, ને એની અધમતાને સીમા નથી. પંડિતા ! હવે એ માણસ રહ્યો નથી: એ રાક્ષસ થયો છે. પણ માથે સાચનો ખેલી ધશ્વર ખેડો છે, ત્યાં લગી હું નિર્ભય છું.” કહી તેણે કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો.

યશલક્ષ્મી તેને સમાન જોઇ રહી. તેણે ધીરા સ્વરે કહ્યું: “મંત્રીશ્વર, જીવતાં તમે શરણ નહીં ચાઓ એવી તો એને પણ ખબર છે.”

માધવે હસીને કહ્યું: “પંડિતા, હું બધું સમજી ગયો છું. તેથી તમારા લલિત સૌંદર્ય વડે આકર્ષી, મને અહીં બોલાવ્યો.”

“મંત્રીશ્વર !” પશ્ચાતાપ કરતી હોય તેવા અવાજે યશલક્ષ્મીએ કહ્યું: “એ તક ખરો છે; પણ ક્ષમા કરો આ સર્વ વાતથી અમે સૌ અજાન છીએ. અને હવે તો તમે શાંતિ શાપજો.”

“પંડિતા,” માધવે ઉત્તર આપ્યો: “તમારી ઉદારતા માટે હું નક્કી છું. પણ ત્યાં લગી મારી વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા ખૂણું નહીં થાય ત્યાં સુધી મારા અંતરમાં પ્રજ્વળવતી લપાનક જવાલાઓ શાંત કેમ થાય ?

“પણ, ગુજરાતરેશે પણ એવીજ ભયંકર પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે નથી જાણતા?” પંડિતાએ ચિન્તાતુર સ્વરે પુછ્યું.

“પંડિતા,” માધવે હસીને કહ્યું; “એક મનુષ્ય હૃદયના ઉન્હા નિઃશ્વાસે સમર્થ સામ્રાજ્યો છિન્નભિન્ન થઇ ગયાં છે તો પછી ગુજરાતરેશની તે શી ખીસાત? પંડિતા, મારી ખાતર તમે જરાપણ ઉદ્વિગ્ન થશો નહીં.”

પળવાર યશલક્ષ્મી આતુર નજરે માધવ સામું જોઇ રહી, પછી સ્વર ધીરૌપાડી તેણે કહ્યું: “મંત્રીશ્વર, હું તો નિર્ધન છું પણ મારી આ સર્વ સંપત્તિ તમારે ચરણે ધરું છું. તમારી કાર્યસિદ્ધિ અથે ને કેનો ખપ પડે તેનો વિનાશકેએ ઉપયોગ કરજો.”

એની સુંદર આંખો ભોતી ભોતી જેવા આંસુઓથી ઊભરાતી હતી. માધવનું હૃદય પણ પીડાયું. તે ઉભો થયો અને યશલક્ષ્મી પાસે જઇ તેનો હાથ હાથમાં લઇ પોતાની આંખોએ અડકાડ્યો.

“બહેન”! તેણે ગળગળા અવાજે કહ્યું; “જીવતો હોઇશ તો આવીશ ને ખપ પડશે તે માંગીશ, અત્યારે તો તમારા આશીર્વાદ આપો એટલે હું રજા લઉં.”

માધવના છેલ્લા શબ્દો સાંભળી તે બોલી ઉઠી: “પણ-પણ-

“શું?” માધવે કૂતૂહલથી પુછ્યું.

“તમે હમણા નહીં જશો. બહાર—”

તે આગળ બોલે તે પહેલાં વચમાં માધવે કહ્યું: “તમે ચિન્તા કરશો નહીં. તમારા મહારાજે મોકલેલા મારાઓને ક્યારના મારા અંગરક્ષકે ઠેકાણે કર્યા છે.”

યશલક્ષ્મી સમજતી ન હોય તેમ માધવ સામે જોઇ રહી. માધવે તરત કહ્યું: “આપણે વાત કરતાં હતાં ત્યારે કોઇ પંખીનો વિચિત્ર અવાજ આન્યો હતો તે ધ્યાનમાં છે?

યશલક્ષ્મીએ હા કહી.

“તે મારા સેવકનો ગુપ્ત સંદેશો હતો કે ભય જતો રહ્યો છે.”

આકાશમાં બેઠેલા ઇશ્વર તરફ સાભાર જોતી હોય તેમ હળવે હૈયે યશલક્ષ્મીએ આકાશ તરફ નજર કરી.

“બહેન, સારે હું જઉં છું.” માધવે થોડીક વારે કહ્યું અને યશલક્ષ્મીએ રડતા હૃદયે ગુજરાતના મહામંત્રીને એની બીપણ પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવા રજા આપી. *

* સેબેશીનીની એક વાર્તા ઉપરથી પ્રેરીત.

દયા કરશો કે ?

અનાથ આશ્રમ માટે

આશ્રમના મકાનનું કામ ચાલુ છે રસોડા, કોઠાર, ભોજનશાળાના મકાનોમાં રૂ. ૮૦૦૦ ની તાકીદે જરૂર છે. આ મકાનો પર દાતાઓની ઇચ્છા મુજબ શિલાલેખ ચોડી શકાય છે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

• ઓન૦ સેક્રેટરી, હીંદુ અનાથાશ્રમ-મું વઢવાણ કેમ્પ.

હાઇ કલાસ

બુટ અને શુઝ

ના વેપારીઓને સુચના.

અમારે ત્યાં રબર ડેગ શુઝ, કેનવાઇસ, કેપર સોલ, રબર સોલ,
ટેનીશ શુ, બચ્ચાના બુટ, શુઝ, હોલસેલ અને રાટેલ મળશે.

અમારે ત્યાંના બુટ અને શુઝ હાઇ કલાસ ઓલ લેધર ગેરંટીના ટકવામાં
ધણાજ મજબુત-સેલમાં મન માનતા અને મનપસંદ મળશે. લાવ પણ ધણાજ
કીમ્બેલ રાખવામાં આવ્યા છે.

ધી એલાઇન્સ બુટ હાઉસ,

વસીયામલ બીદરીંગ, ગ્રાંટરોડ, મુ'બઈ નં. ૭.

અમરકાંચિક દવા.

જડ ઘાલેલી, ગુપ્ત વ્યાધીથી પીડાતી સ્ત્રીઓને તુરત આરામ આપનારી

એ મધ્રો શી યા

૩૬ વખતે પેટમાં થતો દુઃખાવો, અનિયમીત આવવું, ગ્રદર, હીરદીરીઆ
માટે સામીત થયેલી દવા છે.

તમારા કુટુંબ માટે

એ મધ્રો શી યા

સોનાની મુલ્યની છે.

ખાટલી ૧ રૂ. ૨.

દવા વેચનાર પાસે મળે છે.

વીરીયલ એજન્સી,

પ્રી-સેસ ટ્રીટ, મુ'બઈ.

ગુજરાતનું કાવ્ય સાહિત્ય

જુલું

ભક્તિરસપ્રધાન

નવું

ગારરસ, વીરરસ, ગંભીરરસપ્રધાન,

જુનામાં

નવામાં

ખાદીનું પાંચ રસોનો
વિકાસ કાંઈપણ નહોતો

ભક્તિરસ

ભક્તિરસ, અદ્ભુતરસ

.....હાસ્યરસ નથી.....

ની છાંયો વહાવતું

તેમાંના ભક્તિરસની ખામી
આ પુસ્તક પુરી પાડે છે.

ગુજરાતના જાણીતા કવિ ખખરદાર રચિત

તા. ૨૫-૧૨-૨૮
ને રાજ ખહાર
પડી ચુક્યું છે.

ભજનિકા

જુના ભજનો
સાથે આ જરૂર
સરખાવજો.

(ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને આત્મસંશોધનના તત્ત્વજ્ઞાન
વિષે રચાયેલાં ગીતોનો સંગ્રહ)

પાના ૧૨૫, ઉંચા કાગળ

મૂલ્ય: (ટ.ખ. જુલું)

કાર્ય પુકું: ૦-૧૪-૦

પાકું પુકું: ૧-૪-૦

—: મળવાનાં ઠેકાણાં;—

(૧) કર્તા પાસેથી: માઉન્ટ રોડ, મદ્રાસ.

(૨) કેશવ શેઠ: ખડાયતા પ્રેસ, અમદાવાદ.

(૩) બધા આખરદાર જુકસેલરેને ત્યાંથી મળશે.

અગર લખો:

જહુરાય ડી. ખંધડીઆ,

જન્મભાષી બીહારીંગ, ખેતવાડી, મેઘન રોડ, મુંબઈ નં. ૪.

ગુજરાતમાં પહેલા નંબરનું ગણાયેલું

દાન આપવાનું ઉત્તમ સ્થાન

હિંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

કે જેમાં હાલ ૧૫૦) અનાથો પળાય છે. એક દિવસના ખોરાકી પૈસા-
કીનાજ રૂ. ૫૦) થાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે.

ધાવતી, મોટી ખાળા, વિધવા, સધવા, વૃદ્ધ વીગેરેનો સ્ત્રી વિભાગ ખોલ્યો
છે. અને આ ખાતે દાનની ઘણીજ જરૂર છે.

‘ગુજરાત’ના વાંચકો આપશો ?

લખો:—મંત્રો, હિંદુ અનાથાશ્રમ—

નડીઆદ.

લેતાની સાથે થતો અજબ ફેરફાર.

વીરીયલ

શરીરના દરેક અંગોને નવું બળ આપી નબળાઇ હટાવે છે.
ધાતુ સંબંધીના દોષો. મગજની કેમ્બેરી, સાંધાનો દુઃખાવો, આંખે અધારી
જેવું સમજવું, હાથ પગની ત્રુટ. આ નબળાઇ સમજાવનારા દર્દોમાંથી બચવા
માટે આજથી

વીરીયલ

દવા શરૂ કરી આરામ ગ્રેણવો.

મોટી ખા. રૂ. ૫) નાની રૂ. ૨.

દવા વેચનાર પાસેથી મળે છે.

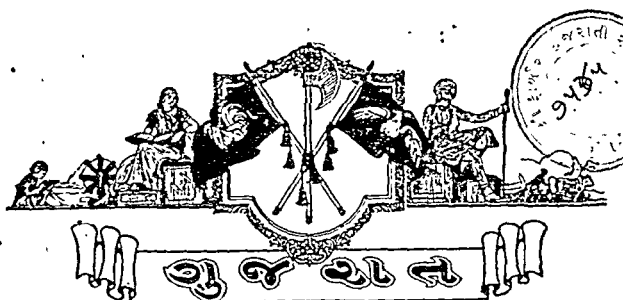

સદરામાં સંધ્યા.

ગુજરાત : માર્ગશીર્ષ ૧૮૫.

ચિત્રકાર : રા. ઠંડુ દેસાઈ.

ધર્મની સ્વ. પત્નિધીના સ્મરણાલે
 ધી કાર્યસ ગુજાતી સમાને
 મીયુત ગાહ્યાભાષ આણુંદજી ચાવડા
 તરફથી સવિનય સન્મેષ ભેટ.

પુસ્તક ૧૪]

માર્ગશીપ ૧૯૮૫

[અંક ૩

વિશ્લેષ જીવનક્રમની જરૂરીઆત છે. વૃદ્ધ રાષ્ટ્ર બની મરે છે, રાખમાંથી નવું રાષ્ટ્ર પ્રગટે છે. એ પુનર્જન્મની ક્રિયા તે વિશ્લેષ. જે દેશનું વાર્ધક્ય જર્જરિત થયું છે તેને એવા પુનર્જન્મ સીવાય વિનાશમાંથી બચવાનો બીજો માર્ગ નથી. એ વિશ્લેષ અને તેના મૂલ્ય મૂલ્ય પરિવર્તનને આવકાર દેવો તેમાંજ ભાવિની સેવા સમાઈ છે.

જે વિશ્લેષ બારણું ઠોકી રહ્યો હોય તે બારણેલી વાટે પેટા છે. જુના ગુજરાતની ભરમમાંથી નવું ગુજરાત પ્રગટ્યું છે-નવું ગુજરાત જેની રૂપરેખાની આગાહી આપણે દરેક વર્ષે આ પ્રસંગે કરતા હતા તે અને ન્યાયે પોતાને બળે તે પોતાનાં સંસ્કાર અને જીવન ઘડવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરશે, ન્યાયે પોતાની યુનિવર્સિટી અને પોતાનાં રાજ્યતંત્રથી શોભશે, ન્યાયે તેનું સાહિત્ય અપૂર્વ વિશિષ્ટતાના સુવર્ણમય કૈલાસે પગ દેશે-ન્યાયે કોઈ એક વિરલ મહાકવિને કોઈ ગુજરાતી જન્મ આપશે, જે ગુર્જરીને ગીર્વાણ ગિરાની મનોહર ચીરાશે રચી, પોતાની મોત્સવીના સુરેથી હૃદયો મુગ્ધ કરતો, આપણા મૂલ્ય પરિવર્તનની કથાને ભાવિ જનતાના ઉદ્ધાર અર્થે એક સરસ અને સનાતન મહાકાવ્યરૂપે સરજી લશે.

‘મૂલ્યપરિવર્તન’માંથી.

જાણી સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી પાર્વતી ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત પ્રણામ આપીને આપણ
નરહી અભિનંદન અર્પણ કરી

ઓ મારાં દુલહંબો! હું નહિ છું.....

ન લિ ની

લેખક :

ડા. મંગુલાલ જમનારામ દવે

ચિત્રકાર :

શ. કલાધિધ

પાત્રો :

અર્થ મૃત્યુ
 લોકમણી:-કલ્યાણનગરના મુખ્યમુખ્ય પુરજનો. પ્રતાપ:-વીર અતિથિ દેવપાદ-યો એક.
 અનુચરી અનુચર
 નરેશ:-કલ્યાણનગરનો ગઝ. નલિની:-વિક્રમદેવની પુત્રી ને નરેશની પત્ની.
 અનુલ ને કુમારી:-નરેશનલિનીનાં પુત્રપુત્રી. જયમલ:-નરેશનો પિતા.

સૂચ: દેવ છતાં એક સેવકની જેમ અહીં આ નરેશના ગજલુવનમાં જીવન વીતાવી રહ્યા છું. પણ તેમાં વાંક કેનો? ઘોષિનાનોગ. તેણેજ મારા પુત્રને હણ્યો. તેણેજ ધોનાના વજ્રથડી તેની જાતી વીધી. ને મેં શરસામાં ને શરસામાં તેના અશિ-લોત્રીઓ હણ્યા. અને શિક્ષામાં મને અહીં આ મત્તને જીવન શક્ષામગીરી મળી રહી. હા, અહીં આવી આ શુદ્ધનો આશ્રય લઈ છું તેને અઘાપિ મુરફી રહ્યા છું. જયમલનો આ પુત્ર નરેશ મને અત્યંત માયાળુ ને પવિત્ર પુણ્યમાં જાણી રહે છે. આથીજ મેં તેને મૃત્યુના પંજામાંથી બચાવ્યો—અલગત બાગ્યની એ ફેલીઓ માથેની એવી ચરતે કે નરેશ ધોના સાટે અન્યને મરણ ચરણ સોંપી રહે. કેટકેટલાએ તેના મિત્રોને

તેણે ગોળ્યા, તેનાં જુદા માતા પિતાનેએ તેણે અજમાવી જોયાં. પણ કાછળ, હા, કાછળ તેને બદલે જીવ ખોવા તત્પર ન થયું—ગીવાય કે તેની વહાલી પત્ની નલિની. એજ એકલી સસુ-દર ને યુવાન છતાંએ પતિને કાજ પ્રાણપાળું કરવા સજ્જ થઈ, જીવનના છત્કા નિશ્વાસ લેતી અન્યારે તેજ એક ચોતાના વેદાજાની કોટે વળગી પરચાક મીઠાવવા વીદાય લઈ રહી છે. અને છુંએ આ અહીં ઉઠો ઉઠો મૃત્યુને નીહાળી-રહું છું. બરાબર વળતે, નિર્મોલ પજમાં જરીએ સુક ન થાય તેમ, તે નલિનીના આત્માને નિજધામ લઈ જવા આવે છે.

[મૃત્યુ પ્રવેશ છે.]

મૃત્યુ: અરે, અહીં તું શું કરે છે? શાના વિચારો ને યુક્તિઓ રચતો અહીં તું ઉભેલ છે? કેને કેને જલનાઓ તો તારી ખરીજ: એક વેળ તેં નરેશને ખ્યાવવા લાગ્યદેવીઓને છેતરી અને વળી આ ખીછ વેળ તેને સાટે પોતાનો ગ્રાણ આપવા તત્પર થએલી નલિનીને રક્ષવા તારાં ધતુધ્ય ને બાણ સાથે તને અહીં હું ઉભેલ જોઉં છું.

સૂર્ય: ગલરા નહીં. ન્યાય ને સત્યજ હું આગળ ધરીશ.

મૃત્યુ: ન્યાયનીજ તને અપેક્ષા હોય તો આ શસ્ત્રાસ્ત્ર શું કામ સજ્યાં છે?

સૂર્ય: એ તો મારાં નિત્યનાં સાથી છે.

મૃત્યુ: પણ વસ્તુત: તો આ ગૃહતું રક્ષણ કરવા એ તેં ધર્યાં છે, નહીં?

સૂર્ય: કારણ કે મિત્રતું દુ:ખ મારાથી સહું નથી જતું.

મૃત્યુ: ત્યારે આ ખીછ વેળ પણ તું મને સુકાવશે, નહીં?

સૂર્ય: પણ પહેલી વેળ મેં તને બળાતકારે ક્યાં કશું જતું કરવા કહેલ?

મૃત્યુ: તો પછી કેવી રીતે તે અહીં પૃથ્વી પર આમ, ટેકવી રહેલ છે?

સૂર્ય: કેમ, તેણે તેની પત્નીને આપીને, જોને તું અત્યારે લેવા આવેલ છે તેને?

મૃત્યુ: હા, અને હું તેને લઇશ ને દૂર દૂરનાં પૃથ્વીપાર્શ્વનાં ભુવનોમાં સુકીશ.

સૂર્ય: તેને લે ને, જતો રહે: કારણ મને નથી લાગતું હું તને કોઇજ રીતે હવાં લગ્યાવી શકું.

મૃત્યુ: ખરા મારા ભોગને લઇ જવામાં? ના, ના, તેમ તારાથી નજ બની શકે— કારણ તે તો મારું નિર્મિત કાર્ય છે.

સૂર્ય: અગત્ય, જલો જે મરણ સન્મુખ ઉભાં છે તેમને લઇ જવાં તે તારું કાર્ય છે, નહીં?

મૃત્યુ: હાં, હાં, સમજ્યો તારી વાક આતુરી.

સૂર્ય: હું તો એટલુંજ કહેવા માગું છું કે એવો કોઇજ માર્ગ છે જે દ્વારા નલિની ઉગરી રહે?

મૃત્યુ: એક પણ તેવો માર્ગ નથી. ઉપરાંત હું એ તેને લેવામાં આનંદ માણી રહ્યો છું.

સૂર્ય: પણ એક કરતાં વધુ જીવન તો તું એક સાથે નજ લઇ શકે.

મૃત્યુ: પણ તને ક્યાં ખબર છે કે ભુવાન જીવનને લઇ જવામાં મને જળરેડો જસ મળે છે?

સૂર્ય: ત્યારે તું મારી વીનવણી નહીંજ માન્ય કરે, કેમ?

મૃત્યુ: ના, તને મારી રીતભાત ક્યાં અગણી છે?

સૂર્ય: તે ખરું, પણ રીતરીવાજો તો અવગણે છે, ને દેવો નિંદે છે.

મૃત્યુ: અને છતાં પ્રત્યેક ખીનકાયદેસરની ઇચ્છા નજ ફળે.

સૂર્ય: પણ, સાંભળ: આવડી તારી હઠી-લાઇનો તને બદલો મળ્યા વિના નથી રહેવાનો. દૂર દૂરના હિમાળા પ્રદેશોમાંથી સ્વેત અસ્ત્રવાની સુલગ જોડી લેવા જવા નીકળેલ એક અતિથિ અહીં નરેશને મહેલ આવી રહેશે: ને તે તારી કનેથી સખતાઇથી આ નલિનીને ખુશવી લેશે. અને તે વખત તેને કોઇજ સાબાશી નહીં દે, ઉલટું સર્વ ત્રીટકાર મળશે તે જુદો.

મૃત્યુ: આ બધા શબ્દો બોલ્યે કશાજ અર્થ નહીં સરે. હું તને ચોક્કસ કહું છું કે એ યુવતિ જરૂર મારી સાથે પૃથ્વીપતિનાં ભુવનોમાં આવી રહેશે. જો, આ હું તેને લેવા માગ્યો. (નમ છે.)

અધ:લોકગણ: રાજદ્વાર આગળ આવડી શાન્તિ શી? નરેશતું કામ આજ આવડું નિ:શબ્દ શું?

અર્ધલોકગણ: કોઈકે અહીં ફરકતું પત્નીશ્રેષ્ઠ નહિની દેવી, અધુના હવે છે વા
નથી દોસતું, જેને પુછતાં માલુમ પડે કે નથી હવતાં?
આપણાં રાજરાણી, વિદ્યમદેવનાં કુંવરી અર્ધલોકગણ: (૧) કોઈકે તમે રૂઢી

નીદાન, તે તારી પત્નીને બરાબર મળતી છે.

—હાય ! ગયું તે ગયું !

તો, હેવાદાટ કદપાન્તનો, કે એવો કરુણતમ સ્વર સાંભળો છો ? અને આ દાર પર પણ દોષ સેવક સુદાંતે નથી ઉભેલ.

અરે, અરે, કોઈ તો આવો ને સાચા સમાચાર જણાવી રહો, જેથી ખળખળતા આ શોકસાગરની ઊર્મિઓ અમારે હૈયે ક્રેંક શમી રહે.....

અર્ધલોક: (૨) અંધળન, રાણીશ્રી ગત થયાં હોય તો આવકું મૌન અહીં ન હોય.

અર્ધલોક: (૧) કદાચ તેમનું શબ હજી અહીંથી ન ઉપડ્યું હોય.

અર્ધલોક: (૨) એવી અટકળ કેવી રીતે ? મને કેં એવી આશા નથી પડતી. તમને શી રીતે આવડો ભરોસો સાંપડે છે ?

અર્ધલોક: (૧) નરેશ આમ એકધુંજ તેની આવી ઉમદા પત્નીનું. શબ ગ્રહ બહાર ન નીકળવા દે.

અર્ધલોક: (૨) પણ આ મહેલને દાર એવું એક પણ ચિન્હ નથી જણાતું. જેથી ખબર પડે કે અંદર કોઈકનું મરણ થયું છે.

અર્ધલોક: (૧) અને છતાંએ આજ નિર્મિત દિવસ છે એની કાણુ ના પાડશે ?

અર્ધલોક: (૨) એટલે ?

અર્ધલોક: (૧) એટલે કેમ ? પ્રયાણનો આજનો દિવસ ચોક્કસ સુકરર કરેલ છે તે નથી માલમ થું ?

અર્ધલોક: (૨) હાય ! આ શબ્દ તો શક્ય સમા અંતરતમ અંતર ભોંકાઈ રહે છે.

સમસ્ત લોકગણ: એ તો ખરુંજ છે કે લલાં ને સત્જનનતુંજ મૃત્યું અહીં વહેતું નિર્ગમ્યું છે. ત્યારે શુષ્કને સળગવા માટે ઘણો લાંબો કાળ જોઈએ છે. અનાથ એ યુવતિને ક્યાંએ આપણે હવાં નહીં છોડવી શકીએ. તે ગમજ-સદાને માટે ગમજ. સારાએ જગતમાં એક પણ એવું સ્થાન નથી ત્યાં તેની લાળ હવાં સાંપડી શકે. અણ-મીત્યું મૃત્યુ આવી દાર ખખડાવતું ઉભું રહે છે ને અન્યત્ર ક્યાંએ જવાનો સમય સુદાં. શોધ્યોએ નથી જડી શકતો. દક્ષત સ્વપ્નનામાં મૃતને સજીવન કરવાની શક્તિ હતી. પણ હવાં તેએ હણાયો, એટલે એવી કેંજ આશા રાખવી ફાકટ ! કેટકેટલાંએ બલિદાનો દેવાને દધએ છીએ, કેટકેટલાંએ તેમનાં અનુષ્ઠાન ને આરાધન કરીએ છીએ, છતાંએ શોકનાં શમન તો થવાનાંજ નહીં. જુઓ, આ પેલી મહેલની અનુચરી આવે-હૈવાદાટ રડતી ને અથુ હઝકતી આંખો ભરી-

(અનુચરી આવે છે.) લાત્ર, પુછું તેને શણીય હયાત છે-યા નથી.

અનુચરી: હયાત, ને છતાં એ તમે તેને મરેલ કહી શકો.

લોકગણ: એમ કેમ ખતે? એકનું એક મનુષ્ય હયાત ને નહયાત એક સાથે કેવી રીતે હોઈ શકે?

અનુચરી: અંતિમ નિઃશ્વાસ.....ચાકી, રહ્યા છે, ને પ્રતિક્ષણ તે ઉંડું ઉંડું ઝાખાતાં જાય છે.

લોકગણ: હાય, નરેશ! આવી પુણ્યાળુ પત્ની તારે લાગ્ય નજ ઝાઝા!

અનુચરી: ચોતે શું ગુમાવી રહેલ છે તે છેલ્લી ઘડી સુધી તે નહોતા જાણી શકેલ.

લોકગણ: એક પણ માર્ગ હવાં તેને ડિગારવાનો નથી રહ્યો?

અનુચરી: ના, એક પણ નહીં. નિર્મિત પણ સત્વર ધપતી આવી પહોંચે છે.

લોકગણ: તેના દેહને અનુસરતી અત્યેષ્ટિ સૌ દિ-યાઓ આરંભાઈ છે ત્યારે?

અનુચરી: હારતો. ને શબવાહિની મુખ્યાંતે તેઆર છે.

લોકગણ: ભણે, પણ એટલું તો સત્ય છે કે તેની કીર્તિ અવિચળ છે. આ જગતમાં કોઈજ સ્ત્રી તેની ખરોખરી નહીં કરી શકે.

અનુચરી: અસખત, કોણુ તેની ના પાડી શકશે? કંઈ સ્ત્રી આમ ચોતાના પતિની ખાતર પ્રાણ અર્પવા તેઆર થઈ છે? સારા પરદેશમાં તેની કીર્તિ ગાઝ રહી છે. અને આજનો તો તેનો પૂતાંત સાંભળો-જરૂર

નરેશ, મારી દેવાની છેલ્લી વાત વને કહી દેડં.

તમને નવાઈ લાગશે-તેણે જાણ્યું કે આજે જ એ નિર્મિત દિન ઉગે છે, એટલે તરતજ નહાઈ ઘોઘ પવિત્ર થઈ રાજગૃહની કુલ-દેવીને મંદિર તે આઘ્યાં ને સાષ્ટાંગ દંડ-વત પ્રણામ કરી પ્રાર્થી રહ્યાં. “માતાજી, હું જાઉં છું” ને મારાં નાનકડાં કુલડાંઓ તને સોંપી જાઉં છું, તું આજથી તેમની મા-માવડી થઈ રહેજે-અતુલ મોટા ધાય ત્યારે તેને એક સુલક્ષણી ને પ્રેમાળ પત્ની મેળવી આપજે: ને કુમારીને દાજ તેવોજ સુલક્ષણી ને ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન પતિ ગોત્રી આપજે: અને સદૈવ તેઓ સુખમાં, શાન્તિમાં ને આનંદમાં રહે તેવાં તેમનાં હવનનિયમન તું ચોજી રહેજે.”-પછી ગૃહને ખડે ખડે તે દર્યાં, સૌ પર પુષ્પો રેપાં ને સૌમાં ઉભી એકચિત્ત સ્તવન આદર્યાં. પણ જ્યારે તે શયનમંદિર સમીપ આઘ્યાં ત્યારે તો હૈયાંનું રુદન ખાળ્યું ન રહ્યું. શૈયા જોનાં તો કેટલાંએ કરુણતમ શબ્દો નીસરી રહ્યાં: “ઓ મારી વહાલેરી શૈયા: અમારા પરમ પ્રિય દામ્પત્યની પ્રેમજ્ઞ પ્રતિતિ: તને મેં હું આ અન્તની વીદાય દઈ રહું છું. કેંકે તું ન લજવાય તે ખાતર, ને વધારે તો મારા પ્રેમજ્ઞ પતિની ખાતર, મેં આ મૃત્યુને બેટવાનો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. કદાચ મારી સપત્ની તને પોતાની કરશે, કદાચ તે મારા કરતાં વધારે ધન્ય મનાઈ રહેશે, પણ મારા કરતાં વધારે પવિત્ર ને વ્રતિની તો નહીં જ લેખાય.” અને તેમ વદી તે તેને યુગી રહ્યાં, ને અરુપક્ષિત અશ્રુધારવડે સારી શૈયા બીજની રહ્યાં-અંતે જ્યારે અશ્રુ પુટ્યાં ત્યારે ઉઘી શયનમંદિરની બહાર જતાંએ તેના પ્રત્યે રિધર નયને નીરખી રહ્યાં. એવે તો અતુલ ને કુમારી જન્મે ખાળકો તેને વીંટળી વળ્યાં. ઉભયને તેણે હાથમાં લીધાં, રમાડ્યાં,

ને અન્તનાં માતૃવત્સલ સુખ્યન દીધાં. અન્તે સારાંએ અમે અનુચરો અદ્વાદ રુદન સારી રહ્યાં. પણ તેમણે તો અમને સૌને શાંત રહેવા સુચવ્યું-અન્તની એ વેળાએ પણ તેટલીજ મધુરતા થકી અમને તે તેમ કરવા વીનવી રહ્યાં. ખરેખર! નરેશને આ પુણ્ય-ધામ આજ ભયંકર શોકનો દાવાનળ ઉઘટે છે. જાતે મરીને તેઓ હમેશને મારે કદાચ સુખી થયા હોત; પણ મરણને અવહેલીને તો તેમણે કદીએ ન વીસરાય તેવા શોકની ઝડીઓને વહોરી લીધી છે.

લોકગણ: અલખત, આવી એક વહાલેરી પત્નીને ખોવામાં નિરવધિ- શોકનો વારસો તેમણે વહોરી લીધો છે.

અનુચરી: હા, હા, તેએ કેટકેટલું રડે છે! વહાલી પોતાની પત્નીને હૈયા સરસું ચાંપી તેએ કેટકેટલાં અશ્રુ સારી રહે છે! પ્રતિપક્ષ તે પ્રાર્થે છે કે “તું ન જતી-તું ન જતી.” પણ વળે શું? રાણીજીએ સાવ મ્હાન ને નિસ્તેજ થતાં જાય છે-અને જતાંએ અંતિમ એક સુભગ સૂર્ય-દર્શનની તેમને વાંછના રહી જાય છે. પણ હવે, હું જઈશ, ને તમે આવેશ હો તે રાજાજીને જણાવીશ. જુના સૌ મિત્રોમાંથી તમેજ એક તેમની આવી અકથ્ય દુઃખની વેળાએ સાન્ત-વન આપવા આવેશ હો.

લોકગણ: ઓ ઘોષિતા, કેં માર્ગ સુઝાડ-દુઃખાનીનો કેં દાર ઉઘાડ. જય-મલના ઓ પુત્ર! વિક્રમદેવની ઓ પુત્રી! રડો, રડો, સારુએ નગર રડી રહો! જુઓ, જુઓ, નરેશને સંગે લઈ નહિની આ આવે. તમારી વહાલામાં વહાલી રાણી આ આવે. આશાની કુમળી વેલ શી, પ્રેમલ પંખિણીશી નમતી ઢળતી આ આવે. રડો, રડો, કથ્યાણ-નગરી સારીએ રડી રહો! પુત્રીશ્રેષ્ઠ, પત્નીશ્રેષ્ઠ નહિનીના અકાળ મૃત્યુને મારે સૌ રડી રહો.

૧...કરી, કરી, હું
હવાં નહીં કહું કે
લક્ષ્મીમાં સદૈવ હૃદય-
જ ઉલ્લાસ છે.
ભૂતકાલનાં સૌ
દુઃખદ દર્શનો ને
વર્તમાનનું આ-
પણું નૃપતિનું આ
દુઃખ જોઈ રહીએ
હું તેમ નહીં કહું.
હવેથી એમનું જી-
વન જીવન ન હોય.
પ્રાણ સમી વહાલી
પત્ની વિજયદેવું જી-
વન જીવન ન હોય.

[નલિની તથા
નરેશ પ્રવેશે છે.]

નલિની: ઓ
તપનદેવ! ઓ દિ-
નેશ દરતી સૌ
સુવર્ણ વાદળો-
ઓ!

નરેશ: ઓ
વહાલી, વહાલી!
તને ને મને તપન-
દેવ જોઈ રહ્યા
છે-પણ શું કરે?
તારાં મારાં ગિર-
વધિ કળને ન્યાણી

રહ્યા છે, પણ તે શું કરી શકે?

નલિની: ઓ પૃથ્વીમાતા, ઓ મારી
જન્મભૂમિ ઉત્તરવિની!

નરેશ: ઓ વહાલી, વહાલી! ન જા,
ન જા, મને અજગો ન કર: આપણ બન્નેને
દજીએ દેવો કે સદાય કરી રહે તે માટ
વીનરી રહીએ-સજોડ પ્રાર્થા રહીએ.

મૃત્યુ: જો તેને લેવાને આ હું ચાલ્યો—

ના માર્ગમાં લઈ જાય છે. હાં મને જાણી
રાખ્યે શું થવાનું છે? છાડી દો, છાડી દો
મને વિશ્વની ક્રીડા, હા ક્રીડા વિષમ ને અધારી
-અણજાણી વાટય મને તે લઈ જાય છે?

નરેશ: તારાં સૌ મિત્રોને દુઃસહ એવું
આ પ્રયાણ અમને, મને ને તારાં બે બાલુકાં-
ને તો અતિ વિષમ, અતિ શોકજન્ય, ને

નલિની: પણ

આ જણાય-અ-
જાત સાગરને ઓ-
ળંગતી આવતી
પેલી નૌકા હું જો-
ઉં છું. અને
અનિકનો પેલો
નાવિક મને બોલા-
વતો સુણાય છે-
“ચાલ, ચાલ.
નલિની! વિલગ્ન
મા કર.” એવા
તેના બોલ મારે
કાને અધડાય છે.

નરેશ: હાય,
હાય! અજાત સા-
ગરપરના તારા પ્ર-
યાણની આ કથાજ
મને અસહ્ય લાગે
છે. ઓ દુઃખ-
નિમગ્ન સર્ખિ શાં
શાં કળે આપણે
દુર્ભાગ્યે લખાયાં
છે?

નલિની: જી-
ઓ હો, જીઓ
હો તમે-કોક મને
લે છે, અહીંથી
મને ઉપાડી મૃત્યુ-

કારણે થઈ રહેશે.

નસિનો: છાડો, સત્વર મને છાડી દો ! તમારા હાથમાંથી મને નીચે મુકો. બુઝો, બુઝો, મૃત્યુ સન્મુખ ઉભેલ છે. ને આંખે સૌ અંધારાં ઉભરાય છે. ઓ વહાલેરાંઓ, ઓ મારાં અતુલ ને કુમારી ! વીદાય, તમારી વહાલુડી નિશીની વીદાય !

નરેશ: હીંમત રાખ, વહાલી, હીંમત રાખ. આમ ઢળી ન પડ. તારાં બાળકોની ખાતર તો જીવ: અને હું, હાય-હાથેકે તું વીહોણો નહીં છવી રહું; મારાં જીવન ને મૃત્યુ તારા હાથમાં છે; તારો પ્રેમજ એક હું ઉપાસું છું.

નસિનો: જો, નરેશ, છેલ્લી મારી હૈયાની ઘાત તને કહી દઉં. તું જાણે છે તારી ખાતર, તને જીવિત અપી હું પૃથ્વીને માર્ગથી સીધાવું છું. કારણ તારા વીહોણી મારી છાંદગી મેં મિથ્યા લેખી, તારા વીહોણું મારું રાજધન મેં વૃથા પેખ્યું. અવખત, તારાં વૃદ્ધ માતૃપિતાએ જરૂર તારે માટે નિજ જીવન સમર્પ્યા હોત. કારણ તું તેમનો એકનો એક પનોતો ને લાડીલો પુત્ર હતો, તેમ તને શમાયે હાં તેમને ખીજા કાંઈ પુત્રની આશા હોય તેવુંએ નહતું. અને તે રીતે હું છવી હોત-હું ને તું સંગે એમ સદૈવ દામ્પત્યના રાસ ઝીલી રહ્યાં હોત. ને આજ તારે મારી ખોટ રડવાનો સમય ન આવ્યો હોત-પણ કોઈ વિધિ વચમાં આવી ને તેણે આજની સૌ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી. બસ! મને તું સંભારજે, તારી ખાતર જગતની લીલાને ઉવેખતી ને પ્રકાશ પારાવારમાંથી અજગી થતી તારી નસિનીને હૈયાં સરસી જડી રાખજે. અતુલ ને કુમારીનું જતન કરજે-સારાએ આ રાજ-ગૃહમાં તેમને નિષ્કંટક રમવા દેજે. અને એવાં મીઠાં ને કમળાં ભગવનમાં

બાળકોને કોઈ સપત્નીને ન સોંપતો: તે કદાચ આપણા આપરિપૂર્ણ પ્રેમની પ્રતીતિ સમાં બાળકો વીશે તારા ચિત્તમાં અન્યથા સૂચવી રહેશે. કોઈ કોઈ સાવજી માતાઓ જ શુદ્ધ ને સરળહૃદયા હોય છે, બાકી તે વિનાની બીજાઓની દૃષ્ટીથી દયા ને મમતા નિર્ઝરતા વર્તનમાં સાવકાં બાળકો પ્રત્યે ઉંડેરું અહર ને કાતીલ વૈર વસે છે, તે તને ક્યાં અન્નવ્યુ છે? આથી તને વીનવું છું કે મારી ખાતર, મારાં કુમળાં કુલ-અંજોની ખાતર, ફરીથી તું ન પરણતો. અતુલને શિર તું છત્ર સમો વિરાજજે-સર્વ શક્તિ સન્નિધિ ને શિવત્વને દામતો. પણ કુમારી, ઓ દુલારી, તું કેવી રીતે મા-વીહોણી રહી શકશે? તારી વિધા, તારી કલા, ને તે પછી તારે માટે ઉમદા એક પતિની શોધ ને તેની સાથે તારાં લગ્ન-એ સૌ, હાય, એ શોજ મારાથી નહીં જોવાય: અને તે પછીએ તને સંસારની સૌ સમવિષમ બાળતોમાં સારી સજાદ પણ નહીં આપી શકાય! કારણ હું તો હવાં જઉં છું-મરવા તૈયાર થઈ છું. આ ચાલી હવાં-તો બસ, સૌ ચુપી થઈ રહો. અને તું, ઓ, નરેશ, તું-સૈદ્ધ મગરૂર થઈ રહેજે કે અનુપમ એક પત્ની તને લાધી હતી, અને તમે, ઓ અતુલ ને કુમારી, તમેએ સદા અભિમાન રાખજે કે તમારે આવી એક જનની હતી.....

લોકગણ: ધૈર્ય ધરો, રાણીજી, ધૈર્ય ધરો. જરૂર નરેશ સૌ તેમ કરેલ પ્રતિજ્ઞાઓને પાળશે એમ હું જણાવી રહું છું. શોજ સૌ તમારું કહ્યું તે કરશે એની તમને ખાતરી દઈ રહું છું.....

નરેશ: જરૂર, જરૂર તેમ થશેજ. હું તેમ કરીશજ. જીવતાં તું મને એકજ પત્ની હતી. અને તું ગએ તું ને તુંજ મારી

પત્ની રહેશે. અન્ય કોઈને આ કંઈવાળું નગરીની કન્યા મને નહીં. વરી રહે-પછી બલે તે ઉત્તમ કુલની હો, વાં અતુત્તમ સૌન્દર્યને ધરનારી હો. અને મારે બાલકનીએ ક્યાં કમી છે? તેમના બન્નેનાં મુખમાં તે સ્નેહમાં હું તને નીહાળી રહીશ. એક વર્ષનું નહીં, પણ છ'દગીલરનું તારે કાળનું શોકમસ્ત આયુષ્ય હું વહી રહીશ, જો નલિની! મારા પિતા તથા માતા તો નકામાં-નામનાં બાત્ર નીવડ્યાં; તું જ તું એક સાચી, તું જ તું એક અજબ પત્નીમત. વિલસી જગતને આ તટ મને લાધી રહી, ને જગત પાર થતાં પણ તેની તેજ તું રહેશે. આજથી હું સર્વ કોઈ છ'દગીનાં સુખોને મિથ્યા સૌ શોભન-વસ્તુઓને, તિલાંજલિ દઈ રહું છું. ન જીવવા સરીખું જ માત્ર જીવી રહીશ-આ આપણાં વીણાં ને સીતાર સદૈવ વણુછેડ્યાં જ રહેશે. કારણ જીવનનો મારો આનંદ તું તે ઉડી જતાં એ વાદ્ય ને સંગીતની રમણ મારે માટે સાવ નીરર્થક છે. આપણી શૈયામાં કોક, કુશલ કલાવિદે કરેલ તારી પ્રતિમા પર્ધરાવીશ ને તારા નામમાં તેને આશ્લેષી રહીશ. અલગત આમ કૈંક જીવને શાંતા મળશે તે ભોગવીશ. અને તું એ મને કદીક કદીક સ્વપ્નમાં ભેટી રહેશે, તું એ મને આનંદી રહેશે, નહીં?

હાય, ઔશ્ધિયસ સમો મારો સુમધુર કંક હોત તો તો ક્યારનોએ હું તને પૃથ્વીપાર્યના પ્રદેશોમાંથી પુનઃઅહીં આણી શક્યો હોત-મૃત્યુ ને તેના નાવિકના હાથમાંથી તને મુક્ત કરી શક્યો હોત. પણ તું ત્યાં મારી રાહ બેતી રહેજે: દેવારા મુણાતાં હું સત્વર ત્યાં આવી પહોંચું છું: ત્યાંએ આપણું સંગે પતિપત્ની સંભાં નિર્હર આનંદમાં નિવસી રહીએ તે માટ કોક ધન્ય આવાસ તૈઆર રાખી રહેજે, એજ તારાજ કક્ષનમાં મારીએ

લાશ મુકવા હું બાલકોને કહી રહીશ. તારીજ સંગે મનેએ એકજ કંથમાં દાટવા તેમને વીનવી રહીશ. અને એ રીતે મૃત્યુમાંએ તું ને હું એકઠાંજ રહીશું, જો મારી પ્રતિની!

લોકગણ: તમારી સંગે હુંએ આ તમારા કક્ષનમાં મારું રહન ભેળવું છું. મિત્ર સાથે મિત્ર રડશે-આકંદશે. ને તે રીતે રાણીજીને યોગ્ય સૌ થવા દેશે.

નલિની: મારાં પુલકાં, લુઓ, તમે સાક્ષી છો-સગ્ગા તમારા કાનથી તમ પિતાએ લીધેલ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી છે-કે પુનઃ પરણી મને તેમ તમને તે નહીં અપમાને.

નરેશ: હા, હા, મારી એ પ્રતિજ્ઞા છે, ને હું તે આયુષ્યલર પાળીશ.

નલિની: ભલે ત્યારે, હ્યો, આ બાળકો ને મારે પડએથી તમારે પડએ ધરી રહો.

નરેશ: જરૂર, જરૂર, વહાલેરા હાથે અપાએલ એ બાળકોને તારા મુલ્યતમ એધાણ સમાં હું સદાસર્વદા માની રહીશ.

નલિની: ભલે ત્યારે આજથી તમે તેમની માતા બનજો, ને મારું સર્વ તેમને માટેનું ઇચ્છુ પુરું કરજો.

નરેશ: જરૂર, જરૂર, કારણ તું વિહોણી તેમની ચિંતાઓ કારમી હશે.

નલિની: જો મારાં બાલ-પુલકાંઓ, જઈ છું-જઈ છું હવાં હું તે ધામ, ન્યાં મારી વધારે જરૂર છે.

નરેશ: મા બોલ, જો મા બોલ એવું. હાય! તું વિતા હું કેવી રીતે જીવી રહીશ?

નલિની: તારું દુઃખ તો વખત સૌ વીસારે ન'આવશે અને ગયાં તે તો ગયાંજ ને? સાવ નહીવલ્લ થઈ ગયાં ને?

નરેશ: મા બોલ. મા બોલ એવું. હું તને વીનવું છું. મને સાથે લે-તારી સંગે મને પૃથ્વીપાર્યના એ પ્રદેશમાં લઈ બ.

નલિની: તારે ખદ્દે હું મરું છું એજ પુરતું છે.

નરેશ: ઓ વિધિ! જાણુ છું મને કેવી ઉત્તમોત્તમ પત્ની થઈ વીણુટો કરે છે તે?

નલિની: જુઓ, જુઓ, આંખના દેવતા જતા રહેતા હાથે છે.

નરેશ: ખરેખર, તારા વીણુટું મારું હવત નષ્ટ થઈ ગયું.

નલિની: હવાં મારે વીશે ન ચીન્ટ્ય. ગઈ સગીજ મને ગણી રહે.

નરેશ: જરાક, જરાક તો ઉંચું જો; જો, જો, આ તારાં અતુલ ને કુમારી, ન છોડ, ન છોડ તેમને.

નલિની: વહાલેરાંઓ, વીદાય દો મને.

નરેશ: એક ક્ષણુ તો તેમના સામું જો.

નલિની: હવાં શું જોઉં? અન્તક આ પ્રત્યક્ષ ઉભો છે ત્યાં શું જોઉં?

નરેશ: શું કહે છે તું? અમને ત્યજે છે તું?

નલિની: જરૂર-વીદાય દો. (મરે છે.)

નરેશ: ગઈ! ગઈ! હાય! હું!

લોકગણુ: રાણીજી ગયાં-નરેશનાં નલિની દેવલોક પામ્યાં.

અતુલ ને કુમારી: હાય! વિધિ! સીધાન્યાં તમે-ગયાં અમને ત્યજે દૂર-દૂર સિધા-ન્યાં, અચેતન તમારું આ શરીર! હાય! એકવેળ તો સાંભળો, અમે-અમે તારાં બાલુડાંઓ-તારાં કુલડાંઓ તને બોલાવીએ છીએ. જો, તારે મુખ અમ મુખ માંડી રહીએ છીએ.

નરેશ: તે નહીં સાંભળે: તે નહીં દેખે, હવાં; ઓ બાલુડાંઓ, તમારા ને મારા પર વિધિએ આ જળજળસ્ત પ્રહાર કર્યો.

અતુલ ને કુમારી: અમે તો સાવ નાન. કડાં પશુડાં છીએ, અને અમારી નિલિબા આમ ચાલી ગઈ અમને એકલાં મુકીને. આપણે બે લાદજાડેન સાવ નિર્ભાગી. ને

ઓ પિતાજી! તમેએ-તમેએ તેને ગયે સાવ. દુઃખી થઈ ગયા! આપણું ધર આજથી દેવાઈ ગયું. સ્મશાન સમું તે થઈ રહ્યું.

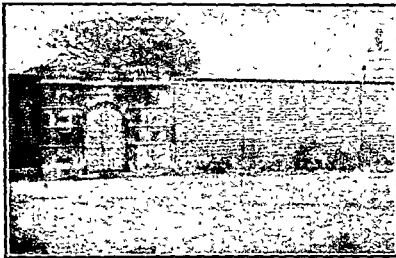
લોકગણુ: નરેશ! જાના રહો, પડે તે સૌ સહી રહો. પત્નીશ્રેષ્ઠ આને શુભાવવામાં તમે કેં પહેલા તેમ છેલ્લા નથી. અને મૃત્યુનાં દેવાં તો સૌનેએ છેલ્લ.

નરેશ: હું તે સમજું છું, અને આ કેં અકસ્માત આક્રમિત નથી આવી પડી તેએ મને માલુમ છે. પહેલેથી હું તે જાણુતો ને ત્યારથીજ નિત્ય નિત્ય ખુરી રહેજા. પણ હવાં તમે સૌ મારી સાથે રહેજો. એકલાં તેને ભૂમિશયન દેવરાવતાં મારું ધર્મ ખુરી જશે. પણ તે પહેલા કલ્યાણીમાં સર્વજન જાહેર કરાવી દો કે આજથી એક વર્ષ સુધી સર્વ કોઈ - આખાલવદ્દ દેવી નલિનીના મરણનો શોક સારાએ. રાત્ર્યમાં પાળી રહે. સૌ નૃત્ય ને નાટ્ય, સૌ વાદ્ય ને વાજન, સૌ ઉત્સવ ને ઉલ્લાસ, વર્ષ પર્વ ત નહીંવત થઈ રહે. કારણ આવી પ્રેમાળ ને પ્રતનિષ્ઠ કુળવધૂ આવડા પ્રજાપ્રીય સન્માનની અપેક્ષા રાખેજ. તેતું મૃત્યુ મારું મૃત્યુ છે—કારણ એક તેજ, તેજ એકલી-મારી ખાતર સ્વપ્રાણ સમર્પી રહી.

[નરેશ તેમ અતુલ તથા કુમારી જાય છે]

લોકગણુ: પૃથ્વીપાર્શ્વનાં તે ભુવનોમાં, સર્વ વિક્રમદેવની કુંવરી, સદેવ તું મુખમાં નિવસી રહેજો. અને મૃત્યુ તેમ તેના સાથી-ઓનેએ જાણુ થઈ રહો કે યમાલયે એક અતુલમ યુવતિ પધારી છે. કલાનિષ્પન્ન સૌ મહારથીઓ સમ સુરીલાં નિજ ગાન તારાં કીર્તિ કાન્તિ ને વિલવતાને વહનાં સદેવ સારી રહો. મારામાં શક્તિ હોય તો દુઃખે તને એ દૂરદૂરનાં ભુવનોમાંથી પુનઃઅહીં આ રાજમહાલયને આંગણે આણી રદ્દ. ઓ

[વધુ મારે જુઓ ૫૪: ૧૮૫]

એકનાકું : જુજ

== જુ જ નિ રી ક્ષણ ==

લેખક :

ગા. પ્રજનાથ વિ. મહારાજ

કચ્છ એટલે સમુદ્રાવૃતભૂપ્રદેશ. તેની પૂર્વે અને ઉત્તરે રણ અથવા શુષ્ક સાગર, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને સિંધુ મુખ, દક્ષિણે કચ્છી અખાત અને હીંદી મહાસાગર છે તે રૂંદ તથા જૂં અક્ષાંશ અને રૂંદ તથા હૂં રેખાંશ વચ્ચે આવેલ છે. તેનો વિસ્તાર પૂર્વે પશ્ચિમ ૧૬૦ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૩૫ થી ૭૦ માઇલનો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચો. માઇલ છે. તેમાં ૧૪૫૦૦૦૦ એકર ખેડવણીની જગ્યા છે.

કચ્છના રાજકીય આઠ વિભાગ મુખ્યત્વે છે. કમરા : અખડશો, અંજર, ભચાઉ, જુજ, લખપત, માંડવી, મુદરા અને રાપર. તેમની વચ્ચે ૧૦૦૦ ગામ વહેંચાએલાં છે.

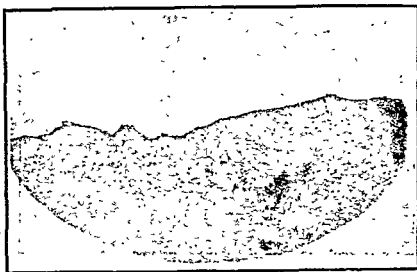
પહેલાં મહારાવથી ખેંગારજીએ સંવત ૧૬૦૨ માં અંજરનો અને ૧૬૦૫માં જુજનો પાયો નાખ્યો હતો. ૧૬૩૬ માં રાયપુર બંદર (પૂર્વે માંડવી બંદરનું નામ રાયપર બંદર

હતું) ની સ્થાપના કરી હતી, અને રાજધાની જુજમાં સ્થાપી હતી.*

કચ્છનું પાલતખત શહેર જુજ એ કચ્છના સૌદમ્ય, કચ્છની સભ્યતા અને કચ્છની સ્વચ્છતાનો એક આદર્શ નમુનો છે. એ કચ્છના સૌદમ્યની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી કચ્છની રાજ્યધાની જુજમાં તા. ૧૧ મી મે થી જુન ૩ જી સુધી મારે રહેવાનું થયું.

ધણી વર્ષો પૂર્વે જુજ કાઠી લોકોના હાથમાં હતું. મૂલ નામ જુજને બદલે જુજંગ નગર છે એમ લોકો કહે છે. જુજની કુલ વસ્તી ૧૬૨૮૧ છે. તેમાં નાગરો, જુહાણાઓ, ખવાસો, મહોરદેનોની વસ્તી વધારે પ્રમાણમાં છે. મુસદ્દી વર્ગમાં અને અહીંના રાજ્યખાતાઓમાં અમલદાર વર્ગોમાં નાગર કોમ પહોંતામાં અગ્રગણ્ય ગણાય છે. જુજ શહેરની

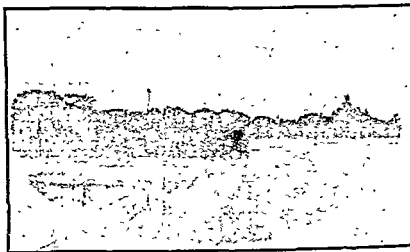
* જુજ એ કચ્છનો જૂહદ ઇતિહાસ. પા. ૮.

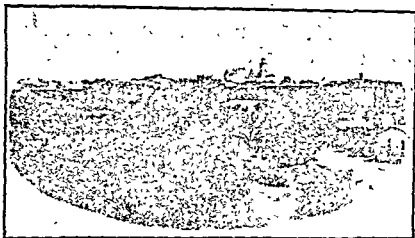

ભુજ ફોટ

મધ્યસ્થ દરબારગઢ આવ્યો છે. ત્યાં નામદાર મહારાવશ્રી રાજ્ય કુટુંબ સહિત નિવાસ કરે છે. ભુજ અહીં માધવના ઘેરાવામાં વસેલું છે. અહીંની ધરખાંધણી ભુની પદ્ધતિની છે. એ મજલાથી ભાગ્યેજ ત્રીજો મજલો નજરે પડે છે. કચ્છની સ્વચ્છતામાં ભુજ એ અપૂર્વ છે. અહીંની પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ સડકો, મોટી, વિશાલ, એવં સાધારણ, ધુળીઆળ દેખાય છે. જળ, વાયુ પણ ભુજનાં સારાં છે. ભુજ પાવંત્ય પ્રદેશમાં મધ્યસ્થ હોવાથી

ઉષ્માનો અને શૈત્યનો પ્રકોપ વંધારે દેખાય છે. અહીં વર્ષા ઋતુમાં વરસાદ વધારેમાં વધારે ૧૮ ઇંચ અને ઝોઝામાં ઝોઝો ૧૦ ઇંચ પડે છે. ગરમી પણ ભુજમાં ભુન અને ભુલાઇમાં ૧૦૩ ડીગ્રી સુધી ચઢી જાય છે. ભુજની હવા સુષી કઠી સકાય એવું કેટલાક ચિકિત્સકોનું મંતવ્ય છે. ભુજની જમીન ઋતુ પ્રમાણે સાધારણ પાક આપે છે. કોરડ ઉદે મહનો પાક વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. ચાંદી ઉપરનું દોતરકામ ખરેખર પ્રશંસનીય છે. તે

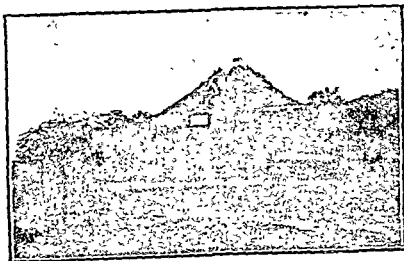
રાત્રમહેલ, ભુજ

કોતરકામ સર્વત્ર વખણાય છે. મીના કામ પણ અહીંનું ધણું જ ઉત્તમ થાય છે. કહે છે કે એવું કામ કલકત્તાના મીનાકારો પણ કરી શકતા નથી.

આ શહેરને ફરનો પટ્ટપરનો મજબુત કોટ બાંધેલો છે. તેમાં પાંચ દરવાજા અને છઠ્ઠી ખડકી છે. દરવાજો પૂર્વમાં આવેલ છે તેને બીડનું નાકું કહે છે. દ્વિતીય દરવાજો પશ્ચિમાભિમુખ છે તેને પાટવારીનું નાકું કહે છે. ત્રિતીય દરવાજો દક્ષિણમાં સ્થિત છે તેને મકાદેવનું નાકું કહે છે. અને ચતુર્થ દાર

ઉદિચિદિશાભિમુખ છે તેને સપાંટનું નાકું કહે છે અને પંચમદાર ઉદિચિદિશાના એક કાણમાં સ્થિત છે તેને વાણીઆવાડનું નાકું કહે છે.

ભુજનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળોમાં, શરદ બાગ, ખાસીવાડી અને પબ્લીક ગાર્ડન (Public Garden) મુખ્ય છે. તેમાં શરદ બાગની ગોડવણી, સ્વચ્છતા અને ભવ્યતા અહીંના પ્રમાણમાં સારી ગણાય. કહે છે કે શરદ બાગમાં એવા કીંમતી કીંમતી ઝાડો છે કે તેવાં મુંબાઇના વીકટોરીઆ ગાર્ડનમાં

સુવર્ણ ભદ્ર, ભુજ

(Victoria Garden) અને કલકત્તાના બાગીચાએ ચઢવાની સગવડ માટે જોડાવી દીધાં ચીડીઆ બાગમાં પણ નથી. તે બાગની છે. પ્રથમથીજ તે પગથીઆ ઉપર ચઢવાની મધ્યમાં એક નાનો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો બંગલો શરૂઆત થાય છે. તે કીલ્લાના અંદરન બધાવેણ છે. તેની પ્રત્યેક બારી બારણે ભાગમાં આજકાલ જંગલનો દેખાવ નજરે પડે છે. બે ચાર નાની નાની ટેકરીઓનો ઉનાળાની સીઝન દરમીયાન રાત્રી પણ તેમાંજ સમાવેશ થાય છે. કોઈ કોઈ

કુટુંબ તે બંગલા- માં ગાળે છે. જ્યારે જ્યારે રાત્રીકુટુંબ તે બંગલામાં નિ- વસતું હોય ત્યારે તે બાગમાં જવાને માટે રાત્રીની પર- વાનગી મેળવવી પડે છે અન્યથા નહીં. બીજા બે બાગો સાધારણ છે.

કચ્છના પાવત- પ્ત ભુજ શહેર- માં, શહેરથી લગભ- ગ દોઢ બે માઇલ દૂર એક કીલ્લો છે. તે કીલ્લો સમુદ્ર- ની સપાટીથી ૫૦૦ ફીટ ની ઉંચી ટે- કરી પર બાંધેલો છે. તેનો ઘેરાવો ચાર માઇલનો અ- તુમાનથી કદબી શ- કાય. પાકું પથ્થરનું

બાંધકામ જો કે પ્રાચીન થઈ જવાથી ટુટી પડી જઈ ચક્ર ગયું છે તોપણ ધણુંજ રમ્ય અને દર્શનીય છે. અંદર પેસતાં બને બાલુથી ચઢવાનાં પગથીઆં શરૂ થાય છે. ગમે ત્યાંથી ચઢો, ગમે ત્યાંથી ઉતરો, મજબુત પથ્થરનાં પગથીઆંબોને તે કીલ્લાની ચારે

કચ્છનરેરા

વખતે તામદાર મ- દારાવશ્રી ચીતાઓ- નો શીકાર કરવા ત્યાં પધારે છે. જો કે ચીતાઓ ખાસ કરીને રહેતા નથી પરંતુ આજુબાજુ પહાડોમાંથી કોઈ વખતે ચીતાઓ આ તરફ આવી ચઢે છે.

એમાં શક નથી, કે ભુજનો કીલ્લો પ્રાચીન ભારતીય કારીગરીનો આદર્શ નમુનો છે. માનવ હૃદય તેનું અવ- લોકન કરતાં ભૂત- કાળમાં ડોહીમાં કે- રવા લાગી જાય છે.

અહા! જે વખ- તે આ સુરક્ષિત કીલ્લામાં પોતાનો દેશનું એવું આય- ધર્મનું રક્ષણ

પંજમાંથી છોડાવવા તથા ભગિની અને પુત્રીઓનું સતીત્વ રક્ષવા હજારો આયર્ સેનેકા, હજારો રવામિકકત સામતો, હજારો રણવીર ચોદાઓ, મુલગો, બેસી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ: ૧૯૧]

પા ત ણી

લેખક :

રા. ગોકલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

જેની જોયે વાટ,
 ધ માનવી આવી મળે,
 ઉધડે હોવાનાં હાટ,
 કુ'ચી નહીં કે' કામની.

પાતળા ત્રણ ત્રણ દિવસથી તારી વાટયું
 આ માંચડાપર જોયાંજ કરું છું. અને છું
 તો ફરકતી પણ નથી.

“મારે ત્યાં હમણાં મે'માન ધણા આવે છે

અને રખોષે, બાપુ પોતે આવે છે. એટલે તને ક્યાંથી મળાય. પણ દેવશુર, તું મારી આંખમાંથી જરાએ અળગો નથી થયો હોં.”

સોરઠ ધરામાં સુકો દુકાળ પડ્યો છે, ગામડે ગામડે ઢોર ઢાંખર ચરીયાણુ વગર દુઃખી થઇ ગયાં છે. રખારીઓ, આહીરો, અને ચારણો દૂર દૂરના ગામોમાંથી ગિર તરફ ઢોરને જવાડ્યા માટે ઉતરી પડ્યા. ગિર એટલે દુકાળના વખતમાં ઢોરોતું વિશ્રામસ્થાન. ગિરમાં ઢોર બચી જાય એ દૃષ્ટિએ સંખ્યાબંધ માલ ધારીઓ આ વખતે ગિરમાં જઈ વસ્યા. દેવશુર ચારણુ પણ ભાદર કાંઠેથી ગિરમાં જતો હતો પણ રસ્તામાં શીમરોળીના રામશુરે એને પોતાને ત્યાંજ આશ્રયસ્થાન આપ્યું. દેવશુરને તો કાંઈપણ રીતે ઢોર બચાવવાં હતાં એટલે એને મન શીમરોળી એજ ગિર હતી.

દુકાળ વર્ષમાં માણસ માણસને ખાય એવી વસમી ધડીમાં એક પણ મહેમાનને સંધરવો એ મહા મુશ્કેલ કામ હતું. પણ રામશુર પહેલેથી સુખી ચારણુ એટલે સુકાળમાં સંધરેલું દુકાળમાં ખાતો અને ખવરાવતો.

દેવશુરને આવ્યે ખે મહીના થઇ ગયા હતા. દેવશુર રુપાણો અને વિવેકી જુવાન હતો. રામશુરને પાતળી નામની એક કન્યા હતી. પાતળી એટલે ખરેખર પાતળીજ. ભણાઇ, વિવેક અને ચારણુની વીરતા પાતળીમાં ઉતર્યાં હતાં. પાતળીની મા વર્ષો પહેલાં એને નાની ઉંમરમાં મુકીને મરી જવાથી લોકો એને પાતળીઆઇ કહેતા. પાતળીને નાનપણથીજ તલવારનો શોખ લાગ્યો હતો. કેશોષ્ઠના રાજબદાઓએ એના ખાપને આપેલી તલવાર લઇને પાતળીઆઇ વખતો વખત ખેતરમાં એકલી રખોષે જતી. અને ત્યાં તલવારના પટા પોતાની મેળે ફેરવતી.

દેવશુર આવ્યા પછી પાતળીતું શાયં પ્રેમમાં ફેરવાઇ ગયું હતું, અને જે આંખોમાંથી શાયં નીતરતું એ આંખમાં પ્રેમના અંજન અંજળ્યાં. ઢોરાં ચારતો ચારતો દેવશુર, પાતળી પોતાનાં ખેતરમાં રખોષે જતી ત્યાં પડોચી જતો અને એ બંને જણાં સાથે ખેરોળેના ભાત ખાતાં, રાટલો ને છાશ ખાતી પાતળી એ વખતે લક્ષ્મીકારતી:

વાલો મારો વનમાં ચારે ધેનુ,
વગાડે રુડી વાંસળીરે લોલ,
રાધાજી ભાંતડીઆં રહી જાય,
છાશુંની તાંસળીરે લોલ.

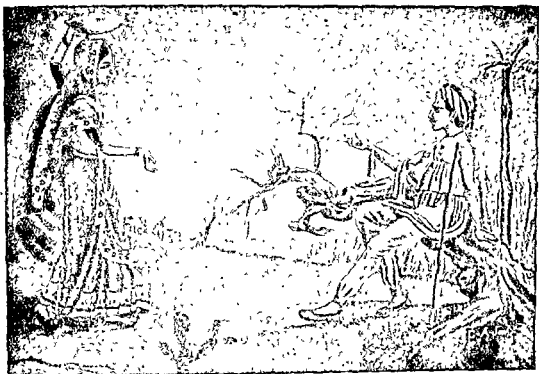
આમ કરતાં કરતાં બંને વચ્ચે રનેદ જમ્યો પણ એ રનેદમાં દેવશુર સહેજ ખંચાતો, એતું હૃદય ડંખતું. ડંખવાનાં ખે કારણુ હતાં. એક તો પોતે જને ઘેર આશરો પામ્યો તેનાજ ધરતી કન્યા માટે આવો વિચાર ખાંધવો એ એને રુચ્યું નહીં. અને બીજું પોતાને ઘેર ચારણુવાણી ઘોડીઆમાં ખાળકને હીંચકાવતી હતી.

પાતળી જમજમ દેવશુરને ચઢાતી ગઇ તેમ તેમ દેવશુર કુંડાતો ગયો. એ બહારથી પાતળી સાથે હસતો, કૃત્રિમ આનંદ પણ કરતો, પણ એના દીક્ષમાં જ ડંખ હતા એ ડંખ નાશ પામવાને બદલે દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યા.

આજે ત્રણ દિવસ પછી પાતળી મળતાં એણે કૃત્રિમ આનંદના શબ્દોથી એનો સત્કાર કર્યો.

“પાતળી આજ મારે માટે શું ભાત લાવી છે ?”

“દીક્ષના દેવ, ભાતમાં ભગરીનાં કંદેલાં દુધ છે, જુવારનો રાટલો છે અને એથીએ વિશેષ આ પાતળીનો પ્રેમભર્યો હાથ છે. કેં બીજું શું જોઈએ ? પાતળી દેવશુર સાથે

-પાતળી ત્રણ ત્રણ દિવસથી તારી વાટચું આ માંચડા પર જોયાજ કરું છું અને તું તો ફરકતી પણ નથી.

મીટ માંડીને ઢસી પડી. એના હાસ્યે દુકાળ વર્ષ હોવા છતાં ત્યાંની અમરાઈ પણ ઢસી ઉડી.

આ હાસ્ય દેવશુરને ખરછી જેવું લાગ્યું. એ સિદ્ધાંતવાદી હતો. જોને ખંડેન કહી એના તરફ હાવભાવથી જેવું એ એને મન મરવા જેવું લાગતું હતું. “પાતળી આટલા વખતથી હું તારી હારે ઢસું છું, બોલું છું, ખાઉં છું, પીઉં છું પણ મારા મનની એક વાત ધણાંએ દિવસથી તને કહેવા પ્રયત્ન છું તે હું કહી શકતો નથી” સાથે થોડે દૂર ચરતા પોતાનાં હોર સામે દષ્ટિ ફેકતાં ફેકતાં દેવશુરે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“તારા દીલની વાત તો હું ક્યારની સમજી ગઈ છું. દેવશુર! હું તારીજ છું. તું બે-શીકર રહે. તું મારા દીલનો દેવ બન્યો છો. એ શબ્દોમાં નથી પણ સાવ સાચી વાત છે. હું તારી છું. તું મારો છે. તારે ગામ આપીને બાદર કાઢે આપણે બેઠું પડી બાંધીને

રહેશું. સાથે હોર ચારશું. તું વાંસળી વગાડ-જે, હું ગીત ગાઈશ. તું આંખાની ડાળે ઝુલજે, હું વડલે હીચકો બાંધીને હીચકીશ.” નિર્દોષતાની મૂર્તિ સમી પાતળીએ પ્રેમનાં સ્વપ્નાંઓ ધડી કાઢ્યાં.

આ દરેક શબ્દ દેવશુરને બાણ જેવા લાગતા હતા. જે વસ્તુ પોતાથી બની શકે તેમ નથી એ માટે લલચાંએલી પાતળીની એને દયા આવી. એ વધુ કેં પણ બોલવાને બદલે આમ્રશ તરફ જોષ રહ્યો.

“દેવશુર તું મને રળ આપ તો બાપુને ગામની પટલાણી પાસે કહેવરાવું કે તારી સાથે મારું સગપણ સધિ. દુકાળ પડ્યો એ મારે મન તો સુકાળ થયો છે. હું તારા જેવો ધણી મેળવું એ તો મારાં ત્રણ લવનાં પ્રુષ્ઠ હોય તોજ મળે. કહે કહે દેવશુર તું મને હા કહે એટલે હું બાપુને કાઢી પણ રીતે સમજાવી દઈશ. જો તો દેવશુર, તારા હાથનો આ કુધનો છુટડો અમીના કુપા જેવો લાગે

છે. ગામની છોકરીઓ પરણતી ત્યારે હું આંધને રોજ પ્રાર્થના કરતી કે ધણી આપે તો દીલનો સાક્ષી, સાચો, પ્રેમાવાળો, અને સારી ચાલચલણવાળો, આપજે. જ્યારથી તું આવ્યો છે, ત્યારથી હું તારામાં એ બધું જોઉં છું. મને કહે, આજ સાચે સાચું કહી દે કે તું મને પરણીશના ?”

દેવશુર હવે લગભગ નીરાશાની ઉંડી ખાંધમાં પડ્યો હોય એવી સ્થિતિ એની થઈ ગઈ હતી. એને પોતાનું જમાવા ગાંમ યાદ આવ્યું. એ ગામમાં પોતાનું ઘર યાદ આવ્યું અને એ ઘરમાં દુધમલ બાળકને ધવડાવતી હસતી ચારણુચાણી યાદ આવી.

લોકો એ સ્ત્રી કેમ કરી શકતા હશે એના કાચડો એને માટે અણુકેલ લાગ્યો. પ્રેમ તો એકનેજ આપી શકાય. પ્રેમના લાગ ન હોઈ શકે. જો પાતળીને હું સ્વીકારું તો ઘેર જેઠેલી ચારણુચાણીને જરૂર ગેરમંજૂર સાક્ષી થાય.

એણે અત્યારે કૃત્રિમતા છોડી દીધી. ધડી પ્રહેલાં હસતો રમતો કલ્લોલ કરતો એ જીવાન ચારણુ અત્યારે સાચા સ્વરૂપમાં આવ્યો. એણે પાતળી સાથે મીટ માંડી.

“પાતળી ! તું મને તારો કરવા માંજે છે ?”

“કેમ તને કે શંકા છે ? તારે ખાતર તો મારા દીલના તારની સીતારી કરીને તને પ્રેમનાં ગીત સંભળાવું.”

દેવશુરને લાગ્યું કે અત્યારે પાતળી પ્રેમના ઘેનમાં ચઢી છે. એની સાથે વધુ વાત કરવાને બદલે મૌન સેવવામાં માલ છે. એટલે એણે શાંતિ પકડી.

“દેવશુર આટલા મહીનામાં આજે તું કે બદલાએલો જણાય છે. તારી નેણની મીઠાશ આજે ઓસરતી હોય એમ લાગે છે. કહે, કહે મારામાં કેં જીલ તો નથી આવી ના ? મારા દેવ ! મને તું હા પાડ કે તું મારો થઈશ. અને મને જમાવે લઈ જઈશ,” પાતળીએ

દેવશુર તરફ યાચકૃતિથી જોયું.

“પાતળી હું તને પરણી શકું તેમ નથી. હું તોગ પર પ્રેમ રાખું છું પણ એ પ્રેમ એટલે લાઇનો પ્રેમ, જીવનસાથીનો નહીં.”

૨

મધરાત થવા આવી છે. પાતળીઆઈને હજી નીંદર નથી આવી. ખાટલામાં આમ-તેમ અંધારામાં એ આઝોટતી હતી. આકાશમાં નવત્રપ્ત તારાની ઝેક તરફ એ મીટ માંડીને ધડીકમાં જોતી તો ધડીકમાં ખાટલામાં ઉંધુ માથું રાખીને વિચારમાં ઉંડી ઉતરી જતી હતી. દેવશુરે ના કહેવાથી એના ઉપર ગિરનારનાં શિખરો ટુટી પડ્યાં હોય અને એ નીચે પોતે દબાઈ ગઈ હોય એવી સ્થિતિમાં અત્યારે ઉંધ એની વેરણ બની હતી. એ ઉંધની આરાધના કરતી હતી એટલામાં એના કાને ઝીણી ચીસ સંભળાઈ. ચીસ સાંભળતાં એ ઘેઠી થઈ ગઈ. જે દિશામાંથી એ અવાજ આવતો હતો એ દિશામાં એણે ચકોરાઈથી કાન માંડ્યા. થોડીવાર કેં સંભળાવું નહીં. અને પાછી ચીસ સંભળાઈ. આ વખતે એણે દિશાનું માપ કાઢી લીધું. તરત ઉભી થઈ ગઈ. અને ઘરમાં જઈ પોતાની તલવાર લઈ કોઈ પણ ન જાણે એ રીતે એકલી એ દિશા તરફ દોડી.

જેમ જેમ આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ રાત્રિની શાંતિમાં ચીસ એને સ્પષ્ટ સંભળાઈ. એણે પોતાના પગની ગતિ વધારી. થોડીવાર પહેલાં પ્રેમની નીરાશામાં ધમારતો રચતી પાતળી અત્યારે એ સર્વજીવી ગઈ. માત્ર એ ચીસજ એને સંભળાતી, હતી અને દિશા સાધીને ત્યાં પહોંચવા માટે, એને જો પાંખ હોય તો એ રાજી થાય એવી સ્થિતિ એને થઈ ગઈ. શીમરોલીથી માંધુપુરને રસ્તે જતી ગાડાવાટ તરફ એ દોડી. અંધારાની

અંદર ચાર ભાણસો કોઇને ધસડતાં એણે દેખ્યાં. એણે પડકારો કર્યો: “કાણ છે: ઈમારી?”

અવાજ સાંભળીને એ ચારે જણા ચોંમ્યા. એમાંનો એક બોલ્યો. “લાગે છે કોઇ સ્ત્રી. ચાલ, એક મળી અને આ બીજી પણ મળી.” પાતળી એ ઘોડોની નજદીક આવી પહોંચી એટલે પેલા ચારે જણા ખડખડાટ હસી પડ્યા. અને બોલ્યા: “તું કાણ છો?”

“હું ને છું તે છું, પણ તમે આ કોને પકડી જાઓ છો?” નિર્ભયતાથી તારક્ષીઆના તેજમાં પાતળાએ ચીસ મારતી જમીન પર પડેલી સ્ત્રી તરફ જોયું.

રાત્રિના આ સમયમાં એક સ્ત્રીને આ રીતે આવી સ્થિતિમાં નિર્ભયતાથી વાત કરતી જોઈને પેલા ચારેએ તે અળખળી લાગી.

“તું અમને પુછનારી કાણ, ચાલ, રામ દાન પકડ, એને.” ચારમાંના એક જણે પડકારો કર્યો.

આ શબ્દો સાંભળી પાતળીઆઇ ખડખડાટ હસી અને એણે પોતે પણ તલવાર ખેંચી.

“તમે તમારી બાપાના ઉચ્ચારણ પરથી સૌરાષ્ટ્રના લાગતા નથી એટલે તમને સૌરાષ્ટ્રના પાણીની કીંમત ન હોય બાકી છેટા રહે જે નકર મુંડપર માર્યા નહીં રહે.” પાતળીએ વીરંગનાની વીર વાણી ઉચ્ચારી.

“ઓ હો, આ બાઇ તો કોઇ જખરી લાગે છે. જોતી નથી આ સૌરાષ્ટ્રવાણી ના કેવા હાલ થયા છે? એવાજ હાલ તારા થશે.”

“થયાં થયાં. હાલ કરનારો કોઇ પૃથ્વીને પાટલે જન્મ્યો નથી. શુરવીરના દીકરા હો તો ચાર જણા થઇને આમ એક સ્ત્રીને પકડાય તાકાત હોય તો એક પછી એક આવી જાઓ મારી સાથે. જુઓ તો ખરા. સૌરાષ્ટ્ર

ધરાતું પાણી કેવું છે.”

“હી.....ક.....હી.....ક તું તો મળે ગિરની સિંહણ?” ચારમાંના એક જણાએ વ્યંગમાં કહ્યું.

“સિંહણ કે વાઘણ ને છું તે છું પણ તમે અત્યારે હવતા જઇ રહ્યાં એવું સમજાવ્યો.”

“ન સમજાવે તો તું શું કરીશ?”

“મારું કંઈ મારો અને આ દુઃખી બાઇને મને સોંપી દેયો. અને તમારે રસ્તે ચાલ્યા જાઓ તો આપણો હીસાખ પતી ગયો. અને નહીં તો પછી તમારી અહીં ખાંભીઉં થશે.”

“ચારે જણાએ પેલી સ્ત્રીને પાછી ધસરડી. પોતાની દાઝરીમાં સ્ત્રી જાતિતું આપું થવું અપમાન પાતળીઆઇ સહન ન કરી શકી. એણે તલવાર ઉંચકી અને ચંડિકા સમી એણે ગર્જના કરી. છોડી દેા એને નહીં તો તમારા હાથ ખંભાથી જુદા પડી જશે.”

આંખના પલ્લકારામાં પેલા ચારે જણા પેલી બાઇને છોડી પાતળી ઉપર ઘુટી પડ્યા. પણ એમની અળખળી વચ્ચે પાતળી સાંભે ધસી.

નિઃશબ્દ રાત્રિના સામાન્યમાં આખું એ જગત સુવું હતું એ વખતે શીમરોલીની સામેની ધારપર તલવારો ઉઠાણી. એક બાણુ ચાર અને એક બાણુ એક. પણ એક તલવાર એ ચારેને વસમી થઇ પડી. તલવારપટામાં પોતાથી ચપળ આ બાઇને જોઇ પેલા ચારે જણા ગભરાયા અને વિચાર કરે છે કે શું કરવું એટલામાં તો એક જણાપર તલવારનો જનોઇવટો ધા આરતાજ ‘જય સોમનાથ’ કરતો એ ઢળી પડ્યો. પોતાનો એક સાથી પડતાં ત્રણ જણા એને મુઝીને નાકા. પાતળી આઇ થોડે સુધી એની પાછળ દોડી. એને ખુબ પડકાર્યા પણ મધરાતે કોઇ દેવી સદવા આવી

પડેલી છે એવી શંકાથી એમણેએ મુઠીકિં વાળીને લાગ્યા અને પાછળ દાંદ પશુ ન કરી. પાતળાઆઈએ એ લોકોના પીછા છોડી દીધા. અને ત્યાંથી પાછી આવી પેલી બાંધને પુછ્યું. “તમે કાણ છો? આ લોકો કાણ હતા?”

બાંધ આ પ્રશ્નો સાંભળી રડી પડી.

પાતળાએ એને ધીરજ આપી અને સાંતિથી તેની હકીકત કહેવા એને કહ્યું.

પાતળાઆઈના પ્રશ્નોના કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના બાંધ નિઃશ્વર રહી. અને હીબકાં ભરવા મંડી.

પાતળાએ એનો હાથ પકડીને એને ગામ તરફ દોરી. રસ્તામાં પશુ એ બાંધ હીબકાંજ ખાતી હતી અને પાતળાના એક પશુ પ્રશ્નો જવાબ હોએ અત્યાર સુધી આપ્યોજ નહીં. પાતળા આંધને લાગ્યું કે કદાચ એ બાંધ મુંગી હશે. ઘેર આવી એણે દોઢાં કર્યો અને એ બાંધને ખાટલાપર બેસાડી ફરીથી એને બધી હકીકત પુછી. પાતળા આંધનો બાપ પશુ હવે જગી ગયો હતો અને એ પશુ ત્યાં આવતાં પાતળાએ ચીસ સાંભળ્યા પછીની બધી હકીકત પોતાના બાપને સંભળાવી. દીકરીતું આ શુરાતન ભર્યું કાચું જેઠને એ વૃદ્ધ ચારણ બોલી ઉઠ્યો: “બેટા તને મેં તલવાર આપી એ તલવાર તેં શોભાવી છે. ગરીબોને ખ્યાવવામાં, દુઃખીઓને છોડાવવામાં, અને જેને સહાયની જરૂર છે એને સહાય આપવામાં જે તલવારનો ઉપયોગ થાય છે એતું નામ તલવાર. બાકી તો લોખંડતું દાતરડું.” પુત્રીને શાખાશી આપ્યા પછી આ વૃદ્ધ ચારણે જે બાંધને પાતળા લઈ આવી હતી તેના તરફ જોયું.

“બહેન તું કાણ છો? ક્યાંથી આવી છો? આ લોકોના હાથમાં શી રીતે આવી પડી?” પાતળાએ પુછેલા પ્રશ્નો ફરી પુછ્યા.

જવાબમાં એ બાંધની આંખમાંથી આંસુની

ધારા આવી. ફરી પાતળા આંધએ એને આશ્વાસન આપી ધીરજ આપી. ત્યાં સુધી માણસ તું દીલ રડીને ખાલી ન થાય ત્યાંસુધી એનો ભાર ઓછો થતો નથી, પાતળા આંધએ એટલા માટે આ નવતર બાંધને રડવા દીધી અને પાછું ફરીથી પુછ્યું. “બહેન તમારી હકીકત તો હવે કહો. જે હવે પૂછેલાં પછોરની શરૂઆત થઈ ગઈ હશે છે. એ બાંધએ હવે પોતાના હોઠ ઉઘાડ્યા. અને તે બોલી: “મારું ગામ ભાદર કાંઈ જમાવા.”

“જમાવા?” પાતળાઆંધ બગીને બોલી ઉઠી.

(૩)

સવારમાં જાણના ધમકાર શીમરોલીમાં સંભળાયા ત્યાં સુધી પાતળા આંધને નીંદર આવીજ નહીં. પહેલી રાત્રિની ઉંઘ ગઈ, મધરાત્રિ પછી ધીંગાણું કચું, બાંધને છોડવાને ઘેરે લાવી. બાંધની હકીકત સાંભળી અને પછી થોડોક વખત ઉંઘ મળે એ આશાએ ખાટલામાં એ પડી પશુ આજે ઉંઘ એનાંથી રીસાઈ ગઈ હતી. જમાવાના દેવશુરની આ બહેન ગિરમાંથી ટોર લઈને જમાવા તરફ પાછા જતાં ભુયલની સીમમાં એ બાંધનો ધણી પ્રભાસપાટણના ચાર સૈનિકોને હાથે મરાયો. નસીબ સંજોગે પોતે આજ જગતી હતી. એ બાંધની ચીસ સંભળાઈ. પોતે ત્યાં ગઈ અને એને છોડાવી એ વિચારની પરંપરા એક પછી એક ચાલ્યાજ કરી. આજુબાજુનાં ઘરોમાં ઘંટીના સુર સંભળાયા અને પાતળા ખાટલામાંથી બેઠી થઈ ગઈ. એને દેવશુર ચાલ આવ્યો. જેને પોતે પહેલીજ વખત સહાતાં શીખી એ દેવશુર એનો ચવાની એને ના પાડે એથી બીજું દુઃખ શું હોઈ શકે! દેવશુરને શીમરોલ છોડ્યે પંદર દિવસ થઈ ગયા હતા. આજે એની બહેન બહી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ : ૧૮૮]

કવિશ્રી ખખરદારને-

લેખક:

રા. શાંતિલાલ તોલાડ

(૧)

સંસારનાં વિવિધ દશ્ય મહીં લખીને,
અશ્રુની સ્વચ્છ સરિતા વહતી દીઠી તેંઃ
શું હપને કદુ શું શોક પ્રસંગ માંહી,
અશ્રુથકી પુનિત માનવ સૃષ્ટિ જોષ.

(૨)

માધુર્યમાં કંઈ ભયુ નીર અશ્રુઓનું
ને અશ્રુમાં દીપી રહ્યું માધુર્ય અદકું;
રંગો નિહાળી નવસાં મનુષ્યાળ કેરાં,
અશ્રુકવિ ! કંઈ રમ્યાં ગીત અશ્રુઓનાં.

(૩)

“સંદેશિકા” યકી વસંત વિઝતિતો તે
સંદેશ દિવ્ય અરખ્યો મીઠી શુન્દરીને;
કિંતુ ભૂદયો નહિ ગીતો તવ અશ્રુકેરાંઃ
અશ્રુકવિ ! વિરયું હું તવ ગીત ગાતાં.

લેખક:

રા. અંબાલાલ પુરાણી

ચિત્રકાર:

રા. છાટાલાલ જોષી

એરીસ્ટરની પરીક્ષામાં પસાર થઈ વૈકુંઠરાય વીલાયતથી નવાસવા અમદાવાદ પાછા આવ્યા. ત્યારે એમના જેવા ખાળા ઘણા જુવાનોની પેઠે જંગલી દશામાં કુળી ગએલા ભારત-વર્ષને તેની કૃત્રિમ, અન્યાયી સમાજ વ્યવસ્થા-માંથી મુક્ત કરવાનો સકારણ ઉત્સાહ ધરાવતા તથા ઉદ્ધતા દેશને જગાડવાનો પોતાને હક્ક મળ્યો છે એમ માનતા. એટલું જ નહીં પણ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેને પણ વહેંચનો દગલો માનતા. પશ્ચિમની એક સમીટ અસર તેમના ઉપર એ થઈ હતી કે તેઓ સમૂહના નારિતક નહીં પરંતુ અનાસ્તિક અને શંકાશીલ બની ગયા હતા. પોટીફ પાયલેટની પેઠે “સત્ય એટલે વળી શું!” એવી છાછરી અને શંકા-શીલ મનોદશામાંથી તેમનાં હાર્યવિનોદથી પૂછી વાગ્યાણું ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, પૂજા, વ્રત, તહેવાર વગેરે પ્રત્યે છુટતાં, તથા તે કદ્દિપત અનિષ્ટોનો નાશ થયો માની તેઓ મનમાં સંતોષ માનતા. અતિમ સત્ય છે જ નહીં, હોય તો તે જાણી શકાય તેવું નથી અને કદાચ જાણી શકાય તેવું હોય તો પણ તેને

જાણવાની જરૂર નથી—આપણે જાણીએ તો પણ આપણે જે જાણીએ તે ખરું છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. એવી દલીલની પરંપરાથી તેમણે શંકાશીલતાને—અનિશ્ચિત વૃત્તિને પોતાના અતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારી હોય તેમ જણાવું હતું. પોતાને હાથે ઉપાડી લીધેલા એ વહેંચખંડનમાં માનીતા કાચ માટે વૈકુંઠ-રાયને પોતાના વ્યવસાયને લીધે ખડો કાચ-ક્ષેત્ર મળ્યું નહીં. વળી પોતે કુટુંબ પ્રેમી પણ હતા. એટલે સાત સમુદ્રની પેલે પારથી લાવેલી પોતાની અમૃત્ય વિદ્યાનો તથા પાશ્વત્ય દેશના દત્તક લીધેલા સંસ્કારોનો પ્રભાવ તેઓ પ્રથમ પોતાના કુટુંબમાં એસાડવા પ્રયત્ન કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું.

તેમના કુટુંબમાં સદ્ભાગ્યે બહુ માણસો નહતાં. તેમની વૃદ્ધ માતા, સુમતિ નામની તેમની મોટી બહેન, તેનો નાનો દુત્ર તથા કોઈકવાર પાસેનું એકાદ સગું મળીને ચાર પાંચ માણસો જ હતાં. સુમતિ મોટાકે પાંચ થઈને કોલેજમાં એક વર્ષ જાણી હતી. પ્રીવીઅસ પછી તેનાં લગ્ન થયાં હતાં—અને

વૈકુંઠરાય તેજ વધે વીલાયત જવા માટે ઉપડ્યા હતા. કમનસીબે સુમતિનું સૌભાગ્ય ત્રણ વર્ષના દુઃક સમયમાંજ સમાપ્ત થયું અને સાસરીઆમાં સાથ નહીં હોવાથી શાંત અને સૌમ્ય સ્વભાવની સુરીશ સુમતિ પોતાના એકના એક બાળક પુત્ર સાથે પોતાના પિતાને ત્યાં રહેતી હતી. યથે, વધે તેના પિતા પણ દેવલોક પામ્યા. અને વૈકુંઠરાયને હીંદમાં પાછા ફરવાને એક વર્ષની વાર હતી. તે સમયે આખા દુરુબની વ્યવસ્થા સુમતિના હાથમાં હતી. એક પછી એક સંસારના ધા લાગવાથી તથા અવસ્થાને લીધે તેમની વૃદ્ધ માતા હવે ઝાઝું કામ કરી શકતાં નહીં. તે બજન પૂજનમાં પોતાનો સમય ગાળતાં.

સુમતિ પોતાના વિચારોને મળતી આવશે એવી આશા વૈકુંઠરાયે રાખી હતી તે તેની કેળવણી જોતાં સ્વાભાવિક હતી. શરૂઆતમાં તો લાકડેને ઝોટું ન લાગે એટલા માટે બહેન તેને પોતાના વિચારો સ્પષ્ટપણે જણાવતી નહીં. પરંતુ, ધીમે ધીમે વૈકુંઠરાયને માલુમ પડતું ગયું કે સુમતિ તેમની વિજ્ય સ્વારીને વગર પ્રતિરોધે આગળ ધપવા દે એવી નહતી. લાકડા પાશ્ચાત્ય વિચારોના રહીયા આપતાં સુમતિ કદી પણ પોતાનો વિજ્યધ્વજ ફરકાવતી નહીં. તે કેવળ નિર્દોષ ગિજાસુરતિથી જનને પોતાની સંકાઓ રજુ કરતી હોય નહીં તેની રીતે વાત કરતી. તેની દલીલોમાં પણ ડાંખ ન હોય. સુમતિના એવા રહીઆઓથી વૈકુંઠરાયને પુરુષના ગૌરવની હાનિ થતી લાગતી અને તેથી અબળાઓ પ્રત્યે આદર ખતાવવાની પ્રાશ્નાત્ય ગણાતી સમ્મતા વીસારી તે યુરસે થઈ જતા. એવે સમયે યુરસારૂપી દલીલની સચોટતા સુમતિ ગ્રેમની લાગણીને લીધે સ્વીકારતી, છતાં પોતાના અભિપ્રાયો સકારણ હોવાથી જાણે પોતે તેમને છોડી શકતી ન હોય એવું તેના બોલવા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું. સગાં સંબંધીઓ તથા

મિત્રો ધણી વાર સન્નિ વૈકુંઠરાયને ત્યાં ભેગા થતાં ત્યારે ભાષબહેનની વાતચીત સાંભળવાની બધાને ધણીજ રમુજ પડતી.

એક દિવસ સાંજે વૈકુંઠરાયે ઘેરીડીટી Heredity-તથા ઇવોલ્યુશન Evolution ના સિદ્ધાંતોની પશ્ચિમના લૌતિકશાસ્ત્રીઓએ શોધ કરી છે તેનાં ખુબ વખાણ કર્યાં. સુમતિને સ્વાભાવિક ગિજાસા થઈ. તેણે વૈકુંઠરાયને પુછતાં તેમણે એ બંને સિદ્ધાંતો તેને સમજાવ્યા. કેવળ શારીરિક શુભો તથા વ્યાધિઓ નહીં, પરંતુ માનસિક શુભો અને શક્તિઓ પણ વંશપરંપરા ઉતરે છે અને તેમાં અનેક અટપટાં કારણોને લીધે કાષ્ઠક-વાર નથી પણ ઉતરતી અથવા તો અપૂર્ણ રીતે ઉતરે છે એ ઘેરીડીટીનો નિયમ; તથા -એમીબા- Embryo નામના સૂક્ષ્મદર્શકમાં જોઈ શકાય એવા નાના જંતુથી શરૂઆત કરી, દેડકાં, માછલાં, પક્ષી, જનાવર વગેરે પ્રાણીઓ સૃષ્ટિમાં થયા પછી હેવટે વાનસ્-જીવનમાં-પસાર થઈ માનવજાતિ આજે માનવતા બોગરી રહી છે. એ ઉત્કંઠિતાદ- Evolution-તે તેમણે જગતની મોટામાં મોટી શોધ તરીકે ગણાવી તથા તેના શોધક ધરવીનને વર્તમાન યુગના મહાન દષ્ટા તરીકે વખાણ્યો.

સુમતિથી આ સાંભળાને હસી પડાયું. તેણે કહ્યું: “આત્મ તમારીની! હું તો ઘેરીડીટી અને ઇવોલ્યુશન બે શબ્દોથીજ ભડકતી હતી! આપણે ત્યાં તો માનવજાતિને લક્ષ્ય બોધાશીનો ફેરો ફરવાનો કલો છે. અને તેથી માનવ-દેહ દુર્લભ ગણાય છે. વળી, તેના સદુપયોગ કરે ઉન્નતિ થાય અને દુરુપયોગ કરી માનતાનો સ્વીકારજ ન કરે તો હેવટે ફરીને પાછા લક્ષ્ય બોધાશીના ફેરામાં પડે છે એવું પણ મનાય છે. અને ‘બાપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા,’ એ દુનિયા

સગાં સંબંધીઓ તથા ચિત્રો ઘણીવાર સાંભળે વૈકુંઠરાય ને ત્યાં લેણાં થતાં ત્યારે
સાઘ બહેનની વાતચીત સાંભળવાની રસુજ પડતી.

કહેવતમાં-હેરીડીટીનું સત્ય છે. બા અને
બાપાનાં લક્ષ ક્યાં ત્યારે આપણા દાદા દાદી
કુલ-જોવાનો બહુજ આગ્રહ કરતાં હતાં
એવું બા કહેતી હતી તેનું કારણ પણ
ખાનદાની, ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, વગેરે ગુણો-પેઢીમાં
ઉતરે છે એવી સામાન્ય માન્યતાજ હશે,
નહીં વારું?”

“હવે, કુળ વગેરે જોવામાં જીના રીવાજો
માણસની પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ છે. શું
ઉચ્ચ કુળમાં ન જન્મ્યા હોય તેઓ સદ્ગુણી
ન થઈ શકે?”

“હું ક્યાં કહું છું? હું તો અસલ એ
રીવાજનું કારણ કહ્યું છું. આજકાલની
સ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર કરવાની વિરુદ્ધ નથી.”

“તને તો બહુજ આપણા દેશમાં અસલ
હવું એમ લાગે છે! શા માટે ચાર્યાશીલક્ષ
અને ત્યાશી કે પંચાશી નહીં? તેનું કેંક કારણ
આપવામાં આવે છે? કયો ઋષિ એ બધા
જાતે જોઈ આવ્યો છે? આપણે ત્યાં તો એક

જણે શાસ્ત્રમાં કેંક ઘુસાડી દીધું કે પછી
બધાજ “હા! જી હા” ભણવાના. પણ
કેમ પોતાની ભુક્ષિ નહીં વાપરે! પુછો, તો
કહે, “શાસ્ત્રમાં લખ્યું હોય તેનાં તે કારણ
હોય?” કે પુરાવા નહીં! પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ
નહીં! એક ગપગોળો ચાલ્યો તે ચાલ્યો.”

“આપણને ક્યાં ઋષિઓને પુછવાની તક
મળી છે કે જાણી શકીએ? એમને શા માટે
જાણી જોઈને ખોટું લખવું પડે? વારું,
એ તો ઠીક, પરંતુ, આજે પણ વાદરાંમાંથી
માણસો થતાં હશે નહીં વારું? વળી એ શોધ
કરનારાઓમાં કેટલાક તો જીવતા પણ હશે”
સુમતિએ પુછ્યું.

“આજે વાદરાંમાંથી માણસ ન થઈ
શકે તેનાં ઘણાં કારણો છે: પરંતુ
અનેક પુરાવાઓ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ
સાબીત થઈ શકે તેમ છે કે માનવજાતિ
વાનરમાંથી આવેલી છે; અને એ રીતે વાનર
એ માનવનો પિતા છે.” વૈકુંઠરાયે હીંમત-
થી કહ્યું.

“અનુમાનથી તમે સાબીત કરો છો તેમ શાસ્ત્રના મત માટે પણ કેંક અનુમાન તો હશેજ ને? અસહની આપણા દેશની અને આજકાલના યુરોપની જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિમાં કેંક ફેર તો હશે ને? અને એવી બે જુદી પદ્ધતિઓ એકજ સત્યને શોધી કાઢે એમ કેમ ન બને?” સુમતિએ ઉત્તર વાળ્યો.

“આપણા લોકની જડતાની વાતજ નવા દે નો શાસ્ત્રમાં કેંક સાંભળ્યું એટલે પછી બધાંજ અધશ્રદ્ધા રાખી તેનો સ્વીકાર કરવાનાં. પરંતુ, નવા વિચારો કેાડીને સુઝવાના નહીં. જાણે નિષિસુનિઓજ બધું કરી ગયા, અને આપણે તો હવે કશું કરવાનું છેજ નહીં! યુરોપમાં તો હવે “માનવ”ની હદ આવી રહી છે એવું ત્યાંના તત્ત્વવેત્તાઓને જણાવા માંડ્યું છે. Superman (અતિ માનવ) ની possibilities (શક્યતાઓ) તેમણે એ જોવા માંડી છે. માનવજાતિ progress (પ્રગતિ) કરીને પોતાનો વિકાસ કરવો જોઈએ. એ નવી જાતિ આગળ આજકાલનો માનવ હુદ્દ યથ રહેશે. જાતિ, અનીતિ, સુખ, દુઃખ વગેરે હુદ્દતાઓથી તે પર થશે. આપણે ત્યાં તો બધુંજ શાસ્ત્રોમાં આવી રહેલું એટલે આગળ વિચાર કેાણુ કરે?”

“તમે પાછા કહેશો કે “જીવું” તેટલું સારું” એમ હું માનું છું પણ ખરેખર! તરવજ્ઞાન, ધર્મ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં આપણા દેશમાં જટલાં સમર્થ મંથનો થયાં છે તેટલાં બીજા દેશોમાં થયાં હશે કે નહીં તે ચંદ્રારપદ છે. તમે Superman-અતિમાનવની વાત કરો છો એ વિચાર પણ આપણે ત્યાં તદ્દન નવો નથી. અલબત્ત સર્વવાતે તે પશ્ચિમના વિચારને બરાબર મળતો આવે છે એમ તો હું નથી કહેતી પરંતુ બંનેનું સત્ય એક છે એવું મને લાગે છે.”

“કાલે તો હું કહેશે જમનીના સરદાર હીન્ડનબર્ગે જે લશ્કરી હીલચાલ કરી તે પણ આપણા વેદમાં આવેલી છે અને સો વર્ષ પછીથી થનારી સઘળા શોધખોળો આપણા કોચરાની સાલના વેદ, પુરાણ, શ્રુતિ-સ્મૃતિ વગેરેમાં ક્યારનીએ નોંધેલી છે.” વૈકુંઠરાય ચરસામાં ખોલી ઉઠ્યા.

‘હું’ કહું તે સાંભળો તો ખરા! વાર્તા તમને સાચી ન લાગે તો પણ સંચક, સરળ અને સુંદર છે. એક વખત બલ્લાએ સર્વે દેવતાઓને ભેગા કરીને જુદા જુદા પ્રાણીઓના દેહો અનુક્રમે યનાવ્યા. અને દેવતાઓને તેમાં પ્રવેશ કરવાને કહ્યું. પરંતુ, દેવતાઓ તો નાની “ના” જ કહે. છેવટે બધા દેહો ખતાવી રહ્યા પછી તેમને માનવદેહ ખતાવ્યો એટલે તેઓ ખોલી ઉઠ્યા: ‘આ તો સંપૂર્ણ છે. અમે આમાં-વ્યક્ત થઈ શકું’ એટલે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ માનવદેહ વિના દિવ્ય શક્યતાઓ વિશ્વમાં આવીજાવ નજ પામી શકે. માનવમાંજ દેવ પ્રગટ થઈ શકે.” વૈકુંઠરાયને આ પ્રમાણે રદીઓ મળેલો જોઈ બધાં ખડખડ હસી પડ્યાં.

મૂલથીજ સુમતિ ધાર્મિકચત્રિવાળા હતી. વિધવા થયા પછી તેનું મન એ દિશામાં વધારે વળે એ કુદરતી હતું. સારા કુટુંબોમાં કથા, કીર્તન, વગેરે શ્રવણ કરવાથી તેનામાં સામાન્ય જ્ઞાનની દષ્ટિ થઈ હતી. વળી તે પોતે પણ વાંચવાની ઉત્સાહી હતી. તથા અંગ્રેજી બોલેલી હતી એટલે સારામાં સારા પુસ્તકો પણ વાંચી ચકતી. તેનો એ વિષય ઉપરનો કોણ પંડિતના જેવો શુદ્ધ નહીં પરંતુ તેના જીવન જોડે જડાયેલી ડોવાથી વધારે સજીવ અને સ્વાભાવિક લાગતો. તેની સંસ્કૃત-મય ભાષા પણ તેના મુખમાં શોભતી, અને ગૌરવતાની હાખમાં ઉમેરો કરતી. પ્રશુપ્રાપ્તિ માટે તેને બાહ્યાવસ્થાથી તાલાવેલી લાગેલી

હતી. તથા
 લગ્ન થયા પછી
 મુઠ્ઠા જીવનમાં
 પશુ પૂજા,
 ધ્યાન વગેરે
 યોગાનો મર-
 જ પ્રમાણે
 કરતી. મનને
 શાંત કરવાનો,
 સર્વ કર્મોમાં
 અનાસકત ર-
 હવાનો, સર્વે
 કર્મો પ્રભુને
 અર્પણ કરી
 તેને ચરણે ધર-
 વાનો તે પ્રય-
 ત્ન કરતી.

યો તા ના
 ભાષને ક્ષોભ
 પામેયો જોષ
 તે વૃત્ત એતી
 ગદ્ય અને યો-
 લી: "ના,
 હું કે" એમ
 નથી કહેતી
 આપણા તરફ
 યાનનો અને
 ધર્મનો એક-
 એક વિચાર
 જોવા છે તેવાને
 તેવાં તદ્દન

પૂજારી મહારાજ બોલ્યા: ભાઈઓ, જાઓ હવે કોઠારજીને
 પોઠવાનો સમય થયો છે.

અરે છે. પરંતુ ઉપનિષદ, ગીતા, વેદમાં તો માનવજાતિની પ્રાથમિક અવસ્થામાં
 વેદ વગેરેમાં આધ્યાત્મિક જીવનનાં ધણાં રચાયેલી કવિતા છે, તેમાં વળી આર્ષ લોકો
 અમૂલ્ય સત્યો છે એટલું તો તમે ગણુ હોઈમાં આવ્યા અને વસવાટ કર્યો તેનો ઇતિ-
 કથણ કરશો, કેમ નહીં, વૈકુંઠભાષણ?"
 "ઉપનિષદ અને ગીતા હીક છે, પરંતુ વર્ણન અને વરસાદ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ

‘ઉપા વગેરે’ કુદરતની વિધવિધ શક્તિઓની પૂર્ણ તથા સ્તુતિનાં ગાનો સીવાય ખીજું કશું નથી.” વૈકુંઠરાયે પાછો પશ્ચિમનાં ભૌતિક, તથા આર્થિક લોકોના આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રો ઉપરનો પોતાનો કાચુ ખતાવ્યો.

“તમે શા ઉપરથી કહી શકો છો કે એજ પ્રમાણે છે? આપણામાં તો “વેદ” સમજવા બહુજ અધરા ગણાય છે. અને “વેદ” તો કોષ વિરલાજ ગણી શકે એમ માનવામાં આવે છે.”

“અરે, મેક્ષમુલર, પોલ ક્યુશન, બુલર, વીલીઅમ, મોઝીઅર વગેરે મોટા મોટા વિદ્વાનો કહે તે શું ખોટું હોય?”

“તમે જાતે વેદ વાંચ્યા છે? જાતે વિચાર્યા છે?” સુમતિની સમીપ દેકાર બરાબર વાગી. તેણે તો ચાલુ રાખ્યું: “તમે તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં માનનારા છોને? આપણા લોકો જાતે સાક્ષાત્કાર કરી જોવામાં માને છે. તમે મેક્ષમુલર વગેરેનાં નામો આપો તે તો પાછી શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો દાંકવાના જેવીજ વાત કહેવાય! એમ તો અત્રિ, ભારદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, વશિષ્ઠ વગેરેના રમેલા વેદ શા માટે તમે કહો છો તેવા નિર્માલ્ય હોવા જોઈએ?”

“તમારા વેદમાં તો પાછો અધિકાર જોઈએ! કોષ માણસ કને જમ્મએ તો તે શીખવે પણ નહીં! સાક્ષાત્કારમાં પણ અધિકાર! અધિકાર એટલે શું? તો કે જિજ્ઞાસુ હોય તેજ નાલાયક હરે અને આપણા વલ્લભદાસકાકા જેવો અધ્ધરલાળુ પડેલો નંબર ગણાય! એજ કે ખીજું!”

“રેતીનાં રણમાં પાણીને માટે તરસ લાગે છે તેવી માનની જિજ્ઞાસા તો આધ્યાત્મિક જીવનમાં અધિકારરૂપ ગણાય છે. પણ જુદા જુદા પ્રકારનો પણ અધિકાર તો બધેજ હોવાનો. તમે મેટ્રીક થાઓ તોજ દાકતરની

કોલેજમાં જવાય. અમને કોલેજમાં એક્સ-રેનો પ્રયોગ ખતાવ્યો હતો ત્યારે પણ રામલા માણીને તો તે અમત્કારિકજ લાગતો હશે. બહેને તે દર વર્ષે એકવાર છેલ્લાં દસ વર્ષથી જોતો હોય! વળી સાયન્સના વિદ્યાર્થીઓ જે સમજી શકે તે ખીજા વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય માદીતી છતાં પણ ન સમજી શકે કારણ કે તેમનો અધિકાર એટલો ઓછો હોય છે. માણસની આંખો તો જોઈ શકે. આંખ કે’ ઓછું સમજી શકવાની છે? સમજવા માટે તો ખીજજ તેઓ જોઈએ છીએ. તેનું નામ અધિકાર.”

“પરંતુ મેટ્રીકમાં તો ઢેડ, લંગી ગમે તે ખેસી શકે તે કેમ જુલો જાય છે?” વૈકુંઠરાયે પુછ્યું.

“ના. ગમે તે નહીં જેને પ્રીલીમીનરી. તું ફાઈમ મળે તેજ ખેસી શકે! અને તેમાં પણ જે ખેસે તે કે’ પાસજ થાય એવો પણ નિયમ નથી.”

ભાષ બહેનની વાતો રસાકસી ઉપર ચઢી હતી એટલામાં એમના સાખ પાડોશી વૈષ્ણવ, વલ્લભદાસકાકા જુની ટપનું અંગરખું ને અમદાવાદી પાંધડી પહેરીને આવ્યા.

“કેમ બહેન! કાલે ગોકળ અજમી છે તે આપણે ત્યાં જગરણ કરવા આવશેને?” તેણે સુમતિને પુછ્યું.

“હા, કાકા! આવીશ. તમારે ત્યાં ભાગવત છે તેમાંથી કૃષ્ણ જન્મનો ભાગ કોઢીને વાંચી સંભળાવીશ. બધાં શાંતિથી સાંભળશે કે પછી ‘હો,’ ‘હો,’ ચાલ્યા કરશે?” તેણે હસતાં હસતાં હાસાને પુછ્યું.

“નારે બહેન! એ તો છાકરાંઓ બેધડી તોફાન કરે. પણ તે દિવસે વાલ્મીકી રામાયણમાંથી રામના વનવાસની કથા તે રામનવમીને દિવસે વાંચી સંભળાવી ત્યારે નાનાં મોટાં

બધાની આંખોમાં પાણી આવ્યા હતાં તે નથી સંભરતું? ત્યારનાં છોકરાં સુદ્ધાં તું વાંચવા બેસે છે કે પલાંદીવાળા સાંભળવા બેસી જાય છે—”

“વારું ત્યારે, પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધમાંથી પણ થોડું ગાઇશું,—અને નવમીને દિવસે ગીતાના અઢારે અધ્યાય વાંચી સંભળાવીશ, બોલો, પછી કેં છે?”—

ડાસો વૈકુંઠરાય બેઠા હતા તે તરફ ફરીને બોલ્યા: “આ તમારી બહેન, કની, અમારો ગુરુ છે! જ્યારથી એણે આવવા માંડ્યું છે ત્યારથી ગોપાળની બા લઢની પણ એાછી થઇ છે, હોં—હું તો સાચી વાત કહું છું. પૂર્વ જનમનાં સંચિત કર્મ હોય તોજ આટલી ઉમ્મરે આવી શુદ્ધિ મુએ! કેમ બાબી?” તેણે સુમતિની મા તરફ જોયું.

“એ સૌ વડીલોના પુણ્ય પ્રતાપ છે.” તેણે નીસાસો મુકીને કહ્યું. તેના મનમાં સુમતિની વૈધવ્યદશા સાલની તે રૂપદ જણાયું.

“બા, કાકા જ્યારે વખાણ કરવા બેસે છે ત્યારે જરાએ બાકી રાખતા નથી. હું નવરી કું ત્યારે તમારે ત્યાં આવીને એકવાર વાંચું કું એમાં શું મોટા ઉપકારનો બોજો ચઢી જાય છે? બોલો?”

વૈકુંઠરાય આટલી વાર મુગા બેઠા હતા. તેમણે વચ્ચમાંજ ખીજ વાત ઉપાડી.

“આપણા લોકો ગોકુળ અષ્ટમીને દિવસે કૃષ્ણની પૂજા કરે છે તે મને આપણા લોકોની નીતિને હાનિકર્તા લાગે છે. એના કરતાં રામની પૂજા વધારે સારી છે.” જાણે પોતે રામના ઉપર ઉપકાર કરી તેને પોતાના કડક અભિપ્રાયમાંથી જતા કરતા હોય તેવી આત્મ-સંતોષી લાગણીથી તેમણે કહ્યું.

“બાબી! આ તમારો વૈકુંઠ, વીલાત જમને ખીજ બધી વાતે સારો થઈ આવ્યો પણ નારિતક થઈ આવ્યો એ બહુ બોલું.”

થયું.” ડાસાએ તેની મા તરફ ફરીને કહ્યું. હડહડતા વૈષ્ણવથી વૈકુંઠરાયનું વિચાર સ્વાતંત્ર્ય સદન કયાંથી થઈ શકે?

“પરંતુ અનીતિવાન માણસની પૂજા કરવાથી—”

વૈકુંઠરાય પોતાના મતના સમર્થનમાં દલીલ કરવા જતા હતા પરંતુ વચ્ચમાંજ વલ્લભદાસે મોટો ઘોંટો કાઢી, હાથ લંબાવીને કહ્યું.

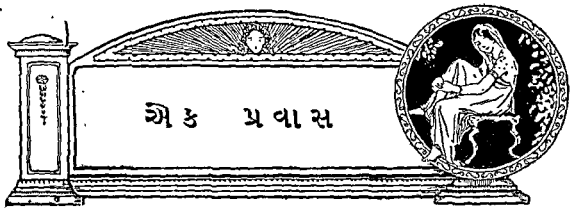
“ઓ. ભાઈ! દેવનાં ચરિત્રો અક્ષરે અક્ષર ન લખએ, એમાંથી તો સાર લેવાનો હોય.”

“કાંકા, શું “સાર” “સાર” કરો છો? પહેલાં તો શ્રીકૃષ્ણ થયા હતા કે નહીં તેજ શંકાસ્પદ છે. કેટલાક કહે છે કે તે માત્ર કવિની કલ્પના છે વળી વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે જો કૃષ્ણ થયો હોય તો એક નહીં પરંતુ ત્રણ કૃષ્ણો થયેલા હોવા જોઈએ.”

“આ શી વાત કરે છે?” વલ્લભદાસ ડાળા ફાડી મગ્નક કરવાનો ભાવ ધારણ કરી પોતાનો ગુસ્સો તથા તિરસ્કાર છુપાવવા લાગ્યા. વૈકુંઠરાય તો આગળ હંકારતાજ હતા.

“જુઓ, પહેલો કૃષ્ણ જને ઉપનિષદમાં “દૈવાયન” તથા દેવકીસત કહેવામાં આવ્યો છે તે; બીજો ગોકુલમાં આઢીર નીતિમાં જન્મ્યો હતો તે—ત્રાજો—મથુરામાં જેણે રાજ્ય કર્યું અને કાળયવનથી હારી જેણે—હારિકામાં પોતાની રાજધાની કરી ને તે, એમ ત્રણ કૃષ્ણ થયેલા હોવા જોઈએ.”

વલ્લભદાસને તો શ્રીકૃષ્ણનો એક વચનમાં ટુંકારીને ઉપયોગ થતો જોઈ મનમાં કેં કેં થઈ આવ્યું. પરંતુ પોતાના વેગને રોકી ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી બોલ્યા: “ભાઈ! તારું ભાષણ બંધ કર. મારાથી તારી સામે મગજમારીમાં નહીં પડેાચાય. રામ રામ! કેવાં નારિતક વચન બોલે છે? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વીશે આવું બોલીએ તો પાપ લાગે.”

મારા પ્રવાસની બીનજવાબદાર કહાણી

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંઘ

[અનુસંધાન પુસ્તક ૧૪: અંક ૧; પૃષ્ઠ ૧૧૩ થી.]

૩

-પછી, એટલે આશરે છ. પૂર્વ ૩૮૭ માં ગોલ લોકો રોમ પર તુટી પડ્યા અને રોમને શરણ થવું પડ્યું. આખરે ગોલના સેનાપતિને ૧૦૦૦ શેર સોનું આપી પાછો મોકલવાની શરત નેમ તેમ કરી. એ સોનું તોળાવું હતું ત્યારે ગોલનો સેનાપતિ ખોટાં શેરીઆથી તોળવા લાગ્યો. કોઈએ વાંધો લીધો. સેનાપતિએ યુરસમાં પોતાની તરવાર પણ શેરીઆઓ સાથે નાખી ને બ્રહ્મવાક્ય ઉચ્ચાર્યું: "Woe to the Vanquished!" ("જે હારે તેના ભોગ!")

એટલામાં શહેરનો સર્વસત્તાધિકારી આવી પહોંચ્યો, અને સોનું પાછું લઈ જવા કહ્યું. "રોમ સોનું નહીં આપે, લોખંડ આપશે." કહી નીરાંતે બેઠેલા ગોલો પર તે તુટી પડ્યો ને તેમને હાંકી કાઢ્યા, અને રોમ ફરી બંધાયું.

-૨૫૦ વર્ષમાં રોમ આખી છટાલીતું માલીક થયું. તેણે રાજ્યવ્યવસ્થાનું સર્વાંગ-દર્શન કરવા માંડ્યું. લોકસભા, પ્રતિનિધિ-સભા, મેજસ્ટ્રેટો વગેરેની સંસ્થાઓને સુદૃઢ કરી. છતેલાં શહેરોને રથાનિક સ્વરાજ્ય આપ્યું; અને સર્વોપરિ સત્તા પોતાના હાથમાં, રાખી; અને છતાં પ્રમુખોની સર્વ સત્તાધિકારીની-Dio-

lator ની-કાર્યવાહી સત્તા અભેદ રાખી. આમ સ્થાનિક સ્વાતંત્ર્ય, લોકશાસનાત્મક રાજ્યતંત્ર અને એકહથ્થુ કાર્યવાહી સત્તા એ ત્રણનો અદ્ભુત સમન્વય દુનીઆમાં પહેલી વાર થયો ... અને રોમે કટોકટીને વખતે વ્યવસ્થા સાચવી, એકજ માણસને સર્વસત્તાધિકારી-dictator -કરવાની અપૂર્વ પદ્ધતિ યાદુ રાખી.

-પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચલાવવું એ ઘણી અઘરી વાત છે, પણ લોકોનું સ્વાતંત્ર્ય અને રાજ્યકારભારમાં અભિપ્રાય આપવાના હક્ક બંને કાયમ રાખી કાર્યવાહી અધિકારી-ઓના અધિકાર નિયમબદ્ધતાં સ્વતંત્ર રાખવો એમાંજ વ્યવસ્થાનું રહસ્ય છુપાયું છે. એ રહસ્યને હજી આપણે પીછાપુડું નથી. કાં તો અધિકારીનો દોર અનિયંત્રિત હોય તો આપણે નમતું આપીએ છીએ; અને નહીં તો બને ત્યાં સુધી લોકશાસનને નામે અધિકારીઓની કાર્યવાહી સત્તા પર આક્રમણ કરી તેને નિર્બલ કર્યા કરીએ છીએ.

-અત્યાર પહેલાં સીકંદરે પોતાની વિજયી સેનાવડે સિંધુ સુધી વિજય મેળવ્યો હતો. તેનો સગો પીરહસ-—છટાલીના એક શહેર ટેરેન્ટમ. જે આપણે જીંડીસીથી નેપદસ આવતાં જોઈએ તેના નિમંત્રણે મીકતું કેળવાયદું સૈન્ય

લઘુદાસી પર ઘટી પડ્યો. પહેલી વાર શ્રીસના સુશિક્ષિત લશ્કર અને હાથીઓ જોડે રામના ચોદાઓ બાંધડ્યા, એક યુદ્ધમાં પોરસ જીત્યો, પણ રામન ચોદાઓને જોઇ બોલી ઉઠ્યો કે - “જો હું સેનાની હોઉં અને રામવાસીઓ મારા સૈનિકો હોય તો હું આખી દુનીયા જીતું.” આખી દુનીયા જીતનાર સીકંદરની પ્રણાલિકાઓથી વાફેક સૈન્યના નાયકના મુખમાં આ પ્રશ્નનાં રામનોની શક્તિ ને વીરતાની અજબ રીતે સાક્ષી પુરે છે.

આખરે રામન વીરોની વ્યવસ્થિત યુદ્ધ પદ્ધતિ ને અશુકચરાએલા ઉત્સાહ આગળ પરદેશીઓએ નમતું આપ્યું.

૪

કાર્થેજ ઉત્તર આફ્રિકામાં આવેલી એક વહેપારી જાતિનું મધક હતું, અને સદીઓ થયાં ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલા નાનાં મોટાં મીઠા સંસ્થાનેને હંકારી રહ્યું હતું.

રામે વિજયના મદમાં કાર્થેજ જોડે પહેલા વિગ્રહ-First Punic war- સીસીલીનો દાપુ મેળવવા માટે કર્યો. એ વિગ્રહ ક્રાંતિ કરતાં રામન સરદારો નાકા-સેનાધિપતિઓ યજ્ઞ ગયા, અને રામન લશ્કર દરીઆઇ લશ્કરમાં ફેરવાઇ ગયું. સત્તર વર્ષના એ વિગ્રહ દરમ્યાન રામે દરીઆઇ સત્તાનો પાયો નાંખ્યો.

આ પહેલા વિગ્રહની એક સંદર્શ કથા છે: એક પ્રસંગે કાર્થેજ જીત્યું, અને રામ દાર્દ્યુ. રામનાં શક્તિ ને સમૃદ્ધિ બંને ખુટયાં એટલે કાર્થેજે એમ ધાધુ કે તે સલાહ કરશે, અને તે માટે એલચીઓ મોકલ્યા.

રામન સેનાધિપતિ રેગ્યુલસ તે વખતે કાર્થેજમાં કેદી પડ્યો હતો, તેને પણ છુટા કરી એલચીઓ જોડે - મોકલ્યો કે જેથી પોતાના સ્વદેશીઓને તે સમજવી શકે. રેગ્યુલસે કાર્થેજને વચન આપ્યું કે જો સલાહ નહીં

થાય તો હું પાછો આવી કેદી થઈ રહીશ. ચાકેલા હારેલા રામમાં તો બધા સુલેહ કરવા તૈયાર હતા. તે બધા રેગ્યુલસની સલાહ પુછવા ગયા.

સુલેહ થાય ને પાછો ઘેર આવે એ લાલસા કોને થયા વગર રહે?

પણ રેગ્યુલસે કહ્યું : “જે અમારા જેવા કેદીઓ દુસ્ત્રમન દેખતાં મુઆ નહીં, જે જીવતા મોકાઇ ગયા તેને પાછા આણવાની પરવાશી? તેમને મરવા દો. જ્યાં સુધી કાર્થેજ શરણ ન થાય ત્યાં સુધી યુદ્ધ ચાલુ રાખો.”

ભયંકર દેશમુક્તિ! રામે તેનું માન્યું ને સલાહ કરવા ના પાડી. જુદા રેગ્યુલસે પોતાનું વચન પાળ્યું. સલાહ ન થઇ એટલે પોતાની મેળે રડતા કક્ષતા સ્વદેશીઓને છોડી કાર્થેજ આવ્યો. જેને સલાહ કરવા મોકલ્યો તેણેજ સલાહ ન કરવા દીધી. સ્વદેશ, સ્વાતંત્ર્ય માટે આ હીમત કરનાર પર કાર્થેજનો કોપ પછી ઝાડ્યો રહે? દુસ્ત્રમનોએ તેની આંખની પાંપણો કાપી નાંખી, તેને ખીલાવાળા પીપમાં નાખ્યો અને પાંપણ વિનાની ઊઘાડી આંખે આફ્રીકાના પ્રખરતમ સુર્યનો તાપ બેવા રજીમાં નાંખ્યો.....ભુખ્યો તરસ્યો, તાપે જળ્યો, દિવસોના દિવસો વેદના સહી તે મુઓ.....

કાર્થેજના અગ્રજિઓ ‘બારકા’ વંશના હતા. તે વંશના પ્રતિનિધિ ઉમીલકાર રામની વધતી જતી સત્તાને ચિંતાથી જોઇ રહ્યો, અને તેણે પોતાના નાના બાળક હેનીબાલ પાસે મમે તે પ્રકારે રામનો વિનાશ સાધવાના સોગંદ ખવડાવ્યા.

એએલા સીસીલીને બદલે સ્પેન મેળવવા કાર્થેજ પ્રયત્ન કર્યો. તેને રામની બદ્ધાનતને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવ્યો હતો.

ઉમીલકાર ગુજરી ગયો; તેના દોહી જમાદને મારી નાખવામાં આવ્યો; અને તેના ૨૯ વર્ષના પુત્ર હેનીબાલને કાર્થેજના લશ્કરનો નાયક નીમવામાં આવ્યો.

હારે તેના લોગ ।

૫

ત્યાર પછી કાર્યેજ ને વિગ્રહ આરંભ્યો તે અને હેનીબાણનાં પરાક્રમો અમર ઇતિહાસમાંનું એક તેજસ્વી પ્રકરણ છે. કાર્યેજ આત્મસંરક્ષણ માટે, તેને યુગળાવતા શત્રુનો વિનાશ કરવા માટે ને મહા પ્રયત્ન કરી રહ્યું તેની મૂર્તિ તે હેનીબાણ. એની કારકીર્દી દ્વેષી રામન... ઇતિહાસકારોની તિરકારભરી કલમથી લખાઈ છે. છતાં એજ લખાણો ઉપરથી તે કેવો અદ્ભુત નર હશે તે તરી આવેછે ।

યુદ્ધકલામાં બાહોશ, બૂહરચનામાં સર્વ-ગ્રાહી, મુસદ્દીપણમાં અસ્પર્શ્ય, સૈન્યનો ભક્તિ-ભાવ આકર્ષવામાં અપ્રતિમ, આ દેશદાઝે જળતો વીરોત્તમ સદા ઉદાર, હેતાળ અને ટેકી હતો; પિતાને આપેલું વચન સિદ્ધ કરવા, દ્વેષથી જળતો, પોતાના સ્વદેશને સંરક્ષવાના હેતુથી પ્રેરાએલો તે છટાલી પર આક્રમણ કરી રહ્યો.

તેણે સ્પેનથી કુચ શરૂ કરી દુરાક્રમણીય આફ્રિકા સુધી ગયો, અને છટાલીનાં અનેક સમ-

રાંગણોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. પણ હાર્યે પણ હાર કબુલ ન કરવાની રામની દેવ ભય એવી નહતી. 'ન્યારે એક મુખ' હારીને પાછે પગે રણમાંથી ઘેરે આવ્યો ત્યારે પ્રણામ રામની સેનેટે તેનો જાહેર રીતે આભાર માન્યો. "તે" આત્મધાત ન કર્યો. એજ બતાવે છે કે તારા દેશની મુક્તિમાં તારી શ્રદ્ધા ખુટી નથી."

વિનાશ પછી સજીવન યવાની રામની શક્તિ અદ્ભુત હતી; હીમત અને એકતા તેનાં અચલ હતાં. દુસ્મનોમાં દગો પ્રેરવાની તેની શક્તિ પણ જાદુઈ હતી. અને તેને સફલાગ્યે કુસંપી કાર્યેજ જોઈતી મદદ હેનીબાણને આપતું નહીં. એક તરફ એક નરવીર, બીજી તરફ એક વીરરાષ્ટ્ર. પરિણામે હેનીબાણે અતુલ વિજયોની પરંપરા મેળવી છતાં ધીમે ધીમે તેની શક્તિ ક્ષીણ થતી ગઈ. આખરે રામનોએ હેનીબાણના લાઇ ઇન્ડુ-બાણનું લશ્કર કાપી નાખ્યું; અને લોહીથી નીળળતા તેનાં શિરનો હેનીબાણને સંદેશો મો-

કદ્યો. તે પ્રસંગતું વણું કરતાં રોમન કવિ
હેનીબાલના મુખમાં કરુણાત્મક નિરાશાથી
નીતરતા આ શબ્દો મુકે છે:

“આપણે હરણુ સમાં છીએ. વરુઓનાં
લક્ષ્ય છીએ. છતાં જેનાથી નાસી છુટવામાં
વિજય છે, તેની પાછળ પડ્યા છીએ! હવે
કાર્થેજમાં ગર્વનો સંદેશવાહક હું મોકલી
શકવાનો નથી. નષ્ટ થઇ છે આપણી સઘળી
આશાઓ અને નષ્ટ થઇ છે આપણી જાતિનાં
સદ્ગુણ. કારણ કે હેરકુળાલ મરી ગયો છે.”

બીજે વર્ષે રોમન સેનાપતિ સીપીઓએ
રોમમાં વિજય મેળવ્યો અને કાર્થેજ પર
આક્રમણ કર્યું. ત્રણ વર્ષમાં કાર્થેજને બધા
પ્રાન્તો છોડવા પડ્યા, હાર કબુલ કરવી પડી
અને પોતાનું નૌકાસૈન્ય અને ધન રોમને
આપી દેવું પડ્યું. કાર્થેજની ક્ષતિ ને સત્તા
રોમે લુટી લીધી છતાં તેને સંતોષ થયો નહીં.

કાર્થેજની કથા ઇતિહાસમાં કમકમાલરી
છે. સર્વલક્ષી રોમે કાર્થેજનો વિનાશ કરવાનો
સંકલ્પ કર્યો. નિરાધાર કાર્થેજ બધું છોડી
દેવાની કબુલાત આપી. શસ્ત્રો માગ્યાં તો તે પણ
આપી દીધાં. બધું લીધા પછી રોમે આજ્ઞા
કરી : શહેરીઓએ કાર્થેજ શહેર જમીનદોસ્ત
કરી નાખવું અને નવું શહેર વસાવી તેમાં
રહેવું. નિઃશસ્ત્ર અને નિરાધાર કાર્થેજ-
વાસીઓ આ કરવા કબુલ ન થયા.
હેનીબાલના નગરમાં જે કે રહીસહી માનવતા
હતી તે ભણકી ઉઠી. લોકો રડ્યા, કંકળ્યા,
અકળાયા, યુરસે થયા. પણ નિશ્ચલ વિધિની
આજ્ઞા સમે રોમનો સેનાપતિ વિનાશ શીવાય
બીજું કંઈપણ સાધવાને કબુલ નહોતો.

નગરના પહેલાં પોતે મરવાને કાર્થેજનાં
સ્ત્રીપુરુષો તેજાર થયાં. તેઓએ શલામોને
સ્વાતંત્ર્ય બદલ્યું, હેનીબાલને સેનાપતિ કર્યો.
મંદિરોને હાથીઆર બનાવવાની દુકાનો
બનાવી, સ્ત્રીઓએ પોતાના વાળ કાપી

ધનુષ્યોની પણ છ કરી.

રોમ પોતાને માટે જેવું પ્રતાપી ને સંયમી
હતું તેવું જ દુસ્મનો માટે દુષ્ટ અને ક્રર હતું.
ત્રણ વર્ષ સુધી તેણે કાર્થેજને ઘેરા ધામ્યો, અને
કાર્થેજનાં સ્ત્રીપુરુષોએ અદ્ભુત સ્વદેશપ્રેમ,
વીરતા ને આત્મત્યાગ બતાવ્યાં. ત્રણ વર્ષે
જ્યારે રોમન સેનાની સીપીઓ ગામમાં
પેઠો ત્યારે થોડા ધણા રહેલા કાર્થેજવાસીઓ
શેરીએ શેરીએ અને ઘેરે ઘેર લટક્યા. આખું
ગામ મરેલાં અને મરતાંઓથી ભરાઇ ગયું.
સ્ત્રી, છોકરાં, અને વૃદ્ધો જે સંતાપ રહ્યાં હતાં
તેમને પકડી રોમનોએ મારી નાખ્યાં.....

આખરે નવસો જણ હેનીબાલ તેની સ્ત્રી
અને છોકરાઓ સહિત મંદિરમાં ભરાઇ
બેઠાં. આખરે હેનીબાલ શંરણ થયો. અને
બાકીનાં પોતાના સેનાનીની કાયરતા પર
શીટકાર કરી મંદિરને ચેતાવી દીધું. હેની-
બાલની સ્ત્રીએ પોતાનાં છોકરાંઓનાં ડોકાં
કાપી આગમાં વધેયાં, અને પછી પોતે
પણ તેમાં જઈને પડી.....

સીપીઓએ આખરે કાર્થેજ લુટ્યું, તેને
જમીનદોસ્ત કર્યું, અને તેની ભૂમિને દેવની
અનુનમાં અનેક શાપો આપ્યા. આમ
કાર્થેજ દુનિઆમાંથી ઉપડી ગયું.....

કાર્થેજના વિનાશમાંથી રોમની મહત્તા
પ્રગટી.

સામાન્યની રચના પારકાનાં સ્વાતંત્ર્ય અને
સુખની કલ્ચરો પર થાય છે. જે સ્વદેશ માટે
મુખ્યાં તેના પર વિસ્મરણની રાખ ફેરે છે.
જે પારકાને દુઃખે ફાળ્યા તેનો નામક સીપીઓ
‘આફ્રીકેનસનું’ બીરુદ પામી ઇતિહાસની
શાલામાં અલિવૃદ્ધિ કરતો, રોમને અનંત કાળ
સુધી અમર કરી મુકે છે..... અને બહાદુર,
ઉદાર, સ્વદેશપ્રેમી હેનીબાલનો આત્મા
સ્વદેશવીહોલો ઝુરતો અમરધામમાં પણ
અટુલો રાજગતો ફેરે છે.

પ્રભુને સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી પાર્વતી ગુજરાતી સમાજે
 શ્રીયુત ઇલાભાઈ આણંદજી ચાવડા
 તરફથી સવિનય સન્મેષ ભેટ.

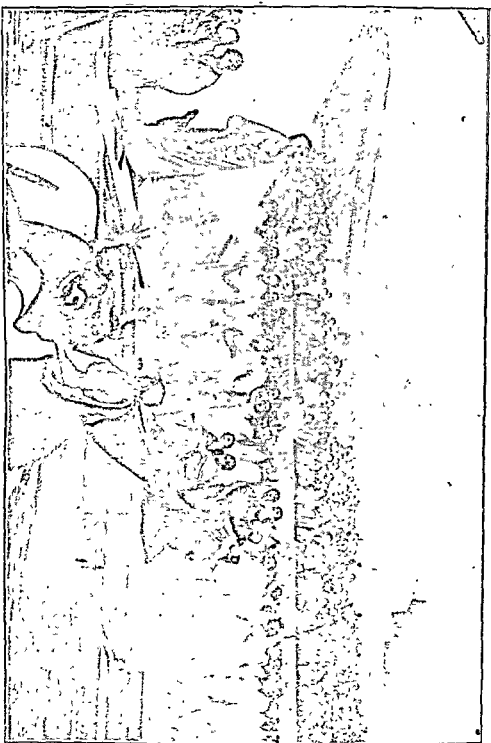
ગુજરાત

ઓગસ્ટસ સીકર

જેક પ્રવાસ પૃષ્ઠ ૧૫૪ :

[માગેશીય '૮૫

૧ ૬

પછી રોમે ગ્રાસ હતું, કઠોર યોદ્ધાએ
સૌંદર્ય વશ કર્યું. અને વિજેતા રોમ પર ગ્રીસે
વિજય કર્યો. ગ્રીસની કારીગરીની અપૂર્વતા,
તેના વિકાસોનું વાકાપાટવ, તેનાં નાટકોની
મોહકતા, તેના ખેલાડીઓના ખેલ જોઈ
રોમન વીર દોંગ થઈ ગયા, અને તેમને
ચોતાને ત્યાં લંબ જવાની શરૂઆત કરી.
યુદ્ધ સીવાય બીજું વસ્તુઓ પણ જીવનનું
ધ્યેય કરવા લાયક છે તેનો પહેલી વખત
રોમને ખ્યાલ થયો. રોમમાં પૈસાનો પાર
નહોતો, પણ પૈસા વાપરતાં તેને આવ-
ડતું ન હતું. ગ્રીક કવિઓ, ગ્રીક ઇતિહાસ-
કાર, ગ્રીક શિલ્પીઓ, ગ્રીક સુંદરીઓ, ને
ગ્રીક શુભાશોએ ધનાઢ્ય માણેકોના કડકશ
જીવનમાં ખુશામત ને વિલાસ લાવવાં શરૂ
કર્યાં.

—ધીમે ધીમે ઉત્તર આફ્રિકાના પ્રદેશો
પડવા માંડ્યા. ગોલ-હાલતું ક્રાન્સ-પડ્યું,
ભૂમધ્ય સમુદ્ર આખો રોમન સામ્રાજ્યનું
એક સરોવર બની ગયું.

૪૦૦ વર્ષની કારકીદીમાં રોમે દક્ષિણ
યુરોપ, ઉત્તર આફ્રિકા અને પશ્ચિમ એશીઆ
ઉપર સર્વોપરિ સત્તા જમાવી. દરેક દેશને
સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હતું, પણ પૈસાની,
સેનાની, ધાગધોરણની બધી સત્તા રોમમાં
રહેતી.

રોમની સત્તા એટલે રોમની રાજ્ય-
સભા-સેનેટની સત્તા. એ સેનેટમાં રોમનાજ
વીરોનું આધિપત્ય. પરિણામે રોમનું ફેરમ-
બજાર-વિશ્વનું મધ્યબિંદુ થયું. ત્યાં જે
મહાન તેજ વિશ્વમાન્ય, ત્યાં જેને કીર્તિ
મળી તેજ સનાતન યશનો અધિકારી.

રોમની વ્યવસ્થાનું પ્રાબલ્ય આમાંજ
રહ્યું છે. જ્યાં રોમનું નામ સંલગાય ત્યાં
બધાની દૃષ્ટિ એકજ તરફ વળે,—રોમ તરફ.

સમૃદ્ધિ, શક્તિ ને સંસ્કાર તણાતાં તણાતાં
રોમના બજારમાં બેમાં થવા લાગ્યાં.

—પરિણામે રોમમાં મહત્વાકાંક્ષાનો જ્વાલા-
મુખી ફાટી નીકળ્યો. નરોત્તમો કહો કે નર-
પિશાચો કહો,—તેમણે જગતસ્વામી રોમનું
સ્વામિત્વ મેળવવાના લગીરથ પ્રયાસો
આદર્યા. ઇતિહાસમાં એ પ્રયાસો સમામાનવ-
તાનાં પ્રદર્શનો બીજા કોઈ પણ સમયમાં
કે સ્થાનમાં મળતાં નથી.

આ અદ્વિતીય નાટકનો પહેલો પ્રવેશ મેરી-
અસથી શરૂ થાય છે. રોમની આંતર
વ્યવસ્થામાં સડો પેઠો હતો. થોડાક ધનાઢ્ય
શહેરીઓ મઝા કરતા, ગરીબોનો મોટો
સમૂહ અસંતોષમાં રહેતો, અને યોદ્ધાઓ
દુનીઆ પર રોમને નામે જીલમની ધુસરી
નાંખતા.

આવે સમયે બધાની દાઢ મેરીઅસ
તરફ વળી. એ માત્ર યોદ્ધાજ હતો અને
રોમન સેનાનો લાડકો હતો. અત્યાર સુધી
રોમમાં સૈનિકનો ધંધો નીરાળો ન હતો.
દરેક જણ ખપ પડ્યે સૈનિક થઈ શકતો,
દરેક જણને યુદ્ધનું જ્ઞાન ને અનુભવ
મળતાં. પણ કાર્યદક્ષતા બરાબર નહોતી.
મેરીઅસે સૈનિકોનો વર્ગ ઉભો કર્યો, અને
તે વર્ગના પર આધાર રાખી રોમના માલીક
થઈ ખેસવાની યોજના કરી.

મેરીઅસે માત્ર ચૌદજ વર્ષ સત્તા ગોગવી.
તેને હરાવી સર્વસત્તાધિકારી સુલ્લાએ આડ
વર્ષ એક ચક્રે આ સામ્રાજ્ય પર રાજ્ય કર્યું.
તેના મરણ પછી ચૌદ વર્ષ મહાન પોંપીએ
સત્તા ભોગવી. તેને હરાવી 'દેવી' જુલીઅસ
સીઝરે આ વિશ્વનું વિધાતાપદ હાથ કર્યું.
જે પ્રજાસત્તાક હતું તે આ ચાર જણાની
પ્રતિલાએ સૈન્યસત્તાક સામ્રાજ્ય થઈ ગયું.

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૪ માં સીઝરને તેના દેવી-
ઓએ મારી નાંખ્યો. સામ્રાજ્ય એટલું

વિશાલ થયું હતું કે સર્વસત્તાધિકારી વિના છુટકો ન હતો. સીઝરના ભત્રીજાએ બીજા બધાને હરાવી સમ્રાટપદ લીધું.

૭

ઓગસ્ટસ સીઝર, જુલીઅસ સીઝરથી સ્વભાવે અને શક્તિએ જુદો હતો. વીસ વર્ષની ઉંમરે તો જુલીઅસે પોતાની કરેલી સત્તા, સમૃદ્ધિ અને સામ્રાજ્યનો તે વારસ થયો. આખી દુનિયા-અસ્તવ્યસ્ત-તેને ચરણે પડી હતી. અનુભવી અને બાહોશ પ્રતિસ્પર્ધીઓ ચારે તરફ તેની સત્તા ખુંચવી લેવા તૈયાર હતા. લોકપ્રિય થતાં તેને આવડતું નહીં. મોહક શબ્દજલથી તે રોમન શહેરીઓને વશ કરી શકતો નહીં. એકદમ આ યુવક દુનિયાનો કબજો લે છે; અને શાંતિથી મનુષ્યસ્વભાવ અને વ્યવસ્થાનાં રહસ્યોને પળે પળે ઉપયોગમાં લઈ સામ્રાજ્ય સ્થાપે છે. જુલીઅસ સીઝર મોટો કે ઓગસ્ટસ સીઝર-તેનો નિર્ણય હજી ઇતિહાસકારો કરી શક્યા નથી.

ત્યાગ, દેશભક્તિ ને વીરતાથી રોમે જ સત્તા મેળવી હતી તે હવે વ્યવસ્થાશક્તિથી તે ભોગવવા લાગ્યું. આખી દુનિયાની સમૃદ્ધિ ને વૈભવ રોમન સમ્રાટના અને રોમન સરદારોના પગ આગળ આવીને પડ્યાં. વિજ્યા-કાંક્ષા ને વ્યવસ્થાશક્તિ બે સદૃશ્યુ. રહ્યાં. કૌય, અનીતિ, નીચતા, વૈભવ ને વિલાસ, રોમન ચારિત્ર્યને કલંકિત કરી રહ્યાં. ઓગસ્ટસ પોતે સાદો ને સંયમી હતો. પોતાના દૃષ્ટાંતથી પુરાણ રોમન ચારિત્ર્ય સજીવન કરવાનો તે પ્રયત્ન કરી રહ્યો. પણ રોમમાં અનીતિનું વિષ પેડું હતું. તેની પુત્રી જુલીઆના લય કર કૃત્યોની કથાથી આખું રોમન સામ્રાજ્ય ગાજી રહ્યું હતું. જે ટેકાણેથી તેના પિતાએ અનીતિ વિરુદ્ધ શાસનો બહાર પાડ્યાં તેજ સ્થળને જુલીઆ

બ્રષ્ટ કરવામાં મોજ માનતી એક વખત ઓગસ્ટસને કહેવું. પણ પડ્યું, કે “હું વંશપરણ્યો ને વગર સંતાને મરી ગયો છોત તો કેવું સારું!”

ઓગસ્ટસ પછીના સમ્રાટો તો પોતે નીતિનું નામ પણ જાણતા નહોતા. તેમના સમયમાં રોમ અનિયંત્રિત સ્વચ્છંદનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યું. પણ તે સમયે ઇરાનથી ઇગ્ડંડ સુધી રોમન સમ્રાટનું શાસન પ્રચલતું. કળા ને કાવ્ય આગળ વધ્યાં. ધારાશાસ્ત્ર તો સુંદર ને સુંદર થતું ગયું.

આ મહાન સામ્રાજ્યમાં ઇસુ પ્રાંતના જીવનઆદર્શોના ધોમે ધોમે સંચાર થવા લાગ્યો. આખરે જુલમથી, ડરથી અને અનીતિથી કચરાએલા આ સામ્રાજ્યનો નાવક ક્રાન્સ્ટેન્ટીન થયો. તે પોતે સંત કહેવાય છે ખરો, પણ હતો નહીં. તેણે બે મોટાં કામ કર્યાં: એક તો રોમને બદલે ઇસ્તાંબુલ-ક્રાન્સ્ટેન્ટીનોપલને રોમન સામ્રાજ્યનું પાટનગર બનાવ્યું. અને દુઃખી દુનિયાને સુખ આપવાનો કામીઓ ખીસ્તી ધર્મ છે એમ માની તેને રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો.

સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર, રાજ્યકર્તાઓનો અકલ્પ્ય સ્વચ્છંદ, અને લોકોમાં પ્રસરેલી અનીતિ, ને મોજશોખ સામ્રાજ્યના દેહને કોતરી ખાવા લાગ્યાં.

પણ એટલામાં હુણ વગેરે જંગલી પરદેશી યુરપના ઉત્તર ભાગમાંથી ઉતરી આવી રોમનો વિનાશ આરંભવા લાગ્યા.

અસલથી એમ કહેતી હતી કે રોમ ખારસે વર્ષ ૮૬૦ ૧૨૦૦ વર્ષની અપ્રતિમ નળો જલાલી ભોગવી, ઇ. સ. ૪૭૬ માં રોમનો રાજ્યદંડ પરદેશીઓના હાથમાં ચાલી ગયો.

૮

ગોથસ આવ્યા, ફ્રેન્કો આવ્યા, પણ

લક્ષ્મીની દુકાની હોય તેમ સખતમાં સખત
વ્યવસ્થાને તાણે રહે છે. અને આજે મુસો-
લીની રોમની વ્યવસ્થાશક્તિની મૂર્તિ નથી
તો બીજું શું છે? કેટલાએ હજારો ફેસીસ્ટ
એક મુસોલીનીની આજ્ઞા પાળે છે અને
મટાલીનો ઉદ્ધાર કરે છે! વ્યવસ્થા-જન-
સમૂહચયને જીવંત અને સચોટ વ્યક્તિ બનાવ-
તો અદ્ભુત મંત્ર-હવે તો ક્રાન્સ, અને
જર્મનીએ પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કર્યો છે.
પણ એ બધાનું પ્રેરણાસ્થાન તે તો રોમજ.

-આમ રોમ એ ખરેખર સર્જાતન નગર
છે, જગતનું સ્વામી છે. હીંદુસ્થાનમાં રોમ
ન પ્રગટ્યું તેનાથીજ ઓછો મંડાઈ છે.

(૯)

-આમ નેપદસથી રોમ જતી ગાડીમાં મારા
સાથીઓને સનાતન નગરની મહત્તા સમજ-
વવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં અને રોમની
ભવ્યતા દર્શાવતા પ્રાસાદો નજરે ચડવા
લાગ્યા. પાંચ કલાક વહી ગયા અને સનાતન
નગરને રોડેશને અમે ઉતર્યા.

અમારા આવતા અંકથી શરૂ થશે.

રાં કનૈયાલાલ મુનશી કૃત

ધ્રુવ સ્વામિની દેવી

પ્રાચીન ભારતની સામ્રાજીશ્રેષ્ઠની હૃદયકથા

હીંદના સુવર્ણયુગના સ્પષ્ટાંગોનું એક દર્શન.

વિશાખદત્તના ખોવાએલા નાટક 'દેવી ચંદ્રગુપ્ત'ના

વસ્તુ પર રચાયેલું નાટક

ધારાસભામાં જે દિવસ

લેખક :

સૌ. લીલા મુનશી

મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

નોંધ: આ દેરાલ ધણા ખરા પુનાની છેલ્લી ધારાસભા વખતે લખાએલા હતો. બાકીનો થોડા વખત પછી પુરો કરી દેતો. પણ ત્યારસોરી ધારાસભા ગઈ અને એક કે બીજા કારણે 'પુનરાત' ચોક્કસ થયું એટલે આ લેખ છપાવવા નહીં ગએલો. મુખાષ્ટમાં પાછી ધારાસભા આવી છે અને સામન કમીશન પણ હજુ આપણા દેશમાં જ રહે છે એટલે આ વિષય છેક અપ્રાસંગિક નથી એમ ધારી પ્રગટ કરું છું.—લેખક]

થોડા દિવસ પર એક ગૃહસ્થે મને પુછ્યું: હવે: 'કેમ, તમે પુને પ્રદર્શન જોવા નથી ગયાં?'

અજબબીધી મારી આંખો ઉંચી ચઢી ગઈ. "પ્રદર્શન! શાનું?" પુનામાં મને અત્યારે એકે પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું હોય એવું યાદ આવતું નહોતું.

"કેમ વારુ, મુખાષ્ટ સરકારે મનુષ્યપ્રાણીઓનું જે સંગ્રહસ્થાન કીધું છે તે અત્યારે ખુલ્લું મુકાયું છે. તે વળી" તે ગૃહસ્થ જરા આંખો ઉઘાડ મીચ કરી મોટથી હસ્યા.

એક આખી મીનીટ વિચાર કર્યા પછી મને શાન આવ્યું કે કદાચ તેઓશ્રી હમણાં ધારાસભાની એકકે પુને ચાલે છે તે વીશે કહેતા હશે. આવી જાડી શુદ્ધિ ધરાવવા માટે મને પણ મારી જાત પર હસવું આવ્યું અને વાત ત્યાં અટકી.

મુખાષ્ટ ઈલાકાની ધારાસભા કોઈ ખૂબ વહેલી જુએ તો કદાચ તેને આ ગૃહસ્થે કહ્યો છે તેવાજ ખ્યાલ એક વાર તો આવે. ઈલાકામાં કેટલી ન્યાતો, કેટલી જાતો, કેટલા મતો વસે છે એ બધાનું સરસમાં સરસ માપ એકલી ધારાસભા જોઈનેજ થઈ શકે તેમ છે.

આ વખતની ધારાસભા એક રીતે ધણી ચાદગાર થઈ ગઈ હોવાય. ધણા ભારે ભારે બીધો આ વખતે ઉડી ગયાં, બારડોલીની ઐતિહાસિક લઢતમાં તેણે છેલ્લા પ્રકરણો ઉમેર્યાં અને છતાં સામન કમીટીના ઠરણ પર પ્રજાપક્ષે મજબુત હાર ખાઈ પ્રજાપક્ષમાં કેટલી ફાટપુટ છે તેનું સુંદર પ્રદર્શન કર્યું. ધણી પરસ્પર વિરુદ્ધ તસ્વી બહાર આવ્યાં અને ધણા તાત્કાલિક સમયને માટે દટાઈ ગયાં. આ વખતે પ્રજાપક્ષમાં અગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે 'જોડા કર્યા દુઃખે છે' તે બરાબર જણાઈ ગયું.

અત્યારે ધારાસભામાં ધણા પક્ષો અને ધણી ટાળાઓ વસે છે: ત્યાં નાયકોનો પણ કે પાર નથી. અને તે બધા નાયકોને અનુયાયીઓ હોવાજ જોઈએ એવું પણ કે પ્રમાણ નથી. મીંધ મુસલમાનોના જુતો, ખુરોનો; નુરમહમદ, પ્રેસીડેન્સી મુસલમાનોમાં હુસેનભાઈ, કેરવાડા, મન્સુરી, અંતજોના આંબેડકર, સાંતકી, ગોંડે, અને અબ્દુલજોમાં જાધવ, કંબલી,

રા. અમૃતલાલ શેઠ, એમ. એલ. સી.

અંગ્રી, ચીકાડી, આસવલે: દક્ષિણીઓમાં ચંદ્રચુડ, કાલે, અને સ્વરાશ્રયોમાં બાહુબાહ, નરીમોનથી માંડીને જીવાભાઈ પટેલ સુધી બધા અને સીધી પદ્માભાગની, જેરામદાસ અને નારણદાસ જેમર એ ત્રણે. કાએલીરાન નેલોલીસ્ટમાં લાલજીભાઈ, દાદુભાઈ, મુનશી અને સુરત મેમ્બર્સ અને સરદારોમાં પોતાની જગતને 'એરીસ્ટોફ્રેટ' અને 'નેચરલ લીડર' તરીકે જાળખાવતા સરદાર મઝમુદાર આ બધા નાથકા, એમનામાંથી દરેકના અનુયાયીઓ તરીકે. તો કાઈના નામ મણુવવાની રીત અહીં વધારે પડતી છેવવાય.

આ ઉપરાંત વસંતરાવ ડાબોલકર જેવા નીમાએલ સબ્યો અને સરકારના તો અઢાવીસે અઢાવીસ મેમ્બર પોતાને 'લીડર' ગણાવતા હશે એવું અનુમાન સહેલાઈથી કાઢી લઈ શકે. એમના નાયકપદને માટે શંકા દર્શાવવાનો હક કાઈને હોઈ શકે કે કેમ એ એક શંકા પડતો સવાલ છે.

આ માસની પહેલી તારીખે આ ધારાસભામાં સરકારે સાયમન કમીટી નીમવાનો હરાવ લાવવાનો રાખ્યો હતો. બારડોલીના પ્રશ્ને સાયમન કમીશનના હરાવને છેક લાંબી દીધા છે. તોપણ ધારાસભામાં તો એ વીશે ખુબ ગરમા ગરમ ચર્ચા ચાલશે એવી ધણી જણે આશા રાખી હતી અને એજ આશાથી મને પણ છેક છેલ્લી ધડીએ તે જોવાનો શોખ થઈ આવ્યો.

અમે તા. ૧ લીએ સવારે દેનમાં નીકળ્યાં (અમે એ સર્વાનામ બહુમાનદયક કે તંત્રી-પદના અધિકારનું નથી પણ ખરેખર બહુ વચન છે.) રેશન પરથી તીખા ને તરવારી-આં શુદ્ધ ખાદીનો કારવાળો પહેડો ઓટેલા-સોરાખૂના તંત્રી રા. અમૃતલાલ શેઠ અને ભાદીઆસાદી સાદી પાધડી, બદામી લાંબો કોટ અને છુટ મોજમાં સજ્જ થયેલા રા. લાલજીભાઈ અને ચોદાં બોલે અને મીઠું દસે એવા ડા. ગીહર સાથે થયા.

આમાંના રા. અમૃતલાલ શેઠ કાઠીઆવાડી છે અને કાઠીઆવાડી પ્રજાનીવતી તેઓ હતા.

જેમાં ચળવળ ચલાવે છે. અને રાજ્યપુરની ખાડીમાં હદમાંથી સૌરાષ્ટ્રની રાજસ્થાને પર પોતાનાં તીરકામમાં ચલાવે રાખે છે. એક વાર રા. શેઠ પણ લોકપ્રિય હતા. આજે પણ છે. પણ એમના વિરોધીઓની સંખ્યામાં ધીરે ધીરે વધારો થતો જતો હોય એવું દેખાય છે. પાણીના પુર જેવી લોકપ્રિયતા કામની એકમતે ટકી છે કે તેમની ટકે ?

પણ રા. શેઠે જો કે મોટામાં મોટી ભુલ કરી હોય, તો તેમણે એ લોકપ્રિયતાની વળુ ઉપર પોતાની 'career' ની ધમારત રચી છે. અને તેથી તેની સહી-સલામતી હંમેશાં મુસ્કેલીમાં રહે એવા સંભવ છે. બાકી તેમને સમય ઓળખતા આવડે છે, તેનો લાભ લેતાં પણ આવડે છે, અને તેથી તેઓ 'સૌરાષ્ટ્ર'ને ને પોતાની જાતને આટલે ઉંચે લઈ આવી શક્યા છે.

એમના સ્વભાવમાં તીખાશ છે; મર્યા જેવી હાનિકારક નહીં પણ આકુની માફક જરા ચટકો કરી રસ ઉમેરે તેવી. અને એવીજ તીખી અને તમતમતી અમકદાર ભાષા એ એમના સૌરાષ્ટ્ર પત્રનું ખાસ લક્ષણ છે.

એમનો વેશ રા. વલ્લભભાઈને મળતો છે. પણ વધારામાં રા. શેઠ ટોપી-ધાળા ટોપી-પહેરે છે અને રા. વલ્લભભાઈ નથી પહેરતા. એમનામાં ઉંડાણ હશે તેથી વધારે એમનામાં પોતાની જાતને ફેલાવવાની શક્તિ છે.

રા. લાલજીભાઈનું વ્યક્તિત્વ જુદાજ પ્રકારનું છે. તેઓશ્રી પાકા મુસ્લિમ છે એમ તો

રા. નરીમાન, એમ. એલ. સી.

કોઈ પણ કહી શકે. પોતાની ધારેલી વસ્તુ તેઓ કોઈના કહેવાથી છોડી નથી દેતા. એક ઉદાહરણ તરીકે પ્રી-સ ઓફ વેલ્સ ૧૯૨૧માં આવ્યો અને પ્રભુએ તેનો ખોલકોટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે તેઓ પોતાના મતને વળગી રહ્યા અને તેમાં ન બળ્યા, તે આખી શકાય.

એમનો સ્વભાવ મીઠો, ખનતા સુધી કોઈને ખાસ જરૂર ન હોય તો દુઃખ ન લગાડે તેવો છે. તેમને મીઠાજ ખોર્તા આવડતું હશે પણ એવા પ્રસંગો બહુ થોડાજ તેઓ આવવા દેતા હશે કે જેથી એમની એ શક્તિની જરૂર પડે. તેમને દરેકની દોરી ખનતા સુધી પોતાના હાથમાં રાખવાનું ગમે છે પણ એમની સત્તાકાંક્ષા બહાર એકદમ કળાય એમ નથી.

તેઓ જાતે પાકા વૈજ્ઞાનિક છે અને કોઈને ઘેર કે દેનમાં પાણી સુદ્ધા પીતા નથી. ધણી રાજા રજવાડાઓ તેમનો સાથેના સંબંધ હિપથોગી નીવડતો હશે. એમનામાં આદર્શ-મયતા નથી પણ સત્કાર્યો કરવામાં એમને શ્રદ્ધા છે અને અગવડ ન પડતી હોય તો દરેકને મદદ કરવાનું એમને ગમે છે.

ધારાસભામાં એમનું સ્થાન માનભર્યું છે. તેઓ ધણું ખરું પ્રજા પક્ષ તરફથી બોલે છે પણ સરકાર પક્ષમાં પણ તેમની સારી લાગવગ છે. તેઓશ્રી કોએલીશન નેશનાલીસ્ટ-ધારાસભામાં સૌથી મોટામાં મોટી પ્રજા પક્ષની પાર્ટી-ના પ્રમુખ છે; એમનું વલણ 'મોડરેટ' પક્ષને મળતું છે.

ડા. ગીહર ખારડોલીને માટે જે તપાસ સમિતિ નીમાઈ હતી તેના એક સભ્ય અને 'મેડીકલ પ્રેક્ટીશનર' છે. તેઓશ્રી ધંધામાં ખુબ પૈસા બનાવે છે. બનતા સુધી ખીજ ત્રીજ વાતોમાં બહુ માથું મારતા નથી અને સ્વભાવે મીઠા અને ધીરા લાજે છે. એમનાં પત્ની પણ એમને ધંધામાં સહાય આપે છે. માન આપવું ને લેવું એ એમનો મુદ્દાલેખ લાજે છે.

૨

અને આવા અગત્યના માણસો જ્યાં ત્યાં છાપાનો ભૂત ન હોય એ બનેજ કેમ? એટલે દાદર સુધી તો એ. પી. નો રીપોર્ટર પણ સાથે હતો. દાદર પર અમદાવાદથી મહાત્માજીની સાથે મંત્રણા કરી આવનાર રા. નરીમાન અને સફેદ દાદીવાળા રા. હરિભાઈ અમીનને દેનમાં ચઢતા જોઈને પછી તે ઉતર્યો. તે એમને જોવાનેજ ખાસ આવ્યો હતો. તેમની સાથે ગાલમાં ખાડા પાડીને હસતા સ્વામી આનંદ પણ રા. વલ્લભભાઈના પ્રતિનિધિ તરીકે આવતા હતા.

આ સ્વામી આનંદને નામે ધણા જથ્થા જોળખર્તા હશે પણ એ ખરેખર જાણુ છે તે

વીશે બહુ શોડાનેજ ખ્યાલ હશે. એમને સ્વામીનું નામ તેઓ રામકૃષ્ણ ત્રીશનમાં જોડાએલા હોવાથી મંબુડું છે. પણ એ ભગવા પહેરેલાં કોઈ બાવાજી હશે એવું માનવાની રખે કોઈ જુલ કરે. જે એવી જુલ એક વખતે કરી હતી. એમનો ચોપાક ગાંધીજીના બધા સીપાઈઓની માફક શુદ્ધ સફેદ ખાદીનો છે. સાંભળવા પ્રમાણે તેમણે ધણી મુસાફરી-ઓ કરી છે. ચોવીસે કલ્લાકમાં ગમે તે વખતે તેઓ ચક્ર શકે એવા ખડતલ તન અને મન તેમનાં છે. રા. વલ્લભભાઈ અને ગાંધીજીની ખાનગી વાતોની એ તીજેરી છે. નવજીવન માટે રાત્રિ દિવસ ચિંતા ને મહેનત તેમણે કર્યાં છે. ભાષાંતર કરવામાં તેમની કુશળતા વખણાય છે અને ધણા ઉંચા નહીં તેમજ બહુ નીચા પણ નહીં એવા થરીર ઉપર દરીઆની ભરતી રેતીમાં જેમ નીશાની-ઓ મુકી જ્યાં તેમ હાસ્યના આંકાની નીશાની-ઓ વાળુ મુખ અને હાસ્યનાં કીરણો વેરતા ફાનસ જેવી ઝીણી સરખી બે આંખોથી એ તરત જોળખાય એવા છે.

રા. નરીમાનને જોળખાવવાનું વર્ણન લખવાનું તો હોયજ નહીં. એમની રાત્રિ દિવસની પ્રજાસેવા અને દારવે-નરીમાન કેસ હજી તો ખુબ તાજાં છે. એમના ખરેખરનાં મુખપર કંઠણાઈ ને કામળતા બને લખેલાં છે. મુરદેલીઓ સામે ખડક સમ એ અડગ રહે છે અને ભાવ આગળ એ છેક મુઠું બની રહે છે. એની જોયામાં જનારની નમણાઈ નાસી જાય છે; એની પ્રમાણિકતા અને વિનોદ શત્રુઓને પણ અસર કર્યાં વિના રહી શકતાં નથી.

રા. હરિભાઈ અમીન આ બંનેથી જુદીજ જાતના દેખાય છે. એમની લાંબી સફેદ દાડી અને માથાના સફેદ વાંજની અંબોડી અને એમનો શુદ્ધ સ્વેત ચોપાક એમને ન જોળખ-

ના હોય તેમને કોઈ સંસાર ત્યાગી સંન્યાસી સહાનુભૂતો બાસ કરાવે. પણ ઝીણી નજરે જોનારને એમના કોષ્ટક અલંકાર એમને સંસારી છે એમ દેખાડ્યા વગર ન રહે. એમની વાતો અને વિનોદ સાંભળ્યા પછી તો એ બરુચી છે એમ તરત કહી શકાય. બરુચી ક્રિતાવળીઆપણું પણ એમનામાં છે. એમના હૃદયમાં બને તેટલું બધાંતું સારું કરવાની આકાંક્ષા ખુબ પ્રબળ રહે છે.

આ ત્રણે ગૃહસ્થોના આવવાથી અમારો સાથ વધ્યો અને અમે બારડોલીના સમાધાનની વાતો કરતાં આગળ ચાલ્યાં. ખરી સીતે દ્રેન આગળ ચાલી અમે નહીં. અથવા દ્રેન અને અમે બંને આગળ ચાલ્યાં.

રસ્તામાં ખબર પડી કે પ્રેસીડેન્ટની ગેલેરીના પાસ તો ત્રણ દિવસ પહેલાં અપામ્ત ગયા હતા એટલે મને જગ્યાની મુશ્કેલીનો સંભવ ઉભો થયો. તેથી અમે ખાર વાગે દ્રેનમાંથી ઉતર્યાં કે તરતજ સીધા કાઉન્સિલ હોલ તરફ ગયા. વાત ખરી નીકળી એટલે તરત ઘેર ન જતાં વીઝીટસ ગેલેરીની ટીકીટ લઈ બેસી જવાનું હડાપણુ બરેલું જણાયું : ત્યાં જગા ન મળતે તો 'ગુજરાત'ના રીપોર્ટર તરીકે પ્રેસ ગેલેરીમાં બેસી જવાનો વિચાર મને આભ્યો હતો.

જરા મંજૂર પણ પડતે, પણ એ તક તો નજ મળી.

પણ વળી ફારસ થયો. મીસીસ ગીલ્ડરને મારી જગા સાચવવાનું સૌથી મને ઘેર જઈ આવવાનો શોખ થયો અને હું આવું તે પહેલાં તો બધા દરવાજાઓ બંધ અને મારી જગા પુરીનાંખવામાં આવી. સાયમન કમીટીના દરાવના માનમાં તે દિવસે ગેરા અને કાળા સીપાહીઓની નાની સરખી ફાજ ત્યાં ખડી કરી દીધી હતી અને બે વાગ્યા પછી ન કોષ્ટથી જવાય કે ન બહારથી કોષ્ટથી અવાય એવી સ્થિતિ કરી મુકી હતી. ને તેમની વચ્ચે પણ સીપાહીઓનો પડેરો મુકયો હતો. રખેને કાલેજના છોકરા ને જોવા આવેલાં ભૈરાં બળવો કરે તો બીચારા સાયમન દરાવતું થાય શું ? પણ સુભાગ્યે પ્રેસીડેન્ટની ગેલેરીમાંથી ત્રણ

વાગે બે ત્રણ બજા ચાલી ગયા અને મને જગા મળી ગઈ.

૩

હું ગઈ ત્યારે પહાલાખની બોલતા હતા. આ પહાલાખની જાતે સીધી ને સીધના પ્રતિનિધિ છે, ને ધણી લીડરોમાંના એ પણ એક લીડર એક ધી હાઉસ ગણાય છે. સ્વભાવે સરસ માણસ છે. બોલવું એ એમના જીવનની મુખ્ય જરૂરીઆત છે. એમનું વલણ મોડરેન

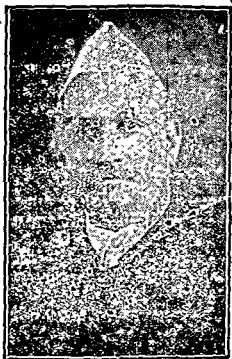

સર સી. બી. મહેતા

પક્ષનું હશે-પણ એકસદ્ગ્રીમીરટોનું- દષ્ટિબિંદુ
પણ કોઈવાર લઈ શકે છે, અને સફેદ શીખ-
સાઈ ઘાઘી અને માયાળુ મુખમુદ્રાથી તેઓ
આકર્ષક લાગે છે.

તેમના પંછી ઉઠ્યા તેમનું આખું નામ
ખાનબહાદુર શાહ નવાઝખાન જીતો હવું.
ઘણું લાંબુ જડખાંતોડ નામ છે અને એમના
નામને સાર્થક કરે એવું એ બોલે છે. તેમના
બોલવાનો સાર એ હોતો કે હીંદુ મુસલમાન
માંડેમાંડે કપાઈ મરે છે અને એ બેની
લડાઈ ન્યારે હોય ત્યારે બંને પક્ષને
જેટલો અંગ્રેજમાં વિશ્વાસ હોય છે તેટલો
આપસઆપસમાં નથી હોતો. માટે સારું જ
થયું કે કમીશન પર કોઈ હીંદીને નીમ્યો
નથી. આ સાહેબ કંદર મુસલમાન છે અને
એમનું આલે તો કદાચ એ આખી પૃથ્વીને
નહીં હુ કરી શકે. સરકાર સીવાય બીજા કોઈને
મત આપવાના એમણે સોગંદ ખાધા છે. અને
એમના અનુયાયીઓ પણ તેમને જ અનુસરે છે.

ગેલેરીમાં બેઠા બેઠા મને ખાનબહાદુર
જીતો (જીટો? જીતો?) બોલતા હતા તે સાંભળ-
તાં, સાંભળતાં વિચાર આવ્યો. ન્યાં સુધી
હીંદુસ્તાનમાં જીતોઓ, ખુરાઓ નુરમહમદો
વસે છે ત્યાંસુધી સ્વતંત્રતા કદી શક્ય છે
ખરી? ને સ્વતંત્રતા મળે તો કોને મળે?
એમને એકલાને; આપણને નહીં. અત્યારે પણ
બળીઆનાબ એ ભાગ છે. લઘુમતિને નામે મુસ-
લમાનોની બહુમતિવાળા જુદા પ્રાંતો જોઈએ
ને વધારે મત જોઈએ. ને હીંદુઓની બહુમતિ
હોય તે પ્રાંત જુદો થાય તો તો મુસલમાનોને
અન્યાય થવાનો ભય ઉભો થાય. ન્યારે
હીંદુઓમાંથી ભાગ પડાવવાનો હોય ત્યારે
‘યૂથ’ વય’, વય’ યૂથ’ થઈ જાય અને ન્યારે
પોતાને કેં કરવાનું આવે ત્યારે ‘વય’ વય’
ને યૂથ’ યૂથ’ નીરક્ષીર પેઠે જુદા થઈ જાય.
પણ સરકારને મત આપે. ને સરકારની માન્યતા

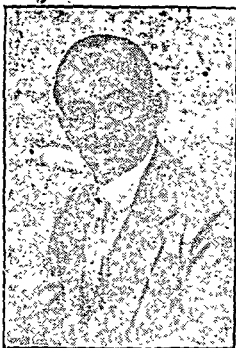
રા. બાલુભાઈ ટી. દેશાઈ એમ. એલ. સી.

પ્રજા એને બીજું શું કહેવાય? રાજને ગમી
તે રાણી, ને જાણી વીંજીતી આણી નહીં તો
જીતો, ખુરા ને નુરમહમદ જેવા, પર આખી
પ્રજાનું ભાવિ લટકે ખરું?

પણ હવે આપણી કયા આગળ ચલાવીએ.
રા. મરઝવાને-જામે જમશેદના અધિપતિ-
એ-આ ભાઈને ઠીક જવાબ આપ્યો. એમણે
કહ્યું કે જો હીંદુ મુસલમાનો આટલા બધા
નાલાયક છે તો આખી કાઉન્સિલને યુરાપી-
અન સભાસદોની ચુંટો તોએ શો વધો છે?
એ લોકો હીંદુઓના બહાને માટે રાજ્ય કપી
કરશે. એમનો બીજો વધો હીંદુઓને પારીકા
(અંત્યજો) જેવા ગણીને કમીશન પરથી દૂર
રાખવા સંબંધી હતો.

ગેલેરીમાં મારી પાસે બેઠેલા એક પારસી
ભાઈએ આ વખતે પુછ્યું: “આય સુરત
મેન્સ” છે તે કીયા?”

આજ વખતે રા. બીમભાઈ બારણામાંથી
લાખલ-થતા હતા તેમને ખતાવીને મેં કહ્યું:

રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી એમ. એલ. સી.

“પેલા સુરતી કીરમજી પાઘડી પહેરીને ખેસ દલાવતા આવે છે તે. સુરતમાં તેઓશ્રી ધણી મોટા માણસ છે. બીજા બી. શીવદાસાની જે પેલી બીજી બેન્ચ પર સફેદ કોટ પાટલુન માં આઠી ટાઇ પહેરીને ઘેઠેલા છે તે; અને ત્રીજા બી. હિંદિત. તેઓ અહીં આ કે દેખાતા નથી.”

શુજરાતના મેમ્બરોને અને તેમાંએ ખાસ કરી સુરતના આ ત્રણે મેમ્બરોને ગવર્નરે આ વખતે ખુબ દુઃખી કરી મુક્યા છે. જે વાતમાં એમની સલાહ એણે પહેલાં માની નહીં તે બારડોલીની બાબતમાં કોકડું શુચવાયું એટલે આખા ગામનો ભાર એમના માથે એણે નાખી દીધો ને એકદમ ધમકી આપીને ગવર્નરે ભાવણ કાઢ્યું કે જો દિવસમાં બારડોલીનો નીમણ તમે નહીં લાવશો ને બારડોલી શરણે નહીં આવશે તો હું સખત પગલાં લઉં નાખીશ. “અથવા ભાષા એ બ્યારે તને કહેવાં આન્ધા ને

રાજીનામાં આપ્યા ત્યારે ન તેં એમને કાહું આપ્યું; તારા અમલદારોએ આટઆટલી વાત વધારી મુકી ત્યારે ન તેં તેમને કેં પુછ્યું કે ન તેં તેમની સલાહ માની; અને બ્યારે હવે લઢનારા લઢના ને મરનારાં મરવા બેઠા ત્યારે બાપડા સુરત મેમ્બરોને માથે ગામનો પોટલો મુકવાતું તને ક્યાંથી સુઝયું ?” પણ આવું એને કાણુ કહે? ને આવડા મોટા માણસે કહ્યું એટલે સુરત મેમ્બર્સ પણ ભાર બધો પોતાને માથે ગણી ફરવા માંડ્યા. પણ આ સુરત મેમ્બર્સની કથા લાંબી છે. એમના પર ઘણાં સોનાં કપાયાં છે, ને એમનું કંઈ તો ઠાઈનાથી ચવાતું નથી. એમણે બારડોલીના ‘સેટલમેન્ટ’માં શક્તિ પ્રમાણે જે મહેનત કરી તેની પ્રશંસા કરવાનો શિષ્ટાચાર પાળવો એ આપણો ધર્મ છે.

આ વખતે રા. મરઝબાને પુરું કંઈ એને રા. હુસેનભાઈ બોલતા હતા. આ હુસેનભાઈ મુંબાઈના છે; કામી બેદની લાગણી નહીં ધરાવનારા ગણ્યા ગાંધા મુસલમાનોમાંના એક ગણાય છે; સ્વરાજ્ય છે, હારવેન્નરીમાં કેસ વખતે રા. નરીમાનને એમણે ખુબ મદદ કરી હતી. આ વખતે પણ એમનો અભિપ્રાય પ્રબળપક્ષે કમીટી ન નીમવાની તરફેણમાં હતો.

એમના પછી આન્ધા ખાં સાહેબ મન્સુરી. તેઓશ્રી અમદાવાદ ગામના, દેખાવે જાડા, ઠીંગણા, શામળા છે. તેમણે કમીશનની તરફેણમાં મત મેંધાવવાની દુઃખદાયક ફરજ લખેયું ભાવણ વાંચી જમને બળવી. અને તે પછી રા. જીવધર્મી ટેળાના કોઇ રા. નવલે અધ્યાજીએ પણ એજ પંથે જવાતું વ્યાજબી વીચાર્યું.

રા. જે. બી. પીટીટનું ભાવણ શાખુ અને ઠીક હતું. એમને માટે કહેવાય છે કે તેઓશ્રી પંખા અને આપસ વગર જીવી શકતા નથી. હશે; પણ કન્ટિન્સીસમાં તેઓ જહાલ પસંદના પ્રતિનિધિ નથી. શુજરાત દેશ એમને બાઈજી પી-

દીટનાં વરતરીકે કે મીઠાં બંધેન પીટીટના માસા તરીકે વધારે ઝાળખતું હશે. વધારામાં ‘‘ધન્દીયન ડેઈલી મેલ’’ નામનું પત્ર તેઓ-શ્રીની માલીકીનું છે. રા. નટરાજન તેના અધિપતિ છે. એ પત્ર સરસ અક્ષરોમાં છપાય છે અને ‘ઉરહસ’ ને ‘કોનીકલ’ તો એની આગળ ગરીબ માણસ જેવા દેખાય છે. પણ એમાંના મત ધણાખરા નરમમાં નરમ પક્ષ-વાળાને ગળે ઉતરે એવા કે અંગ્રેજોના દષ્ટિ-બિંદુથી લખાએલાં હોય એવા હોય છે. વખતે ગભ્રી શ્રીમંતાધનો પણ એ વારસો હોય.

૪

પીટીટ પછી બોલ્યા શીવદાસાની. કરાવ હતો સાયમન કમીટીનો પણ એ બોલ્યા ધણું ખરું ખારડોલી ઉપર ને તેમના પછી વારો આવ્યો રા. સ્વામિનારાયણનો.

આ રા. સ્વામિનારાયણને કાણ નથી ઝાળખતું? એમના બોલ અને એમની બોલ-વાની રીત, એમનો વેપ અને તે પહેરવાની રીત, એમના વિચારો ને તે દર્શાવવાની રીત, એ સૌ કાંઈ કવિના શબ્દમાં અનેરો કહી શકાય. ચરોતર પ્રદેશની સઘળા સંસ્કૃતિના એમને મૂર્તિમાન અવતારરૂપ ગણી શકાય. એથી વધારે ઝાળખાણ કાઢને જોઈએ તો તેઓ એકવાર ગણિતના પ્રોફેસર હતા અને જ્યારે તેઓ કોલેજમાં હતા ત્યારે નહાંવાની ઝોરડીની બીંતો પણ ગણિતના દાખલાઓથી ભરી મુકતા; એવી એમની ગણિત ભક્તિ હતી. મતે તેઓ જહાલ પક્ષના, હાલ કાઉન્સિલમાં સ્વરાજ પક્ષ તરફથી ખીરાજે છે.

રા. સ્વામિનારાયણને મેં પહેલ વહેલા અમદાવાદમાં તેઓશ્રી વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસર હતા ત્યારે જોએલા. લાંબો કોટ અને તેમાં સંતાઈ જવું ખાલીનું ટુકડું પચીયું પહેરીને પુલપરથી જતાં હું રોજ તેમને જોતી અને કાંઈ

કાંઈ વખત પુલપર વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરી બાંધેલા કરવા પણ મંડી પડતા. કાંઈ કહેતું હતું કે પ્રેમાનંદની માફક તેમણે પણ જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય ન મળે ત્યાં સુધી અઠવાડીઆમાં એકજવાર હજનમત કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આ વાત ધણા વર્ષો પહેલાંની છે. આ પ્રોફેસર સાહેબે એમનો લાલીઓ ઘાંટો સરકાર પર અજમાવી રહ્યા-જો કે હંમેશા જોટલા જોરથી નહીં-એટલે એમના જેવાજ (સ્વરાજસ્ત) આવ્યા મીર મહમદ બલોચ. આ સાહેબ ખેસવાની જગ્યા ફેટલી રોકાય તેને માટે મૌલાના શોકતઅલીની સાથે પણ હરિ-ફાઈમાં ઉતરી શકાય એવાં શરીર અને તાકાત ધરાવે છે. તેઓએ હિંદુસ્તાનીમાં ખેત બાજુ સાથે લખી લાવેલું બાપણ વાંચવા માંડ્યું અને વિનોદી વાક્યાવલિ સાથે પાક નસીદતો સરકારને આપી કાઉન્સિલને વિનોદમાં ગરકાવ કરી મુકી.

કાઉન્સિલ આ વખતે ખુબ રંગમાં હતી અને મને ખાતરી હતી કે રા. સા. દાંડુભાઈ જરૂર આ પળે સરકારની આટકણી કાઢવા ઉઠશે પણ તેને બદલે ઉઠ્યા રા. જોગ. એ શું બોલ્યા તે તો કે સંભળાયું નહીં.

રા. દાંડુભાઈ કાઉન્સિલમાં એક બાણુવા લાયક બાક્તિ છે. મોટી કાખરચીતરી મુછો, સૂકું શરીર અને સફેદ કોટ ને કાળી ટોપી એ એમનો હંમેશનો પોપાક. ધીરે બોલે ધીમે બોલે અને ગણી ગણીને અક્ષરો કાઢે. પણ એમનું કાળજી બધી બાબતમાં ચોકકસ. એ બધી બાબતમાં પ્રજા પક્ષમાં ઉભા રહેવાના અને સરકારને ખંજોરવાની તક જ્યારે મળે ત્યારે કાંઈ દિવસ ચુકવાના નહીં.

એકવાર વાત કરતાં કરતાં-બધામાં યુની વસીંદી બીલ પછી-તેમણે મુનશીને કહેલું તે હજી મને સાંભરે છે. ‘‘આ સરકારે અમારું શું ઉકાળ્યું? અમે તરી તરી ડીવીઝન

માંગતા તેના હવે તપશ્ચ પર વાત આવી તોએ એણે આપણા મતની શી કીમત કરી?" ખરી વાત છે. સરકારને તો ગાડરીઓ પ્રવાહ બોધે છે.

પણ એમને માટે આ રથને વધારે નહીં લખુ; કારણ કે એમને માટે હું કે પશુ લખુ તો કાઉન્સિલમાં આઓની વિરુદ્ધ મત આપવાની એમણે ધમકી આપી છે અને એવા કામના માણસના મત વગર ઓહોને આટકી પશુ પડે એ વાત તો કેં ઠીક નહીં.

કાઉન્સિલ આગળ ચાલી. રા. નરીમાન ઠીક-સારું-બોલ્યા. પશુ ખરી ગમ્મત તો સરકારે નીમેલા સભાસદ સર વસંતરાવ ડાહ્યાદકરે બોલ્યા ત્યારે આવી. એમના સુભાગ્યે ગવર્નરે તે વખતે ખાસ એમનું બાપણુ સાંભળવા હાજર હતો. ને તેથી એમને એવું શુર ચઢ્યું કે દેશીઓની સામે એમણે સખત કહી નાખ્યું-સખત શું, સખખત કહી નાખ્યું. એવું તો અંગ્રેજો પશુ આપણે માટે કહેતા નથી. ને કાઉન્સિલના મેમ્બરોએ વચ્ચે વચ્ચે એમને ચીઢ્યા પશુ ખુબ આ મનોદશાવાળા માણસો આ દેશમાં વધારે હોય તો તો સ્વરાજ્યની આશા આકારાકુસુમવત માનવી. ખીલકુલ શંકા વગર.

સીધના મીયાં મી. તુરમહમદ તો આ વખતે સરકારની સાથેજ હોય એમાં શક શો! એ તો દર વખતેજ એમની સાથે હોય છે. માત્ર એમની સેવાઓની કફર ન કરતાં સરકાર એમને દુબલે છે ત્યારે રીસામણે ચઢી કાઢવાર પ્રજાપક્ષમાં મત આપે છે. આ સેશન-સમાં પશુ મોલવી રશીદુદ્દીન આદમદ પ્રધાન

રા. મહંમદ

એમ. એલ. સી.

ખની માન ખાટી ગયા અને એ રહી ગયા એટલે એમણે પહેલી વાર સરકારને પોતાનું પાણી ખતાવી આપવા ફ્રેગમેન્ટેશન ખીલ વખતે પ્રજાપક્ષ સાથે લોટીંગ કીધું. પશુ એમના જેવાને સરકાર સાથે લાંબો વખત રીસાથે કેમ પાલવે?

પછી આવ્યા બોલે મહારાજ-સરકારના નીમાઓલા અને ડીપ્રેસક કલાસના અધિપતિ. વધારે જોળખાણુ જોઈએ તો સાયમનને રેટેશન

પર 'Father, forgive them' કહી આવનારા. જો કે એમણે બાપણમાં ઠાકી ઠાકીને કહ્યું કે ના, હું જોઈને 'father forgive them' કહી આવ્યો નથી. કોણે કહ્યું ત્યારે 'Mother' કહી આવેલા?

રા. બોલેના બાપણમાંથી બોલે બોલે હીંદુઓ સામે વિરોધ નીતરતો હતો અને એમને મુક્તિનો એકજ માર્ગ દેખાતો હતો તે સાયમનની સાથે સહકાર કરવાનો; ને તે તેમણે કર્યો ને પરિણામે કમીટી પર નીમાયા પશુ ખરા. આવા સુકા, નાના, હાડ્યામના ખનેલા ઝીણા સરખા બોલે માદારાજ કમીટીમાં બેસશે ત્યારે મોટા પડછંગ અંગ્રેજોની દષ્ટિ ખઢાર તો નહીં નીકળી જાય એવો ભય રહે છે.

બોલે પછી ડા. સોલંકી (ડીપ્રેસકલાસ) અને કેરવાડાએ દરખાસ્તને ટેકા આપ્યો અને કાઉન્સિલ ખીજ દિવસને માટે મુલતવી રહી.

૫

સાયમન કમીટીનો કરાવ ધારાસભામાં ખીજ દિવસે પશુ ચાલ્યો અને તેના ખીજ દિવસની બેઠક વખતે પશુ પ્રેક્ષકોની ગેલેરીઓ ચીકાર લારાઈ ગઈ હતી.

શરુઆતમાં લાલ-કમલાવાળા ચોપદારોની વચ્ચે ચાલતા દહેલવી સાંહેબ આંખ્યા અને પોતાના આસન પર દમામથી ખીરાળ્યા. અને સભાના કામકાજની તેમણે શરુઆત કરી.

સૌથી પહેલાં પ્રેસીડેન્ટ. સાંહેબે ઉઠીને રા. ચીકાડી (અધ્યાદાણુ-એલંગામ)નો ધારાસભાનો એડજર્નમેન્ટ મોશન (adjournment motion) નો ઠરાવ કાઢી નાખ્યો. આ ઠરાવ બારડોલી ઉપર ગવર્નરે જે ભાષણ કર્યું હતું તેને લીધેજ મોકલાયો હતો. અને તેમાં ગવર્નરના ભાષણ પર વાદવિવાદ કરવાની છુટ માંગી હતી. દહેલવી સાંહેબથી આવી છુટ આપીજ કેમ શકાય ?

મી. દહેલવી બોલે અને સ્વભાવે બહુ મીઠા છે. મીઠાશ પણ પાકકાષ્ટની મીઠાશ. બધાને ગમે એવું બોલવું એ કળા એમણે બહુ સરસ રીતે સાધી છે.

તેઓ એક વખત મીનીસ્ટર હતા. નિંદા-ખોરા તેમની તે વખતની કારકીદો તરફ શંકાની દૃષ્ટિએ જોવાયે છે. પણ એમાં કંઈ સત્ય નથી. પાક કુરાને શરીરમાં પયગંબર મદમદે કરેલાં ફરમાનોને કેટલીક વાર તેઓ અક્ષરશઃ વળગી રહે છે.

આજની બેઠકમાં ધણું ખરા ભાષણો બે પ્રકારના થતાં હતાં. ચોપટજી જેમ શીખ-વ્યા પ્રમાણે ‘અચરે અચરે રામ’ બોલી જાય એવા ધણા ખરા લખીને તેઆર કરી લાવેલા ઓપીશયલ બ્લોકના, અને મુસલમાનો અને અધ્યાત્મજોના, અને ખીજ બાલુથી પરિણામ પહેલેથી જાણ્યા છતાં પોતાનો નાનો મોટો અત્રાજ સંલગ્નાવવાની અને પ્રોટેસ્ટ નોંધાવવાની આકાંક્ષાવાળા પ્રમુખીય સભ્યોમાં સૌથી પહેલો શંખનાદ અબ્દુલ-સત્તીફ-હાજી-હજરત ખાતે કર્યો અને જો એડીમેને તેમાં સૂર પુર્યો.

હી. ખા. હરિલાલ દેસાઈ

પછી રાં બાં કાલે સ્વભાવે તો કાણુ જાણે પણ માન્યતાએ મોડરેટ ઉડ્યા અને તેમણે પોતાનો વિરુદ્ધ મત નોંધાવ્યો. આ રાં કાલે ઓં મીં પ્રધાન (મીનીસ્ટર) ના ધણા મોટા મિત્ર ચાલ છે એમ સાંભળ્યું છે.

ખાદીનો મોટો અચજો અને ખાદીની સફેદ ટોપી પહેરેલા રાં વામન મુકાદમ આ વખતે ઉડ્યા અને પ્રેસીડેન્ટને નમન કરીને બહાર ચાલ્યા. “આપ એવન જાન છે? આપ એવન જાન છે?” મારી પાસે બેઠેલાં જાણ્યે કે (ભાષ્યે) મોક્ષસ યાદ નથી) પૂછ્યું.

તેમણે નામ વામન મુકાદમ. તેઓ ગોધરા ના છે.” મેં કહ્યું.

આ વામન મુકાદમને સૌથી પહેલ વેરલા મુંબાઈમાં મારે ત્યાં જમતા આવ્યા હતા ત્યારે મેં તેમને જોયા હતા. અને સૌથી પહેલું મારું ધ્યાન એમની આપણા લોકોમાં

રા. નેરામદાસ દોલતરામ એમ. એલ. સી.

ધણા યોગને હોય છે એવી ધાટીલી આંગળી-
ઓ તરફ દોરાયું હતું. તેમનામાં વિનોદ-
શ્રુતિ ખુબ છે, અને ધણી રીતે ઉપયોગી
અની શકે એવી એમનામાં શક્તિ છે.
પણ એમણે પોતાની ઉપયોગિતા પોતાના
પ્રાંતના ને ગામના રાજકીય કાવાદાવાના
ગારામાં પડીને ધણે અંશે ઓછી કરી નાખી છે.

રા. હરિલાલભાઈના તેઓ મોટા મિત્ર છે.
સેશન્સમાં ધણું ખરું એમનેજ ઘેર તેઓ
ઉત્તરે છે અને અને તેટલી તેમને તેઓ મદદ
કરે છે. રા. જયકર ન્યારે ધારાસભામાં
દતા ત્યારે એમણે પાટીના 'બીપ' તરીકે
એમને ખુબ મદદ કરી હતી.

ધારાં છું ત્યાંસુધી એક્સ્ટ્રીમીસ્ટ તરીકે
એમણે રાજકીય જીવન શરૂ કર્યું હતું.
હિમાલયમાંથી ગંગા જમીન પર આવે તેમ
તેઓ ધીરે ધીરે વધારેને વધારે મોડરેટ
થતા જતા હશે? He is good as a

friend; formidable as an enemy"
એમાંનું પહેલું અર્ધવાક્ય એમને માટે
ખરું છે.

રા. મુકાદમના વર્ણનમાં મી. રયુનું
ભાષણ તથાઈ ગયું. એમણે હીંદના ખેરખાં
તરીકે અને અધિકારી તરીકે નહીં પણ
વ્યક્તિ તરીકે બીજાને સારો ટેકો આપ્યો.
આપણ; જેવા આપણા એની સામે પડવાનો
ધર્મ છે, તેવા એમનો એને ટેકો આપવાનો
પણ ધર્મ તો ખરાજ; જ એ બળવે તેમાં
નવાઈ પામવાનું કુકારણ શું હોય!

રયુ પછી વારો આવ્યો રા. મુનશીના.
ટાઇમ્સની આંખમાં દુઃખે એવું એમણે ભાષણ
કર્યું ને અધિકારી વર્ગની આંખોએ જરા
ઉંચી મઠી મઠ. એમનું ભાષણ મને તો
સૌથી સુંદર લાગેજ પણ એ વીશે લખતાં
મને પક્ષપાતી ગણવાનો ભય લાગે છે.

મુનશી પછી સીધા નેરામદાસ ઉઠ્યા
તે પણ સારું બોલ્યા. એમનાં ભાષણે એન.
મી. ગુલામ હુસેનને છ'છેડી મુક્યા અને ટાઇ-
મ્સના કહેવા પ્રમાણે સર ગુલામહુસેનને
apoplectic fit આવી. પણ એ વાત
પછી. તે પહેલાં નેરામદાસનો પરિચય આપવો
અત્રે જરૂરનો છે.

ધારાસભામાં ગોરા ઉંચા, પડછંગ ખાદીના
કોટ પાટલુનમાં સજ્જ થએલા તરત પ્યાન
દારે એવા કોઈ માણસને તમે પ્રખપક્ષની
બેન્ય પર બેઠેલા જુઓ તો તેનું નામ
નેરામદાસ દોલતરામ એમ તમારે બધી
લેવું. બોલવામાં એમની શક્તિ સરસ છે અને
એ બોલે ત્યારે બધા તેમને પ્યાનપૂર્વક
સાંભળે છે.

રા. નેરામદાસ બહુ પાકા, ઉંચા, ટાંચીઆર
છે. એમનો સ્વદેશ પ્રેમ જખરો છે, અને
તેવાજ જખરો અજ્ઞાસ એમણે હીંદુ
મુસલમાન પ્રજાને કહ્યો છે. હીંદુઓને ત્યાં

ન્યાં ને ન્યારે ન્યારે અન્યાય થાય તે જોઇ તેમનું હૃદય બળે છે અને ધારાસભામાં પણ 'માનીતા પુત્રો' તરીકે જોળખાતા મુસલમાન ભાઈઓ ન્યારે ન્યારે હીંદુઓને દબાવવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે ત્યારે તેમની મૃદુલતા ઉઘાડી પાડવાની તક તેઓ કદી જવા દેતા નથી.

૨૧. જેરામદાસને જાતે સત્તા લેવી ગમતી નથી પણ સત્તાવાળાઓને પાછળથી રમાડવાનો તેમને થોડો ધણો શોખ જરૂર હશે. શેતરંજના મહેરા જેવાં માણસોને ગોડવવાનું તેમને ગમે છે પણ એમની સંસ્કારિતા એમને ગંદા પાણીમાં કદી ડૂબવા દેતી નથી. મોતીની શોષમાં ઉડા પાણીમાં તેઓ ઉતરે છે ખરા પણ દરેક જળમાં કે મોતી નીપજે છે ?

સીંધના ખાસ હવા પાણીમાં તેમનાં શરીર અને મન ધણાં છે અને સીંધના દષ્ટિકાણથી તેઓ બધા પ્રત્યેને લુએ છે. સીંધી મુસલમાનોએ જે વિષમય ક્રાંતિત્વ ધારાસભામાં આવ્યું છે તેનો પ્રત્યાઘાત તેમના મન પર થયો છે અને જાણે કે અંજણે તેઓ પણ ક્રાંતી થતા ગયા છે.

પણ બધું કહ્યા પછી તેઓ સરસ અને સંસ્કારી માણસ છે.

૩

જેરામદાસ દોલતરામ બોદ્યા પછી સર શુભામદસેન ઉઠ્યા અને આ ટાકાં, સૈને માટે મીઠું મનાવનારા અને એક વારના ઉસ્તાદ મીનીસ્ટરે એકઠીકપુટીવ કાઉન્સિલરને પહેલી પહેલું ભાષણ કરતાં પોતાનો ખરા મીઠજળ ખતાત્રી દીધો. ટાકમસના લખ્યા પ્રમાણે તો એમને ફેફડાં આવ્યું અને હવે સૈની પરવા પુરી થઇ એટલે એમને એમનું શુદ્ધ મુસલમાની સ્વરૂપ ખતાવવાનો મોકો મળ્યો. એમણે ટેબલ પર ટુંકા હાથની મુઠીઓ ઠોકી, એમના સૂક્ષ્મ શરીરને લીધે એમને બોલતાં

બોલતાં હાથ ચઢી, મોઢામાંથી યુક ઉડ્યાં, અને એમની ઝીણી આંખોમાંથી ધરણી તથુખા ખાસ કરીને જેરામદાસ તરફ અને સાંમાન્ય રીતે સૌ હીંદુ સભાસદો તરફ ઉડ્યા. પણ આ મહાન 'ખતાવનું' મુદ્દ્ય કોઇ ન સમજ્યા, કેટલાંક અટકચાળા સંજોગે એમની વચ્ચે બોલવાનું મહાપાપ કર્યું અને છેવટે 'તમે મરકરી કરશે તોથી હું ડરવાનો નથી' એમ એમને કહેવું પડ્યું. પણ આવી અણીની વખતે પ્રેસીડેન્ટ દહેલવી એમના ગૌરવની રક્ષા કરવા વંહારે ધાયા અને એમની તરફ કેવું માન દાખવવું જોઈએ એનો પાઠ બધા જોનરેબલ મેમ્બરોને આપ્યો ને છેવટે આ મહાન ભાષણ કરી યાકેલા સર શુભામદસેન બેન્ચ ઉપર બાર દબને બેસી ગયા.

ને તરત ઉભા થયા મીયાં રશીયુદ્દીન આદમદ નવા મીનીસ્ટર-ને થોડા વખતમાં એ મીનીસ્ટરપદ એમને સંધું લાગે છે. કહેવાય છે કે એકવાર રાણી વીક્ટોરીઆના એ બોલવી હતા. અંગ્રેજ માખાપ તરફ એમનો સદ્ભાવ-અતિભાવ-ઉમળકા લાખા વખતનો જાણીનો છે. ને ભાવની કદર સરકારે એમને આ મીનીસ્ટરપદ નવાળને કરેલી છે. એમને મગજમાં માણસજાત માટે, જણ ખાતાં પડેલાં છે. એક ગૌરી ચામડીવાળા મહા પ્રભો-જેમને માટે એમને અત્યંત માન છે-ખીજ પયગંબર મહમદના અનુયાયીઓ-પાક મુસલમાનો અને ખીજ જેમને માટે આ કુનીઆમાં સ્થાન ન હોવું જોઈએ એવા કાફરો. ખીચારા તેઓ આ સદીમાં કવખતે જન્મવાને બદલે જો ગોગલ રાજ્યનાં જન્મ્યા હોત તો જરૂર એક એક કાફરને મુસલમાન ખતાવવાનું પૂન્ય ઉપાજન કરી ચક્રે.

સરતના શોખીન જેવા એ ધારાસભાના શોખીન હતા અને છે, અને ખનતા મુઠી

[વધુ માટે લુએ પૃષ્ઠ ૧૮૩]

ગુજરાત : માર્ગશીર્ષ ૮૫

યોગતની મસ્તીમાં
ચિત્રકાર મી. સેમ્સન બેન્ટની

गुप्तसाल भागशोध 'द्वय' ७

प्राचीनी - बरना - महती - सादेवत

अभयना - गिर - ३ - दुवे - मरवा...

मित्रकारः

श. सोभावात-साः

(ગત્રાંક ૪૭૪ ૬૨ માથી ચાલુ)

પરંતુ એજ કવિના નવીન કાવ્યઅંશ
“કલિકા”માં મળે પ્રાપ્ત થયેલાં કેટલાંક
ઉદાહરણો અહિં આપવાં પડેછે.

(૧૮૧)

પ્રિયા, એક શબ્દ તને કહેવાને હું માગું, પણ
કેમ એવો શબ્દ અલગાડું મારે શ્વાસ ?
જરા જરા માંહિં લોક રહેજે જેને હસી કાઢે,
તેને કદી હસી ન કઢાવું ત્હારી પાસ,
ધેરાય નિરાશા તોય આશા ત્યાં ડોકાવી જોય,
હસતી એ ચંદ્રિકાને વારવી શા કાળ ?
શબ્દ આવે જામે પણ તેને સદા હૈયે રાખું—
એક ત્હારી દયા માગું, આપ મળે આજ !

(૧૮૨)

પ્રેમ, પ્રેમ કહું પણ કેમ સૌનો ખોલ ખોલું ?
પ્રીત પ્રીત વડું પણ એ તો સૌની રીત;
બહાલ કહું, પ્યાર કહું, હૈતનો ઉચ્ચાર લહું,
શબ્દ મ્હારો ખોળું, પણ ચંદે નહિ ચિત;
હૃદય જે પૂજે અને પ્રભુ જે ન તને કદી,
પૃથ્વીથી એ પર એવો જેનો છે સંતોષ,
મૂકું ત્હારે ચરણે તે સ્વીકારી શું લેશે ના ગું ?
શબ્દ નહિ જડે, ખોલ્યો આખો જગકાપ.

અંગ્રેજી કાવ્ય સાહિત્યમાંનું કવિ શેલીનું
એક ન્હાનકડું, અનુપમ કાવ્ય આ વાંચીને
કો'ને નહિ સ્મરણમાં તરી આવે ?

One word is too often profaned

For me to profane it,

One feeling too falsely disdained

For thee to disdain it.

One hope is too like despair

For prudence to smother,

And Pity from thee more dear,

Than that from another.

I can give not what men call love,

But wilt thou accept not

The worship the heart lifts above

And the Heavens reject not:

The desire of the moth for the
star

Of the night for the morrow,

The devotion to something afar

From the sphere of our sorrow?"

અલખત, અપહરણ કરવાની ક્રિયામાં, અને
અપહરણુ શુભ રાખવાના નિષ્ફળ પ્રયાસમાં,

મૂળ કાવ્યનું સ્વસ્થ સૌંદર્ય કથળી જઈને ગુજરાતી કાવ્યમાં વિરૂપતા આવી છે. તેમ જ અંગ્રેજી મૂળમાંની હેવટની ચાર પંક્તિયો-આખા કાવ્યનું તીવ્ર સત્ય જેમાં સમાયું છે તે પંક્તિયો-નું તે અપહરણ થઈ સકયું જ નથી. પરંતુ એ બધી બાબત સાથે આપણે અત્યારે સંબંધ નથી. આપણે તો જોવાનું એટલું જ છે કે આ રમૂલ પ્રાણાધાનમાં દૂપણરૂપ અપહરણ શિવાય બીલું કંઈ પણ ગુણદર્શન શક્ય છે? શક્ય નથી જ. મૂળમાંના અર્થ ને ભાવ આખા ને આખા ઊપાડીને ગુજરાતીમાં, મૂળની સમર્થ, અર્થગર્ભ, વાણીને કથળાવી નાંખીને અપહરણ કર્યું હોય છે.

મિ. ખખરદારે ‘કલિકા’ની ‘પિછાન’ સંજ્ઞા આપેલી પ્રસ્તાવનામાં, હાવાં અપહરણો પકડાશે જ એ ભયથી બાંહે છોય તેમ, બચાવ રજૂ કર્યો છે:

“કુ” દુનિયાની અનેક ભાષાઓનાં કાવ્યસાહિત્યના પરિચયમાં આવ્યો છું, અને તેના અભ્યાસના પરિણામરૂપે અનેક સુંદર કવિયોની કવિતાના તથા તેમની અમૃત વાણીના ઉત્તર સંસ્કાર મારા હૃદયમાં પડેલા છે. એ સર્વને કોઈ પણ રીતે મારા આત્માના ઉદ્ગારાર્થી વિભિન્ન કરી શકતો નથી. મનુષ્યના મનનું બંધારણ જ તેના પૂર્વજોના સંસ્કારોથી અને તેની આસપાસના વાતાવરણથી ઘડાયું જાય છે, તેમાં કવિનું હૃદય તો અત્યંત કામળ અને ગ્રહશીલ (અહણુશીલ) હોવાથી તે અનેક અસરોની સુદૃઢ છાપ તળે ઘડાય છે. કવિતાની કળા જેટલી સર્જક તેટલી અનુકરણશીલ પણ છે, અને તેથી જ દુનિયાના મોટામાં મોટા કવિયોનાં કાવ્યોમાં જે પ્રગટ સામ્ય દેખાય છે તે અનિવાર્ય છે.” (પિછાન; પૃ. ૯)

મિ. ખખરદાર આ બચાવમાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં રસતત્ત્વો ભૂલી જાય છે. અન્યના

સંસ્કારોની અસર કેટલે દરજ્જે પ્રાપ્તતાને સાચવી રાખીને પ્રવર્તે તે એઓ જોઈ નથી સકયા. કવિના કામળ હૃદયની ગ્રહણશીલતા અન્ય કલ્પિયોનાં વિચાર, વાણી, ભાવ ઇલાદિને લગભગ એમ ને એમ ઊપાડી લેવામાં આવતી નથી. એ ગ્રહણશીલતા તો પ્રકૃતિ અને માનવજીવનનાં સ્વરૂપોની છાપ લેવામાં સફળ થાય છે. કવિતાની કલા અનુકરણશીલ છે- એ વચનનો અર્થ અન્યની કૃતિયોનું અનુકરણ કરવામાં યોજવાનો નથી. કવિ પ્રકૃતિ, માનવહૃદય, જીવન, ઇત્યાદિમાંનાં અંગોનું અનુકરણ કરે છે, એમ એ વચનનો વક્તવ્યભાર છે: તે ઉપરાંત સર્જકતા, નવીન કૃતિની સર્જકતા, જે પ્રતિભાનું ફળ છે તે, કવિપણ-સ્થાપનાનું મુખ્ય તત્ત્વ છે માટે જ ઉપરનાં ઉદાહરણો દૂષિત ગણાય.

ઉપર ઊતારેલાં વચન પછી તરત જ મિ. ખખરદાર કહે છે:

“કવિની શક્તિનું માપ કાઢતી વખતે વિવેચકે ખાસ જોવાનું છે કે કવિના આ અનિવાર્ય ગુણની પાર એની પ્રતિભા અને સર્જકતા ઝળી ઊઠે છે કે નહિ.”

ખરું છે. આ કસોટી સાચી છે; જોકે, અનુકરણનો વિષય અન્ય કવિની કૃતિને બતાવવામાં તો ઉપર કહ્યું તે દૂપણ જ આવે છે. એ પ્રકારનું અનુકરણ તે કવિનો અનિવાર્ય ગુણ છે એ નહિ સ્વીકારાય. પરંતુ કાણુદર એ કાઠિ સ્વીકારીને પણ ઉમણે બતાવેલી કસોટી-પ્રતિભા અને સર્જકતાનું દર્શન એ કસોટી-વાપરતાં પણ ઉપરનું અપહરણ દૂષિત બને છે. મૂળ કાવ્યમાંથી લીધેલા અંશનું અનુકરણ તો થયું જ નથી, યથાવત જ ઊપાડી લેવાય છે, પણ તે ઉપરાંત એ અપહરણની પાર પ્રતિભા અને સર્જકતા જેવી વસ્તુનું દર્શન જ થતું નથી, તો ઝળી ઊઠવાની વાત તો દૂર જ રહે છે.

આ જ ચારણે મિ. અપરદારનાં બીજાં
અપહરણો જોધ્યે.

(૪૨)

“ધન્ય છે એ પ્રિયાકેરી,
રત્નકટિમેખલાને,

ઈંધાં એની રાખી
બને દેવો પણ અંધ;—

જાઓ, જાઓ દેવો !
અહિં તમારું નકામકંઈ,

થવાનો છું પ્રિયા કેરો
હું જ કટિખંધ !

નાજીકડી કટિ પર
ખાંધશે એ ખંધ ત્યારે

સંભાળીશ પૂરાં એનાં
આલ ને પાતાળ;

પ્રિયા ઊર સરસો હું
દબાઈ ત્યાં રાત દિન

સુશીલ એ ચતુરાના
હૃદયની ચાલ.”

; “Twenty-one days in India”
એ નામનું પુસ્તક સર અલીબાબા કે. સી.
ખી. ના કૃત્રિમ નામથી જોઈ એખરીગ મેકેના
લખેલા પુસ્તકમાં નીચેની પંક્તિયો વાંચેલી
યાદ આવેછે:—

“But I would be the necklace,
And all day long to fall and rise
Upon her balmy bosom,
With her laughter or her sighs;
And I would lie so light, so light,
I scarce should be unclasped at
night.”

(The “Grass Widow” p.177)

આ અંગ્રેજના ગુજરાતી અપહરણમાં
છાતી ઉપરનાં હાર (necklace) ને બદલે
‘કટિમેખલા’ ગોઠવી દીધીછે; તેથી ચારપગલાં
ઢંકાતાં નથી; અને કટિ અને ઊર વચ્ચે
ખંધ ના બેસે હોય ગડબડ કર્યાથી ચોપ
પકડાઈ આવેછે. અહિં પણ અપહરણની

પાછળ પ્રતિભા અને સજ્જતા ઝળી ઊઠતી
જણાતી તો નથી.

છૂટક અર્થ, કલ્પના, વગેરે વરીને કરેલાં
અપહરણનાં બેએક ઉદાહરણો ‘કલિકા’માંથી
જ લખ્યે:

(૬૮)

પૂર્વભૂમિવાટિકામાં સોનેરી કુવારા ઊઠે,
ચંદા ઊઠી આવી તેમાં કરી લે અંધોળ;
ભીના ભીના કેશે એના સોનેરી માતીડાં બાહે,
તેને ત્યાં ખંખેરતી તે ચઢે છે ખગોળ;
વ્યોમની અટારીએ તે વિશ્વ બધું જોતી હસે,
ધરા સૂધી પૂગે એના સ્વણધોયા કેશ;
પ્રિયા મારી અંધોળાને આવે છૂટે કેશે ત્યારે
ઝાંખા પડે એવી લાખો ચંદાના એ વેશ.”

આ સાથે નીચેની કાવ્યપંક્તિયો મૂકીશું:
The moon doth with delight
Look round her when the
heavens are bare.

(Wordsworth: “Ode on Intimations of Immortality”)

તે પણ અહિં અચરજ ધરી
શાન્ત સતી નિરખે; ૮
(નેરખે જો વળી આ ઊંચે
ચઢી—વ્યોમઅટારી

(ચંદા કોતુકથી લરી
મન્દસ્મિતમુખધારી. ૯)
(‘કુસુમમાળા’; “ટેકરિયોમાં એક સાંજનો
સમય.”)

૧ આ બે પંક્તિયોમાં વર્ણવ્યાની ઉપર
ટાંકેલી પંક્તિયોની છાયા કોષ્ટને જણાશે,
અને કેાઈ કંઈશે એ અપહરણ કેમ નહિ ?
અને ‘કલિકા’માંની તે સામ્યવાળી પંક્તિયો
એ અપહરણ કેમ ? ઉત્તર એટલો જ કે
‘કલિકા’માં કૃત્રિમ સ્થિતિ કલિપત રીતે જ
ઊભી કરેલી છે; ‘કુસુમમાળા’ની પ્રસ્તુત
પંક્તિયો પ્રત્યક્ષ અનુભવાગોચર થયેલા દર્યનો
વર્ણનની છે; તેથી ભેદ સ્પષ્ટ પડેછે.

જોઈ હું મદુ ને સુવાળા
સેનમાંથી જળતણી
નાંખું નજર ઝીણી શીળી.

સાગર અને ભૂમિ લણી
રંગરાત્રું મુખકું મહારું
કંઈ વિશાળ સિન્ધુમાં,
ઘોઈ કરી ચહું વ્યોમ
વળગ્યાં વાળશું જળખિન્દુડાં. ૧૦

× × ×
ને ત્યાં અઘોઠણો મુળ
જમ છૂટી તે સમે,
ને વાળ ચળકતા રૂપેરી

વીખરી યોગમ રમે. ૧૩
(‘કુસુમખાળા’; ‘ચંદા’)
(પૂર્વસાગરની) જળની સેન=પૂર્વ
ભૂમિની વાટિકામાંના કુવારા;
ત્યાંમાં ચંદાનું અધોળ=સિન્ધુમાં
મુખ ધાવું;
બીના કેશે મોતી બાજે=વળગ્યાં
વાળશું જળખિન્દુડાં;
(ચંદા) બીનાબીના કેશ ખંખેરતી=વાળ
ચળકતા વીખરી ભમે;
વ્યોમની અટારીએ=ચઢી વ્યોમ
અટારી.

આટલા છૂટક વેરાયલા ચિત્રરચનાના
સમાન અંશ ધ્યાન ખેંચશે અને કેવળ
પૂર્વગામી કવિનાં કાવ્ય આત્મામાં સંસ્કાર-
રૂપે રલાં કહેવાથી પ્રભુ પ્રલાસો નહિ મળે.
અલખત, આ ઉત્કટ અપહરણ નથી; પરંતુ
રૂપકાદિક દ્રશ્યનાતું અદ્ય રૂપાન્તરો સાથેનું
આણું અપહરણ તો છે જ.

“વ્યોમની અટારીએ તે વિશ્વ બધું જોતી
હસે” એ પ્રશ્નિ તો સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવાની
ઉપર ટાંકેલી પ્રશ્નિયોતું અપહૃત રૂપ છે.

હવે એક જ ખીણું ઉદાહરણ, ૦ વિશેષ
સંબંધને લીધે મહત્વવાળું, આપું, ખાસી
‘કલિકા’ની રમ્મ લઉં.

(૧૫૩)

સમી સાંઝે જનતણો પગરવ દૂર થતાં,
વૃક્ષોથી છવાયા રમ્મ તળાવને તીર,
પ્રિયા ધડી ખેસીને ત્યાં નીરને નિહાળે જાં,
સ્નાન થકી આવે ભૂમિ ઉરમાં લગીર;
જાડી સાંઝે જનતણો પગરવ બંધ થતાં,
પ્રિયાં જોડી તળાવમાં ઊતરે અધીર;
અહીં સંક્રાંતિની શુદ્ધ સૌન્દર્યની મૂર્તિ જોતી
વાદળાં ઊતારી પેસે ચંદા વ્યોમનીર!

(૧૫૪)

સૂર્ય ગયો જણી નલ સાગરમાં તરવાને
રજની ત્યાં ચાંતી આવી જોતી રહે દિગ્ગત;
ધીમે ધીમે આંછાં ઘેરાં વસ્ત્રને ઊનારતી તે
ચન્દ્ર તારા કેરી શોભા ખતાવે અનન્ત;
પ્રિયા તેમ જળે ચન્દ્ર તારા ચમકાવતી ત્યાં
કરે ક્રીડા, તેની વક્ષે ઘેઠો કં આંખ:
છાયા મહારી અચિંતી ત્યાં જોઈ જળે રૂપી પ્રિયા
પાણીને ઊડાડી જાંએ ભરે મહારી આંખ!

આ એ વિસ્તારેલી કડીઓમાં કેન્દ્રભૂત
પ્રસંગ અન્ય સ્થળેથી ઊઠાવીને આણેલો,
જણનારને, જણાશે. તળાવ ડિનારેનાં આડ,
આડ ઉપર ચઢીને ઘેઠેલો પ્રેમી, જન તણો
પગરવ બંધ થવો, વસ્ત્રો ઊતારીને જળમાં
સ્નાન કરવાને પડેલી પ્રિયતમા, પ્રેમીની
જળમાં પડેલી છાયાનું એકચિંત દર્શન,
તેથી ચમકીને પ્રિયતમાનું જળમાં રૂપકી
મારવાનું કૃત્ય, આ સર્વ અંશો લગલગ
મૂળ રૂપમાં-કાંઈક આપનારે જોઈએલા
રૂપાન્તરમાં-જોવધનરામની ‘રનેહમુદ્રા’માંથી,
અને ઊના જ અપહરણરૂપ ‘કલાપી’ના એક
કાવ્યમાંથી, જડી આવશે. (‘કલાપી’ના એ
અપહરણનું દમણું તરત જ દર્શન આપણે
કરીશું તેથી ‘કલિકા’નું આ ઉદાહરણ

અપહરણની શૃંખલામાં સુરયાને અંકાડો બેન્સે. એ અપહરણમાં અંશોની વીગત વચ્ચે સાથે આવશે એટલે અહિં છેની પૂર્વાશ્રિ હું કરતાં નથી.) પ્રશ્ન કાષ્ઠ પૂછશે: આ 'કલિકા'ની એ કડીઓમાં તો વ્યોમ-સરોવરમાં, વાદળાંરૂપી વસ્ત્ર ઊતારીને, પેસતી ચંદ્ર નભસાગરમાં તરવાને વસ્ત્રો ઊતારીને ચન્દ્રતારારૂપી પોતાનાં અંગ દર્શાવતી રજની; આ પ્રકારના રૂપક અને ઉપમાના ઉમેરા આવ્યાં છે તે નવીન અંશમાં 'પ્રતિભા અને સર્જકતા ઝળી બેઠે છે', તો પછી આ અપૂર્વ સર્જનકૃતિ કેમ ના ગણાય? અપહરણ શા માટે કહેવું? ઉત્તર આપવો પડશે? આપું. કેન્દ્રભૂત પ્રસંગનું આચ્છાદન કરનારા આ અલંકારોની કિલ્લેટા ઇત્યાદિ લક્ષણો વિશે બોલવાનો અહિં પ્રસંગ નથી; તેથી તે છોડી દઈશું; અપહરણ મૂળ મુદ્દાના પ્રસંગનું પ્રત્યક્ષ છે; તે માટે એક દષ્ટાન્ત આપું: રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની આંગળી ઉપરની હીરાની વીંટી હું ચોરી લઉં, હેમાં જડેલો હીરો કાઢી લઈને બીજા ઘાટની વીંટીમાં-ને તે પણ રોહગોહની વીંટીમાં જડું, અને મહારી સ્વોપાનિત મિલકત તરીકે ખપાવું. પણ કૃષ્ણલાલભાઈ તો જોતાં વાંત કહેશે: "આ તો મહારો હીરો! ક્યાંથી લાવ્યો? -આલ્ય પોલીસ કોર્ટમાં!" પછી દયા આવે ને એઓ માફ કરે તો જુદી ઘાત. સાહિત્યચર્ચાને અંગે એક લાલ છે: હેને માટે પોલીસકોર્ટ નથી; અને ચોરેણું મૂળ ધન-ચમત્કાર એ છે કે-મૂળ સ્થાનથી હુપ્ત થવું નથી.

કલાપીની કૃતિમાંનાં અનેક ઉદાહરણોમાંથી અપહરણનો એક ઉત્કટ નમૂનો મુકું:

("ત્યાં હું ત્યાં હું" એ કાવ્ય (ક્રિશ્ન-રવ' ૫. ૪૧-૪૫ માં) જુવો. હેમાંથી અમુક પંક્તિઓ ઊતારું છું.)

"શોધી તીર કદમ્બની સુખભરી
જાયા ધરી ત્યાં જોને,
રેલી છે સહુ પાસ રેલ શશીની
તે જોઈ હું તો દસે;
પ્રમદા રનાન તણી થતાં ચમકી હું
ચોપાસ જીરું જુવે,
ના ના! હું નજરે કદી નહિં પડું;
હું વૃક્ષગળા પરે.
તોડે ગાંઠ ન છૂટતાં કરવતી
હું એક ચોળા તણી,
લજ્જા મન નીવીખન્ધ છૂટતાં
શમાઈ રત્નને જરી;
તોએ વસ્ત્ર સરે, પડે સરકણું,
તે વિશ્વ જોવું રહે,
ને એ કોતુક તો બધું નયનથી
પી જાઉં છું હું ખરે!
હા હા! દેહકળા દિગમ્બર બની
ખારી ખોલી નીકળા,
ઊડ્યા કેશ લપેટવા રતનતટે
ને કેસરી શી કટિ;
x x x
તહારી નાજુકે હું જામી નિરખતી,
ઊભી તટે, વારિએ;
x x x
મહારી અસ્થિર છે જામી સલિલમાં
તે જોઈ કુખી જરા,
રીસાઈ મનમાં, ડરી ચમકી હું,
ધ્રુવ પડી વારિમાં;
નીચી મંજુલ આનૃતિ જલતણું
ચીરી કહેણું મધ,
કુંડળું જળમાં પડ્યું ઝળકણું
હું તો રહો જોઈ તે."

આ મ્યોદામાં અપહરણ એ પ્રધાન તત્ત્વ છે; તે જોવા માટે ગોવર્ધનરામની "રનેલ મુદ્રા"નાં ૫૪ ૫૭ થી ૫૯ ઊપાડીને નીચેની પંક્તિઓ વેરાવલી સમીપે મુકું છું:

૩૧ રસપાન અને મોહ

“કુન્નવને કાસારમાં નહાવા

દોડી શૈત્ય સઠળ અંગે લ્હાવા. ૩
શોધી તીર કદમ્બની છાયા,

નિજ અતુપમ ઊધાડી કાયા. ૪
કાનો દોઠો પગસંચાર તહે નહિ

તેથી ઘું વિશ્રબ્ધ બહુ યમ્. ૬
કુચપટગાંઠ ન છૂટી તેથી તોડી,

દોષો નીચી તણો બંધ છોડી. ૭
ખરર ભૂ પર વચ્ચે પડ્યું સરી,

વિશ્વ જોવું તુંને જરીએ જરી ! ૮
સરી વચ્ચે પડ્યું તનુ દેહકળી

રસભેર વિકાસો ખોલી નીકળી;
અભિમાળ સમી પવને ઊડતી

મુખ-અખજ પુટે કબરી ભમતી. ૧૧
તનુ ત્હારી ઉપાસમી ન્યાં બેઠે

રસના ધુટા જગ જોવું ભરે.
* * *

ઘજ તનુ નણી વારિમાં પડી
છબિ ઘું જોતીતી, આ દશા ધરી;

* * * ૧૮
* * *

ધન ધટા તણી ચાળણી સમા
અપર વૃક્ષની શાખમાં શશી-

સમ મહડી જ ત્યાં દેખતો હતો
ઘજ ક્રિયા બધી ગ્રમ રીત હું. ૧૯

વિમળ વારિમાં નભ અને ભૂની
છબિ પડી હતી; જોતી જોતી તે,

મુજ છવિ બણી દષ્ટિ તાહરી
પડી અચિન્તી, ને નવ્યુ મ્હે નતે. ૨૦

શરમપત્ર સમી ચમકી ઘું ત્યાં
ધનુકમાન સમાન ખોડી તનુ;

x x x ૨૧
x x x

x x x ૨૩
ખને સરખાવતાં જણારો કે—

કાસાર (તળાવ); ત્હમાં રનાળ, તીર

કદમ્બની છાયા, કુચપટગાંઠ ન છૂટી, તેથી

તોડી, નીચીબંધનું છોડ્યું, વચ્ચેનું સરી

પડ્યું, વિશ્વ ત્હેને જોવું, તનુદેહકળી

ખોલી નીકળી, કબરી (માયાના કેય)નું

ભમવું, વારિમાં પડેલી ત્હારી છબી ઘું

જોતી હતી, વૃક્ષશાખમાં ચઢીને શ્રેમીનું

પ્રિયતમાની ક્રિયાનું દર્શન, શ્રેમીની છબી

બણી પ્રિયતમાની દષ્ટિનું અચિન્ત્યું પડ્યું,

તે જોવાથી પ્રિયતમાનું ચમકવું, અને ત્હેને

પરિણામે પ્રિયતમાનું જળમાં ઝંપલાવવું;—

આ સર્વ પ્રસંગ-અંગે ‘રનેદમુદ્રા’માંનાં

‘કલાપી’એ લગભગ શબ્દશઃ, અને પુણ્યરૂપે

અર્થશઃ, પોતાના કાવ્યમાં ઊપાડી લઈને

નાંખ્યાંછે; પ્રસંગ અને ચિત્રનું આ અપ-

હરણ સંપૂર્ણ છે.

અપહરણનું સ્વરૂપ આટલા ઉદાહરણોથી

સમજાશે એમ આશા છે. આ સંબંધમાં

શી કસોટી વાપરવાની છે, તે માટે નીચે

લખેલાં ધોરણો ઉપયોગી થશે:

(ક) અન્ય લેખની કૃતિથી માત્ર પ્રેરણા

લીધી હોય તો અપહરણ ના ગણાય;

(ખ) અપૂર્વ સર્જન કરવા માટે નળી

બુઝીને આદર્શ તરીકે. અન્યની કૃતિ

નજર સમક્ષ રાખી હોય, તો પણ

અપહરણ ના કહેવાય;

(ગ) અન્યની કૃતિનું પ્રાણુસ્વરૂપ પોતાના

આત્મામાં ઊતરે અને પચરી દે,

અને પછી પરિણામ રૂપે પોતાની

નવીન રચના ઊપજાવે, તે પણ

અપહરણ નહિં બને,

(ઘ) શુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ તે અપહરણ

નથી.

(ડ) કોઈ લેખક અન્યની અપૂર્વ રચના

ઊપાડી લે, અને પોતાની અપૂર્વ કૃતિ તરીકે

અપાવવાનો ધરાદો રાખે, પકડાઈ જાય હેવા અર્થના ગૂઢ, આનુષંગિક ફેરફાર કે રૂપાંતર કરે, અને ખડું ઝઘણ સ્વીકારે નહિ, તો તે લેખક અપહરણનો અપરાધી હશે.

આ હેતુ (૬) પક્ષ માટે અત્યાર સુધી અપાયેલા ઉદાહરણો બસ ગણ્યાશે એમ આશા છે. (૪) માટે ઉદાહરણોની જરૂર નથી. (ખ)નું ઉદાહરણ “કુસુમમાળા”માંનું ‘અંશ’ કાવ્ય છે. (ક) અને (ગ) વાળી કસોટી તળે આવી સકે હેવાં ઉદાહરણો ખેચાર આપું છું: ભૂલી પંથ ભમું દિનરાત રે, કાંઈ સંત બતાવેજી વાટ;

ભીંગે સરજ વળી આયમે,
એવી નહોતી મારી મૂળ ભોમ;
જ્યોતિ અખંડ ઝગે જહિ,
જેનાં તેજ હજે વીંધી વ્યોમ,
કાંઈ સંત બતાવે એ વાટ.

સંસારને હૂને વાયરે
થાય ધરધરના દીપ ગુલ;
જીવન એવાં અહિંનાં બેંઠિયાં:

મહારે મુલક અમરોનાં કુલ.
કાંઈ સંત બતાવે એ વાટ.
ઉપાને અધરે ખીલતો,
તે સન્ધ્યાને કાંઠે વિલાય,
એવા રે સ્નેહને સોણલે
મહારું જીવતરે એલાં ખાય;
કાંઈ સંત બતાવે દિવ્ય વાટ.

પગલે પગલે પાવક પ્રજ્જે,
આંખે હરો અધકાર;
પામર દેહની પીઠ પડી
વહી ભવરણ કેરો ભાર;
'હવે સંત દોરો સુરવાટ.

આ વસ્તુતઃ અપૂર્વ કૃતિમાં અન્ય કવિની કૃતિનું અતિ સૂક્ષ્મ અનુપ્રાણન હોઈ પોતાના બળ ઉપર એ કાવ્ય ટકી રહે છે તે બતાવવાને અર્થે મહારા અન્ય સ્થળનાં વચનો જ બોલારું:

“કાડિંનલ ન્યુમનના ‘Lead kindly Light’ એ અનુપમ ભજનનો આ ‘અનુવાદ’ નથી, અનુનાદ પણ નથી. ‘પ્રેમલ જ્યોતિ તહારો દાખવી મહારો જીવનપંથ બિજાળ્ય’ એ પ્રાર્થનાના ધ્વનિ ઉરમાં સંધરીને, નવીન જ કવિત્વવિભૂતિ આ પ્રાર્થના-કાવ્યમાં પ્રગટ થઈ છે.” (‘કામુદી,’ આપાદ સં, ૧૯૮૧; પૃષ્ઠ ૧૩.)

આ કૃતિમાં અપૂર્વતાના અંશ ડગલે ડગલે જડશે, કિં બહુના? અનુપ્રાણન જેમાંથી મળ્યું તે કાવ્યની પ્રેરણા કવિના આત્મામાં સૂક્ષ્મબળરૂપે જ રહીને પ્રાણાધાન આપનારી કૃતિનું આત્મતત્ત્વ પોતાના અંતરાત્મામાં પ્રવિષ્ટ થયા પછી હેતું માનસિક પાત્રન થઈને નવીન રુધિર આ કૃતિમાં બેંઠું રપટ જણાય છે.

“હૃદયવીણા”માંનાં પતિત વિધવા સંબંધી કાવ્યોમાંનું ‘કશી પડેલી બાળાવેધવા’ કાવ્ય પણ આ પ્રકારના સૂક્ષ્મ પ્રાણાધાનના વર્ગમાં આવશે. તેમાંનાં શ્લોક ૧૩ મો:

“રે મૂરખી! સરિત આ રુધિરે ભરી છે,
તે શ્યામતા ગુજ હદે ભીંઈ જે ફરી છે,
તે નાહિં ધાંધ સકશે કદિ એ પ્રયાસે;—
જો! પાપ ભોવું ગુજને રહ્યું અટકાસે.

એ ૧૩ માં શ્લોક ઉપરની ટીકા જુઓ:—

“આ ચરણમાંની (પ્રસ્તુત શ્લોકના ચોથા ચરણમાંની) કંપનાનું અગાત બીજ Tennyson (ટેનિસન)ના Forlorn નામના કાવ્યની નીચેની કડીમાં કાંઈક છે:

“Catherine, Catherine, in the night

What is this you're dreaming?
There is laughter down in Hell
At your simple scheming.
In the night, in the night,
When the ghosts are fleeing.”

જૂળમાં આ-ફરી પડેલી બાળવિધવા
વિશેના-કાવ્યની પ્રથમ રજૂરજા એ *Forlorn*
કાવ્ય વાંચ્યા પછી જ પછુ સ્વતન્ત્ર રીતે
થયેલી છે.” ૧

(‘હૃદયવીણા’ની ટીકા, પૃષ્ઠ ૫.)

આ સિવાય, અનુકરણ નહિ, પણ અનુરણન
અને તેને બાધી રીતે સ્વીકાર;—આ પ્રકાર-
ના ઉદાહરણો અપહરણના વર્ગની જાહેર જ
રહેશે; ઉદાહરણ:

“આ ભવ્ય ધોધ અતિશૂદ્ધ, પડતા જે શવણે,
કંઈ ભૂતભાવિના ધ્વનિ, બોલે હૃદયે ગગણે,”

(“સિન્ધુધોધને સંબોધન;” હૃદયવીણા,
પૃષ્ઠ ૧૪૮.)

આ પંક્તિદ્વયનું સ્વીકૃત મૂળ:—

“The voice mysterious which
whoso hears

Must think on what will be
and what has been.” (Keats)

(‘હૃદયવીણા’ની ટીકા, પૃષ્ઠ ૪૨.)

બીજું એક ઉદાહરણ:

“ઉઝ એક ગિરિકરી કગડ,
જેહો જનને નહિ પગસંચાર;
તોપણ ત્યાં અગિયા અનન્ત
લટકાવે દીપક અમકંત; ૧

૧ હાથાલી વિધવા સંબંધી “હૃદય-
વીણા”માંના બધાં કાવ્યોની પ્રસંગબદ્ધતા
પાશ્ચાત્ય કાવ્યસાહિત્યમાં હાથાલી કવ્યા વિશેની
રચનાઓમાંથી રજૂરેલી છે,—પરંતુ પ્રસંગના
નિદાન તરીકે જ. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમાજ-
સ્થિતિના ભેદને પરિણામે આ કાવ્યોની ઉત્પત્તિ
એ રીતે થઈ છે. બીજાં તેરણું જ; બાકી શેવ
કાવ્યબદ્ધતા સ્વકલ્પિત જ જણાયે. ‘કાસ-
ગૃહમાંની વિધવા’ (હ. વી. ૫. ૨૩-૩૧) નો
દર્શિદાસ તો (ટીકામાં જતાવ્યા પ્રમાણે)
જેલમાં પ્રત્યક્ષ દીકેલી વિધવાના પ્રસંગમાં
હતા.

ને ત્યાં એક અતિ લાંબળ
શુભામકળો નાણુકડી બાધી,
લલિત વસન્તાનિલને તેહ,
લલચૈવંતી કુમળી દેહ.” ૨
‘અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ’ કુસુમ-
માળા, પૃષ્ઠ ૨૩)

આ બે કડીઓનું સ્વીકૃત મૂળ:

“A Rock there is whose homely
front

The passing traveller slights;
Yet there the glow-worms hang
their lamps,

Like stars, at various heights,
And one coy Primrose to that
Rock

The vernal breeze invites.”
(Wordsworth: “The Primrose
of the Rock”)

બસ; અપહરણ, અનુરણન, પ્રત્યાર્થ
પ્રકારોની વદાય લખ્યાં. હવે માત્ર આ
લેખના આરંભમાં જે સંવાદ નામના
પદાર્થનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેનાં કેટલાંક
ઉદાહરણો આપીને આ અણુધાર્યા વિસ્તારવાનો
લેખ સમાપ્ત કરીશું;

સંવાદનાં ઉદાહરણો:

(૧)

“જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું,
નીલ પીત શુભ રચામનું,
તે ઉપર તપો સૂરજ્યારે, ત્યારે
વિચિત્ર થયું; ૩૫ ધામનું.
કેવલ્ય સૂરજ તથે સદા,
માયા તે મંદિર કાચ,
ઈશ્વર નામ તે તેહનું,
જીવ ઘર્ષ માન્યું કાચ.”
(અંબા; ‘અંબીગીતા,’ કંડુ ૧૬ પું.)

મોટા મહિર બહાર;
 ચાર દિશ કાચો ઢાળ્યા,
 નીલ પીત બહુ રંગ
 ઢંગના બેઠો સાંજ્યા.
 જાગ્યો શશી કાં સૂર,
 દૂરથી અતિશે અજકે,
 દેખાડે બહુ રૂપ,
 મૂપ વિવિધ પેર ચળકે;
 અખા ઉપર અવલોકતાં
 તહાં તેમનું તેમ છે,
 તેમ ત્રિલોકી બાજુએ,
 એક વસ્તુ વડે એમ છે.

(અખા; 'અનુભવબિન્દુ', કહી રહ્યા)

સ્થળ અને કાળમાં સદૃશ અગ્રેષ્ઠ કવિ
 શેલીની પંક્તિઓ:

"The one remains, the many
 change and pass;

Heaven's light for ever shines,
 Earth's shadows fly;

Life, like a dome of many-col-
 oured glass,

Stains the white radiance of
 Eternity,

Until Death tramples it to
 fragments.

("Adonais")

(૨)

"હૃદય ઉજાળો દે જેમ ચંદ્રમા છ,
 કિરણ તેહનાં પસરે વન વીથી મંદ્રમાં છ;

તેમ સરખો આતમ ભાસે છોટ મંદ્રમાં છ,
 એતો પ્રગટયો હૃદયાકંદ્રમાં છ;

(અખા; 'અખે ગીતા', કંપુ ૧૨ મું.)

"જેમ ધણેરા ન કરે પરસતા,
 એવી છે ધનની રીત."

(અખા; 'અખે ગીતા', કંપુ ૩૨ મું.)

3/ (નહિ સંદેહે જ્યોત્સ્ના ચન્દ્રચાન્દ્રાલવેદમનિ।

આ પંક્તિ સરખાવવા બેની છે.)

આ સાથે શેક્સ્પીઅરની આ પંક્તિઓ:
 "You silver beames, sleep they
 less sweetly

On the cottage-thatch than on
 the dome of kings?"

(૩)

"ચાલો એના સ્થળ મહિ, વસે
 સૂર્ય જેમાં સહેવ,

આનાપી કે અધિક હૃદયે

આદ્રં બધાં હોય દેવ."

(મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ: 'ચક્રવાકસિયુન'

'પૂર્વાલાપ', પૃ ૪૦)

રા. રામનારાયણ પાઠક "પૂર્વાલાપ"ની

બહુ મૂલ્યવતી ટિપ્પણીમાં લખેલે:

"આ જ ભાવ નીચેના સંસ્કૃત શ્લોકમાં

છે તે, એ કવિએ અકસ્માત્ એક જ કલ્પના

સ્વતન્ત્ર રીતે કરે છે તેનો ખરાબર દાખલો છે:

किमिह किमपि दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा

मज्जति दिनकरोऽयं यत्र नास्तं कदाचित्।

અમલિ વિહંગસાધાનિત્યમાપૃચ્છમાનો

રજનિવિરહમીતથકવાકો ધરાક: ॥ *

(કાવ્યમીમાંસા : પૃ. ૬૦)"

(૪)

यदि तावदयं स्वप्नो धन्यमप्रतिबोधनम्।

अथायं विप्रमो वा स्याद विप्रमो ह्यस्तु मे चिरम् ॥ x

('સ્વપ્નવાસવદત્તમ'; અંક ૫, શ્લોક ૬ ચો)

આ વિચારનું સ્વતન્ત્ર જિન્યમલ કોલ-

લિંગના Ancient Mariner નામના કાવ્ય-

માંથી ડા. ટોમસે સોંધી કાઢ્યું છે: †

* ક'ઈ' અહિં સ્થળ કીકું, સાંભળ્યું વા લહેમે કે

હિનકરં જ'હિ' પામે અસ્ત ના, સ્થાપ્યો રહેતો †

વિદગ્ધગણ બધાને પૂછતો આમ ચાલ્યો

રજનિવિરહબંધીન્યો ચર્ચેલા ને। બચારે,

x સ્વપ્ન આ હોય તો સ્વાદે ભદ્રં ના ભગલું

ફરી;

અમલો હોય તો હોતો ભમલો એ

સદાયની.

"The date of Swapna-vāsavdatta."

J. R. A. S. Oct. 1926; pp. 852-858.

“O let me be asleep, my God,
Or let me wake always.”

(૫)

“અમરભૂમિને આગિએ દિવ્ય ગાન ગવાય,
સુણીને તે ગુજ મુખ પરે મીઠું સ્મિત લહેરાય.

દિવ્ય લોકની કાઠિલા ।”

(“એક બાળકની મરણ વિશે;”

હૃદયવીણા, ૫. ૯૩)

આ કલ્પનાનું અગાત સાદૃશ્ય દીકામાં
આ રીતે નોંધ્યું છે:

“આ કલ્પનાને મળતી જ કલ્પના Swin-
burne (સ્વિનબર્ન) ના Baby's
Epitaph નામના કાવ્યમાંની નીચેની
પંક્તિઓમાં છે:

“All the while ye saw me smile
you knew not whence the
song
Came that made me smile.”

પણ આ કાવ્ય બનાવ્યા પછી ત્રણ વરસ
પછી સ્વિનબર્નનું આ કાવ્ય મૂકે પ્રથમ
જ દીકું હતું તેથી આ કલ્પનાની ઉત્પત્તિ
સંસ્કારજન્ય નહિ, પણ સ્વતંત્ર જ છે.”
(હ. વી. ની દીકા, પૃષ્ઠ ૨૬).

સંવાદ વિશે આટલું બસ છે. એ ચમ-
ત્કારનું મૂળ માનવ હૃદયને સહિયારી દિવ્ય
ભૂમિમાં જ છે. અપહરણ માટે એ નિરાન-
દશ ન અસકય છે.

— ‘ગુજરાત’ માટે જાહેર ખબરના લાવ —

વાચન લાગની સાથે

વાચન લાગની બહાર

એક પાત્રું દર માસે...	... રૂ. ૨૦	એક પાત્રું દર માસે...	... રૂ. ૧૬
અધું પાત્રું „ „ રૂ. ૧૧	અધું પાત્રું „ „ રૂ. ૯
પા પાત્રું „ „ રૂ. ૬	પા પાત્રું „ „ રૂ. ૫

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખબર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ લાવો
ઊવટના સમજવા.

લખો : વ્યવસ્થાપક : “ગુજરાત” કાર્યાલય.

૯૯, મહેન્દ્ર મેન્શન, એરપ્લેનેટ રોડ, —મુંબાઈ ૧.

કારોલ

કારોલ પાઉડર છાત્રી, માકડ, કંસારી વગેરે જતુઓનો નાશ
કરે છે. કારોલ સ્ટીકસ અને કોઈલ મચ્છર, માખીનો નાશ કરે છે.

પાઉડર છાત્રી ૬ આના ડબીના.

સ્ટીકસ છાત્રી ૧૩ આના ડબીના.

એન્ટ:—એ. એચ. નાસરની કુંપની;

પ્રીન્સિપલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

મારી નાંધ પોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

મારા પર એક નીચે પ્રમાણે નનામો પત્ર આવ્યો છે :

રા. મહાશય ગુપ્તા,

તમે દર મહીને 'ગુજરાત'માં નોંધપોથી લખો છો. તમારા લખાણનો શું ઉદ્દેશ છે તે સમજતું નથી. તમે નોંધ લખો છો કે નિબંધ, બનાવટ કરો છો કે સાચું લખો છો તે પણ બરાબર સમજતું નથી. તમે શું લખો છો તે તમે પોતે પણ કદાચ પુરેપુરું નહીં સમજતા છો!

આ ભાઈને જવાબ આપવો કે નહીં તે વીશે મેં લખ્યો વિચાર કર્યો.

આરી બાબતમાં વિચાર શેર કરવાનો હોય; લખવો હોય તો જવાબ લખી નાંખવો, નહીં તો ન લખવો; વિચાર કરવા યોગ્ય બીજી ધણી જાનતો છે; આવી કુદ્ર વસ્તુઓ મારે લાંબો વિચાર કરવાની જરૂર નથી: એમ ફેટલાકને લાગશે. પરંતુ હું વિચાર કર્યા વગર કેં પણ કરતો નથી. આ હું અભિમાનથી કહેતો નથી; પણ દીનતાથી, નમ્રભાવે, ગુનોહ કશુંલ કરતો હોઉં એવી રીતે કેહું છું.

આ ઉપરથી હું એમ કહેવા માગતો નથી કે મેં એક પણ અવિચારી કૃત્ય કીધું નથી. મારાં

અવિચારી કૃત્યોની ગણના કરવાનો વિચાર પણ યદ્ય શકે એમ નથી. પરંતુ મેં એક પણ અવિચારી કૃત્ય વિચાર કર્યા વગર કયું નથી.

એક નિબંધ મનુષ્યના ઘર આગળ હંમેશા એક પહેલવાન જેવો સીપાઈ ચોટી કરતો. એક દિવસે કે પણ કારણ વગર, એકાએક પોલા મનુષ્યે એ સીપાઈને જોરમાં તમાચો પોંચી કાઢ્યો! મેહરદેટે એને પુછ્યું: 'આવા મજબુત શરીરવાળા સીપાઈને, કે પણ કારણ વગર, તમાચો મારતાં તારા જેવા નિબંધ મનુષ્યને હાગર વિચાર ન આવ્યો?' ત્યારે તેણે જવાબ દીધો: "નામદાર! ધણી વિચાર કર્યાથીજ આ પરિણામ આવ્યું છે. હું હંમેશા બારીએ-થી સીપાઈને ચોટી કરતો જોતો, ને મને વિચાર આવતો, કે આને મારાથી તમાચો કેમ ન મરાય? પહેલા તો હું એ વિચારને હસી કાઢતો. પણ ધીરે ધીરે એ વિચાર એટલો બધો મારા મગજમાં ઘોળાવા લાગ્યો, કે હું પરવશ થઈ ગયો. આને તમાચો નહીં મારું ત્યાં સુધી એ વિચાર મારા મગજમાંથી ખસવાનો નથી, એમ મને લાગ્યું. ધરતી નહાર જઈને હું એને મારી ન ખેંસું એટલા માટે હું બારણે તાળું મારી રાખતો.

પણ આખરે મારાથી નજ રહેવાયું. એક છે એજ પ્રશ્નનું નિરાકરણ હજી-સુધી થયું દિવસે તાણું ખોલીને એને તમારો મારી શકયું નથી !

આવ્યો ત્યારેજ મારાથી જ'પાયું' ! મારું આ કૃત્ય આપને અવિચારી લાગતું હોય, તો ભયે, પણ મેં વિચાર ન કર્યો હોય, તો હું આ કૃત્ય કદાપિ કરતજ નહીં.'

અને આજ પ્રમાણે જેને આપણે સાદસ અથવા અવિચારી કૃત્ય તરીકે લેખીએ છીએ તે સર્વ અતિ વિચારનુંજ પરિણામ હોય છે. અને સારું કાર્ય તો શું પણ નરસું કાર્ય પણ આપણે સામાન્ય રીતે વિચાર કર્યા વગર કરી શકતા નથી...

લાંબો વિચાર કર્યા પછી મેં નિશ્ચય કર્યો કે મારે એમને જવાબ તો આપવો-પણ બહુ દુઃકાણુમાં આપવો.

એમના પત્ર પરથી લાગે છે કે એ લાઘ (અથવા બહેન) 'શુન્નરાત' નિયમિત રીતે વાંચતા (તાં) હશે. 'મારી નોંધણીથી' વાંચીને તે સમજવાનો

એક અગત્યની વાત

'શુન્નરાત' માસિક સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર હવેથી નીચેના શીરનામે કરશે :
વ્યવસ્થાપક 'શુન્નરાત' કાર્યાલય
૬૯, મહેન્દ્ર મેન્શન, એસ્પેક્ટનેડ રોડ,
મુંબાઈ ૧.

પ્રયત્ન પણ કરતા (તાં) હશે. છતાં હું શું લખવા માંગું છું તે એમનાથી સમજી શકાતું નથી, એટલુંજ નહીં પણ હું નિષ્પદ લખું છું કે દુયકા તે પણ એઓ બાણી શક્તા(તાં) નથી.

જીવન અને સાહિત્ય ધણી બાબતમાં સરખાં છે. ખરું પુછો તો જીવન એ સાહિત્યનું પ્રતિબિમ્બ છે. ન સમજાય એવી અનેક ધટનાઓ વડે બનેલું નિર્માણ થયું છે. જીવગી શું છે અને શું નથી? એ અને એવા અનેક પ્રશ્નો જીવનના વિષયમાં જેમ અગમ્ય રહે છે, તેમ સાહિત્યમાં પણ ધણી લખાણો અગમ્ય રહે છે. ખુદ સાહિત્ય શું

આમ છતાં જીવનમાંની ધણી વસ્તુ ન સમજવાથી આપણે જીવનના નિર્માતાને જેમ વાંક કાઢતા નથી, પણ મનુષ્યની સમજવા પ્રયત્ન કરનારની-શુદ્ધિનો વાંક કાઢીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે સાહિત્યના વિષયમાં પણ અમુક લેખ જેનાથી ન સમજાય તેણે તે લેખના લખનારનો વાંક ન કાઢતાં. પોતાની શુદ્ધિ સંબંધી વધારે વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

એક ખાણેશ ડોક્ટરે મને અપયાનો 'રામ-બાણુ ઇલાજ' બતાવ્યો હતો, તે યાદ આવે છે. તીવ્ર શુભુક્ષા છતાં અપયાથી હું પીડાતો

હતો, ત્યારે એ ડોક્ટર પાસે જઈને મેં કહ્યું: "હું ખાઉં છું તે પચતુંજ નથી. તમે કેં એરી દવા આપો કે હું ધારું તે ખાઈ શકું, એટલુંજ નહીં, પણ તરત પાછો તેવુંજ ખાવા તૈયાર થઈ શકું." એમણે મારા ઉત્સાહ

પરકંડ પાણી રેડતો જવાબ વાળ્યો: "અપયાનો મારી પાસે એકજ રામબાણુ ઇલાજ છે." "શો ઇલાજ?" એમ હું પુછું તે પહેલાંજ એમણે આગળ ચલાવ્યું: "તમને પચતું ન હોય તો કેં ખાશોજ નહીં!" આવોજ જવાબ મારે પણ એ લાઘ (અથવા બહેન) ને આપવાનો છે: તમારાથી સમજાતું ન હોય તો વાંચશોજ નહીં. તર્ફારે માટે માનવ શુદ્ધિ આથી કેં વધારે કરી શકે એમ તથી.

વરસાદથી બચવા માટે જેમ આખા આકાશ ને 'વોટર-પ્રુફ' કપડું ઓરાડી શકાતું નથી, પણ આપણા માથાપરજ છત્રી રાખવી પડે છે; કાંટાથી રક્ષણ કરવાને જેમ આખી પૃથ્વીને

ચાચડે મઠી દેવતા નથી, પણ આપણે પએજ બોધ પહેરવા પડે છે; કુલાંગનાતું દશન દુષ્ટ પુરુષો ન કેરી શકે તેટલા માટે જેમ એ પુરુષોની આંખો ફાડી નખાતી નથી, પણ કુલાંગનાઓજ રણવાસમાં પુરી રાખવી પડે છે; ચોરથી દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવાને માટે જેમ આપણે ચોરને તીબેરીમાં પુરી રાખતા નથી પણ દ્રવ્યનેજ પુરી રાખવું પડે છે તેજ પ્રમાણે ન સમન્નય એવા લેખોથી અવવાને માટે, લેખકને લખતાં અટકાવી શકાય નહીં, પણ આપણે પોતે તે વાંચીએ નહીં, એટલે બસ.

હું નિબંધ લખું છું કે હુચકા તે કદાચ ન સમન્નય એવું હશે, પણ હું લખું છું તે કવિતા તો નથીજ, એ ચોક્કસ છે. અને તેથી કેટલાક શિષ્ટ ને પ્રતિષ્ઠિત કવિઓની પોટે હું મારા લખાણની સમંજુતી-કુટનોટદ્વારા કે અન્ય કોઇ પ્રકારે-આપવા અસમર્થ છું. છતાં આપણી પ્રણાલિકાને અનુસરી જે કાર્યને માટે હું અસમર્થ છું તેજ કાર્ય કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું ને સમંજુતી આપું, તો પણ 'મારી નોંધપોથી'ની પોટે 'મારી સમંજુતી' પણ એ ભાષ (અથવા બહેન)થી કદાચ નહીં જ સમન્નય તો ? એટલે 'મારી નોંધપોથી' એ ભાષ (અથવા બહેન) સમજી શકે, એટલા માટે મારે કે પછુ પ્રયત્ન કરવાનો નથી, પરંતુ એમણે પોતેજ પ્રયત્ન કરીને એ વાંચવાની લાલમથી દૂર રહેવાનું છે.

આશા છે કે આ ઉત્તર તો એમનાથી સમજી શકાશે.

તા. ૧૮-૧-૨૯

ઉપરનો જવાબ લખી રહ્યા પછી એ ભાષનો પત્ર ફાડી નાખવા મેં બહાર કાઢ્યો. તે વેળા અંદર નજર પડતાં એક નવો ફકરો અહીં ઉતારવો રહી ગયેલો દેખાયો:

દર મહીને તમે 'ગુજરાત' નાં આમ પાંચ સાત પાનાં બગાડો છો તે ન બગાડો તો ? તમને કદાચ ખબર નહીં હોય, પણ તમે માત્ર પાનાં બગાડવા સીવાય બીજું કે કરતા નથી...

હું 'ગુજરાત' નાં પાનાં નહીં બગાડું તો તે નહીં બગરે, અથવા કોઇ બીજો બગાડશે, આવો કેંક જવાબ આપવાનો અથવા કેં પછુ જવાબજ ન આપવાનો વિચાર કરીને મેં એ પત્ર ફાડી નાંખ્યો.

પરંતુ વસ્તુ ગયા પછી તેનાં શમણાં રહી જાય, એમ પત્ર વિલુપ્ત થયા પછી પણ એ ફકરામાંનાં વાક્યો મારા મગજમાં રમી રહ્યાં અને તેને પરિણામે, બેતું નિરાકરણ કરવા એકેએક તત્ત્વચિંતકે પ્રયાસ કર્યો છે ને હજી સુધી એકે તત્ત્વચિંતકે સફળ થયો નથી, તે પ્રશ્નનું સહજ નિરાકરણ મારાથી થઇ ગયું.

હાંદગી શેને માટે છે ? એ પ્રશ્નનો ખરેખરો ઉત્તર હજી સુધી કોઇને જડ્યો નથી. મને ઉપર ઉતારેલો ફકરો વાંચીને એક સુધન્ય ક્ષણે એ ઉત્તર બડી ગયો. આવા કૂટ પ્રશ્નનો મને ઉકેલ મળ્યો તે માટે નિમિત્તરૂપ બનેલા એ ટીકાકાર ભાષ (અથવા બહેન)નો અહીં મારે આભાર માનવો ધટે છે.

હાંદગી બગાડવાને માટે છે. શું બાગાડવાનું છે એવો કુતર્ક કરવાનોજ નથી. જે જે સપાટામાં આવે તે તે સર્વ બગાડી નાખવા માટે પ્રભુએ (કે ગમે તેણે) આપણને હાંદગી બક્ષી છે. દેનનાં પાટીઆં, પડી ગયેલા મકાનની બીંત, તથા ઘરનાં ખુણાથી માંડી મહાપુરુષનાં જીવન સુધીની સર્વ વસ્તુઓને બગાડવાની છે.

જે આપણને હાંદગી બક્ષે છે તે જન્મથીજ આપણમાં આ બગાડવાની પ્રેરણા સુકી દે છે. આપણને ખબર હોય કે ન હોય પણ આપણે જન્મતાં વારને આપણું જીવનકાર્ય ચારની દષ્ટીએ છીએ; અને મૃત્યુ સુધી તથા

ત્યારપછી પણ અમુક કાલ પર્વત બગાડવાનું કાર્ય ચાલુ રાખીએ છીએ.

નાનું બાલક રડીને પોતાની ને પોતાનાં માબાપની ઉંધ બગાડે છે; રમીને પોતાનું શરીર, ઘર, તથા અનેક પદાર્થો બગાડે છે, જરા મોટા થાય છે ત્યારે મોહદસામાનાં બીજાં છોકરાંઓને બગાડે છે. માસ્તરની તંદુરસ્તીને શાળાની બીંત બગાડે છે. વધારે મોટા થતાં એનાં માબાપ એને પરણાવીને એનું તથા એના જીવનસાથીનું જીવન બગાડે છે, ને એ પોને પણ ધીરે ધીરે પ્રજાતંત્રને લંબાવી તેનું જીવન બગાડવાને કટિબદ્ધ થાય છે.

કોષ્ટક શરીર બગાડે છે; કોષ્ટક દ્રવ્ય બગાડે છે. કોષ્ટક પારકાં જીવન બગાડે છે; કોષ્ટક રસ્તાઓ બગાડે છે. તો કોષ્ટ બીંતો બગાડે છે, કોષ્ટ નામ બગાડે છે, તો કોષ્ટ માત્ર હુંધર્મજ બગાડે છે; કોષ્ટ આપું રાષ્ટ્ર બગાડે છે, તો કોષ્ટ માત્ર પોતાના પાડોશીનું જ જીવન બગાડીને સંનોષ માની લે છે. અને એમ આપણા સંપર્કમાં ચાલતી સર્વ વસ્તુઓ-આપણી ને પરાધ-બગાડતાં બગાડતાં આપણું જીવન પણ બગાડીને આપણે

પુરું કરી નાખીએ છીએ. આમ આપણે મધુ બગાડતાં જમીએ છીએ. અને પુણ્ય જમીએ છીએ: 'જીંદગી શા માટે?' કહિના મમ્. માંદી જવાબ આવે છે: 'બગાડવા માટે'. આપણે તે સાંભળતાં નથી અને ફરી પુણ્ય જમીએ છીએ: 'પણ આ જીંદગી શા માટે?' અને આપણાં પ્રજાનાજ અવાજમાં ઉત્તરનો ધ્વનિ દબાઈ જાય છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી, હું દર મહીને 'શુજરાત'નાં પાંચ સાત પાનાં બગાડું છું, તે યુક્તજ છે, વિશ્વનિવમને અનુકૂળ છે. 'શુજરાત'નાં પાનાં કરતાં વધારે સંગીન વસ્તુ (મારા શરીર-સીવાય) હું બગાડી શકતો નથી તેટલા ખાતર દીવગીર છું. પરંતુ મને દૈવ શ્રદ્ધા છે કે ભવિષ્યમાં હું આથી પણ વધારે બગાડવાને શક્તિમાન થઈશ અને મારા (રાં) દીકાકાર ભાંધ (અથવા બહેન) પણ 'મારી નોંધપોથી' વાંચી પોતાની આંખો બગાડવા ઉપરાંત વિશેષ ઉપ-યોગી વસ્તુઓ બગાડવા સમર્થ થશે એવી મને આશા છે.

શુદ્ધશન લેખન

છાતી ઠાકીને ગેરંટીથી.

(સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલ નં. ૨૫૩)

એક આનાની સ્ટામ્પ ઉપર સહી નિકકે ગ્રાહકને રસીદ મળશે, ૩૨ ગોળાઓથી શુભ ન થાય તો રસીદ ચોકલવાથી પૈસા પાછા કરશું.

પીસાબ, દરતને સાફ લાવી સ્વપ્ન અને પીસાબમાં જતી ધાતુને રોષ્ટ્રા ધંદ કરે છે. કમ તાકાતની શિક્ષણતો જેવી કે હૃદયની ધડક. આંખે અંધારા, શીરમાં ચક્રી, હાંફ, સાંધાના દર્દો અને સુસ્તીને દુર કરી મગજને તાકાત આપે છે. તે સિવાય આંખોના પ્રદર, રૂતુના રોગોને ફાયદો કરે છે. શીશા ૧ નો ૩. ૧, ૩ ના ૩. ૨-૧૦-૦.

લખો હેઠ બોડીસ: શુદ્ધશન લેખન કું. કરાંચી.

બેનર:-મોનજી વિસરામની કું. લુમા મસજીદ, સુબહ.

ધારાસભામાં બે દિવસ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૮]

એક પણ દિવસ તેઓ તેમાંથી ગેરહાજર ન રહેવાનો સંકલ્પ પાળતા હતા; આવા મહાન મીનીસ્ટર બોલવાને હિસા થાય અને દેશી દષ્ટિબિંદુ ગ્રીવાય બીજું એ શું બોલે? પણ 'એવથુ સાહેબ' બોલ્યા ત્યારેએ કેટલાક સભાસદોએ ગરબડ કરી અને દહેલવી મીવાંને એમની વહારે ધાવું પડ્યું.

રશીયદ્દીન આહમદ પછી ખાલુભાઈ દેસાઈ હિસા થયા. આ ખાલુભાઈ સ્વભાવે તીખા ને કડવા બોલતા છે એમ લોકો માને છે પણ એ સ્વરાજીસ્ટ છે. ધારાસભામાં બેસવા પુરતો સહકાર કરી બાકી સંપૂર્ણ અસહકાર કરવો એ એમની નીતિ છે. એ બોલવા હિયા અને 'ગાંધીજી બારડોલી ગયા' એવી ખબર બેલેરીમાં પાસે બેઠેલા પંડોશી તરફથી સાંભળી હું અને તો છાપું મેગવવા નીચે જવા ઉઠી.

લોખીમાં આ વખતે થોડાક સભ્યો ચહા-પીતા હતા; કેટલાક ફરતા હતા. સૌ મળે તે કહેવું કે હવે તો ફરાવતું ભાવિ foregone conclusion છે. કમીટી નીમાવાની ને સાયમન સહકાર થઈ જવાનો. જે બોલે તે નકામું છે.

આ વખતે બીયારા લલા જેરામદાસ (જેરામદાસ દોલતરામ નહીં પણ દાદુભાઈના ભાઈ) ટેનીસ રમવા જવાનો વિચાર કરતા હોય તેમ લહેરે લહેરે ફરતા હતા. એમણે મને કેંકથી 'ગાંધીજી બારડોલી ગયા'ની ખબરવાણું છાપું મેળવી આપ્યું ને પાછા ચાલી ગયાં.

આ જેરામદાસ નડીઆદના જમીનદાર છે. અને રમતના ખાસ કરીને ટેનીસના-ખુબ શોખીન છે. દેખાવે અપટ્ટોડેટ, પણ સ્વભાવે

ખુબ લલા-છે. જમીનદાર હોવાથી દરેક વખતે એમને પ્રજા પક્ષમાં રહેવું કહ્યું પડે છે પણ બને ત્યારે એ પ્રજા પક્ષમાં પોતાનો મત નોંધાવે છે અને છેવટે કેં ન બને તો તટસ્થ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે.

આ વખતે ઓનરેબલ સર યુનીલાલ મહેતા ચિંતાપુર વઢને પસાર થયા અને એક ટેબલ પર બેઠેલા કેટલાક મહારાષ્ટ્રીય સભા-સદોની બારડોલીની ભાજગડ વીસે ધ્યાન બેંચાણું.

રા. વલ્લભભાઈને ગુજરાત મેમ્બરો તરફથી રા. દાદુભાઈએ તે દિવસે તાર ક્યો હતો અને સર યુનીલાલ મહેતા બારડોલીની સામાધાની માટે ખુબ મહેનત લેતા હતા. એમની તે દિવસની ચિંતા ખુબજ સકારણ હતી. સર યુનીલાલ મહેતાની ઝોળખાણુ આ સ્થળે કરવી, બારડોલીની લડતમાં એમણે જે ભાગ ભજવ્યો છે તે જોતાં સકારણ છે. છતાં એમને ન ઝોળખે એવા બહુ થોડા ગુજરાતીઓ હશે એ વાત પણ હું જાણું છું. સૌને ખબર છે કે સર યુનીલાલ મહેતા હોદ્દા પર હોત નહીં તો ગુજરાત રેલ સંકટ વખતે કરોડ રૂપીઓ કદી ખામત નહીં. અને બારડોલી પ્રકરણમાંએ રા. દરિયાલ દેસાઈ-ભાઈ દેસાઈને માથે સમાધાનીનો તાજ પહેરાવવાને એમના મિત્રોએ ધણો યત્ન કર્યો અને પાછળથીએ સમાધાની એમ-લેજ કરી એમ જનસમાજને મનાવવાના પ્રયત્નો કરતાં ખોટા ઇતિહાસ રચવા માંડ્યો છતાંએ સમાધાનીનો યથ તો સર યુનીલાલ મહેતાનેજ ધટે છે. પણ આ જમાનામાં જરૂરી પ્રચારકાય તેમને કરતાં આવડ્યું નહીં; અને પછી હોદ્દા ઉપરથી ઉતર્યા ત્યારે જેમ એરકવીથને માટે એ પ્રધાનપદેથી ખરગો ત્યારે કોઈકે કહ્યું હતું કે આવશે

ગ્રાંટો માણસ ગયો પણ એક પીંછું પડે એટલે અવાજ પણ કાઢ્યો સાંભળ્યો નહીં. તેવું જ લગલગ બન્યું.

પણ તેમાં તેમનો બદ્ધ વાંક નથી. મુંબાઇ સરકારના પ્રધાન મંડળમાં અંદર અંદરની અદેખાઇ એટલી છે અને તેમાંજે જે માણસ ખીજાએ કરતાં જરા ચંદતા પ્રકારનો લાગતો હોય તેને ઉતારી પાડવાના એટલા પ્રયત્નો થાય છે કે એમના સદયોગીતું સંબોધન વાપરીને કહું તો એ “ચુનીયા” ને માટે બહુજ થોડો રનેદ તેઓ ફાજલ પાડી શકતા હોય તો તેમાં નવાઇ નહીં.

સર ચુની મહેતા પસાર થયા અને કોઇ કે કહું “લાલજીભાઈ ગુલામહુસેનને ખાંચે છે” એટલે હું ચઢા પીવાનો વિચાર માંડી વાળી તરતજ એમને સાંભળવા ઉપર ગઇ. લાલજીભાઈએ ગુલામહુસેનને ઠીક ચોપડી પણ હું જરા મોડી પડી એટલે મેં બધું આપણું સાંભળ્યું નહીં.

૭

ચઢા પછી ઉઠ્યા “ભજ મીનીસ્ટરપંદ” નો ચાલુ જાપ જપનારા જાધવ મહારાજ. એકવાર તેઓ કેળવણી ખાતાના પ્રધાન હતા અને આઠણ અધ્યાપકતું લાકડું ત્યાં તેમણે ખુબ ધુસાડ્યું હતું. એ હોદ્દેથી ઉતર્યા ત્યારથી એમને એ હોદ્દાનો મોદ હજી ઉતર્યો નથી અને ખીલાડી દુધનો વાડકો તકાસી રહે તેમ એ પણ એ પદને માટે એક ધ્યાન લગાવી બેઠેલા છે અને હરિલાલભાઈ ખસે કે તરત તેને ઝડપી લેવાની એમની તૈયારી છે, એમને આ વખતે એમના કરતાં

મોલવી રશીયુદ્દીન સરકારને પસંદ પડ્યા તેથી ઘણું ખોટું લાગેલું છે. પણ આ વખત રીસ દેખાડવાનો નથી એમ એ સીરી રીતે સમજે છે અને વળી કોએલીશન નેશનાલીસ્ટ પાર્ટીએ જે મીનીસ્ટરોને ધમકા આપી તેમાંથી કોઇક તો જશેજ એવી એમને આશા છે એટલે સાઇમન તરફથી એમણે પણ મત નોંધાવ્યો.

આ વખતની સેશન્સમાં ખીજી એક વાત પણ એમને માટે જાણવા જેવી છે. જો કે આ વાતને એને સંબંધ નથી છતાં અને તે એકે આઓનો વારસાનો હક્ક છીનવી લેવાતું ખીલ આ સાહેબેજ મુક્યું હતું અને સ્ત્રીઓને માટે ‘અક્લ વગરની’ દોરવાઇ જાય તેવી તથા ખીજાં વિશેષણો તેમણે વાપર્યાં હતાં; તે બધાં તો મને યાદ નથી પણ આઓએ એમનાથી ભવિષ્યમાં જરૂર ચેતતા રહેવા જેવું તો ખરું. આખી સ્ત્રીજાતિ તરફ જે આવો અભિપ્રાય ધરાવતો હોય તેની તરફથી સ્ત્રીઓ પ્રગતિની ખીજી આશા તો શું રાખી શકે! સદ્ભાગ્યે આ ખીલ સો મેમ્બરોને એવું હાસ્ત્યારપદ લાગ્યું કે કોઇએ એમને ટેકા આપ્યો નહીં અને પરિણામે એમને તે જિંદગી લેવું પડ્યું.

રા. જાધવ પછી એલીસન, એન્ડરસન, ‘Natural leader’ સરદાર મઝમુદાર વત્રે તથા ખીજા કોઇ અધ્યાપકો બેઠ્યા. હવે તો ખુબ કંટાળો આવતો હતો. પણ હવે પંદ વાગ્યો અને વોટીંગ શરૂ થયું.

મતો ગણાતાં.....વિરુદ્ધ.....મતે કમીટી નીમવાનો ઠરાવ પાસ થઇ ગયો.

નલિની

[અમુસધાન ૫૪ : ૧૩૦ થી]

સર્વ જ્ઞાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મ ને રનેહ રાસીઓમાં ઉત્તમ, તારે માટે જે કંઈ થઈ શકે તે ઓછું છે—અધુરું છે. તું ગઈ-હા, તું ગઈ; તારા પતિને સાટે તારો પ્રાણ અર્પી તું ચાલી ગઈ. ન તેનો પિતા, ન તેની માતા, ન કોઈ તેનાં સંગમાં વા સંબંધીઓ, તારા સમુદ્ધરી શક્યાં. કલ-દીપિકા, તારાવડે તો કેટકેટલાંય કુળોના ઉદ્ધાર થઈ ગયા. સૌંદર્યને તે ન ગળ્યું, યુવાને તે ન લેખી, રાજવૈભવને તે તુચ્છ લેખ્યો, અને એક—બસ એકજ પ્રિયતમની પ્રીતિ ને ભક્તિજ આગળ કરી તેની ખાતર તેની પરમ પ્રીતિ ખાતર, યુવનનાં મહા-દાન તું દઈ રહી! ખરે, તારા જેવી સુકુમાર, તારાં સમો રનેહાળ ને ભક્તિમતિ પત્ની મનેએ મળી રહો! ભવની આ ભાવટમાં તારા સરીખડી એક સુમધુર સાથી દુર્લભ છે—અપ્રાપ્ય છે. બાકી મારું તો મારું છે જવન તેની સંગે ધન્ય બની રહે, અનન્ય કદયાણુને પામી રહે.

પ્રતાપ : ઓ લોકગણો, કદયાણુ નગરી-ના ઓ નિવસનારાઓ! કહો, નરેશ અત્યારે તેને ધામ મળી શકશે ?

લોકગણ : હા, તે મહેલમાંજ છે, પ્રતાપ ચન્દ્ર, પણ તમે અત્યારે અહીં ક્યાંથી ?

પ્રતાપ : અમારા રાજેન્દ્રના એક કાર્યને માટે હું અહીં આવ્યો છું.

લોકગણ : શું એ કાર્ય છે, કહેશો ?

પ્રતાપ : તેને માટે જે સ્વેત અશ્વોની જોડી ફેરફારના પ્રદેશોમાંથી લઈ આવવા હું નીકળ્યો છું.

લોકગણ : બહુ દૂર છે તે ? અને નમે સાવ તે પ્રદેશ થકી અણુમણુ છે ?

પ્રતાપ : હા. કદીએ મેં તે મુલકમાં પગ નથી મુકેલ.

લોકગણ : પણ ત્યારે તો તમારે એ અશ્વોની ખાતર કુધ્ધ કરવું પડશે, નહીં ?

પ્રતાપ : હાસ્તો, અને છતાંએ હું એ કાર્યની ના ન પાડી શક્યો.

લોકગણ : ત્યારે તો કાં તો તમે હથુશો વા હથુશો.

પ્રતાપ : તેમાં શું ? આ કંઈ પહેલી-વારતું મારું એવું કર્તવ્ય નથી કે મને તેનો ડર હોય.

લોકગણ : અને તમે જત્યા તો શો લાભ મળશે, કહેશો ?

પ્રતાપ : લાભ ? બસ એ અશ્વોનોજ, જેની હું અમારા રાજેન્દ્રને ભેટ કરીશ.

લોકગણ : અને છતાંએ કાર્ય ધારો છો તેટલું સરલ તો નથીજ.

પ્રતાપ : ના, ના, સાવ સરલ છે. મને લગારે તેનો ડર નથી. હું જતીશ—પછી ભલે સામે નિરર્ગળ સેના હોય.

લોકગણ : જુઓ, આ તમે જાણો છો તે નરેશ જતેજ મહેલમાંથી બહાર નીસરે છે. [નરેશ આવે છે.

નરેશ : જય ! જય ! ઓ દેવાના દાયાદ. જય ! જય !

પ્રતાપ : જય ! જય ! ઓ કદયાણુના નૃપતિ—જય ! જય !

નરેશ : (સ્વગત), જય ને આનંદના રણુકાર તો મારા આધમ્યા હવાં ! (પ્રગટ) પધારો, પધારો, પ્રતાપચન્દ્ર, બહુ વર્ગે મળ્યા.

પ્રતાપ : પણ આ શું ? શોકનાં વસ્ત્રો શાં આ તમારે સારેએ અંગ ?

નરેશ : એ તો આજ મારે એક જાણુને ભૂગિચયન દેવાતું છે માટે.

પ્રતાપ : માતું છું કે સૌ બાળકોને તે કશી ધન્ય નથી થઈને ?

નરેશ: ઇશ્વરનાં દીધાં બાળકો તો મઝામાં છે...

પ્રતાપ: ત્યારે જ્યમલજને તો કેં નથી થયું? એ અલખત, તે હવાં પાકું પાન થયું ગણી શકાય.

નરેશ: ના, ના. તે હેવાત છે. સાથે માતૃશ્રી પણ....

પ્રતાપ: ત્યારે હું નથી માનતો કે વહાલી તમારી પ્રેમલ પત્ની નલિનીને કેં થયું હોય.

નરેશ: તેને વીશે હું તમને ટાક બેવડી વાત જણાવી શકું.

પ્રતાપ: શું? શું? તમે એમ કહેવા માગો છો કે તે જીવે છે ને મરી પણ પણ ગએલ છે?

નરેશ: હા, તે જીવે છે, ને છતાંએ નથી જીવતી. અને તેજ મારાં ઉંડેરા શોકનું કારણ છે.

પ્રતાપ: મને કશુંએ તમારાં આવાં ગર્ભિત વચ્ચનોમાંથી નથી સમજાતું.

નરેશ: ખબર નથી તમને કે તેને શિરે કાળ ભમી રહ્યો છે?

પ્રતાપ: હું જાણું છું કે તેણે તમારે બદલે પ્રાણપાંચ કરવા તત્પરતા દાખવી છે.

નરેશ: તો પછી એ કેવી રીતે જીવતી અદ્યાપિ હોઈ શકે? (રડે છે.)

પ્રતાપ: અરે, અરે, મા રો, મા રો. તે પલ આવતા સુધી મા રો.

નરેશ: હાયા! ગયું તે ગયુંજ. મૃત એટલેજ અસત.

પ્રતાપ: માનવીઓજ સત ને અસત એજ ભેદ ગણી રહે છે.

નરેશ: ભલે તમે તેમ લેજો. મારી ગણના સાવ જુદી છે.

પ્રતાપ: તો રડો છો કાં આવડું હોવાશક? કહો કાણ તમારું પોતીકું વહાલામાં વહાલું ગુજરી ગયું છે?

નરેશ: કેમ મેં ના કહ્યું? હમણાંજ ના કહ્યું તમને કે તે એક સ્ત્રી છે?

પ્રતાપ: સગી કે અણનણી?

નરેશ: અણનણી ને સગી બંનેએ.

પ્રતાપ: તો તે તમારા મહેલમાં ક્યાંથી હોઈ શકે?

નરેશ: માતાપિતા વીહોણી તે નાનપણથીજ અહીં ઉછરેલ માટે.

પ્રતાપ: હાય, કેવી રીતે તમને શોક મુકત દેખી શક્યો હોત!

નરેશ: એટલે?

પ્રતાપ: ટાક બીજા મિત્રને ત્યાં હું વાસો કરીશ.

નરેશ: ના, કદી તેમ નહીં થઈ શકે. પ્રતાપચન્દ્ર, તમે મારા રાજઅતિથિ છો, ને તમારે અહીં રહેવુંજ પડશે.

પ્રતાપ: પણ શોકનિમગ્ન મિત્રને ત્યાં અતિથિ કેવળ ભારરુપજ ગણાઈ રહે.

નરેશ: ગયું તે ન ગયું નથી થનાર માટે ચાલો અંદર.

પ્રતાપ: શોકનિમગ્ન મિત્રના ઘરમાં આનંદ-પૂર્વક જમવું એ સાવ લજ્જાસ્પદ છે.

નરેશ: પણ અતિથિગૃહ અલગ છે, ત્યાં તમારો નિવાસ થશે.

પ્રતાપ: મને જવા દો. આગ્રહ ના કરો. લાખવાર હાય જોડી તમને હું વીનવું છું.

નરેશ: ના, તેમ ન બને. તમારાથી અન્ય મિત્રને ત્યાં ન જવાય. (સેવકને) જ, અતિથિ-ગૃહ ઉઘાડ અને ખાવા પીવાની સર્વ પ્રમાણની તૈયારી કરવા કારભારીને ખબર કર. આપણા મહેલ સામે પડતી તેની બારીઓ બંધ રાખજે, જેથી શોકની હાયા માત્ર ત્યાં કમ્પીટી રહે, ને અતિથિ આનંદપુર:સર રહી શકે.

[પ્રતાપ મહેલમાં અવેશે છે.
લોકગણ: ઓ નરેશ—નરેશ: આ તમે શોકમાંએ મિત્રને નિમંત્રણ છો! આ ને ઘડાપણ કે મુખાઈ?

નરેશ : વારું, પણ મેં કદાચ આવેલ અતિથિને આંગણેથી હાંકી કાઢ્યો હોત તો તમે મને નિંદત કે સ્તવત? હું જાણું છું કે એના આચાર્યથી મારાં હુઃખ જરૂરીએ ઓછાં તેમ વત્તાં નથી થનાર; અને તેને અહીંથી ખીજને ત્યાં જવા દીધાથી ઉત્કટું વંધારે શોકતું કારણ મને મળી રહેત-એજ કે મારું ગૃહ આજથી અતિથિઓને સત્કારતું અટકી પડ્યું. ના, ના, તેમ નજ થઈ શકે. મને ક્યાં માલુમ નથી જે બ્યારે બ્યારે હું તેની ભૂમિમાં ગએલ છું ત્યારે ત્યારે પ્રતાપનાં દ્વાર સદૈવ મારે માટે ઉઘાડી રહેલ છે.

લોકગણ : ત્યારે તેના આગળ દીલના દર્દને શું કામ છુપાવ્યું?

નરેશ : ખરું કહ્યું હોત તો તે મારા ઘરમાં પ્રવેશીજ ન શક્યો હોત, તે કાં ભુલી જાઓ છો? ભલે જગત મને મૂર્ખ વા ઉન્મત ગણી રહો, પરંતુ અત્યાર સુધી મારે આંગણેથી કોઈજ અતિથિ ગમે તે કારણે પણ પાછો નથી વાળી શકાયો ને નહીંજ વાળી શકાય.

લોકગણ : ઓ પરમ આતિથેયતું ધામ ! પુરાણ કાળથી તારી પરાણાગત સુપ્રસિદ્ધ

છે. કોઈજ તારે આંગણેથી પાછું નથી ફરેલ. આમંત્રિત વા આગંતુક સર્વ અતિથિઓના સત્કાર અહીં થએલ છે. અને એજ રીતે આજ હુયામાં પ્રચંડ જવાલાઓ સળગી રહી છે. છતાંએ નરેશ તેજ પ્રાચીન સમ્યતા અનુસરી, અને અવિચળી આ ધામની આતિથ્યની સાક્ષી ભણી આવેલ અતિથિને સ્વાગત દીધાં. ખરેખર, મનસા વાચા ને કર્મણ સન્નન સદા સન્નનજ છે. અને મને લાગે છે કે આ તેતું કાર્ય જરૂર, કોક ઉંડેરુને ઉત્તમ ફળ દીધા વિના નહીં રહે.

નરેશ : કદયાણુ નગરીના ઓ મારા માયાણુ મિત્રગણો ! જુઓ, હવાં એ જમ છે-શખ-વાહિની પર સુતેલ તે જગતનાં વન વટાવી દૂરને કોક પ્રદેશ સીધાવે છે; તો સન્માનો તેને, તેના પ્રયાણુ કર્યાનાં યોગક્ષેમ શિષ્ટાચારને અનુસરી ભાર્યા રહો તમે.

લોકગણ : પણ જુઓ, જુઓ, ઓ નૃપતિ ! આ આવે તમારા પતાજી ! સાથે સેવકોના હાથમાં શખને શણગારવાનાં વસ્ત્રામૂષણો છે.

[આ રસિક નાટકનો વિશેષ ભાગ આવતા અંક]

પાતળી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી]

આવી છે તો એ તકનો લાભ લઇને એને મુકવાને બદલેને જમાવા જવાશે એ વિચારે આખી રાત્રિનો થાક ઉતરી ગયો.

શુરજ મહારાજ એનું નીચત કામ કરવા માટે નીચત વખતે દાંજર થઇ ગયા. પખી-ઓનો કલ્લોલ જામ્યો. અને દુકાળ વર્ષને લીધે પાંદડાં વગરનાં ઉજાડ લાગતાં જોયો ઉપર આછી આછી કુદરત દેખાઇ.

“બહેન જો થયું તે થયું. પ્રભુનો પાડ માનો કે તમે બચી ગયાં. નહીં તો એ ચાર પથ્થરો તમારો ભોગ લેત-હવે એમ કરો કે બે દિવસ અહીં શાંતિથી રહો અને પછી હું બાપુની રજા લઇને તમારી સાથે જમાવે તમને મુકવા આવીશ.” જમાવા જવાની ડોશમાંને ડોશમાં પાતળાઆઇએ વણ માગી મદદ આપવા માટે પોતાની તેઆરી ખતાવી.

દેવશુરની બહેન બે દિવસ ત્યાં રહી શકી નહીં. એનો જીવ કપાળે ચઢી ગયો હતો. દુકાળ વર્ષમાં ધર છોડી ગિરમાં આવ્યાં ને ત્યાં દોર તથા પતિને મુકીને પાછું જવું એને બહુ વસમું લાગ્યું.

પાતળીએ પોતાના બાપને સમજાવ્યો કે જો પોતે આની સાથે નહીં જાય તો આ બાઇને એટલો બધો આઘાત થયો છે કે રસ્તામાં એ આપઘાત કરી ખેસશે.

આખરે પિતાની રજા લઇને પાતળીએ એ બાઇ સાથે જમાવાનો માર્ગ લીધો.

દિશાઓમાં હાવરસની હતી. વૈશાખી તડકા જામ્યા હતા. એમાં દેવશુરની આ બહેન અને પાતળા લાંબે પદ્મે મુસાફરીએ પડ્યાં. એકને દુઃખમાં તાપતડકા જણાતો નહોતો, બીજાને દેવશુરના મુખદર્શનના અભિશાપના મુખમાં તાપ તડકાનો વિચાર નહોતો. દુકાળને લીધે ગામનાં ગામ એ બંનેને ઉજાડ દેખાયાં.

અખોદર અને બાલાગામ વટાવી કીકર ઉડતી ઝોઝતમાં થઇ આ બંને આંબલીપાને પાદર આવી પહોંચ્યાં. ધંસારીનો એક વણિકની જમ કમલકે જતી હતી. જન આંબલીઆને પાદરે વાવ પાસે ભાતું કરવા બેઠી. જાનડીઓ ગીતો ગાતી હતી. જનૈયાઓ ભાતાની પેટીમાંથી છુંદીના લાડુ કાઢી ગાડાખેડોને આપતા હતા. પાતળા અને દેવશુરની બહેન પણ વિશ્રાંતી લેવા વાવ પાસેના અવેજ આગળ બેઠાં. જાનડીઓએ ગીત લલકાર્યું:

હું તો ખાંડી ખાંડુને કંડુ નીપજે,
લીલડાં કરશે મારો સામળીયો ભગવાન.

વધાવો મારે આવીયો.

લાડડી કીયાં કીયાં તપ તે તો આદર્પા,
તારો સાહેબો છે દલ્લીનો દીવાન રે,
વધાવો મારે આવીયો.

ગીતના ધ્વનિ સાંભળી પાતળીને દેવશુરનું મુખકું યાદ આવ્યું. અને દેવશુરની બહેનને એનો ધણી યાદ આવ્યો. એક ગીતના તાનમાં તદલીન બની, બીજી ગીતના શબ્દે શબ્દે રડવા માંડી. એને રડતી સાંભળી જનૈયાઓ ત્યાં દોડી આવ્યા અને ધમકાવીને ત્યાંથી ઉઠી જવા કહ્યું.

“સમજતી નથી. અહીં લગનની જન હુડી છે. એમાં તારા બાપની પોક મુકવા ક્યાં બેઠી!”

આ શબ્દો પાતળાઆઇને ખુબ ખુન્ન્યા. એ ઉભી થઇ ગઇ. અને બોલનારને બે તમાચા ચોઢી કાઢવાનું એને મન થયું. પણ દેવશુરની બહેન એને અટકાવી. પાતળા આઈની વીરતા વીશે દેવશુરની બહેનને પુરે પુરી ખાત્રી થઇ હતી એટલે આ જાનના કામમાં ટેંક વિપરીત ન થઇ જાય એટલા ખાતર એણે એને વારી. જાનનાં ગાંડાં હને કવલકાના રસ્તે ગાડ્યાં. એટલા સુધી બંનેને રસ્તો એક ડોવાથી પાતળાઆઇ પણ દેવશુરની બહેન સાથે જાનની પાછળ પાછળ આવી.

• આખલીઆ છોડી ગાડાં આગળ વધ્યાં. ટપોડી દ્વાવ થોડે છેટે રહી કે ગાડા ખેડુએ ગાડાં એમીંતાં ઉભા રાખ્યાં. ગાડાં ઉભા રહેતાં જનૈયાઓ નીચે ઉતર્યા અને પહેલા ગાડાના હાંકનારને ઉભા રાખવાતું કારણ પુછ્યું. ગાડાખેડુએ પુછનારની સાથે નાક પર આંગળી ધરી.

• “બહુ ગોઠીરો કરો માં સામે ટપોડી વાવ તરફ તો જુઓ. સીંધીઓની બંદુકની નળીઓ દેખાય છે જોઈ?” ખાડખેડુએ એવું ધ્યાન ટપોડી વાવ તરફ એચું.”

ખાંટવા અને ખાંખલીઆ વચ્ચેનો ટપોડી વાવવાળો આ ભાગ જોખમી ગણાતો. વડાળા સીંધીઓ અસુરસવાર આ વાવ આગળ લલલલાને લુંટી લેતા. ગાડાખેડુઓ જનનું હવે શું થશે એ વિચારે ગભરાયા. એટલામાં તો પેલા સીંધીઓ વાવ તરફથી ગાડાવટને ચીલે ચીલે જન તરફ આવતા દેખાયા. જનૈયાઓ જુવાન ડોવા છતાં સીંધીનું નામ સાંભળતાં એમની જુવાની ઉડી ગઈ અને ગાડામાં ભરાઈ પેસા. જનને વળાવીઓ બંદુક લઈ ઉભો થયો પણ સામે સીંધીઓની સંખ્યા ગોટી જોઈ એનાં ગાત્રો ગળી ગયાં. એક જનૈયાએ સીંધીઓ આવી પહોંચે એ પહેલાં ટકાર કરી કે આજે આ બે બાઈઓએ આખલીઆને પાદર અપશુકન કર્યા એવું આ પરિણામ છે. બધાએ એ બંને બાઈઓ તરફ તિરસ્કારભરી દષ્ટિએ જોયું. એટલામાં તો સીંધીઓએ ગાડા આગળ આવી દાગીના ને રોકક ઉતારી, આપવા પડકારે કર્યો. આવા પ્રસંગે સત્ત્વી શૂરવીરતા સંતાપ શકતી નથી. જનને આમ લુંટાતી. જેમ પાતળીનું લોહી ઉકળી આવ્યું. એણે ફેરડાની આડા સંતાપ ગએલા વળાવીઆની કમરેથી આંખના ચલકારામાં તલવાર ઝુંટવી લેઈ લીધી અને

જન ઉપર હાથમાં નાખનાર સીંધીઓને પડકારે કર્યો. “તમે આ જનને લુંટી શકો એમ નથી. માટે જ્યાંથી આવ્યા ત્યાં ચાલી જાઓ તો ઠીક છે.”

એકાએક આ બાઈને તલવાર સહિત આવેલી જોઈને સીંધીઓ ચોંક્યા અને એના તરફ બંદુકો તાકી પણ એટલામાં તો તાકનારનો હાથ શરીરથી જુદો પડી ગયો. પાતળીની તલવાર ટેંક અજબ કામ કરી રહી હતી. એણે વાત વાતમાં ત્રણ સીંધીને ધુળભેગા કરી દીધા. પણ એથી ત્યાંથી ભાગ્યે અને ભાગતાં ભાગતાં એક અટકા પાતળી પર કરતો ગયો. આ ધાએ એવું કામ કર્યું અને પાતળી ધાયલ ચાંદને પડી. પેલો સીંધી ત્યાંથી ભાગી ગયો.

(૪)

પોતે જેને આંખલીઆના પાદરે ધુતકારી કાઢી હતી એ બાઈનું પરાક્રમ જોઈને જનૈયાઓ દંભ થઈ ગયા. અને જ્યારે એ લોકોએ જોયું કે બચતું વાદળ માયા ઉપરથી પસાર થઈ ગયું છે ત્યારે બધા જનૈયા એની વીરતાનાં વખાણ કરતા એની આસપાસ ફરી વળ્યા.

પાતળીઆઈનો ધા બહુજ સખત હતો; છતાં એ શુદ્ધીમાં હતી. એણે દેવશુરની બહેન સામે પડ્યાં પડ્યાં જોયું.

“દેવશુરને કહેજો કે પાતળી તારું નામ અખતી ટપોડી વાવ આગળ પડી છે.”

“દેવશુરને! દેવશુરને તું ક્યાંથી જોળખે?” દેવશુરની બહેને પાતળીઆઈના અખમ પર હાથ ફેરવીને પોતાની ચુંદડી વતી પાટો ખાંધતાં ખાંધતાં પાતળી સામું જોયું.

“દેવશુર તો હેયાનો હાર. એની જોડું થઈ જોત સ્વર્ગ જાત. બહેન કહેજો કે તારું નામ લવતી લવતી પાતળી પરલોકમાં ગઈ છે.”

“દેવશૂર તને ચઢાતો હતો?” દેવશૂરની બહેને મીઠી પ્રશ્ન પુછ્યો.

“મને ચઢાતો હતો. પણ જે રીતે હું એને ચઢાંતો હતી એ રીતે એણે ચઢાવાની ના પાડી હતી. છતાંએ હું એને મળી હોત તો જરૂર એ મારો થાત.”

“પણ પાતળી એ તો પરણેલો છે. એને મેર તો ભગવાને ઘોડીઉં પણ બંધાવ્યું છે.”

પરણ્યો છે એ શબ્દો સાંભળતાં પાંતળી આંધને દેવશૂરની આનાદાનીનું રહસ્ય સમજાવ્યું. અને પોતે જાણે ગઈ હોત તો પણ પરિણામ કે આત્મ નહીં એ વિચારે અહીં તરવારથી મરવામાં એણે પોતાનું સદ્ભાગ્ય માન્યું.

જનન્યાઓએ એના ધામાથી વહેવું લોહી અટકાવવા પ્રયત્નો ઘણા કર્યા પણ ફેલ્ટ.

પાતળીની આંખ હવે ફરી, જનન્યાઓએ એની સામા દાય જોડ્યા અને આંખલીઆમાં અપમાન કર્યા છતાં અવશ્ય ઉપર યુગ્મ કરનારી આ ચારણ કુમારિકા તરફ મારી મળતા હોય એવી રીતે ચાચના કરતા ઉભા.

દેવશૂરની બહેને પાતળી આંધને દાય પોતાના દાયમાં લીધી અને એની આંખમાંથી ટપકેલાં આંસુ પાતળીના ગાલપર પડ્યાં.

“ઉનાં ઉનાં આંસુ પાડતાં પાતળીએ ફરી આંખ ઉઘાડી. અને બોલી બહેન દેવશૂરને કહેજો કે હવે હેલવી રામ રામી છે. સ્વર્ગને ઘાટ જરૂર મળે એમ ભલામણ કરજો.”

ફરી એણે આંખ મીંચી અને ઘોડીવાર પછી પાછી ઉઘાડી.

“દેવશૂર, દે...વ...શૂ...ર” હેલવા શબ્દો બોલતી પાતળીઆંધને આત્મા દેહનું પાંજરું છોડી ઉઠી ગયો.

જનન્યાઓએ પાતળીના શરીરને ટપોડીવાવ આગળ અગ્નિદાહ દીધી અને દેવશૂરની

બહેનની સાથે એક માણસ ગોઠવી એને જમાવે પહોંચાડી દીધી.

જમાવે આવતાં બહેન પોતાના ધણીના દુઃખમાં માથું કુટવા માંડી. અને દેવશૂર આગળ બધી વાત કરતાં કરતાં પાતળી આંધને એને કેમ બચારી ત્યાંથી માંડીને ટપોડીવાવ આગળ પાતળી આંધની ખાંભી ખોદાઈ ત્યાં સુધીની લકીકત વીગત વાર કરી સંભળાવી.

“પાતળીઆંધ મરી ગઈ” આટલા શબ્દો બોલતાં દેવશૂર ગાંઠો યથ ગયો. બરા દિવસો સુધી એને ખાવાનું ભાન નહીં, પીવાનું ભાન નહીં અને દીવાનાની માફક ‘પાતળી-પાતળી’ કરી એ રડવાજ કરે.

X X X X

ટપોડીવાવ આગળ આજે દેવશૂર ગાંઠ માણસની માફક ધુમરડે ખાતો હતો. આ જન્મમાં પોતાને આદનારને નિતીધર્મના સિદ્ધાંતો સાચવવાની ખાતર જેણે બહેન તરીકે ગણી અને પ્રિયતમા તરીકે સ્વીકારવા ના પાડી એને માટે પ્રાયશ્ચિત કરતો હોય એ રીતે એણે પાતળીઆંધની ખાંભી ઉપર માથું પછાડ્યું.

માયામાંથી ધક ધક ધક લોહીની ધારા છુટી. એ લોહીવડે એણે એ ખાંભીને રંગી અને પછી એ ખાંભીની સાથે બધા ભરી એ સુતો, તે સદાએનો સુતો.

X X X X

આજે ટપોડી વાવ આગળ બે ખાંભીઓ ઉભી છે. લોકવાયકા એવી છે કે પાતળી અને દેવશૂર દોઢ દોઢ ચાંદની રાતે સાથે બેઠાં બેઠાં ગીત ગાતાં ધણીએવાર સંભળાય છે. એ ચારણી વીરાંગનાના વીર પ્રસંગો ટપોડી વાવ આગળ આજ પણ તાજાં થાય છે.

ભુજ નિરીક્ષણ

[અનુસંધાન ૫૪ : ૧૩૪]

બંદુકોની ગોળાઓથી અને કીલ્લાના રૂપો પર ગોઠવેલી વિરાલ, દીર્ઘકાય તોપોમાંથી ગોળાઓના વર્ષાદ વર્ષાવતા હશે ત્યારે હીંદ માતા પોતાના લઘાયક, રણશુરા સુપુત્રો પર વારી વારી જઈ દ્વાપત્યુઓ સારતી હશે અને રણગિણીમાં આર્ય વીરાંગનાઓનું યુદ્ધ કૌશલ્ય નીહાળી આનંદથી આશીર્વાદોના વર્ષાદ વર્ષાવતી હશે. હાય ! તે સર્વ આજે સ્વપ્નવત્ થઈ ગયું છે. અર્વાચીન કાળમાં અનાથિની નિરાધાર, કંગાળ, નિજ પુત્રપુત્રી દુઃખકાંતરા ભારત માતા પોતાના કાયર, ગુલામ, નિસ્તેજ એવં નિર્વીર્ય સુપુત્રો (?) ને જોઈ ચોધાર અશ્રુઓ વર્ષાવી છાતીફાટ કરી રહી છે. હાય ભારત ! હાય ભારત માતા ! ભવિષ્યમાં તારું શું થશે તે કાણ કહી શકે !

તે કીલ્લાની ચઢવાની શરૂઆત ટાઢા પહોરે કરવામાં એક આનંદ આવે છે. પગથીઆં ઝડપથી ચઢતાં હૃદય આનંદથી નાચવા લાગી જાય છે. તેની અંતિમ ટેલે એટલી બધી ઝડપ લાગે છે કે કોઈકે તે રથને જરા ગફલતમાં રહે તો તે ગિરીશૃંગ ઉપરથી પતન અનિવાર્ય થઈ પડે છે. ત્યાં એક ભુજંગરાજનું દહેરું છે. તેની અંદર એક વર્ણલાકારનો મોટો ખોડો છે. કહે છે કે આ ખંડામાં નાગપંચમીને દિવસ ખુદ ના. મહારાવશ્રી મોટી સ્વારીથી નીકળી પોતાના કર કમળે દૂધની કાવડો કહે છે અને તેમના પછી ગ્રામીણોપણ પોતાની શક્તિ મુજબ દુધ તેમાં પર્ષદાવે છે. માત્ર નાગપંચમીને દિવસેજ તે ઉપર ચઢવાની સર્વ ગ્રજને છુટ હોય છે. અન્યથા રાજ્યની ઝીઠી લેવી પડે છે.

તે પર્વતના શૃંગ પરની ભુજંગરાજની દહેરી પરના પાછલા ભાગમાં પાણીનાં મોટાં

મોટાં ટાંકાઓ ખાસ જોવા લાયક છે. એટલું તો ખરું કે ત્યાં આગળ જવાનો રસ્તો ધણો વિચિત્ર છે. તે ટાંકાઓની સન્મુખ એક ગૂઢા છે: તેના પ્રવેશદ્વાર આગળ કાંટાવંજી નાખી હાલમાં રસ્તો બંધ કરી દીધો છે. એ સંબંધમાં લોકવાયકા છે કે જ્યારે ભારત સૌપંથી ઝુઝી રહ્યું હતું અને ભારત વર્ષના ભડવીરોની વીર હાકથી અન્ય રાજ્યસ્થાનો ભયથી કાંપી રહ્યાં હતાં ત્યારે સહસ્રા રાજ્યકુટુંબ પર આક્રમણ વાદળાં ફરી વળે તે વખતે તેમનાં સંરક્ષણ માટે રાજ્ય મહાસયમાંથી અઘાપિ પર્વત ગુપ્તદ્વાર છે; તેમાંથી એક ગૂઢા શરૂ થાય છે તે છેક ભુજકોટ સુધી છે. અતઃ એવ તે ગુપ્ત રસ્તાથી કીલ્લામાં આવી રાજ્યકુટુંબ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એ માટેજ પૂર્વે એ ગુપ્ત રસ્તા બનાવવામાં આવ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં તો સર્વત્ર ભારતમાં બ્રીટીશ સહતનત નજરે પડે છે અને તેજ સહતનતનો આશ્રય ભારતના પ્રાયઃ પ્રત્યેક દેશી રજવાડાઓએ સ્વીકારેલો હોવાથી તેઓને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી રહ્યો. સુખેથી આનંદમાં દિવસો પસાર કરી રહ્યા છે. અતઃ એવ રાજ્યકુટુંબ બ્રીટીશ સહતનતમાં નિર્ભય હોવાથી આજકાલ તે ગુપ્તદ્વાર બંધ કરી દીધું છે.

તે કીલ્લાની ચારે બાજુ લગભગ ૧૪ માઇલના ઘેરાવામાં કાચી પણ સુંદર મોટર સડક બાંધેલી છે. તે સડક ખાનગી કહેવાય છે. તે સડક ઉપર ખાસ ના. મહારાવશ્રીની અનુચા સીવાય કોઈ જઈ શકેલું નથી. કારણ અજ્ઞાત છે.

તે કીલ્લાને ફરતી દિવાલો આવેલી છે. તે દિવાલોમાં એક એક વેંતના લંબછેદ કરેલા છે. તેમાંથી યુદ્ધ સમયે શેનિકા અને શેનિકાઓ પોતાની બંદુકોથી અને તીરકામાંથી શત્રુઓનાં વક્ષસ્થળે વીંધતાં હતાં. કીલ્લાની

પુછડીએ એક ગાળ પધરનો ખુલ્લો વિશાલ
ઝોરડો આવેલો છે. તેનો ઉપરનો ભાગ તદ્દન
ઉન્મુક્ત છે. કંઈ છે કે યુદ્ધ સમયે મહારાજ
આ ઝોરડામાં કચેરી કરતા હતા.

ખરેખર! સુવર્ણભદ્રને બુજમાં ફરવાનું
સૌથી સુંદર મથક કહીશું તો અસ્થાને નહીંજ
ગણાય. સમુદ્રથી તે બસો શીટ ઉંચી છે.
તેની ટોચે એક નાનું ને રમ્ય શિવાલય
બાંધેલું છે. સમુદ્રની સપાટીથી તે ટોચસુધી
પધરનાં ગળથુત ક્રમશઃ પગથીઆં બાંધેલાં છે.
મોનવળતિ તે પર સહેલાઈથી ચઢી શકે એવી
સગવડતા કરવામાં આવી છે. એક કઠેડાનીજ
ત્યાં ખામી ગણાય અને કઠેડા હોય તો એક
પ્રત્યાશ્વર્ય પણ શિવાલય સુધી પહોંચી શકે
તેમાં સંદેહ નહીં. ઉપર શિવાલયની ચારે
બાજુ વીસ વીસ કુટની ખુલ્લી અગાશી છે.
તે અગાશી ઉપર ઉભા ઉભા સૃષ્ટિસૌંદર્યનું
નિરીક્ષણ સુચારુતાથી કરી શકાયઃ પૂર્વ,
પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ચારે દિશાઓ તદ્દન
ખુલ્લી, ચાર ચાર માઇલ સુધી નિખિડ ધોર
જંગલ, હવાનું તો ત્યાં પુછવુંજ શું? ખુબ
હૃદયને પ્રકુલિત કરનાર સુગંધિત વાયુની તો
લીલા લહેર. આ ટેકરી પરના શિવાલયનાં
દર્શન કરવા કચ્છના પાટવી કુમાર શ્રીમાન
શ્રી વિજયરાજજી પ્રતિ સોમવારે પધારે છે.

ખીજ ટેકરી ટપકેશ્વરી છે. તે શહેરથી પાંચ
માઇલ દૂર. અને ત્રણસો માઇલ સમુદ્રની
સપાટીથી ઉંચી છે. ત્યાં એક માતાનું મંદિર
છે. ટપકેશ્વરી માતામાં ના. મહારાવશ્રીની ધણી
શ્રદ્ધા છે. પોતે વિદેશ પ્રયાણ કરે છે ત્યારે
તે મંદિરમાં કે ને કે અનુષ્ઠાન તેઓ
નિર્વિઘ્ન સ્વદેશ પાછા ફરતાં સુધી ચાલુ
રાખવામાં આવે છે.

ત્યાં રુદ્રાણિ નામક એક દેવસ્થાન છે. તે
શહેરથી નવ માઇલ દૂર છે. ત્યાં મોટરમાં
એમીને જવામાં ધજોળ આનંદ આવે છે.

એ ત્રણ વાગે મોટરમાં રવાના થવાથી અઘ્નાં.
એક કલાકમાં ત્યાં પહોંચી જવાય છે.
શ્રીખન્નગુમાં રસ્તામાં રહેલું સૃષ્ટિસૌંદર્ય
જોવાની સગ બધી સારી આવે છે. મધ્યાન્હ
કાળ વ્યતિત થઈ ગયો હોય તથાપિ સદાશુ
પ્રખર યૌવન કિરણોને-યદાપિ-જગત ઉપર
બલાત નાખી રહ્યો હોય છે. આમ તર ઉપર
બુલતી મંજરીનું આશ્વાસન લેતી પરભૂતિમાં
મૃદુલ ટહુકી માનવાત્માને આનંદનિધિમાં
મગ્ન કરી મુકે છે. સખન ધટામાં શિખરી-
ઓ મેધરાજને આદ્વાઈનનું સુર સંગીત
પોતાની કેકાઓદ્વારા વ્યક્ત કરતા નટરાજ-
વત્ત નૃત્યના નયનની ચંચળતાને સ્થિરજ કરી
મુકે છે. સુરભિ સગીર લતિકાઓને પરિરંબતો
પુષ્પકલિકાને ચુંબનો વાધ રહ્યો હોય છે.
વનવાહિની વિમળ કલિનીનાં મધુરાં નીર
કલકલ નિનાદ કરતાં વદન કરી રહ્યાં હોય
છે- ઉત્તત ચલનો પરથી પડતો તરંગિણીનો
દીણુ પ્રવાહ મંદ ગળન કરી રહ્યો હોય છે.
તૃપાતુર સુગો અને મૃગાંગનાઓ મશ્મરીચિકા-
માં લોભાઈ દૂરનાં દૂર નાસતાં હોય છે.
ખરેખર! નયનાદ્વાદક દશ્ય !

ત્યાં રુદ્રાણિ માતાનું મંદિર છે. તે મંદિર-
નાં બારણાં મહારાવશ્રી પ્રાગમલશયે
ચાંદીથી મઢાવી દીધેલાં છે. આ મતલબનો તે
બારણાં પર એક લેખ કાતરેલો છે. અહીંની
પ્રતિદ્ધ ખારી નદી તેની સન્મુખ વહે છે.
નદીઓનું પાણી બનતાં સુધી મીકુંજ હોય
છે. પરંતુ આ નદીમાં જરાક ખારાશ હોવાથી
એને 'ખારી નદી' સંજ્ઞા આપી હશે એમ
હું કહી શકું !

અહીંથી એક વેણેમાઇલ નામક ટેકરી
અર્ધો માઇલ દૂર છે. અહીંના લોકો ત્યાંજ
વાયુ સેવવા સાધકોને જાય છે.

અહીંના બધા રસ્તાઓમાં પાટલા બગર
સુખ છે. દરખારી શાક મારકીટ પણ અહીંની

૩૬ છે. સુવારે શાક ભાજી ખરીદનારાઓની ધમલુ ધણી સારી જોવામાં આવે છે. અહીંનું દરખારી જેઠાખાતું, જ્યુબીલી હોસ્ટ-પીટલ, હાથીખાતું અને ન્હી તથા ભુની ટંકશાળો પણ જોવાલાયક છે. અલણી શીકકાઓમાં કોરી, દોકડા, આ-ધાયા, ઝાંખીયા વગેરે છે. સોનાના સીકકાઓમાં અર્ધા પાંચીઓ અને કોરી અને પાંચીઓ છે. ચાંદીના શીકકાઓમાં પાંચીઓ, અર્ધા પાંચીઓ, કોરી, અર્ધા કોરી છે. અને ત્રાંખાના સીકકાઓમાં ઢણ, ઢીંગલો, દોકડો અને ત્રાંખીયો હોય છે. સો ઢીંગલાની એક કોરી થાય છે.

દરખારી ત્રણ ગુજરાતી નીશાળો તથા એક કન્યાશાલા તેમજ સંસ્કૃત પાઠ-શાલા પણ છે. કન્યાશાળાનો લાભ લગભગ ચારસો છોકરીઓ લે છે. દરખારી હાઇસ્કૂલ પુષ્પીક લાયબ્રેરી અને હુન્નરશાળા ભુજમાં ધણીજ સારી છે. તે હુન્નર શાળામાં કળા કેતર કામ ધણું સારું શીખવે છે.

ભુજ શહેરમાં ત્રણ મોટાં તલાવો છે. તલાવતું નામ હમીરસર છે. તેમાં એક સુંદર

લાખોટો પાંધેલો છે. આ તલાવથી ખીજા બે તલાવો દેશજસર અને પ્રાગસર અથવા ખારસર ઉતરતાં છે. ઉનાળામાં થોડું ધણું પાણી તેમાંથી સુકાઈ જાય છે. અન્ય કે આલેખનીય જેવું નથી. ભુજના કુવાઓમાં પંદર શીટથી ઉંડાં પાણી નથી હોતાં.

ઉપસંહારમાં કૃપકા પોતાની જાંઘાની સાધારણ ગુજરે છે. ભુજ શહેરનો નિભાવ રાજ્ય ઉપરજ અવલંબી રહેલ છે. વ્યાપારીઓ પણ રાજ્યને લીધેજ ટકી રહેલ છે. કચ્છની રાજ્ય-ધાની ભુજ હોવાથી અને ત્યાંજ મહારાવશ્રી સહકુટુંબ રહેતા હોવાથી કચ્છનાં અન્ય ગામો કરતાં ભુજમાં દેખરેખ, સ્વચ્છતા, કચ્છના પ્રમાણમાં સારી જળવાય છે. ભુજથી તે તૃણા સુધી રેલ્વે લાઇન પણ છે. તેનું થડ કલાસતું લાડું માણસ દીડ પાંચ કોરી રાખવામાં આવ્યું છે. લોક વાયકા છે કે ધાંગધાથી રણ રસ્તે રેલ્વે લાઇન નાખવાની મંજૂરી ના. મહારાવશ્રીએ આપી છે. જ્યારે વ્યવહાર ચાલુ થઇ જશે ત્યારે મુંબાઇથી ચોવીસ કલાકમાં ભુજ પહોંચી શકાશે.

ધર્મની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી. ફાર્ગસ ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત પૂજાભાગ આપણું આવડા
તરફથી સંવત્સર સમ્રેમ ભે

એક ચમત્કારી મૂર્તિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ: ૧૪૮]

“અરે, કાકા ! પણ કૃષ્ણ હતા કે નહીં એજ જ્યાં નક્કી નથી ત્યાં પછી પાપપૂણ્ય ક્યાંથી ? કૃષ્ણ હોય તો એક કૃષ્ણ હતા કે નહીં તે નક્કી નથી. અને એક કૃષ્ણ હોય તો પણ તેને ભગવાન તરીકે કોણ સ્વીકારે ? “મૂલં નાસ્તિ કુતો જ્ઞાતા ?”

“સાખાશ, વૈકુંઠરાય, સાખાશ ! તું ભણ્યો તો બહુ !” ડોસા કરડાકીમાં ખોલ્યા. “બીજમજેવા મહાત્માએ પણ પાંડિત્યના જગતમાં ભગવાનને પહેલું તિલક કરાવ્યું. પણ તેનામાં તારા જેટલું ડહાપણ ક્યાંથી હોય ?”

“વળી, ત્રણ શ્રીકૃષ્ણ થયા હતા એ પણ ફક્ત અનુમાનજ લાગે છે” સુમતિ-અત્યાર સુધી સાંભળી રહી હતી તે ખોલી. “કોણ ને જોવા ગયું છે ? એ તો કોઈ ઇતિહાસ શ્રોત્રી-એક હજાર વર્ષ પછી ત્રણ મહાત્મા ગાંધી થયા હતા એમ પણ સાબીત કરી જતાવે તેના જેવું છે. પહેલા ગાંધી કાઠીઆ-રાડમાં ભણતા હતા તે; બીજા ગાંધી ઈંગ્લેન્ડ જઈ ત્યાંથી બારીસ્ટર થઈ આફ્રિકા ગયા, ત્યાં સત્યાગ્રહ કરી જેલમાં ગયા તે. ત્રીજા ગાંધીએ અમદાવાદમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો, અને તેમને પકડવાથી હિંદુસ્તાનમાં રમખાણો થયાં હતાં તે. વળી કોઈ બહુ શુદ્ધિશાળી સંશોધક ચરખાનો નિર્તાત પ્રચાર કરનાર ગોધા મહાત્મા ગાંધીનું અસ્તિત્વ પણ પુરાવા સાથે સાબીત કરી જતાવે પરંતુ, આપણે બધીએ છીએ કે “મહાત્મા ગાંધી એકજ છે ?”

“Analogy is no argument” સાદર્ય તે કેં દલીલમાં ગણાય ?” વૈકુંઠ-રાય ઉત્તર ન જડવાથી ખોલ્યા. “પ્રમાણ્યો કોમળ-પ્રમાણ્ય.”

“આજે જે પ્રત્યક્ષ છે તે -એક હજાર વર્ષ પછી ક્યાંથી લાવવું ?” સુમતિએ-પ્રશ્ન

કર્યો. વલ્લભદાસ આ બધું સાંભળી રહી હતા પરંતુ તેમના મનમાં ગડમથલ ધ્રાંધી રહી હતી, છેવટે જેમ થાકેલું પ્રાણી શિકારી-ઓ તરફ ફેરે તેમ તે વૈકુંઠરાય તરફ ફરીને ખોલ્યા: “હજી પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે ! લે, હવે તું શું કહે છે ?” તેમની દર્ય આંખો જરા લાલ થઈ.

“કાકા, તમે શું કહે છે તેની પણ તમને ખબર નથી ! વહેમ ! બધાજ વહેમ ! ધર્મ ધેસા થઈ શુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરવા એ તો આત્મહત્યા છે, તેમાં વળી આ સુખાતે ત્યાં તમારા વહેમોને દલીલોથી ટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે એટલે ભણેલા હોય તેઓમાં પણ થીઓ-સોશીસ્ટ લોકોની જે, વહેમોનો પ્રચાર થાય. પણ આજકાલ જગતનો—”

વૈકુંઠરાય આગળ ખોલતા હતા એટલામાં વચમાંજ તેમની મા ખોલી ઉઠ્યા: “ભાઈ મોટાઓ-જોડે આમ ના-ખોલીએ. ભગવાન મેળવવા કેં સહેલા છે ? મને તો ખરા પણ—”

“લાભી ખોલ્યાં તે સવાવીસ ?” વલ્લભ-દાસ પુરું સાંભળ્યા વગરજ વચમાં ખોલી ઉઠ્યા. “નાને મોટે મોટા ખોલ ખોલીએ તો આપણને કોણ રોકનાર છે ? આ તું ચાર-અક્ષર વધારે ભણ્યો એટલે મારા જેવા તને શું જવાબ આપી શકે ? બાકી આ તારી મોટી બહેન તને પુરી પડે એવી છે.”

“કેટલાં વર્ષ સુધી તપ કરે ત્યારે સત્ય મળે !” વૈકુંઠરાયની માએ ઉમેર્યું.

સાવંઠાળ થઈ ગએલો હોવાથી સધળાં વેરાયાં-બહાર-સર્વે ગયાં એટલે વૈકુંઠ-રાયે સુમતિને પૂછ્યું: “બહેન તને આ બધું તત્ત્વજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું ?”

“મને શું આવડે છે ? મને કેં તમારા જેવું આવડે છે ?” સુમતિએ સરજતાથી ઉત્તર આપ્યો. આ તો લાગવત, મહાભારત, રામાયણની કથાઓ, દરિદ્રાતનો, તથા

‘દેરીદાસી રાંભળીએ, અને મને તો પાછું અંગ્રેજી વાંચતો આવડે ને? એટલે ફરીને ઘેર પશુ હું એ પુસ્તકો વાંચી જઈ એટલે યાદ રહી જાય’

વૈકુંઠરાય ઉંડા વિચારમાં પડી ગયા. દુરોપની ખર્ચાળ જ્ઞાન પ્રચારની પદ્ધતિ અને આર્થિકવર્તની સાદી અને સચોટ પદ્ધતિ વચ્ચે તેમનું ‘મન સરખામણી કરી રહ્યું હતું’. ચકલે ચકલે થતી કથાઓ, ખાનગી ગૃહસ્થાને ત્યાં થતાં પાસાંભણો, મંદિરોમાં વંચાતા ગ્રંથો અને આપણી સંસ્કૃતિને કેવી સજીવન રાખેલી છે તે તેમને સમજવા લાગ્યું. ઘણાં સુધારા-ઓ તેમના મનમાં રકુરવા લાગ્યા. પરંતુ, આપણા દેશમાં પશુ સજીવ સંસ્કૃતિ હતી અને સખળ યત્નો તેના રક્ષણ માટે થયેલા એવું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ તેમણે પોતાના જ કુટુંબમાં જોયું અને જાત્રા, મેળા રામલીલા વગેરે અનેક જ્ઞાન પ્રચારનાં સાધનોનો સદુપયોગ કરવાની જરૂર તેમને જણાવા લાગી-વિચારમાં ને વિચારમાં તે પોતાના સુવાના ઝોરડામાં ગયા.

x x x

બીજા દિવસે-ગોકુળ અદ્દમીને દિવસે-સઘળાં દેવદર્શન કરી ઘરમાં ખેડાં હતાં. વૈકુંઠરાય દમજાજ નાઠી ને હીંચકા ઉપર ખેડાં એટલામાં વલ્લભદાસકાકા દાંડતા દાંડતા આવ્યા અને સુમતિ તથા તેની માને રણછોડજીના મંદિર પાસે લાલજીની એક ચમત્કારી મૂર્તિ કોષ્ટ પુજારી લખને આવ્યો છે એવી ખબર આપી. કાકોરને પોઢવાનો સમય થયેલો હોવાથી તેમને જલદી તૈયાર થઈ જવા કહ્યું.

સુમતિ તથા તેની મા તૈયારજ દતાં, સુમતિએ પુછ્યું ‘‘કાકા! તમે દર્શન કરી આવ્યા?’’

‘‘ના બહેન! ના, ચાલો ઉતાવળ કરો. કહે છે કે મૂર્તિ બહુ ચમત્કારી છે.’’

વૈકુંઠરાયને ગદ્દ કાલે રાત્રે જ વિચાર આવેલા તેથી વલ્લભ કાકાની વાત સાંભળી જિજ્ઞાસા, પરીક્ષકદષ્ટિ, કુતૂહલ વગેરે તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થયાં. તેમણે પશુ કપડાં પહેરવા માંડ્યા અને કહ્યું: ‘‘ચાલો, હું પશુ આવું છું.’’ સઘળાં તૈયાર થઈ આવ્યાં.

રણછોડજીનું મંદિર પાસે આવતાં વાતો કરતાં લોકોનાં આજાં આજાં ટોળાં તેમને સામે મળતાં તે દરેકમાં એ ચમત્કારી મૂર્તિની અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતો થતી હતી. કેટલાક ‘‘એ મૂર્તિ તેને ધરાવેલું દુધ પી જાય છે’’-એમ કહેતા. કોષ્ટક તેને કદકી અવતાર તરીકે વર્ણવતા.

‘‘આ બધોએ ગપગોળો છે’’ એવી ભવિષ્યવાણી વૈકુંઠરાયે તો ક્યારનીએ લાખી હતી. જ્યારે કોઈ માણસે ‘‘પૂજારીને કશાની તમા નથી, કોષ્ટ બેટ આપે છે તે પશુ લેતા નથી’’ એમ કહ્યું ત્યારે ‘‘વધારે પૈસા પડાવવાનો એ કીસ્સો હશે’’-એવું અનુમાન વૈકુંઠરાયે પોતાના મનમાં ટાપ્યું.

રણછોડજીનાં મંદિર તરફ જતાં જમણી બાજુએ એક ઘર હતું. તેના એટલા ઉપરથી થોડાં માણસો ઉતરતાં હતાં. મોડું થયું હોવાથી લોકોની ભીડ નહતી. એક ગૃહસ્થના ઘરના ઉપરના મેડાના એક મુખ્ય અને વિશાલ ઝોરડામાં એ ચમત્કારી મૂર્તિ હતી. વલ્લભ-દાસ વગેરે સઘળાં ઉપર ગયાં. દાદર ચડતાં સામે ભીંતની લગોલગ એક સુંદર, જુરા, રેશમી કપડાનો પડદો ટાંગેલો હતો. તેની આગળ જમીનથી ચારેક ફુટ ઉંચે ગાદી વાળા એક સિંહાસન ઉપર દોઢફૂટ ઉંચી ચોરસીઘરની એક સુંદર મૂર્તિ ઉભેલી હતી. તેની બે બાજુએ તટ્ટાચ્છાઓ દતા. મોગરા અને ગુલાબના દાર તેને પહેરાવ્યા દતા, તે ઉપરાંત મૂર્તિ ધરણીઓથી વિભૂષિત ન હતી. દુલસી પત્રો એક દાર તથા મરતક

ઉપર મોર પીછાંના ચાંદલીઆનો સુકુટ હતો. સામાન્ય રીતે મંદિરોમાં જે મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે તેનાં કરતાં આ મૂર્તિ ધણી સુંદર હતી. તે સીવાય બીજી કશી વિશેષતા તેનામાં જણાતી નહીં. લોકોની હાજરી ઓછી હતી. ત્યાં પુજારી વગેરે કોઈ જણાતું ન હતું.

વૈકુંઠરાયને કુતૂહલ થએલું હોવાથી તેમણે પુજારી વીશે તપાસ કરવા માંડી. આજે પોતે એક વહેમનું કદાચ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરશે એવી તેમની ખાતરી હતી. કોઈકવાર સંશય થતો તો પણ “પોતાને જાણવાનું મળશે” એમ તેઓ પોતાના મનને મનાવતા. એક ડાસો દર્શન કરીને પાછો ફરતો હતો તેણે વૈકુંઠરાયને કહ્યું: “તમે તમારે દર્શન કરીને રસ્તે પડોને! ઉંઝ પાણીમાં—ઉતરીને આપણે શું કામ છે?”

આ વાક્યથી વૈકુંઠરાયને પોતાની હીંમતના ઉપર આશ્વેષ થએલો લાગ્યો. એટલે તેમણે પુરે પુરી માહિતી મેળવવાનો વિચાર દઢ કર્યો. એટલામાં નીચેથી એક પીસ્તાલીસ વર્ષનો તેજસ્વી મુખમુદ્રાવાળો બ્રાહ્મણ આવતો હતો તેને જોઈ એક છોકરો બોલી ઉઠ્યો: “પુજારી મહારાજ, આવ્યા” સઘળાં તેના તરફ જોવા લાગ્યા. કપાળમાં તેણે તિલક કરેલું હતું. શાંતિ, સરલતા, પવિત્રતા તેના મુખ ઉપરજ જણાઈ આવતાં. પાન ચાવેલું હોવાથી તેનું મુખ વધારે સુંદર દેખાતું હતું. શરીર ઉપર તેણે એક ઘોંટાળું ચાદરની પેઠે વીટા-જેલું હતું.

મંદિર-ઝોરડો-બંધ કરવાનું હોવાથી તે કામને માટેજ આવ્યો હોય, તેમ થોડાં ધણાં જે માથુસો હાજર હતાં તેમની નોંધ લીધા વિના તે સીધો મૂર્તિ પાસે ગયો, અને લોકો પ્રત્યે પુક રાખી બોલ્યો: “—ભાઈઓ, જાઓ! હવે દાકારજીને પોઠવાનો વખત થયો!”

બંધાં ઉતરવા લાગ્યા. વલ્લભદાસ પ્રજા ઉતરવા લાગ્યા. સુમતિ નીરાશ થઈ પાછી ફરી. વૈકુંઠરાય અચકાયા. પોતાની હીંમત અજમાવવાનો વિચાર પડતો મૂકવો તેમને ગમ્યો નહીં. પરંતુ પુજારીના કાચમાં ખસેલ કરવાની અસમ્મતા કરવી પણ તેમને ઠીક લાગી નહીં.

છેવટે, હીંમત, સમ્મતા, અને કુતૂહલ ત્રણેનું મિશ્રણ કરીને તેમણે પુજારીને પુછ્યું: “મહારાજ, મારે આ મૂર્તિ વીશે આપની પાસેથી જાણવું છે.”

પુજારીએ ચક્રિત થઈ ઉંચે જોયું: “જાણીને શું કરશો?” તેણે સરળભાવે મક્કમ પ્રશ્ન કર્યો.

“જાણીને શું કરવાનું છે?” વૈકુંઠરાયે જરા હીંમતથી સામો પ્રશ્ન કર્યો. સુમતિ, વલ્લભદાસ પણ દાદરેથી પાછાં ફર્યા.

“કેં કરી શકો તેમ હો તો જાણ્યું એ કામનું! કરવું નહીં કેને કેવળ જાણવાથી શો લાભ?” પુજારીએ સચોટ ઉત્તર વાળ્યો. વૈકુંઠરાયની શંકાશીલ અને અનાસ્તિક મનો-દશા તથા પ્રશ્ન પૂછવાની રીતથી પુજારી વાત કરતાં અચકાતો હતો એમ સુમતિને લાગ્યું. એટલે તેણે વચમાં ઉત્તર આપ્યો: “જે કેં થઈ શકશે તે કરીશું?”

વૈકુંઠરાય મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. કે આ પણ ઠીક છેતરવાનો રસ્તો છે! પહેલેથી વચન લખેજ પૈસા કઢાવવા લાગે છે! મંદિર બંધાવવાની યોજના હોવી જોઈએ એવું અનુમાન પણ તેમણે પરિસ્થિતિ પરથી દોર્યું. વલ્લભદાસ શું થાય છે તે જોવા લાગ્યા.

“એસો ત્યારે હમણું આવું છું.” પુજારી-એ કહ્યું.

દાકારજીની આગળ વાદળી રંગનો એક પડદો નાખીને તે ઝોરડાના આગલા ભાગમાં આવ્યો, તથા નીચેનું બારણું બંધ કરવાને કહ્યું. ચારે જણા બેઠા. પુજારી સામે બેઠો.

“મારે આ મૂર્તિ આપી દેવી છે. તમારા-
મંદિર કોઇ રાખવાને તૈયાર છો?” તેણે
પુછ્યું. તેના મુખ ઉપર શોકની છાયા હતી.

વૈકુંઠરાય વિસ્મય પ્રાપ્તિ ધ્યાન ક્ષ્ણ સાંભળ-
વા તત્પર થઇ રહ્યા. પરંતુ કશો ઉત્તર
આપ્યો નહીં. વલ્લભદાસ આભુઆભુ
ઝેલા, લાગ્યા. સુમતિ સમવિષમમાં
પડી ગઇ. થોડીવાર કોઇજ બોલ્યું નહીં.
છેવટે સુમતિએ કહ્યું: “કશી ખાસ મુશ્કેલી
ન હોય તો હું લઈ જવાને તૈયાર છું.”
પુનરીના હૃદયમાં હર્ષ થયો. તેણે વાત્સલ્ય-
ભરી દષ્ટિ સુમતિ તરફ નાખી કહ્યું: “બેટા!
તારો મનોરથ સારો છે. પણ આ મૂર્તિ
સાધારણ નથી. એટલેજ ગમે તેને આપી
શકાય તેવી નથી.”—સર્વેતુ કુતૂહલ વધ્યું.
વલ્લભદાસ પુનરીને હાથ ઝેડી કહેવા લાગ્યા.
“વારુ મહારાજ! અમને એના વીશે વાત
તો કરો. એ સાંભળવાનું અમારું લાગ્ય
ક્યાંથી?” પુનરી સુમતિ તરફ ઝેડ
રહ્યો હતો—આખરે સુમતિએ પૂછ્યું,
“ગમે તેને નહીં તો કેને આપી શકાય
તેવી છે?”

પુનરીએ પલાઠી વાળી. “લુઓ, તમારે
વાતજ સાંભળવી હોય તો જરા નીરાંત
કરીને બેસો. તમારે બે વાતો સાંભળવાની
ધીરજ રાખવી પડશે.” તેણે કહ્યું.

સુમતિ તથા વૈકુંઠરાય બોલ્યા: “કહેને...
અમે નીરાંત બેઠા છીએ.”

“મારી વાત હું હુંકારાજ પતાવીશ.
હું પોતે નાનો હતો ત્યારે મેં શ્રી કૃષ્ણ
ભગવાનનાં નિર્દેશન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.
નાની ઉંમરમાં ધરમદાર છોડી હું નાસી ગયો.
ફરતીં ફરતાં હું ગોકુળ વૃંદાવન ગયો. ત્યાં
માધવદાસ નામે એક ગૃહસ્થાશ્રમી પરમ વૈષ્ણવ
યોગી મને મળ્યા. તેમણે મારી અભિલાષા
પૂર્ણ કરી. વૃંદાવનમાંજ તેઓ લીસા

વીરતારી જવાના હોવાથી આ મૂર્તિ તેમણે
મને આપી. મેં અત્યાર સુધી એ મૂર્તિ
રાખી. પરંતુ, હવે બીજા કોઇને આપવાનો
સમય થયો છે. મારો અધિકાર ઓછો છે.
કોઇ વધારે શ્રેષ્ઠ અધિકારી તેની પૂજા કરે
તો સારું લાગવાથી હું આ મૂર્તિ આપવાના
વિચાર ઉપર આવ્યો છું.”

તેની સરળ વાર્તા સાંભળી સધળાંને આશ્ચર્ય
થયું. વલ્લભદાસે પુછ્યું: “મહારાજ! આ
મૂર્તિ અલૌકિક છે. શા માટે તમે બીજાને
આપવાનો વિચાર કરો છો?”

પુનરીના મુખ ઉપર શોક તથા નીરાસાની
છાયા ફરી વળી. “ભાઈ, રખાય એમ હોય
તો, હું મારો પ્રાણ આપું પરંતુ એ શ્યામ-
સુંદર, ચેરલીધરને મારાથી કદી અળગો ન
કરું.” તેની આંખોમાં પાણી આવ્યાં. “પરંતુ,
હવે હું તેને પહોંચી શકતો નથી. જીવાનીમાં
મને એ મૂર્તિ મળી હોત તો હું એને મારી
પાસેજ રાખત.” તેણે આંસુ લુછી હીંમત
રાખી પોતાની સ્વરચતા પાછી મેળવી.

“શું મહારાજ, તમારાથી પૂજા અર્ચા
નથી થઇ શકતી?” વૈકુંઠરાયે પ્રશ્ન કર્યો.
“ના રે ભાઈ પૂજા, અર્ચામાં કશી અડચણ
નથી પડતી” પુનરીએ જવાબ વાળ્યો.

સધળાં ફરીને વિસ્મયમાં ગરકાવ થઇ
ગયાં. તેમના ઉપર પણ શોકની છાયા ફરી
વળી. વૈકુંઠરાય ક્ષોભ પામ્યા. આવી ભક્તિ
તેમણે શક્ય ધારી ન હતી. ઇશ્વરના અસ્તિ-
ત્વમાંજ શંકા ત્યાં પછી આવી અનન્ય
ભક્તિ ક્યાંથી કરી શકે?

“પરંતુ એ મૂર્તિ માધવદાસ પાસે ક્યાંથી
આવી?” સુમતિએ પુછ્યું.

“અરે હા! એ વાત તો કહેવી-
જ રહી ગઇ. એ માધવદાસજી ગૃહસ્થ
હતા પરંતુ ભલભલા સંન્યાસી અને
સાધુઓને તપસ્યામાં કોરે મુકે તેવા હતા.

તેમણે ધણું વર્ષો સુધી તપ કર્યું હતું. તેઓ ભગવાનના અનન્ય સાધક હતા. તેમને પોતાના જીવનમાં શ્રી કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર કરવો હતો. તેને માટે તેમણે અંતરથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો. અનેક વ્રતો સેવ્યા; કઠિન સંયમ પાળ્યો. પતિ પત્ની બંને પ્રભુપરાયણ થઈ રહ્યાં. મનથી તેનું જ સ્મરણ કરતા. એમને ધર્મિષ્ઠ મનોરથ કેમે કર્યો પાર પડ્યો નહીં. છેવટે, ગોકુળ વૃંદાવન જવાનો વિચાર કરી બંને જણાં જનરાએ નીકળ્યાં. ત્યાં શ્રી કૃષ્ણ મંજશે એવી માધવદાસને પ્રેરણા થયા કરતી. પરંતુ ત્યાં ગયા ત્યારે ઉલટા પોને મુશ્કેલીમાં પડ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. ગોકુળ વૃંદાવન પણ તેમને બીજાં સ્થળો જેવાં જ દુર્લભ લાગ્યાં. તે પરતાવા લાગ્યા અને પોતે ત્યાં જવામાં ભુલ કરી એમ માનવા લાગ્યા.

એક દિવસ રાત્રે માધવદાસ પોતાની કુંપડીમાં સુવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ નિદ્રાદેવીએ પણ તેમના વ્યાકુળ હૃદયને તે દિવસે આશ્રય આપ્યો નહીં. માધવદાસનું વ્યાકુળ હૃદય ઉભરાવા લાગ્યું. ખેતાલીસ વર્ષથી પોતે પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે મથતા હતા છતાં હજી પ્રભુ મળ્યા નહીં એ વિચારથી અધીરું થઈ ગયેલું તેમનું હૃદય વિદીલું થઈ જવા લાગ્યું. મધ્યરાત્રે કંઈપાત કરતાં તેમની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુઓની ધારા આવી. વ્યાકુળતામાં તે ભાન ભુલી ગયા. એકદમ ઉઠીને પોતાની સુતેલી પત્નીને સુકાને ગાંડાની પેઠે “કૃષ્ણ,” “કૃષ્ણ” કરતા ફાટેલી આંખે મુઠીઓવાળા કુંપડી બહાર દોડી ગયા. સ્થળ કે કાળનું તેમને ભાન રહ્યું નહીં.

કાલિંદીનો પ્રવાહ ઝળ ઝળ કરી વહેતો હતો. આકાશમાં તારાઓ ચક્ર ચક્રી રહ્યા હતા. વૃક્ષો પવનની મીઠી લહેરમાં ધીમેથી ડોલી રહ્યા હતાં. એ સર્વેમાં માધવદાસને પોતાની અંતર વ્યથા મૂર્ત સ્વરૂપે જણાવા

લાગી. વૃક્ષને પાને પાને, કાલિંદીનાં શોભી ટીપે ટીપે, તથા પવનની લહેરે લહેરે અને આકાશને તારે-તારે-નદી તટ પરની રેનીને કણે કણે તેમને કૃષ્ણવિરહ અત્યક્ષ થયો. આખી સૃષ્ટિ તેને માટે અખતી લાગી. માધવદાસે મોટેથી બુમ પાડી: “હે કૃષ્ણ! હે નાથ! ક્યારે આવશે?”

ઉત્તરમાં આખી સૃષ્ટિએ પ્રશ્ન કર્યો: “હે કૃષ્ણ! હે નાથ! ક્યારે આવશે?” હવે માધવદાસને આખા વિશ્વની નેદના સાક્ષવા લાગી! તેનું હૃદય ફાટવા લાગ્યું—એક ક્ષણમાં આખા આગળથી પડેલાં સરી જતો લાગ્યો. તુર્તજ—તેમણે અખંડ—રાસ તેમણે દબોદબ જોયો.”

પુનર્મરીનાં રામાંચ ખડાં થઈ ગયાં. સુમતિ લાંબા શ્વાસ લેવા લાગી. વૈકુંઠરાય સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહ્યાં.

થોડીવારે સુમતિએ પુછ્યું: “એ રાસ કેવો હતો તે તમે જાણો છો?”

પુનર્મરીની લાગણી ન દુખાય એવી રીતે વૈકુંઠરાયે તેને પુછ્યું તેમણે: “દબોદબ જોયો તેની તમને ખાની છે?”

પુનર્મરીએ હાથ લંબાવી કહ્યું: “જરા ધીરજ રાખો. આ બધી વાત મેં માધવદાસને મોટેથી સાંભળી હતી, જ્યારે તેમણે મને દબોદબ જોયાની વાત કહી ત્યારે મેં પણ આ ભાઈ હમણાં મને પુછે છે તેવોજ પ્રશ્ન માધવજીને કર્યો હતો.”

સુમતિએ પુછ્યું: “તેમણે શો ઉત્તર આપ્યો?”

“તેમણે મને ધણો ધમકાવ્યો,” પુનર્મરીએ વાત આગળ ચલાવી. “તેમણે મને કહ્યું: ‘મુખા! મેં જે નજરે નજરે જોયું તેનું સ્વપ્નામાં પણ જુએ તો ખરું માને. મહાત્માઓનાં વાક્યો ભાગ્યેજ અક્ષણ નીવડે છે. તે પ્રમાણે મારી બાબતમાં પણ બન્યું. રાત્રે

તું માધવદાસની ઝુંપડીમાં સુઇ ગયો અને નિદ્રામાં મેં એજ રાસ સાંગોપાંગ જોયો. ખરેખર! એ કૃષ્ણની આકૃતિ. તેણે રૂપ વગેરે સ્વપ્નામાં પણ મને તે બધો રાસ સાચોજ લાગ્યો." પુનઃરીતી આંખ મીચાઇ ગઇ અને તે કમણાં પણ એ દશ્ય આંતરચક્ષુ વડે જોતો હોય તેવો ભાવ તેના મુખ ઉપર પથરાઈ રહ્યો. તેની મુદ્રા શાંતિ અને આનંદથી પરિપૂર્ણ થઇ ગઇ.

થોડીવારે નેત્રો ઉઘાડી તેણે કહ્યું: "બીજી દિવસે મેં મારા સ્વપ્નાની વાત માધવદાસજીને કહી. ત્યારે માત્ર તેઓ હસ્યા. અને મને કહ્યું: "બચ્ચા! આ મૂર્તિ" તું" લઇ જા. એની પૂજા કરજે."

"પરંતુ તમે રાસ કેવો હતો તે તો જણાવ્યું નહીં અને એ મૂર્તિ કયાંથી આવી તે પણ કહેવાનું રહી ગયું." સુમતિની છિદ્રાસા વૃમ્ભ નહીં થવાથી તેણે પુછ્યું.

"હા. આ વાત કરતાં મારાથી ભુલી બહુ જવાય છે-માધવદાસે મારી પાસે જે વર્ણન મૂર્તિ આપતાં કર્યું હતું તથા મેં જે સ્વપ્નામાં જોયું હતું તે હું તમને જણાવું છું. તેના ઉપરથી તમને તેની ટેક કદપના કરી શકશો. માધવદાસે મને કહ્યું: વિશ્વ વ્યાકુળતાનું એ કરુણ સંગીત સાંભળતાં મારી અહંતાનો પડોડો સરી ગયો. એટલે તેની પાછળ રહેલા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું મને દર્શન થયું. અને તુર્ત એકે વિશાલ રાસ-ચક્ર નજરે આગળ ખડું થયું. તારાઓ, સૂર્ય ચંદ્ર વગેરે ગ્રહો અને નક્ષત્રોથી પણ તે ચક્ર વિશાલ હતું. બહાઈ સમસ્તમાં રાસ-ચક્રોજ, નજરે પાવા લાગ્યાં. મારી દૃષ્ટિની સામે એકજ વિશાલ રાસ-ચક્રમાં આખી પૃથ્વી સમાઇ ગઇ. આજુ બાજુ વૃક્ષની લીલી કુંજો હતી તથા ચક્રની વચ્ચેની સપાટ જમીન ઉપર લીલી દરીયાળ ઉગી

હતી. કુલની મહેકથી આખું રાસ-ચક્ર મધ-મધી-રહ્યું હતું. અસંખ્ય કૃષ્ણ અને અસંખ્ય ગોપીકાઓ રાસને માટે તેઆર થઇ ઉભાં હતાં. તેમના મુખ ઉપરથી અને નેત્રોમાંથી અવુલ આનંદ ઝરતો હતો. દરેક ગોપીકાનું રૂપ જુદું હતું. શ્રીકૃષ્ણ તો એક રૂપે હતા. પ્રત્યેક ગોપીના હૃદયમાં કૃષ્ણ જુદો હતો પરંતુ પ્રત્યેકના નેત્રમાં-એકજ કૃષ્ણનું પ્રતિબિંબ પડતું. આખાએ ચક્રની વચ્ચેવચ્ચે એક શ્રીકૃષ્ણ સખળા રાસ લીલાથી પોતે નિર્લેપ હોય તેમ અદબ વાળીને ઉભા હતા. અને આખા રાસ-ચક્રની ઉપર, એક વ્યાપક ધનશ્યામ આખું આકાશ છાઇ રહ્યો હતો. આકાશના ભુરા રંગની પાછળ કોરોડો સૂર્ય હોય અને તે જેવું અગ્રગં, તેવો ધનશ્યામ પ્રકાશ આખા રાસ-ચક્ર ઉપર તે વ્યાપક શ્રીકૃષ્ણ સર્વેથી પર રહી નાખી રહ્યો હતા. રાસને માટે સર્જી થઇ પ્રત્યેક ગોપી જોડે ઉમેલા શ્રીકૃષ્ણની શી સુંદરતા!

શીથ પર મોર મુકુટ નાજે:

મધુર ધ્વનિ મુખ મોલી બાજે!

પુનઃરીતી શ્વાસ લઇ આગળ ચાલતા જણાવ્યું. માધવદાસે મને કહ્યું: "આખા ચક્રમાં ગુલાલના મુકે મુકા ઉડતા હતા. હું જ્યાં ઉભો હતો ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે આવીને મારા ઉપર ગુલાલ નાખ્યું. મારે આંખે શરીરે ગુલાલ થઇ રહ્યું અને આંખે શરીરે જાણે અગ્નિની જવાળાઓ પ્રગટ થઇ. મારાં સર્વે પાપ એક પલમાં બળીને લસમ થઇ જતાં લાગ્યાં. પછી રાસ શરૂ થયો. તેની શી મઝા? કેવો અદ્ભુત આનંદ! શરૂઆતમાં જે અણુકણ હોય તેને ઠાંડીયા વાગતા પરંતુ હું તો થોડાજ સમયમાં ટેવાઇ ગયો. ચક્કર, ચક્કર, ધ્રુમ્યાજ કર્યો. આખી સૃષ્ટિ ચારે તરફ ધ્રુમવા લાગી. બસીધર સુર-પુરે અને ઠાંડીયાથી તાલ આપે. આપણે તો સુર પ્રમાણે તાલ ઝીલવાનો

અને જાળ જાળ-ધુમવાતું. ઉપરથી પનશ્યામ તેજ આપ્યા ચક્ર ઉપર પ્રગટ. બસ! આનંદ! આનંદ! અખંડ આનંદ! બીજું કે નહીં!”

રાત્રિ જતી ગઇ તેમ તેમ રાસ ઝાંખિયા થતો ગયો. દિવસ પાસે આવવા લાગ્યો. મળરકુ થતાં સુધી હું તેમાં રમ્યો જ્યારે છેક સવાર પડવા આવી ત્યારે મારી જોડે રમતા શ્રીકૃષ્ણના ઉપવચનો છેડા મેં આપ્યો અને કહ્યું: “હવે કેં જવો દષ્ટશ?”

તેણે મને કહ્યું: “તેટલા માટેજ આગ્યો છું. મારે તારું કામ છે. તે કરીને હું જઈશ.” માધવદાસે કહ્યું: “ના! હું નહીં જતા દઉં. મારે તો તારું સતત સામીપ્ય અને સાયુજ્ય જોષ્ટ્યે છાએ.”

“હમણાં આવું પ્રત્યક્ષ સાયુજ્ય અને સામીપ્ય-માનવથી સંઘવાય તેમ નથી માટે તારા અંતરમાં તે ભગવત રાખતા માટે હું તને એક ઉપાય બતાવીશ.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: “શું તમે પ્રત્યક્ષ નહીં થાઓ?”... માધવદાસે શોકમાં કૃપ્પી જતાં પુછ્યું.

“હું તને મારી એક મૂર્તિ આપીશ તેની હું પૂજા કરજે. તને તે સમયે અંતરચ્છુ વડે આ રાસનાં દર્શન થશે.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું.

“પરંતુ મારે એવી પૂજા ક્યાંસુધી કરવાની?” માધવદાસે પુછ્યું.

“માનવજાતિમાં ઘેર ઘેર કૃષ્ણ પ્રગટ થાય ત્યાં સુધી. મારું કામ ત્યારેજ પુરું થશે” શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો.

“પરંતુ, તમે ક્યારે ઘેરઘેર પ્રગટ થશો?” માધવદાસને કેં સગજથી નહીં પડવાથી તેણે પુછ્યું. “હજી તેને વાર છે. માનવ મને હમણાં સહન નહીં કરી શકે. પરંતુ હું આવીશ ખરો” કહી શ્રીકૃષ્ણ પણ અંતરધાન થઇ ગયા. માધવદાસની સામે આ મૂર્તિ પડી હતી.” પૂજારીએ પડદા તરફ આગળા કરી કહ્યું.

“માધવદાસે મને પૂજા કરવાતું કહ્યું મેં પ્રમાણે અત્યાર સુધી મેં તેની પૂજા કરી. હવે છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી આ મૂર્તિ રાત્રિ મનુષ્યાકાર ઘટ્ટને મોઢું સ્વરૂપ લઇ મારી પાસે આવે છે. અને કે કેં માગણીએ કરે છે. કોઇવાર મને કહે છે, “તારું સર્વસ્વ મને આપી દે! પછી શું થાય છે તે બે.”

“તેને સર્વસ્વ આપવાની મારી હીંમત ચાલતી નથી, મારાથી ના પશ્ય કહેવાતી નથી. હું તે સમયે સુંઠમુંઠ બેવો રતબ્ધ થઇને ઉભો રહું છું. મારે આખે શરીરે પરસેવો પરસેવો છુટી જાય છે. ત્યારે જો મને કહે છે, “મને કોઇ બીજાને આપી દે! મારે અહીં નથી રહેતું.”

પૂજારીએ તેમનાં નેત્રો સામે નેત્રો રિથે કરી કહ્યું: “બોલો, તમારામાંથી કોણુ તે આર છે?”

તેણે તૈકુંઠરાય તરફ જોયું. તેમણે પ્રથમ તો ગાળે પોતાને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ. વાતોજ ન હોય તેવી દૃષ્ટિનો દેખાવ કર્યો. પછી પુજારી સામે નજર માંડી. કશું બોલી શક્યા નહીં. શો ઉત્તર આપેલા તે પછી તેમને સુઝ્યું નહીં. તે મુગા રહ્યા. પૂજારીની આંખો વલ્લભદાસ ઉપર ફરી. તેમણે કાને હાથ દીધા અને કહ્યું: “ભાઇ, આપણું એ ગળું નહીં! હા. સાચી વાત કહીએ. આપણે તો દેવદર્શન કરીએ. અને કુલ નહીં તો કુલની પાંખડી ભગવાનને ધરાવીએ અને ભજન કરીએ.”

તેણે સુમતિ તરફ જોયું-મધ્યમ મુદ્રા કરી તેણે ઉત્તર આપ્યો: “પ્રભુ કૃપાએ જીવનમાં એક સમયે પણ હું એ માગણી પુરી કરી શકાશુ એવી મને શ્રદ્ધા છે. તમે આપશો તો હું એ મૂર્તિ લઇશ. અને તે જ માગશે તે તેને આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ. મારે પણ ઘર ઘર કૃષ્ણ પ્રગટે એ સમય બેવો છે.”